पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥

(वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

प्रथमो ऽध्यायः

सा च
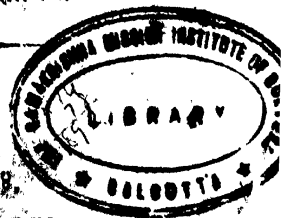
इसलामपुरग्रामजनुषा विद्वद्धुरगोविंदशास्त्रिसूनुना वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बई:

शके १८१४.

ख्रिस्ताब्दाः १८९३.

This Work is Dedicated

TO

Râmkrishna Gopâl Bhândârkar, M.A., Ph.D., C.I.E.,

Honorary Member of the Royal Asiatic Society, London, of the American Oriental Society, and, of the Asiatic Society of Italy: Corresponding Member of the Academy of Sciences, St. Petersburg, and, of the German Oriental Society: Fellow of the Universities of Bombay and Calcutta: and Professor of Oriental Languages, Deccan College,

AS A MARK OF RESPECT AND ADMIRATION

FOR HIS

HIGH SCHOLARSHIP AND HIS EXEMPLARY AND VIRTUOUS LIFE,

BY THE EDITOR.

PREFATORY. NOTES.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and manuscripts upon which this part of Parâśarasamhitâ is based.

A.—This copy, printed in Madras in *Telugu* character, was kindly lent to me by my friend Mr. Sâmarâo Vitthal, one of the senior Vakils of the Bombay High Court. But I have scarcely used it and have substituted for it a more accurate palm-leaf manuscript, also in *Telugu* character, which I obtained, a short time after, from another friend, Mr. Venkatswâmi of Madras. This MS. is written, as usual, with a style, has 174 leaves, generally 10 lines on either side of the leaf and 58 letters in a line. It ends with the following colophon :—

लिखितमिदं शालिवाहनशाके सप्तचत्वारिंशदधिकषोडशशततमे वर्षे कार्तिक-कृष्णदशम्यां श्रिरङ्गुलपुरे चन्नछुरुवाभट्टेन स्वयजमानस्य श्रीमतः अप्पैयरायलु-संज्ञकस्य निदेशमनुवर्तमानेना। धर्मवृद्धिर्भवतु यजमानस्य। शुभं भवतु लेखक-पाठकयोः। श्री श्रीः

Mr. Venkatswâmi has, at present, lent me only the *Âchârakâṇḍam*, but he has promised to provide me with the other *Kâṇḍâs* later.

B.—This MS. is from the Deccan College Collection (1871—1872). Dr. R. G. Bhâṇḍârakar has kindly allowed me its temporary use. It is written in *Devanâgarî* character, and contains the *Âchârakâṇḍam* only. It has 421 leaves, or 842 pages, 3 lines on a page and 32 letters in a line ; but leaves from 105 to 115 are wanting. It is tolerably correct, but bears no date. The handwriting shews that the copyist belonged to the north-east part of the Bombay Presidency.

C.—I obtained this *Devanâgarî* MS. from my friend, Mr. M. C. Âpte, a well-known High Court Pleader of Bombay, and founder of the Ânandâśrama Institution at Poona. It has 373 leaves, 10 lines on a page, and 34 letters in a line. The following is its colophon for the *Âchârakâṇḍam* :—

संवत् १८२० वर्षे शाके १६८५ प्रवर्तमाने अश्वनशुदि १२ मंदवासरे संपूर्णोऽयं ग्रन्थः।

This MS. agrees closely with B, though it is not a copy of the same.

D.—This MS., also, I obtained from Mr. Âpte. It is written in two different hands, the *Áchârakâṇḍam* and the *Prâyaśchitta-kâṇḍam* in one and the *Vyavahârakâṇḍam* in another. The *Áchârakâṇḍam* has 251 leaves or 502 pages, 10 lines on a page and 48 letters in a line. It is not correct, and there are many omissions in it. The following is its colophon for the *Áchârakâṇḍam* :—

श्री शके १६६८ क्षयनामसंवत्सरे आषाढवद्यतृतीया भौम्यवासरे तद्दिने समाप्तः

E.—This MS. has been obtained for me by Mr. Apte from Mr. Nârâyaṇa Śâstrî Parvaṇîkar, Râjaguru to H. H. the Mahârâja of Jayapûr. It contains only two *Kâṇḍas*, viz., the *Áchârakâṇḍam* and the *Prâyaśchitta Kâṇḍam*. The former is incomplete ; of the 241 leaves, which it purports to contain, those from 143 to 200, both inclusive, are wanting. It has generally 10 lines on each side of the leaf and 46 letters in a line. There are many omissions and mistakes in it.

F.—This MS., belonging to the Deccan College Library (Viśrâma-bâga Collection), has been lent to me by Dr. Bhâṇḍârakar. The *Áchârakâṇḍam* has 341 leaves, 10 lines on a page and 38 letters in a line; it bears no date, but apparently is not less than a century and a half old.

G.—Mr. Apte procured for me this MS. from Śrimanta Âbâ Sâheba Śâstrî Patavardhana of Baroda. It contains the *Áchâra-kâṇḍam* and the *Prâyaśchittakâṇḍam*. The *Áchârakâṇḍam* has 393 leaves, 9 lines on either side of the leaf and 34 letters in a line. It is not dated, but is apparently more than 75 years old; it is almost correct, but there are omissions in it. The copyist seems to have been an inhabitant of Mahârâshtra.

H.—This MS. forms a part of the collection of Mahâmaho-pâdhyâya Bâla Śâstri Âgâse of Ratnâgiri and contains only the *Áchâra* and *Prâyaśchitta Kâṇḍâs*. The first chapter of the

former has 105 leaves. It is dated *Samvat* 1798. The second has 53 leaves. The third has 71 leaves and has the following line at the end indicating its date:—

..संवत् १७९१ मिति क्कआरमासे कृष्णपक्षे ९...

This last named MS. has 13 lines on a page and 44 letters in a line and is carefully written and corrected. The omitted portions are added on the margin. On the whole, it has proved serviceable to me.

I.—This mark has been given to a publication of the Asiatic Society of Bengal. The *Áchárakáṇḍam* alone is out. The other two *Káṇḍás* are not yet completed. Though this edition is based upon a collation of four different copies, it is full of omissions and errors.

J.—This MS. has been kindly given to me by Râjâ Mâdhavarâo Vinâyaka Peśave of Bas-Bareilly, North-West Provinces. It contains the *Áchârakáṇḍam* only with Nanda-paṇdit's commentary. I have consulted it in correcting the text of the present part.

K.—This is a work printed in Ganpata Kṛishnâjî's Press, Bombay, under the patronage of Seta Mathurâdâsa Lavjî. It is printed with a Gujarâthi translation. I have used it in ascertaining the readings in the text.

L.—This *Devanâgarî* MS. with Dharaṇidharâ's commentary has been given to me by my friend, Mr. Lâlâ Viśveśvara Dayâla of Patiala. On the whole, it is correct. It has 81 leaves, or 162 pages, 19 lines on a page, and 29 letters in a line; this calculation does not, however, apply strictly all throughout. This MS. has been equally useful as the foregoing.

M.—This is a work, lithographed in Bombay. It has the title, *Dharmaśâstrasangraha,* and contains 28 *Smṛitis,* but is carelessly edited and is not very reliable.

N. B.—In the 107th chapter of the first part of *Garuda-mahâpurâṇam* there appear 38 *Slokâs* of Parâśara. Some of

them are from the *Áchárakáṇḍam*, and others from the *Práyaśchittakáṇḍam*. This coincidence is remarkable, but I will fully notice in some future volume of the work.

II.

Brief notice of the works from which the author has quoted so far as this part is concerned.

In this part the author has quoted from more than 136 works. It was my intention to correct these quotations by comparing them with the originals in the respective works; but this task has not been fully successful, owing to the difficulty first of finding all the works required, and, secondly, to those obtained being more or less incomplete.

आङ्गिरा: or आङ्गिरस:—I have in my possession a *Devanágarí* MS. bearing the title *Angiras smriti*. It contains 72 verses and treats only the subject of *Práyaśchitta*. The author quotes 28 lines under the name of *Angirasa*, but none of them appears in this MS.

अत्रि: or आत्रेय:—I have secured four different MSS. of this work, *viz.*: (1) *Laghu Atri Smriti*, containing six chapters, (2) *Atri Samhitá*, containing eight chapters, (3) *Átreya Samhitá*, in *Telugu* character containing six chapters and agreeing with the second, and (4) *Vriddhátreya Smriti*, containing five. The author quotes 22 lines as belonging to Atri, but a few only of them are found in these tracts.

आग्नेयपुराणम्, आग्नेयम or वह्निपुराणम—I own a copy of this work printed at the Bangavási Press, Calcutta, in the year 1812 of the *Sáliváhana* era. The author quotes 45 lines, but a few of them only appear in this.

Vanhi Puráṇam.—I am of opinion that *Agnipuráṇam* and *Vanhi Puráṇam* are one and the same (cf my footnotes on Index pages 2 and 52), but Dr. Rajendra Lála Mitra thinks that they are two distinct *puráṇás*, and that the latter is a *Upa* or minor, and the former a *Mahá* or major *puráṇam*. His opinion is not, however, based upon an examination of

Vanhipurâṇam itself and it is therefore impossible to say how far it is correct (*vide* Catalogue of Sanskrit MSS. in Bikaner State, No. 465, page 216).

आपस्तम्बः—I have obtained a very useful and excellent work, *Âpastambiya Dharmasûtram*, edited by Dr. G. Bühler, as also another, *Âpastambiya Grihyasûtram*, edited by Dr. M. Winternitz. I have also two MSS. of *Âpastamba Smriti*, one *Devanâgari* and the other *Telugu*. The author quotes *Âpastamba* in several places, but does not specify the names of works. Almost all the quoted *Sûrtâs* are found in the first two works and a few of the verses appear in the MSS. The learned editors of the first two works do not mention how many works of Âpastamba are known in the *Âryan Dharmaśâstram*.

आश्वलायनः—I have obtained a printed copy of *Âśvalâyana Grihyasûtram* with the *Vritti* of Gârgya Nârâyaṇa. This work is one of the volumes of the Calcutta Series named Bibliotheca Indica. The quoted *Sûtrâs* are generally found in this work. The verses may, perhaps, be found in *Âśvalâyana Smriti*. One of my friends promised, a long time ago, to procure for me a MS. of this work, but unfortunately he has not yet been kind enough to do so.

ऐतरेयोपनिषद्—I have got an excellent copy of this (a publication of the Poona Ânandâśrama series) which Mr. Âpte has kindly presented to me. Almost all the quotations appear in this copy.

कात्यायनः—The author quotes 56 lines from this work. I possess two MSS. of the name of *Kâtyâyanasmriti*. One of them is in *Devanâgari* character, and the other in *Telugu*. Each of them has three *Prapâthakâs*, each *Prapâthaka* being subdivided into several *Khaṇḍâs*. This

work is known also by the name of *Karmapradípa.** I have also obtained a MS. from Dr. R. G. Bhâṇdârakar, No. 194 of the Deccan College Collection A, 1881-1882. It has been wrongly marked अथ गोभिलस्मृतिप्रारंभः on the title page, and in the Deccan College Catalogue, too, it has been noticed under the name *Gobhilasmriti.*† A few of the quotations are found in this text.

कूर्मपुराणम्—I have obtained a *Kanarese* MS. of this *Purâṇam*, and also a copy of an edition published at the Bangavâsi Press, Calcutta. The author has quoted freely from this *Purâṇam*, and all the quotations except a few appear in these copies.

कैवल्योपनिषत्—I have secured a copy of this work, lithographed at Benares.

गरुडपुराणम्—I have in my possession a copy of this work published at the Bangavâsi Press in the year 181[illegible] of the *Śâlivâhana* era.

गौतमः—I have got several works of Gautama. Some of them are:—

A. Gautama Dharmaśâstram.—I have secured [illegible] different copies of this work. Four of them belong to

---

* Although the author has exclusively used the name "*Katyâyana*" for this work in this part, he has subsequently alluded to it under the name *Karmapradîpa*. In the commentary of "*Gobhilîya Grihyasûtra* of the Bibliotheca Indica Series all quotations from this work are marked as from "*Karmapradîpa*." Also in the Catalogue of Sanskrit MSS. of the India Office Library this work is noticed as "*Karmapradîpa*" (*vide* 460, Part I, page 97). There exists a commentary on this work by **Âśâdityamiśra**, who also calls it by the name *Karmapradîpa*, as is evident from the following ....कर्मप्रदीपार्थविचारः क्रियते मया

† This error was detected neither by the late Dr. **Rajendralal Mitra** in his Catalogue of Bikaner State Sanskrit Manuscripts (*vide* No. 339, page 149) nor by the compiler of the Government Catalogue of Sanskrit MSS. in Private Libraries of the N. W. P. Part I. (*vide* No. 83, page 26, and No. 94, page 30). I suppose they were led into the error by the opening couplet of the work which begins as follows:—

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम्

the Ânandâśrama, Poona, of which one has Haradattâ's *Mitâksharâ*. The fifth is a *Telugu* MS. I have also two other copies: one lithographed in Bombay, and the other a *Telugu* MS. called *Gautama Sûtram*.

B. Śloka Gautama.—The author does not make any reference to this work so far as this part is concerned; but he does so later. The verses he quotes hereinafter as from *Gautama* are found in this work while the *Sûtrâs* are found in *Gautama Dharmaśâstram*.

C. Vriddha Gautama.—The author quotes *Vriddhagautama* on four occasions, but none of the quotations appears in my copy. It contains a dialogue between Yudhishṭhira and Krishṇa, and what the author quotes as from the *Áśvamedhika Parva* (Book XIV. of *Mahâbhâratam*), appears in the dialogue. This circumstance at once struck me and I suspected that this *Vriddhagautama* was but a portion of the said *Parva*. But now the suspicion is no longer less than a fact. Aware of the absence of this portion from every Calcutta, Bombay and Madras edition of *Mahâbhâratam* I have been for the last two years searching and getting searched several MSS. of the great epic from the North as well as from the South, and not in vain. On the 9th of November last my friend, Râjâ Ravi Varmâ, of Travancore, kindly lent me the *Áśvamedhika Parva* of the work, which I am glad to say contains the portion I was looking for. It belongs to the Palace library of H. H. the Mahârâjâ of Travancore. It is written in the ancient *Malyâlam* character, and consists of 184½ palm leaves. Generally there are 7 lines on each side of the leaf and 57 letters in a line. This *Parva* not being the last does not bear any date. However, the style of writing and the appearance of the copy indicate a time remoter than 300 years. This MS.

Parva contains 115 chapters. But in the Calcutta, Bombay and Madras printed editions the number of chapters is 92 and the last, *i. e.*, the 92nd chapter, contains 53 *Ślokâs*. The 92nd chapter of the MS. ends a *Śloka* which is the 38th Sloka of the same chapter, *i. e.*, the 92nd in the printed copies; and the remaining 15 *slôkâs* of the 92nd chapter in the printed copies form the 93rd chapter in the MS. The omitted portion under reference is contained in 22 chapters and it begins from the 94th chapter in the MS. copy. *When this portion is added to the 92 chapters in the printed copies (which are actually 93) the number of chapters comes up to 114 (actually 115).

The 94th chapter of the MS. copy begins.

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।
धर्मसंशयमुद्दिश्य किमपृच्छत् पितामहः ॥१॥
वैशंपायन उवाच ।
पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातो युधिष्ठिरः ।

In the work entitled Vriddha Gautama Saṃhitâ these lines run as follows :—

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।
धर्मसंशयकं दृश्यम् किमपृच्छत गौतमः ॥ १ ॥
गौतमः—
पश्चमेनापि मेधेन यदा स्नातो युधिष्ठिरः ।

Every chapter in the MS. ends

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आश्वमेधिके पर्वणि.

While the chapters of *Vriddhạ Gautama Samhita* end

इति श्रीगौतमीये वैष्णवधर्मशास्त्रे अध्यायः

It is evident from the above comparison that by substituting the name of Gautama for Pitâmaha and Vaiśampâyana, by giving the title *Vriddha-gautama* and by making other similar alterations

* This point has not been noticed by any Sanskrit scholar, upto this ime, so far as I am aware.

some one might have attempted to palm off the portion under reference as an original work. This *Vriddha-gautama* contains moreover several omissions and alterations, which shall be noticed in some one of the subsequent volumes. Here I may venture to remark that the work alluded to as *Vriddha Gautama* by Mâdhavâchârya, Hemâdri, Aparârka and other ancient authors is yet undiscovered.

देवल:—I have a *Devanâgarî* MS. of this work copied from a *Telugu* one. It contains 78 *Slokâs*. The quotations in the text do not appear in it.

नारद:—I have used a printed copy entitled *Nârada Smriti*. It has been edited by Julius Jolly, Ph.D., and published by the Asiatic Society of Bengal. The author in several places quotes *Nârada*, but the quotations are not found in this copy of the *Smriti*. However, a few of them appear in the work called *Nâradaśikshâ*.

नृसिंहपुराणम्—I have used a printed copy of this *Purâṇam*, published in the Grantha Ratnamâlâ Serial by Messrs. Gopâla Nârâyaṇa and Co., Bombay. It is a very carelessly edited work, but most of the quotations are found in it. I possess another work called *Laghu-hârita Smriti*. Possibly it is identical with *Nrisinha-purâṇam*. *Laghuhârita* differs from *Nrisinhapurâṇam* in the number of *Adhyâyâs*, the former having seven and the latter five, and in a few readings. Very likely a portion abstracted from *Nrisinhapurâṇam* has been designated *Laghuhârita Smriti* to pass for an independent work. Though the quotations in the text appear in this *Smriti*, the author nowhere mentions its name.

पारस्कर:—I have secured a printed copy of *Pâraskara Grihya Sûtram*, with Hariharâ's commentary. It is published by one Mr. Laddhârâm Sâstrî of Bombay. It is tolerably correct. The quotations appear in it.

प्रजापति:—Dr. Bhâṇḍârkar has kindly lent me a *Devanâgarî* MS. of this work from the Deccan

College Library. It contains about 100 *Ślokâs* but is incomplete. The quotations are not found in it.

प्रश्नोपनिषत् and **बृहदारण्यकोपनिषत्**—Mr. Âpte has presented to me these two books. They are publications of the Ânandâśrama Institution. Almost all the quotations are found in them.

बृहस्पतिः—I own a pamphlet called *Brihaspati Smriti.* It contains nearly one hundred *Ślokâs.* The quotations do not appear in it.

बौधायनः—I have obtained an excellent edition of *Baudhâyana Dharmaśâstram*, edited by E. Hultzsch, Ph.D., of Vienna. Also I have got another work called *Baudhâyana Smriti.* The latter is a *Devanâgarî* MS., and forms a part of the Viśrâma Bâga collection of the Deccan College Library. Both the works agree closely. Some of the quotations appear in them. I am led to believe that there must be some other work called *Baudhâyana smriti,* quite different from these two works. The learned editor of *Baudhâyana Dharmaśâstram* says nothing of this in his preface. But I shall endeavour to prove in my preface to the next part of the present work that my belief is well founded. Dr. Hultzsch's edition, I regret to observe, omits not only sentences but even entire portions.

मत्स्यपुराणम्—I have used a copy of this *Purâṇam* printed and published at the Bangavâsi Press. It is not carefully edited. Some of the author's quotations appear in it.

मनुः—I have collected four different copies of this work. One of them, presented to me by the Baroda Durbar, is that edited and published by the late Honorable Râo Sâheb V. N. Mandalika of Bombay. It contains the text and seven commentaries. The second contains the text with Kullûka Bhaṭṭâ's commentary, and is published by Mr. Janârdana Mahâdeva Gurjara of Bombay. The rest are merely manuscript copies of the text. The author quotes

more frequently from *Manu* than from any other author. Almost all the quotations are found in the first of these four copies. So far as I am aware, there exists no edition of this work as correct as it ought to be. The quotations, which cannot be traced in any of these four copies, may perhaps be found in some other yet to be discovered.

महाभारतम्—I have used two printed copies of this work. One of them is a publication of Gaṇapat Krishṇâji's Press, Bombay, and the other of Bâbu Pratâpa Chandra Roy, C.I.E., of Calcutta. The first has a commentary; the second contains merely the text. The author quotes a great many verses from *Mahâbhâratam*. In some places he gives the quotations under the name *Mahâbhâratam* and in others under the name of the *Parva*, to which the quotation belongs. Both of the copies I have used are carelessly edited. Some of the quotations appear in them, but especially those, which the author gives under the name of *Âśvamedhika Parva*, cannot be traced in either. However I have recently obtained a MS. copy of this *Parva*, in which all these quotations appear (see *Vriddha Gautama* on page 7). Should some learned scholar turn out a more careful and correct edition of this important epic he would, I have no doubt, place the whole reading public under great obligations.

मार्कण्डेयपुराणम्—The copy used by me is a publication of the Calcutta Bangavâsi Press, printed in the year 1812 of the *Śâlivâhana* era. I find in it most of the quotations, which the author alludes to as being from *Mârkaṇdeya Purânam* or *Mârkaṇdeyam* and *Mârkaṇdeyah*. The author gives one quotation as from *Madâlasâ* which is evidently from this *Purâṇam* and is found in the dialogue between Madâlasâ and her son Alaka (*vide Adhyâyâs* 28 to 36). This circumstance, as well as many others, goes to show that the author sometimes quotes a work under its name or its author's name, or sometimes even in the name of the character concerned in the

quotation. It is likely, therefore, that whatever quotations appear under the name of *Mârkandeyah* and are not found in *Mârkandeya Purânam* may be from Mârkandeyâ's discourse, which may occur in some other *Purânâs* or in *Mârkandeya Smriti.*

यमः—The author quotes largely from this, but none of the quotations is found in a small tract I have used. This tract contains only *Prâyaśchitta Prakaranam,* or the chapter on penance, all in 78 verses. It is undoubtedly incomplete, and I am of the impression that the greater portion of this *Smriti* remains yet to be discovered.

याज्ञवल्क्यः—I have referred to four different copies of this *Smriti.* One of them is a publication of Ganapata Krishnâjî's Press, with a commentary of Vidnyâneśvara. The rest are mere texts: one a Benares lithographed edition, the second a publication by the late Râo Sâheb Mandalika, and the third a *Telugu* MS. The author's quotations, which are numerous in this part, are all found in all these four copies. It is singular to observe that from chapters 96 to 106, the first part of *Garuda-mahâpurânam,* which contains the precepts dictated by Yâjnyavalkya to other Risis, is exactly the same as *Yajnyavalkya Smriti* allowing, of course, for slight differences here and there, in readings and for the entire omission in the former of *Vyavahâra.* This portion of *Garuda* comprises in all 377 verses which are all found interspersed among the 702 verses, which form the portion of *Yâjnyavalkya* under allusion. The portion on *Vyavahâra* not found in *Garudapurânam* is, however, found in *Agnipurânam,* chapters 253, 254, 255, 256, 257, 258.

योगसूत्राणि—I have used a Benares copy of this work with *Vyâsabhâshya.*

योगियाज्ञवल्क्य—I am indebted to Dr. Bhândârkar for allowing me the use of a MS. copy of this work from the Deccan College Collection (No. 363 of 1875-76) as well

as of a MS. copy of *Brihadyogiyâjnyavalkya*. The author in this part quotes largely under the name of *Yogiyâjnyavalkya*, but these quotations are all found in the latter manuscript.

N. B.—These MSS. came in so late that I am constrained to say that I could not make as good a use of them as I otherwise could have.

लिखित:—I have in my possession a copy of a work, called *Likhita Samhita*, which is an unsystematic collection of 92 verses relating to sacrificial rites and deeds of benevolence and charity. What *few* quotations the author has as from *Likhita* are not found in this copy.

लिङ्गपुराणम्—I have a copy of this *Purâṇam* published at the Bangavâsi Press, Calcutta. The author's quotations are found in it.

वराहपुराणम्—I have used a copy of this work of the *Bibliotheca Indica* Series. It is incomplete, and the author's quotations, which are only a few, are not found in it.

वसिष्ठ:—I have in my possession three different copies of this work. One of them is a part of the Bombay Sanskrit Series, and is edited by the Rev. Alois Anton Fuhrer, Ph.D., Professor of Sanskrit, St. Xavier's College, Bombay. Another is a Benares publication with a commentary, while the third is a Bombay lithograph copy. This work consists of 30 chapters, partly in prose and partly in verse. A few of the quotations under the name *Vasishtha* as well as under the name *Vriddhavasishtha* I found in these three copies. I am led to suppose that this *Vriddhavasishtha* is a different work altogether, but not having come across any work bearing this title, I cannot, surely, express a definite opinion. I may as well mention here that while at Nâsik, last January, I chanced to see a work entitled *Vriddhavasishthasamhita*, but as it dwells wholly on sectarian matters of the *Vaishnavâs*, I did not use it.

विष्णुः—I possess a copy of a publication of the Asiatic Society of Bengal, edited by Professor Julius Jolly, Ph.D., and entitled *Vishṇusmṛiti.* The author quotes this work very often under the name of *Vishṇu* only in this part, but subsequently his quotations appear under the names of *Vishṇu, Gadyavishṇu, Slokavishṇu* or *Padyavishṇu, Brihadvishṇu* and *Vriddhavishṇu.* The title of the copy I have is quite different from any of these names, and it is difficult to find out whether the former is a different work or one of the latter. Neither the commentator, Nanda Paṇdit, nor the learned editor of the edition under reference has decided this point. The quotations under the name *Vishṇu, Gadyavishṇu* and *Padyavishṇu* used by the author in the subsequent parts are found in my copy.

I have also two other copies of this work. One is a MS. with Nanda Pandita's commentary, and the other a copy of a Bombay lithograph edition. Some of the author's quotations are found in them.

विष्णुपुराणम्—I have a copy of this work printed and published by Messrs. Gopâla Nârâyaṇa and Co., with a commentary, in the *Sâlivâhana* year 1809. The author has quoted freely from this *Purâṇam* and almost all the author's quotations are found in this copy.

व्यासः—I have three different works bearing Vyâsa's name. One of them called *Laghuvyâsa* contains nearly 126 verses (31 in the first and 95 in the second chapter). The second called *Vyâsasaṃhitâ* consists of 4 parts, containing in all nearly 241 verses. The third is entitled *Vedavyâsasmṛiti.* This last contains only 69 verses. All these three works are incomplete, and only a few of the author's quotations are found in them.

शङ्खः and **वृद्धशङ्खः**—I own a lithograph copy called *Śankhasaṃhitâ.* It is divided into 18 parts, containing in all about 318 verses. Almost all the author's quotations appearing as from *Śankha* and *Vriddhaśankha* (see pages

238, 250) are found in this *Sankhasamhitâ,* which fact leaves me in doubt as to its proper designation.

Besides these the author quotes *Śankhalikhitau.* The quotations are in prose. This work, so far as I am aware, is unknown.*

शातातपः—There are three different works under the head "*Sâtâtapa.*" I possess only one of them, viz., the one entitled *Śâtâtapasamhitâ.* It is divided into six chapters and contains 232 verses. The following lines are at the end of the sixth chapter:—

इति शातातपप्रोक्तो विपाकः कर्मणामयम् ।
शिष्याय शरभंगाय विनयात्परिपृच्छते ॥

This couplet shows that the work is also called *Karmavipâka.* The late Dr. Rajendra Lâla Mitra held the same opinion (see notices of Sanskrit MSS., Vol. II., page 4). The author's quotations are not found in the copy in my possession.

शिवधर्मः (complete name **शिवधर्मोत्तरम्**)—The author quotes this work only in one place, but the only quotation is not found in the copy I have borrowed from Dr. Bhâṇdârkar.

शैवपुराणम्—I have with me a copy of this *Purâṇam* (Calcutta Bangavâsi Press publication). The author in some places alludes to this work as *Saivapurâṇam,* and in others as *Vâyusamhitâ.* The latter, however, is only the designation of the fifth part of the *Purâṇam* ; and what the author quotes as from this occurs in my copy.

श्वेताश्वतरोपनिषद्—The author quotes from this work under the three names *Śvetâśvatarâh, Śvetâśvataraśâkhâ* and *Śvetâśvataropanishad,* and all the quotations are met with in the excellent edition of the Anandâśrama Series, a copy of which Mr. Âpte has kindly presented to me. This edition is accompanied by a commentary, supposed to be the work of Śankarâchârya. But to all appearances the

3

commentary is nothing better than a compilation made by some other person, perhaps a namesake of that renowned philosopher.

संवर्तः—I possess a lithograph copy called *Samvarta-smriti*, a small pamphlet of 227 verses. Few of the author's quotations are found in it.

सूतसंहिता (A portion of *Skandapurâṇam*),—Mr. Gangâdhara Ananta Nijasure kindly obtained for me a copy of this work from Râosaheb Meṇavalikar Fadnisâ's library. The author's quotations are found in it.

हारीतः—I have three different works under the name of *Hârita*.

1. *Laghu Hârita Smriti*.—This contains 6 chapters. Possibly it is a portion of *Nrisinhapurânam*. What quotations Aparârka or other ancient authors give as from *Laghu Hârita* are not found in this copy.

2. *Vriddha Hârita Samhitâ*.—This consists of 8 chapters, and contains 2,587 verses. This work is apparently a modern production. It dwells upon the religious rites of the *Vaishṇavâs*.

3. *Hârita Smriti*—Consists of 111 verses and contains ordinances on penances, impurities, &c.

The author's quotations are not found in any of these three copies.

I have, besides, recently secured from Nâsik a *Devanâgarî* MS. of a work, bearing the title *Hâritadharmaśâstram*. It contains 67 leaves or 134 pages, each page having 16 lines of nearly 34 letters. The following is the colophon to it:—

इति हारीतधर्मशास्त्रे त्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ ॥ शिव ॥ ॥ शिवोहमिति शके १६०८ संवत् १७४३ धातृसंवत्सरे उत्तरायणे ग्रीष्मर्तौ ज्येष्ठे मासि कृष्णपक्षे त्रयोदश्याम् १३ चंद्रवासरे २ भरण्यां घटी २१ तद्दिने काशिविश्वेश्वरचरणसन्निधौ तद्भक्तचरण(अ)सा लिखितमिदं धर्मशास्त्राख्यं पुस्तकं समाप्तिमगमत् लेखकपाठकयोः शुभं भूयात् ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

I came across this MS. after my work had already too far advanced, and though, for this reason I have not been able to make a thorough use of it, I have yet cursorily succeeded in tracing in it a majority of the author's quotations. This MS., I venture to suggest, is a fresh discovery. I find no mention made of it either by orientalists or antiquarians. The greater portion of this work is in prose, and the style of its composition is similar to *Baudhâyana* and *Vishṇu*.

I have so far described, as succinctly as possible, all the works I have used in the preparation of this part. I have still continued my efforts to secure a fresh supply of works, which I shall of course utilise and describe in the subsequent parts of this work.

20, Girgaum, Bombay, V. S. I.

1st *December* 1892.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका ।

इति प्रथमाध्यायस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥ श्रीः ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

आचारकाण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका ।)

*वागीशाद्याः सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

[1]सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्
मज्जन् सज्जनतीर्थसङ्गनिपुणः सद्वृत्ततीर्थं श्रयन् ।
लब्ध्वामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥

---

*प्रणम्य मातरं भागीरथीं भागीरथीमिव ।
पितरं गुरुमूर्तिं च हरिं नत्वा पुनः पुनः ॥
पराशरस्मृतेर्व्याख्यां माधवीयां सुविस्तृताम् ।
व्याख्यास्ये बालबोधार्थं सङ्क्षेपेण यथामति ॥

पराशरसंहितां व्याचिख्यासुस्तत्रभवान् माधवामात्यः निर्विघ्नपरिसमाप्ति-प्रचयगमनार्थं शिष्यशिक्षार्थं च गजाननमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरति । वागीशाद्या इति । सर्वार्थानां सर्वेषां कार्याणां उपक्रमे आरम्भे । कृतकृत्याः कृतकार्याः । कार्यारम्भे गजाननस्मरणं शास्त्रप्रतिपादितम् ।
[1]सोऽहमिति । सोऽहं माधवाचार्यनामा । विवेको वेदवाक्यार्थविचारः

---

1. gives सज्जनसङ्गतीर्थ° as a reading from the Kálamádhviya. २. D. reads लब्ध्वा for लब्धा.

*सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्त्र्यर्थी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वंसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यद्दशप्रत्ययः
स्मार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थं शास्त्रं मीमांसाशास्त्रम् । मीमांसाया विचारशास्त्राभिधानं जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे स्पष्टम् । तदेव पदवी मार्ग इत्यर्थः । तां प्राप्य । आम्नायरूपे तीर्थे निपाने परं अत्यर्थं मज्जन् । मीमांसाशास्त्रज्ञानमन्तरा वेदार्थाकलनस्यासम्भवात् । कीदृशोऽहम् । सज्जनानां विदुषां सङ्ग एव तीर्थः मन्त्रिस्तस्य सङ्गेन निपुणः विद्वत्सहवासेन निपुणबुद्धिरित्यर्थः । पुनश्च सतां साधूनां यत् वृत्तं वर्तनं तदेव तीर्थं क्षेत्रं श्रयन् भगवद्भजनार्थं पवित्रक्षेत्राश्रयणमपेक्षितमेव । पुनश्च श्रीमान् योयं भारतीतीर्थः भारती सरस्वती तस्याः तीर्थो ऽवतारः शङ्कराचार्यः तस्मात् लब्धां प्रभावलहरीं आकलयन् सम्यक् धारयन्नित्यर्थः । भारतीतीर्थ इति शङ्करभगवत एवाभिधानं पञ्चदशीटीकादिषु स्पष्टम् । पुनश्च विद्यातीर्थं विद्यागुरुं उपाश्रयन्सन् अव्याहतं निरन्तरं श्रीकण्ठं शिवं भजे सेवां करोमीति योजना । अत्र सर्वत्र तीर्थशब्दपर्यायेषु—

'तीर्थं शास्त्राध्वर-क्षेत्र-पात्रोपाध्याय-मन्त्रिषु ।
अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजस्सु च विश्रुतम्' ॥

इति विश्वकोशप्रामाण्यमनुसन्धेयम् ।

* धर्मपालकं स्वाश्रयं राजानं स्तौति । सत्येति । सत्यमेव यदेकं मुख्यं व्रतं तस्य पालकः । द्वौ गुणौ वार्ता-दण्डनीतिविद्यारूपौ यस्यां तादृशी बुद्धिर्यस्य । यदाह कामन्दकः । 'वार्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यवस्थितिः' इति । त्रीन् धर्मार्थकामानर्थयते ऽसौ त्र्यर्थी । यदुक्तम्—

'न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ।
त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा' ॥

1. I. gives कृता for कला. २. D. and I. read विजयताम् for विजयते
३. H. reads बुक्कणः and thus makes it a separate word out of the compound बुक्कणक्ष्मापतिः which is the reading of all other MSS.

*इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥

इति । तथा चतुर्णां राजवृत्तानां वेदिता ज्ञाता । यथोक्तम्—

'न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा ।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्' ॥

इति । पञ्चसु सहायादिषु स्कन्धेषु अङ्गेषु कुशलः । तथाचोक्तं कामन्दकीये—

'सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते' ॥

इति । षण्णां सन्ध्यादिगुणानामन्वयेन प्राप्त्या दृढः । यथाहामरसिंहः—

'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः'

इति । सप्तभिः स्वाम्यादिभिरङ्गैः सुसम्पन्नैः सर्वं शत्रुकृतोपद्रवादिकं सहते तेन न व्याकुलो भवतीत्यर्थः । सप्ताङ्गानि यथा—

'स्वाम्यमात्यं च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।
एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिव्यपाश्रयम्' ॥

इति । अष्टौ व्यक्तयो रूपाणि यस्य शिवस्य तस्य लोकपालानां वा कलाधरः । जलाद्याः शिवस्याष्टौ मूर्तयः प्रसिद्धाः । नवनिधिः नवसंख्याका निधयो यस्य । महापद्मादयो नव निधयः प्रसिद्धाः । पुष्यत् वर्धमानं दशानां इन्द्रियाणां प्रत्ययः अधीनत्वं यस्य । 'प्रत्ययोऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वास-हेतुषु' इत्यमरः । स्मार्तोच्छ्रायस्य धुरन्धरः श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

* स्वस्य महत्त्वं वर्णयति । इन्द्रस्येति । आङ्गिरसो बृहस्पतिः । वैन्यनृपतिः पृथुः तस्य । प्रतीची विप्रकृष्ट-व्यवहितादिप्रतिबन्धरहिता दृष्टि-

१. For गौतमिः D. and I. read गौतमः This latter appears to be a mistake, because according to the Rámáyana of Valmiki the family priest of निमि was Shatánand, the son of गौतम and not गौतम himself.

*प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपघ्निका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं[1] माधवम् ॥ ५ ॥

†श्रीमती[2] जननी यस्य[3] सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धि[4]सहोदरौ ॥ ६ ॥[5]

‡यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं[6] यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

¶स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।

यस्य । अरुन्धत्याः सहचरो वसिष्ठः कुलगुरुः कुलपुरोहितः । अनेन पूज्यत्वं सूचितम् । आङ्गिरसादयः सप्त यथा इन्द्रादीनां कुलपुरोहिता मन्त्रिणश्चासन् तथा माधवोऽपि वीरबुक्कणभूपतेरासीदिति भावः ।

* अधुना स्वस्य नीतिशास्त्रप्रावीण्यं वर्णयति । प्रज्ञामूलेति । प्रज्ञैव मूलं तदाधारभूता मही च यस्याः । बलं सैन्यादिबलं तदेव उपघ्निका अन्तिकाश्रयः यस्याः । 'स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । शक्त्या प्रभुशक्त्या कोरकिता मुकुलिता । सर्वोत्तरं सर्वातिशायिनम् ।

† सम्प्रति स्वकुलं वर्णयति । श्रीमतीति । श्रीमती श्रीमतीनाम्नी । मनोबुद्धिसदृशौ सहोदरौ । यथा मनोबुद्ध्योरेकमेवास्पदं तथेत्यर्थः ।

‡ स्वस्य गोत्रादिकमाह । यस्येति । याजुषी यजुर्वेदसम्बन्धिनी । कुलं गोत्रमित्यर्थः ।

¶ एवं श्लोकसप्तकेन स्वस्याधिकारं प्रयोजनं चाभिधाय अधुना

---

१. D. and I. have सर्वोत्तमम् for सर्वोत्तरम्. २. D. and I. read सुमती ३. A. has यस्य जननी for जननी यस्य. ४. I. reads मनोबुद्धी for मनोबुद्धि and D. and G. read बुद्धिः सहोदरौ. ५. A. has this verse first and the verse ६ afterwards. ६. A. and D. read भारद्वाजकुलं for भारद्वाजं कुलं.

परावरस्मृतजगदीहितासये
परागरस्मृतिविवृत्तौ प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

*पराशरस्मृतिः पूर्वैर्न व्याख्याता निबन्धृभिः ।
मया[1] ऽतो[2] माधवार्येण तद्व्याख्यायां प्रयस्यते[3] ॥ ९ ॥

ननु—नेयं स्मृतिर्व्याख्यानमर्हति । †तत्प्रामाण्यस्य दुर्निरूप्यत्वात्[4] । यत्तु वेदप्रामाण्यकारणं जैमिनिना सूत्रितं—'तत् प्रमाणं बादरायणस्यान्यानपेक्षत्वात्' (पू० मी० १. १. ५) इति । न तत् पौरुषेयेषु‡ मूलप्रमाणसापेक्षेषु ग्रन्थेषु[5] यो-

---

व्याख्यानप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । सेति । पुराणसंहिताः । मात्स्याद्याः तासां पठन-पाठन-व्याख्यानादिद्वारेण प्रवर्तकः । स्मृतीनां या सुषमा परमा शोभा 'सुषमा परमा शोभा' इत्यमरः । तस्याः व्याख्यानादिद्वारा पराशरः संशय-विपर्यासादिपराकरणपूर्वकं प्रसारकः । परावरं ऐहिकपारलौकिकं यत् स्मृतं स्मृत्युक्तं जगतः ईहितं तस्य तदर्थज्ञान-तदुक्तानुष्ठानादिद्वारा प्राप्तये । पराशरस्मृतिविवरणे प्रवर्तते प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः ।

*अस्या एव स्मृतेर्व्याख्यानप्रवृत्तौ कारणमाह । पराशरेति । पूर्वैः मेधातिथ्यादिभिः ।

† अत्र तच्छब्देन व्याख्यास्यमाणायाः स्मृतेः परामर्शः ।

‡ पौरुषेयाः पुरुषैः मनु-पराशरादिभिः कृताः ग्रन्थाः मूलप्रमाणसापेक्षाः । अतः जैमिनिप्रोक्तं वेदप्रमाणकारणं तेषु योजयितुं न शक्यते । अयं भावः—ग्रन्थास्तावत् द्विविधाः स्वतःप्रमाणाः परतःप्रमाणाश्चेति । अपौरुषेयाणामत एव स्वतःप्रमाणानां वेदानां न प्रमाणान्तरसापेक्षत्वम् । कुतः, अन्यानपेक्षत्वात् । तदितराणां पौरुषेयाणामत एव परतःप्रमाणानां स्मृति-पुराणादीनां मूलप्रमाणसापेक्षत्वम् । कुतः, जैमिनिप्रोक्तस्य अन्यानपेक्षत्वरूपस्य प्रामाण्यहेतोः तत्र अभावात् ।

---

१. A. reads जगती for जगदी. २. D. and I. have अथातो for मयातो. ३. A. alone has व्याख्यैव प्रयस्यते. while B. C. and F. have व्याख्यायां प्रयस्यते. ४. All copies except B. C. and F. have परत्वात्. ५. I. omits ग्रन्थेषु.

जयितुं शक्यते । तर्ह्यस्तु* मूलप्रमाणमुपजीव्य प्रामाण्यम् । तन्न[1] । मूलस्य दुर्भणत्वात्[2] । न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । तस्या[3]तीन्द्रियत्वात् । †नाप्यनुमानम् । तस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात् । नापि‡ पुरुषान्तरवाक्यम् । वि[4]प्रलम्भकस्य पुंसो यथा[5]दृष्टार्थवादित्वाभावात् ।

अविप्रलम्भकस्यापि संशय-विपर्ययसम्भवात् । नापि चोदना । तस्या अनुपलब्धेः । न[6] खलु स्मर्यमाणानां शौचाद्याचाराणां[7]

* एवं मूलप्रमाणसापेक्षत्वात् अप्रामाण्यं प्रसाध्य पक्षान्तरमुत्थापयति । तर्ह्यस्त्विति । अस्याः स्मृतेः धर्मप्रतिपादकत्वात् मूलप्रमाणं धर्मः । स च प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः दुर्भणः । तद्यथा—मूलप्रमाणभूतो धर्मः न तावत्प्रत्यक्षः । 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं अव्यपदेशि अव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षं '(गौ० सू० १ । १ । ४) भवितुमर्हति । धर्मस्य अतीन्द्रियत्वात् । तत्र इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाभावः ।

† अनुमानमपि निराकरोति । नापीति । अनुमानं हि प्रत्यक्षसापेक्षम् । 'अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च (गौ० सू० १ । १ । ५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षासिद्धौ अनुमानस्याप्यसिद्धिः । एवं 'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनं उपमानं' (गौ० सू० १ । १ । ६) अपि न । प्रसिद्धस्यान्यस्याभावात् । उपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावाच्च ।

‡ शब्दप्रमाणं निवारयति । नापि पुरुषान्तरवाक्यमिति विप्रलम्भकः विशेषेण प्रलम्भनं विरुद्धं सम्यग्वेदनं करोति यः । एवमेव चोदनापि न । 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः ' (पू० मी० १ । १ । २) इति शबरस्वामी । तच्च वचनं स्वतःप्रमाणं वैदिकमेव । न मूलप्रमाणसापेक्षं पौरुषम् ।

१. न । तन्मू &c., is the reading of B. C. and D. read न । एतन्मूल &c. २. I. reads दुर्लभत्वात्. ३. All the copies except A. have धर्मस्य for तस्य. We have adopted A. for धर्मस्य does not agree with the contest. ४. D. adds भ्रान्त before विप्रलंभ. ५. D. has यथार्थदृष्टार्थ. ६. D. E. G. H. and I. read नो for न. ७. D. reads only शौचाचाराणां.

मूलभूतां काञ्चिच्चोदनां प्रत्यक्षत उपलभामहे । नाप्यनुमातुं[1] शक्यते । *शाक्यादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिष्वतिप्रसङ्गात् ।

अथोच्येत[2]—मन्वादिस्मृतीनां शाक्यादिस्मृतीनां[3] चास्ति महद्वैषम्यम् । प्रत्यक्षवेदेनैव[4] साक्षान्मन्वादिप्रामाण्याङ्गीकारात् । '†यद्वै[5] किंच मनुरवदत्तद्भेषजम्' (तै. सं. २, २, १०, २) इति ह्याम्नायते । न त्वेवं ‡शाक्यादिस्मृत्यनुग्राहकं किञ्चिद्वे-

---

* अतिप्रसङ्गं दर्शयति । शाक्येति । शाकोऽभिजनो अस्य स शाक्यः । यद्वा—

'शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्माच्च चक्रिरे ।
तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः' ॥

इत्यागमात् । शाके भवाः शाक्याः इक्ष्वाकुवंशीया राजानः । तद्वंशीयत्वात् बुद्धमुनिरपि शाक्यः । चैत्यं बुद्धप्रतिमा । 'चैत्यमायतने बुद्धबिम्बेऽप्युद्देश्यपादपे' इति रुद्रः । यद्यपि आश्वलायनोक्तचैत्ययज्ञे (आ. गृ. सू. १।१२।१) चित्ते भवाश्चैत्या इति व्युत्पत्त्या शिव-विष्ण्वादिप्रतिमाः चैत्यशब्देनोक्ताः तथापि अत्र शाक्यादिप्रणीतचैत्यस्यैव ग्रहणम् ।

† यद्वै इति । मनुः स्वायम्भुवः । यद्वै किञ्च यत्किमपि उक्तवान् तत्सर्वमपि भेषजम् । भेषं रोगं जयतीति भेषजम् । जै क्षये, भ्वादिः । तथाचोदाहृतं मनुवाक्यं वाचस्पतिमिश्रैः—

'यः कश्चित् कस्यचित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः' ॥

(यो. भा. टी. पा. १ सू. ६)

सर्वज्ञत्वात् मनोः वाक्यं भेषजवद्धितकारी तस्मात्सेव्यमित्यर्थः ।

‡ शाक्यादीति । आदिपदात् चार्वाकादीनां सर्वेषामपि नास्तिकानां ग्रहणम् । शाक्यादिवचनानि केवलं वैदिकवचनाननुगृहीतान्येवेति

---

१. D. has अनुष्ठातुं for अनुमातुं. २. A. and D. have अथोच्यते for अथोच्येत. ३. A. D. have मन्वादीनाम् for स्मृतीनां. ४. G. alone has प्रत्युत for प्रत्यक्ष. D. omits the sentence ending with beginning with यद्वै किंचित् &c. अतो नोक्तातिप्रसंग. ५. E. reads यत्किंचित् for यद्वै किंच.

दिकं वचोऽस्ति। अतो नोक्तातिप्रसङ्गः—इति। तन्न। 'यद्वै किंच' इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात्॥

'मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यात्' (तै. सं. २, २, ६, २)

इति विधाय तद्विधिस्तावकत्वेन 'यद्वै किंच' इत्यादेः पठितत्वात्। तस्य च विधेरयमर्थः—इष्टिविकृतिरूपे सोमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तासु सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्तव्यौ धाय्यासंज्ञकौ यौ द्वौ मन्त्रौ तौ मानवौ कर्तव्यौ—इति। तत्र मानवत्वमुक्तेनार्थवादेन शस्यते। अतो न स्मृतिप्रामाण्यं वेदेनोक्तं—इति शाक्यादिस्मृतिवदप्रमाणभूता एव मन्वादिस्मृतयः।

तथा चोक्तम्—

'प्रायेणानृतवादित्वात् पुंसां भ्रान्त्यादिसम्भवात्।
चोदनाऽनुपलब्धेश्च* श्रद्धामात्रात् प्रमाणता'॥

इति। अस्तु वा कथञ्चित् मनुस्मृतेः प्रामाण्यं तथापि प्रकृतायाः पराशरस्मृतेः किमायातम्?। नहि मनोरिव परा-

न। अपि तु वेदविरुद्धान्येव तानि। यथोक्तं भट्टकुमारिलश्रीचरणैः—'शाक्यादिवचनानि तु कतिपयदम-दानादिवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि। त्रयीबाह्येभ्यः चतुर्थवर्णनिरवासितप्रायेभ्यो व्यामूढेभ्यः समर्पितानीति न वेदमूलत्वेन सम्भाव्यन्ते' (तं. वा. १।३।४)

* भट्टकुमारिलश्रीचरणैस्तु तन्त्रवार्तिके—

'भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात्।
दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वात् चोदनैव लघीयसी॥'

इत्युक्तम्। चोदना प्रमाणभूतं वेदवाक्यम्। तस्याः कल्पनैव लघीयसी।

१. I. reads विधानात्. २. G. and H. omit च. ३. In the place of चरौ G. has चरुं निर्वपतीति. ४. I. reads मानववचनमुक्तार्थवादेन शस्यते. ५. D. reads वेदोक्तमिति for वेदेनोक्तमिति.

शरस्य महिमानं कश्चिद्वेदः प्रख्यापयति। तस्मात् तदीय-स्मृतेः प्रामाण्यं दुर्निरूपमिति[1]।

अत्रोच्यते। प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् अप्रामाण्ये कारणा-भावाच्च स्मृतयः प्रमाणम्। यत्तु[2],—अप्रामाण्यसाधकमनृतवादि-त्वादिहेतुत्रयमुपन्यस्तम्, तदसिद्धम्। आजन्मसिद्धेषु मनु-पराशरादिषु अनृतवदन-भ्रान्त्योरत्यन्तानाशङ्कितत्वेन हेतोः स्वरूपासिद्धेः। नच आजन्मसिद्धावेवं विवदितव्यम्[3]। पराश-रादिसद्भावावबोधकानामेव[4] मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां तदीय-सिद्धिबोधकत्वात्। मन्त्राद्यप्रामाण्ये च पराशराद्यसद्भावेनाश्र-यासिद्धिः[5] केन वार्येत?। मानान्तराविरुद्धानामननुवादिनां मन्त्रादीनां[6] स्वार्थे[7] प्रामाण्यमुत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे*-

---

* देवताधिकरणं उत्तरमीमांसायां प्रथमेऽध्याये तृतीयपादे षड्विंशं सूत्रमारभ्य त्रयस्त्रिंशत्तमसूत्रपर्यन्तमष्टभिः सूत्रैः। 'तत्र मन्त्रा अपि श्रुत्या-दिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमि-त्याचक्षते' इति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—'तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते। यत्र प्रमाणा-न्तरविरुद्धः तत्र गुणवादेन। यत्र तदुभयं नास्ति तत्र प्रतीतिशरणैः वि-द्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। उक्तं च—

---

१ All copies except A. and I. We adopt the latter have दुर्निरूपं प्रामाण्यम्. २. A. reads च for तु. ३. All others except A. read सिद्धौ विवदितव्यम्. ४. We read अवबोधकानां with A. instead of बोधिनाम् which is the reading of all others. ५. A. reads अभावं for असद्भावेन, that of all others. ६. For अननुवादिनां मन्त्रादीनां. A. alone has मन्त्रादि-स्मृतीनाम्; D. reads अनुवादादीनां for अननुवादिनाम् and omits मन्त्रादीनां. ७. A. D. G. and H. read स्वार्थप्रामाण्यम् for स्वार्थे प्रा० &c.

(उ० मी० १.३. अधि०९) व्यवस्थापितम्[1] । अर्थवादाधिकरणे तु (पु० मी० १. २. अधि० १) स्वार्थप्रामाण्यनिराकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशम् । अतः–'यद्वै किंच'–इत्यर्थवादस्य विधिस्तावकस्य स्वार्थेऽपि[2] तात्पर्यमस्ति–इति न शाक्यादिप्रतिबन्दी युक्ता । एतदेवाभिप्रेत्य[3] चतुर्विंशतिमते शाक्यादिवाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तम् ।

'अर्हच्चार्वाकवाक्यानि[4] बौद्धादिपठितानि तु ।
विप्रलम्भकवाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्[5]' ॥

इति । नच पराशरमहिम्नोऽश्रौतत्वम् ।

'स होवाच व्यासः पाराशर्यः' (तै. आ. १, १, ३, ३७)

इति श्रुतौ पराशरपुत्रत्वमुपजीव्य व्यासस्य स्तुतत्वात् । यदा सर्वसम्प्रतिपन्नमहिम्नो वेदव्यासस्यापि स्तुतये पराशरपुत्रत्वमुपजीव्यते तदा किमु वक्तव्यमचिन्त्यमहिमा पराशर इति । किंच वाजसनेयिशाखायां वंशब्राह्मणे वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तकगुरुशिष्यपरम्परायां पराशरस्य पुत्रपौत्रौ श्रूयेते ।

'घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः पाराशर्यात्, पाराशर्यो जातूकर्ण्यात्' ।

'विरोधे गुणवादः स्यात् अनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानात् अर्थवादास्त्रिधा मतः' ॥ इति ।

---

१. D reads व्यवस्थितम् for व्यवस्थापितम्. २. In A. अपि follows विधिस्तावकस्य instead of अर्थे. ३. B. C. D. E. F. and G. read तदेव for एतदेव. ४. A. reads अत्र for अर्हत्; though अत्र is not incorrect does not give the sense of अर्हत् which is quite suitable here. ५. H. reads वर्तयेत् for वर्जयेत्. ६. C. omits सर्व.

इति । तस्मात् पराशरोऽपि मनुसमान एव ।

एष एव न्यायो वसिष्ठात्रि-याज्ञवल्क्यादिषु योजनीयः। तत्तद्विषयश्रुतीनामुपलम्भात्। 'ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन्। तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत्' (तै० सं० ३, ५, २, ५)

'अत्रिरददादौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय' (तै० सं० ७, १, ८, १)

'अथ ह[2] याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः'।

इत्याद्याः श्रुतयः। न चैवं सति मन्वादिस्मृतौ कुतोऽनादरः?—इति शङ्कनीयम्। मन्वादिस्मृतेर्मेधातिथ्यादिभिर्व्याख्यातत्वात्।

या च मूलभूतचोदनाऽनुपलब्धिरुपन्यस्ता*, साऽप्यसिद्धा। 'पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठन्ते—देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः' (तै० आ० २, १०, ७)

इत्यादीनां स्मार्त्तधर्ममूलभूतचोदनानामुपलम्भात्†।'सतति'

---

* सर्वेषां स्मृतिप्रतिपादितानां धर्माणां मूलभूताः चोदनाः कुतो नोपलभ्यन्ते ? इति चेत्। तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—

'शाखानां विप्रकीर्णत्वात् पुरुषाणां प्रमादतः।
नानाप्रकरणस्थत्वात् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते' ॥

'पुरुषाणां' अर्वाचीनानां स्मृतिपाठकानां न तु मन्वादीनां स्मर्तॄणाम्। स्मृतेः मूलभूतं श्रुतिवाक्यं कस्यां शाखायां कुत्र कस्मिन् प्रकरणे वर्तते इति न दृश्यते तथापि तत् कुत्रापि वर्तत्येव। अतो न निर्मूलत्वं स्मृतेः।

† अस्तु वा अदृष्टार्थानां पञ्चमहायज्ञादिप्रतिपादिकानां स्मृतीनां कथंचित् वेदमूलत्वं तथापि—गुर्वनुगमादीनां दृष्टार्थप्रतिपादिकानां स्मृ-

---

१. B. C. D. E. and F. read रवर्शवौ for रवशसे. २. ह is omitted by B. C. E. F. G. and H. ३. D. have गोरमा for चारना.

सततं नित्यमित्यर्थः । यत्रापि शौचादौ* चोदना नोपलभ्यते तत्रापि सा सम्भाव्यते । तथा चोक्तं भट्टाचार्यैः—

'वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदार्ढ्यतः ।
सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता' ॥

इति । मनुनाऽप्येतदेवोक्तम्—

'श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।
तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितं भुवि ॥

तीनां कुतो वेदमूलत्वं? इति चेत् । न । गुर्वनुगमादिकं न केवलं दृष्टार्थम् । यथोक्तम्—'धर्मं प्रति यतोऽन्वेदं प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतेः । तस्मात्कृष्यादिवत्तेषामुपन्यासो न युज्यते' ॥ इति 'तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान् पश्चादन्वेति' इत्यस्यां स्मृतौ 'श्रेयांसं' इत्यभिधानात् अदृष्टार्थत्वमस्त्येव । अत्र भाष्यकृद्भिः श्रीशबरस्वामिचरणैः 'दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यं' इति यदुक्तं तत्पूर्वपक्षवाद्यतिशयार्थम् । एतदुक्तं भवति—यास्तावददृष्टविषयाः स्मृतयः ताः कथञ्चित् कोऽपि अप्रमाणीकुर्यात् । कथं पुनरिमाः दृष्टविषयाः गुर्वनुगमनादिविषयाः अप्रमाणं भविष्यन्ति—इति ।

* शौचादावपि क्वचित् चोदना उपलभ्यते । यथा—'मलवद्वाससा सह न संवदेत् । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेत्' इत्याद्याः ।

---

१. C. only omits नित्यम्. २. चोदना is omitted by all except A.

३. These two are according to the author quoted from Manu; but the MSS. and published editions of Manu which we have examined give the following in the place of the first:—

'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ' ॥

As, however, the spirit of both is one and the same, and as the one can replace the other without affecting the contest of the preceding and succeeding texts, we think that the verse quoted by Madhava is simply a reading of the verse we have given above from Manu.

४. For प्रमितं D. has प्रथितं; and I. प्रापितम्.

योऽवमन्येत ते तूभे *हेतुशास्त्राश्रयान्नरः।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः' ॥
[अ. २। ११]

इति। आनुशासनिकेऽपि—
'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः।
द्वितीयं धर्मशास्त्रं† तु तृतीयं लोकसंग्रहः'‡ ॥

इति। तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराशरस्मृतिरिति सिद्धम्।

* हेतुशास्त्रं बौद्धादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिशास्त्रं वैदिकप्रमाणरहितम्। तस्य आश्रयात् नास्तिकवादावलम्बनेनेत्यर्थः। यथोक्तं वार्तिके—
'शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम्।
हेतुजालविनिर्मुक्तां न कदाचन कुर्वते ॥
न च तैर्वेदमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत्।
हेतवश्चाभिधीयन्ते, ये धर्माद्दूरतः स्थिताः ॥
एत एव च ते येषां 'वाङ्मात्रेणापि नार्चनम्।
पाखण्डिनो विकर्मस्था हैतुकाश्चैत एव हि' ॥

† धर्मशास्त्रं मन्वादिस्मृतयः। तत्र धर्मोपदेश एव प्रधानः। इतिवृत्ताख्यानं त्वानुषङ्गिकम्। यद्यपि पुराणादिष्वपि धर्मोपदेशो वर्तते तथापि तत्र इतिवृत्ताख्यानमेव प्रधानम्। धर्मोपदेशस्त्वानुषङ्गिकः। अतः पुराणादिकं न धर्मशास्त्रम्।

‡ लोकस्य सङ्ग्रहः लोकाचारः शिष्टाचार इति यावत्।

१. In this verse it is found in the original with slight differences of readings, &c. मूले is found in the place of तूभे. But it is not quite clear which of the two is the reading of *Medhátithi*, *Sarvajñanárayena Kúllookbhatta Rághawánanda*, and *Nandana*, which *Rámchandra* and *Govindrája*, distinctly adopt the reading तूभे for the original मूले.

२. द्विजः is the reading for नरः as found in the original and adopted by all the commentaries. ३. We read प्रथमं with A. but all others read परमं. We cannot find the whole verse in *Mahábhárata Ánushásanik Purva*, but the first half of the same is the latter half of the *Manusmriti* 2,13; and the commentaries of Manu read परमं.

पराशरस्मृतावस्यां ग्रन्थकृद्भिर्विविच्यते ।
द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः श्लोका अष्टोनषट्शतम् ॥
आचारस्यादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।
इष्टप्राप्तिरनिष्टस्य निवृत्तिश्चानयोः[1] क्रमात् ॥
'एते सर्वे पुण्यलोका भवन्ती'ति श्रुतिर्जगौ—।
विहितादाश्रमाचारादिष्टाप्तिं पारलौकिकीम्[2] ॥
प्रसक्तो नरको ऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः ।
तन्निवृत्तिः स्फुटा[3] शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनी ॥
परलोकप्रधानस्य* धर्मस्यैषा द्वयी गतिः—।
प्रायश्चित्तं तथाऽऽचारः श्रौते[4] धर्मे तथेक्षणात् ॥
श्रौतो[5] धर्मोऽग्निहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितिः ।
अयथा[6]विध्यनुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रुतौ श्रुतम् ॥
कल्पसूत्रकृतः† श्रौते[7] प्रायश्चित्तमनुष्ठितिम् ।

* भगवता महर्षिणा पराशरेण काण्डद्वयमेवोक्तं तत्र हेतुमाह । परलोकेति । धर्मो द्विधा । परलोकप्रधान एतल्लोकप्रधानश्च । तत्र तावत् श्रौतो धर्मः परलोकप्रधानः एतल्लोकोपसर्जनः । तस्यैव विवक्षितत्वात् आचारः प्रायश्चित्तं चेति काण्डद्वयमेवोक्तम् । न व्यवहारः ।

† कल्पसूत्राणि बौधायनीय–आश्वलायनीय–द्राह्यायणीयादिनामभिः प्रसिद्धाः कर्मप्रयोगप्रतिपादका ग्रन्थाः । तेषां कर्तारः तत्तन्नामका ऋषयः । कल्पसूत्रलक्षणमुक्तं भट्टपादैः—

१. A. reads इष्टाप्तिः; and २. पारलौकिकी for पारलौकिकीम्. ३. A. has स्फुटं for स्फुटा. ४. All but A. G. and I. read श्रौतधर्मे for श्रौते धर्मे. ५. D. and I read श्रौतधर्मो for श्रौतो धर्मो. ६. B. C. have अन्यथा for अयथा. ७. A. alone reads सूत्रे for श्रौते.

असूत्रयन्नुभे[1] एव व्यवहारं* तु नाब्रुवन् ॥
तद्वदेवाथमाचार्यः परलोकप्रधानकम्[2] ।
स्मार्त्तं धर्मं विवक्षुः सन् काण्डद्वयमवोचत ॥
ननु[3]†—चोदनया गम्ये व्यवहारेऽपि धर्मता—
अस्तीति चेदस्तु[4], सा तु लोकेऽस्मिन्नुपयुज्यते‡ ॥
कारीर्यादिश्रौतधर्मो दृष्टैकफलको यथा ।
लाभ-पूजा-ख्यातिमात्रफला व्यवहृतिस्तथा ॥
जेतुर्लाभादिकं तद्वत् पराजेतुश्च दण्डनम्[5] ।
तावेव स्वर्ग-नरकौ विहित-प्रतिषिद्धजौ ॥

'सिद्धरूपः प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ।
ते कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते ॥
कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनम् ।
सूत्रं तु सूचनात्तेषां स्वयं कल्प्यप्रयोगकम्' ॥ इति ।

* व्यवहारशब्दस्य निरुक्तिर्यथा—
'वि–नानार्थे, ऽव–सन्देहे, हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः' ॥
सोऽयं व्यवहारः चतुष्पात् अग्रे तृतीयकाण्डे विस्तरेणाभिधास्यते ।

† अत्र शङ्कते । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (पू. मी. १ । १ । २) इत्युक्तत्वात् चोदनया व्यवहारो ऽपि गम्यते । तस्मात् तस्यापि धर्मत्वं वर्तते । अतो व्यवहारोऽपि वक्तुमुचित एव ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम व्यवहारस्य धर्मता । सा अस्मिन्नेव लोके उपयुज्यते । दृष्टैकफलत्वात् । अयमभिसन्धिः-व्यवहाररूपो धर्मः एतल्लोकप्रधानः । परलोकस्तु उपसर्जनीभूतः । परलोकप्रधानस्यैव धर्मस्य विवक्षितत्वादाचार्येण व्यवहारो ऽत्र नोक्तः ।

---

१. H. and I. have असूत्रयन् for असूत्रयन्. २. H. and I. read प्रसाधनम् for प्रधानकम्. ३. A. substitutes न तत्र for ननु. ४. For-इस्तु सा तु B. C. E. F. G. H. and I. read-ऽनुष्ठातुः; अनुष्ठातुः is correct: but it is not idiomatic. ५. H. has खण्डनम् for दण्डनम्.

ननु*–राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणां चान्यथाकृतौ ॥
प्रत्यवायात् व्यवहृतिः परलोकप्रयोजना ।
'अदण्ड्यान्† दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चापि गच्छति ।
[अ. ८. श्लो. १२८]
सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम्[१] ॥
अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो[२] भवति किल्बिषी ।
[अ. ८. श्लो. १३]
साक्ष्ये ऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ॥
विवशः शतमाजातीः[३] तस्मात् साक्षी वदेदृतम् '।
[अ. ८. श्लो. ८२]
राजादेः प्रत्यवायो ऽस्तु व्यवहारे किमागतम्? ॥
व्यवहारो‡ न राजादेरर्थि-प्रत्यर्थिनोस्तु सः ।
प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽत्र प्रत्यवायो नहि स्मृतः ॥
पराजयनिमित्तेन[४] प्रायश्चित्तं च न स्मृतम् ॥

---

* व्यवहारस्यैतल्लोकप्रधानत्वमाशङ्कते । नन्विति । राजादीनामन्यायेन व्यवहारनिरीक्षणे प्रत्यवायोक्तेः । तदपाकरणे प्रायश्चित्तानुष्ठानमपेक्षितम् । तथा सति व्यवहारस्यापि परलोकप्रधानत्वं सिद्धम् ।

† राजादीनां प्रत्यवायविषये मनुवाक्यानि पठति । अदण्ड्यानिति ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम राजादीनां प्रत्यवायः । व्यवहारो न राजादिकृतः । अर्थिप्रत्यर्थिनोरेव व्यवहारः । तयोस्तु जयापजयरूपे इष्टानिष्टे ऐहिके एव फले । न प्रायश्चित्तादिकम् ।

---

१. This verse is omitted by B. C. and F. Kúllookabhat and Rághwanand prefer सभां वा न प्रवेष्टव्यम्. २. MSS. read नरः, we adopt the original. ३. A. reads वर्षाणि for आजातीः ४. D. has निमित्ते तु for निमित्तेन.

ऋणाद्यैर्नरकोक्तिर्या* सा ह्याचारनिबन्धना[2]।
अस्तु† वा नरकः शास्त्रविरुद्धव्यवहारिणः ॥
परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते।
एतल्लोकप्रधानो यः परलोकोपसर्जनः ॥
स धर्मो व्यवहारः स्यादाचारस्तु विपर्यये।
प्राधान्ये‡ ह्यस्य लोकस्य स्यादेवाम्नायमूलता ॥
गान्धर्वाद्युपवेदेषु तादृशेषु तदीक्षणात्।
'जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतिमेव§ च ॥

---

* यातु ऋणापाकरणादिना नरकप्राप्तिरुक्ता सापि आचारनिबन्धना लोकव्यवहारमूलभूता। नरकोक्त्या निन्द्यत्वमेवाभिहितमिति भावः।

† ननु—'ऋणानां चानपक्रिया' (अ.११. श्लो. ६९) इत्यत्र मनुना ऋणानपाकरणस्योपपातकमध्ये परिगणितत्वात् प्रत्यवाय एव गम्यते। तत्कथमुच्यते आचारनिबन्धनेति?। एवमेव व्यवहारनिर्णयस्य राजादीनामनुष्ठेयत्वात् अन्यथाकरणे तेषामपि प्रत्यवायः स्यादेव। उभयथापि व्यवहारस्य परलोकप्रयोजनकत्वं दुर्निवारमित्यत आह। अस्त्विति। व्यवहारस्य परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते न उपसर्जनत्वम्। अतो न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः।

‡ एतल्लोकप्रधानत्वेऽपि व्यवहारस्याम्नायमूलत्वं स्यादेव। कुतः, तादृशेषु व्यवहारसदृशेष्वेव गान्धर्वादिषु वेदमूलत्वदर्शनात्।

§ गान्धर्वोपवेदस्य आम्नायमूलत्वप्रदर्शनार्थं भरतोक्तिमवतारयति। जग्राहेति। प्रकारान्तरेणाप्यस्य क्रतुत्वं प्रतिपादितं भरतेन। यथा—

---

१. A. and D. read ऋणाद्यै for ऋणाद्यैः; and G. has for the same ऋणाद्यैः. २. D. reads निबंधिनी for निबंधना. ३. A. substitutes पाठम् for पाठ्यम्; and I. reads वाच्यम्.

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि' ।
किं बहूक्त्या ऽयमाचार्यः परलोकैकदृष्टिमान् ॥
ऽव्यवहारं तु नावोचत् किन्तु सूचितवानमुम्[१] ।
राजधर्मप्रसङ्गेन 'क्षितिं धर्मेण पालयन्[२]' ॥
इति ब्रुवन् राजदृश्यं व्यवहारमसूचयत् ।
साक्षादिष्टाप्तिहेतुत्वादाचारः* पूर्वमीर्यते[३] ॥
आचारस्यान्यथात्वे तु प्रायश्चित्तगवेषणम् ।
इहाचारे त्रयो ऽध्यायाः प्रायश्चित्ते नवेरिताः[४] ॥
आचारतश्चतुर्वर्णधर्मौ[५] साधारणेतरौ† ।
शिष्टाचारान्वितस्तत्र[६] धर्मः साधारणः स्मृतः ॥

' प्रयोगं यश्च कुर्वीत प्रेक्षते वा विधानवान् ।
या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञयाजिनाम्
या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयान्नरः ' ॥
इत्यर्थवादेन क्रतुत्वं भवति ।

* आचारस्यैव प्रथममुक्तौ हेतुमाह । साक्षादिति । प्रत्यक्षत्वेन इष्टाप्तिहेतुत्वमाचारस्य परलोकप्रधानत्वेन ।

† साधारणः तदितरः असाधारणः । आचारकाण्डे वर्णचतुष्टयस्य साधारणो ऽसाधारणश्च द्विविधो ऽपि धर्म उक्त इति भावः ।

---

१. सूचितवानमुम् is replaced by सूचितवानृतम् in D. and G. २ A. reads पालयेत् for पालयन्. ३. A. alone has इष्यते for ईर्यते. ४. A. and I. read नवोरिताः for नवेरिताः. ५. For आचारतः H. substitutes अवतार[illegible] ६. All except A. and I. have the following:—शिष्टाचाराद्विके तत्र ध[illegible] साधारणौ मतौ for the text; this appears to be a mistake when w[illegible] take into consideration what has been said in the previous line.

षट्कर्म-क्षितिरक्षाद्याः वर्णोऽसाधारणाः* स्मृताः ।
आचारे प्रथमाध्याये त एते ऽर्थाः प्रकीर्तिताः ॥
कृष्यादिजीवनोपाया द्वितीये ऽध्याय ईरिताः ।
चतुराश्रमधर्माश्च सूचिता आश्रमोक्तितः ॥
उक्तौ तृतीय आशौचविस्तार-श्राद्धसङ्ग्रहौ ।
अध्यायत्रयगा अर्थाः प्रोक्ता आचारकाण्डगाः ॥
तुर्ये† प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
प्रसङ्गात् पुत्रभेदादि प्रोक्तं च परिवेदनम्‡ ॥

---

* वर्णानां असाधारणाः विशिष्टा इत्यर्थः । तथा हि । षट्कर्माणि ब्राह्मणस्यैव, क्षितिरक्षा क्षत्रियस्यैव, एवं वैश्य-शूद्रयोरपि वाणिज्य-सेवादयः असाधारणा धर्माः प्रतिपादिताः ।

† ननु–आचारानन्तरं व्यवहारः कुतो नोक्त? इति चेत् । आचारस्य अन्यथात्वे प्रायश्चित्तगवेषणं कर्तव्यम् । अतः क्रमप्राप्तत्वेन प्रायश्चित्तस्यैव वक्तव्यत्वात् व्यवहारस्य नावकाशः । तुर्ये इति । 'यदनुक्तं तत्प्रकीर्णम्' इत्युक्तलक्षणस्य महापातकाद्यन्यतमत्वेन नोक्तस्य प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं चतुर्थे ऽध्याये ऽभिहितमित्यर्थः ।

‡ पुत्रभेदादिकस्य परिवेदनस्य च विषयान्तरत्वे ऽपि प्रसङ्गात् तदुक्तमित्याह । प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गस्तु 'द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु' इत्यादिप्रायश्चित्तकथनरूपः । परिवेदनं तु ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदाराग्निहोत्रसंयोगे कनिष्ठस्य तत्करणम् । एतच्चाग्रे मूल एव स्पष्टम् ।

---

१. All but D. reads वर्णेसा-for वर्णोसा-; H. substitutes धर्माः for वर्णाः, which in the original is corrected in the margin to धर्माः.
२. All except A. and I. have for the text the following:-कृष्यादिजीवनोपायो द्वितीयेऽध्याय ईरितः ।

प्रकीर्णशेषः संस्कारः आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।
मलावहे* च सङ्कीर्णे तथा चैवोपपातके ॥
प्रायश्चित्तं षष्ठ उक्तं शुद्धिश्चान्ने रसेऽपि च ।
अवशिष्टद्रव्यशुद्धिः[१] सप्तमाध्याय ईरिता ॥
प्रायश्चित्तं गोवधे च[२] सामान्येनाष्टमे स्मृतम् ।
रोधनादिविशेषेण नवमे तदुदीरितम् ॥
अगम्यागमने प्रायश्चित्तं दशम ईरितम् ।
अभोज्यभोजनादौ तदेकादश उदीरितम् ॥
द्वादशः[३] परिशेषः† स्यात् काण्डयोरुभयोस्तयोः[४][५] ।
अत्रान्येषामनुक्तानामुपलक्षणमीक्ष्यताम्[६] ॥

---

* मलावहं मलो दोषः तं आवहति । मलावहलक्षणं यथा—
'कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैधः-कुसुमस्तेयं अधैर्यं च मलावहम्' ॥
[मनुस्मृ० ११. ७०]
इत्युक्तलक्षणं पापं मलावहमित्यर्थः । सङ्कीर्णे सङ्करीकरणम् । तदपि यथा—
'खराश्वोष्ट्र-मृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहि-महिषस्य च' ॥
[मनुस्मृ० ११. ६८]
इत्युक्तलक्षणम् । उपपातकं तु अनेकविधं मन्वाद्यैरभिहितम् ।

† द्वादशेऽध्याये काण्डद्वयस्यापि परिशेष उक्तः। अनुक्तः परिशेषः। अनुक्तानामप्यन्येषां प्रायश्चित्तानामुपलक्षणं ईक्ष्यताम् ।

---

१. A. reads अवशिष्टा for अवशिष्ट.– २. A. and D. read गोवधस्य for गोवधे च. ३. D. and H. read द्वादशे for द्वादशः. ४. G. substitutes खण्डयोः for काण्डयोः. ५. A. and I. have-तयोः, while all others have-द्वयोः, which seems to be a mistake. ६. A. has स चा- for अत्रा-; for the same D. E. and G. have यस्या-; and H. and I. read स्वात-.

अनुपातकमुख्येषु[1]* प्रायश्चित्तं क्वचित् क्वचित्।
नोक्तं तथा रहस्यं च प्रायश्चित्तं च वर्णितम् ॥
सौम्य-पर्णादिकृच्छ्राणि नोदितान्यत्र कानिचित्।
नोक्तः कर्मविपाकश्च† तत्सर्वमुपलक्षितम् ॥
इत्थं नवभिरध्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम्[2]।
कलिं‡ प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्[3] ॥
कलौ हि पापबाहुल्यं दृश्यते स्मर्यतेऽपि च।
नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्यास्तेषामनुजिघृक्षया ॥
समकोचयदाचारं[4] प्रायश्चित्तं व्रतानि च।
'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः' ॥
(प. स्मृ. १. ३३; ११. ६१)

* येषामुपलक्षणं वर्तते तान्याह। अनुपातकेति।

† कर्मविपाकः कृतस्य कर्मणः जन्मान्तरे व्याध्यादिरूपेण परिणामः। स च शातातपसंहितायां विस्तरेणोक्तः—
'प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम्।
नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम्' ॥
इत्यादिना। विस्तरस्तत्रैवानुसन्धेयः।

‡ नवभिरध्यायैः विस्तरेण प्रायश्चित्तकथने हेतुमाह। कलिमिति। भगवता पराशरेण कलिं प्रकृत्यैव धर्मा उक्ताः। कलौ च पापबाहुल्यमतः विस्तरेण प्रायश्चित्तकथनमपेक्षितमिति भावः।

१. All but A. and I. read अनुपातकमुक्तेषु for अनुपातकमुख्येषु. The former is not a good reading. २. D. and G. read प्रपञ्च्यते for प्रपञ्चितम्. ३. A. and I. read प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् for प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्; while H. omits the whole of the first line, vital, कलिं प्रति प्रवृत्तत्वात्प्रायश्चित्त-प्रपञ्चनम्. ४. C. reads समकोचयदाचारं प्राज्ञैरेषा कृपालुता, thus omitting the whole:—प्रायश्चित्तं व्रतानि च। तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः। इत्युक्तिमात्रमस्ते च.

इत्युक्तिमादावन्ते च प्रायुक्तैषा कृपालुता ।
वेदैकदेशाध्ययनं कृष्या विप्रादिजीवनम् ॥
इत्यादिवचसाऽऽचारे सङ्कोचो भासते स्फुटम् ।
प्राजापत्यं गोवधे स्यात् ब्रह्मघ्ने सेतुदर्शनम् ॥
इति मुख्यव्रतत्वोक्तेः सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते ।
स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ॥
कल्पनीया—इति चेत् ब्रूहि* सर्वज्ञंमन्य साधकम् ।
यावत्यः स्मृतयस्तासां सर्वासामनुसारतः ॥
साकल्यात्—चेदस्मदादेस्तत्र† शक्तिर्न विद्यते ।
स्वेन दृष्टास्तु यावत्यस्तासां—इत्यप्ययुक्तिमत् ॥

---

* यदुक्तं 'सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते' इति तन्न । गोवधे प्राजापत्यं ब्राह्मणवधे सेतुदर्शनं च न मुख्यव्रतम् । येन सङ्कोचः सिद्ध्येत् । अतः—

'यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥
तस्मात् कृत्स्नमथाप्यर्धं पादं वापि विधानतः ।
ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् '॥

इत्यादिस्मृत्यन्तरदर्शनात् गोवधादौ त्रैमासिकादिव्रतविधायकस्मृत्यन्तरसद्भावाच्च शक्त्यादितारतम्येन स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः कार्या—इति चेत् हे सर्वज्ञंमन्य तस्य साधकं ब्रूहि । सर्वज्ञं विना सर्वासां स्मृतीनां ज्ञातुमशक्यत्वात् । स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः सर्वज्ञं विना न भवेदित्यर्थः ।

† तदेव विकल्प्य परिहरति । यावत्य इति । साकल्येन सर्वाः स्मृतयो

---

१. D. H. and I. have इत्युक्तमाश- for इत्युक्तिमाश-. २. E. reads प्रयुक्तैषा for प्रायुक्तैषा. ३. D. E. G. and I. ब्रह्मघ्नः for ब्रह्मघ्ने. ४. I. reads सार्वज्ञ्य- for सर्वज्ञं-. ५. We take our reading from A. while all other read मन्यसे कथम्; this reading does not give good sense to the sentence ६. D. reads यावन्त्यः for यावत्यः. ७. Again D. has [illegible] for [illegible]

क्वचित् कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितेः[1] ।
अल्पिका[2] मानुषी* बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते ॥
अत एव निबन्धेषु दृश्यते नैकवाक्यता ।
हन्तैवं† खण्डने शास्त्रं भवेद्दत्तजलाञ्जलि— ॥
न खण्डये वारये[3] तु पण्डितंमन्यतां तव ।
शृणु‡ निर्णयमत्र त्वं स्वतःप्रामाण्यवादिनः ॥
प्रतीते ऽर्थे ऽखिलं[4] शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना ।
न पराशरवाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरे क्वचित् ॥

दृष्ट्वा तदनुसारतः विषयव्यवस्था कर्तव्या–इति चेत् अस्मदादेस्तत्र शक्तिर्न विद्यते । स्मृतीनामानन्त्यात् । स्वेन यावत्यो दृष्टाः तासामनुसारत एव व्यवस्था कर्तव्येति चेत् तदपि अयुक्तिमत् । क्वचित् देशे कदाचित् काले अन्यस्मृतिदर्शने तद्विरोधे च अव्यवस्थापत्तेः । अतो न स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्भवति ।

* यतो मनुष्यस्य बुद्धिरल्पा अतः सा एकस्मिन्विषये न व्यवस्थिता भवति । अत एव च निबन्धेषु अपरार्कादिषु एकवाक्यता न दृश्यते । यदि निबन्धकर्तृणां साकल्येन सर्वे स्मृत्यवलोकने सामर्थ्यं भवेत् तर्हि तेषामेकवाक्यता स्यात् । तत्तु न भवति ।

† पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । एवं रीत्या मत्कृतपूर्वपक्षस्य खण्डने कृते सति विषयव्यवस्थाभावेन परस्परविरोधात् शास्त्रं दत्तजलाञ्जलि भवेत् । परस्परविरोधपरिहाराभावात् अप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ती समाधत्ते । न खण्डये इति । अहं त्वन्मतं न खण्डये अपि तु तव पण्डितंमन्यतां वारये ।

‡ निर्णयमाह । शृण्विति । स्वतःप्रामाण्यवादिनः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्ववादिनः, बाधो न चेत् प्रतीते ऽर्थे अखिलमपि शास्त्रं प्रमाणं भवति । निराबाधत्वात् कारणान्तरापेक्षाविरहः ।

---

१. A. alone has–व्यवस्थितिः for–व्यवस्थितेः. २. D. reads कल्पिता for अल्पिका. ३. A. has वारयिष्यन् for वारये तु. ४. D. reads खिले शास्त्रं for–खिलं शास्त्रं.

व्रतान्तरोपदेशश्च न बाधो* ऽस्यानिवारणात् ।
प्रियङ्गु-कोद्रव-व्रीहि-गोधूमादीन्यनेकशः ॥
साधनानि यथैकस्यास्तृप्तेर्दृष्टान्यबाधया ।
यथा च स्वर्ग एकस्मिन् विश्वजिच्चाग्निहोत्रकम् ॥
अग्निष्टोमश्च दर्शाद्या हेतवो बहवः श्रुताः[१] ।
यथा वा ब्रह्मलोकस्य ह्येकस्य प्राप्तिहेतवः ॥
उपास्तयो विकल्प्यन्ते[२] †शाण्डिल्य-दहरादयः ।
तथैवैकस्य‡ पापस्य निवृत्तौ बहवः स्मृताः ॥

---

*अस्य पराशरवाक्यस्य यतो निवारणं न भवति अतः व्रतान्तरोपदेशे न बाधः । स्मृत्यन्तरेषूपलब्धेन व्रतान्तरोपदेशेन पराशरोक्तस्य बाधो न भवतीत्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह । प्रियङ्ग्विति ।

अधुना वैदिकं दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा एकस्यैव स्वर्गस्य प्राप्तेः विश्वजिदादयो बहवो हेतवः वेदे उपदिष्टाः सन्ति तथापि ते न परस्परस्य बाधका भवन्ति तथेत्यर्थः ।

† शाण्डिल्योपास्तिः छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशे खण्डे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य 'ऽवाक्यनादर' इत्यन्तेन मन्त्रजातेनोक्ता तत्रैवानुसन्धेया । दहरोपासनापि तत्रैव अष्टमे ऽध्याये प्रथमखण्डे 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इत्यत्रोक्ता । आदि शब्देन अन्या अपि वैश्वानराद्युपासना अनुसन्धेयाः । औपनिषदोऽयं दृष्टान्तः ।

‡ स्वसिद्धान्तनिष्कर्षमाह । तथेति । उक्तदृष्टान्तत्रये यथा एकस्य प्राप्तिहेतवो बहव उपाया न विरुद्ध्यन्ते तथैव एकस्य पापस्य निवृत्तौ पराशरोक्तं स्मृत्यन्तरोक्तं च प्रायश्चित्तं मुख्यत्वेनैव तन्निवर्तकं भविष्यति। अतस्तयोर्विकल्प एव । न बाधः ।

---

[१]. All others except A. read स्मृताः for श्रुताः, the latter is better.
[२]. C. D. F. G. and H. have विकल्पन्ते for विकल्प्यन्ते.

व्रतभेदा विकल्प्यन्तां श्रद्धाजाड्यं तु ते वृथा[1] ।
ननु—क्क[2]* पञ्चगव्यादिः कुत्र वा मरणान्तिकम् ॥
तयोः समविकल्पत्वं वदतस्ते ऽतिसाहसम् ।
क्क† विश्वजित् क्वाग्निहोत्रं स्वर्ग साधयतोस्तयोः[3] ॥
विकल्पं वदतस्ते वा कुतो नैवातिसाहसम् ।
कर्माधिक्यात्फलाधिक्यमिति‡ न्यायसमाश्रयात् ॥

---

* पूर्वपक्षी शङ्कते । नन्विति । समानयोः विकल्पः स्यात् न पुनरल्प-महतोः । यद्येकेन मुनिना कस्यचित् पापस्य निवृत्त्यर्थं पञ्चगव्यादि लघुप्रायश्चित्तमुक्तं तस्यैव निवृत्तावन्येन ऋषिणा प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमुक्तं चेत् तयोरल्प-महतोः समविकल्पत्वं वदतस्ते अतिसाहसं भवेत् ।

† समाधत्ते । एवं चेत् स्वर्गसाधकयोः विश्वजिदग्निहोत्रयोः अल्पत्वं महत्वं च वर्तते । विश्वजयपूर्वकमनुष्ठातव्यो यागः क्व । क्व चाल्पकमग्निहोत्रम् । स्वर्गसाधने तयोः समविकल्पत्वं वदतः ते ऽपि अतिसाहसं कुतो न भवति ? ।

‡ पूर्वपक्षी विकल्पमेवोपपादयति । कर्माधिक्यादिति । अयमाशयः—अल्पायास-महायाससाध्यानां कर्मणां यत्र विकल्पः कर्तव्यः तत्र महायाससाध्यानां कर्मणां अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येत । कः खलु अनुन्मत्तो ऽल्पायाससाध्यं फलमुत्पादयितुं महायाससाध्यं कर्मानुष्ठीत ? । तस्मात् सत्यपि समफलत्वे महायासात् किञ्चित् फलाधिक्यं वाच्यम् । तावता उभयोः समानत्वेनानुष्ठानयोग्यत्वात् विकल्पोपपत्तेः । अन्यथा तु एकस्यैवाल्पायाससाध्यस्य नियमेन अनुष्ठानप्रसङ्गात् । फलाधिक्यकल्पने तु वं भवेत् । यावान् क्लेशः तावत् फलं इति उभयत्र साम्यात् । अत एवोक्तम्—

'यत्र स्यात् क्लेशभूयस्त्वं श्रेयसो ऽपि मनीषिणः ।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते ॥'

---

१. A. reads तथा for वृथा. २. D. ननूक्त—for ननु क्व. ३. D. has स्वर्गसाधनयोः for स्वर्गं साधयतोः.

साहसं परिहर्त्तव्यमित्येतदुभयोः समम्[१] ।
न्यायाश्रये* त्वस्मदुक्ता[२] व्यवस्था द्विष्यते कुतः? ॥–
इति चेदव्यवस्थोक्ता त्वयाऽतो द्वेष्मि ते वचः ।
देशभेदात्† कालभेदात् पुंभेदादन्यथाऽन्यथा ॥
विपर्यस्यति[३] शास्त्रार्थ इति पूर्वमवादिषम् ।
अतो[४] ऽपास्यार्थवादांशं[५] विधिवाक्येषु यद्यथा ॥

इति । तथा सति प्रधानफलस्य स्वर्गमात्रस्य विश्वजिदग्निहोत्र समानत्वेऽपि उत्करीत्या महायाससाध्यस्य विश्वजितः अल्पायाससा स्य अग्निहोत्रस्य च अवान्तरफलं न्यूनमधिकं च स्यात् । एवं च उभयत्र प्रवृत्तिर्भवेत् । अतो विश्वजिदग्निहोत्रयोः विकल्पो नानुपपन्न पूर्वपक्षवादिनो ऽभिप्रायः ।

सिद्धान्ती वदति । एतदुभयोः समानमेव । विश्वजिदग्निहोत्रयो पञ्चगव्यस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तस्य च उक्तपापनिवृत्तिरूपप्रधानफ साम्येन अवान्तरफलस्य न्यूनाधिकभावेन च समविकल्पत्वं भवेत् ।

* पूर्वपक्षी पृच्छति । ननु–यदि उक्तन्यायाश्रयणं तवाप्यभिमतं तर्हि 'स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः कार्या' इति अस्मदुक्ता व्यवस्था कुतो द्विष्यते? ।

आह सिद्धान्ती । त्वया अव्यवस्थोक्ता अतः ते वचः द्वेष्मि ।

† तदेवाह । देशभेदादिति । देशभेदादिना शास्त्रार्थविपर्यासो भवति । अतः अर्थवादांशमपास्य विधिवाक्येषु वाचनिकं बाधं विना यत्र यत्प्रतीतं तत् तत्रैव ग्राह्यम् ।

---

१. D. reads-हर्त्तव्यं मन्ये तदुभयोः for-हर्तव्यमित्येतदुभयोः. २. For त्वस्मदुक्ता- H. and I. read त्वस्मदुक्त-; A. has the following:- त्वस्मदुक्तया ऽव्यवस्था दृश्यते कुतः? । इति भेदव्यवस्थोक्ता त्वयातो द्वेषितं वचः । ३. A. and I. have पर्यवस्यति for विपर्यस्यति. ४. A. and G. read अथो for अतो. ५. I. reads नास्यार्थ°-for ऽपास्यार्थ°.

प्रतीतं तत्तथा ग्राह्यं बाधं वाचनिकं विना* ।
स्मृतिव्याख्यातृभिः सर्वैर्वचनानां व्यवस्थितिम्[१] ॥
ब्रुवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम् ।
अन्यथा[२] ऽल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके ॥
न[३] स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः ।
अथा ऽल्पं† महता नश्येन्नाल्पेनान्यत्तदा[४] वद ॥
इदमल्पं महच्चेदमिति ते किं नियामकम् ? ।
अल्पायास-महायासौ[५]‡ यद्यल्पत्व-महत्त्वयोः — ॥

---

* ननु—यदि स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्न भवति र्हि प्राचीनैः निबन्धृभिः कुतः तथाविधा व्यवस्था कृतेत्याशङ्क्याह । मृतीति । स्मृतिषु आपाततो विरुद्धवचनदर्शनात् मन्दमतयो मा मुह्येर-[न्] इति तत्प्रबोधाय तैस्तादृशी व्यवस्था कृता । येन केनचिदल्पेन [म]हता वानुष्ठितेन कर्मणा फलनिष्पत्तिर्भूयादिति तेषामाशयः । अन्यथा [द्व]ादशवार्षिकेण महता प्रायश्चित्तेन अल्पस्य पापस्य निवृत्तिः न स्यात् । महापापनिवृत्तिरेव तस्य हेतुत्वेन व्यवस्थितेति भावः ।

† अल्पं पातकं महता-प्रायश्चित्तेन न नश्येत् महत् च अल्पेन प्राय-श्चित्तेन न नश्येच्चेत् अल्पत्व-महत्वनिश्चये तव किं नियामकमस्ति ? न किमपीत्यर्थः ।

‡ ननु — नियामकं कुतो नास्ति । अल्पायास-महायासावेव तयोः नि-यामकौ—इति चेत् । हन्त तर्हि महायाससाध्यां कृषिमनुतिष्ठन्तो कृषि-काः महाव्रता भवेयुः । कथमेनमतिप्रसङ्गं भवान् वारयेत् ? ।

---

१. B. and F. have-भिर्वेव for-भिः सर्वै-. २. C. omits the two lines:— अन्यथा ऽल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके । न स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः ।. ३. D. reads तस्यान्निवृत्ति-for न स्यान्निवृत्ति-; and for the same G. has तस्याऽनिवृत्ति-. ४. A. reads तथा for तदा. ५. A. D. E. G. and I. substitute अनायास-for अल्पायास-.

हेनु[1], महाव्रतास्तर्हि भवेयुः कृषिकादयः ।
सिंह-व्याघ्रादिमूत्रादौ प्रयासे[2]बहुलत्वतः ॥
पञ्च[3]गव्यात्प्रशस्तत्वं व्रताङ्गत्वं[4] च ते भवेत् ।
इतिकर्त्तव्यबाहुल्यं* महत्त्वं-चेत् तदाऽल्पता ॥
जला[5]ग्न्यादिप्रवेशस्य प्रसज्येत व्रतान्तरात् ।
तस्माच्छास्त्रेण† यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतम् ॥
अस्तु‡[6] वा चैव दुःखस्य बहुलत्वान्महाव्रतम् ।
यथाऽल्पनाशो महता महन्नाशस्तथाऽल्पतः ॥

---

* ननु—इतिकर्तव्यस्य बाहुल्यं महत्वनियामकं भवतु-इति चे शास्त्रोक्तस्य जलप्रवेशस्य अग्निप्रवेशस्य च इतिकर्तव्याल्पत्वेन अल्प प्रसज्येत । एवं सिंह-व्याघ्रादिमूत्रस्यापि पञ्चगव्यात् प्रशस्तत्वं स्यात तत्तु तव नेष्टम् ।

† उपसंहरति । तस्मादिति । शास्त्रेण यस्य प्रशंसा उक्ता तदेव महा तमिति निर्णयः । एवं सति पञ्चगव्यस्य अल्पायाससाध्यत्वेन अल्प भासमाने ऽपि गुरुपापनाशकतया विधानमुखेन प्रशंसायाः शास्त्रोक्तत्वात तदपि महाव्रतमेवेति पर्यवसितो ऽर्थः ।

‡ ननु—वैधक्लेशाधिक्यमेव महाव्रतत्वे हेतुः । अतो न कृषकादिष्व तिप्रसङ्गः-इति चेत् अस्तु नाम । तथापि यथा अल्पस्य महता नाश अभ्युपेयते तथा अल्पेनापि महन्नाशः कुतो न भवेत्? । दृष्टान्तमा अल्पकेन विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्दह्यते इति प्रसिद्धमेव ।

---

१. G. and I. have हेतुर्म-for हेतू म-. २. For प्रयासबहुलत्वतः A. h प्रयासो बहुलः श्रुतः. ३. For पञ्चगव्यात्प्रशस्तत्वं. A. reads पञ्चगव्या ऽप्रश स्तत्वात्. ४. Here our reading coincides with that of A. while other MSS. read व्रतांगत्वे च ते भवेत् for व्रतांगत्वं च ते भवेत्. ५. B. a H. have तर्ह्यग्न्यादिप्र- which is corrected to यथाग्न्यादिप्र- on the marg of B. for जलाग्न्यादिप्र-; E. and G. have for the same अथाग्न्यादि while D. and F. अस्त्वग्न्यादिप्र-. ६. A. reads वाप्येन and I. reads वा नै for वाप्येव; and the whole line is omitted by D.

किं न स्यात्? विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यते[1] ।
विस्फुलिङ्गो* वर्द्धमानो दहत्येवं न तु व्रतम्—॥
वर्धते, ऽतो महानाशो[2] निःशेषो[3] न भवेद्यदि ।
तर्ह्येकदेशनाशोऽस्तु, तच्छेषस्तूपभुज्यताम्[4] ॥
अमूर्त्तस्यापि† पापस्य सन्ति[5] भागा यथोचितम् ।
अन्यथैकेन पापेन दुःखं बहुविधं कुतः ॥
तथा‡ महाव्रतस्यापि भागेनाल्पे विनाशिते[6] ।
व्रतशेषविपाकेन स्मर्यते बहुलं सुखम् ॥

---

* यदुक्तं 'विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यत' इति तत्पूर्वपक्षी दूषयति । विस्फुलिंग इति । विस्फुलिङ्ग एव तृणराशिं न दहति । अपि तु दाह्यसंयोगेन महानभिभूत्वा दहति । व्रतं तु नैवं वर्द्धते अतो नैतत्साधकम् ।

सिद्धान्ती आह । अत इति । अस्मात् कारणात् अल्पेन व्रतेन महतः पापस्य निःशेषनाशो न भवेच्चेत् न भवतु नाम । एकदेशनाशस्तु स्यादेव । अवशिष्टपापं उपभुज्यताम् ।

† ननु—स्यादेवं, अमूर्त्तस्य पापस्य यदि विभागाः स्युः—इति चेत् आह । अमूर्त्तस्येति । पापस्य विभागाभावे एकेन पापेन बहुविधं दुःखं न भवेत् तत्तु भवति अतः सन्ति पापस्य विभागाः ।

‡ एवं यथा अल्पेन व्रतेन महतः पापस्यैकदेशो नश्यति अवशिष्टं पापं कर्त्रा भुज्यते तथा महाव्रतस्यैकेन भागेन अल्पस्य पापस्य समूलं नाशो भवेत् अवशिष्टभागानां विपाकेन बहुलं सुखं भवेत् ।

---

१. A. reads तृणराशिर्विदह्यते for तृणराशिर्हि दह्यते. २. B. C. F. and G. have महत्पापो, while E. alone has महत्पाप-; D. and I. read महन्नाशो for महानाशो. ३. A. omits the following:—निःशेषो न भवेद्यदि । तर्ह्येकदेशनाशोऽस्तु and thus reads for the two lines वर्धतेऽतो महानाशस्तच्छेषः कोपभुज्यताम्. ४. Our reading is that of the most of the MSS., while A. only has कोपभुज्यताम् for स्तूपभुज्यताम्; and D. reads भुज्यते for भुज्यताम्. ५. For सन्ति भागा यथोचितम् D. reads सविभागा यथोचितम्. ६. A. D. E. G. and I. read भागेनाल्पविनाशने for [illegible]

अतोऽल्पं* वा महद्वापि व्रतं पापनिवर्त्तकम् ।
स्मर्तृणामखिलानां च वाक्यमेवं समञ्जसम् ॥
न† महाव्रतवैयर्थ्यं पापस्याशेषनाशने ।
अल्पेनाशोर्ध्वभाविन्यां सुखाप्तौ चोपयोगतः ॥
एवं‡ चैकस्य पापस्य व्रतेषूक्तेष्वयं पुमान् ।
प्रवर्तयति विस्रम्भात् यस्मिन्कस्मिंश्चिदिच्छया ॥

---

* फलितमाह । अत इति । व्रतं अल्पं महद्वा भवतु । सर्वमपि सकलपापनिवर्तकं भवति । तस्मात् स्मर्तॄणां मन्वादीनां तद्वाक्यव्यवस्थाकानां निबन्धकर्तॄणां पण्डितानां च वाक्यं उक्तरीत्या समञ्जसं भवति

अत्र—

'कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्'।

इत्याद्यभिधाय— 108542

'एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं चैकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
योज्याः पापनिवृत्त्यर्थं'—

इत्यादीनि विश्वामित्रादिवचनान्यनुसन्धेयानि ।

† अल्पपापनाशार्थं महाव्रतकरणे तस्य वैयर्थ्यं भवेदिति चेन्न । पापनाशानन्तरं अवशिष्टव्रतपुण्येन सुखाप्तौ तस्योपयोगात् ।

‡ फलमाह । एवमिति । एवं चैकस्य पापस्य नाशार्थं बहुषु व्रतेषूक्तेषु सत्सु अयं पुमान् यस्मिन्कस्मिन्नपि व्रते स्वेच्छया विश्वासं प्रवर्तयेत् । अन्यथा विषयस्य व्यवस्थितिं जानतो ऽजानतो वापि स्मृत्यन्तरे वचनान्तरं स्यान्न वेति शङ्कया कस्मिन्नपि व्रते तस्य विस्रम्भो न भवेत् अतो युक्तमेव व्रतबाहुल्यकथनमिति भावः ।

---

१. B. C. D. F. and G. read महच्चापि for महद्वापि. २. For अल्प- D. has अर्ध-; In the present case अल्प has its superiority over अर्ध. ३. B. C. and F. read नाशे तु for नाशोर्ध्व-. ४. D. reads चोपभोगतः for चोपयोगतः. ५. A. and I. read प्रवर्ततेऽतिविस्रंभं for प्रवर्तयति विस्रंभात्.

अन्यथा नास्य विस्रम्भो विषयेस्य व्यवस्थितिम् । [1]
अजानतो जानतोऽपि वचनान्तरशङ्कया ॥
सम्भावितेषु* सर्वेषु व्रतेषु महति व्रते ।
प्रवर्त्तमानः पुरुषः श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
कलौ† पराशरोक्तानां व्रतानामेव मुख्यता ।
तैरल्पैरपि [2] तत्पापं निःशेषं विनिवर्त्तते ॥
एतदेव‡ विवक्षित्वा प्रतिजज्ञे विशेषतः ।
पराशरेण यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम् ॥
§मुन्यन्तरप्रणीतानां स्वल्पानां महतामपि ।
व्रतानामुपयोगः स्यात् कलौ पूर्वोक्तनीतितः [3] ॥

---

* ननु--अल्पेषु सत्सु महति व्रते प्रवर्तमानस्य को विशेषः?-इति चेदाह। सम्भावितेष्विति । निर्धारणे सप्तमी । श्रेयः प्राप्तिरूपविशेषलाभो भवेदित्यर्थः ।

† पराशरस्मृतिविषये विशेषमाह । कलाविति । पराशरोक्तानामेव व्रतानां कलौ मुख्यत्वात् तदुक्तेनाल्पेनापि व्रतेन महतोऽपि पापस्य समग्रस्येन नाशः । नैकदेशस्य ।

‡ ननु—पराशरोक्तानां कलौ मुख्यत्वं कुतोऽवगतं?-इति चेदाह । एतदेवेति ।

§ ननु—एवं सति मुन्यन्तरप्रोक्तानां व्रतानां कोपयोगः?-इति चेदाह। मुन्यन्तरेति।पूर्वोक्तनीतितः पूर्वोक्तन्यायेन ।अल्पस्य पापस्य नाशार्थं महाव्रतानुष्ठाने तत्पापनिवृत्तिपूर्वकमवशिष्टभागेन सुखादिश्रेयःप्राप्तिरिति महतः पापस्य निवृत्तावल्पव्रतानुष्ठाने पापैकदेशस्य निवृत्तिः अवशिष्टस्य पापस्य भोग इति पूर्वोक्तो न्यायः ।

---

१. For विषयस्य व्यवस्थितिम्. B. C. E. F. G. and H. read विषयस्याव्यवस्थितेः while D. have विषयस्य व्यवस्थितिः for the same. २. All but A. and G. read तैरल्पैरपि for तैरल्पैरपि. ३. A. has पूर्वोक्तरीतितः for पूर्वोक्तनीतितः.

मुनिनैकेन यत् प्रोक्तं तदन्यो न निषेधति ।
प्रत्युतोदाहरेत्, तस्मात् सर्वोक्तिः सर्वसम्मता ॥
हन्तैवं* सति मीमांसा निष्फला ते प्रसज्यते ।
शास्त्रान्तरप्रणीतानां गुणानामप्यसंहृतेः ॥
शृणु† मीमांसकंमन्य मुनिवाक्येषु किं बलात् ।
उत्पाद्यापि विरोधं तु पाण्डित्यं व्यज्यते त्वया ॥
व्रतान्तरोक्तिमात्रेण न विरोधः प्रसज्यते ।
समुच्चये विकल्पे वा का हानिस्तत्र ते भवेत्? ॥
स्नानं दानं जपो होम इति नैमित्तिका यथा ।
उपरागे समुच्चेयास्तथा व्रतसमुच्चयः ॥

कुत एतदिति चेदाह । मुनिनेति । एकेनोक्तमन्यो न खण्डयेत् प्र
उदाहरेत् तस्मात् सर्वेषां मुनीनामुक्तिः सर्वेषां सम्मता भवतीति सि

* पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । हन्तेति विपर्यये । एवं सति येन
चित् व्रतेन यस्य कस्यचित् पापस्य नाशे सति । मीमांसा नि
इत्यत्र उत्तरार्द्धं हेतुः । पूर्वोत्तरमीमांसयोः गुणोपसंहारस्य सिद्धान्तित
तव मते तदव्यवस्थापनात् मीमांसा व्यर्थेति भावः ।

† समाधत्ते । शृण्विति । मीमांसकंमन्येति परिहासगर्भं सम्बो
धनम् । मुनिवाक्येषु विरोधे सति त्वदुक्तो गुणोपसंहारः क्रियेत । वि
धाभावात्स न कर्तुं शक्यते । ननु–व्रतान्तरोक्तौ सत्यां विरोधो ने
कथमुच्यते–इति चेत् । न । तत्र समुच्चयस्य विकल्पस्य च सम्भवा
न कोऽपि विरोधः । दृष्टान्तमाह । स्नानमिति ।

---

१. For सर्वोक्तिः सर्वसम्मता A. reads सर्वोक्तं सर्वसंमतम्, for the san
पूर्वोक्तं सर्वसंमतं is also found in I. २. Except A. and D. all hav
निःफला for निष्फला. ३. We take our reading from A. though a
others read संहृतिः for संहृतेः. ४. B. C. E. F. G. H. and I. rea
उत्पाद्यापि for उत्पाद्यापि. ५. D. and F. have व्यज्यतां तव for व्यज्य
त्वया, For the same B. C. E. F. and G. read वाच्यतां तव; this seems t
be a graphical mistake. ६. In the place of जपो B. C. E. F. and G
insert तपो.

एकेन* नाशिते पापे द्वितीयं चेन्निरर्थकम्।
न, तपोरूपतस्तस्य स्वर्गहेतुत्वसम्भवात्॥
चान्द्रायणादावस्त्वेवं† तपस्त्वेन तदीक्षणात्।
भिक्षा-ब्रह्मकपालादौ स्यात् कथं नष्टपाप्मनः?॥
एवं‡ तर्हीदृशे स्थाने विकल्पोऽस्तु निजेच्छया।
न्यूनाधिकत्वसन्देहे दत्तमेवोत्तरं पुरा॥

* समुच्चयपक्षमाक्षिपति पूर्वपक्षी। एकेनेति। व्रतेनेति शेषः। अतो समुच्चयो भवतीति चेन्नेत्याह सिद्धान्ती। एकेन व्रतेन पापे नाशिते ति अन्यत् तपोरूपत्वेन स्वर्गप्रापकं भवेत् अतो न निरर्थकत्वं तस्य।

†आह पूर्वपक्षी। चान्द्रायणादीनां तपस्त्वेनाभिधानात् भवदुक्तः समुयो न। अपि तु एकस्य पापनाशकत्वमन्यस्य स्वर्गप्रापकत्वमस्तु। भिाटनं ब्रह्मकपालधारणं च यदुक्तं तस्य तपस्त्वानभिधानात् एकेन आचतिव्रतेन नष्टपाप्मनो भिक्षाटनादिकं निरर्थकमेव भविष्यति। एवं सति त्र त्वदुक्तः समुच्चयः कथं स्यात्?।

‡समाधत्ते। एवमिति। यत्र स्वर्गादिहेतुत्वं शास्त्रादवगम्यते तत्र ानामुनिभिरुक्तानां व्रतानां समुच्चयः। एकेनैव पापनाशेऽप्यन्येषां ्वर्गहेतुत्वसम्भवात्। यत्र तु स्वर्गसाधनत्वं शास्त्रान्नावगम्यते तत्र नानाव्रतानां कर्तुरिच्छया विकल्प एव भवतीति सिद्धान्तनिष्कर्षः। ननु—'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' इति गौतमोक्तत्वात् न्यूनाधिकबलानां व्रतानां कथमिच्छया विकल्पः स्यात्? इत्याशंक्याह। न्यूनाधिकत्वेति। 'तस्माच्छास्त्रेण यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतम्' इत्यादिग्रन्थेन पूर्वमेवास्योत्तरं दत्तम्।

१. B. C. and F. read तपस्त्वे च for तपस्त्वेन; for the same D. and G. have तपस्त्वेव; and E. and H. have तपस्त्वेवं. All these three readings are equally bad in point of good sense. [illegible]

न तु कामकृते शुद्धेरकिञ्चित्करतोच्यते ।
स्मृत्यन्तरेषु तच्छुद्धेः सामान्येनाभिधानतः ॥
विशेषादर्शनं यावत् तावत् सामान्यदर्शनम् ।
मानमेवान्यथा ते स्यात् सर्वशास्त्रे ऽधिकारिता ॥
गुणोपसंहृतिश्चैवं यथादर्शनमिष्यताम् ।
अदृष्टानुपसंहारेणाकिञ्चित्करतैव ते ॥
यद्यावत् दृश्यते वाक्यं शाखिश्चास्य यावती ।

ननु — वाक्यानुसरणे कृते सति 'इयं विशुद्धिः' इत्यत्र 'अकामतः कृत्वात् अकामकृतस्यैव पापस्य विशुद्धिः समाभिहिता। कामकृतस्य पापस्य शुद्धिर्न भवेत्तेन वनेन—इति चेन्मैवम् । अन्यस्मृतिषु कामकृतस्यापि पापस्य शुद्धेरभिधानात् अकिञ्चित्करत्वं नोच्यते । अयमर्थः विशुद्धि'रित्यादिना अकामकृतस्य पापस्य निःशेषनाशः। कामकृतस्य अंशतो नाशो ऽभिहितः। ननु सर्वथैवानाशः। स्मृत्यन्तरेषु सामान्याभिधानात् इति तत्र प्रमाणमित्याशंक्य विशेषदर्शनपर्यन्तं सामान्यमेव प्रमाणमिति परिहरति। विशेषेति।

नन्वेवं सति गुणोपसंहारो न भवेत् इत्याशंक्याह । गुणेति। यावत् दृश्यते तथैव तस्य गुणानुपसंहृत्य अनुष्ठानं कर्तव्यम्। अदृश्यगुणानामनुपसंहारे तु न कोऽपि दोषः। गुणोपसंहारो नाम ग्रन्थेषु प्रतिपादितानां एकजातीयकानां कर्मणां नाम- रूप- पुनरुक्ति- निन्दा- ऽशक्ति- समाप्तिवचन- प्रायश्चित्तान्यार्थ- अभेदः। स च पूर्वमीमांसायां। (अ. २ पा. ४ सू. ८–३२) मांसायां च (अ. ३ पा. ३ सू. १–१३) विस्तरेणोक्तः।

reads -षकिञ्चित्करतोच्यते for -दकिञ्चित्करतोच्यते. २. G. [illegible] for तच्छुद्धेः. ३. D. and H. have -चैव for -चैवं. [illegible] च दृष्टानुपसंहारो न for अदृष्टानुपसंहारेणा- ; while B. in its [illegible] च दृष्टानुपसंहारेणा- for the same ५. For -णाकिञ्चित्करतैव [illegible] किञ्चित्करता अपि; All others except I. read णाकिञ्चित्करता and I. read यथा च for यथावत्. ७. -चैतस्य is the reading [illegible] and D. has -[illegible] for -स्यास्य

तावत् कार्यं नतूपेक्षा युक्ता वैगुण्यशङ्कया ॥
प्रायश्चित्ते* तथाऽऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम् ।
दृष्टवांस्तान्युदाहृत्य संहरिष्ये गुणांस्ततः ॥
विषयस्य व्यवस्थां च मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये- ।
प्रवक्ष्यामि, यथा पूर्वै निबन्धनकृतस्तथा ॥
यत् यस्मिन् विषये प्रोक्तं तत्र तस्य प्रशस्तता- ।
विवक्षिता, नेतरस्य निषेधोऽत्र विवक्ष्यते ॥
तद्विवेकाय कुर्वेऽहं व्याख्यां पाराशरस्मृतेः ।

(इति टीकाकारोपक्रमणिका)

प्रारीप्सितग्रन्थे† श्रोतृबुद्धि-मनःसमाधानाय सम्बन्धाधि-कारि-विषय-प्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयमादौ श्लोकद्वयेनोप-निबध्नाति-

---

* स्वकर्तव्यं प्रतिजानीते । प्रायश्चित्त इति । मया यावन्ति स्मृत्यन्तराणि दृष्टानि तेभ्यो गुणोपसंहारं कृत्वा विषयस्य व्यवस्थां करिष्यामि मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वस्मृतिभ्यः गुणोपसंहाराभावे अपि न निष्प्रयोजनत्वमिति भावः ।

स्वसिद्धान्तमुपसंहरति । यदिति । तद्विवेकाय कुत्र कस्य प्रशस्तत्वमित्येतद्विवेचनाय ।

† उपोद्घातत्वेनागतं विवेचनं समाप्य ग्रन्थं व्याख्यास्यमाण आदाववतरणमारचयति । प्रारीप्सितेति । प्रारब्धुमिष्टः प्रारीप्सितः । अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः । अनुबन्धपदं सम्बन्धादिचतुष्टयपरम् । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो अपि प्रवर्तते' इति न्यायात् ग्रन्थप्रवृत्तौ प्रयोजनमपेक्षि

---

१. For वैगुण्यशंकया D. वै गुणशंकया. २. D. संहरिष्ये for संहरिष्ये. ३. D. व्यवस्थेव for व्यवस्थां च. ४. F. has पूर्वनिबन्धन- for पूर्वै निबन्धन ५. A. reads मतः for मया. ६. A. omits मम. ७. A. reads -नोपबध्नाति for -नोपनिबध्नाति.

[1]अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनालये ।
व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा ॥ १ ॥
मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे ।
शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत ॥ २ ॥

अथेति । अथ शब्द आनन्तर्यार्थः । अनन्तरमपृच्छन् इत्यन्वेतुं योग्यत्वात् । आरम्भार्थतायाम्, *आरभ्य ते अपृच्छन् इत्यनन्वयः स्यात् । प्रश्नार्थत्वे अपि स एव दोषः । पृच्छयते अपृच्छन्-इति पुनरुक्तिश्च । कार्त्स्न्यार्थतायां, कृत्स्नमपृच्छन्-इति सत्यप्यन्वये सम्बन्धो न सूचितः स्यात् । आनन्तर्यार्थतायां तु तत्प्रतियोगिनः पूर्ववृत्तस्य उत्तरकालीनप्रश्नस्य च हेतुहेतुमद्भावः †सूचितो भवति ।

म् । एवं तत्प्रतिपाद्यो विषयो अपि प्रवृत्तौ प्रयोजकः । विषयलालसया वृत्तिसम्भवात् । उक्तोभयाश्रितत्वात् सम्बन्धो ऽप्यपेक्षितः । एवमधिकापि । तदभावे कस्य प्रवृत्तिः स्यात् ? तस्मादनुबन्धचतुष्टयमप्यपेक्षितं शास्त्रादौ । एतच्च मीमांसायां (१. १. १) वार्त्तिके च द्रष्टव्यं विस्तरेण ।

* 'मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्न-कार्त्स्न्येष्वथो अथ' इति कोशोक्तेष्वथशब्दार्थेषु सर्वेषु प्राप्तेषु आरम्भादीनामर्थानामसम्भवं प्रतिपादयति । आरम्भार्थतायामित्यादिना ।

† आनन्तर्यं हि पूर्वापररूपप्रतियोगिद्वयनिरूप्यम् । हेतोः पूर्ववर्तित्वनियमात् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य हेतुत्वं उत्तरस्य च हेतुमत्त्वं गम्यते ।

---

१. अथ I. [illegible] '[illegible] [illegible] ।
[illegible]' ॥ इति [illegible] पठति । अस्य [illegible] । २. D. reads -[illegible] for -वनालये. ३. B.C. and G. read पृच्छार्थत्वे अपि for प्रश्नार्थत्वे अपि. ४. A. reads -कालिक- for -कालीन-.

ननु– 'हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ*जिह्वाया अथ वक्षसः' (तै.सं. ६.३.११) इत्यत्र सत्यप्यानन्तर्ये हेतुहेतुमद्भावो नास्ति—इति चेत्। नायं दोषः। तत्रापेक्षितस्यानुष्ठानक्रममात्रस्याभिधानात्। प्रकृते तु सामग्री-तत्कार्ययोर्यः क्रमविशेषः स एव परिगृह्यते। मुख्यत्वात्। विलम्ब-व्यभिचारयोरभावेन हि मुख्यत्वम्। न खलु सत्यां सामग्र्यां कार्यं विलम्बते व्यभिचरति वा। एतच्च 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' (शा. सू १. १. १) इत्यत्र विवरण-कारेण प्रपञ्चितम्। सामग्री च प्रश्नस्य, प्रष्टव्यविषयं सामान्यज्ञानम्[1]†। अत्यन्तमज्ञाते विशेषेण[2] ज्ञाते वा प्रश्नादर्शनात्। धर्मविषयन्तु सामान्यज्ञानं 'धर्मेण पापमपनुदति' (म. ना. उ. २२. १)। 'धर्मं चर' (तै. उ. १. ११. १) इत्यादिवेदवाक्या-ध्ययनादुपजायते। तस्मादध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थः‡। अथवा 'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति विशेषणात् युगान्तरधर्मज्ञानान-न्तर्यमस्तु।

---

* यज्ञे आलभनीयस्य पशोरवदानत्रयं विहितम्। त्रयस्यापि युगपद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् क्रमो ऽवश्यमपेक्षितः। स च हृदयस्याग्रे अनन्तरं जिह्वाया अथ वक्षसः इति श्रुत्या दर्शितः।

† निर्देशस्यास्य सावधारणत्वात् प्रष्टव्यविषयसामान्यज्ञानं विशेषज्ञानाभावश्च प्रश्नहेतुरित्यवगम्यते।

‡ नन्दपण्डितस्तु–'अथ उपनयनानन्तरं' इत्याह। धरणीधरो ऽपि 'अथ शब्द उपनयनानन्तर्यार्थ' इत्याह। तन्न युक्तमिति प्रतिभाति। उपनयनानन्तर्यं स्वाध्यायस्य वक्तुमुचितम्। विशेषधर्मविषयकस्य प्रश्नस्य अध्ययनानन्तर्यमेव भवितुं युक्तमिति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु।

---

१. D. and G. add अपेक्षते to -ज्ञानम्, thus making -ज्ञानमपेक्षते
२. A prefixes सत to विशेषेण, and thus reads सद्विशेषेण. ३. E. reads चर for चर.

ननु—ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणस्य शिष्टाचारप्राप्तत्वात् माङ्गल्यं अथशब्देन कुतो नाभिधीयते? । मृदङ्गादिध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रेण माङ्गल्यसिद्धिरिति ब्रूमः । अत एवोक्तम्—

'ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणो मुखात् ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ'॥

इति । एवं तर्हि ॐकारोऽत्र प्रयुज्यतामिति चेत् । न । तस्य श्रुतिमात्रविषयत्वात् । अत एवाचार्यैः प्रपञ्चसारेऽभिहितम् ।

'अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ' इति ।

ततः स्मृत्यादावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते । अधिकारिपर्यालोचनेनापि ॐकाराथशब्दयोरुक्तविषयव्यवस्था सिद्ध्यति । त्रैवर्णिकमात्राधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा । ॐकारश्च तथाविधः । 'सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री-शूद्रायं नेच्छन्ति*'

* सावित्रीम् गायत्रीम् । प्रणवं ओङ्कारम् । यजुः यजुर्वेदः तम् । यजुर्लक्षणमुक्तं पूर्वमीमांसायाम् । तया च-'यत्र पादकृता अवस्था सा ऋक् । विशिष्टा काचित् गीतिः साम'-इत्यभिधाय 'शेषे यजुः शब्दः (जै.सू२.१.३७)' इत्यस्मिन् सूत्रे 'या न गीतिः न च पादबद्धं तत् प्रश्लिष्टपठितं यजुः' इत्युक्तम् । लक्ष्मीः श्रीबीजम् । 'स्त्री-शूद्रौ नाधीयेताम्' इति श्रुत्या सर्वेषामेव वेदानामध्ययननिषेधे सति अत्र यजुरध्ययननिषेधो दोषाधिक्यमूचयतीति केचित् ।

१. B. C. E. F. and H. read मंगलं for मांगल्यम्. २. B. C. and F. contain मंगल in the place of मांगल्य- here also ३. B. C. F. and I. substitute -सिद्धेरिति for -सिद्धिरिति. ४. D. omits ब्रूमः. ५. A. omits इति. ६. All except A. omit मात्र. ७. B. C. and F. omit the whole of the following :—'अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ' इति । ततः स्मृत्यादावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते. ८. A. omits च. ९. A. has [illegible]णां and I. has शूद्रयोः for -शूद्राय.

(नृसिंहपू. ता. १.३) इति श्रुतेः । अथशब्दस्य पौरुषेयग्रन्थानां*[१] च सर्ववर्णविषयत्वात् स एव तेषु योग्यः ।

अतः शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेकशाखाध्यायिनां नाशेष-धर्मज्ञानं यस्माच्च युगान्तरधर्मावगत्या न कलिधर्मावगतिः तस्मात्, †इति हेतुर्द्रष्टव्यः ।

अशेषधर्ममूलभूतानां विप्रकीर्णानन्तवेदवाक्यानां योगि-दृष्ट्यैव ग्राह्यत्वात्, तस्याश्च दृष्टेर्योगावस्थायां सम्भवात् तदवस्थायोग्यं देशविशेषं प्रदर्शयन् निर्दिशति । हिमशैलाग्रे देवदारुवनालये इति । तत्र हिमशैलाग्र इत्यनेन सर्वप्राणि-दुर्गमत्वेन विविक्ततामाह । तथा च कैवल्योपनिषदि श्रूयते-

'विविक्तदेशे च सुखासनस्थः ।'

(कै. उ. ४)

---

*पौरुषेयाः पुरुषकृता ग्रन्थाः मन्वत्र्यादिप्रणीताः स्मृतयः, रामायणादीनि काव्यानि, भारतादय इतिहासाः, मात्स्यादीनि पुराणानि च पौरुषेयग्रन्थाः । नात्र कालिदासादिकृतानां संग्रहः । पौरुषेयशब्देन तेषां ग्रहणे कर्तव्ये अपि आर्षत्वाभावाच्च तेषु विधिर्निषेधश्च । एतच्च—

'चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥'

इत्यादीनि बहूनि वचनान्युदाहृत्य कमलाकरभट्टैः शूद्रकमलाकरे विस्तरेण प्रपञ्चितमित्यत्र संक्षेपः ।

† मन्वर्थपण्डितस्तु—'उपनीय शौचाचारान् शिक्षयेत्' इत्यनेन उप-नयनानन्तरं शौचाचाराणां यतो विधिः [illegible] अतो हेतोः' इति [illegible] माह । धरणीधरो अपि तथैव ।

---

१. For च सर्ववर्णविषयत्वात् A. reads [illegible]. २. A. reads [illegible] for [illegible]. ३. D. has [illegible] in the place of [illegible] ४. A. reads [illegible] for [illegible]. ५. For [illegible] D and [illegible] read [illegible].

इति । क्षुरिकायामपि श्रुतम्,—

'निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमुपाश्रितः ।'

(क्षु. उ. २)

इति । "देवदारुवनालये" इत्यनेन मनोऽनुकूलतामाह[*] ।

अत एव श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रुतम्,—

'समे शुचौ शर्करा-वह्नि-वालुका-
विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
मनोऽनुकूले न तु चक्षुःपीडने
गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्' ॥

(श्वे. उ. २. १०)

इति । चक्षुःपीडनो मशकोपेतो देशः ।

ननु—'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्' (शा. सू. ४.१.७)

---

[*] ...नन्दपण्डितस्तु —'देवदारुवनालयत्वेन विविक्ते मनोऽनुकूले च ...कारणाभावत्वेन तत्त्वप्रतिभासयोग्य इति यावत्' इति व्याख्यात-

...ब्दः कलहादिध्वनिः । आश्रयः मण्डपादिः । मनोऽनुकूले प्रति-
...मुखेन मनोरमे । चक्षुःपीडनेत्यत्र 'छान्दसो विसर्गलोप' इति तद्रा-
...: । शारीरभाष्ये (अ. ४. पा. १ सू. ११) उदाहृतेयं श्रुतिः । तत्र 'तु
...डने' इत्यमेव पाठो दृश्यते । तट्टीकायामपि तथैव । परमात्मनि
...योजयेदित्यर्थः ।

... we read with D. while all others read [illegible]. २. H. ... for श्रुतम्. ३. A. and D. read [illegible]; and E. ... [illegible] for तत्रासनमुपाश्रितः. ४. All but A. and D. ... [illegible] for [illegible], while G. reads [illegible] ... the same. ५. B. C. F. read [illegible] and E. G. H. ... [illegible]; and in the margin of B. [illegible]. ...and G. have [illegible] प्रयोजयेत्; C. E. F. and H. [illegible] ... are for [illegible].

इत्यस्मिन् अधिकरणे (शा. भा. ४.१. अ.६) योगाभ्यासस्य दिग्देश-कालनियमो वारितः । बाढम् । अदृष्टहेतुवैधनियमाभावे ऽपि दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो न निवार्यते*

'एकाग्रम्' –इत्यनेन पञ्चविधासु चित्तभूमिषु अतीन्द्रिय वस्तुदर्शनयोग्या चतुर्थी भूमिर्निर्दिश्यते । तथाहि–पतञ्जलिप्रोक्तानां योगसूत्राणां व्याख्याने वैय्यासिकभाष्ये भूमिपञ्चकं प्रदर्शितम् । 'क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः' (यो. भा. १. १)–इति । तत्र प्रतिक्षणं कर्मवायुना नानाविधेषु भोग्यवस्तुषु व्यग्रतया प्रेर्यमाणं चित्तं क्षिप्तम् । निद्रा-तन्द्रायुक्तं मूढम् । कादाचित्कसमाधियुक्तं क्षिप्तादिविशिष्टं विक्षिप्तम् । यम-नियमाद्यष्टाङ्गा†भ्यासपाटवादेकस्मिन्

---

* आह भगवान् भाष्यकारः। 'अस्त्वेवंजातीयको नियमः । सति त्वेतस्मिंस्तद्गतेषु विशेषेषु अनियम इति सुहृद्भूत्वाचार्य आचष्टे । 'मनो ऽनुकूले' इति चैषा श्रुतिः यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति (शा. भा. ४. १. ११) इति । यत्र मनस एकाग्रता भवेत् तत्रैवोपासीत । अपेक्षितायाः एकाग्रतायाः सर्वत्राविशेषात् इति सूत्रार्थः ।

† अष्टाङ्गानि पतञ्जलिनोक्तानि । 'यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयो ऽष्टावङ्गानि वृत्तेः' (यो. सू. १.२९)। चित्तस्य ध्येयाकारपरिणामस्य प्रवाहो ऽविच्छेदः । इयमेव एकाग्रावस्था चतुर्थी भूमिः ।

---

१. A. omits -वैध-. २. For दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो. A. writes दृष्टचित्तैकाग्र्यहेतुर्नियमो. ३. B. C. F. read वैय्यासिकवाक्ये for वैय्यासिकभाष्ये. ४. B. C. E. F. H. and I. read कादाचित्कसमाधियुक्तम् for कादाचित्कसमाधियुक्तम्.

विषये वृत्तिप्रवाहरूपेण प्रतिष्ठितमेकाग्रम् । अवृत्तिकं* संस्कारशेषं निरुद्धम् । तत्र क्षिप्त-मूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः । विक्षिप्ते ऽपि चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते ।' विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन दहनान्तर्गतबीजवदकिञ्चित्करत्वात् । 'यस्त्वेकाग्रे† चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयाति, निरोधमभिमुखं करोति, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते' (यो. भा. १. १) । तत्र संयमविशेषात् नानाविधयोगैश्वर्यमाविर्भवति । धारणा-

* चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वात् गुणानां च परिणामिस्वभावत्वात् चित्तस्य अवृत्तिकत्वासम्भवः । तथापि चित्तं निरुद्धं सत् अवृत्तिकमुच्यते । तत्र हि संस्कारशेषत्वे ऽपि निरोधरूपपरिणामातिरिक्तपरिणामाभावात् कथञ्चिदवृत्तिकत्वं सम्भवति । विस्तरस्तु पातञ्जले तृतीयपादे ऽनुसन्धेयः ।

† य इति समाधेः परामर्शः । भूतं सत्यम् । अनेनारोपितार्थव्यवच्छेदः । आरोपितस्य असत्यत्वात् । सत् शोभनम् । अनेन निद्रावृत्तेर्व्यवच्छेदः । निद्रावृत्तिर्हि स्वावलम्बने तमसि भवत्येकाग्रा । तथापि तदवलम्बनं तमः क्लेशहेतुत्वान्न शोभनम् । द्योतनं तत्त्वज्ञानम् । प-शब्देन तस्य साक्षात्कारत्वमाह । शास्त्रानुमानप्रभवस्य परोक्षतत्त्वज्ञानस्य अपरोक्षमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वम् । दिङ्मोहादौ तथा दर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानरूपाविद्याविनाशे सुतरां तन्मूलानामस्मितादीनामपि नाश इत्याह । क्षिणोति च क्लेशानिति' । 'अविद्या ऽस्मिता-राग-द्वेषादयः क्लेशाः' (यो. सू. २-३) तान् नाशयति । कर्माण्येव बन्धनानि तानि श्लथयति । कर्मपदेन धर्माधर्मयोर्ग्रहणम् । कार्ये कारणोपचारात् । निरोधं असम्प्रज्ञातं निर्बीजसमाधिम् । यत्र न किञ्चित्सम्प्रज्ञायते ऽसौ ऽसम्प्रज्ञातः । विस्तरस्तु पातञ्जले द्रष्टव्यः ।

१. A. reads अतिवृत्तिकम् for अवृत्तिकम्. २. समाधिर्न योगः । विक्षेपान्तर्गतत्वेन is the reading of A. for समाधिर्न योगपक्षे वर्तते । विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन. ३. A. reads -वर्मान्त- for -धर्मान्त-. ४. B. D. E. G. and H. read श्लथयति. C. and F. श्लपनयति for श्लथयाति.

ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं* संयम इत्युच्यते। 'शब्दार्थ-प्रत्ययेष्वन्योन्यविभक्तेषु यः संयमः तेनाशेषशब्दादिसाक्षात्कारे सति पक्ष्यादिभाषा ज्ञायन्ते'–इति पतञ्जलिनोक्तम्। तेनैव न्यायेनानेकविधवेदशाखाज्ञानमित्यभिप्रेत्य 'एकाग्रं' इत्युक्तम्।

ऐकाग्र्याङ्गतामासनस्य मत्वा 'आसीनम्' इत्याह। तथा च व्याससूत्रम्। 'आसीनः सम्भवात्' (शा. सू. ४. १. ७) इति। शयानस्याकस्मादेव निद्राभिभवात्, उत्थितस्य देहधारणचित्तव्यापारात्, गच्छतो धावतो वा विक्षेपबाहुल्यात्, पारिशेष्यादासीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसम्भवात् आसीनो योगमभ्यसितुमुपासीन इत्यर्थः।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रश्नस्यावगत्युपायतामभिप्रेत्य 'अपृच्छन्' इत्युक्तम्।

'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया'। (भ. गी. ४. ३४

* अत्र 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' (३. १)–यत्र देशे ध्येयं चिन्त्यं तत्र देशविशेषे हृदयपुण्डरीकादौ चित्तस्य स्थापनं धारणा इति सूत्रार्थः। 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' (३.२)–तस्मिन्देशे ध्येयगोचर प्रवाहो ध्यानम्। 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' (३.३ ध्यानमेव ध्येयमात्रनिर्भासं समाधिः। 'एवमेकत्र संयमः' (३.४)–धारणा-ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं चेत् संयम इत्युच्यते इत्यनुसन्धेयम्।

१. B. alone reads न्यायेनैकविध- for न्यायेनानेकविध-. २. We take reading from A. though all others more or less differ from it. B. C. F. read ऐकाग्र्यमासीनस्य मन्वानः ; D. G. H. and I. read एकाग्रताम् नस्य मन्वानः and E. reads ऐकाग्र्यतामासीनस्य. ३. A. reads पारिशेष्येण and I. reads परिशेषेणासीनस्यैव- for पारिशेष्यादासीनस्यैव. ४. A. and read योगमभ्यस्यमुपासीन इत्यर्थः; and D. E. H. and I. read योगमभ्यस्य सीतेत्यर्थः for योगमभ्यसितुमुपासीन इत्यर्थः. ५. A. adds गीतायाम् b अन्वय.-

इत्यन्वयः । 'नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्' (म. स्मृ. २.११०)–इति व्यतिरेकः ।

'ऋषिशब्दोऽतीन्द्रियार्थदर्शनमाचष्टे'* । ज्ञास्यमानधर्मानुष्ठानोत्तरकालीनमृषित्वम् । यथा भाविन्या संज्ञया 'कटं कुरु'†–इति व्यवहारः तद्वत् । अन्यथा अतीन्द्रियार्थं पश्यतां तेषामबुभुत्सुतया प्रश्नो न सङ्गच्छेत् । अथवा स्वयमबुभुत्सूनामपि मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थं‡ आचारशिक्षार्थो वा प्रश्नोऽस्तु ।

अपृच्छन् इत्यनेनैवातीतकालत्वे§ सिद्धे पुरेति शब्दं प्रयुञ्जानः सर्वेष्वपि कल्पेष्वीदृशी धर्मशास्त्रप्रवृत्तिरासीदिति सूचयति । तच्च विश्वासातिशयोत्पादने कारणम् । अन्यान्

---

* 'ऋषिः' गत्यर्थः । गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वं प्रसिद्धमेव ।

† अत्र भाविनि भूतवदुपचार इत्यर्थः । तत्र 'कटं कुरु' इति दृष्टान्तः । संज्ञिनमन्तरेण संज्ञाया असम्भवात् । उत्तरकालमेव संज्ञाप्रवृत्तिर्भवति । तथापि व्यवहारस्तु संज्ञिन उत्पत्तेः प्रागपि संज्ञया यथा भवति तथेत्यर्थः ।

‡ मन्दबुद्ध्यनुग्रहस्तु — अस्मत्प्रश्नेन आचार्यो धर्मं प्रकाशयिष्यति । तं श्रुत्वा ऽन्ये ऽन्येभ्यो धर्ममुपदेक्ष्यन्ति । इतरे तदाचरणेन फलभाजो भविष्यन्ति इत्यादिरूपः ।

§ 'अपृच्छन्' इत्यत्र लङः अतीतकालत्व एव विधानादिति भावः ।

---

१. B. C. and F. read -र्शयितारमाचष्टे ; while E.G. and H. -र्शनमाचष्टे for -र्शनमाचष्टे. २. A. and I. reads कालिकमृषित्वम् for कालीनमृषित्वम्. ३. D. reads तथान्य- for तेषाम-. ४. A. has विश्वासोत्पादनकारणम् for विश्वासातिशयोत्पादने कारणम्.

मुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव पृच्छतामृषीणां —वैदिकधर्मे वेदव्यासः* प्रवीण इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रश्नेन साक्षात् सम्बन्ध विपृच्छिषोत्पादनद्वारेणाध्ययनेन सम्बन्ध इति सम्बन्धद्वयम स्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते ॥

ननु— 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन[†] यजेत । राजा राजसूयेन[‡] यजेत । वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' इत्यधिकारिविशेषं

---

* व्यासो विस्तारः । पुरा कृतयुगे एकमेव सन्तं वेदं चतुर्धा वि जत् भगवान् पाराशर्यः । भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थः च दर्शितवा स्तस्य प्रावीण्यम् ।

† बृहस्पतिसवो नाम एकाहो यज्ञः । स च 'आधिपत्यका ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसवेन यजेत' (श्रौ. सू. ९ . ५ . ३) श्वलायनेनोक्तः । ब्रह्मणो वर्चः तेजः ब्रह्मवर्चसमित्युच्यते । अथवा शब्देन ब्राह्मण्यं वेदो वा तयोर्यद्वर्चः तेजः तद्ब्रह्मवर्चसं तत्कामः ब्र सकामः । एवमेव आधिपत्यमपि स्वजातिश्रेष्ठत्वम् । न राजादिव आधिपत्यम् । अस्य च श्रुत्या ब्राह्मणमधिकृत्यैवोक्तत्वात् नान्येषा नामधिकारः ।

‡ 'स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इत्युक्तः । 'राजा तत्र सू स्माद्राजसूयः राज्ञो वा यज्ञो राजसूयः' इति शबरस्वामी । अस्य कर्तव्यतादिकं आश्वलायनेन 'अथ राजसूयाः' (श्रौ. सू. ९ . ३ इत्यारभ्योक्तम् । राजानमधिकृत्यैवोक्तत्वात् क्षत्रियस्यैवास्याधिका र्यत्वम् ।

§ यदुक्तं 'अधिकार्यादित्रयं द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते' । अधिकारिनिर्देशाभावात् कथं निर्णयः स्यादिति शङ्कते । नन्वा

यथा श्रूयते न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेया—इति किञ्चिद्वचनमस्ति। तत् कथं निर्णयः?—इत्यत आह। 'मानुषाणाम्' इति। अर्वाचीनानां पश्वादीनामसामर्थ्यात्। उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च मनुष्या एव परिशिष्यन्ते। विशेषानिर्णयात्* सर्वेषां मनुष्याणामधिकारोऽस्तु।

ननु—† नक्षत्रेष्ट्यादौ देवानामधिकारः श्रूयते। 'अग्निर्वा ।कामयत। अन्नादो देवाना१ स्यामिति। स एतमग्नये कृत्ति- ।भ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्' (तै. ब्रा. ३. १. ४) ति। मैवम्। मनुष्यस्यैव कस्यचित् यजमानस्य भाविनीं ।शामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहारात्। अन्यथा ।गपदग्निद्वयसंसृष्टिप्रसङ्गात्।

ननु—यत्र वैगुण्यदोषो नास्ति तत्रास्तु देवताऽधिकारः। ।ाहि श्रूयते। 'बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवादधीरन् गच्छेयं ।धामिति। स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्। तमाहरत् ।ायजत। ततो वै तस्मै देवाः श्रदधत् अगच्छत्

---

* 'विशेषानिर्णयात्' ब्राह्मण-क्षत्रियादिवर्णानां ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणां निर्णयाभावात् मनुष्यमात्रस्याधिकारः। इदं तु साधारणधर्म एव। ।धर्मे तु वर्णाश्रमादिप्रयुक्तो ऽधिकारिभेदो वर्तत एव।

† ।षानिर्णयात् सर्वेषां मनुष्याणामेव कस्मादधिकारः?। नक्षत्रेष्ट्या- देवानामपि कुतो न भवति?—इत्याशङ्क्याह। नन्विति।

B. C. E. F. G. and H. read विशिष्टाऽनिर्णये तु for विशेषानिर्णयात्: D. has विशेषपर्याये तु. १, D. E. and G. read नैवम् for मैवम्. C. F. read विप्रजनस्य for यजमानस्य. ४. D. adds ब्राह्मणात् to ।।, ५. We read with A. ·यसंसृष्टिप्रसङ्गात्, though all others ·यसृष्टिप्रसंगात्.

मुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव पृच्छतामृषीणां —वैदिकधर्मे वेदव्यासः* प्रवीण इत्याशयः।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रश्नेन साक्षात् सम्बन्धः पिपृच्छिषोत्पादनद्वारेणाध्ययनेन सम्बन्ध इति सम्बन्धद्वयमस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम्। अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते ॥

ननु— 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन† यजेत। राजा राजसूयेन‡ यजेत। वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' इत्यधिकारिविशेषो§

---

* व्यासो विस्तारः। पुरा कृतयुगे एकमेव सन्तं वेदं चतुर्धा विभजत् भगवान् पाराशर्यः। भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थं च दर्शितवानतस्तस्य प्रावीण्यम्।

† बृहस्पतिसवो नाम एकाहो यज्ञः। स च 'आधिपत्यकामो ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसवेन यजेत' (श्रौ. सू. ९.५.३) इत्याश्वलायनेनोक्तः। ब्रह्मणो वर्चः तेजः ब्रह्मवर्चसमित्युच्यते। अथवा ब्रह्मशब्देन ब्राह्मण्यं वेदो वा तयोर्यद्वर्चः तेजः तद्ब्रह्मवर्चसं तत्कामः ब्रह्मवर्चसकामः। एवमेव आधिपत्यमपि स्वजातिश्रेष्ठत्वम्। न राजादिवद्ग्राम्याधिपत्यम्। अस्य च श्रुत्या ब्राह्मणमधिकृत्यैवोक्तत्वात् नान्येषां वर्णानामधिकारः।

‡ 'स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इत्युक्तः। 'राजा तत्र सूयते तस्माद्राजसूयः राज्ञो वा यज्ञो राजसूयः' इति शबरस्वामी। अस्य चेतिकर्तव्यतादिकं आश्वलायनेन 'अथ राजसूयाः' (श्रौ. सू. ९.३.१) इत्यारभ्योक्तम्। राजानमधिकृत्यैवोक्तत्वात् क्षत्रियस्यैवात्राधिकारो नान्यस्य।

§ यदुक्तं 'अधिकार्यादित्रयं द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते' इति तत्र अधिकारिनिर्देशाभावात् कथं निर्णयः स्यादिति शङ्कते। नन्विति।

यथा श्रूयते न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेया—इति किञ्चिद्वचनमस्ति। तत् कथं निर्णयः?—इत्यत आह। 'मानुषाणाम्' इति। अर्वाचीनानां पश्वादीनामसामर्थ्यात्। उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च मनुष्या एव परिशिष्यन्ते। विशेषानिर्णयात्[*] सर्वेषां मनुष्याणामधिकारोऽस्तु।

ननु—[†] नक्षत्रेष्ट्यादौ देवानामधिकारः श्रूयते। 'अग्निर्वा अकामयत। अन्नादो देवानाꣳ स्यामिति। स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवत्' (तै. ब्रा. ३. १. ४) इति। मैवम्[२]। मनुष्यस्यैव कस्यचित् यजमानस्य[३] भाविनीं संज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहारात्। अन्यथा[४] युगपदग्निद्वयसंसृष्टिप्रसङ्गात्[५]।

ननु—यत्र द्वैगुण्यदोषो नास्ति तत्रास्तु देवताऽधिकारः। तथाहि श्रूयते। 'बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवादधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति। स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्। तमाहरत् तेनायजत। ततो वै तस्मै देवाः श्रद्दधन् अगच्छत्

---

* 'विशेषानिर्णयात्' ब्राह्मण-क्षत्रियादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां च निर्णयाभावात् मनुष्यमात्रस्याधिकारः। इदं तु साधारणधर्म एव। विशिष्टधर्मे तु वर्णाश्रमादिप्रयुक्तो ऽधिकारिभेदो वर्तत एव।

† विशेषानिर्णयात् सर्वेषां मनुष्याणामेव कस्मादधिकारः?। नक्षत्रेष्ट्यादाविवं देवानामपि कुतो न भवति?—इत्याशङ्कयाह। नन्विति।

---

१. B. C. E. F. G. and H. read विशिष्टाऽनिर्णये तु for विशेषानिर्णयात्; while D. has विशेषपर्याये तु. २. D. E. and G. read नैवम् for मैवम्. ३. B. C. F. read नियमानस्य for यजमानस्य. ४. D. adds वागात् to अन्यथा. ५. We read with A. -द्वयसंसृष्टिप्रसङ्गात्, though all others read -यसृष्टिप्रसंगात्.

पुरोधाम्' (तै. सं. ७. १. १) इति। 'श्रत्' विश्वासम्। 'मे'[1] मयि। 'पुरोधाम्'। पौरोहित्यम्। 'चतुर्विंशतिरात्रम्'–एतन्नामकं सत्रयागमित्यर्थः।[2] मैवम्। अत्रापि भाविसंज्ञाया एवादरणीयत्वात्। अन्यथा बृहस्पतेः कञ्चित् कालं विश्वसनीयत्व-पौरोहित्ययोरभावप्रसङ्गात्। तच्च श्रुत्यन्तरविरुद्धम्। 'बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत्' (तै. सं. ६. ४. ११) इति श्रुत्या पौरोहित्यपुरःसर एव बृहस्पतिसद्भावः प्रकाश्यते।

अथवा। स्वोपयोगाभावे ऽपि मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं देवाः कर्माण्यनुतिष्ठन्तु[3]।

'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।'

(भ. गी. ३. २१)

इति न्यायात्। अस्तु वा स्वोपयोगो ऽपि। जगन्निर्वाहे ऽधिकृतानां देवानां[4] तद्धेतोः तपसश्[5]चरणीयत्वात्[6]। 'वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीत। ग्रीष्मे राजन्य आदधीत। शरदि वैश्य आदधीत'। (तै. ब्रा. १. १. २) इति विहितस्याधानस्य देवेष्वप्यत्रैवर्णिकेष्विवासम्भवः[7] इति चेत्। न। रथकारवदुपपत्तेः। अथ मन्यसे–अस्ति रथकारस्य समन्त्रकाधानविधायकं वचनम्[8]–'ऋभूणां

---

१. All but A. omit the word मे. २. After सत्रयागमित्यर्थः an extra sentence is found in A. which is as follows:-इत्यासौ फलश्रवणात् कर्मानुष्ठाने कथं प्रयोजनाभावः इति। whose propriety we do not see any in this place. ३. D. and H. read कर्माण्यन्वतिष्ठन् for कर्माण्यनुतिष्ठन्तु while E. G. and I. have कर्माण्यनुष्ठितवन्तः for the same. ४. D. omits देवानां. while I. reads देवादीनां. ५. E. G. and H. omit तपसः. ६. B. C. and F. read स्वयमाचरणीयत्वात् for चरणीयत्वात्. ७. We take our reading from A. All others read देवेष्वत्रैवर्णिकेष्वसंभवः. This reading gives the required sense only when च is added to it. ८. A. alone reads -विधायकवचनं for -विधायकं वचनं.

त्वा 'देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्य' (तै. ब्रा. ३१. ६. १५) इति श्रुतेः। न त्वेवं देवानां विधिरस्ति—इति। एवं तर्हि निषादस्थपतिन्यायो ऽस्तु। यथा निषादस्य प्रमेयाभानवि-ध्यश्रवणे ऽपि यागो ऽभ्युपगतः तथा देवानामभ्युपेयताम्।

'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्—' इत्यस्ति निषादविषयं वचनं—इति चेत्। किं त्वया विस्मृतानि देवविषयाणि पूर्वोदाहृतवचनानि?। तेषामर्थवादत्वे ऽपि मानान्तराविरोधात् अननुवादाच्च स्वार्थे ऽपि तात्पर्यं किं न स्यात्?।

अथोच्येत—स्मृतीनां धर्मशास्त्रत्वात् तासु धर्ममीमांसा अ-नुसर्तव्या। तस्यां च न कस्याप्यर्थवादस्य वाच्योर्थे प्रामाण्यम-भ्युपगतं—इति। तदेतद्वचनं स्मृतिनिर्वाहकमन्यस्य मीमां-सकंमन्यस्य चानर्थायैव स्यात्। 'मूषकभयात् स्वगृहं दग्धम्' इति न्यायावतारात्। कस्यचिदर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यं भविष्यति—इति भयेन अर्थवादैकसमधिगम्यानां स्मर्तृणां मन्वादी-नां मीमांसासूत्रकृतो जैमिनेश्च सद्भावस्यैवं परित्यक्तव्यत्वात् अशेषेतिहासलोपप्रसङ्गाच्च। तस्मैतत् प्रमाणमेव भूतार्थवादः। तथा च सति 'तं पूषाऽऽधत्त०। तं त्वष्टाऽऽधत्त०। तं मनुराधत्त०। तं धाताऽऽधत्त०' (तै. सं. १. ५.१.२–३) इत्यर्थवादवशादाधा-

१. For -विषयं वचनं A. reads -विषयवचनं. २. B. C. E. F. and G. insert वेदे between विस्मृतानि and देव-; and read -विस्मृतानि वेदे देवविषया-णि. ३. I. omits च. ४. All but I. omit च. ५. All others except A. read वाच्यार्थे- for वाच्यार्थे. ६. All but A. read -[illegible], and I. -[illegible] for -निर्वाहकमन्यस्य. The latter has a decided superiority of sense. ७. A. and I. read -[illegible] for -[illegible]; the latter is more colloquial. ८. All except A. have -[illegible], and I. has -[illegible] for -[illegible]. ९. All but A. read एवं for एव. १०. A. D. E. G. H. and I. omit च. ११. H. omits the word तस्मात्.

नमपि देवानां किं न स्यात् ?। ब्राह्मण्याद्यभावे तु कामं वसन्तादिकालविशेषनियमो माभूत् । किमायातमाधानस्य ?। किन्त्वन्तरेणापि आधानं लौकिकेऽग्नौ यागः क्वचिदुपलभ्यते। 'अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्' (पू. मी. ६. ८. २२) इति जैमिनिसूत्रात् । 'यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सो ऽवकीर्णी । स गर्दभं पशुमालभेत' (बौ. स्मृ. २. १. १. ३०–३१) इत्यवकीर्णिपशुः* । यथा उपनयनहोमो लौकिकाग्नौ तथा ऽसौ पशुः इति सूत्रार्थः । एतावता प्रयासेन देवानां कर्माधिकारे साधिते किं तव फलिष्यति ?। तथा मीमांसायां किं छिद्यते? । अभिनिवेशः केवलं शिष्यते। फलं तु जगन्निर्वाहः—इति पूर्वमेवोक्तम् । अशेषाश्च पुराणादयः एवं सति अनुगृहीता भवन्ति । मनुष्यवद्देवानां स्वर्गाय कर्माणि माभूवन् जगन्निर्वाहाय तु भविष्यन्ति । तपसैव जगन्निर्वाहः—इति चेत् । न । स्नान-दान-याग-होम-मौन-ध्यानादिव्यतिरिक्तस्य तपसो ऽनुपलम्भात् । अत एव सत्यसङ्कल्पो ऽपि परमेश्वरः राम-कृष्णाद्यवतारेषु लौकिक-वैदिककर्मनटनेनैव जगन्निर्वा-

---

* अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा व्रतमनेन इत्यवकीर्णी । 'कॄ' विक्षेपे 'कृञ्' हिंसायां वा । भावे क्तः । इष्टादिभ्यश्च (पा. ५. २. ८८) इतीनिः। खण्डितव्रत इत्यर्थः । तस्य पशुः गर्दभः तदर्थं नाग्न्याधानम् । अपि तु लौकिकाग्नावेव स कर्तव्यः ।

---

१. A. and D. read ब्राह्मणाद्यभावे for ब्राह्मण्याद्यभावे. २. H. replaces तु and thus reads किन्त्वन्तरेण- for किञ्चान्तरेण-. ३. B. alone has फलिष्यते for फलिष्यति. ४. A. reads भिद्यते for छिद्यते. ५. D. inserts च after एवं. ६. A. omits तु. ७. A. and I. omit स्नान-.

हत्*। देवा अपि तथा नटन्तु—इति चेत्। एवमपि नटनीय-कर्माधिकारो भवता अभ्युपगम्यताम्। एवं तर्हि 'मानुषाणां' इति कथमुक्तम्?—इति चेत्। पौरुषेयग्रन्थापेक्षया—इति वदामः। न खलु स्वयंप्रभातनिखिलवेदानां देवानां धर्मज्ञानाय पौरुषेयग्रन्थापेक्षा अस्ति। मनुष्याणां तु अतथाविधत्वात् अस्त्यपेक्षा।

ननु—पशूनामपि धर्मे अधिकारः श्रूयते। 'गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त। ता उदतिष्ठन्नराल्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वोदतिष्ठन्नराल्स्मेति' (तै. सं. ७. ५. १. १) इति श्रुत्या तिरश्चां गवां सत्रानुष्ठातृत्वाभिधानात्। 'अराल्स्म' इति कामितार्थसिद्धिं प्राप्ता इत्यर्थः। नायं दोषः। अस्याः श्रुतेरर्थवादत्वात्। 'य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्ति' (तै. सं. ७. ५. १. ७) इति ऋद्धिकामस्य संवत्सरसत्रं विधित्सु प्रथमतः—'गोसत्रं वै संवत्सरः' (तै.

---

* एतदेवोक्तं भगवता—

'न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः'॥

इत्यादिना। (भ. गी. ३. २२-२३)

---

१. All others except A. and I. read [illegible] for कर्माधिकारो. २. A. reads [illegible] for गम्यताम्. ३. A. reads [illegible] for अस्त्यपेक्षा. ४. Here our reading coincides with that of A.; all others read सत्रेऽनु- for सत्रानु-. ५. B. C. and F. read [illegible]; D. [illegible], and E. G. and H. [illegible] for अराल्स्म. ६. Between संवत्सरमुपयन्ति and इति B. C. F. and G. insert एव in addition. Between the same E. and H. have [illegible] in addition. ७. A. and I. drop संवत्सर.

सं. ७. ५. १. १-२) इति प्रशंसा कृता । तां सम्भावयितुं 'गावो वा'- इत्यादि पठितम् । न चैतस्यार्थवादस्य-'यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजम्'-इत्यादिवत् स्वार्थेऽपि तात्पर्यं वर्णयितुं शक्यम् । प्रत्यक्षेण श्रुत्यन्तरेण च विरुद्धत्वात् । तिरश्चां हि मन्त्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्षसिद्धः । श्रुत्यन्तरं च-'अथेतरेषां पशूनां अशनायापिपासे एवाभिज्ञानं वदन्ति । न विज्ञातं पश्यन्ति । न विदुः श्वस्तनम्'-इति पशूनां विवेकाभावं दर्शयति । अस्तु वाऽस्यार्थवादस्य स्वार्थे तात्पर्यम् । गोशब्देन गवाभिमानिदेवतानां विवक्षितत्वात् । अत एव 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' (शा. सू. २. १. ५) इति सूत्रे भगवान् बादरायणः सर्वेषां मृदादिवस्तूनां श्रुतिमूलत्वेनाभिमानिदेवताः प्रतिपादयामास । तस्मात् सर्वथा मनुष्यमात्राधिकारकं स्मृतिशास्त्रम् ।

'हितम्' इत्यनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते । अभिमतफलसाधनत्वं हि धर्मस्य हितत्वम् । तच्च फलं द्वेधा । ऐहिकमामुष्मिकं च इति । अष्टकादिसाध्यं पुष्ट्यादिकमैहिकम् । आमुष्मिकं द्वेधा । अभ्युदयो निःश्रेयसं च । तत्राभ्युदयस्य साक्षात् साधनत्वम् । निःश्रेयसस्य तु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारेण । तथा च स्मर्यते-

---

१. A. reads श्रुत्यन्तरे च for श्रुत्यन्तरं च. २. A. drops अस्य and read अस्तु वाऽर्थवादस्य. ३. All omit तस्मात्. ४. All but A. and I. omit शब्देन. ५. H. reads धर्मस्य तत्त्वं for धर्मस्य हितत्वं. ६. Here our reading coincides with that of A. and I.; while others read -साध्यपुष्ट्यादिक- for -साध्यं पुष्ट्यादिक-. ७. We take our reading from A.; though all others read साक्षात्साधनं धर्मः for साक्षात् साधनत्वम्. The former is a correct reading. The word धर्म carries no meaning in it.

'धर्मात् सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते'।

इति। अन्ये केचिदाहुः—'नित्यकर्मणां फलमेव नास्ति। अकरणे प्रत्यवायभीतैः केवलमनुष्ठीयन्ते। तत्र कुतोऽभ्युदयहेतुत्वं निःश्रेयसहेतुत्वं च'—इति। अपरे पुनरन्यथाहुः—'अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनात् अकरणे प्रत्यवायो न युक्तिसहः।* नापि तत्र प्रमाणमस्ति'—इति। ननु—उपनयनाध्ययनादिविहितानामकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते—

> 'अत † ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
> सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः'॥
> (म. स्मृ. २. ३९; वि. स्मृ. २७. २७)

---

* ननु—भाट्टैः अनुपलम्भस्य अभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते। तत्रापि अकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमभिमतम्। तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम्? अभावस्यापि कुतो न स्यात्। उक्तं च—

'भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्'।

इति चेत्। न। अस्माभिस्तावदभावस्य स्वरूपेणैव कारणत्वं नेष्टम्। किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम्। तेन च स्वेन न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च केषाञ्चित् ज्ञानस्य योग्यानुपलम्भस्य अभावप्रमितिहेतुत्वंमतया तु प्रमितिहेतुत्वे ऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः। एवमेव तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे ऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् न प्रामाणिकत्वमिति नाभावस्य कारणत्वम्।

† उपलभ्यते चैतद्वचनं मनुसंहितायां विष्णुस्मृतौ अन्यत्र च। यथाकालं यो यस्यानुकल्पिको ऽप्युपनयने काल उक्तः षोडशवर्षादिः। आर्यैः शिष्टैः विगर्हिताः व्रात्यसंज्ञा भवन्ति।

---

१. D. reads ऽभिगम्यते for ऽधिगम्यते. २. B. C. E. F. G. and I. read भीतिः for भीतैः; and D. reads भीतैः for the same. ३. A. D. H. and ... have -मनुष्ठीयते for -मनुष्ठीयन्ते. ४. A. and E. omit अन्यथा. ५. D. reads प्रमाणमिति for प्रमाणमस्ति. ६. All except A. and I. read विहितस्याकरणे for विहितानामकरणे.

'यो ऽनधीत्य* द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः' ॥
(म. स्मृ. २. १६८ व. स्मृ. ३.२)

'अकुर्वन्[1] विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति' ॥

---

*अन्यत्र अर्थशास्त्रादौ । स जीवन्नेव सान्वयः पुत्र-पौत्रादिसहितः शूद्रत्वं गच्छति । उशनसा तु—

'यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।
स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः' ॥
(उ. स्मृ. ३. ८१)

इति असम्भाष्यत्वमुक्त्वा—

'यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदान्तं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रकल्पः स पाद्यं न प्रपद्यते' ॥
(उ. स्मृ. ३. ८३)

इति वेदानधीत्यापि वेदान्तविचाराकरणे शूद्रकल्पत्वमुक्तम् । वेदमनधीत्यापि वेदाङ्गस्मृत्याद्यध्ययने न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्य शङ्ख-लिखितावाहतुः—'न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्ग-स्मृतिभ्यः' इति ।

[1] अस्य पूर्वार्धं याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
(अ. ३ श्लो. २१९)

इति । उत्तरार्धं मनुस्मृतौ—

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः' ।
(अ. ३ श्लो. ४४)

इति च दृश्यते । तस्मात् पूर्वार्धं मानवं उत्तरार्धं याज्ञवल्कीयमिव प्रतिभाति तथापि आनन्दगिरिस्वामिभिः तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यस्य वार्तिकस्य च टीकायां समग्रत्वेनैव सङ्गृहीतं वर्तते । तत्र तु 'प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु' इति पाठः ।

इति । मैवम् । एतानि हि वचनानि नित्यकर्माननुष्ठायिनः आलस्यनिमित्तं पूर्वसञ्चितं दुरितं यत् तत्सद्भावं सूचयन्ति । एतच्च तैत्तिरीयोपनिषद्व्याख्याने भाष्यकार-वार्तिककाराभ्यां* प्रतिपादितम् । यदि अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूचकं उभयथा अपि नित्यकर्मानुष्ठानेन प्रत्यवायस्य प्रागभावप्रतिपालनं प्रध्वंसाभावोत्पादनं च सम्पद्यते । दुरितप्रध्वंसित्वं च त्रिसन्ध्यमनुष्ठीयमानेषु—'सूर्यश्च' (म. ना. उ. १५. ४.) 'आपः पुनन्तु' (म. ना. उ. १४. २.) 'अग्निश्च' (म. ना. उ. १४. ३.) इति मन्त्रेषु विस्पष्टमवभासते । एवं च सति उपभोग्यफलरहितानां नित्यकर्मणां अभ्युदयहेतुत्वं दुरापम्—इति ।

* ननु—यथा निषिद्धेष्वर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वप्यर्थवादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न स्यात्?—इति चेत् । मैवम् । नहि सर्वत्र अग्निहोत्रादिषु तादृग्विधा अर्थवादाः सन्ति । न च 'विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति' इतीयं स्मृतिरेव [illegible]स्थानीयेति वक्तुमुचितम् । नहि वाक्यान्तरप्रमीते कार्ये वाक्यान्तरेणार्थवादः सम्भवति । भवतु वा कथञ्चित् एकवाक्यतया अर्थवादः । तथापि नः अभावरूपाविहिताकरणं कार्यान्तरं जनयितुं शक्नोति ।

† भाष्यं करोतीति भाष्यकारः श्रीभारतीतीर्थः । भाष्यलक्षणं यथा—

'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥

इति । वार्तिकं करोतीति वार्तिककारः सुरेश्वराचार्यः । वार्तिकलक्षणं यथा—

'उक्ता-ऽनुक्त-दुरुक्तार्थव्यक्तिकारि तु वार्तिकम्' ।

इति । तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये तद्वार्तिके च नित्यानां न प्रत्यवाय इति विस्तरेण प्रपञ्चितम् । तत्तु तत्रैवानुसन्धेयम् ।

१. A. and I. omit [illegible] [illegible] is omitted by A. [illegible] A. and [illegible] read प्रतिपालनं, and D. [illegible] for [illegible]. [illegible] A. reads [illegible]भोज्य- for उपभोग्य-. ५. A. and I. insert [illegible] between [illegible] and तुत्वं. ६. For दुरापम् A. B. C. D. F. and I. have दूरापेतम्.

अत्रोच्यते । अस्तु[1] वा[2] प्रत्यवायविरोधित्वम् । नैतावता[3] फला-
भावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात् ।
‘मयि वर्चो बलमोजो निधत्त’—इति मन्त्रलिङ्गम् । छान्दोग्य-
वाक्यं च आश्रमत्रयस्य लोकहेतुतां चतुर्थाश्रमस्य मोक्ष-
हेतुतां दर्शयति । ‘त्रयो *धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दान-
मिति । प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृती-
यो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन् । सर्व एते पुण्यलोका
भवन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेति’ (छां. उ. २.२३.१) इति । एतस्य
च[5] वाक्यस्य आश्रमपरत्वं-‘परामर्शं जैमिनिः’ (शा. सू. ३.४.१८)
†इत्यादिभिर्व्याससूत्रैः[6] प्रतिपादितम् । स्मृतिवाक्यं चैतत् । ‘त-

---

* ओङ्कारस्य उपासनविध्यर्थं ‘त्रयो धर्मस्कन्धा’ इत्यारब्धम् । धर्म-
स्कन्धाः धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । यज्ञः अग्निहोत्रादिः, अध्ययनं नियमपू-
र्वकं वेदाभ्यासः, दानं भिक्षमाणेभ्यो यथाशक्ति द्रव्यसंविभागः, इत्येषः
प्रथमो धर्मस्कन्धः । एतेन गृहस्थाश्रमो ऽभिधीयते । कृच्छ्र-चान्द्रायणा-
दितपकर्ता तापसः वानप्रस्थो वा द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्मचारी सन्
आचार्यकुलवासी अत्यन्तं गुरुगृहे आत्मानं क्षपयन् नैष्ठिकः तृतीयो
धर्मस्कन्धः । त्रयो ऽप्येते आश्रमिणः पुण्यो लोको येषां ते पुण्यलोकाः
भवन्ति । अवशिष्टस्तु परिव्राट् ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः अमृतत्वं मोक्षं प्रा-
प्नोति इति श्रुत्यर्थः ।

† ‘त्रयो धर्मस्कन्धाः’ इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरेतसाश्रमाणां सद्भा-
वायोदाहृताः न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति । यतः एषु शब्देषु
आश्रमान्तराणां परामर्शं जैमिनिराचार्यो मन्यते । न विधिम् । न ह्यत्र

---

१. D. omits the whole of the following:— अस्तु वा प्रत्यवायविरोधि-
त्वम् । नैतावता फलाभावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात्.
२. I. omits वा. ३. B. C. and F. read न तावता for नैतावता. ४. I.
adopts तत्तत्. ५. A. omits च. ६. A. has सूत्रे for सूत्रैः.

यथा आम्रे फलार्थे निमित्ते छायागन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते' इति । इदं च वाक्यं नित्यकर्मविनियोगत्वेन वार्त्तिके विश्वरूपाचार्य उदाजहार—

'आम्रे फलार्थे' इत्यादि ह्यापस्तम्बस्मृतेर्वचः ।
फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम्' ॥
(बृ. उ. भा. वा. १. १. ९७)

इति । तथा च मनुः—

''वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्' ॥
(म. स्मृ. ४. १४)

लिङादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दो ऽस्ति । यतो धर्मस्कन्धत्वेन त्रीनाश्रमानुदाहृत्य 'सर्व एते' इत्यनेन परामर्शपूर्वकं आश्रमाणामनात्यन्तिकफलत्वं सङ्कीर्त्य आत्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्थता स्तूयते इति सूत्रार्थः ।

* न केवलं वेदोदितमेव वेदोक्तं अपि तु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्तमपि वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तम् । परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । नित्यकर्मानुष्ठानात् पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः' ।

इति भारते मोक्षधर्मोक्तेः ।

---

१. We read with A. नित्यकर्मविनियोगत्वेन for which all others have only नित्यकर्मत्वेन. २. For आम्रे फलार्थे B. C. D. and E. substitute आम्रे निमित्त; while G. E. and the text of Brihadâranyaka vârtika read आम्रे निमित्त. ३. A. reads कर्मणामपि for अपि कर्मणाम्.

इति । कूर्मपुराणे ऽपि–

'यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ॥
गृहस्थो मुच्यते बन्धात् नात्र कार्या विचारणा' ।
(कू. पु. १. २. १५. २८–२९)

इति । ननु–अस्त्वेवम् । अभ्युदयहेतुत्वं तु न सम्भवति। प्रमाणाभावात् ! प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिद्ध्यते—

'न कर्मणा न प्रजया धनेन'–
(म. ना. उ. १०. ५; कै. उ. २)

इति श्रुतिः ।

'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' ।

इति स्मृतिः । मैवम् । परमात्मप्रकरणे निःश्रेयसहेतुवेदनेच्छासाधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन'–इति श्रुतेः । निषेधस्तु साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात् न मुक्तानां अग्न्याधानादिकर्मापेक्षा ऽस्ति । वेदनोत्पत्तौ सा विद्यते । एतच्च उभयं–*'अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा' (शा. सू. ३

* 'पुरुषार्थो ऽतःशब्दात्' (शा. सू. ३ । ४ । १) इत्येतत्सूत्रं व्यवहितमपि अत्र परामृश्यते । 'अत एव च' विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात् अग्नीन्धनादीनि आश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नोपक्षितव्यानि इति सूत्रार्थः ।

१. All but A. read मुक्तौ for मुक्तानाम्.

४. २५)* 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (शा. सू. ३. ४. २६) इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम्। तथा च कर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वायवीयसंहितायामभिहितम्–

'कर्मातिशयमासाद्य पशोः पाशपरिक्षयः।
एवं प्रक्षीणपापस्य बहुभिर्जन्मभिः क्रमात्॥ (६९)
भवेद्विषयवैराग्यं वैराग्याद्भावशोधनम्।
भावशुद्ध्युपपन्नस्य शिवज्ञानसमन्वयः॥ (७०)
ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य पुंसो योगः प्रवर्त्तते।
योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम्॥ (७५)
प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिवसमो भवेत्'। (७६)
(शि. पु. ५. १. २. ६९-७६)

---

*उक्तसूत्रेण आश्रमकर्मणामत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामुच्यते। स-र्वापेक्षेति। विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि अपेक्षते। न अत्यन्तमनपेक्षा। द्या उत्पन्ना सति फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते तथापि स्वोत्पत्ति ते तु आश्रमकर्मादिकमपेक्षत्येव। एतदेवाह श्रुतिः—

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति।
यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेन'॥
(बृ. उ. ४. ४. २२.)

।

---

१. A. reads वायुसंहितायाम् for वायवीयसंहितायाम्. २. In the text of Shivapuráṇa धर्मा-. ३. Here we take our reading from A. though all others read पाप- for पाश-. In Shivapuráṇa we find पाप. The former of these is not incorrect in its own way, but this verse comes from the philosophy of the Páshupatas and the words पशु and पाश are technical ones in that philosophy. ४. In Shivapuráṇa we find a different reading for this verse as:–साम्बे सर्वेश्वरे भक्तिर्ज्ञानपूर्वा प्रजायते। ...नुगुणमीशस्य प्रसादो ह्यतिरिच्यते॥७०॥. ५. A. and I. read ज्ञानध्यानमियु-...य for ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य. ६. H. alone reads -स्तदनन्तरः for -स्तदनन्तरम्.

इति। ननु—प्रत्यवायपरिहाराय पुण्यलोकप्राप्तये ब्रह्मवेदनाय च प्रतिदिनं नित्यकर्मणस्त्रिः[1] प्रयोगः प्राप्तः। तन्न[2]। खादिरवत् सकृत्प्रयुक्तस्यैव[3] वचनसंयोगभेदेन फलाऽभेदोपपत्तेः। 'खादिरो यूपो भवति'। (तै. ब्रा. २. ४. २४.) —इति क्रत्वर्थं वचनम्। 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' —इति वचनं पुरुषार्थम्। तदेतत् वचनद्वयं एकस्यैव खादिरस्य प्रयोजनद्वैविध्ये हेतुः। 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' (पू. मी. ४. ४. ३१) इति जैमिनिसूत्रात्। एवमत्रापि पूर्वोदाहृतवचनत्रयबलात् प्रयोजनत्रैविध्ये ऽपि सकृदेव प्रयोगः। तच्च 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि' (शा. सू. ३. ४. ३२) —इत्यस्मिन्नधिकरणे निर्णीतम्। न च नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्यकाम्ययोर्भेदाभावः—इति शङ्कनीयम्। करणे फलसाम्ये[5] ऽपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्भेदात्। न खलु आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे* कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते। एष एव नित्यन्यायो[6] नैमित्तिके ऽप्यवगन्तव्यः। 'स्नात्वा

---

* आयुष्कामेष्टिः आश्वलायनश्रौतसूत्रे 'आयुष्कामेष्ट्यां' (२. १०. १) इत्यत्र द्रष्टव्या। वृष्टिकामेष्टिरपि तत्रैव 'वृष्टिकामेष्टिः करीरी' (२. १३. १) इत्यत्र द्रष्टव्या। 'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत' इत्यादिना चास्य क्रत्वर्थत्वम्

---

१. H. has -स्त्रिधा प्रयोगः for -स्त्रिः प्रयोगः. २. For तन्न B. C. and H. read न simply, and E. omits the whole तन्न; while G. reads च for it. ३. All except A. omit एव. ४. A. omits the word खादि ५. All but A. and I. read करणे ऽतिशयसाम्येऽपि for करणे फलसाम्ये ऽपि; which is the reading of A. and I. ६. G. reads नित्य-काम्ययोर्नो नित्यन्यायो.

जुहोति । भिन्ने जुहोति' इत्यादि अनियतवेद[1]वाक्याधिकारिविशेषणोपेतं नैमित्तिकम्* । नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन शुद्धिहेतुत्वात् मोक्षसाधनत्वं—इति चेत् । न । राग†प्राधान्यात् । शुद्धिस्तु उपसर्जनत्वेन रागविषयं[2] भोगं सम्पाद्योपक्षीयते[3] । अत एव गीतायां भगवता मुमुक्षोरर्जुनस्य फलासक्तिर्निषिद्धा—

'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

(भ. गी. २. ४८)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन[4] ।
मा कर्मफलहेतुर्भूः - - - - - - - -' ॥

(भ. गी. २. ४७)

---

* केचित्तु—'निमित्तं पर्वण्यादिकमनुरुध्य प्रवृत्तं नैमित्तिकं' इत्याहुः । अनियतवेदवाक्याधिकारिविशेषणोपेतत्वे हि चैत्यवन्दनादिकस्यापि नैमित्तिकत्वं भवेदिति तेषामाशयः ।

† 'राग' शब्देनात्र विषयसेवनाभिलाष एव ग्राह्यः । नेच्छामात्रम् । 'सुखानुशयी रागः' (२.७) इति योगसूत्रात् 'सुखाद्रागः' (६.२.१०) इति वैशेषिकसूत्राच्च विषयगोचराभिलाषस्यैव रागत्वाभिधानात् ।

---

१. For -वेदवाक्याधिकारि- A. and I. read -भेदमाधिकार्य-; B. C. E. and F. read वेदवाक्याधिकारि-. २. A. and I. read रागविषयभोगं for रागविषयं भोगं. ३. For सम्पाद्योपक्षीयते E. and G. read सम्पाद्योपजायते. ४. All but A. read कथञ्चन for कदाचन.

इत्यादिना। नित्यकर्मणि तु बुद्धिशुद्धिः प्रधानम्। फलमुपसर्जनम्। अत एव भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-सातिशायत्वदोषदर्शनरूपो विवेको न प्रतिबध्यते। तदुक्तं वार्तिककारेण—

'नित्येषु* शुद्धेः प्राधान्यात् भोगो ऽप्यप्रतिबन्धनः।
भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्ध्यनुरोधतः' ॥
(बृ. उ. भा. वा. १. १. ६०८)

इति। नित्यं च कर्म द्विविधम्। संस्कारकं विविदिषाजनकञ्च। विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम्। तथा च स्मर्यते। 'यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां गच्छति' इति। ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं विविदिषाजनकम्। तच्च भगवता दर्शितम्—

'यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्' ॥
(भ. गी. ९. २७)

* नित्येषु कर्मसु चित्तशुद्धेः प्रधानफलत्वात् उपसर्जनत्वेन भविष्यतोऽपि भोगस्य तदनुष्ठातॄणां नापेक्षेति भावः। यतस्ते हि बुद्धिशुद्ध्यनुरोधेन भोगं भङ्गुरं क्षणविनाशिनं अवलोकयन्ति। कः खलु शाश्वतसुखप्राप्तिसाधनं फलं विहाय क्षणभङ्गुरमिच्छेत्? न कोऽपीत्यर्थः।

१. All but A. omit बुद्धि. २. G. omits एव. ३. D. omits the whole from शुद्धिश्च (p. 60, l. 8) to सातिशायत्व.- ४. For अष्टाचत्वारिंशत् A. and G. read चत्वारिंशत्. ५. A. adds अष्टावात्मगुणा after संस्काराः; and omits स. ६. All except A. and I. substitute जयति for गच्छति. ७. H. and I. read भगवतेरितम् for भगवता दर्शितम्.

इति गीतायामपि। तत्र संस्कारेण चित्तस्य वेदनयो-ग्यतामात्रं सम्पद्यते। विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं वेदनं सम्पादयति। तस्मात् मुमुक्षोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम्। तदेव हितशब्देन धर्मस्याभिमतसाधनत्वाभिधानात्—अभीष्टसिद्धिः प्रयोजनं—इत्युक्तं भवति।

धर्मशब्देन विषयो निर्दिश्यते। अभ्युदय-निःश्रेयसे साधनत्वेन धारयति—इति धर्मः। स च लक्षण—प्रमाणाभ्यां* चोदनासूत्रै†र्व्यवस्थापितः। ननु—चोदनाऽवगम्यस्य न स्मृतिविषयत्वम्। सर्वत्रानन्यलभ्यस्यैव विषयत्वावगमात्। अथ मन्यसे चोदनागम्यो ऽपि अर्थवादपरिहारेण शाखा-न्तरगतविशेषोपसंहारेण च अनुष्ठानक्रमसौकर्याय सङ्गृह्यते इति। तन्न। कल्पसूत्रेषु तथा सङ्गृहीतत्वात्। अतो न धर्मस्य विषयत्वम् —इत्याशङ्क्याह। 'शौचाचारम्' इति। अयं भावः। द्विविधो धर्मः। श्रौतः स्मार्तश्च। तत्र अग्न्याधाना-

---

*लक्ष्यते येन तल्लक्षणं यथा धूमोऽग्नेः। यो ऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मः निःश्रेयःसम्पादकत्वं धर्मस्य लक्षणम्। प्रमाणं तु चोदना। क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोदनेत्युच्यते। आचार्यचोदितः करोति इति हि दृश्यते। विस्तरस्तु शबरभाष्ये द्रष्टव्यः।

† 'चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः' (पू. मी. १।१।२) इत्यादीनि चोदनासूत्राणि।

---

१. A. omits the whole from विविदिषाजनकं (p. ६१. l. १८) to सम्पद्यते
oth inclusive. २. A. omits तु. ३. A. reads -साधक- for -साधन-. ४. A.
nd I. read -सूत्रे व्यवस्थापितः for -सूत्रैर्व्यवस्थापितः. ५. For चोदनागम्यो
पि B. C. D. E. and F. read चोदनागम्यो ऽपि. ६. A. and I.
mit अभि-.

दिपूर्वको ऽधीतप्रत्यक्षवेदमूलो दर्श-पूर्णमासादिः श्रौतः। अनुमितपरोक्षशाखामूलः शौचाचमनादिः स्मार्तः। तत्र आधानादेः कल्पसूत्रेषु सङ्ग्रहे ऽपि शौचादेरसङ्ग्रहात् विषयत्वं—इति।

ननु—स्मृत्यन्तरेष्वपि शौचादिरुक्तः—इत्यत आह। 'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति। कलौ युगे वर्त्तमाने सति याजनाध्यापनादीनां जीवनाय असम्पूर्त्तेः मानुषाणां जीवनाय अभ्युदयाय निःश्रेयसाय च हितः सुकरो यो धर्मः ब्राह्मणकर्तृकः* कृष्यादिः सो ऽत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यते—इति अनन्यलभ्यत्वात् विषयत्वमित्यर्थः।

'यथावत्' इतिपदेन कार्त्स्न्यमभिदधानः सङ्कोचं निवारयति। न त्वन्यथाकथनं निवार्यते। स्मर्तॄणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः। अत एव सत्यवतीसुत इति सम्बोधनम्। यदा योषिदपि सती सत्यवती माता सत्यवादिनी†

* इदमग्रे मूल एव विस्तरेण स्पष्टीभविष्यति।

† यथोक्तं महाभारते—

'रूप-सत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः।
सा तु सत्यवती नाम सत्यवादित्वसंश्रयात्'॥

इति। अत्र चतुर्थचरणे 'मत्स्यघात्यभिसंश्रयात्' इत्यपि पाठांतरं मुंबईमुद्रितपुस्तके दृश्यते।

१. D. reads -मूलशौचा- for -मूलः शौचा.- २. For कार्त्स्न्यमभिदधानः A. and I. read कार्त्स्न्याभिधायिना. ३. For स्मर्तॄणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः A. and I. read स्मर्तॄणां भ्रान्ति-विप्रलम्भायप्रसक्तेः ४. A. omits सती; while all others except I. omit सत्यवती and retain सती.

तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्पुत्रः सत्यवादी—इति। चकारेण सुमहत्त्वं समुच्चिनोति।

अत्र—प्रोक्तानामधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्बन्धो विस्पष्टः। तत्र प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वम्। अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते। प्रयोजन-विषययोश्च जन्यजनकभावः। ज्ञाते धर्मे तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयससिद्धेः। अधिकारि-विषययोश्चोपकार्योपकारकभावः। विषयः प्रयोजनमुत्पाद्याधिकारिणं प्रत्युपकरोति। विषय-ग्रन्थयोश्च प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः। तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुलभत्वात्समाहितमनस्कैः श्रोतृभिरस्मिन् ग्रन्थे प्रवर्त्तनीयं इति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः॥ १–२॥

ननु–पराशरस्मृत्यवतारे व्यासं प्रति प्रश्नो व्यधिकरण–इत्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन परिहरति–

तच्छ्रुत्वा ऋषिवाक्यं[3] तु सशिष्योऽग्न्यर्कसन्निभः।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृतिविशारदः॥ ३॥
न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः[4] कथं धर्मं वदाम्यहम्।
अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽब्रवीत्॥ ४॥

तदित्यादिना। सुमन्तु-वैशम्पायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेदप्रवर्तकैः पुराणप्रवर्त्तकसूतसहितैः शिष्यैः सह वर्तते इति स-

१. D. E. G. and I. read सत्यवादीति प्रकारेण सुमहत्त्वम्, and this brings the two sentences into one. २. A. and I. read अधिकारिभिः प्रयोजनमर्थ्यते for अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते; while D. omits हि. ३. A. some reads मुनिवाक्यं for ऋषिवाक्यं. ४. B. C. and F. read धर्मतत्त्वज्ञः for सर्वतत्त्वज्ञः.

शिष्यः । यथा अग्निर्ज्वालाभिरुपेतः यथा च सूर्यो रश्मिभिः एवमसौ स्वसमानविद्यैः शिष्यैरुपेतः । अत एव महातेजस्त्वम् । तेजःशब्देनात्र ब्रह्मवर्चसं विवक्षितम् । इतरेण तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां 'श्रुतिविशारदः' इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-स्मृत्योः क्रमेणाग्न्यर्कदृष्टान्तौ योजनीयौ । अग्निः सन्निकृष्टमेव दहन्नपि अहनि रात्रौ चाविशेषेण दहति । एवमधीयमानप्रत्यक्षश्रुतिषु कतिपया एव धर्मा ज्ञायमाना[1] युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायां[2] चाविशेषेण ज्ञायन्ते । अर्को दिवैव भासयन्नपि सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं च अखिलं भासयति । एवं युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाणा अपि विप्रकीर्णानेकशाखानिष्ठधर्माः सर्वे ऽपि स्मर्यन्ते । अथ वा तपसा अत्यन्तपरिशुद्धो ऽयं इत्यस्मिन्नर्थे अग्निदृष्टान्तः[3] । 'अग्निः शुचिव्रततमः' (ऋ. सं. ६. ३. ४०. १; तै. सं. ५. ३. ५. १४) इति श्रुतेः । बहुविषयाभिव्यक्तिक्षमत्वे ऽर्कदृष्टान्तः[4] ॥ ३ ॥

ननु—एवं सति—'न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः'—इति वचनं व्याहतम् । न[5] । तस्य पितृप्रशंसारूपार्थवादत्वात् । 'अपशवो वा अन्ये गो-अश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इति वचनं यथा गवाश्वप्रशंसापरम् । न त्वजादीनां पशुत्वं निषेधति । प्रत्यक्षविरोधात्, अग्नीषोमीयादिपशुविधिविरोधाच्च[6] । एवमिदं व्यासवचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निषेधति । किन्तु पितां

१. After ज्ञायमाना A. and I. add भवन्ति ; but it seems to have no proper use in this place. B. C. and F. omit ज्ञायमाना. २ B. C. and F. omit अयुक्तावस्थायां. ३. B. C. E. and F. read अग्निर्दृष्टान्त for अग्निदृष्टान्तः. ४. B. C. E. and F. read अर्को दृष्टान्त for अर्कदृष्टान्तः. ५. Except A. and I. all others omit न. ६. D. reads अग्निष्टोमीयादि- for अग्नीषोमीयादि-.

प्रशंसति। यद्वा। गुरुविषये विनयः कर्त्तव्य—इत्याद्याचार-शिक्षार्थमिदमुक्तम्। अथवा 'न चाहम्'—इति वदतो व्यासस्यायमाशयः—सम्प्रति कलिधर्माः पृच्छ्यन्ते। तत्र[१] न तावदहं स्वतः कलिधर्मतत्त्वं जानामि। अस्मत्पितुरेव तत्र प्रावीण्यात्। अत एव 'कलौ पाराशराः स्मृताः' (प. स्मृ. १. २४) इति वक्ष्यते। यदि पितृप्रसादात् मम तदभिज्ञानं तर्हि स एव पिता प्रष्टव्यः। न हि मूलवक्तरि लभ्यमाने प्रणालिका[२] युज्यते—इति* ।

पालनात् 'पिता'। पालकत्वं च अत्र कलिधर्मोपदेशेन—इति प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम्। अनयैव विवक्षया जनक-तातादि-शब्दानुपेक्ष्य पितृशब्दं प्रयुङ्क्ते। एवकारेण अन्ये स्मर्त्तारो व्यावर्त्यन्ते। यद्यपि मन्वादयः कलिधर्माभिज्ञाः तथापि पराशरस्यास्मिन्विषये तपोविशेषबलादसाधारणः कश्चिदतिशयो द्रष्टव्यः। यथा काण्व-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-तैत्तिरीयादिशाखासु कण्वादीनामसाधारणत्वं तद्वदत्रा[३]वगन्तव्यम्।

'व्यासः[४] सुतः' इत्युक्तेरयमाशयः—कलिधर्मसम्प्रदायोक्तस्यापि पराशरसुतस्य यदा तद्धर्मरहस्याभिधाने सङ्कोचः

* नन्दपण्डितस्तु—'पराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारिपुरुषत्वं श्रुति-स्मृतिभ्यामवगत्य स्वस्यानुचितं कलिधर्मानुशासनं मन्वानो व्यासः सुतो ऽहं धर्मं कथं वदामि अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इत्यवदत्' इत्याह। धरणीधरो ऽपि—'पराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारित्वमिति गूढो ऽभिप्राय' इत्युक्तवान्।

१. A. and I. omit तत्र. २. We read प्रणालिका though the MSS. read प्रणाडिका, there being no difference between ड and ल in Sanskrit. ३. A. omits अत्र. ४. All but H. read सुतो व्यासः for व्यासः सुत.

तदा किमु वक्तव्यमन्येषाम्—इति । तदेवं व्यासमुखेन पराशरे गौरवातिशयबुद्धिमुत्पादयितुं पराशरस्मृत्यवतारे अपि व्यासं प्रति प्रश्नो न व्यधिकरणः इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

यथाविधि गुरूपसत्त्या विद्याप्राप्तिः इत्यभिप्रेत्य उपसत्तिं[1] दर्शयति—

ततस्त[2] ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।
ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गता[3] बदरिकाश्रमम्[4] ॥ ५ ॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेणाज्ञाते ज्ञानाकाङ्क्षा भवति । धर्मशब्दोऽत्र सामान्यमभिधत्ते । तत्त्वार्थशब्दो विशेषम् । तत्र सामान्यं अधीतवेदेन[5] श्रुतव्याकरणेन[6] लक्षण-प्रमाणकुशलेन[7] पुरुषेण ज्ञायते । वेदो हि[8] धर्मसामान्यं निरूपयति । 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' (म. ना. उ. १. २२)—इति । शाखान्तराध्यायिनस्तु व्याकरणबलात् तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धारयति—इति व्युत्पत्तेर्दर्शयितत्वात् । औणादिकप्रक्रियायां कुशलत्वेन[9] लक्षणेन जानातु[10] । अर्थत्वे तु[11]—चोदनागम्यो धर्मः—इति लक्षणम् । तत्र अर्थशब्देन श्येनाद्यभिचाराणां[12] अनर्थानां निवृत्तिः । 'श्येन-

१. D. E. G. and H. read उपपत्तिं for उपसत्तिं. २. K. and L. read ततस्तु for ततस्त. ३. A. and I. read गत्वा for गता. ४. D. E. and G read बदरिकाश्रमान् for बदरिकाश्रमम्. ५. B. C. and F. read अधीतवेदे for अधीतवेदेन. ६. E. and G. read अश्रुतव्याकरणेन for श्रुतव्याकरणेन ७. B. has -प्रमाणाकुशलेन for -प्रमाणकुशलेन. ८. A. omits हि. ९. A. D. E. and I. read -प्रक्रियायामकुशल- for -प्रक्रियायां कुशल-. १० A. and I. read जानाति for जानातु. ११. A. replaces सति by तु. १२ A. alone reads श्येनाभिचरणादीनां for श्येनाद्यभिचाराणां.

नाभिचरन् यजेत*' इति श्रुत्युक्तस्य श्येननामकयागफलस्य शत्रुवधस्य 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि '-इति निषेधविषयत्वेन अनर्थत्वात् तद्धेतोः श्येनस्याप्यनर्थत्वम् । श्येनस्य स्वरूपतो निषेधाविषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम् । न च-निषेधविषयत्वेन आग्नीषोमीयवधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्यत्वादव्याप्तिः-इति शङ्कनीयम् । तत्र विशेषविधिना सामान्यनिषेधस्य अपोहितत्वात् । चोदनाशब्देन प्रत्यक्षादेर्व्यावृत्तिः । 'घटं कुरु' इति लौकिकविधावतिव्याप्तिः-इति चेत् । न । चोदनाशब्दस्य वेदविषये प्रसिद्धत्वात् । पङ्कजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात् । उक्तलक्षणाभिधानेनैव 'धर्मे चोदनाप्रमाणम्'-इत्यर्थादभिहितं भवति । एवं लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञाते ऽपि ऋषीणां तद्विशेषज्ञाने भवत्येवाकाङ्क्षा†।

तत्र विशेषप्रश्नकुशलत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः । कलि-

---

* अयं च श्येनयागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे (अ. ९. ७) उक्तः। तस्य च इतिकर्तव्यतादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् । आभिचारिकमिदं कर्म अस्वर्ग्यत्वेनैव वेदे उक्तम् ।

† नन्दपण्डित-धरणीधरौ तु-'धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः इति- कलिकालानुष्ठेयस्य धर्मस्य तत्त्वं अबाधितं रूपं स एवार्थः तं काङ्क्षन्ति' इति व्याख्यातवन्तौ ।

---

१. A. reads श्रुतेः उक्तस्य for श्रुत्युक्तस्य; while all others except I. omit इति altogether. २. B. C. and F. read अप्राप्तिः for अव्याप्तिः. ३. We read with A. while all others read विधिष्वतिव्याप्तिः for -विधावतिव्याप्तिः. ४. A. and I. read प्रवृत्त्यानिमित्तत्वात् for प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात्. ५. Here we read with A. and I.; while all others read सामान्ये ज्ञाते ऽपि for सामान्येन ज्ञाते ऽपि.

कल्मषविमोचनहेतुत्वात् अक्षय्यफलहेतुत्वाच्च बदरिकाश्रमनिवासः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'बदर्याश्रममासाद्य मुच्यते कलिकल्मषात् ।
तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः ॥
अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वाऽपि तथाविधम् ।
महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।
तारयेच्च पितॄन् सर्वान् दत्त्वा श्राद्धं विशेषतः' ॥
(कू. पु. १. २. ३६. ४८–४९)

इति ॥ ५ ॥

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रख्यापयितुमाश्रमं विशिनष्टि—

नानापुष्पलताऽऽकीर्णं फलवृक्षैरलङ्कृतम् ।
नदीप्रस्रवणोपेतं पुण्यतीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥
मृग-पक्षिनिनादाढ्यं देवताऽऽयतनावृतम् ।
यक्ष-गन्धर्व-सिद्धैश्च *नृत्य-गीतैरलङ्कृतम् ॥ ७ ॥

* अत्र कुत्रचि'न्नृत्य'शब्दः कुत्रापि 'नृत्त'शब्दश्च वर्तते । यद्यपि नृत्य-नृत्तशब्दयोः व्याख्याकृद्भिर्न विशेषः प्रतीतः तथापि तत्रास्ति कश्चिद्विशेषः । यथोक्तं चन्द्रिकायां—'नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्तं ताललयाश्रितम्' इति ।

१. All but A. read -विमोक- for -विमोचन-. २. All but A. D. and G. read अक्षय- for अक्षय्य-. ३. A. and I. read मुच्येत for मुच्यते; all others read मुमुचे for the same. ४. In Kúrma Purana we find सर्वकिल्बिषात्. ५. Except A. D. and I. All others and the text of Kúrma Purana read अक्षयं. for अक्षय्यं ६. D. has कर्म for दत्तं; and Kúrma Purana दानं. ७. B. C. and F. read -जप्तं for -जप्यं. ८. Except J. K. I. and L. all others read फल-पुष्पैः for फलवृक्षैः. The commentators prefer the word फलवृक्षैः ९. For -निनादाढ्यं G. reads -निनादाढ्य, while L. reads -निनादाढ्य-; and D. reads -निनादाढ्यं च for -निनादाढ्यं. १०. A. and I. read नृत्त-for नृत्य-.

इति । अत्युत्कटेन* तपसा फलमिहैवाविर्भवति । तथा सति यादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते तादृशस्य तपस उत्कर्षो निश्चेतव्यः । इह च[1] तेषु तेषु ऋतुषु[2] सम्भाव्यमानानां नानाविधानां पुष्पाणां निरन्तरं सङ्कीर्णत्वमुपलभ्यते । ततो देवार्चनलक्षणं तपः पक्वं इति गम्यते । एवं फलवृक्षोत्कर्षात्[3] आहारनियतेः परिपाको निश्चीयते । घर्मकालेऽपि अविच्छिन्नेन नदीप्रवाहेण स्नाननियति[4]पाकावगमः† । पुण्यतीर्थं[5] विष्णुगङ्गादि । पुण्यतीर्थशोभया च[6] आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशयजनकत्वे[7] हेतुरुपन्यस्तः ॥ ६ ॥

मृगादीनामन्योन्यवैरत्यागेन निर्भयाणां विस्रब्धो यो निनादः तेन अहिंसाऽनुष्ठानसिद्धिर्दर्शिता । तथा च योगशास्त्रे पतञ्जलिः यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धिलिङ्गानि सूत्रयन्

---

* 'अत्युत्कटैः पुण्य-पापैरिहैव फलमश्नुते' इति वसिष्ठोक्तिरपि अत्रानुसन्धेया ।

† 'नियति' शब्दो ऽत्र नियमवाची । भगवता पतञ्जलिना 'वितर्काहिंसादयः' (पा० २. ३४) -इत्यादिना प्रतिपक्षभावनामुक्त्वा–प्रतिपक्षभावनाद्धेतोर्हेया वितर्का यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणः तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकत्वेन भवतीति दर्शयितुं वैरत्याग-क्रियाफलाश्रयत्वाद्याः सिद्धयो ऽभिहिताः । तास्तु योगसूत्रभाष्ये द्रष्टव्याः ।

---

१. A. omits च. २. All but A. and I. omit ऋतुषु, which is necessarily wanted here. ३. H. and I. read फलवृन्दोत्कर्षात् for फलवृक्षोत्कर्षात्. ४. For -नियति- B. C. and F. read -नियम-; while D. E. and H. -नियत-. ५. For पुण्यतीर्थं विष्णुगंगादि । पुण्यतीर्थशोभया. D. reads पुण्यतीर्थविष्णुगंगादिपुण्यतीर्थशोभया ; while H. reads पुण्यतीर्थविष्णुगंगादिपुण्य-. ६. Except A. all others omit च. ७. G. reads तपोऽतिशयजनत्वहेतु-; and D. तपोऽतिशयजनकत्वसेहहेतु- for तपोऽतिशयजनकत्वे हेतु-.

अहिंसासिद्धिं सूत्रयामास । 'तत्सन्निधौ वैरत्यागः' (पा. यो. सू. २. ३५.) इति ।

पूर्वं महर्षयो ऽत्र तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं स्वस्वकाले निर्मिमिरे । तैः सर्वैरावृतत्वमस्याश्रमस्य तापोऽतिशयहेतुतायां सर्वसम्प्रतिपत्तेर्लिङ्गम् । अथवा चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः सन्तो ऽत्रैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा देवत्वं लेभिरे–इति विवक्षया देवनामाङ्कितैरायतनैरावृतत्वमुक्तम् । यक्षादयः* पूर्वजन्मानुष्ठिततपःफलदेवयोनित्वमनुभवन्तो† ऽप्यत्रागत्य एतदीयतपोऽतिशयं दृष्ट्वा हृष्यन्तो नृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि अर्थनीयत्वमाश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैतत् । देवजन्मनो ऽप्युत्तमस्य फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा यक्षादयो मुमुक्षवः सन्तो ऽत्रागत्य मोक्ष[1]साधनत्वेन नृत्त-गीताभ्यां ईश्वरं भजन्ते । अत एव याज्ञवल्क्येनेदमुक्तम्–

---

* 'यक्ष् पूजायाम्' । यक्ष्यते पूज्यते इति यक्षः । 'अकर्तरि' (३. ३. १९) चेति कर्मणि घञ् । यक्षादीनां देवतांशत्वात् देवयोनित्वम् । यथाहामरसिंहः—

'विद्याधरो-ऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो ऽमी देवयोनयः' ॥

इति । सांप्रतं 'म्हसोबा' इत्यादिनामभिः महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धाः यक्षशब्दवाच्या एवेति प्रतिभाति ।

† देवा योनिरेषां ते देवयोनयः देवांशका इत्यर्थः । न तु, देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणं अविभाज्यमेषां ते–इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ।

---

1. मोक्ष. is omitted by A.

'वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुति-जातिविशारदः।
तालज्ञश्चाऽप्रयासेन मोक्षमार्गं[1] निगच्छति*' ॥

(या. स्मृ. ३. ११६.)

इति ॥ ७ ॥

गुरूपसत्तावनुष्ठेयं प्रकारविशेषं दर्शयति—

तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम्।
सुखासीनं महातेजा[2] मुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह।
प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः[3] समपूजयत् ॥ ९ ॥

इति। 'तस्मिन्' इति आश्रमोक्तिः। वक्ष्यमाणधर्माणामशेषमुनिसम्मतत्वं दर्शयितुं 'ऋषिसभा' इत्युक्तम्। ऋषिष्वपि विशेषेण स्मृतिकाराणां[4] गोत्रप्रवर्त्तकानां च अत्रियाज्ञवल्क्यादीनां सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह। 'मुनिमुख्य' इति। न केवलं तपोबलेन पराशरस्य महिमा किन्तु वि-

* 'अपरान्तकमुल्लोप्यं' इत्यादीनि सप्त गीतानि महागीतानि चोक्त्वा 'गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं' इति गीताभ्यासस्य ऐकाग्र्यतापादकत्वेन आत्मैकतापत्तिकारणत्वं प्रदर्श्य, तत्साधकानां वीणावादनादीनामपि मुक्तिपथप्रापकत्वमाह। वीणेति। श्रुतिः द्वाविंशतिप्रकारा। जातयस्तु षड्जाद्याः सप्त तासु विशारदः। तालः गीतकालपरिमाणम् तत्स्वरूपज्ञो ऽपि, तत्र मानसस्यैकाग्र्यात् सुलभत्वेनैव मोक्षमार्गं गच्छति।
एतदपि भगवत्प्रीत्यर्थमेवानुष्ठितं चेत् मोक्षसाधकं, अन्यथा तु बन्धहेतुरेव।

१. H. reads -मार्गी for -मार्गं. २. M. reads महात्मानं for महातेजा. ३. K. and L. read तमृषि for स्तुतिभिः. ४. A. reads स्मृतिकारिणां for स्मृतिकाराणां.

शिष्टजन्मनापि इत्याह । 'शक्तिपुत्रम्' इति । अयं च महि-
मा पराशरशब्दनिर्वचनपर्यालोचनया विस्पष्टमवगम्यते । तच
निर्वचनं महद्भिरुदाहृतम्—

'पराकृताः शरा यस्मात् राक्षसानां वधार्थिनाम् ।
अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः ॥
परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः ।
न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ॥
परेषु पापचित्तेषु नादत्ते कोपलक्षणम् ।
शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः ऋषिरेव पराशरः ॥
परं मातुर्निजाया यदुदरं तदयं गतः ।
ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगान् स पराशरः'* ॥

इति । 'सुख' शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम् । चित्तस्या-
शेषविक्षेपपरिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति तथोपविष्टमित्यर्थः ।
'ऐकाग्र्य-आसीन-महातेजः' पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥८॥

'अञ्जलि' पदेन भक्त्यतिशयो द्योत्यते । परयां[2] भक्त्या
गुरूपदिष्टार्थतत्त्वमाविर्भवति । तथाच श्वेताश्वतरशाखायां
श्रूयते—

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' ॥

(श्वे. उ. ६. २३.)

* अत्र 'पराशर' नाम्नश्चतुर्धा निरुक्तिः । सा च परस्परं भिन्ना ।
उत्तानार्था च । वाक्यानीमानि कुत्रत्यानीति न ज्ञायते ।

१. B. D. E. and H. omit इति. २. All except A. and I. read पराशरं-
तया for परया भक्त्या. This is a real mistake though to be found in all
the MSS. ३. B. and F. read गुरुसम्प्रदिष्टार्थतत्त्वं for गुरूपदिष्टार्थतत्त्वं.

इति। अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टो ऽप्यर्थो निष्फलो भवति। एतदपि क्वचित् श्रूयते,–

'अध्यापिता ये गुरून्[२] नाद्रियन्ते
विप्रा* वाचा मनसा कर्मणा वा।
यथैव ते न गुरोर्भिर्भोजनीयाः
तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्॥
(व. स्मृ. २. ११)

इति। यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः तथा तत् श्रुतमपि तान् शिष्यान् स्वफलदानेन न पालयति इत्यर्थः। देववद्गुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयो युज्यन्ते। तर्हि आवाहनासन-स्वागतादयो ऽप्युपचाराः प्राप्यन्ते–इति चेत्। प्राप्यन्तां नाम। प्रदक्षिणादीनामुपलक्षणत्वात्। अथवा दूरादागत्य गुरुदर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणादय एव इति तावन्तो ऽत्र निर्दिश्यन्ते॥ ९॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधित्वं द्योतयितुं गुरोः परितोषपूर्वकं कृपाविशेषमादर्शयति–

ततः[७] सन्तुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः।
आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः॥ १०॥

* अत्र 'विप्र' शब्दो न केवलं ब्राह्मणवाची। अपि तु गुरूपसत्तिकमध्ययनाधिकारिशिष्यवाचकः। अन्यथा क्षत्रियादीनां गुर्वनादरे दोषाभावप्रसङ्गः स्यात्।

१. A. and I. read तदपि for एतदपि. २. All but A. and H. read गुरुं for गुरून्. ३. गुरोः for गुरुभिः; while H. omits गुरुं altogether and reads गुरोः. ४. D. reads कृतमपि for श्रुतमपि. ५. For अपि तान् reads अधीतान्. ६. A. reads दर्शयति for समादर्शयति. ७. Except J. K. and L. all others read अथ for ततः.

इति । गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारे[1] ऽभिहितम्—

‘ गुरावतुष्टे ऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः ।
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात् सर्वदेवमयो गुरुः ॥
श्रेयोऽर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसाऽपि न लङ्घयेत्[2] ।
गुर्वाज्ञापालको यस्मात् ज्ञानसम्पत्तिमश्नुते ’ ॥

इति । आदरपूर्वकेण स्वागतप्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः । आदरार्था सुशब्दस्य द्विरुक्तिः । अथवा सुशब्देनैकेन आगमने[3] लौकिकं सौख्यमुक्तम्[4] । द्वितीयेन यथाविध्युपसत्तिलक्षणं शास्त्रीयं सौष्ठवमुच्यते । ऋषिष्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्[5]—इति शङ्कां वारयति । ‘ आसीनः ’ इति । तत्र हेतुत्वेन पराशरो महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते[6] । महामुनि[7]-मुनिपुङ्गवशब्दौ क्रमेण वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमाहतुः । उभयविधज्यैष्ठ्यात् न अनेनाभ्युत्थातव्यम् ॥१०॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्टम् एवमागतैनाप्यवस्थितस्य

* महामुनिः ‘मन् ज्ञाने’ इत्यस्मात् ‘मनेरुत् च’ (उ. ४.१२३) इत्यनेन इन् । मननशीलो मुनिः । अमरसिंहस्तु ‘वाचंयमो मुनिः’ इत्याह ।

१. D. has पुराणसारेण for पुराणसारे. २. D. reads मनसा न विलंघयेत् for मनसापि न लंघयेत. ३. A. omits आगमने. ४. B. reads लौकिकसौख्य for लौकिकं सौख्यं. ५. A. reads पराशरेणाभ्युत्थातव्यम् for पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्. ६. All but A. read simply पराशरः शब्दद्वयेन विशेष्यते for पराशरो महामुनि-मुनिपुंगवशब्दद्वयेन विशेष्यते. ७. Except A. and I. all others put in an additional शब्द after महामुनि and thus read महामुनिशब्द-मुनिपुंगवशब्दौ.

कुशलं प्रष्टव्यम्। अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा[1] गुरुणा स्वकीयकुश[2]-
ले ऽभिहिते सति पश्चात् बुभुत्सितार्थं पृच्छति—इत्याह—

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा[3] व्यासः पृच्छत्यनन्तरम्[4]।

इति उक्त्वा। 'गुरुमुखात् कुशलं श्रुत्वा च' इत्यध्याहृत्य[5]
योजनीयम्॥

बुभुत्सितार्थे प्रश्नप्रकारं दर्शयति—

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल॥११॥
धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्यो[6] ह्यहं[7] तव।

इति। प्रियः शिष्यः पुत्रो वा रहस्योपदेशमर्हति। नेतरः।
सोऽयमर्थः छन्दोगैर्मधुविद्यायामाम्नायते। 'इदं वाव तज्ज्येष्ठा-
य पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वा ऽन्तेवासिने॥५॥
नान्यस्मै कस्मै चन*' (छां. उ. ३. ११. ५–६) इति। अतो
ऽत्र व्यासस्य पुत्रत्वं शिष्यत्वं चास्ति इत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयो-

---

* 'इदं' ज्ञानं। 'तत्' यथोक्तम्। ज्येष्ठायैव वक्तव्यमिति पूर्वेषामयं
नियमः। नेदानीन्तनानाम्। ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियार्हाय कनिष्ठाया-
पि वा। अथवा 'प्रणाय्याय' योग्याय 'अन्तेवासिने' शिष्याय ब्रह्म प्रब्रू-
यात् इति तात्पर्यम्।

---

१. A. reads तत्त्वविदा for तत् पृष्ट्वा. २. A. and I. read स्वकीये कुशले for
स्वकीयकुशले. ३. M. reads कुशलं कुशलेत्युक्त्वा for कुशलं सम्यगित्युक्त्वा.
Before this line G. has an additional line not to be found in any other
MS., namely :—वत्स कुस्वागतं तेषां ऋषीणामासमन्ततः; M. also has an
additional line in the place of above, and it reads thus :—व्यास
स्वागतं थे च ऋषयश्च समन्ततः. ४. A. J. and M. read -स्वतः परम् for
-त्यनन्तरम्. ५. E. G. and H. read इत्यस्त्वाऽऽपृच्छ्य for इत्यध्याहृत्य.
Before अनुग्राह्यो A. adds हि. ७. A. reads ऽप्यहं for ह्यहं.

पन्यासः । यदि लिङ्गैर्मदीयो मानसो भक्तिविशेषो ऽनुमीयेत तदा तव भक्तवत्सलत्वात् शिष्यबुद्ध्या मामनुगृहाण । अननुमाने ऽपि पुत्रस्नेहात् अनुग्राह्यो ऽहम् । सर्वथा ऽप्युपदेष्टव्य एव धर्मः ॥ ११ ॥

ननु—सन्ति बहवो धर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः। तत्र को धर्मो भवता बुभुत्सितः? इत्याशंक्य बुभुत्सितं परिशेषयितुं बहून् धर्मानुपन्यस्यति ।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥
गार्गेया गौतमीयाश्च तथा चौशनसा स्मृताः ।
अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा ॥ १३ ॥
शातातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥१४॥
कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।

---

१. A. H. and I. read मदीये मानसे भक्तिविशेषोऽनुमीयते for मदीयो मानसो भक्तिविशेषोऽनुमीयेत. २. A. omits सन्ति. ३. All but A. take धर्माः after प्रोक्ताः. ४. D. E. G. J. K. and L. read गार्गीया for गार्गेयाः, while A. reads गार्गीय-गौतमीयाश्च. for गार्गेया गौतमीयाश्च. ५. B. and E. read चौशनसा स्मृताः; D. G. H. J. K. L. and M. have चौशनसाः स्मृताः. ६. A. and I. read श्रुताः for स्मृताः keeping चौशनसाः. ७. In this Shloka for all the ablatives M. substitutes respective nominatives and reads as follows:—अत्रिर्विष्णोश्च सांवर्ता दाक्षा आंगिरसास्तथा । शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये ॥. ८. M. takes the second line, namely :—कात्यायन- &c., before the first half आपस्तम्ब- &c. ९. A. reads -कृतान् धर्मान् for -कृता धर्माः. १०. Before this line G. adds an extra line धर्मराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च ये ।. ११. M. reads प्राचेतसकृताश्च ये for तथा प्राचेतसान्मुनेः. १२. D. and H. read प्राचेतसो मुनेः for प्राचेतसान्मुनेः. १३. After all the above lines G. has an additional line श्रुतिरम्बोऽप्यथाप्तात श्रुत्वथा मानवास्तथा ।.

इति। मे श्रुताः मया श्रुता इत्यर्थः। संबन्धसामान्यवाचिन्याः षष्ठ्याः कर्तृकृतिलक्षणे विशेषे पर्यवसानात्। अत्रेः इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां श्रुताः—इत्यनेनानुषक्तेन सम्बन्धः। आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः इति यावत्। शङ्खस्य लिखितस्य च सम्बन्धिनो धर्माः। ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्सम्बन्धित्वम्। प्रचेता एव प्राचेतसः। वायस-राक्षसादावित्[†] स्वार्थे तद्धितः। अस्तु वा प्रचेतसः पुत्रः कश्चित् धर्मशास्त्रकारः ॥ १२, १३, १४ ॥

ननु—मानवादयः स्मार्त्ता धर्माः श्रुताश्चेत् तर्हि मा नाम ते बुभुत्स्यन्तां श्रौतास्त्वग्निहोत्रादयो बुभुत्सिष्यन्ते इत्याशंक्याह—

श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्था मे न विस्मृताः ॥ १५ ॥
[अ]स्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृत-त्रेतादिके युगे ।

इति। ये प्रत्यक्षश्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः एते [मय]ा श्रुताः। तदेतत् तत्रापि प्रसिद्धं इति द्योतनार्थो हि-

---

[†] वयः एव वायसः। रक्ष एव राक्षसः इत्यत्र यथा स्वार्थे तद्धितः तथा [प्रा]चेतस इत्यत्रापि तद्धित इति भावः। प्राचेतस इति वाल्मीकेरपि नामा[स्त]ीति रामायणादिभ्यो ऽवगम्यते।

---

१. B. C. D. and F. read कर्तृलम्भने for कर्तृकृतिलक्षणे; while E. G. [an]d H. omit it altogether. २. Except A. all others omit यावत्. ३. For [शङ्ख]स्य E. G. and H. read याज्ञवल्क्यस्य च. ४. H. omits च. ५. A. and [..] read स्मार्त्तधर्माः for स्मार्त्ता धर्माः. ६. All but A. omit नाम. ७. A. reads [ब]ुभुत्स्यन्ते for बुभुत्सिष्यन्ते. ८. B. C. E. F. G. H. M. read श्रौतार्थाः [o]r श्रुत्यर्थाः; but the Tikakar prefers श्रुत्यर्थाः. ९. For मे M. substitutes [..]. १०. K. reads कृते त्रेतादिके for कृत-त्रेतादिके.

शब्दः। तत्र हेतुः भवत्प्रोक्ताः—इति। व्यासः पराशरादधीतवान्—इति पौराणिकाः। श्रुतानामपि विस्मृतिश्चेत् पुनरपि स्मारणमपेक्षेत—इत्याशंक्य न विस्मृताः—इत्युक्तम्। प्रायेणाग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृतत्रेतादिके'—इत्युक्तम्। आदिशब्देन द्वापरं गृह्यते। 'अस्मिन् *मन्वन्तरे' इति निर्देशः प्रदर्शनार्थः। नतु मन्वन्तराण्यतीतान्यनागतानि वा व्यवच्छिनत्ति। तद्व्यवच्छेदे प्रयोजनाभावात्। न हि नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं भिद्यमानं क्वचिदुपलभामहे। अस्मिन्मन्वन्तरे कृतादिषु त्रिषु युगेषु प्रायेण सम्भावितानुष्ठानाः प्रत्यक्षश्रुत्यर्थाः ये धर्माः तेऽपि मानवादिस्मार्त्तधर्मवत् श्रुतत्वान्न बुभुत्सिताः॥ १५॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुत्सितं पृच्छति—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे॥ १६॥
चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद।

इति। सर्वशब्दो देश-कालावस्थादिभेदेन धर्माणां बहुविधत्वमाचष्टे। एतच्च महाभारते आनुशासनिके पर्वणि उमामहेश्वरसंवादे प्रपञ्चितम्—

* अस्मिन्नित्यनेन प्रकृतं वैवस्वतमन्वन्तरमेव गृह्यते। किञ्चिदधिका दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरमिति तु प्रसिद्धमेव।

१. A. H. and I. read स्मरण- for स्मारण-. २. For धर्मं भिद्यमानं B. C. and F. read धर्माभिधानं; and धर्माभिमानं is that of E. and G. ३. I. reads कृतादिकेषु for कृतादिषु. ४. H. and I. omit त्रिषु. ५. All but I. read स्मृतत्वात् for श्रुतत्वात्, but the latter appears to be more correct. ६. D. reads -विधतां for -विधत्वं. ७. A. reads आनुशासनिकपर्वणि for आनुशासनिके पर्वणि.

'धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः *।
†देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥
जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने।
शरीर-कालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥
एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः'।

इति। ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृतयुगे यथावदनुष्ठि-
ता भवन्ति। युगसामर्थ्येन धर्मस्य चतुष्पदोऽपि अपरिक्षयात्।
त्रेतादिषु क्रमेण क्षीयमाणा धर्माः कलियुगावसाने सर्वा-
त्मना विनष्टा भवन्ति। तदेतत् सर्वं पुराणसारे विस्तरेण
प्रदर्शितम्—

* श्रुतीनां यो भेदः अनेकत्वं तन्मुखेन उद्भवो येषाम्। धर्मस्य चोदना-
लक्षणत्वात् तासां चानेकत्वात् धर्माणामनेकत्वमिति भावः।

† धर्मस्य अनेकविधत्वे अन्यान्यपि कारणानि दर्शयति। देशेति।
देश-कुलादीन्यपि धर्मस्य भेदे कारणानि। अत्र धर्मस्य बहुत्वद्योतनायैव
देशधर्म-कुलधर्मादीनां ग्रहणम्। अन्यथा तेषामवैदिकत्वात् अननुष्ठाने
प्रत्यवायाभावाच्च विवाहादिष्वेव ग्रहणं न सम्भवेत्।

१. D. E. and G. read चतुर्विधा for बहुविधाः. The former seems to be not correct as there are more four Dharmas mentioned in the following lines. २. For this line J. (नन्दपण्डित) देशभेदाश्च दृश्यन्ते कुलभेदास्तथैव च। ३. All but A. read -साम्येन for -सामर्थ्येन. ४. B. C. and F. read चतुष्पदेऽप्यपरिक्षयात्; while D. E. G. and H. read चतुष्पदेऽप्यप-रिक्षयात् for चतुष्पदोऽपि अपरिक्षयात्. ५. For पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम् B. C. and F. read पुराणसारेण दर्शितम्; while D. E. G. and H. read पुराणकारेण विस्तरेण दर्शितम्.

'कृते चतुष्पात्* सकलो व्याजोपाधिविवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत् पुरा ॥
धर्मः पादविहीनस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां, द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते ॥
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठते' ॥

इति । तिष्यः कलिः । तथाच बृहस्पतिरपि—

'कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः ।
पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥
धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ ।
तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः' ॥

इति । तथा लैङ्गपुराणे कलौ धर्मनाशं प्रस्तुत्य तद्धेतुत्वेन पुरुषदोष उपन्यस्तः—

---

* वृषरूपस्य धर्मस्य—'तपः शौचं दया दानमिति पादाः प्रकीर्तिताः'। एवमधर्मस्यापि—'स्मय-सङ्ग-मदा अनृतं' चेति चत्वारः पादाः । त्रेतादिष्वनुक्रमेण अधर्मपादैः धर्मपादानां नाशो भवतीति भावः ।

---

१. All but A. J. (नंदपण्डित) read निर्व्याजोपाधिवर्जितः for व्याजोपाधिविवर्जितः. २. Except A. and I. all others read अवसत for अभवत्. ३. For द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते B. C. E. and F. read द्वापरेर्धस्वमाश्रितो धर्मरक्षणे; while D. and G. द्वापरेऽर्धे तु गमिते मामिथो धर्मरक्षणे; and H. reads द्वापरेऽर्धन्तु नष्टो वै वृषो धर्मोऽवतिष्ठति. These two readings for the whole line. ४. A. reads तथा बृहस्पतिनापि for तथाच बृहस्पतिरपि I. omits च. ५. पादप्रतिष्ठो ऽधर्मः स्यात् is the reading of D. for पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य. ६. A. reads ऽधर्मस्थितिः पादैः &c., for ऽधर्मस्त्रिभिः पादैः.

'*आद्ये कृते तु यो धर्मः[1] स त्रेतायां प्रवर्त्तते।
द्वापरे व्याकुलीभूतः[2] प्रणश्यति कलौ युगे॥
(लिं. पु. १. ३९. ७०. कू. पु. १. १. २८. ६७)

तिष्ये मायामसूयाञ्च वधञ्चैव तपस्विनाम्।
साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः'॥
(लिं. पु. १. ४०. १; कू. पु. १. १. २९. १.)

इति। विष्णुपुराणे ऽपि[3]—

'†वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम्।
न साम-यजु-ऋग्वर्गविनिष्पादनहेतुकी[4][5]'॥
(वि. पु. ६. १. १०)

इति। आदित्यपुराणे ऽपि—

---

* आद्ये चतुर्षु युगेषु आदिभूते। नतु सृष्टिप्रवृत्तिकालीने।

† वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः तेषां ये आचाराः 'शमो दमः' इत्यादिना वक्ष्यमाणाः तद्विशिष्टा लोकानां प्रवृत्तिः यतो न भवति कलौ अतः ऋक्-सामादिवेदाध्ययन-तदुक्तकर्मानुष्ठानादिकमपि न भवतीति तात्पर्यम्।

---

१. In Ling Purána and Kúrma Purána we find धर्मोऽस्ति for यो धर्मः. २. A. reads ऽव्याकुलीभूतः. In Ling Purána व्याकुलीभूत्वा and in Kúrma Purána व्याकूलीभूय. for व्याकुलीभूतः. ३. H. omits अपि. ४. For न साम-यजु-ऋग्वर्ग- B. C. and F. read नच सामर्ग्यजुर्वर्ग-; and H. reads न साम-ऋग्यजुर्वर्ग-. Weshnu Purána -ऋग्यजुर्वेद-. ५. A. and I. read हेतुका: while B. and F. read हैतुकी for हेतुकी.

'*यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।
पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा' ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-सम्भवात् सुकरो धर्मोऽत्र बुभुत्सितः । स च द्विविधः । चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना निरूपितः—

'दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यास्पृहत्वे च सर्वसाधारणा इमे' ॥

इति । तथा विष्णुनाऽपि—

'क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते' ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१

---

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्त्वित्यादिन कार्तयुगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

---

१. A. E. G. H. and I. read कार्तयुगे. for कार्तयुगो. २. F and G. read नाहर्तव्य· for न कर्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्य हत्वञ्च for अकार्पण्यास्पृहत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधार च for सर्वसाधारणा इमे ; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and I and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुशरणं for तीर्थानु ६. E. G. and H. read आत्मव्रतमलोभत्वम् for आत्मवत्त्वमलोभत्वम्. I text of Vishnu Smrití we find the whole line as follows:—अ लोभशून्यत्वं देव-ब्राह्मणपूजनम् ।

*असाधरणो[1] ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते–

'स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि[2] यजनं याजनं तथा[3] ।
दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥
इज्या ऽध्ययन-दाने[4] च प्रजानां परिपालनम् ।
शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि[5] क्षत्रियस्य तु ॥
स्वाध्यायो यजनं दानं[6] पशूनां पालनं तथा ।
कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै[7] ॥
शौचं[8] ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध[9] एव च ।
शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो †ऽस्य[10] नोदितः' ॥

इति । गीतास्वपि भगवानाह–

---

* नारदेन तु साधारणधर्मः– 'त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति' इति त्रिंशल्लक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन 'नमः' इत्याकारकमन्त्रेणैव ...णि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

---

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते ...r स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and ... read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read ...नं च for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि ... common in the Vedic language but not in the ordinary one. ... D. has सत्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads तु for वै. ८. H. ...ads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ९. D. reads सत्य-...ापरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽप्यचोदित; and I. ...य चोदितः for ऽस्य नोदितः.

'*यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे।
पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा' ॥

इति। अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-सम्भवात् सुकरो धर्मोऽत्र बुभुत्सितः। स च द्विविधः। चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्च। तत्र साधारणो बृहस्पतिना निरूपितः—

'दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम्।
अकार्पण्यास्पृहत्वे च सर्वसाधारणा इमे' ॥

इति। तथा विष्णुनाऽपि—

'क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम्।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते' ॥
(वि. स्मृ. २. १६-१७)

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्त्वित्यादिना। कार्तयुगः कृतयुगे भवः। तत्र हेतुमाह। पापप्रसक्ता इति।

१. A. E. G. H. and I. read कार्तयुगे. for कार्तयुगो. २. D. E. and G. read नाहर्तव्यः for न कर्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्यास्पृहत्वञ्च for अकार्पण्यास्पृहत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधारणानि च for सर्वसाधारणा इमे; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and E. G. and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुशरणं for तीर्थानुसरणं. ६. E. G. and H. read आत्मव्रतमलोभत्वम् for आत्मवत्त्वमलोभत्वम्. In the text of Vishnu Smriti we find the whole line as follows:—आर्जवं लोभशून्यत्वं देव-ब्राह्मणपूजनम्।

*असाधरणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते[1]—

'स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि[2] यजनं याजनं तथा[3]।
दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः॥
इज्या ऽध्ययन-दाने[4] च प्रजानां परिपालनम्।
शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि[5] क्षत्रियस्य तु॥
स्वाध्यायो यजनं दानं[6] पशूनां पालनं तथा।
कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै[7]॥
शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा[8] सत्यमक्रोध एव च[9]।
शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो †ऽस्य नोदितः[10]'॥

इति। गीतास्वपि भगवानाह—

---

* नारदेन तु साधारणधर्मः— 'त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन [तुष्]यति' इति त्रिंशल्लक्षणवानुक्तः। स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधि[ष्ठि]रनारदसंवादे द्रष्टव्यः।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन 'नमः' इत्याकारकमन्त्रेणैव [सर्]वाणि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम्।

---

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते [fo]r स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and [H]. read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read [दा]नं च for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि [is] common in the Vedic language but not in the ordinary one. [६.] D. has सत्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads नु for वै. ८. H. [re]ads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ९. D. reads सत्य-[व]ापरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽप्यचोदितः; and I. [ऽ]स्य चोदितः for ऽस्य नोदितः.

'ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं[1] कर्म स्वभावजम् ॥
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं[2] युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्' ॥

(भ. गी. १८. ४१-४४)

इति । एवं द्वैविध्ये सति साधारणोऽस्मिन् श्लोके[3] पृच्छ्यते । 'किञ्चित्'-इति क्रियाविशेषणम् । तथा सति किमः सङ्कोचवाचित्वात् संक्षेपेणेत्यर्थः[4] सम्पद्यते[5] । युक्तञ्चैतत् । असाधारणधर्मप्रश्ने विस्तरात्[6] ॥ १६ ॥

अथ[7] असाधारणं धर्मं[8] पृच्छति-

१. D. and Bhagavad-gîtâ read ब्रह्मकर्म for ब्राह्मं कर्म. But the former is the more general expression. २. E. and G. read धृति रक्षां and H. धृतीरक्षा for धृतिर्दाक्ष्यं. ३. A. reads कलौ for श्लोके, and D. E. G. and H. read लोके for the same. ४. B. reads कथनसंकोचेन वदति संक्षेपेण C. and F. read कथनसंकोचनेन वाचित्वात् संक्षेपेण; and D. E. G. and H. कथनसंकोचवाचित्वात् संक्षेपेण, for किमः संकोचवाचित्वात् संक्षेपेण. ५. B. C. D. and F. read सम्पद्येत for सम्पद्यते. ६. After विस्तरात् A. reads इति वक्ष्यमाणत्वादिति ; B. C. and F. विस्तरादिति नियमापातात्, E. G. and H. विस्तरादिति नियमापातात् and D. विस्तरादिति च नियमापातात्. ७. D. omits अथ. ८. All but A. read असाधारणधर्मं for असाधारणं धर्मं.

चतुर्णामपि वर्णानां कर्त्तव्यं धर्म[1]कोविदैः ॥ १७ ॥
ब्रूहि धर्मस्वरूपञ्च[2] सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥

इति । धर्मस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तेः तदीयविवेकस्य दुःशकत्वात् च[3] तत्र प्रावीण्यं विवक्षित्वा धर्मस्वरूपञ्च इति सम्बोध्यते । तार्किकास्तावत् आत्मगुणौ धर्माधर्मौ–इत्याहुः–

'विहितक्रियया* साध्यो धर्मः[4] पुंसो गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणो[5] ऽधर्म उच्यते' ॥

इति । मीमांसकास्तु 'चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः' (पू. मी. १. १. २.) इत्यसूत्रयन् । तत्र भाट्टा[6] मन्यन्ते–

'द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं[7] स्थापयिष्यते ।
तेषामैन्द्रियकत्वे† ऽपि न ताद्रूप्येण[8] धर्मता ॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः' ॥
(तं. वा. १. १. २. १३–१४.)

* विहिता वेदेन विहिता या क्रिया तया साध्यः अर्थात् वेदोक्त-[क]र्मणा प्राप्यः ।

† द्रव्यादीनां लक्षणानि न्याय-वैशेषिकभाष्यादौ द्रष्टव्यानि । चो-[दन]या प्रवृत्तानां कर्मणां श्रेयःसाधनत्वं 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्यया-[जि]नः सुखं भवति' इत्यादिवेदवाक्येभ्यः प्रतीयते ।

१. D. reads कर्मकोविदैः for धर्मकोविदैः. २. D. reads धर्मस्वरूपञ्च [स]मूलञ्च for धर्मस्वरूपञ्च सूक्ष्मं स्थूलञ्च. ३. D. omits च. ४. In A. धर्मः [an]d पुंसः interchange their places. ५. B. C. and F. read सगुणो for [गु]णो. ६. B. reads भट्टा for भाट्टा. ७. D. A. and MSS. of Tantra [Vā]rtica read धर्मः स्थापक इष्यते for धर्मत्वं स्थापयिष्यते. ८. B. C. D. [and] F. read तद्रूपेण for ताद्रूप्येण.

इति। प्राभाकरास्तु कार्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्यमानं भा- ष्यर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमात्मगुणं धर्ममाहुः।

दुर्विवेच्यत्वं च महाभारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्–

> 'अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते।
> कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् अतो न व्यवसाम्यहम्' ॥
>
> (म. भा. आ. १९६. ११. १२)

इति। ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलो जानातीत्यस्ति तत्र प्रावीण्यम्। धर्मस्वरूपं च विश्वामित्र आह–

> *'यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः।
> स धर्मो यं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥
> ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु।
> जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्मशालिनाम्' ॥

इति। मनुरपि–

* आर्याः पूज्या विद्वांसः यं धर्ममिति शंसन्ति स धर्मः। यं निन्दन्ते स अधर्मः एतेन वेदप्रोक्तोऽपि आर्याऽनादृतो धर्मो न भवतीति स्पष्टं भवति।

१. B. C. and F. read -शब्देन for -शब्दैः. २. All but A. and I. read दुर्विवेचकत्वं for दुर्विवेच्यत्वम्. ३. A. B. C. D. E. F. and I. substitute ततो for अतो. In the Mahâbhârat text in the first line we find वा for च; and in the second line ततोऽयं न व्यवस्यते. ४. For विगर्हन्ते D. reads गर्हयंते.

'विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं* निबोधत' ॥
(म. स्मृ. २. १.)

इति । नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् । तथाहि विश्वामित्र-मनुवाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते । न तु द्रव्य-गुणादिरूपो विशेषाकारः । वादिनस्त्वत्र विप्रतिपन्नाः-इति भवतैवोक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राजधर्मे स्मर्यते-

'न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।
अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति' ॥

इति । नैष दोषः । उक्तवाक्ययोरधर्मव्यावृत्तस्याकारविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात् । स्वर्गादिसाधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्वसम्प्रतिपत्तेः । स चातिशयो द्विविधः । द्रव्यादिनिष्ठः आत्मनिष्ठश्च । तत्रात्मनिष्ठस्यातिशयस्य साक्षात्

* राग-द्वेषरहितैः विद्वद्भिः वेदविद्भिः । सद्भिः धार्मिकैः । हृदयेन आभिमुख्येन श्रेयःसाधनत्वेन अभ्यनुज्ञातः एवंविधो यो धर्मः तं निबोधत इति योजना । एतेन- 'वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः' इति धर्मलक्षणं मनुराहेत्यवगन्तव्यम् । हारीतोऽप्येवमेवाह—'श्रुतिप्रमाणको धर्मः' इति । एवं सति मीमांसकाभिमतस्य मन्वादिस्मृतिकाराभिमतस्य च धर्मलक्षणस्य न कश्चिद्भेद इति स्पष्टम् ।

१. D. reads तदेवं धर्मस्वरूपं निरूपितमेव for नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव. २. A. reads धर्मस्त्वनिरूपित- for धर्मस्वरूपमानिरूपित-. ३. A. omits हि. ४. D. omits -गुणादि-. ५. D. reads तदेव- for एतदेव-. ६. The same राजधर्मेषु for राजधर्मे. ७. A. has तु for च. ८. B. C. and F. read नैवोक्तदोषः for नैष दोषः. ९. All MSS. concur in reading शक्यते for शक्यत्वात्. १०. D. reads -समधिगम्यस्यापि विषयस्य धर्मत्वेन for -समधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन.

फलसाधनत्वात् फलनिष्पत्तिपर्यन्तं चिरकालमुपस्थानाच्च[1] तद्विवक्षया आत्मगुणो ऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मः—इति तार्किक-प्राभाकरावाहतुः[2]। उक्तस्यापूर्वस्य[3] फलोत्पत्तिदशात्वमभिप्रेत्य[4] तत्साधनभूतो द्रव्याद्यतिशयो[5] धर्मः—इत्याहुर्भाट्टाः। ब्रह्मवादिनामप्येतदविरुद्धम्। 'व्यवहारे भट्टनयः'* इत्यभ्युपगमात्। एवं धर्मस्वरूपे निरूपिते सति[6] अव्याकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं सम्भवति[7]।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्मकोविदैरसाधारणधर्माभिज्ञैः[8] कर्त्तव्यं विस्तरात् ब्रूहि। स च कर्त्तव्यो धर्मो द्विविधः। स्थूलः सूक्ष्मश्च। मन्दमतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः शौचाचमनसन्ध्यावन्दनादिः स्थूलो धर्मः[9]। शास्त्रपारङ्गतैः[10] पण्डितैरेव बोद्धुं योग्यः इतरेषामधर्मत्वभ्रान्तिविषयो द्रौपदीविवाहादिः सूक्ष्मो धर्मः। तथा च महाभारते[11]—द्रुपदः एकस्याः

---

* वेदान्तिनस्तु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिवाक्येभ्यः आत्मज्ञानमेव परमं धर्मं वदन्ति। तथापि व्यवहारदशायां तस्यानुपयोगात् आत्मज्ञानसमकालमेव व्यवहारस्य लोपाभावाच्च 'व्यवहारे भट्टनयः' इति मीमांसकोक्तन्याय एव आदर्तव्य इत्याहुः।

---

१. B. C. and F. read -मवस्थानात् for -मुपस्थानात्. २. D. reads प्रभाकरा for प्राभाकरा-. ३. B. C. and F. prefix भाट्टास्तु to उक्तस्य; and omit the भाट्टा at the end of the sentence. ४. D. reads -दृश्यत्व- for -दशात्व-. ५. Except A. and I. all others read द्रव्यातिशयो for द्रव्याद्यतिशयं. ६. All but A. read तस्य instead of सति. ७. A. reads भवति for संभवति. ८. B. reads साधारणधर्मातिरिक्तं; while all others except A. and -रसाधारणधर्मातिरिक्तं for -रसाधारणधर्माभिज्ञैः. ९. Except B. C. and I. all others read स्थूलधर्मः for स्थूलो धर्मः. १०. G. reads शास्त्रधर्मपारङ्गतैः for शास्त्रपारङ्गतैः. ११. All but H. omit महा-.

कन्यायाः[1] बहुपतित्वं लोक-वेदविरुद्धं मन्वानः अधिचिक्षेप[2]। तत्र लोकविरोधः स्फुट एव[3]। तिर्यक्ष्वपि एकस्यां[4] गवि वृषभ-द्वययुद्धदर्शनात्। वेदे ऽप्येवं[5] श्रूयते। 'एकस्य बह्वो जाया भवन्ति नैकस्यै[6] बहवः सह[7] पतयः' (तै. सं. ६. ५. ४) इति। 'यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते। यन्नैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति[8] तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते'– इति च[9]।

तत्र—

* 'लोक-वेदविरुद्धो ऽयं धर्मो धर्मभृतां[10] वर'।
(म. भा. आ. १९५. २८.)

---

* लोकविरुद्धः लोकाचारविरुद्धः। वेदविरुद्धः 'एकस्य बह्वो' इत्यादिवेदवाक्यविरुद्धः। 'नैकस्यै बहवः सह पतयः' इत्यस्यां श्रुतौ 'सह' इत्यनेन युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः न तु समयभेदेन। अतो नैकस्मिन् समये पञ्च पतयो भवितुमर्हन्ति इति भावः। अत्र 'कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी' इत्युत्तरार्द्धमनुसन्धेयम्।

---

१. A. and I. योषितः for कन्यायाः. २. A. reads आचचक्षे; and all the [re]maining MSS. except H. and I. read आचिक्षेप for अधिचिक्षेप. ३. All [bu]t A. add इति to एव. ४. All except A. read यथैकस्यां for तिर्यक्ष्वपि [ए]कस्यां. ५. H. reads वेदे चैवं for वेदेऽप्येवं. ६. A. B. C. F. and I. read [ए]कस्याः for नैकस्यै. ७. B. C. D. F. H. and I. omit सह; while A. and [..] read स्युः for it. ८. H. reads उपव्ययति for परिव्ययति. ९. A. omits [च]. १०. A. reads धर्मवतां for धर्मभृतां; in all MSS. and printed copies [bo]th these lines are said to be the saying of युधिष्ठिर, but in the [or]iginal Mahábhárut we find that the first line is addressed to युधिष्ठिर [by] द्रुपद; and reads as follows:—लोक-वेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः। [क]र्तुमर्हसि कौन्तेय, &c. The second line is addressed to द्रुपद by युधिष्ठिर [a]nd reads as विप्रो वयं गतिम्. This change of lines is evidently a mistake.

इति वदतः द्रुपदस्य भ्रान्तिनिवृत्तये युधिष्ठिर आह—

'सूक्ष्मो* धर्मो महाराज नास्य विद्मो[1] गतिं वयम्' ॥

(म. भा. आ. १९८. २९.)

इति । धर्मत्वं च बहुपतित्वस्य तत्रैव बहुधा प्रपंचितम् । एवं धर्मव्याधोपाख्याने–विद्याऽभ्यासात् गरीयसी मातापितृ-शुश्रूषा । विनाऽप्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः–इति प्रतिपाद्य सूक्ष्मत्वं धर्मस्य निगमितम्–

'बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम' ॥

(म. भा. व. २०६. ४२)

इति । इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-विषयः प्रश्नः ॥ १७ ॥

उक्त[2]प्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य च[3] असाङ्कर्यायोत्तरमव-तारयति—

व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥
धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ।

इति[4] । मुनिमुख्य इति विशेषणेन सूक्ष्मनिर्णयकौशलं दर्शितम् । ननु–कस्यायं श्लोकः ? । न तावत् व्यासस्य ।

* अत्र 'पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे' इत्युत्तरार्धमनुसन्धे-यम् । पूर्वेषां प्रचेतःप्रभृतीनाम् । तथा च प्रचेतसो नाम दश भ्रातरः एकस्मिन्नेव समये वार्क्षीं नामैकां कन्यामुपयेमिरे इति श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कन्धे दृश्यते ।

१. H. J. (नंदपण्डित) reads विद्मो for विद्म. २. D. reads प्रश्न उक्तः । प्रश्नस्य वक्ष्यमाणो-; and H. also has the same but only omits प्रश्नस्य. ३. D. substitutes वा for च. ४. A. omits इति.

प्रश्नरूपत्वाभावात् । नापि पराशरस्य । उत्तररूपतायाः अभावात् । ननु–अत्यल्पमिदमुच्यते । आद्यश्लोके ऽपि च समानमिदं चोद्यम् । एवं तर्हि ईदृशेषु सर्वेषु परिहारो ऽन्वेष्टव्यः । उच्यते । पराशर एव भाविशिष्यबुद्धिसमाधानाय स्वकीयवृत्तान्तज्ञापकान् ईदृशश्लोकान् निर्ममे–इति द्रष्टव्यम् । भारतादौ व्यासवृत्तान्तश्लोकानां व्यासेनैव निर्मितत्वे सर्वसम्प्रतिपत्तेः ॥ १८ ॥

वक्ष्यमाणधर्मरहस्यग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र मुनिसम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धे ऽपि सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन विशेषतस्तत्सम्बोधनम् ॥ १९ ॥

धर्मे श्रद्धातिशयाय धर्मस्य प्रवाहरूपेण अनादितां वक्तुं स्मृतिशास्त्रस्य स्मर्तॄणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह–

कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्त्या ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।
श्रुति-स्मृति-सदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदा ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले इति सृष्ट्यादिमारभ्य प्रलयोपक्रमपर्यन्तो जगदवच्छिन्नः कालः कल्पः । स च

---

१. B. C. and F. read प्रश्नरूपत्वस्याभावात्; and D. E. and G. प्रश्नरूपस्या ऽभावात् for प्रश्नरूपत्वाभावात्. २. All but A. read उत्तररूपस्या ऽभावात् or उत्तररूपतायाः अभावात्. ३. A. D. and I. omit च. ४. D. reads शिष्यबुद्धि समाधाय for -शिष्यबुद्धिसमाधानाय. ५. A. reads निर्मितत्वेन or निर्मितत्वे. ६. C. and F. read शास्त्रस्मर्तॄणां for शास्त्रस्य स्मर्तॄणां ७. A. and I. reads कर्तॄणां for स्मर्तॄणां. ८. Except A. J. and K. all others read क्षयोत्पत्तौ for -क्षयोत्पत्त्या; but B. has in its margin -त्त्या for -त्तौ. ९. A. reads -समाचार for -सदाचार-.

द्विविधः । महाकल्पो ऽवान्तरकल्पश्च । मूलप्रकृतेर्यः[1] सर्गः तमारभ्य चतुर्मुखायुःपरिमितो[2] महाकल्पः । चतुर्मुखस्य दिनमात्रमवान्तरकल्पः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।
चतुर्युगसहस्रं तत् कल्पमाहुर्मनीषिणः' ॥

इति । सो ऽयं[3]मवान्तरः कल्पः[4] । महाकल्पस्तु ब्राह्मेण मानेन शतसंवत्सरपरिमितः इति पुराणादिषु प्रसिद्धम्[5] । 'कल्पे कल्पे' -इति वीप्सया[6] द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवक्षितम् । तथा च लिङ्गपुराणे[7]—

'एवं कल्पास्त्वसंख्याता[8] ब्रह्मणो ऽव्यक्तजन्मनः ।
कोटिकोटिसहस्राणि कल्पानां मुनिसत्तमाः' ॥
(लिं. पु. १. ४. ४९.)

इति । तत्र द्वयोर्द्वयोः कल्पयो[9]र्मध्ये क्षयो भवति । स च क्षयश्चतुर्विधः । नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यन्तिकश्चेति । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।
चतुर्धा ऽयं पुराणेषु[10] प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः* ॥

---

* प्रतिसञ्चरः प्रलयः । ब्रह्मणो दिवसानुरूपं निमित्तमनुरुध्य प्रवृत्तः नैमित्तिकः । महदादीनां प्रकृत्युद्भूतत्वात् तेषां यत्र लयो भवति स प्राकृतो लय इत्यभिधीयते । आत्मतत्त्वज्ञानेन जगन्मिथ्यात्वनिश्चये सर्व-

---

१. H. adds अत्र before मूल- and D. reads आमूल instead of मूल-. २. D. reads चतुर्मुखयुगपरिमितो for चतुर्मुखायुःपरिमितो. ३. A. omits अयं. ४. D. reads -मवतारकल्पः for. -मवान्तरः कल्पः. ५. H. reads प्रसिद्धः for प्रसिद्धम्. ६. D. reads वीप्सायां for वीप्सया. ७. Except H. all others read लिंगपुराणम् for लिंगपुराणे. ८. In Ling Purana we find कल्पास्तु संख्याता. ९. B. C. F. and H. omit कल्पयोः; while C. and F. omit also the second द्वयोः. १०. In Kúrma Purana we find पुराणेऽस्मिन्.

यो ऽयं सन्दृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्विह ।
नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥
ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति[1] ।
महदादिविशेषान्तं[2] यदा संयाति संक्षयम् ॥
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ।
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ' ॥
(कू. पु. १. २. ४३. ८-९)

इति । तत्र प्राकृतः प्रलयः स्कन्दपुराणे सूतसंहितायामेवं निरूपितः—

' त्रिंशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।
वर्षाणां यत् शतं तस्य तत्परार्धमिहोच्यते[3] ॥
ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिश्रेष्ठाः[4] मायायां लीयते जगत् ।
तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।
मूर्त्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ॥
माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।
सत्य-बोध-सुखा[5]ऽनन्त-ब्रह्म-रुद्रादिसंज्ञिते[6]' ॥
(सू. सं. १. ८. १४.-१८.)

स्यापि जगतः शुक्तिस्वरूपज्ञानसमकालमेव यथा तत्रारोपितस्य रजतस्य नाशः तद्वत् नाशो भवति स एव आत्यन्तिकः प्रलयः । अधिष्ठानज्ञानोत्तरं मस्यात्यान्तिकनाशात् अस्यात्यान्तिकप्रलयसंज्ञा ।

---

१. In the text of K. P. we find त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः after this line. २. In Kúrma Purana we find महदाद्यं. ३. A. reads तत्पराख्यमिहोच्यते ; and H. reads तन्महायुरिहोच्यते- for तत्परार्धमिहोच्यते; and in the text of Súta Sanhita we find द्वि- for the same. ४. J. (नन्दपण्डित) reads मुनिश्रेष्ठ for मुनिश्रेष्ठाः. ५. A. and I. read सुखानन्ते ब्रह्म- for सुखानन्त -ब्रह्म-. ६. E. G. and H. read -संहिते for -संज्ञिते.

इति । तथा च कौर्मे ब्रह्म-विष्ण्वादिलयानन्तरं पञ्चभूतादिलयः पठ्यते—

'*संस्थितेष्वेथ देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
तद्वारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।
तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ।
भूतादौ च तथाऽऽकाशो लीयते गुणसंयुतः ॥
इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ॥
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विजाः ॥'
(कू. पु. १. २. ४४. १४–१९)

इति । एवं विष्णुपुराणादिषु प्राकृतप्रलयो द्रष्टव्यः । एवमेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान बादरायणः सूत्रयामास—'वि-

* संस्थितेषु स्वस्वकारणे लीनेषु । ब्रह्म-विष्णु-शिवाः रजः-सत्त्व-तमोपाधयः । ते स्वस्वगुण एव लीयन्ते । यदा भगवान् सिसृक्षुर्भवति तदा रजोगुणमाविश्य ब्रह्मरूपेण जगत्सृजति । एवं स्थित्यर्थं प्रलयार्थं च सत्त्वतमसी आविश्य विष्णु-शिवरूपेण जगत् पालयति नाशयति च । एवमेव प्रलये निर्गुणस्वरूपेणावतिष्ठन् गुणान् विसृजति तदा तदुपाधयः ब्रह्मादयः विलीयन्ते इति पौराणिकानामाशयः ।

१. A. C. E. F. G. and H. omit च ; D. reads कूर्मपुराणे for कौर्मे. and omits च. २. B. C. E. F. G. and H. read -ष्वेव for -ष्वथ: while D. -ष्वपि for the same. ३. D. reads वारिणि for वारिषु. ४. All except A. and I. read स वाततत्त्वं, for तद्वारितत्त्वं; and in Kúrma Purana we find स वारितत्त्व. ५. In Kúrma Purana we find स्वगुणसंयुक्तं. ६. In Kúrma Purana this word is treated as neuter gender. ७. All except A. and I. read -ज्ञायते for -ग्रसते. ८. Except H. and I. all others read -लयं for प्रलयं

पर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च' (शा. सू. २. ३. १४) इति । अतोऽस्मात् सृष्टिक्रमात् विपर्ययेण प्रलयक्रमोऽभ्युपगन्तव्यः । सृष्टिक्रमस्य तत्रत्येषु पूर्वसूत्रेषु विचारितत्वात् 'अतः' शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीतक्रमः । उपादानकारणभूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विलीयमानत्वात् । यदि सृष्टिक्रम एव प्रलयेऽभ्युपेयेत तर्ह्यवस्थिते घटे मृद्विनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं क्वचित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नो विपरीतक्रमः । तथा सति-सृष्टौ परमात्माद्यंतदेहान्तस्य क्रमस्य श्रूयमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्ययेण अस्मद्देहादिपरमात्मान्तः क्रमो युक्तः । प्राकृतप्रलये प्रकृत्यन्तः क्रमो वक्तव्यः-इति चेत् । बाढम् । उच्यत एवासौ । परमात्मनः प्रकृतित्वात् । तथा च बह्वृचोपनिषदि परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं श्रूयते- 'आत्मा* वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नुसृजा इति । स इमान् लोकानसृजत' (ऐ. उ. १. १.) इति ।

* आप्नोतेः अत्तेः अततेः वा आत्मा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वसंसारधर्मवर्जितः नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावः अजः अजरः अमरः अमृतः अभयः अद्वयो 'वा' । 'इदं' नाम-रूप-कर्मभेदाभिन्नं जगत् । 'अग्रे' सृष्टेः प्राक् । 'एक एव आसीत्' । 'नान्यत्किञ्चन' किञ्चिदपि 'मिषत्' निमिषत् व्यापारवत् इतरद्वा । मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं तस्या व्यापाराभावात् व्यापारवतोऽन्यस्य निषेधः । 'स ईक्षत' इत्यादि सुगममन्यत् ।

१. Except A. and I. all others read न चैवं for न त्वेवं. २. B. C. F. and G. read परमात्माद्येतद्देहान्तस्य, and E. H. and I. परमात्मादिस्मद्देहान्तस्य. ३. H. adds तु after प्रलये, while omitting तत्-. ४. B. C. and F. read अस्मादेहादिपरमात्मा- for अस्मद्देहादिपरमात्मा-.

ननु–श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः प्रकृतित्वं परमात्मनस्तन्नियन्तृत्वं श्रूयते–

'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्' ।

(श्वे. उ. ४. १०.)

इति । नायं दोषः । मायायाः परमात्मशक्तित्वेन शक्तिमतो ऽप्यात्मनः प्रकृतित्वावश्यम्भावात् । दहनशक्तियुक्त ऽग्नौ दाहकत्वव्यवहारदर्शनात्[1] । आत्मशक्तित्वं च मायायास्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतम्–

'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' ।

(श्वे. उ. १. ३.)

इति । बादरायणश्च प्रथमाध्यायोपान्त्याधिकरणे मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तत्वं च–इत्युभयविधकारणत्वमुपपादयामास*। कुलालवत् चेतनत्वात्[2] निमित्तत्वम्। घटे मृद इव स्वकार्ये[3] तस्यानुगमात् प्रकृतित्वम्। अनुगम्यते हि जगति मायाविशिष्टं ब्रह्म । तत्र सच्चिदानन्दत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । विकारित्वन्तु मायायाः । तदुभयमपि हि[4] जगत्यवेक्षामहे।'घटोऽस्ति'–इति सद्रूपत्वम् । 'घटो भाति'[5]–इति चिद्रू-

* द्रष्टव्यमिदं 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (१. ४. २३.) इत्यादिषु सूत्रेषु शारीरभाष्ये ।

१. D. reads दाहकत्वेन for दाहकत्व-; while B. C. and F. दाहकत्वे for the same. २. Except A. E. G. and I. all others read चेतनत्वं for चेतनत्वात्. ३. A. and I. read कार्ये for स्वकार्ये. ४. All but A. and I. omit हि. ५. H. reads नास्ति for भाति.

पत्वम् । 'घटः प्रियः'—इत्यानन्दरूपत्वम् । 'घट उत्पद्यते विनश्यति च'—इति विकारित्वम् । अयमेवार्थः उत्तरताप-नीये श्रूयते—'सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्धीदं सर्वं सत् सदिति । चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च इत्यादि' । (नृसिं. उ. ता. ७.) तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणो मूलप्रकृतित्वात् स्मृति-पुराणयोश्च श्रुत्यनुसारित्वात् ब्रह्मविशेषो जगद्विलयो ऽत्र विवक्षित इति अवगन्तव्यम् । वैशेषिकादिमतसिद्धस्तु लयो ऽस्माभिर्नात्र प्रपञ्च्यते । तस्य पुरुषबुद्धिरूपतर्कमूलत्वेन बुद्धिमद्भिः स्वयमेवोहितुं शक्यत्वात् ।

सम्प्रति श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते* । सन्ति हि सृष्टि-प्रतिपादिकाः बह्व्यः श्रुतयः । तत्र 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्'† (ऐ. उ. १.१) इत्यादि बह्वृचोपनिषद्वाक्यं पूर्व-मुदाहृतम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. उ. २. १. ३) इत्युपक्रम्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'‡

* 'जगत' इति शेषो ऽत्रानुसन्धेयः ।

† व्याख्यातेयं श्रुतिः पूर्वम् ।

‡ 'तस्मात्' इत्यनेन मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । 'एतस्मात्' [इ]त्यनेन अनन्तरं 'सत्यं ज्ञानम्' इति यथा लक्षितं ब्रह्म ग्राह्यम् । तस्मादे-[त]स्मात् ब्रह्मणः आत्मशब्दवाच्यात् आकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः । आका-[श]ो नाम शब्दगुणो ऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् ।

१. A. reads इत्याद्यानन्दरूपत्वम् for इत्यानन्दरूपत्वम्. २. A. and I. [o]mit सद्धीदं सर्वं and read सत् सदिति चितीत्थं सर्वं for सत् सदिति चिद्धीदं सर्वं. [३]. B. C. D. F. and G. have only one काशते; and A. and I. प्रकाशते [o]nly. ४. A. स्मृत्यनुसारित्वात् for श्रुत्यनुसारित्वात्. ५. A. reads ब्रह्माद्यशे-[षो] जगद्विलयो for ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो. ६. All but A. and G. read -प्रसि-[द्ध]स्तु. ७. A. प्रलयो for लयो. ८. All except A. and D. read [लय]ो ऽस्माभिः प्रपञ्च्यते omitting अत्र in the middle. ९. C. and F. omit संप्रति; [w]hile A. and I. substitute अथ for it.

(तै. उ. २. १. ७) इत्यादिकं तैत्तिरीय[1]वाक्यम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां. उ. ६. २. १) इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' (छां. उ. ६. २. ३) इति छन्दोगवाक्यम् ।

'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षराद्विविधाः[2] सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति' ॥

(मुं. उ. २. १. १)

इत्यथर्ववाक्यम् । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' (बृ. उ. १. ४. ७) इति वाजसनेयवाक्यम् ।

ननु—नैतेषु वाक्येषु सृष्टिर्व्यवस्थापयितुं शक्यते । विप्रतिपत्तेर्बहुलत्वात् । आत्म-ब्रह्म-सद्-क्षरा-ऽव्याकृतशब्दैर्वा[3]च्यानि वस्तूनि कारणतया श्रूयन्ते । न च एकस्य जगतो विलक्षणानि बहून्युपादानानि युक्तानि[4] । नैष दोषः । आत्मादिशब्दैरेकस्यैव

* व्याकृतस्य जगतः व्याकरणात् प्राक् या बीजावस्था तां निर्दिदिक्षुः श्रुति-स्मृति-पुराणेषु वृक्षरूपत्वेन प्रतिपादितोऽयं संसारवृक्षः इत्याह। तद्धेतदिति । 'तत्' बीजावस्थं जगत् प्रागुत्पत्तेः । भूतकालसम्बन्धित्वादव्याकृतभावितो जगतः सुखग्रहणार्थ ऐतिह्यप्रयोगो 'ह' शब्दः । तदेव इदं इदमेव च तत् अव्याकृतं आसीत् ।

१. A. and I. read तैत्तिरीयक- for तैत्तिरीय-. २. For विविधा सोम्य भावाः A. reads प्रवर्तन्ते हि भावाः. ३. D. omits the passage from वाच्यानि up to आत्मादिशब्दै-. ४. A. omits युक्तानि.

वस्तुनोऽभिधीयमानत्वात्। आत्म-ब्रह्मशब्दयोस्तावदेकार्थत्वं स्पष्टम्। ब्रह्मवाक्यशेषे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्युक्तत्वात्। सदात्मशब्दयोश्चैकार्थत्वं युक्तम्। आत्मशब्दस्य स्व-परवाचित्वात्। सत्तायाश्चौपनिषदैः* सर्व-स्वरूपत्वाभ्युपगमात्। अनुभूयते च सत्तायाः सर्वस्वरूप-त्वम्। नरविषाणादीनामपि ज्ञानजनकत्वस्वीकारेण सत्स्वरूप-त्वात्। अक्षरशब्दश्च 'अश्नुतः'-इति वा 'न क्षरति'-इति वा परमात्मानमाचष्टे। अव्याकृतशब्दोऽपि तस्मिन् योजयितुं शक्यते। वि-स्पष्टं आ-समन्तात् कृतम्- इति व्युत्पत्त्या जगतः प्रतीतियोग्यस्थूलत्वदशा व्याकृतम्। 'न व्याकृतम्'-इति अव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्वदशामाह। एकस्यैव वस्तुनः स्थूल-सूक्ष्मदशे जगद्ब्रह्मशब्दाभ्यामुच्येते। विवर्त्तवादिभिः† अखण्डैकरसस्य ब्रह्मणो जगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात्। तस्मात् अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानां एक एवार्थः।

* उपनिषत्प्रमाणका औपनिषदाः वेदान्तिन इत्यर्थः।

† विवर्तो नाम अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासनम्। अस्मिन् विवर्तवादे अधिष्ठानस्य विवर्तरूपेण प्रतिभासनं नतु तद्रूपत्वप्राप्तिः। यथा शुक्तेः रजतरूपेण प्रतिभासनं न तु रजतरूपता। एवं ब्रह्म जगदाकारेण प्रति-भासते नतु तदन्यथाभावः। पारिणामवादे तु जगद्रूपेण ब्रह्मणः परिणम-नम्। तत्तु नेष्टम्। आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः मूलप्रमाणाभावा-दुपेक्षितः।

१. A. and I. read -ैकार्थ्यं for -ैकार्थत्वं. २. Except A. and I. all others take only तस्माद्वा एतस्मादात्मनः. ३. A. D. E. G. H. and I. read -जनक-त्वाकारेण for -जनकत्वस्वीकारेण. ४. A. omits न व्याकृतम्. ५. D. omits एव. ६. E. G. and H. omit वस्तुनः, but read a च in its place. ७. B. C. D. F. and H. read विवर्तनादिभिः for विवर्तवादिभिः. ८. B. C. D. and E. read अव्याकृतान्तानामात्मादीनां पञ्चानां for अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां.

ननु–कैचित् असतो जगत्कारणत्वं श्रूयते । 'असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत' (तै. उ. २. ७. १. २) इति । मैवम् । तत्र सत्-असत् शब्दाभ्यां व्याकृताव्याकृतयोरभिधानात् । श्रुत्यन्तरे–'कथमसतः सज्जायेत' (छां. उ. ६. २. २) इति शून्यस्य कारणताप्रतिषेधात् ।

ननु–प्रतीयमानजगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत् ब्रह्म तर्हि तत् कीदृशं बुद्धावारोपयितव्यम्?–इति चेत् । त्वयेदानीं प्रष्टुं यादृशमनूदितं तादृशमेव तदिति बुद्धिं समाधत्स्व । दृष्टान्तं चेत् पृच्छसि न वयं वक्तुं शक्नुमः । तत्समस्य वस्त्वन्तरस्याभावात् । तथा च श्रुतिः–

'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' ।
(श्वे. उ. ६. ८)

इति । यदि शिष्यव्युत्पादनाय दृष्टान्ताभासो ऽपेक्षितः तर्हि अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निदर्शनम् । पुरुषार्थस्वरूपत्वे च विषयानन्दो निदर्शनीयः । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै. उ. ३. ६. १) । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ. उ. ३. ९. २८)

---

१. Except A. H. and I. all omit कश्चित्. २. For असतो, A. H. and I. read शून्यस्य ; D. अविकृतस्य ; while E. and G. विकृत्यन्यस्य. ३. D. H. and I. read -ज्जायत for -ज्जायेत. ४. We read with H. and I.; while all others read शून्यकारणता for शून्यस्य कारणता. ५. A. and D. omit ननु. ६. A. omits अपि. ७. A. reads बुध्याशयारोपयितव्यम् for बुद्धावारोपयितव्यम्. ८. A. and I. omit त्वया. ९. D. read यादृशमुदितं for यादृशमनूदितं. १०. D. and G. have पृच्छति instead of पृच्छसि. ११. A. has दृष्टान्ताभ्यासो for दृष्टान्ताभासो. १२. D. H. and I. सुषुप्तिनिदर्शनम् for सुषुप्तिर्निदर्शनम्. १३. D. reads -त्वेऽत्र for -त्वे च; while A. omits altogether. १४. After व्यजानात् A. and I. put in an इति before विज्ञान

इत्यादिश्रुतेः। अशेषशङ्कानिवृत्त्यपेक्षा चेत् ब्रह्ममीमांसां पठ इत्यलमतिविस्तरेण।

यावन्तं कालमभिव्यक्तजगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत् तावन्तमेव कालमनभिव्यक्तिदशायामवस्थाय पश्चादभिव्यक्तौ[1] प्रयतते। ननु—महाप्रलये कालो वा तदियत्ता[2] वा कथं घटते?। उच्यते। कं प्रत्येतच्चोद्यम्?। न तावत् ब्रह्मवादिनं प्रति। तन्मते वियदाद्यनन्तभेदभिन्न[3]जगत्प्रतीतिं कल्पयन्त्या मायायाः कश्चिन्महाप्रलयः एतावत्[4]कालपरिमित आसीत्— इत्येवं विधप्रतीतिमात्रकल्पने को भारः?। परमाणुवादे ऽप्यस्त्येव नित्यः कालः। प्रधानवादे पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यो बहिर्भूतस्य कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव कालशब्देन व्यवह्रियताम्। अतः प्रलयकालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते। तथा च श्रुतयः—'कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि' (नृ. पू. १. १) 'सो ऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेय' (तै. उ. २. ६. १) इति। 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इति'। (छां. उ. ६.२.३) 'स ईक्षां चक्रे' (प्र. उ. ६. ३) इत्याद्याः[5]।

ननु—कामो नाम मनोवृत्तिविशेषः,। 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा ऽश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव' (श्वे. उ. १. ५. ३; मै. उ. ६. ३०) इति श्रुतेः। मनश्च भौतिकम्। 'अन्नमयं हि सौम्य मनः' (छां. उ. ६.-५. ४) इति श्रुतेः। तथा सति[6] भूतोत्पत्तेः पूर्वमविद्यमाने

१. A. reads अभिव्यक्त्यै for अभिव्यक्तौ. २. H. reads तदायत्ता for तदियत्ता. ३. A. and I. drop -भिन्न-. ४. E. G. and H. read तावत्- instead of एतावत्-. ५. A. and I. read इत्यादि for इत्याद्याः. ६. All but A. and I. read च for सति.

मनसि कुतः कामः? । उच्यते । न तावत् सं[1]गसमये चोद्य-मिदमुदेति । तन्मनसो भौतिकत्वाभावात् । नित्यायाः ईश्वरेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिसृक्षात्वं तु सर्गोपहितत्वाकारेण नित्येच्छायामुपपद्यते । औपनिषदे मते तु[2] जीवेच्छायाः भौतिकमनःकार्यत्वे ऽपि[3] ईश्वरेच्छायाः मायापरिणामरूपत्वा[4]त् न मनसो[5] ऽपेक्षा ऽस्ति । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाणि अशेषव्यवहारशक्तिरचिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिष्ववगम्यते—

> '*न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
> न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
> परा[6]ऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
> स्वाभाविकी ज्ञान-बलक्रिया च' ॥
>
> (श्वे. उ. ६. ८)

इति ।

> 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
> पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' ।
>
> (श्वे. उ. ३. १९)

---

* तस्येश्वरस्य कार्यं शरीरम् । करणम् चक्षुरादिसाधनम् । तस्य स्वभावसिद्धा ज्ञानक्रिया बलक्रिया च शक्तिः श्रूयते । सर्वविषयज्ञानप्रवृत्तिः ज्ञानक्रिया । स्वसन्निधिमात्रेण सर्वं वशीकृत्य नियमनं बलक्रिया ।

---

१. Except A. and I. all others substitute तर्क for सर्ग. २. All except A. and I. omit तु. ३. E. G. and H. omit अपि, and D. reads -कार्यत्वेन for -कार्यत्वेऽपि; while H. reads -कार्यत्वं for the same. ४. B. and F. -रूपत्वेन, and C. -रूपत्वे for -रूपत्वात्. ५. A. D. and I. read मनोऽपेक्षा for मनसोऽपेक्षा. ६. C. D. E. F. G. and H. read परस्य शक्तिः for परास्य शक्तिः.

इति च । एवं च सति—असङ्गस्य कथमुत्पादकत्वम्? उत्प-त्स्यमानानि वा वियदादीनि योग्यसामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्ये-रन्?—इत्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि । अचिंत्यशक्त्यैव अशेषचोद्यानां दत्तोत्तरत्वात् । तस्मात् यथाश्रुति निःशङ्कैः सृष्टिरभ्युपेतव्या । श्रुतिश्चैवमाह— 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात् पुरुषः' (तै. उ. २.१.७–१४) इति । तत्र पुरुषशब्देन शिरः-पाण्याद्याकृतियुक्तो देहोऽभिधीयते । स च देहो ब्रह्मादिः स्त-म्बान्तो बहुप्रकारः । तत्र ब्रह्मदेहस्य निरतिशयपुण्यपुञ्जफल-रूपत्वात् इतरसकलदेहकारणत्वेन अनादित्वम् । तथा च—

'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्' ।
(ऋ.सं. ८.७.३.१; तै.सं. ४.१.८)

इति श्रुतिः ।

'ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव ।
विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता' ।
(मुं. उ. १. १)

---

१. D. and H. read -मुत्पद्यन्ते, G. -मुत्पाद्यन्ते for -मुत्पद्येरन्; B. C. and . -मुत्पाद्येरन् for the same. After कथमुत्पद्यन्ते (the reading of H.) the ame puts in a new sentence तत्र । and then proceeds with इत्यादीनि. २. D. omits अनवकाशानि. ३. A. substitutes अनन्त- for अचिन्त्य-. ४. -द्याकार- is the reading of A. instead of -द्याकृति- of all others. ५. A. and D. read -करणत्वेन. for -कारणत्वेन. ६. After तथा च A. adds श्रुतिः; and B. C. D. F. H. and I. add श्रुति-स्मृती. ७. A. omits श्रुतिः.

इति च ।

'*स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्मा ऽग्रे समवर्त्तत' ॥
(कू. पु. १. ९. ३८; वा. पु. १. ४. ६८–६९.)

इति स्मृतिः ।

एतेन विष्णु-महेश्वरदेहयोरप्यादित्वं व्याख्यातम् । एकेनै चेतनेन गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् । तथा मैत्रशाखायां श्रूयते–

'तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति । अथ यो ह खलु वा वाऽस्य राजसो ऽंशो ऽसौ स यो ऽयं ब्रह्मा । अथ ह खलु वा वाऽस्य तामसो ऽंशो ऽसौ स यो ऽयं रुद्रः । अथ यो ह खलु वा वाऽस्य सात्त्विकोंऽशो ऽसौ स यो ऽयं विष्णुः । स वा एष एकस्त्रिधा भूतः ।' (मै. उ. ५. २)

* नायं श्लोकः उपलब्धस्मृतिपुस्तकेषु कुत्राप्युपलभ्यते । केषु चित् निबन्धेषु मनुनाम्ना ऽयं सङ्गृहीतः परं सम्प्रत्युपलब्धपुस्तकेषु नोपलभ्यते । अद्वैतब्रह्मसिद्धौ चतुर्थे मुद्गरप्रहारे ऽप्ययं श्लोक उदाहृतः । न तत्र मनोर्नाम । प्रथमः शरीरी निर्गुणपरमेश्वरस्य प्रथमं सगुणं रूपमित्यर्थः ।

१. A. reads only विष्णु-महेश्वरयो- omitting -देहयो-; C. and F. substitute -देवयोः for -देहयोः. २. B. C. and F. read चैतन्येन for चेतनेन. ३. A. and H. in its correction on the margin read मैत्रेय- for मैत्र-. ४. In A. the words विष्णु and रुद्र interchange their places. ५. A. and I. read ह before यो and insert an additional वै after यो. ६.—७. A. and I. replace the each अथ in the beginning of both the lines by यथा. ८. Except A. D. H. and I. all others read भुवः for भूतः.

इति । तथोत्तरतापिनीये[1] मायां प्रकृत्य श्रूयते—

'सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयं
गुणभिन्नांकुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता[2] ।
तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र'

(नृ. उ. ९)

इति । स्कन्दपुराणे ऽपि—

'एक एव शिवः* साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्तसिद्धये ।
ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भितः'[3] ॥

इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन्[4] महाकल्पावसाने[5] क्षीयन्ते । पुनस्तत्तन्महाकल्पादावुत्पद्यन्ते[6] इति सिद्धम् ।

अक्षरार्थस्तु—क्षयसहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः[7] तयोपलक्षिता भवन्ति—इति । एवं तत्तदवान्तरकल्पानामवसाने प्रारम्भे च श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते । तत्र श्रुतिनिर्णेतारः—वेदविभागकारी[8] व्यासः, तत्तद्वेदशाखा[9]-सम्प्रदायप्रवर्त्तकाः कठ[10]-कौथुमादयः, कल्पसूत्रकाराः बौधाय[11]-

* शिवः परमात्मा । 'शिवं शान्त'मिति श्रुतेः । स एक एव सन् सृष्ट्यादिसिद्धये मायागुणानाश्रित्य ब्रह्मादिरूपैः प्रकाशते ।

१. B. C. D. and F. यथोत्तर- for तथोत्तर-. २. D. and G. read चैतन्यदीप्ता. ३. A. reads -विजृम्भते for -विजृम्भितः. ४. A. reads स्वस्मिन for तस्मिन्. ५. D. and I. eliminate -कल्प. ६. For -तत्तन्महाकल्पादौ A. and I. read only -तत्कल्पादौ ; and B. C. D. F. and H. read तत्र महाकल्पादौ. ७. A. omits क्षयोत्पत्तिः. ८. A. reads वेदविभागकरो for वेदविभागकारी. ९. A. and I. omit one तत्. १०. D. and F. read काठ- for कठ-. ११. Except D. and G. all others read बोधायना for बौधायना .

नाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसासूत्रकृतो जैमिन्यादयश्च । स्मृतिनिर्णेतारो मन्वादयः प्रसिद्धाः । तत्र पैठीनसिः–

'तेषां मन्वङ्गिरोव्यास-गौतमात्र्युशनो-यमाः ।
वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराशराः ॥
विष्णवापस्तम्ब-हारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।
प्रचेता नारदो योगी बौधायन[1]-पितामहौ ॥
सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो[2] व्यास[3] एव च ।
सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णाजिनि[4]स्तथा ॥
जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षि[5]र्ब्रह्मसम्भवः ।
इति धर्मप्रणेतारः* षट्त्रिंशदृषयस्तथा' ॥

ननु–किमियं परिसंख्या? । नैवम् । तथा सति वत्स-मरीचि-देवल–पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-क्रतु[6]-ऋष्यशृङ्ग-लिखित-छागलेया-ऽऽत्रेयादीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं न स्यात् । आश्वमेधिके पर्वण्यपि[7] तत्तन्मुनिप्रोक्तधर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्रकर्त्तारो ऽ[8]वगम्यन्ते । 'श्रुता मे मानवा धर्माः'-इत्युपक्रम्य[9] एवं पठ्यते–

* 'धर्मप्रणेतारः' धर्मशास्त्रकर्तार इति यावत् । धर्मप्रणेतृसंख्या विभिन्नासु स्मृतिषु पुराणादिषु च विभिन्नैव दृश्यते । क्वचिदष्टादश क्वचित् विंशतिरेवं क्वचिदधिका क्वचिन्न्यूना च दृश्यते सा च पूर्वमुपोद्घाते विस्तरेण प्रदर्शितेत्यत्र संक्षेपः ।

१. A. B. C. F. G. and I. read बोधायन- for बौधायन-. २. C. substitutes पैङ्गिनो for पैठीनो. ३. For व्यास A. and I. read व्याघ्र. ४. D. reads -कार्ष्णायनि- instead of कार्ष्णाजिनि-. ५. A. and I. have लोकाक्षि- in the place of लौगाक्षि-; the former is not heard of. ६. A. omits -क्रतु-. ७. After आश्वमेधिके पर्वण्यपि D. adds -एते. ८. A. and I. drop ऽव. ९. A. reads इत्यनुक्रम्य for इत्युपक्रम्य.

[1]औमामहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः।
ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुता मया[2]॥ (१७)
धूम्रायनकृता[3] धर्माः काण्वा[4] वैश्वानरा[5] अपि।
भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः[6]॥(१८)
भरद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये।
कुणेश्च कुणिबाहोश्च[7] विश्वामित्रकृताश्च ये॥ (१९)
सुमन्तु-जैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च।
पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव[8] च॥ (२०)
अगस्त्यगीताः सौधन्याः[9] शाण्डिल्याः सौलभायनाः[10]।
वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः[11]॥ (२१)

---

१. The author quotes this from Âśvamedhika Parva, but though we searched three different editions of that Parva, we have not found it. This and the subsequent quotations which the author says to have been quoted from the said Parva belong to Vriddha Gautama Smṛiti. The above mentioned Smṛiti contains a conversation between Yudhishthira and Kṛishṇa. Therefore we call the said Smṛiti the text of these quotations. Before this verse the text inserts the following three lines:-

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा॥ (१५)
गार्गेया गौतमीयाश्च तथा बौपालितस्य च।
पराशरकृताः पूर्वमात्रेयस्य च धर्मतः॥ (१६).

All except A. and I. substitute उमा- for औमा-. २. D. reads मम for मया. ३. B. C. E. F. and G. read धूम्रायवकृताः for धूम्रायनकृताः. ४. A. reads कण्वा, B. C. and F. काथा and E. G. काठा; while H. reads काव्या all for काण्वाः. ५. D. and G. substitute वैखानसा for वैश्वानरा. ६. The text reads माण्डव्याः कौशिकास्तथा. ७. B. C. E. F. G. and H. read कुणितार्हेश्च for कुणिबाहोश्च; while D. has कुणिनार्हेश्च. ८. The text reads पाराशर्याः, A. reads पावनीयाः for पावकीयाः, but we do not think that it ever was the name of any ऋषि or देवता. ९. A. I. and the text substitute मौद्गल्याः for सौधन्याः. १०. B. C. and F. read शौत्यभाजनाः, D. शौत्वभाजनाः, E. reads शौलभाञ्जनाः, G. शैलभञ्जनाः and H. शौलभञ्जनाः all for सौलभायनाः. ११. The text inserts the following lines:—

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च।
प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया॥ (२२).

†

वैयाघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये[1] ।
तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा[2] ।
वैशम्पायनगीताश्च ये चान्ये एवमादयः'[3]।(२६)
इति । 'सदाचारः'[5] होलिकोद्वृषभयज्ञाह्निनैवुकादिः[6] ।

---

१. A. and I. read विभण्डक- for विभाण्डक-; while all others read वितण्डक- for the same. २. After this line there appears the following line in the text—

नारदीयकृता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ॥ (२३)

३. After this line the text inserts—

क्रौञ्च-मातङ्ग-गीताश्च वत्स-हारीतकास्तथा ॥ (२४)
पिङ्ग-वर्मकृताः काश्याः ये च वा वसुपालिताः ।
उद्दालककृता धर्मास्तथा औशनसाः पुनः ॥ (२५)

४. The following Slokas we find in Vishṇu Dharmottara, Vol. I., Chap. 146, Ślokas 36-42 both inclusive. Here also we find a conversation between Yudhishṭhira and Kṛishṇa. The Ślokas are as follows:—

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठा वा महाफला ।
पराशरकृताश्चैव तथाऽऽत्रेयस्य धीमतः ॥
ऋष्यशृङ्गस्य गार्ग्यस्य लिखितस्य यमस्य च ।
जाबालेश्च महाबाहो मुनेर्द्वैपायनस्य च ॥
औमामहेश्वराश्चैव जातिधर्माश्च पावनाः ।
कुणेश्च कुणिबाहोश्च काश्यपेयास्तथैव च ॥
बह्वावनकृताश्चैव शाकुनेयास्तथैव च ॥
अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याः सौरभास्तथा ॥
भृगोरङ्गिरसश्चैव कश्यपोद्दालकोदिताः ।
सौमन्ता जैमिनीयाश्च पुलस्त्यस्य महात्मनः ॥
वैशम्पायनगीताश्च पिप्पलादकृताश्च ये ।
ऐन्द्राश्च वारुणाश्चैव कौबेरा वात्स्य-शौनकाः ॥
आपस्तम्बकृता धर्मास्तथा गोपालकस्य च ।
भृग्वङ्गिरःकृताश्चैव सौरा हारीतकास्तथा ॥.

५. A. reads समाचारः for सदाचारः. ६. A. reads the following :—लोके वृषभयज्ञादिनैर्ऋतादिः तस्य in the place of होलिकोद्वृषभयज्ञाह्निनैवुकादिः; while the sentence is altogether omitted by B. C. and F., but in the margin of B. सदाचारस्य precedes तस्य. At the beginning of the following sentence. E. H. and I. read होलाका- for होलिको- and G. हलाको- for the same.

तस्य निर्णेतारस्तत्तत्कुलवृद्धाः । चकारः उक्तानुक्तसमुच्चयार्थः । उक्ताः मन्वादयो ब्रह्मादयश्च स्मृतिशास्त्रकर्त्तारः । अनुक्तस्तु धर्मः । तस्यापि पूर्वकल्पान्ते क्षीणस्योत्तरकल्पादौ सृष्टिर्भवति । तथा च वाजसनेयि-ब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजापति-मन्वोर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्तप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदेवतानाञ्च सृष्टिमाम्नाय अत्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराम्नायते—

'स नैव व्यभवत् ।
तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ।
तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः ।
तस्मात् धर्मात् परं नास्ति' ।

(बृ. उ. १. ४. १४.)

इति । अस्यायमर्थः । स प्रजापति-मन्वादिरूपधारी जगत्स्रष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वा ऽपि तन्नियामकाभावात् कृतकृत्यतारूपं विभवं नैव प्राभवान् । ततो विचार्य नियामकत्वेन श्रेष्ठं धर्ममतिशयेनासृजत् इति । अहो महदिदं धर्मस्य सामर्थ्यम् । यत् क्षत्रियादिरुग्रो मारणे समर्थो ऽपि धर्माद्भीतः करप्रदानाद्यनुपयोगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति । प्रत्युत तस्मै धनं ददाति । भटाश्चातिशूराः धनुः-खड्गादिधारिणो

१ D. substitutes तत्र for तत्तत्-. २. A. H. and I. read वाजसनेय- for वाजसनेयि-. ३. A. and I. read प्रजापतिर्मनुष्या-. ४. H. drops -अपि. ५. All except A. and I. read समस्तस्य for समर्थस्य. ६. A. and I. omit धर्मात्. ७. E. G. and H. omit जगत्-. ८. D. reads प्राभुवात् for प्राभवान्. ९. A. and I. read -मतिशयेना- for -मतिशायेना-. १०. A. substitutes ताडयति for मारयति.

धिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूत्रितम् । अतः कालिदासादिग्रन्थेष्विव वेदेष्वर्थावबोधपूर्विकायाः पदविशेषावापोद्वापाभ्यां प्रवृत्तायाः वाक्यरचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं युक्तम्। ब्रह्मविवर्त्तत्वं वियदादेरिव वेदस्याप्यस्ति—इति मत्वा शास्त्रयोनित्वाधिकरणे वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । अत एव भट्टपादाः सत्यपि पुरुषसम्बन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः—

'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता' ।

इति । तस्मात् 'स्वतन्त्रः कर्त्ता' (पा. सू. १. ४. ५४) इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न को ऽपि वेदस्यास्ति ।

चकारः तु[१]—शब्दार्थे वर्त्तमानो वैलक्षण्यमाह । सन्ति हि बहवश्चतुर्मुख-मनुप्रभृतयः स्मृतिकर्त्तारः । वेदकर्त्ता तु न को-ऽपीति वैलक्षण्यम् । 'वेदं स्मृत्वा' इत्यत्र वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन[२] द्वितीयार्धगतं पदत्रयमन्वेतव्यम् । अनुषङ्गन्यायश्च[३] द्विती-याध्याये प्रथमपादे[४] वर्णितः[५] । तथा हि । ज्योतिष्टोमप्रक्रियायां[६] उपसद्धोमेषु[७] त्रयो मन्त्राः श्रूयन्ते । '*[८]याते ऽग्ने ऽयाशया, रजा-

* उपलभ्यते चायं मन्त्रः वाजसनेयिसंहितायाम् । तत्र तु—

याते अग्ने ऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा

उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा ।

---

१. All except H. omit तु. २. B. C. and F. read वाक्यानुषङ्गन्यायेन instead of वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन. After वाक्य- A. adds -पुराणानां before अनुषङ्गन्यायेन. ३. A. omits -श्च. ४. For द्वितीयाध्याये प्रथमपादे A. only reads द्वितीयाध्यायप्रथमपादे. ५. A. substitutes ईरितः for वर्णितः. ६. A. drops the letter -प्र- and reads -क्रियायां. ७. A. and I. read उपसद-मुपहोमेषु for उपसद्धोमेषु; while D. reads simply उपहोमेषु for the same. ८. The author has quoted this mantra omitting the common words, and Sabar Swami quotes (१. १. ४८) as follows:—याते अग्ने ऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा, याते अग्ने रजाशया, याते अग्ने हराशया.' Kánwás reads हरीशया. After reading the Bháshya of Mahídhara on अयाशया, रजाशया and हराशया we think these readings are incorrect.

शया, हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्
त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा' (वा. सं. ५. ८. ८)–इति ।
तत्र 'अयाशया, रजाशया, हराशया' –इति पदभेदान्मन्त्र-
भेदः । तत्र प्रथममन्त्रस्य तनूरित्यादि वाक्यशेषापेक्षा ऽस्ति ।
रममन्त्रः 'याते ऽग्ने'–इत्यमुं वाक्यादिमपेक्षते । [1] मध्ये-
मन्त्रश्चाद्यन्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः–किमपेक्षितार्थपरिपू-
णाय लौकिकः कियानपि पदसन्दर्भो ऽध्याहरणीयः? किं वा
यमाणं पदजातमनुषञ्जनीयम्? इति । वाक्यादेः प्रथमम-
त्रेणैव सम्बन्धात् वाक्यशेषस्य च [2] चरममन्त्रेणैव सम्बन्धात्
लौकिकाध्याहारः–इति पूर्वः पक्षः । वैदिकाकाङ्क्षायाः सति
म्भवे वैदिकशब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्यमन्त्रसम्बद्धानामपि
शानां बुद्धिस्थत्वेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्यासन्नत्वाच्च [7]
नुषङ्ग* एव कर्तव्यो नाध्याहारः–इति सिद्धान्तः । एवं च
ति प्रकृते ऽपि 'कल्पान्तरे धर्मान् स्मरति'–इति पदत्रयं

याते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।
याते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।
(वा. सं. ५. ८. ८.)

एवं वर्तते । अत्र तु स एव संक्षेपेण गृहीतः । क्वचित् 'ऽयःशयाः० ।
ाःशयाः० । हरिशयाः० ।' इति पाठो ऽपि दृश्यते । स तु प्रामादिकत्वात्
न्त्यः ।

* अयमनुषङ्गन्यायः शबरभाष्ये अनुषङ्गाधिकरणे (पू. मी. २.
४८) द्रष्टव्यः ।

१. H. reads इत्यनुवाक्यादिगतम- for इत्यमुं वाक्यादिम-: but all others
ept A. keep इत्यमुं and read वाक्यादिगतम- for वाक्यादिम-. २. A.
I. drop the second -म- and read मध्यमन्त्रस्त्वा- E. also with A.
I. substitute तु for च. ३. A. H. and I. omit च ४. D. omits एव.
All but B. and I. read -सम्बन्धानां for -सम्बद्धानां. ६. A reads बुद्धि
ेना- for बुद्धिस्थत्वेना-. ७. B. C. and F. omit च. ८. D. reads पूर्वे
प्रकृते. ९. B. C. E. and F. repeat अन्तरे.

पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम् । चतुर्मुखस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण दत्तं वेदं स्मृत्वा तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रमादिधर्मान् सङ्कलय्य स्मृतिग्रन्थरूपेण उपनिबध्नाति । तथा च पितामहवचनानि तत्र तत्र निबन्धकारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य स्मृतिशास्त्रकर्तृत्वं मनुना ऽप्युक्तम्—

'इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन्' ॥

(म. स्मृ. १. ५८)

इति । यथा चतुर्मुखः तथैव स्वायम्भुवो मनुः तस्मिन्नवान्तरकल्पे वेदोक्तधर्मान् ग्रथ्नाति । मनुग्रहणेन अत्रि-विष्णु-याज्ञवल्क्यादयः उपलक्ष्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्पं तेन तेन चतुर्मुखेन प्रत्यवान्तरकल्पं च तैस्तैर्मन्वादिभिः स्मृतिप्रणयनात् धर्मादेः प्रवाहनित्यत्वं सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्य आश्वमेधिके पर्वणि पठ्यते—

'युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो ऽप्यावर्त्तते पुनः ।
धर्मेष्वावर्त्तमानेषु लोको ऽप्यावर्त्तते पुनः' ॥

इति । युगभेदेन धर्मवैलक्षण्यमभिप्रेत्य 'धर्मान्'-इति बहुवचननिर्देशः ॥ २१ ॥

---

१. B. C. and F. read only पूर्वानुषञ्जनीयम् for पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम्. २. All repeat तस्मिन्, but we do not see the necessity of it. ३. A. reads विप्रकीर्णे for विप्रकीर्णान्. ४. D. and G. read संकल्प्य for संकलय्य. ५. D. E. G. H. and I. निबन्धनकारैः instead of निबन्धकारैः. ६. B. C. E. and G. मामेवाभ्यमादित for मामेव स्वयमादितः. ७. A. and I. after तथैव add च. ८. Except E. G. and H. repeat तस्मिन्. ९. A. reads मनुग्रहणेनात्र, omits अत्रि; and changes the places of -विष्णु- and -याज्ञवल्क्य-. १०. H. reads धर्मो ह्यावर्तते for धर्मो ऽप्यावर्त्तते. ११. धर्मे ह्यावर्तमाने तु for धर्मेष्वावर्त्तमानेषु. १२. We take our reading from E. while all others have -मभ्युपेत्य for -मभिप्रेत्य.

तदेवं[1] वैलक्षण्यं प्रतिजानीते—

*अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे[2]।
अन्ये कलियुगे[3] नृणां युगरूपानुसारतः॥ २२॥

इति। अत्र अन्यशब्दो न धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे। किन्तु प्रकारान्यत्वम्। अन्यथा धर्मप्रमाणचोदनानामपि[4] युगभेदेन भेदापत्तेः। नहि[5] इयं चोदना कृते ऽध्येतव्या इयं तु त्रेतायाम्—इत्यादिव्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति। प्रकारा[6]न्यथात्वे त्वस्ति दृष्टान्तः। एकस्याप्यग्निहोत्रस्य सायं प्रातः कालभेदेन अनुष्ठानप्रकारभेदश्रवणात्।

'ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि इति सायं परिषिञ्चति। सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः'।
(तै. ब्रा. २. ११)

* दृश्यते चायं श्लोको मनुस्मृतौ (अ. १. श्लो. ८५) महाभारते (शां. मो. २३१. २७; २६० अध्याये च ८) च। तत्र तु 'युगे' इत्यत्र 'ऽपरे' इति 'युगरूपानुसारतः' इत्यत्र 'युगह्रासानुसारतः' इति च पाठभेदो दृश्यते। अत्र मेधातिथिः। 'युक्तो ऽस्य कालभेदेन पदार्थस्वभावभेदस्योपसंहारः। धर्मशब्दो न यागादिवचन एव। किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते। अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति। यथा प्राक्दर्शितम्। यथा वसन्ते अन्यः पदार्थानां स्वभावः अन्यो ग्रीष्मे अन्य एव वर्षासु। एवं युगेष्वपि। अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन कार्यान्तरजनकत्वमपि। अपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात्। तदाहुः। युगह्रासानुरूपतः इति। ह्रासो न्यूनता।

१. D. reads तदेवं for तदेव. २. M. and J. read परे for युगे. ३. A. reads कलौ युगे instead of कलियुगे. ४. D. reads नोदना- for चोदना-. ५. E. in its correction has नहि इयं for नहि इयं; D. has नहि इत्थं for the same. ६. A. B. C. F. and I. read प्रकारान्यत्वे for प्रकारान्यथात्वे.

इति । तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिरूपेण आहारवर्जनम्[1]।

'तपोनानशनात् परम्' (म. ना. उ. २१. २)

—इति श्रुतेः । यद्यपि दानस्यापि तपस्त्वं श्रूयते । 'एतत् खलु वाव तप इत्याहुः यस्स्वं ददाति'[2] (तै. सं. ६. १. ६. ३)

इति । तथापि नात्र तद्विवक्षितम् । दानस्य पृथगुक्तत्वात् । ननु—व्यासेन तपो ऽन्यथा स्मर्यते—

'तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं सङ्गनिबर्हणम्'[3]।

इति । नायं दोषः । कृच्छ्रादेरपि स्वधर्मविशेषत्वात् । 'तप् सन्तापे' इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नस्य तपःशब्दस्य देहशोषणे वृत्तिर्मुख्या । अत एव स्कान्दे ऽभिहितम्—

'वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्र[4]-चान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं यत्तत् तप इत्युच्यते बुधैः' ॥

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

'को[5] ऽहं मोक्षः कथं केन[6] संसारं प्रतिपन्नवान् ।
इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः' ॥

इति । सो ऽन्य एव तपःशब्दः । 'तप् आलोचने'—इत्यस्माद्धातोस्तदुत्पत्तेः । तत्[7] तपो ऽत्र ज्ञानशब्देन सङ्गृहीतम् ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं (मुं उ. १. १. ५–६)–इत्यादिना 'तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः' (मुं. उ. १. १.५)—इत्यादिना चाथर्वणे प्रसिद्धे' इति व्याचख्यौ ।

१, A. and I. read अशन- for आहार-. २. A. B. C. E. F. H. and I. read यः स्वं ददाति; D. यस्स्वयं ददाति for यस्स्वं ददाति. ३. A. D. and I. read शौचं सङ्गरवर्जनम् for शौचं सङ्गनिबर्हणम्. ४. We take our reading from A. and I.; though all others read तथा for कृच्छ्र-; D. omits it altogether. ५. A. and I. read कोऽसौ for कोऽहं. ६. E. G. and H. substitute तेन for केन. ७. A. has तच instead of तत्.

'पर' शब्दः प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह । तर्हि—त्रेतादिषु तपो नाद्रियेत । कृते चे ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्रियेरन्—इति चेत् । न । इतरव्यावृत्तिरूपायाः परिसंख्यायाः अत्र अविवक्षितत्वात् । न खलु इदानीं कश्चिदनुष्ठानविधिः वक्तुमुपक्रान्तः येन विधिविशेषः परिसंख्या शङ्क्येत* । भविष्यति नु 'षट्कर्माभिरत' (प. स्मृ. १. ३८) इत्यादिना तदुपक्रमः । युगसामर्थ्यं केवलमत्र निरूप्यते । यथा वसन्ते पुष्पप्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्तापबाहुल्यं इत्यादि ऋतुसामर्थ्यं तथा कृतादिसामर्थ्येन तपआदिप्राचुर्यं विवक्षितम् । अत एव 'युगे युगे तु सामर्थ्यम्' (प. स्मृ. १. ६४) इति वक्ष्यति । सामर्थ्यज्ञानप्रयोजनं चाभिधास्यते—

'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः' ॥

(प. स्मृ. १. ३३)

इति । एतत्सामर्थ्यं बृहस्पतिरपि दर्शयति—

'तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितम् ।
द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः' ॥

इति ॥ २३ ॥

---

* यत्र विधित्वस्यैवाभावः तत्र तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः शङ्कैव नास्तीति भावः । अज्ञातज्ञापकं प्रवृत्त्यङ्गप्रमितिजनकं अभिधानामकपदार्थान्तरबोधकपदघटितं वा वाक्यं विधिः । त्रिविधोऽपि सोऽत्र न सम्भवतीति तात्पर्यम् ।

---

१. Except A. D. and I. all others omit च. २. G. reads -मुपाक्रान्तः for -मुपक्रान्तः. ३. D. and I. read विधिविशेषः शङ्क्येत for विधिविशेषः परिसंख्या शङ्क्येत. ४. A. omits तु. ५. H. reads तदुपक्रमे युगसामर्थ्यं instead of तदुपक्रमः । युगसामर्थ्यं. ६. E. omits विवक्षितम्. ७. From विवक्षितम् up to एतत्सामर्थ्यं the whole passage has been omitted by ... ८. A. reads स्थितम् for स्मृतम्. ९. G. substitutes वा for च.

धर्मान् विभज्य तत्प्रमाणानि विभजते—

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शाङ्ख-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः॥२४॥

इति । मानवादिग्रन्थोक्तधर्माणां प्रचुरप्रवृत्त्या ग्रन्थ-प्रामाण्यप्राचुर्यमर्थसिद्धम् ॥ २४ ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्* अधर्मप्रापकं स्थानविशेषं हेयतया विभजते—

त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥ २५ ।

इति । पतितः पुमान् प्राधान्येन यस्मिन् एकेन राज्ञा परिपालिते ग्रामसमूहात्मनि देशे निवसेत् स देशः सर्वो ऽपि कृते सामर्थ्यात् अधर्मापादकः । एवं ग्रामेऽपि योज्यम् । कुलत्यागो नाम पतितस्य कुले विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तिः कर्तृत्यागः सम्भाषणादिवर्जनम् ॥ २५ ॥

* केचन अधर्मो न वक्तव्य इत्याचक्षते । तेषां मते धर्मस्वरूपे उक्ते तदतिरिक्तोऽधर्म इति पारिशेष्येणैव तदभिधानं भवतीति ।

१. Our reading coincides with A. and I., while B. C. E. F. G. read विवक्ष्य, D. विवक्षन; and H. विविच्य for विभज्य. २. Here we take our reading from D., but A. and I. read तद्वत प्रमाणानि; and all others, तद्वत्प्रमाणानि for the simple तत्प्रमाणानि. ३. B. reads विवक्ष्यन्ते, C. and F. विवक्ष्यते, E. and G. विवक्ष्यति, A. and I. विभज्यन्ते; all for विभजते. ४. D. I. J K. and L. read शङ्ख-for शाङ्ख-; M. takes singulars of the plurals. ५. A. and I. read विभज्यते for विभजते. ६. Except A. D. and I. all others omit पुमान्. ७. A. and D. omit प्राधान्येन. ८. A. substitutes येन केन for एकेन. ९. E. H. and I. read परिपाल्यमाने instead of परिपालिते; D. परिपालितग्राम-. १०. D. reads -समाहारात्मनि instead of -समूहात्मनि.

त्याज्यदेशवत् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते[1]—

कृते सम्भाषणादेव[2] त्रेतायां स्पर्शनेन च।
द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति[3] कर्मणा॥ २६॥

इति। कृतादिष्विव कलौ पतितसम्भाषणादिना न स्वयं पतति। किन्तु वधादिना कर्मणा पतितो भवति॥ २६॥

महापुरुषतिरस्कारादौ तदीयशापपरिपाकहेतुं[4] कालं विभजते—

कृते तात्कालिकः[5] शापः त्रेतायां दशभिर्दिनैः।
द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण तु[6]॥ २७॥

इति॥ २७॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते—

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते।
द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ॥ २८॥

इति। यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरुमिव तमभिगम्य कृते दानं करोति। त्रेतायां तु[6] प्रतिग्रहीतार- -हूय तस्मै दीयते। त्रेतासु इति बहुवचनं कृत-द्वापरा-

---

. B. C. and F. read विभज्यन्ते for विभजते. २. M. reads the verse ollows:—कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायां चैव दर्शनात्। द्वापरे चान्नमादाय पतति कर्मणा॥. But it seems that none of the three commentators ard the reading. ३. C. D. and F. read पतितकर्मणा instead of ते कर्मणा. ४. All except A. read -परिपाकहेतुकालं for -परिपाकहेतुं कालं. Ve prefer this reading because it is reading of many, and secondly ems though there is no commentation on the verse still नन्दपण्डित ns to prefer this reading. A. I. J. K. and L. read तत्क्षणिकः for it, also is the reading of धरणीधर; and D. reads तत्कालतः for the e; while M. has तु तत्क्षणात् for तात्कालिकः. ६. A. and L. omit तु.

दिषु जातवैकृतवचनमिति प्रदर्शनार्थम् । द्वापरे स्वयमागत्य याचमानाय प्रतिग्रहीत्रे दीयते । कलौ न याञ्चामात्रेण दीयते । किन्तु सेवया । बृहस्पतिरपि अमुं विभागमाह-

'कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतास्वानीयते गृहे ।
द्वापरे च प्रार्थयतः कलावनुगमान्विते' ॥

इति ॥ २८ ॥

निमित्तकृतं तारतम्यं दर्शयति-

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु मध्यमम् ।
अधमं याचमानाय सेवादानं तु निष्फलम् ॥ २९ ॥

इति । उत्तमत्वाद्यवान्तरविशेषः पुराणसारे फलद्वारेणोपपादितः ।

'गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय याचितं तु तदर्द्धकम् ॥
अभिगम्य तु यद्दानं यद्वा दानमयाचितम् ।
विद्यते सागरस्यान्तः तस्यान्तो नैव विद्यते' ॥

इति ॥ २९ ॥

कलिधर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात् कलिसामर्थ्यं विशेषतः प्रपञ्चयति-

जितो धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं चैवानृतेन च ।
जिताश्चोरैश्च राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ ॥ ३० ॥

---

१. A. and I. omit दीयते. २. M. reads आहूतश्चैव मध्यमम् for आहूयैव तु मध्यमम्. ३. G. याच्यमानं स्यात् instead of याचमानाय. ४. H. [illegible] ५. M. reads धर्मो जितो ह्यधर्मेण instead of जितो धर्मो ह्यधर्मेण. C. and [illegible] जितो धर्मस्त्वधर्मेण for the same. ६. D. जितः सत्यो ऽनृतेन च for सत्यं चैवानृतेन च. ७. M. substitutes भृत्यैः for चोरैः. ८. A. substitutes तु for च. ९. M. replaces कलौ by जिताः.

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।
कुमार्यश्च प्रसूयन्ते अस्मिन्[१] कलियुगे सदा ॥ ३१ ॥

इति । अधर्मस्य जयो नाम पादत्रयोपेतत्वम् । एकेन पादेन वर्त्तमानत्वं धर्मस्य पराजयः । तदाह बृहस्पतिः—

'तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः' ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्मरूपत्वे ऽपि पृथगुपादानं धर्माधर्मावुदाहृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत्[२] यावत् कलिर्विवर्द्धते तावत्तावदधर्मो विवर्धत इति विवक्षया चोराद्युदाहरणबाहुल्यम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

'यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः[३] ॥
न प्रीतिर्वेदवादेषु पाषण्डेषु दयारसः[४] ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः[५]' ॥

(वि. पु. ६. १. ४५–४६)

इति ॥ ३०–३१ ॥

यदुक्तं 'तपः परं कृतयुगे' इत्यादि तत्र हेतुमाह—

---

१. A. B. C. E. F. G. H. I. and M. read तस्मिन् for अस्मिन्; while D. reads कस्मिन्. २. C. D. F. and G. have only one यावत् followed by only one तावत्; B. repeats यावत् but not तावत्. ३. C. and G. read द्विजोत्तमैः for विचक्षणैः, this appears to be a mistake of the writer who has mistaken अनुमेया in the second verse for that of the first verse, and consequently has passed over the second verse altogether. ४. D. reads सदा रतिः for दयारसः. ५. For द्विजोत्तमैः D. reads विचक्षणैः.

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः।
द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः॥ ३२॥[1]

इति। प्राणशब्दो वायुविशेषं वृत्तिपञ्चकोपेतं हृदयादि-स्थाननिवासिनमाचष्टे[2]। प्राणस्वरूपं च मैत्रेयशाखायां[3] विस्पष्टं श्रूयते—

'प्रजापतिर्वा एको ऽग्रे ऽतिष्ठत्[4] स नारमतैकः स आत्मानमभिध्यायन् बह्वीः प्रजा असृजत। ता अश्मेवाऽप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव सन्तिष्ठमानाः सो ऽपश्यत्। स नारमत सो ऽमन्यत एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानि इति। स वायुमिवात्मानं कृत्वा ऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नादात्मकं पञ्चधा ऽऽत्मानं प्रविभज्योच्यते। यः प्राणो ऽपानः समान उदानो व्यान इति। अथ योऽयमतिर्यगूर्ध्वमुत्क्रामयति एष वाव स प्राणः। अथ यो ऽयमवाञ्चं संक्रामति एष वाव सो ऽपानो ऽथ यो ऽयं स्थविष्ठमन्नधातुमपाने स्थापयति अणिष्ठं चाङ्गे समं नयति एष वाव समानो ऽथ यो ऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरति एष वाव स उदानो ऽथ येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः'।

(मै. उ. २, ६)

इति। अश्मेव पाषाणवदित्यर्थः। वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रिय

---

१. M. places this verse before the two previous verses ३० and ३१ of t[he] original that is before: क्षितोऽधर्मो, &c., reading—कृते चास्थिगताः, मांस[...] स्थिताः, रुधिरं यावत् and कलावन्नादिषु. २. H. reads -निवासं for -निवासि[नं] ३. All except A. and D. read मैत्र- for मैत्रेय.— ४. B. C. E. and F. [...] ऽतिसत्, G. ऽग्रेऽतिसत्, H. ऽग्रे निवसत् and D. ऽग्रे ऽतिष्ठत्; all for [...] ऽतिष्ठत्.

ण्यपि प्राणाधीन[1]व्यापारत्वात्[2] प्राणशब्देन व्यवह्रियन्ते। अत एव छन्दोगा आमनन्ति—

'न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न
मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते'।

(छां. उ. ५. १. १५)

इति।

तस्मात् इन्द्रिय-वायुसमुदायरूपं लिङ्गशरीरं लोकान्तरगमनागमनक्षमं[3] प्राणशब्देन विवक्षितम्। तच्च अस्थिमांसादिमये स्थूलशरीरे कर्मरज्जुभिर्निबध्यते[4]। तच्च[5] बन्धनं तत्तद्युगसामर्थ्यादस्थ्यादिषु[6] व्यवतिष्ठते। तथा च कृच्छ्र-चान्द्रायणाद्यर्थं[7] आहारपरित्यागात् मांसाद्यपक्षये[8]ऽप्यस्थ्नां सहसाऽनुपक्षयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृतयुगे तपः सुकरम्। त्रेतादिषु मांसाद्यपक्षयेण[9] प्राणानां व्याकुलत्वात् तपो दुष्करम्। यद्यपि प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपयोगविशेषो[10] दुर्भणः[11]। तथापि तपसोऽसम्भवं वक्तुं तद्वर्णनम्। अत एव कूर्मपुराणे युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्—

---

१. D. reads प्राधान्य- for प्राणाधीन-. २. H. reads व्यापारवत्त्वात् instead f व्यापारत्वात्. ३. A. and I. read -गमनक्षमं instead of -गमनागमनक्षमं. . B. C. F. and I. -विबध्यते, and E. G. H. simply -बध्यते for -निबध्यते. . G. and H. read तत्र for तच्च, as also B. C. and F. ६. B C. and F. ead merely -युगसामर्थ्यादिषु instead of -युगसामर्थ्यादस्थ्यादिषु. ७. A. nd I. read -चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार- for -चान्द्रायणाद्यर्थं आहार-. ८. A. nd I. read मांसाद्युपक्षये for मांसाद्यपक्षये; D. reads for the same मांसापेक्षया. ९. A. and H. read -द्युपक्षयेण instead of -द्यपक्षयेण. १०. B. . and F. read ज्ञानादिरूपयोगाविशेषो; and E. G. H. ज्ञानाद्युपयोगाविशेषो r ज्ञानादिषूपयोगविशेषो. ११. I. reads दुर्लभः for दुर्भणः.

'अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम्' ॥
(म. भा. शां. रा. ७९. १८)

इति ॥ ३२ ॥

इदानीं युगसामर्थ्यवर्णनस्य प्रयोजनमाह—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥ ३३ ॥

इति । युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्रा इति यावत् । तदुक्तमारण्यपर्वणि—

'भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
कालं तमनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥
कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।
बल-वर्ष्म-प्रभावादि प्रभवन्त्युद्भवन्ति च' ॥

इति ॥ ३३ ॥

ननु—एवं कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात् कृत्स्नधर्माधर्म-व्यवस्थापकं शास्त्रं विप्लवेत । तथा हि—

'जितो धर्मो ह्यधर्मेण' (प. स्मृ. १. ३०)

---

१. A. reads तपो घृणा instead of दमो घृणा. २. B. C. and F. read तत्र हि ते, and E. G. H. तत्र हि ये; both for तत्र च ये. ३. A. reads यदुक्तं for तदुक्तं. ४. A. and I. read -गाश्चैव instead of -गाः शैलाः, and कालं समनुवर्त्तन्ते for कालं तमनुवर्त्तन्ते; H. for the same कालान्तमनुवर्त्तन्ते. ५. A. and I. read तथा for यथा. ६. For the first कालं D. reads काले. ७. A. and I. read नरपुङ्गवाः instead of नरपुङ्गव. ८. A. and I. read बल-वर्ण- for बल-वर्ष्म-. ९. A. D. and I. read -प्रभावा हि instead of -प्रभावादि. १०. Except B. all others read कृत्स्नं धर्माधर्म- for कृत्स्नधर्माधर्म-. ११. All except H. read -व्यवस्थापकशास्त्रं for -व्यवस्थापकं शास्त्रं. १२. B. C. and F. omit हि.

इति यदुक्तं तत्र 'धर्मं चर' (तै. उ. ११. १.) इति श्रूयमाणो विधिः पीडयेत ।

'नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत्' ॥

इति राजधर्मेषूक्तम् । तच्च अनृतस्यानिन्द्यत्वे बाधयेत ।

'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति' ॥

(म. स्मृ. ८. १२८)

इति वचनं चोरस्यानिन्द्यत्वे बाध्येत ।

'स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः' ।

(या. स्मृ. १. ७७.)

इति याज्ञवल्क्योक्तिः—

'भर्तारं लङ्घयेद् या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते' ॥

(म. स्मृ. ८. ३७१.)

इति मनूक्तिः—

'परित्याज्या त्वया भार्या भर्तुर्वचनलङ्घिनी ।
तत्र दोषो न चास्तीति त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥

१. All except A. and I. read चरेत् for चर. २. D. reads simply इति omitting the following :—राजधर्मेषूक्तम्. ३. D. बाध्यते for बाध्येत. ४. D. reads प्रति in the place of चैव. ५. D. adds राजधर्मेषूक्तं after and before वचनं, and again बाध्यते for बाध्येत. ६. D. याज्ञवल्क्योक्तेः याज्ञवल्क्योक्तिः. ७. B. C. and F. add अपि after मनूक्तिः; D. reads क्तिः. ८. B. reads तु वा; D. च वा for त्वया. ९. Except A. D. and all others read वेत्सि for वेत्थ.

सर्वलक्षणयुक्तापि या तु भर्तुर्व्यतिक्रमम् ।
करोति सा परित्याज्येत्येष धर्मः सनातनः'[1] ॥

इति ब्रह्मपुराणे मन्वर्षीणामुक्तिः । तदिदमुक्तित्रयं[2] स्त्री-
जितस्य[3] अनिन्दायां बाधितं स्यात् । अच्छिद्रकाण्डे अग्निहोत्र-
प्रायश्चित्तं बहुधा श्रुतम् । आश्वमेधिके पर्वणि[4] चैवाम्नायक्रम ।

'होतव्यं विधिवद्राजन् ऊर्ध्वामिच्छति[5] यो गतिम् ।
आजन्मसत्रमेतत्[6] स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर ॥ (८८)
न त्याज्यं क्षणमप्येतद् गृहीतव्यं द्विजातिभिः ।(८९)
यच्चैतन्[7]यं पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ॥
तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयम्भुवा ॥ (९६)
नावबुध्यन्ति ये चैवं[8] नरास्तु तमसा ऽऽवृताः ।
ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम्' ॥ (९९)
(वृ. गौ. स्मृ. १८)

इति । तदेतत्[9] श्रुति-स्मृतिद्वयमग्निहोत्रावमादस्याविन्दायां[10]
बाधेन ।

' गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ।
गुरोश्च सेवाऽकरणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥

---

१. D. reads परित्याज्या ह्येष for परित्याज्येत्येष. २ D. reads only तदि- दमुक्तं omitting त्रयं. ३. We read with H.; all others read स्त्रीविजयस्य for स्त्रीजितस्य. ४. A. B. and E. read आश्वमेधिकपर्वणि instead of आश्वमेधिके पर्वणि. ५, A. and I. read -मिच्छन्ति ये for -मिच्छति यो. ६. Except A. and D. all read आत्मकं सत्रमेतत् for आजन्मसत्रमेतत् D.आत्मजं सत्र-. ७. For यच्चैतन्यं B. C. and F. यज्ञेतव्यं. E. यज्ञोतव्यं and G. H. यच्चेतव्यं. ८. B, C. and F. चैमं for चैवं ; A. D. G. I चैतत् for the same; and E. चैतं. ९. A. omits तदेतत्. १०. H. and I read simply स्यातिह्य-.

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्बाधस्य* च दर्शनम् ।
विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम्' ॥

इति स्कन्दपुराणवचनम् । एतच्च गुरुपूजाप्रणाशस्य अनिन्दायां बाध्येत ।

'प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम्' ॥
(य. स्मृ. २२)

इति यमवचनम् ।

'पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता' ॥
(वि. स्मृ. २४. ४१.)

इति वचनम् । एतदुभयं कुमारीप्रसवस्यानिन्दायां बाध्येत । ततः कथमनिन्दा? इत्यत आह—

युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ।
पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

इति । शेषं अवशिष्टं तत्तद्युगसामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विशेषेण भाषितम् । तथा चारण्यपर्वणि पठ्यते—

'कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे' ॥ (११)

*बाधः परिभवः । क्वचित् 'तद्वधस्य' इत्यपि पाठः ।

१. A. and I. स्कान्दपुराण- for स्कन्दपुराण-. २. A. and D. substitute भूषा- for -पूजा-. ३. All except A. and I. read प्राप्ते द्वादशमे instead प्राप्ते तु द्वादशे. ४. A. D. and H. read तस्य for तस्याः. ५. All except read तदुभयं ; while B. तदेव. ६. D. reads धर्माः सनातनाः instead धर्मः सनातनः

न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ (२१)
कृते युगे चतुष्पादः श्वेतवर्णः स चाच्युतः ।
एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ (२२)
पादेन ह्रसते ऽधर्मो रक्ततां याति चाच्युतः । (२३)
सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ।
ततो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः॥ (२४
स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगे ऽभवन् । (२६
विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्द्धा वेद एव च । (२७)
सत्यस्यं इह विभ्रंशः सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवो ऽभवन् ॥(३०)
कामाश्चोपद्रवाश्चैव तथा दैवतकारिताः । (३१)
कामकामा ह्यर्थकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ।
एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ॥ (३२)
पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः । (३३)
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्म-यज्ञक्रियास्तथा ।
ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा' ॥(३४)

(म. भा. व. १४९. ११-३४)

---

१. A. and I. substitute जीर्यन्ते for क्षीयन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read चातुर्वर्ण्यश्च शाश्वतः; whose correct form appears to be चातुर्वर्ण्यं च शाश्वतम्, to be found in A. I. When we read in the next but one line, we think we are justified in adopting the reading in the text. ३. A. omits the whole line. ४. A. reads सत्ये नाऽस्त्येव विभ्रंशो, and E. G. H. सत्यस्य त्विह विभ्रंशो; for सत्यस्य इह विभ्रंशः. ५. B. and H. read कामश्चोपद्रवाश्चैव instead of कामाश्चोपद्रवाश्चैव. ६. B. C. E. F. G. and H. धर्मो यज्ञ- for धर्म-यज्ञ-. ७ A. reads आधयो for ईतयो.

इति। तत्रैव—

'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ॥ (१७)
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः। (१८)
स्वभावात् क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः ॥ (५६)
भवितारो नराः सर्वे सम्प्राप्ते युगसङ्क्षये'। (५७)
(म. भा. व. १९०. १७–५७)

इत्यादि। ब्रह्मपुराणेऽपि—

'दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः* ।
गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ॥
नराऽश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः'।

इति। क्रतुरपि—

'देवराच्च† सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते।
न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः' ॥

---

* एतद्वचनमारभ्य 'निर्वर्तितानि कर्माणि' (पृ. १३७ पं. १०) इत्यन्तानि वाक्यानि बहुभिर्निबन्धकारैः कलिवर्ज्यप्रकरणत्वेन तत्र तत्र सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते। कुत्रचित् पञ्चैव कर्माणि वर्ज्यान्युक्तानि कुत्रापि बहूनीति भेदः। तानि च सुखावबोधार्थं सङ्क्षेपेण व्याख्यास्या-[illegible]। कमण्डलोर्धारणमुक्तं व्यासेन स्नातकव्रतेषु—

'यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम्'।

इति। एतादृशः मृण्मयो वा कमण्डलुः।

† देवरात् सुतोत्पत्तिस्तु—

---

१. -मविशङ्किताः is that of H. for -मभिशङ्किनः ; these three lines [beg]inning with ब्राह्मणा- are omitted by A. २. A. and G. read [दीर्घ]कालब्रह्मचर्यं for दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं. ३. Except E. and H. all others [rea]d वर्ज्या for वर्ज्यं. ४. B. G. E. F. and H. reverse the order of [...a]nd च.

इति। वायुपुराणे ऽपि—

'ऊढायाः पुनरुद्वाहं* ज्येष्ठांशं गोवधं तथा।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्' ॥

इति। तथा अन्ये ऽपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः सन्ति। यथा—

'विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम्।
†बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः।
आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे न हिंसनम् ॥

'अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्' ॥

इत्यादिवचनैरुक्ता व्यासादिभिराचरिता चेति ज्ञेयम्।

* ऊढाया अपि कन्यायाः पत्यौ मृते सति पुनरुद्वाह उक्तः। यथा—

'पुरा पुरुषसंयोगात् मृते देयेति केचन'।

इति।

† हेमाद्रौ 'बालायाः क्षतयोन्यास्तु' इति पठ्यते। अयमेव पाठो युक्त इति प्रतीमः। 'बालिका-ऽक्षतयोन्योः' इति द्विवचनान्तत्वात् द्वन्द्वे कृते बालिकाशब्दस्य नको ऽप्यर्थविशेषः सम्पद्यते अनेन क्षतयोन्या अपि पूर्वस्मिन् युगे विवाहो विहित आसीदिति गम्यते। अन्यथा निषेधस्य वैयर्थ्यापातात्।

---

१. Except D. all others merely पुराणेऽपि for वायुपुराणेऽपि. २. B. reads ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा and H. ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा. ३. D. कमण्डलुः for कमण्डलुम्. ४. G. reads धर्मज्ञै instead of धर्मज्ञ-. ५. A. and I. omit यथा. ६. All except A. substitute सङ्गतिः for संस्कृतिः.

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः[१] शोधितस्यापि* सङ्ग्रहः ।
सत्र[२]दीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
महाप्रस्थानगमनं† गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे ।
सौत्रामण्यामपि‡ सुराग्रहणस्य च[३] संग्रहः ।
अग्निहोत्रहवण्याश्च[४]§ लेहो लीढापरिग्रहः[५] ।
वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥
वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा¶ ।
प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ।
वरातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया[६] ॥

---

* शोधितस्य कृतप्रायश्चित्तस्य ।

† एतच्च मनुनोक्तम् । यथा—

'अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः । आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः' ॥

‡ अत्र सुराग्रहस्यैव निषेधात् 'पयोग्रहा वा स्युः' इत्यापस्तम्बोक्तेः सुराग्रहस्य वैकल्पिकत्वात् पयोग्रहैः सौत्रामण्यनुष्ठाने न दोष इति सुधीभिरूह्यम् ।

§ अग्निहोत्रहवनी यज्ञपात्रविशेषः । तत्र स्थितस्य हविषो लेह उक्तः ।

¶ वृत्तं यायावर-गृहस्थाद्याचारः । स्वाध्यायो वेदः तदध्ययनं वा । अघं आशौचम् ।

---

१. A. D. E. G. H. and I. read निर्वाणं and B. C. F. निर्यातुः both for नौयातुः. २. D. substitutes यज्ञी- for सत्र. ३. D. E. and G. substitute न for च. ४. G. and I. -हवन्याः for -हवण्याः. ५. B. C. D. E. and F. read लीढ-परिग्रहः for लीढापरिग्रहः ; A. reads लीढो लेह्यापरिग्रहः for लेहो लीढा परिग्रहः. ६. B. C. and F. read पशूपाकरणी क्रिया for पशूपाकरणक्रिया.

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
सवर्णान्याङ्गनादुष्टौ संसर्गः शोधितैरपि ॥
अयोनौ सङ्ग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः ।
*अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥
शामित्रं[†] चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
षड्भक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः[‡] ॥
शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्द्धसीरिणाम् ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ॥
शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिरीरिता ।
आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा ॥
प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजाऽरणिपरिग्रहः ।
ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ॥

---

* अत्रेदमधिकं हेमाद्रौ—
'परोद्देशात्मसन्त्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।
प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः' ॥ इति ।

† शमिता यज्ञीयपशुहिंसकः तस्य कर्म शामित्रम् ।

‡ षड्दिनपर्यंतमलब्धाहारेण सप्तमे दिने हीनकर्मणोऽपि ग्राह्यम् । यथा—
'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः' । इति ।

---

१. A. B. C. D. E. and F. read सवर्णानां तथा दुष्टेः for सवर्णान्याङ्गनादुष्टौ. २. B. C. D. and F. read सयोनौ for अयोनौ. ३. Except E, G. H. and I. all others read षड्भुक्ता for षड्भक्ता. ४. D. reads ग्रहणम् for हरणम्.

बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसङ्ग्रहो विधिचोदितः ।
यतेस्तु[1] सर्ववर्णेषु[2] भिक्षाचर्या विधानतः ॥
नवोदके दशाहं* च दक्षिणा गुरुचोदिता ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ॥
भृग्वग्निपतनैश्चैव[3] वृद्धादिमरणं तथा ।
गोतृप्तिमात्रे[4] पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥
पिता-पुत्रविरोधेषु† साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
यत्र[5] सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्ववेतत्परैः[6] ॥
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि‡ कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् '§।

---

* 'दशाहेनैव शुद्ध्येत भूमिष्ठं च नवोदकं' इत्युक्तो दशाहो ऽत्रानुसन्धेयः ।

† पिता-पुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः' इत्यादिनोक्तः ।

‡ एतानि कर्माणि निवर्तितानि । तथापि देवलेन 'यावद्वर्णविभागो-ऽयं यावद्वेदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे' ॥ इत्यादिना व्यवस्थोक्ता ।

§ इमान्युपरितनानि वचनानि कुत्रत्यानीति सम्यङ् न ज्ञायते। हेमाद्रौ देवीपुराणान्तर्गतानीति मदनपारिजाते सारसङ्ग्रहस्थानीति क्वचित् स्मृतिवचनानीति चोक्तम् । मूलं तु न कुत्रापि दृश्यते ।

---

१. D. substitutes एतेषु for यतेस्तु. २. A. and I. reads -वर्णेभ्यः for -वर्णेषु. ३. A. and I. read -पतनाद्यैश्च, G. -तपनैश्चैव for -पतनैश्चैव. ४. All except D. read गोतृप्तिशिष्टे, and D. गोतृप्तिसृष्टे ; for गोतृप्तिमात्रे. ५. A. reads यतेः सायंगृहस्थत्वं, and all others except H. and G. यत्र सायंगृहत्वं for यत्र सायंगृहत्वं च. We read with H. and G. ६. D. substitutes तत्त्वदर्शिनः- for तत्त्वतत्परैः.

इति । तदुक्तमापस्तम्बेनापि— 'धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च' (आ. ध. सू. १. २) इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथा मुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यं विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भाषितम्। तथा विहितातिक्रम-निषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन[1] पराशरेणोक्तम् । पठ्यन्ते हि वृद्धपराशरस्य वचनानि—

'जरायुजाऽण्डजाश्चैव[2] जीवाः संस्वेदजाश्च ये[3] ।
अवध्याः सर्व एवैते[4] बुधैः समनुवर्णितम् ॥
निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनस्थिशतमेकं तु[5] यदि प्राणैर्वियोजयेत् ॥
उपोष्यैकाहमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडश[6] ।
त्रिःस्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
अस्थिमद्वधे तु[7] द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनेन विधिना वाऽपि स्थावरेषु न संशयः ॥
कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधाद्विमुच्यते[8] ।
चतुर्गुणं कर्मकृते द्विगुणं वाक्यदूषिते[9] ॥
कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम्' ।

इति । चकारो याज्ञवल्क्य-मन्वादिसमुच्चयार्थः । प्रसिद्धा हि तदीयग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशरग्रहणं तु

---

१. D. reads चिरन्तरेण for चिरन्तनेन. २. B. C. D. and F. read जरायुजोऽण्डजश्चैव, and G. जरायुजोऽण्डजाश्चैव for जरायुजाऽण्डजाश्चैव. ३. D. continues जीवो यः स्वेदजश्च यः instead of जीवाः संस्वेदजाश्च ये. ४. B. C. E. F. and G. read सर्वथैवैते for सर्व एवैते. ५. A. reads अनस्थिमल्पमेकं तु for अनस्थिशतमेकं तु. ६. Except A. and I. all others read द्वादश instead of षोडश. ७. E. reads अस्थिमद्वधेषु, and H. अस्थिवद्वधेषु; for अस्थिमद्वधे तु. ८. All except A. and E. read न मुच्यते, E. तमुच्यते; for विमुच्यते. ९. A. D. H. and I. read वाक्यप्रदूषिते for वाक्यदूषिते.

कलियुगाभिप्रायम्। सर्वेष्वपि कल्पेषु पराशरस्मृतेः कलि[1]युगधर्मपक्षपातित्वात्। प्रायश्चित्तेष्वपि कलिविषयेषु पराशरः प्राधान्येनादरणीयः[2]। अतः पराशर-मन्वादिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्पापपरिहाराय विद्वत्परिषदा विधीयते। एतदुक्तं भवति। नानामुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य च[3] प्रपञ्चितत्वात् तदुभयं पर्यालोच्य निन्दाऽनिन्दयोः[4] व्यवस्था[5] कल्पनीया। यः पुरुषो युगसामर्थ्यमनुसृत्य विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धवर्जनं प्रमादकृतपापस्य[6] प्रायश्चित्तं च कर्तुं शक्तो ऽपि न कुर्यात् तद्विषयाणि—

'भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता'।
(वि. स्मृ २४. ४१)

इत्यादि निन्दावचनानि। अशक्तविषयं 'तेषां निन्दा न कर्तव्या' इत्यादि वचनम्। अत एव शैवागमे पठ्यते—

'अत्यन्तरोगयुक्ताऽङ्ग[7]-राज-चोरभयादिषु।
गुर्वग्नि-देवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक्' ॥

इति। तस्मात् न कोऽपि धर्मशास्त्रस्य[8] विप्लवः इति॥३४॥

ननु—उक्तप्रकारेण युगसामर्थ्यस्याशेषस्यानेकग्रन्थपरिचयमन्तरेण दुर्बोधत्वात् कथं मन्दप्रज्ञानामल्पायुषां युगसामर्थ्यानुसारिणश्चातुर्वर्ण्यसमाचारस्य निर्णयः? इत्यत आह—

---

१. Between कलि- and विषयेषु, A. and I. insert -युग-. २. D. substitutes -नानुसरणीयः for -नादरणीयः. ३. Except B. C. and F. all others omit च. ४. G. E. and H. read निन्द्यानिन्द्ययोः for निन्दानिन्दयोः. ५. D. reads व्यवस्थाः कल्पनीयाः for the singulars. ६. All except A. and I.-कृतपापप्रायश्चित्तं for -कृतपापस्य प्रायश्चित्तं. ७. A. and I. read -युक्तेऽङ्गे-, D. -युक्ताङ्गे and H. -युक्ताङ्गो; for -युक्ताङ्ग-. ८. All except H. read धर्माधर्मशास्त्रस्य instead of simply धर्मशास्त्रस्य.

अहमद्यैव तत्[1] सर्वमनुस्मृत्य ब्रवीमि वः[2] ।
चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृण्वन्तु ऋषिपुङ्गवाः[3] ॥३५॥

इति । अनुस्मृतस्य[4] सर्वस्य सङ्क्षेपेणाभिधानात् मन्दानामप्येतत् सुग्रहम् । 'अद्यैव'–इति कालविलम्बनिषेधात् अल्पायुषामप्यत्र ग्रन्थे निर्णयः सुलभः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । तस्य समाचारो धर्मः । आचारशब्दः शीलापरपर्यायं[5] लौकिकं वृत्तमाचष्टे । समीचीनः शिष्टाभिमत आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्त्तते सोऽयं यजन-याजनादिकर्मलक्षणो धर्मः समाचारः । अत एव आचार-धर्मयोर्हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति । 'आचारो धर्मपालकः' (प. स्मृ. १. ३७) इति । श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति—

'यथाकारी यथाऽऽचारी तथा भवति'।
(बृ. उ. ४.४.५)

इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेद आम्नायते—
'अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्
(तै. उ. १.११.३)

–इति । यद्यपि—

'शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः' ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमेव उदितं[6] तथापि युगसामर्थ्यप्रपञ्चेन व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मार्यते[7] । अथ वा पूर्वोक्तं युग

1. M. substitutes तद्धर्मं for तत् सर्वं. 2. D. substitutes च for वः
3 Except D. E. G. H. and J. all others मुनिपुङ्गवाः for ऋषिपुङ्गवाः
4. A. and I. read अनुस्मृत्य for अनुस्मृतस्य. 5. A. and I. read simply शीलपर्यायः for शीलापरपर्यायं. 6. A. D. and I. read विहितं to उदितं. 7. A. reads स्मर्यते for स्मार्यते.

सामर्थ्यश्रवणविषयम् । इदं तु धर्मश्रवणविषयम् । इत्यपु-
नरुक्तिः ॥३५॥

वक्ष्यमाणधर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुतां कैमुतिकन्यायेन
अभिधातुं ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञाने प्रशंसति—

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥३६॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थजातं 'पराशरमतं' । तच्च
ाठमात्रेण पुण्यप्रदम् । पुण्यं च द्विविधम् । इष्टप्रापकमनिष्ट-
नेवर्त्तकं च । तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन' शब्दाभ्यां विवक्ष्य-
ं । तदेवं ग्रन्थजातं 'चिन्तितं' अर्थतो विचारितं सत्
ूर्ववत् पुण्यप्रदं भवति । अर्थविचारस्य प्रयोजनं द्वेधा ।
स्वानुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं 'ब्राह्मण' इत्यादिपदद्व-
येनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मण्यनिमित्तं स्वधर्मानुष्ठानमिति
ावत् । 'धर्मसंस्थापनं' परेषां धर्मोपदेशेनानुष्ठापनम् । यदा
ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञानयोरपीदृशो महिमा तदा किमु वक्तव्यम-
नुष्ठानं पुरुषार्थहेतुः—इति । युक्तं चैतत् । पराशरस्य

---

१. A. reads श्रवणं धर्मविषयम् for धर्मश्रवणाविषयम्. २. A. D. and I. read ज्ञातस्य for -ज्ञानस्य ; and B. C. F. read अनुष्ठानस्य; for the same. ३. B. and F. read -उच्यते ; D. विभज्यते ; and C. E. G. H. विबुध्यते for विवक्ष्यते. ४. Except H. all others read तदेव मन्थ- for तदेवं मन्थ-. ५. D. E. G. and H. read तत् instead of सत्. ६. B. C. and F. read merely अनुष्ठानं for स्वानुष्ठानं. ७. A. reads ब्राह्मणार्थो instead of ब्राह्मणस्यार्थो. ८. C. and D. read अनुष्ठानम् for अनुष्ठापनम्. ९. A. and D. substitute यथा for यदा.

पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण सर्वशास्त्रहृदयाभिज्ञत्वम्[1]। तथा च विष्णुपुराणम्—

'वैरे महति मद्वाक्यात्[2] गुरोरप्याश्रिता[3] क्षमा ।
त्वया तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति[4] ॥
सन्ततेर्न ममोच्छेदः[5] क्रुद्धेनाऽपि[6] यतः कृतः ।
त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यमहं[7] वरम् ॥
पुराणसंहिताकर्त्ता भवान् वत्स भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्त्वमला[8] मतिः ।
मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥
ततश्च[9] प्राह भगवान् वसिष्ठो[10]ऽस्मत्पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्भविष्यति' ॥

(वि. पु. १. १. २८–३१)

इति ॥ ३६ ॥

इत्याचारकाण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः ॥

॥ ग्रन्थानुक्रमणिका च समाप्ता ॥

---

१. Except A. and D. all others read -अभिज्ञत्वात् for -अभिज्ञत्वम्. २. B. reads तद्वाक्यात्, E. G. H. तद्वाक्ये, and D. यद्वाक्यात : all for मद्वाक्यात्. ३. Except A. and D. all others read गुरोरस्याश्रिता for गुरोरप्याश्रिता. ४. After वेत्स्यति A. adds इति outside the verse. ५. E. G. H. and I. read समुच्छेदः for ममोच्छेदः. ६. B. C. F. H. and I. read क्रोधेनाऽपि for क्रुद्धेनापि. ७. B. C. F. and G. read ददाम्यन्यं महद्वरम्; while D. and H. ददाम्यन्यन्महद्वरम्; both ददाम्यन्यमहं वरम्. ८. H. reads कर्माणि स्वमला मतिः for कर्मण्यस्त्वमला मतिः. ९. A. and I. omit the verse; but we think it is necessarily required here. For, in the preceding lines, the commentator says पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण. Then there must appear two gifts. Of these one only is described in the preceding eight line Then there should be one वर as appearing in the introduced verse १०. B. C. and F. read वशिष्ठो मत्पितामहः for वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः.

अथाचारो निरूप्यते। यत् पृष्टम्—

'चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद'।

(प. स्मृ. १.१७)

इति तत्रोत्तरमाह—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः।
आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः॥ ३७॥

इति। आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैहिकामुष्मिकयोर्हेतुत्वम्। आचारलक्षणं च आनुशासनिके पर्वण्यभिहितम्—

'आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम्।
आचारात् कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च॥
दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत्।
त्रसन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च॥
तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम्॥
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः।
साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्'॥

(म. भा. आ. १०४. ६-९)

---

१. Except A. C. and F. all others read -हेतूत्तरम् for -हेतुत्वम्. २. A. D. E. and G. substitute च for हि. ३. E. and G. अशनन्ति, D. त्रस्यन्ति; or त्रसन्ति; and in the text of Mahâbhârât यस्मात् त्रसन्ति. ४ D. reads हरस्य for हन्त्य. ५. In the text of Mahâbhârât -चारिच-.

इति । हारीतोऽपि स्मरति—

'साधवः क्षीणदोषाः स्युः[1] सच्छब्दः[2] साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तु स[3] सदाचार उच्यते' ॥

इति । मनुरप्याह[4]—

'यस्मिन्[5] देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते' ॥

(म. स्मृ. २. १८)

इति । सन्तः शिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान् बौधायनः[6]—

'शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः अलोलुपाः दम्भ-दर्प-लोभ मोह-क्रोधविवर्जिताः'—

(बौ. स्मृ. १. १. ५)

इति । आरण्यपर्वणि—

'अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः ।
ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥
त्रैविद्यवृद्धाः[7] शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः[8] ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्ति ते[9]' ॥

(म. भा. व. २०७. ७८-७९)

---

१. All but A, and I. substitute तु for स्युः. २. B. C. F. and [illegible] सच्छब्दाः साधुवाचकाः instead of the singulars. ३. In A. स follow[s] सदाचारः instead of preceding it. ४. Except A. and H. all othe[rs] omit मनुरप्याह, together with the following śloka. ५. I. and in th[e] text of manu तस्मिन् for यस्मिन्. ६. A. and I read बोधायनः for बौधायन[ः]. ७. D. reads -विद्याः for -वृद्धाः. ८. In the text of Mahâbhârât मनस्विन[ः] for यशस्विनः. ९ In the text of Mahâbhârât भवन्त्युत for भवन्ति ते.

इति । अत्र सर्वत्र–शिष्टानामभिमतो दया-दाक्षिण्य-विनयाद्यन्वितो वृत्तविशेष आचारः–इत्युक्तं भवति । स सदाचारः श्रौतं स्मार्तं च धर्मं पालयति । सति सदाचारे धर्मविघातिनां नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात् । असति त्वाचारे विरोधिसद्भावात् धर्म एव न प्रवर्त्तेत । कथञ्चित् प्रवृत्तो ऽपि परावर्त्तेत । सो ऽयं धर्मपालक आचारश्चतुर्णां वर्णानां साधारणः । ननु–'किञ्चित् साधारणं वद'–इति धर्मः पृष्टः प्रत्युत्तरं त्वाचारविषयं इति न सङ्गच्छते–इति चेत् । न । निमित्त-नैमित्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३७ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यासाधारणं धर्मं दर्शयति—

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।
हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन-याजना-ऽध्ययना-ऽध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः षट्कर्माणि । तदाह मनुः—

'अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

---

१. A. omits सर्वत्र ; while E. and H. read सर्वशिष्टानां for simply शिष्टानां. २. A. reads आचारः for सदाचारः; D. G. and H. omit सः and read सदाचारः merely. E. altogether omits the whole sentence. ३. Except A. and J. all others omit the expression श्रौतं स्मार्तं च ; but H. in its margin has श्रौतस्मार्तं. ४. With the exception of E. all omit सति सदाचारे. This expression is not found in any of the MSS., but I think that the sentence without this expression gives no consistent complete idea. ५. D. विरोधसद्भावात् for विरोधिसद्भावात्. ६. A. and I. प्रवर्तते for प्रवर्त्तेत, ७. Again परावर्तते for परावर्त्तेत ८. All except A. read चतुर्वर्णानां instead of चतुर्णां वर्णानां. ९. Except A. and D. all others read असाधारणधर्मं instead of असाधारणं धर्मं.

दान प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः' ॥

(म. स्मृ १०. ७५)

इति । तत्र अध्यापनं कूर्मपुराणे प्रपञ्चितम्—

'एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।
वेदमध्यापयेद् धर्मं[1] पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।
हरते[2] दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥
आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः कनिष्ठो[3] धार्मिकः शुचिः ।
आप्तः[4] शक्तोऽर्थदः साधुर्[5]ध्याप्या दश धर्मतः ॥
कृतज्ञश्च[6] तथाऽद्रोही मेधावी शुभकृत्तरः[7] ।
आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्या द्विजोत्तमैः[8]' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ३७–४०)

इति । विष्णुरप्याह—

'नापरीक्षितं[9] याजयेत्[10] नाध्यापयेत् नोपनयेत्' ।

(वि. स्मृ. २९. ४–६)

इति । वसिष्ठश्च[11]—

१. A. and E. read -धर्मपुराणा- for -धर्मं पुराणा-. २. A. substitutes प्रसं for हरते. ३. A. and in the text of Kûrma Purâna ज्ञानदां for कनिष्ठो ४. All except A. read शक्तोऽर्थदोऽर्थी स्वः साधु- for आप्तःशक्तोऽर्थदः साधुः and in the text of Kûrma Purâna सूक्ष्मार्थदोऽरसः. ५. A. reads स्वोऽध्याप्या दश- instead of merely अध्याप्या दश. ६. B. C. and F. read कृत्योद्यतो यो न द्रोहि ; E. G. and H. कृत्यो यतो यो अद्रोहि, for कृतज्ञश्च तथाऽद्रोही ७. All except G. read -कृन्नरः for -कृत्तरः, and in the text of Kûrma Purâna नृपकृन्नरः for शुभकृत्तरः. ८. In the text of Kûrma Purâna द्विजातय for द्विजोत्तमैः. ९. B. C. and F. read नापरिज्ञायाध्यापयेत् ; E. G. and H. नापरिज्ञातमध्यापयेत् for नापरीक्षितम्. १०. With the exception of A. D. and G. all others omit याजयेत् ; G. interchanges the places of याजयेत् and अध्यापयेत्. ११. A. and I. omit च.

'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टे ऽहमस्मि।
असूयकाया ऽनृजवे ऽयताये
न मां ब्रूया ऽवीर्यवती तथा स्याम्' ॥
(व. स्मृ. २. ८; वि. स्मृ. २९. ९; मु. उ. १. ६१)

इति। अध्यापने नियममाह यमः—

'सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम्।
स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः' ॥

इति। मनुरपि—

'अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामो ऽस्त्विति चारमेत्' ॥
(म. स्मृ. २. ७३)

इति। अध्येष्यमाणः शिष्यः। तं प्रति वेदमुच्चारयिष्यन् प्रतिदिनमध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः— 'अधीष्व भोः'—इति ब्रुवन्नारभेत। समाप्तौ 'विरामो ऽस्तु'—इति ब्रुवन्नुपरमेत ईश्वरप्रीतये। एतत् सर्वमभिप्रेत्य श्रुतिराह—

---

१. In the text of Vasishtha Smriti शेवधिस्ते for शेवधिष्टे. २. A. and I. read शठाय for ऽयताय. ३. Except E. and H. all others read मा for मां. ४. With the exception of H. all read अध्येष्यमाणस्तु for अध्येष्यमाणं तु. ५. E. reads अधीहि for अधीष्व. ६. For शिष्यः तं प्रति B. C. E. F. G. and H. read शिष्यान्प्रति; besides C. and F. read अध्येष्यमाणशिष्यान. ७. D. drops प्रति. ८. E. omits अध्यापनप्रारम्भे and reads अधीहि भो for अधीष्व भो, B. C. D. F. and G. omit the following:—प्रतिदिनं अध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः 'अधीष्व भो' इति ब्रुवन्नारभेत and read प्रतिदिनमध्यापनसमाप्तौ &c. H. reads भो अधीष्व instead of अधीष्व भो. ९. With the exception of A. and I. all omit ईश्वरप्रीतये.

'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयीत'—इति ।

अत्र प्रभाकरो[1] मन्यते—'उपनयीत'—इति नयतेरात्मनेपदस्य आचार्यकरणे पाणिनिना सूत्रितत्वात् (पा.सू. १.३.३६) उपनयनाध्यापनयोश्चाङ्गाङ्गीरूपत्वेनैककर्तृकत्वात् आचार्यत्वकामोऽध्यापनेऽधिकारी । अत एव मनुना स्मर्यते—

'उपनीय तु यः[2] शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते'[3] ॥
(म. स्मृ. २. १४०

इति । एवं चाध्यापनविधौ सुस्थिते सत्यप्य[4]ध्ययनस्य पृथग्विधिर्न कल्पनीयो भविष्यति । विहितस्याध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययनस्यार्थे–सिद्धत्वात् । ननु–नाध्ययन[5]विधौ कल्पनादोषोऽस्ति[6] । क्लृप्तस्यैव विधेः सत्त्वात् । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (तै. आ. २. १५) इति श्रुतेः । मैवम् । अधिकार्यश्रवणे[7]नास्य[8] विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अथोच्येत[9]–विश्वजिन्न्यायेन[10] रात्रिसत्रन्यायेन[11] वा अधिकारी परिकल्प्यताम्[12] । 'विश्वजिता यजेत' इत्यत्र 'एतत्कामः'[13]—इति नियोज्यविशेषणस्या[14]श्रवणात् अनुष्ठानाप्राप्तौ[15] स्वर्गस्य सर्वैरिष्यमाणत्वात् स

---

१. B. C. E. F. and H. read प्राभाकरो for प्रभाकरः. २. For तु यः B. C. D. and F. substitute गुरुः. ३. D. reads प्रकल्पते for प्रचक्षते. ४. Except H. all others omit अपि. ५. G. reads नाध्यापन- for नाध्ययन- and D. चाध्ययन- for the same. ६. A. replaces अस्ति by स्यात्, and omits the following:-क्लृप्तस्यैव विधेः सत्त्वात्. ७. D. and E. read -श्रवणे instead of -श्रवणेन. ८. All except G. and H. substitute तस्य for अस्य. ९. D. अथोच्यते. १०. A. reads विश्वजित्नयेन for विश्वजिन्न्यायेन. ११. G. omits रात्रिसत्रन्यायेन. १२. H. reads कल्पताम् for -कल्प्यताम्. १३. A. तत for एतत्. १४. A. विशेषस्य instead of विशेषणस्य. १५. All except A. read अननुष्ठानप्राप्तौ for अनुष्ठानाप्राप्तौ.

त्र तद्विशेषणत्वेन परिकल्पितः। एवमत्र स्वर्गकामो माणवको नियोज्योऽस्तु। रात्रिसत्रे 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यर्थवादे श्रुतायाः प्रतिष्ठायाः अत्यन्तमश्रुतात् स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया प्रतिष्ठाकामोऽधिकारी कल्पितः। एवमत्र पयःकुल्यादिकामोऽधिकारी स्यात्। 'यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति। यद्यजूंषि घृतस्य कुल्याः। यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २. ११) इत्यर्थवादात्–इति। नैवम्। पयःकुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञविधिशेषत्वात् माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन स्वर्गकामत्वाऽसम्भवाच्च। कथञ्चित् सम्भवेऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम्। अधीते स्वाध्याये पश्चादध्ययनविध्यवगमः। तदवगमे चाध्ययनम्–इति। तस्मात् अध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वादध्यापनमेव विधीयते नाध्ययनम्' इति।

तदेतद्गुरुमतमन्ये वादिनो न क्षमन्ते। अनित्येनाध्यापनेन नित्यस्याध्ययनस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात्। अनित्यं चाध्यापनम्। जीवनकामस्य तत्राधिकारात्। तदाह मनुः–

'षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका।
याजनाऽध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः'॥

(म. स्मृ. १०. ७६.)

---

१. D. omits अत्यन्तम्. २. All except A. and G. read एकेभ्यः for एभ्यः. ३. B. C. and F. read इतोऽस्त्याति, D. -इत्यादि अस्ति, E. G. इत इति, and H. इत्यादिस्तुतिरिति, for simply इति. ४. D. and H. read -श्रयं for -श्रयत्वं. ५. G. and E. read अवगमने for अवगमे. ६. A. reads तथाह for तदाह.

इति । अध्ययनं तु नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्—

'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः' ॥
(म. स्मृ. २. १६८; व. स्मृ. ३. २.)

इति । अतः स्वविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चास्त्यन्योन्याश्रयः । अध्ययनात् प्रागेव सन्ध्यावन्दनादाविव पित्रादिमुखेन विध्यर्थावगमात् । पित्रादिनियमितत्वादेव माणवकस्य न अप्रबुद्धत्वदोषोऽस्ति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायाम्—'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति वाक्यस्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे पठितत्वाद् ब्रह्मयज्ञविधिरूपता तथाप्यशेषस्मृतिषूपनयनपूर्वकस्याध्ययनस्य प्रपञ्च्यमानत्वान्मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या । विवरणकारस्तु—'अध्यापयीत' इत्यत्रापि णिजर्थस्य जीवनार्थत्वेन रागतः प्राप्तत्वात् प्रकृत्यर्थस्याध्ययनस्य विधेयतामभिप्रेत्य 'अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् । सोऽधीयीत' इति वाक्यं विपरिणमय्य उपपादयामास । सर्वथाऽस्ति नित्यः स्वाध्यायाध्ययनविधिः 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्येवमात्मकः श्रौतः । तथा स्मृतिरपि—

---

१. A. E. G. and H. omit अस्ति ; A. and G. substitute वा for च. २. H. and I. read पित्रादिभि: instead of पित्रादि-. ३. A. reads एवं for एव. ४. A. reads विधिरयम् for विधिरूपता ; E. विधि: भूयते for the same. ५. A. reads -पूर्वकं स्वाध्यायस्य for -पूर्वकस्याध्ययनस्य. ६ We read with A. and I. all others read अनुगन्तव्या for अनुमातव्या. ७ Except B C. and F. all others omit अपि. ८. E. G. and H. read विपरिणम्य for विपरिणमय्य. ९. A. reads सर्वथाप्यस्ति, B. C. E. F. H. सर्वथाप्यस्ति, and D. सर्वथा स्वस्य:; all for सर्वथाऽस्ति. १०. All others except A. and D. read merely नित्य dropping the *visarga* after it.

'तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नो ऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' ।
(म. स्मृ. २. १६५)

इति । अधिगतिरर्थविचारपर्यन्तमध्ययनम् । तथा च कूर्मपुराणे अध्ययन-तदर्थविचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते-

'यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।
स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः ॥
न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टो वै भवेद्द्विजः ।
पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते' ॥
(कू. पु. १. २. १४. ८६-८८)

इति । अध्ययनस्येतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः-

'गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥
हितं चास्याचरेन्नित्यं मनो-वाक्काय-कर्मभिः' ।
(या. स्मृ.१. २६-२७)

इति । विष्णुपुराणे ऽपि-

---

१. A. reads श्रौतैः, and D. श्रुतैः for व्रतैः. २. D. reads अधिगम्यविचार- instead of अधिगतिरर्थविचार-. ३. Except A. E. and I. all others read श्रुतं for श्रुतिं. ४. In the text of Kûrma Purâna द्विजाः for द्विजः and for सवै मूढो न संमूढो ५. In the text of Kûrma Purâna सन्तुष्येदेव for संतुष्टो वै भवेत. ६. In the text of Kûrma Purâna एवमाचारहिनस्तु for पाठमात्रावसायी तु. ७. At the end of the line B. C. and F. have a redundant इति. ८. B. C. E. and F. read कर्तव्यमाह for कर्तव्यतामाह. ९. D. reads तस्य for चास्य. १०. A. omits अपि.

'उभे सन्ध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत् तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद् व्रजेत् याते नीचैरासीत चासिते ।
शिष्यो गुरोर्नरश्रेष्ठ प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयात् गुरुणा ततः ॥
व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना' ।
(वि. पु. ३. ९. २-६)

इति । कौर्मेऽपि—
'आहूतो ऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः' ॥
(कू. पु. १. २. १४. १-२)

इति । स्वकुलपरम्परा ऽऽगतायाः शाखायाः पाठो ऽध्ययनम् । तदाह वसिष्ठः—
'पारम्पर्यागतो येषां वेदः स परिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा' ॥
(व. स्मृ. ६. ४३)

इति । स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति—
'यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

---

१. A. has instead of याते for यानि. २. A. B. C. and F. read चासने for चासिते, and D. reads चाऽऽसिते. ३. D. reads तेनैवोक्तः. ४. D. changes कृत- into धृत-. ५. With the exception of D. and H. all others read कूर्मेऽपि. ६. E. reads नित्यमभ्रतपाणिः for नित्यमुद्धृतपाणिः and in the text of Kûrma Purâna नित्यमुद्यतपाणिः स्यात् सन्ध्याचारसमन्वितः. ७. A. reads तच्छाखाकर्म- for तच्छाखं कर्म. ८. B. C. D. and F. read पारक्यमधिगच्छति.

स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः' ॥

इति । स्वशाखाऽध्ययनपूर्वकं त्वन्यशाखाऽध्ययनं ते-
त्वाङ्गीकृतम्—

'अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्' ।

इति । वेदवद्धर्मशास्त्रमप्यधीयीत । तदाह बृहस्पतिः—

'एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।
वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥
ब्राह्मणो वेदमूलः स्याच्छ्रुति-स्मृत्योः समः स्मृतः ।
सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतत्त्रिकं सदा ॥
अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान् ।
स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्वरी' ॥

इति । अत्र अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यास उपल-
क्षितः । तदाह दक्षः—

'वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा' ॥

इति । हारीतोऽपि—

'मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुह्वन् तथैवाऽध्यापयन् द्विजः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये' ॥

---

१. D. reads the following:— स्वीयशाखापलापे तु for स्वीया शाखोज्झिता [...]; A. reads स्वीय- for स्वीया- retaining all the rest according to [...]t. २. All except A. omit तु. ३. After-शाखाऽध्ययनम् D. adds पूर्ववत्. [...] All the MSS. omit अपि. ५. D. reads साङ्गोपाङ्गान् पदक्रमान् instead [...] the compound word. ६. All except A. omit the expression तदाह [...]:; and I. reads तथा च. ७. A. substitutes ऽभ्ययनं for ऽभ्यसनं; D. [...]सनं for the same. ८. D. and G. read पुनः instead of जपः. [...] E. and H. read स्वर्गे लोकम् for स्वर्गलोकम्.

इति । गुरुमुखादेवाध्येतव्यं नतु लिखितपाठः कर्त्त-व्यः । तदाह नारदः—

'पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः' ॥
(ना. शि. २. १३)

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः—

'नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते प्रतिश्रान्तो[१] ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्' ॥
(म. स्मृ. ४. ९९)

इति । नारदो[२] ऽपि—

'हस्तहीनस्तु यो ऽधीते स्वर-वर्णविवर्जितः ।
ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो[३] वियोनिमधिगच्छति' ॥
(ना. शि. २. २७; पा. शि. १०. ६)

इति । व्यासो ऽपि—

'अनध्यायेष्वधीतं यत् यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते' ॥

॥ इत्यध्ययना-ऽध्यापनयोः प्रकरणम् ॥

अथानध्यायाः । ते च द्विविधाः । नित्या नैमित्तिकाश्च । तत्र नित्यानाह हारीतः—

'प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वयोर्द्वयोः[४] ।
श्वो ऽनध्याये ऽद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन' ॥

---

१. P. and H. read परिश्रान्तो for प्रतिश्रान्तो. २. All except A. and I. omit नारदो ऽपि. ३. B. C. D. and F. read -सामनिर्दग्धो for -सामभिर्दग्धो. ४. All the copies consulted read पर्वणोः instead of पर्वयोः.

इति। नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः—

‘श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-बाणार्त्त-निःस्वने।
अमेध्य-शव-शूद्रान्त्य-श्मशान-पतितान्तिके॥
देशे[1]ऽशुचावात्मनि च विद्युत्-स्तनित-संप्लवे।
भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरम्भोन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते॥
पांसुवर्षे दिशां दाहे[3] सन्ध्या-नीहार-भीतिषु।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते॥
खरोष्ट्र-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृक्षेरिण-रोहणे।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः’॥

(या. स्मृ. १. १४८–१५१)

इति। अन्येऽप्यनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते। तदाह[5] नारदः—

‘अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु’॥

इति। मन्वादयो मत्स्यपुराणेऽभिहिताः—

‘आश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी तथा।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च॥

१. D. and G. read शिष्वे for देशे. २. All except A. read भक्त्वार्द्र- for भुक्त्वार्द्र-. ३. D. and G. read पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे for पांसुवर्षे दिशां दाहे. ४. A. and I. read तु for अपि. ५. A. and I. read तथा च, while others except D. read तथाह for तदाह.

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्याथ दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षय्यकारकाः' ॥
(म. पु. १७. ६-८)

इति । युगादयो विष्णुपुराणे वर्णिताः—
'वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे' ॥
(वि. पु. ३. १४. १३)

इति । कूर्मपुराणे—
'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रक्षपणं स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥
मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः' ॥
(कू. पु. १. २. १४. ७७-७८)

इति । गौतमोऽपि—'कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी तिस्रोऽष्टकाः त्रिरात्रम्' (गौ. स्मृ. १६. ७)—इति । उक्त-

१. A. D. E. G. and H. read पुष्यस्य for पौषस्य २. H. and I. with the exception of all others have आषाढस्यापि for आषाढस्याथ. ३. D. reads अषाढस्य तु for आषाढस्यापि. ४. B. C. D. and F. read एता for एते. ५. All except A. and I. omit वर्णिताः. ६. A. D. and I. omit इति. ७. A. D. G. H. and I. read त्रिरात्रं क्षपणं for त्रिरात्रक्षपणं. ८. D. reads पौर्णमासीः तिस्रोऽष्टकाः. ९. All except A. omit इति.

पौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रम् । तथा तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः । तास्वपि त्रिरात्रमनध्ययनमित्यर्थः । पैठीनसिः—

'कृष्णे भवाः तिस्रोऽष्टकाः। मार्गशीर्षप्रभृतय इत्येके' ।

इति । आपस्तम्बस्तु उपाकर्माऽऽरभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह—

'श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपा-
कृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत' ।
(आ. ध. सू. १. १)

इति । प्रदोषशब्देनात्र पूर्वरात्रिः विवक्षिता । त्रयोदश्यादिप्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथा च आदित्यपुराणम्[1]—

'मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।
चतुर्थ्यां च[2] प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्त्तयेत्' ॥

इति[3] । चतुर्थ्यादितिथिद्वैविध्ये प्रजापतिः—

'षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोनंनाडिका[4] ।
प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'त्र्यहं[5] प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्-गुरु-बन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते[6] ॥
सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युं[7]-निशामारण्यकमधीत्य च ॥

१. D. reads मत्स्यपुराणे for आदित्यपुराणम्, all others except A. read [si]mply पुराणम् omit आदित्य-. २. D. substitutes म, and G. तु; for च. [३.] A. omits इति. ४. A. reads अर्धरात्र्यूननाडिका. ५ .D. reads अहं [fo]r त्र्यहं. ६. We read with A.; all others read तथा for मृते. ७. D. [r]eads द्य-निशम् for द्यु-निशम्.

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
पशु-मण्डूक-नकुल-श्वाहि-मार्जार-मूषकैः ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये' ॥

(या. स्मृ. १. १४४-४७)

इति । मनुरपि–

'चोरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे वाऽग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेष्वपि' ॥

(म. स्मृ. ४. ११८)

इति । कूर्मपुराणे–

'श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ७९)

इति । उक्तानामप्यनध्यायानामपवादमाह मनुः–

'वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि' ॥

इति । वेदोपकरणानि अङ्गानि । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः ।
शौनकोऽपि–

'नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नाऽनध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे तथा' ॥

१. All except G. read -ष्विति for -ष्वपि. २. A. C. F. and I. read नित्यके for नैत्यके. ३. All except H. substitute स्मृतः for तथा.

इति । कूर्मपुराणेऽपि[1]–

'अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८४)

इति ।

॥ इत्यनध्यायप्रकरणम् ॥

पूर्वम्[2]अध्ययना-ऽध्यापने सेतिकर्त्तव्यते निरूपिते । अथ यजन-याजने निरूपयामः ।

तत्र यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्–

'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वो ऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः' ॥

(भ. गी. ३. १०–१२)

इति । तस्य च यजनस्य[3] सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन [त्रै]विध्यं स एवाह–

'अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥

१. B. C. E. F. and G. omit अपि; while D. omits the whole [s]entence together with the following verse and the subsequent इति. [२]. A. reads पूर्वमध्यापना-ऽध्ययने इतिकर्तव्यत्वेन निरूपिते. ३. E. reads तस्य [च] सर्वस्य ; while all others except A. read तस्य चाध्वरस्य, but D. omits [तस्]य reading अध्वरस्य for यजनस्य; all for तस्य च यजनस्य.

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्[१] ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते' ॥

(भ. गी. १७. ११-१३

इति । आश्वमेधिके पर्वणि द्विजातिप्रभृतिसृष्टेर्[२]यज्ञार्थत्व प्रतिपादनेन प्रस्तूयते[३]—

'यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ॥
सुवर्णं रजतं चैव पात्री-कुम्भार्थमेव[४] च ।
इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतीन्[५] ॥
ग्राम्याऽऽरण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात्' ।

(वृ. गौ. स्मृ. १५.६३-७७)

इति । हारीतो ऽपि[६] अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञमहिमानं दर्शयति[७]—

'यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुवन् ।

---

१. A. reads यः instead of यत. २. A. G. and I. read द्विजातिसृष्टेः for द्विजातिप्रभृतिसृष्टेः; while all others merely omit -प्रभृति-. ३. A. and I. read प्रशस्यते for प्रस्तूयते. We think that the author supposing that the conversation being between Yudhishthira and Krishna, his memory have failed him, and he mentioned it as from Mahâbhârat, but we find it in Vriddha Gowtam Sanhitâ 15, from 74-79, and this conversation is between Yudhishthira and Krishna. ४. A. reads पात्रं कुम्भार्थमेव च for पात्रीकुम्भार्थमेव च. ५. All except D. read वनस्पतिम् for वनस्पतीन्. ६. A. omits अपि. ७. D. reads प्रदर्शयति instead of simply दर्शयति.

यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः
प्राप्नोति लोकानजरस्य विष्णोः ॥
नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।
अनिष्टयज्ञो ऽपूतात्मा भ्रश्यति छिन्नपर्णवत्' ॥

इति । यज्ञविशेषास्त्वग्निहोत्रादयः । तथा च श्रूयते—'प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च'—इति । अग्निहोत्रादीनां संस्कृतैरग्निभिः साध्यत्वात् तत्संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम् । तत्र प्रजापतिः—

'सर्वसंस्थाधिकारः स्यादाहिताग्नेर्धने सति ।
आदध्यान्निर्धनोऽप्यग्निं नित्यं पापभयात् द्विजः' ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः कूर्मपुराणे दर्शितः—

'नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्याद्यो ऽग्नीन्नाऽऽधातुमिच्छति ।
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि विशेषतः ।
आधायाग्नीन् विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम्' ॥

(कू. पु. १. २. २४. ७,१०)

---

१. All except D. read -नमरस्य for -नजरस्य. २. All except A. and ... read नश्यति. for भ्रश्यति. ३. B. C. and F. read तत्संस्कारकर्माधानाद्य-, ... तत्संस्कारसाधनमाद्य-, and E. तत्संस्कारकसाधनत्वेन आधानमाद्य-; ... for तत्संस्कारकमाधानमाद्य-. ४. A. substitutes -मनुमेयम् for -मनुष्ठेयम्. ... We read with A., but all others read the following:—सर्वयज्ञा... कारी स्यादाहिताग्निर्धने सति ।. ६. All except A. read पापक्षयात् instead ... पापभयात्. ७. D. substitutes अभिहितः for दर्शितः; while H. omits ... both. ८. A. omits -यो. ९. A. substitutes वा for हि. १०. All read ... ग्निं for -ग्नीन्.

इति । श्रुतिश्च कालादिविशिष्टमाधानं विधत्ते–

'वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्वे एवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चस्वी भवति । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय इन्द्रियावी वीर्यवान् भवति । शरदि वैश्य आदधीत । शरद्वै वैश्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति' ।

इति । आश्वमेधिकेऽपि–

'वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।
वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेदयोनिः स उच्यते ॥
अग्न्याधानं तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।
तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥
श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं चैव बलं यशः ।
शरत्काले तु वैश्यस्याप्याधानीयो हुताशनः ॥

---

१. A. reads ऽग्निमादधीत for ऽग्नीनादधीत. २. Except A. E. and H. all others read स एवैन- instead of स्व एवैन- repeating the same in the places of all स्व coming hereafter in the passage. ३. With the exception of B. all omit वीर्यवान्; H. and I. besides this read इन्द्रियवान् for इन्द्रियावी of all others. ४. A. omits अपि but adds पर्वणि in its place. This quotation is also Vriddh Gowtama Sanhitā 15, 46-52. ५. A. reads अग्न्याधेयं for अग्न्याधानं. ६. B. C. D. G. and H. read शरद्रात्रे ऽथ for शरत्काले तु; while E. शरत्काले ऽथ for the same.

शरव्रात्रैः स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते।
शरव्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव॥
तस्य वै श्रीः प्रजा ऽऽयुश्च पशवो ऽर्थश्च वर्द्धते'।

(वृ. गौ. स्मृ. १९. ४७–९२)

इति। आधानपूर्वकार्श्च यज्ञाः दर्शादयः। तथा च वसिष्ठः—

'अवश्यं ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत। दर्श-पूर्णमासा-
ऽऽग्रयणेष्टि-चातुर्मास्य-पशु-सोमैश्च यजेत'।

इति। हारीतो ऽपि—

'पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः।
सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण य इच्छेत् ब्रह्म चाव्ययम्'॥

इति। ते च गौतमेन दर्शिताः—

'अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याषाढी प्रौष्ठपदी
चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। अग्न्याधे-
यमग्निहोत्रं दर्श-पूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणे-

---

१. A. reads शरव्रात्रि: instead of शरव्रात्र:. २. All except A. read [illegible] for येन. ३. A. B. C. D. E. and F. read तस्यैव श्रीः for तस्य वै [illegible]; while H. reads तस्य श्रीर्वै for the same. ४. D. omits च. ५. D. [illegible]ds for the sentence:—आधानपूर्वकार्याश्च यज्ञा दर्शादयस्तथा. ६. B. [illegible] F. read पूर्ण-दर्शमासा—for दर्श-पूर्णमासा-. ७. All except A. read -सोमांश्च instead of पशु-सोमैश्च. ८. A. reads धर्ममव्ययम् for ब्रह्म [illegible]व्ययम्. ९. इति is omitted by all. १०. B. C. and F. omit -श्राद्धं, [illegible] read पार्वणं श्रावण्याग्रयणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाक-&c.; G. reads अष्ट-[illegible]पार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रयणीचैत्राश्व- &c.; H. reads अष्टका-पार्वणश्राद्धे [illegible]श्वयु-; and A. reads अष्टका-पार्वणश्राद्धे श्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयु[illegible]जीति [illegible]. ११. B. reads आग्न्याधेयमग्निहोत्रं for अग्न्याधेयमग्निहोत्रं. १२. B. C. F. and H. read दर्शपूर्णमासे ; D. दर्शपूर्णमास्य-; both for दर्श-[illegible]मासौ; and A. reads दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यम् for दर्शपूर्णमासौ [illegible]तुर्मास्यान्याग्रयणेष्टि-.

ष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञ-
संस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी
वाजपेयो ऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः इति सप्त सोमसंस्थाः'[1]।

(गौ. स्मृ. ८. ३.)

इति । अपरांस्तु महायज्ञक्रतून् देवलो दर्शितवान्—

'अश्वमेध-राजसूय-पौण्डरीक-
गोसवादयो महायज्ञक्रतवः'[2]।

इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-
भेदेन त्रिविधाः—

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम्'।

(मा. पु. ३४. ४)

इति मदालसोक्तेः । तत्र[3] यज्ञानां नित्यत्वं कुथुमशा-
खायां[4] श्रूयते—

'मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रे-
तायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ[5] नियतम्।

(मुं. उ. १. २. १)

इति । वाजसनेयिशाखायामपि—

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः'।

(ई. उ. २)

इति ।

---

१. D. inserts -याग- between सोम- and -संस्थाः. २. A. reads महायज्ञाः क्रतवः for महायज्ञक्रतवः. ३. With the exception of A. all read अत्र for तत्र. ४. A. reads अथर्वणशाखायां for कुथुमशाखायां ५. A. reads तान्याहरथ for तान्याचरथ.

'एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं जरसा
वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च'।
(म. ना. उ. २५. १)

इति च। विधिवाक्येषु च जीवनाद्युपबन्धस्तु नित्यत्व-
ज्ञापकः। तद्यथा-

'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्'।
'यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत'।
'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'।

इति। अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्वगमकः। तथा चार्थर्वणे
श्रूयते-

'यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यम-
नाग्रयण-मतिथिवर्जितं वाऽहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति-'
(मु. उ. १. २. ३)

इति। तथा च श्रुत्यन्तरम्-

'यस्य पिता पितामहो वा
सोमं न पिबेत् स व्रात्यः'।

---

१. B. reads एतद्वैराजमर्यमग्निहोत्रं for एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं. २. Except A. all others read जरया for जरसा. ३. B. C. and F. read मृत्युना' वेति च for मृत्युना च'. ४. All but A. replace च by तु. ५. A. reads simply यथा for तद्यथा. ६. A. and H. read दर्श-पूर्ण-मासाभ्यां. for दर्श-पौर्णमासाभ्यां, ७. A. omits expression वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत; D. reads वसन्ते only once. ८. D. reads चाथर्वणः for चाथर्वणे. ९. B. C. and F. read -होत्रमदर्शमचातुर्मास्यमपौर्णमासमना- for -होत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यमना-, All others omit only अचातुर्मास्यम्. १०. A. and D. read चाहुत- for वाऽहुत-. ११ D. reads यथा for तथा. १२. All except A. omit च. १३ H. reads श्रुत्यन्तरे.

इति । जीवन-कामनाव्यतिरिक्तं गृह-दाहाद्यनियत-निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथा च श्रुतिः—

'यस्य गृहान् दहत्यग्निरग्नये क्षाम-
वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' ।

इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा—

'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' ।

(तै. सं. २. ३. १)

इत्याद्याः काम्यपशवः ।

'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' ।

(तै. सं. २. २. ६)

इत्याद्याः काम्येष्टयः । तत्र काम्यानां कामितार्थसिद्धिः फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्रलोकप्रापकत्वमाथर्वणे श्रूयते—

'काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

---

१. A. reads -व्यतिरिक्तमह- instead of -व्यतिरिक्तं गृह- separate. २. A. reads गृहं दहत्यमग्ये for गृहान्दहत्यग्निरग्नये D. omits the word अग्निः. ३. E. reads विनिर्वपेत् for निर्वपेत्; H. adds च before निर्वपेत्. ४. After भूतिकामः A. continues in the inverted commas वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता. ५ A. reads चापि for या च. ६. A. reads लेलीयमाना for लेलायमाना; H. reads लालायमाना for the same.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
[१]यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
[२]तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥
एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः' ॥

(मुं. उ. १

इति । आनुशासनिके ऽपि—

'सुशु[३]द्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च तथावि[४]धैः
शुद्धैर्द्रव्योपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥
तथाकृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।
तुष्टेषु देवसङ्घेषु [५]यज्वा यज्ञफलं लभेत् ॥
देवाः सन्तोषिता यज्ञैर्लोकान् संवर्द्धयन्त्युत ।
उभयोर्लोकयोर्देवि [६]भूतिर्यज्ञे प्रदृश्यते ॥
तस्माद्यज्ञाद्दिवं याति अमरैः सह मोदते ।
नास्ति यज्ञसमं दानं [७]नास्ति यज्ञसमो विधिः ।
सर्वधर्मसमुद्देशो [८]देवि यज्ञे समाहितः' ॥

---

१. G. omits the whole passage from श्वेतमालभेत भूतिकामः &c., up to यथा both inclusive. २. G. repeats तं twice. ३. C. D. and F. read सुशुभैः for सुशुद्धैः. ४. D. reads तथाकृतैः for तथाविधैः. ५. A. substitutes यज्ञी for यज्वा; D. reads यज्ञात् for the same. ६. A. C. E. F. and G. read भूतिर्यज्ञैः प्रदृश्यते ; B. reads भूतिर्यज्ञः प्रदृश्यते; H. reads प्रवर्धते for प्रदृश्यते, all for भूतिर्यज्ञे प्रदृश्यते. ७. D. reads नास्ति for नास्ति. ८. D. reads देव यज्ञे for देवि यज्ञे.

इति । यदि[1] कथञ्चिन्नित्यकर्माणि लुप्येरन् तदा तत्समाधानमाह प्रजापतिः—

'दर्शं च पूर्णमासं च लुप्त्वा ऽथोभयमेव वा[2] ।
एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्धेन शोधनम् ॥
हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः ।
प्राजापत्येन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥
सन्ध्योपासनहानौ तु नित्यस्नानं विलोप्य[3] च[4] ।
होमं च नैत्यकं[5] शुध्येद गायत्र्यष्टसहस्रकृत् ॥
समाऽन्ते सोमयज्ञानां हानौ चान्द्रायणं चरेत् ।
अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥
उपवासेन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि' ।

इति । कात्यायनो ऽपि—

'पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।
अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत्' ।

(का. स्मृ. ३. १८. १९-२०)

इति । विहितदक्षिणापर्याप्तद्रव्याभावे[6] ऽपि नित्यं न लोपयेत् । तदाह बौधायनः[7]—

---

१. D. reads यथा कथञ्चिन for यदि कथञ्चिन. २. B. C. and F. read लुप्त्वा चोभय- for लुप्त्वा ऽथोभय-. ३. B. C. D. and F. replace वा by च ४. B. C. E. F. and G. read तु लोप्य च for विलोप्य च; A. reads विलुप्य च for the same. ५. A. and D. read होमं नैमित्तिकं for होमं च नैत्यकम् G. reads होमं च नैमित्तिके for the same. ६. All except A. read -द्रव्यालाभेऽपि न for द्रव्याभावेऽपि न. ७. A. B. C. and F. read बोधायन for बौधायनः.

'यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽऽगन्तुकानि च ।
विपद्यपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि सः ॥
तस्मात् कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुना ऽऽज्यरसेन वा ।
नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत्' ।

इति । ननु—सम्पूर्णद्रव्यसम्पत्तावेव सोमयागः कार्यः । तदाह मनुः—

'यस्य त्रैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि— (म. स्मृ. ११. ७)

'त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्द्विजः' ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । त्रैवार्षिकान्नालाभे सोमयागादर्वाचीना दर्शादय एव कार्याः । एतदपि स एवाह—

'प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत्' ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । अल्पधनस्य यज्ञो मनुना निषिध्यते—

'पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताऽथ कथञ्चन ॥
इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाऽल्पधनो यजेत्' ॥

(म. स्मृ. ११. ३९–४०)

---

१. A. reads सुपथस्थोऽपि न for विपद्यपि न स; G. and D. विपद्स्थो अपि न. and B. C. F. विपद्य सोऽपि न for the same. २. A. and D. read मधुनाथ सेन for मधुनाऽऽज्यरसेन. ३. A. reads -वृत्तये for -वृत्तये. ४. D. reads सौमिकी क्रिया dropping the visarga; E. reads सौमिकीं क्रियां both for सौमिकीः क्रियाः. ५. D. reads यजेताऽपि for यजेताऽथ; and G. यजेतान्वय कश्चन for यजेताथ कथञ्चन. ६. All but A. read प्रजां for प्रजाः.

इति । मत्स्यपुराणे ऽपि—

‘ अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तथर्त्विजः ।
आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः’ ॥
(म. स्मृ. ११. ४१)

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि ‘कन्दैर्मूलैः’ इत्यादिवचनेन विरुद्ध्येरन्—इति चेत् । मैवम् । एतेषां वचनानां काम्ययागविषयत्वात् । ‘सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यं कर्तव्यम्’—इति षष्ठाध्याये मीमांसितम् । तथा हि—‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’—इत्यत्र किं यथाशक्तिप्रयोगेणाप्यधिकारः? उत सर्वांगोपसंहारेण?—इति संशयः। नित्येषु यथाशक्तिप्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् काम्येष्वपि तथा—इति प्राप्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाप्यपरित्याज्यत्वात् तत्र यथाशक्तिप्रयोगः । अपरित्याज्यानि हि नित्यानि । जीवनादिनिमित्तवशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं प्रत्यप्रवर्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत । कामना तु न निमित्तं येनावश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वम् । तथा सति फलसिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात् फलस्य च कृत्स्नाङ्गोपकृतप्रधानमन्तरेणानिष्पत्तेः । यदा कृत्स्नाङ्गानुष्ठानशक्तिस्तदैव काम्यमनुष्ठेयम्—इति सिद्धान्तः ॥

॥ इति यजनप्रकरणम् ॥

१. B. C. and F. read तथर्त्विजम for तथर्त्विजः. २. G. reads -त्यधिकारम् for -त्यधिकारः. ३. D. and G. omit प्राप्ते. ४. D. replaces तत्र by तथा. ५. A. reads यथाप्रशक्ति- for यथाशक्ति-. ६. H. reads -मिष्टं for -मिष्टिं. ७. G. reads काम्यत्व- for काम्यस्य-. ८. A. reads कृत्स्नांगानुष्ठाने शक्तिः for कृत्स्नाङ्गानुष्ठानशक्ति. ९. D. omits इति यजनप्रकरणम्.

इत्थं यजनं निरूपितं याजने तु विधिः श्रूयते– ‘द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्याजयेदध्यापयेद्वा’। न चायं नित्यविधिः। अकरणे प्रत्यवायादिनित्यलक्षणाभावात्। अपि तु काम्यविधिः। द्रव्यार्जनकामस्य तत्राधिकारात्। तत्रापि नापूर्वविधिः। जीवनोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात्। तद्धेतुत्वं च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितम्–

‘याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः प्रतिग्रहः।
एषा सम्यक् समाख्याता त्रिविधा तस्य जीविका’॥
(मा. पु. २८. ४)

इति। नापि परिसंख्या। नित्यप्राप्तेरभावात्। तस्मात् पक्षे प्राप्तत्वान्नियमविधिरयम्। स चायं नियमः पुरुषार्थ एव। न तु क्रत्वर्थः। द्रव्यार्जनविधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्सासूत्रे विचारितत्वात्।

तथा हि –द्रव्यप्राप्तिः क्रत्वर्था पुरुषार्था वा?–इति संशयः। तत्र पूर्वः पक्षः क्रत्वर्थेयम्। तथा सति नियमस्यार्थवत्त्वात्। ब्राह्मणस्य याजनादिना क्षत्रियस्य जयादिना वैश्यस्य कृष्यादिना–इति नियमः। स च पुरुषार्थपक्षेऽनर्थकः स्यात्।

---

१. A. reads द्रव्यमार्जयन् for द्रव्यमर्जयन्. २. We read with A.; and B. E. G. H. read पूतप्रतिग्रहः; and C. D. F. पूतःपरिग्रहः for शुद्धः प्रतिग्रहः. ३. B. C. D. F. and H. read त्रितयं instead of त्रिविधा. ४. H. reads नैत्यमविधिः for नियमविधिः. ५. A. C. and F. read पूर्वपक्षः for पूर्वः पक्षः; and D. reads पूर्वपक्षे for the same. ६. B. C. F. and H. read तथापि for तथा सति; E. reads तथा हि; while G. only तथा. ७. A. omits क्षत्रियस्य जयादिना.

उपायान्तरेणार्जितस्यापि द्रव्यस्य क्षुत्प्रतिघातादिपुरुषार्थसम्पादकत्वात्। क्रतुस्तु नान्यथा सिद्ध्यति। अतस्तत्र नियमो ऽर्थवान्—इति प्राप्ते ब्रूमः। द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं प्रीणयति। अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं प्रत्यक्षं दृष्टम्। क्रत्वर्थता तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते। क्लृप्तं च कल्प्याद्बलीयः। सति च पुरुषार्थत्वे क्रतोरपि भोजनादिवत् पुरुषकार्यतया तदर्थता ऽप्यर्थात् सम्पद्यते। नियमस्तु पुरुषार्थे ऽप्यर्जनविधौ किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति। क्रत्वर्थत्ववादिना जीवनलोपेन क्रतुरपि न सिध्येत्। अतः पुरुषार्थो याजनादिः—इति सिद्धम्।

ऋत्विग्भिर्विना याजयिता ऽन्यो न को ऽप्यस्ति—इति चेत्। मैवम्। आपस्तम्बसूत्रे षोडशानामृत्विजां वरणमभिधाय याजयितुः सप्तदशस्य पृथग्वरणाभिधानात्—

'सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति। स कर्मणामुपद्रष्टा भवति'—इति। अत एव वसिष्ठवंशोत्पन्नस्य सात्यहव्यनामकस्य महर्षेः प्रश्नवाक्ये देवभागस्य सृञ्जयनामकान् ब्राह्मणान् प्रति याजकत्वं तैत्तिरीयकब्राह्मणे श्रूयते—

'वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छत् सृञ्जयान् बहुयाजिनो यजे'—तै. सं. ६. ६. २)

---

१. D. reads नियमो ऽनर्थवानिति. for नियमो ऽर्थवानिति. २. A. reads प्रत्यक्षं द्रष्टव्यम instead of प्रत्यक्षदृष्टम्. ३. H. in the original has क्लृप्तं च; but in the margin it has been corrected to भुतं च. ४. A. omits च. ५. A. and D. read पुरुषार्थतया for पुरुषकार्यतया. ६. A. reads क्रत्वर्थवादिनो for क्रत्वर्थत्ववादिना. ७. B. C. and F. read सिध्येत for सिध्येत्. ८. A. substitutes तस्मात् for अतः; while B. C. D. and F. omit both. ९. D. reads ऋत्विग्भिर्विना instead of ऋत्विग्भिर्विना. १०. D. omits अस्ति. ११. All except I. omit the following from मैवम् up to वर्णाभिधानात् both inclusive in the next line. १२. A. reads सत्यहव्यनामकस्य instead of सात्यहव्यनामकस्य.

इति। तथा कौषीतकि[1]ब्राह्मणे चित्रनामकं प्रति श्वेतकेतो-र्याजकत्वमाम्नातम्—

'चित्रो[2]ह्वै गाग्र्यायणिर्यक्षमाण[3] आरुणिं वव्रे। स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय[4] याजयेति'—

इति। तस्माद् ऋत्विग्भ्योऽन्यः सदस्यो याजयिता। ऋ-त्विजो वा याजयितारः सन्तु। सर्वथाऽप्यस्ति ब्राह्मणानां जीवनहेतुर्याजनम्।

तत्रेतिकर्त्तव्यतारूपेण कृष्णाजिन-वाससोरन्यतरेणोपवीति-त्वं तैत्तिरीयके विधीयते—

'तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत[5] याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय'— (तै. आ. २.१)

इति। मन्त्रेषु[6] ऋष्यादिज्ञानं च याजनाङ्गत्वेन छन्दो-गब्राह्मणे समाम्नायते—

'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं[7] वा पद्यते वा म्रियते पापीयान्[8] भवति। यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति। अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद[9] सर्वमायुरेति। श्रेयान् भवति। अयातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति। तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्'—(छं. ब्रा. ३. ७. ५)इति।

---

१. A. reads कौषातकब्राह्मणे for कौषीतकिब्राह्मणे. २. A. reads चित्रो ह वै for चित्रोद्भवो. ३. We read with A.; all others read -यक्षमाणमारुणिं for -यक्षमाण आरुणिं. ४. A. reads प्रतिहृत्य for प्रजिघाय. ५. D. omits the whole quotation तस्मात् &c., up to इति after the sentence. ६. B. C. D. E. and F. read मन्त्रे instead of मन्त्रेषु; and G. H. read मन्त्र-ऋष्यादि-. ७. G. reads गर्तं वा पात्यते for गर्तं वा पद्यते. ८. A. E. G. and H. प्रवामी-यते for वा म्रियते. ९. A. omits वेद.

मनु–कश्चित् याजनस्य कश्चित् प्रतिग्रहस्य च निन्दितत्वात् तदनुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्र्योर्जप आम्नायते–

'रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति। याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीत। त्रिरात्रं वा सावित्रीं गायत्रीमन्वातिरेचयति'–
(तै. आ. २. १९)

इति। तथाऽन्यत्रापि–

'दुहे ह वा एष छन्दांसि यो याजयति स येन यज्ञक्रतुना याजयेत्। सोऽरण्यं परेत्य शुचौदेशे स्वाध्यायमेवैनमधीयन्नासीत। तस्यानशनं दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य सुत्या, वाग् जुहूः, मन उपभृत्, धृतिः स्रुवा, प्राणो हविः, सामाऽध्वर्युः, स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणोऽनन्तदक्षिणः समृद्धतरः'।
(तै. आ. २. १६)

इति चेत्। नायं दोषः। तस्य अयाज्ययाजनविषयत्वात्। जीवितात्ययमापन्नस्य प्राणरक्षणार्थमयाज्ययाजनमपि सम्भाव्यते। तथा च वाजसनेयब्राह्मणम्–

'प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्णाति'–
(बृ. उ. ४. १. ३)

इति। तत्र प्रायश्चित्तं छन्दोगा आमनन्ति–

---

१. All except A. read यजनं for याजनस्य; and omit the following:– कश्चित् प्रतिग्रहस्य च. २. B. C. E. F. and H. read निन्दितत्वात् instead of निन्दितत्वात्. ३. All except A. omit वा. ४. A. and G. read प्रेव for प्रेव. ५. All except A. omit the whole of the remaining beginning with तस्यानशनं; and ending with समृद्धतरः in the next but one line. For इति चेत् they all read only इति. ६. None of the copies referred mention तस्य, but we think that the connection requires it here. ७. B. C. E. F. and H. read प्राणरक्षार्थम् for प्राणरक्षणार्थम्. ८. D. omits अपि. ९. B. C. D. E. F. and G. read अप्रतिगृह्यस्य; and H. reads अप्रतिगृह्य, and all omit वा.

'तदा अयाज्ययाजने दक्षिणास्त्यक्त्वा मासं चतुर्थकाले भुञ्जानः तन्मन्त्रान् गायेत्'—छं. ब्रा. ९. १. ३)

इति। तथा सुमन्तुरपि स्मरति—

'शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति। अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-भ्रूणह-पुंश्चल्यशुचि-शस्त्रकार-तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-वर्मकार-पङ्कक-वर्धकि-गण-गणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्या अयाज्याश्च'।

इति। तथा च वसिष्ठः—

'दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवतीति विज्ञायते'।

इति। तथा बौधायनोऽपि—

*'बहुप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा

---

* अत्रेदमशुद्धमिव प्रतिभाति। बौधायनस्मृतौ तु—'बहु प्रतिग्राह्यस्याऽप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा अनाश्यान्नस्य वाऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति'।

---

१. A. omits तदा; H. reads तदीयाज्ययाजने for तदा अयाज्ययाजने. २. D. reads दक्षिणां instead of दक्षिणाः. ३. B. C. and F. read जाने इत्येतद्धारयेदिति; E. reads जान इत्येतद्धपायेदिति; G. जान इत्येतद्धापयेदिति; and H. जानीतेत्येतद्धारयेदिति all for तन्मन्त्रान् गायेदिति. ४. All except A. and D. read शूद्रद्रव्यपरित्यागात् for सर्वद्रव्यपरित्यागात्. ५. Excepting A. and I. others read -वस्त्रकार-; G. reads -वस्त्रकारि-, for -शस्त्रकार-. ६. A. reads आलेख्यक- for -वर्मकार-; and omits -बुरुड-; B. C. and F. read -वेश्मक- for -वर्मकार- with no other difference; E. reads after -सुवर्णकार-, चर्मक-पङ्कु-बान्धकिमेव-गाणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-वर्मकाराः for all that follows in the text; G. continues after स्वर्णकार, वर्मकार-पङ्कु-बन्धकिलागणिक- all the rest is that given in the text with the exception -चर्मकार- for which it substitutes वर्मकाराः; and H. proceeds after -सुवर्णकार-, वर्मकार-पङ्कु-बन्धकि- all the remaining being that of the text except -बुरुड- for which it reads -बरुड-. ७. A. reads विज्ञायत for विज्ञायते. ८. B. C. D. and E. read बहुप्रतिग्राह्यस्य for बहुप्रतिग्राह्यस्य. ९. All except A. omit वा.

नाद्यात्। तस्य चान्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्'

(बौ. स्मृ. २. २. ५. ८)

इति। अयाज्ययाजकलक्षणं देवलेन दर्शितम्–

'यः शूद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थकारणात्।
याजिनो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणो ऽयाज्ययाजकः'॥

इति।

॥ इति याजनप्रकरणम् ॥

तदेवं याजनं निरूपितम्। अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते। तत्र दानविषया श्रुतिः–

'दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति।
दानान्नातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते'–

(म. ना. उ. २१. २)

इति। तथा वाक्यान्तरमपि–

'दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीवन्ति। दानेनारातीनपानुदन्त। दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति। दाने सर्वं प्रतिष्ठितम्। तस्माद्दानं परमं वदन्ति'–

(म. ना. उ. २२. १.)

अयमेव पाठो युक्तः। प्रतिग्राह्यस्य बहु प्रतिगृह्य अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्येति योजना। प्रतिग्राह्यस्यापि बहुप्रतिग्रहो निषिद्धः। 'यावता पञ्चयज्ञानां क्रतुर्निर्वहणं भवेत्' इत्यादिना मूले स्पष्ट एव।

---

१. A. reads नाद्यात् for नाद्यात्. २ A. D. and G. substitute वा for च. ३. A. omits तरत्समन्दीयं जपेदिति. ४. E. reads only अयाजकलक्षणं for अयाज्ययाजकलक्षणं. ५. A. omits इति. ६. A. reads इत्थं for तदेवं. ७. B. C. D. E. and F. read भुतानि for भूतानि. ८. A. reads दुष्करम् for दुश्चरम्.

इति । आदित्यपुराणेऽपि—

'न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवनत्रये ।
दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥
दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।
दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतीजनः ॥
धर्मा-ऽर्थ-काम-मोक्षाणां साधनं परमं* स्मृतम्' ।

इति । एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रशंसापूर्वको दानविधिरु-न्नीतः । याज्ञवल्क्यस्तु साक्षाद्दानं व्यधत्त—

'दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वं तु शक्तितः ॥ (२०३)
गो-भू-तिल-हिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चिते ।
नाऽपात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता' ॥

(या. स्मृ. १. २०१)

इति । एतयोरन्यतरः स्वरूपविधिः । इतरस्तु गुणविधिः । मनुरपि—

'दानधर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्तसंज्ञकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः' ॥

(म. स्मृ. ४. २२७)

* अत्र 'दानं' इति शेषः ।

१. H. reads दानविधिराम्नातः instead of दानविधिरुन्नीतः. २. All except A. read याज्ञवल्क्यो. ऽपि for याज्ञवल्क्यस्तु. ३. B. C. and F. read पूर्तं तु for -पूर्वं तु. ४. We read with A., while all others read -मार्चितम् or -मर्चिते. ५. A. D. E. G. and H. read तयोः for एतयोः. ६. A. and D. read दानं धर्मं for दानधर्मं. ७. B. C. G. and H. read नित्य-नैत्यक-पौष्टिकम् for नित्य-नैमित्तसंज्ञकम्, D. for the same reads नित्यमैष्टिक-पौष्टिकम्; while E. and F. read नित्य-नित्यक-पौष्टिकम्. ८. D. reads [illegible]वेन for भावेन.

इति । वह्निपुराणे च अदाने वित्तवैयर्थ्योक्तिपुरःसरं दानं विहितम्-

‘यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।
नापि कीर्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ* ।
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे बाधमाह-

‘सीदते द्विजमुख्याय यो ऽर्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि-

‘सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
बहुश्रुताश्च धर्मज्ञा याचमानाः परान् गृहान् ॥
दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः’ ॥

इति । व्यासो ऽपि-

‘अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्तिनास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहिदेहीति विपरीतमुपस्थितम्’ ॥

---

* दैवं पुरुषकारश्चेत्युभावपि न पृथक्त्वेन कार्यकरणक्षमौ । दैव-पौरुषवादिनस्तु तयोरितरेतरानपेक्षत्वं साटोपं प्रतिपादयन्ति । तथापि ‘उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । दैवं पुरुषकारश्च निर्दिष्टौ कार्यसिद्धये’ अयमेव सिद्धान्तः । उभयथापि प्राप्तं वित्तं देयमित्यर्थः ।

---

१. A. substitutes अग्नि- for वह्नि-. २. D. E. G. and H. omit अदाने. ३. B. C. E. F. and H. read -व्यर्थोक्ति- for -वैयर्थ्योक्ति-; while G. reads -व्यर्थोक्ति- for the same. ४. D. reads पुरुषाद्य for पौरुषादथ. ५. B. C. D. and F. read बाधकमाह for बाधमाह. ६. All except A. substitute तु for च. ७. A. B. C. D. and F. read दुःखिनः for दुःखिताः.

इति। स्कान्दे ऽपि—

'देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत्॥
एकेन तिष्ठता ऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता।
दातृ-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः॥
दीयमानं तु यो मोहात् गो-विप्रा-ग्नि-सुरेषु च।
निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं व्रजेत्तु सः'॥

इति। शातातपो ऽपि—

'मां ददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते'॥

(वृ. गौ. स्मृ. १४. ४५)

इति। दानस्य स्वरूपं तत्रेतिकर्त्तव्यतां च देवलो दर्शयति—

'अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते॥
द्विहेतु षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक्।
चतुःप्रकारं त्रिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते॥
नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम्।
श्रद्धा-भक्ती* च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे हि ते॥

* यस्मात् श्रद्धा च भक्तिश्च दानस्य वृद्धि-श्रेयस्करे तस्मादिमौ द्वौ तु भवतः इति योजना।

१. A. omits इति. २. B. C. D. and F. read च इदं. ३. D. reads ददस्वेति for मा ददस्वेति. ४. A. D. G. and H. read -ष्वपि जायते for -ष्वभिजायते. ५. D. reads दानस्वरूपं for दानस्य स्वरूपं. ६. A. E. and H. read द्विहेतुः for द्विहेतु. ७. A. reads त्रिनाशं for त्रिनाशं; त्रिनाशं; G. त्रिनाशां and H. त्रिनाशं; all for the same. ८. All except A. read श्रद्धाभक्तिश्च. for श्रद्धा-भक्ती च. ९. We read with ..., all others read वृद्धि-क्षयकरे for वृद्धि-श्रेयस्करे.

धर्ममर्थं च कामं च व्रीडा-हर्ष-भयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रेभ्यो* दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं त्यागबुद्ध्या यत् धर्मदानं तदुच्यते ॥
प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत् प्रदीयते ।
तदर्थदानमित्याहुरैहिकं फलहेतुकम् ॥
स्त्री-पान-मृगया-ऽक्षाणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ।
संसदि व्रीडया तुल्येष्वर्थो ऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ॥
प्रदीयते च यद्दानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ।
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ॥
हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
आक्रोशा-ऽनर्थ-हिंसानां प्रतीकाराय यद्भयात् ।
दीयते वा ऽपकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयं च धर्मयुक् ।
देश-कालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥

---

* अधिष्ठानान्येव विवृणोति पात्रेभ्य इत्यादिना ।

---

१. D. reads -मनवेक्ष्य for -मनपेक्ष्य. २. A. reads धर्मबुद्ध्या fo[r] त्यागबुद्ध्या. ३. D. reads -वैदिकम for -रैहिकम्. ४. B. C. and F. rea[d] राजेन्द्र for रागेण. ५. For तुल्येष्वर्थो ऽर्थिभ्यः प्रयाचितः A. reads -स्तुत्य[ा] श्चार्थिभ्यो यत्प्रयाचितम्; and B. C. E. F. H. read स्तुत्या श्चार्थो ऽर्थिभ्य[ः] प्रयाचितः. ६. A. omits तत् and reads -विधिचिन्तकाः for -चिन्तकाः. ७. [A.] and I. read आक्रोशनार्थं for आक्रोशानर्थ-, and D. -चित्तानां for -हिंसाना[ं]. ८. All others except A. read भवेत् for भयात्. ९. B. C. and F. rea[d] चापहारिभ्यो; and D. reads the whole line दीयते तापकर्तृभ्य तापदानं तदु[च्]यते; E. G. पापकर्तृभ्यः, and H. reads तत्प्रकर्तृभ्यः for वापकर्तृभ्यः. १०. [D.] has तु for च; and all others except A. D. read कर्मयुक् for धर्मयुक्.

अपापरोगी* धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः।
अनिन्द्यजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते॥
त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः।
विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते'॥

इति। 'त्रिशुक्ल' इति त्रिभिर्माता-पित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुक्लः।

'शौचंशुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनां दर्शने तथा।
सत्कृतिश्चाऽनसूया च दानश्रद्धेत्युदाहृता॥
अपराबाधमक्लेशं स्वयत्नेनार्जितं धनम्।
स्वल्पं वा विपुलं वा ऽपि देयमित्यभिधीयते॥
यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् काले ऽपि वा पुनः।
दानार्हौ देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा॥
अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा।
हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वा ऽप्यन्यथा भवेत्॥
दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम्।
नास्तिक-स्तेन हिंस्रेभ्यो जाराय पतिताय च॥

---

* अङ्गान्येव विभजति अपापरागीत्यादिना।

---

१. A. reads अव्याजतः for अव्यसनः if this reading is applied here the number shown in the text falls below, *i. e.*, it becomes only five. २. A. only reads शुक्लवृत्ति- for कृशवृत्ति-. ३. A. and I. read संयतेन्द्रियः for सकलेन्द्रियः; but this does not give good meaning. ४. A. and I. read शौचं शुद्धिः for शौचशुद्धिः. ५. I. only reads -रर्थिनो for -रर्थिनां. ६. A. and I. read दाने- for दान-. ७. A. and I. read आचारा- for अपरा-; this reading does not give good sense. We refer to the twelfth line from this line. ८. A. reads चा- for वा-. ९. All others except A. and I. read चोराय for जाराय; we do not accept this because स्तेन being in the verse before the word चोर gives the same meaning, therefore our reading gives good sense.

षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ।
पिशुन-भ्रूणहन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
परबाधाकरं[१] दानं स्फीतमप्यूनतां[२] व्रजेत् ॥
यथोक्तमपि चेद्दत्तं[३] चित्तेन कलुषेण तु ।
तत्तु[४] सङ्कल्पदोषेण[५] दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिर्दानं स्याद्विपुलोदयम् ।
अनुक्रोशवशाद्दत्तं[६] दानमक्षयतां[७] व्रजेत् ॥
ध्रुवमाजस्रिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
वैदिको[८] दानमार्गो ऽयं चतुर्धा वर्ण्यते[९] बुधैः[१०] ॥
प्रपा-ऽऽराम-तडागादि सर्वकामफलं ध्रुवम्[११] ।
तदाऽऽजस्रिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥
अपत्य-विजयैश्वर्य-स्त्री-बालार्थं यदिष्यते ।
इच्छासंज्ञं तु यद्दानं[१२] काम्यमित्यभिधीयते ॥
कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम् ।
त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥

---

१. All others except A. and I. read बाधकरं for बाधाकरं. २. All others except A. read कृतं for स्फीतं ; and D. reads remaining half line कृतं च न कृतं भवेत् ।. ३. A. and I. read यद्दानं for चेद्दत्तं ; and E. G. H. read चेद्दृत्तं, but this does not give good sense. ४. B. C. E. F. and H. read यत्तु for तत्तु ; but this is not applicable to the past line. ५. D. reads -दोषेण for -दोषेण. ६. B. C. F. and H. read अनुक्रोशवता for अनुक्रोशवशात्; F. and G. read -वशाद्दत्तम्. ७. A. and D. read अक्षय्यतां for अक्षयतां. ८. A. reads दिव्यं च, and I. दैविको for वैदिको. ९. D. reads वर्णितो for वर्ण्यते. १०. All others except A. I. read द्विजैः for बुधैः. ११. A. D. and G. read फलप्रदं for फलं ध्रुवम् ; as the four divisions are quoted in the preceding line such as ध्रुवं, आजस्रिकं, काम्यम्, नैमित्तकम्, the reading फलप्रदं is not applicable here. १२. D. reads तत् for यत्.

तत्रोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ॥
अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।
[2]अन्न-विद्या-मधु-स्त्रीणां गो-भू-रुक्मा-ऽश्व-हस्तिनाम्[4] ॥
दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ।
विद्यादाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥
दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ।
उपानत्-प्रेष्य-यानानि छत्र-पात्रा-ऽऽसनानि च ॥
दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम्[6] ।
बहुत्वादर्थजातानां संख्या शेषेषु नेष्यते ॥
अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ।
इष्टं* दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ॥
श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा भग्नतेजो[7] विपद्यते ।
तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्तयेत्' ॥

[8]इति । नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलाख्याश्चत्वारो दान-भेदाः पुराणसारे दर्शिताः । सात्त्विकादिभेदान् भगवानाह—

'दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
[10]देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

*यदुक्तं त्रिणाशमिति तानेव त्रिविधान् नाशानाह । इष्टमित्यादिना ।

१. A. and I. read नचोत्तमानि, and D. reads न चोत्तमानि for तत्रोत्तमानि. २. D. reads अन्नविद्या for अन्न-विद्या-. ३. A. -मधु-वस्त्र- for-मधु-स्त्रीणां and D. H. read -मधुनाणां for the same. ४. D. reads -हस्तिनः for -हस्तिनाम्. ५. A. D. G. and H. read विद्यात् for विद्याद्. ६. A. reads वार्षिकं for -वार्षिकम्. ७. E. H. and I. read -तेजो for-तेजा-. ८. A. B. C. and F. omit इति. ९. I. alone takes च. १०. G. H. read काले देशे च for देशे काले च ; but such reading does not occur in गीता.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥
अदेश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्' ॥

(भ. गी. १७. २०–२२)

इति । तत्र फलविशेषो विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः–

'तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्त्वे मानवः सदा ।
वर्णसङ्करभावेन वार्द्धके यदि वा पुनः ॥
बाल्ये वा दासभावेन नात्र कार्या विचारणा ।
अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलं भवेत् ॥
सात्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः' ।

इति । तत्र दानपात्रमाह याज्ञवल्क्यः—

'न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते' ॥

(या. स्मृ. १. २००)

इति । यमोऽपि—

'विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः
क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।
स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यो
दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः' ॥

---

१. G. alone reads तिर्यक्त्वं for तिर्यक्त्वे. २. All except A. H. I. read समभा- for दासभा-, the reading समभावेन is marginally noted afterwards on H. by striking off that the समभाव. ३. D. and G. read तामसानां for राजसानां; this is quite contrary to what is meant by the author. ४. D. omits the word दान- before -पात्र-. ५ A. धर्मवान्. ६. This quotation cannot be found in the यमस्मृति (Calcutta Edition by Jivanand).

इति। वसिष्ठः—

'किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम्।
पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे'॥
(व. स्मृ. ६. २६; व्या. स्मृ. ४. ३३)

इति। बृहस्पतिः—

'आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति'।
(व्या. स्मृ. ४. ३२)

इति। विष्णुधर्मोत्तरे—

'पतनात् त्रायते यस्मात् तस्मात् पात्रं प्रकीर्त्तितम्'।

इति। स्कन्दपुराणे पात्रविशेषो ऽभिहितः—

'प्रथमं तु गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात्।
ततो ऽन्येषां च विप्राणां दद्यात् पात्रानुसारतः॥
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्यां तत्सुतां तथा।
पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्कुलोद्भवम्॥
तेषामतिक्रमे दानं प्रत्युताऽधोगतिप्रदम्'।

इति। यमो ऽपि—

'सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे'॥
(व्या. स्मृ. ४.४१; द. स्मृ. ३. २८)

इति। 'प्राधीतः' प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः। संवर्त्तः—

D. reads दर्शितः, and all others except A. read विहितः for हितः. २. D. reads -शिष्ट- for -श्रेष्ठ-. ३. B. C. E. and F. read तद्भार्या-, H. reads मद्भार्या- for तद्भार्या-. In H. its original reading being k there on the margin written as न तस्यातिक्रमे सर्वं &c. ४. D. -क्रमात् for -क्रमे. ५. D. reads ब्राह्मणे ऽमते for ब्राह्मणब्रुवे.

'उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः' ॥

इति ।

'शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्द्विगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्' ॥

इति । शूद्रादीनां पात्रत्वप्रतिपादनमन्नदानादिविषयम्

'कृतान्नमितरेभ्यः' (गौ. स्मृ. ५. ९)

इति गौतमवचनात् । व्यासः—

'माता-पित्रोश्च यद्दत्तं भ्रातृ-स्वसृ-सुतासु च ।
जाया-ऽऽत्मजेषु यद्दत्तं सो ऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥
पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमक्षयम्' ॥

(व्या. स्मृ. ४. ३०-३१)

इति । भविष्योत्तरे—

'न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्वत्र शस्यते ।
भगिनी-भागिनेयानां मातुलानां पितुः स्वसुः ॥
दरिद्राणां च बन्धूनां दानं कोटिगुणं भवेत्' ।

इति । शातातपो ऽपि—

---

१. H. omits 'प्राधीतः प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्तः-' उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः' इति. २. D. omits इति. ३. A. B. C. F. read दानविषयं for दानादिविषयम्; while H. reads अन्नदानातिरिक्तविषयम्. ४. स धर्मः for सो ऽनिन्द्यः. ५. A. इति is superfluous. ६. D. omits इति. ७. D. reads सर्वे प्रशस्यते for सर्वत्र शस्यते. ८. D. reads भागिनां for भगिनी-. ९. A. B. C. and E. read पितृ— for पितुः स्वसुः.

'सन्निकृष्टमधीयानमतिक्रामति यो द्विजम्[१]।
भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्' ॥
(व्या. स्मृ. ४. २७)

इति। महाभारतेऽपि[२]—
'हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम्' ॥

इति। अपात्रमाह मनुः—
'न वार्यपि* प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिना ऽप्यर्जितं धनम्।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रा ऽऽदातुरेव च ॥
यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते।
पापं व्रतेन संछाद्य बैडालं नाम तद्व्रतम्† ॥

* 'वार्यपि' इत्यनेन अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधो ऽयम्। ...रिणस्तु सर्वार्थत्वादनिषेध इति बोध्यम्। 'पापे' इत्यत्र 'विप्रे' इति ...ूले विष्णुस्मृतौ च पाठः।

† मनुस्मृतौ तु नायं श्लोक उपलभ्यते। अस्य स्थाने—
'धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रःसर्वाभिसन्धकः' ॥
इति दृश्यते। विष्णुस्मृतावप्येवमेव। मेधातिथ्यादिभिस्त्वयमेव व्याख्यातः।
'यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः।
प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम्' ॥
इति चोपलभ्यते। त्रयो ऽप्येते बैडालव्रतप्रतिपादकाः प्रायशः स...ानार्थका एव। उपलभ्यन्ते च तत्र तत्र विभिन्नेषु पुराणादिग्रन्थेषु।

१ A. alone reads -मतिक्लिष्टं for -मधीयानं. २. A. D. and I. omit अपि; while H. omits the whole महाभारते ऽपि. ३. I. only reads वार्ण for दत्तं. ... B. C. E. F. and H. read अप्यपि, and A. reads अम्बोपि for वार्यपि.

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसन्धानतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः' ॥
(म. स्मृ. ४. १९२–१९६ ; वि. स्मृ. ९३. ८–९)

इति । शातातपो ऽपि–

'नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषौ ।
यच्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह' ॥

इति । देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः–

'देवार्चनरतो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।
स वै देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः' ॥

इति । वृद्धमनुः–

'पात्रभूतो ऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।
असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥
सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत्' ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे–

'परस्वादेर्वृथा दानमशेषं परिकीर्तितम् ।
आरूढपतिते चैव अन्यथाप्तैर्धनैश्च यत् ॥
व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।
गुरोश्चा ऽप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥

१ A. reads -वृत्तिकरः, and G. -व्रतधरः for -व्रतचरः. २. H. omits शातातपो ऽपि. ३. D. omits from देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः to गर्हितः. ४. A. reads -कव्यविगर्हि- for -कव्येषु गर्हि-. ५. A. reads नोपयुञ्जीत for नोपयुङ्क्ते च. ६. A. D. E. G. H. and I. read परस्थाने for परस्वादेः. ७. I. reads आरूढे for आरूढ-.

वेदविक्रयके चैव यस्य चोपपतिर्गृहे।
स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥
ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ।
परिचारेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश' ॥

इति। महाभारते—

'पङ्ग्वन्ध-बधिरा मूका व्याधिनोपहताश्च ये।
भर्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः' ॥

इति। पात्रोपेक्षणमपात्रदानं च मनुर्निषेधति—

'अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानाद्धर्माच्च हीयते' ॥

(म. स्मृ. ३. ९९; म. भा. शां. २०. ९)

इति। भविष्योत्तरे देयस्वरूपं निरूपितम्—

'यद्यदिष्टं विशिष्टं च न्यायप्राप्तं च यद्भवेत्।
तत्तद् गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्' ॥

(म. स्मृ. ३. ११९; वि. स्मृ. ९३. ३२;
सं. स्मृ. ४६; म. पु. १४५. ५१)

इति। अशेषस्य देयत्वप्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते।
नान्वये* सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्' ॥

(या. स्मृ. २. १७५)

* कुटुम्बभरणावशिष्टं दार-सुतौ वर्जयित्वा देयम्। पुत्र-पौत्रादिरूपे ऽन्वये सति तु विद्यमानं सर्वं धनं न दद्यादित्यर्थः।

१. D. reads कालग्राहे for व्यालग्राहे. २. H. reads व्याधिना ऽप- for व्याधिनोप-. ३. B. C. E. F. and G. read धर्मा ऽधर्माच्च for दानाद्धर्माच्च, and in H. the original धर्मा ऽधर्माच्च being stricken दानाद्धर्माच्च is written on the margin. ४. D. reads समप्रा- for न्यायप्रा-. ५ D. reads यथा -for यचा-.

इति । बृहस्पतिरपि—

'कुटुम्बभक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते' ।

इति । शिवधर्मे—

'तस्मात्त्रिभागं[1] *वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।
भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः' ॥

इति । कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं तस्यापवादमाह व्यासः—

'कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवे† चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता' ॥

इति । देयविशेषेण फलविशेषमाह मनुः—

'वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि[2] वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम ॥
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं जुष्टां[3] गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥

* नारदेन तु वित्तस्य पञ्चधा विभागो दर्शितः । तद्यथा—

'धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।
पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते' ॥

इति । अयमेव युक्तो द्रव्यविभाग इति भाति ।

† इदमपि मोक्षमार्गैकरतस्य दानशूरस्य वा संभवति । नान्यस्य । यतः कुटुम्बनिर्वाहावशिष्टस्यैव अंशतः दानमुचितम् ।

१. A. reads तस्मात्तु for तस्मात्त्रि-. २. B. C. F. ऽच्छानि, F. and H. ऽर्घाणि, and G. ग्रकानि for ऽग्र्याणि. ३ For जुष्टां I. reads तुष्टां.

यान-शय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम्॥
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते'।
(म. स्मृ. ४. २२९–२३३; वृ. गौ. स्मृ. १०. २३–२८)

इति। भविष्योत्तरे पात्रविशेषेण देयविशेषो दर्शितः–

'तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः।
आर्तानामन्नदानं च गोदानं च कुटुम्बिने॥
तथा प्रतिष्ठाहीनानां क्षेत्रदानं विशिष्यते।
सुवर्णं याजकानां च विद्यां चैवोर्ध्वरेतसाम्॥
कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा'।

इति। स्कान्देऽपि—

'श्रान्तस्य यानं तृषितस्य पानम्
अन्नं क्षुधार्त्तस्य नरो नरेन्द्र।
दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः
संस्तूयमानं त्रिदिवं नयन्ति'॥

इति। अङ्गिराः–

'देवतानां गुरूणां च माता-पित्रोस्तथैव च।
पुण्यं देयं प्रयत्नेन नाऽपुण्यं चोदितं क्वचित्'॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे–

---

१. E. G. and H. read सौख्यं for सौख्यं. २. For शामानां G. reads देवानां. ३. A. reads परं स्मृतं for विशिष्यते. ४. A. B. C. D. and F. read पात्रे for पात्र-. ५. E. reads धनदानं कुटुम्बिने, and for the same A. reads गोदानं यज्वने तथा; for गोदानं च कुटुम्बिने. ६. A. reads याचकानां for याजकानां. ७. A. and I. omit इति. ८. A. reads चार्जितं, and H. नोदितं for चोदितं.

'यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्' ।

इति । दाननिमित्तान्याह शातातपः—

'अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।
षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥
संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि' ॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि अयनादीन् दर्शयति—

'झष-कर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्-दक्षिणायने ।
विषुवे च तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥
वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।
एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥
कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः' ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

'वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।
पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसहितासु च ।
दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्' ॥

इति । मनुः—

'सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु' ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

---

१. A. reads गृहादि for गृहे तु. २. D. and G. read दानानि for दत्तानि. ३. All others except B. C. and F. omit अपि. ४. D. reads उपरागादीन् for अयनादीन. ५. A. and I. read मृग-for झष-. ६. A. reads विष्णुपादाधिकं for विषुवादधिकं. ७. D. reads गुणादिषु for युगादिषु.

'शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये ।
त्रिषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम्' ॥

इति । भारद्वाजः—

'व्यतीपाते वैधृतौ च दत्तमक्षयकृद्भवेत्' ।

इति । विष्णुः—

'दिनक्षयो दिनच्छिद्रं पुत्रजन्मादि चाऽपरम् ।
आदित्यादिग्रहाणां च नक्षत्रैः सह सङ्गमः ॥
विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं ज्योतिर्विद्भिर्विचार्य च ।
तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये' ॥

इति । दिनक्षयलक्षणमुक्तं वसिष्ठेन—

'एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तः शतसाहस्रिकं फलम्' ॥

दिनच्छिद्रस्य तु लक्षणं ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितम्—

'तिथ्यर्ध-तिथियोगर्क्षच्छेदादी राशिपर्वणः ।
सदृशौ दिवस-च्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः' ॥

इति ।

'छेदादिकालः कथितः तिथिकृत्योर्घटिद्वयम् ।
ऋक्षादिसङ्गमोपेतं तच्छेदत्वफलैर्युतम् ॥

. A. E. H. and I. read -व्वनन्त-, and D. G. ह्यनन्त- for त्वनन्त-.
A. reads this line as follows:—दिनक्षये दिनच्छिद्रे पुत्रजन्मादिके ऽपि
३. A. B. and D. read सङ्गमे for सङ्गमः. ४. D. reads वासरे for
ने. ५. A. G. and I. omit तु. ६. A. and I. read तिथ्यूर्ध्व- for तिथ्यर्ध-
A. D. G. and I. read राशिपर्वण: for राशिपर्वणः. ८. I. reads -समा-
: for -समाख्यौ. ९. A. omits तिथिकृत्योर्घटिद्वयम्. १०. All others
ept A. read as follows:—मागवह्निसमोपेतं तद्धे तत्त्वपलैर्युतम्; while I.
त्- and D. G. -फलैः for -पलैः according to the reading.

पलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतौ[2] ।
छेदादिसमयः प्रोक्तो दाने ऽनन्तफलप्रदः' ॥

इति । दानस्य निषिद्धकालमाहतुः शङ्ख-लिखितौ—
'आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकालेषु वर्जयेत् ।
कर्म चाध्यापनं चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ' ॥

इति[4] । स्कन्दपुराणे—
'रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।
हरन्ति राक्षसा यस्मात्तस्माद्दातुर्भयावहम् ॥
विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे ।
अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम्' ॥

इति । तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः—
'राहुदर्शन-संक्रान्ति-यात्रा ऽऽदौ प्रसवेषु च ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते' ॥

इति । अत्र संक्रान्तिशब्दो मकर-कर्कटविषयः । स्मृत्यन्तरे संक्रान्तिषु रात्रिदानादिनिषेधं प्रक्रम्य 'मुक्त्वा मकर-कर्कटौ'—इति पर्युदासात् ।

मत्स्यपुराणे दानस्य प्रशस्ता देशविशेषा निर्दिष्टाः—
'प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
दत्त्वा चा ऽक्षय्यमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च' ॥

इति । तथा व्यासेना ऽपि—

---

१ A. reads फलैः for पलैः. २. A. reads युगे for युतौ. ३. A. reads निमित्त- for निषिद्ध-, probably this might be an error. ४. H. omits इति. ५. D. reads स्कान्दे for स्कन्दपुराणे. ६. D. reads -यात्राति- for -यात्रादौ. ७ D. reads न दुष्यति for तदिष्यते. ८. B. C. and F. add च after संक्रान्तिषु. ९. A. adds काल- to देश-.

'गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे।
मकरे चा ऽट्टहासे च गङ्गा-सागरसङ्गमे॥
कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे तथा चा ऽमरकण्टके।
एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षय्यतामियात्'॥

॥ इति दानप्रकरणम् ॥

तदेवं सेतिकर्तव्यं दानप्रकरणं निरूपितम्। अथ प्रतिग्रहो निरूप्यते। तत्र श्रौतो विधिः पूर्वमुदाहृतः। 'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्'–इति। तत्र याजने येयं चर्चा पूर्वमनुक्रान्ता सेयं प्रतिग्रहे ऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या।

ननु–प्रतिग्रहो मनुना निन्दितः–
'प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः'॥
(म. स्मृ. १०. १०९)

इति। नैवम्। अस्या निन्दाया असत्प्रतिग्रहविषयत्वात्। तच्चोपरितने वचने स्पष्टीकृतम्।
'प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः'।
(म. स्मृ. १०. ११०)

इति। यः प्रतिग्रहो नीचात् क्रियते स गर्हित इत्यर्थः। प्रतिग्रहस्तु तेनैवा ऽभ्यनुज्ञातः—
'नाध्यापनात् याजनाद्वा ऽगर्हिताद्वा प्रतिग्रहात्।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलना-ऽर्कसमा हि ते'॥
(म. स्मृ. १०. १०३; म. भा. व. २००. ८७)

१. H. reads च प्रभासे for चाट्टहासे; the प्रभासे is written on margin. . A. omits येयं चर्चा. ३. A. reads अयं for सेयं. ४. A. reads -सन्धातव्यः or -सन्धातव्या. ५. A. reads असाधु- for असत्-. ६. A. and I. read प्रतिग्रहो गर्हितः स्यात् for प्रतिग्रहस्तु क्रियते. ७. A. substitutes विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः or the whole verse नाध्यापनात् &c., and omits अगर्हितादिति छेदः. . In Manu Smriti ज्वलनाम्बु- for ज्वलनार्क-. ९. This verse is to be found in Mahâbhârata 3, 200, 87.

इति । अगर्हितादिति छेदः । अगर्हितप्रतिग्रहादप्यप्रतिग्रहः श्रेयान् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्’ ॥

(या. स्मृ. १. २१३)

इति । ननु—यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति—

‘प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम्
प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।
प्रतिग्रहात् शुध्यति जप्य-होमैर्
योऽज्यं तु पापं न पुनन्ति वेदाः’ ॥

इति । मनुस्तु तद्विपर्ययमाह—

‘जप-होमैरपैत्येनो याजना-ऽध्यापनैः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. १११)

इति । नायं दोषः । द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः शूद्रात् प्रतिग्रहो निन्दितः—इति व्यवस्थायाः सुवचत्वात् ।

ननु—सत्प्रतिग्रहेऽपि कियानपि प्रत्यवायः प्रतीयते । ‘प्रतिग्रहः शुद्ध्यति जप्य-होमैः’-इत्युक्तेः । बाढम् । अस्त्येव वेदपारगत्वादिसामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः । एतदेवाऽभिप्रेत्य स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो निवारितः-

---

१. G. reads ताननवाप्नोति for स तानाप्नोति. २. Except A. and I. all rea[d] प्रतिग्रहः for प्रतिग्रहाम्. ३. A reads याज्याशु पापान् for याज्यं तु पा[पं] ४. G. reads तपसा न for तपसैव. ५. E. omits this. ६. A. reads दोषः fo[r] प्रत्यवायः. ७. D. reads एतदेवाभिप्रेत्योक्तं स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो ना[...] for एतदेव- &c.

'षडङ्गवेदविद्विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा' ॥

इति । एष एव न्यायो याजना-ऽध्यापनयोर्योजनीयः । अयाज्ययाजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोबाहुल्यम् । स्वे-स्मिन्नीषदधिकारवैकल्ये सति प्रवर्त्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः । मुख्याधिकारिणो विहितयाजनादिप्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येनः—इति विवेकः । सदसत्प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः—

'द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।
अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन' ॥

इति । सतामसम्भवे सति असतो ऽपि प्रतिग्रहश्चतुर्विंशतिमते ऽभ्यनुज्ञातः—

'सीदंश्चेत् प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्ततो नृपात् ।
ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा' ॥

इति । शूद्रप्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः—

'यत्तु राशीकृतं धान्यं खले क्षेत्रे ऽथवा भवेत् ।
शूद्रादपि ग्रहीतव्यमित्याङ्गिरसभाषणम्' ॥

इति । तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः—

'कुटुम्बार्थे तु सच्छूद्रात् प्रतिग्राह्यमयाचितम् ।

---

१. E. and H. read अन्यस्मिन्, D. reads तस्मिन् for स्वस्मिन्. २. D. reads विशेषात् for ईषत्. ३. I. reads वैकल्येन for वैकल्ये सति. ४. For ...प्येन D. has -प्यंतत्. ५. A. substitutes सदा च for सीदंश्चेत्. ६. A. reads धान्यामिति for धान्यं खले. ७. D. and I. read तथा for ऽथवा. ८. D. alone has भाषितम्. ९. B. C. and F. read कुटुंबार्थे शुचः शूद्रात् प्रतिग्राह्यं तु याचितम्. १०. D. E. G. and H. have सत् for सत्-. ११. D. reads प्रतिगृह्णाति याचितम्- and G. प्रतिगृह्णीत याचितम्-; for प्रतिग्राह्यमयाचितम्.

क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्' ॥

इति । मनुरपि–

'न यज्ञार्थं धनं शूद्रात् विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानो ऽपि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते' ॥
(म. स्मृ. ११. २४)

इति । असत्प्रतिग्रहोचितो ऽवस्थाविशेषः स्कन्दपुराणे दर्शितः–

'दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।
असतः प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहमतन्द्रितः' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि–

आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो ऽपि यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः'

इति । मनुरपि– (या. स्मृ. ३. ४१)

'वृद्धौ च माता-पितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥
(म. स्मृ. ११. ११)

जीविताल्ययमापन्नो यो ऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते' ॥
(म. स्मृ. १०. १०४)

इति । गारुडपुराणे प्रतिग्राह्यस्य द्रव्यस्येयत्ता दर्शिता–

'यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत् ।
तावदेव हि गृह्णीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा' ॥

---

१. A. reads द्विजो for विप्रो. २. चण्डाल: is substituted by A. D. E and H. for चाण्डाल:. ३. A. and I. read वा for ऽपि. The text of Yajnavalkya Smriti reads यागतस्ततः ४. All MS. read -समप्रभः ; but the Smriti itself has समो हि सः. ५. G. adds पुरा after दर्शिता. ६. A. read करणं नियतं भवेत्, D. and G. कर्तुर्निर्वाहतां व्रजेत् for कर्तुर्निर्वहणं भवेत

इति। व्यासोऽपि—

'प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् येज्ञार्थं तु समाचरेत्।
स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्॥
वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेत धनविस्तरम्।
धनलाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते'॥

इति। अनापदि राजप्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः—

'न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः।
प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि-ध्वजि-वेश्या-नराधिपाः।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथोत्तरम्'॥
(या. स्मृ. १. १४०–१४१)

इति। संवर्त्तः—

'राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः।
पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः'॥

इति। स्कान्दे—

'मरुदेशे निरुदके ब्रह्मरक्षस्त्वमागतः।
राजप्रतिग्रहात् पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति॥
ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः।
विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद्राजप्रतिग्रहम्॥
रौरवे नरके घोरे तस्यैव पतनं ध्रुवम्।
वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे॥
राजप्रतिग्रहाद्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्'।

इति। विष्णुधर्मोत्तरे—

१. A. यागार्थं, D. स्थित्यर्थं for यज्ञार्थं. २. G. has स्थितो वाधिकं for स्थित्यर्थादधिकं. ३. D. substitutes लब्धं स्वाच्छास्त्र- for लुब्धस्योच्छास्त्र-. ४. D. reads सूति-, G. स्वामि-for सूनि-. ५. The text of याज्ञवल्क्यस्मृति reads यथाक्रमम्. ६. D. omits following-प्ररोहन्ति घनागमे। राजप्रतिग्रहा-दग्धा-, and reads वृक्षा दवाग्निना दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्.

'दशसूनिसमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
दशध्वजिसमा वेश्या दश वेश्यासमो नृपः ॥
दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः' ॥
(म. स्मृ. ४. ८५–८६)

इति । अधार्मिकराजविषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैव विशेषितम्–

'येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ।
यजन्ते भूभुजां तेषामनन्तं सूनोदितं फलम् ॥
येषां पाषण्डसङ्कीर्णं राष्ट्रं न ब्राह्मणोत्कटम् ।
एते सूनासहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ॥
येषां न यज्ञपुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ।
ते तु पापसमाचाराः सूनापापोपभोगिनः' ॥

इति । अदुष्टात्तु राज्ञः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अत एव छन्दोगशाखायां प्राचीनशालादीन् महामुनीन् राजप्रतिग्रहं प्रवर्त्तयितुमश्वपतिनामकेन राज्ञा दोषाभाव उपन्यस्तः–

'न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
नाऽनाहिताग्निर्नाऽविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥
(छां. उ. ५।११।५)

१. This verse is altogether omitted by B. C. and F. also : we find this and the foregoing verse in Manu Smriti, but this verse is differently written there as:- दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥. २. D. E. G. and H. read -सूना- for -सूनि-. ३. Manu Smriti has तस्य for तस्मात्. ४. All except A. E. and I. omit इयं. ५. D. reads the verse as:- येषां न विषये विप्राः प्राज्ञैर्यज्ञपरिग्रहः । यजन्ते भूभुजां तेषां.- ६. A. reads ब्राह्मणास्पदम् for ब्राह्मणोत्कटम्. ७. A. has पापा हि ते स्मृताः for पापोपभागिनः. ८. D. omits महामुनीन्. ९. D. has च for मे, and for the same G. reads च:. १०. A. reads यथा for कुतः.

इति। याज्ञवल्क्यवचने ऽपि राजप्रतिग्रहनिन्दायां 'लुब्ध-
योच्छास्त्रवर्तिनः'-इति विशेषणात् अदुष्टराजप्रतिग्रहो न नि-
न्द्यत इति गम्यते। तथा च नारदो ऽपि—

'श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते॥ (४१)
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ।
नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे[2]॥ (४२)
शुचीनामशुचीनां च सन्निवेशो[3] यथाम्भसाम्।
समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः॥ (४५)
यथा ऽग्नौ संस्थितं चैव शुद्धिमायाति काञ्चनम्।
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि'[4]॥ (४६)
(ना. स्मृ. १७. ४१-४६)

इति। दुष्टप्रतिग्रहवत्[5] सत्प्रतिग्रहस्यापि[6] आपद्विषयता
तो न कल्प्यते?-इति चेत् तन्न। ब्रह्माण्डपुराणे[7] सत्प्रति-
ग्रहस्य अनापद्यपि विहितत्वात्।

'अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा।
गृह्णन् प्रतिग्रहं[8] विप्रो न धर्मात् परिहीयते[9]॥
गृह्णीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचारवर्तिनः।
श्रद्धया विमलं दत्तं तथा धर्मान्न[10] हीयते'॥

१. D. omits the whole from याज्ञवल्क्य to गम्यते. २. A. and G. read -रक्षणं for -रक्षणे. ३. A. has सन्निपातो for सन्निवेशो. ४. D. omits this whole line. ५. All except A. and I. read दुष्प्रतिग्रह-. ६. A. omits अपि. ७. A. C. F. and I. omit सत्. ८. A. substitutes ब्रह्मपुराणे. Brahmânda Purâna is a Mahá Purâna and Brahma Purân is an Upa Purâna, therefore it is difficult to find out the above quotation. ९. D. G. and H. have प्रति- for परि-. १०. A. reads धर्मो for धर्मात्.

इति । केषु चिद्वस्तुविशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रह दोष इत्याह भारद्वाजः—

'अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।
अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत्' ॥

इति । तत्र भरद्वाजाऽभिप्रेतान् वस्तुविशेषान्निर्दिशति याज्ञवल्क्यः—

'कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः*
मांसं शय्या ऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटा-षण्ढ-पतितेभ्यस्तथा द्विषः' ॥

(या. स्मृ. १. २१४-१५)

इति । मनुरपि—

'शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः पुष्पं मणिं दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्' ॥

(म. स्मृ. ४. २५०)

'एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाऽभयदक्षिणाम्' ॥

(म. स्मृ. ४. २४७)

---

* नात्र क्षितिशब्देन भूमिर्विवक्षिता अपि तु मृत्तिकैव । भूमिग्रहणे दोषश्रवणात् 'क्षितिर्मृत्तिका' इति विज्ञानेश्वरः ।

---

१. All others except A. G. read भरद्वाजः. २. D. reads नैव विनिर्णुदेत for तस्मैव निर्णुदेत्. ३. B. C. and F. read गन्धान् for गन्धाः. ४. A. has धान्यं. ५ D. reads अयाचिताद्यं. ६. D. and G. have द्विज. ७. A. reads वासः. ८ A. and I. read असतः. ९. D. reads चाऽक्षयदक्षिणाम् for चाभयदक्षिणाम्, and the text of Manu भय for च.

इति। प्रतिग्रहानधिकारिणं स एवाह—

'हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम्।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो[1] भस्मी भवति काष्ठवत्'॥
(म. स्मृ. ४. १८८)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः।
गृह्णन् प्रदातारमधो[2] नयत्यात्मानमेव च'॥
(या. स्मृ. १. २०२)

इति। विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहो दोषावह इति वाजसनेयिब्राह्मणे गायत्रीविद्यायां श्रूयते—

'यदि ह वा अप्येवंवित् बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकं चनपदं प्रति स य इमा२स्त्रींल्लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति। नैव केनच नाऽऽप्यं कुत

१. D. reads प्रतिगृह्णाति and the text of Manu reads the whole line thus:— प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्. २. A. reads -मधो.

उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्'—इति ।

(बृ. उ. ५. १४. ५-६)

॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥

ऐवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधिकरणन्यायेन (पू. मी. २. २. १) कर्मभेदमभिप्रेत्य 'षट्कर्माभिरतः'—इत्युक्तम् । स च न्याय इत्थं प्रवर्त्तते । यजति ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संशयः किं सर्वधात्वर्थानुरक्तैका भावना उत प्रतिधात्वर्थं भिन्ना? तत्र भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वात् भिन्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधानभेदकत्वासम्भवाच्चैकैव भावनेति पूर्वःपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थेनैकेनानुरक्ते आख्यातार्थे धात्वर्थान्तराणामननुप्रवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावनाभेदः—इति सिद्धान्तः । एवं चाध्ययनादिभिः षड्भिर्धात्वर्थैः षोढा भावना भिद्यते—इति भवन्त्येतानि षट्कर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' श्रद्धापूर्वकमनुष्ठानम । अश्रद्धालुना ऽनुष्ठितमप्यफलं स्यात् । तदाह भगवान्—

१. All others except A. and I. read इति, and B. C. E. omit both. २. H. omits नि- and reads रूपितानां. ३. D. has the following wonderful reading:-किं सर्वधनर्थैका भावना उत न प्रतिधात्वर्थं वाच्या तत्रभवतां वाचकस्याख्यातस्यैकत्वाभिन्नानामपि धात्वर्थानां उपसर्जनेन प्रधानभेदकत्वात् संभवाचैकभावनं चेति पूर्वपक्षत्वाद्धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थैनैकेनानुरक्तं आख्याता ये धात्वन्तराणाम-. ४. All others except A. substitute नाना for भिन्ना. ५. E. omits the following:- -त्वेन प्रधानभेदकत्वासंभवाच्चैकैव भावनेति पूर्वः पक्ष. । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेरुत्पत्तिशिष्टधा-. ६. A. reads ख्याते. ७. F. has -नानुक्त for -नानुरक्त. ८. A. and I. read अध्यापना-. ९. H. has धात्वर्थः. १०. D. omits अपि.

'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह' ॥
(भ. गी. १७. २८)

इति। 'नित्यम्' इत्युत्तरत्रोऽन्वेति न पूर्वत्र। अध्यापनादीनां त्रयाणामनित्यत्वात्। देवता च अतिथिश्च देवतातिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत्। देवतास्वरूपं च वाजसनेयिब्राह्मणे शाकल्य-याज्ञवल्क्यसंवादे विचार्य निर्णीतम्। तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्यो ऽर्थः। तत्र चैषा श्रुतिः—

'अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ। कति देवा याज्ञवल्क्येति। स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे। यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते। त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। त्रयस्त्रिंशदिति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। त्रय इति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। द्वाविति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। अध्यर्ध इति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। एक

१. Except A. D. and I. all others read भेह च. २. B. has उत्तरतोऽन्वेति न तु पूर्वत्र, C. and F. उत्तरतो नान्वेति न, D. उत्तरस्यात् नेति पूर्वत्र, G. उत्तरस्यान्वेति न पूर्वत्र, H उत्तरत्र नान्वेति पूर्वत्र. ३. E. substitutes किन्तु for न. ४. D. reads देवतानां. ५. D. omits the following :—शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः अत्र चैषा श्रुतिः। अथ हैनं विदग्धः. ६. A. omits स्वरूपं.

इति । ओमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रि२ शत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रि२ शाविति ॥ २ ॥ कतमे ते वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीद२ सर्व२ वसु निहितमेते हीदं सर्वं वासयन्त तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे ते रुद्रा इति । दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदा ऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति यस्मा-द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति । द्वादश एव मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीद२ सर्वमाददानायन्ति तद्यदिदं सर्वमाददानायान्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमस्तनयित्नुरित्यशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीद२ सर्व२ षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इति ।

इमे एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति।
कतमौ तौ द्वौ देवाविति। अन्नं चैव प्राण-
श्चेति। कतमो ऽध्यर्ध इति। योयं पवत
इति॥ ८॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते।
स कथमध्यर्ध इति। यदस्मिन्निदꣳ सर्व-
मध्यार्त्तेनाध्यर्ध इति। कतम एको देव
इति। प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति' ॥

(बृ. उ. ३. ९. १-९)

अस्याः श्रुतेरयमर्थः। उपासनार्हाणां देवानां सङ्ख्याविस्तारेण कतीति पृष्टो याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात् रबुद्धिव्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे। निविच्छब्दो श्वदेवनामके शास्त्रविशेषे ऽवस्थितानां सङ्ख्यावाचिनां पदानां मुदायमाचष्टे इति वैदिकप्रसिद्धिः। ततो यावन्तो देवा श्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते। तावन्त उपास्या इत्युक्तं भवति। ानि च पदानि त्रयश्च त्री चेत्यादीनि। शतत्रयं सहस्रत्रयं द्कं च देवविस्तारः। कत्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तरशङ्का ुदस्यते। य एव देवाः पूर्वं विस्तृताः त एव सङ्क्षेपेण ्यन्त? इति तत्र तत्र प्रश्नार्थः। कतीति सङ्ख्याप्रश्नः। तमे त इति स्वरूपविशेषप्रश्नः। तत्र शतसहस्रसङ्ख्याका

१. A. reads संख्याविविस्तारे, C. and F. read सन्ध्याकव्यविस्तारेण. A. and I. omit कतीति, A. adds शाकल्येन, and I. साकल्येन. ३ D. d G. have शास्त्र- for सत्र-. ४. D. omits ऽव-. ५. D. has संभा- तानां, and G. संख्याभाविनां for संख्यावाचिनां. ६. D. omits पदानां. A. reads त्रिशतित्र्येवमादीनि. ८. A. has तथस्य-. ९. All except A. and read कथमेतासिति for कतमे त इति.

ये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति। किं तर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतैच्छिकविग्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषः पृथक् निरूपणीय इति। त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता वस्वादयः पुराणप्रसिद्धेभ्यो वस्वादिभ्यो ऽन्ये। तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी। प्राणा बाह्येन्द्रियाणि। आत्मा ऽन्तःकरणम्। इन्द्र-प्रजापतिशब्दौ लक्षणया स्तनयित्नु-यज्ञयोर्वर्तेते। लक्षितलक्षणया त्वशनि-पश्वोः। अन्न-प्राणौ भोग्य-भोक्तभिमानिनौ। अध्यर्धशब्दो रूढ्या सङ्ख्यावाची। योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति। वायुः सूत्रात्मा। 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' (बृ. उ. ३. ७. २) इति श्रुतेः। अन्ते प्राणशब्दः परमात्मवाचकः। तदेव स्पष्टयितुं स ब्रह्मेत्युक्तम्। तत् शब्दः परोक्षवाची। अकृतब्रह्मविचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् पारोक्ष्यम्—इति। तत्र प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैवैको मुख्यो देवः। तत्स्वरूपं च श्वेताश्वतरा विस्पष्टमामनन्ति—

'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च'॥
(श्वे. उ. ६. ११; ब्र. उ. ३.)

---

१. B. C. and F. omit ऐन्द्रिक-, and E. G. H. substitute भौतिक for the same. २. इति is omitted by all except A. and I. ३. G. reads -स्तनयित्नो: for -पश्वो:. ४. D. omits रूढ्या. ५. A. omits स. ६. त्यत् is substituted by all except A. and I. ७. A. and I. read परोक्षम्. ८. H. reads चेत्ता. We think this reading is more correct; but the Bhâshya and others prefer चेता; while D. reads चेता.

इति। एतमेव देवं शास्त्रकुशलास्तैस्तैः शब्दविशेषैर्बहुधा व्यवहरन्ति। तथा च[1] मन्त्रवर्णः—

'सुपर्णं* विप्राः कवयो वचोभि-
रेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति'।

इति। ते च शब्दविशेषा विस्पष्टमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते—

'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु-
रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद्विप्रा बहुधा वद-
न्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः'॥

इति। ननु—इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेवतावाचिनो न त्वेकं देवमभिदधति। अन्यथा वारुणयागे[2] ऐन्द्रो[3] मन्त्रः प्रयुज्येत्[4]। नायं दोषः। एकत्वे ऽपि देवतात्वम्[5]। मूर्तिभेदेन मन्त्रव्यवस्थोपपत्तेः। तथा शैवागमेषु शिवस्यैकत्वे ऽपि प्रतिमाभेदेन[6] दक्षिणामूर्ति-चिन्तामणि-मृत्युञ्जयादयो मन्त्राः

* शोभने पर्णे पक्षावस्य सुपर्णः। 'बृहद्रथन्तरे ते पक्षौ' इति श्रुतेः। सुपर्णः परमेश्वरः। विप्रातीति विप्रः। 'प्रा पूर्तौ' स्वज्ञानेन पूरणकर्तारो विद्वांसो विप्राः। ते एकं सन्तमप्येनं बहुधा कल्पयन्ति उपास्त्यादिसिद्धये। वस्तुतस्त्वेक एव परमेश्वरः। एतेन—मन्दमतीनामनुग्रहार्थं विविधकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं च कल्पितं शिव-विष्ण्वादिमूर्तिभेदमेव परमार्थसत्यं मत्वा ईश्वरबाहुल्यादुद्विजमानाः अनाकलितवैदिकधर्मरहस्याः पारक्यधर्ममुररीकुर्वन्तो ऽल्पप्रज्ञत्वादुपेक्ष्या इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

१. E. G. H. omit च. २. A. has वरुणयागस्य. ३. B. adds अपि before ऐन्द्रो. ४. B. C. and F. read युज्येत for प्रयुज्येत्. ५. A. G. and I. read देवस्य मू-; D. E. देवत्वमू-, and H. देवत्वस्य मू-, for देवतात्वम्। मू-. ६. A. substitutes प्रासाद- for प्रतिमा- and reads प्रासाददक्षिणामूर्त्ति-; B. C. and F. प्रतिमाभेदैः द-, D. E, and H. प्रतिमाभेदद-, and G. प्रतिमाभेदात् द-.

मूर्तिविशेषेषु व्यवस्थिताः । यथा वा[1] वैष्णवागमेषु गोपाल-वामनादयो मन्त्राः तथा देवे[2] ऽपि किं न स्यात् ।

ननु—द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपम् । रूपभेदाच्च[3] कर्मभेदः प्रतिपादितः । 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्'—इत्यत्र यथा ऽऽमिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्ययोर्भेदः तथा विश्वेषां[4] देवानां वाजिभ्यो देवेभ्यो भेदो ऽभ्युपगन्तव्यः—इति । बाढम् । अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वास्तवस्य[5] देवस्य कर्मानुष्ठानदशायामौपाधिको भेदः* । अत एव वाजसनेयिब्राह्मणे इष्टिप्रकरणे कर्मानुष्ठातृप्रसिद्धं[6] देवभेदमनूद्य तदपवादेन[7] वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्—

'तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति' ।

न चैकस्माद्देवात् फलभेदो दुःसम्पाद इति शङ्कनीयम् । उपास्तिप्रकारभेदेन तदुपपत्तेः । 'तं यथायथोपासते तदेव भवति'—इति श्रुतेः । यथैको ऽपि राजा छत्र-चामरादिसेवाप्रकारभेदेन फलभेदे[8] हेतुस्तद्वत् ।

---

* उपाधिशब्देनात्र सत्त्व-रजस्तमो गुणाः तज्जनितत्वेन कल्पितानि शरीराणि वा ग्राह्याणि । तद्यथा—कर्मारम्भे विघ्ननाशनार्थं कल्पितस्य गजमुखाद्याकारविशेषोपाधिविशिष्टस्य गणपतेः कल्पनम् । एवमेवेन्द्र-वरुणादीनां देवानां कर्मानुष्ठानकाले तत्तत्कार्यसिद्ध्यर्थं कल्पनम् ।

---

१. A. omits वा, and D. substitutes च. २. A. and I. read वेदे for देवे. ३. A. and I. have स्वरूप-. ४. H. reads विशेषाव. ५. H. and I read वासवस्य. ६. A. and D. have कर्मानुष्ठान-. ७. E. G. and H. read तदनुवादेन for तदपवादेन. ८. All others except A. and I. read फलभेदहे-

ननु-देवः फलं ददातीत्येतन्मीमांसको न सहते। तथा हि नवमाध्याये विचारितम्। किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं? उतापूर्वद्वारकं यागस्य फलसाधनत्वं? इति संशयः। तत्र भङ्गुरस्य यागस्य कालान्तरभाविफलम्प्रति साधनत्वायोगादवश्यं द्वारं किञ्चित् कल्पनीयम्। देवताप्रसादश्च श्रुति-युक्तिभ्यां तद्वारं स्यात्।

'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति'।

(तै. सं. २. ६. ४. ३)

इति श्रुतिः। युक्तिरप्युच्यते। [१]क्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वात् कर्म कारकं प्रधानम्। तेन [२]कर्मणा व्याप्यत्वात्[३] सम्प्रदानं ततोऽपि प्रधानम्। इन्द्रादिदेवताश्च सम्प्रदानत्वेन प्राधान्यात् पूजामर्हन्ति[४]। यागश्च पूजारूपत्वादतिथेर्भोजनमिव[५] देवताया अङ्गं स्यात्। तस्मात् राजादिवद्देवः[६] फलं ददातीति पूर्वः पक्षः। अत्रोच्यते। याग-देवतयोर्योऽयमङ्गाङ्गीभाव उपन्यस्तः स तु शब्दाकाङ्क्षानुसारेण विपर्येति। तथा हि— यजेतेत्याख्यातेन भावनाऽभिधीयते। सा च—किं? केन? कथं? इति भाव्यकरणेतिकर्तव्यतालक्षणमंशत्रयं क्रमेणाकाङ्क्षति। तत्र यागस्य समानपदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न भाव्यता। स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात् भाव्यता स्यात्। तस्य च स्वर्गस्य[७] साधनाकाङ्क्षायां यागः करणत्वेनान्वेति।

---

१. A. inserts कर्तुः. २. A. B. C. F. insert च before कर्मणा. ३. A. and I. read व्याप्तत्वात्. ४. All others except A. and I. take singular. ५. A. has यागस्य. ६. A. retains plural. ७. C. and F. read सर्वस्य for स्वर्गस्य.

तच्च करणं साध्यरूपत्वात् स्वनिष्पादकं सिद्धं द्रव्यदैवतमितिकर्त्तव्यत्वेन गृह्णाति–इति । ततो यागो ऽङ्गी देवता च तदङ्गम्। एवं च सति नातिथिवद्देवता यागेनाराध्यते । या तु श्रुतिः–'तृप्त एवैनम्'–इति नासौ स्वार्थे तात्पर्यवती। प्रत्यक्षादिविरोधात्* । न हि काचिद्विग्रहवती देवता हविर्भुक्त्वा तृप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण योग्यानुपलब्ध्या वा प्रमीयते। किं च अश्वमेधे 'गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः' इत्यादावश्वावयवानां दंष्ट्रादिद्रव्याणां हविषां भोक्तृत्वेन गोमण्डूकादयस्तिर्यञ्चो ऽपि देवताविशेषाः श्रूयन्ते । न च तेषां फलप्रदातृत्वं सम्भाव्यते ।

'ओषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा'–

(तै. सं. ७. ३. १९; ७. ३. २०)

इत्यादावचेतनानामोषधि-वनस्पति-तदवयवानां देवतात्वं श्रूयते । तत्र कुतो हविर्भोक्तृत्वं कुतस्तरां तृप्तिः कुतस्तम

* असति प्रत्यक्षोपलम्भे अर्थो बाधितो भवति । इन्द्रस्य प्रत्यक्षाभावात् श्रुतिरियं न स्वार्थे तात्पर्यवती भवतीति भावः ।

१. A. and I. read -स्वरूपत्वात्. २. G. reads -न राध्यते. ३. D. omits from भुक्त्वा to प्रत्यक्षेण. both inclusive. ४. This mantra is differently read by the following manuscripts as:—A. has स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भ्येभिः, B. and C. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भेभिः. E. and F. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् हन्तैः, D. and G. गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूका काङ्क्षन्. ५. A. has इत्यादावय-, B. C. E. F. H. इत्याद्यश्वावय-, and I. इत्याद्यवय-. ६. A. B. C. F. have स्तेगमण्डू:. ७. Except A. and I. all omit ऽपि. ८. C. F. and H. read फलदातृत्वं.

फलदानम्। तस्माद्विग्रहादिमतां देवानां[1]मभावान्न देवताप्रसादो यागस्य फलद्वारम्। किन्तु श्रूयमाणफलसाधनत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यमपूर्वं तद्द्वारम्। अभ्युपगतेष्वपि देवेष्वपूर्वस्यैव फलद्वारत्वमवश्यं वक्तव्यम्। मन्त्रा-ऽर्थवादेतिहास-पुराणेषु देवतानामपि[2] तपश्चरण-क्रत्वनुष्ठान-ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रप्रयोगेभ्यः* समीहित[3]सिद्ध्यनुकीर्त्तनात्। तस्मान्न देवः फलप्रदः इति सिद्धम्। औपनिषदास्त्वीश्वरस्य† फलदातृत्वं मन्यन्ते। तथा हि तदीये शास्त्रे तृतीयाध्याये विचारितम्। किं धर्मः फलं ददाति? आहोस्विदीश्वरः? इति संशयः। तत्र मीमांसकोक्तन्यायेन धर्मः फलप्रद इति पूर्वःपक्षः। सिद्धान्तस्तु किं धर्मो ऽन्यानधिष्ठित एव फलप्रदः? किं वा केनचिच्चेतनेनाधिष्ठितः? नाद्यः। अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य यथोचितफलदातृत्वायोगात्। द्वितीये तु येनाधिष्ठितः स एव फलदाता ऽस्तु[4]। न चैवं धर्मस्य[5] वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्। वैषम्य-नैर्घृण्यपरिहाराय धर्मापेक्षणात्। असति तु धर्मे कांश्चिदुत्तमसुखं कांश्चिन्मध्यमं कांश्चिदधमं प्रापयन्नीश्वरः कथं विषमो न भवेत्। कथं वा विविधं[6] दुःखं प्रापयन्निर्घृणो न स्यात्। धर्माधर्मानुसारेण तत् प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीना-

* अयमर्थः— मन्त्रार्थवाद-पुराणादिषु देवतानामपि समीहितं तपश्चरणादिद्वारैव सिद्धमित्यनुवर्णितं न साक्षात् तस्मात् कर्मैव फलप्रदं न देवता।

† औपनिषदा वेदान्तिनः। ते च कर्मानुरूपं शुभमशुभं वा ईश्वरः फलं ददातीति मन्यन्ते।

१. A. has देवादीना-. २. C. and F. देवात्मनामपि, I. देवानामपि. ३. D. F. G. and H. have समाहित- for समीहित-. ४. A. reads फलं ददातु. ५. All except A. H. and I. have धर्मवैयर्थ्य-. ६. A. has चित्रं for विविधं, and all others except I. विचित्रं for the same.

मिव न वैषम्य-नैर्घृण्ये प्रसुतः । न हि दुष्टशिक्षां शिष्ट-परिपालनं च कुर्वतां गुर्वादीनां वैषम्य-नैर्घृण्ये विद्येते । यदुक्तं–'गो-मण्डूकादीनां तिरश्चामोषधि-वनस्पत्यादीनां च स्थावराणां फलप्रदत्वमयुक्तम्'–इति । तत् तथैवास्तु । ईश्वरस्य फलदातृत्वे कः प्रत्यूहः । यदपि–

'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति' ।

(तै. सं. २. ६. ४. ३)

–इति तत्रापीन्द्रदेवतायामवस्थितोऽन्तर्यामी फलप्रदत्वेन विवक्षितः ।

'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्' ।

इति श्रुतेः । तस्मादीश्वरस्य प्रसाद एव फलद्वारम् । न च जैमिनेय-वैयासिकयोर्मतयोः परस्परं विरोधः । विवक्षाविशेषेण तत्समाधानात् । यथा देवदत्तस्यैव पक्तृत्वेऽपि सम्यगभिज्वलनं विवक्षित्वा 'काष्ठानि पचन्ति'–इति व्यवहारः तथा परमेश्वरस्यैव फलप्रदत्वेऽपि तारतम्यापादन-निमित्ततया प्राधान्यं विवक्षित्वा 'धर्मः फलप्रदः'–इति व्यवहारः किं न स्यात् । तस्मादविरोधात् फलप्रदो जगदीश्वर एक एव सर्वत्र पूजनीयो देव इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

॥ इति देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम् ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । उभयोः पूजनप्रकार-मुपरितनश्लोके निरूपयामः । 'देवताऽतिथिपूजको नावसी-

१. A. B. C. and F. स्तेग- for गो-. २. All others except H. I. read ईश्वरप्रसाद. ३. H. has अभिज्वालनं. ४. A. and I. read -पादनिमित्त- ५. From फलप्रदः to the end is omitted by D. ६. All others except A. and I. read पूजनीय एवाल-. ७. H. -मिति प्रसं-.

ते '–इत्युक्तेरपूजायामवसीदति इत्यवगम्यते । तथा च र्मपुराणे–

'यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते ' ॥

(कू. पु. १. २. १८. १२१)

'अकृत्वा देवपूजां च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।
भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं निगच्छति ' ॥

(कू. पु. १, २. १८. ११९)

इति । मार्कण्डेयः—

'अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति' ॥

(मा. पु. २९. ३१; वि. पु. ३. ९. १५; वि. स्मृ. ६७. ३३)

इति । देवलोऽपि–

'अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।
असत्कृतो निराशश्च स सद्यो हन्ति तत्कुलम् '॥

---

१. In Kûrma Purâṇa we find as अज्ञानात्. २. A. and I. read -द्विज. . In the text of Kûrma Purâṇa we find the reading as follows :— कृत्वा तु द्विजः पञ्चमहायज्ञान् द्विजोत्तमाः referring to both these verses his reading is more correct. ४. All others except A. and D. as also he text of the Kûrma Purâṇa read स गच्छति. ५ This quotation rom मार्कण्डेयः- to -गच्छति is omitted by A. and I.; the author uotes this verse from Mârkaṇḍaya, but we also find it in Vishṇu Smriti and Vishṇu Purâṇa.

इति। पूजायां तु न केवलं पापाभावः[1] किन्त्वभ्युदयोऽप्यस्ति। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

'ये ऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदाधरम्।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते'॥

इति। कूर्मपुराणे—

'वेदाभ्यासो ऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियास्तथा।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा'॥

(कू. पु. १. २. १८. १९.)

इति। मनुरपि—

'अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं चादुष्टमानसम्[3]।
सवृषं[4] गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः'[5]॥

(व. स्मृ. २७. ७)

इति। विष्णुरपि—

'स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा।
नाऽवाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्'॥

(वि. स्मृ. ६७. ४४.)

इति। वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सा[6] यो ऽवशिष्ट ओदनः स हुतशेषः। तमेव भुञ्जीत न स्वभोजनार्थं पाचयेत्। यदाह[7] भगवान्—

---

१. B. C. D. and F. add एव to केवलं. २. A. and I. read अवसा for पापाभावः. ३. A. and I. -मागतम्, B. C. F. -मानस; and F. दुष्टमानसम्. ४. D. सवत्सं. ५. A. omits इति. ६. All except A. and omit सा. ७. A. reads तथाह; and the other all except I. तदाह.

'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' ॥
(भ. गी. ३. १३)

इति। 'हुतशेषम्'—इत्यत्र हुतशब्दो महाभारते व्याख्यातः—
'वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः'।

इति। तस्य शेषो हुतशेषः। स च हुतशेषशब्दो देवर्षि-मनुष्यादिपूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति। तदाह मनुः—

'देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः।
पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत्॥
अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते'॥
(म. स्मृ. ३. ११७–११८)

इति। 'ब्राह्मणो नावसीदति' इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं महाभारते दर्शितम्—

'सत्यं दानं तपः शौचमानृशंस्यं दमो घृणा।
दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः॥
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः।
काम-क्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः।
स्वयं धर्मेण चरति तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥

१. D. omits from 'हुतशेषम्'—to अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् [bo]th inclusive, this is only on account of the writer's carelessness. [२]. G. गृह्याश्च, E. and H. read चा ग्राश्च. ३. H. adds इति after भवेत्. [४.] A. and I. वशौ. ५. All except A. and I. read सर्वं धर्मेण चरितं.

यो ऽध्यापयेदधीते वा याजयेद्वा यजेत वा ।
दद्याद्वा ऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनि [1]रतिर्ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्' ॥

इति । तथा[2] च अनाहिताग्नितायामपि उक्तलक्षणलक्षितो ब्राह्मणो नावसीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति ।

'चतुर्णामपि वर्णानाम्'—इति 'षट्कर्माभिरतः'—इति वचनद्वयेन साधारणा-ऽसाधारणधर्मौ संक्षिप्योपदर्शितौ । यद्यप्यध्यापनादित्रयमेव विप्रस्याऽसाधारणं नाध्ययनादित्रयम् । तस्य वर्णत्रयसाधारणत्वात् । तथापि षट्कर्माभिरतत्वं विप्रस्यैवेति न कोऽपि विरोधः ॥ ३८ ॥

अथात्र[3] साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं साधारणमाह्निकं संक्षिप्याह—

सन्ध्या स्नानं जपो होमो देव[4]तातिथिपूजनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिनेदिने ॥३९॥

इति । 'सन्ध्यास्नानम्'—इत्यत्र यवागूपाकन्यायेन स्नानस्य प्राथम्यं व्याख्येयम् । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितः । 'यवाग्वा[5]ऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागुं च[6] पचति'—इति श्रूयते । तत्र[7] संशयः किमग्निहोत्र-यवागूपाकयोर-

१. All others except A. and I. have रतं for रतिः. २. From तथा च—to पर्यवसितो भवति is omitted by all except A. and I. ३. A. reads तथात्र, and all others except I. तत्र. ४. All except K. and L. read देवतानां च for देवतातिथि-. ५. A. omits यवाग्वा. ६. Except F. G. H. All others omit च. ७. A. omits तत्र.

नियतः क्रमः? उत नियतः ? यदपि नियतः तदपि पाठेन निय-
म्यते उतार्थेन? तत्र विध्योरनुष्ठानमात्रपर्यवसानात् क्रमस्य नि-
यामकाभावात् अनियतः—इत्येकः पूर्वः पक्षः । पूर्वाधिकरणेषु
अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' * इत्यत्र पाठ-
स्य नियामकत्वाभ्युपगमात् अत्रापि तत्सम्भवात् यथापाठक्रम-
नियमः-इत्यपरः पूर्वः पक्षः । 'यवाग्वा '—इति तृतीयया श्रुत्या
होमसाधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमानिष्पत्तेरर्थाद् यवागु-
पाकः पूर्वभावी-इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि स्नानस्य शुद्धिहे-
तुत्वाच्छुद्धस्यैव सन्ध्यावन्दनाधिकारित्वात् स्नानं पूर्वभावि
इति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानं तत्पूर्वभाविनां ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थान-हि-
तचिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।
धर्मा-ऽर्थ-कामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ' ॥
(या. स्मृ. १. ११५)

इति । मनुरपि—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च'॥
(म. स्मृ. ४. ९२)

* द्रष्टव्यमिदं पूर्वमीमांसायां पञ्चमे ऽध्याये प्रथमे पादे ' श्रुतिलक्ष-
णमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ' इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां शबरभाष्ये ।

१. A. and I. read यदा नियतस्तदा, and others except H. यदापि निय-
तस्तदापि. २. A. has नियामकत्वा-. ३. A. adds क्रमः after अनियत.
४. D. omits पूर्वः. ५. D. reads -धिकरणे. ६. B. D. and E. read ब्राह्मणं.
७. A. reads तथापाठक्रम- ८. D. reads असति द्रव्यहोमो निःपतेत् अर्थाद्यवागु-
पाकः पूर्वभावीति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानपूर्वभावि -for the intermediate portion
of -साधनत्वावगमात् and ब्राह्ममुहूर्त्तो-. ९. अत is added to एव by A.
१०. D. reads उपारमेत् for न हापयेत्.

इति । 'वेदतत्त्वार्थः' परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।
कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मानसे मतिमान्नृप ।
विबुध्य चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्याविरोधिनम् ॥
अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
परित्यजेदर्थ-कामौ धर्मपीडाकरौ नृप ॥
धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च' ॥

(वि. पु. ३. ११. ५-७)

इति । सूर्योदयात् प्रागर्द्धप्रहरे द्वौ मुहूर्त्तौ । तत्राद्यो ब्राह्मो द्वितीयो रौद्रः । तत्र ब्राह्मे चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः—

'उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।
दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक् सत्या वापि भाषिता ॥
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतिष्यति' ॥

इति । 'ध्यायीत मनसेश्वरम्' इति यदुक्तं तत्र प्रकारविशेषो वामनपुराणे दर्शितः—

---

१. The text of Vishṇu Purâṇa सुस्थे च for उत्थाय. २. In Vishṇu Purâṇa विबुद्ध for विबुध्य. ३. All except I. read चाप्यविरोधिनम. ४. In Vishṇu Purâṇa the following one line is seen between अपीडया, &c., and परित्यजेदर्थकामौ, &c., but the author did not find it necessary to the present. 'दृष्टादृष्टविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता. ५. A. reads ऽनयोः for तयोः. ६. A. reads ऽपि हुतं for दापितं. ७. E. II. and I. read चापि. ८. D. and G. have यद्भयं समुप-. ९. I. omits दर्शितः.

'ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च।
गुरुश्च शुक्रः शनि-राहु-केतवः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्'॥
(वा. पु. १४. २३)

इत्यादि।

॥ इति ब्राह्मे मुहूर्त्ते आत्महितचिन्तनप्रकरणम्॥

हितचिन्तनानन्तरं श्रोत्रियादिकमवलोकयेत् न तु पापिष्ठादिकम्। तदाह कात्यायनः—

'श्रोत्रियं सुभगं गां च अग्निमग्निचितं तथा।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते॥
पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नग्नमुत्कृत्तनासिकम्।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम्'॥
(का. स्मृ. ११. ९–१०)

इति। ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात्। तदाहाङ्गिराः—

'उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आचम्य चोदकम्।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा॥
वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः'॥

१. A. substitutes त्रिपुरान्तकोऽमिर-. २. All others except D. and G. substitute सहभानुजेन for शनि-राहु-केतवः. ३. A. omits तथाह. ४. All except A. and G. read सुभगां. ५. A. reads -र्वात्तिभ्यः स विमुच्यते. ६. A. and I. read मध्यं for चान्धं. ७. A. reads तथाचाऽङ्गिराः. ८. E. G. H. and I. read निष्ठीवो-. for ष्ठीवनो-.

इति । तत्र तृणनियमं विशिनष्टि–

'शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।
अयज्ञीयैरनार्द्रैश्च तृणैः सञ्छाद्य मेदिनीम्' ॥

इति । तत्र कालभेदेन दिङ्नियममाह याज्ञवल्क्यः–

'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः' ॥
(या. स्मृ. १.१६)

इति । कर्णश्च दक्षिणः ।

'पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्' ॥

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्थत्वाभिधानात् । यज्ञोपवीतस्यापि तदेव स्थानं न्याय्यम् । अङ्गिरास्तु विकल्पेन स्थानान्तरमाह–

'कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात् यद्वा कर्णे समाहितः' ॥

इति । तत्र कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम् । तथा च सांख्यायनः–

'यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे
कृत्वा मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्यात्' ॥

---

१. D. substitutes तत्र नियमं वसिष्ठ आह for तत्र तृणनियमं विशिनष्टि. If we allow the reading of D. it means that it is of Vasishta; but we cannot find it in Vasishta Smriti. For the same तृणनियमात् appears in A. I.; and in B C. E. G. H. तृणनियमेः. This is grammatically incorrect. २. B. E. and H. omit विक. ३. All except A. and I. read -स्थानाभि-. ४. G. has विकल्पे for विकल्पेन. ५. G. reads यद्येकवस्त्रो for यद्येकवस्त्रो. ६. D. omits उत्सर्गं and reads मूत्रपुरीषे कुर्यात्; while B. C. E. F. and H. read -उत्सर्गे.

इति। ननु—उक्तो दिङ्नियमो न व्यवतिष्ठते। अन्यैरन्यथा-स्मरणात्। तत्र यमः—

'प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णे ऽपराण्हे प्राङ्मुखस्तथा ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः' ॥

इति। अत्र केचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति। तदयुक्तम्। सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात्। सामान्य-शास्त्रं हि याज्ञवल्क्यवचनम्। दिवसे कृत्स्ने ऽप्युदङ्मुखत्व-विधानात्। यमवचनं तु विशेषशास्त्रम्। उदङ्मुखत्वस्य मध्याह्नविषयत्वेनात्र सङ्कोचप्रतीतेः। मा ऽस्तु तर्हि विकल्पः। यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति—इति चेत्। तदपि न युक्तम्। प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वनिराकरणायैव देवलेन सदेवेति विशेषितत्वात्।

'सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः'।

इति। अत्र प्रातः-सायाह्नशब्दौ दिवा-रात्रिविषयौ। तथा च मनुः—

'मूत्रोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा' ॥
(म. स्मृ. ४. ५०)

इति। एवं तर्हि यमोक्तयोः प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः? सूर्याभिमुखनिषेधगमकोक्तिरिति ब्रूमः। तदुक्तं महाभारते—

---

१. G. has तदेतदयुक्तम्. २. D. omits हि. ३. B. C. and F. omit अपि. ४. D. and G. omit -त्व-; while H. reads उदङ्मुख इति वचनात् for उदङ्मुखत्वविधानात्. ५. D. reads विशेषवच्छास्त्रम्. ६. A. reads यमवचनोक्तो नियमः for यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति-इति चेत्. D. substitutes अव्यवस्था भवष्यतीति चेत्, this reading is correct and gives different sense. ७. H. omits तु. ८. A. reads एतदपि for तदपि. ९. A. and I. read सूर्याभिमुखत्वनिषेधपरा यमोक्तिरिति. The reading is correct, but it seems the repetition 'यमोक्तिरिति' is contrary to the style.

'प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।
मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः'॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

'विण्मूत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत्'॥

इति तन्निरुद्धेतरविषयम् ।

'न वेगं धारयेत् । नोपरुद्धः क्रियां कुर्यात्'

इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्—

'छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणबाधभयेषु च' ॥

(म. स्मृ. ४. ५१; ग. पु. १. २१५. २७)

इति । तदपि नीहारान्धकारादिजनितदिङ्मोहनविषयम्
देशनियमो विष्णुपुराणेऽभिहितः—

'नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।
दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत्'॥

(वि. पु. ३. ११. ८-९)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

'दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषे कुर्यात्
दक्षिणां दिशमपरां वा' ।

(आ. ध. सू. १. ११. ३१. २)

इति । मनुरपि—

'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत्'॥

(म. स्मृ. ४. १५१)

इति । स एव वर्ज्यदेशानाह—

---

१. D. reads प्रत्यमरं प्रतिगङ्गां, E. प्रत्यबलं for प्रत्यनलं. २. I. reads यद्यपि for यत्तु. ३. H. I. and also the text of manu rea l प्राणबाधा-. ४. The text of the Âpastambhadharmsûtra reads आरात्त-... .... दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा. (See G. Bühler's 1st Edition which seems to be incorrect.)

'न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ (४५)
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ (४६)
न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ (४७)
वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः।
न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम्' ॥ (४८)
(म. स्मृ. ४. ४५–४८)

इति। पर्वतमस्तक इति पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्यज्ञापनाय।
यमोऽपि–

'तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽयतनानि च।
राजमार्ग-श्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥
उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम्।
उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ॥
वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्य-श्वभ्र-बिलानि च'।

इति। हारीतः–

'आहारं तु रहः कुर्यात् विहारं चैव सर्वदा।
गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रिया' ॥

---

१. A. हलकृष्टे न च जले for न फालकृष्टे न जले. २. All others except D. and I. read बहुले for न जले. ३. H. reads न शाद्वले for कदाचन. A. has चैत्येषु for गर्तेषु. ५. Others except D. read नाप्यवस्थितः. नापि च स्थितः; while A. reads नाधिरोहितः. ६. H. reads आश्रित्य for आसाद्य. ७. I. reads च for गाः. ८. This sentence is omitted by all others except H. ९. I. reads छायावृक्षं चतुष्पथम्; G. छायां नक्षं चतुष्पथम् and A. छायावृक्षे चतुष्पथे for छायां दृश्यं चतुष्पथम्. १०. A. reads सर्वथा. ११. A. and D. read लक्ष्मियुक्तः.

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'न च सोपानत्को मूत्र-पुरीषे कुर्यात्' ।

(आ. ध. सू. १. १०. ३०. १८)

इति । यमो ऽपि—

'प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा' ॥

इति । ततो लोष्टादिना परिमृष्टगुद-मेहनो गृहीतशिश्न-श्चोत्तिष्ठेत् । तथा च भरद्वाजः—

'अथापकृष्य विण्मूत्रं लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।
उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् दृढं विधृतमेहनः' ॥

इति ।

॥ इति विण्मूत्रोत्सर्जनप्रकरणम् ॥

अथ शौचप्रकरणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

'गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः' ॥

(या. स्मृ. १. १७)

इति । देवलो ऽपि—

'आ शौचान्तं मृजेच्छिश्नं प्रस्रावोच्चारयोरपि ।
गुदं हस्तं च निर्मृज्यान्मृदम्भोभिर्मुहुर्मुहुः' ॥

१. -गुद- is omitted by A. २. I. reads अपकृष्य च for अथापकृष्य, and A. यथा प्रकृष्य for the same. ३. All others except I. read -विधिः for -प्रकरणम. ४. D. and I. read आ शौचान्मोत्सृजेत, B. C. and F. आ शौचान्तान्मृजेत for आ शौचान्तं मृजेत.

इति । दक्षो ऽपि—

'तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा' ॥

इति । अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विवस्वान्[1]—

'रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते[2] ।
पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यशुचिर्भवेत्' ॥

इति । शौचयोग्यां मृत्तिकामाह यमः—

'आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा' ॥

इति । तत्रैव विशेषमाह मरीचिः—

'विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे रक्ता क्षत्रे विधीयते ।
हारिद्रवर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णां विनिर्दिशेत्[3]' ॥

इति । उक्तविशेषासम्भवे या काचित् ग्राह्या । तदाह मनुः—

'यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।
सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तया शौचं विधीयते' ॥

(म. स्मृ. १०. ४७)

इति । विष्णुपुराणे वर्ज्या मृद्विशेषा दर्शिताः—

'वल्मीक-मूषकोत्खातां[4] मृदमन्तर्जलात्तथा[5] ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसम्भवाम् ॥ (१८)
अन्तःप्राण्यवपन्नां च हलोत्खातां न कर्दमात्' ।

(वि. पु. ३. ११. १८–१६)

---

१. A. omits विवस्वान्, and I. reads विश्वामित्रः for the same. २ D. reads रत्निमात्रजलं त्यक्त्वा, and I. रत्निमात्रजलात्तीर्थे for रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा. ३. All others except I. read कृष्णेति निर्दिशेत् for कृष्णां विनिर्दिशेत्. ४ All others except H. read -मूषिक; but मूषक is correct. ५ D. reads -जले and I. -जलां for -जलात्.

इति । अन्तर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधस्तु वापी-कूपादिव्यतिरिक्त-विषयः । अत एव यमः—

'वापी-कूप-तडागेषु नाहरेद्बाह्यतो मृदम् ।
आहरेज्जलमध्यात् तु परतो मणिबन्धनात्' ॥

इति । देवलोऽपि काश्चिन्निषिद्धा मृदो दर्शयति—

'अङ्गार-तुष-कीटाऽस्थि-शर्करा-वालुकान्विताम् ।
वल्मीकोपरि तोयान्त[1]-कुड्या[2]-फाल-श्मशानजाम् ॥
ग्रामबाह्यान्तरालस्थां वालुकां पांसुरूपिणीम् ।
आहृतामन्यशौचार्थमाददीत न मृत्तिकाम्' ॥

इति । हस्तनियममाह देवलः—

'धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
तथा च वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत्' ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमोऽभिहितः—

'उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः' ॥

इति । मृत्सङ्ख्यामाह शातातपः—

'एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शकृति[3] त्रिगुणं भवेत्' ॥

---

१. I. reads तोयान्तः for तोयान्त-. २. D. reads कुड्या-यूप-श्मशानजाम्; while all others except A. and I. read कुड्या-पूतश्मशानजाम्, and on the margin of H. appears the correction -यूप- for -पूत-. ३. A reads पुरीषे द्विगुणं भवेत्; while D. reads शकृति द्विगुणं भवेत्.

इति। मनुरपि[1]–

'एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता[2]॥
एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः।
वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्'॥

(म. स्मृ. ५. १३६–१३७; वि. स्मृ. ६०. २५–२६)

इति। बौधायनोऽपि–

'पञ्चापाने मृदो योज्या वामपादे[4] तथा करे।
तिस्रस्तिस्रः क्रमाद्योज्याः सम्यक्शौचं चिकीर्षता[5]'॥

इति। वसिष्ठोऽपि–

'पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः।
उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते[6]॥
'एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश'।

(व. स्मृ. ६. १८)

इति। विंशत्यादिकं ब्रह्मचारिविषयम् 'द्विगुणं ब्रह्मचारिणः' इत्युक्तत्वात्। आदित्यपुराणे–

१. E. and H. omit मनुरपि. The following two verses are found in the text of the Vishṇu Smṛiti, and the latter verse is found in the text of the Vasiṣṭha Smṛiti. २. All others except A. D. and I. read शुद्धिमवाप्नुयात्, and B. C. F. add इति after शुद्धिमवाप्नुयात्. ३. E. and G. read ऽपाने गुदे योज्या, but this appears to be a mistake. ४. All others except A. and I. read वामपाणौ दशोत्तरे; but the meaning would be contrary. ५. A. has चिकीर्षत: for चिकीर्षता. ६. All others except G. and I. read -कीर्तिताः for -कीर्तिते. This latter half is not found in the text of the Vasiṣṭha Smṛiti. I. has आदित्यपुराणे after the end of this verse, but we do not see any use of the words in this place.

'स्त्री-शूद्रयोरर्द्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
दिवाशौचस्य निश्यर्द्धं पथि पादं विधीयते ॥
आर्त्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम्' ।

इति । बौधायनो ऽपि-

'देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्' ॥

(बौ. स्मृ. १. १. १-६३)

इति । वृद्धपराशरः-

'उपविष्टस्तु विण्मूत्रं कर्तुं यस्तु न विन्दति ।
स कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा' ॥

(ग. पु. १. २१७-३३)

इति । आनुशासनिके 'शौचेतिकर्तव्यता दर्शिता-

'शौचं कुर्याच्छनैर्धीरो बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।
विप्रुषश्च तथा न स्युर्यथा चोरु न संस्पृशत् ॥
बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैवं स्पृशत् स्फिचौ' ।

इति । दक्षो ऽपि-

---

१. G. reads पादो for पादं. २. A. reads समाचरेत् for प्रकल्पयेत्. ३. A. I. read कर्तुः. ४. All others except A. and I. substitute च for तु. ५. has न for स. As in the Tilgu character the letters न and स resem each other, we cannot positively say whether this is a mistake. ६ reads शौनकेनेतिकर्तव्यता for शौचेतिकर्त्तव्यता. ७. D. reads यथान्वा न संस्पृशेत्, and A. न च स्पृशेत् for न संस्पृशेत्. ८. B. C. and F. read स्पृशेदिति, G. नैनं स्पृशेदिति, and I. नैनं स्पृशांद्विजाः. For the same E. a H. read चोरू न संस्पृशत्.

'षडन्या नखशुद्धौ तु देयाः शौचेप्सुना मृदः ।
न शौचं वर्षधाराभिराचरेत्तु कदाचन' ॥

इति । मरीचिरपि—

'तिसृभिश्चातलात्[१] पादौ शोध्यौ गुल्फात्तथैव[२] च ।
हस्तौ त्वामणिबन्धाच्च[३] लेप-गन्धापकर्षणे[४]' ॥

इति । यथाविधि कृते शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति तदाऽऽह मनुः—

'यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो[५] लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारी[६] देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु' ॥

(म. स्मृ. ५. १२६)

इति । मनस्तुष्ट्यभावे तु देवल आह—

'यावत्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
प्रमाणं शौचसङ्ख्यायां[७] न विप्रैरुपदिश्यते' ॥

(ग. पु. १. २१७–३६)

इति । पितामहोऽपि—

'न यावदुपनीयन्ते[८] द्विजाः, शूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचमेषां[९] विधीयते' ॥

१. A. and I. read शोधयेत् for चातलात्; while D. reads चाबलात् for the same. २. G. and I. read गुल्फौ तथैव च. ३. A. has द्वौ मणिबन्धाच्च. ४. All others except I. read -गंधापकर्षणम्. ५. All others except A. and the text of Manu read -त्यमेध्याक्तो गन्धो. ६. All others except A. and the text of Manu read चारेयं, but the commentators of मनु do not follow this reading, as they think वारि and मृत् are used separately. ७. A. reads शौचसंख्याया:. ८. G. and H. have तावत् for यावत्, but in the margin of H. appears the correction यावत्. ९. D. has शौचमेव, A. and G. शौचमेवं.

इति । अत्र स्त्री-शूद्रग्रहणं अकृतोद्वाहाभिप्रायम् । अनुपनीतद्विजसाहचर्यात्* । मृत्परिमाणमाह शातातपः—

'आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते† स्थिताः ।
तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्थे या च मृत्तिका[1]' ॥

इति । यत्तु दक्षाङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्—

'अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।
द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता ॥
प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।
तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी' ॥
(द. स्मृ. ५. ७.; ग. पु. १. २१७. २)

इति तत्र सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन[2] गन्धाद्यक्षये सत्यधिकपरिमाणं द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्धक्षये शास्त्रोक्तसङ्ख्या पूरणीयैव[3] । यथाह दक्षः—

* 'स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहः' इत्युक्तेः 'स्त्री-शूद्रौ च सधर्माणौ' इत्युक्तेश्च अनुपनीतद्विजवत् अकृतोद्वाहयोः स्त्री-शूद्रयोरपि गन्धलेपक्षयकरमेव शौचं विधीयते इत्यभिप्रायः ।

† इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् । तत्र ग्रासाः होमेषु आहुतयः शौचे मृत्तिकाश्च आर्द्रामलकप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः ।

१. B. C. and F. read शौचार्थे यास्तु मृत्तिका, A. E. G. and H. शौचे देयास्तु मृत्तिकाः, and I. शौचे देयाश्च मृत्तिकाः for शौचार्थे या च मृत्तिका. २. D. reads -परिमाणे for -परिमाणेन. ३. All others except D. omit एव.

'न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।
प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते' ॥

(द. स्मृ. ५. १३)

इति। एवमुक्तशौचकरणेऽपि यस्य भावशुद्धिर्नास्ति न तस्य शुद्धिरित्याह व्याघ्रपादः—

'शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ॥
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः ।
आ मृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति' ॥

इति। शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति—

'शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः' ॥

इति। (द. स्मृ. ५. २)

॥ इति शौचप्रकरणम् ॥

अथ गण्डूषविधिः । तत्रापस्तम्बः—

'एवं शौचविधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत् ।
मूत्रे रेतसि विट्सर्गे दन्तधावनकर्मणि ॥

१. D. reads शौचसिद्धि- for शौचं शुद्धि-, A. B. C. and F. read शौचं [illegible]-, and E. G. H. शौचं सिद्धि-. २. A. reads न गोमयैः. ३. The intermediate portion from this heading to the next heading 'अथाचमन-' is omitted by all others except A. and I., it is difficult to state whether this portion has been entirely omitted by the author himself or has been inserted by some one else.

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूषमाचरेत् ।
चतुरष्ट-द्विषट्-त्र्यष्टगण्डूषैः षोडशैस्तथा ॥
मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमाप्नुयात् ।
पुरस्ताद्देवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥
पश्चिमे मुनि-गन्धर्वा वामे गण्डूषमाचरेत् ।
गण्डूषसमये विप्रस्तर्जन्या वक्त्रताडनम् ॥
कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।

इति ।

॥ इति गण्डूषविधिः ॥

अथाचमनविधिः । तत्र वृद्धपराशरः—

'कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः[1]
निबद्धशिख-कच्छस्तु[2] द्विज आचमनं चरेत्[3] ।
कृत्वोपवीतं सव्यांसे[4] वाङ्मनः-कायसंयतः' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'अन्तर्जानुः[5] शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १८)

इति । गौतमोऽपि—

---

१. A. reads प्रबद्ध-. २. H. reads -कक्ष- for -कच्छ-. ३ D and H. read द्विराचमनमाचरेत् for द्विज आचमनं चरेत्. ४. D. reads सव्येन; while all others except A. and I. read सव्येंऽसे for सव्यांसे. ५. All except D and the text of Yajñavalkyasmṛti omit the Visarga and read अन्तर्जानु शचौ.

'शुचौ देशे आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीती आ मणिबन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशः त्रिश्चतुर्वा अप आचामेत्। द्विः प्रमृज्यात्। पादौ चाभ्युक्षेत्। खानि चोपस्पृशेत् शीर्षण्यानि* मूर्द्धनि च दद्यात्'। (गौ. स्मृ. १. ११)

इति। तत्र त्रिश्चतुर्वेत्यैच्छिको विकल्पः। ब्रह्मतीर्थं तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः—

'कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।
प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देवतीर्थान्यनुक्रमात्' ॥
(या. स्मृ. १. १९)

इति। एतदेव शङ्ख-लिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्—
(या. स्मृ. १. १९)

'अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां रेखायां ब्राह्मं तीर्थम्। प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पित्र्यम्। कनिष्ठातलयोरन्तरा प्राजापत्यम्। पूर्वेणाङ्गुलिपर्वणि दैवम्'।

---

* खानि इन्द्रियाणि। शीर्षण्यानि शीर्षे भवानि नासिका-चक्षुः-श्रोत्रादीनि चोपस्पृशेत्। मूर्धनि च जलं दद्यात् इति योजना।

१. All others except A. and the text of Gautama read दक्षिणबाहुं. २. A. reads जान्वन्तरं. ३. Except A. D. I. and the text of Gautama others read पाणिं for पाणी. ४. This is omitted by all others except A. and the text of Gautama. ५. A. reads -भ्युक्षयेत्. ६. D. reads नखानि for खानि. ७. D. adds अपि to अंगुष्ठयोः. ८. A. and I. read कनिष्ठिका-करतल-.

इति । आचमनीयमुदकं विशिनष्टि शङ्खः–

'अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।
वह्निना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्' ॥

(शं. स्मृ. ९. ६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि–

'अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।
हृत्-कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः* ॥
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

(या. स्मृ. १. २०-२१)

इति । मनुरपि–

'हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः†' ॥

(म. स्मृ. २. ६२)

इति । प्रचेता अपि–

'अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।
हृद्गताभिरशब्दाभिः त्रिश्चतुर्वाद्भिराचमेत्' ॥

---

* द्विजातयः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः शुद्ध्येरन् इति पूर्वेणान्वयः । स्त्री-शूद्रौ चकारात् अनुपनीतद्विजश्च अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । तृतीयार्थे तसिः ।

† प्राशिताभिः अन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपीत्यर्थः । 'अन्ततः जिह्वौष्ठान्तेनापि' इति कुल्लूकभट्टः ।

---

१. 'वह्निना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्'। याज्ञवल्क्योऽपि 'अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन बुद्बुदैः is omitted by D. २. A. and I. omit अपि. ३. A. D. and I. read शूद्राश्च. ४. H. and I. read भूपतिः.

इति । तत्रापवादमाह यमः[1]–

‘ यात्रायामीक्षितेनापि* शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।
उदकेनातुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्’ ॥

इति । उदकस्य ग्रहणप्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः–

‘ आयतं पर्वतः[4] कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम्[5] ।
संहतांगुलिना[6] तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः[7]’ ॥

इति । स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः ।

‘ त्रिः पिबेद्दक्षिणेनापः’ ।

इति पुराणवचनात् । उदकपानानन्तरभाविनिमित्तकर्त्तव्यतामाह[8] दक्षः–

‘ संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन[9] द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
संहताभिस्त्रिभिः[10] पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥

* यात्रायां प्रयाणे केवलं जलावलोकनेनापि शुद्धिर्भवति । न तत्र स्पर्शनाद्यपेक्षा । ‘ रात्राववीक्षितेनापि’ इति पाठस्तु असङ्गत इव प्रतिभाति ।

१. B. C. and F. add अपि to तत्र. २. A. substitutes याज्ञवल्क्य for यमः, but we do not find this verse in the text of the same. ३. All others except D. read रात्राववीक्षितेनापि for यात्रायामीक्षितेनापि, but we would not see the meaning of अवीक्षितेनापि . if right, would be an exception to an आचमन how the सायंसंध्यावदन is to be performed. ४ A. and I. read सर्वतः. ५. I. reads -मस्करम्. ६. A. reads संहताङ्गुलिना. ७. D. reads -दय for -दपः. ८. D. reads भावि निमित्तकर्त्तव्यता-. ९. A. reads सम्पत्याङ्गुष्ठ-, B. C. D. and F. संमृज्याङ्गुष्ठ-, and E. G. H. संभृत्याङ्गुष्ठ- for संवृत्याङ्गुष्ठ-. १०. A. reads संहताभिश्चतसृभि पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्, B. C. E. F. and H. संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत् । and D. संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत्.

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः-श्रोत्रे ततः परम् ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ।
सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्[1] ॥

(द. स्मृ. २.१४-१७)

इति । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथास्पर्शनमाह–

'[2]तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।
मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥
नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु ।
संस्पृशेच्च[3] ततः शीर्षमयमाचमने विधिः' ॥

(शं. स्मृ. ९. ५-७)

इति । एवमन्ये ऽप्यन्यथान्यथा[4] वर्णयन्ति । तत्र[5] यथाशाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । आचमननिमित्तान्याह मनुः–

'कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त[6] उपस्पृशेत् ।
वेदमध्येष्यमाणश्च[7] अन्नमश्नंश्च[8] सर्वदा' ॥

(म. स्मृ. ५.१३८)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि[9]–

---

१. B. C. and F. reads बाहूनग्रेण for बाहू चाग्रेण. २. D. omits the portion intervening between तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत in the first half of the first line and स्कन्धद्वयं ततः in the latter half of the 4th line. ३. D. substitutes तु for च. ४. A. D. and I. do not repeat the word अन्यथा. ५. D. omits तत्र. ६. A. and I. read पाण्याचान्त, and D. स्नात्वाचाप. ७. All others except A. and the text of Manu read पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च. ८. I. reads वेदमग्निं च; while others except A. read वेदमन्नं च. ९. A. D. H. and I. omit अपि.

'चण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे* स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे ।
उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वाऽपि तथाविधम् ॥
आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।
अग्नेर्गवामथाऽऽलम्भे स्पृष्ट्वा ऽप्रयतमेव च ॥
स्त्रीणामथाऽऽत्मनः स्पर्शे नीलीं वा परिधाय च' ॥
(कू. पु. १. २. १३. ४–८)

इति । 'स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे-'इत्येतज्जपादिविषयम् । तथा च पद्मपुराणे–

'चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वा ऽऽचामेद्द्विजोत्तमः' ।

इति । मनुरपि–

'सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः ।
रथ्यां श्मशानं चाक्रम्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्' ॥
(म. स्मृ. ५. १४५)

इति । बृहस्पतिरपि–

---

* चाण्डालैः म्लेच्छैश्च सह सम्भाषे सम्भाषणे । उच्छिष्टैः स्त्री-शूद्रैः सह उच्छिष्टेन वा तैः सह भाषणे आचामेदिति भावः ।

---

१. B. C. and F. read -भाषणम्. २. B. C. E. F. and G. read दृष्ट्वा for स्पृष्ट्वा. ३. All others except A. and I. substitute च्चा for वा. ४ After this line we find in the Kûrma Purâṇa the following two lines:- भोजने सन्ध्ययोः स्नात्वा त्यागे मूत्र-पुरीषयोः । आचान्तोऽप्याचमेत्स्पृष्ट्वा सकृत्सकृदथान्यतः. ५. A. reads तथात्मसंस्पर्शे, and I. यथात्मसंस्पर्शे for अथात्मनः स्पर्शे. ६. All others except A. I. and the Kûrma Purâṇa read नीवीं for नीलीं. ७. All others except A. and I. read -पुराणम्. ८. In the text of manu appears -नृतानि च. ९. A. omits this portion and I. omits only अपि.

'अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।
मार्जार-मूषकस्पर्शे[1] प्रहासे ऽनृतभाषणे ॥
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपि स्पृशेत्'[2] ॥

इति । यमो ऽपि–

'उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्य तथैव च ।
एवं स्यात्तेजसा युक्तो वरुणो ऽपि सुपूजितः'[3] * ॥

इति । हारीतो ऽपि–

'नोत्तरेदनुपस्पृश्य जलम्' ।

इति । वसिष्ठो ऽपि–

'क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधाने ऽश्रुपातने ।
पञ्चस्वेतेषु चाचामेच्छ्रोत्रं वा[4] दक्षिणं स्पृशेत्' ॥

इति । दक्षिणकर्णस्पर्शनमाचमनासम्भवे वेदितव्यम् ।
तथा च मार्कण्डेयपुराणम्–

'सम्यगाचम्य तोयेन क्रियाः[5] कुर्वीत वै शुचिः ॥ (६७)
देवतानामृषीणां च पितॄणां चैव यत्नतः ॥ (६८)
कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् † ।

---

* एवं कृते सति जलाधिष्ठातृदेवता वरुणो ऽपि पूजितो भवतीत्यर्थः

† नेदमुपलब्धपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि 'पूर्वाभावे ततः परं'–इत्यस्य ग्रहणे इदमपेक्षितमेवेति स्पष्टमेव ।

---

१. All others except A. and D. read -मूषिकास्पर्शे. which appears to be a mistake. If the word मूषिका meaning a female rat is kept the the meaning would be that at the touch of the female rat alone the आचमन is to be performed. २. All others except D. read कुर्वन्नुपस्पृशेत्. ३. A. and I. read वरुणेन सुपूजितः, and D. वरुणेनापि पूजितः for the same. ४. D. and I. substitute वा for चा. ५. A. H. and I. read क्रियां

कुर्वीतालम्भनं चापि दक्षिणश्रवणस्य वा ॥ (७०)
यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम्।
न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते' ॥ (७१)

(मा. पु. ३४. ६७-७१)

इति। दक्षिणकर्णप्रशंसा च 'प्रभासादीनि तीर्थानि'-इत्यादिना वक्ष्यते। अथ वा बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्-

'नीवीं विसृज्य परिधायाप उपस्पृशेत्।
आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृशेत्'।

(बौ. स्मृ. १. १०. १६-१७)

इति। षट्त्रिंशन्मते द्विराचमननिमित्तं दर्शितम्-

'होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु'॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि-

'स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च'॥

(या. स्मृ. १. १९६)

इति। बौधायनोऽपि-

'भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे।
हविर्भक्षणकाले* च तत् द्विराचमनं स्मृतम्'॥

---

* हविर्भक्षणं पुरोडाशेडादिभक्षणम्।

---

१. A. B. C. D. and F. substitute वा for च. २. B. C. and F. read गोभूमिं गोमयं वा संस्पृशेत्; while A. E. H. and I. भूमिं गोमये वा संस्पृशेत्.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।
शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत् ॥
(कू. पु. १. २. १२. ६४)

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गेऽयुक्तभाषणे ॥
जृम्भित्वाऽध्ययनारम्भे कास-श्वासागमे तथा ।
चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥
सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत् पुनः' ॥
(कू. पु. १. २. १३. १-३)

इति । अयुक्तभाषणं निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह बौधायनः—

'दन्तवद्दन्तलग्नेषु दन्तसक्तेषु धारणा ।
ग्रस्तेषु तेषु नाचामेत्तेषां संस्थानवच्छुचिः' ॥
(बौ.स्मृ. १. ४. १. २४)

१. A. D. E. G. and H. read शुष्कभाषणे for ऽयुक्तभाषणे. २. D reads क्षवित्वा; while A. and the text of Kûrma Purâṇa read ष्ठीवित्वा. ३. The text of the Kûrma Purâṇa reads समाक्रम्य. ४. A. and I. read ततः for पुनः. ५. A. D. E. G. and H. read शुष्क- for अयुक्त. ६. A. and I. read अस्थितेषु च; while D. reads ग्रस्तेषु तेषु for ग्रस्तेषु तेषु. ७. The text of the Baudhâyana smrite reads the whole verse as follows:—

दन्तवद्दन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा ।
स्रस्तेषु तेषु नाचामेत्तेषां संस्राववच्छुचिः ॥

In this verse both the readings संस्थानवत् and संस्रावव‍त् are doubtful. They do not give any proper meaning. Dr. Bühler corrects संस्रावणा, but we think संस्या न चाऽशुचिः would be a more correct reading.

इति । दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्याऽनिर्हार्यरूपेण भेदः ।
अत एव देवलः—

> 'भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।
> दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
> न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।
> भवेदाशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे कृते' ॥

इति । [१]ग्रस्तेषु तेषु [२]स्वे[३]स्थानाच्च्युतेषु च निगीर्णेष्वित्यर्थः ।
त्र मनुः–

> '[४]दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे[५]कृते न तु ।
> परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः' ॥
>
> (बौ. स्मृ. १. ८. १. २९)

इति । एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथाऽऽह शङ्खः–
'दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिस्पर्शनात्' ।
इति । फल-मूलादिषु विशेषमाह शातातपः—

---

१. A. and I. read भक्ष्यतेषु च; while D. reads वस्तेषु for ग्रस्तेषु.
२. A. and I. omit स्व-. ३. Except A. D. and I. all others read स्वस्थानेषु तेषु, omitting च्युतेषु. ४. This verse the author quotes from Manu; but we find this only in one manuscript with Govind Rajá's commentary (5 between 141 and 142 verse), but neither Govindrája nor any of the other six commentators on Manu has commented it, the reading of it being—

> दन्तवद्दन्तलग्नेषु दन्तास्तेषु चैव हि ।
> च्युतेष्वाभ्यवहार्याणि निगरन्नेव तच्छुचिः ॥

५. All others except A. and I. read स्पर्शे कृते for स्पर्शकृते.

'दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः' ॥

इति । षट्त्रिंशन्मते ऽपि.—

'ताम्बूले चैव सोमे* च भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥
त्वग्भिः पत्रैर्मूल-पुष्पैस्तृण-काष्ठमयैस्तथा ।
सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टो भवति द्विजः' ॥

इति । एतच्च मुखसौरभ्याद्यर्थोपभुक्तावशिष्टविषयम् । ताम्बूलसाहचर्यात् । 'दन्तलग्नस्य संस्पर्शे' इति अनिर्हार्यस्य दन्तलग्नस्य जिह्वया संस्पर्श इत्यर्थः । याज्ञवल्क्ये ऽपि—

'मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथा ऽऽचमनबिन्दवः ।
श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः' ॥
(या. स्मृ. १. १९६)

इति । मुखनिःसृता बिन्दवो यद्यङ्गे पतन्ति तदा नाचमनापादकाः । तथा च गौतमः—

---

* सोमः सोमवल्लीरस इति यावत् ।

१. G. reads भवतु for भवति. २. E. and H. read षड्विंशतिमते ऽपि but we do not find any work of this name on Dharmaśāstra. Probably this is a mistake of the writer. ३ A. adds इति after भवेन्नर. ४. B. reads फलैः पुष्पैः for मूल-पुष्पैः. ५. All others except A. and I. read सौरभाद्यर्थो. ६. D. reads प्रतिहार्यस्य, B. C. and F. निर्हार्यस्य. E. G. and H. हार्यस्य for अनिर्हार्यस्य. ७. B. C. and F. read न पतन्ति, D. E. G. and H. निपतन्ति for पतन्ति. ८. A. reads आचमनापवादकाः, I. and D. आचमनापादकाः for नाचमनापादकाः.

'न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति ताश्चेदङ्गे निपतन्ति' ।

(गौ. स्मृ. १. १६)

इति । आचमनबिन्दवस्त्वङ्गस्पृष्टा अपि मेध्याः । तथा च मनुः—

'स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्' ॥

(म. स्मृ. ५. १४२; वि. स्मृ. २३. ५४)

इति । अत्र पादग्रहणं अवयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । तथा च यमः—

'पतन्त्याचामतो यांश्च शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः' ॥

इति । श्मश्रुविषये विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—

'न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये

सद्भिः यावन्न हस्तेनोपस्पृशति' ।

(आ. ध. सू. १. ५. १६. ११)

इति । आचमने वर्ज्यानाह भृगुः—

---

१. A. and I. omit न; for the same E. G. and H. substitute अ-. . All others except A. and the text of Gautama read न चेदङ्गे for [illegible]श्चेदङ्गे. ३. D. reads भङ्गास्पृष्टा, B. C. E. F. and H. भङ्गे स्पृष्टा, and A. . G. अङ्गे स्पृष्टा for भङ्गस्पृष्टा. ४ All others except A. I. and [illegible]e text of Manu read यस्याचामयतः for य आचामयतः. . ५. D. reads [illegible]मिगै; while the commentator Govindrâja reads भूमिके: for भौमिकै. Except Govindrâja all other commentators and A. read त्वप्रयतो. . D. reads अवान्तरस्य for अवयवान्तरस्य. ८. A. B. C. E. F. and I. [illegible]ad आचमतो. ९. A. reads वस्य for यश्च.

'विना यज्ञोपवीतेन तथाऽधौतेन वाससा ।
मुक्त्वा शिखां वा[1]ऽप्याचामेत् कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥
सो[2]ष्णीषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च* यानगः ।
दु[3]र्देशप्रगतश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात्' ॥

इति । बौधायनोऽपि–

'पादप्रक्षालनो[4]च्छेषेण नाचामेत् । य[5]द्याचामेत् भूमौ स्रावयित्वाऽऽचामेत् । ना[6]ङ्गुलीभिर्न स[7]बुद्बुदाभिर्न स[8]फेनाभिर्नो[9]ष्णाभिर्न क्षा[10]राभिर्न वि[11]वर्णाभिर्न दु[12]र्गन्धरसाभिर्न कलुषाभिः । न हसन् न ज[13]ल्पन् न ति[14]ष्ठन्

---

* प्रौढपादो यथा–

'आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते' ॥

इत्युक्तलक्षणः । जानुनोः जङ्घयोः कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्ध इति भावः ।

---

१. B. C. and F. read वा नाचामेत्, H. and I. चाचामेत् for वाऽप्याचामेत्. २. Except D. all others read सोष्णीषी. ३. B. C. E. F. and H. read दुर्देशप्रपदश्चैव, G. दुर्देश : प्रपदश्चैव, and D. दुर्देषश्च प्रदश्चैव for दुर्देशप्रगतश्चैव. ४. All others except G. and the text of Baudhâyana read पादप्रक्षालना-च्छेषेण. ५. Except D. and the text of Baudhâyana all others omit यद्याचामेत्. ६. Except A. and the text of Baudhâyana all others omit नाङ्गुलीभिः. ७. D. substitutes च for स-. ८. All others except A. I. and the text of Baudhâyana omit स-. ९. A. and I. read नोच्छिष्टाभिः. १०. B. C. and F. read न जाताभिः, E. न जात्याभिः, and G. न जातिभिः for न क्षाराभिः. ११. D omits न विवर्णाभिः, and A. adds नोष्णाभिः before न कलुषाभिः. १२. This is omitted by all others except A. and the text of Baudhâyana. १३. B. C. and F. read जल्पयो for जल्पन्. १४. A. omits न जल्पन् न तिष्ठन्.

न विलोकयन्¹ न प्रह्वो न प्रणतो न मुक्तशिखो न प्रावृतकण्ठो² न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः न त्वरमाणो नाऽयज्ञोपवीती न प्रसारितपादः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेत्' ।

(बौ. स्मृ. १. ५. १२.-१९)

इति । देवलोऽपि—

'सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा³ नरः ।
उष्णीषी वाऽपि⁴ नाचामेद्वस्त्रेणावध्य वा शिरः' ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि—

न वर्षधाराभिराचामेत्⁵' ।

(आ. ध. सू. १. ६. १५. ४)

इति । यमोऽपि—

'⁶अपः कर-नखस्पृष्टा य आचामति वै द्विजः ।
सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा' ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

'कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्या-ऽऽपणगतोऽपि वा ।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्' ॥

इति । गौतमोऽपि—

---

१. B. C. E. F. and I. omit न विलोकयन्; while H. in its correction reads नाविलोकयन्. २. B. C. D. E. F. G. H. and I. add after this word नावद्धकच्छो न बहिर्जानुर्न वेष्टितशिरा न बद्धकक्षो न पठमानो नायज्ञोपवीति न प्रसारितपादः for न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती न प्रसारितपादः ३. A. and D. read मुक्तकेशोऽथ वा. ४. D. reads-नाबद्धशीर्षकम्. ५. A. and I. read धाराभिराचामेत्. ६. This verse and the words ब्रह्माण्डपुराणेऽपि following it are omitted by D. ७. A. and I. read नखैः. ८. All others except A. and I. read व्यक्तं.

'नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन् उद्धृतोदकेनाचामेत्' ।
(गौ. स्मृ. ९. ३)

इति । न तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । जले तु तिष्ठन्नप्याचामेत् । तथा च विष्णुः—

'जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
*अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति' ॥

इति । कौशिकोऽपि—

'अपवित्रकरः कश्चिद्ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत् ।
अकृतं तस्य तत् सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥
वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यदि ।
रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥

इति । मार्कण्डेयस्तु दक्षिणहस्तस्य सपवित्रतां विधत्ते—

'सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत्' ॥

इति । गोभिलो हस्तद्वयेऽपि पवित्रं प्रशंसति—

'उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्' ॥

---

* अधस्तात् जान्वोरधः परिमाणे जले स्थित्वा शतकृत्वोऽप्याचमनं निष्फलमित्यर्थः ।

---

१. A. and I. add न and read नोद्धृतोदकेन. २. D. omits अपि. ३. D. and H. read ब्राह्मणो य उपस्पृशेत. ४. H. substitutes अपि for तु. E. omits the portion from मार्कण्डेयस्तु.................गोभिलः. H. also has omitted this portion, but it appears as correction in its margin. ५. G. and H. omit स-. ६. A. and I. add तु. after गोभिल-. ७. All others except A. omit अपि. ८. I. reads सपवित्रत्वं. ९. A. read हस्तद्वय-. १०. G. reads -चरति for -चामति. ११. G. reads लभेत्.

इति । स्नानानन्तरभाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह—

‘स्नात्वा ऽऽचामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो* भवेत् ॥

इति । हारीतः—

‘आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्’ ॥

इति । स्थलविषये विशेषो दर्शितः स्मृत्यन्तरे—

‘अलाभे ताम्रपात्रस्य करकं च कमण्डलुम् ।
गृहीत्वा स्वयमाचामेत् नरो नाऽप्रयतो भवेत् ॥
करकालाबुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन च ।
स्वहस्ताचमनं कार्यं स्वहस्तपांश्च वर्जयेत् ॥
करपात्रे च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने ।
सौवर्णे राजते चैव नैवाऽशुद्धं तु तत् स्मृतम्’ ॥

इति । एवमुक्तलक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्—

‘एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत्’ ॥

* कार्यक्षमः सन्ध्यावन्दनादीन्यन्यानि वा कार्याणि कर्तुं योग्यः भवति ।

१. B. C. E. F. G. and H. omit कार्य- and read ततः क्षेमो भवेत्तदा. in the margin of H. appears correction. २. D. G. and F. omit this latter half of this verse. ३. All others except A. and I. read अलाबु ताम्रपात्रं च for अलाभे ताम्रपात्रस्य. ४. All others except A. and I. read -चर्मपुटेन for पर्णपुटेन. ५. All others except A. D. and I. read करपत्रे for करपात्रे. ६. B. C. and F. substitute च for वा; while G. substitutes स. for the same.

इति । वृद्धशङ्खोऽपि—

'त्रिःप्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम[2] ॥
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
पादाभ्यां प्रीयते विष्णुर्ब्रह्मा शिरसि कीर्त्तितः ॥
नासत्य-दस्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ।
स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशि-भास्करौ ॥
कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनिला-ऽनलौ ।
स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
नाभिसंस्पर्शनान्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत्' ।
(शं. स्मृ. ९. ९–१३)

इति । आचमनाकरणे प्रत्यवायो दर्शितः पुराणसारे[4]—

'यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः* ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः' ॥

इति ।

॥ इति आचमनप्रकरणम् ॥

---

* अत्र नास्तिकशब्देन आचमनस्यावश्यकर्तव्यत्वमनादृत्य कर्म कर्तुं प्रवृत्त इति ज्ञेयम् । ननु नास्ति कश्चित् परलोक इति वदन् इत्युक्तलक्षणो नास्तिकः । तस्य प्राप्तेरभावात् निषेधस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् ।

---

१. This line and the following lines the author quotes from Vridhasankha. We have no such work as Vridhasankha. The work we have bears the name Sankha wherein these eleven lines appear. It is difficult to say whether the work we have is the work of Vridhasankha or Sankha. २. All except A. and D. read अनुशुश्रुम. ३. D. reads स्पृशेत for स्पृष्टे. ४. A. omits पुराणसारे. ५. D. substitutes च for एव.

अथ दन्तधावनविधिः तत्रात्रिः—

'मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः।
तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम्' ॥

(ल. अ. स्मृ. ४. ८–९)

इति। व्यासोऽपि—

'प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः।
दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥
तिक्तं कषायं कटुकं दुर्गन्धं कण्टकान्वितम्।
क्षीरिणो वृक्षगुल्मादीन् वर्जयेद्दन्तधावने' ॥

इति। विष्णुः—

'कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसम्मितम्।
कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वार्द्धकृतकूर्चकम ॥
दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा।
सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ॥
स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम्।
द्वादशाङ्गुलकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्'।

इति। अङ्गिराः—

१. A. and I. read अ- for त-. २. D. reads जान्वन्तरात् for जान्वन्तरा ३. A. reads सगन्धं, and others सुगन्धं for दुर्गन्धं. ४. B. C. and F. read -गुल्माद्या for -गुल्मादीन्. ५. All others except A. read भक्षयेत्, but this reading is quite useless. ६. D. omits this word. ७. A. D. H. and I. read -ङ्गुलिकं; while D. reads -ङ्गुलिकं विप्रे दन्तकाष्ठं मनीषिण-.

'आम्र-पुन्नाग-बिल्वानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥
वटाश्वत्थार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
जात्यं च बिल्व-खदिरमूलं तु ककुभस्य च ॥
अरिमेदं प्रियङ्गुं च कण्टकिन्यस्तथैव च ।
प्रक्षाल्य भक्षयेत पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्त्यजेत् ॥
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिक्तकं तथा ।
प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम्' ॥

इति । कात्यायनो दन्तधावनस्य काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रं दर्शयति—

'आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशु-वसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते' ॥
(का. स्मृ. १. १०. ४.)

इति । वर्ज्यानाहोशनाः—

'नाङ्गुलीभिः स्वकान् दन्तान्नरः प्रक्षालयेत्सदा ।
दक्षिणाभिमुखो नाद्यात् नीलं धव-कदम्बकम् ॥

---

१. All others except D. and I. add इति after दन्तधावनम. This word is generally used at the end of a quotation. If the word was used by the author himself then the following verses would appear to have been quoted from some other work, the name whereof is not found mentioned. २. B. C. F. and G. read भक्षयेत for वर्जयेत; while H. adds इति after वर्जयेत. ३. D. reads खदिरं for खदिर-. ४. All others except D. read भुक्त्वा for भूत्वा, but it is quite incorrect and does not give any sense. ५. The text of Kâtyâyana reads पशून् for पशु-. ६. D. and G. read देहि for धेहि. ७. All others except A. omit some letters in this line. B. C. E. F. and I. read नाङ्गुलिभिर्दन्तांश्च प्रक्षालयेत, D. अङ्गुलिभिर्दन्तांश्च प्रक्षालयेत; while G. नाङ्गुलिभिर्दन्तांश्च प्रक्षालयेत. This is in prose but we do not find the text of Usanas in prose. ८. A. and I. read नद्यां for नाद्यात्. ९. B. C. and F. read नालं for नीलं.

तिन्दुकेङ्गुद-बन्धूक-मोचामरज-बल्वजम्।
कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्रियम्॥
न भक्षयेत पालाशं कार्पासं शाकमेव च।
एतानि भक्षयेद् यस्तु क्षीणपुण्यः स जायते'॥

इति। वर्ज्यतिथ्यादीनाह विष्णुः—

'प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च।
नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्'॥

इति। यमोऽपि—

'चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः।
एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठं च वर्जयेत्॥
श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णदोषतः।
व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्'॥

इति। व्यासोऽपि—

'श्राद्धे यज्ञे च नियमान्नाद्यात् प्रोषितभर्तृका।
श्राद्धे कर्तुर्निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन॥
अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम्'॥

इति। वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

---

१. B. C. E. F. G. and H. read मोचाकरजवल्किजं for मोचामरजबल्वजं; while D. reads मोचामरजवल्किजं. २. D. reads शाकमेव च for शाकमेव च. It seems more correct. ३. B. C. F. and H. substitute च for -षु. ४. All others except A. and I. read दर्श-. ५. The next three lines after this word and the word इति after these lines are omitted by G. ६. D. reads काष्ठानि. ७. A. reads म तत् for माद्यात्. ८. A. and D. read श्राद्धकर्तुर्निषेधो; while G. reads श्राद्धकर्तृनिषेधो for श्राद्धे कर्तुर्निषेधो. ९. A. omits वृद्ध- and reads simply याज्ञवल्क्यः, but we do not find this verse in yâjnyavalkyasmriti.

'इष्टका-लोष्ट-पाषाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।
मुक्त्वा चानामिका-ऽङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्तधावनम्' ॥

इति ।

॥ इति दन्तधावनप्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जप-होमादिर्दर्भपाणिना कर्त्तव्यत्वादादौ दर्भविधिरुच्यते । तत्र हारीतः—

'अच्छिन्नाग्रान् सपत्रांश्च समूलान् कोमलान् शुभान् ।
पितृ-देव-जपार्थं तु समादध्यात् कुशान् द्विजः ॥
कुशहस्तेन यज्जप्तं दानं चैव कुशैः सह ।
कुशहस्तस्तु यो भुङ्क्ते तस्य संख्या न विद्यते' ॥

इति । पुराणे ऽपि—

'कुशपूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः ।
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम्' ॥

इति । गोभिलो ऽपि—

'कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।
कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् त्रयो देवा व्यवस्थिताः' ॥

इति । कौशिकः—

'शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ॥
ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः' ॥

---

१. B. C. and F. read न कुर्यात् for वर्जयेत्. २. A. omits -जप-. ३. A. reads पवित्रांश्च for सपत्रांश्च. ४. A. and I. read पितृ-देवर्षिपूजार्थं for पितृ-देव-जपार्थं तु; while D. substitutes च in the place of तु. ५. A. and I read पानं for स्नानं. ६. A. and I. read पुराणान्तरे ऽपि, but it seems incorrect. ७. D. substitutes स्नातं in the place of स्नानं. ८. All others except A. D. and I. read चाहृतं for चोद्धृतं. ९. D. reads स्थितः. १० D. reads कुशान् स्पृष्ट्वा for कुशाः स्पृश्याः.

ति । उत्पाटनमन्त्रस्तु—

'विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
नुद पापानि सर्वाणि दर्भ स्वस्तिकरो मम' ॥

इति । वर्णभेदेन विनियोगभेदमाह कात्यायनः—

'हरिता याज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।
समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः' ॥
(का. स्मृ. १. २. ३)

इति । कुशाभावे शङ्खः—

'कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यत्नतः ।
तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः' ॥

इति । यमोऽपि—

'कुशाः काशा यवा दूर्वास्तथा व्रीहय एव च ।
बल्वजाः पुण्डरीकाश्च समधा बर्हि उच्यते' ॥

इति । वर्ज्यानाह हारीतः—

'चितौ* दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासन-पिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हता मूत्र-पुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

* अस्मिन्श्लोके पूर्वार्द्धे 'भवाः' इत्यध्याहृत्यान्वयः कार्यः । उत्तरार्धे [...]त्यानिति योजनीयम् ।

१. A. reads निसर्गतः, and I. निसर्गजः. २. E. G. and H. read [...]कयज्ञिकाः for पाकयज्ञियाः. ३. D. omits इति. ४. D. reads द्विज. ५. All others except A. and I. read -श्रेष्ठ. ६. All others except A. and I. read तत्त्वतः for यत्नतः. ७. D. reads बिल्वकाः for बल्वजाः. ८. A. reads गर्त्तेषु. ९. A. reads ब्रह्मयज्ञे च. १०. D. reads तर्पिताः.

अपूता गर्हिता दर्भा ये संच्छिन्ना नखैस्तथा।
क्वथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत्'॥

इति। कुशोत्पाटने कालनियममाह हारीतः—

'मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः।
अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः'॥

इति। शङ्खोऽपि—

'दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः'॥

इति। पवित्रधारणे फलमाह मार्कण्डेयः—

'कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः।
स नित्यं हन्ति पापानि तूलराशिमिवानलः'॥

इति। शातातपः—

'जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे।
अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः'॥

इति। पवित्रप्रकारमाह कात्यायनः—

---

१. H. in its margin reads गर्भिताः. २. All others except A. and I. read नखैः स्मृताः. ३. B. C. and F. read कालनियमेनायातयामतामाह for कालनियममाह. ४. A. reads दर्भाच्छ्रयो, and I. दर्भच्चयो for दर्भोच्चयो. ५. A. and I. omit अपि; while E. omits the words शंखोऽपि and the verse following it. H. also omits, but it appears in its marginal correction excepting the word अपि after शङ्खः, and in D. it appears after the next quotation of Mârkandeya. ६. G. reads दर्भवर्जित. for दम्भवर्जितः, but it does not give any good sense. ७. A. and D. read अन्यूनं for अशून्यं.

'अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्' ॥
(का. स्मृ. १. २. १०)

इति[1] । मार्कण्डेयोऽपि[2]—

'चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।
एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।
चतुर्भिश्चाभिचारांश्च[*] कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम्' ॥

इति । अत्रिः—

'ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।
भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं धर्मो न हीयते' ॥

इति ।

॥ इति दर्भविधिप्रकरणम् ॥

[*] अभिचारः शत्रुहननाद्यर्थमनुष्ठीयमानं कर्म । तच्च श्येनयागादि वैदिकं भैरवमन्त्रादितान्त्रिकमिति द्विविधम् ।

१ A. and I. read कुशं for कौशं. २. All others except A. B. C. F. and I. omit इति. ३. I. omits अपि. ४. In the margin of H. after this verse appears the following portion:—

स्मृत्यर्थसारे-'सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रंथितं नवम्' ।

५. A. reads अभिचारापि for अभिचारांश्च. ६. A. and I. read वर्तुल प्रोक्तं. ७. A. reads विधीयते for न हीयते. ८. A. and I. omit विधि and read दर्भप्रकरणम्.

तदेवं 'सन्ध्या स्नानम्' इत्यस्मिन् वचने स्नानशब्दोपलक्षितानि ब्राह्ममुहूर्तोत्थानादीनि कुशाविध्यन्तानि कर्माणि निरूपितानि। अथेदानीं मूलवचनोक्तं स्नानं प्रपञ्च्यते। तत्र कूर्मपुराणम्—

'प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा यथाविधि।
आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाचरेत्' ॥

(कू. पु. १. २. १८. १८)

इति। व्यासः—

'उषःकाले तु सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ॥
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि'।

(व्या. स्मृ. १. २-३)

इति। दक्षोऽपि—

'अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन।
लाला-स्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ (७)

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः।
स्रवत्येव दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ (७)

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत्।
सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्' ॥(१२)

(द. स्मृ. २. ७-१२)

इति। व्यासः—

---

१. A. reads प्रक्रम्यते. २. This is omitted by A. ३. A. substitutes व for म. ४. A. and D. read दिवा-रात्रं प्रातःस्नानेन शुध्यति. ५. G. omits इति

'ऋषीणामृषिना नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः।
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्[1] ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः'।
(व्या. स्मृ. १. ४-६)

इति। दक्षो ऽपि–
'अज्ञानाद्यदि वा[2] मोहाद्रात्रौ दुश्चरितं कृतम्।
प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः'॥

इति। स्नानप्रकारः चतुर्विंशतिमते ऽभिहितः–
'स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च* मृदा सह।
कुर्याद्व्याहृतिभिर्वा ऽथ 'यत् किञ्चेद'मृचा ऽपि वा'॥

इति। कात्यायनो ऽपि–
'यथा ऽहनि तथा प्रातः नित्यं स्नायादनन्वितः[3]।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत्'॥
(का. स्मृ. १. १०. १.)

इति। अमन्त्रवदिति मन्त्रसंक्षेपो ऽभिप्रेतः[4]। यतः स एवाह–

---

* अब्दैवता मन्त्राः–'आपोहिष्ठा मयोभुवः०, यो वः शिवतमो रसः० तस्मा अरंगमामवः०', एते त्रयः। ते च–ऋक्संहितायां (१०.९.९) वाजसनेयिसंहितायां (११.१) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (९.१०) द्रष्टव्याः। वारुणमन्त्राश्च–'तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानः' (ऋ. सं. १६.१.) इति पञ्च 'त्वन्नो ऽग्ने वरुणस्य' (ऋ. सं. १.१.४-५.) इति द्वौ 'इमं मे वरुण श्रुधि०' (ऋ. सं. १.६.१) इत्येकः एते ऽष्टौ ऋक्संहितायां प्रसिद्धाः। 'यत्किञ्चेदं०' (ऋ. सं. ७.५.१९) एषो ऽपि प्रसिद्ध एव।

---

१. I. reads दुर्विचिन्तनम्. २. A. and D. substitute च for वा. ३. I reads अनातुरः for अनन्वितः. ४. D. reads ऽभिहित for ऽभिप्रेत.

'अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।
प्रातः संक्षेपतः[1] स्नानं होमलोपो विगर्हितः' ॥
(का. स्मृ. २. १२. ६)

इति । कालनियममाह जाबालिः—
'सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्' ॥

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि[2]—
'उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि वा ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम्' ॥

इति । उदिते इत्युदयाभिमुखे इत्यर्थः । उदयस्याप्युपरि स्नानं चेत्[3] सन्ध्याऽप्युत्कृष्येत । स्नानपूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः । सन्ध्योत्कर्षश्च योगियाज्ञवल्क्येन[4] निषिद्धः—
'सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते[5] रवौ' ।

इति । यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्[6] अघमर्षणं* कुर्यात् । तथाह[7] शौनकः—
'स्नात्वा ऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेद्[8]अघमर्षणम् ।

इति । ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाङ्गतर्पणं विहितम्—

*अघमर्षणं तु—'ऋतं च सत्यं'० (ऋ. सं. १०. १९०. १२; तै. आ १०,१.) इति तृचेन सूक्तेन त्रिरावृत्तेन कर्तव्यम् । कात्यायनानां तु 'द्रुपदादिवे०' इति मन्त्रेणाघमर्षणं विहितम् ।

१. Srautachandrikâ reads प्रातर्न तनुयात्स्नानं दैव-. २. D. omit अपि. ३. G. reads चेत् स्नानं for स्नानं चेत. ४. A. omits this word and reads simply याज्ञवल्क्येन; while all others except I. read योग- for योगि-. ५. D. reads चोद्धगे; while all others except A. and I. read चाद्गते for नोद्गते. ६. A. and I. read यथोक्तं स्नानं कुर्वन् for यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्. ७. A. and I. read तदाह for तथाह. ८. D. reads पिबेत for पठेत्.

'नित्यं नैमित्तिकं* काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते।
तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम्' ॥

इति। यमोऽपि—

'द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम्।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्' ॥

इति। कार्ष्णाजिनिः—

'नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्नूर्ध्वमानसः'।

इति। तर्पयेदिति शेषः। नृसिंहपुराणेऽपि—

'स्वेन तीर्थेन† देवादीनद्भिः सन्तर्पयेत्ततः।
देवान् देवगणांश्चापि मुनीन्मुनिगणानपि ॥
पितॄन् पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः'।

(नृ. पु. ५८. ८८-८९)

इति। चतुर्विंशतिमते—

* नित्यं प्रत्यहमवश्यं कर्तव्यं सन्ध्यावन्दनादि नित्यकर्माङ्गत्वेन विहितम्। काम्यं घर्मादिपरिहारार्थं मलापकर्षणार्थं वा कृतम्। नैमित्तिकं ग्रहण-सङ्क्रान्त्यादिनिमित्तेन कृतम्।

†अत्र तृतीयार्धं वर्जयित्वा 'पितॄन् पितृगणान् देवान्' इत्यादि केचन पठन्ति तत्प्रामादिकमिव प्रतिभाति। पूर्वं सामान्यतः देव-पितृ-ऋषीं-स्तर्पयेदित्युक्त्वा पुनः विशेषेण तर्पणमभिहितमिति ज्ञेयम्।

१. A. reads व्यवस्थितम्. २. D. reads पूजयेत for पूरयेत, but it seems incorrect. ३. D. omits this. ४ D. reads कार्ष्णाजिनः. ५. D. reads चिन्तयेत् for चिन्तयन्. ६. A. B. C. F. and I. omit अपि. ७. I reads पितॄन् पितृगणान् देवानद्भिः while all others except A. and the text of Nrisinha Purâṇa read पितॄन् ऋषिगणान्. देवानद्भिः. ८. B. C. and F. read सर्वान् for देवान्. ९. This line is omitted by A. and I.

'स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् *पितृदेवताः।
उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं सन्ध्याकर्म ततः परम्' ॥

इति। भरद्वाजो ऽपि—

'वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दासकर्मिणः[1]।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्' ॥

इति। वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रस्तु—

'ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्' ॥

इति।

॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात्। तथा च मत्स्यपुराणे[2]—

'एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः[3]।
उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे[4] तु परिधाय च[5]' ॥

(म. पु. १०२. १३)

इति। कर्म कुर्यादिति शेषः। योगियाज्ञवल्क्यः[6]—

---

* इदं च स्नानाङ्गतर्पणमिति ज्ञेयम्। तच्च 'भूर्देवांस्तर्पयामि' इत्यादिरूपं व्याहृतिभिरेव कर्तव्यमित्युक्तमन्यत्र।

---

१. B. C. and F. read दासकर्मिणः, and D. दासकर्मणः for दासकर्मिणः. २. A. reads वामनपुराणे; while all others except I. read मत्स्यपुराणम् for मत्स्यपुराणे. ३. A. and D. read यथाविधि for विधानतः. ४. D. reads शुक्ले for शुद्धे. ५. All others except A. and I. substitute वा for च. ६. All others except A. and I. substitute योग- for योगि-.

'स्नात्वैवं वाससी धौते[1] अच्छिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरू मृदाऽद्भिश्च[2] हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः' ॥

इति । अत्र विशेषमाह व्यासः—

'नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्यधस्थमम्बरम् ।
नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं बुधः' ॥

इति । अत्र मार्कण्डेयपुराणे विशेषोऽभिहितः—

'अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः* ।
न च निर्धुनुयात् केशान् वासश्चैव न निर्धुनेत्' ॥

(मा. पु. ३४. २८)

इति । अत्र कारणमाह गोभिलः—

'पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।
मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात् सर्वजन्तवः ॥
तस्मात् स्नातो न प्रमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना' ।

इति । व्यासोऽपि—

'तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी[11] च यावन्त्यङ्गरुहाणि वै ।
[12]वसन्ति सर्वतीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्' ॥

इति । जाबालिः—

* इदं नैमित्तिकस्नाने क्रियाङ्गस्नाने वा भवितुमर्हति । न तु मलापकर्षणादौ । अवमार्जनं विना मलापकर्षणस्यैवासम्भवात् ।

१. A. reads शुक्ले. २. A. and I. read मृदा चाद्भिः. ३. A. substitutes ... in the place of ततः. ४. All others except A. D. and I. read अधस्तव-... अधस्थ-. ५. D. reads निवसेत. ६. A. reads नरः for न च. ७. I. reads पीडयेत् for निर्धुनेत्. ८. D. reads तत्र for अत्र. ९. A. reads ...लः for गोभिलः. १०. A. and I. read नावमृज्यात्; while D. reads न ...यात्तु for न प्रमृज्यात्. ११ D. reads कोटिश्च for कोटी च. १२. A. and I. read स्रवन्ति for वसन्ति, but it does not give any good sense here.

'स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति' ॥

इति । वस्त्रविषये विशेषमाह भृगुः—

'ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम्* ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते' ॥

इति । प्रजापतिरपि—

'क्षौमं वासः प्रशंसन्ति तर्पणे सदशं तथा ।
काषायं धातुरक्तं वा नोल्बणं तत्र कर्हिचित्' ॥

इति । देवलोऽपि—

'स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
न तु नेजकधौतेन† नाहतेन न कुत्रचित्' ॥

इति । नाहतेनेति समस्तं पदम् । अहतलक्षणमाह पुलस्त्यः—

'ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्' ॥

इति । बौधायनोऽपि—

* उल्बणं विशेषेण रक्तमित्यर्थः । रक्तस्यैव विशेषणमिदम् ।

† नेजको वस्त्रनिर्णेजनकर्ता रजक इत्यर्थः । केरलादयस्तु रज[illegible] धौतमेव वस्त्रं शुद्धं मन्यन्ते ।

१. A. reads रक्तमम्बरं. It seems more correct. २. D. reads वि[illegible] but this is quite incorrect. ३. B. C. and F. read कषायं. ४ [illegible] reads धातुवस्त्रं च. ५. I. reads सोल्बणं for नोल्बणं. ६. This is omi[tted] by A. ७. I. reads सेवक- for नेजक-, and A. B. C. E. F. G. and [illegible] read रंजक- for the same. This is grammatically correct but [in]correct as regards prosody. ८. A. G. and H. substitute च for [illegible] ९. I. reads आहत- for अहत.- १०. I. reads सदृशं for सदशं. ११. [illegible] reads धावितं for धारितम. १२. Except A. D. G. and I. all others r[ead] बोधायनः for बौधायनोऽपि.

'कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्वेतेषु कर्मसु।
स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु भुक्त्याचमनयोस्तथा' ॥

इति। एतत् सर्वकर्मोपलक्षणार्थम्। अनुत्तरीयस्य कर्ममात्रनिषेधात्। तथा च भृगुणोक्तम्—

'विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चाऽवस्त्र एव च।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥
नग्नो मलिनवस्त्रः स्यान्नग्नश्चार्द्रपटः स्मृतः।
नग्नस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नग्नः स्यूतपटस्तथा' ॥

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

'होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा।
नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो नाऽऽचमने जपे' ॥
(वि. पु. ३. १२. २०)

इति। गोभिलोऽपि—

'एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम्'।

इति। अत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

'अलाभे धौतवस्त्रस्य शाण-क्षौमाविकानि च।
कुतुपं योगपट्टं च द्विर्वासास्तु न वै भवेत्' ॥

. only reads -होम- for -उत्सर्ग-. २. A. and I. read भक्त्याचमनयो:. D. and G. read भुक्त्वाचमनयो, but the latter seems incorrect. reads -लक्षणार्थे. ४. D. has वा for च. ५. A. reads -चिन्तयामिति. text of Vishṇu Purâṇa reads द्विजवाचनके for द्विजो नाऽऽचमने The entator Śridhar uses this word in the sense of Puṇyâhavâchana. others except A. and I. omit this word. ८. All others except d I. read योग-. ९. D. reads -वस्त्राणां. १०. B. C. F. G. and ad विवास- for विवासा-.

इति । कुतपं* योगपट्टं च धारयेदिति शेषः ।

॥ इति वस्त्रधारणप्रकरणम् ॥

अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः । स च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः—

'पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥
मृद एतास्तु सम्पाद्याः वर्जयेत्त्वन्यमृत्तिकाम् ।
श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥
श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाऽऽयुष्करी भवेत् ॥
अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ।
एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखं स्पृशेत् ॥
वर्तिदीपाकृतिं वाऽपि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

* कुतपः छागस्य ऊर्णया घटितः कम्बलविशेषः । तथा च मेदिनी-
कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागलकम्बले' । (२१. १९) इति । स च
'नेपालकम्बल' इति प्रसिद्धः । योगपट्टस्तु प्रसिद्ध एव ।

१. All manuscripts read कुतुपं instead of कुतपं, which is the proper word here. कुतुप is a different word meaning a leather vessel in which oil or ghee is kept. It has not the sense of कुतप meaning a blanket. २. A. reads त्रिपुण्ड्रविधिः. ३. All others except A. and I. read ब्रह्मपुराणे. We cannot positively say whether this quotation is from Brambanda Purâṇa or from Bruhma Purâṇa. ४. D. reads समक्षेत्रे; while I. reads धर्मक्षेत्रे. ५. I. reads तुलसीमूलमृत्तिकाम्, but the next line does not keep the necessity of this reading. ६. A. and I. read संमाद्याः for सम्पाद्या; while D. reads सु for तु. ७. Except A. H. and I. all others read मृत्तिकाः. ८. A. and I. read मध्ये for नखं ९. D. reads पात्राकृतिं

मत्स्य-कूर्माकृतिं वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् ।
दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते ॥
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।
सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥
चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ।
ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ॥
माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्धमूलके[१] ।
उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ॥
तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु मधुसूदनमुत्स्मरेत्[२] ।
त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामकुक्षौ तु वामनम्[३] ॥
श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके ।
पृष्ठे[४] च पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ॥
द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि ।
पूजाकाले च होमे च सायं[५] प्रातः समाहितः ॥
नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्' ।

इति । सत्यव्रतोऽपि—

---

१. All others except A. and I. read कण्ठकूपके for स्कन्धमूलके. २. Except A. all others read मधुसूदनमनुस्मरेत्; while I. omits तु. ३. Except A. and I. all others read वामे कुक्षौ for वामकुक्षौ. ४. I. reads this line first, instead of the former line. ५. B. C. D. E. F. and H. read सायंकाले, and G. सायंकालः for सायं प्रातः.

'ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते।
स चाण्डालो ऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः' ॥

इति।

॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रकरणम् ॥

अथ प्रातःस्नानप्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते। तत्र शङ्खः—

'स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः।
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेत्' ॥

इति। तत्र मुख्यस्नानस्य षट्प्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता—

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाऽङ्गं मलकर्षणम्।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम्' ॥
(अ. पु. १५५. ३-४)

इति। एतेषां लक्षणमाह शङ्खः—

'अस्नातश्च पुमानर्हो जपाग्निहवनादिषु।
प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥
चण्डाल-शव-यूपांश्च* स्पृष्ट्वा ऽस्नातां रजस्वलाम्।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

*यूपस्पर्शनिषेधस्तु कर्मसमाप्त्यनन्तरं ऋत्विजेतरेषामिति बोध्यम्। गोभिलेन त्वत्र होमादिकमप्युक्तम् (गो. गृ. सू. ३. ३. ३४)।

१. I. has the following verse before this:
'मन्त्रात्तो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत्।
यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्' ॥
We do not see any necessity of it in this place. २. I. reads -पुण्ड्रं मृदा शुभ्रं. ३. A. D. and G. read चण्डालो ऽपि विशुद्धात्मा. ४. D. and G. read -विधिः for -प्रकरणम्. ५. अथ is omitted by all others except A. ६. D. omits इति. ७. This line and the verse following it is omitted by G. ८. A. and I. read यदाप्नोति for यदा स्नाति.

पुष्यस्नानादिकं* यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम्[2] ।
तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत् ॥
जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवताः पितॄन् ।
स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्त्तितम ॥
मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्† ।
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥

यद्यपि मध्याह्नस्नानस्य नेदानीमवसरस्तथापि प्रातः-
ानवत्तस्य नित्यत्वात् प्रसङ्गेनाभिधीयते । तस्य नित्यत्वं
व्याघ्रपादेनोक्तम्—

'प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी भवेदिति' ।

इति । कूर्मपुराणे—

'ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।
पुष्पाक्षतान् कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥

---

* पुष्यनक्षत्रे कर्तव्यं स्नानं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । तत्तु तत्रैव
ष्टव्यम् ।

† अभ्यङ्गः तैलमर्दनम् । आयुर्वेदे तु—'मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत्
सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः' इति
भ्यङ्गलक्षणमुक्तम् । तथापि उक्तलक्षणो ऽभ्यङ्गः दाक्षिणात्यानामेव ।

---

१. I. reads पुण्य- for पुष्य-, but our reading is more correct. २. A.
ads -नोदितम् for -चोदितम्. ३. A. reads सकामः for नाकामः. ४. D.
ads वाऽर्चिष्यम्. ५. H. reads यस्तु for यस्तु. ६. A. and I. read
र्तिता for मान्यथा. ७. The text of the Kûrmapurâṇa reads गोशकृच
or गोमयं.

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥
परकीयनिपानेषु[1] न स्नायाद्वै कदाचन ।
पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वा ऽसम्भवे पुनः' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५८-६०

इति । तत्राधिकार्यनधिकारिणौ व्यासो[2] विभजते—

'स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेऽन्ने निरामयः ।
न भुक्त्वा ऽलङ्कृतो रोगी[3] नाज्ञाते ऽम्भसि नाकुलः' ।

इति । आश्रमभेदेन स्नानव्यवस्थामाह दक्षः[4]—

'प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं[5] सकृत्तु ब्रह्मचारिणः' ॥

इति । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्त्रतामाह व्यासः—

'मन्त्रपूतं[6] जले स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।
न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत् फलम्' ॥

इँति[7] । योगियाज्ञवल्क्यः—

---

१. D. and G. read -निखातेषु for -निपानेषु. २. A. omits व्यासो, and D. I. read अधिकार्यनधिकारिणो. ३. A. and G. read योगी, and D. भोगी for रोगी. ४. D. reads दत्तः for दक्षः ; while G. omits the portion from दक्षः to समन्त्रतामाह, both the words inclusive. ५. A. substitutes स्नानं in the place of प्रोक्तं, but it is of no use here. ६. D. reads the first line of this verse as मन्त्रपूतैर्जलैर्यत्स्यात्तत्स्नानं फलप्रदम्, B. C. F. read the second line as न वृथा वारिणा स्नानं यादसामिव तत्फलम्, and G. न वृथा वारिणः स्नानं यादसामिव तत्फलम्. ७. All omit this except A.

'मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोये मग्ना दिवानिशम्।
वसन्ति चैव ते स्नानान्नाप्नुवन्ति फलं* क्वचित्' ॥

इति। समन्त्रत्वं द्विजातिविषयम्। यदाह विष्णुः—

'ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन' ॥

इति। 'स्नानार्थं मृदमाहरेत्'— इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह शातातपः—

'शुचिदेशात्तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता।
रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
कर्दमाऽऽखूत्कराद्धिपाद् जलाच्च पथ-वृक्षयोः।
कृतशौचाऽवशेषाच्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत्।
न गोमूत्र-पुरीषे तु गृह्णीयाद्बुद्धिमान्नरः' ॥

इति। योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

---

* यस्मात् जले वसतामपि मत्स्यादीनां न स्नानफलं लक्ष्यते तस्मात् अस्ति किंचिदाधिकं तत्र। तच्च समन्त्रकत्वमेवेति ध्येयम्।

---

१. A. reads -कूर्मक-. २. B. C. and F. read स्नानं for स्नानात्. ३. This word is omitted by D. ४. B. C. F. and G. read यदाह. ५. D. reads स्नानार्थं. ६. A. reads शुचौ देशे तु. ७. G. reads संग्राह्या, and all other adjectives qualifying मृत्तिका in plural. ८. All others except D. and H. read मृत्तिका-; while H. reads वल्मीका-. ९. A. and I. read बिलाच्च वरि-वृक्षयोः, but the word वरि does not give any good meaning. १०. I. reads कृतशौचावशिष्टा च.

'गन्धोदकान्तं[1] विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ।
त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तद्विचक्षणः ॥
अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः[2]।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः'[3] ॥

इति। शौनकोऽपि—

'प्रयत्नो मृदमादाय दूर्वा-ऽपामार्ग-गोमयम्।
एकदेशे पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः' ॥

इति। वसिष्ठः—

'मृदैकया शिरः क्षाल्यं[5] द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि।
अधश्च[6] तिसृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥
प्रक्षाल्य सर्वकायं तु द्विराचम्य यथाविधि'[4]।

(कू. पु. १. २. १८. ६१)

इति। कायप्रक्षालनानन्तरभाविकर्त्तव्यमाह[7] शौनकः—

'गायत्र्या आदित्यो देवता ख्याता 'ऽतो देवा'[8]*

* 'अतो देवा' इत्ययं मन्त्रः ऋक्संहितायां (१. २२. १६) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (८. २. ५. ६) च प्रसिद्धः। 'यत इन्द्र' इति मन्त्रस्तु ऋक्संहितायां (८. ६१. १३), सामसंहितायां छन्दस्यार्चिके (३. ३. ४. २), तत्रैवोत्तरार्चिके (५. २. १५. १), तैत्तिरीयारण्यके (१०. १.) च प्रसिद्धः। 'स्वाग्निदाविशस्पतिः' इति च ऋक्संहितायां (१०. १५. २. २), तैत्तिरीयारण्यके च (१०. ५५.), अथर्वसंहितायां चापि (८. ५. २२.) प्रसिद्धः। 'तत्र तु विशाम्पतिः' इति पाठः।

१. D. E. G. and H. read गन्धोदकान्तं. २. D. and G. read मै for तै. ३. A. reads क्षालने मृदसङ्करम्. ४. All others except A. omit this quarter of the verse and read only 3 quarters. ५. G. reads क्षाल्य द्वाभ्यां नाभिस्तथोपरि; while D. reads -क्षाल्यं. ६. A. reads अधश्चतसृभिः. ७. A reads कृत्यमाह. ८. B. C. and F. read गायत्र्या आदित्या अवहिख्यात अतो देवा इति, E. गायत्र्या आदित्या अवहिख्याता अतो देवा इति, D. गायत्र्या आदित्या अवहिता ऽतो देवा इति, G. गायत्र्या आदित्यो अवहिताऽतो देवा इति and H. गायत्र्या आदित्या अवहिख्याता ततो देवा इति.

इति मृदमभिमन्त्रयेत् । ततो 'यत
इन्द्र', 'स्वस्तिदा विशस्पतिर्विरक्षो विमृध',
'इदं सुमेजेरित' इति मृदं संगृह्य प्रतिमन्त्रं
प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्वादिक्रमेण ।
ततः सम्मार्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत्' ।

'अश्वक्रान्ते' (म. ना. उ. ४. ४.) इत्यादयो मृद्ग्रहणमन्त्रा यजुर्वेदे प्रसिद्धाः ।

'पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने वने ॥
तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुद गोमय' ॥

(आ. ३. ९)

इति गोमयमन्त्रः । दूर्वाग्रहणे –

'काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्' ।

इति । दूर्वाद्वयेन इति शेषः ।

'अपापमपकिल्बिषमपकृत्यामपोरपः ।

---

१. B. C. E. F. and H. read इदं सुमेजनित for इदं सुमेजरित. २. All others except A. and I. omit संगृह्य. ३. B. C. E. F. and H. read रसं वने for वने वने. ४. A. and I. read सुरभीणां शरीरतः and add extra line उत्पन्नं लोकसौख्यार्थं पवित्रं कायशोधनम्, but we do not find this in any other manuscript. For the same B. C. E. F. and H. read पावनं कायशोधनम्. ५. I. reads हर for नुद. ६. I. omits the words गोमयमन्त्रः. ७. All others except A. and H. omit this. ८. D. reads दूर्वया and all others except A. and I. read अपर्वेण for दूर्वाद्वयेन. ९. G. reads विशेषः. १०. B. C. E. F. and H, read अपाघ-; while G. reads अपाद्य- for अपाप-. ११. I. reads -मपोरप, and B. C. F. -मयोरसः for -मपोरपः.

अपामार्ग त्वमस्माकमपदुष्टभयं नुद- ॥
स्वाहेत्य'थापामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

अथ हिरण्यशृङ्गमापो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय 'सुमित्रिया न' इत्यपः स्पृष्ट्वा 'दुर्मित्रिया न' इति बहिः क्षिपेत् । ततः-

इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।
तत्र गायेत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।
'शिवेन मे' जपित्वेदमाप इत्यप आप्लवेत्' ॥

इति । वसिष्ठः-

'ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेद्बुधः ।
कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं नैमिषं तथा' ॥

इति । शङ्खः-

'प्रपद्ये* वरुणं देवमम्भसां पतिमीश्वरम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥ (२)

---

* एते मन्त्रास्तु महानारायणोपनिषदि चतुर्थखण्डे चतुर्थमन्त्रादितो द्रष्टव्याः ।

---

१. B. C. E. and F. read त्वमस्मदपनु स्वमर्ं सुवः स्वाहा, G. त्वमस्मदपदु त्वभयं सुवः स्वाहा, H. त्वमस्मदीयदुःस्वमं सुवः स्वाहा and I. त्वमस्माकं दुष्टं भय नुद स्वाहा. २. D. reads इत्यङ्गमङ्गमपामार्गेणोपस्पृशेत्, B. C. E. F. G H. and I. omit अथ and read स्वाहेत्यपामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत. ३. All others except A. and I. read गायेत्सामानि for गायेत सामानि. ४. I read जपेत् for तथा. ५. The text of the Saṅkha Smriti reads as follows -

प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमच्युतम् ।
याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥.

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघौघनिषूदनम्।

सान्निध्यमस्मिंस्तोये च क्रियतां मदनुग्रहात् ॥(४)

रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषदस्तथा। (५)

आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणं तथा। (६)

शमयन्त्वाशु मे पापं रक्षन्तु च सदैव माम्' ॥ (७)

(शं. स्मृ. ८. ३-७)

इति। वसिष्ठः—

'आपोहिष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि।

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः॥

ततोऽर्कमीक्ष्य चोङ्कारं निमज्ज्यान्तर्जले बुधः।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम्' ॥

इति। विष्णुरपि—

'ततोऽप्सु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत्।

तद्विष्णोः परमं पदमिति वा द्रुपदां सावित्रीं वा।

---

१. D. and F. G. read सर्वपापैः प्रमुच्यते. २. B. C. and F. read सान्निध्यमस्मिंश्च तोये स्थीयतां, D. and G. ...स्तोये स्थीयतां. E and H. सान्निध्यमस्मिंश्च तोये स्थीयतां and I. सान्निध्यमस्मिंश्च तोये क्रियतां. ३. D. and ... read अपः. ४. The text of the Śaṅkha Smriti reads शरणं for वरुणं. ... The text of the Śaṅkha Smriti read मां च रक्षन्तु सर्वदा . ६. B. C. ... E. F. and G. read ततोऽप्सु मानवि-, but it seems to be a mistake ... the writer. H. reads for the same ततोऽप्सु मज्जमानवि-. ७. All ...hers except A. and I. omit जपेत्. ८. वा द्रुपदां is omitted by all ...cept A. and I.

युञ्जते नम–इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा । स्ना-
तश्चार्द्रवासा देवर्षि-पितृतर्पणमम्भस्थ एव कुर्यात्' ॥
(वि. स्मृ. ६४. १९-२४)

इति । मेधातिथिरपि–

'ततोऽम्भसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदघमर्षणम्' ।
प्रदद्यान्मूर्धनि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम्' ॥

इति। वसिष्ठः–

'स्नात्वा संगृह्य वासो ऽन्यद्दूरू संशोधयेन्मृदा ।
अपवित्रीकृतौ तौ तु कौपीनास्नाववारिणा ॥
यो ऽनेन विधिना स्नाति यत्रतत्राम्भसि द्विजः ।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम्' ॥

इति । तत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः–

'य एष विस्तृतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते' ॥
स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।
अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः' ॥

इति ।

॥ इति माँध्याह्निकस्नानम् ॥

---

१. All others except A. and I. आर्द्रवाससा देवर्षिपितृतर्पणमंतरथ कुर्यात्. २. All others except A. and I. read अपवित्रीकृते ते ३. A. reads -कुश्राम्भसि. ४. D. and G. read तीर्थेषु. ५. A. reads ६. D. omits योगि-and reads याज्ञवल्क्यः, E. and H. read योग्ययाज्ञवल्‍ ७. All others except A. and I. read मध्याह्नस्नानम्.

अथ नैमित्तिकस्नानम्। तत्र मनुः—

'दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति' ॥

(म. स्मृ. ५. ८५)

इति। दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः। अङ्गिराः—

'शवस्पृशमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा।
स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः' ॥

इति। गौतमोऽपि—

'पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्पृक्-तत्स्पृ-
ष्टिस्पर्शने सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुध्येत्' ॥

(गौ. स्मृ. ७. १६)

इति। पतितादिस्पृष्टिनं समारभ्य तृतीयस्य सचैलं स्नानम्। चतुर्थस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः। तथा च मरीचिः—

'उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम्'।

इति। यत्तु संवर्त्तेन द्वयोरेव स्नानमुक्तम्—

---

१. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्यं for दिवाकीर्त्तिं, but this form is not found in Lexicographical works. २. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्यश्चांडालः. ३. All others except A. and I. read शुद्धिः. ४. Here our reading follows: A. I. and the text of Gautam, but B. C. E. F. and H. read शवस्पृशितत्स्पृष्टयुपस्पर्शने; while D. reads शवस्पृशिनं स्पृष्ट्वा तत्स्पृष्टयुपस्पर्शने, and G. शवस्पृशि तत्स्पृष्टयुपस्पार्शनि for शवस्पृक्-तत्स्पृष्टिस्पर्शने. ५. B. C. E. F. G. and H. read न चतुर्थस्य। तस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः. ६. This is omitted by all others except D. and I.

'तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।
ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा' ॥

इति । तद्बुद्धिपूर्वस्पर्शविषयम् । तथा च संग्रहकारः–

'अबुद्धिपूर्वकस्पर्शे द्वयोः स्नानं विधीयते ।
त्रयाणां बुद्धिपूर्वे तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना' ॥

इति । कूर्मपुराणे–

'चाण्डाल-सूतिक-शवैः संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि ।
प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात् समाहितः ॥
तत्स्पृष्टिस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः ।
आचमेत विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः' ॥

(कू. पु. १. २. ३३. ६९-७०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि–

'उदक्या सूतिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।
अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत्' ॥

(या. स्मृ. ३. ३०

इति । एतद्दण्डाद्यन्तरितस्पर्शविषयम् । अन्यथा द्वयोः स्नानमित्यनेन विरोधः प्रसज्ज्येत । वस्त्रान्तरितस्पर्शने तु दण्डान्तरितन्यायप्राप्तावाह प्रचेताः–

---

१. A. substitutes यथा for तथा. २. I. reads -स्पर्शन-. ३. D. reads बुद्धिसंस्पर्शे. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of Kûrma Purân reads ततः स्नात्वाथ आचम्य. ६. The text of the Kûrma Purâṇa read -स्पृष्टस्पर्शिनं for स्पृष्टिस्पृष्टिनं. ७. D. reads सूतक्यां सूतिभिः स्नायात and A. उदक्या ऽशुचिभिः. ८. D. reads प्रसज्यते. ९. A. D. and G rea यत्र वस्त्रान्तरितस्पर्शनं न तत्र दण्डान्तरितन्यायः । तत्राह प्रचेताः :

'वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः[1] साक्षात्स्पर्शो ऽभिधीयते[2] ।
साक्षात्स्पर्शे तु यत् प्रोक्तं तद्वस्त्रान्तरिते ऽपि[3] च' ॥

इति । चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमप्युक्तम्—

'बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिक-कापिलान्* ।
विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ।
कापालिकांस्तु[4] संस्पृश्य प्राणायामो ऽधिको मतः' ॥

इति । चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तस्नाने विशेषमाह विष्णुः—

'स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम्† ।
आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

'तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।
आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्' ॥

इति । गार्ग्यो ऽपि—

'कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।
नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत्' ॥

इति ।

* अत्र कापिलशब्देन साङ्ख्यानां ग्रहणम् । ते च निरीश्वरा एव । [नि]श्वरवादित्वात् तेषां स्पर्शस्य निषेधः । सेश्वराणां तु न कुत्रापि निषेधः ।
† प्रथमं अधिकारसिद्ध्यर्थं तूष्णीं तोयावगाहनं कृत्वा अनन्तरं [स]विधि स्नानं कुर्यात् । अन्यथा मन्त्रपठने नाधिकारः ।

१. D. reads वस्त्रान्तरितकः स्पर्शः, and G. वस्त्रान्तरितसंस्पर्शौ. २. B. D. F. and G. read विधीयेते for अभिधीयते. ३. All others except [...] omit अपि. ४. D. and G. read कपालिकान् for कापालिकान्. ५. This [...] and the following two lines are omitted by D. and H. but they [app]ear as marginal correction in H.

॥ इति नैमित्तिकस्नानप्रकरणम् ॥

अथ काम्यस्नानम् । तत्र पुलस्त्यः—

'पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमावास्यां नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां च विशेषतः ॥
शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत्' ॥

इति । यमोऽपि—

'कार्त्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता' ॥

इति । विष्णुः—

'सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मासि सिताऽष्टमी ।
स्रोतस्सु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत्' ॥

इति । आदित्यपुराणेऽपि—

---

१. B. has कुले for कुलम्. २. A. reads न स प्रेतत्वमाप्नोति. ३. A. reads -तीर्थमिति ख्यातं. ४. A. reads द्वादश्यां. ५. G. reads चैत्रमासि सिताष्टमी, and B. C. D. E. F. and H. चैत्रमाससिताष्टमी. ६. E. H. and I. read आदित्यपुराणे, and all others except A. and D. omit अपि.

'कार्त्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तुला-मकर-मेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्' ॥

इति । मत्स्यपुराणे ऽपि—

'आषाढादि*चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥
स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्' ।

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

'सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासो ऽब्रवीन्मुनिः ।
तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥
श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयेत्' ॥

इति । विष्णुः—

'बालाश्च तरुणा वृद्धा नर-नारी-नपुंसकाः ।
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥
माघे मास्युषसि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति' ।

इति ।

॥ इति काम्यस्नानम् ॥

* एतच्च आषाढशुक्लदशमीमारभ्य कार्तिकशुक्लद्वादशीपर्यंतमिति बोध्यम् ।

१. B. C. and F. read प्रातः, D. E. G. H. स्नातः, and I. स्नान्तः for शान्तः. २. D. reads only मात्स्ये for मत्स्यपुराणे ऽपि; while A. E. G. H. and I. omit अपि. ३. D. and G. omit इति. ४. D. reads माघमास्युषसि स्नानं, B. C. F. माघमास्युषसि स्नातो, and E. G. H. माघमास्युषसि स्नात्वा.

अथ मलापकर्षणस्नानम् । तत्र वामनपुराणम्–

'नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
क्षौरं च शुक्रे रविजे[1] च मांसम् ॥ (४९)
बुधे[2] च योषित् परिवर्जनीया
शेषेषु सर्वाणि[3] सदैव कुर्यात्' ।

(वा. पु. १४. ४९–५०)

इति । ज्योतिःशास्त्रे ऽपि[4]–

'सन्तापः[5] कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता तथा[6] ।
अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाद्भास्करादिषु' ॥

इति । मनुरपि–

'पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुर्भ्यां विहीयते' ॥

इति । गर्गो ऽपि–

'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्' ॥

इति । बौधायनो ऽपि[7]–

---

१. We follow here A. and the text of Vâman Purâṇa, but all other read च कुजे for रविजे. २. G. reads बुधेषु, and the text of Vâman Purâṇa read बुधेषु योषित्न समाचरेत. ३. Except A. and the text of Vâman Purâṇa all others read सर्वेषु for सर्वाणि. ४. I. omits अपि. ५. A. reads संतापशांति. ६. D. reads निर्धनमेव च, and G. निर्धनतां तथा. ७. A. reads यमोऽपि for बौधायनो ऽपि.

'अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः।
शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वसन्धौ तथैव च' ॥

इति। गर्गोऽपि–

'न च कुर्यात् तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा।
शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः' ॥

इति। एवं सर्वास्वपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधे प्राप्ते तैलविशेषेणाभ्यनुजानाति प्रचेताः–

'सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम्।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन' ॥

इति। यमोऽपि–

'घृतं च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम्।
न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः' ॥

इति।

॥ इत्यभ्यङ्गस्नानम् ॥

क्रियाऽङ्गस्नानं* तु नित्यस्नानवदनुष्ठेयम्।

'प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सुधीः'[1]।

इत्यादिकं क्रियाऽङ्गस्नानं द्रष्टव्यम्। तस्य क्रियाऽङ्गत्वं पुराणे स्पष्टीकृतम्–

* क्रियायाः करिष्यमाणस्य कर्मणः अङ्गभूतं स्नानं क्रियाङ्गम्। यथा व्रतादिग्रहणादौ पूर्वं स्नात्वा सङ्कल्पादिकं कर्तव्यमित्यभिहितं तत्र पूर्वं कर्तव्यस्य स्नानस्य क्रियाङ्गत्वम्। ननु पुत्रजन्मादौ कर्तव्यमपि क्रियाङ्गमिति शङ्कनीयम्। तस्य निमित्तप्रयुक्तत्वात् नैमित्तिकत्वं स्पष्टम्।

१. D. reads क्रियास्नानं तु for क्रियाङ्गस्नानं तु. २. This word is omitted by all except A. and I.

'धर्मक्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।
क्रियाऽङ्गं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदपरैर्द्विजैः' ॥

इति

॥ इति क्रियाङ्गस्नानम् ॥

अथ क्रियास्नानम् । तत्र शङ्खः—

'क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।
मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
जले निमग्नस्तून्मज्य चोपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम् ।
सान्निध्यमस्मिंस्तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्' ॥

इति । षट्स्वपि स्नानेषु मुख्यानुकल्पाभ्यां जलविशेषं विष्णुपुराणे निरूपितः—

---

१. A. reads देवमयैर्द्विजैः; while I. reads वेदमयैर्द्विजैः. २. A. reads निमग्नस्त्रिर्मृज्य, and the text of Śaṅkha read निमज्य उन्मज्य for निमग्नस्तून्मज्य. ३. All others except A. I. and the text read तीर्थमावाह for तीर्थस्यावाहनं. ४. I. reads पतिमीश्वरम्, D. परमर्जितम्, and the text reads the whole verse as follows :—

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमर्चितम ।
याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥.

५. D. reads सर्वाघौघनिषूदनम्. ६. All except A. are mistaken here. B. C. E. F. G. and H. read सान्निध्यमस्मिन्नित्तोये स्थीयतां, and सान्निध्यमस्मिन्नित्तोये क्रियतां. ७. B. C. D. and F. read स्थानेषु for स्नानेषु. ८. D. reads दर्शितः.

'नदी-नद-तडागेषु देवखातजलेषु च।
नित्यं क्रियाऽर्थं स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च॥
कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि'।
(वि. पु. ३. ११. २४-२५)

इति। मार्कण्डेयो ऽपि—

'पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम्।
स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत्॥
भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम्।
ततो ऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं तु सर्वतः'।

इति। मरीचिः—

'भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा।
गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्'॥

इति। निषिद्धं जलमाह व्यासः—

'अनुत्सृष्टेषु* न स्नायात्तथैवाऽसंस्कृतेषु च।

---

* अनुत्सृष्टेषु अकृतोत्सर्गेषु। असंस्कृतेषु अकृतसंस्कारेषु। हवनादिपूर्वको जलसंस्कारः प्रयोगग्रन्थेभ्यो ऽवगन्तव्यः।

---

१. I. reads ·विलेषु. २. D. G. H. and I. read नित्यक्रियार्थे. ३. I. कूपे वोद्धृत-. ४. D. reads मार्कण्डेयो ऽपि. ५. B. C. D. and F. read ततो गङ्गा तु सर्वतः. ६. D. omits this word. ७. D. and I. read निषिद्धजलं. ८. I. reads ऽसंस्तुतेषु.

आत्मीयेष्वपि न स्नायात्तथैवाल्पजलेष्वपि[1] ॥
नद्या[2] यत्र परिभ्रष्टं नद्या यत्र विनिःसृतम् ।
[3]गतप्रत्यागतं यत्र तत्तोयं परिवर्जयेत्' ॥

इति । शातातपोऽपि–

'अन्यैरपि कृते कूपे[4] सेतौ[*] वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत्' ॥

इति । प्रतिप्रसवमाह मनुः–

'अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।
उद्धृत्य[†] चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत्' ॥

इति । उष्णोदकं[5] निषेधति[6] शङ्खः–

'स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।
शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत्[7]' ॥

इति[8] । याज्ञवल्क्यः–

---

* सेतौ 'घाट' इति भाषायां प्रसिद्धे ।

† विष्णुना तु– 'परनिपानेषु न स्नानमाचरेत । आचरेत्पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापस्तथापदि ' (वि. स्मृ. ६४.१-२) इति पञ्चपिण्डोद्धारः कथितः । बौधायनादिभिरप्येवमेव ।

---

१. All others except D. add इति । व्यासोऽपि after this verse of which there is no necessity as the next verse is a quotation from the special author; and for व्यासोऽपि A. substitutes पुण्डरीकोऽपि, but we do not find the name of पुण्डरीक in the list of Dharmaśâstrakâras nor in that of Purâṇakâras or Rishis. This name appears in the Pandhari Mâhâtmya which is a small modern mythological work. २. I. reads नद्यां यत्र. ३. I. reads गतं प्रत्यागतं यत्र. ४. I. reads सरो वाप्यादिके, but the next quotation from Manu shows that this is a mistake. ५. A. reads उष्णोदकस्नानं. ६. I. reads निषेधयति. ७. I. reads लभेत्. ८. D omits इति.

'वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जप्य[1]मवैदिकम् ।
वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम्' ॥

इति । यत्तूष्णोदक[2]विधानम्—

'आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः ।
ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम्' ॥

इति—यच्च[3] षट्त्रिंशन्मते ऽपि—

'आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।
तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा' ॥

इति—तदातुरस्नानविषयम्[4] । तथा च यमः—

'आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।
आम्नातमातुरस्नाने प्रशस्तं स्यात्[5] भृतोदकम्' ॥

इति । यदा तु नद्याद्यसम्भवस्तदा अनातुरस्याप्युष्णोदकस्नानमनिषिद्धमित्याह यमः—

'नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः' ॥

[6]इति । यदपि वृद्धमनुनोक्तम्—

---

१. D. and H. read जाप्यम् for जप्यम्. २. A. and I. add -स्नान- after उष्णोदक-. ३. यच्च is omitted by all others except A. ४. A. reads तदातुरविषयं for तदातुरस्नानविषयम्. ५. B. C. E. F. G. and H. read न शुभोदकं; while D. reads न भृतोदकं for स्यात् भृतोदकम्. Both the readings do not give any good sense. We prefer न हिमोदकम् to either of these which is found in the marginal correction of A. ६. इति is omitted by D. and G.

'मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥
संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥
पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।
स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः' ॥

इति । तत्र उक्तेषु मरणादिषु नोष्णोदकैः स्नायात् अपि तु परकीयैरुद्धृतोदकैर्वेत्युक्तमिति न विरोधः । उष्णोदक-स्नाने विशेषमाह व्यासः—

'शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।
गेहेऽपि शस्यते स्नानं नदीफलसमं विदुः' ॥

इति । गौणं तु स्नानमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

॥ इति क्रियास्नानम् ॥

अथ सन्ध्याविधिः । तत्र सन्ध्यास्वरूपं दक्षो दर्शयति—

'अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।
सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः' ॥

इति । यद्यपि कालवाचकत्वेनात्र सन्ध्याशब्दः प्रतीयते तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्याशब्देनोपलक्ष्यते ।

---

१. D. reads this line as follows :—

आस्पृश्यस्पर्शने चैव स्नायादुष्णेन वारिणा ।,

but this appears to be a mistake of the writer. २. D. reads नोद्धृतोदकैर्वा. ३. B. C. and F. read तद्धीनमफलं च हि, and D. E G. H. तद्धीनमफलं बहिः. These two readings are correct and give different sense. ४. D. reads ·नोपलभ्यते.

था च देवताया उपासनमुपलक्ष्य मूलवचने कर्मपरत्वेन स-
ध्याशब्दः प्रयुक्तः । अथवा सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या ।
त एव व्यासः—

'उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।
तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः' ॥

इति । तामेव क्रियां विदधाति योगियाज्ञवल्क्यः—

'सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ' ।

इति । सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा—

'सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा' ।

इति । तत्र कालभेदेन देवताया नामभेदमाह व्यासः—

'गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा स्मृता ॥
प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।
गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं त्रायते यतः ॥
सवितृद्योतनात् सैवं सावित्री परिकीर्तिता ।
जगतः प्रसवित्री वा वाग्रूपत्वात् सरस्वती' ॥

---

१. I. reads तथा देवतया उपलक्षणमुपलक्ष्य for तथा च देवताया उपासनमुपलक्ष्य. २. D. has उपास्ति: for उपास्ते. ३. B. C. E. F. and G. read निशायां for निशायाः. ४. Except A. and I. all others read तस्मात् तत्. ५. B. C. and F. read तत्क्रियाम्, and एव is omitted by all others except A. ६. All others except A. read नामाभिभेदम् for नामभेदम्. ७. All others except A. and I. read त्रिषु. ८. After this word B. C. and F. add इति, but it is useless here. ९. B. C. and F. read प्रतिग्रहान्नदोषाच्च, and E. G. H. प्रतिग्रहान्नदोषात्तु for प्रतिग्रहादन्नदोषात्. १०. A. reads चैव. ११. D. reads स्वरूपत्वात्, which is probably a mistake.

इति । वर्णभेदः स्मृत्यन्तरे ऽभिहितः[1]—

'गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका ।
सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥
गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।
सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः' ॥

इति । उपासनमभिध्यानम्[2] । अत एव तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

'उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन्[3] ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ऽसावादित्यो ब्रह्मेति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद' ।

इति । अयमर्थः—वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कर्म कुर्वन् यथोक्तं नाम-वर्ण-रूपोपेतं[4] सन्ध्याशब्दवाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमामुष्मिकं च सकलं भद्रमश्नुते । य एवमुक्तध्यानेन[5] शुद्धान्तःकरणो[6] ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानात् जीवत्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानेन तदज्ञानापगमे ब्रह्मैव प्राप्नोति[7]—इति । व्यासो ऽपि एतदेवाभिप्रेत्याह—

' न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं* ब्रह्मणा सह ।
सो ऽहमस्मीत्युपासीत[8] विधिना येन केन चित्' ॥

* ब्रह्मणा आत्मना सह । सोहमस्मीति विधिना 'देवो भूत्वा देवं यजेत् नादेवो देवमर्चयेत्' इति तान्त्रिकैः 'ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभिध्यायेत्' इति औपनिषदैश्चोक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।

१. B. C. E. F. G. and H. read विहितः for ऽभिहितः. २. D. reads अभि[...]धानम्. ३. G. omits कुर्वन्. ४. A. reads यथोक्तनामाभिध्येयरूपो[...]हितम्, while H. and I. read यथोक्तनामरूपोपेतं. ५. D. omits य ए[...] reads एवमुक्त-. ६. D. has सिद्धान्तःकरणो. ७. I. reads प्राप्नोति, which [...] a mistake. ८. H. reads साहमस्मि.

इति। तत्र प्रातःसन्ध्यायाः कालपरिमाणमाह दक्षः—

'रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे सन्ध्यादिः[1] काल उच्यते।
दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः' ॥

इति। आ सङ्गवं प्रातःसन्ध्याया गौणः कालः। आ प्रदोषावसानं च सायंसन्ध्यायाः। तदाह बृहन्मनुः[2]—

'न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालो ऽतिपत्यते[3]।
मुख्यकल्पो[4] ऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः' ॥

इति। कूर्मपुराणे सन्ध्योपास्तिप्रकारो दर्शितः—

'प्रागग्रेषु[5] ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः[6]।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः'[7] ॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु' ॥

इति। बृहस्पतिः— (या. स्मृ. १. २४)

'बद्ध्वाऽऽसनं नियम्यासून् स्मृत्वा चर्यादिकं[8] तथा।
सन्निमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्' ॥

इति। प्राणायामलक्षणं मनुराह—

---

१. D. drops the visarga. २. All others except A. and I. read वृद्धमनुः for बृहन्मनुः. ३. D. reads पत्र्यते; while B. C. E. F. G. and H. read -पद्यते for -पत्यते. ४. G. reads मुख्यः कालोऽनुकल्पश्च; while all others except A. and I. read मुख्यकालो ऽनुकल्पश्च. ५. All others except A. read प्राक्कूलेषु. ६. I. substitutes च in the place of सु-. ७. D. has सन्ध्यामुपासते for सन्ध्यामिति श्रुतिः. ८. B. C. and F. read चार्षादिकं. H. वर्षादिकं, and I. चार्यादिकं for चर्यादिकं. D. reads the whole line as follows:—

'बद्धासनं नियम्याशु स्मृत्वा चर्यादिकं तथा'।

'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते' ॥

(म. स्मृ. ५५. ९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

'गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ।
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः' ॥

(या. स्मृ. १. २३)

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

'भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।
प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा 'तत्सवितुः' परम् ॥
'ॐ आपोज्योति' रित्येतच्छिरः पश्चात्प्रयोजयेत् ।
त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामः प्रकीर्तितः' ॥

इति । स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचकभेदेन त्रिविधो ज्ञेयः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

'पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकाऽऽकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ॥

---

१. This verse appears in tho Vishṇu Smṛiti. Tho text of the said Smṛiti and all other manuscripts except A. and I. read सव्याहृतिकां. २. I. reads सप्रणवसंयुक्तां, but tho commentator Vijñânesvara does not take this reading. ३. D. omits this. B. C. and F. read वृद्धयाज्ञवल्क्यो ऽपि; while G. and H. read simply याज्ञवल्क्यो ऽपि, but we don't find the following quotation in the text of yajñavalkya, and we are unable to say whether yogiyajñavalkya or the vṛiddhayajñavalkya this versecontairus. ४. H. reads प्राणायामः सुशान्कितः, B. C. E. F. and G., प्राणायामस्तु शान्कितः, D. प्राणायामास्तु शान्कितः. ५. D. and G. have -कृत.

कुम्भको निश्चलः श्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः'* ॥

इति। मार्जनमाह व्यासः—

'आपोहिष्ठेत्यृचैः कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकैः।
प्रणवेन तु संयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ॥
विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो 'यस्य क्षयाय' च।
रजस्तमो मोहजातान् जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिजान् ॥
वाङ्-मनः-कायजान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत्'।

इति। प्रजापतिरपि—

'ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः।
अर्द्धर्चान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्' ॥

इति। मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः—

'मार्जनार्चन-बलिकर्म-भोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात्'।

तच्च मार्जनं न धाराच्युतौ कार्यम्। तथा च ब्रह्मा—

'धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता।
पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः' ॥

---

* अयमर्थः— ओंकारसहितव्याहृतिचतुष्टयसहितां सशिरस्कां गायत्रीं जपन् दक्षिणनासापुटेन वायुं ऊर्ध्वमाकर्षयेत् एष पूरकः। तथैव तावत्कालमेव वायुं धारयेत् एष कुम्भकः। तथैव रेचयेत् एष रेचकः। एतत्त्रयात्मकः प्राणायाम इत्युच्यते।

---

१. All others except I. read रिच्यमान-for रेच्यमान-. २. A. reads -त्यृचा. ३. I. reads वपुष्वष्टौ. ४. All others except A. D. and I. read यस्य क्षयाय त्विन्, which seems to be a mistake, and D. substitutes तु for च. ५. C. omits रजः through mistake, E. and G. read रक्षस्तमोमोहजातान्, which does not give good sense. A. and I. read रजस्तमो-मोहमयान्. ६. A. and I. read शातातपः for प्रजापतिरपि. ७. A. reads the whole line as follows:—

ऋगन्ते वाऽथ पादान्ते मार्जनं तु समाहितः।.

८. All others except D. read हारीतोऽपि for मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः. ९. D. substitutes तच for तच्च. १०. च is omitted by I.

इति । कथं तर्हि मार्जनमिति तत्राह स एव—

> 'नद्यां तीर्थे ह्रदे वाऽपि भाजने मृण्मये ऽपि वा ।
> औदुम्बरे ऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥
> कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्' ।

इति । कृत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादिपात्रसद्भावे तु वामहस्तस्य प्रतिषेधः ।

> 'वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।
> सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः' ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु—'कृत्वा तु वामहस्ते वा' इत्यनेन वामहस्तविधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा 'सूर्यश्चे'त्यपः पिबेत् । तदाह बौधायनः—

> 'अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः (१) ।
> तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणि-
> पादो विधिनाऽऽचम्य 'अग्निश्च मामन्युश्चेति'
> सायमपः पीत्वा 'सूर्यश्च मामन्युश्चेति' प्रातः ।

* 'अग्निश्च मामन्युश्च' 'सूर्यश्च मामन्युश्च' इत्येतौ मन्त्रौ महानारायणोपनिषदि (१४.५-६) द्रष्टव्यौ ।

१. I. reads तटे for ह्रदे; while A. reads संध्यां तीर्थे तटे. २. I reads तेषु for तैस्तु. ३. I. reads इत्यनेनैव विधानात for इत्यनेन वामहस्तविधानात्. ४. Here the text of Baudhâyana (edited by E. Hultzsch Vienna) is throughout mistaken. It reads as follows:—गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभिमत्याब्लिङ्गाभि for गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादो विधिनाऽऽचम्य 'अग्निश्च मामन्युश्चेति' सायमपः पीत्वा 'सूर्यश्च मामन्युश्चेति' प्रातः सपवित्रेण पाणिना वसुमत्या अब्लिङ्गाभिः. ५. All others except A. and I. read ऽप आचम्य for विधिनाऽऽचम्य.

सपवित्रेण पाणिना वसुमत्या अब्लिङ्गाभिर्वारु-
णीभिः हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिः
अन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति' ।

(बौ. स्मृ. २. ४. १-२)

इति । भारद्वाजः-

'सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् ।
आपः पुनन्तु* मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि-

'शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकबिन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवःस्वश्चै गायत्री च तृतीयिका ॥
अब्दैवतऋचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम्' ।

(का. स्मृ. २. १०. ४-६)

इति । मार्जनानन्तरं प्रजापतिः-

'जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत् ।
ऋतं चेति पठित्वा च तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत्' ॥

इति । ततः सूर्यायार्घ्यं दद्यात् । तथा च व्यासः-

---

* मन्त्रोऽयं महानारायणोपनिषदि (१४. २) द्रष्टव्यः ।

---

१. All others except D. read सावित्रेण for सपवित्रेण, and omit पाणिना. A. and D. read सुरभिमत्या for वसुमत्या; while B. C. and F. read सुवसुरभिमत्या, but this reading does not give any sense. ३. D. omits the portion from this word to तु मध्याह्ने &c., &c., in the next quotation. ४. B. C. E. F. and H. read भरद्वाजः. ५. A. D. and I. read प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च, E. G. and H. read प्रणवो भूर्भुवः स्वरौ for प्रणवो भूर्भुवः स्वश्चै. ६. D. reads अब्दैवतमृचं चैव [illegible] I. अब्दै-वत्यमृचं चैव.

'कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वे सन्ध्ययोः क्षिपेत्' ॥

इति ।

'उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसाम्' ।
(का. स्मृ. २.११.१०)

इत्येतत् कात्यायनवचनं मध्याह्नसन्ध्यापरम् । हारीतोऽपि-

'सावित्र्याऽभिमन्त्रितमुदकं पुष्पमिश्रमञ्जलिना क्षिपेत्'

इति । अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना-

'कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।
उदुत्यमिति मन्त्रेण तत्तोयं प्रक्षिपेद्भुवि' ॥

इति । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत् । तदुक्तं वराहपुराणे-

'सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।
दत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विशुध्यति' ॥

इति । श्रुतिरपि-

'यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति' ।

इति । कूर्मपुराणम्-

---

१. B. C. F. and G. read -र्घ्यमथवा क्षिपेत्; while A. and I. read -र्घ्यमथत्रोत्क्षिपेत्. २. The portion from उत्थायार्के- to मध्याह्नसन्ध्यापरम् is omitted by all others except D. E. G. and H. ३. D. and G. insert कात्यायनोऽपि before उत्थाय-, omit वचनम्, and read एतन्मध्याह्नपरम्. ४. All others except A. and I. read करपूर्णं for जलपूर्णं. ५. A. reads च क्षितौ क्षिपेत्; while all others except D. and I. read च क्षिपेद्भुवि. ६. A reads ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं च स्पृशेत् पुनः and adds इति in the former line after this. ७. B. C. E. F. G. and H. read only पुराणे; while I reads ब्रह्माण्डपुराणे. ८. A. reads this line as follows :—

सायं सन्ध्यामुपासीत दत्वा सूर्याय चाञ्जलिम् ।

'अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः।
मन्त्रैस्तु विविधैः सैरैः ऋग्यजुः-सामसम्भवैः'॥

इति। उपस्थानं तु स्वशाखोक्तमन्त्रैः कार्यम्।

'उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्'।

इति वसिष्ठस्मरणात्। कूर्मपुराणे 'उपस्थानं तु सूक्तैः' इत्यादिना प्रपञ्चितम्।

'प्राक्कूलेषु' इत्यारभ्य आदित्योपस्थानपर्यंतं प्रातःसन्ध्यायां यदुपवर्णितं तदितरयोरुभयोरपि सन्ध्ययोः समानम्। तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः—

'आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम्।
प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि॥
तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि।
एतत् जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन् समाहितः॥
गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम्'।

इति। कालविशेषस्तु शङ्खेन दर्शितः—

'प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि'॥

इति। स्नानकर्मणीति माध्याह्निकस्नानानन्तरमित्यर्थः। माध्याह्निकसन्ध्याया गौणकालमाह दक्षः—

'अध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्यामाध्याह्निकीष्यते'।

इति। सन्ध्यात्रयस्य तारतम्येन देशविशेषमाह व्यासः—

---

१. D. omits इति. २. D. E. G. and H. read भुक्तैरित्यादिना. ३. All others except A. and I. read प्राक्कूलेष्वित्याद्यादित्योपस्थानपर्यन्तं प्रातःसन्ध्यायामुपवर्णितं तदितरयोः सन्ध्ययोः समानम्, but H. omits सन्ध्ययोः. ४. I. reads -सन्ध्यायां. ५. I. reads -त्रये.

'गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ ॥
बहिःसन्ध्या दशगुणा गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ।
ख्याता तीर्थे शतगुणा साहस्रा जाह्नवीतटे '॥

इति । शातातपोऽपि-

'अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।
पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता' ॥

इति । बहिःसन्ध्यायामुपासितायां यदा विहरणाद्यङ्ग-लोपस्तदा गृह एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याहात्रिः-

'सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि '॥

इति । यद्यपि प्रशस्तत्वाद्बहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तं तथापि श्रौतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात् तदनुरोधेन सायं-प्रातःसन्ध्ये गृहेऽभ्यनुज्ञायेते । सायंसन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-विशेषमाह नारायणः-

' वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।
कुर्वन् दिशो नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक् पृथक्' ॥

इति । वारुण्यश्च -'इमं मे वरुण' (ऋ. सं. १. ६. १.) -इत्याद्याः । यद्यपि वारुणीभिर्वरुणस्योपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं

---

१. After the end of this verse I. has इति । महाभारते. २. D. and H. read दिवास्वापं च मैथुनम् for दिवामैथुनमेव च. ३. B. C. and F. read बहिःसन्ध्या उपासिता; while D. E. G. and H. read बहि सन्ध्यामुपासिता. ४. All others except A. and I. omit बहिःसन्ध्यायामुपासितायां. ५. D. reads तथा श्रौताग्नियत्वेन for तथापि श्रौतत्वेन.

ापि श्रुतेः प्राबल्यात् तया लिङ्गं बाधित्वा आदित्योपस्थाने
े विनियुज्यन्ते । एतच्च तृतीयाध्याये* विचारितम् ।

तथा हि । 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयते । इन्द्रो
ताात्वेन यस्यामृचि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाश्यते सेयमृगैन्द्री ।
कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि' इत्यादिका । तत्र लिङ्गादि-
ोपस्थाने मन्त्रस्य विनियोगः प्रतीयते । गार्हपत्यमिति
ीयया श्रुत्या तु गार्हपत्योपस्थाने । तत्र संशयः ।
कमुभयं समुच्चित्योपस्थेयं? उतैक एव? तत्रापि किं यः
श्चिदैच्छिकः? किं वेन्द्र एव? उत गार्हपत्य एव? इति । तत्र
ुति-लिङ्गयोः समबलप्रमाणत्वात् विरोधानुपलम्भाच्च समु-
यः-इत्येकः पक्षः । एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् नैरा-
ाङ्क्ष्यलक्षणविरोधादनन्तरनियामकादर्शनाचैच्छिकः - इति
द्वितीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थसामर्थ्यानुसारित्वात्
ामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्राबल्यादिन्द्र एवोपस्थेयः-इति
ृतीयः पक्षः । मन्त्रगतो हीन्द्रशब्दो रूढ्या शक्रमभिधत्ते । 'इ-
देपरमैश्वर्ये'-इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् स्वकार्यविषयपरमैश्व-
र्योपेतं गार्हपत्यमभिधत्ते । 'गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्'-इति न्या-
येनोभयसाधारणत्वेन लिङ्गस्य सन्देहापादकत्वम् । अथोच्येत

---

* पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे सप्तमे ऽधिकरणे 'श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम-र्थविप्रकर्षात्' (३. ३. ४) इत्यस्मिन् सूत्रे शबरभाष्ये वार्तिके च द्रष्टव्यमिदम् ।

---

१. Except A. and I. other manuscripts omit एष and insert मन्त्राः.
२. I. reads उपतिष्ठेत्. ३. D. reads सश्चसि.

'रूढिर्योगमपहरति'—इति न्यायेन शीघ्रबुद्ध्युत्पादिकायाः रूढेः प्राबल्याच्छक्र एवोपस्थेयः—इति। एवं तर्हि लिङ्गादपि शीघ्रबुद्ध्युत्पादकत्वेन श्रुतिरेवात्र विनियोजिका। तथा ह्याचार्यैरुक्तम्-

'मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च।
मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्रशेषत्वश्रुतिकल्पनम्॥
श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते।
निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना॥
तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्'॥

तस्माद्गार्हपत्य एवोपस्थेयः इति सिद्धम्। सन्ध्यां प्रशंसति यमः—

'सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्॥
यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु[1] हन्ति तत्॥
यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा।
पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति॥
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः[2]।
प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च'॥

इति। अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्'॥

(द. स्मृ. २. २०)

---

१. D. reads प्राणायामः. २. A. reads उपाययुः for अवाप्नुयुः

इति । गोभिलोऽपि–

'सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनाऽनुपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चोपजायते' ॥

इति । विष्णुपुराणेऽपि–

'उपतिष्ठन्ति वै[1] सन्ध्यां ये न पूर्वां न पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप' ॥
(वि. पु. ३. ११. १००.)

इति । कूर्मपुराणेऽपि[2]–

'यो[3]ऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मकार्ये द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम्' ॥
(कू. पु. १. २.१८.३१)

इति । एतत्सर्वमनार्त्तविषयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः–

'[4]अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्मितः ।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः' ॥

इति । अत्रिरपि–

'नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः ।
हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम्' ॥

इति । विष्णुपुराणे[5]ऽपि–

---

१. B. C. E. F. G. and H. substitute ये in the place of वै; while D. and the text of the Vishṇu Purâṇa read उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां न पूर्वां न च पश्चिमाम्. २. D. omits अपि. ३. D. reads यो बाल्यात्कुरुते यत्नं; while B. C. E. F. G. and H. read योऽन्यत्र कुरुते कर्म. ४. There is no trace of this Śloka in the yajnawalkya smṛity. ५. D. reads विष्णुरपि for विष्णुपुराणेऽपि, but it is evidently a mistake.

'सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते[1] ।
अन्यत्र सूतका-ऽशौच-विभ्रमा-ऽऽतुरभीतितः[2]' ॥
(वि. पु. ३.११.१७)

इति । सूतकादौ तु[3] सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्यमित्याह मरीचिः—

'सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते' ।

इति । यदपि पुलस्त्येनोक्तम्[4]—

'सन्ध्यामिष्टिं च होमं च[5] यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत्[6] सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छत्यधोगतिम्' ॥

इति—तन्मानसिकसन्ध्याऽभिप्रायम् । यतस्तेनैवोक्तम्—

'सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजाः ॥
एतद्विदित्वा* यः सन्ध्यामुपास्ते संशितव्रतः[7] ।
दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥

इति ।

॥ इति[8] सन्ध्याविधिः ॥

---

* प्रयोगपारिजाते भरद्वाजस्त्वेवमाह—

'सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम् ।
तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥
गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि' ॥ इति ।

---

१. B. C. E. F. H. and I. read सन्ध्यायाः. २. All others except A. D. I. and the text of the Vishṇu Purâṇa read -जीविनः for -भीतितः. ३. Except A. all others omit तु. ४. I. reads पुनस्तेनोक्तम for पुलस्त्येनोक्तम्. ५. A. and G. read सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं. ६. I. reads न तु त्यजेत. ७. Here all other manuscripts except A. and I. read शंसित- for संशित, but both the readings are correct and give good sense. ८. This is omitted by all others except A. and I.

अथ सन्ध्याङ्गजपविधिः। तत्र मनुः—

'आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः।
शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि'॥

इति। कथमित्यपेक्षिते आह शङ्खः—

'कुशबृस्यां समासीनः कुशोत्तरीयां वा कुशपवित्रपाणिः उदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वा ऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्'।

इति। व्यासो ऽपि—

'प्रणव-व्याहृतियुतां गायत्रीं च जपेत्ततः'।

इति। योगियाज्ञवल्क्यस्तु अन्ते ऽपि प्रणवयोगार्थमाह—

'ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः-स्वस्तथैव च।
गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः'॥

इति। बौधायनो ऽपि—

'उभयतः प्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्'।

इति। नृसिंहपुराणे जपयज्ञस्य भेदो ऽभिहितः—

'त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत।
वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः॥

---

१. B. C. F. and I. read -बृष्यां; while D. E. G. and H. बृइयां. २. I. reads कुशोत्तरायाम्. ३. All others except A. and D. omit उदङ्मुख, but the next वा shows its necessity here. ४. D. reads शुगां. ५. D. reads सिंहपुराणेऽपि जपहोमभेदो विहितः. ६. In the Narsinha Purâṇa the portion from Adhyâya 57, verse 7, to Adhyaya 61, verse 14, treats of the conversation between Hârîta and several other Rishis. We have got a manuscript called the Laghu Hârîta Smriti which corresponds to the said conversation. The Laghu Hârîta Smriti reads तत्त्वं for भेदं and reads मानसश्च त्रिधा कृतिः। यज्ञानामपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः.

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्[1] स्यादुत्तरोत्तरः' ॥

(नृ.पु ५८.७८-७९; ल. हा. स्मृ. ४.४०-४१.)

इति। वाचिकोपांशुत्वयोर्लक्षणं पुराणेऽभिहितम्—

'यदुच्चनीचोच्चरितैः[2] शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः।

मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकोऽयं जपः स्मृतः[3] ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ[4] प्रचालयन्[5]।

अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांशुजपः स्मृतः' ॥

(नृ. पु. ५८.८०-८१; ल. हा. स्मृ. ४.४२-४३)

इति। विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्—

'धिया यदक्षरश्रेण्या[6] वर्णाद्वर्णं पदात्पदम्।

शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः' ॥

(नृ. पु. ५८.८२; ल. हा. स्मृ. ४.४४.)

इति। त्रयाणां तारतम्यं च[7] तेनैवोक्तम्—

---

१. I. reads श्रेय· स्यात् for श्रेयान् स्यात्. २. Here all manuscripts except A. read -स्वरितैः, which is the proper word. ३. The Nrisinha Purâṇa reads शब्दमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञः स वाचिकः, and the Laghu Hârîta मन्त्रमुच्चारयन वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः. ४. The Laghu Hârîta reads किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् and किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः, and the Nrisinha Purâṇa reads किञ्चिन्मन्त्रं स्वयं विद्यात् उपांशुः स जपः स्मृतः. ५. G. reads प्रचालयेत. ६. D. reads धियायदक्षरं; while I. reads ध्यायेत् यदक्षर-. We find this verse in the Narsinha Purâṇa. It reads—

धिया यदक्षरश्रेण्यो वर्णाद्वर्णं पदात् पदम्।
शब्दार्थश्चिंतनं ध्यानं तदुक्तं मानसं जपः ॥

and Laghu Hârîta reads—

धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम।
शब्दार्थश्चिंतनाभ्यां तु स उक्तो मानसो जपः ॥

७. D. omits च.

'उत्तमं मानसं जप्यमुपांशु मध्यमं स्मृतम्।
अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥
वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशु शतमुच्यते।
सहस्रं मानसः प्रोक्तो मन्वत्रि-भृगु-नारदैः' ॥

इति। जपनियममाह शौनकः—

'कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ तथा।
मध्ये स्कंध-कराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥
मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम्।
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः' ॥

इति। मनुरपि—

'पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात्।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्' ॥

(म. स्मृ. २. १०१)

इति। मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः—

'तथा मध्याह्नसन्ध्यायामासीनः प्राङ्मुखो जपेत्' ॥

इति। वर्ज्यानाह व्यासः—

१. D. reads उपांशुर्मध्यमः स्मृतः. and for the same I. reads उपांशुं मध्यमं स्मृतम् which seems to be incorrect. २. I. reads उपांशु. ३. I. reads साहस्रो मानसः. ४. F. and G. substitute वा for चा. ५. All others except A. and I. substitute मतः for मया. ६. I. reads through mistake स्तम्ब-कराभ्यां. ७. B. C. E. F. and G. read सम्यगार्क्षविभावनात्. and H. सम्यगर्क्षविभावनात्. ८. B. C. D. E. F. and G. read मध्याह्न-जपस्य. ९. All others except A. and I. omit वायु-, and read only पुराणे for वायुपुराणे. १०. B. C. E. F. and H. read तथा च मध्यसन्ध्यायाम्, while G. reads तथा मध्यमसन्ध्यायाम्.

'न संक्रामन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नोपाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत्' ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

'नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत्' ।
(बौ. स्मृ. १. ५, १८)

इति । व्यासो ऽपि—

'जपकाले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च ।
एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्यागच्छेत् द्विजोत्तमः ॥
अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्त्तयेत्' ।

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

'यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्' ॥

इति । संवर्त्तो ऽपि—

'लोकवार्त्ताऽऽदिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।
संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्' ॥

इति । प्रभाषितं बहुभाषिणं पुरुषमित्यर्थः । गौतमो ऽपि—

---

१. D. reads न संक्रमन्, and G. चङ्क्रमन् for न सङ्क्रामन्. २. A. and I. read नायासितो, and G. नापभ्रितो. ३. I. reads संस्पर्शनं. ४. D. reads कर्मयुक्तो विवर्जयेत, and G. कर्मयुक्तो हि वर्जयेत. ५. A. omits व्यासो ऽपि. ६. B. C. F. and G. read यथागच्छत, E. and H. यथा ऽऽगच्छत. ७. D. reads विप्राः. ८. H. reads स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा. ९. B. C. E. F. and H. read जप्यं. १०. B. C. D. and F. read बहुभाषणं; while G. reads बहुभाषित and all except A. omit -अर्थः. ११. गौतमो ऽपि is omitted by D.

'गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
क्रोधं लोभं तथा निद्रां निष्ठीवन-विजृम्भणे ।
दर्शनं च श्व-नीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमम् ॥
ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्धये' ।

इति । देशनियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः—

'अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालये ऽपि वा ।
पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विजक्षेत्रे ऽथ वा गृहे' ॥

इति । शङ्खो ऽपि—

'गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
सहस्र-शत-कोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ' ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

'गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।
एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्' ॥

(कू. पु. १. २. १८–८२)

इति । जपसंख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

A. reads क्रोधं मांसं क्षुतं for क्रोधं लोभं तथा. २. E. reads विधर्मणम्. [illegible]. reads दर्शनं श्वादिनीचानां. ४. D. reads आचमेत्. ५. E. G. and [illegible]ead सिद्धतीर्थेषु क्षेत्रेषु. ६. B. C. F. and the text of Kûrma Purâṇa [illegible] समाचरेत्.

'ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत्' ॥

इति । [1]स्मृत्यन्तरे—

'[2]दर्शे श्राद्धे प्रदोषे च गायत्रीं दश संख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये सुदिने तु यथाक्रमम्' ॥

इति । यमो ऽपि—

'सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपाप[3]प्रणाशिनीम्' ॥
(नृ.पु.५८.८६.ल.हा.स्मृ.४.४८; ल.अ.स्मृ.२.१२.)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोद-
केन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्त्तयेच्छतकृत्वो ऽपरिमितकृत्वो वा' ॥

इति ।

॥ इति जपविधिः ॥

जपाङ्गभूताम[4]क्षमालामाह हारीतः—

'शङ्खरूप्यमयी माला [5]काञ्चनीभिरथोत्पलैः ।
[6]पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

१. The portion after the end of this line to यमो ऽपि. is omitted by D.
२. The portion from स्मृत्यन्तरे to यमोऽपि is omitted by all others except A. and I. ३. G. and I. read -प्रणाशनीम्. ४. A. omits अक्ष- and reads only मालाम्. ५. B. C. and F. read कांचनी स्फटिकोपलैः, D. कांतिनी निबजोत्पलैः, E. कांचिनी वन ओत्पलैः, G. कांचनी वनजोत्पलैः and H., कांचनीं निबजोत्पलैः. for कांचनीभिरथोत्पलैः. ६. D. reads पद्माक्षजैः.

रोजतेन्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः।
पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि' ॥

इति। गौतमोऽपि—

'अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम्।
रेखयाऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम् ॥
शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम्।
स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते' ॥

इति। अथाक्षमालामणिसंख्यामाह प्रजापतिः—

'अष्टोत्तरशतां कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा।
सप्तविंशतिका कार्या ततो न्यूना न च स्मृता ॥
अष्टोत्तरशता माला उत्तमा सा प्रकीर्तिता।
चतुःपंचाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥
अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशतिसंख्यका' ॥

इति। गौतमोऽपि—

'अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रुनाशिनी।
मध्यमा धनकामायाऽनामिका पौष्टिकी तथा ॥

---

१. B. C. E. F. G. and H. read रजतेन्द्राक्षकैः, and I तथा चेन्द्राक्षकैः. २. D. G. and I. read अष्टोत्तरशतं. ३. A. and I. read सप्तविंशतिकां वाथ. ४. All others except A. read ततो नैवाधिका हिता, which contradicts the statement in the following lines. ५. All others except A. and I. read चतुःपंचाशिका शस्त. As we have not got this स्मृति we do not know whether this reading is correct. ६. D. substitutes मता for तथा.

कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।
अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥
अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत्' ।

इति । गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

'दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यच्च कृतं खलु ।
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतजप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ।
सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकनाशिनी ॥
लक्षजाप्येन च तथा महापातकनाशिनी ।
कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदाप्नुयात्' ॥

इति । यमो ऽपि—

'गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः ।
गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम्' ॥

इति । मनुरपि—

'यो ऽधीते ऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतश्च मूर्तिमान्' ॥

(म. स्मृ. २. ८२)

इति । गौतमो ऽपि—

---

१. I. reads जपं, and all others except A. and D. read जपन्. २. D. omits अन्यैरंगुलिभि· सह ॥ अंगुष्ठेन विना जप्यं and reads अंगुष्ठेन जपेज्जप्यं कृतं तदफलं भवेत्. ३. G. reads अहाद्यच; while D. reads त्र्यहाद्यत्र, and I. is mistaken throughout. ४. D. reads शतं जप्ता. ५. D. E. G. and H. read पापौघशमना. ६. H. reads -नाशना, and D. E. and G. नाशनी. ७. D. reads लक्षजाप्ये तथा देवी. ८. D. omits अपि and the first line of the next verse. ९. G. reads जाप्यं. १०. All others except C. D. and G. read अतींद्रियः; while I. reads अतन्द्रितः.

'अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः।
प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति'॥

इति[२]।

॥ इति सन्ध्या-जपयोः प्रकरणम् ॥

अथ होमविधिः। तत्र कूर्मपुराणे—
'अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम्'॥
(कू.पु.१.२.१८.५०)

इति। दक्षो ऽपि—
'सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते।
स्वयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते॥
होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु।
हूयमाने तदन्येन फलमर्धं प्रपद्यते॥
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयो ऽथ विट्पतिः।
एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव हि[३]'॥

इति। विट्पतिर्जामाता। स्वयं होम एव मुख्यः। तद-
वे ऋत्विगादिहोमः। तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—
'ऋत्विक् पुत्रो ऽथ वा पत्नी शिष्यो वा ऽपि सहोदरः।
प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा[४] यथाविधि'॥
(कू.पु.१.२.१८.५१)

इति। होतृतारतम्यं दर्शयति श्रुतिः—

१. A. reads परां for भुक्तिं. २. D. omits इति. ३. All others except A. and I. substitute तु for हि. ४. All others except A. and the text of Kûrma Purâṇa read जुहुयाद्वा.

'अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः शिष्यहुतो वरः ।
शिष्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरः ॥
पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरः' ।

इति । ऋत्विगादिहोमे ऽपि यजमानसन्निधानेन भवितव्यम् । तदुक्तं कात्यायनेन–

'असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।
द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्धुतमनर्थकम्' ॥
(का. स्मृ. ३.२०.१)

इति । उभयोः सन्निधानं मुख्यम् । तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह–

'निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्' ॥
(का. स्मृ. २.११.१

इति । होमकालो ऽपि तेनैव दर्शितः–

' यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
लोहितत्वं च नापैति तावत् सायं तु हूयते' ॥
(का. स्मृ. १.९.३)

१. All others except A. and I. omit the first line of this verse and read as follows:—

अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।
पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरम् ॥

But D. substitutes शिष्यहुतो वरम् for पुत्रहुतो वरम्, and the omitted line appears in the marginal correction of H. २. D. reads यदुक्तं for तदुक्तं ३. A. omits उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह and reads प्रवासे विशेषमाह स्मृतिः in its stead ४. D. omits च. ५. A. and I. read विभाव्यन्ते for न भाव्यन्ते. ६. The text of Kâtyâyana reads न च लौहित्यमापैति. ७. G. reads जुहूयते, which is incorrect.

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'समुद्रो वा एष यदहोरात्रः तस्यैते
गाधतीर्थे यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ
होतव्यम्—इति शैलालिब्राह्मणं
भवति । नक्षत्र दृष्ट्वा प्रदोषे
निशायां वा सायम्' ।

इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्याहोरात्रस्य सन्धिद्वयं सुप्रवेशं तीर्थं तस्मात् सन्धिर्होमकालः—इति मुख्यः कल्पः । नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयः कालाः सायंहोमे ऽनुकल्पाः । एकनक्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदोषः, निद्राविला निशा । प्रातर्होमकालो ऽपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः—

'उषस्युषोदयं समयाध्युषिते प्रातः' ।

इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकीकृत्य कालत्रयमाह—

'उदते ऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः' ॥
(म. स्मृ. २.१५)

इति । एतेषां लक्षणमाह व्यासः—

'रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रह-नक्षत्रभूषिते ।
कालं त्वनुदितं प्राहुर्होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read य अहोरात्रस्तस्यैते गाधे तीर्थे यत्सन्धी: while D. omits य and reads अहोरात्रस्तस्यै ते तीर्थे यत्सन्निधि:. २. I. reads कात्यायन- for शैलालि.— ३. D. substitutes च for वा. ४. D. reads सुप्रवेशं. ५. All the manuscripts show that the following quotation is from Vyâsa, but elsewhere it is said to be a quotation from Kâtyâyana (see Râmchandra's Commentary on Manu, 2. 15). ६. All manuscripts except A. read रात्रे: षोडशमे, which is incorrect. ७. A. reads काले त्वनुदिते प्रातः, I. reads कालं त्वनुदितं प्राहुः, and elsewhere the reading is कालं चानुदितं ज्ञात्वा.

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
रविर्यावन्नदृश्येत समयाध्युषितं च तत् ॥
रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।
उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत्' ॥

इति । आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह–

'आसङ्गवान्तः प्रातः' ।

इति । होमकालः–इत्यनुवर्त्तते । अथवा सर्व एवैते कालविशेषा यथाशाखं मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते । उदितानुदितहोमवत् । यदा तु कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तदा गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्–

'अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्वा हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत् कथंकुर्यादिति । आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिः अमावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्यापौर्णमास्यमावास्या'

इति । बौधायनोऽपि–

'आ सायं कर्मणः प्रातरा प्रातः सायकर्मणः ।
आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात्' ॥

इति । आपन्नस्तु पक्षहोमं कुर्यात् । तथा च मरीचिः–

---

१. A. reads तथा च प्रातःसमये, and G. ततः प्रभातसमये. २. D. reads रविर्यावन्नु दृश्येत, which seems incorrect. ३. All others except A. and D. read समयाध्युषितस्तु सः. ४. A. reads रेखामात्रश्च. ५. D. G. and H. read सङ्गवान्तः for आसङ्गवान्तः, and the same I. reads आसङ्गवान्तं. ६. All others except A. and I. read यथासुखं. ७. D. E. G. and H. omit वा. ८. B. C. and F. read हव्यं वा होतारं, वा. D. E. G. and H. हव्यं होतारं नाधिगच्छेत्. ९. All others except A. D. and I. read असायकर्मणः for आ सायं कर्मणः.

'शरीरापद्भवेद् यत्र भयाद्वाऽऽर्त्तिः प्रजायते।
तथाऽन्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते'॥

इति। पक्षहोमिनः तत्पक्षमध्ये आपन्निवृत्तौ तदाप्रभृति पुनर्होमः कर्त्तव्यः। तदाह मरीचिः—

'पक्षहोमानथो कृत्वा गत्वा तस्मात् निवर्त्तिनः।
होमं पुनः प्रकुर्याच्च न चासौ दोषभाग्भवेत्'॥

इति। एवं होममनुतिष्ठतापि[1] सीमोल्लङ्घने कृते पुनराधानं कर्त्तव्यम्। तदाह कात्यायनः—

'विहायाग्निं सभार्यश्चेत् सीमामुल्लंघ्य गच्छति।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते'॥
(का. स्मृ. ३.२०.२.)

इति। होमकालानत्यये तु[2] नास्ति पुनराधानम्। तदाह शौनकः—

'प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत्।
होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते'॥

इति। होमद्रव्यमाह स एव—

'कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्।
व्रीह्यादि [4]चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः॥
हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः।
अभावे व्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा॥

---

१. I. reads होमानुष्ठितावपि, while all others except A. omit अपि. २. D. omits the portion from तु नास्ति to -सक्त्वादि, and reads होमकालानित्यादि तण्डुलादि कृताकृतम्. ३. A. reads पुनः for यदि. ४. All others except A. and I. substitute तु for च.

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ।
यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ॥
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ।
आज्यं हव्यमनादेशे आहुतीषु विधीयते ॥
मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति । आहुतिपरिमाणमाह बृहस्पतिः—

'प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्त्तितम् ।
तिलानां तु तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्याद् घृतस्य तु'॥

इति । बौधायनो ऽपि—

'व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते' ।

इति । होमप्रकारः स्वगृह्योक्तविधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

'स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि'।'

इति । विष्णुरपि—

'बहुशुष्केन्धने चाग्नौ सुसमिद्धे हुताशने ।
विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥
यो ऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते'॥

(का. स्मृ. १.१.१२)

इति । एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाहाङ्गिराः—

---

१. All others except A. and I. read तदनुसारि च. २. Except A. and G. all others read जुहोतिषु, which is grammatically incorrect. ३. A. and I. read वृद्धबृहस्पतिः. ४. D. reads चतुःषष्ठराहुतेः ५. D. reads घृतस्य तु तदर्धकम्. ६. A. omits विष्णुरपि. ७. D. reads ऽव्यंगारे.

'स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञानवर्जितम्।
क्रीडाकर्मेव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्' ॥

इति। चतुर्विंशतिमते—

'हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्गुलः' ॥

इति। श्रौत-स्मार्त्तयोरग्निव्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

'कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही।
दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु' ॥
(या. स्मृ. १.९७)

इति। वैतानिका गार्हपत्यादयः। यस्य पुनः श्रौत-स्मार्त्ताग्निद्वयं तस्यानुष्ठानप्रकारमाह भरद्वाजः—

'होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः' ॥

इति। शातातपोऽपि—

'श्रौतं यत् तत् स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः' ॥

इति। उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः—

'कृतदारो नैवं तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना।
तिष्ठेत चेद्द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्' ॥

---

१. A. reads -कर्म च. २. I. reads अज्ञानतः. ३. I. reads पङ्गुकः. A. and I. read श्रौत-स्मार्तयोरपि for श्रौत-स्मार्तयोरग्नि-, and E. omits the portion from श्रौत-स्मार्त-........ to स्मार्ताग्निद्वयं, and D. is mistaken throughout. ४. A. reads -व्यवस्था- for -प्रकार-. ६. All others except A. and I. read श्रौतं यत् स्यात्. ७. All others except A. and I. read न वै for नैव.

'यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।
तथैवोपासनं दृष्टं नोऽऽतिष्ठेत्तद्वियोगतः' ॥

इति । सत्यां वैदिकानुष्ठानशक्तौ न स्मार्त्तमात्रेण परितुष्येत् । तदाह स एव—

'यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्त्तैतिहासिकम् ।
मोहात् समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥
प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।
गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम्' ॥

इति । अशक्तं प्रति व्यास आह—

'श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।
तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुधः' ॥

इति । होमं प्रशंसत्यङ्गिराः—

'यो दद्यात् काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।
तत् सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा' ॥

इति । होमान्ते भस्म धार्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

'नयं भस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।
अनाहिताग्नेर्ब्रह्माख्यमौपासनसमुद्भवम्' ॥

इति । 'हुत्वा चैव तु भस्मना' इत्यादि स्मृत्यन्तरं च ।

॥ इति होमप्रकरणम् ॥

१. All others except A. and D. read न तिष्ठेत्तद्वयोगतः. २. I. reads सत्यामपि. ३. I. reads परितुष्येत. ४. All others except A. and I. read स्मार्तैतिहासिकम्. ५. I. reads श्रोतुं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म. ६. All others except A. and I. read अथाप्यशक्तः. ७. A. and I. read सायंप्रातर्होमस्य. The metre of the verse according to our reading is not observed, but it is not of much importance. ८. The portion from होमान्ते to स्मृत्यन्तरं च is omitted by all others except A. and I.

तदेवं 'सन्ध्या स्नानं जपो होमः'– इत्यस्मिन्मूलवचने होमान्तानि कर्माणि निरूपितानि। तान्येतान्यष्टधा विभक्तस्य दिनस्य प्रथमभागे समापनीयानि। यद्यपि मध्याह्नस्नानादीनि निरूपितानि तथापि तेषां प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेन निरूपितत्वात् आद्यभागे न कर्त्तव्यता। दिवसस्याष्टधा विभागं तत्र कर्त्तव्यविशेषं च दक्षो दर्शयति–

'दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते।
द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा॥
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक्।
विभागेष्वेषु यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः'॥

(द. स्मृ. २. ३-४)

इत्यादिना।

अथ मूलवचनानुसारेण देवतापूजनं वक्तव्यम्। तच्च पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्–इति केचित्। तदाह मरीचिः–

'विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्'।

इति।

---

१. D. omits दिनस्य. २. A. reads -नाभिहितत्वात्: while all others except D. read निरूपितानां. ३. All others except A. D. and H. omit दक्षः, but the following quotation we find in the Daksha Smriti. If the word दक्ष is omitted, the two verses in the quotation would appear to have been from the Parâshar Smriti, but we do not find the same in that Smriti. ४. B. C. E. G. and H. read दिवसस्याष्टभागं, but it seems incorrect. ५. All others except A. and I. read विभागेष्वेव for विभागेष्वेषु. ६. D. and I. read कर्त्तव्यम्, which is quite useless. ७. I. reads तथा च for तदाह; while D. omits the following—केचित् तदाह मरीचिः—

'विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्। इति.'

ब्रह्मयज्ञजपानन्तरम्–इत्यन्ये । तथा च हारीतः–

'कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम्' ।

इति । कूर्मपुराणेऽपि–

'निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः' ॥

(कू. पु. १.२.१८.१०)

इति । तत्र वयं जपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः। प्रातर्होमादनन्तरभावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूलवचनानुक्तान्यप्याह्निककर्मप्राप्तत्वात्तान्युच्यन्ते । होमानन्तरकृत्यमाह दक्षः–

'देवकार्यं ततः कृत्वा गुरु-मङ्गलवीक्षणम्' ॥

(द. स्मृ. २. २३)

इति । मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे–

'रोचनां चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत् सदा बुधः' ॥

इति । विष्णुपुराणेऽपि–

'स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।
आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-दूर्वाद्यालम्भनानि च' ॥

(वि. पु. ३.११.२१)

---

१. D. reahs

निष्पीड्य स्नानवस्त्राणि समाचम्य च वाग्यतः ।
देवतां पूजयेद्धूपैर्मन्त्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः॥.

२. I. reads ततः for तत्र, and B. C. F. and I. omit वयं. ३. D. and I. read होमानन्तरभाविनि. ४. D. reads आह्निककर्मत्वेन प्राप्तत्वात्. ५. C. and F. read कूर्मपुराणे; while B. D. E. G. and H. read only पुराणे. ६. B. C. and F. read रोचना; while I. reads रोचनं. ७. The text of Vishṇu Purâṇa reads आचान्तश्च. ८. B. C. and F. read आदर्शाञ्जन-. ९. C. D. and G. read -पूर्वाद्या-, which appears probably to be a mistake.

इति। ब्रह्मपुराणेऽपि[1]–

'स्वमात्मानं तु[2] घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्'।

इति। नारदोऽपि–

'लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः॥
एतानि सततं पश्येत् नमस्येदर्चयेच्च[3] यः।
प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते'[4]॥
(ना. स्मृ. १७.९४-९९)

इति। मनुरपि–

'अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः'।

इति। वामनपुराणेऽपि–

'होमं च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां
ततो[5] बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम्।
दूर्वां च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्[6]
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम्॥
मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च
तैलं[7] मधु ब्राह्मणकन्यकां[8] च।

१. H. and I. omits अपि. २. H. reads स्वात्मानं च, and G. स्वात्मानं तु. ३. The text of Nârada reads -दर्चयेत्स्वयम्. ४. B. C. and F. read तस्य ह्यायुर्न हीयते; while the text of Nârada reads यथाऽस्यायुः प्रवर्धते, and D. reads तथा ह्यायुर्हि वर्धते. ५. The text of the Vâman Purâṇa reads कृत्वा for ततः, and A. तथा for the same. ६. D. substitutes दुग्धं for दूर्वां, and the text of Vâman Purâṇa दूर्वां दधि सर्पिरथोदकुंभम्, and B. C. E. F. G. दूर्वां च सर्पिर्दधि चोदकुंभम्. ७. B C. E. F. G. and H. read चैलं ८. D. reads ब्राह्मणकंन्यकां च

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च
हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् ।
अश्वत्थवृक्षं च समालभेत
ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मम्' ॥

(वा. पु. १४. ३५-३६)

इति । भरद्वाजोऽपि–

'कण्डूय पृष्ठतो[१] गां तु कृत्वा चाश्वत्थवन्दनम् ।
उपगम्य गुरून् सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत्' ॥

इति । ब्राह्मणसमवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याकाङ्क्षायामाह मनुः–

'लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च[२] ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्' ॥

(म. स्मृ. २. ११७)

इति । अभिवादनकाले स्वं नाम कीर्त्तयेदित्याह स एव

'अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्[३] ।
असौ नामाऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
भोःशब्दं[४] कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने'

(म. स्मृ. २. १२२-२४

१. A. reads पृष्ठगां गां तु; while B. C. F. substitute तु in the place o
२. D. E. G. H. and I. substitute वा for च. ३. D. reads
अभिवादन् पुरो विप्रं ज्यायांसमभिवादयेत.
४. All others except A. omit Visarga and read भोशब्दं. ‘
reads स्वस्वनामाभिवादनम्; while all others except A. and the te
Manu read स्वस्व for स्वस्य.

इति। 'अभिवादात् परं' इति अभिवादये-इति शब्दमुच्चार्य पश्चादेतन्नामाऽहं भोः- इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः। अभिवादनप्रकारमाहापस्तम्बः-

'दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीत। उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यः नीचैः शूद्रः (१६) प्राञ्जलिः'।

(आ. ध. सू. १. २. ५. १६-१७)

इति। एकहस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः-

'जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत्।
सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादनात्'॥

(म. स्मृ. २. ११८)

इति। एतच्च प्रत्युत्थाय कर्तव्यम्। तदाह मनुः-

'ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते'॥

(म. स्मृ. २. १२०)

इति। अभिवादितेन वक्तव्यामाशिषमाह स एव-

---

१. I. reads अभिवादयेत्. २. This verse is found in Manu, but three of the seven commentators on Manu has commented it. ३. Here our reading follows only A.; while all others read आपस्तम्बः for मनुः. We made a search for the verse in the Âpas-tamba Dharma Sûtra and Smriti, but we have not found it therein. ४. Here all others except A. read मनुः for स एव, but if the above quotation from Manu then there is no necessity of the word मनुः here.

'आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो ऽभिवादने।
अकारश्चास्य नाम्नो ऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः' ॥
(म. स्मृ. २. १२५)

इति। पूर्वमक्षरं यस्यासौ पूर्वाक्षरः। पूर्वमक्षरं च सामर्थ्यात् व्यञ्जनम्। स्वराणां स्वरपूर्वकत्वासम्भवात्। ततश्च अभिवादकनामगतो व्यंजननिष्ठो ऽन्तिमस्वरः प्लावनीयः। अकारेणान्तिमस्वरमात्रमुपलक्ष्यते। अशेषनाम्नामकारान्तत्वासम्भवात्। तथा च सति एवं प्रयोगो भवति, आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ता ३-इति। यस्तु प्रत्याभिवादनप्रकारं न जानाति स नाभिवाद्य इत्याह स एव-

'यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः' ॥
(म. स्मृ. २. १२६)

इति। यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति तस्य दोषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः-

'अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम्।
आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् बहून्' ॥

इति। यमो ऽपि-

१. All others read आकार- except A. I. and the text of मनु. Th reading appears better, but the commentators of Manu do not accep it. २. D. and G. read पूर्वाक्षरप्लुतः. ३. I. reads नामस्य- for सामर्थ्यात् ४. All others except A. and I. read आकारेण. ५. The interm diate portion between अशेषनाम्नामका-, and क्षयं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृ (P. 325, L. 18) appears to be omitted in D. through writer's mistak

'अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति।
यद्दुष्कृतं [1]भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते॥
तस्मात् [2]पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित्।
[3]सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते॥
स्वस्तीति [4]ब्राह्मणो ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपः।
वर्धतामिति वैश्यस्तु शूद्रस्तु स्वागतं वदेत्'॥

इति। मनुरपि—

'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥ (१२७)
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च'॥ (१२९)
(म. स्मृ. २. १२७-१२९)

इति। 'ज्यायांसमभिवादयेत्' (म. स्मृ. २. १२२) इत्युक्तं
त्र कियता कालेन ज्यायस्त्वमित्यपेक्षिते आह[5] आपस्तम्बः—

'त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति'।
(आ. ध. सू. १. ४. १४. १३)

इति। मनुरपि—

'दशाब्दाख्यं पौर[6]सख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्।
[7]त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणा[8]मल्पेनापि स्वयोनिषु'॥
(म. स्मृ. २.१३५)

---

१. F. reads भवेत्तस्यः while G. reads भवेद्यस्य. २. B. C. and F. read प्रत्यभिभाषी for पूर्वाभिभाषी. ३. E. reads सुरां पिबेति. ४. A. reads ब्राह्मणं for ब्राह्मणः, and I. reads the whole verse as follows:—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजनि।
धनवानिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च॥.

५. H. omits this word. ६. G. reads -सख्यं. ७. E. and G. read अब्दपूर्वं. ८. The text of Manu reads स्वल्पेनापि, and G. H. read मध्येनापि.

इति । समानपुरवासिनां दशभिः वर्षैः पूर्वः सखा भवति । ततो ऽधिको ज्यायान् । कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्द-पूर्वःसखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो ऽधिको ज्यायान् । स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्वल्पेनापि वयसा पूर्वः सखा भवति । ततो ऽधिको ज्यायानित्यर्थः ।

ननु—'एते मान्याः' (या. स्मृ. १. ३९) इत्यृत्विगादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद् यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तं—इति चेत् । तन्न । प्रत्युत्थान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्वसिद्धेः । अत एव तेषामनभिवाद्यत्वमाह गौतमः—

'ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां
तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिवादनम्' ।
(गौ. स्मृ. ६. ४)

इति । अभिवादनं अभिभाषणम् । यथा च बौधायनः—

'ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां तु
यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणम्' ।
(बौ. स्मृ. १. २. ३. ४९)

---

१. H. omits कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पंचाब्दपूर्वः सखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो ऽधिको ज्यायान्. This appears to be omitted through writer's mistake. २. I. omits गीतादि-. ३. G. and I. read -मभिवाद्यत्व-for -मनभिवाद्यत्व-. ४. D. and G., omit तु. ५. D reads प्रत्युत्थानाभिभाषणम. This reading is better, and if the same is taken there seems no necessity of the author's definition which he further gives of the word अभिवादनं. The text of Gautama reads प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः. ६. I. reads तथा and omits च; while all others except A. read तदाह for यथा च. D. omits the whole quotation from तया च............ to अभिभाषणम् । इति ।.

इति। एतच्च ब्राह्मणविषयम्। तथा च शातातपः—

'अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च।
ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा॥
नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथञ्चन।
ज्ञान-कर्म-गुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः॥
अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचैलं स्नानमाचरेत्।
ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुद्धयति'॥

इति। विष्णुरपि—

'सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च।
नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत्'॥

इति। गुर्वादौ तूपसंग्रहणमाह गौतमः—

'गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः'।

(गौ. स्मृ. १. ११)

इति। गुरुरत्राचार्यः। यतः स एवाह—

'मातृ-पितृ-तद्बन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां तद्गुरूणां च'।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति। उपसङ्ग्रहणलक्षणं मनुराह—

'व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः'॥

(म. स्मृ. २, ७२)

---

१. D. reads सर्वदा शुभा. २. H. and I. read गुर्वादेरुपसंग्रहणम्. ३. I. reads पूर्वजातानां.

इति । गुरोः सव्य-दक्षिणौ पादौ स्वकीयसव्य-दक्षिणाभ्यां पाणिभ्यां[1] स्प्रष्टव्यौ इत्यर्थः । बौधायनो ऽपि–

'श्रोत्रे[2] संस्पृश्य मनः समाधायाधस्ताज्जान्वोरा पद्भ्याम्[3]' ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. २७)

इति । उपसंग्रहणं कुर्यादिति शेषः । एतच्च गुरुपत्नीनामपि कार्यम् । तथा च मनुः–

'गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः ॥ (२१०)
भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णा ऽहन्यहन्यपि[4] ।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोषितः ॥ (१३२)

(म. स्मृ. २. १३२–२१०)

इति । एवमविशेषेणोपसंग्रहणे प्राप्ते क्वचिदपवादमाह स एव–

'गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुण-दोषौ विजानता ॥ (२१२)
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोद्वर्त्तनमेव[5] च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम्[6] ॥ (२११)

(म. स्मृ. २. २११–२१२)

इति । किं तर्हि तत्र कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते स एवाह–

---

१. पाणिभ्यां is omitted by all others except A. and I. २. D. reads श्रोत्रं for श्रोत्रे. ३. The text of Baudhâyana (edited by E. Hultzsch) reads मनःसमाधानार्थम्, but this is a mistake, neither the commentator on the text does allow this reading nor our manuscripts follow it. ४. B. C. and F. read -रापीड्यम्. Here I. is quite mistaken in adding the word उपसंग्रहणम् to the quotation of Baudhâyana. ५. I. reads गात्रोत्सादन-, but except A. all others read गात्रोद्वाहन-. ६. D. reads प्रकाशनम्.

'कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्' ॥
(म. स्मृ. २. २१६-२१७)

इति । अभिवादने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः—

'न सोपानद्वेष्टितशिरा अनवहितपाणिर्वाऽभिवादयीत'।
(आ. ध. सू. १. ४. १४. २२)

इति । शङ्खोऽपि—

'नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेत् न भैक्ष्यं चरन्न
पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः न जपन्न देव-पितृ-
कार्यं कुर्वन् न शयानः' ।

इति । आपस्तम्बोऽपि—

'तथा विषमगतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१८)
तथा अप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्य-
भिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः स्त्रियः' । (२१)
(आ. ध. सू. १. ४. १८-२१)

---

१. G. reads विप्रोऽप्यपादग्रहणम्. २. A. and D. read अनाहित-. ३. C. and ... read अभिवादयते. ४. All others except A. and I. omit न. ५. D. ...ads रक्तपुष्पो न हस्तेनाशुचिम् for न पुष्पान्नहस्तो नाशुचि. ६. G. omits ...rough mistake—

'न देव-पितृकार्यं कुर्वन् न शयान'—इति । आपस्तम्बोऽपि—'तथा विषम-गताया ऽगुरवे नभिवाद्यम् । (१८) तथाऽप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः—।.

... Except all others read विषमगताय गुरवे, but we follow the text of ...pastamba Dharma Sûtra. ८. All others except A. D. and the text of ...pastamba Dharma Sûtra read प्रत्यभिवादयेत्. ९. D. reads पतिः सव-स्त्रियः, and the text of Apastamba Dharma Sûtra (edited by G. ...ühler) reads पतिवयसः.

इति। तथा ऽन्यत्र स एवाह—

'समित्-पुष्प-कुशा-ऽज्याम्बु-मृदन्नाऽक्षतपाणिकः[1]।
जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः[2][3]॥
पाषण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम्[4]।
नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत् कथञ्चन[5]॥
धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा।
भुञ्जानमातुरं नार्हं[6] नाभिवादेत्[7] द्विजोत्तमः॥
वमन्तं[8] जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम्।
अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत्॥
स्रुक्-पाणिकमविज्ञातमशक्तं[9] रिपुमातुरम्।
योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत्'॥

इति। शातातपो ऽपि—

'उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम्[10]।
अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति[11]'॥

इति। 'गुरोः पादोपसंग्रहणं' इत्युक्तं तत्र कीदृशो गुरुरित्याशङ्कायामाह मनुः—

---

१. I. reads -मृदन्नाक्षत-, but it does not give good sense. G. rea[ds] -मृदन्नीक्षित- which is quite incorrect. २. All others except A. a[dd] इति after द्विजः. ३. E. reads कार्य्यं. ४. D. reads उपपातकिनं त[था] for महापातकिनं शठम्, and E. substitutes शवम् for शठम्. ५. I. rea[ds] नाभिवाद्यात् which is grammatically incorrect. ६. D. substitutes चा[...] in the place of नार्हं. ७. I. reads नाभिवाद्यात्. ८. B. C. F. [...] and H. read उन्मत्तं जृम्भमाणं च; while E. reads उन्मत्तं क्षपणं चै[व]. ९. B. C. D. E. F. G. and H. read -ममाज्ञातं for -मविज्ञातं. १०. [...] reads भ्रूणघातिनीम्. ११. Here I. only reads त्रिरात्रेण तु शुध्यति f[or] अहोरात्रेण शुध्यति.

'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते'॥
(म. स्मृ. २. १४२)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि–
'स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति'।
(या. स्मृ. १. ३४)

इति। अध्यापनं विप्रविषयम्। निषेकादिकं तु सर्ववर्ण-
[सा]धारणम्। पितृव्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः–
'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।
तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया'॥
(म. स्मृ. २. १४९)

इति। हारीतोऽपि–
'उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ॥
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्वेते गुरवः स्मृताः।

१. D. reads चान्येन, and H. चानेन for चान्नेन. २ इति is omitted by [al]l others except A. ३. I. reads क्रियां, but the text of Yājñavalkya [do]es not follow this reading. ४. H. omits -वर्ण-; while I. reads [नि]षेकादिकं तु: सर्वसाधारणं which is a mistake of the Editor. ५. From [औ]पचारिकं गुरु- to -सा मातुलानी (P. 332 L. 9) is omitted by E. ६. From [त]मपीह to मातामह-पितामहौ in the next quotation is omitted by G. [७.] From -रुं to ज्येष्ठो भ्राता in the next quotation is omitted by F. [८.] B. and C. read उक्तोपक्रियया; while H. reads श्रुतोपक्रियया. ९. B. C [D.] E. and H. read तथा for तया.

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः[1] ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवत् स्त्रियः[2]' ।

इति । अत्र पितृ-मातृग्रहणं तद्वदेते ऽपि मान्याः-इत्येतदर्थम् । अत एवाह स एव–

'अनुवर्त्तनमेतेषां[3] मनोवाक्काय-कर्मभिः' ॥

इति । व्यासो ऽपि–

'मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।
पूर्वजः स्नातकश्चर्त्विङ् मान्यास्ते गुरुवत्सदा ॥
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूर्धात्री पितृष्वसा ।
पितामही[4] पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवच्चरेत्' ॥

इति । मनुरपि[5]–

'पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता[6] ताभ्यो गरीयसी ॥ (१३३)
उपाध्यायान् दशाचार्य[7] आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितॄन् माता[8] गौरवेणातिरिच्यते[9]' ॥ (१४५)

(म. स्मृ. २. १३३-१४५)

इति । यत्तु–

---

१. I. reads सहोदराः for च सोदराः. २. B. C. D. F. G. H. and I. read गुरवः स्त्रियाम् ३. The portion from अनुवर्त्तनमेतेषां to गुरुवत्सदा in the next quotation is omitted by B. C. and F. ४. A. and D. read मातामही for पितामही. ५. D. omits मनुरपि. ६. G. reads वृत्तमातिष्ठन. ७. B. C. E. F. and H. read उपाध्यायाद्दशाचार्यः; while D. and G. read उपाध्यायाद्दशाचार्याः. ८. Here our reading follows A. and the text of Manu, but all others read पितुर्माता. ९. H. reads गौरवेभ्योऽतिरिच्यते.

'द्वौ गुरू पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः।
धेरा गुरुतरा तावन्माता गुरुतरा ततः॥
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात्।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः'॥

इति पुराणवचनं तन्निषेकादिसमस्तसंस्कारपूर्वकाध्यापकपितृविषयम्। अन्यथा 'मातैव गरीयसी' इति वचनं विरुध्येत्। तस्या गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः—

'मासान् दशोदरस्थं यो धृत्वा शूलैः समाकुला।
वेदनाविविधैर्दुःखैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता।
प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुतवत्सला।
कस्तस्यानिष्कृतिं कर्तुं शक्तो वर्षशतैरपि'॥

इति। 'उपाध्यायान् दशाचार्यः'—इति यदुक्तं तत्रोपाध्यायाचार्ययोर्लक्षणमाह मनुः—

'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथं वा पुनः।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते॥(१४१)
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते'॥ (१४०)

(म. स्मृ. २. १४१-१४०)

इति। आचार्योऽपि पितृ-मात्राद्यपेक्षया गरीयानेव। तदाह स एव—

---

१. I. reads पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा, and D. omits the whole line. २. D. omits -समस्त-. ३. B. C. and F. substitute सा for वा. ४. I. reads ततोऽपि for वेदना. ५. The text of Manu substitutes अपि for अथ, and D. reads वेदाङ्गस्यापि for वेदाङ्गान्यथ. ६. B. C. E. F. G. and H. substitute च for तु.

'उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्'॥
(म. स्मृ. २. १४६; वि. स्मृ. ३०. ४४)

इति । यस्तु बालो ऽपि वृद्धमध्यापयति सो ऽपि तस्य गरीयानिति स एवाह—

'बालो ऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति मन्त्रदः। (१५०)
अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ (१५१)
ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान्॥(१५२)
अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम्॥(१५३)
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं यो ऽनूचानः स नो महान्'॥(१५४)
(म. स्मृ. २. १५०-१५४)

इति । तथा च विष्णुः—

'बाले समानवयसि अध्यापके गुरुवद्वर्तेत' ।
(वि. स्मृ. २८. ३१)

---

१. D. reads विप्रेभ्यः. २. D. reads अन्विराङ्गिरसः, but the text of Manu does not follow this reading. ३. B. C. D. E. F. and G. read चैन for चैतान्. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read अज्ञो हि बाल इत्याहु पितेत्येव च मन्त्रदः. ५. B. C. D. E. F. and G. read वित्तैः; while I. reads वृत्तेन. ६. From धर्मं to गुरुवद्वर्तितव्यमित्यभिहितं पुराणसारे is omitted by F. ७. The text of Vishṇu Smriti reads बाले समानवयसि वाध्यापके गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्तेत. ८. D. reads गुरुवद्वृत्तिः; while I. reads गुरुवद्वर्तितव्यम्.

इति। ज्येष्ठभ्रातर्यपि गुरुवद्वर्त्तितव्यमित्यभिहितं पुराणसारे-

'ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भृगुः।
कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दोनुवर्त्तिनः॥
तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा'।

इति। मनुरपि-

'पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा'॥

इति। परमगुरावपि तथैवेत्याह स एव-

'गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्'।

(म.स्मृ. २. २०५)

इति। आचार्यानुज्ञामन्तरेण मातुलादीन् असमावृत्तो नाभिवादयेदित्याह स एव-

'न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्'।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति। समावृत्तस्य तु नानुज्ञापेक्षा। तदाहापस्तम्बः-

'समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः प्रोष्य च समागमे।'

(आ. ध. सू. १. ४. १४. ७-८)

---

१. B. C. and F. read ज्येष्ठस्वात्; while G. reads श्रेष्ठस्वात for ज्येष्ठ-. २. I. reads छन्दानुवर्तिनः which seems to be incorrect. ३. G. reads जीव्येरन्, but this form is not correct. ४. एव is omitted by all others except A. ५. G. reads तयाऽविसृष्टो; while all others except A. I. and the text of Manu read न चाविसृष्टो. ६. All others except A. D. I. and the text of Âpastamba Dharma Sûtra omit च. ७. B. C. E. F. G. and H. read समागते for समागमे.

'आचार्य-प्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यमुपसं-
गृह्याचार्यमुपजिघृक्षेत्' ।

(आ. ध. सू. १. २. ८. १९)

इति । अभिवादनं प्रशंसति स एव—

'अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशो बलम्' ।

इति । (म. स्मृ. २. १२१)

॥ इत्यभिवादनप्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

'द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते' ।

(द. स्मृ. २. २६)

इति । कूर्मपुराणे—

'वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः।(५)
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेद्वै विचारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमाः' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५५-५६)

---

१. D. and the text of Âpastamba Dharma Sûtra read उपसंजिघृक्षेदा-चार्यम्, and B. C. E. F. H. and I. read आचार्यमुपजिघृक्षेत्, while G. omits -प्राचार्य- and reads the whole sentence as follows:—आचार्यसन्निपाते आचार्यायोपसंगृह्य आचार्यन्तु यं यं जिघृक्षेत. २. The author appears to quote this verse from the Âpastamba, but we do not find it in that work. The sentence 'अभिवादनं प्रशंसति स एव' which is the ground for us to think that the next verse is from the Âpastamba is omitted by G. ३. A. has before this word वेदाभ्यासकालनिर्णयमुखेन. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of the Kûrma Purâṇa reads अवेक्षेताथ. ६. All others except A. and the text of the Kûrma Purâṇa read द्विजो-त्तमः, but the use of the word in the plural is more correct.

इति । वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः—

'वेदमेव सदाभ्यस्येत् तपस्तप्स्यन्द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥(१६६)
ऋषि-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्' ।

(म. स्मृ. २. १६६-१६७)

इति । व्यासो ऽपि—

'नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैष निर्बभौ ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत्' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।
वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः' ॥

(या. स्मृ. १. ४०)

इति । तथा वेदविहीनस्य सर्वक्रियावैफल्यं मनुर्दर्शयति—

'यथा षण्ढो ऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
यथा चाज्ञे ऽफलं दानं तथा विप्रो ऽनृचो ऽफलः' ॥

(म. स्मृ. २. १५८)

इति । एतस्मिन्नेव भागे कृत्यान्तरमाह दक्षः—

'समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहृतः' ।

इति ।

(द. स्मृ. २.२८)

॥ इति द्वितीयभागकृत्यम् ॥

---

१. I. reads समभ्यस्येत्. २. D. E. G. H. and I. read तपस्तप्त्वा. ३. D. omits the portion from ऋषि. to शुभानां चैव (in line 10). ४. I. reads नान्यो ज्ञायते धर्म वेदादेव स निर्बभौ. ५. B. C. E. F. and H. read राज्ञे for चाज्ञे; while G. reads राज्ञा. ६. I. reads अस्मिन्. ७. I. substitutes गर्गः for दक्षः, but it seems to be a mistake.

अथ तृतीयभागकर्त्तव्यम् । तत्र दक्षः—

'तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्' ।

(द. स्मृ. २. २९)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

'उपेयादीश्वरं चाथ योगक्षेमप्रसिद्धये ।
साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततो द्विजः' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ९७; या. स्मृ. १. १०८)

इति । पोष्यवर्गश्च दक्षेण दर्शितः—

'माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।
अभ्यागतो ऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः' ॥

(द. स्मृ. २. २९)

इति । यात्रार्थं धनसाधनं यथावृत्ति कार्यम् । तथाऽऽह मनुः—

'यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम्' ॥

(म. स्मृ. ४. ३)

इति । अगर्हितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च

---

१. A. has धनार्जनप्रकरणम् before this word. २. F. omits कूर्मपुराणेऽपि; while I. reads कूर्मपुराणम. ३. G. and I. read योगक्षेमार्थसिद्धये. ४. The text of the Kûrma Purâṇa reads द्विजोत्तम for ततो द्विजः. ५. Except A. and I. all others omit च. ६. B. C. E. F. G. and H. read हीनः for दीनः; while the text of Daksha reads दीनाः समाश्रिताः. ७. The text of Daksha substitutes अन्यः for अग्निः. ८. D. I. and the correction in H. read गतश्च for यात्रार्थं; while E. and G. substitute only पात्र- for the same. ९. Except A. D. and I. all others omit च निरूपितानि, but the words निरूपितानि appear in the marginal correction in H.

नेरूपितानि। ननु—ब्राह्मणस्यैवैतानि कर्माणि न क्षत्रिय-वैश्योः। तदाह मनुः—

'त्रयो धर्म्मा निवर्त्तेरन्[1] ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति।
अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः॥(७७)
वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः'।
(म. स्मृ. १०. ७७–७८)

इति। अतो न तयोरध्यापनादिरर्जनोपायः। बाढम्। अत एवोपायान्तरं तेनैवोक्तम्—

'शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषि[2]र्विशः'॥
(म. स्मृ. १०. ७९.)

इति। वणिक् वाणिज्यम्। पशुः पशुपालनम्। याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्।
कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं[3] विशः स्मृतम्'॥
(या. स्मृ. १. ११९)

इति। उपायान्तराण्याह मनुः—

'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च[4] सत्प्रतिग्रह एव च'॥
(म. स्मृ. १०. ११५)

---

१. A. निवर्त्तन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read पशुकृषी. ३. G. and H. read पशुपाल्यं, which is incorrect. ४. B. C. and F. read योगाश्च.

इति। दायो ऽन्वयागतं[1] धनम्। लाभो निधिदर्शनम्[2]। दाय-लाभ-क्रयान्वयागमाश्चतुर्णां वर्णानाम्[3]। जयः क्षत्रियस्यैव। प्रयोगो वृद्ध्यर्थं धनप्रदानम्। कर्मयोगः कृषि-वाणिज्यम्। प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्यस्यैव। सत्प्रतिग्रहो विप्रस्यैव। कूर्मपुराणे ऽपि—

> 'द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः।
> अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम्॥ (९)
> शिलोञ्छं[4] वाप्याददीत गृहस्थः साधकः पुनः। (१०)
> असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः।
> शिलोञ्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः। (११)
> अमृतेनाथ[5] वा जीवेत् मृतेनाप्यथ वापदि।
> अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितम्'॥ (१२)
> (कू. पु. १. २. २५. ९-१२)

इति। मनुरपि—

> 'ऋता-ऽमृताभ्यां जीवेत[6] मृतेन प्रमृतेन वा।
> सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथञ्चन॥

---

१. B. C. F. and H. read न्यायागतं; while D. reads स्वयमागतम्. २. G. omits निधि-. ३. I. omits वर्णानाम्. ४. Except A. and the text of Kûrma Purâṇa others read शिलोञ्छेनाप्युपाददयात् गृहस्थः साधकः स्मृतः, but it seems incorrect. ५. Here we follow A. and the text of Kûrma Purâṇa; while others read अमृतेनापि जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा, but as प्रमृत is not explained in the next line in which मृत and अमृत are explained, it seems that the latter reading is not thought proper by the author. ६. The text of Manu reads जीवेत्तु.

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' ॥

(म. स्मृ. ४. ४-६)

इति । पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुञ्छः । शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्योऽपि—

'कुशूल-कुम्भीधान्यो वा त्र्यैहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।
जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः' ॥

इति । कुशूलं कोष्ठकं तद्भरितधान्यसञ्चेता कुशूलधान्यः । त्र्यहपर्याप्तधान्यसञ्चेता त्र्याहिकः । न श्वस्तनचिन्ताऽप्यस्तीत्यश्वस्तनः सद्यःसम्पादक इत्यर्थः । एतेषां अश्वस्तनान्तानां वृत्तयो मनुनोक्ता वेदितव्याः । तथाऽह—

'षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीव्यते' ॥

(म. स्मृ. ४. ९)

---

१. B. C. D. E. F. G. and H. substitute प्रोक्तं for ज्ञेयं. २. E. G. and H. omit अमृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्ष्यम्, and read ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्. The omitted portion appears, however, in the marginal correction of H. ३. D. and I. read प्रोक्तं for भैक्ष्यं. ४. H. and I. read-र्विख्याता; while others except A. D. and the text of Manu read -र्याख्याता. ५. पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुञ्छः । शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम् is found only in A. and I., but it is not found in any other manuscript. ६. B. C. and F. read आह्निको, and D. E. G. H. read ह्याह्निको. ७. The portion from कुशूल- to जीव्यते इत्यर्थः (p. 342, l. 4) is omitted by all others except A. and I.

इति । अयमर्थः—एकः कुशूलधान्यो याजनादिषट्कर्मा भवेत्। अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यो याजनाध्यापन-प्रतिग्रहै-र्वर्त्तेत। एकस्तृतीयस्त्र्याहिकः प्रतिग्रहेतराभ्याम्। चतुर्थस्त्वश्व-स्तनो ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीव्यते इत्यर्थः* । शूद्रवृत्तिस्तूश-नसा दर्शिता—

'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पानि वा ऽप्यथ ।
विक्रयः सर्वपण्यानां शूद्रकर्मेत्युदाहृतम्' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया ऽजीवन् वणिग्भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन्' ॥

(या. स्मृ. १. २०)

* अत्र मेधातिथिरेवं व्याचख्यौ—एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्यात् एकः कुशूलधान्यकः प्रकृतैरुञ्छ-शिलायाचित-कृषि-वाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षड्भिर्जीवति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषि-वाणिज्ययो-र्निन्दितत्वात् । तत्त्यागे उञ्छ-शिल- याचितायाचितानां मध्यादिच्छात-स्त्रिभिर्वर्तेत । एकस्त्र्याहिको ऽयाचितलाभं विहाय उञ्छ-शिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्तेत । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं शिलोञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभवत्वात्स-त्रमित्याह । कुल्लूकभट्टस्तु—एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहु-पोष्यवर्गः स प्रकृतैरृतायाचित-भैक्ष-कृषि-वाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यने-नैव चशब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जीवति—इति व्याचकार ।

१: I. reads वापि च. २. D. reads -वर्णानां; while I. reads -वस्तूनां. ३. B. C. F. G. and H. read -कर्माण्युदाहृतम्; while D. and E. read -कर्म उदाहृतम्. ४. D. reads द्विजाति-.

इति। अजीवन्निति छेदः। हारीतोऽपि[८]—

'शूद्रधर्मो[१] द्विजातिशुश्रूषाद्यवर्जनं[२] कलत्रादिपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारोद्वहन-पण्यापण्यव्यवहार[३]-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा[४]-मृदङ्गवादनानि'।

इति।

॥ इति तृतीयभागकृत्यम् ॥

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते। तत्र दक्षः—

'चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्' ॥

(द. स्मृ. २. ३६)

इति। मध्याह्नस्नानविधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः। अथ ब्रह्मयज्ञविधिः। तस्य स्वरूपं तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम्।

'यत्[५] स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं[६] यजुः[७] साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते'।

इति। लिङ्गपुराणेऽपि—

'स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः'।

(लिं. पु. १. २६. १६)

इति। तस्य कालमाह बृहस्पतिः—

१. I. reads शूद्रस्य. २. D. E. and G. read -शुश्रूषापवर्जनं. ३. B. C. F. and I. read -पण्यमव्यवहार- for -पण्यापण्यव्यवहार-. ४. D. omits -वीणा-. ५. B. C. F. and G. read यः for यत्. ६. H. reads -मधीतैका-. ७. E. omits यजुः. ८. D. omits अपि.

'स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यदन्ते निमित्ततः' ॥

इति । अत्र वैश्वदेवशब्देन मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणेऽभिहितम्—

'यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु ततः स्वाध्यायमारभेत्' ॥
(कू. पु. १. २. १८. १०४)

इति । श्रुतिश्च दिग्देश-कालानाह—

'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि
ग्रामाद्दक्षिणदिश उदीच्यां प्रागुदीच्या-
मच्छदिदर्शने चोदित आदित्ये' ।

इति । अच्छदिदर्शने इत्यनेन शब्देन देशविशेषो लक्षितः । छदिर्गृहाच्छादनं तृण-कटादि यत्र न दृश्यते तत्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये इत्यनेनोदयात् प्राचीनं कालं निषेधति । न तूदयानन्तर्यं विधीयते । तस्य होमकालत्वात् । मनुरपि देशादीतिकर्त्तव्यतामाह—

'अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः' ॥
(म. स्मृ. २. १०४)

---

१. A. B. C. E. and F. read नान्यदन्ते; while I. reads नान्यदा तु. २. G. I. and the text of Kūrma Purāṇa read -माचरेत्. ३. B. C. E. F. read -कालावाह; while H. omits -काल-. ४. H. तच्छदिर्देश उदीच्यां प्रागुदीच्यां चोदित आदित्ये. I. -तच्छदिर्दर्शे, &c. ५. D. and I. read अच्छदिर्दर्श-; while H. reads अच्छदिर्देश.- ६. B. C. F. omit यत्र. ७. I adds सूर्य- before उदयात. ८. I. reads निषेधयति. ९. I. reads नैत्यकं through mistake. १०. I. -मभ्यधीयीत.

इति । उपवीतादीनि कर्त्तव्यतां श्रुतिराह—

‘दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्ताववनिज्य
[2]त्रिराचमेत् द्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शि-
रश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य’ ।

इति ।

‘दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा
प्रागासीनः स्वाध्यायमधीयीत’ ।

इति च ।

दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा
सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यते’ ।

इति च ।

‘त्रीनेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वः’ ।

इति च ।

‘अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह
पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानम्’ ।

इति च ।

‘ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं च’ ।

इति च ।

‘हस्ताशौच आह्निय उतारण्यबल
उत वाचोदतिष्ठन्नुत व्रजन्नुतासीन
उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायम्’ ।

---

१. D. G. and I. read आचामेत. २. G. reads त्रि for द्विः. ३. D. reads -त्तरेण. ४. B. and C. read सवान-, while F. सवानम्. ५ D. and G. substitute वा for च.

इति च ।

'मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत' ।

इति च ।

'नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां त्रिरन्वाह ऽऽप उपस्पृश्य गृहानेति । ततो यत्किञ्चिद्ददाति सा दक्षिणा' ।

इति च ।

दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः–

'प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।
दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः ॥
स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्' ।

इति । शौनकस्त्वितिकर्त्तव्यान्तरमाह–

'प्राणायामैर्दग्धदोषः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
यथाविध्यप आचम्य ओंरहिर्दर्भसंस्तरम् ॥
पवित्रपाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्' ।

इति । उदाहृतश्रुतौ सकृदुपस्पृश्येत्यस्यानन्तरं सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षेदित्यध्याहर्त्तव्यम् । उत्तरस्मिन् फलवाक्ये तथाऽनुक्रमणात् ।

'यत् त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद् द्विः परिमृजति तेन यजूंषि यत् सकृदुपस्पृशाति तेन सामानि यत् सव्यं दक्षिणं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

---

१. D. and G. reads -कर्तव्यतान्तर-. २. D. reads आहरेत्. ३. B. C. F. and G. omit यत. ४. B. C. E. F. and G. read त्रिराचामयते; while I. त्रिराचामतिरिति. ५. All others except B. C. and F. omit दक्षिणं.

मालभते तेनाथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्
पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति'।

इति। दर्भाणामित्यादिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः–

'प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ सन्धाय पवित्रवन्तौ द्यावा-पृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत तथायुक्तोऽधीयीत स्वाध्यायमोंपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामिति तृतीयमिति शौचः।

इति। शौचः शुचेः पुत्रः आह्नेय एवं नामक ऋषिरित्याह। आत्मेति श्रुतेः संबंधः।

'ग्रामे मनसाऽधीयीत उत प्रबलेऽरण्ये। मनसा ऽधीयीत उत वा दिवा नक्तं वा तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा'।

सर्वथा स्वाध्यायमधीयीतैव। न त्वङ्गाशक्त्या प्रधानं परित्याज्यमित्यर्थः। ब्रह्मयज्ञे जप्यं आश्वमेधिके दर्शितम्–

'वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात्। यदधीतेऽन्वहं शक्त्या तत् स्वाध्यायं प्रचक्षते॥

१. Except A. D. and I. all others omit आदि-. २. G. omits पाशौ, and E. adds after पाशौ, तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः. ३. G. adds the portion विज्ञायते ऽपां वा एष ओषधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव ब्रह्म करोति, after पवित्रवन्तौ. ४. From ओंपूर्वा- to प्रबले ऽरण्ये the intermediate portion is omitted in I. ५. B. C. E. F. and G. read यथो- for तथो-. ६. I. reads यदधीतान्वहं. ७. I. reads स्वाध्यायः.

ऋचं वा ऽथ यजुर्वा ऽपि सामगाथामथापि वा[1] ।
इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न हापयेत्' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. ८. ६६-६७)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'वेदाथर्व-पुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।
जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १०१)

इति । ग्रहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्यानध्यायदिने परित्यागप्राप्तौ मनुराह—

'वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके[2] ।
नानुरोधो ऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥
नैत्यके[3]* नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतम् ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम्' ॥
(म. स्मृ. २. १०५-१०६)

---

* अत्र मेधातिथिः— 'पूर्वविधिशेषो ऽयमर्थवादः । एतेन हेतुना नैत्यके नास्त्यनध्यायः । यतो ब्रह्मसत्त्रं तत्स्मृतं सततप्रवृत्तं सत्त्रम् । यथा सहस्रसंवत्सरादिसत्त्रं न कदाचित् विच्छिद्यत इत्यतः सत्त्रमेवमिदमपि ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्यं ब्रह्मसत्त्रत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे हि सत्त्रत्वं न स्यात् । सत्त्रत्वमिदानीं रूपकभङ्ग्या योजयति । ब्रह्माध्ययनाहुतिहुतम् । अन्यत्सत्त्रं सोमाहुत्या हूयते । जुहोतिरनिवृत्तौ वर्तते अनेकार्थत्वाद्धातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषया ऽध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्माध्ययनमाहुतिरिव इति ' उपमितं व्याघ्रादिभिः (पा. सू. २. १. ५६) इति समासः । अनध्याये यदध्ययनं तेन वषट्कृतं यथा याज्यान्त अविच्छेदो वषट्कारेण क्रियत एवं चतुर्दश्याद्यनध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम् वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते' इति । नन्दनस्तु—'अधीयत इत्यध्यायो याज्यापुरो ऽनुवाक्यादिः वषट्कृतं वषट्कारः ताभ्यां रहितं अनध्यायवषट्कृतं' इत्याह । कदाचिदत्र लेखकप्रमादो ऽपि सम्भवति ।

---

१. I. reads सामायर्वमथापि. २. I. reads नैस्यिके through mistake. ३ I. reads नैस्यिके through mistake. ४. G. reads पुत्रं ..

इति। ब्रह्मैवाहुतिर्द्रव्यं तेन हुतम्। अधीयते इत्यध्यायो ऋग्यादिमन्त्रसमूहः। तेन वषट्कारेण च सहितं हुतम्। अतो नास्त्यनध्यायः। अत एव श्रुतिरनध्यायविशेषाननूद्य तेषु जपं प्रशंसति—

'य एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने
स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायाव-
मावास्यायां स्वाध्यायमधीते तप एव
तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः'।

इति। तेष्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम्। तदाहापस्तम्बः—

'अथ यदि वातो वायात् स्तनयेद्वा विद्योतेत वा ऽव-
स्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्'।

(आ. ध. सू. १. ४. १२. ६)

इति। आत्म-देशयोरशुचित्वे ब्रह्मयज्ञो वर्जनीयः तथा च श्रुतिः—

'तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्मा ऽशु
चिर्यद्देशः'। इति। ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः—

---

१. G. reads -संख्येन हुतम for -द्रव्यं तेन हुतम्. २. All others except A. and I. read रहितं for सहितं. The commentator Nandana on Manu follows this reading. ३. B. C. and F. add अपि after तेषु ४. I. reads प्रशशंस. ५. D. reads स for य. ६. B. C. F. and H. omit वाया.- ७. B. C. E. F. G. H. and I. read विद्योतते. ८. I. adds तथा before अवस्फुर्जेत्; while B. C. E. F. G. and H. read स्फूर्जेदे-कामृचम् for ऽवस्फूर्जेद्वैकां वर्चम्, and I. -देकामृचम्. and D. स्फूर्जेदेकां वर्चम. ९. D. reads सामाऽधि.-

'उत्तमं नाकम[1][2]धिरोहति उत्तमः समानानां
भवति यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां
ददत् स्वर्गं लोकं जयति' ।
तावन्तं लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चाप-
[5]मृत्युं जयति । ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति' ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि–

'यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम् ।
[6]त्रिर्वित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते' ॥
(या. स्मृ. १. ४७-४८)

इति ।

॥ इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ॥

अथ तर्पणविधिः । तत्र वसिष्ठः–

'ऋक्-सामाथर्ववेदोक्तान् जप्यमन्त्रान् यजूंषि च ।
[7]जप्त्वा चैवं ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृतर्पणम्' ॥

इति । बृहस्पतिरपि–

'ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।
जप्त्वाऽथ प्रणवं [8]वाऽपि ततस्तर्पणमाचरेत्' ॥

इति । [9]विष्णुपुराणेऽपि–

---

१. D. omits अधि-. २. B. C. E. F. G. and H. add इति after अधिरोहति. ३. D. and I. read स्वर्गलोकं. ४. D. omits the following— जयति । तावन्तं लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चापमृत्युं जयति. । ५. B. C. F. G. and I. add पुनर् before मृत्युम्; while E. reads वा पाप्मानं मृत्युं for चापमृत्युं. ६. I. omits त्रिर् through mistake. ७. A. and D. read जपित्वैवं. ८. A. B. C. E. F. G. read चापि for वाऽपि. ९ B. C. and F. omit विष्णुपुराणेऽपि.

‘शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षि-पितृतर्पणम् ।
तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
तथर्षीणां[1] यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः[2] ॥
पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते’ ।

(वि. पु. ३. ११. २६-२८)

इति । व्यासः—

‘एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति[3] पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्’ ॥

इति । आग्नेयपुरा—

‘प्रागग्रेषु सुरांस्तर्पेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितॄंस्तु[4] दक्षिणाग्रेषु चैक-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्[5]’ ॥

इति । अत्र अञ्जलिसङ्ख्या यथाशाखं व्यवतिष्ठते । यत्र शाखायां न सङ्ख्यानियमः श्रुतः तत्र विकल्पः । तत्रैव ब्रह्मसूत्रविन्यासविशेषो दर्शितः—

‘सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।
निवीतेन मनुष्याणां तर्पणं संविधीयते’ ॥

इति । सव्येनोपवीतेन वामेन प्राचीनावीतेन[6] इत्यर्थः ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ—

---

१. I. reads अथर्षीणां; while G. and H. तद्दृषीणां. २. G. and H. read प्रजायते. possibly this is a mistake of the writer. ३. A. and D. read अर्मान्त for अर्हन्ति. ४. D. substitutes च for तु. ५. Except A. D. and I. all others read यथाक्रमं द्वित्रिजलाञ्जलीन् for चैक-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्. ६. H. omits वामेन प्राचीनावीतेन.

'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती
प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात्' ।

इति । विष्णुरपि—

'ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्' ॥

इति । बौधायनः—

'अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितॄन्स्वधानमस्तर्पयामि' ।
(बौ. स्मृ. २. ५. १०. १)

इत्यादि । यत्तु—

'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः' ॥

इति व्याघ्रपादवचनं तच्छ्राद्धादिविषयम् । अत एव कार्ष्णाजिनिः—

'श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः' ॥

इति । एतच्च तर्पणं स्थलस्थो न जले कुर्यात् । तथा च गोभिलः—

'नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते' ॥

---

१. The text of Baudhâyan omits दक्षिणतः. २. D. reads पितृभ्य for पितॄन्. ३. All others except A. and I. read व्याघ्रपादवचनं. ४. D reads उदाहृतः. ५. B. C. F. and H. read स्थलस्थो नो जले कुर्यात while D. स्थलस्थेनोदकैः कुर्यात, and I. स्थलस्थेन नोदके कर्तव्यम् fo स्थलस्थो न जले कुर्यात्.

अथ[1] स्थलस्थो भूमावेव तर्पणं कुर्वीत न जलादाविति । तथा च विष्णुः—

'स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम्' ॥

इति । अत्र विशेषमाह हारीतः—

'वसित्वा[2] वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्ण[3]बर्हिषि ।
[4]विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नै[5]कपात्रे कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णे ऽथ[6] वा गर्त्ते न स्थले तु[7] विबर्हिषि ॥
केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्टका[8]स्थिसमाकुलम् ।
भवेन्महीतलं यस्माद्बर्हिषा ऽऽस्तरणं ततः' ॥

इति । यत्तु कार्ष्णाजिनिनोक्तम्—

'देवतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्' ।

इति तदशुचिस्थलविषयम् । तदाह विष्णुः—

'यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता[9]-पितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्' ॥

इति । पात्रविशेषमाह पितामहः—

---

१. I. reads अतः. २. E. and G. read ऽऽत्रसथं. ३. D. reads निस्तीर्ण. ४. B. C. E. F. and G. omit the following three lines :—

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथ वा गर्त्ते न स्थले तु विबर्हिषि ॥

H. also omits these lines, but we find them in the marginal correction of it. ५. D. and I. न पात्रेषु. ६. D. reads पात्रेऽथ वा. ७. D. substitutes न for तु; while H. reads शुचि बर्हिषि. ८. D. reads -कटका-. ९. D. and G. read देवता.

‘हेम-रूप्यमयं पात्रं ताम्र-कांस्यसमुद्भवम्।
पितृणां तर्पणे पात्रं मृण्मयं तु परित्यजेत्’ ॥

इति[1] । मरीचिः—

‘सौवर्णेन च पात्रेण ताम्र-रूप्यमयेन वै[2] ।
औदुम्बरेण खड्गेन[3] पितृणां दत्तमक्षयम्’ ॥

इति । रिक्तहस्तेन न कुर्यादित्याह स एव—

‘विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा[4] ।
विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे च—

‘खड्ग-मौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
मणि-काञ्चन-दर्भैर्वा न शून्येन[5] कदाचन ॥

इति । न चात्र समुच्चयो नापि समविकल्प इत्यभिप्रेत्य मरीचिराह—

‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः’ ॥

इति । तिलग्रहणे तु विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।
अतो[6]ऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः’ ॥

इति । एतदलोमक[7]प्रदेशाभिप्रायम् । तथा च देवलः—

---

१. G. and H. omit इति. २. A. and F. reads ताम्र-कांस्यमयेन वा; while B. C. E. and G. substitute वा for च. ३. I. reads बिल्वेन. ४. I. reads ताम्रमयैस्तथा. ५. A. reads शुष्केण; while G. शुक्लेन. ६. B. C. E. and F. read अतो नान्यत्र हस्तेन for अतोऽन्यथा तु सव्येन. ७. B. reads -हस्तोमक-.

'रोमसंस्थान्[1] तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन्।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन वा[2]' ॥

इति। वर्णभेदेन तिलानां विनियोगविशेषं[3] दर्शयति स एव-

'शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शबलैस्तिलैः।
पितॄन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयन् सर्वतो द्विजः[4]' ॥

इति। कूर्मपुराणे[5]ऽपि देवर्षि-पितृतर्पणे विशेषो दर्शितः-

'देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः।
पितॄन् भक्त्या[6] तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः' ॥

(कू. पु. १. २. १८.८८)

इति। तिथ्यादिविशेषेण तिलतर्पणं निषेधति[7] व्यासः-

'सप्तम्यां रविवारे च गृहे[8] जन्मदिने[9] तथा।
भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी[10] न कुर्यात्तिलतर्पणम्' ॥

इति। पुराणे अपि[11]-

'पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः।
वित्त-पुत्र-कलत्रार्थी[12] तिलान् पञ्चसु वर्जयेत्' ॥

इति। बौधायनो अपि-

'न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत्।
सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु[13] च ॥

१. B. reads सोमसंस्थान्. २. Except A G. and H. others substitute च for वा. ३. H. omits -विशेषं, and reads विनियोगं. ४ I. reads तर्पयन् सर्वथा द्विज. ५. The text of Kûrma Purâṇa reads this line तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वगृह्योक्तविधानतः. ६. B. C. and F. read शक्त्या. ७. I. reads निषेधयति. ८. This is omitted by all others except A. ९. D. reads च विपिने for जन्मदिने. १०. A. and D. read पुत्र-मित्र-; while B. C. E. and F. read पुत्र-भृत्य.- ११. D. omits पुराणेऽपि. १२. All others except A. and I. read वित्त-पुत्र.- १३. D. reads जन्मर्क्षे विपिनेषु च.

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्बहिर्भवेत् ।
विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ॥
वर्षमर्द्धं तदर्द्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ।
तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेतेषु सर्वदा ' ॥

इति । तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः—

'कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

' ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
वेदान् छन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा ।
संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
तथा देवान् नगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।
सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥
पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ।
वनस्पतीनोषधींश्च भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ॥
सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

---

१. I. reads वर्जयेत्. २. I. reads कृत्वोपवीती, H. कृतोपवीतो and B. C. E. F. कृतोपनीतो. ३. D. reads पुत्रम् for पुत्रान्. ४. From विधि- to -ष्णुम् the intermediate portion -ना प्रेतान् संतर्पयेत्ततः'। इति । योगि-याज्ञवल्क्योऽपि-' ब्रह्माणं तर्पयेत पूर्वं वि- is omitted by F, this is a writer's mistake. ५. Except A. all omit this word. ६. I. omits अपि.

मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेत् द्विजः' ।

इति । शौनको ऽपि—

'अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः' ।

इत्यादि । यजुःशाखिनां तु काण्डर्षितर्पणमुक्तम्—

'अथ काण्डऋषीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः ।
अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्टनामभिः' ॥

इति । पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः—

'अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।
पितॄन् दिव्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेत्' ॥

इति । दिव्याः वसु-रुद्रादित्याः । अदिव्याः पित्रादयः । योगियाज्ञवल्क्यः —

'वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान् नमस्कारसमन्वितान्' ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । वस्वादीनां नामानि पैठीनसिना दर्शितानि—

'ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च आपश्चैवाऽनिलो नलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षो ऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

---

१. D. reads गृद्धया, but it seems to be a mistake. २ G. reads इत्याह. ३. B. C. E. F. G. and H. omit काण्ड- and read simply ऋषितर्पणमुक्तम्. ४. Except A. all omit this word. ५. A. reads हव्राग्व. ६. All others except A. and I. read प्रभासश्च. ७. I. reads शहिबध्नो through mistake.

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चाऽपराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रो ऽथ वरुणो ऽर्यमा ।
अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
एते वै द्वादशा ऽऽदित्या देवानां प्रवरा मताः ।
एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नतः' ॥

इति । ततः स्वपित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह पैठीनसिः—

'स्वनाम-गोत्रग्रहणं पुरुषम्पुरुषम्प्रति ।
तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्त्रीनुत्तैरुच्चैर्विनिक्षिपेत्' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

'सवर्णेभ्यो जलं देयं नाऽसवर्णेभ्य एव च ।
गोत्र-नाम-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः' ॥

इति । नामग्रहणे ऽपि विशेषमाह आश्वलायनः—

'शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥
चतुर्णामपि वर्णानां पितॄणां पितृगोत्रतः ।
पितृगोत्रं कुमारीणां ऊढानां भर्तृगोत्रतः' ॥

इति । पितृतर्पणक्रममाह सत्यव्रतः—

---

१. D. reads अश्विर्; while I. अहिर्. २. D. reads तथा for मताः. ३. Except A. all others read सर्वे for सर्वैः. ४. Except A. all omit this word. ५. सूनुरुच्चैरुच्चैर्. ६. This word is omitted in all others except A. ७. A. reads सवर्णेभ्यो ऽञ्जलिर्देयः. ८. A. and D. substitute बौधायनः for आश्वलायनः, but the following verses are not found in Baudhâyan. ९. I. reads तर्पणे क्रम; while D. omits -क्रम-.

'पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च।
ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च'॥

इति। विष्णुपुराणे ऽपि–

'दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यानन्यान् शृणुष्व मे॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे॥
(वि. पु. ३. ११. २९–३०)

इति। हारीतो ऽपि–

'पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्यां-
स्तत्पत्नीर्ज्येष्ठभ्रातॄंस्तत्पत्नीः मातुलांस्तत्पत्नीः
गुर्वाचार्योपाध्यायान् सुहृत्-सम्बन्धि-बान्धवान्
द्रव्यान्नदातृ-पोषक-रिक्थिनस्तत्पत्नीश्च तर्पयेत्'।
(हा. स्मृ. १२. ४)

इति। जीवत्पितृकतर्पणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः–

'कव्यवोऽनलः सोमो यमश्चैवाऽर्यमा तथा।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदो ऽपि च॥
यदि स्याज्जीवत्पितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितॄन्।
येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदीयते॥

१. D. reads पितृव्यस्यानुजस्य च. २. The text of Vishṇu Puráṇa reads काम्यं चान्यत् for काम्यानन्यान्; while I. reads through mistake कामानन्यान्. ३. I. reads भूभुज. ४. B. C. D. and F. omit मात्रादीन्. ५. मातामहादीन् is omitted by G. ६. D. reads -पत्नीं, and omits ज्येष्ठभ्रातॄंस्तत्पत्नीः. ७. I. reads मातुलादीन्; while D. मातुलं तत्पत्नीं. ८. I. reads -ध्यायादीन्. ९. I. reads -पोषकारिणः, but probably this is a mistake. १०. B. C. and F. read कव्यवाडोऽनलः and D. काव्यवा-डनलः, but it seems to be a mistake.

एतांश्चैव प्रमीतांश्चा ऽप्रमीतपितृको द्विजः[1] ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः—

'पितृवंश्या मातृवंश्या[2] ये चान्ये मत्त उदक-
मर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिः' ।

(का. स्मृ. २. १२. २)

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

'यत्र[3] क्वचनसंस्थानां क्षुत्तृषोपहतात्मनाम्[4] ।
तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

ये मे कुले[5] लुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः[6] ।
तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥

इति । मत्स्यपुराणे ऽपि—

'ये ऽबान्धवा बान्धवा वा ये ऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽम्बु वाञ्छति'[7] ॥

(वि. पु. ३. ११. ३९)

इति । विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संक्षेपेण तर्पणमुक्तं वि-
ष्णुपुराणे—

---

१. Except A. B. C. and F. all others read प्रमीतांश्च प्रमीत-, but this is a mistake. २. The text of Kâtyâyana reads पितृवंश-मातृवंशौ; while I. reads through mistake as follows—

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये पितरो जनाः ।
मत्तस्सूदकमर्हन्ति ये तांस्तांस्तर्पयाम्यहम् ॥

इत्यवसानाञ्जलिरिति; but this is not found in the text of Kâtyâyana ३. G. reads अत्र for यत्र. ४. All others except A. G. and H. -तृष्णोप for -तृषोप-. ५. Except A. D. H. and I. all others एतत्कुले. ६. I substitutes -पौत्र- for -दार-. ७. B. C. and F. read यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति D. यश्च मत्तोम्बु वाञ्छति, I. reads through mistake ये वा मत्तोऽम्बुवाञ्छिताः, and the text of Vishṇu Purâṇa reads the whole line as—

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः ।

'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।
क्षिपेत् पयोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्यात् संक्षेपतर्पणम्' ॥

इति । यमतर्पणं तु वृद्धमनुनोक्तम्—

'दीपोत्सव*[1]चतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः' ॥

इति । नियमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः—

'दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।
दैवतीर्थेन देवत्वात्, तिलैः† प्रेताधिपो यतः[2] ॥

इति । एवं कुर्वतः फलमाह यमः—

'यत्र क्वचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।
सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः' ॥

इति । माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं कुर्यात् । तदाह व्यासः—

---

* दीपोत्सवचतुर्दशी आश्विनकृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशीति प्रसिद्धा । महाराष्ट्रेषु दीपावलीति च प्रसिद्धा ।

† यमस्य देवेष्वेवान्तर्भावात् देवतीर्थेन तर्पणं कर्तव्यम् । एवं सति देवकार्ये यवानामेव ग्राह्यत्वात् तिलग्रहणं किमर्थमिति चेत्तत्र हेतुमाह । यतः स प्रेताधिपः अतस्तिलैरेव तर्पणं कार्यमित्यर्थः ।

---

१. I. reads प्रेतोत्सव-, but this is a mistake. २. D. E. and H. read प्रेताधिपो यमः; while I. reads प्रेताधिपाय च.

'शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
वैयाघ्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्ये ऽहं तिलोदकम् ।
अपुत्राय ददाम्येतत् जलं भीष्माय वर्मणे ' ॥

इति । तर्पणप्रशंसा पुराणसारे दर्शिता—

'एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।
स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्त्तिमनामयम् ' ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—

'देवतांश्च पितॄंश्चैव मुनीन् यो वै न तर्पयेत् ।
देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

'नास्तिक्यभावाद्यस्तांस्तु न तर्पयति वै पितॄन् ।
पिबन्ति देहनिःस्रावं पितरो ऽस्य जलार्थिनः' ॥

इति । हारीतो ऽपि—

'देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षन्ति सतिलाञ्जलिम् ।
अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतम्' ॥

(हा. स्मृ. १४. ७.)

इति । कात्यायनो ऽपि—

१. I. reads वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च. २. I. reads सलिलं भीष्मवर्मणे. ३. D. reads मानवान् यो for मुनीन् यो वै. ४. I. reads याज्ञवल्क्योऽपि, but we do not find this verse in the text of Yâdnyavalkya. ५. B. C. and D. read सलिलाञ्जलिम्; while E. G. and H. read सरितां जलम्.

'छायां यथेच्छेच्छरदातपार्त्तः[1]
पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।
बालो जनित्रीं जननी च बालं
योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदककाङ्क्षिणः[2] ॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतैनसा ।
युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्बिभर्त्ति हि' ॥
(का. स्मृ. २. १२. ३-५)

इति । अत्र[3] पितृगाथाः-

'अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
नदीषु बहुतोयासु[4] शीतलासु विशेषतः' ॥

इति । तर्पणानन्तरं वस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यम् । तदाह योगियाज्ञवल्क्यः-

'यावद्देवानृषींश्चैव पितॄंश्चापि[5] न तर्पयेत् ।
तावन्न पीडयेद्वस्त्रं यो हि स्नातो भवेत् द्विजः ॥
निष्पीडयति यो विप्रः स्नानवस्त्रमतर्प्य च[6] ।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम्' ॥

इति । निष्पीडनं तु स्थले कार्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे-

---

१. The text of Kâtyâyana reads -पात्तः परः for -पार्त्तः पयः, but this is a mistake. २. The text of Kâtyâyana reads सर्वाभ्युद. यकाङ्क्षिणः; while all others except A. and I. substitute हि for अपि. ३. G. substitutes अथ for अत्र. ४. A. reads पुण्यतोयासु. ५. H. reads पितॄंश्चैव प्रतर्पयेत्. ६. B. reads मानवस्त्रमतर्पिताः, C. and F. read मानवस्त्रमनार्पिताः, and D. E. G. H. अतर्पिते for अतर्प्य च.

'वस्त्रनिष्पीडितं* तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजिनाम्[१] ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले' ॥

इति । विष्णुपुराणे—

'आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे[२] ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने' ॥

(वि. पु. ३. ११. ३७–३८)

इति ।

॥ इति तर्पणप्रकरणम् ॥

अथ देवार्चनम् । इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि कर्माणि निरूपितानि । अथ मूलवचनोक्तं क्रमप्राप्तं देवतार्चनं निरूप्यते । तथा च नृसिंहपुराणम्—

'जलदेवान्[३] नमस्कृत्य ततो गच्छेद् गृहं बुधः ।
पौरुषेण तु[४] सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत्' ॥

(नृ. पु. ५८. १२–१३)

*श्राद्धे विप्राणामुच्छिष्टं 'यजमानकुले जाता दासा दास्यो ऽन्नकाङ्क्षिण' इत्यादिना देयं तस्य ये दासादयो ऽधिकारिणः त एव हि वस्त्रनिष्पीडनोदकस्याधिकारिण इत्यर्थः ।

१. D. reads भोजनम्. २. B. C. E. and F. read ऽमिततेजसे
३. The text of Nrisinha Purâṇa reads these two lines as follows:—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।
विधिना पुरुषसूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत ॥.

४. All others except A. and I. substitute च for तु.

इति । आग्नेयपुराणे ऽपि–

'मन्त्रैर्वैष्णव-शैवैस्तु सावित्रैः शाक्तिकैस्तथा ।
विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करं तथा ॥
तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः' ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि–

'ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाऽक्रोधनो नरः ॥
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः' ।

(कू. पु. १. २. १८. १०-११)

इति । स्मृत्यन्तरे–

'आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम् ' ।

इत्यादि । यद्यपि पूर्वं मूलवचनव्याख्याने पूजनीयो देव एक एव–इति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं तथापि दर्शनभेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुध्यते दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः–

'शैवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।
स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षडेव हि' ॥

---

१. H. and I. omit अपि. २. I. reads ऽम्बर. ३. The text of Kūrma Purāṇa reads -स्थाम्बुभिः. ४. All others except A. and I. omit the following portion—

स्मृत्यन्तरे–

'आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम् ' इत्यादि ।.

५. Except A. and I. all others read पूर्ववचन- for पूर्वं मूलवचन-. ६. B. C. and F. read this verse as follows:—

शैवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।
वैष्णवं च तथा षष्ठं दर्शनानि षडेव हि ॥.

E. follows this reading, but differs in reading वैष्णवं षष्ठि ज्ञेयानि for वैष्णवं च तथा षष्ठं. D. also follows this reading, but only in the first line.

इति । तत्र वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके निरूपितः—

'शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
अष्टाक्षरविधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयीत विचक्षणः ।
पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥
अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः ।
अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥
वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्त्तयः ।
विद्ध्यध्यात्मपरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. ८. ८६-९१)

इति । आग्नेये ऽपि—

---

१. B. C. D. E. F. and G. read -कारी. २. D. and G. read अर्चना-, and the text of Vriddha Gautama अर्चनाक्रममुत्तमम्. ३. The text of V. G. reads स्वकं हितम्. ४. D. reads मन्त्रेण for सूक्तेन. ५. The text of V. G. reads उद्धरित. ६. Except A. all other manuscripts are mistaken here. B. reads विद्धयनर्थांतरा एव, C. F. G. H. and I. read विद्धयनर्थान्तरा एव, E. reads विद्धयन्नर्थान्तरा एव, D. विद्धयनर्यंतरावेव, and the text of V. G. read विद्धयनर्थान्तरायैव.

अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः।
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्गुणमाप्नुयुः॥
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम्॥
अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम्।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः॥
तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनाम्।
ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तमार्चितं गुह्यमुत्तमम्॥
आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता।
पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः॥
प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत्॥
पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत्।
सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा॥
नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा।
एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके॥
त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम्।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम्॥
यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः।

---

१. I. reads निर्वाणमाप्नुयुः. २. I. reads विधि for रवौ. This is correct, but all other manuscripts do not follow it. ३. This line is omitted in all others except A. and I. ४. Except A. and I. all others read त्रैष्टुभं; while D. त्रिष्टुभं, but probably this is a mistake. ५. D. and ... read कण्ठदेशे.

न्यासेन तु भवेत् सो ऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
पूर्वया[1]ऽऽवाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ॥
पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।
पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
सप्तम्या तु ततो वासो ह्यष्टम्या चोपवीतकम् ।
नवम्या गन्धलेपं[2] तु दशम्या पुष्पकं तथा ॥
एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव च[3] ।
नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
प्रदक्षिणे पञ्चदशी नमने[4] षोडशी तथा ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥
हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ।
पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ॥
तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
षण्मासात्[5] सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयन्[6] ॥

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

---

१. B. C. D. F. and G. read पूर्वमावाहयेत्, but पूर्वया is more correct. २. All others except A. and I. read गन्धमेवं for गन्धलेपं; while E. reads गन्धमाल्ये, but this is a mistake. ३. All others except A. and I. substitute हि for च. ४. B. C. D. E. F. and G. read वर्जने; while H. व्रजनं, I. व्यजने and in the marginal correction of D. it reads यजनं. ५. I. reads अचिरात्. ६. D. and G. read समर्चयेत् and I. समाचरन्.

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः' ॥

इति। बौधायनो ऽपि–

'अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः। स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा अक्षत-पुष्पैर्यथालाभमर्चयेत्। सह पुष्पोदकेन महापुरुषमावाहयेत्। ॐ भूः पुरुषमावाहयामि ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ भूर्भुवःसुवः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य आयातु भगवान् महापुरुष इति। अथ स्वागतेनाभिनन्दति, स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य। भगवते महापुरुषाय एतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्यतां भगवान् महापुरुष इति कूर्चं ददाति। भगवतो ऽयं कूर्चो दर्भमयस्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति। अत्राधःस्थानानि कल्पयति, अग्रतः शङ्खाय कल्पयामि। परतश्चक्राय कल्पयामि। दक्षिणतो गदायै कल्पयामि। वामतो वनमालायै कल्पयामि। पश्चिमतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि।

१. I. reads कनक-. २. I. reads फल-पुष्पै. ३. I. alone adds महा- before पुरुष-. ४. I. reads इत्येतेन. ५. B. C. D. E. and F. read स्वागतमधुना स्वागतं भगवते, and G. and H. स्वागतममुस्वागतं भगवते. ६. B. C. and F. read -मुपक्लृप्तमत्रावास्यतां, E. -मुपक्लृप्तमत्रास्यतां, D. -मुपकल्प्यात्रास्यतां and G. and H.- मुपक्लृप्तमन्वास्यतां. ७. All others except A. and I. read इत्यत्र.

उत्तरतः श्रियै कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि, पुष्ट्यै कल्पयामि, तुष्ट्यै कल्पयामि । अथ सावित्र्या, पात्रमभिमन्त्र्य, प्रक्षाल्य, त्रिरपः[१] परिषिच्य, अप आनीय, सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेत् ओमिति । ऋतमिति स्नास्यन्, 'त्रीणि पदा विचक्रम' इति पाद्यं दद्यात् । प्रणवेनार्घ्यम् । अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतो विष्वक्सेनाय नम इति । अथैनं स्नापयति 'आपोहिष्ठामयो भुवः' इति तिसृभिः[२] 'ब्रह्मजज्ञानं' वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभिः षड्भिः स्नापयित्वा अथाद्भिस्तर्पयति । केशवं नारायणं माधवं गोविन्दं विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा, अथैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य 'इदं विष्णुर्विचक्रम' इति गन्धं दद्यात् । 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति पुष्पम्, 'इरावती' इत्यक्षतान्, सावित्र्या धूपम्, 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम, 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यम् । अथ केशवादिनामभिर्द्वादश पुष्पाणि

---

१. I. omits त्रिरपः　२. तिसृभिः is omitted in all others except A. I. and I., but D. omits the following portion -ब्रह्मजज्ञानं वामदेव्यर्च यजुः पवित्रेणेत्येताभिः.

दद्यात्। शङ्खाय नमः, चक्राय नमः, वनमालायै नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुत्मते नमः, श्रियै नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्ट्यै नमः, तुष्ट्यै नमः इति। अत्रशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलङ्कृत्य अथैनं ऋग्यजुःसामाथर्वभिः स्तुवन् ध्रुवसूक्तं जपित्वा पुरुषसूक्तं वाऽन्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्यके। ॐ भूर्भुवः सुवरोम् भगवन्तं महापुरुषाय चरुमुद्वासयामीति चरुमुद्वास्य। उद्वासनकाले ॐ भूः पुरुषमुद्वासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुद्वासयामि, ॐ सुवः पुरुषमुद्वासयामि, ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्वासयामीत्युद्वास्य। प्रयातु भगवान् महापुरुषोऽनेन हविषा तृप्तो हरिः पुनरागमनाय पुनः सन्दर्शनाय चेति। प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्रावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम्। महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षते महत्स्वस्त्ययनमित्याह भगवान् बौधायनः'।

इति। कूर्मपुराणेऽपि—

'न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्।
तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्धरिम्॥

१. D. inserts अथ शिष्टैर्गन्धैरात्मानमलंकृत्य. २. H. and I. omit अथर्वभिः. ३. I. only adds महा- before पुरुष-. ४. D. omits अप्सु; while G. reads प्रतिमास्थाने च स्नानावाहन- etc.

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च[१] ।
नैताभ्यां[२] सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि[३]' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ९४-९६)

इति । एवं वैष्णवदर्शनानुसारिपूजा ज्ञातव्या ।

[४]'अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।
आराधयेन्महादेवं भावपूतो[५] महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथ वा रुद्रैस्त्र्यम्बकेन[६] समाहितः ॥
पुष्पैः पत्रैरथाद्भिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।
तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥
नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि[७] वा जपेत् ।
ध्यायीत देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम्' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ९७-१०१)

इति । बौधायनो ऽपि[८]-

'अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा ऽक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ।

---

१. All others except I. substitute तु for च. २. The text of Kûrmā-purâṇa reads न नाभ्यां. ३. B. C. E. and F. read च त्रिष्वपि for चतुर्ष्वपि. ४. This line is omitted in all manuscripts except A. and I. ५. D. and G. read भावपूतं. ६. I. reads रौद्रैः. ७. I. reads ब्रह्मणि through mistake. ८. D. omits ऽपि.

ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भुवो महादेवमा-वाहयामि, ॐ सुवः महादेवमावाहयामि, ॐ भूर्भुवः सुवः महादेवमावाहयामि-इत्यावाह्य आ-यातु भगवान्महादेव इति।अथ स्वागतेनाभिन-न्दति स्वागतमनुस्वागतं भगवते महादेवाय स्वासनमुपक्लृप्तमत्रास्यतां भगवान् महादेव इति। अत्र कूर्चं ददाति, भगवतोऽयं कूर्चो दर्भमय-स्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति। अत्र स्थानानि कल्पयति। अग्रतो विष्णवे कल्पयामि, ब्रह्मणे कल्पयामि। दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि, विनायकाय कल्पयामि। पश्चिमतः शूलाय कल्पयामि, महाकालाय कल्पयामि। उत्तरतः उमायै कल्पयामि, नन्दिकेश्वराय कल्पयामि। इति कल्पयित्वाऽथ सावित्र्या पात्रमभिमन्त्र्य प्रक्षाल्य त्रिरपः परिषिच्य पवित्रमप आनीय सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमिति। ऋतमिति स्नाप्स्यन् त्वरितरुद्रेण पाद्यं दद्यात्। प्रणवे-

---

१. I. reads स्वागतमधुना, but repetition shows more respect. २. I. does not prefix सु to आसन. ३. All others except A. and I. read आस्तां भगवान for अत्रास्यतां भगवान्; while I. reads भगवन्. ४. D. reads कल्पयामि. ५. B. C. and F. read ब्रह्मणे कल्पयामि first. and E. G. H. omit विष्णवे कल्पयामि. and D. omits अग्रत· and ब्रह्मणे कल्पयामि. ६. D. reads दुर्गायै, and omits नन्दिकेश्वराय कल्पयामि. ७. Except A. B. C. and F. others read त्रिरपः पवित्र for त्रिरप· परिषिच्य. ८. Through mistake I. reads here स्नानं पठिति रुद्रेण for ऋतमिति स्नाप्स्यन् त्वरितरुद्रेण.

नार्घ्यम् । अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतश्चण्डेशाय नम इति । अथैनं स्नापयित्वा 'आपोहिष्ठा मयोभुव' इति तिसृभिः, 'हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका' इति चतसृभिः, 'पवमानः सुवर्चन' इत्यनुवाकेन स्नापयित्वा अद्भिस्तर्पयति । भवं देवं तर्पयामि, शर्वं देवं तर्पयामि, ईशानं देवं तर्पयामि, पशुपतिं देवं तर्पयामि, रुद्रं देवं तर्पयामि, उग्रं देवं तर्पयामि, भीमं देवं तर्पयामि, महान्तं देवं तर्पयामि—इति तर्पयित्वा ऽथैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इति गन्धं दद्यात् । 'सहस्राणि सहस्रश' इति पुष्पं दद्यात् । 'ईशानं त्वां भुवनानामधिश्रियं' इत्यक्षतान् दद्यात् । सावित्र्या धूपम् । 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम् । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यम् । अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात् । भवाय देवाय नमः, शर्वाय देवाय नमः, ईशानाय देवाय नमः, पशुपतये देवाय नमः, रुद्राय देवाय नमः, उग्राय देवाय नमः,

---

१. All others except A. and I. read चण्डाय. २. I. reads महादेवं तर्पयामि. ३. B. C. E. F. and G. omit भीमं देवं तर्पयामि through mistake.

भीमाय देवाय नमः, महते देवाय नमः। विष्णवे नमः, ब्रह्मणे नमः, स्कन्दाय नमः, विनायकाय नमः, शूलाय नमः, महाकालाय नमः, उमायै नमः, नन्दिकेश्वराय नम इति। चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाहुतीर्जुहोति। भवाय देवाय स्वाहेत्यादिभिर्हुत्वाऽवशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलंकृत्य अथैनं ऋग्यजुःसामभिः स्तुवन्ति। 'सहस्राणि सहस्रश' इत्यनुवाकं जपित्वाऽन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्यथाशक्ति[१] जपित्वा ॐ भूर्भुवः सुवरोमिति[२] महादेवाय चरुमुद्वासयामीत्यादिभिरुद्वास्य[३]। उद्वासनकाले ॐ भूः महादेवमुद्वासयामीति[४] प्रतिमन्त्रं रुद्रमुद्वास्य।

प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकनमस्कृतः।
अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च॥

पुनः सन्दर्शनाय वेति। प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम्। महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इत्याह भगवान् बौधायनः'।

इति। शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः—

१. B. C. F. insert एकैकम् after यथाशक्ति. २ B. C. and F. read स्वर्महरोम्. ३. In the marginal correction of H. appears the following portion—चरुमुद्वासयामीति चरुमुद्वास्य अमृतापिधानमसीति प्रतिपदं कृत्वा त्र्यम्बकमित्याचमनीयं दद्यात्. I. omits उद्वासयामीति. ४. B. C. and F. give detail and read ॐ भूर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ भुवर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ स्वर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ भूर्भुवःस्वर्महादेवमुद्वासयामि.

'यः[1] प्रदद्यात् गवां लक्षं दोग्ध्रीणां वेदपारगे ।
एकाहमर्चयेल्लिङ्गं तस्य पुण्यं ततो ऽधिकम् ॥
सकृत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।
तस्याऽश्वमेधादधिकं[2] फलं भवति भूसुराः' ॥

इति । निर्माल्यगन्धो[3] ऽपि धार्यः । 'देवानभ्यर्च्य गन्धेन' इत्यादि स्मृतिविधानात् । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणे ऽभिहितः—

'यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवताऽर्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते' ॥
इति । (कू. पु. १. २. १८. १२१)

॥ इति देवतापूजाप्रकरणम् ॥

अथ गुरुपूजाप्रकरणम् । इत्थं मूलवचनोक्तं देवतापूजनं निरूपितम् । 'देवतानां च'— इति चकारेण गुरुं समुच्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अत एव श्रुतिः—

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' ॥
(श्वे. उ. ६. २३)

इति । शैवपुराणे[9] ऽपि—

---

१. D. reads संप्रवद्यात. २. B. C. D. E. F. H. and I. read अस्याश्व- while G. read अश्वमेधाद्ध्यधिकं. ३. Except A. and I. all others om- the following portion-निर्माल्यगन्धोऽपि धार्यः। 'देवानभ्यर्च्य गन्धेन' इत्यादि स्मृतिविधानात्. ४. I. reads -ष्वपि. ५. I. reads एवम्. ६. I. reac- -वचनोक्तदेवतापूजनम. ७. G. and H. read देववत्. ८. This latter ha- is omitted in all others except A. and I. ९. अपि is omitted in

'यो गुरुः स शिवः प्रोक्तो यो मन्त्रः स च शङ्करः।
शिव-विद्या*-गुरूणां च भेदो नास्ति कथञ्चन॥
शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत्।
भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेद्ध्रुवम्॥
वस्त्राभरण-माल्यानि शयनान्यासनानि च।
प्रियाणि चात्मनो यानि तानि देयानि वै गुरोः।
तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा'॥
(शि. पु. ५. १. ११६-२०)

इति। मनुरपि—

'इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्।
गुरुशुश्रूषया चैवं ब्रह्मलोकं समश्नुते॥
सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः।
अनादृताश्च यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः॥
यावत् त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः'॥

इति। (म. स्मृ. २. २३३-२३५)

॥ इति गुरुपूजाप्रकरणम्॥

* विद्याशब्देनात्र मन्त्रो ग्राह्यः। अग्रेऽपि तथैवोक्तत्वात्।

१. Except A. B. C. and F. others read यः शिवः for यो मन्त्रः, but the form reading is a mistake. २. The text of Manu substitutes तु for च. ३. The text of Manu substitutes तु for च.

अथ वैश्वदेवप्रकरणम् । तत्र पञ्चमभागकृत्यमाह दक्षः–

'पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृ-देव-मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते' ॥

(द. स्मृ. २. ४२)

इति । यद्यपि 'आतिथ्यं वैश्वदेवं च'– इत्यातिथ्यस्य पूर्वभावित्वं मूलवचनोक्तं तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभावित्वं नृसिंहपुराणेऽभिहितम्–

'पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत्[१] ।
वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म तथैव[२] च' ॥

(नृ. पु. ५८. ९३)

इति । तत्र–'ततः'–इति पञ्चमीश्रुत्या क्रमः प्रतीयते । मूलवचने तु पाठमात्रेण । पाठात्[३]सन्निधिरूपाच्छ्रुतिर्बलीयसी –इति श्रुतिलिङ्गसूत्रे (पू. मी. ३. ३. १४) व्यवस्थापितम् । तस्माद्वैश्वदेवः प्रथमं कर्त्तव्यः । एवं च सति वेदपाठोऽप्यनुग्रहीतो भवति ।

'देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः' ।

(आ. गृ. सू. ३. १. २)

इति–स्मार्त्ताच्च पाठाद्वैदिकः पाठो बलीयानिति विरोधाधिकरण- (पू. मी. १. ३. २) न्यायेनावगम्यते । तस्मादपि वैश्वदेवस्य प्राथम्यम् । तत्र वैश्वदेवं विधत्ते व्यासः–

---

१. The text of Nrisinha Purâṇa reads this as follows:—
विधिना पुरुषसूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् ।.

२. The text of Nrisinha Purâṇa reads यथाविधि for तथैव च. ३. तत is omitted in all others except A. and I. ४. A. reads पाठान्तरनिरूपिका श्रुतिर्बलीयसी.

'वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः।
संस्कृतान्नैर्हि विविधैर्हविष्यं-व्यञ्जनान्वितैः॥
तैरेवाऽन्नैर्बलिं दद्याच्छेषमाप्लाव्य वारिणा।
कृताऽपसव्यः स्वधया कव्यं दक्षिणतो हरेत्'॥

इति। ततो देवार्चनानन्तरमित्यर्थः। नारायणोऽपि—

'सभार्यस्तु शुचिः स्नातो विधिना ऽऽचम्य वाग्यतः।
प्रविश्य* सुसमिद्धेऽग्नौ वैश्वदेवं समाचरेत्'॥

इति। कूर्मपुराणेऽपि—

'शालाग्नौ लौकिके वाऽथ जले भूम्यामथापि वा।
वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः॥
यदि स्याल्लौकिके पाकस्ततोऽन्नं तत्र हूयते।
शालाग्नौ तु पचेदन्नं विधिरेष सनातनः'॥
(कू. पु. १.२.१८.१०६-१०७)

इति। अङ्गिराऽपि—

'शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते'॥

इति। शातातपोऽपि—

'लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ।
वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूना अपनुत्तये'।

* 'प्रविश्य' गृहमग्न्यागारं वेत्यर्थः।

१. D. हविर्भिर्व्यञ्जनान्वितैः. २. I. reads कृत्वाऽपसव्यं. ३. All others except A. B. C. and F. read सर्वं दक्षिणतः: while I. सर्वंदक्षिणतः. ४. The text of Kûrma Purâṇa reads पक्वं for पाकः. ५. The text of Kûrma Purâṇa reads तत्र वैवान्नं, B. C. E. F. and G. read तत्पचेदन्नम्. H. तत्र चेदन्नम् and D. न स्यात्तेदन्नं. ६. D. omits the following विधिरेष सनातन' ॥ इति। अङ्गिरा अपि—'शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः। यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं. ७. अपि is omitted by A. ८. शातातपोऽपि is omitted by D. ९. D. reads हुतो हुतं.

इति । सूनाः पञ्च दर्शयति यमः—

'पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तन्ते ऽहरहः सदा ॥
कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
एतानि वाहयन् विप्रो वध्यते वै मुहुर्मुहुः ।
एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकल्पिताः' ॥

इति । सूना हिंसास्थानानि । कण्डनी मुसलोलूखलादिः । पेषणी दृषदुपलादि: । चुल्ली पाकस्थानम् । जलकुम्भः उदकस्थानम् । उपस्करः शूर्पादिः । अवस्करः—इति पाठे मार्जन्यादिर्द्रष्टव्यः । एताः सूनाः स्वस्वकार्यं प्रापयन् पापेन युज्यते इत्यर्थः। तत्र कालद्वयेऽपि वैश्वदेवःकर्त्तव्य इत्याह कात्यायनः—

'सायं-प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।
अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्' ॥

(का. स्मृ. २. १३. १०)

इति । होमप्रकारमाह आश्वलायनः—

'अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् । (१) अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नी-षोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावा-पृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे (२) स्वाहा' ।

(आ. गृ. सू. १.२. १. ३)

इति । हविष्यस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्रदेवताभ्यः सूर्याग्नि-प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बो ऽपि—

---

१. A. D. E. and G. read खण्डनी. २. B. C. D. and G. read बध्यते. ३. B. C. and F. read एतेषां, but it seems to be incorrect. ४. I. reads प्रकीर्त्तिताः. ५. A. B. C. D. E. F. and G. read खण्डनी. ६. D. reads तस्य; while I. reads नम.

'औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं
हस्तेन जुहुयात्। (१६) उभयतः परिषेचनं
यथा पुरस्तात्'।
(आ. ध. सू. २.२.३. १६.-१७)

इति। आद्यैरनुवाकादावुक्तैः 'अग्नये स्वाहा' इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः। उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः। पारस्करोऽपि–

'वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्।
ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये'।
(पा. गृ. सू. २. ९. २)

इति। अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था। होतव्यान्नसंस्कारमाह व्यासः–

'जुहुयात् सर्पिषाऽभ्यक्तं तैल-क्षारविवर्जितम्।
दध्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि वा'॥

इति। द्रव्यानुकल्पश्चतुर्विंशतिमते दर्शितः–

'अलाभे येन केनापि फल-शाकोदकादिभिः॥
पयो-दधि-घृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं स्रुवेण तु।
हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले'॥

इति। यदद्यते तेनैव होतव्यम्। तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे–

---

१. Except A. and I. all others read उपासने, but it is incorrect. २. B. C. E. F. and G. read अमो अनुवाकादावुक्तैरमयं स्वाहेत्यादिभि. D. reads अमो अनुवाकानुक्तैरमये स्वाहेत्यादिभि; while H. reads आद्यैरनुवाकादावुक्तैरमये स्वाहेत्यादिभिः, all these for आद्यैरनुवाकादावुक्तैरमये स्वाहा इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः। उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः। पारस्करोऽपि. ३. B. C. D. E. F. G. and I. read कारवायमो. H. also reads the same, but there is a marginal correction. ४. I. reads वैश्वदेवादन्नात through mistake. ५. D. E. and G. read गृहेभ्यः, and H. I. read गृह्येभ्यः. ६. I. reads काश्यपाया-.

'शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सङ्कल्पयेद् यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि' ॥

इति । क्षार-लवणा-ऽवरान्नसंसृष्टेना ऽहविष्येण होमो ऽ[1]
न कार्यः । किन्तूष्णं भस्माग्न्यायतनादुत्तरतो ऽपोह्य तस्मि
होतव्यम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—

'न क्षार-लवणहोमो विद्यते । तथा ऽवरान्न-
संसृष्टस्य च । अहविष्यस्य[2] होम उदीचीन-
मुष्णं भस्मा ऽपोह्य तस्मिन् जुहुयात्तद्धुतम-
हुतं चाग्नौ भवति' ।

(आ. ध. सू. २. ६. १५. १६–१७)

इति । परिशिष्टे ऽपि—

'उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः' ॥

इति । अनाग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

'अनग्निकस्तु यो विप्रः सो ऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम्
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टं काकबलिं हरन्' ॥

इति । 'देवकृतस्यैनस' इत्याद्याः शाकलमन्त्राः[3] । विष्णुरपि

'अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा[4] मन्त्रैश्च शाकलैः ।
प्रजापतेर्हविर्हुत्वा पूजयेदतिथिं ततः' ॥

इति । भूतयज्ञः कूर्मपुराणे दर्शितः—

---

१. B. C. D. E. F. G. H. and I. read परान्नसंसृष्टस्य २. reads हविष्यस्य होमः, but this is a mistake. ३. All others except and I. omit 'देवकृतस्यैनस' इत्याद्या शाकलमन्त्राः· ४. D substitutes [illegible] for हुत्वा.

'देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ।
भूतयज्ञः स[1] वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्'[2] ॥
(कू. पु. १. २. १८. १०८)

इति । हारीतोऽपि—
'वास्तुपाल-भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः' ।
(हा. स्मृ. १९. ३)

इति । कात्यायनोऽपि—
'उद्धृत्य हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना ।
स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्'[3] ॥
(का. स्मृ. २. १३. ७)

इति । गौणकर्तॄनाहात्रिः[5]—
'पुत्रो भ्राताऽथ वा ऋत्विक् शिष्य-श्वशुर-मातुलाः ।
पत्नी-श्रोत्रिय-याज्याश्च[4] दृष्टास्तु बलिकर्मणि' ॥

इति । गृहे कर्त्रन्तराभावे प्रवसता स्वयमेव कर्तव्यमित्याह बौधायनः—
'प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।
पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति' ॥

इति । बलिहरणप्रकारमाहाऽऽश्वलायनः[6]—

---

१. The text of Kûrma Purâṇa substitutes च for तु २. The text of Kûrma Purâṇa reads स विज्ञेयो. ३. This verse is not found in a printed copy of Kâtyâyana-Smṛiti, but it is found in our Telgu manuscript. ४. D. reads -आर्षीय-. ५. B. C. and F. read अत्र:; H. also reads the same, but the marginal correction is शौनक. ६. D. and I. read शौनक. for आश्वलायनः.

'अथ बलिहरणम् ।(३) एताभ्यश्चैव देवताभ्यो ऽद्भ्य ओषधि-वनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ।(४) इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्यः-इति प्रतिदिशम् ।(५) ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः—इति मध्ये । (६) विश्वेभ्यो देवेभ्यः । (७) सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य-इति दिवा । (८) नक्तंचारिभ्य—इति नक्तम् । (९) रक्षोभ्य —इति उत्तरतः । (१०) स्वधा पितृभ्यः—इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत्[1] ।

(आ. गृ. सू. १. २. ३—११)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् । (२०) उदधानसन्निधौ नवमेन । (२१) मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । (२२) उत्तरपूर्वदेशे ऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः। (२३।३) शय्यादेशे कामलिङ्गेन । (१) देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । (२) उत्तरेणापिधान्याम् । (३) उत्तरैर्ब्रह्मसदने । (४) दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीती । अवाचीनपाणिः कुर्यात् । (५)

---

१. A. reads दक्षिणायां. २. उदगपवर्गम is omitted by all others exc A. I. and the text of Âpastamba. ३. लिङ्गेऽन्युत्तरापिधान्यामुत्तरब्रह्मस is the reading of B. C. F. E., and G. उत्तरं ब्रह्मसदने. ४. D omits t portion देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । उत्तरेणापिधान्याम् । उत्तरैर्ब्रह्मसदने । दक्षि० पितृलिङ्गेन.

रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यः। (६) तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात्। (७) नक्तमेवोत्तरेणं वैहायसम्'। (८)

(आ. ध. सू. २. २. ३-४. २०-,८)

इति। मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

'एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः॥
आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात्'।

(मा. पु. २९. २२-२३)

इति। कूर्मपुराणे च—

'श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च।
दद्याद्भूमौ बहिश्चान्नं पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमाः॥

(कू. पु. १. २. १८. १०१)

इति। मनुरपि—

'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्।
वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि॥

(म. स्मृ. ३. ९२)

इति। अन्नमिति शेषः। अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे दर्शितः—

---

१. The text of Âpastamba reads उत्तरतो. २. I. adds सर्वा: before धर्म-. ३. The text reads -मेवोत्तमेन. ४. B. C. E. and F. read मार्कण्डेयेऽपि, H. and I. मार्कण्डेयोऽपि. ५. The text of Kûrma Purâṇa reads पतिताद्भ्य एव च. ६. The text of Kûrma Purâṇa reads पक्षिभ्यो द्विजसत्तमा:; while G. and H. द्विजोत्तम:. ७. D. reads अभिहित:

‘देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरग-दैत्यसङ्घाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
ये चाऽन्नमिच्छन्ति मयाऽत्रे दत्तम् ॥
पिपीलिकाः कीट-पतङ्गकाद्या
बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः ।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मया ऽन्नं
तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न बन्धुर्
नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।
तत्तृप्तये ऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥
भूतानि सर्वाणि तथा ऽन्नमेतत्
अहं च विष्णुर्न ततो ऽन्यदस्ति ।
तस्मादिदं भूतहिताय भूमौ
अन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्दशो लोकगणो य एष
तत्र स्थिता ये किल भूतसङ्घाः ।

१. D. substitutes च्च for स-. २. I. reads प्रदत्तम्. the text Vishṇu Purâṇa follows the same reading. ३. The text of Vis Purâṇa reads निसृष्टं. ४. B. C. and F. read ते यान्तु. ५. The of Vishṇu Purâṇa reads यतां. ६. The text of Vishṇu Pur reads -निकायभूतं for -हिताय भूमौ, and all others except D. substi भूतम् for भूमौ. ७. G. reads -म्यभवाय; while D. हिताय.

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥
इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः।
भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः' ॥
(वि. पु. ३. ११. ४७–५३)

इति। पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः–
'यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यप-
स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते'।

इति। कात्यायनोऽपि–
'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा'।
(का. स्मृ. २. १३. ३–४)

इति। अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था। श्राद्धं चात्र नित्य-श्राद्धम्। तथा चं कूर्मपुराणम्–
'एकं तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तम।
नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः' ॥
(कू. पु. १. २. १८. १११)

इति। मार्कण्डेयेऽपि–

---

१. B. C. and F. read स्वधां for स्वधा-. २. I. reads पित्र्यो. ३. I. omits च. ४. The text of Kûrma Purâṇa reads सत्तमम्. ५. Except A. and D. all others read मार्कण्डेयोऽपि.

'कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा' ॥
(मा. पु. २९. ३३)

इति । नित्यश्राद्धप्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः–

'नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्' ॥
(म. पु. १६. ५–६.)

इति । प्रचेताः–

'नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डो न विसर्जनम्' ।

इति । व्यासोऽपि–

'नित्यश्राद्धेऽर्घ्य-गन्धाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तितः ।
सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सहैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥
आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादिनियमा विश्वेदेवास्तथैव च ॥
नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।
एकमप्याशयेन्नित्यं षण्णामप्यन्वहं गृही' ॥

इति । कात्यायनस्तु तत्रानुकल्पमाह–

'एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।
अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

---

१. Here all others except A. and the text of Matsya Purâṇa have made a mistake. B. C. E. F. G. H. and I. read पार्वणं तद्धि कीर्तितम्; while D. reads पार्वणे न हि कीर्तितम् २. I. reads पिण्डं. ३. D. and G. read सर्वैप्सितगुणान्. ४. I. omits तु, and G. H. read अत्र for तत्र. ५. All others except A. read नित्यं for विप्रं.

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि।
पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे॥
पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत्।
हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्द्धे निनयेदपः॥

(का. स्मृ. २. १३. ६८)

इति। उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात्। तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत्'॥

(कू. पु. १. २. १८. ११२)

इति। त एते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञास्त्रयोऽपि वैश्वदेवशब्देनोच्यन्ते। यत्र विश्वेदेवा इज्यन्ते तद्वैश्वदेविकं कर्म। देवयज्ञे च—

'विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा'।

(आ. गृ. सू. १. २. २–३.)

इति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम्। येषां तु शाखायां भूतयज्ञे ऽप्ययं मन्त्रो ऽस्ति तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम्। पितृयज्ञे

---

१. B. C. D. E. F. and G. read अभ्युद्धृत्य, also the text of Kâtyâyana reads the same. २. Except A. and the text of Kâtyâyana all others omit this line. ३. The text reads उदीरयेत् for उदाहरेत्. ४. This line is omitted by all except A. D. and the text of Kâtyâyana. ५. After this line D. adds—

तथास्मै ब्राह्मणायेति दत्त्वा भुञ्जीत वाग्यतः।

६. After this word I. adds—

'दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।
पयो-मूल-फलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्'॥

This is a repetition of a verse of Mârkaṇḍeya Purâṇa.

तु छत्रिन्यायेन तन्नामप्रवृत्तिः । अथवा मूलवचने 'वैश्वदे च'–इति चकारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुच्चीयते । यद्यपि

'सायं प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इति वचनेन वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारता प्रतीयते तथा पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयम् ।

'तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत' ।

(आ. गृ. सू. ३. १. ४)

इति वाक्यशेषे तदवगमात् । न चोभयार्थत्वं शङ्कनीय परस्परविरोधात् । अन्नसंस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यम वैश्वदेवस्य गुणता । पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा सति एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विरुद्धं याताम् । तर्ह्यस्त्वन्नसंस्कारतैव । मा भूत् पुरुषार्थत्व इति चेत् । तन्न ।

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः'।

(म. स्मृ. २. २८)

इति मनुना पुरुषार्थत्वस्मरणात् । यत्तु–

'सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इत्युदाहृतं तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र जुहुयादित्यु त्तिविधिः । सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगः । तानेता हरहः कुर्वीतेत्यधिकारः । किञ्च अन्नसंस्कारपक्षे प्र पाकमावृत्तिः प्रसज्येत ।

---

१. D. reads कत्विहन्यायेन. २. H. omits च. ३. D. reads कु ४. I. reads विनियोगविधिः.

'प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः'।

इति न्यायात्। तस्मात् पुरुषार्थत्वमेव न्याय्यम्।
अत एव गृह्यपरिशिष्टेऽभिहितम्—

'प्रोषितोऽप्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाऽविचारयन्'।

इति। गोभिलोऽपि—

'यद्येकस्मिन् काले व्रीहि-यवौ पच्येयातां अन्यतरस्य हुत्वा कृतं मन्येत। यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेव बलिं कुर्वीत। यद्येकस्मिन् काले बहुधाऽन्नं पच्येत गृहपतिमहानसादेवैकं बलिं कुर्वीत'।

इति। अयमर्थः — नानाद्रव्यकान्नपाके पुनः पुनरन्नपाकेऽपि बहूनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक् पाकेऽपि एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृहपतिपाकादेव होतव्यमिति।

॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

अथातिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते। आतिथ्यस्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्—

'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्'।

(का. स्मृ. २. १३. ३)

इति। श्रुतिरपि—

'यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते'।

इति। बौधायनोऽपि—

---

१. All others except A. and I. read सकृदेकं. २. D. reads बहुविधाऽन्नं.
३. I. reads -वैश्वैतं. ४. Except A. and I. all others add ऽपि after -पाके.
५. All others except A. and the text of Kâtyâyana read बलिर्भूतो.

'अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूल-फलशा-
केभ्यस्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति'।
(बौ. स्मृ. २. ५. ११. ५)

इति। कार्ष्णाजिनिरपि—

'भिक्षां वा पुष्कलां वाऽपि हन्तकारमथापि वा।
असम्भवे तथा दद्यादुदपात्रमथापि वा'॥

इति। कूर्मपुराणेऽपि—

'हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्येत परमेश्वरम्'॥
(कू. पु. १. २. १८. १४४)

इति। भिक्षादिलक्षणं मनुराह—

'ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम्।
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते'॥
(मा. पु. २९. ५३.)

इति। अतिथिनिरीक्षणाय गृहांगणे कंचित्कालं तिष्ठेदित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

---

१. All others except A. and H. read पुष्कलं, but it does not give any meaning. २. A. and D. read सदा for तथा; while B. C E. F. and G. read असम्भवेन वा for असम्भवे तथा. ३ D. reads उपपात्रं for उदपात्रं. ४. All manuscripts read मनुराह; but the following quotation does not appear in the text of Manu. It is found in Mârkandeya Purâna and also in Kûrma Purâna. The latter reads as follows:—

'भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं तस्याश्चतुर्गुणम्।
पुष्कलं हन्तकारं तु तच्चतुर्गुणमिष्यते'॥.

५. D. omits the following portion—

आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम।
मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्॥

इति। विष्णुपुराणे.

'आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ॥
मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्' ।
(मा. पु. २९. २४–२५)

इति । विष्णुपुराणेऽपि–

'ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।
अतिथिग्रहणार्थाय तदर्धं वा यथेच्छया' ॥
(वि. पु. ३. ११. ५५)

इति ।

॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

तदेवं 'सन्ध्या स्नानम्'– इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादीन्यातिथ्यान्तानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तत्वप्रतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयम् । सम्मार्गन्यायेनोद्देश्यगतायाः संख्याया अविवक्षितत्वात् । यानि कर्माणि उद्देश्यगतानि तानि दिनेदिने कर्त्तव्यानीति तेषां नित्यत्वविधानात् । सम्मार्गन्यायश्च तृतीयाध्याये प्रतिपादितः ।

ज्योतिष्टोमे– 'दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि'– इति श्रूयते । तत्र संशयः–किमेकस्य सम्मार्गः किंवा सर्वेषां? इति । तदर्थं चिन्ता– किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उताऽविवक्षिता? इति । यथा–'पशुना यजेत'– इत्यत्र एकवचनश्रुतिबलादुपादे-

१. I. reads here and in some of the following lines सन्मार्ग instead of सम्मार्ग–, but it is a mistake. २. All others except A. and I. read यानि कर्माण्युद्दिश्य तानि दिनेदिने, but it seems to be incorrect. ३. D. reads निरूपितः. ४. B. C. and F. read दशापवित्रेण. ५. All others except A. and I. read तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नेति for तदर्थं चिन्ता किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उताऽविवक्षितेति.

यपशुगता संख्या विवक्षिता। तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुति-बलादुद्देश्यगता ऽपि संख्या विवक्षिता भवितुमर्हति। तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्गे प्राप्ते ब्रूमः। पशोरनेनैव वचनेन यागसम्बन्धावगमात् यागंप्रति पशोर्गुणीभूतत्वात् यावद्गुणं प्रधानावृत्त्यभावात् कियता पशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व-संख्या सम्बद्ध्यते—इत्युपादेयगतायाः संख्यायाः विवक्षितत्वं युक्तम्। ग्रहाणां तु वाक्यान्तरेण यागसम्बन्धावगमात् सम्मार्ग-वाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्गंप्रति ग्रहस्य प्राधान्यावगमात् प्रतिप्रधानं गुणस्य सम्मार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः सम्मार्जनीया-इत्याकाङ्क्षाया अनुदयात् उद्देश्यग्रहगता संख्या न विवक्षिता। तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः। प्रकृतेऽप्युद्देश्यसन्ध्यादिगता षट्त्वसंख्या न विवक्षिता।

अथोच्येत—अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादीनां निरूढ्यभावादनेनैव वाक्येन नित्यत्वविशिष्टानां तेषामुत्पादनादुपादेयगतत्वेन पश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वमेव संख्याया युक्तं—इति। एवं तर्हि सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति समासे सति अङ्गेन स्नानेन सहितायाः अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया एकत्वेन परिगणनान्नात्र षट्संख्या विरुध्यते—इति गमयितव्यम्।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवत् यावज्जीवकर्त्तव्यतयाऽवगम्यते। जीवनवदधिकारत्वं च 'दिने दिने'—इति वी-

---

१. D. reads तद्ग्रहस्य. २. All others except A. I. read -गुणभूतत्वात. ३. H. reads पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायाः तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या; while all others except A. and I. read -त्यवच्छेदाकाङ्क्षायां. ४. B. C. and F. read निरूढभावात; while D. reads निरूप्याभावात्. ५ I. reads ित्वं.

सया ऽवगम्यते । यथा—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’—इत्यत्र वीप्सया तदवगमस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’ इत्युक्तं तत्र कीदृशो ऽतिथिरित्याकाङ्क्षायामाह—

इष्टो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।
सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः* ॥ ४० ॥

इष्टः सख्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘भोजयेच्चागतान् काले सखि-सम्बन्धि-बान्धवान्’ ।
(या. स्मृ. १. १०८)

इति । द्वेष्यस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्—

‘काममभ्यर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥
(म. स्मृ. ३. १४४)

इति । एवं सत्यरि-मित्रविवेको यथा क्रियते तथैवातिथावपि तत्प्रसक्तौ तन्निराकरणाय ‘इष्टो वा यदि वा द्वेष्यः’-इत्युक्तम् । मूर्खस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निषिद्धम्—

‘नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्’ ॥
(व्या. स्मृ. ४. ६२)

इति । पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनुना प्रशंसितम्—

* धरणीधरस्तु—‘सर्वसङ्क्रमः’ अमुमेव पाठमाश्रित्य ‘सर्वे सङ्क्रमाः मन्सङ्क्रादयो यस्मात्’ इति व्याचख्यौ ।

१. M. reads प्रियो for इष्टः. २. J. K. L. and M. read वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः. ३. K. and L. read सर्वसङ्क्रमः. ४. The text of Manu reads कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं; while all others except A. and I. substitute the word नित्यं for मित्रं. ५. G. reads क्रीयमानं. ६. H. and I. read शंसितम् for प्रशंसितम्

'श्रोत्रियायैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्' ॥

(म. स्मृ. ३. १२८)

इति । एवं सति श्राद्धादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-मूर्खविवेकप्रसक्तौ तन्निराकरणायोक्तं 'मूर्खः पण्डित एव वा'-इति । वैश्वदेवान्तशब्देन देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञानामुपरि घटिका-पादमात्रपरिमितः कालो विवक्षितः । तथा च मार्कण्डेयपुराणवचनमुदाहृतम्—

'मुहूर्त्तस्याऽष्टमं भागम्' ।

(मा. पु. २९. २५)

इति । अत एव तस्मिन् काले समागमनमेवातिथिलक्षणं नेतरद्विद्यादि । संक्रम्यतेऽनेनेति संक्रमः स्वर्गस्य संक्रमः स्वर्गसंक्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति यावत् । तथा चाऽऽश्वमेधिके—

'क्षुत्पिपासाश्रमार्त्ताय देश-कालागताय च ।
सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ३. ७६)

इति ॥ ४० ॥

तमेवातिथिं विशिनष्टि—

दूराध्वोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।
अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥४१॥

---

१. I. omits -पितृयज्ञ-, and reads भूतयज्ञानामुपरि. २. D. omits च. ३. B. C. and F. read -पुराणे. ४. B. C. E. F. and G. read अत एतस्मिन् काले. ५. B. C. and F. read विप्रस्यादि. ६. The text of Vriddha Gautama reads -कालगताय. ७. D. G. and H. read दूराच्चोपगतं; while M. reads दूराध्वानं पथि श्रान्तं. ८. B. C. and F. read नातिथिं पूर्वमागतम्.

दूराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम् । श्रान्तं क्षुत्-तृष्णापरि-पीडितम् । अत एव व्यासः—

'अतिदूरागतः श्रान्तः क्षुत्-तृष्णा-श्रमकर्शितः ।
यः पूज्यते ऽतिथिः सम्यगपूर्वः क्रतुरेव सः' ॥

इति । 'नातिथिः पूर्वमागत' इति तस्मिन्नेव दिने ऽतिथिर्नोत्तरे तु इत्यर्थः । तथा च मनुः—

'एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः' ।

(म. स्मृ. ३. १०२)

इति । 'वैश्वदेव उपस्थितम'— इति दिवसाभिप्रायम् । सायं तु वैश्वदेवकाले कालान्तरे वा प्राप्तो ऽतिथिरेव । तथा च मनुः—

'अप्रणोद्यो ऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्' ॥

(म. स्मृ. ३. १०५)

इति । सूर्योढ इति अस्तं गच्छता सूर्येण देशान्तरगमना-शक्तिमुत्पाद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'अप्रणोद्यो ऽतिथिः सायमपि वाग्-भू-तृणोदकैः' ।

(या. स्मृ. १. १०७)

इति । प्रचेता अपि—

---

१. D. G. and H. here also read दूराध्वोपगतं. २. Except A, all others read आदूराद्धाश्रमं ग्रामः or आदूराद्धाश्रमग्रामः. ३. A. reads स पूज्यश्चा-तिथिः. ४. A. reads अयूप:; while D. reads अपशु. Both are correct. ५. The text of Manu substitutes तु for हि. ६. D. omits सायं तु. ७. I. reads सूर्योढो, but it is incorrect. सूर्योढो is the correct form. ८. I. reads गृहमेधिनाम्. ९. The text of Manu reads वसन्, but the commentators do not follow the reading.

'यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।
देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्योढः सोऽतिथिः स्मृतः'॥

इति ॥ ४१ ॥

दूराध्वपदव्यावर्त्यमाह—

नैकग्रामीणमतिथिं संगृह्णीत कदाचन ।
अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२ ॥

न विद्यते तिथिर्यस्यासावतिथिः । तथा च यमः—

'तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः' ॥

इति । मन्वादि-युगादिप्रभृतिषु तिथिविशेषेषु द्रव्यलाभमुद्दिश्य येऽभ्यागच्छन्ति तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथिविशेषमनपेक्ष्य यदाकदाचित् क्षुत्तृष्णादिपीडया वा समागतोऽतिथिः । एवं च सति एकग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु च समागच्छति नासावतिथिः । यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्कितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति सोऽनित्यमागतः । तमेवातिथित्वेन संगृह्णीत नेतरम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

'अज्ञातकुल-नामानमन्यतः समुपागतम् ।
पूजयेदतिथिं सम्यक् नैकग्रामनिवासिनम् ॥
अकिञ्चनमसम्बन्धमन्यदेशादुपागतम्' ।

(वि. पु. ३. ११. ५८–५९)

---

१. I. reads सूर्योढः. २. I. reads न गृण्हीत for संगृण्हीत. ३. D. reads महात्मनः. ४. B. C. and F. read आपतितो for असङ्कितो. ५. I. reads एवातिथित्वेन संगृह्यते नेतरः for तमेवातिथित्वेन संगृण्हीत नेतरम्. ६. A. reads समुपस्थितम् ७. The text of Vishṇu Purâṇa reads -संबद्ध- instead of -संबन्ध-.

इति। मार्कण्डेयो ऽपि—

'न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम्।
अज्ञातकुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम्॥
बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनम्।
ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः'॥

(मा. पु. २९. २६-२७)

इति। मनुरपि—

'नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयो ऽपि वा'॥

(म. स्मृ. ३. १०३)

इति। एकग्रामवासी अतिथिधर्मेणागतो ऽप्यतिथिर्न भवति। तथा साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः सङ्गतपूर्वो दृष्टपूर्वः—इति यावत्। नापि यत्र क्वचन देशे अतिथिधर्मेणागतो ऽतिथिः। किन्तु यस्मिन् स्वकीये परकीये वा देशे भार्या ऽग्नयो वा भवन्ति तत्रैवोपस्थितो ऽतिथिर्भवति॥ ४२॥

अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते सति यत्कर्तव्यं तदाह—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना।
अर्घ्यासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च॥ ४३॥

---

१. D. reads संपूज्य; while B. C. E. and F. read संपूज्य. D. omits अतिथिधर्मेणागतोऽपि. ३. I. omits वा. ४ M. omits is verse. ५. All others except A. and I. read मयाऽऽसनप्रदानेन.

श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।
गच्छन्तं चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥ ४४ ॥

निगदव्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मणविषयम् ।

'यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति' ।

इति ।

'अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् ।

(बौ. स्मृ. २. ५. १०. ५)

इति श्रुति-स्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात् । क्षत्रियादयस्तु न ब्राह्मणगृहे ऽतिथिसत्कारमर्हन्ति । किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः–

'न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्य-शूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्य-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रकल्पयेन् ॥

---

१. J. K. L. and M. omit this verse. २. B. C. D. and F. read गच्छन्तञ्चानुपातेन; while G. and H. read चानुयानेन. ३. D. E. G. and H. read व्याख्यातं. ४. D. and G. omit इति. ५. I. reads ददाति. ६. B. C. F. G. and H. read स्मृत्योः. ७. All others except A. read ब्राह्मणस्य नतिथिः. ८. The text of Manu (Bombay Edition, 1887) read भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु, but the commentators do not follow this. ९. B. C. and read -ना-for -वा-. १०. I. reads प्रकल्पयेत्; while the text of Manu read प्रयोजयन्.

इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।
प्रकृत्यान्नं* यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया'॥
(म. स्मृ. ३. ११०-११३)

इति । आसनादिदाने विशेषमाह स एव—
'आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम्' ॥
(म. स्मृ. ३ १०७)

इति ॥ ४३-४४ ॥

अतिथिसत्कारकरणे प्रत्यवायमाह—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥

* 'प्रकृत्य प्रकर्षेण अन्नं कृत्वा संस्कृत्य'–इति मेधातिथिः । 'प्रकृत्य संपाद्य'–इति राघवानन्दः । 'प्रकृत्य प्राधान्यं प्रकाश्य इति यावत्'–इति नन्दनः । 'प्रकृत्यान्नं प्रकर्षेणान्नं कृत्वा'–इति रामचन्द्रः । 'प्रकृष्टमन्नं कृत्वा'–इति कुल्लूकभट्टः । सर्वज्ञनारायण-गोविन्दराजौ तु 'संस्कृत्य' इति पाठमाश्रितवन्तौ ।

१ B. C. F. and I. read सत्कृत्यान्नं. २. Except A and the text of Manu all others read आसनावसथं ३. The text of Manu reads उपासनाम्. ४. This verse is found in J. K. and L. the texts of Parāśara. The commentators Nandapaṇḍita and Dharaṇidhara have made commentaries on it ; but Madhavāchārya quotes this verse from Manu, and it appears in the same. ५. These two verses appear in J. K. and L. as the 55th and 58th Ślokas, but M. omits the whole of the first of these.

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥ ४६ ॥

अहमस्य गृहे भोक्ष्ये— इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजनमप्राप्य तद्गृहान्निवर्त्तेत तदा गृहिणा क्रियमाणं पैतृकं निष्फलं स्यात् । तथा दैविकमपि विहितद्रव्याद्यङ्गसम्पन्नमपि निष्फलं भवेत् । तथा च मनुः—

'शिलतोऽप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन्' ॥
(म. स्मृ. ३. १००)

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

'साङ्गोपाङ्गांस्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।
न चाऽतिथिं पूजयति वृथा स पठति द्विजः ॥
पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥
तेषां यशोऽभिकामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् ।
वृथा भवति तत्सर्वमाशया हतया हृतम्' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. ६. ६७-६९)

इति । अत्र सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः—

---

१. I. reads वैदिकोऽपि. २. D. reads शिलानप्युञ्छिनो, and G. H. and the text of Manu read शिलानप्युञ्छतः; while I. शिलोञ्छी चरतः. ३. The text of Vṛiddha Gautama reads -स्तु यो वेदान्. ४. The text of Vṛiddha Gautama reads नित्यमग्नौ पाकयज्ञं for पाकयज्ञैर्महायज्ञैः. ५. The text of Vṛiddha Gautama reads चाऽर्चन्ति. ६. The text of Vṛiddha Gautama reads ऽयतया.

'अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति' ॥

इति। आश्वमेधिके ऽपि—

'वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत्।
स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ॥
निर्वासयति यो विप्रं देश-कालागतं[1] गृहात्।
पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः' ॥

इति ॥ ४५-४६ ॥

अतिथिसत्कारं प्रशंसति—

सुक्षेत्रे[2] वापयेद्बीजं सुपात्रे निक्षिपेद्धनम्।
सुक्षेत्रे च सुपात्रे च ह्युप्तं दत्तं[3] न नश्यति ॥ ४७ ॥

यथा सुक्षेत्रोप्तबीजं न विनश्यति किन्तु महते फलाय कल्पते। तथा सुपात्रे ऽतिथौ दत्तमन्नादिकमक्षय्यफलमित्यर्थः[4]।
तदाह मनुः—

'नैवं[5] स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत्।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चाऽतिथिपूजनम्' ॥

(म. स्मृ. ३. १०६)

---

१. All others except A. and I. read देश-कालातिथिं for देश-कालागतं. २. M. reads the whole verse as follows:—

सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपुत्रे वापयेद्धनम्।
सुक्षेत्रे च सुपुत्रे च यत्क्षिप्तं नैव नश्यति ॥

This verse appears also in J. K. and L. under number 57. ३. Except A. and H. all others read सम विनश्यति for दत्तं न नश्यति. ४. Except A. and I. others read -कं महाफलप्रदमित्यर्थः; while H. reads -कं महाफलमित्यर्थः. ५. The text of Manu reads नवै, and substitutes वातिथि- for चातिथि-.

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

'पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु यो ऽतिथिं पूजयेन्नरः ।
पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः' ॥
(वृ. गो. स्मृ. ६. ५७)

इति । शातातपो ऽपि—

'स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नाऽवाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्' ॥

इति ॥ ४७ ॥

आतिथ्यकर्तुर्नियममाह—

न पृच्छेद्गोत्र-चरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।
हृदये कल्पयेद्देवं सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४८ ॥

इति । श्राद्धे ह्यादावेव ब्राह्मणः परीक्षणीय इति मनुना दर्शितम्-

'दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्य-कव्यानां प्रदाने सो ऽतिथिः स्मृतः' ॥
(म. स्मृ. ३. १३०)

इति । यमेनाऽपि—

'पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान्' ॥

इति । अतः श्राद्धन्यायेनाऽतिथ्ये ऽपि कर्मणि गोत्रादिपरी-

---

१. B. C. and F. read पादाभ्यङ्गाम्बु-यानैस्तु, and D. E. G. and H. पादाभ्यङ्गाम्बु- पानैस्तु; while the text of Vriddha Gautama पादाभ्यङ्गोऽन्नपानैस्तु. २. M. reads -चरणं. ३. J K. and L. read स्वाध्यायं च व्रतानि च for न स्वाध्यायं श्रुतं तथा, and for the same M. reads न स्वाध्याय-व्रतानि च. ४. J. K. L. and M. read हृदयं कल्पयेत्तस्मिन for हृदये कल्पयेद्देवं. ५. B. C. D. E. F. and G. read प्राशने for प्रदाने.

ऋप्रश्नो तन्निवार्यते । गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमहर्षिसम्बन्धः । चरणमाचारः । शाखाविशेषः स्वाध्यायः । श्रुतं व्याकरण-मीमांसादि । एतद्देश-नामादीनामुपलक्षणम् । अत एव यमः—

'न पृच्छेद्गोत्र-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।
अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्' ॥

इति । न केवलं गोत्रप्रश्नादिवर्जनं किं तर्हि देवताबुद्धिरपि कर्त्तव्या । तदुक्तं शातातपेन—

'चित्ते विभावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः' ।

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

'स्वाध्याय-गोत्र-चरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताऽभ्यागतं गृही' ॥
(वि. पु. ३. ११. ६०)

इति । देवता-बुद्धिविषयत्वे हेतुः सर्वदेवमयत्वम् । तच्च पुराणसारे दर्शितम्—

'धाता प्रजापतिः शक्रो वह्निर्वसुगणो यमः ।
प्रविश्याऽतिथिमेते वै भुञ्जते ऽन्नं द्विजोत्तम' ॥

इति । गोत्रादिप्रश्ने बाधो यमेन दर्शितः—

'देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा यो ऽन्नं प्रयच्छति ।
न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति' ॥

इति । यथाऽऽतिथ्यकर्त्ता गोत्रादीन् न पृच्छेत् तथा ऽतिथिरपि

१. D. and G. read व्यासं स्वयमुपागतम्. २. B. C. D. E. F. G. and H. read अपृष्ट्वाऽपि. ३. All others except A. and I. read शुक्रो for शक्रो, but it seems to be a mistake. ४. A. reads -मवैते. ५. I. reads गोत्रादिप्रश्ने फलाभावो बौधायनेन दर्शितः, but the following quotation is not found in the text of Baudhāyana.

न ब्रूयात् । तदाह मनुः–

'न भोजनार्थं स्वे[1] विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।
भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः' ॥
(म. स्मृ. ३. १०९)

इति ॥ ४८ ॥

अतिथिदृष्टान्तेन भिक्षुकयोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह[2]-

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिर्यथा[3] ।
वेदाभ्यासरतो नित्यं तावपूर्वौ[4] दिने दिने ॥ ४९ ॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः सोऽस्यास्तीति सुव्रती यतिः । वेदाभ्यासरतो ब्रह्मचारी । तदर्थत्वात् तस्याऽऽश्रमस्य[5] । तावुभौ प्रतिदिनमपूर्वातिथिवत्[6] पूज्यावित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः–

'सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च' ।
(या. स्मृ. १.१०८)

इति । नृसिंहपुराणे[7]–

---

१. G. reads यो for स्वे. २. D. reads पूजामाह. ३. M. reads सुव्रतो विप्रो अपूर्वो वाऽतिथिस्तथा; while D. E. G. H. I. J. K. and L. read अपूर्वश्चातिथिस्तथा. ४. D. reads त्रयोऽपूर्वे दिनेदिने, E. G. and H. read त्रयोऽपूर्वे दिनेदिने, I. reads त्रयः पूज्या दिनेदिने and J. K. L. and M. read त्रयोऽपूर्वा दिनेदिने. The commentators follow none of these readings. ५. G. reads श्रमस्य for आश्रमस्य. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read -मपूर्वा वातिथिवत्. ७. I. adds ऽपि to नृसिंहपुराणे.

'भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राड्-ब्रह्मचारिणे ।
अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्' ॥
(नृ. पु. ५८. १८–१९; ल. हा. स्मृ. ४. ५१)

इति । मनुरपि–

'भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे । (१४)
यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्वा विधिवद् गुरोः ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही'॥
(म. स्मृ. ३. ९४-९५)

इति । यमः–

'सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।
गोप्रदानसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः' ॥

इति । ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्धस्ते जलं प्रदाय भिक्षाप्रदानं कार्यम् । तदाह गौतमः–

'स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमप्पूर्वम्' ।
(गौ. स्मृ. ५. ७)

इति ॥ ४९ ॥

---

१. I. has made a mistake here. It omits the following :—

'भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राड्-ब्रह्मचारिणे ।
अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्' ॥

इति । मनुरपि. २. B. C. and F. read यतिवद् ब्रह्मचारिणे. ३. D. omits this whole line through mistake. ४. The text of Nṛisinha Purâṇa reads आकल्पितान्नादु-; while H. reads कल्पितान्नात्समु- ५. D. substitutes -सत्कृतम् for -संयुताम्, and B. C. H. read सर्वव्यंजनसंयुतम. ६. D. reads पुण्यं. ७. D. reads भिक्षादानपूर्वम; while all others, except A. and E. read भिक्षादानमपूर्वम्. We have compared here five different manuscripts of the text of Gautama. Three of them follow our reading.

यति-ब्रह्मचारिणौ यदा वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्त्वेवं यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्यत आह-

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

सम्प्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंहपुराणे-

'अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।
अवश्यमेव दातव्यं स्वर्गसोपानकारकम् ।
उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् ॥
(नृ. पु. ५८. १००; ल. हा. स्मृ. ४. ६०)

यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं तावत् पृथक् कृत्वा त्वशिष्टादन्नाद्भिक्षां दत्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह-

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥५१॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्तप्रकरणे । प्राय-

---

१. Except A. and E. all others read यदि; while H. omits यदा. २. I. reads कथमित्याह. ३. L. reads वैश्वदेवांते for वैश्वदेवे तु. ४. M. reads भिक्षां दत्वा विसर्जयेत; while J. K. and L. read भिक्षुकं तु विसर्जयेत. ५. The text of Nṛisinha Purâṇa reads भिक्षौ भिक्षार्थमागते. ६. Except A. and the text of N. P. all others omit this line. ७. I. omits उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं through mistake, and B. C. D. E. F. G. and H. read वैश्वदेवार्थं. ८. M. substitutes च, for तु. ९. Except A. and E. all others omit प्रायश्चित्तप्रकरणे.

व्रतविधानात् प्रत्यवायो ऽवगम्यते। तयोः पक्वान्नस्वामित्वाद-
दाने प्रत्यवाय उपपन्नः। अत एव पुराणे ऽपि—

'अहुत्वाऽग्निमसन्तर्प्य तपस्विनमुपस्थितम्।

अशित्वा तु परे लोके स्वानि मांसानि खादयन्' ॥

इति ॥ ५१ ॥

बहुषु भिक्षुकेषु आगतेष्वशक्तेन किं कर्त्तव्यमित्या-
शङ्क्याह—

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्-ब्रह्मचारिणाम्।

इच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ५२ ॥

निगदव्याख्यानमेतत्। यथाविभवं भिक्षादानं कूर्मपु-
राणे दर्शितम्—

'भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद् ब्रह्मचारिणे।

दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लोभवर्जितः' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ११५)

इति ॥ ५२ ॥

यतिभिक्षाप्रदाने नियममाह—

यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम्।

तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

---

१. I. reads ऽग्नीन्. २. B. C, D. E. F. and H. read खादति. and G. खादते. ३. M. omits the whole verse. ४. J. K. and L. read -चारिणां. ५. D. substitutes वा for च. ६. A. reads ततो विद्यान्विभवे for ततो दद्याद्वि-भवे. ७. H. and I. read -व्याख्यात-. ८. Some manuscripts read भैक्ष. ९. D. omits the following portion:—

तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम ॥ ५३ ॥
स्पष्टमेतत्। तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम।

स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम् । त-दुक्तं ब्रह्मपुराणे—

'यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात्' ॥

इति ॥ ५३ ॥

यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं तद्वदै-श्वर्योपेतस्यापि स्वगृहे समागतस्याऽतिथ्यमभ्युदयकामिना कर्त्तव्यमित्याह—

यस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तं न विचारयेत् ॥ ५४ ॥

यस्य छत्र-हयौ विद्येते तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवाप्नु-यात् । एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तरवचनयोरातिथ्यविषयत्वात् तत्प्रकरणान्तःपातित्वेनास्मिन् वचने ऽनुक्तमपि 'आतिथ्यं कुर्वन्'—इति पदद्वयं सन्दंशन्यायेनात्र लभ्यते । कुञ्जर-स्यारोहो यस्मिन्नैन्द्रे पदे तत्कुञ्जरारोहम् । ऋद्धिरमृतपानाप्स-रःसेवादिरस्मिन्नस्तीत्यृद्धिमत् । छत्रादिमान् क्षत्रियादिरतिथि-र्जाति-कुलाचारैर्यद्यपि हीनः तथापि तत्पूजायाः स्वर्गप्राप्ति-हेतुत्वात् तमतिथिं हीनत्वबुद्ध्या—पूज्यो ऽयं न वा?— इति न विचारयेत् न सन्दिह्यात् । किन्त्वीश्वरबुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि भिक्षुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी तथाप्यतीत

१. This verse is omitted by J. K. L. and M. २. H. reads गृही तत्त्व-बुद्ध्या.

जन्मन्यनेन तपोऽनुष्ठितम्। अन्यथेदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्त्यसम्भवात्। अत एव विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दर्शितम्—

'यद्यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्'॥

(भ. गी. १०. ४१)

इति। तस्मादुक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम्॥ ५४॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दातव्येति तत्रोपपत्तिमाह—

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम्।
न हि भिक्षुकृतान्दोषान्वैश्वदेवो व्यपोहति॥५५॥

वैश्वदेवस्य पश्चात्करणेन प्रसक्तो यो दोषः स भिक्षादानेन निवर्त्तते। भिक्षापरिहारेण तु यो दोषः नासौ पूर्वकृतेनापि वैश्वदेवेन निवर्त्तते। अत्र भिक्षुशब्दो विद्यार्थ्यादीनामुपलक्षकः। तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्—

'यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः'॥

इति। पुराणेऽपि—

'व्याधितस्यार्थहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च।
अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते'॥

इति॥ ५५॥

---

१. G. and H. read सर्वं. २. B. C. D. E. and H. read भिक्षुत्वं. ३. D. reads कुलास्त्वात् for कुटुम्बात्. ४. B. C. E. F. G. and H. वा प्रपन्नस्य for प्रतिपन्नस्य.

वैश्वदेवकृतमित्युक्त्वा बुद्धिस्थत्वाद्वैश्वदेवस्याऽकरणे प्रत्यवायमाह—

अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।
सर्वे ते निष्फला ज्ञेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥५६॥

निष्फला यथोक्तफलरहिताः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभाव किन्त्वनिष्टप्राप्तिरपि दर्शिता 'पतन्ति नरकेऽशुचौ' इति ॥५६॥

वैश्वदेवदृष्टान्तेनातिथ्याकरणेऽपि प्रत्यवायमाह—

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।
सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥५७

नरको रौरवादिः । तमनुभूय पश्चात्काकयोनिं व्रजन्ति ॥५७

अतिथित्वेन स्तुवन्नन्यानपि भोजनीयानाह—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥५८

पापो गोवधाद्युपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव । न तु शेषातिथ्यसत्कारार्हत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽश्वमेधिके वर्णित

---

१. B. reads वैश्वदेवं कृतमित्युक्त्वा; while A. reads वैश्वदेवं कृत मित्युक्त्वा. २. J. K. and L. omit this verse. ३. M. reads द्विजात ४. M. omits this verse. ५. J. K. and L. read विवर्जिताः ६. J. and L. substitute ते for च. ७ A. reads अतिथित्वेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्या भोजनीयतामाह. ८. K. and L. read this as follows :—

चोरो वा यदि चण्डालः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

९. D. reads सम्प्राप्ते. १०. I. reads तदेवाभिप्रेत्य.

'चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः।
अन्नेन पूजनीयश्च परत्र हितमिच्छता'॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे–

'चण्डालो वाऽथ वा पापः शत्रुर्वा पितृघातकः।
देश-कालाभ्युपगतो भरणीयो मतो मम'॥

इति। उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः–

'देवानृषीन् पितॄंश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा।
तर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते'॥

(हा. स्मृ. ४. २२)

इति। पुराणे ऽपि–

'यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः।
सम्यक् पञ्च महायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयात्'॥

इति। अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः–

'पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः'॥

इति॥ ५८॥

पञ्चमहायज्ञानन्तरं भोजनविधिमभिप्रेत्य तदनुवादेन तत्र वर्जनीयानाह–

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः।
वामपादे करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भुञ्जते॥ ५९॥

---

१. B. C. and F. read भोजनीयश्च २. B. C. E. F. G. and H. read कालेऽभ्युपगतो. ३. B. C. E. G. and H. read तर्पयेत्. ४. The text. reads ब्रह्मलोकाय. ५ G. reads -पानेन. ६. D. and I. omit -महा-. ७. I. omits -विधि-. ८. B. C. E. F. G. and I. read वामपाद-कर स्थित्वा, D. reads वामपादकरे स्थित्वा. H. वामपादे करं कृत्वा, J. and L. वामपादं करं न्यस्तं and K. वामपादकरं न्यस्तं.

भोजनविधिश्च मनुना दर्शितः—

'भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती' ॥
(म. स्मृ. ३. ११६)

इति । विष्णुपुराणे—

'ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-बालकान् ।
भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं तु परं गृही ॥
अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुंक्ते सुदुष्कृतम् ।
मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग् जायते नृप' ॥
(वि. पु. ३. ११. ६८-६९)

इति । मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

'पूजयित्वाऽतिथीनिष्टान् ज्ञातीन् बन्धूंस्तथाऽर्थिनः ।
विकलान् बाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥
वाञ्छेत् क्षुत्तृट्परीतात्मा यश्चान्योऽन्नमकिञ्चनः' ।
(मा. पु. २९. ३७-३८)

इति । भोजने इतिकर्त्तव्यतामाह बौधायनः—

'उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णाऽऽसनान्विते ।
चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

---

१. B. C. D. E. F. G. and H. insert इति । before भोजन-. २. The text of Manu reads भुक्तवत्स्वथ, and I. reads भुक्तवत्सु च. ३. The text of Vishṇu Purâṇa reads चरमं for तु परं. ४. The text of Vishṇu Purâṇa reads अति- for सु-. ५. The text of V. P. reads नरः for नृप. ६. I. omits अपि. ७. B. C. D. E. F. G. H. and I. read अतिथीन निःस्वान्. ८. The text of Mârkaṇḍeya Purâṇa inserts च after भोजयेत्. ९. The text of M. P. वाञ्छते क्षुत्परीतात्मा. १०. All others except A. and the text of M. P. read यश्चान्नं रससंयुतम्. ११. I. reads through mistake श्लक्ष्ण-समन्विते.

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्'॥

इति। शङ्खो ऽपि–

'आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम्'॥
(ल. आ. स्मृ. ५. २)

इति। कूर्मपुराणे ऽपि–

'उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ।
आचम्यार्द्राननो ऽक्रोधः पञ्चार्द्रो भोजनं चरेत्'॥
(कू. पु. १. २. १९. ४)

इति। व्यासो ऽपि–

'पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः।
हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता'॥
(ल. व्या. २. ७२)

इति। आश्वमेधिके ऽपि–

'आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ।
पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः'॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. ४)

इति। तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम्। तदुक्तं कूर्मपुराणे–

---

१. D. omits इति. २. This verse appears in the text of Laghu Vyāsa Smriti as follows:—

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् भूम्यां पादौ निधाय च।
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ॥

३. B. C. D. E. F. G. and H. read तच for तच.

'प्रशस्त-शुद्धपात्रेषु भुञ्जीताऽकुपितो द्विजः' ॥

इति । प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि–

'सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपत्र-पलाशयोः ।
भोजने, भोजने चैवाऽतिरात्रफलमश्नुते ॥
एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम्' ॥

इति । तत्र पद्मपत्र-पलाशपत्रभोजनं गृहिव्यतिरिक्त-विषयम् ।

'पलाश-पद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।
ब्रह्मचारि-यतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत्' ॥
(व्या. स्मृ. ३. ६३)

इति व्यासस्मरणात् । कांस्यपात्रं तु गृहस्थैकविषयम् । यत्यादीनां तन्निषेधात् । तदाह प्रचेताः–

'ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्' ॥

इति । तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे–

---

१. This line is not found in the text of Kûrma Purâṇa. २. I. reads ऽकुत्सितो. ३. A. reads पात्रे ताम्रे पद्म-पलाशयोः; while I. reads ताम्रे यम-पत्र-पलाशयोः for ताम्रे पद्मपत्र-पलाशयोः. ४. H. reads भोजने भाजने; while D. and I. read through mistake भोजने भोजने. ५. I. reads -यम- instead of -पद्म-. ६. The text reads this verse as follows:—

पलाश-पद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति ।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव श्रेयो यशोक्तुमर्हति ॥

७. I. reads भवेत्. ८. I. reads यत्यादीनां तु निषधात्. ९. H. substitutes तत्र for तच्च.

'पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।
उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३)

इति । तच्च स्थापनं प्राणाहुतिपर्यन्तम् । पश्चात्तु यन्त्रिकामारोप्य भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः—

'[१]न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।
शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
विप्रुषां पादसंस्पर्शः पाद-चैलरजस्तथा ।
सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पित्रर्थं तु न लुप्यते' ॥

इति । पैतृकभोजने भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न लोपनीयमित्यर्थः । उक्तपात्रनिहितमन्नं नमस्कुर्यात् तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

'अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या ऽथ वन्दयेत्' ॥

इति । वन्दनानन्तरकृत्यमाह गोभिलः—

'अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्र्या-ऽभिमन्त्र्य 'ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि' इति सायं, 'सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि' इति प्रातः।
'अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोऽज्योतीरसो ऽमृतम्' ॥

---

१. The text of K. P. substitutes च for तु. २. B. C. and F. read न्यस्तपात्रे तु. and D. G. H. न्यस्तपात्रं तु. ३. All others except A. and I. read दोषसंस्पर्शः for पादसंस्पर्शः. ४. G. reads सुखेन भुङ्क्ते विप्रोऽपि; while H. reads सुखे भुंक्ते तु विप्रोऽपि. ५. D. and G. read चरति. ६. In the marginal reading of H there appears त्रिभुवनेषु for विश्वतोमुख .

त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोप-
स्तरणमसि'—इत्यपः पीत्वा दश होतारं मनसा-
नुद्धृत्य त्वरन् पञ्च ग्रासान् गृह्णीयात् । प्राणा-
य स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपा-
नाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव तेन जुहोति ।
व्यानाय स्वाहेत्याऽऽहवनीयमेव तेन जुहोति ।
उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति ।
समानाय स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोति' ।

इति । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथा च शौनकः—

'स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवाः ।
जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशेत्' ॥

इति । जिह्वाग्रसने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः—

'यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाहुतिमतन्द्रितः' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. ९-१०)

इति । प्राणाहुतिष्वङ्गुलिनियममाह शौनकः—

'तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठलग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् ॥
मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्व्याने तु जुहुयाद्धविः ।
तर्जनीं तु बहिः कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥
समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्' ।

१. All others except A. and I. omit त्वं ब्रह्मा. २. I. reads -नुद्धृत्यै मङ्गल. ३. D. and I. read सभ्यमेव. ४. Except A. all others read सायम. ५. B. C E. F. G. and H. read व्यानेन for व्याने तु.

इति। परिषेचनानन्तरभाविविशेषो भविष्यपुराणे दर्शितः—

'भोजनात् किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम्।
दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत्—॥
'यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृषोपहतात्मनाम्।
प्रेतानां तृप्तये ऽक्षय्यमिदमस्तु यथासुखम्'॥

इति। कूर्मपुराणे ऽपि—

'महाव्याहृतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु।
अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशानक्रियां चरेत्'॥

(कू. पु. १. ३. १९. २)

इति। बौधायनस्तु सर्वमेतत् संगृह्याह—

'सर्वावश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादो ऽप आचम्य। शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उपविश्य उद्धृतमाह्रियमाणं भूर्भुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत्। (२) न्यस्तमन्नं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य सव्येन पाणिना ऽविमुञ्चन् अमृतोपस्तरणमसि—

१. D. reads दत्त्वा सचित्रगुप्ताय, while G. दत्त्वा च चित्रगुप्ताय २. B. C. and F. read मृतानां. ३. H. reads यथामुख्यम्. ४. B. C. E. F. G. H. and I. read आपोशान-. ५. D. reads सर्वमसात. ६. The text of Baudhāyana सर्वावश्यकाऽवसाने सम्मृष्टोपलिप्ते देशे for सर्वावश्यकाऽवसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशे. ७. The text of Baudhāyana reads उद्धृत-माह्रियमाणं. ८. I. reads अन्यत्र समानं for न्यस्तमन्नं. B. C. E. F. G. H. and I. drop the word अन्नं here, and insert it before उदकं

इति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणाहुती-
र्जुहोति । श्रद्धायां प्राणे निविष्टो ऽमृतं जुहो-
मि शिवो मा विशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहेति ।
(३)अपाने व्याने उदाने समाने निविष्ट
इत्यादिना यथालिङ्गमनुषङ्गः । एवं पञ्चा-
न्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतयेत् ।
प्रजापतिं मनसा ध्यायन् नान्तरा वाचं
विसृजेत् । (४)

अथाप्युदाहरन्ति–

'आसीनः प्राङ्मुखोऽश्नीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽग्निं समुपस्पृशेत्' ॥ (५)

इति । सर्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानि द-
न्तैर्नावद्येत् । (८) नातिसुहितः । (९) अमृ-
तापिधानमसि-इत्युपरिष्टादपः पीत्वाऽऽचान्तो
हृदयदेशमभिमृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि
रुद्रो मा विशान्तकस्तेनान्नेनाऽऽप्यायस्वेति ।

---

१. पुरस्तात् is omitted by all except A. and the text of Baudhâyana. २ From स्वर्गमित्यु- (P. 419, L. 13) to पञ्चान्नेन the intermediate portion is omitted by E. ३. G. reads प्राणाहुतिभिः. ४. All others except A. and I. omit श्रद्धायां, also the text omits this word. ५. The text omits अपाने व्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथालिङ्ग-मनुषङ्गः. All the manuscripts show that this line belongs to Baudhâyana, but most probably this line belongs to Madhavâcharya. ६. All others except A. and the text of Baudhâyana omit प्राणाहुतीर्हुत्वा. ७. I. reads वर्त्तयेत् Probably this is a mistake. ८ D. reads भुक्त्वा स-; while I. भुक्त्वान्नं. ९. B. E. and F. read -मांसानां दन्तैर्न विच्छिन्द्यात्, D reads मांसानां दन्तैर्नाद्यात्, E. and H. मांसानां दन्तैर्नाऽवच्छिन्द्यात्, G. मांसानां दन्तैर्नव छिन्द्यात् and H. मांसानां दन्तैर्नावर्जयेत्. १०. H. omits अन्तेन.

(१०) पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं
निःस्रावयति–

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्' ॥(११)

इति। हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत्। श्र-
द्धायां प्राणे निविश्यामृतं[4] हुतं प्राणमन्त्रे-
नाप्यायस्वेति पञ्च[2]। (१२) ब्रह्मणि म आ-
त्माऽमृतत्वायेत्यात्मानमक्षरेण[3] योजयेत्।
(१४) सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशि-
ष्यते'। (१५)

(बौ. स्मृ. २. ७. १२. २–१५)

इति। विष्णुपुराणे–

'अश्नीयात् तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्।
लवणाम्लौ तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः॥
प्राग् द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति'॥

(वि. पु. ३. ११. ८३–८४)

इति। भोजने कवलसंख्यामाहाऽऽपस्तम्बः–

'अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः।

---

१ G. reads प्रीणातु. २. B. C. E. F. G. and H. omit इति पञ्च, and read प्राणमन्त्रेनाप्यायस्व। श्रद्धायामपाने श्रद्धायां व्याने श्रद्धायामुदाने श्रद्धायां समाने निविश्येत्यादिर्यथालिङ्गमनुषङ्गः; while D. reads श्रद्धायामपाने निविश्यामृत[४] हुतं अपानमन्त्रेनाप्यायस्व। श्रद्धायां व्याने निविश्यामृत[४] हुतं व्यानमन्त्रेनाप्यायस्व। श्रद्धायामुदाने निविश्यामृतं[४] हुतं उदानमन्त्रेनाप्यायस्व। श्रद्धायां समाने निविश्यामृत[४] हुतं समानमन्त्रेनाप्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः. ३. I. omits अक्षरेण. ४. D. reads [illegible]

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः' ॥

(आ. ध. सू. २.४.९.१३. बौ. स्मृ. २.७.१३.७.)

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

'वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च ग्रसेदेकैकशः पुनः । (१२)

वक्त्राधिकं तु यत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ।

पिण्डावशिष्टमन्नं च वक्त्रनिःसृतमेव च ॥ (१३)

अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । (१४)

सदा चात्यशनं नाद्यात् नातिहीनं च कर्हिचित् ।

यथा ऽन्नेन व्यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यशः' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. १२-१६)

इति । वृद्धमनुः—

'पीत्वा ऽपोऽशनमश्नीयात् पात्रदत्तमगर्हितम् ।

भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः' ॥

इति । उच्छिष्टशेषणं तु घृतादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तदाह पुलस्त्यः—

'भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधि-सक्त्वाज्य-पलल-क्षीर-मध्वपः' ॥

इति । एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्तव्यम् । तदुक्तं

मनुना—

---

१. This verse appears both in the text of Âpastamba and Baudhâyana. They read द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः. २. The text reads -पिण्डानि ग्रासेनैकेन वा for पिण्डांश्च ग्रसेदेकैकशः. ३. B. C. E. F. G. and H. substitute य for यत्. ४. The text reads दृष्टा- for पिण्डा... ५. B. C. E. F. G. and H. read अन्यच्च for अन्नं च. ६. B. C. and ... read पीत्वा वा ऽऽसनमश्नीयात. ७. I. reads -फलं क्षीरं च.

'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः' ॥
(म. स्मृ. २.५३. नृ. पु. ५८.१०७)

इति । गौतमः–

'सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत' ।
(गौ. स्मृ. ९.४)

इति । उदाहृतवचनसमूहेन प्रसिद्धं साङ्गभोजनं मूल-
वचने 'यो भुङ्क्ते'–इत्यनूद्य वेष्टितशिरस्त्वादिकं प्रत्यवायाभि-
धानेन निषेधयति । एतच्च वर्ज्यान्तराणामप्युपलक्षणम् ।
तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि–

'यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यच्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् कुर्यान्नातिबुभुक्षितः ॥
हस्त्यश्व-रथ-यानोष्ट्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।
श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालयगतोऽथ वा ॥
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।
नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चाऽयज्ञोपवीतवान् ॥
न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।
न बाहुसक्थिसंस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

---

१. This verse is inserted between verses 52 and 53 in the commentaries by Râmchandra. The oldest commentator Medhâtithi and others do not make commentaries on this verse. २. The text of Nṛsinha Purâṇa reads -समन्वित: for -समो विधिः. ३. A. reads फूत्कारवायुना; while B. reads फूत्कारसंमितम्. ४. B. C. F. and I. read यश्च. ५. I. reads करवानि for कुर्यान्नाति-. ६. I. reads स्वबाहुसव्यसंस्थश्च through mistake.

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजनः ।
नैकवस्त्रो दृष्टमध्यो नोपानत्कः सपादुकः ।
न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मावेष्टितपार्श्ववान् ॥
ग्रासशेषं न चाश्नीयात् पीतशेषं पिबेन्न च ।
शाक-मूल-फलेक्षूणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्नीयात्त्वराऽन्वितः।
वृथा न विसृजेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचिद्व्रजेत्' ॥

इति । बृहस्पतिः—

'न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत्' ॥

इति । उशनाः—

' नाऽदत्वा मिष्टमश्नीयाद्बहूनां चैव पश्यताम् ।
नाश्नीयुर्बहवश्चैव तथा नैकस्य पश्यतः' ॥

इति । आदित्यपुराणे—

' नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं यज्ञोच्छिष्टं च सन्त्यजेत् ।
शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्भाण्डस्थितं त्वपि' ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

---

१. I. reads वृषन्मध्ये नोपानत्कृतपात्रक ; while G. and H. read the same but substitute दृष्टमध्यो for वृषन्मध्ये and D. reads दृष्टमध्यसोपानत्कः सपादुकः. २. B. C. E. F. G. and H. read विकिरेत् for विसृजेत्. ३. I. reads नोच्छिष्टं. ४. I. omits this word. ५. B. C. and F. omit उशनाः. ६. H. reads नाऽदत्त्वा. ७. A. and D. read मृष्टमश्नीयात्. ८. I. reads through mistake. ऽनैकस्य for नैकस्य. ९. I. reads नोच्छिष्टं. १०. B. C. and F. read यज्ञ शिष्टं न सन्त्यजेत. D. reads यथोच्छिष्टं तु न त्यजेत, E. and I. अग्ध्यशिष्टं च सन्त्यजेत् and H. जग्धशिष्टं न सन्त्यजेत. ११ I. omits अपि.

'नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक् ।
न भिन्नभाजने चैवं न भूम्यां न च पाणिषु ॥
नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशन्नपि ।
न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥
नाऽन्धकारे न सन्ध्यायां न च देवालयादिषु' ॥
(कू. पु. १. २. १९. २०–२२)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि–
'न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः' ॥
(या. स्मृ. १. १३१)

इति । यत्तु–
'ब्राह्मण्या सह योऽश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ॥
उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्नीयाद् ब्राह्मणः क्वचित् ।
प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः' ॥

इति । न तत्सर्वथा दोषाभावप्रतिपादनपरम् । कदाचनेति वचनात् । अत एवाऽऽदित्यपुराणम्–
'ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं क्वचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।
असवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्' ॥

इति । वृद्धमनुरपि–

---

१. I. reads चाद्यात्. २. B. C. and H. read कीर्त्तयन्वाऽपि. and the text of K. P. reads कीर्त्तयेत्वाऽपि. ३. B. C. E. F. and H. read नाङ्गारे च न चाऽऽकाशे, D. and G. नाऽगारे च न चाऽऽकाशे and I. reads नाऽन्यागारे न चाऽऽकाशे. ४. D. inserts अपि after मनीषिणः. ५. D. omits न. ६. D. reads प्रतिपादनं and omits परम्. ७. B. C. and F. read आदिपुराणम्. ८. All others except A. D. E. and I. read असवर्ण-. ९. A. reads मनुरपि for वृद्धमनुरपि.

'न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणाऽवर्जितं पिबेत् ॥
पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥
पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणो न पुनः पिबेत् ।
पिबेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥

इति । अत्रिः—

'तोयं पाणिनखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत् क्वचित् ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत्' ॥

इति । शातातपः—

'उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः' ॥

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

'पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः ।
अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निःक्षिपेत्' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. ११.)

इति । शङ्खः—

'नानियुक्तोऽप्यासनस्थः प्रथममश्नीयात् ।
नाधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्' ।

इति । शातातपोऽपि—

'अप्यासनोपविष्टस्तु यो भुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।
बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम्' ।

---

१ Only I. reads भुक्त्वा. २. E. G. and I. read ब्राह्मणः पुनरापिबेत ३. B. C. D. E. F. and G. read -मत्यामेषु; while H. reads -नत्यामेण ४. G. and H. read द्विजसत्तम. From this to बहूनां पश्यतां the intermediate portion is omitted by D. ५. D. reads सोऽज्ञः, and I. प्राज्ञ

इति। गोभिलः—

'एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्नीयुरितरेऽप्यनु[1]।
मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र तत्रैसान्तपनं चरेत्[2]॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत्।
भोजने विघ्नकर्त्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते'॥

इति। वाग्यमनं प्रक्रम्य पुराणे—

'स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत्।
भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम्'॥

इति। यत्त्वत्रिणोक्तम्—

'मौनव्रतं महाकष्टं हुंकारेणाऽपि नश्यति।
तथा सति महान् दोषः तस्मात्तन्नियतश्चरेत्'॥

इति। तदेतत् काष्ठमौनाभिप्रायम्[3]। एतच्च पञ्चग्रासाद-र्वाग्विषयम्[4]। तथा च वृद्धमनुः—

'अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्।
पञ्च ग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत्'॥

इति। आश्वमेधिके ऽपि—

'मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि चर्वयेत्[5]'॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ११.)

इति। शातातपोऽपि—

---

१. I. reads -रितरे पुनः. २. I. reads स सान्तपनमाचरेत्. ३. H. reads काष्ठा- for काष्ठ-. ४. I. reads -प्रायेण. ५. B, C. and F. read श्रावयेत् for चर्वयेत्; while G. reads चापयेत् for the same.

'हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा।
मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत् स्मृतम्' ॥

इति। पैठीनसिरपि-

'लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च।
लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत्।
देव्र्या देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि च[१] ॥
उदकं यच्च पक्वान्नं यो दर्व्या दातुमिच्छति।
स भ्रूणहा सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः[२]' ॥

इति। आश्वमेधिके-

'उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च।
भुञ्जानो यदि पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् ॥
केश-कीटावपन्नं च[३] मुखमारुतवीजितम्।
अभोज्यं[४] तद्विजानीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. १५-१७)

इति। कात्यायनः-

'चण्डाल-पतितोदक्या वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः।
भुञ्जीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम्' ॥

इति। गौतमो[५]ऽपि-

---

१. B. C. and F. read दर्व्याऽऽदेयं भृतान्नं तु; whilo D. reads दर्व्या देयं घृतान्नं तु. २. B. C. D. E. F. G. and H. read स स्तेनो गुरुतल्पगः for स्तेयी च गुरुतल्पगः. ३. G. reads केश-कीटादिभिर्दत्तं च. ४. Except A. and the text all others substitute for this line अन्नं तु राक्षसं विद्यात्तस्मात्तत् परिवर्जयेत्, but in the text this line is the latter half of the 18th verse. All others except A. and G. substitute तत् for तु. ५. D. reads this quotation with गौतमोऽपि after the next quotation from बृहस्पति.

'काहल-भ्रमण-प्राण्णां चक्रस्योलूखलस्य च।
एतेषां निनदं यावत्तावत्कालमभोजनम्'॥
(श्लो. गौ. स्मृ. ९. ३१)

इति। बृहस्पतिरपि–
'अप्येकपङ्क्त्यां नाश्नीयाद्ब्राह्मणैः स्वजनैरपि।
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत्॥
एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम्।
सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते'॥

इति। पङ्क्तिभेदप्रकारमपि स एवाह–
'अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च।
द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः'॥

इति। यमो ऽपि–
'उदकं च तृणं भस्म द्वारं पन्थास्तथैव च।
एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते'॥

इति। तदेवं मूलवचनोक्तवेष्टितशिरस्त्वादिवर्जनोपलक्षिता नियमविशेषा दर्शिताः। दक्षिणामुखत्वनिषेधो नित्यभोजनविषयः। काम्ये तद्विधानात्। तथा च मनुः–
'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः'॥
(म. स्मृ. २. ५२; वृ. अ. ५. २५; अ. पु. १५३. ४१)

---

१. B. C. E. F. and H. read पङ्क्त्या नोऽश्नीयात्; while G. and I. read पङ्क्त्या नाऽश्नीयात्. २. D. reads पङ्क्तिभेदप्रकारमाह बृहस्पतिः. ३. G. reads -लक्षितो नियमविशेषो दर्शितः. ४. The text of Vriddha Atri reads श्रियः. ५. H. reads ऽमृतं. ६. The text of Manu adds हि before उदङ्मुखः.

इति । गोभिलस्तु दक्षिणामुखत्वं प्रतिषेधति—

'प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।
उत्तरं पितृकार्ये तु दक्षिणां तु विवर्जयेत्' ॥

इति । 'वामपादकरः' वामपादे करो यस्यासौ वामपादकरः । यो वामपादकरो भुङ्क्ते यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते तैः सर्वैर्यद्भुक्तं तद्रक्षांसि भुञ्जते । न स्वयं प्राणाग्निहोत्रादिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्तस्य राक्षसगामित्वं कूर्मपुराणे ऽपि दर्शितम्—

'यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।
सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्' ॥

(कू. पु. १.२.१९.१९; ल. व्या. स्मृ. २. ८१)

इति । अभिप्रेतस्य भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि उच्छिष्टोदकदानादीनि कर्त्तव्यानि । तत्र देवलः—

'भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदाचमन् ।
उच्छिष्टभागदेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि' ॥

इति । तत्र मन्त्रः—

'रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।
प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्' ॥

इति । गद्यव्यासो ऽपि—

---

१. B. C. E. F. G. H. and I. read गोभिलोऽपि. २. I. reads निषेधयति. ३. I. reads स्थितो भुङ्क्ते while D. omits यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते. ४. The text of K. P. reads यत् for यो. ५. All others except A. and I. omit उच्छिष्टोदकदानादीनि, but this appears in the marginal reading of H. ६. D. reads ·दागमान्. ७. D. omits तत्र मन्त्रः. ८. B. C. D. F. and I. read पुण्यनिलये, but it is a mistake. ९. D. omits गद्य·.

'ततस्तृप्तः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य
तस्माद्देशान्मनागपसृत्य विधिवदाचामेत्' ।

इति। स चाचमनप्रकारो देवलेन दर्शितः—

'भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
शोधयेन्मुख-हस्तौ च मृदद्भिर्घर्षणैरपि' ॥

इति। तत्र घर्षणं तर्जन्या न कर्त्तव्यम्। तदाह गौतमः—

'गण्डूषस्याथ समये तर्जन्या वक्त्रशोधनम् ।
कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्' ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५.२९)

इति। व्यासः—

'हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।
स देवांश्च पितॄंश्चैव ह्यात्मानं चैव पातयेत्' ॥
तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डे ऽथ भुक्तवान् ।
यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ॥
स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथा ऽप्रयतो भवेत्' ॥

इति। कूर्मपुराणे ऽपि—

'अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पिबेत् ।
आचान्तः पुनराचामेदायंगौरिति मन्त्रतः ॥
द्रुपदां वा त्रिरावृत्त्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

---

१. H. and I. read पीत्वा for प्राश्य. २. B. C. D. E. F. G. and H. read ॰चालनम्. ३. A. reads रौरवं नरकं व्रजेत्. ४. All others except A. and I. read घातयेत् for पातयेत्. ५. Except A. and the text of K. P. all others omit उपरिष्टात् and read अमृतापिधानमसीत्यपः पिबेत्, but it is a mistake. ६. The text of K. P. reads उदरं for हृदयं.

आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण[1] पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
निःस्रावयेद्धस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः ॥
हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् श्रद्धायामिति मन्त्रतः ।
[2]अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ॥
सर्वेषामेव [3]योगानामात्मयागः परः स्मृतः ।
योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः [4]पदम्' ॥
(कू. पु. १. २. १९. ९-१३)

इति । अत्रिः[5]–

'आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।
उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो[6]न्मृज्यते मही ॥
[7]भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् ।
आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते [8]महीम्' ॥
(वृ. अ. स्मृ. ५. १९-२०)

इति । शातातपोऽपि–

'आचम्य पात्रमुत्सृज्य किञ्चिदार्द्रेण पाणिना ।
मुख्यान् प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ॥

---

१. All others except A. read अङ्गुष्ठमानीय for अङ्गुष्ठमात्रेण; while A. reads अङ्गुष्ठपानीयं. २. The text of K. P. reads—

अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद् ब्राह्मणेति हि ;

while I. reads—

अष्टाक्षरेण ह्यात्मानं योजयेद् ब्रह्मणीति हि ।.

३. The text of K. P. reads योगानामात्मयागः; while I. reads सर्वेषामेवमङ्गानामात्मयागः. ४. D. reads अव्ययम्. ५. This quotation appears in Vriddhâtri, but not in Atri. ६. D. reads नो मृज्यते मही, and I. reads नो लिप्यते मही. For the same the text of Vriddhâtri reads मण्डलशोधनम्. ७. This verse is found neither in the text of Atri nor Vriddhâtri. ८. D. and G. read मही for महीम्.

भुक्त्वा नैवं प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना।
पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं समाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः’।

इति। विष्णुपुराणे ऽपि—

‘स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः।
अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं नरः॥
अग्निराप्याययत्वन्नं पार्थिवं पवनेरितः।
दत्तावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम्॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्य-ऽनिलस्य च।
भवत्वेतत् परिणतं ममास्त्वव्याहतं सुखम्॥
प्राणा-ऽपान-समानानामुदान-व्यानयोस्तथा।
अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम्॥

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च
भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम्।
सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहः॥
विष्णुः समस्तेन्द्रिय-देह-देहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः।

---

१. D. and G. read चैव. २. D. reads -परिग्रहम्. ३. E. reads ततः. All others except A. and the text of Vishṇu Purâṇa read ...प्याययेत्वान्नं. ५. The text of Vishṇu Purâṇa reads जरयन्तु. ६. B. C. E. and F. read अरोगं मम चास्तु देहः, D. and G. read अरोगं मम चास्तु देहम्, ... and I. read अरोगं मम चास्तु देहे and for the same the text of V. ... reads अरोगी मम चास्तु देहे. ७. D. G. H. and I. read -देही.

सत्येन तेनान्नमशेषमेतत्[1]
आरोग्यदं मे[2] परिणाममेतु ॥
विष्णुरत्ता[3] तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य[4] तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः'॥
(वि. पु. ३. ११. ८७-९४

इति । मार्कण्डेयोऽपि—
'भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्' ।
(मा. पु. २९. ३१)

इति । अत्र[5] वसिष्ठः—
'सुपूगं च सुपत्रं च[6] चूर्णेन[7] च समन्वितम्[8] ।
अदत्वा द्विजदेवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः ॥
एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥
पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
शीर्णपर्णं[9] हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।
शीर्णपर्णं[10] वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः' ॥

---

१. B. C. E. F. G. H. and I. read -मशेषमन्नम ; while D. reads -मशेषमन्यम. २. I. reads स्यात् for मे. ३. A. reads विष्णुरात्मा; while I. reads विष्णुर्यथा. ४. B. C. E. F. and G. read परिमृज्यात. ५. I. reads तत्र. ६. D. reads सपूगं च सपत्रं च ; while I. reads सुपूगं च सुपर्णं च. ७. H. and I. read सुचूर्णेन. ८. A. reads सुसंयुतम्. ९. All others except A. substitute चूर्ण- for शीर्ण-. १०. Here also all others except A. and I. read चूर्ण- for शीर्ण; but I. substitutes जीर्ण- for the same.

इति । यदिदं भोजनं निरूपितं तत् ग्रहणकाले प्रतिषिद्धम् । तदाह मनुः—

'चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।
अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परे ऽहनि ' ॥

(म. स्मृ. ४. २२४; वृ. अ. स्मृ. ५. ६७)

इति । ग्रहे ग्रहणकाले । स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यन्तो ग्रहकालः । तस्मिन् काले न भुञ्जीत । किन्तु राहुणा चन्द्र-सूर्ययोः मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत । यदा तु ग्रस्तास्तमयस्तदा परेद्युः विमुक्तौ तौ दृष्ट्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः—

'नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् ।
ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाऽश्नीयाच्च मुक्तयोः ॥
मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।
अमुक्तयोरस्तगयोरथ दृष्ट्वा परे ऽहनि' ॥

(ल. व्या. स्मृ. २. ७७–७८)

इति । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

'ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः ।
भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥
रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः ।
चतुर्थे प्रहरे चेत् स्यात् चतुर्थप्रहरादधः ' ॥

इति । रात्रौ प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत् आवर्त्तनान्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रिपश्चिमयामे चेत् रात्रि-

१. This verse is found in Râmchandrâ's commentary on Manu between verses No. 223 and 224. All other commentators except Râmchandra do not make remarks on this verse. २. E. G. and H. read प्रथमे प्रथमादधः; while I. reads पश्चिमे प्रहरादधः.

प्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत । अह्नश्चतुर्थप्रहरे रविग्रहश्चेत् रात्रेश्चतुर्थप्रहरादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मध्याह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः । शशिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितम् । सूर्यग्रहे तु यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथा च वृद्धगौतमः–

‘सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना’ ॥

इति । बाल-वृद्धातुरविषये विशेषो मत्स्यपुराणे–

‘अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने चेन्न सङ्गवे ।
भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनं चरेत्’ ॥

इति । समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन–

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।
तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति’ ॥

इति । शशिग्रहणे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः–

‘ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्’ ॥

इति । ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः–

‘ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।
तयोः परेद्युरुदये स्नात्वा ऽभ्यवहरेन्नरः’ ॥

इति । वृद्धगार्ग्यो ऽपि–

---

१. All others except A. and I. omit the following portion मध्याह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः. २. All others except A. and I. omit ·पुराणे and read मत्स्यः only. ३. Except A. and I. all others read न तु for चेन्न. ४. I. reads सङ्गवे ग्रहणं for भुञ्जीत सङ्गवे. ५. All others except A. and I. read भुक्तिमाचरेत. ६. A. reads याज्ञवल्क्येन; but we find this verse neither in Kâtyâyana nor Yâjnavalkya. ७. D. and G. read शशिग्रहे.

'सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशि-भास्करौ।
तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन' ॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे ऽपि—

'अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्'

इति। ननु—मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषं दर्शनं न सम्भवति—इ
चेत्। न। दर्शनशब्देन शास्त्रविज्ञानस्य विवक्षितत्वात
तदाह वृद्धगौतमः—

'चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः।
राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्' ॥

इति। एवं तर्हि—परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रविज्ञा
सम्भवाद् ग्रस्तोस्तमयेऽपि तथैव भोजनं प्रसज्येत। तत्र

'तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः'।
'अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा'।

इति। वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः। यत्तु स्कन्दपुराणे—

'यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात् परतो भवेत्।
भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन ॥
पूर्वं निशीथात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत्।
तदा दिवा न कर्तव्यं भोजनं शिखिवाहन' ॥

इति। तदिदं यामत्रयाभिप्रायम्। चन्द्रग्रहे तु 'यामांस्त्रीन

१. All others except A. and I. omit ग्रस्तास्तमये ऽपि. २. B. C
F. G. and H. read तथैव; while D. reads तथैवं. ३. B. C. E.
G. H. and I. read तात for तत्र. ४. D. reads शशिवाहन. ५. I. r
भायकम्.

इति विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात् । पापक्षयकामो ग्रहणदिनमुपवसेत् । तदाह दक्षः—

'अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥

इति । पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः—

'संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे ।
चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही' ॥

इति । ग्रस्तास्तमये तु पुत्रिणो ऽप्युपवास एव । 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्'—इति भोजनप्रतिषेधात् । क्वचित्तु ग्रहणविशेषे स्नानादिकं न कर्त्तव्यम् । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

'सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।
तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित्' ॥

इति । एतच्च भूभागविशेषव्यवस्थितानां ग्रास-मोक्षदर्शनयोग्यत्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥ इति भोजनप्रकरणम् ॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाह्नः पञ्चमभागमतिवाहयेत् । एतेन भागपञ्चककृत्याभिधानेनावशिष्टदिवसकर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्त्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्—

'भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
इतिहास-पुराणाद्यैः षष्ठ-सप्तमकौ[1] नयेत् ॥
अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या[2] ततः पुनः' ।
(द. स्मृ. २. ६२-६३)

---

१. The text of Daksha reads षष्ठं च सप्तमं नयेत. २. I. reads सन्ध्यां.

इति। अत्रिः—

'दिवास्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव परित्यजेत्।
आयुःक्षीणा दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी॥
इतिहास-पुराणानि धर्मशास्त्राणि चाऽभ्यसेत्।
वृथा विवादवाक्यानि परीवादं च वर्जयेत्'॥

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

'अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः।
सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गाद्यविरोधिना॥
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः'।

(वि. पु. ३. ११. ९४-९५)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः॥ (११३)
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य च।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत्'॥

(या. स्मृ. १. ११३-११४)

इति। 'उपास्य च' इति चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति। सायंसन्ध्या-होमौ निरूपितौ। वैश्वदेवादौ कश्चिद्विशेषो विष्णुपुराणे दर्शितः—

'पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं बलिं हरेत्॥ (१०१)

---

१. All others except A. and I. read आयुःक्षीणं for आयुःक्षीणा.
२. A. reads this line as follows:—

नाऽसच्छास्त्रविनोदेन सन्मार्गार्थविरोधिना॥.

३. B. C. F. and I. read सन्मार्गाद्यविरोधिना. ४. The text of Yâjnavalkya reads -तृप्याऽथ for -तृप्तोऽथ. ५. The text of Vishṇu Purâṇa reads पत्न्यमन्नं बलिं हरेत्.

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नं विसर्जयेत्[1] ।
अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ॥ (१०२)[2]
दिवाऽतिथौ[3] तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योढे[4] विमुखे गते ॥ (१०४)
तस्मात् स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योढमतिथिं[5] नरः ।
पूजयेत् पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्वदेवताः॥ (१०५)
कृतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेदस्फुटितां[6] शय्यामपि दारुमयीं नृप ॥ (१०७)
(वि. पु. ३. ११. १०१–१०७)

इति ।

॥ इति अहःशेषादिकृत्यम् ॥

अथ शयनप्रकारमाह हारीतः—

'सुप्रक्षालितचरणतलो रक्षां कृत्वा उदकपूर्णघटादिमङ्गलोपेत आत्माभिरुचितामनुपहतां[7] सुत्रामाणमिति पठन्[8] शय्यामधिष्ठाय रात्रिसूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य 'सर्पाऽपसर्प भद्रं

---

१. The text of V. P. reads तथैवान्नापवर्जनम् ; while B. C. D. E. F. G. and H. read तथैवान्नविसर्जनम्. २. After this verse D. and the text of V. P. add one verse more, which is—

'पादशौचाऽसन-प्रह्व-स्वागतोक्त्या च पूजनम्।
ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव' ॥.

३. The text of V. P. reads विनाऽतिथौ for दिवा अतिथौ. ४. I. reads सूर्योटे. ५. I. reads सूर्योटम्. ६. All others except A. and the text of V. P. read as follows:—

गच्छेच्छय्यामस्फुटितां ततो दारुमयीं नृप ।.

७. B. C. and F. read आत्माभिरूपां. ८. I. reads through mistake सुत्रामां पठन्.

ते'—इति श्लोकं जपित्वा इष्टदेवतास्मरणं कृत्वा समाधिमास्थाय अन्यांश्च वैदिकान् मंत्रान् सावित्रीं च जपित्वा मङ्गल्यं श्रुतं शङ्खं च शृण्वन् दक्षिणाशिराः स्वपेत्' ।

(हा. स्मृ. ७. ३)

इति । दक्षिणाशिराः—इति प्रदर्शनार्थम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

'प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप ।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम्' ॥

(वि. पु. ३. ११. १०९)

इति । गार्ग्यो ऽपि—

'स्वगृहे प्राक्शिराः शेते ह्यायुष्यं दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः' ॥

इति । पुराणे ऽपि—

'रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा सर्वांश्च सुखशायिनः ।
नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि' ॥

इति । सुखशायिनो ऽपि गोभिलेन दर्शिताः—

'अगस्तिर्माधवश्चैव मुचकुन्दो महामुनिः ।
कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः' ॥

इति । शयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः—

---

१. I. reads -श्चैव. २. Except A. and I. all others read मङ्गल्यश्रुतं. H. and I. read this line as follows :—

स्वगेह प्राक्शिराः शेते ह्यायुर्ये दक्षिणाशिराः ।.

D. omits the whole verse. ४. A. reads विष्णुपुराणे ऽपि; but we do not find the following verse in the said Purāṇa; while D. omitting पुराणे ऽपि, and the preceding verse, shows that the verse belongs to Gārgya. H. and I. read गालवेन. ६. I. reads through mistake मुचुकुन्दो

'शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेवगृहे वाऽपि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥
न यक्ष-नागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
कूलच्छायासु च तथा शर्करा-लोष्ट-पांसुषु ॥
न स्वपेच्च तथा गर्त्ते विना दीक्षां कथञ्चन ।
धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरूणां च तथोपरि ॥
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ॥
नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा' ।

इति । विष्णुरपि–

'नार्द्रपादः स्वपेत् । नोत्तरापरा-ऽवाक्शिराः* ।
न नग्नः । नार्द्रवंशे । नाकाशे । न पलाश-
शयने । न पञ्चदारुकृते । न गजभग्नकृते ।

---

* प्राग्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन वाक्येन । गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युद्भिन्नेनाऽपि अग्निना दग्धे । घटैः आ सर्वदा सिक्तस्य तरोः काष्ठेन कृते । चपलो दुर्व्यसनी हस्त-पादादिविक्षेप्ता । गवादिशब्देन तच्छाला उच्यन्ते । धान्यवत् साक्षात् तदुपरि शयनासम्भवात् । उच्छिष्ट ऊर्ध्वोऽधरोच्छिष्टवान् । अशुचौ मूत्रविष्ठाद्युपहते देशे । इति व्याचकार नन्दपण्डितः ।

---

१. A. reads न स्वपेच्च तटाकाऽन्ते. २. D. reads ध्यायन् for धान्य-. ३. D. and I. read -स्थित-. ४. G. omits विष्णुरपि; while D. reads विष्णुपुराणे. ५. B C. D. F. G. H. and I. read नार्द्रवासाः for नार्द्रपादः. the text of Vishṇu Smriti reads सुप्यात for स्वपेत् and elsewhere स्वप्यात्. ६. The text omits अवाक् and reads नोत्तरापरशिराः, but this is a mistake. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit नोत्तरापराऽवाक्शिराः । न नग्नः । नार्द्रवंशे नाकाशे ।. ७. The text reads न पालाशे शयने. ८. I. reads न भग्नशयने in the place of न गजभग्नकृते.

न विद्युद्दग्धकृते[1] । न भिन्ने[2] । नोऽग्निप्लुष्टे[3] । न घटासिक्तद्रुमजे[4] । न श्मशान-शून्यालय-देवतायतनेषु । न चपलमध्ये[5] । न नारीमध्ये[6] ।
न धान्य[7]-गो-गुरु-हुताशन-सुराणामुपरि ।
नोच्छिष्टो[8] न दिवा सुप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मनि ।
देशे न चाऽशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ' ॥

(वि स्मृ. ७०. १–१७)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

' नाऽविशालां न वै भग्नां नाऽसमां[9] मलिनां न च ।
न च जन्तुमयीं[10] शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ' ॥

(वि. पु. ३. ११. १०८)

इति । उशनाः—

' न च[11] तैलाभ्यक्तशिराः स्वपेन्नादीक्षितः कृष्णचर्मणि' ।

इति । दक्षः—

---

१. All others except A. and the text omit -कृते and read -दग्धे. २. Except A. and the text all others omit न भिन्ने. ३. In other places the text reads नाग्निप्लुष्टे. ४. All others except A. and the text omit न घटासिक्तद्रुमजे । न श्मशान-शून्यालय-देवतायतनेषु. ५. All others except A. and the text read न बालमध्ये; but the commentator does not follow this reading. ६. B. C. D. and F. read वारिमध्ये; while E. G. H. and I. read न चारिमध्ये. ७. B. C. D. and F. omit धान्य-, and read न गोगेहे । न हुताश-, E. and G. read न धान्ये । न गोगेहे । न हुताश- and H. reads न धान्ये । न गो-गुरु-हुताशन-. All these readings are for न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-. ८. B. C. D. E. F. G. and H. omit the latter portion of this verse and read नोच्छिष्टो न दिवा इति; while I. reads नोच्छिष्टे न दिवे इति, but this is a mistake. ९. D. and G. read न समां. १०. E. and G. read न वज्रां भ्रमरीं for न च जन्तुमयीं. ११. Except A. and D. all others omit च.

'प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते' ॥
(द. स्मृ. २.५४

इति । 'सन्ध्या स्नानम्'—इत्यारभ्य 'यो वेष्टितशिराः' इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामाह्निकं संक्षि निरूपितम् । एतस्य करणे श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया ।
ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥
नास्तिक्यादथ वाऽऽलस्याद् ब्राह्मणो न करोति य
स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ प्रजायते ॥
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम
तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः' ॥
(कू. पु. १. २. १९. ३०–३

इति ॥ ५९ ॥

इत्थं च 'षट्कर्माभिरतः'—इत्यनेन ब्राह्मणस्याऽसाधार धर्मान्निरूप्य तत्रत्याध्ययनादिसाधारणधर्मप्रसङ्गागतमाि परिसमाप्येदानीं प्रकृतानेव क्रमप्राप्तानभिषिक्तस्य क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मानाह—

१. The text of Daksha reads वेदाभ्यासेन तौ. २. The text of Da reads शयानो हि for शयनस्तु. ३. I. reads इत्थं तदखिलं; while the of K. P. reads इत्येतदखिलेनोक्तं. ४. E. and G. read कालयोनौ; B. C. and F. read व्यालयोनौ. ५. B. C. D. E. F. and G. omit च. ६ and I. substitute स्वकर्माभिरत: for षट्कर्माभिरतः. ७. I. reads स्य साध ८. . reads तत्राध्ययनादि. ९. I. reads क्षत्रियस्य साधारण.

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोर-भक्तप्रदो हि सः ॥ ६० ॥
क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥
पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥ ६२ ॥

इति । द्विविधो हि राजधर्मः दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च । तत्राद्येन श्लोकेन दुष्टशिक्षा प्रतिपाद्यते । व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारिकर्तृकं मध्वादिवर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञवल्क्यः 'व्रतमपीडयन्' (या. स्मृ. १. ३) इत्युक्त्वा विवक्षितं तद्व्रतं स्पष्टीचकार—

'मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लील-परिवादादि वर्जयेत्' ॥
(या. स्मृ. १. ३३)

इति । यद्वा स्वगृह्यप्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्यत्र [व्र]तशब्दाभिधेयानि । तदुभयविधव्रतरहिताः स्वाध्याय[म]प्यनधीयाना ब्रह्मचारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति तं

---

१. M. reads अनृता. २. M. reads प्रचण्डवत्. ३. M. reads विजित्य. [४]. G. H. I. K. and M. read पालयन्. ५. J. and K. read पुष्पं फलं; [w]hile I. reads पुष्पमात्रं. ६. M. reads इवोद्याने. ७. B. C. and F. read शुल्क-; while G. reads -शुक्र-. ८. All others except A. and the text [o]f Yâjnavalkya read -वारांश्च, but the commentator of the text does [n]ot follow the reading.

ग्रामं दण्डयेत् । यतः स ग्रामश्चौरसदृशेभ्यो भक्तमन्नं प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितमननुतिष्ठतां प्रतिषिद्ध-मनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञां दण्डनीयत्वमुपलक्ष्यते । अत एव नारदः—

'यो यो वर्णो ऽपहीयेत यो यो उद्रेकमाप्नुयात् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्' ॥
(ना. स्मृ. १७. ६७)

इति । याज्ञवल्क्यः—

'कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि' ॥
(या. स्मृ. १. ३६१)

इति । मनुरपि—

'पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वधर्मेण तिष्ठति' ॥
(म. भा. शां. रा. १२१. ६०

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

---

१. I. reads ऽवहीयेत. २. All others except A. and the text of Nârad read यश्चोद्रेकमनुव्रजेत्. ३. I. inserts this verse in the quotation fro Yâjnavalkya, but it is a mistake. ४. D. reads चरितान्, and I. rea चकितान्. ५. B. C. F. and G. read यः स्वधर्मेण while D. omits t following—

..........यस्त्वधर्मेण तिष्ठति' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति............................ ॥

'अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो[1] वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्'॥
(या. स्मृ. १. ३५८)

इति। दण्ड्यदण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः—

'यो दण्ड्यान् दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत्।
इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः'॥
(या. स्मृ. १. ३५९)

इति। [2]अदण्ड्यदण्डनं निषेधयति मनुः—

'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति'॥
(म. स्मृ. ८. १२८)

इति। दण्डश्च द्विविधः शारीरो[3]ऽर्थदण्डश्चेति। यथाऽऽह नारदः-

'शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डश्च द्विविधः स्मृतः। (५३)
[4]शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्त्तितः॥ (५४)
[5]काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च'॥
(ना. स्मृ. २१. ५३-५५)

इति। राज्ञो दण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः—

'अराजके हि लोकेऽस्मिन्[6] सर्वतो विद्रुते भयात्।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः॥
इन्द्रा-ऽनिल-यमा-ऽर्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।
चन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः॥

---

१. I. reads भार्या for अर्घ्यो वा. २. G. reads अदण्ड्यान् दण्डयन्तं निषेधति. ३. I. reads शारीर आर्थिकश्चेति, while all others except B. C. and F. omit इति. ४ The text reads—शारीरः सन्निरोधादिर्जीवितान्तस्तथैव च. ५. A. reads कणादिस्त्वर्थदण्डस्तु. ६. A. reads लोकस्य.

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सो ऽग्निर्भवति वायुश्च सो ऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बालो ऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशु-द्रव्यसञ्चयम् ॥
कार्य्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनःपुनः ॥
यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
यस्तु तं द्वेष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥

---

१. D. reads चैनं; while A. reads च तं. २. G. reads नरन्तुरुपसर्पिणम्. ३. All others except A. and I. read यस्य प्रसादे पद्मा श्रीः; while G. reads तस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते. ४. The text of Manu reads तं यस्तु. ५. B. C. E. F. H. and I. read तस्माद्धर्ममभीष्टेषु; while G. reads तस्माद्धर्मंपर्यष्टिषु. ६ I. reads सत्यं पश्येत् through mistake. ७. I. reads तद्धर्मं.

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥ (१४)
तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते । (२७)
(म. स्मृ. ७. ३-२७)

इति । महाभारते-
'परोक्षा देवताः सर्वा राजा प्रत्यक्षदेवता ।
प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य दृश्यते ॥
राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम् ।
राजा सत्यं च धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम् ॥
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो माभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥
राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लभ्यते ।
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम्' ॥
(म. भा. शां. रा. ६९. ७९.)

इति । ननु-'दण्डयेद्राजा'-इति भूपालस्यापि दण्डयितृत्वमुक्तम् । तत्कथं क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मः? नैवम् । राजशब्दस्य क्षत्रियविषयत्वेनावेष्ट्यधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि-द्वितीयाध्याये अवेष्ट्यधिकरणे श्रूयते-'आग्नेयमष्टाकपालं नैर्ऋतं हिरण्यं दक्षिणा'- इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये

---

१. D. reads तस्यांगे. २. All others except A. D. and the text of Manu read धर्ममात्मनः. ३. All others except A. and the text of Manu substitute दण्डं for सम्यक्. ४. G. reads -धर्मतः ५. A. reads त्र. ६. H. reads राजमूलो राजधर्मो. ७. I. reads रक्ष्यते. ८. B. C. D. E. and F. read नन्दन्ति च for न खादन्ति. ९. From तथा हि to (P. 451, L. 17) एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः (both including) the intermediate portion is omitted by all others except A. and I.

अवेष्टिनामकेष्टिं प्रकृत्य–'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम्'–इति ।

तत्र संशयः । किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राजसूये ऽधिकारः ? उत क्षत्रियस्यैव?–इति । तदर्थं च किं राजशब्दः त्रयाणामपि वर्णानां वाचकः ? किंवा क्षत्रियस्यैव ?–इति । ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यम् । किं राजशब्दो राज्ययोगनिमित्तः? क्षत्रियत्वनिमित्तो वा ?–इति । तत्र राजशब्दो राज्ययोगनिमित्त एव । आर्यप्रसिद्धेः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्वनिमित्तः । अनार्यप्रसिद्धेरार्यप्रसिद्धापेक्षया दुर्बलत्वात् । द्रविडेषु विगानात् । तदन्येष्वप्रसिद्धश्च । तत्र स्यात् राज्ययोगात् राजानस्त्रयोऽपि भवन्ति । राज्यपदं तु रूढ्या जनपदरक्षणे वर्त्तते । न राजयोगमपेक्षते ।

ननु– 'कर्मणि '– इत्यधिकृत्य–

'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ' ।

(पा. सू. ५. १. १२८)

इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्बल[illegible]यस्त्वात् राजयोग एव राज्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं–इति चेत् । लो[illegible] प्रयोगस्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि स एव मू[illegible] नान्यत् । प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्त[illegible] च राजशब्दस्यावगम्यते । ततस्तदनुसारेण स्मरणं शब्दापश[illegible]

१. Here I. gives the reading अत्र तस्मात्. २. I. reads पत्यंश- thro[illegible] mistake.

त्रभागमात्रपरं व्याख्येयम्। अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधे-
यत्वेन राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि। 'यदि'
शब्दोऽपि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम्। अन्य-
था प्राप्त्यभावात् 'यदि' शब्दोऽनुपपन्नः स्यात्। वैदिकश्च
निर्देशः स्मृतेरपि बलीयान्। तस्मात् निमित्तार्थानि श्रवणा-
नि-इति प्राप्ते ब्रूमः।

न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते। अन्यथाऽपि तत्स-
म्भवात्। 'राजानमभिषेचयेत्'- इति ह्यभिषेकविधौ प्रागे-
व राज्ययोगाद्राजशब्दस्य क्षत्रियमात्र एव प्रयुक्तत्वात्। ते-
न रूढमेव राजपदं निर्णीयते। 'यदि' शब्दस्तु निपातत्वाद्
'यथा कथञ्चिदपि नियमे न दुष्यति'-इति स्मरणाच्च स्वतन्त्र-
मेव राजपदम्। न च तस्य निर्मूलत्वम्। द्रविडप्रयोगस्यैव मू-
लस्य सम्भवात्। अतो न यथार्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति।
तेनैवाभियुक्तप्रणीतेनाचारस्य सम्भवात्। गौण-भ्रान्त्या-
दिप्रयोगप्रसृतस्य बाधात् राज्ययोगेन राजशब्दः। स्वतन्त्रस्तु
राजशब्दः क्षत्रियवचन-इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्त्यभावात्
प्रापकानि वचनानि-इति। एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः।

ननु-जनरञ्जनाद्राजत्वं महाभारतेऽभिहितम्—

'रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि'।

इति। बाढम्। सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रञ्जकत्वम्।
'क्षत्रियो हि' इत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्टपरिपालनरूपो धर्मो

१. I. reads प्रयुक्तः. २. I. reads नयने. ३. I. gives the correct reading नायथार्थत्वे. ४. B, C. and F. read ननु च- for ननु -जन-. ५. I. omits -परि-.

अभिधीयते[1]। राजधर्मेषु प्रजारक्षणस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम्[2]। अत एव याज्ञवल्क्यः–

'प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्'[3]।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति। मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति–

'प्रजानां रक्षणं दानमिज्या ऽध्ययनमेव च।
विषयेष्वप्रसक्तिं च[4] क्षत्रियस्य समादिशत्'॥

(म. स्मृ. १. ८९)

इति। शान्तिपर्वण्यपि–

'नृपाणां परमो धर्मः प्रजानामेव[5] पालनम्।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण[6] युज्यते॥
वर्णानामाश्रमाणां च राजा भवति पालकः।
स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम्॥
यजते यदधीते च यद्ददाति यदर्चति।
राजा षड्भागभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन्[7]॥
सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत्।
उत्थानेन प्रमादेन[8] पूजयेच्चापि धार्मिकान्॥

---

१. A. reads निरूप्यते, and I. विधीयते. २. A. reads प्रजारञ्जनस्य. ३. I. reads प्रधानः क्षत्रियं धर्मः, but all other manuscripts, as well as the text, do not follow this reading. ४. The text of Manu reads अप्रसक्तिश्च. ५. I. reads प्रजानां परिपालनम्. ६. B. C., D. E. and F. read राजधर्मेण for राजा धर्मेण. ७. After this word B. C. D. E. F. G. and H. add इति. ८. D. reads प्रदानेन.

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते।
यद् यदा ऽऽचरते राजा तत् प्रजानां स्म रोचते' ॥

इति। मार्कण्डेयपुराणे–

'वत्स राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मेष्वाप्नोति पुष्कलम्' ॥

(मा. पु. २७. ४–३१.)

इति। ब्रह्माण्डपुराणे–

'यदन्हा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन्।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्' ॥

(म. भा. शां. रा. ७१. २९)

इति। मनुरपि–

'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः ॥
रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन्।
यजते ऽहरहर्यज्ञैः सहस्र-शतदक्षिणैः ॥
यो ऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः।
प्रीतिं भोगं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत्' ॥

इति। रक्षणीयाश्च प्रजा भयमापन्नाः। भयं च तासां द्वेधा सम्पद्यते। चोर-व्याघ्रादिभ्यः परसैन्येभ्यो वा। अतस्तदुभय-

---

१. I. reads च. २. The text of Mârkandeya Purâṇa reads राज्ये ऽभिषिक्ते च. ३. D. reads महीभृतः. ४. The text reads वत्सतः. ५. B. C. and F. read भागं च.

निवारणाय 'प्रदण्डवान्'–इति 'परसैन्यानि निर्जित्य'–इति चोक्तम्। एतच्च निवारणं क्षत्रियस्यैव कुतो ऽसाधारणमित्याशङ्क्य तद्धेतुत्वेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम्। तच्च क्षत्रियस्यैव। तथा च मनुः–

'शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः'॥

(म. स्मृ. १०. ७९)

इति। आनुशासनिकेऽपि क्षत्रियं प्रकृत्य पठ्यते–

'उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः'।

इति। शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते। तानि च शान्तिपर्वणि दर्शितानि–

'यष्टयस्तोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः।
फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्यनेकशः'॥

इति। 'प्रदण्डवान्' इत्यनेन चौरादिशिक्षा विवक्षिता। यद्यप्येषा पूर्ववचन एवोक्ता तथापि तत्र सा प्राधान्येन प्रतिपादिता। अत्र तु प्रजारक्षणसाधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम्। दण्डप्रकारमाह मनुः–

'अनुबन्धं परीक्ष्यार्थं देश-कालौ च तत्त्वतः।
सापराधमथालोच्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्'॥

(म. स्मृ. ८. १२६

इति। विष्णुः–

---

१. From तद्धेतुत्वेन to च युद्धोपकरणानि the intermediate portion omitted by E. We do not think that this omission is a mistake of th writer. २. B. C. D. E. F. G. and H. read -कृषी. ३. I. read अगुः; while D. reads यजुः through mistake. ४. I. omits सा. ५. Th text of Manu reads परिज्ञाय for परीक्ष्यार्थ.

'आगःस्वपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः।
दण्डं प्रकल्पयेद्राजा संमन्त्र्य ब्राह्मणैः सह' ॥
(वि. स्मृ. ५. १९४)

इति। बृहस्पतिरपि–
'वाग्धिग्वधः स्वकं चैव चतुर्धा कल्पितो दमः।
पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा सम्परिकल्पयेत् ॥
गुरून् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्।
विवादिनो नरांश्चान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥
महापराधयुक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत्'।

इति। तथा च कात्यायनः–
'मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम्।
यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधुकल्पितम् ॥
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च' ॥

इति। मनुः–
'दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥

---

१. B. C. D. and F. read आसेष्वपि for आगःस्वपि. The text of Vishṇu reads अपराधिषु चाऽन्येषु for आगःस्वपि तथाऽन्येषु. २. I. reads दण्डं तु प्रणयेद्राजा. ३. Except A. and the text of Vishṇu all others read सामन्त- for सम्मन्त्र्य. ४. B. C. E. F. and G. omit इति। बृहस्पतिरपि. H. also omits this, but these words appear in the marginal correction. ५. I. omits च. ६. The text of Manu reads यानि. ७. B. C. and F. read पादं.

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥
(म. स्मृ. ८. १२४-१२५)

इति । बृहस्पतिरपि—

'जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।
येष्वद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्' ॥

इति । यमोऽपि—

'एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः' ॥

इति । परसैन्यनिर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते । (१०)
पक्कसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा ॥
नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत । (११)
तस्मात्तदा योजयीत परेषां व्यसनेषु वा ॥
एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने । (१२)
जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ॥
चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः । (१३)

---

१. यद्यद्धि कुशलं यस्मात् for यद्यद्विप्रेषु कुशलं. २. All others except I. omit यमोऽपि. ३. The text of Mahâbhârata reads चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा. ४. I. reads तथा. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read गच्छति. ६. The text reads तथा योजयेत. ७. H. reads जनवान्.

सप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा युद्ध्येयुरचला इव । (१९)
यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । (२०)
अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥
समा[1] निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ।
नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥
बहुदुर्गा महावृक्षा वेणु-वेत्र[2]तिरस्कृता ।
पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च[3] ॥
पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
रथा[4]ऽश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥
पदाति-नागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
गुणानेतान् प्रसङ्ख्याय युद्धं शत्रुषु योजयेत्[5] ॥
(म. भा. शां. रा. १००. १०-२५)

इति । मनुरपि—

'यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रम्प्रति प्रभुः ।
तदाऽनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
मार्गशीर्षे शुभे मासे[6] यायाद्यात्रां महीपतिः ।
फाल्गुनं[7] वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
अन्येष्वपि[8] तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥

---

१. The text reads सपङ्कगर्तरहिता. २. The text reads -समाकुला. ३. B. C. E. F. and H. read सर्वतोपवनानि च; while I. reads सर्वतो न[व]नानि च. ४. I. reads तथाऽश्व-. ५. The text reads देश-कालौ प्रयोजयेत्. ६. The text of Manu reads मासि. ७. B. C. and F. read फाल्गुने वाऽथ चैत्रे वा. ८. I. reads अन्येष्वप्यृतु-.

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकं बलम् ।
साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ' ॥
(म. स्मृ. ७. १८१-१८५)

इति । बलस्य षड्विधता उशनसा दर्शिता—
'मूलबलं श्रेणीबलं मित्रबलं
भृतकंबलं शत्रुबलमाटविकबलं च' ।

इति । युद्धार्थं सैन्यसन्नाहरचनामाह मनुः—
' दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराह-मकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥
यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत तदा स्वयम् ॥
सेनापति-बलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत्तां प्राचीं कल्पयेद्दिशम् ॥
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read चारं. २. B. C. E. and F. read महालसादर्शिता for उशनसा दर्शिता. ३. I. reads तथा; while the text reads सदा. ४. I. reads सेनापतीन् बलाध्यक्षान्. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read दीप्तान् for आप्तान्. ६. B. C. D. E. F. and G. read स्थानयुद्धे. ७. A. reads विभजेदस्थान्.

स्यन्दनाश्वैः समे युद्ध्येदनूपे नौ-द्विपैस्तथा।
वृक्ष-गुल्मावृते चापैरसि-चर्मायुधैः स्थले॥
कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च पाञ्चालाञ्छूरसेनजान्।
दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत्॥
प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि॥
उपरुद्ध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत्।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम्॥
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकार-परिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा॥
उपजप्यानुपजपेद्बुद्ध्येच्चैव हि तत्कृतम्।
युक्ते च दैवे युद्ध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः॥
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक्।

---

१. B. C. E. and F. read—

युद्ध्येरन् स्यन्दनाश्वैश्च समे ऽनूपे च नौ-द्विपैः।,

and D. and G.—

युद्ध्येरन् स्यन्दनाश्वैव समेऽनूपे च नौ द्विपैः।.

२. I. and the text of Manu read कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit—

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि।.

४. B. C. D. E. F. and G. omit the following three lines—

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा॥
उपजप्यानुपजपेद्बुद्ध्येच्चैव हि तत्कृतम्।

H. also omits these lines, but they appear in the marginal correction of the manuscript. ५. I. reads तटाकानि. ६. I. reads अपि for तथा. ७. I. reads उपजाप्या-. ८. The text of Manu reads बुद्ध्येतैव च.

विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥
अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युद्ध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥
त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा युद्ध्येत सम्पन्नो विजयेत रिपुं यथा ॥
जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥
सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत् तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदितान् ।

(म. स्मृ. ७. १८७–२०३

इति । उक्तप्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य जितामेतां पूर्वां च स्वकीयां भुवं राजधर्मेण पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं 'पुष्पं पुष्पं' (६२)—इति *तृतीयश्लोकेन विशदीक्रियते । यथा मालाकार आरामे यदा यदा यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा तत्तद्विचिनोति । न तु पुष्पलतामुन्मूलयति । तथा प्रजाभ्य करमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं गृह्णीयात् । अंगारका

* तृतीयश्लोकेन पूर्वमुदाहृते मूलस्थश्लोकत्रये अन्त्येन द्विपाठितमेनेति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. and H. read युद्ध्येत. २. G. reads संक्रामे ३. B. C. E. and G. read सम्पत्तौ; while I. reads संयत्तो. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read रिपूंस्तथा; while H. and the text of Manu read रिपून्यथा. ५. B. C. D. E. F. and G. read परिहारार्थं. ६. D. reads पालयेत. ७. The text of Manu reads धर्म्यान्. ८. I. reads पुष्पमात्रं ९. I. reads तद्विचिनोति.

रकस्तु वृक्षमुन्मूल्य सर्वात्मना दहति । न तु तथा प्रजाः पीडयेत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्—

'मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरान्न प्रवासयेत् ।
वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्चैव न कुट्टयेत् ॥
जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।
व्याघ्रीवदुद्धरेत् पुत्रं न दशेन्न च पीडयेत् ॥
यथा च लेखकः पर्णमाखुः पादत्वचं यथा ।
अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥
अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।
ततो भूयस्ततो भूयः क्रमाद्वृद्धिं समाचरेत्' ॥

(म. भा. शां. रा. ८८. ४–७)

इति । मनुरपि—

'क्रय-विक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योग-क्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
यथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥

१. The text of Mahâbhârata reads भ्रमर इव पादपम. २. All except A. and the text read न चाभुवन्पीडयेत्. ३. I. reads स्तनांश्चैव विकुट्टयेत् through mistake. ४. A. D. and G. read जलूकावत. ५. B. C. D. F and G. read व्याघ्री चापहरेत्, E. and H. read व्याघ्रींवापहरेत. A. reads व्याघ्रींवशाहरेत् and the text व्याघ्रीव च हरेत. ६. The text reads यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा ।. ७. Except A. and the text all read अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन वर्धमानं प्रदापयेत् omitting तथा राष्ट्रं समापिबन ॥ अल्पेनाल्पेन देयेन. ८. I. reads क्रमाद्वृद्धि. ९. I. reads योगं. १०. D. reads फले च युञ्जीत, and B. C. E. F. and G. read फलेन युञ्जीत.

यथाऽल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाऽऽब्दिकः करः' ॥
(म. स्मृ. ७. १२७–१२९; म. भा. शा. ८७. १३)

इति । मार्कण्डेयोऽपि–

'मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः' ॥
(मा. पु. २७. २३)

इति । एतच्च करादानं मालाकारदृष्टान्तेन प्रतिपादितमितरेषामपि सर्वेषां राजधर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञवल्क्येन दर्शिताः–

'महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।
विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ।
धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः' ॥
(या. स्मृ. १. ३०९–३११)

इति । त एतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः । एत एव राजगुणा इत्यप्युच्यन्ते । अत एव–

'षट्त्रिंशद्गुणोपेतो राजा'–

---

१. This verse appears in the marginal correction of H. २. D omits मार्कण्डेयोऽपि and the following verse. ३. I. reads अक्षुधं for अक्षुद्रो. ४. I. reads य एते.

इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे महोत्साहादयः उशनसा पठिताः । बहिरङ्गा अपि राजधर्मा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

'सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।
तैः सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्' ॥

(या. स्मृ. १. ३१२)

इति । मनुरपि—

'मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्ष्यान् कुलोद्गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ (५४)
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्ध-प्रशमनानि च ॥ (५६)
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥
सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥
नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।
तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्' ॥

(म. स्मृ. ७. ५४–५९)

इति । आरम्भणीयं च कर्म देशविशेषेषु दुर्गसम्पादनम् । तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

---

१. All others except A. and I. read सन्मन्त्रिणः and the text of Yâjnavalkya reads स मन्त्रिणः. २. D. reads शास्त्रविदः. ३. G. reads बद्ध-लक्षान्. ४. D. reads कुलागतान्. ५. D. E. H. and I. read -विग्रहान्. ६. I. reads सामान्य-.

'रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जन-कोशात्मगुप्तये' ॥

(या. स्मृ. १. ३२१

इति । दुर्गभेदा मनुना दर्शिताः—

'धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥
सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्' ।

(म. स्मृ. ७. ७०–७१)

इति । दुर्गसंविधानप्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'दृढप्राकार-परिखं हस्त्यश्व-रथसङ्कुलम् ।
ऊर्जस्विनर-नागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ॥
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
शूराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वश्यामात्य-बलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत्' ॥

(म. भा. शां. रा. ८६. ६–७)

इति । मनुरपि—

---

१. I. reads यशस्यम for पशव्यम. २. D. reads दुर्गभेदो मनुना दर्शित and omits the following four lines, up to शान्तिपर्वणि दर्शितः. ३. The tex धनुर्दुर्गं. The text समाश्रित्य. ४. The text reads शूराढ्यजनसम्पन्नं. Here except A. D. and the text of Mahâbhârata all others are mistaken. They omit the following portion—

.... ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वश्यामात्यबलो राजा.................. ॥

and read शूराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत्.

'तत्स्यादायुधसम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः॥
तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः।
गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जल-वृक्षसमन्वितम्'॥
(म. स्मृ. ७. ७५–७६)

इति। दुर्गसंविधानमुक्त्वा यागादिधर्मानपि स एवाह—

'तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपसमन्विताम्॥
पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः।
तस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च॥
यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु'॥
(म. स्मृ. ७. ७७–८०)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम्।
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा॥

---

१. The text of Manu reads तं स्यात्. २. The text reads सु- for तु. ३. All except I. and the text read सार्वर्तुकं. ४. I. reads शुद्धं. ५. The text reads -गुणान्विताम्. ६. I. and the text read चर्त्विजम्. ७. All others except A. I. and the text read तस्य. ८. The text reads धर्मार्थं. ९. B. C. E. F. and G. omit this whole line. १०. All except A. and the text read पुरोहितं च कुर्वीत. ११. I. reads दैवज्ञमपि चाधिकम्, and G. omits the following portion:—

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥
भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।
सदान-मान-सत्कारैर्वासयेत् श्रोत्रियान् सदा ' ॥
(या. स्मृ. १. ३१३-३१५)

इति । मनुरपि—
' म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
न च क्षुधाऽस्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥
श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ' ॥
(म. स्मृ. ७. १३३-१३५)

इति । आनुशासनिकेऽपि—
'शाला-प्रपा-तडागानि देवताऽऽयतनानि च ।
ब्राह्मणावसथांश्चैव कर्त्तव्यं नृपसत्तमैः ॥

.... दैवज्ञमुदितोदितम ।
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥
श्रौत-स्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विज ।
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत.......................... ॥

and reads पुरोहितं च कुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥. १. B. C. E. F. and G. read प्रदान-मान-; while D. reads सदाऽन्न-मान-, but this whole line is not found in the text, which substitutes—

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

for it. २. The text reads अध्वरेण्वेव. ३. B. C. D. E. F. and G. read सर्वतश्चैव. ४. D. reads -प्रपात-शाकानि. ५. B. C. D. E. F. H. and I. read आवसथं

ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः।
कुलमुत्पाटयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः॥
दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम्।
कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम्' ॥

इति। शान्तिपर्वण्यपि—

'बालातुरेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह।
शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र समाहितः॥
भरणं सर्वभूतानां रक्षणं चापि सर्वशः।
यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया॥
प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम्।
आश्रमेषु यथाकालं चैलं भाजनभाजनम्॥
स्वयं तूपहरेद्राजा सत्कृत्य विधिपूर्वकम्।
आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च॥
निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रह्वश्च नित्यशः।
विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन्॥
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः।
आहवे च महीं लब्ध्वा श्रोत्रियायोपपादयेत्' ॥

(म. भा. शां. रा. ८६.२१–२६)

इति। मनुः—

---

१. This and the following two lines do not appear in our edition of Mahâbhârata Ś. (Canto 86); but they may be found elsewhere in this book. २. The text reads धर्मबाधकम. ३. The text reads सत्कृत्याऽभ्यर्च्य मान्य च. ४. The text reads राष्ट्र-. ५. The text reads सर्वदा. ६. D. reads व्युत्क्रमेण. This and the following two lines are not found in the 86th Canto of Mahâbhârata S. ७. D. omits इति। मनुः–.

'मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्' ॥

(म. स्मृ. ७. १११-११

इति । दिनचर्या तु मनुना दर्शिता—

'उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुत्वाऽग्निं ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेच्च सभां शुभाम्' ।

(म. स्मृ. ७. १४

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् ।
स्नानशालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥
अर्घ्यं दत्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः ।
ततोऽलङ्कृतगात्रः सन् वक्त्रमालोक्य मन्त्रवत् ॥
घृतपात्रं तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः' ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'ऋत्विक्-पुरोहिताचार्यैं राशीर्भिरभिनन्दितः । (३३२
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्गाः काञ्चनं महीम् ।
नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च' ॥

(या. स्मृ. १. ३३२-३३३

---

१. The text of Manu reads हुत्वाग्निं ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम्
२. B. C. D. E. F. and G. substitute स for तु. ३. I. reads मन्त्रवि
४. D. and the text reads दद्याद्गां. ५. B. C. and F. read तथा श्रोत्रियाय
while D. E. G. H. and I. read तथा श्रोत्रियाणां.

इति । नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्याऽलङ्कारादीनि ।

नानन्तरकृत्यं मनुराह—

'तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ (१४६)
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेताऽविभावितः ॥ (१४७)
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा ॥(१५१)
कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥(१५२)
दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ (१५३)
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ (१५४)
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ (१५८)
तान् सर्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ (१५९)
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ (१६०)

---

१. H. reads स्थिताः. २. The text of Manu reads मंत्रयेदविभावितः. ३. All others except A. and the text substitute च for वा. ४. B. C. D. E. F. and G. read -प्रसारं च; while I. reads -प्रजानां च. ५. B. C. E. F. G. and I. omit this line. ६. B. C. E. F. and G. omit this and the following three lines.

आसनं चैव यानं च सन्धिं विग्रहमेव च[1] ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ (१६१)
उपेतारमुपेयं[2] च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ' ॥ (२१५)
(म. स्मृ. ७. १४६-२१५)

इति । अष्टविधत्वं[3] तु कर्मण उशनसा प्रदर्शितम्—

'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैष-निषेधयोः ।
पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
दण्ड-शुद्ध्योः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः' ।

इति । शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । पञ्चवर्गस्तु कार्पटिक[4]-दाम्भि-

---

१. B. C. E. F. G. and H. read सन्धाय च विगृह्य च for सन्धिं विग्रहमेव च; while D. adds the following verses:—

सन्धिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
उभे यानाऽऽसने चैव द्वैधं संश्रयमेव च ॥
समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदा त्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥
स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
एकाकिनःस्यात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
मित्रस्य चाऽनुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥
अर्थसम्पादनार्थाय पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।
साधुषु व्यपदेशेषु द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥
(म. स्मृ. ७. १६२-१६८)

All these verses are found in the text of Manu with slight changes in reading. २. B reads उपायं च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit the portion from अष्टविधत्वं तु to कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः (P. 471, L. 3). ४. I. reads कार्पटिक-.

क-गृहपति-वैदेहक-तापसव्यञ्जनाश्चराः । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुष-द्रव्यसम्पत्, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः।

'एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याऽऽप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥
विषघ्नैरगदैश्चाऽस्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यान-शय्या-ऽऽसना-ऽशने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
सन्ध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥

१. H. reads व्यञ्जका-. २. From शुद्धिः प्रायश्चित्तम (P. 471, L. 10) to this A. omits the intermediate portion. ३. The text of Manu reads विशेत ४. B. C. E. F. G. and H. read रक्षार्थैः. ५. D. reads उदकैश्चैव, and B. C. E. F. G. read उदकैश्चास्य. ६. B. C. E. F. G. H. and I. read वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः for वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सु-; while D. substitutes विषाभरण- for वेषाभरण-. ७. All except A. and the text read च यथाकामं.

गत्वा कक्षाऽन्तरं सम्यक् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत्' ॥
(म. स्मृ. ७. २१६-२२६)

इति । धर्मान्तरमाह मनुः–

'सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥(८८)
अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेच्च यत्नतः ।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ (९९)
अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
बुद्ध्येतारिप्रयुक्तां तु मायां नित्यं सुसंवृतः॥ (१०४)
(म. स्मृ. ७. ८८-१०४

इति । शान्तिपर्वण्यपि–

'व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
लोकसङ्ग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत्' ॥

इति । तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि–

---

१. The text of Manu reads स्वन्यत्; while D. reads यावत. २. All others, except A. I. and the text, read स्त्रीभिरन्तःपुरं. ३. The text of Manu reads तु for च. ४. All except A. I. and the text of Manu read विगतक्लम. for च गतक्लमः. ५. All except A. I. and the text read एतद्विन्नं समातिष्ठेत. ६. The text of Manu reads सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत. ७. H. and I. read राज्ञः. ८. The text reads च for तु. ९. The text substitutes स्वसंवृत for सुसंवृतः.

'दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च। (४५)
मृगयाऽक्षा दिवा स्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः।
तौर्यत्रिकं वृथा ऽटाट्या कामजो दशको गणः॥ (४७)
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्या ऽसूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजो ऽपि गणोऽष्टकः॥(४८)
कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः।
वियुज्यते ऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु॥ (४६)
द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जौ ह्येतौ गणावुभौ॥ (४९)
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे॥ (५०)
दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्या-ऽर्थदूषणे।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा॥ (५१)
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते।
व्यसन्यधो हि व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः'॥ (५३)
(म. स्मृ. ७. ४५–५३)

इति। मार्कण्डेयो ऽपि–

---

१ I. reads ऽश्रो. २. All others except A. I. and the text read स्मः. [illegible] मद. ३. B. C. E. F. read वृथाऽट्याट्या, G. reads वृथा भाषा. I. वृथा[illegible]ट्या and the text reads वृथा ऽटया च. ४. All except A. H. I. [illegible]d the text read द्रोहं. ५. D. reads वाग्दण्डो दण्डपारुष्यं ६. D. [illegible]d G. read गुणोऽष्टकः. ७. B. C. and F. read वियुज्येतार्थ-कामाभ्यां; while [illegible] E. G. and H. read वियुज्यते ऽर्थ-कामाभ्यां. ८. I. reads क्रोधजे स्वात्म[illegible] तु; while D. reads क्रोधजेऽप्यात्मजेन तु. ९. I. reads स्वजेल्लोभं स्वा[illegible]यौ ह्येतौ, and the text reads जयेल्लोभं तज्जावेतौ. १०. B. C. F. read [illegible]नं मत्ता, D. reads पानमाचाः; while G. reads पानमत्ता. All are probably incorrect. ११. The text reads अधो ऽधो व्रजति.

'व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि चै[1] ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो[2] बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ (८)
स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-षाड्गुण्यविजितात्मना[3] ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना ॥ (९)
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
जेया[4]श्चानन्तरं पौरा विरुद्धयेत ततोऽरिभिः ॥ (१०)
यस्त्वेतानविनिर्जित्य[5] वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्माऽजितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते' ॥ (११)

(मा. पु. २७. ८-११)

इति । तदेवमुक्तधर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं मनुना—

'एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।
युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः' ॥

(म. स्मृ. ७. १४१)

इति । प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयोविशेष ऐहिक आमुष्मिकश्च शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'स्त्रियश्चाऽपुरुषा[6] मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥
धर्ममेव प्रपन्द्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुगृह्णन्ति[7] चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥

---

१. The text substitutes चै for च. २. D. reads संरक्षन्. ३. The text reads -ज्ञनषाड्गुण्यगुणिनाऽत्मना. ४. Our reading follows A. and the text of Mârkaṇḍeya, but all others read ज्ञेयाः. ५. B. C. and F. read -न्यविनिर्जित्य; while the text reads -न विजित्यैव. ६. All except A. and the text read स्त्रियश्च पुरुषा. ७. I. reads अनुयुञ्जयन्ति through mistake and corrects अनुरुन्धयन्ति.

यजन्ते च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः पृथग्विधैः।
युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः॥
यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति'॥
(म. भा. शां. रा. ६८. ३२-३६)

इति। रामायणेऽपि-
'यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै।
स लोके लभते वीरं यशः प्रेत्येह चैव हि'॥
इति। अपालने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः-
'यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च।
हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत्॥
पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु।
अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् यदि राजा न पालयेत्'॥
(म. भा. शां. रा. ६८. १६-१७)

इति।

॥ इति राजधर्मप्रकरणम् ॥

---

१. The text reads विद्यां. २. Except A. and the text all others read this verse as follows :—

यदा राजा ऽऽधुरं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजा।
महता बलयोगेन तदा लोकान् समश्नुते॥.

३. I. reads वीर्यं for वीरं. ४. H. and I. read प्रेत्य च सद्गतिम्. ५. Except A. and the text (Calcutta edition of the text reads पतद्बहुविधं शास्त्रं) all others read this verse as follows :—

एतद्बहुविधं शास्त्रं न कृषिर्न वणिक्पथः।
मज्जेत् धर्मस्त्रयी न स्यात् यदि राजा न पालयेत्॥;

while I. reads पतेद्बहुविधं शास्त्रं.

अथ वैश्यधर्मप्रकरणम् । क्रमप्राप्तान् वैश्यस्याऽसाधारणधर्मानाह—

लोभकर्म[1] तथा रत्नं[2] गवां च परिपालनम् ।
कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहृता॥ ६२ ॥

लाभार्थं कर्म लाभकर्म कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः[3] । रत्नं मणि-मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलक्ष्यन्ते । गवां पालनं तृणोदकप्रदान-बन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषिकर्म भूमिकर्षण-बीजवापनादि । वाणिज्यं क्रमुक-धान्यादि-[4]क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां वैश्यधर्मत्वमाह याज्ञवल्क्यः—

'कुसीद-कृषि-वाणिज्यं[5] पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्' ।
(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि—

'पशूनां रक्षणं दानमिज्या ऽध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च'॥
(म. स्मृ. १. ९०)

इति । समादिशदिति शेषः । वराहपुराणे ऽपि[6]—

'स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।
गोरक्षां कृषि-वाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि'॥

इति । पशुपालनं अजाश्वादिपालनम् । गोशब्दस्य पृथगुपात्तत्वात् । आनुशासनिके विक्रेयद्रव्याण्यपि निदर्शितानि—

१. M. reads लोहकर्म, and L. reads लाभकार- for लाभकर्म. The former seems to be more correct. २. K. and L. read रत्न-गवां. ३. All others except A. and I. read कुसीदवृद्ध्युपजीवनम्. ४. I. reads क्रयिक- for क्रमुक- through mistake. ५. The text reads -वाणिज्य-. ६. All except A. and D. omit अपि, and read निर्दिष्टानि for निदर्शितानि.

'तिल-चर्म-रसाश्चैव विक्रेयाः पशु-वाजिनः।
वणिक्पथमुपासीनैर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः'॥
(म. भा. आ. १४१. ६६)

इति। शान्तिपर्वणि [२]जाजल्युपाख्यानप्रसङ्गेन वैश्यध-
[३]र्मास्तुलाधारेणोदिताः—

[४]यद्ददामि न तत्न्यूनं यद्गृह्णामि न चाधिकम्।
[५]विक्रीणामि रसांश्चाहं मद्यवर्ज्यममायया॥
[६]क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनं बहु।
(म. भा. शां. मो. २६१.७-८)

इति। पशुपालने विशेषमाहतुः शङ्ख-लिखितौ—
'गा रक्षेत्। तास्वपीतासु न पिबेत्। न तिष्ठत्सू-
पविशेत्। न स्वयमुत्थापयेत्। शनैरार्द्रशा-
खया सपलाशया पृष्ठतोऽभिहन्यात्। न तीर्थे
न विषमे नाल्पोदके ऽवतारयेत्। बाल-वृद्ध-रो-
गार्तानां शक्तितः प्रतीकारं कुर्यात्। अन्यथा
विप्लवः'।

---

१. H. reads पशवस्तथा. २. I. reads जाबाल्युपाख्यान-, but neither the other manuscripts nor the text follows Jâbali. ३. From तुलाधारेणोदिताः to लाभकर्मादीनि (P. 478, L. 1) the intermediate portion is omitted by I., but this is a mistake. ४. This line is not found in the text. ५. The text reads this verse as follows :—

रसांश्च तांस्तान् विमर्दे मद्यवर्ज्यान् बहूनहम्।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया॥.

६. D. reads—

क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्ताद्धनं बहु।,

G. reads—

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्ताद्धनवाहिभिः।;

while H. reads—

क्रीत्वा चैवं प्रविक्रीणे परतस्तद्धनं बहु।.

इति । यानि लाभकर्मादीनि वाणिज्यान्तानि तानि सर्वाणि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य जीवनहेतुरित्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेये-

'दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यं च कृषिश्चैवास्य जीविका '॥
(मा. पु. २८.६)

इति । अर्थविज्ञानादयोऽपि वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः । अत एव मनुना वैश्यधर्मेषु पठिताः-

'वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैव रक्षणे ॥ (३२६)
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । (३२७)
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ॥
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । (३२८)
मणि-मुक्ता-प्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ॥
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलम् । (३२९)
बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोष-गुणस्य च ॥
मानयोगांश्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वतः । (३३०
सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां चैव विवर्धनम् ॥ (३३१

१. D. reads मार्कण्डेयेन. २. D. reads सा. ३. All others except ... and I. read अर्थ- for अर्घ-. ४. ऽपि is omitted by all except A. ५. Th... and the following two lines appear in Mahâbhârata Śântipar... Râjadharma, Canto 60. ६. I. reads लौहानां. ७. All others except ... and I. read -र्थ-. ८. B. C. F.E.D. and G. read क्षेत्र-बीज-गुण... while H. reads क्षेत्रवृद्धि-गुणस्य. ९. The text reads -योगं च for -योगां... and सर्वशः for सर्वतः. १०. All others except A. and the text r... गुणागुणम्. ११. The text reads पशूनां परिवर्धनम्.

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम्।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥ (३३२)
धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्।
दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः' ॥ (३३३)

(म. स्मृ. ९. ३२९–३३३)

इति। कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते। मानयोगा अञ्जलि-प्रस्थादिसाध्याः। मूलवचने 'लाभकर्म'–इत्यत्र 'लौहकर्म'–इति केचित् पठन्ति। लौहस्य सुवर्णरजतादेरर्घपरिज्ञानक्रयादिकं तत्कर्मेति व्याख्येयम्। लौहानां चेति मनुपठितत्वात्। यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाश्वमेधिके वर्णितम्–

'वणिग्धर्ममनुष्ठन् वै देव-ब्राह्मणपूजकः।
स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः' ॥

इति। वैपरीत्ये दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः–

'यः करोति जनान् साधून् वणिक्कर्मणि वञ्चितान्।
स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि क्षीयते' ॥

इति ॥ ६३ ॥

॥ इति वैश्यधर्मप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तान् शूद्रस्याऽसाधारणधर्मानाह–

---

१. B. C. F. G. and H. read भाषां च विविधां. २. B. C. D. E. F. G. and H. read द्रव्यवृद्धौ. ३. B. C. E. F. G. and H. read वणिक् कर्मणि वञ्चनम्; while I. reads वणिक्कर्मणि वञ्चनम्.

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्यते ।
अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥६४॥

अत्र द्विजशब्दो ब्राह्मणपरः । तच्छुश्रूषायाः परमत्वम् । निःश्रेयसहेतुत्वात् । तदाह मनुः—

'विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥
शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः ।
ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते' ॥
(म. स्मृ. ९. ३३४–३३५)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

'द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।
निजान् जयति वै लोकान् शूद्रो धन्यतरः स्मृतः' ॥

इति । आनुशासनिकेऽपि—

'रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता । (७)
शाठ्यं च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जवम् ॥
अनृतं चानिवादं च पैशुन्यमतिलोभता । (८)
निकृतिश्चाप्यविज्ञानं जनने शूद्रमाविशत् ॥ (१०)
दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।
द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां च प्रयुक्तवान् ॥ (११)

---

१. K. L. and M. read this line as follows:—
शूद्राणां द्विजशुश्रूषा परधर्मः प्रकीर्त्तितः ।
२. I. reads मृदुःशान्तोऽनहंकृतः. ३. The texf reads ब्राह्मणाद्याश्रयो; while B. C. D. E. F. G. and H. read ब्राह्मणापाश्रयो. ४. विष्णुपुराणेऽपि and the following verse is omitted by D. This verse is not found in the text of Vishṇu Purâṇa. ९. I. reads चातिवादश्च.

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः। (१२)
द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति' ॥ (६)
(वृ. गौ. स्मृ. २१. ६-१२)

इति। 'परम्'— इति विशेषणादन्येऽपि केचन धर्माः सन्तीति गम्यते। ते च देवलेन दर्शिताः—

'शूद्रधर्मास्त्रिवर्णशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं कर्षण-पशुपालन-भारोद्वहन-पण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मुरज-मृदङ्गवादनानि'।

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

'दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च[1]।
पित्र्यादिकं च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै' ॥
(वि. पु. ३. ८. ३३)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'भार्यारतेः[2] शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियापरः।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १२१)

इति। शान्तिपर्वण्यपि—

'स्वाहाकार-नमस्कारमन्त्राः[3] शूद्रे विधीयते। (३९)
ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान्[4] स्वयम् ॥ (३७)

---

१. The text reads वा for च. २. The text reads -रतिः. ३. The text reads स्वाहाकार-वषट्कारौ मन्त्राः शूद्रे न विद्यते; while I. substitutes मन्त्रं for मन्त्राः. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read -न व्रतवान्स्वयम; while I. reads -न ब्राह्मणान् स्वयम्.

सञ्चयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन । (२८)
सेवया हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः ॥
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः'[1] । (२९)
(म. भा. शां. रा. ६०. २८-३७)

इति । आनुशासनिकेऽपि—
'अहिंसकः शुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते' ॥
(म. भा. आ. १४१. ६१)

इति । न केवलं विप्रशुश्रूषा निःश्रेयसार्था अपि तु व
त्त्यर्थाऽपि । अत एव तस्य[2] प्रकल्प्यमाना वृत्तिर्मनुना दर्शिता
'प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः[3] स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं[4] च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः'[5] ॥
(म. स्मृ. १०. १२४-१२५)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—
'यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ (३३)
छत्रं[6] वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे' ॥ (३४)
(म. भा. शां. रा. ६०. ३१-३३)

१. I. reads राज्ञा वानमनुज्ञातः for राज्ञा वा समनुज्ञातः. २. I. omits तस्य. ३. B. C. D. E. F. and I. read वै वृत्तिः. ४. B. C. D. E. F. and G. read भक्तिं for दाक्ष्यं. ५. Except A. all other manuscripts as well as t text are mistaken here. ६. I. reads छत्र-वेष्टनमुपानाणि; while B. C. a F. substitute श्वेतं for छत्रम्-.

इति । अन्यथा द्विजशुश्रूषामन्तरेण यदि किञ्चित् पाकयज्ञादिकं कुर्यात् तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । तदुक्तं मनुना–

'विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कथ्यते[१] ।
यदतो ऽन्यद्धि कुरुते तद्भवेत्तस्य[२] निष्फलम्' ॥

(म. स्मृ. १०. १२३)

इति । तस्मात् द्विजशुश्रूषैव तस्य परमो धर्मः । क्षत्रियवैश्यशुश्रूषा तु केवलवृत्त्यर्थत्वादपरमो धर्मः । अत एव मनुना विप्रशुश्रूषाया उभयार्थत्वमितरशुश्रूषायाः केवलवृत्त्यर्थत्वं च[३] दर्शितम्–

'शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा[४] विप्रानाराधयेत्तु सः ।
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता'[५] ॥

(म. स्मृ. १०. १२१-१२२)

इति ॥ ६४ ॥

---

१. The text reads कीर्त्यते. २. The text reads तद्भवत्यस्य. ३. Except A. and I. all others omit च. ४. I. reads वै for वा, and B. C. D. E. F. read ब्राह्मणानेव धारयेत् for विप्रानाराधयेत्तु सः, for the same G. and H. read ब्राह्मणानेव राधयेत्. ५. A. reads this whole line as follows:—

जातब्राह्मणशब्दस्य न ह्यस्य कृतकृत्यता ।,

For the same G. reads जातिब्राह्मणकृत्यस्य etc., H. जातिब्राह्मणशब्दः स्यात् etc. and in the marginal correction appears -कृत्यः for -शब्दः, B. C. E. and F. read—

जातब्राह्मणकृत्यस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

E. corrects the marginal reading and स्वार्थस्य appears for सा ह्यस्य. D reads—

जातब्राह्मणवृत्तस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

यदा द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा किं कुर्यादित्यत आह—

लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।
न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु[1] विक्रयम् ॥ ६५ ॥

शुश्रूषया जीवितुमशक्तो जीवनाय लवणादिषु सर्वेषु विक्रयं कुर्यात् । ननु—लवणादीनि विक्रीयमाणानि विक्रेतुर्दोषमावहन्ति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'फलोपल-क्षौम-सोम-मनुष्यापूप-वीरुधः ।
तिलौदन[2]-रस-क्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥
शस्त्रासव[3]-मधूच्छिष्ट-मधु-लाक्षाः[4] सबर्हिषः[5] ।
मृच्चर्म-पुष्प-कुतुप[6]-केश-तक्र-विष-क्षितीः ॥
कौशेय-नीलि[7]-लवण-मांसैकशफ-सीसकान् ।
शाकार्द्रौषधि-पिण्याक-पशु-गन्धांस्तथैव[8] च ॥
वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।
लाक्षा-लवण-मांसानि पतनीयानि[9] विक्रये ॥
पयोदधि[10] च मद्यं च हीनवर्णकराणि च[11] ।

(या. स्मृ. ३. ३६–४०)

---

१. M, reads सर्वस्य. २ All others except A. I. and the text read तिलोदन-. ३. B. C. E. F. G. and H. read रसासव-; while I. reads वसारस- for शस्त्रासव-. ४. I. reads लाक्षा. ५. The text substitutes च for स-. ६. All others except A. and the text read -कुतप-. ७. I. reads -नील- for -नीलि-. ८. B. C. E. and F. read अम्बु-गन्धान् for -पशु-गन्धान्. ९. I. reads वर्जनीयानि. १०. This line does not appear anywhere except in A. I. and the text. ११. The text substitutes तु for च.

इति। हीनवर्णः शूद्रः। नैवम्। अस्य ब्राह्मणविषयत्वात्।
[त एव मनुः—

'सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च।
त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्' ॥
(म. स्मृ. १०. ९२)

इति। शूद्रस्तु लवणादीनि विक्रीणन्नपि न दुष्येत्। 'विक्रीणन्'—इति पदं वक्ष्यमाणश्लोकादनुषज्य योजनीयम्। याज्ञवल्क्योऽपि शुश्रूषया जीवितुमशक्तस्य शूद्रस्य वाणिज्यादिकमाह—

'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन् वणिग्भवेत्।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्' ॥
(या. स्मृ. १. १२०)

इति। यैः कर्मभिर्द्विजातयः शुश्रूष्यन्ते तैरित्यर्थः। मनुरपि—

'अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम्।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्मभिः ॥
यैः कर्मभिः सुचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः।
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च' ॥
(म. स्मृ. १०. ९९–१००)

इति ॥ ६९ ॥

---

१. हीनवर्णः शूद्रः appears only in A. and I. The other manuscripts omit these words. २. All others except A. and the text read शूद्रो भवति, but this is a grammatical mistake. ३. A. reads क्षीरविक्रयी. ४. The text reads प्रचारितैः.

शूद्रस्यापि वर्ज्यानाह—

विक्रीणन् मद्य-मांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् ।
कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥६६॥

कापिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥६७॥

इति श्रीपराशरसंहितायां चातुर्वर्ण्याचारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

मद्यं च बहुविधं ताल-पानस-द्राक्ष-माधूक-खार्जूरादिकम् । अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगिन्यादयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६६–६७ ॥

॥ इति शूद्रधर्मप्रकरणम् ॥

प्रख्याता हि पराशरस्मृतिरिह स्मृत्यागमख्यापनं
धर्मौ वर्णचतुष्टयीबहुमतौ साधारणाऽन्याभिधौ ।

---

१. M. reads अविक्रयं मद्य-मांसं. २. M. reads—

अगम्यागमनं चैव शूद्रोऽपि नरकं व्रजेत्.

३. I. reads शूद्रः पतति तत्क्षणात्, K. L. and M. read शूद्रस्य नरकं ध्रुवम्. ४. All other Manuscripts except A. omit this portion up to ऽध्यायः ॥ १ ॥. ५. D. G. and H. read प्रख्याताऽऽदि-. ६. B. C. E. and F. read स्मृतिरिति. ७. I. reads धर्मौ वर्णचतुष्टयी बहुमता साधारणा ख्याभिधा ।, this is a mistake.

आद्यस्त्वाह्निकशिष्टनामविहितः षट्कर्मपूतोऽपरः
पूर्वाध्याययनिरूपितं तदखिलं व्याख्यत् सुधीर्माधवः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१. D. G. and H. read आद्यस्याह्निक-. २. Except A. and I. all others read -पूर्वापरः. ३. B. C. D. E. and F. read व्याख्यास्. ४. I. omits महा-. ५. I. omits माधवीयायां.

The names occurring in the Parâs'ara Samhità.

ADHYÂYA I.

१. अङ्गिराः 78, 10.
२. अत्रिः 78, 10.
३. आपस्तम्बः 78, 12.
४. औशनसाः (धर्माः) 78, 9.
५. कात्यायनः 78, 13.
६. काश्यपाः (धर्माः) 78, 8.
७. गार्गीयाः 78, 9.
८. गौतमाः 122, 2.
९. गौतमीयाः (धर्माः) 78, 9.
१०. चतुर्मुखः 112, 11.
११. दक्षः 78, 10.
१२. देवदारुवनम् 37, 1.
१३. पराशरः 92, 14.
१४. पराशरमतम् 141, 5.
१५. पराशरमहामुनिः 75, 17.
१६. पाराशराः 122, 3.
१७. प्राचेतसः 78, 13.
१८. बदरिकाश्रमः 68, 7.
१९. ब्रह्मा 93, 14.
२०. मनुः 112, 12.
२१. महेश्वरः 93, 14.
२२. मानवाः 78, 8. 122, 2.
२३. याज्ञवल्क्यः 78, 11.
२४. लिखितः 78, 12.
२५. वासिष्ठाः (धर्माः) 78, 8.
२६. विष्णुः 78, 10. 93, 14.
२७. व्यासः 37, 2. 65, 17. 68, 7. 73, 8. 77, 3. 92, 14.
२८. शक्तिपुत्रः 73, 6.
२९. शङ्खः 78, 12.
३०. शाङ्खलिखिताः 122, 3.
३१. शातातपः 78, 11.
३२. सत्यवतीसुतः 37, 4.
३३. संवर्तः 78, 10.
३४. हारीतः 78, 11.
३५. हिमशैलः 37, 1.

The names of authors and works, etc., occurring in the introduction of Mâdhavâchârya's Commentary.

A list of the names of authors, works, etc., occurring in Mâdhavâchârya's Commentary on the Parâs'ar Sâmhitâ, Adhyâya I.

* Possibly a conversation between Umâ and Maheśvara, Adhyâya, 140–146. Bk. XIII. Mahâbhâratam.

Index of Quotations,
Vol. I. Part I.

३. *आग्नेयपुराणम्—

४. आचार्याः—

* The titles Âgneyapurâṇam and Vanhipurâṇam are given to one and the same work.

७. आश्वलायनः—

* The author does not mention his name, but the quotation is ound in this work.

† The author does not mention he name ऐतरेयोपनिषत्; but the uotations that have come under his heading, appear in this Upanishat.

१२. कार्ष्णाजिनिः—

१३. कूर्मपुराणे—

१४. कैवल्योपनिषद्—

१५. कौशिकः—

२५. गौतमः—

* The author does not mention the name छान्दोग्योपनिषत्. He makes the quotations under the names छन्दोगशाखा and छन्दोगाः.

* The author has made the quotations under the name तैत्तिरीयारण्यकम्.

† The author has not given the name of the work from which the quotations given here have been made, but they are found in तैत्तिरीयसंहिता.

* The author makes these quotations under the names तैत्तिरीयम् and तैत्तिरीयशाखा; but hey are found in this Upanishad.

३८. देवलः—

३९. *धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः—

* This is not a title of a particular work. The quotations are generally taken from different Purâṇas.

४०. नन्दिकेश्वरः—

४१. नारदः—

४२. नारायणः—

* These lines, coming under the head, Purâṇam, appear in Nṛisinhapurâṇam and Laghuhârita Smṛiti.

The quotations given under this heading are anonymous in the text, but they appear in a work of this name.

† Under this name there appear several verses in various Purâṇâs and Smṛitîs.

‡ The quotations given under this common name may be found in various Purâṇâs.

५४. पुराणसारः—

५५. पुलस्त्यः—

५६. पैठीनसिः—

५७. प्रचेताः—

५८. प्रजापतिः—

---

* The author does not mention these names.

६४. बौधायनः—

६८. *भगवद्गीता—

* The author has made the quotations given here under the name भगवान्. But all of them are found in भगवद्गीता, which is a portion of the sixth Book of the Mahâbhâratam. They therefore properly speaking ought to have a place under the name of the latter work. But the Bhagvat-gitâ being wellknown and popular they are given here under that name.

* The author quotes the fourth and the seventeenth line under the name भारद्वाजः

† Though the author does not say from what work these lines are taken, it is possible they may be found in the text of Bharadvâja.

* The author does not use the name भविष्यपुराणम् throughout. The first two lines are found under the name भविष्यत्पुराणम्. However both the titles are given to one and the same work.

* The lines 2nd and 25th under the heading of Manu do not appear in any of the procured copies of this Smriti.

* This does not appear to be a name of any particular work. The quotations may perhaps be found in Parâśara-purâṇam.

† The author does not mention this name.

८१. *महाभारतम्—

* The author in some places mentions the name महाभारतम्, and in others the names of its Parvas (Books) only. The quotations taken from the thirteenth Book (Aśvamedhik Parva) do not appear in the copies procured (Bombay and Calcutta Editions). They are found elsewhere (Vriddha Gautama Saṃhitâ.)

८२. मार्कण्डेयपुराणम्—

८३. मार्कण्डेयः—

८८. याज्ञवल्क्यः—

* The quotations under this heading the author quotes as belonging to Yogiyájnavalkya; but after search they are found in the work named Brihat-Yogiyájnavalkya of which he does not make any mention.

* Possibly this Purâṇa and the Agnipurâṇam are the same.

९४. वंशब्राह्मणम्—

९५. वाजसनेयिसंहिता—

९६. वामनपुराणम्—

९७. वायवीयसंहिता—

(Śiva mahâpuranam Bk. V.)—

९८. वायुपुराणम्—

९९. वार्तिकम्*—

१००. विवस्वान्—

१०१. विश्वरूपाचार्यः—

---

* This work belongs to Bṛihadâraṇyakopanishadbhâshyam.

१०२. विश्वामित्रः—

१०३. विष्णुधर्मोत्तरम्—

१०४. विष्णुपुराणम्—

१०६. वृद्धगार्ग्यः—

१०७. वृद्धगौतमः—

१०८. वृद्धपराशरः—

११३. वैयासिकं योग-
भाष्यम्—

११४. व्याघ्रपादः—

११५. व्यासः—

११६. व्याससूत्राणि—

११७. शङ्ख-लिखितौ—

११८. शङ्खः—

१२४. श्रुतिः—

* The quotations under स्कन्दपुराणम् marked with stars appear in the Sûta Samhitâ, Part I., Chap. VIII.

* This line appears in the Gautama Smṛiti.

१३६. Anonymous quotations:

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the Superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhândârkar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. Bühler	0	4	0
No. II.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Buhler.	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr F. Kielhorn	0	7	0
No. V.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part I., Cantos I.—VI.	1	0	0
No. VI.—Mâlavikâgnimitra: a Sanskrit Play by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	2	2	0
No. VII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII.	0	12	0
No. IX.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs XXXVIII.—LXIX. ...	0	8	0
No. X.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. Buhler	0	8	0
No. XI.—The Nîtiśataka and Vairâgyaśataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kâshinâth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)			
No. XII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs LXX.—CXXII.	0	8	0

	Rs.	a.	p.
No. XIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part III., Cantos XIV.—XIX.	0	8	0
No. XIV.—Vikramâṅkadeva-Charita. Life of King Vikramâditya Tribhuvanamalla of Kalyâṇa, composed by his Vidyâpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)			
No. XV.—Mâlatî-Mâdhava: a Drama by Bhavabhûti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar, M.A. (Second Edition in the Press.)			
No. XVI.—Vikramorvaśî: a Drama by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	1	4	0
No. XVII.—Hemachandra's Deśînâmamâlâ. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel.	1	0	0
No. XVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts. I, II. and III.	9	0	0
No. XIX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II. ...	1	0	0
No. XX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III. ...	1	0	0
No. XXI. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ...	1	0	0
No. XXII. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ...	1	0	0
No. XXIII. Vâsishṭhadharmaśâstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0	8	0
No. XXIV.—Kâdambarî, by Bâṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson	1	0	0
Ditto Vol. II. Introduction and Notes, by do. ..	2	0	0
No. XXV.—Kîrti-Kaumudî. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kathavate (Copies not available)			
No. XXVI.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III.	1	0	0
No. XXVII.—Mudrârâkshasa, by Viśâkhadatta, with the Commentary of Ḍhuṇḍhirâja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copyright restored to the author.)			
No. XXVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I.... ...	1	0	0

	Rs.	a.	p.
No. XXIX.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. III. Part II.	1	0	0
No. XXX.—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part III.	1	0	0
No. XXXI.—Subhâshitâvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad	2	8	0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi	0	12	0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nârâyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson	0	14	0
No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vakpati. Edited by S. P. Pandit	3	0	0
No. XXXV.—Mahânârâyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob.	0	7	0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson	4	0	0
No. XXXVII.—Sârṅgadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I....	3	0	0
No. XXXVIII.—Naishkarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagvadgîtâ, by the same author	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with dîpikâs, by the same author	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part I.	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part II (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Sâyana...	5	0	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sutras and the various Readings of the Hiraṇyakeshi-Dharmasutra, by Dr. G. Bühler	2	12	0
No. XLV.—Rajatarangini. Edited by Pandit Durgaprasad, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas	3	0	0
No. XLVI.—Patanjali's Yogasutras. Edited with the Scholium of Vyâsa and the Commentary of Vachaspati, by Rajaram Shastri Boda	3	4	0

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE

PARÂŚARA DHARMA SAṂHITÂ

OR

PARÂŚARA SMṚITI,

WITH

THE COMMENTARY

OF

SÂYAṆA MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN INDEX, APPENDICES, etc.

BY

PANDIT VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMAPURKAR.

VOLUME I., PART II.

(500 COPIES.)

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.
1893.

Price Rs. 4-0-0.
Bombay Sanskrit Series No. XLVIII.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

द्वितीय-तृतीयाध्यायौ

सा च

इसलामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बई:

शके १८१५.

राजकीयसनकाब्दाः १८९३.

PREFATORY NOTES.

I feel it is my duty of the utmost importance to open the prefatory notes to this part of *Parâśaradharmasamhitâ* with an expression of my sense of deep gratitude towards the Governments of Bombay and India and the Under-Secretary of State for India, for the most valuable assistance rendered me by them by the orders they very kindly issued for presentation to me of catalogues of Sanskrit MSS., as per Bombay Government Resolution No. 1972 of the 14th September 1892, and Under-Secretary of State for India's No. R. and L. 754 of the 3rd May 1893, which I received only recently. The useful and elaborate catalogues which I have already received, and will receive in future, will indeed afford me a great facility in my researches in the direction of editing the present and similar other important works.

In order that there should be no misunderstanding on the part of any one in any quarter as to the manner in which I have edited *Parâśaradharmasamhitâ*, I feel it absolutely necessary that I should record here one or two remarks in explanation of the mode, which I have followed in compiling and editing this important work. These remarks, I must mention, I had originally intended to embody in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion. But the desirability of alluding to it, in brief, in this part having been impressed upon my mind by a learned and revered friend of mine, I gladly carry out in this part the suggestion made by him.

In a case where all the MSS. in my possession fully agreed in their readings, I, of course, experienced no difficulty whatever in fixing the text.

In a case where the different MSS. which were available to me gave different readings, I have, in fixing the text, invariably attached the highest importance to the majority. To explain this more fully, I beg to state that if, say eleven out of the twenty MSS., which I could lay my hands upon, gave one particular reading of a particular verse, and the remaining nine gave different readings, I have fixed as the text the one, in which the eleven agreed, provided, of course, the reading was a correct one according to the rules of grammar.

In a case, in which the majority of the MSS. agreed in a particular reading, but which, after being scrutinized from the standpoint of grammar, proved to be inaccurate, and there were only one or two isolated MSS., which gave a different but a correct reading, I have always given preference to the isolated but the correct reading, and entirely disregarded the inaccurate majority in fixing the text.

I have endeavoured my utmost in securing as many different MSS. of the work as possible. Consequently, my researches have naturally been confined to those MSS. only, which I have had the good fortune of securing. If any reader, therefore, were at any time to come forward to question the accuracy of a particular text fixed by me, in comparison with any better MS. he might be possessing, I shall respond to his challenge by merely stating that I fixed the best text from amongst those MSS. that were available to me. It is very possible that one may have in his possession a MS. better than any one of those, which I could lay my hands upon.

One more important remark, and I will have finished my say

Every one who has more or less worked in the direction of compiling and editing the old voluminous *Purāṇas* and *Smritis*, such as those alluded to in the present work, undoubtedly knows how their proceedings are fraught with difficulties

in consequence of there being no complete and finally settled printed edition of a single one of them. To be more explicit, I take, for example, the numerous editions of the *Upanishads* and the *Bráhmaṇas* which are the same all over the world without the slightest difference in their readings. It becomes, therefore, very easy to quote very accurately references from such editions as these. Far from this is the case with our *Puráṇás* and *Smritis*, although they are in no way the less valued. There is not, as far as my experience goes, a single *Puráṇa* or *Smriti* even the printed editions of which (much less the MSS.) will be found to be universally the same, *i. e.*, agreeing with one another to a syllable without the slightest variation. The thousand and one omissions, the innumerable differences in the readings, the apparent plagiarisms, &c., with which the different MSS. of a work are replete, render the work of ingeniously compiling and editing it extremely laborious, if not impossible. It must, however, doubtless be admitted that this noble work has only recently attracted the attention of the learned class, and if the unremitting zeal, in hearty co-operation with strenuous efforts on their part, be multiplied (which, it is hoped, will be), it will certainly not be very long before a complete success is achieved in accomplishing that which we consider our grand ultimatum. I have fully availed myself of every means, which was at my disposal, to further this grand object, but if, for the reasons stated above and for other reasons, discrepancies and inaccuracies, as compared with those appearing in a particular MS., will be found to have crept in in my work, I trust I shall be fully exonerated from blame by every kind reader.

I.

The MSS. made use of by me for purposes of comparison in this second part of *Paráśaradharmasaṃhitá* are, with the addition of one only, the same as those used by me while editing the first part, and to which I have alluded to briefly in the prefatory notes to that part. This additional MS. was kindly lent me by Paṇdit Anantácharya Gajendragadkar

of Sâtârâ. On comparing this minutely with the one I was using, I found that the former did not even slightly differ from the latter in its readings. Consequently, I have made no detailed mention of it in this part, although I frequently made use of it for purposes of comparison. The following is a short description thereof:—

It contains 625 leaves, each page containing 10 lines, and each line 33 letters. In this MS. the *Prâyaśchittakâṇḍam* does not appear to be as complete as the *Achârakâṇḍam*. It appears to have been somehow or other brought to completion, so far as the matter is concerned, but the last 30 leaves are very carelessly written, there being short omissions and inaccuracies throughout. The last sentence of this MS. reads as **महणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते विनिर्दिशेत्.** This is followed by a sort of presentation at a place where the colophon generally appears. It runs as follows:—

इदं पुस्तकं श्रीकरहाटक्षेत्रस्थ गोपाळाचार्याणामासीत्.
इदानीं गजेंद्रगडकर आचार्येभ्यः कृष्णार्पणपूर्वकं दत्तम्.

II.

In this part the author quotes several new works of different authors, in addition to those quoted by him in the first part, and I make short observations on the new ones, and additional observations on some of the old ones, where necessary.

आश्वमेधिकपर्व—Information in connection with this has been given in detail in the prefatory notes to the first part. However, by way of reiteration, I state here that the copy of *Mahâbhâratam*, for the loan of which I am indebted to Râjâ Ravivarma, of Travancore, has fully satisfied me that the work, which is at present generally supposed as *Vriddhagautama* forms part and parcel of *Aśvamedhikaparva* of that great epic poem. I have, therefore, named *Mahâbhâratam* instead of *Vriddhagautama*, when occasions required my doing so. But the fact that none of the references quoted by

the author from *Vriddhagautama* is traceable in the portion of this *Parva*, which is supposed to be *Vriddhagautama*, leads me to believe that there does exist an independent work entitled *Vriddhagautama*.

उमामहेश्वरसंवाद:—My researches in connection with this have proved, beyond every possibility of doubt, that this portion is none other than that embodied in *Ánuśásanikaparva* of *Mahâbhâratam, vide* chapters 140 to 146. This dialogue, which is supposed to have taken place between Umâ and Maheśvara, is the very same as that to which the author has alluded at one place in this part. The author has quoted frequently from this in the subsequent portion. But the line from this dialogue, which has been quoted by the author in this part, is neither traceable in the Bombay Edition of *Mahâbhâratam*, nor in the Calcutta Edition. As for the other lines, which are referred to by the author in the subsequent portion, some of them are traceable in these two editions, while others are not, which is no wonder, when it is borne in mind that the printed books are, generally, if not invariably, found to be wanting in several portions, which the manuscripts contain.

कात्यायन:—It is interesting to notice that the author has quoted exclusively under the name *Kâtyâyana* in the first part, whereas he has quoted in this part under the name *Kâtyâyana* as also under the names of his productions *Kâtyâyanasmriti* and *Karmapradîpa*. I possess, as I have mentioned in the first part, two MSS. entitled *Kâtyâyanasmriti*, but which my researches have shown me as none other than *Karmapradîpa*. In this connection I must state here that till recently I was labouring under the impression that *Kâtyâyanasmriti* was identical with *Karmapradîpa*, and hence I have made a remark to that effect in the prefatory notes to the first part under कात्यायन:. But my subsequent researches have convinced me that I made the above statement under a misapprehension, as I now hold that *Kâtyâyanasmriti* is a work quite distinct from *Kamapradîpa*. I cannot, however, refrain from mentioning that with regard to *Kâtyâyana*

and his works, confusion is worse confounded. The Bombay edition, of which I possess a copy is entitled *Kâtyâyanasmriti*, but it concludes as though it were the conclusion of *Karmapradîpa*, a work distinct from *Kâtyâyanasmriti*. The fact that none of the quotations under the name *Kâtyâyanasmriti* is traceable in this copy of *Karmapradîpa* has assured me that those two are two distinct works of *Kâtyâyana*. But it is very much to be regretted that I was not able to secure a MS. of *Kâtyâyanasmriti*. It can be very well presumed that this *Kâtyâyanasmriti* must be a very large *Smriti* treating exhaustively of the three *Kândâs*, *viz.*, *Âchâra*, *Vyavahâra* and *Prâyaśchitta* as the author has subsequently alluded to hundreds of references under the name of *Kâtyâyana* regarding civil and criminal laws. But that not a single one of these quotations appears in the copy of *Karmapradîpa* goes to remove entirely the doubt, if any, that *Karmapradîpa* is part and parcel of *Kâtyâyanasmriti*. In the latter portion of the second *Adhyâya* of this part dwelling on the subject of *Sannyâsa* have been quoted several passages from *Kâtyâyanasmriti*, which are duly traceable in an *Upanishad* termed *Âśramopanishad* without the slighest differences in their readings. But as I have got no copy of the work *Kâtyâyanasmriti*, I have no means to determine whether they are originally from the *Upanishad* mentioned above, or from this *Smriti*.

कालिकापुराणम्—I have in my possession a copy of this *Purâṇa* printed by Mr. Ganga Vishnu, but it is full of mistakes and is very carelessly edited. The author has referred to only four lines from this *Purâṇa* at one place in this part, but I could not trace a single one of them in the copy under reference, although I endeavoured my utmost to do so. Nevertheless, it is possibl· that they may have escaped detection on my part. This fact leads me to believe that this copy is not only carelessly edited, but that it is wanting in several passages, which is probably the reason why these lines are not traccable in it.

कात्येय:—The author has. quoted only one verse under this name in this part, but different MSS. give different readings

thereof. The name *Kâvasheya* appears in the *Aitareya-brâhmaṇâs* as also in some of the *Purâṇâs*, but it is very difficult to say whether there is really any *Smṛiti* of this name in existence.

काश्यपः—The author has quoted from this under the above name as also under the name *Kaśyapah.* The major portion of this *Smṛiti* is prosaic, and a minor one metrical. I could lay my hands on two MSS. of this in the *Devanâgari* character, one belonging to the Elphinstone College and the other to the Deccan College. I was also fortunate in securing a MS. of this work in the *Telugu* character. A careful comparison of this *Telugu* MS. with the *Devanâgari* ones mentioned above has proved that each one of the latter is incomplete. Most of the author's quotations are traceable in the former, whereas only a few of them can be traced in either of the latter two. It was, however, unfortunate that I could not make the best use of them.

धर्मः—At one place the author has quoted one *Sûtra* under the name *Dharmah* and another at another place under *Dharme.* The verse quoted under the latter name can be traced in the *Purâṇa* known as *Vishṇudharmottara,* but the one quoted under the former is not so traceable in the same *Purâṇa.* If on the one hand, therefore, it is difficult to say with certainty that the quotation is not from *Vishṇudharmottara,* it appears to me on the other hand that one will not be totally unjustified in surmising from the analogy of quotations from most of the foregoing *Purâṇâs* that it is from the *Purâṇa* in question. In this connection I must bring to the notice of the reader that there is in existence another work entitled *Śivadharmottara* and as the author has not been explicit enough in naming the works, but has merely stated *Dharmah* and *Dharme,* it is very difficult to point to a particular work as the source of the quotation. There is another thing in connection with this, which I must mention. These two works do not appear to have been related by any one of the name of *Dharma,* as is the case with *Matsya, Kûrma,* &c., who were supposed to have respectively related the *Purâṇâs* entitled after their names. This makes room for another sur-

mise that there is probably a work named *Dharmasmriti*, quite distinct from any one of those mentioned above.

पारस्कर—The author has in this part quoted many references from Paraskara, some of which are *Slokâs* and the others *Sûtrâs*. The *Sûtrâs* are traceable in a copy of the work entitled *Pâraskaragrihyasûtram*, which I possess. The *Slokâs* are not to be found therein. Neither the thirty-six *Smritis* enumerated by Paithinasi are found to include the name of Paraskara, nor have I come across any *Smriti* of the name of *Pâraskarasmriti*. These two facts lead me to conjecture that Pâraskara has, in all probability, mentioned the different *Dharmâs* or laws in some one of the *Purâṇâs* where the metrical quotations, above alluded to, may very likely be traced.

बौधायन:—The author has quoted to a large extent from this work in this part. Some of these quotations are metrical and the others prosaic, but none of them is traceable in the printed copy of the work, which is in my possession. At one place the author has quoted under the name *Baudhâyana-dharmah* and this single quotation is found in the printed copy above alluded to, which fact conclusively proves that the *Baudhâyana* of the printed copy is the *Baudhâyanadharma* of the author. The fact that the quotations from *Baudhâyana* are not traceable in the printed copy leads me to believe that they are one and all contained in a distinct work entitled *Baudhâyanasmriti*.

भृगु:—The author has quoted in this part many verses from this. There is in existence a *Smriti* entitled *Bhrigu-smriti*, but I regret to have to state here that I have not as yet been able to procure a copy thereof. One of the several quotations from this *Smriti* has engendered in my mind the suspicion that it has been plagiarized from Manu, although I admit that it is not traceable in any of the printed editions of *Manusmriti*. It is supposed that Bhrigu related the *Manusmriti* to other *Rishis*, and if I am right in my above surmise, *viz.*, that the verse in question is a quotation from *Manusmriti*, the author

has probably quoted under the name Bhṛigu instead of Manu. I know of no other reason to plausibly account for this.

मत्स्यपुराणम्—In addition to the observations made by me in connection with this in the first part, I have to state that the author has, in this part, quoted under the name of *Matsyah* at some places, and almost all of these quotations are traceable in this *Purâṇa*. Consequently it will not stand to reason to question the identity between these two.

महाभारतम्—The necessary information in connection with this has been given in the prefatory notes to part I., but I only supplement it by stating that the author has, at almost all places, quoted under the name of *Mahâbhâratam*, and not named the particular *Parva*, in which the reference exists, but none of the several quotations is traceable in the available printed copies of *Mahâbhâratam*. The author has, however, as a solitary instance, quoted a reference from *Śalyaparva*, but that too I have not been able to trace in any of the printed copies, although I looked up for it very minutely. A comparison of this work written in the *Nâgari* character with those written in the *Telugu* and *Malyâlam* ones shows that the former is generally conspicuous by several omissions. This is best corroborated by the experience of Dr. Burnell who, in his Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace of Tanjore, writes in this connection as follows (*vide* page 180):—

"*The differences in entire Chlokas do not amount to more than five per cent., and these are generally omitted in the N. recension.*"

वामनपुराणम्—The author has in this part twice quoted from this *Purâṇa*. I possess a copy of this *Purâṇa* published by the Asiatic Society of Bengal, but my efforts to trace therein the author's above references resulted in tracing only a few of them. I take this opportunity of remarking that this edition is a source of great discouragement to a careful comparer, inasmuch as it is full of mistakes, and although I am not in a position to compare it with the different MSS. I can presumably say that there exist several omissions in it.

शुनःपुच्छः—The author has quoted only one verse under this name. The seventh book of the *Aitareyabrâhmaṇas* of the *Rigvedâs* has alluded to three *Rishis* named *Śunaḥpuchchha*, *Śunaḥśepa* and *Śunolangula*. These three names have also been mentioned by some of the *Purâṇâs*. Nevertheless, neither have I come across a *Smṛiti* bearing any of these three names, nor does any of them appear to have been included in the list of the thirty-six *Smṛitis*.

स्कंदपुराणम्—The author has quoted largely from this work in the first part, as well as in this. I have not, I regret, been able to procure a copy of this in its entirety, although I tried my utmost to do so. Some stray pieces here and there of this work, dwelling upon the importance of particular things, have been published, but the entire work does not appear to have been printed. A *Samhitâ* of this *Purâṇa* which is entitled *Sûtasamhitâ*, has been recently edited and published, only in its three *Kâṇḍâs*, under the auspices of the Ânandâśrama of Poona, a copy of which has been kindly presented to me by my friend Mr. M. C. Apte, the proprietor of that institution, but it reached my hands too late to admit of my making any use of it in this part. In other words, I got it long after a major portion of this part was edited and published. On my going through this work, however, I detected that some of the passages therefrom were the same as those from *Manusmṛiti*, and it is difficult to ascertain whether the author of *Sûtasamhitâ* reproduced them from Manu or *vice versa*. But in my opinion the former conjecture holds more solid ground.

Each one of the two names *Skândam*, and *Skandaḥ*, under which the author has quoted largely in this work would appear to be identical with this *Skandapurâṇa*. As for the former being so identical I have not the least doubt as the formation of the word *Skândam*, which is another name for *Skandapurâṇa*, can be correctly arrived at from that word by rules of grammar. As for *Skânda* also being identical with *Skandapurâṇa* it is only my surmise as I have no means to prove the identity

between these two in the absence of a copy of the entire *Skandapurâṇa*.

I beg to conclude here with the remark that I have made the foregoing observations in connection with the several works and MSS. that I used while editing this part in as succinct a manner as possible, as I intend expatiating upon each one of them in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion as mentioned in para. 2 of these notes.

V. S. I.

20 Girgaum, Bombay,
1st June 1893.

TABLE OF CONTENTS.

VOLUME I, PART II.

विषयानुक्रमणिका

द्वितीय-तृतीयाध्याययोः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः—

॥ इति द्वितीय-तृतीयाध्याययोरनुक्रमणिका समाप्ता ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याःस्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रथमे ऽध्याये व्यासेन पृष्टयोर्वर्णचतुष्टयसाधारणाऽसाधारणधर्मयोर्मध्ये साधारणधर्मं संक्षिप्याऽसाधारणंधर्मः प्रपञ्चितः । अथेदानीं संक्षिप्तः साधारणधर्मो द्वितीये ऽध्याये प्रपञ्च्यते । अथवा पूर्वाध्याय आमुष्मिकधर्मप्राधान्येन प्रवृत्तः । अयं तु ऐहिकजीवनहेतुधर्मप्राधान्येन प्रवर्त्तते । तत्रादावध्यायप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिजानीते—

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं[3] कलौ युगे ।
धर्मं साधारणं शक्त्या* चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ॥१॥
तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशरवचो यथा ।

अतः परं चातुर्वर्ण्यसाधारणधर्मसङ्क्षेपकथनादुत्तरस्मिन् काले स एव विस्तरकथनस्योचितो ऽवसरः । बहुग्रन्थपाठे शक्तिरहितान् मन्दप्रज्ञान् प्रति सङ्क्षेपेणाभिहिते सति समर्था-

*धरणीधरस्तु—'चातुर्वर्ण्यस्य आ क्रमेण पूर्वपूर्वकलियुगक्रमेण सिद्धम्'—इति व्याचकार ।

१. D. omits this whole verse. २. D. omits -धर्मयोः and reads साधारणाऽऽसाधारणमध्ये. ३. B. C. D. F. G. H. and M. read धर्माचारं. ४. L. reads चातुर्वर्ण्यात् क्रमागतम्; while K. चातुर्वर्ण्यक्रमागतम्. ५. I. has made a mistake here.

नामुत्तमप्रज्ञानां बुद्धिस्थत्वात् तान् प्रति विस्तरेण कथयितुमुचितत्वात् । अत एवाहुराचार्याः—

> 'सङ्क्षेप-विस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।
> वस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन वर्ण्यते' ॥

इति । यद्वा अतः परं आमुष्मिकप्रधानधर्मकथनादनन्तरम् । 'षट्कर्माभिरतः', ' सन्ध्यास्नानम् '— इत्यादिना ह्यामुष्मिकफले धर्मे ऽभिहिते सति ऐहिकफलस्य कृष्यादिधर्मस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानस्य युक्तो ऽवसरः ।

वक्ष्यमाणस्य कृष्यादिधर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्थ-यतिष्वसम्भवमभिप्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति 'गृहस्थस्य'–इति कृत-त्रेता-द्वापरेषु वैश्यस्यैव कृष्यादावधिकारो न तु गृहस्थमात्रस्य विप्रादेःअतो विशिनष्टि'कलौ युगे'–इति। कर्मशब्दो लोके व्यापारमात्रे प्रयुज्यते। आचारशब्दश्च धर्मरूपे शास्त्रीये व्यापारे कृष्यादेस्तु युगान्तरेषु कर्मत्वम् । कलावाचारत्वमित्युभयरूपत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मत्वं गार्हस्थ्यस्य चोक्ताचारत्वमित्युभयरूपता । तद्विवक्षया 'कर्माचारम्'–इत्युक्तम् । कलौ गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभत्वाज्जीवनहेतुतया कृष्यादिविधानादाचारत्वमुपपन्नम् ।

कृष्यादेः साधारणधर्मत्वमुपपादयति—' चातुर्वर्ण्याश्रमा-

---

१. B. C. F. and G. read वस्तूच्यमानमेवान्तः- and D. reads वस्तूह्यमानमेवान्तः- for वस्तूच्यमानमेत्यन्तः-. २. D. and G. read -करणान्तेन वर्ण्यते; while I. reads the whole line वस्तूच्यमानमप्यन्तःकरणं तेन तृप्यते. ३. D. and G. read सत्यैकफलस्य for सति ऐहिकफलस्य. ४. G. reads उक्तो. ५. I. reads गार्हस्थ्ये स्याचारत्वमित्युभयरूपता.

गतम्'—इति । चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । तच्च सर्वत्र प्रसिद्धम् । आश्रमो गार्हस्थ्यरूपः । सन्ति हि शूद्रस्यापि विवाह-पञ्चमहायज्ञादयो गृहस्थधर्माः । एतच्च[2] सर्वमस्माभिः उत्तरत्र आश्रमनिरूपणे विस्पष्टमभिधास्यते । तस्मिन्नाश्रमे विधानात् साधारण्यम्[3] । पराशरशब्देनात्रातीतकल्पोत्पन्नो विवक्षितः । एतदेवाभिव्यञ्जयितुं 'पूर्वम्'— इत्युक्तम् । पूर्वकल्पसिद्धं पराशरवाक्यं कलिधर्मे कृष्यादौ यथावृत्तं तथैवाहं सम्प्रवक्ष्यामि । अतः सम्प्रदायागतत्वात् कृष्यादेरा-चारतायां न विवादः कर्त्तव्य इत्याशयः । 'गुरुतरविषये विनयः कर्त्तव्यः'—इति शिष्टाचारं शिक्षयितुं 'शक्त्या सम्प्रव-क्ष्यामि'—इत्युक्तम् । न तु कस्मिंश्चिद्धर्मे स्वस्य अशक्तिं द्यो-तयितुम् । कलिधर्मप्रवीणस्य पराशरस्य तत्राशक्त्यस[4]-म्भवात् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति—

षट्कर्मसहितो[5] विप्रः कृषिकर्म च कारयेत् ॥ २ ॥

षट्कर्माणि पूर्वोक्तानि यजनादीनि सन्ध्याऽऽदीनि च । तैः सहितो विप्रः शुश्रूषकैः शूद्रैः कृषिं कारयेत् । न च—या-

१. B. C. F. and H. read तत्र सर्वत्र प्रसिद्धः, D. reads तत्र सर्वत्र प्रसिद्धम्. and I. reads तत्र सर्वत्रैव प्रसिद्धः. २. I. omits च. ३. G. reads साधारणम्. ४. D. reads तत्राऽपि शक्तिसम्भवात् and G. reads तत्र शक्तिसम्भवात्. ५. K. and L. read—

षट्कर्मनिरतो विप्रः कृषिकर्म समाचरेत्;

while M. follows this, but reads कृषिकर्माणि कारयेत्.

जनादीनां जीवनहेतुत्वात् किमनया कृष्या?–इति वाच्यम् । कलौ जीवनपर्याप्ततया याजनादीनां दुर्लभत्वात् । यत्तु मनुनोक्तम्–

'वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥
कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्' ॥
(म. स्मृ. १०. ८३–८४)

इति । तत् स्वयङ्कृताभिप्रायम् । अन्यथा मनोः स्ववचनविरोधात् । यतः तेनैव कृषिरभ्युपगता–

'उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषि-गोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्' ॥
(म. स्मृ. १०. ८२)

इति । ननु–कूर्मपुराणे स्वयङ्कृता कृषिरभ्युपगता–

'स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम् ।
कष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदं तद्विवर्जयेत्' ॥
(कू. पु. १. २. २६. ४)

---

१. D. reads किमन्यया. २. All, except A. and the text substitute तु for ऽपि. ३. H. and I. read हिंसाभयात् for हिंसाप्रायां. ४. D. reads साधुगर्हिता. ५. यतः is omitted by D. G. H. and I. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read स्वेनैव. ७. B. C. D. F. G. and H. read स जीवेद्वैश्यजीविकाम्. ८. A. reads सेन. ९. B. C. F. H. and I. read कुसीदं तां विवर्जयेत् and D. reads कुसीदा तां विसर्जयेत; while G. reads कुसीदां तां विवर्जयेत.

इति । तन्न । अस्य वचनस्य कुसीदनिन्दापरत्वात् । अत एव नारदः—

'आपत्स्वपि च कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम्' ।

(ना. स्मृ. ४. १११)

इति । ननु—बृहस्पतिः स्वयङ्कर्तृकां कृषिमङ्गीचकार—

'कुसीद-कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा युज्यते द्विजः' ॥

इति । बाढम् । कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्तृत्वम् । 'आपत्काले'—इति विशेषितत्वात् । ननु—कारयितृत्वमप्यापद्विषयमेव । कृषेर्वैश्यधर्मत्वात् विप्रस्य याजनादीनामेव मुख्यजीवनहेतुत्वात् । एवं तर्ह्यापत्तारतम्येन व्यवस्थाऽस्तु । अल्पापदि कारयितृत्वं अत्यन्तापदि कर्तृत्वम्—इति । अथवा युगभेदेन व्यवस्थाप्यताम् । युगान्तरेषु कारयितृत्वमापद्धर्मः कलौ मुख्यधर्मः । प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र कृषौ [2]हलस्य एकस्य बलीवर्दसंख्यानियममाह हारीतः—

'[3]अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्' ॥

(हा. स्मृ. ९. १३; आप. स्मृ. १. २३)

इति । [4]तत्रान्त्यौ पक्षौ हेयौ इतरावपि क्रमेण मुख्यानुकल्पौ द्रष्टव्यौ ॥ २ ॥

कृषौ वर्ज्यान् बलीवर्दानाह—

---

१. All, except A. and L omit इति. २. I. reads हालिकस्य for हलस्य एकस्य. ३. This verse appears in the text of Hârîta and Âpastamba Smṛiti. The latter reads द्विगवं च जिघांसिनाम् for द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्. ४. G. reads तत्राद्यौ पक्षौ; while D. reads तत्रान्त्यौ पक्षौ.

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत् ।
हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥३॥

इति । क्षुधादयस्तत्तल्लिङ्गैरवगन्तव्याः । हीनाङ्गः पादविकलः । क्लीबः पुंस्त्वरहितः ॥ ३ ॥

कीदृशस्तर्हि बलीवर्दः कृषौ योज्य इत्यत आह—

स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं[2] सुनर्दं[3] षण्ढवर्जितम् ।
वाहयेद्दिवसस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥

इति । स्थिराङ्गः पादादिवैकल्यरहितः । नीरुजो व्याधिरहितः । तृप्तः क्षुत्तृष्णाभ्यामपीडितः । सुनर्दो हिंसको दृप्तः श्रमरहितः—इति यावत् । षण्ढेति भावप्रधानो निर्देशः । षण्ढत्ववर्जितः पुंस्त्वोपेतः शक्तः—इति यावत् । दिवसस्यार्धं यामद्वयम् । 'पश्चात् स्नानं समाचरेत्'— इति बलीवर्दान् स्नापयेदित्यर्थः । तथा च हारीतः—

'स्नापयित्वाऽनडुहो ऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत्' ।

(हा. स्मृ. ४. १०)

इति । वाहने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः—

---

१. Before this verse of the text M. inserts the verse—

हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं मध्यमं स्मृतम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनाम् ॥

But this appears neither in the other manuscripts, nor is commented upon by the three commentators. २. J. K. L. and M. read दृप्तं or दृप्तं. ३. M. reads वृषभं.

'[1]वाहयेद्धुंकृतेनैव शाखया वा सपत्रया ।
[2]न दण्डेन न यष्ट्या वा न पाशेन च वा पुनः ॥
न क्षुत्तृष्णा-श्रमश्रान्तं वाहयेद्विकलेन्द्रियम् ।
सुतृप्तेषु च भुञ्जीयात् पिबेत् पीतेषु चोदकम् ॥
[4]अह्नः पूर्वे [5]द्वियामं वा धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।
[6]विश्रामयेन्मध्यमे भागे भागे चान्त्ये यथासुखम् ॥
यत्र वा त्वरया [7]कृत्यं संशयो यत्र चाऽध्वनि ।
वाहयेत्तत्र धुर्यांस्तु न स पापेन लिप्यते[8] ॥
अन्यथा [9]वाहयन् राजन् नियतं याति रौरवम् ।
रुधिरं [10]वाहयेत् तेषां यस्तु मोहान्नराधमः ॥
भ्रूणहत्यासमं पापं तस्य स्यात् पाण्डुनन्दन' ।
(वृ. गौ. स्मृ. ९. ५४–५९)

इति ॥ ४ ॥

बलीवर्दस्नापनानन्तरं कर्त्तव्यमाह–

---

१. The author says that this quotation is from Aśvamedhika [Par]va of Mahâbhârata, but we do not find in this work. It appears [in] Vṛddhagautama Smriti. We, therefore, consider the Smriti as the [tex]t. २. We do not find these two lines in the text. ३. B. C. D. F. and H. read योजयेत् for वाहयेत. ४. The text inserts the following [lin]e after this word—

गुर्विणीषण्ढाविताश्चैते पितरस्ते प्रकीर्तिताः ।.

[५.] The text reads this line as follows—

अह्नः पूर्वे त्रिभागे तु धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।.

[६.] The text reads—

विश्रामो मध्यमे भागे भोग्यश्रान्ते यथासुखम् ।.

[७.] I. reads नित्यं संश्रयो यत्र वाऽध्वनि; while the text reads कृत्यं [संश]यो यत्र वाञ्छति. ८. D. reads युज्यते. ९. The text reads वाहनादेव [निय]तं याति रौरवम्; while B. C. and. F. substitute वाहयेत् for वाहयन्. [१०]. The text reads पातयेत् तेषां यस्तु किञ्चिन्नराधमः.

जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत् ।
एक-द्वि-त्रि-चतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः॥५॥

यथा बलीवर्दश्रान्तिकृतदोषापनयनाय स्नापनं एवं प्राण्युपघातदोषापनयनाय यथाशक्ति जप्यादीनामन्यतममनुतिष्ठेत् । एकं द्वौ त्रींश्चतुरो वा विप्रान् स्नातकान् यथाशक्ति भोजयेत् । स्नातका नवविधभिक्षुकाः । तदाह मनुः—

'सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।
गुर्वर्थं पितृ-मात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम्' ॥

(म. स्मृ. ११. १)

इति । सान्तानिकः सन्तानाय विवाहोपयुक्तद्रव्यार्थी । 'सर्ववेदसः' सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्वत्वमापन्नो द्रव्यार्थी तमित्यर्थः । 'पितृ-मात्रर्थं' पितृ-मातृशुश्रूषाऽर्थिनम् । स्वाध्यायार्थी स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थी । उपतापी रोगी । स्वाध्यायार्थिसहितः उपतापी स्वाध्यायार्थ्युपतापी तमिति मध्यमपदलोपी समासः । तावुभावित्यर्थः ॥ ५ ॥

कृषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगमाह—

---

१. M. reads—

जपं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं साङ्गमभ्यसेत् ।.

२. H. omits स्नातकान्. ३. B. C. D. F. G. and H. read सार्ववेदसम्. ४. D. reads स्वाध्यायाभ्युपतापिनम्; while G. and the text read स्वाध्यायाऽर्थ्युपतापिनौ. ५. I. reads सान्तानिकं...... ...द्रव्यार्थिनम्. ६. B. C. F. and G omit the following portion—'सर्ववेदसः' सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्वत्वमापन्नो द्रव्यार्थी तमित्यर्थः । पितृ-मात्रर्थं पितृ-मातृशुश्रूषाऽर्थिनम् । स्वाध्यायार्थी स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थी. H. also omits this portion, but appears in the marginal correction. ७. D. reads निःस्वत्वमापन्न सः and omits तमित्यर्थः. ८. D. reads -शुश्रूषार्थं च.

स्वयकृष्टे तथा[1] क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमार्जितैः।
निर्वपेत् पञ्चयज्ञांश्च[2] क्रतुदीक्षां[3] च कारयेत् ॥ ६ ॥

इति। यानि स्वयङ्कृष्टे क्षेत्रे फलितानि धान्यानि यानि दासैः[4] कर्षिते क्षेत्रे स्वयमार्जितानि धान्यानि तैः सर्वैः स्मार्त्तान् पञ्चमहायज्ञान् श्रौतीमग्निष्टोमादिक्रतुदीक्षां[5] च कुर्यात्। कारयेदिति स्वार्थिको णिच्। अथवा स्वयं[6] महायज्ञान् कुर्वीत। यियक्षुभ्यो[7] धान्यं दत्वा तैः क्रतुदीक्षां च कारयेत्। कूर्मपुराणेऽप्येवं विनियोगो दर्शितः-

> 'लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत्।
> ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं[8] शमयन्ति न संशयः' ॥
> (कू. पु. १. २. २९. ७.)

इति ॥ ६ ॥

कृषीवलस्य तिलादिधान्यसम्पन्नस्य धनलोभेन प्रसक्तस्तिलादिविक्रयस्तं निवारयति-

तिला रसा न विक्रेया विक्रेया धान्यैस्तत्समाः[9]।
विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृण-काष्ठादिविक्रयः ॥ ७ ॥

इति। रसाः दधि-मधु-घृतादयः। यदि धान्यान्तररहितस्य तिलविक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मो वा न सिद्ध्येत्

---

१. J. K. and L. read यथा. २. M. reads पञ्चयज्ञानि. ३. K. reads क्रतुदीक्षां. ४. I. reads नाऽन्यैः for दासैः, and B. C. F. read कृष्टे for कर्षिते. ५. I. reads श्रौतां. ६. I. inserts च after स्वयं. ७. B. C. F. read याजयितृभ्यो, and D. reads यष्टृभ्यो; while H. reads पितृभ्यो through mistake. ८. The text of Kûrma Purâṇa reads तं दोषं. ९. B. C. F. J. K. L. and M. read धान्यतः समाः.

दा तिला धान्यान्तरैर्विनिमातव्याः इत्यभिप्रेत्य 'विक्रेया धायतत्समाः'–इत्युक्तम् । यावद्भिः प्रस्थैस्तिला दत्तास्तावद्भिरेव धान्यान्तरमुपादेयं नाधिकमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन–

'अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च ।
यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः'॥

(ना. स्मृ. ४. ६६)

इति[2] । याज्ञवल्क्योऽपि–

'धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः' ।

(या. स्मृ. ३.३९)

इति । तिलेन्यायो रसे ऽपि योजनीयः । अत एव मनुः–

'रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
कृतान्नं चाऽकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः' ॥

(म. स्मृ. १०. ९४)

इति । आपस्तम्बोऽपि–

'अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैः रसानां च
रसैः गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम्' ।

(आ. ध. सू. १. ७. २. ११९)

इति । रसविनिमये विशेषमाह वसिष्ठः–

---

१. I. reads जीवनस्यार्थे. The whole line appears in D. as follows:–

अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञे होमे तथैव च ।

२. D. omits इति. ३. D. and G. read तिल-धान्यन्यायो. ४. B. C. and F. read समनां हीनतो वा निमातव्या इति after मनुष्यैः, but it seems a repetition of the following quotation.

'रसा रसैर्महतो[1] हीनतो वा विमातव्याः' ।

(व. स्मृ. २. ३७)

इति । अन्नविनिमये विशेषमाह गौतमः–

'समेना[2]ऽसमेन तु पक्वस्य' ।

(गौ. स्मृ. ७. ३)

इति । ननु–तिलविक्रयो ऽभ्युपगतो मनुना–

'काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान्[3] धर्मार्थमचिरस्थितान्' ॥

(म. स्मृ. १०. ९०)

इति । अत्र केचिदाहुः–तदेतदविनियमाभिप्रायम्–इति । अपरे तु मन्यन्ते–ऋणापाकरणाद्यावश्यकधर्मार्थे[4] तिलविक्रयो न विरुद्धः । अयमेव पक्षो युक्तः । वसिष्ठवचनसंवादात्[5] ।

'कामं वा स्वयं कृष्योत्पाद्य[6] तिलान् विक्रीणीरन्' ।

(व. स्मृ. २. ३१)

इति । विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सह पौनरुक्त्यमपरिहार्यं स्यात् । यतो मनुनैव वचनान्तरेण 'तिला धान्येन तत्समाः'–इति नियमो[7] दर्शितः । यत्त्वन्यस्मिन्वचने

---

१. All, except A. and the text (from Benâras and the Edition-Bombay Sanskrit Series) read रसा रसैः समतो हीनतो वा निमातव्या; while another Bombay Edition (printed in 1805) reads हानतो for हीनतोः. We compared here four different copies of the text, but each of them has a different reading. २. G. reads समे नासमे न. ३. The text reads शूद्रान् (Bombay Edition, published by V. N. Mandlik). This is a mistake. ४. I. reads ऋणापकरणाद्यापद्धर्मार्थे. ५. I. reads -संवादनात्. G. omits the portion from वसिष्ठ- to वचनान्तरेण सह पौनरुक्त्यं. ६. All others except A. and the text read कृष्यापाद्य. ७. I. reads विनिमयो.

अर्थात्तिलविक्रयनिषेधः प्रतिभाति । तथा हि–मनु-यमाभ्या-मुपदर्शितम्–

'भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति' ॥
(म. स्मृ. १०. ९१)

इति । नायं दोषः । आवश्यकधर्मव्यतिरिक्तविषयत्वात् । योऽयं तिलानां धान्यसमत्वेन विनिमयः यश्च तृणादिविक्रयः सेयमेवंविधा विप्रस्य जीवनार्था वृत्तिः । तथा च नारदः–

'ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कदारु-तृणादि च' ।
(ना. स्मृ. ४. ६४)

इति ॥ ७ ॥

इदानीं कृषावानुषङ्गिकस्य पाप्मनः प्रतीकारं वक्तुं प्रथमतस्तं पाप्मानं दर्शयति–

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यात्तन्महादोषमाप्नुयात् ।

इति । कृषौ हिंसाया अवर्जनीयत्वात् सावधानस्यापि कृषीवलस्य दोषोऽनुषज्ज्यते इति । अत्र 'हिंसाप्रायां' इति मनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

---

१. B. C. F. and H. read कृमिर्भूत्वा श्वविष्ठायां; while D. reads कृमिर्भूत्वा च विष्ठायां and I. कृमिर्भूत्वा स विष्ठायां. G. reads the whole line as follows :—

कृमिर्भवति विष्ठायां कर्मणा तेन पापकृत ॥.

२. I. reads तृणादिक्रम् ; while the text reads तृणानि च. ३. I. reads महादोषमवाप्नुयात् for तन्महादोषमाप्नुयात्; whilo M. reads the whole line as follows :—

ब्राह्मणस्तु कृषिं कृत्वा महादोषमवाप्नुयात् ।.

४. I. reads हिंसायां पापमिति through mistake.

उक्तस्य दोषस्य महत्त्वं विशदयति–

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८ ॥
अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली।

इति। लोहसहितेन लाङ्गलमुखेन प्राणिनां चित्रवधो भवतीति मत्स्यवधात् पापाधिक्यमुक्तम् ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पापप्रसक्तौ तद्वारयितुं विशिनष्टि–

पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा॥९॥
अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः।

इति। वागुरां प्रसार्य मृगादिग्राही पाशकः। व्याधो मृगवधाजीवः। शाकुनिकः पक्षिघाती। अदाता खले राशिमूलमु-[1] पागतेभ्योऽदाता। तेषां सर्वेषां[2] प्रत्यवायः समानः। ततश्च दृष्टान्तत्वेन पाशकादय इह वर्ण्यन्ते। यथा पाशकादीनां पापं महत् एवमेवादातुः कर्षकस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदर्थं कृषीवलस्य पाप्मा दर्शितः तमिदानीं पापपरिहारप्रकारमाह–

वृक्षं[3] छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्त्वा च कृमि-कीटकान्॥१०॥
कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते।

---

१. B. C. D. and F. omit -मूल-. २. D. omits सर्वेषां. ३. M. inserts before this verse:—

कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भोऽथ मार्जनी।
पञ्चसूना गृहस्थस्य अहन्यहनि वर्तते॥,

I. and M. read वृक्षान् छित्त्वा.

इति । छेदन-भेदन-हननैर्यावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते तेषां सर्वेषां खले धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः—

'भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा हत्वा कीट-पिपीलिकाः ।
पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षका नात्र संशयः ॥
यूपो ऽयं निहितो मध्ये मेढिर्नाम हि कर्षकैः ।
तस्मादतन्द्रितोदद्यात्तत्र धान्यार्थदक्षिणाम्' ॥ ११ ॥
(हा. स्मृ. ९. १४-१५)

इति ॥ १० ॥

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह—

यो न दद्याद्द्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः ॥ ११ ॥
स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ।

इति । कर्षकस्यायं खलयज्ञो नित्यः काम्यश्च—इति वचनद्वयबलादवगम्यते । अकरणे प्रत्यवायात् नित्यत्वं छेदनादिपापनिवर्त्तकत्वात् काम्यत्वं च । खलयज्ञस्य नित्यत्वं शैवपुराणे दर्शितम्—

'अदत्त्वा कर्षको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।
तस्य तृष्णाऽभिभूतस्य देवि पापं ब्रवीम्यहम् ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कृषिकारकः ।
मरुदेशे भवेद्वृक्षः स पुष्प-फलवर्जितः ॥
तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः कुलहीनश्च जायते' ॥

इति ॥ ११ ॥

---

१. B. C. and F. read पूर्णोऽयं; while D. reads सूर्योऽयं. २. H. reads कर्षुकैः. ३. B. C. D. F. G. and H. read अत्र for तत्र. ४. D. reads खल for कुल-.

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह—

राज्ञे दत्वा तु षड्भागं देवानां चैकविंशकम्[१] ॥१२॥
विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपापैः[२] प्रमुच्यते ।

षट्सु भागेष्वेको भागः षड्भागः । एकविंशतिसंख्याकेषु भागेष्वन्यतमो भाग एकविंशकः । तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमो भागस्त्रिंशः—इति ज्ञेयम्[३] । देववत् पितृभ्योऽपि देयम्[४] । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम् ।
त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक्'[५] ॥
(कू. पु. १. २. २९. ८)

इति[६] ॥ १२ ॥

विप्रस्य सेतिकर्त्तव्यां कृषिमुक्त्वा वर्णान्तराणामपि तामाह—

क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत्[७] ॥१३॥
वैश्यः शूद्रस्तथा[८] कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-शिल्पकम्[९] ।

---

१. K. reads एकविंशतिम्; while L. reads एकाविंशतिः. २. M. reads कृषिकर्त्ता न लिप्यते; while A. reads the whole line as follows:—

त्रिंशं भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न दुष्यति ।.

३. B. C. D. F. G. and H. read तद्वत् त्रिंशकोऽपि for तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमो भागः स्त्रिंशः- इति ज्ञेयम्. ४. I. reads देयः. ५. The text reads—

त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न दुष्यति ।.

६. After this word the following portion appears in the marginal correction of H.—

बृहस्पतिरपि—

राज्ञे दत्वा तु षड्भागं देवतानां तु विंशकम् ।
त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक् ॥.

७. M. reads द्विजान्देवांश्च पूजयेत्. ८. M. reads सदा. ९. M. reads -शिल्पकान्.

इति । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये विहिता तथाप्यत्र इतिकर्त्तव्यताविधानाय पुनरुपन्यासः । 'तथा कुर्यात्'- इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषौ विहितेतिकर्त्तव्यता सर्वाऽप्यत्र विहिता भवति । कृषिवत् वाणिज्य-शिल्पयोरपि कलौ वर्णचतुष्टयसाधारण्यं दर्शयितुं 'वाणिज्य-शिल्पकम्'- इत्युक्तम् । इति ॥ १३ ॥

यदि शूद्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत तर्हि तेनैव जीवनसिद्धेः कलौ द्विजशुश्रूषा परित्याज्येत्याशङ्क्याह-

विकर्म कुर्वते शूद्रा द्विजशुश्रूषयोज्झिताः ॥ १४ ॥

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरयं यान्त्यसंशयम् ॥

इति । लाभाधिक्येन विशिष्टजीवनहेतुत्वात् कृष्यादिकं विकर्मेत्युच्यते । द्विजशुश्रूषया तु जीर्णवस्त्रादिकमेव लभ्यते- इति न लाभाधिक्यम् । अतो ऽधिकलिप्सया कृष्यादिकमेव कुर्वन्तो यदि द्विजशुश्रूषां परित्यजेयुस्तदा तेषामैहिकमामुष्मिकं च हीयेत ॥ १४ ॥

इत्थं वर्णचतुष्टयसाधारणं जीवनहेतुं धर्मं प्रतिपाद्य निगमयति-

चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कलियुगेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति सूचयितुं 'सनातनः'- इत्युक्तम् ।

---

१. B. C. D. F. G. and H. read -विधानेनाऽयं. २. I. omits कृषिवत्, and inserts the whole sentence at the beginning of this paragraph. ३. L. reads -शुश्रूषणोज्झिताः; while M. reads -सेवाविवर्जिताः. ४. M. reads पतन्ति नरकेषु च.

यद्यपि[1] स्मृत्यन्तरेष्विवात्रापि वर्णधर्मानन्तरमाश्रमधर्मा वक्तुमुचिताः तथापि व्यासेनाऽस्पृष्टत्वादाचार्येणोपेक्षिताः। अस्माभिस्तु श्रोतृहितार्थाय तेऽपि वर्ण्यन्ते। न च—पूर्वाध्याय एव कुतो न वर्णिता?—इति मन्तव्यम्। तत्र प्रसङ्गाभावात्। अत्र तु 'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्'— इत्याश्रमशब्देन तेषां बुद्धिस्थत्वादस्ति प्रसङ्गः। ते चाश्रमाश्चतुर्विधाः। तदुक्तं स्कान्दे—

'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमाः'॥

इति। मनुरपि[2]—

'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः'॥

(म. स्मृ. ६. ८७.)

इति। गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपयोगिन[3] इत्यर्थः। तत्रोपनयनेन संस्कृतो ब्रह्मचारी।

'ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व'।

इति। मन्त्रवर्णात्। ब्रह्मचर्यमुद्दिश्यागां मामुपनयस्व इत्यर्थः। उपनयनं च गर्भाधानादिषु पठितत्वात् ब्राह्मः[4] संस्कारः। तदाह हारीतः—

द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च। (१) गर्भाधानादिस्मार्तो ब्राह्मः। (२) पाकयज्ञा[5]

१. H. and I. omit अपि. २. D. omits मनुरपि, and the following quotation. ३. I. reads -उपजीविन:. H. also gives the same reading in the margin. ४. D. and H. read ब्राह्मसंस्कारः, and I. reads ब्राह्म्यसंस्कारः. I. reads ब्राह्म्य- for ब्राह्म- everywhere in this quotation. ५. I. reads पाकयज्ञ-हविर्यज्ञाः.

हविर्यज्ञाः सौमाश्च दैवः। (३) ब्राह्मेण संस्कृत ऋषीणां समानतां सायुज्यं गच्छति। (४) दैवेनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं गच्छति'। (५)

(हा. स्मृ. ११. १-५)

इति। गर्भाधानादयो गौतमेनानुक्रान्ताः—

गर्भाधान-पुंसवना-ऽनवलोभन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरणा-ऽन्नप्राशन-चौलोपनयनम्। (१३) चत्वारि वेदव्रतानि।(१४) स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः।(१५) पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देव[१]-पितृ-मनुष्य-भूत-ब्रह्मणामेतेषां च। (१६) अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजी चेति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। (१७) अग्न्याधेयो ऽग्निहोत्रं दर्श[२]पूर्णमासा-ऽऽग्रयण-चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः। (१८) अग्निष्टोमो-ऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रा-ऽऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः। (१९) इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः। (२०)

(गौ. स्मृ. ८. १३-२०)

इति। तत्र गर्भाधानादयश्चूडान्ताः संस्कारा बीज-गर्भजनितदोषनिवृत्त्यर्थाः। अत एव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान् संस्कारान् निरूप्याह—

---

१. Except A. and the text all others omit -देव-पितृ-मनुष्य भूत-ब्राह्मणानामेतेषां च. We have compared five different manuscripts of the text, but none of them we find omit this portion. २. The text reads -दर्श पौर्णमासाचाग्रयणं चातुर्मास्य-निरूढपशुबन्ध-सौत्रामणीति.

'एवमेनः शमं याति बीज-गर्भसमुद्भवम् ।

(या. स्मृ. १. १३)

इति । अतो ब्रह्मचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्ण्यन्ते । तत्र द्विजानां गर्भाधानादयः समन्त्रकाः कार्याः। तदाह याज्ञवल्क्यः—

'ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।
निषेकादिश्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः'॥

(या. स्मृ. १. १०)

इति । गर्भाधानादीनां कालविशेषमाह स एव—

'गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्' ॥

(या. स्मृ. १. ११–१२)

इति । रजोदर्शनदिवसमारभ्य षोडश दिवसा ऋतुः । तदाह मनुः—

'ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः।
चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषाः[1] स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्' ॥

(म. स्मृ. ३. ४६–४८)

---

१. The text reads शेषास्तु.

इति । रजोदर्शनमारभ्य चत्वार्यहानि सद्विगर्हितानि । युग्मासु समासु । संविशेत् गच्छेत् ।

॥ इति गर्भाधानम् ॥

अथ पुंसवनम् । एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भचलनात् पुरा पुंसवनं कार्यम् । तच्चलनं द्वितीये[1] वा तृतीये वा भवति । तदाह बैजवापः—

'मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते' ।

इति । पारस्करोऽपि—

'मासे द्वितीये[2] तृतीये वा । (२) यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत' ।

(पा. गृ. सू. १. ९. १४. २-३)

इति । पुंनक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि । अनवलोभनमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे*ऽवगन्तव्यम् ।

॥ इति पुंसवनम् ॥

---

* इदं च आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमेऽध्याये पञ्चविंशतितमेऽनुवाके—' अथ गर्भलम्भनम्' इत्यतोऽये द्रष्टव्यम् ।

---

१. D. omits the following portion—

द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह बैजवापः—

'मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते'—

इति । पारस्करोऽपि— 'मासे-.

२. H. omits the following portion—

'मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते' ।

इति । पारस्करोऽपि.

३. I. omits तृतीये वा. ४. B. C. and F. read मासि द्वितीयेऽथ पुंसवनं तृतीये वा, H. and I. read द्वितीये वा तृतीये वा यदहः पुंसा, D. and G. read द्वितीये वा तृतीये वा यदा पुंसा.

अथ सीमन्तोन्नयनम्। सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवल्क्योक्त-कालादन्ये ऽपि काला मुनिभिः दर्शिताः। तत्र लौगाक्षिः[1]—

'तृतीये गर्भमासे[2] सीमन्तोन्नयनं कार्यम्'।

इति। आपस्तम्बो ऽपि—

'प्रथमे गर्भे[3] चतुर्थे मासि'।

इति। बैजवापो ऽपि—

'अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वाऽपि'।

इति। सांख्यायनगृह्ये[4] ऽपि—

'सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनम्'।

इति। शङ्खो ऽपि'—

'गर्भस्पन्दने[5] सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः'।

इति। विशेषाश्रवणात्[6] सर्वे ऽप्येते विकल्प्यन्ते। एतच्च सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात् सकृदेव कर्त्तव्यं न प्रतिगर्भम्। तथा च हारीतः—

'सकृत् संस्कृतसंस्कारा सीमन्तेन द्विजस्त्रियः[7]'।

इति। देवलो ऽपि—

'या सकृत्[8] संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता'।

इति। गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम्। तथा च विष्णुः—

---

१. I. reads लोकाक्षिः for लौगाक्षिः. २. B. C. D. and F. omit -मासे and read तृतीये गर्भे. ३. G. omits गर्भे. ४. H. reads शाङ्खायन-. ५. I. reads -स्पन्दनमारभ्य. ६. D. and H. read विशेषश्रवणात्. ७. H. reads द्विजातयः. ८. G. reads सकृत्तु संस्कृता नारी; while B. C. F. H. and I. read सकृत् संस्कृता या नारी. Vijnaneśvara reads सकृत् सुसंस्कृता. (See I. II.).

'सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।
केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भे गर्भे प्रयुञ्जते' ॥

अनयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था । अकृतसीमन्तायाः प्रसवे सत्यव्रत आह–

'स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति' ॥

इति ।

॥ इति सीमन्तोन्नयनम् ॥

अथ जातकर्म । तत्र जातकर्मणः कालो याज्ञवल्क्येन दर्शितः–

'मास्येते जातकर्म च' ।

(या. स्मृ. १. ११)

इति । एते आगते जात इति यावत् । विष्णुरपि–

'जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम्' ।[1]

इति । स्वगृह्ये–इति शेषः । तच्च स्नानानन्तरं कार्यम् । तथा च संवर्त्तः–

'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते' ।

इति । जातकर्म च नाभिवर्धनात् प्रागेव कार्यम् । तथा च मनुः–[2]

'प्राङ् नाऽभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।
मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्' ॥

(म. स्मृ. २. २९)

---

१. For this line we find in the text of Vishṇu Smriti—
'जाते च दारके जातकर्म' ।
(वि. स्मृ. २७. ४)

२. B. C. F. G. and H. omit तथा च मनुः and I. reads for the same तदाह हारीतः, but we do not find this verse in Hârîta.

इति। वर्धनं छेदनम्। न चाशौचशङ्कया कर्मानधिकारः—इति वाच्यम्। नाभिच्छेदात् प्रागाशौचाभावात्। तदाह जैमिनिः—

'यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम्।
छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते'॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे—

'अच्छिन्ननाभ्यां[1] कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि।
आशौचोपरमे कार्यमथ वा नियतात्मभिः'॥

इति। तच्च श्राद्धं हेमद्रव्येण[2] कार्यम्। तदाह व्यासः—

'द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि।
हेमश्राद्धं[3] प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला'॥

इति। आदित्यपुराणे[4] पक्वान्ननिषेधो दर्शितः—

'जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि।
यस्माच्चान्द्रायणात् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा'॥

इति। तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्त्तव्यम्। तदुक्तं आदिपुराणे[5]—

'देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम्।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा॥
तत्र दद्यात् सुवर्णं तु भूमिं गां तुरगं रथम्'।

इति[6]। शङ्खोऽपि—

---

१. I. reads -नाड्यां. २. I. reads हेम्ना for हेमद्रव्येण. ३. I. reads हेम्ना श्राद्धं for हेमश्राद्धं. ४. H. reads आदिपुराणे. ५. D. and G. read आदित्यपुराणे. ६. H. omits इति.

'सर्वेषां सकुल्यानां द्विपद-चतुष्पद-
धान्य-हिरण्यादि दद्यात्' ।

इति । एतच्चाशौचमध्ये ऽपि कार्यम् ।

'आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति' ॥

इति ।

॥ इति जातकर्म ॥

अथ नामकरणम् । तस्य च याज्ञवल्क्योक्तकालादन्ये ऽपि काला मनुना दर्शिताः—

'नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा ऽस्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते' ॥
(म. स्मृ. २. ३०)

इति । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् ।

'ततस्तु[1] नाम कुर्वीत पितैव दशमे ऽहनि' ।
(वि. पु. ३. १०. ८)

इति विष्णुपुराणवचनात् । यद्वा पितुरभावे अयोग्यत्वे वा ऽन्येन कारयेत् । तदाह शङ्खः—

'कुलदेवता-नक्षत्राभिसम्बन्धं
पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः' ।

इति । भविष्यत्पुराणे[2]—

---

१. The text of Vishnu Purâṇa substitutes तु for च. २. B. C. F. and G. read भविष्यपुराणे.

'नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव[1]।
द्वादश्यामथ वा रात्रौ मासे पूर्णे तथा ऽपरे॥
अष्टादशे ऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः'।

इति। गृह्यपरिशिष्टे ऽपि—

'जननाद्दशरात्रे व्युष्टे संवत्सरे वा नामकरणम्'।

इति। तत्र स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था। नामधेयस्वरूपं च वर्णभेदेन दर्शयति मनुः—

'म[2]ङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम्।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्॥
शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम्।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम्॥
स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम्[3]।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्'॥

(म. स्मृ. २. ३१-३३)

इति। म[4]ङ्गल्यादीनि पूर्वपदानि। शर्मादीन्युत्तरपदानि। तथा च नामान्येवंविधानि सम्पद्यन्ते—श्रीशर्मा, विक्रमपालः, माणिक्यश्रेष्ठी, हीनदासः—इत्यादि। स्त्रीणां तु श्रीदासीत्यादि। सुखोद्यं वदितुं [5]शक्यमित्यर्थः। अ[6]त्र विशेषमाह बैजवापः—

'पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्'।

---

१. D reads पार्थिवाः. २. H. and I. read माङ्गल्यं. ३. The text of Manu reads मनोहरम्. ४. I. reads माङ्गल्यादीनि. ५. D. omits the following portion-- -शक्यमित्यर्थः। अत्र विशेषमाह बैजवापः- 'पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा. ६. B. C. and F. read अथ.

इति। अयमर्थः—घोषवन्ति यान्यक्षराणि वर्गतृतीय-चतुर्थानि तान्यादौ कार्याणि। अन्तस्था य-र-ल-वा मध्ये कर्त्तव्याः। अन्ते ऽभिनिष्ठानो विसर्जनीयः[1]। तथा च—भद्रपालो[2] जातवेदा इत्यादि नाम भवति। यथोक्तनामकरणस्य फलमाहतुः शङ्खलिखितौ—

'एवं कृते नाम्नि शुचि तत्कुलं भवति'।

इति।

॥ इति नामकरणम् ॥

अथ निष्क्रमणम्। तत्र मनुः—

'चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्'[3]।

(म. स्मृ. २. ३४)

इति। तत्र[4] कर्त्तव्यमाह यमः—

'ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्।
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्'॥

इति। लौगाक्षिरपि[5]—

---

१. B. C. and F. read ऽवर्जनीयः. H. also follows this reading, but corrects it in the margin. Except A. and H. all others omit अन्ते. २. B. C. and F. read द्रुपदो, H reads द्रुपादो, but the marginal reading is भद्रपालो. D. reads बहुपालो and G. reads भद्रपालो. ३. D. reads कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्. ४. I. reads अत्र, while D. omits the following portion—

अत्र कर्त्तव्यमाह यमः—

'ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्।
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्'॥

इति। लौगाक्षिरपि। 'तृतीयेऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य'-इति। पुराणेऽपि—

'द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च संमतम्'॥

इति।

५. I. reads लोकाक्षिः.

'तृतीये ऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य' ।

इति । पुराणे ऽपि-

'द्वादशे ऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्' ॥

इति । अत्रापि यथास्वंशाखं व्यवस्था ।

॥ इति निष्क्रमणम् ॥

अथान्नप्राशनम् । तत्र यमः-

'ततो ऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वा ऽपि कर्त्तव्यं यथेष्टं मङ्गलं कुले' ॥

इति । शङ्खो ऽपि-

'संवत्सरे ऽन्नप्राशनमर्धसंवत्सर इत्येके' ।

इति । लौगाक्षिः-

'षष्ठे मास्यन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा' ।

इति । तत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः-

'देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्सङ्गगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
मध्वाज्य-कनकोपेतं प्राशयेत् पायसं तु तम् ।
कृतप्राशमथोत्सङ्गाद्धात्री बालं समुत्सृजेत्' ॥

इति । प्राशनानन्तरं जीविकापरीक्षा मार्कण्डेयेन दर्शिता-

---

१. I. omits स्व-. २. D. G. and H. read काले कार्यं. ३. B. E. and F. read यथेष्टं. ४. G. omits शङ्खोऽपि. ५. G. reads लोगाक्षिः and I. reads लोकाक्षिः ६. B. C. D. F. and G. read मासे for मासि. ७. G. reads कृतम्, D. reads ह तम् and I. reads स तम्.

'अग्रतो ऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति' ॥

इति ।

॥ इत्यन्नप्राशनम् ॥

अथ चूडाकरणम् । तत्र यमः—

'ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात्' ॥

इति । बैजवापः—

'तृतीये वर्षे चूडाकरणम्' ।

इति । शङ्खो ऽपि—

'तृतीये वर्षे चूडाकर्म । पञ्चमे वा' ।

इति । लौगाक्षिरपि—

'तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाकरणम्' ।

इति । शौनको ऽपि—

'तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा' ।

इति । तत्र ऋषिभेदेन चूडानियममाह लौगाक्षिः—

'दक्षिणतः कँमुंजा वासिष्ठानाम् । उभयतोऽत्रि-का-

---

१ B. C. and F. read स्वतो for ततो २. A. reads श्रुतिचोदनात. ३. D. reads त्रिवर्षे. ४. I. reads चूडाकरणं. ५. लोकाक्षिः is the reading of I., and that of G. is लोगाक्षि. ६. D. reads कुलधर्मे यथा च. ७. B. C. F. and I. read कमुजा; while D. reads कमजा and H. कमूजा.

इयपानाम् । मुण्डा भृगवः । पञ्चचूडा अङ्गिरसः ।
मण्डनार्थं[१] शिखिनो ऽन्ये । यथाकुलधर्मं वा[२] ।

इति । कमुंजा[३] केशपङ्क्तिः । अत्र यथास्ववंशाग्र्यं[४] व्यवस्था । अत्र यथोक्ताः चूडाकरणान्ता अनुपनीतविषयाः अतस्तत्प्रसङ्गादन्येऽपि केचनानुपनीतधर्माः कथ्यन्ते । तत्र गौतमः–

'प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-भक्षः'[५]।

(गौ. स्मृ. २. १)

इति । कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽश्लीलादिभाषणम् । कामभक्षः पर्युषितादिभक्षणम् । विष्णुपुराणे ऽपि–

'भक्ष्याभक्ष्ये[६] तथा पेये वाच्यावाच्ये तथा ऽनृते ।
अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते' ॥

(वि. पु. ३. १०. ९)

इति । एतच्चाभक्ष्यभक्षणं महापातकहेतुद्रव्य[७]व्यतिरिक्तविषयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्–

'स्यात्कामचार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते' ।

इति । यथा भक्ष्याभक्ष्यादिनियमो नास्ति एवमाचमनादिकर्तव्यान्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः–

---

१. D. reads मङ्गलार्थं, G. and I. read मण्डलार्ध-, while H. reads मण्डलार्थं. २. B. C. and F. substitute च for वा. ३. B. C. F. and I. read कमुजा; while D. reads क्रमजा and H. क्रमुजा. ४. I. omits स्व-. ५. A. and the text do not insert काम- before -भक्ष; while all others कामचार-वाद-भक्षाः. ६. We do not find this verse in the text of Vishnu Purâṇa (the Bombay Edition). But it appears in a Tilgu manuscript. ७. I. omits -द्रव्य-.

'न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदा मौञ्जिबन्धनात् ।
वृत्त्या शूद्रसमस्तावद्यावत् वेदे न जायते' ॥
(व. स्मृ. २. ६; बौ. स्मृ. १. २. ३. ६)

इति । गौतमोऽपि–

'यथोपपादमूत्र-पुरीषो भवति । (४) ना-
स्याचमनकल्पो विद्यते (४) न ब्रह्मा-
भिव्याहरेदन्यत्र स्वधानिनयनात्' । (६)
(गौ. स्मृ. २. ४–६)

इति ।

॥ इति चूडाकरणम् ॥

अथाक्षराभ्यासस्तु कर्त्तव्यः । तदाह मार्कण्डेयः–

'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रसुप्ते जनार्दने ।
षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ॥
रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरि-भौमदिनं तथा ।
एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।
स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥
एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयात् घृतम् ।
दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चापि पूजनम् ॥

---

१. H. reads न स्वस्य; while the text reads न ह्यस्मिन. २. B. C. D. F. G. and H. read भेशं न जायते- ; while I reads वेदां न जायते. ३. B. C. F. G. H. and I. read यथोपपादित-; while D. reads यथोपपादि-. ४ B. C. D. F. and H. read न तस्याचमन-. ५. B. C. D. F. and G. read सौर-भौमदिने.

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजोनीभिः सुपूजितैः[1] ॥
ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
अष्टमीद्वितयं[2] चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम्' ॥

इति ।

॥ इति गर्भाधानादिचूडान्तसंस्कारप्रकरणम् ॥

अथोपनयनम् । तत्र मनुः—

'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनो ऽष्टमे[3] ॥
आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥
अत ऊर्ध्वं त्रयो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥
नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि[4] कर्हिचित् ।
ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह' ॥

(म. स्मृ. २. ३६–४०)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

---

१. D. and I. read द्विजातिभिः. २. G. reads अष्टमी च द्वितीया वै. ३. The text reads वैश्यस्येहार्थिनो ऽष्टमे; while H. reads वैश्यस्या ऽप्यर्थिनो ऽष्टमे. ४. B. C. F. G. and H. read कदाचन; while D. reads कथंचन for कर्हिचित्.

'सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे ऽन्नाद्यकामं एकादश इन्द्रिय-कामं द्वादशे पशुकामम्' ।

(आ. ध. सू. १. १. १. २०)

इति । एतच्च वर्णत्रयस्य साधारणम् । वर्णव्यवस्थया कालनियममाह स एव–

'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे
राजन्यं शरदि वैश्यम्' ।

(आ. ध. सू. १. १. १९)

इति । वर्णानुपूर्व्येणोपनयनस्येतिकर्त्तव्यतामाह मनुः–

'कार्ष्ण-रौरव-बास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नाऽऽनुपूर्व्येण शाण-क्षौमा-ऽऽविकानि च'[1] ॥

(म. स्मृ. २. ४१)

इति । कार्ष्णादीनि चर्माणि उत्तरीयाणि । तथा च शङ्खः–

'कृष्णरुरु-बस्ताजिनान्युत्तरीयाणि' ।

इति । वसिष्ठोऽपि–

'कृष्णाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (६१) रौरवं राज-न्यस्य । (६२)गव्यं बस्ताजिनं वा वैश्यस्य[2] । (६३)

(व. स्मृ. ११. ६१-६३)

इति । तथा च पारस्करः–

'ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (१७)

---

१. The text reads -विकानि च, but the commentator does n[ot] follow this reading. २. The text reads क्षत्रियस्य.

रौरवं राजन्यस्य । (१८) आजं गव्यं वा
वैश्यस्य । (१९) सर्वेषां वा गव्यम्' ।
(पा. गृ. सू. २. ५. १७-२०)

इति । शाणादीन्युत्तरीयाणि । अत्रापस्तम्बः-
'वासः । (३९) शाण-क्षौमाजिनानि । (४०) काषायं
चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ब्राह्मणस्य । (४१) मा-
ञ्जिष्ठं राजन्यस्य । (१) हारिद्रं वैश्यस्य' । (२)
(आ. ध. सू. १. १. २.३९-४१; ३. १-२)

इति । वसिष्ठः-
'शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य । (६४)
कार्पासं माञ्जिष्ठं क्षौमं वा क्षत्रियस्य ।
(६५)हारिद्रं कौशेयं वा वैश्यस्य' ।(६६)
(व. स्मृ. ११. ६४-६६)

इति । मेखलामाह मनुः-

---

१. D. reads शाणादीन्यन्तराणि. and I. शाणादीन्यधरीयाणि. २. The text reads शाणी-. ३. The text omits ब्राह्मणस्य, H. adds क्षौमं to ब्राह्मणस्य in its marginal correction, but we do not think it nec ary. Here I. is wholly mistaken. It omits ब्राह्मणस्य and इति । वसिष्ठः-and also the quotation of Vasistha. Thus a Sûtra is composed partly of words from Âpastamba and partly of those from Vasistha. The meaningless Sûtra is—

वासः शाण-क्षौमाजिनानि काषायं चैके
वस्त्रमुपदिशन्ति शुक्लकार्पासवस्त्रं ब्राह्म
णस्य माञ्जिष्ठं राजन्यस्य हारिद्रं वैश्यस्य ।.

४. We compared here three different manuscripts of the text. This quotation from Vasistha appears in all the manuscripts, but in each there is a slight difference—कार्पासं क्षौमं is omitted by the text (Rev. A. N. Fuhrer's Edition), and the commentator (Krishna Pandit) omits क्षौमं. We follow all our manuscripts. ५. B. C. D. F. G. and H. omit वा.

'मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी' ॥

(म. स्मृ. २. ४२)

इति । त्रिवृत् त्रिगुणा । यमोऽपि—

'विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य तु ।
शाणसूत्री तु वैश्यस्य मेखला धर्मतः स्मृताः ॥
एतासामप्यभावे तु कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
मेखला त्रिवृता कार्या ग्रन्थिनैकेन वा त्रिवृत्'॥

इति । मनुरपि—

'मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्याः कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा' ॥

(म. स्मृ. २. ४३)

इति । दण्डमाह मनुः—

'ब्राह्मणो बैल्व-पालाशौ क्षत्रियो वाट-खादिरौ ।
पैलवोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः' ॥

(म. स्मृ. २. ४५)

इति । अनुकल्पमाह यमः—

'एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्वयज्ञियाः'।

इति । मनुर्दण्डपरिमाणमाह—

---

१. I. substitutes च्च for ञ्ज. २. I. reads त्रिभि॰. ३. The text reads मुञ्जालाभे. ४. B. C. D. F. G. and H. read पैप्पलोदुम्बरौ, but it seems to be a mistake.

'केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः'॥
(म. स्मृ. २. ४६)

इति। गौतमोऽपि—

'मूर्ध-ललाट-नासाग्रप्रमाणाः'।
(गौ. स्मृ. १. २८)

इति। दण्डलक्षणमाह मनुः—

'ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाऽग्निदूषिताः'॥
(म. स्मृ. २. ४७)

इति। गौतमोऽपि—

'अपीडिता यूपवक्राः सशल्काः[1]'।
(गौ. स्मृ. १. २७)

इति। यज्ञोपवीतमाह[2] मनुः—

'कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याऽविकसूत्रकम्'॥
(म. स्मृ. २. ४४)

इति। पैठीनसिरपि—

'कर्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य। क्षौमे[3]-
यं राजन्यस्य। आविकं वैश्यस्य'।

---

१. B. C. F. G. and H. read सवल्काः. २. D. omits यज्ञोपवीतमाह and substitutes पैठीनसिरपि for मनुः. ३. The text reads सौमिकम्. D. reads क्षौमं.

इति । उक्तोपवीतालाभे यथासम्भवं गोवालादिकं ग्राह्यम् । तदाह देवलः—

'कार्पास-क्षौम-गोवाल-शाण-वल्क-तृणादिकम् ।
सदा सम्भवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः'॥

इति । ऋष्यशृङ्गः—

'अपि वा वाससी यज्ञोपवीतार्थं
कुर्यात् तदभावे त्रिवृता सूत्रेण'।

इति । तच्च नवतन्तुकं कार्यम् । तदाह देवलः—

'यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम् ' ।

इति । कात्यायनः ।

'त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ' ।

(का. स्मृ. १. १. २)

इति । ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणमाह संग्रहकारः—

'करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।
वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्र ऊर्ध्ववृतं स्मृतम्'॥

इति । ऊर्ध्वं गतेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः । यज्ञोपवीतप्रयोगमाह देवलः—

'ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्ख्याय षण्णवत्यङ्गुलीषु तत् ।
तावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याब्लिङ्गकैस्त्रिभिः ॥
देवागारेऽथ वा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।
सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेत् ॥

१. B. C. F. G. and H. read -शाण-वल्क-. २. D. and G. read सम्भवता. ३. D. reads त्रिगुणं.

बिल्वाश्वत्थादियज्ञियवृक्षस्यान्यतमस्य तु।
बध्नीयात्[1]तत्सजीवं तु पितृभ्यो नम इत्यथ॥
ध्या[2]मं नावेक्षितव्यं स्यात् पितॄणां तृप्तिदं हि तत्।
त्रि[3]स्ताडयेत् करतलं देवानां तृप्तिदं हि तत्॥
स[4]व्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्भूरिति ब्रुवन्।
पत्रं पुष्पं फलं वाऽपि व्याहृतीभिः प्र[5]तिक्षिपेत्॥
अभिमन्त्र्याथ भूरग्निश्चेति वृ[6]त्तत्रयं त्रिभिः।
हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्र[7]णम्यैवावधारयेत्'॥

इति। अवधारणमन्त्रस्तु 'यज्ञोपवीतम्' *इत्यादिः।
ग्रन्थिनियममाह कात्यायनः—

'त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते'॥
(का. स्मृ. १. १. २)

इति। यज्ञोपवीतपरिमाणमाह स एव—

'पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम्।
तद्धार्यमुपवीतं स्यान्ना[8]तिलम्बं न चोच्छ्रितम्'॥
(का. स्मृ. १. १. ३.)

इति। देवलोऽपि—

---

* सम्पूर्णो मन्त्रस्त्वित्थम्—
'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमं च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः'॥

---

१. I. reads बध्नीयात्तत्र. २. I. reads वामं through mistake. ३. I. reads त्रि:पीडयेत्. ४. D. reads सत्यं गृहं गृहीत्वा. ५. I. reads च नि:क्षिपेत्. ६. I. reads त्रिवृत्त्रयं. ७. B. C. D. F. G. and H. read प्रणम्यावधारिति; while I. reads प्रणम्यावद्धारिति. Both of these readings are incorrect and give no sense at all. ८. The text reads नाऽतो लम्बं.

'स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं कदाचन' ।

इति । उपवीतसङ्ख्यामाह भृगुः—

'उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।
एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः' ॥

इति । एतच्च नित्याभिप्रायम् । बहुषु कामश्रवणात् । तदाह देवलः—

'बहूनि चायुःकामस्य' ।

इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह भृगुः—

'सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥
मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।
नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥
सकृच्चोद्धरणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः' ।

इति । उपवीते विशेषमाह देवलः—

'सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।
सावित्र्या दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥
विच्छिन्नं वा ऽप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत्' ।

इति । यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः—

'मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीताऽन्यानि मन्त्रवत्' ॥

(म. स्मृ. २. ६४)

---

१. B. C. D. F. G. and H. read कथंचन. २. I. reads निर्णयः. ३. I. reads कामनया बहूनां. ४. B. C. F. and G. read सकृच्चाऽधारणात्. ५. I. reads उत्क्षिपेत्. ६. All others except A. I. and the text read मन्त्रतः.

इति। अथ दण्डादिधारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम्।
आह मनुः—

'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि' ॥
(म. स्मृ. २. ४८)

इति। दण्डग्रहणान्तेतिकर्त्तव्यतायुक्तमुपनयनं प्राप्य गाय-
महावाक्यार्थभूतं भास्करमुपस्थाय सोऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्नि
रिचर्य भैक्ष्यं चरेदित्यर्थः। अग्निपरिचर्या मनुना दर्शिता—

'दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि।
सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः' ॥
(म. स्मृ. २. १८६)

इति। विहायसि[2] अन्तरिक्षे स्थापयेन्न तु भूमावित्यर्थः।
मिदाहरणे विशेषमाह बैजवापः—

'पुरा ऽस्तमयात् प्रागुदीचीं दिशं गत्वा
अहिंसन्नरण्यात् समिधमाहरेत्। शुष्का
ब्रह्मवर्चसकाम आर्द्रास्त्वन्नाद्यकाम उभ-
योरुभयकामः'।

इति। समिल्लक्षणमाह कात्यायनः—

'नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्थूलतया क्वचित्।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्याद्विशाखिका।
न सपर्णा[4] नातियामा होमेषु तु विजानता ॥

१. I. reads दण्डधारणा-. २. विहायसि is omitted by D. and G. ३. The text reads माह्या. ४. B. C. F. G. and H. read नासपर्वा; while D. reads नातियर्वा and the text न सपर्णा न निर्वीर्या for न सपर्णा नातियामा.

विशीर्णा विमला[2] ह्रस्वा वक्रा ससुषिरा कृशा।
दीर्घा स्थूला गुणैर्दुष्टा कर्मसिद्धिविनाशिका'॥
(का. स्मृ. १. ८. १७-१९)

इति। समिन्नियम उक्तो वायुपुराणे-

'पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः।
शमी-रोहितका-ऽश्वत्थास्तदभावे ऽर्क-वेतसौ'॥[1]

इति। अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः-

'पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिंसयन्[3] ब्रह्मचारिणम्।
अग्निस्तं मोचयामास[4] तस्मात् परिचरेच्च तम्'॥
(हा. स्मृ. २. २७)

इति। भिक्षाचर्याप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः-

'ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये।
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता॥
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्'।
(या. स्मृ. १. २९-३०)

इति। ब्राह्मणेष्विति स्वस्वजातीयोपलक्षणम्। अत एव व्यासः-

'ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशश्चरेयुर्भैक्ष्यमन्वहम्।
सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा'[5]॥

इति। सार्ववर्णिकत्वमापद्विषयम्। अत एव भविष्यत्पुराणे दर्शितम्-

---

१. This verse does not appear in the text. २. I. reads विरला. ३. The text reads हिंसया. ४. The text reads मोक्षयामास. ५. B. C. D. F. G. and H. substitute च for वा.

'चतुर्वर्णं चरेद्भैक्ष्यमलाभे कुरुनन्दन'।

इति। आपद्यपि न शूद्रात् पक्वं गृह्णीयात्। तदाहाऽङ्गिराः-

'आममेवाददीतास्त्यादवृत्तावैकरात्रिकम्।
आमं पूयति संसारे धर्म्यं तेभ्यः प्रतिष्ठितम्॥
तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यंगिराऽब्रवीत्'।

इति। अनापदि स्वजातीयेष्वपि प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमाचरेत्। तदाह मनुः-

'वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्'॥

(म. स्मृ. २. १८३)

इति। 'आदिमध्यावसानेषु' इति। अयमर्थः-भिक्षाप्रवर्त्तनावाक्ये वर्णक्रमेण आदि-मध्यावसानेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यः। तथा च मनुः-

'भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्'॥

(म. स्मृ. २. ४९)

इति। उक्तेषु केषुचिदपवादमाह स एव-

'गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञाति-कुल-बन्धुषु।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वपूर्वं परित्यजेत्॥

---

१. I. reads चातुर्वर्ण्ये. २. I. reads संस्कारे. ३. B. C. F. and I. read प्रतीच्छितम्; while D. reads प्रतीच्छतम्. ४. I. reads प्रसक्तानां, and G. reads देवयज्ञैः. ५. D. reads च कर्मसु for स्वकर्मसु ६. A. reads उपवीती. ७. I. reads कश्चिदपवादम् for केषु चिदपवादम्. ८. The text of Manu reads विवर्जयेत्.

सर्वं वाऽपि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत्' ॥

(म. स्मृ. २. १८४-१८५)

इति । यत्तु-

'मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न¹ विमानयेत्' ॥

(म. स्मृ. २. ५०)

इति तदुपनयनाङ्गभिक्षाविषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजन-पर्याप्तमाहर्तव्यम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह यमः-

'आहारमात्रादधिकं न क्वचिद्भैक्ष्यमाहरेत् ।
युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन्' ॥

इति । तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञापुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाहतुर्मनु-यमौ-

'समाहृत्य² तु तद्भैक्ष्यं यावदर्थममायया ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः' ॥

(म. स्मृ. २. ५१)

इति । गुर्वसन्निधौ तद्भार्यादिभ्यो निवेदयेत् । तदाह गौतमः-

---

१. The text reads नाऽवमानयेत्. २. I. reads समाहरथाय for समाहृत्य तु.

'निवेद्य गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीत। (३५)
असन्निधौ तद्भार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्यः'। (३६)
(गौ. स्मृ. २. ३५–३६)

इति। गुर्वनुज्ञातं भैक्ष्यं सत्कृत्य भुञ्जीत। तदाह याज्ञवल्क्यः–

'कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया।
आपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्' ॥
(या. स्मृ. १. ३१)

इति। सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः–

'भैक्ष्यमवेक्षितं पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितं गुरवे निवेदितमनुज्ञातममृतसम्मितं प्राहुः। (६)
यदश्नाति ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोति'।
(हा. स्मृ. ३. ६–७)

इति। गौतमोऽपि–

'सायम्प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत'।
(गौ. स्मृ. ९. ३०)

इति। एकान्ननिषेधमाह मनुः–

---

१. Here I. threw us in great doubt. It inserts गुरोरभावे and some other words in these Sûtras of Gautama, and by this addition forms a verse, which is as follows:—

निवेद्य गुरवेऽनुज्ञां ततो भुञ्जीत सन्निधौ।
गुरोरभावे तद्भार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिणाम् ॥

D. also makes slight changes and forms the following verse—

निवेद्य गुरवे भिक्षां भुञ्जीताऽसन्निधौ गुरोः।
तद्भार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्य इति चाऽन्वहम् ॥

But these two readings are followed neither by any of our other manuscripts, nor any one of the five manuscripts of the text. २. B. C. D. F. G. H. and I. omit तु.

'भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी[1] भवेद्व्रती ।
भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥
व्रतवद्[2] देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयात् व्रतमस्य[3] न लुप्यते' ॥
(म. स्मृ. २. १८८–१८९)

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह स[4] एव–
'अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्य[5] च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्' ॥
(म. स्मृ. २. १८७)

इति । उपनीतस्य नियममाह यमः–
'दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रशनां तथा ।
धारयेद्ब्रह्मचर्यं च भिक्षान्नाशी गुरौ वसन्' ॥
इति[6] । वेदो दर्भमुष्टिः । गुरौ गुरुगृहे इत्यर्थः । यमः[7]–
'मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।
कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी च धारयेत्' ॥
इति । मनुः–
'अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः' ॥
(म. स्मृ. २. १०८)

इति । सुमन्तुरपि–

---

१. B. C. D. F. G. and H. read एकान्नाशी. २. B. C. and F. read व्रते च, D. G. and H. read व्रते वा for व्रतवत्. ३. D. reads व्रतमप्यनुलुप्यते. ४. D. G. and H. omit स एव. ५. B. C. and F. read असमिद्धं. ६. Except A. and I. all others omit this word. ७. D. omits यमः.

'ब्रह्मचर्यं[1] तपो भैक्ष्यं सन्ध्ययोरग्निकर्म च।
स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च चर्येयं[2] ब्रह्मचारिणः' ॥

इति। गुरुवृत्तिप्रकारमाह व्यासः—

'जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि।
यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं यच्च दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्श्वतः।
किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥
अभुक्तवति नाश्नीयादपीतवति नो पिबेत्।
न तिष्ठति तथाऽऽसीत नाऽसुप्ते प्रस्वपेत्तथा' ॥

इति। विश्वामित्रः—

'तद्भार्या-पुत्रयोश्चैव वृद्धानां धर्मशालिनाम्[3]।
शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्रणामादिभिरेव च' ॥

इति। वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः—

'मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त[4]-स्त्री-प्राणिहिंसनम्।
भास्करालोकनाश्लील-परीवादादि[5] वर्जयेत्' ॥
(या. स्मृ. १. ३३)

इति। मनुरपि[6]—

'वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तानि[7] यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥

---

१. I. reads स्वाध्यायो. २. I. reads चर्येयुः. ३. B. E. F. and G. read -शीलिनाम्. ४. D. reads -भुक्त-, B. E. and F. read -सुक्त- and G. reads -सूक्त-. ५. I. reads -परिवादांश्च; while D. reads परिवादानि and H. reads परिवादान् विवर्जयेत्. ६. D. omits अपि, and G. omits मनुरपि. ७ B. reads सुक्तानि चैव, E. and F. मुक्तानि चैव, D. and G. शुक्लानि चैव, H. reads शुल्कानि चैव and I. reads चैव for यानि.

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
कामं क्रोधं च लोभं च नर्त्तनं गीत-वादनम् ॥
द्यूतं च जनवादं च परीवादं तथाऽनृतम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित्[1] ॥
(म. स्मृ. २. १७७-१८०)

इति । यमः–
'खट्वाऽऽसनं च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम् ।
स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत् शुचिः[2]' ॥

इति । कूर्मपुराणे[3]–
'नादर्शं[4] वै समीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
गुरूच्छिष्टं[5] भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः' ॥
(कू. पु. १. २. १४. २०-२१)

इति । आपस्तम्बो ऽपि[6]–
'पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्' ।
(आ. ध. सू. १. १. ४. ११

इति । गुरुपुत्राद्युच्छिष्टं[7] तु न भोक्तव्यम् । तदाह मनु

---

१. B. E. and F. omit the portion—
इति । यमः—
खट्वासनं च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम् ।
स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत् कश्चित् ॥ इति ।
H. also omits this portion; while D. and G. omit only इति । यमः, a they insert the following verse. २. G. and I. read क्वचित्. ३. omits इति । कूर्मपुराणे-and also the verse following, but it appears the marginal correction. ४. H. reads आदर्शं चैव नेक्षेत, D. rea नादर्शनं च वीक्षेत, I. reads नादर्शं चैवमीक्षेत and the text rea नादित्यं वै समीक्षेत. ५. The text reads गुरुप्रियार्थं सर्वं हि. ६. A others except A. and I. omit आपस्तम्बो ऽपि. ७. I. reads गुरुपुत्रस्याऽप्युच्छि

'उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चाऽवनेजनम्॥ (२०९)
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम्'॥(२११)
(म. स्मृ. २. २०९-२११)

इति। ब्रह्मचर्यकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः—
'प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा।
ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे'॥
(या. स्मृ. १. ३६)

इति। केशान्तः गोदानाख्यं कर्म। तच्च षोडशे वर्षे कार्यम्। तदाह मनुः—
'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः'॥
(म. स्मृ. २. ६५)

इति। यमः—
'वसेद्द्वादश वर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा।
षट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत्'॥

इति। एतत् त्रिवेदग्रहणाभिप्रायम्। अत एव मनुः—
'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्।
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा'॥
(म. स्मृ. ३. १)

इति। एवमुक्तलक्षणो ब्रह्मचारी द्विविधः। उपकुर्वाणको

१. All except A. and the text read केशान्तं चैव. २. All others except A. read केशान्तं. ३. I. reads वैश्यो for वसेत्; while G. reads वैश्ये. Both are wrong. ४. D. and I. read षट्त्रिंशद्वार्षिकं.

नैष्ठिकश्च । उपकुर्वाणकस्योक्ता धर्माः । नैष्ठिकस्योच्यन्ते । तत्राह याज्ञवल्क्यः—

'नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावे ऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरे ऽपि वा' ॥
(या. स्मृ. १. ४९)

इति । मनुरपि—

'यदि[1] त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्य गुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ (२४३)
आचार्ये तु खलु[2] प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ (२४७)
एतेष्वविद्यमानेषु[3] स्थाना-ऽसन-विहारवान्[4] ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्[5]देहमात्मनः' ॥ (२४८)
(म. स्मृ. २. २४३-२४८)

इति । एतच्च सद्वृत्तब्राह्मणगुर्वादिविषयम् । अन्यथा दोषः । तदुक्तं तेनैव—

'नाऽब्राह्मणेगुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।
ब्राह्मणे चाऽननूचाने काङ्क्षन्[6] गतिमनुत्तमाम्' ।
(म. स्मृ. २. २४२)

---

१. The text reads this line as follows:—
यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।,
and B. C. D. F. G. and H. read रोचेत स्वगुरोः कुले for रोचेतास्य गुरोः कुले. २. H. reads स्वयं for खलु. ३. I. reads एषु for एतेषु. ४. Kullûkbhatta, the commentator on Manu reads स्नाना-ऽसन-, but neither the other commentators nor our manuscripts of the text follow the reading. ५. B. C. D. F. G. and H. read सादयेत् for साधयेत्. This form is grammatically correct and gives sense, but no commentator follows this reading. ६. H. reads काङ्क्षन्वा गतिमुत्तमाम्.

इति। वसिष्ठोऽपि—

'ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेदा शरीरविमोक्षणात्।
(४) आचार्ये च प्रेतेऽग्निं परिचरेत्। (५)
संयतवाक्। (७) चतुर्थ-षष्ठा-ऽष्टमकालभोजी।
(८) भैक्ष्यमाचरेत्। (९) गुर्वधीनः।
(१०) जटिलः शिखाजटो वा। (११)
गुरुं गच्छन्तमनुगच्छन्नासीनं चेत्तिष्ठन् श-
यानं चेदासीन उपासीत। (१२) आहूता-
ध्यायी। (१३) सर्वं लब्धं निवेद्य तदनुज्ञया
भुञ्जीत। (१४) खट्वाशयन-दन्तधावन-प्रक्षा-
लना-ऽञ्जना-ऽभ्यञ्जनोपानच्छत्रवर्जी।(१५)स्था-
नासनशीलः त्रिरह्नोऽभ्युपेयादपः'। (१७)
(व. स्मृ. ७. ४—१७)

इति। अहनि त्रिषवणस्नायी स्यादित्यर्थः। अग्निपरिचर्या हारीत-शङ्खलिखित-यमैर्निरूपिता—

'यज्ञियाः समिध आहृत्य सम्मार्जनोपलेपनोद्बो-
धन-समूहन-समिन्धन-पर्यग्निकरण-परिक्रमणो-

---

१. B. C. D. F. G. H. and I. read ब्रह्मचर्यं चरेत् for ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेत्, but this is a mistake. २. B. C. and F. omit च; while D. substitutes खलु for it. ३. The text (Bombay Edition by Rev. A. A. Fuhrer) reads सन्यतवाक् through mistake. ४. B. C. D. F. G. H. and I. omit आचरेत्. ५. गच्छन्तमनुगच्छेदासीनं चानुतिष्ठेत् शयानश्चेदासीत आहूताध्यायी सर्वलब्धनिवेदी खट्वाशयन-दन्तप्रक्षालनाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जी This is the reading of B. C. F. G. H. and I., but I. reads -वर्जन- for -वर्जी. ६. Here I. and the text (Bombay Edition by Rev. A. A. F.) are mistaken. I. reads -वर्जनानशील-स्त्रिरहस्यभ्युपेयादपः through mistake and the said text omits स्थानासनशील. We compared three different manuscripts of the text as well as our other manuscripts in which this omitted portion is present.

पस्थान-होम-स्तोत्र-नमस्कारादिभिरग्निं परिच-
रेत् । (५) नाग्निमधितिष्ठेत् । (६) न पद्भ्यां
कर्षेत् ।(७) न मुखेनोपधमेत् । (८) नाऽऽपश्चाग्निं
च युगपद्धारयेत् ।(९) नाजीर्णभुक्तो नोच्छिष्टो
वा ऽभ्येयादध्यात् । (१०) विविधैर्हविर्विशेषैरा-
ग्नेयैरहरहरग्निं समिन्धेत् । (११) आमन्त्र्य
गच्छेत् । (१२) आहृत्य निवेदयेत् तन्मनाः ।
(१३) शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं
गच्छति' । (१४)

(हा. स्मृ. ३. ५–१४)

इति । एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः–

'अनेन विधिना देहं सादयन् विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहं जायते पुनः'॥

(या. स्मृ. १. ५०)

इति । मनुरपि–

'आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम्'॥

(म. स्मृ. २. २४४)

इति । ननु–नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं
स्यात् । तन्न । गार्हस्थ्यस्य रागिविषयत्वात् । तदाह जाबालिः–

---

१. The text of Hârîta adds to ऽभ्यादध्यात् the following portion--नातिक्रमेत् । न विक्रमाभिमुखं तिष्ठेत् । न निष्ठीवेत् ।. २. All other manuscripts except A. and the text read आगत्य for आहृत्य, but our reading is correct and moreover gives good sense. ३. D. and G. read साधयन्. ४. Except A. and the text all others read न चेहाऽऽजा-

'यदि गृहमेव कामयेत्तदा याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्'।

इति। अत्र केचित् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कुब्जादिविषयं मन्वाना गार्हस्थ्यस्य तदितरविषयतामाहुः* । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्—

'कुब्ज-वामन-जात्यन्ध-क्लीब-पङ्ग्वार्त्त-रोगिणाम्।
व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमसंशयम्' ॥

इति। तन्न। नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य कुब्जादिष्वेव नियतत्वे समर्थं प्रत्यैच्छिकत्वमुच्यमानं विरुध्येत। ऐच्छिकत्वं च वसिष्ठेन दर्शितम्—

'चत्वार आश्रमाः (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-
वानप्रस्थ-परिव्राजकाः। (२) तेषां वेद-
मधीत्य वेदौ वेदान् वा ऽविशीर्णब्रह्मचर्यो
यमिच्छेत्तमावसेत्'। (३)
(व. स्मृ. ७. १–३)

इति। भविष्यत्पुराणेऽपि—

'गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम्।
ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥
वैखानसो वाऽपि भवेत् परिव्राडथ वेच्छया'।

---

* यथोक्तं भट्टैः—

'अत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्ध-पङ्ग्वादयो नराः'—इत्यादि। उदाहृतं चैतदस्माभिः पूर्वम्।

---

१. B. C. and F. read वा ऽविकीर्ण-, D. and H. read वा ऽविच्चीर्ण-, G. reads वा अपि चीर्ण- and I. reads वा चीर्ण-.

इति। तस्मात् रागिविषयत्वेनैव गार्हस्थ्यं व्यवस्थापनीयम्-

इति।

॥ इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ॥

अथ गृहस्थाश्रमं निरूपयितुं तदधिकारहेतु स्नानमादौ निरूप्यते। तत्र याज्ञवल्क्यः—

'गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा'॥

(या. स्मृ. १. ५१)

इति। तत्र दातव्यो वरो मनुना दर्शितः—

'न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित्।
स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्॥
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम्[1]।
धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहेत्'[2]॥

(म. स्मृ. २. २४५-४६)

इति। अयं च वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्यानिष्क्रयार्थः। वेदविद्यार्हस्य मूल्यस्याऽसम्भवात्। तथा च छन्दोगश्रुतिः—

'यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य
पूर्णां दद्यादेतदेव[3] ततो भूयः'।

(छां. उ. ३. ११. ६)

इति। तापनीयश्रुतिरपि—

---

१. B. C. D. F. G. and H. read छत्रोपानहमन्ततः. २. The text reads this line as follows:—

धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत्॥.

३. I. reads तदेव for एतदेव.

'सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते'।

(नृ. उ. ता. ५. २.)

इति। हारीतस्मृतिरपि—

'एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा त्वनृणी भवेत्'[1]॥

(हा. स्मृ. २. २१)

इति। 'वा वेदं व्रतानि' इत्यनेन स्नातकत्रैविध्यं दर्शितम्। तत्र वेदमात्रपरिसमापक एकः। व्रतमात्रपरिसमापको द्वितीयः उभयपरिसमापकस्तृतीयः। व्रतशब्देनात्र गृह्यप्रसिद्धान्युपनयनव्रत-सावित्रीव्रत-वेदव्रतानि[2] विवक्षितानि। स्नातकत्रैविध्यं हारीतेनोक्तम्—

'त्रयः स्नातका भवन्ति। विद्यास्नातको
व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्नातकः'।

(हा. स्मृ. ४. १--२)

इति। वेदं पारं नीत्वेत्यत्राऽर्थावगतिरपि विवक्षिता*। अत एव कूर्मपुराणे—

---

*अत्र मीमांसका मन्यन्ते—'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'—इत्यस्य विधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वम्। अर्थज्ञानं विना कर्मानुष्ठानसामर्थ्याभावात्। तस्य च विधेर्यज्ञार्थत्वात् अर्थज्ञानमवश्यम्—इति। औपनिषदास्तु—'स्वाध्यायोऽध्येतव्य-इत्यस्य विधेरक्षरग्रहणेनैव चारितार्थ्यम्। वेदाक्षरग्रहणमेव विधिफलम्। पूर्वकाण्डार्थज्ञानं तु कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम्। उत्तरकाण्डार्थज्ञानं च काम्येन श्रोतव्यविधिना प्राप्तमतो विनाप्यर्थज्ञानं स्नायात्—इति सङ्क्षेपः। विस्तरस्तु हरिहरभाष्यादौ द्रष्टव्यः।

---

१. I. reads यद्दत्वाऽस्याऽनृणी भवेत्. २. B. C. D. and G. read सावित्रीव्रत-वेदाब्दव्रता-ऽऽरण्यकव्रतानि.

'वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदान् वा चतुरो द्विजः ।
अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्द्विजोत्तमाः' ॥
(कू. पु. १. २. १५. १)

इति । स्नानप्रकारश्च गृह्ये प्रसिद्धः । स्नातकधर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः—

'यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । (३)
छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
रौक्मे च कुण्डले वेदं कृत्तकेश-नखः शुचिः ॥ (४)
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्बहिर्माल्यं च धारयेत् ॥(५)
शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
न जीर्ण-मलवद्वासा भवेत्तु विभवे सति ॥ (६)
न रक्तमुल्बणं चान्यधृतं वासो न कन्थिकाम् । (७)
(कू. पु. १ २. १५. ३-७)

इति ।

॥ इति स्नातकप्रकरणम् ॥

अथ विवाहः । तत्र मनुः—

'गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्' ॥
(म. स्मृ. ३. ४)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

---

१. The text reads विन्याद्वा for वेदान्. २. The text substitutes अभि- for अधि-. ३. All others except D. and the text read द्विजोत्तमः ४. The text reads this line as follows :—

रौक्मे च कुण्डले धार्ये न्युप्तकेश-नखः शुचिः ॥.

५. I. reads चास्य धृतं for चान्यधृतं. ६. D. omits अपि.

'अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्ष-गोत्रजाम्' ।

(या. स्मृ. १. ५२–५३)

इति । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्ताम् । बाह्यानि लक्षणानि मनुना दर्शितानि—

'अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं[1] हंस-वारणगामिनीम् ।
तनुलोम-केश-दशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्' ॥

(म. स्मृ. ३. १०)

इति । वर्ज्यामाह स एव—

'नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नाऽलोमिकां नातिलोमां न वाचालां[2] न पिङ्गलाम् ॥
नर्क्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीं नान्त्य-पर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहि-प्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्'[3] ॥

(म. स्मृ. ३. ८–९)

इति । कपिला रक्ततण्डुलवर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा । अन्त्येति म्लेच्छनाम्नी । विष्णुपुराणेऽपि—

'न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।
न घर्घरस्वरां क्षामां[4] तथा काकस्वरां न च ॥
नानिबद्धेक्षणां[5] तद्वद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुधः[6] ।
यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥

---

१. D. reads सोमनाम्नीं. २. The text reads वाचाटां. ३. B. C. F. G. and H. read न बिभीषणनामिकाम्. ४. The text reads क्षाम—वाक्यां काकस्वरां न वा. ५. B. C. and F. read नानिबन्धेक्षणां; while D. reads नाभिबन्धेक्षणां. ६. The text reads स्त्रियम् for बुधः.

गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्वहेत् ।
नातिरूक्षच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ॥
आपीनहस्त-पादां च न कन्यामुद्वहेद्बुधः ।
न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् संहतभ्रुवम् ॥
न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः'।
(वि. पु. ३. १०. १८-२२)

इति । आन्तराणि तु लक्षणान्याश्वलायनगृह्येऽभिहितानि-

'दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति । (४) अष्टौ पिण्डान् कृत्वा—ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यताम्—इति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । (५) क्षेत्राचेदुभयतःसस्याद्गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद् । गोष्ठात् पशुमती । वेदिपुरीषाद् ब्रह्मवर्चस्विनी । अविदासिनो ह्रदात्

---

१. H. and I. read अपीन-. २. I. reads न्य ताम्. ३. The text reads संहत-. ४. H. and I. read न वाति-. ५. I. reads विहितानि. ६. A. reads this quotation as follows:—आन्तराणि लक्षणानि आश्वलायनगृह्ये दर्शितानि। दुर्ज्ञेयानि तानि वेदितव्यानि । पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठ-वेदिका-कितवस्थान-हृदरिण-क्षेत्र-चतुष्पथ-श्मशानेभ्यो मृत्तिका गृहीत्वा अष्टौ पिण्डान् कृत्वा-'ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे गृहीते धान्यवती भवति । द्वितीये पशुमती । तृतीयेऽग्निहोत्रपरा । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्चनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे वन्ध्या । सप्तमे व्यभिचारिणी । अष्टमे विधवा भवेदिति । This reading is followed by neither the text nor our manuscripts. This is probably a paraphrase of Âśvalâyana Sûtra.

सर्वसम्पन्ना । देवनात् कितवी । चतुष्पथाद्विप्र-
व्राजिनी । ईरणादधन्या । श्मशानात्पतिघ्नी'। (६)

(आ. गृ. सू. १. ५. ४–६)

इति । विप्रव्राजिनी विविधं प्रकर्षेण व्रजतीति विप्रव्राजिनी
स्वैरिणीत्यर्थः । अनन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा
पुरुषान्तराऽगृहीताम् । अनेन पुनर्भूर्व्यावर्त्यते । अत एव
काश्यपः–

'सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्' ।

इति । बौधायनः–

'वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता
भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः
तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत्' ।

इति । नारदोऽपि–

'कन्यैवाऽक्षतयोनिर्या[1] पाणिग्रहणदूषिता[2] ।
पुनर्भूः[3] प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणि[4]' ॥

(ना. स्मृ. १२. ४६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि–

---

१. B. C. and F. read कन्यैवाऽकृत्तयोनिर्या. २. B. C. F. G. H. and I. read -पूर्विका for -दूषिता. ३. B. C. F. H. and I. read पुनर्भूप्रतिज्ञेया; while D. and G. पूनर्भूप्रतिमा ज्ञेयाः. ४. The text reads संस्कारेति.

'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

(या. स्मृ. १. ६७)

इति । कान्तां कमनीयां उद्वोढुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् । अत एव आपस्तम्बः—

'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्बन्धस्तस्यामृद्धिः' ।

(आप. गृ. सू. १. ३. २०)

इति । असपिण्डामिति । समान एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च सप्तम-पुरुषपर्यवसायिनी । तत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः पितृ पितामह-प्रपितामहाः । त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः

तथा च मत्स्यपुराणे—

'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' ॥

(म. पु. १८. २९)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

'पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥
लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात्—।
प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।
इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः' ॥

(मा. पु. ३१. ३-५)

इति । एतदुक्तं भवति—सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानु-प्रवेशः सापिण्ड्यहेतुः । तथा च देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः

१. H. and I. read पितामह-प्रपितामहाद्, but it is incorrect. २. Th text substitutes च for तु.

षड्भिः सह सापिण्ड्यम्। तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्ड्यम्—इति। ननु—एवं सति भ्रातृ-पितृव्यादिभिः सह सापिण्ड्यं न स्यात्। परिगणितेष्वनन्तर्भावात्। मैवम्। उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र विवक्षितत्वात्। देवदत्तकर्तृकक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृ-पितृव्यकर्तृकक्रियायामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्ड्यम्। एवं भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृकत्वात्[1] सापिण्ड्यमिति। तदिदं निर्वाप्यसापिण्ड्यम्।

अपरे पुनरन्यथा सापिण्ड्यमाहुः। तथा हि—समान एकः पिण्डो देहावयवो येषां ते सपिण्डाः। तत्र पुत्रस्य साक्षात् पितृदेहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम्। तथा पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात्। साक्षान्मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा। मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात्। तथा पितृव्य-पितृष्वस्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात्। तथा मातृष्वसृ-मातुलादिभिः सह मातामहदेहान्वयात्। पत्न्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः। एवं भ्रातृभार्याणामप्येकशरीरारम्भकैः स्व-स्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन। एवं तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम्[2]।

उक्तं द्विविधं सापिण्ड्यं यस्या नास्ति सेयमसापिण्डा तामुद्वहेत्। ननु—एवं सति न काप्युद्वाहः सम्भवेत्। सर्वत्र सापिण्ड्यस्य कथंचिद्योजयितुं शक्यत्वात्। विधातृशरीरानुप्रवेशदुष्परिहरत्वात्।

१. I. reads सहकर्तृत्वात्. २. H. reads प्रयोजनीयम्.

'बहु स्यां प्रजायेय'।

(छां. उ. ६. २. ३; तै. उ. २. ६. १)

इति श्रुतेः। नैष दोषः। अविशेषेण प्राप्तस्य साापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कुचितत्वेन तदूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तेः। तथा च गौतमः–

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा'।

(गौ. स्मृ. १४. १३)

इति। याज्ञवल्क्यो ऽपि–

'पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा'।

(या. स्मृ. १. ५३)

इति। मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं 'सापिण्ड्यं निवर्त्तते'–इत्यध्याहृत्य योजनीयम्।

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते'।

(म. स्मृ. ५. ६०)

इति मनुस्मरणात्। एतदुक्तं भवति। पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिगणनायां सप्तमादूर्ध्वं वर-वध्वोर्विवाहो न दुष्यति। मातृपक्षे च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां वर-वध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति तदा तयोः सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विवाहो न दोषायेति। यत्तु विष्णुपुराणवचनम्–

---

१. D. omits अविशेषेण. २. D. omits the following portion—
सापिण्ड्यनिवृत्तेः। तथाऽत्र गौतमः–
'पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा'
इति। याज्ञवल्क्योऽपि–
'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा।
इति। मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं. ३. Except A. and the text of Gautama all others read सपिण्डनिवृत्तिः.

'पञ्चमीं मातृपक्षात्तु पितृपक्षात्तु सप्तमीम्।
गृहस्थ उद्वहेत् कन्यां न्याय्येन विधिना नृप'॥
(वि. पु. ३. ११. २३)

इति। तत्र सप्तमीं पञ्चमीमतीत्येत्यध्याहार्यम्। अन्यथा

'पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम्'।
(या. स्मृ. १. ५३)

इति वचनविरोधात्।

'पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया।
क्रियापरा अपि हि ते सर्वतः शूद्रतां गताः'॥

इति मरीचिवचनविरोधाच्च। यद्यपि पैठीनसिना कल्पद्वयमुक्तम्—

'पञ्चमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतः।
त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा'।

इति। तत्र द्वितीयः कल्पोऽसमानजातीयविषयः। यतः शङ्ख आह—

'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः।
एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु'॥

इति। अयमर्थः। येषामेकः पिता मातरो भिन्नजातीयास्ते मातृभेदादसमानजातीयाः तथापि पित्रैक्यादस्ति तेषां सापिण्ड्यम्। तच्च त्रिषु पुरुषेष्वतीतेषु निवर्त्तते—इति। ननु—एवं सति पितृपक्षे अपि त्रिभिः पुरुषैः सापिण्ड्यनिवृत्तेः 'पञ्च पितृतो वा' इति वचनं विरुद्ध्येत। एवं तर्हि—

---

१. D. reads याचेत विधिना नृप. २. D. reads अन्यथाऽपि च 'मातुः सप्तमादूर्ध्वम्.' ३. D. and G. read सर्वे ते शूद्रतां; while B. C. F. and H. read सर्वे ते ऽप्युद्धृतां. ४. I. reads पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः.

'त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा'।

इति पैठीनसिवचनं संजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम्।[१] अनुकल्पो वाऽस्तु।

'मातृतः पितृतस्तथा'।

(या. स्मृ. १. ५३)

इत्यत्र पितृशब्देन बीजिनोऽपि संग्रहः। तथा च गौतमः—

'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः। (३) बीजिनश्च। (४) मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्'। (५)

(गौ. स्मृ. ४. ३–५)

इति। यो हि नियोगात् पुत्रमुत्पादयति स बीजी। पितृमातृबान्धवाः स्मृत्यन्तरे—

'पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुःसुताः।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः'॥

इति। ननु—असपिण्डामिति न वक्तव्यम्।[२] वक्ष्यमाणेन 'असमानार्ष-गोत्रजाम्'—इत्यनेनैव सपिण्डाया विवाहनिषेधसिद्धेः। सत्यम्। तथापि या मातुरसपिण्डा भवति सैवोद्वाहकर्मणि प्रशस्तेति वक्तुम्। तथा च मनुः—

'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने'॥

(म. स्मृ. ३. ५)

---

१. I. reads सजातिष्वेव निषेधपरम् for सजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम्.
२. I. reads वक्तव्यम्.

इति। या मातुरसपिण्डा असगोत्रा च, या पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डा च सा मैथुने मिथुनसाध्ये दारकर्मणि द्विजातीनां प्रशस्ता परिणेयेत्यर्थः। ननु—अत्र मातृग्रहणमनर्थकम्। पितृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधसिद्धेः। तस्याः पृथक् पिण्ड-गोत्रयोरभावात्।

'एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके।
स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे' ॥

इति वचनात्। मैवम्। गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप्रदानाभावेन पितृगोत्र-सापिण्ड्ययोरनिवृत्तेः। तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत्।
भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥
गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवत्' [1] ॥

(ग. पु. २. २६. २१-२२)

इति। एतेन मातुलसुताविवाहविषये [2] विवादोऽपि परास्तः। तथा हि—तन्निषेधवचनानि गान्धर्वादिविवाहोढजविषयाणि। तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात्। तदनुग्राहकश्रुति-स्मृति-सदाचारात् न ब्राह्मादिविवाहोढजविषयाणि। तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः। तानि च निषेधवचनानि यथा। तत्र शातातपः—

'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥

इति। पैठीनसिरपि—

---

१. I. reads धर्मवित्. २. I. reads विषयः.

'पितृ-मातृष्वसृ-दुहितरो मातुलसुताश्च धर्म-
तस्ता भगिन्यः। ता वर्जयेदिति विज्ञायते'।

इति। सुमन्तुरपि–

'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः। तद्भ्रातरो मातुलाः। तद्भ-
गिन्यो मातृष्वसारः। तद्दुहितरश्च भगिन्यः। तद-
पत्यानि भागिनेयानि। अन्यथा सङ्करकारिण्यः'।

इति। व्यासः–

'मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः'।

इति। ननु–अविशेषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशेषविषयता? विशेषवचनबलादिति ब्रूमः। तथा च मनुः–

'पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च।
मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत्॥
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान्'।

(म. स्मृ. ११. १७१–१७२)

इति। भगिनीपदं पैतृष्वसेयादिविशेषणम्। आप्तस्येति मातुर्भ्रातृविशेषणम्। तत्र सुतामित्यध्याहारः। आप्तस्य सन्निकृष्टस्य सापिण्डस्य गान्धर्वादिविवाहोढायाः मातुर्भ्रातुरित्यर्थः। पैतृष्वस्रेयीमित्यत्राप्यनिवृत्तसापिण्ड्या गान्धर्वादिनोढा पितृष्वसा विवक्षिता। तथा च सति तद्दुहितुर्भगिनीति विशेषणं सार्थकम्। ब्राह्मादिविवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तेः

१. B. C. D. F. G. and H. omit च; while D. reads पितृष्वसृदुहितरो मातृष्वसृ-मातुलसुताः. २. B. C. D. F. and G. omit तद्भगिन्यो मातृष्वसारः. ३. B. C. and F. read -कारिणः. ४. The text reads भ्रातुस्तनयां. ५. G. and I. read नोपयच्छेत. ६. B. C. D. F. and G. read गान्धर्वादिनोढामातु.

भगिनीपदं नान्वियात्। अयमेव न्यायो मातृष्वस्रीयाया-मपि योजनीयः। तस्माद्भगिन्यांसपदोपेतमनुवचनबलादविशेषे निषेधो विशेषविषय एवोपसंह्रियते। ननु-ब्राह्मादिविवाहविषये मातुलसुताया इव मातृष्वसृसुताया अपि विवाहः प्राप्नुयात्। तन्न। शिष्टगर्हितत्वेन तत्र निषेधस्मृतिकल्पनात्। शिष्टगर्हितस्यानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्य आह-

'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु'।

(या. स्मृ. १. १५६)

इति। यद्यपि मातुलसुतापरिणयनमुदीच्यशिष्टगर्हितं तथापि दाक्षिणात्यशिष्टैराचरितत्वेन नाविगीतोऽयमुदीच्यानामाचारः। न च दाक्षिणात्यानां रागमूलत्वं शङ्कनीयम्। विधि-निषेधपरीक्षकैरेव तद्विवाहकरणात्। मातृष्वसुः सुताविवाहस्तु अविगीतेन शिष्टाचारेण गर्हितः। मातुलसुताविवाहस्यानुग्राहकाः[2] श्रुत्यादयः। तत्र मन्त्रवर्णः-

'आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्[3]
यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व।
तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा
भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव'[4]॥

(ऋ. सं. ७. ४. ३. २२. ६.)

इति। अयमर्थः-हे इन्द्र पथिभिरीडितेभिः[5] स्तुतैः सह[6]

१. A. reads this sentence as follows -अयमेव न्यायो मातुर्विषये। मातुलसुतापरिणय उदीच्यशिष्टगर्हितः। तथापि दाक्षिणात्याशिष्टैराचरितविषये मातुलसुताया इव मातृष्वसृसुताया अपि विवाहः प्राप्नुयात्. २. I. reads -ग्राहका श्रुतिः. ३. This Mantra appears in Rigveda Samhita Maṇḍala VII. Anuvâka III. in Pariśishta. Eight Mantras are given after that Anuvâka under the name Pariśishta or Appendix. ४. I. reads वपाम् for वपामिव. ५ Here some manuscripts substitute -ळि-for -डि- ६. B. C. D. F. G. and H. do not insert सह.

नो ऽस्माकमिमं यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्मादिभिर्दीयमानं भागधेयं जुषस्व । तृप्तामाज्यादिना संस्कृतां वपां त्वामुद्दिश्य जुहुः त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयम् । यथा मातुलस्य योषा दुहिता भागिनेयस्य भागः भजनीया भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा च पैतृष्वसेयी पौत्रस्य भागः तथा ऽयं ते तव भागो वपाऽऽख्यः-इति । वाजसनेयके ऽपि–

'तस्माद्वा[1] समानादेव पुरुषादत्ता चाऽद्यश्च जायते उत तृतीये सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै'।

इति । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यश्च भोग्यः द्वावप्युत्पद्येते । तौ च मिथः सङ्कल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृतीये चतुर्थे वा पुरुषे सङ्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः तथापि मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे प्रमाणम् । विरोधिवचनानामभावात्[2] । मातृसपिण्डाविषयत्वस्य[3] वर्णितत्वात् च । तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वादुपरिधारणवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि–प्रेताग्निहोत्रे (पू. मी. वार्ति. ३. ४. १५) श्रूयते–

'अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेत्
उपरि हि देवेभ्यो यज्ञं[4] धारयति'।

इति । तत्र पैतृकस्य हविषोऽधस्तात् समन्त्रकं समिद्धारणं विधाय तद्वाक्यशेषेण[5] समिधो हविरुपरिधारणं दैवे कर्मणि यत् श्रुतं[6] तत् किमर्थवादः–उत विधिरयम्[7]?-इति संशयः ।

---

१. B. C. D. F. G. and H. read तस्मादु for तस्माद्वा. २. I. omits अभावात्. ३. B. C. D. F. G. and H. omit मातृ-. ४ D. and I. omit यज्ञं. ५. I. reads वाक्यशेषे समिधो. ६. G. and H. read कृतं for श्रुतं. ७. B. C. and F. read विधायक. H. and I. read विधीयते.

तत्राऽधोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतालाभादर्थवाद इति—पूर्वः पक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूद्य तेन स्तुतिर्युक्ता । उपरि धारणं तु न क्वापि प्रसिद्धम् । अतस्तावकत्वायोगाद्वाक्यभेदमभ्युपगम्याऽप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।

एवं 'तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै'—इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन मातुलसुतां विवहेत्—इति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छ्रुत्यानुगृहीतो ऽयं विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्मादिषु सापिण्ड्यनिराकरणेन मातुलसुताविवाहप्रापकतया दर्शिताः । शिष्टाचारश्च दाक्षिणात्यानामविगीत उदाहृतः ।

केचित्तु—आसुरादिष्वपि देशविशेषेण मातुलसुताविवाहो धर्म्य—इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र बौधायनः—

> पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः (* * *) । (१)
> अनुपनीतेन (* * *) भार्यया च सहभोजनं
> पर्युषितभोजनं मातुलदुहितृ-पितृष्वसृदुहितृ-
> परिणयनमिति । (३) तथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहारः आयुधीयकं समुद्रयानमिति । (४), इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति इतर इतरस्मिन् । (५) तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् । (६)
>
> (बौ. स्मृ. १. १. २.१–६)

१. I. reads शास्त्रानुगृहीतोऽयं विवाहः. २. The text (by E. Hultzsch) adds यथैतत् and reads अनुपेतेन. ३. The text (E. Hultzsch) omits च, and reads स्त्रिया सह-. ४. B. C. F. and H. omit पर्युषितभोजनं. ५. The text reads मातुल-पितृष्वसृदुहितृगमनं. ६. B. C. and F. omit ऊर्णाविक्रयः. ७. The text reads समुद्रसंयानं. ८. All others except A. and the text read तद्देशं प्रामाण्यात् for तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्.

इति । इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुल-सम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे । तथेतर उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणदेशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे । कुतः? देशप्रामाण्यात् । देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्ये-त्यर्थः । तथा च देवलः–

'यस्मिन् देशे य आचारो न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।
स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः' ॥

इति । भृगुः–

'यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्' ॥

इति । ननु–शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवाहोऽपि प्र-सज्येत । प्रजापतिना तथाऽऽचरणात् । तथा च श्रुतिः–

'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्' ।

इति । मैवम् । 'न देवचरितं चरेत्'–इति न्यायात् । अत एव बौधायनः–

'अनुष्ठितं तु यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
नाऽनुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्' ॥

(बौ. स्मृ. १. १. २. १२)

---

१. I. omits -प्रामाण्यस्य. २. I. substitutes तु for सु-. ३. B. C. and F. read देशाचारैः स्मृतौ भृगोः, D. reads देशाचारः स्मृतौ भृगोः and G. reads देशाचारः स्मृतो भृगोः for न तु देशान्तरे स्मृतः. ४. All others except A. and H. omit भृगुः. ५. D. and G. read न विचारयेत्. ६. H. and I. read प्रजापतेराचरणात्; while D. substitutes तदा for तथा. ७. I. omits वै. ८. D. H. and I. read अभ्यगात्, and for the same B. C. F. read अभ्यधापयत्. ९. After this word D. inserts न्यायात्.

इति। तदेवं पूर्वोक्तब्राह्मादिविवाहव्यवस्थया देशभेदविषयव्यवस्थया च मातुलसुताविवाहो 'ऽसपिण्डाम्'–इत्यादिशास्त्रादेव सिद्धः। यवीयसीं वयसा कायपरिमाणेन च न्यूनाम्। तत्र वयोन्यूनताया इयत्तामाह मनुः–

'त्रिंशद्वर्षोद्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः'॥

(म. स्मृ. ९. ९४)

इति। बृहस्पतिरपि–

'त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्यां विन्देत नग्निकाम्।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात्'॥

इति। विष्णुपुराणेऽपि–

'वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयम्'।

(वि. पु. ३. १०. १६)

इति। अरोगिणीं अचिकित्स्यराजयक्ष्मादिरोगरहिताम्। भ्रातृमतीं ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता यस्याः सा भ्रातृमती। अनेन पुत्रिकाशङ्का व्युदस्यते। अत एव मनुः–

'यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया'॥

(म. स्मृ. ३. ११)

इति। यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान् वा न वा–इति न विज्ञायते तां नोपयच्छेत्। यत्र तु नैषा शङ्का ता-

---

१. I. omits पूर्वोक्त-. २. B. C. and F. omit च; while D. omits देशभेदविषयव्यवस्थया. ३. I. reads -विवाहः 'न सपिण्डाम्'. ४. Except A. and the text all others read वहेत् for उद्वहेत्. ५. G. reads द्व्यष्टवर्षो; while B. C. aud F. read अष्टवर्षो through mistake.

मभ्रातृकामप्युपयच्छेदित्यभिप्रायः । 'न विज्ञायेत वा पिता'-इत्युक्तेः वरेण सह सम्प्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः सङ्कल्पमात्रेण कन्या पुत्रिका भवतीति द्रष्टव्यम् । तथा च गौतमः-

'अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषाम् । (१९)
तत्संशयान्नोपयच्छेदभ्रातृकाम्'।

(गौ. स्मृ. २९. १९-२०)

इति । मनुरपि-

'अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्' ॥

(म. स्मृ. ९. १२७)

इति । वरेण सह सम्प्रतिपत्तिकरणं तु पुत्रिकाकरणे स्पष्टमेव विज्ञायते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता-

'अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति' ॥

(व. स्मृ. १७. १७)

इति । 'स नौ पुत्रो भवेदिति'-इति क्वचित्पाठः । अस्याश्च पुत्रिकाया गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह न सापिण्ड्य-सगोत्रत्वनिवृत्तिः । अत एव लौगाक्षिः-

'मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः' ॥

इति । तदेवमभिहितां पुत्रिकां शङ्कमानः पुत्रार्थी भ्रातृमतीमेवोद्वहेत् । 'असमानार्ष-गोत्रजाम्' ऋषेरिदमार्षं प्रवरः गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तकमुनिगण इत्यर्थः । तद्यथा-गो-

त्प्रवर्त्तकस्य भरद्वाजस्य व्यावर्त्तकावंगिरो-बृहस्पती । अत एवाङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाजगोत्रोऽहमिति प्रयुञ्जते । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । गोत्रं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या वध्वा वरेण सह प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं वा नास्ति सा वधूर्विवाहमर्हति । क्वचिद्गोत्रभेदे ऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा—याज्ञवल्क्य-वाधूल-मौन-मौकानां भिन्नगोत्राणां भार्गव-वीतहव्य-सावेतसेति प्रवरस्यैक्यात् । अतस्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय असमानार्षजाम्—इत्युक्तम् । क्वचित् प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यम् । तद्यथा-आङ्गिरसाम्बरीष-यौवनाश्व-मान्धात्रम्बरीष-यौवनाश्वेति—अत्राङ्गिरस-मान्धातृप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रमेकम् । अतस्तत्र विवाहो माभूदित्यसमानगोत्रग्रहणम् । गोत्रप्रवर्त्तकाश्च प्राधान्येनाऽष्टौ मुनयः । ते चागस्त्याष्टमाः सप्तर्षयः । तथा च बौधायनः—

'विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।
अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥
सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते' ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—

'जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रो ऽत्रि-गौतमौ ।

---

१. B. C. F. and I. read -भरद्वाज-. २. Only I. reads -सौनकानां for -मौन-मौकानां. ३. D. reads असमानेत्युक्तम्. ४. A. reads असमानार्ष-गोत्रजामित्युक्तम्. ५. I. omits through mistake the following portion—

"विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।
अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥
सप्तर्षीणां अगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते' ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—. ६. B. C. F. and G. do not repeat सप्त.

वसिष्ठ-कश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ।
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते' ॥

इति । एतेषां च गोत्राणामवान्तरभेदाः सहस्रसङ्ख्याकास्तेषां गणास्त्वेकोनपञ्चाशत् । तथा च बौधायनः—

'गोत्राणां च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ऊनपञ्चाशदेतेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्' ॥

इति । प्रवर-गोत्रयोः समानत्वासमानत्वे बौधायन-कात्यायन-विश्वामित्र-गर्गादिप्रणीतेषु प्रवरग्रन्थेषु प्रसिद्धे । न चात्र मिलितयोर्गोत्र-प्रवरयोः पर्युदासनिमित्तत्वं शङ्कनीयम् । प्रत्येकं दोषाभिधानात् । तदाह बौधायनः—

'सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयात्' ।

इति । शातातपोऽपि—

'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।
कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्' ॥

इति । आपस्तम्बः—

'समानगोत्र-प्रवरां कन्यामूढ्वोपगम्य च ।
तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते' ॥

इति । इत्थं कन्यालक्षणं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम् । अत एव मनुः—

'महान्त्यपि समृद्धानि गो-ऽजा-ऽवि-धन-धान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

---

१. I. reads प्रसिद्धः through mistake. २. Except A. and I. all others read चेन्मत्योपयच्छेत्. ३. B. C. D. F. and G. read अतिकृच्छ्रं; while A. reads तप्तकृच्छ्रं. ४. I. reads सन्तानं for चण्डालं. ५. D. G. H and I. read दशेमानि, but the text does not follow this reading.

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशाऽर्शसम्।
क्षय्यामयाव्यपस्मारि-श्वित्रि-कुष्ठिकुलानि च' ॥
(म. स्मृ. ३. ६-७)

इति। हीनक्रियं यागादिक्रियारहितम्। निष्पुरुषं स्त्रीमात्रशेषम्। निश्छन्दोऽध्ययनवर्जितम्। यमोऽपि—

'चतुर्दश कुलानीमान्यविवाह्यानि निर्दिशेत्।
अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव वर्जयेत् ॥
अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत्।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥
श्वित्रि-कुष्ठि-कुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम्।
सदाकामिकुलं वर्ज्यं रोमशानां च यत्कुलम् ॥
अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत्'।

इति। अनार्षेयं अविज्ञातप्रवरम्। एतच्च हीनक्रियादिवर्जनं तथाविधापत्यपरिहारार्थम्।

'कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्ति'।
(हा. स्मृ. २-१३)

इति हारीतवचनात्। पुराणेऽपि—

'मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितॄन्।
यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत् सुतः' ॥

इति। मनुरपि—

'पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा।
न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति' ॥

---

१. B. C. D. F. G. and H. read -कामकुलं. २. D. G. and H. read नृप for सुतः. ३ B. C. and F. read प्रकृतिं स्वां निगच्छति, D. and G. read प्रकृतिं स्वां च गच्छति, and H. reads दुर्योनिप्रसृति स्वानि गच्छति.

इति । हेयकुलमुक्तम् । उपादेयं तु याज्ञवल्क्य आह—

'दशपूरुषविख्याताात् श्रोत्रियाणां महाकुलात्'।

(या. स्मृ. १. ५४)

इति । मातृतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषा विख्याता यस्मिन् कुले तद्दशपुरुषविख्यातं तस्मात्-महाकुलात् पुत्र-पश्वादि-समृद्धात् कन्यामुद्वहेदित्यर्थः ।

मनुरपि—

'उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सह ।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्'॥

(म. स्मृ. ४. २४४)

इति । अत्रोत्तमान् स एवाह—

'विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुति-स्मृतिनिदर्शितैः ।
अविप्लुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥
महाकुलैश्च सम्बन्धा महत्स्वेव व्यवस्थिताः ।
सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥
लोभ-राग-द्वेषा-ऽमर्ष-मान-मोहादिवर्जिताः ।
अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनः सदा'॥

इति । अधमानाह स एव—

'ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
विकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥

---

१. H. reads -कुलत्वं. २. I. reads -धास्यादि. ३. D. reads सदा for सह. ४. B. C. D. F. and H. read -मधमानवमांस्त्यजेत्; while G. reads -मधमान-वमांस्त्यजेत्. ५. D. reads महतश्च, G. reads महत्त्वे च and I. reads महत्स्वेन for महत्स्वेव. ६. D. and G. read तथा for सदा; while H. reads तदा. ७. B. C. D. F. G. and H. omit स एव.

प्रवृद्धवैराः शूरैर्ये राजकिल्बिषिणस्तथा।
ब्रह्मस्वादननित्याश्च कदर्याश्च विगर्हिताः॥
अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवस्तथा।
पतिघ्न्यश्च सुवासिन्यः तांश्च[1] यत्नेन वर्जयेत्'॥

इति। कन्यादाने वरनियमो गौतमेन दर्शितः—

'विद्या[2]-चारित्र-बन्धु-लक्षण[3]-शील-सम्पन्नाय दद्यात्'।

(गौ. स्मृ. ४. ५)

इति। यमो ऽपि—

'कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च
विद्यां च वित्तं च सनाथतां च[4]।
एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्'॥

इति। याज्ञवल्क्यः—

'एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः[5]।
यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः'॥

(या. स्मृ. १. ५५)

इति। एतैः कन्यकायामुक्तैर्गुणैर्युक्तः[6]। पुंस्त्वपरीक्षोपायस्तु नारदेन दर्शितः—

'यस्या ऽप्सु प्लवते[7] वीर्यं[8] ह्रादि मूत्रं च फेनिलम्।
पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु[9] षण्ढकः॥

---

१. I. reads तांश्च. २. Except A. and the text of Gautama read विद्या-ऽऽचार- for विद्या-चारित्र-. ३. The text does not insert -लक्षण-. ४. D. reads सनातनां च. ५. D. and G. read नरः. ६. I. reads कन्यकायामुक्तलक्षणैः; while B. C. D. F. G. and H. read कन्यकायामुक्तगुणैर्युक्तः. ७. The text of Nârada reads रेतोऽस्योत्प्लवते नाऽप्सु. ८. B. C. D. F. and G. read बीजं for वीर्यं. ९. B. C. D. F. G. H. and I. read विपरीतस्तु; while B. C. F. and G. substitute पण्डकः for षण्ढकः.

चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाऽचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्ढो वध्रिश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद्दैवक्रोधात्तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा' ॥
(ना. स्मृ. १२. १०–१३)

इति । निसर्गषण्ढः स्वभावतो लिङ्ग-वृषणहीनः । वध्रिः छिन्नमुष्कः । पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेव्यमानः सन् सकृद्भोगक्षमः पक्षषण्ढः । गुरुशापषण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः । ईर्षया पुंस्त्वमुत्पाद्यते यस्य स ईर्ष्याषण्ढः । .स्त्र्युपचार-विशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यषण्ढः । वातोपहतरेतस्को वातरेताः । यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ स मुखेभगः । रेतोनिरोधात् षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः । गर्भाधानासमर्थ-बीजः मोघबीजः । अप्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शालीनः । यस्य भार्याव्यतिरेकेणान्यासु पुरुषभावः सोऽन्यापतिः । एतच्च परीक्ष्य ज्ञेयम् । अत्र कारणमाह स एव–

'अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाऽबीजी क्षेत्रमर्हति' ॥
(ना. स्मृ. १२. १९)

१. B. C. F. and G. read पण्ड्रो. २. B. C. F. and G. substitute everywhere पण्ड- for षण्ढ-. ३. B. C. F. and H. read वध्रः, I. also follows the same reading and D. G. read वन्ध्यः. ४. B. C. F. and H. read वध्रः, D. and G. read वन्ध्यः. ५. B. C. D. F. G. and H. omit -मानः सन् and read स्त्रियमासेव्य सकृद्भोग-. ६. I. reads उत्सद्यते through mistake. ७. Except A. and I. all others omit यस्य.

इति। षण्ढवदन्यानपि वर्जनीयान्नरानाह कात्यायनः—

'दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम्।
शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः'॥

इति। कीदृशाय तर्हि देया? इत्यत आह मनुः—

'उत्कृष्टायाऽभिरूपाय वराय सदृशाय च।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि'॥

(म. स्मृ. ९. ८८)

इति। अप्राप्तामपीति अप्राप्तविवाहसमयां बालिकामपीत्यर्थः। प्राशस्त्यमाह मरीचिः—

'जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात् परं शुभम्।
कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा'॥

इति। बौधायनोऽपि—

'दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे।
अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्'॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति। यत्तु यमेनोक्तम्—

'काममा मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि।
न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित्'॥

(म. स्मृ. ९. ८९)

१. B. C. D. F. G. and H. read ऽनुरूपाय for ऽभिरूपाय. २. Except A. and the text others read द्याद्विचक्षणः. ३. B. C. F. and G. omit ति. ४. H. reads बालकान्. ५. All, except A. omit प्राशस्त्यमाह मरीचिः. This verse is omitted by A. B. C. and F. ७. I. reads कुमारीणां पा for कुमारीवरणं. ८. The text of Manu substitutes च for तु.

इति । तद्गुणवति सम्भवति गुणहीनाय कन्यां न दद्यादित्येवंपरम् । न तु सर्वथा गुणहीननिषेधपरम् । नो चेत्—

'अपि वा गुणहीनाय' ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति बौधायनोक्तोऽनुकल्पो निर्विषयः स्यात् ।

'ऋतुमत्यपि तिष्ठेत्' ।

(म. स्मृ. ९. ८९)

इति वचनं उक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत् । यतः—

'नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्' ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इत्यनेन विरुद्ध्येत । अत एव वसिष्ठोऽपि—

'प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात् पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति'॥

इति । संवर्तोऽपि

'रोमेकाले तु सम्प्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।
रजःकाले तु गन्धर्वो वह्निस्तु कुचदर्शने ॥ (६९)
तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्' । (६८)

(सं. स्मृ. १. ६९–६८)

इति । कन्याशब्देन लज्जाद्यभिज्ञानरहितवयोयुक्ता विवक्षिता । तथा च वायुपुराणम्—

१. All others except I. omit कन्यां. २. I. reads कामकाले. ३. D. and H. read भुङ्क्तेऽथ. ४. D. G. and H. read गन्धर्वो. ५. Except A. all read पुराणे for वायुपुराणम्.

'यावन्न लज्जया ऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।
योन्यादीन्यवगूहेत तावद्भवति कन्यका' ॥

इति । संग्रहकारो ऽपि–

'यावच्चैलं न गृह्णाति यावत् क्रीडति पांसुभिः ।
यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति कन्यका' ॥

इति । वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः–

'गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददन् ।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम्' ॥

इति । गौर्यादिशब्दार्थः संवर्त्तेन दर्शितः–

'अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला' ॥

(सं. स्मृ. १. ६६)

इति । यमो ऽपि–

'अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता' ॥

इति । मुख्यानुकल्पभेदेन दातृविशेषानाह नारदः–

'पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वा ऽनुमते पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

---

१. I. reads लज्जिता ऽङ्गानि; while D. reads गूहते ऽङ्गानि and G. [ल]ज्जते ऽङ्गानि. २. I. reads योन्यादीनि न गूहेत; while D. and G. read योन्यादीन्या ऽवगूहेत. ३. संग्रहकारो ऽपि and the following verse do not appear [i]n D. ४. Except A. all others substitute यमेन for संवर्त्तेन, but the [f]ollowing verse appears in Samvarta. ५. I. reads दशमे कन्यका प्रोक्ता. [६]. Except A. all others substitute संवर्त्तो ऽपि for यमो ऽपि, but the [f]ollowing verse is not found in the text of Samvarta. ७. B. C. D. F. [an]d G. substitute च for वा and I. reads ऽनुमतौ; while H. reads ऽनुमतः. [८]. The text of Nârada reads पितामहो.

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वनाभयः ॥
यदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमाव्रजेत्' ।
(ना. स्मृ. १२. २०-२१)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्' ॥
(या. स्मृ. १. ६३-६४)

इति । गम्यं गमनार्हं सावर्ण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । तथा च नारदः-

'सवर्णमनुरूपं च कुल-शील-वयः-श्रुतैः ।
सह धर्मं चरेत् तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः' ॥
(ना. स्मृ. १२. २३)

इति । 'सवर्णं वरं प्राप्य'-इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । एतच्चाऽसति रजोदर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सत्स्वपि पित्रादिषु कञ्चित्कालं पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव वरं वरयेत् । तदाह बौधायनः-

---

१. D. reads यस्यां. २. Except A. and the text all read स्वजातयः ३. The text reads आभ्रवेत्. ४. Except A. and the text others read -बल-श्रुतैः. ५. The text reads प्रजाः for पुत्रान्.

'त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम्।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम्॥
अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्'।
(बौ. स्मृ. ४. १. १४)

इति। मनुरपि—

'त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद् विन्देत सदृशं पतिम्॥
अदीयमाना भर्त्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम्।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति'॥
(म. स्मृ. ९. ९०–९१)

इति। सा यं भर्त्तारमधिगच्छति सोऽपि नैनोऽधिगच्छतीत्यर्थः। यत्तु विष्णुनोक्तम्—

'ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्'।

इति तद्गुणवद्वरलाभे सति द्रष्टव्यम्। ननु—ऋतुमत्यां कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः? यतो यमेन 'दशवर्षा भवेत् कन्या'—इत्युक्तम्। न च—दशमे वर्षे ऋतुः सम्भवति। नायं दोषः। गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात्। सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता। तत्र पूर्वमेवोदाहृतम्—

'कन्यां ददद् ब्रह्मलोकम्'।

इति। लोकप्रसिद्धस्तु कन्याशब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे। एवं च सति शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता भवन्ति। तथा चाऽऽनुशासनिकेऽष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां प्रयुक्तः—

'कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवाऽस्मि न संशयः'।

(म. भा. आ. १०. २२)

इति। शल्यपर्वण्यपि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः-

'असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे'।

(म. भा. श. ५१.१०)

इति। उमामहेश्वरसंवादेऽपि-

'ऋतुस्नाता तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते'।

इति। ननु-'असंस्कृतायाः'-इति वचने विवाहरहिताया उत्तमलोकाभाव उक्तः सो ऽनुपपन्नः। विवाहरहितानामपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनाऽध्ययनादिभिः उत्तमलोकसम्भवात्। अत एव हारीतेनोक्तम्-

'द्विविधाः[1] स्त्रियः। ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च। तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भिक्षाचर्या[2] इति। सद्यो[3] वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्यः'।

(हा. स्मृ. २१. २३)

---

१. The text reads—

'तासां द्विविधो विकल्पः। ब्रह्मवादिन्यः सद्योवधवश्चेति। ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमभिसंस्कारः स्वगृहे ऽध्ययनं भैक्ष्यचर्या च। प्राप्तौ रजस समावर्तनम्। अतिरिक्ते ऽप्रधानम्। सद्यो ऽपध्वंसनं वा'।

२. I. omits सद्यो and terminates the quotation at भिक्षाचर्या, showing that the latter half of the quotation is written by the author, but this is a mistake. ३. This portion appears in the text.

इति। नैवम्। *तस्य कल्पान्तरविषयत्वात्। तथा च यमः[1]—

'पुरा कल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा॥

* इदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति। तथा हि—हारीतेन प्रथमं—

'अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्'॥

(म. स्मृ. २. ६६)

इत्यस्या मनूक्तेः 'शूद्रसमाः स्त्रियः' इत्यस्य च बाधार्थं—

'न शूद्रसमाः स्त्रियः'।

(हा. स्मृ. २१. २०)

इत्यभिधाय—

'न हि शूद्रयोनौ ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्या जायन्ते'।

(हा. स्मृ. २१. २१)

इति हेतुरुपन्यस्तः। अनन्तरं च 'द्विविधाः स्त्रिय' इत्यनेन—

'वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया'॥

(म. स्मृ. २. ६७)

इत्यादिवचनानां सद्योवधूपरत्वमभिधाय—

'तस्माच्छन्दसा स्त्रियः संस्कार्याः'।

(हा. स्मृ. २१. २२)

इति स्त्रीणां वैदिकसंस्कारा विहिताः। 'पुरा कल्पे तु नारीणां' इत्यादि यमोक्तिस्तु भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्यवती।

यदि च कल्पान्तरविषयत्वं हारीतवचनस्य स्वीक्रियेत तर्हि शूद्रयोनिजत्वरूपस्य दोषस्य स्वीकार एव भवेत्। तथा च सति अस्मिन् कल्पे सर्वेषामेव ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्रयोनिजत्वमापतेदितीमं महान्तमनर्थं शिष्टाः कथं परिहरिष्यन्तीति न जानीमः।

१. D. substitutes मनुः for यमः.

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्या विधीयते ॥
वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेव च' ।

इति । 'अष्टवर्षा भवेद्गौरी'– इत्यादिना विवाहकाल-उक्तः । अथ विवाहभेदा उच्यन्ते । तत्र मनुः–

'चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाऽष्टमोऽधमः[1] ' ॥

(म. स्मृ. ३. २०-२१)

इति । एषां क्रमेण लक्षणमाह स एव–

'आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुत-शीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥
सहोभौ[2] चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै[3] च स्वशक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

१. I. reads मतः for ऽधमः. २. The text reads सह नौ. ३. D. reads कन्यायाश्च स शक्तितः, B. C. F. G. and H. read कन्यायाश्च स्वशक्तितः and the text reads कन्यायै चैव शक्तितः.

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च।
गान्धर्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः॥
हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते॥
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः॥
(म. स्मृ. ३. २७-३४)

इति। नारदोऽपि—

'ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथा परः।
आर्षश्चैवाऽथ दैवश्च गान्धर्वश्चाऽऽसुरस्तथा॥
राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमो मतः'॥
(ना. स्मृ. १२. ३८-३९)

इति। वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियममाह मनुः—

'षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्।
विट्-शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद् धर्म्यानराक्षसान्'॥
(म. स्मृ. ३. २३)

इति। आदितः षड्विवाहा विप्रस्य धर्म्याः। आसुरादयश्च-

---

१. B. C. and F. read स इति ज्ञयो; while G. reads इति विज्ञेयो and the text reads स तु विज्ञेयो. २. G. substitutes हृत्वा; while D. हत्वा for हत्वा. ३. We follow here A. B. C. D. F. G. and the text. H. and I. substitute बलात् for गृहात्. ४ The text and H. read चाऽष्टमोऽधमः; while D. and G. read प्रथितो ऽष्टमः ५. B. C. D. and F. read ततः परम्; while G. and H. read ततः परः. ६. The text reads ऽनघरः. ७. B. C. D. F. G. and H. read ऽधमः; while the text substitutes स्मृतः for मतः. ८. G. reads षष्ठाऽऽनुपूर्व्यात्; while all others except A. B. C. D. substitute आनुपूर्व्यात् for आनुपूर्व्या. ९. D. G. and I. read धर्म्यान्नराक्षसान्.

त्वारः पोश्चात्याः क्षत्रियाणां भर्म्याः । राक्षसवर्जं त एव वैश्य शूद्रयोरपि । एतेषां ब्राह्मादीनां मध्ये प्रशस्तानाह स एव—

'चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्य-शूद्रयोः' ॥

(म. स्मृ. ३. २४)

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'चत्वारो ब्राह्मणस्याऽऽद्याः शस्ता गान्धर्व-राक्षसौ ।
राज्ञस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः' ॥

इति । गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यविवाहालाभे ब्राह्मणादीनां पैशाचमप्यनुजानाति वत्सः[२]—

'सर्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।
चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता' ॥

इति । ब्राह्मादीनां फलमाह मनुः—

'दश पूर्वान्[३] परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः[४] पितॄन् ॥
दैवोढाजः[५] सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।
आर्षोढाजः[६] सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः ॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥

१. B. C. D. and F. read पश्चात्; while I. reads पैशाचान्ता
२. Here I. substitutes संवर्त्तः for वत्सः; but the other manuscripts d not follow him. Also Kamalâkera Bhatta quotes the following vers and reads वत्सः (see Nirṇaya sindhu Vol. III., Part I., Vivaha Prakarana). ३. B. C. F. G. and H. read पूर्वापरान्. ४. The text reads मोचयेनसः. ५. B. C. D. F. G. and H. read दैवोढायाः. ६. B. C. D. F. G and H. read आर्षोढायाः.

रूप-सत्त्व-गुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥
इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसा ऽनृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहे तु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः' ॥

(म. स्मृ. ३. ३७–४१)

इति । प्रशस्तेष्वपि चतुर्षु विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रशस्ततरः । तत्र बौधायनः–

'तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य
तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ।
उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान्' ।

(बौ. स्मृ. १. ११. २०. १०–११)

इति । ननु–आसुरवदार्षोऽपि पापीयान् । क्रयप्राप्तत्वाविशेषात् । अत एव कश्यपः–

'क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत्' ॥

(का. स्मृ. ४१)

इति । मनुरपि आर्षस्य क्रयक्रीतत्वादधर्म्यत्वमभिप्रेत्याह–

'पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
पैशाचश्चाऽऽसुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कथञ्चन' ॥

(म. स्मृ. ३. २५)

इति । ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्म-दैव-प्राजा-

---

१. B. C. F and G. read इतरेषु त्वशिष्टेषु; while I. reads इतरेषु त्व शिष्टेषु. २. B. C. D. F. and II. do not repeat पूर्वः. ३. D. does not insert तेषां चत्वारः ४. Except A. and the text all others read इतरेषां. ५. D. and G. substitute क्रम- for क्रय-. ६. I. reads सापिण्ड्ये instead of सा पित्र्ये. ७. The text reads कदाचन for कथञ्चन.

पत्याः त्रयो धर्म्याः। क्रयाभावात्। आर्षा-ऽऽसुरौ द्वावधर्म्यौ। क्रयक्रीतत्वात्। तयोरप्यासुरः पैशाचवदापद्यपि न कर्त्तव्यः —इति। तन्न। पञ्चानामिति वचनस्य मतान्तरोपन्यासपरत्वात्। कुत एतत्? यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिथुनस्य शुल्कत्वं मतान्तरत्वेनानूद्य निषेधति—

'आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत्।
अल्पो वाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः'॥

(म. स्मृ. ३. ५३)

इति। गोमिथुनं शुल्कम्—इति यत् केचिदाहुस्तन्मृषैव। न हि तस्य शुल्कत्वं सम्भवति। तल्लक्षणाभावात्। अनियतपरिमाणत्वं हि शुल्कलक्षणम्। क्रये तद्दर्शनात्। क्रयसाधनं हि मूल्यं देश-कालाद्यपेक्षया अल्पं वा महद्वा भवति। प्रकृते तु परिमाणं नियतम्। यतः आर्षस्तावतैव गोमिथुनेनैव सम्पद्यते न त्वन्यथा। अतः क्रयक्रीतत्वाभावाद्धर्म्य एवाऽऽर्षः। अत एव देवलः—

'पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानिकाः।
अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम्'॥

इति। न च—गान्धर्वादिविवाहेषु सप्तपदाभिक्रमणाद्यभावात् पतित्वभार्यात्वाभावः—इति शङ्कनीयम्। स्वीकारात् प्रॉक् तदभावे ऽपि पश्चात्तत्सद्भावात्। तदाह देवलः—

१. B. C. D. F. G. and H. read तोयप्रशनजाः. २. I. reads कुलद्वयम् instead of द्वयोः कुलम्. ३. B. C. D. F. and G. read सप्तम- for सप्त-. ४. D. and H. read प्रागभावेति.

'गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः।
कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाऽग्निसाक्षिकम्'॥

इति। गृह्यपरिशिष्टेऽपि—

'गान्धर्वा-ऽऽसुर-पैशाचा विवाहो राक्षसश्च यः।
पूर्वं परिग्रहस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते'॥

इति। होमाकरणे तु न भार्यात्वम्। अत एव वसिष्ठ-बौधायनौ—

'बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा'॥
(व. स्मृ. १७. ७३; बौ. स्मृ. ४. १. १५)

इति। तस्माद्गान्धर्वादिष्वपि सप्तपदाभिक्रमणसम्भवादस्ति भार्यात्वम्। ब्राह्मादिषु विवाहेषु यद्दानमुक्तं तत्सकृदेव। तथा च याज्ञवल्क्यः—

'सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक्'।
(या. स्मृ. १. ६५)

इति। मनुरपि—

'सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत्'॥
(म. स्मृ. ९. ४७)

इति। एतच्चाऽदुष्टवराभिप्रायम्। यदाह नारदः—

१. B. C. F. and H. read परिश्रयस्तेषां; while I. reads परिक्रमस्तेषां. २. The text of Baudhâyana and Vasishṭha read बलाच्चेत् प्रहृता; while H. reads बलावप्युद्धृता. ३. B. C. and F. read सप्तमपदाभिक्रमेण. ४. All others except A. and I. omit मनुरपि, and for मनुरपि D. substitutes तथा. ५. D. reads सकृद्दण्डो. ६. All others except A. and the text read सकृत् सकृत्.

'दत्वा न्यायेन[1] यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्डयस्तत्र चोरवत्' ॥
(ना. स्मृ. १२. ३२)

इति । किमयमुत्सर्गः[2]? नेत्याह याज्ञवल्क्यः—

'दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्' ॥
(या. स्मृ. १. ६५)

इति । एतद्वाग्दानाभिप्रायम् । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्यश्चेत् प्रशस्ततरो लभ्यते ततस्तस्मै देया न तु दुष्टाय पूर्वस्मै[3] । तथा च गौतमः—

'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्' ।
(गौ. स्मृ. ४. ९)

इति । वरदोषास्तु कात्यायनेनोक्ताः—

'उन्मत्तः पतितः कुष्ठी तथा षण्ढः सगोत्रजः[4] ।
चक्षुः-श्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥
वरदोषास्तथैवैते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः' ।

इति । यस्तु ऊढायाः पुनरुद्वाहो यम-शातातपाभ्यां दर्शितः—

'वरश्चेत् कुल-शीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।
न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥
समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिकाम्[5] ।
पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत्[6] ॥

१. B. C. D. F. G. H. and I. read कान्ताय for न्यायेन. २. B. C. and F. read नियमः for उत्सर्गः. ३. G. reads पूर्वाम्. ४. B. C. D. F. G. and H. read स्वगोत्रजः. ५. D. G. and H. read -योनिजाम्. ६. I. adds इति after इति शातातपोऽब्रवीत्.

हीनस्य कुल-शीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।
न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥
ऊढाऽपि देया सा[1]ऽन्यस्मै सप्रावरण-भूषणा' ।

इति । मनुरपि—

'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते तथा ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते' ॥

(ना. स्मृ. १२. ९७)

इति । सोऽयं पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादित्य-पुराणम् ।

'ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्' ॥

इति । यस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राज्ञा दण्डयितव्य इत्याह नारदः—

'[2]यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम्' ॥

(ना. स्मृ. १२. ३३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्' ।

(या. स्मृ. १. ६६)

---

१. B. C. and F. read वाऽन्यस्मै; while D. G. and H. read चाऽन्यस्मै.
२. I. omits this whole verse and इति । याज्ञवल्क्योऽपि through mistake.

इति । कन्यादोषास्तु नारदेन दर्शिताः–

'दीर्घ-कुत्सितरोगार्त्ता व्यङ्गा संस्पृष्ट[1]मैथुना ।
दृष्टा[2]न्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः' ॥

(ना. स्मृ. १२. ३६)

इति । न केवलं दोषमनाख्याय ददतो दण्डः अपि तु सा ऽपि परित्याज्येत्याह मनुः–

'विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम्' ॥

(म. स्मृ. ९. ७२)

इति । नारदो ऽपि–

'नाऽदुष्टां दूषयेत् कन्यां नाऽदुष्टं दूषयेद्वरम् ।
दोषे सति[3] न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोस्तयोः[4]' ॥

(ना. स्मृ. १२. ३१)

इति । एतत् सप्तमपदाभिक्रमणा[5]दर्वाग्वेदितव्यम् । तत्रैव भार्यात्वस्योत्पत्तेः । अत एव मनुः–

'पाणिग्रहणिका[6] मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे' ॥

(म. स्मृ. ८. २२७)

इति । यमो ऽपि–

'नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते[7] ।
पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे' ॥

---

१. The text संसृष्ट-. २. The text दुष्टा-. ३. The text reads तु सति नाग: instead of सति न दोषः. ४. Except A. and the text others read द्वयोः for तयोः. ५. I. reads सप्तपद्यभिक्रमणात्. ६. Except A. and the te[xt] all read पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु. ७. D. reads उच्यते.

इति। पाणिग्रहणसंस्कारात् पूर्वं परिणेतुर्मरणे ऽपि न कन्यात्वं हीयते। तथा च वसिष्ठः—

'अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेताऽऽदौ वरो यदि।
न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा'॥

(व. स्मृ. १७. ७२)

इति। वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः—

'वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा।
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्'॥

इति। नारदो ऽपि—

'प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत्।
त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्'॥

(ना. स्मृ. १२. २४)

इति। शुल्कं दत्वा यदि वरो म्रियते तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह मनुः—

'कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते'॥

(म. स्मृ. ९. ९७)

इति। देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

'प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा।
धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः'॥

इति। एवं च वाग्दानादारभ्य सप्तमपदाभिक्रमणात् प्राक्

---

१. I. reads म्रियते वा for म्रियेताऽऽदौ. २. I. reads तदा समांस्त्रीनतीत्य. ३. The text substitutes च for तु. ४. H. and I. read संवत्सरमतिक्रम्य, but the text does not follow them. ५. I. reads सप्तपद्यभिक्रमणात्.

दोषदर्शने मरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति। अत एव कात्यायनः—

'अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै[1]।
पुरोऽऽगतश्च[2] सर्वेषां लभेत तदिमां सुताम्[3] ॥
अथागच्छेत वोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्'।

इति। अनूढायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभते। अन्येनोढायां तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत् न कन्यामित्यर्थः।

'लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्'।

(या. स्मृ. १. ५२)

इति यदुक्तं तत्रोद्वहनीया कन्या द्विविधा। सवर्णा चाऽसवर्णा च। तयोराद्या प्रशस्ता। तदाह मनुः—

'सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः[4]'॥

(म. स्मृ. ३. १२)

इति। अग्रे स्नातकस्य प्रथमविवाहे। दारकर्मणि अग्निहोत्रादौ धर्मे। सवर्णा वरेण समानो वर्णो ब्राह्मणादिर्यस्याः सा। यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या प्रशस्ता। धर्मार्थमादौ सवर्णामूढ्वा पश्चाद्रिरंसवश्चेत्तदा तेषामवराः हीनवर्णाः इमाः क्षत्रियाद्याः क्रमेण भार्याः स्मृताः। तथा च याज्ञवल्क्यः—

---

१. H. substitutes च for वै. २. B. C. D. F. and G. read परागतश्च for पुराऽऽगतश्च and I. परागमश्च for the same. ३. B. C. and F. read लभते तदिमां तु ताम्; while D. reads लभते तदिमां सुताम् and H. reads लभंत यस्मि तु ताम्. ४. The text reads वराः instead of ऽवराः. The commentator Kullûkabhaṭṭa has the reading given in this work.

'तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम्।
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः'॥
(या. स्मृ. १. ५७)

इति। मनुरपि—

'शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते।
ते च सा चैव राज्ञः[1] स्युः ताश्च स्वा चाऽग्रजन्मनः'॥
(म. स्मृ. ३. १३)

इति। नारदोऽपि—

'ब्राह्मणस्याऽऽनुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु।
शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथाऽन्ये पतयस्त्रयः॥
द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्त्तिता।
वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः'॥
(ना. स्मृ. १२. ५–६)

इति। वसिष्ठ-पारस्करावपि—

'तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण[2]। (८)
द्वे राजन्यस्य। (९) एका वैश्यस्य। (१०)
सर्वेषां[3] वा[4] शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम्[5]'। (११)
(व. स्मृ. १. २४–२५; पा. गृ. सू. १. ४. ८–११)

इति। पैठीनसिः—

---

१. D. reads राज्ञस्तु; while the text reads राज्ञश्च. २. The author quotes this from Vasishṭha and Pâraskara, but their texts have no similar readings. The text of Vasishṭha inserts भार्या before वर्णानुपूर्व्येण, and reads एकैका वैश्य-शूद्रयोः for एका वैश्यस्य. ३. The text of Vasishtha omits सर्वेषां वा, and adds तद्वत् to मन्त्रवर्जम्; while the text of Pâraskara omits only वा. ४. All others except A. and the text of Pâraskara omit अपि. ५. G. reads -वर्जितम्.

'अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेत् । अपि वा
क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयीत । शूद्रायां वेत्येके' ।

इति । विष्णुरपि—

'द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् क्वचित् ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता'॥

(वि॰ स्मृ. २६. ६)

इति । एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रासंग्रहणं रतिमात्रफलमपि दोषमान्द्यादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन ब्राह्मण-क्षत्रिययोः तावच्छूद्रावर्जनमेव युक्ततरं नोद्वाहः- इत्युच्यते । तत्र मनुः—

'न ब्राह्मण-क्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्[२] ॥
शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते' ॥

(म स्मृ. ३.१४-१९)

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

---

१. B. C. D. G. and H. substitute च for वा. २. I. read शूद्रवत्.

'शूद्रायोनौ पतद्बीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः।
कृत्वा पुरीषगर्त्तेषु पतितोऽस्मीति दुःखितम्॥
मामधःपातयन्नेष पापात्मा काममोहितः।
अधोगतिं व्रजेत्क्षिप्रमिति शप्त्वा पतेत्तु तत्'॥

इति। ननु—

'ताश्च स्वा चाऽग्रजन्मनः'॥
(म. स्मृ. ३. १३)

इति मनुना शूद्राविवाहो विप्रस्याऽभ्यनुज्ञातः। पुनश्च तेनैव

'न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः'।
(म. स्मृ. ३. १४)

इति स निषिद्धः अतो व्याहतिः—इति चेन्मैवम्। मतभेदेन युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः। अत एव याज्ञवल्क्येन मतभेदः स्पष्टीकृतः—

'यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसङ्ग्रहः।
नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम्'॥
(या. स्मृ. १. ५६)

इति। आनुशासनिके ऽपि—

'अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः'॥

इति। युगभेदेन व्यवस्था च स्मृत्यन्तरे स्पष्टीकृता—

---

१. G. H. and I. read दुःखितः. २. D. and G. read व्रजन्; while H. reads व्रजत्. ३. I. reads व्याहतः. ४. B. C. D. F. and H. read शूद्राद्दारोपसंग्रहः. ५. Except A. and the text all others read न तत् for नैतत्. ६. B. C. and F. read शूद्री.

'असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिभिः'।

इत्यादिमनुक्रम्य–

'कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः'।

इत्युपसंहारात्। विवाहविधिस्तु मनुना ऽभिहितः–

'पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि॥
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया।
वासोदशा शूद्रया तु वर्णोत्कृष्टस्य वेदने'॥

(म. स्मृ. ३. ४३–४४)

इति। शङ्खलिखितावपि–

'इषुं गृह्णाति राजन्या। प्रतोदं वैश्या। दशान्तं शूद्रा। ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात्'।

इति। पैठीनसिः–

'साङ्गुष्ठं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात्। क्षत्रिया शरम्। वैश्या प्रतोदम्। शूद्रा वस्त्रदशाम्। परिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्य-वैश्ययोराचार्यपरिक्रमः'।

इति। कृतोद्वाहस्योपगमनियममाह मनुः–

---

१. A. inserts the following portion after this sentence–सा च व्यवस्था दृष्टोपपत्तिमूलिका। असवर्णाऽऽशौचविधानात्. २. Here I has committed a mistake. It shows this quotation to be a verse, for observing the rules of Chhanda. It reads ब्राह्मणः and वैश्यायाश्च प्रतोदं तु for ब्राह्मण्याः and वैश्या प्रतोदं respectively, and adds इति to दशाम्. ३. I. has left this line out of the quotation of Paithinasi.

'ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा।
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया' ॥

(म. स्मृ. ३. ४५)

इति। रजोदर्शनप्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालो गर्भग्रहणसमर्थो हि ऋतुः। तस्मिन् ऋतावपत्यार्थी सदा स्त्रियमुपगच्छेत्। तत्राभिगमनं स्वदारेष्वेव। ऋतावपि पर्वतिथिं वर्जयेत्। अनृतावपि तया स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्येच्छां तामभिगच्छेत्। यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति—

'षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्।
ब्रह्मचार्येव पर्वाणि आद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्' ॥

(या. स्मृ. १. ७९)

इति। तस्मिन् ऋतौ पर्वाणि आद्याश्चतस्रो रात्रीश्च वर्जयित्वा युग्मासु समासु षष्ठीप्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम्। अयुग्मासु स्त्रीजन्मभयादगमनम्। न तु प्रतिषिद्धत्वात्। युग्मास्वपि रात्रावेवोपगमनं नाऽहनि। प्रतिषिद्धत्वात्। तथा चाऽऽथर्वणी श्रुतिः—

'प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति। ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते'।

(प्र. उ. १. १३)

इति। शङ्ख-लिखितावपि—

---

१. B. C. and F. read अनृतावपि काम्यया; while G. reads तद्वृत्तौ रतिकाम्यया. २. I. omits हि. ३. D. has made here some changes. It reads यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति before तत्राभिगमनं, and omits ऋतावपि पर्वतिथिं वर्जयेत्। अनृतावपि तया स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्येच्छां तामभिगच्छेत्. ४. Except A. all others omit च. ५. I. reads रात्रिष्वेव. ६. D. omits। and reads अहनि प्रतिषिद्धत्वात्; while I. adds दिवा कामस्य and reads निषिद्धत्वात् for प्रतिषिद्धत्वात्. ७. Except A. and the text [a] प्रस्कन्दयन्ति.

'नार्त्तवे दिवा मैथुनं व्रजेत्' ।

इति । 'ऋतुकालाभिगामी स्यात्'—इत्यत्र नियमद्वयं वेदितव्यम् । ऋतौ गच्छेदेव न तु वर्जयेत्—इत्येको नियमः । ऋतावेव गच्छेन्नाऽनृतौ इत्यपरः । अत एव देवलः—

'स्वयं दारानृतुस्नातान् स्वस्थश्चेन्नोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्तं विनाश्य सः'॥

इति । बौधायनो ऽपि—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नोपगच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥ (१७)
ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहुस्तयोः पापमयोनौ यश्च सिञ्चति' ॥(१९)
(बौ. स्मृ. ४. १. १७)

इति । पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्धतिथि-नक्षत्राण्युपलक्ष्यन्ते । निषिद्धपर्व त्वमावास्या पौर्णमासी च । तत्र स्त्रीगमनं श्रुत्या निषिद्धम्—

'नाऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रिय-
मुपेयात् यद्युपेयान्निरिन्द्रियः स्यात्' ।
(तै. सं. २. ५. ६. ४)

इति । अन्याश्च निषिद्धास्तिथयोऽष्टम्यादयः । तत्र मनुः—

'अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः' ॥
(म. स्मृ. ४. १२८)

---

१. G. reads विनश्यति, and I. reads विनाशयेत्. २. The text reads नाधिगच्छति. ३. The text reads भ्रूणहत्यायै. ४. The text reads दोषं. ५. Except A. H. and I. all read च for तु. ६. Except A. and the text others read अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।.

इति । अमावास्यादयो यास्तिथयः तासु । 'स्त्रीसङ्गत्यागेन' इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ऋतुकालेऽपि दिनषट्कं वर्ज्यमिति स एवाह–

'तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः' ॥

(म. स्मृ. ३. ४७)

इति । निषिद्धं नक्षत्रं याज्ञवल्क्यो दर्शयति–

'एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत्'।

(या. स्मृ. १. ८०)

इति । क्षामां लब्धाहारादिना कृशामित्यर्थः । अत एव बृहस्पतिः स्त्री-पुंसयोराहारविशेषं सनिमित्तमाह–

'स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।
तस्मात् शुक्रविवृद्ध्यर्थं स्निग्धं वृष्यं च भक्षयेत् ॥
लब्धाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत् सुतम्'।

इति । मनुरपि–

'पुमान् पुंसो ऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समे ऽपुमान् पुं-स्त्रियोर्वा क्षीणे ऽल्पे च विपर्ययः'॥

(म. स्मृ. ३. ४९)

इति । अपुमानिति छेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चपर्वान्तःपातित्वाद्वर्जनीया । तदुक्तं विष्णुपुराणे–

---

१. I. adds अपि to बृहस्पतिः. २. H. and I. read हृद्यं च; while A. reads भक्ष्यं च. ३. A. reads लब्धाहारं प्रकुर्यात् स्त्री. ४. The text and B. C. F. G. H. read पुं-स्त्रियौ; while H. substitutes हि for वा.

'चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
तैल-स्त्रि-मांस-भोगी च पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप' ॥
(वि. पु. ३. ११. ११४-१५)

इति । देशाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दर्शिताः—

'चैत्य-चत्वर-सौधेषु नैव देवचतुष्पथे ।
नैव श्मशानोपवन-सलिलेषु महीपते ॥
गच्छेद्व्यवायं मतिमान्मूत्रोच्चारप्रपीडितः' ॥ (११९)
(वि. पु. ३. ११. ११८-१९)

इति । स्वदारनिरत—इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं निषिद्धतया विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दर्शितम्—

'परदारान्न गच्छेत मनसाऽपि कथञ्चन । (१२१)
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥ (१२२)
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु व्रजेद्बुधः' । (१२३)
(वि. पु. ३. ११. १२१-२३)

इति । अन्यदपि वर्ज्यं तत्रैव दर्शितम्—

नाऽस्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
नाऽनिष्टां न प्रकुपितां नाऽप्रशस्तां न रोगिणीम् ॥

---

१. The text substitutes ऽथ for च. २. The text omits च and reads -मांससम्भोगी. ३. All except A. and the text read सर्वेषु; while I. has made a mistake here. ४. I. reads न चैव च; while the text reads -सीरेषु नैव नैव for -सौधेषु नैव देव-. ५. I. reads गच्छेत्तु; while the text substitutes च for तु. ६. The text reads -गतिः. ७. The text reads सीदति for भीतिदा. ८. I. reads न स्नातां. ९. The text reads गर्भिणीम् for रोगिणीम्.

नाऽदक्षिणां नाऽन्यकामां नाऽकामां नाऽन्ययोषितम् ।
क्षुत्क्षामां नो[1] ऽतिभुक्तां वा[2] स्वयं चैतैर्[3]गुणैर्युतः ॥
स्नातः[4] स्रग्गन्धधृक् प्रीतो[5] व्यवायं पुरुषो व्रजेत्' ।
(वि. पु. ३. ११. १११-११३)

इति । तद्व्रतः इत्यनेन श्रौतं वरं स्मारयति । तथा च श्रुतिः—

'स स्त्रीष[6]ꣳ सादमुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृणा[7]महा ऋत्वियात्[8] प्रजां विन्दामहै काममाविज[9]नितोः[10] संभवामेति तस्मादृत्वियात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः[11] सम्भवन्ति वारे वृतꣳ ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन् त्सा मलवद्वासा[12] भवत्' ।
(तै. सं. २. ५. १. ५)

इति । अयमर्थः—इन्द्रः किल विश्वरूपनाम्नः पुरोहितस्य वधात् ब्रह्महत्यामुपागतामञ्जलिना स्वीकृत्य[13] संवत्सरं धृत्वा[14] लोकापवादाद्भीतस्तां त्रेधा[15] विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं

---

१. The text omits न. २. D. substitutes च for वा. ३. The text reads चैभिः for चैतैः; while H. reads वैभिः. ४. H. reads स्नात्वा. ५. The text reads स्फीतः for प्रीतः. ६. B. C. F. G. and I. read स्त्रीषंसादं; while H. reads स्त्रीषदं, and D. reads षꣳ सादं. ७. B. C. F. G. H. and I. read वृणावहा. ८. B. C. F. read ऋत्विया; while H. reads ऋत्वियाम्. ९. G. H. and I. read विजनितेः. १०. I. reads सम्भवामहै, G. and H. read सम्भवन्ति. H. omits the following portion—
तस्मात् ऋत्वियाः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितोः सम्भवन्ति.
११. I. and G. read विजनितेः. १२ H. reads मलवासा. १३. D. omits स्वीकृत्य. १४. D. reads गृहीत्वा instead of धृत्वा. १५. D. reads त्रिविधं.

वनस्पतिभ्यो वरपूर्वकं दत्वा तृतीयभागदानाय स्त्रीसमूह-मुपागमत् । ताश्च वरमयाचन्त । ऋतुकालगमनात् प्रजां लभेमहि आप्रसवमनृतावपि यथेच्छं सम्भवामेति । वरं लब्ध्वा तृतीयं भागं प्रत्यगृह्णन् । स च भागो रजोरूपेण परिणतः । ततः प्रभृति मासि मासि योषिन्मलवद्वासाः सम्पन्नेति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः' ॥

(या. स्मृ. १. ८१)

इति । बृहस्पतिरपि—

'ऋतुकालाभिगमनं पुंसा कार्यं प्रयत्नतः ।
सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत्' ॥

इति । ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचिदेवमाचक्षते-अजातपुत्रस्यैवैष नियमो न तु जातपुत्रस्य-इति । उपपादयन्ति च । तत्र कूर्मपुराणम्—

'ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्रोऽभिजायते' ।

(कू. पु. १. २. १९. ११)

इति । ऋणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः—

'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः

---

१. H. and I. read -भागमाधाय. २. I. reads तृतीयभागं. ३. H. reads मलवासाः, but corrects the reading in the margin. ४. D. reads इति.

प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री
यज्वा ब्रह्मचारिवासी'।

(तै. सं. ६. ३. १०. ५)

इति। मन्त्रवर्णो ऽपि–

'ऋणमस्मिन् संनयत्यमृतत्वं च गच्छति।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्'॥

(ऐ. ब्रा. ७. ३. ४)

इति। तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते। तावताऽपि पुत्रित्वसिद्धेः। तथा च मनुः–

'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति॥
यस्मिनृणं सन्नयति येन चाऽऽनन्त्यमश्नुते।
स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः'॥

(म. स्मृ. ९. १०६–७)

इति। ननु–बहुपुत्रत्वमपि क्वचित् श्रूयते–

'इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु।
दशाऽस्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि'॥

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

इति–

'क्रीडन्तौ पुत्रैः'।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. २)

इति–

---

१. D. omits प्रजया पितृभ्यः. २. D. reads -वर्णोऽपि. ३. I. inserts हि after सन्नयति.

'रयिं च पुत्रांश्चादात्'।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. १)

इति च। सत्यम्। नायं विधिः। किन्तु बह्वपत्यप्रशंसा तस्मादजातपुत्रस्यैवायं ऋतुगमननियमः— इति। एतदपरे न क्षमन्ते। यद्यपि पुत्रित्वमानृण्यं चैकेनैव पुत्रेण सम्पद्यते तथाप्यस्ति बहुपुत्रत्वविधिः—

'एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीतीह कौषीतकिः पुत्रमुवाच। रश्मींस्त्वं पर्यावर्त्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्ति'।

(छां. उ. १. ५. २)

इति छन्दोगैराम्नानात्। तस्य चाऽयमेवार्थः कौषीतकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेकमेवोपासीन उद्गानं कृत्वा तत्फलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच अहमेतमेकमेवादित्यं ध्यायन् गानमकार्षं तस्माद्दोषान्मम त्वमेक एव पुत्रोऽसि। एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तम्। अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन् बहूनुपास्तिवेलायामावर्त्तय— इति।

महाभारतेऽपि—

'अपत्यं[२] नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत॥ (६१)

अनपत्यं[३] त्वेकपुत्रमित्याहुर्धर्मवादिनः॥ (६५)

चक्षुरेकं[४] च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति[५] भारत।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः॥

---

१. B. C. D. F. G. and H. omit एव. २. B. C. D. F. G. H. and I. read अपत्यं तु ममैवैकं. ३. B. C. F. G. and H. read अपुत्रमेकपुत्रत्वम् while D. and I. read अपुत्रं चैकपुत्रत्वम्. ४. This and the following line are not found in the text (Calcutta Edition). ५. B. C. D. F. and G. read नास्ति च.

अनित्यतां च मर्त्यानां[1] मत्वा शोचामि पुत्रक। (६३)
सन्तानस्याऽविनाशं[2] तु कामये भद्रमस्तु ते' ॥ (६४)
(म. भा. आदि. १००. ६१-६४)

इति। ननु—ज्येष्ठेनैव पुत्रेणानृण्यसिद्धेर्निरर्थकं पुत्रान्तरोत्पादनम्। तन्न। सर्वेषां[3] पुत्राणामानृण्यहेतुत्वात्। न हि पुत्रजननमात्रेण पितुरानृण्यम्। किं तर्हि सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादानृण्यं सम्पद्यते। अत एव वाजसनेयिब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः समाम्नातः—

'तस्मात्[4] पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति[5]। स[6] यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णयाऽकृतं भवति तस्मादेनं[7] सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति[8]। तस्मात् पुत्रो नाम स[9] पुत्रेणैवाऽस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति[10]'।
(बृ. उ. १. ५. १७)

इति। अस्यायमर्थः—अस्ति किञ्चित् सम्प्रतिपत्तिनामकं कर्म। यदा पितुर्मरणावसरो भवति तदा पुत्रमाहूय वेदाध्ययने यज्ञे लौकिकव्यापारे च[11] यद्यत्कर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सम्प्रदानं[12] कर्तव्यम्। सेयं सम्प्रतिपत्तिः। तस्यां[13] च

---

१. The text reads लोकानामनुशोचामि for मर्त्यानां मत्वा शोचामि. २. The text reads अविनाशाय. ३. B. adds तु to सर्वेषां. ४. The following portion is omitted in all manuscripts, but it appears in the text—स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति. ५. D. and G. read अनुशंति for अनुशासति. ६. I. omits स. B. C. F. and H. read स यद्येतेन, D. reads संपद्य न and G. reads संपद्येनं. ७. Except A. and the text others add to तस्मादेन. ८. I. reads मोचयति, but neither the text nor any of the other manuscript follows it. ९. Except A. and the text all others do not insert स. १०. H. reads प्रतिष्ठति. ११. B. C. and F. omit च. १२ D. reads सम्पादनं. १३. D. and H. read तस्माद्य.

सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्ट एवं पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशि पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशास कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित् स्वपित्र शास्त्रीयं कर्म अक्ष्णया वक्रत्वेन शास्त्रवैपरीत्येन कृतं भवति तस्मात् सर्वस्मात् पापादेन स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं कर्म सम्य गनुतिष्ठन् मोचयति । तस्मात् पुन्नाम्नो नरकात् त्रायते—इति व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेणै वास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति—इति ।

एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रज्ञामांद्यादिप्रतिबन्धबाहुल्यात् कस्यचिदेव सम्पद्यते । अनुशिष्टेष्वपि बहुषु यथावदनुष्ठानं कस्यचिदेव । अतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा यस्तादृशः स एवाऽऽनृण्यहेतुः । अत एव पुराणेऽभिहितम्—

'एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्' ।

(वि. स्मृ. ८५. ६७)

इति ।

'दशास्यां पुत्रानाधेहि' ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

---

१. D. and G. read सम्पत्तौ. २. Except A. and I. others do not insert एव. C. and F. omit the following portion—

एव पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित्. ३. D. omits -हित-. ४. All, except A. and I. omit यत्किञ्चित्. ५. H. reads स्वशास्त्रीयं कुरुते. instead of शास्त्रीयं कर्म. ६. H. reads अन्यथा, but the marginal reading of the same has अक्ष्णया. ७. H. reads कृतमकृतम् for कृतं. ८. D. G. and H. read एतस्मात्. ९. H. reads इमं. १०. B. C. D. F. and G. do not insert स्व- before पितरं. ११. H. omits शास्त्रीयं; while G. reads स्वशास्त्रीयं for स्वयं शास्त्रीयं. १२. D. and H. read मत्या for व्युत्पत्त्या. १३. H. reads यथावाऽनुशासनं. १४. H. omits यः.

इत्यादिमन्त्राश्चैवं सति बहुपुत्रत्वविधिमुपोद्बलयन्ति । यत्तु 'कामजानितरान्'-इति मनुनोदाहृतं तदननुशिष्टविषयम् । तस्मात् जातपुत्रोऽप्यृतावुपेयादेव । बहूनां पत्नीनामृतुयौगपद्ये क्रममाह देवलः-

'यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् ।
रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा' ॥

इति । तीर्थमृतुः । तद्यौगपद्ये सत्यसवर्णासु वर्णक्रमेण सवर्णासु विवाहक्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुत्रा पुत्रवत्य इतराः तदा अपुत्रां अग्रतो गच्छेत् । ऋतावपि जातिभेदेनागमनकालसङ्कोचमाह देवलः-

'ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्याद्वेदोक्तमृतुधारणम् ।
दशाऽष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्तेऽनुपूर्वशः' ॥

इति । पञ्चमदिवसमारभ्य द्वादशाहादिसंख्याऽवगन्तव्या । चतुर्थे तु दिवसे गमनं वैकल्पिकम् । विहित-प्रतिषिद्धत्वात् । तथा च हारीतो विदधाति-

'चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानम्'।

(हा. स्मृ. ३. ९)

इति । व्यासो निषेधति-

१. H. reads विधानं for -विधि. २. I. reads कामजानितरानित्युदाहृतं; while B. C. D. F. and G. read उशनसोदाहृतं for मनुनोदाहृतं, but the quotation is taken from Manu (see P. 105, L. १२). ३. D. and I. read जाते पुत्रे; while B. C. F. and G. omit ऋतौ. ४. B. C. and F. read विप्रादि-; while D. G. and H. read विवाह-. ५. B. C. and F. read पुत्रवती च for पुत्रवत्य इतराः. ६. The text omits ऽहनि and reads स्नातया युग्मेषु वा गर्भं दधाति. ७. B. C. and F. substitute च for वा.

'चतुर्थे सा न गम्याऽह्नि गेताऽल्पायुं प्रसूयते'।

इति। व्यवस्थितविकल्पश्चायमुदितानुदितहोमवत्। [२]रजो-निवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिः तदनुवृत्तौ प्रतिषेधः। तथा च मनुः—

'रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला' ॥
(म. स्मृ. ५. ६६)

इति। साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः। दिन-विशेषेणोपगमने फलविशेषोऽभिहितो लिङ्गपुराणे—

'[३]चतुर्थे सा न गम्या[४]ऽह्नि [५]गताऽल्पायुं प्रसूयते।
विद्याहीनं व्रतभ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥ (१०९)
दारिद्र्यार्णवमग्नं च तनयं [६]सम्प्रसूयते।
कन्यार्थिनैव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥(११०)
षष्ठ्यां गम्या [७]महाभागा सत्पुत्रजननी भवेत्। (१११)
सप्तम्यां [९]चैव कन्यार्थी गच्छे[८]त्सैवं प्रसूयते।
अष्टम्यां सर्वसम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ॥ (११४)
नवम्यां [१०]दारिकाऽर्थं स्याद्दशम्यां पण्डितं [११]तथा।
एकादश्यां तथा नारीं जनये[१२]त्स्यैव पूर्ववत् ॥
द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रौत-स्मार्त्तप्रवर्त्तकम्।

---

१. B. C. D. F. G. and H. read गन्ता for गता. २. I. reads रजसं
३. The text reads चतुर्थ्यां. ४. The text substitutes तु for ऽह्नि. ५. B. C. F. G. and H. read गन्ताऽल्पायु:; while the text reads गतो ऽल्पायु and I. reads अल्पायु: for अल्पायुं. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read वा instead of सम्-. ७. All, except A. and the text read महाभाग. but this is incorrect. In the text the portion is addressed to Rishis.
८. A. reads सुतुं वै प्रसूयते. ९. B. C. D. F. G. and H. read चैव for सैव. १०. The text reads दारिकायार्थी for दारिकाऽर्थं स्यात्. ११. The text reads पण्डितो भवेत्. १२. I. reads जनयत्येव.

त्रयोदश्यां [1]जडां नारीं [2]वर्णसङ्करकारिणीम् ॥
जनयत्यङ्गना तस्मान्न गच्छेत् सर्वयत्नतः ।
चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् [3]सुपुत्रजननी भवेत् ॥
पञ्चदश्यां च [4]धर्मिष्ठां षोडश्यां ज्ञानपारगम्[5] ।
(लिं. पु. १. ८९. १०९-११८)

इति । [6]ऋतुकालानभिगमने यो दोषो ऽभिहितः तस्याप-
वादमाह व्यासः—

'व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
ऋतुकाले[7]ऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥
वृद्धां वन्ध्यामवृत्तां च मृतापत्याम[8]पुष्पिणीम् ।
कन्यां च बहुपुत्रां च [9]वर्जयन्मुच्यते भयात्' ॥

इति । [10]भ्रूणहत्या भ्रूणहननम् । [11]उक्तरीत्या यस्यां वृद्ध-
त्वादिदोषरहितायामृतुकालोपगमनमवश्यम्भावि यस्यां च
वृद्धादौ नावश्यम्भावि सा सर्वाऽपि सम्यक् पालनीया ।
तथा च मनुः—

'पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या [12]भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
[13]यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राऽफलाः क्रियाः ॥

१. All, except A. and I read तथा for जडां. २. The text reads सर्व-सङ्कर-. ३. The text reads सा पुत्रजननी. ४. All, except A. and the text read धर्मज्ञां. ५. D. reads धर्मपारगम्. ६. B. C. F. G. and H. read ऋतुकालाऽगमने. ७. D. and G. read ऋतुकाले तु; while B. C. F. and H. read ऋतुकालेषु. ८. I. reads अपुष्पिताम्. ९. C. D. and H. read वर्जयेत्. १० B. C. F. G. and H. read भ्रूणहतिः. ११. H. reads उक्तनीत्या. १२. B. C. D. F. G. and H. read पोषयितव्याश्च. १३. H. reads यत्रैमास्तु.

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
न[1] शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥
तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्या[2] भूषणाऽऽच्छादनाशनैः[3] ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु[4] च ॥
सन्तुष्टो भार्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्' ॥
(म. स्मृ. ३. ५५-६०)

इति । पूज्यत्वं चाऽवृत्ताव्यतिरिक्तासु द्रष्टव्यम् । अवृत्तायास्तु प्राणयात्रामात्रभोजनम्[5] । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्' ॥
(या. स्मृ. १. ७०)

इति । यथा विन्ना साध्वी भर्त्तव्या तथैवा ऽधिविन्नाऽपि । तदाह स[6] एव—

'अधिविन्नाऽपि भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्' ।
(या. स्मृ. १. ७४)

इति । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः । अधिवेदननिमित्तान्यपि स[7] एवाह—

---

१. D. reads न च शोचन्ति for न शोचन्ति तु; while G. reads न शोचति तु through mistake. २. The text reads पूज्याः for अभ्यर्च्याः, and D. reads समभ्यर्च्याः. ३. I. reads -ऽऽच्छादनाशिभिः. ४. B. C. D. F. G. and H. read सत्कारेणोत्सवेन. ५. I. reads -धारणमात्र-. ६. All, except A. H. and I. read याज्ञवल्क्यः for स एव. ७. A. H. and I. read याज्ञवल्क्येन दर्शितानि for स एवाह.

'सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा'॥

(या. स्मृ. १. ७३)

इति। सुरापी मद्यपीत्यर्थः। सुरापाने तु[1] नाधिवेदनमात्रम्। अपि तु त्याग एव।

'तथा महति पातके'।

(या. स्मृ. १. ७२)

इति त्यागहेतुत्वेनाभिधानात्।

'पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्'।

(व. स्मृ. २१. १५)

इति वचनाच्च। अत एव मनुः—

'मद्यपाऽसाधुवृत्ता[2] च प्रतिकूला च या भवेत्।
व्याधिता वा[3]ऽधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा'॥

(म. स्मृ. ९. ८०)

इति। व्याधिता दीर्घरोगिणी[4]। ब्रह्मपुराणेऽपि—

'धर्मविघ्नकरीं भार्यामसतीं चाऽतिकोपिनीम्।
त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थं तथैवाऽप्रियवादिनीम्'॥

इति। त्यजेदधिविन्देत[5]। न तु भोगं परित्यजेत्।

---

१. D. substitutes अपि for तु. २. B. C. and F. read मद्यपानप्रवृत्ता च and D. reads मद्यपाऽसत्यवृत्ता च; while G. and H. read मद्यपाऽसत्प्रवृत्ता च. ३. All, except A. and the text, substitute च for वा. ४. I. reads रोगिणीम्. ५. I. inserts न before त्यजेत and thus forms a line of the verse immediately preceding, but न is not found in any other manuscript.

अधिवेदनकालविशेषो मनुना दर्शितः—

'वन्ध्याऽष्टमे ऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी' ॥

(म. स्मृ. ९. ८१)

इति। व्याधितायां[1] विशेषमाह स एव—

'या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः।
साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या तु[2] कर्हिचित्' ॥

(म. स्मृ. ८. ८२)

इति। अधिवेदनं द्विविधम्। धर्मार्थं कामार्थं च। तत्र पुत्रोत्पत्त्यादिधर्मार्थे पूर्वोक्तानि मद्यपेत्यादीनि निमित्तानि। कामार्थे तु न[3] तान्यपेक्षणीयानि। किन्तु पूर्वोढा तोषणीया। तथा च स्मृत्यन्तरे—

'एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां[4] लब्धुं य इच्छति।
समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत्' ॥

इति। यद्यसौ स्वयं न तोषयेत् तदा तत्तोषणाय राजा द्रव्यं दापयेत्। तदाह याज्ञवल्क्यः—

'आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम्।
त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः' ॥

(या. स्मृ. १. ७६)

---

१. D. G. and H. omit व्याधि- and read हितायां; while F. omits the above quotation from Manu, also the word व्याधितायां through mistake. २. The text substitutes च for तु. ३. D. reads न च परीक्षणीयानि. ४. B. C. F. and H. read कन्यां for अन्यां. H. has अन्यां in the marginal reading.

इति। सधनस्य तृतीयांशदानं निर्द्धनस्याऽशनाच्छादनादिना पोषणमिति। या तूक्तद्रव्यापरितोषणात्[1] प्रकारान्तरेण वा[2] निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः—

'अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता[3] गृहात्।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ'॥

(म. स्मृ. ९. ८३)

इति। त्यागो नाम तदीयजनककुलप्रेषणम्[4]।

'पूज्या भूषयितव्याश्च'।

(म. स्मृ. ३. ५५)

इति यदुक्तं तत्र बहुपत्नीकस्य पूजाक्रममाह मनुः—

'यदि स्वाश्चाऽपराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्मनि॥
भर्त्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम्।
स्वा स्वैव[5] कुर्यात् सर्वेषां नाऽस्वजातिः[6] कथञ्चन'॥

(म. स्मृ. ९. ८५-८६)

इति। बह्वीषु पत्नीषु सहधर्मचारिणीं निर्धारयति याज्ञवल्क्यः—

'सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत्।
सवर्णासु विधौ धर्म्ये[7] ज्येष्ठया न विनेतराः'॥

(या. स्मृ. १. ८८)

१. B. C. D. F. and G. read -तोषात् for -तोषणात्. २. H. omits वा. ३. B. C. D. F. and G. read रोषिता; while I. reads द्वेषिता. ४. B. C. and F. omit -जनक- and read तदीये कुले. ५. The text reads चैव. ६. I. reads नान्यजातिः; while the text reads नाऽस्वजातिः, but the commentators do not follow the latter reading. ७. I. reads धर्मे for धर्म्ये.

इति । सवर्णयैव सह धर्मं चरेत् नाऽसवर्णया । अलाभे तु सवर्णाया इतरया ऽपि सह धर्मं चरेदित्यर्थाल्लभ्यते । न च—एवं सति शूद्रया ऽपि सहधर्माचरणं प्रसज्येत—इति वाच्यम् । वसिष्ठवचनेन तन्निषेधात्—

'कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव सा न धर्माय' ।

(व. स्मृ. १८. १८)

इति । सवर्णाऽनेकत्वे तु धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न योक्तव्ये । किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्यौ विनियोक्तव्याः । तथा च बौधायनः—

'एकैकामेवं सान्नाय्येदेकैकां गार्हपत्य-
मीक्षयेत् एकैकामाज्यमवेक्षयेत्' ।

इत्यादि । कात्यायनः—

'नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।
अकृतं तद्विजानीयात् सर्वानन्वारभन्ति यत्' ॥

(का. स्मृ. १. ८. ९)

इति । यद्यस्मात् सर्वानन्वारभन्ते तस्मादेकया कृतमप्यकृतमेव । केचिदत्र—

'ज्येष्ठया न विनेतराः' ।

(या. स्मृ. १. ८८)

---

१. B. C. and F. omit the following portion—

नासवर्णया । अलाभे तु सवर्णाया इतरयापि सह धर्मं चरेत्.

२. Except A. and the text all substitute वै for रामा. ३. B. C. F and the text omit सा. D. also omits it and reads तत्र धर्माय. ४. B. C. D. E. G. and H. read -वाऽऽसां सन्नयेत्. ५. The text reads सर्वान्वा चाऽऽरभन्ति. ६ D. reads केचित्तत्र.

इति वचनमन्यथा व्याचक्षते। ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी नेतराः—इति। उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्—

'अग्निहोत्रादियज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत्।
अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः क्रतुशतैरपि'॥

इति। एतद्व्याख्यानं बौधायन-कात्यायनवचनविरोधादनादरणीयम्। विष्णुवचनं त्वसवर्णद्वितीयाविषयम्। सत्स्वग्निषु या परिणीता तद्विषयं वा। नष्टेष्वग्निषु पुनराधाने तस्या अपि कर्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः। तत्रैव विशेषमाह कात्यायनः—

'अग्निहोत्रादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया।
कारयेत्तद्बहुत्वे च ज्येष्ठया गर्हिता न चेत्॥
या वा[1] स्यात् वीरसूरासामाज्ञासम्पादिनी[2] च या।
दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत्॥
दिनक्रमेण[3] वा कर्म यथाज्यैष्ठ्यं[4] स्वशक्तितः।
विभज्य सह वा कुर्युः[5] यथाज्ञानं च शास्त्रवत्'॥

(का. स्मृ. २. ११. ३–५)

इति। यदि ज्येष्ठा न गर्हिता तदा तया कारयेत्। गर्हिता चेत् कनिष्ठया वीरसुवा कारयेत्। वीरसुवोऽपि बह्व्यश्चेत् तासामपि मध्ये आज्ञासम्पादनादिगुणयुक्तां विनि-

१. The text does not insert this verse. २. D. G. H. and I. read तया वीरसुवामासाम्; while B. C. and F. follow them, but substitute -सुता- or -सुवा-. ३. The text reads दिनत्रयेण. ४. B. C. F. G. H. and I. read -ज्यैष्ठ्यमशक्तितः. ५. B. C. D. F. G. H. and I. read कुर्यात् यथाज्ञानमशक्तितः, but the word अशक्तितः seems to be redundant.

योजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता चेत् तदा दिनक्रमेण यथाज्यैष्ठ्यं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यद्येका कृत्स्नं कर्तुमशक्ता तदा सर्वास्तत् कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्युः । यत्तु कात्यायनेनैवोक्तम्—

'प्रथमा धर्मपत्नी स्याद् द्वितीया रतिवर्धिनी ।
दृष्टमेव फलं तत्र नाऽदृष्टमुपपद्यते' ॥

इति तद्विष्णुवचनेन समानार्थम् ।

॥ इत्थं सविशेषो विवाहो निरूपितः ॥

अथ सवर्णाऽसवर्णाविवाहप्रसङ्गेन बुद्ध्यारूढानामनुलोम प्रतिलोमजातानां व्यवहारोपयोगिसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं जातिभिः निरूप्यते । तत्र[2] याज्ञवल्क्यः—

'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः'॥

(या. स्मृ. १. ९०

इति । सजातयो माता-पितृसमानजातीयाः । मनुरपि—

'सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते'॥

(म. स्मृ. १०. ५)

इति । ब्राह्मणदम्पतीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मणो भवेत् । एवं क्षत्रियादिष्वपि । देवलोऽपि—

'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।
एवं क्षत्रिय-विट्-शूद्रा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः'॥

इति । असवर्णास्वनुलोमजानाह मनुः—

१. D. omits यत्तु कात्यायनेनैवोक्तम्. २. D. omits तत्र.

'स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्' ॥

(म. स्मृ. १०. ६)

इति । ऊढायां क्षत्रियायां ब्राह्मणादुत्पन्नो ब्राह्मणसदृशो न तु मुख्यब्राह्मणः । हीनजातीयमातृसम्बन्धात् । एवमन्यत्रापि । ते चानुलोमजा मूर्धावसिक्तादिजातिभेदेन षड्विधाः । ते च याज्ञवल्क्येन दर्शिताः–

'विप्रान् मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।
अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारसवो ऽपि वा[1] ॥
वैश्या-शूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।
वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष[2] विधिः स्मृतः' ॥

(या. स्मृ. १. ९१–९२)

इति । तत्र ब्राह्मणाज्जातास्त्रयः । क्षत्रियात् द्वौ । वैश्यादेकः । तदुक्तं मनुना–

'विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे एकस्मिन्[3] षडेते ऽपसदाः[4] स्मृताः' ॥

(म. स्मृ. १०. १०)

इति । मुख्य[5]पितृजात्यभावात् अपसदाः[6] । ननु–मूर्धावसिक्तत्वादीनि न जात्यन्तराणि अनुलोमजानां मातृजातीयत्वात् । तदाह विष्णुः—

---

१. Some manuscripts read पारशवो. २. H. reads विना ह्येष, but it does not give good sense. ३. The text reads वर्णे चैकस्मिन्. ४. H. reads पार्शवः स्मृताः and has ऽपसदाः in the margin. ५. D. substitutes मूल- for मुख्य-. ६. H. here also reads पार्शवाः and gives the reading ऽपसदाः in the margin.

'समानवर्णासु पुत्राः समानवर्णा भवन्ति । (१)
अनुलोमासु मातृसवर्णाः । (२) प्रतिलो-
मास्वार्यविगर्हिताः' । (३)

(वि. स्मृ. १६. १-३)

इति । शङ्खो ऽपि—

'क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव
भवति । क्षत्रियाद्वैश्यायां वैश्य एव
भवति । वैश्येन शूद्र्यां शूद्र एव भवति' ।

इति । नैष दोषः । अनयोर्वचनयोर्मातृजात्युदितधर्मप्राप्त्यर्थत्वात् । अन्यथा बीजोत्कर्षवैयर्थ्यापत्तेः । यथा क्षेत्रापकर्ष उत्कृष्टजातिनिवारकः एवं बीजोत्कर्षो ऽपि निकृष्टजातिं कुतो न निवारयेत् ? तस्मात् जात्यन्तराण्येव मूर्धावसिक्तत्वादीनि ।

ननु—देवलेनाऽनुलोमजातयोऽन्यथा वर्णिताः—

'ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु सवर्णो नाम जायते ।
क्षत्रियाच्चैव वैश्यायां जातोऽम्बष्ठ इति स्मृतः' ॥

इति । नायं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्धावसिक्त-सवर्णसंज्ञयोर्विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एवमम्बष्ठादिष्वपि । न चैकत्र संज्ञाविकल्पे दृष्टान्ताभावः शङ्कनीयः । एकत्र निषाद-पारसवसंज्ञाविकल्पस्य मनु-देवल-याज्ञवल्क्यैरुदाहृतत्वात् । प्रतिलोमजास्तु मनुना दर्शिताः—

---

१. The text reads सवर्णा for समानवर्णा. २. I. reads अनुलोमजास्तु. ३. I. reads प्रतिलोमजाः. ४. Except A. and I. all omit अपि. ५. II. reads संज्ञाविकल्पेन.

'क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो[1] भवति जातितः ।
वैश्यान्मागध-वैदेहौ राज-विप्राङ्गनासुतौ । (११)
शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्य-राजन्य-विप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः । (१२)
आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ (१६)
वैश्यान्मागध-वैदेहौ क्षत्रियात् सूत एव तु[2] । (१७)

(म. स्मृ. १०. ११-१७)

इति । देवलो ऽपि-

'शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालः[3] प्रतिलोमजाः ।
वैश्यायां क्षत्रियायां च ब्राह्मण्यां च यथाक्रमम् ॥
तथैव मागधो वैश्याज्जातो वैदेहकस्तथा ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो जात्या न कर्मणा' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि[4]-

'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा[5] ।
शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥
क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च ।
शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम्' ॥

(या. स्मृ. १. ९३-९४)

इति । वर्णानामनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च परस्परसाङ्कर्येणोत्पन्नाः श्वपाक-पुल्कस[6]-कुक्कुटादयो जातिविशेषास्त्व-

१. G. reads शूद्रो for सूतो. २. I. substitutes च for तु. ३. Except A. H. and I. all read आयोगव-क्षत्त-चण्डालाः. ४. D. omits -ऽपि. ५. The text reads वैदेहिकः, but the reading seems to be incorrect. ६. G. reads -पुक्कस- for -पुल्कस- and D. reads -कुलट- for -कुक्कुट-.

नेकविधाः । ते च तद्वृत्तयश्च पुराणसारे प्रपञ्चिताः । तेषु च जातिविशेषेषूत्तमाधमभावं विविनक्ति देवलः—

'तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठास्तेभ्योऽन्वगनुलोमजाः ।
अन्तराला बहिर्वर्णाः पतिताः प्रतिलोमजाः'॥

इति । विजातीयान्मिथुनादुत्पन्ना अन्तरालाः । ते च द्विविधाः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजाः सवर्णजेभ्यो हीना अपि न वर्णबाह्याः । मातृसमानवर्णत्वात् । प्रतिलोमजास्तु वर्णबाह्यत्वात् पतिता अधमाः । याज्ञवल्क्योऽपि—

'असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः'।
(या. स्मृ. १. ९५)

इति । क्वचिदधमजातेरप्युत्तमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव—

'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमे ऽपि वा'।
(या. स्मृ. १. ९६)

इति । कूटस्थस्त्री-पुंसयुगमारभ्य परिगणनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वाऽनुलोमेन युग्मे जातिरुत्कृष्यते। तद्यथा । पुमान् विप्रः वधूः शूद्रा तयोर्युग्मं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्ना निषादी साऽपि विप्रेणोढा तयोर्युग्मं द्वितीयम् । एवं तदुत्पन्नायां वध्वां विप्रेणोढायां तृतीयादियुग्मपरम्परा भवति । तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्राह्मण्योपेतं[1] भवति । एवं वैश्याविप्रयुगुलं कूट[2]-स्थम् । तस्मादुत्पन्नाऽम्बष्ठा तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम् । एवं [3]तदुत्पन्नाया विप्रेणोढायां षष्ठं यद् युग्मं तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । तथा क्षत्रिया-विप्रयोर्युग्मं कूटस्थम् । तदु

१. D. reads ब्राह्मणत्वोपेतं. २. I. inserts युग्मं after कूटस्थम्. ३. D. omits त

न्ना मूर्द्धावसिक्ता । तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम्। तत्प-
म्परायां पञ्चमाद् युग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । एतदुक्तं
वति–पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वेति व्यवस्थितविकल्पाः । कूटस्थ-
र्दम्पत्योः समनन्तरैकान्तर-द्व्यन्तर-जातियोगे पञ्चमादयो
वगन्तव्याः–इति । तथा च सति शूद्रा-वैश्ययोर्वैश्याक्षत्रिय-
श्च समनन्तरत्वात् पञ्चमे, शूद्रा-क्षत्रिययोस्तु षष्ठे जातिरुत्क-
र्षते । क्वचिदुत्तमजातेरप्यधमजातिप्राप्तिर्भवति। तदाह स एव–

'व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम्'।

(या. स्मृ. १. ९६)

इति । विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहितानि
याजन-पालन-पाशुपाल्य-द्विजशुश्रूषाऽऽदीनि यानि कर्माणि
तेषामापदि व्यत्यये विपर्यासे सति यदि निवृत्तायामप्यापदि
तामधमवृत्तिं न परित्यजेत् तथा पुत्र-पौत्रादयोऽपि तां न
परित्यजेयुः तदानीं पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युग्मेषु जा-
तमपत्यं तद्वृत्त्युचितजातिसाम्यं प्रतिपद्यते—इति । तद्यथा–
ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तथैव-
इत्येवं परम्परायां सप्तमादुत्पन्नस्य शूद्रत्वं भवति । एवं क्ष-
त्रियः शूद्रवृत्त्या जीवन् षष्ठे युग्मे शूद्रं जनयति । वैश्यस्तु
पञ्चमे युग्मे–इति द्रष्टव्यम् । 'पूर्ववत्'—इति आरभ्येत्यर्थः ।
अधरोत्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः । यथा वर्णसाङ्कर्ये प्राति-
लोम्यमधमं आनुलोम्यमुत्तमं तथा वृत्तिसांकर्येऽपि । तद्यथा।
क्षत्रियस्यापद्यपि याजनादिब्राह्मणवृत्त्युपजीवनमधमम् ।

---

१. All, except I., omit एतदुक्तं भवति. २. D. and I. read -विकल्पः. ३. H. and I. omit तु. ४. I. reads पूर्ववदित्यारेरयमर्थः ५ D. substitutes [अ]द्यपि for आपद्यपि.

'न तु कदाचिज्ज्यायसीम्' ।

(व. स्मृ. २. २३)

इति वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् पाशुपाल्यादिवैश्यवृत्त्युपजीवनमुत्तमम् ।

'अजीवन्तः स्वधर्मेणाऽनन्तरां
यवीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्' ।

(व. स्मृ. २. २२)

इति वसिष्ठेनापदि विधानादिति । पूर्ववचाधरोत्तरमित्यस्याऽपरा व्याख्या–त्रिविधो हि सङ्करः । वर्णसङ्करः सङ्कीर्णसङ्करो वर्णसङ्कीर्णसङ्करश्चेति । तद्यथा—उत्तमाधमवर्णयोर्दाम्पत्यं वर्णसङ्करः । तज्जन्ययोर्माहिष्य-करण्योर्दाम्पत्यं सङ्कीर्णसङ्करः । वर्णसङ्कीर्णयोर्दाम्पत्यं वर्णसङ्कीर्णसङ्करः । तत्र 'विप्रान्मूर्धावसिक्तः'–इत्यानुलोम्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः । 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः'–इति प्रातिलोम्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः ।

'माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते' ।

(या. स्मृ. १. ९५)

---

१. D. reads आजीवन्तः. २. The text of Vasishtha (Bombay Lithographic Edition, printed in the year 1805 of the Sâlivâhana era) reads अन्यतरामपापीयसीं; all, except A. and the text (Bombay Edition by Rev. A. A. Führer, Ph. D. ; and the Banares Edition with commentary), read पापीयसीं, but we do not think it a correct reading. अपापीयसीं is a better reading. ३. G. reads ब्राह्मण्या; while D. omits the following portion—

'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः'—इति प्रातिलोम्येन वर्णसङ्करजा दर्शिता ।
माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

इति सङ्करजा दर्शिताः.

इति सङ्कीर्णसङ्करजा दर्शिताः। इदानीमधरोत्तरमित्यनेन वर्णसङ्कीर्णसङ्करजाः प्रदर्श्यन्ते। अधरे प्रतिलोमजाः। उत्तरे अनुलोमजाः। तद्यथा। मूर्धावसिक्तायां सङ्कीर्णायामुत्तमायां क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रैर्वर्णैरधमैरुत्पादिताः अधरे। निषाद्यां सङ्कीर्णायां अधमायां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैरुत्तमैर्वर्णैरुत्पादिता उत्तरे। अधरे चोत्तरे च अधरोत्तरम्। पूर्ववदिति पदेन—

'असत् सन्तस्तु विज्ञेयाः'।

(या. स्मृ. १. ९५)

इति वचनार्थोऽतिदिश्यते। यथा पूर्ववर्णैरुत्पादिता वर्णसङ्करजाः सङ्कीर्णसङ्करजाश्च प्रतिलोमजा असन्तः अनुलोमजाश्च सन्तः तथा वर्णसङ्कीर्णसङ्करजा अपि अनुलोमजाः सन्तः प्रतिलोमजास्त्वसन्तः—इति द्रष्टव्यम्। उक्तत्रैविध्ये वर्णसङ्करं वर्णसङ्कीर्णसङ्करं वाऽऽश्रित्योत्पद्यमाना वर्णाभासाः षष्टिर्भवन्ति। सङ्कीर्णसङ्करमाश्रित्योत्पद्यमाना जात्याभासा अनन्ताः। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

'प्रातिलोम्यानुलोम्येन वर्णैस्तज्जैश्च वर्णतः।
षष्टिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्प्रसूतेस्त्वनन्तता'॥

इति। प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां वर्णैरुत्पादिता द्वादश। षडनुलोमवर्णजाः सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्तायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः। इत्थं वर्णजैस्तैर्द्वादशभिर्वर्णसम्बन्धादुत्पादिता अष्टचत्वारिंशत्। एवं षष्टिसंख्ययैवोपलक्षिता अन्ये

---

१. I. omits वर्णैः. २. D. and H. read षष्ठिस्त्वन्ये; while B. C. and F. read षष्ठ्यैवान्ये and G. reads षष्ठ्यैवान्ये. ३. I. reads प्रतिलोमानुलोमाभ्यां.
४. B. C. D. F. G. and H. omit the following portion—

षडनुलोमवर्णजाः। सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-
क्षत्तायोगवाः प्रातिलोमवर्णजाः इत्थं.

५. I. reads द्वादशभिर्वर्णैः संबन्धात् for वर्णजैस्तैर्द्वादशभिर्वर्णसम्बन्धात्.

वर्णाभासा जायन्ते । तद्यथा । मूर्धावसिक्ताम्बष्ठ-निषाद-माहिष्योग्र-करणाः षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं द्वादश । तत्र मूर्धावसिक्तेनानुलोमेन क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रासूत्पादितास्त्रयः । प्रातिलोम्येन ब्राह्मण्यामेकः । अम्बष्ठस्यानुलोम्येन द्वौ । प्रातिलोम्येन द्वौ । निषादस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः । माहिष्यस्यानुलोम्येन द्वौ । प्रातिलोम्येन द्वौ । उग्रस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः करणस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः—इति पूर्वषट्कोत्पादिताश्चतुर्विंशतिः । एवं सूतादीनां षण्णां वर्णानामेकैकस्य चतसृषु वर्णेष्वेकैकः-इति तेऽपि चतुर्विंशतिः । एवं मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते । तेभ्यः षष्टिसंख्याकेभ्य उत्पादितैरपत्यैराभासानां संख्याया आनन्त्यं भवतीति समाप्ता प्रासङ्गिकी[1] जातिभेदकथा ।

॥ इति जातिभेदनिरूपणम् ॥

विवाहानन्तरभाविनः प्रकृताः[2] पञ्चमहायज्ञादयः सोमसंस्थाऽन्ताः संस्कारा आह्निकवचने षट्कर्मवचने च निरूपिताः-इति नात्र पुनरुच्यन्ते । अथावशिष्टा[3] गृहस्थधर्मा निरूप्यन्ते । तत्रोपाकर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः—

'अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रवणस्य तु' ॥

(या. स्मृ. १. १४२)

इति । अधीयन्ते—इत्यध्याया वेदाः । तेषामुपाकर्म प्रारम्भः ।

---

१. B. C. F. and H. read प्रासङ्गिणी. २. H. and I. read प्राकृता. ३. B. C. D. and F. read तथा for अथ.

स च श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां अन्यस्यां वा श्रवणनक्षत्रयुक्तायां तिथौ हस्तनक्षत्रयुक्तायां श्रावणमासस्य पञ्चम्यां वा कर्त्तव्यः। यदा तु श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा भाद्रपदे मासे प्रोक्ततिथिषु कुर्यात्। तदाह वसिष्ठः–

'अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्राव-
ण्यां पौर्णमास्यां[1] प्रौष्ठपद्यां वा[2]'।

(व. स्मृ. १३. १.)

इति। मनुरपि–

'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्'॥

(म. स्मृ. ४. ९५)

इति। अर्द्धं पञ्चमं येषां ते तथा, सार्द्धान् चतुरो मासानित्यर्थः। यदा पुनः[3] श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा शुक्रास्तमयादिप्रतिबन्धः तदानीमाषाढ्यां कर्त्तव्यम्। तदुक्तं कूर्मपुराणे–

'श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः।
आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां[4] वा वेदोपाकरणं स्मृतम्'॥

(कू. पु. १ २. १४. ६२)

इति। बौधायनो ऽपि–

'श्रावणपौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपा-
कृत्य[5] तैष्यां माघ्यां वोत्सृजेत्[6]'।

(बौ. स्मृ. १. ५. १२. १६)

---

१ H. omits पौर्णमास्यां. २. B. and C. substitute च for वा. ३. D. inserts तु after यदा. ४. B. C. D. and F. read श्रावणी-प्रौष्ठपद्योः ५. B. C. and F. read चोपाकृत्य for वोपाकृत्य. ६. B. C. and F. read चोत्सृजेत for वोत्सृजेत and the text reads उत्सृजेयुः for उत्सृजेत्.

इति । तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा-श्रवण-हस्ताः शाखा भेदेन व्यवस्थिताः । तदाह गोभिलः-

'पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।
बह्वृचाः श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः' ॥

इति । गार्ग्योऽपि-

'पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।
बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रह-सङ्क्रान्तिवर्जिते' ॥

इति । अत्र औदयिके इति पर्वादिषु सर्वत्र सम्बद्ध्यते । पर्वण औदयिकत्वे विशेषमाह स एव-

'श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि ।
तदा त्वौदयिकी ग्राह्या नान्यथौदयिकी भवेत्' ॥

इति । श्रवणस्य त्वौदयिकत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यासेन दर्शितम्-

'श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंयुते ।
संवत्सरकृतो ऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

---

१. B. D. G. and H. read श्रावणं for श्रावण्यां and C. and F. r[ead] श्रावणे for the same. २. I. reads श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते, [but] this is a mistake. It omits the following portion—

' .....श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः' ॥

इति । गार्ग्योऽपि-

'पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।
बह्वृचाः ....' ॥,

and adds the latter portion of the quotation from Gârgya to that [of] Gobhila. Also it may be said that it omits the whole of Gobhila['s] quotation together with गार्ग्योऽपि. ३. I. reads पर्वणि. ४. B. C. [D.] F. G. and H. read अन्यदा for अन्यथा. ५. C. reads श्रावणस्य. Probabl[y] this is a mistake. ६. C. reads श्रावणेन.

धनिष्ठासंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत्।
तत् कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम्'॥

इति। श्रवणे यत् कर्म विहितं तदुत्तराषाढसंयुते न कुर्यात्। यदि कुर्यात् तदा नश्यतीति योजनीयम्। 'ग्रह-संक्रान्तिवर्जिते'-इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह गार्ग्यः—

'अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् सङ्क्रान्तिर्ग्रहणं तथा।
उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत्॥
यत्रार्धरात्रादर्वाक् चेद् ग्रहः सङ्क्रम एव वा।
नोपाकर्म तदा कुर्यात् श्रावण्यां श्रवणेऽपि च'॥

इति। यत्तु—कर्कटमासे नोपाकर्म कर्त्तव्यम्। तथा च स्मृत्यन्तरे—

'वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ।
उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके'॥

इति तदेतद्देशान्तरविषयम्। तथा च बृहस्पतिः—

'नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहसंयुते।
कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे'॥

---

१. D. omits इति. २. B. C. and F. read यद्वा; while D. and H. read यत्र. ३. B. C. D. F. G. and H. read च instead of वा. ४. G and H. substitutes वा for च, while D. reads श्रवणेन वा. ५. I. reads कर्कटे मासे; while D., instead of inserting यत्तु कर्कटमासे नोपाकर्म कर्त्तव्यम्। immediately after the quotation from Gârgya, gives it after the verse beginning with वेदोपाकरणे. All, except A. and G., omit यत्तु, but the omission affects the sense. ६. I. reads -संयुते. ७. B. C. and F. omit तदेतद्देशान्तर-विषयम्। तथा च बृहस्पतिः—

नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहसंयुते।
कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे॥.

८. D. and H. read स्मृत्यन्तरम् for बृहस्पतिः. ९. D. G. and H. substitute च for तु.

इति। ननु—उपाकरणं ब्रह्मचारिधर्मः।

'उपाकृत्याधीयीत'

इति तस्य ग्रहणाध्ययनाङ्गत्वप्रतीतेः। ग्रहणाध्ययनं च ब्रह्मचारिण एव।

'वेदमधीत्य स्नायात्'।

इति स्नानात् प्राचीनत्वावगमनात्। अतः कथमिदं गृहस्थधर्मत्वेनोच्यते? नायं दोषः। गृहस्थस्याऽपि ग्रहणाध्ययनेऽधिकारसम्भवात्। अत एव 'अधीयीत'—इत्यनुवृत्तौ शौनक आह—

'समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन। यथा-
न्यायमितरे। जायोपेतोऽप्येवम्'।

इति। अस्यार्थः—येन नियमविशेषेण युक्तो ब्रह्मचारी अधीते तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत। समावृत्तादितरे ब्रह्मचारिणस्तु यथान्यायं स्वविध्युक्तप्रकारेणाधीयीरन्। तथा जायोपेतो गृहस्थोऽपि ब्रह्मचारिवन्नियमोपेतोऽधीयीतेति। न च समावृत्त-गृहस्थयोर्ग्रहणाध्ययनाधिकारे—

'वेदमधीत्य स्नायात्'।

इति विरुद्ध्येत—इति शङ्कनीयम्। तस्य वचनस्य विद्यास्नातकविषयत्वात्। अत एव—

---

१. D. G. H. and I. omit इति. २. D. G. and I. read प्राचीनत्वावगमात्. ३. I. adds आ before समावृत्तो, but this is a mistake We are unable to search the text; but it is plain that the author (Mâdhâvâcharya) has not used आ. ४. D. H. and I. read जायोपेता इत्येके; while G. reads जायोपेत इत्येके. These readings are not grammatically incorrect, but from his explanation given below the author seems not to agree with them. ५. B. C. and F. add च after this word.

[१]'वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा'।

(या. स्मृ. १. ५१)

इति पक्षद्वयोपन्यासो दर्शितः। उपाकरणस्य गृहस्थधर्मत्वाभ्युपगमे मनु-याज्ञवल्क्यस्मृत्योर्गृहस्थधर्मप्रकरणपाठोऽप्यनुगृहीतो भवति। उपाकरणस्येतिकर्त्तव्यता काष्र्णाजिनिना-दर्शिता-

'उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च।
ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः'॥

इति। बौधायनोऽपि-

'गौतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः।
पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्वंशमुद्धरन्'॥

इति।

॥ इत्युपाकर्म ॥

अथोत्सर्जनम्। तत्र याज्ञवल्क्यः-

'पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा।
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः'॥

(या. स्मृ. १. १४३)

इति। मनुरपि-

'पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि'॥

(म. स्मृ. ४. ९६)

१. B. C. D. F. and G. read वेदव्रतानि and H. reads वेदान् व्रतानि, but the text does not follow them.

इति । यदा श्रावण्यामुपाकर्म तदापुष्यमासस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्णे, यदि प्रौष्ठपद्यामुपाकर्म तदा माघस्येति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः । उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात् कालविशेषे विदधाति मनुः—

'अतः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्'॥
(म. स्मृ. ४. ९८.)

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'छन्दांस्यूर्ध्वमतोऽभ्यस्येत् शुक्लपक्षेषु वै द्विजः ।
वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः'॥
(कू. पु. १. २. १४. ६८)

इति । यदि भाविविघ्नभयात् सहसाऽध्येतव्यमिति बुद्धिः तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत् ।

'यत् स्वाध्यायमधीतेऽब्दम्' ।

इति श्रुतेः । उपाकरणोत्सर्जने प्रशंसति कात्यायनः—

'प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ।
अयातयामैश्छन्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।
क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम्'॥
(का. स्मृ. ३. २७. १७-१८)

---

१. B. C. D. F. G. and H. omit अयं. २. The text reads अत ऊर्ध्वं for अतःपरं. ३. D. reads शुक्ले तु. ४. H. and I. read अङ्गानि च for वेदाङ्गानि, and the text reads वेदाङ्गानि च सर्वाणि for वेदाङ्गानि रहस्यं च. ५. B. C. D. F. and G. read कृष्णपक्षे पठेदिति; while H. and I. omit कृष्णपक्षेषु सम्पठेत. ६. B. C. D. F. G. and H. read -विघ्नतया for -विघ्नभयात. ७. G. reads ऽध्येतव्यानि. ८. D. reads तत्तेषां.

अन्येऽपि धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः—

'नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
न शूद्रराज्ये निवसेन्न पाषण्डिजनैर्वृते ॥ (२३)

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये[2] पूर्व-पश्चिमयोः शुभम् ।
मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥ (२४)

कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।
पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेत् द्विजः ॥ (२५)

परस्त्रियं न भाषेत नाऽयाज्यं याजयेद्बुधः ॥ (८१)

न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाऽप्रदक्षिणम् ॥ (९०)

न वीजयेद्वा वस्त्रेण[4] समवायं च वर्जयेत् ।
नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाऽधार्मिकजनैः सह ॥ (९१)

न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथा'। (९४)

(कू. पु. १. २. १६. २३–९४)

इति । मनुरपि—

'देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ (१३०)

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ (१३५)

आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ (१३७)

---

१. D. reads पापार्द्धि-. २. The text reads मध्ये. ३. D. reads विस्तृताः-
४. The text reads न देवायतने स्वपेत.

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष[1] धर्मः सनातनः ॥ (१३८)
नाऽतिकल्यं नाऽतिसायं नाऽतिमध्यं दिने[2] स्थिते ।
नाऽज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ (१४०)
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।
रूप-द्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाऽक्षिपेत् ॥(१४१)
वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च[3] योषितम्' ॥(१३३)
(म. स्मृ. ४. १३०-१४१)

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

'असदालापमनृतं वाक्पारुष्यं विवर्जयेत् ।
असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रक ॥ (११)
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
नाऽधितिष्ठेच्छकृन्मूत्र[4]-केश-भस्म-कपालिकाः ॥ (२४)
तुषाङ्गारास्थिशीर्णानि[5] रज्जु-वस्त्रादिकानि च ॥ (२५)
वर्जयेन्मार्जनीरेणुं नापेयं च पिबेद्द्विजः' ।

इति । सामान्येन च धर्मं संक्षिप्याह मनुः—

'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति[6] ॥ (१७८)

---

१. B. C. and F. read एवं धर्मः. २. All, except A. and the text, read नाऽतिमध्यंगते रवौ. ३. I. reads तु for च. ४. B. C. and F. read -मूत्रं, G. also reads the same. ५. G. and I. read -शीर्षाणि; while H. reads the portion as follows:—

-शाणानि रज्जुवस्त्रादिकानि च.

६. The text reads रिष्यते.

यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः।
तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत्' ॥ (१६१)
(म. स्मृ. ४. १६१-१७८)

इति।

॥ इत्थं ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रमधर्मौ निरूपितौ ॥

अथ वानप्रस्थाश्रमो निरूप्यते। ननु—केचन गार्हस्थ्य-व्यतिरिक्तमाश्रमान्तरं नेच्छन्ति उदाहरन्ति च तत्र गौतम-स्मृतिम्—

'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य'।
(गौ. स्मृ. ३. ३६)

इति। आचार्यास्तु गार्हस्थ्यमेवाश्रमो नान्यः कश्चिदस्तीति मन्यन्ते। हेतुं चाचक्षते गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिषु विधानादितरस्य तदभावात्—इति। यथा हि—बह्वृचाः 'अग्निमीळे'-(ऋ. सं. १. १. १. १) इत्यारभ्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि वेदे होतृकर्त्तव्यमेवामनन्ति। यजुर्वेदिनश्च 'इषे त्वा'—(कृ. य. सं. १. १. १. १) इत्यादिना अध्वर्युकर्त्तव्यम्। सामगा अपि 'अग्न आयाहि'— (सा. सं. १. १. १. १) इत्यादिनोद्गातृकर्त्तव्यम्। होत्रादयश्च गृहस्था एव। तथा चाधीयमानेषु प्रत्यक्षवेदेषु गृहस्थकर्त्तव्याभिधानेन तदाश्रम-

१. D. reads कुर्वतोऽपि स्यात्, H. and I. read कुर्वतो ऽप्यस्य. २. D. H. and I. read केचित्. ३. D. does not add गौतम- before स्मृतिम्. ४. B. H. and I. read एकाश्रम्यं, D. and G. read एकाश्रमं. ५. G. and H. substitute वा for तु. ६. I. reads गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमो. ७. I. reads तथा हि.

विधिः परिकल्प्यते न त्वेवमितराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित् पश्यामः । अत एव–

'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' ।

इति श्रुतिः कृत्स्नं पुरुषायुषं गृहिकर्मस्वेव विनियुङ्क्ते । श्रुत्यन्तरं च–

'एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रम् । जरया
वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा' ।

इति । न चैवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः–? इति शङ्कनीयम् । नैष्ठिकस्य पक्षकोटिनिःक्षिप्तत्वादुपकुर्वाणकस्य व्रतित्वेन आश्रमित्वाभावात् । यदा कर्मित्वेनाभिमतयोर्ब्रह्मचारि-वानप्रस्थयोरीदृशी गतिः तदा कैव कथा कृत्स्नकर्मत्यागिनो यतेः । तस्मात् गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमः– इत्याचार्याणां पक्षः ।

अत्रोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्षश्रुतिविधानम । तथा च जाबाला आमनन्ति–

'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा
वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' ।

(जा. उ. ४)

---

१. G. reads -कल्पते. २. A. reads इतराश्रमविधि कञ्चित् पश्याम. for इतराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित् पश्यामः. ३. D. reads गृहकर्म. ४. D. omits सत्रं. ५. D. reads पक्ष-कोटि-क्षिप्तत्वात्. ६. B. C. and F. read अप्रसिद्धत्वेन for व्रतित्वेन and I. reads प्रतिपन्नत्वेन for the same. ७. B. C. F. G. H. and I. read -वनस्थयोः. ८. G. inserts च after समाप्य. ९. B. C. and F. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् for गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्. H. reads गृहाश्रमी भूत्वा वनी भवेत् वनाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् and I. reads गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् for the same.

इति । आचार्यास्तु रागिणमभिप्रेत्य तस्योर्ध्वरेतःसु नैष्ठिकब्रह्मचार्यादिषु त्रिष्वाश्रमेष्वनधिकारं मन्यमाना गार्हस्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृत्स्नेऽपि वेदे गृहस्थधर्मस्यैवाम्नानमित्युक्तम् तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सदारस्याग्निहोत्रादिसद्भावात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मस्तु छन्दोगैः पठ्यते–

'ब्रह्मचार्याऽऽचार्यकुलवासी' ।

(छां. उ. २. २३. २)

तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन्' ।

(छां. उ. २. २३. २)

इति । उपकुर्वाणकधर्माः सर्वशाखासूपनयनप्रकरणेषु प्रसिद्धाः । यतिधर्मश्चोपनिषद्भागे । अतो यावज्जीवादिश्रुतेः कामिविषयत्वेना ऽऽश्रमान्तराणि न चापलपितुं शक्यन्ते । साधिताश्चोत्तरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मात् क्रमप्राप्तो वानप्रस्थाश्रमः प्रस्तूयते । तत्र याज्ञवल्क्यस्तं विधत्ते–

'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वा ऽनुगतो वनम् ।
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्' ॥

(या. स्मृ. ३. ४५)

इति । वानप्रस्थो बुभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्यनियमेन पत्न्या अनुपयोगात्तां रक्षणीयत्वेन पुत्रेषु निःक्षिप्य वनं व्रजेत् । यदा साऽपि नियता सती पतिशुश्रूषां कामयते तदा तया सह वनं व्रजेत् । तस्मिन् पक्षे वैतानिक-गृह्याभ्यामग्निभ्यां सह

---

१. I. reads ब्रह्मचर्यादिषु, but the reading seems to be incorrect. २. D. inserts च before अपि. ३ D omits तदयुक्तम्. ४. H. reads सदाचारस्य; while G. reads सदाचाराग्निहोत्रादि- for सदारस्याग्निहोत्रादि-. ५. D. reads नच पालयितुं; while I. reads न तया प्रलपितुं. The latter reading is incorrect. ६. D. substitutes अपि for तं विधत्ते.

गच्छेत् । सुतनिक्षेपपक्षे त्वात्मनि अग्नीन् समारोप्य प्रव्रजेत् । तदाह छागलेयः—

'अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्' ।

इति । तादृशो ऽरण्यं गत्वा[१] वैखानससूत्रोक्तमार्गेणाग्निमादध्यात् । तदाह वसिष्ठः—

'वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनवासाः[२] । (१) न फालकृष्टमधितिष्ठेत् । (३) अकृष्टं मूलफलं सञ्चिन्वीत । (४) ऊर्ध्वरेताः । (५) क्षमाशयः । (६) दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् । (८) ऊर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः । (१०) श्रामणकेनाग्निमाधायाहिताग्निः स्यात् । (११) वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्यो ऽनग्निरनिकेतः ।(१२)

---

१. D. omits गत्वा and reads राध्यावैखानस-; while G. reads गत्वा वैषमानस- for गत्वा वैखानस-. For the same H. reads तादृशोऽरण्यां राधवैखानस- but has तादृशोरण्यं गत्वा राधवैखानस- in the margin. We cannot make out here the meaning of राध-. २. The texts (Bombay Sanskrit Series Edition and Benares Edition) read -जिनवासी, but the Bombay Edition (lithographic) and all our manuscripts do not follow this reading. ३. D. reads क्षुपशयः, G. reads च्क्षुपाशंपद. H. reads क्षुत्पाशयां All the three readings are incorrect and meaningless. I. reads क्षपाशयो. The Bombay Edition (Rev. A. A. Fuhrer, Ph. D.) read क्षामाशय.. The Benare Edition and the Bombay Edition (lithographic) read क्षमाशयः. ४. This Sutra is found in all our manuscripts, but the three printed copies of the text have omitted it. A manuscript of the text does not omit it. Here the Bombay Sanskrit Series Edition is mistaken. ५. The B. Edition reads श्रावणकेन, but this reading is meaningless. ६. B. C. F. G. H. and I. omit स्यात्. ७. B. C. F. G. H. and I. omit same words and read वृक्षमूलिको वस्यात् for वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्यो ऽनग्निरनिकेत । वस्यात्. The portion वृक्षमूलनिकेतनः. is added to the 11th Sûtra in each of the three printed copies of the text, but this portion belongs to the tenth Sûtra.

दद्याद् देवर्षि-पितृ-मनुष्येभ्यः स गच्छेत्
स्वर्गमानन्त्यम्' । (१३)

(व. स्मृ. ९. १-१३)

इति । श्रामणकं तपस्विधर्मप्रतिपादकं वैखानससूत्रम् । अकृष्टमूलमाहारत्वेन ब्रुवन् ग्राम्याहारपरित्यागं सूचयति । अत एव मनुः—

'सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा' ॥

(म. स्मृ. ६. ३)

इति । गृहस्थस्य वनप्रवेशावसरमाह यमः—

'द्वितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे द्विजः ।
तृतीयमायुषो भागं गृहमेधी वने वसेत् ॥
उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।
दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत्' ॥

इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् ।

'उषित्वा तु गृहे द्विजः'—

इत्युपक्रमानुसारात् । मनुरपि—

'गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत्' ॥

(म. स्मृ. ६. २)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

---

१. B. C. F. G. and H. as well as the three printed copies of the text omit -ऋषि-. २. B. C. D. F. and G. substitute वा for च.

'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं
विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटु-
म्बमावेश्य कृतप्रस्थानलिङ्गो वृत्तिविशे-
षाननुक्रामेत्। क्रमशो यायावराणां वृ-
त्तिमुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे'।

इति। एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षे द्रष्टव्यम्। असमुच्चयपक्षे त्व-कृतगार्हस्थ्यो ऽपि वानप्रस्थे ऽधिक्रियते। तदाह वसिष्ठः—

'चत्वार आश्रमाः। (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-
परिव्राजकाः। (२) तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वा-
ऽविशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत तमावसेत्।(३)
(व. स्मृ. ७. १-३)

इति। आपस्तम्बो ऽपि—

'चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यं आचा-
र्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्'।

इत्युपक्रम्य—

'यत्कामयेत तदारभेत'।
(आ. ध. सू. २. ९. २१. १)

इत्युपसंहरति। वनप्रतिष्ठस्य कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

'अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितॄन् देवातिथीनपि।
भृत्यांश्च तर्पयेच्छ्मश्रु-जटा-लोमभृदात्मवान्'॥
(या. स्मृ. ३. ४६)

इति। अफालकृष्टं शाक-मूल-नीवारादि। तथा च मनुः—

---

१. D. G. and I. read अनुक्रमेत. २. B. C. D. F. G. H. and I. read वेदमधीत्य वेदं विदित्वा ऽविशीर्ण- for वेदौ वेदान्वा ऽविशीर्ण-. ३. I. reads वनप्रतिष्ठस्य ४. The text reads श्मश्रु- for शश्वत्.

'मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाक-मूल-फलेन वा।
एतैरेव महायज्ञान् निर्वपेद्विधिपूर्वकम्'॥

(म. स्मृ. ६. ५)

इति। न च—ब्रह्मचारि-विधुरयोरनग्निकयोर्वनस्थयोः कथमग्नीनां तर्पणं?—इति वाच्यम्। वैखानसशास्त्रोक्तस्याग्नेः सद्भावात्। न च—अफालकृष्टनीवारादिना पुरोडाशकरणे 'व्रीहिभिर्यजेत'—इति श्रुतिर्बाध्येत—इति शङ्कनीयम्। व्रीहीणामप्यफालकृष्टानां सम्भवात्। तस्मादकृष्टपच्यैर्व्रीह्यादिभिर्वैतानिकं कर्म कुर्यात्। तथा च मनुः—

'वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि।
दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं विशेषतः॥
ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्।
तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च॥
वासन्त-शारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः।
पुरोडाशं चरुं चैव निर्वपेद्विधिपूर्वकम्'॥

(म. स्मृ. ६. ९–११)

इति। मेध्यैर्यज्ञार्हैर्मुन्यन्नैरकृष्टपच्यैरित्यर्थः। संग्राह्यद्रव्यस्येयत्तामाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. G. reads उत्पन्नैः. २. The text reads एतान्येव for एतैरेव. ३. B. C. and F. substitute वा for च. ४. D. omits कर्म. ५. G. substitutes ब्रह्म for पर्व; ६. B. C. F. H. and I. read पौर्णमास्यां प्रयोगतः for पौर्णमासं विशेषतः; while the text substitutes च योगतः for विशेषतः. ७. D. reads पक्षेष्ट्या-; while I. reads आमहायणं for आमयणं. ८. I. and the text read उत्तरायणं for तुरायणं. ९. The text reads दाक्षस्य. १०. I. reads वासन्तैः शारदैः. ११. The text reads चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक्. १२. D. reads यज्ञैः.

'अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा।
अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत्'॥
(या. स्मृ. ३. ४७)

इति। एकदिनसाध्यस्य कर्मणो यावत् पर्याप्तं तावतोऽर्थस्य सञ्चयं कुर्यात्। एवमेकमास-संवत्सरपक्षे ऽपि योजनीयम्। तत्र यदि किञ्चित् सञ्चितमवशिष्येत् तत्सर्वमाश्वयुज्यां त्यजेत्। यदाह विष्णुः—

'मासनिचयः संवत्सरनिचयो वा। (११) संवत्सरनिचयी पूर्वं निचयमाश्वयुज्यां जह्यात्'। (१२)

इति। पूर्वं संत्यज्य ततो नूतनं सञ्चिनुयात्। मनुरपि—

'त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम्।
जीर्णानि चैव वासांसि शाक-मूल-फलानि च॥(१५)
सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्मास सञ्चयिको ऽपि वा।
षण्मासनिचयो वाऽपि समानिचय एव वा'॥(१८)
(म. स्मृ. ६. १५-१८)

इति। तत्र वर्ज्यानाह स एव—

'वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च।
भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च॥ (१४)

---

१. From कुर्यात् to एवमेकमास- the intermediate portion has been omitted in F. through the writer's mistake. २. H. omits एक-. ३. F. reads -निचयात् पूर्वं निचयं; while the text reads -निचयः पूर्वनिचितं. ४. The text reads मासि. ५. B. C. F. and G. read -प्रक्षालिकः, H. and I. read -प्रक्षालितः. The commentators Sarvajña Narayaṇa, Nandana and Râmchandra follow the reading -प्रक्षालिकः. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read -मांसानि. ७. B. C. F. and I. read भूतृणं.

न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित्।
न ग्रामजातान्यार्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च'॥ (१६)
(म. स्मृ. ६. १४-१६)

इति। कवकानि छत्राकाणि। तपोनियममाह याज्ञवल्क्यः—

'दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्।
स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः॥
दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाऽश्मकुट्टकः।
श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा॥
चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा।
पक्षे गते चाप्यश्नीयान्मासे वाऽहनि वा गते॥
स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा सम्प्रपदैर्नयेत्।
स्थानासन-विहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा॥
ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत्'॥
(या. स्मृ ३. ४८-५२)

इति। दन्ता एवोलूखलं निस्तुषीकरणसाधनं तद् यस्यास्ति स दन्तोलूखलिकः। बाह्योलूखलादिसाधननिरपेक्ष इत्यर्थः।

---

१. B C. F. H. and I. read उत्कृष्टं for उत्सृष्टं. २. I. reads -न्यर्होऽपि for -न्यार्तोऽपि. ३. The text reads मूलानि instead of पुष्पाणि. ४. I. reads छत्रकाणि. ५. C. F. and H. read तयोर्नियम-, but this is meaningless here. ६. B. C. F. G. and H. read शान्तः for दान्तः. ७. B. C. and F. read कुट्टशः, but it seems incorrect. ८. I. reads श्रौत-स्मार्तं. ९. The text inserts तथा first and क्रियाः afterwards. १०. D. reads शुचिर्भूमौ: while I. reads स्वपेद्भूमौ. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read दिवसं प्रपदैः, but we follow here A. and the text १२. C. and F. read वाऽथ वा.

कालपक्वं बदरेङ्गुद-पनसफलादि । अश्मना कुट्टनमवहननं यस्य सोऽश्मकुट्टकः । फलस्नेहो लिकुच-मेधुकादिमेध्येतरु-फलजन्मानि तैलानि । क्रियाः भोजनाभ्यञ्जनाद्याः । विष्णुरपि—

'पुष्पाशी । (७) फलाशी । (८) मूलाशी ।
(११) शाकाशी । (९) पर्णाशी । (१०)
यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात् । (१२)
(वि. स्मृ. ९५. ७–१२)

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत् सदा । (३०)
पञ्चाग्निधूमपो वा स्यादूष्मपः सोमपोऽथ वा ॥
पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् । (३१)
शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा ॥(३२)
अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः । (३३)
यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यनन्द्रितः ॥ (३४)

---

१. I. reads मधूकादि-, but this form does not appear anywhere else. २. I. reads -मेध्यतर-. ३. II. reads विष्णुपुराणेऽपि through mistake ४. Here we follow the text and A., B. C. D. F. G. and I. read वायुपुष्पाशी for पुष्पाशी. This reading seems meaningless. II. reads वायुपच्चाशी and gives another reading वायुपुष्पाशी in the margin ५. This Sûtra appears in the text after पर्णाशी. ६. B. C and F. read पक्वान्नं वा सकृदश्नीयात्; while D. G. H and I. read वायुरक्तान्तयोर्वा सकृदश्नीयात for यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात्. ७. The text reads तदा for सदा. ८ The text reads पञ्चाग्निर्धूमपः. ९ D. reads जलप for ऊष्मपः; while C. and F. omit the following portion—

....ऊष्मपः सोमपोऽथ वा ।
पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम ॥
शीर्णपर्णाशनो वा स्यात .... ॥,

and read पञ्चाग्निधूमपो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा.

जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीं प्रतिसंश्रयेत् ॥ (१६)
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत्।
तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ (१७)
नक्तं चाऽन्नं समश्नीयाद् दिवा चाऽऽहृत्य शक्तितः।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाऽष्टमकालिकः॥(२५)
चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत्।
पक्षे पक्षे समश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् ॥
पुष्प-मूल-फलैर्वा ऽपि केवलैर्वर्तयेत् सदा।
स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ (२७)
(कू. पु. १. २. २७. १६-३४)

इति। अग्निपरिचर्यायामक्षमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—
'अग्नीन्वाऽप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः।
वानप्रस्थ-गृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥
ग्रामादाहृत्य वा ग्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः'।
(या. स्मृ. ३. ५४-५५)

इति। मनुरपि—
'अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूल-फलाशनः ॥ (२५)
अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः। (२६)
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ (२७)

१. The text reads पत्नीमपि for पत्नीं प्रति-. २. B. C. D. F. G. and H read समं रागात् and for the same I. reads समं गत्वा. ३. I. substitutes श for च. ४. I. reads अग्नीनपि for अग्नीन्वा ऽपि. ५. D. reads कृतावासः. ६. I. reads वानप्रस्थो गृहेषु, but this is a mistake. ७. I. reads वै for वा, but it is incorrect. ८. G. and I. read वैतानात्, but this is meaningless

ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ (२८)
एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्। (२९)
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा ऽन्यतमया तनुम्।
वीतशोक-भयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते'॥ (३२)
(म. स्मृ. ६. २९-३२)

इति। ननु—अष्टग्रासविधाने—
'षोडशा ऽरण्यवासिनः'।
(आ. ध. सू. २. ४. ९. १३; बौ. स्मृ. २. ७. १३. ७)

इति वचनं विरुध्येत। तन्न। शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्थोपपत्तेः। सर्वानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—
'वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्ष्मसङ्क्षयात्'।
(या. स्मृ. ३. ५५)

इति। कूर्मपुराणे ऽपि—
'महाप्रस्थानिकं वा ऽसौ कुर्यादनशनं तु वा।
अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः॥
येस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवं
संश्रयत्यशिवपुञ्जनाशनम्।
तापहन्तृ पदमैश्वरं परं
याति यत्र जगतो ऽस्य संस्थितिः'॥
(कू. पु. १. २. २७. ३८-३९

इति।

॥ इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः॥

---

१. G. does not insert सम. २. This whole verse does not appear the text. ३. B. C. D. F. G. and H. read तापहर्तृ.

अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते। तत्र मनुः—

'वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्'॥
(म. स्मृ. ६. ३३)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम्।
प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि॥
अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्।
शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा'॥
(या. स्मृ. ३. ५६–५७)

इति। आश्रमचतुष्टयसमुच्चयमभिप्रेत्य वनान्मोक्षे मनः कुर्यादित्युक्तम्। आश्रमत्रयसमुच्चयाभिप्रायेण गृहाद्वेति पक्षान्तरोपन्यासः।

ननु—अत्रापि चतुष्टयसमुच्चय एवाभिप्रेयताम्। परिव्रज्यानन्तरं वानप्रस्थस्यानुष्ठातुं शक्यत्वात्। मैवम्। ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात्। तथा च जाबाला आश्रमाणामारोहमामनन्ति—

'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्। गृही भूत्वा
वनी भवेत्। वनी भूत्वा प्रव्रजेत्'।
(जा. उ. ४)

---

१ F. omits अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते। तत्र मनुः–
वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः।.

२. B. and C. read निवर्त्य for विहृत्य. This gives a better sense. ३. B. C. F. G. and H. omit इति. ४. D. reads प्राजापत्यं. ५ I. reads पारिव्राज्यानन्तरं.

इति । न त्वेवमवरोहः क्वचिदप्याम्नातः । प्रत्युतावरोहं दक्षो निषेधति—

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते । (१२)
प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ (११)
यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।
न यतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रमवर्जितः[2] ॥ (९)
(द. स्मृ. १. ९-१३)

इति । यदि गृही कथञ्चित् प्रत्यवरुह्य ब्रह्मचारी भवेत् तदा ऽसौ सर्वाश्रमबहिष्कृतः । आरूढपतितत्वात् । अतो न वनस्थादिभिराश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलप्यो[3] भवति । अयं चावरोहाभाव उत्तरमीमांसायां* तृतीयाध्याये वर्णितः । वनाद् गृहाद्वेत्यत्र—ब्रह्मचर्याद् वा—इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा जन्मान्तरानुष्ठितसुकृतपरिपाकवशात् बाल्य एव वैराग्यमुपजायते तदानीमकृतोद्वाहो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । तथा च जाबालश्रुतिः

---

* वर्णितं चैतत् श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः—
'तद्भूतस्य तु ना ऽतद्भावो जैमिनेरपि
नियमातद्रूपाभावेभ्यः'।
(ब्रा. सू. ३. ४. ४०)

इत्येतत्सूत्रमारभ्य । सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमाः । तान् प्राप्तस्य कथञ्चित् ततः प्रच्युतिरस्ति न वेति संशयः । एवं प्राप्ते तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथञ्चिदप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्—इति ।

---

१. The text reads हि for स्यात्. २. The text reads सर्वाश्रमविवर्जितः while D. reads न यतेर्न वनस्थस्य. ३. I. reads आश्रमवासिभिः शब्दैरभिलाप्य for आश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलप्यः. ४ I. reads -सुकृति-. ५. I. reads -बलात्.

'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा'।
(जा. उ. ४.)

इति। पूर्वमविरक्तं जाबालं[1] प्रत्याश्रमचतुष्टयसमुच्चयमायुर्विभागेनोपन्यस्य विरक्तमुद्दिश्य यदि वेति पक्षान्तरोपन्यासः। इतरथेति बाल्य एव सति[2] वैराग्य इत्यर्थः। अकृतोद्वाहस्य संन्यासो नृसिंहपुराणे दर्शितः—

'यस्यैतानि सुगुप्तानि[3] जिह्वोपस्थोदरं शिरः[4]।
संन्यसेदकृतोद्वाहो[5] ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान्'॥
(नृ. पु. ५८. ३६)

इति। अङ्गिरा अप्याह—

'संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया।
प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः॥
प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि।
वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वाऽथ दुःखितः'॥

इति। दुःखितो[6] व्याधि-चोर-व्याघ्राद्युपद्रुतः। आतुरो मुमूर्षुः। तत्र महाभारतम्—

'उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चोर-व्याघ्रादिसङ्कटे।
भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीत्॥
आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया।
प्रेषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत्[7]'॥

---

१. I. has made a gross mistake here. It omits the जा- in जाबालं and reads बालं, which gives no sense here. २. I. substitutes अवगत- for सति. ३. The text reads सगुप्तानि. ४. The text reads गिरः. ५. I. reads स न्यस्येत्. ६. I. reads व्याधितश्चोर-. ७. D. reads पूर्वयेत; while G. H. and I. read पूरयेत्.

इति । ननु—ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्याऽङ्गीकारे मनुवचनानि विरुद्ध्येरन्—

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनधीत्य गुरोर्वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः' ॥

(म. स्मृ. ६. ३५-३७)

इति । ऋणत्रयं श्रुत्या दर्शितम्—

'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासि' ।

(बौ. स्मृ. २. ९. २६. ७)

इति । यदा स्वर्गप्रापकः पितृयाणमार्गोऽप्यृणापाकरणमन्तरेण न सम्भवति तदा कैव कथा मोक्षमार्गे । अत एव मन्त्रवर्णः—

'अनृणा अथोऽस्मिन्ननृणाः परस्मिन्
तृतीये लोके अनृणा स्याम ।
ये देवयाना उत पितृयाणाः
सर्वान् पथो अनृणा अक्षियेम' ॥

---

१. B. C. and F. read गुरौ for गुरोः, and for the same the t substitutes शिष्यो. २. The text reads सुतान् for ऽऽत्मजान्.

इति । ब्राह्मणमपि–

'सर्वान् लोकाननृणोऽनुसञ्चरति' ।

इति । मैवम् । अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानाम् । अत एव विरक्तस्य प्रव्रज्यायां कालविलम्बं निषेधति जाबालश्रुतिः–

'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' ।

(जा. उ. ४)

इति । ननु–उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्धर्मानुष्ठायिनां-तत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्–इति प्रतीयते । तथा सति स्नातक-विधुरादीनामनाश्रमिणामाश्रमिणां च केषाञ्चित् केनचित् प्रतिबन्धेन विहितधर्माननुष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये संन्यासो न प्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां प्रत्यक्षश्रुत्यैव तद्विधानात्–

'अथ पुनर्व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' ।

(जा. उ. ४)

इति । यमोऽपि–

'पुनर्दारक्रियाऽभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ।
वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्' ॥

इति । स्नातक-विधुरादीनामन्तरालवर्त्तिनामाश्रमनिरपे-

---

१. B.C. and F. omit the following portion :—

ननु–उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु
यथावद्धर्मानुष्ठायिनां तत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्–इति.

२. D. and H. read -नीत्या for रीत्या. ३. I. does not repeat तत्. ४. B. C. F. G. and H. read-श्रुतौ च, and D. reads-श्रुतौ for-श्रुत्यैव. ५. C. D. and F. omit व्रती वा, D. reads पुनरव्रती. I. also has the same reading. ६. I. reads स्नातको for स्नातको वाऽस्नातको वा. ७. G. reads भार्ये परित्यजेत्.

क्षैर्जपोपवास-तीर्थयात्रादिकर्मभिश्चित्तशुद्धिसम्भवेन मोक्षाश्रमे ऽधिकारो ऽस्तीति तृतीये ऽध्याये मीमांसितम् । धर्मलोपे[1] ऽप्यनुतापवतस्तत्प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः सम्भवति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'ये च सन्तानजा दोषा ये च स्युः कर्मसम्भवाः ।
संन्यासस्तान् दहेत्सर्वान्मूषाग्निरिव[2] काञ्चनम्' ॥

इति । मनुरपि—

'मृत्तोयैः शुद्धयते शोध्यं नदी वेगेन शुद्धयति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः' ॥
(म. स्मृ. ५. १०८; बृ. यो. या. स्मृ. ११. ६१)

इति । अत्र केचित्—ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारो न क्षत्रिय-वैश्ययोः—इत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-स्मृती । तत्र वाजसनेयकब्राह्मणम्—

'एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः
पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-
याश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' ।
(बृ. उ. ३. ५. ३)

इति । मनुरप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मणशब्दं प्रयुङ्क्ते—

'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्' ।
(म. स्मृ. ६. ३८)

इत्युपक्रमः[3] ।

---

१. B. C. and F. read ऽप्यनुतापत:. २. B. C. F. G. H. and I. read मूषाग्निरिव. ३. D. omits उपक्रमः.

'एष वो ऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः'।

(म. स्मृ. ६. ९७)

इत्युपसंहारः। नारदो ऽपि–

'प्रथमादाश्रमाद्वा ऽपि विरक्तो भवसागरात्।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्'॥

इति। योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि–

'चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्य-शूद्रयोः'॥

(यो. या. स्मृ. १. २८)

इति। वामनपुराणे ऽपि–

'चत्वार आश्रमाश्चैते ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः[1]।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयोऽऽश्रमाः॥

क्षत्रियस्यापि कथिता[2] य आचारा द्विजस्य हि।

ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं[3] विशः॥

गार्हस्थ्यमुचितं[4] त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर'।

(वा. पु. १४. १६-१८)

इति। ननु–शूद्रस्याऽऽश्रम एव नास्ति–

'चत्वार आश्रमास्तात तेषु शूद्रस्तु नार्हति'।

इति निषेधात्। ततः कथं तस्य गार्हस्थ्याङ्गीकारः? उच्यते। समन्त्रक एव विवाहो निषिध्यते। न त्वमन्त्रकः। अन्यथा विवाहप्रकरणोदाहृतानि[5] शूद्राविषयाणि वचनानि पञ्चमहायज्ञादि-गृहस्थधर्मेषु शूद्राधिकारवचनानि च विरुद्ध्येरन्। तस्माद-

१. D. reads नोदिताः. २. The text reads गदितो इत्याचारो द्विजस्य ३. The text reads वैखानसत्वं गार्हस्थ्यं. ४. The text reads -माश्रमं. ५. B. C. and F. read स्मृतानि; while C. reads अभिहितानि for उदाहृतानि.

स्ति शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् । संन्यासस्तूक्तरीत्या विप्रस्यैव अत एव स्मृत्यन्तरे काषाय-दण्डादिलिङ्गधारणं क्षत्रिय-वैश्य-योर्निषिद्धम्—

'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।
बाहुजातोरुजातानां नाऽयं धर्मो विधीयते' ॥

इति । अपरे पुनः संन्यासं त्रैवर्णिकाधिकारमिच्छन्ति । अधीतवेदस्य द्विजातिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामाश्रमचतुष्टयस्य बहुस्मृतिषु विधानात् । अत एव याज्ञवल्क्येन संन्यासप्रकरणे द्विजशब्दः प्रयुक्तः—

'सन्निरुद्ध्येन्द्रियग्रामं राग-द्वेषौ प्रहाय च ।
भयं हत्वा[1] च भूतानाममृतीभवति[2] द्विजः' ॥

(या. स्मृ. ३. ६१)

इति । स्मृत्यन्तरं तु शृङ्गग्राहिकयैव[3] वर्णत्रयस्य संन्यासं विदधाति—

'ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्' ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि द्विजग्रहणं कृतम्—

'अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।
योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः' ॥

(कू. पु. १. २. २८. २)

इति । यानि पूर्वोदाहृतवचनानि तानि क्षत्रिय-वैश्ययोः

---

१. The text reads हित्वा. २. G. reads अनृणी for अमृती-. ३. I. reads -ग्राहिकतयैव.

काषाय-दण्डनिषेधपराणि। तथा च मुखजानामिति वचनमुदाहृतम्। बौधायनोऽपि-

'ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम्।
राजन्य-वैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः' ॥

इति। परिव्राड्बुभूषुः सर्वस्वदक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं निर्वपेत्। तदाह मनुः-

'प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्' ॥

(म. स्मृ. ६. ३८)

इति। यद्वा आग्नेयीमिष्टिं कुर्यात्। तदुक्तं श्रुत्या-

'तद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु
तथा न कुर्यात् आग्नेयीमेव कुर्यात्।
अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति'।

(जा. उ. ४)

इति। कूर्मपुराणेऽपि-

'प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथ वा पुनः।
अन्तःपक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्' ॥

(कू. पु. १. २. २८. ४)

१. I. reads तथाऽऽश्रय-. २. B. C. F. G. and H. read सार्ववेदस-. ३. G. and H. read तथैके. D. also inserts तथैके, but the remaining portion of the Shruti and इति। कूर्मपुराणेऽपि are omitted through mistake. I. substitutes अथैके for तद्वैके. ४. I. omits एव. ५. H. and . omit तदु. ६. B. C. and F. read -मेव तथा करोति; while A. reads -मेव समया तथा करोति. ७. The text reads शान्तः ८. D. reads ब्रह्माश्रय-पासयेत्.

इति । तत्र प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषया 'अग्नीन् समारोप्य'–इत्यग्निबहुत्वाभिधानात् । आग्नेयी त्वनाहिताग्निविषया तद्वाक्यशेषे 'अग्निमाजिघ्रेत्'–इत्येकाग्न्यभिधानात् । सा चेष्टिः श्राद्धादिपुरःसरं प्रकर्त्तव्या । तथा च नृसिंहपुराणम्–

'एवं वनाश्रमे तिष्ठन् तपसा दग्धकिल्बिषः ।
चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् संन्यस्य विधिना द्विजः ॥
देयं पितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यो ऽपि यत्नतः ।
दत्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥
इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यामथा ऽपि वा ।
अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुनः' ॥

(नृ. पु. ६०. २–४)

इति । श्राद्धानि चाष्टौ दैवादीनि । तथा चाह बौधायनः–

'दैवमार्षं तथा दिव्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।
भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत्' ॥

इति । उक्तश्राद्धादौ योग्यता कृच्छ्रैः सम्पादनीया । तदाह कात्यायनः–

---

१. I. omits तत्र. २. B. C. and F. read -पुरःसरा and omit प्रकर्त्तव्या. D. reads पुरःसरं, but omits प्रकर्त्तव्या, G. substitutes कर्त्तव्या for प्रकर्त्तव्या, and H. आपाद्या for the same. ३. D. reads वनाश्रये. ४. B. C. F. and H. read अज्ञस्य. ५. B. C. D. and F. read दैवं for देयं, H. दैवं. and I. दिव्यपितृभ्यो for the same; while the text reads दिव्यं ऋषिभ्यः for देयं पितृभ्य :. ६. I. reads मनुष्येभ्यः. ७. B. C. and F. read सदैवमार्षकं दिव्यं while D. reads दैवमानुषकं दिव्यं and G. H. दैवमार्षकं दिव्यं for दैवमार्षं तथा दिव्यं. ८. D. reads वर्जयेत् for निर्वपेत्.

'कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।
आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनाऽसौ योग्यतां व्रजेत्' ॥

इति । श्राद्धानन्तरभाविनीमिष्टेः प्राचीनामितिकर्त्तव्यतामाह बौधायनः—

'कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पृथक् ।
वापयित्वा च केशादीन्मार्जयेन्मातृका इमाः ॥
त्रीन् दण्डानङ्गुलिस्थूलान् वैणवान्मूर्धसम्मितान् ।
एकादश-नव-द्वि-त्रि-चतुः-सप्त-ऽष्टपर्वकान् ॥
सत्वक्कानव्रणान् सौम्यान् समसन्नतपर्वकान् ।
वेष्टितान् कृष्णगोवालरज्वा तु चतुरङ्गुलान् ॥
एको वा तादृशो दण्डो गोवालरहितो भवेत् ।
कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा क्षौमसूत्रैरथापि वा ॥
कुशलैर्ग्रथितं शिक्यं पद्माकारसमन्वितम् ।
षट्पादं पञ्चपादं वा मुष्टिद्वयविसर्पितम् ॥
विकेशं सितमस्पष्टमुभयद्वादशाङ्गुलम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि सर्वतोऽष्टाङ्गुलं तु वा ॥
प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्मकार्पासैः कृतमव्रणम् ।

---

१. B. C. D. F. and I. read ततःकृच्छ्रं. २. G. and H. read इष्टिप्राचीनाम्. ३ B. C. D. and F. read अङ्गुलीतुल्यान्; while H. reads अङ्गुलैस्तुल्यान्. ४. D. reads -सामान्यपर्वकान्, G. H. and I. read -समान्यपर्वकान्. ५. H. and I. read -सहितो for -रहितो. ६. B. C. F. and H. read; कुचिलैः, but the correct is कुचैलैः. ७. Here we follow A. C. F. and G. while B. and H. read -विसर्पतम्, D. and I. read -विशारितम्. ८. D. and G. read सूत्रा-ऽक्ष-कार्पासैः, for वा सूक्ष्मकार्पासैः; while H. reads वा सूक्ष्मं कार्पासैः and I. reads वा सूक्षं कार्पासैः for the same. ९. H. substitutes पूतं and I. ततम् for कृतम्.

चण्डालाद्य[1]हतं चैतत् स्मृतं [2]जलपवित्रकम् ॥
गृहीतं मन्त्रवत्त[3]चेत्सशिक्यं च कमण्डलुम् ।
दारवं वैणवं वाऽपि [4]मृदलाबुमयं तु वा ॥
पात्रं शिलामयं ताम्रं पर्णादिमयमेव वा ।
चतुरस्रं वर्तुलं वाऽप्याऽऽसनं दारवं शुभम् ॥
कौपीनाच्छादनं वासः [5]कन्थां शीतनिवारणीम् ।
पादुके चापि शौचा[6]र्थं दश मात्रा उदाहृताः ॥
छत्रं पवित्रं सौ[7]चीं च त्रिविष्टब्धं तथाऽजिनम् ।
[8]पद्मानि चाक्षसूत्रं च मृत्खनित्री कृपाणिका ॥
योगपट्टं [8]बहिर्वास इत्येता एकविंशतिः ।
तासां [9]पञ्चादिका नित्या दश वा सर्वशो ऽपि वा ॥
गृहीत्वेमा अथागम्य देवागारेऽग्निवेश्मनि ।
ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते यद्वा शुचिमनोहरे ॥
आज्यं पयो दधीत्येतत्त्रिवृद्वा जलमेव वा ।
ॐ भूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं चोपवसेत्ततः ॥
एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदि द्विजः ।
अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य सः ॥

---

१. D. and G. read -द्यनुतं, B. C. and F. read -द्यत्कृतं and H. reads -द्यहृतं. २. G. and H. substitute कुल- for जल-. ३. B. C. and F. read मन्त्रयत्त्वे तत्; while G. and I. read मन्त्रवत्तवृत्. ४. D. and H. read मृत्धातुभवं; while G. reads मृदा धातुभवं. ५. D and G read कन्था शीतनिवारिणी. ६. All, except A. and I. read शौचार्थे. ७. B. C. and F. read सूची धत्वत्रिविष्ट तथा जिनम्, H. reads सूचीं च धत्रिविष्टतथा जिनम Both the expressions are incorrect and meaningless. ८. B. C. F. G. and H. पक्ष्माणि, I. पक्षाणि; while D. reads चाष्टसूत्रं, for चाक्षसूत्रं. ८. B. C. and F. read वहिर्हिसि, while H. reads योगपट्टं गृहिर्वासि, but it reads in the margin बहिः for वसिः. ९. I. reads पञ्चाधिकाः.

आज्यं च गार्हपत्ये तु संस्कृत्यैतेन च स्रुवा।
[1]पूर्णयाऽऽहवनीये तु जुहुयात् प्रणवेन तत्॥
[2]ब्रह्मान्वाधानमेतत् स्यादग्निहोत्रे हुते ततः।
[3]स्तीर्त्वा तु गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतोऽत्र तु॥
पात्राणि सादयित्वाऽथ ब्रह्मायतन एव तु।
स्तीर्णेषु दर्भेष्वासीत त्वजिनान्तरितेषु वा॥
जागृयाद्रात्रिमेतां तु यावद् ब्राह्मो मुहूर्त्तकः।
एतामवस्थां सम्प्राप्य मृतोऽप्यानन्त्यमश्नुते॥
अग्निहोत्रं स्वकाले च हुत्वा प्रातस्तनं ततः।
इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामथापि वा'॥

इति। आज्यादिप्राशनानन्तरमग्निविहरणात् पूर्वं सावित्रीप्रवेशं कुर्यात्। तदुक्तं बौधायनधर्मे—

'ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि-तत्सवितुर्वरेण्यम्
ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि-भर्गो देवस्य धीमहि
ॐ सुवः सावित्रीं प्रविशामि-धियो यो नः
प्रचोदयात् –इति अर्धर्चशः समस्तया वा[4]'।

(बौ. स्मृ. २. १०. १४)

इति। इष्टिं परिसमाप्याऽग्नींश्चात्मनि समारोप्य प्रैषमुच्चारयेत्। तदाह कात्यायनः—

'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम्।
ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमीरयेत्'॥

---

१. I. reads पूर्णमाहवनीये through mistake. २. I. reads बह्वन्वाधान-. ३. I. reads स्थित्वा through mistake. ४. B. C. and F. substitute च for वा.

इति । अथ प्रैषमुच्चार्याऽभयदानं कुर्यात् । तदुक्तं कपिलमते-

'विधिवत् प्रैषमुच्चार्य त्रिरुपांशु द्विरुच्चकैः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तःस्वाहेत्यपो भुवि ॥
निनीषन् दण्ड-शिक्यादि गृहीत्वा ऽथ बहिर्व्रजेत्' ।

इति । दण्डादीनां मन्त्रानाह बौधायनः–

'सखामेत्यादिना दण्डं गृह्णीयाद् गुरुणार्पितम् ।
येन देवाः पवित्रेणेत्युक्त्वा जलपवित्रकम् ॥
यदस्य पारे रजसः शुक्रमित्यपि शिक्यकम् ।
व्याहृतीभिस्तथा पात्रमथ कौपीनमित्यृचा ॥
युवा सुवासा इत्येवं तच्छंयोरुपवीतकम् ।
एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वग्रामं बान्धवांस्त्यजेत् ॥
निःस्पृहो ऽन्यत्र गत्वैव व्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत् सदा' ।

इति । एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भिक्षुषु प्रथमद्वितीयविषयम् । चातुर्विध्यं तु भिक्षूणां हारीत आह–

'चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ।
तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदादिकं श्रुतम् ॥
कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः'॥

(हा. स्मृ. १०.१३-१४)

इति । पितामहो ऽपि–

---

१. I. reads कापिलमते. २. I. reads त्रिरुच्चकैः. ३. I. reads मम for मत्तः
४. D. G. and H. read निनीय; while I. reads निर्णीय through mistake
५. B. C. F. G. and H. read वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम; while I. substitutes स्व मत् for श्रुतम. ६. I. reads कुटीचरो for कुटीचको

'चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।
कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥
चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभेदैः प्रकीर्त्तिताः' ।

इति । तत्राधिकारविशेषः पुराणे दर्शितः—

'विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।
सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद् योगी कुटीचकः ॥
शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ।
मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने' ॥

(नृ. पु. ६०-१३)

इति । तत्र कुटीचकस्य वृत्तिविशेषमाह प्रजापतिः—

'कुटीचको नाम स्वगृहे वर्त्तमानः शुचिरकलुष आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानो ऽपगतकाम-क्रोध-लोभ-मोहो ऽहङ्कारवर्जितं आत्मा ऽनुग्रहं कुरुते'।

इति । वृद्धपराशरो ऽपि—

कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् हित्वा विधिवत् संन्यासं गृहीत्वा त्रिदण्ड-जलपवित्र-काषायवस्त्रधारिणः स्नान-शौचाचमन-जप-स्वाध्याय-ब्रह्मचर्य-ध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भि-

---

१. B. C. and F. read बहूदकः. २. B. C. and F. read हंससंज्ञितौ. ३. B. and F. read मुमुक्षा. ४. B. C. and F. read साधनम्. ५. B. C. and F. read आहिताग्निभिक्षां. ६. B. C. F. and H. add य after ·वर्जितः. All, except A., omit इति. ८. I. omits स्नान-.

ऽन्नं यात्रामात्रमुपभुञ्जानाः तस्यां

नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ति' ।

इति [illegible]न्दपुराणे ऽपि—

'कुटीचकस्तु संन्यस्य स्वे च सद्मनि नित्यशः।

भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहे ऽथ वा ॥

शिखी यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डी सकमण्डलुः'।

इति । कुटीचकस्याऽशक्तविषयत्वाद् युक्तो गृहवासादिः।
तदुक्तं बौधायनेन—

'कुटीचकाः परिव्रज्य स्वे स्वे वेश्मनि नित्यशः ।

भिक्षां बन्धुभ्य आदाय भुञ्जते शक्तिसङ्ख्यात्' ॥

इति । बहूदकस्य वृत्तिविशेषमाह स्कन्दः—

'बहूदकस्तु संन्यस्य बन्धु-पुत्रादिवर्जितः ।

सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यमेकान्नं च परित्यजेत् ॥

गोवाल-रज्जु-सम्बद्धं त्रिदण्डं शिक्यमुद्धृतम् ।

जलपात्रं पवित्रं च खनित्रं च कृपाणिकाम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरेत्' ।

इति । वृद्धपराशरो ऽपि—

'तत्र बहूदका नाम त्रिदण्ड-कमण्डलु-पद्म-प-

वित्र-पात्र-काषायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थावबो-

---

१. B. C. D. F. and G. read -गुञ्जानाः for -भुञ्जानाः. २. B. C. F. G. and H. read सन्तः for वसन्तः. ३. D. G. H. and I. read स्वे स्वे for स्वे च. ४. D. reads अशुक्र-; while H. reads कुटीचरस्याऽमुक्तविषयत्वात्. ५. D. and G. read ज्यष्ठस्वेश्मनि. ६. B. C. D. F. and H. read त्र for तु. ७. I. omits पद्म-.

धकाः साधुवृत्तेषु[1] ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्यां चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते[2]' ।

इति[3] । पितामहोऽपि—

'बहूदकः स विज्ञेयः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
बन्धुवर्गे न भिक्षेत स्वभूमौ नैव संवसेत् ॥
निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ।
न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्याद्वस्त्रे च चेतसा ॥
नाऽगारे नाऽऽसने नाऽन्ने नाऽस्तरे च त्रिदण्डके ।
स्वमात्रायां न कुर्वीत रागं दण्डादिके यतिः' ॥

इति । हंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता—

'हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।
कन्थां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं बहिःपटम् ॥
एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।
देवतानामभेदेन कुर्याद् ध्यानं समर्चयेत्' ॥

इति । विष्णुरपि—

'यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ।
तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः' ॥

इति । पितामहोऽपि—

'हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ।
नित्यं त्रिषवणस्नायी त्वार्द्रवासा भवेत् सदा ॥
चान्द्रायणेन वर्त्तेत यतिधर्मानुशासनात् ।
वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तटे' ॥

इति । बौधायनोऽपि—

१. II. reads साधुवृद्धेषु. २. I. reads मोक्षयन्ति. ३. II. and I. omit इति.

'[1]हंसाः कमण्डलुं शिक्यं दण्डपात्राणि बिभ्रतः ।
ग्राम-तीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥
त्रि-षड्रात्रोपवासाश्च पक्ष-मासोपवासिनः ।
कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च [1]व्रतैः कृशवपुर्धराः' ॥

इति । परमहंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता—

'कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिणीम् ।
अक्षमालां च गृह्णीयात् वैणवं दण्डमव्रणम् ॥
मा[2]धूकरमथैकान्नं परहंसः समाचरेत् ।
परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् ॥
शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्' ।

इति । अत्र केचिच्छ्रद्धाजाड्येन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-शिखा-यज्ञोपवीतत्यागमसहमानाः यथावर्णितं पारमहंस्यं वि[3]द्विषन्ति । उदाहरन्ति च कानिचिद्वचनानि । तत्र हारीतः—

'[4]चत्वारोऽप्याश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ।
ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युग्रतपो[5]धराः' ॥
(हा. स्मृ. १४.१८)

इति । बौधायनोऽपि—

'[6]अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः' ॥
(बौ. स्मृ. २. ४.१९)

[7]इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

---

१. D. and G. read मन्त्रैः; while I. reads यज्ञैः. २. A. reads सेवेत वा माधुकरमेकान्नं हंस आचरेत् I. ३. B. C. F. G. and H. read प्रद्विषन्ति. ४. I. reads चत्वार आश्रमाः. ५. I. reads उग्रतपोधनाः; while B. C. and F. read उच्चतपोधराः. H. reads उपगतं श्रुधैः and gives another reading उग्रतपोधराः in the margin. ६ D. reads अनाहुतां. ७. D. omits इति.

'सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते।
कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत्'॥
(का. स्मृ. १. ५)

इति। मनुरपि–
'सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः'॥
(म. स्मृ. २. ३९)

इति। अत्रिरपि–
'यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां मुक्तिसाधनम्।
परित्यजन्ति ये मोहान्नरा निरयगामिनः'॥
(अ. स्मृ. ३)

इति। पद्मपुराणेऽपि–
'शिखा-यज्ञोपवीतेन त्यक्तेनाऽसौ कथं द्विजः'।

इति। मैवम्। एतेषां वचनानां परमहंसव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। पारमहंस्यं तु बहुषु प्रत्यक्षश्रुतिषूपलभ्यमानं केन प्रद्वेष्टुं शक्यम्। तथा च जाबालश्रुतिः–

'तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तका-ऽऽरुणि-श्वेतकेतु-दुर्वासा-ऋभु-निदाघ-जडभरत-दत्तात्रेय-रैवतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्ति'।
(जा. उ. ६)

इति। तेषां च शिखादित्याग आत्मज्ञानादिधर्माश्च तत्रैव श्रुताः-

१. H. reads यमपुराणेऽपि, but the name is not found anywhere else.
२. The name -निदाघ- does not appear in B. C. and F. The other names are met with everywhere in many ancient works -निदाघ seems to be a corrupted name.

'दण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रकम्। शिखां यज्ञोपवीतं च—इत्येतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत्[1]। यथाजातरूपधरो[2] निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन् करपात्रेण[3] लाभालाभयोः समो भूत्वा[4] शून्यागार-देवगृह-तृणकूट-वल्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाला-ऽग्निहोत्र-नदी-पुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थण्डिलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो[5] निर्ममः शुक्लध्यान[6]-परायणो ऽध्यात्मनिष्ठो ऽशुभकर्मनिर्मूलनपरः[7] संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम'।

(जा. उ. ६)

इति। तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्क्यसंवादरूपेण यज्ञोपवीतत्यागमाक्षिप्य समाहितम्—

'पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः? इति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मेति'[8]।

(जा. उ. ५)

इति। आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम्—

---

१. H. and I. read अन्विच्छन्. २. H. reads यथाज्ञातरूपधरो; while I. omits - जात- and reads यथारूपधरो. ३. B. C. and F. read उदपात्रेण: while A. reads मुखपात्रेण. ४. B. C. F. and G. read लाभालाभौ समो भूत्वा. D. also follows this reading, but omits समो and substitutes कृत्वा for भूत्वा. H. reads लाभालाभे समो भूत्वा. ५. I. reads अनिकेतवान्. ६. D. reads शक्लध्यानपरायणः. ७. H. and I. read ऽशुद्ध-. ८. I. omits तद्

'आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम। तं गत्वोवाच केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजानीति? तं होवाच प्रजापतिः। तव[१] पुत्रान् भ्रातृव्य-[२]बन्ध्वादीन् शिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं मह[३]र्लोकं जनोलोकं तपोलोकं सत्यलोकं [४]चातल-वितल-सुतल-तलातल-महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डं च विसर्जयेत्। दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत्। शेषं विसृजेत्। [५]ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत्। गायत्रीं च [६]स्ववागग्नौ समारोपयेत्। उपवीतं भूमौ वाऽप्सु वा विसृजेत्। [७]कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्। पात्रं विसृजेत्। दण्डान् लोकाग्नीन् विसृजेदिति होवाच। अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदूर्ध्वगमनं[८] विसृजेत्त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत्। [९]सन्धिं समाधावा-

१. H. substitutes नच्च for तव, but it seems to be a mistake. २. I. reads भ्रातृन् बन्ध्वादीन् शिखा-यज्ञोपवीते. ३. H. and I. omit महर्लोकं, but it is required here. ४. Except A. and I. all read -पाताल- after अतल-. ५. All, except A. and I., interchange the places of ब्रह्मचारी and गृहस्थो. ६. I. reads शरीराग्नौ, but it is a mistake. D. G. and H. read स्ववाचाग्नौ. ७. I. omits कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्। पात्रं विसृजेत्, But this portion appears in all our MSS., and also in the text. I. also gives a reading कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्। विप्रत्वं विसृजेत्। पात्रं विसृजेत. ८. C F. and I. read ऊर्ध्वं गमनं. ९. I. omits this sentence, but it appears in the text.

त्मन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वाऽऽरण्यकमावर्त्तये-
दुपनिषदमावर्त्तयेत्'।

(आरु. उ. १)

इति । मैत्रायणश्रुतावपि—

'इन्द्रस्य वज्रो ऽसीति त्रीन् वैणवान् दण्डान्
दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा । यद्येकं तदा सशिखं
वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्'।

(आ. उ. ४)

इति । पिप्पलादशाखायामपि—

'सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणादस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाऽशुचिर्भवेत् ।
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥

---

१ D. reads सर्वेषु देवेष्वावरणं, G. and I. read सर्वेषु देवेष्वाचरणं and H. reads सर्वेषु वेदेष्वावरणं. All these readings are incorrect. २ D. G. H. and I. read मैत्रावरुण-, but we do not find this name given to any Vaidika Sâkhâ or Upanishad. ३. D does not insert वैणवान्. ४. I. reads योगसूत्रं समास्थितः, H. reads योगमन्त्रं समास्थितः

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः।
ज्ञानशिखिनो[1] ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः॥
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते।
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा॥
स शिखीत्युच्यते विद्वानितरे[2] केशधारिणः।
कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः॥
एभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम्।
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम्॥
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः।
इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत् परायणम्॥
विद्वान्[3] यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित्[4]'।

इति। व्याससमृतावपि—

'यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः।
उपपूर्वनयात्* पूर्वं[5] यतो लोके न दृश्यते॥
यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम्।
तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह॥

* उपपूर्वो नयः नयतिः उपनयनमित्यर्थः।

१. G. H. and I. read ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठाः २. I. reads नेतरैः केशधारणैः. ३. B. C. and F. insert स-before विद्वान्. ४. D. reads यज्ञं तं यज्विनो विदुः and G. स यज्ञस्तं यज्विनं विदुः. H. reads स यज्ञस्तं यजनं विदु, but gives another reading in the margin सन्यस्तं यज्विनं विदु; and I. reads यज्ञास्तं यज्वनं विदुः. ५. B. C. and F. read उपपूर्वान्नयात्पूर्वं यज्ञो and D. reads उपपूर्वाणि वा पूर्वं यतो. This latter reading is meaningless. G. and I. read उपकुर्वाणिकात्पूर्वं यतो.

अग्निहोत्रविनाशे तु जुहादीनि यथा त्यजेत् ।
यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥
पत्नी योक्त्रं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान्[२] ।
तद्वद् यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः[१] ॥

इति । विश्वामित्रो ऽपि—

'अथापरं परिव्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्षमेके[३] । सत्यानृते सुख-दुःखे वेदानिमं लोकममुं च[४] परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । शिखा-यज्ञोपवीत-कमण्डलु-कपालानां त्यागी'[५] ।

इति । बोधायनो ऽपि—

'अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतानि वर्जयित्वा एकं[६] दण्डमादत्ते सखा[७] म गोपायेति' ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—

'यदा तु विदितं तत् स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् ।
तदेकदण्डं सङ्गृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत्' ॥

इति । अत्र केचिदाहुः—उपवीतत्यागवचनानि पुरातन-यज्ञोपवीतविषयाणि । तथा च स्मृतिः—

---

१. B. C. F. and G. read अग्निहोम-. २. D. reads महात्; while H. महाः. ३. B. C. and F. read -मोक्षमेके. H. has the same reading, but reads in the margin -मोक्ष- for -मोक्ष-. ४. B. C. and F. read सत्यानृतेषु भक्षुः श्वेवेशान् and H. reads सत्यानृतेषु सुखुश्च वेशान्. Both the readings are quite incorrect. ५. D. omits the following portion :— -कमण्डलु-कपालानां त्यागी'- इति । बोधायनोऽपि— 'अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं -मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं. ६. I. substitutes वैणवं for एकं. ७. All, except A. and I. read सखा मा.

'नखानि निकृत्य पुराणं वस्त्रं यज्ञोपवीतं कम-
ण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत्'।

इति । यदाऽऽचमनाङ्गयज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मण्या-देव हीयते । तस्मादस्ति परमहंसस्याऽपि यज्ञोपवीतम्-इति । तदयुक्तम् । उदाहृतस्मृतेर्बहूदकादिविषयत्वात् ।

'न यज्ञोपवीतं नाऽऽच्छादनं चरति परमहंसः'।

(प. उ. २)

इति श्रुतेः ।

'अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काम-
मेकं वैणवं दण्डमाददीत' ।

(आ. उ. ४)

इति श्रुत्यन्तराच्च । न च-बाह्योपवीतमन्तरेणाऽऽचमनाद्य-सम्भवः । कौषीतकिब्राह्मणे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुपपादनात् ।

'किमस्य यज्ञोपवीतं? को वास्य
शिखा? कथं वास्योपस्पर्शनम्?' ।

(कठ. श्रु. १)

इति प्रश्नः ।

'इदमेवास्य तद् यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा'।

(कठ. श्रु. १)

इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मण्यं तु-ज्ञानमयशिखा-यज्ञोपवीतिन एव सकलम्-इति पिप्पलादश्रुतावुदाहृतम् ।

केचित्तु-परमहंसस्यापि त्रिदण्डमिच्छन्ति । उदाहरन्ति च

१. I. reads का शिखा कथं चास्य. २. I. omits तद्. ३. I. reads विज्ञान.

वचनानि। तत्र दक्षः सर्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणमभिदधानः—

'त्रिदण्डेन यतिश्चैव'।

(द. स्मृ. १. १४)

इति यतेर्लक्षणमभिधाय त्रिदण्डरहितस्य यतित्वं निषेधति—

'यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाऽऽश्रमी'।

(द. स्मृ. १. १५)

इति। हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचकादीन् चतुरोऽप्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते—

'वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः।
लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्'॥

इति। अत्रिरपि—

'शिखिनस्तु श्रुताः केचित् केचित् मुण्डाश्च भिक्षुकाः।
चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः'॥

(अ. स्मृ. १. १३)

इति। एकदण्डवचनानि तु त्रिदण्डाऽलाभविषयाणि। तदाह मेधातिथिः—

'यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत्'।

इति। हारीतोऽपि—

'नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः।
एकं तु वैणवं दण्डं पालाशं बैल्वमेव वा॥
गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभ्येत् त्रिदण्डकम्'।

(हा. स्मृ. ११. १४)

---

१. H. reads त्रिदण्डोऽत्र for त्रिदण्डेन and I. reads त्रिदण्डन- for the same through mistake. २. B. C. D. F. and H. read -विषयाणि for -वचनानि. ३. All, except A. and I. read तथाऽऽह.

इति । अत्रोच्यते—परमहंसस्यैकदण्डनिराकरणे ब्रह्मागमविरोधः स्यात् । उदाहृताश्च परमहंसस्यैकदण्डप्रतिपादिकाः श्रुति-स्मृतयः। एवं सति मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेकदण्डस्याऽनुकल्पत्वमुक्तं तद्बहूदकादिविषयं भविष्यति । परमहंसस्य तु नैकदण्डो ऽनुकल्पः । यतो व्यास आह—

'त्रिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।
एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता' ॥

इति । यत्तु—

'सर्वे चैव त्रिदण्डिनः' ।

इति तद्वाग्दण्डादिविषयम् । न तु यष्टित्रयाभिप्रायम् । तथा च मनुः—

'वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता[2] बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥
त्रिदण्डमेतं[3] निःक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
काम-क्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति'[4] ॥
(म. स्मृ. १२. १०–११)

इति । दक्षो ऽपि—

'वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च[1] ।
यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते' ॥

इति । एतेषां च त्रयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह—

'वाग्दण्डो[5] मौनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्त्वनीहता ।
मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते' ॥

---

१. All, except A. and the text read कर्मदण्डः. २. We follow here A. and the text. All others read नियताः. ३. I. reads त्रिदण्डमेतत्. ४. The text reads नियच्छति. ५. B. C. D. F. G. and H. read—
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे त्वनीहताम् ।.

इति । यदपि पितामहेनोक्तम्—

'परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरब्रवीत् ।
यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डभृत्' ॥

इति तदप्युक्तरीत्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदपि—

'लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्' ।

इति यष्टित्रयाभिधानं तदपि बहूदकविषयत्वेनोपपन्नम् । यो हि बहूदक एव सन् ग्रामैकरात्रादिकां हंसवृत्तिमाचरति स वृत्तितो हंसो भवति । वेदान्तश्रवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति तदा वृत्तितः परमहंसो भवति । तेषां हंसादीनां त्रिदण्डमेव लिङ्गम् । अनेनैवाभिप्रायेण—

'वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः' ।

इत्युक्तम् । अन्यथा मुख्ययोर्हंस-परमहंसयोरेकदण्डविधायकान्युदाहृतानि वचनानि निर्विषयाणि स्युः । तस्मादेक एव दण्डः परमहंसस्य । ननु—परमहंसोपनिषदि एकदण्डो ऽप्यमुख्यत्वेनैव श्रूयते—

'कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत् । तच्च न

१. B, C. D. F. G. and H. omit भवति. २ B. C. D. and F. insert only वृत्तिभेदेन भिन्ना-, and omit-श्च न वै लिङ्गेन ते द्विजाः'। इत्युक्तम्. H. also omits this portion, but it appears in the marginal correction. ३. All, except A. and H. omit इत्युक्तम्. They have only इति. ४. I. omits -परमहंस-. ५. I. reads ऽमुख्येनैव. ६. G. omits च. ७. G. and H. omit च. ८. D. omits च.

मुख्यमस्ति । को मुख्यः?-इति चेत् अयं मुख्यो न दण्डं न शिक्यं नाच्छादनं चरति परमहंसः'।

(पर. उ. १)

इति । बाढम् । नास्त्येव विद्वत्परमहंसस्य बाह्ययष्ट्युपयोगः । अत एव च वाक्यशेषे ज्ञानमेव तस्य दण्डः-इत्युक्तम्-

'ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते' ।

(पर. उ. ३)

इति । यष्टिधारणं तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च-विद्वद्-विविदिषुभेदेन पारमहंस्यद्वैविध्ये मानाभावः शङ्कनीयः । वाजसनेयिब्राह्मणे तदुपलम्भात् ।

'एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' ।

(बृ. उ. ३.५.१;४.४.२२)

इति विद्वत्संन्यासे प्रमाणम् ।

'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' ।

(बृ. उ. ४. ४. २२)

---

१. D. reads नच न मुख्यम्; while B. C. F. H. and I. read तच न मुख्य: or तच न मुख्यमस्ति. २. B. C. D. F. and G. substitute शिखां for शिक्यं. ३. B. C. and F. read चेति for चरति. ४. B. C. F. G. H. and I. omit च. ५. B. C. and F. read -मीप्सन्तः.

इत्येतद्वाक्ये[१] विद्वद्विविदिषुसंन्यासौ उभावपि विस्पष्टमवगम्येते ।

'एतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत्' ।

(जा. उ. ६)

इति जाबालवाक्ये त्रिदण्डादिपरित्यागात्मकं विविदिषोः पारमहंस्यमाम्नातम् । श्रुतिश्च–

'न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि
वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' ।

(म. ना. उ. २१. २)

इत्यग्निहोत्र-यज्ञ-दानादितपोनिन्दापुरःसरं पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य विविदिषोरात्मविद्याऽधिकारं दर्शयति–

'ओमित्येतमात्मानं युञ्जीत' ।

(म. ना. उ. २४. २)

इति । तस्मात् द्वैविध्यसद्भावाद्दण्डादिनिवारणमशेषकर्मशून्यविद्वत्परमहंसविषयम् । विदुषः कर्त्तव्यशून्यतां भगवानाह–

'यस्त्वात्मरतिरेव[७] स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' ॥

(भ. गी. ३. १७)

---

१. B. C. and F. substitute जाबाले for एतद्वाक्ये. H. and I. read
चाम्यस्मिन् । एतद्वाक्ये for the same. २. All manuscripts, except A. have
been mistaken here. They do not read separately the Śruti and the
preceding sentence. D. reads -पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य for
पारमहंस्यमाम्नातम्. ३. H. does not insert श्रुतिश्च before न्यास इति. ४. D.
reads ब्रह्म ब्रह्म for ब्रह्मा ब्रह्मा. ५. I. reads ब्रह्म for ब्रह्मा. ६. B. C. and F.
read कर्त्तव्यमुक्ततां. ७. D. reads यः स्वात्मरतिः. ८. G. reads स्वात्मन्येव.

इति । दक्षो ऽपि—

'नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।
एतैः सर्वैषु निष्णातो यतिर्भवति नान्यथा' ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—

'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स सर्ववित्' ॥

इति । बह्वृचब्राह्मणे ऽपि—

'एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किम-
र्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे' ।

इति । विविदिषोस्तु श्रवण-मननादिकर्त्तव्यसद्भावात् तदुप-
कारित्वेन दण्डधारणादिनियम उपपद्यते । ननु—ज्ञानरहितस्यापि
दण्डप्रतिषेध आम्नायते—

'काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।
स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान्' ॥

(पार. उ. ३)

इति । नायं दोषः । विद्यां विविदिषां च विना जीवना-
र्थमेव केवलमेकदण्डं यो धत्ते तद्विषयत्वात् प्रतिषेधस्य ॥
अत एव सर्वाशीति विशेषितम् । स्मृतावपि—

१. The text reads कर्त्तव्यं. २. The text reads the whole line as follows:—
'एतैः सर्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः' ॥;
while B. C. F. and H. read यो वै सर्वमुनिष्णातो, D. and I. read एतैः सर्वैः निष्पन्नो for एतैः सर्वैषु निष्णातो. ३. I. reads नान्यदा. ४. H. and I. do not insert ऋषयः; while I. substitutes कौषेयाः for कावषेयाः through mistake. ५. B. C. F. and I. omit इति. ६. D. reads विशेषणम्.

'एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ।
नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात् पतन्ति ते'॥

इति । युक्तश्च नरके पातः[1] । सत्यपि बाह्यदण्डे पापनिवर्त्तकानामान्तरदण्डानाम[2]भावात् । पापनिवर्त्तकत्वं च कालिकापुराणे दर्शितम्—

'वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधकाः ।
लिङ्गव्यक्त्यै[3] हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतवः ॥
कायजा ये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात्[4] ।
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्या वै तत्त्वदर्शिभिः'॥

इति । ये कायजास्त्रयो दण्डास्ते पापविमोक्षणाय धार्या इत्यन्वयः । ननु—एकदण्ड-त्रिदण्डयोर्विकल्पः क्वचित् स्मर्यते । तत्र विष्णु-बौधायनौ—

'एकदण्डी भवेद्वा ऽपि त्रिदण्डी वा मुनिर्भवेत्'[5]।

इति । व्यासः—

'त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्थाय तत्त्ववित् ।
पर्यटेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरो भवेत्' ॥

इति । शौनको ऽपि—

'अथ काषायवासाः सखा म गोपायेति त्रिदण्डमेकदण्डं वा गृह्णाति'।

इति । आश्वमेधिके भगवद्वचनम्—

---

१. I. reads नरकपातः. २. D. omits आन्तरदण्डानां. ३. D. G. & I. read -व्यक्तौ. ४. I. reads -विमोक्षणात्. ५. We find this line neither in Vishṇu nor Baudhâyana. Baudhâyana substitutes एकदण्डी त्रिदण्डी वा for it. It may be found in Padya Vishṇu and Baudhâyana.

'एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा ॥ (८)
काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर' । (९)
(म. भा. आ. १०५.८–९)

इति । बाढम् । उक्तरीत्या[1] तयोर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र कुटीचक-बहूदकयोस्त्रिदण्डः । हंस-परमहंसयोरेकदण्डः । तथा च[2] सति तत्रतत्रोदाहृतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

॥ तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ॥

अथ तद्धर्मा निरूप्यन्ते । तत्र बौधायनः—

'उषःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।
दन्तान् विधाव्य[3] चाचम्य पर्ववर्जं[4] यथाविधि ॥
स्नात्वा चाचम्य विधिवत्तिष्ठन्नासीन एव वा ।
बिभ्रज्जलपवित्रं वाऽप्यक्षसूत्रं करद्वये ॥
तद्वत् पवित्रे गोवालैः कृते दुष्कृतनाशने ।
उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य त्रिकजप्यवान्[5] ॥
मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरुपस्थाय पवित्रिभिः[6] ।
पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः' ॥

इति । मनुरपि—

'एक[7] एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः[8] ।
सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन्[9] न जहाति न हीयते' ॥
(म. स्मृ. ६. ४२)

---

१. B. C. F. and H. read -नीत्या. २. I. omits च. ३. I. reads विमृज्य. ४. D. reads वर्ष- for पर्व-. ५. B. C. and F. read -हव्यवान्. ६. I. reads परित्रिभिः. ७. D. reads एवं यश्चरते for एक एव चरेत्. ८. The text reads असहायवान्. ९. H. reads पश्या हि for सम्पश्यन्; while D. reads the whole line as follows:—

'सिद्धिमेकस्य पश्यन् हि न जानाति न हीयते' ॥.

इति । एकस्यासहायस्य विचरतो राग-द्वेषादिप्रतिबन्धाभावात् ज्ञानलक्षणां सिद्धिं निश्चिन्वन् तां सिद्धिं न जहाति ॥ तस्यां सिद्धावप्रत्यूहेन प्रवर्त्तते । प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेर्न हीयते किन्तु पारं गच्छति । यदा तु द्वितीय-तृतीयपुरुषसहायवान् विचरेत्तदा राग-द्वेषसम्भवादुक्तसिद्धेर्हीयते । अत एव दक्षः—

'एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव[1] मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः[2] समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥
नगरं न हि[3] कर्त्तव्यं ग्रामो ऽपि मिथुनं तथा ।
एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्मात् च्यवते यतिः ॥
राजवार्त्ता[4] हि तेषां च भिक्षावार्त्ता परस्परम् ।
स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशयः' ॥[5]

(द. स्मृ. ७. ३५–३७)

इति । यदा तु श्रवणादिसम्पत्त्यभावादात्मज्ञानसिद्धौ स्वयमशक्तः स्यात् तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । यथाह श्रुतिः—

'वर्षासु ध्रुवशीलो ऽष्टौमासमेकाकी यतिश्चरेत् द्वौ वा' ।

(आ. उ. ३)

इति । चरेत् चरेतामित्यर्थः । शौनको ऽपि[6]—

'एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत्' ।

---

१. The text substitutes चैव for एव. २. B. C. F. and H. read ग्रामाः समाख्याताः and the text reads तथा for समा-. ३. I. reads तु न for न हि. For the same H. reads तद्धि through mistake, and the text reads हि न. ४. The text reads राजवार्तादि. ५. I. includes this word in the preceding quotation through mistake. ६. We follow here only A. All others do not insert शौनकोऽपि. They show the following line as belonging to the author.

इति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'सर्वभूतहितः शान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।
एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्' ॥

(या. स्मृ. ३. ५८)

इति । हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रम् । न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः ।

'हिंसा-ऽनुग्रहयोरनारम्भः' ।

(गौ. स्मृ. ३. २४)

इति गौतमस्मरणात् । अत एव अहिंसादीनाहाऽत्रिः—

'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥
आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।
अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्य-मार्दवे ॥
स्वस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।
उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥
ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ।
स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिः स्तुतिः ॥
भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।
एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम्' ॥

इति । प्रव्रज्यां कृत्वा अपि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं निवसेत् । तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

---

१. I. reads भिक्षार्थं ग्राममाविशेत्. २. D. and G. read लब्धाशनं.

'आश्रमत्रयमुक्तस्य प्राप्तस्य परमाश्रमम् ।
ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ (१९)
अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत्' ।
(लिं. पु. १. १०. १९)

इति । मत्स्यपुराणेऽपि–
'गुरोरभिहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।
नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥
प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीं यतिः' ॥
(लिं. पु. १. ८९. ५–६)

इति । संवत्सरमित्युपलक्षणम् । यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत् । गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवीविचरणे विशेषमाह कण्वः–

'एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्' ॥

इति । मत्स्यपुराणेऽपि–
'अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ॥(२१)

१. All, except the second line of this quotation, do not appear in the text. २. Except A. D. and G. all read लघ्वाहारं. ३. These two verses are found in Linga-purâṇa. They do not appear in Matsya-purâṇa. D. G. H. and I. read गुरोरपि हिते. ४. All, except A. and I. read पृथिवीचरणे for पृथिवीविचरणे. ५. D. omits पुराणे and reads मात्स्ये. ६. A. reads विजितात्मनाम्.

एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः।
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते॥ (२२)
न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम्'॥ (२३)
(म. पु. १८४. २१-२३)

इति। चातुर्मास्यनिवासे प्रयोजनमाह मेधातिथिः—

'संरक्षणार्थं[1] जन्तूनां वसुधातलचारिणाम्।
आषाढादींश्च चतुर[2] आमासात् कार्त्तिकाद्यतिः॥
धर्माढ्ये जलसम्पन्ने ग्रामान्ते निवसेच्छुचिः'।

इति। अन्यानपि हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगृह्याह स एव—

'श्रद्धया पर्युपेतः परमात्मपरायणः।
स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्यां[3] मुच्यते दशषट्कवित्॥
त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्थां भैक्षभाजनमासनम्[4]।
कौपीनाच्छादनं वासः षडेतानि परिग्रहेत्॥
स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम्[5]।
षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्र-पुरीषवत्॥
रसायनक्रियावादं[6] ज्योतिषं क्रय-विक्रयम्।
विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत् परदारवत्॥
भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम्।
कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा[7] नृपदण्डवत्॥

---

१. I. reads शेषो. २. D. reads चतुरो मासाना कार्तिकाद्यतिः; while H. reads चतुरो मासान्वार्षिकान्निवसेद्यतिः. ३. I. reads -शरीरेभ्यो. ४. D. and G. read भिक्षाभाजनम्. ५. I. reads विषयायुधम्. ६. I. reads रसायनं क्रियावादं; while D. substitutes -वर्ज्यं for-वादं, and for the same H. reads -वाद्यं. ७. D. substitutes वर्जयेत् for सर्वथा through mistake; while I. reads नृप, दण्डवत्. It places नृप in the vocative case.

नेष्टादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ।
भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण्न पश्येत् कदाचन ॥
स्कन्धावारे खले सार्थे पुरे ग्रामे वसद्गृहे ।
न वसेत यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ॥
रागं द्वेषं मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ।
षडेतानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ।
दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पतनानि षट् ॥
संयोगं च वियोगं च वियोगस्य च साधनम् ।
जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ॥
आसनं पात्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसङ्ग्रहः ।
दिवा स्वापो वृथाजल्पो यतेर्बन्धकराणि षट् ॥
एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात् परतः पुरे ।
वर्षाभ्यो ऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥
उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न सङ्ग्रहः ।
भिक्षोर्भैक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥
गृहीतस्य त्रिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।
कालान्तरोपभोगार्थं सञ्चयः परिकीर्तितः ॥

---

१. B. C. and F. read न यतिप्रेक्षणं द्युतं for नष्टादिप्रेक्षणं द्यूतं. This seems the writer's mistake. G. substitutes नरादि- for नष्टादि-. २. H. reads द्युतं instead of द्यूतं. ३. B. C. and F. read च सद्गृहे; while D. reads वसन्गृहे through mistake. ४. B. C. F. and H. read द्वितीयस्य. ५. I. reads सञ्चयाः. ६. A. reads तद्वसः for यत्स्थानं. ७. This and the following three verses are omitted by B. C. and F.; E. also omits three verses including this verse. G. omits only the first गृहीतस्य त्रिदण्डादेः &c. ८. H. reads कालान्तरेऽपि.

शुश्रूषा-लाभ-पूजार्थं[1] यशोऽर्थं[2] वा परिग्रहः।
शिष्याणां, न[3] तु कारुण्यात्, स स्नेहः शिष्यसङ्ग्रहः॥
विद्या दिनं[4] प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते।
विद्याऽभ्यासे[5] प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते॥
आध्यात्मिकीं[6] कथां मुक्त्वा भैक्षचर्यां सुरस्तुतिम्।
अनुग्रहपरः[7] प्रश्नो वृथा जल्पः स उच्यते॥
अजिह्वः षण्ढकः[8] पङ्गुरन्धो बधिर एव च।
मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः॥
इदं मृष्टमिदं नेति यो ऽश्नन्नपि न सज्जति।
हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते॥
सद्योजातां[9] यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम्।
शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्ढकः[10]॥
भिक्षार्थमटनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च।
योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः॥
तिष्ठतो व्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरगम्[11]।
चतुर्युगाद्भयं[12] त्यक्त्वा परिव्राट् सो ऽन्ध उच्यते॥

---

१. H. reads -लोभ-. २. H. reads शौचार्थे वा; while G. substitutes च for वा. ३. D. reads तु च for न तु, and for the same H. reads आनु. ४. I. reads दिवा; while D. and H. read विद्यादीनां. ५. H. reads विद्याऽऽभासो प्रमोदो. ६. This and the following line are omitted by. A and H. ७. D. omits this line, and I. reads अनुमहप्रद-. ८. B. C. and F. read पण्डकः. ९. B. C. and F. read सद्यजातां and D. अथ जातां; while A. reads अद्यजातां. १०. B. C. and F. read पण्डकः. ११. H. reads दूरतः. १२. I. reads चतुर्युगमयं, but the expression seems to be meaningless.

हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु यत् ।
श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्त्तितः ॥
सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः ।
सुप्तवद्वर्त्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते'॥

इति । भिक्षाऽटनविधिमाह मनुः—

'एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्ज्येत विस्तरे ।
भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते ॥
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥

(म. स्मृ. ६. ५५-५७)

इति । मीयन्ते इति मात्रा विषयास्तेषां सङ्गाद्विनिर्गतः । यततस्तो न हर्ष-विषादौ कार्यौ इत्यर्थः । यमोऽपि—

'स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ।
भिक्षार्थी प्रविशेद्ग्रामं राग-द्वेषविवर्जितः ॥
चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि ।
एकान्नं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमो यदि ॥

* श्लोकोऽयमुपलभ्यते वासिष्ठधर्मशास्त्रे (१०-२२) परिव्राजकधर्मप्रकरणे ।

१. I. substitutes यतिः for यत्. २. D. substitutes च for यः. ३. The text reads भैक्षे प्रसक्तः. ४. All, except A. and I. read सज्जति. ५. D reads भक्तवर्जिते; while H. reads भुक्तवार्जिते. ६. D. reads वा न च हर्षयेत् for चैव न हर्षयेत्. ७. Except A. I. and the text all read -मात्रं ८. except A. all omit this. ९. except D. H. and I. read माधुक १०. D. and I. read यतिः for यदि.

मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ।
एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥
यथालब्धं तथा[1] ऽश्नीयादाज्यसंस्कारवर्जितम् ।
भैक्षं मा[2]धूकरं नाम सर्वपातकनाशनम्' ॥

इति । बौधायनोऽपि—

'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्त[3]वज्जने ।
कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षाऽटणमथाचरेत् ॥
ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ।
द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥
सव्ये चादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणे करे ।
उपतिष्ठेत सूर्यं तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥
उक्त्वा वि[4]रजसं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् ।
कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥
योऽसौ विष्ण्वा[5]ख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमवमुच्याऽप्युपानहौ ।
ततो ग्रामं व्रजेन्मदं युगमात्रावलोककः ॥
ध्यायन् हरिं च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत् ।
विष्णुस्तिर्यगधोर्ध्वं मे वैकुण्ठो विदिशं दिशम् ॥
पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।
अभिगम्य गृहाद्भिक्षां भवत्पूर्वं प्रचोदयेत् ॥

---

१. All, except A. and I. substitute तत् for तथा. २. except D. H. and I. read माधुकरं. ३. D. and I. read भुक्तवर्जिते. ४. B. C. F. G. and H. read विराजसं; while I. reads विराजनं through mistake. ५. D. reads विश्वाख्यः.

गोदोहमात्रं तिष्ठेच्च वाग्यतो ऽधोमुखस्ततः ।
दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूतां दातुश्च करसंस्थिताम् ॥
त्रिदण्डं दक्षिणे स्कन्धे ततः सन्धाय बाहुना ।
उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ॥
पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयेद् दक्षिणेन तु ।
प्राणयात्रिकमन्नं तु भिक्षेत विगतस्पृहः' ॥

इति । भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाहोशनाः—

'माधूकरमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
मनःसङ्कल्परहितान् गृहांस्त्रीन् सप्त पञ्चकान् ।
मधुवदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
शयनोत्थापनात् प्राग् यत् प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः ।
तत् प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशना मुनिः ॥
भिक्षाऽटनसमुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् ।
अयाचितं हि तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥
उपस्थाने च यत् प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।
तात्कालिकमिति ख्यातं तदत्तव्यं मुमुक्षुणा ॥
सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठम्प्रति ।
उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः' ॥

इति । भिक्षान्नं प्रशंसति यमः—

'यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यवहारतः ।
न स किञ्चिदुपाश्नीयादापो भैक्षमिति स्थितिः ॥

१. D. reads दृष्टिपातां मात्रुश्च करसंस्थुताम्; while B. C. F. and G. re[ad] दृष्टियुतां for दृष्टिपूतां. २ D. omits इति. ३. H. reads असंज्ञप्तं; while ... reads असम्लप्तं. ४. D. reads तद्गन्तव्यं.

अब्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासिमासि नरं पिबेत्।
न्यायतो यस्तु भिक्षाशी पूर्वोक्तात्तु विशिष्यते॥
तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम्।
पिबेत् द्वादश वर्षाणि न तद्भैक्षसमं भवेत्॥
शाकभक्षाः पयोभक्षा ये ऽन्ये यावकभक्षकाः।
सर्वे भैक्षभुजस्तस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥
न भैक्षं परपाकान्नं न च भैक्षं प्रतिग्रहः।
सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्त्तयेत्' ॥

इति। अत्र सर्ववर्णेष्विवृत्त्यापद्विषयम्। अत एव बौधायनः—

'ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां मेध्यानामन्नमाहरेत्।
असम्भवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम्॥
सर्वेषामप्यभावे तु भैक्षद्वयमनश्नता।
भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणा विजानता'॥

इति। नच—भिक्षां लब्धुमुल्कापाताद्युत्पातकथनं ग्रहदौस्थ्यादिकथनमन्यं वा कञ्चिदुपाधिं सम्पादयेत्। तदाह मनुः—

'न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया।
नाऽनुशासन-वादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्' ॥
(म. स्मृ. ६. ५०; व. स्मृ. १०. २१)

इति। वर्ज्यमन्नमाहात्रिः—

'हितं मितं सदाऽश्नीयाद्यत् सुखेनैव जीर्यति।
धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः॥

१. D. and G. read यस्तु for यस्तु, and B. C. and F. read यस्तु भिक्षार्थी for यस्तु भिक्षाशी; while H. reads यः सुभिक्षार्थे for the same. २. D. reads पायक- for यावक-. ३. I. adds ऽपि to बौधायनः. ४ I. reads बौधायनः instead of मनुः through mistake.

[1]उदक्या चोदितं चान्नं [2]द्विजान्नं शूद्रचोदितम् ।
[3]प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे कृप्तं तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥
पित्रर्थे कल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकारणात् ।
वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परबाधाकरीं तथा' ॥

इति । परबाधाप्रसक्तिमेवाभिप्रेत्य मनुराह–

'न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिर[4]थ वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंव्रजेत्' ॥
(म. स्मृ. ६. ५१)

इति । यस्तु भिक्षां दातुं शक्तोऽपि नास्तिक्यान्न प्रयच्छति तद्गृहं वर्जयेदित्याह बौधायनः–

'भिक्षां न दद्युः पञ्चाहं सप्ताहं वा कदाचन ।
यस्मिन् गृहे जना मौर्ख्यात्त्यजेच्चाण्डालवेश्मवत्' ॥

इति । अनिन्द्यगृहस्य वर्जने [5]बाधमाह स एव–

'[6]साधुं चाप्यतितं विप्रं यो यतिः परिवर्जयेत् ।
स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते' ॥

इति । यस्तु दरिद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति तस्य भिक्षा न ग्राह्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे–

'आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः सम्प्रयच्छति ।
सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादद्यात्तादृशीं यतिः' ॥

---

१. C. and F. omit this verse. २. G. and I. read यज्ञान्नं for द्विजान्नं; while H. reads विज्ञातं for the same. ३. D. reads प्राण्यङ्गे तापसे कृप्तं, G. reads प्राण्यङ्गे तापसे कृप्तं and H. and I. read प्राण्यङ्गे चापि संकृप्तं ४. The text reads अपि वा for अथ वा. ५. D. reads बाधकम् for बाधम् ६. D. reads साधुं न पतितं वीरं.

इति। भिक्षार्थं बहुषु गृहेषु पर्यटितुमलसम्प्रत्याह बौधायनः—

'एकत्र लोभाद्यो भिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति।
दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्'॥

इति। यतिपात्रं विविनक्ति मनुः—

'अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे॥
अलाबुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैदलं तथा।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥
(म. स्मृ. ६. ५३–५४)

इति। यमोऽपि—

'हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च।
यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः'॥

इति। बौधायनोऽपि—

'स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः।
भुञ्जीत न वटाऽश्वत्थ-करञ्जानां तु पर्णके॥
कुम्भी-तिन्दुकयोर्वाऽपि कोविदारार्कयोस्तथा।
आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः॥
सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपु-सीसयोः'।

इति। भोजननियममाह स एव—

भैक्षचर्यादुपावृत्य......हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य

---

१. D. G. H. and I. read वैणवं. २ All, except A. omit इति. ३. D. reads जीर्णेषु. ४. When this quotation is compared with the original it seems that the author has formed it himself by borrowing words from the Sûtras Nos. 7, 11 and 12. All, except A. D. and the text read भिक्षाचर्यादुपावृत्तो. ५. The text reads हस्तपादान्; while B. C. D. F. G. and H. read हस्त-पादौ. ६. The text omits च.

ओचम्यादित्येस्याग्रे निवेदयन् उदुत्यं चित्रमिति ।
......ब्रह्मजज्ञानमिति च ।(७)... ..उद्वयं तम-
सस्परीति च...जपित्वा।(११)...भुञ्जीत'।(१२)

(बौ. स्मृ. २. १०. १८. ७–१२)

इति । नृसिंहपुराणे ऽपि–

'ततो निवृत्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ॥(१३)
चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य ग्रासमात्रं समाहितः ।
सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक् पात्रे निवेदयेत् ॥
सूर्यादिदेव-भूतेभ्यो दत्त्वा ऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ।
भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ॥(१४)
भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् ।(१८)
न दुष्येत्तस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ॥(११)
अथाचम्य निरुद्धासुरुपतिष्ठेत भास्करम् ॥
जपध्यानविशेषेण दिनशेषं नयेद्बुधः । (१६)
कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ॥ (११)

१. The text has the word आचम्य, but in the 11th Sûtra. २. The text reads आदित्यस्याग्रं निवेदयेत. ३. B. E. D. F. G. and I. read निवर्त्य, H. reads निवर्त्य and the text reads निवेश्य. ४. This and the following line are not found in the text, but they appear in the Laghu Hârita Smriti. This Smriti reads चतुर्भिरङ्गुलैश्छाद्य; while I. reads चतुरङ्गुलेषु प्रक्षाल्य. ५. The L. H.-Smriti reads नियोजयेत. ६. The text reads सूर्यादिदेवताभ्यो हि; while B. C. and F. read सूर्यादिदेवदेवेभ्यः. ७. For this line the text substitutes the following one–भुक्तपात्रे यतिर्नित्यं भक्षयेन्मन्त्रपूर्वकम् । ८. F. and the text read भुक्त्वाचम्य. ९. The text reads -ध्यानेतिहासैस्तु.

हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम्।
यतिर्धर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ॥ (२०)
प्राप्नोति परमं स्थानं यत् प्राप्य न निवर्तते'।

(नृ. पु. ६०. १३-२०)

इति। कूर्मपुराणे ऽपि[3]-

'आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरः[4] ॥ (७)
हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः।
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥ (८)
प्राग्रात्रे ऽपररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च।
सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्' ॥ (१०)

(कू. पु. १. २. २९. ७-१०)

इति। अथान्ये ऽपि[6] यतिधर्माः। तत्राह[7]ऽत्रिः-

'अतःपरं प्रवक्ष्यामि आचारो यो यतेः स्मृतः।
अभ्युत्थान-प्रियालापैर्गुरुवत् प्रतिपूजनम् ॥
यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्त्तिनाम्।
विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः' ॥

इति। मनुरपि-

'कॢप्तकेश-नख-श्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ (५२)

---

१. This line does not appear in the text, but it is found in the Laghuhâritâsmṛiti. २. The text reads तत्पदं समवाप्नोति, but Laghuharita reads as we have done. ३. D. omits ऽपि. ४. D. and G. read नरः for ऽत्वरः, and I. substitutes यतिः for the same. ५. The text reads सन्ध्यास्वपि-. ६. All, except A. omit ऽपि. ७. D. omits आह. ८. The text reads क्लृप्त-; while D. and G. read कृतं.

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ (४४)
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ (४५)
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ (४६)
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ (४७)
क्रुद्ध्यन्तं न प्रतिक्रुद्ध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ (४८)
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ (४९)
संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि सन्ध्ययोः ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ (६८)
अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥ (५९)
इन्द्रियाणां निरोधेन राग-द्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते' ॥ (६०)

(म. स्मृ. ६. ४४–६८)

---

१. D. reads ममता. २. I. and the text read निर्देशं, and D. reads निर्वेशं. ३. I. reads निरामयः; while A. reads निराश्रयः. ४. I. reads भूतानां. ५. I. reads वा सदा for सन्ध्ययोः. ६. B. C. D. G. and H. read शरीरस्यात्ययं. ७. B. C. F. and H. read अत्यन्ताभ्यवहारेण; while D. reads अल्पेनाऽभ्यवहारेण.

इति। दक्षोऽपि-

'नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन।
एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः' ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति। बृहस्पतिरपि-

'न किञ्चिद्भेषजादन्यदन्यद्वा दन्तधावनात्।
विना भोजनकालं तु भक्षयेदात्मवान् यतिः॥
नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि।
पक्वमापत्सु गृह्णीयाद्यावदह्नोपभुज्यते ॥
न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः।
न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्'॥

इति। नाध्येतव्यमित्येतत्कर्मकाण्डविषयम्। अन्यथा-

'उपनिषदमावर्त्तयेत्'।

(आ. उ. २.)

इति श्रुतिर्बाध्येत। न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसाव्यतिरिक्तविषयम्।

'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'।

इति तन्मीमांसाया विहितत्वात्। उपपन्नश्च तीर्थोपवासाध्ययन-व्याख्यान-तात्पर्यनिषेधो निवृत्तिधर्मप्रधानत्वात्कैवल्याश्रमस्य। यतः स *एवाह-

---

* अत्र 'स एवाह' इत्यनेन दक्ष एवाहेति ग्राह्यमिति प्रतिभाति। यतो 'नाध्येतव्यं' इत्येतस्य पूर्वोक्तस्य दक्षवचनस्य व्याख्यानमुपक्रम्य तच्छब्देन तस्यैव परामर्शः क्रियत इति स्पष्टमेव प्रतिभाति।

---

१. All, except A. and I. are mistaken here. I. reads -द्यादा दन्तधावनात्. २. A. D. and G. read -भुज्यते.

'यस्मिन्वाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्रास्ताः शिला इव ।
न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।
विषयान् न पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः ।
आकाशे ऽसिर्यथा क्षिप्तः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं सन्तोष आर्जवम् ।
आकिञ्चन्यमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
वृथा प्रलापी यो न स्यान्न लोकाराधने रतः ।
नान्यविद्याऽभियुक्तश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
अतीतान्न स्मरेद्भोगांस्तथैवाऽनागतानपि ।
प्राप्तांश्च नाभिनन्देत स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
अन्धवन्मूकवत् पङ्गु-बधिर-क्लीबवच्च यः ।
आस्ते व्रजति यो नित्यं स कैवल्याश्रमे वसेत्' ॥

इति । उक्तधर्मोपेतं यतिं प्रशंसति दक्षः—

'सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।
निर्दहिष्यति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
संन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।
एष मे मण्डलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति' ॥
(द. स्मृ. ७. ४५-४६)

इति ।

॥ तदेवं यतिधर्मा निरूपिताः ॥

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामाश्रमाणां प्रत्येकमवान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते—

---

१. I. reads प्राप्ताः. २. The text reads संमितं यद्गृहस्थेन; while D. G. and H. read सञ्चितं यद् गृहस्थेन. ३. This and the following one line are not found in the text.

'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता एकैकस्य चतुर्विधाः'॥

इति। तत्र चातुर्विध्यं कात्यायनस्मृतिर्व्याचचक्षे[1]—

[2]ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वार आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति। तत्र ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा भवन्ति। (१) गायत्रो ब्राह्मः[3] प्राजापत्यो बृहन्निति। (२) उपनयनादूर्ध्वं[4] त्रिरात्रमक्षारलवणाशी गायत्रीमधीते[5] स गायत्रः। (३) अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि[6] वेदब्रह्मचर्यं चरेत् प्रतिवेदं द्वादश द्वादश वा यावद्ग्रहणान्तं वा वेदस्य स ब्राह्मः[7]। (४) स्वदारनिरतो ऋतुकालगामी सदा परदारवर्जी[8] स[9] प्राजापत्यः। (५) अथवा[10] चतुर्विंशतिवर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मः[11]। अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः।

---

१. D. reads -स्मृतिर्व्याचक्षते, G. -स्मृतिर्व्याचष्टे and I. -स्मृतेर्व्याचक्षते. २. The author says that he quotes the following four paragraphs from the Kâtyâyanasmriti, but this guotation appears in Âśramopanishad, which is the fifty-second Upanishad of the Atharva Veda, with the difference that the said Upanishad reads अथातश्चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति for ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थपरिव्रजकाः चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति. In the Kâtyâyana Smriti the quotation is not found. ३. The text (B. S. S. Edition, by Col. Jacob) reads ब्राह्मणः through mistake. ४. The text inserts यः before this word. ५. The text reads -मन्ते for -मधीते through mistake. ६. The text inserts यो before this word. ७. The text reads ब्राह्मणः through mistake. ८. I. reads-वर्जितः. ९. The text omits स. १०. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit the following portion :—

अथवा चतुर्विंशति वर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मः
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः.

११. The text reads ब्राह्मणः through mistake.

(६) आ प्रायणाद्गुरोरपरित्यागी स नैष्ठिको बृहन्निति । (७)

(आ. उ. १)

गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वार्त्ताकवृत्तयः शालीनवृत्तयो यायावरा घोरसंन्यासिकाश्चेति । (२) तत्र वार्त्ताकवृत्तयः कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यमगर्हितमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) शालीनवृत्तयो यजन्तो न याजयन्तोऽधीयाना नाऽध्यापयन्तो ददतो न प्रतिगृह्णतः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (४) यायावरा यजन्तो याजयन्तोऽधीयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) घोरसंन्यासिका उद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन्तः प्रतिदिवसमाहृतोञ्छवृत्तिमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. २)

वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वैखानसा औदुम्बरा वालखिल्याः फेनपाश्चेति । (२) तत्र वैखानसा अकृष्टपच्यौषधि-वनस्पतिभिर्ग्रामबहिष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्च-

---

१. B. C. and F. read शीलीनवृत्तयो. २. D. G. and H. read आस्ततोऽञ्छ- for आहृतोञ्छ-. In other places we find आहृत्योञ्छ-. ३. I. reads पञ्चमहायज्ञक्रियां. B. C. and F. read पञ्चमहायज्ञक्रियाभि:; while the text substitutes क्रियां for क्रिया:.

महायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) औदुम्बराः[1] प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहृतोदुम्बर-बदर-नीवार-श्यामाकैर-ग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्च[2]महायज्ञक्रिया निर्वर्त-यन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (४) वालखिल्या जटाधराश्चीर-चर्म-वल्कल-परिवृताः कार्तिक्यां पौर्णमास्यां पुष्पफलमुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मा-सान् वृत्त्युपार्जनं कृत्वा [3]अग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थ-यन्ते । (५) फेनपा उन्मत्तकाः [4]शीर्णपर्ण-फल-भोजिनो यत्र तत्र[5] वा वसन्तो [6]अग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां[7] निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. ३)

परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) कुटीचका बहूदका हंसाः परमहंसाश्चेति । (२)

---

१. The text reads उदुम्बराः and D. omits the whole sentence औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहृतोदुम्बर बदर-नीवार-श्यामाकैर-ग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. B. C. F. G. and H. omit प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहृतोदुम्बर-बदर-, I. also omits this portion except the last word -बदर-. २. All, except A. and the text omit -महा-; while I. and the text read -क्रियां for क्रियाः. ३. This word does not appear except in A. and the text. ४. B. C. F. G. H. and I. read जीर्ण-. ५. The text substitutes यत्र for तत्र and omits वा. ६. B. C. D. F. G. H. and I. omit अग्निपरि-चरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. ७. The text reads -क्रियां.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) बहूदकास्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिक्य-पद्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवीत-कौपीन-काषायवेषधारिणः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (४) हंसा एकदण्डधराः शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्य-कमण्डलुहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु पञ्चरात्रं वसन्त एकरात्र-द्विरात्र-कृच्छ्र-चान्द्रायणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) परमहंसा न दण्डधरा मुण्डाः कन्था-कौपीन-वाससो ऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तास्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिक्य-पद्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवी-

---

१. I. reads -गृहे तु for -गृहेषु, and the text reads भिक्षाचर्यं for भैक्षचर्यं; while I. substitutes भैक्षचर्यां for the same. २. D. G. and I. omit -शिक्य-पद्म-; while H. omits only -पद्म-. The text reads -पक्ष- for -पद्म-. ३. D. G. H. and I. omit -कौपीन-. ४. D omits the following portion through mistake:—साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्य-. ५. I. reads भैक्षं for भैक्षचर्यं, and for the same the text substitutes भैक्षाचर्यं. ६. B. C. and F. insert तत्र before हंसाः. ७. I. omits -वर्जिताः. ८. I. omits शिक्य-. ९. I. inserts एकरात्रं द्विरात्रं after पञ्चरात्रं and omits वसन्तः. १०. H. omits -द्विरात्र-. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read परमहंसा नाम एकदण्डधराः, But they are wrong here, as a दण्ड is not required by a परमहंस. १२. I omits अव्यक्ताचाराः and reads व्यक्ताव्यक्तलिङ्गाः. १३. The text reads ऽननुमत्ताः. १४. The text reads -पक्ष- through mistake. Also B. C. and F. have the same reading. १५. The text reads -पवीतानां त्यागिनः.

तत्यागिनः शून्यागार-देवगृहवासिनो न तेषां
धर्मो नाधर्मो न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्व-
समाः समलोष्टा-ऽश्म-काञ्चना यथोपपन्नचातुर्व-
र्ण्ये भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते'।

(आ. उ. ४)

इति। कात्यायनो ऽपि—

'तेषामुपशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम्।
दानमेकं गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्'॥

इति। युक्तं च परिव्राजकाणामात्ममोक्षणम्। तत्त्वज्ञानपर्य-वसायित्वात् पारिव्रज्यस्य। एतदेवाभिप्रेत्य तन्निर्वचनं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

'परिबोधात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलोकनात्।
परिपूर्णफलत्वाच्च परिव्राजक उच्यते॥
परितो व्रजते नित्यं परं वा व्रजते पुनः।
हित्वा चैवाऽपरं जन्म परिव्राजक उच्यते'॥

इति। तदेवमध्यायादौ मूलवचने 'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्' इत्याश्रमशब्देन बुद्धिस्था आश्रमचतुष्टयधर्माः परिसमापिता इति।

द्वितीये त्वध्याये स्फुटमभिहितो जीवनकृते-
रुपायः कृष्यादिः पुनरथ समस्ताश्रमगताः।

१. I. adds वा to -धर्मो. २. The text does not insert सत्यं. ३. B. C. F. and the text omit न; while G. and H. substitute वा for च. ४. The text reads चातुर्वर्ण्यभैक्षाचर्यं. ५. B. C. and F. read मोचयन्ते; while D. omits the portion between परमहंसा न दण्डधराः and मोक्षयन्ते both inclusive. ६. All, except A., omit इति। कात्यायनो ऽपि. ७. I. substitutes एवं for तत्. ८. G. omits this verse. H. also omits it, but it appears in its marginal correction. D. reads द्वितीयाध्याये ऽस्मिन्.

गरीयांसो धर्माः किमपि विवृतास्त्वाश्रमपदाः[1]
तमेवं व्याकार्षीन्महितधिषणो माधवविभुः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर[2]-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां[3] द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१. I. reads स्वाश्रमपरात्. २. B. C. F. and H. read परम- for परमेश्वर-. ३. G. reads इति श्रीवृद्धपाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां for इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां.

ॐ नमः शिवाय ।

पराशरसंहिता

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथम-द्वितीयाभ्यामध्यायाभ्यां चातुर्वर्ण्याश्रमाः साक्षात् प्रतिपादिताः । आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्ध-स्यैवाधिकारः ।

'शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्' ।

इति स्मृतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य स्वाभाविकी तथापि केनचिदागन्तुकेनाऽऽशौचाख्येन दोषरूपेण पुरुषगता-तिशयेन कञ्चित्कालं प्रतिबद्ध्यते । तच्चाशौचं कालेयत्ता-स्नानाद्यपनोद्यम् । अतस्तृतीये ऽध्याये तत् प्रतिपिपादयिषुरादौ प्रतिबन्धापगमेनोत्तम्भितां शुद्धिं प्रतिजानीते—

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा।

इति । यतो जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः

---

१. B. C. and F. read चातुर्वर्ण्यधर्माः for चातुर्वर्ण्याश्रमाः. २. D. and G. omit च, and D. substitutes धर्मस्य for धर्मेषु. ३. I. substitutes श्रुतः for स्मृतेः, but we follow the majority. ४. B. reads दोषनिरूपणेन for दोषरूपेण. ५. B. C. F. and H. read उत्ताम्भिकां, but it seems incorrect. ६. D. G. and J. substitute परं शुद्धिं. We follow the author here, but Nandapandita uses परं for अतः ७. D. omits जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि ।.

प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि। जनन-मरणयोश्च अशुद्धिप्रापकत्वं मनुना दर्शितम्—

'[१]दन्तजाते ऽनुजाते च [२]कृतचौले च संस्थिते।
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके [३]च तथोच्यते' ॥

(म. स्मृ. ५. ५८)

इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति—

दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ १ ॥
[४]क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः।
शूद्रः शुद्ध्यति मासेन पराशरवचो यथा ॥ २ ॥

ननु—दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः इत्येतद्बहुस्मृतिविरुद्धम्। तथाच दक्षः—

'शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति' ॥

(द. स्मृ. ६. ७)

इति। देवलो ऽपि—

'दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम्।
विंशद्रात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव [५]तु' ॥

इति। वसिष्ठो ऽपि—

---

१. B. C. F. and H. read दन्तजातानुजाते. २. A. and the text of Manu read कृतचूडे. ३. D. and G. substitute अपि for च. ४. B. C. and F. read क्षत्रियाः वैश्याः and शूद्राः instead of their respective singular form. ५. I. substitutes हि for तु.

'ब्राह्मणो दशरात्रेण। (२७) पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियः। (२८) वैश्यो विंशतिरात्रेण। (२९) शूद्रो मासेन शुद्ध्यति'। (३०)

(व. स्मृ. ४. २७–३०)

इति। नैष दोषः। विप्रेषु त्र्यहाशौचस्य समानोदकविषयत्वात्। तथा च मनुः–

'त्र्यहात्तूदकदायिनः'।

(म. स्मृ. ५. ६४)

इति। दशाहाशौचप्रतिपादकानि दक्षादिवचनानि सपिण्डविषयाणि।

'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते'।

(म. स्मृ. ५. ५९. व. स्मृ. ४. १६)

इति मनुस्मरणात्। कूर्मपुराणेऽपि'–

'दशाहमाहुराशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः'।

(कू. पु. १. २. २३. १)

इति। बृहस्पतिरपि–

'दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः'॥

---

१ In I. these four Sûtras from Vasishtha are rendered in verse y means of some additions and alterations, but in the second line he Chhanda is not correct. २. The text (B. S. S. Edition) reads ाजन्यः, and interchanges the places of वैश्यः and विंशतिरात्रेण. . B. C. and F. read शुद्रास्तु मासेन, D. G. and H. शूद्रस्य मासेन, nd all of them omit शुद्ध्यति. ४. Except A. and the text all read ावमाशौचं, but our reading gives a better sense when the followng line of the text is noticed. ५. D. reads विधीयते.

इति । ननु–'क्षत्रियो द्वादशाहेन'-इत्येतदप्यनेकस्मृतिविरुद्धम् । तत्र वसिष्ठ-देवलाभ्यां क्षत्रियस्य पञ्चदशाहाशौचमुक्तम् । तद्वचनं चोदाहृतम् । शातातपस्त्वेकादशाहमाह–

'एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।
शूद्रो विंशतिरात्रेण शुद्ध्यते मृतसूतके'।।

इति । वृद्धपराशरोऽपि–

'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ।
तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्' ।।

इति । अत्रोच्यते–विद्या-तपसोस्तारतम्येन विरोधः समाधेयः । यावद्यावद्विद्या-तपसी विवर्धेते तावत्तावदाशौचं संकुच्यते। अत एव याज्ञवल्क्यो न्यायवर्तिनः शूद्रस्याप्यर्धमाशौचमाह–

'क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।
त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं* न्यायवर्त्तिनः'।।
(या. स्मृ. ३. २२)

इति । देवलोऽप्येतदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौचतारतम्यमाह–

'चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते ।
वेदाग्नियुक्तविप्रस्य त्र्यहमाशौचमिष्यते ।।

---

* न्यायवर्तिनः–'पाकयज्ञ-द्विजशुश्रूषादिरतस्य'–इति विज्ञानेश्वरः।

---

१. D. reads एकस्मृति–. २. D. and G. read विचार्येते for विवर्धेते. ३. C. F. and G. substitute क्षत्रियस्य for क्षत्रस्य; while D. reads the whole line as follows :—

क्षत्रियस्य द्वादशाहा विशः पञ्चदशैव तु ।.

४. Except A. D. and I. all read विशाम् for विशः. The text also reads the same.

ऐताभ्यां[1] श्रुतयुक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।
एतैः साकं कर्मयुक्तः सद्यः शुचिरसंशयः ॥
एतैर्युक्तस्य राज्ञस्तु द्वादशैकादशा दश ।
वैश्यस्यैवं पञ्चदश-द्वादशैकादश क्रमात् ॥
अर्धमासं तु शुश्रूषोः शूद्रस्याशौचमिष्यते' ।

इति । यत्तु क्षत्रियादेस्त्रि-पञ्चकादिकं तेनैवोक्तं[2] तद्विद्या-तपोरहितविषयम् ।

'प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं सम्प्रकीर्त्तितम्' ।

इति वाक्यशेषात् । दक्षोऽपि दश पक्षानुपन्यस्य गुणोत्क-र्षापकर्षाभ्यां व्यवस्थामाह—

'सद्यःशौचं तथैकाहं त्र्यहश्चतुरहस्तथा[3] ।
षड्-दश-द्वादशाहं[4] च पक्षो मासस्तथैव च ॥
मरणान्तं तथा चान्यत् पक्षाश्च[5] दश सूतके ।
उपन्यासक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ॥
ग्रन्थार्थतो[6] विजानाति वेदमङ्गैः[7] समन्वितम् ।
सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकम्[8] ॥
राजर्त्विग्दीक्षितानां च बाले देशान्तरे तथा ।
व्रतिनां सत्रिणां चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥

---

१. D. reads वेदाभ्यां श्रुतमुक्तस्य. २. D. substitutes तत्रैव for तेनैव. ३. D. and G. read द्व्यहः for त्र्यहः; while the text reads तथैकाहो द्वि-त्रि-चतुरहस्तथा. The latter reading seems to be more corrects, but Aparârka follows our reading (See Âśauchaprakaraṇam). ४. The text reads दशाहो द्वादशाहश्च. ५. The text reads दशपक्षं तु. ६. B. C. and F. read यथार्थतो for ग्रन्थार्थतो. ७. I. reads अङ्गसमन्वितम्. ८. The text reads सूतकी.

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।
हीने हीनतरे वाऽपि त्र्यहश्चतुरहस्तथा ॥
तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्त्तितः ।
ये दशाहादयः प्रोक्ता वर्णानां ते यथाक्रमम् ॥
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्वाऽश्नंस्तथा द्विजः ।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत्' ॥

(द. स्मृ. ६. २-९)

इति । अत्र 'चत्वार्यधीतवेदानाम्'—इत्यादिनोक्तो ऽघसंकोचो युगान्तरविषयः ।

'वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा'।

इत्याद्यनुक्रम्य—

'कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः'।

इति स्मृत्यन्तरे ऽभिधानात् ।

'दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।
कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकिल्बिषी'॥

(हा. स्मृ. १८. ३२)

इति हारीतवचनाच्च । उक्तरीत्या क्षत्रियवद्वैश्ये ऽपि वचनान्तरविरोधः परिहर्त्तव्यः । एवं च सति विप्रस्य समानोदकेषु

---

१. D. substitutes दशाहात् for एकाहात्; while the text reads एकाहस्तु समाख्यातो for एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो. २. The text reads चैव द्वि-त्रि-चतुरहस्तथा. ३. This and the following line do not appear in the text. ४. The text reads भुङ्क्ते ऽदत्वा च यः पुनः for अदत्वाऽश्नंस्तथा द्विजः. ५. The text reads सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम्. This and the previous reading of the text convey quite a different sense. ६. I. interchanges the places of वृत्त-and-स्वाध्याय-. ७. B. C. D. and F. read -नीत्या for -रीत्या.

त्रिरात्रं सपिण्डेषु दशरात्रम् । क्षत्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मूलवचनोक्तं तदेव स्थितम् । यद्यपि क्षत्रिय-वैश्ययोः पञ्चदशाह-विंशतिरात्रवचनानुसारेण द्वादशाह-पञ्चदशाहाशौचवचनं गुणवदघसंकोचपरमिवाभाति देवलश्च गुणवद्विषयत्वेनैवोदाजहार तथापि शिष्टाचाराद्बहुस्मृत्यनुग्रहाच्च क्षत्रिय-वैश्ययोर्मूलवचनोक्त एव मुख्यः कल्पः । अत एव मनु-कूर्म-दक्षाः—

'शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति' ॥

(म. स्मृ. ५. ८३; कू. पु. १. २. २३. ३८; द. स्मृ. ६. ७)

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

'दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः ।
क्षत्रियो द्वादशाहं तु वैश्यो मासार्धमेव च ॥
शूद्रस्तु मासमासीत निजकर्मविवर्जितः' ।

इति । बृहस्पतिरपि—

'क्षत्रियो द्वादशाहेन शुद्ध्यते मृतसूतके ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति' ॥

इति । विष्णुरपि—

'ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जनन-मरणयोर्दशाहमाशौचम् । (१) द्वादशाहं राजन्यस्य । (२) पञ्चदशाहं वैश्यस्य । (३) मासं शूद्रस्य' । (४)

(वि. स्मृ. २२. १-४)

इति । पञ्चदशाह-विंशतिरात्रवचनं तु यावज्जीवाशौच-

---

१. All, except H. show that the author quotes this verse from three ifferent works. The readings of Manu and Kûrmapurâṇam are quite imilar, but Daksha reads आसितिविप्रो for शुद्ध्येद्विप्रो. H. makes no ention of Daksha. २. D. and G. omit मार्कण्डेयोऽपि, and the following hree lines do not appear also in that Purâṇam. ३. I. reads मासः.

वाक्यमिव निन्दापरत्वेन युगान्तरविषयत्वेन वा व्याख्येयम्। 'पराशरवचो यथा'–इत्यनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेष्वघ-संकोच-विकासपराणि वचनानि सन्तीति सूचयति। तानि चास्माभिर्व्यवस्थापितानि ॥ २ ॥

उक्तस्याशौचस्य कर्माधिकारपरिपन्थित्वात् सन्ध्याद्युपासनस्यापि निवृत्तिप्राप्तावपवादमाह–

उपासने तु विप्राणामङ्गशुद्धिश्च जायते ।

इति। उपासनं सन्ध्यावन्दना-ऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानं तस्मिन् प्रसक्ते तात्कालिकी शरीरशुद्धिर्भवति। तदाह गोभिलः–

'अग्निहोत्रादिहोमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता।
पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः' ॥

इति। यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते तावदेव शुद्धिं तूपरि। पुलस्त्यो ऽपि–

'सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्।
न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥
सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत्।
मनसोच्चारयेन् मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः' ॥

इति। अञ्जलिप्रक्षेपे तु वाचोच्चारणमभिप्रेत्य पैठीनसिराह–

'सूतके सावित्र्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्'।

---

१. Except A. and I. all do not insert युगान्तरविषयत्वेन वा. २. D. E. G. K. L. and M. read -मङ्ग शुद्धिस्तु, which H. and I. read -मङ्ग शुद्धिश्च ३. G. reads इष्ट for इष्टिं. ४. I. reads गच्छति for गच्छेत्. ५. I. reads वाचिको-. ६. D. omits प्रक्षिप्य.

इति। मनसोच्चारणस्य मार्जनादिमन्त्रेष्वपि सिद्धत्वादञ्जलौ विशेषविधानं वाचिकाभिप्रायम्। यत्तु मनुनोक्तम्—

'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते।
दानं प्रतिग्रहो होमः[१] स्वाध्यायश्च निवर्त्तते'॥
(म. स्मृ. ५. ६२)

इति तत् स्मार्त्तवैश्वदेवादिविषयम्। तदाह जातूकर्ण्यः—

'पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान् मृत्यु-जन्मनोः'।

इति। यत्तु जाबालेनोक्तम्—

'सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च।
तन्मध्ये हापयेदेव आशौचान्ते तु तत्क्रिया'॥

इति तद्वाचिकसन्ध्याऽभिप्रायम्। स्मार्त्तकर्मवर्जनं स्वयं-कर्तृकविषयम्। अन्येन तु कारयेदेव। तदाह बृहस्पतिः—

'सूतके मृतके चैव ह्यशक्तौ श्राद्धभोजने।
प्रवासादि-निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्'॥

इति। जातूकर्ण्योऽपि—

'सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत्?।
पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्'॥

इति। मूलवचने विप्रग्रहणं. क्षत्रियादीनामुपलक्षणम्।

---

१. This verse does not appear in MS. of Manu. The oldest commentator मेधातिथि and others except सर्वज्ञनारायण and रामचन्द्र have also omitted this verse. But it is quoted by Hârîta under the name of Manu (see, chapter 19; Fol 32, Hârîtadharmaśâstra). Aparârka also quotes it under the same name (see A. P. F. E. 17). २. The text reads यज्ञः. ३. D. and I. read जातूकर्णः here and there, but it is incorrect. ४. D. substitutes अपि for तु. ५. A. reads अन्यगोत्रेण for असगोत्रेण.

द्विविधं चाशुचित्वं कर्मानधिकारलक्षणमस्पृश्यत्वलक्षणं च। तत्राङ्गशुद्धिरित्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता चकारेणापरस्यापि ॥

यथा शावे तात्कालिकी द्विविधाऽशुद्धिस्तथा जनने ऽपि तत्प्राप्तौ विशेषमाह—

ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पर्शो विधीयते ॥ ३ ॥

इति। जनने सपिण्डानां सार्वकालिकोऽङ्गस्पर्शः। न तु शाववत्तात्कालिकः। अत एवाङ्गिराः—

'सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिद्ध्यते।
संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते'॥

इति। कौर्मे ऽपि—

'सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति'।
(कू. पु. १. २. २३. ९)

इति। पैठीनसिरपि—

'जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम्।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः' ॥

इति। जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः। माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम्। तत्रापि पिता स्नानेन स्पृश्यो भवति। दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव। तथा च वसिष्ठः—

'नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति।
रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते' ॥
(व. स्मृ. ४. २३)

---

१. I reads यथाऽऽशौचे for यथा शावे. The word आशौच is applicable to both birth and death. २. D. reads प्रशस्तौ वै, E. प्रशस्तौ तु, and K. and M. read विशुद्धौ तु. ३. I. substitutes आपस्तम्बः for अङ्गिराः.

इति। संवर्त्तोऽपि—

'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते।
माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः'॥
(सं. स्मृ. १. ४३)

इति॥ ३॥

मरणे वर्णानुक्रमेण शुद्धिर्दर्शिता। इदानीं जननेऽपि वर्णक्रमेण शुद्धिं दर्शयति—

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति॥ ४॥

इति। जातौ जनने। स्पष्टमन्यत्। इयं च शुद्धिः कर्माधिकारविषया। समनन्तरातीतेन वचनेन स्पर्शविषयायाः शुद्धेरुक्तत्वात्। जन्मदिवसे तु नास्त्यशुद्धिर्दानादिविषये। अत एव मनुः—

'जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम्।
हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां गुड-सर्पिषाम्'॥
(औ. स्मृ. ६. ४)

इति। शङ्ख-लिखितौ—

'कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुड-तिलहिरण्य-वस्त्रप्रावरण-गो-धान्यानां प्रतिग्रहेष्वदोषः। तदहरित्येके'।

---

१. The text reads स्नातस्य for स्नानात्तु. २. This verse is not found in the text of Manu. I have searched seven commentaries on the same, but nowhere this verse is seen. Not only the author, but Aparârka also quotes this verse under the name of Manu. (see A. P. Fol: 17. Aparârk). ३. B. C. D. E. and F. read नाड्यां for नाभ्यां; while I. reads प्राङ्नाभिच्छेदनात्, but other MSS. and also Aparârka do not follow this reading.

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।
हिरण्य-भू-गवाश्वाज-वासः-शय्याऽऽसनादिषु ॥
तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत् ।
भक्षयित्वा तु तन्मोहाद् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । बौधायनोऽपि—

‘गुड-तैल-हिरण्यानां गो-धान्यानां च वाससाम् ।
तस्मिन्नहनि दानं च कार्यं विप्रैः प्रतिग्रहः ।
प्राङ्नाभिच्छेदनाद् ग्राह्याण्येतानीत्यपरे जगुः’ ॥

इति । यास्तु जन्मदाख्याः सूतिकागृहाभिमानिन्यो देवता तासां पूजायां प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसेष्वशुद्धिर्नास्ति । तथ च व्यासः—

‘सूतिकाऽऽवासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि’ ॥

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

‘रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।
रात्रौ जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा बलिम् ॥

---

१. B. C. D. and F. read नाड्डि-for नाभि-. २. These two verses do not appear in Mârkandeyapurâṇa. Aparârka, however, quotes them under the name of Mârkandeya A. P. F. L. 18. (see). ३. Aparârka reads तिथिः. ४. D. omits.—

....जन्मदानां तथा बलिम् ।
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ॥
रात्रौ जागरणं कुर्युः ....’ ।,

but it seems the copyist’s mistake.

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ।
रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके' ॥

इति । यत्त्वङ्गिरसोक्तम्—

'नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम्' ।

इति तत् पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिविषयत्वेन[1] वा समनन्तरोक्तजन्मदानां बलिविषयत्वेन वा नेतव्यम् । अन्यथा—

'जातौ विप्रो दशाहेन' ।

इत्येतद्वचनं निर्विषयं स्यात् ॥ ४ ॥

उक्तस्य प्रेताशौचस्य जाताशौचस्य च क्वचित् संकोचमाह—

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।
[2]त्र्यहात् केवलवेदस्तु द्विहीनो[3] दशभिर्दिनैः ॥ ५॥

इति । अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयो गृह्यन्ते । तैश्च तत्साध्या दर्श-पूर्णमासादय उपलक्ष्यन्ते । द्विहीनो द्वाभ्यामग्नि-वेदाभ्यां हीनः । अयमाशौचसंकोचः स्वाध्यायदुर्मेधसो बहुतरसपिण्डस्य संकुचितवृत्तेश्च प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः । न तु सर्वकर्मसु । तथा च गौतमः—

'[4]ब्राह्मणस्य स्वाध्यायाऽनिवृत्त्यर्थम्' ।
(गौ. स्मृ. १४. २१.)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणस्य सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे

---

१. D. G. and H. read पूर्वाग्निहोत्रादि-, and I. is mistaken here. २. D. reads अहात् for त्र्यहात्. ३. Aparârka quotes this verse (see A. P. F. E. 16) and reads निर्गुणो दशभिर्दिनैः. ४. The text inserts च after ब्राह्मणस्य.

स्वाध्यायो निवर्त्तेत तन्माभूदिति । स्वाध्यायानिवृत्तिग्रहणं प्रतिग्रहस्याप्युपलक्षणार्थम् । अन्यथा अश्वस्तनिकादीनां संकुचितवृत्तीनां सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न स्यात् । एवं च सति एकाहविधानमश्वस्तनिकविषयं त्र्यह-विधानं त्र्याहिकविषयं असंकुचितवृत्तेस्तु दशाहम्—इति व्यवस्था । एवमुक्तरीत्या—

'सद्यःशौचं तथैकाहं त्र्यहश्चतुरहस्तथा ।
षड्-दश-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च' ॥

(द. स्मृ. ६. २)

इति दक्षोक्ताः पक्षा व्यवस्थापनीयाः । वृत्तिसंकोचे-नाऽऽशौचसंकोचमाह संग्रहकारः—

'शिलोञ्छा-ऽयाचितैर्जीवन् सद्यः शुद्ध्येद् द्विजोत्तमः' ।

इति । ननु—विद्वदविद्वद्विषयत्वेनैवायमाशौचसंकोचः सर्व-कर्मसु किं नेष्यते? 'यो ऽग्नि-वेदसमन्वितः'—इति विशेषण-सामर्थ्यात् । तन्न ।

'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते' ।

(म. स्मृ. ५. ५९)

इत्यविशेषेण दशाहाशौचविधानात् । न च—सामान्य-प्राप्तस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः—इति शङ्कनीयम् । बाधस्यानुपपत्तिहेतुकत्वात् । यावत्यबाधिते ऽनुपपत्तिर्न शाम्यति

---

१. For the different readings of this verse see P. 207 L. 20. २. D. reads इति विशेषेण दशाहाशौचविधानात् and omits विशेषणसामर्थ्यात् । तन्न ।
'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते' ।

इत्य-. १. D. omits न च सामान्यप्राप्तस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः इति शङ्कनीयम् । बाधस्याऽनुपपत्तिहेतुकत्वात्.

तावद्बाधनीयम्। अत्र चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्र एव। दशाहाशौचबाधिनैकाहाशौचविधानस्य चरितार्थत्वान्न सर्वत्र दशाहाशौचबाधः। अग्नि-वेदसमन्वितत्वमश्वस्तनिकस्यैकाहाशौचविधिस्तुत्यर्थम्। न त्वेकाहाशौचविध्यधिकारिविशेषणम्। यत्तु—

'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते।
दानं प्रतिग्रहो होमः* स्वाध्यायश्च निवर्त्तते'॥[1]

(म. स्मृ. ५. ६२)

इति मनुना प्रतिग्रहादिनिषेधनं कृतं तदसंकुचितवृत्तिविषयम्। यद्वा[2] उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा नेयम्॥ ५॥

यदि वृत्तिसंकोचा-ऽसंकोचावेवाशौचसंकोचा-ऽसंकोचयोः कारणं तर्ह्यत्यन्ताऽसंकुचितवृत्तेर्निर्गुणस्यामरणमाशौचं प्राप्नोतीत्याशंक्य आशौचावधिं[3] दर्शयति—

जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः।
नामधारकविप्रस्तु[4] दशाहं सूतकी भवेत्॥ ६॥

इति। जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः गर्भाधानादिसंस्काररहितः। सन्ध्योपासनवर्जितः सन्ध्योपासनादिनित्य-नैमित्तिककर्माण्यकु-

* 'होमः स्मार्तः'—इति सर्वज्ञनारायणः। अयं होमस्त्वन्यद्वारा कार्यः। रामचन्द्रेण तु—'यज्ञाहुतिं तत्र हावयेत् न तु हापयेत्' इत्युक्तम्।

१. For the different readings of this verse see P. 211, L. 19 of this part. २. Except A. and I. all omit यद्वा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा नेयम्. ३. D. reads आशौचविधिं for आशौचावधिं. ४. D. omits नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्॥ १॥ इति। जन्मकर्मपरिभ्रष्टः गर्भाधानादिसंस्काररहितः। सन्ध्योपासनवर्जितः.

र्वाणः अत एवासौ नामधारकविप्रो भवति। तस्यापि दशाह-मेवाशौचम्। नामधारकविप्रस्वरूपं दर्शयति व्यासः—

'ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नामधारकः ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मवित् न वाऽधीते स भवेन्नामधारकः' ॥
(व्या. स्मृ. ४. ४२-४३

इति। ननु—संस्काररहितस्य नामधारकविप्रस्य मरणान्तिकमाशौचं कूर्मपुराणेऽभिहितम्—

'क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्' ॥
(कू. पु. १. २. २३. १

इति। दक्षोऽपि—

'व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
श्रद्धा-त्यागविहीनस्य भस्मान्तं* सूतकं भवेत् ॥
नाऽसूतकं कदाचित्स्याद् यावज्जीवं तु सूतकम्'
(द. स्मृ. ६. ९-११

* 'भस्मान्तं' शरीरदाहपर्यन्तमित्यर्थः।

१. The text substitutes ब्राह्मणः समः for नामधारकः and the followi[ng] verse runs as follows:—
'गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वेदोपनयनेन च ।
नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः' ॥.
२. The text reads -स्येह for -स्याहुः. ३. Except A. and the text all re[ad] श्राद्ध-कर्मविहीनस्य for श्रद्धा-त्यागविहीनस्य. Aparârka, who quotes the verses, follows the text (See Â. P.). ४. The text and Aparâr[ka] read न सूतकं for नाऽसूतकम्.

तत् कथं दशाहाशौचम्?—इति। उच्यते। निन्दार्थवादत्वा-द्देतेषां वचनानां न यावज्जीवाशौचविधिपरत्वम्। अन्यथा—

'नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्'॥

(प. स्मृ. ३. ६)

इत्येतद्वचनं विरुद्ध्येत॥ ६॥

चतुर्णामपि वर्णानामाशौचमभिधाय अधुनोत्तमवर्णेन हीन-वर्णासूत्पन्नानामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि जनने मरणे चाशौचमाह—

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दार-निकेतनाः।
जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत्॥७॥

इति। एकः पिण्ड उत्तमवर्णदेहं उत्पादको येषां ते तथा। पृथग्दार-निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्तिस्था-नानि येषां ते तथा। दायादाः पुत्राः। तेषामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि जनने मरणे च सति तत्सूतकमुत्तमवर्णसम्बन्ध्याशौचं भवेत्। तथा च मनुः—

'सर्वेषूत्तमवर्णानामाशौचं कुर्युरादृताः।
तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वाशौचं तु स्वयोनिषु'॥

(म. स्मृ. ५. ८७.)

इति। अयमर्थः—सर्वे हीनवर्णा उत्तमवर्णानां सम्बन्धिनि जनने मरणे वा उत्तमवर्णविधिदृष्टेन दशरात्रादिकाशौचं कुर्युः। स्वयोनिषु जातेषु मृतेषु च स्वाशौचं कुर्युः। कौर्मेऽपि—

---

१. This line does not appear in D., and the following portion up to निकेतन: is also omitted. २. D. reads गेह:. ३. D. omits उत्पत्तिस्थानानि. ४. B. C. and F. read सर्वेऽपि for सर्वेषु. ५. D. reads प्रतियोनिषु.

'शूद्र-विट्-क्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः' ॥

(कू. पु. १. २. २३. ४९

इति । देवलोऽपि—

'सर्ववर्णेषु दायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।
तेषां दशाहमाशौचं विप्राशौचे विधीयते' ॥

इति । एतच्चाशौचमविभक्तविषयम् । तथा ऽऽचापस्तम्बः
'क्षत्र-विट्-शूद्र-जातीनां यदि स्तो मृत-सूतके ।
तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां त्वपैतृकम्' ॥

इति । अपैतृकं मातृजातीयमित्यर्थः । अधमवर्णसम्बन्धि
जननादौ उत्तमवर्णस्य यदाशौचं तत् उक्तं कूर्मपुराणे—

'षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।
वैश्य-क्षत्रिय-विप्राणां शूद्रे चाशौचमेव हि' ॥

(कू. पु. १. २. २३. ४२)

इति । विष्णुरपि—

'ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विट्-शूद्रेषु सपिण्डेषु
षड्रात्र-त्रिरात्रैकरात्रैः । (२२) क्षत्रियस्य
विट्-शूद्रेषु षड्रात्र-त्रिरात्राभ्याम् । (२३)
वैश्यस्य शूद्रेषु षड्रात्रेण' । (२४)

(वि. स्मृ. २२. २२–२४)

इति । बृहस्पतिस्तु प्रकारान्तरेणाशौचमाह—

---

१. The text reads ब्राह्मणस्य तथैव च, and also in the second line कमलापतिः is substituted for कमलोद्भवः. २. B. C. and F. read -जातानां. ३. All, except A. and the text substitute वा for स्यात्. ४. All, except A. and the text read इष्यते for एव हि. ५. The text reads विट्-शूद्रयोः.

'दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्म-हान्योः स्वयोनिषु।
सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु क्षत्र-विट्-शूद्रयोनिषु' ॥

इति। अत्र षड्रात्र-सप्तरात्रादिपक्षयोर्विकल्पः। स्नेहादिना वा व्यवस्था ॥ ६ ॥

उक्तस्य भिन्नजातीयविषयस्याशौचस्य सजातीयेष्विव साप्तपुरुषत्वप्राप्तौ तदवधिमाह—

तावत्तत् सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु।[1]

इति। तत् सूतकं भिन्नजातीयसन्ततिविषयोक्तमाशौचम्। तावत् यावत् त्रिपुरुषम्। चतुर्थपुरुषेण तु निवर्त्तते। तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः।

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु' ॥

इति वृद्धपराशरवचनात्। शातातपोऽपि—

'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः।[2]
एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु'॥

इति ॥

सजातीयेषु पञ्चमादिष्वाशौचतारतम्यं वक्तुं सापिण्ड्यनिवृत्तिमाह—

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमो वाऽऽत्मवंशजः ॥ ८ ॥

इति। दायशब्देन पिण्डो लक्ष्यते। तस्माद्विच्छेदमवाप्नोति[3][4]। आत्मवंशजः पञ्चमः। वाशब्दात् षष्ठ-सप्तमौ वा। तत्र सापिण्ड्यं निवर्त्तते—इति। तदुक्तं गौतमेन—

---

१. B. C. D. E. F. G. and H. read चतुर्थे पुरुषेण तु. २. Except A. and I. all read पृथग्जनाः. The word does not render good sense. This verse Medhâtithi quotes under the name of Śankha (see 5. 60). ३. B. C. E. F. and G. read च्छेदम् for विच्छेदम्. H. also reads the same, but corrects the reading in the margin. ४. I. reads आप्नोति.

'पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा' ।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । वाशब्दात् षष्ठे ॥ ८ ॥

यदर्थं सापिण्ड्यनिवृत्तिरभिहिता तदिदानीमाह—

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।
षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात् ॥ ९ ॥

इति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्रमाशौचम् । पञ्चमे षड्रात्रं षष्ठे चतूरात्रं सप्तमे त्रिरात्रमिति । ननु—सापिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वात् सपिण्डेषु चाविशेषेण दशाहाशौचविधानादाशौचस्य संकोचविधानमनुपपन्नम् । सापिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्—

'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' ॥

(म. पु. १८. २९)

इति । मनुरपि—

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे*विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्म-नाम्नोरवेदने' ॥

(म. स्मृ. ५. ६०)

* सप्तमः पुरुषो मर्यादा । षट्पुरुषाः सपिण्डाः । सप्तमे प्राप्ते सापिण्ड्यं निवर्तते इति ज्ञेयम् । अत्र मेधातिथिः—' यत एव भेदस्तमुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा—पितामहो येषामेकः तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा इत्येव सर्वत्र तदन्वयजत्वेनोपलक्षणे जातेरनाश्रयणात् विजातीया अपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणादीनां सपिण्डा भवन्ति'—इति ।

१. Except A. and I. all substitute तु for च. २. Except A. and the text all read चैषां for तेषां. ३. We follow here A. and the text. The reading in others is साप्तपूरुषम्, and I. shortens the पू in साप्तपूरुषम्.

इति। सत्यम्। तथापि पञ्चमादिषु सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विकल्पेन स्मृतत्वात् तदनुरोधेनाशौचसंकोचविधानं विकल्पेन युज्यते। उदाहृतं च गौतमवचनम्—

'पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा'।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति। पैठीनसिरपि—

'त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः'।

इति। ननु—एवं तर्हि पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन

'त्र्यहात्तूदकदायिनः'।

इति त्रिरात्रमाशौचं प्राप्नुयात् अतः षड्रात्रादिविधानमनुपपन्नमिति। सत्यम्। पञ्चमादिषु त्रिरात्राशौचं प्राप्नोति तथापि विशेषविधानादपोद्यते। सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रविषयेतरपरत्वस्य[1] युक्तत्वात्॥ ९॥

उक्तस्य[2] प्रेताशौचस्य क्वचिदपवादमाह—

भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा[3]।
बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते॥१०॥

इति। भृगुः प्रपातः। अग्निः प्रसिद्धः। भृग्वग्निमरणं प्रमादादिना विना[4] दुर्मरणमात्रोपलक्षणम्। प्रायश्चित्तानुरोधात्[5]। एतन्निमित्ते

---

१. I. reads -विषयत्वस्य for -विषयेतरपरत्वस्य; while E. -विषयेतरत्वस्य. २. From this word to (P. 225; L. 10) गच्छतो मरणे ऽयमाशौचादि निषेधः the intermediate portion does not appear in D. Probably this omission has been effected through the copyist's mistake. ३. K. reads मृतेऽथ वा for मृते तथा. ४. B. C. and F. omit विना, and in E. this word is struck off; while G. reads दुर्मरणानिमित्त- for दुर्मरणनिमित्त-. ५. Except A. and I. all omit प्रायश्चित्तानुरोधात्.

मरणे सति तत्सम्बन्धिनां सर्वेषां सपिण्डानां सद्यःशौचं न तु दशाहाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः—

' हतानां नृप-गो-विप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम्'।

(या. स्मृ. ३. २१)

इति । नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियः । गोशब्दः शृङ्गि-दंष्ट्र्यादीनां सर्वेषां तिरश्चामुपलक्षकः । विप्रग्रहणं चण्डालाद्युपलक्षणार्थम् । एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां च ये सम्बन्धिनः सपिण्डाः तेषामन्वक्षं यावच्छवदर्शनमाशौचं न तु दशाहादिपर्यन्तमित्यर्थः । दुर्मृतानामुदकदानादिकमपि नास्ति । तथा च यमः—

'चण्डालादुदकात् सर्पाद् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।
नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥
नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्तकर्म च ।
ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात् कटधारणम् ' ॥

इति । ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणशापः अभिचारो वा । कटशब्देन शववहनोपयोगिकटादिकमभिधीयते । आपस्तम्बोऽपि—

'व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया'॥

---

१. This word is omitted by A. and I. २. I. omits तिरश्चाम्. ३. I. reads -लक्षकम् for -लक्षणार्थम्. ४. G. H. and I. omit च. ५. I. reads दशाहपर्यन्तम्. ६. In I. the following six lines have been quoted under the name of Manu, but none of them appears in that work. The ancient commentator Medhâtithi quotes them under the head तथान्यत्र and Kamalâkar Bhatta under the name of Angirah (see Nirnaya-sindhu Vol. III. Â. P.), but these quotations however do not appear in the copies we have of Yama and Angirah. ७. B. C. and F. read स्वं पयो-ऽग्न्युदकादिभिः; while E. G. and H. स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः.

इति। एतच्च बुद्धिपूर्वकमरणविषयम्। अत एव गौतमः–

'गो-ब्राह्मणहतानामन्वक्षम्*। (६) राजक्रोधाच्च(७)
युद्धे†। (८) प्रायो-ऽनाशक-शस्त्रा-ऽग्नि-विषोदको-
द्बन्धन-प्रपतनैश्चेच्छताम्'। (९)

(गौ. स्मृ. १४. ६–९)

इति। प्रायो महाप्रस्थानम्। अनाशकमनशनम्। प्रपतनं भृगुपतनम्। एतैर्बुद्धिपूर्वकं हतानां सपिण्डस्यान्वक्षमाशौचमित्यर्थः। अतश्चैतदुक्तं भवति। सर्पादिना चण्डालादिना वा विग्रहं कुर्वन् यस्तैर्हतः तस्यैवायं पिण्डदानादिनिषेधः। एवं दुष्टदंष्ट्र्यादीन् ग्रहीतुमाभिमुख्येन गच्छतो मरणे ऽप्यमाशौचादिनिषेधः। एवं राज्ञः प्रातिकूल्यमाचरतो मरणे। एवं बाहुभ्यां नदीतरणे ऽपि। एवं सर्वत्रानुसन्धेयम्। अत एव ब्रह्मपुराणम्–

'शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वह्नि-महाजलैः।
सुदूरात् परिहर्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः॥

* 'अन्वक्षं' अनु अक्ष्यते प्रत्यक्ष्यते शवः यावत् तावदेव। तत्संस्कारानन्तरं स्नात्वा शुद्धयेरन्नित्यर्थः।

† विज्ञानेश्वरस्तु—'अयुद्धे' इति पाठमाश्रित्य—'अयुद्धग्रहणं युद्धहतस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम्'–इत्याह। नैतत् वृत्तिकृतो हरदत्तस्य सम्मतम्। यथाह स एव—'अप्रकृतं पाठान्तरम्। तत्त्वसभ्यं न रोचते। यदि वा स एव पाठः अयुद्धमायोधनं सङ्ग्राम इति'।

१. B. C. F. and G. substitute वा for च. The text substitutes चा- for च. २. I. inserts अन्य- before युद्धे, but the word अन्य is present neither in the text nor in any other MS. ३. I. reads ऽनाशनं here and there for अनाशकं. ४. D. and I. read परिहर्तव्य:.

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।
निगृहीताश्च ये राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ।
असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
कृत्वा तैर्निहतास्तद्वच्चण्डालादीन् समाश्रिताः ।
क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ॥
गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न वाऽश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्' ॥

इति । ननु—अयं चण्डालादिहतानामग्निसंस्कारनिषेधोऽना-हिताग्निविषयः । आहिताग्निविषयत्वे—

'आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहेत्' ।

इति श्रुतिविहिताग्नि-यज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गादिति । नैवम् । स्मृत्यन्तरे चण्डालादिहताहिताग्निसम्बन्धिनामग्नीनां यज्ञपात्राणां च प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् ।

'वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥
आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्' ॥

इति । तस्मात् सर्वेषां दुर्मृतानामविशेषेण दाहादिनिषेधः । अयमाशौच-श्राद्धादिनिषेधो यावत्संवत्सरम् । पूर्णे तु संव-

१. D. reads ऽप्यग्नि-विद्युता. २. I. reads पिण्डोऽस्य. ३. I. reads हरेत्.

त्सरे प्रेतस्य श्राद्धादिसम्प्रदानयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं कृत्वा सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

'गो-ब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम्' ॥

इति । नारायणबलेश्च प्रेतशुद्ध्यापादकत्वं व्यासेनोक्तम्—

'नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथा' ॥

इति । सर्पहते त्वयं विशेषः—संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपूजां कृत्वा संवत्सरानन्तरं नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं दद्यात् प्रेत्यक्षां[1] च गाम् । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे[2]—

'सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
विप्राय[3] दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुयात्[4]' ॥

इति । प्रमादमरणे त्वाशौचमस्त्येव । तथा चाङ्गिराः[5]—

'यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया'[6] ॥
(औ. स्मृ. ६. ३.)

इति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

'प्रमादादथ निःशंकमकस्मात् विधिचोदितः ।
शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष[7]-विद्युज्जलाग्निभिः ॥

---

१. I. reads प्रत्यक्षं. २. D. reads भविष्यत्पुराणे. ३. D. E. G. H. and I. substitute व्यासाय for विप्राय. ४. H. reads आप्तवान् for आप्नुयात्. ५. H. reads त्वसौ नास्त्येव । तथैवाङ्गिराः. ६. H. and I. read this line as follows :—

विहितं तस्य चाशौचं कार्या चैवोदकक्रिया ॥.

७. I. reads -विप्र- for -विष-, but it does not give good sense.

चण्डालैरथ वा चौरैर्निहतो यत्रकुत्रचित् ।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः' ॥

इति । विधितो भृग्वग्निमरणे तु अस्ति विशेषः । तथा च शातातपः—

'वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्' ॥
(आत्रे. स्मृ. २१६–२१८)

इति । अस्ति च भृग्वादौ विधिः । तथा चादित्यपुराणम्—

'दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥
अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।
गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥
प्रयागवटशाखायां *देहत्यागं करोति वा ।
उत्तमानामुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥

---

* एतच्च प्रयागमरणं मोक्षप्राप्तिरूपफलकथनद्वारा श्रुत्यापि विहितम्। तथाच मन्त्रवर्णः—

सितासिते सरिते यत्र सङ्गथे
तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
ये वै तन्वां १ विसृजन्ति धीरा-
स्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥
(ऋ. सं. परि. ८. ३. ७. १)

---

१. The following quotation appears in Aparârka A. P., but he gives it under the name of Angirah. However, the quotation appears neither in Śâtátapa nor in Angirah. २. A. and Aparárka read चौचस्मृतेर्लुप्तः. ३. A. and Aparárka read तस्य. ४. D. reads चतुर्थ्यां. ५. I. reads भृग्वग्नि- for भृग्वादौ. ६. B. C. and F. read आदिपुराणम्. E. also the same, but it gives आदित्य- in the margin as correction.

वाराणस्यां मृतो यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ॥
अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित्' ॥

इति । ब्रह्मगर्भः–

'यो ऽनुष्ठातुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।
सो ऽग्नि-वारिमहायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति' ॥

इति । 'देशान्तरमृत' इति असपिण्डे देशान्तरमृते सद्यः शौचमित्यर्थः । तदाह मनुः–

'बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति' ॥

(म. स्मृ. ५. ७८.)

इति । देशान्तरस्थत्वेन वा सपिण्डो विशिष्यते । देशान्तरलक्षणं वृद्धमनुनोक्तम्–

'महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते' ॥

इति । बृहस्पतिनाऽपि–

'देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद्वदन्त्येके अन्ये त्रिंशत्तथैव च' ॥

इति । योजनलक्षणं तु स्मृत्यन्तरे ऽभिहितम्–

'तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ।

१. I. reads अविमुक्तोन्मुखस्यस्य; while D. reads अविमुक्तो मुखस्तस्य. २. H. and I. read मोहाव्याध्युप-. ३. G. reads च सपिण्डो विशेष्यते; while I. reads देशान्तरस्थेन for देशान्तरस्थत्वेन. ४. I. reads पूर्वा for ऊर्ध्वा, but it does not give any sense.

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् ॥

वितस्तेर्द्विगुणो ऽरत्निस्तस्मात् किष्कुस्ततो धनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे क्रोशश्चतुःक्रोशं तु योजनम्' ॥

इति । बालोऽत्राकृतनामा । तस्मिन् मृते सति तत्सपिण्डानां मरणनिमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः । तथा च शङ्खः–

'प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिः' ।

इति । कात्यायनो ऽपि–

'अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यात् न प्रेतं नोदकक्रिया' ॥

इति । माता-पितृ-सहोदरव्यतिरिक्तविषयमेतत् । तथा च व्याघ्रः–

'बाले मृते सपिण्डानां सद्यःशौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दम्पत्योः सोदराणां तथैव च' ॥

इति । जातेमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यःशौचम् । जन्मदिवसे शिशुमरणे मात्रादीनां दशाहेनैव शुद्धिः । दिवसान्तरमरणे तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः । तथा च व्याघ्रः–

'अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा ।

सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् पित्रोः शातातपो ऽब्रवीत्' ॥

इति । स्मृत्यन्तरमपि–

'अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां

मरणाशौचं तत् सूतकाहोभिः' ।

१. The following quotation appears in Nirṇaya Sindhu A. P., under the name of विष्णुः. २. From this word G. omits 16 lines and reads कर्तव्यं सूतकाशौचं विधीयते इति and inserts there after तदभिहोमा-द्यनुष्ठानार्थं सद्यःशौचप्रतिपादनपरम्.

इति। गच्छतीति शेषः। जननिमित्तं त्वाशौचं सर्वेषामस्त्येव। तथा च हारीतः—

'जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहः'।

इति। बृहन्मनुरपि—

'दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः।
शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं समाचरेत्'॥

इति। एतच्च नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम्। तथा च जैमिनिः—

'यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम्।
छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते'॥

इति। नाभिच्छेदात् प्राग्बृहन्मनुराह—

'जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्'॥

इति। यत्तु बृहत्प्रचेतोवचनम्—

'मुहूर्त्तं जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति।
मातुः शौचं दशाहेन सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः'॥

इति तदग्निहोत्रार्थं सद्यःशौचप्रतिपादनपरम्। तथा च शङ्खः—

'अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं स्नात्वोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्'।

इति। संन्यस्ते मृते सति तत्सपिण्डानां सद्यःशौचम्। तथा च वामनपुराणम्—

---

१. I. substitutes बृहस्पतिः for बृहन्मनुः. २. D. omits this line through mistake. ३. I. reads अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थम्. ४. D. and G. read उपसर्पणात्.

'बाले प्रेत्रजिते चैव देशान्तरमृते तथा ।
सद्यःशौचं समाख्यातं विद्युत्पातमृते तथा'॥
(वा. पु. १४. ९९-१००)

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

'सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।
न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया' ॥

इति ॥ १० ॥

पूर्वमसपिण्डस्य देशान्तरगतस्य मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां सद्यःशौचमभिधाय अधुना देशान्तरगतस्य सपिण्डस्य संवत्सरादूर्ध्वं मरणश्रवणे ऽपि तत्सपिण्डानां सद्यःशौचं विदधाति—

देशान्तरमृतः कश्चित् सगोत्रः श्रूयते यदि ।
न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥११॥

इति ! सगोत्रः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्सरादूर्ध्वं मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां न त्रिरात्रमहोरात्रं वाऽऽशौचं किं तु सद्यःशौचम् । दशाहादूर्ध्वमर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिरात्रं षण्मासादर्वाक् पक्षिणी अर्वाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः । तथा च देवलः—

'आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुद्ध्यति' ॥

इति । विष्णुरपि—

१. The text reads प्रव्राजसंन्यासे. २. The text reads भवेद्वीर तथाप्युक्तं चतुर्विधम्. ३. D. E. and G. read सपिण्डस्य for असपिण्डस्य. ४. Kamalâkara Bhatta also quotes the following verse under the name of Vishnu, but the quotation does not appear in the copy we have. A. has सुमन्तुरपि a marginal correction, but we have not the book in our possession.

'अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिणिशं षण्मासाच्च दिवानिशम्।
अहः संवत्सरादर्वाग् देशान्तरमृतेष्वपि' ॥

इति। अत्र दिवाशब्देनाहर्द्वयमुच्यते—

'षण्मासात् पक्षिणी'।

इति वचनान्तरात्। याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः'।

(या. स्मृ. ३. २१)

इति। प्रोषिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते आशौचमध्ये श्रुते सति तत्कालशेषेणैव शुद्धिः। पूर्णे संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिर्भवतीत्यर्थः। तथा च मनुः—

'संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति'।

(म. स्मृ. ५. ७६)

इति। यत्तु गौतमेनोक्तम्—

'श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी'।

(गौ. स्मृ. १४. ११)

इति तत् त्रिपक्षादूर्ध्वमर्वाक् षण्मासाद्वेदितव्यम्।

'षण्मासात् पक्षिणी'।

इति देवलस्मरणात्। यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

'देशान्तरस्थे मृते[1] ऊर्ध्वं दशाहात् श्रुत्वा एकरात्रम्[2]'।

(व. स्मृ. ४. ३६)

इति यच्च [illegible]विष्णुवचनम्—

---

१. The text [illegible] for मृते. २. The text inserts आशौचम् after एकरात्रम्.

'व्यतीते त्वाशौचे संवत्सरस्यान्तस्त्वेक-
रात्रेण। (४०) ततः परं स्नानेन' (४१)
(वि. स्मृ. २२. ४०–४१)

इति तत् ऊर्ध्वं षण्मासादर्वाक् संवत्सराद्वेदितव्यम्।
'परमेकाहमा वर्षात्'।

इति स्मरणात्। यदपि शङ्खवचनम्–
'अतीते दशरात्रे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्'॥
(शं. स्मृ. १९. १२)

इति तत् त्रिपक्षादर्वाग् द्रष्टव्यम्।
'अर्वाक् त्रिपक्षात्त्रिणिशम्'।
(औ. स्मृ. ६. ११)

इति विष्णुस्मरणात्। अत्र मूलवचनोक्तं सद्यःशौचविधानं ज्ञातिमात्रविषयम्। पित्रादिविषये तु अस्ति विशेषः। तथा च पैठीनसिः–

'पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थो ऽपि हि पुत्रकः।
श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत्'॥

इति। दक्षो ऽपि–

'महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना।
अतीते ऽब्दे ऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि'॥

इति। संवत्सरादूर्ध्वमप्याशौचोदकदानादिकं कार्यं न पुनः स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः। पितृपत्न्यां मातृव्यतिरिक्तायां विशेषो दक्षेण दर्शितः–

---

१. The text omits तु. २. We follow here A. and the text. All others read ... for ... ३. The text reads तावदेवाशुचिर्भवेत्. ४. The following verse does not appear in the text we have.

'पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः।
संवत्सरे व्यतीते अपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' ॥

इति। इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम्। तथा च व्याघ्रपात्—

'तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च।
उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्' ॥

इति। अयमर्थः—षण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं 'आदन्तजन्मनः सद्यः'—इत्यादिवचनविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यमविशिष्टम्। अतिक्रान्ते दशाहादिके त्रिरात्राद्याशौचं यत् तत् सर्वेषां समानम्। उपनीते तु मृते दश-द्वादश-पञ्चदश-त्रिंशद्दिनानीत्येवं विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम्। अतिकालजं अतिक्रान्ताशौचं तस्मिन्नेव उपनीतोपरम एव। नानुपनीतोपरमे—इति। जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्ति। तदाह देवलः—

'नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि'।

इति। मनुरपि—

'निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः' ॥

(म. स्मृ. ५. ७७)

इति। अत्र पुत्रग्रहणात् निर्दशे अपि पितुः स्नानेन शुद्धिः। सपिण्डानां त्वतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्यर्थः। अन्तर्दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः। तथा च शङ्खः—

१. B, C. and E. insert अपि after तत्.

'देशान्तरगतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्' ॥
(शं. स्मृ. १९. ११)

इति। द्विविधो हि देशान्तरमृतः। कृतसंस्कारोऽकृतसंस्कारश्च। तत्र कृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे संवत्सरादर्वागूर्ध्वं वाऽऽशौचं वचनद्वये व्यवस्थापितम्। अकृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे त्वाशौचग्रहणपिण्डदानादेः कालविशेषो विविच्यते। अकृतसंस्कारोऽपि द्विविधः। मरणदिवसज्ञानाज्ञानभेदात्। यस्य हि मरणदिवसो विज्ञातः तस्य प्रत्याब्दिकादिश्राद्धं तद्दिवस एव कर्त्तव्यम्। आशौचग्रहण-पिण्डोदकदानं त्वनिषिद्धनक्षत्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्ठेयम्। शिष्टाचारस्य तथा प्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

यस्य तु दिवसो न विज्ञातः तम्प्रत्येतदुच्यते—

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात्।
देहनाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ॥ १२ ॥
कृष्णाष्टमी त्वमावास्या कृष्णा चैकादशी च या।
उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥ १३ ॥

तीर्थयात्राऽऽदिना केनचिन्निमित्तेन देशान्तरगतस्य विप्र-

---

१. The text reads this line as follows:—
देशान्तरगतः श्रुत्वा सस्वानां मरणोद्भवौ।
२. B. C. and F. read कृतत्वात्. ३. M. omits the following three lines and substitutes for them—
[illegible] विपत्तौ [illegible] स्यादू [illegible] पक्षिणी।
[illegible] संवत्सरादर्वाक् [illegible] शौचं विधीयते॥,
but the author has quoted these lines with a slight difference under the name of Vishṇu (P. 283; L. 1). ४. This and the following line do not appear in D.

स्य चिरकालं बहुदेशपर्यटनादिसम्पादितादायासबाहुल्याद्यत्र क्वापि देहनाशो भवति। अत एव तन्मरणतिथिर्न ज्ञायते। मरणवार्त्ता च यदा कदाचित् श्रुता भवति। तत्र तदीयाशौचस्वीकारस्तिलोदक-पिण्डदानोपक्रमादिकं चेत्येतदुभयं कृष्णाष्टम्यादिषु तिसृषु तिथिष्विच्छया कस्यांचित्तिथौ कर्त्तव्यम्। तस्यामेव तिथावाब्दिकश्राद्धं च कर्त्तव्यम्।

यद्यप्यस्मिन् वचने आशौचस्वीकारः साक्षान्नोपात्तः तथापि पूर्वोत्तरवचनयोराशौचविषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादाशौचस्वीकारमन्तरेण तिलोदक-पिण्डदानासम्भवाच्चाशौचस्वीकारोऽप्यत्र विवक्षितः—इति गम्यते। उदकादिबहुकर्त्तव्योपन्यासेन श्राद्धप्रकरणस्य कृत्स्नस्याप्यत्र सङ्ग्रहो विवक्षितः। संगृहीतं च तत् प्रकरणमुपरिष्टादस्माभिः प्रपञ्चयिष्यते॥ १२–१३॥

पूर्वमकृतनाम्नो बालस्य मरणे सपिण्डानां सद्यःशुद्धिरभिहिता। इदानीं कृतनाम्नो ऽप्यजातदन्तस्य बालस्य मरणे सह संस्कारेणाशौचं निषेधति—

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः।
न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया॥१४॥

अजातदन्ता अनुत्पन्नदन्ताः कृतनामानो ये बाला मृताः ये च गर्भाद्विनिःसृताः पतिताः तेषां तत्सपिण्डैर्नाग्निसंस्कारादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तथा च ब्रह्मपुराणम्—

१. H. reads विनिस्सृताः; while I. reads विनिःसृताः. Both the forms are correct. २. H. here does not read विनिस्सृताः. I. has its former reading.

'स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्योजातोऽथ वा मृतः ।
अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतस्तथा ॥
वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा त्यक्तव्यस्तु स काष्ठवत् ।
खनित्वा तु शनैर्भूमिं सद्यःशौचं विधीयते' ॥

इति । स्त्रीणां यो गर्भः पतितः यश्च जननक्षण एव मृतः यश्च षण्मासात् प्राक् मृतः यश्च षण्मासादूर्ध्वमप्यजातदन्तः सन् मृतः स काष्ठवद्भूमिं खनित्वा निक्षेप्तव्यः । मात्रादिव्यतिरिक्तैः सपिण्डैर्नाशौचादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । विष्णुरपि—

'अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव । (२७)
नाग्निसंस्कारो नोदकक्रिया' । (२८)

(वि. स्मृ. २२. २७-२८)

इति ॥ १४ ॥

पूर्वत्र गर्भपाते सपिण्डानां बन्धूनां सद्यःशुद्धिमभिधायाधुना मातुस्तन्निमित्तमाशौचमस्तीत्याह—

यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वाऽपि योषितः ।
यावन्मासं स्थितो गर्भो दिनं तावत्तु सूतकम् ॥१५॥

यदि गर्भस्य स्राव-पातौ स्यातां तदा यावत्सु मासेषु गर्भः स्थितस्तन्माससङ्ख्यासमदिनं योषितो मातुः सूतकं सूत्याशौचमित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्' ।

(या. स्मृ. ३. २०)

१. I. reads सद्यो जातो मृतोऽथ वा. This edition is published in Bengal and the Bengalis do not treat ब and व as different letters. D. reads [illegible] मृतः. २. D. E. and H. read भूषणम् for भूषितम्. ३. I. reads [illegible] for [illegible]. ४. The text of Vishṇu inserts अस्य after [illegible]. ५. M. reads योषिताम्.

इति । 'मासतुल्या निशाः'—इति चतुर्थमासप्रभृत्या सप्तमाद्वेदितव्यम् । अर्वाक् तु यथावर्णं त्रिरात्रादयः । तथा च मरीचिः—

'गर्भस्रुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे त्र्यहम् ।
राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता' ।

इति । अचिरे मासत्रये गर्भस्रावे उत्तमे ब्राह्मणे त्र्यहम् । गौतमो ऽपि—

'गर्भमाससमा रात्रीः संस्रवे गर्भस्य । (१०)
त्र्यहं वा' । (११)

(गौ. स्मृ. १४. १०–११)

इति । अत्र गर्भमाससमरात्रि-त्र्यहयोर्व्यवस्थितो विकल्पः । मासत्रयं यावत् त्र्यहं ततः परं माससमा रात्रय इति । आदिपुराणे ऽपि—

'षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदि ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते' ॥

इति । एतच्च स्रावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पातनिमित्तं तु पित्रादीनामप्यस्ति । तथा च मरीचिः—

'स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम् ।
पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम्' ॥

इति । वसिष्ठो ऽपि—

'ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्' ।

(व. स्मृ. ४. ३४)

---

१. D. and I. read रात्रिः. २. I. reads संसने. ३. D. and G. read आदिपुराणे and E. reads आदिपुराणे but -स्व- is found in marginal correction. . omits अपि. ४. The text of Vaisishtha adds आशौचम् to त्रिरात्रम्.

इति। स्रावे पितुर्विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

'गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणाम्।

स्नानमात्रमेव पुरुषस्य'।

इति॥ १५॥

ननु—स्राव-पातयोरप्राप्तप्रसवकालत्वाविशेषादनयोः को विशेष इत्यत आह—

आ चतुर्थाद्भवेत् स्रावः पातः पञ्चम-षष्ठयोः।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्॥ १६॥

इति। चतुर्थमासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्रावः। पञ्चम-षष्ठयोर्गर्भनाशः पातः। तत्र माससङ्ख्यया विहितमाशौचं मातुर्भवेत्। अत ऊर्ध्वं सप्तममासप्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः। तत्र मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं भवेदित्यर्थः। यत्तु चतुर्विंशतिमते—

'अधस्तान्नवमान्मासाच्छुद्धिः स्यात् प्रसवे कथम्?।

मृते जीवति वा तस्मिन् अहोभिर्माससङ्ख्यया'॥

इति। अस्यायमर्थः—नवमान्मासादर्वाक् सप्तममासादारभ्य प्रसवे सति तन्निमित्तमाशौचं सूतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपिण्डानां माससङ्ख्याकैरहोभिर्विधीयत इति। सूतिकाविषयत्वे दशाहविधिविरोधः प्रसज्येत। ननु—एवं तर्हि—

'जातौ विप्रो दशाहेन'।

इति सर्वसपिण्डानां जननिमित्तदशाहाशौचविधायकव-

---

१. D. omits वृद्ध-. २. K. and L. read अतःपरं; while J. reads इत [illegible] ३. D. G. and H. add इत्युक्तम् after चतुर्विंशतिमते. E. and I. [illegible] only. ४. D. and H. read [illegible]सङ्ख्यया.

चनं विरुध्येत । तन्न । तस्य नवम-दशममासप्रसवविषयत्वेनो-पपत्तेः । अथवा एकविषयत्वे ऽपि विकल्पेन व्यवस्था ऽस्तु ॥१५॥

बालस्याग्निसंस्कारे सत्याशौचं दर्शयति—

दन्तजाते ऽनुजाते[2] च कृतचूडे च संस्थिते ।
अग्निसंस्करणे[3] तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥१६॥

इति । जाता दन्ता यस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जा-तो ऽनुजातः अनुत्पन्नदन्त इति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्म यस्यासौ कृतचूडः । तत्र जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजात-स्य च सत्यग्निसंस्कारे तृतीयवर्षकृतचूडे च संस्थिते तेषां सपिण्डस्त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यर्थः । तत्राकृतचूडस्य जातद-न्तस्य दाहपक्षे त्रिरात्राशौचमङ्गिरसोक्तम्—

'यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।
दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत्' ॥

इति । पुराणे ऽपि—

'अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि[4] दह्यते ।
आशौचं बान्धवानां तु त्रिरात्रं त्वत्र विद्यते' ॥

इति । यत्तु विष्णुवचनम्—

'दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण' ।
(वि. स्मृ. २२. २९)

---

१. Before this verse M. inserts the following lines:—
प्रसूतिकाले सम्प्राप्ते प्रसवेद्यदि योषिताम् ।
जीवापत्यस्तु गोत्रस्य मृते मातुश्च सूतकम् ॥
रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥.

२. B. C. and F. read सुजाते for ऽनुजाते. ३. M. reads -संस्करणं
४. I. reads तत्र.

इति। तत् खननपक्षे वेदितव्यम्। अजातदन्तस्य कृतचूडस्य दहने त्रिरात्राशौचं षट्त्रिंशन्मते ऽभिहितम्—

'यद्यप्यजातदन्तः स्यात् कृतचूडस्तु संस्थितः।
तथापि दाहयेदेनं त्र्यहं चाशौचमाचरेत्'॥

इति। यत्तु यमेनोक्तम्[1]—

'अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा।
सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम्'॥

इति तदकृतचूडविषयम्। ननु[2]—अजातदन्तस्य कृतचूडत्वं कथं? तस्य तृतीये विहितत्वादिति चेत्। न।

'चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः।
प्रथमे ऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्'॥

(म. स्मृ. २. ३५)

इति मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात्। 'अग्निसंस्करणे'-इत्येतद्विकल्पेनाभिधानं जातदन्तानुजातयोरेव। न[3] त्रिवर्षकृतचूडे। तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात्। इतरत्राग्निसंस्कारविकल्पो मनुना दर्शितः—

'नाऽत्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया।
जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि[4] वाऽपि कृते सति'॥

(म. स्मृ. ५. ७०)

---

१. A. and D. read मनुनोक्तम् for यमेनोक्तम्. २. D. and H. read अननुजातस्य; while B. C. and F. read जातदन्तस्य. ३. B. C. and F. omit the following portion:—न त्रिवर्षकृतचूडे। तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात् इतरत्राग्निसंस्कारविकल्पो मनुना दर्शितः. ४. The text reads कुर्युर्नाम्नि and B. substitutes च for वा. This verse appears in Manu between ślokas 67 and 68 of chapter 5. The commentator Govindarâja quotes this verse under the name of Yâjnyavalkya; Medhatithi quotes it under Smrityantare.

इति। उदकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ॥ १६ ॥

वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषं दर्शयति—

आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडान्नैशिकी स्मृता।
त्रिरात्रमा व्रतादेशाद् दशरात्रमतः परम् ॥ १७॥

इति। दन्तजननात् प्रागतीतस्य बालस्य सम्बन्धिनां सपिण्डानां सद्यःशौचम्। दन्तजननादूर्ध्वं प्राक् चूडाकरणादतीतस्य सम्बन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्रमशुद्धिः। व्रतादेश उपनयनम्। ततोऽर्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वमतीतस्य सम्बन्धिनां त्रिरात्रमशुद्धिः। ततः परं दशरात्रमित्यर्थः। तथा च संग्रहकारः—

'नाम्नो दन्तोद्भवाच्चौडादुपनीतेरधः क्रमात्।
सद्यः शौचमहस्त्र्यहो नियताग्न्युदकः परः' ॥

इति। शङ्खोऽपि—

'अजातदन्ते तनये सद्यःशौचं विधीयते। (४)
अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्बाले त्वकृतचूडके ॥
तथैवानुपनीते तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः।
(शं. स्मृ. १९. ४–५)

इति। यत्तु काश्यपवचनम्—

'बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिः'।
(का. स्मृ. ६. ८)

---

१. M, reads -जननात्. २. M. reads आ व्रतात्तेषां. ३. B. C. and F. [in]sert सपिण्डानां after सम्बन्धिनां. ४. D. reads चूडात्. ५. The text [su]bstitutes बाले तु for तनये. ६. The text reads मानवाः.

इति तन्माता-पितृविषयम्। अत एव मनुः—

'निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्य विशुद्ध्यति।
बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्'॥

(म. स्मृ. ५. ६३)

इति। बैजिकसम्बन्धो जन्य-जनकभावः। यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

'प्राङ् नामकरणात्सद्य एकाहो दन्तजन्मनः'।

इति तद्दहने वेदितव्यम्। खनने तु सद्यः शुद्धिः।

'अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव। (२७)
नास्त्यग्निसंस्कारो नोदकक्रिया'। (२८)

(वि. स्मृ. २२. २७–२८)

इति विष्णुस्मरणात्। यत्तु वसिष्ठवचनम्—

'ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्'।

(व. स्मृ. ४. ३४)

इति तज्जातदन्तस्याग्निसंस्कारे द्रष्टव्यम्। ततश्चैवं व्यवस्था—नामकरणात् प्राक् सद्यःशौचं नियतम्। तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजननादग्निसंस्कारक्रियायामेकाहः। अन्यथा सद्यः शुद्धिः। तस्याप्यजातदन्तस्य चूडाकरणे त्रिरात्रम्। दन्तजननादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने। अग्निसंस्कारे तु त्र्यहः ऊर्ध्वं चूडायाः प्रागुपनयनात् त्र्यहः। उपनयनादूर्ध्वं ब्राह्मणा

१. D. E. G. and I. read अपि for अभि-. २. D. and I. read अनि[illegible]न्ध्यात्. ३. The text inserts आशौचम् after त्रिरात्रम्. ४. B. C. and [illegible] omit the following:—सद्यःशौचं नियतम्। तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजननादग्निसंस्का[र]क्रियायामेकाहः। अन्यथा.

दीनां दशाहादिकमिति। इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे द्रष्टव्या। स्त्र्यपत्ये तु विशेषो वृद्धमनुना दर्शितः—

'अप्रौढायां च कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते।
अहस्त्वदत्तकन्यासु दत्तासु च त्र्यहं तथा'॥

इति। अप्रौढायां अकृतचूडायामित्यर्थः।

'अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते'।

इत्यापस्तम्बस्मरणात्। अदत्तकन्यासु वाचाऽदत्तासु अहोरात्रम्। दत्तासु वाग्दत्तासु त्र्यहम्। तथा च मरीचिः—

'चूडाकरणे सद्यःशौचम्। प्राग् वाग्दानादेकाहः।
दत्तानां प्राक् परिणयनात् त्र्यहम्'।

इति। ब्रह्मपुराणेऽपि—

'आ जन्मनस्तु चौलान्तं कन्या यदि विपद्यते।
सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः॥
ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि।
ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः॥
वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम्।
पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्त्तुरेव हि॥
स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा'।

इति। पुलस्त्योऽपि—

'सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः।
प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्'॥

---

१. D. and I. substitute तु for च. २. C. D. and F. read प्राग्दानात्. for वाग्दानात्. ३. I. reads चौडान्तं. ४. A. reads -माशौचं.

इति। प्रदत्तायां प्रक्रान्तदानायां वाचादत्तायामिति यावत्। वाग्दानानन्तरं मृतायां त्रिरात्रम्। मनुरप्याह—

'स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः'॥

(म. स्मृ. ५. ७२)

इति। बान्धवाः पतिसपिण्डाः। सनाभयः पितृसपिण्डाः। यथोक्तेन कल्पेन त्रिरात्रेण। अत एव मरीचिः—

'अवारिपूर्वं प्रत्ता तु या नैव प्रतिपादिता।
असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्'॥

इति। उभयोर्वर-पितृपक्षयोः। अकृतचूडायां यत् सद्यःशौचविधानं कृतचूडायां च यदेकाहविधानं तन्माता-पितृव्यतिरिक्तविषयम्।

'प्रत्ता ऽप्रत्तासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च।
माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि'॥

इति।

'अजातदन्तासु पित्रोरेकरात्रम्'।

इति शङ्ख-कार्ष्णाजिनिभ्यां विशेषस्मरणात्। अदत्तासु त्रिरात्रविधानं जातदन्तविषयम्। अजातदन्तास्वेकाहविधानात्। संस्कृतासु पित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहमरणे वेदितव्यम्। तथा च विष्णुः—

'संस्कृतासु स्त्रीषु नाऽशौचं पितृपक्षे। (३३)

---

१. B. C. and F. omit प्रक्रान्तदानायां. २. B. C. D. E. F. G. and H read कालेन. ३. B. C. and F. read कालेन. ४. D. reads प्रत्तासु. ५. I reads एकाहम् for एकरात्रम्.

तत्प्रसवमरणे च बन्धुवर्गस्यैकरात्रं
पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था' । (३४)

(वि. स्मृ. २२. ३१-३४)

इति । ब्रह्मपुराणेऽपि-

'दत्ता नारी[1] पितुर्गेहे सूयेताथ म्रियेत वा[2] ।
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः' ॥

इति । पित्रोरुपरमे संस्कृतानां स्त्रीणां त्रिरात्रम् । तथा च वृद्धमनुः-

'पित्रोरुपरमे[3] स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः' ॥

इति । पित्रोर्माता-पित्रोरुपरमे विवाहसंस्कारसंस्कृतानां दुहितृणां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंस्कृतयोः पक्षिण्याशौचम् संस्कृतयोस्त्रिरात्रम् । तथा च वृद्धमनुः-

'संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं[4] दौहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः' ॥

इति । दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सति पक्षिणीमागामिवर्त्तमानाहर्द्वययुक्तां रात्रिं मातामहादिः क्षपयेत् । उपनीते तु तस्मिन् मृते सति मातामहादीनां त्रिरात्रमाशौचं भवेदित्यर्थः । मातामहादीनां मरणे दौहित्रादीनां त्रिरात्रमाशौचम् । तथा च बृहस्पतिः-

'त्र्यहं मातामहाचार्य-श्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्' ।

इति । आचार्योऽत्रासपिण्डः सन्नुपनयनादिकर्त्ता । श्रोत्रिय-

---

१. D. reads बाला for नारी. The reading is correct and gives a quite different sense. २. I. substitutes च for वा. ३. D. reads उपशमे. ४. H. reads पक्षिणी रात्रिः.

'परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डतः' ॥

इति । शङ्खोऽपि—

'अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।
परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते'॥

(शं. स्मृ. १९. १३.)

इति । अनौरसाः क्षेत्रजादयः । परपूर्वाः पुनर्भुवः । अन्यगताः स्वैरिण्यः । एतेष्वनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैवेदं त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः। यत्त्वेकाहविधानम्—

'अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च'।

(या. स्मृ. ३. २९)

इति तदसन्निधिविषयम् । सन्निधावपि पितृसपिण्डानामेकाह एव । तथा च मरीचिः—

' एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः'।

इति । यत्तु प्रजापतिनोक्तम्—

'अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता' ॥

इति स्नानादेव शुद्धिरिति तत्समानोदकविषयं असन्निधिविषयं वा । एकस्यां मातरि पितृद्वयोत्पादितयोर्भ्रात्रोरन्यतरस्मिन्मृते ऽन्यतरस्य त्रिरात्रमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः—

---

१. Except A. and the text all read स्त्रासु. २. The text reads च्छुद्धिरिहेष्यते. ३. B. C. and F. read यत्तु for यत्र. ४. I. inserts यत् after इति.

'मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ[1] ।
एकाहं सूतकं तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोः'॥

इति । असपिण्डयोनिसम्बन्धिमरणे पक्षिण्याशौचम् । तदाह गौतमः—

'पक्षिण्यसपिण्डे[2] योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च[3]'।
(गौ. स्मृ. १४. १२)

इति । अयमर्थः—असपिण्डः स्ववेश्मनि मृतः । योनिसम्बन्धा मातृष्वस्रीय-पितृष्वस्रीयादयः । सहाध्यायी गुरुकुले[4] सह कृत्स्नवेदाध्यायी । चकाराद्गुर्वङ्गनादयो ऽपि[5] संगृह्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तत्सम्बन्धप्रतियोगी क्षपयेदिति । तथा च वृद्धमनुः[6]—

'मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।
आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥
श्वशुरयोश्च[7] भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्' ॥

इति । यत्तु विष्णुनोक्तम्—

'असपिण्डे स्ववेश्मनि[8] मृते एकरात्रम्'।
(वि. स्मृ. २२. ४६)

इति तदप्रधानगृहमरणे वेदितव्यम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

---

१. B. C. D. E. and F. read अन्यगोत्ररौ. H. also reads the same, but gives अन्यगोत्रजौ in the margin. I. reads -गोत्रकौ. २. Except A. and the text all read पक्षिणीमसपिण्डे. It seems from the following explanation that the author prefers पक्षिणीं to पक्षिणी, but the reading in the text is not similar to this. ३. I. reads वा for च. ४. D. omits गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी. ५. D. and G. omit ऽपि. ६. I. reads बृहन्मनुः. ७. H. and I. read श्वशुरयोर्भगिन्यां च. ८. B. C. D. E. F. and G. read स्ववेश्ममृते; while the text omits एकरात्रम् and inserts च after मृते.

'गृहे [१]यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।
तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः' ॥

इति । तदसपिण्डश्रोत्रियविषयम् । यत्तु बृहन्मनुनोक्तम्[२]–

'भगिन्यां संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च संस्थिते ।
मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥
श्यालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति'।

इति तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्ध्यभिधानं देशान्तरमरणविषयम् । जामातृ-श्यालकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्धिरिति । निवासराजन्यहनि मृते [३]ऽहराशौचं रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । तदाह याज्ञवल्क्यः–

'निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम्' ।

(या. स्मृ. ३. २५)

इति । यस्मिन् देशे निवसति स निवासः स्वदेश उच्यते। तस्य राजनि मृते तद्देशनिवासिनां यस्मिन्नहन्यसौ मृतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणं रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । अत एव मनुः–

'प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः'।

(म. स्मृ. ५. ८२)

इति । ज्योतिषा सौरेण नाक्षत्रेण वा सह वर्त्तते यदाशौचं तत् सज्योतिः । अहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । ग्राममध्ये शवे स्थिते ग्रामस्य तावदाशौचम् । तदाह वृद्धमनुः–

---

१. D. reads यश्च for यस्य. २. G. H. and I. add एव to -मनुना. ३. I. does not insert the portion from तदाह to रात्रिमात्रमिति, both inclusive. H. also omits the same, but it appears in the marginal correction.

'ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित्।
ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्'॥

इति। ग्रामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचम्। तदाह स एव—

'ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि।
शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्'॥

इति। कुलपतिः समूहपतिः*। श्रोत्रियो देशान्तरस्थः॥१७॥

उक्तस्याशौचस्याग्निहोत्रि-ब्रह्मचारिणोरपवादमाह—

ब्रह्मचारी[३] गृहे येषां हूयते च हुताशनः[४]॥
सम्पर्कं न च कुर्वन्ति[५] न तेषां सूतकं भवेत्॥१८॥

इति। ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च। येषां गृहे हुताश-

---

* पौराणिकास्तु कुलपतिशब्दनिर्वचनमेवमाहुः—

'एको दशसहस्राणि बिभृयाद्यः कुटुम्बिनाम्।
अध्यापयेच्च वेदादीन् स वै कुलपतिः स्मृतः'॥

इति। स्वकुलपोषक इत्यपि केचित्।

---

१. D. omits :—

.... वच्छवस्तिष्ठति कस्यचित्।
ग्रामस्य ता ... ...,

and reads :—

ग्राममध्ये गतो यावदाशौचं निर्गते शुचिः।.

This reading is not incorrect and moreover gives a complete sense. २. D. omits this line. ३. Before 2nd line there appears in M. the following:—

गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं सूतकं भवेत्।
जीवञ्जातो यदि प्रेतः सद्य एव विशुद्ध्यति॥
स्त्रीणां चूडाश्च आदानात् संक्रमात्तदधः क्रमात्।
सद्यःशौचमथैकाहं त्रिरहः पितृबन्धुषु॥,

But I have no doubt in saying that these four lines do not belong to Parâśara. ४. J. K. L. and M. read हुताशने. ५. K. L. and M. read येन कुर्वन्ति न प्रेतं न च सूतकम्. This reading renders a good sense, but the author does not follow it. The commentator Dharaṇīdhara (L). does not define the word प्रेतम्. Also Nanda Paṇḍita does the same.

नो हूयते अग्निहोत्रमनुष्ठीयते तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले नास्त्याशौचं यदि ते सूतकिभिः सह संसर्गं न कुर्युः। तदुक्तं कौर्मे-

'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाशौचं कीर्तितं[१] सद्भिः पतिते च तथा मृते' ॥
(कू. पु. १. २. २३. ७१)

इति। देवलोऽपि-

'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावे वापि तथैव च' ॥

इति। बृहस्पतिरपि-

'स्वाध्यायः क्रियते यत्र होमश्चोभयकालिकः ।
सायम्प्रातर्वैश्वदेवं न तेषां सूतकं भवेत्' ॥

इति ॥ १८ ॥

संसर्गस्यास्पृश्यत्व-कर्मानधिकारलक्षणाशौचापादकत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यामुपपादयति-

सम्पर्काद्दुष्यते विप्रो जनने[२] मरणे तथा ।
सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् ॥१९॥

इति। स्पष्टार्थमेतत् ॥ १९ ॥ किञ्च-

शिल्पिनः कारुका[३] वैद्या दासी-दासाश्च नापिताः ।
राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः॥२०॥
[४]सव्रतः सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः ।

---

१. The text reads कीर्त्यते. २. M. reads नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे. This reading is better than what we follow. ३. K. and L. read कारवो for कारुकाः. ४. M. reads सव्रती मन्त्रपूतश्च.

राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥२१॥
उद्यतो निधने दाने आर्त्तो विप्रो निमन्त्रितः ।
तदेव[1] ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्ध्यति ॥ २२ ॥

इति । शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः । कारुकाः सूपकारप्रभृतयः । वैद्याश्चिकित्सकाः । श्रोत्रियाः सद्यःप्रक्षालिकाः । व्रतेन चान्द्रायणादिनियमेन सह वर्त्तते इति सव्रतः । सत्रपूतो गवामयनाद्यधिकृतः । एते स्वस्वकर्मणि सद्यःशौचाः । राज्ञः, राजसम्बन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्यानन्यसाद्ध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाभावमिच्छति, तयोरपि तत्तत्कर्मणि सूतकं नास्ति । निधनशब्देन तत्साधनभूतः सङ्ग्रामो लक्ष्यते । तत्र अन्नादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः आर्त्तः आपदं प्राप्तः श्राद्धादौ निमन्त्रितो विप्रश्च तदेव सद्य एव शुद्ध्यतीति ऋषिभिर्दृष्टम् । यथाकालेन द्वादशरात्रादिना तथेत्यर्थः । तथा चादिपुराणे[2]—

'शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यलम् ।
तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि[3] ॥
सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह ।
तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥
चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥
दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

१. K. and L. read तथैव, B. C. D. F. and M. तदैव. २. D. and G. read आदित्यपुराणे. ३. D. reads स्वकर्मभिः and G. च कर्माणि.

तदन्यो न क्षमः कर्त्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥
राजा करोति यत्कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत् कथम् ।
एवं सति नृपः शुद्धः संस्पर्शे मृत-सूतके ॥
यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् ।
तन्नास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः स्मृताः' ॥

इति । विष्णुरपि—

'—आशौचम् । (४७) न राज्ञां राजकर्मणि । (४८) न व्रतिनां व्रते । (४९) न सत्त्रिणां सत्त्रे । (५०) न कारूणां कारुकर्मणि । (५१) न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छायाम् । (५२)

(वि. स्मृ. २२.४७–५२)

इति । प्रचेता अपि—

'कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी-दासास्तथैव च ।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः' ॥

इति । वृद्धपराशरोऽपि—

'राज्ञां तु सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सत्त्रिणाम् ।
दीक्षितानां च सर्वेषां यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥
तपो-दानप्रवृत्तेषु नाशौचं मृत-सूतके' ।

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

'नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्र-चान्द्रायणादिषु ।
प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

१. The text reads तदिच्छया. २. D. and G. read निवृत्तेषु.

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि–

'निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥
प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदां तथा' ।

इति । मनुरपि–

'न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥
राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम्' ॥

(म. स्मृ. ९. ९३–९४)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि–

'ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्त्रि-व्रति-ब्रह्मचारि-दातृ-ब्रह्मविदां तथा ॥
दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते' ॥

(या. स्मृ. ३. २८–२९)

---

१. H. inserts after this word the following :—
मदनपारिजाते यमः—
'शिव-विष्ण्वर्चने दीक्षा यस्य वाऽग्निपरिग्रहः ।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव शरीरे नास्ति सूतकम्' ॥
इति । मन्त्रमुक्तावल्याम्—
'जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।
नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्' ॥.
Though this portion is present in H. it has been struck off. २. Except A. and D. all omit इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि. ३. H. reads -विरतस्य for -निरतस्य. ४. The text reads चाथ for तथ. ५. The text substitutes हि for च.

इति । हारीतो अपि—

'संग्रामस्थश्च राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।
सत्त्री च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः' ॥

इति । पैठीनसिरपि—

'विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।
न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

'अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।
श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्' ॥

इति । अङ्गिरा अपि—

'जनने मरणे चैव त्रिष्वाशौचं न विद्यते ।
यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च' ॥

इति । अत्र विवाहादौ सद्यःशौचमुपक्रान्तविवाहादिविषयम् । अत्र नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वाशौचमस्त्येव । तथा च ब्राह्मे पुराणे—

'राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञा स्वमण्डले ।
प्रयोस्यतश्च संग्रामे होमे प्रास्थानिके सति ॥
मन्त्रादितर्पणैर्वाऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।
गोमङ्गलादौ वैश्यानां कृषिकालात्ययेष्वपि ॥
आशौचं न भवेल्लोके सर्वत्रान्यत्र विद्यते' ।

इति ॥ २०-२१-२२ ॥

---

१. D. omits this whole verse and also इति । पैठीनसिरपि. २. D. reads यज्ञे for यात्रा. ३. D. reads प्रायश्चित्तस्य.

किञ्च—

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्करं यदि।
दशाहाच्छुद्धयते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः॥२३॥

इति। प्रसवे जनने। गृहमेधी गृहस्थः। पिता सूतिकया सह यदि संसर्गं न कुर्यात् तदा स्नानेन शुद्धो भवति। माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः॥ २३॥

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमप्याशौचं न स्यादित्यत आह—

सर्वेषां शावमाशौचं माता-पित्रोस्तु सूतकम्।
सूतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः॥२४॥

इति। यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं सम्पूर्णं तद्वत्पितुरपि। माता-पित्रोस्तु सूतकमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम्। तत्रापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव। पितुस्तु स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः। तथा च पैठीनसिः—

'जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम्।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः'॥

इति। अयमर्थः—जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः। माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम्। तत्रापि पिता स्नानेन स्पृश्यो भवति। दशाहं त्वस्पृश्यत्वं मातुरेव। तथा च वसिष्ठः—

१. M. reads [illegible]. २. M. reads माता-पित्रोर्दशाहिकम्.

'नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
रेजश्चात्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते'॥

(व. स्मृ. ४. २३)

इति । संवर्त्तो ऽपि—

'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः'॥

(सं. स्मृ. १४३)

इति । बृहस्पतिरपि—

'जाताशौचं तु सर्वेषां सूतकं मातुरेव च ।
स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता ज्ञातयो न सचैलिनः'॥

इति । गौतमो ऽपि—

'माता-पित्रोस्तु सूतकमुपस्पृश्य पिता शुचिः' ।

(गौ. स्मृ. १४. २३.)

इति । आदिपुराणे ऽपि—

'सूतकी तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्'॥

इति ॥ २४ ॥

सूतिकया सह-संसर्गकरणे तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्तीत्याह—

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः ।
सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ २५॥

इति । सूतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा

---

१. The text reads सूतके for विद्यते. २. The text reads रजस्तत्राशुचि for रजश्चात्राशुचि. ३. Except B. C. and F. all read शावाशौचं through mistake. ४. D. reads सचैलकम्. ५. D. and G. read आदित्यपुराणे.

विद्या-कर्मयुक्तस्य विप्रस्याप्यस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं भवेत् किमुतान्यस्येत्यर्थः। तथा च सुमन्तुः—

'मातुरेव सूतकम्। तां स्पृशतश्च। नेतरेषाम्'।

इति। सूतिकां स्पृशतो जनकस्यास्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं भवति नान्येषामित्यर्थः॥ २९॥

ननु—जननिमित्तमेवास्पृश्यत्वं भर्त्तुः स्नानानन्तरमपि किं न स्यात्? अत आह—

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे[1]।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः॥ २६ ॥

इति। स्नानानन्तरं भर्त्तुः संसर्गनिमित्तक एव दोषोऽस्पृश्यत्वापादको जायते न जननिमित्तको दोषोऽस्ति। तस्माद्विद्वान् सम्पर्कं सहशयनासन-भोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः। तथा च बृहस्पतिः—

'यस्तैः सह[2] सपिण्डो ऽपि प्रकुर्याच्छयनाशनम्।
बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति'॥

इति। विष्णुरपि—

'ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नी-
यात्तस्य तावदाशौचं यावत्तेषाम्'।

(वि. स्मृ. २२. ८)

इति। अत्रिरपि—

'सम्पर्काज्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि।
तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यःशौचं विधीयते'॥

---

१. M. reads ब्राह्मणे for द्विजे. २. I. reads सहा- for सह. ३. The text reads भमाति. ४. Except A. all insert आशौचव्यपगमे for आशौचव्यपगमः after तेषाम्; but this renders the sentence incomplete and is of no use here. ५.

इति ॥२६॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता। इदानीं कल्पितद्रव्य-स्यापि शुद्धिरस्तीत्याह—

विवाहोत्सव-यज्ञेषु त्वन्तरा मृत-सूतके।
पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥२७॥

इति। अत्र विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणार्थम्। उत्सवो देवतोत्सवः। तेन च देवप्रतिष्ठादिकमुपलक्ष्यते। यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः। तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा मध्ये यदि मृत-सूतके मरण-जनने स्यातां तदा पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं देवतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्यतीत्यर्थः। तथा च क्रतुः—

'पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति'।

इति। पक्के तु विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

'विवाहोत्सव-यज्ञादिष्वन्तरा मृत-सूतके।
शृतमन्नं परैर्देयं दातॄन् भोक्तॄंश्च न स्पृशेत्'॥

इति। कृतान्नमसूतकिभिर्देयम्। सूतकी तु दातॄन् भोक्तॄंश्च न स्पृशेदित्यर्थः। यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

'द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धादघानि स्वशुचीनि च।
स्वामिशुद्ध्यैव शुद्ध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि'॥

इति। तदसङ्कल्पितद्रव्यविषयम्। कानिचिदसङ्कल्पितान्यपि द्रव्याणि सर्वदा शुद्धानि। तथा च मरीचिः—

---

१. We follow here A. and I. All others read [illegible] for शृतमन्नं. The latter reading renders a better sense. २. D. reads स्वानि for स्वामि०.

'लवणे मधु-मांसे च पुष्प-मूल-फलेषु च।
शाक-काष्ठ-तृणेष्वप्सु दधि-सर्पिः-पयःसु च॥
तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्वे स्वयङ्ग्रहः।
'पेण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके'॥

इति। ॥ २७॥

अनेकनिमित्ताशौचसन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ तां निवारयति—

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरण-जन्मनी।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥२८॥

इति। यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्पस्य वाऽऽशौचस्य निमित्ते जनन-मरणे स्यातां तदा पूर्वप्रवृत्तं तदाशौचं यावदनिर्दशमनिर्गतदशाहं स्यात् विप्रस्तावदेवाशुचिर्भवति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादिनिमित्तकदशाहाद्याशौचवानित्यर्थः। तथा च मनुः—

'अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरण-जन्मनी।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम्'॥

(म. स्मृ. ५. ७९)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'अन्तरा जन्म-मरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति'।

(या. स्मृ. ३. २०)

इति। विष्णुरपि—

---

१. D. reads [illegible]. A. reads the same, but it has पण्येषु in the margin. २. I. reads [illegible]पाते. ३. G. reads यावत्त स्यात.

'जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्तदा पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः (३९) मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणे ऽप्येवम्'। (३८)

(वि. स्मृ. २२, ३९-३८)

इति। अपिशब्दाज्जनने ऽपि मरणाशौचकालेनैव शुद्धिरित्यर्थः। यदा जननिमित्तदशाहाशौचमध्ये मरणमापतति तदा मरणादारभ्य दशाहं कार्यम्। तथा चाङ्गिराः—

'सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम्।
तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्'॥

इति। षट्त्रिंशन्मते ऽपि—

'शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत्।
शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी'॥

इति। चतुर्विंशतिमते ऽपि—

'मृत-जातकयोर्योगे या शुद्धिः सा तु कथ्यते।
मृतेन शुद्ध्यते जातं न मृतं जातकेन तु'॥

इति। अल्पाशौचमध्ये दीर्घकालाशौचप्राप्तौ न पूर्वेण शुद्धिः। तदुक्तमुशनसा—

'स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति'॥

इति। यमेनापि—

'अघवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत्।

---

१. Except A, and the text all substitute जननं for जननाशौचं and तत्र for तदा. २. D. omits इति. ३. D. reads [illegible]

यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यदि ।।
आशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुद्ध्यति'।

इति। प्रथमप्रवृत्ताशौचकालापेक्षया दीर्घकालानुवर्त्तनेन वृद्धिमदाशौचं यदि मध्ये समुत्पद्येत तदा पश्चिमेन स्वकालेनैव समापयेदित्यर्थः। शङ्खो ऽपि—

'समानाशौचसम्पाते प्रथमेन समापयेत्।
असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा'।।

(शं. स्मृ. १५. १०)

इति। असमानं दीर्घकालाशौचमित्यर्थः। हारीतो ऽपि—

'शावान्तःशाव आयाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति।
गुरुणा लघु शुद्ध्येत्तु लघुना नैव तद्गुरु' ।।

इति। कौर्मे ऽपि—

'अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा'।

(कू. पू. १. २. २३. २४)

इति। गुरु-लघुत्वे तु समानजातीययोः कालापेक्षया। वैजातीययोः स्वरूपेणैव। तदुक्तं तेनैव—

'मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत्'।

(कू. पु. १. २. २३. ६)

इति। क्वचित् कालापेक्षया लघ्वाशौचमध्यवर्त्तिनो गुर्वाशौचस्य पूर्वाशौचकालेनापगमो ऽस्ति। तदाह देवलः—

'परतः परतो ऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते।
स्याच्चेत्तत्पञ्चमादह्नः पूर्वेणैवात्र शिष्यते' ।।

---

१. I. reads [illegible]; while G. reads विवृंखाद्यशौचं and H. वृद्धिमदाशौचं. २. The text reads समानं स्वल्पशौचं तु प्रथमे तु. ३. Except A. B. C. and F. others omit इति। कौर्मेऽपि. G. and H. have only इति. ४. G. reads [illegible]; while H. and I. read स्याच्चेत्पञ्चसमात्.

इति। वर्त्तमानाशौचमध्यवर्त्तिनि जननादौ यदा ऽधवृद्धि-दीर्घकालमाशौचं तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारभ्याशुद्धि-र्विधीयते। तद्यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचं पञ्चमदिनात्परतोऽप्य-नुवर्त्तेत तदा पूर्वेणैव पूर्वाशौचकालेनैव दशाहाशौचस्यापि शुद्धिर्विशिष्यते विधीयते। एतदुक्तं भवति—अन्तरा पति-तस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुत्त-राशौचकालादर्धाधिककालं स्यात् तदा पूर्वप्रवृत्ताशौचका-लेनैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति। तद्यथा—गर्भपातनिमित्तषड्हा-शौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापतेत् तदा षडहाशौचशेषेणैव दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति। एवमन्यत्रापि अर्धाधिकका-लाशौचशेषेणैवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या।

अन्तरा पतितस्याशौचस्य शेषेण शुद्धिरित्यत्र विशेषो गौतमेनोक्तः—

'रात्रिशेषे[1] द्वाभ्याम् (७) प्रभाते तिसृभिः'।

(गौ. स्मृ. १४. ७–८)

इति। रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते। रात्रिः शेषो यस्या-शौचस्य तस्मिन्विद्यमाने यदा ऽऽशौचान्तरमापतेत् तदा पूर्वा-शौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्या शुद्धिः। प्रभाते तस्या रात्रे-श्चरमे यामे पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते तिसृभी रात्रिभिः शुद्धिः। न तु पूर्वाशौचकालशेषेणेति। तथा शङ्ख-लिखिताभ्या-मपि—

'अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्ध्येत्। अहःशेषे द्वाभ्याम्। प्रभाते तिसृभिः'।

1. D. inserts सति after रात्रिशेषे.

इति। शातातपेनापि—

'रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचिः'।

इति। बौधायनेनापि—

'अथ यदि दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं
दशरात्रसमाशौचमानवमाद्दिवसात्'।

(बौ. स्मृ. १. ५. ११. १८)

इति। अस्यार्थः—यावन्नवमदिवसपरिसमाप्तिस्तावत् न पूर्वाशौचकालशेषेणोत्तराशौचस्य निवृत्तिरिति। नवमशब्देनोपान्त्यदिवस उपलक्ष्यते। ततश्च क्षत्रियादीनामप्यन्त्यदिवसाशौचसन्निपाते द्विरात्रं प्रभाते त्रिरात्रमित्यवगन्तव्यम्। देवलेनापि—

'पुनः पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति।
दशमेऽह्नि पतेद्यस्य द्व्यहात्तु स विशुद्ध्यति॥
प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः'।

इति। दशाहात्प्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्त्यदिवसोपलक्षकः। दशरात्रेष्वित्येतदपि द्वादशरात्राद्युपलक्षणम्। समानाशौचयोः सन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिरित्यस्य क्वचिदपवादः शङ्खेन दर्शितः—

'मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता।
पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम्'।

(शं. स्मृ. १५. १४)

इति। मातरि पूर्वं मृतायां यदि तन्निमित्ताशौचमध्ये पिता म्रियेत तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः। किं तु पित्राशौचकालेनैव शुद्धिः। तथा पूर्वं पितरि मृते तन्निमित्ताशौचमध्ये मातरि

---

१. D. and H. read देवलोऽपि. २. D. and G read द्व्यहात्सर्वे; while I. reads द्व्यहतः स. ३. D. omits अपि.

प्रमीतायामपि न पित्राशौचकालशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्राशौचं समाप्य पक्षिणीं कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

उक्तस्य दशाहाद्याशौचस्य विषयान्तरेऽप्यपवादमाह—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां बन्दि-गोग्रहणे तथा ।
आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् ॥ २९ ॥

इति । ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं बन्दिग्रहणे गोग्रहे च सति तद्विमोचनार्थं हतानां आहवेष्वाभिमुख्येन हतानां ये सपिण्डास्तेषामेकरात्रमेवाशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः । यत्तु 'सद्यःशौचं' इत्यनुवृत्तौ मनुनोक्तम्—

'डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।
गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति भूमिपः' ॥
(म. स्मृ. ५.९५)

इति तदसन्निधिविषयम् ॥ २९ ॥

रणहतसपिण्डानामेकाहाशौचविधिशेषतया नवभिः श्लोकैराहवे हतं प्रशंसति । तत्र प्रथमं परिव्राजकदृष्टान्तेनादित्यमण्डलभेदित्वं दर्शयन्नर्थाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥३०॥

इति । योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिव्राजकोऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छन् मार्गमध्ये वाय्वादित्य-चन्द्राणां मण्ड-

---

१. G. reads बन्दिनो. २. M. reads एकरात्रं तु सूतकम्. ३. M. reads सूर्यमण्डलभेदकौ. ४. M. reads -मुखे. E. omits from रणेचाभि- to -ति- [illegible] (P. 270, L. 11).

लानि क्रमेण भित्त्वा तत्र तेभ्य उत्तरोत्तराधिकेभ्यः छिद्रेभ्यो निर्गत्य क्रमेण विद्युदादिलोकान् सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति। छिद्रनिर्गमनं च वाजसनेयिब्राह्मणे श्रुतम्–

'स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते'।

(बृ. उ. ५. १०. १)

इति ॥ २० ॥

तत्र–चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता परिव्राजकेन सह समानगतित्वं रणहतस्यायुक्तम्। तस्मादल्पकालप्रयासत्वादित्याशङ्क्य कालाल्पत्वे ऽपि धैर्यातिशयेन प्रयाससाम्यं सूचयितुमभिमुख इत्युक्तम्। तमेव सूचितमर्थं विशदीकरोति–

यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते ॥२१॥

इति। लोके शस्त्रधारिणमेकमपि दृष्ट्वा महती प्राणभीतिर्जायते। युद्धकाले तु प्रतिसैन्यगताः सर्वे ऽपि शत्रवः शस्त्रधारिणो

१. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. २. B. C. F. and I. read लुम्बरस्य. But the reading is not correct. D. G. and H. substitute [illegible] for [illegible] but there is no difference between ड. and ल. ३. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. ४. D. reads बाधते.

मारणोद्यता एनं परिवेष्टयन्ति। तदानीमुत्पद्यमानाया भीतेरियत्तैव नास्ति। तादृशीं भीतिं सोढ्वा प्रतिभटाभिमुख्यं गच्छतः शूरस्य धैर्यं योगिधैर्यादप्याधिकम्। न हि योगिनो यम-नियमादिषु क्वचित्प्राणभीतिः सम्भाविता। ततो यथा जागरणे बहुषु वत्सरेषु अनुभवनीयस्य भोगस्य मुहूर्त्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने साकल्यं दृश्यते तथा चिरभावियोगसाम्यं रणे धैर्यवतः किं न स्यात्? धैर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दर्शयितुं 'यदि क्लीबं न भाषते' इत्युक्तम्। क्लीबं नपुंसकत्वं विकलता तत्सूचकं भीत्याविष्कारि वाक्यं यदि न भाषते तदानीं योगिसाम्यादक्षयान् ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोक्यादीन् लभते ॥ ३१ ॥

परिव्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदित्वं सम्भावयति—

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः।
एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥३२॥

इति। यद्यपि मण्डलस्याचेतनरश्मिसमूहरूपत्वात्तद्भेदेऽपि नास्ति काचिदादित्यस्य वेदना तथापि पूर्वमत्यन्तनीचपदे वर्त्तमानस्येदानीमुच्चपदप्राप्तिश्चित्तक्लेशहेतुर्भवति। अत एव भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यतीत्युक्तम्। एतदेवाभिप्रेत्य व्यास आह—

'क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः।
न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम्' ॥

१. I. adds -काल- to चिर-. २. I. reads भीत्याविष्कारक-. ३. Except A. and I. others read यास्यति for प्रयास्यति. ४. D. reads समावृत-. ५. D. G. and H. read मर्त्यै तु परिवर्तनम्.

इति। मुमुक्षुपरिव्राजकदर्शनमात्रेण निष्पन्नस्य भास्करच-लनस्योपन्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ॥ ३१ ॥

रणे चाभिमुखो हत इति दार्ष्टान्तिके ऽभिहितं तत्र हतत्वं धैर्यातिशयस्योपलक्षणम्। असत्यपि स्ववधे परत्राणप्रवृत्तस्य धीरस्य यथोक्तफलसद्भावादित्याह—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः।
परित्राता यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् ॥ ३२ ॥

इति। क्रतुरत्राश्वमेधः। ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात्। अश्वमे-धस्य च तत्फलत्वं वाजसनेयिशाखायां भुज्युब्राह्मणे—

'क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति?'।

(बृ. उ. ३. ३. १)

इत्यादिप्रश्न-प्रतिवचनयोर्विस्पष्टमवगम्यते ॥ ३२ ॥

यः परित्राणार्थं प्रवृत्तः तस्य प्रवृत्तिमात्रेण क्रतुफलमुक्तम्। प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे सति हतत्वाभावे ऽपि फलातिशयो ऽस्ती-त्याह—

यस्य च्छेदक्षतं गात्रं शर-मुद्गर-यष्टिभिः।
देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च ॥ ३४ ॥

इति। गात्रं शरीरम्। छेदक्षतं हस्त-पादाद्यवयवच्छेदे-नोपद्रुतम् ॥ ३४ ॥

---

१. A. reads मुमुक्षोः परिव्राजकस्य for मुमुक्षुपरिव्राजक-. २. I. reads रेत्रातुं. ३. G. reads सदा for यदा. ४. Except A. and I. all read [illegible]ज्ञापतिवचनयोः for प्रश्न-प्रतिवचनयोः. ५. B. C. and F. substitute यत्र for यः. ६. M. reads शर-शक्त्यृष्टि-मुद्गरैः. ७. M. reads गायन्ति.

ननु—कालस्याल्पत्वेऽपि प्राणभीतेर्दुष्परिहरत्वात् पूर्वोक्तं युद्धधैर्यं दुर्लभमित्याशङ्क्य विचारवतः पुरुषस्य तत् सुलभमित्यभिप्रेत्य तं विचारं दर्शयति—

जितेन लभ्यते[1] लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।
क्षणध्वंसिनि[2] कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे[3] ॥३७॥

इति । जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । यतो जयेन[4] लक्ष्मीलाभः । मरणेन सुराङ्गनालाभः ततो यदि कायजीवनलोभाल्लक्ष्मी-देवांगनालाभौ न पर्यालोच्येते तदा लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलमवशिष्यते[5] । कायस्तु सर्वथा न चिरं जीवति । तस्य कर्मप्रापितायुष्यवशवर्तित्वेन क्षणप्रध्वंसिस्वभावत्वात् ॥३७॥

अत्यन्तनिषिद्धमपि रुधिरपानं यत्र निरतिशयसुकृतत्वेन परिणमते तत्र पुण्यलोकप्राप्तौ को विस्मयः? इत्याह—

ललाटदेशे[6] रुधिरं स्रवच्च
यस्याहवे तु[7] प्रविशेच्च वक्त्रम् ।
तत् सोमपानेन किलास्य तुल्यं[8]
संग्रामयज्ञे[9] विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३८ ॥

इति । संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे महा-

१. M. reads लभसे. २. M. reads क्षणविध्वंसिके ऽमुष्मिन्. ३. This couplet is the 36th Śloka in M. ४. Except A. and I. all read जयजः for जयेन, and omit मरणेन सुराङ्गनालाभः. ५. I. reads अविशिष्यते. ६. M. reads.—

ललाटदेशाद्रुधिरं हि यस्य
ततस्य अन्तोः प्रविशेच्च वक्त्रे ।

७. L. substitutes म for तु. ८. M. reads हि तस्य तुल्यम्. ९. L. substitutes -वेदे for -यज्ञे.

ही वीरलक्षणत्वेनोपवर्णित इति विवक्षितत्वात् विधिवदृष्टमि-
त्युक्तम् ।

तदेवं नवभिः श्लोकैराशौचविधिस्तावकत्वेन युद्धमरणस्य प्रशंसा कृता । यस्माद्रणहतो ऽत्यन्तपुण्यात्मा तस्मात्तन्मृतौ परिव्राजकमरण इवाधिकाशौचाभाव उपपद्यते । अथवा त एते नव श्लोकाः प्रकरणादुत्कृष्य राजधर्मेषु स्थापनीयाः । युद्धस्य क्षत्रियधर्मत्वात् । यथा दर्श-पूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्वलाव्रतकलापः प्रकरणादुत्कृष्य क्रत्वर्थपरिहारेण पुरुषार्थ-तयोपवर्णितस्तद्वत् ॥ ३८ ॥

धर्मार्थमनाथब्राह्मणशववहनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यःशौचं विदधाति—

> अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
> पदेपदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभन्ति ते ॥ ३९ ॥
> न तेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।
> जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ४० ॥

इति । अनाथं बन्धुरहितमसपिण्डं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये द्विजातयो वहन्ति स्पृशन्ति दहन्ति च ते पदेपदे यज्ञफलानि क्रमेण प्राप्नुवन्ति ।
तथा तेषामशुभादिकमपि नास्ति । तेषां स्नानादेव सद्यः शौचं विधीयत इत्यर्थः । तथा च वृद्धपराशरः—

[illegible] Between these two verses M. inserts the 41st verse, असगो [illegible] स्मृतिभिरीरिता. [illegible] M. reads [illegible] for पापं वा. [illegible] M. [illegible] स्मृतिभिरीरिता.

'प्रेतस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।
वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति' ॥

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

'प्रेतस्पृशो ग्रामं न [1]विशेयुरा नक्षत्रद-
र्शनात् । रात्रौ चेदादित्यस्य' ।

इति । यच्च देवलेनोक्तम्—

'अह्नि चेद्दहनं कुर्यात् ऊर्ध्वमस्तमयाद्रवेः ।
स्नात्वा गृहं विशेद्विप्रो रात्रौ चेदुदयाद्रवेः' ॥

इति तत् स्नेहादिनाऽकरणीयनिर्हारकरणे[2] वेदितव्यम् ॥ ३९-४० ॥

[3]न केवलं स्नानं किं तु प्राणायामोऽपि कर्त्तव्य इत्याह—

असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम्[4] ।
[5]वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥४१॥

इति । असगोत्रमसपिण्डमबन्धुं बन्धुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये वहन्ति दहन्ति च तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः । न केवलं स्नान-प्राणायामौ । अग्निस्पर्शोऽपि कर्त्तव्यः । तदुक्तमङ्गिरसा—

'यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डः कथञ्चन ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं तस्मिन्नेवाह्नि वै शुचिः' ॥

इति । स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणं कुर्वतोऽसपिण्डस्याशौचमस्ति । तथा च मनुः—

---

१. I. reads [illegible]. २. I. reads -निर्हरणे for -निर्हारकरणे. ३. D. H. and I. omit न केवलं स्नानं. ४. M. reads च ब्राह्मणम् for द्विजोत्तमम्. ५. M. reads [illegible] च [illegible] च. ६. D. omits वहन्ति च. ७. I. reads असपिण्डं.

'असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥
'यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत्' ॥

(म. स्मृ. ५. १०१-१०२)

इति । यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नमश्नाति तस्य त्रिरात्रमाशौचम् । यस्तु तद्गृहे वसन् तदन्नमश्नाति तस्य दशरात्रम् । यः पुनः प्रेतं निर्हृत्य तद्गृहवासं तदन्नं च परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः । एतत्सवर्णविषयम् । असवर्णशवनिर्हारे तु तज्जातीयमाशौचं कार्यम् । तदाह गौतमः—

'अपरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् पूर्वो वाऽपरं तच्छवोक्तमाशौचम्' ।

(गौ. स्मृ. १४. १६)

इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शूद्रशवनिर्हारे मासमाशौचम् । शूद्रस्य ब्राह्मणशवनिर्हारे दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः । यस्त्वर्थलोभादसवर्णशवनिर्हरणं करोति तस्य द्विगुणमाशौचं भवतीति । तथा च व्याघ्रः—

'अवरश्चेद्वरं वर्णं वरो वाऽप्यवरं यदि ।
वहेच्छवं तदाशौचं दृष्ट्यर्थे द्विगुणं भवेत्' ॥

---

१. Except A. and the text, all read यः स दशाहेन for तु दशाहेनैव. २. Except A. and the text all read न च तस्मिन् for न चेत्तस्मिन्. ३. D. G. H. and the text read अवरः for अपरः. ४. D. G. H. and the text read ऽवरं for ऽपरं. ५. The text reads तच्छवोक्तम्. ६. B. C. and F. read दशरात्रमित्यर्थः for दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः. ७. B. C. E. and F. read वृत्त्यर्थे, D. and G. वृद्ध्यर्थे.

इति। असवर्णप्रेतनिर्हारे तदुक्तमाशौचम्। तत्र वेतनाश्रयणे द्विगुणमाशौचं भवतीत्यर्थः। यत्तु विष्णुपुराणे—

'यो ऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव देहेन्नरः[1]

आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा' ॥

इति तदापदि द्रष्टव्यम्। अर्थलोभात्सवर्णशववहनादौ स्वजात्युक्तमाशौचं कार्यम्। तथा च कौर्मे[2]—

'यदि निर्हरति प्रेतं प्रेलोभाक्रान्तमानसः।

दशाहेन द्विजः शुद्ध्येद्द्वादशाहेन भूमिपः ॥

अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुद्ध्यति'।

(कू. पु. १. २. २३. ४९-५०)

इति। यस्तु सपिण्ड एव प्रेतं निर्हरति न तस्याशौचाधिक्यम्। प्रेतनिर्हरणस्य विहितत्वात्। तदाह देवलः—

'विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम्।

तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते' ॥

इति। आधिक्यमाशौचाधिक्यमित्यर्थः। समानोदकप्रेतनिर्हरणे दशाहम्। तदाह स एव—

'यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाऽथ दहेत वा।

तस्याशौचं दशाहं तु धर्मज्ञा मुनयो विदुः' ॥

इति। ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतलोपः। तदाह देवलः—

---

१. H. and I. read वहेत् for दहेत्. २. All, except A. and H. read कूर्मे. ३. The text reads लोभाधाक्रान्तमानसः. ४. B. and E. substitute अन्येषां तु त्र्यहं for धर्मज्ञा मुनयो; while E. F. and G. read अन्येषां तु अहं for the same.

'आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा ।
मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥
कृत्वा पतति वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत् ।
अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥
एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति' ।

इति । ब्राह्मणशववहनादौ शूद्रं न नियोजयेत् । तदाह मनुः—

'न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता' ॥

(म. स्मृ. ५. १०४)

इति । अत्र स्वेषु* तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वदोषश्रवणात् । विष्णुरपि—

'मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् । (१) न शूद्रं द्विजेन' ।

(वि. स्मृ. १९. १-२)

---

* गोविन्दराजोऽप्येवमेव मन्यते । तथापि 'अविवक्षितम्' इत्येतन्न ...तिथ्यादिसम्मतम् । कुल्लूकभट्टस्त्वेवमाह—'सम्भवादर्थपदद्वयो-...णवैयर्थ्यप्रसङ्गात् उपक्रमावगतेश्च वेदोदितन्यायेनानुबोध्यत्वात् । ...भूतशूद्रद्व्यनुरोधेन प्रधानभूताया जातेरुपेक्षायां 'गुणलोपे च ...यस्य' (पू. मी. १०. २. ६३) इत्यपि न्यायो बाध्येत । तस्मात्स्वेषु ...त्सु इति पदद्वितयं न विवक्षितं इतीमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां ...द्रियामहे' इति ।

Except A. and I. all read च वा for तथा. २. E. and H. substi... for वै. ३. The text reads मापयेत् for हारयेत्. The commen... Medhâtithi also follows the text. It cannot be ascertained what ... Sarva... Nârâyaṇa, Nandana and Râmchandra approve of. ... and Govindarâja seem to choose हारयेत् and Râghavânaanda

इति । यमो ऽपि–

'न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुद्वहेत् ।
यस्याऽऽनयति शूद्रो ऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च ॥
प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते' ।

इति । ब्राह्मणादिशवनिर्हारे दिङ्नियमो दर्शितो मनुना–

'दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तर-पूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः' ॥

(म. स्मृ. ५. ९२)

इति । हारीतो ऽपि–

'न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः' ।

(हा. स्मृ. १९. १३)

इति ॥ ४१ ॥

अनुगमनाशौचमाह–

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥४२॥

इति । ज्ञातिं सपिण्डव्यतिरिक्तं बन्धुम् । सपिण्डानुगमनस्य विहितत्वात् । अज्ञातिमबन्धुं वा समानोत्कृष्टजातिप्रेतं कामनयाऽनुगम्य सचैलं स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतभुक् शुद्ध्यति इत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः–

'अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः' ।

(या. स्मृ. ३. २६)

---

१. At reads देवलोऽपि for यमोऽपि. २. C. and F. read समुद्धरेत्. ३. C. and F. add अपि to -नियमो. ४. This verse appears in Manu. I. and the text of Manu substitute च for वा. ५. M. reads चैव तु for सचैलं.

इति। कौर्मेऽपि—

'प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छेत कामतः।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति'॥
(कू. पु. १. २. २३. ९३)

इति। अत्र च विशेषः कौवषेयेणोक्तः—

'अनुगम्य शवं बुद्ध्या स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम्।
सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुद्ध्यति'॥

इति। न च—घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये विधानाद्भोजननिवृत्तिरिति वाच्यम्। तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात्। प्राणायामैरिति बहुवचनस्य कपिञ्जलन्यायेन* त्रित्वे पर्यवसानात् त्रिभिः प्राणायामैः शुद्ध्यति— इत्यर्थः॥ ४२॥

निकृष्टजात्यनुगमनाशौचमाह—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति।
एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति॥ ४३॥

---

* 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यस्मिन् विधिवाक्ये 'कपिञ्जलान्' इति बहुवचननिर्देशेन आलभनीयकपिञ्जलबहुत्वे स्पष्टेऽपि तेषां सङ्ख्या नोक्ता अतस्तत्र 'अनिर्धारितसंख्याविशेषं बहुवचनं त्रित्वे पर्यवस्यति'— इति वाक्यशेषेण कपिञ्जलत्रयालभनं विधीयते तद्वदत्रापीति भावः।

---

१. The text reads ऽनुगच्छेत. २. We follow here A. and D. The readings in others are quite different from one another. B. C. E. F. and G. read कवषेण; H. also reads the same, but there appears कण्वेन as marginal correction. I. reads कश्यपेन. We are unable to trace to what author this verse belongs. The names कावषेय, कवष, कण्व and कश्यप are found in some ancient works, but the name कवष is nowhere mentioned as that of the author of a smriti.

शवं च[1] वैश्यमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनु[2]गच्छति।
कृत्वाऽऽशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत्॥४४॥
प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः।
अनुगच्छेन्नीयमानं[3] त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥ ४५ ॥
त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम्।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति॥४६॥

इति। यो ब्राह्मणः अज्ञानान्मौर्ख्यात् क्षत्रियं प्रेतमनुगच्छति[4] स एकाहमाशौचं कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति[5]। ब्राह्मणो वैश्यशवानुगमनं कृत्वा द्विरात्राशौचानन्तरं[6] षड्भिः प्राणायामैः शुद्ध्यति। शूद्रशवानुगमनं कृत्वा त्रिरात्रमाशौचं समाप्य महानद्यां स्नात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा घृतप्राशनेन शुद्ध्यति। उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया क्षत्रियादिशवानुगमनेऽपि सचैलस्नानाग्निस्पर्श-घृतप्राशनान्यनुसन्धेयानि। एवं च सति क्षत्रियस्य वैश्यशवानुगमने एकाहं, शूद्रशवानुगमने त्र्यहं, वैश्यस्य शूद्रशवानुगमने एकाहमाशौचमित्यूहनीयम्। तथा च कौर्मे—

'एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्याच्च[7] त्र्यहेन तु।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः'॥
(कू. पु. १.२.२३.६४)

---

१. M. reads तद्वैश्यम् for च वैश्यम्, and K. and L. substitute तु for च. २. J. K. and L. read ऽप्यनु- for योऽनु-. ३. M. reads नयन्तमनुगच्छेत. ४. D. G. and H. add इति to अनुगच्छति. ५. D. and G. add इति to शुद्ध्यति. ६. G. reads द्विरात्रमाशौचानन्तरं. ७. B. C. and F. read तु स्यात् त्र्यहेन, D. वैश्यस्य द्वितयेन and I. reads वैश्ये स्यात्सा त्र्यहेन.

इति ॥ ४३–४४–४५–४६ ॥

द्विजानां शूद्रशवानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्तव्या इत्यत आह–

> विनिर्वर्त्य[1] यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः।
> द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष[2] धर्मः सनातनः[3] ॥४७॥

इति। उदकशब्देनोदकक्रियोच्यते। तस्या अन्तः समाप्तिः तां निर्वर्त्य आशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः तदा द्विजैरनुगन्तव्याः अनुसर्तव्याः इति। एवं ब्राह्मणस्यातुरक्षत्रियवैश्यानुसरणं क्षत्रियस्याप्यातुरवैश्यानुसरणमाशौचानन्तरमेवेत्यूहनीयम्। आशौचमध्ये[4] आतुरव्यञ्जने त्वाशौचमस्ति। तत्र ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यञ्जने[5] पारस्करः–

> 'अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा स्नानमाचरेत्।
> अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम्'॥

इति। विप्रस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरेऽस्थिसञ्चयनादर्वाग् ब्राह्मणः क्षत्रियादिर्वाऽऽतुरव्यञ्जनं कृत्वा स्नानमाचरेत्। तत ऊर्ध्वमाचमनमाचरेदिति। क्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने क्षत्रियादीनां वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने वैश्य-शूद्रयोश्च प्रागस्थिसञ्चयनात् सचैलं स्नानम्। तत ऊर्ध्वं स्नानमात्रमेव। एतत्सर्वं ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्'–

---

१. Aparârka reads विनिवृत्ताः. २. M. reads इति धर्मविदो विदुः for एष धर्मः सनातनः. ३. M. has the following verse after this couplet—

> तस्मात् द्विजो मृतं शूद्रं न स्पृशेन्न च दाहयेत्।
> दृष्टे सूर्यावलोकेन शुद्धिरेषा पुरातनी ॥

However neither any one of the commentaries nor the MSS. contains this verse. ४. C. and F. insert तु after -मध्ये. ५. D. reads -अनुरञ्जने for -व्यञ्जने.

'मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतानि तु ।
तावद्यो ऽबान्धवस्तत्र रौति तद्बान्धवैः सह ॥
तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् ।
सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसञ्चये ॥
कृते तु केवलं स्नानं क्षत्र-विट्-शूद्रजन्मनाम्' ।

इति । ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने अस्थिसञ्चयनादर्वागेकाहमाशौचं सचैलं स्नानं च । तत ऊर्ध्वं सचैलं स्नानमात्रम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

'अस्थिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् क्षत्र-वैश्ययोः ।
तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीये ऽहनि शुद्ध्यति ॥
कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत्' ।

इति । क्षत्रियस्य वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने विशेषाश्रवणे ऽपि ब्राह्मणस्य समनन्तरक्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं विवक्षितं तदेवात्रेति न्यायतो ऽवगम्यते । शूद्रमरणविषयातुरव्यञ्जने ऽस्थिसञ्चयनात् प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रमाशौचम् । क्षत्रिय-वैश्ययोर्द्विरात्रम् । तत ऊर्ध्वं द्विजातीनामेकरात्रमेव । शूद्रस्य स्पर्शं विनाऽऽतुरव्यञ्जने ऽस्थिसञ्चयनादर्वागेकरात्रमाशौचम् । तत ऊर्ध्वं सज्ज्योतिराशौचमिति । तथा च पारस्करः—

'अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि विप्रो ऽश्रु पातयेत् ।
मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

---

१. H. reads ब्राह्मणसमनन्तर-. २. E. omits -विषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं-
३. B C. and F. read वा गम्यते, and for the same I. reads ऽत्रावगम्यते.
४. All, except A. B. and E., read शूद्रस्पर्शं.

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासो यावद्द्विजातयः ।
अहोरात्रेण शुद्ध्यन्ति वाससः क्षालनेन च ॥
संजातैर्दिवसेनैव व्यहात् क्षत्रिय-वैश्ययोः
स्पर्शे विनाऽनुगमने शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति' ॥

इति । अत्राश्रुपात आतुरव्यञ्जनमात्रोपलक्षणार्थः । सजातेः शूद्रस्यास्थिसञ्चयनादर्वाक् स्पर्शे विनाऽनुगमने आतुरव्यञ्जने दिवसेनाहोरात्रेण शुद्धिः । तत ऊर्ध्वं नक्तेन । रात्रौ चेद्राव्या अहनि चेदह्ना शुद्धिरिति । एतच्च शवनिर्हरणानुगमन-सहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमसपिण्डानाम् । सपिण्डानां तु विहितत्वात् नास्ति । तथा च हारीतः—

'विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।
दोषः स्यादसपिण्डस्य तत्रानाथक्रियां विना' ॥

इति । प्रेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदानादिकमुच्यते । अनुगमादिविधिस्तु याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

'आ श्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ (१)
यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भिर्लौकिकाग्निना ।
स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत्' ॥

(या. स्मृ. ३. १–२)

* आवृतिः प्रक्रिया । 'आहिताग्न्यावृता आहिताग्नेर्दानप्रक्रियया'-इति विज्ञानेश्वरः ।

१. I. reads मासं. २. A. reads वाससां. ३. B. reads स जातदिवसेनैव. ४. A. and D. omit इति. ५. I. reads एवं. ६. H. and I. read स्यात्त्वसपिण्डस्य. ७. I. reads तच. ८. I. omits तु. ९. Except A. and the text all read गाथां. १०. I. reads this line as follows:—

सद्यःशौचा उपेतश्चेदाहिताग्निर्यथार्थवत् ।

इति। ऊनद्विवर्षादितरः सम्पूर्णद्विवर्षो मृतो ज्ञातिभिः सपिण्डैः श्मशानभूमिं यावदनुगन्तव्यः। तथा यमसूक्तं परेयुवांसमिति षोडशर्चं तथा यमदैवत्या गाथाश्च जपद्भिर्लौकिकाग्निना स दग्धव्यः। उपेत उपनीतश्चेन्मृतः तदा आहिताग्निसंस्कारप्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा भवति तथा दग्धव्यः। अयमभिप्रायः—येषां भूशोधन-प्रोक्षणादीनामाहिताग्निविहितसंस्काराणां करणमर्थवत् द्वारकार्यरूपं प्रयोजनमस्ति तान्यननुष्ठेयानि। यानि तु लुप्तार्थानि पात्र-प्रयोजनादीनि तान्यनुष्ठेयानि। यथा कृष्णलेष्वतिदेशप्राप्तेष्ववघात-प्रोक्षणादिषु द्वारलोपादवघातादीनामननुष्ठानं प्रोक्षणादीनां त्वनुष्ठानमिति। अत्र लौकिकाग्निग्रहणं जातारणेरभावे। तत्सद्भावे तु तन्मथितोऽग्निर्ग्राह्यः। न तु लौकिकाग्निः। तस्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोपपत्तेः। लौकिकाग्निश्चण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः। तेषां निषिद्धत्वात्। तथा च देवलः—

'चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित्।
पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः' ॥

इति। आहिताग्निस्तु श्रौताग्निना दग्धव्यः। अनाहिताग्निर्गृह्याग्निना। इतरो लौकिकेन। तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

'आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः।
अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः' ॥

---

१. I. reads दैवत्यां गाथां च. २. B. C. E. F. G. and H. add च to दग्धव्यः. ३. B. C. and F. insert च after तथा. ४. Except A. and I. all omit करणमर्थवत्. ५ B. C. E. F. G. and H. read द्वारं कार्यरूपं; while H. reads द्वारं कार्यरूपप्रयोजनम्. ६. H. reads पात्रप्रयोजनादीनि. ७. I. reads तस्मिन् माथितो; while G. omits तत्. ८. D. G. and I. read सूतकाग्निः. ९. D. reads वैतानाग्निना.

इति। एकेन गृह्याग्निना। दाहश्च स्नपनाद्यनन्तरं कर्त्तव्यः। तथा च कात्यायनः–

'दुर्बलं स्नापयित्वा च शुद्धचैलाभिसंवृतम्।
दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत्॥ (३)
घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य सवस्त्रं चोपवीतिनम्।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत्॥ (४)
हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु।
मुखे वस्त्रं निधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः॥ (५)
आमपात्रे ऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम्।
एको ऽनुगच्छन् तस्यार्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि॥ (६)
अर्धमादहनं प्राप्तमासीनो दक्षिणामुखः।
सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत्'॥ (७)
(का. स्मृ. ३. २१. ३–७)

इति। पिण्डदानविधिना आदहनं श्मशानपर्यन्तमानीतमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः। दाहानन्तरं चितिमनवेक्षमाणा ज्ञातयो जलसमीपं गत्वा स्नात्वोदकं सकृत् त्रिर्वा दद्युः। तथा च कात्यायनः–

'अथानवेक्ष्यमेत्यापः सर्व एव शवस्पृशः।
स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले॥
गोत्र-नामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम्।
दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् सकृत्॥
(का. स्मृ. ३. २२. १–२)

---

१. The text has तु for च. २. We follow here A. and the text. Others read आप्लुत्य. ३. The text omits च. ४. The text reads विभूषितम्. ५. The text reads मुखेष्वथापिधायैनं. ६. The text reads -नामानुवाशान्ते. ७. The text reads पृथक् for सकृत्.

इति। पैठीनसिरपि—

'प्रेतं मनसा ध्यायन् दक्षिणाभि-
मुखस्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयेत्'।

इति। एतच्चायुग्मतिथिषु कार्यम्।

'प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रिया'।

(गौ. स्मृ. १४. १९)

इति गौतमस्मरणात्। प्रेतोपकारविशेषापेक्षया तु यावन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानावृत्तिः कार्या। तथा च प्रचेताः—

'दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात्।
तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते'॥

इति। यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते तावदञ्जलिवृद्धिः कार्येत्यर्थः। अत्रापरो विशेषस्तेनैवोक्तः—

'नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत्।
वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत्॥
सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः।
पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्यात् दशाञ्जलीन्॥
द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये पञ्चदश स्मृताः।
त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्गृहम्॥
ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत्'।

इति। अज्ञातिभिरपि क्वचित् उदकदानं कर्तव्यम्। तदाह याज्ञवल्क्यः—

१. D. reads युग्म- for अयुग्म- through mistake.

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया।
कामोदकं सखि-प्रत्ता-स्वस्रीय-श्वशुरर्त्विजाम्'॥

(या. स्मृ. ३. ४)

इति। प्रत्ता परिणीतदुहितृभगिन्यादिः। स्वस्रीयो भागिनेयः। अत्र प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं नित्यं कार्यम्। सख्यादीनां तु कामतः। न नित्यतया। अकरणे प्रत्यवायाभावादिति। उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्त्तव्यम्। तथा च विष्णुः–

'प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वा एकं च[१] पिण्डं कुशेषु दद्युः'।

(वि. स्मृ. १९. ७)

इति। पिण्डोदकदानं च यावदाशौचं कार्यम्। तदाह स एव–

'यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं[२] च दद्युः'।

(वि. स्मृ. १९. १३)

इति। वर्णानुक्रमेण पिण्डसङ्ख्यानियमः पारस्करेणोक्तः–

'ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु[३] क्षत्रिये द्वादश स्मृताः।
वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्तिताः'॥

इति। आशौचह्रासे 'यावदाशौचम्'-इति विष्णुवचनात् पिण्डसङ्कोचप्राप्तौ शातातपः–

'आशौचस्य च ह्रासे ऽपि पिण्डान् दद्यात् दशैव तु'।

इति। त्रिरात्राशौचपक्षे दशपिण्डदानप्रकारः पारस्करेण दर्शितः–

---

१. The text omits च. H. inserts this चं after पिण्डम्. २. Except A. and the text all omit एकं. H. omits the same with the following च. ३. I. reads स्तु for तु.

'प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥
त्रींस्तु दद्यात् तृतीये ऽह्नि वस्त्रादीन् क्षालयेत् तथा' ।

इति । उदकदानवत्पिण्डदानं न सर्वैः कर्त्तव्यम् । अपि तु पुत्रेणैव । तदभावे सन्निहितेन सपिण्डेन । तदभावे मातृसपिण्डादिना । तदाह गौतमः—

'पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युः । (२५) तदभावे ऋत्विगाचार्यौ' । (२६)

(गौ. स्मृ. १५. २५-२६)

इति । पुत्रेष्वपि ज्येष्ठ एव पिण्डं दद्यात् । तथा च मरीचिः—

'सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।
द्रव्येण वोऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्' ॥

इति । यदा तु पुत्राऽसन्निधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति तदा दशाहमध्ये पुत्रसान्निध्ये अपि स एव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

'असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमे ऽहनि यः कुर्यात् स दशाहं समापयेत्' ॥

इति । यथा दशाहं पिण्डदाने कर्तृनियमः तथा द्रव्यनियमोऽपि । तदाह शुनःपुच्छः—

'[illegible] सक्तुभिर्वाऽपि शाकैर्वाऽप्यथ निर्वपेत् ।
[illegible] ऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम्' ॥

[illegible] and F. read [illegible], while H. reads द्रव्येणैवाऽविभक्तेन.
[illegible] Omitted.

इति । यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्श एवोत्तरं तन्त्रं पिण्डोदकदानरूपं समापयेत् । तदाह ऋष्यशृङ्गः–

> आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात् सर्ववर्णिनः ।
> समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः' ॥

इति । भविष्यपुराणे अपि–

> 'प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शः प्रपद्यते ।
> समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत्' ॥

इति । पैठीनसिरपि–

> 'आद्येन्दाविव कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।
> द्वैरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते' ॥

इति । माता-पितृविषये तु विशेषो गालवेनोक्तः–

> 'पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।
> तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् त्र्यहात् परम्' ॥

इति । पित्रोराशौचमध्ये तु त्रिरात्रात्परं यदि दर्शः समापतेत् तदेवोत्तरं तन्त्रं दर्शे समापयेत् नार्वाग्दर्शपाते । यत्तु श्लोकगौतमेनोक्तम्–

> 'अन्तर्दशाहे दर्शे तु तत्र सर्वं समापयेत् ।
> पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्' ॥
> (श्लो. गौ. स्मृ. ८. ३०)

इति तत् त्रिरात्रादर्वाग्दर्शपाते वेदितव्यम् । त्र्यहात्परमिति गालवेन विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं बान्धवैरातुराश्वासनं कार्यम् । तथा च याज्ञवल्क्यः–

---

१. H. reads [illegible] अपि. २. H. reads दर्शः. ३. H. and I. read [illegible] I. read [illegible].

'कृतोदकान्समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः' ॥

(या. स्मृ. ३. ७)

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः—

'मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाम मर्त्यलोको न यास्यति' ॥

(या. स्मृ. ३. ८-१०)

इति । कात्यायनोऽपि—

'एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्वान् शाद्वलसंस्थितान् ।
आप्लुतान् पुनराचान्तान्वदेयुस्तेऽनुयायिनः ॥
मा शोकं कुरुतानित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ।
धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सहगमिष्यति' ॥

(का. स्मृ. ३. २१. ३-४)

इति । शोके दोषोऽपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

'श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः' ॥

(या. स्मृ. ३. ११)

---

१. I. reads कदलीस्तम्भे. २. D. reads मर्त्यलोके. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read गमिष्यति; while I. reads करिष्यति. ४. Except A. and the text all read यथागतः.

इति । आतुराश्वासनानन्तरकृत्यं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।
विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥
आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा ऽश्मनि पदं शनैः' ॥

(या. स्मृ. ३.१२-१३)

इति । अत्रापरो विशेषः शङ्खेन दर्शितः—

'दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभं चालभ्य गृहद्वारि
प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः' ।

इति । आशौचनियमा मनुना दर्शिताः—

'अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।
मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ' ॥

(म. स्मृ. ५. ७३)

इति । मार्कण्डेयेनापि—

'क्रीत-लब्धाशनाश्चैव भवेयुः सुसमाहिताः ।
न चैव मांसमश्नीयुर्व्रजेयुर्न च योषितम्' ॥

इति । गौतमेनापि—

'अधःशय्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन् ।(२७)
मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात् । (२८) प्रथम-

१. D. substitutes निर्दिश्य for विदश्य. २. B. C. F. and I. read द्वारवेश्मनः. ३. D. and H. read -लवणान्ना स्युः, but H. has the marginal reading लवणान्नाः स्युः. ४. We follow here A. and the text. All others read ऽप्यहम् for त्र्यहम्. ५. D. omits इति. ६. D. reads मार्कण्डेयोऽपि. ७. The text reads अधःशय्यासनिनः. ८. The text reads न मार्जयेरन्.

तृतीये-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदककर्म । (२९) नवमे वाससां त्यागः । (३०) अन्त्ये त्वन्त्यानाम्' ।(३१)

(गौ. स्मृ. १४. २७-३१)

इति । प्रदानं महैकोद्दिष्टश्राद्धम् । वाससां त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्यन्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमे ऽह्नि प्रेतमुद्दिश्य जलं क्षीरं चाकाशे शिक्यादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृण्मये' ।

(या. स्मृ. ३. १७)

इति । प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमदिवसानामन्यतमस्मिन्नस्थिसञ्चयनं कार्यम् । तदाह संवर्त्तः—

'प्रथमे ऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह' ॥

(सं. स्मृ. १३९-४०)

---

१. Except A. and the text all omit -पञ्चम-, but this is a mistake. The word पंचम does not appear in four of the manuscripts of the text. I am not able to say whether the commentator हरदत्त takes this word or not. His comment is quite doubtful, but विज्ञानेश्वर takes this word (see [illegible] S commentary of याज्ञवल्क्य). २. The text reads -नवमेषूदकक्रिया [illegible] च त्यागः for नवमेषूदककर्म । नवमे वाससां त्याग . D. omits -षूदककर्म। [illegible] I. reads प्रैतैकोद्दिष्ट-. ४. D omits the following:— वाससां त्यागस्तु [illegible] रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्यन्तपरित्याज्यानां. ५ [illegible] substitutes च for वा. ६. F. omits the following:—

* * * * कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥

[illegible] अस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः—

[illegible] दिवसेऽस्थिसञ्चयनम् ।.

[illegible] this line as follows:—

[illegible] गोत्रजैः सह ॥.

इति । चतुर्थे दिवसे ऽस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः–

चतुर्थे दिवसे ऽस्थिसञ्चयनं कुर्युः । (१०)
तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः' । (११)

(वि. स्मृ. १९. १०–११)

इति । अस्थिसञ्चयने तिथि-वार-नक्षत्रनिषेधो यमेनोक्तः–

'भौमार्क-मन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।
वर्जयेदेकपादर्क्षे द्विपादर्क्षे ऽस्थिसञ्चयम् ॥
प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादर्क्षे विशेषतः' ।

इति । वृद्धमनुः–

'वस्वन्ताधादितः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ।
द्वि-त्रिपादृक्षयोश्चैव नन्दायां च विशेषतः ॥
अजचरणादिद्वितीये ह्याषाढाद्वयमेव च ।
पुष्ये च हस्तनक्षत्रे फल्गुनीद्वयमेव च ॥
भानु-भौमार्कि-भृगुषु अयुग्मतिथि-सन्ध्ययोः ।
चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां नैधने च विवर्जयेत् ॥
अस्थिसञ्चयनं कार्यं कुलक्षयकरं भवेत्' ।

---

१. D. omits चतुर्थे दिवसे ऽस्थिसञ्चयनं कुर्युः. २. Except A. and I. all omit तिथि-. ३. Except A. D. E. and H. all read -ऽप्ययनेनोक्तः for यमेनोक्तः. Kamalâkara Bhatta quotes the following lines as from माधवीये यमः (vide Nirṇaya Sindhu, Aurdhvadehikaprakaraṇam). ४. The following quotation appears only in A. and I., It does not appear even in Aparârka, Vijñâneśvara Kamalâkara Bhatta &c.. ५. A. reads [illegible]

इति। वापनं दशमे ऽहनि कार्यम्। तदाह देवलः—

'दशमे ऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत्।
तत्र त्याज्यानि वासांसि केश-श्मश्रु-नखानि च'॥

इति। स्मृत्यन्तरे तु एकादशाहादर्वागनियमेन वापनं कार्यमित्युक्तम्—

'द्वितीये ऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः।
तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वा ऽऽप्रदानतः'॥

इति। प्रदानमेकादशाहिकं श्राद्धम्। अत्र 'आप्रदानतः'-इति वचनात् अनियमोऽवगम्यते। बौधायनेनापि—

'अलुप्तकेशो यः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रवापयेत्।
द्वितीये ऽह्नि तृतीये ऽह्नि पञ्चमे सप्तमे ऽपि वा॥
यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्'।

इति। वापनं च पुत्राणां कनिष्ठभ्रातृणां च। तथा चापस्तम्बः—

'अनुभाविनां च परिवापनम्'।

(आ. ध. सू. १. ३. १०. ६)

इति। अनु पश्चाद्भवन्ति जायन्ते इति पुत्राः कनिष्ठभ्रातरश्च। अथवा। अनुभाविन इति पुत्रा एव निर्दिश्यन्ते—

'गङ्गायां भास्करक्षेत्रे माता-पित्रोर्गुरोर्मृतौ।
आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम्'॥

---

१. G. reads वपनं. २. D. reads बौधायनोऽपि. ३. G. reads प्रवापयेत्.

इत्यत्र 'माता-पित्रोर्मृतौ' इति विशेषेणोपादानात्। एवं हि नियतः सन् सर्वो ऽपि स्वाशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत्। तदेकोद्दिष्टं तु श्राद्धमेकादशे ऽह्नि कुर्यात्। तथा च मरीचिः—

'अशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते।
ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः'॥

इति। आशौचानन्तरमेकादशे ऽह्नि ब्राह्मणः एकोद्दिष्टश्राद्धं कुर्यात्। एकोद्दिष्टमेकादशे ऽहनि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्णेषु क्षत्रियादिषु समान इत्यर्थः।

ननु—आशौचसमाप्त्यनन्तरमेवैकोद्दिष्टविधिः सर्वेष्वपि वर्णेषु किं न स्यात्? । एकादशे ऽह्नि अधिककालाशौचिनां क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावात्।

'शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्'।

इति शुद्धेः कर्माङ्गत्वेन विधानात्।

'अथाऽऽशौचापगमे'।

(वि. स्मृ. २१. १)

इति साधारण्येनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुनाऽभिहितत्वाच्च।

'आद्यश्राद्धमशुद्धो ऽपि कुर्यादेकादशे ऽहनि।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः'॥

इति शङ्खवचनेनाशौचमध्ये एकादशे ऽह्नि एकोद्दिष्टविधानमेवमिति चेत्। न। मातर्यग्रे प्रमीतायां तदाशौचमध्ये यदि

१. D. G. and I. omit हि. २. B. C. and F. read यदेकोद्दिष्टं श्राद्धं तदे-[illegible]. ३. The text reads ऽऽशौचव्यपगमे for ऽऽशौचापगमे. ४. I. reads [illegible] ५. B. C. and F. read नैवम् for मैवम्.

पिता म्रियेत ततो मातुरेकोद्दिष्टश्राद्धमेकादशेऽह्नि अशुद्धोऽपि कुर्यादिति विषयान्तरसम्भवात्। यत्तु—

'एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम्।
चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक्' ॥

इति पैठीनसिवचनं तस्यायमर्थः—आशौचानन्तरदिने यच्छ्राद्धं विहितं तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणम्। न ब्राह्मणस्यैवेति। कथं तर्ह्येकादशाहशब्दस्योपपत्तिः? इति चेत्। न। लक्षणया तस्याशौचानन्तरदिनपरत्वेनोपपत्तेः।

अत्रोच्यते—एकादशाहकालविशिष्टमेकोद्दिष्टश्राद्धं चतुर्णां वर्णानां विधीयते।

'न विधौ परः शब्दार्थः'।

इति न्यायेनैकादशाहशब्दस्य लक्षणयाऽऽशौचानन्तरदिनपरत्वानुपपत्तेः। सति मुख्ये वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च एकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टश्राद्धं कर्त्तव्यम्। ननु—एकादशेऽह्नि क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावाच्छ्राद्धेऽधिकारो नास्ति इत्युक्तमिति चेत्। न।

'कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः'।

इति वचनात्तात्कालिक्याः शुद्धेः सत्त्वात्। यत्तु शङ्खवचनस्याशौचमध्ये आशौचान्तरप्राप्तावेकोद्दिष्टमेकादशेऽह्नि अशुद्धोऽपि कुर्यादिति विषयविशेषे तात्पर्यमुक्तम्। तन्न। तत्रापि शुद्ध्यभावादित्यस्य चोद्यस्य समानत्वात्। सामान्येन प्रवृत्तस्य शङ्खवचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन सङ्कोचायोगाच्च। यत्तु—[अथाशौचापगम—इति सामान्येनोपक्रम्य विष्णुनैकोद्दिष्टवि-

१. D. reads अशुद्धे अपि.

धानादाशौचानन्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति। तन्न। विष्णुवचनस्य दशाहाशौचिब्राह्मणविषयत्वेनोपपत्तेः। तस्मादेकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति सुष्ठूक्तम्।

अथ संगृहीतश्राद्धनिर्णयः प्रपञ्च्यते।

प्रेतोद्देशेन श्रद्धया द्रव्यत्यागः श्राद्धम्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

'देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत्।
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्' ॥

इति। तच्च पार्वणैकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम्। पुरुषत्रयमुद्दिश्य यत् क्रियते तत्पार्वणम्। एकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तदेकोद्दिष्टम्[1]। एवं[2] द्विविधमपि श्राद्धं नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते[3][4]। तत्र जीवनोपाधौ[5] चोदितं नित्यम्। यथा अमावास्यादौ[6] चोदितम्। अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम्। यथोपरागादौ। कामनोपाधिकं काम्यम्। यथा तिथि-नक्षत्रादिषु। यत्तु विश्वामित्रेण द्वादशविधत्वमुक्तम्—

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम्।
पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम्।
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं मतम्' ॥

---

१. B. C. E. F. and H. read एकोद्देशेन यत्तदेकोद्दिष्टम् for एकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तदेकोद्दिष्टम्. २. G. substitutes तत् for एवं. ३. E. reads प्रत्येकं त्रिविधम् for नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते. ४. B. C. D. F. and H. omit भिद्यते. ५. E. reads अहरहः क्रियमाणं श्राद्धं नित्यम् for जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम्. ६. E. omits अमावास्यादौ चोदितम्. B. C. D. F. and H. read अमावास्यादौ श्राद्धम् and I. adds श्राद्धं to चोदितम्. G. reads एवंविधमपि श्राद्धम् after चोदितम्.

इति तन्नित्य-नैमित्तिक-काम्यावान्तरभेदविवक्षयैव। न तु ततः पार्थक्यविवक्षया। तथाहि—तत्र नित्यमित्यहरहः श्राद्ध-मुच्यते। नैमित्तिकमित्येकोद्दिष्टम्। तदाह पारस्करः—

'अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्।
वैश्वदेवविहीनं तु अशक्तावुदकेन तु ॥
एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते।
तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान्' ॥

इति। काम्यमित्यभिमतार्थसिद्ध्यर्थम्। वृद्धिश्राद्धमिति पुत्रजन्म-विवाहादौ क्रियमाणम्। सपिण्डनं सपिण्डीकरणम्। पार्वणमिति प्रतिपर्व क्रियमाणम्। गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम्। तदाह वृद्धवसिष्ठः—

'अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम्।
पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ॥
नवानीतार्घपात्रं च पिण्डश्च परिकीर्य्यते।
पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणं तु तत् ॥
प्रतिपर्व भवेद्यस्मात् प्रोच्यते पार्वणं तु तत्।
गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ॥
बहूनां विदुषां प्राप्तौ सुखार्थं पितृतृप्तये'।

इति। शुद्ध्यर्थमिति शुद्धये क्रियमाणम्। तदाह प्रचेताः—

G. omits the following portion:—
क्रियमाणम्। सपिण्डनं सपिण्डीकरणम्। पार्वणमिति प्रतिपर्व क्रियमाणम्।
गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम्। तदाह वृद्धवसिष्ठः—
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम्।
पुत्रजन्म-विवाहादौ * * * * * ॥.
D. reads वसिष्ठः for वृद्धवसिष्ठः. D. reads -कीर्तयेत् for -कीर्यते.

'क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम्।
शुद्धयर्थमिति तत् प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत् स्मृतम्'॥

इति। कर्माङ्गमिति यागादौ क्रियमाणम्। दैविकमिति देवानुद्दिश्य क्रियमाणम्। यात्राश्राद्धमिति प्रवेश-निर्गमयोः क्रियमाणम्। तदाह पारस्करः—

'निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्॥
देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते।
तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् द्वादश्यादिषु यत्नतः॥
गच्छन् देशान्तरं यद्दि श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा।
तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः'॥

इति[1]। अत्र[2] कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम्। सार्पिषा सर्पिः प्रधानकेनेत्यर्थः। अन्वर्थे केवलेन तृप्तेरसम्भवात्॥

अथ[3] देशकथनम्।

श्राद्धं च दक्षिणाप्रवणे गोमयाद्युपलिप्ते देशे कार्यम्। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

'दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहे ऽपि वा।
भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः'॥

(वि. ध. १.१४४.१३)

---

१. I. omits इति. २. Except A. and I. all omit the following:— अत्र कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम्। सार्पिषा सर्पिःप्रधानकेनेत्यर्थः। अन्वर्थे केवलेन तृप्तेरसम्भवात्॥.
३. [illegible] H. and I. omit अथ देशकथनम्.

इति । तीर्थं देवर्षिसेवितं जलम् । आदिशब्देन पुण्याश्रमादि गृह्यते । भूसंस्कारो गोमयादिनोपलेपः । आदिशब्देनाशुचिद्रव्यापसारणम् । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा' ।

(या. स्मृ. १. २२७)

इति । परिस्तृते परितः प्रच्छादिते । शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते । दक्षिणाप्रवणे दक्षिणोपनते देशे श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । स्वतो दक्षिणाप्रवणत्वासम्भवे देशस्य यत्नतो दक्षिणाप्रवणत्वं कार्यम् । तथा च मनुः—

'शुचिं देशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् ।
दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्' ॥

(म. स्मृ. ३. २०६)

इति । क्रिमि-कीटाद्युपहतं देशं श्राद्धे विवर्जयेत् । तदाह यमः—

'रूक्षं क्रिमिहतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् ।
देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि' ॥

इति । क्लिन्नं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डेयो ऽपि—

१. G. H. and I. substitute कुलम् for जलम्. २. Except A. and the text all read परिभिते for परिस्तृते everywhere. ३. G. reads—

'शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्य च ।,

and B. C. E. F. and H. read -लिप्य च for -लेपयेत्. ४. G. omits the following :—

क्लिन्नं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डेयो ऽपि—
'षड्यां जन्तुमयी रूक्षा क्षितिः प्लुष्टा तथाग्निना ।
अनिष्ट-दुष्ट-शब्दोग्रा दुर्गन्धा श्राद्धकर्मणि' ॥.

'वर्ज्या जन्तुमयी रूक्षा क्षितिः प्लुष्टा तथाऽग्निना।
अनिष्ट-दुष्टशब्दोग्रा दुर्गन्धा श्राद्धकर्मणि' ॥

(मा. पु. ३२. ११.)

इति। कृत्रिमादिदेशेष्वपि श्राद्धं न कार्य्यम्। तदाह शङ्खः—

'गो-गजाश्वादिपृष्ठेषु कृत्रिमायां तथा भुवि।
न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमिषु' ॥

इति। कृत्रिमायां वेदिकादौ। पारक्यासु परपरिगृहीतासु। ताश्च गृह-गोष्ठारामादयः। न पुनस्तीर्थादिस्थानानि। तथाचादिपुराणम्—

'अटवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः॥
वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च।
देवखाताश्च गर्त्ताश्च न स्वामी तेषु विद्यते' ॥

(कू. पु. १. २. २२. १७)

इति। तीर्थ-क्षेत्रविशेषेषु कृतं श्राद्धमतिशयफलप्रदं भवति। तदाह देवलः—

'श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती।
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्करं तथा॥

---

१. The text reads जन्तुमती for जन्तुमयी. २. The text reads शब्दोग्र-दुर्गन्धा चात्र for -शब्दोग्रा दुर्गन्धा श्राद्ध-. I. reads दुर्गन्धिः for दुर्गन्धा. ३. I. reads गो-गजाश्वाश्वपृष्ठेषु. ४. I. reads पारक्याश्चुचि- for पारक्यासु च. ५. D. and G. read आदित्यपुराणम्, but the following quotation appears in Kûrmapurâṇam. ६. G. and I. read देवखताश्च. ७. D. reads अतिशयफलं भवति. ८. Except A. and D. all read पुष्कराणि च, but the plural form is unnecessary here.

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।
विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः' ॥

इति । व्यासोऽपि—
'पुष्करे[1]ऽप्यक्षयं श्राद्धं जप-होम-तपांसि च ।
महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजाङ्गले' ॥

इति । शङ्खोऽपि—
'गङ्गा-यमुनयोस्तीरे[2] पयोष्ण्यमरकण्टके[3] ।
नर्मदा-बाहुदातीरे भृगुतुङ्गे[4] हिमालये ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।
सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत्' ॥
(शं. स्मृ. १४. २-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—
'नदी-समुद्रतीरे वा ह्रदे गोष्ठेऽथ पर्वते ।
समुद्रगानदीतीरे सिन्धु-सागरसङ्गमे ॥
नद्योर्वा सङ्गमे शस्तं शालग्रामशिलान्तिके ।
पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषेऽपि वा ॥
शालग्रामे च गोकर्णे गयायां च विशेषतः ।

---

१. Except A. all read पुष्करेष्वक्षयम्. २. These verses appear in Śankha Samhitā, but the readings are quite different. They run as follows:—
'गङ्गा-यमुनयोस्तीरे तीर्थे वाऽमरकण्टके ।
नर्मदायां गयातीरे सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे महालये ।
सप्तारण्येऽसिकूपे च तत्तदानन्त्यमुच्यते' ॥
३. [illegible] reads पयोष्ण्यमरकण्टके. ४. I. reads भृगुतुङ्गहिमालये. ५. D. and [illegible] [illegible] for [illegible]. H. reads [illegible], but its marginal read[illegible]

अन्येष्वेतेषु यः श्राद्धं पितृभक्तिसमन्वितः ॥
करोति विधिवन्[1] मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते' ।

इति । बृहस्पतिरपि—

'कांक्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाऽऽपातभीरवः ।
गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।
पालयिष्यति वृद्धत्वे श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥
गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
गयाशीर्षे वटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम्' ॥

इति । विष्णुरपि—

'[2]गयाशीर्षे । (४) वटे । (५) अमरकण्टकपर्वते । (६) यत्र क्वचन नर्मदातीरे । (८) यमुनातीरे । (९) गङ्गायां विशेषतः ।(१०) गङ्गाद्वारे ।(११) प्रयागे । (१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे ।(१३) कुशावर्त्ते । (१४) बिल्वके[4] । (१५) नीलपर्वते । (१६) कनखले । (१७) कुब्जाम्रे । (१८) भृगुतुङ्गे । (१९) केदारे ।

1. H. and I. read विधिना for विधिवत्. 2. All, except A. and the text have rendered these Sûtrâs into a line of poetry with some slight modifications. B, C, and F. read the line as follows:-

गयाशीर्षे वटे चैवाऽमरकण्टकपर्वते ।,

G. and H. have the same reading excepting -शीर्षे which they substitute for -शीर्षे, and D. differs only in reading अथ for चैव, and I. reads

गयाशीर्षे वटे चैव तीर्थे वाऽमरकण्टके ।.

3. The text omits गङ्गाद्वारे । (११) प्रयागे । (१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३), This omitted portion appears, however, after the 2nd Sûtra. 4. The text [illegible] बिल्वके. 5. This Sûtrâ is not found except A.

(२०) महालये । (२१) नडेन्तिकायाम्। (२२) सुगन्धायाम् । (२३) शाकम्भर्याम्। (२४) फल्गुतीर्थे। (२५) महागङ्गायाम् । (२६) तन्दुलिकाश्रमे। (२७) कुमारधारायाम्। (२८) प्रभासे। (२९) यत्र क्वचन सरस्वत्यां । (३०) विशेषतो नैमिषारण्ये । (३१) वाराणस्याम्। (३२) अगस्त्याश्रमे। (३३) कण्वाश्रमे। (३४) कौशिक्याम्। (३५) शरयूतीरे। (३६) शोणस्य ज्योतीरथ्यायाश्च सङ्गमे । (३७) श्रीपर्वते। (३८) कालोदके। (३९) उत्तरमानसे । (४०) वडवायाम्। (४१) मतङ्गवाप्याम् । (४२) सप्तार्षे । (४३) विष्णुपदे । (४४) स्वर्गमार्गप्रदेशे । (४५) गोदावर्याम् । (४६) गोमत्याम् । (४७) वेत्रवत्याम् । (४८) विपाशायाम्। (४९) वितस्तायाम्। (५०) शतद्रुतीरे । (५१) चन्द्रभागायाम् । (५२) इरावत्याम्। (५३)

---

१. B. C. E. F. G. H. and I. read ललिकायाम; while D. reads ललिताया. २. The Calcutta edition of the text reads बिहलिकाश्रमे; while the Bombay edition reads बिहलिकाश्रमे. The commentator Nanda Pandita follows the former and also gives the Sûtrâ तन्दुलिकाश्रमे. ३. The text by adding the omitted portion shewn in footnote to these two Sûtrâs forms a couplet which runs as follows:—

मङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ।
सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषत: ॥.

४. The text reads ज्योतिषाया: for ज्योतीरथ्याया:, Nanda Pandita follows the former, but also alludes to the latter. ५. This Sûtrâ appears only in A. and the text. ६. All except A. and the text read सप्तर्षे. H. [illegible] this with the following Sûtrâ and reads सप्तार्षविष्णु[illegible]. ७. The text reads -पदे for -प्रदेशे.

सिन्धोस्तीरे। (५४) दक्षिणे पञ्चनदे। (५५) औजसे[1]। (५६) [2]एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु। (५७) सरिद्वरासु। (५८) [3]सङ्गमेषु। (५९) [4]प्रभवेषु। (६०) पुलिनेषु। (६१) प्रस्रवणेषु। (६२) [5]पर्वतनिकुञ्जेषु। (६३) वनेषूप[6]वनेषु च। (६४) गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु। (६५) [7]मनोज्ञेषु च। (६६) अत्रापि पितृगीता[8] गाथा भवन्ति। (६७)

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम्।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः॥ (६८)
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो [9]दद्यात्समाहितः॥ (६९)
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्।
यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्'॥ (७०)

(वि. स्मृ. ८५. ४–७०)

इति। गयाशीर्षप्रमाणं चा[10]दिपुराणेऽभिहितम्—

'पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं[11] गयाशिरः।
महानद्याः पश्चिमेन यावद्गृध्रेश्वरो गिरिः॥

---

१. The text (Calcutta edition) reads औसजे. २. All, except A. insert च before एवमा-. ३. This Sûtrâ does not appear in the text. ४. The text reads सर्वेष्वपि स्वभावेषु in the place of प्रभवेषु. ५. The text divides this Sûtrâ into two पर्वतेषु and निकुञ्जेषु. ६. D. omits उपवनेषु and the text breaks this into two Sûtrâs, वनेषु and उपवनेषु, and omits the following च. ७. I. omits मनोज्ञेषु and adds इति to च. ८. Except A. and the text all omit -गीताः; while the text reads अथ च for अत्रापि. ९. The text reads न कुर्यात् for नो दद्यात्. १०. D. and G. read आदित्यपुराणे. ११. E. H. and I. read क्रोशमात्रं.

उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद्दक्षिणमानसम् ।
एतद्गयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्' ॥

इति ।

अथ श्राद्धकालाः ।

श्राद्धकालास्त्वमावास्याऽष्टकादयः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।
श्राद्धम्प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः' ॥

(या. स्मृ. १. २१७–१८)

इति । यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या । तत्र श्राद्धं नित्यम् । तथा च लौगाक्षिः—

'श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः ।
इन्दुक्षये मासिमासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च' ॥

इति । अष्टकाश्चतस्रः मार्गशीर्षादिचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः ।

'हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः' ।

इति शौनकस्मरणात् । तत्रापि श्राद्धं नित्यम् । तदाह [illegible]:—

'अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।
[illegible] श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः' ॥

[illegible] । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । तेन तद्विशिष्टः कालो लक्ष्य[illegible] [illegible] अपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणायनमुत्तरायण

[illegible] त्रिषुलोकेषु for त्रिषु लोकेषु. २. G

च । हव्यं कृसर-मांसादि । ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः । तयोः सम्प्रलाभो यस्मिन् काले स तथोक्तः । विषुवन्मेष-तुला-संक्रान्ती । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशे राश्यन्तरप्राप्तिः । सूर्यसं-क्रमशब्देनैवायन-विषुवतोरुपादाने सिद्धे पृथगुपादानं फला-तिशयज्ञापनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः। महाव्यतीपातो वा।

'सिंहस्थौ गुरु-भौमौ चेन्मेषस्थे च रवौ हि वा ।
द्वादशी हस्तसंयुक्ता व्यतीपातो महान्हि सः ॥
श्रवणाश्वि-धनिष्ठार्द्रा-नागदैवत-मस्तकैः* ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते' ॥

इति वृद्धमनुवचनात् । नागदैवतमाश्लेषानक्षत्रम् । मस्तकं मृगशिरः । यद्यमा अमावास्या रविवारेण श्रवणादीनामन्यत-मेन नक्षत्रेण युक्ता स व्यतीपात इत्यर्थः । गजच्छायालक्षणं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

'यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता' ॥

इति । पितृदैवत्यं मघानक्षत्रम् । हंसः सूर्यः । करो हस्तन-क्षत्रम् । याम्या तिथिस्त्रयोदशी । पुराणे ऽपि—

अपरार्कस्तु—'नागदैवतमस्तके' इति पठित्वा 'नागदैवतं आश्लेषा । मस्तके प्रथमपादे [illegible] चन्द्र इत्यर्थः'—इति व्याचकार (अ. श्रा. प्रकरणं द्रष्टव्यम्) ।

[illegible] two lines of this quotation do not appear in all, except [illegible] the last two lines are quoted by Aparârka under the name [illegible] reads [illegible]. १. B. C. D. E. F. and G. omit

'हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी।
तिथिर्वैवस्वती नाम सा च्छाया कुञ्जरस्य तु' ॥

इति। 'ग्रहणं चंद्र-सूर्ययोः'—इति ग्रहणमुपरागः। अत्रापि कालविशेषः श्राद्धाङ्गत्वेन स्वीकार्यः। तदाह वृद्धवसिष्ठः—

'त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा।
मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः'॥

इति। 'श्राद्धम्प्रतिरुचिः'—इति यदा श्राद्धं प्रतीच्छा तदैव कर्त्तव्यमिति। चकारेणान्ये ऽपि श्राद्धकालाः संगृह्यन्ते। अत एव यमः—

'आषाढ्यामथ कार्त्तिक्यां माघ्यां त्रीन् पञ्च वा द्विजान्।
तर्पयेत्पितृपूर्वं तु तदस्याक्षयमुच्यते'॥

इति। देवलो ऽपि—

'तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु या।
मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी॥
तथा शतभिषग्युक्ता कार्त्तिके नवमी तथा।
इन्दुक्षय-गजच्छाया वैधृतेषु युगादिषु॥
एते कालाः समुद्दिष्टाः पितृणां प्रीतिवर्धनाः'।

इति। युगादयो ऽपि श्राद्धकालाः। ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः—

'वैशाखस्य तृतीया तु नवमी कार्त्तिकस्य तु।
माघे पञ्चदशी चैव नभस्ये च त्रयोदशी॥
युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः'।
(म. पु. १७. ४-६)

1. The text reads पञ्चदशी च माघस्य for माघे पञ्चदशी चैव.

इति । विष्णुपुराणे ऽपि–

'वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाःसहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति' ॥

(वि. पु. ३. १४. १२-१४)

इति । मन्वादयो ऽपि श्राद्धकालाः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे–

'अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी सिता ।
तृतीया चैत्रमासस्य सिता भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः' ।

(म. पु. १७. ६-९)

इति । कृत्तिकादिनक्षत्राणि काम्यश्राद्धकालाः । तथाह याज्ञवल्क्यः–

---

१. The text substitutes तु for च. २. The text substitutes -शुद्ध- for -शुक्ल-. ३. The text reads तमिस्र- for च कृष्ण-. ४. The text reads द्वादशी कार्तिके तथा for कार्तिके द्वादशी सिता. ५. H. and I. read चैव माघस्य. ६. The text reads तथा for सिता. ७. The text reads तथा for सिता. ८. Except H. and the text all read चैते for चैता.

ज्येष्ठास्वर्थाधिपत्यं च मूले चारोग्यमुत्तमम्।
आषाढासु यशःप्राप्तिरुत्तरासु विशोकता॥
श्रवणे च शुभाँल्लोकान् धनिष्ठासु धनं महत्।
वेदवित्त्वमभिजिति भिषक्सिद्धिं च वारुणे॥
अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद्गावो तथोत्तरे।
रेवतीषु तथा रौप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान्॥
श्राद्धं कुर्वंस्तथाऽऽप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमम्।
तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित्'॥

(मा. पु. ३३. ८–१६)

इति। सौम्यं सोमदैवत्यं मृगशीर्षमित्यर्थः। चक्रप्रवर्त्तनं सर्वत्राज्ञायाः प्रतिघाताभावेन प्रवर्त्तनम्। अभिजित् अभिजित्संज्ञकं नक्षत्रम्। तथा च श्रुतिः—

'उपरिष्टादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः'।

इति। एतत्तु वेधनिरूपणम्। भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः। वारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम्। कुप्यं त्रपु-सीसादिकम्।

विष्णुरपि—

'स्वर्गं कृत्तिकासु। (८) अपत्यं रोहिणीषु। (९)
ब्रह्मवर्चसं सौम्ये। (१०) कर्मणां सिद्धिः रौद्रे।
(११) भुवं पुनर्वसौ। (१२) पुष्टिं पुष्ये।
(१३) श्रियं सार्पे। (१४) सर्वान् कामान्

---

१. The text reads आधिपत्यं च ज्येष्ठासु for ज्येष्ठास्वर्थाधिपत्यं च. २. B. C. D. E. F. and G. read वेदविद्याऽभिजिति तु; while H. and I. read वेदवेत्ताऽभिजिति तु. ३. The text reads कुप्यम् for रौप्यम्. ४. The following portion is found in all except A. and I. :—

श्रुतिः— 'उपरिष्टादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः'।
इति। एतत्तु वेधनिरूपणम्। भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः।
वारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम्। कुप्यं त्रपु-सीसादिकम्।

पैत्र्ये[1] (१५) सौभाग्यं फल्गुनीषु[2] (१६) धनमार्यम्णे। (१७) ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हस्ते। (१८) रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे। (१९) वाणिज्यवृद्धिं[3] स्वातौ। (२०) कनकं विशाखासु। (२१) मित्राणि मैत्रे। (२२) शाक्रे राज्यम्। (२३) कृषिं मूले। (२४) समुद्रयानसिद्धिमाप्ये[4]। (२५) सर्वान् कामान् वैश्वदेवे। (२६) श्रैष्ठ्यमभिजिति। (२७) सर्वान् कामाञ्छ्रवणे। (२८) बलं[5] वासवे। (२९) आरोग्यं वारुणे। (३०) कुप्यद्रव्यमाजे। (३१) गृहमाहिर्बुध्न्ये। (३२) गाः पौष्णे। (३३) तुरङ्गमाश्विने। (३४) जीवितं याम्ये'। (३५)

(वि. स्मृ. ७८. ८–३५)

इति। आदित्यादिवाराश्च काम्यश्राद्धकालाः। तदाह विष्णुः–

'सततमादित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति। (१) सौभाग्यं चान्द्रे। (२) समरविजयं कौजे। (३) सर्वान् कामान् बौधे। (४) विद्यामभीष्टां जैवे। (५) धनं शौक्रे। (६) जीवितं शनैश्चरे'। (७)

(वि. स्मृ. ७८. १–७)

इति। कूर्मपुराणे अपि–

---

१. We follow here A. and the text. All others read पित्र्ये. २. The text substitutes भाग्ये for फल्गुनीषु. ३. H. reads वृद्धि for वृद्धिं, and the text reads सिद्धिं for the same. ४. I. reads साप्ये for आप्ये. ५. The text reads लवणं for बलं.

'आदित्यवारे त्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।
कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥
विद्यां विशिष्टां च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
शनैश्चरे भवेदायुरारोग्यं च सुदुर्लभम्' ॥
(कू. पु. १. २. २०. १६-१७)

इति। विष्णुधर्मोत्तरे-

'अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तव पार्थिव ।(३०)
आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ।
सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ॥
आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्वन् सदा नरः ।
क्रमेणैतान्यवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा' ॥
(वि. ध. १. १४२. ३०-३२)

इति। प्रतिपदादितिथयोऽपि काम्यश्राद्धकालाः। तदाह मनुः-

'[1]कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान्विन्दते सुतान् ।
क[2]न्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु बन्दिनः ॥
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
[3]षष्ठ्यां द्यूतमवाप्नोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः [4]सदा ।
[5]स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु ॥

१. This and the following lines of Manu can be traced in Râmachandrâ's commentary alone. The text reads स्वरूपां लभते प्रजाम् for सुरूपान् विन्दते सुतान्. २. The text reads कन्यकाश्च for कन्यकां तु, and वाजिनः for बन्दिनः. ३. We follow here A. and the text. All others read—

षष्ठ्यां द्यूतं कृषिं चैव सप्तम्यां लभते नरः ।.

४. The text substitutes नरः for सदा. ५. The text reads this line as follows :—

नवम्यां वै चैकशफान्दशम्यां द्विखुरान्बहून् ।.

एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूपं तु रजतं कुप्यमेव च ॥
'ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण रणे हताः ॥
श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान् कामान् समश्नुते' ।
(म. स्मृ. ३. २८१-२८६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-
'कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् क्षुद्रान् सुतानपि ।
द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं तथैक-द्विशफानपि ॥(२६२)
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्ण-रूप्ये सकुप्यके ।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥(२६३)
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते' ॥ (२६४)
(या. स्मृ. १. २६२-६४)

इति । कन्यावेदिनो जामातारः । एतानि फलानि कृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु श्राद्धदः क्रमेण प्राप्नोति । अत एव कात्यायनः-
'स्त्रियोऽतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म ।
अश्वस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः । पुत्राः
पञ्चम्याम् । द्यूतं षष्ठ्याम् । कृषिः सप्तम्याम् ।

१. All, except A. and the text read कूप्यम् for कुप्यम्. २. B. C. F. and the text read कुप्रजाः for सुप्रजाः. ३. The text reads पशून्वै सत्सुतानपि for पशून् क्षुद्रान् सुतानपि. Vijnánesvara follows the text. ४. The text reads [illegible] तथा. ५. Except A. and the text all read -प्रभृति[illegible] for प्रभृतिष्वेकां. ६. I. reads स्त्रियाः प्रतिरूपाः. ७. D. E. G. H. [illegible] omits स्त्रीजन्म । अश्वः.

वाणिज्यमष्टम्याम् । एकशफं नवम्याम् । दश-
म्यां गावः । परिचारका एकादश्याम् । द्वादश्यां
धन-धान्य-रूप्यम् । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हिरण्यानि त्र-
योदश्याम् । युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहताश्च-
तुर्दश्याम् । अमावास्यायां सर्वम्' ।

इति । अयं च कृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिषु श्राद्धविधिः सर्वे-
ष्वेवाऽपरपक्षेषु । न भाद्रपदाऽपरपक्ष एव । अत एव शौनकः—

'प्रौष्ठपदाऽपरपक्षे मासि मासि चैवम्' ।

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितॄन् प्री-
णाति । कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ।
(७) प्रथमे ऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्यं
जायते । (८) द्वितीये स्तेनाः । (९) तृतीये
ब्रह्मवर्चस्विनः । (१०) चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ।
(११) पञ्चमे पुमांसः । बह्वपत्यो न
चानपत्यः प्रमीयते । (१२) षष्ठेऽध्वशीलो
ऽक्षशीलश्च । (१३) सप्तमे कर्षे राद्धिः ।
(१४) अष्टमे पुष्टिः । (१५) नवम एकखुराः ।
(१६) दशमे व्यवहारे राद्धिः । (१७)
एकादशे कृष्णायसं त्रपु-सीसम् । (१८)
द्वादशे पशुमान् । (१९) त्रयोदशे बहुपुत्रो

---

१. I. reads युवास्तत्र for युवानस्तत्र. It is not necessary to repeat the word युव. २. Except A. and the text all read कालनियमात् for कालाभिनियमात्. ३. All, except A. and the text read अपत्यं. ४. A. and the text read वर्चसिनः. ५. Except A. and the text all omit क्षुद्र-.

बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः युवमारिणस्तु भव-
न्ति । (२०) चतुर्दश आयुधराद्धिः ।(२१)
पञ्चदशे पुष्टिः' । (२२)

(आ. ध. सू. २. ७.१६.७-२२)

इति । भाद्रपदापरपक्षविषये मार्कण्डेयः–

'कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनैव विधिना तत्र श्राद्धं विधीयते ॥
प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
वरार्थिनां तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशिनी ॥
श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमाम् ॥
स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
वेदांस्तथाऽऽप्नुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
द्वादश्यां हेमलाभं च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं स्वातन्त्र्यं वृद्धिमुत्तमाम् ॥
दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ।
अवाप्नोति न सन्देहः श्राद्धं श्रद्धापरो नरः ॥
युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वै हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषामृद्धिमभीप्सता ॥

१. The first two lines do not appear in the text. २. H. reads विधि-यते for विधीयते. ३. Except A. H. and the text all read हि प्रजाप्रदा for द्विपदप्रदा. ४. The text reads वरार्थिनी. ५. The text reads वृद्धिम् for बुद्धिम्. ६. The text substitutes जय- for हेम-. ७. The text substitutes प्रीतिम् for ऋद्धिम्.

श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यामन्नेन पुरुषः शुचिः।
सर्वान् कामानवाप्नोति स्वयं चानन्त्यमश्नुते' ॥
(मा. पु. ३३. ९-८)

इति। नभस्यकृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिदर्शपञ्चदिनानि कृत्स्नोऽपि पक्षः सवितरि कन्यागते सति महालय इति प्रोक्तः। तत्र पार्वणेनैव विधिना श्राद्धं कुर्यात्। तदाह वृद्धमनुः—

'नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः।
स महालयसंज्ञः स्याद्गजच्छायाऽऽह्वयस्तथा' ॥

इति। यत्तु शाट्यायनिनोक्तम्—

'नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत्।
कन्यास्थार्कान्वितं चेत् स्यात् स कालः श्राद्धकर्मणि' ॥

इति तत्तिथिवृद्धावधिकदिवसेऽपि श्राद्धं कुर्यान्न तु पञ्चदशदिनेष्वेवेत्यनेनाभिप्रायेण। अथवा। आश्वयुजः शुक्लप्रतिपदा सह नभस्यापरपक्षस्य षोडशादिनात्मकत्वम्। तस्या अपि क्षीणचन्द्रत्वाविशेषेणापरपक्षानुप्रवेशसम्भवात्। तदाह देवलः—

'अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह।
चन्द्रक्षयाविशेषेण सा ऽपि दर्शात्मिका स्मृता' ॥

इति। ननु—एतस्मिन्पक्षे—

'दिनानि दश पञ्च च'।

इति वचनस्य का गतिः?। उच्यते। द्वादशसु कपालेष्वष्टाकपालवत् षोडशसु दिवसेषु पञ्चदशदिनवचनमवयुत्यानु-

---

१. D. reads स्वयं चात्यन्तम्, E. and G. स्वर्गं चात्यन्तम् and H. and I. स्वर्गवासं समश्नुते. २. H. substitutes तेन तस्य for नभस्य-. ३. I. reads कृत्स्नोऽपर-. ४. B. C. D. E. F. and G. read-ऽन्विते. ५. I. reads कर्मणः. ६. B. C. and F. read तस्य for नभस्य-.

वादो* भविष्यति । अथवा । पञ्चदशदिवस-षोडशदिवसाविध्यो-र्व्रीहि-यववद्विकल्पोऽस्तु । नभस्यापरपक्षस्य कन्यास्थार्कान्वितत्वेन प्रशस्ततरतोच्यते[1] । तदभावेऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् । तदाह जाबालिः—[2]

'अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।
आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥
पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।
प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामांस्तथाऽपरान्' ॥

---

* काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—

'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते'।

इति । अत्रेदमाम्नायते—

'यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति । यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति । यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति'।

इति । अत्र अष्टत्वादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना । इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वात् ताः संख्या निमित्तीकृत्य अग्निहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानि इत्येकः पक्षः । ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः । अयमभिसन्धिः—यद्यप्यत्र वाक्यभेदभयात् अष्टाकपालादीनि विध्यन्तराणि न सन्ति तथापि द्वादशकपालान्तर्वर्तिनामष्टाकपालादीनां अवगुणानुवादेन फलकीर्तनद्वारेण प्रकृता द्वादशकपालेष्टिरेव स्तूयते इति ।

---

१. B, C. and F. read प्रशस्तता for प्रशस्ततरता. २. D. omits the following:—

—ऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् । तदाह जाबालिः—
'अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।
आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः * * * ॥.

इति । बृहन्मनुरपि–

'आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥
तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।
आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥
तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्न वा '।

इति । अस्य पक्षस्य रवेः कन्यागतत्वेन प्रशस्ततरत्वं चादिपुराणे दर्शितम्–

'पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्' ॥

इति । श्लोकगौतमोऽपि–

'कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः' ॥
(श्लो. गौ. स्मृ. ८. १९.)

इति । शाठ्यायनिरपि–

'पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।
कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते' ॥

इति । आदिमध्यावसानेषु यत्र क्वचन कन्यार्कान्वितत्वेन त्स्नः पक्षः पुण्य इत्यर्थः । अत एव कार्ष्णाजिनिः–

'आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।
स पक्षः सकलः पुण्यः श्राद्धषोडशकम्प्रति' ॥

इति । प्रतिपदादिदर्शान्तं श्राद्धं कर्त्तुमसमर्थश्चेत् पञ्च-

---

१. D. reads अन्नं तिलप्लुतं जलम् for अन्नमप्यन्वहं जलम्. २. D. and G. ad आग्नेयपुराणे and H. आदिपुराणे, but the marginal correction वायुपुराणे.

[illegible]दिदर्शान्तमष्टम्यादिदर्शान्तं वा यथाशक्ति श्राद्धं कुर्यात् । तदाह गौतमः—

> 'अश्राद्धमेमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् । (१)
> पञ्चमीप्रभृतिषु वाऽपरपक्षस्य । (२) यथाश्रद्धं
> सर्वस्मिन् वा' । (३)
>
> (गौ. स्मृ. १५. १-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

> 'नभस्य कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।
> त्रिभागहीनपक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा ' ॥

इति । अत्र प्रतिपदादिदर्शान्तमित्यस्मिन्पक्षे नन्दाऽऽदिकं न वर्ज्यम् । तदाह कार्ष्णाजिनिः—

> 'नभस्यस्याऽपरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।
> नैव नन्दाऽऽदि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी ' ॥

इति । ननु—एतत्—

> 'प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ' ।
>
> (या. स्मृ. १. २६४)

इति याज्ञवल्क्यवचनेन विरुध्येत—इति चेत् । न । तस्य वचनस्य पञ्चम्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा कार्ष्णाजिनिवचनस्यानर्थक्यं प्रसज्येत । अत एव कात्यायनः—

> 'अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत । ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः

[illegible] We follow here A. and the text, all others read—
[illegible]पक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् ।
[illegible]दिदर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन् वा '।.

यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्ध्वं यदहः सम्पद्यते
ऋते चतुर्दशीम् । शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत्' ।

इति । मनुरपि—

'कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः' ॥

इति । तत्राप्यसामर्थ्ये पञ्चमपक्षस्य पञ्चमीमारभ्यानन्तर-पक्षपञ्चमीपर्यन्तासु तिथिष्वनिषिद्धायामेकस्यां तिथौ यथा-सम्भवं गृही श्राद्धं कुर्यात् । तदाह यमः—

'हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।
पञ्चम्योरन्तरे[1] दद्यात् उभयोरपि पक्षयोः' ॥

इति । अशक्त्यादिना पञ्चमपक्षे श्राद्धाकरणे यावत् क-न्याराशौ सूर्यस्तिष्ठति तावच्छ्राद्धं दद्यात् । तत्राप्यकरणे यावद् वृश्चिकदर्शनमिति । तदाह सुमन्तुः—

'कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेद्विभावसुः ।
तस्मात्कालाद्भवेद्देयं वृश्चिकं यावदागतम्' ॥

इति । पुराणेऽपि—

'कन्यागते[3] सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।
शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्[2]वृश्चिकदर्शनम् ॥
ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।
पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
सूर्ये कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी ।
धनं पुत्राः[4] कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडनात् ॥

१. D. and G. read अन्तरं for अन्तरे. २. I. reads यावत्. ३. The first four lines of this quotation appear in Atrismriti. ४. D. reads [illegible] for [illegible].

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।
निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्' ॥

इति । आदिपुराणे ऽपि-

'प्रावृड्ऋतौ यमः प्रेतान् पितॄंश्चाथ यमालयात् ।
विसर्जयित्वा मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥
क्षुधार्त्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं कृतम् ।
काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥
तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।
मध्वाज्य-तिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ॥
ग्रासमात्रं परगृहादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।
भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥
यो वा संवर्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रयात् ।
श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः' ॥

इति । यमालयाद्विसर्जयित्वा स्वकं पुरं शून्यं कृत्वा मनुष्यलोके पितॄन् वासयतीत्यध्याहृत्य योजना । पायसं काङ्क्षन्तः पितरस्तिष्ठन्तीत्यध्याहारः । तत्र वर्ज्यानाह गार्ग्यः-

'नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।
एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात्' ॥

इति । त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः । वृद्धगार्ग्यो ऽपि-

---

१. C. D. F. and G. read आदित्यपुराणे ऽपि. २. F. omits the following:—
* * * * कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥
क्षुधार्त्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं * *।.
३. G. reads स्वकं for स्वयं. ४. D. reads भिक्षापात्रेण. ५. B. C. and F. read संवर्धयेत्. ६. D. omits this verse and इति । वृद्धगार्ग्यो ऽपि. ७. except H. all omit त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः ।.

'प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्क्षे भार्गवे तथा।
यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति'॥

इति। प्राजापत्यं रोहिणी। पौष्णं रेवती। पित्र्यर्क्षं मघा। अङ्गिरा अपि—

'त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः।
पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम्॥'
मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति'।

इति। अत्र मघात्रयोदश्यां श्राद्धनिषेधः केवलपितृवर्गोद्देशेन श्राद्धविषयः[1]। न तु केवलश्राद्धनिषेधः। ननु[2]—केवलपितृवर्गोद्देशेन श्राद्धप्राप्तौ सत्यां तन्निषेधो युक्तः—

'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्'॥

इति धौम्यवचनेन केवलैकवर्गोद्देशश्राद्धनिषेधात्प्राप्तिरेव नास्ति। अतो नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते—इति। मैवम्। सत्यामपि धौम्यस्मृतौ व्यामोहादेव प्राप्तस्यैकवर्गश्राद्धस्य निषेधात्। यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जभक्षणस्य—

'न कलञ्जं भक्षयेत्'।

इति निषेधस्तद्वत्। अत एव कार्ष्णाजिनिः—

'श्राद्धं तु नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत्।
अतृप्तास्तत्र[3] येऽस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते'॥

इति। स्मृत्यन्तरमपि—

---

१. All except A. and E. read -पितृवर्गविषयः for -पितृवर्गोद्देशेन श्राद्धविषयः, and omit केवलश्राद्धनिषेधः. २. H. substitutes न च for ननु. ३. I. reads अतृप्तास्तत्र [illegible].

इच्छेत् त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सुताऽऽयुषोः।
एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेत् '॥

इति। यः पुत्रवान् सुताऽऽयुषोरभिवृद्धिमिच्छेत् स एकस्यै-कवर्गस्यैव श्राद्धं नो दद्यात्। अपि तु मातामहवर्गोद्देशेनापि पार्वणं समाचरेदित्यर्थः। तस्मादेकवर्गोद्देशेनैव मघात्रयो-दश्यां श्राद्धनिषेधो न तु श्राद्धस्यैव। तत्र श्राद्धस्य प्रशस्त-त्वात्। तथा च शङ्खः—

'प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्।
प्राप्य श्राद्धं तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च॥
प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा।
नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः'॥
(शं. स्मृ. १४. ६–७)

इति। महाभारतेऽपि—

'ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम्।
नावश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे'॥

इति। अत्र मघात्रयोदश्यां श्राद्धे पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात्। तस्यां युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात्। तथा च पुलस्त्यः—

'अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा।
युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते'॥

इति। कर्तव्यमित्यध्याहारः। मघाऽन्वितत्वेनापि पिण्ड-निर्वपणं नास्ति। तथा चादिपुराणे—

[illegible] The text reads पुष्टिं तथा for इष्टां यशः २. The text reads प्राप्य सदा [illegible] [illegible] सदा प्रीताः. ३. D. reads ज्यायेष्ठेव for तु भवेच्छ्रेष्ठः, and for [illegible] G. H. and I. read [illegible]. G. substitutes कुर्यात् for कुर्वन् [illegible] and H. read आदित्यपुराणे.

[illegible]क्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।
मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति' ॥

इति । चतुर्दश्यां श्राद्धनिषेधोऽप्यशस्त्रहतविषयः । अपमृत्युहतानां तु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं कार्यम् । तदाह मरीचिः-

'विष-शस्त्र-श्वापदा-ऽहि-तिर्यग्-ब्राह्मणघातिनाम्* ।
चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता' ॥

इति । प्रचेता अपि-

'वृक्षारोहण-लोहादि-विद्युज्जल-विषादिभिः[1] ।
नखि-दंष्ट्रि-विपन्नानामेषां शस्ता चतुर्दशी' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

'शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते' ।

(या. स्मृ. १. २६४)

इति । अत्र चतुर्दश्यां शस्त्रादिहतानामेवेति नियम्यते । न पुनश्चतुर्दश्यामेवेति । एवं च सति दिनान्तरेऽपि पितामहादितृप्तिसिद्ध्यर्थं महालयश्राद्धं कार्यम् । चतुर्दश्यां महालयश्राद्धस्यैकोद्दिष्टत्वेन विहितत्वात् तेनात्र पितामहादितृप्तेरभावात् । तस्य चैकोद्दिष्टरूपत्वं[2] सुमन्तुराह-

---

*'ब्राह्मणघातिनां' ब्राह्मणेन घातितानामित्यर्थः । ब्राह्मणादिहतानां चतुर्दश्यां श्राद्धं कार्यमित्येतच्च विज्ञानेश्वरस्याभिमतमिति प्रतिभाति । यतः—'ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं [illegible] । यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति'—इति तेनोक्तत्वात् । (या. स्मृ. १. २६४ टीका द्रष्टव्या) ।

---

१. D. reads -तिर्यक्-सर्प-विषादिभिः for -विद्युज्जल-विषादिभिः, E. विपन्नानां विषादिभिः and G. -तिर्यक्-सर्पवधादिभिः for the same. २. B. C. and F. read [illegible] for तस्य चैकोद्दिष्टरूपत्वं, and for the same D. reads [illegible] and [illegible]. G. H. तस्य चैकोद्दिष्टरूपं.

'समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।
एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये'॥

इति । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य शस्त्रहतस्य पितुश्चतुर्दश्यां महालये सुतैरेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । यस्य पितामहोऽपि शस्त्रादिना हतः तेन द्वयोरपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः'।

इति । अयमर्थः—एकस्मिन् पितरि शस्त्रादिना हते द्वयोर्वा पितृ-पितामहयोः शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यां पुत्रेण तयोः प्रत्येकमेकोद्दिष्टं श्राद्धं कार्यमिति । यस्य पितृ-पितामह-प्रपितामहाख्ययोऽपि शस्त्रहताः तेन चतुर्दश्यां पार्वणेनैव विधिना श्राद्धं कार्यम् । एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति विशेषोपादानात् । इदं च चन्द्रिकाकारा-ऽपरार्कयोर्मतम्* । त्रिष्वपि पित्रादिषु शस्त्रहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेकोद्दिष्टमेव कार्यमिति देवस्वामिमतम् । अत्र—त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वणश्राद्धस्य

---

* यथोक्तमपरार्के—

'सपिण्डीकरणादूर्ध्वंमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।
प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्र चैकस्य शस्त्रहतत्वे एकोद्दिष्टविधानम् । न तु त्रयाणाम् । तथात्वे तत्र तु पार्वणमेव'—इति ।

---

१. D. reads समत्वागतस्यापि. २. B. C. and F. read शस्त्राविहताः. ३. L. reads चन्द्रिकाकाराऽपरार्कयोः through mistake. चन्द्रिका is not a name of any Sanskrit work on Dharmaśâstra. It is a name of a portion of Mârkaṇḍeya Purâṇam.

साक्षाद्विधायकवचनाभावादेकस्मिन्द्वयोर्वैत्यस्योपलक्षणार्थत्वे-नाप्युपपत्तेरेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यम्—इति देवस्वामिमतं युक्त-मिति प्रतिभाति । शस्त्रादिहतानां दिनान्तरे पार्वणविधिनैव श्राद्धं कार्यम् । अत एव प्रजापतिः—

'संक्रान्तावुपरागे च वर्षोत्सव-महालये ।
निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः'॥

इति । भ्रातृ-भगिन्यादीनां महालयश्राद्धमेकोद्दिष्टविधा-नेन कार्यम् । तथा च सुमन्तुः—

'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥
मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्'।

इति । आपस्तम्बोऽपि—

'अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' ॥

इति । स्त्रियो भगिन्यादयः । पुरुषा भ्रात्रादयः । कात्या-यनोऽपि—

'सम्बन्धि-बान्धवादीनामेकोद्दिष्टं तु सर्वदा'।

इति । यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि यथा सपिण्डीकरणं प्रकृत्य जातूकर्ण्यः—

'अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन'।

---

१. I. reads इत for अत. २. D. omits—

आपस्तम्बोऽपि—

'[illegible]ा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।
[illegible]मपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्'॥

इति ।

सपिण्डीकरणान्तं च तत्प्रोक्तमिति मुद्गलः ॥

प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणं तु सः ।
च्यवते पितृलोकात्तु पृथक्पिण्डे नियोजितः ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्त्वेनोपपद्यते ।
पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कार्या सपिण्डता'॥

इति । कार्ष्णाजिनिरपि–

'तत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।
सपिण्डीकरणान्तं च प्रेतस्यैतदमङ्गलम्' ॥

इति । यमोऽपि–

'यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।
विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते' ॥

इति । पुराणेऽपि–

'प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात् परम् ।
तत्र पार्वणवत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं त्यजेद्बुधः' ॥

(ग. पु. २. २८. १६–१७)

इति । तानि सर्वाण्यपि प्रतिपदोक्तैकोद्दिष्टविध्यभावे द्रष्टव्यानि । एतच्छ्राद्धं सूतकादिना मुख्यकालातिक्रमे त्वाशौचापगमानन्तरकाल एव कार्यम् । तथा च ऋष्यशृङ्गः–

'देये पितॄणां श्राद्धे तु आशौचं जायते तदा ।
आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते'॥

इति । यत्त्वत्रिवचनम्–

१. D. omits–

* * * * * * पृथक्त्वं नोपपद्यते ।
पृथक्त्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्डता'॥

इति । कार्ष्णाजिनिरपि–

'तत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् * * * * ।

'तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।
सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा' ॥

इति । सूतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि, तत्पक्षे तत्तिथौ वेति पक्षद्वयमुपन्यस्तम् । तत्राद्ये पक्षे विरोध एव नास्ति । पुनस्तदहरेव वेत्ययं पक्षः सूतकव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरेण विघ्ने समुत्पन्ने प्रतिमासं क्षयाहे विहितैकोद्दिष्ट-मासिकश्राद्धविषय इति ऋष्यशृङ्गवचनाऽविरोधाय व्यवस्थाप्यते । अत एव देवलः—

'एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।
अन्यस्मिंस्तत्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः' ॥

इति । अन्यस्मिन्ननन्तरे मासि । तत्तिथौ मृततिथौ । यस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा मृतस्तस्मिन्पक्षे श्राद्धं विघ्नवशात्कुर्यादित्यर्थः । आशौचनिमित्तकविघ्ने तु मासिकश्राद्धमपि सूतकानन्तरमेव ऋष्यशृङ्गवचनबलादनुष्ठेयम् । देवस्वामिनाऽप्येवमेव विषय-व्यवस्था कृता ।

'एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं आशौचविघ्नविषयम् ।
निमित्तान्तरतस्तदहर्विघाते—
एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।
इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम्' ।

इति । यत्तु व्यासेनोक्तम्—

'श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृत-सूतके ।
अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः' ॥

१. B. C. and F. substitute च for वा. २. D. E. G. H. and I. read तकाशौचविषयम् for आशौचविघ्नविषयम्.

इति। अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् मृतके सूतके वा जाते अमावास्याममावास्यायां शुद्धौ शुद्धयनन्तरं वा श्राद्धं प्रकुर्वीतेति। एतदनुमासिकसांवत्सरिकश्राद्धविषयम्। अत एवोक्तं षट्त्रिंशन्मते–

'मासिकेऽब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके।
वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वाऽपि विचक्षणाः'॥

इति। दर्शग्रहणं शुक्ल-कृष्णैकादश्योरुपलक्षणार्थम्। अत एव मरीचिः–

'श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि।
एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः'॥

इति। कृष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्तव्यमिति योजना। पितृकार्ये कृष्णपक्षस्यैव विशेषतो ग्राह्यत्वात्। कृष्णैकादशीतोऽपि अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्ये दण्डापूपन्यायसिद्धम्। एतदुक्तं भवति—आशौचसमनन्तरकालो मुख्यकालसंनिकृष्टत्वाच्छ्रेष्ठतमः। दर्शकालस्तु मुख्यकालप्रत्यासत्त्यभावात् ततो जघन्य इति। अत एव ऋष्यशृङ्गः–

'शुचिर्भूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते।
सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न चान्या वै कदाचन'॥

इति। शुचिना तावच्छ्राद्धं कर्त्तव्यम्। तत्राशौचवशान्मुख्यकाले शुद्धयभावे शुद्धयनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्मणोऽङ्गत्वेन स्वीकर्त्तव्या। आशौचाद्यनुपघाते तु मुख्यकालो नालस्यादिनाऽतिक्रमणीयः। तदाह स एव–

---

१ H. reads मासिकाऽब्दे. २ H. reads मुख्यकालः. ३ B. C. F. and [illegible] read [illegible] for श्रेष्ठतमः. ४ I. reads शुचीभूतेन दातव्यं and D. reads [illegible]. ५ H. has the following footnote—
[illegible] आशौचपूर्विका मुख्यतिथिः कदाचिदपि न स्वीकर्तव्या।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृच्छया।
पिण्डैः श्राद्धं च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत्' ॥

इति। चकारेणाग्नौकरणं समुच्चिनोति। श्राद्धशब्देनात्र ब्राह्मणतर्पणमात्रं विवक्षितम्। पिण्डदानस्य पृथगुपात्तत्वात्। 'विच्छित्तिं नैव कारयेत्'–इति ब्राह्मणतर्पणं कर्त्तुमसमर्थश्चेत्पिण्डप्रदानमात्रमपि कुर्यात्। सर्वथा पित्रर्चनस्य विच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः। अत एव निगमः–

'आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव
ब्राह्मणानपि वा भोजयेत्'।

इति। अत्र व्यवस्थितो विकल्पः। सति सामर्थ्ये ब्राह्मणतर्पणं पिण्डप्रदानं च कुर्यात्। तत्रासामर्थ्ये पिण्डप्रदानमात्रमिति। यत्तु हारीतेन श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अमावास्यादिष्वामश्राद्धं विहितम्–

'श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम्।
अमावास्यादिनियतं मास-सांवत्सरादृते' ॥

(हा. स्मृ. २१. १३)

इति। मासं मासिकम्। सांवत्सरं सांवत्सरिकम्। तत् भार्यारजोदर्शनकृतविघ्नविषयम्। तथाऽऽहोशनाः–

'अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला।
सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते' ॥

(उ. स्मृ. ५. ८२)

---

१. H. and I. read पिण्डं and D. G. पिण्डश्राद्धं. २. H. substitutes भोजनं for तर्पणं; while I. omits both. ३. D. substitutes सर्वत्र for सर्वथा. ४. B. C. and F. read अत एव. ५. The text (औशनसस्मृतिः) substitutes the following lines for this couplet—

'अनाग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसनान्वितः।
आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद् वृषलस्तु सदैव हि' ॥.

६. I. reads सिद्धान्नं न प्रकुर्वीत.

इति । कात्यायनोऽपि—

'आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला' ॥

इति । व्याघ्रपादोऽपि—

'आर्त्तवे देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि' ॥

इति । न च कात्यायन-व्याघ्रपादवचनपर्यालोचनया मासिक-प्रत्याब्दिकयोरप्यामश्राद्धं प्राप्नोतीति मन्तव्यम् ।

'मास-सांवत्सरादृते' ।

इति विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वावगमात् । अत एव मरीचिः—

'अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।
आमश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि' ॥

इति । तत् आमश्राद्धं मृतेऽहनि न कुर्यात् । किन्तु पक्वान्नेनैव कुर्यादित्यर्थः । लौगाक्षिरपि—

'पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।
अन्नेनैवाब्दिकं कुर्यात् हेम्ना नाऽऽमेन वा क्वचित्' ॥

इति । यस्तु स्मृत्यन्तरे भार्यायां रजस्वलायां मृतेऽहनि श्राद्धनिषेधः—

'मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।
श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि' ॥

---

१. D. omits व्याघ्रपादोऽपि. २. I. reads through mistake वा for न

इति तस्यायं विषयः—अपुत्रायाः पत्न्या एव पत्युर्मृताहश्राद्धे ऽधिकाराद्यदा सा स्वयमेव रजस्वला स्यात्तदा मृते ऽहनि श्राद्धं न कर्तव्यम्। किन्तु पञ्चमे ऽहनीति। तथा च श्लोकगौतमः—

'अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराब्दिके।
रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमे ऽहनि'॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ९. १४)

इति। प्रभासखण्डे ऽपि—

'शुद्धा स्यात्तु चतुर्थे ऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमे ऽहनि शुद्ध्यति'॥

इति। अन्ये तु—

'श्राद्धीये ऽहनि सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला।
श्राद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमे ऽहनि'॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ९. ११)

इति श्लोकगौतमवचनमन्यथा पठित्वा श्राद्धादौ कर्मणि भार्यया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्शनदूषितायामधिकारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यम्—इति मन्यन्ते।

ननु—अस्मिन्पाठे ऽमावास्यादिश्राद्धस्यापि पञ्चमे ऽहन्युत्कर्षः प्राप्नोति—इति। मैवम्।

---

१. I. reads सा for स्यात्. २. H. and I. read स्नानात् for स्नाता. ३. H. omits the following:—
भार्याद्धो कर्मणि भार्यया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्शनदूषितायामधिकारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ऽहनि,
and inserts वे before श्राद्धं.

'श्राद्धविघ्ने द्विजातीनाम्'

इति हारीतवचनेनामावास्यादिष्वामस्यान्नकार्ये सोमकार्ये पूतीकवद्विहितत्वात्। श्राद्धीये ऽहनीत्यस्य वचनस्य मृताहव्य-तिरिक्तविषयत्वेन सार्थकत्वमस्तु—इति चेत्। भवेदेतदेवं यदि विषयान्तरं वक्तुं शक्येत। न त्वेतदस्ति। मृताहवि-षयत्वं तु—

'मृते ऽहनि तु सम्प्राप्ते'

इति स्मृत्यन्तरवचनादेवाऽवगम्यते। तस्मादेकभार्येण मृताहश्राद्धं रजोदर्शनरूपविघ्नोपरमकाल एव कर्त्तव्यम्। भार्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्य एव काले कर्त्त-व्यमिति। यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यम्॥

अथ श्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा।

श्राद्धे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा कर्त्तव्या। तत्र श्राद्धं प्रकृत्य यमः—

'पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान्।
शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान्॥
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान्।
इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टांस्तत्काले नाऽवमानयेत्'॥

इति। पूर्वमिति निमन्त्रणात् पूर्वमित्यर्थः। शरीरप्रभवा [illegible] कुष्ठापस्मारादयः। दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीय-[illegible]णपर्यन्तम्। तथा च छागलेयः—

[illegible] D. and H. read पूतिकवत्, G. पुतीकवत् and H. पूतीकावत् [illegible] D. E. G. H and [illegible] कर्त्तव्या. [illegible] D. omits this line. ४. D. E. G. H and

'उक्तलक्षणसम्पन्नैर्विद्या-शील-गुणान्वितैः ।
पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत्'॥

इति । सर्वं पार्वणैकोद्दिष्टात्मकम् । अत एव मनुनाऽपि पितुः श्रोत्रियत्वेन पुरुषस्य श्रैष्ठ्यमुक्तम्—

'अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥ (१३६)
ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता'।

(म. स्मृ. ३. १३६–१३७)

इति । श्राद्धे भोजनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

'अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।
वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा* त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥ (२१९)
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः †पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।
पितृ-मातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदे'॥ (२२१)

(या. स्मृ. १. २१९–२२१)

* 'ज्येष्ठसामा' ज्येष्ठसामग इत्यर्थः । ज्येष्ठसाम च–'उदुत्यं चित्रम्' इत्यस्यामृचि गीतं साम तलवकारैर्ज्येष्ठसामेत्यभिधीयते ।

† 'पञ्चाग्निः' पञ्च अग्नयो यस्य गृहे प्रदीप्यन्ते स पञ्चाग्निः । यदाह हारीतः—

'पचनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।
सायम्प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पाङ्क्तिपावनः' ॥

(हा. स्मृ. १३. २५)

इति। पचनः आवसथ्योऽग्निः। पावनः सभ्यो ऽग्निरित्यर्थः। मेधातिथिस्तु-

'असौ वाव गौतमो ऽग्निः' ।

(छां. उ. ५. ४. १)

इत्यादिका पञ्चाग्निविद्या यस्याश्च—

'स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च' ।

(छां. उ. ५. १०. ९)

इत्यादि फलमुक्तं तदग्निसम्बन्धात् पुरुषो ऽपि पञ्चाग्निः–इत्याह ।

१. H. reads वेदेषु for वेदेषु. २. Except A. and the text all read -सुपर्णकः for -सुपर्णिकः. ३. Except A. F. and the text all read -सम्पदः for -सम्पदे.

इति। ऋग्वेदादिसर्ववेदेष्वस्खलिताध्ययनक्रमाः। श्रोत्रियः श्रुताध्यनसम्पन्नः। ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान्। युवा मध्यमवयस्कः। युवत्वं च सर्वविशेषणम्। वेदार्थविद्धर्मज्ञानवान्। ज्येष्ठसामेति सामविशेषस्तद्व्रतं च। तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामा। त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः* तद्व्रतं च। तद्व्रताचरणेन तदध्यायी त्रिमधुः। त्रिसुपर्णमृग्यजुषयोरेकदेशः तद्व्रतं च। तदाचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णिकः। ब्राह्मणा न क्षत्रियादयः। उक्तलक्षणा एते ब्राह्मणाः श्राद्धस्याक्षयफलसम्पादका इत्यर्थः। बृहस्पतिरपि—

'यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत्।
ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते॥
अटेत पृथिवीं सर्वां सशैल-वनकाननाम्।
यदि लभ्येत पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकः॥
ऋचा तु तृप्यति पिता यजुषा तु पितामहः।
पितुः पितामहः साम्ना छन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः'॥

इति। शातातपोऽपि—

'भोजयेद्यस्त्वथर्वाणं दैवे पित्र्ये च कर्मणि।
अनन्तमक्षयं चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः॥

* प्रसिद्धमेतत्तैत्तिरीयशाखायां 'ब्रह्ममेतु मां' इत्यादि।

१. D. E. and G. read वेदेष्वस्खलिताध्ययनक्रमाः; while I. reads -वेदेष्वस्खलिताध्ययनक्रमाः. २. I. reads वत् for वः. ३. I. reads -पितामहाः. ४. All, except A. and I. read वामं तदक्षयं for अनन्तमक्षयं.

इति। यमो ऽपि–

वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः।
स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः॥
तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते'।

इति। मनुरपि–

'श्रोत्रियायैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्॥
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्।
पुष्कलं फलमाप्नोति नाऽमन्त्रज्ञान् बहूनपि॥

(म. स्मृ. ३. १२८–२९)

इति। वसिष्ठो ऽपि–

'यतीन् गृहस्थान् साधून् वा'।

(व. स्मृ. ११. १७).

इति। भोजयेदिति शेषः। ब्रह्माण्डपुराणे ऽपि[1]–

'शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः त्रिदण्डिभ्यश्च दापयेत्'।

इति। शिखिनो ब्रह्मचारिणः। धातुरक्ताः धातुरक्तवस्त्र-धारिणो वानप्रस्थाः। त्रिदण्डिनो वाक्-काय-मनोदण्डैरुपेता यतयः। अत्र परः परः श्रेष्ठः। अत[2] एव नारदः–

'यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान्।
विजानन् वसतो ग्रामे कव्यं तद्याति राक्षसान्[3]'॥

इति। ब्रह्माण्डपुराणे ऽपि–

---

१. D. omits अपि. २. H. and I. read तत एव for अत एव. ३. D. reads कव्यं विप्राप्ति राक्षसा.

'अलाभे ध्यानि-भिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।
तदलाभे ऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्' ॥

(वायुपु. २. १०. ७२)

इति । उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अत एवापस्तम्बः—

'ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि-
गोत्र-मन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्' ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ४)

इति । योनिसम्बन्धा मातुलादयः । गोत्रसम्बन्धाः सपिण्डाः। मन्त्रसम्बन्धा वेदाध्यापकादयः । अन्तेवासिसम्बन्धाः शिष्य-शास्त्रोपाध्यायाः । एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान् गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः । श्राद्धे श्रोत्रियादीनां पङ्क्तिपावनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह—

'अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान्पङ्क्तिपावनान् ॥
अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥
त्रिणाचिकेतः* पञ्चाग्निः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

---

* त्रिणाचिकेतः—

'उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ'।

(क. उ. १. १.)

इत्यादिर्योऽनुवाकः कठश्रुतौ पठ्यमानः नचिकेतनाम्नो मुनि-पुत्रस्य प्रश्नत्रयविषये प्रोच्यत—इति व्युत्पत्त्या त्रिणाचिकेतः । तत्पाठ-तदर्थज्ञानाभ्यां ब्राह्मणोऽपि त्रिणाचिकेत इत्युच्यते । येनाधीतं नाचिकेतचरितं स त्रिणाचिकेत—इति केचन व्याचक्षते ।

---

१. The text inserts श्रोत्रियान् before ब्राह्मणान्. २. Except A. B. C. and F. all substitute शिल्प- for शिष्य-. ३. D. reads पावनान् पुमान् for पङ्क्तिपावनान्.

ब्रह्मदेयात्मसन्तानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥
वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः।
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः' ॥'

इति। ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्राह्मविवाहोढापुत्रः। सहस्रदः गवां सुवर्णस्य वा। यमो ऽपि—

'ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः।
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च।
बह्वृचश्च त्रिसौपर्णः त्रिमधुर्वाऽथ यो भवेत् ॥
त्रिणाचिकेतो विरजाश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः।
अथर्वशिरसोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥
शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित्।
मन्त्र-ब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः ॥
ब्रह्मदेयासुतश्चैव भावशुद्धः सहस्रदः।
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥
निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः।
गुरु-वेदाऽग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः।
अनमित्रो न चामित्रो मैत्र आत्मविदेव च ॥
स्नातको जप्यनिरतः सदा पुष्पबलिप्रियः।
ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः ॥

१. Except A. and I. all read -देयानुसन्तानः for -देयात्मसन्तानः.
. This and the following line are omitted by I., ३. I. reads ब्राह्मदेया-.
. B. C. and F. read आध्य- for अध्य-.

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥
वेद-विद्या-व्रतस्नाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः' ।

इति । पैठीनसिरपि–

'अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति । त्रिणाचिकेतस्त्रि-मधुस्त्रिसुपर्णश्चीर्णव्रतश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगो ब्रह्मदेयाऽनुसन्तानः सहस्रदो वेदाध्यायी चतु-र्वेदः षडङ्गवित् अथर्वशिरसोऽध्यायी पञ्चाग्नि-र्वेदजापी चेति । तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिम् । नियुक्तो मूर्धनि सहस्रैरप्युपहताम्' ।

इति । शङ्खो ऽपि–

'ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।
ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
ऋग्यजुः पारगो यश्च साम्नां यश्चापि पारगः ।
अथर्वशिरसो ऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः' ॥

(शं. स्मृ. १३. ६–८)

इति । बौधायनो ऽपि–

---

१. I. reads -सुसन्तानः for ऽनुसन्तानः. २. I. reads चतुर्वेदषडङ्गवित् for चतुर्वेदः षडङ्गवित्. ३. The text reads -सन्ताना: for -सन्तानः. ४. The text reads यश्च for चैव. ५. Except A. and the text all read यजुषां पारगो for ऋग्यजुः पारगो. ६. The text reads अथर्वाङ्गिरसो-. ७. The text reads -रतः for -परः.

'त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्गवि-
त्त्रिशीर्षको ज्येष्ठसामगा इति पङ्क्तिपावनाः'।

(बौ. स्मृ. २. ८. १४. २)

इति। हारीतोऽपि–

'स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिताऽयोनिसङ्करित्वमा-
र्षेयत्वं चेति कुलगुणाः। (१५) वेदोङ्गानि
धर्मोऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति षड्विधं
श्रुतम्। (१६) ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता।
(१७) समता सौम्यता परानुपतापिताऽन-
सूयता ऽनुद्धतता पारुष्यं मित्रता प्रिय-
वादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति
त्रयोदशविधं शीलम्। (१८)
क्षमा दमो दया दानमहिंसा गुरुपूजनम्।
शौचं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्याय एव च॥ (१९)
सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति
षोडशगुणं वृत्तम्। (२०) तस्मात् कुलीनाः

---

१. The text omits-त्रि- and substitutes ज्येष्ठसामकः for ज्येष्ठसामगा. I. inserts अध्येता after त्रिशीर्षकः and omits ज्येष्ठ-. The text inserts स्नातकः after ज्येष्ठसामगाः. २. The text reads -विहिता for -वेदिता. ३. G. H. and I. read वेदाङ्गानि; while the text reads धर्माङ्गानि वेदो ऽध्यात्म- for वेदोऽङ्गानि धर्मो ऽध्यात्म-. ४. H. and I. omit through mistake -वित्त्वं and read ऽध्यात्मविज्ञानं for ऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं. ५. We follow here A. D. and the text; while B. C. E. F. and H. read ब्राह्मण्यं and G. reads ब्राह्मण्यता. The latter reading is an incorrect one. ६. H. and I. read अपरोपतापिता for परानुपतापिता. ७. D. H. and I. read शीलं for शौचं. ८. I. reads -गुणाः for -गुणं.

श्रुत-शीलवन्तो वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः पाङ्क्तेयाः ।(२१)द्वादशोभयतः श्रोत्रियस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णस्त्रिमधुस्त्रिशीर्षको ज्येष्ठसामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविद्ब्रह्माप्यूर्ध्वरेताः ऋतुकालगामी तत्त्वविच्चेति पङ्क्तिपावना भवन्ति' । (२२)

(हा. स्मृ. १३. १८-२२)

इति । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता अविच्छिन्नवेदवेदिनेत्यत्र हविरासादनार्थदेशविशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध्यं यागं लक्षयति । आर्षेयत्वं प्रवरवर्तिऋषिज्ञातृत्वम् । धर्मो धर्मशास्त्रम् । विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्राभिज्ञानम् । स्मृतिर्वेदशास्त्राविस्मरणम् । उग्रवत्त्वं दशम्यादावेकभक्तता । अत्रानुकल्पो याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

'स्वस्रीय-ऋत्विक्-जामातृ-याज्य-श्वशुर-मातुलाः ।
त्रिणाचिकेत-दौहित्र-शिष्य-सम्बन्धि-बान्धवाः' ॥

(या. स्मृ. १. २२०)

इति । अत एव मनुः—

'अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ (१४७)
मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्' ।

(म. स्मृ. ३. १४७-४८)

इति । विट्पतिर्जामाता अतिथिर्वा । तदुक्तं देवस्वामिना-

'विट्पतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति' ।

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

गुणवदलाभे सोदर्यो ऽपि भोजयितव्यः ।
(५) एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः' । (६)
(आ. ध. सू. २. ७. १७. ५–६)

इति । बौधायनो ऽपि–

'तदभावे रहस्यवित् ।(३) ऋचो-यजूंषि-सामानीति श्राद्धस्य महिमा तस्मादेवंविधं सपिण्डमप्याशयेत्' । (४)
(बौ. स्मृ. २. ८. १४. ३–४)

इति । विष्णुपुराणे ऽपि–

'पितृव्य-गुरु-दौहित्रानृत्विक्-स्वस्रीय-मातुलान् ।
पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान्' ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सोदर्य-सपिण्डा वैश्वदेवस्थाने नियोक्तव्याः । न पित्रादिस्थाने । तथा चाऽत्रिः–

'पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।
न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्राद्धे ऋत्विजस्तथा ॥
ऋत्विक्-पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।
वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः' ॥

इति । शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्थान एव निवेशः । सोदर्ये विहितस्यार्थस्य—

---

१. The text reads गुणहान्यां तु परेषां समुद्देत· for गुणवद्दलाभे· २. The text reads एवंविदं for एवंविधं. D. omits the following:—

* * * * सापिण्डमप्याशयेत्' । (४)

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

'पितृव्य-गुरु-दौहित्रानृत्विक्-स्वस्रीय-मातुलान् ।
पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान्' ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सोदर्य-,

and reads एवं विधसापिण्डा वैश्वदेवस्थाने &c. ३. E. and I. read श्राद्धे for श्राद्धं.

'एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः' ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ६)

इत्यापस्तम्बेन शिष्ये ऽतिदेशात् । यत्तु मनुना कल्पा-[1]न्तरमुक्तम्—

'कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्' ॥

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण[2]* । किन्त्वनुकल्पानुक-ल्पाभिप्रायेण ।

'न श्राद्धे भोजयेन्मित्रम्' ।

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति स्वेनैव निषिद्धस्य मित्रस्य 'काममर्चयेत्'—इति सानु-शयमेवाभ्यनुज्ञानात् । वसिष्ठो ऽप्यनुकल्पानुकल्पमाह—

'आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत् प्रदीयते ।
अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत्' ॥

इति। आनृशंस्यमुत्कृष्टो धर्मः। तेनाऽयाचतः अयाचनशीलान् अत एव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे

---

* 'पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवो ऽयम्'—इति राघवानन्दः। पात्रा-न्तरालाभे गुणवन्मित्रं भोजयेत् अभिरूपमप्यारिं न भोजयेदित्यर्थः ।

---

१. D. omits the following :-कल्पान्तरमुक्तम् —
'कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्' ॥
इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण । किन्त्वनुकल्पानु-. २. H. omits अनु-कल्पाभिप्रायेण and reads साक्षात् । किन्त्वनुकल्पानु- &c.

सर्वोपायैर्यथा ते निमन्त्रणमङ्गीकुर्वन्ति तादृशैरुपायैर्निमन्त्र-येत्। अयाचनशीलानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते —इति एतदप्यनुकल्पो भवतीत्यर्थः। सम्भवति मुख्यकल्पे नानुकल्पो ऽनुष्ठेयः। तथाऽऽह मनुः—

'प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो ऽनुकल्पेन वर्त्तते।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्'॥

(म. स्मृ. ११. ३०)

इति। साम्परायिकमुत्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति। भविष्यत्पुराणे ऽपि—

'ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे वेदविवर्जिते।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते'॥

इति। वेदविवर्जिते—इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम्। अत एवोक्तं तत्रैव—

'व्यतिक्रान्तुर्न दोषोऽस्ति निर्गुणम्प्रति कर्हिचित्।
यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः॥
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः'।

इति। यत्तु पुराणान्तरे ऽभिहितम्—

'यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते।
दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत्॥
तस्मात् सम्पूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत्।
केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान्विततां खग॥

---

१. I. reads निमन्त्रयेदिति. २. D. reads विन्दते for विद्यते. ३. D. rea[ds] [भ]विष्यपुराणे ऽपि. ४. I. reads व्यतिक्रान्तेः. and निर्गुणान्. for व्यतिक्रा[न्तुः] and निर्गुणम् respectively. ५. D. substitutes एव for एक-.

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु युक्तंजातिं[1] प्रियंवदम् ।
मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि वृत्तहीनमथापि वा ॥
'नातिक्रामेन्नरो विद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा' ।

इति तद्दौहित्र-जामात्रादिविषयम् । अत एव मनुः—

'व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्' ।

(म. स्मृ. ३. २३४)

इति । व्रतस्थं केवलव्रतस्थमध्ययनादिरहितमित्यर्थः । गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे तु प्रत्यवायोऽस्ति । तथा च पुराणम्—

'सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह ।
अतिक्रम्य द्विजवरान् नरके पातयेत् खग ॥
तस्मान्नातिक्रमेत्[2] प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।
सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ॥
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ।
नातिक्रामेन्नरश्चैतानमूर्खानपि[3] गोपते ॥
अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्' ।

इति । अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिक्रम्य नरकं व्रजेत् । न मूर्खानित्यभिप्रायः । श्राद्धे वर्जनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

'रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।
अवकीर्णी कुण्ड-गोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥

---

१. B. C. and F. read युक्तजातिप्रियं-. २. I. reads अतिक्रमेद्विज्ञो. ३. I. reads अतिक्रमेन्नरश्चैतान मूर्खानपि and E. नरश्चैतान मू.

'भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिशस्तकः।
मित्रध्रुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः॥
माता-पितृ-गुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः।
परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टश्च निन्दिताः' ॥

(या. स्मृ. १. २२२-२४)

इति। रोगी उन्मादादिपापरोगवान्। ते च देवलेन दर्शिताः—

'उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो
भगन्दरो महोदरो ऽश्मरीत्यष्टौ पापरोगाः'।

इति। हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तमङ्गं यस्यासौ हीनातिरिक्ताङ्गः। एकेनाप्यक्ष्णा यो न पश्यति असौ काणः। तेन च बधिर-मूकादयो लक्ष्यन्ते। द्विरूढा पुनर्भूस्तस्यां जातः पौनर्भवः। अवकीर्णी क्षतव्रतः। कुनखी दुष्टनखः। श्यावदन्तः स्वाभाविककृष्णदन्तः। वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः। असता सता वा दोषेण कन्यां दूषयिता कन्यादूषी। महापातकाभिशस्तोऽभिशस्तकः। परिविन्दकः परिवेत्ता। कुण्डस्यान्नं यो ऽश्नाति स कुण्डाशी। कुण्डशब्दो गोलकस्याप्युपलक्षकः। विहितकर्मपरित्यागी वृषलः तत्सुतो वृषलात्मजः। परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः। अदत्तादायी स्तेनः। कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धाचारोपेताः। एते श्राद्धे निन्दिता वर्ज्या इत्यर्थः। मनुरपि—

---

१. I. reads भभिशस्तकः. २. H. and I. read निन्दित. ३. D. E. G. H. and I. omit -पाप-. ४. Except A. and H. all read रोगाश्च for ते च. ५. H. reads उक्ताः, and I. वर्णिताः. ६. I. omits through mistake महोदरो. ७. I. reads बधिर-मूक-मूर्खादयो for बधिर-मूकादयो. ८. I. reads महापातकाभिशस्तकः for महापातकाभिशस्तोऽभिशस्तकः.

'ये स्तेन-पतित-क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्य-कव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥ (१५०)
जटिलं चाऽनधीयानं दुर्वालं कितवं तथा ।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥(१५१)
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्य-कव्ययोः॥(१५२)
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥ (१५३)
यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ (१५४)
कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ (१५५)
भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्ड-गोलकौ ॥ (१५६)
अकारणपरित्यक्ता माता-पित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ (१५७)
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ (१५८)
पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा' ।

केकरः तिर्यग्दृष्टिः ।

---

१. D. and the text (Medhâtithi) reads दुर्बलं for दुर्वालं. २. I. reads through mistake पूर्वान्. ३. I. omits this and the following two lines. ४. Except A. I. and the text all read -ध्यापकश्चैव. ५. B. C. D. E. F. and H. read कटकारकः. ६. Kullûkabhatta reads कितवः for केकरः.

'पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ (१५९)
धनुः-शराणां कर्त्ता च यश्चाऽग्रेदिधिषूपतिः।
मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ (१६०)
भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ (१६१)
हस्ति-गो-ऽश्वो-ष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति।
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ (१६२)
स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः।
गृहसंवेशको दूतो वृक्षरोपक एव च ॥ (१६३)
श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च।
हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ (१६४)
आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा।
कृषिजीवी शिल्पजीवी सद्भिर्निन्दित एव च ॥ (१६५)
औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा।
प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ (१६६)
एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान्।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेत्' ॥ (१६७)

(म. स्मृ. ३. १५०-१६७)

इति। स्तेनोऽत्र ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तद्रव्यापहारी विवक्षितः।

---

१. I. reads अभिशप्तः. २. D. substitutes स्यात for ऽग्रे-. ३. I. reads स्तुत- for द्यूत-. ४. Except A. and the text all read वृषलपुत्रश्च for वृषलवृत्तिश्च. ५. The text reads श्लीपदी च for शिल्पजीवी. ६. Except A. and the text all read नराधमान् for द्विजाधमान्. ७. The text omits अपि and reads विवर्जयेत् for वर्जयेत्. ८. Except A. and I. all read -व्यहारी for -ऽपहारी.

तद्रव्यापहारिणः पतितशब्देनोपात्तत्वात् । पारलौकिकफलदं कर्म नास्तीति मन्यमाना नास्तिकाः । तेभ्यो वृत्तिर्जीविका येषां ते नास्तिकवृत्तयः । जटिलो ब्रह्मचारी । 'अनधीयानः'—इति जटिलविशेषणम् । अतश्चानधीयानो ब्रह्मचारी प्रतिषिद्ध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रम् । तस्य श्राद्धे 'पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः'—इति पात्रत्वविधानात् । न च—अध्ययनरहितस्य ब्रह्मचारिणोऽश्रोत्रियत्वेन श्राद्धे प्रसक्त्यभावात् प्रतिषेधो ऽनुपपन्न—इति मन्तव्यम् । यतः—

'व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्' ।

(म. स्मृ. ३. २३४)

इत्यत्र दौहित्रग्रहणमविवक्षितमिति भ्रान्त्या अध्ययनरहितोऽपि ब्रह्मचारी श्राद्धे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिद्ध्यत इति । दुर्वालः खल्वाटः कपिलकेशो वा । तदुक्तं संग्रहकारेण—

'खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलश्चण्ड एव च' ।

इति । कितवो द्यूतासक्तः । पूगयाजकाः गणयाजकाः । अत्र श्राद्धे इति विशेषोपादानाद्दुर्वालादीनां श्राद्ध एव वर्ज्यत्वं न दैव इत्यवगम्यते । अन्यथा प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमाद्विशेषोपादानमनर्थकं स्यात् । अत एव गौतमः—

'हविःषु चैवं दुर्वालादीन् श्राद्ध एवैके' ।

(गौ. स्मृ. १५. ३०)

इति । हविःषु च दैवेऽपि । एवं पित्र्यवत् परीक्ष्य दुर्वालादी-

---

१. H. substitutes खण्डः for चण्डः. २. I. reads पूग- for पुर-, and a... others omit गणयाजकाः. ३. H. omits च; while I. omits एवं. ४. B and H. read दुर्वालादीनां.

न्वर्जयेत् । एके मन्वादयः । श्राद्ध एव न भोजयेत् दैवे तु भोजयेदित्यभिप्रायः । चिकित्सकाः जीवनार्थमदृष्टार्थं च भेषजकारिणः ।

'तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् ।
अपूतो ह्येषो ऽमेध्यो यो भिषक्' ।

इति अविशेषेणैव निन्दार्थवाददर्शनात् । धनार्थं संवत्सरत्रयं देवार्चको देवलकः । तदुक्तं देवलेन–

'देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।
असौ देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः ॥
अपाङ्क्तेयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा' ।

इति । आपद्यपि मांसविक्रयिणः । अनापदि विपणजीवित्वेनैव निषेधे सिद्धे 'मांसविक्रयिण'–इति पुनर्विशेषोपादानस्य वैयर्थ्यात् । अनापदि वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः । न त्वापद्यपि । तत्र–

'क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः' ।
(या. स्मृ. ३. ३५)

इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात् । विहितत्याकारणं विना श्रौत-स्मार्त्ताग्निपरित्यक्ता परित्यक्ताग्निः । अल्पवृद्ध्या धनं स्वीकृत्याऽधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः । तथा च स्मृतिः–

'समर्घं धनमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः' ॥
(व. स्मृ. २. ४१)

---

१. I. reads देवलः. २. A. reads विप्रो for नित्य.

इति। यक्ष्मी क्षयरोगी। अनापदि पशुपालः। अविवाहिते ज्येष्ठे अनाहिताग्नौ वा सति यः कनीयान् कृतदारपरिग्रह आहिताग्निर्वा भवेत् स परिवेत्ता। तज्ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः। तथा च मनुः—

'दारा-ऽग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः' ॥

(म. स्मृ. ३. १७१)

इति। अग्रजः सोदर्यो विवक्षितः। तथा च गर्गः—

'सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम्।
आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत्' ॥

इति। आवसथ्यमावसथ्याधानम्। आधानं गार्हपत्याद्याधानम्। असोदर्ये तु न दोषः। तथा च शातातपः—

'पितृव्यपुत्रान् सोपत्नान् परनारीसुतांस्तथा।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने' ॥

इति। परनारीसुताः क्षेत्रजा भ्रातरः। यमोऽपि—

'पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च।
दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाऽधर्मः परिवेदने' ॥

इति। परपुत्रा दत्त-क्रीतादयः भ्रातरः। सोदर्यविषयेऽपि क्वचिद्दोषो नास्ति। तथा च शातातपः—

'क्लीबे देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने' ॥

इति। भिक्षुकः प्रव्राजितः। योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः। कात्यायनोऽपि—

---

१. B. C. D. and F. read पितृव्यपुत्राः सापत्नाः. २. B. C. and F. read [illegible]. ३. B. C. and F. read च for वा. ४. All, except A. D. and F. omit भिक्षुकः प्रव्राजितः.

'देशान्तरस्थ-क्लीबैकवृषणानसहोदरान् ।
वेश्यातिसक्त-पतित-शूद्रतुल्या-ऽतिरोगिणः ॥
जड-मूका-ऽन्ध-बधिर-कुब्ज-वामन-खोडकान् ।
अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।
कुहकोन्मत्त-चोरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति'॥

इति । खोडो भग्नपादद्वयः । अभार्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव विवाहान्निवृत्ताः। देशान्तरगतादिषु कालप्रतीक्षामन्तरेण परिवेदने दोषो ऽस्ति । तथा च वसिष्ठः–

'अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति'।

इति । अनिविष्टमकृतविवाहम् । अत्रेयं व्यवस्था–अदृष्टाधर्मार्थं वा द्वादशवर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्ठविषयम् । अष्टौ दशेति पक्षद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् । तथा च स्मृतिः–

'द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।
न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः' ॥

इति । क्लीबादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथा च स्मृतिः–

'उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव वा ।
राजयक्ष्म्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्'॥

---

१ H. omits this line. २. G. reads वृद्धवसिष्ठः for वसिष्ठः. ३. I. अनिर्विष्टम् ; while G. reads अनीक्षमाणः for अप्रतीक्षमाणः. ४. I. अनिर्विष्टम्. ५. All, except A. read राजयक्ष्मामयावी.

इति । विरक्त-वेश्यातिसक्तादिषु तु चिरकालानुवृत्त्या विवाहसम्भावनानिवृत्तावधिवेदनं न दोषाय । तत्र कालावधेरश्रुतत्वात् । आधानविषये ऽपि ज्येष्ठानुमत्याऽधिवेदने न दोषः । तथा च वृद्धवसिष्ठः—

'अग्रजश्च यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ? ।
अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि'॥

इति । आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेऽनाहिताग्नावपि कनिष्ठस्तदनुमत्याऽऽधानं कुर्यादित्यभिप्रायः । अयं न्यायः पित्रादिषु द्रष्टव्यः । तथा चोशनाः—

'पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् ।
तपो-ऽग्निहोत्र-मन्त्रेषु न दोषः परिवेदने '॥

इति यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाऽग्रजो वाऽहिताग्निर्न भवति तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणे ऽपि न दोष इत्यर्थः । एवमत्र कन्यापरिवेदने ऽपि दोष-तदपवादौ द्रष्टव्यौ । अधीतविस्मृतवेदो निराकृतिः । तथा च देवलः—

'अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः' ।

इति । नानाजातीया अनियतवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवर्त्ती गणाभ्यन्तरः । कुशीलवो गायकादिः । वृषलीपतिस्तु रजस्वलायाः कन्यायाः पतिः । तदुक्तं देवलेन—

'वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

---

१. D. reads अस्मुतत्वात for अश्रुतत्वात्. २. D. reads वसिष्ठः for वृद्धवसिष्ठः. ३. G. reads भवति. ४. I. reads अनियमवृत्तयो.

यस्त्वेनामुद्वहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम्'॥

इति । यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत् सोऽपि वर्ज्यः। तदुक्तं देवलेन–

'परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।
स एवोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे' ॥

इति । वाग्दुष्टो निष्ठुरवाक् । पतितैर्महापातकिसंसर्गिभिः सह ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैर्विद्या-योनिसम्बन्धैर्यः संयोगं गतः सोऽत्र विवक्षितः । न तु साक्षात् संसर्गी । तस्य पतितशब्देनैवोपात्तत्वात् । कुकरो ऽप्यर्धदृष्टिः । अग्रेदिधिष्वाः पतिरग्रेदिदिधिषूपतिः । ज्येष्ठायामनूढायामूढा कनिष्ठा या साऽग्रेदिधिषुः। तदुक्तं देवलेन–

'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाऽग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता'॥

इति । पुत्राचार्योऽक्षरपाटकः। भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थार्जकः । गृहसंवेशको वर्धकिवृत्त्या वर्तमानः । उरभ्रा अवयः। त एव वृत्त्यर्थं पालनीया यस्यासावौरभ्रिकः । महिष्यः पाल्या यस्यासौ माहिषकः । अथवा व्यभिचारिणीपुत्रः । तदाह देवलः–

'महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।
तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः' ॥

इति । एतान् पूर्वोक्तानुभयत्र दैवे पित्र्ये च वर्जयेदित्यर्थः । यमो ऽपि–

१. B. C. F. and H. omit उपपतिः. २. I. reads अर्ध- for ऽप्यर्ध .

'काणाः कुब्जाश्च षण्ढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।
ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥
राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।
मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥
राजभृत्या-ऽन्ध-बधिरा मूक-खल्वाट-पङ्गवः ।
वृषलीफेनपीताश्च श्रेणियाजकयाजकाः ॥
कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ।
दण्डपूजाश्च ये विप्रा ग्रामकृत्यपराश्च ये ॥
अगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः ।
कुण्डाशिनो देवलकाः परदाराभिमर्शकाः ॥
श्यावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ।
वणिजो मधुहर्तारो हस्त्यश्वदमका द्विजाः ॥
कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां च दूषकाः ।
सूचकाः प्रेष्यकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवाः ॥
समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये च बाधकाः ।
अजाविका माहिषिकाः सर्वविक्रयिणश्च ये ॥
धनुःकर्त्ता द्यूतवृत्तिर्मित्रध्रुक् शस्त्रविक्रयी ।
पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥
पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाऽऽश्रमी ।
प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च वृथा प्रव्रजितश्च यः ॥
यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्याऽवसितश्च यः ।

१. I. reads मूर्ख- for मूक-. २. B. C. and F. read विदूषकाः for च दूषकाः. ३. D. reads समर्थानां for समयानां. ४. B. C. F. and I. read माहिषकाः for माहिषिकाः.

तावुभौ ब्रह्मचण्डालावाह वैवस्वतो यमः ॥
राज्ञः प्रेष्यकरो यश्च ग्रामस्य नगरस्य वा ।
समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ॥
अवकीर्णी च वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः ।
गोविक्रयी च दुर्वालः पूगानां चैव याजकः ॥
मद्यपश्च कदर्यश्च सह पित्रा विवादकृत् ।
दाम्भिको वर्धकीभर्त्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।
परिवित्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यस्तु नास्तिकः ।
इष्वस्त्रदारकाचार्यो मानकृत्तैलिकस्तथा ॥
चोरा वार्धुषिका दुष्टाः परस्त्रानां च दूषकाः ।
चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥
इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तांस्तान् द्विजान्न नियोजयेत्' ।

विद्यादिगुणयोगेऽप्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहितम्—

'श्राद्धार्हगुणयोगेऽपि नैते जातु कथञ्चन ।
निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सता' ॥

इति ॥

अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम् ।

एवं ब्राह्मणान् प्रागेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्वेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च हारीतः—

---

१. B. C. and F. read -चाण्डालौ for -चण्डालौ. २. I. reads भृताचार्यः for भृत्याचार्यः. ३. B. C. and F. read चोरवार्धुषिकाः for चोरा वार्धुषिकाः.

'यत्नेनैवंविधान् श्राद्धमाचरिष्यन् पूर्वेद्युर्निमन्त्रयेत्' ।

(हा. स्मृ. १३. २१)

इति । असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च कौर्मे–

'श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वेद्युरभिपूजयेत् ।

असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान्'॥

(कू. पु. १. २. २२. २)

इति । देवलोऽपि–

'श्वः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्' ।

इति । अत्र विशेषो मनुना दर्शितः–

'पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयीत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्' ॥

(म. स्मृ. ३. १८७)

इति । वराहपुराणे–

'वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्ताऽस्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठं च विसृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्' ।

---

१. The text reads निमन्त्रयीत, for निमन्त्रयेत; while D. reads अभिपूजयेत for the same. २. B. C. F. G. and H. read कूर्मे and I. कूर्मे; while D. omits the following:—

असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च कौर्मे –

'श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वेद्युरभिपूजयेत ।

३. The text reads ·पूज्य च for ·पूजयेत. ४. D. reads निर्वर्त्य for निश्चित्य. ५. D. omits this and the following line.

इति। श्राद्धभूमिं परिगृह्य गोमयादिना तत्स्थानोपलेपनं कृत्वा विप्रान् रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः। तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

'पूर्वेऽह्नि रात्रौ विप्राग्र्यान् कृतसायन्तनाशनान्।
गत्वा निमन्त्रयेद्दैव-पित्र्युद्देशसमन्वितः' ॥

इति। निमन्त्रणप्रकारः प्रचेतसा दर्शितः—

'कृतापसव्यः पूर्वेद्युः पितॄन् पूर्वं निमन्त्रयेत्।
भवद्भिः पितृकार्यं नः सम्पाद्यं च प्रसीदत ॥
सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्'।

इति। अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं शूद्रविषयम्। तथा च पुराणम्—

'दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा।
पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्' ॥

इति। दक्षिणचरणस्पर्शो जानुप्रदेशे कर्त्तव्यः। तथा च मत्स्यः—

'दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्र निमन्त्रितः'।
(म. पु. १६. १९)

इति। 'पूर्वं निमन्त्रयेत्' इत्यत्र पूर्वपदस्य वैश्वदेवार्थं निमन्त्रयेदिति व्यवहितेनान्वयः। अत एव बृहस्पतिः—

'उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थे द्विजोत्तमान्।
अपसव्येन पित्र्ये च स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः'॥

इति ॥

---

१. B. C. and F. insert इति before भवद्भिः, and omit this and the following line. २. D. reads ·विषय· for ·विषयम्, and omits the following :— तथा च पुराणम्·

'दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा।
पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्' ॥

इति। ३. The text reads तु for ऽत्र.

अथ ब्राह्मणसंख्या ।[1]

पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसङ्ख्यामाह पैठीनसिः—

'ब्राह्मणान् सप्त पञ्च द्वौ वा श्रोत्रियानामन्त्रयेत्'।

इति । यदा पञ्च ब्राह्मणाः तदा दैवे द्वौ पित्र्ये त्रय इति विभागः ।

'द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन्' ।

(म. स्मृ. ३. १२५)

इति मनुस्मरणात्[2] । यदा सप्त तदा दैवे चत्वारः । पित्र्ये त्रयः ।

'अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके समाः' ।

इति अङ्गिरसस्मरणात् । नन्वेतद्वचनं दैवे द्वौ पित्र्ये पञ्च इति विभागेऽप्युपपद्यते—इति चेत् । नैवम् । त्रिषु पञ्चानामयुग्मसङ्ख्या विभागानुपपत्तेः । नच[4]—एकत्र त्रय इतरत्रैकैक इति विभाग उपपद्यत—इति वाच्यम् ।

'समं* स्यादश्रुतत्वात्' ।

(पू. मी. १०. ३. ५३)

इति न्यायेन विषमविभागस्याऽन्याय्यत्वात्[3] । तस्मादयुग्म-

* विभागः समः स्यात् । कुतः—अश्रुतत्वात् वैषम्यहेतोर्विशेषस्य अश्रुतत्वात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम एव विभाग इत्येकः पक्षः । कर्मकरेषु प्रयासानुरूपेण भृतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापि-इति द्वितीयः पक्षः । तत्र अयुग्मविप्रसंख्ययैव पित्र्ये समविभागो भवतीत्यतोऽयुग्मसंख्यका एव विप्राः पित्र्ये निमन्त्रणीया इति राद्धान्तः ।

१. D. omits वा. २. From this word to विभागस्याऽन्याय्यत्वात (both inclusive) the intermediate portion is omitted by I., and D. omits the portion between मनुस्मरणात् and नन्वेतद्वचनं. ३. D. omits the portion between नैवम् and समं स्यात्. ४. G. reads ननु for नच.

सङ्ख्यया समविभागार्थं पित्र्ये त्रय इति युक्तम् । यत्तु शौनकेन पित्र्येऽपि युग्मविधानं कृतम्—

'एकैकस्य द्वौ द्वौ' ।

इति तद्वृद्धिश्राद्धविषयम् । पित्रादिस्थानेषु सति सामर्थ्ये एकैकस्य त्रींस्त्रीन्विप्रान् भोजयेत् । तथा च शौनकः—

'एकैकमेकैकस्य त्रींस्त्रीन्वा' ।

इति । अत्यन्तविभवे सत्येकैकस्य पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । तथा च गौतमः—

'नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्' ।

(गौ. स्मृ. १५. ७)

इति । अस्यार्थः—यथोत्साहं यथाविभवं पित्रादिस्थानेषु प्रत्येकमयुजः पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । ननु—अयुजो भोजयेदिति वचनस्य कथं पञ्चसु सप्तसु वा ब्राह्मणेषु पर्यवसानम्?

'सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्वाग्भोजयीत सति द्विजान् ।
नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः' ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनक-गौतमाभ्यामुक्तोऽयं श्राद्धविस्तरो मनुना नादृतः—

'द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् एकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥

---

१. D. and G. read उक्तम् for युक्तम्. २. I. omits wrongly ननु—अयुजो भोजयेदिति. ३. B. C. and F. read व्यावृत्तः for नादृतः, D. and G. substitute वर्जितः for the same.

सत्क्रियां देश-कालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्' ॥
(म. स्मृ. ३. १२५-२६)

इति सकारणमेव विस्तरप्रतिषेधात् । अत एव वृद्धबृहस्पतिरपि—

'एकैकमथवा द्वौ त्रीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
सत्क्रिया-काल-पात्रादि न सम्पद्येत विस्तरे' ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

'द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि विस्तरं तु विवर्जयेत्' ॥
(व. स्मृ. ११. २७)

इति । अत एव याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोचपक्ष एव विहितः—

'द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।
मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्' ॥
(या. स्मृ. १. २२८)

इति । एकैकमुभयत्र वेति ब्राह्मणाद्यसम्भवे वेदितव्यम् । यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

'भोजयेदथ वाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्' ।

इति तदप्यलाभविषयम् । यदा त्वेक एव भोक्ता तदेवमाह वसिष्ठः—

१. D. reads देशं for शौचं. २. D. and the text read -सम्पद for सम्पदम्. ३. I. reads अकारण-. for सकारण-. ४. D. E. G. and H. do not prefix वृद्ध- to -बृहस्पतिः. ५. The text reads न प्रसज्जेत विस्तरं for विस्तरं तु विवर्जयेत्. ६. H. reads सङ्कोच एव पक्षः while I. substitutes पक्षो for पक्षे, and G. omits पक्षे. ७. I. reads उत वैकैकमेव for उदगेकैकमेव.

'यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत्? ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥
देवतायतने कृत्वा यथाविधिवदर्चयेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे'॥

(व. स्मृ. ११. ३०-३१)

इति। निमन्त्रणे नियमान्तरमाह मत्स्यः–

'एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः ॥
अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा'॥

(म. पु. १६. १९-२०)

इति॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणकर्तव्यम्।

निमन्त्रितैर्यत्कर्त्तव्यं तदाहात्रिः–

'ते तं तथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदि ।
यथाश्रुतं प्रतीक्षेरन् श्राद्धकालमतन्द्रिताः'॥

इति। ते निमन्त्रिता विप्रास्तं श्राद्धकर्त्तारमविघ्नपूर्वकं तथाऽस्त्वित्युक्त्वा यथाश्रुतं विहितं नियमजातं श्राद्धकालं श्राद्धे भुक्तं यावत् जीर्यति तावदनुतिष्ठेरन्नित्यर्थः। तथा च प्रचेताः–

'आ चान्नपरिणामात्तु ब्रह्मचर्यं द्वयोः स्मृतम्'।

इति। यमोऽपि–

---

१. H. reads यथाविधि प्रवर्तते, I. यथाविधि प्रवर्तयेत् and the text ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत्. २. D. substitutes याज्ञवल्क्यः for मत्स्यः, but the following quotation does not appear in Yājñavalkya. ३. Except A. and the text all read पठन् for एवं; while B. C. and F. read निर्मन्त्र्य for निमन्त्र्य. ४. The text reads नियमं for नियमान् and बान्धवान् for पैतृकान्. ५. B. reads श्राद्धकर्मणि; while G. reads श्राद्धकारणे. ६. G. and H. read अशनपरिणामात् for आ चान्नपरिणामात्, E. अशिनान्नपरिणामात्, D. स्यादन्नपरिणामात् and I. आऽशनपरिणामात् for the same.

'आमन्त्रितास्तु ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।
वसेयुर्नियताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे च गमनक्रिया ।
अभारोद्वहनं चेति श्राद्धस्योपासनाविधिः' ॥

इति । तथाऽस्त्वित्यङ्गीकारः सति सामर्थ्ये अनिन्दितामन्त्रणविषयः । तथा च कात्यायनः—

'अनिन्द्येनामन्त्रितो नातिक्रामेत्' ।

इति । शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमिति । यस्त्वामन्त्रणमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये पश्चान्निवारयति तस्य दोषोऽस्ति । तथा च मनुः—

'केतितस्तु यथान्यायं हव्य-कव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत्' ॥

(म. स्मृ. ३. १९०)

इति । केतितो निमन्त्रितः । यमोऽपि—

'आमन्त्रितश्च[1] यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।
नरकाणां शतं गत्वा चण्डालेष्वभिजायते' ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायोऽस्ति । तथा च नारायणः—

'निकेतनं कारयित्वा निवारयति दुर्मतिः ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते' ॥

इति । यस्त्वामन्त्रितो विप्रश्चाहूतोऽपि श्राद्धकालातिक्रमं करोति तस्य प्रत्यवाय आदिपुराणे[2]ऽभिहितः—

1. D. reads आमन्त्रितो. 2. D. and G. substitute आदित्यपुराणे for आदिपुराणे.

'आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन।
देवतानां पितॄणां च दातुरन्नस्य चैव हि॥
चिरकारी भवेद्द्रोही पच्यते नरकाग्निना'।

इति। दातृ-भोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्र-तत्रोक्तः[1]। तत्र वृद्धमनुः—

'ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित्।
तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेव तु'॥

इति। गौतमः—

'सद्यःश्राद्धी शूद्रातल्पगतस्तत्पुरीषे मासं नयेति[2] पितॄन्'।

(गौ. स्मृ. १५. १८)

इति। श्राद्धी श्राद्धकर्ता। सद्यस्तत्क्षणमारभ्येत्यर्थः। मनुः—

'आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते।
दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते'॥

(म. स्मृ. ३. १९१)

इति। यमः—

'आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं[3] पांशुभोजनाः'॥

इति॥

अथ श्राद्धदिनकृत्यम्।

श्राद्धे दिनकृत्यं प्रचेतसा दर्शितम्—

---

१. B. C. and F. do not repeat तत्र. २. Except A. and the text all read नयेत् for नयति. ३. I. reads तन्मांसं for तन्मासं.

'श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्दन्तधावनम् ।
श्राद्धकर्त्ता न[1] कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः' ॥

इति । देवलो ऽपि–

'तथैव यन्त्रितो[2] दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।
आरभेत नवैः पात्रैरन्नारम्भं[3] स्वबान्धवैः ॥
तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।
असुरापहतं सर्वं तिलैः शुद्धयत्यजेन च ॥
ततो ऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत्[4] ।
चोष्य-पेयसमृद्धं च यथाशक्ति प्रकल्पयेत्' ॥

इति ॥

अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि ।

अत्र द्रव्याणि प्रचेता आह–

'कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यव-शालयः ।
महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि' ।

इति । यवाः सितशूकाः । शालयः कलमाद्याः । महायवा व्रीहियवाश्च यवविशेषाः । मधूलिका धान्यविशेषः । कृष्णाः स्थलजाः कृष्णवर्णव्रीहयः । लोहा रक्तशालयः । मार्कण्डेयो ऽपि–

---

१. I. reads तु for न, and G. न दन्तधावनं बुधः for दन्तानां धावनं बुधः. D. reads दन्तधावनकं. for दन्तानां धावनं. २. D. reads आमन्त्रितो. ३. H. reads पात्रकारम्भं for अन्नारम्भं, and E. reads सम्भारं तं for the same. ४. I. reads नैकशाकनभक्तवत्.

'यव-व्रीहि-सगोधूमतिला मुद्गाः ससर्षपाः।
प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः'॥
(मा. पु. ३२.'१०)

इति। अत्र गोधूमानामावश्यकत्वमत्रिणोक्तम्—
'अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्'।

इति। वायुपुराणेऽपि—
'बिल्वा-ऽऽमलक-मृद्वीका-पनसा-म्रात-दाडिमम्।
चव्यं पालेवता-ऽक्षोट-खर्जूराणां फलानि च॥
कशेरु कोविदारश्च तालकन्दस्तथा बिसम्।
कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चला॥
कट्फलं कौङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च।
कर्कन्धूग्रीवकं चारु तिन्दुकं मधुसाह्वयम्॥
वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरूषकम्।
पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम्॥
सुगन्धिमत्स्यमांसं च कलायाः सर्व एव च।
एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च॥
नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च'।

इति। मृद्वीका द्राक्षा। आम्रातकः कपीतनः। चव्यं चविका। अक्षोटः शैलोद्भवः पीलुः। कशेरु भद्रमुस्ता। कालेयकं दारुहरिद्रा। सुनिषण्णं वितुन्नशाकम्। कट्फलं श्रीपर्णिका।

१. Except A. and the text all read सगोधूमास्तिलमुद्गाः. २. The text reads चाऽत्ति- for चाऽत्र. ३. We follow here the majority of the manuscripts. I. alone reads किङ्किनी(णी). ४. D. H. and I. read कबधूग्रीवकं. ५. H. and I. omit पीलुः.

लकुचो लिकुचः । मोचं कदलीफलम् । कर्कंधूर्बदरी । तिन्दुकः शितिसारकः । शृङ्गाटकं जलजं त्रिकण्टकम् । बृहतीफलं निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकं तुण्डिकेरीफलम् । बिल्वामलकादीनि प्रसिद्धानि । पालेवत-भीवर्क-परूषकादीन्यप्रसिद्धानि । शङ्खोऽपि—

'आम्रान् पालेवतानिक्षून् मृद्वीकां चव्य-दाडिमम् ।
विदार्यांश्च भचुण्डांश्च श्राद्धकाले ऽपि दापयेत् ॥
द्राक्षां मधुयुतां दद्यात् सक्तून् शर्करया सह ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटक-कशेरुकान्' ॥

(शं. स्मृ. १३. २१-२२)

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

'मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुषं तथा' ॥

इति । अत्र विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः—

'गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः क्षीणकैश्चणकैरपि ।
श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥
विदार्यांश्च भचुण्डैश्च बिसैः शृङ्गाटकैस्तथा ।
केचुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धु-बदरैरपि ॥
पालेवतैरातुकैश्चाप्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।
काकोल्याः क्षीरकाकोल्यास्तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥

---

१. I. omits -भीवर्क-. २. D. reads भचुण्डांश्च for भचुण्डांश्च. ३. G. and H. omit ऽपि. ४. B. C. and F. read चीणकैः. ५. D. E. G. and I. read मधूकैः. ६. B. C. and F. read -रारुकैः for -रातुकैः. ७. I. only reads काकोल्य॰ क्षीरकाकोल्य॰.

लाजाभिश्च शालाभिश्च त्रपुषोर्वारु-चिर्भटैः ।
सर्षपा-राजशाकाभ्यामिङ्गुदैराजजम्बुभिः ॥
प्रियालामलकैर्मुख्यैः पीलुभिश्चातिलम्बकैः ।
वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥
मोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।
मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्य-भोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥
रागखाडव-चोष्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः ।
दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम्' ॥

इति । विदारी कृष्णवर्णभूकूष्माण्डफलम् । केचुकः कचूाल्यशाकम् । कन्दः सूरणः । उर्वारुः स्वादुकर्कटी । चिर्भटस्तिक्तकर्कटी । सर्षपेति दीर्घः छान्दसः । राजशाकं कृष्णसर्षपः । इङ्गुदः तापसतरुः । प्रियालो राजादनम् । चक्रिका चिञ्चा। क्षीरिका फलाध्यक्षम् । रागखाडवाः पानविशेषाः । त्रिजातकं लवङ्गैला-गन्धपत्राणि । मत्स्यपुराणेऽपि—

'अन्नं तु सदधि-क्षीरं गोघृतं शर्कराऽन्वितम् ।
मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितॄनित्याह केशवः' ॥
(म. पु. १७. ३०)

इति । मनुरपि—

'तिलैर्व्रीहि-यवैर्माषैरद्भिर्मूल-फलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

---

१. B. C. F. H. and I. read wrongly; -चिर्भिटैः. २. G. substitutes पशुभिः for पीलुभिः, for the same E. and I. read पङ्गुभिः; while all except A. read च तिलम्बकैः for चा ऽतिलम्बकैः and D. alone reads च तिलाम्बुभिः. ३. G. reads वेत्राङ्कुरैः. ४. B. C. E. F. and H. read बीजपुरकैः. ५. Except A. all read -षाडव- for -खाडव-. ६. I. reads उर्वारुः. ७. The text reads तृप्यन्ति for प्रीयन्ते.

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च वै ॥
षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै ।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराह-महिषामिषैः ।
शश-कूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
कालशाकं महाशल्कं खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः' ॥
(म. स्मृ. ३. २६७-७२)

इति । वार्ध्रीणसो रक्तवर्णवृद्धच्छागः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे-
[६]त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा ।
रक्तवर्णं तु राजेन्द्र छागं वार्ध्रीणसं विदुः' ॥
(वि. ध. १. ४१. १४१)

इति । पक्षिविशेषो वा-
'कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।
स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा वैदिकी श्रुतिः' ॥

इति निगमवचनात् । कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धम् । महा-

---

१. The text substitutes अथ for इह. २. B. C. and F. substitute अथ for इह and the text reads च for the same. ३. Except A. I. and the text all read ऐणेय- for एणस्य, D. reads ऐणेन for the same. ४. The text alone reads महाशल्का; while all Except A. and the text read खड्ग लोहामिषं. ५. The text reads कल्प्यन्ते. ६. I. and the text read त्रिपिबं.

शल्को मत्स्यविशेषः। खड्गः खड्गमृगः। लोहो लोहितवर्ण-श्छागः। मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नानि। श्राद्धे कोद्रवादिधान्यानि वर्जयेत्। तथा च व्यासः–

'अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा।
हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु काला-ऽनल-शुभास्तथा'॥

इति। कोद्रवाः कोरदूषकाः। पुलकाः पुलाकाः। छान्दसो ऽत्र ह्रस्वः। संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमश्राद्धेयम्। कालः कृष्णजीरकः। अनलश्चित्रकः। शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः। एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि। ननु–

'मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्'।

इति आदिपुराणे हिङ्गुद्रव्यस्य श्राद्धेयत्वमुक्तं तत्कथं तस्याऽश्राद्धेयत्वमुच्यते–इति चेत्। सत्यम्।

'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति।
नाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति'।

इतिवदत्रापि विधि-प्रतिषेधदर्शनाद्विकल्पो ऽस्तु। एवमेवा-न्यत्रापि। भारद्वाजो ऽपि–

'मुद्गाढकी-माषवर्जं द्विदलानि दद्यात्'।

इति। मुद्गः कृष्णेतरः। आढकी तुवरी। माषो राजमाषः।

---

१. H. has the marginal reading -शुभाशुभाः. २. B. C. and F. omit संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमश्राद्धेयम्।, and read कावः for कालः, and D. E. G. H. and I. read कृष्णजंकः for कृष्णजीरकः;– while B. C. and F. omit the following :—

अनलश्चित्रकः। शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः। एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि।.

३. F. and I. read मधूरं for मधूकं. ४. D. and G. read आदित्यपुराणे for आदिपुराणे. ५. D, and H. omit भारद्वाजोऽपि; while B. C. F. and G. read भरद्वाजः for भारद्वाजोऽपि. ६. Except A. all read विदलानि for द्विदलानि.

एतैर्विना द्विदलानि दद्यादित्यर्थः । माषग्रहणं कुलित्थादीनामुपलक्षणार्थम् । अत एव चतुर्विंशतिमतम्–

[1]'कोद्रवान् राजमाषांश्च कुलित्थान्वरकांस्तथा ।
निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ॥
यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः' ।

इति । वरकाः वनमुद्गाः । अन्यत् प्रसिद्धम् । अत्र निष्पावनिषेधः कृष्णनिष्पावविषयः ।

'कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि' ।

इति स्मरणात् ।

'निष्पावाश्चोऽत्र शोभनाः' ।

(मा. पु. ३२. १०)

इति मार्कण्डेयपुराणं कृष्णेतरनिष्पावविषयतया व्यवस्थापितं भवति । मरीचिरपि–

'कुलित्थाश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्रवाः ।
कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च' ॥

इति । विष्णुपुराणे[2]ऽपि–

'श्राद्धे न देया पालङ्क्या तथा निष्पाव-कोद्रवाः ।
मसूर-क्षार-[3]वास्तोक-कुलित्थ-शण-शिग्रवः' ॥

इति । पालङ्क्या मुकुन्दः । मसुरो मङ्गल्यकः । क्षारो यवक्षारादिः । विष्णुरपि–

१. The text reads श्रति for अत्र. २. The following quotation does not appear in Vishnupuranam. ३. G. and I. read वास्तूक

'भूतृण-शिग्रु-सर्षप-सुरसा-ऽर्जक-कूष्माण्डा-ऽलाबु-वार्त्ताक पालङ्क्या-तण्डुलीयक-कुसुम्भ-महिषीक्षीरादि वर्जयेत्'
(वि. स्मृ. ७९. १७)

इति। भूतृणो भूस्तृणः। छान्दसत्वात् सुडभावः। सर्षपो राजसर्षपः।

'कुसुम्भं राजसर्षपम्'।

इति स्मृत्यन्तरे विशेषितत्वात्। सुरसा निर्गुण्डी। अर्जकः श्वेतार्जकः। उशना अपि–

'नालिका-शण-छत्राक-कुसुम्भा-ऽलाबु-विड्भवान्।
कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत्॥
वर्जयेद्गृञ्जनं श्राद्धे काञ्जिकं पिण्डमूलकम्।
करञ्जं येऽपि चान्ये वै रस-गन्धोत्कटास्तथा'॥

इति। नालिका दीर्घनालाग्रगताल्पपल्लवा। छत्राकं शिलीन्ध्रः। कुम्भी श्रीपर्णिका। कम्बुकं वृत्तालाबु। गृञ्जनं हरिद्रक्तवर्णः पलाण्डुविशेषः। काञ्जिकं आरनालकम्। करञ्जं चिरिबिल्वफलम्। पुराणे ऽपि–

१. The text reads this Sûtra as follows :—
'पिप्पली-मुकुन्दक-भूस्तृण-शिग्रु-सर्षप-सुरसा-सर्जक-सुवर्चल-कूष्माण्डा-ऽलाबु-वार्तकु-पालक्योपोदकी-तण्डुलीयक-कुसुम्भ-पिण्डालुक-महिषीक्षीराणि वर्जयेत्'।

२. E. G. and I. read -कुसुम्भानम्बु-. ३. Except A. and I. all read दीर्घनालामहापेलापल्लवा for -दीर्घनालाग्रगताल्पपल्लवा. ४. I. reads सिलिन्धुः for शिलीन्ध्रः. ५. B. C. D. and F. read हरिद्रवर्णः. ६. Some MSS. read काञ्चिकं for काञ्जिकं. ७. The author does not specify the name of the Purâṇam to which the following quotation belongs. The quoted lines appear in Vâyupurâṇam, but the first of these lines appears in a portion which enumerates the materials that are prescribed for use in a Śrâddha. The remaining two lines contain the names of unacceptable ones.

'वांशं करीरं सुरसं सर्जकं भूतृणानि च ॥ (११)
अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च ।
श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः'॥ (१५)
(वायुपु. २. १६. ११-१५)

इति। वांशं करीरं वंशाङ्कुरः। सर्जकः पीतसारकः। अवेदोक्ता वेदनिषिद्धा निर्यासाः व्रश्चनप्रभवादयः। औषराणि लवणानि कृतलवणानि। रजस्वलाः दिनत्रयादूर्ध्वमनिवृत्तरजसः। भरद्वाजो ऽपि—

'नक्तोद्धृतं तु यत्तोयं पल्वलाम्बु तथैव च।
स्वल्पाम्बु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दं च पिप्पली॥
तण्डुलीयकशाकं च माहिषं च पयो दधि।
शिम्बिकानि करीराणि कोविदार-गवेधुकम्॥
कुलित्थ-शण-जम्बीर-करम्भाणि तथैव च।
अब्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिग्रुः क्षारं तथैव च॥
नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्य-भोज्यानि यानि च।
एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि॥
आविकं मार्गमौष्ट्रं च सर्वमैकशफं च यत्।
माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्यं विजानता'॥

इति। आविकमवीनां पयः। मार्गं मृगीणां पयः। औष्ट्रमुष्ट्रीणां पयः। ऐकशफं वडवापयः। माहिषं महिषीपयः। चामरं चमरीपयः। ब्रह्माण्डपुराणे ऽपि—

---

१. The text reads वंशीकरीराः सुरसाः. २. The text reads अथ वेदोक्तानिर्यासान्. ३. B. C. F. and I. read कानि for यानि. ४. Except A. and I. all omit from आविकम् to चमरीपयः (both inclusive).

'आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
अमेध्यादागतैः स्पृष्टं शुक्तं पर्युषितं च यत् ॥
[२]द्विःस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम् ।
शर्करा-कीट-पाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् ॥
पिण्याकं मथितं चैव तथाऽतिलवणं च यत् ।
दधि शाकं तथा भक्ष्यमुष्णं चोषविवर्जितम् ॥
वर्जयेच्च तथा धान्यान् सर्वानभिमतानपि ।
सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथा ।
वाससा चोपधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि' ॥

इति । द्विःस्विन्नं द्विःपक्वम् । परिदग्धमतिदग्धम् । अग्रावलेहितं पूर्वमेवान्येनास्वादितम् । मथितं विलोडितं निर्जलं दधि । सिद्धा भक्षा आमलकादयः । प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः । शङ्खोऽपि—

'कृष्णाजाजीं विडं चैव शीतपाकीं तथैव च ।
वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥
अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत्' ।

(शं. स्मृ. १३. १८–१९)

---

१. This and the following line do not appear in I., H. also omits the first line, but inserts the second after the fifth line of this quotation. २. H. reads अस्विन्नं for द्विः स्विन्नं; while D. and E. omit this and the following four lines. ३. B. C. F. and G. read उपाहतम् for उपद्रुतम्. ४. B. C. F. G. and H. omit this and the following line. ५. D. reads चोपपूतानि for चोपधूतानि. ६ H. and I. read आविदग्धम् for अतिदग्धम्.

इति। कृष्णाजाजी कृष्णजीरकः। विडं विडालाख्यम्। लवणं कृतलवणम्। श्राद्धे कूष्माण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्यवायोऽस्ति। तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'कूष्माण्डं महिषीक्षीरं आढक्यो राजसर्षपाः।
चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धमसंशयम्॥
पिण्डालुकं च तुण्डीरं करमर्दाश्च नालिकाम्।
कूष्माण्डं बहुवीजानि श्राद्धे दत्त्वा प्रयात्यधः'॥

इति। करमर्दः सुषेणः। बहुवीजानि वीजपूरादीनि। नित्यभोजने प्रतिषिद्धमपि श्राद्धे न देयम्। अत एवोक्तं षट्त्रिंशन्मते—

'क्षिरादि माहिषं वर्ज्यं अभक्ष्यं यच्च कीर्त्तितम्'।

इति। नित्यभोजने वर्ज्यानि शाकानि पैठीनसिनोक्तानि—

'वृन्ताक-नालिका-पौत-कुसुंभा-ऽश्म-
न्तकाश्चेति शाकानामभक्ष्याश्च'।

इति। पौतं पौतिका। वृन्ताकनिषेधस्तु श्वेतवृन्ताकविषयः। अत एव देवलः—

'कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत्'।

इति। कण्डूरा प्रावृषायणी तस्याः फलं कण्डूरम्। कुम्भकुम्भवद्वर्तुलं वृत्तालाबुसदृशं कुम्भाण्डम्। भविष्यत्पुराणे अपि—

'लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च।
वृन्ताक-नालिका-ऽलाबुं जानीयाज्जातिदूषितम्'॥

---

१. D. G. and I. read गुण्डीं च for च तुण्डीरं. २. I. reads wrongly [illegible]. ३. D. E. G. H. and I. read महिषीवर्ज्यं for माहिषं वर्ज्यं.

इति। लशुनं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः।

'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम्।
केरण्यश्च[1] पलाण्डुश्च लतार्कश्च परारिका॥
गृञ्जनं यवनेष्टश्च[2] पलाण्डोर्दश जातयः'।

(सु. सं. २१. ६०-६१)

इति सुश्रुतेनोक्तत्वात्। कवकं छत्राकम्। हारीतोऽपि-

'न वट-प्लक्षोदुम्बुर-दधित्थ-नीप-
मातुलुङ्गानि वा भक्षयेत्'।

(हा. स्मृ. १३. २१)

इति। मनुरपि-

'लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा।
शेलुं गव्यं च पीयूषं[3] प्रयत्नेन विवर्जयेत्'॥

(म. स्मृ. ५. ६)

इति। लोहिता वृक्षनिर्यासा लाक्षादयः। लोहितग्रहणात् निर्यासत्वेऽपि पाटल-श्वेतवर्ण-हिङ्गु-कर्पूरादेरप्रतिषेधः। शेलुः श्लेष्मातकः। पीयूषोऽभिनवं पयः। ब्रह्मपुराणेऽपि[4]-

'घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः।
सगुडं[5] मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि॥
दीर्णं तक्रमपेयं च नष्टस्वादं[6] च फेनवत्'।

इति। घृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम्। घृतादुद्धृत्य मण्डं तदग्रं च न पेयम्। आर्द्रगोः प्रसवप्रभृत्यनिवृत्तरजस्काया

१. B. C. and F. read फरण्यश्च, and I. reads परण्यश्च. २. I. reads पवनेष्टश्च for यवनेष्टश्च. ३. The text reads पेयूषं for पीयूषं. ४. I. omits ऽपि. ५. I. reads न गुडं for सगुडं. ६. Except A. all read -स्वादु for -स्वादं.

गोः पीयूषं न पेयम्। गुड-मरिचोपगतं पर्युषितं दधि च। दीर्णं स्फुटितं तक्रं दीर्घकालस्थित्या नष्टस्वादं च फेनवच्च न पेयम्। याज्ञवल्क्योऽपि—

'सन्धिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत्।
औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम्'॥

(या. स्मृ. १. १७०)

इति। या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी। अनिर्दशा अनिर्गतदशरात्रा। अवत्सा वत्सरहिता। एतासां गवां पयः परिवर्जयेत्। आरण्यकपयोनिषेधश्चाऽऽरण्यकमहिष्यतिरिक्तविषयः। तदाह मनुः—

'अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः॥
आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना'।

(म. स्मृ. ५. ८-९)

इति। वसिष्ठोऽपि—

'गोमहिष्यजानामनिर्दशाहानां पयो न पेयम्'।

(व. स्मृ. १४. ३५)

इति। गौतमोऽपि—

'स्यन्दिनी-यमसू-सन्धिनीनां च'।

(गौ. स्मृ. १७. २३)

---

१. All, except A. read स्वादु for -स्वादं. २. All, except A. and the text read -वत्सगोः पयः. ३. H. reads महिषीं विना. and the text reads माहिषं विना. ४. D. omits वसिष्ठोऽपि and reads गो-माहिष्यकीनाम् for गो-महिष्यजानाम्; while E. and I. substitute गो माहिष्यकानाम् for the same. ५. The text omits पयो न पेयम्.

इति। क्षीरं न पेयमिति शेषः। स्यन्दिनी स्वत एव स्रवत्पयःस्तनी। यमसूर्यमलप्रसूः। बौधायनो ऽपि–

'क्षीरमपेयम्।(९) विवत्साया अन्यवत्सायाश्च'।(१०)

(बौ. स्मृ. १.५.१२. ९–१०)

इति। आपस्तम्बो ऽपि–

'क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रो ऽथ वा पुनः।
यः पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततो ऽन्यो ऽस्त्यपुण्यकृत्'॥

इति। जात्या विशुद्धमपि केश-कीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं संवर्जयेत्। तथा च देवलः–

'विशुद्धमपि चाहारं मक्षिका-कृमि-जन्तुभिः।
केश-रोम-नखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत्'॥

इति। अत्र मक्षिका-कृमि-जन्तवो मृता विवक्षिताः। एतैः केश-रोमादिभिश्च दूषितं सति सम्भवे वर्जयेत्। असम्भवे तु केशादिकमुद्धृत्य सम्प्रोक्ष्य हिरण्यस्पर्शं कृत्वा भुञ्जीत। तथा च सुमन्तुः–

'केश-कीट-क्षुतवचोपहतं श्वभिराघ्रातं लेहितं
वा अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालाद्यवेक्षितमभोज्यम्। अन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्ट्वा'।

इति। क्षुतवचः क्षुतवाग्जातो ध्वनिः। आपद्यपि श्वादिभिरवलीढं न भुञ्जीत। तथा च देवलः–

---

१. The text reads विवत्सा-ऽन्यवत्सयोश्च for विवत्साया अन्यवत्सायाश्च. २ B. C. F. and H. read यः for यत्. ३. D. omits तथा च देवलः and the following quotation together with इति।. ४. B. reads मनुः for सुमन्तुः. ५. G. substitutes प्रोक्षितं for लेहितं.

'अवलीढं श्व-मार्जार-ध्वांक्ष-कुक्कुट-मूषकैः ।
भोजने नोपयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः' ।

इति । भविष्यत्पुराणे ऽपि—

'सुरा-लशुन-संस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।
संसर्गाद्दुष्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत्' ॥

इति । अत्रादिशब्देन छत्राकादि दुष्टद्रव्यं परिगृह्यते । स्मृत्यन्तरे वर्ज्यान्नमुक्तम्—

'नाऽऽपणीयमन्नमश्नीयात् । (१४) न द्विःपक्कम् । (१५) न पर्युषितम्' । (१६)
(आ. ध. सू. १. ५. १७. १४-१६

इति ।

'घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यात् नखच्युतम् ।
यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥
हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवण-व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्' ॥
(व. स्मृ. १४. ३०-३१)

'एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत्' ।

इति । आपणस्थान्नप्रतिषेधो ऽन्नाऽपूपादिव्यतिरिक्तविषयः ।

---

१. H. and I. read नोपभुञ्जीत for नोपयुञ्जीत. २. These three Sûtrâs appear in the MS. Copy of Âpsastambiya Dharmasûtram. The printed copy has only the first. I. reads them together forming a line of poetry—

'नापणीयं समश्नीयान्न द्विःपक्वं न पर्युषितम्' ।.

D. and G. read नापणस्थम् for नापणीयम्. This and the following three lines are alluded to in Vasishtha Smriti as belonging to Prajâpati. ३. B. C. and F. read शूद्रादत्तं, I. reads शूद्रादत्तं.

तदाह शङ्खः—

'अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु।
एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपि न चेद्भवेत्' ॥

इति। पर्युषितनिषेधोऽपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः। तदाह यमः—

'अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटक-सक्तवः।
शाकं मांसमपूपं च सूपं कृसरमेव च॥
यवागूः पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम्।
सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्परिवर्जयेत्' ॥

इति। देवलोऽपि—

'अभोज्यं प्राहुराहारं शुक्तं पर्युषितं च यत्।
अपूपा यव-गोधूमविकारा वटकादयः' ॥

इति। वटका माषादिपिष्टमयाः प्रसिद्धाः। पुनरपूपग्रहणं व्रीह्यादिपिष्टविकारोपादानार्थम्। कृसरं घृष्टतिलचूर्णसंयुतमोदनम्। अन्यदोदनादिकं स्नेहसंयुतं घृतेन दध्ना वाऽभिघारितम्। एतत्सर्वं पर्युषितमशुक्तं भोज्यम्। शुक्तस्वरूपं बृहस्पतिनोक्तम्—

'अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः'।

इति। अनम्लमीषदम्लं वा यद्वस्तु कालान्तरेण वा द्रव्या-

---

१. D. omits from तदाह शङ्खः to -व्यतिरिक्तविषयः (both inclusive). २. B. C. D. E. F. G. and H. read भाण्डलेपो; while I. reads भाण्डलेहि. ३. A. and I. read अपक्वं for अपूपं. The former i. e. अपक्वम् is better as it avoids repetition of the word अपूपं. However we use अपूपं to render the meaning consistent with the following explanation. ४. I. substitutes च for वा.

न्तरसंसर्गेण वाऽम्लं भवति तच्छुक्तम्। न तु स्वभावतोऽम्लम्। यदग्निपक्वं सद्रात्र्यन्तरितं तत्पर्युषितम्। शुक्तप्रतिषेधो दध्यादिव्यतिरिक्तविषयः। तदाह शङ्खः—

'दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम्।
ऋजीषपक्वं भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः' ॥

इति। अनग्निक ऊष्मा ऋजीषं तेन पक्वम्। शुक्तं पर्युषितं वाऽऽपदि प्रक्षालितं भोज्यम्। तदाह यमः—

'शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन।
प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्मो यथा भवेत्॥
मसूर-माषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत्।
तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्' ॥

इति। आश्रयदुष्टमपि न भुञ्जीत। तथा च याज्ञवल्क्यः—

'कदर्य-बद्ध-चौराणां क्लीब-रङ्गावतारिणाम्।
वैणाभिशस्त-वार्धुष्य-गणिका-गण-दीक्षिणाम् ॥
चिकित्सका-ऽऽतुर-क्रुद्ध-पुंश्चली-मत्त-विद्विषाम्।
क्रूरोग्र-पतित-व्रात्य-दांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥
अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम्।
शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ॥
नृशंस-राज-रजक-कृतघ्न-वधजीविनाम्।
चैलधाव-सुराजीव-सहोपपति-वेश्मनाम् ॥
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा'।

(या. स्मृ. १.१६१-१६५)

१. I. reads ऽथवा for यथा.

इति। कदर्यो लुब्धकः। तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्र-दारांश्च पीडयेत्।
लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः' ॥

इति। बद्धः शृङ्खलितः। रङ्गावतारी नटः। वैणो वीणावादनोपजीवी। दीक्षी* दीक्षासंस्कारवान्। तस्य चाभोज्यान्नत्वमग्नीषोमीयपशुवपाहोमपर्यन्तम्।

'असंस्थिते ऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशितव्यम्'।

इति श्रुतेः‡। आतुरः पापरोगग्रस्तः। क्रुद्धो† दृढतरान्तरकोपः। मत्तो धनादिना गर्वितः। क्रूरो निष्कृपः। उग्रः परदुःखकारी। रजको वस्त्ररागकारी। चैलधावो वस्त्रप्रक्षालकः। एषां कदर्यादिसोमविक्रयिपर्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्नं न भोक्तव्यमित्यर्थः। यमो ऽपि—

'चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा।
ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापक-याजकौ ॥
कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषी[१] चर्मविक्रयी'।

इति। चक्रोपजीवी शाकटोपजीवी। गान्धर्वो गायकः। ध्वजी मद्यविक्रयी। इतरे प्रसिद्धाः। एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः।

* विज्ञानेश्वरस्तु—'गणदीक्षी'त्येकं पदं कृत्वा 'गणदीक्षी बहुयाजकः'—इत्याह।

‡ यथाहाऽऽपस्तम्बः—
'हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम्। (२५) यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन् इति हि ब्राह्मणं भवति'। (२६)

† विज्ञानेश्वरस्तु—'क्रुद्धः कुपितः' इत्युक्त्वा 'क्रूरो दृढाभ्यन्तरकोपः' -इत्याह।

१. B. C. and F. read वार्धुकी.

आपस्तम्बो ऽपि—

'द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा।
मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा' ॥

इति। मुनिशब्देन यति-वानप्रस्थौ गृह्येते। लिङ्गिनः पाशुपतादयः। अङ्गिरा अपि—

'षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम्।
स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते'[1]॥

(अं. स्मृ. ४८)

इति। यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

'गोरसं चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च।
अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतम्' ॥

इति यच्च विष्णुपुराणे ऽभिहितम्—

'सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्'।

इति तदापद्विषयम्। अत एव याज्ञवल्क्यः—

'अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि'।

(या. स्मृ. १. १६०)

इति। अग्निहीनः शूद्रः*।

---

* अधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्य अन्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च। यदाह गौतमः—

'तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्मणां शुद्धजातीनां
ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्च'।

इति।

---

1. Our tract of Aṅgirasa Smṛiti reads this couplet as follows:—

'यो भुङ्क्ते हि च शूद्रान्नं मासमेकं निरंतरम्।
इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते'॥

अथ वर्ज्यावर्ज्यमांसानि।

मांसेष्वपि यद्वर्ज्यं तदाह मनुः—

'क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः।
अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभं चैव वर्जयेत्[1]॥
कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं[2] ग्रामकुक्कुटम्।
सारसं रज्जुवालं[3] च दात्यूहं शुक-सारिके॥
प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टि-नखविष्किरान्।
निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनं वल्लूरमेव च॥
बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकान्[4]।
मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः[5]'॥
(म. स्मृ. ५. ११–१४)

इति। क्रव्यादाः शकुनयो गृध्रादयः। ग्रामनिवासिनः शकुनयः पारावतादयः। अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजातिविशेषा मृग-पक्षिणः। एकशफा अश्वादयः। टिट्टिभः निष्ठुरशब्दभाषी पक्षिविशेषः। कलविङ्कश्चटकः। प्लवो जलकुक्कुटः। चक्राह्वश्चक्रवाकः। सारसः पुष्कराह्वः। रज्जुवालको रज्जुवत्पुच्छकः। दात्यूहः कालकण्ठकः। प्रतुदः श्येनः। जालपादः जालाकारपादः। कोयष्टिः पक्षिविशेषः। नखविष्किराः चकोरादयः। निमज्जन्तो मत्स्यादा निमज्ज्य मत्स्यभक्षकाः पक्षिविशेषाः। शौनं शुनोद्भवं मांसम्। वल्लूरं शुष्कमांसम्। काकोलो गिरिकाकः। खञ्जरीटः खञ्जनः। मत्स्यादा अनिमज्जन्तो मत्स्यादा विवक्षिताः। विड्वराहा ग्राम-

---

१. The text reads च विवर्जयेत् for चैव वर्जयेत्. २. The text reads चक्राङ्गं for चक्राह्वं. ३. Except A. I. and the text all read रज्जुशालं for रज्जुवालं. ४. The text reads खञ्जरीटकम् for खञ्जरीटकान्. ५. All, except A. I. and the text read सर्वदा for सर्वशः.

सूकराः । अत्र मत्स्यनिषेधो राजीव-सिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्त-विषयः । अत एवोक्तं तेनैव–

'राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः' ।

(म. स्मृ. ५. १६)

इति । राजीवाः पद्मवर्णा मत्स्याः । सिंहतुण्डाः सिंह-मुखाः । शल्कैः शुक्त्याकारावयवैः पृष्ठभागगतैः सह वर्तन्ते इति सशल्काः । एते सर्वशः श्राद्धे नित्यभोजने च भक्ष्या इत्यर्थः । देवलोऽपि–

'उलूक-कुरर-श्येन-गृध्र-कुक्कुट-वायसाः ।
चकोरः कोकिलो रज्जुदालकश्चाप-मद्गुकौ ॥
पारावत-कपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ।
अभक्ष्याः पशुजातीनां गो-खरोष्ट्राश्व-कुञ्जराः ॥
सिंह-व्याघ्रर्क्ष-शरभाः सर्पाऽजगरकास्तथा ।
आखु-मूषक-मार्जार-नकुल-ग्राममूकराः ॥
श्व-शृगाल-वृक-द्वीपि-गोलाङ्गुलक-मर्कटाः' ।

इति । कुररः उत्क्रोशः । मद्गुर्जलकाकः । द्वीपिशब्दो व्याघ्रविशेषपरः । गोलाङ्गुलो वानरविशेषः । मर्कटग्रहणं सर्वेषां पञ्चनखानामुपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः–

'सर्वान् पञ्चनखांस्तथा' ।

(म. स्मृ. ५. ४७)

---

१. All, except A. and the text read राजीवा. सिंहतुण्डा and सशल्का for राजीवान्, सिंहतुण्डान् and सशल्कान् respectively. D. omits this h...
२. B, C. and F. read अभक्ष्या for भक्ष्या. ३. B. C. and F. omit ... and the following line. ४. Except A. all substitute -वृष for वृक. Here वृक gives a better sense.

इति । न भक्षयेदिति योजना । अत्र पञ्चनखानां भक्ष्यत्व निषेधो गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्तविषयः । तथा च देवलः—

'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।
गोधा कूर्मः शशः श्वाविट् शल्यकश्चेति ते स्मृताः' ॥

इति । धर्मत इति हिंसामकृत्वा क्रयादिप्राप्ता भक्ष्या इत्यर्थः । न चायमपूर्वविधिः । रागप्राप्तत्वात्तद्भक्षणस्य । नापि नियमः । पक्षप्राप्त्यभावात् । अतो गोधादिपञ्चनखपञ्चकव्यतिरिक्ता न भक्ष्या इति परिसङ्ख्यैव परिशिष्यते । एवं च इति विशेषनिषेधबलात्तन्मांसभक्षणे प्रत्यवायो नेतरत्रेत्यवगम्यते । अत एवोक्तं मनुना—

'न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला' ॥

(म. स्मृ. ५. ५६)

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

'नाऽकृत्वा[1] प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
समुत्पत्तिं च मांसस्य वध-बन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्' ॥

(म. स्मृ. ५. ४८–४९; वि. स्मृ. ५१. ७१–७२)

इति यच्च याज्ञवल्क्येनापि—

'वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुलोमभिः ।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्' ॥

(या. स्मृ. १. १८०)

---

१. G. reads नाऽऽहृत्वा and H. नाऽहत्वा for नाऽकृत्वा.

इति तन्निषिद्धप्राणिहिंसापूर्वकमांसभक्षणविषयम् । न तु क्रयादिप्राप्तमांसभक्षणविषयम् । प्राणिवधनिन्दापूर्वकमेव मांसनिषेधस्मरणात् । यत्त मनुनैवोक्तम्—

'फल-मूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्' ॥

(म. स्मृ. ५. ५४)

इति तत्र मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोक्षितादिव्यतिरिक्तविषयम् । अत एवोक्तं तेनैव—

'प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये' ॥

(म. स्मृ. ५.२७)

इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं ब्राह्मणानां काम्यया ब्राह्मणकामनया च । यथाविधि नियुक्तः श्राद्धे निमन्त्रितश्च । प्राणात्यये क्षुन्निमित्ते व्याधिनिमित्ते वा मांसं भक्षयेदित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो देयानि ।

निमन्त्रितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यद्देयं तदाह कात्यायनः—

'तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।
कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्योऽपरेऽहनि' ॥

इति । स्नानं स्नानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसाधनं काष्ठादि दद्यादित्यर्थः । एतत्तैलादिदानमनिषिद्धतिथिवि-

१. D. reads उत्पन्नानां च for मुन्यन्नानां च. २. Except A. and the text all read ब्राह्मणस्य. ३. The text substitutes तु for च. D. omits this line and इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं. ४. H. and I. read प्रसक्त्यनु- for प्रसक्तानु-.

षयम्। निषिद्धतिथिषु तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं द-द्यात्। तथा च मार्कण्डेयः—

'अह्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेष्वथ च तान् द्विजान्।
प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम्' ॥

इति। आमलकोदकदानमप्यमावास्याव्यतिरिक्तविषयम्।

'धात्रीफलैरमावास्यायां न स्नायात्'।

इति स्मृत्यन्तरे निषेधात्। तैलादिदाने विशेषो देवलेन दर्शितः—

'तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम्।
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकम्' ॥

इति। औदुम्बरं ताम्रपात्रम्। यत्तु प्रचेतसोक्तम्—

'श्राद्धभुग्भ्यो नख-श्मश्रुच्छेदनं न तु कारयेत्'।

इति तन्निषिद्धतिथिविषयम्। श्राद्धदेशे प्रकल्प्यानि द्र-व्याणि पुराणे ऽभिहितानि—

'उपमूलं सकृल्लूनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत्।
यवांस्तिलान् बृसीः कांस्यमापः शुद्धैः समाहृताः ॥
पार्ण-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्यात्समिन्मधु।
पुष्प-धूप-सुगन्धादि क्षौमसूत्रं च मेक्षणम्' ॥

इति। तिला जर्त्तिला ग्राह्याः। तदसम्भवे ग्राम्याः। जर्त्ति-ललक्षणमुक्तं सत्यव्रतेन—

'जर्त्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनेभवाः'।

---

१. I. reads च यतान् for अथ च तान्. For the same D. reads स्म [त]तान्. २. E. reads आनेतुं for प्रत्येकं. ३. Aparârka quotes these [f]our lines under the name of Prachetâh. ४. I. reads व्रीहीः for बृसीः. [D]. reads this line as follows:—

यवांस्तिलान् शुभान् व्रीहीन्माषान् शुद्धैः समाहृतान् ॥.

[५]. I. reads शुद्धये ; while H. substitutes समाहिताः for समाहृताः.

इति । तेषां प्रशस्तत्वमापस्तम्ब आह—

'अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।
ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते जर्तिलाः स्मृताः' ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं वृसी । तत्र विशेषो मनुनोक्तः—

'कुतपं चासने दद्यात्' ।

(म. स्मृ. ३. ३४)

इति । कुतपो नेपालदेशभवमेषादिरोमनिर्मितकम्बलः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

'मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।
रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारणम् ।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः' ॥

इति । कांस्य-पार्ण-राजत-ताम्रपात्राणि भोजनार्थमर्घ्यार्थं चोपकल्प्यानि । अत्र भोजनार्थं पलाशपत्रपात्राण्येवोपकल्प्यानि । न त्वन्यपर्णपात्राणि । तथा चात्रिः—

'न मृण्मयानि कुर्वीत भोजने दैव-पित्र्ययोः ।
पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने' ॥

इति । अर्घ्यार्थं त्वन्यपर्णपात्राण्यनिषिद्धानि । अत एव वैजवापः—

'खादिरोदुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि ।
अश्मश्म-मृण्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा' ॥

---

१ All, except A. read न तिलास्तिला for जर्तिलास्तिला. २. I. reads अर्थार्थं for अर्घ्यार्थं.

इति। अत्रोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितम्—

'शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च।
गन्ध-रूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः'॥

इति। मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

'जात्यश्च सर्वा दातव्या मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः।
जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्'॥

इति। यत्त्वाङ्गिरसोक्तम्—

'न जातीकुसुमानि। न कदलीपत्रम्'।

इति क्रतुरपि—

'असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे।
तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः'॥

इति अत्र जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः। तत्र वर्ज्यानि कुसुमानि मत्स्येनोक्तानि—

'पद्म-बिल्वा-ऽर्क-धत्तूर-पारिभद्राटरूषकाः।
न देयाः पितृकार्येषु पयश्चैवाविकं तथा'॥

(म. पु. १९. ३७–३८)

इति। पारिभद्रो मन्दारः आटरूषो। वासकः। शङ्खोऽपि—

'उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च।
पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च'॥

(शं. स्मृ. १३. १४)

---

१. A. omits मार्कण्डेयपुराणेऽपि and the following quotation. The quoted lines are not also found in Mârkaṇḍeyapurâṇam. २. The text reads पयश्चाजाविकं for पयश्चैवाविकं. ३. The text reads:—

'उग्रगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षभवानि च।
पुष्पाणि वर्जनीयानि तथा पर्वतजानि च'॥.

इति । अत्र रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भवव्यतिरिक्तविषयः । अत एवोक्तं तेनैव—

'जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः' ।

(शां. स्मृ. १३. १८)

इति । विष्णुरपि—

'वर्जयेदुग्रगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि रक्तानि पुष्पाणि च । (५) सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि दद्यात्' । (६)

(वि. स्मृ. ६९. ५ ६)

इति । धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्—

'धूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनसारजः ।
अगरुश्च सकर्पूरस्तुरुष्कस्त्वक् तथैव च' ॥

(वि. ध. २. १४१. १४)

इति । तुरुष्कः शल्लकीवृक्षः । त्वक् लवङ्गत्वक् । मरीचिरपि—

'चन्दनागरुणी चोभे तमालोशीरपद्मकम्' ।

इति । वर्जनीयधूपद्रव्यं विष्णुराह—

'जीवजं च सर्वं न धूपार्थम्' । (९)

(वि. स्मृ. ६९. ९)

---

१. The text reads तोयोद्भवानि. २. The text omits वर्जयेत, but it inserts the same in the immediately preceding Sûtra. ३. The text reads कण्टकिजानि for कण्टकिजातानि, and inserts the final च before पुष्पाणि. ४. The text reads शुक्लानि for सितानि, and substitutes again कण्टकिजानि for कण्टकिजातानि. It inserts जलजानि रक्तान्यपि before दद्यात. The omission of these words is made because that the author might have thought them unnecessary here. ५. E. G. and I. read लवङ्गम for लवङ्गत्वक्, and for the same H. substitutes वचम्. ६. The text reads जीवजं सर्वं धूपार्थे न दद्यात्. H. reads अधूपार्थम् for न धूपार्थम्.

इति। जीवजं कस्तूर्यादि।

'चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा-ऽगरु-पद्मकान्यनुलेपनार्थे'।

(वि. स्मृ. ७९. ११)

इति। दीपार्थं स्नेहद्रव्यमाह मरीचिः—

'घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम्'।

इति। अत्र चान्यद्रव्यनिषेधो वसा-मेदोरूपद्रव्यविषयो न पुनः कौसुम्भादितैलविषयः। अत एव शङ्खः—

'घृतेन दीपो दातव्यस्त्वथ वाऽन्यौषधीरसैः।
वसा-मेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्'॥

(शं. स्मृ. १३. १६)

इति। क्षौमसूत्रोपकल्पनं वस्त्रालाभविषयम्। सति सम्भवे क्षौमं वस्त्रमुपकल्पनीयम्। अत एव स्मृत्यन्तरम्—

'कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा।
श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्कलान्'॥

(वायुपु. २. १८. ३७)

इति। कौशेयं कृमिकोशोत्थतन्तुजम्। क्षौममतसीत्वक्सम्भवतन्तुसम्भवम्। दुकूलमिति सूक्ष्मवस्त्रम्। अहतम्—

---

१. All, except D. omit शङ्खः However the following quotation appears in Sankhasmriti, and Vijnânesivara too alludes to it as from Sankha (*vide* commentary on Yâjnavalkya, chapter 1, Sloka 232). Again Kamalâkara Bhatta gives it under the name of Vishnu (*vide* Nirnayasindhu, Srâddha Prakaraṇam, page 30), and it appears in Vishṇu Dharmottaram (Kâaṇdam 1, chapter 141, Sloka 11). २. This quotation appears in Nirṇaya Sindhu under the name of Brahmapurâṇam (Srâddha-prakaraṇam, page 30). ३. Except A. and I. all omit from this word to पावनम् (both inclusive).

'ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्' ॥

इति ॥

अथ वासःपरिधानम् ।

एवं दर्भादिभिक्षणान्तं द्रव्यमुपकल्प्य स्नात्वा शुक्लं वासः परिदध्यात् । तथा च स्मृतिः—

'स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि' ।
'श्राद्धकृच्छुक्लवासाः स्यात्' ।

इति ॥

अथ स्नानानन्तरकर्तव्यम् ।

स्नानानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह यमः—

'ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
पाद्यमाचमनीयं च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम्' ॥

इति । कृताञ्जलिः स्वागतमित्युक्त्वा अध्वकृतोपद्रुति-शुद्ध्यर्थं पादप्रक्षालनार्थमाचमनीयं चोदकं क्रमेण प्रयच्छे-दित्यर्थः । तदनन्तरं गृहाङ्गणे मण्डलद्वयं कार्यम् । तथा च मत्स्यः—

'.........भवनस्याग्रतो भुवि । (२७)
गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले' ॥

(म. पु. १६. २७ २८)

१ Aparârka quotes this and the following line as from Prachetáh. २. This line appears in Aparârka as from Vishņu. ३. Aparârka quotes this line as from Prachetáh. ४. Except A. and I. all read निवृत्तो यः for निवृत्तेभ्यः. ५. I. substitutes भूमौ for भुवि and shows this Páda to be the first, while it is actually the second.

इति । गोमयसहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्ये इति शेषः । अत्र विशेषमाह शम्भुः—

'उदक्प्लवमुदीच्यं स्याद्दक्षिणं दक्षिणाप्लवम्' ।

इति । उदीच्यं वैश्वदेविकं मण्डलमुदक्प्रवणम् । दक्षिणं पित्र्यं मण्डलं दक्षिणाप्रवणं कुर्यात् । तत्र मण्डलकरणप्रभृत्या श्राद्धपरिसमाप्तेर्वैश्वदेविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना कार्यम् । पित्र्यमपसव्यं प्राचीनावीतिना कार्यम् । तथा च मनुः—

'प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा[1] ।
पित्र्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना' ॥

(म. स्मृ. ३. २७९)

इति । अत्रैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः—

'दक्षिणं पातयेत् जानुं देवान्परिचरन् सदा ।
पातयेदितरज्जानु पितॄन्परिचरन्नपि[2]' ॥

(का. स्मृ. १. २. ६)

इति । शातातपोऽपि—

'उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः' ।

इति । बौधायनोऽपि—

'प्रदक्षिणं तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणम् ।
देवानामृजवो दर्भाः पितॄणां द्विगुणाः स्मृताः' ॥

इति । मण्डलकरणानन्तरकर्तव्यमाह शम्भुः—

'उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान् ।
दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान्विन्यसेद्बुधः' ॥

---

१. I. reads wrongly अतन्त्रिणा. २. All, except A. and the text, substitute सदा for अपि.

इति । मत्स्यपुराणे ऽपि—

'अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यापसव्यवत् ॥
विप्राणां क्षालयेत्पादावभिवन्द्य पुनः पुनः' ।

(म. पु. १६. २८-२९)

इति । अपसव्यवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चाद्दक्षिणमण्डलमभ्यर्च्येत्यर्थः । दैवपूर्वकं विप्राणां पादप्रक्षालनं कुर्यात् । अत एव च[2] ब्रह्मनिरुक्तम्—

'पाद्यं चैव तथैवार्घ्यं दैवमादौ प्रयोजयेत् ।
शन्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत्' ॥

इति । पाद्यादिदानं नाम-गोत्रोच्चारणपूर्वकं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

'नाम-गोत्रं पितॄणां तु प्रापकं हव्य-कव्ययोः' ।

(म. पु. १९. ४)

इति । पादप्रक्षालनानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह सुमन्तुः[3]—

'दर्भपाणिर्द्विराचम्य[4] लघुवासा जितेन्द्रियः ।
परिश्रिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥
दक्षिणाप्रवणं[5] सम्यगाचान्तान्[6] प्रयतान् शुचीन् ।
आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषूपवेशयेत्' ॥

---

१. All, except A. G. and H. read पादानभिनन्द्य. and the text reads पादावभिवन्द्य. २. D. omits अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम and the following quotation. H. and I. omit only च. ३. G. substitutes मनु for सुमन्तुः The following quoted lines are found in Manu, but the readings are quite different. ४. D. reads प्रसन्नात्मा for द्विराचम्य ५. D and G. read दक्षिणाप्रवणान्. ६. G. reads आचान्तः.

इति। विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेष्वित्यर्थः। मनुरपि–

'आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक्।
उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्'॥

(म. स्मृ. ३. २०८)

इति। उपवेशनप्रकारो यमेन दर्शितः–

'आसनं संस्पृशन् सव्येन पाणिना
दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समा-
ध्वमिति चोक्त्वोपवेशयेत्'।

इति। धर्मे ऽपि–

'जान्वालभ्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितॄन्।
समस्ताभिर्व्याहृतिभिरासनेषूपवेशयेत्'॥

(वि. ध. १. १४१. २०)

इति। आदिपुराणे ऽपि–

'विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो द्वौ तु पूर्वं निवेशयेत्।
शन्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत्॥
उत्तराभिमुखान् विप्रांस्त्रीन् पितृभ्यश्च सर्वदा'।

इति। याज्ञवल्क्यो ऽपि–

'द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वा।
मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्'॥

(या. स्मृ. १. २२८)

---

१. B. C. F. and H. omit विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेष्वित्यर्थः, E. and [illegible]. omit this and also the following portion up to आदिपुराणे ऽपि, and D. [o]mits to the end up with and of the quotation from âdipurâṇe. [२]. B. C. F. and M. substitute च for उप-, and I. reads तु for the same. [३]. B. and H. substitute धर्मोऽपि for धर्मे ऽपि. C. and F. omit धर्मे ऽपि and [a]lso the following quotation. ४. B. C. F. G. and H. omit this line.

इति । मातामहानामप्येवमिति संख्या-दिङ्नियमयोरतिदेशः । वैश्वदेविकं कर्म श्राद्धद्वयार्थमावृत्त्याऽनुष्ठेयम् तन्त्रेण वेत्यभिप्रेत्य तन्त्रं वा वैश्वदेविकमित्युक्तम् । अत एव मरीचिः—

'तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ।
कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्' ॥

इति । अत्र द्वयोरपि श्राद्धयोर्वैश्वदेविककर्मणः तन्त्रावृत्तिविधानादेकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं च प्राप्तम् । ततश्चैकाधिकारापूर्वसाधकत्वं भिन्नाधिकारापूर्वसाधकत्वं चावगम्यते ॥

अथ ब्राह्मणनियमाः ।

उपविष्टब्राह्मणनियमाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

'पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शौ वर्जयन्तः परस्परम्' ॥

इति । मौनित्वं च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अत एव यमः—

'ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितॄणामेतदीप्सितम्' ।

इति ॥

अथ यति-ब्रह्मचारिणोः भोजनीयत्वम् ।

उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति तदा सोऽपि श्राद्धे भोजयितव्यः । तदाह यमः—

'भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमपि भोजयेत्' ॥

---

१. I. reads अधिकारपूर्वसाधनत्वं. २. I. reads अधिकारापूर्वसाधनत्वं. D. omits भिन्नाधिकारापूर्वसाधकत्वं.

इति । छागलेयो ऽपि–

'पूजयेत् श्राद्धकाले ऽपि यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।
विप्रानुद्धरते पापात् पितॄन्मातृगणानपि' ॥

इति । मनुरपि–

'ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्' ॥
(म. स्मृ. ३. २४३)

इति ॥

अथ ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यम् ।

ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यं पुराणे ऽभिहितम्–

'श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
ताभ्यां चैव नमस्कृत्य ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत्' ॥

इति । श्राद्धं करिष्य-इत्येवमुपविष्टान् ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यर्थः । अत एवोक्तं तत्रैव–

'उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।
सप्रश्रयश्चोपविष्टान्सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान्' ॥

इति । कुरुष्वेति तैः अनुज्ञातो 'देवताभ्यः पितृभ्यश्च' इति मन्त्रं त्रिः पठेत् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे–

'देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥
आद्ये ऽवसाने श्राद्धस्य त्रिरावृत्तं जपेत्सदा' ।

इति । अनन्तरं सर्वतस्तिलान्विकिरेत् । तदुक्तं निगमे–

---

१. Except A. and I. all read सब्रह्मचारिणम् for च ब्रह्मचारिणम्. २. I. reads पितृ-मातृगणानपि. ३. D. and G. read स्वाहायै स्वधायै for स्वधायै स्वाहायै.

'अपहता इति तिलान्विकिरेत्' ।

इति । तिलान्विकीर्य दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं पुराणे–

'कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः' ।

इति । दर्भासनदानं च ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं कार्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः–

'पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि' ।

(या. स्मृ. १. २२१)

इति । विष्टरार्थानासनार्थान् कुशानासनेषु दत्त्वेत्यर्थः । तदुक्तं पुराणे–

'आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वा' ।

इति । वामे वा दक्षिणे ऽपि वेत्ययं विकल्पः पित्रर्थ-देवार्थ-ब्राह्मणासनदानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अत एवोक्तं तत्रैव–

'पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे' ।

इति । दैवे कर्मण्यासनदाने विशेषः काठके ऽभिहितः–

'देवानां सयवा दर्भाः' ।

इति । आसनं दत्त्वा पुनर्निमन्त्रयीत । तदाह संग्रहकारः–

'ततः पुनरपो दत्त्वा निमन्त्रयेत् । दैवे क्षणः क्रियताम् । ततः ओम् तथेति विप्रो ब्रूयात् । प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात् । प्राप्नुवानि इति विप्रः पुनर्ब्रूयात्' ।

इति । निमन्त्रणं च निरङ्गुष्ठं हस्तं गृहीत्वा कर्त्तव्यम् । तदुक्तं पुराणे–

---

१. D. reads ब्रह्माण्डपुराणे for पुराणे. २. We follow here A. I. and the text, All others read कृत्वा for दत्त्वा. ३. The text reads विष्टरार्थ. ४. H. inserts ओम् after तथेति, and G. omits विप्रो.

'निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्'।

इति। अङ्गुष्ठव्यतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमन्त्र्य विश्वान् देवान् समाह्वयेदित्यर्थः। आवाहनेतिकर्त्तव्यतामाह यमः—

'यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनम्प्रति।
आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा॥
विश्वेदेवाः शृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान्।
ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम्'॥

इति। प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तकान्तमक्षतान् विकिरेत् आरोपयेदित्यर्थः। विश्वेदेवास्तु दश बृहस्पतिना दर्शिताः—

'क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च।
धुनिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरूरवा॥
आर्द्रवेश्च दशैते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः'।

इति। तेषां मध्ये पुरूरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा अत्रावाह्याः। पार्वणश्राद्धत्वात्। अत एव शङ्खः—

'इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः संकीर्त्यौ वैश्वदेविके।
नान्दीमुखे सत्य-वसू काम्ये च धुनि-रोचनौ॥
पुरूरवा-ऽऽर्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ।
नैमित्तिके काल-कामावेवं सर्वत्र कीर्त्तयेत्'॥

इति। इष्टिश्राद्धं कर्माङ्गश्राद्धम्। तच्च पारस्करेण दर्शितम्—

---

१. I. reads ओषधयेति, and II. inserts ओम् before ओषधय इति. २. E. and D. read रोचनः, and G. reads लोचनः. ३. I. reads आर्द्रवाश्च for आर्द्रवश्च. ४. I. reads एव for एवं.

'निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्' ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्यदिति ज्ञायते । नान्दीमुखं वृद्धिश्राद्धम् । तत्स्वरूपं वृद्धवसिष्ठ आह—

'पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम्' ।

इति । आदिशब्देनान्नप्राशन-चूडाकरणादिसंस्कारा गृह्यन्ते । न तु गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनानि । तत्र क्रियमाणस्य कर्माङ्गश्राद्धत्वात् । काम्यं फलकामनोपाधिकम् । पार्वणममावास्याश्राद्धम् । नैमित्तिकं सपिण्डीकरणम् । ननु—

'एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते' ।

इति नैमित्तिकशब्द एकोद्दिष्टे रूढत्वात्कथं सपिण्डीकरणे प्रयुज्यते ?—इति । सत्यम् । तथापि—

'तदप्यदैवं कर्त्तव्यम्' ।

इत्येकोद्दिष्टस्य दैवहीनत्वेन काम-कालसंज्ञकानां विश्वेषां देवानामन्वयानुपपत्तेः एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डीकरणं नैमित्तिकशब्देन लक्षणयोच्यते ॥

अथार्घ्यादिदानम् ।

विश्वान् देवानावाह्याऽर्घ्यपात्रासादनादि कुर्यात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

---

१. D. omits—

* * * * * कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्' ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्यदिति ज्ञायते । नान्दीमुखं वृद्धिश्राद्धम्. २. I. inserts न after वृद्धिश्राद्धात्, but the insertion spoils the sense. ३. I. reads -ऽर्घ्ये for -ऽर्घ्य-. ४. I. reads यवैरन्वपकीर्याथ for यवैरन्ववकीर्याथ.

शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा' ॥

(या. स्मृ. १. २३०)

इति । मत्स्यपुराणेऽपि—

'विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकम् ।
पूरयेत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रके' ॥

(म. पु. १७. १४-१५)

इति । प्रचेता अपि—

'एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यं पात्रे विनिःक्षिपेत् ।
यवोऽसीति यवान् कीर्त्वा गन्ध-पुष्पैः सुपूजितम्' ॥

इति । अर्घ्यपात्राणि सौवर्ण-राजतादीनि । तदाह कात्यायनः—

'सौवर्ण-राजतौदुम्बर-खड्ग-मणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु । यानि वा विद्यन्ते । पत्रपुटके वा' ।

इति । यानि वा तैजसानि कांस्यादीनि तेषु वेत्यर्थः । राजतं पात्रं पित्र्ये विनियुज्यते । न दैवे । तदाह मत्स्यो राजतं पात्रमधिकृत्य—

'शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत् पितृवल्लभम् ।
अमङ्गलं तद् यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्' ॥

(म. पु. १७. २३)

इति । अर्घ्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

---

१. The text reads पवित्रकम् for पवित्रके. २. I. omits मत्स्यः and E. substitutes स एव for the same; while D. reads तदेवाह for तदाह मत्स्यः.

'द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्' ।

इति । पवित्रकरणेतिकर्त्तव्यतामाह योगियाज्ञवल्क्यः–

'पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।
अन्तर्दर्भे कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशसम्मिते' ॥

इति । कुशच्छिन्न इति कुशमन्तरा कृत्वा छिन्ने । अत एव यज्ञपार्श्वः–

'औषधीमन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठा-ऽङ्गुलिपर्वणोः ।
छिन्द्यात् प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदैवतम् ॥
ने नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयात्' ।

इति । अनन्तरं 'स्वाहार्घ्या'–इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मण-समीपेऽर्घ्यपात्रं स्थापयेत् । तथा च गार्ग्यः–

'स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत्' ।

इति । देवानां होमकर्मण्यर्घ्यदाने कर्मण्युपस्थिते पात्रं स्थापयितुं 'स्वाहार्घ्या'–इति मन्त्रमुच्चारयेदिति प्रकरणादेव गम्यते । अर्घ्यपात्रं स्थापयित्वा विप्रहस्ते ऽर्घ्यं दद्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः–

'या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिःक्षिपेत्' ।
(या. स्मृ. १. २३१)

इति । अर्घ्यदाने विशेषमाह गार्ग्यः–

'दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु सम्पूज्यार्घ्यं विनिःक्षिपेत्' ।

इति । हस्तेष्विति बहुवचनमुपक्रमगतैकवचनानुरोधाद-

१. All, except A. B. C. and F. read याज्ञवल्क्यः for योगियाज्ञवल्क्य, but The quotation is not found in Yâjnavalkya. २. H. and I. read विष्णुरब्रवीत् for विष्णुदैवतम्. ३. H. reads केन केम च for न नखेन न. ४. B. C. and F. read प्रकरणादवगम्यते for प्रकरणादेव गम्यते.

विवक्षितम्। तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम्। तथा च याज्ञवल्क्यः—

'दत्त्वोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं प्रदीपकम्'।

(या. स्मृ. १. २३१)

इति। गन्धादिदानमाच्छादनस्याप्युपलक्षणम्। तदन्तर्गतत्वात्। एवमासनप्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रर्चनं प्राचीनावीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात्। तदाह याज्ञवल्क्यः—

'अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्'।

(या. स्मृ. १. २३२)

इति। ननु—दैवे पित्र्ये च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदार्थानामपि पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं न्याय्यम्। न तु काण्डानुसमयेन। पदार्थानुसमये हि तेषां प्रधानप्रत्यासत्तिर्भवति अवैषम्यं च। अन्यथा केषाञ्चित् प्रधानप्रत्यासत्तिः केषाञ्चिन्नेति वैषम्यमापद्येत्—इति। सत्यम्। आसनादिपदार्थेषु वचनबलात्काण्डानुसमय एव स्वीक्रियते। वाचनिकत्वं च—

'अपसव्यं ततः कृत्वा'।

इति वैश्वदैविकासनादिपदार्थकाण्डादूर्ध्वं पित्रर्चनविधानात्। आसनादिदानप्रकारमाह स एव—

'द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा सह।
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः॥ (२३३)

---

१. D. omits काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रर्चनं.
२. G. reads सन्निधिः for प्रत्यासत्तिः. ३. Except A. and G. all omit इति.
४. The text reads पितॄन् for सह.

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् । (२३४)
दत्वाऽर्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः' ॥(२३५)
(या. स्मृ. १. २३३-३५)

इति । द्विगुणान् द्विगुणभुग्नान् सतिलान् कुशानासनार्थं दद्यात् । तदुक्तं काठके-

'पितॄणां द्विगुणांस्तिलैः'।

इति । आसनदानात्पूर्वं पश्चाच्चोदकं दद्यात् । तथा चाश्वलायनः-

'अपः प्रदाय । (५) दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं
प्रदाय । (६) आपः प्रदाय' । (७)
(आ. गृ. सू. ४. ७. ५-६)

इति । 'श्राद्धे क्षणः क्रियताम्'-इति पूर्ववत् क्षणं दत्त्वा। 'पितॄनावाहयिष्ये'-इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा 'आवाहय'-इति तैरनुज्ञातः 'उशन्तस्त्वा'-इति मन्त्रेणावाह्य 'नमो वः पितर'-इति तिलान् मस्तकादिदक्षिणपादान्तमवकीर्य 'आयान्तु नः पितर'-इति मन्त्रेणोपतिष्ठेत । तथा च प्रचेताः-

'शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके'।

इति । उपस्थानानन्तरकृत्यमुक्तं पुराणे-

'जपेदायान्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ।
रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःकृत्वः सर्वतोदिशम् ।
तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति' ॥

---

१. D. reads द्विगुणैः for द्विगुणान्. २. I. reads जलं for क्षणं. ३. I. reads स्पृष्ट्वा for पृष्ट्वा. ४. H. and I. read उपतिष्ठते for उपतिष्ठेत. ५. G. reads पैतृकम्.

इति। अर्घ्याद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात्। अत्रार्घ्यपात्रासादनादौ विशेषो विष्णुना दर्शितः-

'दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु
त्रिष्वप आसिञ्चेच्छन्नोदेवीरिति'।

(वि. स्मृ. ७३.१२)

इति। अयमर्थः-दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गतयाऽऽसादितेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु त्रिष्वर्घ्यपात्रेषु 'शन्नोदेवीरभिष्टय'-इति मन्त्रेण प्रतिपात्रमप आसिञ्चेदिति। शौनकोऽपि।

'पात्रेषु दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय शन्नो
देवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति। 'तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृनिमाँल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नमः'।

इति। अत्र च पित्रादीनां त्रयाणामेकैकस्यानेकब्राह्मणनिमन्त्रणे सर्वेषामेकब्राह्मणनिमन्त्रणेऽपि त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि। न तु ब्राह्मणसङ्ख्यया। अत एव बैजवापः-

'स्तीर्त्वा पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित्।
एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि'॥

इति। स्तीर्त्वा तिलानर्घ्योदकेषु क्षिप्त्वेत्यर्थः। अर्घ्यपवित्रं चायुग्मसङ्ख्यया कर्त्तव्यम्। तदुक्तं चतुर्विंशतिमते-

'तिलास्तिस्रः शलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे'।

---

१. B. C. F. H. and I. read गोसवो for गोसवे. २. I. reads प्रत्नमद्भिः प्रत्नस्वधया. ३. D. reads नीत्वा for स्तीर्त्वा. ४. D. reads नीत्वा for स्तीर्त्वा.

इति । तिलप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे[1]—

'अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्' ।

इति । या अर्घ्यार्हा आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः । अनन्तरकर्त्तव्यमाह शौनकः—

'ताः[2] प्रतिग्राहयिष्यन् स्वधार्घ्या इति' ।

ता अपो ब्राह्मणैः प्रतिग्राहयिष्यन् 'स्वधार्घ्या'[3]—इति मन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः । ततः पवित्रान्तर्हितेषूदकपूर्वकं 'या दिव्या'—इति मन्त्रेणार्घ्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः—

'ततो ब्राह्मणहस्तेषूदकपूर्वं दर्भान्प्रदायोदकपूर्वक-

मर्घोदकं ददाति या दिव्या इत्युक्त्वाऽसावेतत्त

ऽर्घोदकमित्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः'[4] ।

इति । अत्र विशेषमाह धर्मः—

'या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य

नाम गोत्रं च गृहीत्वा सपवित्रहस्तेऽर्घ्यं दद्यात्' ।

इति । यत्तु पैठीनसिवचने हस्तेष्विति बहुवचनं तत् ब्राह्मणैकैकत्वेति विहितब्राह्मणसङ्ख्यापक्षे । ब्राह्मणहस्तेषूदकपूर्वं दर्भान्प्रदायेति पित्रर्थब्राह्मणार्चन एव बहुवचनप्रयोगात् ।

---

१. D. reads ब्रह्माण्डपुराणे for ब्रह्मपुराणे. २. I. inserts ताः after मर्घ्योर्हाः. ३. D. reads तथा for स्वधा, and omits ताः which follows the Sútra. ४. B. C. and F. omit the following:—

उदकपूर्वकं 'या दिव्या'—इति मन्त्रेणार्घ्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः—

'ततो ब्राह्मणहस्तेषु'—.

G. also omits this portion, but it appears in the marginal corrections.

अन्यथा एवमेवेतरयोरिति पितामह-प्रपितामहार्थब्राह्मणार्चनस्य पृथग्विधानं न स्यात्। एवमर्घ्यं दत्वा तेषामर्घोदकानां संस्रवान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गलितान् पितृपात्रे संगृह्य तत्पात्रं न्युब्जमधोमुखम्—

'पितृभ्यः स्थानमसि'।

इत्यधः कुर्यात् भूमौ निदध्यात् इत्यर्थः। न्युब्जकरणानन्तरकर्त्तव्यमाह बैजवापः—

'तस्योपरि कुशान्दत्वा प्रदद्याद्दैवपूर्वकम्।
गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीप-वस्त्रोपवीतकम्'॥

इति। दैवपूर्वकमित्ययं पदार्थानुसमयो याज्ञवल्क्योक्तकाण्डानुसमयेन सह विकल्पते इत्यविरोधः॥

अथाऽग्नौकरणम्।

एवं गन्ध-पुष्पादिभिर्ब्राह्मणानभ्यर्च्याग्नौकरणाख्यं कर्म कुर्यात्। तदाह कात्यायनः—

'गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च।
धूपं चैवानुपूर्व्येण अग्नौकुर्यादतः परम्'॥

(का. स्मृ. २. १७. ११)

इति। अग्नौकरणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

'अग्नौकरिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम्।
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत्॥

१ Except A. all read एवमितरयोः, but these words are from the above [quo]ted Sūtra of Paithīnasi, which does not omit एव. २ H. reads कुशां कुशान्. ३ D. reads ह्यग्नौकुर्यादनन्तरम् for अग्नौकुर्यादतः परम्.

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः' ॥

(या. स्मृ. १. २३६-३७)

इति । अग्नौकरिष्यन् घृतप्लुतमन्नमादाय 'अग्नौ करिष्ये'—इति ब्राह्मणान् पृच्छेत् । घृतशब्देन शाकादेर्निरासः । ततः कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः—

'सान्निध्यमुपसमाधाय मेक्षणेनावदाय सोमाय पितृमते स्वधानमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः' ।

इति पिण्डपितृयज्ञविधानेनाग्नौ जुहुयात् । ततो मेक्षणं हुत्वा हुतशेषं यथालाभोपपन्नेषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् । न वैश्वदेवभाजनेषु । तदुक्तं पुराणे—

'अग्नौकरणशेषं तु न दद्याद्वैश्वदेविके' ।

इति । अग्नौकरणं च प्राचीनावीत्युपवीती वा कुर्यात् । तत्प्रकृतिभूतस्य पिण्डपितृयज्ञस्य दैविकत्व-पैतृकत्वाभ्यामुभयविधत्वेन विकल्पितोभयधर्मकत्वात् तद्विकृतिभूताग्नौकरणहोमेऽपि प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोर्विकल्पो ऽवगम्यते । अत्र च यथाशाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । अग्नौकरणं च स्मार्तत्वेन विवाहाग्नौ कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधानेनौपासनाग्निर्नास्ति तदा दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । तदसन्निधाने लौकिकाग्नौ । तथा च वायुपुराणम्—

'आहृत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।
अभ्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये' ॥

(वायुपु. २. १३. ५२-५३)

---

१. The text reads च for तु. २. The text reads होमार्थे विप्रयत्नत for होमार्थं वै प्रयत्नतः. ३. The text reads अत्वर्थं for अभ्यर्थं.

इति। अग्न्यर्थमौपासनाग्निकार्यसिद्ध्यर्थम्। दक्षिणाग्न्यसन्निधाने पाणौ होमः कर्तव्यः। तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साग्निको द्विजः'।

इति। साग्निकः सर्वाधानेनाहिताग्निः। दक्षिणाग्न्यसन्निधाने हस्ते लौकिके ऽग्नौ वाऽग्नौकरणं कुर्यादित्यर्थः। यदा त्वर्धाधानेनाहिताग्निरप्यनग्निमान् तदौपासनाग्नावग्नौकरणं कुर्यात्। तदभावे द्विजपाणावप्सु वा। तथा च मार्कण्डेयः—

'अनाहिताग्निस्त्वौपासनाग्न्यभावे द्विजे ऽप्सु च'।

इति। चशब्देनार्धाधानेनानाहिताग्निर्गृह्यते। अप्स्वग्नौकरणं जलसमीपे श्राद्धकरणे वेदितव्यम्। तदाह कात्यायनः—

'विष्णुधर्मोत्तरे* वाऽप्सु मार्कण्डेयेन यः स्मृतः।
स यदाऽपां समीपे स्याच्छ्राद्धं ज्ञेयो विधिस्तदा'॥

इति। यत्तु मनुनोक्तम्—

'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्'।

(म. स्मृ. ३. २१२)

इति तद्ब्रह्मचारिविषयम्। तदाह जातूकर्ण्यः—

'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे'।

---

* उक्तश्चायं श्राद्धविधिर्विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डे शतोपरि चत्वारिंशत्तममध्यायमारभ्य किञ्चिदधिकैः पञ्चभिरध्यायैः मार्कण्डेयेन वज्रम्प्रति। तस्यैवायमुल्लेख इति द्रष्टव्यम्।

---

१. B. C. and F. read आहिताग्निरनाहिताग्निरप्यग्निमान. २ B. C. and F. substitute च for तु. ३. I. substitutes वा for च. ४. I. reads अनाहिताग्निशब्देन for चशब्देन. ५. B. C. D. E. G. and H. read श्राद्धे for श्राद्धं.

अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यां न विन्दति' ॥

इति । विद्यमाने ऽप्यग्नौ काम्यादिषु चतुर्षु श्राद्धेषु ब्राह्मणपाणावेव होमः । तदाहुर्गृह्यकाराः—

'अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युर्मासिमासि च पार्वणम् ।
काम्यमभ्युदये ऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥
चतुर्ष्वाद्येषु साग्नीनामग्नौ होमो विधीयते ।
पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि' ॥

इति ।

'हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्यो ऽष्टकाः' ।

इति विहितान्यष्टकाश्राद्धानि । तत्राष्टकाश्राद्धानामुत्तरदिने नवम्यां क्रियमाणं श्राद्धमन्वष्टक्यम् । पूर्वेद्युः सप्तम्यां क्रियमाणं श्राद्धं 'पूर्वेद्युः'—इति पदेन लक्षणयोक्तम् । प्रतिमासं क्रियमाणमापरपक्षिकं श्राद्धं 'मासि मासि'—इत्यनेनोक्तम् । पार्वणं सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतममावास्याश्राद्धम् । काम्यं पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं श्राद्धम् । आभ्युदयिकश्राद्धं 'अभ्युदय'—इति पदेनोक्तम् । अष्टकाख्यश्राद्धं 'अष्टम्यां'—इतिपदेनोक्तम् । एकोद्दिष्टपदेन सपिण्डीकरणं लक्षणयोक्तम् । सपिण्डीकरणे एकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात् । एषां मध्ये आद्येषु चतुर्षु साग्निकानामग्नावेवाग्नौकरणहोमः । उत्तरेषु साग्नीनां पित्र्यब्राह्मणहस्त एवेति । पाणौ होमे तु विशेषः कात्यायनेन दर्शितः—

'पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।
हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्' ॥
(का. स्मृ. २. १७. १९)

१. All, except A. and I. omit the portion from हेमन्तशिशिरयोः to पित्र्यब्राह्मणहस्त एवेति (both inclusive).

इति। यत्तु यमेनोक्तम्—

'दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाऽग्नौकरणं द्विजः'।

इति तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या। दैविकब्राह्मणपाणौ होमपक्षेऽपि पित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेव शेषं निःक्षिपेत्। अत एव वायुपुराणम्—

'हुत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत्।
न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणगैः'॥

इति। पाणौ होमे यत्कर्तव्यं तदाह शौनकः—

'अनाग्निश्चेदाद्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौ-
करणम्—इति पूर्ववत्तथाऽस्त्विति'।

इति। अयमर्थः—आद्यं घृतप्लुतमन्नं गृहीत्वा—

'भवत्स्वेवाग्नौकरणहोमं करिष्ये'।

इति पूर्ववत् पृष्ट्वा तथाऽस्त्विति तैरनुज्ञातो जुहुयात्—इति। यमोऽपि—

'अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत्।
पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो हि सः'॥

इति। पर्यस्तदर्भाः परिस्तरणयोग्या दर्भाः। दैवकरग्रहणेन पित्र्यब्राह्मणकरोऽप्युपलक्ष्यते। उभयत्रापि विकल्पेनाग्नौकरणस्य विधानात्। पाणितले हुतस्यान्नस्य विनियोगमाह गृह्यपरिशिष्टकारः—

'यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम्।
ऐकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते॥

१. D. omits the portion between इति and पित्र्ये निवेदयेत् (both [in]clusive). २. B. C. E. and F. read एकभावेन for एकीभावेन.

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्यबुद्धयः।
पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते'॥

इति। यदा दैवविप्रकरे होमस्तदा पितृ-मातामहश्राद्ध-द्वयार्थं सकृदेवानुष्ठेयः। वैश्वदेवभेदे ऽपि तत्राधिकरणकारकस्य सम्प्रतिपन्नत्वात्। यदा पित्र्यब्राह्मणकरे होमस्तदा मातामहब्राह्मणकरे ऽपि पृथगनुष्ठेयः। वैश्वदेविकतन्त्रत्वे ऽपि तत्राधिकरणकारकस्यासम्प्रतिपन्नत्वात्। तथा च कात्यायनः—

'मातामहस्य भेदे ऽपि कुर्यात्तत्रैव साग्निकः'[१]।

इति। वैश्वदेविकस्य भेदे तन्त्रे च मातामहस्य मातामहार्थब्राह्मणस्यापि पाणौ होमं साग्निकः कुर्यादित्यर्थः। पात्राणि द्विः प्रक्षालयेत्। तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

'प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चाद्द्विर्विधानवत्[२]।
प्रक्षालनजलं दर्भैस्तिलमिश्रं क्षिपेत्स्रुचौ'[३]॥

इति। हस्तेन निर्मृष्टं पात्रादीनि मध्यमपदलोपी समासः। आदिशब्देन घृतादिधारणार्थं गृह्यते॥

अथ परिवेषणम्।

एवं प्रक्षालितेषु पात्रेषु हुतशेषं प्राचीनावीती पितृपात्रेषु निधाय सम्पादितान् पदार्थान् परिवेषयेत्। तथा च शौनकः—

'हुत्वाऽग्नौ परिशिष्टं तु पितृपात्रेष्वनन्तरम्।
निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत्'॥

---

१. A. reads तन्त्रेण for तत्रैव, and for the same I. reads तन्त्रे च. २. I. reads द्विधा भवत् for विधानवत्. ३. Except A. and I. all omit this line; while I. reads प्रक्षालनं जलं for प्रक्षालनजलं.

इति। अपसव्येनेति हुतशेषनिवेदनेनाऽन्वेति। नतु परिवे-षणेन। अत एव कार्ष्णाजिनिः—

'अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः।
अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि'॥

इति। परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः—

'पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम्।
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिःक्षिपेत्'।
(म. स्मृ. ३. २२४)

इति। अन्नस्य वर्धितमन्नेन पूर्णं परिवेषणपात्रं विप्रान्तिके भोजनार्थपात्रे। स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं मुख्यम्। अत एव वायुपुराणम्—

'फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषणे'।

इति। यत्तु तत्रैवोक्तम्—

'परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृतृप्तये।
पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्रीसहाये यतः स्मृते'॥

इति तदितरापेक्षया वेदितव्यम्। भार्ययाऽपि सवर्णयैव* परिवेषणं कार्यम्। तथा च नारायणः—

'यद्द्रव्यं यत्पवित्रं च यत्पित्र्यं यत्सुखावहम्।
द्विजातिभ्यः सवर्णाया हस्तेनैव तु दीयते'॥

---

*'सवर्णयैव'—इति युगान्तरविषयम्।
'द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा'।
इत्यादिना असवर्णस्त्रीविवाहस्यैव कलौ निषिद्धत्वात्।

---

१. H. omits -नाऽन्वेति and reads हुतशेषनिवेदनेन स्वन्नपरिवेषणे. २. The text inserts तु after पाणिभ्याम्. ३. I. reads परिवेषणात् for परिवेषणे. ४. G. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृते, and I. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृतः.

इति। हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः। तदाह मत्स्यः—

'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्'।

(म. पु. १७. २८)

इति। हस्तेनाऽपि न साक्षाद्देयम्। अपि तु दर्व्यादिद्वारा। अत एव वृद्धशातातपः—

'हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवण-व्यञ्जनादयः।
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्'॥

(व. स्मृ. १४. ३१)

इति। विष्णुपुराणे ऽपि—

'नाऽपवित्रेण हस्तेन नैकेन न विनाकुशम्।
नायसेनैव पात्रेण श्राद्धेषु परिवेषयेत्'॥

इति। आयसेन अयोमयपात्रेण नैव परिवेषयेत्। परिवेषणे कानि पात्राणि प्रशस्तानीत्यपेक्षिते विष्णुः—

'घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि।

---

१. All, except A. and I. omit —
हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः। तदाह मत्स्यः —
'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्'।,
In I. this portion appears thus—
हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः। हस्तेनापि न साक्षाद्देयम्। अपि तु दर्व्यादिद्वारा
अत एव वृद्धशातातपः—
'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्'।
इति मत्स्यपुराणोक्तम्.— २. Except A. and I. all omit this ऽपि. ३. These two lines are found in Vasishtha Smriti. ४. B. C. D. F. G. and H. substitute पुराणे ऽपि. for विष्णुपुराणे ऽपि. and for the same E. reads वायुपुराणे ऽपि, But the quotation appears neither in Vishnupurâṇam nor in Vâyupurâṇam. ५. Except A. and the text all omit खड्गपात्राणि and च, and insert वा before and after फल्गुपात्राणि.

फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि । (२२)
अत्र च पितृगाथा भवति । (२३)
सौवर्ण-राजताभ्यां च खड्गेनौदुम्बरेण च ।
दत्तमक्षयतां याति फल्गुपात्रेण वाऽप्यथ' ॥

(वि. स्मृ. ७९. २२-२४)

इति । खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फल्गुपात्रेण काकोदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्याह मनुः-

'भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥
उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।
परिवेषयेत्तु प्रयतः गुणान्* सर्वान् प्रचोदयन्' ॥

(म. स्मृ. ३. २२७-२८)

इति । शौनकोऽपि-

'पाकं सर्वमुपानीय निवेद्यं च पृथक् पृथक् ।
विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत्' ॥

* अत्र 'गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्'-इत्यनेन इदं क्षारमिदं मधुरमिदमाम्लमित्यादिनिवेदनपूर्वकं परिवेषणीयमित्यर्थो विवक्षितः । न तु पदार्थस्तुतिः । तथा सति-

'अश्नन्ति पितरस्तावद्यावन्नोक्ता हविर्गुणाः' ।

इत्यादि निषेधात् अन्नदानं विफलं स्यात् ।

१. The text substitutes श्लोको भवति for पितृगाथा भवति. २. I reads शान्ति. ३. All, except A. and I. omit खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फल्गुपात्रेण काकोदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना ।. ४. I. reads उपनीयं. ५. The text reads परिवेषयेत् for परिवेषयेत्तु ६. I. reads शाकं for पाकं. ७. B. C. and F. read संवेद्य for निवेद्य; while G. reads निवेद्यं.

इति । सम्पादितं सर्वं पात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिमन्त्रणं कुर्यात् । तदाह प्रचेताः—

·'सर्वं प्रकृतं दत्वा पात्रमालभ्य जपेत्' ।

इति । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'दत्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।
कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्' ॥

(या. स्मृ. १. २३८)

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाहात्रिः—

'हस्तेन मुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमितीरयेत् ।
स्वाहेति च ततः कुर्यात् स्वसत्तावनिवर्त्तनम् ॥
गोत्र-सम्बन्ध-नामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।
पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत्' ॥

इति । अयमर्थः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन शब्दोच्चारणानन्तरमिदमन्नमित्युच्चारयेत् । ततः स्वाहेति मन्त्रमुच्चारयेत् । ततो न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादिक्रमात् सम्बन्ध-गोत्र-नामोच्चारणपूर्वकं* देवतोद्देशं कृत्वेदमन्न-

* दैवे-विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदमन्नं स्वाहा न मम-इति स्वत्वत्यागः। पित्र्ये तु सम्बन्धनाम-गोत्रोच्चारणानन्तरं-इदमन्नं स्वधा न मम-इति त्यागः। इदानीन्तनशिष्टास्तु-'परिविष्टं परिवेष्टयमाणं' अथवा 'दत्तं च दास्यमानं च आतृप्तस्तृप्तिपर्यन्तं' इत्यादि किञ्चिदधिकं पठन्ति।

१. G, H and I. read सर्वपात्रेषु for सर्वं पात्रेषु. D substitutes निक्षिप्य for प्रक्षिप्य. २. Except A. I. and the text all read इत्येतत for इत्यन्ने; ३. I. while B. C. D. F. and H. substitute निवेदयेत for निवेशयेत्. ३. I. reads स्वसत्तादि निवर्तयेत for स्वसत्तावनिवर्त्तनम. ४. H. and I. read पितृक्रमात्. ५. Except A. and I. all read देवताशब्दोच्चारणानन्तरम्.

मिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिश्य स्वधेति कव्यदानप्रकाशकं मन्त्रमुच्चार्य न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात्। अनन्तरकृत्य-माह लघुयमः—

'अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत्।
सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत्' ॥

इति। 'अच्छिद्रं जायताम्'—इत्युक्त्यनन्तरकर्त्तव्यमाह प्रचेताः—

'आपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ।
मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा'॥

इति। मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः। सावित्रीं सव्याहृतिकां जपेत्। तथा च याज्ञवल्क्यः—

'सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम्।
जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः'॥
(या. स्मृ. १. २३९)

इति। यथासुखमित्यत्र जुषध्वमित्यध्याहारः। अत एव व्यासः—

'जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विधृतभाजनाः।
कृतमौनाः समश्नीयुरपोशानादनन्तरम्' ॥

इति। श्राद्धभोक्ता बलिं न दद्यात्। अत एवाऽत्रिः—

'दत्ते वाऽप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निःक्षिपेद्बलिम्।
तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतम्' ॥

---

१. B. C. and F. read नतो for ततो. २. D. and I. read इत्युक्त्वा। अनन्तर—. ३. Except A. and I. all omit—
मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः।.
४. Except A. and I. all omit यथासुखमित्यत्र.

इति । भोजनोपक्रमानन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

'अश्नत्सु जपेद्व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां
सकृत् त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसू-
क्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि'।

इति । मनुरपि—

'स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च' ॥
(म. स्मृ. ३. २३२)

इति । अत्र सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः । अत एव जमदग्निः—

'अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणां च विसर्जनम्' ॥

इति ॥

अथ दातृ-भोक्तृनियमाः ।

दातृ-भोक्तृनियममाह वृद्धशातातपः—

'अपेक्षितं यो न दद्यात् श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
कृपणो मन्दबुद्धिस्तु न स श्राद्धफलं लभेत् ॥
अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
न याचते द्विजो मूढः स भवेत् पितृघातकः' ॥

इति । मनुः—

---

१. B. C. D. E. F. G. and H. read अखिलानि for खिलानि. २. I. reads -नियमाचार. ३. B. C. and F. omit this and the following line. ४. D. substitutes मनुः for मनु.

'याचेते[1] यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः[2]।
पितरस्तस्य कुप्यन्ति[3] दातुर्भोक्तुर्न संशयः' ॥

इति।

'कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते ऽकर्मणस्ततः।
तस्माद्विद्वान्नैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत्' ॥

इति वायुपुराण-स्मृती विरुध्येयातामिति चेत्। मैवम्। तयोरनुपकल्पितविषयत्वेनाप्युपपत्तेः[4]। उपकल्पितवस्तुनोऽप्यत्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्ख-लिखिताभ्यां निषिद्धौ—

'नात्यन्ताधिकं दद्यात्। न प्रतिगृह्णीयात्'।

इति। अनपेक्षितवस्तुनो[5] निवारणप्रकारमाह निगमः—

'नाऽन्न-पानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः क्वचित्।
अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया' ॥

इति। वारणं याचनस्याप्युपलक्षणार्थम्। मुखतो याचनं मौनभङ्गाविशेषात्। अपेक्षितं[6] वस्तु ददामीत्युक्त्वा न देयम्। तथा च यमः—

'यावद्धविष्यं भवति यावदिष्टं प्रदीयते।
तावदश्नन्ति पितरो यावन्नाऽऽह[7] ददाम्यहम्' ॥

इति। भोजनकाले दातृनियमा ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः—

---

१. D. reads याचयेत् for याचते. २. I. substitutes ज्ञानदुर्बल. for ज्ञानवर्जितः. ३. D. E. and G. read तुष्यन्ति for कुप्यन्ति. H. reads the same, but has कुप्यन्ति as marginal correction; while I. reads तुष्यन्ति. ४. D. reads तयोरुपरिकल्पित- for तयोरनुपकल्पित-, and omits- उपकल्पितवस्तुनोऽप्यत्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्ख-लिखिताभ्यां निषिद्धौ—

'नात्यन्ताधिकं दद्यात्। न प्रतिगृह्णीयात्'।

इति। ५. D. reads उपकल्पित- for अनपेक्षित- and यम for निगमः. ६. H. reads अनपेक्षितं for अपेक्षितं. ७. D. substitutes नाहं for नाहं and for the same B. C. F. and H. read नाहं.

'न चाश्रु पातयेत् जातु नायुक्तां गिरमीरयेत् ।
न चोद्वीक्षेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरम् ॥
न दीनो नापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।
एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुधः' ॥

इति । भोक्तृनियममाह सुमन्तुः—

'अक्रोधनो रसान् सम्यगश्नीयाद्यस्य रोचते ।
आ तृप्तेर्भोजनं तेषां कामतो नावशेषणम्' ॥

इति । निगमेऽपि—

'तूष्णीं भुञ्जीरन् न विलोकयमाना अनुद्धृत्य पात्रम्' ।

इति । बौधायनोऽपि—

'पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
नैवासौ भोजयेत् श्राद्धे निराशाः पितरो गताः' ॥

इति । प्रचेता अपि—

'पीत्वाऽपोशानमश्नीयात् पात्रे दत्तमगर्हितम् ।
सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणि-पादयोः' ॥

इति । मनुरपि—

'अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यादश्नीरंश्चैव वाग्यताः ।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान्' ॥

(म. स्मृ. ३. २३६)

इति । अश्नीरंश्चैवेत्येवकारः प्रमादात् परस्परसंस्पर्शेऽपि भोजनानिवृत्त्यर्थः । अत एव व्याघ्रः—

---

१. I. reads कर्ता for जातु. D. and H. substitute नासक्तां for नायुक्तां, and H. has the marginal reading न युक्तां for the same. E. and G. read अनयुक्तां and I. नायुक्तां. २. I. reads भुज्यते for भोजयेत्. ३. The text reads तै च for चैव.

'श्राद्धपंक्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत्।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्'॥

इति। पुनः स एव[1]—

हुङ्कारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्वाऽपि गुणान्वदेत्।
भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं मुञ्चेद्धस्तेन वाऽपि तत्॥
प्रौढपादो बहिःकक्षो बहिर्जानुकरोऽथ वा।
अङ्गुष्ठेन विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः॥
पीतावशिष्टं तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत्।
खादितार्धं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा॥
मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठीवेद्भाजनेऽपि वा।
इत्थमश्नन् द्विजः श्राद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम्'[2]॥

इति। प्रौढपादः आसनाद्यारूढपादः। बहिःकक्ष उत्तरवासोबहिर्भूतकक्षाद्वितयः[3]। दातृनियममाह शङ्खः—

'श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् न पृच्छेल्लवणादिषु।
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः॥
दातुः पतति बाहुर्वै जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते'।

इति। अन्यानपि भोक्तृनियमानाह प्रचेताः—

'न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन।
न पादौ न शिरो बस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत्॥
भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन।
अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्रात् सक्तुभ्य एव च'॥

---

१. Except I. all substitute शङ्खोऽपि for पुनः स एव. २. B. C. F. G. and H. read इत्थमश्नं द्विजः श्राद्धे भुक्त्वा for इत्थमश्नन् द्विजः श्राद्धं हत्वा. D. also has the same reading, but it reads श्राद्धे for श्राद्धं. ३. All, except A. and I., omit from प्रौढपादः to कक्षाद्वितय (both inclusive).

इति । न च—

'न निन्देयुर्नाविशेषयेयुः'।

इति जमदग्निवचनविरोधः—इति वाच्यम् । तस्याधिकाव-शेषणविषयत्वात् । अत एवोक्तं तेनैव—

'अल्पं पुनरुल्लिष्टव्यं तस्यासंस्कृत-

प्रमीतानां भागधेयत्वात्' ।

इति । उच्छिष्टस्यासंस्कृतप्रमीतादिभागधेयत्वं च मनुराह—

'असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरश्च यः' ॥[1]

(म. स्मृ. ३. २४५)

इति । एवं नियमेन भुक्तवत्सु विप्रेषु यत् कर्त्तव्यं तदाह प्रचेताः—

'तृप्तान् बुध्वाऽन्नमादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत्' ।

इति । पूर्ववत्सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुमतीं[2] च जपेत्-इति । तदाह कात्यायनः—

'गायत्रीं मधुमतीं मधुमध्विति च

जप्त्वा तृप्ताः स्थेति पृच्छति' ।

इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः—

'तृप्ताः स्थेति च पृष्टास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यथ' ।

इति ॥

अथ ब्राह्मणभोजनानन्तरकर्तव्यम् ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः—

---

१. B. C. P. and I. read उच्छिष्टभागधेयं. २. Except A. and I. read मधुवाचां for मधुमतीं.

'सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि' ॥

(म. स्मृ. ३. २४४)

इति। सर्ववर्णा व्यञ्जनविशेषा यस्मिंस्तत्सार्ववर्णिकम्। अत्र विशेषमाह प्रचेताः—

'ये अग्नीति भुवि क्षिपेत्'।

इति। भुवि दर्भास्तृतायामिति। अत एव मनुना—

'दर्भेषु विकिरश्च यः'।

(म. स्मृ. ३. २४५)

इत्युक्तम्। विकिरं दत्वा आचामेत्। अत एव मरीचिः—

'श्राद्धेषु विकिरं दत्वा यो नाचामेन्मतिक्षयात्।
पितरस्तस्य षण्मासं भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः' ॥

इति। अनन्तरं गण्डूषार्थमुदकं दद्यात्। तथा च मदालसावाक्यम्—

'तद्वदाचमनार्थाय दद्यादापः सकृत्सकृत्'।

(मा. पु. ३१. ६३)

इति। पिण्ड्यब्राह्मणपूर्वकं हस्तप्रक्षालनाचमनार्थमुदकं दद्यात्। तदाह विष्णुः—

'उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः

---

१. H. and I. read -भ्रमात् for -क्षयात्. २. Except A. and the text all read ततस्तु for तद्वत् and insert च before आपः. ३. The text reads दत्वा for दद्यात्.

प्राङ्मुखेषु । ततश्च 'शुमोक्षितम्'— इति श्राद्ध-
देशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात्' ।

(वि. स्मृ. ७३. २९)

इति । पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थं उदकं दत्वा पश्चाद्वैश्वदैविकब्राह्मणेषु दत्वाऽनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरि कर्मजातं कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ पिण्डनिर्वपणम् ।

ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः

'सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात्तु पितृयज्ञवत्' ॥

(या. स्मृ. १. २४२)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणार्थपक्वं तिलमिश्रं सर्वमन्नमुपादाय पिण्डान् कृत्वा उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन पिण्डान् दद्यात् । एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा

---

१. After this word the text inserts कृत्वा. २. All, except A. and the text, substitute तु for च and omit तु. I. reads प्रोक्षणम for प्रोक्षितम. All, except A., terminate this quotation of Vishnu at प्रोक्षितम through mistake and omit the following—पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थं उदकं दत्वा पश्चाद्वैश्वदैविकब्राह्मणेषु दत्वा अनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरि कर्मजातं कुर्यादित्यर्थः ।. ३. The text substitutes वै for तु; while D. reads उच्छिष्टयज्ञवत् for पितृयज्ञवत्. ४. D. and E. read ब्राह्मणार्थं पक्वतिलमिश्रं. ५. B. C. F. and I. omit पिण्ड-. ६. E. omits एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा तु चरुश्रपणसद्भावः तदाऽग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्वमन्नमादाय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात्.

तु चरुश्रपणसद्भावस्तदाऽग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्व-मन्नमादाय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात्। तदाह मनुः—

'त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः'॥

(म. स्मृ. ३. २१५)

इति। उच्छिष्टसन्निधिस्वरूपमाहाऽत्रिः—

'पितॄणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरत्निषु।
उच्छिष्टसन्निधानं तु नोच्छिष्टासनसन्निधौ'॥

इति। त्रिष्वरत्निष्विति उच्छिष्टसंसर्गरहितासन्नदेशोपल-क्षणार्थम्। अत एव व्यासः—

'अरत्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत्।
यत्रोपस्पृशतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः'॥

इति। पिण्डदाने कालमाह मनुः—

'पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते'।

(म. स्मृ. ३. २६१)

इति। भोजनात् पुरस्तादर्चनानन्तरं अग्नौकरणानन्तरं वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्ति। अपरे तु भोजनानन्तरमा-चमनादर्वागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनि-र्वपणं कचिदिच्छन्तीति केचिदित्यनेनावगम्यते। भोजनात् पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राग्विहितेष्वप्रशस्तेषु श्राद्धेषु। सपिण्डीकरणादिप्रशस्तश्राद्धेषु पश्चादेव पिण्डनिर्व-पणम्। तदाह लौगाक्षिः—

१. D. and G. read उदकेनैव for औदके[illegible] २. [illegible] read तत for तु. ३. D. reads तत्र for यत्र.

'अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् ।
भोजनस्य प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्' ॥

इति । आचमनात् प्रागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं वा पिण्डनिर्वपणमिति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतम् ।
तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षणः' ॥

इति । तत्राऽऽश्वलायनशाखिनामाचमनात् प्रागूर्ध्वं वेति पक्षयोः समत्वेन विकल्पः । तथाचाऽऽश्वलायनः—

'भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान् निदध्यात् ।
(१२) आचान्तेष्वेके' । (१३)

(आ. गृ. सू. ४. ८. १२-१३)

इति । यस्यां शाखायां कालविशेषो न श्रुतः तत्र प्रयोगसौकर्यार्थमाचमनादूर्ध्वं पिण्डनिर्वपणपक्ष एव ग्रहीतव्यः । पिण्डनिर्वपणेतिकर्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे ऽभिहिता—

'सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।
प्रघर्षणं ततः कुर्यात् श्राद्धकर्मण्यतन्द्रितः ॥
खण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।
वज्रेणाऽथ कुशैर्वाऽपि उल्लिखेत् तु महीं द्विजः' ॥

इति । खण्डनं कुशादेश्छेदनम् । पेषणं भूघर्षणम् । वज्रशब्देन स्फ्य उच्यते । उल्लेखनमन्त्रश्च कात्यायनेन दर्शितः—

'उल्लिख्यापहता इति' ।

इति । अनन्तरं प्रोक्षयेत् ।

१. D. substitutes तस्मै for यत्र. २. We follow here A. D. and the text; while others substitute वा for एके. ३. D. substitutes ऽपि for ऽथ. ४. I. reads स्मृतः for स्फ्य. The former is meaningless.

'तामभ्युक्ष्य'

इति आश्वलायनस्मरणात्। तत्र कुशानास्तृणुयात्। तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

'क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रान्'।

इति। ततोऽवनेजनं कुर्यात्। तदाह सुमन्तुः—

'असाववनेनिङ्क्ष्वेति[1] पुरुषं पुरुषं प्रति।
त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीताऽवनेजनम्'॥

इति। असाविति पित्रादीन् नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध्य एकेन दक्षिणहस्तेन प्रतिपुरुषं त्रिस्त्रिरवनेजनमुदकनिर्वपणं कुर्यादित्यर्थः। अत्राऽऽश्वलायनेनाऽवनेजने मन्त्रान्तरमुक्तम्—

'प्राचीनावीती लेखां त्रिरुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः'।

इत्यादि तदविरुद्धम्। शाखाभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। पिण्डदानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः—

'असावेतत्त इति ये चत्वा मत्रान्विति चैके[2]'।

इति। असावित्यमुकगोत्रामुकशर्मन्निति सम्बोध्य एतत्ते इति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यात्। एके ये च त्वामत्रान्विति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यादित्याहुः। पिण्डदानं च सव्यंजान्वाच्य[3] कर्त्तव्यम्। तदुक्तं वायुपुराणे—

'मधु-सर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः।
जानु कृत्वा तथा सव्यं[4] भूमौ पितृपरायणः'॥
(वायुपु. २. १३. २२)

---

१. I. reads -निक्ष्व for -निङ्क्ष्व. २. D. omits चैके and I. has only च. ३. I. reads जान्वाच्य, D. omits the portion between कर्त्तव्यम् and भूमौ पितृपरायणः (both exclusive). ४. The text reads सदा.

इति । पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः—

'न्युप्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम्' ॥

(म. स्मृ. ३. २१६)

इति । तत्र मन्त्रो विष्णुना दर्शितः—

'अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा-
यध्वमिति दर्भमूलेषु करावघर्षणम्' ।

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

'अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्मुख आतमना-
दावृत्याऽमीमदन्त पितर इति जपति' ।

(वि. स्मृ. ७. २२)

इति । आतमनात् प्राणायामोत्थवायुपीडावधि उदङ्मुख आसीत् । ततोऽनुच्छ्वसन्नेव पर्यावृत्त्यामीमदन्तेति मनसा जपित्वोच्छ्वसेत् । अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे दर्शितः—

'वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।
सव्यं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च ॥
आवृत्य प्राणमायम्य पितृन्ध्यायन्यथार्हतः ।
जपंस्तेनैव चाऽऽवृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत्' ॥

(का. स्मृ. २. १७. २१-२२)

इति । अमीमदन्तेत्यनुमन्त्रणानन्तरं विष्णुः—

१ The text reads समस्तांस्तु for पितृभ्यस्तु. २. Except A. and the text all omit यथाभागमावृषायध्वम. ३. D. and the text read दर्भमूलेषु. ४. H. has the marginal reading प्राणायामोच्छ्वास-. ५. Except A. and the text all omit this line. ६. The following quotation of Vishnu cannot be traced in any of the printed copies we have, while it appears in the MS.

'अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य शेषावघ्राणं कृत्वा शुन्धतां पितर इति पूर्ववदुदकनिनयनं पिण्डोपरि ततोऽसावभ्यङ्क्ष्वेत्यभ्यञ्जनं दद्यादसावङ्क्ष्वेत्यञ्जनं अथ वस्त्रमभावे दशामूर्णां वा एतद्वः पितरो वासो मानो-ऽतोऽन्यत्पितरो युङ्ध्वम्' ।

(वि. स्मृ. ७३. २६)

इति । तदनन्तरं व्याघ्रः—

'गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत् ।
एतद्वः पितरो वासो दशां दत्त्वा पृथक् पृथक्' ॥

इति । अर्चनानन्तरं मत्स्यः

'यत् किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन' ॥

(म. पु. १७. ३६)

इति । तदनन्तरं बृहस्पतिः—

'अनभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निःक्षिपेत्' ।

इति । अनन्तरं विष्णुः—

'अथैतानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इत्यादिना मनोन्वाहुवा मह इति तृचान्तेनाथैतान् पिण्डांश्चालयेत् परेतन पितर इति'।

(वि. स्मृ. ७३. २७)

---

१. I. reads अभ्यङ्क्त for अभ्यङ्क्ष्व. २. I. reads मानोत प्रेत्य पितरो युङ्ध्वम्. This reading does not give any sense. ३. The following quotation appears only in the MS. we have.

इति ॥

अथ पिण्डदानानन्तरकृत्यम् ।

अनन्तरकृत्यमाहाऽऽश्वलायनः—

'अग्निं मन्थयादग्निं तमथाश्वत्र स्तैर्मैरिति अग्निमग्नौकरणाग्निं गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीम्'।

इति । अनन्तरकृत्यमाह मत्स्यः—

'अथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत्' ।

(म. पु. १७. ४९)

इति । ब्राह्मणहस्तेषु सकृत्सकृदपो दद्यादित्यर्थः । एतदाचमनात् प्राक् पिण्डदानपक्षे वेदितव्यम । आचान्तेषु तु पिण्डदानपक्षे आचम्य पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणहस्तेषूदकं सकृत् सकृद्दद्यात् । कुशाश्च देयाः । पद्मपुराणेऽपि—

'आचान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि सयवानि च' ।

इति । अत्र यवग्रहणं तिलोपलक्षणार्थम् । च शब्दः पुनरप्युदकदानसमुच्चयार्थः । कृतकार्येष्वेतेषु च यवादिषु कुत्रचित् शुचौ देशे विसृष्टेषु पुनरुदकादिकं दद्यात् । तथा च मत्स्यः

'आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्पा-ऽक्षतोदकम्' ।

(म. पु. १६. ४७)

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह स एव—

'दत्त्वाऽऽशीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ।
अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ॥ (९३)
गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः ।
दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ (९४)

१. The text reads विप्रेभ्यः for द्विजेभ्यः. २. The text reads इति चैवमुदीरयेत् for वेदाः सन्ततिरेव च, and omits the following line.

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति। (५०)
'एताः सत्या आशिषः सन्तु सन्त्वित्युक्तश्च तैः पुनः'।
(म. पु. १७. ५३-५५)

इति॥

अथ स्वस्तिवाचनकम्।

अनन्तरं पात्रचालनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात्। अत एव नारायणः—

'अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः।
निराशाः पितरस्तेषां शप्त्वा यान्ति यथागतम्'॥

इति। पात्रचालने विशेषमाह जातूकर्ण्यः—

'पात्राणि चालयेत् श्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः।
न स्त्रीभिर्न च बालेन नाऽसंजात्या[1] कथञ्चन'॥

इति। स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः—

'स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति वाचनम्'।

इति। यज्ञोपवीती वैश्वदेविकहस्ते उदकं दत्वा पुरूरवा-ऽऽर्द्र-वसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति कर्त्ता ब्रूयात्। विप्रेण च-स्वस्ति—इति वक्तव्यम्। पितृब्राह्मण-हस्तेष्वप्येवमेव। अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः—

'स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च'।
(या. स्मृ. १. २४३)

---

१. I. reads ऽसङ्जात्या for ऽसजात्या. २. Except A. and I. all omit this portion:—

यज्ञोपवीती वैश्वदेविकहस्ते उदकं दत्वा पुरूरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति कर्ता ब्रूयात्। विप्रेण च स्वस्ति-इति वक्तव्यम्। पितृब्राह्मणहस्तेष्वप्येवमेव।

इति। अक्षय्यमस्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः।
मार्कण्डेयोऽपि—

'पितॄणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरम्।
ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमक्षय्यमिदमस्त्विति'॥

इति। हस्तेष्वित्यध्याहृत्य योजना॥

अथ दक्षिणादानम्।

अनन्तरं दक्षिणां दद्यात्। मनुः—

'स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् अक्षय्योदकमेव च।
मन्त्रितं नाम-गोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम्॥
गो-भू-हिरण्य-वासांसि भव्यानि शयनानि च।
दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव च॥
वित्तशाठ्येन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्'।

इति। अत्र विशेषमाह पारस्करः—

'हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्यः।
अन्यत्र गो-कृष्णाजिनं यावच्छक्यं दद्यात्॥
एकपंक्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि।
भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणां त्वनुसारतः'॥

इति। अनुसारत इति निमन्त्रितब्राह्मणविद्या-गुणतारतम्येनेत्यर्थः। पित्रुद्देशेन दक्षिणादानं प्राचीनावीतिना कार्यम्। अत एव जमदग्निः—

---

१. Nirnayasindhu alludes to this quotation as from Vriddha Sātātapa (Vide Śrāddhaprakaraṇam). २. I. alone inserts मनु. But the following quotation cannot be traced in any one of the copies we have of Manusmriti. All others omit मनु and do not show to what particular work the following quotation belongs.

'अपसव्यं तु तत्रापि मत्स्यो भगवान् हि मे मनः'[1]।

इति। तत्रापि दक्षिणादानेऽपीति। यत्तु तेनैवोक्तम्—

'सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्'।

इति तद्ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे द्रष्टव्यम्। स च पक्षो देवलेन दर्शितः—

'आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ[2] दक्षिणाम्'।

इति। ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादाने क्रममाह स एव—

'दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो[3] दद्यात् पूर्वं ततो द्वयोः'।

इति। वैश्वदेविकब्राह्मणयोरित्यर्थः। अत्र पितृविप्रेभ्य इति समभिव्याहाराच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। अनन्तरं याज्ञवल्क्यः—

'दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत्[4]।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम्[5]॥
ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम्।
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं[6] जपेत्॥
दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति॥
इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयेत्।
वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत्[7]'॥

(या. स्मृ. १. २४४–४७)

इति॥

---

१. Except I. all read मेन· for मे मनः. २ I. reads चैव for अथ, while D. omits this line. ३. Except A. and I. all read पितृभ्य· for पितृविप्रेभ्यः. ४. D. E. G. H. and I. read उदाहरन्. ५. The text reads उच्यताम् for उक्तः. ६. The text omits इति. ७. The text reads विसर्जनम् for विसर्जयेत.

अथ मध्यमपिण्डाशनम् ।

अनन्तरं पुत्रार्थी मध्यमपिण्डं पत्न्यै दद्यात् । तथा च वायुपुराणम्—

'पत्न्यै प्रजार्थी दद्यात्तु मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्' ।

(वायुपु. २. १४. ३१)

इति । मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती—

'अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व' ।

इति पत्न्या अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशनमन्त्रस्तु मत्स्येन दर्शितः—

'आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्धनम्' ।

(म. पु. १६. ५४)

इति । मनुरपि—

'पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ।
आयुष्मन्तं सुतं विन्देत् यशो-मेधासमन्वितम् ॥
धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्त्विकं तथा' ।

(म. स्मृ. ३. २६२–६३)

---

१. I. reads पुराणं for पुराणम्. २. The text reads for this line प्रजार्थी पतये दद्यान्मध्यमं मन्त्र पूर्वकम ।.

३ All, except A. and I. omit—
तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती—
'अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व' ।
इति पत्न्या अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत । तत्प्राशन–. ४. G. reads मन्त्र-सन्तान- and the text अत्र सन्तान- for अन्तः-सन्तान-. ५ The text reads सुतं for विन्देत. ६. D. and H. read साधिकं for सात्त्विकं.

इति। पिण्डप्रदानस्याऽयोग्यत्वमाह स एव–

'अप्राप्तयौवने वृद्धे सगर्भे रोगसम्भवे।
बालपुत्रकलत्रेऽपि न दद्यात् पिण्डमञ्जलौ' ॥

इति। पत्न्या असन्निधानादौ पिण्डप्रतिपत्तिमाह बृहस्पतिः–

'अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा।
तदा तं जीर्णवृषभः छागो वा भोक्तुमर्हति' ॥

इति। आपस्तम्बोऽपि प्रतिपत्त्यन्तरमाह–

'यदि पत्नी विदेशस्था उच्छिष्टा यदि वा मृता।
दुरात्मा नानुकूला च तस्य पिण्डस्य का गतिः? ॥
आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः।
पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च' ॥

इति। यत्तु देवलेनोक्तम्–

'ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम्।
ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत्' ॥

इति तत्पुत्रार्थित्वाभावविषयम्। तीर्थश्राद्धे पिण्डानामप्स्वेव प्रक्षेपः। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे–

'तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्या दिक् सा प्रकीर्त्तिता' ॥

(वि. ध. १. १४१. ८)

इति ॥

---

१. This line and the following quotations do not appear in all except A. and I., In the text too the quotation cannot be traced. २. All, except B. C. and F. read पिण्डानां प्रतिप्रत्यन्तरम् for पिण्डप्रतिपत्तिम्. ३. D. omits प्रतिपत्त्यन्तरमाह. ४. D. substitutes गालवेन for देवलेन.

अथोच्छिष्टमार्जनम् ।

अनन्तरमुच्छिष्टं सम्मार्जयेत् । अत एव याज्ञवल्क्यः-

'* * * सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्' ।

(या. स्मृ. १. २८७)

इति । अयमर्थः-विप्रविसर्जनात् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेत् । अपि तु तेषु विसर्जितेषु पिण्डप्रतिपत्तौ च कृतायामिति । यत्तु व्यासेनोक्तम्-

'उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नाऽस्तमितो रविः' ।

इति यच्च वसिष्ठेनोक्तम्-

'श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्या दिनक्षयात् ।
च्योतन्ते वै स्वधाकारास्ताः पिबन्त्यकृतोदकाः' ॥

(व. स्मृ. ११. ३१)

इति तद्देशान्तरसम्भवविषयम् । अत एव प्रचेताः-

'भृत्यवर्गावृतो भुङ्क्ते कव्यशेषं स्वगोत्रजैः ।
आमाये श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्' ॥

इति ॥

अथ यजमानः स्वयं भुञ्जीत ।

उच्छिष्टमार्जनानन्तरं वैश्वदेवं कृत्वा शेषमन्नं ब्राह्मणैः सह भुञ्जीत । तथा च मत्स्यपुराणम्-

---

१. G. and H. omit सत्सु, and the former inserts अविसृष्टेषु and the latter उपविष्टेषु before विप्रेषु and completes the first half of the couplet. I. retains सत्सु and inserts तत्रैव before it. The text reads प्रक्षिपेत् सत्सु But प्रक्षिपेत् is omitted by the author, it having no connection with the quoted line. २. Except A. and H. all read पिबन्त कृतोदकाः. ३. I. reads प्रासाद्यां for आमाये. For the same D. reads अन्यस्या. ४. B. C. and F. read भृत्यादिभिः सह for ब्राह्मणै सह.

'ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्य-सुत-बान्धवः।
भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्' ॥
(म. पु. १६. ६६)

इति। यदा श्राद्धं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते तदा तच्छे-षादेव तत्कार्यम्। तदाह पैठीनसिः—

'श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः।
कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथा' ॥

इति। आदिशब्देन नित्यश्राद्धं परिगृह्यते। तत इति पितृपाकशेषादित्यर्थः। नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन वा कार्यम्। अत एव तदधिकृत्य मार्कण्डेयः—

'पृथक्पाकेन वेत्यन्ये'।

इति। अत्र नित्यश्राद्धमर्घ्यनियतम्। तदाह स एव—

'नित्यक्रियां पितृणां च केचिदिच्छन्ति मानवाः।
न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्' ॥

इति। यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

---

१. D reads सह सर्वैश्च बान्धवैः; while the text reads the whole verse as follows:—

'वैश्वदेवं ततः कुर्यात निवृत्ते पितृकर्मणि।
इष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृसेवितम्' ॥

२. Except A. and I. all omit इत्यर्थः. ३. H. and I. omit त [illegible] and G. substitute न for वा. ४. All, except A. and I. substitute न for वा, but thereby the meaning becomes quite contrary to the context. ५. D. omits the following:—

'नित्यक्रियां पितृणां च केचिदिच्छन्ति मानवाः।
न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्' ॥
इति। यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—
'पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च।

'पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।
वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम्' ॥

इति तदाहिताग्निकर्तृकश्राद्धविषयम् । आहिताग्नेः श्राद्धात्प्रागेव वैश्वदेवस्य तेनैव विहितत्वात् ।

'पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः' ॥

इति । पक्षान्तं कर्माऽन्याधानम् । अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम् । यत्तु पुराणवचनम्—

'प्रतिवासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा' ॥

इति तत् पितृपाकाद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अत एव पैठीनसिः—

'पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते' ॥

इति । यदाऽग्नौकरणानन्तरं विकिरणानन्तरं वा वैश्वदेविकं कर्म क्रियते तदाऽपि पृथक्पाकादेव तत् कार्यम् । तच्छेषाद्वैश्वदेवकरणे दोषस्यात्रापि समानत्वात् । अग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवकरणं च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

'वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाग् ब्राह्मणभोजनात् ।
जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा ततः स्मृतम्' ॥

इति । यदि पितृपाकशेषाद्वैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरात् उभयथाऽपि पितृपाकशेषादेव भोजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

---

१ D. reads तथार्थे for न दार्शं. २ D. reads प्रतिवासरिकोऽन्वाह for प्रतिवासरिको होमः.

'प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्' ।

(या. स्मृ. १. २४९)

इति । असति तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाऽपि भोक्तव्यमेव । अभोजनस्य निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः–

'श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्तेऽथ कदाचन ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा' ॥

इति । यतः पितृशेषभोजनं नित्यम् । अत एवैकादश्यादौ नित्योपवासपक्षे भोजनप्रत्याम्नायः स्मर्यते–

'उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम्' ॥

इति । पितृसेवितभोजननियमोऽनुज्ञापक्ष एव । अत एव शातातपः–

'शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।
इष्टैः सार्धं तु विधिवद्बुद्धिमान् सुसमाहितः' ॥

इति । भोजनानन्तरं दातृ-भोक्त्रोर्नियममाह बृहस्पतिः–

'तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्धिकैः सह ।
अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ' ॥

इति । मत्स्यपुराणेऽपि–

'पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनम् ।
श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद् विवर्जयेत् ॥
स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वप्नं च स्वेच्छया' ।

(म. पु. १६. ५६–५७)

१. D. reads मानम् for यानम्, for the same H. substitutes पानम्.
२. D. reads वर्जयेत्, and the text सर्वदा for स्वेच्छया.

इति । श्राद्धभोजिनो विशेषमाह यमः—

'पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।
सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत्' ॥

इति । सन्ध्या-होमयोः प्रतिषेधस्त्वकृतप्रायश्चित्तस्य । कृते तु प्रायश्चित्ते कुर्यादेव । अत एव भविष्यत्पुराणम्—

'दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि' ॥

इति । एवमुक्तरीत्या पार्वणं कर्त्तुमसमर्थः संकल्पविधिना श्राद्धं कुर्यात् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

'अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्त्तुं न शक्नुयात् ।
संकल्पश्राद्धमेवासौ कुर्यादर्घादिवर्जितम्' ॥

इति । व्यासोऽपि—

'त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।
अन्यक्ताग्निस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् संकल्प्य भोजयेत्' ॥

इति । अयमर्थः—आलस्येन योऽग्निं त्यजति स त्यक्ताग्निः । न तस्य श्राद्धेऽधिकारः । किं तु त्यक्ताग्निव्यतिरिक्तस्य साग्निकस्य । विधुरादेश्च पिण्डोपलक्षितश्राद्धेऽपि अधिकार उक्तः । यस्मादन्यक्ताग्निनाऽधिकारिणा श्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं तस्माद्विस्तृते पार्वणविधावशक्तः संकल्पविधानेन कुर्यादिति । संकल्पविधानलक्षणं स एवाह—

१. D and G read भारमध्ययन- for भारमायास-. २. Except A. and I. all omit एव. ३ D. and G. substitute विष्णुपुराणम् for भविष्यत्पुराणम्. ४. B. C. and E. read ऽग्नौ for ऽसौ. ५. I. reads विस्मृते

'संकल्पं तु यदा कुर्यात् न कुर्यात् पात्रपूरणम्।
नावाहनाऽग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्' ॥

इति। उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः।

'संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम्।
विकिरश्च न दातव्यः * * * *' ॥

इति स्मृत्यन्तरात् ॥

अथ प्रत्याब्दिकश्राद्धम्।

एवं दर्शे कर्त्तव्यं पार्वणश्राद्धमुक्तम्। अथ तद्विकृतिभूतं प्रत्याब्दिकं निरूप्यते। तत्र लौगाक्षिः—

'श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृकः स्वयम्।
इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च' ॥

इति। तत्रेतिकर्त्तव्यतामाह जातूकर्ण्यः—

'पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः।
प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिर्ज्ञेयः सनातनः' ॥

इति। पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः। तस्य प्रतिसांवत्सरिकमनुमासिकं च श्राद्धं पार्वणविधिना कुर्यात्। जमदग्निरपि—

'आसाद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः।
कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं माता-पित्रोर्मृते ऽहनि' ॥

---

१ The following lines are not found in D.—

नावाहनाऽग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्' ॥

इति। उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः।

'सङ्कल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात पात्रपूरणम।.

२ D. omits the following lines:—

'पितु पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुत।
प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिर्ज्ञेय सनातन.' ॥

इति। पितृगणस्थः सपिण्डीकृत। तस्य प्रतिसांवत्सरिकमनुमासिकं च श्राद्धं पार्वणविधिना कुर्यात्। जमदग्निरपि—

इति। ननु—दर्शातिदेशान्मातामहानामपि श्राद्धं प्रसज्ज्येत। नायं दोषः। प्रत्याब्दिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तत्वात्। तथा च कात्यायनः—

'कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोडशम्।
प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः'॥
(का. स्मृ. ३. २४. १४)

इति। कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम्। यत्तु यमेनोक्तम्—

'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः।
माता-पित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि'॥

इति। यच्च मृताहं प्रकृत्य व्यासेनोक्तम्—

'एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः।
अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः'॥

इति। तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः। तत्रापि वृद्धाचारतो व्यवस्था। अमावास्यायां प्रेतपक्षे च मृतानां पार्वणं नियतम्। तदाह शङ्खः—

'अमायां तु क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः।
पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन'॥

इति। यतेस्तु न क्वाप्येकोद्दिष्टम्। किंतु सर्वत्र पार्वणमेव। तथा च प्रचेताः—

'दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः।
अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा'॥

इति। अत्र केचित्पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः—

'प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ।
कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश'॥

इति जातूकर्ण्यवचनात्। तदयुक्तम्।

'एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृते ऽहनि।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-पित्रोस्तु पार्वणम्' ॥

इति पैठीनसिवचनविरोधात्। जातूकर्ण्यवचनं तु क्षयाह-व्यतिरिक्तप्रत्यब्दकर्त्तव्याक्षय्यतृतीयादिविषयत्वेनाप्युपपद्यते। यत्तु सुमन्तुनोक्तम्-

'कुर्याच्च विधिवच्छ्राद्धं पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः।
पित्रोरनग्निमान् धीर एकोद्दिष्टं मृते ऽहनि' ॥

इति तदयुक्तम्।

'ब्रह्मग्रयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्नय एव च।
तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' ॥

इति स्मृत्यन्तरे साग्निकस्याप्येकोद्दिष्टविधानात्। ए-कोद्दिष्टलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः-

'एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम्।
आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥
उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने।
अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह' ॥
(या. स्मृ. १. २५१-५२)

इति। कात्यायनो ऽपि-

'अथैकोद्दिष्टमेकं पात्रमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डः
नाऽऽवाहनं नाऽग्नौकरणं नाऽत्र विश्वेदेवाः

---

१. B. C. and F. substitute तु for च. २. The text omits इति. ३. D. G. and I. read विसर्जनम् for विसर्जने.

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमित्यं-
नुज्ञानमुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्य-
तामिति विसर्गे अभिरताः स्मेत्यपरे'।

इति। तच्चैकोद्दिष्टं त्रिविधम् नवं नवमिश्रं पुराणं चेति। अत्र प्रथमाद्यैकादशाहान्तविहितं नवश्राद्धम्। तथा चाङ्गिराः—

'प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेऽपि वा।
नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते' ॥

इति। वसिष्ठोऽपि—

'सप्तमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि प्रथमे नवमे तथा।
एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि षट् तथा ॥
केचित्तत्रैव नवमं भवेदन्तरितं यदि।
एकादशेऽह्नि तत् कुर्यादिति स्मृतिकृतो विदुः' ॥

इति। अत्र पक्षद्वयस्य व्यवस्था शिवस्वामिना दर्शिता

'नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः।
आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा नैत्तिरीयिणाम्' ॥

इति। वेद्यादीनां विशेषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः—

'नव सप्त विशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात्।
आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्मनीषिणः' ॥

१ B. C. E. F. and G. read अनुज्ञा for अनुज्ञानं. २ B. ... reads अथ for अत्र. ३. D. substitutes च for अह्नि, and E. G. ...

'प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेऽपि वा।
नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते' ॥

इति। वसिष्ठोऽपि,

and thus shows the next quotation to be from Vasishṭha. ४ B. C. and F. read तैत्तिरीयिण and I. मैत्रायणीयानाम् for तैत्तिरीयिणाम्.

इति। षण्णां नवश्राद्धानामुपरि कर्त्तव्यं मासिकं नवमिश्रम्। तथा चाऽश्वलायनः[1]—

'नवमिश्रं षडुत्तरम्'।

इति। मासिकानामुपरि कर्त्तव्यं प्रत्याब्दिकादि पुराणम्। अत एव हारीतेन प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण नवमासिकयोः प्रायश्चित्तमभिधायोत्तरकालीनं श्राद्धं पुराणशब्देन व्यवहृत्य प्रायश्चित्तं विहितम्—

'चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मासिके।
एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते'॥

(हा. स्मृ. २१. १७)

इति॥

अथ सपिण्डीकरणम्।

इत्थं पार्वणैकोद्दिष्टे अभिहिते। अथोभयात्मकं सपिण्डीकरणमुच्यते। तत्र लौगाक्षिः—

'श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्'।

इति। षोडश श्राद्धानि जातूकर्ण्येन दर्शितानि—

'द्वादश प्रतिमास्यानि आद्य-षाण्मासिके तथा।
त्रैपक्षिका-ऽऽब्दिके चेति[2] श्राद्धान्येतानि षोडश'॥

इति। अत्राद्य-षाण्मासिका-ऽऽब्दिकशब्दाः ऊनमासिकोनषाण्मासिकोनाब्दिकपराः। द्वादशमासिकानां कालो याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

---

१. H. reads आश्वलायनः. २. G. reads चैव for चेति

'मृते ऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।
प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशे ऽहनि' ॥
(या. स्मृ. १. २५६)

इति । वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृते ऽहनि श्राद्धं कर्तव्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं मृते ऽहनि कर्तव्यम् । आद्यं तु मासिकमेकादशे ऽहनि कर्तव्यम् । ऊनषाण्मासिकादीनां कालमाह गालवः—

'ऊनषाण्मासिकं षष्ठे मासार्धे ह्यूनमासिकम् ।
त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा' ॥

इति । श्लोकगौतमो ऽपि

'एक-द्वि-त्रिदिनैरूने त्रिभागेनोन एव वा ।
श्राद्धान्यूनाब्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः' ॥
(श्लो. गौ. स्मृ. ३. २७)

इति । ऊनमासिकस्य कालविकल्पमाह गोभिलः—

'मरणाद् द्वादशाहे स्यान्मास्यूने वोनमासिकम्'[1] ।

इति । ऊनानां वर्ज्यं कालमाह गार्ग्यः—

'नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।
ऊनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात्' ॥

इति । मरीचिरपि—

'द्विपुष्करे च नन्दासु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।
चतुर्दश्यां च नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे' ॥

इति । तिथि-वार-नक्षत्रविशेषाणां त्रयाणां मेलनं त्रिपुष्करम् ।

---

१. All, except A. and I. read मासे ऽर्धे न्यूनमासिकम्

द्वयोर्मेलनं द्विपुष्करम्। के ते[1] विशेषाः? द्वितीया-सप्तमी-द्वादश्यो भद्रातिथयः, भानु-भौम-शनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदानक्षत्राणि।

एवमेतानि षोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्डनं विदधीत। तस्य कालमाहात्रिः—

'अथ सपिण्डीकरणम्। संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा'।

इति। कात्यायनोऽपि—

'अथ सपिण्डीकरणम्। संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यते'।

इति। बौधायनोऽपि—

'अथ संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा तृतीये मासि षष्ठे वैकादशे वा द्वादशाहे वा'।

इति। एकादशाह-द्वादशाह-तृतीयपक्ष-तृतीयमास-षष्ठमासैकादशमास-संवत्सरान्त-शुभागमाः—इत्यष्टौ कालाः प्रकीर्तिताः। तत्र व्यवस्थामाह हारीतः—

'या तु पूर्वममावास्या मृताहाद्दशमी भवेत्।
सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्'॥

(हा. स्मृ. २०. ११)

इति। मृताहादूर्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः। कार्ष्णाजिनिरपि—

---

१. B. C. and F. omit के ते विशेषा. २. E. omits the following —
-भौमशनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदानक्षत्राणि। एवमेतानि षोडश श्राद्धानि कृत्वा तत सपिण्ड-.

३ Except A. and H. all omit this:—
'अथ सपिण्डीकरणम्। संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा'।
इति। कात्यायनोऽपि and thus show that the next quotation belongs to Atri. D. has mixed up the present quotation with the preceding one of Kâtyâyana.

'सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववत्साग्निमान् सुतः ।
परतो दशरात्राच्चेत् कुहूरब्दोपरीतरे' ॥

इति । आहिताग्निनाऽमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावश्य-कर्त्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणमन्तरेण तदसम्भवाच्चैकादशेऽह्नि दर्शागमे सपिण्डीकरणं कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्त्तव्यता तु श्रूयते—

'अमावास्यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति'।

इति । सपिण्डीकरणात् पूर्वं पिण्डपितृयज्ञस्याऽसम्भवो गालवेन दर्शितः—

'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पैतृकं पदमास्थिते ।
आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते' ॥

इति । दर्शानागमे तु साग्निर्द्वादशेऽह्नि सपिण्डनं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

'यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।
द्वादशाहे भवेत् कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः' ॥

इति । गोभिलोऽपि—

'साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः' ॥

इति । प्रेतस्य साग्नित्वे तृतीयपक्षे सपिण्डीकरणं कार्यम् । तदाह सुमन्तुः—

'प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्ताऽनग्निर्यदा भवेत् ।
सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके' ॥

---

१. I. reads इतर: and G. स्थित: for इतरे. २. B. C. and F. omit तु.
३. H. reads भविष्यपुराणे.

इति। उभयोः साग्निकत्वे द्वादशेऽह्नि सपिण्डीकरणं कार्यम्—

'साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत्।
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः' ॥

इति। उभयोरनग्नित्वे द्वादशाहादयः सप्त काला इच्छया विकल्प्यन्ते। तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

'सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वनग्निमान्।
अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥
द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासिके।
एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम्' ॥

इति। एतेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः। तदाह व्याघ्रः—

'आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात्।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते' ॥

इति। एतत्सर्वं त्रैवर्णिकविषयम्। शूद्रस्य तु द्वादशाह एव प्रतिनियतः। अत एव सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः—

'मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्त्तितम्'।

इति। यदा संवत्सरपूर्त्तेः प्रागेवैकादशाहादिषु षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं क्रियते तदा पुनरपि स्वस्वकाले मासिकादीन्यावर्त्तनीयानि। तदाह गोभिलः—

---

१. D. omits the following:—
द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कार्यम्—
'साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत्।
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः' ॥

'यस्य संवत्सरादर्वाग्विहिता तु सपिण्डता ।
विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश' ॥

इति । विधिवदिति यथायोगमेकोद्दिष्टेन पार्वणेन वा विधिनेत्यर्थः । तदाह पैठीनसिः—

'सपिण्डीकरणादर्वाक्कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।
प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्सदा पुनः' ॥

इति । आवर्तनं चोर्ध्वभाविनामेव नाधोभाविनाम् । तदाह कार्ष्णाजिनिः—

'अर्वागब्दाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।
तदूर्ध्वं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः' ॥

इति । सपिण्डीकरणादूर्ध्वमावर्तनीयानामनुमासिकादीनां वृद्धिप्राप्तौ पुनरपकर्षः कर्तव्यः । तदाह शाट्यायनिः—

'सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि ।
पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात्' ॥

इति । निषेधश्च कात्यायनेनोक्तः—

'निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत्' ।

इति । सपिण्डीकरणस्य गौणकालमाह ऋष्यशृङ्गः—

'सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत् कृतम् ।
तैष्ये हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत्' ॥

इति । सपिण्डीकरणानन्तरकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

१. G. omits कर्तव्य and reads शाकटायनिः for शाट्यायनिः, and for the same D. reads कात्यायनिः.

'गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम्।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्॥
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत्'।
(या. स्मृ. १. २५३–२५४)

इति। कात्यायनोऽपि–

'ततः संवत्सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि
सतिल-गन्धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि
पितॄणाम्। एकं प्रेतस्य। प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वासिञ्चति। ये समाना
इति द्वाभ्याम्। एतेन पिण्डो व्याख्यातः'।

इति। यदा पिता म्रियते पितामहस्तिष्ठति तदा प्रपितामहादिभिः सह पितुः सापिण्ड्यम्। तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे–

'मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः।
तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः'॥

इति। केचित्त्वत्र सापिण्ड्यमेव नाभ्युपगच्छन्ति।

'व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता'।

इति वचनात्। अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृ-पितृ-भर्तृव्यतिरिक्तविषयत्वं मन्यन्ते। उदाहरन्ति च स्कन्दपुराणवचनम्–

'व्युत्क्रमेण मृतानां च सपिण्डीकृतिरिष्यते।
यदि माता यदि पिता भर्त्ता चैष विधिः स्मृतः'॥

१. D. and the text read प्रसिञ्चयेत् for प्रसेचयेत. २. B. C. F. and G. substitute अथ for च; while D. E. and H read विद्यते प्रपितामहः for विद्यते च पितामहः, but the reading is meaningless. ३. B. C. D. E. F. and G. read अक्रमेण for व्युत्क्रमेण. ४. D. reads नैव and E. G H. and I. नैष for चैष.

इति । अत्र वृद्धाचाराद्व्यवस्था द्रष्टव्या । मातुः सापिण्ड्यं पितामह्यादिभिः सह कर्त्तव्यम् । तदाह शङ्खः—

'मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः? ।
पितामह्यादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम्' ॥

इति । प्रमीतपितृकस्य विकल्पमाह यमः—

'जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।
प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्याऽथ वा सुतः' ॥

इति । पुत्रिकासुतो मातृसपिण्डनं मातामहादिभिः सह कुर्यात् । तथा च बौधायनः—

'आदिशेत् प्रथमं पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।
द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम्' ॥

इति । अन्वारोहणे तु भर्त्रैव सापिण्ड्यं नियतम् । तदाह शातातपः—

'मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सह पिण्डताम् ।
अर्हति स्वर्गवासे ऽपि यावदाभूतसंप्लवम्' ॥

इति । यमो ऽपि—

'पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
साऽमृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुति-व्रतैः' ॥

इति । अत्रैक्यशब्दः पितामह्यादिविकल्पव्यावृत्त्यर्थः । न त्रिपुरुषव्यावृत्त्यर्थः । सपिण्डीकरणस्य पार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वात् । एतत्सर्वं ब्राह्मादिविवाहेषु द्रष्टव्यम् । आसुरादिविवाहे तु चतुर्धा विकल्पः । तत्र पक्षत्रयमाह शातातपः—

---

१. I. reads चितारोहणे for अन्वारोहणे. २. Except A. H. and I. all substitute सम for अथ; while H and I. read एक- for ऐक्य-. ३ D. reads पितामहादि for पितामह्यादि. ४ I reads -निवृत्त्यर्थ for -व्यावृत्त्यर्थ.

'तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्वश्रा[१] वा सपिण्डनम् ।
आसुरादिविवाहेषु वर्णानां योषितां भवेत्' ॥

इति । चतुर्थं पक्षमाह सुमन्तुः—

'पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।
माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः' ॥

इति । मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनियममाह मार्कण्डेयः[२]—

'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या वूढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्' ।

(ग. पु. १. २६. २१-२०)

इति । लौगाक्षिरपि—

'मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः' ॥

इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः—

'अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।
श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्' ॥

इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः

---

१. D. reads -स्वस्रा for -श्वश्रा. २. The following quotation cannot be traced in Mârkaṇḍeya-purâṇam. However it appears in Garuḍa-purâṇam. ३. H. and I. read गोल्राक्षि for लौगाक्षिः, but this is a mistake. D. omits the following six lines :-

'मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः' ॥

इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः -

'अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात सपिण्डनम् ।
श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्' ॥

इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः -

'सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च' ॥

इति । सुमन्तुरपि—

'अपुत्रे प्रस्थिते कर्त्ता नास्ति चेच्छ्राद्धकर्मणि ।
तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा' ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

'अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।
आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा तथा स्त्रियः[१] ।
तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्' ॥

इति तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसापरतया व्याख्येयम् । यतीनां सापिण्ड्यं निषेधत्युशनाः[२]—

'सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः ।
त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥
एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ।
अहन्येकादशे तेषां पार्वणं तु विधीयते' ॥

(औ. स्मृ. ७. १९-२०)

इति । इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम् ॥

अथ पार्वणविकृतिरूपं वृद्धिश्राद्धं निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

'एवं प्रदक्षिणावृत्को[३] वृद्धौ नान्दीमुखान् पितॄन् ।
यजेत दधि-कर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः क्रिया' ॥

(या. स्मृ. १. २५०)

१. B. C. F. and G. read स्त्रियोऽपि वा for तथा स्त्रिय. २ H omits उशनाः and reads सापिण्ड्यनिषेधवचनम्. D. also reads the same, but it does not omit उशना. ३. D. and I read -वृत्तो and G. -वृत्त for -वृत्को.

इति। एवं पार्वणवदित्यर्थः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

'वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितॄन्।
सम्पादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत्' ॥

(वि. ध. १. १४२. १९)

इति। पार्वणवदित्यनेनावाहन-त्रिपुरुषोद्देशादयोऽतिदिश्यन्ते। अयं तु विशेषः सम्पादितः नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः—इति। एतच्च प्रदक्षिणावृद् बदर-दध्यादीनां याज्ञवल्क्योक्तानामितरेषां च विशेषाणामुपलक्षणम्। ते च विशेषाः कात्यायनेन दर्शिताः—

'आभ्युदयिके श्राद्धे[1] प्रदक्षिणमुपचारः। पित्र्यमन्त्रवर्जनम्। ऋजवो दर्भाः। यवैस्तिलार्थः[2]। सुसम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः। सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा[3]। दधि-बदरा-ऽक्षतमिश्राः पिण्डाः। नान्दीमुखान् पितॄनावाहयिष्ये—इति पृच्छति। नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने। नान्दीमुखान् पितॄनर्चयिष्ये—इति पृच्छति। नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तामित्यनेन स्वधां कुर्यात्। युग्मानाशयेत्'।

इति। प्रचेता अपि—

'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम्।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्' ॥

---

१. G. and H. omit श्राद्धे, and H. reads प्रदक्षिणब्राह्मणमुपचार. G. omits प्रदक्षिण-. २. D. G. and I. read तिलार्थम् and B. C. F. तिलार्थाः for तिलार्थः. ३. G. and H. read अनुज्ञात for अनुज्ञा.

न जपेत पैतृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् ।
प्राङ्मुखो देवतीर्थेन क्षिप्रं दर्शविमार्जनम्' ॥

इति । प्राङ्मुखः पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः अत एव प्रचेताः—

'अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणम् ।
यथा चोपचरेद् देवान् तथा वृद्धौ पितॄनपि ॥
प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ सव्येन वाग्यतः' ।

इति । पिण्डदाने विशेषमाह वसिष्ठः—

'प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कूलेषु कुशेषु च ।
दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम्' ॥

इति । पिण्डदानं न चोच्छिष्टसन्निधौ प्रदद्यात्

'नाप्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना वाऽप्याह्य ददाति' ।

इति शातातपस्मरणात् । नामोच्चारणं च प्रथमपिण्ड एव न द्वितीये । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते

'एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्'

इति । एकैकस्मै द्वौ द्वौ पिण्डौ । तत्राद्यं नाम्ना द्वितीयं तूष्णीं दद्यादित्यर्थः । वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं वैकल्पिकम् । तथा च भविष्यत्पुराणम्

---

१. D. reads न यजेत् पैतृकं यज्ञं; while H. reads संयजन पैतृकं यज्ञ
२. We follow here A. and H. while B. C. and F. omit प्र in प्रदद्यात् and read the following quotation thus

प्राङ्मुख पिण्डान वृद्धौ नाम्ना स वाग्यत ।

E. also reads the same, but substitutes प्रदद्यात तत्राप्राङ्मुख for दद्यात् प्राङ्मुख . G. differs from B. C and F. in reading तत्र प्राङ्मुख for प्राङ्मुखः

'पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्यान्नराधिप ।
वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु' ॥

इति । वृद्धिश्राद्धनिमित्तान्याह लौगाक्षिः—

'नवान्न-चौल-गोदान सोमापायन-पुंसवे ।
स्नानो-ऽऽधान-विवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते' ॥

इति । कार्ष्णाजिनिरपि—

'कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।
नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखान् पितृगणान् पूजयेत् प्रयतो गृही' ॥

इति । वृद्धगार्ग्योऽपि—

'अग्न्याधाना-ऽभिषेकादाविष्टापूर्ते क्रिया क्रतौ ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा' ॥

इति ॥

अथ श्राद्धकर्तृनिरूपणम् ।

इत्थं श्राद्धानि निरूपितानि । अधुना तत्कर्ता निरूप्यते । तत्र बृहस्पतिः—

'प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।
ज्ञाति-बन्धु-सुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भृत्य-पुरोहितैः' ॥

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः ।

---

१. H. substitutes स्थान- for स्नान-. २. All, except A. and I. om. अधुना. ३. The text reads बन्धुर्वा for तद्वद्वा.

सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि क्रियार्हो नृप जायते'॥

(वि. पु. ३. १३. ३०)

इति। तत्र मुख्यानुकल्पौ विविनक्ति शङ्खः—

'पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः'॥

इति। स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि—

'पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी तु तदसन्निधौ।

धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः॥

भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्दाहादि तत्सुतः।

ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे तु तत्सुतः'॥

इति। पुत्रशब्देन मुख्या गौणाश्च पुत्रा गृह्यन्ते। तेषां सर्वेषामभावे पौत्रः कुर्यात्। तस्याभावे तु पत्नी। अत एव बृहस्पतिना पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रसाम्यमुक्तम्—

'पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ।

रिक्थे च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्तितौ'॥

इति। न चैतावता तयोः समविकल्पः शङ्कनीयः—

'नैव पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः'।

इति कात्यायनस्मरणात्।

'पत्न्यभावे तु सोदरः'।

इत्ययं क्रमः पत्न्या दायहरणे द्रष्टव्यः। अन्यथा यो दायहरः स एव कुर्यात्। अत एव विष्णवापस्तम्बौ—

१. B. C. F. G. and H. omit -अनुकल्पौ and read तत्र मुख्यादि विविनक्ति. २. H. reads च for तु. ३. H. omits एतावता and reads एतयोः.

‘यश्चार्थहरः[1] स पिण्डदायी’ ।

(वि. स्मृ. १५. ४०)

इति । पुत्रः पितृवित्ताभावेऽपि पिण्डं दद्यात्तदभावे सपिण्डो दद्यात् सपिण्डाभावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

‘पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।
मातुः सपिण्डा ये वा[2] स्युर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥ (१९)
कुर्युरेनं विधिं सम्यक् अपुत्रस्य सुतासुतः[3] ।
कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा[4] ॥ (२०)
सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।
तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः[5] ॥ (२१)
तज्जातीयैर्नरैः[6] सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।
सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः’ ॥

(मा. पु. ३०. १९–२२)

इति । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासुरादिविवाहोढस्त्रीविषयम् । अतः पुत्राभावे तु पत्नीत्यनेन सहाऽविरोधः । तस्याः पत्नीत्वाभावात् । अत एव शातातपः तस्याः पत्नीत्वं निषेधति—

‘क्रयक्रीता* तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुः’ ॥

---

१. H. reads अंशहरः for अर्थहरः. २. The text substitutes च for वा. ३. B. C. E. F. G. and H. read सुताः स्मृता for सुतासुतः. For the same D. and I. substitute श्रुताः स्मृता. ४. All, except A. I. and the text omit this line:—

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥

५. The text reads स्वकुटुम्बिना for तस्य रिक्थतः, and for रिक्थतः E. reads विश्रुतः. ६. E. H. and I. read तत्स्थानीयै for तज्जातीयै.

इति । पूर्व-मध्यमोत्तरासु पुत्रादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयति पराशरो विष्णुपुराणे—

'पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैवोत्तरसंज्ञिताः ।
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ॥ (३४)
आ दाहादा दशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।
ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥ (३५)
प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥ (३६)
पितृ-मातृ-सपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ।
तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥ (३७)
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा' ॥ (३८)

(वि. पु. ३. १३. ३४–३८)

इति । सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्तव्याः । पुत्राद्यैरेव भ्रातृसन्तत्यन्तैः दौहित्राद्यैश्चोत्तराः क्रियाः कर्तव्याः । न सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैरित्यर्थः । औरसः सुतोऽनुपनीतोऽपि दाहादिकाः क्रियाः कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

'श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको हि यः ।
व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि' ॥

इति । अव्रतस्थोऽनुपनीतः । तदाह वृद्धमनुः

१. The text reads this line as follows
आदाहाद्यायां शुद्धिमध्यमासान्तास्तु या क्रिया ।
२. The text reads क्रमणादनु for -करणादनु ३. D. reads तत्सङ्घातान्तर्गत ४. B. C. and I. read आद्याद्याश्च कर्तव्या and I. पूर्वा क्रियाश्च कर्त- for पूर्वा क्रिया मध्यमाश्च. ५. Except A. and I. all substitute नृपति- for अवनीपति-.

'कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः।
पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य च'॥

इति। अत्र विशेषः प्रचेतसा [illegible]—

'कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च।
स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत्'॥

इति। माता-पित्रोरुभयोरपि कुर्वीतेत्यर्थः। तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्।
उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ'॥

इति। यत्तु मनुनोक्तम्—

'न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदा मौञ्जिबन्धनात्॥ (१७१)
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते'॥ (१७२)

(म. स्मृ. २. १७१, ७२)

इति तत् वर्षकृतचूडाविषयम्। तथा च सुमन्तुः—

'अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम्।
यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदि स्याच्च त्रिवत्सरः'॥

इति॥

अथ मातामहादिश्राद्धाधिकारनिर्णयः।

तत्र व्यासः—

'पितॄन्मातामहांश्चैव द्विजः श्राद्धेन तर्पयेत्।
अनृणः स्यात् पितॄणां तु ब्रह्मलोकं च गच्छति॥

१. D. and H. substitute वा for च, and for the same I. reads सः. २. D. reads व्रतकृतचूडाविषयम्, and B, C, F, and G. read त्रिवर्ष कृतचूडाविषयम्. ३. H. reads अनृणस्त्वान and I. अनृणं स्यात् for अनृणः स्यात्.

इति । मातामहानामिति बहुवचनं मातुः पितामहप्रपितामहयोरपि संग्रहार्थम् । तथा च पुलस्त्यः—

'मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।
तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः'[1] ॥

इति । पितृश्राद्धवन्मातामहश्राद्धमपि नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्मरणात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

'पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुनः ।
मातामह्यं न कुरुते पितृहा स प्रजायते' ॥

इति । ऋष्यशृङ्गोऽपि

'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्' ॥

इति । मातामहश्राद्धं क्वचिदपवदति कात्यायनः—

'कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथा श्राद्धं च षोडशम् ।
प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः' ॥
(का. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् । षोडशग्रहणमेकोद्दिष्टोपलक्षणार्थम् । सङ्घातमरणे श्राद्धक्रममाह ऋष्यशृङ्गः—

'भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तथा ।
संम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत्'[2] ॥

इति । अत्र पत्न्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासत्तिरेवं द्रष्टव्या—पति-पत्न्योः सम्बन्धः प्रत्यासन्नः । एकप्रतियोगिकत्वादव्यव-

---

१. H. reads कुर्यान्न विस्तरमस्तु सः for कुर्युर्दुहितृसूनवः. २. D. reads सम्बन्धादि समालोक्य.

धानाच्च। पुत्रस्य तु माता-पितृद्वयनिरूप्यत्वेन विलम्बितप्रति-पत्तेर्विप्रकृष्टः सम्बन्धः। भ्रातुस्तु पितृजत्वव्यवधानेन ततोऽपि विप्रकृष्टः। एवमन्यत्रोहनीयम्। पत्न्यादीनां पित्रोश्च सङ्घातमरणे ऋष्यशृङ्गः—

'पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र-भ्रात्रोस्तत्तनयस्य च।
स्नुषा-श्वश्र्वोश्च पित्रोश्च सङ्घातमरणं यदि॥
अर्वागब्दान्मातृ-पितृपूर्वं सापिण्ड्यमाचरेत्'।

इति। तत्पुत्रः पुत्रपुत्रः। तत्तनयो भ्रातृतनयः। यत्तु देवलेनोक्तम्—

'प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्।
न दैवं नापि पित्र्यं च यावत् पूर्णो न वत्सरः'॥

इति तत्पूर्वोक्तपत्न्यादिव्यतिरिक्तसपिण्डविषयम्। अत एव लौगाक्षिः—

'अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने।
कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्'।

इति। प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यश्राद्धान्तानि विवक्षितानि।

'आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि'।

इति विशेषस्मरणात्। एकमित्यन्यदित्यर्थः। पित्रोः सङ्घातमरणे देवलः—

---

१. D. and G. read मातुस्तु for भ्रातुस्तु; while all except A. and I. read -पितृव्यवधानेन for -पितृजत्वव्यवधानेन. २. A. reads उदाहरणीयम for ऊहनीयम्. ३. D. reads -मरणं सति for -मरणं यदि. ४. All, except D. read पितरौ प्रमितौ and B. C. E. and F. read पितरौ प्रसूतौ. ५. H. reads -साापिण्ड्य- for -सपिण्ड- and D. omits -सपिण्ड-.

'पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियाः कुर्युर्द्वयोरपि ।
अनुवृत्तौ च नान्येषां सज्ञातमरणेऽपि वा' ॥

इति । सहगमनेन पित्रोः सज्ञातमरणे मातुरनुगमनेन दिनान्तरमरणेऽपि तत्तद्दादशाहे क्रियां कुर्युः । अन्येषां पित्रोश्च सज्ञातमरणे यथाकालं न कुर्युः । किन्तु विपक्ष एव । तदाह लौगाक्षिः—

'पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो माता तत्पुत्रका अपि ।
पितरौ च यदैकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा ॥
आद्यमेकादशे कुर्यात् विपक्षे तु सपिण्डनम्' ।

इति । पित्रोरनुगमनं विना सज्ञातमरणे मातुरनुगमनं विना दिनान्तरमरणेऽपि मातुर्विपक्षे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा च देवलः—

'एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।
सपिण्डनं विपक्षे स्यादनुयानमृतिं विना' ॥

इति । मातृ-पितृश्राद्धद्वयस्य दैवात्कालैक्येऽपि पितृश्राद्धं पूर्वं कुर्यात् । तदाह कार्ष्णाजिनिः—

'पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नैव पर्य्युषितेऽपि वा ।
पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रामन्त्रियोग्यतः' ॥

इति । अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तविषये सम्बन्धासत्तियोग्यतः कुर्यादित्यर्थः । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—

---

१. Except A. and G. all read क्रियां for क्रिया. २. All except ... and I read च for वा. ३. Except A. all read अनुगमनेन for सहगमने. ४. D. reads सद्य for तत्तद्. ५. G. reads लौगाक्षि for लौगाक्षिः. ६. ... reads आमन्त्रि- for आसत्ति

'नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित्' ॥

इति तदेकस्मिन् श्राद्धे क्रियमाणे दैवतैक्यात् अन्यस्य प्रसङ्गात् यत्र सिद्धिस्तद्विषयम्। यथा नित्यश्राद्धामावास्याश्राद्धयोरमावास्याश्राद्धेन नित्यश्राद्धसिद्धिः प्रासङ्गिकी। यथा वा दार्शिकयुगादिश्राद्धयोर्युगादिश्राद्धेनैव दार्शिकसिद्धिः। पित्रोर्मृताहैक्ये सत्यन्वारोहणविषये लौगाक्षिणा विशेष उक्तः—

'मृतेऽहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक्।
नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु' ॥

इति। पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं समासेन पाकाद्यैक्येन पृथगसपत्नीकं कुर्यात्। नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात्। स्मृत्यन्तरमपि—

'एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ।
पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यादोदनं नै पृथक् पृथक्' ॥

इति। अनेकमातृभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाद्यैक्येन प्रथमं पितुस्तदनन्तरं साक्षान्मातुस्ततो ज्येष्ठादिक्रमेण कुर्यात्। तदाह भृगुः—

'एककाले गतासूनां बहूनामथ वा द्वयोः।
तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥
पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य जघन्यतः।
तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः' ॥

इति। पूर्वकस्य मुख्यस्य पितुः। द्वितीयस्य ततो जघन्याया जनन्याः। तृतीयस्य ततोऽपि जघन्यतया परमातुरित्यर्थः। पार्वणैकोद्दिष्टयोः सन्निपाते जाबालिः—

१. I. reads यत्रान्यस्य प्रसङ्गात सिद्धिः. २. All, except A. and I. read नै for न. ३. D. reads विधि for क्रम ४. I. reads जघन्यया मातुरित्यर्थ, while D. reads जघन्यमातु, and G. and H. जघन्याया मातु for the same

'यद्येकत्र भवेतां चेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।
पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्' ॥

इति । अनेकनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुक्रमेण श्रा कुर्यात् । तथा च कात्यायनः—

'द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तान्यप्यनुक्रमात्' ॥

इति । यद्यप्येकदेवताकश्राद्धद्वयमेकस्मिन्नहनि न युक्त एकानुष्ठानेनेतरप्रयोजनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः तथापि नैमित्तिकानि वचनबलादनेकान्यप्यनुष्ठेयानि । तथा च जाबालिः-

'श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।
नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम्' ॥

इति । नित्य-काम्ययोरेकदेवताकयोः सन्निपाते काम्येनैव नित्यसिद्धिः । तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

'काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिद्ध्यति'।

इति ॥

यत्राशौचविधानजातमजहत्स्वार्थप्रयुक्त्या दृशा
प्रोक्तं यत्र च संगृहीतवपुषां श्राद्धं समृद्ध्यै पदम् ।
अध्यायं तदबाह्यनिर्णयविदां तार्त्तीयमार्त्तिच्छिदं
सोऽयं व्याकुरुते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रीश्वरो माधवः ॥

---

१. I. reads मम for स्वभि०. २. I. reads निमित्तानुक्रमादिति. ३. D. reads सङ्ग्रहे for स्मृतिसङ्ग्रहे. ४. This and the following three lines are not found in all except A. and I.

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ समाप्तमिदमाचारकाण्डम् ॥

The names occurring in the Paras'ara Samhita.

ADHYÂYÂS. II & III.

१. पराशरः 1, 15. 204, 10.
२. ऋषयः 255, 3.
३. सूर्यमण्डलम् 268, 17.
४. भास्करः 270, 12.
५. देवकन्याः 271, 17.
६. देवाङ्गनाः 272, 3.
७. स्वर्गः 272, 10.
८. लक्ष्मीः 273, 4.
९. सुराङ्गनाः 273, 4.
१०. नदीः 282, 5.
११. समुद्रः 282, 5.

A list of the names of authors, works, etc., occurring in Mâdhavâchâryâ's Commentary on the Parâs'ara Sâṃhitâ, Adhyâyâs II. and III.

Index of Quotations, Vol. I., Part II.

* This index as well as that to the first part of this work presents a quotation under that name only, under which the author quotes it, notwithstanding its occurrence in works of other names.

३. आचार्याः—

४. *आथर्वणीश्रुतिः—

५. आदित्यपुराणम्—

* The quotations under this heading appear in Prasnopanishad.

६. आदिपुराणम्—

७. *आनुशासनिकम्—

---

* In the first part of the present volume the quotations from the different Parvâs of Mahâbhâratam are given under the general heading महाभारतम्, but in the present part the arrangement is changed for convenience of the reader, and the quotations are placed under the names of their respective Parvâs. However, in the case of such quotations, as have their Parvâs not specified by the author, the former order has been retained.

९. *आरुणिश्रुतिः—

१०. †आश्वमेधिकम्—

११. *आश्वलायनगृह्यम्—

१२. †आश्वलायनः—

१३. ‡उमा-महेश्वरसंवादः—

१४. उशनाः—

---

* The quotations under this heading appear in Ârupeyôpanishad.

† *Vide* footnote on page 3 of this Index

* Full name आश्वलायनगृह्यसूत्रम्.

† Possibly आश्वलायनस्मृतिः.

‡ *Vide* footnote on page 5 of the List of the Names of Authors, Works, &c., given at the end of the first part.

Vide Prefatory Notes, P. 5, L. 2.
† कश्यप: and काश्यप: denote one and the same author.

* Probably काठकगृह्यसूत्रम्.

† *Vide* Prefatory Notes, P. 5, L. 21

२३. कार्ष्णाजिनिः—

२४. कालिकापुराणम्—

२५. *काश्यपः—

२६. कूर्मपुराणम्—

* *Vide* the second footnote on page 6 of this Index.

* Every Śâkhâ of the Vedâs has its own Gṛihyam or Gṛihya-sûtram, and so it is an extremely laborious task to decide to what particular Gṛihyam the quotations given below belong.

* Every Grihyam has its own Parisishtam or appendix, and so the particular Parisishtam cannot be specified here.

३७. चतुर्विंशतिमतम्—

३८. *छन्दोगश्रुतिः—

३९. *छन्दोगाः—

४०. छागलेयः—

४१. जमदग्निः—

* The quotations appear in Chhândogyopanishad.

* The quotations appear in Jâbâlopanishad.

* Jâbâlah and Jâbâlih may be one and the same author, and the quotations may appear in Jâbâlasmriti.

* The quoted line appears in Nṛisinhatâpanîyopanishad.

५०. दत्तात्रेयः—

५१. देवलः—

५२.* देवस्वामिः—

* Devaswâmi is the author of Smriti-Chandrikâ, Grihyasûtra-bhâshya, &c.

* Possibly Dharmasmriti.

* Mimānsa Sūtras of Jaimini.

* Possibly this is an Upanishad.

* The quotations belong to different Purāṇās.

---

* The quotations belong to different *Purāṇas.*

६८. प्रचेताः—

* A Khanda of Skandapurāṇam.

७५. बैजवापः—

७६. *बौधायनधर्मः—

७७. बौधायनः—

* Ordinarily called Baudhâyanadharmasûtram.

७८. ब्रह्मगर्भः—

७९. ब्रह्मनिरुक्तम्—

८०. ब्रह्मपुराणम्—

८१. ब्रह्माण्डपुराणम्—

* The quotations belong to different Brâhmaṇa of the Vedâs.
† Bhagavadgîtâ.

5

१०. *मत्स्यपुराणम्—

* Matsyaḥ and Matsyapurâṇam denote the same work.

११. *मदालसावाक्यम्—

१२. मन्त्रवर्णः—

* The quoted line is tak from a dialogue in Mârkaṇḍe purâṇam between Madâlasâ a her son Alaka.

९३. मनु:—

१४. मरीचिः—

१८. *महाभारतम्—

* *Vid.* footnote on P. 3, L. 21.

९६. मार्कण्डेयपुराणम्—

९७. मार्कण्डेयः—

९८. मेधातिथिः–

९९. मैत्रायणश्रुतिः—

१००. यमः—

१०७. वत्सः—

१०८. वसिष्ठः—

११६. विष्णुः—

१२७. व्यासस्मृतिः —

१२८. शङ्ख-लिखितौ—

१२९. शङ्खः—

१४६. सुश्रुतः-

१४७. स्कन्दपुराणम्—

* The quoted lines belong to different Smṛitis. But as the same line sometimes appears in more than one Smṛiti no mention is made here of the different Smṛitis.

१९३. हारीतस्मृतिः—

१९४. * Anonymous Quotations

* These quotations are taken from various works. But as the same quotation sometimes appears in different works, they are put here under the heading "Anonymous Quotations."

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhandarkar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. Bühler...	0	4	0
No. II.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler...	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	7	0
No. V.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part I., Cantos I.—VI.	1	0	0
No. VI.—Mâlavikâgnimitra: a Sanskrit Play by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A. ...	2	2	0
No. VII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII.	0	12	0
No. IX.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs XXXVIII.—LXIX	0	8	0
No. X.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. Bühler...	0	8	0
No. XI.—The Nîtiśataka and Vairâgyaśataka of Bhartṛihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kâshinâth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)			
No. XII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs LXX.—CXXII.	0	8	0

	Rs.	a.	p.
No. XIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part III., Cantos XIV.—XIX.	0	8	0
No. XIV.—Vikramâṅkadeva-Charita. Life of King Vikramâditya Tribhuvanamalla of Kalyâṇa, composed by his Vidyâpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler (Copies not available.)			
No. XV.—Mâlatî-Mâdhava: a Drama by Bhavabhûti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar, M.A. (Second Edition in the Press.)			
No. XVI.—Vikramorvaśî: a Drama by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	1	4	0
No. XVII.—Hemachandra's Deśînâmamâlâ. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel	1	0	0
No. XVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts I. II. and III.	9	0	0
No. XIX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II.	1	0	0
No. XX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III.	1	0	0
No. XXI. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I.	1	0	0
No. XXII. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II.	1	0	0
No. XXIII. Vâsishṭhadharmaśâstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0	8	0
No. XXIV.—Kâdambarî by Bâṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson. (Copies not available).			
Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. ...	2	0	
No. XXV.—Kîrti-Kaumudî. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kathavate (Copies not available) ...			
No. XXVI.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ...	1	0	
No. XXVII.—Mudrârâkshasa, by Viśâkhadatta, with the Commentary of Dhuṇḍhirâja. Edited, with Notes, by K. T. Telang (Copies not available.)			
No. XXVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ...	1	(	
No. XXIX.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. III. Part II.	1		
... do. by do. Vol. III. Part III.	1		

	Rs.	a.	p.
No. XXXI.—Subhâshitâvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad ...	2	8	0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi	0	12	0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nârâyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson...	0	14	0
No XXXIV.—The Gauḍavaho, by Vâkpati. Edited by Shankar P. Pandit	3	0	0
No. XXXV.—Mahânârâyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob	0	7	0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson	4	0	0
No. XXXVII.—Śârṅgadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I....	3	0	0
No. XXXVIII—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagvadgîtà, by the same author	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with Dîpikâs, by the same author	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part I.	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumaracharita of Daṇḍin. Part II. (completing Dr. Buhler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes by Dr. P. Peterson	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Sâyana...	5	0	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sutras and the various Readings of the Hiranyakeshi-Dharmasutra, by Dr. G. Bühler	2	12	0
No. XLV.—Rajatarangini. Edited by Pandit Durgaprasad, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas	3	0	0
No. XLVI.—Patanjali's Yogasutras. Edited with the Scholium of Vyâsa and the Commentary of Vachaspati, by Rajaram Shastri Bodas	3	4	0
No. XLVII.—Pârâśara Dharma Samhitâ with the Commentary of Sâyana Mâdhavâcharya, Vol I, Part I. Edited by Pandit Vaman Shastri Islâmpurkar ...	4	4	0

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE

PARÂŚARA DHARMA SAMHITA

OR

PARÂŚARA SMṚITI,

WITH

THE COMMENTARY

OF

SÂYAṆA MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN INDEX, APPENDICES, &c.

BY

PAṆDIT VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

VOLUME II., PART I.

(500 COPIES.)

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1898.

Price Rs. 4-0-0

Bombay Sanskrit Series No. LIX.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

प्रायश्चित्तकाण्डम्.

चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तम-अष्टम-नवम-दशम-
एकादशाध्यायाः ।

सा च

उस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बई:

शके १८२०.
राजकीयशकाब्दाः १८९८.

PREFATORY NOTES.

Generally Manu, Yâjñyavalkya and other famous Smṛitikâras have viewed Hindu Law in its three aspeçts, arranging them in the following order, *viz.*, *first* Âcâra, *second* Vyavahâra and *the third* Prâyaścitta. The Smṛitikâra Parâśara dwells on Âcâra and Prâyaścitta only, and restricts his remarks on Vyavahâra to only a few ślokas, which appear mixed up with the latter portion of the Âcârakâṇḍam. In other words, Vyavahâra has been given but a very small space. Such is not the case with the Commentator Mâdhavâcârya who treats of Vyavahâra at length, conveniently making several divisions and subdivisions of the subject, the same as is done in the other Kâṇḍâs. But he has departed from the general order observed by several other Smṛitikâras and Commentators with regard to the arrangement of the three Kâṇḍâs, in that he has given Vyavahâra the last place, and I have been accordingly obliged to follow the same order.

It is possible for one, at the outset, to consider that the Index I have appended to this part, as well as that to each of the two parts of the first volume, is practically valueless, since it is not an alphabetically arranged list of all the quotations that occur throughout the respective volumes, but is made up of several separate alphabetical lists confined to the quotations from one author. For, it was thought that unless one knew the particular author quoted, one may have to examine

hundreds of lists to find out the line quoted. If I had followed the usual practice of making one list of all the quotations occurring throughout each part, the indexes thus prepared would have been defective and would not have served the purpose of any one unless he knew the particular part of the volume from which the quotation may have been given, or else he would have been obliged to go through the whole index of each part till he came across the required quotation. With a view to avoiding these defects I intend to give a general index on completion of this work, embodying the indexes appended to the various parts.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and MSS. made use of in the compilation of this volume of Parâśara Saṃhitâ :—

A.—Mr. Veṅkatswâmi of Madras who had kindly lent me the previous Kâṇḍam, added to his kindness by furnishing me with the Prâyaścitta Kâṇḍam also. As this is only the latter portion of the MS. appearing under the same letter, *viz.*, *A* in the first volume, and as the necessary particulars have been given there, it is, I consider, needless to repeat them here.

B.—This MS. is different from that referred to in the first volume under this mark. It belongs to the Deccan College Library, Viśrâm Bâga collection. It has 257 leaves, each page containing eight lines and each line consisting of letters between 37 to 39. It is written on Portuguese paper, bears no date, has many omissions and is incorrect.

C.—This is also a subsequent part of the MS. eferred to under this mark in the first volume. t is incomplete, ending at the word प्राश्नीयात्. The olophon is as follows:—

> ॥ राम ॥ राम ॥ ॐ ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ रामः ∵ ∵ (See page 191, Vol. II., Pt. II.)

It has 241 leaves, having ten lines on a page and etween 32 to 33 letters in a line.

D.—This is also a further portion of the MS. made use of in the first volume. The number of leaves is 179, having ten lines on a page and nearly 48 letters in a line. It is closely connected with B., and bears no date.

E.—This is also the subsequent part of the Âcâra Kâṇḍam already referred to in the first volume. It has 193 leaves, each page containing twelve lines, and each line about 45 letters, and bears no date.

F.—This MS. also belongs to the Viśrâm Bâga collection, and is different from that alluded to in the former volume. It is imperfect, ending with the following colophon:—

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयां नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीशुभं भवतु ॥ (See page 194, Vl. II., Pt. II.)

It has 193 leaves, each page containing ten lines of about 41 letters each.

G.—This too is a subsequent part of the Âcâra-Kâṇḍam referred to in the first volume. It has

217 leaves, each page having nine lines of about 34 letters each. It bears no date.

H.—This is also the second Kâṇḍam of the MS. used in the first volume. It consists of 179 leaves, each page having 12 lines and each line about 48 letters. The colophon is **संवत् १७९९ मिति आषाढ कृष्णपक्षे १ वार बुधवार लिखतं काशीमध्ये.**

J.—This MS. belongs to the Deccan College collection *A* of 1879-80. It contains only the Prâyaścitta Kâṇḍam. It has 139 leaves, each page containing between 10 and 14 lines, and each line about 42 letters. It does not bear any date, and looks very old. The writing is after the Jaina style.

II.

Here I briefly describe the works, which came to hand since the publication of the first volume, and references to which have been given in the present volume.

आश्वलायन—*A.*—I have obtained on loan two MSS. of a Smṛiti of this author. One of them, marked A[1]., belongs to the Ânandâśrama at Poona. It is in verse, and divided into twenty Prakaraṇas, and in the colophon to each Prakaraṇa it is named as Âśvalâyanîya Dharma-Śâstra, whereas the marginal title is Âśvalâyana Smṛiti. The date is शके १७०४. It consists of 35 leaves, of which the first thirty-one are properly numbered ; the numbers 32 and 33 are double, each of the four leaves containing a different version from that given on the corresponding number. The respective colophons of the two versions run as under :—

१. **इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे श्राद्धोपयोगिप्रकरणम् ।**

२. **इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे श्राद्धविधावष्टादशोऽध्यायः ।**

The number of verses is 885. The MS. has nine leaves more, having been numbered consecutively from 34 to 42, but apparently these leaves form a part of some other work of Âśvalâyana and have no connection whatsoever with the present MS. The copyist of this portion is also a different one. It begins with—

ज्ञानाज्ञानकृतस्येह ब्रह्महत्यादिकस्य च ।

and ends with the following colophon :—

इत्याश्वलायनीये धर्मशास्त्रे द्वाविंशः ।

The other MS., marked A[2]., belongs to the Deccan College Library (No. 87 of the collection of 1884-86).

The title given to this MS. in the colophon to each of the Prakaraṇa is also Âśvalâyanîya Dharmaśâstram. The general colophon is सम्पूर्णेयमाश्वलायनस्मृतिः. The date is संवत् 1881. The number of verses is 805. Both the MSS. open with—

आश्वलायनमाचार्यं नत्वापृच्छन्मुनीश्वराः ।
द्विजधर्मान् वदास्माकं स्वर्गप्राप्तिकरान् मुने ।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा स धर्मान् मुनिरब्रवीत् ।
धर्मान् वः पुरतो वक्ष्ये ध्यात्वाऽहं भो मुनीश्वराः ।।.

B.—Another most important, excellent and very rare MS., marked B, of the same name is that discovered by me in my recent search for manuscripts in the Ahmednagar district and some part of the Nizam's territory, Paithaṇa, &c. I have compared this manuscript with quotations in अपरार्के, हेमाद्रि स्मृतिचंद्रिका, स्मृत्यर्थसार, माधव, विज्ञानेश्वर, &c., which are considered as आकर or authoritative works on Dharmaśâstra. These works have several quotations from the Smṛiti in question, which is much bigger than the previous

two, consisting of eleven chapters, the number of verses nearly coming up to 1974. It begins with—

ऋषिमेकाग्रमासीनमाश्रमे शंसितव्रतम् ।
प्रणम्य शिष्याः पप्रच्छुस्तं धर्मानाश्वलायनम् ॥
श्रोतुमिच्छामहे धर्मान् भगवन् भवतोदितान् ।
वर्णाश्रमाचारगतान् अ. द्धर्मांश्च कृत्स्नशः ॥.

On comparison I find that the work is quite different from the Smriti, alluded to above. It appears to•be very old. The colophon is इत्याश्वलायनीये धर्मे एकादशो ऽध्यायः । श्रीरस्तु । शुभं भवतु । १७२ शार्वरीनाम । लाळ्योपनाम्ना माधवेन लिखित. The copyist by his surname and by the style of his penmanship seems to be an inhabitant of Mahârâshṭra. There are still a few Brahmin families at Poona and Sâtârâ in Mahârâshṭra bearing the surname लाळे. The people all over Mahârâshṭra, however, commonly use the Śaka Era in noting dates, while the Saṃvat Era is used in the provinces north of the river Narmadâ. From this I have come to the conclusion that the copyist must have used the Śaka Era. But 172 Śaka as the date of the Manuscript is an evident mistake, wherefore it must clearly be meant for 1702 with which the cyclic year Śârvari corresponds.

The following extract taken from the eleventh chapter of this MS. throws light to some extent on the religious literature of India, particularly on the Sûtra literature, and as regards the time and authorship of certain Smṛitis. The only Bhâshya on Âśvalâyana's Śrautasûtra, known (from other works) to scholars of Sanskṛit, is that of Devaswâmi, and it is believed that Âśvalâyana has had no Bhâshya of his own on his Śrautsûtra. But the above-mentioned extract makes us aware

of such a Bhâshya having been composed by Âśvalâyana himself and leaves no doubt as to its existence at one time. The day on which such lost treasures will be recovered will indeed deserve to be recorded in golden letters in the annals of Sanskṛit religious literature.

श्रौतस्य कर्मणः सिद्ध्यै श्रौतसूत्रं मया कृतम् ।
श्रौतस्यैवं च यद्भाष्यं मयैव च कृतं द्विजाः ॥ १४ ॥
गृह्यभाष्यं करिष्यन्ति द्विजा इति न मे कृतम् ॥ १६ ॥
यथा वै ते करिष्यन्तीत्येकाग्रमनसा स्थिताः ।
अचिन्तयमिदं सर्वं सर्वतो दिव्यचक्षुषा ॥ १७ ॥
दृष्ट्वा करिष्यमाणानां भाष्यादीनां यथातथम् ।
विवित्सुभिस्तु विप्रेन्द्रैरद्राक्षं वितथं क्वचित् ॥ १८ ॥
करिष्यमाणमालोच्य द्वैर्यद्वितथमात्मनः ।
तद्भाष्यादिषु गृह्यस्य निमृज्यन्निदमुक्तवान् ॥ १९ ॥
मदीयस्य तु गृह्यस्य भाष्यकृद्वृत्तिकृच्च यः ।
निघण्टुकारिकाकृद्यस्ते चैते चतुरोदिताः ॥ २० ॥

Then again—

वक्ष्यमाणविधानेन वृत्तिकारादिभिर्यथा ।
पत्न्याः प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः सुदुर्भगाः ॥ ६४ ॥
आयान्ति काशराक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः ।
तासां निरसनार्थाय श्रियमावाहयेत्पतिः ॥ ६५ ॥

(आ. स्मृ. ११. १४-६५).

In the last śloka of the above extract Âśvalâyana speaks of certain rites as to their having been given in detail in the Vṛitti on his Śrautasûtra, which, he had foreseen through his divine sight, would be composed by somebody from among the succeeding generation. But these rites do not appear in the Vṛitti of Gârgya Nârâyaṇa, the only Vṛitti at present supposed to be the oldest.

In the extract given above, mention has been made of Śrautasûtra with its Bhâshya, Gṛihyasûtra with

its Bhâshya, Vṛitti, Nighaṇṭu and Kârikâ. Śrautasûtra with its Vṛitti by Gârgya Nârâyaṇa has already been printed and published in the *Bibliothica Indica* Series by the Asiatic Society of Bengal. In the abovementioned extracts its Bhâshya is said to have been written by Âśvalâyana himself. But, as far as I am aware, it has not come to my notice as yet. In a recent search in the private library of Mr. Nilakantharâva Âṭhalye of Dhâr, I found two Bhâshyas together with many Vedic books and those on Yâjñic rites. One of the Bhâshyas is by Devatrâta, and is known to scholars; and the other called Siddhânta- Bhâshya is only on the first half or the Pûrvashaṭka. The Government Collection XI. A. of 1879, deposited in the Deccan College, Poona, gives under No. 20 "Siddhântin's Bhâshya on Âśvalâyana Sûtra.* The manuscript in my hands makes no mention of the name of the author. The general and common custom of Mangalâcaraṇa is not observed in the manuscript and at the end the colophon runs :—

'इत्याश्वलायनसूत्रपूर्वषट्कव्याख्यायां सिद्धान्तकृतौ षष्ठोऽध्याय समाप्तः'।

The manuscript appears to be a recent one, and is written on Portuguese paper. It contains 204 leaves of about 24 lines each, and each line has nearly 38 letters. At the end is :—

'संवत् १८७६ विकृतिनामाब्दे पौषशु० १ भृगुवासरे इदं पुस्तकं समाप्तम्। भागवतोपाह्वयबाळंभट्टात्मजसोमनाथेन लिखितम्। आठल्ये इत्युपनामकबापूभट्टस्य इदं पुस्तकम्'।

* From the opening passage of the MS. given in the list accompanying Bhandarkar's Report for 1879, it is clear that the Bhâshya is on the Śrauta sûtra. Another copy of a portion exists in the collection of 1883-84. See Report for that year, p. 257.

This Bhâshya is excellently composed, and its style is of as high a merit as of any other of its kind of acknowledged ability. No quotations with the exception of Páṇini in some places and the names of Śâkala, Bâshkala, Śikshá and other Sûtrakârs occur in this. This composition like Nirukta seems to be of the old style.

It cannot be ascertained, whether this is the same Bhâshya of Âśvalâyana, mention of which is made in the extracts given above. From the words सिद्धान्तकृतौ given in the colophon, it seems that this might have been compiled possibly by a man of the name Siddhântin. But it is difficult to believe that the word सिद्धान्त is the name of any man at all. †

From the same library I have got one Bhâshya called the Siddhânta Bhâshya—a Bhâshya on the Âśvalâyana Gṛihyasûtra. I have no evidence to make certain whether the author of the two Bhâshyas, one on the Śrautasûtra, and the other on the Gṛihyasûtra was one or were two different persons. Besides, in the above extracts Âśvalâyana is made to speak of his leaving the compilation of the Bhâshya to the succeeding generation. From all this, if the author of the two Bhâshyas coming under the same name सिद्धान्तभाष्य be one; he must be somebody quite different from Âśvalâyana. The Siddhânta Bhâshya on the Śrautasûtra is supposed by some Indian scholars to have been compiled by Âśvalâyana himself. But no sound evidence can be had in support of the supposition of the Indian Vedic scholars about Âśvalâyana's authorship of this Siddhân-

† From the colophon of No. 20 of A. 1879, the author's name is evidently Siddhântin. Siddhântin is mentioned by Bhâskara Miśra as the author of a Bhâshya on Âśvalâyana, S. 2. 8. See Report for 1883-84, p. 28.

ta Bhâshya. This opinion of ours will be borne out by an extract which we give below from the 2nd leaf of the MS.

अथशब्दः प्रतिज्ञार्थ इत्युच्यते । पूर्वेऽपि प्रत्यक्षदृशो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव कर्माणि कृतवन्तः । तच्च पुनरायुर्दौर्बल्यान्न शक्यते कर्तुम् । ततः शिष्यानुग्रहार्थं ग्रन्थान्तरारम्भं चिकीर्षुर्भगवानाश्वलायनः प्रातिज्ञातवान् ।

Âśvalâyana, being here spoken of with reverence as भगवान् must have been different from the speaker the author of the Bhâshya.

The Vṛitti on Âśvalâyana Gṛihyasûtra by Gârgya—Nârâyaṇa has been published and known to the Sanskritists. I have obtained a manuscript copy of another Vṛitti of the Âśvalâyana Gṛihyasûtra only a few days ago, which was transcribed for me by my learned friend Paṇḍit Lâlâcârya Gajendragaḍakara; a great-grandson of the well known Sanskrit Paṇḍit, the late Râghavendrâcârya of Sâtârâ. I think this Vṛitti called the Gâṇeśîvṛitti was not generally known to the learned public; at least I did not know it before. I examined the catalogues of Sanskrit manuscripts, which are in my possession, and if I mistake not, did not find the name of this Vṛitti in any of them. The Vṛitti begins with the following:—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अव्यादव्याजभव्यो ऽमरनरहितकृत्यक्तवैकुण्ठ ईशो-
प्युर्वीमासाद्य माद्यद्रिपुमथनपरो दक्षिणो नायकोऽसौ ।
रामः शृंगारमूर्त्तिः करुणरसनिधिर्वीर एवाद्भुतोऽपि
भुक्तैनः क्रोधमूर्त्तिः प्रशमितविषमो जानकीजानिरस्मान् ॥ १ ॥
कौसल्यायां दशरथनृपाद्राम आविर्यदासी-
द्वैकुंठादिर्निखिलनिलयो यत्तदा शून्य आसीत् ।
पूर्णोऽयं वै तदिदमवतारेषु कृष्णादिकेषु

मत्वैवं रघुपतिमहं मुक्तये संश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥
गणेशं शारदां तातमानम्यानंददेशिकम् ।
आश्वलायनगृह्यस्य वृत्तौ किंचिद्विचारये ॥ ३ ॥.

I have seen the original manuscript, the transcription of which is at present in my hand. Even after a careful examination of the manuscript, I cannot trace the date of the composition. The appearance of the manuscript is old but it bears no date. The total work is about 3,800 lines of 32 letters each. The manuscript ends with :—

आश्वलायनगृह्यस्य वृत्तिरत्र विचारिता ।
सद्भिः सम्यग् विचार्यैव द्रेष्यतां नहि खिद्यते ॥.

It can be supposed that the Vṛitti ends here, but after the above verse is written 'अथ मंत्रार्थः' It appears from this that the author must have appended or had a desire to append the meanings of the mantras occurring in the work; but the MS. abruptly ends here, and I cannot, therefore, say anything about it. It seems that the author of this Vṛitti was a blunt writer, and so not very careful about his remarks. This remark can be proved from the extracts given below from the back side of the 7th leaf, and the front side of the 8th leaf of the manuscript under reference. The author in describing the Vaiśvadeva says :—

अत्र किंचिद्विचार्यते देवयज्ञस्याव्यवस्थितवैकल्पिकगृह्याग्निर्लौकिकाग्न्युभयसाध्यत्वे दिवाप्रारम्भे च बहूनि प्रमाणानि दृश्यन्ते । यथा–

'गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा ।
तन्त्रं नास्त्यत्र भावेन वृत्तिकृद्वचनं यथा ॥
औपासनाग्निमन्यं वा समिध्याथ हविर्भुजाम्' ॥

इति आश्वलायनकारिका ।

‘ अथ वैश्वदेवो दिवाऽस्य प्रारम्भो नात्र
पाकयज्ञतन्त्रम् । अग्निमौपासनं पचनं वा
परिसमूह्य ’ ।

इत्यादि गृह्यपरिशिष्टम् ।

‘ स्नात्वा गृहं समागत्य वैश्वदेवं समाचरेत् ।
प्रातरारम्भणं तद्धि ..त्र कुर्यात् स्वशास्त्रवत् ॥
प्रातरेव द्विरावृत्त्या कुर्याद्वा सह तद् द्विजाः ।
सायं वा यदि भुञ्जीयात् तत्कृत्वा जात्वपि स्वयम् ’ ॥

इत्याद्याश्वलायनस्मृतिः ।

‘ वैश्वदेवमपि प्रोक्तं पूर्वैरेव मनीषिभिः ।
औपासनेषु होतव्यं शालाग्नौ वा विजानता ॥
विकल्पस्त्विच्छया कार्यो नास्त्येवात्र व्यवस्थितिः ।
अन्नस्य चात्मनश्चैव संस्कारार्थं तदिष्यते ॥
वर्जयित्वा विशेषान्नं शुद्धेनान्नेन तद्भवेत् ।
वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत् ॥
स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको भवेद्यदि ’ ।

इति शौनकः ।

‘ गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा ’ ॥

इति स्मृत्यर्थसारः । इत्यादीनि ।

After citing quotations from different books the author remarks on them as follows:—

‘तत्र आश्वलायनकारिकाणां वृत्तिमूलकत्वं स्पष्टमेव । गृह्यपरिशिष्टमपि वृत्ति-भाष्यादिव्याख्यातार्थानुवादरूपं मानुषं प्रामाणिकस्त्रारसिकसूत्रार्थाविरोधेनैव प्रमाणम् । आश्वलायनस्मृतिस्तु प्रामाणिकैराकरेष्वदृश्यमानत्वात् कृत्रिमेत्युच्यते इति प्रसिद्धमेव । शौनकीयत्वेन लिखितं वाक्यं तु शौनकसूत्रातिरिक्तोऽपपाठः । श्लोकरूपायाः स्मृतेरभावेन मानुषकारिकारूपमेतत् वृत्त्यादिमूलकमेवेति स्पष्टमेव । स्मृत्यर्थसारीयं तु

आश्वलायनकारिकावाक्यमेवेति न किमपि वा-
क्यं विचारार्हमित्यलं दुराग्रहेण । तस्मात्
सूत्रस्वारसिकव्याख्यानेन यो ऽर्थः सिध्यति
स एव प्रामाणिकः कुसृष्टिव्याख्यानसिद्धोऽर्थो
था इति निर्मत्सराः सुधिय एव विदांकुर्वन्तु'।

The above remark is too strong, and questionable. I have already noticed above the two different manuscripts marked A[1] and A[2] of the Âśvalâyana Dharma Śâstra. The lines which are quoted in the above extract from Âśvalâyana Smṛiti are found in the manuscript आश्वलायनधर्मशास्त्र which I have discussed already; but they are not found in the manuscript marked B, which is named आश्वलायनस्मृति. The Vṛittikâra Gaṇeśa says that as the Âśvalâyana Smṛiti is not found in the 'आकर' or huge, books of Dharmaśâstra, written by authoritative persons it is called कृत्रिम and that this is already known. But the truth of this remark cannot be sufficiently proved; for स्मृतिचंद्रिका, हेमाद्रि, विज्ञानेश्वर, माधव, etc., all of which can be called 'आकर,' have several quotations occurring in the manuscript under notice. Therefore I have no doubt in saying that the Smṛiti in question must not have been seen by the Vṛittikâra Gaṇeśa or must not have been known to him at all.

Gaṇeśa, the author of the Vṛitti, has made mention of a 'भाष्य' in the extracts quoted above; but it is rather difficult to make out, whose Bhâshya it is, whether of Devasvâmin, Devatrâta or Siddhântin, it being at the same time equally difficult to ascertain whether the Bhâshya composed by Âśvalâyan himself and referred to in the Smṛiti under question, was known to the author at all!

व्याघ्र—In their digest of the Hindu Law, West and

Bühler refer to two works of this author—"Vyâghra-pâda (verse exists) and Vyâghra." But I doubt if the two names indicate different works. I have got a MS. (163) from the Deccan College collection of 1884-86; it has on its front page the title "बृह० व्याघ्रस्मृति:" apparently बृहद्व्याघ्रस्मृति: The beginning, however, runs as :—

श्रीगणेशाय नमः । व्याघ्रस्मृतिः ।
ऋषिमेकाग्रमासीनं व्याघ्रं मातिमतां वरम् ।
पप्रच्छुर्ऋषयः सर्वे धर्मशास्त्रकथानकम् ॥
हुताग्निहोत्रं विधिवद् व्याघ्रं वेदविदां वरम् '।

And the marginal title on each leaf which reads व्या० स्मृ० leads to the belief that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are not different authors. At the end of the MS. it runs thus :—

व्याघ्रपादेन चाख्यातं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
इति व्याघ्रपादप्रणीतं धर्मशास्त्रम् ।
रजस्वलां सूतिकां च श्वानं काकं च गर्धभम् ।
कुक्कुटं विड्वराहं च भूपं पाषण्डिनं तथा ॥
बहिर्देवलकं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ' ।
संवत् १८८०.

From this portion and from the fact that the quotations taken by the commentator Mâdhavâcârya under the names व्याघ्र and व्याघ्रपाद are found in the present MS., it is plain enough that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are identical. The name बृहद्व्याघ्र is not met with anywhere else, as far as my knowledge goes, and as in this MS. too it appears on the front page only, and not in the body of the MS., I surmise that it owes its origin to the creation of the copyist.

शातातप.—This is a prose-work of Śâtâtapa. West and Bühler in their digest refer to only one work of this

author and that too in verse. Of the prose-works, I have got three MSS., one Telegu and the other two Devanâgarî. The Telegu MS. is written on palm-leaf, which Mr. Rañgayâ of Madras, my guide during my tour in the year 1876-77 and afterwards my trustworthy agent and supplier of different manuscripts, kindly purchased for me at Kânci. It is not dated, but its leaves are 21 in number containing nearly 1126 lines of 32 letters each. It is partly in prose and partly in verse. It begins with अथातो शातातपस्य महर्षेर्धर्मशास्त्रं व्याख्यास्यामः । and ends with the colophon—

'इति शातातपप्रोक्तं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
एतज्ज्ञात्वा द्विजस्सम्यक् याति ब्रह्म सनातनम्' ॥
इति शातातपधर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

The other two MSS. belong to the Ânandâśrama. One of them has No. 1102. It has 49 leaves, containing eight different smṛitis. The Smṛiti of Śâtâtapa appearing in the MS. by the name of Śâtâtapa Dharmaśâstra occupies six leaves, *viz.*, from 35 to 40. The other MS. has No. 4104. It has eight leaves and bears the same title, *viz.*, शातातपधर्मशास्त्र. These two MSS. are of one work. The first MS. has the date संवत् १८५२ चैत्रशुदि १३ and it further ends in "लिखितं मित्र राधाकृष्णेन काश्याम्" This date and colophon are at the end of यमस्मृति ending on leaf 49. The other MS. has no date. The number of Ślokas in each is nearly 163 (of 32 letters), out of which 139 are Ślokas, and the remaining portion appearing in the beginning, is in prose. The beginning and end of these two Davanâgari MSS. exactly coincide with those of the Telegu MSS. But the subjects treated in the former fall short of those in the latter, especially of the व्यवहार.

The Smṛiti in question is quite different from the work Karmavipâka of 6 Adhyâyas of Śâtâtapa.

यज्ञपार्श्वः:—The author quotes only three lines in the second part of the first volume. In June I bought a small MS. bearing this name, at Náringrem, a village in the Ratnâgiri District. It is written on Portuguese paper. Each line consists of 45 letters and every page contains nine lines. The number of folios is fourteen. It is throughout in verse and divided into two chapters called *Pariśishṭas*. The first *Pariśishṭa* containing 28 Ślokas ends in इति कात्यायनयज्ञपार्श्वाख्यं प्रथमपरिशिष्टं समाप्तम्. The Second *Pariśishṭa* has 125 *Ś*lokas and it ends in

> **इति कात्यायनीयपरिशिष्टे द्वितीयं यज्ञपार्श्वाख्यं परिशिष्टं समाप्तम् ॥ शके १७०३ प्लवनाम चैत्रकृष्ण संवत्सरे दशम्यां लेखः ॥ कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकानि षट् ॥ युधंधह्यु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ नारायण राम ॥ श्रीः ॥ राम् ॥ छ । छ.**

This MS. is marked on the covers अथ यज्ञपार्श्वप्रारंभः and इति यज्ञपार्श्व समाप्तः; however, it appears that it is a *Pariśishṭa* of *Kâtyâyanagṛihya Sûtra*. Both the chapters dwell on the rites of *Gṛihyâgni*. The three lines quoted by the author and above alluded to are found in it. The work, I venture to suggest, is very rare, and its name is found in the catalogue of the India Office Library, No. 1729-F.; in the catalogue of the Berlin Library by A. Weber P. 64; catalogue of Sanskrit manuscripts in the private libraries of Guzarathi-Kathyâwâda, &c., of G. Bühler. I. 178; the catalogue of the North-Western Provinces V-64, 146; Peterson's reports II. 174; and the catalogue of the Benares Sanskrit-College Library 55.

But I was not able to ascertain, whether the above-mentioned manuscripts, except that in the India Office Library, do contain the complete eighteen Pariśishṭas or some fragments of them. In the India Office catalogue, part I, page 68, No. 1729. F., a book named यज्ञपार्श्वे has been mentioned; but it seems from its description given in the catalogue, that the work is incomplete and contains only the 3rd Pariśishṭa or chapter of the work. From Dr. Bühler's letter, dated 15th April 1894, I knew that he had collected for the Government of Bombay a manuscript of the work in question in the year 1879–80, which is mentioned in the printed catalogue of the Deccan College Library, page 129, No. 54, under the name of Pariśishṭas. The whole portion has been compared with the copy at the Deccan College by my friend, Narayanrao Daso Banahatti, B. A., Assistant Professor, Oriental Languages, Deccan College. The copy at the College contains both prose and verses. But that too is named Yajñya-pârśva Pariśishṭa. I came by the MS. too late to utilize it in specifying the place of the quotations, and I was unable to mention the manuscripts in my notes to the preceding part which is the second part of the first volume and which was its proper place. I could have noted down and quoted many works on the subject in hand as during the last six months I came by many works on Smṛitis. But through my illness I could neither go over them nor even see whether they contained quotations from Mâdhavâcârya. I therefore stop noting all particulars here, and leave the whole matter for the next part.

20, Girgaum, Bombay.
1st *April* 1898.

VÂMAN ŚÂSTRI I.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका

४-५-६-७-८-९-१०-११ ऽध्यायानाम्।

अथैकादशोऽध्यायः ।

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

प्रायश्चित्तकाण्डम् ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वागीशाद्यास्सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्[1]
मज्जन् सज्जनतीर्थसङ्गनिपुणः[2] सद्वृत्ततीर्थं श्रयन्[3] ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥
सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्त्र्यर्थी[4] चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती[5] षडन्वयदृढः[6] सप्ताङ्गसर्वंसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः[7] पुष्यद्दशप्रत्ययः
स्मार्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयतां[8] श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्

१. C. E. F. and I. read पराम् for परम्. २. C. F. and I. read -सङ्गि-निपुण:, B. D. read सङ्गनिपुणं and E. and J. read साङ्गनि पुनः. ३. B. and D. read तद्वृत्ततीर्थाश्रयात्. ४. B. and D. read स्यर्थः for स्त्र्यर्थी. ५. B. and D. read पञ्चस्कन्धकृतिः. ६. G. reads षडध्वसुदृढः सप्ताङ्ग-. ७. B. and D. read नवनिधिं. ८. G. reads विजयते for विजयतां.

धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा[1] निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥४॥

प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपघ्निका[2]
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः[3] ।
शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता[4] सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि[5] भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं[6] माधवम् ॥५॥

श्रीमती[7] जननी यस्य सुकीर्तिर्[8]मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनो[9]-बुद्धी सहोदरौ ॥ ६ ॥

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमा[10]पराशरः ।
परावर[11]स्मृतजगदीहिताप्तये
पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

---

१. B. and D. read वैन- and G. वैण्य-for वैन्य-, but it is a mistake. B. substitutes सौजा and H. स्तेजा for स्वौजा. For the same E. reads स्वेजा- Except A. and I. all read गौतमः for गौतमिः. २. B. and D. read फलोपघ्निका, G. has the marginal reading बलोपघ्निता. ३. B. and D. read षड्गुणा. ४. C. and F. read -कुसुमिता for सुरभिता. ५. G. reads नु विभाति for भुवि भाति. B. and D. read भारतीति-for भाति नीति-. ६. B. and D. read सर्वोत्तमं for सर्वोत्तरं. ७. B. and C. insert this line and the following one after भारद्वाजं कुलं यस्य &c. They read श्रीमता for श्रीमती. ८. C. E. and F. read सुकीर्त्तेः for सुकीर्तिः. ९. B. and D. read मनोबुद्धि-; while J. reads महाबुद्धि-. १०. G. and I. read -सुखमा-for -सुषमा-. ११. B. and D. read पराशरः स्मृतिजगती-, I. पराशरस्मृतिजगदी-. and G. पराशरस्मृतजगदी-.

[१]श्रीपराशरेण आचारकाण्डरूपेणा[२]तीतेनाध्यायत्रयेण विधि-निषेधौ दर्शितौ । अथेदानीं तदुल्लङ्घननिमित्त[३]पातित्यपरिहारो-पायप्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते । प्रायश्चित्तशब्दश्च रूढ्या योगेन च पापनिवर्त्तनक्षमं[४] धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चि-त्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः—इत्याहुः सम्प्रदायविदो निबन्धनकारादयः[५] । योगस्त्वङ्गिरसा दर्शितः—

'[६]प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपो-निश्चयसंयोगात्[७] प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥
प्रायशश्च[८] समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।
पर्षदा[९] कार्यते यत्तु[१०] प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्' ॥

इति । अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकव्रतादिनाऽवश्यं पापं निवर्त्तते—इति विश्वासो निश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठान-लक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सत् विषमं भवति । तच्च पर्षदा[११] येन व्रतानुष्ठानेन प्रायशोऽवश्यं समं कार्यते तद्व्रतं प्रायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं 'चारयित्वा प्रदीयते'— इति । व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्य-निमित्तं पापं प्रदीयते खण्ड्यते विनाश्यते—इत्यर्थः । यद्वा

---

१. Except A. and I. all omit श्रीपराशरेण. २. C. E. F. G. H. and J. read -निरूपणाद्यतीतेन for -रूपेणातीतेन. ३. B. and D. read -निमित्तं for -निमित्त-. ४. J. reads -क्षमंधर्म- for -क्षमं धर्म-. ५. B. and D. read निबन्धन-काराः. ६. This ślôka is shown as a redundant one in Mânawa-dharma Śâstra, edited by the late Honourable Raosaheb V. N. Mandlik *vide* Adhyâya II. ślоâk 47. ७. C. E. F. G. H. I. and J. read -संयुक्तं for -संयोगात्. ८. G. and J. read प्रायःशश्वत्समं for प्रायशश्च समं. ९. B. C. D. E. F. G. and I. read परिषदा for पर्षदा. १०. I. reads यस्तत्॰ for यत्तु. ११. J. inserts विनाश्यते इत्यर्थः after पर्षदा.

परिषद्युपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति तथा चारयित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठाप्यते—इत्यर्थः।

अत्रेदं चिन्त्यते—किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं ? उत नैमित्तिकं ? अथवा काम्यम् ? इति। अत्र केचिदाहुः—

'प्रायश्चित्तैरपैत्येनः'।

इत्यादिस्मृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात् कामुकस्याधिकारात् काम्यम्। यथा वृष्ट्यादिफलकामस्य कारीर्यादि। अन्ये मन्यन्ते—पापं निमित्तीकृत्य विधानान्नैमित्तिकम्। यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता क्षामवतीष्टिः। अपरे त्वाहुः- अकरणे प्रत्यवायदर्शनान्नित्यम्। यथा सन्ध्यावन्दनादि। अकरणे प्रत्यवायश्च मनुना दर्शितः—

'चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः'॥

(म. स्मृ. ११. ५३)

इति। अनिष्कृतैनस इति च्छेदः। याज्ञवल्क्येनापि—

'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः।
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान्॥
तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयं-शाल्मली।

१. J. omits विधीयते, B. विधीयते कार्यते and D. कार्यते. २. Except A.; all read कामस्य for कामुकस्य. ३. H. reads वृष्ट्या फलं सस्यकार्यादि, but this reading does not give any sense. ४. B. and D. insert तु after अन्ये; while H. inserts त्वेवं. ५. I. omits अनिष्कृतैनस इति च्छेदः. ६. H. reads निरताशयाः for निरता नराः. ७. C. F. G. and H. read -निलय- for -निरय-; while G. and H. substitute -शाल्मलीम् for -शाल्मली.

रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रिकम् ॥[1]
सङ्घातं लोहितोदं च सविषं सम्प्रतापनम्[2] ।
महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥
अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
असिपत्रवनं चैव तापनं[3] चैकविंशकम्* ॥
महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।
अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः' ॥

(या. स्मृ. ३. २२१–२२५)

इति । अत्रोच्यते—नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति । निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुपजीवनं च—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि' ।

(या. स्मृ. ३. २४३)

---

* अत्र एकविंशतिरेव नरका उक्ताः तथापि कचित् अष्टाविंशतिसंख्याका अप्युपलभ्यन्ते । नामभेदोऽपि दृश्यते । तथा च श्रीमद्भागवतम्—

'तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति । तामिस्रोऽन्धतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमन्धकूपः कृमिभोजनः सन्दंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनं अवीचिरयःपानमिति । किंच क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दन्दशूकः अवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाः' ।

(भा. स्कं. ५. २६. ६)

---

१. I. reads कुम्भलं for कुड्मलं, B. and D. read रौरवं मलपूतिं च मृत्तिकं for रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं. C. and F. read -मृत्तिका कालसूत्रिकाम्, E. and G. -मृत्तिकां कालसूत्रिकाम्, H. -मृत्तिकां कालसूत्रिकम् and I. -मृत्तिकां कालसूत्रकम्. २ B. and D. read सम्प्रतापनम्. ३. G. reads सपनं.

इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम्। यत्तु फलश्रवणं तत् जातेष्टिन्यायेन नैमित्तिकत्वेऽप्यविरुद्धम्। तस्यापि फलस्य नियोज्यविशेषणत्वेनाश्रवणात् न काम्यत्वम्। न हि—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि'।

इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम्। अतो न प्रायश्चित्तस्य कारीर्यादिभिः साम्यम्। नाप्येतन्नित्यम्। तल्लक्षणाभावात्। न ह्युदाहृतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे नूतनं किञ्चिद्दुरितापूर्वं जन्यते इति ब्रुवते। किं तर्हि प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽवश्यं निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं प्रतिपादयन्ति। एतच्च—

'पापेषु निरता नराः'।

(या. स्मृ. ३. २२१)

इत्यत्र विस्पष्टमवगम्यते।

ननु—नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायोऽस्ति। तथा च महाभारतम्—

'सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने।
अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति'॥

इति। वृद्धवसिष्ठोऽपि—

'ग्रहणे संक्रमे वाऽपि न स्नायाद् यदि मानवः।
सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते'॥

---

१. E. and H. read स्पष्टम् for विस्पष्टम्. २. E. and H. read ऽश्रयणात्. for ऽश्रवणात्. ३. All, except A. and I. omit प्रायश्चित्तस्य. ४. C. and F. read नापि for नहि. ५. C. F. and J. read -भारते for -भारतम्. ६. C. and F. read सर्वेणापि हि for सर्वस्वेनापि. ७. B. and D. read दुःखभागिह.

इति । एवं तर्हि यत्र जीवनमधिकारिविशेषणं तन्नित्यम्। यथा—

'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' ।

इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिकारिविशेषणम् । अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारिविशेषणम् । तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः प्रायश्चित्तप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति[1]—

'नैमित्तिकं धर्मजातं गदतो मे निबोधत ।
विहितस्याननुष्ठानात् प्रतिषिद्धनिषेवणात्[2] ॥
प्रायश्चितं यत् क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते' ।

इत्युपक्रमः ।

'नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः ।

इत्युपसंहारश्च । तच्च निमित्तं दुरितापूर्वम्। तदुत्पत्तिकारणं याज्ञवल्क्येन दर्शितम्[3]—

'विहितस्याऽननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति' ॥

(या. स्मृ. ३. २१९)

इति । मनुना ऽपि—

'अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु[4] प्रायश्चित्तीयते नरः' ॥

(म. स्मृ. ११. ४४)

---

१. J. omits नैमित्तिकत्वं दर्शयति. २. I. reads निन्दितस्य निषेवनात् The reading is incorrect. ३. H. reads दुरितापूर्वमुत्पत्तिकारणम् । याज्ञवल्क्योऽपि, J. reads दुरितापूर्वोत्पत्तिकारणे याज्ञवल्क्येन दर्शितम्. G. differs from J. in substituting कारणं for कारणे. All others to omit तम्. ४. J. and the text read प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु.

ननु—निन्दितसेवनाद्भावरूपाद्दुरितोत्पत्तावपि विहिताकरणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः? न ह्यभावाद्भाव उत्पद्यमानः क्वचिद्दृष्टः।

अत्र केचिदाहुः—सन्ध्यावन्दनादिविहितानुष्ठानमग्निहोत्राद्यनधिकाररूपाशुचित्वद्योतकम्। अयमेवार्थः—

'अकुर्वन् प्रत्यवैति'।

इत्यनेनाभिधीयते। न त्वनुष्ठानाभावाद्भावरूपस्य दुरितस्योत्पत्तिरभिधीयते। स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनीयः—इति।

अपरे पुनराहुः—'अकुर्वन्'—इति लक्षणार्थे शतृप्रत्ययः। यदेतद्विहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणजन्यदुरितापूर्वसद्भावस्य लिङ्गम्। तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते—इति।

अन्ये त्वेवं समादधते—अभावाद्भावो नोत्पद्यते इति नायमेकान्तः। तार्किकमते प्रागभावस्य कारणत्वात्। मीमांसकमते—भाट्टैस्तावदभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगता। योग्यानुपलब्धिलक्षणादभावात् प्रमाणाद्घटाद्यभावविषयप्रमितेर्भावरूपाया जननात्। प्राभाकरैश्चाभावो भाव एवाभ्युपगम्यते—

---

१. J. reads भावरूपदुरितो-. २. J. substitutes अथ तदेव for अयमेवार्थः, B. and D. read as follows :—

अयमेवार्थोऽभिधीयते। कुर्वन्नेव प्रत्यवैति-इत्यनेन
अभावाद्भावरूपस्य दुरितोत्पत्तिरभिधीयते।.

३. B. and D. read यथैतत्, E. and H. तदेतत् and G. यथैव तत् for यदेतत्.
४. B. reads तथैव तत् for तदेतत्, and D. reads तथैतत् for the same.
५. H. reads नायमनैकान्तिकः. ६. H. reads अभिहिता for अभ्युपगता.
७. We follow here A. G. and J.; while, B. C. D. F. and I. read अभाव एव नाभ्युपगम्यते and H. अभाव एवाभ्युपगम्यते. E. follows A. G. and J., but substitutes च for तु and inserts अपि after भावः.

'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया'।

इत्युदीरणात्। तथा च सति विहिताकरणमपि भावा-न्तरमिति[१] कृत्वा तस्मात् प्रत्यवाय उत्पद्यतां[२] का तव हानिः?[३] अथोच्येत—प्रत्यवायो नाम दुरितापूर्वम्। तच्च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यम्[४]। तथा च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभा-वादपूर्वजनकत्वं नास्तीति। नायं दोषः। तस्य लक्षणस्य विहित-प्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सङ्कोचनीयत्वात्। अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्वानुत्पादप्रस-ङ्गात्। उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्—

'नाभिरक्षन्ति ये शक्ता दीनं चातुरमाश्रितम्।
आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः'॥

इति। आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना प्रदर्शितम्[५]—

'अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति'॥

इति। अथ कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत तर्ह्यत्रापि विहि-तोल्लङ्घनलक्षणा कृतिरस्तु। एवं च सति बहूनि स्मृतिवच-नान्यकरणे प्रत्यवायपराणि स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति। ईश्वरवादिनां तु—विहिताकरणस्याज्ञोल्लङ्घनरूपत्वात् कृति-रूपत्वं विस्पष्टम्। अत एव स्मर्यते—

'श्रुति-स्मृती ममेवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी न स भक्तो न वैष्णवः'॥

---

१. I. inserts एव before इति. २. J. reads उत्पद्यते. ३. C. reads हतिः for हानिः. ४. H. reads कृत्युद्देश्यत्वम्. ५. B. D. and G. read दर्शितम् for प्रदर्शितम्.

इति । सर्वथा विहितमकुर्वतः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरितापूर्वमस्त्येव । निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु—

'अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम्' ।

(या. स्मृ. ३. २१९)

इति पृथगुपादानमयुक्तम् । विहिताकरणान्निन्दितसेवनाच्चान्यस्य तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभयात्मकत्वेन तृतीयत्वोपपत्तेः । तथाहि—

'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्ज्येत कामतः' ।

(म. स्मृ. ४. १६)

इति इन्द्रियप्रसक्तेर्निन्दितत्वं शाब्दम् । स्नातकव्रतप्रकरणमध्ये पाठात् प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेनावगमात् विहितत्वमार्थिकम् । तथा च अनिग्रहस्योभयोल्लङ्घनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपादानम् । तदेवं विहिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनान्नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् ।

ननु—गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते । फलभावाभावावुपजीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वनिर्णयात् । तद्वचनं च—

'उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च । (१) अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते यथैतदयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवन्द्यवन्दनं शिष्टस्याक्रिया प्रतिषिद्धसेवनमिति । (२) तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

---

१. H. reads प्रसक्त-, E. reads प्रसक्तिप्रकरणनिषेध- for प्रसक्तिप्रतिषेध-. . I. reads याज्येन; while the text (Bombay Edition) reads येन for याप्येन. ३. I. reads अमेध्यमेधनं for अवन्द्यवन्दनं. ४. J. reads शिष्टस्याविहितक्रिया for शिष्टस्याक्रिया. ५. I. substitutes निषिद्ध- for प्रतिषिद्ध-.

(३) न कुर्यात् इति मीमांसन्ते । (४) न कुर्यादित्याहुः । (५) न हि कर्म क्षीयते—इति । (६) कुर्यादित्यपरे । (७) पुनस्स्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायन्तीति विज्ञायते । (८) व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा तरति सर्वं पाप्मानम् । (९) तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते । (१०)

(गौ. स्मृ. १९. १–१०)

इति । अयमर्थः— याप्यं गर्हितमयाज्ययाजनादि । तत्कृतस्य लेपस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोगमन्तरेण क्षपयितुं शक्यते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्' ॥

इति । शङ्खोऽपि—

'यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयो यथा ।
एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च' ॥

(शं. स्मृ. १७. ६३)

इति । यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत तदा सुकृतलेपोऽपि क्षीयेतेत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षिण आहुः ।

---

१. G. reads -सोमेन for -स्तोमेन. २. I. reads याज्यं for याप्यं and G. reads यद्गर्हितम् for याप्यं गर्हितम्. ३. I. reads पापस्य for लेपस्य. For the same B. and D. read भोगस्य. ४. C. F. and J. read प्रसवन्ति for प्रभवन्ति. B. and D. read these lines as follows:—

'यथा पृथिव्यां तिष्ठन्ति रत्नानि निरये तथा ।
एवमात्मनि तिष्ठन्ति कर्माणि विविधानि च ॥'.

कुर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि श्रुतिमुदाहरन्ति—

'पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायन्ति' ।

इति । अयाज्ययाजनादिभिर्नित्यकर्माधिकाराद्भ्रष्टा ऐकाहिकेनेष्ट्वा सवनत्रयसाध्यं कर्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत् ।

'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' ।

इत्यकृतप्रायश्चित्तदुरितविषयं सुकृतविषयं च । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।
मज्जमानस्य संसारे यावत्तस्माद्विमुच्यते' ॥

इति । यदि 'नाभुक्तम्' इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं प्रवर्त्तेत तदा पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन् । तस्मात् पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं काम्यम् । न तु नैमित्तिकम्—इति । नैष दोषः । जातेष्टिदृष्टान्तेन दत्तोत्तरत्वात् । अन्यथा पूर्वोदाहृतबृहस्पतिवचनविरोधात् ।

ननु— नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्नानस्येव प्रायश्चित्तस्याकरणे ...न्तरमुत्पद्येत ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं तस्या... दुरितान्तरं प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरव-

१. H. reads .
२. I. reads याज्ये... याज्येन. ३. I. re... २ E. and H. read तु स्यात् for तस्मात्; while B. शिष्टस्याविहितक्रिया for व तस्माद्विमुच्यते for यावत्तस्माद्विमुच्यते. ३. All, प्रतिषिद्ध–.

अत्र केचिदाहुः—प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि । किन्तु दुरितक्षयार्थान्यपि । अत एवापस्तम्बः प्रायश्चित्तानि प्रक्रम्य—

'दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति स्म'[१] ।

(आ. ध. सू. १. ८. २३. ३)

इत्युक्त्वा अनन्तरम्—

'दोषात् कर्त्तव्यानि' ।

(आ. ध. सू. १. ८. २३. ४)

इत्याह स्म । एवं च सति प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन पूर्वसिद्धदोषस्तदवस्थ इत्येतावन्मात्रं न तु दोषान्तरमुत्पद्यते—इति । यद्वा ग्रहणस्नानाद्यकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्ती-कृत्य प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं न कल्पयितुं शक्यम् । तस्मात् नैमित्तिकत्वे ऽपि नाऽनवस्था ।

ननु—दोषनिर्घातो ऽपि[२] नैकान्तिकः । तथा हि । द्विविधं पापम् । कामकृतमकामकृतं च । तथा च बृहस्पतिः—

'कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्मृतम्' ।

इति । तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातेऽपि न काम-कृतस्य सोऽस्ति । तथा च मनुः[३]—

'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' ॥

(म. स्मृ. ११. ८९)

---

१. This Sutra does not appear in Dr. Bühler's edition. It is found in the MS. G. reads निर्घातानि and omits स्म after भवन्ति. B. C. and D. also omit स्म. २. All, except A. and I. omit अपि and insert न before दोषनिर्घातः. ३. B. and D. substitute यमः for मनुः, but the quotation appears in Manu

इति । बौधायनोऽपि–

'अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥
मतिपूर्वं हते ऽस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते'।

(बौ. स्मृ. २. १. ६)

इति । नायं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि भृगुपतनादिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्यते–

'यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथञ्चन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ॥

इति । शातातपोऽपि–

'अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तम् । कामकारकृते त्वात्मानमवसादयेत्' ।

इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नाऽनैकान्तिकः । तस्मान्निर्हर्तव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्ते ऽधिक्रियते–इति सिद्धम् । ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः–

अथ पुरुषस्य काम-क्रोध-लोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति । (१) तेनायं समाक्रान्तोऽतिपातक-महापातकाऽनुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । (२) जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु ।

---

१. The text reads हतस्तस्य for हते तस्मिन्. २. C. and F. read अकामाकारे वा for अकामावाप्तौ; while I. reads अकामकृते. ३. B. C. D. F. and H. read निहन्तव्य-, and for the same I. reads निर्हन्तव्य-. ४. The text reads तेनायमाक्रान्तो and except A. and I. all omit अयं.

(४) मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च । (५. अध्या० ३३) मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनम्—इत्यातिपातकानि । (१. अध्या० ३४) ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनम्—इति महापातकानि । (१) तत्संयोगश्च । (२. अध्या० ३५) यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्राया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि । (१) कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः—इत्येतौ सुरापानसमौ । (२) ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । (३) पितृव्य-पितामह-मातुल-श्वशुर-नृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ-मातृष्वसृगमनं च । (५)श्रोत्रियर्त्विगुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च । (६) स्वसुःसख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या[४] रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च । (७)

'अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा' ।

(वि. स्मृ. ३३. १–५; ३४. १; ३५.१–२; ३६.१–७)

---

१. B. D. and J. insert अवकीर्णकेषु and C. E. F. G. and . अवकीर्णकरणेषु between प्रकीर्णकेषु and च. २. The text reads]टट- for कूट-. ३. The text reads ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं]र्णस्तेयसमम्. ४. Between कुमार्याः and रजस्वलायाः the text inserts]न्त्यजायाः.

इति । मनुरपि—

'गोवधोऽयाज्यसंयोज्यं पारदार्यात्मविक्रयः । [1]
गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्याया-ऽग्न्योः सुतस्य च ॥
*परिवित्तिता चोनुजेन परिवेदनमेव च । [2]
तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥
कन्याया दूषणं चैव वार्धुषित्वं व्रतच्युतिः । [3]
तटाकाराम-दाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥
व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याऽध्यापनमेव† च । [4]
भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ [5]
सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । [6]
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ [7]
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् । [8]
आत्मार्थे च क्रियाऽऽरम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥ [9]

* कनीयसा सहोदरेण भ्रात्रा आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तिः कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वम् । तयोश्च कन्यादानं तयोरेव विवाहहोमादियागे च्वार्त्विज्यं च उपपातकं भवति इत्यर्थः ।

† प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं भृत्या अध्यापनं प्रति नियत वेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं भृताद्ध्ययनं एते द्वे अपि निषिद्धे ।

१. The text reads -संयाज्य-पारदार्यात्मविक्रया॰. २. C. E. F. G. H and J. read परिवृत्तिश्चानुजेन, I. परिवित्तितानुजेन and the text परिवित्तितानुजेऽनुढे. ३. The text reads वार्धुष्यं व्रतलोपनम्. ४. All, except A. I and the text read भृताध्यापनम्. ५. B. and D. read भृतकाध्ययने दानम् ६. I. reads सर्वाकारेषु. ७. All, except A. I. and the text read हिंस्रौषधि-स्त्रियाजीवो. ८. B. and D. read उपपातनम् for अवपातनम्. ९. B. and D. read निन्दितान्नाशिकं.

अनाहिताग्निता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया।
असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया॥
धान्य-कुप्य-पशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम्।
स्त्री-शूद्र-विट्-क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम्॥
ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या घ्रातिरघ्रेय-मद्ययोः।
जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥
खरा-ऽश्वोष्ट्र-मृगेभानामजाविकवधस्तथा।
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीना-ऽहि-महिषस्य च॥
निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्॥
कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्।
फलैधः-कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्'॥

(म. स्मृ. ११. ६९–७०)

इति। जातूकर्ण्योऽपि—

'स्कन्दितं व्रतिना रेतो येन स्यात् ब्रह्मचारिणा।
कामतो ऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः'॥

इति। अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम्। तथा च विष्णुः—

'यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम्'।

(वि. स्मृ. ४२. १)

१. The text reads स्तेयम् for स्तैन्यम् and omits च. २. B. D. [a]d G. read कौटिल्यं व्यसनक्रिया, C. E. F. and H. कौशील्यं [व्य]सनक्रिया and J. कौशल्यं व्यसनक्रिया. ३. H. reads तु यः कृत्या; [w]hile B. C. D. E. F. G. and J. read रुजःकृत्यं. ४. B. and [J.] read अजाविकपयः. ५. B. D. G. H. and J. read सङ्कीर्ण[क]रणं. ६. H. reads मतावहम्, but it gives मलावहम in the margin. J. [re]ads भयावहम्. ७. C. E. F. G. and H. read खण्डितं व्रतिना and J. [re]ads खण्डितव्रतिना. ८. C. E. F. H. and J. read कामतो नामतः.

उदकमुदकदानम् । अग्निं अग्निदानम् । अश्रुपातं चेति चकारेण शववहनादिकं समुच्चिनोति । न कारयेत् न कुर्यादित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे ऽपि—

'शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्'।

इत्याद्यनुक्रम्य

'पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः'।

इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्—

'पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्'।।

इति । [शातातपोऽपि—

'[1]'वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद् यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ।।
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ' ।।

(अ. स्मृ. ७. ७)

इति । अत्र याज्ञवल्क्यः—

' पाषण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः '।।

(या. स्मृ. ३. ६)

इति । ब्रह्मपुराणे—

' भृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वह्नि-स्त्रिया-जलैः ।

---

१. The parenthetically shown portion does not appear in all except A. and I., and we think it unnecessary here, as it occurs in the foregoing chapter.

सुदूरात् परिहर्त्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः।
नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता॥
निगृहीतश्च यो राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित्।
परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः॥
असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम्।
कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् चण्डालादीन् समाश्रिताः॥
क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्।
गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः॥
कुसीदजीविनो येऽपि ये चालङ्कारवर्जिताः।
मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः॥
ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः॥
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्॥
एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा'॥

इति। विष्णुपुराणे—

'भार्या-पुत्रविहीनाश्च ह्यग्निसंस्कारवर्जिताः॥
पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यन्तरिक्षे प्रलम्बिताः।
अग्निना भृगुपातेन ह्युद्बन्धेन जलेन वा॥
दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वाऽपि विषेण गरलेन वा।
चोरान्त्यजाति-चण्डालै रणे वाऽपि हताश्च ये॥

श्राद्धकर्मविहीनाश्च लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।
तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते'॥

इति ।]अपरार्के–

'मृगभक्षैरणे चैव दावाग्नौ प्रहृतं यदि ।
शूलेऽप्यर्धं कबन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥
दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।
विद्युदग्नि-पयःपन्था-चण्डाल-ब्राह्मणैर्हतः ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्नि-जल-बन्धनैः ॥
तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
एक-द्वि-त्रि चतुःपञ्च-षडब्दं पर्यवस्यति ॥
एतत्संवत्सरादूर्ध्वं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
षण्मासात् द्विगुणं प्रोक्तं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥
चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।
चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ॥
नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ।
ब्राह्मणेन वधे पाशे चण्डालस्य करेण वा ॥
आत्मनाशः सनिर्घाते शूद्रवद्दाहयेत् द्विजम् ।
भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ॥

१. All of the following 13 verses do not appear in Aparârka and those too which appear are not found in one place, some occurring in Â. P. and others in Ś. P. with slight differences.

क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।
यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ॥
तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ।
चण्डाला-ऽशनि-शस्त्रा-ऽहि-दंष्ट्रि-शृङ्ग्यम्बु-रज्जुभिः ॥
वृक्षा-ऽश्म-विष-विप्रैश्च मृतानामात्मघातिनाम् ।
नारायणबलिः कार्यो दुर्मरणेन मृतस्य च ॥
जीवतो यद्व्रतं प्रोक्तं मृते तद्द्विगुणं भवेत् ।
अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम्' ॥

ति ॥

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति—

वोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥ ३ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

तथाशब्देनाशौचोदकदानादिकर्तॄन् समुच्चिनोति । तप्तकृ-
लक्षणं वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्—

'एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा' ॥

इति । एतानि दोहादीनि । तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । —तत्
ामकारविषयम् ।

'विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्' ।

---

१. Except A. B. C. and D. all read आशौचोदकदानादिकम् for
शौचोदकदानादिकर्तॄन्. २. B. and D. omit यत्तु, and read -लक्षणं
त्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम् for -लक्षणं वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्. ३.
and D. read वाहादीनि. ४. F. reads कामकारकृताविषयम्.

इति स्मरणात् । यच्च बृहस्पतिनोक्तम्–

'विषोद्बन्धन-शस्त्रेण यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।
मृतो मेध्येन लेप्तव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥
पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा वाऽग्निप्रदस्तथा ।
सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्ध्येत्तु पिण्डदो वा नराधमः' ॥

इति यच्च यमेनोक्तम्[१]–

'गो-ब्राह्मणहतं दग्ध्वा मृतमुद्बन्धनेन च ।
पाशांश्छित्त्वा तथा तस्य कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. १. ५)

इति तदुभयमशक्तविषयम् । देश-काल-वयः-शक्त्यादीनां प्रायश्चित्ततारतम्यहेतुत्वात्[२] । तथा च व्याघ्रः[३]–

'देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।
अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्करणं[४] वदेत्' ॥

इति । शक्त्यादितारतम्यवन्निमित्ततारतम्यमपि[५] प्रायश्चित्ततारतम्यकारणम् । अत एव प्रजापतिः स्पर्शाद्यल्पनिमित्ते स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह–

'तच्छवं[६] केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽश्रु वा तथा ।
एकरात्रं तु नाश्नीयात् त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वकम्[७]' ॥

इति । एवं निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्तभूयस्त्वम् । अत एवाशेषाः प्रेतक्रियाः कुर्वतोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः–

---

१. B and D. substitute गौतमेन for यमेन, but the quotation occurs in Yama. २. B. and D. read प्रायश्चित्तार्थहेतुत्वात्. ३. G. reads व्यासः for व्याघ्रः. ४. B. D. and I. read निष्क्रयणं for निष्करणं. ५. B. and D. read शक्त्यादितारतम्यमपि and omit निमित्ततारतम्यमपि. ६. G. reads तत्सर्वं. ७. I. reads बुद्धिपूर्वकम्.

'य आत्मत्यागिनां[1] कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां द्विजः ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्' ॥
(व. स्मृ. २३. १६)

इति । 'प्रजापति' ग्रहणमुक्तार्थे बुद्धिदार्ढ्यार्थम् । ततो विरोधिवचनानां विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्युक्तं भवति । सा चास्माभिः प्रदर्शिता ॥ ३ ॥

उद्बन्धनन्यायं गोहतादिष्वतिदिशति—

गोभिर्हतं तथोद्बद्धं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥
संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारश्चाग्निदाश्च[2] ये ।
अन्ये ये[3] वाऽनुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ५ ॥
तप्तकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

अत्राततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतस्तदानीमेतद् द्रष्टव्यम् । प्रामादिकमरणे पातित्याभावात् । एतच्चाशौचप्रकरणेऽस्माभिरुपवर्णितम् । पूर्वत्रोद्बन्धनविषये तप्तकृच्छ्रमात्रमुक्तम् । इह तु ब्राह्मणभोजनादिकमधिकमुच्यते—इति नाशङ्कनीयम् । परकर्तृकोद्बन्धनस्यात्र विवक्षितत्वात् । गोहत-ब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च—परकर्तृकोद्बन्धने प्रायश्चित्तात्ल्पत्वमिति वाच्यम् । परकर्तृकोद्बन्धनप्रसक्तिं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां च्यवनोऽप्याह—

---

१. The text reads आत्मस्यागिनः. २. K. and L. read दाहकाश्च ये for अग्निदाश्च ये. ३. I. reads -ऽपि for ये.

'आत्मघातकस्पर्शन-दहन-वहनेषु तप्तकृच्छ्रं
चरेत् । वृष-गावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु' ।

इति ॥ ४–५–६ ॥

तप्तकृच्छ्रस्वरूपमाह[२]—

त्र्यहमुष्णं पिबेद्वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ ७ ॥
षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ ८ ॥

इति । वायुभक्षणमुपवासः । तप्तशब्देन शीतकृच्छ्रो व्यावर्त्यते । तत्स्वरूपं च यमेनोक्तम्—

'त्र्यहमुष्णं पिबेदम्भस्त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् शीतैः शीतमुदाहृतम्' ।
(य. स्मृ. १. १२–१३)

इति । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'तप्तक्षीर-घृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः' ॥
(या. स्मृ. ३. ३१८)

इति तत् तप्तकृच्छ्रस्यावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा

---

१. I. reads -घातुक- for -घातक-. २. I. inserts अत्रिः after आह and thus shows that the next four lines belong to Atri. Other MSS. by the omission of अत्रिः render them as from Parâśara. These lines appear in Atri Samhita, but with certain differences in the readings; while in Parâśara Smriti they are exactly the same as given above.

ान्तपनं-महासान्तपनं-इति द्वैविध्यं तथा तप्तकृच्छ्रं महातप्त-कृच्छ्रमिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते ।

'पलं सुवर्णाश्चत्वारः' ।

(या. स्मृ. १. ३६३)

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

[[१]उक्तं च—

'पञ्च गुञ्जात्मको माषो निष्को माषाष्टनिर्मितः ।
दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः सदा' ॥

इति ।]

एतादृशैः पलैः षड्भिः सम्मितमम्भः पिबेत् ॥७-८॥

पतितसंसर्गप्रायश्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं दर्शयति—

[२]यो वै समाचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।
पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ ९ ॥
मासार्धं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।
अब्दार्धमब्दमेकं वा [३]तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥ १० ॥

इति । अत्र विप्रग्रहणं क्षत्रियादेरुपलक्षणम् । मनुष्यमात्रस्य तत्संसर्गस्य निन्दितत्वात् । तथा च मनुः—

'यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव[४] व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये' ॥

इति । (म. स्मृ. ११. १८१)

---

१. All, except I. omit the portion enclosed in parenthesis. It is unnecessary as it produces redundancy of sense. २. A. B. D. K. L. and M. read संसर्गम्. for यो वै सम्. ३. K. L. and M. read भवेदूर्ध्वं तु for तदूर्ध्वं चैव. ४. B. and D. read एतत् for एव.

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राहुदर्शनं पूर्वमुक्तम्। इदानीं निमित्तान्तरमाह—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत्* ॥२८॥

इति। चितेर्योग्यं श्मशानस्थानं चैत्यम्। तत्र समारोपितो वृक्षः चैत्यवृक्षः। चित्यादयः प्रसिद्धाः। तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तम्। तद् यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते तदा रात्रावपि स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत्।
अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥ २९ ॥

इति। 'प्रथमेऽह्नि' (व्या. स्मृ. ५९)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां

---

* जलमाविशेत्। इत्यनेन उद्धृतजलनिषेधोऽवगम्यते इति धरणीधरः। तथा च उष्णोदकनिषेधोऽप्यनेनैवावगम्यत इति सुष्ठूक्तं भवति।

---

१. B. C. D. and F. add तत् before पूर्वम्. २. I. reads निमित्तान्तराणि and B. and D. नैमित्तान्तरम् for निमित्तान्तरम्. ३ M. reads चितिस्थश्च for चितिर्यूपश्. ४. Except A. G. E. H. and I. all others omit चैत्यवृक्षश्; while B. D. E. H. and J. read चैत्यादयः for चित्यादयः. ५. B. and D. omit the following :—

स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥
स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—
अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत्।
अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥ २९ ॥
इति। 'प्रथमेह्नि' (व्या. स्मृ. ००)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां मध्ये यदाऽस्थिसंचयनं क्रियते ततः पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम्। अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं रोदनं स्वाचमनस्यैव निमित्तम्। ननु स्नानस्य ॥२९॥
ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि.

६. M. reads पूर्वम् for ह्यूर्ध्वम्; while K. and L. स्मृतम् for भवेत्.

दिनानां मध्ये यदा[१] अस्थिसञ्चयनं क्रियते ततः पूर्वस्मिन्काले रोदनं स्नाननिमित्तम्। अस्थिसंचयनादूर्ध्वं रोदनं त्[२]वाचमनस्यैव निमित्तम्। न तु स्नानस्य ॥ २९ ॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तं तदयुक्तम्[३]। उदकस्य शुद्ध्यभावात्। तदाह पैठीनसिः—

'अपेयं तु तदा[४] तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः।
स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया' ॥

इति। तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते?—इत्याशङ्क्य सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह—

सर्वं गङ्गासमं तोयं* राहुग्रस्ते दिवाकरे।
सोमग्रहे[५] तथैवोक्तं स्नान-दानादिकर्मसु ॥ ३० ॥

इति। सोमग्रहस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्य-

* 'सर्वं गङ्गासमं तोयम्'—इत्यनेन पर्वनिमित्तकं पावित्र्यं गङ्गासमत्वेन रात्रिस्नानार्हत्वं चोक्तम्। तत्र गङ्गायां कालनियमो नास्ति। यथोक्तं महाभारते अङ्गारपर्णगन्धर्वम्प्रत्यर्जुनेन—

'समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते—
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥
भुक्ता वाऽप्यथ वाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्' ॥
(म. भा. १. १७०. १६-१७.)

इति। ग्रहणे गङ्गासमत्वात् सर्वेष्वपि जलाशयेषु रात्रौ स्नानं न दोषावहमित्यर्थः।

१. G. reads यथा for यदा. २. G. omits तु. ३. I. reads स्नातव्यमित्युक्तं तद्युक्तम्। ४. I. reads तथा for तदा. ५. K. and L. read सोमग्रस्ते for सोमग्रहे.

शुद्धिदोषः ॥ ३० ॥

सोमग्रहादीनां यथा उदकप्राशस्त्यहेतुत्वं तथा कुशाना-मप्याह—

कुशैः पूतं तु यत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेद् द्विजः ।
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानसमं भवेत् ॥ ३१ ॥

इति । कुशैर्मार्जनं कृत्वा मन्त्रस्नानं क्रियते तत् कुशपूतं स्नानम् । कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं तत् कुशोदको-पस्पर्शनम् । सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशाग्रैरुद्धृतं बिन्दु-जातं कुशोद्धृततोयम् । तत्तोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ॥३१॥

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्य-नुज्ञातुमध्ययनाऽभावं निन्दति—

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।
वेदं चैवानधीयानास्सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥ ३२ ॥

इति । उभयोः सन्ध्ययोर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्नि-कार्यम् । तेन गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्या-दिरहितानां वृषलत्वं शूद्रादिसमानत्वम् ॥ ३२ ॥

---

१. B. D. E. H. I. and J. read कुशस्य for कुशानाम्. २. K. and L. read कुशैः पूतं भवेत्, B. D. C. E. F. H. and I. कुशपूतं तु यत्, and G. कुशपूर्वं तु यत् All for कुशैः पूतं तु यत्. ३. Except A. K. and L. all others read कुशेनोद्धृततोयं यत् for कुशेन चोद्धृतं तोयं. ४. M. substitutes स्मृतम् for भवेत्; while G. omits -समं and reads भवेदिति. ५. I. omits मन्त्र- and adds यत् after क्रियते. ६. Except A. and I. all read कुशमार्जनाद्यर्थं for मार्जनार्थं. ७. C. and F. read अग्निहोत्रम् for अ-ग्निकार्यम्.

ऐकदेशाध्ययनमभ्यनुजानाति—

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः।
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ॥ ३३ ॥

इति। न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य-सन्ध्योपासनयोरप्येकदेशानुष्ठानं शङ्कनीयम्। प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्त्यसम्भवात्। क्वचित्तद्वर्जनस्य नास्तिक्या-ऽऽलस्यादिमूलकत्वात्। वृषलभीतेन वृषलत्वाद्भीतेनेत्यर्थः॥ ३३ ॥

अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति—

शूद्रान्नरसपुष्टस्याऽप्यधीयानस्य नित्यशः।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥ ३४ ॥

इति। अध्ययन-जप-होमास्तावदशेषपापक्षयहेतुतया पवित्रतामापादयन्तीति धर्मशास्त्रेषु डिण्डिमः। तथाच मनुः—

'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि'* ॥

(म. स्मृ. ११. २४५)

*वेदाभ्यासादीनि ब्राह्मणस्य नित्यानि। न तेषां पापप्रणोदनार्थत्वं युक्तम्। तथापि प्रकारान्तरेणात्रोक्तम्। येषां पापानां शास्त्रकृद्भिः प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषां, अप्रत्ययकृतानां, प्रतिभूतानां च वेदाभ्यासादिना निवृत्तिर्भवतीति विज्ञायते। 'महापातकजान्यपि' इत्यनेन महापातकजनितावान्तरपापानि नश्यन्ति। न महापातकानीति निष्कृष्टोऽर्थः।

१. I. reads कियद्दशा- for एकदेशा- २. B. and D. read न लभ्यते for न शक्यते. ३. G. reads प्रायश्चित्तरहितत्वेन and J. प्रयोगरहितत्वेन. ४. Except A. E. H. and I. all read अशक्य- for अशक्त्य-. ५. M. reads उक्ता for ऊर्ध्वा; while A. substitutes हि for अपि. ६. L. reads डिण्डिमः for नियमः. ७. E. does not insert तथा च मनुः.

इति । बृहस्पतिरपि—

'यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः'* ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

'यथाग्निर्वायुना ऽऽध्मातो हविषा चैव दीप्यते ।
एवं जप्यपरो नित्यं ब्राह्मणः सम्प्रदीप्यते' ॥
(व. स्मृ. २३. १६)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।
ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्'† ॥

इति । यस्तु नैरन्तर्येण शूद्रान्नं भुञ्जानः तद्रसेन पुष्टो भवति तं पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयोऽपि न पावयितुं क्षमाः तस्मात् शूद्रान्नं यत्नेन वर्जयेदित्याशयः ॥ ३४ ॥

शूद्रान्नं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ३५ ॥

इति । शूद्रान्नं व्याख्यातम् । एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह-

---

* अत्रापि 'कर्मजं दोषम्'—इत्यनेन अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यैव दोषस्य ग्रहणं कार्यम् ।

† वैश्वानर्यादय इष्टयः आहिताग्नेः । वेदज्ञानं जप्यं च अनाहिताग्नेः इति यथाधिकारं सम्भवत्येव ।

---

१. B. and D. read पीतो, C. E. F. H. I. and J. पूतो and G. धूतो fo ध्मातो. २. We follow here A. and the text ; while all others substitute तथ for एवं and मन्त्रयुक्तः समाहितः for ब्राह्मणः सम्प्रदीप्यते. ३. I. reads पूतयितुं C. F. and H. प्रापयितुं for पावयितुं ; while J. ऊर्ध्वं पारयितुं for the same ४. Except A. B. and D. all others substitute अपि for एव. ५. G omits शूद्रेण; while except J. all others do not insert शूद्रान्नं व्याख्यातम्

ग्रासः शूद्रसम्पर्कः । कृष्यादिकं कारयतां कृषीवलैः शूद्रैः सह कदाचिदेकस्मिन् शकटादावुपवेशेन सहासनम् । पुराणश्रवणा देजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् वाग्मिनः शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्ति-र्ज्ञानागमः। एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति । तस्मात्ते वर्जनीयाः ॥ ३५ ॥

वर्ज्यान्तरमाह—

य: शूद्रा पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी ।
वर्जितः पितृ-देवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः॥ ३६ ॥

इति । यो विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्थलादौ निवसन् स्वकीयमेवान्नं शूद्रस्त्रिया पाचयेत्* यस्य च ग्रामे निवसतो ऽपि ऊढाऽनूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति द्विविधोऽपि स विप्रो हव्य-कव्येऽनुष्ठातुमयोग्यः सन्नरकमाप्नोति ॥ ३६ ॥

शूद्रान्नवत् सूतकान्नं निन्दति—

मृत-सूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।
अहं तन्न विजानामि कां कां योनिं गमिष्यति ॥ ३७ ॥

* पूर्वं एकादशेऽध्याये 'दास–गोपाल-नापित'—(प. स्मृ. ११. २१) —इत्यादिना दासादयः भोज्यान्नत्वेन परिगणिताः । तत्कथमत्र शूद्र-

१. I. reads पुराणादि- for पुराण- २. I. omits वाग्मिनः; while except A. G. I. and J. others omit. प्राज्ञात्. ३. B. D. and H. substitute पितृ-वैश्वस्ये for पितृ-देवेभ्यः; while M. does not insert this whole Sloka. ४. B. and D. omit यो. ५. J. substitutes पल्यादौ for परस्थलादौ and except A. and I. others omit परस्थलादौ. ६. I. reads अनुष्ठानायोग्यः for अनुष्ठातुमयोग्यः and B. C. D. F. G. and J. read स नरकम् for सन् नरकम्. ७. We follow here A. and M.; while all others read मृत सूतकपुष्टाङ्गं द्विजं. ८. B. C. D. E. F. G. and H. read शूद्रान्नभोजनम्, I. K. and L. शूद्रान्नभोजिनम् and M. शूद्रान्नभोजने all for शूद्रान्नभोजनः. ९. C. F. G. J. K. and L. read अथ तन्न, M. अहं तान्न for अहं तन्न; while B. and D. अहं चापि न for the same.

गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।
श्वयोनौ सप्तजन्मा स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ३८ ॥

इति । मृताशौचे जाताशौचे वा अशौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रो दशस्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति सोऽयं मृत-सूतक-पुष्टांगो विप्रः बहुषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत् न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितम् । न तु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतम् । अन्यथा गृध्रादिजन्मोदाहरणं व्याहन्येत । न च–गृध्रादिवाक्ये मनुरब्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं स्वाज्ञानमुपवर्णितमिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णने प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाहरणं प्रामाण्यदार्ढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्रान्न-सूतकान्नयोः कष्टत्वस्यात्यन्तं प्रमितत्वात् । तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ॥ ३७-३८ ॥ 655 86

शूद्रार्थे होमानुष्ठानं प्रतिषेधति—

दक्षिणार्थं* तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।
ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥३९॥

स्वीपाचितान्नस्य निषेधः!–इति चेत् । नायं दोषः । दासाद्यतिरिक्तशूद्रजातीयस्त्रिया एवायं निषेध इति समाधत्स्व ।

* अत्र 'दक्षिणार्थम्'–इत्युक्तेर्दक्षिणाग्रहणमन्तरा होमो न दोषावह –इति न शङ्कनीयम् । शूद्रस्याभिसाध्ये कर्मण्यधिकाराभावात् । तत्करणे होमकर्तुर्दोषोऽस्त्येवेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

१. G. and M. read सप्तजन्म स्यात्, I. reads सप्त जन्मानि for सप्तजन्मा स्यात्. २. We follow here only A.; while J. reads शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः and all others शूद्रान्नपुष्टांगः for मृत-सूतकपुष्टाङ्गः. ३. Except A. all others read -वाक्यं for -वाक्ये. ४. G. and H. read अभिधानपूर्वकं for अभिधानात्तत्पूर्वकं. ५. C. and F. वर्णन- and I. वर्णनेन both for वर्णने. ६. I. reads प्रतिपादितत्वात् for प्रमितत्वात्.

इति। यो विप्रः शूद्राद्दक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्ति-
[पु]ष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र
[प्र]त्यवायः। शूद्रस्तु होमफलं लभेदिति ॥ ३९ ॥

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद् द्विजः।
भुञ्जानो हि वदेद् यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत्[1] ॥ ४० ॥

इति। यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं* तपोरूपेण स्वीकृत्य
वर्त्तते स भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत्।
यदि प्रमादाद्भोजनमध्ये किञ्चिद्वाक्यं वदेत् तदानीमवशिष्टमन्नं[2]
परित्यजेत् न तु भुञ्जीत[3] ॥ ४० ॥

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति—

अर्धे भुक्ते तु[4] यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत्।
हतं दैवं च पित्र्यं च आत्मानं चोपघातयेत्[5] ॥ ४१ ॥

इति। कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः
प्रागेव तत्पात्रमुद्धृत्य जलं यः पिबेत् तेनानुष्ठितं हव्यं कव्यं
च देवान् पितॄन् न तर्पयेत्। तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पात-
यित्वोपघातयेत्[6] ॥ ४१ ॥

* प्राणाहुतिग्रहणपर्यन्तं मौनं नित्यम्। तदन्तरं भोजनसमाप्तिपर्यन्तं
यन्मौनं तदैच्छिकं व्रताङ्गं वा भवति।

१. J. reads वर्जयेत् द्विजः for परिवर्जयेत्. २. E. and I. read तदा for
तदानीं. ३. E. and I. do not insert न तु भुञ्जीत. ४. G. reads अर्धं भुक्त्वा तु,
B. and D. अर्धभुक्तौ तु, C. and F. अर्धभुक्त्वे तु and I. अर्धभुक्ते तु all for
अर्धे भुक्ते तु. ५. L. reads हतदैवं and चैवं घातयेत् for हतं दैवं and चोपघात-
येत्. K. also substitutes चैव घातयेत् for चोपघातयेत्. ६. I. reads
अवघातयेत् for उपघातयेत्.

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढः स चे पापिष्ठो ब्रह्मघ्नः स खलूच्यते ॥ ४२ ॥

इति । एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनसमाप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्ते चुलकं* पीत्वोत्तिष्ठति तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढादिशब्दाः प्रयुक्ताः ॥ ४२ ॥

श्राद्धकाले भोजनपात्रचलनात् पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति-

भोजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
न देवास्तृप्तिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥ ४३ ॥

इति ॥ ४३ ॥

अस्नातभोजनादिकं निषेधति—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजप्त्वाऽग्निमहूय च ।
पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपंविना तथा ॥ ४४ ॥

इति । यद्यपि स्नान-जप-होमानां भोजनकालात् प्राचीन

---

* 'चुलकं' उत्तरापोशनम् । यद्यप्यत्र मूढादिशब्दप्रयोगेण महत निन्दावगम्यते तथापि न तस्य कश्चिदपि दोषोऽभिहितः । अत ए उत्थानं शिष्टसम्प्रदायविरुद्धमित्येवेति प्रतिभाति ।

---

१. M. does not insert this Sloka. २. K. and L. substitute तु for च ३. I. substitutes त्र for स. ४. I. reads उदकं पीत्वा तिष्ठति for चुलकं पी त्वोऽत्तिष्ठति. ५. B. and D. read भोजनेषु. ६. B. and D. read स्वस्तिम् fo तृप्तिम्. ७. H. and M. do not insert this Śloka; while K. and L. rea स्नात्वा नैव च for अस्नात्वा नैव. ८. G. reads अहुत्वा for अजप्त्वा and a others except A. and J. substitutes ऽग्निमपूज्य ; while I. ऽऽज्यमहु both for ऽग्निमहूय.

काले विहितत्वादस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं तथापि कदाचित् केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः प्राप्तः स्यात् तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत। तथा पत्रावल्यां भुञ्जानः पत्राणामन्तर्भागे भुञ्जीत। न तु पृष्ठभागे। तथा रात्रावन्धकारे न भुञ्जीत ॥ ४४ ॥

अथ अपहारादिना धनार्जनं प्रतिषेधति—

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत्।
पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्त्ती सुबुद्धिमान् ॥ ४५ ॥
न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम्।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ४६ ॥

इति। गृहस्थः पुत्र-मित्र-कलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्यनया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्धये धर्ममेव शास्त्रीयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत्। एवं च सति न्यायवर्त्ती सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन बुद्धिमान् भवति। तस्मात् न्यायोपार्जितेनैव याजनादिसाध्येन वित्तेनात्मनः कुटुंबस्य च रक्षणं कर्त्तव्यम्। यस्त्व-

---

१. M. reads यदा for दया-. २. E. H. M. read पोष्यधर्मार्थसिद्ध्यर्थं for पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं. ३. I. and J. read तु बुद्धिवान्, G. स बुद्धिवान् for सुबुद्धिमान्. ४. K. and L. read स्वात्मरक्षणं, G. आत्मरक्षणम् and M. ज्ञानरक्षणम् for ह्यात्मरक्षणम्. ५. B. and D. read गृहस्थस्य, G. and H. गृहस्थैः both for गृहस्थः. ६. C. E. F. and H. read शुद्धिमान् for बुद्धिमान्. ७. C. and F. read आत्मार्थी कुटुंबस्य, I. आत्मरक्षणं for आत्मनः कुटुंबस्य च रक्षणम् and E. G. H. and J. आत्मार्थं कुटुंबस्य for the same. B. and D. follow our reading, but omit च.

न्यायेन चौर्यापलापादिना लब्धेन वित्तेन जीवेत् स दैवे पित्र्ये च कर्मण्यनर्हो भवति । यत्तु मनुवचनम्—

'वृद्धौ च माता-पितरौ सती[1] भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्'* ॥
(म. स्मृ. ११. ११)

इति तदापद्विषयम् ॥ ४५—४६ ॥

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते—

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत्तु[2] नित्यशः ॥ ४७॥

इति । इष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला कपिलवर्णा धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु सत्रेषु यस्य कस्यचित् सत्रस्यानुष्ठाता । शास्त्रीयेण मार्गेण प्रजानां पालको राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत्पालको भिक्षुः । महोदधिर्लवणसमुद्रादिः । एते दृष्टाःसन्तो द्रष्टा पुनन्ति । कुश-हिरण्यादयो द्रष्टव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धार णादिकमपेक्षन्ते । न तु दर्शनमात्रेण पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्ष ण्याय दृष्टमात्राः इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

रक्षणमात्रेण शुद्धिप्रदान् पदार्थानाह—

---

* उदाहृतोऽयं श्लोकः पूर्वमाचारकाण्डे (पृ. १९८ पं. १४) अ चाचार्येण मनूक्तत्वेनोदाहृतः तथापि नायं मनुस्मृतिपुस्तकेषु सर्वत्रोपल भ्यते । नापि टीकाकृद्भिर्व्याख्यातः । क्वचित् 'भृत्यानामुपरोधेन' (म स्मृ. ११. १०)-इत्यस्मादग्रे दृश्यते ।

---

१. B. D. and I. substitute साध्वी for सती. २. I. reads पश्येत fo पश्येत्तु.

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम् ।
तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥४८॥

इति ।

'योऽश्वत्थः शमीगर्भः' ।
(तै. ब्रा. १. २. ८.८)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वह्निमन्थेनोपयुक्तः काष्ठविशेषोऽरणिः । सुमणिः पद्मरागादिः ॥ ४८ ॥

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह—

गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ ४९ ॥

इति । एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम् । तच्च गोशतं नियन्त्रणरहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते तावद्भूप्रदेशो दशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु प्रकारान्तरमाह—

'तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥
वितस्तिद्वितयं हस्तमिति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं[१] निवर्तनम् ॥
पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतत् गोचर्म कीर्तितम् ॥
(म. स्मृ. १२. ७-८)

इति । वृद्धमनुः—

---

१. Except A., all others read त्रिशतं तु समन्ततः; while G. त्रिशतं तु.

'सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्म दत्ता[1] पापैः प्रमुच्यते* ॥
(म. स्मृ. १२. १०)

इति ॥ ४९ ॥

पापक्षयकामिनां[2] गोचर्मदानं विधत्ते—

'ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनो-वाक्काय-कर्मजैः ।
एतद्गोचर्मदानेन† मुच्यते सर्वकिल्बिषैः[3] ॥ ५० ॥

इति । मनो-वाक्काय-कर्माणि व्यापारास्तेभ्यो जातानि मनो-वाक्काय-कर्मजानि । नचैतेषां त्रयाणामल्पाधिकभावेन व्यवस्थितानां साधारणो निवृत्तिहेतुरयुक्त[4]—इति वाच्यम् । अत्यन्तावृतानां मानसानामीषदावृतानां वाचिकानां सकृत्[5]कृतानां कायिकानां च समत्वसम्भवात् ॥ ५० ॥

* विज्ञानेश्वरास्त्विदमेव वाक्यं बृहस्पतिनाम्नोदाजहार (आचाराध्याये २१० श्लोकव्याख्यायाम्) । तत्र 'पापैः प्रमुच्यते' इत्यस्य स्थाने 'स्वर्गे महीयते' इति भेदः ।

† यद्यपि गोचर्मप्रमाणं तत्र तत्र मतभेदात् विभिन्नमानं दृश्यते तथाप्यन्यतमग्रहणान्न दोष इति सिद्ध्यति । ब्रह्महत्यादिरित्यादिशब्दात सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुतल्पगमनानां ग्रहणम् । नतु संसर्गस्य । तस्य कलौ महापातकत्वस्य निषिद्धत्वात् । आदिशब्देन विवक्षितग्रहणे सर्वशब्दग्रहणं महापातकसमानानामुपसङ्ग्रहार्थम् । मनो-वाक्काय-कर्मजैरित्यस्य मनसा सङ्कल्प्य वाचाऽभिलप्य कर्मणोपपादितैरित्यर्थः । तेन कायकृतत्वं लभ्यते । तथा च कामकृतेषु महापापेष्विदं प्रायाश्चत्तं कर्तव्य

१. C. H. F. read दाता for दत्वा. B. and D. दानात् for the same. २. B and D. read पापक्षयार्थं रोगिणां चर्मदानं, C. and F. पापक्षयकामिनो गोधर्मदानं, G. पापक्षयाय रोगिणो गोचर्मदानं. J. पापक्षयरागिणोः चर्मदानं all fo पापक्षयकामिनां गोचर्मदानं. ३. K. and L. substitute पातकैः for किल्बिषैः. ४. G. and J. read निष्कृतिहेतुः for निवृत्तिहेतुः. ५. B. and D. d not insert सकृत्.

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह–

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्॥ ५१॥

इति। विशेषत इति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिः पात्रातिशयविशेषणैः प्रत्येकं सम्बन्ध्यते। तथा च सति यस्य महत् कुटुम्बं दारिद्र्यं चाधिकं बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं तादृशाय दीयमानं शुभस्य फलातिशयस्य कारकं भवति॥ ५१॥

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह–

वापी-कूप-तडागाद्यैर्वाजपेयशतैर्मखैः[४]।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुद्ध्यति॥ ५२॥

इति। वाप्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम्। तादृशैर्बहुभिरपि न शुद्ध्यतीत्युक्तेः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते। न च सर्वात्मना* शुद्धिर्नास्तीत्येवम्परमिदं

मिति। अन्यथा मनोवाग्व्यापारयोः पातित्यानाधायकतया तयोर्ग्रहणमनर्थकं स्यात्–इति सुधियो विचारयन्तु।

* केचन पूर्वोक्तगोचर्मप्रमाणभूमिहरणदोषस्य निवृत्तिर्न भवतीत्याहुः। न तत्र मूलं पश्यामः।

१. E. G. and H. read तदायुर्वृद्धिकारकम् for तद्दानं शुभकारकम्. २. H. substitutes पाठातिशय- for पात्रातिशय-; while B. C. D. E. F. G. and I. omit पात्रातिशय-. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read दारिद्र्यादिकं for दारिद्र्यं चाधिकं; while J. reads दारिद्र्यमधिकं बहुवेदपाठकत्वात् श्रोत्रियता बह्वी and H. बहुवेदपाठे च श्रोत्रियत्वं for बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशायितं. E. does not insert अतिशयितं. ४. I. and J. read -शतैरपि for शतैर्मखैः; while M. does not insert this slok...

वचनम् । तथा सति सुवर्णस्तेयधर्मेषु सम्भावितशुद्धिषु मध्ये तत्पाठानुपपत्तेः ॥ ५२ ॥

अथ रजस्वलाविषये कञ्चिद्विशेषमाह—

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।
अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥ ५३ ॥

इति । रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्तत आरभ्य अष्टादशदिनादर्वाग्रजस्वला भवति चेत् तदा स्नानमेवाचरेत् । न तु त्रिरात्राशौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्ध्वं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं कर्तव्यम् ॥ ५३ ॥

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थानां चाण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणमाह—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।
चाण्डाल-सूतिकोदक्या-पतितानामधः क्रमात् ॥५४॥

इति । अधःक्रमाद्विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनीयम् । पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन । उदक्याया युगद्वयेन । सूतिकाया युगत्रयेण । चाण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युगपरिमाणं लोकव्यवहारादवगन्तव्यम्* ॥ ५४ ॥

* युगपरिमाणमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे —
'द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्टनम् ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च' ॥
(मा. पु. ४९. ३९)

१. G. substitutes किञ्चित for कंञ्चित; while B. and D. रजस्वलावि षयकविशेषमाह for रजस्वलाविषये कंञ्चिद्विशेषमाह. २. E. G. and M read आषोडशदिनात् for अष्टादशदिनात्. ३. B. and D. substitute उशना मनुरब्रवीत् for उशना मुनिरब्रवीत्. ४. G. and H. read षोडशदिनात् fo अष्टादशदिनात् and E. and H. रजःस्नाता for रजस्वला; while I. omits श्वेत ५. G. reads युगादीनां परिमाणं for युगपरिमाणं.

उक्तव्यवधानाऽभावे शुद्धिमाह[1]—

ततः सन्निधिमात्रेण सचैलं स्नानमाचरेत् ।
स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते यदि ॥५५॥

इति । मात्रशब्देन स्पर्शो व्यावर्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव । स्पर्शेऽपि अकामकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च । कामकृते द्वैगुण्यं शुद्ध्यन्तरं वा द्रष्टव्यम् । सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शाभावे स्नानाभावः । यथासम्भवव्यवधानस्य संवर्त्तेनाभ्युपगतत्वात्[2]—

'संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।
हट्ट-पट्टनमार्गे च सम्भवं तु यथा भवेत्' ॥
(सं. स्मृ. १८९)

इति ॥ ५५ ॥

अथ तडागादौ पशुवत् मुखेन जलपानं निषेधति—

विद्यमानेषु हस्तेषु[3] ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः[4] ।
तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ[5] जायते ध्रुवम् ॥५६॥

इति । 'स्नानानि पञ्च पुण्यानि' (प.स्मृ. ० ०)—इत्यारभ्य

इति तथा च मेदिन्याम्—

'युगो रथ-हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु ।
युगं हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिमानौषधेऽपि च' ॥
(गान्तवर्गे १७)

इत्यादिभिः हस्तचतुष्टयं युगमिति सिद्ध्यति ।

---

१. E. reads -भावेऽशुद्धिमाह for -भावे शुद्धिमाह and H. -भावेऽन्यशुद्धिमाह.
२. G. reads अभ्यनुज्ञातत्वात् for अभ्युपगतत्वात्. ३. I. reads पात्रेषु for हस्तेषु. ४. G. reads -दुर्लभः for दुर्बलः. ५. C. and F. read भयोनौ for श्वयोनौ.

'अयोनौ जायते ध्रुवम्'—इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण यो ऽयमाचारशेषः प्रतिपादितः तस्य सर्वस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण कृत इति नात्र पुनः[1] प्रपञ्च्यते। न चैवं सति पुनरुक्तिः शङ्कनीया। मूलवचनेषु तत्र[2] सङ्गृहीतार्थस्यात्र विवृतत्वात् ॥५६॥

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेषः।

तत्र केनचिन्निमित्तेन शपथमुल्लङ्घितवतः प्रायश्चित्तमाह—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाज्जायायास्तु अगम्यताम्[3]।
पुनरिच्छति चेदेनां[4] विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५७ ॥
श्रान्तः[5] क्रुद्धस्तमोन्धो वा क्षुत्पिपासा-भयार्दितः।
दानं पुण्यमकृत्वा तु[6] प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥ ५८ ॥
उपस्पृशेत्[7] त्रिषवणं महानद्युपसङ्गमे[8]।
चीर्णान्ते[9] चैव गां दद्याद्ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥५९॥

इति। यः[10] केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां प्रतिजानीयात्—'अतः परं त्वां न गमिष्यामि। त्वं मम माता भगिनीति'। पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे[11] सति एनां गन्तुं यदी-

---

१. B. and D. omit नात्र पुनः and I. प्रपंचितः for प्रपञ्च्यते. २. I repeats तत्र. ३. B. C. D. E. G. and J. substitute प्रेयात् for ब्रूयात्; while I. भार्याया मातृगम्यताम् for जायायास्तु अगम्यताम्. M. reads this line as follows:—

यस्तु क्रुद्धः पुमान भार्यां प्रतिज्ञायाप्यगम्यताम्।

B. and D. substitute न गम्यताम् for अगम्यताम्. ४. M. reads तां गन्तुं for चेदेनां. ५. B. and D. read शान्तः, C. and F. स तु and K. and L. आर्त्तः all for श्रान्तः; while M. reads तमोभ्रान्त्या for तमोऽन्धो वा. ६. B. C. D. E. F. G. H. and J. substitute वा for तु. ७. J. reads उपवासः for उपस्पृशेत्. ८. I. and J. read महानद्यांस्तु for महानद्युप-. ९. J. reads चीर्णे चैव तु for चीर्णान्ते चैव. १०. H. and J. insert क्रुद्धः after यः and then again after निमित्तेन. ११. G. reads क्रोधास्तमये for क्रोधोपशमे

च्छति तदा पर्षदग्रे स्वकीयं पापं विनिवेदयेत्। 'अहं शपथ-प्रतिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन गृहव्यापारेण वा श्रान्त आसम्। मदीये वचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम्। तस्या अपराधाभावेऽपि तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम्। क्षुधा-पिपासया राजादिभयेन वा पीडित आसम्। अत एवमादिदोषप्रयुक्तमिदमगम्यताप्रतिज्ञानम्। ननु विवेकपूर्वकम्। तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चित्तमनुगृह्णन्तु भवन्त'—इति। यस्तु दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं प्रतिज्ञाय तयैवाशया समागताय[१] ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति, तथा काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य यथाकथञ्चित्[२] किञ्चित् दूरं गत्वा पश्चाद् अश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति तेष्वेतेषु[३] त्रिषु निमित्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम्। द्वयोर्महानद्योः सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नानपूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यात्। चतुर्थदिने गां दद्यात् दश ब्राह्मणांश्च भोजयेत्॥ एतेष्वेवाद्यनिमित्तेषु[४] वर्णभेदेन प्रायश्चित्तमाह यमः—

> 'स्वभार्यां तु यदा क्रोधादगम्येति च यो वदेत्[५]।
> प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान् नव॥
> षड्रात्रं तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेत्'।
>
> (य. स्मृ. ६. १३)

इति। 'एतस्य[६] कार्यस्या-करणे चतुर्षु वर्णेषु अन्यतमं हत्वा-

---

१. G. and J. read तथैवाश्रमसमागताय for तयैवाशया समागताय; while C. D. E. and F. read तथैवा- for तयैवा-. २. G. and J. omit यथाकथञ्चित्. ३. I. omits एतेषु and B. and D. निमित्तेषु. ४. B. and read एतेष्वद्यनिमित्तेषु, J. एतेष्वनिमित्तेषु and G. एतेष्वेव निमित्तेषु for एतेष्वेवाद्यनिमित्तेषु, but these are incorrect. ५. I. reads अगम्येति नरो for अगम्येति च यो. ६. J. substitutes अस्य for एतस्य.

न्स्मि'–इति शपथं कृत्वा येस्तत् कार्यं न करोति तस्य प्रायश्चित्तं यम एवं आह–

'विप्रस्य वधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं नृपः ।
ब्रह्महा यावकान्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥
क्षत्रियस्य पराकं तु प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।
वृषलस्य त्रिरात्रं तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥
केचिदाहुरपापं तु वृषलस्य वधं मृषा ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तद्धस्तेन भवत्यसौ'* ॥
(य. स्मृ. ६. १६–१८)

इति । मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह–

'वाग्दैवतैस्तु चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्† ।
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥

* यः शपथं कृत्वा तत् कार्यं न करोति स ब्रह्महा भवति । एवमेव क्ष॰ वैश्य-शूद्रवधशपथं कृत्वा तत् कार्यं न कुर्वीत चेत् तत्तद्वर्णहन्ता भव॰ इति योजयेत् । शूद्रवधशपथो न दोषावह इति केचिदाहुः तन्न । यम॰ सम्मतम् । यतस्तेन शपथेन सपुरुषः इतरवत् 'तद्धः' तं शूद्रं हन्ती॰ तद्धः भवति । शूद्रहत्यायाः प्रायश्चित्तमस्त्येव ततश्चैवमुक्तं भवति—व॰ त्रयेण शूद्रहत्याशपथकरणे शूद्रेण च स्ववर्णस्येतरस्य वा हत्याशपथकर॰ दोषोस्त्येवेति यमस्य मतम् ।

† यत्र साक्षिणोऽनृतं वदन्ति तत्र ते वाग्दैवतैश्चरुभिः सरस्वतीं य॰ रन् । अनवस्रावितान्नरूपपक्वौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । बहुवचनर्नि॰ र्देशादत्र कपिञ्जलन्यायेन चरुत्रयं वेदितव्यम् । कूष्माण्डा नाम म॰

१. Except A. and I. all omit यः. २. Except A. and I. all others not insert एव. ३. B. D. and I. read तथा for चरेत्. ४. B. and read शूद्रश्चरेत्त्विह for शूद्रहणश्चरेत. ५. G. and I. read तस्मात् for यस्म॰ while I. कृत: and others हत: for तद्धः. ६. All, except C. F. G. a॰ I. others read प्राग्दैवतै: for वाग्दैवतै:. ७. Except A. and the text others read तत्र for तस्य.

कूष्माण्डैर्वापि[1] जुहुयाद्धृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा[2] वारुण्या तृचेनाप्दैवतेन च[3]' ॥
(म. स्मृ. ८. १०५-१०६)

इति । प्रजापतिः[4]-

'अनृती सोमपः[5] कुर्यात्त्रिरात्रं परमं तपः ।
पूर्णाहुतिं[6] वा जुहुयात् सप्तवत्या घृतेन तु[7]' ॥

इति । प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीत आह-

'प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयान्मिथ्या सत्यमथापि वा[8] ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्' ॥

इति । ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह-

'त्रिरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ[9] व्रतं चरेत् ।
मासं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनःसंस्कारमाचरेत् ॥

ाजुर्वेदे प्रसिद्धाः। 'यद्देवा देवहेडनं' (मा. सं. २०. १४) इत्येवमादयः।
ादित्यृचा 'उदुत्तमं वरुण पाशम्'—इत्यनया ऋचा वरुणदेवताकया।
ाप्दैवतेन 'आप्यायस्व' इति तृचेन सूक्तेन । राघवानन्दस्तु 'तदित्यृचा'
ति पाठमाश्रित्य-'तदित्यृचा गायत्र्या । तदादिकेत्युक्तत्वात् उदुत्तमं
रुण पाशमित्येतया वारुण्या' इति व्याचख्यौ ।

---

१. H. reads व्रतमस्मिन् for घृतमग्नौ. २. B. D. H. and I. substitute
ा for वा and all others except A. and the text read वारुण्यब्ऋचेन for
ारुण्या तृचेन. ३. The text substitutes वा for च. ४. B. and D. do not
ısert प्रजापतिः. ५. B. and D. read अनृतोक्तौ तु समयः, C. and F. अनृते
मः and G. H. and I. अनृतोक्तौ सोमपः all for अनृती सोमपः. ६. I.
ads पूर्णाहुतीर् for पूर्णाहुतिं. ७. All, except A. and I. others read सप्त
। घृतेन तु for सप्तवत्या घृतेन तु. ८. B. D. and G. substitute च for वा.
B. and D. read ब्रह्मचार्यनृते चरेत्, E. F. G. H. and I. ब्रह्मचार्यनृतं
ेत् and C. F. प्रत्याचार्यानृतं चरेत् all for अनृतोक्तौ व्रतं चरेत्.

अभ्यासे चैन्दवं[1] प्रोक्तं नैष्ठिको[2] द्विगुणं चरेत् ।
वनस्थस्त्रिगुणं कुर्याद्यतिः कुर्याच्चतुर्गुणम् ॥
मांसाशनेऽनृतोक्तौ च शवनिर्हरणे तथा' ॥

इति । क्वचित्तु[3] निमित्तविशेषे अनृतमपि बुद्धिपूर्वं वक्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'वर्णिनां हि[4] वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः' ॥
(या. स्मृ. २. ८३)

इति । सत्याभिभाषणे[5] गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत । तत् पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतमपि[6] वक्तव्यम्* । तस्य शुद्धये सारस्वतश्चरुर्निर्वाप्यः । वर्णिवधवदात्मवधप्राप्तावपि अनृतं वदेत् । तदाह व्याघ्रः[7]—

'यत्रोक्तावात्मनः[8] पीडा नितान्तं तु[9] भवेद्यदि ।
तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा' ॥

इति ॥ ५७–५८–५९ ॥

---

* अन्यान्यपि निमित्तान्याह शुक्राचार्यः—

'स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।
गो-ब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्' ॥
(भा. पु. ८.१९.४३)

इति । न जुगुप्सितं न दोषावहमित्यर्थः ।

---

१. Except A. B. and D. all others read चैन्दव चैव for चैन्दवं प्रोक्तं २. B. and D. read नैष्ठिके द्विगुणं भवेत्. ३. G. and H. do not insert [illegible] ४. Except A. B. and D. all others substitute तु for हि. ५. B. D. re[illegible] सत्यपि भाषणे. ६. Except A. B. and D. all others omit अपि. ७. [illegible] reads व्याघ्र: for व्याघ्रः, but it seems to be a mistake. ८. B. and [illegible] substitute अत्र for तत्र. ९. We follow here A. B. and D.; w[illegible] all others read भवतीति चेत् for तु भवेद्यदि.

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह–

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च[1] ।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥ ६० ॥

इति । दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुतिष्ठति निषिद्धं च[2]चरति तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत् ॥ ६० ॥

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह–

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।
भुक्त्वान्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः[3] ॥ ६१ ॥

इति । एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं पापं तस्य सदाचारविप्रस्य[4] वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः । यद्वा[5] एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिक्षुद्रपापजातं[6] तत्सर्वं विशिष्टान्नभोजनेन विशुद्ध्यति[7] । पवित्रगृहान्नभोजनेन पापविशुद्धिं बौधायनोऽप्याह–

---

१. C. and F. substitute वा for च. २. All others except A. and I. substitute नु for च. ३. K. and L. read अहोरात्रांतरान्तरः. and M. reads अहोरात्रं तु वै नरः. ४. All others except A. G. and I. do not insert सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे and omit वा; while G. omits the whole portion; as—

एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं
पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः ।.

५. B. D. and G. omit यद्वा; while B. D. substitute तत् पिपीलिका- for यत् पिपीलिका-. ६. G. inserts -महा- between -क्षुद्र- and -पाप-. ७. I. reads शिष्टान्नभोजनेन शुद्ध्यति.

'भैक्ष्याहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।
*यायावर-वनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥
एकाहधनिनोऽन्नेन[1] दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।
कपोतव्रत[2]निष्ठस्य पीत्वाऽऽपः शुद्ध्यते[3] त्रिभिः' ॥
(बौ. स्मृ. ४. ५. २७–२८)

इति ॥ ६१ ॥

मरणकालोपहतेः प्रायश्चित्तमाह–

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधो[4]च्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत अशौचमरणे तथा ॥ ६२ ॥

इति । मरणकाले वान्त्यादिकमूर्ध्वोच्छिष्टं मूत्रादिकमधोच्छिष्टम् । तयोरन्यतरद्यदा सम्पद्यते तदा संस्कर्ता पुत्रादिर्धनादिना प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् । मंचकादौ मरणमन्तरिक्षमृतिः । रजस्वला-सूतिकामरणमशौचमरणम् । तस्मिन् द्विविधेऽपि[5] मरणे कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य[6] चतुरः प्रत्याम्नायानाह—

---

* ये प्रत्यहं धान्ययाच्ञा कृत्वा पञ्चयज्ञादिविहितानुष्ठानपूर्वकं गृहस्थधर्मानाचरन्ति ते यायावराः एकाहनिर्वाहपर्याप्तं धनं यस्य स एकाहधनी तस्य । कपोतव्रतं कपोतवृत्तिः । सा च 'उञ्छवृत्तिरिति (भा. पु. ९.१८.२५ टीकायां) श्रीधरस्वामी ।

---

१. B. and D. read एकाहात् for एकाह-; while A. C. E. F. G. and I. एकाह धनिनः for एकाहधमिनः. २. The text reads वृत्ति-for -व्रत.- ३. I. reads शुद्धयति for शुद्धयते; while except A. and the text others read द्विजः for त्रिभिः. ४. K. and L. read अन्तरोच्छिष्टम् for अधोच्छिष्टम्. ५. Except A. all others omit अपि. ६. B. and D. omit-कृच्छ्रस्य and read प्राजापत्यस्य.

कृच्छ्रं[1] देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम्[2]।
पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसङ्ख्यया ॥ ६२ ॥
द्वियोजने[3] तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं[4] प्रकल्पितम्।

इति। देवी गायत्री। तस्या अयुतसङ्ख्याको जपो देव्ययुतम्। स एकः प्रत्याम्नायः। प्राणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्याम्नायः। अनार्द्रं शिरो यस्याः सावनार्द्रशिरास्तस्य स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम्[5]। सकृत् स्नात्वा तदङ्गानुष्ठानं च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं स्नानमाचरेत्। एवंविधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थे कृतं तृतीयः प्रत्याम्नायः। पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः। तथो[6]दकवासादयोऽपि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः। तदुक्तं[7] चतुर्विंशतिमते—

'कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥
तिलहोमसहस्रं तु वेदस्याध्यायमेव[8] च।
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ॥
अन्यानि वा पवित्राणि[9] समान्याहुर्मनीषिणः'।

इति ॥ ६२ ॥

अथ रेतस्स्खलनप्रायश्चित्तमाह—

---

१. F. K. and L. read कृच्छ्रो for कृच्छ्रं. २. M. reads -शतत्रयम्. ३. I. reads द्वियोजने for द्वियोजनं. ४. M. reads एवं for एकं. ५. B. and D. omit तस्य and read अनार्द्रशिरःस्नानम् for अनार्द्रशिरास्तस्य स्नानम्. ६. H. reads ततः for तथा. ७. G. reads यदुक्तं. ८. I. reads वेदाध्ययनमेव for वेदस्याध्यायमेव. ९. B. D. G. and J. read अन्या वा पावनीं काचित्., I. अन्यानि वा पावनानि for अन्यानि वा पवित्राणि.

गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसःस्खलनं भुवि ॥६४॥
सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ।

इति । अकामकृते याज्ञवल्क्य आह—

'यन्मेद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोभिमन्त्रयेत् ।
स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये तेनानामिकया स्पृशेत्' ॥
(या. स्मृ. ३. २७८)

इति ।

'यन्मेद्य रेतः'
(तै. आ. १. ३०. २)

इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् ।

'पुनर्मामैत्विन्द्रियम्'
(तै. आ. १. ३०. २)

इत्युपरितनो मन्त्रस्ताभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत आदाय स्तनयोर्भ्रुवोर्वा मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

'यत्नोत्सर्गे गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत्* ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ॥

* 'वारुणीभिः' वरुणदैवत्याभिः 'इमं मे वरुण'– इत्यादिभिः ऋग्भि उपस्पृशेत् ।

१. M. reads सेचनं for स्खलनं. २. B. D. and E. read स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्य H. and the text स्तनान्तर भ्रुवोर्मध्यं, G. and J. स्तानान्तरे भ्रुवोर्मध्ये al for स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये. ३. H. reads पुनर्मामैत्वशुद्धमिति for पुनर्मामैत्वि न्द्रियमिति. ४. G. omits the following portion:—

यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—
'यत्नोत्सर्गे गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ॥

इति । स्वप्ने तु काश्यप आह—
'सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।.

५. H. and I. read -त्रयम् for -व्रतम्.

इति। स्वप्ने तु काश्यप आह—

'सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत्।
वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादघमर्षणम्' ॥

(का. स्मृ. ६. ११)

इति। ब्रह्मचारिणम्प्रति मनुराह—

'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्'* ॥

(म. स्मृ. २, १८१)

इति। भयादौ प्रजापतिराह—

'भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः।
आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्मामित्यृचं जपेत्' ॥

(प्र. स्मृ. ३. १९)

इति। नैष्ठिकस्य हारीत आह—

'उपकुर्वाणस्तु यत् कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा।
तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः' ॥

इति ॥ ६४ ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह—

---

* पुनर्मामिति ऋक् उपरितनयाज्ञवल्क्यवचनव्याख्याने निर्दिष्टा।

---

१. C. F. read कश्यपः for काश्यपः. २. I. and F. substitute तु for त्रिः; while G. omits the following portion :—

'स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्'।

इति। भयादौ प्रजापतिराह—

'भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः।.

चतुर्विद्योपपन्नस्तु[1] विधिवद्ब्रह्मघातके[2] ॥ ६५ ॥
समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

इति । ऋग्वेदादयश्चतस्रो[3] वेदाश्चतुर्विद्याः । ताभिरुपपन्न-स्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन

'चातुर्वैद्यो विकल्पी च[4]'

(अ. स्मृ. ३. १९)

इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दा-शरथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः[5] । तद्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेत् ॥ ६५ ॥

विधिवदित्युक्तम् । कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षया तदिति-कर्तव्यतामाह—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्[6] समाचरेत् ॥ ६६ ॥
वर्जयित्वा विकर्मस्थान्[7] छत्रोपानद्विवर्जितः ।

इति । चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि तेभ्यो विरुद्धानि विकर्माणि तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्म-स्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्तमानाच्चातुर्वर्ण्यात् सेतु-बन्धमार्गे भिक्षां चरेत् । छत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं भिक्षावेलायाम् । किन्तु मार्ग[8]गमनेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ६६ ॥

---

१. I. reads चतुर्विद्योपपन्ने तु. २. K. and L. read विप्रघातके for ब्रह्मघातके. ३. I. and J. read ऋगाद्यः चतस्रो. ४. I. reads चातुर्विद्योपपन्नेन द्वाभ्यां च for चातुर्विद्यो विकल्पी च. ५. C. F. and G. omit समुद्रसेतुः and C. and F. also omit तद्यात्रां. ६. B. D. and H. read चातुर्वर्ण्ये for चातुर्वर्ण्यात्. ७. Except E. and I. others insert विकर्मस्थांश्च ; while G. reads विकर्मस्थः for the same. ८. I. omits मार्ग-; while G. substitutes इति for अपि.

भिक्षमाणेन वक्तव्यमुक्तिप्रकारमाह—

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥ ६७ ॥
गृहद्वारेषु[1] तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः।

इति। पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिक्षागृहं अहं दुष्कृतकर्मेत्यादिवाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत्। अप्रख्यापने बाधमाहाङ्गिराः—

'कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विवर्धते'।

(अं. स्मृ. १.४७)

इति। दुष्कृतकर्मा, महापातककारको, ब्रह्मघातक इति पदत्रयस्य महासामान्या[2]ऽवान्तरसामान्य-तद्विशेषवाचित्वादपुनरुक्तिः ॥ ६७ ॥

अध्वश्रान्तस्यावस्थातुं देशविशेषमाह—

गोकुलेषु वसेच्चैवं[3] ग्रामेषु* नगरेषु वा ॥ ६८ ॥
तपोवनेषु[4] तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु वा[5]।

इति। बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थापनाय कल्पितो व्रजप्रदेशो गोकुलम्। यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रामाद्[6]बहिर्निवासोऽशक्यः[7]। तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशाला-

* कतिपयजननिवासो ग्रामः। चातुर्वर्ण्यानेकजननिवासो नगरम्। मुन्यादिनिवासस्तपोवनं नैमिषादिकम्।

१. B. and D. read the following line as follows:—

गृहद्वारेषु भिक्षामि तिष्ठामि ब्रह्मघातकः।.

२. C. and F. read अवान्तर-सामान्याभ्यां तद्विशेषवाचित्वात्. ३. K. and L. read वापि for चैव. ४. M. reads तथा वनेषु for तपोवनेषु. ५. Except C. and F. all others substitute च for both वा. ६. J. omits ग्रामात्. ७. B. D. and G. read ऽशक्तः for ऽशक्यः also substitute तदा for तत्र.

देवायतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति तु व्याघ्रादिभ्यो भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदी-प्रस्रवणेभ्योऽन्यानि तीर्थानि पम्पासरोवरादीनि ।। ६८ ।।

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनम् । किन्तु निवासस्थानेष्वपीत्याह –

एतेषु[1] ख्यापयन्नेनः[2] पुण्यं गत्वा तु सागरम् ।। ६९ ।।
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
रामचन्द्रसमादिष्टनलसञ्चयसञ्चितम्[3] ।। ७० ।।
सेतुं* दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

इति । यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा सेतौ दृष्टे[4] सति तत्पापक्षयः ।। ६९–७० ।।

सेतुदर्शनानन्तर[5]कर्तव्यमाह[6]–

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ।। ७१ ।।

---

* 'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्'—इति सेतोर्विशेषणद्वयम् । स च सेतुर्दशयोजनविस्तीर्णः शतयोजनमायतः दीर्घः । यथा श्रीमद्रामायणे—

'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
ददृशुर्देव-गन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम्' ।।
(वा. रा. ६. २२. ७१)

इति । रामचन्द्रेण समादिष्टेन नलनाम्ना वानरेण योऽयं काष्ठ-पाषाणादिसञ्चयः कृतः तेन सञ्चितं बद्धम् ।

---

१. I. omits तु. २. B. and D. read तेषु प्रख्याप्य यत्नेन, J. एतेषु ख्यापयन्नेव, K. and L. एतेषु ख्यापयन्नेकः all for एतेषु ख्यापयन्नेनः. ३. B. D. G. H. I. J. and M. read -समाविष्टं for -समादिष्ट-. ४. Except H. all others read सेतोर्दर्शने for सेतौ दृष्टे. ५. B. D. G. and I. read सेतुदर्शनानंतरं for सेतुदर्शनानंतर-. ६. K. L. and M. do not insert this line.

इति । स्पष्टोऽर्थः[1] ॥ ७१ ॥

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः पक्षान्तरमाह—

यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ।

इति । अश्वमेधेऽप्यशक्तस्य[2] तदुपासनं वेदितव्यम् । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे* श्रूयते—

'सर्वं[3] वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन् सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' ।

(तै. सं. ५. ३. १२. १. २)

इति । तदुपासनं च—

'उषा वा अश्वस्य' ।

(तै. सं. ७. ६. २९. १)

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'तैत्तिरीयब्राह्मणे' इत्येव वर्तते, तथापि 'सर्वं वे'त्याद्यमिमं वाक्यं तैत्तिरीयसंहितायामेव वर्तते न ब्राह्मणे । तदयं

१. Except I. all others omit स्पष्टोऽर्थः. २. E has in the margin:—

'अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा' ॥

इति । तत्र अश्वमेधः सार्वभौमविषयः ।

'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत' ॥

इति श्रुतेः ।

We are unable to find out whether the above portion can be found in this book or others. ३. The quoted portion does not occur in Taittirîya Brâhmaṇa, but is found in Taittirîya Samhitâ and the next sentence also in the Samhitâ and not in Taittirîya Brâhmaṇa.

इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे* च प्रपञ्चितम् ॥७१॥

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्तव्यमाह—

पुनः प्रत्यागतो वेश्मवासार्थमुपसर्पति ॥ ७२ ॥
सपुत्रः सह भृत्यैश्च[१] कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
गाश्चैवैकशतं दद्याच्चतुर्विद्येषु[२] दक्षिणाम् ॥ ७३ ॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते ।

इति । ब्राह्मणानां प्रसादो नाम-विपापो विशुद्धस्त्वमसीत्येवमाद्युक्तिः । इदं च व्रतं गुणविहीनस्य ब्राह्मणस्य[३] वधे द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

'पात्रे धनं[४] वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्' ॥
(या. स्मृ. ३. २५०)

इति । विद्या-तपोयुक्ते पात्रे गो-भू-हिरण्यादिकं जीवनोपाय-पर्याप्तं दद्यात् । वा शब्देन सर्वस्वं सपरिच्छेदं वा गृहं दद्यात् । तदाह मनुः—

लेखकप्रमादो वा माधवाचार्यस्यैव नाम विस्मृतिर्वेति न ज्ञायतेत्यलं महतां प्रमादोद्घाटनेन ।

* 'उषा वा' इत्येतद्वाक्यं न तैत्तिरीयब्राह्मणे दृश्यते । अपि तु तैत्तिरीयसंहितायामेव वर्तते 'तैत्तिरीयब्राह्मणे' इति तु प्रामादिकमेवेति प्रतिभाति ।

१. C. and F. read सहपुत्रः सह भृत्यैश्च, J. सहपुत्रः सभृत्यैश्च and K. L. सपुत्रः सहभृत्यश्च all for सपुत्रः सह भृत्यैश्च. २. B. D. and H. read चातुर्वैद्येषु and E. I. चातुर्वेद्येषु for चातुर्विद्येषु. ३. B. D. and I. omit ब्राह्मणस्य. ४. C. and F. read घृतं for धनं.

'सर्वस्वं वा[1] वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्* ।
धनं वा जीवनायाऽ[2]लं गृहं वा सपरिच्छदम्' ॥
(म. स्मृ. ११. ७६)

इति । अपुत्रस्य सर्वस्वदानं पु[3]त्रवतः सपरिच्छदं गृहदानमिति व्यवस्था ॥ ७२–७३ ॥

अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

'शिरःक[4]पाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्' ॥
(या. स्मृ. ३. २४३.)

इति । स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपाल-ध्वजवान्—

'कृत्वा शवशिरोध्वजम्' ।
(म. स्मृ. ११. ७२)

इति मनुस्मरणाच्च ।

'ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसंचरेत् ' ।
(शा. स्मृ. ९. २६)

---

* अत्रायमर्थवादः ' धनं वा जीवनायालम्—इति । यावता धनेन दानेन प्रतिग्रहीतुर्जीवनं पर्याप्तं भवति तावता धनेन तस्मै जीवितं दत्तं भवति एतदेव साम्यम् ।

---

1. The text reads स वेदविदुषे for वा वेदविदे. 2. H. reads जीवनायात्महं for जीवनायालं. 3. Except A, all others omit पुत्रवतः. 4. H. reads कपालो for -कपाली.

इति शातातपस्मरणाच्च । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम्–

'खट्वाङ्ग-कपालपाणिः' ।

(गौ. स्मृ. २२. ४)

इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरः-कपालात्मको ध्वजो गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृत्कपालं ग्राह्यम् ।

'*मृण्मयकपालपाणिर्भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्' ।

(गौ. स्मृ. २२. ६)

इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खोऽपि–

'ब्रह्महा परिषदानुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी मृण्मयपात्रपतितशिष्टान्नभोजी स्वकर्म विख्यापयन् चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः । शून्यागार-नदी-

---

* अस्मद्दृष्टगौत्तमस्मृतिपुस्तकेषु नेदं सूत्रं कुत्राप्युपलभ्यते । ना[illegible] व्याख्याकृता हरदत्तेन विवृतम् । भिक्षार्थं मृण्मयपात्रं ग्राह्यमित्यपि [illegible] तस्य सम्मतामिति प्रतिभाति । यतस्तेन 'खट्वाङ्ग' इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां– 'खट्वाङ्गं दक्षिणे पाणौ । कपालं सव्ये भिक्षार्थं पानीयपानार्थं भोजना[illegible] च । तथा चापस्तम्बः—

'पुरुषशिरः प्रतिपानार्थमादाय खट्वाङ्गं दण्डार्थे' ।

(आ. ध. सू. १. १०. २७. २१)

इत्युक्तम् ।

---

१. B. D. G. omit this:—

एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम् ।

'खट्वाङ्ग-कपालपाणिः' ।

इति गौतमस्मरणात् ।.

२. I. J. does not insert -कपाल-. ३. B. D. and G. omit मृण्-. ४. [illegible] reads -भिक्षान्न- for -शिष्टान्न-.

पर्वत-वृक्षमूल-गुहानिकेतनः स[1] एवं द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति' ।

(शं. स्मृ. १६. ९)

इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाह[2] मनुः—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि[3] कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।(७२)
कृतवापनो वा[4] निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
आश्रमे[5] वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते[6] रतः'* ॥ (७८)

(म. स्मृ. ११. ७२–७८)

इति । 'कृतवापनो वा' इति वाशब्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते† । अत एव संवर्तः—

'ब्रह्महा[7] द्वादशाब्दानि वालवासा‡ जटी ध्वजी' ।

(सं. स्मृ. १०९)

इति । लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या । तथा-चापस्तम्बः—

---

* तृण-पर्णादिकृतो निकेतो वर्षातप-शीतत्राणादिहेतु गृहं कुटी । द्वादशाब्दिकव्रतस्यैव 'कृतवापन' इत्यादिर्विशेषः । गोविन्दराजस्तु 'समाप्ते द्वादशे वर्षे' (म. स्मृ. ११. ८१) इत्यभिधानात् द्वादशवार्षिकस्यायं गुणविधिरिति मन्यते ।

† नायं विकल्पो मेधातिथ्यादिसम्मतः ।

‡ लोमवद्वसन इत्यर्थः ।

---

१. G. substitutes स केतनं for स एवं; while I. omits स. २. G. reads तथा च for यथाह. ३. The text substitutes -समाः for -अब्दानि. ४. The text omits वा. ५. E. and H. substitute आसने for आश्रमे. ६. The text substitutes गो-ब्राह्मणहिते रतः for सर्वभूतहिते रतः. ७. The text reads ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेत् वल्कवासा for ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा.

'लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत्'।
(आ. ध. सू. १ ९. २४. १४)

इति । अत्र मृष्टं लभ्यत—इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्ष्यमाचरेत् । तदाह वसिष्ठः—

'सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः'।
(व. स्मृ. २१. ९)

इति । इदं च भैक्ष्यमशक्तविषयम् । तथा च संवर्तः—

'ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी ।
वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः ॥
भिक्षार्थी विचरेद् ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।
चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयतः पुनः ॥
भैक्ष्यं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।
वनवासी ह्यपः स्पृश्येत् सदाकालमतन्द्रितः ॥
ख्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तमः ।
अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्' ॥
(सं. स्मृ. १०९–११२)

---

१. The text reads as follows:—
खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत ।

२. G. substitutes यत्र for अत्र. ३. E. reads मिष्टं for मृष्टं. ४. B. and D. omit चरेद्. ५. The text reads वल्कवासा, B. C. D. F. and J. वालवासाः and H. वनवासा all for वनवासी. ६. The text reads च चरेद् for विचरेद्. ७. G. reads संयुतः for संयतः and J. खट्वांगीलयितः for खट्वाङ्गी संयतः. ८. B. and D. ह्यपःस्पृश्य, C. and F. ह्युपस्पृश्य and E. G. and H. ह्यपः स्पृश्यात् all for ह्यपःस्पृश्येत्; while the text स पापश्च for the same. ९. H. reads पापकृत्तरः for पापकृत्तमः and the text reads this line as follows:—
ख्यापयन्नेव तत् पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तरः ।

इति। नियमान्तराण्याह यमः—

‘अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनी।
मृण्मयेन कपालेन स्वकर्म श्रावयंस्तथा॥
ब्राह्मणावसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत्।
शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणं च तम्*॥
चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देव-ब्राह्मणपूजकः।
एवं दृढव्रतो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः॥
सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च।
सञ्चरेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तिवर्जिते॥
ब्रह्मघ्ने देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य सञ्चरेत्।
एककालं चरेद्भैक्ष्यमलब्ध्वोपवसेद्दिनम्॥
एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति’॥

(य. स्मृ. ६. २१–२६)

इति। ब्रह्मचर्यादिनियममाह गौतमः—

‘खट्वाङ्ग-कपालपाणिर्वा द्वादशसंवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षार्थे ग्रामं प्रविशेत् कर्माचक्षाणः

* यस्तेन हतः तं ब्राह्मणं संस्मरन्। ‘ब्रह्मघ्ने देहि मे भिक्षाम्’—इति एनः पापं विख्याप्य भिक्षेत्।

१. C. and F. read विषयान्तराणि for नियमान्तराणि. २. G. and I. read मितभोजनः for मितभोजनी. ३ B. D. I. read ख्यापयन् for श्रावयन्. ४ B. D. read देवागाराणि च विवर्जयेत् for सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत्. ५. B. and D. substitute -पूजनः for -पूजकः. ६ We follow here A. and I.; while all others read भ्रूणघ्ने. ७. B. D. E. and I. substitute अभिख्याप्य for विख्याप्य. ८. A. B. C. D. and F. read ब्रह्महत्या for ब्रह्महत्यां. ९. G. H. read भैक्ष्य- for ब्रह्म- and B. and D. -चर्यव्रतानि for -चर्यादिनियमम्. १०. I. reads खड्गाङ्गी for खट्वाङ्ग-; while except A. and the text all others omit वा.

(४) यथोपक्रामेत् सन्दर्शनादार्यस्य।
(५) स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदको-
पस्पर्शी शुद्ध्येत्। (६)
(गौ. स्मृ. २२. ४–६)

इति। काश्यपोऽपि—

'पवित्रपाणिर्दण्डी च पङ्कदन्तो रजस्वलः।
तीर्थवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत्'॥
(का. स्मृ. ३. १४)

इति। इयं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणवधविषया। तथा च मनुरेतद्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते निगमयति—

'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते'॥
(म. स्मृ. ११. ८९)

इति। आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात्प्राग्व्रतमभ्यावर्तनीयम्। तदाहतुर्मनु-देवलौ—

'विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं चरेत्।
तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः'॥

---

१. G. reads यथोक्तक्रमात् and H. यथोपक्रमेत् both for यथोपक्रामेत्. २. Except A. H. I. and the text all others read उदकस्पर्शी for उदकोपस्पर्शी. ३. A. and J. substitute कण्वोऽपि for काश्यपोऽपि. ४. C. and F. read पङ्कदिग्धो and I. पक्वदन्तो for पङ्कदन्तो. ५. B. D. read तीर्थवासी कुशच्छेदी for तीर्थवासी कुशाच्छादी and all others except A. and J. read तीर्थवासी for तीर्थवासी.

इति[1]।

'यत्[2] स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत्कृतम्[3]।
तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा[4] धर्मविद्भिर्मनीषिभिः' ॥

इति। तदेतदेवलेन[5] सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषयत्वाभिधानात्।

प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तनीयम्' ।

इति न्यायाच्चावृत्तौ द्वैगुण्यादिसिद्धिः । यस्तु न साक्षाद्ब्राह्मणं हन्ति किंतु तिरस्कारादिद्वारात्तन्निमित्ततामापद्यते तम्प्रति सुमन्तुराह—

'तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं[6] मृतो यदि।
निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृह-क्षेत्रादिकारणात् ॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोम सरस्वतीम्।
गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्'* ॥

* यो गुणहीनो विप्रः स्वकीयैः परकीयैर्वा तिरस्कृतः सन् आत्मानं [व्या]पादयेत्। इदं च तिरस्करणं सनिमित्तम्। सहसा क्रोधात् वा गृह-क्षेत्रा[दि]नाशेनापहारेण वा दुःखितः सन् यो म्रियेत तस्य विशुद्ध्यर्थं तिरस्का[र]ादिकर्त्रा मरणनिमित्तभूतेन तत्पुत्रादिना वा त्रैवार्षिकं व्रतं वा सागर[स]ङ्गममारभ्योगमपर्यंतं सरस्वतीतीरसेवनं कर्तव्यम्। इदं च निर्गुण[वि]प्रमरणविषये निमित्तभूतस्य गुणवत एव। गुणवति मृते त्वधिकम्।

१. I. does not insert इति. २. C. F. and G. substitute यस्मात् for [य]त् स्यात्. ३. B. and D. read पापहर्ता सकृत् for पापं कर्म सकृत्. ४. G. [r]eads दृष्टा for दृष्टा. ५. G. omits तदेतद्. ६. C. and F. read क्रममाणो, [?]. and H. क्षममाणो for हत्वात्मानं.

इति । निर्निमित्तं भर्त्सने[1] स एव आह—

'अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं[2] निर्गुणोपरि ।
क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु[3] भर्त्सितः[4] ॥
वत्सरत्रितयं कुर्यात्ततः[5] कृच्छ्रं विशुद्धये'* ॥

इति । यदा पुनर्निमित्ती[6] अत्यन्तगुणवान् आत्मघाती चात्य-
न्तनिर्गुणः तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् ।

'केश-श्मश्रु-नखादीनामकृत्वा[7] वपनं वने ।
ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति' ॥

इति तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती यथा निर्-
निमित्ती तथैवानुमन्त्रादयोऽपि[8] प्रायश्चित्तभाजः । तथा
पैठीनसिः—

'हन्ता[9] मन्त्रोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च[10] तथा मार्गोपदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणः[11] ।
उपेक्षकः[12] शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

---

*निर्गुणविप्रमरणनिमित्तभूतस्य गुणवतः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदा-
नीमत्यन्तनिर्गुणमरणनिमित्तस्यात्यन्तनिर्गुणस्य प्रायश्चित्तमाह । 'अत्यर्थं
निर्गुण ' इति । सनिमित्तभर्त्सने तु न्यूनम् ।

---

१. B. and D. read निमित्ततो मृते, C. and F. निर्निमित्ततो मृते, G. निर्नि-मित्तं मृते and H. निर्निमित्ततो मृते all for निर्निमित्तं भर्त्सने. २. J. reads प्रत्यर्थं for ह्यत्यर्थं. ३. G. reads च for तु. ४. J. reads गर्हितः. ५. C. F. and I. substitute नरः for ततः. ६. H. reads यदा पुनर्नरः निमित्ते for यदा पुनर्निमित्ती. ७. I. reads कृत्वा तु वपनं for अकृत्वा वपनं. ८. B. D. G. H. read अनुमन्त्रादेरपि प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः. ९. B. and D. read कर्ता for हन्ता. १०. B. and D. read सहाचारः तथा चामोपदेशकः for सहायश्च तथा मार्गोपदेशकः ; while C. F. and I. मार्गानुदेशकः for मार्गोपदेशकः. ११. I. reads विकर्मिणाम्. १२. B. and D. substitute उपदेशकः for उपेक्षकः and all others except A. and I. read शक्तिमांश्च for शक्तिमांश्चेत्.

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।
तथा शक्त्यनुरूपं च दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्'*॥

इति । एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्या-
कं प्रायश्चित्तम् । विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं
कल्पनीयम् । साक्षात्कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो
वति । तदाह यमः[2]—

'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वा ऽप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः'[3] ॥
(य. स्मृ. ६. ४१)

इति । क्वचित् कर्तुः प्रतिनिधिमाह स एव—

'अपूर्णैकादशाब्दस्य[4] चतुर्वर्षाधिकस्य च ।
प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्यो वाऽथ बान्धवः'[5] ॥
(य. स्मृ. ६. ३)

---

* दण्डस्तु राज्ञा कर्तव्यः । ननु प्रायश्चित्तकल्पनानन्तरं दण्ड-
पनं न युक्तम् । प्रायश्चित्तेनैव पापापनोदे दण्डस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।
[illegible] पापनिवृत्तिर्न भवेत् तर्हि प्रायश्चित्तस्य वैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्प्राय-
त्तानन्तरं न युक्तो राजदण्ड–इति चेत्–न । प्रायश्चित्तेन पारलौकि-
[illegible]षनिवृत्तिर्भवति । ऐहिकदोषनिवृत्त्यर्थं राजदण्डस्यैव विहितत्वात्
[illegible] दिक् ।

---

[1]. All, except A. and J. read यथा- for तया. २. A. substitutes मनुः
यमः. ३. B. and D. read व्याधितस्य यथाश्रयम्; while A. स्त्रियो रोगिण
च for व्याधितश्च तथा स्त्रियः. ४. B. and D. read अपूर्णो द्वादशाब्दस्य
अपूर्णैकादशाब्दस्य. ५. B. D. and G. read भ्राता-ऽपिता वाऽन्येऽस्य बान्धवाः;
and F. भ्राता पिता वाऽन्योऽन्यबान्धव. and J. भ्राता-पिता वाऽन्योऽथ
धवाः all for भ्राता पितान्यो वा ऽथ बान्धवः.

इति[1]। यत्तु तेनैवोक्तम्—

'*अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम्।
राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं च नेष्यते'[2] ॥
(य. स्मृ. ६. ४)

इति तत् प्रायश्चित्ताल्पत्वाभिप्रायम्[3]। न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम्।

'पादो बालेषु[4] दातव्यः सर्वपापेष्वयं[5] विधिः'।
(वि. स्मृ. १. ४६)

इति विष्णुना बालस्य पादाभिधानेन बालतरस्य ततोऽप्यल्पत्वावगमात्[6]। यद्वा माभूद्बालतरस्य पापम्[7]। वचनेन साक्षान्निवारणात्[8]। नह्यस्ति वचनस्यातिभारः। यत्तु[9] पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्—

'गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत्।
ब्रह्महा विप्रमुच्येत[10] सर्वपापेभ्य एव सः' ॥
(अं. स्मृ. २. ३६)

---

* अतो बालतरस्य चतुर्वर्षन्यूनस्य।

---

१. C. and F. add the following portion after इति तच्च —
'द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्', इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणपरम्।.
२. B. and D. read प्रायश्चित्तं न विद्यते; while G. reads प्रायश्चित्तं [illegible] विद्यते for प्रायश्चित्तं च नेष्यते. C. and F. read न मेष्यते for च नेष्यते. ३. [illegible] reads -प्रायेण for -प्रायम्. ४. B. and D. read बालस्य for बालेषु; while E and I. substitute सर्ववर्णेषु for सर्वपापेषु. ५. H. reads बालवर्णे for बालस्य [illegible] ६. B. D. G. and H. substitute अल्पत्वमवगन्तव्यम् for अल्पत्वावगमात् ७. C. and F. read बालस्य न पापम्. for मा भूद्बालतरस्य पापम्. ८. B. and D. read विचारणात for निवारणात्. ९. B. D. E. and I. omit तु. १०. [illegible] reads ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत for ब्रह्महा विप्रमुच्येत and substitutes च for [illegible]

इति—तत्र—

'द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्' ।

(या. स्मृ. ३. २५२)

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । यदपि शङ्खवचनम्—

'प्रमाप्य द्वादश संवत्सरान् षट् त्रीन्[1] सार्धं संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं[2] तस्यार्धमर्धं च दद्यात् । सर्वेषां[3] वर्णानामानुपूर्व्येण ' ।

इति तदाचार्यादिहननविषयम् । तथा च दक्षः—

' सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
आचार्ये शतसाहस्रं सोदर्ये दत्तमक्षयम् ॥ (२६)
सम-द्विगुण-साहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम्[4] ।
दाने फलविशेषःस्यात् हिंसायां तद्वदेव हि' ॥(२५)

(द. स्मृ. ३. २५–२६)

इति । यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम्[5]—

'विप्रहारण्ये कुटीं कृत्वा वाग्यतः शवशिरो-ध्वजः शाणीपक्ष आत्मन्युपरि जान्वाऽऽच्छादयेत्' ।

(आ. ध. सू. १. ९. २४. ११)

---

१. C. and F. omit त्रीन् and I. quite mistaken here. २. B and D. read दशसहस्रं तदर्धं तस्यार्धमर्द्धं च, C. F. शतसहस्रं तस्यार्धमर्द्धं च, G. अयुतसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च and G. शतसहस्रं तदर्द्धं तस्यार्धमर्द्धं च all for गोसहस्रं तस्यार्द्धमर्धं च. ३. J. adds च after आनुपूर्व्येण. ४. I. reads क्रमात्. ५. From यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम् to तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था ज्यायसी इति; the including portion between these two sentences is not found in all other manuscripts except A. and H. We doubt not whether the portion belongs to the author. F. also includes this portion, but there is a note in the margin अयं ग्रन्थः पूर्वाङ्कपृष्ठान्त्यपंक्तिस्थो बोद्धव्यः and the folio 140, page 2. ६. The text reads this Sûtra ...रण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य·

इत्युपक्रम्य—

> 'गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रत-
> मोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत । (२४) ना-
> स्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते' । (२५)
> (आ. ध. सू. १. ९. २४–२५)

इति तन्मातापित्राचार्यादिविषयम् । तथा च भविष्य-त्पुराणे—

> 'मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा ।
> गुरुं हत्वा श्रोत्रियं च ·······' ॥

इत्युपक्रम्य अस्यैव प्रायश्चित्तस्य विधानात् । शाणीपक्षः शाणसूत्रमयवस्त्रैकदेशः । आ उत्तमादुच्छ्वासात् आ मरणात् । प्रत्यापत्तिः व्यवहारः । अत्राशक्तस्य शङ्ख आह—

> 'प्रमाण्य द्वादशसंवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं
> संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते
> गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्धमर्धं च दद्यात् ।
> सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण' ।

इति ।

> 'एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्' ।

इति अत्रासमर्थो द्वादशवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं गोसहस्रदानं कुर्यात् । तत्राप्यशक्तस्य षड्वार्षिकव्रतचर्यानन्तरं अर्धं गवां सहस्रम् । तत्राप्यशक्तस्य त्रिवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं सार्धश-

१. The text reads this .... कर्मसमाप्तमतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत. २. The text adds अस्य after न. ३. E. reads तदर्धं गोसहस्रार्द्धदानं for अर्धं गवां सहस्रम and H. reads अर्धं गवां for अर्धं गवां सहस्रम्. ४. E. reads ष्यब्दव्रतानंतरं तस्यार्धं पञ्चशतार्द्धं दानं for त्रिवार्षिकव्रतचर्यानंतरं सार्धशतद्वयं गवाम् ।.

तद्वयं गवाम् । तत्राप्यशक्तस्य सार्धसंवत्सरव्रतचर्या । अनन्तरं पञ्चविंशत्युत्तरशतमिति सर्ववर्णानां शक्त्यनुसारेण आनुपूर्व्येण क्रमेण द्वादशवार्षिकादिगोसहस्रादीनां समुच्चयो भवति । एतच्च पूर्वोक्तविषय एव कल्पनीयम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् ।

ननु—द्वादशवार्षिकादिव्रतचतुष्टयं गोसहस्रादिदानचतुष्टयसहितमभिधाय—

'सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण' ।

इत्यभिधानात् ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य क्रमेण व्रतचतुष्टयविधानं किमिति न स्यात्? । मैवम् ।

'पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा भवेत् ।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्' ॥
(अं. स्मृ. ३. १६)

इति । तथा—

'शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम्' ।

इति यथाक्रमं अङ्गिरो-भविष्यत्पुराणवचनाभ्यां ब्राह्मणापेक्षया इतरवर्णानामधिकप्रायश्चित्तविधानात् । तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था ज्यायसी इति ।

ननु—एवं वचनान्तरं साक्षित्वेनोदाहृत्य यत्र विशेषव्यवस्थोच्यते तत्र साऽस्तु । यत्र त्वन्तरेणैव वचनान्तरं व्यवस्थोच्यते तत्र स्वकपोलकल्पिता कथं श्रद्धेया?— इति चेत् । मैवम् । स्मृतिकारैरेव कल्पनीयत्वाभिधानात् । तथा च देवलः—

---

१. E. adds अर्धं गवां after व्रतचर्यानन्तरम्. २. I. omits एव; while xcept A. B. D. and G. all others read स्मृतिकारेणैव for स्मृतिकारैरेव.

'जाति-शक्ति-गुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ॥

इति । यदिदं द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तद् द्वादशे वर्षे सम्पूर्णे वा समापनीयं अर्वाग्वा ब्राह्मणत्राणादिनिमित्तलाभे । तथा च शङ्खः—

'द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति । अन्तरा वा ब्राह्मणं
मोचयित्वा । गवां द्वादशानां परित्राणात् ।
सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति' ।

इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'ब्राह्मणस्य परित्राणाद् गवां द्वादशकस्य वा ।
तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
दीर्घ-तीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।
दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥
आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं, घातित एव वा ।
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति'* ॥
(या. स्मृ. ३. २४४–२४६)

* यश्चौर-व्याघ्रादिभिर्व्यापाद्यमानं कमपि ब्राह्मणं आत्मप्राणान् अन्तरे कृत्वा त्रायति द्वादश गावो वा प्राणसङ्कटान्मोचयति सोऽसम्पूर्णेऽपि द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ते शुद्धो भवति । एवमेव परकीयस्याश्वमेधे अवभृ-

१. B and D. read वधकृत for बुद्धिकृतं. २. G. and I. read द्वादशवर्षे for द्वादशे वर्षे; while B. and D. द्वादशवर्षे त्वदसंपूर्णे वा for द्वादशे वर्षे संपूर्णे वा. ३. Except A. all others read स द्यावा अश्व for सद्य एवाश्व. ४. The text substitutes च for वा. ५. Except B. D. and the text others read स्नानात् शुद्धिमवाप्नुयात् for स्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात्. ६. C. and F. substitute दत्त्वा for दृष्ट्वा. ७. The text reads तु for वा. ८. The text reads विशुद्ध्यति for न दुष्यति.

इति न तद्व्रतान्तराभिप्रायम्। किंतु समाप्तिकथनाभि-
ायम्। व्रतान्तराणि तु[1] मनुराह—

'लक्ष्यं[2] शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः॥
यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताऽग्निष्टुताऽपि वा* ॥
जपन् वाऽन्यतमं वेदं[3] योजनानां† शतं व्रजेत्[4]।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नियतेन्द्रियः[5]॥
सर्वस्वं वा वेदविदे[6] ब्राह्मणायापपादयेत्।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्॥

ाख्यकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वकर्मत्वं विख्याप्य स्नात्वा शुद्धो भवति। तथा
हुकालव्यापिना दुःसहेन कुष्ठादिरोगेण पीडितं ब्राह्मणं गां वा पथि दृष्ट्वा
नेरुजं कुर्याच्चेत् ब्रह्महा शुद्धो भवति। अपहृतसर्वस्वतयावसीदतो विप्रस्य
ो-भू-हिरण्यादिद्रव्यं सर्वं प्रत्यानीय यस्तस्य विप्रस्य रक्षणं करोति स
वेशुद्धो भवति। विप्रसर्वस्वप्रत्यानयनप्रयत्ने मृतः शस्त्रैः क्षतो जीवन्न-
पि वा शुद्ध्यत्येव।

* त्रिवृता त्रिवृत्स्तोमेन। अग्निष्टुता अग्निष्टोमेन।

† यं कमपि वेदं जपन् शतयोजनं गच्छेत्। योजनं षोडशसहस्र-
हस्तात्मकम्। यथोक्तम्—

'द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्द्वयं तु शयः स्मृतः।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः॥
चतुष्कं योजनं तत्स्यादिति मानं व्यवस्थितम्'।

१. Except A. all others omit तु. २. J. reads लक्ष्यः for लक्ष्यं. ३. G. reads वेदं for वेदं. ४. G. substitutes व्रजन् for व्रजेत्. ५. B. and D. read मितभुक्जितेन्द्रियः for मितभुङ् नियतेंद्रियः. ६. A. reads वेदविदि and the text omits वा and reads वेदविदुषे.

हविष्यभुग्वाऽनुचरेत्[1] प्रतिस्रोतः[2] सरस्वतीम् ।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्'* ॥
(म. स्मृ. ११. ७३–७७)

इति । एते सर्वे पक्षाः कामकारा-ऽकामकारविद्वदविद्वद्वि-षयत्वेन व्यवस्थापनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञ-वल्क्य आह—

'लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।
मज्जान्तं[3] जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्' ॥
(या. स्मृ. ३. २४७)

इति । द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनं भवति । यथोक्तं लीलावत्याम
'यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यै-
र्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दशकेन वंशः' ॥
इति । देशभेदेनानयोर्व्यवस्था ज्ञेया ।

* यद्यपीमानि सर्वाण्यपि प्रायश्चित्तानि न वर्णविशेषाभिधानपुरस्स-रमभिहितानि तथापि अन्यत्रोक्ता व्यवस्था अत्रानुसन्धेया । तद्यथा-शस्त्रभृतां लक्ष्यत्वं अग्निपतनं सर्वस्वदानं जीवनपर्याप्तधनदानं गृहदानं सरस्वत्यनुगमनं च सर्ववर्णसाधारणम् । अश्वमेधो राज्ञ एव । गो-सवो ब्राह्मणस्यैव । अन्ये त्रैवर्णिकानाम् । तत्र गोसवाश्वमेधौ कलौ वर्ज्यौ वर्णभेदेन प्रायश्चित्तस्य द्विगुण-त्रिगुणादिको भेदस्त्वग्रे आचार्येणैवोक्तो ऽत्रानुसन्धेयः ।

---

१. The text reads ऽनुसरेत for ऽनुचरेत्. २. B., D. and J. read प्रतिस्रोतां for प्रतिस्रोतः. ३. The text reads मज्जान्तां for मज्जान्तं.

इति । तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः—

'लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वासये ।

इति प्रथमाम् ।

त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये ।

इति द्वितीयाम् ।

लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये ।

इति तृतीयाम् ।

मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं वासये ।

इति चतुर्थीम् ।

मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये ।

इति पञ्चमीम् ।

स्नायुं मृत्योर्जुहोमि स्नाय्वा मृत्युं वासये ।

इति षष्ठीम् ।

---

१. All others except **A.** and I. read तथा for तत्र; while C. and F. mit the following :—

. . . . लोमप्रभृति वै तनुम् ।
मज्जान्तं जुहुयाद्वापि मंत्रैरभिर्यथाक्रमम् ॥
इति । तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठ —
'लोमानि मृत्योर्जुहोमि. . . . . . . ।.

. These Mantras are found in all manuscripts and the text, but they ppear different from one another. I. substitutes नाशय for वासये in ll the Mantras and except A. G. and the text all others read प्रथमम् or प्रथमाम् and so on in masculine inst ad of feminine, while G. omits he following :—

प्रथमाम् । त्वच्च मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये । इति द्वितीयाम् ।
लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये । इति.

nd substitutes आश्रयति for वासये इति in the first and the fourth Mantra. ३. The text interchanges this Mantra for the sixth. ४ The exts, two Bombay editions and one Benares edition with commentary eads स्नावाभि- and स्नावभिः स्नायु for and स्नाय्वा.

अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वासये ।
इति सप्तमीम् ।
मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वासये ।
इति अष्टमीम्' ।
(व. स्मृ. २०. २६)

इति । मरणान्तिकस्येदृशस्य सर्वस्य व्रतस्य कामकार-विषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह—

'प्राणान्तिकं च यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥
यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथंचन ।
न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ॥

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

'ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेत् । अधःशायी त्रिषवणस्नायी कर्मावेदको भैक्ष्याहारो दिव्यनदी-पुलिन-सङ्गमा-ऽऽश्रम-गोष्ठ-पर्वत-प्रस्रवण-तपो-वनविहारी स्यात् स्थान-वीरासनी । संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणि-गो-धान्य-तिल-भूमि-सर्पींषि ब्राह्मणेभ्यो ददन् पूतो भवति' ।

---

१. I. reads मज्जां for मज्जानं and मज्जया for मज्जाभिः; while all other except A. and the text substitute मज्जां for मज्जाभिः. २. G. and I. do not insert ईदृशस्य. ३. G. and J. read कामेन for कामतः. ४. A. reads कुर्यात् विप्रः for नरः कुर्यात्. ५. Except A. and I. all others read त्रिषवर्णी for त्रिषवणस्नायी; while B. D. and I. कर्मवेदकः for कर्मावेदक. ६. B. and D. read भिक्षाहारी for भैक्ष्याहारो. ७. H. reads -संगमाश्रयो गोष्ठपर्वत- for -संगमाश्रमगोष्ठ-पर्वत-. ८. G. reads ब्राह्मणो दद्यात्; while I substitutes दद्यात् for ददन्.

इति तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्' ।

(व. स्मृ. २३. ३८)

इति तन्मनोवसितब्रह्महत्यस्य तद्दैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् । यत् पुनः षट्त्रिंशन्मतवचनम्—

'षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकद्वयमेव च' ॥

इति तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य* सप्रत्ययवधे† द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययवधे तु बृहस्पतिराह—

'अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।
शुद्ध्येत् त्रिषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः' ॥

* अप्रत्यानेयं पुनरानयितुमशक्यं पुंस्त्वं यस्य । षण्ढस्तावच्चतुर्दशविधः पूर्वमाचारकाण्डे विवाहप्रकरणे उक्तः । तत्र केषांचित् कालान्तरे औषधादिना पुंस्त्वं प्रत्यानेतुं शक्यं भवतीति प्रसिद्धमेवायुर्वेदविदाम् ।

† अत्र—

'प्रत्ययोऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वासहेतुषु' ।

(नामलिंगानुशासने ३. ३. १४७)

इति कोशात् प्रत्ययो ज्ञानम् । तच्च—

'जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः' ।

(ग. पु. १. १३६. १२)

इति गारुडात् संस्कारजन्यम् ।

१. B. and D. omit the following :—

'यत्पुनर्वासिष्ठवचनम्'—

'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्' ।

इति । तन्मनोवसितब्रह्महत्यस्य तद्दैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम्' ।; while H. substitutes वसिष्ठेनोक्तम् for the same. २. G. reads अम्बुभक्षो for अब्भक्षो. ३. G. reads ब्रह्महत्यायाः for ब्रह्महत्यस्य. ४. B. D. and G. read षट्त्रिंशन्मते वचनम् for षट्त्रिंशन्मतवचनम्. ५. I. reads प्रत्ययवधे for सप्रत्ययवधे.

इति । एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः—

'पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्' ॥

इति । प्रजापतिरपि—

'द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्' ॥

इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्—

'प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।
पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥
शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु' ।

इति तत् प्रातिलोम्यानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । मूर्धावसिक्तादीनामपि दण्डवत् प्रायश्चित्तं समूहनीयम् दण्डतारतम्यमाह याज्ञवल्क्यः—

'दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः' ।

(या. स्मृ. २. २०६)

इति । एवं च सति मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं* क्षत्रियादूनमध्यर्धद्वादशवार्षिकं भवति । अन-

* अतिरिक्तं अधिकम् । ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं विहितं, क्षत्रियस्य तद् द्विगुणं चतुर्विंशतिवार्षिकं भवति । तत्र क्षत्रियादूनं ब्राह्मणादधिकं अष्टादशवार्षिकं मूर्धावसिक्तस्य देयमित्यर्थः ।

१. J. omits यत्तु; while G. and H. omit तु. २. G. and H. read चतुर्विंशतिमतं वचनम for चतुर्विंशतिमतवचनम. ३. Except A. and H. all others do not insert ब्राह्मणादतिरिक्तं. ४. C. and F. read मध्यस्थे दशवार्षिकं, E. अध्यर्धदशवार्षिकं, G. अध्यर्धं द्वादशवार्षिकम् and J. अर्धं द्वादशवार्षिकम all for अध्यर्धद्वादशवार्षिकम.

व दिशा प्रातिलोम्योत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तमूहनीयम् । तथो-
माश्रमिणामपि* प्रायश्चित्ततारतम्यमङ्गिरसा दर्शितम्—

'गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।
शौचवच्छोधनं कुर्युरर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्' ।

इति । प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो
वति । तथा च हारीतः—

'प्रायश्चित्तेऽध्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।
पूतस्तदहरेव स्यादिह लोके परत्र च' ॥
(हा. स्मृ. २१. ९)

इति । व्यासोऽपि—

'धर्मार्थे† यतमानस्तु न चेत् शक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः' ॥
(व्या. स्मृ. ३. ४१)

इति । वधोद्यमेऽपि वधप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तदाह
ज्ञवल्क्यः—

'चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः'‡ ॥
(या. स्मृ. ३. २५२)

* उत्तमाश्रमिणः आजन्मब्रह्मचारिणः वानप्रस्था यतयश्चेत्यर्थः ।
† धर्मार्थे यतमानः पापक्षालनार्थं प्रायश्चित्तं कर्तुं प्रवृत्तः ।
‡ अत्र घातार्थं चेत् समागतः इत्यनेन हननसाधनमुद्यम्य केवलमा-
नमेव न विवक्षितम् । किंतु ब्राह्मणादिहनने कृतनिश्चयस्तद्व्यापाद-

. I. substitutes दृशा for दिशा. २. C. and F. read तथा श्रमिणाम् and
थोक्ताश्रमिणाम् for तथोत्तमाश्रमिणाम्. ३. B. and D. read -गतो ब्रह्म-
ातनात्, C. and F. अर्वाक् ब्रह्मणि दर्शनात् both for अर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात्.
G. and A. read प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य. ५. I. reads व्यवसिते
ऽध्यवसिते ६. I. reads मृतश्चेत् क्वोऽपि मानवः for न चेच्छक्नोति मानवः.

इति । यथावर्णमित्यनुवर्तते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

'अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्'* ॥

(शा. स्मृ. १. २६)

इति ॥ ७२-७३ ॥

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह[1]—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७४ ॥

इति । आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अत एवाङ्गिराः—

'आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य[2] हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च' ॥

(अं. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ७४ ॥

नार्थं सम्यगागत्य घातसाधनप्रहारे कृते कथंचित् प्रतिघातादिप्रबन्धवशादसौ न मृतस्तदा अहत्वा यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् इत्यर्थः।

* ननु—ब्राह्मणादिहनने यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तदभावेऽपि कथमुच्यते ? । उद्यमस्य क्रियानिवृत्तेश्च समानो दण्ड इत्येतदयोग्यमिति चेत् । न । हननाभावे पादोनमेव प्रायश्चित्तमिति ब्रूमः । अत एव—'औपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वात् अतिदेशिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्यादिव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति'—इति विज्ञानेश्वरः ।

---

१. B. and D. omit the following :—

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह —
सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत ॥ ७४ ॥
इति ।.

२. I. reads द्विजातस्य for द्विजाग्र्यस्य and B. C. D. and F. substitute मथा for हत्वा; while B. and D. exhibit आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता अत एव अङ्गिरा. after the quoted verse and then read ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं &c., and then again सवनस्थवधस्य &c.

[*विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः।
पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम्॥

अवध्यनिरूपणेऽतिपातः शास्त्रार्थः स्यादित्यत आह। विन्ध्यादुत्तरत इति।

'यद्युत्तरे वसेत् पार्श्वे विन्ध्यस्य पुरुषोत्तम।
दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छृणु'॥

इति भविष्यपुराणात् दक्षिणदेशस्थितस्य काशीयात्रेति ज्ञेयम्। अकामकृते इदं प्रायश्चित्तम। तत्रैव द्वादशाब्दिकस्योक्तत्वात्। प्रतियोजनं प्राजापत्यसम्भवेनास्य तत्समत्वाच्च। कामकृते तु मरणान्तिकमेव॥ ७९॥]

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह—

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम्।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्॥ ७५॥
अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्।

इति। पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम्। तदाह पुलस्त्यः—

'पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम्।
मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम्॥

* दृश्यतेऽयं श्लोको एकस्मिन् (L.) पुस्तके नान्यत्र। माधवाचार्येण व्याख्यातः। अत एव प्रक्षिप्तोऽयमिति प्रतिभाति। तथापि पूर्वापरसम्बन्धमवलोक्यात्रावश्यकत्वप्रतीतिरस्माभिः धरणीधरव्याख्यासहितः संगृहीतः।

१. L. reads तपः for ततः. २. B. and D. read विप्राय for विप्रेषु. ३. Except B. D. G. and I. all others read क्षौद्र-माधूकं for द्राक्ष-माधूकं. ४. I. reads सौरमारिष्टं, B. and D. सैरमारिष्टं, A. सौरमारिष्टं and H. सैरिमारिष्टं all for सैरमारिष्टं.

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु'* ।
(पु. स्मृ. १. १२-१३)

इति । एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणं चरित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् । तदेतत् [1]कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—

'पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ।
कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्[2]तु भोजयेत्' ॥
(बृ. स्मृ. ४. २३)

इति । तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव । न क्षत्रियवैश्ययोः । मद्यपानस्य ब्राह्मणम्प्रत्येव निषेधात् ।

'यक्ष-रक्षः-पिशाचान्नं मद्य-मांस-सुरासवम् ।
तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः' ॥

इति स्मरणात् ।

---

* माधूकं 'मोहवा-मोहडा' इति भाषायां प्रसिद्धस्य वृक्षस्य पुष्पेभ्यो निर्मितम् । सैरो वनस्पतिविशेषः (?) । अरिष्टो निम्बः तद्भवम् । मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवं मैरेयम् । एवमेकादश मद्यानि । केचित्तु-

'माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्' ।

इति पठन्ति । तद् एकादशसंख्यापूर्त्यभावात चिन्त्यम् ।

---

१. C. and F. omit the following :—

तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—
'पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ।
कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु भोजयेत्' ॥

इति ।.

२. B. and D. substitute च for तु. ३. Except A. and I. all others read ब्राह्मणेन न पातव्यं for तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं.

बृहद्विष्णुरपि[१]–

'माधूकमैक्षवं सैरं[२] तालं खार्जूर-पानसम् ।

मधूत्थं[३] चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्' ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि[४] ब्राह्मणस्य तु' ।

इति । राजन्य-वैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्या-ज्ञवल्क्यः–

'कामादपि[५] च राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।

मद्यमेव सुरां[६] पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते' ॥

इति । व्यासोऽपि[७]–

'उभौ मध्वासवक्षीबौ उभौ चन्दनचर्चितौ ।

एकपर्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ'* ॥

(म. भा. उ. ५८. ५)

* धृतराष्ट्रसन्देशं पाण्डवेभ्यो निवेद्य प्रत्यागतस्य संजयस्य धृतराष्ट्रम्प्र-[त्यु]क्तिरियम् । शिष्टाचारप्रदर्शनार्थमिदं वाक्यम् । विज्ञानेश्वरस्तु–'एक-[प]र्यङ्क-शयिनौ'–इति पठित्वा क्षत्रिय-वैश्ययोर्माध्वीपानानुज्ञानपरमिदमिति [म]न्यते ।

१. B. and D. omit अपि. २. Except A. G. and H. all others sub-[st]itute सैरं for सौरं; while I. ताल-खार्जूर- for तालं खार्जूर-. ३. I. reads धूस्तुरं [fo]r मधूत्थं, but it seems to be a mistake. ४. I. substitutes निंद्यानि [fo]r मद्यानि. ५. C. and F. read क्रमादपि for कामादपि. ६. G reads [म]द्यमेवसुरां C. and F. मद्यमेवं सुरां for मद्यमेव सुरां. ७. B. and D. omit [व्य]ासोऽपि. ८. This verse appears in Mahâbhârata, except the text of [t]he same and A. and G. all others read मध्वासवं पीत्वा for मध्वासवक्षी-[बौ], while the text reads चन्दनरूषितौ for चन्दनचर्चितौ and reads the [se]cond line as :—

स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ' ॥.

इति । *उपनयनात् पूर्वं मद्यपाने तत्प्रायश्चित्तं पित्रादिभि कर्तव्यम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

'अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता' ॥

इति ॥ ७५ ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह-

सुरापानं सकृत् कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ ७६ ॥
स पावयेदथात्मानमिहलोके परत्र च ।

इति । पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च मनुः—

'गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः' ॥
(म. स्मृ. ११. ९४)

इति । तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडी-माध्व्योर्गौणः पुलस्त्येनैकादशसु मद्येषु गौडी-माध्व्यावनुक्रम्य—

---

* ब्राह्मणस्यैवेदम् । नान्येषां वर्णानाम् ।

---

१. C. F. E. H. and I. do not insert तत. २. These two lines ar omitted by M. ३. I. reads पातयेत for पावयेत ; while K. and L. rea तथा- for अथा-. ४ B. and D. read this line as follows :—

'तथैवैका न पातव्या सुरा सर्वा द्विजोत्तमैः' ॥

and I. reads :—

'यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः' ॥

and except A. and the text all others read—

यथैवैका तथैवान्या for यथैवैका तथा सर्वा.

५. I. reads एकादशसमद्येषु for एकादशसु मद्येषु.

'सुरायाः सकृत्पाने गौडी-माध्व्योरमुख्यसुरयोरस-
कृत्पाने चाग्निसमानवर्णोत्पत्तिपर्यन्तं सन्तप्ताम-
त्युष्णां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो म्रियेत' ।

(पु. स्मृ. १. १४)

इत्यभिधानात् । तथा च बृहस्पतिः—

'सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।
क्षिपेत्तया विनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्' ॥

(बृ. स्मृ. ४. २९)

इति । गौडी-माध्व्योरभ्यासेन मत्या अमत्या वा पाने तया
णं व्याघ्र आह—

'मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा* द्विजोत्तमः ।
ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्ध्येत् स किल्बिषात्' ॥

इति । कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्र-
ष्टम् । अकामकृते तु याज्ञवल्क्य आह—

'बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
पिण्याकं वा कणान् वाऽपि भक्षयेत्त्रिसमा निशि' ॥

(या. स्मृ. ३. २५४.)

इति । एतच्च वर्षत्रयपिण्याकादिभक्षणं ब्रह्मविषयम् ।

* पुनः पीत्वा अभ्यासेन प्राशनं कृत्वेत्यर्थः । द्विजेषु ब्राह्मण-क्षत्रिय-
षु उत्तमः श्रेष्ठः ब्राह्मण इत्यर्थः ।

१. I. and J. omit -सुरयो-. २. Except A. and I. all do not insert -भिधानात्. ३. B. D. E. and I. read अभ्यासे तथा मरणं and C. . and J. अभ्यासेन तया मरणं both for अभ्यासेन मत्या अमत्या वा पाने मरणं. ४. B. and D. read भक्षयेत्तन्नक्तं निशि, C. and F. भक्षयेत्तु निशि and E. G. H. J. भक्षयेत्तु सकृन्निशि all for भक्षयेत्त्रिसमा निशि.

इति। तथा च वर्षत्रयव्रतं प्रकृत्य व्यास आह—

'एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यपः छर्दने कृते।
पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्' ॥
(व्या. स्मृ. ३. ६१)

इति। यत्तु मनुनोक्तम्—

'कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि।
सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी*' ॥
(म. स्मृ. ११.९२)

इति तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम्। यदपि देवलेनोक्तम्-

'सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-ताम्र-सीसानामन्यतम-
मग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति'।

इति यदपि मनुनोक्तम्—

* कणान् तण्डुलकणान्। पिण्याकं तिलकल्कम्। वालवासा गोलोमाजालोमादिकृतं वासः। केचित् 'चीरवासा' इत्यपि पठन्ति। तत्र चीरं वस्त्रखण्डम्। ध्वजी सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्य गच्छेत् तिष्ठेत वा इत्यर्थः। मेधातिथिस्त्विदं वचनं-'प्राणात्यये औषधार्थं' सेवने शुद्धिकथनार्थमित्याह। सर्वज्ञनारायणः—'एतच्च कामत उपलभ्यमानमधु-सुरासंसृष्टजलपाने' इत्याह। कुल्लूकभट्टः—'इदमबुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने'-इति। राघवानन्दः-'अकामतः पैष्टीपाने कामतश्च गौडी-माध्व्योः पाने'-इति। नंदनस्तु-'अकामतः पाने' इदं प्रायश्चित्तमित्याह।

१. G. reads मद्यपस्य छर्दने for मद्यपः छर्दने. २. We follow here A and L.; while all others and the text read सुरापानाद्यनुत्त्यर्थं for सुरापानापनुत्त्यर्थं. ३. B. and D. omit the following :—

'सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-ताम्र-सीसानामन्यतमम-
ग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति'।

इति। यदपि मनुनोक्तम्—

४. G. reads यद्यपि for यदपि.

'गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा।
पयो*घृतं वाऽऽमरणात् गोशकृद्रसमेव च'* ॥
(म. स्मृ. ११.९१)

इति तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम्। वेदविदम्प्रत्य-
ङ्गिरा आह—

'बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः।
समत्वं† ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः'[२]॥

इति। सकृद्गौणसुरापाने[३] अङ्गिरा आह—

'भूमिप्रदानं यः[४] कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः।
पुनर्न च[५] पिबेज्जातु संस्कृतः स विशुद्ध्यति'॥

इति। यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

'ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासाननुद्धृतसमुद्रोदक-
स्नानम्। सावित्र्यष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहम्‡।
त्रिरात्रमुपवासः। तप्तकृच्छ्रेण पूतो भवति।
अश्वमेधावभृथस्नानेन च'।

---

* अत्र आमरणात् इत्युक्तः अग्निवर्णमिति विशेषणं गोमूत्र-उदक-[पयो]-घृत-गोशकृद्रसानां पञ्चानां प्रत्येकं सम्बध्यते।

† बृहस्पतिसवो नाम यज्ञः। स च ब्राह्मणैरेव कर्तृत्वेन विहितः। 'ब्रा[ह्मण]ैस्समत्वं गच्छेत्'–इत्यनेन जातिमात्रब्राह्मणो भवेदित्युक्तम्। न [क्रि]यायुत्तमत्वं उपलभेदीत्यर्थः।

‡ नात्र हवनीयद्रव्यमुक्तं तथापि–'द्रव्यानुक्तौ घृतम्'–इति नियमात् [घृते]नाष्टसहस्रं जुहुयादित्यर्थः। तप्तकृच्छ्रः पूर्वमुक्तः।

---

[१]. G. and the text read वा for च. २. C. F. E. H. and I. read स्मृतिः [for] श्रुतिः. ३. B. and D. read गौडसुरापाने for गौणसुरापाने. ४. I. [sub]stitutes वा for यः. ५. B. D. and H. substitute वा for च, but G. [and] J. insert neither च nor वा.

इति तत्[1] पूर्वोक्तबृहस्पतिसववषिय एव द्रष्टव्यम्[2] । सम्प्रत्यभावे वा[3] द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्बृहस्पतिनोक्तम्—

> ‘गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
> तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्’* ॥
>
> (बृ. स्मृ. ४. ६१)

इति तदनन्त्योपधमाभ्यस्ताभ्युपगमार्थपाने वेदितव्यम प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । अत एव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वं वा योजनीयम् ॥ ७६ ॥

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

> अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७७ ॥
> गच्छेन्मुसलमादाय राजाभ्याशं वधाय तु[4] ।
> हतः[5] शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्त एव च ॥ ७८ ॥
> कामतस्तु कृतं[6] यत् स्यान्नान्यथा वधमर्हति ।

इति । अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः। स च परिमाणविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

---

* गौडीपाने तप्तकृच्छ्रं माध्वीपाने पराकं पैष्टीपाने चान्द्रायणमिति क्रमः ।

---

१. G. omits ततः while B. and D. तदुक्तं बृहस्पतिसवनेन द्रष्टव्यसंपत्त्यभावे for तत्पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सम्पत्त्यभावे वा. २. G. and J omit द्रष्टव्यं and read द्रव्यसंपत्त्यभावे द्रष्टव्यम. ३. Except A. H. and I all others omit वा. ४. B. C. D. E. F. G. J. K. and L. read राजानं स्ववधाय, H. and I. राजानं स वधाय for राजाभ्याशं वधाय. ५. Except A K. and L. all others read ततः for हतः. ६. M. reads कामकारकृतं for कामतस्तु कृतं.

'जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजः[1] स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिक्षा[2] तु, तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥
गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यवो मध्यस्तु, ते त्रयः।
कृष्णलः, पञ्च ते माषः, ते सुवर्णस्तु[3] षोडश' ॥
(या. स्मृ. १. ३६२–३६३)

इति । उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति[4] स स्वविशुद्ध्यै स्वयमेव राजकर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहार-साधनं मुसलमादाय राजसमीपं गच्छेत् । गत्वा चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राजकर्तृकात् मुसलसाधनाद्वधादयं विशुद्ध्यतीति । अथ मुसलप्रहारेण न[5] मृतस्तदा राज्ञा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येव । तथा[6] च संवर्तः–

'ततो मुसलमादाय सकृद्[7]हन्यात्तु तं स्वयम् ॥
यदि जीवति स स्तेनस्ततस्तेयाद्विमुच्यते' ।
(सं. स्मृ. १२०–१२१)

इति । अथवा 'मुक्त एव[8] च'–इति पक्षान्तरमेवं व्याख्येयम् । यत्र[9] स्तेनेन ये पोष्यास्तदीयपुत्र-मित्र-कलत्रादयो बहवः सन्ति तत्र स्तेने मृते बहवो[10] विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राज्ञा

१. E. I. and the text read त्रसरेणूरजः for त्रसरेणुरजः. २. C. and F. read लिख्या for लिक्षा and J. तुलास्तिस्रो for तु तास्तिस्रो; while H. substitutes लिक्षाः for लिक्षा. ३. B. and D. read सुवर्णं, and G. H. सुवर्णाः both for सुवर्णः. ४. Except A and I. all others read हरति for ऽपहरति; while J. reads स्वविशुद्धिं स्वयमेव राजकर्तृकेण प्रहारेण सम्पादयितुं, G. reads the same, but differs in विशुद्धये for विशुद्धिं ; while I. omits विशुद्धिम्. ५. G. omits न ; while J. substitutes मुक्तः for मृतः. ६. G. substitutes अथ for तथा. ७. The text substitutes स्तेनं for सकृत्. ८. G and I. read एवं for एव. ९. B. D. G. and J. substitute अत्र for यत्र ; while B. and D. substitute स्तेयेन for स्तेनेन. १०. G. adds अपि after बहवः and except. G. and I. others read विनङ्क्ष्यन्ति; while G. नश्यन्ति for विनश्यन्ति.

धनदण्डादिपुरःसरं स्तेनोऽप्रहतो मुच्येत तदापि विशुद्ध्यत्ये वेति । ननु—एवं सति—

'अघ्नन्नेनस्वी राजा'

(गौ. स्मृ. १२. ४५)

इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तप पोऽध्यवर्गादिकृपानिमित्तत्वेन स्तेनव्यतिरिक्तविषयेऽप्युपपत्तेः ननु—ब्राह्मणवधस्यातिगर्हितत्वात् 'मुक्त एव'—इत्ययं पक्षस्त द्विषयत्वेन कुतो न व्याख्यायते ? मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः तथा च मनुः—

'सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।
स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥
गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।
वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा' ॥

(म. स्मृ. ११. ९९-१००)

इति । अत्र वधपक्षो नामधारकमात्रविप्रविषयः । तपःप क्षस्तु सवनस्थत्वादिगुणोपेतब्राह्मणविषयः । न च—तादृशस स्तेयमसम्भावितं—इति शङ्कनीयम् । कदाचित् कचिच्चित्तगत तामसवृत्त्या लोभातिशयोदये सति तत्सम्भवात् । एवं च सति 'मुक्त एव'—इति पक्ष एतद्विषयत्वेनाऽपि योजयितुं शक्यते यच्चौर्यं कामकृतं स्यात्तत्रायमुक्तो वधो द्रष्टव्यः । अन्यथ

१. B. and D. read धनदण्डापहृतो for धनदण्डादिपुरस्सरं स्तेनोऽप्रहतो. २. W follow here only A.; while all others read कृपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्त- for कृपानिमित्तत्वेन स्तेनव्यतिरिक्त-. ३. I. substitutes कुर्यात् हतं for सकृद्धन्यात्तु तं. ४. B. D. E. G. H. and J. substitute च and the text तु for वा. ५. G. omits -मात्र- and B. C. D. and F. -विप्र-.

प्रामादादिकचौर्ये वधं नार्हति । न च—लोभैकमूलस्य[1] चौर्यस्य प्रामादिकत्वमसम्भावितं—इति शङ्कनीयम् । यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वा ऽपहरति अपहृत्य चान्यस्मै ददाति नाशयति वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति तदा सम्भवत्येवाकामतो ऽप्यपहारः । तादृशे ऽपहारे सवनस्थब्राह्मणवत्तपसा शुद्धिर्द्रष्टव्या । तपसो विशेषस्तु[2] मनुना दर्शितः—

'तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
वालवासा[3] द्विजो ऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्'[4]* ॥

(म. स्मृ. ११. १०१)

इति । सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्त्रिंशन्मते दर्शिताः[5]—

'वालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।
लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥
राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत् पापविशुद्धये ॥
गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।
यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम्[6] ॥
सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।
कुर्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥

* ब्रह्महणः यद्विहितं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तदित्यर्थः ।

१. B. and D. read लौभकवञ्चनस्य for लोभैकमूलस्य. २. B. and D. read विशेषः for तपसो विशेषः. ३. The text reads चीरवासा for वालवासा; while I. reads ब्रह्मवधव्रतम् for ब्रह्महणो व्रतम्. ४. G. and H. read द्रष्टव्याः for दर्शिताः. ५. G. reads दिनत्रयम् for दिनद्वयम्.

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजाधमः ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥
सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकं पिबेत् ।
ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथ वा ब्रह्महव्रतम्' ॥

इति । वत्सरं यावकाशनं किंचिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम्। सुवर्णापहारे द्वादशवार्षिकविधानात् । यत्तु चतुर्विंशतिमते ऽभिहितम् —

'आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्विप्राय वा क्रतुम् ।
षडब्दं वा चरेत् कृच्छ्रं जपयज्ञपरायणः ॥
तीर्थानि भ्रमते विद्वान् ततस्तेयात्प्रमुच्यते' ।

इति तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । क्रतुः धनिकश्रोत्रियविषयः । षड्वार्षिकं तु तीर्थयात्रासहितं निर्धनश्रोत्रियविषयम् । स्तेयप्रायश्चित्तं सर्वत्र अपहृतं धनं स्वामिने दत्त्वैव कार्यम् ।

'स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।
स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्ता त्वेकादशाधिकम्' ॥

इति स्मरणात् । यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमप्रवृत्तः तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

---

१. I. reads द्विजोत्तमः for द्विजाधमः. २. C. F. E. G. I. and J. read यावकां भवेत्; while H. यावकां भवेत for यावकं पिबेत्. ३. H. does not insert तु. ४. E. H. and I. read तीर्थाभिगमने for तीर्थानि भ्रमते. ५. I reads तस्मात् for ततः. ६. G. adds तत्सुवर्ण- before स्तेय- and तु after प्रायश्चित्ते. ७. E. and H. read स्तेयब्रह्मस्व-for स्तेये ब्रह्मस्व-. ८. Except A. B. D. and G. all others read हर्त्रा for हर्ता; while G. reads हृत्वा B. and D. हृत्वा for the same.

'स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत ।
ततस्तस्मै राजा औदुम्बरं शस्त्रं दद्यात् ।
तेनात्मानं प्रमापयेत् । मरणात्पूतो भवति' ।
(व. स्मृ. २०. ३१)

इति । औदुम्बरं ताम्रमयम् । यदा सुवर्णमपहृत्य तद् भुक्त्वा तदानीमेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत् तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—

'चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानम्' ।
(आ. ध. सू. १. ९. २५. १३. आं. पु.)

इति । मानसापहारे तु सुमन्तुराह—

'सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति' ।
(व. स्मृ. २०. ४१)

इति । गुरु-श्रोत्रिय-यागस्थत्वादिबहुगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य भूयसोऽसकृदपहारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

'निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत् । मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते'।
(व. स्मृ. २०. ४२)

---

१. The text reads ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशान् राजानमभिधावेत् स्तेनोऽस्मि भो शास्तु मां भवानिति । तस्मै राजा ......इति विज्ञायते ।. २. B. and D. do not insert गुरु-श्रोत्रिय-. ३. I. reads भूयशो for भूयसो ; while B. and D. read सकृत् for ऽसकृत्. ४. The text adds वा after निष्कालको and reads घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानमभिदाहयेत् for घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत्, while I. does not insert घृत.

12

इति । इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतल्पगप्रायश्चित्तं दशमाध्याये—

'मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं'

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

अथ पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

यस्तु पतितैर्ब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वयमपि पतितस्तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह—

'यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये'[1] ॥

(म. स्मृ. ११. १८१)

इति । आचार्यस्तु कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अत एव स्मृत्यन्तरे[2] कलौ वर्ज्यानामनुक्रमणे—

संसर्गदोषः पापेषु ' ।

(स. स्मृ. १. ५३)

इत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वमस्तीत्याह—

आसनात् शयनाद्यानात् सम्भाषात् सहभोजनात् ॥७९॥
सङ्क्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।

---

१. The text reads तत्संसर्गविशुद्धये for संसर्गस्य विशुद्धये. २. We are unable to find out the proper name. C. E. F. II. and I. read स्मृत्यर्थसारे. G. स्मृतिसागरे, both for स्मृत्यन्तरे.

इति। *यथा तैलबिन्दुरम्भसि प्रक्षिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति
था पतितसंसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ॥७९॥

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधा-
गानि प्रायश्चित्तान्याह—

चान्द्रायणं यावकं च तुलापुरुष एव च ॥ ८० ॥
गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम्।

इति। तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः। तत्स्वरूपमुपरिष्टाद्व-
्यामः। यत्र यत्र च प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोपलभ्यते तत्र
र्वत्र पापगौरव-लाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तान्यना-
त्तानि वा ऽनुष्ठेयानि। ततः सर्वाणि पापानि नश्यन्तीति
सिद्धम् ॥ ८० ॥

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महा-
तकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि
ानि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गापतितानि स्मृत्यन्तराण्यु-
हृत्य व्यवस्थापितानि।

अनुदाहृतस्मृतिवचनव्यवस्था।

---

*सहशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते। उम्भापशब्दस्त्वत्राजन्तः।

---

१. K. and L. read यावकश्च for यावकं च. २. G. and I. omit च;
ile C. and F. do not repeat यत्र. ३. I. does not insert अनावृत्तानि
d G. and I. substitute च for वा; while B. and D. omit आवृत्तानि.
J. substitutes अनुयोज्यानि for अनुष्ठेयानि. ५. G. and J. substitute
णि for सर्वाणि; while B. and D. न सन्ति for नश्यन्ति. ६. G. reads
संगात्पातितानि, I. तत्प्रसंगात्पाठितानि for तत्प्रसङ्गापतितानि; while I.
adds अपि after स्मृत्यन्तराणि.

अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि तान्युदाहृत्य व्यवस्थापयामः।

तत्रातिपातकस्वरूपम्।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते। तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश—

'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि'।

(वि. स्मृ. ३४. १)

इति। तेषां त्रयाणां दशमाध्याये'—

'मातरं यदि गच्छेत्तु'

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि।

महापातकस्वरूपम्।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देशः एवं कृतः—

'ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदार-गमनमिति महापातकानि। (१) तत्संयोगश्च'।

(वि. स्मृ. ३५. १-२)

इति। तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां चतुर्णां द्वादशाध्याये

'चतुर्विद्ये'

(प. स्मृ. १२. ६४)

---

१. C. and F. omit the following :—
उदाहृत्य व्यवस्थापयामः। तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते। तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश।.
२. G. reads विनिर्दिशति and I. विनिर्दिदेश both for निर्दिदेश. ३. J. do not insert दुहितृगमनं. ४. Except A. and I. all others omit -गमन- after गुरुदार-.

इत्यादिना—

'सर्वपापप्रणाशनम्'

(प. स्मृ. १२. ८१)

इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि। गुरुदारगमनस्य तु दशमाध्याये—

'पितृदारान् समारुह्य'

(प. स्मृ. १०. ११)

इत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम्।

अनुपातकस्वरूपम्।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टम्—

'यागस्थस्य क्षत्रियस्य वधः वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्राया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति। (१) कूटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ। (२) ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् (३) पितृव्य-मातामह-मातुल-श्वशुर-नृपपत्न्यभिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम्। (४) पितृ-मातृ-स्वसृगमनं च (५) श्रोत्रियर्त्विगुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च। (६)

१. The text does not insert वधः. २. I. reads आत्रेयगोत्रायाः for त्रिगोत्रायाः. ३. The text reads कौटसाक्ष्यं for कूटसाक्ष्यं. ४. The xt adds निक्षेपापहरणं after भूम्यपहरणं. ५. Except A. H. do not sert च and separate the सूत्र.

स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः
कुमार्यां रजस्वलायाः शरणागतायाः
प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च' । (७)
(वि. स्मृ. ३६. १-७)

इति ।

अथ अनुपातकप्रायश्चित्तम् ।

तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह—

'अनुपातकिनस्त्वेते महापतकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा' ॥
(वि. स्मृ. ३६. ८)

इति । तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः ।

'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत' ।

इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणप्रायश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्थक्षत्रवधस्य तादृशवैश्यवधस्य च षष्ठाध्याये—

'वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि'
(प. स्मृ. ६. १७)

इत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । तथा चा·

१. Except A. I. and the text all others read सख्युः for सख्याः. २. The text adds अंत्यजायाः after कुमार्याः. ३. C. and F. are quite mistaken here. They omit from प्रव्रजितायाः to ऋणानप (P. 94, L. 3; to 422 L. 6). ४. Except A. C. F. and I. others substitute च for वा. ५. B. D. G. and J. substitute तत्र for तच्च.

ार्वत्न्या अत्रिगोत्रायाश्च वधे तत्रैव प्रायश्चित्तमभिहितम्।
विज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये—

'गर्भपातं च या कुर्यात्'

(प. स्मृ. ४. १७)

इत्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम्। शरणागतवधः परिशिष्यते।
नुस्त्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह—

'अनृतं च समुत्कर्षे* राजगामि च पैशुनम्।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया'॥

(म. स्मृ. ११. ५५)

इति। याज्ञवल्क्यश्चापरोण्याह—

'गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः।
ब्रह्मत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्'॥

(या. स्मृ. ३. २२८)

---

* समुत्कर्ष इति निमित्तसप्तमी। सम्यक् ज्ञातिषु समाजेषु राजसभा-
षु वा उत्कर्षं प्राप्स्यामीति हेतुपूर्वकं यदनृतमभिधीयते तद्ब्रह्महत्या-
ामिति भावः। 'राजगामि पैशुनं' राजकुलात्तेन सह विवादो निर्बन्धो
ृतादिशंसनं वा। यदाह गौतमः—

'गुरावनृताभिशंसनम्'

इति। यद्यपि अत्र 'गुरौ' इत्युक्तं तथापि अनृताभिशंसनस्य गुरौ
ाकुले वा तुल्यत्वेनैव ब्रह्महत्यासमत्वमिति सुधीभिरूह्यम्।

---

१. Except A. and I. all others read विज्ञात- for अविज्ञात-, but it
ms to be incorrect. २. B. and D. read अधिकनिर्बन्धः समानं for
ीकनिर्बन्धः समानि. ३. I. adds अपि before आह.

इति । अत्र शरणागतवधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतमव गन्तव्यम् । समशब्दस्य—

‘ राजसमो मन्त्री ’

इत्यादावीषन्न्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्त्वधीतत्यागादीनां सुरापानसमत्वमाह—

‘ ब्रह्मोज्झं* वेदनिन्दा च कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हिता-ऽनाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ’ ॥ [2]
(म. स्मृ. ११. ५६)

इति । तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह—

‘ ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
पुनरुपयुञ्जीत† वेदमाचार्यात् ’ ।
(व. स्मृ. २०. १२)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम् । नास्तिकतया तत्त्यागे पादन्यूनं सुरापानव्रतमिति मनोर्मतम् । यद्यपि वसिष्ठेनोक्तम्—

---

* ब्रह्मोज्झं अधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमिति मेधातिथि-कुल्लूकौ। अधीतस्य वेदस्य असच्छास्त्राश्रयेणोपेक्षणमिति गोविन्दराजः । वेदस्यात्यन्तत्यागोऽनध्ययनं वेति सर्वज्ञनारायणः । इदमेव युक्तं भाति ।

† द्वादशरात्रकृच्छ्राचरणानन्तरं पुनरप्याचार्यात् वेदमुपयुञ्जीत अधीयीतेत्यर्थः ।

---

१. The text reads this line :—

‘ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः।.

२. B. D. E. H. and J. read गर्हितान्नाद्ययोः for -ऽगर्हिता -ऽनाद्ययो ३. I. reads प्रमादत्याध्यायादिविषयम् for प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम्.

'गुरोरलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
सचैलं स्नात्वा गुरुप्रसादात् पूतो भवति'।
(व. स्मृ. २१. २८)

इति। तदेतदमतिपूर्वे सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम्। विष्णुना
[क्रा]न्तस्य कौटसाक्ष्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम्। तथा
तद्व्रतानुवृत्तौ शङ्ख आह—

'कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहृत्य च।
एतदेव व्रतं कुर्यात् त्यक्त्वा च शरणागतम्'॥
(शं. स्मृ. १७. ९)

इति। यत्र साक्ष्यनृतवदनेन वर्णिनो वधप्राप्तिः तद्विषय-
[क]म्। अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति—

'आक्रुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्'* ॥
(वि. स्मृ. ३. ४६)

* पूर्वं 'चण्डालादुदकात् सर्पात्'– (माधवाचार्यटीका अ. ११.
१६-१८) इत्यादिनोक्तादात्मघातिनोऽन्योयं ब्रह्मघाती। तत्र तु न
[क]ाप्युद्देशः। केवलमसह्यदुःखादिना देहत्यागे प्रवृत्तिः। किंच आ-
[ह्व]ानादिनिमित्तं विना देहत्यागे स आत्मघाती भवति न तु ब्रह्मघाती।

The text reads this Sûtra as follows :—

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः सचैलं स्नातो गुरुं प्रसादयेत्
प्रसादात्पूतो भवतीति विज्ञायते।.

H. and I. read तथा for त्यक्त्वा; while the text reads this verse:—

'कूटसाक्षं तथैवोक्त्वा निक्षेपं च प्रहृत्य च।
एतदेव व्रतं कुर्याच्छक्त्या च शरणागतम्' ॥,

it seems to be incorrect. ३. B. and D. read अघमर्षिणो for
[...]।.

इति । आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः। न तूद्वेज्यस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'अकारणं* तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत्' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार—

'निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु' ॥
(या. स्मृ. ३. २२९)

इति । एवमादिषु सर्वत्र येन साम्यमुच्यते तदीयं प्रायश्चित्तं किंचिन्न्यूनमनुष्ठेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरवलाघवानुसारिणी कल्पनीया । सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्यपहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्वकल्पनाऽसम्भवात् द्वादशवार्षिकादिव्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि । याज्ञवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह—

'अश्व-रत्न-मनुष्य-स्त्री-भू-धेनुहरणं तथा ।
निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम्' ॥
(या. स्मृ. ३. २३०)

* अकारणमिति आक्रोशनादावपि देहत्यागस्य न किमपि कारणम् । किन्तु प्रत्याक्रोशनादयोऽन्ये वा उपाया अनुष्ठेयाः । तानकृत्वा यो देहत्यागं करोति स अकारणप्राणत्यागी एव भवतीति तात्पर्यम् ।

१. H. reads उद्वेशश्च; while G. omits the following portion न तूद्वेज्यस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान्परित्यजेत् ।
तस्यैव तत्र दोषः ....'॥.

२. B. and D. read य· for यं. ३. E. reads उत्कर्षेण for उत्कर्षे च. ४. Except A. all others read -भूमिहरणे. ५. J. reads -मरणं for -हरणं.

इति । मनुरपि—

'निक्षेपस्यापहरणं नरा-ऽश्व-रजतस्य च ।
भूमि-वज्र-मणीनां च[1] रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्' ॥

(म. स्मृ. ११. ५७)

इति । पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतल्पसमानानां दशमाध्याये—

'मातृष्वसृगमे चैवम्'

(प. स्मृ. १०. ९)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

उपपातकस्वरूपम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरुपपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश—

'अनृतवचनमुत्कर्षे । (१) राजगामि च पैशुन्यम् ।(२) गुरोश्चालीकनिर्बन्धः । (३) वेदनिन्दा । (४) अधीतस्य च त्यागः । (५) अग्नि-मातृ-पितृ-सुत-दाराणां च । (६) अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम्[2] । (७) परस्वहरणम् । (८) परदाराभिगमनम्[3] । (९) अयाज्ययाजनम् । (१०) विकर्मणा जीवनम् । (११) असत्प्रतिग्रहः । (१२) क्षत्रिय-विट्-शूद्र-गोवधः[4] । (१३) अविक्रेयविक्रयः ।

१. G. I and the text do not insert च. २. B. D. E. and H. read अज्याभक्ष्यभक्षणम्, I. अभोज्यान्नभक्षणम्, J. अभोज्यभक्षणम्; and G. भोज्यभोक्ष्यभक्षणं all for अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम्. ३. We follow here A. and the text, while all others read गुरुदाराभिगमनम् for परदाराभिगमनम् the Vijnáneśvara also reads परदारा- (*Vide* ३.२३४-२४२ Commentary). ४. G. omits -गो-, but it seems very proper.

(१४) परिविन्त्तिताऽनुजेन[1] ज्येष्ठस्य । (१५) परिवेदनं च । (१६) तस्य च[2] कन्यादानम् । (१७) याजनं च । (१८) व्रात्यता ।(१९) भृतकाध्यापनम् ।(२०) भृतकाध्ययनादानम् । (२१) सर्वाकरेष्वधीकारः[4] । (२२) महायन्त्रप्रवर्तनम्[5] ।(२३) द्रुम-गुल्म-लतौषधीनां[6] हिंसा । (२४) स्त्रिया जीवनम् । (२५) अभिचारः[7] । (२६) मूलकर्मसु च प्रवृत्तिः । (२७) आत्मार्थं[8] च क्रियारम्भः । (२८) अनाहिताग्निता । (२९) स्तेयम्[9] । (३०) *देवर्षि-पितॄणामृणस्यानपक्रिया[10] । (३१) असच्छास्त्राधिगमनम्[11] । (३२) नास्तिकता । (३३) कुशीलता[12] ।

---

* अत्र विज्ञानेश्वरोऽपीदं सूत्रमेवमेव पपाठ । तथा च सति देवादीनां त्रयाणां ऋणानपक्रियायाः परिगणितत्वात् 'ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार' इत्येतन्न सङ्गच्छेत । अतोऽत्र व्यावहारिकस्य ऋणस्य ग्रहणं माधवाचार्यस्य नाभिप्रेतमिति अवगन्तव्यम् ।

---

१. All, except A. I. and the text read परिविन्त्तिताऽनुजे for परिविन्त्तिता ऽनुजेन. २. I. does not insert these two Sútras, namely :—

तस्य च कन्यादानम् । (१७) याजनं च । (१८)

and also B. D. E. F. G. H. and J. omit याजनं च. ३. B. and D. read भृतकाद्याध्ययनादानम् and E. G. H. J. भृतकाध्ययनादानम्; while I. omits च. ४. G. and J. read सर्वाकारेषु for सर्वाकरेषु; while B. D. and G. read अधिकारः for अधीकारः. ५. G. reads -वर्तनम् for -प्रवर्तनम्. ६. Except A. I. and the text all others read द्रुम-गुल्म-लतौषधिमहाहिंसा; while the text adds -वल्लि- after -गुल्म- and also the Vijnánesvara follows it. ७. I. and the text do not separate these two Sûtrâs. I. reads अभिचारमूलकर्मसु and the text अभिचारबलकर्मसु for अभिचारः and मूलकर्मसु ८. The text reads आत्मार्थे and omits च. ९. All, except A. read स्तेयः; while the text omits it. १०. B. D. and J. read योषित्पितॄणामसत्क्रिया, G. योषित्प्रियाणां समक्रिया, E. and H. योषित्प्रियाणामसत्क्रिया, but E. has a marginal reading -पितृ- for -प्रिया- for देवर्षि-पितॄणामृणस्यानपक्रिया. ११. B. D. G. J. and the text read -भिगमनम् for -धिगमनम्. १२. B. and D. read कुशलता and the text कुशीलवता both for कुशीलता.

(३४) मद्यपस्त्रीनिषेवणम्* । (३५) इत्युपपातकानि' ।
(वि. स्मृ. ३७. १–३६)

इति । याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुक्तान्यपि कानिचिदुपपातकानि ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार—

'गोवधो व्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया† ।
अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥
भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया‡ ॥
§स्त्री-शूद्र-विट्-क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।

---

* सर्वाणीमानि व्याख्यातानि पूर्वमेव तत्रतत्रेति नात्र पुनर्व्याख्यानम् ।

† अत्र 'गोवध'शब्देन गोपिण्डव्यापादनं 'स्तैन्य' शब्देन ब्राह्मणसुवर्णतत्समव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं, 'ऋणानामनपक्रिया' इत्यनेन उत्तमर्णाद् गृहीतस्य ऋणस्याप्रदानं इति यथायथमूहनीयम् । यत्तु–'गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानं ऋणानामनपाकरणम्'–इत्युक्त्वा 'तथा देवर्षि-पितॄणां सम्यर्णस्यानपाकरणं च'–इति विज्ञानेश्वरेणोक्तं तन्न । माधवाचार्यस्याभिमतमिति प्रतिभाति । विष्णुना अनुक्तानां केषांचिदुपपातकानां प्रदर्शनायैव-
'गोवधो व्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया' ।
यादियाज्ञवल्कीयवचनानामत्रोदाहृतत्वादिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

‡'लवणक्रिया' लवणस्योत्पादनमित्यर्थः ।

§ स्त्रिया वधः आत्रेयीव्यतिरेकेण ब्राह्मण्या अपि । आत्रेय्यास्तु–
'गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः' ।
(या. स्मृ. ३. २५१)
इत्यनेन ब्रह्महत्यादिसमत्वकथनेन ब्रह्महत्यादिव्रतोक्तेः । शूद्रवधदीक्षितक्षत्रिय-वैश्यवधः ।

---

१. Except A. and the text all others do not insert इति. २. B. and ... read गो-ब्राह्मणवधः स्तेयम् for गोवधो व्रात्यता स्तैन्यम्; while the text ... G. substitute स्तेयम् for स्तैन्यम्. ३. C. F. read ऽपत्य- for ऽपण्य. ... J. reads निन्दितार्थे ऽपि.

नास्तिक्यं व्रतलोपं* च सुतानां चैव विक्रयः ॥
†धान्य-कुप्य[1]-पशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृ-मातृ-सुतत्यागस्तडाकारामविक्रयः ॥
कन्यासन्दूषणं[2] ‡ चैव परिवेदकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं § व्रतलोपनम्[3] ॥

---

* व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः ।

† धान्यं व्रीह्यादि, कुप्यमसारद्रव्यं त्रपु-सीसादि, पशवो गवादयः तेषामपहरणम् । 'गोवधो व्रात्यता स्तेयम्' इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्य-कुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्य-स्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तम् । अपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । तथा चैतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम्-इति विज्ञानेश्वरः ।

‡ कन्याया दूषणं अंगुल्यादिना योनिविदारणम् । न तु सम्भोगः । तस्य—

'सखिभार्या-कुमारीषु'

(या. स्मृ. ३. २३१)

इत्यत्र गुरुतल्पसमत्वस्योक्तत्वात् ।

§ कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य—

'निषिद्धभक्षणं जैह्मयम्'

(या. स्मृ. ३. २२९)

इत्यत्र सुरापानसमत्वमुक्तम् । तथा च पूर्वं 'नास्तिक्यं व्रतलोपं च' ।

---

१. Except A. C. F. and I. all others read -रूप्य- for -कुप्य-. २. I. reads कन्यासु दूषणं for कन्यासन्दूषणं; while the text परिवि-न्दक- for परिवेदक-. ३. J. reads च तुलायनः for व्रतलोपनम्, but it does not give any good sense.

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्नि-सुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।
भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्' ॥

(या. स्मृ. ३.२३४–२४२)

इति । यद्यपि–

'अनृतं च समुत्कर्षे'।

(म. स्मृ. ११. ५५)

इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं याज्ञवल्क्येन सुरापान-
मेषु विष्णुना उपपातकेषु तथापि विषयभेदेन त्रैविध्यं वक्तुं
क्यत्वान्न किञ्चिदपि साङ्कर्यम् । विषयभेदस्तूच्यते । द्वेष्यं
ष्यं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्त-

युक्त्वा पुनः 'व्रतलोपनम्' इत्युक्तेः । अशिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि 'श्रीहरि-
रणकमलप्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामि' इत्येवंरूपेषु
यमेषु प्राप्त्यर्थम् । न तु स्नातकव्रतप्राप्त्यर्थम् । तत्र–

'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' ।

इति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ।

---

१. J. reads हिंसायन्त्र- for हिंस्रयंत्र-. २. I. reads शूद्राप्रेष्यं for शूद्रप्रेष्यं
I. reads अन्याश्रमे for अनाश्रमे. ४. I. reads किंचित्सांकर्यम् for
ञ्चिदपि सांकर्यम्.

मपराधमारोप्यानृतं चेद्ब्रूयात् तद् ब्रह्महत्यासमम् । वधपर्यवसायित्वात् । यस्तु लाभ-पूजा-ख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन् अविद्यमानमपि चतुर्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं ब्रूते तत्सुरापानसमम् । अतिगर्हितत्वात् । यस्तु [1]सुखगोष्ठ्यादौ परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते तस्यैतदुपपातकम् । तत्राद्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तम् । तृतीये तु कामकृते याज्ञवल्क्य आह—

> ‘ मयि[2] तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।
> सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ’ ॥
> (या. स्मृ. ३. २७९)

इति । अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

> ‘ सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।
> पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् [3]प्रयतोऽपि सन् ’ ॥
> (म. स्मृ. ५. १४५)

इति । राज्ञोऽग्रे साक्षात् परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैशुन्यम् । [4]गुरावलीकनिर्बन्धो द्विविधः । तत्र [5]राजगृहादौ स्वयं समर्थः सन् असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं निर्बन्धं करोति चेत् सोयमलीकनिर्बन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन मनुनोक्तः । यत्र वाक्पारुष्यादिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते

---

१. I. reads मुख्यगोष्ठ्यादौ for सुखगोष्ठ्यादौ. २. I. reads अपि for मयि. ३. B. and D. read आचरेत् for आचामेत्; while G. आचमेत् for the same. ४. All others except A. and I. read गुरोरलीक- for गुरावलीक-; while G. omits the following portion:—

> निर्बन्धो द्विविधः । तत्र राजगृहादौ स्वयं समर्थः सन्नसमर्थस्य
> गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं.

५. H. reads राजगृहाङ्गणे for राजगृहादौ.

ोऽयमलीकनिर्बन्ध उपपातकम्। वेदनिन्दा त्रिविधा। बुद्धा-
तादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्रामाण्यप्रतिपादने निर्बन्ध एका
न्दा। सेयं याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता। सत्या-
पि वेदप्रामाण्यबुद्धौ जल्प-वितण्डादिहेतुशास्त्रव्यसनितया
ति-स्मृत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा। एतदेवा-
भेत्य मनुराह—

'योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयात् द्विजः।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः'॥
(म. स्मृ. २. ११)

इति। सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता। यस्तु
देकं कर्मानुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्फले श्रद्धत्ते 'किमनेन
विष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामि'— इत्येवं
न्दति सेयं निन्दोपपातकेषु पठ्यते।

एवमध्ययनत्यागादेरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरव-
घवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः।

'अग्नि-मातृ-पितृ-सुत-दाराणाम्'
(वि. स्मृ. ३७. ६)

इत्यत्रापि त्याग इति पदमन्वेति। अनुक्रान्तानामुपपात-
ानां पूर्वोक्तेभ्योऽतिपातक-महापातका-ऽनुपातकेभ्योऽल्पत्वा-
पपातकत्वम्। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

---

१. B. and D. read ब्रह्महत्यासमोपपादिता याज्ञवल्क्येन and omit सेयं. A. and the text read मूले for तूभे. ३. All, except the text and A. ad -श्रयो for -श्रयात्. ४. I. reads तत्त्वत. for तत्फले. ५. B., D. and omit -पितृ-. ६. I. reads प्रोक्तेभ्यो for पूर्वोक्तेभ्यो-; while except A. d I. all others do not insert -ऽतिपातक-.

'महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्' ॥

इति ।

अथ उपपातकस्य साधारणं प्रायश्चित्तम् ।

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह—

'उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।
पराकमथ[1] वा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन च' ॥
(वि. स्मृ. ३७–३९)

इति । तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्घाते गोसवो द्रष्टव्यः* । एकैकस्य च[2] शक्तम्प्रति पराकः अशक्तम्प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह—

'उपपातकशुद्धि स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।
पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाऽथ वा पुनः[3]' ॥
(या. स्मृ. ३. २६९)

इति । एवमित्यनेन पदेन[4] प्रकृतं गोवधव्रतमतिदिश्यते । अतिदेशस्योपदेशान्न्यूनविषयत्वात् । गोव्रताङ्गानि गोचर्मादीनि कानिचिद्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु—

* नरा इत्युक्तेः सर्वेषामेव वर्णानामिदं प्रायश्चित्तम् । तत्र क्षत्रियादीनामनधिकारात् गोसवो ब्राह्मणस्यैव, चान्द्रापण-पराके द्विजातिसाधारणे, शूद्रस्य दानादिकमिति व्यवस्था द्रष्टव्या ।

१. The text reads पराकं च तथा for पराकमथ वा and substitutes गोमखेन for गोसवेन. २. I. omits च and reads अशक्तम्प्रति पराकः and शक्तम्प्रति चान्द्रायणम. ३. B. D. G. and I. substitute निशि for पुनः ४. G. adds पुनः before पदेन.

'एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा' ॥
(म. स्मृ. ११. ११७)

इति मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्राय-
श्चित्तं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलम्भे वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानि ।

प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः । तत्र
गोरलीकनिर्बन्धोपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह—

'समुत्कर्षेऽनृते गुरोरलीकनिर्बन्धे
तदाक्षेपणे च मासं पयसा वर्तेत' ।
(वि. स्मृ. ५४. ५४)

इति । अग्नित्यागे स एवाह—

'वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नाय्यधःशायी
संवत्सरं सकृद्भैक्षेण वर्तेत' ।
(वि. स्मृ. ५४–१३)

इति । वसिष्ठोऽपि—

'योऽग्नीनपविद्ध्येत् स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरित्वा पुनराधानं कारयेत्' ।
(व. स्मृ. २१. २७)

---

१. I. reads अवकीर्णी तु शुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्. २. G. substitutes for वा. ३. I. reads समुत्कर्षेऽनृते. ४. The text adds च after गुरोः. We follow here only A. and the text; while all others read [illegible]क्षारणे for तदाक्षेपणे. ६. J. reads चमसं for च मासं. ७. Except . and I. all others read विष्णुः for स. ८. I. reads वेदाग्न्युत्सादीत r वेदाग्न्युत्सादी. ९. The text omits स. १०. C. F. E. H. an ad पुनराधेयं for पुनराधानं.

इति । मनुरपि—

'अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्' ॥
अग्निहोत्र्यपविध्याऽग्नीन् मासादूर्ध्वं तु कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥
(म. स्मृ. ११. १२९–१३० आन्ध्र पुस्तके) ।

इति । हारीतः—

'संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे[1] चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं[2] चान्द्रायणं च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात्' ।

(हा. स्मृ. ३. १९-२१)

इति । शङ्खोऽपि—

'अभ्युत्सादी सांवत्सरं प्राजापत्यं चरेत् गां च दद्यात्' ।

(शं. स्मृ. ११. २३)

इति । भरद्वाजः[3] ।

'द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः । मासातिक्रमे[4] द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः । पयोभक्षणं च' ।

---

१. I. reads संवत्सरोत्सन्नोऽग्निहोत्री for संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे. २. B. and D. read सोमपानं for सान्तपनं and omit चान्द्रायणं च. C. and F. read the same, but do not omit चान्द्रायणं. E G. H. and J. read सोमायनं for सान्तपनं; while J. -त्सर्जने for -त्सन्ने. ३. G. reads भारद्वाजः for भरद्वाजः. ४. B. and D. read द्वादशातिक्रमे त्र्यहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः पयोभक्षणं च ।.

इति। एतत्सर्वमालस्यादग्नित्यागविषयतया यथायोगमूहनीयम्। यत्तु भरद्वाजगृह्येऽभिहितम्—

'प्राणायामशतमा दशरात्रं कुर्यात्। उपवासः स्यादा विंशतिरात्रम्। अत ऊर्ध्वमा षष्टिरात्रं तिस्रो रात्रीरुपवसेत्। अत ऊर्ध्वमा संवत्सरात् प्राजापत्यं व्रतं चरेत्। अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वम्'।

इति तत् प्रमादादग्नित्यागविषयम्। नास्तिक्यात् त्यागे तु व्याघ्र आह—

'योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः।
अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च'॥

इति। प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरवलाघवानुसारेण व्रतान्तराण्यूहनीयानि। व्रतानन्तरभावि कर्तव्यमाह जातूकर्ण्यः—

'अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्रो यवानयम्।
नष्टेऽग्नौ विधिवद्दद्यात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजः'॥

इति। एतच्चौपासनाग्निविषयम्। दारत्यागे शातातप आह—

१ G. reads भारद्वाजगृह्ये. २. C. E. F. add कुर्यात् after -मा दशरात्रं, but of no use here. ३. E. reads उपवासः स्याद्विंशतिरात्रं कुर्यात्, I. उपवासमा विंशतिरात्रं कुर्यात् both for उपवासः स्यादा विंशतिरात्रं. ४. Except . all others do not insert व्रतं. ५. I. omits -भावि-. B. and D. read व्रतान्तरं कर्तव्यमाह and except E. H. व्रतान्तरभावि कर्तव्यमाह both for व्रतानन्तरभाविकर्तव्यमाह. ६. We are unable to find out a correct reading. B. and D. read विप्राय व्याव्ययम्, C. and F. विप्राय वायवम्, G. H. विप्रोऽथवा स्वयम्, E. and J. विप्राय वायव्यम् all for विप्रो यवानयम्; while I. अतीते काले for अतीतकालं. ७. G. and H. read नाशेऽग्नौ for नष्टेऽग्नौ and C. and F. गलेऽग्नौ for the same.

'कौमारदारत्यागी* मासं पयोभक्षः शुद्ध्यति' ।

(शा. स्मृ. १. २७)

इति । अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये[1] प्रपञ्चितम् ।

अथ परस्वहरणप्रायश्चित्तम् ।

तत्र परस्वहरणे[2] मनुराह—

'धान्या-ऽन्न-धन-चौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव[3] कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥
मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्र-गृहस्य च ।
कूप-वापी-जलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः[4] ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये[5] ॥
भक्ष्य-भोज्यापहरणे यान-शय्यासनस्य च ।
पुष्प-मूल-फलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
तृण-काष्ठ-द्रुमाणां च शुष्कान्नस्य[6] गुडस्य च ।

---

* 'कौमारदार'–इत्यनेन ब्राह्मेण विधिना कौमारे वयस्यूढा स्त्री उपलक्षिता भवति। तस्या एव त्यागे दोषः । न तु गान्धर्वाद्यूढाया इति तात्पर्यम्।

---

१. H. omits following :—

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं तु एकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।
तत्र परस्वहरणे मनुराह—
'धान्याऽन्न-धनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।
सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥;

while G. reads अभोज्यभक्षणे for अभोज्याभक्ष्यभक्षणे. २. J. reads परस्वग्रहणे for परस्वहरणे. ३. I. reads सजातीय- for स्वजातीय-. ४. The text reads -वेश्मतः for -वेश्मनः. ५. B. and D. read तन्निर्यात्यविशुद्धये for तन्निर्यात्यात्मशुद्धये. ६. I. reads शुक्लान्नस्य for शुष्कान्नस्य.

चैले-चर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥
मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥
कार्पास-कीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
पक्षि-गन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः' ॥[1]
(म. स्मृ. ११. १६२–१६८)

इति । एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—

'धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिके वधः'[3]।

इति । यत्तु जाबालिनोक्तम्—

'तिल-धान्या-ऽन्न-वस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च[4] ।
संवत्सरार्धं कुर्वीत व्रतमेतत्समाहितः' ॥

इति तदेतदकामकृतविषयम्[5] । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु सकृद्भोजनपर्याप्तिकस्यापहारे[6] पैठीनसिराह—

'भक्ष्य-भोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे
त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः' ।

इति । यानि तु मनूक्तेषु विषयेषु व्रतान्तराण्यन्यैर्मुनिभि-

---

१. J. reads तैल-; while B. D. I. and the text चेल for चैल. २. B. C. D. E. G. H. and J. read द्विखुरैकखुरस्य for द्विशफैकशफस्य. ३. B. and D. read ऽभ्यधिको and I. ऽभ्यधिकं for ऽभ्यधिके; while H. हतेऽभ्याधिके वधः for हरतोऽभ्यधिके वधः. ४. B. and D. read शय्यायाः for शय्यानाम्. ५. H. reads कामकृतविषयम् । अल्पभक्ष्यस्य तु for कामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु । ६. We follow here A. and I.; while all others read सकृद्भोजनपर्याप्तावधिकस्यापहारे, but it is quite contrary to the quoted Sûtra.

दर्शितानि तेषु व्रतेषु यानि समानि न तत्र विवादः। न्यूना-नामकामकारविषयत्वं अधिकानां तु कामकृताभ्यासविषय-त्वमिति विवेकः। तत्र वचनानि—

'द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम्। (७) भक्ष्य-भोज्य-यान[1]-शय्यासन-मूल-पुष्प-फलानां हरणे पञ्चगव्यपानम्। (८) तृण-काष्ठ-द्रुम-शुष्का-न्न-गुड-वस्त्र-चर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत्। (९) मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्र-रजता[2]ऽयः-कांस्यानां द्वादशाहं कणानश्नीयात्। (१०) कार्पास-कीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्तेत। (११) द्विशफैकशफहरणे[3] त्रिरात्रमुपव-सेत् (१२) पक्षि-गन्धौषधि-रज्जु-वैदलानाम-पहरणे दिनमुपवसेत्। (१३)
[4]दत्त्वैवापहृतं[5] द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः[6]।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये' ॥ (१४)
(वि. स्मृ. ५२. ७–१४)

इति। जाबालिः—

'अश्व-गो-भूमि-कन्याश्च हृत्वा चान्द्रायणं चरेत्।
अपहृत्य पशून् क्षुद्रान् प्राजापत्यं समाचरेत्॥
गुड-कार्पास-धान्यानि सर्पिर्लवणमेव च।
पक्वान्नमौषधं तैलं शय्यां वास उपानहौ॥

---

१ The text and G. read -पान for -यान- and the text omits -हरणे.
२. G. reads -ताम्र-रजताद्ययः-. ३. The text reads अपहरणे for -हरणे.
४. G. and H. omit this Sûtra. ५. B. and D. read यत्नैवोपहृतं for दत्त्वैवापहृतं. ६. The text reads ऽप्युपायतः.

कांस्या-ऽयस्ताम्र-सीसं वा कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धमेव च ।
उदके फल-मूलेषु पुष्प-पर्ण-सुगन्धिषु ॥
मृद्भाण्ड-मधु-मांसेषु कृच्छ्रपादो विधीयते ।
*व्यापादनापहारेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः ॥
पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।
अपहृत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ॥
प्रायश्चित्तं च यत्प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।
राजस्वस्यापहरणे रमणीनां[†] जनस्य च ॥
धनापहरणे चैव कुर्यात्संवत्सरव्रतम्' ।

इति । परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम् ।

अयाज्ययाजनप्रायश्चित्तम् ।

अयाज्ययाजने मनुराह—

*व्यापादनं तत्तद्द्रव्यनाशः । अपहारो ऽपहरणम् । तत्र प्रथमं तद्द्रव्यस्वामिनं प्रसाद्य अनन्तरं विप्रेभ्यः पापं निवेद्य प्रायश्चित्तमाचरेत् ।

†अत्र 'रमणी'शब्देन सामान्यवनिता, वेश्योपलक्षितेति प्रतिभाति; राजद्रव्यवत् वेश्याद्रव्यमपि प्रतिग्रहानर्हमिति मन्वादिभिरुक्तम् । अथवा 'जनस्य रमणीनां' परस्त्रीणां परकीयधनस्य चापहरणे इत्येव व्याख्यातुमुचितं भवेत् ।

१. B. and D. substitute सकृत् for कृच्छ्रं and वा for च. २. H. omits फल-मूलेषु, but it seems a mistake; while E. and I. पुष्पवर्ण- for पुष्प-पर्ण-. ३. B and D. read मृद्भाण्डसमस्तेषु for मृद्भाण्ड-मधु-मांसेषु and the next line:—

व्यापादनीयहारेषु संशोध्य स्वां तनुं ततः ।
for
व्यापादनापहारेषु संतोष्य स्वामिनं ततः ।.

४. B. D. and G. read ब्राह्मणानुमतं for ब्राह्मणानुमते. ५. C. F. G. and H. read राजन्यस्यापहरणे and J. राजसंस्थापहरणे both for राजस्वस्यापहरणे, while A. reads मणीनां च जनस्य वा for रमणीनां जनस्य च.

'[1]व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं[2] च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति' ॥
(म. स्मृ. ११. १९७)

इति । यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम्—
'एते* पञ्चतपो-ऽभ्रावकाश-[3]जलशयनाद्यनुष्ठेयुः
क्रमेण ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं गोमूत्र-
यावकमश्नीयुः' ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—
'पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्रह्मणो यः प्रवर्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा[4] तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्' ॥
(य. स्मृ. ६. ९)

इति तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—
'[5]निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रानुवाकं जपेत्' ।
(गौ. स्मृ. २२. ३३)

‡ अत्र मूलपुस्तकोपलब्ध्यभावात्-'ऽभ्रावकाश'-इत्यस्य शुद्धः पाठो न निश्चेतुं शक्यते । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु न्यूनाधिक्येनाशुद्धा एव पाठा दृश्यन्ते । वाक्यार्थस्तु—ग्रीष्मे पञ्चतपाः वर्षासु वृष्टिसहः हेमन्ते जलशायी भवेदिति । चतुर्षु दिक्षु चतुरोऽग्नीन् संस्थाप्य तन्मध्ये स्थित्वा पञ्चमं सूर्यतापं सहेत् इति पंचतपाः । जलशयनं च उदके आकण्ठमवस्थितिष्ठेत् इति संक्षेपः ।

१. C. F. G. and H. read अन्तकर्म; while J. येषामन्तकस्य च for परेषामन्त्यकर्म च. २. B. D. and H. read अहीनां for अहीनं. ३. C. and F. तयोस्तावकीश- and G. -तपोऽभ्रावकीश- for -तपोऽभ्रावकाश-; while I. -तपोभुमौ जलशयनाद्यनुष्ठेयम for -तपोऽभ्रावकाशजलयनाद्यनुष्ठेयुः. ४. G. and J. substitute -च for वा. ५. text प्रतिषिद्धमन्त्रयोगे सहस्रनुवाकश्चेत् and, except A., add सति to प्रयोगे.

इति तत् कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—

'शूद्रयाजकः[1] सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति ।
प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु' ।

इति तदकामतोऽभ्यासविषयम् । असत्प्रतिग्रहे याज्ञवल्क्य आह—

'गोष्ठे वसन्[2]ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतम् ।
गायत्रीजाप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ॥
(या. स्मृ. ३. २९०)

इति । अत्र जपसङ्ख्या मनुना दर्शिता—

'जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ॥
(म. स्मृ. ११. १९४)

इति । एतच्च दातृ-द्रव्ययोरुभयोः[3]सत्त्वे वेदितव्यम् । अन्यतरस्यासत्त्वे तु षट्त्रिंशन्मते दर्शितम्—

'पवित्रेष्ट्या विशुद्ध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
ऐन्दवेन[4] मृगारेष्ट्या कस्याचिन्मित्रविन्दया ॥
देव्या लक्षजपेनैव शुद्ध्यन्ते[5]ऽसत्प्रतिग्रहात्' ।

इति । यत्तु वृद्ध[6]हारीतवचनम्—

---

१. C. F. G. and H. read शूद्रस्य याजकः for शूद्रयाजकः. २. I. reads वसेत् for वसन्; while except A. and the text all others पयोव्रतं for पयोव्रतः and except A. H. and the text जप्यनिरतः for जाप्यनिरतः. ३. B. C. D. and F. omit उभयोः. ४. I. reads त्रिन्दवेन, but it seems incorrect. ५. I. substitutes शुद्ध्यते, J. शुद्ध्यतो for शुद्ध्यन्ते and B. and D. दुष्परिग्रहात् for ऽसत्प्रतिग्रहात्. ६. G. reads बृहद्धारीत- for वृद्धहारीत-.

'राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् ।
षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते ॥
तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः ।
(वृ. हा. स्मृ. ११.७१-७२)

इति तदापदि कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रह-विषयम् । अल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः—

'मणि-वासो-गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्'।
(हा. स्मृ. २१. ३)

इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

'भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्' ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि[१]—

'प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्'[२] ।

इति । दानार्थमिति[३] शेषः । विकर्मणा जीवने तु चान्द्रायणम् । तथा च नटादीन् विकर्मणा जीविनो[४]ऽनुक्रम्य यम आह—

'एतेषामेव[५] सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु मृग्यताम् ।
भैक्ष्यान्नमुपयुञ्जानो[६] द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. ६. १३)

इति । नारदोऽपि—

---

१. B. C. F. D. G. and H. do not insert ऽपि. २. G. reads परिवर्जयेत् for परिकल्पयेत्. ३. E. adds तत् before दानार्थम्. ४. I. reads जीवितान् for जीविनः. ५. H. reads एतेषां नैव सर्वेषां for एतेषामेव सर्वेषां and गृह्यतां for मृग्यताम्; while I. reads प्रत्यापत्ति for प्रत्यापत्तिः. ६. C. F. G. and H. substitute भक्ष्यान्नं for भैक्ष्यान्नं and I. उपभुञ्जानः for उपयुञ्जानः.

'कर्मणा गर्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितम्।
तस्य त्यागेन शुद्ध्यन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा[1] ॥
अप्सु प्रास्येत[2] तद् द्रव्यमन्यायेन यदागतम्।
उपयुक्तानुशिष्टं च[3] देयं वा ब्रह्मवादिने' ॥
(ना. स्मृ. १४. ७-८)

इति। क्षत्रियादिवधस्य[4] प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम्।
गोवधस्य त्वष्टम-नवमाध्याययोस्[5]तत् प्रयश्चितम्।

अविक्रेयविक्रयप्रायश्चित्तम्।

अविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—
सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्य[6]चतुष्टयम्* ।
लाक्षा-लवण-मांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
मध्वाज्य-तैल-सोमानां चरेच्चान्द्राणद्वयम्।
पयः पायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
दध्याज्येक्षुरसानां[7] च गुड-खण्डादिविक्रये।
सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥

*सोमसम्बन्धित्वादस्य कृच्छ्रस्य सौम्य इत्यभिधानम्। स च चान्द्रायणकृच्छ्रशब्देनान्यत्राभिहितः।

१. H. substitutes च for वा. २. H. reads प्रास्येच्च for प्रास्येत. ३. G. omits च; while B. and D. read ब्राह्मणाय च for ब्रह्मवादिने. ४. B. and D. omit -वधस्य; while I. reads क्षत्रियात्वधस्य for क्षत्रियादिवधस्य. ५. All, except A. and I., read अष्टम-नवमाध्याये for अष्टम-नवमाध्याययोः; while G. has mistaken and omits तु. ६. G. reads सोम्य- for सौम्य-. ७. G. substitutes मध्वाज्येक्षुरसं and E. दध्याज्येक्षुरसं both for मध्वाज्येक्षुरसानां.

सिद्धान्नविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्[१] ।
उपवासं तु तक्रस्य नक्तं काञ्जिकविक्रये ॥
पूगीफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनत्रयम् ।
कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् ।
एतेषां पादकृच्छ्रः स्याज्जम्बीरादेस्तथैव च ॥
कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् ।
कर्पूरादेस्तदर्धं[२] स्याद्दिनं हिंग्वादिविक्रये ॥
तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
यज्ञार्थे कृषिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रयेत्[३] ॥
रक्त[४]-पीतानि वस्त्राणि[५] कृष्णाजिनमथापि[६] वा ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
गोविक्रयं द्विजः कुर्याल्लाभार्थं धनमोहितः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
खरा-ऽश्वा-ऽजाविकानां च करभाणां[७] च विक्रये ।

१. B. and D. read शिष्टान्न- for सिद्धान्न-. २. B. and D. read कर्पूरादिः for कर्पूरादेः. ३. H. and I. read विक्रये for विक्रयेत्. ४. H. omits the following lines :—

रक्त-पीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
गोविक्रयं द्विजः कुर्यात् लाभार्थे धनमोहितः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
खरा-ऽश्वा-ऽजाविकानां च करभाणां च विक्रये ।

५. C. and F. substitute शास्त्राणि for वस्त्राणि, but it does not give any good sense here. ६. Except A. H. and I. all others read -मथैव च for -मथापि वा. ७. I. reads दारभाणां for करभाणां.

पराकं तत्र कुर्वीत नृणां[१] द्विगुणमाचरेत्*॥
नारीणां विक्रयं† कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्।
द्विगुणं पुरुषाणां च व्रतमाहुर्मनीषिणः॥
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये।
अङ्गानां तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत्[२]॥
इतिहासपुराणानां चरेत् सान्तपनं द्विजः।
रहस्य-पञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत्॥
गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च।
सर्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत्‡' ॥

इति। हारीतोऽपि—

'गुड-तिल-पुष्प-मूल-फल-पक्वान्नविक्रये सौम्यायनम्[३]। लाक्षा-लवण-मधु-मांस-तैल-क्षीर[४]-दधि-तक्र-घृत-गन्ध-चर्म-वाससामन्यतमविक्रये

* नृणां तत्तज्जातीयपुम्पशूनां विक्रये द्विगुणं पराकद्वयम्।

† मनुष्यजातीयस्त्रीणां विक्रये चान्द्रायणम्। तज्जातीयपुरुषाणां विक्रये पूर्ववदेव चान्द्रायणद्वयम्।

‡ अत्र अङ्गादीनां विक्रयो ऽध्यापनरूपेणैवेति भाति। नतु पुस्तकरूपेण। तथा सति सर्वसामान्यमेव प्रायश्चित्तं वदेत्। किञ्च 'सर्वासामेव विद्यानाम्' इति उपसंहारात् विद्याविक्रय एवात्र विवक्षितः। न पुस्तकविक्रय इति सुधियो विदां कुर्वन्तु।

१. All, except A. and I. others, read शुनां for नृणां; while G. substitutes द्विगुणमेव च for द्विगुणमाचरेत्. २. G. adds, इति after आचरेत्. ३. B. D. and G. read सोमपानम्, C. and F. सोमयानम्, E. H. and J. सामायनम् all for सौम्यायनम्. ४. I. omits क्षीर-; while B. and D. read -क्षीर-घृत-गन्ध- क्षौद्र-दधि-तक्र- for दधि-तक्र- घृत- गन्ध-.

चान्द्रायणम् । तथोर्णा-केश-केसर-भू-धेनु-वे-
श्म-शस्त्र-विक्रये च । मत्स्य-मांस-स्नाय्वस्थि-
-शृङ्ग-नख-शङ्ख-शुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रम् ।
हिङ्गु-गुग्गुलु-हरिताल-मनःशिला-ऽञ्जन-गैरिक-
क्षार-लवण-मणि -मुक्ता -प्रवाल-वैणव-मृन्मयेषु
च । आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृतवि-
क्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारो
दशसहस्रं जपेद्गायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति ।
हीनमानोन्मापनसङ्कीर्णविक्रये च' ।
(हा. स्मृ. ४. ४–१०)

इति । ईदृशेष्वेकविषयबहुव्रतेषु असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या यथायोगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिवित्त्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

अथ व्रात्यप्रायश्चित्तम् ।

व्रात्यो नाम सावित्रीपतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह—

'येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्' ॥
(म. स्मृ. ११. १९१)

---

१. Except A. and G. others read तथोर्णकेश-केसरि-; while I. तथोर्ण-केशरि- both for तथोर्णा-केश-केसर-. २. B. D. H. and J. add -अश्म after -वेश्म-. ३. C. F. H. G. J. and I. omit -शंख-; while B. and D substitute -नख- for the same. ४. B. and D. read -हिंगुलु- for -हिंगुगुग्गुलु- and G. -हिंगुग्गुल- for the same B. and D. मनःशैलाञ्जन- for मनःशिला-ऽञ्जन- and add -शण- after -लवण-. ५. G. omits च. ६. B. D. and G. read हीनमनोन्मानोन्मापनसंकरकीर्णविक्रये च I. हीनमानोन्मानसंकीर्ण- for हीनमानोन्मापनसंकीर्णविक्रये च. ७. I. reads असकृत्पूर्वमुक्तानि यानि तेषु for असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या; while except A. and I. all others omit यथायोगं and substitute ऊहनीया for कल्पनीया.

इति। वसिष्ठोऽपि–

'पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्। (७६) द्वौ
मासौ यावकेन वर्तयेत् मासं पयसाऽर्धमा-
समामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं ह-
विष्यं भुञ्जीत त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत्।
(७७) अश्वमेधावभृतं वा गच्छेत्। (७८)
व्रात्यस्तोमेन वा यजेत'। (७९)

(व. स्मृ. ११. ७६–७९)

इति। तत्र मानवमापद्विषयम्। उद्दालकव्रतं त्वनापद्विषयम्।
यत्तु यमेनोक्तम्–

'सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः॥
एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकम्।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्तपञ्च* च॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्'।

(य. स्मृ. ५. २७–२९)

इति तत् मनुसमानविषयम्। यस्य पित्रादयोऽप्यनुप-
नीताः तस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्–

'अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते
ब्रह्महसंस्तुताः। (३२) तेषामभ्यागमनं भोजनं

* यदि चकारो विकल्पार्थो भवेत्तर्हि सप्त पञ्च वेति स्यात्। अन्यथा सप्तसहितपञ्चाशद्ब्राह्मणान् भोजयेदिति स्यात्।

१. All, except A. and I., omit द्रष्टव्यम. २. Except A. and the text all others omit अथ. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read -पितामह-श्चानुपनीतौ; while I. पितामह इत्यनुपनीतौ for पिता पितामह इत्यनुपेतौ.

विवाहमिति[2] च वर्जयेत्। (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। (३४) यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः। (३५) अथोपनयनम्[3]। (३६) ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम्। (३७) प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः। (१) सप्तभिः पावमानीभिः 'यदन्ति यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति। (२) अथ वा[4] व्याहृतिभिरेव। (३) अथाऽध्याप्यः। (४) अथ[5] यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत[6] उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः। (५) तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च[7] वर्जयेत्। (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। (७) द्वादशा-

---

१. Except A. I. and the text all others omit the following:—
श्मशानसंस्तुताः। तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्। (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् (३४॥) यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः। (३५) अथोपनयनम्। (३६) ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम्। (३७) प्रतिपूरुषं संख्याय संवत्सरान्यावन्ताऽनुपेताः स्युः॥ (१)॥ सप्तभिः पावमानीभिः 'यदन्ति यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति। (२) अथवा व्याहृतिभिरेव। (३) अथाध्याप्यः। (४) अथ यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं त श्मशानसंस्तुताः। (५) तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्। (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। (७) द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं। पावमान्यादिभिः'।-(८),
and read for the above Sûtras:—

तस्य वत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं यस्य
प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं तस्य
द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्:

while I. reads श्मशानसंस्तुतः. २. I. does not insert च. ३. The te[xt] does not separate this Sûtra and omits संवत्सरं. ४. The text substitut[es] अपि वा for अथ वा. ५. I. omits अथ. ६. The text reads -प्रपितामहादि f[or] -प्रपितामहादेः. ७. I. does not insert च.

वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत
उदकोपस्पर्शनम्। पावमान्यादिभिः[1]'।

(आ. ध. सू. १. १. १. ३२-३७. २. १-८)

इति।

भृतकाऽध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम्।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हारीत आह—

'भृतकाध्यापनं कुर्वन्[2] भृतकाध्यापितश्च यः।
अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिबेत्[3]'॥

इति। द्रुमादिहिंसायां मनुराह—

'फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्म-वल्ली-लतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम्॥
कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने।
वृथाऽलम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतम्[4]'॥

(म. स्मृ. ११. १४२-१४४)

इति। एतच्च यज्ञार्थवृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम्। अत
एव याज्ञवल्क्योऽपि[5] वृथेति विशिनष्टि—

'वृक्ष-गुल्म-लता-वीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम्।
स्यादोषधिवृथाच्छेदी[6] क्षीराशी गोऽनुगो दिनम्[7]'॥

(या. स्मृ. ३. २७६)

---

१. I. omits पावमान्यादिभिः and separates one Sûtra into three. २. Except A. and J. all others read कृत्वा for कुर्वन्. ३. G. reads पिबन् for पिबेत्. ४. E. and the text read पयोव्रतः. ५. G. reads याज्ञवल्क्येनोक्तम्; while all others except I. वृथाच्छेदीति for वृथेति. ६. The text reads -छेदने for -छेदी. ७ C. F. read हितम् for दिनम्.

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

'स्थावर-सरीसृपादीनां वधे यस्येदं प्राणमित्ये-
तयाऽऽज्यं हुत्वा[1] तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्' ।
(हा. स्मृ. २१. ४५)

इति तदश्वत्थादिपुण्यस्थावरविषयम् । महाफलप्रदस्य पनस-नारीकेलादिवृक्षजातस्य च्छेदनावृत्तौ शङ्ख आह—

'संवत्सरव्रतं कुर्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदम्[2]' ।
(शं. स्मृ. १७. ४९)

इति । दृष्टार्थत्वे न दोषः* ।

'फल-पुष्पोपगान् पादपान्न हिंस्यात[3] ।
कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्' ।

इति स्मरणात्[4] ।

अथ नास्तिक्यप्रायश्चित्तम् ।

नास्तिक्यं तु वाचिकं[5] चेत्तदुपपातकम् । यथाऽऽहुः पौराणिकाः—

'नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ।
क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैव च ॥

*अपवादोऽयम् । यद्यपि फलदवृक्षच्छेदने दोषः पूर्वमुक्तः तथापि छेदने यदि दृष्टार्थत्वं दृष्टप्रयोजनत्वं स्यात् तदा न दोषः, तत्र प्रमाणमाह । फल-पुष्पोपगानिति ।

१. G. reads जुहुयात् for हुत्वा. २. The text reads पिप्पलपादपम् for वृक्षं फलप्रदम्. ३. H. reads पादपान्कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात् for पादपान्न हिंस्यात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्'।. ४. All others, except I., omit स्मरणात्. ५. I. reads वाचनिकं for वाचिकं.

[1]उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः।
अभ्यासात्तु क्रियादुष्टो महापातक इष्यते'॥

इति। तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह—

'नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात्'।

(व. स्मृ. २१. २९)

इति। यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

'नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसीत्येते पञ्च, संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः'।

इति [2]तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम्।

व्रतलोपप्रायश्चित्तम्।

व्रतलोपिनो[3]ऽवकीर्णिव्रतं याज्ञवल्क्य आह—

'अवकीर्णी भवेद्[4]गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति'॥

(या. स्मृ. ३. २८०)

इति। मनुरपि—

'अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे।
[5]स्थालीपाकविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि॥ (११८)

---

१. I. reads उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी for उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः and G. reads उपपातमनोदुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः for the same. २. B. and D. read तदेतत्पातकं नास्तिक्यविषयम् and C. E. F. G. H. and J. तदेतत्पातकनास्तिक्यविषयम्; the latter seems to be incorrect and the first does not give proper sense. ३. B. and D. read ऽवकीर्णिनो व्रतं, C. F. J. ऽवकीर्णे व्रतं and G. and H. ऽवकीर्णव्रतं all for ऽवकीर्णिव्रतं. ४. H. reads हृत्वा for गत्वा. ५. The text reads पाकयज्ञविधानेन for स्थालीपाकविधानेन.

हुत्वाग्निं विधिवद्धोमं[1]मन्ततश्च सम्मेत्यृचा[2]* ।
वातेन्द्र[3]-गुरु-वह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः ॥ (१२१)
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारान्[4] चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ (१२२)
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणं[5]मब्देन स विशुद्ध्यति ' ॥
(म. स्मृ. ११. ११८–१२३)

इति । वसिष्ठोऽपि–

'ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे
लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभते[6] ।
(१) नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् । (२)

*'काणः' इत्ययं विशेषोऽत्र द्रष्टव्यः । नैर्ऋतदैवतैर्मन्त्रैः प्रधान-देवतायै वपादिहोमान् हुत्वा तदन्ते—

'सम्मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः ।
सम्मायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च' ॥

इत्येतेन मन्त्रेण मारुतेन्द्र-बृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् । केषुचित्पुस्तकेषु समासिञ्चतीति पाठः । केषुचिच्च शमित्यृचेति पाठः । तत्र शमग्निरग्निरिति ऋक् ग्राह्या स्यात् । वस्तुतस्तु इदमप्रामाणिकमिति प्रतिभाति । विज्ञानेश्वरस्तु—

'समायमद्भिः सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेन'

इति पठति तदपि चिन्त्यम् ।

१. All others, except A. I. and the text, read होमान् for होमं.
२. B. C. D. E. F. and I. read समि-त्यृचा, E. G. H. and J. शमित्यृचा both for सम्मेत्यृचा. ३. C. D. E. F. G. and J. read वायु- for वात.
४. G. reads सप्तागारे for सप्तागारान्. ५. The text adds तु after त्रिषवणं.
६. The text reads आलभेत् for आलभेत.

तस्य जुहुयात्—कामाय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा, निर्ऋतये स्वाहा। रक्षो देवताभ्यः स्वाहा'। (३)

(व. स्मृ. २३. १–३)

इति। तत्र श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति द्रष्टव्यम्। शङ्खस्तु* वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह—

'गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे। ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि*'।

इति। यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

'अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्।
चीरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्बिषात्'॥

इति तदीषद्व्यभिचारिणीविषयम्। अत्यन्तव्यभिचारिणीषु पुनः शङ्ख आह—

*या स्त्री वैवाहिके पत्यौ मृते जीवति वा तमुत्सृज्य वञ्चयित्वा वान्यमेकमेवाश्रयेत्। नतु कुलटा भवेत् सा गुप्तेत्यभिधीयते। तादृशवैश्यजातीयस्त्रियामवकीर्णः क्षत्रियाब्राह्मण्योश्चावकीर्णः उक्तं प्रायश्चित्तमाचरेदित्यन्वयः।

१. All, except I. and the text, add तत्र before तस्य. २. B. D. G. and J. omit कामकामाय स्वाहा; while except A. B. D. and the text omit निर्ऋतये स्वाहा and B. D. and the text read नैर्ऋत्यै for निर्ऋतये. ३. B. C. and D. F. omit पशुः अश्रोत्रियस्य. The Vijñâneśwara quotes following Sûtras under the name of Śankha-Likhitan and it may be possible. ४. I. reads अवकीर्णी for अवकीर्णः. ५. Except A. C. F. G. I. all others read षण्मासात्. ६. B. D. and G. read तदेतत् for तदीषत् ७. B. and D. read अत्यन्तव्यभिचारितायां and C. F. G. H. and J. अत्यन्तव्यभिचारितासु all for अत्यन्तव्यभिचारिणीषु.

'स्वैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात्। क्षत्रियायामुपोषितस्त्रिरात्रं घृतपात्रं दद्यात्। वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवसभारं च गोभ्यो दद्यात्। वृषल्यामवकीर्णः सचैलस्नात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात्। गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत्। रण्डायामवकीर्णः पलालभारं सीसमाषं च दद्यात्'।

इति। अत्र च

'ब्राह्मणस्यार्धं क्षत्रियः'

इति न्यायो नास्ति किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम्। तदाह शाण्डिल्यः—

'अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु।
इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात् समाहिताः'॥

इति। अभ्यासे कण्व आह—

'प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु।
यजेदेवं यथाभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति'॥

---

१. Except A. and I. all others omit घृतपात्रं दद्यात्. २. B. and D. omit च. ३. We follow here A. and I.; while all others read षण्डायां for रण्डायां and G. सपलालभारं for पलालभारं. Vijñáneśwara also reads षण्डायां. ४. I. reads क्षत्रियस्य for क्षत्रियः. ५. G. substitutes तथा for तत्. ६. G. reads अवकीर्णाः for अवकीर्णी. ७. We are unable to find out the proper reading of this quotation. B. C. D. E. F. G. H. and J. read प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु यजेतु। एवं यथाऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति॥; while G. omits तु and I. reads अप्रथमे दिवसे रात्रावभकीर्णी गर्दभेन यजेत्। यो यथाकुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति॥.

इति। तत्र विशेषमाह गौतमः—

'तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रः[1]

सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः'।

(गौ. स्मृ. २४. १६)

इति। अवकीर्णिलक्षणमाह जातूकर्ण्यः—

'स्कन्दितं[2] व्रतिना रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणा।

कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः'॥

इति। यति[3]-वनस्थयोस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

'वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने[4] सति कामतः।

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत्' ॥

इति। यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे संव्रतं आह—

'संन्यस्य[5] दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं[6] व्रजेद्यदि।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्' ॥

(सं. स्मृ. १६९)

---

१. G. I and J. read लोहितपात्रं for लोहितपात्रः. २. C. D. F. G. and H. substitute खण्डितं for स्कन्दितं; while I. खण्डितव्रतिना for स्कन्दितं व्रतिना. ३. C. and F. omit यति-. ४. Except A. and J., all others substitute खण्डने for स्कन्दने. ५. B. and D. omit the following:—

'संन्यस्य दुर्मतिं कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि।

स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्' ॥

इति। वृद्धपराशरोऽपि—

'यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः।

अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति ॥

चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः।

चरेत् त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥

६. H. reads प्रत्यायत्यं for प्रत्यापत्तिं and the text reads:—

- - - - - - - - अपत्यार्थं स्त्रियं व्रजेत्।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान्तदनन्तरम्' ॥;

while I. reads प्रत्यहं व्रतम् for प्रत्यनन्तरम्.

इति । वृद्धपराशरोऽपि[१]—

'यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च[२] चिकीर्षति ॥
चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।
चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि[३] त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्' ।

इति । तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिककृच्छ्रः । क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अत्र षाण्मासिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये*[४] । व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमतिदिशति मनुः—

'अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्ध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्' ॥

(म. स्मृ. २. १८७)

* विज्ञानेश्वरस्तु—'ब्राह्मणस्यैव शक्ति-सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थि[तं] प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्'— इत्याह ।

१. C. and F. read तत्पराशरोऽपि. The Vijñâneśvara quotes th[e] following line under the name of Parâśara (*vide* 3.280 Com.) n[ot] Vridh Parâśara, but these lines do not occur in the text of Parâśara. २. Vijñâneśvara substitutes चेत for च. Except I., all other[s] omit this line :—

चरेत्षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।,

but the author Vijñâneśvara explains this line. ३ A. reads स चेत् त्रीणि कृच्छ्राणि for चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि. ४. All others, except A. and I. read व्यवस्थापनीयम and omit इत्यन्ये.

इति। यत्तु याज्ञवल्क्य आह—

'भैक्षाग्निकार्यं त्यक्त्वा तु* सप्तरात्रमनातुरः।
कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम्॥
उपस्थानं ततः कुर्यात् सम्मासिञ्चत्वनेन तु[1]'।
(या. स्मृ. ३. २८१–२८२)

इति। होममन्त्रौ तु—

'कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि[2] कामकामाय स्वाहा। कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मि[3] कामकामाय स्वाहेति'।
(गौ. स्मृ. २५. ९–१०)

इति। एतच्च गुरुशुश्रूषादिकार्यव्यग्रतयाऽकरणे द्रष्टव्यम्॥

सुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम्।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम्। यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

'देव-गृह-प्रतिश्रयोद्याना-ऽऽराम-सभा-प्रपा-तटाक-पुण्य-सेतु-सुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्'।

---

*'अनातुरः' व्याधिरहितो ब्रह्मचारी। 'सम्मासिञ्चतु' इति मन्त्रः।

---

१. B. D. G. and J. read समासिंच त्वनेन तु for सम्मासिञ्चत्वनेन तु; while I. is quite mistaken here. २. G. reads कामकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा for कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा. ३. I. and the text read कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि, but neither our manuscripts nor Vijñâneśvara follow this reading.

इति यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्—

'विक्रीय[१] कन्यकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्'।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम्। यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

'नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणंव्रतम्।
द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः'॥

इति तत्तत्रैव[२] कामतो द्रष्टव्यम्। यत्तु पैठीनसिराह—

'आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृत-सुत[३]-विक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी ब्रह्मचारी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति'।

इति तदभ्यासविषयम्॥

कन्यादूषणप्रायश्चित्तम्।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम्। यत्तु शङ्ख आह—

'कन्यादूषी सोमविक्रयी च कृच्छ्रार्द्धं[४] चरेयाताम्'।

---

१. B. and D. omit the following :—

- - - - - - - कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्'।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम्। यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—
'नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्।
द्विगुणं पुरुषस्यैव - - - - - - - - - -'॥

and H. omits the following :—

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—
'नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्।
द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः'॥
इति तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम्।.

२. G. C. F. and J. omit तत् before तत्रैव. ३. C. F. do not insert -सुत-. ४. B. D. and G. read कृच्छ्रार्धं for कृच्छ्रार्द्धं.

इति यत्र हारीतः—

'कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमार-दारत्यागी सुरा-मद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो मिथ्याऽभिशंसी पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोऽभ्रावकाशजल-शयनाद्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुः' ।

(हा. स्मृ. २. ४-९)

इति तत् प्रातिलोम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्यूतादिव्यसनप्रायश्चित्तम् ।

द्यूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु बौधायनः संवत्सरव्रतमाह—

'अथाशुचिकराणि । (१९) द्यूतमभिचारो ऽनाहिताग्नेरुञ्छवृत्तिता समावृत्तस्य भैक्ष-चर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो

१. B. D. and H. read कन्याविदूषी and G. reads कन्याविक्रयी for कन्यादूषी. २. J. does not insert नास्तिको. ३. Except I., all others read ब्राह्मण-मित्रघ्नो for ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो, C. and F. add प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु शङ्ख आह कन्यादूषी सोमगतघाती प्रतिरूपकवृत्तिः &c., after शरणा-. ४. All others, except A. E. H. and I., read प्रतिरूपकावृत्तिः for प्रतिरूपकवृत्तिः. ५. I. reads पंचतपोभू-जल-शयनाद्यनुतिष्ठेयुः for पंचतपो-भ्रावकाशजलशयनाद्यनुतिष्ठेयुः. ६. B. and D. read वश्यं, C. F. आनश्यं च, G. वश्यं च, H. E. and I. आनाशं च and J. वस्स्यं च all for तस्य चैव.

मासेभ्यो येभ्श्च तमध्यापयति । नक्षत्रनिर्देशनं[2] चेति । तेषां तु निर्वेशः[3] (१६) द्वादश मासान् द्वादशार्धमासान्[4] द्वादश द्वादशाहान् द्वादश-षडहान्[5] द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं[6] षडहं त्र्यह-मेकाहमिति अशुचिकरनिर्वेशः[7]' । (१७)

(बौ. स्मृ. २. १. २. १६–१७)

इति तदभ्यासविषयम् । यदप्याह[8] प्रचेताः–

अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्ति-गरदोऽग्निदश्च[9] रथ-गजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी कूटपणिकः शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी[10] चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारको-ऽप्रत्यविक्रयी मनुष्य-पशुविक्रेता चेति[11] । तानु-द्धरेत् समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यवस्थया सर्व-द्रव्यत्यागे[12] चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवण-

---

१. I. reads -यश्चिरमभ्यापनं and the text तस्य चाभ्यापनं for यश्च तमभ्याप यति ; while G. adds अभि for अभ्यापयति. २. The text reads नक्षत्रनिर्देशः for नक्षत्रनिर्देशनं. ३. We follow here A. and the text; while all others omit तेषां तु निर्वेशः. ४. G. omits द्वादशार्धमासान् द्वादश. ५. G. reads षट्-द्वादश-त्र्यहान् for द्वादश षडहान् द्वादश त्र्यहान्. ६. Except A. and the text, all others omit द्वादशाहं षडहं. ७. The text reads यथाकर्मा-भ्यासः for अशुचिकरनिर्वेशः. ८. G. omits अपि. ९. B. D. and G. omit गरदोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः; while, except A., all others read श्वगणिकः. १०. B. D. and H. omit श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी. ११. G. substitutes वा for च. १२. C. F. and G. read सर्वत्यागे for सर्वद्रव्यत्यागे.

मुपस्पृशेयुः । नस्यान्ते देव-पितृतर्पणं गत्वाह्निकं[1] चेत्येवं व्यवहार्याः'* ।

इति तदभ्यासविषयम् ॥

अनाश्रमवासे प्रायश्चित्तम् ।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—

'अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत[2] ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्' ॥

इति ।

शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम् ।

शूद्रसेवायां बौधायन आह—

'समुद्रसंयानम्(१) ब्राह्मणन्यासापहरणम् (२) सर्वापण्यैर्व्यवहरणम् । (५)भूम्यनृतम् । (४) शूद्रसेवनं च । (६) शूद्राभिजननम् । (७) तदपत्यत्वं च । (८) तेषां च[7] निर्वेशः । (९)

---

* सर्वा अपीमावृत्तयो गर्ह्या ब्राह्मणादित्रैवर्णिकानामेव । अत एव प्रायश्चित्तमपि तेषामेव । न तु येषां पारम्पर्यक्रमेणागता वृक्षारोपणाद्या वृत्तयः । तत्र अनृतवाक् तस्करः गरदोऽग्निदश्च सर्ववर्णसाधारणाः । ब्रह्मजीव्यादयो द्विजा एव ।

---

१. G. reads चाह्निकं for गत्वाह्निकं. २. J. reads अतिकृच्छ्रातिकृच्छ्रं for कृच्छ्रातिकृच्छ्रं. ३. B. and D. read सशूद्रयानम्, C. and F. अशूद्रयानम् and E. G. H. and J. read समुद्रयानम् all for समुद्रसंयानम्; while I. reads समुद्रयाने । ब्राह्मणन्यासापहरणे । सर्वापण्यैर्व्यवहरणे । भूम्यनृते ।. ४. Th text reads ब्राह्मणस्वन्यासापहरणम्. ५. The text interchanges these two Sûtras. ६. Except A. and I., all others read शूद्रसेवायां च । शूद्रायामभिजायते तदपत्यं च भवति for शूद्रसेवनम् । शूद्राभिजननम् । तदपत्यत्वं च ।; while G. omits च after सेवायां. ७. The text reads एषामन्यतमत्कृत्वा for तेषांच निर्वेशः.

चतुर्थकाले मितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम्। स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम्'। (१०)
(बौ. स्मृ. २. १. २. २–१०)

इति तद् बहुकालाभ्यासविषयम्॥

जातिभ्रंशकरपापप्रायश्चित्तम्।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि।

'ब्राह्मणस्य रुजःकरणम्। (१) अघ्रेयमद्ययोर्घ्रातिः। (२) ज्यैह्म्यं पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च। (३) इति जातिभ्रंशकराणि'।

इति। तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णू आहतुः—

'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया'॥
(म. स्मृ. ११. १२४; वि. स्मृ. ३८. ७)

इति। तत्र ब्राह्मणस्य रुजःकरणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्या-

---

१. I. reads चतुर्थकालं मितभोजनाः and the text चतुर्थकालामितभोजिन both for चतुर्थकाले मितभोजिनः. २. E. reads सवनानुकल्पे, B. and D. सवनानुकूल्यम् for सवनानुकल्पम्. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read तदपहरन्ति and the text तदपघ्नन्ति for तदपहन्ति. ४. C. E. F. G. H. and J. read अपेय- for अघ्रेय-; while G. omits the following portion :—

-र्घ्रातिःजैह्म्यं पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च। इति जातिभ्रंशकराणि'।
इति। तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णू आहतुः—
'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया'॥
इति। तत्र ब्राह्मणस्य रुजः करणे.

५. I. reads ज्यैश्र्यं for जैह्म्यं, but it seems quite wrong. ६. Except the text, all others omit पुंसि. ७. The Vishṇû reads कुर्यात् for चरेत्. ८. I. reads अत्र for तत्र.

ये (५२–५३ श्लोकाभ्याम्) ऽभिहितम्। पशु-
मैथुने तु दशमाध्याये (१३ श्लोके) ऽभिहितम्॥

सङ्करीकरणपापप्रायश्चित्तम्।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः—

'ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्'।

(वि. स्मृ. ३९. १)

इति। तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

'सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं तु कारयेत्'॥

(वि. स्मृ. ३९. २)

इति। प्रतिपदं तु षष्ठाध्याये (२–१९ श्लोकैः) ऽभिहितम्।

अपात्रीकरणपापप्रायश्चित्तम्।

'सङ्करीकरणानन्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः—

'निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमं-
सत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम्'।

(वि. स्मृ. ४०. १)

इति। तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह—

'अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति।
शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा'॥

(वि. स्मृ. ४०. २)

१. I. omits तु. २. All others, except A. G. I. and the text, read संकीर्णकरणम् for संकरीकरणम्. ३. Here also, except A. G. I. and the text, all read संकीर्णकरणम् for संकरीकरणम्. ४. I. reads कृषिजीवनं for कुसीदजीवनम्. ५. The following quoted verse does not appear in the Manû, but appears in the Vishṇû. ६. The Vishṇû reads भूयो for शुद्धिः.

इति ॥

मलिनीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः–

'पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् ।(१)
कृमि-कीटानां च । (२) मद्यानुगतभोजनम् ।(३)
इति मलावहानि' । (४)

(वि. स्मृ. ४१. १–४)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह–

'मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्' ॥

(वि. स्मृ. ४१. ५)

इति ॥

प्रायश्चित्तविशेषः ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते । तत्र शरणागतत्यागे मनुराह–

'शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।
संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधाति' ॥

(म. स्मृ. ११. १९८)

इति । पतितादिसन्निधावध्ययने वासिष्ठ आह–

'पतित-चण्डालारावश्रवणे त्रिरात्रं वाग्य-

---

१. Except A. and the text, all omit पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनं and read कृमि-कीटघातनं for कृमि-कीटानां च. २. B. D. and G. read अवसेधति for अपसेधाति; while E. has तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् before शरणागतं परित्यज्य. ३. B. C. D. F. and G. read चण्डालशवश्रवणे, but it may be चण्डालारावश्रवणे; while E. I. and J. read -चण्डालादिश्रवणे and H. -श्रावणे for -चण्डालारावश्रवणे.

ता अनश्नन्त आसीरन्। (३४) सहस्रपरमां वाचमभ्यस्य ततः पूता भवन्तीति विज्ञायते'।

(व. स्मृ. २३. ३४–३५)

इति। एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम्। अबुद्धिपूर्वके तु[२] षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—

'चण्डालश्रोत्रावकाशे[३] श्रुति-स्मृतिपाठे
एकरात्रमभोजनम्'।

इति। सर्पाद्यन्तरागमने[४] तु यम आह—

'सर्पस्य नकुलस्याथ अज-मार्जारयोस्तथा।
मूषिकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योषितः॥
पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च।
अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु॥
त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरह्नश्चाभिषेचनम्।
ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः'॥

(य. स्मृ. ६. ४८–५०)

इति। खरोष्ट्रयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. I. reads वाग्यतोनश्नन्नासीनः सहस्रपरमां वाच मभ्यस्य ततः पूतो भवतीति. G. and the text omit वाग्यं and the text substitutes -परमं for -परमां; while J. reads सहस्रवरमा वा तदभ्यस्यान्ततः पूतो भवतीति. G. substitutes भन्तः for ततः; while tho text reads वा तदभ्यसन्तः. २. I. omits तु. ३. I. adds कृते after -श्रोत्रावकाशे. ४. J. reads सर्वाद्यन्तरागमने, but it does not give any proper meaning.

'प्राणायामी[1] जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्'॥
(या. स्मृ. ३. २९१)

इति । इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु यम[2] आह—

'खरोष्ट्रविषमा नारी समारुह्याथ वा पुमान् ।
यजने याजने कृच्छ्रमग्निश्चैव विनश्यति ॥
'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च[4] कामतः ।
सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति' ॥
(म. स्मृ. ११. २०१)

इति ॥

मूत्र-पुरीषप्रायश्चित्तम् ।

अप्सु मूत्र-पुरीषादिकरणे मनुराह—

'विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यार्तः[5] शारीरं सन्निवेश्य[6] तु ।
सचैलो बहिराऽऽप्लुत्य[7] गामालभ्य विशुद्ध्यति' ॥
(म. स्मृ. ११. २०३)

इति । इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यम आह—

---

१. B. C. D. and F. read प्राणायामे, H. प्राणायामो and I. प्राणायामं all for प्राणायामी. २. A. I. and J. substitute मनुः for यमः the following quoted two verses are not found in the text of Manû. The second verse occurs in Manû, but differs in reading in the second half as follows:—

स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः – – – – – –॥.

३. This verse is omitted by all others except A. and G. ४. Manû reads तु for च. ५. B. and D. read स्नातः, H. reads अनार्तः and G. आप्यात्य all for आर्तः. ६. All others, except A. I. and the text, read संनिषेव्य for सन्निवेश्य; while the text substitutes च for तु. ७. I. reads बहुधा for बहिः.

'आपद्गतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते।
एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत्' ॥
(य. स्मृ. ५. २६)

इति। यच्चाह[1] सुमन्तुः—

'अप्स्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रं कायविशोधनम्'[2]।

इति तदनार्तपरतया योज्यम्।

कर्मलोपप्रायश्चित्तम्।

श्रौत-स्मार्तकर्मादिलोपे मनुराह—

'वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' ॥
(म. स्मृ. ११. २०३)

इति। अत्रोपवासस्य प्रतिपदोक्तेष्ट्यादिना समुच्चयः। पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे बृहस्पतिराह[3]—

'अनिर्वर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विशुद्ध्यति ॥
आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि[4]।
ऋतौ न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्' ॥
(बृ. स्मृ. २. १३-१४)

इति।

वैषम्यदानप्रायश्चित्तम्॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येण दानादौ यमः—

---

१. B. C. D. E. F. H. and J. read अत्र यदाह and G. for यच्चाह. २. The word कायविशोधनम् occurs only in I. ३. All others, except A. and I., omit आह. ४. B. and D. substitute यज्ञकर्मणा for यज्ञकर्मणि.

'न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः' ॥

इति । पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः—

'न म्लेच्छा[२]शुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत । (१९)
सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । (२०)
ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषेत' । (२१)
(गौ. स्मृ. ९. १९–२१)

इति । अशुचेर्भोजने[४] शातातप आह—

' मूत्रोच्चारं[५] द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः।
मोहाद्भुक्त्वा[६] त्रिरात्रं स्याद्भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्' ॥
(शा. स्मृ. २. ६४)

इति । वृद्धशातातपोऽपि—

' मूत्रयित्वा व्रजन्मार्गे[७] स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ॥
अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः' ।
(वृ. शा. स्मृ. १३–१४)

---

१. G. omits :—
'– – विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः' ॥.

२. B. and D. read न म्लेच्छैरधार्मिकैः omitting -ऽशुचि-. C. E. F. and G म्लेच्छाशुद्ध्यधार्मिकैः, but the word अशुद्धिः seems to be incorrect, both fo न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः. ३. G. H. and I. do not insert सह and J. als does the same. ४. B. D. G. and J. read अशुचौ for अशुचेः and I अशुच्भिोजने for अशुचेर्भोजने. ५. C. and F. substitute मलोच्चारं for मूत्रो च्चारं, but it is meaningless. ६. G. reads भुक्त्वा सतपनं for बुद्ध्वा सान्तपनं ७. I. reads मार्गे for मार्गं.

इति। व्याघ्रोऽपि—

'अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी।
अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत्॥
यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेवं[1] तु'।

इति। उशना अपि—

'चण्डाल-श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्ट एव च।
त्रिरात्रेण विशुद्धः[2] स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्'॥

इति। बृहस्पतिरपि—

'अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्त्वा पितुर्व्रती[3]।
स्पृष्ट्वा शवमुदक्यां वा[4] चण्डालं सूतिकां तथा॥
अकामतस्त्रिरात्रं स्याद्बुद्ध्या[5] सान्तपनं चरेत्'।

इति। ब्रह्मसूत्रं[6] विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—

'विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु[7] वा'॥

इति। इदं च[8] कामकारविषयम्। अकामतस्तु—

'पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतो ऽनुपवीतिनः।
प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात्'॥

---

१. J. reads तदैव for तदेव. २. Except A., all others read विशुद्धिः for शुद्धः. ३. I. reads दत्वाऽपि तद्व्रती for दत्त्वा पितुर्व्रती. ४. C. F. and substitute च for वा. ५. G. reads बुध्वा for बुद्ध्या. ६. B. and D. mit the following:—

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—
'विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः।.

I. reads जपेत् for तु वा and G. भवेत् for the same; while some substitute च for वा. ८. Except A., all others omit च.

इति । भोजनान्तरमाचमनमकृत्वासनादुत्थाने प्राय-श्चित्तमाश्वमेधिकेऽभिहितम्[1]—

'*यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्त्वानासनात्ततः ।
सद्यःस्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्' ॥[2]
(भा. आ. प. १०६.२०)

इति । अपाङ्क्तेयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह—

'अपाङ्क्तेयस्य[3] यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' ॥

इति । नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—

'नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (४)
रोमकूपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित्[5] ।

* वचनमिदं 'त्रिवेन्द्रम्' नगरीस्थराजकीयपुस्तकसङ्ग्रहस्थभारतान्त- आश्वमेधिके पर्वणि द्रष्टव्यम् । देवनागराक्षरमुद्रितपुस्तकेषु नोप- भ्येत इति शोधकैर्विदितव्यम् ।

१. B and D. read प्रायश्चित्तमुक्तम् for ऽभिहितम्. २. text reads ... तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवान्नासने ततः and E. and D. read नान्यथा ऽप्रयतो ... सोऽन्यथा प्रयतो. ३. B. and D. read अपाङ्क्तेयश्च for अपाङ्क्तेय...
४. B. C. D. F. G. and J. omit the following :—

नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—
'नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥.

५. The text reads कर्हिचित् for कस्यचित्.

[1]त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ (५)
[2]पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् ।
[3]पतितस्तु भवेद्विप्रः त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति[4] ॥ (२)
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
वृथा तस्य महायज्ञा[5] नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥ (३)
[6]नीलीमध्ये तु[7] गच्छेद्वा प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (७)
नीलीदारु यदा[8] भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य शरीरकम् ।
शोणितं दृश्यते तत्र[9] द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ (६)
[10]स्त्रीणां क्रीडार्थ-संभोगे शयनीये न दुष्यति ॥ (१)
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनीयते[11] ।
[12]दातारं नोपतिष्ठेत भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्' ॥ (८)
(आ॰ स्मृ. ६. १–८)

---

१. The text does not give the following two lines :—

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥
पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् ।.

२. B. and D. read पावनं for पालनं. ३. We follow here A. and the text; while B. and D. read पावनं तु, G. and J. पालनं तु, C. and F. quite mistaken, H. पातनं तु and I. पातकं तु all for पतितस्तु ; while I. reads विप्रे for विप्रः. ४. Except A. and the text all read व्यपोहति for विशुद्ध्यति. ५. H. I. and J. read -यज्ञो for -यज्ञा; while the text omits the following :—

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥.

६. The text reads this verse after the next verse. ७. The text reads यदा गच्छेत् for तु गच्छेद्वा. ८. We follow here only A. and the text; while I. reads यदा भिन्नात् for यदा भिन्द्यात् and B. C. D. E. F. G. H. and I. read शरीरतः and J. विशेषतः both for शरीरकम्. ९. All others, except A. and the text, substitute यत्र for तत्र. १०. The text does not insert this line. ११. J. reads यद्भक्तम् for यदन्नम्. १२. The text reads :—

अभोज्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।.

इति । भृगुरपि–

'स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
नृपस्य वृद्धवैश्यस्य पर्ववर्ज्यं हि धारणम्[१] ॥
कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति'[२] ।

इति । ब्रह्मतरुनिर्मितखट्वाद्यारोहणे शङ्खः—

'अध्यास्य[३] शयनं यानमासनं पादुके तथा ।
द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु[४] व्रती भवेत् ॥
क्षत्रियस्तु रणेऽदत्त्वा[५] पृष्ठं प्राणपरायणः ।
संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्वा पिप्पलपादपम्[६] ॥ (४९)
द्वौ विप्रौ[७] ब्राह्मणाऽग्नी वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥
होमकाले[८] तथा दोहे स्वाध्याये दारसङ्ग्रहे ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥

(श. स्मृ. १७. ४८–५१)

---

१. C. F. read वृद्धौ वैश्यस्य for वृद्धवैश्यस्य and B. C. D. E. F. G. and H. read पर्ववर्ज्यं विधारणम्; while I. स्पर्शो वर्ज्यं तु धारणम् both for पर्ववर्ज्यं हि धारणम्. २. B. reads कम्बली पट्टशुभ्रं च नीलरागो. D. reads the same, but substitutes पट्ट for पट्. ३. B. and D. read यद्यस्य for अध्यास्य, but it seems to be a mistake; while G. reads अध्यस्य for the same and the text omits this and following one line. ४. I. reads त्रिरात्रस्तु for त्रिरात्रं तु. ५. We follow here A. and the text, while all others read पृष्ठं दत्त्वा for ऽदत्त्वा पृष्ठं and the text substitutes हत्वा for दत्त्वा and प्राणपरायणम् for प्राणपरायणः. ६. Except A. and the text all others read वृक्षफलप्रदम् for पिप्पलपादपम्, but the reading is quite useless here. ७. This and the following three lines are not found in the printed copy of the text Bombay edition, but these occur in the manuscript copy. ८. B. and D. omit this and the following one line.

इति। दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ स एवाह—

'दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं हिरण्यं च दद्यात्'।

इति। तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह—

'सिन्धु-सौराष्ट्र-सौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः।
अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति' ॥
(दे. स्मृ. ६१)

इति। सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः—

'सूर्योदये तु यः शेते सूर्याभ्युदित उच्यते।
अस्तं गते तु यः शेते सूर्यनिर्मुक्त उच्यते ॥
ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोषितौ शुची।
गायत्र्या दशसाहस्रं कुर्यादेकाह्निकं पृथक्' ॥

इति। मनुरपि—

'तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः।
निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् जपन्नुपवसेद्दिनम्' ॥
(म. स्मृ. २. २२०)

---

१. All others, except A. and I., omit -ऽरिष्ट-. २. B. and D. read [illegible]रिष्टदर्शने, E. and H. दुःस्वप्नारिष्टदर्शनात् both for दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ. [illegible] J. reads -सांवीराः for -सौवीरान्. ४. I. reads कलिङ्गाद्यान् for कलि[illegible]त्वा and G. पुनः for गत्वा. ५. C. and F. omit सूर्योदयादिकालशयने [illegible]यश्चित्तमाह यमः; while B. and D. omit only यमः. ४. Except A. and J. [illegible]l others read अहोरात्रोषितः शुचिः. ६. B. and D. read कुर्यादेवाह्निकी, [illegible] कुर्यादेवाह्निके both for कुर्यादेकाह्निकं; while I. substitutes बुधः for [illegible]क्. ७. B. D. and G. read अभ्युदितः for अभ्युदियात्. ८. The text [illegible]ds कामचारतः for कामकारतः. ९. B. and D. read निम्लोचेद्वा for निम्लो[illegible]ा.

इति । गौतमस्तु ब्रह्मचारिणो विशेषमाह–

'सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानो
ऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्' ।

(गौ. स्मृ. २३. २१)

इति । यति-वनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः–

'वनस्थश्च यतिश्चैव सूर्येणाभ्युदितौ यदि ।
ब्रह्मकूर्चाशिनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः' ॥

(व. स्मृ. २८. ४१ आन्ध्रपुस्तके)

इति । दण्ड-कमण्डल्वादिनाशे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः–

' नष्टे दण्डकाष्ठे भैक्षं दत्त्वा ब्राह्मणाय तदह-
रुपवसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्गुरुः । कमण्डलाव-
प्येवमेव । नष्टायां मेखलायां त्रिवृतमाचरेत्' ।

इति । सन्ध्या-ऽग्निकार्यलोपे संवर्तः–

'सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।
सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः' ॥

(सं. स्मृ. २. २७)

इति । स्वशकृन्निरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः–

---

१. All others, except A. I. and J., read त्रिरात्रं or रात्रिं. २. B. C. D E. F. G. H. I. and J. read सूर्येणाभ्युदितो for सूर्येणाभ्युदितौ. ३. We follow here A. and J.; while B. C. D. F. G. and H. read गत्वा हत्वा, E. omits हत्वा and I. गत्वा तद्धत्वा all for हत्वा. ४. G. reads सन्ध्यामपरिभोज्यास्ते for सन्ध्यामापदि नोपास्ते. ५. Except A. and I. all others do not insert यमः, but the quoted verse elsewhere is quoted under the same name (Vol. I., Part I., p. 226, l. 4).

'प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत्।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा' ॥
(य. स्मृ. ९.१३)

इति। भोजनकालेऽशुचित्वे वृद्धशातातपः—
'यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः।
भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥
भक्षयित्वा तु[1] तं ग्रासमहोरात्रेण शुद्ध्यति।
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति' ॥
(वृ. शा. स्मृ. १६–१७)

इति। श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम आह—
'केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति[2] शूद्रयोनौ प्रजायते ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः।
यतिचान्द्रायणं चीर्त्वा[3] ततश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. ९. १४-१५)

इति। क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे[4] हारीत आह—
'क्षत्रियाभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेत्[5]। वै-
श्यस्यापि[6]। शूद्रस्याभिवादने त्रिरा-
त्रमुपवासः। तथा शय्याऽऽरूढपादुको-[7]

१. G. substitutes च for तु. २. B. C. I. G. and H. read समाप्नोति or भवाप्नोति. ३. A. reads तीर्त्वा for चीर्त्वा. ४. J. omits क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह–; while B. and D. read हारीतः omitting आह. ५. H. and I. read उपवासः; while I. inserts स्यात् after उपवासः. ६. C. F. and J. omit अपि। शूद्रस्या- and read वैश्यस्याभिवादने; while B. and D. omit अपि. ७. B. and D. omit शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टांधकारस्थ-श्राद्धकृज्जपदेवतापूजाभिरताऽभिवादने.

पानदारोपितेपादोच्छिष्टा-ऽन्धकारस्थ-श्राद्ध-
कृज्जपदेवतापूजाभिरताऽभिवादने त्रिरात्र-
मुपवासः स्यात् । अन्यत्र निमन्त्रितेनाऽ-
न्यत्र भोजने ऽपि त्रिरात्रमुपवासः' ।

(हा. स्मृ. २१. ७-१२)

इति ॥

अभिशंसनप्रायश्चित्तम् ।

मिथ्याभिशंसने* प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

'महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम्[४] ।
अब्भक्षो[५] मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः' ॥

(या. स्मृ. ३. २८५)

इति । जपश्च शुद्धवतीनां[†] कार्यः । तथा च वसिष्ठः—

'ब्राह्मणमनृतेनाभिशंस्य[६] पतनीयेनोप-
पतनीयेन वा मासम[७]ब्भक्षः शुद्धवती-
रावर्तयेत् । अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्' ।

(व. स्मृ. २३. ३९)

---

* मिथ्याभिशंसनं निर्दुष्टमपि दोषवानयमिति प्रख्यापनम् ।

† 'एतोन्विन्द्रंस्तवामीशानं'—इत्यादिका ऋचः शुद्धवतीसंज्ञकाः । ता आवर्तयेत् जपेदित्यर्थः ।

---

१. C. and F. read -पादुकोपलहासे ऽपि for -पादुकोपानशारोपित-; while H. and J. - पादुकोपानहारोपित- for the same and - अन्धकारस्थ for -अन्धकारस्थ-. २. All others, except A. I., read निमन्त्रितेऽन्यत्र for निमन्त्रितेनान्यत्र. ३. B. D. and H. insert स्यात् after उपवासः. ४. G. and I. read नरम् for परम्. ५. G. and J. read अभक्षो for अब्भक्षो. ६. Except A. G. and the text all others read अभिशस्य for अभिशंस्य. ७. Except A. I. and the text all read स मासम् for मासम्.

इति। हारीतोऽपि—

‘अनृताभिशंसनोक्रोशे गुरूणां पैशुनेषु[2] च।
एकविंशतिरात्रं तु पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्’॥
(हा. स्मृ. २१. ३)

इति। शङ्ख-लिखितौ—

‘नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी
ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशंसन इत्येते
पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं
चरेयुः। संवत्सरं धौतं भैक्ष्यमश्नीयुः।
षण्मासान् वा[4] गा अनुगच्छेयुः’।

इति। एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या॥

अभिशस्तप्रायश्चित्तम्।

अभिशस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा।
निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा’* ॥
(या. स्मृ. ३. २८७)

---

* आग्नेयमग्निदेवताकं चरुं निर्वपेत्। अथ वा वायुदेवताकं चरुमि-न्वयः। अपरार्कादिसर्वसम्मतोऽयमेव पाठः। क्वचित् ‘चरुम्’ इति [पा]ठो दृश्यते। तत्र अग्निदेवताकं चरुं वायुदेवताकं पशुमित्यन्वयः। [त]थापि नायं पाठो युक्तः। चरुनिर्वापस्य पश्वालभनस्य च लघुत्व-गुरु-[त्व]ात् तयोः समविकल्पो न सम्भवति।

---

१. G. reads अनृताभिशंसनक्रोधे for अनृताभिशंसनाक्रोशे. २. E. and I. [re]ad पैशून्ये च for पैशुनेषु च. ३. J. omits धौतं. ४. G. and I. omit वा. [५]. Only A. and the text substitute चरुम् for पशुम् and G. reads च for वा.

इति । यत्तु वसिष्ठवचनम्—

'एतेनैवाभिशस्तो व्याख्यातः' ।

(व. स्मृ. २३. ३७)

इति तत्तदैवाकृतप्रायश्चित्तस्य द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—

' अनृतेनाभिशस्तः कृच्छ्रं चरेत् । मासं पातकेषु । महापातकेषु द्विमासम्'* ।

इति तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रतिपादितानि ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत् पापं कर्तृव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं तद्रहस्यम् । तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्तव्यम् । तथा च हारीतः—

---

*पातकलक्षणं पूर्वमुक्तम् । तेन पातकेनाभिशस्तो मासं महापातकेनाभिशस्तो मासद्वयं कृच्छ्रमाचरेत् ।

---

१. B. C. D. and F. read अकृतप्रायश्चित्तं for अकृतप्रायश्चित्तस्य and G. omits यत्तु before पैठीनसिनोक्तम्. २. G. and H. read विष्णुनाक्रान्तानां for विष्णुनानुक्रान्तानां. ३. B. C. and D. omit प्रकीर्णकान्तानां दशविधानां; while G. omits दशविधानां.

'अथ ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य *रहस्यमनुक्रमिष्यामः। रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्'[1]।
(हा. स्मृ. ३०. १-२)

इति। यमः—

'रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्। रहस्यकृते रहस्यमेव कर्तव्यम्। प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्तव्यम्'[2]।

इति। रहस्यत्वादेव नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा। तदाहतुर्बृहस्पति-याज्ञवल्क्यौ—

'विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदो[3]नुमतं व्रतम्।
अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्'[4]† ॥
(या. स्मृ. ३. ३०१)

---

*श्रुतधर्मशास्त्रस्येति विशेषणात् धर्मशास्त्रज्ञ एव रहस्यप्रायश्चित्तं कर्तुमर्हति। न पुनः शास्त्रानभिज्ञ इति सिद्धं भवति।

† अत्र विज्ञानेश्वरव्याख्यानमतीव समीचीनं विशदं चेति मत्वा तदेव गृह्यते—

'कर्तृव्यतिरिक्तैरनभिख्यातो दोषो यस्याऽसौ। रहस्यं अप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत्। अतः स्त्रीसम्भोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तदितरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम्। * * * अत एव स्त्री-शूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः। नच वाच्यं—रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादविद्ययोश्च स्त्री-शूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधिकार—इति। यतो नैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम्। दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामादेरपि सम्भवाच्च'—इत्यलं विस्तरेण।

---

१. H. reads श्रुति- for श्रुत-, but it seems incorrect. २. Except A. G. and H. all others omit रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्'। इति यमः. I. also omits this and also omits रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्. ३. I. reads पर्षदा for पर्षदो. ४. The text reads हरस्यं व्रतम् for रहस्यव्रतम्.

इति। न च—विनापरिषदं व्रतज्ञानाभाव-इति शङ्कनीयम्। शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसम्भवात्। इतरेणापि बुद्धिमता[1] विद्वद्भ्यां केनचिद्व्याजेनावगन्तुं शक्यत्वात्*। यदि[2] तदभिज्ञानाय परिषदोऽग्रे पापं प्रकटीकुर्यात्तदा प्रायश्चित्तं बहुलं भवति। द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते। ऐहिक्यामुष्मिकी च। तयोरैहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति। आमुष्मिकी तु नरकं प्रापयति। तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाऽशुद्धिसद्भावात्तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम्। रहस्ये त्वैहिकाऽशुद्ध्यभावादामुष्मिकमात्राऽशुद्धिः[3] स्वल्पेनापि जप-होमादिना निवर्तते। अत एव मनुः प्राजापत्यादिव्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह—

'एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः।
अनाविष्कृतपापांस्तु[4] मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्' ॥
(म. स्मृ. ११. २२६)

इति। तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ (२४५)

---

* रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारिणश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—
'आहिताग्नेर्विनीतस्य वृद्धस्य विदुषः प्रायश्चित्तं
रहस्योक्तं पूर्वोक्तमितरस्याऽपि'।
इति।

---

१. G. reads शुद्धिमता for बुद्धिमता. २. B. and D. omit यदि. ३. J omits ऽशुद्धिः and except A. and I. all होम-. ४. E. I. and J. read -पापास्तु ; while B. and D.-पापानां.

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात्।
तथाऽऽज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित्॥ (२४६)
सव्याहृति-प्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश।
अपि भ्रूणहणं मासात् पुनन्त्यहरहःकृताः' ॥ (२४८)
(म. स्मृ. ११. २४५–२४८)

इति। वसिष्ठः—

'यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्यते।
सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम्' ॥
(व. स्मृ. २७. १)

इति। चतुर्विंशतिमते—

'कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्भिर्न संशयः।
ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् अनुवाकौ जपेद् द्विजः' ॥

---

१. B. and D. read this line as follows :—
यथैषां तेजसां वह्निः प्राप्तान्निर्दहति क्षणात्।,
C. and F. यथैषां तेजसा वह्निः प्राप्तौ निर्दहति क्षणात्।,
G. reads यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्तान्निर्दहति स्वयम्।,
E. H. and J. यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्तान्निर्दहति क्षणात्।,
but J. differs in प्राप्तो for प्राप्तान्. all for—
यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात्।.
२. The text reads this line as :—
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित्॥.
३. B. C. D. F. H. and J. read सव्याहृतिकाः प्रणवाः, E. सव्याहृतीकाः प्रणवाः, G. सव्याहृतिकाः सप्रणवाः all for सव्याहृति-प्रणवकाः. ४. G. omits -हणं मासात् पुनन्त्यह-. ५. B. D. and H. read यद्यकार्यं कृतं मासं शतं and C. E. F. and J. यद्यकार्यं कृतं साग्रं शतं for यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं; while G. substitutes वेगः for वेदः. ६. G. reads सर्वतरं तस्य and C. and F. सर्वत्र तस्य for सर्वं तत्तस्य. ७. B. and D. read पावनो यजुषि, C. F. and H. पावनो यजुषु, G. पावनो यजुषं, E., पावनो यजुषो and I. पवनाय जपेत् All for अनुवाकौ जपेद्.

इति । यमः—

'सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्[१] ।
गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
विराजं[२] द्विगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति[३] ।
वामदेव्यं[४] त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।
वृषभं शतशो[५] जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
वेदमेकगुणं[६] कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति' ॥

इति । विष्णुः—

'अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति (१) येषां[७] जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः[८] पूयन्ते । (२)

---

१. H. reads दशावरम् for दशावराम्. २. B. D. and G. read विरजा-, C. F. E. and H. read विरजां both for विराजं; while G. reads दत्वा for जप्त्वा. ३. G. inserts इति after विशुद्ध्यति. ४. B. and D. omit the following :—

वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥
वृषभं शतधा जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
वेदमेकगुणं कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥.

५. I. reads शतधा for शतशो. ६. E. I. omit this line. ७. Except A. I and the text all others read एषां for येषां. ८. Except A. I. and the text all others read पापैः for पापेभ्यः; while C. and F. substitute प्रपूयन्ते for पूयन्ते and J. प्रमुच्यन्ते for पूयन्ते.

अघमर्षणम् । (३) देवकृतम् । (४) शुद्धवत्यः (५) । तरत्समन्दीयम् । (६) कूष्माण्ड्यः । (७) पावमान्यः । (८) दुर्गाः[2] सावित्री । (९) अभीषङ्गाः[3] । (१०) पदस्तोभाः । (११) सामानि[4] । १२) व्याहृतयो भारुण्डानि । (१३) चन्द्रसाम । (१४) पुरुषव्रते[5] सामनी । (१५) अब्लिङ्गम् । (१६) बार्हस्पत्यम् । (१७) गोसूक्तम् । (१८) वाक्सूक्तम्[6] । (१९) अश्वसूक्तम्[7] । (२०) मध्वर्चं[8] सामनी चेन्द्रशुद्धे[9] । (२०) शतरुद्रीयम् । (२१) अथर्वशिरः । (२२) त्रिसुपर्णम्[10] । (२३) महाव्रतम् । (२४) नारायणीयम् । (२५) पुरुषसूक्तं च[11] । (२६)

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च
अग्नेर्व्रतं[12] वामदेव्यं बृहच्च ।

---

१. Here also we follow A. and I.; while all others read तरत्समन्दीयं धावति and E. reads तरत्समन्दीधावति for तरत्समन्दीयम्. २. I. and the text read दुर्गासावित्री for दुर्गाः सावित्री. ३. The text substitutes अतीषङ्गाः and B. C. D. F. G. H. and J. read अभिषङ्गाः for अभीषङ्गाः. ४. G. reads महाव्याहृतयः for सामानि । व्याहृतयो. ५. B. and D. पुरुषो व्रतं देवतं भासमल्लिंगा, C. and F. पुरुषव्रते देवतं भासमालिङ्गा, E. and G. पुरुषव्रतं देवतं भासमलिंगा, H. पुरुषव्रतं देवते भासमाल्लिगा and J. पुरुषव्रतं दैवतं भासमाब्लिङ्गम्. All for पुरुषव्रते सामनी । अब्लिङ्गम्. ६. The text and I. do not insert वाक्सूक्तम्. ७. The text and I. read अश्वसूक्तम्; while E. and F. substitute असूक्तम् । गोसूक्तम् । अश्वसूक्तम्. ८. The text and I. do not insert मध्वर्चः; while E. reads मधुधः and H. also reads the same in the marginal correction. ९. The text and I. read सामनी चन्द्रसूक्ते for सामनी चेन्द्रशुद्धे. १०. I. and the text read त्रिसुपर्ण for त्रिसुपर्णम्. ११. Except A. I. and the text all others omit च. १२. J. reads आग्नेयं व्रतं, C. F. and the text अग्निव्रतं for अग्नेर्व्रतं.

एतानि जप्तानि[1] पुनन्ति जन्तून्
जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्[2]*॥

(वि. स्मृ. ५६. १-२७)

---

* अघमर्षणं-'ऋतं चे'ति ऋक्संहितायां प्रसिद्धम्। देवकृतं। 'देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसी'त्यादयो यजुर्मन्त्राः। शुद्धवत्यः पूर्वं विस्तरेणोक्ताः। तरत्समन्दीयं-'तरत्समन्दीधावतीति' ऋक्सूक्तम्। कूष्माण्ड्यः-यद्देवा देवहेलनमित्याद्या ऋचः। पावमान्यः-स्वादिष्ठयेति सूक्तम्। 'जातवेदसे' इति सूक्तं दुर्गाः। देवस्य त्वेति ऋचः सावित्री। अभीषङ्गाः-एतदाख्या मन्त्राः। ते च ऋक्संहितायां द्रष्टव्याः। पदस्तोभाः-'उत्तो देवा हिरण्यया' इत्यादयः। सामानि प्रसिद्धानि। व्याहृतयः-'भूरग्नये चेत्यादयः। भारुण्डानि-भारदण्डानीत्यपि क्वचित् पाठः। 'ओम आग्नाहीत्यादि गायत्रं साम। चन्द्रसाम-'गोरमन्वतेत्यस्यामृचि गीयमानं साम। पुरुषव्रते सामनी-'सहस्रशीर्षा पुरुषः, त्रिपादूर्ध्व उदैत्' इत्येतयोर्ऋचोर्गीयमाने सामनी। 'पुरुषव्रतं साम' इत्येकवचनपाठे तु-वैश्वानरमित्येतत्सामेति बोद्धव्यम्। आब्लिङ्गं-'आपो हिष्ठेति ऋच्यृचि गीयमानं साम। बार्हस्पत्यं-सूक्तम्। तच्च-'बृहस्पते प्रथमं वाचो' इत्यादि। गोसूक्तं-'आ गावो आयन्'इत्यादि। वाक्सूक्तं प्रसिद्धम्। अश्वसूक्तं-'अयं ते अस्तु हर्यत' इत्यादि। नन्दपण्डितस्तु-यदिन्द्राहं यथा त्वमस्यामित्यस्यामृचि गीयमानं साम-गोसूक्तमश्वसूक्तं चेत्याह। मध्वर्चं-'मधुवाता ऋतायते'इत्यादयो मन्त्राः। 'इन्द्राय साम गायत' इत्यादि इन्द्रशुद्धसंज्ञकम्। शतरुद्रीयं अथर्वशिरश्च प्रसिद्धे। त्रिसुपर्णमपि तथैव। महाव्रतं-'सोगं राजानमित्यस्यामृचि गीयमानं सामेति नन्दपण्डितः। नारायणीय-पौरुषसूक्ते प्रसिद्धे एव। चतुर्दशाधिकाष्टसहस्राणि सामानि सन्ति। तेषु त्रीणि आज्यदोहानि रथन्तरं अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं बृहदिति च सप्त सामानि ईश्वरस्तावकत्वात् पाप्मानं पुनन्तीत्यर्थः।

---

१. C. E. F. H. and G. read जप्त्वा and I. and the text गीतानि for जप्तानि. २. Except A. I. and the text all read य इच्छेत् for यदीच्छेत्.

इति। चतुर्विंशतिमते—

पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत पवित्रं[1] मधुच्छन्दसम्॥
मण्डलब्राह्मणं[2] रुद्रं शुक्रियो[3] मोक्षकस्तथा।
वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते॥
यज्ञायज्ञीयमादित्यं[4] ज्येष्ठसाम च राजनम्[5]।
पौरुच्छेपं[6] च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बिषात्॥
अथर्वशिरसं चैव पौरुषं सूक्तमेव च।
नीलरुद्रं[7] तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते॥
आथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः।
ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञवल्क्यवचो यथा॥
सिंहे मे[8] मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद् द्विजः।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बौधायनवचो *यथा॥
ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा।
सामानि सरहस्यानि[9] अथर्वाङ्गिरसस्तथा॥
ब्राह्मणानि च कल्पांश्च षडङ्गानि तथैव च।

---

* यथा च बौधायनधर्मशास्त्रे—
'सिंहे मे इत्यपां पूर्णपात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि'॥
(बौ. स्मृ. ४. ७. ७)

---

१. We follow here only G; while all others read सपुत्रं for पवित्रं. २. G. reads मण्डलं; while B. C. D. E. F. H. and J. read मण्डलब्राह्मणं for मण्डलब्राह्मणं. ३. G. reads शुक्तियो and J. शुक्तिया for शुक्रियो. ४. B. and D. read जप्त्वा for यज्ञा-; while J. substitutes यज्ञ- for यज्ञा-. ५. B. C. D. G. and F. read राजतम्. ६. B. and read पौरुच्छेपं च, E. मारुच्छेपं च and G. पारुच्छेपञ्च all for पारुच्छेपं. ७. Except A. and I. all read नीलरुद्राः for नीलरुद्रं. ८. B. and read हिंसे मे and I. संहोमे for सिंहे मे. ९. G. reads चरवस्यानि for रहस्यानि.

आख्यानानि तथाऽन्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते* ॥
इतिहास-पुराणानि देवतास्तवनानि च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः' ॥

इति । बौधायनः—

'विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षडाचरेत् ।
यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत् कृतं भवेत् ॥
बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्र-त्वक्-घ्राण-चक्षुषा' ।
सायंसन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रमुच्यते'† ॥
(बौ. स्मृ. २. ४. ७. १८)

इति । मनुः—

'महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ (२३९)
यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनो-वाक्कर्मभिर्जनाः ।
तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः'‡ ॥ (२४१)
(म. स्मृ. ११. २३९–२४१)

---

* कौत्सं कुत्सर्षिणा दृष्टं-'अपनः शोशुचदघम्'-इत्येतत् सूक्तम् । माधुच्छन्दसं-'अग्निमीळे' इत्यादि । अन्यत् पूर्वमुक्तम् ।

† नित्यसन्ध्यातिरिक्तेयं प्रायश्चित्तरूपा सन्ध्या पृथगेवोपास्या ।

‡ तपोरूपमिदं प्रायश्चित्तं तदेव स्तूयते । मेधातिथ्यादयस्तु पूर्वोक्त-व्रताचरणमेव तपः तस्यैवेयं स्तुतिरिति मन्यन्ते । मम तु 'तप सन्तापे' इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नेन तपश्शब्देन पञ्चाग्निसाधनादिकं तप एव ग्राह्यं न व्रतादिकमिति प्रतिभाति ।

---

१. B. and D. substitute यथा- for तथा-. २. G. omits this verse. ३. This line does not appear in the text. ४. E. reads समाचरेत् for षडाचरेत्. ५. The text reads वापि वाचा वा यत्कृतं भवेत् for वाचा श्रोत्र-त्वक्-घ्राण-चक्षुषा. ६. This line does not appear in any of the manuscript except A. and the text. ७. B. C. D. F. and G. substitute किल्बिषान्विताः for किल्बिषात्ततः. ८. The text reads मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः for मनो-वाक्कर्मभिर्जनाः. ९. The text reads निर्दहन्ति for निर्दहन्ति; while B. C. and F. read तपो जनाः for तपोधनाः.

इति। कूर्मपुराणेऽपि—

'जपस्तपस्तीर्थसेवा देव-ब्राह्मणपूजनम्।
ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम्॥ (१०८)
पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम्।
देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम्॥ (९७)
अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम्।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ (९८)
कृष्णाष्टम्यां महादेवीं तथा कृष्णचतुर्दशीम्।
सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ (९९)
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम्।
इष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः॥ (१००)
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम्।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ (१०१)
उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च॥ (१०१)
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च।
प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात्सप्तोदकाञ्जलीन्॥ (१०२)

१. The text reads -विनाशनम् for -प्रणाशनम्. २. The text reads ...यित्वा for भोजयित्वा. ३. We follow here only A. and the text; while others read महादेवं for महादेवीं. ४. B. D. E. I. G. J. read दृष्ट्वेशं for ...शं; while C. F. and H. दृष्ट्वेशं प्रयतो for इष्ट्वेश प्रथमे. ५. The text reads ...पापैः for सर्वपापैः ६. After this line I. inserts the following two lines:—

औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः॥;

...ese lines are neither found in our manuscripts nor in the text and ... seven names of Yama are complete in this śloka, therefore these ... are quite useless here.

स्नात्वा नेद्यां तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः'॥(१०९)
(कू. पु. १. २. ३३.९७–१०८)

इति । पैठीनसिः—

'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः' ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

'मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।
इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विताः'॥

इति । कूर्मपुराणे—

'अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः ।
भविष्यन्ति महाबाहो वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥
नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।
सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे' ॥
(कू. पु. १. १. २८. ९–१०)

इति । इति साधारणप्रायश्चित्तानि ॥

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

१. The text substitutes स्यास्त्र for नद्यां तु, but it appears meaningless here. २. These quoted four lines are found in the printed copy of the said Purāna, but they do not exist in the manuscript copy, which is written in Telegu.

'त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम्।
अन्तर्जले विशुद्ध्येत गां दत्त्वा च पयस्विनीम्' ॥
(या. स्मृ. ३. ३०२)

इति। शङ्ख-लिखितावपि—
'ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं
त्रिरावर्तयेत्'।

इति। एतच्च कामकारविषयम्। अकामकारविषये तु यमः—
'एवं ब्रह्महत्या-सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुत-
ल्पेषु प्राणायामैः श्रान्तोऽघमर्षणं जपेत्'।

इति। बौधायनः—
'ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य स-
कृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूतेन पाणिना आदि-
त्याभिमुखोऽघमर्षणस्वाध्यायमधीयीत। (२)
प्रातःशतं माध्याह्ने शतं अपराह्णे शतमपरि-
मितं वा। (३) उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकं
प्राश्नीयात्। (४) ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्य-
श्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात् प्रमुच्यते। (५)

---

१. C. and F. omit the following portion :—
अन्तर्जले विशुद्ध्येत गां दत्त्वा च पयस्विनीम्' ॥
इति। शंख-लिखितावपि—
'ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जले ऽघमर्षणं.
२. B. and D. त्रिवारं त्रिः. ३. The text reads तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा रुदकान्ते स्थण्डिलमुद्धृत्य for ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य. ४. We follow here only A. and the text; while all others read सायाह्ने शतं परिमितं च for अपराह्णे शतमपरिमितं वा. ५. Except A. and the text all others read अश्नीयात् for प्राश्नीयात्. ६. Except A. and the text all others omit अज्ञानकृतेभ्यः and insert after उपपातकेभ्यः and read द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः। एवं ब्रह्महत्या सुवर्णस्तेयं सुरापानं च for द्वादशरात्राद्भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्णस्तैन्यं सुरापानमिति च.

द्वादशरात्राद्भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुव-
र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा । (६)
एकविंशतिरात्रात् तान्यप्यतितरति'[1] । (७)
(बौ. स्मृ. ३. ९. २-७)

इति । मनुरपि—

'अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः'[2]॥
(म. स्मृ. ११. २५८)

इति । बृहद्विष्णुरपि—

'ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-
प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाष्टसहस्र-
माज्याहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्पूतो भवति'[3] ।

इति ।[4]एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि।
सुरापाने यम आह—

---

१. I. reads अभितरति and the text अपि तराति for अप्यतितरति and adds तान्यपि जयति, २. J. reads शोधितैः for शोधितः. ३. B. D. E. and H. read आहुतीः for आज्याहुतीः. ४. B. C. D. F. and G. omit the following portion :—

एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि । सुरापाने यम आह—

'सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात् प्रसृतिमात्रायोङ्का-रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । ततोऽप्सु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत्' ।

इति । याज्ञवल्क्यः—

'त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः' ।

इति । मनुः—

'कौत्सं जप्त्वापि—&c.......... &c., up to page 168, line 12.

'सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात्[1]
प्रसृतिमादायोङ्कारेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । ततो
ऽप्सु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत्' ।

इति । याज्ञवल्क्यः—

'त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः'।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति । मनुः—

'कौत्सं[2] जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम्[3] ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ॥ (२४९)
मन्त्रैः[4] शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम्[5] ॥ (२५६)
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः[6] ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुद्ध्यति* ॥(२५७)
(म. स्मृ. ११. २४९–२५७)

* कौत्सं—'अपनः शोशुचदघमित्येतत् । वासिष्ठं—'प्रतिस्तोमेभिरुषसं सिष्ठा' इत्येतत् । माहित्रं—'महित्रीणामवोऽस्त्विति । शुद्धवत्यः—पूर्वमुक्ताः । देवकृतस्यैनसो' इत्यादयोऽष्टौ मंत्राः शाकलहोमीयाः । नम इत्यृचं—'नम

1. J. reads सुतसोमात् वसृमिमादाय for सुतसोमात् प्रसृतिमादाय. 2. E. H. and J. read जपित्वा for जप्त्वा; while I. reads this line as follows :—

'कौत्सं जपित्वाऽपैत्येनो वासिष्ठं चत्यृचम्प्रति ।.

3. E. and H. read वासिष्ठं चेति ऋचम्प्रति, but E. substitutes ऋचं for ऽप्यृचम् and J. वासिष्ठत्रं च ऋचं प्रति both for वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम्. 4. J. reads सकलहोमीयैरिष्टं for शाकलहोमीयैरब्दं. 5. A. reads नमत इत्यृचम the Commentator Medhâtithi follows this reading ; while ... reads नमत् for नमः, but it seems to be incorrect. 6. J. reads समाहिताः for समाहितः.

इति । वसिष्ठः[1]—

‘ सुरां[2] पीत्वाऽप्सु निमज्य त्रिः पठेदघमर्षणम् ।
यथाऽश्वमेधावभृथस्तादृशं मनुरब्रवीत्’ ॥
(व. स्मृ. २६. ८)

इति । अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या । सुवर्णस्तेये शातातपः—

‘ मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा
स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो[3]
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ’ ॥
(शा. स्मृ. १. ७१)

इति । यमः[4]—

‘ ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां[5] प्रक्षिप्याऽप्सु स्नातो[6] ग्रीवामात्रमुदके हिरण्यवर्णाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति’ ।

आविवेश-’ इत्यृचमिति सर्वज्ञनारायण: । ‘उग्रं नम आविवास’ इति रामचन्द्रः । पावमान्यः ऋक्संहिताया नवमं मण्डलं स्वादिष्टयेत्यारभ्य ‘यं राजन्’ इत्यन्तम् ।

---

१. E. and H. omit वसिष्ठः २. The text reads आपो वाऽप्सु निमज्ज्य त्रिर्जपेत् for सुरां पीत्वाऽप्सु निर्मज्य त्रिः पठेत्. ३. I. reads -शय्याशयनो and J. reads -शय्याशयानो both for -शय्यांशयानो. ४. E. and H. omit यमः. ५. J. reads हिरण्यशालायां for हिरण्यं शालायां. ६. E. H. and J. read निष्णातः for स्नातः.

इति। बृहस्पतिः–

'सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा।
अपहृत्य सुवर्णं वा क्षणाद्भवति निर्मलः' ॥

इति। याज्ञवल्क्यः–

'ब्राह्मणः[1] स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः'।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति। जपश्चैकादशकृत्वा कार्यः। तदाह अत्रिः–

'एकादश[2] गुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित्॥
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः' ॥
(वृ. अ. स्मृ. ४. ६)

इति। गुरुतल्पे याज्ञवल्क्यः–

'सहस्रशीर्षाजापी[3] च मुच्यते गुरुतल्पगः।
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी'॥
(या. स्मृ. ३. ३०५)

इति। यमोऽपि–

'अथ गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽघमर्षणमन्तर्जले
त्रिरावर्त्य तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति'।

---

१. E. I. and J. read ब्राह्मणस्वर्णहारी for ब्राह्मणः स्वर्णहारी. २. The [ve]rse occurs in Vrid-dhatri Samhitâ, but not Atri or Âtreya. It reads [स्त]ुयति for धर्मवित् and for the second line it reads महापातकोपपातकेभ्यो [म]लिनीकरणेभ्यो मुच्येत for महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः. ३. E. I. [an]d J. read सहस्रशीर्षजापी for सहस्रशीर्षाजापी.

इति । मनुरपि—

'[१]हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।
[२]जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः' ॥
(म. स्मृ. ११. २५१)

इति । [३]संसर्गी येन सह संसर्गं करोति स तदीयमेव प्राय श्चित्तं कुर्यात् ।

'स तस्यैव व्रतं कुर्यात्'।

इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥

[४]अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

[५]तत्र यमः—

'दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः ।
मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापाप[६]नुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि' ॥
(या. स्मृ. ३. ३०६)

---

१. We follow here A. and G.; while B. and D. read हविष्यार्शसमभ्यस्य and others read हविष्यन्तीयमभ्यस्य for हविष्पान्तीयमभ्यस्य. in the text (Bombay, Mandlik's edition). Some places have हविष्यन्तीयम् and some हविष्यन्तम्, but the quoted Mantra is हविष्पान्तमजरं, &c. Therefore all these readings seem incorrect. २. The text read जपित्वा for जप्त्वा च; while H. substitutes तु for च. ३. I. reads संसर्गं for संसर्गी. ४. G. substitutes यथा for अथ. ५. B. and D. omit तत्र यमः; while E. H. G. I. and J. substitute अत्र for तत्र. ६. B. and D. read सर्वपापप्रणुत्तये for सर्वपापापनुत्तये.

इति। मनुरपि—

'एनसां स्थूल-सूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम्।
अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च' ॥
(म. स्मृ. ११. २५२)

इति। अत्र सकृदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ॥

अथ व्रतलक्षणानि।

तत्र सर्वव्रतस्य साधारणान्यङ्गानि याज्ञवल्क्य आह—

'ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता।
अहिंसाऽस्तेय-माधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः॥
स्नान-मौनोपवासेज्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः।
नियमा गुरुशुश्रूषा-शौचा-ऽक्रोधा-ऽप्रमादिताः ॥
(या. स्मृ. ३. ३१३–३१४)

इति। अत्र ब्रह्मचर्यं सर्वेन्द्रियनिग्रहः। उपस्थनिग्रहो ऽङ्गनिरोधः। तयोर्गो-बलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिः। अकल्क-मकुटिलत्वम्।

---

१. The text reads वा for च. २. Except A. all omit तत्र and I. ...ds सर्वव्रतसाधारणाङ्गानि for सर्वव्रतस्य साधारणान्यङ्गानि. ३. B. D. G. ...1 J. read अकल्पता for अकल्कता. ४. Except E. G. I. and the ...t read -ऽस्तेयमाधुर्यदमाश्चेति and H. -ऽस्तयमाधुर्यं दमश्चेति both for ...य-माधुर्ये दमश्चेति. ५. G. and the text read स्नानं for स्नान-; while I. ...d some others substitute -निग्रहः for -निग्रहाः. ६. B. D. and the ...t read -ऽप्रमादता for -ऽप्रमादिताः. ७. B. and D. read अथ for अत्र; ...ile H. व्रतचर्यं, C. and F. व्रतचर्यं for ब्रह्मचर्यं. ८. C. F. and G. ...bstitute तथा for तयो.; while except G. and J. read अपुनरुक्तिः for ...रुक्तिः. ९. J. reads अकल्पत्वम् for अकल्कत्वम्.

इति । मनुरपि–

'अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् । (२२२)
त्रिरह्नि त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्री-शूद्र-पतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ (२२३)
स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद् गुरु-देव-द्विजार्चकः ॥ (२२४)
सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः' ॥ (२२५)
(म. स्मृ. ११. २२२–२२५)

इति । तत्र प्राजापत्यव्रतलक्षणमाह हारीतः–

'त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
परं त्र्यहं वायुभक्ष एष कृच्छ्रः प्रजापतेः' ॥

इति । मनुरपि–

'त्र्यहं* प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परं तु नाऽश्नीयात् प्राजापत्यं चरन्द्विजः' ॥
(म. स्मृ. ११. २११)

* अत्र द्वौ पक्षौ । तत्र प्रथमः स्वस्थानविवृद्धिपक्षोऽयं मनुना दर्शितः– 'त्र्यहं प्रातर्भोजनं त्र्यहं सायमेवं भोजनं । त्र्यहमयाचितभोजनमिति एव एवं नियमः दिनत्रयं धार्य इत्युक्तमतस्तस्य वृद्धिःस्वस्थान एव भवति

१. The following quoted verses are not found in the MS of the text of Manu. २. B. C. D. E. F. and G. read त्रिरह: for त्रिरह्नि ; while G. read आविशेत् for आविशेत. ३. I. reads अक्रोधो for अशक्तो. ४. G. reads स्वश क्तत: for च शक्तित:. ५. B. and D. read आहृत:, I. and J. आवृता: for आदृत:. ६. I. reads अत्र for तत्र. ७. I. reads प्रजापाति: for प्रजापते: ८. B. D. and J. do not insert मनुरपि ; while B. substitutes अस्यैनुरपि This may be the writer's mistake. ९. The text reads च for तु. १०. G. reads चरेत् for चरन्.

इति । अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः—

'अहः प्रातरहर्नक्तमहमेकमयाचितम् ।
अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥
अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।
बाल-वृद्धा-ऽऽतुराणां[1]* च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह' ॥
(व. स्मृ. २३. ४२–४३)

इति । एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति याज्ञवल्क्यः—

'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन[2] पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥
यथाकथंचित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते' ॥
(या. स्मृ. ३. ३१९. ३२०)

द्वितीयः दण्डकलितवदावृत्तिपक्षोऽयं वसिष्ठेन दर्शितः—
त्र प्रथमे ऽह्नि प्रातरेवैकवारं हविष्यान्नभोजनं कार्यम् । द्वितीये ऽह्नि
ायमेकवारमेव न दिवा । तृतीये ऽह्नि एकवारमयाचितमश्नीयात् । अत्र
र्वत्र भोजनं परिमितमेव कार्यम् । न यथेष्टम् । प्रायश्चित्तार्थत्वात् । चतु-
ऽह्नि पराकम् । तल्लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । एवं प्रथमं चतुरहमतीत्य द्वितीयं
तीयमपि चतुरहमेवमेव निर्वर्तयेदेवं द्वादशदिनसाध्योऽयं कृच्छ्रः'।

* यथाह मनुः—

'चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्' ॥

इत्याद्यनुसन्धेयम् ।

---

१. The text reads बाल-वृद्धा-ऽऽतुरेष्वेवं for बाल-वृद्धा-ऽऽतुराणां च. २. E. ds वैकेन and the text चैवायं both for चैकेन.

इति। एकभुक्तेन दिवैव सकृद्भोजनेन। नक्तेन[1] रात्रौ सकृद्भोजनेन। अयाचितेन न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम्। तेन। अत्र कालविशेषाप्रतीतेर्दिवा रात्रौ वा सकृद्भोजनेन। उपवासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनशनेन च पादकृच्छ्रो भवति। अयमेव पादकृच्छ्रः स्वस्थानविवृद्ध्या वा दण्डकलितवदावृत्त्या[2] वा यथा कथंचित्त्रिगुणः त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः। एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या आपस्तम्बेन दर्शिता—

'सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः[3]।
चतुर्विंशतिरयाच्याः[4] परं निरशनं स्मृतम्' ॥
(आ. स्मृ. १. २९)

इति। तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्—

'कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यथा वाऽऽस्यं विशेत्सुखम्'।
(आ. स्मृ. १. ९०)

इति। चतुर्विंशतिमते तु[5] प्रकारान्तरेण सङ्ख्या श्रूयते—

'प्रातस्तु द्वादश ग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु।
अयाचिते च द्वावष्टौ परं[6] वै मारुताशनः' ॥

इति। अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या। आपस्तम्बस्तु चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह—

---

१. B. and D. omit नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन. २. Except A. and I. read दण्डकरितवत् for दण्डकलितवत्. ३. B. C. D. E. F. G. and H. substitute मताः for स्मृताः. ४. G. reads चतुर्विंशतिरात्रौ च for चतुर्विंशतिरयाच्याः. ५. G. and I. omit तु. ६. G. substitutes वा for च and reads ऽप्यहं च, C. and F. read ऽप्यहं वा and J. ऽप्यहे वा all for परं वै; while B. and D. अहं वै for the same.

'त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम् ।
सायं त्र्यहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा त्र्यहम् ॥ (१३)
प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।
अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्' ॥ (१५)
(आ. स्मृ. १. १३–१५)

इति । अर्धकृच्छ्र-पादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह—
'सायं-प्रातर्दिनार्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्' ।
(आ. स्मृ. १. १४)

इति । अयमर्थः । अयाचितोपवास-त्र्यह-द्वयानुष्ठानेनार्ध-कृच्छ्रो भवति । नक्तत्र्यहव्यतिरिक्तत्र्यहत्रयानुष्ठानेन पादोन-कृच्छ्रो भवति । अर्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः—
'सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ॥
दिनद्वयं तु नाऽश्नीयात् कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते' ।
(आ. स्मृ. १. ४१–४२)

---

१. The text reads पादात् for पादः. २. G. reads ततः for पादः. ३. B. and D. read अयाचिते त्र्यहम्., C. and F. अयाचितं त्र्यहे both for अयाचितं त्र्यहम्; while H. reads अयाचनं त्र्यहम् for the same. ४. The text reads this line thus :—

पादः सायं त्र्यहं पादः प्रातर्भोज्यं तथा त्र्यहम् ।.

५. E. and J. read पादं for सायं. ६. The text reads ब्राह्मणस्य च for ब्राह्मणे स्मृतम्. ७. The text reads this line thus :—

प्रातः सायं दिनार्धं च पादोनं सायवर्जितम् ।.

८. Except A. and I. read अयाचितोपवासयोस्त्र्यह-द्वया- for अयाचितोपवास-त्र्यह-. ९. The text reads this verse as follows :—

'सायं प्रातस्त्वहोरात्रं पादं कृच्छ्रस्य तं विदुः ॥
सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम्' ।.

इति । अत्रापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । य
जप-होमादिबहुङ्गसहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितः

'हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्ना-
श्नीयात् । (२) अथापरं त्र्यहं नक्तं भुञ्जीत ।
(३) अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेत । (४)
अथापरं त्र्यहमुपवसेत् । (५) तिष्ठेदहनि, रात्रा-
वासीत । (६) क्षिप्रकामः । (७) सत्यं वदेत् ।
(८) अनार्यैर्न सम्भाषेत । (९) रौरव-यौधा-
जपे *नित्यं प्रयुञ्जीत । (१०) अनुसवनमुद-
कोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभि-
र्मार्जयीत । (११) हिरण्यवर्णाः शुचयः पा-
वका इत्यष्टाभिः । (१२) अथोदकतर्पणम् ।
(१३) ॐ नमो हमाय मोहमाय संहमाय
धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे । (१४) नमो नमो

* रौरव-यौधाजपे सामनी 'पुनानः सोमधारया' इत्यस्यामृ
गीते । ते च नित्यं प्रयुञ्जीत गायेतत्यर्थः । केचनात्र 'नित्यं पु
प्रयुञ्जीत' इत्यपि पठन्ति । विज्ञानेश्वरस्तु—'रौरवयौधां जपेत्' इत
मेव पठति ।

१. B. and D. read प्रातराशात् भुक्त्वा and H. substitutes भुक्त्वा f
भुक्त्वा. २. B. D. G. and J. substitute तथापरं for अथापरं. ३
reads -अनार्यै for अनार्यैः. ४. Except A. and the text all othe
read यौधाजये ; while B. and D. read- यौवाजये for the same. ५. Th
text reads मार्जयेत् and I. मार्जयित्वा for मार्जयीत. ६. We consult he
the five manuscripts of the text. Except A. and these manuscripts a
others read नमो हमाय मोहमाय and I. नमो हमाय सहमाय both for नमो हम
यमोहमाय संहमाय ; while G. omits मोहमाय and reads गृहमाय for सं
माय. ७. G. reads पुनर्वासाय for पुनर्वसवे.

मैत्रायोर्म्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमो नमः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पारयिष्णवे। (१५) नमो नमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने। (१६) नमो नमः सूर्यायादित्याय। (१७) नमो नमो नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय। (१८) नमो नमः कृष्णाय पिङ्गलाय। (१९) नमो नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे। (२०) नमो नमः सत्याय पावकाय पावकवर्णाय कामाय कामरूपाय। (२१) नमो नमो दीप्ताय दीप्तरूपिणे। (२२) नमो नमस्तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे। (२३) नमो नमः सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे। (२४)

---

१. Except A. and the text others do not repeat नमः. २ I. reads उम्याय for ऊर्म्याय, but it seems wrong. ३. G. and I. omit सर्वविन्दाय. ४. G. and I. omit नमो and I. reads नमः पराय महापराय पारदाय omitting सुपाराय. The text omits पारदाय. G. omits महापाराय and substitutes वरदाय for पारदाय. ५. Except A. and the text all others do not repeat नमः. ६. Except A. I. and the text all others read हरये for हराय; while B. and D. omit शर्वाय. E. and H. read शम्भाय and I. ईश्वराय all for शर्वाय. ७. Except A. and the text all others omit नमः throughout. ८. D. and I. read नीलकण्ठाय शितिकेशाय for नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय; while B. E. G. H. J. read नीलकण्ठाय for नीलग्रीवाय. ९. I. reads पावकसर्गाय for पावकवर्णाय. १०. Except J. the text all others do not insert महापुरुषाय.

नमो नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे पिनाक-
हस्ताय नमो नम इति। (२५) एतदेवा-
दित्योपस्थानम्। (२६) एता एवाज्याहुतयः।
(२७) द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो
देवताभ्यो जुहुयात्। अग्नये स्वाहा सोमाय
स्वाहा अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये
स्विष्टकृते इति। (२८) अन्ते ब्राह्मणभो-
जनम्। (२९)

(गौ. स्मृ. २७. २-२९)

इति। हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य
रूपमुक्तम्। तिष्ठेदित्यादिना तस्यैवेतिकर्तव्यतोच्यते। अ
नि तिष्ठेदित्यनेन भोजनाद्यविरुद्धकालेषु अहरुत्थित
स्यात्। रात्रावासीनेत्यनेन निद्राया आवश्यकत्वात् तामासे
एव सेवेतेत्युक्तं भवति। क्षिप्रकामोऽपि भवेत्। शीघ्रं शु
स्यामिति सञ्जातकामोऽपि भवेदित्यर्थः। अथवा शीघ्रं शु
कामोऽहनि तिष्ठेद्रात्रावासीतेत्यर्थः।

---

१. Except the text all others omit पिनाकहस्ताय नमो नम इ
२. I. omits एव. ३. B. and D. omit देवताभ्यो. ४. I. omits इन्द्राग्निभ्य
५. The text reads ब्राह्मणतर्पणम् for ब्राह्मणभोजनम्. ६. Except A. a
I. all others omit इत्यनेन. ७. G. reads अनावश्यकत्वात् for आवश्य
त्वात्. ८. B. D. and H. read स्यादिति for स्यामिति.

एवं सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकाम* इति अधिका-रिविशेषणमनुषञ्जनीयम् । अनेन यः शनैः शनैः[1] शुद्धो भवामीति मन्यते तस्य नायं नियम इति अवगम्यते । रौरव-यौधाजये सामनी । नमोऽहमायेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पण-सूर्योपस्थाना-ऽऽज्यहोमेषु द्रष्टव्याः । अथवा सम्प्रदानविभक्त्य-न्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः[2] । तर्पणमनुसवनं कर्तव्यम् । स्नाना-ङ्गत्वात्तर्पणस्य । तथा च भृगुः[3]—

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेष एव विधिः सदा' ॥

इति । आदित्योपस्थाना-ऽऽज्यहोमौ तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत्[4] कार्यौ । 'अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्च'—इति वाक्ये

'एतदेवाऽऽदित्योपस्थानम् । एता एवा[5]ऽऽज्याहुतयः' ।

इति पृथग्योगकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् । एतद्धारीताद्युक्त-

---

* वसिष्ठोऽप्येवमेवाह—
'हविष्यान् प्रातराशांस्त्रीन् सायमाशांस्तथैव च' ।
इत्याद्युक्त्वा—
'रात्रौ जलाशये व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम्' ॥ (१७)
(व. स्मृ. १७-१७)
इत्यादिना ।

१. B. C. D. E. F. G. do not repeat शनैः. २. B. and D. omit मन्त्राः. ३. G. substitutes मनुः for भृगुः. ४. B. D. and H. do not repeat सकृत्; while I. substitutes कर्तव्यौ for कार्यौ. ५. G. and I. omit एव.

जप-होमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यद्वयस्थाने[1] वेदितव्यम्। बहुप्रयाससाध्यत्वेनातिगुरुत्वात्। अथवा येषां शूद्रादीनां मन्त्राधिकारो[2] नास्ति तेषां जप-होमादिरहितं[3] प्राजापत्यं वेदितव्यम्। अत एवोक्तमङ्गिरसा—

'तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम्[4]।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जप-होमविवर्जितम्'॥

इति। येषां ब्राह्मणादीनां जप-होमादिष्वधिकारस्तेषां गौतमोक्तं वेदितव्यम्॥

अथातिकृच्छ्रः।

तस्य[5] लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते—

'एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्।
त्र्यहं[6] चोपवसेन्नित्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः'॥

इति। एकभक्त-नक्ता-ऽयाचितदिवसेषु नवस्वेकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहं चोपवसेत्। एवं चातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः[7]'।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

---

१. B. C. D. F. G and H. read -द्वयेन व्यवस्थाने for -द्वयस्थाने ; while H. and J.-द्वयव्यवस्थाने for the same, but H. gives marginal reading -द्वयस्थाने. २. B. D. G. and J. read चाधिकारो, C. and F. वाधिकारो both for मन्त्राधिकारो ; while G. omits शूद्रादीनां. ३. B. C. D. F. and G. read जप-होमादिकं for जप-होमादिरहितं. ४. B. and D. read स्थितः for स्थितम्. ५. G. omits तस्य. ६. C. F. and I. read अहं for त्र्यहं ; while H. reads चरेदिति, G. and I. चरेद् द्विजः for चरन् द्विजः. ७. H. and I. read -भोजने for -भोजनः.

इति—अयमेव प्राजापत्यकृच्छ्रः एकभक्त-नक्तायाचितदिवसेषु नवसु पाणिपूरान्नभोजनयुक्तोऽतिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। तदेतदशक्तविषयम्। पाणिपूरान्नस्य ग्रासपरिमितादन्नादधिकपरिमाणत्वात्॥

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्'[१]।

(या. स्मृ. ३. ३२१.)

इति। विष्णुरपि—

'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिक्षपणम्'।

(वि. स्मृ. ४६. १३)

इति। यत्तु गौतमः—

'अब्भक्षस्तृतीयः स[२] कृच्छ्रातिकृच्छ्रः'।

(गौ. स्मृ. २७. ३२)

इति एकभक्त-नक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीति तदेतच्छक्तविषयम्। अतिकृच्छ्र-कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजापत्यकृच्छ्रोक्तेतिकर्तव्यता द्रष्टव्या।

---

१. G. and I. read this:—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्।,

but I. adds इति and reads क्षपयेदिति शेषः for-क्षपणम्. २. We follow here A. and the text; while all others omit स.

'एतेनैव* कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ'।

(गौ. स्मृ. २७. ३१)

इति गौतमस्मरणात्। पराकलक्षणमाह यमः—

'द्वादशाहं निराहारो यतात्मा संशितव्रतः।
कृच्छ्रः पराकनामैष सर्वपापप्रणाशनः'॥

इति। पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

'पर्णोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्र-कुशोदकैः।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः'॥

(या. स्मृ. ३. ३१७)

---

* इदं सर्वथा मूलविरुद्धमिवेति प्रतिभाति। मूले तु, एकोनत्रिंशद्भिः सूत्रैः पूर्वं कृच्छ्रमभिधाय अनन्तरम्—

'एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः'।

इत्यनेन द्वितीयमतिकृच्छ्रमभिधाय—

'अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः'।

इत्यनेन तृतीयः कृच्छ्र उक्तः। तत्कथमयं पाठः सङ्गच्छत इति चिन्तनीयं विद्वद्भिः।

---

१. The text reads अतिकृच्छ्रौ व्याख्यात. for कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ
२. E. G. and I. substitute -वचनात for -स्मरणात्. C. and F. omit यमः; while G. omits the following portion:—

'द्वादशाहं निराहारो यतात्मा संशितव्रत।
कृच्छ्र पराकनामैष सर्वपापप्रणाशन'॥

इति। पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्य—

'पर्णोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्र कुशोदकै।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीतै पर्णकृच्छ्र उदाहृतः'॥

इति। पलाशोदुम्बरारविन्द-बिल्वपर्णानामेकैकेन क्वथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत। कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति। पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः—
३. B. C. D. F. and H. read जितात्मा for यतात्मा; while some read शंसित- for संशित-.

इति। पलाशोदुम्बरारविन्द-बिल्वपर्णानामेकैकेन क्वथित-दकं प्रत्यहं पिबेत्। कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति। पर्णकृ-च्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः—

'एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः।
क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकृच्छ्रो विधीयते'॥

इति। यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्याम्भसा क्वाथयित्वा रात्रोपवासान्ते क्वथितं तत्पिबेत् तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। लकृच्छ्रादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः—

'फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा॥
मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम्।
पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते॥
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु'।

इति। यदा बिल्वादिफलान्यम्भसा क्वाथयित्वा मासमेकं दम्भः पिबति तदा फलकृच्छ्रो भवति। यदा बिल्व-पद्मा-ै-मूलानामन्यतमस्य क्वाथं मासं पिबेत्तदा पत्र-पुष्प-मूल-च्छ्राणि भवन्ति।

---

१. Except A, all others do not insert कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति. In connection with this omission the editor of the Calcutta edition this work published in B. Indica Series, is quite misled; he writes foot-note, page 465. "इत्थमेव पाठः सर्वत्र बिल्व-पर्ण-कुशानामेकैकेन—ति तु भवितुं युक्तम्" I. २. Except A. and I. others read लक्षणमाह or लक्षणान्तरमाह. ३. G. does not insert the commentary of this Śloka. G. reads यदि for यदा. ५. H. reads यदि for यदा.

वारुण-श्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः—

‘ ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥
त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं वै यावकेनैव श्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ’ ॥
(य. स्मृ. ९. ३१)

इति । सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पिण्याका-ऽऽचाम-तक्रा-ऽम्बु-सक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३२२)

इति । आचाम ओदननिःस्रावः । पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्-

---

१. Only I. reads वारुणश्रीकृच्छ्र- for वारुण श्रीकृच्छ्र- . २. C and F. read मासेषु for मासेऽपि ; while I. जितक्रोध आमिक्षोदकसक्तुकान for जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान. ३. B. omits :—

- - - - - - - - - - - मुच्यते ।
त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं वै यावकेनैव श्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ॥.

४. I. reads श्रीकृच्छ्रं; while H. तु तदुच्यते for ह्येतदुच्यते. ५. B. D. G and H. omit -स्वरूपम्. ६. J. omits the following :—

‘पिण्याका-ऽऽचाम-तक्राम्बु-सक्तूनां प्रतिवासरम ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते’ ॥.
इति। आचाम ओदननिःस्रावः.

७. C. and F. omit the following :—

पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्.

८. G. reads उपयुज्य for उपभुज्य.

'पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम्।
वासो वै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते'॥

इति तदेतदशक्तविषयम्॥

अथ तुलापुरुषः।

तत्र जाबालिः—

'पिण्याकं च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः।
त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुष उच्यते'॥

इति।[1] सोऽयमष्टदिवससाध्यः। याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदश-[2]दिवससाध्यमाह—

'[3]एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम्।
तुलापुरुष इत्येवं[4] ज्ञेयः पञ्चदशाह्निकः'॥

(या. स्मृ. ३. ३२३)

इति। एषां प्रकृतानां [5]पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम्। यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह—

'आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदक-[6]सक्तुकान्।

---

१. B. and D. omit एतत. २. B. D. G. and J. omit -दश- and read त्रिदिवससाध्यम. ३. B. and D. omit the following:—

'एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम्।
तुलापुरुष इत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाह्निकः'॥

इति। एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम्। यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह. ४. The text reads इत्येषः for इत्येवं. ५. G. omits पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम्। यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह—

आचाममथ - - - - - - - - -।.

६. B and D. read -सक्तुमत्, G.-सक्तवान् J. सक्तुवान् all for -सक्तुकान्.

त्र्यहं त्र्यहं प्रभुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ॥
एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते' ।

इति तदेतत्त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अत्रेतिकर्तव्यतामाह हारीतः—

'अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं
व्याख्यास्यामः । (६९)
अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्र-पुरीषयोः ।
अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ॥ (७०)
विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।
एतत् कृच्छ्रं तुलापूर्षं* महापातकनाशनम् ॥ (७१)
स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् † ।
आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ॥ (७२)
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ।
वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ॥ (७३)

* तुलापुरुषमिति वक्तव्ये तुलापूर्षमित्यार्षम् । छन्दोऽनुरोधाद्वोक्तमिति यथाकथञ्चिद्योजनीयमिति प्रतिभाति ।

† तत्र तावत् तुलापुरुषः केन कार्यः? तदाह । अयाज्ययाजनमित्यादि महाव्याधिहतस्य चेत्यन्तेन । एतत् कृच्छ्रमित्यनेन तस्य पापापनोदकत्वमाह । स्वर्गद्वारमित्यनेन परत्रोत्तमलोकप्राप्तिकरत्वमुक्तम् । अत एवायं तुलापुरुषः न केवलं प्रायश्चित्तार्थमेव कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।

१. B. and D. read -त्र्यहत्र्यहम् for -द्वयम्. २. We follow here A. B. and D.; while all others read -पुरुषं for पूर्षं and G. reads सहपातकं for महापातकं. No doubt the form पूर्षं seems incorrect, but in the Vaidik rule it is correct. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read पं त्र्यहम् for त्र्यहद्वयम् ; while G. reads उपयुञ्जानः for प्रयुञ्जानः ४. B. C. D F. and G. read हतानि विभृतानि च for कृतानि विविधानि च.

आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धं च सूतकम्।
तैक्ष्ण्यं[1] च दारुणं चैतत्केशकीटहतं च यत्॥ (७४)
आखोर्मूत्र-पुरीषं च ब्रह्महस्पृष्टमेव[2] च।
पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा तु यत् स्थितम्॥[3] (७५)
आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित्।
खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेव[4] च॥ (७६)
तक्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोकितम्।
कनका-ऽश्व[5]-तिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः॥ (७७)
सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः*। (७८)
ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्तेयं सुरापानं[6] गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं[7] क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः पुनाति। (७९)

---

* आचाममर्थेत्यादि वायुभक्षः पुनातीत्यन्तेन तुलापुरुषकर्तुर्देहशुद्ध्यर्थमधिकारासिद्ध्यर्थं च पूर्वकर्तव्यं तत्फलं चोक्तम्। अनन्तरं न्धोशीरमयौ इत्यनेन मूर्तिद्वयं कर्तव्यतयोक्तम्।

---

१. I. reads भिक्षां च for तैक्ष्ण्यं च; while B. and D. तैक्ष्यं for तैक्ष्ण्य. २. B. D. E. G. H. read ब्रह्मसंसृष्टम्, C. F. and J. ब्रह्मसंस्पृष्टम् both for ब्रह्महस्पृष्टम्. ३. C. and F. read नवश्राद्धं च सूतकम् for अस्थि भित्त्वा तु यत् स्थितम्; while G. omits the following:—

– – – – – – – – अस्थि भित्त्वा तु यत्स्थितम्।
आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित्॥
खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेव च।
तक्रेण तानि निर्हन्ति – – – – – – – – ॥.

४. B. and D. उग्रसंसृष्ट एव च, C. and F. अघसंस्पृष्टमेव च and E. and H. उग्रसंस्पृष्टमेव च all for उग्रसंस्पृष्टमेव च. ५. B. C. D. F. G. H. and J. read कनकाश्व, E. कनकांश्च both for कनका-ऽश्व-. ६. E. H. I. and J. omit सुरापान. ७. B. and D. omit कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं.

गन्धोशीरमयौ कार्यौ पुरुषौ पलसम्मितौ ।
नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥ (८०)

महापशुर्येन शरेण विद्धो
यद्वा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।
तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
प्रादेशमात्रामुभयतो जातशिक्याम् ॥ (८१)

सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
तस्याऽलाभे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते *॥(८२)

यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हल-मुसल-चक्रपाणि-स्तमहं पिङ्गलं चक्र-हल-मुसल-शूल-वज्रपाणि-मावाहयामि । (८३) स्वत एहि सूत एहि स्वयाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । (८४)

---

* महापशुर्येन इत्यादि यथावाप्युपपद्यते इत्यन्तेन कस्य द्रव्यस्य कथं वा तुला कार्येत्युक्तम् । यः पुरुषः इत्यादि सत्यवादिनि इत्यन्तेन देवता-पूजनमुक्तम् । देशानां सम्पदामित्यादिना प्रार्थनोक्ता । अमये इत्यादि-ना होम उक्तः ।

---

१. We follow here A. C. and F.; while all others read तच्चन्दनोशीर-मयौ पुरुषौ कारयेत्पटे, B. and D. substituting यत् for तद् and पदे for पटे. २. B. and D. substitute बद्धो for विद्धो. ३. B. and D. read उभ्मतो, G. उभतो, C. and F. उभयतः, E. and F. उपगतं all for उभयतो. ४. B. D. and G. omit this line. ५. Except A. C. and F. all others are mistaken here. I. omits यः. B. D. E. G. H. and I. omit पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हल मुसल-चक्रपाणिस्तमहं and substitute पुरुषं for पुरुषः. ६. I. reads स्वसरेहि मातरेहि स्नुषाम for स्वत एहि सूत एहि स्वयाम; while C. and F. omit सूत एहि स्वयाम एहि.

स्वागतमनु स्वागतम्। (८५) भगवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमासनमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्ध-माल्य-धूप-दीप-नैवेद्यं प्रतिगृहाण प्रसीद देव तुभ्यं नमः। (८६) अक्रुद्धः सुमना भव। (८७) अथ तुलामभिमन्त्रयेत्। (८८) ऋषि-सत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं तेन सत्येन सत्यवादिनि। (८९)

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्धयिष्यसि?।
बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि?।
राज्ञां च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्धयिष्यसि?॥ (९०)
अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति?।
यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम्।
परं चैव लघुं मन्येत् तदा कर्मसमारभेत्॥ (९१)

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा। (९२) वायवेऽन्त-रिक्षाधिपतये स्वाहा। (९३)

J. omits तुलापुरुषाय. २. B. D. and G. omit-दीपनैवेद्यं, C. F.-नैवेद्यं and E. H. and J. substitute-जप्यं- for-दीप- and नैवेद्यं. ३. H. reads सम्पदानां सम्पदं ब्रूहि किं देशो वर्धये- . B. D. G. E. and J. substitute वर्धयिष्यति for वर्धयिष्यसि. xcept A. C. and F. all others omit this line and the fol- ng बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि. ५. Here also the above uscripts omit - - - - कं नृपं वर्धयिष्यसि ॥ अस्माकं सम्पदं ब्रूहि - - -. 3. D. H. G. I. and J. read यदात्मानमसत्कर्तुं तुलासमभृतं परम्। च लघु मन्येत - - - - ॥; while E. and G. read समुद्धृतं परम्, H. समपदे . I. समधृतं परम् and J. समधृतं वरम् all for तुलया धृतम्. ७. J. reads रिक्षाय for अन्तरिक्षाधिपतये and omits सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा.

सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा। (९४) सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । (९५) वासुकेये नागाधिपतये स्वाहा। (९६) कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा। (९७) इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा। (९८) ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा। (९९) देव्यै भगाधिपतये स्वाहा। (१००) सालकटंकटाय स्वाहा। (१०१) कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा। (१०२) विनायकाय स्वाहा। (१०३) महाविनायकाय स्वाहा। (१०४) महामहाविनायकाय स्वाहा। (१०५) वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा। (१०६) धर्माय स्वाहा। (१०७) अधर्माय स्वाहा (१०८) तुलायै स्वाहा।

---

१. B. C. D. F. and G. omit the following Sûtras :—
सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा। सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा। वासुकये नागाधिपतये स्वाहा। कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा। इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा। ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा। देव्यै भगाधिपतये स्वाहा.

२. I. reads दिनाधिपतये for दिवोऽधिपतये. ३. E. H. and J. also omit the following Sûtras:—

वासुकये नागाधिपतये स्वाहा। कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा। इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा।.

४ I. reads हलकण्टकाय, J. reads सालकंटकाय both for सालकटंकटाय; while B. D. and G. omit this and the following one Sûtra :—

सालकटंकटाय स्वाहा। कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा।.

५. B. and D. omit the Sûtras as:—

महाविनायकाय स्वाहा। महामहा विनायकाय स्वाहा। वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा। धर्माय स्वाहा। अधर्माय स्वाहा। तुलायै स्वाहा। तुलापुरुषाय स्वाहा। देव्यै पुनरागमनाय स्वाहा।.

६. Except A. and I. all others omit this Sûtra. ७. G. and H. read गणपतये for गणानां पतये. ८. G omits अधर्माय स्वाहा.

(१०९) तुलापुरुषाय स्वाहा । (११०) देव्यै पुनरागमनाय स्वाहा । (१११)*सकृच्चरित्वा शुचिः पुण्यः कर्मण्यो भवति । (११२) द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति । (११३) त्रिश्चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति । (११४) आषाढ्यां कार्तिक्यां वा फाल्गुन्यां वा पुण्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः । (११५)

(हा. स्मृ. २८. ६९–११५)

इति ॥

अथ कृच्छ्राः ।

वारुणकृच्छ्रः ।

तत्र वारुणकृच्छ्रमाह यमः—

'ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते' ॥

इति ॥

अथाघमर्षणकृच्छ्रः ।

अघमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः—

'अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । (१) त्र्यहं नाऽश्नीयात् ।

*सकृच्चरित्वेत्यादिना फलं कालश्चोक्तः । उत्तानार्थत्वात् प्रतिपदं न व्याख्यातम् ।

१. G. omits तुलापुरुषाय स्वाहा. २. Except A. and I. all others read कर्मणो for कर्मण्यो. ३. I. reads तृतीयं for त्रिः; while B. and D. omit this Sûtra as:—

त्रिश्चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति ।.

४. C. and F. read अर्धासनं and G. अवसायं for आवसथं. ५. I. omits वा. ६ B. and D. read -सक्तुमान् for -सक्तुकान्. ७. B. D. and H. read अघमर्षणम् for अघमर्षणकृच्छ्रम्.

(२) प्रत्यहं च[1] त्रिषवणं स्नानमाचरेत् । (३) मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् । (५) दिवा स्थितास्तिष्ठेत् । (६) रात्रावासीत[2] । (७) कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं[3] दद्यात् । (८) इत्यघमर्षणम्' ।

(वि. स्मृ. ४६. १-९)

इति । शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणा[4]घमर्षणकृच्छ्रमाह—

'त्र्यहं त्रिषवणस्नायी मौनी[5] स्यादघमर्षणम् ।
मनसा त्रिः पठेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥
वीरासनं[6] सदा तिष्ठेत् गां च दद्यात् पयस्विनीम् ।
अघमर्षणमित्येतद् व्रतं[7] सर्वाघसूदनम्' ॥

(शं. स्मृ. १८. १-२)

इति ॥

अथ यज्ञकृच्छ्रः ।

तत्राऽऽहाऽङ्गिराः—

'युक्तस्त्रिषवणस्नायी संयतो[8] मौनमास्थितः ।
प्रातःस्नानसमारम्भं[9] कुर्याज्जप्यं च नित्यशः ॥

---

१. B. and D. read त्र्यहं for प्रत्यहं च. २. The text reads रात्रावासीनः for रात्रावासीत. ३. B. and D. add गां after पयस्विनीं. ४. B. D. and I. omit अघमर्षणकृच्छ्रम्. ५. Except A. I. and J. all others substitute मुनिः for मौनी; while J. शुचिः for the same and the text adds more one line and reads these lines thus :—

'त्र्यहं त्रिषवणस्नाने प्रकुर्यादघमर्षणम् ।
निमज्य नक्तं सरिति न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥.

६. Except A. and the text all others omit this line:—
वीरासनं सदा तिष्ठेद्गां च दद्यात्पयस्विनीम् ।.

७. The text reads कृतं सर्वाघनाशनम् for व्रतं सर्वाघसूदनम्. ८. J. inter changes these three lines, third for the first and reads सम्यतो fo संयतो. ९. B. and D. read-समाचारं for-समारम्भं.

सावित्रीं व्याहृतीश्चैव जपेदष्टसहस्रकम्[1]।
ॐकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः॥
भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं सुसंयतः।
आसीनश्च स्थितो वाऽपि पिबेद्गव्यं पयः सकृत्॥
[2]गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि[3]।
दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम्॥
एषामन्यतमं य[4]द्यदुपपद्येत तत् पिबेत्।
गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत्॥
एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वङ्गिरसा स्वयम्।
सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना यज्ञ इति स्मृतः॥
एतत् पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः।
महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं[5] शुभम्'॥

इति॥

अथ देवकृच्छ्रः।

देवकृतं[6] कृच्छ्रं दर्शयति यमः—

'यवागूं यावकं शाकं क्षीरं दधि घृतं तथा।
त्र्यहं[7] त्र्यहं तु प्राश्नीयाद्[8]वायुभक्षः परं त्र्यहम्॥

---

१. Except A. I. and J. all others read व्याहृतिं for व्याहृतीः.
[२.] C. and F. omit the following:—

गव्यस्य पयसो ऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि।
दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम्॥
एषामन्यतमं यद्यदुपपद्येत तत्पिबेत्।.

[३.] G. reads पयोदधि for भवेद्दधि. ४. I. reads यच्चेत् for यद्यत्. ५. G. [re]ads शुभं स्मृतम् for इदं शुभम्. ६. B. and D. omit -कृतं. ७. G. reads [त्र्य]हं त्र्यहं for त्र्यहं त्र्यहं. ८. The manuscript C. ends here at the [wo]rd प्राश्नीयात् and the following is colophon:—

॥ राम ॥ राम२ ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥ रामः :· ˎ :· ˎ ·: ˎ ·: ˎ.

[a]nd consequently we have no assistance of this manuscript hereafter.

कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।
मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैश्चरितं व्रतम् ॥
व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्का हि तेऽभवन्' ।

इति ॥

अथ यावककृच्छ्रः ।

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः—

'गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं समाहितः ।
व्रतं तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये' ॥
(शं. स्मृ. १८. १०)

इति । देवलोऽपि—

'यवानामप्सु साधितानां सप्तरात्रं पक्षं मासं वा प्राशनं यावकः । एतेन यावक-पायसोदकानि व्याख्यातानि । यावक-पायसोदकानि प्राजापत्याविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति' ।

इति ॥

अथ प्रसृतियावककृच्छ्रः ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः—

'य आत्मकृतैः कर्मभिर्गुरुमात्मानं पश्येत् आत्मार्थं प्रसृतियावकं श्रपयेत् । (३१) ततोऽग्नौ

---

१. I. reads गोपुरीष-यवाभ्यां च for गोपुरीष-यवाभ्यासः ; while the reads गोपुरीषाशनो भूत्वा मासं नित्यं for गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं २ text reads वार्द्धिकं for यावकं. ३. Except A. and I. all others भवन्ति. ४. E. G. F. H. and J. read प्रसृत-for प्रसृति. ५. B. D. F. read अथात्मकृतै:, E. and H. अयमात्मकृतैः, G. अप्यात्मकृतैः all आत्मकृतैः; while E. substitutes कर्मकृतैः for कर्मभिः and B. D. F. G. omit the same. ६. A. E. F. G. and J. read प्रसृत-for प्रसृति.

जुहुयात् । (३२) तदेव बलिकर्म । (३३)
शृतं चाभिमन्त्रयेत् । (३४]

यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिःस्मृतम् ॥ (३५)
घृतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाऽमृतं यवाः ।
सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ (३६)
वाचाकृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् ।
अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनत मे यवाः ॥ (३७)
माता-पित्रोरशुश्रूषां यौवने कारितां तथा ।
श्व-सूकरावलीढं च उच्छिष्टोपहृतं च यत् ॥ (३८)
सुवर्णस्तेयं व्रात्यत्वं बालत्वादात्मनस्तथा ।
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनत मे यवाः' ॥ (३९)
श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् ।(४०)नमो रुद्राय भूता-
धिपतये द्यौः सावित्री मानस्तोकेति पात्रे त्रिर्निं-
षिच्य 'ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्ष-
पितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः

१. G. and H. read श्रुतं for शृतं and G. and J. substitute वा for च. ... I. reads पवित्र ऋषिभिः स्मृतः for पवित्रमृषिभिः स्मृतम्, but the Vaidik ...ahmins read in the Srâddha ceremony this mantra पवित्रमृषिभिः ...तम् ३. B. D. E. and G. read पुनातु पुनन्तु ; while G. substitutes ... for सर्वं. ४. B. and D. read यौवनात्; while E. F. G. H. and ... read वयसा both for यौवने. ५. B. D. and E. read बाधित्वा चात्मजं; ...ile G. प्रामठ्यं for व्रात्यत्व and बाधित्वा चात्मानं, J. बाधित्वाचाऽन्त्यज ... for बालत्वादात्मनः. ६. B. D. and G. read श्रप्यमाण-F. अप्यमाणं, ... वेक्ष्यमाण and H. and I. वक्ष्यमाणा all for श्रप्यमाणे. ७. All ...hers except A. and I. omit त्रिः. ८. B. and D. read मनोयुजाः and ... F. H. मनोयुवाः for मनोयुजः. ९. E. F. and H. read दक्षपितरः (?) for ...पितर..

स्वाहा'—इत्यात्मनि जुहुयात्* । (४१) त्रिरात्रमेवा-र्थार्थी । पापकृत् षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति (४२) सप्तरात्रं महापातकी । (४३) द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्दहति । (४४) निःसृतानां यवाना-मेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति । (४५) गणा-धिपतिं पश्यति । (४६) विद्यां पश्यति । (४७) विद्याधिपतिं पश्यति । (४८) योऽश्नीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रे सकृद्दधि-क्षीर-सर्पिः प्रमुच्यते सोऽहँसः क्षणा-दित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः' । (४८)

(हा. स्मृ. २८. ३२-४८)

इति । इत्थं प्राजापत्यादिव्रतानि निरूपितानि ॥

अथ व्रतग्रहणप्रकारः ।

तत्र विष्णुः—

'सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।
ग्रहणं सम्प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥

* यवोऽसीत्यादिना प्रार्थनोक्ता । नमो रुद्रायेत्यादयो हवनमन्त्राः । हवनं च स्वात्मन्येव । त्रिरात्रमेवेत्यादिना काम्यत्वनिर्देशपूर्वकं प्राय-श्चित्तार्थत्वेन फलमुक्तम् ।

१. G. reads त्रिरात्रमेवार्थी for त्रिरात्रमेवार्थार्थी. २. Except A. and I. all others read पापकृतः for पापकृत्. ३. G. reads निर्हरति for निर्दहति. ४. G. reads गोमूत्र- for गोमूत्रे. ५. The Manuscript F. ends here and following is colophon:—

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपाल-साम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयामें नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
श्रीशुभं भवतु ॥ :॥

दिनान्ते नख-रोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्म-गोमय-मृद्वारि-पञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥
मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये[1] ।
दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥
व्रतं निशामुखे[2] ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने ।
आचम्यातःपरं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥
मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमन्ततः '।

(वि. स्मृ. ३. २१–२६)

इति । बहिः ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः । पूर्वेद्युर्निशामुखे व्रतं परिषदुद्दिष्टप्रकारेण सङ्कल्प्य परेद्युस्त्रिषवणस्नान-प्रातर्होमाद्यङ्गसहितं व्रतमनुष्ठातुमारभेत् । प्रातर्होमाद्यङ्गानि च जाबालेन दर्शितानि–

'आरम्भे[3] सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥
श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते च[4] गो-हिरण्यादिदक्षिणाम्' ।

इति । यमोऽपि–

' पश्चात्तापो निवृत्तिश्च[5] स्नानं चाङ्गतयोदितम् ।
नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ॥

---

१. B. and D. read ब्राह्मशौचोपसिद्धये for बाह्यशौचोपसिद्धये. २. J. reads एतां निशामये for व्रतं निशामुखे. ३. G. reads आरम्भः for आरम्भे. ४. B. and D. substitute वै for च and -दक्षिणा for -दक्षिणाम्. ५. B. and D. read पश्चात्तापौ निवृत्तश्च for पश्चात्तापो निवृत्तिश्च.

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्बल-रागकृत्' ॥
(य. स्मृ. ६.१४)

इति । गृहीतस्य व्रतस्याऽसमापने प्रत्यवायमाह छागलेयः

'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।
जीवन् भवति चाण्डालो मृतःश्वा चाभिजायते'॥

इति ॥

अथ प्रत्याम्नायाः ।

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—

'कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ॥
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।
अथवा पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

---

१. B. D. J. and G. read कामर्मोहितः for कामतो हि यः, while G omits the following:

जीवन भवति चाण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते ' ॥
इति । अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोग प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः

२. B. and D. read कृच्छ्र and G. कृच्छ्रं both for कृच्छ्रः. ३. E. G H. and J. substitute अन्या वा for अथ वा; while B. and D. omit the following :—

'अथवा पावमानेष्टि समान्याहुर्मनीषिणः' ।
इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—
'कृच्छ्रोऽयुत तु गायत्र्या उपवासस्तथैव च ।

४. Except A. and I. all others omit स्मृत्यन्तरेऽपि.

'कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद् द्विजोत्तमः ।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशयः' ॥

इति । मूल्यं च यथाशक्ति देयम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—

'गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्धं पादमेव वा' ।

इति । यत्र यावत्सङ्ख्यया प्राजापत्यान्यावर्तनीयानि भवन्ति तत्र तावत्सङ्ख्यया गोदानान्यावर्तनीयानि । तदपि चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—

'जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।
अर्वाक् तु भ्रूणहत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् ।
तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः' ॥

इति । ननु—उक्तरीत्या द्वादशवार्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्या-

---

१. A. G. and J. read उपवासः for उदवासः. २. B. and D. omit ... ३. B. and D. omit दातव्यं and read मूल्यं तु तुल्यं तेन for दातव्यं ... तुल्यं. ४. B. D. and G. substitute च for वा. ५. G. reads प्रभृति for जन्मप्रभृति. ६. I. reads ब्रह्महत्यायाः for भ्रूणहत्यायाः. ७. G. reads प्रत्याम्नायो for प्रत्याम्नाये. ८. G. reads साशीतिः for साशीति ... J. reads this line प्रत्याम्नायो गवां देय साशीतिधननाशनम्. ९. G. reads गायत्रीं for गायत्र्या. १०. F. H. and J. read -नीत्या for -रीत्या. ११. G. and I. omit प्राजापत्यस्य and B. and D. read दशवार्षिकप्राजापत्याम्नायत्वेन for द्वादश-वार्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायत्वेन.

म्नायत्वेन षट्त्रिंशल्लक्षसङ्ख्याको गायत्रीजपः प्राप्नोति। कोटिसङ्ख्याकस्तु चतुर्विंशतिमत एव स्मर्यते--

'गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति।
लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥
पुनाति हेमहर्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः।
गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः' ॥

इति। तथा च सति परस्परविरोधः स्यात्--इति चेत्। ए तर्ह्यनयैवानुपपत्त्या कोटिजपोऽपि न प्रत्याम्नायः। किन्तु द्वा शवार्षिकव्रतसमानविषयतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम्। चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायास्तत्रैव दर्शिताः--

'चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च।
मित्रविन्दा पशुश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥
तिलहोमायुतं चैव पराकद्वयमेव च।
गायत्र्या लक्षजप्यं च समान्याह बृहस्पतिः ॥
नित्य-नैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम्।
इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥
पराक-तप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत्।
व्रत-होमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्' ॥

---

१. J. omits एव. २. G. reads जपेत् for जपन्. ३. B. and D. re हेमहा चैव and G. होमहर्तारं for हेमहर्तारं. ४. Except G. all others om च. ५. I. reads कृच्छ्रः for कृच्छ्रं ६. E. and G. read वा for ७. J. reads षष्टीनां for इष्टीनां. ८. B. D. and G. read जपेत् for वो and D. substitutes -त्रये for -त्रयं.

इति । यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यसमृद्धश्च[1] स कृच्छ्रादिव्र-
ानि ब्राह्मणभोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्—

'कृच्छ्रे पञ्चाऽतिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये[2]
चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणनगुणिता[3] विंशतिःस्यात् पराके ।
कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये[4] भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना
द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यान्' ॥

इति । अहरहरिति सर्वत्र सम्बद्ध्यते । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । यत्तु प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन—

'विप्रा[5] द्वादश वा भोज्याः ।'

इति पूर्वमुदाहृतम् । तन्निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं ञ्च पञ्चेति द्वादशसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणभोजनविधानात् । त एव स्मृत्यन्तरे[6]—

'प्राजापत्यं चरेद्विप्रो यद्यशक्तः कथञ्चन ।
अहानि पञ्च विप्राग्र्यान् भोजयेत् सम्यगीप्सितान्' ॥

इति । सान्तपनादीनां गोदानप्रत्याम्नायस्तत्रैव चतुर्विंशमिते[7] दर्शितः—

---

१. J. omits स and G. omits कृच्छ्रादि-; while H. substitutes स्व- r स. २. B. and D. substitute चरित्वा for तृतीये and H. त्रिंशदेव r त्रिंशदेवं. ३. B. D. and G. read त्रिगुणिता and I. त्रिगुणभगुणिता th for त्रिगुणनगुणिता. ४. E. B. and D. read सान्तापनाख्ये, G. सान्त- ा, H. and J. सान्तपनाख्ये all for सन्तापनाख्ये. ५. B. and D. read जा for विप्रा; while G. reads विप्रान् for the same and भोजयेत् for ज्याः. ६. E. reads स्मृतम् for स्मृत्यन्तरे and G. स्मृत्यन्तरम् for the same. We follow here A. and D.; while all others omit चतुर्विंशतिमते

'प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात् सान्तपने द्वयम् ।
पराके तप्तकृच्छ्रे च तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥
अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा ।
यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विशुद्धये' ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम्—

'प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम् ।
चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्ता दक्षिणास्तथा' ॥

इति तन्निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादावशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात् । तथाह कण्वः—

'एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा ।
दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां मुष्टिं विचक्षणः' ॥

इति । अध्ययन-जपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता—

'धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।
जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥

---

१. G. reads this line thus:—

प्राजापत्यद्वये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने कृच्छ्रम् ।;

while B. and D. read प्राजापत्याय for प्राजापत्ये तु. २. I. reads पराकतप्तातिकृच्छ्रे for पराके तप्तकृच्छ्रे च. ३. G. reads तदा for तथा II. B. and D. यथा for the same; while E. substitutes काण्वः for कण्वः. ४. G. and I. read दशसाहस्रं for द्वादशसाहस्रं. ५. Except A. I. and G. all others read विशेषे for विशेषेण; while G. omits the following:—

व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता—
'धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।
जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषेण - - - - - ॥.

६. B. D. and G. read ऽभिधीयते for विधीयते.

नामधारकविप्रा ये मूर्खा धर्मविवर्जिताः ।
कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥
धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।
एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्' ॥

इति । अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्रा[म्]नाया यथायोगमुन्नेयाः । अत एव देवलः—

'अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥
सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।
सर्वमायतनं पुण्यं सर्वे पुण्या वनाश्रयाः' ॥

(दे. स्मृ. ४९-५०)

'[१]अथ गङ्गा-सरस्वती-यमुना-नर्मदा-विपाशा-वितस्ता-कौशिकी-नन्दा-विरजा-चन्द्रभागा-सरयूः-उत्तथवे[२]र्त्ती सिन्धुः-कृष्णा-वेणी-शो[३]णा-तापी-पारावती-पाषाणकी[४]-गोमती-गण्डकी-बाहुदा पम्पा[५]-देविका-कावेरी-ताम्रप[६]र्णी-चर्मण्वती-वेत्रवती-गोदावरी-तुङ्ग[७]भद्रा-सुचक्षुररुणा

---

१. I. reads इति and shows that the quotation of Devala is completed [h]ere, but the following explanation is of the author, therefore, it is a [m]istake, and I omits अथ and reads तीर्थानि for अथ. २. Our manu[sc]ripts do not give the correct reading. Some read -वर्त्ती some -वन्ता [et]c. ३. B and D substitute -शोणिता- for -शोणा-; while G. omits it. ४. J. [re]ads -पाषाणगोमती- for -पाषाणकी गोमती-. ५. B. and D. read -चम्पा- [a]nd J. -पया- for -पम्पा-; while G. adds -नदी- after -पम्पा-. ६. G. reads [त]ाम्रवर्णी- for -ताम्रपर्णी-. ७. J. omits the following:-

तुङ्गभद्रा-सुचक्षुररुणाश्चेति महानद्यः पुण्यतमाः ।
गङ्गाद्वारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागं.

चेति महानद्यः पुण्यतमाः । गङ्गाद्वारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति एतानि[1] गङ्गायास्तीर्थानि । प्लाक्षं[2] प्रस्रवणं वृद्धकन्यकं सारस्वतमादित्यतीर्थं बदरीपाञ्चालं[3] वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनशनं चमसोद्भेदं[4] प्रभास इति सारस्वततीर्थानि[5] । कावेरीसङ्गमं सरस्वतीसङ्गमं[6] गन्धमादनमिति सामुद्राख्यतीर्थानि पुण्यतमानीति । पुष्करं मूर्धकं[7] गयाशिरः कुरुक्षेत्रमिति पुण्यक्षेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देवदारुवनं सौरं प्राचीनबर्हिः[8] केदारं मध्यममहालयं[9] कुमारमहालयं रुद्रावतारं वङ्कुलं[10] विष्णुशिवं महाकालं[11] पुरुषोत्तमं जम्बुमार्गं[12] चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो विदुरः शतशृङ्गः श्रीपर्वतो[13] देवपर्वतो नीलपर्वतो[14] विन्ध्यपर्वतः पारियात्रश्चेति पर्वताःपुण्यतमाः पापं नाशयन्ति।अन्यानि क्षेत्रायतन-पर्वता-ऽऽश्रम-तीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति[1]।

---

१. G. omits एतानि. २. J. reads लाक्ष्यं for प्लाक्षं and I. प्रश्रवणं वृद्धकन्याकं for प्रस्रवणं वृद्धकन्यकं. ३. B. and D. read आदित्यतीर्थं बदरं पञ्चालं for आदित्यतीर्थं बदरपाञ्चालं and I. reads बदरी पांचालं for बदरपाञ्चालं. ४. E. B. H. and D. च सोद्भेदं, J. वसोद्भेदं, G. सौद्भेदं and I. च्यापोद्भेदं all for चमसोद्भेदं. ५. B. D. and G. read सरस्वतीतीर्थानि for सारस्वततीर्थानि. ६ B. and D. omit सरस्वतीसंगमं and J. reads गन्धमादानं for गन्धमादनं and H. and G. समुद्राक्ष- for समुद्राख्य.- ७. H. reads मूर्ध्वकं and I. मूर्द्धजं for मूर्धकं. ८. I. reads प्राचीनवाहः and B. D. E. G. प्राचीनवहः for प्राचीनबर्हिः. ९. B. D. and G. read महारुद्रं महालयं for मध्यममहालयं कुमारमहालयं and for the same I. reads मध्यममहारुद्रं महाबलं महालयं कुमारमहालयं. E. and H. महारुद्रं महालयं कुमारमहालयं. १०. B. D. and G. read तु गुलण्डं, H. तुंगलं and J. गलाण्डं all for वङ्कुलं. ११. B. and D. omit महाकालं. १२. J. reads जम्बुमार्गं for जम्बुमार्गं. १३. B. D. G. omit श्री and read पर्वतः for श्रीपर्वतः. १४. Except A. and J. all others omit नीलपर्वतः; while I. reads वेदपर्वतः for देवपर्वतः and J. E. omit देवपर्वत and B. and D. omit विन्ध्यपर्वतः.

इति। विश्वामित्रः—

'कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्।
प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संशयेऽस्फुटे ॥
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रः पराककः'।

इति। जमदग्निः—

'तीर्थे तु पादः कृच्छ्रं स्यान्नद्यामर्धफलं लभेत्।
द्विगुणं तु महानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्' ॥

इति। तथा च नारदः—

'अतिकृच्छ्रःपर्णकृच्छ्रःसौम्यःकृच्छ्रातिकृच्छ्रकः॥(२१)
महासान्तपनं शोद्धये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः।
जपोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ॥ (२२)
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं द्व्येकतोऽपि वा।
पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु च यत्नतः ॥ (२३)

---

१. B. D. and J. read कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यन्त्युदयकारणम्. G ollows this reading, but reads कृच्छ्रं for कृच्छ्र-. H. also reads the ame, but differs in reading शुद्धयति for शुद्ध्यभ्यु-. २. B. and D. read ुत्तये for अनुक्ते and G. reads प्रकारे for प्रकाशे. ३. D. reads शिशुकृच्छ्रं-|. पराकक्रम् for शिशुकृच्छ्रः and पराककः respectively. ४. I. reads मदग्निः and omits the following quotation including इति after त्रि-भागः षष्टिभागः &c. ५. E. G. and H. add तु after नद्याम्. B. and D. read नद्यां तु त्रिगुणं भवेत्, G. नद्यां तु षड्भिः फलं लभेत्, H. नद्यां तु त्रिफलं लभेत् and J. नद्यां तु निःफलं भवेत् all for नद्यामर्द्धफलं लभेत्. ६. I. omits ति तथा च नारदः and shows that the following quotation belongs to the Nârada. ७. G. omits the following:—

'अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः।
महासान्तपनं शोद्धये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ॥ ;

while H. substitutes शोद्धयं for शोद्धये. ८. B. and D. read ह्येकतो, G. and J. एकतो. H. स्वेकतो all for द्व्येकतो. ९. G. reads उपपातेषु for ...पातकेषु.

कार्याश्चान्द्रायणयुता[1] केवला वा विशुद्धये ।
उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्धकम् ॥ (२४)
षडहो द्वादशाहानि कार्या शुद्धिः[2] फलैर्विना ।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु[3] चैव हि ॥ (२५)
शक्ति-जाति-गुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं[4] लघु ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथागमम्[5] ॥ (२६)
प्रकाशं उक्तं[6] यत्किञ्चिद्विंशो भागो रहस्यके ।
त्रिंशद्भागःषष्टिभागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया[7] ॥(२७)
(ना. स्मृ. १३. २१-२७)

इति ॥

इति कृच्छ्रप्रत्याम्नाया निरूपिताः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां द्वादशाध्याये प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

---

१. G. reads चान्द्रायणयुताः सर्वे for कार्याश्चान्द्रायणयुताः. २. B. D. G. H. and J. substitute सिद्धिः for शुद्धिः. ३. B. and D. read मन्त्रादिष्टेषु for अनादिष्टेषु. ४. B. and D. read शुद्धिकृतं for बुद्धिकृतं. ५. G. reads यथागमे for यथागमम्. ६. E. and J. प्रकाशयुक्तं and G. प्रकाशानुक्तं both for प्रकाश उक्तं. ७. Except A., others omit this.

अथ कर्मविपाको निरूप्यते।

यद्यपि लोके कर्मशब्दः सुकृत-दुष्कृतयोः साधारणः तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव पर्यवस्यति। विशेषेण पचनं विपाकः फलदशा। कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः। स च विपाकस्त्रिविधः जन्म चाऽयुर्भोगश्चेति। एतत्सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूत्रयामास—

'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः'।

(यो. सू. २. १३)

इति। अस्य सूत्रस्यायमर्थः—अविद्याऽस्मिता-राग-द्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्मणां मूलम्।

'क्लेशमूलः कर्माशयः'।

(यो. सू. २. १२)

इति सूत्रितत्वात्। सति तस्मिन् पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते। दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न सञ्चितानि कर्माणि फलमारभन्ते। ज्ञानाग्निना भस्मसात्कृतत्वात्। यथा वितुषो व्रीहिर्न प्ररोहति तद्वत्। तस्य तुषस्थानीयं क्लेशपञ्चकमुपजीव्यैव कर्माणि जन्मादित्रयरूपेण विपच्यन्ते। तत्र जन्म कृम्यादि।

१. I. reads धर्मशब्दः through mistake. २. B. and D. दुष्टस्यस्यैव, G. दुष्टस्यैव for दुष्कृतस्यैव. ३. B. and D. omit फलदशा। कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः। स च विपाकः।; while E. G. H. and J. omit फलदशा। कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः. ४. J. omits पञ्च क्लेशाः. ५. B. D. and G. read दुष्ट- for दग्ध-. ६. I. reads तस्मात् बीजस्थानीयं for तस्य तुषस्थानीयं. ७. B. and D. जन्मक्रमादि and G. जन्मक्रियादि for जन्म कृम्यादि.

'पतितं याजयित्वा तु क्रिमियोनौ प्रजायते'[1] ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्च-दशवर्षादिकम् ।

'तत्र जीवति वर्षाणि दश वा पञ्च वा द्विजः'[1] ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यभिधानात् । भोगो यमयातनादिः ।

'यमलोके तु ते घोरां[2] लभन्ते परियातनाम्' ।

(ब्र. पु. १२९.१३७)

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं सामान्य-विशेष-शास्त्रो-दाहरणेन बहुधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

ननु[3]—नायं विपाको विधातुं प्रतिषेद्धुं वा शक्यते अननुष्ठे-यत्वादवर्जनीयत्वाच्च[4] । अत एवैतस्मिन्विधि-प्रतिषेधपरे शास्त्रे[5] तन्निरूपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थ-वादस्तु विहिते प्रवर्त्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्त्तकत्वेन च[6] विधि-प्रतिषेधैकवाक्यतां भजते—इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च[7] प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्म-

१ I. reads दश पञ्च च वा द्विजः. २. B. and D. read घोरं and G. घोरे for घोरां. ३. B. and D. substitute मनु- for ननु. ४. B. and D. read अनुष्ठेयात् अवर्जनीयात् च for अननुष्ठेयत्वादवर्जनीयत्वाच्च. ५. B. D. E. G. H. and I. read अत एव तस्मिन् for अत एवैतस्मिन्; while I. substitutes -परेण शास्त्रेण for -परे शास्त्रे ६. B. and D. विहितप्रतिषेधैक- for प्रतिषिद्धा-न्निवर्तकत्वेन च and G. read प्रतिषिद्धे निवर्तकेन च for the same; while I. प्रतिषेधैकयतां for प्रतिषेधैकवाक्यतां. ७. B. and D. omit च.

त्वात् रागतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र[1] प्रवृत्तिसिद्धये रोचना कर्तव्या।

ननु—विहितेष्वग्निष्टोमादिषु[2] स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोचयितुं शक्यते। स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात्। क्षयरोगादीनां तु प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम्।

विषम उपन्यासः। तत्र हि[3] स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमुत्पादनीयम्। न त्वत्र क्षयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते। किं तर्हि क्षयरोगादिनिवर्त्तके प्रायश्चित्ते। तन्निवृत्तिश्चानुकूलं फलम्।

ननु—एवमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूप एव प्रायश्चित्तात्मकस्य कर्मणो विपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः। न तु[4] ब्रह्महत्यादिविपाकः। तस्याऽप्ररोचकत्वात्।

नैवम्। द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः। सञ्चिता सञ्चेष्यमाणाश्च। तत्र सञ्चेष्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु क्षयरोगाद्युपन्यासः ब्राह्मणावगोरणादौ शतयातनादिवत् निवर्त्तकार्थवादत्वेनान्वेति। सञ्चितेषु प्रतिकूलं फलं[5] श्रुत्वा त उद्विजमानस्तन्निवृत्त्युपायमाकाङ्क्षति। अत उद्वेगप्रयोजकतया[6] प्रायश्चित्तेऽपि प्रवर्त्तकत्वं भवतीति प्रवर्तक-निवर्तकविधार्थवादत्वेन अयं कर्मविपाकोपन्यास उपयुज्यते[7]।

१. G. substitutes अत्र for तत्र. २. B. and D. omit -षु स्वर्गादिविपाको. G. substitutes अपि for हि. ४. B. and D. substitute मनु for न तु and प्रयोजकत्वात् for तस्याऽप्ररोचकत्वात्. ५. B. D. and H. omit फलं. E. H. and J. read -प्रनाडिकया for -प्रयोजकतया. ७. B. and D. read ...यते for उपयुज्यते.

तदेवं सञ्चित-सञ्चेष्यमाणयोरुपयोगः । आरब्धफलेषु प्रतिकूलफलस्य[1] प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति । प्रवर्त्तकं तु व्याध्यादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् । अतः क्षयरोगादिरूपस्तन्निवृत्तिरूपश्च विपाकोऽत्र[2] निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः-

'अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्तितः ।
नरकार्णवे महाघोरे पातनात् पापमुच्यते' ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

'अतिवाहिकसंज्ञस्तु देहो भवति भार्गव ।
केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकाल उपस्थिते ॥ (२)
याम्यैर्नरैर्मनुष्याणां तच्छरीरं भृगूत्तम ।
नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां द्विज ॥ (३)
मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेव वा ।
नैवान्ये प्राणिनः केचित् सर्वे ते फलभोजिनः ॥ (४)
शुभानामशुभानां च कर्मणां भृगुनन्दन ।
सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ॥ (५)

१. H. omits -फलस्य. २. J. omits ऽत्र. ३. B. D. and G. omit this one line. H. also omits it, but gives in the marginal correction. ४. I. reads नरकाशौ for नरकार्णवे and B. D. and I. read पतनात् for पातनात्. ५. B. and D. omit विष्णुधर्मोत्तरेऽपि; while G. omits अपि only and H. substitutes च for अपि. ६. The text reads अतिवाहिकस्थ for अतिवाहिकसज्ञस्तु. ७. B. D. E. H. read भार्गव: for भार्गव, but it seems incorrect as the quoted verses are addressed to Bhârgava. ८. J. reads प्रतिपद्यन्तं for प्रतिपद्यन्ते. ९. Except A. and the text all others read फलभोगिनः for फलभोजिनः. १०. The text reads वा for च.

तस्मान्मनुष्यस्तु[1] मृतो यमलोकं प्रपद्यते ।
नान्यः प्राणी महाभाग फलयोनौ व्यवस्थितः ॥ (६)
याम्यलोकं[2] प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ।
योनीश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणा'[3] ॥ (७)
(वि. ध. २ १०२. २–७.)

ति । ब्रह्मपुराणेऽपि[4]—

'कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः । (१३६)
यमलोके तु ते[5] घोरां लभन्ते परियातनाम् ।
इहाल्पमपि[6] कृत्वा तु नरः कर्माऽशुभात्मकम् ।
प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु[7] यातनाम्' ॥
(ब्र. पु. १२५. १३६–१४१)

ते । विष्णुपुराणेऽपि[8]—

'पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा[9] ॥
तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः' ।
(वि. पु. ४. ५. २१–२२)

ते । विष्णुधर्मोत्तरे—

'प्रायश्चित्तैः क्षयं याति पापं कृतमसंशयम्[10] । (३)

१. Except A. and the text all others read मनुष्यस्य or मनुष्यश्च for [मनु]ष्यस्तु. २. The text reads यच्छँल्लोके for याम्यलोकं. ३. The text [rea]ds कर्मणाम् for कर्मणा. ४. B. D. G. E. H. and J. do not insert ऽपि. [५.] B. and D. read तां for ते and J. घोरे for घोरां. ६. B. and D. read [इह]कामोऽपि, G. इह कामोऽपि and H. इहान्यमपि all for इहाल्पमपि. [७.] B. D. G. and J. read नरलोकेषु for यमलोकेषु. ८. Except A. and [a]ll others omit ऽपि. ९. I. reads तद्यथा for यद्यथा. १०. G. reads [प्राय]श्चित्ताच्छमं याति for प्रायश्चित्तैः क्षयं याति; while I. reads कृतं पापं न[...]य and B. and D. पापं कृत्यमसंशयम् both for पापं कृतमसंशयम्.

प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चाप्यदण्डिताः ।
नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्यग्योनिं तथैव च ॥ (४)
मनुष्यमपि चासाद्य भवन्तीह तथाङ्किताः ।
प्रायश्चित्तमतः कार्यं कल्मषस्यापनुत्तये'॥ (५)
(वि. ध. २. ७०. ३–५)

इति । भविष्योत्तरेऽपि–

'देव-तिर्यङ्-मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।
धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुघोरैर्विविधैर्वधैः ॥
नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्खलितात्मनाम् ।
प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ॥
पारदारिक-चौराणामन्यायव्यवहारिणाम् ।
नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ॥
तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्' ।

इति । ब्रह्मपुराणे–

'ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥

---

१. The text reads भवासिताः for अदण्डिताः. २. B. D. E. G. substitute वा for च. ३. B. and D. read भवन्ति हतपङ्क्तिलाः for भवन्तीह तथाङ्किताः; while G. substitutes इति for इह. ४. B. D. G. E. and H. read -नियतात्मनाम् for -निरतात्मनाम्. ५. I. reads विधैः. and B. वधे for वधैः. ६. B. and D. read प्रमादास्खलितात्मनाम् for प्रमादात् स्खलितात्मनाम्. ७. G. reads ननु for न तु.

तत्प्रमाणवयो-ऽवस्था-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।
विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ (२९)
अन्यत्[2] शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम् ।
तन्मात्रैर्गुणसंयुक्तं नानात्मीयं स्वकर्मजम् ॥[3]
दृढं शरीरमाप्नोति सुख-दुःखोपभुक्तये[4] । (३१)
तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्ता[5] नरो भृशम् ॥
सुखानि धार्मिकोऽदृष्टं[6] इहानीतो यमक्षयात्' ॥ (३२)

(अ. पु. २१४. २८–३२)

इति । मनुस्तु मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह—
'चातुर्वर्ण्यस्य[7] कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वया ऽनघ ।
कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम्[8] ॥ (१)
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ (२)
शुभाशुभफलं कर्म मनो-वाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतयो नृणाम्[9]उत्तमा-ऽधम-मध्यमाः ॥ (३)

---

१. The following is not in the text:—

ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥
तत्प्रमाण-वयो-ऽवस्था-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।.

B. and D. read -स्थापनैः for -संस्थानैः; while E. H. तथा for यथा and प्राकृतैः for प्राक्तनं. २. B. and D. read अन्यं for अन्यत्. ३. B. and D. [om]it this line and G. reads तन्मात्रा- for तन्मात्र- while H. तन्मात्रं for the [li]ne. ४. G. reads -पयुक्तये for -पभुक्तये. ५. G. reads पापकर्मा for पापकर्ता. [6.]I. reads धार्मिको भुङ्क्ते for धार्मिकोऽदृष्ट. ७. J. reads कृत्स्नस्य. ८. J. and D. read स्वमतः परम् for सत्त्वतः पराम्; while G. substitutes फलम् [fo]r पराम्. ९. B. D. E. G. and H. read नूनम् for नृणाम्.

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ (४)
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्ममानसम् ॥ (५)
पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ (६)
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ (७)
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
वाचैव वाक्कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥ (८)
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ (९)
(म. स्मृ. १२. ४-९)

इति । हारीतोऽपि—

'सर्वाभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमपेयपानमगम्यागमनमयाज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं द्रव्यापहरणं प्राणिहिंसा चेति शारीराणि । (१३) पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वा-

१. J. reads अधिष्ठानस्य and I. reads ह्यधिष्ठानस्य both for त्र्यधिष्ठानस्य २. Except A. and the text all others read चैव for चापि. ३. B. D. E. H. I. and J. read अनिबद्ध- and G. अतिबद्ध- for असम्बद्ध-. ४. J. read विविधं for त्रिविधं. ५. We follow here only A. and I.; while B. D. E. G. H. and J. वाचैव वाङ्मयं. and the text वाचा वाचा कृतं for वाचैव वाक्कृतं. ६. The text substitutes च for तु. ७. B. and D. read this line thus:—
मानसैर्मृगपक्षित्वं वाचिकैरन्त्यजातिताम्' ॥.

८. I. omits अपेयपानम्. ९. G. reads -क्रयः for -विक्रयः.

चिकानि। (१४) परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि। (१५) तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन् वयसि करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शारीर-वाचिक-मानसानि प्राप्नोति। (१६) एवं ह्याह—

यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम्।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात्॥ (१७)
शरीरेणैव शारीरं वाङ्मयेन तु वाचिकम्।
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्'॥ (१८)
(हा. स्मृ. ३२. १३–१८)

ति। आत्मन ईश्वररूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः—

'यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते।
ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते?॥ (१२९)
करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथंच न।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम्?॥(१३०)
अन्त्यज-पक्षि-स्थावरतां मनो-वाक्काय-कर्मजैः।
दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च॥(१३१)

१. G. omits लोभो. २. B. and D. omit मानसानि. ३. I. omits वयसि and J. substitutes काले for वयसि and G. omits करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् वयसि. ४. B. and D. read मानसान्याप्नोति, G. E. H. and J. मानसान् प्राप्नोति for मानसानि प्राप्नोति. ५. G. omits हि. ६. G. reads उपयुङ्क्ते for उपभुङ्क्ते. ७. The text reads करणेनान्वितस्यापि for करणैरन्वितस्यापि. ८. J. and the text reads पूर्वं ज्ञानं for पूर्वज्ञानं. ९. B. and D. reads न देवताम्, J. निर्वेदनाम् for न वेदनाम्. १०. G. reads अन्य- for अन्त्य-.

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।
रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ (१३२)
विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।
इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ (१३३)
परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ (१३४)
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।
असम्बद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते ॥ (१३५)
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ (१३६)
(या. स्मृ. ३. १२९-१३६)

इति । सत्त्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह—
'आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
धर्मकृद्वेदविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥ (१३७)
असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।
स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ (१३८)

---

१. B. and D. read अभिजायते for इहजायते. २. The text reads वा for both च in this line. ३. I. reads ऽन्त्यासि- for ऽत्यासु-. ४. A. C. E. H. and I. read पुरुषा for पुरुषोः. ५. J. reads अनिबद्धः प्रलापी च for असम्बद्धप्रलापी च. ६. E. I. and J. read मृतः पक्षिषु for मृग-पक्षिषु. ७. Before शौचवान् J. adds कृत-. ८. J. reads कर्मकृत्- for धर्मकृत्. The text reads धर्मकृद्वेदविद्यावित् for धर्मकृद्वेदविद्याति; while G. omits the following:—

धर्मकृद्वेदविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥
असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।.

९. I. reads विषयात्मकः for विषयी च यः.

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ (१३९)
रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते'॥ (१४०)
(या. स्मृ. ३. १३७–१४०)

ति । मनुरपि–

'सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः॥(२४)
यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ (२५)
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ (२६)
तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

---

१. J. reads प्रमादवाक् for प्रमादवान्. २. Except A. and the text all thers read एव for एवं. ३. The text substitutes एव for इति. ४. J. eads this line thus :—

यो व्याप्येह स्थितो भावो गृह्णन् सर्वाविशेषतः ।,

E. substitutes यो व्याप्येमां for यैर्व्याप्येमान्, G. स्थितान् for स्थितो. ५. B. nd D. read सत्त्वं तमश्च ज्ञानं च; while J. सत्यं ज्ञानं तमोऽज्ञानं. ६. G. reads ते for एतद् and E. omits this line and the following 29 lines, and the word अधमा from......-मदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः I. H. reads एतद्व्याप्तमिदं or एतद्व्याप्तिमदे-. ७. From this line to the end of 39 S'loka this portion does not appear in I.

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनाम् ॥ २८ ॥
यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥३०॥
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥३१॥
आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥
लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

---

१. J. B. D. and G. read ऽप्रतिमं for ऽप्रतिघं and H. ऽप्रतिस for the same. The different commentators of Manû read variously, Medhâtithi and Kulluka Bhatta read ऽप्रतिमं, Râghavânanda, Nandana and Râmchandra ऽप्रतिघं and Govinda Raja follows the same. २. B. and D read अव्यक्तविषयात्मकम् and H. अव्यक्तिविषयात्मकम् for अव्यक्तं विषयात्मकम्. ३. B. and D. read अद्वेषः सर्वभूतेषु for धर्मक्रियात्मचिन्ता च while G. H. and J. omit this and the following one line:—

धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षम् ॥
आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।

४. B. omits this line. ५. G. and J. omit this and the following one line:—

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥.

६. B. D. H. and J. शौर्यं for क्रौर्यं. ७. B. and D. read प्रसादश्च for प्रमादश्च. ८. B. and D. read मानसिकं for सामासिकं.

यत् कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जते[1]।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥
येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥
यत् सर्वेणेच्छति[2] ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन्।
येन तुष्यति चात्मास्य तत् सत्त्वगुणलक्षणम् ॥३७॥
तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथाक्रमम्[3] ॥ ३८ ॥
येन यांस्तु[4] गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते।
तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥३९॥
देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं हि[5] राजसाः।
तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा[6] त्रिविधा गतिः॥(४०)
त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः[7]।
अधमा मध्यमाऽग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः।(४१)
स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः[8]।
पशवश्च शृगालाश्च[9] जघन्या तामसी गतिः ॥ (४२)

---

१. The text reads लज्जति; while B. and D. read लज्जसे for the ame. २. B. and D. read सर्वं नेच्छति or सर्वेणेच्छति. ३. The text eads यथोत्तरम for यथाक्रमम. ४. The text reads येन यस्तु, but the ommentator Medhâtithi reads यान्तु. Kulluka Bhatta and Râmchandra lso follow the same and H. एतेषां तु both for येन यांस्तु ५. B. D. nd the text substitute च and G. H. and J. तु for हि. ६. G. reads त्येषां च शिवं मतिः for इत्येषा त्रिविधा गति and J. reads इत्येषां for त्येषा. ७. G. reads मतिः for गतिः. ८. The text reads सकच्छपा or सरीसृपाः. ९. The text substitutes मृगाश्चैव for शृगालाश्च.

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः[१] ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ (४३)
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा[२] गतिः ॥ (४४)
झल्ला[३] मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः[४] ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या[५] राजसी गतिः ॥ (४५)
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
वाद[६]-युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ (४६)
*गन्धर्वा[७] गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च[८] ये ।
*तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा[९] गतिः ॥ (४७)
तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ (४८)
यज्वान ऋषयो वेदा देवा ज्योतींषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ (४९)

---

१. I. reads विगर्हिताः for गर्हिताः. २. The text reads तामसीषु for तामसेषु. ३. E. G and H. read मल्ला, J. भिल्लाः both for झल्लाः; while B. and D. omit this and the following one line:—

झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥.

४. G. reads तु कुकृतयः, E. and H. तु कुवृत्तयः for शस्त्रवृत्तयः. ५. E. G. and J. read प्रथमा for जघन्या; while H. omits this and the following one line:—

द्यूत-पानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥
राजान क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।.

६. B. D. E. G. H. and J. read दान- for वाद-. ७. G. omits this and the following one line:—

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः ॥.

८. E. I. and J. read विविधानुचराः for विबुधानुचराः. ९. The text reads राजसीषु for राजसेषु.

ब्रह्मा[1] विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ (५०)
एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ (५१)
(म. स्मृ. १२. २४–५१)

इति ॥

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यो नानाविधेभ्यः पापविशेषेभ्यो[2] योनिविशेषा अभिहिता विष्णुधर्मोत्तरे—

'असहिष्णुतयान्यस्य गुणानां कारणं[3] विना ।
महत् पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ॥
ब्रह्मस्वहारिणश्चैते[4] पापाः प्रेतत्वमागताः ।
परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे[5] ॥
मित्रद्रोहरताः केचिद्देशेऽस्मिन्भृशदारुणे ।
स्वैकर्मभिश्च्युताः[6] सर्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु'॥
(वि. ध. २. ७०. २३–२६)

इति[7] । पद्मपुराणे—

'अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानां च विवर्जकः ।

---

१. B. D. E. and J. read ब्रह्मविश्वसृजो, while H. I. substitute महत् [fo]r महान्. २. G. reads पापेभ्यः for पापविशेषेभ्यः; while except A. and [..] all others omit अभिहिताः. ३ B. and D. read करणं- for कारणं-. [..] B. D. and H. read एष for एते. ५. G. reads पराः for परे. ६. B. [D]. E. G. H. and J. read स्वकर्मविच्युता for स्वकर्मभिश्च्युताः. ७. G. [d]oes not insert इति. H. reads यमपुराणे for पद्मपुराणे I searched for the [P]adma purâṇa which is available in this time. The following quoted [v]erses are found in the same.

विरतो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥ (५०)
सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा गृह्णात्येको विमोहितः ।
नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः' ॥ (५३)

(प. उ. ४५. २७. ५०–५३)

इति । स्कान्दे चमत्कारखण्डे—

'यो भवेन्मानवः क्षुद्रस्तथा पैशुन्यकारकः ॥
ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथामांसाशनश्च यः ।
प्राणिनां हिंसको नित्यं स प्रेतो जायते नरः ॥
अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ।
योऽश्नाति भृत्यवर्गेभ्योऽदत्त्वा प्रेतः स जायते ॥
परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ।
परापवादसन्तुष्टः स प्रेतो जायते नरः ॥
कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।
कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥
देव-स्त्री-गुरुवित्तानि गृहीत्वा न प्रयच्छति ।

---

१. The text reads:—

रतो वै शूद्रसेवासु स प्रेतो जायते नरः ॥
सामान्यां दक्षिणां लब्ध्वा गृण्हीते एक एव तु ।
नास्तिक्यभावे निरतः स वै प्रेतोऽभिजायते' ॥.

I. reads विरक्तो for विरतो. २. J. reads सामान्यदक्षणां लुब्धो, B. D. ल for दक्षिणां. E. लब्धां for लब्ध्वा. ३. G. reads एनोविमोहितः for एको वि हितः. ४. G. omits इति and reads स्कन्दोत्तरखण्डे for स्कान्दे चमत्कारख ५. B. D. and G. read -अशकः for -अशनः. ६. J. substitutes वा fo ७. G. reads योऽमात्य-भृत्य- for योऽश्नाति भृत्य-. ८. B. and D. पापापवादसन्तुष्टः for परापवादसन्तुष्टः. ९. E. substitutes क्लीबाय for चाय. १०. B. D. G. and J. read यो न यच्छति for न प्रयच्छति ; whil and H. योऽनुगच्छति for the same.

विशेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः ॥
दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।
विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः॥
शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।
त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षडङ्गवित् ।
चतुर्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
शास्त्रकर्ता ग्रन्थकर्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
कुल-देशोचितं कर्म यस्त्यक्त्वाऽन्यत् समाचरेत्[१] ॥
कामाद्वा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य[२] च ॥
विषा-ऽग्नि-जलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम्[३] ।
प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संशयः' ॥

इति । अग्निपुराणे—

'मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
लोभात्त्यजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
कुज्योतिः[४] कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेशिकः[५] ।
शूद्रानुग्रहकर्ता[६] च स प्रेतो जायते नरः ॥
निन्दको द्विज-देवानां गीत-वाद्यरतः सदा ।
वृद्धं बालं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै[७] ॥
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ।

१. G. reads समाचरन् for समाचरेत्. २. B. and D. अन्तरिक्षकृतस्य ३. G. reads तथान्यैवात्म- for तथा चैवात्मघा-. ४. G. omits this and the following four lines. ५. B. and D. read -देशकः for -देशिकः. ६. B. and D. read शूद्रानुग्रहकर्मा for शूद्रानुग्रहकर्ता. ७. J. substitutes for वै.

न्यासापहर्ता मित्रधुक् परपाकरतः सदा ॥
निर्दोषं सुहृदं भार्यां ऋतुकाले न याति यः[1] ।
न[2] सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
हस्त्यश्व-रथ-यानानि मञ्चशय्यासनानि च ।
कृष्णाजिनं[3] तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
तथोभयमुखीं दोलां[4] सगोलां मेदिनीं द्विजः ।
कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा ॥
मासिके च नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्नमेव[5] च ।
भूमि-कन्यापहर्ता च स प्रेतो जायते नरः' ॥
(अ. पु. २०१. ४१-४८)

इति[6] । उमामहेश्वरसंवादे—

'अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्वं च तथा परम् ।
दत्तापहारदानाच्च[7] पैशाच्यं याति वै नरः ॥
योनिकार्यं च यो देवि आहितेन[8] तु कारयेत् ।
सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रोहेण मानवः ॥

---

१. G. reads त्यजेत काले न याति नः (यः), B. and D. त्यज्य काले न याति यः both for ऋतुकाले न याति य; while A. त्यजन काले न याति य for the same. २. B. D. E. and H. read न वहेत यश for न सहेत यश., while J. substitutes वहेत for सहेत. ३. E. H. and J. मृगाजिनं for कृष्णाजिनं. ४. G. and J. read डोलीं and I. घोरां both for दोलां. ५. I. rea प्रेतार्थम् for प्रेतान्नम्. ६. B. omits इति । उमामहेश्वरसंवादे :—

'अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्वं च तथा परम् ।
दत्तापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥;

while G. omits इति only. ७. G. reads this line thus :—

दत्तापहारी दानाच्च पैशाच्यं याति वा नरः ॥.

८. B. D. E. G. and H. read अहितेन for आहितेन.

स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्न[१] ददाति च।
आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स[२] गच्छति॥
मठाधिपत्यं[३] यो देवि कुरुते मदमोहितः।
विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्माल्यं यश्च भक्षति॥
परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च[४]।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः॥
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये[५] तु मोहवशं गताः।
हर्तारः परदाराणां चौर्येण बलतोऽपि वा[६]॥
अरण्ये निर्जले देशे भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः'॥
(नास्ति मुद्रितम. भा. शां. पुस्तके.)

इति[७]। मनुः--

'संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः॥ (६०)
गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः॥

. B. and D read यो यजेत, E. न यजेत् both for न यजेन्न.
Except A. and I. all others read च for स. ३. We follow here A. H; while B. D. and I. read मठापत्य च, E. माठायत्य च, G. मठापत्यं च J. माठापत्यं च all for मठाधिपत्यं. All of these forms are incorrect meaningless. ४. I. reads ब्राह्मणस्वं प्रहृत्य च for ब्रह्मस्वमपहृत्य च. I. reads इत्याह यस्तु मोहवशं गताः for इत्याहु. ये तु मोहवशं गताः. ६. G. ds च for वा. ७. E. omits the following :—
इति। मनुः--

'संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षस॥.

Only this and the following one line occurs in the text of Manu, other four lines in this quotation are not found in the text.

ये ब्राह्मणान् प्रद्विषन्ति गर्हित्वा ते हि राक्षसाः ।
आचार्यमृत्विजश्चैव गुरुं चैव तपस्विनम् ।
मुनींश्चाप्यवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः' ॥
(म. स्मृ. १२. ६०)

इति । वामनपुराणे-

'चण्डालादन्त्यजाद्वापि प्रतिगृह्णाति दक्षिणाम् ।
याजको याज्यमानस्तु सोऽश्मान्तः स्थलकीटकः ।
(वा. पु. ६१. २७)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

'बुभुक्षितेषु भृत्येषु य एकोऽश्नाति मानवः ।
श्वयोनिं स समासाद्य चण्डालो जायते नरः ॥
वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
दशवर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥
वेदार्थनिन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
इह जन्मनि शूद्रास्ते मृताः श्वानो भवन्ति हि' ॥
(स्क. पु. रे. खं. ३०. ३७-३९)

इति । ब्रह्मपुराणे-

'यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥ (४८)

१. I. does not insert this line, also is not occurred in the text of Manu. २. B. G. and J. read गर्वित्वा and D. गर्वित्वास् for गर्हित्वा. ३. B. and D. read चैवावमन्यन्ते for चाप्यवमन्यन्ते. ४. I. reads यजमानश्च स स्यात्तु, B. D. E. H. and J. याजमानस्तु स भवेत्तु for याज्यमानस्तु सोऽश्मान्तः; while H. substitutes स स्यात्तुच्छलकीटकः for सोऽश्मान्तः स्थलकीटकः. ५. B. E. G. H. and J. do not insert स्कान्दे रेवाखण्डे. ६. G. reads एको ऽश्नाति च मानवः for य एकोऽश्नाति मानवः ७. I. [illegible] for हि. ८. B. and D. read सर्वथ च for प्रजायते.

पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
सोऽपि विप्रो मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ॥ (४९)
गर्दभत्वं तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति ।
संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः ॥ (५०)
ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ॥ (७५)
सोऽपि मृत्युमवाप्नोति क्रौञ्चयोनौ च जायते । (७६)
आशांऽपहर्ता तु नरः कृमियोनौ प्रजायते ॥
विश्वासहर्त्ता तु नरो मीनो जायेत दुर्मतिः । (७९)
उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे ॥
मोहात् करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ।
कृतघ्नः स मृतो विप्रो यमस्य विषयं गतः ॥ (८०)
यमस्य विनयैः क्रूरैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् । (८१)
यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततो बह्वीः समा द्विजाः ॥ (८३)
ततो दंशैः कृतघ्नश्च संसारं प्रतिपद्यते ।
जलप्रवर्षणं यस्तु भिन्द्यान्मत्स्यो भवेत्तु सः ।

G. substitutes च for तु; while except A. and the text omit:—
. . . . दश वर्षाणि जीवति ।
संवत्सरं तु कुम्भीरः . . . . ॥.
G. reads वापि for चापि. ३. G. reads प्रजायते for च जा-
४. G. reads च for तु. ५. B. and D. read महत् for मोहात्.
reads कृतघ्नस्तु मृतो for कृतघ्नः स मृतो. ७. I. reads विषये क्रूरैर्बन्धं
J. विषयैः क्रूरैर्बाधां both for विनयैः क्रूरैर्वधं; while G. substitutes
ाम् for दारुणम्. ८. E. G. and H. read यो द्विजः बह्वीश्च, B. and D.
स द्विजः and I. बह्वीश्च भो द्विजाः all for बह्वीः समा द्विजाः. ९. Except
ll others read ततो गतः for ततो दंशः. १०. B. and I. read जलप्रवहणं
लप्रवर्षणं and D. जलस्य वहणं for the same.

अयोनिगो वृको[1] हि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ।
प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चा[2]प्यदत्वा मधुको भवेत् ॥
लभेद्वैवलको राजन् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ।
मृतस्यैकादशाहे तु भुञ्जन् श्वा चाभिजायते[3]' ॥
(ब्र. पु. २१८, ४८-८३)

इति[4] । गरुडपुराणे—

'कौट[5]साक्ष्यप्रदाः पापा अमेध्यकृमयश्चिरम् ।
भुक्त्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥
गुरु-मित्रद्रुहः पापा ये च स्वामिद्रुहो जनाः ।
द्विज[6]-शिष्यद्रुहश्चैव कृतघ्ना नास्तिकास्तथा ॥
त्यागिनो बान्धवानां च त्यागिनः शरणार्थिनाम्[7] ।
अमेध्यकृमयः पापा[8] मृगव्याधा भवन्ति च ॥
उरुरोगग[9]णोपेता जायन्ते शम्बुका[10] जले ।
चन्द्रार्कग्रहणे भुक्त्वा जायते कुञ्जरो नरः' ॥
(ग. पु. २८१. ५-९)

---

१. B. D. and G. read वृषो for वृको. २. G. does not add अपि a[fter] द्विजेभ्यश्च; while J. reads द्विजेभ्यश्चादत्वा मधुवृको भवेत् for द्विजेभ्यश्चाप्यद[त्वा] मधुको भवेत्. ३. Except I. all read श्वानोऽभिजायते for श्वा चाभिजाय[ते]. ४. B. D. G. and H. omit इति and B. and D. substitute गारुडे [for] गरुडपुराणे. ५. B. D. E. G. H. and J. read कूटसाक्ष्यप्रदाः for कौ[ट]साक्ष्यप्रदाः. ६. E. and H. read द्विजाः for द्विज-. ७. G. reads परमार्थिन[ाम्] for शरणार्थिनाम्. ८. E. I. and G. substitute सर्वे for पापाः; while [...] substitutes मृताः for मृग-. ९. B. D. E. H. and J. read पुरो रोगगणोपेत[ाः] J. पुरो रोगगुणोपेताः and I. गुरुरोमगणोपेताः all for गुरुरोगगणोपेत[ाः]. १०. Except A. and I., all read काम्बुकाः, but the form is incorrect.

इति । शिवधर्मोत्तरे—

'विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमश्नुते ।
विड्वराहो भवेन्नित्यं क्रव्याशी व्याध एव च ॥
द्विजस्त्वेकशफानां च विक्रयाज्जायते मृगः ।
मत्सरी विट्कृमिश्चैव अवज्ञाकार्यथ कृमिः'॥

इति । वायुसंहितायाम्—

'खरो वै बहुयाजित्वात् काकोऽमन्त्रितभोजनात् ।
अपरीक्षितभोजी स्याद्वानरो विजने वने ॥
अविद्यां यः प्रयच्छेत बलीवर्दो भवेत्तु सः ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुब्जतां व्रजेत्' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

'अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्यात्तस्य रक्षणम् ।
पर्वातिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ॥

---

१. We are unable to find the text which the following quoted as really belong to. B. E. H. and D. omit इति and do not t शिवधर्मोत्तरे; while J. omits इति, but inserts विष्णुधर्मोत्तरे for र्मोत्तरे. २. J. reads क्रव्याशी for क्रव्याशी. ३. G. inserts after the end of the last line and reads वत्सरीविक्रयश्चैव for री विट्कृमिश्चैव; while I. substitutes मत्स्योऽपि for मत्सरी-, ४. B. G. and I. substitute अधः for अथ. ५. I. reads बहुयाम्यित्वात् हुयाजित्वात्; while J. reads ऽमन्त्रितभोजनात् and A. ऽनिमन्त्रितभोज- for ऽमन्त्रितभोजनात्. ६. E. D. G. and I. read कुण्ठतां for कुब्जतां; e E. H. omit इति. ७. J. reads लक्षणाम for रक्षणम्. ८. B. reads च द्विजं and D. याचितद्विजः for याति ब्राह्मणः ; while G. adds इति र ब्राह्मणः.

वेदोपजीविका[1]: पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।
भवन्ति चेह काकाः स्युश्चिरं विड्भुज एव च ॥
पायसं कृसरं चैव हवींषि मधुराणि च ।
अदत्वा चाग्नि-विप्रेभ्यः पाशनाद्भुजगो भवेत्' ॥

इति । नारदपुराणे—

'भर्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।
सा श्येनी[2] जायते राजन् त्रीणि वर्षाणि पञ्च च ॥
वाचा चाक्रोशिका या तु सन्निरुध्य पतिं ह्रियां[3] ।
अकार्यं कारयेत् पापा सा नारी वल्गुली भवेत् ॥
भर्तुरर्थे हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ।
जीवितं वा वरारोहे विष्ठायां जायते कृमिः ॥
कृमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
न साधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ॥
भूत्वा वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलता[4] हि ते' ।
(ना. पु. ३१. ९-१४)

इति । वृद्धगौतमः—

'मौल्याद्वेदोपदेष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
जम्बुको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ॥
शूद्रात् पठति[5] चाण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः[6]' ॥

---

१. G. reads वदोपजीविताः for वेदोपजीविकाः. २. J. reads श्वानी for श्येनी. ३. B. D. and G. read ह्रि या for ह्रियां. ४. B. and D. read मालिन for भूलता ५. B. reads पठित-, D. पठितं, G. पठेत and I. पतति for पठति. ६. G. reads ब्रह्महत्योपजीवकः for ब्रह्मद्रव्योपजीवकः

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन्।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा।
अनिबद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते॥
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते'॥

(नास्तीदं मुद्रितया. स्मृ. पुस्तके.)

इति॥

अथ नानाविधनिषिद्धकर्मशेषफलानि।

तत्र उमामहेश्वरसंवादे—

'श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम्।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धावमानिनः॥
गुरुणा ह्यननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत्।
स तु जातिविहीनेषु जायते भुवि मानवः।
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशंगताः॥
ते च कालकृतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः'॥

---

१. The quoted verses are not found in Yádyavalkya Smriti! they occur in Manû, but with different version (*vide* M. 12, 5-6-7). B. and D. read अनिबन्ध- for अनिबद्ध- and J. असंबद्ध- for the same. G. reads मृगः for मृग-. ४. G. and I. omit -शेष- and J. reads नानाविकर्मविशेष- for नानाविधनिषिद्धकर्मशेष-. ५. I. reads गुरूणां for गुरुणा. B. D. E. H. read वेदाभ्यसनं चरेत् and G. वेदाध्ययनं चरेत् both for वेदाभ्यासमाचरेत्. ७. E. I. and J. read प्रयाति विहीनेषु for तु जातिविहीनेषु. B. and D. substitute तु for च; while I. reads कालहृतो- for कालकृतो-.

इति । स्कान्दे नागरखण्डे[1]—

'प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म[2] ये हेतुवादकाः ।
स्वामिद्रोहरता ये च कुकुले[3] जन्म चाप्नुयुः ॥
अदत्त्वा ये तथाऽश्नन्ति पितृ-देव-द्विजातिषु ।
दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्म चाप्नुयुः ॥
ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
विरूपा भ्रममाणाश्च सर्वलोकविवर्जिताः ॥
दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
स कन्याः केवलाः[4] सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
जायन्ते ताश्च बन्धकयो[5] विधवा दुर्भगास्तथा[6]' ॥

इति[7] । प्रभासखण्डेऽपि—

'यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
जायन्ते रोगिणो रौद्रा हिंस्राः कुब्जाश्च वामनाः[8]॥
अपुत्रा कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
महारजनकर्माणः[9]* कुचेलाः कुशरीरिणः ॥

---

* अत्र-'राजक'-तथा '-राजिक-' इत्यपरं पाठद्वयं दृश्यते । न तदि-हाप्युक्तमिति प्रतीमः । -राजक-राजिक- इत्येकार्थमेव । 'महाराजिक-

---

१. J. reads नागरखण्डम्. २. B. and D. substitute जनाः for जन्म. ३. I. reads कुकुटे for कुकुले. ४. G. and I. read केवलं for केवलाः. ५. B. D. and G. read वर्धकयो for बन्धकयो and J. वार्धक्ये for the same. ६. We follow here A. G. and I.; while B. D. E. H. and J. substitute क्वचित् for तथा. ७. B. D. E. and H. omit इति ; while J. इति । प्रभास-खण्डे ऽपि. ८. B. D. and H. read मानवाः for वामनाः. ९. E. G. H. and I. read महाराजक- and B. D. and J. महाराजिक- for महारजन-.

कुदम्भाश्चपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।
दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः'॥

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

'पिता माता गुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।
भवन्ति नादृता यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः ॥
इह मानुषलोके ऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ।
ये त्यजन्ति स्वकां भार्यां मूढाः पण्डितमानिनः ॥
ते यान्ति नरकं घोरं तामिस्रं नात्र संशयः ।
तत्र वर्षशतस्यान्ते इह मानुषतां गताः ॥

साध्याश्च'(१. १. १०) इत्यमरसिंहो गणदेवतानामान्याह । तथा च—

'महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा' ।

इत्याहुः पुराणकाराः । अतः महारजनकर्माणि इत्येव पाठः साधीयान् भाति । महारजनं कुसुम्भं तत्कर्मा वस्त्ररंजनकर्मेत्यर्थः । 'रंजक-रजन-रजस्सूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्' इति काशिकोक्त्या न लोपः ।

---

१. G. omits this line,

कुदम्भाश्चपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।;

while I. reads कुदण्डाश्चपला for कुदम्भाश्चपला. २. I. reads धनहीना for दानहीना; while B. D. and G. omit the following portion :—

'दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः'॥
इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—
'पिता मातागुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।.

३. B. and D. read दानहीना ये for नादृता यैस्तु. ४. All, except A. substitute वै for च. ५. B. and D. insert इति after नात्र संशयः. ६. G. B. and D. read गतः; for गताः; while G. substitutes अनुष्ठानतां for मानुषतां.

दुश्चर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः सम्प्रजायते ।
जायते गृध्रसीयुक्तः परभार्योपसेवकः ॥
गद्गदोऽनृतवादी स्यात् मूकश्चैव गवामृते ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे ददन्वे कुब्जतां व्रजेत् ॥
मात्सर्यादपि जात्यन्धो द्वेषाच्च बधिरो भवेत् ।
अदत्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः' ॥

इति । गरुडपुराणे—

'अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्तनं नराः ।
बाधिर्यमुपयान्त्याशु ते वै जन्मनि जन्मनि ॥
पश्यन्तो भगवद्द्वारं तामसास्तत्परिच्छदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥
जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।
पङ्गवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि ये नराः ॥
विष्णुच्छाया ध्रुवं तैस्तु लङ्घिता स्यान्न संशयः।
तथा च भगवद्धाम्नश्छायामाक्रमते तु यः ॥

---

१. B. and D. read दुर्भगाः for दुर्भगः, but it seems incorrrct; while [illegible] substitutes दुष्कर्मा for दुश्चर्मा. २. We follow here only A.; while [illegible] D. E. and H. read गृध्रसंयुक्तः, J. गृध्रसम्पृक्तः, I. ग्रन्थिसंयुक्तः and [illegible] गृध्रवीयुक्तः all for गृध्रसीयुक्तः. ३. B. and D. read this line:—

गद्गदोऽनृतवादी स्यान्मूषकश्चैव जायते ।.

४. B. and D. read इह for अपि and G. J. अति and इति-. ५. All, excep[t] A. and I., substitute तु for च. ६. B. and D. read बाधिर्य[मु]पयान्त्याशु. ७. E. substitutes शुनि for भुवि.

अरण्ये जायते पङ्गुः स वै रोगादिपीडितः' ॥

(ग. पु. २८१. १३-१७)

इति । विष्णुधर्मोत्तरे ऽपि—

पिशुनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिवक्त्रकः ।

खल्वाटो मत्सरी रामे नास्तिको वेदनिन्दकः॥ (६)

भूय एव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजः । (८)

घूर्णिकस्तैलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ॥ (९)

प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सो ऽपस्मारी च जायते ।

मिष्टाश्येको महाभाग वातगुल्मी प्रजायते ॥ (१०)

भगभक्षस्तु कुण्डाशी दीर्घरोगी च पीडकः । (११)

गुरु-स्वामि-द्विजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैव च ।

श्रुत्वा भवति दुर्बुद्धिर्बधिरो मानवाधमः ॥

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ।

जायते बुद्बुदाक्षो वा नेत्ररोगयुतोऽपि वा ॥

तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ।

---

१. H. reads -पीडिते for -पीडितः. We have searched the manuscript ishnûdharmottara, in the chapter 107; is this subject, but very w quoted lines occur in it. २. B. D. G. and H. read ग्राम-, , and I. चैव for राम ; while J. मत्सरो ग्रामः नास्तिको for मत्सरी राम स्तिको. The quoted verses are addressed to Râma, therefore this ading is more correct. ३. J. B. D. nd G. read घ्राणिकः for र्णिकः; while E. and H. घाणिकः for the same. ४. B. D. H. E. read जे for द्विजः. ५. B. and D. read प्रजायते for च जायते. ६. B. D. and J. read मृष्टाशी. for मिष्टाशी. E. also reads the same, but rrects मिष्टाशी. ७. B. and D. read कुण्डाशी for कुण्डाशी. ८. G. ads वेदनिन्दां for वेदनिन्दां. ९. B. and D. read ऽधर्मं for कर्म.

हीनवर्णस्तदा लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ॥
विरूप एव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ।
विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पत्न्यधिवेदनम् ॥
स राजभयमाप्नोति व्यवहारे तथैव च ।
मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् ॥
द्वेष्यो भवति लोकेऽस्मिन् जायते नात्र संशयः ।
परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः ॥
अयाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते ॥
नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्वकर्मविवर्जितः ।
अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले ॥
श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धापवादकाः ॥
श्वभ्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावर-जङ्गमैः ।
दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाद्ब्राह्मणात्तथा ॥

---

१. I. and J. substitute तथा for सदा. २. B. and D. read पत्न्यधिदेवताम् for पत्न्यधिवेदनम्. ३. B. and D. राजापथ्यम्, E. G. H. and I. राजामयम् for राजभयम्. ४. All, except A. and I. read सर्वधर्म- for सर्वकर्म-. ५. B. D. and G. read -प्रवृत्तिस्तु for -प्रवृत्तस्तु. ६. I. inserts here-

श्वभ्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावर-जङ्गमैः ।;

whose proper place in the P. E. beginning with notation इति ब्रह्मपुराणे. ७. I. makes all confusion here. These 9 lines of Vishnúdharmottara, 11 of Mahâbhârata, 11 of Sivadharmottara, 15 of Vriddha Gautama, that is, altogether 49 lines. Again, I. omits 13 lines Umâ Mahesvarasamvâda and then reads 8 lines and one more, so the total number of lines 59 I. gives after the 7 lines of Nandipurâṇa. ८. A. and E. read ब्राह्मणाधमात् for ब्राह्मणात्तथा and J. ब्रह्मणस्तथा for the same.

गृहाधःपतनाच्चैव द्रुमाधःपतनात्तथा।
गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणाम्॥
ताडितस्ताड्यते लोके हारितो हार्यते तथा।
हत्वा वधमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा॥
यद्यत् परस्याचरति तत्तदस्योपजायते।
प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः॥
तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत्'॥

(त्रि. ध. २.१०७. ६–३०)

इति। महाभारतेऽपि—

'ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरु-शास्त्रातिलङ्घिनः।
अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः॥
कुशीला भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः॥
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः।
नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत्॥
आयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा।

१. B. and D. read गृध्राध- for गृहाधः-. २. I. reads -पातनात् for [प]तनात्. ३. B. D. E. G. H. and J. read पदम् for वधम्. ४. G. reads च [fo]र यः. ५. J. reads परिबाधां for परबाधां. ६. B. D. and H. omit इति. [७.] G. reads गुण-शास्त्रातिलंघिताः for गुरु-शास्त्रातिलंघिनः. ८. J. B. and D. [re]ad धर्मज्ञा विगमाचारा; while J. adds न before भवन्ति. ९. B. and D. [re]ad निन्यसंकीर्ण- for नित्यं संकीर्ण-. १०. J. reads न वा for नरा. ११. B. [an]d D. read नखच्छेदी for नखखादी. १२. G. omits this line :-

आयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याऽऽददे तथा।,

[wh]ile B. and D. read प्रकृन्तामि, E. H. and J. निकृन्तानि for निकृन्तामि.

ये उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ॥
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।
ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः' ॥
(नास्तीदं मुद्रितम. भा. पुस्तके.)

इति । शिवधर्मोत्तरे—

'देवद्रव्योपजीवी च स भवेदवबाहुकः ।
देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत् ॥
रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः सर्वाङ्गदुखितः ।
देवस्पर्शी नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥
मिथ्याचारं चरेत् पश्चाद्बुद्बुदास्यो नरो भवेत् ।
देवेदासोदनं भुक्त्वा बृहद्गुल्मी च वै क्रमात् ॥
सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिरी नरो भवति पापतः ।
दीपं देवगृहाद्धृत्वा पङ्गुश्चान्धो भवेन्नरः ।
मूर्च्छी भ्रमी सुरद्वेष्टा पक्षपाती ज्वरी भवेत् ॥
देवावमन्ता भवति सर्वदा मैथुने रतः ।
सदाऽपहृतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः' ॥

---

१. G. omits य. २. I. reads अपबाहुकः for अवबाहुकः. ३. G. reads यदा for सदा. ४. B. D. and G. read रजसा बधिरः कण्ठः कण्डूः, G. reads कण्ठः कण्डूः रसज्ञाविधुरः, E. and H. रसज्ञाबधिरः कुण्ठः कण्डुः for रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः. ५. G. substitutes अम्बुदास्यो, I. E. and H. अर्बुदास्यो and J. अर्बुदाक्षो for बुद्बुदास्यो. ६. I. देवदासो धनं for देवदासोदनं. ७. B. and D. read तिमिरो नरो भवति पातकः, G. तिमिरैर्नरो भवति पापतः. ८. B. and D. read देवगृहे धृत्वा and J. देवगृहाद्हृत्वा both for देवगृहाद्धृत्वा. ९. B. D. G. and J. read मूर्च्छा- for मूर्च्छी. १०. G. reads मैथुनी नरः for मैथुने रतः.

इति। वृद्धगौतमः—

'देवद्रव्योपजीवी हृद्रोगी। प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानादल्पायुः। पत्नीबहुत्वे सत्येकारामः क्लीबः। स्वामिना धर्मे नियुक्तस्तदनुष्ठानाशक्तो जलोदरी। दुर्बलबाधे बलवतामुपेक्षायामङ्गहीनः। व्यवहारपक्षपाती जिह्वारोगी। स्वयं प्रवर्त्तितधर्मानुष्ठानच्छेदने प्रतिपन्नेष्टवियोगः। स्वयमग्रभुक् शूलरोगी। परिक्षीणमित्र-बन्धु-स्वामि-स्वजनावमन्ता परिभूतवृत्तिः। अतिथिं पश्यन्नश्नतः कपालपट्टिका। सूर्यप्रकाशे प्रतिश्रयादानादिष्टवियोगः। छद्मना गुरु-स्वामि-मित्रमुपचरतः प्राप्तार्थपरिभ्रंशः। विस्रम्भापहारी सर्वदुःखाश्रयः। गोदुःखकारी गोनासः। गोनिर्दयश्चिपिटनासः। पथनाशको निस्तेजस्कः सभायाम्। गलगण्डी महदधिक्षेपी। पुण्याक्षेपी

१. G. adds च after देवद्रव्योपजीवी. २. G. reads ब्राह्मणाऽदानात् for ब्राह्मणस्याऽदानात्; while J. reads प्रतिजायते ब्राह्मणः स्यादनल्पायुः for प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानादल्पायुः. it shows that the word belongs to the first Sûtra. ३. G. omits सति. ४. B. and D. substitute गृहे for धर्मे and हरी for जलोदरी, but the latter seems to be a mistake. ५. I. reads -पाते and J. व्यवहारे पक्षपाती for -पाती and व्यवहारपक्षपाती. ६. E. reads -पट्टिका; for -पट्टीका. ७. G. reads सूर्यास्तकाले for सूर्यप्रकाशे. ८. H. reads -विभ्रंशः for -परिभ्रंशः. ९. B. D. and G. omit the following: -विस्रम्भापहारी सर्वदुःखाश्रयः। गोदुःखकारी गोनासः। गोनिर्दयश्चिपिटनासः। पथनाशको निस्तेजस्कः सभायाम्। गलगण्डी महदधिक्षेपी। पुण्याक्षेपी वक्रनासः; while E. and J. read सर्वदुःखाश्रयी for सर्वदुःखाश्रयः. १०. I. reads गोनासमहा for गोनासः. ११. Except A. and I. all others do not insert पथनाशका, but read only निस्तेजस्कः. १२. Except A., all others omit महदधिक्षेपी; while I. reads गलमन्थी for गलगण्डी.

वक्रनासः[1] । शिष्टचीर्णधर्मदूषकः[2] केकराक्षः । साधुजन-देव-तपस्वि-द्विज[3]-गुरु-ज्ञान-योगद्वेष्टा वक्रास्यः[4] । तटा[5]-कारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्वारम्भविकलः । परस्वाभिलाषी[6] क्षयरोगी स्यात् । चोररक्षकः[7]—

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः ।
वाणिज्यलाभो नो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥
व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे[8]—

'अकृत्वा खलयज्ञं तु यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।
मरुदेशे[9] भवेद्वृक्षः फल-पुष्पविवर्जितः ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कर्षको भवेत् ।
तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ॥
दरिद्रो व्याधितो मूर्खो ह्यकुलीनस्तु[10] जायते ।
यस्तु क्षुद्रेण भावेन स्नेहविच्छेदकारकः ॥
सोऽनपत्यत्वमाप्नोति तस्य पापस्य कारणात् ।
न शृण्वन्ति गुरोर्वाक्यं वेदवाक्यं[11] च ये नराः ॥
सर्वेषां चैव नास्तिक्यं तेन ते यान्ति मूकताम् ।
प्रार्थयित्वा तु यो गां वै सवत्सां क्षीरसंयुताम् ॥

---

१. I. reads वक्रणसः, but by grammatical rule it is वक्रनासः. २. B. D. E. G. H. and J. read शिष्टाचीर्ण-, but the reading does not give proper sense here. ३. B. and D. do not insert -द्विज-. ४. J. reads नक्रास्यः for वक्रास्यः. ५. G. reads उडाक- for तटाक- and H. reads तटाक-रामभेत्तारो नेत्राङ्गहीनाः for तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः. ६. E. G. and H. read परस्वभिलाषी for परस्वाभिलाषी. ७. I. reads चौररक्षकः and G. चारराक्षसः both for चोररक्षकः. ८. I. omits उमा-महेश्वरसंवादे and also this whole quotation. ९. B. and G. read मरुदेशे for मरुदेशे. १०. J. reads च for तु. ११. E. reads देववाक्यं for वेदवाक्यं.

आत्मना पिबति क्षीरं तेनासौ याति चान्धताम् ॥
प्रस्रवं ष्ठीवनं वह्नौ कृत्वा सर्वाङ्गदाहयुक् ॥
उदरे शूलसंयुक्तो जायते मनुजाधमः' ॥

इति । शिवधर्मोत्तरे—

'मुखकृष्णव्रणी श्वित्री गरदो मत्तको भवेत् ।
जिह्वा-वक्त्रव्रणी ह्यन्यदुःखकारी भवेन्नरः ॥
अपकारं तु यः कुर्यादुपकर्तुर्भवेन्नरः ।
श्वास-कासी ज्वरी सर्वगात्ररोगी मृतप्रजः ॥
मृतपुत्रोऽप्यबन्धुः स्याद्यो द्वेष्टि परसन्ततिम् ।
परवित्तविनाशाय करोति स विसर्पवान् ॥
अकारणाद्धर्मपत्नीत्यागी स्याच्च जलोदरी ।
वेश्यां कुलवधूं कृत्वा वर्तते यो नराधमः ॥
भक्तं भोक्तुमशक्तश्च मण्डपानेन जीवति ।
परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः ॥
क्षयी ज्वरी प्रमेही च गुल्मी दाही भगन्दरी ।
रजस्वला-ऽन्त्य-चण्डाल-पापिष्ठ-पतितैः सह ॥
व्यवहारी पुष्पवत्यां भुक्त्वा कुष्ठी ज्वरी भवेत् ।
अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः ॥

१. I. does not insert शिवधर्मोत्तरे and the following nine lines. . J. reads मूर्धकृष्णव्रणी for मुखकृष्णव्रणी. ३. H. reads ह्यन्यत- for न्य- and B. and D. substitute तु for हि. ४. J. reads सर्वगात्री रोगी तप्रजाः for सर्वगात्ररोगी मृतप्रजः. ५. G. reads भुङ्क्ते for भक्तं. ६. . and D. read च मेही for प्रमेही and G. and J. substitute दारी for दाही. . B. D. E. and J. read पुष्पवत्स्या for पुष्पवत्यां. H. also reads पवत्या and adds तु before भुक्त्वा. ८. B. and D. read विशस्तश्च for श्वस्तस्य.

निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ।
परोपदिष्टज्ञानेन भवेदुन्मत्तको ऽपि वा ॥
ऋणं दत्वाऽधिकां वृद्धिं यो गृह्णातीह मानवः ।
स भूत्वा धनिनां वंशे व्रजेद्देशान्तरं ततः ॥
वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ।
अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् ॥
सर्वाङ्गरोगी पापात्मा द्वेष्टा मृतसमाङ्गभाक्' ।

इति । उमामहेश्वरसंवादे—

'मृष्टान्नेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
बालानां वीक्ष्यमाणानामददन्नन्ति निस्पृहः ॥
न हुतं न तपस्तप्तं न दत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
आत्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
यत्र देशे त्वनावृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
तस्मिन्देशे क्षुधार्त्ताश्च जायन्ते पापकर्मिणः' ॥

इति । पद्मपुराणे—

'यस्तु विप्रस्त्वमुत्सृज्य क्षत्रधर्मं निषेवते ।
ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥

---

१. G. reads परः for परान्. २. J. and I. read -ज्ञानो वा for -ज्ञानेन ३. B. and D. read सो for सः and substitute गतः for ततः at the end of this line. ४. All, except A. and I. substitute एव for अपि. ५. Except A. and I. all others substitute पापेन for पापात्मा; while J. reads -समां गतिः for -समाङ्गभाक्. and I. reads सर्वाङ्गरोगः for सर्वाङ्गरोगी. ६. All, except I., read निस्पृहम् for निस्पृहः ७. Except G. and H. read दत्तं for न दत्तं. ८. All, except A. and I., read यस्तु; while G. reads यस्तु. ९. B. and D. read क्षत्रकर्म for क्षत्रधर्म.

वैश्यकर्मा च यो विप्रो लोभ-मोहव्यपाश्रयः।
स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः॥
स्वधर्मप्रच्युतो विप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात्।
क्षत्रियो वा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ॥
स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते।
स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्करः॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक॥
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा'॥

(प. पु. ५. २६. ७–१३)

इति। मार्कण्डेयपुराणे—

'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः स्ववर्णे पाणिसङ्ग्रहम्।
अकृत्वा त्वन्यजापाणेः पतन्ति नृप सङ्ग्रहात्॥
यश्च यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसङ्ग्रहम्।
अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभाग्भवेत्'॥

(नास्तीदं मुद्रितमा. पु. पुस्तके)

---

१. E. and J. read -व्ययाश्रयः for -व्यपाश्रयः. २. G. reads सह शूद्रत्वमागतं for स हि शूद्रत्वमाप्नुयात्. ३. B. and D. read धर्मचारिणः, E. G and J. धर्मचारिणि and H. धर्मधारिणि all for धर्मचारिणौ. ४. G. omits the following portion :—

. . . . शूद्रो वा याति तादृशः।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक॥
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा'।
इति। मार्कण्डेयपुराणे—
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य-.

५. B. D. and J. read पुत्रकः for पुत्रक. ६. B. and D. read ऽस्यन्स्यजापाणः, अन्त्यजापाणेः and I. त्वन्यथापाणेः all for त्वन्यजापाणेः. ७. B. and D. read -संग्रहः for -संग्रहम्.

इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र[1] हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः । तत्र मनुः—

'यां यां योनिं च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो[2] याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥
बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षयात्[3] ।
संसारान्[4] प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥
श्व-शूकर-खरोष्ट्राणां गो-ऽजा-ऽवि-मृग-पक्षिणाम् ।
चण्डाल-पुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति' ॥

(म. स्मृ. १२. ५३–५५)

इति । नन्दिपुराणे —

'नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पात्यते[5] नरः ।
कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरश्च[6] प्रजायते ॥
तृण-गुल्म-लता-वल्ली-वीरुद्द्रुमविभेदतः ।
तृणभेदास्त्वगणिता[7] गुल्मभेदास्तथा मताः ।
लताभेदाश्च निःसङ्ख्या वल्लीभेदास्तथैव च ॥
वीरुद्भेदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ।
तेषां च[8] देशभेदेन पुनः कष्टत्वमिष्यते ॥

१. J. substitutes अत्र for तत्र and E. corrects योनिविशेषाः. २. E. G. and I. read क्रमशोऽभ्याति लोकेऽस्मिन्न तत्सर्वं निबोध मे ; while H. क्रमशोऽस्तीति for the same. ३. B. D. E. G. H. I. and J. read तत्क्षणात् for तत्क्षयात्. ४. E. reads संसारात् for संसारान्. ५. I. reads पाच्यते for पात्यते. ६. B. and D. read स्थावरत्वं for स्थावरश्च. ७. G. reads अगुणिता for अगणिता. ८. B. and D. read द्रुमभेदेन पुनस्तृणत्वम्, G. देशभेदे च पुनः कृष्टत्वम् both for देशभेदेन पुनः कष्टत्वम्; while J. substitutes कृच्छ्रत्वम् for कष्टत्वम्.

ततः[1] केनापि कालेन नानास्थावरयोनितः[2] ।
कर्म भुक्त्वा क्रमेणैव भवन्ति च सरीसृपाः ॥
वृक्ष-वल्कलभेदेन[3] देशभेदेन वाप्यथ ।
सरीसृपादिभेदेन तत्र भुक्त्वा तु पापकर्म[4] ॥
मृगेषु जायते मर्त्यो भेदैरगणितैस्ततः ।
तत्रापि भुक्त्वा स्वं कर्म जायते पशुयोनिषु ॥
तत्रापि गौतिकं भोगं भुक्त्वान्ते गोत्वमाप्य तु[5] ।
मुच्यते पशुजन्माच्च[6] ततो जायेत मानुषे ॥
तत्रापि नियमो नास्ति श्वपाकाद्येषु जायते ।
विप्रान्तेषु मनुष्येषु जायते पातकी नरः[7]' ॥

इति । शिवधर्मोत्तरेऽपि—

'एवं पापविशुद्धार्थं[8] सावशेषेण कर्मणा ।
ततः क्षितिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥
तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ।
निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥
संक्लिष्टाः पक्षिभावेन[9] जायन्ते मृगयोनिषु ।
मृगदुःखमतिक्रम्य[10] जायन्ते पशुयोनिषु ॥

---

१. I. omits this and the following nine lines; while G. reads तत्र ततः. २. E. reads -योनिनः for -योनितः. ३. B. D. G. H. and J. read वृक्ष-वल्कलभेदेन for वृक्षवल्कालभेदेन. ४. J. reads पातकम् for पापकम्. B. and D. read गोत्वमप्युत, G. गोत्वमाप्नुयुः both for गोत्वमाप्य तु. B. D. E. G. and H. read -जन्मात्स for -जन्माच्च. ७. G. substitutes नः for नरः. ८. J. reads -विशुद्धश्च for -विशुद्धाश्च. ९. B. and D. read कीटभावेन for पक्षिभावेन. १०. G. reads उमदुःखम् for मृगदुःखम्, while B. and D. omit this whole line:—

मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥.

पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः।
एवं योनिषु सर्वासु परिभ्राम्य¹ क्रमेण तु ॥
कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम्।
उत्तमं चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते² पुण्यगौरवात् ॥
विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरु-लाघवात्।
ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥
कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयन्³।

इति। मार्कण्डेयपुराणे—

'अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः।
कृमिः स्त्रीवधकर्ता⁴ च बालहा चोपजायते⁵ ॥ (१८)
वृषस्य⁶ वृषणौ छित्वा पण्ढत्वं प्राप्नुयान्नरः।
परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥
कृमि-कीट-पतङ्गेषु स्थितस्तोयचरेषु⁷ च।
गोत्रं⁸ प्राप्य च चण्डाल-पुल्कसादि जुगुप्सितम्⁹ ॥ (११)

---

१. I. reads परिक्रम्य for परिभ्राम्य. २. B. D. and J. read प्राप्नुस्ते fo[r] प्राप्यन्ते and H. प्राप्नुस्ते for the same, but it seems incorrect. ३. I reads प्रयोजयेत् for प्रयोजयन्. ४. B. D. and J. read कृमि-स्त्री-वरहन्ता च G. कृमिस्तु नरहन्ता च, E. and H. कृमिः स्त्रीवरहन्ता च and I. कृमि-स्त्री परहन्ता च. all for कृमिःस्त्रीवधकर्ता च. ५. The text reads बालहन्ता च जायते for बालहा चोपजायते. ६. The text does not insert this Śloka:-

वृषस्य वृषणौ छित्वा षण्ढत्वं प्राप्नुयान्नरः।
परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥.

७. I. reads तोयनरेषु for तोयचरेषु; while the text reads this line a[s] follows:—

कृमिः कीट . पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः।.

८ E. G. H. I. and the text substitute गोत्वं for गोत्रं. ९. E. G. I. and J. read जुगुप्सितं. for जुगुप्सितम्.

पङ्ग्वन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।
मुखरोगाक्षिरोगैर्वा रोगैरन्यैश्च बाध्यते ॥ (३४)
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं चैवं गच्छति । (३५)
एष एव क्रमो दृष्टो गो-सुवर्णादिहारिणाम् ॥
विद्यापहारिणां चैव निर्देशभ्रंशिनां गुरौ' ॥ (३६)
(मा. पु. १५. १८–३६)

इति । ब्रह्मपुराणे—

'यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः ।
हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥
लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तूंस्ताडयतेऽनिशम् ।
हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः सदा ॥

---

१. B. D. E. G. H. and I. read पङ्ग्वन्धबधिरः for पङ्ग्वन्धो बधिरः. B. and D. read मुखरोगाक्षिरोगादि for मुखरोगाक्षिरोगैर्वा; while J. and text substitute च for वा. ३. The text reads गुदरोगैश्च for रोगैरश्च. ४. The text reads च स गच्छति for चैव गच्छति. ५. G. and text read -सुवर्णापहारिणाम् for -सुवर्णादिहारिणाम्.; while B. and D. it the following:—

'. . . . . . गो-सुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्यापहारिणां चैव निर्देशभ्रंशिनां गुरौ' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे—

'यस्तु रौद्रसमाचारः . . . . , ।.

The text reads this line thus :—

विद्यापहारिणश्चोमा निष्क्रयभंशिनो गुरोः ॥.

E. G. H. and J. read निश्चयभ्रंशिनां गुरोः for निर्देशभ्रंशिनां गुरौ. B. D. and G. read कार्यान्तं ताडयेन्निशम्, J. जन्तूंस्त्रासयतेऽनिशम् both जन्तूंस्ताडयतेऽनिशम्; while G. puts च for वा. ९. B. and D. read र्थाविष्कृतप्रज्ञ उद्वेगजनकः and G. हिंसार्थाविष्कृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः both हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः.

एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते।
स चेन्मनुष्यतां गच्छेद्यदि कालविपर्ययात्[1] ॥
वध-बन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत सो ऽधमे[2]।
लोकद्विष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः' ॥

इति।

अथ हिंस्रकर्मशेषफलानि[3]।

तत्र हिंस्रकर्मविशेषफलानि शङ्ख-लिखिताभ्यां दर्शितानि—

'अत ऊर्ध्वं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कुम्भीपाक-रौरवादिषु[4] स्थानेषु दुःखान्यनुभूयेह जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति। तद्यथा[5] ब्रह्महा कुष्ठी गोघ्नश्चान्धो ऽनेकरोगिणश्च'।

इति। यमः—

'अशुद्धानां तु[6] पापानां पतितानां च कर्मभिः।
उत्तीर्णानां च तिर्यक्त्वादिह भवति लक्षणम् ॥
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥
द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम्।
व्यङ्गाश्चा[7]धर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः' ॥

---

१. Except A. G. I. and J. all read मानुष्यतां for मनुष्यतां; while B. and D. substitute प्राप्तो for गच्छेत्. २. B. D. and G. read ऽधमः for ऽधमे. ३. G. and I. read हिंसा- for हिंस्र-; while B. and D. read हिंस्रकर्माशेषफलानि. ४. B. D. and H. read कुम्भीपाकादिरौरवादिषु. ५. B. D. E. H. and J. omit तत्; while G. substitutes यत् for तत् and E. H. and J. तथा for यथा. ६. G. substitutes च for तु. ७. H. substitutes तु for च.

इति। हारीतः—

'कुनखी भ्रूणेहा। ब्रह्मघ्नः कुष्ठी। परदुःखदायिनो नित्यान्धाः। पेरार्तिरता दीर्घरोगिणः। दृष्ट्यपहर्तारोऽन्धाः। श्रोत्रापहर्तारो बधिराः। वाचोपहर्तारो मूकाः। एवं ह्याह—

यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते।
नाऽकृत्वा लभते किंचित् शुभं वा यदि वाऽशुभम्' ॥
(हा.स्मृ.२४.७३–८०)

इति। केश्यपः—

'क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे अर्शवान्नृवधेऽपि च।
जलोदरयुतः से स्यात् स्वनारीणां च हिंसकः ॥
कर्णभेत्ता कर्णशूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः।
दन्तपातनकर्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥
उरःस्तम्भादुरःस्तम्भी अक्षिरोग्यक्षिनाशकः।
पदा तु यस्ताडयति विसर्पी से भवेन्नरः ॥

---

१. G. omits भ्रूणहा. २. G. reads परस्त्रीरताः and I. परदाराभिरताः [b]oth for परार्तिरताः. ३. B. does not insert कश्यपः. ४. B. D. G. [I]. and J. read क्षयः स्यात् क्षत्रमरणे; while H. substitutes पक्षः for क्षयी [an]d E. reads क्षयः स्यात् क्षत्रभरणे for क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे. ५. B. and D. [re]ad सर्वानृतवचोऽपि च for अर्शवान्नृवधेऽपि च; while G. and I. substitute [ग]र्भवान् and H. नृपवधे for अर्शवान् and नृवधे respectively. ६. B. and [D]. read स्याच्च for स स्यात्. ७. E. I. and J. read कर्णमूली for कर्णशूली; [w]hile J. substitutes कुष्ठ- for ओष्ठ-. ८. D. reads -नाशनः. ९. I. reads [उर]स्तस्ताद्गुरस्तम्भी through mistake. १०. G. reads पार्श्वे for पदा. [११]. B. D. H. substitute च for स.

पीडामप्रियकर्ता च धनुर्व्याधिर्धनुर्ग्रहात् ।
पादकीली[2] स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
स गद्गदी[3] दारयति[4] यो वृक्षानतिविस्तृतान्[5] ।
शूलेन शूली भवति मनुष्याणां च हिंसकः ॥
असृग्गदी[6] स भवति यस्तु हिंस्याद्वृढान्[7] पशून् ।
नक्तान्ध्यं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
करोति शूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः' ॥

(का. स्मृ. ३. ४०–४६)

इति । व्यासोऽपि—

'पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
प्राण्यङ्गं मृगशावं च हत्वा वन्ध्यो मृतप्रजाः[8] ॥
असाध्यरोगी[9] बालघ्नः क्षयी स्यात् सर्वजीवहा ।
गात्रकृच्छ्री[10] व्रणी श्वित्री विसर्पी परघातकः ॥
नेत्ररोगी[11] भवेत्तस्य योऽन्येषां दृष्टिघातकः ।
परेषां रसनाछेदी जिह्वास्यव्रणवान्[12][13] भवेत् ॥

---

१. J. reads धेनुव्याधिर्धनुर्गृहान् for धनुर्व्याधिर्धनुर्ग्रहात्. २. B. and D. read पदकीलि for पादकीली and H. पादकी स च for पादकीली स. ३. I. reads असृग्दरी for स गद्गदी. ४. G. reads धारयति for दारयति; while J. पातयति for the same. ५. B. and D. read अतिविस्तरान् for अतिविस्तृतान्. ६. E. reads असृग्वादी and I. असृग्दरी both for असृग्गदी. ७. I. substitutes वृथा for वृढान्. ८. B. D. and I. read मृतप्रजः for मृतप्रजाः. ९. B. D. and G. read अस्पर्शरोगी, H. असाध्यरोगो both for असाध्यरोगी and J. अर्शरोगी बालघ्नश्च for असाध्यरोगी बालघ्नः. १०. B. and D. read गात्रवृश्री for गात्रकृच्छ्री. ११. D. reads नेत्ररोगी for नेत्ररोगी. B. and H. read also the same, but correct नेत्ररोगो. १२. E. G. A. H. I. and J. read रसनाछेदात् for रसनाछेदी. १३. J. reads -व्रणवाक् for -व्रणवान्.

कृतघ्नः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरसंयुतः।
चातुर्थकोष्ण-शीतोष्णज्वरी स्यात् संततं ज्वरी॥
ग्रामे वने वा जन्तूनां भ्रभियों भीतिमर्पयेत्।
भयोद्वेगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः॥
तलघाती च संभूतः कुलेषु धनिनां नरः।
गत्वा देशान्तरं तेषां तत्र रोगी महान् भवेत्'॥
(व्या. स्मृ. ६. १७–२२)

इति। वृद्धगौतमः—

'वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्'।

इति। वायुपुराणे—

'भवेत्स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद्वनस्पतीन्।
प्राणिहिंसापरो* जन्तुघाती वा मृतसन्ततिः॥
मुखे कृष्णव्रणी श्वित्री वन्ध्यो वा स्याद्विसर्पवान्।
वल्मीकं तु खनित्वा यो हन्ति वायुभुजो नरः॥
गजचर्मी ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः।
भ्रूणहा स्विन्नहस्तः स्याद्ग्रहणीवानपत्यहा'॥

*प्राणिहिंसापरः जन्तुघाती वा मृतापत्यः मुखे कृष्णव्रणवान् वा कुष्ठ-वन्ध्यो वा स्यादित्यर्थः।

Except B. D. G. and I. read -द्वार- for -ज्वर-. २. B. D. G. H. J. read चतुर्थ- for चातुर्थ-. ३. I. reads सन्तज्वरी for सततं ज्वरी and so does the same. ४. H. reads सम्भूते कुष्ठेषु for सम्भूतः कुलेषु. reads रागो for रोगो. ६. Except A. and I., all others omit इति. D. and G. do not insert इति. ८. B. and D. read वृत्तिसंततिः, E. and J. हतसंततिः both for मृतसंततिः. ९. I. reads गजचर्मा for र्मी. १०. B. D. G. and H. read छिन्नहस्तः for स्विन्नहस्तः. ११. I. गृहिणी सासपरन्यापि for गृहणीवानपत्यहा, but it is meaningless.

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

'यं कंचिद्घातयित्वा तु प्राणिनं[1] भृगुनन्दन ।
मांसं भुक्त्वा तु[2] धर्मज्ञ भवतीह गदातुरः' ॥
(वि. ध. २. १०८. ४)

इति ॥

इति हिंसाशेषकर्म[3]फलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः[4]।

तत्र शिवधर्मोत्तरे—

'कृमि-कीट-पतङ्गानां विड्भुजां[5] चैव पक्षिणाम् ।
सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मानुसारतः' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

'मद्यव्यसनिनो ये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।
शालां तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं[6] ददाति यः ॥
मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं[7] ये क्रीणयन्ति च ।
पिबन्ति ये नरा देवि सर्वे ते समभागिनः
ते शौण्डिका*वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः।
दासत्वेनैव सुश्रोणि जायन्ते पुरुषाधमाः ॥

* नरकान्ते मद्यव्यसन्यादीनां जन्मान्याह । ते शौण्डिका इत्यादि। शौण्डिकादिष्वपि दासत्वेनैव न स्वामित्वेन। शौण्डिकादिदासा भवन्तीत्यर्थः।

१. E. G. H. and I. read प्राणिनां for प्राणिनं. २. B. D. substitute [illegible] for तु. ३. G. and J. omit -कर्म-; while except E. and H. हिंसाविशेष for हिंसाशेष-. ४. J. reads -कर्मविशेष: for -कर्मविशेषाद्योनिविशेष: ५. B. and D. read द्विजानां for विड्भुजां. ६. B. and D. read मद्यम् for मद्यपानं; while J. मद्यपानाद्ददाति for मद्यपानं ददाति. ७. G. reads मद्ये for मद्यं.

तिर्यञ्चोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः[1]।
मद्यपानरता ये च शृणु तेषां गतिं शुभे[2]॥
षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिर्भूत्वा महीतले।
कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम्॥
श्वानयोनिशतं गच्छेज्जम्बुके[4] पञ्चविंशतिम्।
मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते?॥
शूद्रस्य चेदृशं[5] पापं[6] मद्यपानरतस्य च।
विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपस्य दुरात्मनः॥
काको भूत्वा चिरं देवि विष्ठाभक्षस्तु जीवति।
वर्षाणां द्वादशे लक्षे[7] स जीवेत् पापकर्मकृत्॥
स्वमांसे[8] परमांसेन यो देही वृद्धिमिच्छति।
तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं[9] भवेत्॥
यासु योनिषु जायन्ते नरा[10] मांसस्य भक्षकाः।
व्याधि-रोगशतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा॥

---

[1]. I. reads मृत्युमुपागताम् for मृत्युमुपागताः. २. J. substitutes प्रभो शुभे. ३. E. omits the following:—

षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिर्भूत्वा महीतले।
कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम्॥
श्वानयोनिशतं गच्छेज्जम्बुके पञ्चविंशतिम्।.

D. H. and J. read जम्बुकं पञ्चविंशतिम्, and G. जम्बुकः पञ्चविंशतिः. substitutes वा for च. ६. B. and D. read पानं for पापं. cept I. read पक्षी. ८. H. reads स्वमांसे परमांसेन, and I. स्व-रमांसेन; while I. substitutes ऋच्छति for इच्छति. ९. All, except d I., substitute बाधितं for व्याधितं. १०. I. reads नरमांसस्य for मांसस्य.

इति । मनुः—

'कृमि-कीट-पतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत्' ॥
(म. स्मृ. १२.५६)

इति । विष्णुरपि—

'अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च कृमिः' ।
(वि. स्मृ. ४४. ११)

इति । वृद्धगौतमः—

'विप्रवृत्तिविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मसु ।
निषिद्धान्नं तु यो भुङ्क्ते कमठः सो ऽभिजायते ॥
कीटाशी शीतलान्नाशी मत्स्याशी याचितान्नभुक्
आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परान्नं काकतां व्रजेत्' ॥

इति ॥

अथापेयपानादिकर्मशेषफलानि ।

इति । तत्र हारीतः—

'सुरापो बद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः श्यावदन्तः' ।
(हा. स्मृ. २४. ६८–६९)

---

१. H. reads -कीर- for -कीट-. २. E. H. and J. read विड्भुजानां for विड्भुजां चैव. ३. B. D. and E. omit च; while E. reads अभोज्यानामभक्ष्यभक्षणे, I. अभोज्यान्नभक्षणे, J. अभोज्यानां भक्षणे, and the [illegible] अभोज्यान्नाऽभक्ष्याशी all for अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च. ४. B. [illegible] D. substitute गौतमः for वृद्धगौतमः; while G. omits इति and वृद्धगौतमः. ५. B. and D. read this line thus :—

अविप्रवृत्तिलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मसु ।.

G. also the same, but reads अविप्रे वृत्तिलोपेन and -जन्मनि. ६. [illegible] and J. read मर्कटः, G. कर्मठः and I. कर्कटः all for कमठः. ७. I. reads सूतकान्नाशी for शीतलान्नाशी. ८. Except A. E. and J. all others read -कर्मविशेष- for -कर्मशेष-; while G. reads उपपानादि- for अपेयपानादि-

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे —

'पापशेषात्तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः'।

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २६)

इति । शिवधर्मोत्तरे—

'अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली'।

इति । शङ्ख-लिखितौ—

'अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली'।

इति । काश्यपः—

'सुरापो लोलजिह्वः'।

इति ॥ (का. स्मृ. १३. ११)

अथ स्तेयकर्मविशेषाद्योनिविशेषाः ।

तत्र मनुः—

'लूता-ऽहि-सरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।
हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥(५७)
संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ (६०)

१. B. and D. do not insert the quoted sûtra, but substitute तथैव. B. D. G. H. and J. reads बद्धजिह्वः for लोलजिह्वः. ३. B. D. H. and J. substitute -विशेषः for -विशेषाः. ४. All, except A. and I., omit and E. omit also मनुः. ५. B. and D. read अम्बुधारिणाम् for अम्बुचारिणाम्. ६. I. reads स पिशाच्चानां for च पिशाच्चानां. ७. B. D. I. and J. read भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः for भवति ब्रह्मराक्षसः.

मणि-मुक्ता-प्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः[1] ।
विविधानि च रत्नानि जायते[1] लोहकर्तृषु ॥
धान्यं हृत्वा भवत्याखुः, कांस्यं हंसो, जलं प्लवः ।
मधु दंशः, पयः काको, रसं श्वा, नकुलो घृतम् ॥
मांसं गृध्रो, वसां[2] मद्गुस्तैलं तैलपकः[3] खगः ।
चीरीवाकस्[4]तु लवणं, बलाका[5]शकुनिर्दधि ॥
कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।
कार्पास-तान्तवं[6] क्रौञ्चो, गोधा गां, वाग्गुदो[7] गुडम् ॥
चुच्छुन्दरी[8] शुभान् गन्धान्, पत्रं शाकं तु बर्हिणः ।
श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥
बको[9] भवति हृत्वाऽग्निं, गृहकारी ह्युपस्करम् ।
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते[10] जीवजीवकः ॥
वृको मृगेभं, व्याघ्रोऽश्वं, फल-पुष्पं[11] तु मर्कटः ।
स्त्रीमृक्षस्तोककी वारि, यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।

---

१. G. I. and J. read मानवाः and जायन्ते the plural forms instead of मानवः and जायते the singular ones. २. The text substitutes वसं for वसां. ३. B. D. E. H. and I. read तैलवकः and J. and G. तैलवेक both for तैलपकः. ४. We follow here A. G. and the text; while B. and D. read चीरीकाकः, E. and H. क्षीरहारः, I. क्षीरवास and J. क्षीरपाकः all for चीरीवाकः. ५. I. reads बालकः for बलाका-. ६. I. reads कार्पासं तान्तवं for कार्पास-तान्तवं. ७. B. and D. वागुलो गुलम्, E. वागुलो गुडम्, H. वाग्गुलो गुडम्, I. वाङ्गुदो गुडम् and J. वागुदो गुलम् all for वाग्गुदो गुडम्. ८. The text substitutes छुच्छुन्दरिः for चुच्छुन्दरी. ९. B. D. substitute काको for बको and गृध्रकारी for गृहकारी. १०. E. reads जायन्ते जीवजीवकाः. ११. B. and D. read फल-पुष्पे and the text substitutes फल-मूलं for फल-पुष्पं.

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः।
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः' ॥
(म. स्मृ. १२. ५७-६९)

इति। याज्ञवल्क्यः—

'हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः।
पत्रशाकं शिखी हृत्वा, गन्धाञ्छुच्छुन्दरी शुभान्॥
मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं कपिः।
जलं प्लवः, पयः काको, गृहकारी ह्युपस्करम्॥
मधु दंशः, पलं गृध्रो, गां गोधा, ऽग्निं बकस्तथा।
श्वित्री वस्त्रं, श्वा रसं च, चीरी लवणहारकः॥
प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि।
द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः' ॥
(या. स्मृ. ३. २१३-१६)

इति। मार्कण्डेयपुराणे—

'न्यासापहर्ता नरकाद्विमुक्तो जायते कृमिः। (६)
धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलित्थान्सर्षपाञ्चणान्॥(७)

---

१. B. G. and D. read च्चैव हुतं for चैवाहुतं. २. B. D. E. G. H. and read पत्नीत्वम् for भार्यात्वं; while B. D. and J. substitute तान् for ३. E. H. and J. read छुच्छुन्दरिः for च्छुच्छुन्दरी. ४. G. reads for पलं. ५. I. and the text substitute तु ६. I. reads through take प्राणिजायते for प्राणिजातयः. ७. I. reads पुंसोऽपहर्ता for न्यासा-र्ता. ८. I. reads कुलुत्थान्, E. H. and the text कुलत्थान् both for लित्थान्.

सस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः (८

सञ्जायते महावक्त्रो मूषको वज्रसन्निभः ॥ (९

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः । (१०

हृत्वा दुग्धं तु मार्जारो जायते नरकाच्च्युतः ।

तिल-पिण्याकसम्मिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषकः ॥ (१८

घृतं हृत्वा तु नकुलः काको मुहुरजामिषम् ।

श्येनो मार्गामिषं हृत्वा चीरी लवणहारकः ॥ (२

चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । (२२

यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।

मधु हृत्वा नरो दंशो घृतं हृत्वा पिपीलिका ॥ (२

चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ।

आसनं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥ (२४)

अयो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।

---

१. J. substitutes महाश्वक्रो for महावक्त्रो; while the text बभ्रुसन्निभः वज्रसन्निभः. २. B. and D. read मक्षिको for मक्षिका. ३. The text re ऽजन्तु स for दुग्धं तु. ४. The text reads च for तु. ५. H. J. and text read मद्गुरजामिषम्, G. मद्गुरुजाप्रियम् both for मुहुरजामिषम्. ६. the text we find these following two lines are for this line, viz.—

मत्स्यमांसापहृत् काकः श्येनो मार्गामिषापहृत् ।
वीचीकाकस्त्वपहृते लवणे दधनि कृमिः ॥.

७. H. substitutes अन्धु for मधु. while B. and D. हंसो for दंशो G. reads thus:—

अपहृत्वा पणे दर्शो घृतं हृत्वा पिपीलिकाः ॥

And in the text we find ऽपूपं for घृतं. ८. B. D. E. G. H. I. and read गलगण्डकः for गृहगोलकः. ९. The text reads आसवं for आ and gives therefore a good sense. १०. E. and G. read अपो for अ

हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यजे[1] हृते ॥(२८)
जीवञ्जीवकतां याति[2] रक्तवस्त्रापहारकः ॥ (२९)
चुच्छुन्दरी[3] शुभान् गन्धान् सस्यं[4] हृत्वा शशो भवेत् ।
षण्ढः पलालहरणे[5] काष्ठहृत् घुणकीटकः[6] ॥ (३०)
पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहारकः[7] ।
शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥ (३१)
भूहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
तृण-गुल्म-लता-वल्ली-त्वक्सार-तरुतां क्रमात्[8]'॥ (३२)
(मा. पु. १५. ६–३२)

इति । गौतमः—

'[9]अनृतवाक् स्खलितजिह्वो मुहुर्मुहुः सल्लँग्नवाक् ।

---

१. I. reads रौप्यके for रौप्यजे and the text रूप्यभाजने for रौप्यजे ते. २. E. and H. substitute याता for याति, E. I. J. and the text read कवस्त्रापहृन्नरः for रक्तवस्त्रापहारकः. ३. B. and D. omit this and the llowing three lines:–

छुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् सस्यं हृत्वा शशो भवेत् ।
षण्ढः पलालहरणे काष्ठहृत् घुणकीटकः ॥
पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहारकः ।
शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥,

. omits this and the following two lines; while the text reads छुच्छुन्दरि ıd E. H. and J. read the same for छुच्छुन्दरी. ४. I. reads रसं and the xt वासो both for सस्यं. ५. E. H. and J. read पलालहारेण for पला- हरणे; while the text substitutes फलापहरणात् for the same. ६. I. ads व्रणकीटकः for घुणकीटकः. ७. The text reads ऽपहृन्नरः for हारकः. ८. B. D. E. G. H. I. and J. read गतः for क्रमात्. ९. We nsulted here five different manuscripts and one printed copy of the xt of Gautama, manuscripts do not concord with one another. Some nit this portion altogether. In the printed copy some Sûtras are und, but their version is quite different; while H. reads स्खलितः for लित- and I. उल्बलो for स्खलितजिह्वो.

जलोदरो दारत्यागी । कूटसाक्षी श्लीपदी उच्छून-जङ्घाचरणः । विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्ठः। अवगूरण-च्छिन्नहस्तः । [1]मातृघ्नोऽन्धः। स्नुषागामी वातवृषणः। चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्रः। कन्यादूषकः षण्ढः । [2]पर्युषितभोजी कृमिः । ईर्ष्यालुर्मशकः। [3]पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी । [4]न्यासापहार्यनपत्यः। रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी [5]पुरुषमृगः । वेदविक्रयी द्वीपी । बहु[6]याजको जलप्लवः । अया-ज्ययाजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः[7]। मृष्टैकभोजी वानरः । [8]इतस्ततोऽश्नन् मार्जारः । कक्षवनदाही खद्योतः। दारकाचार्यो मुखविगन्धः । [9]अदत्तादायी बलीवर्दः। मत्सरी [10]भ्रमरः । अग्न्युत्सादी [11]मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः श्वपाकः। गोहर्ता सर्पः । स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहार्यजीर्णी । ज्ञानापहारी

---

१. मातृघ्नोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः । these two Sûtras do not appear in others than A and I. ; while B. omits ईर्ष्यालुर्मशकः. २. B. D. E. G. H. and J. do not insert पर्युषितभोजी कृमिः here, and change place and insert after मुखविगन्धः ।. ३. B. D. E. G. H. and J. omit पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी. ४. B. D. E. G. and H. substitute कन्यापहारी for न्यासापहारी and J. omits अनपत्यहाः। रत्नापहारी and reads न्यासापहार्य-त्यन्तदरिद्रः. ५. J. reads पुरुषो मृगः for पुरुषमृगः. ६. J. substitutes -याचको for -याजको. ७. B. D. G. omit this Sûtra. ८. I. reads यतः for इतः-. ९. H. reads अदत्तादायो for अदत्तादायी. १०. E. J. and I. read भ्रमरः for भ्रमरः. ११. J. reads मण्डली कुष्ठी for मण्डलकुष्ठी.

मूकः। जलापहारी[1] मत्स्यः। क्षीरहारी बलाकः[2]। परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः[3]।'

(गौ. स्मृ. २०. ४-३८)

इति। शङ्ख-लिखितौ—

'वेश्मापहारी[4] अद्रिसर्पः। परजलापहारी[5] शिशुमारः। सस्यापहारी[6] कपोतः। कव्यापहारी[7] वायसः। ताम्रापहारी वल्गुलः[8]। अपूपापहारी प्रेतः। शास्त्रापहारी[9] जडः। छत्रापहारी कारण्डवः[10]। गन्धापहारी पतङ्गः। ध्वजापहारी कृकलासः। शाकापहारी पशुः। शय्यापहार्यशयनः[11]। पुष्पापहारी दुर्गन्धी। फलापहार्यफली[12]। दीपापहारी कौशिकः। भूम्यपहारी नकुलाहि-बिडाला-ऽऽखूनामन्यतम इति।

---

१. Except A. and I., all others substitute जलाहारी for जलापहारी. . Except E. and I., others read बलार्की for बलाकः. ३. B. reads हारी for ऽपहारी ४. B. reads वैश्यापहारी, D. and G. वेश्यापहारी for वेश्मापहारी and all manuscripts, except A. and I., omit -सर्प: and read only अद्रिः: while G. reads अहिः for अद्रिसर्पः. ५., G. substitutes अर्थ- for पर- ; while I. omits पर-. ६. D. reads सत्यापहारी for सस्यापहारी; while B. omits this and the following three Sutras:—

सस्यापहारी कपोतः। कव्यापहारी
वायसः। ताम्रापहारी वल्गुलः।.

. G. and J. substitute क्रव्यापहारी and D. H. कव्यहारी both for कव्यापहारी. ८. G. reads ताम्रहारी and I. बलाकः for ताम्रापहारी and वल्गुलः respectively. ९. D. omits these following Sûtras and reads इति at once. १०. B. omits कारण्डवः and गन्धापहारी; while I. reads कारण्डः for कारण्डवः and, G. कदम्बः and J. कौतुभवः for the same. H. also reads कौस्भवः, but gives marginal reading कारण्डवः. ११. G. reads अशातिः for अशयनः. १२. B. and G. read अफलादि for अफली.

यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं स्वल्पं वा यदि वा बहु।
हृत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः ' ॥
इति ॥

अथ स्तेयकर्मशेषफलानि।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे—
' मणि-मुक्ता-प्रवालानि रत्नानि विविधानि च।
अपहृत्य नरा राम जायन्ते हेमकर्तृषु ॥ (२)
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः।
प्राप्नोति भृगुशार्दूल मानुष्ये भारवाहिताम् ॥ (३)
धान्यचोरोऽङ्गहीनः स्यादत्यङ्गो मिश्रहृद् भवेत्।
व्याधितश्चान्नहर्ता स्यान्मूको वागपहारकः ॥ (५)
वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाऽश्वापहारकः। (६)
अन्धो दीपापहारी स्यात् काणो निर्वापको भवेत् ॥ (७)
दरिद्रः परवित्तघ्नश्चोन्मत्तश्च तथाग्निदः ॥ (८)
पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्वयानापहारकः।

---

१. B. D. G. H. and J. read यद्वा तद्वा परद्रव्यं for यद्वा तद्वाऽपि पारक्य
२. All others, except A., do not insert अथ. ३. H. reads विष्णोत्त for विष्णुधर्मोत्तरे. ४. G. reads in singular form as नरो... जायते. ५. We follow here only A. and the text; while all others read राजन्, but the quoted verses are a dialogue between पुष्कर and Paraśurâma and Pushkara addressed to Paraśurâma. The vocative राजन् is not appropriate to Paraśurâma. ६. B. and D. read हत्वा गोमिश्रकृद्भवेत्, C. हत्वा गां मिश्रकृद्भवेत्, E. and H. अन्त्यगो मिश्रकृद्भवेत्, I. अत्यन्तं मिश्रकं भवेत् and the text अव्यङ्गो मित्रहृद्भवेत् all for अत्यङ्गो मिश्रहृद्भवेत्
७. G. reads च for स्यात्. ८. G. omits this line:—

वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाश्वापहारकः।

९. The text substitutes तथा for भवेत्. १०. We follow here only A. and the text; while all others read उन्मत्तश्चाश्वहस्तिनः।

अन्[१]धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ॥ (८)
वस्त्र[२]-भोज्यापहर्त्तारौ तथा नग्न-बुभुक्षितौ ।
रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठी नराधमः' ॥ (९)
(वि. ध. २. १०७. २-९)

इ[३]ति । वायुपुराणे—

'वा[४]तव्याधियुतः स्तेयी तथा कुष्ठी नरो भवेत् ।
ब्रा[५]ह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥
प्रस्विन्नपाणि-पादः स्यादाहरेद्यो रसादिकम्* ।
अ[६]न्नचोरो भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ॥
स्व[७]रोपघाती वाक्यं च हत्वा मर्त्यः प्रजायते' ॥
(वायु. पु. २. ३१. २५-२७)

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

'धा[८]न्यचौरस्तु हीनाङ्गस्तृणहर्ता तु वा पुनः ।
परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥
अ[९]न्नं क्षेत्रं गृहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति ये ।
सुवर्ण-मणि-मुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥

---

* आहरेत् चोरयेत् । वाक्यं हत्वा स्वरोपघाती भवतीत्यर्थः ।

---

१. The text does not insert this and the following two lines, but these three lines; the text gives one line.—

अन्धो भवति गोघ्नस्तु चाण्टिकस्तैलिकस्तथा ।.

D. also omit these three lines. २. H. reads वस्त्र-पूजापहर्तारो for -भोज्यापहर्त्तारो. ३. G. omits इति. ४. G. substitutes वाल- for -. ५. J. reads ब्राह्मणः स्वर्णहारी for ब्राह्मणस्वर्णहारी. ६. B. D. G. H. substitute धान्यचोरः for अन्नचोरः. ७. B. and D. read -घाती for स्वरोपघाती; while E. reads स्वरो नृपतिवाक्यं च हत्वा and J. -पश्चातिवाक्यं च हृत्य both for स्वरोपघाती वाक्यं च हत्वा. ८. B. and read धान्यचोरोऽङ्गहीनः स्यात् for धान्यचौरस्तु हीनाङ्गः. ९. I. reads for अन्नं.

आसनानि विचित्राणि धन-धान्यमुपस्करम् ।
ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
[1]इहलोकमृतानां च तेषामेष[2] विधिः स्मृतः ।
नग्ना[3] दीनाः क्षुधार्त्ताश्च कुचैला दुःखिताः सदा ॥
बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्य[4]-भोगविवर्जिताः ।
तांस्तु[5] ते प्रार्थयन्तीह दासवृत्ति[6]मुपागताः ॥
ये हरन्ति च तूर्याणि[7] वाद्यानि विविधानि च ।
तेन[8] पापेन ते देवि तिर्यक्त्वं यान्ति मानवाः ॥
हृत्वाऽऽनद्धादि[9]वाद्यानि झल्लरी-पटहानि च ।
तेन पापेन ते मूढा बाधिर्यं यान्ति मानवाः ॥
कांस्यकं[10] मुरजं वंशं वीणां तुम्बुरुकं[11] तथा ।
ये हरन्ति च पापेन[12] पिशाचास्ते भवन्ति च ॥
पटहं[13] लेपनं चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये ।

---

१. B. D. G. I. and J. read इहलोकगतानां, E. इह लोकमतानां both for इहलोकमृतानां. २. B. and D. substitute एव for एषः. ३. B. and D. read नाम्ना हीनाः, G. नग्नहीनाः both for नग्ना हीनाः. ४. H. and J. read भाग्यभोग- for भोग्य-भोग-. ५. I. reads सुखानि and E. and J. वसूनि both for तांस्तु ते. ६. B. D. and E. substitute सदा for दास-. ७. J. reads शूर्पाणि for तूर्याणि. ८. B. and D. omit the following :—

तेन पापेन ते देवि तिर्यक्त्वं यान्ति मानवाः ॥
हत्वा ऽऽनद्धादिवाद्यानि झल्लरीपटहानि च ।.

९. E. reads मण्डवादि-, G. मूक्रादि-, I. मद्रादि- and J. मड्डादि- all for ऽऽनद्धादि-. १०. B. D. E. and I. read कांसिकं, G. and H. वांशिकं both for कांस्यकं. ११. E. G. H. and J. read तुवंविलं and I. तूलविलं for तुंबुरुकं. १२. G. and I. read पापानि for पापेन. १३. J. reads this line as follows :—

पट्टं संक्रेमनं चैव तथा संवुधिताश्च ये ।;

while G. substitutes पट्टह for पटहं and B. and D. सम्पुटिकांश्च for सम्पुटिकाश्च.

हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥
प्रासादेषु च ये देवि हरन्ते दीपकान् नराः ।
गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्' ॥

इति । शङ्ख-लिखितौ—

'सुवर्णस्तेयी कुनखी । वस्त्रापहारी श्वित्री । हिरण्यापहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली* । स्नेहापहारी क्षयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी । वागपहारी मूकः । गृध्रो देवद्रव्योपजीविकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः । कर्मफलविशेषेण कुब्ज-षण्ढ-पङ्गु-दरिद्राश्च जायन्ते' ।

इति । यमः—

द्रव्यौषधापहर्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात् ।
धान्यचोरो व्रणी च स्यात् कासी भक्तापहारकः ॥
गलगण्डी गणद्रव्यहर्ता भवति मानवः ।

---

* मण्डलं कुष्ठप्रभेदः सोऽस्यास्तीति मण्डली । अन्यत् सुगमम् ।

. B. D. E. G. H. and J. read पुस्तकं for पुष्करं. २. G. reads
:: for मूकताम्. ३. I. reads हरन्ति दीपिकां for हरन्ते दीपकान्.
. and D. omit क्षयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी and read स्नेहापहारी वा-
न: for the above omitted portion. ५. G. and H. read अजीर्ण-
ान्नहारी for अजीर्णवानन्नापहारी. ६. B. D. G. H. and J. read
- for कुब्ज-; while E. कुण्ड- for the same. ७. B. reads -दरिद्रश्च
ेत, G. reads -दरिद्री स जायते, H. and J. दरिद्राः सञ्जायन्ते. ८. G.
ads दीर्घरोगान् for दीर्घरोगित्वम्. ९. H. reads कृमिः for कासी. १०. I.
ds गलद्द्रव्य- for गणद्रव्य-; but it seems meaningless here.

विधृतिर्बलहर्ता च श्येनो मांसापहारकः' ॥[1]

(य. स्मृ. ९. ३–९)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

'मानकूटं[2]* तुलाकूटं कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये ।
नरके तेऽन्धतामिस्रे[3] प्रपच्यन्ते नराधिप[4] ॥
शतसाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः ।
इह शत्रुगृहे बद्धा[5] भ्रमन्ते कालमीप्सितम् ॥
कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः ।
फलान्याहरतोऽपत्यं म्रियते नात्र संशयः'॥

(स्कं. पु. रे. खं. ७१. ३६–४०)

इति ॥

अथागम्यागमनकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र स्कान्दे रेवाखण्डे—

'गुरुदाराभिमर्शी च कृकलासो भवेद्ध्रुवम् ।
राज्ञीगामी भवेदुष्ट्रो[6] वृश्चिको वृषलीपतिः'॥

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २१)

---

*मानं धान्यादिमापनसाधनं द्रोणाढकादि । तस्मिन् कूटं कपट
न्यूनत्वमित्यर्थः ।

---

१. I. reads this line as follows :—

विकृतिर्भस्महर्ता च स्यान्मांसस्यापहारकः ।;

while E. reads वा स्यान्मांसापहारकः, B. स्यान्मांसस्यापहारकः, H. स्यान्मांसापहारकः and J. स्यान्मासोपहारकः all for श्येनो मांसापहारकः. २. I. reads मणिकूटं for मानकूटं through mistake. ३. I. substitutes तु for ते. ४. I. reads नराधमाः for नराधिप, but the quoted lines are addressed to the King. ५. E. reads लभन्ते, H. बद्धा लभन्ते and J. बद्धा लभन्ते all for बद्धा भ्रमन्ते. ६. J. reads भवेदुष्टो for भवेदुष्ट्रो.

इति। गौतमः—

'चाण्डाली-पुल्कसीगमने ऽजगरः। प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः। शूद्रागमने दीर्घकीटः। सवर्णाभिगामी दरिद्रः। गोगामी मण्डूकः'।

(आन्ध्रपुस्तके गौ. स्मृ. २०. ३५-४०)

इति। मार्कण्डेयपुराणे—

'परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते। (९)
श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु क्रमाज्जातिषु जायते।
भ्रातृभार्यां च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत्।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स पापो नरकाच्च्युतः॥ (१०)
सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां च पापकृत्।
प्रधर्षयित्वा कामात्मा सूकरो जायते नरः॥ (११)
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्॥ (१५)
सूकरः कृमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते'॥ (१६)

(मा. पु. १५. १- १६)

---

१. These quoted Sûtras are not found in the text. २. J. reads वर्णाभिगामी for सवर्णाभिगामी. ३. B. and D. read परदाराभिगामी च तो घोरः, E. and H. परदाराभिगामी तु रक्तो घोरः, G. and J. परदाराभिगामी रक्तो घोरः for परदाराभिगमने रक्तद्रोणः; while the text reads this line thus :—

परदाराभिमर्शात्तु वृको घोरोऽभिजायते।.

The text reads this line as follows :—

श्वा शृगालो बको गृध्रो व्यालु (व्यालः) कङ्कस्तथा क्रमात्।;

while B. and D. श्व-सृगाल-गृध्रेषु, E. and G. श्व-सृगालेषु गृध्रेषु and H. -सृगालक-गृध्रेषु all for श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु. ५. The text reads स्वापि for पो. ६. B. D. E. G. H. and J. read प्रधर्षयति for प्रधर्षयित्वा; while . and I. पापात्मा for कामात्मा.

इति । ब्रह्मपुराणे—

'सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां तथैव च ।
प्रधर्षयति कामाद्यो मृतो जायेत सूकरः ॥ (६८)
सूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः ।
पिपीलिका तु मासांस्त्रीन् कीटःस्यान्मासमेव तु ॥(६६)
एतानासाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्र जिवति मासांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥ (७०)
ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । (७१)
परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।
श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः काको बकस्तथा ।(६६
भ्रातृभार्यां तु पापात्मा यो रोचयति *मोहितः ।
कोकिलत्वमवाप्नोति सो ऽपि संवत्सरं द्विजः ॥ (६९
मनसाऽपि गुरोभार्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।
उग्रान् स याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥
श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥

---

*मैथुनार्थमिति शेषः । नायं वैधनियोगस्य निन्दार्थवादः । रोचयतीत्युक्तेः सकामत्वं लक्ष्यते । नियोगे तु सन्तानजननेच्छाया एव मुख्यत्वात् । 'स मानवः' स पापफलभोक्ता पुरुषः श्वा भूत्वा ततः कृकलासो भवतीत्यर्थः ।

---

१. I. reads शिष्यभार्यां for राजभार्यां. २. I. reads कामात्मा for कामाद्यो ३. G. reads च for तु. ४. G. and H. read एतान्मासांश्च for एतानासाद्य ५. G. reads परदाराभिमर्शं तु मत्वा for परदाराभिमर्शं तु कृत्वा. ६. B. D. E. G. H. and J. substitute व्याघ्रः for व्यालः. ७. B. and D. substitute आप्तभार्यां and G. भर्तृभार्यां both for भ्रातृभार्यां and I. धर्षयति for रोचयति

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकं तु जीवति।
ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते॥
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते। (७७)
ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः॥
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते द्विजाः।
श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः॥ (७८)
श्वा भूत्वा कृकलासस्तु जायते मानवस्ततः॥ (७९)
तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषकः'॥ (८०)

(ब्र. पु. २१७. ६६–८०)

इति। नारदपुराणे—

'चिन्तयेद्वीक्षयेद्वापि जननीं वा सुतां च वा।
वधूं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्यां नृपस्त्रियम्॥

. B. D. and G. omit this and the following two lines:—

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकं तु जीवति।
ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते॥
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते।.

E. and H. omit this line. ३. G. substitutes पुमान् for पुनः. 3. D. and G. read द्विज. for द्विजाः, but the quoted lines are ressed to the Rishis ५. B. and D. omit this line:—

श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः।.

G. substitutes द्विज for द्विजाः. ७. E. does not insert नारदपुराणे the following quoted six lines and इति G. and H. insert नारदपु-, but omit the following six lines and इति। व्यभिचारिणी ते वराहपुराणे. ८. B. and D. read ईक्षयेत् and J. शिक्षयेत् both for यत्. ९. J. reads वृद्धां for वधूं and B. D. and J. substitute -भार्या tead of -दारान्.

स याति नरकं घोरं सञ्चिन्त्य श्वपचीमपि ।
दृष्ट्वा हि[1] प्रमदा ह्येता यः क्षोभं व्रजते नरः ॥
तस्य पुण्यं कृतं सर्वं वृथा भवति नान्यथा ।
पुण्यस्य[2] सङ्क्षयात् पापी पाषाणश्च भवेद्ध्रुवम्' ॥

इति । व्यभिचारिणीम्प्रति वराहपुराणे[3]—

'ततः शुनी[4] भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम् ।
कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुषी कुत्सिता[5] भवेत् ॥
नच सौख्यमवाप्नोति तेन[6] दुःखेन दुःखिता' ।
(व. पु. २०२. ७१–७२

इति[7] ।

'तृण[8]-गुल्म-लतानां च क्रव्याद-दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मरतानां च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥
हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः क्रमशो[9]ऽभक्ष्यभक्षिणः ।
परस्परादिनो मत्स्याः प्रेत्याऽन्त्यस्त्रीनिषेवकाः[10]' ॥
(व. पु. २०२. ३०–३१)

---

१. B. and D. read तु प्रमदाँल्लोके for हि प्रमदा ह्येताः. २. B. and D. re[ad] स पुण्यसङ्क्षयात् पापः for पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापी; while I. substitutes प[ापः] for पापी. ३. B. and D. substitute नारदपुराणे for वराहपुराणे. ४. [illegible] reads शुना for शुनी. ५. B. D. and G. read कुष्ठिता for कुत्सिता. ६. [illegible] substitutes भर्तृ- for तेन. ७. B. D. E. G. I. and J. insert इति and sho[w] that the quotation of Varâha purâṇa is completed here, and the ne[xt] four lines are separate. A. and H. do not insert इति and show th[e] next lines belongs to the quotation of Varâha purâṇa. ८. B. D. an[d] G. substitute त्रीणि for तृण- and क्रव्यादि- for क्रव्याद- and I. and J. क्रव्यादां for the same. ९. I. substitutes क्रमयो. १०. B. and D. rea[d] तस्त्रीनिषेवकाः, H. ऽन्यस्त्रीनिषेवकाः both for ऽन्त्यस्त्रीनिषेवकाः.

इति। अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे—

'उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे।
आचार्यभार्यागमने भगन्दरयुतो भवेत्॥
[१]तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्त्यजागमे'॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे—

'[२]षण्ढश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः।
परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत्॥
कुष्ठी भवति धर्मज्ञ[३] अपहृत्य तथा स्त्रियम्।
लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ[४] मैथुने रतः॥
गां गत्वा तु द्विजश्रेष्ठ[५] लिङ्गनाशमवाप्नुयात्।
दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नां नरो दुष्टेन[६] चेतसा॥
जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः।
अवकीर्णी च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः॥
[७]प्रकीर्णमैथुनो जन्तुः क्लीबो भवनि वै द्विज'।
(वि. ध. २. ७०. ४१–४६)

इति। शङ्ख-लिखितौ—

'पर्वमैथुनी[८] प्रमेही। पुरुषव्याधिपीडितः।
[९]परदारगाम्यगुप्तदारः। गोष्ववकीर्णी दुश्चर्मा।

---

१. G. reads भगक्षययुतो for भगन्दरयुतो. २. B. and D. omit this [an]d the following three lines. ३. H. and J. read धर्मज्ञः for धर्मज्ञ. [४]. B. D. G. and H. read भ्रयोनौ for वियोनौ. ५. E. and I. read गां च [ग]त्वा for गां गत्वा तु; while B. and D. substitute द्विजश्रेष्ठो for द्विजश्रेष्ठ. [६]. B. D. and G. substitute अनुदुष्टेन and J. अतिदुष्टेन both for नरो दुष्टेन; [w]hile A. मनोदुष्टेन चक्षुषा for नरो दुष्टेन चेतसा. ७. I. reads प्रकीर्णमैथुने. [fo]r प्रकीर्णमैथुनी. ८. I. reads पर्वमैथुने and J. परमैथुने both for पर्वमैथुनी. [९]. G. reads परदाराभ्यगामी for परदारगामी;; while G. reads अगुप्तदारी [a]nd I. अगुप्तदारकः for अगुप्तदारः.

खराभिगामी मूत्रमेही[1]। सगोत्राभिगामी मद्यप-
स्त्रीगामी च श्लीपदी[2]। मातृ-पितृ-भगिनीगाम्य-
बीजी। स्वदारादन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम्।
गुरुतल्पगो दुश्चर्मा। चण्डाल्यवकीर्णी कन्या-
दूषी सगोत्राभिगाम्यबीजी। धर्मपत्न्यामास्ये
प्रवर्तकः खल्वाटः। मातृ-भगिनीगाम्यव-
कीर्णी श्लीपदी वध्री[3] मधुमेही च'।

इति। वृद्धबौधायनः—

'गां गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृच्छ्री चतुष्पदम्।
मधुमेही खराश्वादिगामी भवति मानुषः॥
सवर्णागमने रक्तः[4] पितृहा पाण्डुरोग्यथ[5]।
अन्त्यजागमने मर्त्यो जायते नात्र संशयः'॥

इति। वृद्धगौतमः—

'धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिको भुजगस्तथा।
पक्षि-दंष्ट्रि-मृग-व्याल-क्रव्यादोऽपि ततोऽसकृत्[6]॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयी कुष्ठी च वा[7] भवेत्।
महोदरी प्रमेही च दुश्चर्मापि[8] भगन्दरी॥
ज्वरातिसारी[9] दाही च पाददाही कृमिव्रणी।
गत्वा तु मातृभगिनीं दारेषु[10] मधुमेहवान्॥

१. I. reads this Sûtra as:— खराश्वाभिगामी मधुमेही; while G. reads धूममेही for मूत्रमेही. २. B. and D. read श्वीलवारी and A. श्लिष्टवारी both for श्लीपदी; while E. substitutes श्रीपदी for the same. ३. I. substitutes वर्धी for वध्री. ४. I. reads ऽरक्तः for रक्तः. ५. I. reads अधः for अथ and H. अतः for the same. ६. B and D. read भवेत् for ऽसकृत. ७. G. reads तथा for च वा. ८. B. D. and I. substitute च for अपि. ९. G. reads अतिसारी विदाही च for ज्वरातिसारी दाही च; while I. reads दाक्षी for दाही. १०. B. and D. read ज्वरेषु, I. नलेषु both for दारेषु.

कन्यागाम्यश्मरी शूली प्रमेही मूत्रकृच्छ्र्यपि ।
कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाहुहीनो भवेन्नरः ॥
सगोत्रां च सवर्णां च गत्वा स्यात् श्लीपदी नरः ।
मातरं च स्वसारं च गत्वा श्लीपद्यजीवकः ॥
अनस्थि-पाणि-पादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्यगः ।
मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥
रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।
दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥
गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्र्यपि ।
स्यादामयावी भवति विधवागोऽश्मरीयुतः ॥
प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च शूली मर्त्योऽभिजायते ।
परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः ॥
दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो भवेत् ।
स्वजातिपरनारीगः कुष्ठी मर्त्योऽभिजायते ॥
वक्त्रमैथुनकर्ता च खल्वाटो जायते नरः ।
गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्ढो भवति मानवः ॥

---

१. B. and D. substitute चैव for शूली. २. E. reads श्लीपद्यजीवकः or श्लीपद्यजीवकः. ३. I. reads ऽजिह्वः for ऽजिह्वी. ४. B. and D. omit this and the following two lines :—

मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥
रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।
दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥.

E. and J. insert इति after भवेत्.

नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।
बहुत्वे योषितामेकपत्नीगः खञ्जतां व्रजेत् ॥
स्वदारेभ्यो ऽन्यतो दीव्यन्नल्पकेशो भवेन्नरः ।
पुंश्चल्यो योषितो बालरण्डाः स्युर्बधिरास्तथा ॥
दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः'॥

इति । ब्रह्मपुराणे–

'परदारेषु ये चापि चक्षुर्दुष्टं प्रयुञ्जते ।
तेन दुष्टस्वभावेन क्लीबत्वमुपयान्ति वै ॥(६४)
पशूंश्च ये विव्रजन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः'॥ (६५)
(ब्र. पु. २२७. ६४–६५)

इति । तदेवं कानिचिच्छास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्मविपाको निरूपितः । अनयैव दिशा विपाकान्तराण्युन्नेयानि । नहि निःशेषेण केनचिदुदाहर्तुं शक्यन्ते। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे–

'उक्तास्तवेमास्तु मया तिरश्चां
या योनयो यानि च लक्षणानि ।
शक्यानि कार्त्स्न्येन मया न वक्तुं
या योनयश्चैव नराधमानाम्'।
(वि. ध. २. ७२. ६७.)

१. We only follow here A. and J.; while all others read योषितामेकापत्नीगः, but it seems meaningless. २. G. substitutes विधवाः for बधिराः. ३. B. D. and H. substitute ते for ताः. ४. H. reads दुष्टं for दुष्टुं. ५. G. reads दुष्टप्रभावेण for दुष्टस्वभावेन. ६. B. and D. read येऽपि व्रजन्ति for विव्रजन्ति. ७. B. and D. substitute जायन्त एव ते. ८. G. does not insert इति. ९. J. reads विपाकान्तराण्यपनेयानि । नहि विशेषेण, G. reads also विशेषेण for निःशेषेण. १०. I. reads शक्यम् for शक्यन्ते. ११. G. reads तथाशक्ति, I. reads यथाशक्ति for तवेमास्तु.

इति । अशक्तिश्च कर्मानन्त्यात् । यद्यप्यतिपातकादीनि कीर्णकान्तानि पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सङ्कलितानि थाप्यतिपातकादिजात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु वरूपतो देश-काल-कर्त्रवस्थादिभेदाच्च नेयत्ता । यदा कर्मणा-मियत्ता नास्ति तदा तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो बहुविधविपाकवत्त्वस्मरणात् । उदाहृताश्च बहुविपाका-भिधायिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः । तथापि तेषां निःशेष-कथनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो दिङ्मात्रं प्रद-र्शितम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्चेष्यमाणेभ्यः पुरुषं निवर्तयत् सञ्चितेषु चोद्वेगं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतया न्वेतीति पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चि-ताः । प्रायश्चित्तविधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्राय-श्चित्तानि सञ्चितविषयाणि । प्रारब्धे तु विचारणीयम् । किं प्रायश्चित्तमस्ति उत नेति? । तत्र तावदस्तीति केचिदाहुः ।

उदाहरन्ति च वचनम्—

> ‘पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
> तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जप-होमा-ऽर्चनादिभिः’ ॥

---

१. B. and D. omit देश- and J. omits -काल- and both read व्यवस्था- for देश-काल-कर्त्रवस्था-. २. E G. H. I. and J. omit [illegible]; while I. reads विपाकस्मरणात् for विपाकवत्त्वस्मरणात्. ३. G. reads बहुविपाकाश्च सूकरेत्यादिस्मृतयः and J. reads बहुविपाकाः श्व-सूक-रादिस्मृतयः for बहुविपाकाभिधायिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः. ४. E. G. and H. substitute तच्च and J. तच्च for एतच्च. ५. B. D. and G. read रोगोद्वेगं for उद्वेगं. ६. H. reads तत्तत्काण्डे for प्रायश्चित्तकाण्डे. ७. B. D. E. G. H. and J. read आरब्धे for प्रारब्धे. ८. H. and J. read बाध्यते; while J. substitutes व्याधिदोषेण for व्याधिरूपेण.

इति। ननु—नैतद्युक्तिसहम्[1]। तथाहि। निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम्[2]। यदा फलमारब्धं तदैव[3] कर्मत्वदशामतीत्य फलत्वदशायां[4] प्रविष्टम्। नच फलस्य प्रायश्चित्तं क्वचित् प्रसिद्धमस्ति।

नायं दोषः। फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यान्तिकनिवृत्त्यभावात्[5]। अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः। अथवा प्रायश्चित्तसदसद्भावः शास्त्रैकसमधिगम्यः[6]। शास्त्रं चेत् फलस्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते[7] किं तत्र च्छिद्यते? । उदाहृतं च शास्त्रम्—

'तच्छान्तिरौषधैः[8]'।

इत्यादि। तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम्।

अपरे पुनर्[9]मन्यन्ते। नास्त्येवा[10]रब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् कुनखित्वादि[11]निवृत्त्यदर्शनात्। येनैवारब्धफलं[12] प्रायश्चित्तान्निवर्त

---

१. B. and D. read तद्युक्तिसहम् for एतद्युक्तिसहम्. २. B. and D. read प्रायश्चित्तं निवर्तनीयम्, G. प्रायश्चित्तनिवर्तनम्, E. and H. प्रायश्चित्तनिवर्तनीय all for प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम. ३. G. E. read तदद्य for तदैव and H. reads तदाद्य- for the same. B. and D. तदाद्येक- for तदैव. ४. B. H. and read फलदशायां for फलत्वदशायां. ५. B. D. read ऽत्यन्त- for ऽत्यान्तिक- while G. reads -निवृत्तिकाभावात् and J. -निष्टत्वभावात् for -निवृत्त्यभावात् ६. B. and D. read -समधिगन्तव्यः for -समधिगम्यः. ७. E. omits the following :—

ब्रूते किं तत्र च्छिद्यते? । उदाहृतं च शास्त्रम्। 'तच्छान्तिरौषधैः'
इत्यादि। तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम्। अपरे
पुनर्मन्यन्ते। नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम्।.

८. G. H. and J. omit औषधैः. ९. G. omits पुनः. १०. B. and D. read च for एव. ११. B. and D. read कुनखीत्यादीनां for कुनखित्वा ११. H. reads यथारब्धं फलं and G. यथारब्धे for यथारब्धफलं; w B. D. and G. read प्रायश्चित्तं निवर्तेत for प्रायश्चित्तान्निवर्तेत and नैसर्गिककर्माऽपि for नैसर्गिकमपि.

दा नैसर्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तेत। न त्वेव-
मुपलभामहे। यथा* मुक्तस्येषोर्लक्ष्यवेधोऽप्रतिसमाधेयः तथा
ारब्धफलं न प्रतिसमाधातुं शक्यम्। एतदेवाभिप्रेत्य भगवान्
ादरायणः सूत्रयामास—

'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः'।

(ब्र॰ सू. ४. १. १५)

इति। अस्यायमर्थः—ये सुकृत-दुष्कृते तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वे-
पूर्वयोरधिकरणयोः (१) प्रकृते, ते अनारब्धकार्ये एव।
त्वारब्धफलयोः सुकृत-दुष्कृतयोर्निवृत्तिः। कुतः। तदवधेः।

'तस्य तावदेव चिरम्'।

(छां. उ. ६. १४. २)

इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षम्प्रति शरीरपातावधिश्रव-
णादिति। एवं—तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिः?—इति चेत्।
उच्यते। नह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते। तत्प्रकरणे पाठाभावात्।
चिकित्साप्रकरणे हि इदं पठितम्। तथा च चिकित्सा यथा

*इषुदृष्टान्तेन साधितोऽयमर्थस्तत्रभवद्भिः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैः। 'यथा
ारब्धवेगस्य लक्ष्यमुक्तस्येष्वादेर्वेगक्षयादेव स्थितिः। नतु लक्ष्यवेधसम-
ालमेव'—इत्यादिना।

१. B. D. and G. substitute प्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्तात्; while J.
वर्तते for निवर्तेत. २. B. and D. substitute तत्र for तत्त्व- and B. D.
nd G. read -निवृत्तत्वेन for -निवर्त्यत्वेन. ३. B. and D. omit कार्ये एव, न
ारब्ध-. ४. B. D. and G. do not insert कुतः. ५. B. and D. श्रुत्या
त्पन्नज्ञानस्यापि for श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि. ६. B. D. and H. read
या येन चिकित्सा and omit यथा: while G. reads यथा चिकित्सा
nd omit यथा. E. and J. also omit यथा and give in marginal
orrection.

रोगनिवृत्तेर्दृष्ट उपायः तथा दानादिरप्यदृष्ट[1] उपायः । तथा सति चिकित्सावद्दानादेर्नात्र[2] प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु[3] रोगनिवर्तकं किंचित् प्रबलं सकृतापूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतप्रवृत्तान्यपि फलानि प्रतिबध्य स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः[4] स्वप्नादौ जन्मान्तरे वोपभुज्यते[5] । एतत् सर्वमुपपुराणे पराशरेण[6] प्रपञ्चितम्—

> 'शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च[7] ।
> विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम् ॥
> वर्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः ।
> इह वाऽमुत्र[8] वाऽज्ञस्य ददाति स्वफलं शुक[9] ॥
> इहैव फलदं कर्म प्रारब्धं प्रतिबध्य च[10] ।
> फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथ वाऽनघ ॥
> निवृत्तप्रतिबन्धं[11] तु प्रारब्धं कर्म सत्तम ।
> निरुद्धांशफलं[12] स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥
> निरुद्धांशसमो भोगो यथोद्भूतश्च[13] जाग्रति ।
> तथा[14] निरुद्धं तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥
> एवं निरुद्धभोगं[15] तु स्वप्ने जाग्रति वा फलम् ।

---

१. B. D. E. G. H. and J. omit अपि; while I. substitutes दृष्टोपाय for अदृष्ट उपाय: through mistake. २. I. omits अत्र. ३. B. D. E. and H. substitute किंच for किं तु. ४. J. reads फलविशेष: for फलशेषः. ५. B. D. G. and H. substitute च for वा and G. and I. उपयुज्यते for उपभुज्यते. ६. B. and D. omit पराशरेण; while G. and H. substitute पाराशरे for पराशरेण. ७. J. reads वा for च. ८. B. D. and I. substitute both च for both वा; while B. and D ज्ञस्य for ऽज्ञस्य. ९. B. and D. read कुतः: for शुक. १०. B. and D. substitute प्रतिपद्यते for प्रतिबध्य च. ११. I. reads निवृत्तप्रतिबद्धं and G. निवृत्तप्रतिबद्धे both for निवृत्तप्रतिबन्धं. १२. J. reads विरुद्धांश- for निरुद्धांश-. १३. B. D. E. G. H. and J. read यदा for यथा; while J. जायते for जाग्रति. १४. B. D. E. G. H. and J. read तदा for तथा. १५. I. reads निरुद्धभागं for निरुद्धभोगं.

आरब्धस्यानुगुण्येन भुङ्क्ते देही न संशयः ॥
अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु पुण्य-पापैः शरीरभृत्।
प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तफलं बुधः ॥
प्रारब्धशेषं विच्छिन्नं पुनर्देहान्तरेण तु।
भुङ्क्ते देही ततो[1] भुङ्क्ते तल्लङ्घयति कः पुमान्? ॥
अवश्यमनुभोक्तव्यं[2] प्रारब्धस्य फलं जनैः।
देहेनैकेन वाऽन्येन[3] युगपद्वा क्रमेण वा।
श्व-सूकर-खरोष्ट्रादिविरुद्धैर्विग्रहैरपि।
भोक्तव्यस्य फलस्यैवं[4] शुक कर्माणि च क्रमात्[5] ॥
कारणानि भवन्तीह[6] चक्रवत्परिवर्तने[7]।
आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥
सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः।
फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुधः ॥
दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा।
घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा[8] तादृशी गतिः' ॥

इति। प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नैसर्गिकाः कुनखित्वादयोऽपि क्वचित् प्रतिबध्येरन्—इति चेत्।

---

१. E. reads ततो, I. ननो, J. नरो all for ततो; while G. reads बुधे देही च न भुङ्क्ते for भुङ्क्ते देही ततो भुङ्क्ते. २. I. reads अवश्यं ननु भोक्तव्यं for अवश्यमनुभोक्तव्यं. ३. I. reads देहेनान्येन चान्येन for देहेनैकेन वाऽन्येन. ४. I. reads भोक्तास्यैव फलस्येह for भोक्तव्यस्य फलस्यैव. ५. G. reads चाप्नुवन् for च क्रमात. ६. H. reads एव for इह. ७. B. and D. प्रभुवत् for चक्रवत्. and G. परिवर्तते for परिवर्तने. ८. G. reads त्वात् for सा.

प्रतिबध्यन्तां नाम। यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते तत्र दौर्बल्यं कल्पनीयम्। प्रबलस्य तु वर-शापाभ्यां जन्मान्यथाभावोऽपि क्वचित् स्मर्यते। तथा च स्कन्दपुराणे व्याघ्र ईश्वरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्यभिहितम्। महाभारते नहुषस्येन्द्रपदप्रेप्सोरगस्त्यशापेनाऽजगरत्वं* प्राप्तमित्यभिहितम्। यदा जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति तदा किमु वक्तव्यं कौनख्यादेरन्यथाभाव इति।

एवं च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि भविष्यन्ति। रोगशान्तिश्चो-

* उक्तं चेदमाख्यानं महाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमाध्यायमारभ्य-षोडशाध्यायपर्यन्तं नवभिरध्यायैःशल्य-युधिष्ठिरसंवादेन। तत्र विश्वरूप-ब्राह्मणवधोत्पन्नब्रह्महत्याभयेनेन्द्रस्य पलायनं, देवैरभ्यर्थितस्य नहुषस्येन्द्रपदस्वीकारः, तस्यैश्वर्यमदः, इन्द्राणीप्राप्त्यर्थं निर्बन्धः। अगस्त्यशापेन नहुषस्याजगरत्वमित्यादि वर्णितम्। वनपर्वणि च शतोपरिसप्तसप्ततितम-मध्यायमारभ्य शतोपरि एकाशीतितमाध्यायपर्यंतेन ग्रन्थसन्दर्भेण अजगरशरीरात् नहुषस्य मोक्षोऽभिहितः। तत्र भीमस्य शरीरवेष्टनं अनन्तरं प्रश्नोत्तराभ्यां नहुषस्य मुक्तिःइत्याद्यभिहितम्।'इन्द्रपदप्रेप्सोः' इति यदत्राचार्येणोक्तं तत्-उपरि निर्दिष्टोपाख्याने इन्द्रपदप्राप्तेः स्पष्टत्वेन निरूपणाद्विरुद्धमिव प्रतिभाति। तत्र इन्द्रपदं प्रकर्षेण च्छतीति विग्रहे इन्द्राणीप्राप्त्यैव प्रकृष्टत्वेनेन्द्रपदप्राप्तिसिद्धेरिन्द्राणीप्रेप्सोरिति व्याख्येयमिति प्रतिभाति।

१. I. reads प्रबलाभ्यां for प्रबलस्य and वर-शापाख्यां for वर-शापाभ्यां. २. J. reads -भावेऽपि for -भावोऽपि. ३. J. reads व्याघः for व्याघ्र; while B. and D. read स्कान्दे for स्कन्दपुराणे and substitute गणशत्वं for गणेश्वरत्वं. ४. B. and D. substitute गजत्वं for ऽजगरत्वं, but undoubtedly it is incorrect. ५. B. D. and G. omit शास्त्राणि. ६. B. and D. read प्रारब्धभोगविरुद्धेन and H. प्रारब्धभोगाविरोधेन both for प्रारब्धभोगाविरोधेन.

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायो ऽस्तीत्याशङ्क्याह—

कूपखाते तटाखाते दीर्घाखाते तथैव च ।
अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४० ॥

इति। खननं खातः। दीर्घा वाप्यः। अन्यशब्देन जलद्रोणी-कुल्यादय उच्यन्ते। एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात्। कश्चित्तत्र पतित्वा मृतास्वपि गोषु न निर्मातुः* प्रत्यवायो ऽस्ति॥ ४०॥

कूपखातादिवद् वेश्मखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य तस्य धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह—

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।
स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१ ॥

इति। वेश्मद्वारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः। निवासाः शाला-व्रजादीनि गवां स्थानानि। तत्र यो नरः खनति तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं

---

* यद्यपि निर्मातुः प्रत्यवायो नास्ति तथापि स्वामिनः शक्तौ सत्याम-निवारणे प्रत्यवायोऽस्त्येवेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु।

---

१. K. and L. omit this ślôka :—
कूपखाते तटाखाते दीर्घाखाते तथैव च।
अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥.

२. M. reads तटीखाते दीर्घखाते for तटाखाते दीर्घाखाते. ३. B. and D. read स्वल्पेषु for अन्येषु; while M. reads धर्मपार्श्वेषु for धर्मखातेषु. ४. Except H. I. and M. all read खातुम् for खातम्.

नेर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृह-भित्ति-वेद्यादिकरणार्थमङ्गणो-
नादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः खाताः गृह-
ताः । स्वेन कृताः स्वकार्याः । स्वकार्याश्च ते गृहखाताश्च
कार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनि-
शेत्* ॥ ४१ ॥

गृहखातादिवद् गृहे सर्पादिना वधेन प्रत्यवायप्राप्तावप-
ति—

निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्प-व्याघ्रहतेषु च ।
अग्नि-विद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४२ ॥

इति । रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्प-
व्याघ्रादिभिर्यदि हन्येरन् तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ।
ग्रामदाहः । विद्युदशनिः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवा-
तुत्वम् ।

ननु—'दहनात्तु विपद्यन्ते' (७.१३)—इत्यत्र प्रायश्चि-
र्वर्णितम् । इह तु तत् निराक्रियते इति पूर्वापरविरोध-
चेत् । न । निराकरणस्याशक्तविषयत्वात् । सत्यां
तौ तदुपेक्षायां पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् । अत एव व्यासः—

* इदं च स्वकीयेषु खातेषु स्वस्वामिकगोविपत्तौ द्रष्टव्यम् । परस्वा-
गोविपत्तौ तु प्रमादेन शक्तौ सत्यामनिवारणे स्वामिनः खातकर्तुश्च
ममेवेति ध्येयम् ।

१. K. and L. read नद्ध- for बन्ध-. २. B. and D. read आशङ्क्य-
त्वात् and H. आशङ्काविषयत्वात् for अशक्तविषयत्वात्. ३. H. reads
शक्तौ तदुपेक्षया for शक्तावुपेक्षायां. ४. I. reads अपूर्वोक्तप्रायश्चित्तम्
पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम्.

'जलौघ-पल्वले मग्ना मेघ-विद्युद्धताऽपि वा।
श्वभ्रे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता॥
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम्।
शीत-वाताहता वा स्यादुद्बन्धनमृताऽपि वा॥
शून्यागारे *उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्'।
(व्या. स्मृ. ३. ३९–४१)

इति। इदं तु कार्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम्। कार्यान्तरव्यग्रतयोपेक्षायां त्वर्धम्।

'पल्वलौघ-मृग-व्याघ्र-श्वापदादिनिपातने।
श्वभ्र-प्रपात-सर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्धमाचरेत्॥
अपालनात्तु कृच्छ्रं स्यात् शून्यागार उपप्लवे'।
(वि. स्मृ. ११–१३)

इति विष्णुस्मरणात्॥ ४२॥

विद्युद्दाहादेरिव ग्रामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह—

ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गान्निपातने।
अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ ४३॥

इति। शत्रुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्त्तिनो गावः शरौघेण निपात्यन्ते। तथा स्तम्भ-वंशादिशैथिल्येन

* अनुपेक्षायां तु नास्त्येव किमपि।

१. I. reads जलौघे for जलौघ- and यदि for मेघ-. २. C. and F. read उपेतायां for उपेक्षायां. ३. Only the first and the last line of this quotation from Vyâsa appears in B. and D. ४. B. and D. read उपप्लवात् for उपप्लवे. ५. C. E. F. G. and M. read -बन्धात् for -भङ्गात् and for the same B. D. H. and J. read -भङ्ग-.

गृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्त्तिनां गवां निपातो भवति । तथा बुध-शुक्रसामीप्यादिना प्रवृत्तायामतिवृष्टौ शीत-वातपीडिता गावो म्रियन्ते तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ॥ ४३ ॥

सङ्ग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह—

सङ्ग्रामे प्रहतानां च ये दग्धा वेश्मकेषु च ।
दावाग्नि-ग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥

इति । सेनयोरुभयोर्युद्धे सति तत्र[१] प्रहता गावो म्रियन्ते । स्कन्धावारनिर्मितानि[२] तृणमयानि वेश्मकानीत्युच्यन्ते । तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावो म्रियन्ते । तथा क्वचिद्दावाग्निना अरण्यसमीपवर्त्तिनो ग्रामा दग्धा भवन्ति तत्र गाव उपहन्यन्ते । न चैतेषु विषयेषु स्वामी प्रत्यवायं प्राप्नोति ॥ ४४ ॥

गवां हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनकमित्याह—

यन्त्रिता[३] गौश्चिकित्सार्थं मूढ[४]गर्भविमोचने ।
यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५ ॥

इति । व्रणरोगादौ[५] दाह-च्छेदादिचिकित्सार्थं रज्वादिना यन्त्रिता गौः प्रमादाद्विपद्येत । तथा योनिद्वारि समागतस्य

---

१. G. and H. read शरप्रहता for तत्र प्रहता. २. Except A. I. and J. all omit:—

स्कन्धावारनिर्मितानि तृणमयानि वेश्मकानीत्युच्यन्ते ।
तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावो म्रियन्ते ।.

३. J. reads यन्त्रणे for यन्त्रिता. ४. B. C. D. F. G. K. and L. read गूढ- for मूढ-. ५. B. D. and H. read व्रणरोगादिदाह- for व्रणरोगादौ दाह-.

मृतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथञ्चिद्गौर्म्रियेत तत्र हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्यवैति[1]। एतदेव संवर्त्त आह–

'यन्त्रणे गोश्चिकित्सार्थे[2] मूढगर्भविमोचने।
यदि तत्र विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ॥
औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्[3] गो-ब्राह्मणेषु च।
दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥
दाह-च्छेद-शिराभेदैः[4]* प्रयोगैरुपकुर्वताम्।
द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते' ॥

(सं. स्मृ. १३७–३९)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि–

'क्रियमाणोपकारे[5] तु मृते विप्रे न पातकम्।
विपाके[6] गोवृषाणां तु भेषजाग्निक्रियासु च' ॥

(या. स्मृ. ३. २८४)

इति। अङ्गिरा अपि–

'औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गो-ब्राह्मणेषु य[7]ः।
विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण लिप्यते'॥

(अं. स्मृ. १ .२८)

इति ॥ ४९ ॥

---

* रोगनिवारणार्थं दाहः पुच्छ-शृङ्गादीनां च्छेदः शिराभेदश्च एतैः प्रयोगैरुपकुर्वतां द्विजानां गोविपत्तिनिमित्तं प्रायश्चित्तं नास्तीत्यर्थः।

---

१. B. D. and H. read प्रत्यवायी for प्रत्यवैति. २. I. and the text read गोचिकित्सार्थे, C. F. G. and I. read गूढगर्भ- for मूढगर्भ-. ३. This and the next śloka do not appear in the text. B. C. and A. reads दद्गो-ब्राह्मणे द्विज. and C. and F. दद्गो-ब्राह्मणादिषु for दद्याद्गो-ब्राह्मणेषु च. ४. I. reads -भेद- for -भेदैः. ५. B. and D. read म्रियमाणे पराक्रे तु for क्रियमाणोपकारे तु. ६. C. and F. read विपाते for विपाके. ७. B. and D. substitute च for यः.

रोध-बन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम् । यदा बहव एकेन व्यापारेण विपद्यन्ते तदा किं व्यापारैक्या-देकं व्रतं स्यात् ? किं वा प्रहतगोसंख्यया व्रतावृत्तिः ?-इति विचिकित्सायामिदमाह–

व्यापन्नानां बहूनां च बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्योपचारे[1] च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४६ ॥

इति । पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः । तथा च संवर्त्तः—

'व्यापन्नानां[2] बहूनां च बन्धने रोधनेऽपि *वा ।
द्विगुणं गोव्रतस्यास्य[3] प्रायश्चित्तं विशुद्धये[4]' ॥
(सं. स्मृ. १३९)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

'विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्' ॥
(आ. स्मृ. ३.१९)

---

* अत्रापि आधिभौतिकाधिदैविकोपद्रवैराकस्मिकमनिच्छया मरणे न प्रायश्चित्तमिति पूर्वोक्तापवादेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

---

१. B. C. D. E. F. G. H. I. and M. read -थ्याप्रचारे for -थ्योपचारे. २. The text reads व्यापारितेषु बहुषु for व्यापन्नानां बहूनां च. ३. The text reads गोव्रतं तस्य for गोव्रतस्याऽस्य. ४. I. reads विधीयते for विशुद्धये ; while C. and F. omit the following :—

'द्विगुण गोव्रतस्यास्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये' ॥
इति । आपस्तम्बोऽपि—
विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।.

इति। अयथाशास्त्रं चिकित्सनं *भिषङ्मिथ्याप्रयोगः इति ॥ ४६ ॥

सत्यां शक्तावुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम्। न केवलं स्वामिन एवैतत्। किं त्वन्येषामपीत्याह—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः।
अनिवारयतां[1] तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥ ४७ ॥

इति। पङ्कमज्जनादिर्विपत्तिः। तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छन्तो विपन्नां गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति तेषां सर्वेषामुपेक्षकाणां प्रत्यवायो भवति। प्रेक्षका इत्यनेनानुमन्त्रादयः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्ते। अत एव पैठीनसिः—

'हन्ता मन्तोपदेष्टा[2] च तथा सम्प्रतिपादकः।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता[3] विकर्मिणाम्।
उपेक्षकः †शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ताऽनुमोदकः[4] ॥
अकार्यकारिणस्तेषां[5] प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्'।

इति ॥ ४७ ॥

'व्यापन्नानाम्' (९.४६)—इत्यत्र वध्यबहुत्वं पातकैकत्वं

---

* यथाशास्त्रचिकित्सायां मरणे तु न दोष इति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम्।

† 'शक्तिमांश्चेत्' इत्यनेन नाशक्तानामुपेक्षकाणां प्रायश्चित्तमिति स्पष्टं भवति।

---

१. M. reads न वारयन्ति तां for अनिवारयतां. २. I. reads मन्तोपदेष्टा च for मन्तोपदेष्टा च and for the same G. and J. read ऽनुमन्तोपदेष्टा. ३. H. reads भक्ष्यदानाऽपि and I. शक्तिदाता च for भक्तदाता वि-. ४. I. reads शक्तिमांश्च देशवक्ता for शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ता. ५. I. reads अकार्यकारिणां or अकार्यकारिणः.

चोपजीव्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं वध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे च कथं ?—इत्याशङ्क्याह—

'एको हतो यैर्बहुभिः समेतैर्
न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।
दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता
निवर्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ॥ ४८ ॥

इति । यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारैरेको गौर्हतो भवति तत्र सर्वेषां प्रहारकाणां वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः प्राणवियोगनिमित्तमिति न ज्ञायते । अतस्तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्राणवियोगकारिप्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेषस्तुला-ऽग्न्यादिदिव्येन*निश्चित्य राजपुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक् कर्त्तव्यः । पृथक्कृत्य च गोव्रतं चारयेत् ॥ ४८ ॥

इतरेषां प्रहन्तृणां प्रायश्चित्तमाह—

एका चेद्बहुभिः काचिद्दैवाद् व्यापादिता यदि ।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥४९॥

इति । गोहत्याया यद् व्रतमभिहितं तस्य व्रतस्य पाद-

*तुलाग्न्यादिदिव्यानि अग्रे व्यवहारकाण्डे विस्तरेण वक्ष्यन्त इत्यत्र नोक्तानि ।

१. I. omits च. २. I. reads नुप- for नृप-. ३. B. C. D. E. F. G. I. and J. read कारयेत् for चारयेत्. ४. M. reads कापि for काचित्. ५. K. and L. read कश्चित् and M. भवेत् for यदि. ६. B. D. and H read विहितं for अभिहितं.

मेकैकः पुरुषोऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । दैवा-
दित्यभिधानात् । कामकारे तु द्विगुणम् ।

'एकां घ्नतां बहूनां तु यथोक्ताद्द्विगुणो दमः' * ।

इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ॥ ४९ ॥

'सर्प-व्याघ्रहतेषु'(९.४२)—इत्यत्र सर्पादिभिर्गो-
वधे प्रायश्चित्तं नास्तीत्युक्तम् । पुरुषप्रहारेण हते त्वस्ति (१)
यत्र बहुषु निमित्तेषु सन्देहः तत्र वधनिमित्तं कथं निर्णेयम्?—इत्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य तानि
प्रदर्शयति—

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत्(९.१४)
लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥

इति । यत्र रुधिरं दृश्यते तत्र प्रहारो निमित्तमिति
निश्चेतव्यम् । कार्श्यमात्रोपलम्भे व्याधिर्मृतिहेतुः । लाला-
दर्शने सर्पदंशनं निमित्तम् । एवमन्यैरपि तत्रतत्रोचितैर्लिङ्गै-
र्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ॥ ५० ॥

* 'दमः' दण्डः । स च प्रायश्चित्तरूपो ऽदृष्टफलकः राजदण्डरूपो
दृष्टफलकश्च भवति ।

'यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्' ॥

इत्यादिशास्त्रेण गोस्वामितुष्टिः राजदेयं च दण्डत्वेनैव व्याख्यातं
भवति ।

१. I. omits तानि. २. B. D. and M. read. हतेषु for हते तु. ३. K. and L. omit this line.—

लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥;

while M. reads नानाभवति दृष्टेषु for लाला भवति दष्टेषु. ४. I. reads वाक्यैः for उचितैः.

शृङ्गास्थिभङ्गादौ मरणाभावेऽपि प्रायश्चित्तविशेषमभिहितम्। अस्त्वेवं बाह्यावयवभङ्गे। यदा त्वन्तरावयवभङ्गो न विस्पष्टः तदा कथम्?—इत्याशङ्क्य तन्निश्चयहेतुं लिङ्गविशेषं दर्शयति—

न चोदितो वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति।

एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं तं निमित्तविशेषमवगत्य तत्रोचितं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम्॥

इति। 'यदन्येन' (९.२)—इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण तत्र सर्वेषां तेननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः। ये तु प्राणवियुक्ता निमित्तविशेषाः ये च लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः शङ्क्यमानाः तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति—

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता॥ ५१॥
प्रायश्चित्तं तु तेनोक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्।

इति। यथा कलिधर्मरहस्यं तथा तत्प्रतिपादकानि वेद-शास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोवधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः। एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं गोवधमुदाहृत्य उपवर्णितम्। किं तत्?—

१. I. reads शृङ्गादि- for शृङ्गास्थि-. २. I. reads हेतुलिङ्गविशेषं हेतुं लिङ्गविशेषं.
३. This line does not appear in M.—
मासार्थं चोदितो वापि अध्वानं नैव गच्छति।.
४. I. reads पूर्वमनुदिता for पूर्वत्रानुदिता. ५. K. and L. read गोघ्न and M. गोषु for गोघ्नः. ६. B. and D. omit कलि- and तथा. ७ H. reads गोप्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्तं.

'गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्' । [*]

इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपन्नं कथमित्यभिप्रेत्य एकेनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत् ॥

पूर्वाध्याये गोवधस्येतिकर्त्तव्येषु वपनमुक्तम् ।

'सशिखं वपनं कृत्वा' ।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इति । तथाऽस्मिन्नप्यध्याये ऽभिहितम्—

'पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं [†]सशिखं तु निपातने' ॥

(प. स्मृ. ९. १४)

---

* 'उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो'—इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः पूर्वं मासत्रयात्मकं प्रायश्चित्तमुक्त्वा वृषभैकादशगोदानं तदभावे सर्वस्वदानं चोक्त्वा—

'एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा' ॥

इत्यनेन पूर्वोक्तं मासत्रयात्मकं गोघ्नव्रतं सर्वेषूपपातकेष्वतिदिष्टं भवति । तथा सति उपपातकेषु पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि विकल्पेन प्रवेशो भवति ।

'तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः
प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात्' ।

(जै. सू. १०. ७. ६१)

इति न्यायात् । अतश्चान्द्रायणमपि वैकल्पिकमेव । मेधातिथिस्तु—वैकल्पिकं चान्द्रयणमपि उपपातकित्वे विशेषोपदेशान्न गोघ्नस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति । तेषामुपपातकित्ववचने गोघ्नस्य प्रयोजनं मृग्यम्'—इत्याह । चान्द्रायणं तु लघुन्येवोपपातके जात्याद्यपेक्षं योज्यमित्याशयः ।

† प्रायश्चित्तनिमित्तकमिदं वपनम् । आन्ध्रा द्राविडाः केरलाश्च द्विजाः शिखावर्जं सर्वाङ्गरोमवपनं सदैव कुर्वन्ति । एवं केचन काम्य-

इति । तत्र द्वौ नापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं द्विगुणमनुष्ठेयमित्याह—

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत्[1] ॥५२॥
द्विगुणे व्रत आदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

इति । यत्र यत्र व्रतद्वैगुण्यं तत्र तत्र दक्षिणाद्वैगुण्यमुक्तम् ॥ ५२ ॥

केशरक्षणं न सर्वविषयम् । किन्तु राजादिविषयमित्याह—

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः॥५३॥
अकृत्वा वपनं तस्य[2] प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्[3] ।

इति । केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्खोऽप्याह—
'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत्[4]?॥

कुब्जादयो गौडाः काश्मीरकाश्च रोमच्छेदं नैव कुर्वन्ति । उभयत्रापि मूलं मृग्यम् । द्वयमपि शास्त्रानुमतं स्यात्—इति चेत्—
'यत् किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति' ।
इत्यापस्तम्बोक्तेरान्ध्रादीनां सदैव सर्वाङ्गवपनकर्तृत्वात् कदापि पापसम्बन्धो न स्यात् तथैव वपनमकर्तॄणां काश्मीरकाणां सर्वदैव पापित्वसम्भवात् स्मृतिव्याकोपो दुष्परिहरः स्यात् ।

---

१. M. reads गोव्रतं चरेत् for व्रतमाचरेत्. २. B. D. K. and L. read तेषां for तस्य. After this M. inserts the following three lines:—
यस्य न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः ।
तत्पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥
यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।.
३. B. and D. read विनिर्दिशेत् for कथं भवेत्. ४. All, except A. and H. omit भवेत्.

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत्।
द्विगुणे व्रत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत्' ॥
(शं. स्मृ. १७. ३९)

इति। वपन-द्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पापनिवर्त्तकं भवेत्। तदाहाऽऽपस्तम्बः—

'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः।
यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?॥
केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत्।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्॥
यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः।
तत् पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत्॥
यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेत् द्विजः' ॥
(आ. स्मृ. ७. ४–७)

इति ॥ ५३ ॥

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह—

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥५४॥
एवं नारी-कुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्।

इति। नारीग्रहणेनैव कुमारीणामपि ग्रहणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवासु वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम्। नात्र नारीशब्दः स्त्रीमात्रवाची। किन्तु सभर्तृकस्त्रीवाची। कुमार्यस्तु विवाहरहिताः। तथा च सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं

भवेत्[1] । ततो विधवानां *सर्वात्मना मौण्ड्यमङ्गीकृतं भवति ॥ ९४ ॥

पूर्वोक्तेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति—

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयना-ऽशनम्[2] ॥९५॥
न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।
नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ९६ ॥
न स्त्रीगामजिनं वासो व्रतमेव[3] समाचरेत् ।

इति । न[4] स्त्रियाः केशवपनं शिरसो मुण्डनं इत्यनयो-र्नान्योन्यविरोधः शङ्कनीयः । निषेधस्य कृत्स्नकेशविषयत्वात् । केशाग्रकर्त्तनमेव मुण्डनं पूर्वत्र विहितम् । अतो न विरोधः ।

संविशन्तीषु संविशेत्' ।
(प. स्मृ. ८. ३४)

इत्यनेन गृहमध्ये ग्रामाद्बहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं प्राप्तम् । तन्निराकरणाय न दूरे शयनमित्युक्तम् । रात्रौ† गो-

---

* गौडास्तु विधवानामपि वपनं न कुर्वन्ति कुतस्तरां सधवानां शिखादानम् ? । तत्र मूलं त एव प्रष्टव्याः ।

† इदं च गोष्ठावस्थानम्—
'गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेत्' ।
(प. स्मृ. ८. ३१)
इत्यनेन पूर्वमुक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

---

१. I. reads भवति for भवेत्. २. K. and L. read शयनासनम् for शयनाशनम्. ३. Except A, I, K, and L. all read एवं for एव. ४. H. inserts च after न.

ष्ठावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च पुंसामेव। न स्त्रियाः। नदी-सङ्गमेष्वरण्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात् पूर्वमुक्तः तथापि—

'गोऽनुगामी'

(या. स्मृ. ३. २६३)

इति शास्त्रादर्थतः[1] प्रसक्तं तदुभयं निवार्यते।

'चर्मणाऽऽर्द्रेण संवृतः'।

(म. स्मृ. ११-१०८)

इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं निषिद्ध्यते। व्रत-मेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूद्यते ॥ ५५-५६ ॥

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रस-क्तावाह—

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा ॥५७॥
बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकम्।

इति। 'त्रिसन्ध्यमवगाहनम्' (६.९)-इति यत् पूर्वमुक्तं तत् स्त्रीणामपि समानम्। सुरार्चनं नमस्कारादि*। कृच्छ्र-चान्द्रा-यणादिकं यद्व्रतं तद्योषितो बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयुः। न पुरुषा इव विजने देशे ॥ ५७ ॥

नियमान्तरमाह—

गृहेषु सततं[2] तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥

इति। प्रक्रान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहसीम्नो न बहिर्गच्छेत् ॥ ५८ ॥

---

* यथा विजने देशे ऽधिकाराभावात् नमस्कारेणैव सुरार्चनं कर्तव्य-मित्याशयः।

---

१. H. reads इत्यर्थप्रसक्तं for अर्थतः प्रसक्तं. २. K. L. and M. read निवृतं for सततं.

अध्यायद्वयेन यत् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं तस्याननुष्ठाने द्विविधं दिव्यं भौमं च नरकविशेषं दर्शयति—

इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।
स[1] याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥
विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ।
क्लीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि[2] वै नरः ॥६०॥

इति । मित्रादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः प्रच्छादनम् । घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं कालसूत्रमिति । सो ऽयं दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मसु क्लीबत्वादिदोषयोगो भौमो नरकः ॥ ५९–६० ॥

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति—

तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् ।
स्त्री-बाल-भृत्य-गो-विप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत्[3] ॥६१॥

इति । यस्मात् प्रच्छादने द्विविधो नरकः प्रोक्तः तस्मादप्रच्छाद्य वेदविदामग्रे प्रकाश्य तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । तत ऊर्ध्वमीदृशपापानुत्पत्तये[4] स्त्री-बालादिषु कोपरहितो भवेत् ॥ ६१ ॥

---

१. This line does not appear in M.—

स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥.

२. K. and L. read -जन्मनि for -जन्मानि. ३. I. reads विसर्जयेत् for विवर्जयेत्. ४. H. reads -अपनुत्तये for -अनुत्पत्तये.

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तस्मृतेर्मन्थने[1]
रोधोद्बन्धन-ताडनाद्यनुचितं[2] यत् स्यात् गवां पीडनम्।
कर्मैतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृतिः
तद्व्याख्यामकरोत् कृती शुभधियां[3] भाग्याम्बुधिर्माधवः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्री-वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१. C. E. F. G. and J. read -स्मृतेर्मन्थने and I. -स्मृतौ मन्थके for -स्मृतेर्मन्थने. २. I. reads रोधो बन्धनं-ताडनादि- for रोधोद्बन्धन-ताडनादि-. ३. I. reads शुभधिया for शुभधियां.

पराशरसंहिता ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

[1]अष्टम-नवमाध्याययोरुपपातकस्य गोवधस्य[2] सामान्य-विशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य[3] प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रतिज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्ण्येषु[4] सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।
अगम्यागमने चैव शुद्ध्यै[5] चान्द्रायणं चरेत् ॥१॥

इति । चतुर्षु वर्णेष्वनुलोम-प्रतिलोमभेदेनावान्तरजातिबहुत्वमभिप्रेत्य सर्वेष्वित्युक्तम् । प्रत्यवायः निष्क्रियते निवार्यते[6] विनाश्यते यया प्रायश्चित्त्या सा प्रायश्चित्तिः निष्कृतिः । तस्या अनर्थफलनिवारकत्वाद्धितत्वम् ।

'ऋतौ भार्यामुपेयात्' ।

इति शास्त्राद् गम्या स्वभार्या । तदितरा सर्वाऽपि योषिद-

---

१. In I. the tenth Adhyaya begins—

जन्मगेहं स्वर्गनद्याः पाशपद्मं महात्मनः ।
यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सदाऽव्ययम् ॥१॥.

२. B. and D. omit गोवधस्य and C. and F. the following—

'गोवधस्य सामान्य-विशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि
प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य' ।

and reads प्रायश्चित्तम् after दशमाध्याये. ३. Except A. and I. all read -गमनस्योपपातकस्य for -गमनरूपोपपातकस्य and insert प्रायश्चित्तम् after दशमाध्याये. ४. M. reads—

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वत्र हीयं प्रोक्ता तु निष्कृतिः ।,

C. and F. substitute सतां for हितां. ५. Except A. G. and I. all read शुद्धौ for शुद्ध्यै; while C. and F. substitute अगम्यागमनं for अगम्यागमने. ६. B. D. H. and J. substitute निःसार्यते for निवार्यते.—

गम्या। तद्गमने प्राप्ते सति तच्छुद्धिनिमित्तं चान्द्रायणं प्रायश्चित्तमाचरेत् ॥ १ ॥

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह—

> एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं[1] कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत्।
> अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष[2] चान्द्रायणो विधिः[3] ॥२॥

इति। द्विविधं हि चान्द्रायणम्। यवमध्यं पिपीलिकामध्यं चेति। यथा यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ तथा शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः। कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासह्रासे सत्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थौल्यात् यवमध्यत्वम्। यथा[4] पिपीलिकानां शिरः-पृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं सूक्ष्मं तथा यस्य च[5] चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वग्रासह्रासः तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम्। तदिदं पिपीलिकामध्यमाचार्येणोपन्यस्यते। तथाहि—कृष्णप्रतिपदि व्रतं संकल्प्य चतुर्दश ग्रासान् भुञ्जीत। ततो द्वितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य ह्रासे सति अमावास्यायामुपवासः सम्पद्यते। पुनः शुक्लप्रतिपदि ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या[6] पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते। स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः। तदिदं[7] वसिष्ठोऽप्याह—

१. M. reads पिण्डं for ग्रासं. २. M. omits हि. ३. C. F. H. and J. read चान्द्रायणे for चान्द्रायणो. ४. H. and J. substitute अथ for यथा. ५. I. omits च. ६. H. reads -ग्रासं जग्ध्वा, but has -ग्रासवृद्ध्या as a marginal reading. ७. A. reads तमिमं for तदिदं and inserts स्पष्टम् after अप्याह.

'मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश ।
ग्रासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ॥
तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ।
ग्रासोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत्' ॥
(व. स्मृ. २३. ४४–४५)

इति । चान्द्रायणाङ्गत्वेन त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः—

'एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणंव्रतम्' ॥
(म. स्मृ. ११. २१६)

इति । वपनादीतिकर्त्तव्यतां तु गौतम आह—

'अथातश्चान्द्रायणम् । (१) तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे । (२) वपनव्रतं चरेत् । (३) श्वोभूतां पौर्णमासी-मुपवसेत् । (४) आप्यायस्व, सन्ते पयांसि, नवो नव इति चैताभिस्तर्पणम् । (५) आज्यहोमो हविषश्चा-नुमन्त्रणम् । (६) उपस्थानं चन्द्रमसः । (७) यद्देवा देवहेलनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयात् । (८) देवकृतस्येति चान्ते समिद्भिः । (९) ॐभूर्भुवःस्वर्म-हर्जनस्तपःसत्यं यशःश्रीःकविर्विडौजोजःपुरुषो धर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणम् । (१०) प्रतिमन्त्रं नमसा नमः स्वाहेति वा । (११) सर्वग्रासप्रमाणमास्यावि-

१. The text reads :—
'एवं हि शुक्लपक्षादौ ग्रासमेकं तु भक्षयेत्' ।.

२. The text reads चान्द्रायणं स्मृतम् for चान्द्रायणव्रतम्. ३. The text (Bo. Edition) omits -महर्जनः. ४. I. reads श्रीगुरुर्ग्विडौजोजः and the text श्रीरूपं गिरौजस्तेजः for श्रीः कविर्विडौजोजः. ५. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit सर्व-.

कारेण । (१२) चरुर्भैक्ष-सक्तु-कण-यावक-शाक-पयो-दधि-घृत-मूल-फलोदकानि हवींष्योत्तरोत्तरं प्रशस्तानि । (१३) द्वादशैतानि । (१४) पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् । (१५) अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वं पक्षम् । (१६) विपरीतमेकेषाम् । (१७) एष चान्द्रायणो मासः'।(१८)

(गौ. स्मृ. २८. १–१८)

इति । एकेषां मुनीनां मते पूर्वोक्तात् पिपीलिकामध्य-पक्षाद्विपरीतं यवमध्यं चान्द्रायणम् । तच्च मनुर्विस्पष्टमाह–

'एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम्' ॥

(म. स्मृ. ११. २१७)

इति । तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोप्याह–

'चान्द्रायणं द्विविधम् । यवमध्यं पिपीलिका-मध्यमिति । एकग्रासममावास्यादि यवमध्यम् । पञ्चदशग्रासं पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्' ।

इति । यमोपि–

अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः । तद्यथा–

'पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।
केश-श्मश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ॥
प्रयतो विधिवत् कृत्वा गृह्णीयात् सुसमाहितः ।
मधु मांसं च लवणं शुक्तानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads चतुर- for चरुः. २. The text omits द्वादशैतानि. ३. I. reads -मासान् for -मासं. ४. H. substitutes अथ for अथातः. ५. C. F. H. and J. read ब्राह्मणस्तु for ब्राह्मणः सु-. ६. I. reads यथाविधि ततः for प्रयतो विधिवत्. ७. We follow here only A.; while I. reads शुक्लवासांसि वर्जयेत् and others read शुक्तानि परिवर्जयेत्.

स्त्री-शूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः[1]।
पालाशं धारयेद्दण्डं शुचिर्मौञ्जीं च[2] मेखलाम् ॥
यज्ञोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः।
शाणी वल्कलचीरीं[3] वा मार्गं वा वास उच्यते ॥
सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् स्नान-मौनधृतव्रतः।
स्थानासनाभ्यां विहरेद् ब्रह्मचारी क्षपाशनः ॥

गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्माणं दक्षिणतः[4] उपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रागुदगग्रान् दर्भानास्तीर्याज्यभागं कृत्वा महाव्याहृतिभिराज्याहुतीर्[5]जुहुयात्। व्रतपतये ऋतं सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्नीषोमौ बृहस्पतिं यजेत।

एतानेवमर्चयित्वा महाव्याहृतयस्तथा।
ॐकारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्वाः[6] पृथक् पृथक्।
ऋतं सत्यं च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
दशसाहस्रिकं वाऽपि गायत्रीमान्हिकं जपेत्।
इन्द्रः शुद्धा ऋचश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् ॥
तत्रैव गायेत् सामानि अथवा व्याहृतीर्जपेत्।
वृक्षमूलनिकेतः स्याद्रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥
आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत्।
चरुं वा श्रपयेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयावकैः[7] ॥

---

१. C. F. and H. read समन्ततः for च संयतः and for the same E reads समन्ततः. २. C. and F. read शुची मौञ्जी च and I. शुचि चर्म च for शुचिर्मौञ्जीं च. ३. I. reads शाण-वल्कल-चीरे for शाणी वल्कलचीरीं. ४. All, except A. and I. omit दक्षिणतः. ५. C. E. F. G. and I. read आज्याहुतिं and H. and J. आज्यभागं for आज्याहुतीः. ६. I. reads सर्वे for सर्वाः. ७. I. reads -यावकम् for -यावकैः and H. reads निष्क्रीय यावकैः for निष्क्रान्तयावकैः.

पायसं शाकमन्नं वा भैक्ष्यं वा वाग्यतश्चरेत् ।
आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ॥
असुराणां हि तत् पात्रमयस्तैजसचक्रजम् ।
तथैवान्यतमालाभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् ॥
यज्ञियानां तु वृक्षाणां तेषां पर्णैः स्वयं च्युतैः ।
हसन्न तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ॥
गोदोहमात्रं तिष्ठेत न सप्तानां परं व्रजेत् ।
तद्विधेषु चरेद्भैक्षं नियतेषु द्विजातिषु ॥
अग्नयो यत्र हूयन्ते ब्रह्म वा यत्र पठ्यते ।
प्रयतः कृतशौचस्तु भैक्षमभ्युक्षयेत्ततः ॥
आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।
अनुज्ञातस्ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृपूजनम् ॥
शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सम्पादयेत् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा ॥
आहारार्थं द्विजे दत्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।
ग्रासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ॥
कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः ।
अङ्गुल्यग्रे स्थितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥
न तु विख्यापयेत् पिण्डं रसान् नास्वादयेत् पुनः ।
न निन्देन्न प्रशंसेत स्वाद्वस्वादु च भक्षयेत् ॥

---

१. I. reads अन्यतरालाभे for अन्यतमालाभे. २. C. and F. read वैदिकम् for वैदिकीम्. ३. I. reads पर्णे स्वयं च्युते for पर्णैः स्वयं च्युतैः. ४. C. E. F. and G. read हसन्न तु निरीक्षेत and H. हस्तं न तु निरीक्षेत for हसन् न तु निरीक्षेत. ५. I. reads अङ्गुल्यग्रस्थितं for अङ्गुल्यग्रे स्थितं. ६. H. reads स्वादु स्वादु for स्वाद्वस्वादु.

प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
ह्रासो वृद्धिर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते ॥
अमावास्यां पौर्णमास्यां व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।
ग्रासान् [1]वर्धयते सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च ॥
एकैकं वर्धयेत् पिण्डं शुक्ले, कृष्णे च ह्रासयेत् ।
अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥
एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।
एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
वर्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम्' ॥

(य. स्मृ. ६. २६–६४)

इति । पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम् । ऋषिचान्द्रायणं शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्वरूपं यम आह—

'त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
चतुरः प्रातरश्नीयाच्चतुरः सायमेव च ।
पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
पिण्डानष्टौ समश्नीयान्मासं मध्यन्दिने [2]रवौ ।
यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्व[3]कल्मषनाशनम्' ॥

(य. स्मृ ६. २१–२३)

---

१. I. reads प्रवर्धयेत् for वर्धयते. २. I. reads through mistake वरौ for रवौ. ३. B. and D. read -किल्बिष- for -कल्मष-

इति । विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह—

'अथ चान्द्रायणम् । (१) ग्रासानास्थाविकारमश्नीयात् । (२) तांश्चन्द्रकलाऽभिवृद्धौ क्रमेण वर्धयेत् । हानौ च ह्रासयेत् । अमावास्यायां च नाश्नीयात् । एष चान्द्रायणो यवमध्यः । (३) पिपीलिकामध्यो वा । (४) यस्याममावास्या मध्या भवति स पिपीलिकामध्यः । (५) यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः । (६) अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिनमश्नीयात् स यतिचान्द्रायणः । (७) सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशुचान्द्रायणः । (८) यथा कथञ्चित् षष्ठ्योनां त्रिशतीं मासेनाश्नीयात् स सामान्यचान्द्रायणः' । (९)

(वि. स्मृ. ४७. १–९)

इति ॥ १ ॥

चान्द्रायणेऽभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह—

कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासं वै[८] परिकल्पयेत् ।
अन्यथाभावदोषेण[९] न धर्मो न च शुद्ध्यति ॥ २ ॥

---

१. B. and D. omit this sutra. २. C. E. F. and G. read मासानविकारमश्नीयात्, the text मासानविकारानश्नीयात् and H. मासादन्नविकारमश्नीयात्. ३. All, except H. and I. omit च. ४. H. reads यतिर्दिनम् for प्रतिदिनम्. The text reads प्रतिदिवसं मासमश्नीयात् for प्रतिदिनमश्नीयात्. ५. I. inserts मासान् समश्नीयात् after चतुरश्चतुरः, B. and D. do not repeat चतुरः. All, except A. I. and the text omit स. ६. B. C. D. E. F. G. H. and J. read पिण्डानां तिस्रोशीतिर्यं अश्नीयात् for षष्ठ्योनां त्रिशतीं मासेनाश्नीयात्. I. reads the same, but it substitutes वा for य: and reads स सोम्यचान्द्रायणः. ७. Before this M. inserts the following śloka:—

एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।
अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

८. M. reads च for वै. ९. K. and L. read -जातदोषेण and M. -भावदुष्टस्य for -भावदोषेण.

इति । उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः । तेन ज्ञातो यो दोषो व्रतवैकल्यं तेन दोषेण, धर्मश्चन्द्रलोकप्राप्तिहेतुस्तपोरूपो व्रतविशेषः स न सम्पद्यते । नाप्यस्य पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायणसाध्यं फलं द्विविधम् । पुण्यलोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभयमधिकपरिमाणग्रासानश्नतो न सिद्ध्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं यम आह—

'यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक् ।
व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्' ॥
(य. स्मृ. ६. १९-२०)

इति ॥ ३ ॥

व्रतचरणानन्तरं कर्त्तव्यमाह—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
गोद्वयं वस्त्रयुग्मं च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्[१] ॥ ४ ॥

इति । संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभोजनमिति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तद्विशेषेषु प्रायश्चित्तानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालीं वा श्वपाकीं वा ह्यभिगच्छति[२] यो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासित्वा[३] विप्राणामनुशासनात् ॥ ५ ॥

१. B. C. D. and G. read फलं द्विविधं for फलद्वैविध्यं. २. Except A. and M. all read अनुगच्छति for ह्यभिगच्छति. ३. M. reads उपवासी स्यात् for उपवासित्वा.

सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत्।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत्॥६॥

इति। ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाता चण्डाली। आरूढपतिताज्जाता च सगोत्राज्जाता वा। तदेतत् त्रिविधं चण्डालत्वं यम आह—

'आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजश्च यः।
चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद् यश्च जायते'॥
(य. स्मृ. ६. २)

इति। एतत् त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली। क्षत्तोरुग्रयोर्जाता स्त्री श्वपाकी। तदाह मनुः—

'क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्तितः'।
(म. स्मृ. १०. १९)

इति। द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः। क्षत्रिय-वैश्ययोः पृथग्वक्ष्यमाणत्वात्। उपवासित्वा उपवासं चरित्वेत्यर्थः। आचारार्थक्विबन्तात् शब्दनिष्पत्तेः॥ ५—६॥

---

१. M. reads -त्रयम् for -द्वयम्. २. M. reads for this line—
'गायत्रीं च जपेन्नित्यं दद्याद्गोमिथुनद्वयम्।
विप्राय दक्षिणां दद्याच्छुद्धिमाप्नोत्यसंशयम्'॥,
Also the following line appears in M. before गायत्रीं च जपेत् &c.—
ब्रह्मकूर्चं ततः कृत्वा कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम्।.
३. H. substitutes वा for च; while B. and D. omit सगोत्राज्जाता वा. ४. H. reads क्षत्तायामुग्राज्जाता and all others except A. and I. omit स्त्री. ५. We follow here A. I. and the text; while C. E. F. G. H. and J. read उग्रानुजातः क्षत्तायां and B. and D. उग्रानुजातः क्षत्तायां. The text substitutes कीर्त्यते for कीर्त्तितः.

क्षत्रिय-वैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह—

क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि[1] ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् दद्याद्गोमिथुनद्वयम्[2] ॥ ७[3] ॥

इति । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

शूद्रस्य स्वल्पं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह—

श्वपाकीं वाऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं ददेत्[4] ॥ ८ ॥

इति । ननु—स्मृत्यन्तरेषु चण्डालीगमने[5] प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात् न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह[6] सुमन्तुः—

'मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिनेयी-गो[7]-चण्डालीनामभिगमने तप्तकृच्छ्रम्' ।

इति । तदेतदकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्गिरसोक्तम्—

'पतिता-ऽन्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा' ॥

---

१. K. and L. read ऽपि वा for यदि. २. M. reads गोमिथुनं तथा for गोमिथुनद्वयम्. ३. M. omits वा. ४. M. reads दद्याद्गोमिथुनं तथा for चतुर्गोमिथुनं ददेत्; while B. C. D. E. F. and H. substitute ददत् and K. and L. चरेत् for ददेत्. ५. B. and D. omit.—

प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात् न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह सुमन्तुः—

'मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनीभागिनेयी-गो-चण्डालीनामभिगमने,

and substitute तप्तकृच्छ्रम् for तप्तकृच्छ्रम्. ६. C. E. F. and H. add तत् before यथा and G. and J. read तथा च for यथाह. ७. G. omits -गो-.

इति। तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्‌निवृत्तस्याशक्तस्यावगन्तव्यम्। शक्तस्य तु मासोपवासः। गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्याम्नायकल्पनाद्वारेण मासोपवाससमानत्वादयमेव विषयः। यदपि शङ्खेनोक्तम्—

'अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति।
तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन वा॥
कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते।
चान्द्रायणेन शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन च' ॥
(शं. स्मृ. १७. १९-२०)

इति। एतन्मूलवचनेन समानविषयम्। यमस्तु विषयव्यवस्थापूर्वकं पक्षद्वयमाह—

'चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम्।
कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्' ॥
(य. स्मृ. ६. ७)

इति। एतच्चोभयं रेतःसेकपर्यन्तसकृद्गमनविषये। यत्तु गौतमेनोक्तम्—

'अन्त्यावसायिनीगमने कृच्छ्राब्दः। (३८)
अमत्या द्वादशरात्रम्'। (३९)
(गौ. स्मृ. २४. ३८–३९)

---

१. B. D. E. G. H. and J. read मुलवचनस्य for मुलवचनोक्तस्य and for the same C. F. read मूलवचनोक्तकृच्छ्रस्य; while J. has the marginal reading मुलवचनोक्तस्य. २. B. D. I. and J. substitute वा for च.
३. H. omits this Ślôka.
'चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम्।
कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्' ॥.
४. I. reads कृच्छ्राब्दम्.

इति तत्राब्दकृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रं तु सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

'अन्त्यजानां तु गमने भोजने च प्रमापणे ।
पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिराऽब्रवीत्' ॥

(अं. स्मृ. ९. १९)

इति तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम्—

'द्वादशरात्रमब्भक्षो यो द्वादशरात्रमुपवसेत् । (३८)
अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । (४०) एतेनैव चाण्डालीव्यवायो व्याख्यातः' । (४१)

(व. स्मृ. २३. ३८–४१)

इति एतदपि बृहद्यमोक्तचान्द्रायणद्वयसमानविषयम् । यच्च संवर्त्तेनोक्तम्—

'यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्येत प्राजापत्यानुपूर्वकैः' ॥

(सं. स्मृ. १४९)

इति । प्राजापत्यतप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्राणि प्राजापत्यानुपूर्वकाणि । एतच्चान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्—

---

१. B. and D. read प्रोक्ततप्तकृच्छ्र- for सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्र-; while C. and F. omit सुमन्तु-. २. B. and D. read आत्मजानां for अन्त्यजानां. ३. B. D. and G. omit द्वादशरात्रमब्भक्षो. ४. G. reads विमुच्येत for विशुद्ध्येत. ५. C. F, and G. read प्राजापत्य-तप्तकृच्छ्राणि for प्राजापत्यतप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्राणि and I. omits both. ६. B. and D. substitute यच्च and G. तच्च for यदपि.

'येत्[1] करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्[2] द्विजः ।
तद्[3] भैक्षभुग् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति' ॥
(म. स्मृ. ११. १७८)

इति । वृषली चण्डाली । तथा च स्मृत्यन्तरे—

'चण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका ।
ऊढा च[4] समगोत्रेण वृषल्यः पञ्च कीर्त्तिताः' ॥

इति तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्—

'रेतःसेकः स्वयोन्यासु[5] कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः'[6] ॥
(म. स्मृ. ११. ५८)

इति याज्ञवल्क्येनापि—

'सखिभार्या-कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु[7] च ।
सगोत्रासु[8] सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्' ॥
(या. स्मृ. ३. २३१)

---

१. C. E. F. I. and J. read यः for यत्. २. All, except A. and the text substitute -सेवनं for -सेवनात्. ३. Except A. and the text all read स for तद्. ४. I. reads या च सगोत्रेण for च समगोत्रेण. ५. The text reads स्वयोनीषु for स्वयोन्यासु. The commentators Râghavânanda and Râmachandra read स्वयोनीषु. ६. J. reads गुरुतल्पं सदा विदुः for गुरुतल्पसमं स्मृतम्, ७. I. reads स्वजातासु for स्वयोनिषु. ८. H. reads स्वगोत्रासु for सगोत्रासु; while B. and D. omit this and the next five lines:—

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्' ॥
(या. स्मृ. ३. २३१)

इति एतच्च पक्षाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्-
' गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च' ॥
(म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्-
'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च ।

इति एतच्च पक्षाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्[२]—

'गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च'॥
(म. स्मृ. ११, १७०)

इति एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्—

'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च ।
सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते'॥
(य. स्मृ. ९. ४१)

इति एतच्च संवत्सराभ्यासविषयम् ॥ ८ ॥

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नोपपातकम् । तस्यातिपातकेषु पाठात् । तथाप्यगम्यागमनावान्तरभेदेवदत्राभिधानम्[३]। तत्राज्ञानकृते मात्रा[४]दिगमने प्रायश्चित्तमाह—

मातरं यदि गच्छेत्तु[५] भगिनीं स्वसुतां तथा ।
एतास्तु[६] मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ॥५॥
चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्नच्छेदेन शुद्ध्यति ॥

इति । मातरं जननीम् । इतरासां मातॄणां—

'पितृदारान् समारुह्य' ।
(य. स्मृ. १०.२१)

---

१. H. and J. read प्रज्ञाभ्यास- for पक्षाभ्यास- and for the same G. reads प्रज्ञानाभ्यास-. २. C. E. F. G. H. and J. read यमेन for मनुना, but the next quotation is from Manu. ३. I. reads -भेदप्रसङ्गात् for -भेदवत्. ४. J. omits मात्रादि-. ५. M. reads गच्छेत भगिनीं पुत्रिकां for गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां. ६. B. D. and J. read एतास्तु for एतास्तु and M. reads त्रीन् कृच्छ्रान् for त्रीणि कृच्छ्राणि.

इति वक्ष्यमाणत्वात्। भगिन्येकोदरा। तस्या एव मुख्यत्वात्। तथा स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना। तत्र त्रीणि प्रायश्चित्तानि। प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्नच्छेदस्तृतीयम्। एतच्च मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम्। मैथुनं चाष्टविधम्—

'स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥[१]
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' ॥
(ब्र. वै. पु. २. ११. २६–२७)

इति स्मरणात्। तत्राद्यं व्रतमल्पत्वात् अप्रवर्तकस्मरणादिपञ्चविधापराधविषयम्। द्वितीयं तु पूर्वस्माद् गुरुत्वात् प्रवर्तकसंकल्पाध्यवसायविषयम्। तृतीयं त्वतिमहत्त्वात्[२] क्रियानिर्वृतिविषयम्। ननु—मोहित इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदम्। तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न सम्भवतः—इति चेत्। मैवम्[३]। मदान्धकारादौ[४] मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात्। यद्वा मातेयमिति ज्ञातेऽपि प्रत्यवायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात्। न च—मातरि भगिन्यां च समानं प्रायश्चित्तमयुक्तमिति[५] वाच्यम्।

---

१ H. reads -निवृत्तिः and I. -निष्पत्तिः for -निर्वृतिः. २. All, except A. and I. read -महत् for -महत्त्वात्; while I. substitutes क्रियानिष्पत्ति- for क्रियानिर्वृति-. ३. B. and D. substitute नैवम् for मैवम्; while C. E. F. G. H. and J. omit मैवम्. ४. J. reads महान्ध- for मदान्ध-; while C. E. F. G. and H. omit मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात्। यद्वा. ५. I. substitutes उक्तम् for अयुक्तम्.

भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात्। शिश्नच्छेदोत्तरकालकर्त्तव्यं मनुराह—

'स्वयं वा शिश्न-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः' ॥
(म. स्मृ. ११. १०४)

इति। उशना अपि—

'खट्वाङ्गधारी गुरुतल्पगः सवृषणं शिश्नमुत्कृत्य नैर्ऋतीं दिशमञ्जलिनाऽऽदाय व्रजेदा निपातात् पूतो भवतीति'।
(उ. स्मृ. १. १९)

इति। शङ्ख-लिखितावपि—

क्षुरेण शिश्न-वृषणावुत्कृत्यादायावेक्षमाणो व्रजेत्'।

इति। एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबद्ध्यते तत्रैवामरणान्तं तिष्ठेत्। तदाह वसिष्ठः—

'सवृषणं शिश्नमुत्कृत्यांजलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेत्। यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदा प्रलयम्'।
(व. स्मृ. २०. १३)

इति। अज्ञानकृताभ्यासा-ऽज्ञानकृतसकृज्जननीगमनेऽपि। पूर्वोक्तादधिकक्लेशोत्पादकं व्रतविशेषं वसिष्ठ आह—

'निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयेनाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयन् पूतो भवतीति विज्ञायते'।
(व. स्मृ. २०. १४)

---

१. E. and I. omit -काल-. २. I. omits पूतो भवतीति. ३. Except A. and I. all omit आदाय. ४. The text reads उद्धृत्य for उत्कृत्य. ५. B. C. D. E. F. G. H. and J. read आ प्रलयात् and I. आ प्राणविमोकात् for आप्रलयम्. ६. All, except H. and I. read अभ्यासे for -अभ्यासा-. ७. For this Sûtra the text reads :—

'निष्कालको वा घृताभ्यक्तस्तप्तां सूर्मीं परिष्वजेन्मरणात्' ।.

इति । के शिरस्यवस्थिता अलकाः केशाः कालकाः । निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः । मुण्डितशिरा इत्यर्थः ।

ननु—अस्य वधस्य कामकृतसकृद्गमनविषयत्वे ततोऽभ्यधिक[2]क्लेशप्रदस्य वधान्तरस्याभावात् कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं न स्यादिति चेत् । मैवम् । गोमयस्यैवेषदार्द्रत्वातिशुष्कत्वादिभेदेन चिर-क्षिप्रदाहिनो वधभेदस्य कल्पनीयत्वात् । यत्तु शिश्नच्छेदादेवधात् न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्यालिङ्गनादिमरणमन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं तत्रोभयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तदाह । मनुः—

'गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते[3] स्वप्यादयोमये[4] ।
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य[5] मृत्युना च विशुद्ध्यति ॥
[6]स्वयं वा शिश्न-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः' ॥
(म. स्मृ. ११. १०३–१०४)

---

१. In this Samāsa I. has made several mistakes. २. H. reads -ऽत्यधिक- for -ऽभ्यधिक-. ३ B. C. D. E. F. G. H. and J. read गुरुतल्पगो ऽभिभाष्यैनः. ४. C. E. F. and J. read तप्ते स्वप्यादयोमये, B. and D. read तल्पे सुस्वार्द्रगोमये and G. तप्ते सुस्वार्द्रगोमये. ५. The text reads स्वाश्लिष्येत for वाऽऽश्लिष्य. ६. B. and D. omit this and the next eight lines.—

'स्वयं वा शिश्न-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः' ॥
(म. स्मृ. ११. १०३—१०४)

इति । यमोऽपि—

'गुरुदारावगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्गुरुतल्पगः ॥'
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विशुद्ध्यति' ।
(य. स्मृ. ५।४३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'तप्तेऽयः शयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम्' ॥

इति। यमोऽपि—

'गुरुदारावगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्गुरुतल्पगः॥
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विशुद्ध्यति'।
(य. स्मृ. ९. ४३–४४)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत्[1]।
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम्'॥
(या. स्मृ. ३. २५९)

इति। अङ्गिरा अपि—

'गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीं वा स्त्रियं विशेत्।
उत्कृत्य[2] वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम्॥
मरणाय तदा पङ्क्त्यां प्रव्रजेद्दिशमुत्तराम्।
शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात्॥
ख्यापयन्[3] गुरुतल्पी वा तप्ते चैवायसे स्वपेत्।
समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तप्तां कार्ष्णायसीं नरः'॥
(अं. स्मृ. ३. ३७–३९)

इति।

'तप्ते लोहशयने गुरुतल्पगः शयीत। सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्येत्। लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं व्रजेदजिह्मगा शरीरनिपातनात्। मृतः शुद्ध्यति'।

---

१. C. F. G. H. and J. read शयेत् for स्वपेत्. २. I. omits this line:—
उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम्॥.
३. All, except I. and J. insert इति before this line. Thus they show that this and the next one line are from some author other than Angirâ.

इति । बौधायनोऽपि—

> 'गुरुतल्पगस्तप्ते लोहशयने शयीत । (१३)
> ज्वलन्तीं वा सूर्मीमाश्लिष्यात् । (१४) लिङ्गं
> वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणा-
> प्रतीच्योरन्यतरेण गच्छेदा निपातात्' ।
>
> (बौ. स्मृ. २. १. १३. १५)

इति । तत्र तयोरिच्छतोः संयोगे तप्तलोहशयनम् । स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्त्तनादि ॥ ९ ॥

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं तत् तद्भगिनीगमनेऽप्यतिदिशति—

मातृष्वसृगमे चैवमात्ममेढ्रनिकर्त्तनम् ॥ १० ॥

इति । एवमिति सामान्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ वसिष्ठोक्तं व्रतद्वयमवगन्तव्यम् । मेढ्रनिकर्त्तनेन मरणपर्यन्तव्रतमुपलक्ष्यते । न च— जननी-तद्भगिन्योः समानव्रतमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । जनन्यामकामकृते तद्भगिन्यां कामकृते च समानत्वसम्भवात् । उपरितनवचनेन तु 'अज्ञानेन'—इति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामकृतविषयत्वमवगम्यते ॥ १० ॥

---

१. The text reads अन्तरेण for अन्यतरेण. २. M. reads:—

मातृष्वसृगमे चैव आत्मभेदनिवर्त्तनम् ।;

while K. and L. read -निकुन्तनम् for -निकर्त्तनम्. ३. B. D. G. I. and J. read साम्यातिदेशात्, I. substitutes यथोक्तं for वसिष्ठोक्तं. ४. C. and F. read आदृतस्य for एतस्य.

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम्[1]।
दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥११॥

इति। गवोर्धेनु-वृषभयोर्मिथुनं गोमिथुनम्। दशसङ्ख्याकं गोमिथुनं दशगोमिथुनम्। विंशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः। ननु—याज्ञवल्क्येन मातृष्वसृगमने गुरुतल्पव्रतमतिदिष्टम्[3]—

'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः'।
(या. स्मृ. ३. २३२–२३३)

इति। बाढम्। कामकृते गुरुतल्पव्रतमस्माभिरपि पूर्ववाक्ये दर्शितम्। चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः। एतदेवाभिप्रेत्य हारीत आह—

'पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृ-मातृष्वसृ-पितृष्वसृगमने कन्या-सगोत्रा-स्वस्त्रीयागमने[4] भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्'।
(हा. स्मृ. २३. ११.)

इति। शङ्ख-लिखितावपि—

'एवं मातुलानी-मातृष्वसृ-स्नुषा-दुहितृगमने तथाऽऽचार्यदुहितरि चान्द्रायणम्'।

---

१. M. reads अज्ञानात्तां तु for अज्ञानेन तु. २. K. and L. read -त्रयम् for -द्वयम्. ३. I. reads व्रतमिति निर्दिष्टम् for व्रतमतिदिष्टम्. ४. H. omits -स्वस्त्रीया-, we think it better to omit either -स्वस्त्रीया- or भागिनेय as both the words convey the same sense.

इति । बृहद्यमो ऽपि—

'चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम् ।
माता-पित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥
मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ।
शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥

इति । चतुर्विंशतिमते ऽपि—

'पितृष्वसा मातुलानी श्वश्रूर्मातृष्वसा तथा ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ॥

इति । यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चान्द्रायणद्वयं विंशतिगावश्चाभिहिताः तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमन-विषयत्वात् । एकचान्द्रायणवचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निवृत्तौ योजनीयत्वान्न को ऽपि विरोधः । यदपि चतुर्विंशति-मते ऽभिहितम्—

'पितृव्य-भ्रातृभार्यां च भगिनीं मातुरेव च ।
श्वश्रूमारुह्य धात्रीं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥

इति यदपि संवर्त्तेनाभिहितम्—

'भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥
(सं. स्मृ. १६९)

---

१. I. reads -मनुः for -यमः. २. B. and D. substitute मत्तां for धात्रीं and for the same G. reads मातां. ३. B. C. D. E. F. and H. omit this line and the following quotation :—

इति यदपि संवर्त्तेनाभिहितम्—
'भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥
(सं. स्मृ. १६९)
इति ।.

४. The text reads मातुलसुतां for मातुराप्तां च. ५. The text reads एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा for एता गत्वा स्त्रियो मोहात्.

इति एतदुभयारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्बन्धात्प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्यागमने प्रायश्चित्तमाह—

पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तां तु भ्रातृजाम् ।
गुरुपत्नीं स्नुषां चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ १३ ॥
मातुलानीं सगोत्रां च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥१४॥

इति । पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्या असवर्णाश्च । मातुराप्ता मातुः प्रियसखी । भ्रातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता । गुरुशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पितरमाचष्टे । तथा च मनुः—

'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते' ॥
(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' ।
(या. स्मृ. १. ३४)

इति । पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्यपि मुख्यो गुरुः । तच्च मनुनैवोक्तम्—

'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा' ॥
(म. स्मृ. २. १४९)

१. G. and M. read च for तु. २. M. reads दत्वा for दद्यात्. ३. I. reads क्रियां for क्रियाः. ४. Except A. I. and the text all substitute तथौ for तथा.

इति । व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरून् सर्वान् संगृह्य दर्शयति—

'गुरवो मातृ-पितृ-पत्न्याचार्या विद्यादातृ-ज्येष्ठ-
भ्रातृ-ऋत्विजो भयत्रातान्नदाता च' ।

इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात् तद्व्यतिरिक्ताचार्यादिरेव गुरुपत्नीरित्यत्रानेन गुरुशब्देन विवक्षितः । स्नुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सकृद् गत्वा सदक्षिणं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

'मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते' ॥

इति । विष्णुस्मृतावपि—

'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि । (१)
अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन' ॥ (२)
(वि. स्मृ. ३४. १–२)

इति । यत्तु शङ्खेन—

'अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः । (१)
एककालं समश्नानो वर्षे तु द्वादशे गते । (२)

---

१. B. and D. omit विष्णुस्मृतावपि and the first Sûtra of the next quotation :—

'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।.

२. I. reads -शयी for -शायी and C. F. H. and J. substitute जलाधारी for जटाधारी. ३. The text reads एकं. कालं for एककालं; while all, except A. read समभ्नन्वै and the text समस्थानो for समश्नानो.

रुक्मस्तेयी सुरापश्च[1] ब्रह्महा गुरुतल्पगः।
व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे[2]॥ (३)
(शं. स्मृ. १७. १-३)

इति तत् सवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम्। यच्च संवर्त्तेनोक्तम्—

'पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः।
भगिनीं मातुराप्तां[3] वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम्॥
एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्'।
(सं. स्मृ. १६१)

इति तद्धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्वाग् द्रष्टव्यम्। यच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'प्राजापत्यं[4] चरेत् कृच्छ्रं समा वा[5] गुरुतल्पगः।
चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्'॥
(या. स्मृ. ३. २६०)

इति एतत् त्रैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने द्रष्टव्यम्। यदा[6] तु गुरुपत्नीमसवर्णां व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितत्रैमासिक[7]-चान्द्रायणं द्रष्टव्यम्। यच्च व्याघ्रेणोक्तम्—

---

१. The text reads सुरापायी for सुरापश्च. २. The text reads च ये for स्त्विमे. ३. The text reads मातुलसुतां for मातुराप्तां वा. ४. Except H. and the text all read प्राजापत्यं for प्रायश्चित्तं. ५. G. substitutes समं वा and J. सामान्य- for समा वा. ६. A. reads यच्च व्याघ्रेणापि—

यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्णां व्यभिचारिणीम्।
अबुद्धिपूर्वं गच्छेत प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत्॥

तदा वेदजपसहितचान्द्रायणं कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम्। इति। यत् पुनस्तेनैवोक्तम् for यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णां व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं त्रैमासिकं चान्द्रायणं द्रष्टव्यम्। यच्च व्याघ्रेणोक्तम्.

७. B. C. D. E. F. H. and J. omit-त्रैमासिक-.

'कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।
चरेन्मासत्रयं विप्र क्षत्त्रियागमने गुरोः' ॥

इति तत्र बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते अतिकृच्छ्रः । तया प्रोत्साहितस्य कृच्छ्रः । स्वेनैव प्रोत्साहितायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाऽऽह देवलः—

'मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।
अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः' ॥

इति । अबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

'चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ।
सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः' ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम् । तया प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु जातूकर्ण्यः—

'गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।
वृषणमात्रमुत्कृत्य शुद्ध्येज्जीवन् मृतश्च सः' ॥

इति । वैश्यायां बुद्धिपूर्वे सकृद्गमने कण्व आह—

'तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः ।
भार्यां वैश्यां सकृद् गत्वा बुद्ध्या मासं चरेत् द्विजः' ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम् । तया प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः । अभ्यासे लिङ्गस्याग्रच्छेदः कार्यः । तथाह लौगाक्षिः—

'गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः ।
लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुद्ध्यति किल्बिषात्'[1] ॥

---

1. G. and H. read शुद्ध्येत स for शुद्ध्यति.

इति। अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतल्पप्रायश्चित्तं तदेव बहुशोऽभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम्। अबुद्धिपूर्वके सकृद्गमने प्रजापतिराह—

'पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात् सप्ताष्टौ वा तथैव च।
वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः' ॥
(म. स्मृ. ३. ४०)

इति। तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम्। तया प्रोत्साहितस्य पञ्चरात्रम्। आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्रमिति। अभ्यासे त्वामरणान्तं ब्रह्मचर्याचरणम्। तदाह हारीतः—

'अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः।
स षडङ्गं ब्रह्मचर्यं सञ्चरद् यावदायुषम्' ॥
(हा. स्मृ. २१. २९)

इति। शूद्रागमने बुद्धिपूर्वे जाबालिराह—

'अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च।
गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्' ॥

इति। तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रम्। तयैव प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम्। आत्मना प्रोत्साहितायां पराक इति द्रष्टव्यम्। अभ्यासे तु द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं कर्त्तव्यम्। तथाऽऽहोपमन्युः—

'पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः।
ब्रह्मचर्यं स दुष्टात्मा सञ्चरेद् द्वादशीः समाः' ॥

---

१. G. reads न दाभीयात् for तु नाश्नीयात्. २. Except A. and I. all read ब्रह्मचर्यरक्षणम् for ब्रह्मचर्याचरणम्. ३. All, except A. and J. read चरेत्तावद्यावदायुष्यसङ्कुचः for ब्रह्मचर्यं संचरेद्यावदायुषम्. H. also reads the same, but it has the correct reading in the margin. ४. I reads अदुष्टात्मा for स दुष्टात्मा; while except A. and I. all read द्वादशं for द्वादशीः.

इति । अज्ञाने दीर्घतमा अङ्ग–

'प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।
गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः' ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । तया प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्–

'चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये' ॥
(म. स्मृ. ११. १०६)

इति । साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषो नास्तीत्याह व्याघ्रः[1]–

'जात्युक्तं पारदार्यं वा गुरुतल्पत्वमेव च ।
साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेव च' ॥

इति । यत्तु नारदेनोक्तम्–

'माता मातृष्वसा[2] श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्य-सखि-शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ।
दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।
आसामन्यतमां[3] गत्वा गुरुतल्पग उच्यते' ॥
(ना. स्मृ. १२. ७३–७५)

इति तदेतदकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च द्रष्टव्यम् । यच्च वसिष्ठेनोक्तम्–

---

१. H. reads नास्ति व्याघ्रवचनात् for नास्तीत्याह व्याघ्रः. २. I. reads मातृष्वसा च श्वश्रूश्च for माता मातृष्वसा श्वश्रूः. ३. B. and D. read आप्नात for आसाम्.

'सखि-सयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्यासु
स्नुषायां गवि गुरुतल्पसमानम्'।
(व. स्मृ. १. २३)

इति यच्च मनुनोक्तम्—

'गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च'॥
(म. स्मृ. ११. १७०)

इति यदपि व्याघ्रेण—

'आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः।
आचार्यस्य च राज्ञश्च भार्यां प्रव्रजितां तथा॥
नप्त्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च।
पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत्'॥

इति संवर्त्तेनापि—

'पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा।
गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्'॥
(सं. स्मृ. १६८)

इति याज्ञवल्क्येनापि—

'पितृष्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि।

---

१ This Sûtra does not appear in Bombay, Calcutta and Benares editions of the text, but it is found in the MS. copy. For this Sûtra I. reads the following śloka :—

'सखी-स्वयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्या-स्नुषासु च।
कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः'॥

२. B. D. and H. read गोप्तुः for राज्ञः. ३. C. and F. have made several mistakes here. I. and J. read धात्रीं for नप्त्रीं. ४. G. reads भ्रातृभार्यागमे and I. भ्रातृस्त्रीगमने for भ्रातृभार्यागमे. ५. The text reads तस्यान्या निष्कृतिर्न च for निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्.

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः' ।
(या. स्मृ. ३. २३२–२३३)

इति तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद्व्यवस्थापनीयानि। यानि तूक्तविषय एव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि तानि सम्बन्धकनीयस्त्वमाश्रित्य योजनीयानि । तत्र सम्बन्धकनीयस्त्वं[1] सुमन्तुना प्रदर्शितम्—

'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः । तद्भगिन्यश्च मातृष्वसारः । *भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः । तदपत्यं भागिनेयम् । अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि कृत्वा ऽयाज्याः पतिताश्च भवन्ति'।

इति । अत्रातिदेशिकव्यपदेशादर्शनात् प्रायश्चित्ताल्पत्वं सिद्ध्यति । एतदेवाभिप्रेत्य संवर्त्त आह—

'गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।
तस्या दुहितरं चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ॥(१५६)
सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।
गच्छेन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुद्ध्यति॥(१५७)
सखिभार्यां समारुह्य श्वश्रूं चैव हि मानवः ।

*एतान्येव सूत्राण्याचारकाण्डे ऽन्यथा पठितानि (अ.२, पृ. ६४) द्रष्टव्यानि।

१. Except A. and I. all read सम्बन्धगरीयस्त्वम् for सम्बन्धकनीयस्त्वम्। The former seems to be incorrect. २. Here also all except A. and I. read-गरीयस्त्वं for-कनीयस्त्वं. ३. B. and D. read भगिन्यश्च भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः and E. G. and J. भगिन्यश्च जननीसपत्न्यश्च भगिन्यः. ४. Except A. and the text all read स्वसुतां for स्वसारं. ५. The text reads.—

मातुलानीं सनाभिं च मातुलस्यात्मजां स्नुषाम् ।.

६. The text reads एता गत्वा for गच्छेन्नेताः. ७. For this slôka the text reads :—

सखिभार्यां कुमारीं च श्वश्रूं [illegible] तथा ।
स कुर्यात् प्राकृतं कृच्छ्रं [illegible] पयस्विनीम् ॥.

अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥ (१६२)
कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत्' ।(१६१)
(सं. स्मृ. १५६–१६२)

इति। सुमन्तुरपि—

'मातृपितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिनेयी-गो-चण्डालीगमनेषु तप्तकृच्छ्रत्रयं सान्तपनं च'[1]।

इति। चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'भ्रातुश्चैव कनिष्ठस्य भार्यां गत्वा तु कामतः।
सान्तपनं प्रकुर्वीत[2] कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥
मातुश्चैव स्वस्त्रियां गत्वा पितृव्यतनयां तथा।
तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च ॥
गुरोर्दुहितरं* गत्वा पराकं तु समाचरेत्।
भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
मातुलस्य† सुतां गत्वा पितुश्च स्वस्त्रियां तथा।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ॥

---

* इयं च गुरोर्दुहिता परेण विवाहिता अविवाहिता वा चेत् तस्यां गमने दोषः। न तु स्वभार्यात्वं प्राप्तायाः। गुरुणा दीयमानाया गुरुकन्याया अपि विवाह्यत्वस्यान्यत्राभिधानात्।

† मातुलसुतापि स्वविवाहिता चेन्न दोषः। यद्यपि मातुलकन्यापरिणयनं कैश्चिन्निषिद्धं तथापि दाक्षिणात्यानां तन्न दोषावहमिति श्रुतिस्मृत्यनुज्ञातत्वेन बहुभिः प्राचीनैर्निरूपितमित्यलं पल्लवितेन।

---

१. B. D. and H. read मातृष्वसृसुता-भगिनी- for मातृपितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी. २ H. omits the following :—

* * * प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥
मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा * * * * *।.

and J. reads सान्तपनं तु कुर्वीत. ३. I. reads मातुलस्य स्त्रियं for मातुश्च स्वस्त्रियां.

मातुश्च स्वस्त्रियस्यैव भार्यां गत्वा तु कामतः ।
पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
दौहित्रीं पुत्त्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकं तु समाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोषितम् ।
आचार्यस्य पराकं तु बौधायनवचो यथा ॥
सम्बन्धिनः* स्त्रियं गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।
विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ॥
व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत् ।
सखिभार्यां समारुह्य ज्ञाति-स्वजनयोषितम् ॥
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं पादकृच्छ्रं ततः पुनः ।
कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
पतितां तु द्विजो गत्वा तदेव† व्रतमाचरेत्'[1] ।

इति । अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरव-लाघवे परीक्ष्य यथायथं बुद्धिपूर्वा ऽबुद्धिपूर्वा ऽभ्यासाऽनभ्यासादिविषयत्वं योजनीयम् । मूलवचनपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने व्यासोक्तं[2] द्रष्टव्यम्—

'ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यादर्धमेव प्रमादतः ॥
अर्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्व्रती ।
अर्धमर्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

* सम्बन्धिनः उक्तातिरिक्तसम्बन्धवन्तः ।

† 'तदेव' यत्तस्याः पतिताया उक्तं प्रायश्चित्तं तदेवाचरेदिति भावः ।

१. B. D. E. G. H. and J. read पादं कुर्यात् for पादकृच्छ्रं; while C. and F. substitute परम् for पुनः. २. I. reads आश्वोक्तं for व्यासोक्तं.

एतद् व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।
अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तामर्धमेव च' ॥

इति । कण्वोऽपि—

'शूद्रदारान् गतो विप्रो ह्यतिकृच्छ्रं समाचरेत् ।
चान्द्रायणं विशो राज्ञः समं च ब्राह्मणव्रतम्' ॥

इति । यदि च ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण निविष्टं तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं तदेव पादहीनं क्षत्रियादिगमने द्रष्टव्यम् । व्याघ्रवचनात्—

' विप्रेण वै निविष्टाश्चेचातुर्वर्ण्यप्रसूतयः ।
क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तासु गतश्चरेत्' ॥

इति । अयमेव न्यायः क्षत्रियादिपरिगृहीतास्वपि द्रष्टव्यः । ब्राह्मणभार्यां शूद्रां ब्राह्मणो गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनात् ।

*'ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत् निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः' ।
(व. स्मृ. २१. १६)

* अप्रेक्षापूर्वं अज्ञानतः । क्वचित् 'निवृत्तधर्मकर्मणोतिकृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः' इति दृश्यते । परमिदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति ।
'एतद्व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।
अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तामर्धमेव च' ॥
इति व्याघ्रवचने अनिवृत्तधर्मकर्मण एव अधिकप्रायश्चित्ताभिधानात् ।

१. I. reads अधमेषु च for अर्धमेव च. २. I. reads शूद्रदारगतो. ३. H. and I. omit च. ४. I. reads निर्दिष्टं for निविष्टं. ५. I. reads-णैवातिविष्टाः for-ण वै निविष्टाः. ६. I. reads द्रष्टव्यम् for द्रष्टव्यः. ७. A. reads अपेक्षापूर्वं for अप्रेक्षापूर्वकं. ८. The text reads अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः.

इति । इदमबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने । बुद्धिपूर्वे तु[१] द्विगुणम् ।

‘ अर्धमेव प्रमादतः’ ।

(व्याघ्रवचनम्)

इति लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिभार्यागमने यदुक्तं तदेव क्षत्रियादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः?–

‘ विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे ।
तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव सङ्गमे ’ ॥

(प्र. स्मृ. ३. ६९)

इति प्रजापतिधर्मलिङ्गात् । गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम आह—

‘वर्षे द्वे परदारेषु त्रीणि श्रोत्रियदारके’ ।

(य. स्मृ. ९. ११)

इति । प्रातिलोम्येन परदारगमने संवर्त्त आह–

‘[२]कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा ।
[३]गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति’ ॥

(सं. स्मृ. १६६-६७)

---

१. I. omits तु. २. The text reads :—

‘कथंचित् ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव च ।
गोमूत्रयावकाहारी मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥
ब्राह्मणी शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् पावनं परमं स्मृतम्’ ॥.

३. C. and F. omit this and the next one line :—

गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।.

इति । एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये वधस्मरणात् । तथा च वसिष्ठः—

'शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा* शूद्रमग्नौ प्रास्येत् । (१) ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा[२]ऽभ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् । (२) पूता भवतीति विज्ञायते । (३) वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । (४) ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य[३] महापथमनुसंव्राजयेत् । (५) पूता भवतीति विज्ञायते । (६) राजन्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् शरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । (७) ब्राह्म-

---

* वीरणैः उशीराङ्कुरैः शूद्रं वेष्टयित्वाग्नौ प्रास्येत् । महापथं राजमार्गं अनुसंव्राजयेत् भ्रामयेदित्यर्थः । इदं च मत्या गच्छतो दण्डरूपं प्रायश्चित्तम् । अमत्या चेत् द्वादशवार्षिकानुवृत्तौ वृद्धप्रचेतसोक्तं द्रष्टव्यम्—

'शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।
पूर्णमेतद्व्रतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा' ॥

इति । 'एतत्' पूर्वोक्तं द्वादशवार्षिकम् । एवमेव क्षत्रियादीनां मत्या ब्राह्मणीमभिगच्छतां वसिष्ठोक्तं प्रायश्चित्तम् । अमत्या तु इदमुक्तमेव द्वादशवार्षिकं पादहान्या वर्णक्रमेण देयम् ।

'पादहान्याऽन्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम् ।
प्रायश्चित्तमिदं देयमगम्यागमने क्रमात्' ॥

इति वृद्धप्रचेतसोक्तेः ।

---

१. All, except A. and the text read उपगच्छेत् for अभिगच्छेत्; while B. C. D. and F. substitute तु for चेत्. २. The text reads समभ्यज्य for अभ्यज्य. ३. I. reads कृष्णखरम् for गौरखरम्.

ण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य-
नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् ।
(८) पूता भवतीति विज्ञायते । (९) एवं
वैश्यो राजन्यायाम् । (१०) शूद्रश्च राजन्य-
वैश्ययोः' । (११)

(व. स्मृ. २१. १–११)

इति । स्वैरिणीगमने शङ्ख-लिखितावाहतुः—

'स्वैरिण्यां* वृषल्यां चावकीर्णः सचैलं स्नातं
उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां चतुर्थ-
कालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां
त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां
त्र्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात् ' ।

इति । बन्धकीगमने षट्त्रिंशन्मते प्रायश्चित्तमुक्तम्—

'ब्राह्मणो बन्धकीं† गत्वा किञ्चिद्दद्यात् द्विजातये ।
राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चैलकम् ॥

---

* पतिं हित्वा याऽन्यं पुरुषं गच्छति तस्याः चतुर्थपुरुषपर्यन्तं स्वैरिणीति संज्ञा समनन्तरस्मृत्यन्तरवचनेन ।

† 'बन्ध् बन्धने' इत्यस्माद्धातोर्बध्नाति मनोऽत्रेति बन्धकी । या पतिं त्यक्त्वाऽन्यान् पञ्च तदधिकान्वा पुरुषानाश्रयति सा बन्धकीत्ययमत्र विशेषः स्वैरिण्याः । तत्र ब्राह्मणजातीयबन्धकीगमने ब्राह्मणः किंचित् सुवर्णादिकं दद्यात् । राजन्य-वैश्य-शूद्रजातीयबन्धकीगमने धनुर्वस्त्रमुदकुम्भश्च क्रमेण देयः । इदं ब्राह्मणस्यैव प्रायश्चित्तम् । न क्षत्रियादीनाम् ।

---

१. The text substitutes श्वेतखरम् for रक्तखरम्. २. II. reads सचैलस्नात and I. सचैलंस्नान for सचैलं स्नातं. ३. I. reads दद्यात् । ब्राह्मणो वैश्यायां for दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां and -कालाहारि for -कालाहारो.

शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये।
दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्याद् विप्राय भोजनम्' ॥

इति। बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

'चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्'।
(य. स्मृ. ९. ३७)

इति। इदं च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम्। तदुत्पत्तौ यद्विशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं[1] तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात्। तदाहोशनाः—

'गमने तु व्रतं यत् स्याद् गर्भे तद्द्विगुणं चरेत्'।
(उ. स्मृ. ९. ३७)

इति। शूद्रां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—

'वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि
चतुर्थकालसमये सक्तून् भुञ्जीत[2]'।

इति। गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्—

'शूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत इष्टिं वा वारुणीं द्विजः' ॥

इति। पुल्कस्यादिगमने संवर्त्त आह—

'पुल्कसीगमनं* कृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किल्विषात्[3] ॥

* अत्रापि कामतः कृच्छ्रचान्द्रायणम्। अकामतः चान्द्रायणमिति हरदत्तादयो बहवः।

'कामतः कृतपापस्य अकामे हीनकं चरेत्'।

इति वृद्धाङ्गिरसोक्तेः।

१. All, except A. and I. read यद्विशेषेण यत् प्रायश्चित्तम् for यद्विशेषेण प्रायश्चित्तम्. २. I. reads चतुर्थकाले सक्तुं भुञ्जीत for चतुर्थकालसमये सक्तून् भुञ्जीत. ३. The text reads तस्य पावनं परमं स्मृतम् for कुर्यात् ततो मुच्येत किल्बिषात्.

'नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्' ॥
(सं. स्मृ. १५०–१५१)

इति । यत्तु बृहत्संवर्त्तः[1]—

'रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्' ॥
(बृ. सं. स्मृ. १. २७)

इति आपस्तम्बोऽपि[2]—

'म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्' ॥
(आप. स्मृ. २. २६)

इति तदभ्यासविषयम् । यच्च[3] शातातपेन—

'कैवर्त्तीं रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।
प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति' ॥
(शा. स्मृ. ३. ११)

इति । चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेषः । तत्रैतःसेकात्

---

१. Except A. and I. all read संवर्तेनोक्तम् for बृहत्संवर्तः ; while B. and D. omit यत्तु बृहत्संवर्तः and next line :—

रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।.

२. B. and D. omit this line and the following question :—

इति । आपस्तम्बोऽपि—

' म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेत् चान्द्रायणद्वयम्' ॥.

३. All, except A. and I. substitute एतच्च for यच्च; while H. reads शातातपोऽपि.

प्राङ्निवृत्तिविषयम् । *कापालिकस्त्रीगमने यम आह—

'कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात् कृच्छ्रोब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्' ॥

(य. स्मृ. ९. १२)

इति । जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

'ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भे सान्तपनं चरेत् ।
राज्ञी गर्भे पराकः स्याद्वैश्यागर्भे त्र्यहाधिकम् ॥
शूद्रागर्भे द्विजः कुर्यात्तद्वचान्द्रायणव्रतम् ।
चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्' ॥

इति । विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

'विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ।
व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत्' ॥

इति । मुखमैथुने तूशनसोक्तम्—

'यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवेत स दुष्यति । (३१) प्राजापत्येन शुद्ध्यति' । (३२)

(उ. स्मृ. २. ३१-३२)

इति । रजस्वलागमने संवर्त्त आह—

'रजस्वलां तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रो विशोधकः' ॥

(सं. स्मृ. १६३)

---

* कापालिकाः कपालधारिणो वीरशैवापरपर्यायाः शैवाः । तज्जातीयां कापालिकीम् । कापालिकास्तावत् सुरा-मांसभोजिनो तामसाचाराः । अत एव तेषामन्नं निन्द्यत्वेनोक्तं यमेन ।

---

१. B, D. E. and H. read कृच्छ्रार्धम् for कृच्छ्राब्दम्; while J. reads—
ज्ञानात्कृच्छ्रं समुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ।.

२. B. and D. read विड्गर्भे तु for वैश्यागर्भे, C. and F. read द्विजगर्भे त्र्यहाधिकम्. ३. The text reads अतिकृच्छ्रं विधीयते for अतिकृच्छ्रो विशोधकः.

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।
प्राजापत्येन शुद्ध्येत ब्राह्मणानां च भोजनात्’ ॥
(आप. स्मृ. २. १३)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘ रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि प्राजापत्यं परेऽहनि’॥

इति । शातातपोऽपि—

‘अनुदकमूत्र-पुरीषकरणे श्व-काकस्पर्शने सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च । रजस्वलाऽभिगमने चैतदेव’ ।
(शा. स्मृ. १. १९–२०)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘*रजस्वलादिव्यवाये शुक्लमृषभं दद्यात् कृष्णलिङ्गम्’ ।
(व. स्मृ. ०.०)

इति । मनुरपि—

‘अमानुषीषु †गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु ।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्’ ॥
(म. स्मृ. ११. १७३)

---

* अत्र सर्वत्र रजस्वलागमनविषयकाणि वचनानि स्वस्त्रीविषयकाणीति ध्येयम् । तत्रतत्रोक्तं प्रायश्चित्तं तस्यामेव गमने कर्तव्यत्वेनोपदिष्टं भवति । परस्त्रियां रजस्वलायां गन्तुः परस्त्रीगमनविषयकं रजस्वलाविषयकं चेति प्रायश्चित्तद्वयम् ।

† गोगमनस्य प्रायश्चित्ताधिक्याम्नानात् ‘गोवर्जम्’ इत्युक्तम् ।

---

१. I. reads श्व-पाक- for श्व-काक-. २. I. reads चैव तदेव for चैतदेव. ३. The text reads पुरुष: for गोवर्जम्.

इति । गौतमोऽपि—

'उदक्या गमने त्रिरात्रम्' ।
(गौ. स्मृ. २४. ३२)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

'रजस्वला-ऽवधूतादिगमने[1] त्रिरात्रो-
पवासो घृतप्राशनं च कुर्यात्' ।

इति । अत्र यानि ह्रास-वृद्धियुतानि तान्युभयेच्छाऽन्य-तरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसृसुतादिविवाहे प्रायश्चित्तमाह सुमन्तुः—

'पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां
समानार्षेयीं च[2] विवाह्य चान्द्रायणं
चरेत् । परित्यज्य[3] चैनां बिभृयात्'।

इति । शातातपोऽपि—

'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(शा. स्मृ. ३. २३)

इति । बौधायनोऽपि—

'सगोत्रां चेदमत्योपगच्छेत् मातृवदेनां[4] बि-
भृयात् । (३७) प्रजातां चेत्[5] कृच्छ्रपादं[6]

---

१. G. reads रजस्वलावधूनां गमने for रजस्वलाऽवधूतादिगमने. २. C. G. and I. omit च. ३. H. reads परित्यज्यैनामन्यां बिभृयात्; while B. and D. read परित्यज्यैनां बिभृयात्. ४. The text reads भ्रातृवत् for मातृवत्. ५. B. D. and G. read प्राजापत्यं चरेत्, C. E. F. and H. प्रज्ञाता चेत् and A. and I. प्रज्ञातां चेत् for प्रजातां चेत्. ६. The text substitutes कृच्छ्राब्द-पादं for कृच्छ्रपादं.

चरित्वा–यन्म आत्मनो मिन्दाभूत्[1] पुनर-
ग्निश्चक्षुरदादिति एताभ्यां जुहुयात्'।
(बौ. स्मृ. २. १. १३७–३८)

इति। ननु—पितृष्वसृसुता-मातुलसुतयोर्विवाहस्य तत्प्र-करणेऽङ्गीकृतत्वादत्र प्रायश्चित्तविधानं विरुद्धम्—इति चेत्। नैवम्। आसुरादिविवाहोढासुतायाः[2] सापिण्ड्यनिवृत्त्या वि-वाहानङ्गीकारेण[3] प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात्। ननु– गुरुत-ल्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्व्रतानि स्मर्यन्ते। तत्राङ्गिराः—

'महाव्रतं *चरेद्दाऽपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा।
गुर्वर्थे[4] वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः'॥
(अं. स्मृ. ६. १३)

इति। सुमन्तुरपि—

'गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनः[5]† शाखां

* महाव्रतं द्वादशवार्षिकम्। तच्च—

'अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः।
एककालं समश्नीत वर्षे तु द्वादशे गते॥
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः।
व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे'॥

इत्यनेनोक्तम्।

† कण्टकिनो वृक्षस्य शाखाम्। त्रिषवणः त्रिकालस्नायी। क्वचित् 'कण्टकिनीं' इति 'त्रिषवणी' इति च पठ्यते।

१. I. reads निन्दाभूत् for मिन्दाभूत्. The former is quite incorrect. २. C. and F. read -विवाहोक्तं तयोरा निवृत्त्या for -विवाहोढासुतायाः सापिण्ड्यानिवृत्त्या and for the same E. and I. read -विवाहोत्पन्नयोः सापिण्ड्यानिवृत्त्या. J. differs from E. and I. in substituting -उत्पन्नायाः for -उत्पन्नयोः. ३. I. reads विवाहाङ्गीकारेण. ४. B. D. G. H. and J. substitute गुर्वमे for गुर्वर्थे. ५. C. and F. read कण्टकिनि and E. and I. कण्टकिनीं for कण्टकिनः.

परिव्रज्याधःशायी त्रिषवणो भैक्षाहारः पूतो
भवतीति । अश्वमेधावभृथस्नानेन वा' ।

इति । एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नीतारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं चोपजीव्य व्यवस्थापनीयानि ॥१२-१३॥

पश्वादिगमनस्य पितृदारादिगमनादर्वाचीनत्वेन तत्राल्पं प्रायश्चित्तमाह—

पशु-वेश्यादिगमने महिष्युष्ट्री-कपीस्तथा ।
खरीं च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥१४॥

इति । पशुरश्वादिः । वेशो भृतिः । तां जीवनहेतुतयाऽर्हतीति वेश्या । यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वान्न मनुष्यैर्गन्तुं योग्या तथापि केषुचिद्देशविशेषेषु प्रौढदेहयोरपि तयोः सद्भावात् तदुपगमनविषयमिदं व्रताभिधानम् । वेश्यायां गर्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु कण्व आह—

'प्रसूतो यस्तु वेश्यायां भैक्ष्यभुङ् नियतेन्द्रियः ।
शतसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेति शुद्धताम्' ॥

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्—

'सर्वेषां पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।
शुनीं चैव द्विजो गत्वा *अतिकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥

* क्वचित् 'जातिकृच्छ्रम्'– इति पठ्यते तथापि नायं कृच्छ्रविशेषः कुत्राप्युक्तः ।

१. B. and D. read त्रिषवणी and I. त्रिषवण-. २. B. D. and I. substitute वा for च. ३. H. substitutes अर्वाचीनत्वम् for अर्वाचीनत्वेन and omits तत्र. I. reads अल्पत्वेन for अर्वाचीनत्वेन. ४. I. reads पशु-वेश्याभि- for पशु-वेश्यादि-. ५. B. D. E. F. H. and J. read महिष्युष्ट्र-कपी: and I. महिष्युष्ट्रीं कपीं for महिष्युष्ट्री-कपीः. ६. B. D. and H substitute खरादिः and G. खर्यादिः for अश्वादिः. ७. G. substitutes भजति for भृतिः. ८. B. C. D. E. G. H. and J. substitute संभाव्यत्वात् for सद्भावात्. ९. I. reads एव शुद्ध्यति for एति शुद्धताम्.

इति । वेदविदस्तु तिर्यग्गमने कूष्माण्डैर्मन्त्रैर्होमः । तदाह गौतमः—

'अमानुषीषु गोवर्जं[1]स्त्रीकृते कूष्माण्डैर्घृतहोमः' ।
(गो. स्मृ. २३. ४०)

इति ॥ १४ ॥

पश्वन्तरेभ्यो गोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह—

*गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददन् ।

इति । शुद्ध्यतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने संवर्त आह—

'नरो गोगमने कुर्यात् कृच्छ्रं सान्तपनं तथा' ॥
(सं. स्मृ. १९९)

इति । आवृत्तौ जाबालिराह—

'तप्तकृच्छ्रं तु गां गत्वा प[2]रदारांस्तथैव च ।
इतरेषां पशूनां तु कृच्छ्रपादो विधीयते' ॥

इति । बहुक्षीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—

'[3]नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ।

* धरणीधरस्त्विदं पूर्वार्धमुत्तरार्धत्वेन उत्तरार्धं च पूर्वार्धत्वेन पठित्वा सकृद्गमनविषयत्वेन व्याख्यातवान् ।

१. I. reads गोवर्जं स्त्रीषु गमने for गोवर्जंस्त्रीकृते. २. H. reads परदारान् for परदारान् and for the same C. and F. read परदारां. ३. H. reads खर-गोगमनं for नरो गोगमनं.

इति। तत्रैव विषयेऽत्यन्ताभ्यासे विष्णुराह—

'-कुर्यात्। (१) परदारगमने गोव्रतम्*।
(२) गोगमने च। (३) तिर्यग्योनावाकाशे
ऽप्सु दिवा गोयाने च सवासाः स्नानमाचरेत्'।
(वि. स्मृ. ५३. १–४)

इति। वेदविद्विप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे शङ्ख-लिखितावाहतुः—

'तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचैलं स्नातो यवसाहारं गोभ्यो
दद्यात्। गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्'।

इति। यथोक्तविशेषणविशिष्टायां सवनस्थविप्रसम्बन्धिन्यां गवि गौतम आह—

'सखि-सयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्यासु स्नुषायां गवि
च तल्पसमः। (१०) अवकर इत्येके'। (११)
(गौ. स्मृ. २४. १०–११)

इति। गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जानस्य यम आह—

'यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः।
मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥

* गोव्रतं यमेनोक्तमत्रानुसन्धेयम्।

१. The text inserts च after परदारगमने. २. The text reads पुंस्ययोनौ for तिर्यग्योनौ. ३. I. omits च. ४. B. D. and I. read सखि-सयोनि-सगोत्र-. ५. I. reads गुरुतल्पसमः। अवकीर्ण इत्येके for तल्पसमः। अवकर इत्येके ६. H. reads वाहनावस्थायां for वाहनेऽवस्थाय ; while G. reads वाहने वय-स्थास्त्रियं. ७. G. reads तत्त्व for तत्र.

त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ।
गोभ्यो यवाढकं दत्त्वा घृतं प्राश्य विशुद्धचति' ॥
(य. स्मृ. ९. ३–४)

इति । मनुरपि—
'मैथुनं तु समासेव्य पुंसि *योषिति वा द्विजः ।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्' ॥
(म. स्मृ. ११. १७४)

इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत् प्राजापत्यमुक्तं तदभ्यासविषयम् । सकृद्गमने त्विदानीमाह—

महिष्युष्ट्री-खरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्धचति ॥१५॥

इति । महिषी च उष्ट्री च खरी च, ता गच्छतीति महिष्युष्ट्री-खरीगामी । स एकोपवासेन शुद्धचति इति ॥ १५ ॥

अथोत्तमजातिप्रसूताया नार्याश्चण्डालसम्पर्के प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । तस्य चापद्विषयत्वमभिप्रेत्यापद्विशेषानुवादेन तत्र तावत् पुरुषकर्तव्यमाह—

डामरे[२] समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ।
बन्दिग्राहे भयार्त्तो वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ॥१६॥

* 'पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति स्वयोषित्यपि'—इति सर्वज्ञनारायणः । 'यत्र देशे क्वापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां + + मैथुनं च सेवित्वा'—इति कुल्लुकभट्टः । 'पुंसि गुदादिषु योषिति स्वयोनिषु'—इति राघवानन्दः । पुंसि योषिति पुंसो योषितश्चोपर्यन्यथा सह मैथुनं समाप्येत्यर्थः'—इति नन्दनः ।

१. Except A. and the text all read समारोप्य for समासेव्य. २. H. I. K. and L. read अमरे and C. and F. डमरे for डामरे, but H. gives a marginal reading डामरे; while K. and L. substitute च for वा.

इति। डामरः[1] परसैन्यकृतोपद्रवादिः[2]। समरः सेनयोर्युद्धम्। दुर्भिक्षं वृष्ट्यभावादिना अन्नाभावः। जनक्षयः मारिकादिदेवतानिमित्तैः प्रचुरैः रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां मरणम्। बन्दिग्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः*। भयार्त्तिश्चोर-राजादिकृत उपद्रवः। एवंविधासु आपत्सु पुरुषः स्वप्राणरक्षार्थं पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत। किन्तु तस्या अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ॥ १६ ॥

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथञ्चिच्चण्डालसम्पर्के किं कर्त्तव्यमित्यत आह—

चण्डालैः† सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः।
विप्रान् दश[3] वरान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥ १७ ॥
आकण्ठसम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे।
तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण[4] निष्क्रमेत् ॥ १८ ॥
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम्।
त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥ १९ ॥
शंखपुष्पीलतामूलं पत्रं वा[5] कुसुमं फलम्।
सुवर्णं पञ्चगव्यं च काथयित्वा पिबेज्जलम् ॥ २० ॥

* युद्धपराजितानां स्त्रियोऽपहृत्य बलात् दासीकरणं बन्दिग्राहः। कारागारनिक्षेप इति केचित्।

† 'चण्डालैः इति बहुवचनं श्वपचाद्यभिप्रायेण'-इति धरणीधरः।

१. H. and J. read अमरः and C. and F. डमरः for डामरः. २. B. D. E. F. G. H. and J. read बाध्यादिः for उपद्रवादिः and for the same C. and F. read भयादिः. ३. Except A. G. and I. all read दशावरान् for दश वरान्; while C. and I. दश परान्. ४. M. reads एकरात्रेण for अहोरात्रेण. ५. M. reads च for वा.

एकभक्तं चरेत् पश्चाद् यावत् पुष्पवती भवेत् ।
व्रतं चरति तद् यावत् तावत् संवसेत बहिः ॥ २१ ॥

इति[१] । वरान्[२] 'वेद-वेदाङ्गवित्' (प. स्मृ.) इत्यादिप्रोक्त-गुणविशिष्टान् । तादृशान् दशसङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवञ्चनेन[३] निवेदयेत् । यद्वा 'चातुर्वैद्य' (प. स्मृ.) इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां अग्रे निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्ठप्रमाणं कूपं खात्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्य तत्रैकं दिनं निरन्तरमवस्थायोपोष्य[४] परेद्युर्निर्गच्छेत् । निर्गत्य च यावकान्नं भुञ्जीत । ततो दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थं दिनमाकण्ठजले स्थित्वा पञ्चमे शङ्खपुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च क्वथितं जलं पिबेत् । ततः षष्ठदिनमारभ्य यावदृतुदर्शनमेकभक्तं दिने* चरेत् । व्रतदिनेषु न गृहेऽवतिष्ठेत । किन्तु बहिरेव निवसेत्[५] ॥ १७–१८–१९–२०–२१ ॥

* 'शङ्खपुष्पी' शङ्खिनीति सर्वत्र प्रसिद्धा । भाषायां 'शङ्खाहुली, सांखवेल' इति च ख्याता । परमियं चोरपुष्पीत्यभिधीयते न शङ्खपुष्पीति । यथाहामरसिंहः—

'शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिनी' ।
(ना. लिं. २. ४. १२६)

इति । तस्मात् चोरपुष्पी शङ्खपुष्पी चैकैव वा भिन्ना वेति सुधीभिर्विचारणीयम् ।

१. I. reads संवर्तते for संवसेत्. २. A. and I. read परान् for वरान् while G. and J. read दशावरान् for the same. ३. B. D. E. and H. read दोषं वञ्चनेन for पापमवञ्चनेन; while J. reads पापं प्रवचनेन. ४. C. and F. omit उपोष्य. ५. B. D. G. H. and J. read तिष्ठेत् for निवसेत्.

यथोक्तव्रताचरणानन्तरकर्तव्यमाह—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम्* ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं[1] पाराशरोऽब्रवीत् ॥२२॥

इति । अयं च दक्षिणाशिरस्को व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि[2] दर्शितः—

'चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन ।
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।
आत्मना सम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥
तत्र स्थित्वा निराहारा त्रिरात्रं तु ततः क्षिपेत् ।
शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥
क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् ।
एकभक्तं चरेत् पश्चात् यावत् पुष्पवती भवेत् ॥
बहिस्तावच्च निवसेद् यावच्चरति सा व्रतम् ।
प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं[3] स्वायम्भुवोऽब्रवीत्' ॥

(अं. स्मृ. ९. ११–१७)

इति तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु सकृद्गमने ऋष्यशृङ्ग आह—

'सम्पृक्ता† स्यादथान्त्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्' ।

---

* अत्र ब्राह्मणसङ्ख्या नोक्ता तथापि 'गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्' इत्युक्तेर्द्वावेव ब्राह्मणाविति प्रतीयत । धरणीधरोऽप्येवमेव मन्यते । 'पाराशरोऽब्रवीत्' इति पूर्वोक्तरीत्या पुराकल्पे वृद्धपराशरो यदुक्तवान् तस्यैवायमनुवाद इति मन्तव्यम् ।

† 'सम्पृक्ता' सङ्गता । इदमप्यमत्येति बोध्यम् ।

---

१. K. L. and M. read शुद्धिः for शुद्धिं. २. B. D. G. and H. omit अपि.
३. B. D. and H. read शुद्धिः for शुद्धिं.

इति । यद्याहितगर्भायाः एव पश्चाच्चण्डालादिव्यवायः तदा तेनैव विशेष उक्तः—

'अन्तर्वत्नी तु युवतिः सम्पृक्ता यान्त्ययोनिना[१]।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद् यावद् गर्भो न निःसृतः ॥
न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।
न शयीत समं भर्त्रा न च भुञ्जीत बान्धवैः ॥
प्रायश्चित्तं* गते गर्भे विधिं कृच्छ्रादिकं चरेत् ।
हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्' ॥

इति । यदा तु कामतोऽन्त्यजसम्पर्कं[२] करोति तदोशनसोक्तं द्रष्टव्यम्—

'अन्त्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।
प्रविशेत् सम्प्रदीप्ताग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति' ॥
(उ. स्मृ. २. ६)

इति ॥ २२ ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ† प्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं व्रतम्[३] ।
यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥२३॥

---

* अन्त्यजसम्पर्केऽपि पूर्वधृतगर्भस्य नाशुचित्वम् ।
'न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि' ।
इति वक्ष्यमाणस्मृत्यन्तरवचनात् । 'गर्भे गते' उदरान्निर्गते सति प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । पूर्वं कृते सति गर्भनाशसम्भवात् ।

† इदमेव केचन कामतो गमने इति मन्यन्ते । तन्न युक्तमिति प्रतिभाति। यतो रेतःसेकस्यैव स्त्रीसंगे प्राधान्यात् तस्यैव दोषबाहुल्याच्च रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्ताल्पत्व-बहुत्वयोर्बकुमुचितत्वादिति सुधियो विदांकुर्वन्तु ।

---

१. B. and D. read—जातिना for योनिना. २. C. E. F. G. I. and J. read अत्यन्तसम्पर्कं for अन्त्यजसम्पर्कं. ३. I. reads स्मृतम् for व्रतम्.

इति। चण्डालगमनस्यात्यन्तजुगुप्सितत्वाद् योषितः परित्याग एव। न तु व्रतेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कां निवर्त्तयितुं भूमिदृष्टान्तमुपन्यस्यति[1]। भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहताऽपि खनन-लेपनादिभिः संशोध्य पुनः स्वीक्रियते। एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः स्वीकरणीया। न तु तां दूषयेत्। न परित्यजेदिति यावत्। यद्यप्यत्र चातुर्वर्ण्यस्येति सामान्येनाभिहितं तथाप्येतत् ब्राह्मणीव्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम्। ब्राह्मण्याः[2] संवर्त्तेन विशेषाभिधानात्—

'चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं[3] श्वपाकं पतितं तथा।
ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम्॥
रजक[4]-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनः।
ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवत्रयम्[5]'॥
(सं. स्मृ. १६७–१६८)

इति॥ २३॥

आपत्काले चण्डालवशंगताया नार्या रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तमभिहितम्। इदानीं आपन्नाया एव बलात् शूद्रादिसम्पर्के सति रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह—

बन्दिग्राहेण या भुक्ता[6] हत्वा बद्ध्वा बलाद्भयात्।
कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्ध्येत् पाराशरोऽब्रवीत्॥२४॥
सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः।
प्राजापत्येन शुद्ध्येत ऋतुप्रस्रवणेन च॥२५॥

---

१. I. reads भूमि दृष्टान्तम् for भूमिदृष्टान्तम्. २. I. reads ब्राह्मण्यां for ब्राह्मण्याः. ३. The text reads पुक्कसं चैव for पुल्कसं म्लेच्छं. ४. This śloka does not appear in the text. ५. I. reads-द्वयम् for-त्रयम्. ६. M. reads भुक्त्वा for भुक्ता, G. हत्वा for हत्वा and K. and L. बद्धा॰ for बद्ध्वा.

इति। रज्वादिभिर्बध्वा कशादिभिस्ताडयित्वा भयमुत्पाद्य या बलाद्भुक्ता भवति सा सान्तपनं कृत्वा शुद्ध्येदिति पराशरस्य मतम्। प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे 'प्रासादात् प्रेक्षते' इति यथा पञ्चमी तथा भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या। द्वितीयवचनेऽपि हत्वा बध्वेत्यनुषञ्जनीयम्। ब्राह्मण्याः प्रातिलोम्येन द्विजातिव्यवाये संवर्त्त आह—

'ब्राह्मण्यकामाद् गच्छेत्तु क्षत्रियं वैश्यमेव वा।
गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विशुद्ध्यति'॥
(बृ. सं. स्मृ. ९. ३०)

इति। षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

'ब्राह्मणी क्षत्रिय-वैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं* कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेत्। क्षत्रिययोषितो ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यसेवायां कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च। वैश्ययोषितो ब्राह्मण-राजन्य-वैश्य-सेवायां कृच्छ्रपादः कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यं च। शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यम्। ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्धम्'।

* ब्राह्मण्या ब्राह्मणगमने पूर्वत्र व्याघ्रोक्तं द्रष्टव्यम्। ब्राह्मणी क्षत्रियसेवायामतिकृच्छ्रं वैश्यसेवायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेदिति भावः। एवमेव क्षत्रिययोषित् वर्णक्रमेण कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च चरेदिति योजनीयम्। नात्र वर्णत्रयस्य द्विजातेः स्त्रियाः शूद्रसेवने प्रायश्चित्तमुक्तम्। तस्य दोषबाहुल्यात् अन्यत्राभिधानात्।

१. I. reads कृच्छ्रातिकृच्छ्रं for कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ.

इति। यदा स्वाहितगर्भैव पश्चात् शूद्रादिभिर्व्यभिचरति तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात्। तथा च स्मृत्यन्तरे—

'अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताऽऽक्रम्य* कामिना।
प्रायश्चित्तं न कुर्यात् सा यावद्गर्भो न निःसृतः॥
जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मासं तु यावकम्।
न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि'॥
(शा. स्मृ. ३. ७–८)

इति॥ २४–२६॥

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तम्। किन्तु तद्भर्तुरपीत्याह—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्।
पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते॥ २५॥

इति। यस्य विप्रस्य ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु भार्यासु अन्यतमा या काचित् सुरां पिबेत् तस्य विप्रस्य स्त्री-पुंसद्वयात्मकं यत् शरीरं तस्य शरीरस्यार्धं स्त्रीरूपं पतति। स्त्रिया अर्धशरीरत्वं† श्रुतिप्रसिद्धम्।

* कामिना पुरुषेण आक्रम्य बलात्कारेण भुक्ता इति व्याख्येयम्।

† स्त्रियास्तावत् पुरुषशरीरस्य वामार्धत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धिः। सा च संसारयात्रायां स्त्री-पुरुषयोरुभयोरपि एकरूपत्वेन वर्तनात् स्त्रीपुरुषात्मकमेकमेव शरीरम्। स्त्रियाः पुरुषसाहाय्येनैव यात्रानिर्वहणात् गौणत्वम्। यथा शरीरे वामाङ्गस्य गौणत्वं तथा स्त्रिया अपि गौणत्वात् सा वामाङ्गत्वेनाभिधीयते। इदं चाभिधानं सर्गादौ सिसृक्षोर्ब्रह्मणः शरीरं द्विधा भूत्वा ताभ्यां रूपविभागाभ्यां स्वायंभुवो मनुः शतरूपा च सम-

१. I. reads कामिता for कामिना.

'अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' ।

इति । तत्र पतितस्यार्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रोक्तव्रतव्यतिरिक्तेन स्वल्पव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते। किन्तु सुरापानव्रतमेव तया कार्यमित्यर्थः । यद्वा पतितं स्त्रीरूपमर्धशरीरं यस्य पुरुषस्यासौ पतितार्धशरीरः । तस्य स्वयं सुरामपिबतोऽपि भार्याकृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते । अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य मनु-वसिष्ठाभ्यामेतदेव वचनं पठितम् । योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः तथा पुरुषानुष्ठितधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भविष्यतीति न शङ्कनीयम् । यतो याज्ञवल्क्य आह—

'पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।
इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते' ॥

(या. स्मृ. ३. २५६)

भवदिति पौराणीं कथामाश्रित्य प्रवृत्तमिति प्रतिभाति । यथाऽऽहुः पौराणिकाः—

'एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ।
कस्य रूपमभूत् द्वेधा यत् कायमभिचक्षते ॥
ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ।
यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् ॥
स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ।
तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरे' ॥

(भाग. ३. १२. ५१–५३)

इति । श्रुतिरप्येवमेव स्त्रिया अर्धशरीरत्वमाह ।

---

१. C., F. and H. omit प्रत-. २. Except A. and I. all read तदेव for एतदेव.

इति। वसिष्ठोऽपि—

> 'या ब्राह्मणी सुरां पीतवती
> न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति।
> इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या
> आस्योल्का भवति शुक्तिका वा' ॥
> (व. स्मृ. २१. ११)

इति ॥ २६ ॥

पतितार्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं तदाह—

गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।

इति। जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगात् यावद्व्रतसमाप्तिस्तावज्जपः कर्त्तव्य इत्यवगम्यते ॥

सान्तपनस्यानेकधा भिन्नत्वादत्रविवक्षितं सान्तपनविशेषं दर्शयति—

***गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥२७॥**
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्।

इति। अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधं सान्तपनं निर्दिश्यते। तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यवचनद्वयोदाहरणेन विशदीकृतम् ॥ २७ ॥

---

* 'एकैकं प्रत्यहं पिबेत्' इति जाबालवचनात् गोमूत्रादिकमेकैकदिने पिबेत्। अन्ते चैकोपवासः।

---

१. The text inserts च after ब्राह्मणी. २. I. reads पिबती for पीतवती and the text सुरापी for सुरां पीतवती. ३. The text reads चरति for भ्रमति. ४. All, except H. and the text read च for वा; the text renders this quotation in the form of a Sûtra. ५. B. and D. substitute इह for इति. Also they insert another इह after वर्तमान-; while B. D. G. and H. read -प्रयोगवशात् for-प्रयोगात्. ६. H. reads स्यात् for च.

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संयुज्य तत उपरताया अनुतापं गताया योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम् । अथानुतापरहिताया दुःसङ्गादनुपरतायास्त्यागमाह—

जारेण जनयेद्गर्भं मृतेऽव्यक्ते[1] गते पतौ ॥ २८ ॥
तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ।

इति । पत्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया गते वा या स्त्री निरङ्कुशा सती जारं स्वीकृत्यापत्यमुत्पादयति । पापं कर्तुं शीलमस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुपरता । अत एव पतितां तादृशीं स्वराष्ट्रादुत्सार्य* परराष्ट्रे प्रेषयेत् । ननु-स्त्रीपरित्यागश्चतुर्विंशतिमते निषिद्धः—

'स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।
तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥
परित्यक्ता चरेत् पापं बहल्पं[2] वाऽपि किञ्चन ।
तत् पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥
यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ।
तावद्वर्षसहस्राणि परित्यागी स पच्यते ॥
कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।
वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद् यावदाभूतसम्प्लवम् ॥

* इदं च राज्ञा कर्तव्यम् । इतरेषां तदशक्यत्वात् । अत्र जारशब्देन शूद्रजातीयजार एव ग्राह्यः । तस्यैवातिनिन्द्यत्वात् । द्विजातिजारे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिः पूर्वत्राभिहिता ।

१. M. reads स्वक्ते for-ऽव्यक्ते. २. B. D. and H. read बहुधा वाऽपि for बहल्पं वाऽपि; while B. and D. read किं न च for किञ्चन.

पितृ-मातृपरित्यागी भार्यात्यागी सुहृत्त्यजः।
असिपत्त्रवनं सेव्यं चण्डालानां शतं* व्रजेत्' ॥

इति। मैवम्। परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधिकारिस्त्रीविषयत्वात्। 'प्रायश्चित्तानि कारयेत्'—इत्यभिधानात्। श्वपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात्।

'चतस्र एव सन्त्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः।
श्वपाकोपहता या तु भर्तृघ्नी पितृ-पुत्रगा' ॥

इति। वसिष्ठोऽपि—

'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या।
पतिघ्नी तु विशेषेण जुङ्गितोपगता च या' ॥
(व. स्मृ. २१. १०)

इति। जुङ्गितो जुगुप्सितः श्वपाकादिः। याज्ञवल्क्योऽपि—

'व्यभिचाराद्दृतौ† शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते।
गर्भ-भर्तृवधादौ च तथा महति पातके' ॥
(या. स्मृ. १. ७२)

इति। यत्तु मनुनोक्तम्—

‡ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि'।
(म. स्मृ. ११. १७६)

---

* 'चण्डालानां शतं' शतजन्मपर्यन्तं चण्डालकुले एव जन्म लभेतेति भावः।

† व्यभिचारोऽत्र मानस एव ग्राह्यः। पुरुषान्तरसम्भोगसङ्कल्परूपस्य मानसिकस्य व्यभिचारस्यैव ऋतुदर्शनेन शुद्धिः। न पुनः कायिकस्य व्यभिचारस्य। तत्र प्रायश्चित्तदर्शनात्।

‡ विप्रदुष्टां विशेषेण प्रदुष्टां व्यभिचारादिदोषदूषितामित्यर्थः। तादृशां स्त्रियं 'अर्थस्य संग्रहे चैनाम्' (अ. ३. १०६) इत्यादिना पूर्वोक्तेभ्यो गृहाधिकारेभ्यो निर्वर्तयेत्। 'एकवेश्मनि'—इत्यनेन त्यागनिषेधः सूचितो भवति।

---

१. G. H. and J. read सेव्यं and I. चैव for सेव्य. २. The text reads च for तु. ३. B. and D. omit ऽपि.

इति न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहित-स्त्रीविषयत्वान्मूलवचनस्य । मनुवाक्ये तु 'निरुन्ध्यात्'-इति भर्तृकर्त्तव्यताऽभिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ता-भिधानाच्च ।

> 'यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्[1] व्रतम् ॥
> सा चेत् पुनः प्रदुष्येत[2] सदृशेनोपमन्त्रिता ।
> कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्' ॥
> (म. स्मृ. ११. १७६-१७७)

इति यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

> 'हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
> परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्' ॥
> (या. स्मृ. १. ७०)

इति तदपि निरुन्ध्यादित्यनेन मनुवचनेन[3] समान-विषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्बाध-कमस्ति[4] ॥ २८ ॥

'जारेण जनयेत्'-इत्यनेन प्रमितव्यभिचारवतीं प्रत्यभिहि-तम् । अथ शङ्कितव्यभिचारां प्रत्याह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥२९॥
सा तु नष्टा [5]विनिर्दिष्टा न तस्याऽऽगमनं पुनः ।

---

१. Except H. and the text all read कारयेत् for चारयेत्. २. The text reads प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयान्त्रिता for प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्त्रिता; while C. F. and G. substitute उपमन्त्रितः and G. and H. उपयन्त्रिता for उपम-न्त्रिता. ३. I. omits मनुवचनेन. ४. J. substitutes इति for अस्ति. ५. K. and L. read समुद्दिष्टा for विनिर्दिष्टा.

इति। स्त्रियास्तावद्रक्षका याज्ञवल्क्येन परिगणिताः—

'रक्षेत् कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके* ।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः[1]॥
(या. स्मृ. १. ८५)

इति। मनुरपि—

'पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥
(म. स्मृ. ९. ३)

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य[2] यौवने।
पुत्रस्य[3] स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति'॥

इति। अत्र प्रोक्तेभ्यो रक्षकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान् पर इत्युच्यते। तेन पुंसा समन्विता प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहारपुरःसरं सम्यगन्विता ब्राह्मणी स्त्री यदा केनचिद्व्याजेन ग्रामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा निवसेत् सा नष्टेति विनिर्दिश्या बन्धुमध्ये प्रख्यापनीया। न तु तस्याः पुनः स्वगृहागमनमस्ति। गृहं प्रत्यागताऽपि निर्वासनीयेत्यर्थः॥२९॥

* 'रक्षेत्' अकार्यकरणात् रक्षेदित्यर्थः। ज्ञातीनामप्यभावे—

'पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः'।

इत्यङ्गिरोवचनात् राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम्। 'पक्षद्वयं' पितृकुलं भर्तृकुलं च। 'भर्ता' पालयिता।

१. C. and F. omit the following :—

* * * पुत्रास्तु वार्धके।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः' ॥

इति। मनुरपि—

'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने।.

२. All, except H. I. and J. read पाणिग्राह्यस्य for पाणिग्राहस्य. ३. A. reads पुत्राः for पुत्रस्य. The text reads रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः for पुत्रस्तु स्थाविरे भावे and all others except A. read स्थविरीभावे for स्थाविरे भावे.

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं निर्गता स्त्री परित्याज्येत्याह—

कामान्मोहात्तु या[1] गच्छेत् त्यक्त्वा[2] बन्धून् सुतान् पतिम् ॥ ३० ॥
सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।

इति । बन्ध्वादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्रीधर्मः । तथा च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह—

'पितृ-मातृ-सुत-भ्रातृ-श्वश्रू-श्वशुर-मातुलैः ।
*हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्' ॥
(या. स्मृ. १. ८६)

इति । एवं च सति या स्त्री कामाद्वा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञानाद्वा बन्ध्वादीन् परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत् सा तु शास्त्रोक्तधर्मोल्लङ्घनात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ कथञ्चित्कालान्तरे निर्विण्णा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत् तथापि मानुषेषु बन्ध्वादिषु सर्वथा प्रवेशं न लभते—इत्यभिप्रेत्य विशेषत इत्युक्तम् ॥ ३० ॥

* या 'भर्त्रा विना' भर्तृरहिता स्यात् तया पित्रादीनामाश्रयेण वर्तितव्यम् । यत उक्ताश्रयरहिता गर्हणीया स्यात् । इदं च ब्रह्मचर्यपक्षे । भर्तरि प्रेते स्त्रियास्तावत् द्वे गती भवतः ।

'ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' ।

इति विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणविषये विस्तरो मिताक्षरायां द्रष्टव्यः ।

1. I. reads या तु, K. and L. च या and M. यदा for तु या. 2. I. reads त्यक्ता for त्यक्त्वा.

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह—

मद-मोहगता नारी क्रोधान् दण्डादिताडिता ॥३१॥
अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् ।

इति । मदः पति-श्वशुरादितिरस्कारजनको मानसो दोषः । पत्यादिशुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्याभावो मोहः । उक्तदोषद्वयोपेतां नारीं शिक्षयितुं वृद्धाः पत्यादयो दण्डादिभिस्ताडयेयुः *तदा व्यथिता सा यथोक्तबन्ध्वादिसहायं विना स्वयमेकाकिन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत् तथापि स्वगृहे पुनरागमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । 'भू प्राप्तौ'—इत्यस्माद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः । एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्—

'अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता[२] †गृहात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ' ॥
(म. स्मृ. ९. ८३)

---

* 'ताडनं अधिवेदनस्याप्युपलक्षणम्'—इति धरणीधरः ।

† क्रोधोऽत्राधिवेदननिमित्तकः । निर्गतायाः स्त्रियः त्यागो निरोधश्च विकल्पेन विधीयेते । गृहान्निर्गतायाः पुनः स्वीकारः पराशरेणोक्तः । मनुना तावत् त्याग-निरोधौ विकल्पेनोक्तावतो न विरोध इत्यवगन्तव्यम् । निर्गमनं च गृहात् ग्रामाद्वेति ग्राह्यम् । न तु देशान्तरं गतवत्याः तस्याः शुद्धाचरणज्ञानमन्तरा स्वीकारो योग्यो भवितुमर्हति । पराशरेणाग्रिमश्लोके दशादिनावधेर्व्याख्यातत्वात् ।

---

१. M. omits this Śloka :—

मद-मोहगता नारी क्रोधात् दण्डादिताडिता ॥३१॥
अद्वितीयागता चैव पुनरागमनं भवेत् ।;

while I. reads कुद्धा for क्रोधात्. २. C. and F. read कुपिता for रुषिता.

इति। ननु—अधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तम्। मूलवचने तु ताडनमिति वैषम्यमिति चेत्। न। तस्याऽप्रयोजकत्वात्। निर्गमन-भ्रंशाभावयोरुभयत्र तुल्यत्वात्। अतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना केनाप्युपायेन गृह एव निरोद्धव्या। यदि कथञ्चिन्निरोद्धुमशक्या तदाऽपि कुलसन्निधौ स्याऽथा तद्दोषशान्तिपर्यंतं बन्धुमध्ये स्थापनीयेति ॥ ३१ ॥

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं कालावधिमाह—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३२॥
दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतां तथा।

इति। या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां दश दिनानि कुर्यात्। दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तभाग्भवति। ऊर्ध्वं तु कुलस्त्री व्यभिचारोचितप्रायश्चित्तभाग्भवति। अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां न परित्यजेत्। यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते तदा दशाहमध्ये त्वं कृतप्रायश्चित्तां तां परित्यजेत् ॥ ३२ ॥

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्त्रादयस्तां न परित्यजेयुः तदा तेषां प्रायश्चित्तमाह—

भर्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धं चैव बान्धवाः* ॥३३॥

इति। स्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥

* 'बान्धवाः' पितृ-श्वशुरादयः। तेषां दोषाल्पत्वादर्धकृच्छ्रम्।

१. B. D. and H. read -नृशंसाभावयोः for -भ्रंशाभावयोः. २. B. C. D. E. and F. read आदोषशान्तिपर्यन्तं for तद्दोषशान्तिपर्यन्तं. ३. B. D. and M. read नारी for नारीं and K. and L. read त्यजन्नष्टश्रुतां for त्यजेन्नष्टश्रुतां.
४. All, except C. F. and I. omit this sentence :—
दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तभाग्भवति।
५. C. and F. read भर्ता for अथ.

अकृतप्रायश्चित्तानां भर्त्रादीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नुपवासेन शुद्ध्यतीत्याह—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति।

इति। स्पष्टम् ॥

ननु—या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति युक्तस्तस्यास्त्यागः। या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छन्त्यपि न पुरुषान्तरेण समन्वेति तस्याः को नाम दोषः? येन दशाहादूर्ध्वं तस्या अपि त्यागो विधीयते इत्यत आह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥ ३४॥
गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोत्रिणः।

इति। यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषान्तरेण समन्वेति तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसङ्ख्याकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति* मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः। ब्राह्मण्या अपि बहुपुरुषसञ्चारिण्या गणिकात्वं भवति। तदाह प्रजापतिः—

'अभिगच्छति या नारी बहुभिः पुरुषैर्मिथः।
व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्यक्षं[1] गणिकेति च' ॥

इति ॥ ३४ ॥

---

* एकाकिन्याः सत्याः निवारकाभावात् शतपुरुषसम्भोगोऽपि सम्भाव्यते इति मत्वा तस्यास्त्यागोऽभिहितः। परमियं सम्भावना न सर्वकालं सत्यत्वेन प्रतीयते। यदि सा न केनापि पुरुषेण सङ्गतेति निश्चयेन प्रतीयेत तदा एकाकिन्या अपि गतायास्त्यागो न युक्तो भवेत्।

---

१. I. reads प्रत्यक्षगणिका for प्रत्यक्षं गणिका.

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालसमत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत् ॥ ३५ ॥
पति-मातृगृहं यच्च जारस्यैव तु तद् गृहम्।

इति। सेयं दुर्ब्राह्मणी स्वनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्यान्यस्य वा दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्बन्धोर्गृहं प्रविशति तद् गृहं चण्डालाध्युषितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति।

'अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति'।
(प. स्मृ. ६. ३४.)

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिरभिहिता तथा पुंश्चल्या ब्राह्मण्याः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्त्तव्या ॥ ३५ ॥

तच्छुद्धिप्रकारमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्दर्शयति—

उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३६ ॥
त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठं च शोधयेत्।
सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोवालैश्च फलोद्भवान् ॥ ३७ ॥
ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः।
प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३८ ॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयं चरेत्।
इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यं च शोधनम् ॥ ३९ ॥

---

१. I. reads गच्छेत् for यच्च. २. I. reads तु गृहं for तद्गृहं; while K. and L. read शोधयेत् and M. शुद्धयति for सेचयेत्. ३. M. reads त्यजेन्मृण्मयपात्राणि for त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं ४. I. J. and M. read गोकेशैश्च for गोवालैश्च. ५. M. reads प्राजापत्यं समाचरेत् for प्राजापत्यद्वयं चरेत्. ६. M. reads पञ्चगव्येन for पञ्चगव्यं च. After this line M. inserts :—
सपुत्रः सहभृत्यश्च कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम्।

उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नान-सन्ध्याऽर्चनादिभिः ।
[1]जप-होम-दया-दानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ४० ॥
आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।
[2]न प्रदुष्यन्ति दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा यथा ॥ ४१ ॥

इति । उल्लेखनं भूमेः । तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । पञ्चगव्यसेचनं भूमौ कुड्यादिषु च समानम् । मृण्मयस्य भाण्डस्य त्याग एव । न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः । वस्त्र-काष्ठयोर्धान्यादिसम्भाराणां च द्रव्यशुद्ध्या[3] यथोक्तं शोधनं कुर्यात् । नारिकेल-कपित्था-ऽलाबु-बिल्वादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्मार्जनम् । ताम्रस्याम्लादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता* । अत्र तु[4] पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्यपात्राणां दशकृत्वो भस्मना घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषद्विनिर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषां तु तद्गृहवासिनामुपवासः । पञ्चगव्यप्राशनं वा[5] । तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तॄणां †गृहान्तरवासिनां

* 'ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति' (प. स्मृ. ७. २.) इत्यत्रोक्ताऽनुसन्धेया ।

† केचनैतदन्यथा व्याचख्युः । तेषां मते इतरेषामित्यनेन क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा ग्राह्याः । तथा सति नास्य पूर्ववचनैः सम्बन्धः । पूर्वोक्ता दुर्ब्राह्मणी यदि क्षत्रियादीनां गृहं प्रविशेत् तर्हि तद्गृहशुद्धिः पूर्वोक्तप्रकारेण कर्तव्या । गृहस्वामिनस्तु अहोरात्रोपवासेन पञ्चगव्यप्राशनेन वा शुद्धिर्भवतीति तात्पर्यम् ।

१. For this line M reads:—
जपैर्होमैस्तथा दानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणाः सदा ।.
२. For this line M. reads:—
न दुष्यन्तीह दर्भाश्च यज्ञेषु च समास्तथा ।;
while C. F. G. H. I. J. K. and L. read न दुष्यन्ति च for न प्रदुष्यन्ति.
३. I. reads धान्यादिसम्भवानां च द्रव्यशुद्धयादि for धान्यादिसम्भाराणां च द्रव्यशुद्ध्या. ४. I. omits तु. ५. I. substitutes च for वा.

ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः। तद्गृहसम्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपात्र प्रयत्नेन सम्पादनीया शुद्धिरस्ति। तत्र दृष्टान्तो यज्ञेष्विति। ऋत्विङ्मुखसंस्पर्शेऽपि चमसानां यथा नोच्छिष्टदोषः। शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात्। तद्वदाकाशादीनामवगन्तव्यम्। अत्र चण्डालीन्यायस्याभिप्रेतत्वात् चिरकालविषयमिदं परिशोधनं द्रष्टव्यम्। सकृत्प्रवेशे तु संमार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या ॥ ३६–३७–३८–३९–४०–४१ ॥

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या
सा यत्र साधु हितकारणमभ्यधायि ।
अध्यायमूर्जितमतिर्दशमं स्वयुक्त्या
व्याख्यात् पराशरकृताविह माधवार्यः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीरबुक्[2]भूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१. L. omits प्रयत्नः for प्रयत्नेन. २. J. reads -बुक्कण- for -बुक्क-.

पराशरसंहिता।

एकादशोऽध्यायः।

नीलनीरदनिभं निरन्तरं
निर्जिताखिलनिशाचरं वयम्।
मन्महेऽमलविशाललोचनम्
मारुतात्मजविभुं रघूद्वहम्॥ १[1] ॥

दशमेऽध्याये ह्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय तत्प्रसङ्गाद् गुरुतल्पादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम्। एकादशाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्ये[2]नोपवर्ण्यते। तच्चानुपातकमित्येके। सुरापानसमत्वेन मनुनोपवर्णनात्।

'ब्रह्मोज्झता[3]* वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्'॥
(म. स्मृ. ११. ५६)

*अधीतस्य वेदस्य अनभ्यासेन विस्मरणं नित्यस्वाध्यायविधेस्त्यागो वा ब्रह्मोज्झता। वेदस्यात्यन्तत्यागः अनभ्यासो वा ब्रह्मोज्झतेति सर्वज्ञनारायणः। वेदनिन्दा तु असच्छास्त्राश्रयगेन कुत्सनम्। 'गर्हितं' चण्डालादिसंसर्गदुष्टं 'अनाद्यं' जात्यैवाभक्ष्यं लशुनादि तयोर्जग्धिः भक्षणम्।

१. This verse do not occur in other manuscripts except A. and I.
२ B. C. E. D. H. and J. read प्राजापत्येन for प्राधान्येन. ३. B C. D. F. and H. read ब्रह्मद्वेष्यं for ब्रह्मोज्झता and for the same E. G. and J. ब्रह्मद्वेषो.

इति। उपपातकमित्यर्थः। ननु नैव—

'आत्मार्थं* च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा'।

(म. स्मृ. ११. ६४)

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्या अन्ते—

'नास्तिक्यं† चोपपातकम्'।

(म. स्मृ. ११. ६६)

इति निगमनात्। अत्रायं निर्णयः—यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे गर्हाधिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते तस्याभक्ष्यस्य भक्षणमनुपातकम्। यत्र प्रायश्चित्ताल्पत्वं तदुपपातकम्। यथा पूर्वत्रागम्यागमनत्वोपाधिनैकाकारेऽपि प्रायश्चित्ताल्पत्वात् पारदार्यमुपपातकम्। मातृ-भगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तबाहुल्याददतिपातकमिति विष्णुनाऽभिहितम्। एवं सर्वत्र नामसाम्येऽपि गौरव-लाघवाभ्यां तत्तदवान्तरविशेषो निश्चेतव्यः। तत्रादौ तावदमेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

अमेध्य-रेतो गोमांसं चण्डालान्नमथापि वा।
यदि भुक्तं तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥१॥

---

* क्रियारम्भो देव-पित्राद्युद्देशमन्तरेण केवलमात्मार्थमेव पाकक्रियारम्भः। स च वर्ज्यः। प्रायश्चित्तोपदेशात्। अत एव वैश्वदेवः क्रियते। स च नियतकालमेव भवति। एवंसत्यपि नातुरस्य प्रतिषेधः। 'गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः'—इत्यनेनोक्तमभ्यासविषये अत्रोक्तं 'निन्दितान्नादनम्'—इति सकृद्विषये योजनीयमित्यविरोधः।

† नास्तिक्यं नास्ति परलोको नास्ति दत्तमिष्टं वेत्यभिनिवेशः।

---

१. B. D. and H. do not insert यत्र. २. H. substitutes आगम- for नाम-.

इति । अमेध्यं विण्मूत्रादि* । तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य भोजनममेध्यभोजनम् । न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं क्वचित् सम्भवति । तदुपस्पृष्टान्नभोजनं तु सम्भाव्यते । बालापत्यसहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके दर्शनात् । रेतोभोजनं तु गलयोन्यादिव्याधिग्रस्तेषु सम्भावितम् । तथा गोमांस-चण्डालान्नभोजनं बन्दिगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र चान्द्रायणेन शुद्धिः । अथवा । चतुर्विधं मेध्यम् । तद्विपरीतममेध्यम्[1] । तदाह देवलः—

'वक्ष्यतेऽतःपरं सर्वं मेध्यामेध्यसमुच्चयम्[2] ।
शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥
मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ।
दूषितं कश्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥
चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।
नवं वा निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते ॥
शुद्धं पवित्रभूतं च पूतमित्यभिधीयते ।
स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां† गतम् ॥
स्थावरं जङ्गमं वा ऽपि स्वयं शुद्धमिति स्मृतिः ।
अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः[3] ॥

* अमेध्यं च कैश्चित् सङ्क्षेपत एवमुक्तम्—

'मानुषास्थि-शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवं वसा ।
स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते' ॥

इति । एषां सर्वेषां स्पर्श एव ।

† 'धन्यतां' पवित्रतां गतं जात्यैव शुद्धमित्यर्थः । अन्यैरशुचिद्रव्यैरदूष्यं सुवर्णादि ।

१. G. omits तद्विपरीतममेध्यम्. २. D. and J. read -समुद्भवम् for -समुच्चयम्. ३. G. omits this and following one line:—

अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥
अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।;

while I. reads अदुष्टं for अदूष्यं and all, except A. G. and I. substitute च for यत्.

अथ सर्वाणि धान्यानि द्र[१]व्याण्याभरणानि च ।
अवर्ज्यं भक्ष्यजातं वा शुचीन्येतानि केवलम्' ॥

इत्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य दूषितादिचतुर्विधममेध्यमित्थं निरूपितम्—

'शुध्यत्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
मानुषास्थि-वसा-विष्ठा-रेतो-मूत्रार्त्तवानि च ॥
कुपूयं *पूयमित्येतत् कश्मलं चाप्युदाहृतम् ।
स्वेदाश्रुबिन्दवः फेनं निरस्तं नख-रोम च ॥
आर्द्रचर्मासृगित्येतद्दुष्टमाहुर्द्विजातयः ।
व्यङ्गैः पतित चण्डालैर्ग्राम्यसूकर-कुक्कुटैः ॥
श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ।
दु[३]र्वर्णकृमिका †भूमिर्मत्तोन्मत्त-रजस्वलाः ॥
मृ[४]तबन्धुरशुद्ध[५]श्च वर्ज्यते च स्वकालतः' ।

इति । अत्र वर्णितेन चतुर्विधेनामे[६]ध्येनोपहतस्यान्नस्य शुद्धिमकृत्वा भोजने चान्द्रायणं चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे चान्द्रायणं बृहस्पतिर[७]प्याह—

*कुत्सितं पूयते 'पूयी' विशरणे इत्यस्माद्धातोः । कुपूयं गर्ह्यमित्यर्थः ।
'पूयं मलावहं निन्द्यं मलिनं चेति कीर्तितम्' ।
इति रभसात् पूयं मलिनमित्यर्थः ।

† दुर्वर्णशब्देन दुष्टो वर्ण एव ग्राह्यः। नतु रजतम्। दुर्वर्णा कृमियुक्ता च भूमिः इति व्याख्येयम् ।

१. I. reads सर्वाणि for द्रव्याणि. २. H. substitutes सूक्तं for पूयं, but it does not give good sense. ३. B. D. E. and H. read अवर्णं सूतिका भूमिः, C. G. and F. सवर्णसूतिकाभूमिः and J. स्ववर्णं सूतिकाभूमिः for दुर्वर्णकृमिकाभूमिः. ४. B. and D. substitute व्रत- for मृत-. ५. Except A. and I. all other manuscripts substitute सच for श्च. ६. B. and D. do not insert अमेध्येन. ७. Except A. C. and I. other manuscripts omit अपि.

'अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्' ॥

इति। गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं संवर्त्त आह—

'गोमासं मानुषं चैव सूतिहस्तात् समाहृतम्।
अभक्ष्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥(१९१)
श्व-बिडाल-खरोष्ट्राणां कपेर्गोमायु-काकयोः।
प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ॥ (१९२)
(सं. स्मृ. १९१–१९२)

इति। मनुरपि—

'विड्वराह-खरोष्ट्राणां गोमायोः कपि-काकयोः।
प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(मं. स्मृ. ११. १५४)

इति। शातातपोऽपि—

'गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम्।
समयं नातिक्रामेत्। यद्यतिक्रामेत्ततश्चान्द्रायणं चरेत्'।

इति। वृद्धपराशरोऽपि—

'अगम्यागमने* चैव मद्य-गोमांसभक्षणे।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम्।
अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्' ॥

---

*चान्द्रायणसाहचर्यात् सामान्योक्तिरियम्। अगम्यानां चण्डाल्यादीनां गमने तारतम्येन न्यूनाधिकं प्रायश्चित्तमन्यत्रोक्तम्।

---

१. I. reads मूत्रं पुरीषं वा for मूत्र-पुरीषाणि; while B. and D. do not insert this whole line:—

प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥.

२. I. omits नातिक्रामेत् and shows as metrical version, but it appears in all other manuscripts as a prose.　३. I. reads विप्राय.

इति । शङ्ख-लिखितावपि-

'शृगाल-कुक्कुट-दंष्ट्रि-क्रव्याद-वानर-खरोष्ट्र-गज-वाजि-विड्वराह-गो-मानुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्'।

इति । चाण्डालान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह-

'अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद् यद्यकामतः ।
स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा' ॥
(आं. स्मृ. ३. १६)

इति । हारीतोऽपि-

'चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।
ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्' ॥
(हा. स्मृ. २१. ७)

इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्-

'विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
श्वादीनां चैव विण्मूत्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट-कृमि-कीटादिभक्षणे ।
अमेध्यानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्' ॥

इति तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणरूपं कृच्छ्रं चरेदित्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । यदा तु-कृच्छ्रमाचरेच्चान्द्रायणमाचरेत्-इति विभज्य व्याख्यायते तदा कृच्छ्रशब्देन ऋषिकृच्छ्र-तप्तकृच्छ्र-प्राजापत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते । तत्र ऋषिकृच्छ्रमाहाङ्गिराः-

१. B. omits -मानुष-. २. B. inserts इति after चान्द्रायणम्. ३. Except A., I. and J, all other read यश्च कामतः, but our reading is more correct. ४. H. substitutes तु तं for व्रतं.

'अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणामृषिकृच्छ्रं विशोधनम्' ॥
(अं. स्मृ. ३. ४१)

इति। तप्तकृच्छ्रमाह देवलः—
'रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्राशने ऽमतिपूर्वके।
नाश्नीयात्तु त्र्यहं, मत्या तप्तकृच्छ्रं चरेद् द्विजः'॥

इति। प्राजापत्यमाह संवर्त्तः—
'विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्'।
(सं. स्मृ. १८९)

इति। तप्तकृच्छ्रस्य विषयविशेषेस्तद्वचने ऐव स्पष्टः।
'अमत्या त्र्यहोपवासः। तप्तकृच्छ्रं मत्या'।

इति तत्राभिधानात्। यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं तत् भक्षितोद्गारितविषयम्। अल्पव्रतत्वात्। ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम्। अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनःसंस्कारः कर्त्तव्यः। तदाह यमः—
'असुरामद्यपाने* च कृते गोभक्षणे ऽपि वा।
तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति'॥

इति। मनुरपि—
'अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च।
पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः'॥
(म. स्मृ. ११. १५०)

*सुरावर्जमद्यपाने। गोभक्षणे गोमांसभक्षणे। एतदपि क्रयादिनोपलब्धमांसभक्षण एव। भक्षणार्थं गोहनने तु पूर्वोक्तं गोहत्याप्रायश्चित्तं मांसभक्षणप्रायश्चित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयमनुष्ठेयं भवति।

१. D. substitutes मत्वा: for मत्या and H. omits तु and reads त्रिरह्नं for त्र्यहं. २. D. and T. omit -विशेष:; while C. and F. substitute -त्रिघोष: for the same. ३. I. omits एव and reads संस्पष्ट: for स्पष्ट:.

इति । विष्णुरपि—

'विड्वराह-ग्रामकुक्कुट-वानर-गोमांसभक्षणे च । (३)सर्वे-ष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्'।(४)
(वि. स्मृ. ५१. ३-४)

इति । तत्र विशेषमाह काश्यपः—

'चीर्णान्ते* प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन विधिना पुनःसंस्कारमर्हति' ।

इति । यच्च बृहद्यमेनोक्तम्—

'वराहैकशफानां च काक-कुक्कुटयोस्तथा ।
क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥
मांस-मूत्र-पुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।
श्वं-गोमायु-कपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥
उपोष्य द्वादशाहानि कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्' ।

इति । तत्र कामतः तप्तकृच्छ्रः । अभ्यासे तु कूष्माण्डसहितः पराक इति व्यवस्था । यच्चोशनसोक्तम्—

* चीर्णान्ते यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणानन्तरम् । 'यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते' एतेन अरण्यमुपलक्षितं भवति । पुनरुपनयनस्य स्वत एव कर्तव्यत्वात् अरण्ये एकान्तेऽपि तत् कर्तुं शक्यमेव ।

१. We follow here A. and the text; while all others omit -वानर- and read -भक्षणेषु for -भक्षणे च. २. B. and D. omit सर्वेषु एतेषु. ३. The text substitutes भूयः for पुनः. ४. B. and D. read ग्रामे for ग्राम्य- and for the same C. E. F. G. H. and J. read ग्राम-. ५. B. D. G. and H. read श्वगोमायु- for श्व-गोमायु-.

'नरमांसं श्वमांसं च गोमांसं च तथैव च।
भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेत्' ॥
(उ. स्मृ. ९. २५)

इति तदकामविषयम्। यत् पुनः शङ्खेनोक्तम्—

'भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि।
औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्' ॥
(शं. स्मृ. १७. २८)

इति तत् कामतो ऽत्यन्ताभ्यासविषयम्। यच्च स्मृत्यन्तरोक्तम्—

'जग्ध्वा मांसं नराणां च विड्वराहं खरं तथा।
गवाश्व-कुञ्जरोष्ट्राणां सर्वान्* पञ्चनखांस्तथा ॥
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम्'।

इति तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम्। यदप्याङ्गिरसेनोक्तम्—

'अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भोजने।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत्? ॥
पद्मोदुम्बर-बिल्वानां कुशा-ऽश्वत्थ-पलाशयोः।
एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति' ॥
(अं. स्मृ. ३. २७–२८)

*अत्र 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यनेन विहितानां भक्षणे न दोषः। विशेषेण सामान्यस्य बाधात्। विहितातिरिक्तपञ्चनखभक्षणे एवास्य निषेधस्य प्रवृत्तिरिति प्रतिभाति।

१. I. reads चर्म for औष्ट्रं. २. C. D. F. and J. read तथा and B. यथा both for जग्ध्वा. ३. G. and J. read सर्वं पाञ्चनखं; while B. C. D. E. F. and H. read सर्वं पञ्चनखं. ४. We follow here A. and G., while all others read -वाच्छिन्न-. ५. B. and D. read अङ्गिरसेन for आङ्गिरसेन.

इति तदीषदभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्—

'भुक्त्वा ऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या तु त्र्यहं क्षपेत् ।
*मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो-विण्मूत्रमेव च'॥
(म. स्मृ. ४. २२२)

इति । अबुद्धिपूर्वे च्छर्दनासम्भवे त्र्यहोपवासो द्रष्टव्यः । गोमांसभक्षणस्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः—

'चान्द्रायणत्रयं कुर्यादभक्ष्यपशुभक्षणे ।
एकमेव[2] सकृद्भुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः' ॥

इति । मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादीनामन्नमप्युपलक्ष्यते । अत एव हारीतः—

'यदन्नं प्रतिलोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।
महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्री-कृतघ्नयोः ॥
आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेव च ।
पाषण्डानाश्रितानां च यतेश्चैव तथैव च ॥
अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।
मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामं चेदर्धमेव च ।
तद्धस्तभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने ।
चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्धमेव च ॥

---

* क्षपणं उपवासः । बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्रं चरेत् । तच्च स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वा[त्] तप्तकृच्छ्रमेव । तत्र रेतो-विण्मूत्रप्राशने तप्तकृच्छ्रमाम्नातम् । मत्या पा[..] पयो-घृतमुदकं वायुः प्रतित्र्यहं तप्तातिकृच्छ्रः । ततः पुनरुपनयनम्[।] 'अन्यतमस्य'—इति षष्ठीनिर्देशात् प्रतिग्रहादुष्ट एवेदं प्रायश्चित्तं मन्य[..] भगवान् मनुः । न पुनः काल-स्वभाव-संसर्गदुष्टे ।

---

१. All others except A. and I. read इच्छादीनामसम्भवे for छर्दनासम्भ[वे]
२. A. and J. read एवमेव for एकमेव. ३. B. and D. read स्वकृत्वा for भुक्त्वा

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्धं चान्द्रायणं चरेत् ।
शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥

इति । तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षत्रियस्य पादोनं चान्द्रायणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेध्यादिभोजनसाम्यं निर्दिश्यते । न तु भोजनसाम्यम् । व्रतान्तरस्य तत्र विधानात् ॥ २ ॥

व्रतान्ते चतुर्भिर्वर्णैः कर्त्तव्यमाह—

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद् द्विजः ।
एक-द्वि-त्रि-चतुर्गा वा दद्याद् विप्राद्यनुक्रमात् ॥३॥

इति । पञ्चगव्य-ब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तत्र शूद्रस्यामन्त्रस्यामन्त्रकं पञ्चगव्यम् । इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम् । विप्रो गामेकां दक्षिणां दद्यात् । क्षत्रियो द्वे । वैश्यस्तिस्रः । शूद्रश्चतस्रः । गवामसम्भवे सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य वा* शब्दः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोप्रत्याम्नायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः—

* 'वा शब्दोऽनडुत्साहित्यार्थः । स्मृत्यन्तरे तथैवोक्तेः'—इति धरणीधरः । वस्तुतस्त्विदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति । वा शब्दो हि विकल्पमाचष्टे । गावः सुवर्णेन विकल्पिताः ।

१. M. reads वैश्यस्तदर्धं तु समाचरेत् for वैश्योऽप्यर्धं चान्द्रायणं चरेत्. २. B. and D. omit this whole line:—

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २ ॥.

३. J. reads व्रतान्तरे for व्रतान्ते. ४. I. reads चतुर्वर्णानां for चतुर्भिर्वर्णैः. ५. Except I. all others read -चतुर्गावो for -चतुर्गा वा ; while M. -चतुर्गाव for the same. ६. I. K. L. and M. read विप्रादनुक्रमात् for विप्राद्यनुक्रमात्. ७. We follow here A. and I.; while all others omit अमन्त्रस्य.

'गवामलाभे निष्कं वा निष्कार्धं पादमेव वा'।

इति ॥ ३ ॥

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

शूद्रान्नं सूतकान्नं च अभोज्यस्यान्नमेव च।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥ ४ ॥

यदि भुक्तं तु विप्रेण अज्ञानादापदाऽपि वा।
ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चं तु पावनम् ॥ ५ ॥

इति। अत्र शूद्रान्नस्य* गर्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिता—

'आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु।
भोगात्तामसतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥
यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जति।
शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चापि गच्छति ॥
घ्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च।
प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा भोक्तैव तु न संशयः ॥

---

* शूद्रस्वामिकमन्नं शूद्रान्नम्। तत्र च अग्निमाङ्गिरसवाक्ये—

'घ्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च'।

इत्येनेनोक्तं पक्वमन्नं शूद्रस्वामिकं द्विजातिपक्वमेव भवतीत्यवगन्तव्यम्। न तु शूद्रपाचितमिति विवेकः।

---

१. Except A. I. K. L. and M. others read शूद्रोच्छिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं. २. I. reads आपदो for आपदा. ३. A. reads ब्रह्मकूर्चेन for ब्रह्मकूर्चं तु. ४. Except A. and I. all others substitute गर्हा for गर्हितता. ५. I. reads तस्समतां for तामसतां. ६. G. reads अपि for उप. ७. A. reads याति स द्विजः for चापि गच्छति; while B. C. D. and F. substitute वा for च. ८. I. reads आघ्रात्वा चोष्मणा चैव for घ्रात्वा चैवोष्मणा चैव.

एते दोषा भवन्तीह शूद्रान्नस्य प्रतिग्रहे ।
अनुग्रहं तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
आमं वा यदि वा पक्कं शूद्रान्नमुपसाधयेत् ।
किल्बिषं भुंजते[1] भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः ॥
गुर्वर्थे ह्यतिथीनां तु भृत्यानां च[2]विशेषतः ।
प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु तृप्येत् *स्वयं ततः ॥
शूद्रान्नरसपुष्टस्य[3] अधीयानस्य नित्यशः ।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा[4] न विद्यते ॥
षण्मासानथ[5] यो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं निरन्तरम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभि[6]जायते ॥
अकृत्वैव निवृत्तिं यः शूद्रान्नान्[7] म्रियते द्विजः ।
आहिताग्निर्विशेषेण स शूद्रगतिभाग्भवेत्' ॥
(अं. स्मृ. ३. ७–१७)

इति । व्यासोऽपि–
[8]शूद्रान्नरसपुष्टस्य दित्सोरपि† च नित्यशः ।
[9]जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा[10] न विद्यते ॥

* 'प्रदातव्यं' यदर्थं प्रतिग्रहीतं तानेव तद्दातव्यम् । न तु तेन स्वयं तृप्तो भवेत् । एवं सति प्रतिग्रहेऽप्यदोषः ।
† दित्सोः दानशीलस्येत्यर्थः ।

१. C. E. F. and I. read भजते for भुंजते. २. B. C. E. F. G. and I. substitute तु for च. ३. I. only inserts हि before अधीयानस्य. ४. C. E. F. G. H. and J. read ऊर्ध्वं for ऊर्ध्वा. ५. J. reads षण्मासानपि and B. C. D. F. and G. read षण्मासामपि. ६. I. reads चापि for चाभि. ७. All, except A. and I. read शूद्रान्नं for शूद्रान्नान्. ८. B. and D. do not insert this and the following one line. ९. E. and I. read भजतो for जपतो. १०. H. reads ऊर्ध्वे for ऊर्ध्वा.

मृत-सूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः।
अहमेव न जानामि कां कां योनिं स गच्छति॥(६४)
गृध्रो द्वादशजन्मानि दशजन्मानि सूकरः।
श्वा चैव सप्तजन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत्॥ (६५)
शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चित् *म्रियते द्विजः।
स भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले'॥(६६)
(व्या. स्मृ. ४. ६३–६६)

इति। आपस्तम्बोऽपि—

'यस्तु भुञ्जीत शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम्।
इह जन्मनि शूद्रत्वं† मृतः श्वा चाभिजायते॥

* यद्यप्यत्र क्षत्रिय-वैश्यसामान्येन द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि ग्रहणं भवति तथापि क्षत्रिय-वैश्ययोः प्रतिग्रहाधिकाराभावात् ब्राह्मण एव ग्राह्यः। इदमेवाग्रे प्रजापतिवचने स्पष्टं भविष्यति। 'तस्य' अन्नस्वामिनः शूद्रस्येत्यर्थः। अत्र ग्राम्य इति विशेषणात् पूर्वत्र पठितः सूकरशब्दः आरण्यसूकरवाचीत्यवसेयम्।

† 'शूद्रत्वं' शूद्रसदृशत्वमित्यर्थः। अस्मिन्नेव जन्मनि शूद्रत्वप्राप्त्या 'आत्मा' नश्यति हीनत्वमाप्नोति। 'ब्रह्म' वेदः। स च—

'शूद्रान्नरसपुष्टस्य अधीयानस्य नित्यशः'।

इत्याद्यङ्गिरसोक्तेरूर्ध्वगत्यभावात् निष्फलो भवतीति तात्पर्यम्।

१. The text does not repeat कां and reads स गमिष्यति; while B. D. G. and H. read च गच्छति and E. and J. हि गच्छति. २. C. E. and F. read मनुरुवाच ह and I. मनुरुक्तवान् for मनुरब्रवीत्. ३. Except A. E. and I. all others substitute भुंजाति for भुंजीत; while the text reads this whole verse as follows :—

भुञ्जते ये तु शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम्।
इह जन्मनि शूद्रत्वं जायन्ते ते मृताः श्वनि॥

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः[1] शूद्रेण च[2] सहासनम्।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव[3] ज्वलन्तमपि पातयेत्॥
आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नेन प्रवर्तयेत्[4]।
पञ्च[5] तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः'॥
(आ. स्मृ. ८. ७–९)

इति। सुमन्तुरपि[6]—

'राजान्नं तेज* आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः[7]॥
कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च।
गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः[8] परिकृन्तति॥
पूयं[9] चिकित्सिकस्यान्नं पुंश्चल्याश्चान्नमिन्द्रियम्[10]।
विष्ठा[11] वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम्॥
एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः।
तेषां त्वगस्थि-रोमाणि वदन्त्यन्नं[12] मनीषिणः'॥
(म. स्मृ. ४. २१८–२२१)

* 'तेजः' तपोबलम्। 'प्रागल्भ्यं सौन्दर्यं वा' इति राघवानन्दः। ये सुवर्णं जीवनार्थं घटयन्ति ते सुवर्णकारा इत्युच्यन्ते। एवमेव रजकादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः। चिकित्सकस्य वैद्यस्यान्नं पूयं पूयतुल्यमित्यर्थः। एवं व्यभिचारिण्या अन्नं इन्द्रियं शुक्रं तत्तुल्यं, वार्धुषिकस्यान्नं मलतुल्यमिति व्याख्येयम्।

१. Except A. and the text all others read शूद्रसंस्पर्शः for शूद्रसम्पर्कः. २. The text substitutes एव for च; while H. reads सहासनम् for सहासनम्. ३. The text reads कंचित् for चैव. ४. I. reads प्रवर्तते for प्रवर्तयेत्; while the text reads शूद्रान्नात् न निवर्तते for शूद्रान्नेन प्रवर्तयेत्. ५. The text substitutes तथा for पञ्च. ६. The following quoted eight lines are occurred in Manu. ७. I. reads चर्मावकर्त्तिनः for चर्मावकर्त्तिनः. ८. H. reads रूपेभ्यः for लोकेभ्यः. ९. Except A. all others read रूपं for पूयं. १०. I. reads पुंश्चल्याश्च तथा प्रियम् for पुंश्चल्याश्चान्नमिन्द्रियम्. ११. B. and D. substitute विष्ठां for विष्ठा. १२. G. reads तुदन्त्यन्नं and H. वदन्त्यन्ने for वदन्त्यन्नं.

इति। तदिदं गर्हितं शूद्रान्नमज्ञानाद्वाऽऽपत्काले वा यो विप्रो भुङ्क्ते स ब्रह्मकूर्चमाचरेत्। तस्य पावनत्वं बहुमन्त्रसंस्कृतत्वात्। यस्तु ज्ञात्वा शूद्रान्नं भुङ्क्ते स प्राजापत्यमाचरेत्। तथा च मनुः—

'भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं *रेतो-विण्मूत्रमेव च' ॥
(म. स्मृ. ४. २२२)

इति। न च—ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासरूपत्वात् त्र्यहक्षपणेन विरोध—इति शङ्कनीयम्। तयोः शक्ताशक्तविषयत्वात्। अत्र दिनत्रयोपवासं शङ्खलिखितोऽप्याह—

'भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नमवृत्तस्याऽसुतस्य च।
शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम्' ॥
(शं. स्मृ. ११. १८)

इति। प्रजापतिश्चात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह—

'ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नमभोज्यं परिकीर्तितम्।
सकृद्भुक्त्वा तदज्ञानाद्ब्रह्मकूर्चं सकृत् पिबेत् ॥
अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगर्हितम्।
मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत कृच्छ्रमभ्यासतश्चरेत्' ॥

इति।

---

* अत्र 'रेतो-विण्मूत्रमेव च' इति प्रायश्चित्तातिशयद्योतनार्थमुक्तम्। वस्तुतस्तु रेत आदीनां प्राशनं न अभोज्यान्नभोजनतुल्यम्। तत्र पुनरुपनयनस्याभिधानात्।

---

१. We follow here A. and I.; while all other manuscripts substitute सुमन्तुः for मनुः. and the text of Manu reads भुक्त्वाऽतो for भुञ्जानो. २. H. omits -अशक्त.– ३. I. does not insert शंख-. ४. B. C. D. E. F. and H. read अवृत्तस्य सुतस्य च and C. and F. substitute वा for च; while I. अवृत्तस्यासुरस्य च for अवृत्तस्याऽसुतस्य च. ५. J. substitutes यरि for परि.

जाताशौचेन मृताशौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं 'सूतकान्नम्' । तन्निन्दा च मनुना[1] दर्शिता—

'नटान्नं[2] रजकस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।
मृतके सूतके* चैव स्वर्गस्थमपि पातयेत्' ॥

इति । नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनर्हत्वात् । तथा च बृहस्पतिः—

'नट-नर्तक-तक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।
†स्थाणु-पाषण्ड-गणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः'॥
(बृ. स्मृ. १. २७)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'‡कदर्य-बद्ध-चोराणां क्लीब-रङ्गावतारिणाम् ।
वैणा-ऽभिशस्त-वार्धुष्य-गणिका-गणदीक्षिणाम्[3] ॥

* मृतके सूतके चैव तद्वतो यदन्नं तत् भुक्तं चेत् स्वर्गस्थमपि पातयेत् । किं पुनरिहैव स्थितम् ।

† स्थाणुः शिल्पी पाषाणभेदको वा ।

‡ कदर्यादय इमे पूर्वं तृतीयाध्याये भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे आश्रयदुष्टान्न-वर्जने आचार्येणैव व्याख्याताः विशेषस्त्वत्रोच्यते । चोरः ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । वैणः वेणुच्छेदजीवी—इति विज्ञानेश्वरः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिर्युक्तः । आतुरो महारोगोपसृष्ट इति विज्ञानेश्वरः । ते च महारोगाः—

'वातव्याध्यश्मरी-कुष्ठ-मेहोदर-भगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः' ॥

इति । आतुर आसन्नमरण इत्यपि केचिदाहुः । अवीरा पति-पुत्ररहिता । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता । बहूनामुपनयनकर्ता वा । श्वभिः वृत्तिर्यस्य स श्ववृत्तिः ।

१. G. reads मनु-बृहस्पतिभ्यां for मनुना. २. A. reads तक्ष्णोन्नं and I. सूतान्नं for नटान्नं ; while the quoted verse does not occur in Manu. ३. I. reads -रङ्गिणाम् for -दीक्षिणाम्.

चिकित्सका-ऽऽतुरोन्मत्त-पुंश्चली-कुद्ध[1]-विद्विषाम्।
क्रूरोग्र-पतित-व्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्॥
अवीरा[2]स्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम्।
शस्त्र[3]विक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम्॥
नृशंस-राज-रजक-कृतघ्न-वधजीविनाम्।
चैल[4]धाव-सुराजीव-सहोपपतिवेश्मनाम्॥
पिशुना[5]-ऽनृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम्।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा'॥

(या. स्मृ. १. १६१- १६५)

इति। 'शङ्कित'मित्यत्र द्विविधा शङ्का विवक्षिता। विषप्रक्षेपादिका[6] शास्त्रनिन्द्यत्वशङ्का चेति। तथाहि[7]-केषुचित् कीकटदेशेषु[8] प्रेत-भूत-गणादिरूपास्तामस्यो देवतास्तोषयितुं

१. B. and D. read -कूटविद्विषम, E. -कृद्धविद्विषः and G. -कृद्धविद्विषम् for कुद्धविद्विषाम्; while C. F. and the text read the whole line as follows:—

चिकित्सका-ऽऽतुर-क्रुद्ध-पुंश्चली-मत्त-विद्विषाम्।.

२. B. and D. omit this line :—

अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम्।;

while others except A. and the text read अवीर- for अवीरा—. ३. A. does not insert this line :—

शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम्।;

while D. reads शास्त्रविक्रयि- and I. स्त्रीविक्रयि- for शस्त्रविक्रयि-. ४. Except A. C. F. G. and J. others read चेल- for चैल-. ५. We follow here A. C. and F.; while all others omit this line :—

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम्।.

६. I. reads विषप्रक्षेपिका for विषप्रक्षेपादिका and B. and D. omit शास्त्र- and read -निन्द्यशंका च for -निन्द्यत्वशङ्का चेति; while J. विषप्रक्षेपणादिशास्त्रनिंद्यत्वशंका च. ७. J. substitutes तथा for तथाहि. ८. B. and D. शुचिकीकटदेशेषु, C. केषुचित् कीटकदेशेषु, G. and E. केषुचित् कीटदेशेषु for केषुचित् कीकटदेशेषु; while F. omits the following :—

तथाहि-केषुचित् कीकटदेशेषु प्रेत-भूत-गणादिरूपास्तामस्यो देवतास्तोषयितुं नरबलिं संकल्प्य मनुष्यान्.

नरबलिं सङ्कल्प्य मनुष्यान्मारयितुं अन्नमध्ये गूढं विषं प्रक्षिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विषशङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । तत्तु न भोक्तुं योग्यम् ।

'विषं* चोपविषं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ।

इति चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणात् । तथा केचित् श्रद्धालवः शूद्रादयः स्वगृहे श्रोत्रियो न भुङ्क्ते इत्यभिप्रेत्य श्रोत्रियान्तरगृहे द्रव्यं दत्त्वा भोजयन्ति । तादृशस्य श्रोत्रियान्तरस्य गृहे सिद्धमन्नं निन्द्यत्वेन शङ्कितम् । 'प्रतिषिद्धान्नं' गोघ्रातादि । तथा च याज्ञवल्क्यः—

---

* विषं तावत् द्विविधं स्थावरं जङ्गमं चेति । स्थावरं कन्द-फलादिषु स्थितं भवति । तच्च—१ कालकूटम् २ वत्सनाभम् ३ शाङ्ककम् ४ मालकम् ५ दामवैराटिमुसाकम् । ६ शृङ्गी ७ पुण्डरीकम् ८ महाविषम् ९ हालाहलम् १० मर्कटकम् ११ काशपुष्पकम् १२ इन्द्रायुधम् १३ तलम् इति त्रयोदशभेदभिन्नं भवतीति संग्रहे उक्तम् । एतेषां लक्षणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि । सर्पादिदंष्ट्रासु यत् व्यवस्थितं तज्जङ्गमम् ।

उपमितेन विषेण इति उपविषम् । तच्च—

'अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धत्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः' ॥

इति पञ्चविधम् । केषाञ्चिन्मते सप्तविधम्—

'अर्क-सेहुण्ड-धत्तूरा लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जा-ऽहीफेनमित्येताः सप्तोपविषजातयः' ॥

इति शार्ङ्गधरे मध्यमखण्डे द्वादशाध्याये ।

---

१. C. omits मनुष्यान्. २. C. and F. do not insert इत्यस्ति महती प्रसिद्धिः.

'अनर्चितं[1]* वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम्।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्॥
गोघ्रातं[2] शकुनोच्छिष्टं[3] पदास्पृष्टं[4] च कामतः।
उदक्या स्पृष्टसंघुष्टं[5] पर्यायान्नं च[6] वर्जयेत्'॥

(या. स्मृ. १. १६७–१६८)

इति। पात्रे पतितस्यान्नस्यार्धं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे भोक्तुं यदि संगृह्यते तदा तदन्नं पूर्वोच्छिष्टमित्यभिधीयते। तेष्वेतेषु सूतकान्नादिषु पूर्वोच्छिष्टान्तेषु[7] पञ्चसु भुक्तेषु शूद्रान्नवद् ब्रह्मकूर्च-कृच्छ्रौ वेदितव्यौ। सूतकान्ने ये वक्तव्यविशेषास्ते सर्वेऽप्युपरिष्टाद्[8] वक्ष्यन्ते। यत्त्वभोज्यान्ने सुमन्तुनोक्तम्—

'अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-पुंश्चल्यशुचि-शस्त्रकार-तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-लैङ्गिके[9]-

* पूजार्हाय यदवज्ञया दीयते तदनर्चितम्। प्राणात्ययादिव्यतिरेकेण देवाद्यर्चनावशिष्टं यन्न भवति केवलमात्मार्थमेव साधितं तद्वृथामांसम्।

१. Except A. C. and F. all others do not insert this and the following line:—

अनर्चितं वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्॥.

२. The text and A. C. F. place this line after the next line. ३. B. and D. read च शुनोच्छिष्टं, E. H. J. तु शुनोच्छिष्टं for शकुनोच्छिष्टं. ४. B. C. D. E. F. G. H. and J. read श्वस्पृष्टं पतिताक्षितम्. ५. I. reads -सघृष्टं and J. -संस्पृष्टं for -संघुष्टं. ६. I. reads विवर्जयेत् for च वर्जयेत्. ७. B. and D. read पूर्वोद्दिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं. ८. H. substitutes हि for अपि. ९. Except I. all others omit -लैङ्गिक-.

षण्डक-बन्धक[1]-गणक[2]-गाणिकान्नानि[3]*चाभोज्यानि । सैनिक-क्रव्याद-निषाद-बुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च अशन-प्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्' ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्[4]—

'शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः ।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्री-शूद्र-जीविनः[5]॥
षण्ढस्य कुलटायाश्च तथा बन्धनरक्षिणः ।
अभि[6]शस्तस्य चोरस्य अवीरायाः स्त्रियास्तथा ॥

* अभिशस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य स चाक्रिकः । षण्डको वर्षवरः आकृष्टाण्डः पुमान् वा । कन्याविनिमयजातः पुत्रो बन्धकः । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृत्तं पक्कं च मांसं भुङ्क्त इति क्रव्यादः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।

'क्रव्यादः कृत्त-विकृत-पक्वमांसभुगुच्यते' ।

इति शब्दार्णवः ।

१. We follow here A. and I.; while all others read -बद्धक- for -बन्धक-. २. B. D. and I. read -गण- for -गणक-. ३. H. reads च न भोज्यानि. B. D. and J. read the same, but omit च-. ४. The text reads the following lines of the quotation as follows:—

बद्धस्य चैव चौरस्यावीरायाश्च तथा स्त्रियः ॥
कर्मकारस्य वेणस्य कीरस्य पतितस्य च ।
रुक्मकारस्य तक्ष्णश्च तथा वार्द्धुषिकस्य च ॥
कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च ।
गणान्नं भूमिपालान्नमन्नं चैवाश्रजीविनः ॥
सौनपान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत् ॥.

५. G. and J. read -शूद्रजीविनाम्. ६. This and the following two lines do not occur in I.:—

अभिशस्तस्य चौरस्य अवीरायास्त्रियास्तथा ॥
चर्मकारस्य वेणस्य क्लीबस्य पतितस्य च ।
कर्मारस्य तथा तक्ष्णो रजकस्य च वार्द्धुषेः ॥.

चर्मकारस्य वैणस्य क्लीबस्य पतितस्य च ।
कर्मारस्य तथा तक्ष्णो रजकस्य च वार्धुषेः॥[1]
कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नं[2] च मृगजीवि-श्ववृत्तिनाम् ॥
सौनिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत्'।
(शं. स्मृ. १७. ३६–३८)

इति एतच्च पूर्वेण समानविषयम् । मासव्रतस्य चान्द्रायणरूपत्वात् । यदपि बृहस्पतिनोक्तम्—

'शौण्डिकान्नं नटस्यान्नं क्लीब-दण्डिकयोरपि*।
दुष्टान्नमपसृष्टान्नं[3] सोमविक्रयिणस्तथा ॥
सौनिकान्नं[4] सूतिकान्नं वार्धुषेः पतितस्य च ।
एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिबेत्'॥
(बृ. स्मृ. १. ३१–३२)

इति यदपि शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम्—

'अभिशस्त-पतित-रजक-चाक्रिक[5]-तैलिक-ग्रामयाजक-शूद्र-सांवत्सरिक-कुलटा[6]-सुवर्णकार-चर्मकार-चित्रवृत्ति-पोषक[7]-तन्तुवाय-रङ्गावतारि-मानकूट-शौण्डिक-वध-

* दण्डो लगुडः तं प्रहृत्य जीवतीति दण्डिकः।

१. A. reads रुक्मकारस्य तक्ष्णश्च for कर्मारस्य तथा तक्ष्णो. २. All, except A. and I. substitute भूमिपालान्नं for गणिकान्नं च. ३. I. reads अवशिष्टान्नं for अपसृष्टान्नं. ४. B. and D. read सूतान्नं भूमिकान्नं च, C. E. F. H. and J. सूतान्नं मूतिकान्नं च and I. सूत्यन्नं सूतिकान्नं च for सौनिकान्नं सूतिकान्नं. ५. B. and D. substitute -शक्तिक- for -चाक्रिक-. ६. Except A. all others read -कुलिक- for कुलटा-. ७. I reads -घोषक- for -पोषक-.

जीवि-नृशंस्यात्मविक्रयि-वार्धुषिक-श्यावक-नटवृत्ति-व्रात्य-तस्कर-गणान्नभोजनेष्वतिकृच्छ्रं चरेत्'* ।

इति एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्तुमशक्तम्प्रति वेदितव्यम् । यदपि बृहस्पतिना दर्शितम्—

'गान्धर्वो लोहकारश्च सौनिकस्तन्तुवायकः ।
चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥
यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापक-याजकौ ।
कुलटश्चित्रकर्मा च वार्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥
समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
स वै वार्द्धुषिको नाम यश्च वृद्धया प्रयोजयेत् ॥
वृथा ऽऽश्रमाश्रमाणां च भेदकः पुँण्यविक्रयी† ।

* अभिशस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । संवत्सरं वेत्तीति सांवत्सरिकः ज्यौतिषिक इति यावत् । पोषकः व्यभिचारार्थं स्त्रीणां पोषणकर्ता । मानकूटः न्यूनमानकर्ता ।

† जप-यात्रा-यज्ञादिभिः सम्पादितं पुण्यं द्रव्यं गृहीत्वा विक्रीणाति—'मया कृतस्यामुकस्य कर्मणः यदुत्पन्नं श्रेयः तत् अमुकद्रव्यं गृहीत्वा तुभ्यमहं सम्प्रददे'—इति सङ्कल्प्य यो ददाति स पुण्यविक्रयी । गुरुः पित्रादिः स गुप्तो यस्य स गुरुगुप्तिकः । ख्यापने दोषाविष्करणं भवेदिति भिया यो पित्रादीन् न वक्ति स निन्द्यः । वणिक्रया जीवतीति वणिकः भूमिका ग्रहणकर्तेति यावत् । गान्धर्वादिवणिकान्तेषु यो विप्रो मोहात् तत्कर्मणा वर्तते स प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यो भवेत् । सदेत्युक्तेरभ्यासोऽवगम्यते । ये च ब्राह्मणाः स्वयमेव तेषां कर्माण्याचरेयुः तेषां प्रत्यापत्तिं शुद्धिम्—इत्यादि योजनीयम् ।

१. C. and F. read -नाराशंसि- for -नृशंसि-. २. I. reads -श्यावभटवृत्ति- for -श्यावक-नटवृत्ति-. ३. I. omits -गण-. ४. Except A. and I. all others substitute सूनिकः for सौनिकः; while H. तुन्नवायकः for तन्तुवायकः. ५. A. reads -कुलश्च for -कुलटश्. ६. B. D. and G. read वृथा for ऽऽश्रमा-. ७. A. reads पण्यविक्रयी for पुण्यविक्रयी.

विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिसाङ्करिकश्च यः ॥
रङ्गोपजीवी कूटाशः[1] कुहको गुरुगुप्तिकः[2] ।
भिषक् च[3] गरदश्चैव रूपाजीवी[4] च सूचकः ॥
सौनिको[5] वणिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः ।
कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्त्तते सदा ॥
प्रायश्चित्ते तु चरिते व्यवहार्यो[6] भवेत् स हि ।
एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः[7] किल ॥
तस्माद्[8] दैवे च पित्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ।
एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिं तु[9] मृग्यताम् ॥
भैक्ष्यान्नमुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
एतेषां* ब्राह्मणो भुक्त्वा दत्वा कृत्वा प्रतिग्रहम्॥
प्राजापत्येन शुद्ध्येत्तु तस्मात् पापान्न संशयः' ।
(बृ. स्मृ. १. ३०–३१)

इति । तत्र चान्द्रायणं पूर्वोक्तचान्द्रायणेन समानविषयम् । प्राजापत्यं तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदम्[10] प्रत्यवगन्तव्यम् । 'ब्राह्मण' इति विशेषाभिधानात् । यथोक्तमङ्गिरसा–

* एतेषां पर्वोक्तदोषदूषितानां गान्धर्वादीनामित्यर्थः ।

१. B. D. and H. read कूटी च, C. F. and J. कूटिशः and G. कूटाह. all for कूटाशः. २. I. reads कुहको गुप्तिकस्तथा for कुहको गुरुगुप्तिकः. ३. I. reads भिषजो for भिषक् च. ४. G. substitutes कूपजीवी for रूपाजीवी. ५. J. substitutes सौमिकः for सौनिकः. ६. B. C. D. E. F. G. H. I. and J. read परिहार्यो for व्यवहार्यो. ७. B. C. D. and F. read ब्रह्महता: for ब्रह्महणः. ८. Except A. and I. all substitute तथा for तस्मात्. ९. All ethers except A. read प्रत्यापत्तिस्तु for प्रत्यापत्तिं तु. १०. G. omits वेदविदम्.

'अभोज्यानां तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम् ।
अन्त्यावेसायिनां भुक्त्वा पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति'।।
(अं. स्मृ. ३. ११)

इति । यदपि विष्णुनोक्तम्—

'गण-गणिका-स्तेन-गायनान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्तेत । (७) तक्षान्नं चर्मकर्तुश्च । (८) वार्द्धुषिक-कदर्य-दीक्षित-बद्ध-निगडाभिशस्त-षण्ढानां च*। (९) पुंश्चली-दाम्भिक-चिकित्सक-लुब्धक-क्रूरोच्छिष्टभोजिनां च । (१०) अवीरास्त्री-स्वर्णकार-सपत्न-पतितानां च । (११) पिशुनानृतवादि-क्षतधर्मा-ऽऽत्म-रस-विक्रयिणां च । (१२) शैलूष-तन्तुवाय-कृतघ्न-रजकानां च । (१३) चर्मकारनिषाद-रङ्गावतारि-वैण-शस्त्रविक्रयिणां च । (१४) श्वजीवि-शौण्डिक-तैलिक-चैल-निर्णेजकानां च । (१५) रजस्वला-

* बद्धः रज्ज्वा पाशैर्वा बद्धः । निगडः शृङ्खला साऽस्यास्तीति निगडः । सपत्नः शत्रुः । स्वभार्याया उपपतिर्जारः सह वर्तते वेश्मनि सः।

१. B. and D. read अन्त्यावसायिनं भुक्त्वा for अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा २. I. reads -गणक- for -गणिका-. ३. Except A. I. and the text all others read अक्ष्णोन्नं for तक्षान्नं. ४. Some manuscripts read -निगला ; while the text बंधनिका for -बद्ध-निगडा-. ५. H. substitutes वा for च. ६. H. reads -सापत्न- for -सपत्न-. ७. We follow here A. and the text ; while all others read -क्रतुधर्मसोम- for -क्षतधर्मा-ऽऽत्मरस-. ८. Except A. and I. all omit च and J. substitutes -मजक- for रजक-. ९. G. and the text read कर्मकार- and B. C. D. E. F. H. and J. कर्मार- for चर्मकार-.

सहोपपतिवेश्मनां च। (१६) भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणाऽवलीढं शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातं च। (१७) कामतः पादस्पृष्टमवक्षुतं च। (१८) मत्त-क्रुद्धा-ऽऽतुराणां च। (१९) अनर्चितं वृथामांसं च। (२०) पाठीन-रोहित-राजीव-सिंहतुण्ड-शकुलवर्जं सर्वमत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपवसेत्। (२१) सर्वजलजमांसाशने च। (२२)

(वि. स्मृ. ५१. ७–२२)

इति। तत्र त्रिरात्रोपवासोऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः। तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्चस्त्वशक्तम्प्रति वेदितव्यः। सप्तरात्रपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम्। शङ्कितप्रतिषिद्धान्नयोर्हारीत आह—

'मृत-सूतक-शूद्रान्नं सदोषेणापि* संस्कृतम्।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोऽन्नमथापि वा॥
यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती ध्रुवं भवेत्।
एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥

* सदोषेण महापातकादिदोषदूषितेन। पञ्चगव्यस्य पृथक् पृथक् पञ्च मन्त्राः पूर्वत्रोक्ता अत्रानुसन्धेयाः।

१. I. reads -रोहितं च राजिल- सिंहतुण्डं च for -रोहित-राजीव-सिंहतुण्ड-. २. Except the text and A. read -सशल्कवर्जं for -शकुलवर्जं. ३. Except A. and I. all others read सरोषं वापि for सदोषेणापि. ४. B. C. D. E. F. G. H. and J. read प्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्ती.

प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।
एतेन शुद्ध्यते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैः'॥
(हा. स्मृ. १३. १–३)

इति। एतच्च ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम्। पूर्वोच्छिष्टे तु ब्रह्मकूर्चसमानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

'स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने[*][1]।
एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्'॥

इति ॥ ५ ॥

पूर्वोच्छिष्टस्य पुनर्भोजने व्रताचरणमभिहितम्। तेनैव दृष्टान्तेन बालाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य स्वल्पशुद्ध्या भोज्यत्वमाह—

[†]बालै[2]र्नकुल-मार्जारैरन्नमुच्छि[3]ष्टितं यदा ।
तिल-दर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुद्ध्यते नात्र संशयः॥ ६॥

इति। उच्छिष्टितं उच्छिष्टतामापादितम्। प्रोक्षितस्यान्नस्य भो[4]जने श्रद्धाजडस्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपायात् [5]पुनर्व्रतमाचरणीय-

---

* भोजनकाले पात्रालम्भनं विहितम्। तदकृत्वा यो भुङ्क्ते स मुक्तभाजने भुङ्क्त इत्यर्थः।

† यद्यपि 'बाल आषोडशात् वर्षात्'—इत्युक्तं तथाप्यत्र आपञ्चमाद्वर्षात् इत्येव वक्तुमुचितम्। ततः परं तस्य सज्ञानत्वात्। धरणीधरस्तु—'बालाः पञ्चवर्षाधिकवर्षाः। पञ्चवर्षात् परस्येति स्मरणात्'—इत्याह। तदसमञ्जसम्। पञ्चवर्षाधिकस्य प्रायश्चित्ताभिधानादित्यन्यत्र विस्तरः। बहुवचनात् मूषकादीनामपि ग्रहणमिति केचित्।

---

१. B. reads शुक्तभाजनः, D. भक्तभाजनः, C. E. F. and J. मुक्तभाजनः and G. भुक्तभोजने all for मुक्तभाजने. २. M. reads व्यालैः for बालैः. ३. K. and L. read उच्छेषितं for उच्छिष्टितं. ४. I. does not insert भोजने. ५. I reads पूर्ण- for पुनर्.

मिति संशयः स्यात् । अतो नात्र संशयः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगव्यं पातव्यम्[1] । तदाह संवर्तः—

'श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं क्षपेत्[2] ॥ (१८९)
बिडाल-मूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः' ।
(सं. स्मृ. १८९–१९०)

इति । शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽशक्तः तम्प्रत्युक्तं स्मृत्यन्तरे[3]—

'भुक्त्वोच्छिष्टं तु काकानां विशुद्ध्यत त्र्यहोषितः ।
भुक्त्वोच्छिष्टं बिडालादेः पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः' ॥

इति । मनुः[4]—

'बिडाल-काकाखूच्छिष्टं* जग्ध्वा श्व-नकुलस्य च ।
केश-कीटावपन्नं च पिबेद् ब्राह्मीं[5] सुवर्चलाम्' ॥
(म. स्मृ. ११. १५९)

---

* इदं तावदकृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मचारिणः 'व्रतशेषं समापयेत्'—

---

१. B. D. and G. omit पातव्यम्; while H. omits the following :—

पंचगव्यं पातव्यम् । तदाह संवर्तः—
'श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं क्षिपेत् ।
बिडाल-मूषकोच्छिष्टे - - - - - - - - - -' ॥.

२. B. C. D. F. and J. जपेत्, I. क्षिपेत्, and the text द्विजः for क्षपेत्-

३. The text does not insert ब्राह्मीं. and F. omits the following portion:—

'- - - - - - - - - - नाविशुध्येत् त्र्यहोषितः ।
भुक्त्वोच्छिष्टं बिडालादेः पगगव्यं पिबेद् द्विजः' ।
इति । मनुः—
'बिडाल-काकाखू - - - - - - - -' ॥

and it substitutes मनुरपि for विष्णुरपि the same.

४. All, except A. and I. add आह after मनुः.

५. The text reads ब्रह्म-सुवर्चलाम् for ब्राह्मीं सुवर्चलाम्.

इति । विष्णुरपि[1]—

'बिडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलां* पिबेत् । (४६) [2]श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत् । (४७) पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्त[3]रात्रम् । (४८) आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्तेत । (४९) ब्राह्मणः[4] शूद्रोच्छिष्टभोजने[5] त्रिरात्रमुपवसेत् ।

(म. स्मृ. ११. १५८) इत्यनेन पूर्ववाक्ये व्रतशेषसमापनेऽनधिकारमाह। अवपन्नं केश-कीटादिभिर्दूषितम् । ब्राह्मीं पिष्ट्वा उदकेन सह पिबेदेकाहम् ।

* इदं चाकामतः सकृद्भक्षण एव । कामतस्तु पूर्वोक्तं ब्रह्मकूर्चम् । एकदिनोपोषणमकामतः सकृद्भक्षणे । कामतोऽभ्यासे तु त्रिदिनमुपोषणं प्राजापत्यं च । मानुषातिरिक्तपञ्चनखानां विण्मूत्राशने सप्ताहमुपोषितोऽष्टमेऽह्नि पञ्चगव्यं पिबेदिति योजना । इदमपि कामत एव । ब्रह्मचार्यतिरिक्तस्यामश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयःपानम् । इदं चाकामतः । अकामतः शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपवासः । कामतस्तु त्रिरात्रोपवाससहित एकदिनमुदकवासः । ब्रह्मचारिणोऽयं मधु-मांसाशननिषेधः । वैश्य-राजन्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । राजन्यस्य शूद्र-वैश्ययोरुच्छिष्टाशने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । वैश्यस्य शूद्रोच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपवासः । चण्डालाः पूर्वोक्ताः तेषां आममन्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

१. D. and J. omit the following:— विष्णुरपि—
'बिडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलाम्;
while C. substitutes मनुरपि for विष्णुरपि. २. E. and I. read स्वोच्छिष्टाशने for श्वोच्छिष्टाशने. ३. We follow here A. and the toxt; while all others do not insert the following portion:—सप्तरात्रम् । (४८) आमश्राद्धाशने. ४. I. includes ब्राह्मणः in forty-nine sûtra. ५. The text substitutes -अशने for -भोजने and omits the following:—
त्रिरात्रमुपवसेत् । (५०) दिनमेकं चोदके वसेत् । (५१) मधु-मांसाशने प्राजापत्यं.

(५०) दिनमेकं चोदके वसेत् । (५१)
मधु-मांसाशने प्राजापत्यं सप्तरात्रम् । (५२)
वैश्योच्छिष्टभोजने पञ्चरात्रम् । (५३)
राजन्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रम् । (५४)
राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् ।
(५५) वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम् । (५६)
वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च । (५७) च-
ण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । (५८)
सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकम्' । (५९)

(वि. स्मृ. ५१. ४६–५९)

इति । उशना अपि—

'ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने प्राणायामशतं कुर्यात् ।
क्षत्रियोच्छिष्टभोजने प्राणायामसहस्रम् ।
वैश्योच्छिष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम्* ।
मतिपूर्वं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं
च । शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं यवागूपानम् ।
मतिपूर्वं चेत् पराकः । एवं द्विजात्युच्छि-
ष्टभोजने शूद्राणां च । ब्राह्मणोच्छिष्टाना-
मपां पाने षोडश प्राणायामान् धारयेत् ।

* शत-सहस्र-दशसहस्रप्राणायामा अकामत एव । एवमेवाग्रेऽपि ।

१. All, except A. and the text omit च; while I. interchanges the world in the sûtras fifty-three to fifty-six respectively. २. G. reads प्राजाप-त्यमिति । कृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च; while F. omits च. ३. B. D. and G. substitute द्विज- for द्विजाति-. ४. I. reads प्राणायामं for प्राणायामान्.

क्षत्रियाणां[1] त्रिंशत् वैश्यानां चत्वारिंशत् ।
शूद्राणां कुशवारिपानं त्र्यहम्[2] । बुद्धिपूर्वं
चेत् त्र्यहं चतुरहं पंचरात्रं[3] सप्तरात्रं च
पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्त्यजानामुच्छि-
ष्टभोजने बुद्धिपूर्वे[4] महासान्तपनम् । अबु-
द्धिपूर्वे चान्द्रायणम्' ।

(उ. स्मृ. ३. २०-३२)

इति । मनुरपि—

'शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः*[5] कुशवारि पिबेत् त्र्यहम् ।(१४८)
अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्री-शूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान् पिबेत् ।। (१५२)

(म. स्मृ. ११. १४८-१५२)

इति । जातूकर्ण्योऽपि—

'जम्बूक-काक-मार्जार-श्व-गोधानां गवामपि ।
मत्योच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' ॥

---

* शूद्रपीतोच्छिष्टा आपः पीत्वा विधिवत् सान्तपन-कुशोदकग्रहणम-न्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि त्र्यहं पिबेत् । इदमकामत एवेति ज्ञेयम् । अभोज्या अश्रोत्रियादयः । 'शूद्रजातिग्रहणादेव जातिनिर्देशात् 'स्त्रीग्रहणं लब्धसवर्णार्थं विज्ञेयम्' —इति मेधातिथिः। इदं च सप्तरात्रं यवपानं कामतः शूद्रोच्छिष्टानामपां पाने इति विज्ञेयम् । कामाकाम-अभ्यासानभ्यासतारतम्येन एकगुण-द्विगुणादिकं योजनीयम् ।

---

१. All, except A. and I. read क्षत्रिये for क्षत्रियाणां. २. G. reads अहम् for त्र्यहम्. ३. I. omits पंचरात्रं ; while G. and H. omit सप्तरात्रं. ४. I. reads ऽबुद्धिपूर्वे महासांतपनम् । बुद्धिपूर्वे, but it seems to be a mistake. ५. I. reads शूद्रोच्छिष्टं च पीत्वा तु for शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि[1]—

'विप्रार्धं क्षत्रियस्य स्यात् वैश्यानां च तदर्धकम्* ।
तदर्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः' ॥
(य. स्मृ. ३.११)

इति । बृहद्विष्णुः[2]—

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत्[3] । (५०) वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् । (५१) राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् । (५२) ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्'† । (५३)
(वि. स्मृ. ५१. ५०-५३ आन्ध्रपु०)

इति । शङ्ख-लिखितौ[4]—

'ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसपक्केन[5] त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपो- .

---

* जातिभेदेनायं प्रायश्चित्तभेदः सर्वत्र तारतम्येन योजनीयः ।

† एतानि सर्वाण्यप्यकामत इति विज्ञेयम् । कामतस्तु द्विगुणादिकम् ।

---

१. A. and J. substitute कण्वोऽपि for याज्ञवल्क्योऽपि and the quoted verse does not occur in याज्ञवल्क्यस्मृति. २. B. D. G. and H. read वृद्धविष्णुः for बृहद्विष्णुः, but the quoted sûtras occur in Vishnu Smriti (Te MS.) ३. In Vishnu Smriti the words पंचगव्यं पिबेत् are omitted, and B. D. E. and H. omit the following:—

सप्तरात्रं पंचगव्यं पिबेत् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ।
राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् । ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्' ।
इति । शंख-लिखितौ—
'ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभि-
मन्त्र्यापः पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने.

४. Except A. all others read शङ्खः for शङ्ख-लिखितौ ५. I. reads wrongly ब्राह्मणां for ब्राह्मी-.

षितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनम् '* ।

इति । यमः—

'भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।
भुभुजा सह भुक्त्वान्नं तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥
वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्'[1] ॥
(य. स्मृ. ६. १–२)

इति । आपस्तम्बः—

शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्रमभोजनम् । (४) स्त्रीणाम् । (५)
(आ. ध. सू. १. ९. २६. ४–५)

इति । शङ्खः—

'शूद्रोच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।
क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्'[‡] ॥
(शं. स्मृ. १७. ४२)

---

* इदं चोच्छिष्टमन्नमेव । मांसाद्यभक्ष्योच्छिष्टभोजने उच्छिष्टभोजननिमित्तमभक्ष्यभक्षणनिमित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयं कर्तव्यम् । कामाकाम-अभ्यासानभ्यासतारतम्येन प्रायश्चित्तावृत्त्यादि कल्पनीयम् ।

† सहभोजनं एकस्मिन् पात्रे भोजनम् । न त्वेकपङ्क्तौ ।
'सह भुक्त्वा ब्राह्मणेन ब्रह्मकूर्चं पिबेत् त्र्यहम्' ।
इत्याद्यंगिरोवचनेन तत्र प्रायश्चित्तस्याल्पत्वाभिधानात् ।

‡ पूर्वत्र शङ्खलिखितोक्तमापस्तम्बोक्तं इदं च प्रायश्चित्तविधानं एकस्मिन्नेव विषये विभिन्नमपि दोषतारतम्येन योजनीयम् ।

---

१. We follow here A. and G.; while all others read सप्तरात्रेण for तप्तकृच्छ्रेण, but the reading seems to be incorrect. २. The text reads these two Sûtras as follows:—

'शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् । (४) स्त्रीणां चैवम् । (५).

इति । बृहद्यमः—

'माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याश्च योषितः।
न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. ६. ९)

इति । आपस्तम्बः—

'अन्त्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।
चान्द्रं[1] कृच्छ्रं तदर्धं तु ब्रह्म-क्षत्र-विशां विधिः' ॥
(आ. स्मृ. ९. ९)

इति । अङ्गिराः—

'चण्डाल-पतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥
षड्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः'* ।
(अं. स्मृ. ३. ६३–६४)

इति । वृद्धशातातपः—

'पीतशेषं तु यत् किञ्चिद्भाजने[2] मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद् विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् ।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः'† ॥

* वैश्य-शूद्रयोः षड्रात्र-त्रिरात्रे अनुक्रमेण । इदमपि अकामतः सकृदेव भक्षणे । कामतोऽभ्यासे त्वधिकं कल्पनीयम् ।

† इदं तु स्वस्यैवोच्छिष्टम् । यदि किञ्चित् पीत्वा पानीयपात्रं भूमौ निधाय पुनस्तदेव पिबति तदोच्छिष्टपानदोषनिरासार्थं त्रिरात्रव्रतं कुर्यात् ।

१. The text reads चान्द्रायणं तदर्धार्धं for चांद्रकृच्छ्रं तदर्धं तु. २. J. reads भोजने for भाजने ; while G. and H. मुखतश्च्युतम् for मुखनिःसृतम्. ३. This verse does not occur in I. but all others insert it.

इति । शातातपः—

‘शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु त्रिरात्रोपोषितः शुचिः[1] ।
सुराभाण्डोदकं पीत्वा च्छर्दितो घृतसेवकः[2]* ॥
अहोरात्रोपवासेन शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः’ ।
(शा. स्मृ. ६. ७–८)

इति । षट्त्रिंशन्मते—

‘दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतं तु यत् ।
अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मिन्विषये श्रूयमाणानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ॥ ६ ॥

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय पङ्क्त्युच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥७॥
मोहाद्भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभोजने ।
प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा ॥८॥

* घृतसेवनमेकवारमेव ।

१. A. substitutes कश्चिन् for शुचिः. २. B. reads छर्दनाद् घृतसेवनात् for छर्दितो घृतसेवकः. ३. H. reads कस्मिन् for एकस्मिन्. ४. Except A. and I. all others read -भोजने for -भाजने; while M. मोहाद्वा लोभतस्तत्र for मोहाद् भुञ्जीत यस्तत्र. ५. K. and L. read सदा for तथा and insert the following line—

‘अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

इति। एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिद्विघ्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु विप्रेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत् तदा विप्रान्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तावशिष्टमन्नं न भोक्तव्यम्। तमिमं शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते स सान्तपनं चरेत्। निमित्तस्याल्पत्वादत्र द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम्। अस्मिन्नेव विषये समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

'यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तावुच्छिष्टायां कदाचन।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति'॥
(अं. स्मृ. ९. १)

इति। वन्ह्यादिव्यवधाने पङ्क्त्युच्छिष्टदोषो नास्ति। एतच्चाचारकाण्डे दर्शितम्॥ ७–८॥

अभिनवक्षीरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

पीयूषं श्वेतलशुनं वृन्ताकफल-गृञ्जने।
पलाण्डु-वृक्षनिर्यास-देवस्व-कवकानि च॥९॥
उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुञ्जते द्विजः।
त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति॥१०॥

इति। पीयूषं अभिनवं पयः। पयसोऽभिनवत्वं प्रसवकालीनत्वमित्येके। दशाहान्तःपातित्वमित्यपरे। दशाहादूर्ध्वमपि

१. C. and F. read समाप्तेऽसमाप्ते, B. D. E. G. and J. प्राप्ते समाप्ते both for समाप्ते वा. २. J. reads स्वयं स्वापदि यदि गच्छेत्. ३. Except A. and I. all others read पङ्क्त्याम्. ४. B. D. and G. read पिबते for भुंजते and K. and L. द्विजाः for द्विजः. ५. M. reads उपवासी for उपवासेन. ६. I. substitutes पीयूषत्वं for पीयूषमभिनवं पयः.

प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्द्रतासद्भावक्षीनत्वमिति केचित् । श्वेतशब्दो लशुन-वृन्ताकाभ्यां सम्बध्यते । तेन रक्तलशुन-कृष्णवृन्ताकादौ नेदं[1] प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं पत्रविशेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति*। वेश्याश्च[2] मदाद्यर्थम् । मूलविशेषो वा गाजरापरपर्यायः[3] । पलाण्डुः स्थूलकन्दो लशुनविशेषः । वृक्षनिर्यासो हिङ्गु-कर्पूरादिव्यतिरिक्तः । हिंग्वादीनां भोज्यत्वाभ्यनुज्ञानात् । देवतार्थमुपकल्पिते क्षेत्रादावुत्पन्नमन्नं देवस्वम् । कवकं भूमौ छत्राद्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रशब्दवाच्यम् । पीयूषादिभोजी त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिबेत् । मतिपूर्वे तु भोजने मनुराह—

'छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्[4] ।
पलाण्डुं गृञ्जनं[5] चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः'† ॥
(म. स्मृ. ५. १९)

* भाषायां 'गांजा' इति प्रसिद्धः पत्रविशेष एवायमिति प्रतिभाति तस्मिन् कण्ठशुद्धिकरत्वं मदजनकत्वमुभयमप्यस्तीति प्रसिद्धमेव ।

† छत्राकं द्विविधम् । भूजं वृक्षजं चेति । द्विविधमप्यभक्ष्यम् । अत्र पतेत् इति यदुक्तं तत्—

'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' ।
(गौ. स्मृ. २१. ४)

इति गौतमोक्तपातित्यवान् भवति । तेन उक्तप्रायश्चित्ताचरणात् प्राक् सन्ध्यावन्दनादावनधिकारः । एवमेव महापातकादिपातित्यापादकव्यतिरिक्तेषु पापेषु यत्रयत्र पातित्यमुक्तं तत्र सर्वत्र कर्महानिरूपं पातित्यमित्यवगन्तव्यम् ।

१. B. D. G. H. and J. omit इदं and read न प्रायश्चित्तं for नेदं प्रायश्चित्तं. २. B. D. E. G. H. and J. read विशश्च and C. F. I. विदाश्च for वेश्याश्च, and I. substitutes स्वराद्यर्थं for मदाद्यर्थं. ३. G. reads गृञ्जनपर्यायः; while I. गृञ्जनापरपर्यायः for गाजरापरपर्यायः. ४. I. reads ग्राम्यकुक्कुटम् for ग्रामकुक्कुटम्. ५. I. reads पलाण्डुगृञ्जनं for पलाडुं गृञ्जनं.

इति। अमतिपूर्वे स एवाह—

'अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वा ऽपि शेषेषूपवसेदहः'*॥
(म. स्मृ. ५. २०)

इति। तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम्—

'अबुद्धिपूर्वे सान्तपनं सप्तरात्रं वा'।
(गौ. स्मृ. २३. २५ आन्ध्राक्षरपुस्तके.)

इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमविकल्पस्मरणात्। एवं च इति मूलवचनोक्तत्र्यहोपवासो भक्षितोद्गारितविषयो द्रष्टव्यः। चान्द्रायणं त्वावृत्तिविषयम्। 'शेषेषूपवसेदहः'—इत्येतत् कुसुम्भादिषु द्रष्टव्यम्। तथा च चतुर्विंशतिमते—

'पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भं वनकुक्कुटम्।
नालिकां बाल्पुष्पं च भुक्त्वा दिनमभोजनम्'॥

इति। न चैतस्य पलाण्डोर्मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः। अवान्तरजातिभेदेन व्यवस्थापनात्।

'पलाण्डोर्दश जातयः'।

---

* षट्स्वप्येतेषु एकमपि भुक्तं चेत् प्रायश्चित्तं समानमेव। शेषेषु लोहितवृक्षनिर्यासादिष्वभक्ष्येषु। येषु प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोक्तं तेष्वित्यर्थः। सान्तपनमत्र द्व्यहसाध्यं बक्रमात्रप्रवेशो। सम्यग्भक्षणे तु यतिचान्द्रायणमिति व्यवस्था कर्तव्येति सर्वज्ञनारायणस्याशयः। तन्मते सान्तपनयतिचान्द्रायणयोर्न समविकल्पः।

---

१. Except A. and I. all others read अबुद्धिपूर्वे. २. E. G. H. and J. substitute च for वा. ३. J. substitutes कुसुमादिषु for कुसुम्भादिषु. ४. I. omits च. ५. We follow here A. and I.; while H. नवकण्टकम् and B. C. D. E. F. G. and J. वनकण्टकम्. ६. B. D. and H. read नालिकं for नालिकां.

इत्यभिधानात्। यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

> 'लशुन-पलाण्डु-गृञ्जनभक्षणे सावि-
> त्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सम्पातान्नयेत्'।

इति तद् बलात्कारेणाऽनिच्छतो भक्षणविषयम्। तदेक-साध्यव्याध्युपशमनार्थं भक्षणविषयं वा। अत एवान-न्तरं तेनैवोक्तम्—

> 'एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भव-
> न्ति। यानि चान्यान्येवम्प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः'।

इति। यानि तु व्रतान्तराण्यनुक्रान्तपीयूषादिविषये मुनि-भिः स्मर्यन्ते तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानुसारेण वृत्तिगौरवविषयत्वं कल्पनीयम्। व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते। तत्र शातातपः—

> 'लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनीम्।
> छत्राकं विड्वराहं च ग्राम्यं कुक्कुटमेव च॥
> उष्ट्रीं च माहिषीं भार्सीं रासभीक्षीरभोजनात्।
> उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः'॥
>
> (शा. स्मृ. ९. ३)

इति। याज्ञवल्क्यः—

> 'पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम्।

---

१. J. reads समन्तोक्तम् for सुमन्तुनोक्तम्. २. F. reads सम्पातं and I. सम्पतान् for सम्पातान्. ३. C. and F. insert च after तेषु; while B. omits सर्वेषु. ४. B. and D. substitute पराशर: for शातातप:, but it seems to be a mistake. ५. I. reads कृष्णवृन्तकम् for च तथा शुनीम्. ६. This line does not appear in all other manuscripts except A. and I. ७. B. D. and I. read मानुषीं for महिषीं and I. substitutes वापि for भार्सीं. ८. B. and D. read ततः for पुनः. ९. J. reads चरेदिति for चरेन्मुहुः. १०. B. C. D. G. H. and J. read छत्राकं for छत्राकं.

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १७६)

इति। बृहद्यमः—

'नालिकां नालिकेरीं च श्लेष्मातकफलानि च।
भूतृणं शिग्रुकं चैव खट्वाङ्गं कवकं तथा ॥
एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः'।
(य. स्मृ. ३. ४९)

इति। विष्णुः—

'शुनां मांसाशने च। (३३) छत्राक-कवकाशने सान्तपनम्। (३४) यव-गोधूमजं पयोविकारं स्नेहाक्तं च शुष्कखाण्डवं च वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्योपवसेत्। (३५) व्रश्चनामेध्यप्रभवान् लोहितांश्च वृक्षनिर्यासान्। (३६) शेलुं च वृथाकृसर-संयाव-पायसा-ऽपूप-शष्कुलीश्च देवान्नानि हवींषि च। (३७) गो-ऽजावि-महिषीवर्जं सर्वपयांसि च। (३८) अनिर्दशाहितान्यपि च। (३९) स्यन्दिनी-सन्धिनी-विवत्साक्षीरं च। (४०) अमे-

१. B. and D. read खट्वाभं, C. and F. खट्वाकं, E. खट्वाहं, G. खट्वाद्यं, I. खट्वाङ्कं and J. खट्वां च all for खट्वाङ्गं; while H. substitutes कतकं for कवकं. २. We follow here A. and the text; while all others do not insert च. ३. The text reads यव-गोधूम-पयोविकारं for यव-गोधूमजं पयोविकारं. ४. B. D. and the text do not insert च. ५. The text reads शुक्तं for शुष्क-. ६. The text adds तत्प्राश्य, but it is useless here. ७. Except A. and the text all others insert च after लोहितान्. ८. B. and D. शेषं, C. E. and F. सेलुं and I. तैलं for शेलुं; while the text शाल्मूक- for शेलुं च. ९. I. reads कृसरं च यव-पायसा-. १०. The text reads -शष्कुलीदेवान्नानि.

ध्यभुजश्चे ।(४१) द.धिवर्जं केवलं सर्वशुक्तानि ।(४२) ब्रह्मचर्याश्रमी आशाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ।(४३) दिनमेकं चोदके वसेत्' । (४४)

(वि. स्मृ. ५१.३३–४४)

इति । यमोऽपि–

'लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति' ॥

(य. स्मृ. ३. १९)

इति । कूर्मपुराणे–

'अलाबुं किंशुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत् ।
उदुम्बरं च कामेन तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति' ॥

(कू. पु. १. २. ३३. २१)

इति । शङ्ख-लिखितौ–

'लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु-कुसुम्भभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत् । अलाबु-शिग्रु-श्लेष्मातक-कोविदार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्' ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि–

---

१. I. reads -भोजने for -भुजः. २. B. and D. do not insert यमोऽपि; while C. E. F. G. H. and I. omit अपि. ३. I. reads औदुम्बरं; while the text substitutes कालेन for कामेन. ४. B. and D. omit the following:—

'लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु-कुसुम्भभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत् । अलाबु-शिग्रु-श्लेष्मातक-कोविदार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्' ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि.—

५. I. reads -क्रियाकुवकुसुंभ-, C. F. G. and J. क्रियाकु; while J. -कुम्भाकु- for कुसुम्भ- and for the same C. and F. -कुम्भीकल-, G. and H. -कुम्भीक-.
६. I. reads कलंज-सिग्रु- for अलाबु-शिग्रु-.

'लशुनं गृञ्जनं चैव तृणराजफलं तथा ।
वर्ल्लीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
कन्द-मूल-फलादीनि अज्ञानाद्भक्षयेत्तु यः ।
उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा' ॥

इति । तथा—

'स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।
पुनः संस्कृत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत्' ॥

इति । संवर्तः—

'अजोष्ट्री-सन्धिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् ।
अनिर्दशाहगोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम्' ॥

(सं. स्मृ. १०६)

इति ॥ ९–१० ॥

पूर्वत्र गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । न त्वन्यस्य । इदानीं मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह—

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ।
ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुद्ध्यति॥११॥

इति । अज्ञानकृते सकृद्भक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम् । असकृद्भक्षणे तूशनसोक्तं द्रष्टव्यम्—

'बलाक-प्लव-हंस-कंटक-चक्रवाक-खञ्जरीट-गृह-
कपोत-भोर(त?)-चटक-रक्तपादोलूक-शुक-सारस-

---

१. G. and J. read उर्ल्लीं for वर्ल्लीं. २. I. does not insert इति तथा and C. E. F. J. insert इति and omit तथा. ३. I. omits इति संवर्तः and C. E. F. J. insert इति and omit संवर्तः. ४. G. H. and J. read अच्छुष्ट्री- for अजोष्ट्री-. ५. B. D. and G. read -भासचटक-, C. E. and F. -भारवटक- for -भारचटक-.

टिट्टिभ-मद्गु-चाष-भास-जालपाद-नक्र-कुञ्चिक-
विकृतमत्स्य-क्रव्यादामेध्यानां भक्षणे पञ्चग-
व्यं पिबेत् त्रिरात्रम् ' ।

(उ. स्मृ. २. १७)

इति । शङ्ख-लिखितौ मतिपूर्वे प्रत्याहतुः—

'बक-बलाक-हंस-प्लव-चक्रवाक-खञ्जरीट-काक-
कारण्डव-कट-भारक-चटक-गृहकपोत-शुक-सा-
रस-टिट्टिभोलूक-रक्तपाद-जालपाद-चाष-भास-म-
द्गु-शिशुमार-नक्र-मकर-तिमि-तिमिङ्गिल-नकुल-
बिडाल-सर्प-मण्डूक-मूषक-वल्मीकादिमांसभक्ष-
णे द्वादशाहमनाहारः । पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्' ।

इति । एतच्च कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भक्षणे* तु याज्ञवल्क्य आह—

* विज्ञानेश्वरस्तु— 'सन्धिन्यनिर्दशा'—(१. १७०) इत्यादीन्यनुक्रान्तानि कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । अकामतस्त्वहोरात्रम्' —इत्याह । 'सकृद्भक्षणे' इति तु न तन्मतमिति प्रतिभाति ।

१. I. reads -कुञ्चि-; while C. F. and G. read -कुञ्चिक-, E. and H. -कुविक- for -कुञ्चिक-. २. B. and D. subtitute अपि for इति. ३. B. and D. read खञ्जरीटक-क्षारण्डक -चटक-गृध-, C. and F. खञ्जरीट-काक-कारंड-करट-लारचटक-गृह-, E. and J. खंजरीटक-कारंडव-कटभार-चटक-गृह-, G. and H. खंजरीटक-कारंड-कटक-भार-चटक-गृध्र- all for खंजरीट-काक-कारंडव-कटक-भार-चटक-गृह-. ४. I. reads -टिहिभ-मद्गु-भल्लूक-वक्रपाद- for टिट्टिभोलूक-रक्तपाद-. ५. J. substitutes -चक्र- for -नक्र-; while B. C. D. F. read -तिमिमकर- for -मकर-. ६. B. D. C. F. and G. read -वल्मीकादि-, E. H. and J. -वलिकादि- for वल्मीकादि-. ७. B. and D. omit the following:—

'द्वादशाहमनाहारः । पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्' ।

इति । एतच्च कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भक्षणे तु.

८. G. reads अकामकृते तु सकृद्भक्षणे for कामकृतसकृद्भक्षणे तु.

'देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥
क्रव्याद-पक्षि-दात्यूह-शुक - प्रतुद-टिट्टिभान्।
सारसैकशफान् हंसान् सर्वांश्च ग्रामवासिनः ॥
कोयष्टि-प्लव-चक्राह्व-बलाका-बक-विष्किरान्।
वृथाकृसर-संयाव-पायसापूप-शष्कुलीः ॥
कलविंकं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम्।
जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृग-द्विजान् ॥
चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्'॥
(या. स्मृ. १. १७१–१७५)

इति। विष्णुस्तु जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह—
'खरोष्ट्र-काक-श्व-हंसाशने चान्द्रायणं कुर्यात्।
(२६) प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च।
(२७) क्रव्याद-मृग-पक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम्।
(२८) कलविङ्क-प्लव-हंस-चक्राह्व-सारस-रज्जुदालक-दात्यूह-शुक-सारिका-बक-बलाक-कोकिल-

---

१. B. D. E. G. H. I. and J. read शिग्रु-for शिग्रुं. २. B. D. and I. read विड्वानि for विड्जानि. ३. I. reads -चक्राख्य- for -चक्राह्व-. ४. H. substitutes -बल-विष्किरान् for बक-विष्किरान्. ५. I. substitutes च for स- and reads रज्जुवालुकं, C. and F. रज्जुजालकं for रज्जुदालकं. ६. I. reads चक्रपादांश्च सौरं for रक्तपादांश्च सौनं. ७. G. reads वल्लरं for वल्लूरम्. ८. B. C. E. D. F. G. and H. read -काक-श्वमांसे, J. -काकमांसे and the text -काकमांसाशने for -काक-श्व-हंसाशने. ९. All, except A. I. and the text omit च; while B. and D. substitute भुक्त- for शुष्क-. १०. The text reads -प्लव-चक्रवाक-हंस- for -प्लव-हंस-चक्राह्व-. ११. I. reads -रज्जुवालक- for -रज्जुदालक-; while B. and D. substitute only -रज्जु- for the same.

खञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । (२९) एकशफोभयदन्ताशने च । (३०) तित्तिरि-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-मयूरवर्जं सर्वपक्षिमांसाशने चाहोरात्रम् । (३१) कीटाशने दिनमेकं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् । (३२) शुनो मांसाशने च । (३३)

(वि. स्मृ. ५१. २६—३३)

इति । शङ्खस्तु भक्ष्याभक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्रायश्चित्तमाह—

'भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं मद्यं च कवकानि च ।
नारं शौनं तथा मांसं विड्वराहं खरं तथा ॥
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ॥
भक्ष्याः पञ्चनखास्त्वेते गोधा-कच्छप-शल्यकाः ।
खड्गं च शशकं चैव तान् भुंक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥

---

१. I. omits this and the following Sûtras:—
तित्तिरि-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-मयूरवर्जं
सर्वपक्षिमांसाशने चाहोरात्रम् । (३१) कीटा-
शने दिनमेकं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् ।
(३२) शुनो मांसाशने च' । (३३).
E. has the same, but after त्रिरात्रमुपवसेत् there is a mark of correction. २. B. D. and H. read -लावकावर्तिमयूरवर्जं, G. -लाव-वर्तिक-मयूरवर्जं for -लावक-वर्तिका-मयूरवर्जं. ३. B. C. D. F. G. H. and J. substitute तु for च. ४. The text reads ब्रह्मसुवर्चलां for ब्राह्मीं सुवर्चलां. ५. The text reads शुनां for शुनः. ६. The text reads कारकाणि for कवकानि. ७. The text substitutes मलं for शौनं. ८. B. and D. read [illegible]-करोष्ट्रौ च for गामश्वं कुंजरोष्ट्रौ च; while the text गोखेर-कुंजरोष्ट्री च for the same. ९. We follow here A. and the text; while all others read [illegible] for [illegible]. १०. B. and D. read भुक्त्वा चाचरेद् व्रतम् and the text हत्वा तु [illegible] for भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम्.

हंसं मद्गुं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान्।
मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुक-सारिकाः॥
चक्रवाकं प्लवं कोकं मण्डूकं भुजगं तथा।
मासमेकं व्रतं कुर्याद् भूयश्च न च भक्षयेत्॥
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च तथैव च।
पाठीन-रोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु आह्निकाः॥
स्थलेचरांश्च जलजान् प्रतुदान् नखविष्किरान्।
रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत्॥
तित्तिरिं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम्।
वार्ध्रीणसं वर्तुकं च भोज्यानाह यमः सदा॥
भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथैवैकशफानपि।
दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा मासं मासं समाचरेत्॥
माहिषं चाऽऽजमौरभ्रं मार्गं रौरवमेव च।

---

१. I. reads मत्स्यं for मद्गुं. २. I. reads काकं for कोकं and C, and F. substitute मद्गुकं for मण्डूकं. ३. The text reads नात्र कार्या विचारणा for भूयश्च न च भक्षयेत्. ४. A. reads शल्लान्, G. सशल्कान् and the text शकुलान् for सशल्कान्. ५. The text reads भक्ष्यौ मत्स्येषु परिकीर्तितौ for चापि भक्ष्या मत्स्येषु आह्निकाः. ६. H. reads जलेचरांश्च स्थलजान् and I. ग्रामचरान् जालपादान् for स्थलेचरांश्च जलजान्. ७. The text reads मुखपादान् प्रविष्किरान्. ८. The text substitutes जालपादान् for तथा जग्ध्वा. ९. We follow here A. and the text; while I. and some others read पाठीनं चैव संवर्तं for वार्ध्रीणसं वर्तुकं च and some are quite mistaken १०. The text reads तथैकशफदंष्ट्रिणः for तथैवैकशफानपि. ११. The text reads this line as follows:—

तथा भुक्त्वा तु मांसं वै मासार्धं व्रतमाचरेत्।.

१२. This and the following five lines of the quotation do not occur in our copy of the text. १३. I. reads मार्जारं सार्पमेव च for मार्गं रौरवमेव च, but it seems to be a mistake.

भक्ष्यं मांसं समुद्दिष्टं द्र[illegible]वै पार्षतं भवेत् ॥
वाराहं च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् ।
मांसमज्ञानतो भुक्त्वा मासं प्रोक्तं समाचरेत् ॥
शुनो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थे च तथा कृतम् ।
भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः' ॥
(शं. स्मृ. १७. १९)

इति । अत्र श्रुता व्रतविशेषा आवृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः ॥ ११ ॥

'शूद्रान्नं सूतकान्नं च' (प. स्मृ. ११. ४)—इत्यत्र ब्राह्मणस्य शूद्रान्नभोजननिषेधमभिप्रेत्य तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात्

'राजान्नं हरते तेजः' ।
(य. स्मृ. १. ५६)

इत्यादिशास्त्राच्च क्षत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि विप्रस्य प्रायश्चित्तं प्रसज्ज्येत अतस्तदपनुत्तये क्षत्रियाद्यन्नभोजनमनुजानाति—

क्षत्त्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ ।
तद्गृहे तु द्विजैर्भोज्यं हव्य-कव्येषु नित्यशः ॥१२॥

इति । क्रियावन्तौ विहिताध्ययन-यजनादियुक्तौ । शुचिव्रतौ व्रतं स्मार्त्तो धर्मः । तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति ।

१. I. reads भक्षमार्गं for भक्ष्यं मांसं and except A. and J. others read भक्षं मार्गं. २. I. reads पार्षदं for पार्षतं. ३. A. read[illegible] ; while all others except I. read मांसमज्ञानतो for मांसम[illegible]. ४. I. reads शुनां for शुनो. ५. Except A. K. and L. all others read तद्गृहेषु for तद्गृहे तु.

तद्युक्तौ शुचिव्रतौ । श्रौत-स्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रिय-वैश्ययोर्गृहेषु हव्ये कव्ये वा शिष्टैर्विप्रैर्भोक्तव्यम् । क्रियावन्तौ शुचिव्रताविति विशेषणात् अतद्विधक्षत्रियादिविषयाणि तदन्ननिषेधशास्त्राणीत्यवगन्तव्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते तदन्ननिषेधमाभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्—

'सहस्रं तु जपेद्देव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।
तथोपवासं वैश्यस्य सहस्रं सार्धमेव च' ॥

इति ॥ १२ ॥

क्षत्रियान्नवत् शूद्रान्नस्यापि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्यनुज्ञामाह—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन पाचितम् ।
गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयात् शूद्रभोजनम् ॥ १३ ॥

इति । स्नेहपाचितं पूरिका-शष्कुल्यादि । भुज्यते इति भोजनं भोज्यद्रव्यम् । शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम्[३] । तादृशघृतादिकं यदा[४] भोक्तव्यं भवति तदा क्षत्रियादिगृहेष्विव न शूद्रगृहे भोक्तव्यम् । किं तर्हि तद्गृहीत्वा शूद्रगृहान्निर्गत्य नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनस्याभ्यनुज्ञानं मार्गश्रान्त्यादौ पूर्ववर्णासम्भवे वेदितव्यम् * । आपदि

* नेदं कलौ निषिद्धमिति मन्तव्यम् । पराशरधर्माणां कलौ मुख्यत्वात् । युगान्तरविषयाणां धर्माणामत्र वर्णनस्य प्रयोजनाभावाच्च । यच्च 'क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च'— इत्यनेन 'घृतं तैलं तथा क्षीरं'— इत्यनेन च

१. E. and H. read तद्धीन- and I. तदितर- for अतद्विध-. २. C. F. and M. गुडं तैलेन पाचितम् for भक्ष्यं स्नेहेन पाचितम् and B. D. E. G. and H. read गुडतैलेन and J. K. L. गुडं स्नेहेन for भक्ष्यं स्नेहेन. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read तैलपाचितं for स्नेहपाचितं. ४. I. reads यथा for यदा.

यावता विना प्राणरक्षणं न भवति तावदन्नमनुज्ञायते । न तु ततोऽधिकम् । अत एव छन्दोगा उद्गीथपर्वण्युषस्तिकाण्डे परमामापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपालोच्छिष्टानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं ततोऽधिकस्य तदीयोच्छिष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति—

'हन्तानुपानमिति उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच (३) नास्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमा न खादन्निति होवाच । कामो म उदकपानमिति*'।

(छा. उ. १. १०. ३–४.)

इति एतच्च ।

श्लोकद्वयेनाभ्यनुज्ञातं क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनमापद्विषयत्वेन माधवाचार्यैर्व्यवस्थापितं तदपि न समञ्जसम् । तथाहि—यदि

'क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ'।

इति विशेषणात् क्षत्रिय-वैश्यान्ननिषेधशास्त्राणि अतद्विधविषयाणि इति व्यवस्था युक्ता भवति तर्हि वर्णत्रयभोजनानुज्ञानस्यापद्विषयत्वमयुक्तं स्यादित्यलमतिगहनावगाहेन ।

* पाषाणवृष्ट्यादिना सस्यादिनाशेन नष्टेषु कुरुषु जायया सह इतस्ततो अशनार्थं भ्रममाणो उषस्तिः कस्मिंश्चिद्ग्रामे गजपालस्य गृहे उवास । सोऽन्नार्थमटन् तमेव गजपालं कुत्सितान् माषान् भक्षयन्तं सहसोपसृत्य याचितवान् । तदा तमुषस्तिमुवाच गजपालः—

'अस्मान् मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः अन्ये कुल्माषा न विद्यन्ते । ये मम भाजने निहितास्त एव राशौ प्रक्षिप्ताः । अतः किं करोमि'।

'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् * ।

(ब्रा. सू. ३. ४. २८)

इत्यस्मिन् वैय्यासिके सूत्रे सम्यङ् मीमांसितम् । स्मृतिश्च भवति—

'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' ॥

(म. स्मृ. १०. १०४)

गजपालेनेत्थमुक्त उषस्तिः प्रत्युवाच—

'एतान् मे देहि' ।

इत्युक्तो गजपालस्तस्मा उषस्तये कुल्माषान् ददौ । स चोच्छिष्टानपि तान् चखाद । अनन्तरं गजपालः—

'हन्त समीपस्थमिदमुदकमपि गृहाण' ।

इत्याह । उषास्तिः प्रत्युवाच—

'उच्छिष्टं पीतं स्यात्' ।

इति । गजपाल आह—

'किं न स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टाः ?' ।

इति । उषस्तिराह—

'नवा अजीविष्यमिमान् कुल्माषान् अखादन् ' ।
उदकपानं तु इच्छातः लभ्यते ' ।

इति अयमभिप्रायः—प्राणरक्षणार्थत्वात्कुल्माषभक्षणं न दोषावहम् । ऐच्छिकत्वादुदकपानं निषिद्धमिति ।

* एतदुक्तं भवति प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते । श्रुत्यादिषु तथैव दर्शनात् ।

---

१. The verse occurs in Manu, but Manu Smriti reads the second line of the verse as follows :—

आकाशमिव पंकेन न स पापेन लिप्यते ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'आपन्नतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।
लिप्यते नैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः' ॥
(या. स्मृ. ३. ४१)

इति । एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह—

'सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥
नाध्यापनाद् याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ॥
जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्* बुभुक्षितः ।
न चाऽलिप्यत दोषेण क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥

* उक्तं चैतच्छुनःशेपाख्याने ऐतरेयब्राह्मणे—

'तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाप्रीताय पर्यग्निकृताय विशसितारं न विविदुः । (३) स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति तस्मा ते अपरं शतं ददुः । (४) सोऽसिं निःशान एयाय' ।
(ऐ. ब्रा. ७. १६. ३-५).

अत्र च ' उपासर्पद्बुभुक्षितः'—इत्यनेन दारिद्र्यदोषेण क्षुत्प्रतीकारसाधनभूतमन्नमलभमानः यथा शतद्रव्येण स्वपुत्रं शुनःशेपं विक्रीतवान् । यथा च अपरेण शतेन तं नियुक्तवान् । तथैवान्येन शतेन तं हन्तुमुपासर्पत् । नतु तन्मांसं भक्षितुमित्यर्थो ऽवसेयः ।

१. The text substitutes वा for अपि ; while G. reads इतस्ततः for यतस्ततः २. B. C. D. E. F. H. J. and the text read न लिप्येतैनसा, G. लिप्यते न च सैः for लिप्यते नैनसा. ३. The text substitutes -अम्बु- for -अर्क-.

श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं[*] धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवो न लिप्तवान् ॥
भरद्वाजः[†] क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥
क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम्[‡] ।

[*] श्वमांसमत्तुमिच्छन्नपि पापेन न लिप्तवान् । अस्या आख्यायिकाया युगान्तरविषयत्वात् कृतादिषु युगेषु सङ्कल्पादिनापि पाप-पुण्यसम्भवात् वामदेवेन श्वमांसभक्षणे इच्छा कृता तथापि न पापेन लिप्तो ऽभवादिति विशेषः ।

[†] वृधो नाम तक्षा । स च प्रतिग्रहानर्हः । तादृशादप्रतिग्राह्यादपि प्राणरक्षणार्थी भरद्वाजो नाम ऋषिः बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह तथापि पापेन न लिप्तवान् । गोविन्दराजस्तु—'बृबुतक्ष्णोर्महामनाः' इति पपाठ ।

[‡] उक्तं चैतदाख्यानं महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मेषु—
'विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति ह्रीरशनार्थिनः ।
क्षुच्च मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः ॥
सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ।
अटन् भैक्ष्यं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ॥
तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम्' ।
(म. भा. शां. १४१. ४९—५२)

इत्यादिना । अत्रापि अत्तुमभ्यागात् प्रवृत्तो बभूव न त्वत्तवान् इति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. H. and J. read आर्त्तस्तु, G. आर्तस्य for अर्त्तोऽत्तुं. २. B. and D. read बृहस्पतो, C. F. and J. बृहसक्षो, G. बृहसक्ष्णो and E. H. and I. बृहस्पक्षो all for वृधोस्तक्ष्णो.

चण्डालहस्तादादाय धर्मविचक्षणः' ॥
(म. स्मृ. १०. १०२–१०८)

इति । स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च चतुर्विंशतिमते—

'आरनालं तथा क्षीरं कान्दुकं दधि सक्तवः ।
स्नेहपक्वं च तक्रं च शूद्रस्यापि न दुष्यति' ॥

इति । अङ्गिराश्च शूद्रप्रतिग्रहं प्रक्रम्याह—

'मांसं दधि घृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम् ।
गुडो रसस्तथोदश्विद् भोज्यान्येतानि नित्यशः ॥
अमृतं चारनालं च कान्दुकाः सक्तवस्तिलाः ।
फलानि पिण्याकमथो ग्राह्यमौषधमेव च' ॥
(अं. स्मृ. ३. ४०)

इति ॥ १३ ॥

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति—

मद्य-मांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।
तं शूद्रं वर्जयेद् विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥१४॥
द्विजशुश्रूषणरतान् मद्य-मांसविवर्जितान् ।
स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेत् द्विजः॥१५

धनभूत। reads कौतुकं for कान्दुकं through mistake. ३. I. reads शूद्रं for यथा च अपर omits प्रतिग्रहं. ३. C. and I. read कान्दवकाः for कान्दुकाः. ४. I. for पिण्याक-. ५. These two verses do not occur in M.— सर्पत् । ननु तन्म। रतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्तकम् ।

१. The text subs[illegible] विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥ वतस्तत: २. B. C. D. E. [illegible] मद्य-मांसविवर्जितान् । [illegible] म च [illegible] for [illegible] नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेद् द्विजः ॥ १५ ॥

इति । जातिशूद्राः नीचाः प्रतिलोमजाः सूत-मागधादयः । तेषां कर्म अश्वसारथ्यादि । तस्य प्रवर्त्तकाः तेन जीविताः । तादृशात् शूद्रात् श्वपाकादिवत्[१] घृतादिकं न स्वीकार्यम् । ये तु मार्गवर्त्तिनः शूद्रा विहिते[२] पाकयज्ञादिकर्मणि निरताः तान् शूद्रान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ॥ १४–१५ ॥

'शूद्रान्नं सूतकान्नं च'–(प. स्मृ. ९. ३१) इत्यत्र सूतकान्नस्य सामान्येन प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं सूतकिजातिविशेषाननूद्य तत्र व्रतविशेषान् प्रश्नपूर्वकमाह—

अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत्? ॥१६॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः[३] स्यात् शूद्रसूतके ।
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्य[४] यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत् ।
अथवा वामदेव्येन साम्नैवैकेन[५] शुद्ध्यति ॥१८ ॥

इति । सूतकिनः शूद्रस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि गायत्रीं जपेत् । सूतकिनो विशोऽन्नं[६] भुक्त्वा पञ्चसहस्रगाय-

---

१. A. B. C. and I. read श्वपाकादिव; while A. adds भोजने न परित्यजेत् before घृतादिकं. २. I. reads विहितपाकयज्ञादि-. ३. B. D. and M. read शुद्धः for शुद्धिः. ४. M. reads:—

ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते प्राणायामेन शुद्ध्यति ।

५. Except A. K. and L. साम्ना चैकेन for साम्नैवैकेन. ६. C. and F. omit अन्नं and read भुक्त्वा पञ्चसहस्रं गायत्रीजपं कुर्यात् and omit the following portion:—

क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्र-
गायत्रीजपं कुर्यात् सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो
भुंक्ते तं प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात् ।

त्रीजपेन शुद्धिः। क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्रगायत्रीजपं कुर्यात्। सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो भुङ्क्ते तम्प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात्।

'कयानश्चित्र आभुवत्'।

(ऋ. सं. ३. ६. २४. १)

इत्यस्यामृच्युत्पन्नः सामगानां प्रसिद्धो गानविशेषो वामदेव्यं साम। तस्यैकस्य साम्नः सकृज्जपो द्विसहस्रगायत्रीजपेन विकल्प्यते। ऐते[१] च जपरूपा व्रतविशेषा अशक्तविषये वेदितव्याः। शक्तम्प्रति[२] तु छागलेय आह—

'अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा।
प्राणायामशतं कृत्वा शुद्ध्यन्ते शूद्रसूतके॥
वैश्ये षष्टिर्भवेद्राज्ञि विंशतिर्ब्राह्मणे दश।
एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम्॥
ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां[३] पञ्चगव्यं पिबेत्ततः'।

इति। ब्राह्मणादिक्रमेणैकाह-त्र्यहादयो योज्याः। यत्तु मार्कण्डेयेनोक्तम्—

'भुक्त्वाऽन्नं ब्राह्मणाशौचे चरेत् सान्तपनं द्विजः।
भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे चरेत् कृच्छ्रं तथैव हि॥
वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत्।
शूद्राशौचे[४] तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्'॥

(मा. पु. १.१४–१९)

१. G. ते, I. ते च. for एते. २. I. reads शक्तं तु प्रति. ३. B. D. G. H. substitute एषां for तेषां. ४. G. reads शूद्रस्यैव for शूद्राशौचे.

इति। एतत्तु कामकारविषयम्। यच्च शङ्खेनोक्तम्—

'शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्।
वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा त्रीन् मासान् वै व्रतं चरेत्॥
क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत्।
ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्'॥

(शं. स्मृ. १. ३९-४१)

इति तदभ्यासविषयम्। यदपि गर्गेणोक्तम्—

'शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वैन्दवं चरेत्।
मत्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्॥
त्र्यहं वा कामतः कुर्यादभ्यासे कृच्छ्रमेव च।
द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च।
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनामाशौचं परिकीर्त्तितम्॥
सवर्णानां तु सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता।
क्रमाद्वृद्धं क्रमाद्धीनं हीनजात्युत्तमेष्वपि'॥

(ग. स्मृ. ३. ३६)

---

१. The text reads सततं for सूतके; while B. and D. omit the following portion:—

शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥
इति। एतत्तु कामकारविषयम्। यच्च शंखेनोक्तम्—
'शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्।.

२. I. reads चतुर्मासान् व्रतं चरेत्; while the text reads this line as follows:—

वैश्यस्य च तथा स्त्रीणां मासमेकं व्रतं चरेत्।,

but it seems to be a mistake. ३. G. reads मासमेकं व्रती भवेत्; while except A. and I. others substitute भवेत् for चरेत्. ४. I. substitutes चा- for वा. ५. I. reads आशौचे for आशौचं. ६. B. D. G. H. read क्षत्रादिसवेवर्णानां for सवर्णानां तु सर्वेषां. ७. B. D. and H. read -उत्तमेष्वयम् and I. -उत्तमे इति for -उत्तमेष्वपि.

इति तदेतद् गुणहीनसूतकिविषयतया योजनीयम् । गुणवत्सूतकिविषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशौचोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

'ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषाम् । (८) आशौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्यात्' । (९)
(वि. स्मृ. २२. ८–९.)

इति विष्णुस्मरणात् । यच्च विष्णुनैव व्रतमुक्तम्–
'सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तस्यां निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् । (१०) क्षत्रियाशौचे ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति । (११) वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । (१२) ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यश्च स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् । (१३) वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् । शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत् ॥ (१४) शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमात्रं समाचरेत् । (१५)

१. H. omits आशौचं यावत्तेषाम्. २. The text does not insert च. ३. B. and D. do not insert व्रतम्. ४. G. H. and the text read तन्- and B. C. D. E. and F. तस्मिन्- both for तस्यां. ५. C. E. I. and J. read -अष्टशतं for -अष्टसहस्रं. ६. C. F. I. and J. omit the following:—

ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति । वैश्याशौचे.

७. The text omits व्रतम् and H. reads प्राजापत्यं समाचरेत्. ८. The text reads स्नानमाचरेत् for स्नानमात्रं समाचरेत्; while I. reads this line as follows:—

शूद्रो वैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत् ।

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत्। (१६)

(वि. स्मृ. २२. १०–१६)

इति एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम्। यदपि वसिष्ठेन—

'आशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वाऽपि भुक्तवान्* ।
स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योन्यां च जायते॥ (३१)
अनिर्दशाहे पारशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।
कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्ठामुपजीवति ॥ (३२)
द्वादश मासान् द्वादशार्धमासान् वा अनश्नन्
संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते'। (३३)

(व. स्मृ. ४. ३१–३३)

इति तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम्। ननु—उक्तरीत्या जाति-

---

* उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु—
कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्ठामुपजीवति ॥ (३१)
अनिर्दशाहे परशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।
स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥ (३२)
एवमेव पाठो दृश्यते । परमेतदसङ्गतमिव भवति ।

---

१. I. reads :—
शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पंचगव्यं पिबन् सदा ।
for
शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् ।.

२ C. F. and I. read पारशवे for पारशावे and for the same G. J. and the text परशावे ३. All others except A. interchanges the fourth line for the second and second for the fourth. ४. Except A. and I. all others substitute तां for तत्. ५. I. omits अनश्नन्. ६. B. C. D. F. H. and J. substitute -नीत्या for -रीत्या.

विशेषेण व्रतविशेषाणां व्यवस्थितौ[1] सत्यां ब्राह्मणादिजातिविशेषरहितस्य[2] सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात् ।

'शूद्रान्नं सूतकान्नं च' ।

(प. स्मृ. ११. ४)

इत्युक्तस्य विषयः कोऽपि न लभ्येत । तत्र हि प्राजापत्यं ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नायं दोषः । सामान्यतः प्रोक्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्ते विशेषे पर्यवसानात् । विष्णुना हि[3]–

'शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत्'।

(वि. स्मृ. २२. १६)

इति प्रोक्तम्[4] । ब्रह्मकूर्चं तु गर्गप्रोक्त[5]त्र्यहव्रत[6]समानविषयतया योजनीयम् । दशाहविषये अङ्गिरा आह–

'अन्तर्दशाहे भुक्त्वाऽन्नं सूतके मृतकेऽपि वा' ।

त्रैपक्षिके* तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके'[7] ॥

(अं. स्मृ. १. ११)

इति ॥

मूलवचनोक्तसूतकान्नभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते । तत्र विष्णुः–

* त्रैपक्षिकं त्रैपक्षिकश्राद्धम् । एवं द्विमासिकमपि श्राद्धमेव ।

१. J. substitutes -जातिशेषः for -जातिविशेष-. २. I. reads व्यवस्थापनात्. ३. I. reads विष्णुः for विष्णुना हि. ४. I. does not insert प्रोक्तम्. ५. C. E. F. G. and H. substitute गार्ग्य- for गर्ग-. ६. Except A. and I. all others omit -व्रत-. ७. Except A. and J. all others do not insert this line :—

'त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके' ॥

'प्राजापत्यं नवश्राद्धे [१]पादोनं त्वाद्यमासिके।
त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके'॥

(वि. स्मृ. ५१. ५०)

इति इदं चापद्विषयम्। अनापदि तु—

'चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके[२]।
एकाहं तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते'॥

(हा. स्मृ. ९. ३१.)

इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्।

'प्राजापत्यं तु मिश्रके'।

इत्येतदाद्यमासिकविषयम्। ऊनमासिकादिषु पादोन-प्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि। तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

'प्राजापत्यं नवश्राद्धे [३]पादोनं मासिके तथा।
त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात् पादौ द्वौ मासिके ततः॥
पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षाण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्'[५]॥

(य. स्मृ. २. २६–२७)

इति। क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः—

'[६]चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम्।
त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम्॥

---

१. C. and F. omit the following portion:—
"त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके"॥ इति.

२. C. F. and H. substitute मासिकें for मिश्रके. ३. J. omits पादोन-
४. Except A. and I. all others substitute पराकं for पादोनं. ५. B. D. and H. substitute ततः and G. तथा for स्मृतम्. ६. G. omits this line:—
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम्।.

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ।
वैश्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ॥[1]
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ॥
मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम्' ।
(य. स्मृ. ९.३१-३४)

इति यत्तु शङ्खवचनम्—
'चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रं स्यात् षाण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥
आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके * ।
अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा' ॥

इति तत्सर्पादिहतविषयम्[2] ।
'ये स्तेन-पतित-क्लीबा': ।
(म. स्मृ. ३. १५०)

इत्यपाङ्क्तेयविषयं वा ।
'चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
पतनानाशकैश्चैव विषोद्बन्धनकैस्तथा[3] ।
भुक्त्वैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः'† ॥

इति ।

* पुनराब्दिके द्वितीय-तृतीयाब्दिके । तदनन्तरं न दोषः ।
† अत्रापि वर्णभेदेन प्रायश्चित्तन्यूनाधिक्यमूह्यम् ।

१. B. D. G. and J. read वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु and C. F. and I. वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य for वैश्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु. २. I. reads सर्पादिमरणविषयं वा. ३. Except A. and I. all read विषोद्बन्धोदकै-.

'अपाङ्क्तेयान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि।
ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत्॥
आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति।
सङ्कल्पिते* तथा भुक्त्वा त्रिरात्रक्षपणं भवेत्'॥

इति भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात्। ब्रह्मचारिणस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—

'मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः।
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते॥
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति'।
(य. स्मृ. ९. १९)

इति। इदमज्ञानविषयम्। ज्ञानपूर्वके तु स एवाह—

'मधु मांसं च योऽश्नीयात् श्राद्धे सूतक एव च।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्'॥
(य. स्मृ. २. १६)

इति। आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्धम्।

'आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा'।

इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात्। यत्तूशनसोक्तम्—

'दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्ध्येच्च तदनन्तरम्'॥
(उ. स्मृ. ३. ७)

इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम्। संस्काराङ्गश्राद्ध-

* सङ्कल्पिते साङ्कल्पिकेन विधिना कृते।

१. C. and F. insert इति before चरेत्, २. J. reads मासश्राद्धे for आमश्राद्धे. ३. H. omits तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति। सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा.

भोजने व्यासेन विशेष उक्तः—

'चूडाहोमे निवृत्ते तु प्राङ्नामकरणोत्तथा ।
चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥
अतोऽन्येषु च भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ।
नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निन्द्यभोजनात्' ॥
(व्या. स्मृ. ९. २३–२४)

इति । सीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह—

'ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥

इति । तत्र ब्रह्मौदनाख्यं कर्माऽऽधानाङ्गभूतम् । सोमसाहचर्यात् । यत्तु भरद्वाजेनोक्तम्—

'भुक्तं चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।
उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्त्तितः ॥
प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।
असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतं पार्वणके तथा ॥
द्विगुणं क्षत्त्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने ।
साक्षाच्चतुर्गुणं चैव स्मृतं शूद्रस्य भोजनम्' ॥

इति एतदप्यापद्विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ १६–१७–१८ ॥

---

१. J. substitutes -विषये for -भोजने. २. All, except A. read निवृत्ते चूडहोमे for चूडाहोमे निवृत्ते. ३. I. reads ततः for तथा. ४. B. and D. read अल्पेषु for अन्येषु. ५. B. and D. omit तु. ६. B. D. and G. read भारद्वाजेन; while A. यदपि स्मृत्यन्तरम् for यत्तु भरद्वाजेनोक्तम्. ७. G. reads भुक्त्वा च for भुक्तं चेत्. ८. B., D. G. and H. read व्रतं पारणके and C. F. E., I. and J. व्रतपारणके for व्रतं पार्वणके. ९. G. reads [illegible] for क्षत्त्रियस्यैव.

'घृतं तैलं तथा क्षीरम्' (प. स्मृ. ११. १३)—इत्यत्र शूद्रसम्बन्धिनां घृतादीनां[1] भोजनमभ्यनुज्ञातम्। इदानीं शूद्रतण्डुलादीनभ्यनुजानाति—

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतम्[2]।
पक्वं[3] विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं[4] तन्मनुरब्रवीत् ॥१९॥

इति। शुष्कान्नं व्रीहि-तण्डुलादि। गोरसः क्षीरादिः *। स्नेहस्तैलादिः। तत् सर्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्वं भवति तदा तदन्नं भोज्यम्। यस्त्वाम-पक्वयोः साधारणो निषेधः पूर्वमुदाहृतः सोऽसच्छूद्रविषयः[5]। अत एव 'मद्य-मांसरतम्' (प. स्मृ. ११. १४)—इत्युक्तम्[6] ॥ १९ ॥

पूर्वम् 'अज्ञानादापदोऽपि वा' (प. स्मृ. ११. ९)—इत्यत्रापन्नस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्मकूर्चव्रतमभिहितम्। तदविद्वद्विषयम्। इदानीं † विद्वांसम्प्रत्याह—

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि।
मनस्तापेन शुद्ध्येत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ॥२०॥

इति। द्विविधा हि[7] विद्या। वेदपाठमात्रावसायिनी तदर्थ-

* 'गोरसो घृतादिः। पुनरत्रोपादानं गव्यत्वार्थम्'—इति धरणीधरः।

† धरणिधरो न विद्वद्विषयत्वं मन्यतेऽस्मिमवचनस्य। स तु—आपदि शूद्रान्नभोजने प्रायश्चित्तान्तरमाहेत्यवतारयति।

१. B. and D. omit घृतादीनां. २. K. and L. read आहृतम् for आगतम्
३. M. reads पूतं for भुक्तं. ४. K. and L. read भोज्यान्नं for भोज्यं तत्
५. I. adds अयम् before असच्छूद्रविषयः. ६. G. H. J. add एतत् after तत्
७. C. F. and G. omit हि.

ज्ञानानुष्ठानपर्यन्ता च । तयोर्मध्येऽनुष्ठाता आहिताग्निर्मन-स्तापेन शुद्ध्यति । केवलवेदपाठकस्तु—

'द्रुपदादिवेन्मुमुचानः' ।

(तै. ब्रा. २. ६. ६. ४.)

इत्येतामृचं गायत्रीच्छन्दसं शतकृत्वो जपेत् । मनस्तापस्य शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्यो ऽप्याह—

'पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः' ॥

(या. स्मृ. ३. ३१)

इति । मनुरपि—

'ख्यापनेनानुतापेन तपसा ऽध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि' ॥

(म. स्मृ. ११. २२७)

इति । बौधायनोऽपि—

'परित्यागस्तपो दानमनुतापो ऽनुकीर्त्तितम् ।
विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः समाङ्गं पापनाशनम्' ॥

इति । द्रुपदायाः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनसः स्मृतम्' ॥

(बृ. यो. या. ७. ८१)

इति ॥ २० ॥

---

१. B. D. and H. read सकृज्जपेत् for शतकृत्वो जपेत्. २. B. C. D. E. F. and H. substitute सर्वे ते for सर्वेऽमी. ३. B. and D. read मन-साख्यापनेन. ४. H. reads पावनं स्मृतम् for पापनाशनम्. ५. C. and F. substitute ईरितम् for उक्तम्. ६. Except A. and I. all others do not insert this line and substitute इत्यादिना for इति. The quoted verse is not found in Yâdnyavalkya Smriti.

'द्विजशुश्रूषणरतान्'

(प. स्मृ. ११. १९)

इत्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः । तानेता-निदानीं विशेषतो निर्दिशति[1]—

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥

इति । दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः॥२१॥

दासादीनां लक्षणमाह—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः[3] ।
संस्कारात्तु[4] भवेद्दासः असंस्कारात्तु नापितः॥२२॥

क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः[5] ।
स गोपाल इति ज्ञेयो[6] भोज्यो विप्रैर्न संशयः॥२३॥

वैश्यकन्यासमुत्पन्नो[7] ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
स ह्यार्धिक[8] इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः॥२४॥

इति । ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति

---

१. Except A. and I. all others omit एतान्. २. B. D. G. and H. substitute दर्शयति for निर्दिशति. ३. J. reads संस्थितः for संस्कृतः. ४. A. reads.:—

संस्कृतः स्याद्दासवर्गो असंस्कारेण नापिकः ।;

while M.:—

संस्कृतस्तु भवेद्दासो ह्यसंस्कारैस्तु नापितः ।.

५. I. and J. reads सुतो जायेत नामतः. ६. B. C. F. H. and J. read ख्यातो for ज्ञेयो. ७. Except A. and M. all others read -समुद्भूतो for -समुत्पन्नो. ८. K. reads सो ह्यार्द्धिक L. सो ह्यर्धिक and C. E. F. G. H. and J. read स ह्यर्धिकः, for स ह्यार्धिक.

स यद्यमन्त्रकैर्निषेकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति तदा दास इत्युच्यते संस्काराभावे तु यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितः । नत्वर्थतः । गोरक्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवद्वैश्यकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं तथापि शब्दसामर्थ्यात्[3] प्रक्रमबलाद्वा तल्लक्षणमुन्नेयम् । शब्दसामर्थ्यतस्तावत् कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृ-पितामहादिक्रमादायात आप्तः शूद्रः कुलमित्र इत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुपसंख्यातव्यम् । वैश्यःशूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः स नाम्ना आर्धिक इति वा अर्धसीरीति वाऽभिधीयते । यस्तु वाङ्मनः-काय-कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयति स आत्मनिवेदकः । यद्वा आर्धिकसाहचर्यात् क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः क्रमतः संस्कृत आत्मनिवेदकोऽस्तु । अस्मिन् पक्षे यद्यप्यशूद्रावार्धिकात्मनिवेदकौ तथापि नीचजातित्वसामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधीयते—इत्यदोषः ।

---

१. G. reads:—

संस्काराभावे तु नापित इति अभिधीयते । क्षत्रियः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितः ।.

२. B. and D. read गोरक्षणार्थरूपया, G. गोरक्षणार्थरूपया वा and H. गोरक्षणार्थस्य रूपयादिवत् for गोरक्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवत्; while C. F. and J. omit रूपस्य. ३. G. substitutes-साम्यत्वात् for -सामर्थ्यात्. ४. G. reads -मातामहादि- for -पितामहादि-. ५. B. D. E. G. I. and J. omit क्रमतः. ६. I. omits अस्तु.

दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह—

'शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्* ॥

(या. स्मृ. १. १६६)

इति। चतुर्विंशतिमतेऽपि[1]—

'आर्धिकः[2] कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

इति। दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव। तदाह देवलः—

'स्वदासो[3] नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः।
ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चैते शूद्रयोनयः'॥

इति। स्मृत्यन्तरेऽपि—

'गोपाल-नापित-कुम्भकार-कुलमित्रार्धसीरि-
निवेदितात्मानो भोज्यान्नाः'।

इति॥ २२–२३–२४॥

---

* पराशरोक्तानि दास-नापित-गोपालाधिकाणां विशिष्टानि लक्षणानि नान्यत्रोपलभ्यन्ते। सामान्यतो दासादीनां लक्षणानि यथा—

दासा गर्भ-भक्तदासादयः। गवां पालनेन यो जीवति स गोपालः। कुलमित्रम्-पितृ-पितामहादिक्रमायातं मित्रम्। अर्धसीरी कृषिफलभागग्राही। नापितः गृहव्यापारकारयिता नापितः। यश्च वाङ्-मनः-काय-कर्मभिरात्मानं तवाहमिति निवेदयति स आत्मनिवेदकः। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना इति।

---

१. G. omits अपि. २. E. G. and H. read अर्धिकः for आर्धिकः. ३. C. and F. read दासोऽपि and G. स दासो for स्वदासो.

पूर्वत्राभोज्यान्नानां नटादीनामन्नै भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहितम्। इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह–

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः।
अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?॥२५॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति।
ब्रह्मकूर्चोपवासेन योऽन्यवर्णस्य निष्कृतिः॥२६॥
शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्ध्यति।
ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत्॥२७॥

इति। अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र स्थितं जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत् तदा ब्रह्मकूर्चं पातव्यम्। यथा सूतकान्ने ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा अभिहिताः न तथा जलादिपाने। किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य ब्राह्मणाद्युपन्यासः। उपसर्पति प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुपसादयतीत्यर्थः। अहोरात्रमुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातव्यम्। ब्रह्मकूर्चहेतुरुपवासो ब्रह्मकूर्चोपवासः। तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य निष्कृतिर्भवति। शूद्रस्य तूपवासप्रत्याम्नायो दानम्। अतः शूद्रो दानं

---

१. M. यथावर्णस्य, B. and D. या भिवर्णस्य and all others except H. and I. योऽन्या वर्णस्य. read याऽन्यवर्णस्य. २. I. reads शूद्रस्य for शूद्राणां. ३. H. substitutes शूद्रादीनां for नटादीनां. ४. B. reads सूतकान्नादौ; while C. and F. सूतकान्ते- for सूतकान्ने. ५. G. reads उपपादयति for उपसादयति and J. उपसीदति; while C. and F. substitute अनुज्ञातुं and B. and D. अनुज्ञापितुं for अनुज्ञापयितुं.

कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मकूर्चं पिबेत्। तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकब्रह्म-कूर्चं श्वपाकसदृशमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति। तत्र कि-मु वक्तव्यमल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति ॥२५–२६–२७॥

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याण्याह—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम् ॥२८॥

इति। गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं यच्च कुशोदके तदुभयं स्वतः पवित्रं अतः पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्दिष्टम् ॥ २८ ॥

इति। ब्रह्मकूर्चाङ्गभूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूता-याः पञ्च गावः तासां वर्णविशेषानाह—

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम्।
पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि ॥२९॥
कापिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा।

इति। विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिप-ञ्चकं सर्वमपि कापिलमेव ग्राह्यम् ॥ २९ ॥

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां षण्णां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाणविशेषमाह—

---

१. B. and D. read यच्च ब्रह्मकूर्चं पिबेत् तदितरं for पश्चात् ब्रह्मकूर्चं पिबेत्।—तदितरम्. २. B. and D. read अल्पपापिनं निषिद्धजलादिपानिनम् for अल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतम्. ३. M. reads -नाशनम् for -शोधनम्. ४. M. reads श्वेताया गोमयं हरेत् for श्वेतायाश्चैव गोमयम्. ५. G. substitutes कृष्णवर्णायाः for ताम्रवर्णायाः. ६. M. reads दधि चोच्यते for गृह्यते दधि.

मूत्रमेकपलं* दद्यादङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ॥ २० ॥
क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ।
घृतमेकपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥२१ ॥

इति । पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठम्[२] । तत्रोपरितनेन[३] पर्वणा समानपरिमाणं गोमयं ग्राह्यम् । दद्यात्[४] एकस्मिन् पलाशादिपात्रे यथोक्तपरिमाणानि षड् द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह—

'पालाशं[५] पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्मयम् ।
गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च ततः[६] कर्म समाचरेत् '॥

इति । वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह—

'गोमूत्रे माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ।
गोमूत्रवद् घृते ज्ञेयं[७] तदर्धं तु कुशोदकम् ' ॥

---

* 'पलं सुवर्णाश्चत्वार ' इत्युक्तलक्षणं पलम् ।

---

१. M. reads this and the following two lines as follows:—
गोमूत्रस्य पलं दद्याद्दधित्रिपलमुच्यते ॥ २० ॥
आज्यस्यैकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ।
क्षीरं सप्तपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ २१ ॥.

२. J. reads अङ्गुष्ठमात्रम् for अङ्गुष्ठम्. ३. J. reads उपरिगतेन for उपरितनेन. ४. I. reads दध्यादीनि for दद्यात्, but seems to be mistake. ५. Except A. and I. others read पलाश- for पालाशं; while J. reads एकपात्रं for पद्मपत्रं and A. and I. पद्मपात्रं. ६. B. C. D. E. and F. read यथा and G. and H. तदा for ततः; while B. and D. समारभेत् for समाचरेत्. ७. B. C. D. F. and G. read ज्ञेया for ज्ञेयम and I. reads घृतस्याष्टौ तदर्धं तु कुशोदकम for घृते ज्ञेयं तदर्धं तु कुशोदकम.

इति। एतदशक्त-बालादिविषयं द्रष्टव्यम्। प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह—

'गोमयात् द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम्।
क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा'॥

इति। अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वचनान्तरानुसारेणाङ्गुष्ठार्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तराभिवृद्ध्या गोमूत्रादीनि योजयेत्। एतत् च मूलवचनोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्यते। वैषम्यस्याल्पत्वात्॥ ३०–३१॥

गोमूत्रादीनां षण्णां[1] प्रत्येकं मन्त्रानाह—

*गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम्।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णस्तथा दधि[2]॥३२॥
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम्।
पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ॥ ३३॥

इति। ऋचेतिपदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। 'तेजोसि' 'देवस्य त्वा' इत्यनयोर्मन्त्रत्वसाम्यात् ऋक्त्वमुपचरितम्। तैरेतैर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ स्थापयेत्[3]॥ ३२–३३॥

* गायत्री प्रसिद्धा। 'गन्धद्वारां'–(ऋ. सं. परि. ४. ४. २. ७–८) 'आप्यायस्व'–(ऋ. सं. १. ६. २२. १.), 'दधिक्राव्णो'–(ऋ. सं. ३. ७. १३. ६), 'तेजोऽसि शुक्रं'–(मा. सं. ० ० ०), 'देवस्य त्वा' (मा. सं. ० ० ०), इत्यादयो मन्त्रा द्रष्टव्याः।

1. G. reads पञ्चानां for षण्णां. 2. M. reads दधिक्राव्णेति वै for दधिक्राऽव्णस्तथा. 3. G. and J. omit स्थापयेत्.

प्रणवेन तथा हुत्वा ।स्विष्टकृच्च तथैव च ॥
एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समाहितः'।

इति ॥ ३५ ॥

अथ पानस्येतिकर्तव्यतामाह–

आलोड्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥ ३६ ॥
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ॥

इति । आलोडनं हस्तेन । निर्मन्थनं काष्ठेनेति तयोर्भेदः* ॥ ३६ ॥

ननु–गोवधादिषु यः प्रत्यवायः स केवलादृष्टरूपत्वात् तस्य प्रायश्चित्तजन्येन सुकृतापूर्वेण निवृत्तिर्युज्यते। अभक्ष्य-भक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः । किन्तु दृष्ट-रूपोऽपि । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात्। अ-तो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते–इत्यत आह–

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥३७॥
ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेन्धनम् ।

इति । अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य चाग्निः काष्ठानीव स्वविरोध्यभक्ष्यपरिणामानदृष्टमुखेनापि

* काष्ठमत्र यज्ञियम्। उभाभ्यां हस्ताभ्यामुद्धरणम् । प्रणवमुच्चार्य अशब्दं पिबेत् ।

१. We follow here A. and I.; while G. reads हुत्वा च हुतशेषं पिबेत्, and others हुत्वा च तच्छेषं पिबेत् for एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समाहितः. २. B. and D. substitute प्रणवस्य; while G. omits अथ. H. also omits the same. ३. M. reads यथैवाग्निरिव for प्रदीप्ताग्निरिव.

विनाशयन्ति । न तु केवलं दृष्टेनैव मुखेन । तस्माद्ब्रह्मकूर्चेनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरुपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषं प्रजापतिराह—

'चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत्' ।

इति । जाबालिरपि—

'अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति* स्मृतम्' ॥

इति । देशविशेषं शातातप आह—

'नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्'[2] ॥

इति[1] ॥ ३७ ॥

ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम्[3] ॥ ३८ ॥
वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।
दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥ ३९ ॥

इति । वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम् ॥ ३८–३९ ॥

---

* यत् ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतं पञ्चगव्यं तत् प्रातः पिबेत् । ब्रह्मकूर्चलक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

---

१. I. reads ततः for इति. २. B. and D. read समारभेत् for समाचरेत्. ३. M. omits the following three lines:—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥ ३८ ॥
वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।
दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥ ३९ ॥.

अभोज्यान्नानां भाण्डेऽवशिष्टं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तं पूर्वम् (प. स्मृ. ११. २९) । अथ जलस्य स्वमुखनिःसृतस्य पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह—

पिबतः पतितं तोयं भाजने मुखनिःसृतम्[1] ।
अपेयं तद्विजानीयात् पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

इति । जलं पिबतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिपात्रे पतितं यत्तोयं तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम् । कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन शुद्धिः । यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्धं पीत्वाऽवशेषितं तस्य पाने त्रिरात्रोपवासमाह शङ्खः—

'पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित् ।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः' ॥
(शं. स्मृ. १३. ४१)

इति ॥ ४० ॥

श्व-सृगालादिमरणोपहतकूपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषमाह—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्व-सृगालौ च मर्कटम् ।
अस्थि-चर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः॥४१॥
नारं[2] तु कुणपं काकं विड्वराह-खरोष्ट्रकम् ।
गावयं सौप्रतीकं च मायूरं खाड्गकं[3] तथा ॥ ४२ ॥

१. B. C. D. F. and I. read भोजने for भाजने. २. B. and D. सारंगं for नारं तु. ३. C. F. G. and I. read खड्गकं for खाड्गकं.

वैय्याघ्रमार्क्षं सैंहं वा कूपे[१] यदि निमज्जति।
तटाकस्याथ दुष्टस्य[२] पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥
प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः।
विप्रः शुद्ध्येत् त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥
एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति।

इति। कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं वा अस्थ्यादिकं[३] वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः। नरस्य मनुष्यस्य सम्बन्धि कुणपं नारम्। काकस्य सम्बन्धि काकम्। विड्वराहादिषु सम्बन्धवाची तद्धितो लुप्तो[४] द्रष्टव्यः। तथा च सति वैड्वराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं भवति। गवयस्य सम्बन्धि गावयम्। शोभनाः पुष्टाः[५] सुप्रतीका अवयवा यस्य गजस्य स सुप्रतीकः। तस्य सुम्बन्धि सौप्रतीकम्। मयूरस्य सम्बन्धि मायूरम्। खड्गो मृगविशेषः तस्य सम्बन्धि खाड्गकम्। व्याघ्रस्य सम्बन्धि वैय्याघ्रम्। ऋक्षस्य सम्बन्धि आर्क्षम्। सिंहस्य सम्बन्धि सैंहम्। एतेषामन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तदुक्तयोः कूप-तटाकयोः स्नान-पाने यदि[६] कुर्यात् तदा तादृशस्य पुंसः सर्ववर्णसम्बन्धिनः। एतेन—समनन्तरं निर्दिश्यमानेन

---

१. G. substitutes च for वा; while except A. and I. all others कपेर् for कूपे aud M. reads कुणपं यदि मज्जाति for कूपे यदि निमज्जाति. २. B. and D. read अतिदुष्टस्य for अथ दुष्ट अस्य. ३. B. and D. omit वा अस्थ्यादिकं; while I. substitutes व्याघ्रादिकं वा. ४. B. and D. do not insert लुप्तो. ५. B. and D. omit पुष्टाः; while H. reads दृष्टु पुष्टाः for पुष्टाः. ६. I. reads यः for यदि.

क्रमेण प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः त्रिरात्रोपवासादिः । त्र्यहादिव्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत् । तदाह विष्णुः—

> ‘ मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा
> ब्राह्मणस्त्र्यहमुपवसेत् । (२) व्यहं राजन्यः ।
> (३) एकाहं वैश्यः। (४) शूद्रो नक्तम् ।
> (५) सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः’ । (६)
> (वि. स्मृ. ५४. २–६)

इति । यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति तदा हारीतो विशेषमाह—

> ‘ क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।
> शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ।
> यदि कश्चित् ततः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
> जपँस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति ’।।
> (हा. स्मृ. २१. ३–४)

इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम् । अकामतस्तु षड्रात्रम्—

> ‘क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।
> पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्’।।

इति देवलस्मरणात् । मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह—

> ‘सुरा भाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
> कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ।।

---

१. The text adds व्रतस्य after अन्ते. २. Except A. and I. all others substitute शुद्धौ for शुद्ध्यै. ३. H. and I. read तत्र for ततः. ४. C. and F. read -स्नेहपाने for -उदकपाने.

द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम्' ॥
(य. स्मृ. ३. ४१–४२)

इति । एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे* तु मनुराह—

* मेधातिथिस्तु समनन्तरोक्तवचनं–' यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र तद्भाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चित्तमेतत्–' इत्याह । ' सुरारस-गन्धवर्जिता अपः पीत्वा '– इति कुल्लूकभट्टः ।

१ C. and F. do not insert the following portion:—
'द्वादशाहं च पयसा पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।
गायत्र्यास्तु सहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम् '॥
इति । एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह—
आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥
इति । यत्तु विष्णूक्तम्—
'अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं
शंखपुष्पीशृतं पयः पिबेत्' ।
इति तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपेनोक्तम्–
'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं
घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च' ।
इति तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव पर्युषितोदकपानं तेनैवोक्तम्—
'सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत् ।
शंखपुष्पादिपक्कं तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम्' ॥
इति । सुरापस्य मुखगन्धाघ्राणे तु मनुराह—
'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य मुखमाघ्राय सोमपः ।
प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥
इति । रुथाद्युच्छिष्टपाने हारीत आह—
'स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
शंखपुष्पीविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥
शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमूलविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत्' ॥ इति ।

२. I. substitutes च for तु. ३. I. reads गायत्र्यास्तु सहस्रं for गायत्र्यष्टसहस्रं.

'आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा[१] शङ्खपुष्पीशृतं पयः' ॥
(म. स्मृ. ११-१४७)

इति । यत्तु विष्णूक्तम्—

'अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं
शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्' ।
(वि. स्मृ. ५१. २३)

इति तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपेनोक्तम्—

'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं
घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च' ।

इति तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव पर्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम्—

'सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत् ।
शङ्खपुष्प्यवपक्वं[२] तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम्' ॥
(शा. स्मृ. ५. ३१)

इति । सुरापानस्य मुखगन्धाघ्राणे तु मनुराह—

'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय[३] सोमपः* ।

* सोमपः दर्श-पूर्णमासयाजी यज्ञावशिष्टभोजी वा । सोमप इति विशेषणात् तादृशस्यैव ब्राह्मणस्योक्तं प्रायश्चित्तम् । असोमपस्य प्राणायाममात्रम् ।

१. G. and J. read पश्चात् for पीत्वा. २. B. and D. read खरपुष्पीच पक्वं, E. and H. शंखपुष्पावपक्वं. G. reads शंखपुष्पीयपक्वं, J. शंखपुष्पीच पक्वं and I. शंखपुष्पाद्विपक्वं for शंखपुष्प्यवपक्वं. ३. I. reads मुखम् for गन्धम्.

प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥

(म. स्मृ. ११. १४९)

इति। स्त्र्याद्युच्छिष्टपाने हारीतः[1] आह—

'स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः।
शङ्खपुष्पीविपक्केन[2] त्र्यहं क्षीरेण यापयेत्[3] ॥
शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः।
कुशमूलविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण पावयेत्[4]' ॥

(हा. स्मृ. ११. ४१–४२)

इति। यमः[5]—

'शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः।
शङ्खपुष्पीविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति'* ॥

(य. स्मृ. ३. ६०)

इति ॥ ४१-४२-४३-४४ ॥

---

* अत्र सर्वत्र पानीयपात्रस्थितमेवोच्छिष्टं वेदितव्यम्। न भूमिष्ठम्। तस्य उच्छिष्टत्वासम्भवात्। त्र्यहं क्षीरपानेन शुद्ध्यतीति योजना।

---

१. J. adds अपि after हारीत. २. J. reads शङ्खपुष्पाविपक्केन. ३. G. substitutes वर्तयेत् and I. शुद्ध्यति for यापयेत्; while B. and D. omit these two lines :—

शङ्खपुष्पीविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत्।
शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ॥ इति।.

४. B. D. E. and H. substitute शुद्ध्यति for पावयेत्; while G. omits the following lines :—

'कुशमूलविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण पावयेत्' ॥

इति यमः—

'शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः।.

५. B. D. E. and H. omit the following portion :—

यमः—

शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः।,
शङ्खपुष्पीविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥ इति।.

ब्राह्मणेष्वेव केषुचि[1]दभोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य तदन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥
अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्।

इति। परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति। तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं तथाप्यभ्यासाभिप्रायेण महद्व्रतमविरुद्धम्। अनभ्यासे[2]त्वीदृशान्नभोजने भरद्वाज आह—

'[3]परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च।
निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च॥
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम्'।

इति॥ ४५॥

अपचस्यान्नप्रदत्वे तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः। यदा त्वपचो भुङ्क्ते इतरः प्रयच्छति[4] तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह—

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम्॥४६॥
दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ।

इति। अपचस्य अपचायेत्यर्थः। तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते तस्मिन् दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति। न केवलं फलाभावः [5]किन्त्वसौ दाता सह प्रतिग्रही[6]त्रा नरकं याति॥ ४६॥

---

१. C. E. F. and I. read केषाञ्चित् for केषुचित्. २. I. reads अनभ्यासेन.
३. Except A. and I. all others omit the following line:—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च।.

४. B. C. D. F. and G. omit इति and read प्रत्यवायम्. ५. B. D. and G. read किन्त्वयमदाता for किन्त्वसौ दाता. ६. I. substitutes गृहीत्रा for प्रतिगृहीत्रा.

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह—

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ॥४७॥
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः।
पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥ ४८ ॥
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः।
गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददाति परिवर्जितः॥ ४९ ॥
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्त्तितः।

इति। परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः। तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः परान्नभोजनपरित्यागीति यावत्। यद्वा वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते। तस्मात् परपाकान्निवृत्तः पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः। तत्रोभयं विवक्षितत्त्वात्तन्त्रेणोच्चरितम्। तथा च सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य

---

१. J. reads परान्नं for परान्नेन. २. M. substitutes हि for तु; while B. and D. omit the verse:—

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः।
गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददाति परिवर्जितः ॥ ४९ ॥.

३. E. and H. read गृहस्थधर्मे, G. I. J. and M. गृहस्थधर्मो for गृहस्थधर्मा. ४. B. and D. omit the following portion:—

परपाकः। तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः। परान्नभोजनपरित्यागीति यावत्। यद्वा वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाकः.

५. H. reads वैश्वदेवार्थं for वैश्वदेवाद्यर्थं. ६. B. and D. substitute तत्र for तत् and read उभयं विवक्षितम् for उभयं विवक्षितत्वात्. H. also reads तत्र, but corrects in the margin अत्र; while C. E. F. and J. substitute अत्र for तत्र.

दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । अक्षरार्थस्तु—अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा [1]स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा तमग्निमात्मनि समारोपयति, न तु तस्मिन्नग्नौ वैश्वदेवादिकं करोति । सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाकनिवृत्तशब्देन विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः । उभयविधपाकरहितत्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोषत्वात्तादृशस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

यस्तु विप्रो विधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते सोऽपच इत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुतावाम्नायते—

'नार्यमणं पुष्यति नो सखायं
केवलाघो भवति केवलादी '।
(ऋ. सं. ८. ६. २३. १.)

इति । 'ददाति परिवर्जितः'—इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्देशत्वाद्दानक्रियामाचष्टे ।

'ईक्षतेर्नाशब्दम् ।
(व्या. सू. १. १. ५)

इत्यस्मिन् व्याससूत्रे,

---

१. B. C. D. E. F. and H. omit the following:— स्मार्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा. २. I. omits अग्निम् ३. B. C. D. and G. read पाकादिकं for वैश्वदेवादिकं. ४. B. D. E. and I. omit -निवृत्त-. ५. J. omits परपाकरतः; while E. and I. read-विधपरपाकरतत्वात् for-विधपाकरहितत्वात्.

'त्यज्यतेः पूर्ववत्त्वम्'।

(पू. मी. ७. ४. १)

इत्यस्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्थनिर्देशेऽपि श्तिप्प्रत्ययप्रयोग-दर्शनात्।

'इक्-श्तिपौ धातुनिर्देशे'

(वा. पा. २. १९)

इत्येतत्तु वैररुचं[1] वार्तिकं प्रचुरप्रयोगाभिप्रायम्। न त्वर्थ-निर्देशव्यवच्छेदकम्।

परपाकनिवृत्तादिवद्वृथापाकादेरप्यन्नं न भोक्तव्यम्। तद्भो-जने तु प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्। तदाहतुः शातातप-बृहस्पती—

'योऽगृहीत्वा[2] विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः॥
वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः।
प्राणायामान् त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति'॥

(शा. स्मृ. ३. ९१–९२)

इति। 'प्राणायामशतं कृत्वा'–इति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं कल्पनीयम्। वृथापाके यत् प्रायश्चित्तं तदेव ब्राह्मणनि-न्दकादावपि द्रष्टव्यम्। निन्दावचने सहपाठात्। तथा च व्यासः—

'पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः।
आदेशी[4] वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः'॥

(व्या. स्मृ. ४. ७०)

१. Except A. C. F. G. and I. all others omit वाररुचं. २. Except A. and I. all others read यो हि हित्वा for योऽगृहीत्वा. ३. I. reads भुक्त्वाऽन्नं. ४. G. and J. substitute अत्याशी for आदेशी.

इति। वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः—

'प्रख्यापनं* प्रत्ययनं प्रश्नपूर्वं प्रतिग्रहः।
याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः' ॥

(ऋग्विधाने ४. ८१)

इति ॥ ४७–४८–४९ ॥

ननु—उक्तरीत्या कलियुगे सर्वे ऽप्यभोज्यान्ना अभक्ष्यभक्षणाश्च। तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकम्। कृते ऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेरुपरन्तुमशक्यत्वात् प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदोऽसम्भवाच्च। नहि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वयुक्तम्।

'स्वधर्मरतविप्राणाम्'।

(प. स्मृ. ८. २)

इति तल्लक्षणात्। न च—अभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्त्वं स्यात्—इति शङ्कनीयम्। तादृशस्य कस्याप्यदृष्टचरत्वात्। अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वा-

* उपलभ्यते चैतद्वचनं वृद्धशौनकोक्ते ऋग्विधाने ऽन्तिमाध्याये। नास्ति अस्मद्दृष्टेषु शातातपस्मृतिपुस्तकेषु।

१. I. reads प्रश्नपूर्वः. २. Except A. and I. all read -ध्यापनं. ३. B. and D. omit पुनरपि; while I. substitutes परिहर्तुम् for उपरन्तुम्. ४. B. and D. read पापनिवृत्तानां शिष्टानां for पापप्रवृत्तानां and omit प्रवृत्तानां परिषत्त्वंयुक्तम्। स्वकर्मरतविप्राणामिति तल्लक्षणात्। न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो. ५. I. reads स्वकर्मरत-. ६. I. adds पुरुषस्य and J. विप्रस्य before कस्यापि; while B. has quite mistaken.

देतदेव युगमुद्दिश्य प्रवृत्तस्य पाराशरधर्मशास्त्रस्य[1] निर्विषयत्वं स्यात्—इत्याशङ्क्याह[2]—

> युगे युगे तु[3] ये धर्मास्तेषु तेषु[4] च ये द्विजाः ॥ ५० ॥
> तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः[5] ।

इति । अस्याक्षरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाशयः—द्विविधा ह्यधर्मप्रवृत्तिः । युगप्रयुक्ता[6] प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च । तत्र युगप्रयुक्तायाः[7] प्रवृत्तेरपरिहार्यत्वान्न[8] तन्निवृत्तये पराशरस्योद्यमः । या तु प्रमादालस्यादि[9]प्रयुक्ता प्रवृत्तिः तत्र सावकाशं धर्मशास्त्रम् । तद्यथा । अध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्गवेदपाठमाचष्टे* । नच—कलौ युगे[10] तादृशं विप्रं कञ्चिदप्युपलभामहे । तथा ब्रह्मचारिप्रकरणे तदाश्रमधर्मा अध्ययनधर्माश्च सहस्रशः स्मर्यन्ते । नच तान् सर्वान् यथावद-

* 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'—इत्ययमध्ययनविधिः । तस्य अर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्गवेदाध्ययनेन पूर्तिर्भवतीति पूर्वमीमांसकाः । वेदग्रहणमेव विधिफलम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं काम्यश्रोतव्यविधिप्राप्तम्— इति उत्तरमीमांसकाः ।

१. I. reads पराशरधर्मशास्त्रस्य; while B. and D. पराशरस्य शास्त्रस्य, E. H. and J. पराशरस्य धर्मशास्त्रस्य for पाराशरधर्मशास्त्रस्य. २. B. D. H. and I. निर्विषयत्वादित्याशंक्याह and C. and F. निर्विषयत्वमित्याशंक्याह. ३. M. substitutes च for तु; while B. D. and H. read युगेयुगेषु for युगेयुगे तु. ४. M. substitutes धर्मेषु for तेषु च. ५. M. substitutes ब्राह्मणा for ते द्विजाः. ६. B. D. and G. read युगप्रवृत्ता for युगप्रयुक्ता. ७. B. and D. read युगप्रवृत्तायाः. ८. B. D. and H. read अपहार्यत्वात् for अपरिहार्यत्वात् and B. and D. omit न. ९. Except A. and I. all omit -आलस्य-. १०. H. omits युगे.

नुतिष्ठन् माणवकः कोऽप्युपलभ्यते। यदा अध्ययनस्यैव ईदृशी गतिः तदा कैव कथा साङ्गकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानस्य। तथा सति शास्त्रीयमुख्यब्राह्मण्योपेतस्य कस्याप्यभावात् क्षत्रिय-वैश्यजात्योश्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नत्वात् शुश्रूषयितव्यानां द्विजानामसम्भवे तच्छुश्रूषकस्य मुख्यस्य शूद्रस्यात्यन्तानाशङ्कनीयत्वात् किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यताम्? किंवा मुख्यासम्भवेऽपि यथासम्भवं चातुर्वर्ण्यमाश्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्तताम्?—इति मीमांसायां, स्वरूपलोपात् वरं यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरप्यवर्जनीयामधर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य 'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या'—इत्युक्तम्। ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ प्रमादालस्यादिरहितानां च परिषत्त्वं कुतो न स्यात्? कृतप्रायश्चित्तस्य पुनः प्रमादालस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तशास्त्रं च सार्थकमिति ॥ ५० ॥

इत्थमुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधाय जातिभ्रंशकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह—

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ ५१ ॥
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्।

---

१. B. and D. omit कस्य; while H. substitutes एकस्य for the same २. I. reads अत्यन्तमनाशंकनीयत्वात् for अत्यन्तानाशंकनीयत्वात्. ३. B. D. G. and H. add तु after किं. ४. B. and D. read सम्भवाद्युभवाध्ययनाद्युपेतानां for सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां. ५. C. and F. substitute इति for इत्थम्. ६. K. and L. substitute तु for च. ७. L. reads प्रकाशयेत for प्रसादयेत.

इति। ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्वा। तम्प्रति लौकिके शास्त्रीये वा व्यवहारे तद्भर्त्सनाय हुङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते यश्च वयसा विद्यया वा ज्येष्ठं पुरुषम्प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते तावुभौ स्नात्वा यावदस्तमयं निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादनेन तं क्षमापयेताम्। तत्र निराहारत्वं मनुराह—

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः।
स्नात्वाऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्'॥

(म. स्मृ. ११. २०४)

इति। यमोऽपि—

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्'॥

(य. स्मृ. २. ६)

इति। शङ्खोऽपि—

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः। (५१)
दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः'।

(शं. स्मृ. १७. ५०-५१)

इति। एतदभ्यासविषयम्। ननु—

---

१. Except A. and I. all substitute ब्रह्मविद्वान् for ब्रह्मविद्वा. २. B. D. and H. substitute प्रयुञ्जते for प्रयुङ्क्ते. ३. I. reads क्षमापयेत् for क्षमापयेताम्. ४. I. does not insert तत्र. ५. The text substitutes च for तु. ६. I. reads this verse as follows :—

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः।
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत्'॥.

७. The text substitutes त्वङ्कारं for हुङ्कारं. ८. Except A. and I. all others omit एतदभ्यासविषयम्.

'ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या' ।

(म. स्मृ. ११. ६८)

इति जातिभ्रंशकरेषु परिगणनाद्वक्ष्यमाणं ताडनादिकमेव जातिभ्रंशकरम् । न तूक्तम्—इति चेत् । न । हुङ्कारादिनाऽपि ब्राह्मणस्य मनसि रुज उत्पादनात् ॥ ५१ ॥

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह—

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वापि वाससा ॥५२॥
विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

इति । यद्यपि तृणताडन-वस्त्रबन्धन-विवादजयैर्न शरीरोपघातः तथापि प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपि शब्दस्यार्थः । प्रणिपातेनोपवासोऽप्युपलक्ष्यते । तदाह बृहस्पतिः—

' गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण विप्रं निर्जित्य वादतः ।
ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्' ॥

(बृ. स्मृ. २. २७)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

' गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्'[२] ॥

(या. स्मृ. ३. २९२.)

इति । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—

' वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ९)

१. I. reads रुजः समुत्पादनात्. २. H. reads द्विजः for दिनम्.

इति तदभ्यासविषयम्। पादस्पर्शादौ स एवाह—

'पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया।
दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्॥
अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वा[१] तु प्रणिपत्य प्रसादयेत्॥
आक्रोशमनृतं[२] कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत मानवः।
(बौ. स्मृ. ४. १. ८-९)

इति॥ ९२॥

ब्राह्मणावगुरणादौ[३] प्रायश्चित्तमाह—

अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने॥९३॥
अतिकृच्छ्रं च रुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते[४]।

इति। अवगूर्य वधार्थं दण्डमुद्यम्य दिनमेकमुपवसेत्। भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत्। प्रहारेण रुधिरे निर्गते अति-[५]कृच्छ्रं चरेत्। अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकत्र घनीभूतं चेत्तदा कृच्छ्रं चरेत्। अवगूरणादेः[६] शतसंवत्सरादिनरकहेतुत्वोपन्यासपुरःसरं प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यते। यथा च* तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

* अग्रिमं वचनं न तैत्तिरीयब्राह्मणे कुत्राप्युपलभ्यते। किंतु तैत्तिरीयसंहितायामेव। तत्किमयं लेखकप्रमादः आचार्यचरणानामेव वा विस्मृतिर्वेति न जानीमः।

१. I. reads कृत्वा for जित्वा. २. C. and F. substitute अनिशं for अनृतं. ३. I. reads अवगोरणादौ and some others अवगूरणादौ. ४. M. reads कृच्छ्रमन्तरशोणिते for कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते. ५. C. and F. substitute सति for अति-. ६. Except A. G. and T. all others read अवगोरणादेः for अवगूरणादेः.

'यो[1] ऽवगुरेत् शतेन यातयात् यो निहनत्[2] सहस्रेण यातयात् यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कद्य[3] पाँसून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा युक्तो भवति'।

(तै. सं. २. ६. १०)

इति । गौतमोऽपि—

'अभिक्रुद्ध्यावगूरणं[4] ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् । (२०) निपाते[5] सहस्रम् (२१) । लोहितदर्शने यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णीयात्[6]' । (२२)

(गौ. स्मृ. २२. २०–२२)

---

* अवगूरणादिप्रतिषेधोऽयमर्थवादः। अवगोरणं ताडनार्थं दण्डाद्युद्यमनम्। अत्र मूले (संहितायां) 'योऽपगुराते' इति पाठो वर्तते भाष्येऽपि तथैव दृश्यते । तथापि उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'योऽवगुरेत्' इत्येव पाठः । सम्प्रदायविदोऽपि 'अपगुराते' इत्येव पठन्ति तत्सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु किमत्र युक्तम्। यो ऽवगुरेत् स शतेनाब्दानां यातयेत् । नरके यातनाभाग्भवेदित्यर्थः । एवं यो निहनेत् स सहस्रेणाब्दानाम् यो लोहितमुत्पादयेत् स तल्लोहितं भूमौ पतितं सत् यावन्तो पांसून् सङ्गृह्णीयात् तावन्त्यब्दसहस्राणि पितृलोकं न विंदेत इति ।

---

१. The text reads योऽपगुराते for योऽवगुरेत्. २. Except A. and the text all others read निहनेत् for निहनत्. ३. Except the text and A. others read प्रस्कन्द्य for प्रस्कद्य. ४. The text अभिक्रुद्ध्यावगोरणं अभिक्रुद्ध्यावगूरणं; while A. reads ऽगूरणे four ऽगूरणं. ५. A. reads निहते and all others except H. and I. read निघाते and the text निघाते for निपाते. ६. The text adds सत् to प्रस्कन्द्य; while G. reads गृण्हीयात् for संगृण्हीयात्

इति । मनुरपि—

'अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य तु[1][2] ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
शोणितं यावतः पांसून् संगृह्णीयाद् द्विजन्मनः[3] ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
[4]कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य* शोणितम्' ॥
(म. स्मृ. ११. २०६–२०८)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो[5] निपातने† ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते' ॥
(या. स्मृ. ३. २९३)

इति । यमः[6]—

* पूर्वत्र 'ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या' (म. स्मृ. ११. ६७)—इत्यत्र यदुक्तं रुजःकरणं यच्च जातिभ्रंशकरेषु परिगणितं तत् शोणितोत्पादनादन्यत्रेति बोध्यम् । अथवा तेनेदं विकल्पनीयम् ।

† जिघांसया विप्रदण्डोद्यमे । नतु नर्मणा । निपातनं ताडनम् ।

१. C. and F. substitute अभिगूर्यस्त्वष्टशतं, G. अवगूरन्त्वब्दशतं, H. अवगूर्य त्वथ शतं for अवगूर्य त्वब्दशतं. २. The text substitutes च for तु. ३. The text reads संगृह्णाति महीतले for संगृह्णीयाद् द्विजन्मनः. ४. B. D, E. and H. omit the following :—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।.

५. I. reads कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं and all others except A. read कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रं. ६. A. adds अपि after यमः.

'ताडने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
दशसंख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत्' ।[1]
(य. स्मृ. ९. ४-५)

इति । बृहस्पतिः—

'काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
अस्थिभेदे ऽतिकृच्छ्रस्तु पराकस्त्वङ्गकर्त्तने'[2]* ॥
(बृ. स्मृ. १. ४३)

इति । पैठीनसिरपि—

'†त्वङ्कार-हुङ्कारावगूरण[3]-निपातन-लोहितप्रवर्त्तनोत्तरजयेषु प्रणिपातैकरात्रोपवास[4]-कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा प्रसादयेत् यथासंख्यम्' ।

इति । एतत् सर्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु प्रजापतिराह—

* अङ्गकर्तनं शस्त्रादिना अङ्गच्छेदः ।

† त्वङ्कार-हुङ्कारयोरेकादिनव्रताचरणपूर्वकं प्रणिपातः । अवगूरणनिपातनयोः कृच्छ्राचरणपूर्वकं प्रणिपातः । लोहितप्रवर्तने वादेषूत्तरपक्षग्रहणपूर्वकं पराजये च अतिकृच्छ्रं चरित्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्—इत्यन्यत्र विस्तरः ।

१. B. and D. omit following :—

'दशसंख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत् ।
इति । बृहस्पतिः—
'काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।

२. B. and D. substitute अङ्गवर्तने for अङ्गकर्तने. ३. Here also some read -गोरण-. ४. I. reads प्रणिपत्यैक-.

'द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा[1]।
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्' ॥

इति। आक्रोशादौ शङ्ख-लिखितावाहतुः—

'आक्रोशेऽनृतवादे वा एकरात्रं त्रिरात्रं[2] चोपवासः'।

इति। सुमन्तुः—

'देवर्षि-गो-ब्राह्मणा-ऽऽचार्य[3]-मातृ-पितृ-नरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेद्धिरण्यं दद्यात्'।

इति ॥ ५३ ॥

'अतिकृच्छ्रं च रुधिरे' (प. स्मृ. ११. ५४ पूर्वार्धे) -इत्युक्तम्। कोऽसावतिकृच्छ्रः? -इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाह—

नवाहमतिकृच्छ्री[4] स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥५४॥
त्रिरात्रमुपवासी[5] स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते।

इति। अतिकृच्छ्रमाचरन् विप्रस्त्रिरावृत्तैकभक्त-नक्तायाचितदिनेषु नवसु यावता पाणिः पूर्यते तावदेव भुञ्जीत। उपवासदिनेषु प्राजापत्यवदुपवासमेव चरेत्। सोऽयमतिकृच्छ्र इत्युच्यते। एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिकृच्छ्रं[6] निर्दिशति—

१. A. substitutes च for वा. २. B. and D. do not insert त्रिरात्रं. ३. J. reads -गो-ब्राह्मणे च स्यार्थे for -गो-ब्राह्मणाचार्य-. ४. I. reads नवाहमतिकृच्छ्रः for नवाहमतिकृच्छ्री. ५. B. C. D. and I. read उपवासः for उपवासी. ६. H. reads प्राजापत्यप्रतिकृतित्वेन for प्राजापत्यमुद्दिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेन.

'अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः' ।
(या. स्मृ. ३. ३२०)

इति । गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्च्यानन्तरमाह–
'एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः ।
(गौ. स्मृ. २६. १८)

इति । यद्वा नैरन्तर्येण नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा त्रिषु दिनेषु उपवसेत् । तदाह यमः–

'एकैकं पिण्डमश्नीयात् त्र्यहं कल्पे त्र्यहं निशि ।
अयाचितस्त्र्यहं चैव वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्' ।
(य. स्मृ. ३. ७१–७२)

इति ॥५४॥

'अतिमानादतिक्रोधात्' (प. स्मृ. ४. १)–इत्यारभ्य 'कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते' (प. स्मृ. ११. ५४)–इत्यन्तेष्वष्टस्वध्यायेषु नानाविधान् पापविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा निरूपिताः । यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि शङ्कितानि तेषां साधारणं प्रायश्चित्तमाह–

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम् ।

इति । अयं च गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः

---

१. I. reads-भोजने for-भोजनः. २. A. reads यावद् for यह्. ३. B. and D. do not insert प्रतिपदोक्त- ; while H. substitutes प्रतिपादोक्त- and omits शंकितानि. ४. M. substitutes शत- for दश-.

तानि च प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः प्रपञ्चितानि । तत्र अत्रि-मनु-विष्णु-विश्वामित्राः—

'अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये* ।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ॥

(म. स्मृ. ११. २०९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

'देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः' ॥

(या. स्मृ. ३.२९४)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

'क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन-प्रतिग्रहेष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं च' ।

इति । स्मृत्यन्तरे—

---

* अनुक्ता निष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां कर्मणां तानि अनुक्तनिष्कृतीनि । यथा चाण्डालादिप्रतिलोमवधे प्रतिपदोक्ता निष्कृतिर्नास्ति । तत्र शक्तिं पापं च अवेक्ष्य प्रायश्चित्तं कल्पयेत् । शक्तिः प्रायश्चित्तिनः । तपोदानाद्यासु निष्क्रियासु प्रायश्चित्ती यां कर्तुं समर्थः स्यात् तामेव कल्पयेत् । एवं पापस्य गुरुत्वं लघुत्वं कामकृतत्वमकामकृतत्वं अभ्यासमनभ्यासं च अवेक्षयेत् । यतो दण्ड-प्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वमतः देशकालादिकं सर्वं विचार्य प्रायश्चित्तं देयं भवति ।

---

१. We follow here A.; while B. D. and G. substitute अत्र for तत्र and A. E. I. omit अत्रि- G. and J. omit तत्र. ३. Except A. and J. all others do not insert अपि. ४. A. adds- दुष्ट - before - प्रतिग्रहेषु.

'भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विशेषतः ।
तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यमिति* स्थितिः'[१]॥

इति । शातातपः—

'अनुक्तेषु[२] विधिं ज्ञात्वा प्राजापत्यं[३]† समाचरेत् ।
सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(शा. स्मृ. ६. ३)

इति । उशनाः—

'यथोक्तं यत्र वा नोक्तमि[४]ह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः‡'॥
(उ. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ५५ ॥

अभोज्ये भोज्य[५]त्वप्रमितिमभिसंकल्प्य मनसा
प्रसक्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्मृतिमतः[६] ।
मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशमसा-
वकार्षीदध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज—वैदिकमार्गप्रवर्त्तक—परमेश्वरश्री-वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवमात्यस्य कृतौ पराशर-स्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

* शिष्टैरुक्तेन प्रायश्चित्तेनानुष्ठितेन पापनिष्कृतिर्भवतीति भावः ।

† सर्वसाधारणमिदं प्राजापत्यम् ।

‡ पातकनाशनं प्रायश्चित्तम् । इहास्मिन् प्रायश्चित्तप्रकरणे । यत्र प्राजापत्यकृच्छ्रमुक्तं तत्र तेन अन्येन वा यथोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिर्भवत्येव । यत्र तन्नोक्तं तत्रापि प्राजापत्यकृच्छ्रेण भवतीत्यत्र नास्ति संशयः।

---

१. Except A. and G. all others substitute स्मृतिः for स्थितिः. २. B. and D. अनुक्तस्य, G. अशक्तेषु and J. अनुक्ते तु for अनुक्तेषु. ३. I. reads प्रायश्चित्तं for प्राजापत्यं. ४. C. and F. substitute ऽन्योक्तम् for नोक्तम्; while B. and D. अतिपातक- for इह पातक-. ५. H. reads आभेज्याभोज्यत्व-, but it seems to be a mistake. ६. I. only reads संस्कृतिमतः.

The names occurring in the Parâs'ara Samhitâ.

ADHYÂYAS IV.—XI.

A list of the names of authors, works, etc., occurring in Mâdhavâchâryâ's Commentary on the Parâśar Sâmhita, Adhyâyâs IV—XI.

Index of Quotations, Vol. II., Part I.

---

१. अङ्गिराः—

९. ईश्वरवादिनः—

१०. उपमन्युः—

११. उशनाः—

१२. ऋक्संहिता–

१३. ऋष्यशृङ्गः–

१४. कण्वः—

१५. कल्पसूत्रकारः—

१६. कश्यपः—

१७. कवषः—

१८. कात्यायनः—

१९. काश्यपः—

२०. कूर्मपुराणम्—

२१. कौशिकः—

२२. गर्गः—

३६. धौम्यः–

३७. नारदः–

३८. नारदीयपुराणम्–

३९. न्यायः–

४०. पराशरः–

४१. पुराणम्–

४२. पुलस्त्यः–

४३. पैठीनसिः–

४४. प्रचेताः–

४५. प्रजापतिः–

९३. बौधायनः–

५४. ब्रह्मगर्भः—

५५. ब्रह्मपुराणम्—

६२. मन्त्रलिङ्गम्—

६३. महाभारतम्—

६७. याज्ञवल्क्य:—

८३. शङ्ख-लिखितौ—

८४. शङ्खः—

८५. शातातपः–

८६. शास्त्रम्–

८७. श्रुतिः—

८८ षट्‌त्रिंशन्मतम्—

८९. संवर्तः—

९०. सामगाः—

९१. सुमन्तुः—

९२. स्कन्दपुराणम्—

९३. स्मरणम्—

९४. स्मृतिः—

९५. स्मृत्यन्तरम्—

१६. हारीतः—

१७. ANONYMOUS QUOTATIONS.

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of

Prof. A. V. Kâthavate and Prof. S. R. Bhandarkar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler.	0	4	0
No. II.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler.	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn.	0	6	0
No. V.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part I., Cantos I.—VI.	1	8	0
No. VI.—Mâlavikâgnimitra: a Sanskrit Play by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shanker P. Pandit, M. A. ...	2	2	0
No. VII.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshas I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S.P. Pandit, M. A. Part II., Cantos VII.—XIII. ...	0	12	0
No. IX.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs XXXVIII.—LXIX...	0	8	0
No. X.—The Daśakumâracharita of Dandin. Part I. Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. G. Bühler.	0	8	0
No. XI.—The Nîtiśataka and Vairâgyaśataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kâshinâth Trimbak Telang, M. A. (Copies not available.)			
No. XII.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs LXX.—CXXII.... ...	0	8	0
No. XIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part III., Cantos XIV.—XIX.	0	8	0
No. XIV.—Vikramâṅkadeva-Charita. Life of king Vikramâditya Tribhuvanamalla of Kalyâṇa composed by his Vidyâpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)			

	Rs.	a.	p.
No. XV.—Mâlatî-Mâdhava : a Drama by Bhavabhûti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhâṇḍârkar, M. A. (Second Edition in the Press.)			
No. XVI.—Vikramorvaśî : a Drama by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M. A. (Under revision.)			
No. XVII.—Hemachandra's Deśînâmamâlâ. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel...	1	0	0
No. XVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. I. complete, Parts I., II. and III.	9	0	0
No. XIX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part II. ...	1	0	0
No. XX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part III. ...	1	0	0
No. XXI—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ...	1	0	0
No. XXII.—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ...	1	0	0
No. XXIII.—Vâsishṭhadharmaśastram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0	8	0
No. XXIV.—Kâdambarî by Bâṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson. Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. Third Edition.			
No. XXV.—Kîrti-Kaumudî. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kâthavate. (Copies not available.)			
No. XXVI.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ...	1	0	0
No. XXVII.—Mudrârâkshasa, by Viśâkhadatta, with the Commentary of Dhuṇḍirâja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copies not available.)			
No. XXVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ...	1	0	0
No. XXIX.—Do. do. of do. by do. Vol. III, Part II.	1	0	0
No. XXX.—Do. do. of do. by do. Vol. III. Part III.	1	0	0
No. XXXI.—Subhâshitâvali of Vallabhadeva. Edited by Dr P. Peterson and Pandit Durgâprasâda. ...	2	8	0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi. (Copies not available.)			
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nârâyaṇa, by Dr. P. Peterson.	0	14	0
No. XXXIV.—The Gauḍavaho by Vâkpati. Edited by Shankar P. Pandit.	3	0	0
No. XXXV.—Mahânârâyaṇa-Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob.	0	7	0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Ṛigveda. Edited by Dr. P. Peterson. (2nd Edition).	4	0	0

	Rs.	a.	p.
No. XXXVII.—Śârṅgadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I. ...	3	0	0
No. XXXVIII.—Naishkarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob. ...	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagavadgîtâ, by the same author. ...	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with Dîpikâs, by the same author. ...	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part I. ...	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part II. (completing Dr. G. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson.	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part II, comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Sâyaṇa... ...	5	0	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sûtras and the various readings of the Hiraṇyakeśi-Dharmasûtra, by Dr. G. Bühler. Part I. ...	2	12	0
No. XLV.—Râjataraṅgiṇî. Edited by Pandit Durgâprasâda. Part I. containing the first 7 (seven) Taraṅgas... ...	3	0	0
No. XLVI.—Patañjali's Yogasûtras. Edited with the Scholium of Vyâsa and the Commentary of Vâchaspati, by Mahâmahopâdhyâya Râjârâma Shâstri Bodas.	3	4	0
No. XLVII.—Parâśara Dharma Saṁhitâ with the Commentary of Sâyaṇa Mâdhavâchârya ; Vol. I. Part I. Edited by Pandit Vâman Shâstri Islâmpurkar ...	4	4	0
No. XLVIII.—Ditto do. of do. by do. Vol. I. Part II.	4	0	0
No. XLIX.—Nyâyakośa, 2nd Edition, Edited by Mahâmahopâdhyâya Bhîmâchârya Zalkîkar. ...	12	0	0
No. L.—Âpastamba Dharmasûtra, Part II, Edited by Dr. G. Bühler. ...	2	4	0
No. LI.—Râjatara'giṇî. Edited by Pandit Durgâprasâda, Vol. II. Taraṅga VIII. ...	2	8	0
No. LII.—Mṛichchhakaṭika, Vol. I. with two Commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole. ...	3	8	0
No. LIII.—Navasâhasâṅkacharita, Part I, Edited by Pândit Vâman Shâstri Islâmpurkar. ...	3	4	0
No. LIV.—Râjataraṅgiṇî of Kalhaṇa, Vol III. Edited by Dr. P. Peterson. ...	2	4	0
No. LV.—Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, Edited with the author's Dîpikâ and Govardhana's Nyâya-Bodhinî and Critical and Explanatory Notes, by the late Rao Bahadur Y. V. Athalye. ...	3	4	0
No. LVI.—Bhaṭṭi Kâvya, Vol. I. Edited by Mr. Kamalâshankar P. Trivedi. ...	9	0	0
No. LVII.—Do. Vol. II. Edited by do. ...	6	0	0
No. LVIII.—A second selection of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson ...	4	0	0
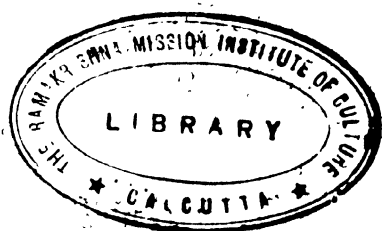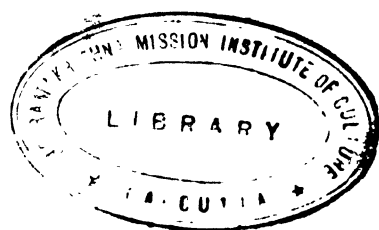
The Department of Public Instruction, Bombay.

THE

PARÂŚARA DHARMA SAMHITÂ

OR

PARÂŚARA SMṚITI,

WITH

THE COMMENTARY

OF

SÂYAṆA MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, INDEXES, APPENDICES, &c.

BY

PANDIT VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

VOLUME II, PART II.

(500 COPIES.)

Bombay

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1906

Price, Rs 5.

Bombay Sanskrit Series No. LXIV.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

प्रायश्चित्तकाण्डम्.

द्वादशोऽध्यायः ।

सा च

इस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुंबईः

शके १८२७.

राजकीयशकाब्दाः १९०६

TABLE OF CONTENTS.

PARÂŚARA DHARMA SAMHITÂ.

VOL. II., PART II.

PREFATORY NOTES.

This part forms the concluding portion of the second volume of the great Parâśara Dharma Saṃhitâ with Sâyaṇa Mâdhavâchârya's learned commentary on it. It consists of a single chapter, and treats of some of those questions of *âchâra* (usages, customs, and general conduct of life) and *prâyaśchitta* (atonements and expiatory rites) which have not been noticed anywhere in the preceding chapters. It can, therefore, be said to be a supplementary chapter on this vast subject of *âchâra* and *prâyaśchitta.* In fact the author himself regards the chapter as such.

As we have already seen the author has devoted the first three chapters of the work to *âchâra* and the next eight to *prâyaśchitta.* He has thus dealt with these two divisions of the subject almost independently of each other in the main part of the work. But in the present chapter he has departed from this method ; for instead of dealing separately with the two divisions he has intermixed them, though thereby no inconvenience of any kind is caused to the reader.

For the purpose of collating and editing I have here used as my basis the same manuscripts as those which were used by me to prepare and edit the first part of this second volume. As these manuscripts have all been

already described in my prefatory notes to that part, a repetition of their description is, I think, needless here.

The learned Commentator, Sâyaṇa Mâdhavâchârya, quotes copiously from various authors and works in this part, as he does all throughout the work. I here subjoin, in alphabetical order, short notes on twenty of them, they being such authors and works as have not been previously referred to anywhere by the Commentator in the course of this work. The other authors and works I have already briefly noticed elsewhere, as a reference to my prefatory notes to the preceding parts will show.

I cannot close these notes without observing that although our author has now practically concluded the subject of *âchâra* and *prâyaśchitta*, he does not feel satisfied that he has done full justice to it. For, in the very opening paragraph of this chapter he significantly remarks :—

अतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषाञ्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानां च विधानायाऽयं द्वादशोऽध्याय आरभ्यते,

implying thereby that he takes up *a few* only of those questions of *âchâra* and *prâyaśchitta* which have escaped his notice in the preceding chapters.

I have annexed at the end of this part two appendices of a general nature :—one, a list of the words occurring in the text of the two volumes now before the public ; and the other, a general index to Mâdhavâchârya's numerous quotations. It is hoped that these additional appendices will prove to be of use to the reader as a means to easily find whatever reference he requires from either the text or the quotations in the commentary. It was my intention at first to attach these two appendices to the last (third) volume of the work which is now

in the press;* but upon further consideration I thought it more proper and expedient to place them in as close a proximity as possible to that part of the work wherein the words and the quotations in question are met. Another reason which induced me to allot the said place to the appendices is that our author, the great sage Parâśara, has nothing whatever to do with the third volume, the same being all exclusively the work of the Commentator, Sâyaṇa Mâdhavâchârya. A further reason is that that volume does not deal with any question of *Âchâra* or of *Prâyaś-chitta,* it being solely devoted to questions of *Vyavahâra,* or the judicial or legal side of *Dharma.** For these reasons the most appropriate place for the two appendices, I thought, was at the end of the second volume. That place, therefore, I have assigned to them.

BRIEF OBSERVATIONS ON SOME OF THE AUTHORS &c., QUOTED BY SÂYANA MÂDHAVÂCHÂRYA IN HIS COMMENTARY ON THIS CHAPTER.

(1) अभिधानम् (*Abhidhânam*):—I have not come across any copy of any work on Dharmaśâstra of this name printed or manuscript, nor have I been aware of the existence of any work bearing this title Mâdhavâ-chârya quotes *one* line under this heading. Exactly

---

* It will be a mistake to presume from this that the great Parâśara was not well versed in Vyavahâra Though disinclined to treat the subject himself, he has duly hinted about it The question then naturally arises, why did he not take up the subject himself? This question I propose to discuss at some length when a more fitting opportunity occurs. Mâdhavâchârya also slightly refers to this question in his introduction to the Commentary almost at the very outset. (See verses 8-24, pages 15-18, Part I, Vol. I).

the same line appears, however, in *Brahmapurâna* (*vide* also my reference at page 206 of the text).

(2) उदाहरणम् (*Udâharanam*) — Though not extant now, at one time this work appears to have been a standard authority on questions of *dharma* (religious, moral, and civic duty). Mâdhavâchârya in his allusion to it gives it the epithet "Śâstra." He quotes from it two lines (page 273), and the idea conveyed in them is found expressed in many places in the *Śântiparva* of the great Hindu epic *the Mahâbhârata.*

(3) ऋग्विधानम् (*Rigvidhânam*) :— I know of only one manuscript bearing this name. It contains 600 *ślokas* (verses) and ends with the colophon "शके १४२३ आश्विन शु० १ वातापिक्षेत्रे लिखितं" which means "transcribed at the holy place Vâtâpi on the first of the bright half of *Âśvina* in the Śaka year 1423." This date proves that the manuscript is very old Vâtâpikshetra† is perhaps our modern Vâi in the Satara District. Most of the thirty lines quoted by Mâdhavâchârya at pages 279-281 as from this work are found in this manuscript I may as well mention that in my search for manuscripts I once came across one bearing the title बृहदृग्विधानम् (Brihadrigvidhânam). This too I found to be a very old manuscript, containing 1,000 *ślokas* (verses), and it bore the Śaka year 1691 as the year of its transcription.

---

† The writer of the colophon had perhaps in his mind the Pauranika story of Vâtâpi and Ilvala who lived near the Sahya-mountains. And there is no *kshetra* near the Sahya-mountains except *Vâi* which bears a close resemblance to the word Vâtâpi kshetra The editor is aware that modern scholars have tried to identify Vâtâpi with Bâdâmî in the Bijapur District But Bâdâmî was never known as a *kshetra*, nor can it be said to be in the vicinity of the Sahya-mountains

None of the lines quoted by the Commentator could, however, be traced in it.

(4) चमत्कारखण्डम् (*Chamatkârakhaṇḍam*):—This is a portion of the great Skanda-purâna. Our Commentator, Mâdhavâchârya, also says so when he quotes from it. He borrows twenty-two lines from it at pages 220-221. What part this *Chamatkârakhaṇḍa* forms of Skanda-purâna it is not possible to say. The *Purâṇa* itself consists of six volumes called *samhitâs,* each *samhitâ* being sub-divided into several parts called *khaṇḍas.* A complete copy of *Skanda-purâṇa* in any form has not yet been found anywhere Some portions of it are found at one place and some others at another; but all these even if collected and put together can hardly make up a complete copy of the original voluminous work. I have seen a manuscript copy of a book styled Chamatkârakhaṇḍa, but Mâdhavâchârya's quotations cannot be traced in it.

(5-6) तैत्तिरीयारण्यकम्, तैत्तिरीयसंहिता (*Taittirîyâranyakam, Taittirîyasaṁhitâ*).—These two works belong to the Black Yajurveda. I have noticed them elsewhere at some length. Mâdhavâchârya makes a few quotations under both these titles at pages 48, 53 and 282.

(7) नन्दिपुराणम् (*Nandi-purâṇam*) :— It is not possible to say definitely what author or work our Commentator exactly alludes to under this title There is a नन्दिकेश्वरपुराणम् (*Nandikeśvarapurâṇam*), a नन्दिपुराणम् (*Nandipurâṇam*) and a नन्दिधर्मः (*Nandidharmah*). The first two of these, differing as they slightly do from each other in their titles, may after all be identical so far as the subject they treat of is concerned.

I have in my possession a manuscript entitled *Nandikeśvara-purâna* It is an old manuscript consisting of 76 folios but it is incomplete and without date or colophon. Of the seventeen lines quoted by Mâdhavâchârya as from *Nandipurâṇa* at pages 242 and 243, six are found in this manuscript. It can, therefore, be presumed that *Nandipurâna* and *Nandikeśvara-purâṇa* are one and the same. But at the same time the four lines which the Commentator quotes at page 375 of Part 1, Volume I., of this work as from नन्दिकेश्वर cannot be traced in it

नन्दिधर्मः (*Nandi-dharmaḥ*) cannot surely be a work of the same class or kind as Nandi-purâna, or Nandikeśvara-purana, as the very name implies. It has undoubtedly some reference to *dharma* or religious and moral conduct. I regret that I have not been able to find or trace any copy of any work bearing this name. The only information that I have about it is from Mâdhavâchârya himself. From his remarks Nandi appears to be the name of an author, and in the list of law-givers copied by him from the Âśvamedhika-parva of the Mahâbhârata the name Nandi occurs (*vide* page 109, Part 1, Vol. I., of this work). But this name cannot be found anywhere else among authors of *dharma*, and in the absence of any definite information on the point, it is impossible to hazard any opinion as to who or what Nandi is and what is meant by Nandi-dharma. One surmise, more probable than any other, appears to me to be that Nandi is a mythological name of God Śiva's Bull, and not the name of any human person. It was usual in old days to introduce, in the course of big epics and other works dialogues on metaphysical

theological or similar other subjects, the persons taking part in the dialogues being represented as super-human beings. Such dialogues, when of sufficient importance and of special interest to the public, were in course of time detached from the main work, and reproduced in the form of an independent work under the title of the name or the names of one or both of the persons concerned in the dialogue. In the same way, Nandidharma, a dialogue between *Nandi* the Sacred Bull of Śiva and some other mythical person, might have been detached from a bigger work and made to appear as an independent treatise under the Sacred Bull's name. This view appears to me to be more probable than the theory that Nandi is any real author or Smṛitikâra. Similarly the dialogue between Îśvara and Pârvatî called Umâ-Maheśvara-saṁvâda (उमामहेश्वरसंवाद) in chapter 140 of the Ânuśâsanika (आनुशासनिक) *Parvan* of the Mâhabhârata is an instance of the kind which fully supports our view.

(8) नागरखण्डम् (*Nâgara-khaṇḍam*) :—This is a portion of *Skandapurâna*. I had a manuscript copy of it in my collection which I have presented to the Ânandâśrama, founded at Poona by my friend, the late Mr. Mahâdeva Chimṇâjî Âpṭe. This copy contains about 4,000 *ślokas*, and the lines quoted by Mâdhavâchârya at page 230 are found in it, though with a great variation in the reading.

(9) नारदपुराणम् (*Nârada-purâṇam*) :— There are two quotations from this work, one of nine lines at page 228, and the other of six at page 267. I have a manuscript of this name in my possession. It contains 2,700 *ślokas*; it has a colophon and all the semblance of com-

pleteness. But in my opinion the original work is much bigger, containing not less than 9,000 *ślokas*. The various *purâṇas* which refer to the work well nigh approach the latter figure, although they are not quite agreed as to its exact extent.

(10) पराशरोपपुराणम् (*Parâśaropa-purâṇam*):—As the name itself indicates, this is one of the eighteen Hindu *upa* or minor *purâṇas*. Its reputed author is Vyâsa,* but Mâdhavâchârya seems to attribute the authorship to Parâśara and concludes his quotation with the remark:— "एतत् सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपंचितं" Whoever the real author may be, whether Vyâsa or Parâśara, there cannot be any harm in adhering to the general view that Vyâsa is the author or composer, and that he wrote it at the instance and initiative of Parâśara his father. The work has not yet been published, and so far as I am aware, only a few manuscript copies of it are available One copy, I understand, is in the collection of the Government of Madras; and another of which I had recently a loan from Benares through Mr. Sadâshiva Kâshinâth Abhyankar is in the possession of a Bengalee gentleman. I regret that the latter copy came to hand some time after the text had passed through the press, and that I was, therefore, not able to note any references from it in the body of the work. This latter manuscript contains 3,000 *Ślokas*, and the twenty-six lines quoted by Mâdhavâchârya at pages 276-277 are found in it.

(11) पौराणिकाः (*Paurâṇikâs*) :— Under this heading

---

* I believe that Vyâsa was a real historical person in spite of the contrary view generally held by critical scholars, and I have got ample evidence in support of my view.

Mâdhavâchârya quotes four lines (pages 124-125); but it is not possible to say from what particular work he borrows them. The term *Paurânika*, however, gives rise to the conjecture that the Commentator could have meant by it no others than some renowned and staunch believers in the teachings of the Purânas and scholarly expounders of those teachings, and that the lines quoted by him may be from some of their memorable sayings.

(12) बह्वृचाः (*Bahvrichâh*):— There is a long quotation of seven lines at page 2 as from this The quotation is obviously from the Rig-veda, as the term Bahvricha means one conversant with a *collection of Riks* from the Rig-veda.

(13) बृहद्याज्ञवल्क्य (*Brihadyâjñavalkya*) — Mâdhavâchârya has quoted two lines at page 79 as from this work. But I have not been able to secure or trace any manuscript of it. There is a manuscript in the Deccan College collection, entitled बृहद्योगियाज्ञवल्क्यः, but the above lines cannot be traced in it They cannot also be found in *Yâjñavalkyasmriti* (याज्ञवल्क्यस्मृति) of which Bṛihadyâjñavalkya may be an enlarged edition.

(14) भारद्वाजगृह्यम् (*Bhâradvâja-grihyam*)·— Mâdhavâchârya has quoted five sentences at page 109 as from this. I had on loan a manuscript of the work from one Sadâśiva Bhaṭjî Dêva of Paiṭhaṇ, in which I could trace only the first and the last of the sentences. The manuscript, though evidently incomplete and incorrect, has a colophon.

(15) मध्यमांगिराः (*Madhyamângirâs*):—I have succeeded in collecting as many as nine different manuscripts of Angiras-Smṛiti Of the two lines quoted at page 64 by

Mâdhavâchârya and four at page 72, the former alone are found in one of these manuscripts as verse 36 of its 2nd chapter. The prefixes लघु (short or abridged), मध्यम (ordinary or modified), and बृहत् (comprehensive or enlarged) are added generally to the titles of works to signify the various forms or recensions they pass through under the same or different hands, and thus Madhyamângiras is probably only a modified edition of Angiras-Smriti and not an independent work.

(16) वृद्धबौधायन (*Vriddhabaudhâyanaḥ*) -*Baudhâyana-dharma-Sûtra* is pretty well-known, and is often quoted in works on *Dharma.* It has already been printed in Europe, and I have noticed the work at some length in my note at page 1 of Part 1, Vol. I Nothing, however, is known, so far as I am aware, about Vriddha-baudhâyana. Mâdhavâchârya quotes four lines at page 270, and these are such ordinary lines as can be met with in most works on Dharma, but in the European edition of Baudhâyana they do not appear.

(17) वृद्धहारीतः (*Vriddha-hârîtaḥ*) :—Three lines quoted at page 116 by the Commentator are found as verses 71 and 72 of chapter 11 of a manuscript which is in the possession of a gentleman at Pârnêr in the Ahmednagar District. This manuscript has 13 chapters and 1,723 *ślokas* in all. Other manuscripts of this work are also available One is in the Deccan College collection, and another in the Ânandâśrama Library. Both these are modern recensions of the work, and are more or less of a sectarian nature, particularly the one in the Deccan College collection, it being too much in favor of Madhvaism or Dvaitism as preached by the great Vaishnavite reformer Madhvâchârya.

(18) शिवधर्मोत्तरम् (*Śiva-dharmôttaram*) :— Our Commentator quotes frequently from this work. I found a manuscript of it at Indore, and another, an incomplete one, in the Deccan College collection , but neither of them contain the lines quoted by Mâdhavâchârya

(19) स्कान्दे रेवाखण्डम् (*Skânde Revâkhaṇḍam*) .— This is a portion of the great Skanda-purâna describing the river Revâ or Narmadâ and the holy places situated on its banks. I recently purchased a manuscript of the work at Mâlwâ which is still in my possession. Mâdhavâchârya quotes often from this work, six lines at page 224, twelve at pages 231-232, one at page 253, and two at 264, and most of these lines are found in my manuscript. A printed edition of Revâkhaṇda, I understand, is also available. It is published somewhere in Ahmedabad, but I have not been able to secure a copy of it, and as these pages are now passing finally through the press, it is too late to try to get one for reference.

(20) स्वप्नाध्यायविद्. (*Svapnâdhyâya-vidaḥ*):-Two verses are found in the commentary at page 3 under this heading. There might have been a collection of select but stray verses, mostly anonymous, on the subject of dreams. So also there might have been a class of persons who had made it their profession to explain the nature of dreams by interpreting the verses contained in

such a collection which had special reference to the dreams in question. As the verses are mostly anonymous the Commentator takes them to be the common property of these professors, and hence in quoting the verses he refers to these professors as a class. I recently obtained from Hyderabad (Deccan) a manuscript entitled स्वप्नाध्याय (Svapnâdhyâya) containing 177 verses. Verses 22nd and 23rd in this manuscript are the same as those quoted by Mâdhavâchârya.

46, GIRGÂUM,
BOMBAY. } V. S. I.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका।

द्वादशाध्यायस्य.

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तम्

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

प्रायश्चित्तकाण्डम् ।

तत्र द्वादशोऽध्यायः ।

अथ[1] आचारकाण्डे त्रिभिरध्यायैर्यावन्त आचाराः प्रतिपादिताः प्रायश्चित्तकाण्डे चाष्टभिरध्यायैर्यानि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि तेभ्योऽतिरिक्तानां परिशिष्टानां[2] केषाञ्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानां च विधानायाऽयं द्वादशोऽध्याय[3]* आरभ्यते। तत्रादौ दुःस्वप्नादिनिमित्तकं स्नानमाह—

> दुःस्वप्नं यदि पश्येत्[4] तु[5] वान्ते तु क्षुरकर्मणि ।
> मैथुने प्रेतधूमे च[6] स्नानमेव विधीयते ॥ १ ॥

इति। स्वप्नो द्विविधः। सुस्वप्नो दुःस्वप्नश्च। तत्र यो दर्शनकाले द्रष्टुः सुखं जनयन् भावि श्रेयश्च सूचयति स सुस्वप्नः। तस्योदाहरणं छन्दोगा आमनन्ति—

---

* धरणीधरस्तु—'अथ महापातकप्रायश्चित्ताभिधानाय द्वादशोऽध्यायः। तत्रानुक्रान्तप्रकीर्णकशेषं समापयितुमाह' इत्यवतारयति।

---

१ Except A. and G. all others do not insert अथ. २ B and D. omit परिशिष्टानां ३. C. and F. read द्वादशाध्यायमारभते, while I. and J द्वादशाध्याय आरभ्यते. ४. E reads परिपश्येत् for यदि पश्येत्. ५ M. reads वा for तु and K. and L. च for the same ६ Except A and I. all others omit च

'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने'* ॥
(छां. उ. ५. २. ८)

इति । तद्वैपरीत्येन दर्शनकाले दुःखं जनयन् पुरुषस्य भाविचारिष्टं यः सूचयति स दुःस्वप्नः । एतस्य तूदाहरणं बह्वृचाः पठन्ति । तत्र हि मरणसूचकानि जागरणारिष्टानि बहून्यभिधाय अन्ते प्रत्यक्षदर्शनानीत्युपसंहृत्यानन्तरं स्वप्नारिष्टान्येवमाम्नायन्ते—

'अथ स्वप्नाः । पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स्वप्ने स एनं हन्ति वराह एनं हन्ति मर्कट एनमास्कन्दयत्याशु वायुरेनं प्रवहति सुवर्णं खादित्वाऽपगिरति मध्वश्नाति बिसानि भक्षयत्येकं पुण्डरीकं धारयति खरैर्वराहैर्युक्तो याति कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली दक्षिणाभिमुखो व्रजति' ।

---

* यदा कामार्थेषु कर्मसु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु स्वप्नकालेषु वा पश्यति तत्र समृद्धिं जानीयात् । स्त्र्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सति कर्मणा फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ।

---

१. J. reads स्वप्ने निदर्शनम्. २. Except A. and I. all others do not insert पुरुषस्य. ३ G. omits -अरिष्टानि, while C. E F. H. and J. read जागरणानिष्टानि for जागरणारिष्टानि. ४. H only insert स्वप्ने. ५. I. reads ऽवगिरति for ऽपगिरति. ६ C. and F. read मध्वाश्नाति for मध्वश्नाति. ७. All. except C. and F. substitute युक्तै for युक्तो. ८. Except A. B. C. F. and I. all others read व्राजयति for व्रजति.

इत्यादि। स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नस्य भाविसूचकं वचनमाहुः—

'आरोहणं गो-वृष-कुञ्जराणां
प्रासाद-शैलाग्र-वनस्पतीनाम्।
विष्ठाऽनुलेपो रुदितं मृतं च
स्वप्ने त्वगम्यागमनं च धन्यम्* ॥
कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना।
अवगूहति यं स्वप्ने मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत्' ॥

इति। एतत् सर्वमभिप्रेत्य स्वप्नाधिकरणे भगवान् बादरायणः सूत्रयामास[१]—

'सूचकश्च[२] हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः† ।
(बा. सू. ३. २. ४)

इति। तत्र भाव्यरिष्टसूचके दुःस्वप्ने दृष्टे सति प्रातरुत्थाय तन्निमित्तकं स्नानं कर्त्तव्यम्। तथा भुक्ते[३]ऽन्ने वान्ते सति तदैव स्नातव्यम्। तथा क्षौर-मैथुन-प्रेतधूमाघ्राणेषु च स्नानमाचरेत्। एवं दुर्जनस्पर्शनादावपि स्नानं द्रष्टव्यम्। तदाह यमः—

---

*धन्यं इष्टफलदमित्यर्थः। अन्यान्यपि इष्टफलसूचकान्यनिष्टफलसूचकानि तथा जाग्रतावनिष्टसूचकानि च तत्र तत्र पुराणेष्वभिहितानि विस्तारभयादत्र नोक्तानि।

† भविष्यतोः साध्वसाधुनोः स्वप्नः सूचको भवति। कुतः। हि यस्मात् तथा श्रूयते। तद्विदश्चाचक्षते। श्रुतिः तद्विदां वचनं च मूले स्पष्टम्।

---

१ Except A and I. all others read सूचयामास for सूत्रयामास. २ A. reads सूचकस्य for सूचकश्च. ३. G. inserts च before भुक्ते and D. omits ऽन्ने.

'अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि[1] मैथुने ।
दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते' ॥

इति । वृद्धपराशरोऽपि—

'दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते [2]विरिक्ते* क्षुरकर्मणि ।
चिति-यूप-श्मशानानां स्पर्शने स्नानमाचरेत्' ॥

इति । मैथुने तु[3] स्नानमृतुकालविषयम् । तदाह शातातपः—

'ऋतौ हि[4] गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
अनृतौ तु यदा गच्छेत् शौचं मूत्र-पुरीषवत्' ॥

इति । वमनादौ विशेषमाह मनुः—

'वान्तो विरिक्तः[5] स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्'† ॥
(म. स्मृ. ५. १४४)

---

* वान्तं वमनम् । तत् जघन्य-मध्यम-प्रवरभेदेन त्रिधा । तत्र चत्वारः षट् अष्टौ चेति क्रमेणोच्चारवेगा भवन्ति । हरीतक्यादिभक्षणेन वातादि-व्याधिना वा यत्र उच्चारवेगा दश-विंशतिः त्रिंशत् वा भवन्ति तज्जघन्य-मध्यम-प्रवरभेदेन त्रिधा भिन्नं विरिक्तम् । यथाह वाग्भटः—

'जघन्य-मध्य-प्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
दशैव ते द्वि-त्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्यात् द्वि-चतुर्गुणश्च' ॥
(अ. हृ. सं. १.१८.३१)

मेधातिथिस्तु—'यस्योच्चारवेगा अष्टसंख्याया ऊर्ध्वं जाता हरीतक्यादिभक्षणेन व्याधिना वा, स विरिक्तः'—इत्याह ।

† अत्र घृतप्राशनं स्नानं चेति द्वयमुक्तम् । अशितमन्नं येन मुखेनोद्गीर्णं स वान्तः । विरिक्तः पूर्वं व्याख्यातः । तौ प्रथमं स्नानं कृत्वा अनन्तरं

---

१. I. reads क्षुरकर्मणि for श्मश्रुकर्मणि. २. We follow here, A. I. and J., while all others substitute विरक्ते for विरिक्ते. ३. Except A. and J. all omit तु. ४ C F. E I. and J. substitute तु for हि. ५. C. and F. read विरक्तः for विरिक्त..

इति । भुक्त्वाऽन्नमनन्तरं वान्तः आचामेदित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ प्रायश्चित्तिनः*पुनःसंस्कारनिमित्तान्याह—

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः[१] ॥ २ ॥

इति । अयं च[२] संस्कारो व्रतचरणानन्तरभावी । तत्र[३] वचनानि तु पूर्वाध्याय एव प्रायश्चित्तप्रसङ्गादुदाहृतानि ॥ २ ॥

आद्यसंस्कारवत् पुनःसंस्कारेऽप्यजिनादिप्राप्तावपवदति—

अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ ३ ॥

इति । अजिनादिवद् वपनमपि निवर्त्तते । तदाह विष्णुः—

'सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते
भूयः संस्कारं कुर्यात् । (४) वपन[४]-

घृतप्राशनं कुर्याताम् । ततश्च अन्यदन्नमप्यद्याताम् । न चात्र घृतप्राशनेन भोजननिवृत्तिः । प्रायश्चित्तेषु द्रव्यशुद्धिरियम् । भस्मोदकमार्जनवत् घृतप्राशनम् । अन्नं भुक्त्वा तदहरेव यदि वमन-विरेचने स्यातां तदा आचमनमेव केवलम् । न स्नान—घृतप्राशने—इति मेधातिथेराशयः । 'स्नानं घृतप्राशनं च कामतः । अकामतः स्नानमात्रम्'—इति सर्वज्ञनारायणः । विरिक्तस्य घृतप्राशनमायुर्वेदेनापि हितत्वेनाभिहितम् ।

* विण्मूत्रमिति समाहारात् कुणप-रेतसोरपि ग्रहणम् । सुराऽत्र पैष्टी । अन्यस्याः क्षत्रियादेरनिषेधात् । संसर्गश्चाऽनुपलभ्यमानरसः । रसोपलब्धौ तु सुरात्वमेव स्यात् ।

---

१. M. reads सुरां वा पिबते यदि for सुरासंस्पृष्टमेव च, while J. सुरान्नं स्पृष्टमेव च for the same. २. B D and J. omit च. ३. B. D read तत्र यस्यसाक्षिवचनानि and C. E. F. G. H. J read तत्र च साक्षिवचनानि for तत्र वचनानि तु. ४. H. inserts अजिन- before वपन-.

मेखला-दण्ड-भैक्षचर्या-व्रतानि
पुनःसंस्कारकर्मणि वर्जनीयानि । (५)
(वि. स्मृ. ५१. ४-५)

इति । व्रतानि सौम्य-प्राजापत्यादीनि मधु-मांसाञ्जनादि-वर्जनानि च ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायादौ 'अमेध्य-रेतो-गोमांस-विण्मूत्रप्राशने चान्द्रायणमित्युक्तं '(११. १) तत् कामकारविषयम् । अत एव तत्र बालापत्यसहभोजनमस्माभिरुदाहृतम् । अत्र[1] त्वकामतो विण्मूत्रादिर्भोजने प्रायश्चित्तमाह—

विण्मूत्रभोजी[2] शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
पञ्चगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥

इति । प्राजापत्यं चरित्वा पश्चात् पञ्चगव्येनैव स्नानं कृत्वा तत् पञ्चगव्यं प्राश्य शुद्धो भवति । एतच्च पुनःसंस्कारात् प्रागेव कर्त्तव्यम् ।

'प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्' ।
(वि. स्मृ. ५१. ४)

इति विष्णुवचनात्[3] । जले तु विण्मूत्रोपहते कूर्मपुराणोक्तं द्रष्टव्यम्—

---

१. B. D. and H. substitute तत्र for अत्र. २ We follow here only A. and I; while M reads this verse as follows·—

'स्त्री-शूद्रस्य तु शुद्ध्यर्थं प्राजापत्य विधीयते ।
पञ्चगव्यं तत कृत्वा स्नात्वा पीत्वा विशुद्ध्यति' ॥

and others substitute विण्मूत्रस्य च for विण्मूत्रभोजी. ३. C. F. and I. read विष्णुस्मरणात् for विष्णुवचनात्.

'अपो मूत्र[१]-पुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद् यदा।
तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविशोधनम्'॥

(कू. पु. १. २. ३३. ३८)

इति॥ ४॥

चतुर्षु वर्णेषु यः कोऽपि स्वात्मघातार्थमुद्यम्य कथंचिद्घातात्प्रागेव निवर्त्तते तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह—

जला-ऽग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनाशकेषु च।
प्रत्यावसितवर्णानां[२] कथं शुद्धिर्विधीयते?॥ ५॥
प्राजापत्यद्वयेनैव[३] तीर्थाभिगमनेन च।
वृषैकादशदानेन वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः॥६॥
ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे[४]।
सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं[५] चरेत्॥ ७॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं स्वायम्भुवो[६]ऽब्रवीत्।
मुच्यते तेन[७] पापेन ब्राह्मणत्वं च गच्छति॥ ८॥

इति। जला-ऽग्न्यादयः पञ्च मरणहेतवः। नदीतटाकादिप्रवेशेनाग्निप्रवेशेन भृगुपतनेन महाप्रस्थानगमनेनाऽनाशकेन च म्रियन्ते। तत्र जलादि[८]मरणं त्रिविधम्। विहितं प्रतिषिद्धमनु-

---

१. The text reads यदि for यदा and also B. and D. read the same. २. K. and L. read वृत्त्यावसितवर्णानां, C. F and J व्रात्यावसितवर्णानां and M. प्रत्यवसितमेतेषां all for प्रत्यावसितवर्णानां. ३ M substitutes अपि for एव ४. M. reads चतुष्पथम् for चतुष्पथे ५. M. substitutes त्रय for द्वयं. ६. We follow here A. and M., while all others पाराशरः for स्वायंभुव. ७. M. substitutes पानेन, while K and L. read सर्वपापेन for तेन पापेन. ८. G. reads जलाग्निमरण for जलादिमरण.

ज्ञात्वं च । विहितं च द्विविधम् । काम्यतपोरूपं प्रायश्चित्ततपोरूपं च । तत्र तपोरूपं कूर्मपुराणे नर्मदामाहात्म्ये प्रदर्शितम्—

अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थे नराधिप ।
जले वाऽनाशके वाऽपि नासौ मर्त्योऽभिजायते'* ॥
(कू. पु. १. २. ३९. ४९)

इति । तत्रैव प्रयागमाहात्म्ये ऽभिहितम्—

'गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये कारीषाग्नि† विशेत्तु यः ।
अहीनांगो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥ (३)
यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु मानवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ (४)

उक्तरीत्या जलप्रवेशकर्ता मर्त्यः मरणधर्मा अर्थात्—

'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च' ।

इति न्यायेन तस्यावश्यं जन्मसद्भावेऽपि स नाभिजायते । जन्मनिवृत्त्या मरणनिवृत्तेर्जनन–मरणातीतो भवतीत्यर्थः ।

† करीषं शुष्कगोमयम्—'तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री' (२. ९. ५१) इत्यमरः। तत्र स्थितोऽग्निः करीषाग्निः । अहीनाङ्ग इत्यनेन पञ्चकर्मेन्द्रियवैकल्याभाववान् विवक्षितः । पञ्चेन्द्रियसमन्वित इत्यनेन पञ्चज्ञानेन्द्रियसम्पन्नत्वमभिहितम् । स मानवः स्वशरीरस्थितरोमकूपसंख्याकवर्षसहस्रमितं कालं स्वर्गलोके महीयते— इति योजनीयम् ।

---

१ I. reads प्रायश्चित्तरूप, while B. and D. omit the same. २. B. and D. substitute अभिहितम् for प्रदर्शितम्, while B. omits the following:—

'अग्निप्रवेशं य कुर्यात् सोमतीर्थे नराधिप ।
जले वा ऽनाशके वापि नासौ मर्त्योऽभिजायते' ॥

इति । तत्रैव प्रयागमाहात्म्ये ऽभिहितम् —

३. C and F. substitute च for वा, G. and J. read ऽनशके, while the text reads जले चानशन वापि for जले वाऽनाशके वाऽपि. ४. The text reads च साधयेत् for विशेत्तु य ५ The text substitutes भूमिप for मानवः.

जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते[*] ।
राहुग्रस्ते यदा सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ॥ (६)
सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते'[१] । (७)
(कू. पु. १. १. ३७. ६–७)

इति। तदेतत् प्रायश्चित्तरूपं मरणम्। क्रोधादिना यज्जलादिमरणं तत् प्रतिषिद्धम्। तथाचाशौचप्रकरणे–

'क्रोधात् प्रायम्†'

इत्यादिस्मृतिवाक्यमुदाहृतम्। प्रबलरोगग्रस्तस्य यज्जलादिमरणं न तद्विहितम्। नापि प्रतिषिद्धम्। किन्तु शास्त्रेण केवलमनुज्ञातम्। तत्र तस्मिन्नेव प्रकरणे–

'दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः'‡

इत्यादिवाक्येनोदाहृतम्। तत्राभ्यनुज्ञातस्यैच्छिकत्वात्तस्यै[२] फलालब्धिमात्रं केवलं भवति[३]। न त्वसौ प्रायश्चित्ती। योऽपि[४] प्रायश्चित्तार्थं मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवर्त्तते तस्यापि पूर्वपापं न निवर्त्तते इत्येतावदेव। न तु तेन कर्त्तव्यं किञ्चित् प्राय-

* सङ्गमः गङ्गा–यमुनासङ्गमः। तत्र देहत्यागे श्रुतिरुदाहृताऽस्माभिः। सा च तृतीयेऽध्याये (आचारकाण्डस्य द्वितीयभागे पृ० २२८) द्रष्टव्या। यदा राहुग्रस्ते सोमे जलप्रवेशं करोति तदा सर्वपातकैर्विमुक्तः सन् सोमलोकमवाप्नोति।

† ब्रह्मपुराणवचनमिदं आचारकाण्डे तृतीयेऽध्याये (द्वितीयभागे पृ० २२६) द्रष्टव्यम्।

‡ आदित्यपुराणवचनत्वेनोदाहृतमिदं वचनं आचारकाण्डे तृतीयाध्याये (द्वि० भा० पृ० २२८) द्रष्टव्यम्।

१ H. substitutes तदा for यदा and omits सोमे विमुक्त सर्वपातकै-॥ सोमलोकमवाप्नोति; while the text reads राहुग्रस्तो यथा सोमो for राहुग्रस्ते यदा सोमे. २. I. reads तत्राभ्यनुज्ञानस्य for तत्राभ्यनुज्ञातस्य. ३. I. reads तत्र फलालाभमात्र for तस्य फलालब्धिमात्र ४ B. D. and E. read तत्रासौ प्रायश्चित्ती for न त्वसौ प्रायश्चित्ती and omit योऽपि.

श्चित्तान्तरमस्ति । एवं च सति प्रतिषिद्धमेव परिशिष्यते । तत्रापि मर्त्तुमुद्यम्य मृतस्य दुर्मरणत्वेऽपि न तत्रेदं प्रायश्चित्तम्[१] । तत्कर्त्तुरेवाभावात् । यस्तूद्यम्य मरणान्निवर्त्तते तस्येदं प्रायश्चित्तम् ।

न[२]नु—तस्यापीदं न युक्तम् । आत्महत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वेन तन्निवृत्तेः शास्त्रीयत्वात् । बाढम् । न हि वयं निवृत्तिनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं ब्रूमः । किन्तु निषिद्धाचरणोद्यमनिमित्तम् । उद्यममा[३]त्रस्य निमित्तत्वादेव प्रायश्चित्तस्य स्वल्पत्वमुपपद्यते ।

जलाग्न्यादिषु मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवृत्ताः 'प्रत्यावसिताः' । तादृशानां चतुर्णां वर्णानां पृ[४]थक् पृथक् प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति प्रश्नवाक्यस्यार्थः । तत्र क्षत्रियस्य प्राजापत्यद्वयम् । वैश्यस्य तीर्थयात्रा । शूद्रस्य वृषभसहितगोदशकदानम् । ब्राह्मणस्य वनगमनादिव्रतम् । आत्महननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमपग[५]तम् । चण्डालत्वमायातम् । पुनर्व्रताचरणेन चण्डालत्वनिवृत्तौ पुनः पूर्वसिद्धं ब्राह्मण्यं प्र[६]तिपद्यते । तदाह वृद्धपराशरः—

"*अनाशकान्निवृत्तस्तु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः ।
चण्डालः स तु विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥

---

* अनाशकं मरणपर्यन्तमशनवर्जनसङ्कल्पेन स्थितिः । तस्मात् यो निवर्त्तते पूर्वं सङ्कल्प्य कतिचित् कालं स्थित्वा पश्चान्निवर्तते स चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितो ऽपि चण्डालो भवति । मृत्वा पुनरागमनात् तस्य निन्द्यत्वम् । इद च चण्डालत्वं न जात्या । अपि तु कर्मणैव । तदेवाह वर्जनीयः प्रयत्नत इति ।

---

१. B. and D. read तत्रेदानीं for तत्रेद प्रायश्चित्तम् २. B. and D. substitute नच for ननु. ३. J. omits -मात्रस्य and G. substitutes निषिद्धत्वात् for निमित्तत्वात्. ४. Except A and I. all others do not repeat पृथक्. ५ Except A. I. and J. all others read अवगतम् for अपगतम्. C. also reads the same, but corrects in the margin अपगतम् ६. We follow here A. and I., while all others read प्रत्यापद्यते

लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः परिव्राजक-तापसाः।
'तेभ्यो जातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत्॥
जल्प-ऽग्निपतने चैव प्रव्रज्या-ऽनाशके तथा।
प्रत्यावसितवर्णानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थाभिगमनेन च।
गवां च शतदानेन वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः॥
ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वाऽरण्यं चतुष्पथम्।
सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम्॥
सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेच्चैव दिने दिने।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वं च गच्छति॥
भैक्षार्थी विचरेद् ग्रामं गृहान् सप्त, वने वसन्।
तां च भिक्षां समश्नीयादब्दार्धेन विशुद्ध्यति'॥

इति। अत्रैव व्रतान्तराण्याह वसिष्ठः—

'जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्। (१९)
त्रिरात्रं वाऽप्युपवसेन्नित्यं स्निग्धेन वाससा।
प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदघमर्षणम्॥ (२०)
अपि वैतेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्त्तयेत्। अपि
वाऽग्निमुपसमाधाय कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्'। (२१)
(व. स्मृ. २३. १९–२१)

---

१ I. reads -ऽनशने for -ऽनाशके २ B and D. substitute व्रात्यावसित- for प्रत्यावसित-. ३. I substitutes दश- for शत-, while B and D. omit,
.... तीर्थाभिगमनेन च।
गवां च शतदानेन.. ... ..॥.
४. G. and J. read गृहात् for गृहान् ५. C. F. and J. read जीवन्मृत्वाऽऽत्मत्यागी, G. जीवन्मुक्तात्मत्यागी and H. जीवन्वाऽऽत्मत्यागी all for जीवन्नात्मत्यागी. ६. We follow here H. I. and the text, while B. D E. H. and J. add वा and C. F त्वा before द्वादशरात्र and G. omits it substituting दशरात्रं for द्वादशरात्र. ७ A substitutes च for वा. ८. We follow here A. and the text, while I. reads अग्निं समाधाय and others अग्निमुपाशाय for अग्निमुपसमाधाय.

इति । तत्र जप-होमौ विद्वद्विशेषेण विकल्पनीयौ । द्वादशरात्र-त्रिरात्रौ त्वविद्वद्विषये[1]शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थापनीयौ[2] ।

मूलवचने प्रव्रज्याशब्देन पूर्वं महाप्रस्थानगमनं व्याख्यातम् । अथ वा परिव्रज्या तेन विवक्ष्यते । तथा च सति परिव्रज्यातः प्रच्युतस्य ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तं भवति । तदिदं श्रद्धालोः पुनरुपनयनादिपुरःसरं पारिव्रज्यं जिघृक्षोर्वेदितव्यम् । यस्तु पुनः पारिव्रज्यं न जिघृक्षति तस्य मरणान्तं राजदासत्वादिकम् । यत्त्वत्र नारदः—

'राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितो द्विजः* ।
न तस्य प्रतिमोक्षो[3]ऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन' ॥
(ना. स्मृ. ५. ३५)

इति [4]तत् क्षत्रिय-वैश्यपरम् । यदाह कात्यायनः—

'प्रव्रज्या[5]ऽवसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दास्यं क्षत्र-विशौ[6] नृपः'† ॥

* प्रायश्चित्तार्थत्वादस्मिन् दास्ये भृतिः पारितोषिकादिकं च न ग्राह्यम् । न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति इत्यनेन राजदास्य एव तस्य मरणं भवेत् । मरणपर्यन्तं तस्य कदापि शुद्धिर्नास्ति । मरणेनैव स शुद्धो भवतीत्यभिप्रायः ।

† उपरितनेन नारदवचनेनोक्तस्य राजदास्यस्य व्यवस्थेयम् । तत्र ब्राह्मणस्य निर्वासनम् । न दास्यम् । तत्प्रकारः समनन्तरोक्तेन दक्षवचनेन प्रदर्शितः ।

१ I. reads विद्वद्विषयौ कल्पनीयौ, G. reads विद्वद्विषयेण- and H. विद्वद्विशेषे विषयौ विकल्पनीयौ. २. We follow here A. and I; while all others read च विद्वद्विषये for त्वविद्वद्विषये, while B. and D. omit -त्रिरात्रौ and read द्वादशरात्र. ३ C. F. and J. substitute प्रतिमोहो I. प्रतिशोधो for प्रतिमोक्षो, while B. and D —

.. .. प्रवज्यासहितो द्विज ॥
न तस्य प्रति होमोऽस्ति .... ॥.

४. Except A; all others omit तत् क्षत्रिय वैश्यपरम् । यदाह. ५ C. and F. read प्रव्रज्या च सितो and B and D प्रव्रज्यासहितो both for प्रव्रज्यावसिता. ६. G. H. I. and J. read -विशो for -विशौ.

इति। दक्षः—

'पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्'॥
(द. स्मृ. ७. ३४)

इति। याज्ञवल्क्यः—

'प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञो दासः स्यात् मरणान्तिकम्'*।
(या. स्मृ. २. १८३)

इति॥ ५–६–७–८॥

अथाचारकाण्डशेषत्वेन स्नानभेदानाह—

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्तितानि मनीषिभिः।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च॥ ९॥

इति॥९॥

आग्नेयादीनामुपदिष्टानां पञ्चानां क्रमेण स्वरूपं विविनक्ति—

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम्।
आपो हिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम्॥१०॥
यत्तु सातपवर्षेण तत् स्नानं दिव्यमुच्यते।
तत्र स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः॥११॥

---

* इदमपि क्षत्रिय-वैश्ययोरेव दास्यं विधत्ते। तदपि अनभ्युपगतप्रायश्चित्तस्यैव।

---

१. I. reads राज्यात् for राजा. २. The text reads दास आमरणान्तिकम् for दासः स्यान्मरणान्तिकम् ३. L. does not insert the following verse —

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्तितानि मनीषिभिः।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च॥.

४. G. E. and I. read उद्दिष्टानां for उपदिष्टानां. ५. M. reads रजसा for गोरजः.

[१]इति । भस्मस्नानं द्विविधम् । पादादिकं मूर्धादिकं च । तत्र पादादिकं विरक्तविषयम् । संहारक्रमत्वात्* । तच्च कूर्मपुराणे दर्शितम्—

'आग्नेयं भस्मनाऽऽपादमस्तकाद्देहधूलनम्' ।

(कू. पु. प. १. २. १८. १३)

इति । मूर्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम्—

'ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु ।(३७)

उरोदेशमघोरेण गुह्यं वामेन सुव्रताः[२] ॥

सद्येन[३]† पादौ, सर्वाङ्गं प्रणवेन तु शोधयेत्' ।

(लिं. पु. १. २६. ३७–३८)

इति । जलावगाहनरूपं तु वारुणस्नानं प्रथमाध्याये—

'सन्ध्या स्नानं[४] जपो होमः'

(प. स्मृ. १. ३९)

* तत्र तावत् स्नान-'न्यासादिषु द्वौ क्रमौ विहितौ । सृष्टिक्रमः संहारक्रमश्च । भगवता जगत्स्रष्ट्रा मूर्धानमारभ्य सृष्टिः क्रियते संहर्त्रा च पादमारभ्य संहारः क्रियते इति श्रुति-स्मृत्यादिषु दर्शनात् तान्त्रिकैर्न्यासादिषु क्रमद्वयमादृतम् । तत्र गृहस्थानां सृष्टिक्रमः विरक्तानां संहारक्रम इति व्यवस्था ।

† सद्येन 'सद्योजातं प्रपद्ये' इति मन्त्रेणेत्यर्थः ।

१ B. and D. omit the following :—

'आग्नेयं भस्मनाऽऽपादमस्तकाद्देहधूलनम्' ।

इति । मूर्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम् ।

२. H. and I. read सुव्रत. for सुव्रता this is not grammatically incorrect but a quoted line and address to several Rishis. ३. G. and J. read सव्येन for सद्येन. ४. B. and D. omit the following —

जपो होम "—इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ब्राह्मं तु तिसृभिरापो हि ष्ठेत्यृग्भि. ।

पाद-हृदय मूर्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम् । तदुक्त कूर्मपुराणे—

'ब्राह्मं तु मार्जनं .... ।'.

इत्यत्र प्रपञ्चितम्। ब्राह्मं तु तिसृभिरापो हि ष्ठेत्यृग्भिः पाद-हृदय-मूर्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम्। तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'ब्राह्मं तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकबिन्दुभिः।

(कू. पू. १. २. १८. १३)

इति। तच्च त्रिःकृत्वोऽभ्यस्तेषु स्थानेषु कर्त्तव्यम्। तत्प्रकारश्च बौधायनेन दर्शितः—

'भुवि मूर्ध्नि तथाऽऽकाशे मूर्ध्न्याकाशे तथा भुवि।
आकाशे भुवि मूर्ध्नीति मन्त्रस्नानं विधीयते' ॥

(बौ. स्मृ. १. २. १०. २१)

इति। सायंकाले गोषु मार्गेष्वागच्छन्तीषु वायुना समुत्थिते गोपादरजस्यवस्थानं वायव्यम्। आतपयुक्तेन वर्षोदकेन देहस्याप्लावनं दिव्यस्नानम्। तदिदं पूर्वोक्तेभ्यः प्रशस्तम्। एतेन यौगिक-सारस्वते अपि द्वे स्नाने उपलक्ष्येते। यौगिकं योगेन विष्णुचिन्तनम्। तदाह व्यासः—

'ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ (९)
वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढा स्नानं समासतः।
ब्राह्मं तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकबिन्दुभिः ॥ (१०)

---

१. B. and D. read तत्र त्रिषु तेभ्यस्तषु स्नानेषु, C. and F. तत्र त्रिषुप्तेभ्यस्तेषु, E. and H तत्र त्रिष्टुप् तभ्यस्तेषु स्नानेषु, G. त्रिविष्कृतिभ्य स्नानेषु and J. तत्र त्रि कृत्वोऽभ्यस्तेषु स्यानेषु all for तच्च त्रि कृत्वोऽभ्यस्तेषु स्थानेषु. २ J. substitutes स्यात् for इति and for the same G आदि. ३. B. D. E G. H. read गच्छन्तीषु for आगच्छन्तीषु ४. Except A. I. and J. all others omit द्वे. ५ B and D. substitute तच्च, J. तत्र. H. तत्तत् for तद्वत्. C. and F. चातुर्वियोगिक तत्तत् for वारुणं यौगिकं तद्वत् ६ These three lines appear only in A. and the text, while all others omit: but the contents of the same are quite necessary here.

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ।
यत्तु सातपवर्षेण तत् स्नानं दिव्यमुच्यते ॥ (११)
वारुणं चावगाहस्तु मानसं स्वात्मवेदनम् ।
यौगिकं स्नानमाख्यातं योगाद् विष्णुविचिन्तनम्' ॥(१२)
(ल. व्या. स्मृ. १. ९–१२)

इति । विद्वदाशिषा सम्पादितं सारस्वतं स्नानम् । तदाह बृहस्पतिः—

'वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ ।
विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं स्मृतम्' ॥
(बृ. स्मृ. ३. ४९)

इति । विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः—

'स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन द्विजातये* ।
तज्ज्ञैः सम्पादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ॥
दाक्षायणमयैः कुम्भैर्मन्त्रवज्जाह्नवीजलैः ।
कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तदर्थिनाम् ॥
(व्या. स्मृ. १. १४–१९)

आदौ तावत् प्रभासे बहुगुणसलिले मध्यमे पुष्करे वा
गङ्गाद्वारे प्रयागे कनखलसलिले[४] भद्रकर्णे गयायाम् ।

---

* विनयेन स्वयमेवोपपन्नायैव द्विजातये । उपपत्त्यभावेऽपि पुत्राय शिष्याय च स्नानसम्पादिका उक्तिर्देयेति भावः । तामेवोक्तिमाह दाक्षायणमयैरिति । दाक्षायणं सुवर्णम् । तन्मयैः कुम्भैः । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे ।

---

१. B. and D. read योगो विष्णुविचिंतनम्, J. योगात् द्विष्णु विचिंतयेत् and the text योगैर्विष्णुविचिंतनम् २ B. and D. read -प्रोक्तं for -प्राप्त. ३. B. D. G. and J read तत for तज्ज्ञ. ४ We follow here A. C. F. and J.; while others read -सहिते for -सलिले.

राहुग्रस्ते च सोमे दिनकरसहिते सन्निहत्यां विशेषात्[1]
एतैर्विख्याततीर्थैस्त्रिभुवनविदितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु' ॥
(ल. व्या. स्मृ. १. ७)

इति स्नानानि। एतेषु सप्तसु स्नानेषु वारुणं मुख्यमितराणि षड्स्नानानि गौणानि[2]। मुख्य-गौणभेदेन शङ्खवचनमाचारकाण्ड एवोदाहृतम्*। तत्र[3] गौणस्नानान्यशक्तविषयाणि। तदुक्तं कूर्मपुराणे–

'अप्रायत्ये[4]† समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत्।
ब्राह्मादीनि तथाऽशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ११)

इति ॥ १०–११ ॥

वारुणस्नाने तर्पणस्य पूर्वभावित्वं वस्त्रनिष्पीडनस्योत्तरभावित्वमुपपत्तिपुरस्सरं[6] विदधाति–

स्नातुं यान्तं द्विजं सर्वे देवाः पितृगणैः सह[7]।
वायुभूतास्तु गच्छन्ति[8] तृषार्ताः[9] सलिलार्थिनः ॥१२॥
निराशास्ते निवर्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते।
तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ १३॥

इति। स्नातुं गच्छन्तं येऽनुगच्छन्ति ते सर्वे पूर्वं वस्त्रे निष्पीडिते

* प्रथमाध्याये स्नानप्रकरणे २६८ पृष्ठे तदग्रे च द्रष्टव्यमिदम्।

† अप्रायत्यं अशुचित्वम्।

१. I. reads सन्निपात्यां C. D. and G -विशेषै for विशेषात् २. B. and D omit स्नानानि गौणानि, while G. I. omits स्नानानि. ३. B. C. D. and F. substitute नच for तत्र. ४. The text reads असामर्थ्ये for अप्रायत्ये. ५ C. F. and I. read एवं for एव. ६. B. D. G H. and J read उपपत्ति; पराशरो for उपपत्तिपुरस्सरं, while G. omits -पुर.सरं. ७. M. reads स्नानार्थं विप्रमायान्तं देव्यः for स्नातुं यान्तं द्विज सर्वे देवा. ८ K. reads अनुगच्छन्ति and M. हि गच्छन्ति for तु गच्छन्ति ९. I. reads तृष्णार्ते for तृषार्ता.

सति निराशाः गच्छन्ति—इत्येषोपपत्तिः । अस्मिन्नर्थे योगियाज्ञवल्क्यादिस्मृत्यन्तरवचनानि पूर्वमेवोदाहृतानि* ॥१२–१३॥

तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले विलोमप्रदेशे पात्रान्तरे वा स्थापनीयाः न तु सलोम्नि पाणिपृष्ठे,—इत्यभिप्रेत्य तत्र स्थापने प्रत्यवायमाह—

रोमकूपेष्ववस्थाप्य यस्तिलैस्तर्पयेत् पितॄन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च ॥१४॥

इति । अस्मिन्नर्थे देवलवचनं पूर्वमेवोऽदाहृतम् ॥ १४ ॥

स्नानवेलायां केशधूननादि प्रतिषेधति—

अवधूनोति यः केशान् स्नात्वा यस्तूत्सृजेन्मलम्† ।
आचामेद्वा जलस्थोऽपि स बाह्यः पितृ-दैवतैः‡ ॥१५॥

* आचारकाण्डे प्रथमेऽध्याये स्नानप्रकरणे द्रष्टव्यानीमानि वचनानि ।

† बी. संज्ञकं डी. सञ्ज्ञकं च पुस्तकद्वयं वर्जयित्वा अन्येषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'स्नात्वा प्रस्रवतो द्विजः' इति, जी. के एल् संज्ञितपुस्तकेषु 'प्रस्रवते' इति च पाठो दृश्यते । तथापि नायं माधवाचार्य-धरणीधरादीनां सम्मतः । 'इत्थमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु, "यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रो मल-मूत्रे विसृजेत्" इति व्याख्यादर्शनात्, प्रस्रवते द्विजः—इति पाठ एव समीचीनः प्रतिभाति'—इति वदन् वङ्गदेशीयास्यातिकसोसायटीमुद्रितपुस्तकसम्पादनकर्ता चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्त्वत्र भ्रान्त एव । केवलं प्रस्रवते इत्यनेन व्याख्यानस्य कथं सङ्गतिरिति स एव प्रष्टव्य. ।

‡ केचित् 'पितृ-दैवते' इति पाठमाश्रित्य दैव-पित्र्यकर्मणि स बाह्यः वर्ज्यः भवतीति व्याचख्यु. ।

१ Except A. and I. all others read इति तेषाम्; while. I. इत्येव for इत्येषा. २. C F. E and H read स्नानकर्तृपाणिपृष्ठे for सलोम्नि पाणिपृष्ठे. ३. K. and L. read तिलैस्तर्पयते for य स्तिलैस्तर्पयेत्; while M does not insert the whole verse, and G reads -कूपे च समस्थाप्य for -कूपेष्ववस्थाप्य ४ I. K and L. read तर्पितास्तेन ते सर्वे for पितरस्तर्पितास्तेन ५ B. and D. read अथ for अव - Except B. and D others read this line as follows —
अधूनोति य. केशान् स्नात्वा प्रस्रवतो द्विज ।,
while G K and L read प्रस्रवते and J. reads -त्वार्द्रो विसृजेन्मलम् ६. K. and L. read पितृ दैवते for पितृ-दैवतै

इति। स्नात्वेत्येतत् पदं काकाक्षिवद् उभयतः सम्बद्ध्यते। तथा च सति यः स्नानानन्तरमार्द्रान् केशानवधुनुयात्, यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रो मल-मूत्रे विसृजेत् यश्च नद्यादावस्नानकाले जलमध्ये स्थित्वा आचामेत्, स त्रिविधोऽपि पुरुषः पितृभिः दैवतैश्च बाह्यः कृतः। पैतृकं दैविकं चानुष्ठानमनुष्ठातुमनर्ह इत्यर्थः[१] ॥ १९ ॥

आचमनकाले शिरःप्रावरणादीनि निषेधति—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छ-शिखोऽपि[२] वा।
विना यज्ञोपवीतेन[३] आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ १६ ॥

इति। वस्त्रेण शिरः कण्ठं वा प्रावृत्य नाचामेत्। तथा मुक्तकच्छो वा मुक्तशिखो वा यज्ञोपवीतरहितो वा नाचामेत्॥१६॥

आचमने नियामान्तरमाह—

जले स्थलस्थो नाचामेत् जलस्थश्च बहिःस्थले।
उभे स्पृष्ट्वा समाचान्त[४] उभयत्र[५] शुचिर्भवेत् ॥ १७ ॥

इति। यो हि पद्भ्यां जलमस्पृष्ट्वा शुद्धस्थल एवोपविश्य ईषत्[६]प्रह्वो जल एव बिन्दून् पातयन्नाचमति स जल-स्थलयोरुभयोर्न शुद्ध्यति। यश्च त[७]द्वैपरीत्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले बिन्दून् पातयन्नाचामति, सो ऽपि नोभयत्र शुद्ध्यति। अतस्तथा नाचान्तव्यम्। किन्त्वेकेन पादेन स्थलमप-

१. H does not insert इत्यर्थः २. H. reads मुक्तकक्ष शिखोऽपि for मुक्तकच्छ-शिखोऽपि. ३ J. reads यश्चायज्ञोपवीती स for विना यज्ञोपवीतेन ४. K and L. read समाचामेत् for समाचान्त. ५ B and D read उभयत्राशुचिर् for उभयत्र शुचिर्. ६. G and I. do not insert ईषत्-. ७. G omits the following portion —

यश्च तद्वैपरीत्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले बिन्दून्
पातयन्नाचामति सोऽपि नोभयत्र शुद्ध्यति।.

रेणे जलं स्पृष्ट्वा समाचामेत् । तथाचोभयत्र शुद्धयति । एतच्च स्नात्वा य आर्द्रवस्त्रस्तद्विषयम् ॥ १७ ॥

द्विराचमननिमित्तान्याह—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा[1] रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो[2] विपरिधाय च ॥ १८ ॥

इति ॥ १८ ॥

*आचमनप्रतिनिधित्वेन श्रोत्रस्पर्शे निमित्तान्याह—

क्षुते निष्ठीवने[3] चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।
पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ १९ ॥

इति ॥ १९ ॥

श्रोत्रस्पर्शस्य शुद्धिहेतुत्वमर्थवादपुरःसरमुपपादयति[4]—

प्रभासादीनि तीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥ २० ॥
अग्निरापश्च वेदाश्च सोम-सूर्या-ऽनिलास्तथा ।
सर्व एव तु विप्रस्य श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे[6] ॥ २१ ॥

इति ॥ २०—२१ ॥

---

* आचमनानुकूल्यमाह—इत्यवतारयाति धरणीधरः ।

---

while J. omits —

स जलस्थलयोरुभयोर्न शुद्धयति । यश्च तद्वैपरी-
त्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले बिन्दून् पातय-
न्नाचामति, सोऽपि नोभयत्र शुद्धयति ।.

१. J. and M. substitute भुक्ते for भुक्त्वा and I. रथ्याप्रसर्पणे for रथ्योपसर्पणे २. K. reads जलस्थश्च बहिस्थले for वासो विपरिधाय च. ३ M. reads निष्ठीवते for निष्ठीवने. ४. Except A. all others omit अर्थवादपुरःसरम् ५ We follow here A K and L , while all others omit the verse. ६ M reads this verse as follows —

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोम सूर्योऽनिलस्तथा ।
ते सर्वे ह्यपि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे ॥.

अरुणोदयात् पूर्वं स्नानं निषेधति—

भास्करस्य[1] करैः पूत दिवा स्नानं प्रशस्यते।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्॥ २२॥

इति। [2]ग्रहणस्नाने रात्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षित्वा* राहोरन्यत्र दर्शनादित्युक्तम्॥ २२॥

स्नानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवमाह—

स्नानं† दानं जपो होमः कर्त्तव्यो राहुदर्शने।
अन्यदा त्वशुची रात्रिस्तस्मात् तां परिवर्जयेत्‡॥ २३॥

इति। यद्यपि रात्रौ दानादिप्रतिषेधो न मूलवचने प्रस्तुतः

---

* एवमेव पुत्रजन्मनित्तकं पित्रादिमरणनिमित्तकं च स्नानं रात्रावपि भवत्येव। पराशरेणैव तदभ्यनुज्ञातमग्रे।

† स्नानं ग्रहणनिमित्तकम्। तच्च स्पर्श-मोक्षकालयोः कर्तव्यम्। दानं जन्मराश्यादिदुष्टस्थानस्थितग्रहणनिमित्तकपीडादिपरिहारार्थम्। तच्च मुक्त्यनन्तरमेव भवति। पुरश्चरणादिसङ्कल्पपूर्वको मन्त्रजपः। स च स्पर्शादिमोक्षान्त एव। होमः ग्रहणपीडापरिहारार्थकः तस्यामेव रात्रौ कर्तव्यः। पुरश्चरणाङ्गस्तु द्वितीयदिन एव।

‡ नायं श्लोको धरणीधरेण गृहीतो नापि व्याख्यातः।

---

१. M. reads दिवाकरकरै for भास्करस्य करैः. २ C. E. F. and H. omit the following —

ग्रहणस्नाने रात्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षित्वा राहोरन्यत्रदर्शनादित्युक्तम्॥ २२॥ स्नानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवमाह—

स्नानं दान जपो होम कर्तव्यो राहुदर्शने।
अन्यदा त्वशुची रात्रिस्तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥ २३॥ इति।;

while B. D. and G. substitute सोमग्रहणे for ग्रहणस्नाने. ३. C E. F. H K. L. and M. do not insert this verse, but the author has commentated this.

तत्रापि शास्त्रान्तरसिद्धं प्रतिषेधं हृदि निधायाऽयं प्रतिप्रसवः इति द्रष्टव्यम्। अन्यदा राहुदर्शनरहिते काले रात्रिः स्नानादिष्वशुचिः तस्मात् स्नानादिकं चिकीर्षुस्तां रात्रिं परिवर्जयेत्॥२३॥

सोमग्रहणकालस्य दानाद्यर्हत्वमुपपादयति—

मरुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चैव देवताः।
सर्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्माद्दानन्तु तद्ग्रहे॥२४॥

इति॥२४॥

राहुदर्शन इव खलयज्ञादावपि रात्रिदानमभ्यनुजानाति—

खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणे तथा।
शर्वर्यां दानमस्त्येव नान्यत्रैवं विधीयते॥२५॥

इति॥२५॥

पुनरपि राहुदर्शनं दृष्टान्तत्वेनोदाहृत्य पुत्रजन्मादौ रात्रिदानमभ्यनुजानाति—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि।
राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि॥२६॥

---

१. E. G H. and J substitute प्रतिषेध. for प्रतिप्रसव. २. B. and D. read अन्यथा and G अन्यत्र for अन्यदा. ३. I. reads मारुतो, but it seems to be incorrect. ४ B. and D substitute अपि C. E. F J K. and L. अथ for एव. ५ We follow here A. and M., while all others substitute सम्रहे for तद्ग्रहे ६ B. D. and G. read अनुजानाति for अभ्यनुजानाति and for the same C and F. read इत्यनुजानाति. ७ M. reads ग्रहणेषु च for ग्रहणे तथा ८. Except A and I. all others substitute तु for एवं; while M. reads दानमेतेषु नान्यत्रेति विनिश्चय for दानमस्त्येव नान्यत्रैव विधीयते. ९. I reads दृष्टान्तेन for दृष्टान्तत्वेन.

इति। अत्ययकर्म मरणम्। तस्मिन् प्रस्तुते सति गोदान-तिलपात्रादिदानं* निश्यपि[1] कर्त्तव्यम् ॥ २६ ॥

'नान्यदा निशि' इत्ययं निषेधो दान इव स्नानेऽप्यस्तीत्यभ्युपेत्य पूर्व-पश्चिमयामयोः स्नानस्य प्रतिप्रसवमाह—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं[2] प्रहरद्वयम्।
प्रदोष-पश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ॥ २७ ॥

इति। निशि निषेधो महानिशाविषयः। महानिशाशब्दश्च द्वितीय-तृतीययामावभिधत्ते। तथा च सति प्रथम-चतुर्थयामौ दिनवत् स्नानादियोग्यौ। तस्मात्तत्र स्नानादिकमाचरेत्। एतच्चापद्विषयम्। अन्यथा 'भास्करस्य करैः' (प. स्मृ. १२. २२) इत्यनेन विरुद्ध्येत्। काम्य-नैमित्तिके स्नाने तु महानिशायामप्यनिषिद्धं[3]। तदाह देवलः—

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्।
तस्यां[4] स्नानं न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते'† ॥

इति ॥ २७ ॥

---

* तच्च मरणनिमित्तमुत्क्रान्तिधेन्वादिदानम्।

† देवलेनैव —

'महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः'।

इत्युक्तत्वात् रात्रिद्वितीयप्रहरान्त्यघटिका तृतीयप्रहराद्यघटिका चेति घटिकाद्वयं महानिशासंज्ञकं भवति। तान्त्रिकमते प्रथमप्रहरानन्तरं घटिकाद्वयं महानिशा ततश्चातिनिशेत्याद्यलमप्रसक्तेन।

---

१. B. D. C and F. read इत्यपि for निश्यपि. २. B C E. F. and I. read मध्यस्थ- for मध्यस्थ. ३. I reads महानिशापि न निषिद्ध्यते; while B.D. G. and J. read महानिशाप्यनिषिद्धा. ४. I. reads तत्र for तस्यां.

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राहुदर्शनं पूर्वमुक्तम्[1] । इदानीं निमित्तान्तरमाह[2]—

> चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः[3] सोमविक्रयी ।
> एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत्* ॥२८॥

इति । चितेर्योग्यं श्मशानस्थानं चैत्यम् । तत्र समारोपितो वृक्षः चैत्यवृक्षः[4] । चित्यादयः प्रसिद्धाः । तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तम् । तद् यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते तदा रात्रावपि[5] स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

> अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
> अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत्[6] ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेऽह्नि' (व्या. स्मृ. ९९)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां

---

* जलमाविशेत् । इत्यनेन उद्धृतजलनिषेधोऽवगम्यते इति धरणीधरः । तथा च उष्णोदकनिषेधोऽप्यनेनैवावगम्यत इति सुष्ठूक्तं भवति ।

---

१. B C D and F. add तत् before पूर्वम्. २. I reads निमित्तान्तराणि and B and D नैमित्तान्तरम् for निमित्तान्तरम् ३ M reads चितिस्थश्च for चितिर्यूपश्च. ४. Except A. G. E. H and I. all others omit चैत्यवृक्षश्च, while B. D. E. H. and J. read चैत्यादय for चित्यादय. ५. B. and D. omit the following :—

स्नातव्यमित्यभिप्राय· ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमन भवेत् ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेह्नि' (व्या. स्मृ. ००)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां मध्ये यदाऽस्थिसञ्चयन क्रियते तत पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम् । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं रोदनं स्वाचमनस्यैव निमित्तम् । ननु स्नानस्य ॥२९॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि.

६. M. reads पूर्वम् for ह्यूर्ध्वम्; while K. and L. स्मृतम् for भवेत्.

दिनानां मध्ये यदा[१] अस्थिसञ्चयनं क्रियते ततः पूर्वस्मिन्काले रोदनं स्नाननिमित्तम्। अस्थिसंचयनादूर्ध्वं रोदनं त्वाचमनस्यैव निमित्तम्। नतु स्नानस्य॥ २९ ॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तं तदयुक्तम्[२]। उदकस्य शुद्ध्यभावात्। तदाह पैठीनसिः—

'अपेयं तु[३] तदा[४] तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः।
स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया'॥

इति। तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते?—इत्याशङ्क्य सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह—

सर्वं गङ्गासमं तोयं* राहुग्रस्ते दिवाकरे।
सोमग्रहे[५] तथैवोक्तं स्नान-दानादिकर्मसु॥ ३० ॥

इति। सोमग्रहस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्य-

---

* 'सर्वं गङ्गासमं तोयम्'—इत्यनेन पर्वनिमित्तकं पावित्र्यं गङ्गासमत्वेन रात्रिस्नानार्हत्वं चोक्तम्। तत्र गङ्गायां कालनियमो नास्ति। यथोक्तं महाभारते अङ्गारपर्णगन्धर्वम्प्रत्यर्जुनेन—

'समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते—
रात्रावहनि सन्ध्याया कस्य गुप्तः परिग्रहः॥
भुक्तो वाऽप्यथ वाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गा प्राप्य सरिद्वराम्'॥
(म. भा. १. १७०. १६–१७.)

इति। ग्रहणे गङ्गासमत्वात् सर्वेष्वपि जलाशयेषु रात्रौ स्नानं न दोषावहमित्यर्थः।

---

१. G. reads यथा for यदा २ G. omits तु. ३ I. reads स्नातव्यमित्युक्तं तद्युक्तम्।. ४ I. reads तथा for तदा. ५. K and L. read सोमग्रस्ते for सोमग्रहे.

शुद्धिदोषः ॥ ३० ॥

सोमग्रहादीनां यथा उदकप्राशस्त्यहेतुत्वं तथा कुशाना-मप्याह—

> कुशैः पूतं तु यत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेद् द्विजः ।
> कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानसमं भवेत् ॥ ३१ ॥

इति । कुशैर्मार्जनं कृत्वा मन्त्रस्नानं क्रियते तत् कुशपूतं स्नानम् । कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं तत् कुशोदकोपस्पर्शनम् । सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशाग्रैरुद्धृतं बिन्दुजातं कुशोद्धृततोयम् । तत्तोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ॥३१॥

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्यनुज्ञातुमध्ययनाऽभावं निन्दति—

> अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।
> वेदं चैवानधीयानास्सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥ ३२ ॥

इति । उभयोः सन्ध्ययोर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्निकार्यम् । तेन गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्यादिरहितानां वृषलत्वं शूद्रादिसमानत्वम् ॥ ३२ ॥

---

१. B. D. E. H. I and J read कुशस्य for कुशानाम्. २. K and L. read कुशैः पूतं भवेत्, B. D. C E F. H and I कुशपूत तु स्त्, and G. कुशपूर्वं तु यत् All for कुशै पूत तु यत् ३. Except A. K and L. all others read कुशेनोद्धृततोय यत् for कुशेन चोद्धृतं तोय ४. M. substitutes स्मृतम् for भवेत् ; while G. omits -समं and reads भवेदिति. ५. I. omits मन्त्र- and adds यत् after क्रियते ६. Except A. and I. all read कुशमार्जनार्थं for मार्जनार्थं. ७. C. and F. read अग्निहोत्रम् for अग्निकार्यम्.

ऐकदेशाध्ययनमभ्यनुजानाति—

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः।
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ॥ ३३ ॥

इति। न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य-सन्ध्योपासनयोरप्येक-देशानुष्ठानं शङ्कनीयम्। प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्त्यसम्भवात्। क्वचित्तद्वर्जनस्य नास्तिक्या-ऽऽलस्यादिमूलकत्वात्। वृषलभीतेन वृषलत्वाद्भीतेनेत्यर्थः॥ ३३ ॥

अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति—

शूद्रान्नरसपुष्टस्याऽप्यधीयानस्य नित्यशः।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥ ३४ ॥

इति। अध्ययन-जप-होमास्तावदशेषपापक्षयहेतुतया पवित्रतामापादयन्तीति धर्मशास्त्रेषु डिण्डिमः। तथाच मनुः—

'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि'* ॥

(म. स्मृ. ११. २४५)

---

* वेदाभ्यासादीनि ब्राह्मणस्य नित्यानि। न तेषां पापप्रणोदनार्थत्वं युक्तम्। तथापि प्रकारान्तरेणात्रोक्तम्। येषां पापाना शास्त्रकृद्भिः प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषा, अप्रत्ययकृतानां, प्रतिभूताना च वेदाभ्यासादिना निवृत्तिर्भवतीति विज्ञायते। 'महापातकजान्यपि' इत्यनेन महापातकजनितावान्तरपापानि नश्यन्ति। न महापातकानीति निष्कृष्टोऽर्थः।

---

१ I. reads कियद्देशा- foı एकदेशा— २. B. and D. read न लभ्यते for न शक्यते. ३. G. reads प्रायश्चित्तरहितत्वेन and J प्रयोगरहितत्वेन ४. Except A. E. H. and I. all read अशक्य- for अशक्त्य— ५. M. reads उक्ता for ऊर्ध्वा, while A. substitutes हि for अपि. ६. L. reads डिण्डिमः for नियमः. ७. E. does not insert तथा च मनुः

-इति । बृहस्पतिरपि—

'यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः'* ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

'यथाग्निर्वायुना ऽऽध्मातो हविषा चैव दीप्यते ।
एवं जप्यपरो नित्यं ब्राह्मणः सम्प्रदीप्यते' ॥
(व. स्मृ. २३. १६)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।
ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्'† ॥

इति । यस्तु नैरन्तर्येण शूद्रान्नं भुञ्जानः तद्रसेन पुष्टो भवति तं पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयो ऽपि न पावयितुं क्षमाः तस्मात् शूद्रान्नं यत्नेन वर्जयेदित्याशयः ॥ ३४ ॥

शूद्रान्नं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ३५ ॥

इति । शूद्रान्नं व्याख्यातम् । एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह-

---

* अत्रापि 'कर्मजं दोषम्'—इत्यनेन अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यैव दोषस्य ग्रहणं कार्यम् ।

† वैश्वानर्यादय इष्टयः आहिताग्नेः । वेदज्ञानं जप्यं च अनाहिताग्नेः इति यथाधिकारं सम्भवत्येव ।

---

१ B. and D. read पीतो, C. E. F. H I. and J पूतो and G धूतो for ध्मातो. २ We follow here A. and the text, while all others substitute तथा for एव and मन्त्रयुक्तः समाहित for ब्राह्मण सम्प्रदीप्यते. ३. I reads पूतयितुं, C. F and H. प्रापयितु for पावयितु, while J. ऊर्ध्वं पारयितु for the same. ४. Except A. B. and D all others substitute अपि for एव. ५. G. omits शूद्रेण, while except J. all others do not insert शूद्रान्नं व्याख्यातम्.

वासः शूद्रसम्पर्कः। कृष्यादिकं कारयतां कृषीवलैः शूद्रैः सह कदाचिदेकस्मिन् शकटादावुपवशेनं सहासनम्। पुराणश्रवणा[1]दिजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् वाग्मिनः[2] शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्तिर्ज्ञानागमः। एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति। तस्मात्ते वर्जनीयाः॥ ३५॥

वर्ज्यान्तरमाह—

य: शूद्या पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी।
वर्जितः पितृ-देवेभ्यो[3] रौरवं याति स द्विजः॥ ३६॥

इति। यो[4] विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्थलादौ[5] निवसन् स्वकीयमेवान्नं शूद्रस्त्रिया पाचयेत्* यस्य च ग्रामे निवसतोऽपि ऊढाऽनूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति द्विविधोऽपि स विप्रो हव्य-कव्येऽनुष्ठातुमयोग्यः[6] सन्नरकमाप्नोति॥ ३६॥

शूद्रान्नवत् सूतकान्नं निन्दति—

मृत[7]-सूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः[8]।
अहं[9] तन्न विजानामि कां कां योनिं गमिष्यति॥ ३७॥

* पूर्वं एकादशेऽध्याये 'दास-गोपाल-नापित'—(प. स्मृ. ११. २१) —इत्यादिना दासादयः भोज्यान्नत्वेन परिगणिता। तत्कथमत्र शूद्र-

१ I reads पुराणादि- for पुराण- २ I. omits वाग्मिन.; while except A G I. and J others omit. प्राज्ञात् ३. B D. and H. substitute पितृ-दैवत्ये for पितृ-देवेभ्यः; while M does not insert this whole Sloka. ४ B and D omit यो ५ J substitutes पल्यादौ for परस्थलादौ and except A and I. others omit परस्थलादौ ६. I. reads अनुष्ठानायोग्य for अनुष्ठातुमयोग्यः and B, C D, F. G and J. read स नरकम् for सन् नरकम्. ७ We follow here A, and M, while all others read मृत सूतकपुष्टाङ्गं द्विजं ८ B C. D E. F G. and H. read शूद्रान्नभोजनम्, I. K and L. शूद्रान्नभोजिनम् and M. शूद्रान्नभोजने all for शूद्रान्नभोजन.. ९ C. F G J. K. and L read अथ तन्न, M. अहं तान्न for अह तन्न, while B. and D. अह चापि न for the same.

गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।
श्वयोनौ सप्तजन्मा स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ३८ ॥

इति । मृताशौचे जाताशौचे वा अशौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रो दशस्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति सोऽयं मृत-सूतक-पुष्टांगो विप्रः बहुषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत् न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितम् । न तु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतम् । अन्यथा गृध्रादिजन्मोदाहरणं व्याहन्येत । न च—गृध्रादिवाक्ये मनुरब्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं स्वाज्ञानमुपवर्णितमिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णने प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाहरणं प्रामाण्यदार्ढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्रान्न-सूतकान्नयोः कष्टत्वस्यात्यन्तं प्रमितत्वात् । तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ॥ ३७-३८ ॥

शूद्रार्थे होमानुष्ठानं प्रतिषेधति—

दक्षिणार्थं* तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।
ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥३९॥

स्त्रीपाचितान्नस्य निषेध ?—इति चेत् । नायं दोषः । दासाद्यतिरिक्तशूद्रजातीयस्त्रिया एवायं निषेध इति समाधत्स्व ।

* अत्र 'दक्षिणार्थम्'—इत्युक्तेर्दक्षिणाग्रहणमन्तरा होमो न दोषावह—इति न शङ्कनीयम् । शूद्रस्याग्निसाध्ये कर्मण्यधिकाराभावात् । तत्करणे होमकर्तुर्दोषोऽस्त्येवेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

---

१ G. and M read सप्तजन्म स्यात्, I reads सप्त जन्मानि for सप्तजन्मा स्यात्. २. We follow here only A , while J. reads शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः and all others शूद्रान्नपुष्टांग· for मृत-सूतकपुष्टाङ्ग ३ Except A all others read -वाक्य for -वाक्ये ४. G and H read अभिधानपूर्वक for अभिधानात्तत्पूर्वकं. ५. C. and F. वर्णन- and I. वर्णनेन both for वर्णने ६ I. reads प्रतिपादितत्वात् for प्रमितत्वात्.

इति। यो विप्रः शूद्राद्दक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्ति-पुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः। शूद्रस्तु होमफलं लभेदिति ॥ ३९ ॥

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद् द्विजः।
भुञ्जानो हि वदेद् यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत्[1] ॥ ४० ॥

इति। यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं* तपोरूपेण स्वीकृत्य वर्त्तते स भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत्। यदि प्रमादाद्भोजनमध्ये किञ्चिद्वाक्यं वदेत् तदानीमवशिष्टमन्नं[2] परित्यजेत् न तु भुञ्जीत[3] ॥ ४० ॥

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति—

अर्धे भुक्ते तु[4] यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत्।
हतं दैवं च पित्र्यं च आत्मानं चोपघातयेत्[5] ॥ ४१ ॥

इति। कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः प्रागेव तत्पात्रमुद्धृत्य जलं यः पिबेत् तेनानुष्ठितं हव्यं कव्यं च देवान् पितॄन् न तर्पयेत्। तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पातयित्वोपघातयेत्[6] ॥ ४१ ॥

---

* प्राणाहुतिग्रहणपर्यन्त मौनं नित्यम्। तदन्तरं भोजनसमाप्तिपर्यन्तं यन्मौनं तदैच्छिकं व्रताङ्गं वा भवति।

---

१. J. reads वर्जयेद् द्विज for परिवर्जयेत्. २ E. and I. read तदा for तदानी. ३. E. and I. do not insert न तु भुञ्जीत ४. G. reads अर्धे भुक्त्वा तु, B. and D. अर्धभुक्तौ तु, C and F. अर्धभुक्त्वे तु and I. अर्धभुक्ते तु all for अर्धे भुक्ते तु. ५. L. reads हतदैवं and चैव घातयेत् for हतं दैव and चोपघातयेत्. K. also substitutes चैव घातयेत् for चोपघातयेत् ६. I. reads अवघातयेत् for उपघातयेत्.

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नः स खलूच्यते ॥ ४२ ॥

इति । एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनसमाप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्ते *चुलकं पीत्वोत्तिष्ठति तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढादिशब्दाः प्रयुक्ताः ॥ ४२ ॥

श्राद्धकाले भोजनपात्रचलनात् पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति—

भोजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
न देवास्तृप्तिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥ ४३ ॥

इति ॥ ४३ ॥

अस्नातभोजनादिकं निषेधति—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजप्त्वाऽग्निमहूय च ।
पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपंविना तथा ॥ ४४ ॥

इति । यद्यपि स्नान-जप-होमानां भोजनकालात् प्राचीन-

---

* 'चुलकं' उत्तरापोशनम् । यद्यप्यत्र मूढादिशब्दप्रयोगेण महती निन्दावगम्यते तथापि न तस्य कश्चिदपि दोषोऽभिहितः । अत एव उत्थानं शिष्टसम्प्रदायविरुद्धमित्येवेति प्रतिभाति ।

---

१ M. does not insert this Śloka. २ K. and L substitute तु for च. ३ I. substitutes च for स. ४ I reads उदकं पीत्वा तिष्ठति for चुलकं पीत्वोऽत्तिष्ठति. ५ B. and D read भोजनेषु. ६ B and D. read स्वस्तिम् for तृप्तिम्. ७ H. and M. do not insert this Sloka, while K. and L. read स्नात्वा नैव च for अस्नात्वा नैव. ८. G reads अहुत्वा for अजप्त्वा, and all others except A. and J. substitutes ऽग्निमपूज्य ; while I. ऽऽज्यमहूय both for ऽग्निमहूय.

काले विहितत्वादस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं तथापि कदाचित् केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः प्राप्तः स्यात् तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत। तथा पत्रावल्यां भुञ्जानः पत्राणामन्तर्भागे भुञ्जीत। न तु पृष्ठभागे। तथा रात्रावन्धकारे न भुञ्जीत ॥ ४४ ॥

अथा ऽपहारादिना धनार्जनं प्रतिषेधति—

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत्।
पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्त्ती सुबुद्धिमान् ॥ ४५ ॥
न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम्।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ४६ ॥

इति। गृहस्थः पुत्र-मित्र-कलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्यनया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्ध्ये धर्ममेव शास्त्रीयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत्। एवं च सति न्यायवर्त्ती सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन बुद्धिमान् भवति। तस्मात् न्यायोपार्जितेनैव याजनादिसाध्येन वित्तेनात्मनः कुटुंबस्य च रक्षणं कर्त्तव्यम्। यस्त्व-

---

१. M. reads यदा for दया-. २ E H. M read पोष्यधर्मार्थसिद्ध्यर्थं for पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं ३ I. and J. read तु बुद्धिवान्, G. स बुद्धिवान् for सुबुद्धिमान् ४ K. and L read स्वात्मरक्षण, G. आत्मरक्षणम् and M ज्ञानरक्षणम् for ह्यात्मरक्षणम्. ५ B. and D read गृहस्थस्य, G. and H. गृहस्थै both for गृहस्थ ६. C E F. and H read शुद्धिमान् for बुद्धिमान्. ७. C. and F. read आत्मार्थी कुटुबस्य, I. आत्मरक्षणं for आत्मनः कुटुंबस्य च रक्षणम् and E. G. H and J आत्मार्थं कुटुबस्य for the same. B. and D. follow our reading, but omit च.

न्यायेन चौर्यापलापादिना लब्धेन वित्तेन जीवेत् स दैवे पित्र्ये च कर्मण्यनर्हो भवति । यत्तु मनुवचनम्—

'वृद्धौ च माता-पितरौ सती[1] भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्'* ॥
(म. स्मृ. ११. ११)

इति तदापद्विषयम् ॥ ४५–४६ ॥

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते—

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत्तु[2] नित्यशः ॥ ४७॥

इति । इष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला कपिलवर्णा धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु सत्रेषु यस्य कस्यचित् सत्रस्यानुष्ठाता । शास्त्रीयेण मार्गेण प्रजानां पालको राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत्पालको भिक्षुः । महोदधिर्लवणसमुद्रादिः । एते दृष्टाःसन्तो द्रष्टारं पुनन्ति । कुश-हिरण्यादयो द्रष्टव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धारणादिकमपेक्षन्ते । न तु दर्शनमात्रेण पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्षण्याय दृष्टमात्राः इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

रक्षणमात्रेण शुद्धिप्रदान् पदार्थानाह—

* उदाहृतोऽयं श्लोकः पूर्वमाचारकाण्डे (प. १९८ पं. १४) अत्र चाचार्येण मनूक्तत्वेनोदाहृतः तथापि नायं मनुस्मृतिपुस्तकेषु सर्वत्रोपलभ्यते । नापि टीकाकृद्भिर्व्याख्यातः । क्वचित् 'भृत्यानामुपरोधेन' (म. स्मृ. ११. १०)-इत्यस्मादग्रे दृश्यते ।

१ B. D. and I substitute साध्वी for सती. २. I. reads पश्येत for पश्येत्तु.

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम्।
तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥४८॥

इति।

'योऽश्वत्थः शमीगर्भः'।
(तै. ब्रा. १. २. ८.८)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वह्निमन्थेनोपयुक्तः काष्ठविशेषोऽरणिः। सुमणिः पद्मरागादिः ॥ ४८ ॥

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह—

गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितम्।
तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ ४९ ॥

इति। एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम्। तच्च गोशतं नियन्त्रणरहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते तावद्भूप्रदेशो दशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते। मनुस्तु प्रकारान्तरमाह—

'तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥
वितस्तिद्वितयं हस्तामिति स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं[1] निवर्तनम् ॥
पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतत् गोचर्म कीर्तितम् ॥
(म. स्मृ. १२. ७–८)

इति। वृद्धमनुः—

१. Except A., all others read त्रिंशतं तु समन्ततः, while G. त्रिंशत तु.

'सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्म दत्ता[1] पापैः प्रमुच्यते* ॥
(म. स्मृ. १२. १०)

इति ॥ ४९ ॥

पापक्षयकामिनां[2] गोचर्मदानं विधत्ते—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनो-वाक्काय-कर्मजैः ।
एतद्गोचर्मदानेन† मुच्यते सर्वकिल्बिषैः[3] ॥ ५० ॥

इति । मनो-वाक्काय-कर्माणि व्यापारास्तेभ्यो जातानि मनो-वाक्काय-कर्मजानि । नचैतेषां त्रयाणामल्पाधिकभावेन व्यवस्थितानां साधारणो निवृत्तिहेतुरयुक्त[4]—इति वाच्यम् । अत्यन्तावृतानां मानसानामीषदावृतानां वाचिकानां सकृत्कृतानां[5] कायिकानां च समत्वसम्भवात् ॥ ५० ॥

---

* विज्ञानेश्वरस्त्विदमेव वाक्यं बृहस्पतिनाम्नोदाजहार (आचाराध्याये २१० श्लोकव्याख्यायाम्) । तत्र 'पापैः प्रमुच्यते' इत्यस्य स्थाने 'स्वर्गे महीयते' इति भेदः ।

† यद्यपि गोचर्मप्रमाणं तत्र तत्र मतभेदात् विभिन्नमानं दृश्यते तथाप्यन्यतमग्रहणान्न दोष इति सिद्ध्यति । ब्रह्महत्यादिरित्यादिशब्दात् सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुतल्पगमनानां ग्रहणम् । नतु संसर्गस्य । तस्य कलौ महापातकत्वस्य निषिद्धत्वात् । आदिशब्देन विवक्षितग्रहणे सर्वशब्दग्रहणं महापातकसमानानामुपसङ्ग्रहार्थम् । मनो-वाक्काय-कर्मजैरित्यस्य मनसा सङ्कल्प्य वाचाऽभिलप्य कर्मणोपपादितैरित्यर्थः । तेन कायकृतत्वं लभ्यते । तथा च कामकृतेषु महापापेष्विदं प्रायश्चित्तं कर्तव्य-

---

१. C. H F read दाता for दत्वा B and D. दानात् for the same. २. B. and D read पापक्षयार्थं रोगिणां चर्मदानं, C. and F. पापक्षयकामिनो गोधर्मदानं, G पापक्षयाय रोगिणो गोचर्मदान. J. पापक्षयरागिणो चर्मदान all for पापक्षयकामिनां गोचर्मदान. ३. K and L. substitute पातकै for किल्बिषै. ४. G and J. read निष्कृतिहेतु for निवृत्तिहेतु . ५ B. and D. do not insert सकृत्

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह—

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्[1] ॥ ५१ ॥

इति। विशेषत इति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिः पात्राति-[2]शयविशेषणैः प्रत्येकं सम्बन्ध्यते। तथा च सति यस्य महत् कुटुम्बं दारिद्र्यं[3] चाधिकं बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं तादृशाय दीयमानं शुभस्य फलातिशयस्य कारकं भवति ॥ ५१ ॥

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह—

वापी-कूप-तडागाद्यैर्वाजपेयशतैर्मखैः[4]।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुध्यति ॥ ५२ ॥

इति। वाप्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम्। तादृशैर्बहुभिरपि न शुद्ध्यतीत्युक्तेः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते। न च सर्वात्मना* शुद्धिर्नास्तीत्येवम्परमिदं

मिति। अन्यथा मनोवाग्व्यापारयोः पातित्यानाधायकतया तयोर्ग्रहणमनर्थकं स्यात्—इति सुधियो विचारयन्तु।

* केचन पूर्वोक्तगोचर्मप्रमाणभूमिहरणदोषस्य निवृत्तिर्न भवतीत्याहुः। न तत्र मूलं पश्यामः।

---

१ E G and H. read तदायुर्वृद्धिकारकम् for तद्दान शुभकारकम् २ H. substitutes पाठातिशय- for पात्रातिशय-, while B. C D E. F G. and I. omit पात्रातिशय-. ३. B. C D E F. G. and H. read दारिद्र्याधिकं for दारिद्र्य चाधिक; while J reads दारिद्र्यमधिकं बहुवेदपाठकत्वात् श्रोत्रियता बह्वी and H. बहुवेदपाठे च श्रोत्रियत्व for बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं. E. does not insert अतिशयित ४. I. and J. read -शतैरपि for शतैर्मखै; while M. does not insert this śloka.

वचनम् । तथा सति सुवर्णस्तेयधर्मेषु सम्भावितशुद्धिषु मध्ये तत्पाठानुपपत्तेः ॥ ५२ ॥

अथ रजस्वलाविषये काञ्चिद्विशेषमाह[1]—

अष्टादशदिनादर्वाक्[2] स्नानमेव रजस्वला ।
अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत्[3] ॥ ५३ ॥

इति । रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्तत आरभ्य अष्टादशदिनादर्वाग्रजस्वला[4] भवति चेत् तदा स्नानमेवाचरेत् । न तु त्रिरात्राशौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्ध्वं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं कर्तव्यम् ॥ ५३ ॥

रजस्वलाप्रसङ्गेन शुद्धिस्थानां चाण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणमाह[5]—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।
चाण्डाल-सूतिकोदक्या-पतितानामधः क्रमात् ॥ ५४ ॥

इति । अधःक्रमाद्विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनीयम् । पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन । उदक्याया युगद्वयेन । सूतिकाया युगत्रयेण । चाण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युगपरिमाणं लोकव्यवहारादवगन्तव्यम्* ॥ ५४ ॥

युगपरिमाणमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे —
'द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्टनम् ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च' ॥
(मा. पु. ४९. ३९)

---

१. G substitutes किञ्चित् for काञ्चित्, while B. and D. रजस्वलाविषयकविशेषमाह for रजस्वलाविषये काञ्चिद्विशेषमाह २ E G. and M. read आषोडशदिनात् for अष्टादशदिनात् ३. B and D. substitute उशना मनुरब्रवीत् for उशना मुनिरब्रवीत् ४ G. and H. read षोडशदिनात् for अष्टादशदिनात् and E. and H. रजःस्नाता for रजस्वला, while I. omits चेत्. ५. G. reads युगादीनां परिमाण for युगपरिमाणं.

उक्तव्यवधानाऽभावे शुद्धिमाह[1]—

ततः सन्निधिमात्रेण सचैलं स्नानमाचरेत् ।
स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते यदि ॥५५॥

इति । मात्रशब्देन स्पर्शो व्यावर्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव । स्पर्शेऽपि अकामकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च । कामकृते द्वैगुण्यं शुद्ध्यन्तरं वा द्रष्टव्यम् । सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शाभावे स्नानाभावः । यथासम्भवव्यवधानस्य संवर्तेनाभ्युपगतत्वात्[2]—

'संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।
हट्ट-पट्टनमार्गे च सम्भवं तु यथा भवेत्' ॥
(सं. स्मृ. १८९)

इति ॥ ५५ ॥

अथ तडागादौ पशुवत् मुखेन जलपानं निषेधति—

विद्यमानेषु हस्तेषु[3] ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः[4] ।
तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ[5] जायते ध्रुवम् ॥५६॥

इति । 'स्नानानि पञ्च पुण्यानि' (प. स्मृ. ० ०)—इत्यारभ्य

इति तथा च मेदिन्याम्—

'युगो रथ-हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु ।
युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिमानौषधेऽपि च' ॥
(गान्तवर्गे १७)

इत्यादिभिः हस्तचतुष्टयं युगमिति सिद्ध्यति ।

---

१ E. reads -भावेऽशुद्धिमाह for -भावे शुद्धिमाह and H -भावेऽन्यशुद्धिमाह. २ G. reads अभ्यनुज्ञातत्वात् for अभ्युपगतत्वात् ३ I reads पात्रेषु for हस्तेषु ४. G. reads -दुर्लभ for दुर्बल. ५ C. and F. read अयोनौ for श्वयोनौ

'अयोनौ जायते ध्रुवम्'—इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण योऽयमाचारशेषः प्रतिपादितः तस्य सर्वस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण कृत इति नात्र पुनः[1] प्रपञ्च्यते। न चैवं सति पुनरुक्तिः शङ्कनीया। मूलवचनेषु तत्र[2] सङ्गृहीतार्थस्यात्र विवृतत्वात् ॥५६॥

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेषः।

तत्र केनचिन्निमित्तेन शपथमुल्लङ्घितवतः प्रायश्चित्तमाह—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाज्जायायास्तु[3] अगम्यताम्।
पुनरिच्छति चेदेनां[4] विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५७ ॥
श्रान्तः[5] क्रुद्धस्तमोऽन्धो वा क्षुत्पिपासा-भयार्दितः।
दानं पुण्यमकृत्वा तु[6] प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥ ५८ ॥
उपस्पृशे[7]त्त्रिषवणं महानद्युपसङ्गमे[8]।
चीर्णान्ते[9] चैव गां दद्याद्ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥५९॥

इति। यः[10] केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां प्रतिजानीयात्—'अतः परं त्वां न गमिष्यामि। त्वं मम माता भगिनीति'। पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे[11] सति एनां गन्तुं यदी-

---

१ B. and D omit नात्र पुन and I प्रपञ्चित for प्रपञ्च्यते २ I. repeats तत्र. ३ B C D E G. and J substitute प्रेयात् for ब्रूयात्; while I. भार्याया मातृगम्यताम् for जायायास्तु अगम्यताम्. M. reads this line as follows:—

यस्तु क्रुद्ध पुमान् भार्यां प्रतिज्ञायाप्यगम्यताम्।

B. and D substitute न गम्यताम् for अगम्यताम् ४ M. reads तां गन्तुं for चेदेनां. ५. B. and D. read शान्त, C and F. स तु and K. and L. आर्त्त. all for श्रान्तः, while M. reads तमोभ्रान्त्या for तमोऽधो वा ६ B. C D. E F G H. and J substitute वा for तु ७. J reads उपवास for उपस्पृशेत् ८ I. and J. read महानद्यास्तु for महानद्युप- ९. J reads चीर्णे चैव तु for चीर्णान्ते चैव १० H. and J. insert क्रुद्ध after य and then again after निमित्तेन ११. G. reads क्रोधास्तमये for क्रोधोपशमे.

च्छति तदा पर्षदग्रे स्वकीयं पापं विनिवेदयेत्। 'अहं शपथ-प्रतिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन गृहव्यापारेण वा श्रान्त आसम्। मदीये वचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम्। तस्या अपराधाभावेऽपि तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम्। क्षुधा-पिपासया राजादिभयेन वा पीडित आसम्। अत एवमादिदोष-प्रयुक्तमिदमगम्यत्वाप्रतिज्ञानम्। न तु विवेकपूर्वकम्। तस्माद-स्य पापस्य प्रायश्चित्तमनुगृह्णन्तु भवन्त'—इति। यस्तु दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं प्रतिज्ञाय तयैवाशया समागताय[1] ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति, तथा काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य यथाकथञ्चित्[2] किञ्चित् दूरं गत्वा पश्चाद् अश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति तेष्वेतेषु[3] त्रिषु निमित्तेषु[3] विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम्। द्वयोर्महानद्योः सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नान-पूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यात्। चतुर्थदिने गां दद्यात् दश ब्राह्मणांश्च भोजयेत्॥ एतेष्वाद्यनिमित्तेषु[4] वर्णभेदेन प्रायश्चित्त-माह यमः—

> 'स्वभार्यां तु यदा क्रोधादगम्येति च यो वदेत्[5]।
> प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान् नव॥
> षड्रात्रं तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेत्'।
> (य. स्मृ. ६. १३)

इति। 'एतस्य[6] कार्यस्याऽकरणे चतुर्षु वर्णेषु अन्यतमं हतवा-

---

१ G and J. read तथैवाश्रमसमागताय for तयैवाशया समागताय, while B. C. D. E. and F read तथैवा- for तयैवा-. २ G and J. omit -कथञ्चित्. ३. I. omits एतेषु and B and D निमित्तेषु ४. B and D. read एतेष्वद्यनिमित्तेषु, J. एतेष्वनिमित्तेषु and G एतेष्वेव निमित्तेषु for एतेष्वाद्यनिमित्तेषु, but these are incorrect. ५ I reads अगम्येति नरो for अगम्येति च यो. ६. J. substitutes अस्य for एतस्य.

नस्मि'–इति शपथं कृत्वा यैस्तत् कार्यं न करोति तस्य प्राय-श्चित्तं यम एवं आह–

'विप्रस्य वधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं नृपः ।
ब्रह्महा यावकान्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥
क्षत्रियस्य पराकं तु प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।
वृषलस्य त्रिरात्रं तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥
केचिदाहुरपापं तु वृषलस्य वधं मृषा ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तद्धस्तेन भवत्यसौ'* ॥
(य. स्मृ. ६. १६–१८)

इति । मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह–

'वाग्दैवतैस्तु चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्† ।
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥

*यः शपथं कृत्वा तत् कार्यं न करोति स ब्रह्महा भवति । एवमेव क्षत्र-वैश्य-शूद्रवधशपथं कृत्वा तत् कार्यं न कुर्वीत चेन् तत्तद्वर्णहन्ता भवति इति योजयेत् । शूद्रवधशपथो न दोषावह इति केचिदाहुः तन्न । यमस्य सम्मतम् । यतस्तेन शपथेन सपुरूषः इतरवत् 'तद्धः' तं शूद्रं हन्तीति तद्धः भवति । शूद्रहत्यायाः प्रायश्चित्तमस्त्येव ततश्चैवमुक्तं भवति—वर्ण-त्रयेण शूद्रहत्याशपथकरणे शूद्रेण च स्ववर्णस्येतरस्य वा हत्याशपथकरणे दोषोऽस्त्येवेति यमस्य मतम् ।

† यत्र साक्षिणोऽनृतं वदन्ति तत्र ते वाग्दैवतैश्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन् । अनवस्रावितान्तरूपपक्वौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । बहुवचननिर्देशादत्र कपिञ्जलन्यायेन चरुत्रयं वेदितव्यम् । कूष्माण्डा नाम मन्त्रा

१. Except A and I all omit यं. २. Except A. and I. all others do not insert एव ३. B. D. and I read तथा for चरेद्. ४. B. and D. read शूद्रश्चरेत्त्विह for शूद्रहणश्चरेत् ५. G. and I read तस्मात् for यस्मात् while I कृत and others हत for तद्ध. ६. All, except C F., G. and I. others read प्राग्दैवतै for वाग्दैवतै ७. Except A. and the text all others read तत्र for तस्य.

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा[2] वारुण्यां तृचेनाप्दैवतेन च[3]' ॥
(म. स्मृ. ८. १०५-१०६)

इति । प्रजापतिः[4]—

'अनृती सोमपः[5] कुर्यात्त्रिरात्रं परमं तपः ।
पूर्णाहुतिं[6] वा जुहुयात् सप्तवत्या घृतेन तु[7]' ॥

इति । प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीत आह—

'प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयान्मिथ्या सत्यमथापि वा ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्' ॥

इति । ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह—

'त्रिरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ[9] व्रतं चरेत् ।
मासं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनःसंस्कारमाचरेत् ॥

यजुर्वेदे प्रसिद्धाः। 'यद्देवा देवहेडनं' (मा. सं. २०. १४) इत्येवमादयः। उदित्यृचा 'उदुत्तमं वरुण पाशम्'—इत्यनया ऋचा वरुणदेवताकया। अप्दैवतेन 'आप्यायस्व' इति तृचेन सूक्तेन । राघवानन्दस्तु 'तदित्यृचा' इति पाठमाश्रित्य-'तदित्यृचा गायत्र्या । तदादिकेत्युक्तत्वात् उदुत्तमं वरुण पाशमित्येतया वारुण्या' इति व्याचख्यौ ।

---

१ H. reads व्रतमस्मिन् for घृतमग्नौ. २ B. D. H. and I. substitute च for वा and all others except A. and the text read वारुण्यवऋचेन for वारुण्या तृचेन. ३. The text substitutes वा for च ४. B. and D do not insert प्रजापति ५. B and D read अनृतोक्तौ तु समय, C. and F अनृते सोम and G H. and I. अनृतोक्तौ सोमप all for अनृती सोमप ६ I. reads पूर्णाहुतीः for पूर्णाहुतिं ७. All, except A. and I. others read सप्त तेन घृतेन तु for सप्तवत्या घृतेन तु. ८. B. D and G. substitute च for वा. ९. B. and D. read ब्रह्मचार्यनृते चरेत्, E F. G H. and I. ब्रह्मचार्यनृतं चरेत् and C. F प्रत्याचार्योनृत चरेत् all for अनृतोक्तौ व्रत चरेत्.

अभ्यासे चैन्दवं प्रोक्तं[1] नैष्ठिको द्विगुणं चरेत्[2] ।
वनस्थस्त्रिगुणं कुर्याद्यतिः कुर्याच्चतुर्गुणम् ॥
मांसाशनेऽनृतोक्तौ[3] च शवनिर्हरणे तथा' ॥

इति । क्वचित्तु निमित्तविशेषे अनृतमपि बुद्धिपूर्वं वक्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'वर्णिनां हि[4] वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः' ॥
(या. स्मृ. २. ८३)

इति । सत्याभिभाषणे[5] गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत । तत् पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतमपि[6] वक्तव्यम्* । तस्य शुद्धये सारस्वतश्चरुर्निर्वाप्यः । वर्णिवधवदात्मवधप्राप्तावपि अनृतं वदेत् । तदाह व्याघ्रः[7]—

'यत्रोक्तावात्मनः[8] पीडा नितान्तं तु भवेद्यदि[9] ।
तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा' ॥

इति ॥ ५७–५८–५९ ॥

---

* अन्यान्यपि निमित्तान्याह शुक्राचार्यः—
'स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।
गो-ब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्' ॥
(भा. पु. ८·१९·४३)

इति । न जुगुप्सितं न दोषावहमित्यर्थः ।

---

१. Except A. B. and D. all others read चैन्दव चैव for चैन्दवं प्रोक्तं २. B. and D. read नैष्ठिके द्विगुणं भवेत्. ३. G. and H. do not insert ४. Except A. B. and D. all others substitute तु for हि. ५. B. D. read सत्यपि भाषणे. ६. Except A. B. and D. all others omit अपि. ७. reads व्याघ्रः for व्याघ्रः, but it seems to be a mistake. ८. B. and substitute अत्र for तत्र. ९. We follow here A. B. and D.; all others read भवतीति चेत् for तु भवेद्यदि.

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च[1]।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥६०॥

इति। दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम्। यो विप्रो विहितं नानुतिष्ठति निषिद्धं त्वाचरति तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत् ॥ ६० ॥

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः।
भुक्त्वान्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः ॥ ६१ ॥

इति। एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः। यद्वा एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिक्षुद्रपापजातं तत्सर्वं विशिष्टान्नभोजनेन विशुद्ध्यति। पवित्रगृहान्नभोजनेन पापविशुद्धिं बौधायनोऽप्याह—

---

१. C. and F. substitute वा for च. २. All others except A. and I. substitute तु for च. ३. K. and L. read अहोरात्रांतरान्तर. and M. reads अहोरात्र तु वै नर. ४. All others except A G. and I. do not insert सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे and omit वा, while G. omits the whole portion, as—

एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं
पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धि।.

५. B. D. and G. omit यद्वा; while B. D. substitute तत् पिपीलिका- for यत् पिपीलिका-. ६. G inserts -महा- between -क्षुद्र- and -पाप-. ७. I reads शिष्टान्नभोजनेन शुद्ध्यति.

'भैक्ष्याहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।
*यायावर-वनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥
ऐकाहधनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।[१]
कपोतव्रत[२]निष्ठस्य पीत्वाऽऽपः शुद्ध्यते[३] त्रिभिः' ॥
(बौ. स्मृ. ४. ९. २७–२८)

इति ॥ ६१ ॥

मरणकालोपहतेः प्रायश्चित्तमाह–

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधो[४]च्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत अशौचमरणे तथा ॥ ६२ ॥

इति । मरणकाले वान्त्यादिकमूर्ध्वोच्छिष्टं मूत्रादिकमधोच्छिष्टम् । तयोरन्यतरद्यदा सम्पद्यते तदा संस्कर्ता पुत्रादिर्धनादिना प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् । मंचकादौ मरणमन्तरिक्षमृतिः । रजस्वला-सूतिकामरणमशौचमरणम् । तस्मिन् द्विविधेऽपि[५] मरणे कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य[६] चतुरः प्रत्याम्नायानाह—

---

* ये प्रत्यहं धान्ययाच्ञा कृत्वा पञ्चयज्ञादिविहितानुष्ठानपूर्वकं गृहस्थधर्मानाचरन्ति ते यायावराः एकाहनिर्वाहपर्याप्तं धनं यस्य स एकाहधनी तस्य । कपोतव्रतं कपोतवृत्तिः । सा च 'उञ्छवृत्तिरिति (भा. पु. ९.१८.२९ टीकायां) श्रीधरस्वामी ।

---

१. B. and D. read एकाहात् for एकाह-; while A. C. E. F. G. and I एकाह धनिन for एकाहधनिन २ The text reads वृत्ति-for -व्रत - ३. I. reads शुद्ध्यति for शुद्ध्यते; while except A and the text others read द्विजः for त्रिभि-. ४ K. and L. read अन्तरोच्छिष्टम् for अधोच्छिष्टम्. ५. Except A. all others omit अपि. ६ B. and D. omit-कृच्छ्रस्य and read प्राजापत्यस्य.

कृच्छ्रं[1] देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम्[2]।
पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसङ्ख्यया॥ ६३॥
द्वियोजने[3] तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं[4] प्रकल्पितम्।

इति। देवी गायत्री। तस्या अयुतसङ्ख्याको जपो देव्ययुतम्। स एकः प्रत्याम्नायः। प्राणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्याम्नायः। अनार्द्रं शिरो यस्याः सावनार्द्रशिरास्तस्य[5] स्नानमनार्द्रशिर:स्नानम्। सकृत् स्नात्वा तदङ्गानुष्ठानं च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं स्नानमाचरेत्। एवंविधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थे कृतं तृतीयः प्रत्याम्नायः। पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः। तथोदकवासाद[6]योऽपि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः। तदुक्तं[7] चतुर्विंशतिमते—

'कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्॥
तिलहोमसहस्रं तु वेदस्याध्यायमेव[8] च।
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च॥
अन्यानि वा पवित्राणि[9] समान्याहुर्मनीषिणः'।

इति॥ ६३॥

अथ रेतस्खलनप्रायश्चित्तमाह—

---

१ F K. and L read कृच्छ्रो for कृच्छ्रं २ M. reads -शतत्रयम् ३ I. reads द्वियोजने for द्वियोजन. ४. M reads एव for एक. ५ B. and D. omit तस्य and read अनार्द्रशिर स्नानम् for अनार्द्रशिरास्तस्य स्नानम्. ६. H reads तत. for तथा ७ G. reads यदुक्त ८. I reads वेदाध्ययनमेव for वेदस्याध्यायमेव. ९ B. D. G and J. read अन्या वा पावनी काचित्., H. अन्यानि वा पावनानि for अन्यानि वा पवित्राणि.

गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसःस्खलनं भुवि ॥६४॥
सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ।

इति । अकामकृते याज्ञवल्क्य आह—

'यन्मेद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोभिमन्त्रयेत् ।
स्तनोन्तरे भ्रुवोर्मध्ये तेनानामिकया स्पृशेत्' ॥
(या. स्मृ. ३. २७८)

इति ।

'यन्मेद्य रेतः'
(तै. आ १. ३०. २)

इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् ।

'पुनर्मामैत्विन्द्रियम्'
(तै. आ. १. ३०. २)

इत्युपरितनो मन्त्रस्ताभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत आदाय स्तनयोर्भ्रुवोर्वा मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिना च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

'यत्नोत्सर्गे गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत्* ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ॥

---

* 'वारुणीभिः' वरुणदैवत्याभिः 'इम मे वरुण'—इत्यादिभिः ऋग्भिः उपस्पृशेत् ।

---

१. M reads सेचनं for स्खलन २ B D and E read स्तनान्तर भ्रुवोर्मध्य. H and the text स्तनान्तर भ्रुवोर्मध्य, G and J स्तानान्तरे भ्रुवोर्मध्ये all for स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये ३. H reads पुनर्मामैत्वशुद्धमिति for पुनर्मामैत्वि-न्द्रियमिति ४ G omits the following portion.—

यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्त द्रष्टव्यम्—

'यत्नोत्सर्गे गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ॥

इति । स्वप्ने तु काश्यप आह—

'सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।.

५. H. and I. read -त्रयम् for -व्रतम्.

इति। स्वप्ने तु [1]काश्यप आह—

'सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत्।
वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादघमर्षणम्' ॥
(का. स्मृ. ६. ११)

इति। ब्रह्मचारिणम्प्रति मनुराह—

'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा [2]त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्'* ॥
(म. स्मृ. २, १८१)

इति। भयादौ प्रजापतिराह—

'भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः।
आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्मामित्यृचं जपेत्' ॥
(प्र. स्मृ. ३. १९)

इति। नैष्ठिकस्य हारीत आह—

'उपकुर्वाणस्तु यत् कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा।
तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः' ॥

इति ॥ ६४ ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह—

---

* पुनर्मामिति ऋक् उपरितनयाज्ञवल्क्यवचनव्याख्याने निर्दिष्टा।

---

१. C. F. read कश्यप for काश्यप. २. I. and F. substitute तु for त्रि.; while G. omits the following portion.—

'स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रि पुनर्मामित्यृच जपेत्'।
इति। भयादौ प्रजापतिराह—
'भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामत.।.

चतुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके ॥ ६५ ॥
समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

इति । ऋग्वेदोदयश्चतस्रो वेदाश्चतुर्विद्याः । ताभिरुपपन्न-स्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन

'चातुर्वैद्यो विकल्पी च'

(अ. स्मृ. ३. ११)

इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दाशरथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः । तद्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेत् ॥ ६५ ॥

विधिवदित्युक्तम् । कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षया तदितिकर्तव्यतामाह—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत् ॥ ६६ ॥
वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानद्विवर्जितः ।

इति । चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि तेभ्यो विरुद्धानि विकर्माणि तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्मस्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्तमानाच्चातुर्वर्ण्यात् सेतुबन्धमार्गे भिक्षां चरेत् । छत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं भिक्षावेलायाम् । किन्तु मार्गगमनेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ६६ ॥

---

१ I. reads चतुर्विद्योपपन्ने तु २. K and L. read विप्रघातकें for ब्रह्मघातके. ३. I and J read ऋगाद्य. चतस्रो. ४. I. reads चातुर्विद्योपपन्नेन द्वाभ्यां च for चातुर्विद्यो विकल्पी च. ५. C. F and G. omit समुद्रसेतुः and C. and F. also omit तद्यात्रां ६. B D. and H. read चातुर्वर्ण्यं for चातुर्वर्ण्यात्. ७. Except E and I. others insert विकर्मस्थाश्च ; while G. reads विकर्मस्थ for the same. ८. I. omits मार्ग-, while G. substitutes इति for अपि.

भिक्षमाणेन वक्तव्यमुक्तिप्रकारमाह–

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥ ६७ ॥
गृहद्वारेषु[1] तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ।

इति । पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिक्षागृहं अहं दुष्कृतकर्मेत्यादिवाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत् । अप्रख्यापने बाधमाहाङ्गिराः–

'कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्धते' ।
(अं. स्मृ. १.४७)

इति । दुष्कृतकर्मा, महापातककारको, ब्रह्मघातक इति पदत्रयस्य महासामान्या-[2]ऽवान्तरसामान्य-तद्विशेषवाचित्वादपुनरुक्तिः ॥ ६७ ॥

अध्वश्रान्तस्यावस्थातुं देशविशेषमाह–

गोकुलेषु वसेच्चैव[3] ग्रामेषु* नगरेषु वा ॥ ६८ ॥
[4]तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु वा[5] ।

इति । बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थापनाय कल्पितो व्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रामाद्बहिर्निवासो[6]ऽशक्यः[7] । तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशाला-

---

*कतिपयजननिवासो ग्रामः । चातुर्वर्ण्यानेकजननिवासो नगरम् । मुन्यादिनिवासस्तपोवनं नैमिषादिकम् ।

---

१ B. and D read the following line as follows:—
गृहद्वारेषु भिक्षामि तिष्ठामि ब्रह्मघातक ।.

२. C and F read अवान्तर-सामान्याभ्या तद्विशेषवाचित्वात्. ३. K. and L. read चापि for चैव. ४. M. reads तथा वनेषु for तपोवनेषु ५ Except C. and F all others substitute च for both वा. ६. J omits ग्रामात् ७. B. D. and G. read ऽशक्त for ऽशक्य also substitute तदा for तत्र.

देवायतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत्। असति तु[1] व्याघ्रादिभ्यो भये तपोवनादिषु निवसेत्। नदीप्रस्रवणेभ्योऽन्यानि तीर्थानि पम्पासरोवरादीनि ॥ ६८ ॥

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनम्। किन्तु निवासस्थानेष्वपीत्याह—

एतेषु ख्यापयन्नेनः[2] पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥ ६९ ॥
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्।
रामचन्द्रसमादिष्टनलसञ्चयसञ्चितम्[3] ॥ ७० ॥
सेतुं* दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति।

इति। यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा सेतौ दृष्टे[4] सति तत्पापक्षयः ॥ ६९–७० ॥

सेतुदर्शनानन्तरकर्तव्यमाह[5][6]—

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥ ७१ ॥

---

* 'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्'—इति सेतोर्विशेषणद्वयम्। स च सेतुर्दशयोजनविस्तीर्णः शतयोजनमायतः दीर्घः। यथा श्रीमद्रामायणे—

'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्।
ददृशुर्देव-गन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम्' ॥
(वा. रा. ६. २२. ७२)

इति। रामचन्द्रेण समादिष्टेन नलनाम्ना वानरेण योऽयं काष्ठ-पाषाणादिसञ्चयः कृतः तेन सञ्चितं बद्धम्।

---

१ L. omits तु. २ B and D read तेषु प्रख्याप्य यत्नेन, J एतेषु ख्यापयन्नेव, K. and L. एतेषु ख्यापयन्नेक all for एतेषु ख्यापयन्नेन. ३. B. D. G. H. I. J. and M. read -समादिष्ट for -समादिष्ट-. ४. Except H. all others read सेतोर्दर्शने for सेतौ दृष्टे. ५ B. D G. and I read सेतुदर्शनानंतरं for सेतुदर्शनानतर-. ६ K. L. and M. do not insert this line.

इति। स्पष्टोऽर्थः॥ ७१॥

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः पक्षान्तरमाह–

यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः।

इति। अश्वमेधेऽप्यशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम्। तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे* श्रूयते–

'सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन् सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद'।

(तै. सं. ५. ३. १२. १. २)

इति। तदुपासनं च–

'उषा वा अश्वस्य'।

(तै. सं. ७. ६. २५. १)

---

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'तैत्तिरीयब्राह्मणे' इत्येव वर्तते, तथापि 'सर्वं वे'त्याद्यग्रिमं वाक्यं तैत्तिरीयसंहितायामेव वर्तते न ब्राह्मणे। तदयं

---

१. Except I. all others omit स्पष्टोऽर्थ. २ E has in the margin —

'अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा।
अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा'॥

इति। तत्र अश्वमेध सार्वभौमविषय।

'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत'॥

इति श्रुते।

We are unable to find out whether the above portion can be found in this book or others. ३ The quoted portion does not occur in Taittirîya Brâhmana, but is found in Taittirîya Samhitâ and the next sentence also in the Samhitâ and not in Taittirîya Brâhmana

इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे* च प्रपञ्चितम् ॥ ७२ ॥

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्तव्यमाह—

पुनः प्रत्यागतो वेश्मवासार्थमुपसर्पति ॥ ७२ ॥
सपुत्रः सह भृत्यैश्च[1] कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
गाश्चैवैकशतं दद्याच्चतुर्विद्येषु[2] दक्षिणाम् ॥ ७३ ॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते ।

इति । ब्राह्मणानां प्रसादो नाम-विपापो विशुद्धस्त्वमसीत्येवमाद्युक्तिः । इदं च व्रतं गुणविहीनस्य ब्राह्मणस्य[3] वधे द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

'पात्रे धनं[4] वा पर्याप्तं दत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्' ॥
(या. स्मृ. ३. २५०)

इति । विद्या-तपोयुक्ते पात्रे गो-भू-हिरण्यादिकं जीवनोपायपर्याप्तं दद्यात् । वा शब्देन सर्वस्वं सपरिच्छेदं वा गृहं दद्यात् । तदाह मनुः—

लेखकप्रमादो वा माधवाचार्यस्यैव नाम विस्मृतिर्वेति न ज्ञायतेत्यलं महतां प्रमादोद्घाटनेन ।

* 'उषा वा' इत्येतद्वाक्यं न तैत्तिरीयब्राह्मणे दृश्यते । अपि तु तैत्तिरीयसंहितायामेव वर्तते 'तैत्तिरीयब्राह्मणे' इति तु प्रामादिकमेवेति प्रतिभाति ।

---

१. C. and F. read सहपुत्र सह भृत्यैश्च, J. सहपुत्र सभृत्यैश्च and K. L. सपुत्र' सहभृत्यश्च all for सपुत्र सह भृत्यैश्च २. B. D. and H. read चातुर्वैद्येषु and E. I. चातुर्वैद्येषु for चातुर्विद्येषु ३ B D. and I. omit ब्राह्मणस्य ४ C. and F. read घृत for धन.

'सर्वस्वं वा[1] वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्* ।
धनं वा जीवनायाऽऽलं[2] गृहं वा सपरिच्छदम्' ॥

(म. स्मृ. ११. ७६)

इति । अपुत्रस्य सर्वस्वदानं पुत्रवतः[3] सपरिच्छदं गृहदानमिति व्यवस्था ॥ ७२–७३ ॥

अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

'शिरःकपाली[4] ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्' ॥

(या. स्मृ. ३. २४३.)

इति । स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपाल-ध्वजवान्—

'कृत्वा शवशिरोध्वजम्' ।

(म. स्मृ. ११. ७२)

इति मनुस्मरणाच्च ।

'ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसंचरेत्' ।

(शा. स्मृ. ९. २६)

* अत्रायमर्थवादः 'धनं वा जीवनायालम्—इति । यावता धनेन दत्तेन प्रतिग्रहीतुर्जीवनं पर्याप्तं भवति तावता धनेन तस्मै जीवितं दत्तं भवति एतदेव साम्यम् ।

१. The text reads स वेदविदुषे for वा वेदविदे. २. H. reads जीवनायाल्पगृह for जीवनायालं. ३. Except A. all others omit पुत्रवत. ४. H. reads -कपालो for -कपाली.

इति शातातपस्मरणाच्च । एतदुभयं[1] पाणिनैव ग्राह्यम्—

'खट्वाङ्ग-कपाल[2]पाणि' ।

(गौ. स्मृ. २२. ४)

इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरः-कपालात्मको ध्वजो गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृत्[3]कपालं ग्राह्यम् ।

'*मृण्मयकपालपाणिर्भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत्' ।

(गौ. स्मृ. २२. ६)

इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खोऽपि—

'ब्रह्महा परिषदानुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी मृण्मयपात्रपतितशिष्टान्न[4]भोजी स्वकर्म विख्यापयन् चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः । शून्यागार-नदी-

---

* अस्मद्दृष्टगौतमस्मृतिपुस्तकेषु नेदं सूत्रं कुत्राप्युपलभ्यते । नापि व्याख्याकृता हरदत्तेन विवृतम् । भिक्षार्थं मृण्मयपात्रं ग्राह्यमित्यपि न तस्य सम्मतमिति प्रतिभाति । यतस्तेन 'खट्वाङ्ग' इत्येतत्सूत्रव्याख्याया— 'खट्वाङ्गं दक्षिणे पाणौ । कपाल सव्ये भिक्षार्थं पानीयपानार्थं भोजनार्थं च । तथा चापस्तम्बः—

'पुरुषशिरः प्रतिपानार्थमादाय खट्वाङ्गं दण्डार्थे' ।

(आ. ध. सू. १. १०. २७. २१)

इत्युक्तम् ।

---

१. B. D. G. omit this:—

एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम् ।

' खट्वाङ्ग-कपालपाणि.' ।

इति गौतमस्मरणात् ।.

२. I. J does not insert -कपाल-. ३. B. D. and G. omit मृण्-. ४. I. reads -भिक्षान्न- for -शिष्टान्न-.

पर्वत-वृक्षमूल-गुहानिकेतनः स एवं द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति'।

(शं. स्मृ. १६. ९)

इति। वनादिवासिना तेन भवितव्यम्। यथाह मनुः—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत्।(७२)

कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः'* ॥ (७८)

(म. स्मृ. ११. ७२–७८)

इति। 'कृतवापनो वा' इति वाशब्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते†। अत एव संवर्तः—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा‡ जटी ध्वजी'।

(सं. स्मृ. १०९)

इति। लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या। तथा-चापस्तम्बः—

---

* तृण-पर्णादिकृतो निकेतो वर्षातप-शीतत्राणादिहेतु गृहं कुटी। द्वादशाब्दिकव्रतस्यैव 'कृतवापन' इत्यादिर्विशेषः। गोविन्दराजस्तु 'समाप्ते द्वादशे वर्षे' (म. स्मृ. ११. ८१) इत्यभिधानात् द्वादशवार्षिकस्यायं गुणविधिरिति मन्यते।

† नायं विकल्पो मेधातिथ्यादिसम्मतः।

‡ लोमवद्वसन इत्यर्थः।

---

१. G substitutes स केतन for स एव, while I. omits स २ G reads तथा च for यथाह ३ The text substitutes -समा for -अब्दानि ४. The text omits वा. ५ E. and H substitute आसने for आश्रमे ६ The text substitutes गो-ब्राह्मणहिते रतः for सर्वभूतहिते रत ७. The text reads ब्रह्मघ्नस्तु वन गच्छेत् वल्कवासा for ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा.

'लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्'।
(आ. ध. १. १. २४. १४)

इति। अत्र मृष्टं लभ्यत—इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्ष्यमाचरेत्। तदाह वसिष्ठः—

'सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः'।
(व. स्मृ. २१. ९)

इति। इदं च भैक्ष्यमशक्तविषयम्। तथा च संवर्तः

'ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी।
वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः॥
भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति।
चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयतः पुनः॥
भैक्ष्यं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः।
वनवासी ह्यपः स्पृश्येत् सदाकालमतन्द्रितः॥
ख्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तमः।
अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्'॥
(सं. स्मृ. १०९-११२)

---

१ The text reads as follows:—

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत।

२ G substitutes यत्र for अत्र. ३ E. reads मिष्टं for मृष्टं. ४. B and D. omit चरेद्. ५ The text reads वल्कवासा, B. C. D. F. and J वालवासा and H. वनवासो all for वनवासी ६. The text reads च चरेद् for विचरेद्. ७. G. reads संयुत. for संयत and J. खट्वांगीलयित for खट्वाङ्गी संयतः. ८ B. and D. ह्यप स्पृश्य, C. and F ह्युपस्पृष्ट्वा and E. G. and H. ह्यप स्पृश्यात् all for ह्यप स्पृश्येत्, while the text स पापश्च for the same. ९ H reads पापकृत्तर' for पापकृत्तमः and the text reads this line as follows:—

ख्यापयन्नेन तत् पापं ब्रह्मघ्न पापकृत्तरः।

इति । नियमान्तराण्याह यमः—

> ‘अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनी ।
> मृण्मयेन कपालेन स्वकर्म श्रावयंस्तथा ॥
> ब्राह्मणावसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
> शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणं च तम्*॥
> चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देव-ब्राह्मणपूजकः ।
> एवं दृढव्रतो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
> सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च ।
> सञ्चरेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तिवर्जिते ॥
> ब्रह्मघ्ने देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य सञ्चरेत् ।
> एककालं चरेद्भैक्ष्यमलब्ध्वोपवसेद्दिनम् ॥
> एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।
> पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति’ ॥
> (य. स्मृ. ६. २१–२६)

इति । ब्रह्मचर्यादिनियममाह गौतमः—

> ‘खट्वाङ्ग-कपालपाणिर्वा द्वादशसंवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् कर्माचक्षाणः

---

* यस्तेन हतः तं ब्राह्मणं संस्मरन् । ‘ब्रह्मघ्ने देहि मे भिक्षाम्’—इति एनः पापं विख्याप्य भिक्षेत् ।

---

१. C. and F read विषयान्तराणि for नियमान्तराणि २ G and I read मितभोजन· for मितभोजनी. ३ B.D.I read ख्यापयन् for श्रावयन्. ४ B. D read देवागाराणि च विवर्जयेत् for सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ५. B and D. substitute -पूजन for -पूजक . ६ We follow here A. and I, while all others read भ्रूणघ्ने. ७. B. D. E. and I. substitute अभिख्याप्य for विख्याप्य. ८. A. B. C. D. and F. read ब्रह्महत्या for ब्रह्महत्यां. ९. G. H. read भैक्ष्य- for ब्रह्म- and B. and D -चर्यव्रतानि for -चर्यादिनियमम्. १० I. reads खड्गाङ्गी for खट्वाङ्ग-; while except A. and the text all others omit वा.

(४) यथोपक्रामेत् सन्दर्शनादार्यस्य। (५) स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदकोपस्पर्शी शुद्धयेत्। (६)

(गौ. स्मृ. २२. ४–६)

इति। काश्यपोऽपि—

'पवित्रपाणिर्दण्डी च पङ्कदन्तो रजस्वलः।
तीर्थवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत्'॥

(का. स्मृ. ३. १४)

इति। इयं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणवधविषया। तथा च मनुरेतद्द्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते निगमयति—

'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते'॥

(म. स्मृ. ११. ८९)

इति। आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात्प्राग्व्रतमभ्यावर्तनीयम्। तदाहतुर्मनु-देवलौ—

'विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं चरेत्।
तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः'॥

---

१. G reads यथोक्तक्रमात् and H यथोपक्रमेत् both for यथोपक्रामेत्. २ Except A. H. I. and the text all others read उदकस्पर्शी for उदकोपस्पर्शी ३ A. and J substitute कण्वोऽपि for काश्यपोऽपि. ४. C. and F read पङ्कदिग्धो and I. पक्षदन्तो for पङ्कदन्तो ५ B D. read तीर्थवासी कुशाच्छेदी for तीर्थवासी कुशाच्छादी and all others except A. and J. read तीर्थवासी for तीर्थवासी.

इति[१]।

'यत् स्यादनभिसन्धाय[२] पापं कर्म[३] सकृत्कृतम्।
तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा[४] धर्मविद्भिर्मनीषिभिः'॥

इति। तदेतद्[५]वचनेन सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषयत्वाभिधानात्।

'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तनीयम्'।

इति न्यायाच्चावृत्तौ द्वैगुण्यादिसिद्धिः। यस्तु न साक्षाद्ब्राह्मणं हन्ति किंतु तिरस्कारादिद्वारात्तन्निमित्ततामापद्यते तम्प्रति सुमन्तुराह—

'तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं[६] मृतो यदि।
निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृह-क्षेत्रादिकारणात्॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोम सरस्वतीम्।
गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्'*॥

यो गुणहीनो विप्रः स्वकीयैः परकीयैर्वा तिरस्कृतः सन् आत्मानं व्यापादयेत्। इदं च तिरस्करणं सनिमित्तम्। सहसा क्रोधात् वा गृह-क्षेत्रादिनाशेनापहारेण वा दुःखितः सन् यो म्रियेत तस्य विशुद्ध्यर्थं तिरस्कारादिकर्त्रा मरणनिमित्तभूतेन तत्पुत्रादिना वा त्रैवार्षिकं व्रतं वा सागरसङ्गममारभ्योगमपर्यंतं सरस्वतीतीरसेवनं कर्तव्यम्। इदं च निर्गुणविप्रमरणविषये निमित्तभूतस्य गुणवत एव। गुणवति मृते त्वधिकम्।

---

१. I does not insert इति. २ C F. and G. substitute यस्मात् for यत् स्यात् ३. B and D. read पापहर्ता सकृत् for पाप कर्म सकृत् ४. G. reads दृष्ट्वा for दृष्टा. ५ G. omits तदेतद् ६ C and F read क्रममाणो, E. and H ऽक्षममाणो for हत्वात्मान

इति । निर्निमित्तं भर्त्सने स एव आह—

'अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।
क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ॥
वत्सरत्रितयं कुर्यात्ततः कृच्छ्रं विशुद्धये'* ॥

इति । यदा पुनर्निमित्ती अत्यन्तगुणवान् आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणः तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् ।

'केश-श्मश्रु-नखादीनामकृत्वा वपनं वने ।
ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति' ॥

इति तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती यथा वा निमित्ती तथैवानुमन्त्रादयोऽपि प्रायश्चित्तभाजः । तथा च पैठीनसिः—

'हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गोपदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणः ।
उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

*निर्गुणविप्रमरणनिमित्तभूतस्य गुणवत· प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीमत्यन्तनिर्गुणमरणनिमित्तस्यात्यन्तनिर्गुणस्य प्रायश्चित्तमाह । 'अत्यर्थं निर्गुण ' इति । सनिमित्तभर्त्सने तु न्यूनम् ।

१. B. and D. read निमित्ततो मृते, C. and F निर्निमित्तता मते, G. निर्निमित्तं मृते and H. निर्निमित्ततो मृते all for निर्निमित्त भर्त्सने २ J reads प्रत्यर्थं for ह्यत्यर्थं. ३. G. reads च for तु ४ J. reads गर्हित. ५. C. F and I. substitute नर· for तत. ६ H. reads यदा पुनर्नर निमित्ते for यदा पुनर्निमित्ती. ७ I. reads कृत्वा तु वपनं for अकृत्वा वपन. ८. B. D. G. H. read अनुमन्त्रादेरपि प्रायश्चित्तमाह पैठीनसि. ९. B and D. read कर्ता for हन्ता. १० B. and D. read सदाचार तथा चार्गोपदेशक for सहायश्च तथा मार्गोपदेशकः; while C. F. and I. मार्गानुदेशक for मार्गोपदेशक. ११ I reads विकर्मिणाम्. १२. B. and D substitute उपदेशक for उपेक्षक and all others except A. and I. read शक्तिमांश्च for शक्तिमांश्चेत्.

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्।
तथा शक्त्यनुरूपं च दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्'[*] ॥

इति। एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्याधिकं प्रायश्चित्तम्। विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं प्रकल्पनीयम्। साक्षात्कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो भवति। तदाह यमः—

'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वा ऽप्यूनषोडशः।
प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः' ॥
(य. स्मृ. ६. ४१)

इति। क्वचित् कर्तुः प्रतिनिधिमाह स एव—

'अपूर्णैकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च।
प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्यो वाऽथ बान्धवः' ॥
(य. स्मृ. ६. ३)

* दण्डस्तु राज्ञा कर्तव्यः। ननु प्रायश्चित्तकल्पनानन्तरं दण्डकल्पनं न युक्तम्। प्रायश्चित्तेनैव पापापनोदे दण्डस्य वैयर्थ्यं स्यात्। यदि पापनिवृत्तिर्न भवेत् तर्हि प्रायश्चित्तस्य वैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्प्रायश्चित्तानन्तरं न युक्तो राजदण्ड—इति चेत्—न। प्रायश्चित्तेन पारलौकिकदोषनिवृत्तिर्भवति। ऐहिकदोषनिवृत्त्यर्थं राजदण्डस्यैव विहितत्वात् इति दिक्।

१. All, except A. and J. read यथा- for तथा २ A. substitutes मनु. for यम. ३. B. and D. read व्याधितस्य यथाश्रयम्; while A. स्त्रियो रोगिण एव च for व्याधितश्च तथा स्त्रियः. ४. B and D. read अपूर्णो द्वादशाब्दस्य for अपूर्णैकादशाब्दस्य ५. B D. and G. read माता-ऽपिता वान्येऽस्य बान्धवाः; C. and F भ्राता पिता वाऽन्योन्यबान्धव and J. भ्राता-पिता वाऽन्येऽथ बान्धवाः all for भ्राता पितान्यो वा ऽथ बान्धवः.

इति[1] । यत्तु तेनैवोक्तम्—

'अतो बालतरस्यास्य[2] अपराधो न पातकम् ।
राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं च नेष्यते' ॥
(य. स्मृ. ६. ४)

इति तत् प्रायश्चित्ताल्पत्वाभिप्रायम्[3] । न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम् ।

'पादो बालेषु[4] दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः' ।
(वि. स्मृ. १. ४६)

इति विष्णुना बालस्य[5] पादाभिधानेन बालतरस्य ततोऽप्यल्पत्वावगमात्[6] । यद्वा माभूद्बालतरस्य पापम्[7] । वचनेन साक्षान्निवारणात्[8] । नह्यस्ति वचनस्यातिभारः । यत्तु[9] पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्—

'गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
ब्रह्महा विप्रमुच्येत[10] सर्वपापेभ्य एव सः' ॥
(अं. स्मृ. २. ३६)

अतो बालतरस्य चतुर्वर्षन्यूनस्य ।

---

१ C and F. add the following portion after इति तत्र —
' द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्', इत्येतद्वाक्याविहितद्विगुणपरम् ।
२ B. and D. read प्रायश्चित्त न विद्यते, while G. reads प्रायश्चित्त न विद्यते for प्रायश्चित्त च नेष्यते C. and F. read न नेष्यते for च नेष्यते. ३ I. reads -प्रायेण for -प्रायम् ४. B and D read बालस्य for बालेषु, while E and I. substitute सर्ववर्णेषु for सर्वपापेषु ५ H. reads बालवर्णे for बालस्य. ६. B. D. G. and H. substitute अल्पत्वमवगन्तव्यम् for अल्पत्वावगमात्. ७ C. and F read बालस्य न पापम्. for मा भूद्बालतरस्य पापम् ८. B. and D. read विचारणात् for निवारणात्. ९ B D. E. and I. omit तु. १०. I. reads ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत for ब्रह्महा विप्रमुच्येत and substitutes च for सः.

इति—तच्च—

'द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्' ।

(या. स्मृ. ३. २५२)

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । यदपि शङ्खवचनम्—

'प्रमाप्य द्वादश संवत्सरान् षट् त्रीन्[1] सार्धं संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं[2] तस्यार्धमर्धं च दद्यात् । सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण[3]' ।

इति तदाचार्यादिहननविषयम् । तथा च दक्षः—

'समम‍ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
आचार्ये शतसाहस्रं सोदर्ये दत्तमक्षयम् ॥ (२६)
सम-द्विगुण-साहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम्[4] ।
दाने फलविशेषःस्यात् हिंसायां तद्वदेव हि' ॥(२५)

(द. स्मृ. ३. २५–२६)

इति । यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम्[5]—

'विप्रेहारण्ये[6] कुटीं कृत्वा वाग्यतः शवशिरोध्वजः शाणीपक्ष आत्मन्युपरि जान्वाऽऽच्छादयेत्' ।

(आ. ध. सू. १. ९. २४. ११)

---

१. C. and F. omit त्रीन् and I quite mistaken here. २ B and D. read दशसहस्र तदर्धं तस्यार्धमर्द्धं च, C. F शतसहस्र तस्यार्धमर्द्धं च, G अयुतसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च and G शतसहस्र तदर्द्धं तस्यार्धमर्द्धं च all for गोसहस्र तस्यार्द्धमर्धं च. ३ J adds च after आनुपूर्व्येण ४. I. reads क्रमात्. ५. From यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम् to तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था ज्यायसी इति; the including portion between these two sentences is not found in all other manuscripts except A. and H. We doubt not whether the portion belongs to the author. F. also includes this portion, but there is a note in the margin अय ग्रन्थ पूर्वाङ्क पृष्ठान्त्यपंक्तिस्थो बोद्धव्यः and the folio 140, page 2. ६. The text reads this Sûtra अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यत शवशिरध्वजोर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य·

इत्युपक्रम्य—

'गुरुं हत्वा श्रोत्रियं [1]वा एतदेव व्रत-
मोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्[2]। (२४) ना-
स्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते'। (२५)
(आ. ध. सू. १. ९. २४–२५)

इति तन्माता-पित्राचार्यादिविषयम्। तथा च भविष्य-त्पुराणे—

'मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा।
गुरुं हत्वा श्रोत्रियं च ....' ॥

इत्युपक्रम्य अस्यैव प्रायश्चित्तस्य विधानात्। शाणीपक्षः शाणसूत्रमयवस्त्रैकदेशः। आ उत्तमादुच्छ्वासात् आ मरणात्। प्रत्यापत्तिः व्यवहारः। अत्राशक्तस्य शङ्ख आह—

'प्रमाप्य द्वादशसंवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं
संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत्। तेषामन्ते
गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्धमर्धं च दद्यात्।
सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण'।

इति।

'एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्'।

इति अत्रासमर्थो द्वादशवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं गोसहस्रदानं कुर्यात्। तत्राप्यशक्तस्य षड्वार्षिकव्रतचर्यानन्तरं[3] अर्धं गवां सहस्रम्। तत्राप्यशक्तस्य त्रिवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं[4] सार्धश-

---

१. The text reads this . . . कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत २. The text adds अस्य after न. ३. E reads तदर्धं गोसहस्रार्द्धदानं for अर्धं गवां सहस्रम् and H. reads अर्धं गवां for अर्धं गवा सहस्रम् ४ E. reads त्र्यब्दव्रतानतर तस्यार्धं पञ्चशतार्द्ध दान for त्रिवार्षिकव्रतचर्यानंतरं सार्धशतद्वयं गवाम्।.

तद्वयं गवाम्। तत्राप्यशक्तस्य सार्धसंवत्सरव्रतचर्या। अनन्तरं पञ्चविंशत्युत्तरशतमिति सर्ववर्णानां शक्त्यनुसारेण आनुपूर्व्येण क्रमेण द्वादशवार्षिकादिगोसहस्रादीनां समुच्चयो भवति। एतच्च पूर्वोक्तविषय एव कल्पनीयम्। प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात्।

ननु—द्वादशवार्षिकादिव्रतचतुष्टयं गोसहस्रादिदानचतुष्टयसहितमभिधाय—

'सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण'।

इत्यभिधानात् ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य क्रमेण व्रतचतुष्टयविधानं किमिति न स्यात्?। मैवम्।

'पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा भवेत्।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्'॥
(अं. स्मृ. ३. १६)

इति। तथा—

'शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम्'।

इति यथाक्रमं अङ्गिरो-भविष्यत्पुराणवचनाभ्यां ब्राह्मणापेक्षया इतरवर्णानामधिकप्रायश्चित्तविधानात्। तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था ज्यायसी इति।

ननु—एवं वचनान्तरं साक्षित्वेनोदाहृत्य यत्र विशेषव्यवस्थोच्यते तत्र साऽस्तु। यत्र त्वन्तरेणैव वचनान्तरं व्यवस्थोच्यते तत्र स्वकपोलकल्पिता कथं श्रद्धेया?— इति चेत्। मैवम्। स्मृतिकारैरेव कल्पनीयत्वाभिधानात्। तथा च देवलः—

१. E. adds अर्धं गवां after व्रतचर्यानंतरम् २. I. omits एव, while except A. B. D. and G all others read स्मृतिकारेणैव for स्मृतिकारैरेव.

'जाति-शक्ति-गुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ॥

इति । यदिदं द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तद् द्वादशे वर्षे सम्पूर्णे वा समापनीयं अर्वाग्वा ब्राह्मणत्राणादिनिमित्तलाभे । तथा च शङ्खः—

'द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति । अन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा । गवां द्वादशानां परित्राणात् । सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति' ।

इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'ब्राह्मणस्य परित्राणाद् गवां द्वादशकस्य वा ।
तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
दीर्घ-तीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।
दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥
आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं, घातित एव वा ।
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति'* ॥
(या. स्मृ. ३. २४४–२४६)

* यश्चौर-व्याघ्रादिभिर्व्यापाद्यमानं कमपि ब्राह्मणं आत्मप्राणान् अन्तरे कृत्वा त्रायति द्वादश गावो वा प्राणसङ्कटान्मोचयति सोऽसम्पूर्णेऽपि द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ते शुद्धो भवति । एवमेव परकीयस्याश्वमेधे अवभृ-

१. B and D. read वधकृत for बुद्धिकृतं २ G. and I. read द्वादशवर्षे for द्वादशे वर्षे, while B. and D द्वादशवर्षे त्वसम्पूर्णे वा for द्वादशे वर्षे सम्पूर्णे वा. ३ Except A. all others read स द्यावा अश्व for सद्य एवाश्व-. ४. The text substitutes च for वा. ५. Except B. D. and the text others read स्नानात् शुद्धिमवाप्नुयात् for स्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात्. ६. C. and F. substitute दत्त्वा for दृष्ट्वा ७. The text reads तु for वा. ८. The text reads विशुद्ध्यति for न दुष्यति.

इति न तद्व्रतान्तराभिप्रायम्। किंतु समाप्तिकथनाभिप्रायम्। व्रतान्तराणि तु मनुराह—

'लक्ष्यं[1] शस्त्रभृतां वा[2] स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः॥
यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताऽग्निष्टुताऽपि वा* ॥
जपन् वाऽन्यतमं वेदं[3] योजनानां† शतं व्रजेत्[4]।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नियतेन्द्रियः[5]॥
सर्वस्वं वा[6] वेदविदे ब्राह्मणायापपादयेत्।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्॥

थाख्यकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वकल्मषं विख्याप्य स्नात्वा शुद्धो भवति। तथा बहुकालव्यापिना दुःसहेन कुष्ठादिरोगेण पीडितं ब्राह्मण गा वा पथि दृष्ट्वा निरुजं कुर्याच्चेत् ब्रह्महा शुद्धो भवति। अपहृतसर्वस्वतयावसीदतो विप्रस्य गो-भू-हिरण्यादिद्रव्यं सर्वं प्रत्यानीय यस्तस्य विप्रस्य रक्षणं करोति स विशुद्धो भवति। विप्रसर्वस्वप्रत्यानयनप्रयत्ने मृतः शस्त्रैः क्षतो जीवन्नपि वा शुद्ध्यत्येव।

* त्रिवृता त्रिवृत्स्तोमेन। अग्निष्टुता अग्निष्टोमेन।

† यं कमपि वेदं जपन् शतयोजनं गच्छेत्। योजनं षोडशसहस्रहस्तात्मकम्। यथोक्तम्—

'द्वादशाङ्गुलिकश्शङ्कुस्तद्द्वयं तु शयः स्मृतः।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः॥
चतुष्कं योजनं तत्स्यादिति मानं व्यवस्थितम्'।

१. Except A. all others omit तु २ J reads लक्ष्य for लक्ष्यं. ३ G. reads वेद for वेदं. ४ G substitutes व्रजन् for व्रजेत्. ५ B and D. read मितभुक्जितेन्द्रियः for मितभुङ् नियतेंद्रिय.. ६. A. reads वेदविदि and the text omits वा and reads वेदविदुषे.

हविष्यभुग्वाऽनुचरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्'*॥
(म. स्मृ. ११. ७३–७७)

इति । एते सर्वे पक्षाः कामकारा-ऽकामकारविद्वदविद्वद्विषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञवल्क्य आह—

' लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।
मज्जान्तं जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ' ॥
(या. स्मृ. ३. २४७)

इति । द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनं भवति । यथोक्तं लीलावत्याम् ।

'यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यै-
र्हस्तोऽङ्गुलैः षङ्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दशकेन वंशः' ॥

इति । देशभेदेनानयोर्व्यवस्था ज्ञेया ।

* यद्यपीमानि सर्वाण्यपि प्रायश्चित्तानि न वर्णविशेषाभिधानपुरस्सरमभिहितानि तथापि अन्यत्रोक्ता व्यवस्था अत्रानुसन्धेया । तद्यथा—शस्त्रभृतां लक्ष्यत्वं अग्निपतनं सर्वस्वदानं जीवनपर्याप्तधनदानं गृहदानं सरस्वत्यनुगमनं च सर्ववर्णसाधारणम् । अश्वमेधो राज्ञ एव । गोसवो ब्राह्मणस्यैव । अन्ये त्रैवर्णिकानाम् । तत्र गोसवाश्वमेधौ कलौ वर्ज्यौ वर्णभेदेन प्रायश्चित्तस्य द्विगुण-त्रिगुणादिको भेदस्त्वग्रे आचार्येणैवोक्तो ऽत्रानुसन्धेयः ।

---

१. The text reads ऽनुसरेत् for ऽनुचरेत्. २. B., D and F. read प्रतिस्रोतां for प्रतिस्रोत. ३. The text reads मज्जान्ता for मज्जान्तं.

इति। तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः—[1]

'लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वासये।
इति प्रथमाम्।[2]

त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये।
इति द्वितीयाम्।

लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये।
इति तृतीयाम्।

मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं वासये।
इति चतुर्थीम्।

मेदो[3] मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये।
इति पञ्चमीम्।

स्नायुं[4] मृत्योर्जुहोमि स्नाय्वा मृत्युं वासये।
इति षष्ठीम्।

---

१ All others except A. and I read तथा for तत्र, while C. and F. omit the following —

. . . . . . लोमप्रभृति वै तनुम्।
मज्जान्त जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्' ॥
इति। तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठ —
'लोमानि मृत्योर्जुहोमि . . . . .।.

२ These Mantras are found in all manuscripts and the text, but they appear different from one another. I substitutes नाशय for वासये in all the Mantras and except A. G and the text all others read प्रथमम् for प्रथमाम् and so on in masculine instead of feminine, while G omits the following —

प्रथमाम्। त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये। इति द्वितीयाम्।
लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्यु वासये। इति.

and substitutes आश्रयाति for वासये इति in the first and the fourth Mantra. ३. The text interchanges this Mantra for the sixth. ४ The texts, two Bombay editions and one Benares edition with commentary reads स्नावाभि- and स्नावभि. स्नायु for and स्नाय्वा

अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वासये ।
इति सप्तमीम् ।
मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वासये ।
इति अष्टमीम्[१] ।
(व. स्मृ. २०. २६)

इति । मरणान्तिकस्येदृशस्य[२] सर्वस्य व्रतस्य कामकारविषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह—

'प्राणान्तिकं च यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः।
तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥
यः कामतो[३] महापापं नरः[४] कुर्यात् कथंचन ।
न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ॥

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

' ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेत् । अधःशायी त्रिषवणस्नायी[५] कर्मावेदको भैक्ष्याहारो[६] दिव्यनदी-पुलिन-सङ्गमा-ऽऽश्रम[७]-गोष्ठ-पर्वत-प्रस्रवण-तपोवनविहारी स्यात् स्थान-वीरासनी । संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणि-गो-धान्य-तिल-भूमि-सर्पींषि ब्राह्मणेभ्यो[८] ददन् पूतो भवति' ।

---

१. I reads मज्जां for मज्जानं and मज्जया for मज्जाभि', while all other except A. and the text substitute मज्जां for मज्जाभि २ G and I. do not insert ईदृशस्य. ३. G and J. read कामेन for कामत. ४. A. reads कुर्यात् विप्र for नर कुर्यात् ५ Except A. and I. all others read त्रिषवणी for त्रिषवणस्नायी, while B D and I. कर्मवेदक for कर्मावेदक- ६. B. and D. read भिक्षाहारी for भैक्ष्याहारो ७ H reads -सगमाश्रयो गोष्ठचपर्वत- for -सगमाश्रमगोष्ठ-पर्वत- ८. G. reads ब्राह्मणो दद्यात्, while I. substitutes दद्यात् for ददन्.

इति तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम्। यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्'।

(व. स्मृ. २३. ३८)

इति तन्मनोवसितब्रह्महत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम्। यत् पुनः षट्त्रिंशन्मतवचनम्—

'षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्।
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकद्वयमेव च'॥

इति तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य* सप्रत्ययवधे† द्रष्टव्यम्। अप्रत्ययवधे तु बृहस्पतिराह—

'अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते।
शुद्ध्येत् त्रिषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः'॥

* अप्रत्यानेयं पुनरानयितुमशक्यं पुंस्त्वं यस्य। षण्ढस्तावच्चतुर्दशविधः पूर्वमाचारकाण्डे विवाहप्रकरणे उक्तः। तत्र केषाचित् कालान्तरे औषधादिना पुंस्त्वं प्रत्यानेतुं शक्यं भवतीति प्रसिद्धमेवायुर्वेदविदाम्।

† अत्र—

'प्रत्ययोऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वासहेतुषु'।

(नामलिंगानुशासने ३. ३. १४७)

इति कोशात् प्रत्ययो ज्ञानम्। तच्च—

'जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः'।

(ग. पु १. १३६. १२)

इति गारुडात् संस्कारजन्यम्।

१. B. and D. omit the following.—

'यत्पुनर्वासिष्ठवचनम्'—

'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्'।

इति। तन्मनोवसितब्रह्महत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम्' ।,
while H substitutes वसिष्ठेनोक्तम् for the same. २ G. reads अम्बुभक्षो for अब्भक्षो ३. G reads ब्रह्महत्याया for ब्रह्महत्यस्य ४ B. D and G read षट्त्रिंशन्मते वचनम् for षट्त्रिंशन्मतवचनम् ५. I. reads प्रत्ययवधे for सप्रत्ययवधे

इति । एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः—

'पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्' ॥

इति । प्रजापतिरपि—

'द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्' ॥

इति । यत्तु[1] चतुर्विंशतिमतवचनम्[2]—

'प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।
पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥
शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु' ।

इति तत् प्रातिलोम्यानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । मूर्धावसिक्तादीनामपि दण्डवत् प्रायश्चित्तं समूहनीयम् । दण्डतारतम्यमाह याज्ञवल्क्यः—

' दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः' ।

(या. स्मृ. २. २०६)

इति । एवं च सति मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं*[3] क्षत्रियादूनमध्यर्धद्वादशवार्षिकं[4] भवति । अन-

* अतिरिक्तं अधिकम् । ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं विहितं, क्षत्रियस्य तद् द्विगुणं चतुर्विंशतिवार्षिकं भवति । तत्र क्षत्रियादूनं ब्राह्मणादधिकं अष्टादशवार्षिकं मूर्धावसिक्तस्य देयमित्यर्थः ।

१. J omits यत्तु, while G and H. omit तु २. G and H. read चतुर्विंशतिमते वचनम् for चतुर्विंशतिमतवचनम्. ३. Except A. and H all others do not insert ब्राह्मणादतिरिक्तं ४. C and F. read मध्यस्थे दशवार्षिकं, E अध्यर्धदशवार्षिक, G अध्यर्धं द्वादशवार्षिकम् and J. अर्धं द्वादशवार्षिकम् all for अध्यर्धद्वादशवार्षिकम्.

थैव दिशा[1] प्रातिलोम्योत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तमूहनीयम् । तथो-त्तमाश्रमिणामपि[2]* प्रायश्चित्ततारतम्यमङ्गिरसा दर्शितम्—

'गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।
शौचवच्छोधनं कुर्युरर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्[3]' ।

इति । प्रक्रान्त[4]प्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवति । तथा च हारीतः—

'प्रायश्चित्तेऽध्यवसिते[5] कर्त्ता यदि विपद्यते ।
पूतस्तदहरेव स्यादिह लोके परत्र च' ॥

(हा. स्मृ. २१. ९)

इति । व्यासोऽपि—

'धर्मार्थे† यतमानस्तु न चेत्[6] शक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः' ॥

(व्या. स्मृ. ३. ४१)

इति । वधोद्यमेऽपि वधप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः'‡ ॥

(या. स्मृ. ३. २५२)

* उत्तमाश्रमिणः आजन्मब्रह्मचारिणः वानप्रस्था यतयश्चेत्यर्थः ।

† धर्मार्थे यतमानः पापक्षालनार्थं प्रायश्चित्तं कर्तुं प्रवृत्तः ।

‡ अत्र घातार्थं चेत् समागतः इत्यनेन हननसाधनमुद्यम्य केवलमागमनमेव न विवक्षितम् । किंतु ब्राह्मणादिहनने कृतनिश्चयस्तद्व्यापाद-

१. I substitutes दृशा for दिशा २ C. and F read तथा श्रमिणाम् and I. तथोक्ताश्रमिणाम् for तथोत्तमाश्रमिणाम् ३. B. and D. read -गतो ब्रह्मनिघातनात्, C. and F. अर्वाक् ब्रह्मणि दर्शनात् both for अर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात्. ४. G. and A. read प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य ५. I. reads व्यवसिते for ऽध्यवसिते ६. I reads मृतश्चेत् कोऽपि मानव for न चेच्छक्नोति मानवः.

इति । यथावर्णमित्यनुवर्तते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

'अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्'* ॥

(शा. स्मृ. १. २६)

इति ॥ ७२-७३ ॥

सेवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७४ ॥

इति । आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अत एवाङ्गिराः—

'आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च' ॥

(अं. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ७४ ॥

नार्थं सम्यगागत्य घातसाधनप्रहारे कृते कथंचित् प्रतिघातादिप्रबन्धवशादसौ न मृतस्तदा अहत्वा यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् इत्यर्थः ।

* ननु—ब्राह्मणादिहनने यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तदभावेऽपि कथमुच्यते ? । उद्यमस्य क्रियानिर्वृतेश्च समानो दण्ड इत्येतदयोग्यमिति चेत् । न । हननाभावे पादोनमेव प्रायश्चित्तमिति ब्रूमः । अत एव—'औपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वात् आतिदेशिकाना पादोनान्येव ब्रह्महत्यादिव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति'—इति विज्ञानेश्वरः ।

---

१. B and D omit the following —

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह—
सवनस्था स्त्रिय हत्वा ब्रह्महत्याव्रत चरेत् ॥ ७४ ॥
इति ।.

२ I. reads द्विजातस्य for द्विजाग्र्यस्य and B C. D. and F. substitute तथा for हत्वा, while B and D. exhibit आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता अत एव अङ्गिरा after the quoted verse and then read ब्रह्महत्याया प्रायश्चित्त &c., and then again सवनस्थवधस्य &c.

[*विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः।
पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम्॥

अवध्यनिरूपणेऽतिपातः शास्त्रार्थः स्यादित्यत आह। विन्ध्यादुत्तरत इति।

'यद्युत्तरे वसेत् पार्श्वे विन्ध्यस्य पुरुषोत्तम।
दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छृणु'॥

इति भविष्यपुराणात् दक्षिणदेशस्थितस्य काशीयात्रेति ज्ञेयम्। अकामकृते इदं प्रायश्चित्तम। तत्रैव द्वादशाब्दिकस्योक्तत्वात्। प्रतियोजनं प्राजापत्यसम्भवेनास्य तत्समत्वाच्च। कामकृते तु मरणान्तिकमेव॥ ७९॥]

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह—

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम्।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्॥ ७५॥
अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु[२] दक्षिणाम्।

इति। पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम्। तदाह पुलस्त्यः—

'पानसं द्राक्षमाधूकं[३] खार्जूरं तालमैक्षवम्।
मधूत्थं सैरिमारिष्टं[४] मैरेयं नारिकेलजम्॥

* दृश्यतेऽयं श्लोको एकस्मिन् (L.) पुस्तके नान्यत्र। माधवाचार्येण व्याख्यातः। अत एव प्रक्षिप्तोऽयमिति प्रतिभाति। तथापि पूर्वापरसम्बन्धमवलोक्यात्रावश्यकत्वप्रतीतिरस्माभिः धरणीधरव्याख्यासहितः संगृहीतः।

१. L. reads तप for तत. २. B. and D. read विमाय for विप्रेषु. ३. Except B D. G. and I. all others read क्षौद्र माधूक for द्राक्ष-माधूक. ४ I. reads सौरमाविष्ट. B. and D. सैरमादिष्ट, A. सौरमारिष्ट and H. सैरिमारिष्ट all for सैरमारिष्टं.

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु'[१] ।
(पु. स्मृ. १. १२-१३)

इति । एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणं चरित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् । तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—

'पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ।
कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु[२] भोजयेत्' ॥
(बृ. स्मृ. ४. २३)

इति । तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव । न क्षत्रियवैश्ययोः । मद्यपानस्य ब्राह्मणम्प्रत्येव निषेधात् ।

'यक्ष-रक्षः-पिशाचान्नं मद्य-मांस-सुरासवम् ।
तद् ब्राह्मणेन[३] नात्तव्यं देवानामश्नता हविः' ॥

इति स्मरणात् ।

---

* माधूकं 'मोहवा-मोहडा' इति भाषायां प्रसिद्धस्य वृक्षस्य पुष्पेभ्यो निर्मितम् । सैरो वनस्पतिविशेषः (?) । अरिष्टो निम्बः तद्भवम् । मिराया देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवं मैरेयम् । एवमेकादश मद्यानि । केचित्तु—

'माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्' ।

इति पठन्ति । तद् एकादशसंख्यापूर्त्यभावात चिन्त्यम् ।

---

१. C. and F. omit the following.—

तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—
'पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्र चरेद् द्विज ।
कारयेत्तस्य सस्कारं शक्त्या विप्रास्तु भोजयेत्' ॥

इति ।

२. B and D. substitute च for तु. ३. Except A. and I. all others read ब्राह्मणेन न पातव्य for तद् ब्राह्मणेन नात्तव्य.

बृहद्विष्णुरपि[1]–

'माधूकमैक्षवं सैरं[2] तालं खार्जूर-पानसम् ।
मधूत्थं[3] चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्' ॥
अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि[4] ब्राह्मणस्य तु' ।

इति । राजन्य-वैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्याज्ञवल्क्यः–

'कामादपि[5] च राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।
मद्यमेव सुरां[6] पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते' ॥

इति । व्यासोऽपि[7]–

'उभौ मध्वासवक्षीबौ उभौ चन्दनचर्चितौ[8] ।
एकपर्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ'* ॥

(म. भा. उ. ५८. ५)

---

* धृतराष्ट्रसन्देशं पाण्डवेभ्यो निवेद्य प्रत्यागतस्य संजयस्य धृतराष्ट्रम्प्रत्युक्तिरियम् । शिष्टाचारप्रदर्शनार्थमिद वाक्यम् । विज्ञानेश्वरस्तु–'एकपर्यङ्क रथिनौ'–इति पठित्वा क्षत्रिय-वैश्ययोर्माध्वीपानानुज्ञानपरमिदमिति मन्यते ।

---

१ B and D omit अपि २ Except A G. and H all others substitute सैर for सौर, while I. ताल खार्जूर for ताल खार्जूर- ३ I reads धूस्तुर for मधूत्थ, but it seems to be a mistake ४ I. substitutes निद्यानि for मद्यानि ५. C. and F. read क्रमादपि for कामादपि ६ G reads मद्यमेदसुरां C. and F मद्यमेव सुरां for मद्यमेव सुरां ७ B and D omit व्यासोऽपि. ८. This verse appears in Mahâbhârata, except the text of the same and A and G. all others read मध्वासवं पीत्वा for मध्वासवक्षीबौ, while the text reads चन्दनरूषितौ for चन्दनचर्चितौ and reads the second line as —

स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ' ॥.

इति । *उपनयनात् पूर्वं मद्यपाने तत्प्रायश्चित्तं पित्रादिभिः कर्तव्यम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

'अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता' ॥

इति ॥ ७५ ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह—

सुरापानं सकृत् कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ ७६ ॥
स पावयेदथात्मानमिहलोके परत्र च ।

इति । पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च मनुः—

'गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः' ॥
(म. स्मृ. ११. ९४)

इति । तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडी-माध्व्योर्गौणः। पुलस्त्येनैकादशसु मद्येषु गौडी-माध्व्यावनुक्रम्य—

---

* ब्राह्मणस्यैवेदम् । नान्येषां वर्णानाम् ।

---

१. C F E H. and I do not insert तत् २ These two lines are omitted by M ३ I. reads पातयेत् for पावयेत्, while K. and L. read तदा- for अथा- ४ B. and D. read this line as follows :—

'तथैवैका न पातव्या सुरा सर्वा द्विजोत्तमै' ॥

and I. reads —

'यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमै' ॥

and except A and the text all others read—

यथैवैका तथैवान्या for यथैवैका तथा सर्वा

५ I. reads एकादशममद्येषु for एकादशसु मद्येषु.

'सुरायाः सकृत्पाने गौडी-माध्व्योरमुख्यसुरयोरस-
कृत्पाने चाग्निसमानवर्णोत्पत्तिपर्यन्तं सन्तप्ताम-
त्युष्णां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो म्रियेत'।
(पु. स्मृ. १. १४)

इत्यभिधानात्। तथा च बृहस्पतिः—
'सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे।
क्षिपेत्तया विनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुवात्'॥
(बृ. स्मृ. ४. २९)

इति। गौडी-माध्व्योरभ्यासेन मत्या अमत्या वा पाने तया मरणं व्याघ्र आह—
'मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा* द्विजोत्तमः।
ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्ध्येत् स किल्बिषात्'॥
इति। कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्रष्टव्यम्। अकामकृते तु याज्ञवल्क्य आह—
'बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्।
पिण्याकं वा कणान् वाऽपि भक्षयेत्त्रिसमा निशि'॥
(या. स्मृ. ३. २५४.)

इति। एतच्च वर्षत्रयपिण्याकादिभक्षणं छर्दनविषयम्।

---

* पुनः पीत्वा अभ्यासेन प्राशनं कृत्वेत्यर्थः। द्विजेषु ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्येषु उत्तमः श्रेष्ठः ब्राह्मण इत्यर्थः।

---

१ I and J omit -सुरयो- २ Except A and I all do not insert इत्यभिधानात्. ३ B D. E and I read अभ्यासे तप्तया मरण and C. F. G. and J अभ्यासेन तया मरण both for अभ्यासेन मत्या अमत्या वा पाने तया मरण ४. B and D. read भक्षयेत्त्वन्वह निशि, C and F भक्षयेत्तु समा निशि and E. G. H. J. भक्षयेत्तु सक्तून्निशि all for भक्षयेत्त्रिसमा निशि

इति। तथा च वर्षत्रयव्रतं प्रकृत्य व्यास आह—

'एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यपः[1] छर्दने कृते।

पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्' ॥

(व्या. स्मृ. २. ९१)

इति। यत्तु मनुनोक्तम्—

'कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि।

सुरापानापनुत्त्यर्थं[2] वालवासा जटी ध्वजी*' ॥

(म. स्मृ. ११.९२)

इति तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम्। यदपि देवलेनोक्तम्[3]

'सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-ताम्र-सीसानामन्यतम-

मग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति'।

इति यदपि[4] मनुनोक्तम्—

---

* कणान् तण्डुलकणान्। पिण्याकं तिलकल्कम्। वालवासा गोलो माजालोमादिकृतं वासः। केचित् 'चीरवासा' इत्यपि पठन्ति। तत्र चीरं वस्त्रखण्डम्। ध्वजी सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्य गच्छेत् तिष्ठेत वा इत्यर्थः। मेधातिथिस्त्विदं वचनं-'प्राणात्यये औषधार्थं' सेवने शुद्धिकथनार्थमि त्याह। सर्वज्ञनारायणः—'एतच्च कामत उपलभ्यमानमधु-सुरासंसृष्ट जलपाने' इत्याह। कुल्लूकभट्टः—'इदमबुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने'-इति राघवानन्दः—'अकामतः पैष्टीपाने कामतश्च गौडी-माध्व्योः पाने'-इति नंदनस्तु—'अकामतः पाने' इदं प्रायश्चित्तमित्याह।

---

१. G. reads मद्यपस्य छर्दने for मद्यपः छर्दने. २. We follow here A and L.; while all others and the text read सुरापानाद्यनुत्त्यर्थं for पनुत्त्यर्थं. ३. B. and D. omit the following:—

'सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-ताम्र-सीसानामन्यतमम-

ग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति'।

इति। यदपि मनुनोक्तम्—

४. G. reads यद्यपि for यदपि.

'गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा।
पयो* घृतं वाऽऽमरणात् गोशकृद्रसमेव च'* ॥
(म. स्मृ. ११.९१)

इति तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम्। वेदविदम्प्रत्यङ्गिरा आह—

'बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः।
समत्वं† ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः'॥

इति। सकृद्गौणसुरापाने अङ्गिरा आह—

'भूमिप्रदानं यः कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः।
पुनर्न च पिबेज्जातु संस्कृतः स विशुद्ध्यति'॥

इति। यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

'ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासाननुद्धृतसमुद्रोदकस्नानम्। सावित्र्यष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहम्‡।
त्रिरात्रमुपवासः। तप्तकृच्छ्रेण पूतो भवति।
अश्वमेधावभृथस्नानेन च'।

---

* अत्र आमरणात् इत्युक्तेः अग्निवर्णमिति विशेषणं गोमूत्र-उदक-पयो-घृत-गोशकृद्रसानां पञ्चानां प्रत्येकं सम्बध्यते।

† बृहस्पतिसवो नाम यज्ञः। स च ब्राह्मणैरेव कर्तृत्वेन विहितः। 'ब्राह्मणैस्समत्वं गच्छेत्'—इत्यनेन जातिमात्रब्राह्मणो भवेदित्युक्तम्। न श्रोत्रियाद्युत्तमत्वं उपलभेदीत्यर्थः।

‡ नात्र हवनीयद्रव्यमुक्तं तथापि—'द्रव्यानुक्तौ घृतम्'—इति नियमात् घृतेनाष्टसहस्रं जुहुयादित्यर्थः। तप्तकृच्छ्रः पूर्वमुक्तः।

---

१ G and the text read वा for च २, C. F. E. H, and I. read स्मृतिः for श्रुतिः. ३ B. and D. read गौडसुरापाने for गौणसुरापाने. ४ I substitutes वा for च. ५ B. D. and H. substitute वा for च, but G: and J insert neither च nor वा.

इति तत्[1] पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम्[2] ।सम्पत्यभावे वा[3] द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्बृहस्पतिनोक्तम्—

'गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्'* ॥
(बृ. स्मृ. ४. ६१)

इति तदनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थपाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । अत एव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वे वा योजनीयम् ॥ ७६ ॥

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७७ ॥
गच्छेन्मुसलमादाय राजाभ्याशं वधाय तु[4] ।
हतः[5] शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्त एव च ॥ ७८ ॥
कामतस्तु कृतं[6] यत् स्यान्नान्यथा वधमर्हति ।

इति । अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः। स च परिमाणविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

---

* गौडीपाने तप्तकृच्छ्रं माध्वीपाने पराकं पैष्टीपाने चान्द्रायणमिति क्रमः ।

---

१ G. omits तत्, while B and D तदुक्त बृहस्पतिसवनेन द्रष्टव्यसपत्त्यभावे for तत्पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सपत्त्यभावे वा २. G and J. omit द्रष्टव्य and read द्रव्यसपत्त्यभावे द्रष्टव्यम ३ Except A H. and I, all others omit वा ४ B C D E F. G J K and L read राजानं स्ववधाय, H and I राजानं स वधाय for राजाभ्याशं वधाय ५ Except A. K and L all others read तत for हतः ६ M. reads कामकारकृतं for कामतस्तु कृतं.

'जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजः स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिक्षा तु, तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥
गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यवो मध्यस्तु, ते त्रयः।
कृष्णलः, पञ्च ते माषः, ते सुवर्णस्तु षोडश' ॥
(या. स्मृ. १. ३६२–३६३)

इति । उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति स स्वविशुद्धये स्वयमेव राजकर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहारसाधनं मुसलमादाय राजसमीपं गच्छेत् । गत्वा चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राजकर्तृकात् मुसलसाधनाद्वधादयं विशुद्ध्यतीति । अथ मुसलप्रहारेण न मृतस्तदा राज्ञा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येव । तथा च संवर्तः—

' ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥
यदि जीवति स स्तेनस्ततस्तेयाद्विमुच्यते' ।
(सं. स्मृ. १२०–१२१)

इति । अथवा 'ऽमुक्त एव च'—इति पक्षान्तरमेवं व्याख्येयम् । यत्र स्तेनेन ये पोष्यास्तदीयपुत्र-मित्र-कलत्रादयो बहवः सन्ति तत्र स्तेने मृते बहवो[१०] विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राज्ञा

---

१ E I and the text read त्रसरेणूरज for त्रसरेणुरज २ C. and F read लिख्या for लिक्षा and J. तुलास्तिस्रो for तु तास्तिस्रो, while H. substitutes लिक्षा for लिक्षा ३. B and D. read सुवर्ण, and G H सुवर्णाः both for सुवर्ण ४ Except A and I all others read हरति for ऽपहरति, while J reads स्वविशुद्धिं स्वयमेव राजकर्तृकेण प्रहारेण सम्पादयितु, G reads the same, but differs in विशुद्धये for विशुद्धिं, while I omits विशुद्धिम् ५ G. omits न, while J. substitutes मुक्त for मृत ६ G substitutes अथ for तथा ७ The text substitutes स्तेनं for सकृत् ८ G and I. read एव for जव ९ B D G and J. substitute अत्र for यत्र, while B. and D substitute स्तेयेन for स्तेनेन. १० G. adds अपि after बहव and except. A. G. and I. others read विनङ्क्ष्यन्ति, while G नश्यन्ति for विनश्यन्ति.

धनदण्डादिपुरःसरं स्तेनोऽप्रहतो मुच्येत तदापि विशुद्ध्यत्येवेति । ननु—एवं सति—

'अघ्नन्नेनस्वी राजा'

(गौ. स्मृ. १२. ४९)

इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तस्य पोष्यवर्गादिकृपानिमित्तत्वेन स्तेनव्यतिरिक्तविषयेऽप्युपपत्तेः । ननु—ब्राह्मणवधस्यातिगर्हितत्वात् 'मुक्त एव'—इत्ययं पक्षस्तद्विषयत्वेन कुतो न व्याख्यायते? मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः । तथा च मनुः—

'सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।
स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥
गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।
वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा' ॥

(म. स्मृ. ११. ९९–१००)

इति । अत्र वधपक्षो नामधारकमात्रविप्रविषयः । तपःपक्षस्तु सवनस्थत्वादिगुणोपेतब्राह्मणविषयः । न च—तादृशस्य स्तेयमसम्भावितं—इति शङ्कनीयम् । कदाचित् कचिच्चित्तगततामसवृत्त्या लोभातिशयोदये सति तत्सम्भवात् । एवं च सति 'मुक्त एव'—इति पक्ष एतद्विषयत्वेनाऽपि योजयितुं शक्यते । यच्चौर्यं कामकृतं स्यात्तत्रायमुक्तो वधो द्रष्टव्यः । अन्यथा

---

१ B and D. read धनदण्डापहृतो for धनदण्डादिपुरस्सर स्तेनोऽप्रहतो २ We follow here only A , while all others read कृपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्त–for कृपानिमित्तत्वेन स्तेनव्यतिरिक्त–. ३ I substitutes कुर्यात् हत for सकृद्धन्यात्तु त. ४. B. D. E. G H. and J. substitute च and the text तु for वा. ५. G. omits -मात्र- and B. C. D. and F. –विप्र–.

प्रामादादिकचौर्ये वधं नार्हति। न च—लोभैकमूलस्य चौर्यस्य प्रामादिकत्वमसम्भावितं—इति शङ्कनीयम्। यदा वस्त्रप्रान्त-ग्रथितं सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरति अपहृत्य चान्यस्मै ददाति नाशयति वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति तदा सम्भ-वत्येवाकामतोऽप्यपहारः। तादृशेऽपहारे सवनस्थब्राह्मणवत्त-पसा शुद्धिर्द्रष्टव्या। तपसो विशेषस्तु मनुना दर्शितः—

'तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम्।
वालवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्'* ॥
(म. स्मृ. ११. १०१)

इति। सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्त्रिं-शन्मते दर्शिताः—

'बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत्।
लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः॥
राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम्।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत् पापविशुद्धये॥
गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत्।
यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम्॥
सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः।
कुर्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये॥

---

* ब्रह्महणः यद्विहितं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तदित्यर्थः।

---

१. B. and D. read लौभकवचनस्य for लोभैकमूलस्य. २. B. and D read विशेषु for तपसो विशेष. ३. The text reads चीरवासा for वालवासा; while I. reads ब्रह्मवधव्रतम् for ब्रह्महणो व्रतम्. ४. G and H. read द्रष्टव्या. for दर्शिता.. ५. G. reads दिनत्रयम् for दिनद्वयम्.

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजाधमः[1] ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥
सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकं पिबेत्[2] ।
ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथ वा ब्रह्महव्रतम्' ॥

इति । वत्सरं यावकाशनं किंचिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे द्वादशवार्षिकविधानात् । यत्तु[3] चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

'आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्यादिष्ट्वाथ वा क्रतुम् ।
षडब्दं वा चरेत् कृच्छ्रं जपयज्ञपरायणः ॥
तीर्थानि भ्रमते[4] विद्वान् ततस्[5]स्तेयात्प्रमुच्यते' ।

इति तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकत्रिषयम् । क्रतुर्धनिकश्रोत्रियविषयः । षड्वार्षिकं तु तीर्थयात्रासहितं निर्धनश्रोत्रियविषयम् । [6]स्तेयप्रायश्चित्तं सर्वत्र अपहृतं धनं स्वामिने दत्त्वैव कार्यम् ।

'[7]स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।
स्वामिनेऽपहृतं देयं [8]हर्त्रा त्वेकादशाधिकम्' ॥

इति स्मरणात् । यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमप्रवृत्तः तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

---

१ I. reads द्विजोत्तमः for द्विजाधम २ C F E. G I. and J. read यावको भवेत्, while H यावकी भवेत् for यावकं पिबेत् ३ H does not insert तु ४ E H. and I read तीर्थाभिगमने for तीर्थानि भ्रमते ५ I reads तस्मात् for ततः ६ G adds तत्सुवर्ण- before स्तेय- and तु after प्रायश्चित्त. ७ E and H. read स्तेयब्रह्मस्व-for स्तेये ब्रह्मस्व-. ८. Except A. B. D and G all others read हर्त्रा for हर्ता; while G. reads हत्वा B. and D हृत्वा for the same.

'स्तेनः[1] प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत।
ततस्तस्मै राजा औदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्।
तेनात्मानं प्रमापयेत्। मरणात्पूतो भवति'।
(व. स्मृ. २०. ३१)

इति। औदुम्बरं ताम्रमयम्। यदा सुवर्णमपहृत्य तद् भुक्त्वा तदानीमेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत् तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—

'चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानम्'।
(आ. ध. सू. १. ९. २९. १३. आं. पु.)

इति। मानसापहारे तु सुमन्तुराह—

'सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति'।
(व. स्मृ. २०. ४१)

इति। गुरु-श्रोत्रिय[2]-यागस्थत्वादिबहुगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य भूयसो[3]ऽसकृदपहारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

'निष्काल[4]को घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत्। मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते'।
(व. स्मृ. २०. ४२)

---

१. The text reads ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशान् राजानमभिधावेत् स्तेनोऽस्मि भो शास्तु मां भवानिति। तस्मै राजा ... इति विज्ञायते।. २ B. and D do not insert गुरु-श्रोत्रिय- ३. I reads भूयशो for भूयसो, while B. and D. read सकृत् for ऽसकृत् ४ The text adds वा after निष्कालको and reads घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानमभिदाहयेत् for घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मान प्रमापयेत्, while I does not insert मरणात्.

इति । इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतल्पगप्रायश्चित्तं दशमाध्याये—

'मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं'

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

अथ पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

यस्तु पतितैर्ब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वयमपि पतितस्तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह—

'यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये'[1] ॥

(म. स्मृ. ११. १८१)

इति । आचार्यस्तु कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अत एव स्मृत्यन्तरे[2] कलौ वर्ज्यानामनुक्रमणे—

संसर्गदोषः पापेषु' ।

(स. स्मृ. १. ९३)

इत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वमस्तीत्याह—

आसनात् शयनाद्यानात् सम्भाषात् सहभोजनात् ॥ ७९ ॥
सङ्क्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।

---

१. The text reads तस्ससर्गविशुद्धये for ससर्गस्य विशुद्धये २. We are unable to find out the proper name. C. E. F. H. and I. read स्मृत्यर्थसारे. G. स्मृतिसागरे, both for स्मृत्यन्तरे.

इति । *यथा तैलबिन्दुरम्भसि प्रक्षिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति तथा पतितसंसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ॥७९॥

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधारणानि प्रायश्चित्तान्याह—

चान्द्रायणं यावकं[1] च तुलापुरुष एव च ॥ ८० ॥
गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

इति । तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । यत्र यत्र च[2] प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोपलभ्यते तत्र सर्वत्र पापगौरव-लाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तान्यनावृत्तानि वा ऽनुष्ठेयानि[4] । ततः सर्वाणि[5] पापानि नश्यन्तीति सिद्धम् ॥ ८० ॥

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महापातकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि तानि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गापतितानि[6] स्मृत्यन्तराण्युदाहृत्य व्यवस्थापितानि ।

अनुदाहृतस्मृतिवचनव्यवस्था ।

---

*सहशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । सम्भाषशब्दस्त्वत्राजन्तः।

---

१. K. and L. read यावकश्च for यावक च. २ G. and I omit च, while C. and F do not repeat यत्र. ३. I does not insert अनावृत्तानि and G and I. substitute च for वा, while B and D. omit आवृत्तानि. ४ J. substitutes अनुयोज्यानि for अनुष्ठेयानि. ५. G. and J. substitute पूर्वाणि for सर्वाणि, while B. and D. न सन्ति for नश्यन्ति. ६ G. reads तत्प्रसगात्पतितानि, I. तत्प्रसंगात्पठितानि for तत्प्रसङ्गापतितानि, while I. only adds अपि after स्मृत्यन्तराणि.

अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि तान्युदाहृत्य व्यवस्थापयामः ।

तत्रातिपातकस्वरूपम् ।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते । तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश–

'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि'।

(वि. स्मृ. ३४. १)

इति । तेषां त्रयाणां दशमाध्याये' —

'मातरं यदि गच्छेत्तु'

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि ।

महापातकस्वरूपम् ।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देश एवं कृतः—

'ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि । (१) तत्संयोगश्च' ।

(वि. स्मृ. ३५. १-२)

इति । तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां चतुर्णां द्वादशाध्याये-

'चतुर्विधे'

(प. स्मृ. १२. ६४)

---

१. C and F. omit the following —

उदाहृत्य व्यवस्थापयाम । तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते ।
तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेव निर्दिदेश ।

२ G reads विनिर्दिशति and I. विनिर्दिदेश both for निर्दिदेश ३ J. does not insert दुहितृगमन. ४ Except A. and I. all others omit -गमन- after गुरुदार-.

इत्यादिना—

'सर्वपापप्रणाशनम्'

(प. स्मृ. १२ ८१)

इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि। गुरुदारगमनस्य तु दशमाध्याये—

'पितृदारान् समारुह्य'

(प. स्मृ. १०. ११)

इत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम्।

अनुपातकस्वरूपम्।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टम्—

'यागस्थस्य क्षत्रियस्य वधः वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति। (१) कूटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ। (२) ब्राह्मणभूम्यपहरणं-सुवर्णस्तेयसमम् (३) पितृव्य-मातामह-मातुल-श्वशुर-नृपपत्न्यभिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम्। (४) पितृ-मातृ-स्वसृगमनं च (५) श्रोत्रियर्त्विगुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च। (६)

१. The text does not insert वध. २ I reads आत्रेयगोत्रायाः for अत्रिगोत्राया. ३. The text reads कौटसाक्ष्य for कूटसाक्ष्यं ४. The text adds निक्षेपापहरण after भूम्यपहरणं. ५. Except A. H. do not insert च and separate the सूत्र.

स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः
कुमार्यां रजस्वलायाः शरणागतायाः
प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च'। (७)
(वि. स्मृ. ३६. १-७)

इति।

अथ अनुपातकप्रायश्चित्तम्।

तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह—

'अनुपातकिनस्त्वेते महापतकिनो यथा।
अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा'॥
(वि. स्मृ ३६. ८)

इति। तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः।

'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत'।

इति श्रुतेः। तीर्थस्नानमितरविषयम्। तच्च साधारणप्रायश्चित्तम्। यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम्। यागस्थक्षत्रवधस्य तादृशवैश्यवधस्य च षष्ठाध्याये—

'वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि'
(प. स्मृ. ६. १७)

इत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं दर्शितम्। तथा चा-

---

१. Except A I. and the text all others read सख्यु for सख्या.. २ The text adds अत्यजाया after कुमार्या. ३ C and F. are quite mistaken here They omit from प्रव्राजिताया to ऋणानप (P. 94, L. 3, to 422 L. 6) ४ Except A C F. and I others substitute च for वा. ५ B D. G. and J. substitute तत्र for तच्च.

न्तर्वत्न्या अत्रिगोत्रायाश्च वधे तत्रैव प्रायश्चित्तमभिहितम् । अवि[1]ज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये–

'गर्भपातं च या कुर्यात्'

(प. स्मृ. ४. १७)

इत्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतावधः परिशिष्यते । मनुस्त्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह–

'अनृतं च समुत्कर्षे*[2] राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया' ॥

(म. स्मृ. ११. ५५)

इति । याज्ञवल्क्यश्चापरा[3]ण्याह–

'गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।
ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्' ॥

(या. स्मृ. ३. २२८)

---

* समुत्कर्ष इति निमित्तसप्तमी । सम्यक् ज्ञातिषु समाजेषु राजसभादिषु वा उत्कर्षं प्राप्स्यामीति हेतुपूर्वकं यदनृतमभिधीयते तद्ब्रह्महत्यासममिति भावः । 'राजगामि पैशुनं' राजकुलात्तेन सह विवादो निर्बन्धो अनृतादिशंसनं वा । यदाह गौतमः–

'गुरावनृताभिशंसनम्'

इति । यद्यपि अत्र 'गुरौ' इत्युक्तं तथापि अनृताभिशंसनस्य गुरौ राजकुले वा तुल्यत्वेनैव ब्रह्महत्यासमत्वमिति सुधीभिरूह्यम् ।

---

१. Except A. and I. all others read विज्ञात- for अविज्ञात-, but it seems to be incorrect २ B. and D read अधिकनिर्बन्ध समानं for अलीकनिर्बन्ध. समानि. ३ I. adds अपि before आह.

इति । अत्र शरणागतवधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतमवगन्तव्यम् । समशब्दस्य—

'राजसमो मन्त्री'

इत्यादावीषन्न्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्त्वधीतत्यागादीनां सुरापानसमत्वमाह—

'ब्रह्मोज्झं* वेदनिन्दा च कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हिता-ऽनाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्' ॥
(म. स्मृ. ११. ५६)

इति । तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह—

'ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
पुनरुपयुञ्जीत† वेदमाचार्यात्' ।
(व. स्मृ. २०. १२)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम् । नास्तिकतया तत्त्यागे पादन्यूनं सुरापानव्रतमिति मनोर्मतम् । यद्यपि वसिष्ठेनोक्तम्—

---

* ब्रह्मोज्झं अधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमिति मेधातिथि कुल्लूकौ । अधीतस्य वेदस्य असच्छास्त्राश्रयेणोपेक्षणमिति गोविन्दराजः । वेदस्यात्यन्तत्यागोऽनध्यनं वेति सर्वज्ञनारायणः । इदमेव युक्तं भाति ।

† द्वादशरात्रकृच्छ्राचरणानन्तरं पुनरप्याचार्यात् वेदनुपयुञ्जीत अधीयातेत्यर्थः ।

---

१. The text reads this line :—

'ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्य सुहृद्वधः ।.

२ B. D. E H. and J. read गर्हितान्नाद्ययो for -ऽगर्हिता -ऽनाद्ययो ३. I. reads प्रमादऽध्याध्यादिविषयम् foi प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम.

'गुरोरलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
सचैलं स्नात्वा गुरुप्रसादात् पूतो भवति'[१]।
(व. स्मृ. २१. २८)

इति। तदेतदमतिपूर्वे सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम्। विष्णुनाऽनुक्रान्तस्य कौटसाक्ष्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम्। तथा च तद्व्रतानुवृत्तौ शङ्ख आह–

'कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहृत्य च।
एतदेव व्रतं कुर्यात् त्यक्त्वा[२] च शरणागतम्'॥
(शं. स्मृ. १७. ९)

इति। यत्र साक्ष्यनृतवदनेन वर्णिनो[३] वधप्राप्तिः तद्विषयमिदम्। अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति–

'आक्रुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्'* ॥
(वि. स्मृ. ३. ४६)

---

* पूर्वं 'चण्डालादुदकात् सर्पात्'– (माधवाचार्यटीका अ. ११. श्लो. १६-१८) इत्यादिनोक्तादात्मघातिनोऽन्योयं ब्रह्मघाती। तत्र तु न कस्याप्युद्देशः। केवलमसह्यदुःखादिना देहत्यागे प्रवृत्तिः। किंच आक्रोशनादिनिमित्तं विना देहत्यागे स आत्मघाती भवति न तु ब्रह्मघाती।

---

१ The text reads this Sûtra as follows —
गुरोश्चालीकनिर्बन्ध सचैल स्नातो गुरु प्रसादयेत्
प्रसादात्पूतो भवतीति विज्ञायते।

२ E. H. and I. read तथा for त्यक्त्वा, while the text reads this verse.—
'कूटसाक्ष तथैवोक्त्वा निक्षेप च प्रहृत्य च।
एतदेव व्रत कुर्याच्छक्त्या च शरणागतम्' ॥,
but it seems to be incorrect. ३ B. and D read अधमर्णिनो for वर्णिनो.

इति। आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः। न तूद्देश्यस्य[1]। तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'अकारणं* तु यः[2] कश्चित् द्विजःप्राणान् परित्यजेत्।
तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत्'॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार—

'निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे[3] च वचोऽनृतम्।
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु'॥
(या. स्मृ. ३. २२९)

इति। एवमादिषु सर्वत्र येन साम्यमुच्यते तदीयं प्रायश्चित्तं किंचिन्न्यूनमनुष्ठेयम्। सा च न्यूनता निमित्तगौरवलाघवानुसारिणी कल्पनीया। सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्य-[4]पहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्वकल्पनाऽसम्भवात् द्वादशवार्षिकादिव्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि। याज्ञवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह—

'अश्व-रत्न-मनुष्य-स्त्री-भू-धेनुहरणं[5] तथा।
निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम्'॥
(या. स्मृ. ३. २३०)

---

* अकारणमिति आक्रोशनादावपि देहत्यागस्य न किमपि कारणम्। किन्तु प्रत्याक्रोशनादयोऽन्ये वा उपाया अनुष्ठेयाः। तानकृत्वा यो देहत्यागं करोति स अकारणप्राणत्यागी एव भवतीति तात्पर्यम्।

---

१. H reads उद्देशश्च; while G. omits the following portion नतूद्देश्यस्य। तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'अकारण तु य कश्चित् द्विज प्राणान्परित्यजेत्।
तस्यैव तत्र दोष .. ..'॥.

२. B. and D. read य for यः. ३. E. reads उत्कर्षेण for उत्कर्षे च. ४. Except A. all others read -भूमिहरणे. ५ J. reads -मरण for -हरणं.

इति । मनुरपि—

'निक्षेपस्यापहरणं नरा-ऽश्व-रजतस्य च ।
भूमि-वज्र-मणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्' ॥
(म. स्मृ. ११. ५७)

इति । पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतल्पसमानानां दशमाध्याये—

'मातृष्वसृगमे चैवम्'
(प. स्मृ. १०. ९)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

उपपातकस्वरूपम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरुपपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश—

'अनृतवचनमुत्कर्षे । (१) राजगामि च पैशुन्यम् ।(२) गुरोश्चालीकनिर्बन्धः । (३) वेदनिन्दा । (४) अधीतस्य च त्यागः । (५) अग्नि-मातृ-पितृ-सुत-दाराणां च[1] । (६) अभोज्यान्नाभक्ष्य[2]भक्षणम् । (७) परस्वहरणम् । (८) परदाराभिगमनम्[3] । (९) अयाज्ययाजनम् । (१०) विकर्मणा जीवनम् । (११) असत्प्रतिग्रहः । (१२) क्षत्रिय-विट्-शूद्र-गोवधः[4] । (१३) अविक्रेयविक्रयः ।

१ G. I and the text do not insert च. २ B. D. E. and H read अभोज्याभक्ष्यभक्षणम्, I अभोज्यान्नभक्षणम्, J. अभोज्यभक्षणम्; and G. अभोज्यभोक्ष्यभक्षण all for अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् ३. We follow here A. and the text, while all others read गुरुदाराभिगमनम् for परदाराभिगमनम् The Vijnánesvara also reads परदारा- (*Vide* ३ २३४-२४२ Commentary). ४. G. omits -गो-, but it seems very proper.

(१४) परिविवित्तिताऽनुजेन ज्येष्ठस्य । (१५) परिवेदनं च। (१६) तस्य च कन्यादानम् । (१७) याजनं च। (१८) व्रात्यता।(१९) भृतकाध्यापनम्।(२०) भृतकाध्ययनादानम् । (२१) सर्वाकरेष्वधीकारः । (२२) महायन्त्रप्रवर्तनम्।(२३) द्रुम-गुल्म-लतौषधीनां हिंसा। (२४) स्त्रिया जीवनम् । (२५) अभिचारः । (२६) मूलकर्मसु च प्रवृत्तिः । (२७) आत्मार्थं च क्रियारम्भः । (२८) अनाहिताग्निता । (२९) स्तेयम् । (३०) *देवर्षि-पितृणामृणस्यानपक्रिया । (३१) असच्छास्त्राधिगमनम् । (३२) नास्तिकता । (३३) कुशीलता।

* अत्र विज्ञानेश्वरोऽपीदं सूत्रमेवमेव पपाठ । तथा च सति देवादीनां त्रयाणां ऋणानपक्रियायाः परिगणितत्वात् 'ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार' इत्येतन्न सङ्गच्छेत । अतोऽत्र व्यावहारिकस्य ऋणस्य ग्रहणं माधवाचार्यस्य नाभिप्रेतमिति अवगन्तव्यम् ।

१ All, except A I and the text read परिविवित्ताऽनुजे for परिविवित्तिताऽनुजेन २ I. does not insert these two Sútras, namely :—

तस्य च कन्यादानम् । (१७) याजनं च । (१८)

and also B D. E. F. G. H. and J. omit याजनं च ३ B. and D. read भृतकाचाध्ययनादानम् and E G H J. भृतकाध्ययनादानम्, while I. omits च. ४ G and J read सर्वाकारेषु for सर्वाकरेषु; while B D and G read अधिकार for अधीकार ५ G reads -वर्तनम् for -प्रवर्तनम्. ६ Except A. I and the text all others read द्रुम-गुल्म-लतौषधिमहाहिंसा, while the text adds -वल्लि- after -गुल्म- and also the Vijnánesvara follows it. ७ I and the text do not separate these two Sûtrâs I reads अभिचारमूलकर्मसु and the text अभिचारबलकर्मसु for अभिचार and मूलकर्मसु. ८. The text reads आत्मार्थे and omits च. ९. All, except A. read स्तेय, while the text omits it. १०. B D. and J. read योषित्पितॄणामसत्क्रिया, G योषित्प्रियाणां समक्रिया, E. and H योषित्प्रियाणामसत्क्रिया, but E. has a marginal reading -पितृ- for -प्रिया- for देवर्षि-पितॄणामृणस्यानपक्रिया ११. B D. G. J. and the text read -भिगमनम् for धिगमनम्. १२. B and D read कुशलता and the text कुशीलवता both for कुशीलता.

(३४) मद्यपस्त्रीनिषेवणम्* । (३५) इत्युपपातकानि' ।
(वि. स्मृ. ३७. १-३६)

इति । याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुक्तान्यपि कानिचिदुपपातकानि ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार—

'गोवधो व्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया† ।
अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥
भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया‡ ॥
§स्त्री-शूद्र-विट्- क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।

*सर्वाणीमानि व्याख्यातानि पूर्वमेव तत्रतत्रेति नात्र पुनर्व्याख्यानम् ।

† अत्र 'गोवध'शब्देन गोपिण्डव्यापादनं 'स्तैन्य' शब्देन ब्राह्मणसुवर्ण-तत्समव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं,' ऋणानामनपक्रिया ' इत्यनेन उत्तमर्णाद् गृहीतस्य ऋणस्याप्रदान इति यथायथमूहनीयम् । यत्तु—'गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानं ऋणानामनपाकरणम्'—इत्युक्त्वा 'तथा देवार्षिपितॄणां सम्बन्ध्यर्णस्यानपाकरणं च'—इति विज्ञानेश्वरेणोक्त तन्न । माधवाचार्यस्याभिमतमिति प्रतिभाति । विष्णुना अनुक्तानां केषांचिदुपपातकानां प्रदर्शनायैव-

'गोवधो व्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया' ।

इत्यादियाज्ञवल्कीयवचनानामत्रोदाहृतत्वादिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

‡'लवणक्रिया' लवणस्योत्पादनमित्यर्थः ।

§ स्त्रिया वधः आत्रेयीव्यतिरेकेण ब्राह्मण्या अपि । आत्रेय्यास्तु—

'गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः' ।
(या. स्मृ. ३. २५१)

इत्यनेन ब्रह्महत्यादिसमत्वकथनेन ब्रह्महत्यादिव्रतोक्तेः । शूद्रवधवद्दीक्षितक्षत्रिय वैश्यवधः ।

१ Except A. and the text all others do not insert इति　२. B and D. read गो-ब्राह्मणवध स्तेयम् for गोवधो व्रात्यता स्तैन्यम्; while the text and G substitute स्तेयम् for स्तैन्यम्.　३. C. F. read ऽपत्य- for ऽपण्य　४. J. reads निन्दितार्थे ऽपि.

नास्तिक्यं व्रतलोपं* च सुतानां चैव विक्रयः ॥
†धान्य-कुप्य-पशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृ-मातृ-सुतत्यागस्तटाकारामविक्रयः ॥
कन्यासन्दूषणं‡ चैव परिवेदकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं § व्रतलोपनम् ॥

---

* व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः ।

† धान्यं व्रीह्यादि, कुप्यमसारद्रव्यं त्रपु-सीसादि, पशवो गवादयः तेषामपहरणम् । 'गोवधो व्रात्यता स्तेयम्' इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्य-कुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तम् । अपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । तथा चैतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहण व्याख्यातम्—इति विज्ञानेश्वरः ।

‡ कन्याया दूषणं अंगुल्यादिना योनिविदारणम् । न तु सम्भोगः । तस्य—

'सखिभार्या-कुमारीषु'

(या. स्मृ. ३. २३१)

इत्यत्र गुरुतल्पसमत्वस्योक्तत्वात् ।

§ कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य—

'निषिद्धभक्षणं जैह्म्यम्'

(या. स्मृ. ३. २२९)

इत्यत्र सुरापानसमत्वमुक्तम् । तथा च पूर्वं 'नास्तिक्यं व्रतलोप च' ।

---

१. Except A. C. F. and I. all others read - रूप्य- for - कुप्य . २ I reads कन्यासु दूषण for कन्यासन्दूषण, while the text परिविन्दक- for परिवेदक-. ३ J. reads च तुलायन for व्रतलोपनम्, but it does not give any good sense.

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्नि-सुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।
भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ' ॥

(या. स्मृ. ३.२३४–२४२)

इति । यद्यपि–

'अनृतं च समुत्कर्षे'।

(म. स्मृ. ११. ५५)

इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं याज्ञवल्क्येन सुरापानसमेषु विष्णुना उपपातकेषु तथापि विषयभेदेन त्रैविध्यं वक्तुं शक्यत्वान्न किञ्चिदपि साङ्कर्यम् । विषयभेदस्तूच्यते । द्वेष्यं पुरुषं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्त-

इत्युक्त्वा पुनः ' व्रतलोपनम् ' इत्युक्तेः । अशिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि ' श्रीहरिचरणकमलप्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामि ' इत्येवंरूपेषु नियमेषु प्राप्त्यर्थम् । न तु स्नातकव्रतप्राप्त्यर्थम् । तत्र–

' स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ' ।

इति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ।

१ J reads हिंसायन्त्र- for हिंस्रयन्त्र-. २. I. reads शूद्राप्रेष्य for शूद्रप्रेष्यं ३ I reads अन्याश्रमे for अनाश्रमे ४. I. reads किंचिदसांकर्यम् for किंचिदपि सांकर्यम्.

मपराधमारोप्यानृतं चेद्ब्रूयात् तद् ब्रह्महत्यासमम् । वधपर्यवसायित्वात् । यस्तु लाभ-पूजा-ख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन् अविद्यमानमपि चतुर्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं ब्रूते तत्सुरापानसमम् । अतिगर्हितत्वात् । यस्तु सुखगोष्ठ्यादौ[1] परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते तस्यैतदुपपातकम् । तत्राद्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तम् । तृतीये तु कामकृते याज्ञवल्क्य आह—

'मयि[2] तेज इति छायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।
सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च' ॥
(या. स्मृ. ३. २७९)

इति । अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

'सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।
पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्[3] प्रयतोऽपि सन्' ॥
(म. स्मृ. ५. १४५)

इति । राज्ञोऽग्रे साक्षात् परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैशुन्यम् । गुरावलीकनिर्बन्धो[4] द्विविधः । तत्र राजगृहादौ[5] स्वयं समर्थःसन् असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं निर्बन्धं करोति चेत् सोऽयमलीकनिर्बन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन मनुनोक्तः । यत्र वाक्पारुष्यादिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते

---

१. I. reads मुख्यगोष्ठ्यादौ for सुखगोष्ठ्यादौ. २ I reads अपि for मयि
३ B. and D read आचरेत् for आचामेत्; while G आचमेत् for the same. ४. All others except A. and I. read गुरोरलीक- for गुरावलीक-; while G. omits the following portion —

निर्बन्धो द्विविध. । तत्र राजगृहादौ स्वयं समर्थ सन्नसमर्थस्य
गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारण

५ H. reads राजगृहाङ्गणे for राजगृहादौ.

सोऽयमलीकनिर्बन्ध उपपातकम्। वेदनिन्दा त्रिविधा। बुद्धार्हतादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्रामाण्यप्रतिपादने निर्बन्ध एका निन्दा। सेयं[1] याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता। सत्यामपि वेदप्रामाण्यबुद्धौ जल्प-वितण्डादिहेतुशास्त्रव्यसनितया श्रुति-स्मृत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा। एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह—

'योऽवमन्येत ते तूभे[2] हेतुशास्त्राश्रयात्[3] द्विजः।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः'॥
(म. स्मृ. २. ११)

इति। सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता। यस्तु वैदिकं कर्मानुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्फले[4] श्रद्धत्ते 'किमनेन भविष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामि'— इत्येवं निन्दति सेयं निन्दोपपातकेषु पठ्यते।

एवमध्ययनत्यागादेरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरव-लाघवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः।

'अग्नि-मातृ-पितृ[5]-सुत-दाराणाम्'
(वि. स्मृ. ३७. ६)

इत्यत्रापि त्याग इति पदमन्वेति। अनुक्रान्तानामुपपातकानां पूर्वोक्तेभ्यो[6]ऽतिपातक-महापातका-ऽनुपातकेभ्योऽल्पत्वादुपपातकत्वम्। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

---

१. B and D. read ब्रह्महत्यासमोपपादिता याज्ञवल्क्येन and omit सेय. २ A. and the text read मूले for तूभे ३. All, except the text and A. read -श्रयो for -श्रयात् ४ I. reads तत्त्वत for तत्फले ५ B. D and I. omit -पितृ- ६ I. reads प्रोक्तेभ्यो for पूर्वोक्तेभ्यो-, while except A and I all others do not insert -ऽतिपातक-

'महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्' ॥

इति ।

अथ उपपातकस्य साधारणं प्रायश्चित्तम् ।

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह—

'उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।
पराकमथ वा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन च' ॥
(वि. स्मृ. ३७–३९)

इति । तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्घाते गोसवो द्रष्टव्यः* । एकैकस्य च शक्तम्प्रति पराकः अशक्तम्प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह—

'उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।
पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाऽथ वा पुनः' ॥
(या. स्मृ. ३. २६९)

इति । एवमित्यनेन पदेन प्रकृतं गोवधव्रतमतिदिश्यते । अतिदेशस्योपदेशान्न्यूनविषयत्वात् । गोव्रताङ्गानि गोचर्मादीनि कानिचिद्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु—

---

* नरा इत्युक्तेः सर्वेषामेव वर्णानामिदं प्रायश्चित्तम् । तत्र क्षत्रियादीनामनधिकारात् गोसवो ब्राह्मणस्यैव, चान्द्रायण-पराके द्विजातिसाधारणे, शूद्रस्य दानादिकमिति व्यवस्था द्रष्टव्या ।

---

१ The text reads पराकं च तथा for पराकमथ वा and substitutes गोमखेन for गोसवेन २. I. omits च and reads अशक्तम्प्रति पराकः and शक्तम्प्रति चान्द्रायणम् ३ B. D. G. and I. substitute निशि for पुनः. ४. G. adds पुनः before पदेन.

'एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः।
अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा' ॥
(म. स्मृ. ११. ११७)

इति मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम्। एतच्च साधारणप्रायश्चित्तं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलम्भे वा द्रष्टव्यम्।

प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानि।

प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः। तत्र गुरोरलीकनिर्बन्धोपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह–

'समुत्कर्षेऽनृते गुरोरलीकनिर्बन्धे
तदाक्षेपणे च मासं पयसा वर्तेत'।
(वि. स्मृ. ५४. ५४)

इति। अग्नित्यागे स एवाह–

'वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नाय्यधःशायी
संवत्सरं सकृद्भैक्षेण वर्तेत'।
(वि. स्मृ. ५४–१३)

इति। वसिष्ठोऽपि–

'योऽग्नीनपविध्येत् स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरित्वा पुनराधानं कारयेत्'।
(व. स्मृ. २१. २७)

१. I. reads अवकीर्णी तु शुद्ध्यर्थं चरेच्चांद्रायण व्रतम्. २ G. substitutes च for वा. ३. I. reads समुत्कर्षेऽनृते ४. The text adds च after गुरो.. ५. We follow here only A. and the text, while all others read तदाक्षारणे for तदाक्षेपणे ६. J. reads चमसं for च मास. ७ Except A. and I. all others read विष्णु for स. ८ I. reads वेदाग्न्युत्सादित for वेदाग्न्युत्सादी. ९ The text omits स १०. C. F E. H. an read पुनराधेय for पुनराधानं.

इति । मनुरपि—

'अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्' ॥
अग्निहोत्र्यपविध्याऽग्नीन् मासादूर्ध्वं तु कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥
(म. स्मृ. ११. १२९–१३० आन्ध्र पुस्तके) ।

इति । हारीतः—

'संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं चान्द्रायणं च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात्' ।
(हा. स्मृ. ३. १९-२१)

इति । शङ्खोऽपि—

'अभ्युत्सादी सांवत्सरं प्राजापत्यं चरेत् गां च दद्यात्' ।
(शं. स्मृ. ११. २३)

इति । भरद्वाजः ।

'द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः । पयोभक्षणं च' ।

---

१ I. reads संवत्सरोत्सन्नोऽग्निहोत्री for संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे. २. B. and D. read सोमपान for सान्तपन and omit चान्द्रायण च. C. and F. read the same, but do not omit चान्द्रायणं E. G. H. and J. read सोमायनं for सान्तपन, while J -त्सर्जने for -त्सन्ने. ३ G reads भारद्वाज for भरद्वाजः ४ B and D. read द्वादशातिक्रमे त्र्यहमुपवास संवत्सरातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः पयोभक्षण च ।.

इति। एतत्सर्वमालस्यादग्नित्यागविषयतया यथायोगमूहनीयम्। यत्तु भरद्वाजगृह्ये[1]ऽभिहितम्—

'प्राणायामशतमा दशरात्रं[2] कुर्यात्। उपवासः[3] स्यादा विंशतिरात्रम्। अत ऊर्ध्वमा षष्टिरात्रं तिस्रो रात्रीरुपवसेत्। अत ऊर्ध्वमा संवत्सरात् प्राजापत्यं व्रतं[4] चरेत्। अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वम्'।

इति तत् प्रमादादग्नित्यागविषयम्। नास्तिक्यात् त्यागे तु व्याघ्र आह—

'योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः।
अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च'॥

इति। प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरवलाघवानुसारेण व्रतान्तराण्यूहनीयानि। व्रतानन्तरभावि[5] कर्तव्यमाह जातूकर्ण्यः—

'अतीतकालं[6] जुहुयादग्नौ विप्रो यवानयम्।
नष्टेऽग्नौ[7] विधिवद्दद्यात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजः'॥

इति। एतच्चौपासनाग्निविषयम्। दारत्यागे शातातप आह—

---

१ G. reads भारद्वाजगृहे २. C E. F add कुर्यात् after -मा दशरात्र, but of no use here. ३. E reads उपवास स्याद्विंशतिरात्र कुर्यात्, I. उपवासमा विंशतिरात्र कुर्यात् both for उपवासः स्यादा विंशतिरात्र ४ Except I. all others do not insert व्रत. ५. I. omits -भावि-. B and D. read व्रतान्तर कर्तव्यमाह and except E H व्रतान्तरभावि कर्तव्यमाह both for व्रतानन्तरभाविकर्तव्यमाह ६ We are unable to find out a correct reading B. and D. read विप्राय चाव्ययम्, C. and F विप्राय वायवम्, G. H. विप्रोऽथवा स्वयम्, E and J. विप्राय वायव्यम् all for विप्रो यवानयम्, while H. अतीते काले for अतीतकालं. ७ G. and H. read नाशेऽग्नौ for नष्टेऽग्नौ and C. and F. गलेऽग्नौ for the same.

'कौमारदारत्यागी* मासं पयोभक्षः शुद्ध्यति' ।
(शा. स्मृ. १. २७)

इति । अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।

अथ परस्वहरणप्रायश्चित्तम् ।

तत्र परस्वहरणे मनुराह—

'धान्या-ऽन्न-धन-चौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥
मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्र-गृहस्य च ।
कूप-वापी-जलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥
भक्ष्य-भोज्यापहरणे यान-शय्यासनस्य च ।
पुष्प-मूल-फलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
तृण-काष्ठ-द्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

---

* 'कौमारदार'—इत्यनेन ब्राह्मेण विधिना कौमारे वयस्यूढा स्त्री उपलक्षिता भवति। तस्या एव त्यागे दोषः । नतु गान्धर्वाद्यूढाया इति तात्पर्यम्।

---

१. H. omits following :—

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं तु एकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।
तत्र परस्वहरणे मनुराह—
'धान्याऽन्न-धनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तम ।
सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥;

while G. reads अभोज्यभक्षणे for अभोज्याभक्ष्यभक्षणे. २. J reads परस्वग्रहणे for परस्वहरणे. ३. I. reads सजातीय- for स्वजातीय-. ४. The text reads -वेश्मत for -वेश्मन.. ५. B. and D read तन्निर्यात्यविशुद्धये for तन्निर्यात्यात्मशुद्धये. ६. I. reads शुकान्नस्य for शुष्कान्नस्य.

चैल-चर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥
मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥
कार्पास-कीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
पक्षि-गन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः' ॥[१]
(म. स्मृ. ११. १६२-१६८)

इति । एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—

'धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिके वधः'।[३]

इति । यत्तु जाबालिनोक्तम्—

'तिल-धान्या-ऽन्न-वस्त्राणा शय्यानामामिषस्य च ।[४]
संवत्सरार्धं कुर्वीत व्रतमेतत्समाहितः' ॥

इति तदेतदकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु[५] सकृद्भोजनपर्याप्तिकस्यापहारे पैठीनसिराह—[६]

'भक्ष्य-भोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे
त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः'।

इति । यानि तु मनूक्तेषु विषयेषु व्रतान्तराण्यन्यैर्मुनिभि-

---

१ J. reads तैल-, while B. D. I and the text चेल for चैल. २. B. C. D. E G. H. and J read द्विखुरैकखुरस्य for द्विशफैकशफस्य. ३. B. and D. read ऽभ्याधिको and I. ऽभ्यधिक for ऽभ्यधिके, while H. हृतेऽभ्याधिके वध for हरतोऽभ्यधिके वध. ४ B and D read शय्याया for शय्यानाम्. ५ H reads कामकृतविषयम् । अल्पभक्ष्यस्य तु for अकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु । ६ We follow here A and I.; while all others read सकृद्भोजनपर्याप्तादधिकस्यापहारे, but it is quite contrary to the quoted Sûtra.

दर्शितानि तेषु व्रतेषु यानि समानि न तत्र विवादः। न्यूनानामकामकारविषयत्वं अधिकानां तु कामकृताभ्यासविषयत्वमिति विवेकः। तत्र वचनानि—

'द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम्। (७) भक्ष्य-भोज्य-योन-शय्यासन-मूल-पुष्प-फलानां हरणे पञ्चगव्यपानम्। (८) तृण-काष्ठ-द्रुम-शुष्कान्न-गुड-वस्त्र-चर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत्। (९) मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्र-रजता-ऽयः-कांस्यानां द्वादशाहं कणानश्नीयात्। (१०) कार्पास-कीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत। (११) द्विशफैकशफहरणे त्रिरात्रमुपवसेत् (१२) पक्षि-गन्धौषधि-रज्जु-वैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत्। (१३)

दत्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये'॥ (१४)
(वि. स्मृ. ५२. ७–१४)

इति। जाबालिः—

'अश्व-गो-भूमि-कन्याश्च हृत्वा चान्द्रायणं चरेत्।
अपहृत्य पशून् क्षुद्रान् प्राजापत्यं समाचरेत्॥
गुड-कार्पास-धान्यानि सर्पिर्लवणमेव च।
पक्वान्नमौषधं तैलं शय्यां वास उपानहौ॥

१. The text and G. read -पान for -यान- and the text omits -हरणे
२. G. reads -ताम्र-रजताद्यय-. ३ The text reads अपहरणे for -हरणे.
४. G and H. omit this Sûtra. ५ B and D read यत्नैवोपहृत for दत्वैवापहृत ६. The text reads ऽभ्युपायत.

कांस्या-ऽयस्ताम्र-सीसं वा कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धमेव च[1]।
उदके फल-मूलेषु[2] पुष्प-पर्ण-सुगन्धिषु ॥
मृद्भाण्ड-मधु-मांसेषु[3] कृच्छ्रपादो विधीयते।
*व्यापादनापहारेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः ॥
पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते।
अपहृत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ॥
प्रायश्चित्तं च यत्प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते[4] चरेत्।
राजस्वस्यापहरणे[5] रमणीनां† जनस्य च ॥
धनापहरणे चैव कुर्यात्संवत्सरव्रतम्'।

इति। परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम्।

अयाज्ययाजनप्रायश्चित्तम्।

अयाज्ययाजने मनुराह—

---

*व्यापादनं तत्तद्द्रव्यनाशः। अपहारोऽपहरणम्। तत्र प्रथमं तद्द्रव्यस्वामिनं प्रसाद्य अनन्तरं विप्रेभ्यः पापं निवेद्य प्रायश्चित्तमाचरेत्।

†अत्र 'रमणी'शब्देन सामान्यवनिता, वेश्योपलक्षितेति प्रतिभाति। राजद्रव्यवत् वेश्याद्रव्यमपि प्रतिग्रहानर्हमिति मन्वादिभिरुक्तम्। अथवा 'जनस्य रमणीनां' परस्त्रीणा परकीयधनस्य चापहरणे इत्येव व्याख्यातुमुचितं भवेत्।

---

१. B. and D substitute सकृत् for कृच्छ्रं and वा for च २. H. omits फल-मूलेषु, but it seems a mistake, while E. and I. पुष्पवर्ण- for पुष्प-पर्ण-. ३. B and D. read मृद्भाण्डसमस्तेषु for मृद्भाण्ड-मधु-मांसेषु and the next line:—

व्यापादनीयहारेषु सन्तोष्य स्वां तनु तत·।
for
व्यापादनापहारेषु सतोष्य स्वामिनं ततः।.

४. B. D and G. read ब्राह्मणानुमत for ब्राह्मणानुमते ५. C. F G. and H. read राजन्यस्यापहरणे and J राजसस्यापहरणे both for राजस्वस्यापहरणे, while A reads मणीना च जनस्य वा for रमणीना जनस्य च.

'व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म[1] च ।
अभिचारमहीनं[2] च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति' ॥
(म. स्मृ. ११. १९७)

इति । यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम्—
'एते[3]* पञ्चतपो-ऽभ्रावकाश-जलशयनाद्यनुष्ठेयुः क्रमेण ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं गोमूत्र-यावकमश्नीयुः' ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—
'पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्रह्मणो यः प्रवर्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा[4] तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्' ॥
(य. स्मृ. ६. ९)

इति तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—
'निषिद्धमन्त्रप्रयोगे[5] सहस्रानुवाकं जपेत्' ।
(गौ. स्मृ. २२. ३३)

---

‡ अत्र मूलपुस्तकोपलब्ध्यभावात्-'ऽभ्रावकाश'-इत्यस्य शुद्ध. पाठो न निश्चेतुं शक्यते । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु न्यूनाधिक्येनाशुद्धा एव पाठा दृश्यन्ते । वाक्यार्थस्तु—ग्रीष्मे पञ्चतपाः वर्षासु वृष्टिसहः हेमन्ते जलशायी भवेदिति । चतुर्षु दिक्षु चतुरोऽग्नीन् संस्थाप्य तन्मध्ये स्थित्वा पञ्चमं सूर्यतापं सहेत् इति पंचतपाः । जलशयनं च उदके आकण्ठमग्नस्तिष्ठेत् इति संक्षेपः ।

---

१ C F. G. and H. read अन्तकर्म, while J. येषामन्तकस्य च for परेषामन्त्यकर्म च २ B D and H. read अहीनां for अहीन ३. C and F. तयोस्तावकीश- and G -तपोऽभ्रावकीश- for -तपोऽभ्रावकाश-, while I. -तपोभुमौ जलशयनाद्यनुष्ठेयम् for -तपोऽभ्रावकाशजलयनाद्यनुष्ठेयु . ४. G. and J substitute -च for वा ५. text प्रतिषिद्धमन्त्रयोगे सहस्रानुवाकश्चेत् and, except A., add सति to प्रयोगे.

इति तत् कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—

'शूद्रयाजकः[1] सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति ।
प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु' ।

इति तदकामतोऽभ्यासविषयम् । असत्प्रतिग्रहे याज्ञवल्क्य आह—

'गोष्ठे वसन्[2]ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतम् ।
गायत्रीजाप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ॥
(या. स्मृ. ३. २९०)

इति । अत्र जपसङ्ख्या मनुना दर्शिता—

'जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ॥
(म. स्मृ. ११. १९४)

इति । एतच्च दातृ-द्रव्ययोरुभयोः[3]सत्त्वे वेदितव्यम् । अन्यतरस्यासत्त्वे तु षट्त्रिंशन्मते दर्शितम्—

'पवित्रेष्ट्या विशुद्ध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
ऐन्दवेन[4] मृगारेष्ट्या कयाचिन्मित्रविन्दया ॥
देव्या लक्षजपेनैव शुद्ध्यन्ते[5]ऽसत्प्रतिग्रहात्' ।

इति । यत्तु वृद्ध[6]हारीतवचनम्—

---

१. C. F. G and H read शूद्रस्य याजक for शूद्रयाजक. २. I. reads वसेत् for वसन्, while except A and the text all others पयोव्रतं for पयोव्रत and except A. H. and the text जप्यनिरत for जाप्यनिरतः. ३ B C. D. and F. omit उभयो. ४ I. reads त्रिन्दवेन, but it seems incorract. ५. I. substitutes शुद्ध्यते, J. शुद्ध्यतो for शुद्ध्यते and B. and D दुष्परिग्रहात् for ऽसत्प्रतिग्रहात् ६. G. reads बृहद्धारीत- for वृद्धहारीत-.

'राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् ।
षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते ॥
तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः ।
(वृ. हा. स्मृ. ११.७१-७२)

इति तदापदि कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रह-विषयम् । अल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः—

'मणि-वासो-गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्'।
(हा. स्मृ. ९१. ३)

इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि[1]—

'भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्' ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्'[2] ।

इति । दानार्थमिति[3] शेषः । विकर्मणा जीवने तु चान्द्रायणम् । तथा च नटादीन् विकर्मणा जीविनो[4]ऽनुक्रम्य यम आह—

'एतेषामेव[5] सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु मृग्यताम् ।
भैक्ष्यान्न[6]मुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. ६. १३)

इति । नारदोऽपि—

---

१. B. C. F. D. G. and H. do not insert ऽपि. २. G. reads परिवर्जयेत् for परिकल्पयेत्. ३. E. adds तत् before दानार्थम् ४. I. reads जीवितान् for जीविन . ५. H. reads एतेषां नैव सर्वेषां for एतेषामेव सर्वेषां and गृह्यतां for मृग्यताम्, while I. reads प्रत्यापर्त्तिं for प्रत्यापत्ति . ६. C. F. G. and H. substitute भक्ष्यान्नं for भैक्ष्यान्न and I. उपभुञ्जान for उपयुञ्जान .

'कर्मणा गर्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितम्।
तस्य त्यागेन शुद्ध्यन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा[1]॥
अप्सु प्रास्येत[2] तद् द्रव्यमन्यायेन यदागतम्।
उपयुक्तानुशिष्टं च[3] देयं वा ब्रह्मवादिने'॥
(ना. स्मृ. १४. ७-८)

इति। क्षत्रियादिवधस्य[4] प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम। गोवधस्य त्वष्टम-नवमाध्याययोस्तत्[5] प्रपञ्चितम्।

अविक्रेयविक्रयप्रायश्चित्तम्।

अविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—

सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम्[6]*।
लाक्षा-लवण-मांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्॥
मध्वाज्य-तैल-सोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम्।
पयः पायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणव्रतम्॥
दध्याज्येक्षुरसानां[7] च गुड-खण्डादिविक्रये।
सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत्॥

*सोमसम्बन्धित्वादस्य कृच्छ्रस्य सौम्य इत्यभिधानम्। स च चान्द्रायणकृच्छ्रशब्देनान्यत्राभिहितः।

---

१. H. substitutes च for वा. २. H reads प्रास्येच्च for प्रास्येत. ३ G. omits च, while B. and D. read ब्राह्मणाय च for ब्रह्मवादिने. ४. B. and D. omit -वधस्य; while I. reads क्षत्रियावधस्य for क्षत्रियादिवधस्य ५ All, except A. and I., read अष्टम-नवमाध्याये for अष्टम-नवमाध्याययोः; while G. has mistaken and omits तु. ६. G reads सोम्य- for सौम्य- ७. G. substitutes मध्वाज्येक्षुरसं and E. दध्याज्येक्षुरस both for मध्वाज्येक्षुरसानां.

सिद्धान्नविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
उपवासं तु तक्रस्य नक्तं काञ्जिकविक्रये ॥
पूगीफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च[१] ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनत्रयम् ।
कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् ।
एतेषां पादकृच्छ्रः स्याज्जम्बीरादेस्तथैव च ॥
कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् ।
कर्पूरादेस्[२]तदर्धं स्याद्दिनं हिंग्वादिविक्रये ॥
तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
यज्ञार्थं कृषिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रयेत्[३] ॥
रक्त[४]-पीतानि व[५]स्त्राणि कृष्णाजिनमथा[६]पि वा ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
गोविक्रयं द्विजः कुर्याल्लाभार्थं धनमोहितः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
खरा-ऽश्वा-ऽजाविकानां च क[७]रभाणां च विक्रये ।

---

१ B and D read शिष्टान्न- for सिद्धान्न-. २ B. and D read कर्पूरादि. for कर्पूरादे. ३. H. and I. read विक्रये for विक्रयेत्. ४. H. omits the following lines :—

रक्त-पीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचन यथा ॥
गोविक्रय द्विज कुर्यात् लाभार्थं धनमोहित ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
खरा-ऽश्वा-ऽजाविकानां च करभाणां च विक्रये ।.

५. C. and F. substitute शास्त्राणि for वस्त्राणि, but it does not give any good sense here. ६ Except A. H. and I. all others read -मथैव च for -मथापि वा. ७. I. reads शरभाणां for करभाणां.

पराकं तत्र कुर्वीत नृणां[1] द्विगुणमाचरेत्* ॥
नारीणां विक्रयं† कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्।
द्विगुणं पुरुषाणां च व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये।
अङ्गानां तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत्[2] ॥
इतिहासपुराणानां चरेत् सान्तपनं द्विजः।
रहस्य-पञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत् ॥
गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च।
सर्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत्‡' ॥

इति। हारीतोऽपि—

'गुड-तिल-पुष्प-मूल-फल-पक्वान्नविक्रये सौम्या[3]-यनम्। लाक्षा-लवण-मधु-मांस-तैल-क्षीर[4]-दधि-तक्र-घृत-गन्ध-चर्म-वाससामन्यतमविक्रये

---

* नृणां तत्तज्जातीयपुम्पशूनां विक्रये द्विगुणं पराकद्वयम्।

† मनुष्यजातीयस्त्रीणां विक्रये चान्द्रायणम्। तज्जातीयपुरुषाणां विक्रये पूर्ववदेव चान्द्रायणद्वयम्।

‡ अत्र अङ्गादीनां विक्रयोऽध्यापनरूपेणैवेति भाति। नतु पुस्तकरूपेण। तथा सति सर्वसामान्यमेव प्रायश्चित्तं वदेत्। किञ्च 'सर्वासामेव विद्यानाम्' इति उपसंहारात् विद्याविक्रय एवात्र विवक्षितः। न पुस्तकविक्रय इति सुधियो विदां कुर्वन्तु।

---

१. All, except A and I others, read शुना for नृणां, while G. substitutes द्विगुणमेव च for द्विगुणमाचरेत्. २ G adds, इति after आचरेत्. ३. B. D. and G read सोमपानम्, C. and F. सोमयानम्, E. H. and J. सामायनम् all for सौम्यायनम्. ४ I omits क्षीर-, while B. and D. read -क्षीर-घृत-गन्ध-क्षौद्र-दधि-तक्र- for दधि-तक्र-घृत-गन्ध-.

चान्द्रायणम् । तथोर्णा-केश-केसर-भू-धेनु-वे-
श्म-शस्त्र-विक्रये च । मत्स्य-मांस-स्नाय्वस्थि-
-शृङ्ग-नख-शङ्ख-शुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रम् ।
हिङ्गु-गुग्गुलु-हरिताल-मनःशिलाऽञ्जन-गैरिक-
क्षार-लवण-मणि -मुक्ता -प्रवाल-वैणव-मृन्मयेषु
च । आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृतवि-
क्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारो
दशसहस्रं जपेद्गायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति ।
हीनमानोन्मापनसङ्कीर्णविक्रये च ' ।
(हा. स्मृ. ४. ४–१०)

इति । ईदृशेष्वेकविषयबहुव्रतेषु असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या यथायोगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिवित्त्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

अथ व्रात्यप्रायश्चित्तम् ।

व्रात्यो नाम सावित्रीपतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह–

' येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्' ॥
(म. स्मृ. ११. १९१)

१. Except A. and G. others read तथोर्णकेश-केसरि-; while I. तथो-र्ण-केशरि- both for तथोर्णा-केश-केसर-. २. B. D. H. and J. add -अश्म- after -वेश्म-. ३. C. F. H. G. J. and I. omit -शंख-; while B. and D. substitute -नख- for the same. ४. B. and D. read -हिंगुलु- for -हिंगुग्गुलु- and G. -हिंगुग्गुल- for the same B. and D. मनःशैलाञ्जन- for मनःशिला-ऽञ्जन- and add-शण- after -लवण-. ५. G. omits च. ६. B. D. and G. read हीनमनोन्मानोन्मापनसंकरकीर्णविक्रये च I. हीनमानोन्मानसंकीर्ण- for हीनमानोन्मापनसंकीर्णविक्रये च. ७. I. reads असकृत्पूर्वमुक्तानि यानि तेषु for असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या; while except A. and I. all others omit यथायोगं and substitute ऊहनीया for कल्पनीया.

इति। वसिष्ठोऽपि–

'पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्। (७६) द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेत् मासं पयसाऽर्धमासमामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं हविष्यं भुञ्जीत त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत्। (७७) अश्वमेधावभृतं वा गच्छेत्। (७८) व्रात्यस्तोमेन वा यजेत'। (७९)

(व. स्मृ. ११.७६–७९)

इति। तत्र मानवमापद्विषयम्। उद्दालकव्रतं त्वनापद्विषयम्। यत्तु यमेनोक्तम्–

'सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः॥
एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकम्।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्तपञ्च* च॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्'।

(य. स्मृ. ५.२७–२९)

इति तन् मनुसमानविषयम्। यस्य पित्रादयोऽप्यनुपनीताः तस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्[1]–

'अथ[2] यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ[3] स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुताः। (३१) तेषामभ्यागमनं भोजनं

---

* यदि चकारो विकल्पार्थो भवेत्तर्हि सप्त पञ्च वेति स्यात्। अन्यथा सप्तसहितपञ्चाशद्ब्राह्मणान् भोजयेदिति स्यात्।

---

१ All, except A. and I, omit द्रष्टव्यम् २ Except A. and the text all others omit अथ ३ B. C. D. E F G. H. and J read -पितामहभ्रातुपनीतौ, while I. पितामह इत्यनुपनीतौ for पिता पितामह इत्यनुपेतौ.

विवाहमिति[2] च वर्जयेत्। (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। (३४) यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः। (३५) अथोपनयनम्[3]। (३६) ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम्। (३७) प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः। (१) सप्तभिः पावमानीभिः 'यदन्ति यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति। (२) अथ वा[4] व्याहृतिभिरेव। (३) अथाऽऽप्यः। (४) अथ[5] यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्येत[6] उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः। (५) तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च[7] वर्जयेत्। (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। (७) द्वादश-

१. Except A. I. and the text all others omit the following.—
ब्रह्मघ्नसंस्तुता। तेषामभ्यागमनं भोजन विवाहमिति च वर्जयेत्। (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् (३४॥) यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेव सवत्सर। (३५) अथोपनयनम्। (३६) तत. सवत्सरमुदकोपस्पर्शनन्। (३७) प्रतिपूरुष सख्याय सवत्सरान्यावन्ताऽनुपेता. स्यु॥ (१)॥ सप्तभि पावमानीभि' 'यदन्ति यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजु पवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति। (२) अथवा व्याहृतिभिरेव। (३) अथाऽऽप्य। (४) अथ यस्य प्रपितामहोदर्नानुस्मर्यंत उपनयन ते श्मशानसंस्तुता। (५) तेषामभ्यागमन भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्। (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। (७) द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यक ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयन तत उदकोपस्पर्शन। पावमान्यादिभि'। (८),
and read for the above Sûtras —

तस्य वत्सर त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं यस्य
प्रपितामहादेर्नानुस्मर्येत उपनयन तस्य
द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यक ब्रह्मचर्यम्

while I. reads ब्रह्मघ्नसंस्तुत. २. I does not insert च. ३. The text does not separate this Sûtra and omits सवत्सर. ४. The text substitutes अपि वा for अथ वा. ५. I. omits अथ. ६. The text reads -प्रपितामहादि for -प्रपितामहादे. ७. I. does not insert च.

वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत
उदकोपस्पर्शनम्। पावमान्यादिभिः[1]।

(आ. ध. सू. १. १. १. ३२-३७. २. १-८)

इति।

भृतकाऽध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम्।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हारीत आह-

'भृतकाध्यापनं कुर्वन्[2] भृतकाध्यापितश्च यः।
अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिबेत्[3]'॥

इति। द्रुमादिहिंसायां मनुराह-

'फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्म-वल्ली-लतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम्॥
कृष्टजानामौषधीनां जातानां च स्वयं वने।
वृथाऽलम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतम्[4]'॥

(म. स्मृ. ११. १४२-१४४)

इति। एतच्च यज्ञार्थवृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम्। अत
एव याज्ञवल्क्योऽ[5]पि वृथेति विशिनष्टि-

'वृक्ष-गुल्म-लता-वीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम्।
स्यादोषधिवृथाच्छेदी[6] क्षीराशी गोऽनुगो दिनम्[7]'॥

(या. स्मृ. ३. २७६)

---

१. I. omits पावमान्यादिभि and separates one Sûtra into three. २ Except A and J. all others read कृत्वा for कुर्वन्. ३ G reads पिबन् for पिबेत्. ४. E and the text read पयोव्रत. ५. G. reads याज्ञवल्क्येनोक्तम्; while all others except I. वृथाच्छेदीति for वृथेति. ६ The text reads -छेदने foi -छेदी ७ C. F. read हितम् for दिनम्.

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

'स्थावर-सरीसृपादीनां वधे यस्येदं प्राणमित्ये-
तयाऽऽज्यं हुत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्' ।
(हा. स्मृ. २१. ४५)

इति तदश्वत्थादिपुण्यस्थावरविषयम् । महाफलप्रदस्य पनस-नारिकेलादिवृक्षजातस्य च्छेदनावृत्तौ शङ्ख आह—

'संवत्सरव्रतं कुर्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदम्' ।
(शं स्मृ. १७. ४१)

इति । दृष्टार्थत्वे न दोषः* ।

'फल-पुष्पोपगान् पादपान्न हिंस्यात् ।
कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्' ।

इति स्मरणात् ।

अथ नास्तिक्यप्रायश्चित्तम् ।

नास्तिक्यं तु वाचिकं चेत्तदुपपातकम् । यथाऽऽहुः पौराणिकाः—

'नास्तिकाः त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ।
क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैव च ॥

*अपवादोऽयम् । यद्यपि फलदवृक्षच्छेदने दोषः पूर्वमुक्तः तथापि छेदने यदि दृष्टार्थत्वं दृष्टप्रयोजनत्वं स्यात् तदा न दोषः, तत्र प्रमाणमाह । फल-पुष्पोपगानिति ।

१. G. reads जुहुयात् for हुत्वा २ The text reads पिप्पलपादपम् for वृक्षं फलप्रदम् ३ H. reads पादपान्कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात् for पादपान्न हिंस्यात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्' । ४ All others, except I., omit स्मरणात् ५ I. reads वाचनिकं for वाचिकं

[1]उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः।
अभ्यासात्तु क्रियादुष्टो महापातक इष्यते' ॥

इति। तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह—

'नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
विरमेन्नास्तिक्यात्'।

(व. स्मृ. २१. २९)

इति। यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

'नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसीत्येते पञ्च, संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः'।

इति [2]तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम्।

व्रतलोपप्रायश्चित्तम्।

व्रतलोपिनो[3]ऽवकीर्णिव्रतं याज्ञवल्क्य आह—

'अवकीर्णी भवेद्[4]गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति'॥

(या. स्मृ. ३. २८०)

इति। मनुरपि—

'अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे।
[5]स्थालीपाकविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ (११८)

---

१ I. reads उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी for उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुष्ट पातक स्मृत and G. reads उपपातमनोदुष्टो वाग्दुष्ट पातक स्मृत for the same. २ B and D. read तदेतत्पातक नास्तिक्यविषयम् and C. E F. G H and J तदेतत्पातकनास्तिक्यविषयम्, the latter seems to be incorrect and the first does not give proper sense ३. B. and D. read ऽवकीर्णिनो व्रत, C. F. J. ऽवकीर्णे व्रतं and G. and H. ऽवकीर्णव्रत all for ऽवकीर्णिव्रत ४. H. reads हुत्वा for गत्वा ५ The text reads पाकयज्ञविधानेन for स्थालीपाकविधानेन.

हुत्वाग्निं विधिवद्धोम[1]मन्ततश्च सम्मेत्यृचा[2] + ।
वातेन्द्र[3]-गुरु-वह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः ॥ (१२१)
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारान्[4] चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ (१२२)
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यति[5] ' ॥
(म. स्मृ. ११. ११८–१२३)

इति । वसिष्ठोऽपि–

'ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे
लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभते[6] ।
(१) नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् । (२)

---

*' काणः ' इत्ययं विशेषोऽत्र द्रष्टव्यः । नैर्ऋतदेवतैर्मन्त्रैः प्रधानदेवतायै वपादिहोमान् हुत्वा तदन्ते—

'सम्मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः ।
सञ्चायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च' ॥

इत्येतेन मन्त्रेण मारुतेन्द्र-बृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् । केषुचित्पुस्तकेषु समासिंचतीति पाठः । केषुचिच्च शमित्यृचेति पाठः । तत्र शमग्निरग्निरिति ऋक् ग्राह्या स्यात् । वस्तुतस्तु इदमप्रामाणिकमिति प्रतिभाति । विज्ञानेश्वरस्तु—

'समायमद्भिः सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेन' ।
इति पठति तदपि चिन्त्यम् ।

---

१ All others, except A. I. and the text, read होमान् for होम
२. B. C D. E. F. and I. read समि-त्यृचा, E. G. H and J शमित्यृचा both for सम्मेत्यृचा. ३. C. D E F. G. and J. read वायु- for वात .
४. G. reads सप्तागारे for सप्तागारान् ५. The text adds तु after त्रिषवण
६. The text reads आलभेत् for आलभेत.

तस्य जुहुयात्—कामाय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा, निर्ऋतये स्वाहा। रक्षो देवताभ्यः स्वाहा'। (३)

(व. स्मृ. २३. १–३)

इति। तत्र श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति द्रष्टव्यम्। शङ्खस्तु[४] वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह—

'गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे। ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि*'।

इति। यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

'अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्।
चीरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्बिषात्'॥

इति तदीषद्व्यभिचारिणीविषयम्। अत्यन्तव्यभिचारिणीषु पुनः शङ्ख आह—

*या स्त्री वैवाहिके पत्यौ मृते जीवति वा तमुत्सृज्य वञ्चयित्वा वान्यमेकमेवाश्रयेत्। नतु कुलटा भवेत् सा गुप्तेत्यभिधीयते। तादृशवैश्यजातीयस्त्रियामवकीर्णः क्षत्रियाब्राह्मण्योश्चावकीर्णः उक्तं प्रायश्चित्तमाचरेदित्यन्वयः।

१. All, except I and the text, add तत्र before तस्य २ B. D. G. and J. omit कामकामाय स्वाहा, while except A. B. D. and the text omit निर्ऋतये स्वाहा and B D and the text read नैर्ऋत्यै for निर्ऋतये. ३ B. C. and D. F. omit पशु अश्रोत्रियस्य. The Vijñâneśwara quotes following Sûtras under the name of Sankha-Likhitan and it may be possible. ४ I. reads अवकीर्णी for अवकीर्ण· ५. Except A. C. F. G. I all others read षण्मासात् ६. B. D and G read तदेतत् for तदीषत् ७ B and D. read अत्यन्तव्यभिचारितायां and C. F. G. H. and J. अत्यन्तव्यभिचारितासु all for अत्यन्तव्यभिचारिणीषु

'स्वैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात्। क्षत्रियायामुपोषितस्त्रिरात्रं घृतपात्रं दद्यात्। वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवसभारं च गोभ्यो दद्यात्। वृषल्यामवकीर्णः सचैलस्नात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात्। गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत्। रण्डायामवकीर्णः पलालभारं सीसमाषं च दद्यात्'।

इति। अत्र च

'ब्राह्मणस्यार्धं क्षत्रियैः'

इति न्यायो नास्ति किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम्। तदाह शाण्डिल्यः—

'अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु।
इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात् समाहिताः'॥

इति। अभ्यासे कण्व आह—

'प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु।
यजेदेवं यथाभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति'॥

---

१. Except A. and I all others omit घृतपात्र दद्यात्. २ B and D. omit च ३ We follow here A. and I., while all others read षण्डायां for रण्डायां and G सपलालभार for पलालभार Vijñáneśwara also reads षण्डायां ४. I. reads क्षत्रियस्य for क्षत्रियैः ५. G. substitutes तथा for तत् ६ G. reads अवकीर्णा for अवकीर्णी ७. We are unable to find out the proper reading of this quotation. B C. D E F. G. H. and J. read प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु यजेतु। एव यथाऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्धयति ॥, while G omits तु and I reads अप्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन यजेत्। यो यथाकुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्धयति ॥.

इति। तत्र विशेषमाह गौतमः—

'तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रः[1]
सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः'।
(गौ. स्मृ. २४. ९६)

इति। अवकीर्णिलक्षणमाह जातूकर्ण्यः—

'स्कन्दितं[2] व्रतिना रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणा।
कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः'॥

इति। यति-[3]वनस्थयोस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

'वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने[4] सति कामतः।
पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत्'॥

इति। यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे संवर्त आह—

'संन्यस्य[5] दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं[6] व्रजेद्यदि।
स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्'॥
(सं. स्मृ. १९९)

---

१ G. I and J. read लोहितपात्र foı लोहितपात्र. २ C. D. F. G. and H substitute खण्डित for स्कन्दित, while I खण्डितव्रतिना for स्कन्दित व्रतिना ३. C and F. omit यति- ४ Except A. and J., all others substitute खण्डणे for स्कन्दने ५ B and D omit the following —

'संन्यस्य दुर्मति कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि।
स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्त षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्'॥

इति। वृद्धपराशरोऽपि—

'य प्रत्यवसितो विप्र प्रव्रज्यातो विनिर्गत।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति॥
चरेत् षाण्मासिक कृच्छ्र नियतात्मा समाहित।
चरेत् त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च॥

६. H. reads प्रत्यायत्य for प्रत्यापत्तिं and the text reads —

- - - - - - - - अपत्यार्थं स्त्रिय व्रजेत।
स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्त षण्मासान्तरनन्तरम्'॥,

while I reads प्रत्यह व्रतम् for प्रत्यनन्तरम्

इति । वृद्धपराशरोऽपि[१]—

'यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च[२] चिकीर्षति ॥
चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।
चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥[३]
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्' ।

इति । तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिककृच्छ्रः । क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अत्र षाण्मासिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये[४] । व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमतिदिशति मनुः—

'अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्ध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्' ॥

(म. स्मृ. २. १८७)

---

* विज्ञानेश्वरस्तु—'ब्राह्मणस्यैव शक्ति-सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्'— इत्याह ।

---

१. C and F. read वृद्धपराशरोऽपि. The Vijñâneśvara quotes this following line under the name of Parâśara (*vide* 3 280 Com) not Vridh Parâśara, but these lines do not occur in the text of Parâśara २ Vijñâneśvara substitutes चेत् for च Except I, all others omit this line —

चरेत्षाण्मासिक कृच्छ्र नियतात्मा समाहितः ।,

but the author Vijñâneśvara explains this line ३ A reads स चेत् त्रीणि. कृच्छ्राणि for चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि. ४ All others, except A. and I, read व्यवस्थापनीयम् and omit इत्यन्ये

इति। यत्तु याज्ञवल्क्य,आह—

'भैक्षाग्निकार्ये त्यक्त्वा तु* सप्तरात्रमनातुरः।
कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम्॥
उपस्थानं ततः कुर्यात् सम्मासिञ्चत्वनेन तु'।
(या. स्मृ. ३. २८१–२८२)

इति। होममन्त्रौ तु—

'कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम-
कामाय स्वाहा। कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नो-
ऽस्मि कामकामाय स्वाहेति'।
(गौ. स्मृ. २५. ९–१०)

इति। एतच्च गुरुशुश्रूषादिकार्यव्यग्रतयाऽकरणे द्रष्टव्यम्॥

सुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम्।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम्। यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

'देव-गृह-प्रतिश्रयोद्याना-ऽऽराम-सभा-प्रपा-तटाक-
पुण्य-सेतु-सुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्'।

---

*'अनातुरः' व्याधिरहितो ब्रह्मचारी। 'सम्मासिञ्चतु' इति मन्त्रः।

---

१. B. D. G. and J. read समासिंच त्वनेन तु for सम्मासिञ्चत्वनेन तु, while I. is quite mistaken here. २ G. reads कामकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा for कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ३ I and the text read कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि, but neither our manuscripts nor Vijñâneśvara follow this reading.

इति यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्[1]—

‘ विक्रीय कन्यकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्’ ।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

‘ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः’ ॥

इति तत्[2]त्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह—

‘ आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृत-सुत[3]-विक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी ब्रह्मचारी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति ’ ।

इति तदभ्यासविषयम् ॥

कन्यादूषणप्रायश्चित्तम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु शङ्ख आह—

‘ कन्यादूषी सोमविक्रयी च कृच्छ्राब्दं[4] चरेयाताम्’ ।

---

१. B. and D. omit the following :—

– – – – – – – कृच्छ्र सान्तपन चरेत्’ ।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—
‘नारीणां विक्रय कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
द्विगुण पुरुषस्यैव – – – – – – – – –’ ॥

and H. omits the following —

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—
‘नारीणां विक्रय कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
द्विगुण पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिण’ ॥
इति तत्त्रैव कामतो द्रष्टव्यम् ।.

२ G C. F. and J omit तत् before त्रैव. ३ C. F do not insert -सुत . ४ B. D. and G read कृच्छ्रार्धं for कृच्छ्राब्द.

इति यच्च हारीतः—

'[1]कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमार-
दारत्यागी सुरा-मद्यपः शूद्रयाजको गुरोः
प्रतिहन्ता [2]नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः
कूटव्यवहारी [3]ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो मिथ्याऽभिशंसी
पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागतघाती
[4]प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते [5]पञ्चतपोऽभ्रावकाशजल-
शयनाद्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु। मासं
गोमूत्रयावकमश्नीयुः'।

(हा. स्मृ. २. ४-५)

इति तत् प्रातिलोम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम्॥

अथ द्यूतादिव्यसनप्रायश्चित्तम्।

द्यूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्य-म्। यत्तु बौधायनः संवत्सरव्रतमाह—

'अथाशुचिकराणि। (१९) द्यूतमभिचारो
ऽनाहिताग्नेरुञ्छवृत्तिता समावृत्तस्य भैक्ष-
चर्या [6]तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो

---

१. B D. and H. read कन्याविदूषी and G. reads कन्याविक्रयी for कन्यादूषी २. J. does not insert नास्तिको ३ Except I, all others read ब्राह्मण-मित्रघ्नो for ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो, C. and F. add प्रायश्चित्त विज्ञेयम्। यत्तु शङ्ख आह कन्यादूषी सोमगतघाती प्रतिरूपकवृत्तिः &c, after शरणा-. ४. All others, except A E H. and I, read प्रतिरूपकावृत्ति for प्रति-रूपकवृत्ति. ५. I. reads पञ्चतपोभू-जल-शयनाद्यनुतिष्ठेयु for पंचतपो-ऽभ्रावकाशजलशयनाद्यनुतिष्ठेयु. ६. B. and D. read वश्यं, C F आनश्यं च, G. वश्य च, H. E. and I. आनाश च and J. वत्स्य च all for तस्य चैव.

मासेभ्यो यश्च[1] तमध्यापयति । नक्षत्रनिर्देशनं[2] चेति । तेषां तु निर्वेशः[3] (१६) द्वादश मासान् द्वादशार्धमासान् द्वादश[4] द्वादशाहान् द्वादश-षडहान् द्वादश त्र्यहान्[5] द्वादशाहं षडहं[6] त्र्यह-मेकाहमिति अशुचिकरनिर्वेशः[7]' । (१७)

(बौ. स्मृ. २. १. २. १६–१७)

इति तदभ्यासविषयम् । यदप्याह[8] प्रचेताः–

अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्ति-र्गरदोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः[9] रङ्गोपजीवी कूटपणिकः शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी[10] चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारको-ऽपत्यविक्रयी मनुष्य-पशुविक्रेता चेति[11] । तानु-द्धरेत् समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यवस्थया सर्व-द्रव्यत्यागे[12] चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवण-

---

१. I. reads -यश्चिरमध्यापन and the text तस्य चाध्यापन for यश्च तमध्याप-यति, while G. adds अभि for अध्यापयति २. The text reads नक्षत्रनिर्देशः for नक्षत्रनिर्देशन ३ We follow here A and the text, while all others omit तेषां तु निर्वेशः. ४. G omits द्वादशार्धमासान् द्वादश. ५. G. reads षड्-द्वादश-त्र्यहान् for द्वादश षडहान् द्वादश त्र्यहान् ६ Except A and the text, all others omit द्वादशाह षडहं. ७. The text reads यथाकर्मा-भ्यास for अशुचिकरनिर्वेश . ८. G omits अपि. ९ B. D. and G. omit गरदोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्ति , while, except A , all others read श्वगणिकः. १०. B D. and H omit श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी. ११ G. substitutes वा for च. १२. C. F. and G. read सर्वत्यागे for सर्वद्रव्यत्यागे.

मुपस्पृशेयुः। नस्यान्ते देव-पितृतर्पणं गवाह्निकं[1] चेत्येवं व्यवहार्याः'*।

इति तदभ्यासविषयम्॥

अनाश्रमवासे प्रायश्चित्तम्।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—

'अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात्। द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत[2] ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्'॥

इति।

शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम्।

शूद्रसेवायां बौधायन आह—

'समुद्रसंयानम्(२)[3] ब्राह्मणन्यासापहरणम्[4] (३) सर्वापण्यैर्व्यवहरणम्। (५)भूम्यनृतम्। (४)[5] शूद्रसेवनं[6] च। (६) शूद्राभिजननम्। (७) तदपत्यत्वं च। (८) तेषां च[7] निर्वेशः। (९)

---

* सर्वा अपीमावृत्तयो गर्ह्या ब्राह्मणादित्रैवर्णिकानामेव। अत एव प्रायश्चित्तमपि तेषामेव। न तु येषा पारम्पर्यक्रमेणागता वृक्षारोपणाद्या वृत्तयः। तत्र अनृतवाक् तस्करः गरदोऽग्निदश्च सर्ववर्णसाधारणाः। ब्रह्मजीव्यादयो द्विजा एव।

---

१. G reads चाह्निकं foi गवाह्निक. २ H reads अतिकृच्छ्रातिकृच्छ्र for कृच्छ्रातिकृच्छ्र ३. B. and D. read सशूद्रयानम्, C. and F अशूद्रयानम् and E G H. and J read समुद्रयानम् all for समुद्रसंयानम्, while I reads समुद्रयाने। ब्राह्मणन्यासापहरणे। सर्वापण्यैर्व्यवहरणे। भूम्यनृते।• ४. Th text reads ब्राह्मणस्वन्यासापहरणम् ५ The text interchanges these two Sùtras ६ Except A and I., all others read शूद्रसेवायां च। शूद्रायामभिजायते तदपत्य च भवति for शूद्रसेवनम्। शूद्राभिजननम। तदपत्यत्वं च।, while G omits च after सेवाया ७ The text reads एषामन्यसमतमस्कृत्वा for तेषाञ्च निर्वेश.

चतुर्थकाले मितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम्' । (१०)

(बौ. स्मृ. २. १. २. २–१०)

इति तद् बहुकालाभ्यासविषयम् ॥

जातिभ्रंशकरपापप्रायश्चित्तम् ।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि ।

'ब्राह्मणस्य रुजःकरणम् । (१) अघ्रेयमद्ययोर्घ्रातिः । (२) ज्यैह्म्यं पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च । (३) इति जातिभ्रंशकराणि' ।

इति । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णू आहतुः—

'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया' ॥

(म. स्मृ. ११. १२४; वि. स्मृ. ३८. ७)

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुजःकरणे प्रायश्चित्तमेकादशाब्दा-

---

१ I. reads चतुर्थकाल मितभोजनाः and the text चतुर्थकालामितभोजिन both for चतुर्थकाले मितभोजिन २ E reads सवनानुकल्पे, B. and D, सवनानुकूल्यम् for सवनानुकल्पम् ३ B. C D. E F. G. H and J. read तदपहरन्ति and the text तदपघ्नन्ति for तदपहन्ति. ४. C. E F G. H. and J read अपेय- for अघ्रेय-, while G. omits the following portion —

-घ्राति जैह्म्य पशुषु मैथुनाचरण पुंसि च । इति जातिभ्रंशकराणि' ।

इति । तेषु साधारण प्रायश्चित्त मनु-विष्णू आहतु —

'जातिभ्रंशकर कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत्सान्तपन कृच्छ्र प्राजापत्यमनिच्छया' ॥

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुज करणे.

५ I. reads ज्यैक्ष्य for जैह्म्यं, but it seems quite wrong ६ Except the text, all others omit पुंसि. ७ The Vishnu reads कुर्यात् for चरेत्. ८. I. reads अत्र for तत्र.

ये (९१–९३ श्लोकाभ्याम्) ऽभिहितम् । पशु-
मैथुने तु दशमाध्याये (१३ श्लोके) ऽभिहितम् ॥

सङ्करीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः–
'ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्' ।
(वि. स्मृ. ३९. १)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह–
'सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं तु कारयेत्' ॥
(वि. स्मृ. ३९. २)

इति । प्रतिपदं तु षष्ठाध्याये (२–१९श्लोकैः)ऽभिहितम्।

अपात्रीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

'सङ्करीकरणानन्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः–
'निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमं-
सत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम्' ।
(वि. स्मृ. ४०. १)

इति । तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह–
'अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा' ॥
(वि. स्मृ. ४०. २)

---

१ I. omits तु २ All others, except A. G. I. and the text, read संकीर्णकरणम् for संकरीकरणम्. ३. Here also, except A. G. I and the text, all read सकीर्णकरणम् for सकरीकरणम्. ४. I. reads कृषिजीवन for कुसीदजीवनम्. ५. The following quoted verse does not appear in the Manû, but appears in the Vishṇû. ६. The Vishṇû reads भूयो for शुद्धिः.

इति ॥

मलिनीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः—

'पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् ।(१)
कृमि-कीटानां च । (२) मद्यानुगतभोजनम् ।(३)
इति मलावहानि' । (४)

(वि. स्मृ. ४१. १–४)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

'मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्' ॥

(वि. स्मृ. ४१. ५)

इति ॥

प्रायश्चित्तविशेषः ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते । तत्र शरणागतत्यागे मनुराह—

'शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।
संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति' ॥

(म. स्मृ. ११. १९८)

इति । पतितादिसन्निधावध्ययने वसिष्ठ आह—

'पतित-चण्डालारावश्रवणे त्रिरात्रं वाग्य-

१ Except A. and the text, all omit पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातन and read कृमि-कीटघातनं for कृमि-कीटानां च २ B. D. and G read अवसेधति for अपसेधति; while E. has तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् before शरणागतं परित्यज्य. ३ B. C. D. F. and G. read चण्डालशवश्रवणे, but it may be चण्डालारावश्रवणे, while E I. and J. read -चण्डालादिश्रवणे and H. -श्रावणे for -चण्डालारावश्रवणे.

ता अनश्नन्त आसीरन्। (३४) सहस्रपरमां वाचमभ्यस्य ततः पूता भवन्तीति विज्ञायते'।

(व. स्मृ. २३. ३४–३५)

इति। एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम्। अबुद्धिपूर्वके तु षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—

'चण्डालश्रोत्रावकाशे श्रुति-स्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम्'।

इति। सर्पाद्यन्तरागमने तु यम आह—

'सर्पस्य नकुलस्याथ अज-मार्जारयोस्तथा।
मूषिकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योषितः॥
पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च।
अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु॥
त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरह्नश्चाभिषेचनम्।
ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः'॥

(य. स्मृ. ६. ४८–५०)

इति। खरोष्ट्रयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१ I. reads वाग्यतोनश्नन्नासीनः सहस्रपरमां वाच मभ्यस्य तत पूतो भवतीति. G. and the text omit वाच and the text substitutes -परमं for -परमां, while J reads सहस्रवरमा वा तदभ्यस्यान्तत पूतो भवतीति G. substitutes अन्तः for तत, while the text reads वा तदभ्यसन्त २. I omits तु. ३. I. adds कृते after -श्रोत्रावकाशे. ४. J. reads सर्वाद्यन्तरागमने, but it does not give any proper meaning.

'प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्'॥
(या. स्मृ. ३. २९१)

इति । इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु यम आह—
'खरोष्ट्रविषमा नारी समारुह्याथ वा पुमान् ।
यजने याजने कृच्छ्रमग्निश्चैव विनश्यति ॥
'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः ।
सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति' ॥
(म. स्मृ. ११. २०१)

इति ॥

मूत्र-पुरीषप्रायश्चित्तम् ।

अप्सु मूत्र-पुरीषादिकरणे मनुराह—
'विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यार्तः शारीरं सन्निवेश्य तु ।
सचैलो बहिराऽऽप्लुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति' ॥
(म. स्मृ. ११. २०३)

इति । इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यम आह—

१ B. C. D and F. read प्राणायामं, H. प्राणायामो and I प्राणायामं all for प्राणायामी. २ A. I. and J. substitute मनु for यम the following quoted two verses are not found in the text of Manû. The second verse occurs in Manû, but differs in reading in the second half as follows:—

स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासा — — — — — —॥.

३. This verse is omitted by all others except A. and G. ४. Manû reads तु for च. ५ B. and D. read स्नात·, H reads अनार्त and G. आप्याद्य all for आर्त . ६ All others, except A. I. and the text, read संनिषेव्य for सन्निवेश्य, while the text substitutes च for तु ७. I. reads बहुधा for बहि..

'आपद्गतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते।
एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत्' ॥
(य. स्मृ. ९. २६)

इति। यच्चाह[१] सुमन्तुः—

'अप्स्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रं कायविशोधनम्'[२]।

इति तदनार्तपरतया योज्यम्।

कर्मलोपप्रायश्चित्तम्।

श्रौत-स्मार्तकर्मादिलोपे मनुराह—

'वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' ॥
(म. स्मृ. ११. २०३)

इति। अत्रोपवासस्य प्रतिपदोक्तेष्ट्यादिना समुच्चयः। पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे बृहस्पतिराह[३]—

'अनिर्वर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विशुद्ध्यति ॥
आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि[४]।
ऋतौ न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्' ॥
(बृ. स्मृ. २. १३-१४)

इति।

वैषम्यदानप्रायश्चित्तम् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येण दानादौ यमः—

---

१ B. C. D E. F. H. and J. read अत्र यदाह and G. for यच्चाह.
२ The word कायविशोधनम् occurs only in I. ३ All others, except A. and I., omit आह.
४. B. and D substitute यज्ञकर्मणा for यज्ञकर्मणि.

'न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः' ॥

इति । पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः–

'न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत । (१९)
सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । (२०)
ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषेत' । (२१)
(गौ. स्मृ. ९. १९–२१)

इति । अशुचेर्भोजने शातातप आह–

' मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।
मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्रं स्याद्भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्' ॥
(शा. स्मृ. २. ६४)

इति । वृद्धशातातपो ऽपि–

' मूत्रयित्वा व्रजन्मार्गे स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ॥
अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः' ।
(वृ. शा. स्मृ. १३–१४)

---

१. G. omits —
'– – विषम दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्तत ' ॥

२ B. and D read न म्लेच्छैरधार्मिकै omitting -ऽशुचि- C E. F. and G. म्लेच्छाशुद्ध्यधार्मिकैः, but the word अशुद्धि seems to be incorrect, both for न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकै . ३ G. H and I do not insert सह and J. also does the same. ४. B D. G. and J read अशुचौ for अशुचे and I. अशुचिभोजने for अशुचेर्भोजने ५. C and F. substitute तत्रोच्चारं for मूत्रोच्चार, but it is meaningless, ६. G. reads भुक्त्वा सतपनं for बुद्ध्वा सान्तपनं. ७.I reads मार्गे for मार्गे.

इति। व्याघ्रोऽपि—

'अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी।
अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत्॥
यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेवं[1] तु'।

इति। उशना अपि—

'चण्डाल-श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्ट एव च।
त्रिरात्रेण विशुद्धः[2] स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्'॥

इति। बृहस्पतिरपि—

'अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्त्वा पितुर्व्रती[3]।
स्पृष्ट्वा शवमुदक्यां वा[4] चण्डालं सूतिकां तथा॥
अकामतस्त्रिरात्रं स्याद्बुद्ध्या[5] सान्तपनं चरेत्'।

इति। [6]ब्रह्मसूत्रं विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्राय-श्चित्तमुक्तम्—

'विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु[7] वा'॥

इति। इदं च[8] कामकारविषयम्। अकामतस्तु—

'पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतो ऽनुपवीतिनः।
प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात्'॥

---

१ J. reads तदैव for तदेव २. Except A, all others read विशुद्धि for विशुद्धः. ३. I reads दत्त्वाऽपि तद्व्रती for दत्त्वा पितुर्व्रती ४ C F. and G substitute च for वा. ५. G. reads बुध्वा for बुद्ध्या ६ B. and D. omit the following:—

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—
'विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः।

७. I. reads जपेत् for तु वा and G. भवेत् for the same; while some substitute च for वा. ८. Except A., all others omit च.

इति। भोजनान्तरमाचमनमकृत्वासनादुत्थाने प्राय-श्चित्तमाश्वमेधिकेऽभिहितम्[1]—

'*यश्चोत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः।
सद्यःस्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्'[2]॥
(भा. आ. प. १०६.२०)

इति। अपाङ्क्तेयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह—

'अपाङ्क्तेयस्य[3] यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति'॥

इति। नीली[4]रक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—

'नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत्।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति॥ (४)
रोमकूपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित्[5]।

* वचनमिदं 'त्रिवेन्द्रम्' नगरीस्थराजकीयपुस्तकसङ्ग्रहस्थभारतान्तर्गते आश्वमेधिके पर्वणि द्रष्टव्यम्। देवनागराक्षरमुद्रितपुस्तकेषु नोपलभ्येत इति शोधकैर्वेदितव्यम्।

१. B and D. read प्रायश्चित्तमुक्तम् for ऽभिहितम् २ text reads यश्च तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवान्नासने तत. and E and D read नान्यथा ऽप्रयतो for सोऽन्यथा प्रयतो. ३. B. and D. read अपाङ्क्तेयश्च for अपाङ्क्तेयस्य
४. B. C. D F. G and J. omit the following —

नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—
'नीलीरक्तं यदा वस्त्र ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत्।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥.

५. The text reads कर्हिचित् for कस्यचित्

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ (५)
पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् ।
पतितस्तु भवेद्विप्रः त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥ (२)
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥ (३)
नीलीमध्ये तु गच्छेद्वा प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (७)
नीलीदारु यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य शरीरकम् ।
शोणितं दृश्यते तत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ (६)
स्त्रीणां क्रीडार्थ-संभोगे शयनीये न दुष्यति ॥ (१)
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनीयते ।
दातारं नोपतिष्ठेत भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्' ॥ (८)
(आ. स्मृ. ६. १–८)

१ The text does not give the following two lines —

त्रिवर्णेषु च सामान्य तप्तकृच्छ्र विशोधनम् ॥
पालन विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् ।

२. B and D read पावन for पालन ३ We follow here A. and the text, while B. and D read पावन तु, G and J पालन तु, C. and F. quite mistaken, H पातन तु and I पातक तु all for पतितस्तु, while I reads विप्रे for विप्र ४ Except A and the text all read व्यपोहति for विशुद्ध्यति ५ H I. and J. read -यज्ञो for -यज्ञा, while the text omits the following —

स्नान दानं जपो होम स्वाध्याय. पितृतर्पणम् ।
वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥

६ The text reads this verse after the next verse. ७ The text reads यदा गच्छेत् for तु गच्छेद्वा ८ We follow here only A and the text, while I. reads यदा भिन्नात् for यदा भिन्द्यात् and B C D E F G. H. and I read शरीरत and J विशेषत. both for शरीरकम् ९ All others, except A and the text, substitute यत्र for तत्र १०. The text does not insert this line ११ J reads यद्रक्तम् for यदन्नम् १२ The text reads —

अभोज्य तद् द्विजातीना भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ।

इति । भृगुरपि—

'स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
नृपस्य वृद्धवैश्यस्य[1] पर्ववर्ज्यं हि धारणम् ॥
कम्बले[2] पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति' ।

इति । ब्रह्मतरुनिर्मितखट्वाद्यारोहणे शङ्खः—

'अध्यास्य[3] शयनं यानमासनं पादुके तथा ।
द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु[4] व्रती भवेत् ॥
क्षत्रियस्तु रणेऽदत्त्वा[5] पृष्ठं प्राणपरायणः ।
संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्त्वा पिप्पलपादपम्[6] ॥ (४९)
द्वौ विप्रौ[7] ब्राह्मणाऽग्नी वा दम्पती गो-द्विजोत्तमौ ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥
होमकाले[8] तथा दोहे स्वाध्याये दारसङ्ग्रहे ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥

(श. स्मृ. १७. ४८–५१)

---

१ C F read नृद्धौ वैश्यस्य foı वृद्धवैश्यस्य and B. C. D E F. G and H read पर्वपर्ज्यं विधारणम्, while I. स्पर्शो वर्ज्यं तु धारणम् both for पर्ववर्ज्यं हि धारणम् २. B. ıeads कम्वली पदशुभ्र च नीलरागो D reads the same, but substitutes पट्ट for पद्द ३ B. and D read यद्यस्य for अध्यास्य, but ıt seems to be a mıstake; whıle G. reads अध्यस्य for the same and the text omıts thıs and followıng one lıne ४ I. ıeads त्रिशत्रस्तु for त्रि-रात्र तु. ५. We follow here A and the text, whıle all others read पृष्ठ दत्त्वा for ऽदत्त्वा पृष्ठं and the text substitutes हत्वा for दत्त्वा and प्राणपरायणम् foı प्राणपरायणः ६. Except A. and the text all others read वृक्षफल-प्रदम् for पिप्पलपादपम्, but the readıng ıs quıte useless here. ७. Thıs and the followıng three lınes are not found ın the prınted copy of the text Bombay edıtıon, but these occur ın the manuscrıpt copy. ८. B. and D. omıt thıs and the followıng one lıne.

इति। दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ स एवाह—

'दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं हिरण्यं च दद्यात्'।

इति। तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह—

'सिन्धु-सौराष्ट्र-सौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः।
अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति' ॥

(दे. स्मृ. ६१)

इति। सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः—

'सूर्योदये तु यः शेते सूर्याभ्युदित उच्यते।
अस्तं गते तु यः शेते सूर्यनिर्मुक्त उच्यते ॥
ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोषितौ शुची।
गायत्र्या दशसाहस्रं कुर्यादेकाह्निकं पृथक्' ॥

इति। मनुरपि—

'तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः।
निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् जपन्नुपवसेद्दिनम्' ॥

(म. स्मृ. २. २२०)

---

१ All others, except A. and I, omit -ऽरिष्ट-. २ B and D. read स्वारिष्टदर्शने, E and H दुःस्वप्नारिष्टदर्शनात् both for दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ ३ J. reads सावीरा for -सौवीरान् ४. I. reads कलिङ्गाद्यान् for कलिंगान्त्वा and G पुन for गत्वा. ५ C. and F. omit सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यम ; while B and D. omit only यम ४ Except A and J. all others read अहोरात्रोषित. शुचि ६ B. and D. read कुर्याद्दिवाह्निके, G. कुर्याद्दिवाह्निके both for कुर्यादेकाह्निकं, while I substitutes बुध for पृथक्. ७ B. D and G. read अभ्युदित for अभ्युदियात. ८ The text reads कामचारत. for कामकारत. ९ B. and D read निम्लोचे वा for निम्लोचेद्वा

इति । गौतमस्तु ब्रह्मचारिणे[१] विशेषमाह—

'सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानो
ऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्' ।

(गौ. स्मृ. २३. २१)

इति । यति-वनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः—

'वनस्थश्च यतिश्चैव सूर्येणाभ्युदितौ[२] यदि ।
ब्रह्मकूर्चाशिनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः' ॥

(व. स्मृ. २८. ४१ आन्ध्रपुस्तके)

इति । दण्ड-कमण्डल्वादिनाशे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः—

'नष्टे दण्डकाष्ठे भैक्षं दत्त्वा[३] ब्राह्मणाय तदह-
रुपवसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्गुरुः । कमण्डलाव-
प्येवमेव । नष्टायां मेखलायां त्रिवृतमाचरेत्' ।

इति । सन्ध्या-ऽग्निकार्यलोपे संवर्तः—

'सन्ध्यामापदि[४] नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।
सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः' ॥

(सं. स्मृ. २. २७)

इति । स्वशाकृन्निरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः[५]—

---

१ All others, except A. I. and J, read त्रिरात्र or रात्रि २ B C. D. E F. G. H. I. and J read सूर्येणाभ्युदितो for सूर्येणाभ्युदितौ ३ We follow here A. and J, while B C D F. G and H read गत्वा दत्त्वा, E. omits दत्त्वा and I. गत्वा तद्दत्त्वा all for दत्त्वा ४ G. reads सन्ध्यामपरिभोज्यास्ते for सन्ध्यामापदि नोपास्ते ५ Except A. and I all others do not insert यम, but the quoted verse elsewhere is quoted under the same name (Vol. I, Part I, p 226, l. 4)

'प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत्।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा' ॥
(य.स्मृ. ९·१३)

इति। भोजनकालेऽशुचित्वे वृद्धशातातपः—
'यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः।
भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥
भक्षयित्वा तु[१] तं ग्रासमहोरात्रेण शुद्ध्यति।
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति' ॥
(वृ. शा. स्मृ. १६–१७)

इति। श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम आह—
'केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति[२] शूद्रयोनौ प्रजायते ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः।
यतिचान्द्रायणं चीर्त्वा[३] ततश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. ९. १४-१५)

इति। क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह[४]—
'क्षत्रियाभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेत्। वै-
श्यस्यापि[६]। शूद्रस्याभिवादने त्रिरा-
त्रमुपवासः[५]। तथा शय्याऽऽरूढपादुको-[७]

---

१. G. substitutes च for तु २. B. C D G and H. read समाप्नोति for अवाप्नोति. ३. A. reads तीर्त्वा for चीर्त्वा. ४ J. omits क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह–, while B. and D. read हारीत· omitting आह. ५ H. and I. read उपवास·; while I inserts स्यात् after उपवास.. ६. C. F. and J. omit अपि। शूद्रस्या- and read वैश्यस्याभिवादने, while B and D omit अपि ७ B. and D omit शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टांधकारस्थ-श्राद्धकृज्जपदेवतापूजाभिरताऽभिवादने

पानदारोपितपादोच्छिष्टा-ऽन्धकारस्थ-श्राद्ध-
कृज्जपदेवतापूजाभिरताऽभिवादने त्रिरात्र-
मुपवासः स्यात् । अन्यत्र निमन्त्रितेना-
न्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रमुपवासः' ।

(हा. स्मृ. २१. ७-१२)

इति ॥

अभिशसनप्रायश्चित्तम् ।

मिथ्याभिशंसने* प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

'महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् ।
अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः' ॥

(या. स्मृ. ३. २८९)

इति । जपश्च शुद्धवतीनां† कार्यः । तथा च वसिष्ठः—

' ब्राह्मणमनृतेनाभिशंस्य पतनीयेनोप-
पतनीयेन वा मासमब्भक्षः शुद्धवती-
रावर्तयेत् । अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्' ।

(व. स्मृ. २३. ३९)

---

* मिथ्याभिशंसनं निर्दुष्टमपि दोषवानयमिति प्रख्यापनम् ।

†'एतोन्विन्द्रंस्तवामीशानं'—इत्यादिका ऋचः शुद्धवतीसंज्ञकाः । ता आवर्तयेत् जपेदित्यर्थः ।

---

१ C and F. read -पादुकोपलहासेऽपि for पादुकोपानदारोपित , while H. and J. - पादुकोपानहारोपित- for the same and - अन्धकारस्य for -अन्धकारस्थ २ All others, except A I ,read निमन्त्रितेऽन्यत्र for निमन्त्रितेनान्यत्र ३ B D and H insert स्यात् after उपवास . ४. G. and I. read नरम् for परम्. ५. G. and J read अभक्षो for अब्भक्षो. ६ Except A. G. and the text all others read आभिशस्य for अभिशस्य ७. Except A I. and the text all read स मासम् for मासम्

इति। हारीतोऽपि–

‘अनृताभिशंसनाक्रोशे[1] गुरूणां पैशुनेषु[2] च।
एकविंशतिरात्रं तु पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्’॥
(हा. स्मृ. २१. ३)

इति। शङ्ख-लिखितौ–

‘नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी
ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशंसन इत्येते
पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं
चरेयुः। संवत्सरं धौतं[3] भैक्ष्यमश्नीयुः।
षण्मासान् वा[4] गा अनुगच्छेयुः’।

इति। एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या॥

अभिशस्तप्रायश्चित्तम्।

अभिशस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः–

‘अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा।
निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा’*[5]॥
(या. स्मृ. ३. २८७)

---

* आग्नेयमग्निदेवताकं चरुं निर्वपेत्। अथ वा वायुदेवताकं चरुमित्यन्वयः। अपरार्कादिसर्वसम्मतोऽयमेव पाठः। क्वचित् ‘चरुम्’ इति पाठो दृश्यते। तत्र अग्निदेवताकं चरुं वायुदेवताकं पशुमित्यन्वयः। तथापि नायं पाठो युक्तः। चरुनिर्वापस्य पश्वालभनस्य च लघुत्व-गुरुत्वात् तयोः समविकल्पो न सम्भवति।

---

१ G reads अनृताभिशंसनक्रोधे for अनृताभिशसनाक्रोशे २ E and I. read पैशून्ये च for पैशुनेषु च. ३ J omits धौतं ४ G and I omit वा. ५. Only A. and the text substitute चरुम् for पशुम् and G. reads च for वा.

इति । यत्तु वसिष्ठवचनम्—

'एतेनैवाभिशस्तो व्याख्यातः' ।

(व. स्मृ. २३. ३७)

इति तत्तदेवाकृतप्रायश्चित्तस्य[1] द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—

' अनृतेनाभिशस्तः कृच्छ्रं चरेत् । मासं
पातकेषु । महापातकेषु द्विमासम्'* ।

इति तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां[2] प्रकीर्णकान्तानां दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रतिपादितानि ॥[3]

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत् पापं कर्तृव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं तद्रहस्यम् । तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्तव्यम् । तथा च हारीतः—

---

* पातकलक्षणं पूर्वमुक्तम् । तेन पातकेनाभिशस्तो मास महापातकेनाभिशस्तो मासद्वयं कृच्छ्रमाचरेत् ।

---

१. B C. D. and E read अकृतप्रायश्चित्त for अकृतप्रायश्चित्तस्य and G omits यत्तु before पैठीनसिनोक्तम् २ G. and H read विष्णुनाक्रान्तानां for विष्णुनानुक्रान्ताना ३ B. C. and D. omit प्रकीर्णकान्तानां दशविधाना, while G. omits दशविधाना.

'अथ ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य *रहस्यमनुक्रमिष्यामः। रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्'।
(हा. स्मृ. ३०. १-२)

इति। यमः—

'रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्। रहस्यकृते रहस्यमेव कर्तव्यम्। प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्तव्यम्'।

इति। रहस्यत्वादेव नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा। तदाहतुर्बृहस्पति-याज्ञवल्क्यौ—

'विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोनुमतं व्रतम्।
अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्'†॥
(या. स्मृ. ३. ३०१)

*श्रुतधर्मशास्त्रस्येति विशेषणात् धर्मशास्त्रज्ञ एव रहस्यप्रायश्चित्तं कर्तुमर्हति। न पुनः शास्त्रानभिज्ञ इति सिद्धं भवति।

†अत्र विज्ञानेश्वरव्याख्यानमतीव समीचीनं विशदं चेति मत्वा तदेव सङ्गृह्यते—

'कर्तृव्यतिरिक्तैरनभिख्यातो दोषो यस्याऽसौ। रहस्यं अप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत्। अतः स्त्रीसम्भोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तदितरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम्। * * * अत एव स्त्री-शूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः। नच वाच्यं—रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादविद्ययोश्च स्त्री-शूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधिकार—इति। यतो नैकान्ततो रहस्यव्रताना जपादिप्रधानत्वम्। दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामादेरपि सम्भवाच्च'—
इत्यलं विस्तरेण।

१ H. reads श्रुति- for श्रुत-, but it seems incorrect. २ Except A. G. and H. all others omit रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्'। इति यम. I also omits this and also omits रहस्ये रहस्य प्रकाशे प्रकाशम्. ३. I. reads पर्षत्सु for पर्षदो. ४. The text reads हरस्य व्रतम् for रहस्यव्रतम्.

इति। न च—विनापरिषदं व्रतज्ञानाभाव-इति शङ्कनीयम्। शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसम्भवात्। इतरेणापि बुद्धिमता[1] विद्वद्भ्यो-ष्ठ्यां[2] केनचिद्व्याजेनावगन्तुं शक्यत्वात्*। यदि तदभि-ज्ञानाय परिषदोऽग्रे पापं प्रकटीकुर्यात्तदा प्रायश्चित्तं बहुलं भवति। द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते। ऐहिक्यामुष्मिकी च। तयोरैहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति। आमुष्मिकी तु नरकं प्रापयति। तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाऽशुद्धिसद्भावात्तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम्। रहस्ये त्वैहिकाऽशुद्ध्यभावादामु-ष्मिकमात्राऽशुद्धिः[3] स्वल्पेनापि जप-होमादिना निवर्तते। अत एव मनुः प्राजापत्यादिव्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह—

'एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः।
अनाविष्कृतपापांस्तु[4] मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्'॥
(म. स्मृ. ११. २२६)

इति। तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—
'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥ (२४९)

---

*रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारिणश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—
'आहिताग्नेर्विनीतस्य वृद्धस्य विदुषः प्रायश्चित्तं
रहस्योक्त पूर्वोक्तमितरस्याऽपि'।
इति।

---

१ G reads शुद्धिमता for बुद्धिमता २ B and D. omit यदि. ३. J. omits ऽशुद्धि and except A. and I. all होम-. ४. E. I. and J. read -पापास्तु; while B. and D.-पापाना.

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात्।
तथाऽऽज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित्॥ (२४६)
सव्याहृति-प्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश।
अपि भ्रूणहणं मासात् पुनन्त्यहरहःकृताः'॥ (२४८)
(म. स्मृ. ११. २४६–२४८)

इति। वसिष्ठः—

'यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्यते।
सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम्'॥
(व. स्मृ. २७. १)

इति। चतुर्विंशतिमते—

'कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्भिर्न संशयः।
ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् अनुवाकौ जपेद् द्विजः'॥

---

१ B. and D read this line as follows —
यथैषा तेजसां वह्निः प्राप्ताग्निर्दहति क्षणात्।,
C. and F. यथैषां तेजसा वह्निः प्राप्तौ निर्दहति क्षणात्।,
G. reads यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्तान्निर्दहति स्वयम्।,
E. H and J. यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्तान्निर्दहति क्षणात्।,
but J. differs in प्राप्तो for प्राप्तान् all for—
यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात्।

२. The text reads this line as —
तथा ज्ञानाग्निना पाप सर्वं दहति वेदवित्॥

३ B. C D. F H. and J. read सव्याहृतिका प्रणवा, E. सव्याहृतीका प्रणवा, G. सव्याहृतिका सप्रणवा all for सव्याहृति-प्रणवकाः ४ G. omits -हण मासात् पुनन्त्यह- ५. B. D and H. read यद्यकार्यं कृतं मास शत and C E. F. and J. यद्यकार्यं कृतं साम शतं for यद्यकार्यशत साम कृतं, while G. substitutes वेग for वेद ६ G. reads सर्वतर तस्य and C. and F सर्वत्र तस्य for सर्वं तत्तस्य. ७. B and D read पावनो यजुषि, C F. and H पावनो यजुषु, G. पावनो यजुष, E., पावनो यजुषो and I. पवनाय जपेत् All for अनुवाको जपेद्.

इति । यमः—

‘सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्[1] ।
गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
विराजं[2] द्विगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति[3] ।
[4]वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।
वृषभं [5]शतशो जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
[6]वेदमेकगुणं कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुः—

‘अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति (१) [7]येषां
जपैश्च होमैश्च द्विजातयः [8]पापेभ्यः पूयन्ते । (२)

---

१. H reads दशावरम् for दशावराम् २. B D. and G read विरजा–, C. F. E and H read विरजा both for विराज, while G reads दत्वा for जप्त्वा. ३. G inserts इति after विशुद्ध्यति ४ B. and D. omit the following —

वामदेव्य त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
पौरुष सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥
वृषभ शतधा जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
वेदमेकगुणं कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥.

५ I. reads शतधा for शतशो ६ E. I. omit this line ७ Except A. I. and the text all others read एषां for येषां. ८. Except A. I. and the text all others read पापैः for पापेभ्य , while C. and F. substitute प्रपूयन्ते for पूयन्ते and J. प्रमुच्यन्ते for पूयन्ते.

अवमर्षणम् । (३) देवकृतम् । (४) शुद्धवत्यः (५) । तरत्समन्दीयम् । (६) कूष्माण्ड्यः । (७) पावमान्यः । (८) दुर्गाः सावित्री । (९) अभीषङ्गाः । (१०) पदस्तोभाः। (११) सामानि[४] । १२) व्याहृतयो भारुण्डानि । (१३) चन्द्रसाम । (१४) पुरुषव्रते सामनी । (१५) अब्लिंगम् । (१६) बार्हस्पत्यम् । (१७) गोसूक्तम् । (१८) वाक्सूक्तम् । (१९) अश्वसूक्तम् । (२०) मध्वर्चे सामनी चेन्द्रशुद्धे । (२०) शतरुद्रीयम् । (२१) अथर्वशिरः । (२२) त्रिसुपर्णम् । (२३) महाव्रतम् । (२४) नारायणीयम् । (२५) पुरुषसूक्तं च । (२६)

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च
अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।

---

१. Here also we follow A and I., while all others read तत्समन्दीय धावति and E reads तरत्समन्दीधावति for तरत्समन्दीयम् २ I. and the text read दुर्गासावित्री for दुर्गा सावित्री ३ The text substitutes अतीषङ्गा· and B. C. D F G H. and J. read अभिषङ्गा for अभीषङ्गा.. ४. G. reads महाव्याहृतयः for सामानि । व्याहृतयो. ५. B. and D. पुरुषो व्रतं देवतं भासमल्लिंगा, C and F. पुरुषव्रते देवत भासमाल्लिङ्गा, E. and G पुरुषव्रतं देवत भासमलिंगा, H. पुरुषव्रतं देवते भासमाल्लिंगा and J. पुरुषव्रत दैवत भासमब्लिङ्गम् .All for पुरुषव्रते सामनी । अब्लिङ्गम् ६ The text and I do not insert वाक्सूक्तम्. ७ The text and I read अश्वसूक्तम्, while C. and F. substitute असूक्तम् । गोसूक्तम् । अश्वसूक्तम् ८ The text and I do not insert मध्वर्चे ; while E. reads मद्वधः and H also reads the same in the marginal correction. ९ The text and I. read सामनी चन्द्रसूक्ते च for सामनी चेन्द्रशुद्धे. १०. I. and the text read त्रिसुपर्ण for त्रिसुपर्णम्. ११. Except A. I. and the text all others omit च. १२. I. reads आग्नेयं व्रत, C. F. and the text अग्निव्रत for अग्नेर्व्रत

एतानि जप्तानि[1] पुनन्ति जन्तून्
जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्[2]'*॥

(वि. स्मृ. ५६. १-२७)

* अघमर्षणं–'ऋतं चे'ति ऋक्संहितायां प्रसिद्धम्। देवकृतं। 'देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसी'त्यादयो यजुर्मन्त्राः। शुद्धवत्यः पूर्वं विस्तरेणोक्ताः। तरत्समन्दीयं–'तरत्समन्दीधावतीति' ऋक्सूक्तम्। कूष्माण्ड्यः-यद्देवा देवहेलनमित्याद्या ऋचः। पावमान्यः–स्वादिष्ठयेति सूक्तम्। 'जातवेदसे' इति सूक्तं दुर्गाः। देवस्य त्वेति ऋचः सावित्री। अभीषङ्गाः-एतदाख्या मन्त्राः। ते च ऋक्संहितायां द्रष्टव्याः। पदस्तोभाः–'उत्तो-देवा हिरण्यया' इत्यादयः। सामानि प्रसिद्धानि। व्याहृतयः–'भूरग्नये चे'त्यादयः। भारूण्डानि–भारदण्डानीत्यपि क्वचित् पाठः। 'ओम आपाही'त्यादि गायत्रं साम। चन्द्रसाम–'गोरमन्वते'त्यस्यामृचि गीयमानं साम। पुरूषव्रते सामनी–'सहस्रशीर्षा पुरूषः, त्रिपादूर्ध्व उदैत्' इत्येतयोर्ऋचो-र्गीयमाने सामनी। 'पुरूषव्रतं साम' इत्येकवचनपाठे तु–वैश्वानरमित्येतत्सामेति बोद्धव्यम्। आब्लिङ्गं–'आपो हिष्ठेति' त्र्यृचि गीयमानं साम। बार्हस्पत्यं–सूक्तम्। तच्च–'बृहस्पते प्रथमं वाचो' इत्यादि। गोसूक्तं–'आ गावो आयन्'इत्यादि। वाक्सूक्तं प्रसिद्धम्। अश्वसूक्तं–'अयं ते अस्तु हर्यत' इत्यादि। नन्दपण्डितस्तु–यदिन्द्राहं यथा त्वमस्यामित्यस्यामृचि गीयमानं साम-गोसूक्तमश्वसूक्तं चेत्याह। मध्वर्चै–'मधु वाता ऋतायते'इत्यादयो मन्त्राः। 'इन्द्राय साम गायत' इत्यादि इन्द्रशुद्धसंज्ञकम्। शतरूद्रीयं अथर्वशिरश्च प्रसिद्धे। त्रिसुपर्णमपि तथैव। महाव्रतं–'सोमं राजानमित्यस्यामृचि गीयमानं सामेति नन्दपण्डितः। नारायणीय–पौरूषसूक्ते प्रसिद्धे एव। चतुर्दशाधिकाष्टसहस्राणि सामानि सन्ति। तेषु त्रीणि आज्यदोहानि रथन्तरं अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं बृहदिति च सप्त सामानि ईश्वरस्तावकत्वात् पाप्मानं पुनन्तीत्यर्थः।

१. C. E. F. H. and G. read जप्त्वा and I. and the text गीतानि for जप्तानि. २. Except A. I. and the text all read य इच्छेत् for यदीच्छेत्.

इति। चतुर्विंशतिमते—

पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत पवित्रं[1] मधुच्छन्दसम्॥
मण्डलब्राह्मणं[2] रुद्रं शुक्रियो[3] मोक्षकस्तथा।
वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते॥
यज्ञायज्ञीयमादित्यं[4] ज्येष्ठसाम च राजनम्[5]।
पौरुच्छेपं[6] च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बिषात्॥
अथर्वशिरसं चैव पौरुषं सूक्तमेव च।
नीलरुद्रं[7] तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते॥
आथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः।
ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञवल्क्यवचो यथा॥
सिंहे मे[8] मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद् द्विजः।
जप्त्वा पापै प्रमुच्येत बौधायनवचो *यथा॥
ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा।
सामानि सरहस्यानि[9] अथर्वाङ्गिरसस्तथा॥
ब्राह्मणानि च कल्पांश्च षडङ्गानि तथैव च।

---

*यथा च बौधायनधर्मशास्त्रे—
'सिंहे मे इत्यपां पूर्णपात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि'॥
(बौ. स्मृ. ४. ७. ७)

---

१ We follow here only G, while all others read सपुत्रं for पवित्रं. २. G. reads मण्डल, while B C. D. E. F H and J read बिडालब्राह्मणं for मण्डलब्राह्मणं ३. G reads शुक्तियो and J. शुक्तिया both for शुक्रियो. ४. B and D. read जप्त्वा for यज्ञा-, while J. substitutes यज्ञ for यज्ञा- ५ B C. D G and F. read राजतम् ६ B. and D. read पौरुच्छेप च, E मारुच्छेपं च and G पारुच्छेपश्च all for पारुच्छेप च ७ Except A and I all read नीलरुद्रा for नीलरुद्र. ८. B. and D read ह्रिसे मे and I. संहोमे for सिंहे मे. ९. G. reads चरवस्यानि for सरहस्यानि.

आख्यानानि तथाऽन्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते* ॥
इतिहास-पुराणानि देवतास्तवनानि च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः' ॥

इति । बौधायनः—

'विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षडाचरेत् ।
यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत् कृतं भवेत् ॥
बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्र-त्वक्-घ्राण-चक्षुषा' ।
सायंसन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रमुच्यते'† ॥
(बौ. स्मृ. २. ४. ७. १८)

इति । मनुः—

'महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ (२३९)
यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनो-वाक्कर्मभिर्जनाः ।
तत्सर्वं निर्णुदन्त्याशु तपसैव तपोधनाः'‡ ॥ (२४१)
(म. स्मृ. ११. २३९–२४१)

* कौत्सं कुत्सर्षिणा दृष्टं—'अपनः शोशुचदघम्'—इत्येतत् सूक्तम् । माधुच्छन्दसं—'अग्निमीळे' इत्यादि । अन्यत् पूर्वमुक्तम् ।

† नित्यसन्ध्यातिरिक्तेयं प्रायश्चित्तरूपा सन्ध्या पृथगेवोपास्या ।

‡ तपोरूपमिद प्रायश्चित्तं तदेव स्तूयते । मेधातिथ्यादयस्तु पूर्वोक्तव्रताचरणमेव तपः तस्यैवेयं स्तुतिरिति मन्यन्ते । मम तु 'तप सन्तापे' इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नेन तपश्शब्देन पञ्चाग्निसाधनादिकं तप एव ग्राह्यं न व्रतादिकमिति प्रतिभाति ।

१ B. and D. substitute यथा- for तथा-. २. G. omits this verse. ३. This line does not appear in the text. ४ E reads समाचरेत् for षडाचरेत् ५. The text reads वापि वाचा वा यत्कृत भवेत् for वाचा श्रोत्र-त्वक्-घ्राण-चक्षुषा ६. This line does not appear in any of the manuscript except A. and the text. ७. B C. D. F. and G. substitute किल्-बषान्विता for किल्बिषात्तत . ८. The text reads मनोवाङ्मूर्तिभिर्जना. for मनो-वाक्कर्मभिर्जना. ९ The text reads निर्दहन्ति for निर्णुदन्ति, while B. C. and F. read तपो जनाः for तपोधना .

इति । कूर्मपुराणेऽपि–

'जपस्तपस्तीर्थसेवा देव-ब्राह्मणपूजनम् ।
ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥ (१०८)
पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।
देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ॥ (९७)
अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा[2] च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (९८)
कृष्णाष्टम्यां महादेवीं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (९९)
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।
इष्ट्वेशं[4] प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥ (१००)
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१०७)
उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥ (१०१)
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च[6] ।
प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात्सप्तोदकाञ्जलीन् ॥ (१०२)

---

१. The text reads -विनाशनम् for -प्रणाशनम्. २ The text reads पूजयित्वा for भोजयित्वा. ३. We follow here only A. and the text, while all others read महादेव for महादेवी. ४. B. D E. I. G. J. read दृष्ट्वेश for इष्ट्वेशं; while C. F. and H. दृष्ट्वेश प्रयतो for इष्ट्वेश प्रथमे. ५. The text reads महापापै. for सर्वपापै ६. After this line I inserts the following two lines —

औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नम ॥,

These lines are neither found in our manuscripts nor in the text and the seven names of Yama are complete in this śloka, therefore these lines are quite useless here.

स्नात्वा नद्यां[1] तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः'॥(१०२)

(कू. पु. १. २. ३३.९७–१०८)

इति । पैठीनसिः—

'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः' ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

'मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।
इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विताः' ॥

इति । कूर्मपुराणे—

'अस्मिन्[2] कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः ।
भविष्यन्ति महाबाहो वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥
नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।
सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे' ॥

(कू. पु. १. १. २८. ९–१०)

इति । इति साधारणप्रायश्चित्तानि ॥

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

---

१ The text substitutes स्याच्च for नद्यां तु, but it appears meaningless here. २ These quoted four lines are found in the printed copy of the said Purâna, but they do not exist in the manuscript copy, which is written in Telegu.

'त्रिरात्रोपोषितो जुत्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम्।
[1]अन्तर्जले विशुद्ध्येत गां दत्वा च पयस्विनीम्' ॥
(या. स्मृ. ३. ३०२)

इति। शङ्ख-लिखितावपि—
'ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जले ऽघमर्षणं
त्रिरावर्तयेत्[2]'।

इति। एतच्च कामकारविषयम्। अकामकारविषये तु यमः—
'एवं ब्रह्महत्या-सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुत-
ल्पेषु प्राणायामैः श्रान्तोऽघमर्षणं जपेत्'।

इति। बौधायनः—
'[3]ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य स-
कृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूतेन पाणिना आदि-
त्याभिमुखोऽघमर्षणस्वाध्यायमधीयीत। (२)
प्रातःशतं माध्याह्ने शतं अपराह्णे[4] शतमपरि-
मितं वा। (३) उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकं
[5]प्राश्नीयात्। (४) ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्य-
श्चोपपातकेभ्यः[6] सप्तरात्रात् प्रमुच्यते। (५)

---

१ C and F omit the following portion :—
अन्तर्जले विशुद्ध्येत गां दत्वा च पयस्विनीम्' ॥
इति। शङ्ख-लिखितावपि—
'ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जले ऽघमर्षणं.

२ B. and D त्रिवार त्रि. ३. The text reads तीर्थं गत्वा स्नात शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुद्धृत्य for ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नात शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य ४ We follow here only A. and the text; while all others read सायाह्ने शतं परिमित च for अपराह्णे शतमपरिमित वा ५. Except A. and the text all others read अश्नीयात् for प्राश्नीयात् ६ Except A. and the text all others omit अज्ञानकृतेभ्य and insert च after उपपातकेभ्य and read द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः। एवं ब्रह्महत्या सुवर्णस्तेय सुरापानं च for द्वादशरात्राद्भ्रूणहनन गुरुतल्पगमन सुवर्णस्तैन्यं सुरापान-मिति च.

द्वादशरात्राद्भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुव-
र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा। (६)
एकविंशतिरात्रात् तान्यप्यतितरति'। (७)
(बौ. स्मृ. ३. ९. २–७)

इति। मनुरपि—

'अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम्।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः'॥
(म. स्मृ. ११. २५८)

इति। बृहद्विष्णुरपि—

'ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-
प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाष्टसहस्र-
माज्याहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्पूतो भवति'।

इति। एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि।
सुरापाने यम आह—

---

१. I. reads अभितरति and the text अपि तरति for अप्यतितरति and adds तान्यपि जयति, २. J reads शोधितै for शोधित. ३. B D. E. and H. read आहुती for आज्याहुती. ४. B. C. D. F. and G. omit the following portion —

एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि। सुरापाने
यम आह—

'सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात् प्रसृतिमात्रायोङ्का-
रेणाभिमन्त्र्य पिबेत्। ततोऽप्सु निमग्नो मानस्तोकीय जपेत्'।

इति। याज्ञवल्क्य —

'त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचि'।

इति। मनुः—

'कौत्सं जप्त्वापि—&c. .... &c., up to page 168, line 12.

‘ सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात्
प्रसृतिमादायोङ्कारेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । ततो
ऽप्सु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत् ’ ।

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः’।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति । मनुः—

‘ कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ॥ (२४९)
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ (२५६)
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुद्ध्यति* ॥(२५७)
(म. स्मृ. ११. २४९-२५७)

* कौत्सं—‘अपनः शोशुचदघमित्येतत् । वासिष्ठं—‘प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा’ इत्येतत् । माहित्रं—‘महित्रीणामवोचमिति । शुद्धवत्यः—पूर्वमुक्ताः । ‘देवकृतस्यैनसो’ इत्यादयोऽष्टौ मंत्राः शाकलहोमीयाः । नम इत्यृचं—‘नम

१ J. reads सुतसोमात् वस्रसिमादाय for सुतसोमात् प्रसृतिमादाय २ E. H. and J. read जपित्वा for जप्त्वा, while I reads this line as follows .—

‘ कौत्स जपित्वाऽपैत्येनो वाषिष्ठं चेत्यृचम्प्रति ।.

३. E. and H read वासिष्ठ चेति ऋचम्प्रति, but E. substitutes त्यृचे for त्यृचम् and J वासिष्ठञ्च ऋचं प्रति both for वासिष्ठ च प्रतीत्यृचम् ४. J. reads सकलहोमीयैरिष्ट for शाकलहोमीयैरब्दं. ५ A. reads मन इत्यृचम् the Commentator Medhâtithi follows this reading , while I reads नमस् for नम , but it seems to be incorrect. ६. J reads समाहिता for समाहित .

इति । वसिष्ठः[1]—

' सुरां पीत्वाऽप्सु निमज्य त्रिः पठेदघमर्षणम्[2] ।
यथाऽश्वमेधावभृथस्तादृशं मनुरब्रवीत्' ॥
(व. स्मृ. २६. ८)

इति । अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या । सुवर्णस्तेये शातातपः—

' मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा
स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो[3]
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ' ॥
(शा. स्मृ. १. ७१)

इति । यमः[4]—

' ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां[5] प्रक्षिप्याऽप्सु स्नातो[6] ग्रीवामात्रमुदकं हिरण्यवर्णाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति' ।

आविवेश-' इत्यृचमिति सर्वज्ञनारायणः । 'उग्रं नम आविवास' इति रामचन्द्रः । पावमान्यः ऋक्संहिताया नवमं मण्डलं स्वादिष्ठयेत्यारभ्य 'यत्ते-राजन्' इत्यन्तम् ।

---

१ E and H. omit वसिष्ठ २ The text reads आरे वाऽप्सु निमज्जन त्रिर्जपेत् for सुरा पीत्वाऽप्सु निर्मज्य त्रि पठेत् ३ I. reads -शय्याशयनो and J reads -शय्याशयानो both for -शय्यां शयानो ४. E and H. omit यम . ५. J reads हिरण्यशालायां for हिरण्य शालाया. ६. E. H. and J. read निष्णात for स्नात

इति। बृहस्पतिः—

'सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा।
अपहृत्य सुवर्णं वा क्षणाद्भवति निर्मलः'॥

इति। याज्ञवल्क्यः—

'[१]ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः'।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति। जपश्चैकादशकृत्वा कार्यः। तदाह अत्रिः—

'[२]एकादश गुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित्॥
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः'॥
(वृ. अ. स्मृ. ४. ६)

इति। गुरुतल्पे याज्ञवल्क्यः—

'[३]सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते गुरुतल्पगः।
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी'॥
(या. स्मृ. ३. ३०५)

इति। यमोऽपि—

'अथ गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽघमर्षणमन्तर्जले
त्रिरावर्त्य तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति'।

---

१ E I and J. read ब्राह्मणस्वर्णहारी foı ब्राह्मण स्वर्णहारी २. The verse occurs ın Vrıd-dhatrı Sambıtâ, but not Atrı or Âtreya It ıeads शुद्ध्यति for धर्मवित् and foı the second lıne ıt reads महापातकोपपातकेभ्यो मलिनीकरणेभ्यो मुच्येत foı महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः. ३. E. I. and J. ıead सहस्रशीर्षजापी foı सहस्रशीर्षाजापी.

इति । मनुरपि—

'हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।
जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः' ॥
(म. स्मृ. ११. २५१)

इति । संसर्गी येन सह संसर्गं करोति स तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

'स तस्यैव व्रतं कुर्यात्' ।

इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥

अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

तत्र यमः—

'दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः ।
मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि' ॥
(या. स्मृ. ३. ३०६)

---

१ We follow here A. and G, while B and D. read हविष्याशी समभ्यस्य and others read हविष्यन्तीयमभ्यस्य for हविष्पान्तीयमभ्यस्य. in the text (Bombay, Mandlik's edition). Some places have हविष्यन्तीयम् and some हविष्यन्तम्, but the quoted Mantra is हविष्पान्तमजर, &c. Therefore all these readings seem incorrect. २ The text read जपित्वा for जप्त्वा च; while H. substitutes तु for च ३ I. reads संसर्गं for संसर्गी. ४. G. substitutes यथा for अथ ५ B and D. omit तत्र यम ; while E. H. G. I. and J. substitute अत्र for तत्र. ६. B. and D. read सर्वपापप्रणुत्तये for सर्वपापापनुत्तये.

इति । मनुरपि—

'एनसां स्थूल-सूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।
अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च[१]' ॥
(म. स्मृ. ११. २५२)

इति । अत्र सकृदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ॥

अथ व्रतलक्षणानि ।

तत्र सर्वव्रतस्य[२] साधारणान्यङ्गानि याज्ञवल्क्य आह—

'ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता[३] ।
अहिंसाऽस्तेय-माधुर्ये[४] दमश्चेति यमाः स्मृताः॥
स्नान[५]-मौनोपवासेज्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।
नियमा गुरुशुश्रूषा-शौचा-ऽक्रोधा-ऽप्रमादिताः[६] ॥
(या. स्मृ. ३. ३१३–३१४)

इति । अत्र[७] ब्रह्मचर्यं सर्वेन्द्रियनिग्रहः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिरोधः । तयोर्[८]गो-बलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिः । अकल्क[९]-त्वमकुटिलत्वम् ।

१. The text reads वा for च २ Except A all omit तत्र and I reads सर्वव्रतसाधारणाङ्गानि for सर्वव्रतस्य साधारणान्यङ्गानि. ३ B D G and J. read अकल्पता for अकल्कता ४ Except E G. I and the text read -ऽस्तेयमाधुर्यदमाश्चेति and H -ऽस्तेयमाधुर्यं दमश्चेति both for ऽस्तेय-माधुर्ये दमश्चेति ५ G and the text read स्नान for स्नान-, while I. and some others substitute -निग्रह for -निग्रहाः. ६ B D and the text read -ऽप्रमादता for -ऽप्रमादिताः. ७ B. and D read अथ for अत्र, while H. व्रतचय, C. and F व्रतचर्यं for ब्रह्मचर्यं ८. C F. and G. substitute तथा for तयो, while except G. and J. read अपुनरुक्ति for पुनरुक्ति. ९ J reads अकल्पत्वम् for अकल्कत्वम्.

इति । मनुरपि[1]–

'अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् । (२२२)
त्रिरह्नि[2] त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्री-शूद्र-पतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ (२२३)
स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तो[3]ऽधः शयीत वा ।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद् गुरु-देव-द्विजार्चकः ॥(२२४)
सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च[4] शक्तितः ।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः[5]' ॥ (२२५)
(म. स्मृ. ११. २२२–२२५)

इति । तत्र[6] प्राजापत्यव्रतलक्षणमाह हारीतः–

'त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
परं त्र्यहं वायुभक्ष एष कृच्छ्रः प्रजापतेः[7]' ॥

इति । मनुरपि[8]–

'त्र्यहं* प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परं तु[9] नाऽश्नीयात् प्राजापत्यं चरेन्[10]द्विजः' ॥
(म. स्मृ. ११. २११)

---

* अत्र द्वौ पक्षौ । तत्र प्रथमः स्वस्थानविवृद्धिपक्षोऽयं मनुना दर्शितः—'त्र्यहं प्रातर्भोजनं त्र्यहं सायमेवं भोजनं । त्र्यहमयाचितभोजनमिति एक एव नियमः दिनत्रयं धार्यं इत्युक्तमतस्तस्य वृद्धिःस्वस्थान एव भवति ।

---

१. The following quoted verses aıe not found ın the MS of the text of Manu २. B C. D E. F. and G. read त्रिरह for त्रिरह्नि, while G reads आविशेत् for आविशेत् ३ I reads अक्रोधो for अशक्तो ४. G. reads स्वश-क्तत for च शक्तित ५. B and D read आहृतः, I. and J. आदृता for आदृत. ६. I reads अत्र for तत्र. ७. I. reads प्रजापाते for प्रजापतेः. ८. B. D. and J do not ınsert मनुरपि ; whıle B. substıtutes अस्यैनुरपि. Thıs may be the wrıter's mıstake. ९. The text reads च for तु. १०. G. reads चरेत् for चरन्.

इति। अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः—

'अहः प्रातरहर्नक्तमहमेकमयाचितम्।
अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ॥
अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः।
बाल-वृद्धा-ऽऽतुराणां* च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह'॥[1]
(व. स्मृ. २३. ४२–४३)

इति। एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति याज्ञवल्क्यः—

'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन चैकेन[2] पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः॥
यथाकथंचित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते'॥
(या. स्मृ. ३. ३१९. ३२०)

द्वितीयः दण्डकलितवदावृत्तिपक्षोऽयं वसिष्ठेन दर्शितः— तत्र प्रथमेऽह्नि प्रातरेवैकवारं हविष्यान्नभोजनं कार्यम्। द्वितीयेऽह्नि सायमेकवारमेव न दिवा। तृतीयेऽह्नि एकवारमयाचितमश्नीयात्। अत्र सर्वत्र भोजनं परिमितमेव कार्यम्। न यथेष्टम्। प्रायश्चित्तार्थत्वात्। चतुर्थेऽह्नि पराकम्। तल्लक्षणं पूर्वमेवोक्तम्। एव प्रथमं चतुरहमतीत्य द्वितीयं तृतीयमपि चतुरहमेवमेव निर्वर्तयेदेवं द्वादशदिनसाध्योऽयं कृच्छ्रः।

* यथाह मनुः—

'चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्'॥

इत्याद्यनुसन्धेयम्।

1. The text reads बाल-वृद्धा-ऽऽतुरेष्वेव for बाल वृद्धा-ऽऽतुराणां च 2. E. reads वैकेन and the text चैवार्थं both for चैकेन.

इति। एकभुक्तेन दिवैव सकृद्भोजनेन। नक्तेन[1] रात्रौ सकृद्भोजनेन। अयाचितेन न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम्। तेन। अत्र कालविशेषाप्रतीतेर्दिवा रात्रौ वा सकृद्भोजनेन। उपवासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनशनेन च पादकृच्छ्रो भवति। अयमेव पादकृच्छ्रः स्वस्थानविवृद्ध्या वा दण्डकलितवदावृत्त्या[2] वा यथा कथंचित्रिगुणः निरभ्यस्तः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः। एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या आपस्तम्बेन दर्शिता—

'सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिःस्मृताः[3]।
चतुर्विंशतिरयाच्याः[4] परं निरशनं स्मृतम्' ॥
(आ. स्मृ. १. २९)

इति। तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्—

'कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यथा वाऽऽस्यं विशेत्सुखम्'।
(आ. स्मृ. १. ९०)

इति। चतुर्विंशतिमते तु[5] प्रकारान्तरेण सङ्ख्या श्रूयते—

'प्रातस्तु द्वादश ग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु।
अयाचिते च द्वावष्टौ परं वै[6] मारुताशनः' ॥

इति। अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या। आपस्तम्बस्तु चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह—

---

१. B. and D omit नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन २ Except A and I read दण्डकारितवत् for दण्डकालितवत् ३ B C D. E. F. G. and H. substitute मता for स्मृताः ४ G. reads चतुर्विंशतिरात्रौ च for चतुर्विंशतिरयाच्याः. ५ G. and I. omit तु. ६. G. substitutes वा for च and reads ऽष्यहं च, C. and F. read ऽष्यह वा and J. ऽष्यहे वा all for पर वै, while B. and D. अहं वै for the same.

'त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम् ।
सायं त्र्यहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा त्र्यहम् ॥ (१३)
प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।
अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्' ॥ (१५)

(आ. स्मृ. १. १३–१५)

इति । अर्धकृच्छ्र-पादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह–

'सायं-प्रातर्दिनार्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्' ।

(आ. स्मृ. १. १४)

इति । अयमर्थः । अयाचितोपवास-त्र्यह-द्वयानुष्ठानेनार्ध-कृच्छ्रो भवति । नक्तत्र्यहव्यतिरिक्तत्र्यहत्रयानुष्ठानेन पादोनकृच्छ्रो भवति । अर्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः–

'सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ॥
दिनद्वयं तु नाऽश्नीयात् कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते' ।

(आ. स्मृ. १. ४१–४२)

---

१. The text reads पादात् for पाद २ G reads तत for पाद ३ B. and D. read अयाचिते त्र्यहम्, C. and F अयाचितं त्र्यहे both for अयाचित त्र्यहम्, while H. reads अयाचन त्र्यहम् for the same. ४. The text reads this line thus —

पाद साय त्र्यहं पाद प्रातर्भोज्य तथा त्र्यहम् ।

५. E and J. read पाद for साय. ६. The text reads ब्राह्मणस्य च for ब्राह्मणे स्मृतम् ७. The text reads this line thus :—

प्रात साय दिनार्धं च पादोन सायवर्जितम् ।

८. Except A. and I read अयाचितोपवासयोस्त्र्यह-द्वया- for अयाचितोपवास-त्र्यह-. ९. The text reads this verse as follows —

'साय प्रातस्त्वहोरात्र पाद कृच्छ्रस्य तं विदु ॥
सायं प्रातस्तथैवैक दिनद्वयमयाचितम्' ।.

इति । अत्रापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । यत्तु जप-होमादिबह्वङ्गसहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितम्—

'हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयात् । (२) अथापरं त्र्यहं नक्तं भुञ्जीत । (३) अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेत । (४) अथापरं त्र्यहमुपवसेत् । (५) तिष्ठेदहनि, रात्रावासीत । (६) क्षिप्रकामः । (७) सत्यं वदेत् । (८) अनार्यैर्न सम्भाषेत । (९) रौरव-यौधाजपे *नित्यं प्रयुञ्जीत । (१०) अनुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयीत । (११) हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिः । (१२) अथोदकतर्पणम् । (१३) ॐ नमो हमाय मोहमाय संहमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे । (१४) नमो नमो

---

* रौरव-यौधाजपे सामनी 'पुनानः सोमधारया' इत्यस्यामृचि गीते । ते च नित्यं प्रयुञ्जीत गायेतेत्यर्थः । केचनात्र 'नित्यं पुनः प्रयुञ्जीत' इत्यपि पठन्ति । विज्ञानेश्वरस्तु—'रौरवयौधा जपेत्' इत्थमेव पठति ।

---

१ B. and D. read प्रातराशात् भुक्त्वा and H substitutes भुक्त्वा for भुक्त्वा. २ B. D. G. and J subsaitute तथापर for अथापर ३ I reads -अनार्यै for अनार्यैः.. ४. Except A. and the text all others read यौधाजये, while B and D. read- यौवाजये for the same. ५. The text reads मार्जयेत् and I. मार्जयित्वा for मार्जयीत. ६. We consult here the five manuscripts of the text. Except A and these manuscripts all others read नमो हमाय मोहमाय and I. नमो हमाय सहमाय both for नमो हमायमोहमाय संहमाय; while G. omits मोहमाय and reads गृहमाय for सहमाय. ७. G. reads पुनर्वासाय for पुनर्वसवे.

मौ[१]ञ्जायो[२]र्म्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय[३] नमो न[४]मः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पारयिष्णवे। (१५) नमो न[५]मो रुद्राय पशुपतये महते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वा[६]येशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने। (१६) नमो न[७]मः सूर्यायादित्याय। (१७) नमो नमो नीलग्रीवाय[८] शितिकण्ठाय। (१८) नमो नमः कृष्णाय पिङ्गलाय। (१९) नमो नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे। (२०) नमो नमः सत्याय पावकाय पा[९]वककवर्णाय कामाय कामरूपाय। (२१) नमो नमो दीप्ताय दीप्तरूपिणे। (२२) नमो नमस्तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे। (२३) नमो नमः सौम्याय सुपुरुषाय म[१०]हापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे। (२४)

---

१ Except A and the text others do not repeat नम. २ I. reads ऊम्याय for ऊर्म्याय, but it seems wrong ३ G. and I. omit सर्वविन्दाय. ४ G and I omit नमो and I reads नम पराय महापराय परदाय omitting सुपाराय The text omits पारदाय. G omits महापाराय and substitutes वरदाय for पारदाय ५ Except A and the text all others do not repeat नम. ६ Except A I and the text all others read हरये for हराय; while B and D omit शर्वाय E and H. read साम्बाय and I ईश्वराय all for शर्वाय. ७. Except A. and the text all others omit नम throughout. ८. D and I. read नीलकण्ठाय शितिकेशाय for नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय; while B E. G H J. read नीलकण्ठाय for नीलग्रीवाय. ९ I. reads पावकसर्पाय for पावकवर्णाय. १०. Except J. and the text all others do not insert महापुरुषाय.

नमो नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे पिनाक[1]-हस्ताय नमो नम इति। (२५) एतदेवा-दित्योपस्थानम्। (२६) एता एवा[2]ज्याहुतयः। (२७) द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो[3] जुहुयात्। अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्या[4]मिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्विष्टकृते इति। (२८) अन्ते ब्राह्मणभो[5]-जनम्। (२९)

(गौ. स्मृ. २७. २–२९)

इति। हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्व-रूपमुक्तम्। तिष्ठेदित्यादिना तस्यैवेतिकर्तव्यतोच्यते। अह-नि तिष्ठेदि[6]त्यनेन भोजनाद्यविरुद्धकालेषु अहरुत्थित एव स्यात्। रात्रावासीतेत्यनेन निद्राया आवश्य[7]कत्वात् तामासीन एव सेवेतेत्युक्तं भवति। क्षिप्रकामोऽपि भवेत्। शीघ्रं शुद्धः स्या[8]मिति सञ्जातकामोऽपि भवेदित्यर्थः। अथवा शीघ्रं शुद्धि-कामोऽहनि तिष्ठेद्रात्रावासीतेत्यर्थः।

---

१ Except the text all others omit पिनाकहस्ताय नमो नम इति।
२. I omits एव ३ B. and D. omit देवताभ्यो ४ I omits इन्द्राग्निभ्याम्
५. The text reads ब्राह्मणतर्पणम् for ब्राह्मणभोजनम् ६ Except A and I all others omit इत्यनेन. ७ G reads अनावश्यकत्वात् for आवश्यक-त्वात् ८. B D. and H. read स्यारिति for स्यामिति.

एव सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकाम इति अधिकारिविशेषणमनुषञ्जनीयम् । अनेन यः शनैः शनैः शुद्धो भवामीति मन्यते तस्य नाय नियम इति अवगम्यते। रौरवयौधाजपे सामनी। नमोऽहमायेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पणसूर्योपस्थाना-ऽऽज्यहोमेषु द्रष्टव्याः। अथवा सम्प्रदानविभक्त्यन्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः[2] । तर्पणमनुसवनं कर्तव्यम्। स्नानाङ्गत्वात्तर्पणस्य । तथा च भृगुः[3]—

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेष एव[5] विधिः सदा' ॥

इति। आदित्योपस्थाना-ऽऽज्यहोमौ तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत्[4] कार्यौ । 'अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्च'—इति वक्तव्ये

'एतदेवादित्योपस्थानम्। एता एवाऽऽज्याहुतयः'।

इति पृथग्योगकरणात्। शिष्टं स्पष्टम्। एतद्धारीताद्युक्त-

---

* वसिष्ठोऽप्येवमेवाह—
'हविष्यान् प्रातराशाश्त्रीन् सायमाशास्तथैव च'।
इत्याद्युक्त्वा—
'रात्रौ जलाशये व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम्' ॥ (१७)
(व. स्मृ. १७–१७)
इत्यादिना।

---

१. B. C D E F G do not repeat शनै २ B. and D omit मन्त्रा ३ G substitutes मनु for भृगु ४ B D and H do not repeat सकृत्, while I. substitutes कर्तव्यौ for कार्यौ. ५ G. and I. omit एव.

जप-होमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदितव्यम्। बहुप्रयास-साध्यत्वेनातिगुरुत्वात्। अथवा येषां शूद्रादीनां मन्त्राधिकारो नास्ति तेषां जप-होमादिरहितं प्राजापत्यं वेदितव्यम्। अत-एवोक्तमङ्गिरसा—

'तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम्।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जप-होमविवर्जितम्' ॥

इति। येषां ब्राह्मणादीनां जप-होमादिष्वधिकारस्तेषां गौतमोक्तं वेदितव्यम्॥

अथातिकृच्छ्रः।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते—

'एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्।
त्र्यहं चोपवसेन्नित्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः' ॥

इति। एकभक्त-नक्ता-ऽयाचितदिवसेषु नवस्वेकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहं चोपवसेत्। एवं चातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः'।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

---

१ B C D F G and H read -द्वयेन व्यवस्थाने for -द्वयस्थाने, while H and J -द्वयव्यवस्थाने for the same, but H gives marginal reading -द्वयस्थाने २ B D G and J read चाधिकारो, C. and F. वाधिकारो both for मन्त्राधिकारो, while G omits शूद्रादीना ३. B C. D F. and G read जप-होमादिक for जप-होमादिरहित ४. B. and D. read स्थित for स्थितम. ५. G. omits तस्य ६ C F and I. read अह for त्र्यह; while H. reads चरेदिति, G and I. चरेद् द्विज. for चरन् द्विज. ७. H and I read -भोजने for -भोजन

इति—अयमेव प्राजापत्यकृच्छ्रः एकभक्त-नक्तायाचितदिवसेषु नवसु पाणिपूरान्नभोजनयुक्तोऽतिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। तदेतदशक्तविषयम्। पाणिपूरान्नस्य ग्रासपरिमितादन्नादधिकपरिमाणत्वात्॥

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्'।

(या. स्मृ. ३, ३२१)

इति। विष्णुरपि—

'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिक्षपणम्'[1]।

(वि. स्मृ. ४६. १३)

इति। यत्तु गौतमः—

'अब्भक्षस्तृतीयः स[2] कृच्छ्रातिकृच्छ्रः'।

(गौ. स्मृ. २७. ३२)

इति एकभक्त-नक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीति तदेतच्छक्तविषयम्। अतिकृच्छ्र-कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजापत्यकृच्छ्रोक्तेतिकर्तव्यता द्रष्टव्या।

---

१. G and I read this —

कृच्छ्रातिकृच्छ्र पयसा दिवसानेकविंशतिम्।,

but I adds इति and reads क्षपयेदिति शेष for-क्षपणम् २ We follow here A. and the text; while all others omit स.

'एतेनैव* कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ[1] व्याख्यातौ'।

(गौ स्मृ. २७. ३१)

इति गौतमस्मरणात्[2]। पराकलक्षणमाह यमः[2]:—

'द्वादशाहं निराहारो यतात्मा[3] संशितव्रतः।

कृच्छ्रः पराकनामैष सर्वपापप्रणाशनः'॥

इति। पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः:—

'पर्णोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्र-कुशोदकैः।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः'॥

(या. स्मृ. ३. ३१७)

---

* इदं सर्वथा मूलविरुद्धमिवेति प्रतिभाति। मूले तु, एकोनत्रिंशद्भिः सूत्रैः पूर्वं कृच्छ्रमभिधाय अनन्तरम्—

'एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः'।

इत्यनेन द्वितीयमतिकृच्छ्रमभिधाय—

'अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः'।

इत्यनेन तृतीयः कृच्छ्र उक्तः। तत्कथमयं पाठः सङ्गच्छत इति चिन्तनीयं विद्वद्भिः।

---

१ The text reads अतिकृच्छ्रो व्याख्यात for कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ

२ E G and I substitute -वचनात् for -स्मरणात् C and F omit यम, while G omits the following portion —

'द्वादशाह निराहारो यतात्मा संशितव्रत।

कृच्छ्र पराकनामैष सर्वपापप्रणाशन'॥

इति। पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्य —

'पर्णोदुम्बर राजीव-बिल्वपत्र कुशोदकै।

प्रत्येक प्रत्यह पीते पर्णकृच्छ्र उदाहृत'॥

इति। पलाशोदुम्बरारविन्द बिल्वपर्णानामेकैकेन क्वथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत। कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति। पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यम —

३ B C. D F and H. read जितात्मा for यतात्मा, while some read शंसित- for संशित-

इति। पलाशोदुम्बरारविन्द-बिल्वपर्णानामेकैकेन क्वथित-मुदकं प्रत्यहं पिबेत्। कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति[1]। पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह[2] यमः—

'एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः।
क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकृच्छ्रो विधीयते'॥

इति[3]। यदा[4] पलाशादिपत्राण्येकीकृत्याम्भसा क्वाथयित्वा त्रिरात्रोपवासान्ते क्वथितं तत्पिबेत् तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। फलकृच्छ्रादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः—

'फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा॥
मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम्।
पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते॥
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु'।

इति। यदा[5] बिल्वादिफलान्यम्भसा क्वाथयित्वा मासमेकं तदम्भः पिबति तदा फलकृच्छ्रो भवति। यदा बिल्व-पद्माक्ष-मूलानामन्यतमस्य क्वाथं मासं पिबेत्तदा पत्र-पुष्प-मूल-कृच्छ्राणि भवन्ति।

---

१ Except A, all others do not insert कुशोदक चैकस्मिन्नहनीति In connection with this omission the editor of the Calcutta edition of this work published in B. Indica Series, is quite misled, he writes in foot-note, page 465 "इत्थमेव पाठः सर्वत्र बिल्व-पर्ण-कुशानामेकैकेन—इति तु भवितु युक्तम्"। २. Except A. and I. others read लक्षणमाह for लक्षणान्तरमाह ३. G. does not insert the commentary of this Sloka. ४. G. reads यदि for यदा ५. H. reads यदि for यदा.

वारुण-स्त्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः—

‘ ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥
त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ’ ॥
(य. स्मृ. ,९. ३१)

इति । सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पिण्याका-ऽऽचाम-तक्रा-ऽम्बु-सक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३२२)

इति । आचाम ओदननिःस्रावः । पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्य- कृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्—

---

१ Only I reads वारुणीश्रीकृच्छ्र- for वारुण-स्त्रीकृच्छ्र- २ C and F. read मासेषु for मासेऽपि , while I जितक्रोध आमिक्षोदकसक्तुकान् for जित- क्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ३ B omits —
- - - - - - - - - - - मुच्यते ।
त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ॥.
४, I reads श्रीकृच्छ्र, while H. तु तदुच्यते for ह्येतदुच्यते ५ B D G. and H. omit -स्वरूपम् ६ J. omits the following —
‘पिण्याका-ऽऽचाम-तक्राम्बु-सक्तूना प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्र. सौम्योऽयमुच्यते’ ॥
इति। आचाम ओदननि.स्राव
७. C, and F omit the following —
पिण्याकादीना पञ्चानामेकैक प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्र । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्
८. G reads उपयुज्य for उपभुज्य

'पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम्।
वासो वै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते'॥

इति तदेतदशक्तविषयम्॥

अथ तुलापुरुषः।

तत्र जाबालिः—

'पिण्याकं च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः।
त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुष उच्यते'॥

इति। सोयमष्टदिवससाध्यः। याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदश-[2]
दिवससाध्यमाह—

'[3]एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम्।
तुलापुरुष इत्येव[4] ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः'॥
(या. स्मृ. ३. ३२३)

इति। एषां प्रकृतानां पिण्याकादीना पञ्चद्रव्याणाम्।
यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह—

'आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदक-सक्तुकान्[6]।

---

१ B. and D omit एतत्. २ B D G. and J. omit -दश- and read पञ्चदिवससाध्यम् ३. B. and D omit the following .—

'एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम्।
तुलापुरुष इत्येव ज्ञेय पञ्चदशाहिक'॥

इति। एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम्। यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह ४. The text reads इत्येष. for इत्येव ५. G omits पिण्याकादीना पञ्चद्रव्याणाम्। यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह—

आचाममथ - - - - - - - - ।.

६ B and D read -सक्तुमत्, G.-सक्तवान् J.-सक्तुवान् all for -सक्तुकान्.

त्र्यहं त्र्यहं प्रभुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ॥
एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते' ।

इति तदेतत्त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अत्रेतिकर्तव्यतामाह हारीतः—

'अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं
व्याख्यास्यामः । (६९)
अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्र-पुरीषयोः ।
अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ॥ (७०)
विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।
एतत् कृच्छ्रं तुलापूर्षं[२]* महापातकनाशनम् ॥ (७१)
स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् † ।
आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ॥ (७२)
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ।
वाचा कायेन मनसा कृ[४]तानि विविधानि च ॥ (७३)

---

* तुलापुरुषमिति वक्तव्ये तुलापूर्षमित्यार्षम् । छन्दोऽनुरोधाद्वोक्तमिति यथाकथञ्चिद्योजनीयमिति प्रतिभाति ।

† तत्र तावत् तुलापुरुष केन कार्यः? तदाह । अयाज्ययाजनमित्यादि महाव्याधिहतस्य चेत्यन्तेन । एतत् कृच्छ्रमित्यनेन तस्य पापापनोदकत्वमाह । स्वर्गद्वारमित्यनेन परत्रोत्तमलोकप्राप्तिकरत्वमुक्तम् । अत एवायं तुलापुरुष न केवल प्रायश्चित्तार्थमेव कर्तव्य इत्युक्त भवति ।

---

१ B and D read -त्र्यहम् for द्वयम् २ We follow here A B and D, while all others read -पुरुष for पूर्ष and G. reads सहपातक for महापातकं. No doubt the form पूर्ष seems incorrect, but in the Vaidik rule it is correct ३ B C D E F G and H read पर त्र्यहम् for त्र्यहद्वयम्, while G reads उपयुञ्जान for प्रयुञ्जानः ४ B C. D. F and G read हतानि विधूतानि च for कृतानि विविधानि च.

आचामस्तानि निर्हन्ति [१]नवश्राद्धं च सूतकम्।
तैक्ष्ण्यं च दारुणं चैतत्केशकीटहतं च यत्॥ (७४)
आखोर्मूत्र-पुरीषं च [२]ब्रह्महस्पृष्टमेव च।
पिण्याकस्तानि निर्हन्ति [३]अस्थि भित्त्वा तु यत् स्थितम्॥(७५)
आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित्।
खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टमु[४]ग्रसंस्पृष्टमेव च॥ (७६)
तक्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोकितम्।
[५]कनका-ऽश्व-तिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः॥ (७७)
सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः*। (७८)

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्तेयं [६]सुरापानं गुरुदाराभिगमनं [७]कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः पुनाति। (७९)

---

* आचाममथेत्यादि वायुभक्षः पुनातीत्यन्तेन तुलापुरुषकर्तुर्देहशुद्ध्यर्थमधिकारसिद्ध्यर्थं च पूर्वकर्तव्यं तत्फलं चोक्तम्। अनन्तरं गन्धोशीरमयौ इत्यनेन मूर्तिद्वयं कर्तव्यतयोक्तम्।

---

१ I. reads भिक्षां च for तैक्ष्ण्य च; while B. and D. तैक्ष्य for तैक्ष्ण्य २. B. D E. G. H. read ब्रह्मससृष्टम्, C F and J. ब्रह्मसस्पृष्टम् both for ब्रह्महस्पृष्टम्. ३ C and F. read नवश्राद्धं च सूतकम् for अस्थि भित्त्वा तु यत् स्थितम्; while G omits the following:—

　　- - - - - - - - -अस्थि भित्वा तु यत्स्थितम्।
　　आहारेषु च ये दोषा स्नेहदोषाश्च ये क्वचित्॥
　　खरोष्ट्रमुखसस्पृष्टमुग्रसस्पृष्टमेव च।
　　तक्रेण तानि निर्हन्ति - - - - - - - - - ॥.

४ B and D उग्रसंसृष्ट एव च, C and F. अघसस्पृष्टमेव च and E. and H. उपसस्पृष्टमेव च all for उग्रसस्पृष्टमेव च ५. B. C. D. F. G H and J. read कनकाश्व, E. कनकांश्च both for कनका-ऽश्व-. ६. E. H. I. and J. omit सुरापान. ७. B. and D. omit कन्यादूषण क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं

गन्धोशीरमयौ कार्यौ पुरुषौ पलसम्मितौ ।
नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥ (८०)
महापशुर्येन शरेण विद्धो[2]
यद्वा शस्त्रमुभयतो[3] यच्च लक्ष्यम् ।
तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
प्रादेशमात्रामुभयतो जातशिक्याम् ॥ (८१)
सौवर्णी राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
अपि[4] चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
तस्याऽलाभे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते *॥(८२)
यः[5] पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हल-मुसल-चक्रपाणि-
स्तमहं पिङ्गलं चक्र-हल-मुसल-शूल-वज्रपाणि-
मावाहयामि । (८३) स्वत[6] एहि सूत एहि
स्वयाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । (८४)

---

* महापशुर्येन इत्यादि यथावाप्युपपद्यते इत्यन्तेन कस्य द्रव्यस्य कथं वा तुला कार्येत्युक्तम् । यः पुरुष. इत्यादि सत्यवादिनि इत्यन्तेन देवता-पूजनमुक्तम् । देशाना सम्पदमित्यादिना प्रार्थनोक्ता । अग्नये इत्यादि-ना होम उक्त. ।

---

१ We follow here A C. and F , while all others read तच्चन्दनोशीर-मयौ पुरुषौ कारयेत्पटे, B and D substituting यत् for तद् and पदे for पटे २ B and D. substitute बद्धो for विद्धो. ३ B and D. read उदमतां, G. उभ्रतो, C. and F. उभयतः, E and F. उपगत all for उभयतो ४. B. D and G omit this line. ५. Except A. C and F all others are mistaken here I. omits य . B. D E. G. H. and I. omit पुरुष पिङ्गलो बभ्रुर्हल मुसल-चक्रपाणिस्तमह and substitute पुरुषं for पुरुष . ६. I. reads स्वसरेहि मातरेहि स्नुषामं for स्वत एहि सूत एहि स्वयाम; while C. and F. omit सूत एहि स्वयाम एहि.

स्वागतमनु स्वागतम्। (८५) भगवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमासनमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्ध-माल्य-धूप-दीप-नैवेद्यं प्रतिगृहाण प्रसीद देव तुभ्यं नमः। (८६) अक्रुद्धः सुमना भव। (८७) अथ तुलामभिमन्त्रयेत्। (८८) ऋषि-सत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं तेन सत्येन सत्यवादिनि। (८९)

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्धयिष्यसि ?।
बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि ?।
राज्ञां च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्धयिष्यसि ?॥ (९०)
अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति ?।
यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम्।
परं चैव लघुं मन्येत् तदा कर्मसमारभेत्॥ (९१)

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा। (९२) वायवेऽन्त-रिक्षाधिपतये स्वाहा। (९३)

---

१. J omits तुलापुरुषाय २ B D. and G. omit-दीपनैवेद्य, C. and F.-नैवेद्य and E. H and J. substitute-जन्य- for-दीप- and omit नैवेद्य ३. H. reads सम्पदाना सम्पद ब्रूहि कि देशो वर्धयिष्यति. B D. G E and J. substitute वर्धयिष्यति for वर्धयिष्यसि. ४ Except A C. and F all others omit this line and the following बीजानां सम्पद ब्रूहि किं बीज वर्धयिष्यसि. ५ Here also the above manuscripts omit ---- कं नृप वर्धयिष्यसि ॥ अस्माक सम्पद ब्रूहि ---. ६. B. D. H. G. I. and J read यदात्मानमसत्कर्तु तुलासमभृत परम्। यदा च लघु मन्येत ---- ॥, while E and G read समुद्धृत परम्, H. समपदं धृतम्, I. समधृतं परम् and J समभृत वरम् all for तुलया धृतम्. ७ J. reads अन्तरिक्षाय for अन्तरिक्षाधिपतये and omits सूर्याय दिवोधिपतये स्वाहा.

सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा। (९४) सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । (९५) वासुकेये नागाधिपतये स्वाहा । (९६) कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा ।(९७) इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । (९८) ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा । (९९) देव्यै भगाधिपतये स्वाहा । (१००) सालकटंकटाय स्वाहा । (१०१) कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा । (१०२) विनायकाय स्वाहा । (१०३) महाविनायकाय स्वाहा । (१०४) महामहाविनायकाय स्वाहा । (१०५) वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा । (१०६) धर्माय स्वाहा । (१०७) अधर्माय स्वाहा (१०८) तुलायै स्वाहा ।

---

१ B. C D F and G omit the following Sûtras —
सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । वासुकये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा । देव्यै भगाधिपतये स्वाहा.

२ I reads दिनाधिपतये for दिवोऽधिपतये ३ E. H and J also omit the following Sûtras —

वासुकये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा ।
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ।

४ I reads हलकण्टकाय, J. reads सालकंटपकाय both for सालकटकटाय; while B D and G omit this and the following one Sûtra —

सालकटकटाय स्वाहा । कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा ।

५. B and D. omit the Sûtras as —

महाविनायकाय स्वाहा । महामहा विनायकाय स्वाहा । वक्रतुण्डाय गणाना पतये स्वाहा । धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा । तुलायै स्वाहा । तुलापुरुषाय स्वाहा । देव्यै पुनरागमनाय स्वाहा ।

६ Except A and I. all others omit this Sûtra, ७. G and H read गणपतये for गणाना पतये ८ G. omits अधर्माय स्वाहा.

(१०९) तुलापुरुषाय स्वाहा[१] । (११०) देव्यै पुनरागमनाय स्वाहा । (१११)*सकृच्चरित्वा शुचिः पुन्यः कर्मण्यो[२] भवति । (११२) द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति । (११३) त्रिश्चरित्वा[३] महादेवस्यावसथं[४] प्राप्नोति । (११४) आषाढ्यां कार्तिक्यां वा[५] फाल्गुन्यां वा पुण्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः । (११५)

(हा. स्मृ. २८. ६९-११५)

इति ॥

अथ कृच्छ्राः ।

वारुणकृच्छ्रः ।

तत्र वारुणकृच्छ्रमाह यमः—

'ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान्[६] ।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते' ॥

इति ॥

अथाघमर्षणकृच्छ्र ।

अघमर्षणकृच्छ्रमाह[७] विष्णुः—

'अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । (१) त्र्यहं नाऽश्नीयात् ।

---

*सकृच्चरित्वेत्यादिना फलं कालश्चोक्तः । उत्तानार्थत्वात् प्रतिपदं न व्याख्यातम् ।

---

१ G omits तुलापुरुषाय स्वाहा. २ Except A and I all others read कर्मणो for कर्मण्यो. ३ I. reads तृतीय for त्रि.; while B and D. omit this Sûtra as —

त्रिश्चरित्वा महादेवस्यावसथ प्राप्नोति ।

४. C and F read अर्धासनं and G अवसाय for आवसथं. ५. I. omits वा ६ B and D. read सक्तुमान् for सक्तुकान् ७. B. D. and H. read अघमर्षणम् for अघमर्षणकृच्छ्रम्.

(२) प्रत्यहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत् । (३) मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् । (५) दिवा स्थितास्तिष्ठेत् । (६) रात्रावासीत[2] । (७) कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यात् । (८) इत्यघमर्षणम्' ।

(वि. स्मृ. ४६. १-९)

इति । शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणाघमर्षणकृच्छ्रमाह—

'त्र्यहं त्रिषवणस्नायी मौनी स्यादघमर्षणम् ।
मनसा त्रिः पठेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥
वीरासनं सदा तिष्ठेत् गां च दद्यात् पयस्विनीम् ।
अघमर्षणमित्येतद् व्रतं सर्वाघसूदनम्' ॥

(शं. स्मृ. १८. १-२)

इति ॥

अथ यज्ञकृच्छ्रः ।

तत्राऽऽहाऽङ्गिरा—

'युक्तस्त्रिषवणस्नायी संयतो मौनमास्थितः ।
प्रातःस्नानसमारम्भं कुर्याज्जप्यं च नित्यशः ॥

---

१ B and D read त्र्यह for प्रत्यह च. २ The text reads रात्रावासीनः for रात्रावासीत. ३ B. and D add गा after पयस्विनीं. ४. B D. and I. omit अघमर्षणकृच्छ्रम्. ५. Except A. I and J all others substitute मुनि. for मौनी, while J शुचि for the same and the text adds more one line and reads these lines thus —

'त्र्यह त्रिषवणस्नाने प्रकुर्यादघमर्षणम् ।
निमज्य नक्त सरिति न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥.

६. Except A. and the text all others omit this line —
वीरासन सदा तिष्ठेद्गा च दद्यात्पयस्विनीम् ।.

७. The text reads कृतं सर्वाघनाशनम् for व्रतं सर्वाघसूदनम्. ८ J. interchanges these three lines, third for the first and reads सम्पन्नो for सयतो. ९. B and D. read-समाचारं for-समारम्भ.

सावित्रीं व्याहृतीश्चैव जपेदष्टसहस्रकम्।
ॐकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः॥
भूमौ वोरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं सुसंयतः।
आसीनश्च स्थितो वाऽपि पिबेद्गव्यं पयः सकृत्॥
गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि।
दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम्॥
एषामन्यतमं यद्यदुपपद्येत तत् पिबेत्।
गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत्॥
एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वङ्गिरसा स्वयम्।
सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना यज्ञ इति स्मृतः॥
एतत् पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः।
महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम्'॥

इति॥

अथ देवकृच्छ्रः।

देवकृतं कृच्छ्रं दर्शयति यमः—
'यवागूं यावकं शाकं क्षीरं दधि घृतं तथा।
त्र्यहं त्र्यहं तु प्राश्नीयाद्वायुभक्षः परं त्र्यहम्॥

१. Except A I. and J. all others read व्याहृतिं for व्याहृतीः.
२ C. and F omit the following —
गव्यस्य पयसो ऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि।
दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभाव तु यावकम्॥
एषामन्यतम यद्यदुपपद्येत तत्पिबेत्।.
३. G. reads पयोदधि for भवेद्दधि. ४. I reads यद्येत् for यद्यत्. ५ G. reads शुभं स्मृतम् for इदं शुभम्. ६. B. and D omit -कृत. ७ G. reads अहं त्र्यह for त्र्यहं त्र्यह ८. The manuscript C. ends here at the word प्राश्नीयात् and the following is colophon —
॥ राम ॥ राम५ ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नम ॥
श्रीगणेशाय नम ॥ राम. . . . . .
and consequently we have no assistance of this manuscript hereafter.

कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।
मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैश्चरितं व्रतम् ॥
व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्का हि तेऽभवन्' ।

इति ॥

अथ यावककृच्छ्रः ।

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः—

'गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं समाहितः ।
व्रतं तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये' ॥
(शं. स्मृ. १८. १०)

इति । देवलोऽपि—

'यवानामप्सु साधितानां सप्तरात्रं पक्षं मासं वा प्राशनं यावकः । एतेन यावक-पायसौदकानि व्याख्यातानि । यावक-पायसौदकानि प्राजापत्यविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति' ।

इति ॥

अथ प्रसृतियावककृच्छ्रः ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः—

'यं आत्मकृतैः कर्मभिर्गुरुमात्मानं पश्येत् आत्मार्थं प्रसृतियावकं श्रपयेत् । (३१) ततोऽग्नौ

१. I. reads गोपुरीष-यवाभ्यां च for गोपुरीष-यवाभ्यास , while the text reads गोपुरीषाशनो भूत्वा मास नित्य for गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेक २ The text reads वार्क्षिक for यावक. ३. Except A. and I all others omit भवन्ति ४. E. G. F. H. and J. read प्रसृत-for प्रसृति ५. B D. and F read अथात्मकृतै , E. and H. अयमात्मकृतै , G. अप्यात्मकृतै all for य आत्मकृतै ; while E. substitutes कर्मकृतैः for कर्मभि and B. D. F. and G omit the same. ६. A. E. F. G. and J. read प्रसृत-for प्रसृति.—

जुहुयात्। (३२) तदेव बलिकर्म। (३३)
शृतं चाभिमन्त्रयेत्। (३४)
यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिःस्मृतम् ॥ (३५)
घृतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाऽमृतं यवाः।
सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ (३६)
वाचाकृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम्।
अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनत मे यवाः ॥ (३७)
माता-पित्रोरशुश्रूषां यौवने कारितां तथा।
श्व-सूकरावलीढं च उच्छिष्टोपहतं च यत् ॥ (३८)
सुवर्णस्तेयं व्रात्यत्वं बालत्वादात्मनस्तथा।
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनत मे यवाः ॥ (३९)
अभ्यमाणे रक्षां कुर्यात्।(४०)नमो रुद्राय भूता-
धिपतये द्यौः सावित्री मानस्तोकेति पात्रे त्रिर्नि-
षिच्य 'ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्ष-
पितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः

---

१ G. and H. read श्रुत for शृत and G. and J substitute वा for च. २. I reads पवित्र ऋषिभि स्मृत for पवित्रमृषिभि स्मृतम्, but the Vaidik Brahmins read in the shrāddha ceremony this mantra पवित्रमृषिभि स्मृतम् ३. B D. E and G. read पुनातु पुनन्तु, while G substitutes सर्वे for सर्वं. ४ B and D read यौवनात्, while E F G H and J. read [illegible] for यौवने ५ B D a [illegible] re[illegible] [illegible] चात्मज; while G. प्रात्यत्वं for व्रात्यत्व and बालत्व, चात्मान J बाल्यत्वाचाऽन्त्यज all for बालत्वादात्मन. ६ B D and G read अभ्यमाण-F अभ्यमाणं, E वेक्ष्यमाण and H and I वक्ष्यमाणा all for अभ्यमाणे ७. All others except A and I omit त्रि ८ B and D. read मनोयुजा and E. F. H मनोयुवाः for मनोयुज ९. E F and H. read दक्षपितरः (?) for दक्षपितर.

स्वाहा'–इत्यात्मनि जुहुयात्*। (४१) त्रिरात्रमेवार्थार्थी[1]। पापकृत्[2] षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति (४२) सप्तरात्रं महापातकी। (४३) द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्दहति[3]। (४४) निःसृतानां यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति। (४५) गणाधिपतिं पश्यति। (४६) विद्यां पश्यति। (४७) विद्याधिपतिं पश्यति। (४८) योऽश्नीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रे[4] सकृद्दधि-क्षीर-सर्पिः प्रमुच्यते सोंऽहँसः क्षणादित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः'। (४८)[5]

(हा. स्मृ. २८. ३२–४८)

इति। इत्थं प्राजापत्यादिव्रतानि निरूपितानि॥

अथ व्रतग्रहणप्रकारः।

तत्र विष्णुः—

'सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम्।
ग्रहणं सम्प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते'॥

---

* यवोऽसीत्यादिना प्रार्थनोक्ता। नमो रुद्रायेत्यादयो हवनमन्त्राः। हवनं च स्वात्मन्येव। त्रिरात्रमेवेत्यादिना काम्यत्वनिर्देशपूर्वकं प्रायश्चित्तार्थत्वेन फलमुक्तम्।

---

१. G reads त्रिरात्रमेवार्थी for त्रिरात्रमेवार्थार्थी. २ Except A and I all others read पापकृतः for पापकृत् ३. G reads निर्हरति for निर्दहति. ४. G reads गोमूत्र- for गोमूत्रे ५ The Manuscript F. ends here and following is colophon —

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपाल-साम्राज्यधुरधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयामे नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥
श्रीशुभं भवतु॥ :॥

दिनान्ते नख-रोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत्।
भस्म-गोमय-मृद्वारि-पञ्चगव्यादिकल्पितैः॥
मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये[1]।
दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम्॥
व्रतं निशामुखे[2] ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने।
आचम्यातःपरं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः॥
मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमन्ततः'।
(वि. स्मृ. ३. २१-२९)

इति। बहिः ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः। पूर्वेद्युर्निशामुखे व्रतं परिषदुद्दिष्टप्रकारेण सङ्कल्प्य परेद्युस्त्रिषवणस्नान-प्रातर्होमाद्यङ्गसहितं व्रतमनुष्ठातुमारभेत्। प्रातर्होमाद्यङ्गानि च जाबालेन दर्शितानि—

'आरम्भे[3] सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः।
आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक्॥
श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते च[4] गो-हिरण्यादिदक्षिणाम्'।

इति। यमोऽपि—

'पश्चात्तापो निवृत्तिश्च[5] स्नानं चाङ्गतयोदितम्।
नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम्॥

---

१ B. and D. read ब्राह्मशौचोपसिद्धये for बाह्यशौचोपसिद्धये २ J. reads एतां निशामये for व्रत निशामुखे. ३ G reads आरम्भ for आरम्भ. ४. B. and D. substitute वै for च and -दक्षिणा for -दक्षिणाम्. ५ B and D. read पश्चात्तापौ निवृत्तश्च for पश्चात्तापो निवृत्तिश्च

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्बल-रागकृत्' ॥
(य. स्मृ. ६.१४)

इति । गृहीतस्य व्रतस्याऽसमापने प्रत्यवायमाह छागलेयः—
'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।
जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते'[1] ॥

इति ॥

अथ प्रत्याम्नायाः ।

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—

'कृच्छ्रो[2] देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ॥
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।
अथवा[3] पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि[4]—

---

१ B. D J and G read कामतोहित. for कामतो हि य, while G omits the following

जीवन् भवति चाण्डालो मृत श्वा चाभिजायते ' ॥

इति । अथ पूर्वोक्ताना व्रताना केनचिन्निमित्ते नानुष्ठानाशक्तौ यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते दर्शिता'

२. B and D. read कृच्छ्रं and G कृच्छ्र both for कृच्छ्र ३ E G. H and J. substitute अन्या वा for अथ वा, while B. and D. omit the following —

'अथवा पावमानेष्टि समान्याहुर्मनीषिण ' ।

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'कृच्छ्रोऽयुत तु गायत्र्या उपवासस्तथैव च ।.

४. Except A. and I all others omit स्मृत्यन्तरेऽपि.

'कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद् द्विजोत्तमः ।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशयः' ॥

इति । मूल्यं च यथाशक्ति देयम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—
'गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्धं पादमेव वा' ।

इति । यत्र यावत्सङ्ख्यया प्राजापत्यान्यावर्तनीयानि भवन्ति तत्र तावत्सङ्ख्यया गोदानान्यावर्तनीयानि । तदपि चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—

'जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।
अर्वाक् तु भ्रूणहत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् ।
तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः' ॥

इति । ननु—उक्तरीत्या द्वादशवार्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्या-

१. A G and J read उपवास for उदवास. २. B. and D. omit ऽपि. ३. B and D omit दातव्य and read मूल्य तु तुल्य तेन for दातव्य मूल्य तुल्यं. ४ B. D. and G substitute च for वा ५ G. reads जलप्रभृति for जन्मप्रभृति ६ I. reads ब्रह्महत्याया for भ्रूणहत्यायाः. ७ G reads प्रत्याम्नायां for प्रत्याम्नाये ८ G. reads साशीति for साशीति and J reads this line प्रत्याम्नायो गवा देय साशीतिधननाशनम्. ९. [illegible] reads गायत्री for गायत्र्या. १०. F. H and J. read -नीत्या for -रीत्या. ११. G. and I. omit प्राजापत्यस्य and B and D. read दशवार्षिकप्राजापत्याम्नायत्वेन for द्वादश-वार्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायत्वेन.

म्नायत्वेन षट्त्रिंशल्लक्षसङ्ख्याको गायत्रीजपः प्राप्नोति। कोटिसङ्ख्याकस्तु चतुर्विंशतिमत एव[1] स्मर्यते—

'गायत्र्यास्तु जपन्[2] कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति।
लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥
पुनाति हेमहर्तारं[3] गायत्रीलक्षसप्ततिः।
गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः' ॥

इति। तथा च[4] सति परस्परविरोधः स्यात्—इति चेत्। एवं तर्ह्यनयैवानुपपत्त्या कोटिजपोऽपि न प्रत्याम्नायः। किन्तु द्वादशवार्षिकव्रतसमानविषयतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम्। चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायास्तत्रैव दर्शिताः—

'चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च।
मित्रविन्दा पशुश्चैव कृच्छ्रं[5] मासत्रयं तथा ॥
तिलहोमायुतं चैव पराकद्वयमेव च[6]।
गायत्र्या लक्षजप्यं च समान्याह बृहस्पतिः ॥
नित्य-नैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम्।
इष्टीनां[7] पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥
पराक-तप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत्[8]।
व्रत-होमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्' ॥

---

१ J. omits एव २. G reads जपेत् for जपन्. ३. B. and D read हेमहा चैव and G होमहर्तारं for हेमहर्तारं. ४. Except G all others omit च. ५ I reads कृच्छ्र for कृच्छ्रं ६ E. and G. read वा for च. ७. J. reads षष्टीनां for इष्टीनां. ८ B. D. and G. read जपेत् for चरेत् and D. substitutes -त्रये for त्रय.

इति। यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यसमृद्धश्च स[1] कृच्छ्रादिव्रतानि ब्राह्मणभोजनेन सम्पादयेत्। तदपि तत्रैवोक्तम्—

'कृच्छ्रे पञ्चाऽतिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये[2]
चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणनगुणिता[3] विंशतिःस्यात् पराके।
कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये[4] भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना
द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यान्'॥

इति। अहरहरिति सर्वत्र सम्बद्ध्यते। तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः। यत्तु प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन—

'विप्रा[5] द्वादश वा भोज्याः।'

इति पूर्वमुदाहृतम्। तन्निर्धनविषयम्। धनिकस्य प्रतिदिनं पञ्च पञ्चेति द्वादशसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणभोजनविधानात्। अत एव स्मृत्यन्तरे[6]—

'प्राजापत्यं चरेद्विप्रो यद्यशक्तः कथञ्चन।
अहानि पञ्च विप्राग्र्यान् भोजयेत् सम्यगीप्सितान्'॥

इति। सान्तपनादीनां गोदानप्रत्याम्नायस्तत्रैव चतुर्विंशतिमते[7] दर्शितः—

---

१. J. omits स and G omits कृच्छ्रादि-; while H substitutes स्व- for स २ B. and D. substitute चरित्वा for तृतीये and H. त्रिशदेव for त्रिंशदेवं. ३ B. D and G. read त्रिगुणिता and I त्रिगुणभगुणिता both for त्रिगुणनगुणिता. ४. E. B and D. read सान्तापनाख्ये, G. सान्तपने, H. and J. सान्तपनाख्ये all for सन्तापनाख्ये. ५. B and D. read द्विजा for विप्रा; while G. reads विप्रान् for the same and भोजयेत् for भोज्या ६. E. reads स्मृतम् for स्मृत्यन्तरे and G. स्मृत्यन्तरम् for the same. ७. We follow here A. and D.; while all others omit चतुर्विंशतिमते

'प्राजापत्ये तु गामेकां[1] दद्यात् सान्तपने द्वयम् ।
पराके[2] तप्तकृच्छ्रे च तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥
अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा ।
यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विशुद्धये' ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम्—

'प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम् ।
चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्ता दक्षिणास्तथा' ॥

इति तन्निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादावशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात् । तथाह कण्वः[3]—

'एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा ।
दद्याद्वा दशसाहस्रं[4] गवां मुष्टिं विचक्षणः' ॥

इति । अध्ययन-जपादीनां पुरुषविशेषेण[5] व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता—

'धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।
जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते[6] ॥

१. G reads this line thus:—

प्राजापत्यद्वये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने कृच्छ्रम् ।;

while B and D read प्राजापत्याय for प्राजापत्ये तु २ I reads पराकतप्तातिकृच्छ्रे for पराके तप्तकृच्छ्रे च ३ G. reads तदा for तथा H B and D यथा for the same, while E substitutes काण्व for कण्व ४ G and I read दशसाहस्रं for द्वादशसाहस्रं ५ Except A I and G. all others read विशेषे for विशेषेण; while G omits the following —

व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता—

'धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठा कदाचित् पापमागता ।
जप-होमादिक तेभ्यो विशेषेण - - - - - ॥.

६. B. D. and G read ऽभिधीयते for विधीयते.

नामधारकविप्रा ये मूर्खा धर्मविवर्जिताः ।
कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥
धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।
एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्' ॥

इति । अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्रस्याम्नाया यथायोगमुन्नेयाः । अत एव देवलः–

'अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥
सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।
सर्वमायतनं पुण्यं सर्वे पुण्या वनाश्रयाः' ॥
(दे. स्मृ. ४९–५०)

'[1]अथ गङ्गा-सरस्वती-यमुना-नर्मदा-विपाशा-वितस्ता-कौशिकी-नन्दा-विरजा-चन्द्रभागा-सरयूः-उत्पथवे[2]र्त्ती सिन्धुः-कृष्णा-वेणी-शोणा[3]-तापी-पारावती-पाषाण[4]की-गोमती-गण्डकी-बाहुदा [5]पम्पा-देविका-कावेरी-ताम्रप[6]र्णी-चर्मण्वती-वेत्रवती-गोदावरी-तु[7]ङ्गभद्रा-सुचक्षुररुणा

१ I. reads इति and shows that the quotation of Devala is completed here, but the following explanation is of the author, therefore, it is a mistake, and I omits अथ and reads तीर्थानि for अथ २ Our manuscripts do not give the correct reading Some read -वर्त्ती some -वर्त्ता &c ३ B and D substitute -शोणिता- for -शोणा-, while G omits it ४ J. reads -पाषाणगोमती- for -पाषाणकी गोमती-. ५ B and D. read -चम्पा- and J -पेया- for -पम्पा-; while G adds -नदी- after -पम्पा- ६ G reads -ताम्रवर्णी- for -ताम्रपर्णी-. ७ J. omits the following —

तुङ्गभद्रा सुचक्षुररुणाचेति महानद्य पुण्यतमा' ।
गङ्गाद्वार कनखल शक्रावतार सौकर प्रयागो.

चेति महानद्यः पुण्यतमाः। गङ्गाद्वारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति ऐतानि[1] गङ्गायास्तीर्थानि। प्लाक्षं[2] प्रस्रवणं वृद्धकन्यकं सारस्वतमादित्यतीर्थं बदरीपाञ्चालं[3] वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनशनं चमसोद्भेदं[4] प्रभास इति सारस्वततीर्थानि[5]। कावेरीसङ्गमं सरस्वतीसङ्गमं[6] गन्धमादनमिति समुद्राख्यतीर्थानि पुण्यतमानीति। पुष्करं मूर्धकं[7] गयाशिरः कुरुक्षेत्रमिति पुण्यक्षेत्राणि। वाराणसी महाभैरवं देवदारुवनं सौरं प्राचीनबर्हिः[8] केदारं मध्यममहालयं[9] कुमारमहालयं रुद्रावतारं वङ्कलं[10] विष्णुशिवं महाकालं[11] पुरुषोत्तमं जम्बुमार्गं[12] चेत्येतान्यायतनानि। हिमवानुदयो महेन्द्रो विदुरः शतशृङ्गः श्रीपर्वतो[13] देवपर्वतो नीलपर्वतो[14] विन्ध्यपर्वतः पारियात्रश्चेति पर्वताःपुण्यतमाः पापं नाशयन्ति।अन्यानि क्षेत्रायतन-पर्वता-ऽऽश्रम-तीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति[1]।

---

१ G omits एतानि. २ J reads लाक्ष्य for प्लाक्षं and I. प्रश्रवणं वृद्धकन्याक for प्रस्रवण वृद्धकन्यक. ३. B and D. read आदित्यतीर्थं बदरं पञ्चाल for आदित्यतीर्थ बदरपाञ्चालं and I. reads बदरी पाचाल for बदरपाञ्चाल ४ E B. H and D च सोद्भेद, J. वसोद्भेदं, G सौद्भेद and I. च्यापोद्भेद all for चमसोद्भेद ५. B D and G read सरस्वतीतीर्थानि for सारस्वततीर्थानि ६ B. and D. omit सरस्वतीसगम and J reads गन्धमादान for गन्धमादन and H. and G. समुद्राक्ष- for समुद्राख्य- ७ H. reads मूध्वंक and I मूर्द्धज for मूर्धक. ८ I. reads प्राचीनवाहः and B. D. E. G. प्राचीनवह. for प्राचीनबर्हि ९ B D. and G. read महारुद्रं महालय for मध्यममहालय कुमारमहालय and for the same I reads मध्यममहारुद्र महाबल महालयं कुमारमहालयं E. and H. महारुद्र महालयं कुमारमहालय. १० B D. and G read तु गुलण्ड, H तुगल and J. गलाण्डं all for वङ्कल ११ B. and D. omit महाकाल. १२. J. reads जम्बुमार्म for जम्बुमार्ग. १३ B. D. G. omit श्री and read पर्वतः for श्रीपर्वत. १४ Except A. and J. all others omit नीलपर्वत, while I. reads वेदपर्वतः for देवपर्वत and J. E. omit देवपर्वत and B. and D. omit विन्ध्यपर्वत.

इति। विश्वामित्रः—

'कृच्छ्र[1]-चान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्।
प्रकाशे[2] च रहस्ये चाप्यनुक्ते संशयेऽस्फुटे॥
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्र[3]ः पराककः'।

इति। जमदग्निः[4]—

'तीर्थे तु पादः कृच्छ्रं स्यान्नद्याम[5]र्धफलं लभेत्।
द्विगुणं तु महानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्'॥

इति। तथा[6] च नारदः—

'अतिकृच्छ्रः[7]पर्णकृच्छ्रःसौम्यःकृच्छ्रातिकृच्छ्रकः॥(२१)
महासान्तपनं शोद्धये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः।
जपोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः॥ (२२)
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं द्व्येकतो[8]ऽपि वा।
पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु[9] च यत्नतः॥ (२३)

---

१. B. D and J. read कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धयन्त्युदयकारणम्. G follows this reading, but reads कृच्छ for कृच्छ्र-. H. also reads the same, but differs in reading शुद्धयति for शुद्ध्यभ्यु-. २. B and D. read नुत्तये for अनुक्ते and G reads प्रकारे for प्रकाशे ३. D. reads शिशुकृच्छ्र- J पराककम् for शिशुकृच्छ्र. and पराकक. respectively. ४ I. reads जमदग्नि and omits the following quotation including इति after त्रि-शद्भाग षष्टिभागः &c ५ E G. and H. add तु after नद्याम् B. and D. read नद्यां तु त्रिगुण भवेत्, G. नद्यां तु षड्भि फल लभेत्, H. नद्यां तु त्रिफलं लभेत् and J. नद्यां तु नि फल भवेत् all for नद्यामर्द्धफल लभेत्. ६ I. omits इति तथा च नारद and shows that the following quotation belongs to the Nârada. ७. G. omits the following—

'अतिकृच्छ्र पर्णकृच्छ्र सौम्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रक।
महासान्तपन शोद्धये तप्तकृच्छ्रस्तु पावन॥,

while H. substitutes शोद्धय for शोद्धये ८. B. and D read ह्येकतो, G. and J. एकतो. H. स्वेकतो all for द्व्येकतो. ९. G. reads उपपातेषु for उपपातकेषु.

[१]कार्याश्चान्द्रायणयुता केवला वा विशुद्धये ।
उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्धकम् ॥ (२४)
षडहो द्वादशाहानि कार्या शुद्धि[२]ः फलैर्विना ।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टे[३]षु चैव हि ॥ (२५)
शक्ति-जाति-गुणान् दृष्ट्वा सकृद्बु[४]द्धिकृतं लघु ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथागमम्[५] ॥ (२६)
प्रकाश[६] उक्तं यत्किञ्चिद्विशो भागो रहस्यके ।
त्रिंशद्भागःषष्टिभागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया' ॥ (२७)
(ना. स्मृ. १३. २१-२७)

इति ॥

इति कृच्छ्रप्रत्याम्नाया निरूपिताः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां द्वादशाध्याये प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

---

१ G. reads चान्द्रायणयुता सर्वे for कार्याश्चान्द्रायणयुता. २ B. D G. H. and J. substitute सिद्धि for शुद्धि. ३. B and D. read मन्वादिष्टेषु for अनादिष्टेषु ४ B. and D read शुद्धिकृत for बुद्धिकृत. ५. G. reads यथागमे for यथागमम्. ६ E. and J प्रकाशयुक्त and G. प्रकाशानुक्त both for प्रकाश उक्त ७. Except A., others omit this.

अथ कर्मविपाको निरूप्यते।

यद्यपि लोके कर्मशब्दः सुकृत-दुष्कृतयोः साधारणः तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव पर्यवस्यति। विशेषेण पचनं विपाकः फलदेशा। कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः। स च विपाकस्त्रिविधः जन्म चाऽऽयुर्भोगश्चेति। एतत्सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूत्रयामास—

'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः'।

(यो. सू. २. १३)

इति। अस्य सूत्रस्यायमर्थः—अविद्याऽस्मिता-राग-द्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्मणां मूलम्।

'क्लेशमूलः कर्माशयः'।

(यो. सू. २. १२)

इति सूत्रितत्वात्। सति तस्मिन् पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते। दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न सञ्चितानि कर्माणि फलमारभन्ते। ज्ञानाग्निना भस्मसात्कृतत्वात्। यथा वितुषो व्रीहिर्न प्ररोहति तद्वत्। तस्य तुषस्थानीयं क्लेशपञ्चकमुपजीव्यैव कर्माणि जन्मादित्रयरूपेण विपच्यन्ते। तत्र जन्म कृम्यादि।

---

१. I. reads धर्मशब्द through mistake. २ B. and D दुष्टत्वस्यैव, G. दुष्टस्यैव for दुष्कृतस्यैव ३ B. and D. omit फलदशा। कर्मणा विपाकः कर्मविपाक। स च विपाक. ।, while E. G H. and J. omit फलदशा। कर्मणां विपाकः कर्मविपाक. ४. J. omits पञ्च क्लेशा ५. B. D. and G. read वृद्ध- for दग्ध- ६. I. reads तस्मात् बीजस्थानीय for तस्य तुषस्थानीय. ७. B. and D. जन्मक्रमादि and G. जन्माक्रियादि for जन्म कृम्यादि.

'पतितं याजयित्वा तु क्रिमियोनौ प्रजायते' ।
(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्च-दशवर्षादिकम्[१] ।

'तत्र जीवति वर्षाणि दश वा पञ्च वा द्विजः' ।
(ब्र. पु २१७. ४०)

इत्यभिधानात् । भोगो यमयातनादिः ।

'यमलोके तु ते घोरां[२] लभन्ते परियातनाम्' ।
(ब्र. पु. १२९.१३७)

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं सामान्य-विशेष-शास्त्रोदाहरणेन बहुधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

ननु[३]—नायं विपाको विधातुं प्रतिषेद्धुं वा शक्यते अननुष्ठेयत्वादवर्जनीयत्वाच्च[४] । अत एवैतस्मिन्[५]विधि-प्रतिषेधपरे शास्त्रे तन्निरूपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थवादस्तु विहिते प्रवर्त्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्त्तकत्वेन[६] च विधिप्रतिषेधैकवाक्यतां भजते—इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च[७] प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्म-

---

१ I. reads दश पञ्च च वा द्विजः २ B and D. read घोर and G. घोरे for घोरां. ३. B and D. substitute मनु- for ननु ४ B and D. read अनुष्ठेयात् अवर्जनीयात् च for अननुष्ठेयत्वादवर्जनीयत्वाच्च ५. B. D E G. H. and I. read अत एव तस्मिन् for अत एवैतस्मिन्, while I substitutes -परेण शास्त्रेण for -परे शास्त्रे ६ B. and D. विहितप्रतिषेधैक- for प्रतिषिद्धान्निवर्तकत्वेन च and G. read प्रतिषिद्धे निवर्तकेन च for the same; while I. प्रतिषेधैक्यतां for प्रतिषेधैकवाक्यतां ७ B. and D. omit च.

कत्वात् रागतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र[1] प्रवृत्तिसिद्धये प्ररोचना कर्तव्या।

ननु—विहितेष्वग्निष्टोमादिषु[2] स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोचयितुं शक्यते। स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात्। क्षयरोगादीनां तु प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम्।

विषम उपन्यासः। तत्र हि[3] स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमुत्पादनीयम्। न त्वत्र क्षयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते। किं तर्हि क्षयरोगादिनिवर्त्तके प्रायश्चित्ते। तन्निवृत्तिश्चानुकूलं फलम्।

ननु—एवमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूप एव प्रायश्चित्तात्मकस्य कर्मणो विपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः। न तु ब्रह्महत्यादिविपाकः। तस्याऽप्ररोचकत्वात्[4]।

नैवम्। द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः। सञ्चिता सञ्चेष्यमाणाश्च। तत्र सञ्चेष्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु क्षयरोगाद्युपन्यासः ब्राह्मणावगोरणादौ शतयातनादिवत् तन्निवर्त्तकार्थवादत्वेनान्वेति। सञ्चितेषु प्रतिकूलं फलं[5] श्रुत्वा तत उद्विजमानस्तन्निवृत्त्युपायमाकाङ्क्षति। अत उद्वेगप्रयोजकतया[6] प्रायश्चित्तेऽपि प्रवर्त्तकत्वं भवतीति प्रवर्तक-निवर्तकद्विविधार्थवादत्वेन अयं कर्मविपाकोपन्यास उपयुज्यते[7]।

---

१. G. substitutes अत्र for तत्र. २. B and D omit -षु स्वर्गादिविपाको ३ G. substitutes अपि for हि. ४ B. and D. substitute ननु for न तु and तत्र प्रयोजकत्वात् for तस्याऽप्ररोचकत्वात् ५ B. D. and H omit फलं. ६ E. H and J read -प्रनाडिकया for -प्रयोजकतया. ७. B. and D. read उच्यते for उपयुज्यते.

तदेवं सञ्चित-सञ्चिष्यमाणयोरुपयोगः । आरब्धफलेषु प्रतिकूलफलस्य[1] प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति । प्रवर्त्तकं तु व्याध्यादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् । अतः क्षयरोगादिरूपस्तन्निवृत्तिरूपश्च विपाकोऽत्र[2] निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः—

[3]'अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्तितः ।
[4]नरकार्णवे महाघोरे पातनात् पापमुच्यते' ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि[5]—

'अतिवाहिकसंज्ञस्तु[6] देहो भवति भार्गव[7] ।
केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकाल उपस्थिते ॥ (२)
याम्यैर्नरैर्मनुष्याणां तच्छरीरं भृगूत्तम ।
नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां द्विज ॥ (३)
मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते[8] स्वर्गं नरकमेव वा ।
नैवान्ये प्राणिनः केचित् सर्वे ते फलभोजिनः[9] ॥ (४)
शुभानामशुभानां च[10] कर्मणां भृगुनन्दन ।
सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ॥ (५)

१. H. omits -फलस्य २. J omits ऽत्र ३ B D and G omit this one line. H. also omits it, but gives in the marginal correction. ४. I reads नरकादौ for नरकार्णवे and B D and I read पतनात् for पातनात् ५ B. and D. omit विष्णुधर्मोत्तरेऽपि, while G. omits अपि only and H substitutes च for अपि ६ The text reads आतिवाहिकगर्भस्य for अतिवाहिकसज्ञस्तु ७ B D E. H read भार्गव for भार्गव, but it seems incorrect as the quoted verses are addressed to Bhârgava. ८. J reads प्रतिपद्यन्त for प्रतिपद्यन्ते ९ Except A. and the text all others read फलभोगिनः for फलभोजिन. १० The text reads वा for च.

तस्मान्मनुष्यस्तु[1] मृतो यमलोकं प्रपद्यते ।
नान्यः प्राणी महाभाग फलयोनौ व्यवस्थितः ॥ (६)
याम्यलोकं[2] प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ।
योनीश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणा[3]' ॥ (७)
(वि. ध. २ १०२. २–७.)

इति । ब्रह्मपुराणेऽपि[4]—
'कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः । (१३६)
यमलोके तु ते[5] घोरां लभन्ते परियातनाम् ।
इहाल्पमपि[6] कृत्वा तु नरः कर्माऽशुभात्मकम् ।
प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु[7] यातनाम्' ॥
(ब्र पु १२५. १३६–१४२)

इति । विष्णुपुराणेऽपि[8]—
'पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा[9] ॥
तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः' ।
(वि. पु. ४. ५. २१–२२)

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—
'प्रायश्चित्तैः[10] क्षयं याति पापं कृतमसंशयम् । (३)

१. Except A and the text all others read मनुष्यस्य or मनुष्यश्च for मनुष्यस्तु २ The text reads यच्छँल्लोके for याम्यलोक ३. The text reads कर्मगाम् for कर्मणा ४. B D. G. E. H and J. do not insert ऽपि ५. B and D. read तां for ते and J. घोरे for घोरां ६. B. and D read इहाऽकामोऽपि, G इह कामोऽपि and H इहान्यनपि all for इहाल्पमपि ७. B D. G. and J read नरलोकेषु for यमलोकेषु ८ Except A and I. all others omit ऽपि. ९ I. reads तद्यथा for यद्यथा. १०. G reads प्रायश्चित्ताच्छम याति for प्रायश्चित्तै क्षय याति, while I. reads कृतं पाप न सशय and B and D पाप कृत्यमसशयम् both for पापं कृतमसंशयम्.

प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चाप्यदण्डिताः ।
नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्यग्योनिं तथैव च ॥ (४)
मनुष्यमपि चासाद्य भवन्तीह तथाङ्किताः ।
प्रायश्चित्तमतः कार्यं कल्मषस्यापनुत्तये ॥ (५)
(वि. ध. २. ७०. ३–५)

इति । भविष्योत्तरेऽपि–

'देव-तिर्यङ्-मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।
धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुघोरैर्विविधैर्वधैः ॥
नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्खलितात्मनाम् ।
प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ॥
पारदारिक-चौराणामन्यायव्यवहारिणाम् ।
नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ॥
तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्' ।

इति । ब्रह्मपुराणे–

'ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥

---

१. The text reads अवसिता for अदण्डिता २ B. D. E. G. substitute वा for च ३. B and D read भवन्ति हतपङ्क्लिा· for भवन्तीह तथाङ्किताः, while G. substitutes इति for इह. ४. B D G. E. and H. read -नियतात्मनाम् for -निरतात्मनाम्. ५. I. reads विधैः. and B वधे for वधैः. ६. B. and D. read प्रमादास्खलितात्मनाम् for प्रमादात् स्खलितात्मनाम्. ७ G. reads ननु for न तु.

तत्प्रमाणवयो-ऽवस्था-संस्थानै[२] प्राक्तनं यथा।
विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम्॥ (२९)
अन्यत्[२] शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम्।
तन्मात्रै[३]गुणसंयुक्तं नानात्मीयं स्वकर्मजम्॥
दृढं शरीरमाप्नोति सुख-दुःखोप[४]भुक्तये। (३१)
तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्ता[५] नरो भृशम्॥
सुखानि धार्मिकोऽदुष्ट[६] इहानीतो यमक्षयात्'॥ (३२)
(ब्र. पु २१४. २८-३२)

इति। मनुस्तु मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह—
'चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नो[७]ऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ।
कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वत[८] पराम्॥ (१)
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम्॥ (२)
शुभाशुभफलं कर्म मनो-वाग्देहसम्भवम्।
कर्मजा गतयो नृणा[९]मुत्तमा-ऽधम-मध्यमाः॥ (३)

---

१ The following is not in the text —

ततश्च यातनादेह क्लेशेन प्रतिपद्यते।
तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम्॥
तत्प्रमाण-वयो-ऽवस्था-संस्थानै प्राक्तन यथा।.

२ B. and D. read -स्थापनै for -संस्थानै, while E H तथा for यथा and G. प्राकृतै for प्राक्तन २ B and D read अन्यं for अन्यत् ३. B and D. omit this line and G. reads तन्मात्रा- for तन्मात्र- while H तन्मात्रं for the same. ४ G. reads -पशुक्तये for -पभुक्तये ५ G. reads पापकर्मा for पापकर्ता. ६. I. reads धार्मिको भुङ्क्ते for धार्मिकोऽदुष्ट. ७. J. reads कृत्स्नस्य ८ J. B. and D. read स्वमत परम् for तत्त्वत पराम्, while G. substitutes फलम् for पराम् ९ B. D. E. G. and H read नूनम् for नृणाम्.

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य[1] देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ (४)
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्ममानसम् ॥ (५)
पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि[2] सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च[3] वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ (६)
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं[4] स्मृतम् ॥ (७)
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
वाचैव[5] वाक्कृतं कर्म कायेनैव तु[6] कायिकम् ॥ (८)
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः[7] पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ (९)
(म. स्मृ. १२. १-९)

इति । हारीतोऽपि—

'सर्वाभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमपेयपानम[8]गम्यागमनमयाज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं द्रव्यापहरणं प्राणिहिंसा चेति शारीराणि । (१३) पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रय[9]श्चेति वा-

---

१. J. reads अधिष्ठानस्य and I. reads ह्यधिष्ठानस्य both for त्र्यधिष्ठानस्य २. Except A. and the text all others read चैव for चापि. ३ B. D E. H. I. and J read अनिबद्ध- and G अतिबद्ध- for असम्बद्ध- ४. J reads विविध for त्रिविधं ५. We follow here only A and I, while B D. E. G. H. and J वाचैव वाङ्मय. and the text वाचा वाचा कृत for वाचैव वाक्कृत. ६. The text substitutes च for तु ७. B and D. read this line thus:—
मानसैर्मृगपक्षित्वं वाचिकैरन्त्यजातिताम् ॥.
८. I. omits अपेयपानम् ९ G. reads -क्रय for -विक्रय .

चिकानि । (१४) परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि । (१५) तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन् वयसि करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शारीर-वाचिक-मानसानि प्राप्नोति ।(१६) एवं ह्याह—

यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ॥ (१७)
शरीरेणैव शारीरं वाङ्मयेन तु वाचिकम् ।
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्'॥ (१८)
(हा. स्मृ. ३२. १३–१८)

इति । आत्मन ईश्वररूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः—

'यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।
ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते ?॥ (१२९)
करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथंच न ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम्?॥(१३०)
अन्त्य-पक्षि-स्थावरतां मनो-वाक्काय-कर्मजैः ।
दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥(१३१)

---

१ G omits लोभो. २ B and D. omit मानसानि ३ I omits वयसि and J substitutes काले for वयसि and G omits करोति य. स तस्मिन् तस्मिन् वयसि. ४ B and D. read मानसान्याप्नोति, G E. H and J. मानसान् प्राप्नोति for मानसानि प्राप्नोति ५ G. omits हि ६ G. reads उपयुङ्क्ते for उपभुङ्क्ते. ७ The text reads करणेनान्वितस्यापि for करणैरन्वितस्यापि. ८. J. and the text reads पूर्वं ज्ञान for पूर्वज्ञानं. ९ B. and D. reads न देवताम्, J निवेदनाम् for न वेदनाम्. १०. G. reads अन्य- for अन्त्य-.

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।
रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ (१३२)
विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।
इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ (१३३)
परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ (१३४)
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।
असम्बद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते ॥ (१३५)
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते' ॥ (१३६)
(या. स्मृ. ३. १२९–१३६)

इति । सत्त्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह—
'आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
धर्मकृद्वेदविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥ (१३७)
असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।
स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ (१३८)

---

१ B and D read अभिजायते for इहजायते २ The text reads वा for both च in this line. ३ I reads ऽन्त्यादि- for ऽन्त्यासु- ४. A. C. E. H and I. read पुरुषा for पुरुषो ५ J reads अनिबद्ध प्रलापी च for असम्बद्धप्रलापी च ६ E. I. and J read मृतः पक्षिषु for मृग-पक्षिषु. ७. Before शौचवान् J. adds कृत- ८. J reads कर्मकृत्- for धर्मकृत् The text reads धर्मकृद्वेदविद्यावित् for धर्मकृद्वेदविद्याति, while G. omits the following —

धर्मकृद्वेदविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥
असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च य· ।

९. I. reads विषयात्मकः for विषयी च यः.

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ (१३९)
रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते'॥ (१४०)
(या. स्मृ ३. १३७–१४०)

इति । मनुरपि–

'सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः॥(२४)
यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ (२५)
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ (२६)
तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्व तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

---

१. J reads प्रमादवाक् for प्रमादवान्. २ Except A. and the text all others read एव for एव ३ The text substitutes एव for इति. ४ J. reads this line thus —

यो व्याप्येह स्थितो भावो गृह्णन् सर्वाविशेषत ।,

E substitutes यो व्याप्येमा for यैर्व्याप्येमान्, G. स्थितान् for स्थितो ५ B and D. read सत्त्व तमश्च ज्ञान च, while J सत्य ज्ञान तमोऽज्ञान. ६ G. reads एते for एतद् and E omits this line and the following 29 lines, and the word अधमा from -मदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः। H. reads एतद्व्याप्तमिदं for एतद्व्याप्तिमदे-. ७ From this line to the end of 39 S'loka this portion does not appear in I.

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनाम् ॥ २८ ॥
यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥
आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥
लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

---

१. J. B D and G. read ऽप्रतिभ for ऽप्रतिघं and H. ऽप्रतिस for the same. The different commentators of Manû read variously, Medhâtithî and Kulluka Bhatta read ऽप्रतिम, Râghavânanda, Nandana and Râmchandra ऽप्रतिच and Govinda Raja follows the same. २. B and D. read अव्यक्तविषयात्मकम् and H अव्यक्तिविषयात्मकम् for अव्यक्त विषयात्मकम्. ३. B and D read अद्वेष. सर्वभूतेषु for धर्मक्रियात्मचिन्ता च, while G. H. and J. omit this and the following one line:—

धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विक गुणलक्षम् ॥
आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रह ।

४ B. omits this line. ५. G. and J. omit this and the following one line:—

लोभः स्वप्नोऽधृति क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥.

६. B. D. H. and J शौर्यं for क्रौर्यं. ७. B. and D. read प्रसादश्च for प्रमादश्च. ८. B. and D. read मानसिक for सामासिक.

यत् कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जते।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥
येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥
यत् सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन्।
येन तुष्यति चात्मास्य तत् सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥
तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथाक्रमम् ॥ ३८ ॥
येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते।
तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥
देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं हि राजसाः।
तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ (४९)
त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः।
अधमा मध्यमाऽग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥ (४१)
स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः।
पशवश्च शृगालाश्च जघन्या तामसी गतिः ॥ (४२)

---

१ The text reads लज्जति, while B and D read लज्जसे for the same २ B and D read सर्वं नेच्छति for सर्वेणेच्छति ३ The text reads यथोत्तरम् for यथाक्रमम् ४ The text reads येन यस्तु, but the commentator Medhâtithî reads यान्, Kulluka Bhatta and Râmchandra also follow the same and H एतेषां तु both for येन यांस्तु ५. B D and the text substitute च and G H and J तु for हि ६. G reads इत्येषा च शिव मति for इत्येषा त्रिविधा गति and J reads इत्येषा for इत्यैषा. ७ G. reads मति for गति ८ The text reads सकच्छपा for सरीसृपा ९. The text substitutes मृगाश्चैव for शृगालाश्च

हास्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥(४३)
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा गतिः ॥ (४४)
झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ (४५)
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
वाद-युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ (४६)
*गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
*तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः ॥ (४७)
तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः॥ (४८)
यज्वान ऋषयो वेदा देवा ज्योतींषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ (४९)

---

१. I. reads विगर्हिता for गर्हिता. २. The text reads तामसीषु for तामसेषु ३ E G and H. read भल्ला, J. भिल्ला both for झल्ला, while B and D. omit this and the following one line –

झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषा शस्त्रवृत्तय ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गति ॥

४. G. reads तु कुकृतय, E and H तु कुवृत्तय for शस्त्रवृत्तय. ५. E. G. and J. read प्रथमा for जघन्या, while H omits this and the following one line —

द्यूत-पानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गति ॥
राजान क्षत्रियाश्चैव राज्ञा चैव पुरोहिता ।

६. B. D. E G. H. and J read दान- for वाद-. ७ G omits this and the following one line —

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरस. सर्वा राजसेषूत्तमा गति. ॥.

८ E I. and J. read विविधानुचरा. for विबुधानुचरा. ९. The text reads राजसीषु for राजसेषु.

ब्रह्मा[1] विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः॥ (५०)
एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः।
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः॥ (५१)
(म. स्मृ. १२. २४-५१)

इति॥

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यो नानाविधेभ्यः पाप[2]विशेषेभ्यो योनिविशेषा अभिहिता विष्णुधर्मोत्तरे—

'असहिष्णुतयान्यस्य गुणानां [3]कारण विना।
महत् पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम्॥
ब्रह्मस्वहारिण[4]श्चैते पापाः प्रेतत्वमागताः।
परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः [5]परे॥
मित्रद्रोहरताः केचिद्देशेऽस्मिन्भृशदारुणे।
[6]स्वकर्मभिश्च्युताः सर्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु'॥
(वि. ध. २. ७०. २३-२५)

[7]इति। पद्मपुराणे—

'अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानां च विवर्जकः।

---

१. B. D E and J. read ब्रह्मविश्वसृजो, while H I. substitute महत् for महान् २. G reads पापेभ्य for पापविशेषेभ्य, while except A. and I. all others omit अभिहिता. ३ B. and D read करण- for कारण-. ४. B. D and H. read एव for एते ५ G reads परा for परे ६ B. D. E. G H. and J. read स्वकर्मविच्युता for स्वकर्मभिश्च्युता ७. G. does not insert इति H reads यमपुराणे for पद्मपुराणे I searched for the Padma purâna which is available in this time The following quoted verses are found in the same.

विरतो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥ (९०)

सामान्यदक्षिणां[2] लब्ध्वा गृह्णात्येको विमोहितः[3] ।

नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः' ॥ (९३)

(प पु. ४९. २७. ९०–९३)

इति[4] । स्कान्दे चमत्कारखण्डे–

'यो भवेन्मानवः क्षुद्रस्तथा पैशुन्यकारकः ॥

ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथामांसाशनश्च[5] यः ।

प्राणिनां हिंसको नित्यं स प्रेतो जायते नरः ॥

अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च[6] पितृतर्पणम् ।

योऽश्नाति[7] भृत्यवर्गेभ्योऽदत्वा प्रेतः स जायते ॥

परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ।

परापवादसन्तुष्टः[8] स प्रेतो जायते नरः ॥

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय[9] धनलिप्सया ।

कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

देव-स्त्री-गुरुवित्तानि गृहीत्वा न[10] प्रयच्छति ।

---

१ The text reads —

रतो वै शूद्रसेवासु स प्रेतो जायते नर ॥

सामान्या दक्षिणा लब्ध्वा गृण्हीते एक एव तु ।

नास्तिक्यभावे निरत स वै प्रेतोऽभिजायते' ॥

I reads विरक्तो for विरतो. २ J. reads सामान्यदक्षणा लुब्धो, B D लक्षणां for दक्षिणां. E लब्धां for लब्ध्वा ३ G reads एनोविमोहित for एको विमोहित . ४ G omits इति and reads स्कन्दो नरखण्डे for स्कान्दे चमत्कारखण्डे. ५ B D and G read -अशक for -अशन ६ J substitutes वा for च. ७. G. reads योऽमात्य-भृत्य- for योऽश्नाति भृत्य- ८ B. and D. read पापापवादसन्तुष्ट for परापवादसन्तुष्ट ९. E. substitutes क्लीबाय for नीचाय. १०. B D G and J read यो न यच्छति for न प्रयच्छति ; while E and H. योऽनुगच्छति for the same

विशेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः ॥
दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।
विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः॥
शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।
त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षडङ्गवित् ।
चतुर्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
शास्त्रकर्ता ग्रन्थकर्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
कुल-देशोचितं कर्म यस्त्यक्त्वाऽन्यत् समाचरेत्[1] ॥
कामाद्वा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य[2] च ॥
विषा-ऽग्नि-जलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम्[3] ।
प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संशयः' ॥

इति । अग्निपुराणे—

'मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
लोभात्त्यजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
कु[4]ज्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेशिकः[5] ।
शूद्रानुग्रहकर्ता[6] च स प्रेतो जायते नरः ॥
निन्दको द्विज-देवानां गीत-वाद्यरतः सदा ।
वृद्धं बालं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै[7] ॥
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ।

---

१ G. reads समाचरन् for समाचरेत् २ B and D अन्तरिक्षकृतस्य च ३. G. reads तथान्यैवात्म- for तथा चैवात्मघा- ४. G omits this and the following four lines ५ B. and D read -देशक for -देशिक. ६ B and D. read शूद्रानुग्रहकर्मा for शूद्रानुग्रहकर्ता ७. J. substitutes वा for वै

न्यासापहर्ता मित्रध्रुक् परपाकरतः सदा ॥
निर्दोषं सुहृदं भार्यां ऋ[1]तुकाले न याति यः ।
न[2] सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
हस्त्यश्व-रथ-यानानि मृतशय्यासनानि च ।
कृ[3]ष्णाजिनं तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
तथोभयमुखीं दोलां[4] सशैलां मेदिनीं द्विजः ।
कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा ॥
मासिके च नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेता[5]न्नमेव च ।
भूमि-कन्यापहर्ता च स प्रेतो जायते नरः' ॥
(अ. पु. २०१. ४१-४८)

इ[6]ति । उमामहेश्वरसंवादे-

'अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्वं च तथा परम् ।
द[7]त्तापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥
योनिकार्यं च यो देवि आ[8]हितेन तु कारयेत् ।
सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रोहेण मानवः ॥

---

१. G. reads त्यजेत् काले न याति नः (य), B and D त्यज्य काले न याति य both for ऋतुकाले न याति य; while A. त्यजन् काले न पाति य for the same २. B. D E. and H read न वहेत यदा for न सहेत यश, while J substitutes वहेत for सहेत. ३. E H and J. मृगाजिन, for कृष्णाजिन. ४. G. and J read डोलीं and I घोरा both for दोलां ५. I. reads प्रेतार्थम् for प्रेतान्नम् ६. B. omits इति। उमामहेश्वरसंवादे —

'अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्व च तथा परम् ।
दत्तापहारदानाच्च पैशाच्य याति वै नर ॥;

while G. omits इति only. ७ G. reads this line thus —

दत्तापहारी दानाद्यै पैशाच याति वा नर ॥.

८. B. D. E. G. and H. read अहितेन for आहितेन.

स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्न[1] ददाति च।
आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स[2] गच्छति॥
मठाधिपत्यं[3] यो देवि कुरुते मदमोहितः।
विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्माल्यं यश्च भक्षति॥
परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च[4]।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः॥
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशं गताः[5]।
हर्त्तारः परदाराणां चौर्येण बलतोऽपि वा[6]॥
अरण्ये निर्जले देशे भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः'॥
(नास्ति मुद्रितम. भा. शां. पुस्तके.)

इति[7]। मनुः—

'संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः॥ (६०)
गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः॥

---

१ B. and D read यो यजेन्, E न यजेत् both for न यजेन्न. २ Except A and I all others read च for स ३ We follow here A and H, while B. D and I. read मठापत्य च, E माठायत्य च, G. महापत्य च and J माठापेत्य च all for मठाधिपत्य All of these forms are incorrect and meaningless. ४ I reads ब्राह्मणस्व प्रहृत्य च for ब्रह्मस्वमपहृत्य च ५. H. reads इत्याह यस्तु मोहवश गता for इत्याहु ये तु मोहवश गता ६ G. reads च for वा ७. E. omits the following.—

इति। मनु—

'सयोग पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्व भवति ब्रह्मराक्षस॥

८. Only this and the following one line occurs in the text of Manu, the other four lines in this quotation are not found in the text.

ये ब्राह्मणान् प्रद्विषन्ति गर्हित्वा ते हि राक्षसाः ।
आचार्यमृत्विजश्चैव गुरुं चैव तपस्विनम् ।
मुनींश्चाप्यैवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः' ॥
(म. स्मृ. ११. ६०)

इति । वामनपुराणे—

'चण्डालादन्त्यजाद्वापि प्रतिगृह्णाति दक्षिणाम् ।
याजको याज्यमानस्तु सोऽश्मान्तः स्थलकीटकः'॥
(वा. पु. ६१. २७)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

'बुभुक्षितेषु भृत्येषु य एकोऽश्नाति मानवः ।
श्वयोनिं स समासाद्य चन्डालो जायते नरः ॥
वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
दशवर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥
वेदार्थनिन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
इह जन्मनि शूद्रास्ते मृताः श्वानो भवन्ति हि' ॥
(स्क. पु. रे. खं. ३०. ३७–३९)

इति । ब्रह्मपुराणे—

'यदि पुत्रसम शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥ (४८)

---

१. I. does not insert this line, also is not occurred in the text of Manu. २ B. G. and J. read गर्वित्वा and D गर्वित्वात् for गर्हित्वा ३ B and D read चैवावमन्यन्ते for चाप्यवमन्यन्ते ४ I reads यजमानश्च स स्यात्तु, B D E H and J याजमानस्तु स भवेत्त for याज्यमानस्तु सोऽश्मान्त, while H substitutes स स्यात्तुच्छलर्काटक for सोऽश्मान्त स्थलकीटक.. ५. B E G H. and J do not insert स्कान्दे रेवाखण्डे. ६ G. reads एको ऽश्नाति च मानव for य एकोऽश्नाति मानव ७ I. reads ह for हि. ८. B. and D. read तथैव च for प्रजायते.

पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते।
सोऽपि विप्रो मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः॥ (४९)
गर्दभत्वं तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति।
संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः॥ (५०)
ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते॥ (७९)
सोऽपि मृत्युमवाप्नोति क्रौञ्चयोनौ च जायते। (७६)
आशाऽपहर्ता तु नरः कृमियोनौ प्रजायते॥
विश्वासहर्त्ता तु नरो मीनो जायेत दुर्मतिः। (५९)
उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे॥
मोहात् करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः।
कृतघ्नः स मृतो विप्रो यमस्य विषयं गतः॥ (८०)
यमस्य विनयैः क्रूरैर्वधं प्राप्नोति दारुणम्। (८१)
यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततो बह्वीः समा द्विजाः॥ (८३)
ततो दंशः कृतघ्नश्च संसारं प्रतिपद्यते।
जलप्रवर्षणं यस्तु भिन्द्यान्मत्स्यो भवेत्तु सः।

---

१. G. substitutes च for तु, while except A and the text omit —

. . . . . . दश वर्षाणि जीवति।

संवत्सर तु कुम्भीर . . . . ॥.

२ G. reads वापि for चापि ३. G reads प्रजायते for च जायते ४ G. reads च for तु ५ B and D. read महत् for मोहात्. ६. I. reads कृतघ्नस्तु मृतो for कृतघ्न स मृतो ७ I reads विषये क्रूरैर्बन्धं and J. विषयै क्रूरैर्बाधां both for विनयै. क्रूरैर्वध, while G substitutes दारुणाम् for दारुणम्. ८. E G and H read यो द्विज. बह्वीश्च, B and D. बह्वीश्च स द्विज and I बह्वीश्च भो द्विजा॰ all for बह्वीः समा द्विजा. ९. Except A. all others read ततो गत for ततो दंश. १० B and I. read जलप्रवहणं for जलप्रवर्षण and D जलस्य वहण for the same.

अयोनिगो वृको[1] हि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ।
प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चा[2]प्यदत्वा मधुको भवेत् ॥
लभेद्देवलको राजन् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ।
मृतस्यैकादशाहे तु भुञ्जन् श्वा चाभिजायते[3] ॥
(ब्र. पु. २१८, ४८-८३)

इति[4] । गरुडपुराणे—
'कौटसाक्ष्यप्रदाः[5] पापा अमेध्यकृमयश्चिरम् ।
भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥
गुरु-मित्रद्रुहः पापा ये च स्वामिद्रुहो जनाः ।
द्विज[6]-शिष्यद्रुहश्चैव कृतघ्ना नास्तिकास्तथा ॥
त्यागिनो बान्धवानां च त्यागिनः शरणार्थिनाम्[7] ।
अमेध्यकृमयः पापा[8] मृगव्याधा भवन्ति च ॥
उरुरोगगणोपेता[9] जायन्ते शम्बुका[10] जले ।
चन्द्रार्कग्रहणे भुक्त्वा जायते कुञ्जरो नरः' ॥
(ग. पु. २८१. ५-९)

---

१. B. D and G. read वृषो for वृको. २ G does not add अपि after द्विजेभ्यश्च, while J. reads द्विजेभ्यश्चादत्वा मधुवृको भवेत् for द्विजेभ्यश्चाप्यदत्वा मधुको भवेत्. ३. Except I all read श्वानोऽभिजायते for श्वा चाभिजायते. ४. B. D. G. and H. omit इति and B. and D. substitute गारुडे for गरुडपुराणे. ५. B. D. E G H and J. read कूटसाक्ष्यप्रदा for कौटसाक्ष्यप्रदा . ६ E. and H. read द्विजा. for द्विज-. ७ G. reads परमार्थिनाम् for शरणार्थिनाम्. ८ E. I and G substitute सर्वे for पापा ; while H. substitutes मृता for मृग- ९ B. D E H and J. read पुरो रोगगणोपेताः J. पुरो रोगगुणोपेता and I गुरुरोमगणोपेता all for गुरुरोगगणोपेता. १०. Except A. and I, all read काम्बुका , but the form is incorrect.

इति । शिवधर्मोत्तरे—

'विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमश्नुते ।
विड्वराहो भवेन्नित्यं क्रव्याशी[2] व्याध एव च ॥
द्विजस्त्वेकशफानां च विक्रयाज्जायते मृगः ।
मत्सरी[3] विट्कृमिश्चैव अवज्ञाकार्यथै[4] कृमिः'॥

इति । वायुसंहितायाम्—

'खरो वै बहुयाजित्वात्[5] काकोऽमन्त्रितभोजनात् ।
अपरीक्षितभोजी स्याद्वानरो विजने वने ॥
अविद्यां यः प्रयच्छेत बलीवर्दो भवेत्तु सः ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुब्जतां[6] व्रजेत्' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

'अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्यात्तस्य रक्षणम्[7] ।
पर्वातिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः[8] ॥

---

१. We are unable to find the text which the following quoted s'lokas really belong to B E H. and D omit इति and do not insert शिवधर्मोत्तरे, while J omits इति, but inserts विष्णुधर्मोत्तरे for शिवधर्मोत्तरे. २. J. reads कव्याशी for क्रव्याशी ३ G inserts इति after the end of the last line and reads वत्सरीविक्रयश्चैव for मत्सरी विट्कृमिश्चैव, while I. substitutes मत्स्योऽपि for मत्सरी-, ४ B. D. G and I substitute अध for अथ ५. I reads बहुयाचित्वात् for बहुयाजित्वात्, while J. reads ऽमन्त्रितभोजनात् and A ऽनिमन्त्रितभोजनात् for ऽमन्त्रितभोजनात्. ६ E. D. G. and I read कुण्ठतां for कुब्जता; while E H omit इति. ७ J reads लक्षणाम् for रक्षणम्. ८. B. reads याति च द्विज and D याचितद्विजः for याति ब्राह्मण , while G. adds इति after ब्राह्मणः.

वेदोपजीविका[1]: पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।
भवन्ति चेह काकाः स्युश्चिरं विड्भुज एव च ॥
पायसं कृसरं चैव हवींषि मधुराणि च ।
अदत्वा चाग्नि-विप्रेभ्यः प्राशनाद्भुजगो भवेत्' ॥

इति । नारदपुराणे—

'भर्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।
सा श्येनी[2] जायते राजन् त्रीणि वर्षाणि पञ्च च ॥
वाचा चाक्रोशिका या तु सन्निरुध्य पतिं ह्रिया[3] ।
अकार्यं कारयेत् पापा सा नारी वल्गुली भवेत् ॥
भर्तुरर्थे हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ।
जीवितं वा वरारोहे विष्ठायां जायते कृमिः ॥
कृमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
न साधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ॥
भूत्वा वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलता[4] हि ते' ।
(ना. पु. ३१. ९–१४)

इति । वृद्धगौतमः—

'मौल्याद्वेदोपदेष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
जम्बुको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः[5] ॥
शूद्रात् पठति चाण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः[6]' ॥

---

१ G reads वेदोपजीविता for वेदोपजीविका २. J. reads श्वानी for श्येनी ३ B D and G read हि या for ह्रिया. ४ B and D read मालिना for भूलता ५. B reads पठित-, D पठितं, G पठेत and I. पतति all for पठति. ६ G. reads ब्रह्महत्योपजीवक. for ब्रह्मद्रव्योपजीवक.

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

‘परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन्।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा।
अ[2]निबद्धप्रलापी च मृ[3]ग-पक्षिषु जायते॥
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते’॥

(नास्तीदं मुद्रितया. स्मृ. पुस्तके.)

इति॥

अथ ना[4]नाविधनिषिद्धकर्मशेषफलानि।

तत्र उमामहेश्वरसंवादे—

‘श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम्।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धावमानिनः॥
[5]गुरुणा ह्यननुज्ञातो यो वेदाभ्या[6]समाचरेत्।
स तु जातिविहीनेषु[7] जायते भुवि मानवः।
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशंगताः॥
ते च[8] कालकृतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः’॥

---

१. The quoted veises are not found in Yádyavalkya Smriti ! they occur in Manû, but with different veision (*vide* M 12, 5-6-7). २ B and D. read अनिबन्ध- for अनिबद्ध- and J असबद्ध- for the same. ३. G. reads मृग for मृग–. ४ G and I omit -शेष- and J. reads नानाविधकर्मविशेष- for नानाविधनिषिद्धकर्मशेष-. ५. I. reads गुरूणां for गुरुणा. ६. B. D. E. H. read वेदाभ्यसन चरेत् and G वेदाध्ययनं चरेत् both for वेदाभ्यासमाचरेत् ७ E. I. and J read प्रयाति विहीनेषु for तु जातिविहीनेषु. ८. B. and D. substitute तु for च, while I. reads कालहतो- for कालकृतो-.

इति । स्कान्दे नागरखण्डे[१]—

'प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म[२] ये हेतुवादकाः ।
स्वामिद्रोहरता ये च कुकुले[३] जन्म चाप्नुयुः ॥
अदत्त्वा ये तथाऽश्नन्ति पितृ-देव-द्विजातिषु ।
दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्म चाप्नुयुः ॥
ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
विरूपा भ्रममाणाश्च सर्वलोकविवर्जिताः ॥
दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
स कन्याः केवलाः[४] सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
जायन्ते ताश्च बन्धक्यो[५] विधवा दुर्भगास्तथा[६]' ॥

इति[७] । प्रभासखण्डेऽपि—

'यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
जायन्ते रोगिणो रौद्रा हिंस्राः कुब्जाश्च वामनाः[८] ॥
अपुत्रा कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
महारजनकर्माणः[९]* कुचेलाः कुशरीरिणः ॥

* अत्र-'राजक'-तथा '-राजिक-' इत्यपरं पाठद्वयं दृश्यते । न तदिहापियुक्तमिति प्रतीमः । -राजक-राजिक- इत्येकार्थमेव । 'महाराजिक-

१. J. reads नागरखण्डम् २ B and D substitute जनाः for जन्म. ३. I reads कुक्कुटे for कुकुले ४ G. and I. read केवल for केवलाः. ५ B. D and G. read वर्धक्यो for बन्धक्यो and J. वार्धक्ये for the same. ६ We follow here A G. and I; while B. D E. H and J. substitute कश्चित् for तथा. ७ B. D. E. and H omit इति, while J इति । प्रभासखण्डे ऽपि. ८. B. D. and H read मानवा for वामना. ९. E. G. H. and I. read महाराजक- and B. D. and J महाराजिक- for महारजन-.

कुदम्भाश्चपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः।
दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः'॥

इति। स्कान्दे रेवाखण्डे—

'पिता माता गुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः।
भवन्ति नादृता यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः॥
इह मानुषलोके ऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च।
ये त्यजन्ति स्वकां भार्यां मूढाः पण्डितमानिनः॥
ते यान्ति नरकं घोरं तामिस्रं नात्र संशयः।
तत्र वर्षशतस्यान्ते इह मानुषतां गताः॥

साध्याश्च'(१. १. १०) इत्यमरसिंहो गणदेवतानामान्याह। तथा च—

'महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा'।

इत्याहुः पुराणकाराः। अतः महारजनकर्मणि इत्येव पाठः साधीयान् भाति। महारजनं कुसुम्भं तत्कर्म वस्त्ररंजनकर्मेत्यर्थः। 'रजक-रजन-रजस्सूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्' इति काशिकोक्त्या न लोपः।

---

१ G. omits this line,

कुदम्भाश्चपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिण ।;

while I. reads कुदण्डाश्चपला for कुदम्भाश्चपला. २. I. reads धनहीना for दानहीना; while B. D. and G. omit the following portion :—

'दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षका.'॥

इति। स्कान्दे रेवाखण्डे—

'पिता मातागुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रिय ।.

३. B. and D read दानहीना ये for नादृता यैस्तु. ४. All, except A, substitute वै for च. ५. B and D. insert इति after नात्र संशय. ६. G. B. and D. read गत., for गता; while G. substitutes अनुष्ठानतां for मानुषतां.

दुश्चर्मा दुर्भगश्चैव[1] दरिद्रः सम्प्रजायते ।
जायते गृध्रसीयुक्तः[2] परभार्योपसेवकः[3] ॥
गेद्गदोऽनृतवादी स्यात् मूकश्चैव गवामृते ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे ददन्वै कुब्जतां व्रजेत् ॥
मात्सर्यादपि[4] जात्यन्धो द्वेषाच्च[5] बधिरो भवेत् ।
अदत्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः' ॥

इति । गरुडपुराणे—

'अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्तनं नराः ।
बाधिर्यमुपयान्त्याशु[6] ते वै जन्मनि जन्मनि ॥
पश्यन्तो भगवद्द्वारं तामसास्तत्परिच्छदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥
जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।
पङ्गवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि[7] ये नराः ॥
विष्णुच्छाया ध्रुवं तैस्तु लङ्घिता स्यान्न संशयः ।
तथा च भगवद्धाम्नश्छायामाक्रमते तु यः ॥

---

१. B. and D. read दुर्भगा for दुर्भगः, but it seems incorrrct; while I. substitutes दुष्कर्मा for दुश्चर्मा. २. We follow here only A, while B. D. E. and H. read गृध्रसयुक्त, J गृध्रसम्पृक्त, I. ग्रन्थिसयुक्त and G. गृध्रवीयुक्त all for गृध्रसीयुक्त. ३. B. and D read this line.—

गद्गदोऽनृतवादी स्यान्मूषकश्चैव जायते ।.

४. B. and D. read इह for अपि and G. J. अति and इति- ५. All, except A. and I., substitute तु for च. ६. B. and D. read बाधिर्यन्तु प्रयान्त्याशु ७. E. substitutes भुनि for भुवि.

अरण्ये जायते पङ्गुः स वै रोगादिपीडितः' ॥[1]

(ग. पु. २८१. १३–१७)

इति। विष्णुधर्मोत्तरे ऽपि—

पिशुनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिवक्त्रकः।

खल्वाटो मत्सरी राम[2] नास्तिको वेदनिन्दकः॥ (६)

भूय एव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजः[4]। (८)

घूर्णिकस्तैलिकश्चैव[3] अन्धो भवति मानवः॥ (९)

प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सो ऽपस्मारी च जायते।

मिष्टाश्येको[6] महाभाग वातगुल्मी प्रजायते॥ (१०)

भगभक्षस्तु कुण्डाशी[7] दीर्घरोगी च पीडकः। (११)

गुरु-स्वामि-द्विजाक्रोशं वेदनिन्दां[8] तथैव च।

श्रुत्वा भवति दुर्बुद्धिर्बधिरो मानवाधमः॥

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म[9] सुदुर्मतिः।

जायते बुद्बुदाक्षो वा नेत्ररोगयुतोऽपि वा॥

तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा।

---

१. H. reads -पीडिते for -पीडितः. We have searched the manuscript ...ishnûdharmottara, in the chapter 107; is this subject, but very ...w quoted lines occur in it. २. B. D. G. and H. read ग्राम-, ... and I. चैव for राम; while J. मत्सरो ग्रामः नास्तिकोर for मत्सरी राम ...स्तिको. The quoted verses are addressed to Râma, therefore this ...ading is more correct. ३. J. B. D. nd G. read घ्राणिकः for ...णिकः; while E. and H. घाणिकः for the same. ४. B. D. H. E. read ...ते for द्विजः. ५. B. and D. read प्रजायते for च जायते. ६. B. D. and J. read मृष्टाशी. for मिष्टाशी. E. also reads the same, but ...rects मिष्टाशी. ७. B. and D. read कुण्डाशी for कुण्डाशी. ८. G. ...ds देवनिन्दां for वेदनिन्दां. ९. B. and D. read ऽधर्मं for कर्म.

हीनवर्णस्तदा[1] लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ॥
विरूप एव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ।
विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पत्न्यधिवेदनम्[2] ॥
स राजभयमाप्नोति[3] व्यवहारे तथैव च ।
मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् ॥
द्वेष्यो भवति लोकेऽस्मिन् जायते नात्र संशयः ।
परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः ॥
अयाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते ॥
नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्वकर्म[4]विवर्जितः ।
अतिमानप्रवृत्तस्तु[5] जायते कुत्सिते कुले ॥
श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धापवादकाः ॥
श्वभ्रे[6] तु मरणं लोके विषैः स्थावर-जङ्गमैः ।
दंष्ट्रिभ्यश्च[7] नखिभ्यश्च चण्डालाद्ब्राह्मणात्तथा[8] ॥

---

१ I and J substitute तथा for तदा २ B and D read पत्न्याधिदेवताम् for पत्न्यधिवेदनम् ३ B and D. राजापथ्यम्, E G. H and I. राजामयम् for राजभयम् ४. All, except A and I. read सर्वधर्म- for सर्वकर्म-. ५. B. D. and G read -प्रवृत्तिस्तु for -प्रवृत्तस्तु. ६ I inserts here –

श्वभ्रे तु मरणं लोके विषै स्थावर-जङ्गमै ।; "

whose proper place in the P. E beginning with notation इति ब्रह्मपुराणे. ७ I. makes all confusion here These 9 lines of Vishnûdharmottara, 11 of Mahâbhârata, 11 of Sivadharmottara, 15 of Vriddha Gautama, that is, altogether 49 lines Again, I. omits 13 lines Umâ Maheśvarasamvâda and then reads 8 lines and one more, so the total number of lines 59 I. gives after the 7 lines of Nandipurâna. ८ A. and E. read ब्राह्मणाधमात् for ब्राह्मणात्तथा and J. ब्रह्मणस्तथा for the same.

गृहाध[1]ःपतनाच्चैव द्रुमाधःपतनात्[2]तथा।
गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणाम्॥
ताडितस्ताड्यते लोके हारितो हार्यते तथा।
हत्वा वधम[3]वाप्नोति नात्र कार्या विचारणा॥
यद्यत् परस्याचरति तत्तदस्योपजायते।
प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः[4]॥
तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां[5] विवर्जयेत्'॥

(वि. ध. ३.१०७. ६-३०)

इति[6]। महाभारतेऽपि—

'ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरु-शास्त्रातिलङ्घिनः[7]।
अधर्मज्ञा[8] गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः॥
कुशीला भिन्नमर्यादा नित्यं[9] सङ्कीर्णमैथुनाः।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा[10] निरयगामिनः॥
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी[11] च यो नरः।
नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत्॥
आयुरस्य[12] निकृन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा।

---

१ B and D. read गृध्राध- for गृहाध- २ I. reads -पातनात् for -पतनात्. ३ B. D. E. G. H. and J read पदम् for वधम् ४ G. reads च for य. ५ J reads परिबाधां for परबाधां ६. B D. and H omit इति ७. G. reads गुण शास्त्रातिलंघिता for गुरु-शास्त्रातिलंघिन. ८. J B and D. read धर्मज्ञा विगताचारा, while J. adds न before भवन्ति. ९ B and D. read नित्यसंकीर्ण- for नित्यं संकीर्ण- १०. J. reads न वा for नरा. ११ B. and D. read नखच्छेदी for नखखादी. १२ G omits this line.—

आयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याऽऽददे तथा।,

while B. and D. read प्रकृन्तानि, E. H and J निकृन्तानि for निकृन्तामि.

ये उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ॥
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।
ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः' ॥

(नास्तीदं मुद्रितम. भा. पुस्तके)

इति । शिवधर्मोत्तरे—

'देवद्रव्योपजीवी च स भवेदवबाहुकः ।
देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत् ॥
रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः सर्वाङ्गदुखितः ।
देवस्पर्शी नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥
मिथ्याचारं चरेत् पश्चाद्बुद्बुदास्यो नरो भवेत् ।
देवदासोदनं भुक्त्वा बृहद्गुल्मी च वै क्रमात् ॥
सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिरी नरो भवति पापतः ।
दीपं देवगृहाद्धृत्वा पङ्गुश्चान्धो भवेन्नरः ।
मूर्च्छी भ्रमी सुरद्वेष्टा पक्षपाती ज्वरी भवेत् ॥
देवावमन्ता भवति सर्वदा मैथुने रतः ।
सदाऽपहृतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः' ॥

---

१. G omits य २ I reads अपबाहुक for अवबाहुक ३ G. reads यदा for सदा ४. B D and G read रजसा बधिर कण्ठ कद्रु ,, G. reads कण्ठः कण्डू रसज्ञाविधुर., E and H रसज्ञाबधिर कुण्ठ. कण्डु. for रसज्ञाविधुर कुब्ज कण्डू ५ G substitutes अम्बुदास्यो, I. E and H अर्बुदास्यो and J अर्बुदाक्षो for बुद्बुदास्यो. ६ I देवदासा धन for देवदासोदन. ७. B and D. read तिमिरो नरो भवति पातक, G. तिमिरैर्नरो भवति पापत.. ८. B. and D. read देवगृहे धृत्वा and J देवगृहाद्दत्वा both for देवगृहाद्धृत्वा. ९. B. D. G and J. read मूर्च्छा- for मूर्च्छी १० G. reads मैथुनी नर. for मैथुने रत.

इति। वृद्धगौतमः—

'देवद्रव्योपजीवी[1] हृद्रोगी। प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानाद्[2]ल्पायुः। पत्नीबहुत्वे सत्येकारामः[3] क्लीबः। स्वामिना धर्मे[4] नियुक्तस्तदनुष्ठानाशक्तो जलोदरी। दुर्बलबाधे बलवतामुपेक्षायामङ्गहीनः। व्यवहारपक्षपाती[5] जिह्वारोगी। स्वयं प्रवर्त्तितधर्मानुष्ठानच्छेदने प्रतिपन्नेष्टवियोगः। स्वयमग्रभुक् शूलरोगी। परिक्षीणमित्र-बन्धु-स्वामि-स्वजनावमन्ता परिभूतवृत्तिः। अतिथि पञ्चयज्ञभ्रतः कपालपट्टिका[6]। सूर्यप्रकाशे[7] प्रतिश्रयादानादिष्टवियोगः। छद्मना गुरु-स्वामि-मित्रमुपचरतः प्राप्तार्थपरिभ्रंशः[8]। विस्रम्भापहारी सर्वदुःखाश्रयः[9]। गोदुःखकारी गोनासः[10]। गोनिर्दयश्चिपिटनासः। पथनाशको[11] निस्तेजस्कः सभायाम्। गलगण्डी[12] महदधिक्षेपी। पुण्याक्षेपी

---

१ G adds च after देवद्रव्योपजीवी २ G reads ब्राह्मणाऽदानात् for ब्राह्मणस्याऽदानात्, while J reads प्रतिजायते ब्राह्मण स्यादनल्पायु for प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानादल्पायु it shows that the word belongs to the first Sûtra ३ G. omits सति. ४ B. and D substitute गृहे for धर्मे and हरी for जलोदरी, but the latter seems to be a mistake ५ I. reads -पाते and J. व्यवहारे पक्षपाती for -पाती and व्यवहारपक्षपाती ६ E. reads -पट्टिका, for -प्टीका ७ G. reads सूर्यास्तकाले for सूर्यप्रकाशे. ८. H. reads -विभ्रश for -परिभ्रंश. ९. B. D and G omit the following: -विस्रम्भापहारी सर्वदु खाश्रय । गोदु खकारी गोनास । गोनिर्दयश्चिपिटनास । पथनाशको निस्तेजस्क सभायाम्। गलगण्डी महदधिक्षेपी । पुण्याक्षेपी वक्रनास, while E. and J. read सर्वदु खाश्रयी for सर्वदु खाश्रय. १० I reads गोनामहा for गोनास. ११ Except A. and I all others do not insert पथनाशका, but read only निस्तेजस्क. १२. Except A., all others omit महदधिक्षेपी; while I. reads गलग्रन्थी for गलगण्डी

वक्रनासः[1]। शिष्टचीर्ण[2]धर्मदूषकः केकराक्षः । साधुजन-देव-तपस्वि-द्विज[3]-गुरु-ज्ञान-योगद्वेष्टा वक्रास्यः[4]। तटा[5]-कारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्वारम्भविकलः । परस्वाभिलाषी[6] क्षयरोगी स्यात् । चोररक्षकः[7]—

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः ।
वाणिज्यलाभो नो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥
व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः' ॥

इति । उमा[8]-महेश्वरसंवादे—

'अकृत्वा खलयज्ञं तु यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।
मरुदेशे[9] भवेद्वृक्षः फल-पुष्पविवर्जितः ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कर्षको भवेत् ।
तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ॥
दरिद्रो व्याधितो मूर्खो ह्यकुलीनस्तु[10] जायते ।
यस्तु क्षुद्रेण भावेन स्नेहविच्छेदकारकः ॥
सोऽनपत्यत्वमाप्नोति तस्य पापस्य कारणात् ।
न शृण्वन्ति गुरोर्वाक्यं वेदवाक्यं[11] च ये नराः ॥
सर्वेषां चैव नास्तिक्यं तेन ते यान्ति मूकताम् ।
प्रार्थयित्वा तु यो गां वै सवत्सां क्षीरसंयुताम् ॥

---

१ I. reads वक्रणस , but by grammatical rule it is वक्रनास २ B D. E G. H. and J read शिष्टाचीर्ण-, but the reading does not give proper sense here. ३. B and D do not insert -द्विज- ४ J. reads नक्रास्य for वक्रास्य . ५ G. reads डडाक- for तटाक- and H reads तटाक-रामभेत्तारो नेत्राङ्गहीना for तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीन' ६. E. G. and H. read परस्वभिलाषी for परस्वाभिलाषी. ७. I. reads चौररक्षक and G. चारराक्षस both for चोररक्षक . ८. I. omits उमा-महेश्वरसंवादे and also this whole quotation. ९ B and G. read मरुद्देशे for मरुदेशे १०. J. reads च for तु. ११. E reads देववाक्य for वेदवाक्य.

आत्मना पिबति क्षीरं तेनासौ याति चान्धताम् ॥
प्रस्रवं ष्ठीवनं वह्नौ कृत्वा सर्वाङ्गदाहयुक् ॥
उदरे शूलसंयुक्तो जायते मनुजाधमः' ॥

इति। शिवधर्मोत्तरे—

'मुखकृष्णव्रणी श्वित्री गरदो मत्तको भवेत्।
जिह्वा-वक्त्रव्रणी ह्यन्यदुःखकारी भवेन्नरः ॥
अपकारं तु यः कुर्यादुपकर्तुर्भवेन्नरः।
श्वास-कासी ज्वरी सर्वगात्ररोगी मृतप्रजः ॥
मृतपुत्रोऽप्यबन्धुः स्याद्यो द्वेष्टि परसन्ततिम्।
परवित्तविनाशाय करोति स विसर्पवान् ॥
अकारणाद्धर्मपत्नीत्यागी स्याच्च जलोदरी।
वेश्यां कुलवधूं कृत्वा वर्तते यो नराधमः ॥
भक्तं भोक्तुमशक्तश्च मण्डपानेन जीवति।
परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः ॥
क्षयी ज्वरी प्रमेही च गुल्मी दाही भगन्दरी।
रजस्वला-ऽन्त्य-चण्डाल-पापिष्ठ-पतितैः सह ॥
व्यवहारी पुष्पवत्यां भुक्त्वा कुष्ठी ज्वरी भवेत्।
अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः ॥

१. I. does not insert शिवधर्मोत्तरे and the following nine lines. २ J. reads मूर्ध्नकृष्णव्रणी for मुखकृष्णव्रणी. ३ H reads ह्यन्यत्- for ह्यन्य- and B. and D. substitute तु for हि. ४. J reads सर्वगात्री रोगी मृतप्रजा for सर्वगात्ररोगी मृतप्रज. ५. G. reads भुङ्क्ते for भक्त. ६. B. and D. read च मेही for प्रमेही and G. and J substitute दारी for दाही. ७. B. D. E. and J. read पुष्पवत्या for पुष्पवत्यां. H. also reads पुष्पवत्या and adds तु before भुक्त्वा. ८. B. and D. read विशस्तश्च for विश्वस्तस्य.

निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान्[१] पुमान् ।
परोपदिष्टज्ञानेन[२] भवेदुन्मत्तको ऽपि वा ॥
ऋणं दत्वाऽधिकां वृद्धिं यो गृह्णातीह मानवः ।
स[३] भूत्वा धनिनां वंशे व्रजेद्देशान्तरं ततः ॥
वाणिज्यलाभस्तत्रापि[४] नास्ति तस्य नरस्य वै ।
अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् ॥
सर्वाङ्गरोगी पापात्मा[५] द्वेष्टा मृतसमाङ्गभाक्' ।

इति । उमामहेश्वरसंवादे—

'मृष्टान्नेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
बालानां वीक्ष्यमाणानामदद्नन्ति निस्पृहैः[६] ॥
न हुतं न तपस्तप्तं न दत्तं[७] किञ्च ब्राह्मणे ।
आत्मैव पोषितो येन[८] तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
यत्र देशे त्वनावृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
तस्मिन्देशे क्षुधार्त्ताश्च जायन्ते पापकर्मिणः' ॥

इति । पद्मपुराणे—

'यस्तु विप्रस्त्वमुत्सृज्य क्षत्रधर्मं[९] निषेवते ।
ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥

---

१ G reads पर. for परान् २. J. and I. read -ज्ञानो वा for -ज्ञानेन ३ B. and D. read सो for स and substitute गत for तत at the end of this line ४ All, except A and I. substitute एव for अपि. ५ Except A. and I. all others substitute पापेन for पापात्मा, while J. reads -समांगति for -समाङ्गभाक्. and I. reads सर्वाङ्गरोग for सर्वाङ्गरोगी. ६. All, except I., read निस्पृहम् for निस्पृह. ७. Except G and H read दत्तं for न दत्त. ८ All, except A. and I., read येस्तु; while G. reads यस्तु. ९. B. and D. read क्षत्रकर्म for क्षत्रधर्म.

वैश्यकर्मा च यो विप्रो लोभ-मोहव्यपाश्रयः[1] ।
स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ॥
स्वधर्मप्रच्युतो विप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात्[2] ।
क्षत्रियो वा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ[3] ॥
स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्करः ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो[4] वा याति तादृशः ।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक[5] ॥
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा' ॥
(प. पु. ५. २६. ७–१३)

इति । मार्कण्डेयपुराणे–

'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः स्ववर्णे पाणिसङ्ग्रहम् ।
अकृत्वा त्वन्त्यजापाणेः[6] पतन्ति नृप सङ्ग्रहात् ॥
यश्च यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसङ्ग्रहम्[7] ।
अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभाग्भवेत्' ॥
(नास्तीदं मुद्रितमा. पु. पुस्तके)

---

१. E and J. read व्ययाश्रय for -व्यपाश्रय . २. G. reads सह शूद्रत्वमागतं for स हि शूद्रत्वमाप्नुयात्. ३ B and D read धर्मचारिण , E. G and J. धर्मचारिणि and H. धर्मधारिणि all for धर्मचारिणौ ४ G. omits the following portion —

. . . . शूद्रो वा याति तादृश ।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक ॥
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा' ।
इति । मार्कण्डेयपुराणे—
ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य-.

५. B. D. and J read पुत्रक for पुत्रक. ६. B. and D read ऽस्यन्त्यजापाण , E. अन्त्यजापाणे and I. त्वन्यथापाणे all for त्वन्यजापाणे . ७. B. and D read -सग्रह for -संग्रहम्.

इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र[1] हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः । तत्र मनुः—

'यां यां योनिं च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो[2] याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥
बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षयात्[3] ।
संसारान्[4] प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥
श्व-शूकर-खरोष्ट्राणां गो-ऽजा-ऽवि-मृग-पक्षिणाम् ।
चण्डाल-पुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति' ॥
(म. स्मृ. १२. ५३-५५)

इति । नन्दिपुराणे —

'नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पात्यते[5] नरः ।
कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरश्च[6] प्रजायते ॥
तृण-गुल्म-लता-वल्ली-वीरुद्द्रुमाविभेदतः ।
तृणभेदास्त्वगणिता[7] गुल्मभेदास्तथा मताः ।
लताभेदाश्च निःसङ्ख्या वल्लीभेदास्तथैव च ॥
वीरुद्भेदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ।
तेषां च[8] देशभेदेन पुनः कष्टत्वमिष्यते ॥

१. J. substitutes अत्र for तत्र and E. corrects योनिविशेषा. २ E. G. and I. read क्रमशोऽभाति लोकेऽस्मिन्न तत्सर्वं निबोध मे, while H क्रमशोऽस्तीति for the same ३ B D. E G. H I and J. read तत्क्षणात् for तत्क्षयात्. ४. E reads ससारात् for संसारान्. ५. I. reads पाच्यते for पात्यते. ६ B. and D. read स्थावरत्वं for स्थावरश्च ७ G. reads अगुणिता for अगणिता. ८. B. and D. read द्रुमभेदेन पुनस्तृणत्वम्, G. देशभेदे च पुनः कृष्टत्वम् both for देशभेदेन पुन कष्टत्वम्; while J. substitutes कृच्छ्रत्वम् for कष्टत्वम्.

तत[1]: केनापि कालेन नानास्थावरयोनित[2]: ।
कर्म भुक्त्वा क्रमेणैव भवन्ति च सरीसृपाः ॥
वृक्ष-वल्कलभेदेन[3] देशभेदेन वाप्यथ ।
सरीसृपादिभेदेन तत्र भुक्त्वा तु पापकर्म[4] ॥
मृगेषु जायते मर्त्यो भेदैरगणितैस्ततः ।
तत्रापि भुक्त्वा स्वं कर्म जायते पशुयोनिषु ॥
तत्रापि भौतिकं भोगं भुक्त्वान्ते गोत्वमाप्य तु[5] ।
मुच्यते पशुजन्माच्च[6] ततो जायेत मानुषे ॥
तत्रापि नियमो नास्ति श्वपाकाद्येषु जायते ।
विप्रान्तेषु मनुष्येषु जायते पातकी नरः[7]' ॥

इति । शिवधर्मोत्तरेऽपि—

'एवं पापविशुद्धार्थ्श्च[8] सावशेषेण कर्मणा ।
ततः क्षितिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥
तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ।
निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥
संक्लिष्टाः पक्षिभावेन[9] जायन्ते मृगयोनिषु ।
मृगदुःखमतिक्रम्य[10] जायन्ते पशुयोनिषु ॥

१ I omits this and the following nine lines; while G. reads तत्र for तत. २. E. reads -योनिन· for -योनित ३ B. D. G. H and J read वृक्ष-वल्कलभेदेन for वृक्षवल्कालभेदेन ४. J. reads पातकम् for पापकम्. ५. B and D read गोत्वमप्युत, G गोत्वमाप्नुय both for गोत्वमाप्य तु. ६. B. D. E. G. and H. read -जन्मात्स for -जन्माच्च. ७ G substitutes जन for नर·. ८. J. reads -विशुद्धश्च for -विशुद्धाश्च ९ B. and D. read कीटभावेन for पक्षिभावेन. १०. G reads उग्रदु खम् for मृगदु खम्, while B. and D omit this whole line –

मृगदु·खमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥.

पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।
एवं योनिषु सर्वासु परिभ्राम्य¹ क्रमेण तु ॥
कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।
उत्तमं चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते² पुण्यगौरवात् ॥
विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरु-लाघवात् ।
ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥
कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयन्³' ।

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

'अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ।
कृमिः⁴ स्त्रीवधकर्ता च बालहा चोपजायते⁵ ॥ (१८)
वृषस्य⁶ वृषणौ छित्वा षण्ढत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥
कृमि-कीट-पतङ्गेषु स्थितस्तोयचरेषु⁷ च ।
गोत्रं⁸ प्राप्य च चण्डाल-पुल्कसादि जुगुप्सितम्⁹ ॥ (३२)

---

१. I. reads परिक्रम्य for परिभ्राम्य २. B D and J. read प्रापुस्ते for प्राप्यन्ते and H प्राप्नुस्ते for the same, but it seems incorrect. ३. I. reads प्रयोजयेत् for प्रयोजयन्. ४. B. D. and J. read कृमि स्त्री-वरहन्ता च, G. कृमिस्तु नरहन्ता च, E. and H. कृमि स्त्रीवरहन्ता च and I कृमि-स्त्री-परहन्ता च all for कृमि स्त्रीवधकर्ता च. ५ The text reads बालहन्ता च जायते for बालहा चोपजायते. ६. The text does not insert this Sloka —

वृषस्य वृषणौ छित्वा षण्ढत्व प्राप्नुयान्नर ।
परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥

७. I reads तोयनरेषु for तोयचरेषु, while the text reads this line as follows :—

कृमिः कीट पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृग· ।.

८ E. G. H I and the text substitute गोत्वं for गोत्र. ९. E. G. H. I. and J. read जुगुप्सित for जुगुप्सितम्.

पङ्ग्वन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीडितः।
मुखरोगाक्षिरोगैर्वा रोगैरन्यैश्च बाध्यते॥ (३४)
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं चैव गच्छति। (३५)
एष एव क्रमो दृष्टो गो-सुवर्णादिहारिणाम्॥
विद्यापहारिणां चैव निदेशभ्रंशिनां गुरौ'॥ (३६)
(मा. पु. १५. १८–३६)

इति। ब्रह्मपुराणे—

'यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः।
हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः॥
लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तूंस्ताडयतेऽनिशम्।
हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः सदा॥

---

१. B D. E. G. H. and I read पङ्ग्वन्धबाधिरः for पङ्ग्वन्धो बधिर.. २. B. and D read मुखरोगाक्षिरोगादि for मुखरोगाक्षिरोगैर्वा; while J. and the text substitute च for वा ३. The text reads गुदरोगैश्च for रोगैरन्यैश्च ४. The text reads च स गच्छति for चैव गच्छति. ५. G. and the text read -सुवर्णापहारिणाम् for -सुवर्णादिहारिणाम्, while B. and D. omit the following:—

'. . . . . . गो-सुवर्णादिहारिणाम्।
विद्यापहारिणां चैव निदेशभ्रंशिनां गुरौ'॥

इति। ब्रह्मपुराणे—
'यस्तु रौद्रसमाचार . . . . ,।.

६. The text reads this line thus —

विद्यापहारिणश्चोग्रा निष्क्रयभ्रंशिनो गुरो॥.

७. E. G. H. and J. read निश्चयभ्रंशिनां गुरो for निदेशभ्रंशिनां गुरौ. ८ B. D. and G. read कार्यान्त ताडयेन्निशम्, J. जन्तूंस्त्रासयतेऽनिशम् both for जन्तूंस्ताडयतेऽनिशम्; while G. puts च for वा. ९. B. and D. read हिंसार्थाविष्कृतप्रज्ञ उद्वेगजनकः and G. हिंसार्थाविष्कृतप्रज्ञ उद्वेजनकर both for हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः.

एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते।
स चेन्मनुष्यतां[1] गच्छेद्यदि कालविपर्ययात् ॥
वध-बन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत सोऽधमे[2]।
लोकद्वेष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः' ॥

इति।

अथ हिंस्रकर्मशेषफलानि[3]।

तत्र हिंस्रकर्मविशेषफलानि शङ्ख-लिखिताभ्यां दर्शितानि—

'अत ऊर्ध्वं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कुम्भीपाक-रौरवादिषु[4] स्थानेषु दुःखान्यनुभूयेह जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति। तद्यथा[5] ब्रह्महा कुष्ठी गोघ्नश्चान्धोऽनेकरोगिणश्च'।

इति। यमः—

'अशुद्धानां तु[6] पापानां पतितानां च कर्मभिः।
उत्तीर्णानां च तिर्यक्त्वादिहे भवति लक्षणम् ॥
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥
द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम्।
व्यङ्गाश्चाधर्मिणश्चैव[7] जायन्ते प्राणिहिंसकाः' ॥

---

१. Except A. G. I. and J all read मानुष्यतां for मनुष्यतां, while B. and D substitute प्राप्तो for गच्छेत्. २. B. D. and G. read ऽधमः for ऽधमे ३. G and I. read हिंसा- for हिंस्र-; while B. and D. read हिंस्रकर्माशेषफलानि. ४. B. D. and H. read कुम्भीपाकादिरौरवादिषु. ५. B. D. E. H. and J. omit तत्. while G. substitutes यत् for तत् and E. H. and J तथा for यथा. ६. G. substitutes च for तु. ७. H substitutes तु for च.

इति। हारीतः—

'कुनखी भ्रूणहा। ब्रह्मघ्नः कुष्ठी। परदुःखदायिनो नित्यान्धाः। परार्तिरता दीर्घरोगिणः। दृष्ट्यपहर्तारोऽन्धाः। श्रोत्रापहर्तारो बधिराः। वाचोपहर्तारो मूकाः। एवं ह्याह—

यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते।
नाऽकृत्वा लभते किंचित् शुभं वा यदि वाऽशुभम्' ॥
(हा.स्मृ. २४. ७३–८०)

इति। कश्यपः—

'क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे अर्शवान्नृवधेऽपि च।
जलोदरयुतः स स्यात् स्वनारीणां च हिंसकः ॥
कर्णभेत्ता कर्णशूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः।
दन्तपातनकर्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥
उरःस्तम्भादुरःस्तम्भी अक्षिरोग्यक्षिनाशकः।
पदा तु यस्ताडयति विसर्पी स भवेन्नरः ॥

---

१. G. omits भ्रूणहा. २. G. reads परस्त्रीरता and I. परदाराभिरताः both for परार्तिरता. ३. B. does not insert कश्यप. ४. B. D. G. H. and J. read क्षयः स्यात् क्षत्रमरणे; while H. substitutes पक्षः for क्षयी and E. reads क्षयः स्यात् क्षत्रभरणे for क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे ५. B and D. read सर्वानृतवचोऽपि च for अर्शवान्नृवधेऽपि च, while G and I. substitute अर्शोवान् and H. नृपवधे for अर्शवान् and नृवधे respectively. ६ B. and D. read स्याच्च for स स्यात्. ७. E. I and J. read कर्णमूली for कर्णशूली, while J. substitutes कुष्ठ- for ओष्ठ-. ८. D. reads -नाशन-. ९. I reads उरस्तस्तादुरुस्तम्भी through mistake. १०. G. reads पादौ for पदा. ११. B D. H. substitute च for स.

पीडामप्रियकर्ता च धनुर्व्याधिर्धनुर्ग्रहात्[1] ।
पादकीली[2] स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
स गद्गदी[3] दारयति[4] यो वृक्षानतिविस्तृतान्[5] ।
शूलेन शूली भवति मनुष्याणां च हिंसकः ॥
असृग्गदी[6] स भवति यस्तु हिंस्याद्दृढान्[7] पशून् ।
नक्तान्ध्यं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
करोति शूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः' ॥
(का. स्मृ. ३. ४०-४६)

इति । व्यासोऽपि—

'पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
प्राण्यङ्गं मृगशावं च हत्वा वन्ध्यो मृतप्रजाः[8] ॥
असाध्यरोगी[9] बालघ्नः क्षयी स्यात् सर्वजीवहा ।
गात्रकृच्छ्री[10] व्रणी श्वित्री विसर्पी परघातकः ॥
नेत्ररोगो[11] भवेत्तस्य यो ऽन्येषां दृष्टिघातकः ।
परेषां रसनाछेदी[12] जिह्वास्यव्रणवान्[13] भवेत् ॥

---

१ J. reads धेनुर्व्याधिर्धनुर्गृहान् for धनुर्व्याधिर्धनुर्महात्. २. B and D. read पदकीलि for पादकीलि and H. पादकी स च for पादकीली स ३. I. reads असृग्दरी for स गद्गदी ४. G reads धारयति for दारयति, while J. पातयति for the same. ५. B and D read आतिविस्तरान् for अति-विस्तृतान्. ६. E. reads असृग्वादी and I. असृग्दरी both for असृग्गदी ७. I. substitutes वृथा for दृढान्. ८. B D and I. read मृतप्रज for मृतप्रजा ९. B. D. and G read अस्पर्शरोगी, H. असाध्यरोगो both for असाध्यरोगी and J. अर्शरोगी बालघ्नश्च for असाध्यरोगी बालघ्न १०. B. and D. read गात्रवृश्ची for गात्रकृच्छ्री. ११ D. reads नेत्ररोगी for नेत्ररोगो. B. and H. read also the same, but correct नेत्ररोगो. १२. E. G. A. H. I. and J. read रसनाछेदात् for रसनाछेदी. १३. J. reads -व्रणवाक् for -व्रणवान्.

कृतघ्नः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरे[1]संयुतः।
चा[2]तुर्थकोष्ण-शीतोष्णज्वरी स्यात् संततं[3] ज्वरी॥
ग्रामे वने वा जन्तूनां श्वभिर्यो भीतिमर्पयेत्।
भयोद्वेगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः॥
तलघाती च सं[4]भूतः कुलेषु धनिनां नरः।
गत्वा देशान्तरं तेषां तत्र रो[5]गो महान् भवेत्'॥
(व्या. स्मृ. ६. १७–२२)

इ[6]ति। वृद्धगौतमः—

'वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्'।

इ[7]ति। वायुपुराणे—

'भवेत्स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद्वनस्पतीन्।
प्राणिहिंसापरो* जन्तुघाती वा मृ[8]तसन्ततिः॥
मुखे कृष्णव्रणी श्वित्री वन्ध्यो वा स्याद्विसर्पवान्।
वल्मीकं तु खनित्वा यो हन्ति वायुभुजो नरः॥
ग[9]जचर्मी ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः।
भ्रूणहा स्वि[10]न्नहस्तः स्याद्गृहणीवा[11]नपत्यहा'॥

* प्राणिहिंसापरः जन्तुघाती वा मृतापत्यः मुखे कृष्णव्रणवान् वा कुष्ठवान् वन्ध्यो वा स्यादित्यर्थः।

१ Except B. D. G. and I. read -ज्वार- for -ज्वर- २. B. D. G. H. and J. read चतुर्थ- for चातुर्थ-. ३. I. reads सततज्वरी for सतत ज्वरी and G. also does the same. ४. H. reads सम्भूते कुष्ठेषु for सम्भूत. कुलेषु ५. I. reads रागो for रोगो. ६. Except A. and I., all others omit इति. ७. B D. and G. do not insert इति. ८ B. and D. read वृत्तिसंतति, E. G. H. and J. हतसंततिः both for मृतसंतति. ९. I. reads गजचर्मा for गजचर्मी. १०. B. D. G. and H. read छिन्नहस्त for स्विन्नहस्त.. ११ I. reads गृहिणी शसपत्न्यापि for गृहणीवानपत्यहा, but it is meaningless.

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

'यं कंचिद्घातयित्वा तु प्राणिनं[1] भृगुनन्दन ।
मांसं भुक्त्वा तु[2] धर्मज्ञ भवतीह गदातुरः' ॥
(वि. ध. २. १०८. ४)

इति ॥

इति हिंसाशेषकर्म[3]फलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः[4]।

तत्र शिवधर्मोत्तरे—

'कृमि-कीट-पतङ्गानां विड्भुजां[5] चैव पक्षिणाम् ।
सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मानुसारतः' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

'मद्यव्यसनिनो ये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।
शालां तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं[6] ददाति यः ॥
मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं[7] ये क्रीणयन्ति च ।
पिबन्ति ये नरा देवि सर्वे ते समभागिनः
ते शौण्डिका*वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः।
दासत्वेनैव सुश्रोणि जायन्ते पुरुषाधमाः ॥

*नरकान्ते मद्यव्यसन्यादीनां जन्मान्याह । ते शौण्डिका इत्यादि । शौण्डिकादिष्वपि दासत्वेनैव न स्वामित्वेन । शौण्डिकादिदासा भवन्तीत्यर्थः।

१. E. G. H. and I read प्राणिना for प्राणिन २. B D substitute इह for तु ३. G. and J. omit -कर्म-: while except E and H. हिंसाविशेष- for हिंसाशेष- ४. J. reads -कर्मविशेष for -कर्मविशेषाद्योनिविशेष.. ५. B. and D. read द्विजानां for विड्भुजां ६. B. and D. read मद्यपात्र for मद्यपानं, while J. मद्यपानाद्ददाति for मद्यपानं ददाति. ७. G. reads मद्ये for मद्य.

तिर्यञ्चोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः[1] ।
मद्यपानरता ये च शृणु तेषां गतिं शुभे[2] ॥
[3]षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिर्भूत्वा महीतले ।
कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम् ॥
श्वानयोनिशतं गच्छेज्जम्बुके[4] पञ्चविंशतिम् ।
मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते? ॥
शूद्रस्य चेदृशं पापं[6] मद्यपानरतस्य च[5] ।
विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपस्य दुरात्मनः ॥
काको[7] भूत्वा चिरं देवि विष्टाभक्षस्तु जीवति ।
वर्षाणां द्वादशे लक्षे स जीवेत् पापकर्मकृत् ॥
स्वे मांसे परमांसेन[8] यो देही वृद्धिमिच्छति ।
तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं[9] भवेत् ॥
यासु योनिषु जायन्ते नरा[10] मांसस्य भक्षकाः ।
व्याधि-रोगशतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा' ॥

---

१. I. reads मृत्युमुपागताम् foı मृत्युमुपागता. २. J. substitutes प्रभो for शुभे. ३. E omits the following —

षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिर्भूत्वा महीतले ।
कृमियोनिक्षये भूते पाप तु कथयाम्यहम् ॥
श्वानयोनिशत गच्छेज्जम्बुके पञ्चविंशतिम् ।.

४. B D. H. and J. read जम्बुकं पञ्चविंशतिम्, and G जम्बुक पञ्चविंशति·. ५. J substitutes वा for च. ६ B. and D read पान for पापं. ७. Except I read पक्षी. ८. H reads स्वमांसे परमासेन, and I. स्वमांसं परमांसेन, while I. substitutes ऋच्छति for इच्छति ९. All, except A. and I., substitute बाधितं for व्याधित. १०. I. reads नरमासस्य for नरा मांसस्य.

इति । मनुः—

'कृमि-कीट-पतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत्'॥
(म. स्मृ. १२.५६)

इति । विष्णुरपि—

'अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च कृमिः'।
(वि. स्मृ. ४४. ११)

इति । वृद्धगौतमः—

'विप्रवृत्तिविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मसु ।
निषिद्धान्नं तु यो भुङ्क्ते कमठः सोऽभिजायते ॥
कीटाशी शीतलान्नाशी मत्स्याशी याचितान्नभुक् ।
आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परान्नं काकतां व्रजेत्' ॥

इति ॥

अथापेयपानादिकर्मशेषफलानि ।

इति । तत्र हारीतः—

'सुरापो बद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः श्यावदन्तः' ।
(हा. स्मृ. २४. ६८–६९)

१. H reads -कीर- for -कीट-. २. E. H. and J. read विड्भुजानां च for विड्भुजां चैव ३ B D and E omit च, while E reads अभोज्यानामभक्ष्यभक्षणे, I अभोज्यान्नभक्षणे, J. अभोज्यानां भक्षणे, and the text अभोज्यान्नाऽभक्ष्याशी all for अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च. ४ B and D. substitute गौतमः for वृद्धगौतम ; while G. omits इति and वृद्धगौतमः. ५. B. and D. read this line thus :—

अविप्रवृत्तिलोपेन दर्दुर सप्तजन्मसु ।.

G. also the same, but reads अविप्रे वृत्तिलोपेन and -जन्मनि. ६. E. and J. read मर्कटः, G. कर्मठः and I. कर्कटः all for कमठ.. ७. I. reads सूतकान्नाशी for शीतलान्नाशी. ८. Except A. E. and J. all others read -कर्मविशेष- for -कर्मशेष-; while G. reads उपपानादि- for अपेयपानादि-.

इति। स्कान्दे रेवाखण्डे —

'पापशेषात्तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः'।

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २६)

इति। शिवधर्मोत्तरे—

'अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली'।

इति। शङ्ख-लिखितौ—

'अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली'।

इति। काश्यपः—

'सुरापो लोलजिह्वः'।

इति॥ (का. स्मृ. १३. ११)

अथ स्तेयकर्मविशेषाद्योनिविशेषाः।

तत्र मनुः—

'लूता-अहि-सरठानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्।
हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः॥(५७)
संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः॥ (६०)

---

१. B. and D. do not insert the quoted sûtra, but substitute तथैव. २. B. D. G. H. and J. reads बद्धजिह्व for लोलजिह्व. ३. B. D. H. and J. substitute -विशेष- for -विशेषा. ४. All, except A. and I., omit तत्र and E. omit also मनु. ५. B. and D. read अम्बुधारिणाम् for अम्बुचारिणाम्. ६. I. reads स पिशाचानां for च पिशाचानां. ७. B. D. G. I. and J. read भवन्ति ब्रह्मराक्षसा for भवति ब्रह्मराक्षसः.

मणि-मुक्ता-प्रवालानि[1] हृत्वा लोभेन मानवैः ।
विविधानि च रत्नानि जायते लोहकर्तृषु ॥
धान्यं हृत्वा भवत्याखुः, कांस्यं हंसो, जलं प्लवः ।
मधु दंशः, पयः काको, रसं श्वा, नकुलो घृतम् ॥
मांसं गृध्रो, वसां[2] मद्गुस्तैलं तैलपकः[3] खगः ।
चीरीवाकस्तु[4] लवणं, बलाकां[5]शकुनिर्दधि ॥
कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।
कार्पास[6]-तान्तवं क्रौञ्चो, गोधा गां, वाग्गुदो[7] गुडम् ॥
चुच्छुन्दरी[8] शुभान् गन्धान्, पत्रं शाकं तु बर्हिणः ।
श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥
बको[9] भवति हृत्वाऽग्निं, गृहकारी ह्युपस्करम् ।
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते[10] जीवजीवकः ॥
वृको मृगेभं, व्याघ्रोऽश्वं, फल[11]-पुष्पं तु मर्कटः ।
स्त्रीमृक्षस्तोकको वारि, यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।

---

१. G. I and J. read मानवा. and जायन्ते the plural forms instead of मानवः and जायते the singular ones. २ The text substitutes वपां for वसां. ३. B D. E H. and I read तैलवक and J and G. तैलवेकः both for तैलपक· ४. We follow here A G. and the text, while B. and D read चीरीकाक, E. and H. क्षीरहार, I क्षीरवास and J. क्षीरिपाक all for चीरीवाक ५ I. reads बालक for बलाका- ६ I reads कार्पास तान्तव for कार्पास-तान्तव ७ B. and D. चागुलो गुलम्, E. वागुला गुडम्, H. वाग्गुलो गुडम्, I वाद्गुदो गुडम् and J वागुशो गुलम् all for वाग्गुशो गुडम् ८ The text substitutes छुच्छुन्दरिः for चुच्छुन्दरी. ९ B D. substitute काको for बको and गृध्रकारी for गृहकारी. १० E. reads जायन्ते जीवजीवका. ११. B. and D. read फल-पुष्पे and the text substitutes फल-मूलं for फल-पुष्प.

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः' ॥

(म. स्मृ. १२. ५७-६९)

इति। याज्ञवल्क्यः—

'हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
पत्रशाकं शिखी हृत्वा, गन्धाञ्छुच्छुन्दरी शुभान् ॥
मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं कपिः ।
जलं प्लवः, पयः काको, गृहकारी ह्युपस्करम् ॥
मधु दंशः, पलं गृध्रो, गां गोधा, ऽग्निं बकस्तथा ।
श्वित्री वस्त्रं, श्वा रसं च, चीरी लवणहारकः ॥
प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः' ॥

(या. स्मृ. ३. २१३-१६)

इति। मार्कण्डेयपुराणे—

'न्यासापहर्ता नरकाद्विमुक्तो जायते कृमिः। (६)
धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलित्थान्सर्षपांश्चणान् ॥(७)

---

१. B. G. and D. read चैव हुत for चैवाहुत. २. B. D E. G. H. and J read पत्नीत्वम् for भार्यात्वं; while B. D. and J. substitute तान् for ताः. ३. E. H and J. read छुच्छुन्दरि. for चुच्छुन्दरी. ४. G reads फल for पलं. ५. I. and the text substitute तु ६ I. reads through mistake प्राणिजायते for प्राणिजातय ७. I. reads पुंसोऽपहर्ता for न्यासापहर्ता. ८. I. reads कुलुत्थान्, E. H. and the text कुलत्थान् both for कुलित्थान्.

सस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः (८)
सञ्जायते महावक्त्रो[1] मूषको वज्रसन्निभः ॥ (९)
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका[2] जायते नरः । (१९)
हृत्वा दुग्धं तु[3] मार्जारो जायते नरकाच्च्युतः ।
तिल-पिण्याकसम्मिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषकः ॥ (२०)
घृतं हृत्वा तु[4] नकुलः काको मुहुरजामिषम्[5] ।
श्येनो[6] मार्गामिषं हृत्वा चीरी लवणहारकः ॥ (२१)
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । (२२)
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।
मधु[7] हृत्वा नरो दंशो घृतं हृत्वा पिपीलिका ॥ (२३)
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः[8] ।
आसनं[9] चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥ (२४)
अयो[10] हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।

---

१. J substitutes महाचक्रो for महावक्त्रो; while the text बभ्रुसन्निभ for वज्रसन्निभ. २. B. and D read मक्षिको for मक्षिका ३. The text reads ऽन्नन्तु स for दुग्धं तु. ४ The text reads च for तु. ५. H J. and the text read मद्गुरजामिषम्, G मद्गुरुजाप्रियम् both for मुहुरजामिषम्. ६. In the text we find these following two lines are for this line, viz —

मत्स्यमांसापहृत् काक श्येनो मार्गामिषापहृत् ।
चीचीकाकस्त्वपहृते लवणे दधनि कृमि ॥.

७ H. substitutes अन्धु for मधु while B. and D हंसो for दंशो and G reads thus.—

अपहृत्वा पणे दशों घृतं हृत्वा पिपीलिकाः ॥

And in the text we find ऽपूपं for घृतं. ८. B D. E. G. H. I. and J. read गलगण्डक for गृहगोलक. ९ The text reads आसव for आसनं and gives therefore a good sense. १०. E. and G. read अपो for अयो.

हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यजे हृते ॥(२५)
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहारकः ॥ (२९)
चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् सस्यं हृत्वा शशो भवेत् ।
षण्ढः पलालहरणे काष्ठहृत् घुणकीटकः ॥ (३०)
पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहारकः ।
शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥ (३१)
भूहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
तृण-गुल्म-लता-वल्ली-त्वक्सार-तरुतां क्रमात्' ॥ (३२)
(मा. पु. १५. ६–३२)

इति । गौतमः—

'अनृतवाक् स्खलितजिह्वो मुहुर्मुहुः सल्लग्नवाक् ।

---

१. I reads रौप्यके for रौप्यजे and the text रूप्यभाजने for रौप्यजे हृते. २. E and H substitute याता for याति, E I J and the text read रक्तवस्त्रापहृत्तर for रक्तवस्त्रापहारक. ३ B. and D omit this and the following three lines –

चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् सस्य हृत्वा शशो भवेत् ।
षण्ढ पलालहरणे काष्ठहृत् घुणकीटक ॥
पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहारक ।
शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातक ॥,

G omits this and the following two lines, while the text reads छुच्छुन्दरि and E. H and J read the same for चुच्छुन्दरी ४ I reads रस and the text वासो both for सस्यं ५ E H. and J read पलालहारेण for पलालहरणे, while the text substitutes फलापहरणात् for the same ६. I. reads व्रणकीटक for घुणकीटक. ७. The text reads ऽपहृत्तर for ऽपहारकः. ८ B D. E. G H. I. and J. read गत for क्रमात् ९ We consulted here five different manuscripts and one printed copy of the text of Gautama, manuscripts do not concord with one another Some omit this portion altogether. In the printed copy some Sûtras are found, but their version is quite different, while H. reads स्खालित for स्खलित- and I. स्खलो for स्खलितजिह्वो.

जलोदरो दारत्यागी । कूटसाक्षी श्लीपदी उच्छून-
जङ्घाचरणः । विवाहविघ्नकर्ता छिन्नौष्ठः। अवगूरण-
श्छिन्नहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः। स्नुषागामी वातवृषणः ।
चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्रः। कन्यादूषकः
षण्ढः । पर्युषितभोजी कृमिः । ईर्ष्यालुर्मशकः ।
पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहार्यनपत्यः ।
रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः ।
वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः । अया-
ज्ययाजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः ।
मृष्टैकभोजी वानरः । इतस्ततोऽश्नन् मार्जारः ।
कक्षवनदाही खद्योतः। दारकाचार्यो मुखविगन्धः ।
अदत्तादायी बलीवर्दः। मत्सरी भ्रमरः । अभ्युत्सादी
मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः श्वपाकः। गोहर्ता सर्पः ।
स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहार्यजीर्णी । ज्ञानापहारी

---

१. मातृघ्नोऽन्ध । स्नुषागामी वातवृषण । these two Sûtras do not appear in others than A and I., while B. omits ईर्ष्यालुर्मशक. २. B, D E. G H and J do not insert पर्युषितभोजी कृमि here, and change place and insert after मुखविगन्ध ।. ३. B. D. E. G. H. and J. omit पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी. ४. B. D. E G. and H. substitute कन्यापहारी for न्यासापहारी and J. omits अनपत्यहा· । रत्नापहारी and reads न्यासापहार्य-त्यन्तदरिद्र. ५ J. reads पुरुषो मृग for पुरुषमृग. ६. J. substitutes -याचको for -याजको. ७. B. D. G. omit this Sûtra ८. I. reads यत· for इतः-. ९. H. reads अदत्तादायो for अदत्तादायी. १०. E. J. and I. read भ्रमर. for भ्रमर.. ११. J. reads मण्डली कुष्ठी for मण्डलकुष्ठी.

मूकः । जलापहारी[1] मत्स्यः । क्षीरहारी बलाकः[2] ।
परद्रव्यापहारी[3] परप्रेष्यः ' ।

(गौ. स्मृ. २०. ४–३८)

इति । शङ्ख-लिखितौ–

' वेश्मापहारी[4] अद्रिसर्पः । पर[5]जलापहारी शिशुमारः । सस्यापहारी[6] कपोतः । कव्यापहारी[7] वायसः । ताम्रापहारी वल्गुलः[8] । अपूपापहारी प्रेतः । शास्त्राप[9]हारी जडः । छत्रापहारी कारण्डवः[10] । गन्धाप[ह]ारी पतङ्गः । ध्वजापहारी कृकलासः । शाकापहारी पशुः । शय्यापहार्यशयनः[11] । पुष्पापहारी दुर्गन्धी । फलापहार्यफली[12] । दीपापहारी कौशिकः । भूम्यपहारी नकुलाहि-बिडाला-ऽऽखूनामन्यतम इति ।

---

१ Except A. and I., all others substitute जलाहारी for जलापहारी. २ Except E and I., others read बलाकी for बलाकः. ३. B. reads ऽहारी for ऽपहारी ४. B reads वैश्यापहारी, D. and G. वेश्यापहारी for वेश्मापहारी and all manuscripts, except A. and I., omit -सर्प and read only अद्रि; while G reads अहि for अद्रिसर्प ५., G. substitutes सर्व-for पर-, while I. omits पर- ६. D reads सत्यापहारी for सस्यापहारी, while B. omits this and the following three Sûtras:-

सस्यापहारी कपोत । कव्यापहारी
वायस· । ताम्रापहारी वल्गुल· ।.

७. G. and J. substitute कव्यापहारी and D H. कव्यहारी both for कव्यापहारी. ८. G. reads ताम्रहारी and I. बलाक for ताम्रापहारी and वल्गुल respectively. ९. D. omits these following Sûtras and reads इति at once. १०. B. omits कारण्डव and गन्धापहारी, while I. reads कारण्डः for कारण्डव and, G. कदम्ब. and J. कौठुभवः for the same. H. also reads कौठभव, but gives marginal reading कारण्डव· ११. G. reads अशातिः for अशयन. १२ B. and G. read अफलादि for अफली.

यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
हृत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः ' ॥
इति ॥

अथ स्तेयकर्मशेषफलानि ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे—

'मणि-मुक्ता-प्रवालानि रत्नानि विविधानि च ।
अपहृत्य नरा राम जायन्ते हेमकर्तृषु ॥ (२)
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
प्राप्नोति भृगुशार्दूल मानुष्ये भारवाहिताम् ॥ (३)
धान्यचोरोऽङ्गहीनः स्यादत्यङ्गो मिश्रहृद् भवेत् ।
व्याधितश्चान्नहर्ता स्यान्मूको वागपहारकः ॥ (५)
वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाऽश्वापहारकः । (६)
अन्धो दीपापहारी स्यात् काणो निर्वापको भवेत् ॥ (७)
दरिद्रः परवित्तघ्नश्चोन्मत्तश्च तथाग्निदः ॥ (८)
पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्वयानापहारकः ।

---

१ B. D G. H. and J read यद्वा तद्वा परद्रव्यं for यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं. २ All otheis, except A., do not insert अथ ३ H. reads विष्णोत्तरे for विष्णुधर्मोत्तरे. ४ G. reads in singular form as नरो . जायते ५ We follow here only A. and the text, while all others read राजन्, but the quoted veises are a dialogue between पुष्कर and Paraśurâma and Pushkara addressed to Paiaśurâma. The vocative राजन् is not appropriate to Paraśurâma ६ B. and D. read हृत्वा गोमिश्रकुङ्कवेत्, G हृत्वा गा मिश्रकुङ्कवेत्, E and H. अन्त्यगो मिश्रकुङ्कवेत्, I अत्यन्तं मिश्रको भवेत् and the text अव्यङ्गो मित्रहङ्कवेत् all for अत्यङ्गो मिश्रहङ्कवेत्. ७ G. reads च foi स्यात् ८ G omits this line—

वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाश्वापहारक ।.

९. The text substitutes तथा for भवेत् १० We follow here only A. and the text, while all others read उन्मत्तश्चाश्वहर्त्तिन ।

अन्धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ॥ (८)
वस्त्र-भोज्यापहर्त्तारौ तथा नग्न-बुभुक्षितौ।
रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठी नराधमः' ॥ (९)
(वि. ध. २. १०७. २–९)

इति। वायुपुराणे—

'वातव्याधियुतः स्तेयी तथा कुष्ठी नरो भवेत्।
ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः॥
प्रस्विन्नपाणि-पादः स्यादाहरेद्यो रसादिकम्*।
अन्नचोरो भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः॥
स्वरोपघाती वाक्यं च हृत्वा मर्त्यः प्रजायते' ॥
(वायु. पु. २. ३१. २५–२७)

इति। उमा-महेश्वरसंवादे—

'धान्यचौरस्तु हीनाङ्गस्तृणहर्ता तु वा पुनः।
परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः॥
अन्नं क्षेत्रं गृहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति ये।
सुवर्ण-मणि-मुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च॥

---

* आहरेत् चोरयेत्। वाक्यं हृत्वा स्वरोपघाती भवतीत्यर्थः।

---

१ The text does not insert this and the following two lines, but for these three lines, the text gives one line —

अन्धो भवति गोघ्नस्तु चाण्डिकस्तैलिकस्तथा।.

B D. also omit these three lines २ H reads वस्त्र-पूजापहर्तारो for वस्त्र-भोज्यापहर्तारो ३ G. omits इति ४ G substitutes बाल– for वात–. ५. J. reads ब्राह्मणः स्वर्णहारी for ब्राह्मणस्वर्णहारी ६ B. D G. and H. substitute धान्यचोर for अन्नचोर. ७ B and D read परोपघाती for स्वरोपघाती; while E reads स्वरो नृपतिवाक्यं च हत्वा and J. स्वरोपश्चातिवाक्य च रुह्य both for स्वरोपघाती वाक्यं च हत्वा. ८ B. and D. read धान्यचोरोऽङ्गहीन स्यात् for धान्यचौरस्तु हीनाङ्ग ९. I. reads खलं for अन्न.

आसनानि विचित्राणि धन-धान्यमुपस्करम् ।
ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
इहलोकमृतानां च तेषामेष विधिः स्मृतः ।
नग्ना दीनाः क्षुधार्त्ताश्च कुचेला दुःखिताः सदा ॥
बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्य-भोगविवर्जिताः ।
तांस्तु ते प्रार्थयन्तीह दासवृत्तिमुपागताः ॥
ये हरन्ति च तूर्याणि वाद्यानि विविधानि च ।
तेन पापेन ते देवि तिर्यक्त्वं यान्ति मानवाः ॥
हृत्वाऽऽनद्धादिवाद्यानि झल्लरी-पटहानि च ।
तेन पापेन ते मूढा बाधिर्यं यान्ति मानवाः ॥
कांस्यकं मुरजं वंशं वीणां तुम्बुरुकं तथा ।
ये हरन्ति च पापेन पिशाचास्ते भवन्ति च ॥
पटहं लेपनं चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये ।

---

१ B D G. I and J. read इहलोकगतानां, E इह लोकमतानां both for इहलोकमृतानां. २ B. and D substitute एव for एष.. ३. B and D read नाम्ना हीना., G नग्नहीना both for नग्ना हीना . ४. H and J read भाग्यभोग- for भोग्य-भोग-. ५ I reads सुखानि and E and J. वसूनि both for तांस्तु ते. ६ B D. and E. substitute सदा for दास-. ७. J. reads शूर्पाणि for तूर्याणि ८. B. and D omit the following —

तेन पापेन ते देवि तिर्यक्त्व यान्ति मानवा. ॥
हृत्वा ऽऽनद्धादिवाद्यानि झल्लरीपटहानि च ।

९. E. reads मण्डवादि-, G. मूद्धादि-, I मद्वादि- and J. मड्डादि- all for ऽऽनद्धादि-. १०. B. D. E and I read कासिक, G and H वाशिकं both for कांस्यक. ११. E. G H and J read तुवविल and I तूलविलं for तुम्बुरुकं १२. G. and I read पापानि for पापेन १३ J. reads this line as follows —

पट्टं सङ्क्रमनं चैव तथा सवुधिताश्च ये ।,

while G. substitutes पट्टं for पटहं and B. and D. सम्पुटिकांश्च for सम्पुटिकाश्च.

हरन्ति पुष्करं[1] ये तु तेन ते यान्ति मूकताम्[2] ॥
प्रासादेषु च ये देवि हरन्ते दीपकान्[3] नराः ।
गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्' ॥

इति । शङ्ख-लिखितौ—

'सुवर्णस्तेयी कुनखी । वस्त्रापहारी श्वित्री । हिरण्यापहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली* । स्नेहापहारी क्षयामयी[4] । अजीर्णवानन्नापहारी[5] । वागपहारी मूकः । गृध्रो देवद्रव्योपजीवकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः । कर्मफलविशेषेण कुब्ज[6]-षण्ढ-पङ्गु-दरिद्राश्च[7] जायन्ते' ।

इति । यमः—

द्रव्यौषधापहर्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात्[8] ।
धान्यचोरो व्रणी च स्यात् कासी[9] भक्तापहारकः ॥
गलगण्डी गणद्रव्य[10]हर्ता भवति मानवः ।

* मण्डलं कुष्ठप्रभेदः सोऽस्यास्तीति मण्डली । अन्यत् सुगमम् ।

१ B. D. E. G. H and J. read पुस्तक for पुष्करं २. G. reads मूढता for मूकताम् ३. I. reads हरन्ति दीपिकां for हरन्ते दीपकान्. ४. B. and D. omit क्षयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी and read स्नेहापहारी वान्ताशः for the above omitted portion. ५. G. and H. read अजीर्णवान्तोऽन्नहारी for अजीर्णवानन्नापहारी. ६. B. D. G. H. and J. read कुष्ठ– for कुब्ज–; while E. कुण्ड– for the same ७ B reads –दरिद्रश्च जायेत, G. reads –दरिद्री स जायते, H. and J. दरिद्रा सञ्जायन्ते. ८. G. reads दीर्घरोगान् for दीर्घरोगित्वम्. ९ H. reads कृमि. for कासी. १०. I. reads गलद्द्रव्य– for गणद्रव्य–, but it seems meaningless here.

विधूतिर्बलहर्ता च श्येनो मांसापहारकः'[1] ॥
(य. स्मृ. ९. ३–९)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

'मानकूटं*[2] तुलाकूटं कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये ।
नरके ते[3]ऽन्धतामिस्रे प्रपच्यन्ते नराधिप[4] ॥
शतसाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः ।
इह शत्रुगृहे बद्धा भ्रमन्ते[5] कालमीप्सितम् ॥
कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः ।
फलान्याहरतोऽपत्यं म्रियते नात्र संशयः' ॥
(स्कं. पु. रे. खं. ७१. ३६–४०)

इति ॥

अथागम्यागमनकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र स्कान्दे रेवाखण्डे—

'गुरुदाराभिमर्शी च कृकलासो भवेद्ध्रुवम् ।
राज्ञीगामी भवेद्दुष्टो[6] वृश्चिको वृषलीपतिः' ॥
(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २९)

---

*मानं धान्यादिमापनसाधनं द्रोणाढकादि । तस्मिन् कूटं कपटं न्यूनत्वमित्यर्थः ।

---

१. I, reads this line as follows ·—

विकृतिर्ब्रह्महर्ता च स्यान्मांसस्यापहारक ।,

while E. reads वा स्यान्मांसापहारक , B. स्यान्मासस्यापहारक , H स्यान्मांसापहारक and J स्यान्मासोपहारक. all for श्येनो मांसापहारक २ I. reads मणिकूटं for मानकूट through mistake. ३. I substitutes तु for ते. ४. I reads नराधमा for नराधिप, but the quoted lines are addressed to the King ५. E reads लभन्ते, H बद्धा लभन्ते and J. बद्धा लभन्ते all for बद्धा भ्रमन्ते. ६. J. reads भवेद्दुष्टा for भवदुष्टो.

इति। गौतमः—

'चाण्डाली-पुल्कसीगमनेऽजगरः। प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः। शूद्रागमने दीर्घकीटः। सवर्णाभिगामी दरिद्रः। गोगामी मण्डूकः'।

(आन्ध्रपुस्तके गौ. स्मृ. २०.३५–४०)

इति। मार्कण्डेयपुराणे—

'परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते। (९)
श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु क्रमाज्जातिषु जायते।
भ्रातृभार्यां च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत्।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स पापो नरकाच्युतः॥ (१०)
सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां च पापकृत्।
प्रधर्षयित्वा कामात्मा सूकरो जायते नरः॥ (११)
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्॥ (१५)
सूकरः कृमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते'॥ (१६)

(मा. पु. १५. १– १६)

---

१. These quoted Sûtras are not found in the text. २. J. reads स्ववर्णाभिगामी for सवर्णाभिगामी. ३. B. and D read परदाराभिगामी च रक्षो घोरः, E and H परदाराभिगामी तु रक्तो घोण, G. and J परदाराभिगामी तु रक्तो घोर for परदाराभिगमने रक्तद्रोण, while the text reads this line thus —

परदाराभिमर्शात्तु वृको घोरोऽभिजायते।.

४ The text reads this line as follows —

श्वा शृगालो बको गृध्रो व्यालु (व्याल) कङ्कस्तथा क्रमात्।,

while B and D. श्व-सृगाल-गृध्रेषु, E. and G श्व-सृगालेषु गृध्रेषु and H. श्व-सृगालक-गृध्रेषु all for श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु ५. The text reads चापि for पापो. ६. B. D. E. G. H and J. read प्रधर्षयति for प्रधर्षयित्वा ; while G. and I पापात्मा for कामात्मा.

इति । ब्रह्मपुराणे—

'सखिभार्यां[1] गुरोर्भार्यां राजभार्यां तथैव च ।
प्रधर्षयति कामाद्यो[2] मृतो जायेत सूकरः ॥ (६८)
सूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः ।
पिपीलिका तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु[3] ॥(६९)
एतानासाद्य[4] संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्र जिवति मासांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥ (७०)
ततो ऽधर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । (७१)
परदाराभिमर्शं[5] तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।
श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः[6] काको बकस्तथा ।(६६)
भ्रातृभार्यां[7] तु पापात्मा यो रोचयति *मोहितः ।
कोकिलत्वमवाप्नोति सो ऽपि संवत्सरं द्विजः ॥ (६७)
मनसाऽपि गुरोभार्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।
उग्रान् स याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥
श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥

---

*मैथुनार्थमिति शेषः । नायं वैधनियोगस्य निन्दार्थवादः । रोचयतीत्युक्तेः सकामत्वं लक्ष्यते । नियोगे तु सन्तानजननेच्छाया एव मुख्यत्वात् । 'स मानवः' स पापफलभोक्ता पुरुषः श्वा भूत्वा ततः कृकलासो भवतीत्यर्थः ।

---

१. I. reads शिष्यभार्यां for राजभार्यां. २. I. reads कामात्मा for कामाद्यो. ३. G. reads च for तु. ४. G and H. read एतान्मासांश्च for एतानासाद्य. ५. G. reads परदाराभिमर्शी तु मृत्वा for परदाराभिमर्शं तु कृत्वा. ६. B. D. E. G. H. and J. substitute व्याघ्र for व्याल . ७ B and D. substitute आत्मभार्यां and G. भर्तृभार्यां both for भ्रातृभार्यां and I धर्षयति for रोचयति.

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकं तु जीवति ।
ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते । (७७)
ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः ॥
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते द्विजाः ।
श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः ॥ (७८)
श्वा भूत्वा कृकलासस्तु जायते मानवस्ततः ॥ (७९)
तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषकः' ॥ (८०)
(ब्र. पु. २१७. ६६–८०)

इति । नारदपुराणे—

'चिन्तयेद्वीक्षयेद्वापि जननीं वा सुतां च वा ।
वधूं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्यां नृपस्त्रियम् ॥

---

१. B. D and G. omit this and the following two lines —
कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकं तु जीवति ।
ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
२. E. and H. omit this line. ३. G substitutes पुमान् for पुन.. ४. B. D. and G. read द्विज for द्विजा, but the quoted lines are addressed to the Rishis ५ B and D. omit this line:—
श्वा ततो जायते मूढ कर्मणा तेन भो द्विजा ।.
६. G. substitutes द्विज for द्विजा ७. E. does not insert नारदपुराणे and the following quoted six lines and इति G. and H. insert नारदपु. राणे, but omit the following six lines and इति । व्यभिचारिणी-म्मति वराहपुराणे. ८. B. and D. read ईक्षयेत् and J शिक्षयेत् both for वीक्षयेत्. ९. J. reads वृद्धां for वधूं and B. D. and J. substitute -भार्यां instead of -दारान्.

स याति नरकं घोरं सञ्चिन्त्य श्वपचीमपि ।
दृष्ट्वा हि[1] प्रमदा ह्येता यः क्षोभं व्रजते नरः ॥
तस्य पुण्यं कृतं सर्वं वृथा भवति नान्यथा ।
पुण्यस्य[2] सङ्क्षयात् पापी पाषाणश्च भवेद्ध्रुवम्' ॥

इति । व्यभिचारिणीम्प्रति वराहपुराणे[3]—

'ततः शुनी[4] भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम् ।
कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुषी कुत्सिता[5] भवेत् ॥
नच सौख्यमवाप्नोति तेन[6] दुःखेन दुःखिता' ।
(व. पु. २०२. ७१–७२

इति[7] ।

'तृण[8]-गुल्म-लतानां च क्रव्याद-दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मरतानां च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥
हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः क्रमशो[9]ऽभक्ष्यभक्षिणः ।
परस्परादिनो मत्स्याः प्रेत्याऽन्त्यस्त्रीनिषेवकाः[10]' ॥
(व. पु. २०२. ३०–३१)

---

१. B. and D. read तु प्रनष्टाँल्लोके for हि प्रमदा ह्येता. २. B. and D. read स पुण्यसङ्क्षयात् पापः for पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापी, while I. substitutes पापं for पापी ३ B. and D. substitute नारदपुराणे for वराहपुराणे ४. G. reads शुना for शुनी. ५. B D and G. read कुष्ठिता for कुत्सिता ६. G. substitutes भर्तृ- for तेन. ७. B D E G. I and J. insert इति and show that the quotation of Varâha purâna is completed here, and the next four lines are separate A. and H. do not insert इति and show the next lines belongs to the quotation of Varâha purâna ८. B. D. and G. substitute त्रीणि for तृण- and क्रव्यादि- for क्रव्याद- and I. and J. क्रव्यादां for the same ९ I. substitutes क्रमयो १०. B. and D. read तत्स्त्रीनिषेवका., H ऽन्यस्त्रीनिषेवकाः both for ऽन्त्यस्त्रीनिषेवका .

इति। अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे—

'उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे।
आचार्यभार्यागमने [1]भगन्दरयुतो भवेत्॥
[2]तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्त्यजागमे'॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे—

'षण्ढश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः।
परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत्॥
कुष्ठी भवति धर्मज्ञे[3] अपहृत्य तथा स्त्रियम्।
लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ[4] मैथुने रतः॥
गां गत्वा तु[5] द्विजश्रेष्ठ लिङ्गनाशमवाप्नुयात्।
दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नां नरो[6] दुष्टेन चेतसा॥
जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः।
अवकीर्णी च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः॥
[7]प्रकीर्णमैथुनो जन्तुः क्लीबो भवति वै द्विज'।
(वि. ध. २. ७०. ४१–४६)

इति। शङ्ख-लिखितौ—

'[8]पर्वमैथुनी प्रमेही। पुरुषव्याधिपीडितः।
[9]परदारगाम्यगुप्तदारः। गोष्ववकीर्णी दुश्चर्मा।

---

१. G. reads भगक्षययुतो for भगन्दरयुतो २. B. and D omit this and the following three lines ३. H. and J. read धर्मज्ञ for धर्मज्ञे. ४. B. D. G. and H. read श्वयोनौ for वियोनौ. ५ E and I. read गां च गत्वा for गां गत्वा तु; while B. and D. substitute द्विजश्रेष्ठो for द्विजश्रेष्ठ. ६. B. D. and G. substitute अनुदुष्टेन and J. अतिदुष्टेन both for नरो दुष्टेन; while A. मनोदुष्टेन चक्षुषा for नरो दुष्टेन चेतसा. ७. I. reads प्रकीर्णमैथुने, for प्रकीर्णमैथुनी. ८ I. reads पर्वमैथुने and J. परमैथुने both for पर्वमैथुनी. ९. G. reads परदाराभ्यगामी for परदारगामी,; while G. reads अगुप्तदारी and I. अगुप्तदारक for अगुप्तदार..

खेराभिगामी मूत्रमेही। सगोत्राभिगामी मद्यप-
स्त्रीगामी च श्लीपदी। मातृ-पितृ-भगिनीगाम्य-
बीजी। स्वदारादन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम्।
गुरुतल्पगो दुश्चर्मा। चण्डाल्यवकीर्णी कन्या-
दूषो सगोत्राभिगाम्यबीजी। धर्मपत्न्यामास्ये
प्रवर्तकः खल्वाटः। मातृ-भगिनीगाम्यव-
कीर्णी श्लीपदी वेध्री मधुमेही च'।

इति। वृद्धबौधायनः—

'गां गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृच्छ्री चतुष्पदम्।
मधुमेही खराश्वादिगामी भवति मानुषः॥
सवर्णागमने रक्तः पितृहा पाण्डुरोग्यथ।
अन्त्यजागमने मर्त्यो जायते नात्र संशयः'॥

इति। वृद्धगौतमः—

'धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिको भुजगस्तथा।
पक्षि-दंष्ट्रि-मृग-व्याल-क्रव्यादोऽपि ततोऽसकृत्॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयी कुष्ठी च वा भवेत्।
महोदरी प्रमेही च दुश्चर्मापि भगन्दरी॥
ज्वरातिसारी दाही च पाददाही कृमिव्रणी।
गत्वा तु मातृभगिनीं दारेषु मधुमेहवान्॥

---

१. I. reads this Sûtra as:— खराश्वाभिगामी मधुमेही; while G. reads धूममेही for मूत्रमेही. २ B and D read श्वीलवाही and A. श्लिष्टवाही both for श्लीपदी; while E. substitutes श्रीपदी for the same. ३ I. substitutes वधी for वध्री. ४. I. reads ऽइरक्त for रक्तः ५. I. reads अधः for अथ and H अतः for the same. ६. B and D. read भवेत् for ऽसकृत्. ७. G. reads तथा for च वा. ८. B. D. and I. substitute च for अपि. ९. G. reads अतिसारी विदाही च for ज्वरातिसारी दाही च; while I. reads दाक्षी for दाही. १०. B. and D read ज्वरेषु, I. नलेषु both for दारेषु.

कन्यागाम्यश्मरी शूली[1] प्रमेही मूत्रकृच्छ्र्यपि।
कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाहुहीनो भवेन्नरः॥
सगोत्रां च सवर्णां च गत्वा स्यात् श्लीपदी नरः।
मातरं च स्वसारं च गत्वा श्लीपद्यजीवकः[2]॥
अनस्थि-पाणि-पादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्यगः।
मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी[3] स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान्[4]॥
रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः।
दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान्॥
गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्र्यपि।
स्यादामयावी भवति विधवागोऽश्मरीयुतः॥
प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च शूली मर्त्योऽभिजायते।
परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः॥
दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो भवेत्[5]।
स्वजातिपरनारीगः कुष्ठी मर्त्योऽभिजायते॥
वक्त्रमैथुनकर्ता च खल्वाटो जायते नरः।
गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्ढो भवति मानवः॥

---

१. B. and D. substitute चैव for शूली. २. E. reads श्लीपद्यजीवकः or श्लीपद्यजीवकः. ३. I. reads ऽजिह्वः for ऽजिह्वी. ४. B. and D. omit this and the following two lines :—

मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान्॥
रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः।
दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान्॥.

५. E. and J. insert इति after भवेत्.

नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।
बहुत्वे योषितामेकपत्नीगः खञ्जतां व्रजेत् ॥
स्वदारेभ्यो ऽन्यतो दीव्यन्नल्पकेशो भवेन्नरः ।
पुंश्चल्यो योषितो बालरण्डाः स्युर्बधिरास्तथा ॥
दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः'॥

इति । ब्रह्मपुराणे—

'परदारेषु ये चापि चक्षुर्द्रष्टुं प्रयुञ्जते ।
तेन दुष्टस्वभावेन क्लीबत्वमुपयान्ति वै ॥(६४)
पशूंश्च ये विव्रजन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः'॥ (६५)
(ब्र. पु. २१७. ६४–६५)

इति । तदेवं कानिचिच्छास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्मविपाको निरूपितः । अनयैव दिशा विपाकान्तराण्युन्नेयानि । नहि निःशेषेण केनचिदुदाहर्तुं शक्यन्ते। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

'उक्तास्तवेमास्तु मया तिरश्चां
या योनयो यानि च लक्षणानि ।
शक्यानि कार्त्स्न्येन मया न वक्तुं
या योनयश्चैव नराधमानाम्' ।
(वि. ध. २. ७२. ६७.)

---

१. We only follow here A. and J, while all others read योषितामेका पुत्रीगः, but it seems meaningless. २ G substitutes विधवा for बधिरा. ३. B. D. and H. substitute ते for ता. ४ H. reads दुष्टुं for द्रष्टुं. ५. G. reads दुष्टप्रभावेण for दुष्टस्वभावेन. ६ B and D read येऽपि व्रजन्ति for विव्रजन्ति. ७ B. and D substitute जायन्त एव ते. ८ G does not insert इति. ९. J. reads विपाकान्तराण्यपनेयानि ।-नहि विशेषेण, G. reads also विशेषेण for निःशेषेण. १० I reads शक्यम् for शक्यन्ते ११. G. reads तथाशक्ति, I. reads यथाशक्ति for तवेमास्तु.

इति। अशक्तिश्च कर्मानन्त्यात्। यद्यप्यतिपातकादीनि प्रकीर्णकान्तानि पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सङ्कलितानि तथाप्यतिपातकादिजात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम्। पापव्यक्तीनां तु स्वरूपतो देश-काल-कर्त्रवस्थादिभेदाच्च नेयत्ता। यदा कर्मणामेवेयत्ता नास्ति तदा तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता। एकैकस्य कर्मणो बहुविधविपाकवत्त्वस्मरणात्। उदाहृताश्च बहुविपाकाभिधायिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः। तथापि तेषां निःशेषकथनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम्। अतो दिङ्मात्रं प्रदर्शितम्।

एतच्च विपाकाभिधानं सन्त्यक्ष्यमाणेभ्यः पुरुषं निवर्तयत् सञ्चितेषु चोद्वेगं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतयाऽन्वेतीति पूर्वमभिहितम्। तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चिताः। प्रायश्चित्तविधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे। तानि च प्रायश्चित्तानि सञ्चितविषयाणि। प्रारब्धे तु विचारणीयम्। किं प्रायश्चित्तमस्ति उत नेति? तत्र तावदस्तीति केचिदाहुः।

उदाहरन्ति च वचनम्—

'पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जप-होमा-ऽर्चनादिभिः'॥

---

१. B. and D. omit देश- and J. omits -काल- and both read कर्तृव्यवस्था- for देश-काल-कर्त्रवस्था-. २. E G. H. I. and J omit -विध-; while I. reads विपाकस्मरणात् for विपाकवत्त्वस्मरणात्. ३ G. reads बहुविपाकाश्च सूकरेत्यादिस्मृतय.. and J. reads बहुविपाकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः for बहुविपाकाभिधायिका श्व-सूकरेत्यादिस्मृतय. ४ E. G. and H. substitute तत्र and J. तच्च for एतच्च. ५. B. D and G. read रोगोद्वेगं for उद्वेगं. ६. H. reads वत्तत्काण्डे for प्रायश्चित्तकाण्डे. ७. B. D. E. G. H. and J. read आरब्धे for प्रारब्धे. ८. H. and J. read बाध्यते, while J. substitutes व्याधिदोषेण for व्याधिरूपेण.

इति। ननु—नैतद्युक्तिसहम्[1]। तथाहि। निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम्[2]। यदा फलमारब्धं तदैव[3] कर्मत्वदशामतीत्य फलत्वदशायां[4] प्रविष्टम्। नच फलस्य प्रायश्चित्तं क्वचित् प्रसिद्धमस्ति।

नायं दोषः। फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यान्तिकनिवृत्त्यभावात्[5]। अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः। अथवा प्रायश्चित्तसदसद्भावः शास्त्रैकसमधिगम्यः[6]। शास्त्रं चेत् फलस्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते[7] किं तव च्छिद्यते?। उदाहृतं च शास्त्रम्—

'तच्छान्तिरौषधैः[8]'।

इत्यादि। तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम्।

अपरे पुनर्[9]मन्यन्ते। नास्त्येवा[10]रब्धफलस्य प्रायश्चित्तम्॥ कुनखित्वादि[11]निवृत्त्यदर्शनात्। यद्यारब्धफलं प्रायश्चित्तान्निवर्तते[12]

१ B and D read तद्युक्तिसहम् for एतद्युक्तिसहम्. २ B. and D. read प्रायश्चित्त निवर्तनीयम्, G प्रायश्चित्तनिवर्तनम्, E and H प्रायश्चित्तनिवर्तनीयम् all for प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम् ३ G E read तदद्य for तदैव and H. reads तदाद्य- for the same B and D तदाद्येक- for तदैव. ४. B H and J. read फलदशायां for फलत्वदशायां ५ B D read ऽत्यन्त- for ऽत्यान्तिक-; while G reads -निवृत्तिकाभावात् and J. -निष्टत्वभावात् for -निवृत्त्यभावात् ६. B and D read –समधिगन्तव्य for -समधिगम्य ७ E omits the following —

ब्रूते किं तव च्छिद्यते?। उदाहृत च शास्त्रम्। 'तच्छान्तिरौषधैः'
इत्यादि। तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम्। अपरे
पुनर्मन्यन्ते। नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम्।.

८ G. H. and J. omit औषधैः. ९. G. omits पुनः. १० B. and D. read च for एव ११ B and D read कुनखीत्यादीना for कुनखित्वादि-. १२. H. reads यद्यारब्ध फल and G. यथारब्धे for यद्यारब्धफलं, while B. D and G read प्रायश्चित्तं निवर्तेत for प्रायश्चित्तान्निवर्तते and नैसर्गिककर्माऽपि for नैसर्गिकमपि.

तदा नैसर्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तेत। न त्वेव-मुपलभामहे। यथा* मुक्तस्येषोर्लक्ष्यवेधोऽप्रतिसमाधेयः तथा प्रारब्धफलं न प्रतिसमाधातुं शक्यम्। एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् बादरायणः सूत्रयामास—

'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः'।

(बा. सू. ४. १. १५)

इति। अस्यायमर्थः—ये सुकृत-दुष्कृते तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वे-न पूर्वयोरधिकरणयोः (१) प्रकृते, ते अनारब्धकार्ये एव। न त्वारब्धफलयोः सुकृत-दुष्कृतयोर्निवृत्तिः। कुतः। तदवधेः।

'तस्य तावदेव चिरम्'।

(छां. उ. ६. १४. २)

इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षम्प्रति शरीरपातावधिश्रव-णादिति। एवं—तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिः?—इति चेत्। उच्यते। नह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते। तत्प्रकरणे पाठाभावात्। चिकित्साप्रकरणे हि इदं पठितम्। तथा च चिकित्सा यथा

*इषुदृष्टान्तेन साधितोऽयमर्थस्तत्रभवद्भिः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैः। 'यथा आरब्धवेगस्य लक्ष्यमुक्तस्येष्वादेर्वेगक्षयादेव स्थितिः। ननु लक्ष्यवेधसम-कालमेव'—इत्यादिना।

१. B. D. and G. substitute प्रायश्चित्त for प्रायश्चित्तात्, while J. निवर्तते for निवर्त्तेत २ B and D. substitute तत्र for तत्त्व- and B, D. and G. read निवृत्तत्वेन for -निवर्त्यत्वेन ३ B. and D omit कार्ये एव, न त्वारब्ध- ४ B D and G do not insert कुत ५ B. and D श्रुत्वा तावत्यन्तज्ञानस्यापि for श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि ६ B. D and H read तथा चेत् चिकित्सा and omit यथा while G reads तथा चिकित्सा and omit यथा E and J. also omit यथा and give in marginal correction.

रोगनिवृत्तेर्दृष्ट उपायः तथा दानादिरप्यदृष्ट[1] उपायः । तथा सति चिकित्सावद्दानादेर्नात्र[2] प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु[3] रोगनिवर्तकं किंचित् प्रबलं सकृतापूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतप्रवृत्तान्यपि फलानि प्रतिबध्य स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः[4] स्वप्नादौ जन्मान्तरे वोपभुज्यते[5] । एतत् सर्वमुपपुराणे पराशरेण[6] प्रपञ्चितम्—

'शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च[7] ।
विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम् ॥
वर्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः ।
इह वाऽमुत्र[8] वाऽज्ञस्य ददाति स्वफलं शुक[9] ॥
इहैव फलदं कर्म प्रारब्धं प्रतिबध्य च[10] ।
फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथ वाऽनघ ॥
निवृत्तप्रतिबन्धं[11] तु प्रारब्धं कर्म सत्तम ।
निरुद्धांशफलं[12] स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥
निरुद्धांशसमो भोगो यथोद्भूतश्च[13] जाग्रति ।
तथा[14] निरुद्धं तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥
एवं निरुद्धभोगं[15] तु स्वप्ने जाग्रति वा फलम् ।

---

१ B. D E G H. and J. omit अपि, while I. substitutes दृष्टोपायः for अदृष्ट उपाय through mistake. २. I. omits अत्र. ३. B. D E. and H. substitute किञ्च for किं तु. ४. J. reads फलविशेष- for फलशेष. ५. B. D. G. and H. substitute च for वा and G and I. उपयुज्यते for उपभुज्यते. ६ B. and D. omit पराशरेण; while G. and H. substitute पाराशरे for पराशरेण. ७. J. reads वा for च. ८. B. D. and I substitute both च for both वा, while B. and D ज्ञस्य for ऽज्ञस्य. ९. B. and D. read कृत for शुक. १० B. and D. substitute प्रतिपद्यते for प्रतिबध्य च. ११. I. reads निवृत्तप्रतिबद्ध and G निवृत्तप्रतिबद्धे both for निवृत्तप्रतिबन्धं. १२. J. reads विरुद्धांश- for निरुद्धांश-. १३. B. D. E. G. H. and J. read यदा for यथा, while J. जायते for जाग्रति १४. B. D. E. G. H. and J. read तदा for तथा. १५. I. reads निरुद्धभागं for निरुद्धभोगं.

आरब्धस्यानुगुण्येन भुङ्क्ते देही न संशयः ॥
अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु पुण्य-पापैः शरीरभृत्।
प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तफलं बुधः ॥
प्रारब्धशेषं विच्छिन्नं पुनर्देहान्तरेण तु।
भुङ्क्ते देही ततो[1] भुङ्क्ते तल्लङ्घयति कः पुमान्? ॥
अवश्यमनुभोक्तव्यं[2] प्रारब्धस्य फलं जनैः।
देहेनैकेन वाऽन्येन[3] युगपद्वा क्रमेण वा।
श्व-सूकर-खरोष्ट्रादिविरुद्धैर्विग्रहैरपि।
भोक्तव्यस्य फलस्यैव[4] शुक कर्माणि च क्रमात्[5] ॥
कारणानि भवन्तीह[6] चक्रवत्परिवर्तने[7]।
आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥
सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः।
फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुधः ॥
दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा।
घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा[8] तादृशी गतिः' ॥

इति। प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नैसर्गिकाः कुनखित्वादयोऽपि क्वचित् प्रतिबध्येरन्—इति चेत्।

---

१. E. reads ततो, I ननो, J. नरो all for ततो, while G. reads बुधे देही च न भुङ्क्ते for भुङ्क्ते देही ततो भुङ्क्ते. २. I. reads अवश्यं ननु भोक्तव्यं for अवश्यमनुभोक्तव्यं ३. I. reads देहेनान्येन चान्येन for देहेनैकेन वाऽन्येन ४. I. reads भोक्तास्यैव फलस्येह for भोक्तव्यस्य फलस्यैव. ५. G. reads चाप्नुवन् for च क्रमात्. ६. H reads एव for इह ७. B. and D. प्रभुवन् for चक्रवत्. and G. परिवर्तते for परिवर्तने. ८. G. reads त्वात् for सा.

प्रतिबध्यन्तां नाम। यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते तत्र दौर्बल्यं कल्पनीयम्। प्रबलस्य[१] तु वर-शापाभ्यां जन्मान्यथाभावोऽपि[२] क्वचित् स्मर्यते। तथा च स्कन्दपुराणे व्याघ्र[३] ईश्वरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्यभिहितम्। महाभारते नहुषस्येन्द्रपदप्रेप्सोरगस्त्यशापेनाऽजगरत्वं[४]* प्राप्तमित्यभिहितम्। यदा जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति तदा किमु वक्तव्यं कौनख्यादेरन्यथाभाव इति।

एवं च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि[५] प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि[६] भविष्यन्ति। रोगशान्तिश्चौ-

---

* उक्तं चेदमाख्यानं महाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमाध्यायमारभ्य-षोडशाध्यायपर्यन्तं नवभिरध्यायैःशल्य-युधिष्ठिरसंवादेन। तत्र विश्वरूप-ब्राह्मणवधोत्पन्नब्रह्महत्याभयेनेन्द्रस्य पलायनं, देवैरभ्यर्थितस्य नहुषस्येन्द्रपदस्वीकारः, तस्यैश्वर्यमदः, इन्द्राणीप्राप्त्यर्थं निर्बन्धः। अगस्त्यशापेन नहुषस्याजगरत्वमित्यादि वर्णितम्। वनपर्वणि च शतोपरिसप्तसप्ततितम-मध्यायमारभ्य शतोपरि एकाशीतितमाध्यायपर्यंतेन ग्रन्थसन्दर्भेण अजगरशरीरात् नहुषस्य मोक्षोऽभिहितः। तत्र भीमस्य शरीरवेष्टनं अनन्तरं प्रश्नोत्तराभ्यां नहुषस्य मुक्ति इत्याद्यभिहितम्। 'इन्द्रपदप्रेप्सोः' इति यदत्राचार्येणोक्तं तत्-उपरि निर्दिष्टोपाख्याने इन्द्रपदप्राप्तेः स्पष्टत्वेन निरूपणाद्विरुद्धमिव प्रतिभाति। तत्र इन्द्रपदं प्रकर्षेणेच्छतीति विग्रहे इन्द्राणीप्राप्त्यैव प्रकृष्टत्वेनेन्द्रपदप्राप्तिसिद्धेरिन्द्राणीप्रेप्सोरिति व्याख्येयमिति प्रतिभाति।

---

१ I reads प्रबलाभ्या for प्रबलस्य and वर-शापाख्यां for वर-शापाभ्यां. २ J. reads -भावेऽपि for -भावोऽपि ३ J reads व्याध for व्याघ्र, while B. and D read स्कान्दे for स्कन्दपुराणे and substitute गणेशत्व for गणेश्वरत्व ४ B. and D substitute गजत्व for ऽजगरत्व, but undoubtedly it is incorrect ५. B D and G omit शास्त्राणि ६ B and D. read प्रारब्धभोगविरुद्धेन and H. प्रारब्धभोगाविरोधेन both for प्रारब्धभोगाविरोधेन.

षधादिसाध्या । तत्रौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च बौधायनकल्प-ब्रह्माण्डपुराणादिभ्योऽवगन्तव्यानि । जपस्तु शौनकादिप्रोक्तऋग्विधान-सामविधानादौ बहुधा प्रपञ्चितः । तथा च ऋग्विधाने स्मर्यते—

'ऋतस्येति जपेत् सूक्तं ह्ययुतं विष्णुमन्दिरे ।
अश्वत्थे माघमासे च मूत्ररोगो विनश्यति ॥ (१२३)
वायो शुक्रो जपेत् सूक्तमश्वत्थे ह्ययुतं तु चेत् ।
नानाविधो वातरोगो विनश्यति न संशयः ॥ (१२४)
वारुणं वा जपेत् सूक्तमयुतं धात्रिमूलके ।
तापादिव्याधिनाशे तु सुखी पश्चात् स्थितो भुवि ॥ (१२५)
कद्रुद्राय जपेत् सूक्तं शीतज्वरविनाशनम् ।
लिङ्गं स्पृष्ट्वाऽयुतं धीमानारोग्यं शीघ्रतस्तथा ॥ (१२६)
इमा रुद्राय तवसे जपेत् सूक्तं शिवालये ।
उष्णज्वरविनाशाय अयुतं नात्र संशयः ॥ (१२७)

---

१. J. omits the following portion —
-साध्या । तत्रौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च बौधायन-
कल्प-ब्रह्माण्डपुराणादिष्ववगन्तव्यानि । जपस्तु शौनकादि-.
२. B. and D omit दानानि च ३ B D. E G. H read तथाहि for तथा च, while J omits च. ४. D omits the following portion —
. . . . . . ह्ययुतं विष्णुमन्दिरे ।
अश्वत्थे माघमासे च मूत्ररोगो विनश्यति ॥
वायो शुक्रो जपेत सूक्त . . . . ।;
while G. substitutes अयुत for ह्ययुत. ५. E. G. H. and J. read बहुविधो वातरोगो ; while I. बहुधा वातरोगोऽपि both for नानाविधो वातरोगो. ६. I substitutes वातादि- for तापादि-. ७. E. reads सुखे and H मुखे, but the words are complicated ८ G reads -निवारणम् for -विनाशनम् ९. B. D. and J. read दृष्ट्वा for स्पृष्ट्वा, while G. substitutes जपेत् for ऽयुतं. १०. I. reads नीरोग for आरोग्य ११. I. reads ह्ययुत for अयुतं.

इमां रुद्राय सूक्तं तु जपेच्चेच्छिवमन्दिरे ।
कोस-शूलादिरोगघ्नमयुतं नात्र संशयः (१२८)
इङ्खयन्ती जपेत् सूक्तं लक्षं बिल्वे शिवेऽपि वा ।
कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं माघमासे न संशयः ॥ (१०१)
हंसमन्त्रं जपेद्धीमान् ऽयुतं विष्णुमन्दिरे ।
अर्घ्यं दद्यात् कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामियात् ॥ (१०२)
जपेच्चित्रं देवमन्त्रं शिरोरोगो विनश्यति ।
आयुर्वृद्ध्यादिकं पश्चादयुतं विष्णुमन्दिरे ॥
अमीवहा स्वप्नयुक्तं जपेत् सूक्तं शिवालये ।
ऽयुतं चेत् कुष्ठरोगी स्वर्णवर्णं प्रयाति सः ॥ (१०७)
मित्रस्येति जपेत् सूक्तमपस्मारो विनश्यति ।
महापातकयुक्तोऽपि नीरोगो भूतले स्थितः ॥ (१०८)
उदसौ कुक्षिशूली तु जपेत् सूक्तं शिवालये ।
अयुतं माघमासे तु मुच्यते नात्र संशयः ॥ (१०९)

---

१ B. and D. read this s'loka after the sixteenth line of this quotation, namely —

अर्घ्यं दद्यात् कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामियात् ।,

while शिवसन्निधौ for शिवमन्दिरे. २ B. D E. G and J. substitute काय- for कास-; while H काल- for the same. ३ I. reads बिल्वशिरोऽपि वा for बिल्वे शिवेऽपि वा. ४. G and J read अयुतं for युतं. ५ I. reads जपेच्छीघ्रं for जपेच्चित्रं. ६. B. and D. substitute पश्येत् for पश्चात्. ७. G. substitutes अयुतं for ऽयुतं. ८. B D E. G. H and J. read तीव्रस्यापि for मित्रस्येति. ९. I. reads नीरोगी for नीरोगो. १० G. reads कुक्षिशूले च for कुक्षिशूली तु.

सूर्यो[1] नो दिवः सूक्तं प्रत्यहं प्रजपेद्दश ॥
बदर्यां[2] च त्रिवर्षं तु क्षयादिव्याधिनाशनम्' ॥ (११०)
(ऋग्विधान १०१-१६२)

इति। त एते जपा ऋग्विधाने शौनकेन प्रोक्ताः। होमं च तत्र स एवाह–

'ततश्च चित्रमन्त्रेण होमं कुर्यात् सहस्रकम्[3]।
अर्केण त्रिमधुं कृत्वा शिरोरोगो विनश्यति ॥
सप्तम्यां रवियुक्तायां जलमध्ये यदा[4] दश।
करवीरैस्तु गायत्र्या होमं कुर्यात् सहस्रकम् ॥
व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं मृत्युं जयति सः[5] पुमान्'।
(ऋ. वि. १६९-१७१)

इति। बौधायनोऽपि–

'असाध्यव्याधिना ग्रस्त[6] उग्रेण प्राणहारिणा।
आ[7] ते रुद्रेति सूक्तेन प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥
पूर्वमाज्याहुती[8]र्हुत्वा उपस्थाय च शङ्करम्।
हविःशेषेण वर्तेत एकोत्तरमतन्द्रितः[9] ॥
पूर्णे[10] मासे जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च विमुच्यते।
होमकर्मण्यशक्तानां जपस्ताद्द्विगुणो भवेत्' ॥

---

१. I. reads सूर्येण for सूर्यो and प्रत्यब्दं for प्रत्यह २ B and D. read बाधिर्यं तु for बदर्यां तु. ३. B. D. G and H read समन्त्रकम् for सहस्रकम्. ४. I. reads यथा for यदा ५. G. and J read यः for स. ६. B. D E and H. read ग्रस्ता for ग्रस्त ७ E. G. and H. read आ ते रौद्रेण, I. अतिरुद्रेण and J. अतिरौद्रेण all for आ ते रुद्रेति ८ B. D. E G H. and J substitute आहुति for आहुती. ९. I. reads अतन्द्रित for अतन्द्रित. १०. I. reads पूर्णे मासि for पूर्णे मासे.

इति । तैत्तिरीयकशाखायां च द्वितीयकाण्डे रोगनिवृत्त्यर्था होमा बहुधोपवर्णिताः । तत्र तावत्प्रथमप्रश्ने काम्यपशुप्रकरणे प्रथमानुवाके—

'वायव्यं श्वेतमालभेत' ।

(तै. सं. २. १. १. १)

इति श्वेतपश्वालम्भनानुवृत्तौ श्रूयते—

'वायवे नियुत्वत आलभेत ज्योगामयावी' ।

(तै. सं २. १. १. ३)

इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगी । वायोरश्वानियुतः तद्वते नियुत्वते । फलं च वाक्यशेषे श्रुतम्—

'स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत
यदीतासुर्भवति जीवत्येव' ।

(तै. सं. २. १. १. ४)

इति । स एव नियुत्वान् वायुरेव । अस्मिन् दीर्घरोगवति इतासुर्गतप्राणः । द्वितीयानुवाके श्रूयते—

'यो वरुणगृहीतः स्यात् स एवं वारुणं
कृष्णमेकशितिपादमालभेत' ।

(तै. सं. २. १. २. १)

---

१. G omits from वायव्य श्वेतमालभेत to द्वितीयानुवाके श्रूयते २ B. and D omit from श्वेतपश्वालम्भना .. to फल च वाक्यशेषे श्रुतम् We do not give any readings on these mantras though they are found in manuscripts both including यदीतासुर्भवति E. and H omit श्वेतपश्वालभन and श्रूयते and then read वायवे नियुत्वत आलभेत and add इत्युपक्रम्य omitting ज्योगामयावी' ।इति। ज्योगामयावी दीर्घरोगी। वायोरश्वानियुतः तद्वते नियुत्वते।फलं च वाक्यशेषे श्रुतम्-स एवास्मिन्प्राणापानौ दधात्युत and substituting उभयंदातासुर् for यदीतासुर् ३. J. reads वाक्यशेषेण for वाक्यशेषे.

इति। वरुणगृहीतो[1] जलोदराख्यव्याधिगृहीत इत्येके[2]। अज्ञातरोगग्रस्त इत्यन्ये[3]। एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात्।

'स एवैनं वरुणपाशाद्विमुञ्चति'।

(तै. सं. २. १. २. २)

इति फलम्। स एव वरुण एव। वरुणपाशादुक्तरोगात्। तस्मिन्नेवानुवाके–

'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयावी'।

(तै. सं. २. १. २. ७)

इति। बभ्रुः पिङ्गलवर्णः। तत्फलं तु–

'अग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्र-
समुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव'।

(तै सं. २. १. २. ७)

इति। चतुर्थानुवाके–

'यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति
सोमापौष्णꣳ श्याममालभेत'।

(तै. सं. २- १- ४- ३)

इति। कण्डूत्यादिभिश्चिह्नैर्भविष्यद्रोगं निश्चितवतः तस्माद्भयं सम्भवत्येव। तत्फलं तु–

'न दुश्चर्मा भवति'।

(तै. सं २. १. ४. ३)

---

१. G. omits from जलोदराख्यव्याधिगृहीत —to तस्मिन्नेवानुवाके। - आग्नेयम् both including and substitutes उष्ण- for कृष्ण-. २. B. and D. read महोदरव्याध्यादि- for जलोदराख्यव्याधि-. ३ B. and I. read मज्ञातरोग- for अज्ञातरोग- while E. H. I. and J. mit -ग्रस्तः-

इति । षष्ठानुवाके–

'प्राजापत्यं तूपरमालभेत यस्यावज्ञातमिव ज्योगामयेत'।

(तै. सं. २. १. ६.३)

इति । तूपरः शृङ्गहीनः पशुः । तत्फलं तु–

'स एवैनं तस्मात् स्रामान्मुञ्चति' ।

(तै. सं. २. १. ६.५)

इति । स एव प्रजापतिरेव । तस्मात् स्रामादस्पष्टाद्दीर्घरोगात् । नवमानुवाके–

'मैत्रꣳ श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी' ।

(तै. सं. २. १. ९. ३)

इति । तत्फलं तु–

'साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति उत
यदीतासुर्भवति जीवत्येव' ।

(तै. सं. २. १. ९. ३)

इति । एवमेते रोगनिवर्तकाः पशवः प्रथमप्रश्नेऽभिहिताः। तथा द्वितीयप्रश्ने काम्येष्टिप्रकरणे प्रथमानुवाके श्रूयते–

'अग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन्
यो वा बिभीयात्' ।

(तै. सं. २. २. २. ३–४)

इति। भयप्रतियोगी[1] तु रोगात्मकः पूतिगन्धोऽवगन्तव्यः। वाक्यशेषे—

'पूतिगन्धस्यापहत्यै'।

(तै. सं. २. २. २. ४)

इति तत्फलसंकीर्तनात्[2]। तृतीयानुवाके—

'अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकाग्नये शुचये ज्योगामयावी'।

(तै. सं. २. २. ४. २)

इति। तत्फलं तु—

'यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिंस्तेन दधाति। यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिंस्तेन दधाति। यदग्नये शुचये आयुरेवास्मिंस्तेन दधाति। उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव'।

(तै. सं. २. २. ४. २–३)

इति। तथा तत्रैव श्रुतम्—

'एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामः'।

(तै. सं. २. २. ४. ३)

इति। चक्षुष्कामो नेत्ररोगग्रस्तः।

'यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिंस्तेन दधात्युत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति'।

तै. सं. २. २. ४. ३–४)

---

१. B and D. read भयप्रतिरोगित्वात् तत्र रोगात्मक, H. भयप्रतिरोगीत्वत्ररोगात्मक, E. and G. भयप्रतिरोगी त्वत्ररोगात्मक. and J. भयप्रतिरोगात्मकः for भयप्रतियोगी तु रोगात्मकः. २ I. reads -कीर्तनात् for -संकीर्तनात्.

इति तत्फलश्रवणात् ।

अनयैव दिशा वाक्यान्तराण्यप्युदाहरणीयानि । ऋग्वेद-यजुर्वेदाश्रितौ जप-होमौ प्रदर्शितौ सामवेदाश्रितावपि सामवेदपर्यालोचनया प्रदर्शनीयौ[1] ।

अर्चनानि तु शैव-वैष्णवाद्यागमादिषु प्रसिद्धानि । अर्चनादिभिरित्यादिशब्देनार्घ्य-ध्यानयोग-प्राणायामादयो दृष्टादृष्टोपाया व्याधिनिवर्तका अवगन्तव्याः । ते च योगशास्त्रादौ प्रसिद्धाः । अस्माभिर्ग्रन्थविस्तरभयान्नात्र लिख्यन्ते ।

नच—उक्तेषु जपादिष्वनुष्ठितेष्वपि क्वचित्फलविसंवाददर्शनात् न विस्रम्भप्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम् । औषधेष्वप्यस्य न्यायस्य समानत्वात्[3] । तत्रापि मा भूद्विस्रम्भ—इति चेत् । हन्तैवमायुर्वेदो दत्तजलाञ्जलिः स्यात् ।

अथ मन्यसे प्रयुज्यमानेष्वौषधेषु कस्माच्चिद्दोषानिवर्त्यदोषप्रबलत्वाद्वा निवर्तकौषधप्रयोगस्याभ्यासोऽपेक्षितः —इति । तर्हि जपादिष्वपि तुल्यमेतदुत्तरम् ।

'सकृत्कृते[4] कृतः शास्त्रार्थः' ।

इति न्यायस्त्वदृष्टफलेष्वेवावगन्तव्यो न दृष्टफलेषु । अत एवावघातादिष्वावृत्तिः परिकल्प्यते । न खल्वनिष्पन्नेषु तण्डुलेषु सकृन्मुसलप्रहारेणावघातविधेश्चरितार्थतां मीमांसका[5]

१. I. reads सामवेदाथर्ववेदाश्रितावपि सामविधानादिपर्यालोचनया प्रदर्शनीयौ for सामवेदाश्रितावपि सामवेदपर्यालोचनया प्रदर्शनीयौ. २ E. G. and H. read आगमादिषु for अर्चनादिभि . ३ B. D and E. read सामान्यत्वात् for समानत्वात् ४. J. reads सकृत्कृति- for सकृत्कृते . ५ B and D. add न before मीमांसका..

मन्यन्ते। तत्र यथा तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तोऽवघाताभ्यासः एवमत्रापि रोगनिवृत्तिपर्यन्तो जपाद्यभ्यासो द्रष्टव्यः।

यत्तु क्वचिज्जपादीनामल्पसङ्ख्याश्रवणं तदल्पदोषविषयतया व्यवस्थापनीयम्। एवं च सति न क्वापि विसंवादः।

अयं च व्याधिप्रतीकारन्यायः सर्वेष्वपि अनिष्टेषु प्रारब्धफलेषु कर्मसु योजनीयः। यदि जपादीनां प्रायश्चित्तत्वमङ्गीकृत्य प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरभ्युपेयते यदि वा तदनङ्गीकारेण फलमात्रप्रतिबन्धः सर्वथाऽपि विहिते जपादौ विस्रम्भेण प्रवृत्तिः सिद्ध्यति।

यदा भोगैकनिवर्त्त्यत्वशङ्कायुक्तेष्वपि प्रारब्धफलेष्वीदृशप्रतीकारविस्रम्भः तदाऽनारब्धफलेषु कर्मसु प्रायश्चित्तप्रवृत्तिविस्रम्भोऽस्तीति किमु वक्तव्यम्? तस्माद्यथोक्तेषु प्रायश्चित्तेषु निःसन्दिग्धतयैव प्रवर्तितव्यमित्यशेषमतिमङ्गलम्॥

तदेवमयं भगवान् पराशराचार्यः काण्डद्वयेन व्यवहारसूचनसहितमाचारप्रायश्चित्तप्रपञ्चमभिधाय शास्त्रमुपसंहरति—

एतत्पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम्।
द्विनवत्या समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य सङ्ग्रहः॥

इति। पराशरेण कस्यचिदुपपुराणस्यापि निर्मितत्वात्तस्य च ज्ञानप्रधानत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुमेतदित्युक्तम्।

'अथातो हिमशैलाग्रे'—

(प. स्मृ. १. १.)

---

१ G. reads -अभ्यासा द्रष्टव्या for -अभ्यासो द्रष्टव्य. २ B and D. do not insert this यदि. ३. B. and D do not insert यदि ४. I. omits सिद्ध्यति ५ B and D. read तदेवमाह for तदेवमयं ६ B D E. G. H and J. read -प्रायश्चित्तद्वयम् for -प्रायश्चित्तप्रपञ्चम्. ७. B. and D read उपपातकस्यापि for उपपुराणस्यापि, but it seems quite wrong.

इत्यारभ्य प्रणीतो द्वादशाध्यायात्मको ग्रन्थसन्दर्भः प्रकृतत्वादेतच्छब्देन परामृश्यते । अस्य शास्त्रस्य कलिधर्मविषये प्रामाण्यातिशयं पूर्वोक्तमनुस्मारयितुं पराशरसम्बन्धोपवर्णनम् । शास्त्रशब्दोऽत्र[१] विधायकं वचनमाचष्टे । शासनाच्छास्त्रमिति तद्व्युत्पत्तेः । ननु—शंसनाच्छास्त्रमित्यपि तद्व्युत्पत्तिरस्ति । तदुक्तं पुराणे—

'शासनाच्छंसनाच्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते'।

इति । बाढम् । सा व्युत्पत्तिर्मोक्षशास्त्रविषया । तस्य सिद्धब्रह्मतत्त्वाख्यानरूपत्वात्[२] । अत्र त्वनुष्ठेयार्थकथनात्पूर्वोक्तैव । तदेवाभिव्यञ्जयितुं धर्मशास्त्रस्येत्युक्तम्[३] । वचनान्तराणामावापोद्वापनिवृत्तये संख्याभिधानम्[४] । मन्वादिस्मृतिवद्ग्रन्थबाहुल्याभावात्[५] केषांचिद्धर्माणामनुक्तिमाशङ्क्य तद्व्यवच्छेदाय सङ्ग्रह इत्युक्तम् ।

अस्य[६] शास्त्रस्यार्थानुष्ठानप्रधानत्वात् पाठस्य स्वर्गम्प्रति अकिंचित्करत्वमाशङ्क्य वेदाध्ययनवत्स्वर्गसाधनत्वमाह—

यथा[७]ऽध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा ।
अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना ॥

---

१ E and J. substitute पराशरशब्दोऽत्र for शास्त्रशब्दोऽत्र; while G. reads शंसनात् for शासनात् २ E reads ब्रह्मसत्त्वाख्यान-, G -ब्रह्माख्यान-, H. -ब्रह्मत्वाख्यान-and J -ब्रह्मरूपत्वाख्यान- all for-ब्रह्मतत्वाख्यान-. ३ I. reads शास्त्रमित्युक्तम् for धर्मशास्त्रस्येत्युक्तम् ४ E. omits ऽभिधानम् । मन्वादिस्मृतिवद् ग्रन्थबाहुल्याभावात् केषांचिद्धर्माणामनुक्तिमाशङ्क्य तद्व्य- ५. B. and D. omit अभावात् and read बाहुल्यात् ६ B D. E. and H. substitute तस्य for अस्य. ७. B. and D. substitute अथा— for यथा-.

निगदव्याख्यातमेतत्[1]।

ननु[2]—व्यासेन कलिधर्माणां पृष्टत्वात्[3]

"कलौ पाराशराः[4] स्मृताः"।

(प. स्मृ. १. २४.)

इति पराशरेणोत्तरितत्वाच्च पराशरोक्ताः सर्वे कलिधर्मा एवेति वक्तव्यम्। किञ्च।

'शेषं मुनिविभाषितम्'।

(प. स्मृ. १. ३४)

इति इतरमुन्युक्तकलिनिषेधानामप्यभ्युपगतिः स्पष्टं लक्ष्यते। अतो मूलोक्ताघसङ्कोचादीनां मूलोन्नीतदूरयात्रादीनामस्मिन् युगे प्रवृत्तावप्रवृतौ च विरोधो जागरूकः। नच—बाहुल्यमात्रेण स्मृतेः कलिधर्मविषयत्वं किं न स्यात्?—इति वाच्यम्। विभाजकनिमित्ताभावात्। निषेधवचनानां निमित्तत्वे कृष्यादिकस्यापि अननुष्ठेयत्वापत्तेः। एतद्ग्रन्थोक्तव्यतिरिक्तविषयाणां तेषां निमित्तत्वे अघसंकोचादीनामपि कृष्यादिवदनुष्ठेयत्वापत्तेः। संन्यासाद्याश्रम-कृष्यादिव्यतिरिक्ताप्रवृत्तिः सेतुयात्राव्यतिरिक्तदूरयात्रादीनामग्राह्यत्वापत्तेः। आचारस्य तथात्वे अतिप्रसङ्गापत्तेः। स्मृतिवैयर्थ्यापत्तेश्च—इति चेत्। अत्रोच्यते—

---

१. B. D. G. and J. read निगदव्याख्यानमेतत् for निगदव्याख्यातमेतत्.
२. From this word to (P 292, L. 23) the end of माधवाचार्यवर्य the intermediate portion does not appear in B. D E. G. H. and J, but occurs in A. and I. It is possible no doubt the coin of author.
३. I. reads स्पृष्टत्वात् for पृष्टत्वात्. ४. I. reads पराशरस्मृतिः

कलौ पराशरोक्तं तद्वचनोन्नीतं च सर्वमप्यनुष्ठेयमेव। नानुष्ठेयं किञ्चिदप्यस्ति। किन्त्वनुष्ठाने विशेषो विज्ञायते। समन्वयबलात्। तथाहि—निषेधाश्च युगप्रयुक्तानुपपत्तिमूलकाः। अन्यथा विध्युत्पत्तिवैयर्थ्यात्। अनुपपत्तिश्च दृष्टाऽदृष्टा चेति द्विविधा। तत्र दृष्टानुपपत्तिमूलकानामनुष्ठानमननुष्ठानं चानिन्दितम्। यत्र अनन्यथासिद्धिप्रतिप्रसवविधिरुन्नीयते तत्र दृष्टानुपपत्तिः कल्प्यते।

"दूराध्वोपगतं श्रान्तं"
(प. स्मृ. १. ४१)

"यति हस्ते जलं दद्यात्"
(प. स्मृ. १. ५३)

"वैश्वदेव उपस्थितम्"
(प. स्मृ. १. ४१)

"चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्"
(प. स्मृ. २. १)

"एकपिण्डास्तु दायादाः"
(प. स्मृ. ३. ७)

"देशान्तरमृतः कश्चित्"
(प. स्मृ. ३. १०)

"ब्रह्मचारी गृहे येषाम्"
(प. स्मृ. ३. १८)

"सव्रतः सत्रपूतश्च"
(प. स्मृ. ३. २१)

"आहिताग्निश्च यो द्विजः"

(प. स्मृ. ३. २१)

"राज्ञश्च सूतकं नास्ति"

(प. स्मृ. ३. २२)

"यस्य चेच्छति पार्थिवः"

(प. स्मृ. ३. २२)

"सम्प्रणीतः श्मशानेषु"

(प. स्मृ. ८. २२)

"दास–नापित–गोपाल–कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः"

(प. स्मृ. ११. २१)

"यजेत वाऽश्वमेधेन"

(प. स्मृ. १२. ७१)

इत्याद्यन्यथानुपपत्त्या दूरयात्राविधिरुन्नेयः।

"एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रः"

(प. स्मृ. ३. ४)

इत्यघसङ्कोचविधिर्यायावरविषयत्वेन वा औपासनोक्तापवादप्रतिप्रसवविषयत्वेन वा अन्यथासिद्धः।

"नष्टे मृते प्रव्रजिते"

(प. स्मृ. ४. २८)

इति पुनरुद्वाहविधिः परिवेदनाद्यक्रमविवाहविषयत्वेन अन्यथासिद्धः।

"क्षेत्रजश्चैव"

इत्यादि क्षेत्रजादिपुत्रभेदप्रदर्शनं कुण्ड–गोलकप्रदर्शनवत् प्रायश्चित्तार्थत्वेन अन्यथासिद्धम्।

न च–दत्तौरसयोरपि तथा स्यात्–इति वाच्यम्। ऋतुगमनप्रशंसनेन वैपरीत्यनिन्दनेन च औरसस्येव लक्षणप्रणयनेन दत्तस्यापि विध्यभिप्रायविषयत्वप्रतिपादनात् दत्तौरसकथनं न प्रायश्चित्तरूपमिति स्पष्टीकृतम्।

"संसर्गमाचरेद्विप्रः"

(प. स्मृ.)

इत्यादि संसर्गप्रायश्चित्तं लोकविलक्षणयाजनादिविषयत्वेन अन्यथासिद्धम्।

"आसनात् शयनात् यानात्"

(प. स्मृ. १२, ७९)

इति तु पातित्यमात्रापादकत्वेन अन्यथासिद्धम्।

अन्यत्र गोवधादौ अदृष्टानुपपत्तिः कल्प्यते। तेषामनुष्ठानं निन्दितम्। यत्र प्रत्यक्षोऽपूर्वविधिर्दृश्यते कृष्यादौ तस्य अननुष्ठानं निन्दितम्। तदितरविषयत्वेनैव निषेधानां प्रवृत्तत्वात्। पूर्वोक्तानन्यथासिद्धविधिविषयाणामप्येवमेव द्रष्टव्यम्। तेषामपि स्वस्वविषयेषु प्रत्यक्षापूर्वविधित्वात्। एतदभिप्रायेणैव सर्वमपि व्याख्यानं सङ्गच्छत इति सर्वं समञ्जसम्।

अध्यायाचारकाण्डानाभिहितसमयाचारभेदान् द्वितीये
काण्डेऽध्यायाष्टकेऽपि क्वचिदनभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान्।
अध्याये द्वादशेऽस्मिन्नकथयदनघः शक्तिसूनुर्मुनीन्द्रः
तं शिष्टानुग्रहार्थं सुविवृतमकरोन्माधवाचार्यवर्यः ॥ १ ॥

१. A reads विलक्षण- for लोकविलक्षण-. २ This does not appear in I ३. A reads शिष्या- for शिष्टा-.

अध्यायेऽत्रावशिष्टं[1] समुदितमुभयोः काण्डयोर्द्वादशे स्यात्
प्रायश्चित्तं यदस्मिन्ननुपदमवदत्[2] पातकादौ रहस्ये[3]।
अन्यत् सौम्यादिकृच्छ्रं सुविहितफलदं कर्मणो यो विपाकः
सर्वं भावोपलक्ष्यं स्मृतिहृदयविदा[4] व्याकृतं माधवेन ॥ २ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज[5]परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक[6]-श्री वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य[7] कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां द्वादशोऽध्यायः समाप्तः।

समाप्तमिदं प्रायश्चित्तकाण्डम्।

---

१. B. D. and H. read चावशिष्टं. G. स्वावशिष्ट and G. वा ऽवशिष्ट for ऽत्रावशिष्टं. but it seems incorrect. २ B. D. E. H J. and I read अगमत् for अवदत्. ३. B D. E. G. H. and J. read रहस्यम् for रहस्ये- ४. E. and I. read स्मृतिहृदयमिद for स्मृतिहृदयविदा, while B. D. H. substitute व्याकृते for व्याकृत ५. B. and D. read -राजाधिराज- for -महाराजाधिराज-. ६ B D. E. G. H. and J. read प्रवर्तकस्य for -प्रवर्तक-. ७. B. and D. read only अमात्यस्य for माधवामात्यस्य.

The names occurring in the Parâśara Śamhitâ.

ADHYÂYA XII

A list of the names of authors and works, &c., occurring in Mâdhavâchâryâ's Commentary on the Parâśar Sâmhitâ, Adhyâya XII

Index of Quotations, Vol. II., Part II.

---

१. अङ्गिराः—

२. अग्निपुराणम्—

८. उमामहेश्वरसंवादः–

९. उशनाः—

१०. ऋग्विधानम्—

११. कण्वः—

१२. कात्यायनः—

१३. काश्यपः—

१४. कूर्मपुराणम्—

१५. गर्गः—

१६. गरुडपुराणम्—

१७. गौतमः—

१८. चतुर्विंशतिमतम्—

१९. चमत्कारखण्डम्—

२७. तैत्तिरीयसंहिता—

२८. दक्षः—

२९. देवलः—

३०. नन्दिपुराणम्—

३१. नागरखण्डम्—

३२. नारदः—

३३. नारदपुराणम्—

३४. पतञ्जलिः —

३५ पद्मपुराणम् —

३६. पराशरोपपुराणम् —

३७. पुराणम् —

९०. ब्रह्मपुराणम्—

५१. भरद्वाजः—

५२. भविष्यपुराणम्—

५३. भविष्योत्तरम्—

५४. भरद्वाजगृह्यम्—

५५. भृगुः—

५६. मनुः—

५७. मध्यमाङ्गिराः—

५८. महाभारतम्—

५९. मार्कण्डेयः—

६०. मार्कण्डेयपुराणम्—

६१ यमः—

६२. याज्ञवल्क्यः—

६३. लिंगपुराणम्—

६४. वराहपुराणम्—

६५. वसिष्ठः—

६६. वामनपुराणम्—

६७. वायुपुराणम्—

७१. विष्णुपुराणम्—

७२. विष्णुधर्मोत्तरम्—

७३. वृद्धगौतमः—

७४. वृद्धपराशरः —

७५. वृद्धबौधायनः—

७६. वृद्धमनुः—

७७. वृद्धशातातपः—

७८. वृद्धहारीतः—

७९. व्याघ्रः—

८०. व्यासः—

८१. शंख :—

८२. शंख-लिखितौ—

८६. श्रुति :—

८७. षट्त्रिंशन्मतम् :—

८८. संवर्त :—

THE
GENERAL INDEX OF QUOTATIONS
occurring in
MÂDHAVÂCHARYA'S COMMENTARY
on the
PARÂŚARA DHARMA SAMHITÂ,
Vols. I.—II.

अ.—

अक.—

अग.—

अथ.—

अद्.—

अन.—

अम.—

अय.—

अल.—

अव.—

अष.—

अस.—

अह.—

आ.

इ.

ऊ

ए

छ.

द

ध.

न.

प.

भ.

म.

र.

ल.

व.

श.

ष.

ह.

समाप्त.

THE INDEX ' OF THE WORDS

occurring in the text of the Parâśara Dharma Samhitâ.

Adhyâya I., Śloka I., up to the end of the XII. Abhyâya.

इ.

त.

द.

ध.

न.

प.

फ.

ब.

भ.

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE

PARÂŚARA-DHARMA-SAMHITÂ

OR

PARÂŚARA-SMṚITI,

WITH

THE COMMENTARY

OF

SÂYAṆA-MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, INDEXES, APPENDICES, &c.,

BY

PAṆḌIT VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

VOLUME III. PART I.

(500 COPIES.)

1911.

Price Rs. 4.

Sold at :

GOVERNMENT CENTRAL PRESS, BOMBAY.

Bombay Sanskrit and Prakrit Series, No. LXVII.

पराशरधर्मसंहिता

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता ।

टिप्पणी पाठान्तराणि विषयानुक्रमणिका वर्णानुक्रमः
सूचिरित्यादिभिः सहिता ।

तृतीयं

व्यवहारकाण्डम्

प्रथमोऽध्यायः

स च

इस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधितः ।

मुंबई ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३३ ।

खिस्ताब्दाः १९११ ।

मूल्यं रूपकचतुष्टयम् ।

PREFATORY NOTE.

In presenting to the public the third volume, व्यवहाराध्याय or यवहारमाधव, of the Parâśara-Dharma-Samhitâ, Part I., I have o offer a few preliminary remarks on the printed copy md MSS. procured by me personally and those received rom friends in different parts of the country, which were onsulted in the preparation of this Part. In all I have leven MSS. and one printed copy of Parâśara-Dharma-Samhitâ with me, and they may be divided into two lasses : (*i*) The four which were used by me ; (*ii*) the seven which I had to reject, as they were very defective all hrough, very carelessly written, and were of the least value. Those in the first class may be particularized as follows :—

A. This is an excellent Devanâgarî MS., written on paper manufactured in Portugal, consisting of 268 pages (leaves), à 7 to 13 lines, à 21 to 25 aksharas, written Śaka 1727 (A. D. 1805) at Kavalé and corrected throughout in ochre (सोनकाव) and white lead (सफेता), coloured ink substitutes. The special praiseworthy feature of this MS. is that it gives various readings together with the corresponding meaning, either in the margin or in the body of the leaf itself, evidently derived from the number of the MSS. and authorities consulted by the original writer. The genuineness of these readings is luckily enough on a satisfactory and sound basis, which helps

to clear up the charge often and lightly laid against the old-time Indian Sanskritists, that they had not the genius or patience to trace variations in the readings of the texts they have laboriously preserved for posterity.

This valuable MS. was purchased for me by my friend and co-student, Ramkrishna Prabhakar Dhavalkar Shastri, the learned hereditary Purâṇika (पुराणिक) at the ancient Shrine of "Śrî-Śântâ Durgâ" of Kavalé or Kaivalyapūra (कैवल्यपूर) in Goa. The largest and predominating worshippers at this famous shrine come from the Sârasvata (Gauḍa) Brahman community of the Mahârâshṭra, who are to be found all over the Bhârata-varsha. This happy purchase, together with some more MSS., came from the valuable collection in the possession of Govare Bâwâ, a learned Pandit known for his vast knowledge and mastery over the Vedas and the Shastras. The colophon is as follows :—

इति श्रीमत् सायणमाधवाचार्यप्रणीतम् व्यवहारमाधवाख्यं प्रकरणं समाप्तम्। गोपाळ गाडगीळ इत्यनेन लिखित्वा। श्रीमत्कैवल्यरूप गोम्बोवा गुरुचरणारविंदयो समर्पितम्। शकै १७२७ श्रीः शुभंभवतु लेखकपाठकयोः।

B. This MS. was most kindly and liberally placed at my disposal by my friend, M. R. Ry. Vyenkata Swami, who had also obtained for me the MSS. for the first two volumes of this Part. As might be expected from its southern origin, this MS. is in Telugu characters on palm leaves, consisting of 198 leaves, à 2′-6″ × 2″, á 8 lines, à

50 to 54 akṣharas, and is written by stencil, with the red and the black colouring substances introduced in the headings to the various chapters and the text respectively. The writer of this MS. has made an effort to elucidate in Telugu the technical words, giving their popular substitutes. The colophon is as follows :—

लिखितमिदं शालिवाहनशके विरूपाक्ष क्षेत्रे अष्टसप्तत्यधिक षोडशशतमे वर्षे आषाढ कृष्ण दशम्यां श्रीमत व्यंकट रायरु ममयजमानस्य निदेशात् राज राजेश्वर शर्मणा धर्मवृद्धिर्भवतु शुभंभवतु श्रीः श्रीः श्रीः

C. This MS., which is written in the Jain style, has been purchased for me by Veda Shâstra Sampanna Narayaṇ Shastri Parvanikar, Court Pandit to H.H. the Maharaja of Jayapur. This is defective in many parts and more or less mutilated throughout, with several omissions in the text, though tolerably correct. It has no date at the end.

D. This MS. was kindly lent to me by the late lamented Raja Rajendralal Mitra, the eminent Oriental Scholar of Calcutta. It is written on country-made paper in the old Maithila (मैथिल) characters, consisting of 256 pages (leaves) à 16 lines, à 21 aksharas. This has some parts wanting, and a few mutilations, but is correct generally. It has no date at the end.

E. This is a copy of Parâśara Dharma Saṃhitâ (पराशरधर्मसंहिता) printed in the *Bibliotheca Indica* at Calcutta.

2. To begin with, this volume contains the Civil Law (व्यवहार) of Parâśara, condensed in four verses only. This concise treatment of this important portion of Hindu

Law is not due to the absence of its development at the time. The Civil Law of the Smṛitis was, it seems, considerably modified, and Parâśara, to avoid further conflict, has wisely invested the verdicts of the learned in the current usages of the country with great authority by stating that questions of Civil Law be referred, for determination, to a Parishad or an assembly of the learned.

This gap in a detailed treatise on Law by Parâśara has been filled up by Mâdhavâchârya's commentary or rather an enlargement and amplification of the view expressed or propounded in the text—the four verses of Parâśara, which is given *in extenso* in the present volume. Mâdhava has quoted largely from मनु, याज्ञवल्क्य, कात्यायन, बृहस्पति, प्रजापति, हारीत, वसिष्ठ, विष्णु, नारद, गौतम, &c.

Quotations from मनु, याज्ञवल्क्य and नारद are generally to be found in their known works. In rare instances quotations attributed to one of these three jurists cannot be traced in their works; but this may be probably due to occasional errors in citing the author's name. For instance, I refer to pp. 86 and 115. On the latter page there is an alleged quotation from मनु, but it is not to be found in his known works. It is, however, to be found in Nârada *in extenso*, and yet it is quoted *verbatim* by Vijñâneśvara in his Mitâksharâ, who attributes it to कात्यायन. It is a common experience that identical thoughts and expressions are often found in the works of two distinguished writers in different parts of the country, where either of them could not possibly have heard or seen any writings of the other, and such coincidences are not rare in literature in different parts of the civilized world. It is, therefore, not quite

proper to definitely deny the authorship of the above quotation to Nârada (नारद) and attribute it to कात्यायन alone.

Again, there are several quotations attributed to कात्यायन and बृहस्पति, whose works have been made frequent use of by माधवाचार्य in this work, which are not to be found in any of the works, printed or in manuscript, of the two authors named, which I have been enabled to secure and consult. The authors, in fact, have not, as far as I know, treated Civil Law (व्यवहार) in any of their known works.

As to गौतम, वसिष्ठ, विष्णु and हारीत, quotations from these can be ascertained well enough except in a few instances.

I have given Brihat-Parâśara-Samhitâ ('बृहत्पराशरसंहिता') as an Appendix to this Part. I reserve my remarks as to this work of Parâśara for some future occasion. The Table of Contents, the List of the Names of the Authors, Index to Quotations, &c., will be found in the second Part of this Volume.

VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

Girgaum, Bombay.

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरधर्मसंहिता।

व्यवहारकाण्डम्।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परं
मज्जन्सज्जनतीर्थसंगनिपुणः सद्वृत्ततीर्थं श्रयन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥

सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीरुयर्थी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वंसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यद्दशप्रत्ययः
स्मार्त्तोद्भायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥

प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपघ्निका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

---

१. B. C. read अष्टव्यक्त° for अष्टव्यक्ति°. २. A. reads °पुरन्धरो for °धुरन्धरो.
३. A. B. C. read विजयतां for विजयते. ४. D. reads °पघ्निता for °पघ्निका.
५. A. has marginal reading °तला for °टपा.

शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥ ५ ॥
श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥ ६ ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।
परावरस्मृतजगदीहितासये
पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्तते ॥ ८ ॥

व्याख्याते आचार-प्रायश्चित्ते । अथ व्यवहारः प्रस्तूयते । यद्यप्यृणादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान् तथापि आचारकाण्डे चतुर्णां वर्णानां क्रमेण आचारान् ब्रुवन्

'क्षत्रियस्तु प्रजा रक्षन्,'

इत्यस्मिन्वचने क्षत्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेव-मवोचत्—

'क्षितिं धर्मेण पालयेत्' ।

इति । तत्र क्षितिपालनं नाम क्षित्यादिश्रितासु प्रजासु दुष्टानां

१. A. B. C. read सुकीर्तेः. २. C. reads लोकनाथ° for भोगनाथ° and D. reads °बुद्धिस° originally, but it is corrected by red ink °बुद्धी स°. ३. A. and B. read °षु यथा, but B. has in correction °सुषमा° instead of °षुं यथा; while C. स्मृतिसुखमा°. ४. A. B. D. read पराशरस्मृति° for परावरस्मृत°. ५. C. reads °पालनादिरक्षादि श्रुतासु प्रजासु दुष्टानांशिष्टो.°

शिक्षया शिष्टोपद्रवपरिहारः । ऐतदर्थ एव हि जगदीश्वरस्य राम-कृष्णादिक्षत्रियावतारः । तत्र गीतासु भगवता विस्पष्टमभिहितम्—

'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ' ॥
(भ. गी. ४. ६-७)

इति । यथा महतां रावणादीनां शिक्षायै रामाद्यवतारस्तथा क्षुद्राणां चोरादीनां शिक्षायै राजावतार इति द्रष्टव्यम् । अत-एव मनुः—

'अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य लोकस्य[4] राजानमसृजत्प्रभुः ॥
चन्द्रा[5]-ऽनिल-यमा-ऽर्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
इन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य[6] शाश्वतीः ॥
यस्मादेषां[7] सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं[8] भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

१. D. reads निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च. २. D. reads एतदर्थेनैव for एतदर्थ एव. ३. C. adds आह after एव. ४. C. and D. read सर्वस्य for लोकस्य. A. also in marginal reading and B. in correction read सर्वस्य for the same. ५. B. originally reads इन्द्रा° for चन्द्रा°. ६. D. reads आहृत्य for निर्हृत्य. ७. D. reads एव for एषां. ८. D. reads एवं for एनं.

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशु-द्रव्यसंचयम् ॥
कार्यं चावेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः' ॥

(म. स्मृ. ७. ३–१०)

इति। एतच्च सर्वमाचारकाण्डेऽस्माभिः राजधर्मान् व्याचक्षमाणैः प्रपञ्चितम्। बृहस्पतिस्तु विशेषतः ऋणादानादिव्यवहार-विचारमेव राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारक्षमत्वमुपपाद-यितुमिन्द्राद्यात्मकत्वं राज्ञ उदाजहार—

'गुणधर्मानतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।
धनिकार्णिकसन्दिग्धौ प्रतिभू-लेख्य-साक्षिणः ॥
विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।
सोमा-ऽग्न्यर्का-ऽनिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ॥
तेजोमात्रां समुद्धृत्य राज्ञो मूर्तिर्हि निर्मिता ।
तस्य सर्वाणि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।

---

१. B. reads ऽनन्त° for नर°. २. C. reads दुरव° for दुरुप°. ३. B. C. D. read सो° for चा.° ४. B. and D. add एव after °काण्डे. ५. C. reads °व्यवहारमेव instead of °व्यवहारविचारमेव. ६. B. and C. read गुणधर्ममतो; while D. reads गुणधर्मवतो for गणधर्मानतो. ७. C. and D. read °मात्रं for °मात्रां. ८. D. substitutes वि° for हि. ९. C. reads भोगस्य for भोगाय; while D. reads भूयो भोगाय for भयाद्भोगाय.

नाऽराजके कृषि-वणिक्-कुसीदपरिपालनम् ॥
तस्माद्वर्णाश्रमाणां तु नेताऽसौ निर्मितः पुरा [२]।

इति । लोके हि राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाचित्वेन प्रयुज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः । भूप-नृपशब्दौ यौगिकौ । भुवं पातीति भूपः । नॄन् पातीति नृपः । तथा च राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं च गुणः । तत्प्रयुक्तो धर्मो व्यवहारविचारः । स च पूर्वमेवाभिहितः । किं तु वर्णाश्रमधर्मान्व्याचक्षाणेन बृहस्पतिना राजन्यपि क्षत्रियत्वरूप[३]वर्णप्रयुक्तो गृहस्थाश्रमप्रयुक्तश्च धर्मोऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्रयुक्तो व्यवहारविचारात्मको राजधर्मोऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता । ऋणिकस्तदीयस्य धनस्य[४] गृहीता । तयोः सन्दिग्धिर्[५]विवादः । प्रतिभूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्रतिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य वोढा । लेख्यं धनसंख्यावृद्धिविशेषादियुक्तं पत्रम् । साक्षिण उत्तमा-ऽधमर्णयोः सम्प्रतिपन्ना मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभ्वादीनां[६] त्रयाणां सन्दिग्धिन्यायान्यायवर्तिताभ्यां[७] सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति यो राजा विचारयितुं प्रभवति तस्योत्पत्तिरभिधीयत इत्यर्थः । यस्माद्राजा सोमेन्द्रादिदेवतांशसम्भवत्वात् ऋणादानादीन्[८] व्यवहारान् विचारयितुं प्रभवति तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. D. reads °पशु° for °परि.° २. D. reads सुरैः for पुरा. ३. D. does not add °रूप° after क्षत्रियत्व°. ४. D. substitutes अर्थस्य for धनस्य. ५. A. and B. read संदिग्ध° and C. संदिग्धे for संदिग्धिः. ६. A. reads °भूत्वादीनां while B. also originally reads the same, but in correction of the same and in marginal reading of A. C. °भुवादीनि. ७. A. and B. read °प्रवर्तिताभ्यां. ८. B. originally reads ऋणादि° for ऋणादान°.

'व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोध-लोभविवर्जितः'॥

(या. स्मृ. २. १.)

इति। अत्र व्यवहारशब्दो रूढि-योगाभ्यां निर्णयफलकमर्थि-प्रत्यर्थिविवादमाचष्टे[१]। तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता—

'प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे[२]।
साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते'॥

इति। न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तरः 'इदं मदीयं धनमन्येनापहृतम्' 'तत् क्षेत्रधनादिकं एतस्य युक्तं नान्यस्य' इत्युपपत्तिपुरःसरो निर्णयः। तस्मिन्न्यायविस्तरे विषयीभूते सति तत्प्रवर्त्तकोऽर्थि-प्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार उच्यते[३]। 'मदीयं धनमन्येनापहृतं[४] तत्पुनर्मया साधनीयम्' इत्यर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्तते तद्धनं साध्यम्। तच्च[५] मूलं यस्य विवादस्य सोऽयं[६] साध्यमूलः। अयं च कदा सम्पद्यत इत्यपेक्षायामुक्तम्—

'प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे'।

इति।

'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न स्तेनः स्यान्न वार्धुषिः'।

इत्यादि[७]विधि-निषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नस्तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा

१. B. C. D. read अर्थिविवादं instead of अर्थि-प्रत्यर्थिविवादं. २. C. reads विस्तारः for विस्तरः. ३. This sentence is not in A. B. C.; ४. B. originally reads अन्येन, but in margin reads अनेन; while C. reads अनेकेन for अन्येन. ५. This sentence is not mentioned in C. ६. C. and D. read स for अयं. ७. This word is not mentioned in C.

विच्छिन्नो भवति तदानीमयं विवाद उपपद्यते[1] । असति तु धर्मविच्छेदे नास्ति[2] व्यवहारस्यावकाशः । अत एव नारदः–

'मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्काले राज्यमबूभुजत् ।
धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥
तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते' ॥

(ना. स्मृ. १. १-२.)

इति । बृहस्पतिस्तु द्वेष-लोभादिदुष्टस्यैव व्यवहारकर्तृत्वमाह[3]-

'धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।
लोभ-द्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तितः[4]' ॥

इति । तस्माद्धर्मे विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो व्यवहारशब्देन रूढ्याऽभिधीयते । हारीतोऽपि रूढिम[5]-भिप्रेत्याह–

'स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।
न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते' ॥

इति । व्यवहारशब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह-

'विनानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः' ॥

इति । व्यवहार इत्यत्र वि शब्दो नानेत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते । अवशब्दश्च सन्देहे वर्त्तते । तानेतानेवंविधानेकसंदेहहारिणो व्यवहारानर्थ्यादिगत[6]राग-द्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत् ।

---

१. C. reads उत्पद्यते for उपपद्यते. २. A. and B. had original reading नास्मिन्, but corrected form is नास्ति. ३. C. and D. read व्यवहर्तृत्वं for व्यवहारकर्तृत्वं. ४. B. originally reads प्रवर्तते, but corrected reads प्रवर्तितः; while D. reads प्रवर्तते for the same. ५. D. reads निरूढि° for रूढि.° ६. B. originally reads अर्थादि°, but corrected reads अर्थ्यादि°; while D. reads अर्थादि° instead of अर्थ्यादि°.

तद्विचारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः। अतएवाचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा 'क्षितिं धर्मेण पालयेत्,' इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान्। तानेतान्[1] सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि[2] तन्निबन्धनानि चानुस्मृत्य यथाशक्ति निरूपयामः। तत्र पूर्वोदाहृताभ्यां रूढि-योगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम्।

अथ तद्भेदा निरूप्यन्ते। तत्र सपणत्वाऽपणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः—

'सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः[3] पणः'* ॥

(ना. स्मृ. १. ४)

*अस्य व्याख्यनम्। व्यवहार इत्यनुवर्तते। व्यवहार एकः सोत्तरो अपरो अनुत्तर इति द्विलक्षणो ज्ञेयः। सोत्तरलक्षणं चास्यैव श्लोकस्योत्तरार्धेन व्याख्यातम्। 'सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पण' इति। अत्र च व्यवहारस्य सोत्तरत्वे पणाधिक्यं केचिदपरिज्ञानादेव ब्रुवते। यत्किल लभ्यद्रव्यादधिकः पणो यत्र भवति स एव सोत्तर उच्यते। यत्पुनर्लभ्यद्रव्यादधिकः पणो न भवति सोऽनुत्तर इति। तदिदमसमञ्जसं वचनम्। किंतर्ह्यत्र मुनिनारदांतर्गतभावार्थोऽयमेवैष्वेवाक्षरेषु लक्ष्यः। यदेकं तावल्लभ्यद्रव्यं व्यवहारसंदेह एव स्थितं तिष्ठत्येव द्वितीयं पुनरिदं यदमर्षितो वादी प्रतिवादी वा एवंविधप्रभूतद्रव्यव्यवहारे अपि शतद्वयमात्रं शतैकमात्रं वार्धशतमात्रमपि यावन्निजविभवानुसारेण द्रव्यमुपन्यस्यति स एवाभ्यधिकः पणो दरिद्रस्य। अतः पणाधिक्यमेतत् द्वितीयद्रव्योपन्यास एव द्रष्टव्यम्। न पुनरनवस्थाप्रसंगो द्रव्याधिक्यविषय इति।

१. C. reads तामेव तेनैवात्र for तानेतान्; while D. तानेवात्र. २. B. and A. originally °स्मृ°, but corrected it read °सृ°; while C. and D. read °सृत्य for °स्मृत्य. ३. B. had formerly °पूर्वकः, but corrected became पूर्वतः; while C. and D. read °पूर्वकः for °पूर्वतः.

इति । 'अहं यदि पराजयेयं तदा शास्त्रमापिताद्दण्डद्रव्यादधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यं च दास्यामि' इति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं तदुत्तरं तेन सह वर्तेत इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि चतुष्पादादिभिस्त्रयोदशभिः प्रकारैर्व्यवहारस्यावांतरभेदान् स एव निर्दिश्य विवृणोति—

'चतुष्पाद[२]श्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च ।
चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्तितः* ॥ (८)

तथाचोक्तमेवान्यैरपि च—

'वादी वा प्रतिवादी वा यः समर्थः स्वतारणे ।
द्रव्यं वित्तानुसारेण करोति स पणः स्मृतः' ॥

इति । अथवा किमन्येनायमभ्यधिकः पणशब्दः प्रशंसायामेव संबध्यते । यथा समस्तयुक्तव्यवहाराणां मध्ये स एवाभ्यधिको व्यवहारो यत्र 'विलेखापूर्वकः पण' इति यथोक्तम् । सोऽपि पणो यदि विलेखापूर्वको भवति तदा सोत्तरो व्यवहार उच्यते । अन्यथा पुनरनुत्तर एव । अस्य निगमः । लेखा लेखनम् । विशेषेण लेखा विलेखा । तत्पूर्वकः पणः कर्तव्य इति । अत्रापि मुनिभावार्थो ऽयम् । यदि विलेखा लिखिताक्षरनिबन्धपूर्वः पणो भवति तदासोत्तरो व्यवहारो ऽसौ । यदि पुनर्वाङ्मात्र एवानिबद्धाक्षरो मुक्तवचनैर्जल्पित एव न चाक्षरैर्निर्बद्धस्तदा सपणः कृतोऽपि अकृतवत् द्रष्टव्यः । यतो ऽनक्षरैर्निर्बद्धपणो निर्णयकाले व्यभिचरत्येव इति ॥ ४ ॥

* अत्रानेन श्लोकद्वयेनापि व्यवहारस्य संख्यापूर्वकः संज्ञासूत्रोपन्यास एव कृतः ॥ ८ ॥

---

१. B. originally had °द्दा°, but corrected it became °स्वा°; while C. and D. substitute °स्वा° for °द्दा.° २. In the word चतुष्पादः C. and D. read चतुष्पाद्व for चतुष्पादः.

त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च* ॥ (९)
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः† ॥ (१०)
§तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥ (११)

---

* सविस्तरार्थप्रतिपत्तिविवरणं वक्ष्यमाणमुपरितनश्लोकैः शास्त्रकार एव करिष्यति ॥ ९ ॥

† एवं चतुष्पादोऽयमभिहितो व्यवहारः। अस्य चैवंनिर्दिष्टचतुष्पादस्य चतुर्णामपि पादानां विवरणश्लोकोऽयमनुगत एव भवति ॥ १० ॥

§ यदा धनिकर्णिकयोरेकान्तव्यवहारेऽपि परस्परं सत्याचलनं नास्ति तदाऽसौ सत्यव्यवहार उच्यते। तस्मिन् सत्यसंव्यवहारे साक्षात् धर्म एव स्थितो भवति । सच व्यवहार-चरित्र-राजशासनानामदत्तावकाशस्वरूपत्वेन स्वतो वर्तमानः धर्म एवोच्यते।'व्यवहारस्तु साक्षिषु' इति यदुक्तं तत्र धनिकर्णिकयोरेकतरदोषादपि सत्यधर्मचलनशङ्कोत्पत्तौ संजातायां साक्षिप्रत्ययो यः संव्यवहारः प्रवर्तते स व्यवहार इत्युच्यते। सचोत्तरपूर्वस्य बाधयोत्पन्नस्तेन पूर्वबाधक इति। यत् 'चरित्रं पुस्तकरणे' इत्युक्तं तच्चरित्रमिति पत्रक-भूर्ज- चीरक-संपुटिकादिषु साक्षिस्वहस्तसुनिबद्धं कृत्वा यो व्यवहारः प्रवर्तते स चरित्रमित्युच्यते। स च पूर्ववाक्यात्'उत्तरः पूर्वबाधक' इति। यस्तु राज्ञा समावेदितो व्यवहारः स राजशासनायत्तः सर्वेषामप्येतेषामधिकः सर्वोत्तरश्च । यत इत्युक्तम्—

'ग्रामे दृष्टः पुरे याति पुरे दृष्टस्तु राजनि ।
राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति पौनर्भवो विधिः' ॥

इति। तदेवायं चतुर्विभागरूपत्वाच्चतुष्पादो व्यवहारः । तदा तदत्र लोकसंव्यवहारः संव्यवहार इत्युच्यते। स च द्विविधः प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तितोऽपि देशकालवशात् ॥ ११ ॥

सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ।
चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः* ॥ (१२)
कर्तॄनथो[1] साक्षिणश्च सभ्यान्[2] राजानमेव च ।
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः† ॥ (१३)
धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपक्तेस्तथैव च[3] ।
चतुर्णां करणादेष चतुष्कारी प्रकीर्तितः‡ (१४) ॥
कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते[4] ।
त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात्[5] त्रयमेतद्विवादकृत् ॥ (२६)

---

*साम-भेदोपप्रदान-दण्डैश्चतुर्भिरपि साधनोपायैर्यथावसरप्रयुक्तैःसाध्यते तेन चतुःसाधन उक्तः । एवं चायमस्खलितप्रवृत्तधर्मा व्यवहारः चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां च रक्षणात्परिपालनाच्चतुर्हितो भवतीति ॥ १२ ॥

†स च यदा सुदृष्टो भवति ततश्चतुरोऽप्येतान्पादशो धर्मरूपेण व्याप्नोति। अथ कुदृष्टो भवति ततस्तानेव पापरुपेण व्याप्नोति इति चतुर्व्यापीति ॥ १३ ॥

‡लोकपक्तिर्जनानुरागः । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां चतुर्णामपि करणात् चतुष्कारीति उच्यते ॥ १४ ॥

---

१. D. reads कर्त्तारं तम् for कर्तॄनथो. २. C. reads सत्यात् for सभ्यान्. ३. A. reads °हेतो: also B. the same, but corrected reads °पक्तेः. ४. A. and B. read °च्च वर्तते instead of प्रवर्तते. ५. A. reads येन. B. also originally reads येन, but corrected reads तस्मात् and तत्र; while C. reads यस्मात्, and D. reads यत्र.

द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शंका-तत्त्वाभियोगतः।
शंकाऽसतां तु संसर्गात् तत्त्वं होढादिदर्शनात्॥* (२७)

पक्षद्वयाभिसम्बन्धात्[१] द्विर्द्वारः[२] स उदाहृतः।
पूर्ववादस्तयोः[३][४] पक्षः प्रतिवादस्तदुत्तरः[५]† ॥ (२८)

---

*तत्र द्विप्रकार एवाभियोगो भवति। एकः शंकाभियोगो द्वितीयस्तत्त्वाभियोगः। एतयोश्च द्वयोरपि लक्षणमेकस्यैव श्लोकस्यार्धेनाभिहितम्। शंका सदा असत्संसर्गादिति। असन्तो ये प्रसिद्धाश्चौरकर्मवृत्तयः। तथा वेश्याद्यूतव्यसनं चासत् एतेषु यस्य सदा अत्यासक्तिर्दृश्यते तस्य गृहभेदज्ञस्योपरि नाष्टिकस्य पुरुषस्य महती शङ्का समुत्पद्यते। तेनार्थचलनं तस्यासत्संगिनो नाष्टिकोऽभियोगं यं ददाति स शंकाभियोग उच्यते। यस्तु तत्त्वाभियोगः स होढादिदर्शनाद्भवति। स्वकीयं द्रव्यं यन्नष्टं तद्धोढमुच्यते। तं दृष्ट्वा योऽभियोगः परस्य दीयते स तत्त्वाभियोग उच्यते। तत्र शंकाभियोगस्य देवकुलं निर्णयस्थानम्। तत्त्वाभियोगस्य राजकुलमिति॥ २७॥

† पूर्वपक्षरूपं प्रथमं द्वारं तेन द्वारेण व्यवहारः प्रविशति। द्वितीयं द्वारं प्रतिपक्षस्थित उत्तरवादी यानि वदति तेन द्वारेण प्रविशतीति॥ २८॥

---

१ B. originally reads संबद्धौ but corrected reads सम्बन्धात्, while C. and D. read, संबन्धात् for संबद्धौ. २. Only C. reads द्विचारः for द्विद्वारः. ३. In this whole line A. B. C. read पूर्वपाद° and प्रतिपाद°, respectively. ४. B. originally reads °स्तु यो, but corrected reads °स्तयोः. ५. B. before correction had °स्तु उत्तरः but after °स्तदुत्तरः.

भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः स उदाहृतः ।
भूतं तत्वार्थसंयुक्तं[1] प्रमादाभिहितं[2] छलम् ॥* (२९)
राजा सत्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणक-लेखकौ ।
हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥† (१५)
‡ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमेव च ॥ (१६)

---

* व्यवहारो यथा प्रवेशकाले द्विद्वारः तथा नियमनकाले अपि द्विर्गतिः । तत्र व्यवहारस्यैका गतिर्धर्मन्यायतत्वभूतार्थनिर्णयेन भवति । द्वितीया प्रमादाभिहितनिर्णयेन भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

† तत्र राजपुरूषो दुष्टावकोटनार्थो।तस्यानवसरे राजकीयचक्षुर्भूतो राज्ञा नियुक्तः प्राड्विवाकः पुरुषः। स उभयात्मकः सत्यश्च राजपुरुषश्च । तथा सभ्या उपरिवक्ष्यमाणलक्षणाः । तथा शास्त्रं मनु-नारदविश्वरूपात्मकम् । सत्यासनं शतभेदव्यवहारदण्डानियमसन्देहविच्छेदकारकम् । तथा लेखकः स्थानप्रतिबद्धः । भाषोत्तरक्रिया जयपत्रादिलेखनोपयोगी । हिरण्यमग्निरुदकमिति एतान्यपि त्रीणि प्रत्यक्षदेवतास्वरूपाणि । इत्येतान्यष्टावप्यङ्गानि यदा सभायां संनिहितानि भवन्ति तदा दिव्यादिष्वपि धर्मः साक्षादेव । तीर्थं सत्यासत्ययोर्विभक्तिं परिस्फुटिकरोति ॥ १५ ॥

‡ अथाष्टादशपदमुच्यते । तस्य 'ऋणादान' मित्यादि सूत्रम् ।

एवं चैषामष्टादशव्यवहारपदानां मध्ये यस्य यस्य पदस्य ये ये निरूपणीया व्यवहारभेदा मुनिना दृष्टास्तस्य तस्यैव ते ते संख्यापूर्वकाः संयोज्य संततप्रकरणस्थिता एव द्वात्रिंशन्मात्रा अपि सविस्तरमभिहिताः । एष सकलशास्त्रार्थसंग्रहः । तेषां च यथाक्रमास्थितिभेदसाहितानामष्टादशव्यहारपदानामनुलम्भा एव निर्णया भविष्यन्ति । तेन व्यवहारभेदा अपि द्वात्रिंशदधिकशतप्रमाणाः । शाखोपशाखावस्थिताः संक्षेप-विस्तर-संख्योपलक्षिता इहापि लिख्यन्ते । तत्रतावत्संक्षेपसंख्येयम् ।

---

१. D. reads तत्वादि° for तत्वार्थ°. २. C. reads °हतं for °हितं in the word प्रमादाभिहितं.

वेतनस्यानपाकर्म तथैवा[1]स्वामिविक्रयः ॥ (१७)
दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाऽभ्युपेत्य च ॥ (१६)
विक्री[2]यासंप्रदानं च क्री[3]त्वानुशाय एव च ॥ (१७)

इदानीमियमेव भेदसंख्या प्रत्येकतामुद्दिष्टव्यवहारपदशाखाभेदैः सविस्तरादभिधीयते । तत्र ऋणादाने देयादेयादिभेदाः कृताः । ऋणभेदो धनभेद आपद्ब्राह्मणवृत्तिः । प्रमाणभेदः । कुसीद-वार्धुषिकभेदौ । प्रतिभूभेदः । आधिभेदो लेख्यभेदः । असाक्षिभेदः । पूर्वोत्तरसाक्षिनियमः । षड्विवादपदकसाक्षिनिन्दा । साक्षिप्रत्युद्धारः । कूटसाक्षिकम् । साक्ष्यधिश्रावणा । साक्षिबलाबलम् । लेख्यसाक्ष्यभावविधिः । घटविधिः । अग्निविधिः । उदकविधिः । विषविधिः । कोशविधिः इति पंचविंशति भेदमृणादानं भवेत् ।

तथा औपनिधिके—न्यासः । औपनिधिकम् । याचितकम् । अन्वाहितकम् । शिल्पिहस्तगतमिति भेदाः षट् । संभूयसमुत्थाने—सामवायिकम् । ऋत्विग्याज्यम् । शौल्किकं चेति भेदत्रयम् । दत्ताप्रदानिके—देयमदेयं दत्तमदत्तं चेति भेदचतुष्टयम् । अशुश्रूषाभ्युपगमे—शुश्रूषाभेदः । अशुभकर्मभेदः । शिष्यवृत्तम् । अन्तेवासिवृत्तम् । अधिककर्मकृद्वृत्तम् । स्वामिप्रसादाद्दास्यविमोक्षश्चेति भेदा नव । वेतनस्यानपाकर्मणि—भृतकवेतनम् । गोपालादिकम् । पण्यस्त्रीशुल्कविधानम् । भाटकविकल्पश्चेति भेदचतुष्टयम् ।

अस्वामिविक्रये—अस्वामिविक्रयो निधिलाभश्चेति भेदद्वयम् । विक्रियासंप्रदानमेकभेदम् । क्रीत्वानुशये—कालभेदः । परिभुक्तवासोनियमः । धातुक्षयभेदः । तान्तवसंस्कारश्चेति भेदचतुष्टयम् । समयस्यानपाकर्मैकभेदम् । तथा क्षेत्रजे—क्षेत्रवादो गृहवादः । उद्यानवादो निपानवादः । आयतनवादो ग्रामवादश्चतुष्पथादिभूषणप्रतिषेधः । सेतुविधानं । खिलविषयः सस्यरक्षा सस्यवृद्धिहेतुविधानम् ।

---

१. C. reads व for वा°. २. C reads °विक्रियाः for °विक्रयः. ३. B. originally reads कृत्वा, but corrected क्रीत्वा.

समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा।
स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥ (१८)
वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च।
द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥ (१९)
एषामेव प्रभेदोऽन्यो द्वात्रिंशदधिकं शतम्।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते' ॥ (२०)
(ना. स्मृ. १. ८-२१)

स्त्री-पुंसयोः संबन्धे—पुंस्त्वपरीक्षा। कन्यादाननियमः। ऋत्विग्व्यतिक्रमदोषः। कन्यादानकालः। कन्यावरयोरदुष्टदूषणापराधः। विवाहविधिः। स्वैरिण्यादिविधानम्। अपत्यताविवेकः। संग्रहणविधानम्। स्त्रीव्यतिक्रमदण्डः। गुरुतल्पलक्षणम्। पश्वादिगमनदोषः। पत्न्यभावेऽपत्यविधिः। जारजातविधानम्। नियुक्ता-ऽनियुक्तापरगमनविधिः। दुष्टस्त्री-पुरुषविधानम्। प्रोषितभर्तृकानिर्णयः। संकेतलक्षणम् चेत्येवं विंशतिभेदाः।

दायभागे—रिक्थभागविवेकः। तद्भागनिरूपणा। अविभाज्यनियमः। स्त्रीधननिरूपणा। स्त्रिया अभावे स्त्रीधननिरूपणा। भ्रातृद्रव्यविधिः। माता-पितृपुत्रविभागः। अज्ञातपितृपुत्रिकादिविधिः। अनियुक्तपितृविधानम्। दीर्घतीव्रामयादिपुत्रांशविधिः। संसृष्टिपुत्रविभागः। प्रेतादिभ्रातृद्रव्यलब्धविधिः। कुटुम्बार्थे युक्तायासादिविधिः। विभागसंदेहनिर्णयः। पुत्रसंख्यानियमश्चेति भेदानामेकोनविंशतिः।

साहसे—साहसलक्षणम्। साहसदण्डविधानम्। आधिच्छलस्तेयम्। क्षुद्रद्रव्यमध्यमोत्तमविधानम्। द्विविधतस्करलक्षणम्। तस्करस्य व्यत्रकर्षणम्। भक्तावकाशदानादि। चौरविधिः। साहसस्तेयदण्डः। पदेन चौरान्वेषणविधिः। चोराभावे चौरादिद्रव्यापनयनं चेति द्वादश भेदाः।

वाक्पारुष्ये—तद्भेदः। दण्डपारुष्ये तद्भेदः। उभयोर्दण्डलक्षणं चेति भेदत्रयम्। द्यूतसमाह्वयमेकभेदम्। प्रकीर्णके—राज्ञा स्वयं वर्णाश्रमपालनम्। राजोपवर्णनम्। राज-ब्राह्मणवृत्तिः। स्वद्रव्यदाने राज्ञोऽभ्यनुज्ञा। ब्राह्मणकर्मवृत्तिनिरूपणम्। अष्टमंगलकविधानमिति षड्भेदाः। एवमेतेष्वष्टादशप्रधानव्यवहारपदेष्वंतर्गतव्यवहारपदभेदाः द्वात्रिंशदधिकशतं भवन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ १६-२० ॥

इति। ननु-धर्मादीनां पादत्वमयुक्तम्। प्रतिज्ञोत्तर-प्रमाण-निर्णयानां व्यवहारपादत्वात्। यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह–

'चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं* विवादेषूपदर्शितः'

(या. स्मृ. २. ८.)

इति। बृहस्पतिरपि–

'पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः।
क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः'॥

इति। नायं दोषः। धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः। योऽयं निर्णयाख्यश्चतुर्थः पादोऽभिहितः। स धर्मादिभिश्चतुर्भि-र्निष्पद्यते। तदाह बृहस्पतिः–

'धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया।
चतुष्प्रकारोऽभिहितः संदिग्धेऽर्थे विनिर्णयः'॥

इति। तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भ-विष्यति। तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्–

'दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकं धनम्।
विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः'॥

इति। दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी। यस्मिन्विवादे व्यवहारे चरित्र-राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नधर्माद्भीतः स्वकी-

*चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेषु ऋणादानादिषु उपवर्णितो दर्शित इत्यर्थः। भाषोत्तरक्रिया-साध्यसिद्धिरित्याख्याः चत्वारः पादाः। संप्र-तिपत्त्युत्तरे तु साधनानिर्देशात् भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धि-लक्षणः पादोऽस्ति। अतः तत्र द्विपात्त्वमेव भवति।

१. B. originally reads प्रकृत्यादीनि, but corrected reads प्रतिज्ञादीनि.
२. D. reads सद्धर्मो° for सन्नध°.

यं दोषकर्तृत्वं स्वयमेवांगीकरोति यत्र धनस्वामी व्यवहारादि-प्रयासमंतरेणाधर्माभिमुखादपहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति तत्र दोषकारिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह—

'स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।
कार्याणां निर्णयार्थे तु व्यवहारः स्मृतो हि सः' ॥

इति । यत्र धर्मशास्त्रकुशलैर्विद्वद्भिरर्थिप्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयार्थं धर्मशास्त्रं प्रख्यापितं भवति स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णयमाह स एव—

'यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं चाधर्म्यमेव वा ।
देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्' ॥

इति । शास्त्रोक्तधर्मानपेतं धर्म्यं तद्विपरीतमधर्म्यम् । तदुभयं देशाचारानुसारेण यत्र स्वीक्रियते तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः राजशासनस्य निर्णयहेतुतामाह स एव—

'न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टैस्तथैव च ।
यद्धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम्' ॥

इति । न्यायशास्त्रमिति व्यवहारप्रतिपादकस्मृतिशास्त्रम् । तस्य च देशाचारस्याविरोधेन राजायमनुशास्ति स निर्णयो राजशासनजन्यः । यथोक्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य बाध्यत्वं उत्तरस्योत्तरस्य बाधकत्वं च बृहस्पतिना प्रपञ्चितम्—

---

१. D. reads निर्णयाद्धेतोः for निर्णयार्थे तु. २. C. and D. read निर्णयाय for निर्णयार्थं. ३. D. reads आचरते for आचर्यते. ४. C. and D. read वा° for चा°. ५. B. originally reads °शास्त्र°. but corrected °शास्त्रा°. ६. B. originally reads न्यायं, but corrected न्याय्यं; while C. substitutes स्थाप्यं and याप्यं.

'शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।
व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि वर्द्धते ॥
देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।
क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते ॥
विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात्पुनर्नृपः ।
निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तया' ॥

इति । चतुर्षु वर्णेषु यःकश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञा तर्जितः सन् अतिभीरुतया स्वापराधमङ्गीचकार तत्र समीपवर्तिनः साक्षिणो वर्णिवधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लंघ्य—

'तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्'

(म. स्मृ. १०. १३०.)

इत्येतादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहार्षुः । तत्र व्यवहारेण धर्मो बाध्यते । केरलदेशादौ वेश्यागमने साक्षिभिरापादितेऽपि देशाचारवशान्नायं राज्ञा दण्डयते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः। सत्यपि तादृशे देशाचारे त्वयैवं न कर्तव्यमिति राजा चेदनुशास्ति तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः। य एते प्रोक्ता धर्मादयश्चत्वारः पादाः ते चतुर्षु सभ्यादिषु प्रतिष्ठिताः । दोषकारी स्वयमनृताङ्गीतोऽप्यपराधोऽस्तीति सत्यं

---

१. C. and D. read शास्त्रमेव स° for शास्त्रं केवलम्. २. B. originally reads वर्द्धते, but corrected हीयते; while C. and D. read कीयते for वर्द्धते. ३. B. originally reads बाध्यते, but corrected कथ्यते; while C. and D. both read साध्यते for बाध्यते. ४. B. originally reads °स्तु नर्तनम् for पुनर्नृपः. ५. C. and D. read राज्ञो भीतः सन् for राज्ञा तर्जितः सन्. ६. A. has marginal reading तादृशेतत्र व्यवहर्तव्यम्; while B. has original reading, the same, but corrected त्वयैतत्र व्यवहर्तव्यम्, ७. A. has marginal readings सत्या° and सामा° and B. has corrected readings सत्या° and सभ्या.° ८. A. in marginal reading reads अपराधात्; while B. originally reads अपराधात and corrected [illegible].

ब्रूते। अतो धर्मस्य सत्येऽवस्थानम्। प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते तस्य जयः। तेन व्यवहारस्य साक्षिण्यवस्थानम्। कर्नाटकदेशे बलान्मातुलसुताविवाहो न दोषाय। केरलदेशे कन्याया ऋतुमतीत्वं न दोषायेत्येवमादिकस्तद्देशसमयः। तत्र तत्र पत्रादिशासनेऽवतिष्ठते। शिष्यत इति शासनम्। राजानुशासनेन प्रजानां वर्तनम्। तत्र राजाज्ञायां प्रतिष्ठितं साम-भेद-दान-दण्डैश्चतुर्भिर्दोषकारिणो दोषनिवारणाच्चतुःसाधनत्वम्॥ चतुर्हितत्वं विस्पष्टम्। कर्त्रादिचतुष्टयव्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्–

'पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षिणम्।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति'* ॥
(म. स्मृ. ८. १८.)

---

* नचैषा मनीषा कर्तव्या अर्थिना प्रत्यर्थिना वान्यतरस्य भूम्याद्यप ह्रियते स एव भूम्यपहारदोषभाग् भवति। वयं तु तदकारिणः किमिति दोषवंतः स्यामो? यतस्तस्यायं चतुर्धा विभज्यते। अर्थवादश्चायम्। न ह्यन्यकृतस्यैनसोऽन्यत्र गमनमस्ति। तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधादुत्पद्यते मिथ्यालम्बनम्। राज्ञः स्वयमपश्यतोऽप्यधिकृतराजस्थानीयादिदोषात् दोषवत्त्वम्। यदि राजाधिकृतो मिथ्याचरितेन ज्ञापितः पराजितं दुष्टं न गृह्णीते न च पुनः सम्यङ्निर्णयं करोति ततः सोऽपि पापभाग्भवति। अधिकृतोपलक्षणार्थं वा राजग्रहणम्। यदा राजा स्वयं मिथ्या पश्यति तदा दुष्यति। यदा राजस्थानीयस्तदा तस्य दोषः। यदा पुनर्निन्दार्ह एव निन्द्यते तदा राजा भवत्यनेनाः अपापः। सभासदोऽपि तस्मात् पापाद्विमुच्यन्ते। तत्सर्वमेवैनः कर्तारमेवैकं प्रतिपद्यते। यथाह नारदः–

'राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते' इति।

---

१. A. and B. originally read तादृशः, but A. has marginal reading तद्देश° and B. has corrected the same. २. A. has marginal reading राजानुशासनानुसारेण and B. has corrected reading the same. ३. In A. this word दोषनिवारणात् is not found. ४. A. originally reads °व्यापित्वं.

इति । जेतुर्नृपस्य वा धर्मोऽर्थयशो-लोकानुरागसंपादनाच्चतु-ष्कारित्वम् । त्रियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितव-स्तेनादीनां संसर्गं यःकरोति तस्मिन्नपि चौर्यादिशंका जायते। होढा अपहृत-द्रव्यादिदर्शनं तल्लिङ्गं वा तस्मादभियोगो भवति । अर्थि-प्रत्यर्थि-नोर्यौ पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यवहारस्य प्रवर्तकौ तस्माद्द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसंख्यादिकं याथातथ्येनान्यथा वा राजादीनामग्रे यदा ब्रूते तदा तस्योभयस्योपरि व्यवहारः प्रवर्तते ततो द्विग-तित्वम् । अष्टाङ्गेषु स पुरुषो राजेत्येतदेकमङ्गम् । अतो-नास्ति नवत्वसंख्याप्रसक्तिः । ऋणादानादीनामष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्टात्तत्रतत्र विचारयिष्यते । एतेषामष्टादशपदानां मध्येएकैकस्य पदस्यावांतरक्रियाभेदादनंतभेदभिन्नत्वं शतशा-खत्वम् । एतानष्टादशपदानवांतरानन्तभेदभिन्नान्व्यवहारान्प्र-कारान्तरेण द्वेधा उपसंगृण्हाति कात्यायनः—

'द्विपदे साध्यभेदात्तु पदाष्टादशतां गते ।
अष्टादशक्रियाभेदात् भिन्नान्यथ सहस्रधा' ॥

इति । द्विपदत्वं विशदयति बृहस्पतिः—

'द्विपदो व्यवहारस्याद्धन-हिंसासमुद्भवः ।
द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु हिंसामूलश्चतुर्विधः' ॥

---

१. A. has marginal reading °शास्त्रयशो° for °यशो° and B. has correction. २. C. reads द्विमतित्वम् for द्विगतित्वम्. ३. B. originally reads विचारिष्यते, but corrected विचरिष्यते, C. reads विपरिष्यसे, and D. विचारयिष्यंते. ४. A. and B. originally read °शाख°, but in margin A. reads °शाख° and B. corrected; while C. D. also read °शाल° instead of °शाख°. ५. C. and D. simply read संगृण्हाति. ६. B. originally reads द्वे पदे, but corrected द्विपदे; while C. and D. read द्वे गती for द्विपदे. ७. A. has °क्रि° in margin, B. corrected. C. originally reads °घि° for °ध्य.°

इति । तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति—

'कुसीद-निधि-देयाद्यं संभूयोत्थानमेव च
भृत्यदानमशुश्रूषा भूवादोऽस्वामिविक्रयः ॥
क्रय-विक्रयानुशयः समयातिक्रमस्तथा ।
स्त्री-पुंसयोगः स्तेयं च दायभागोऽक्षदेवनम् ॥
एवं सम्यक् समुत्थानं पदानि च चतुर्दश ।
पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥
पारुष्ये द्वे साहसं च परस्त्रीसंग्रहस्तथा ।
हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्याह बृहस्पतिः' ॥

इति । जगति संभावितानशेषान्विवादानुक्तेष्वष्टादशसु स एवान्तर्भावयति—

'पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।
मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षकाः' ॥

इति । इति व्यवहारपरिच्छेदः ॥

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

'दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षावृतं पृथक् ।
प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत् सभाम् ॥

---

१. B. originally reads °निधी,° but corrected °निधि° and °निध्य°; while C. °निधि° and D. °निध्व°. २. B. originally शार°, corrected शाय°; while C. reads शाद° for शाय°. ३. A. and B. originally read ऽथ°, but corrected read ऽक्ष°, C. and D. also substitute ऽक्ष°. ४. B. has marginal reading प्रजापति: and B. corrected. ५. D. reads °वृक्षान्वितं for °वृक्षावृतं.

माल्य-धूपासनोपेतां वीज-रत्नसमन्विताम् ।
प्रतिमा-लेख्य-देवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा' ॥

इति। गृहं राजगृहम्। तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा। सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्तव्या। तस्याः सभाया धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति—

'धर्मशास्त्रविचारेण मूलशास्त्रविवेचनम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्' ॥

इति। मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं तत्त्वनिष्कर्षः। तत्र प्रवेशनं स एवाह—

'प्रातरुत्थाय नृपतिः शौचं कृत्वा समाहितः* ।
गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान्देवान्विप्रान्पुरोहितान् ॥
यथार्हमेतान्संपूज्य सुपुष्पाभरणाम्बरैः ।
अभिवन्द्य च गुर्वादीन्सुमुखां प्रविशेत्सभाम्' ॥

इति। प्रविश्य च विद्वद्भिर्मन्त्रिभिः सह कार्याण्यनुसन्दध्यात्। तदाह मनुः—

---

* शौच—गुरु-ज्योतिर्विदादिपूजनं नित्यकृत्यत्वेन विहितम्। न पुनर्व्यवहारदर्शननिमित्तम्। व्यवहारान् अदिदृक्षोरपि शौचादीनामवश्यकर्तव्यत्वेनोक्तत्वात्।

---

१. B. corrected reads °पट्ट° for °धूपा°. २. A. in margin reads °सार° B. originally reads °सार°, but corrected °शास्त्र°. D. reads °धर्म° for °शास्त्र°. ३. C. reads प्रवेशं for प्रवेशनं; whille D. substitutes प्रवेशकालं for प्रवेशनं. ४. A. and D. read the whole line thus प्रातरुत्थाय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः। ५. A. has marginal reading समा°; while B. reads in correction समा° for पुरो°. ६. C. reads °भरणं नृपः; while D. reads °भरणैर्नृपः. ७. C. and D. read सुमुखाम् for सुमुखां. ८. only D. substitutes तत्र for च.

'व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्[2] सभाम् ॥
तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम्[3] ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि[4] पृथक् पृथक्' ॥

(म. स्मृ. ८. १–३)

इति । अथ[5] विचारकालमाह कात्यायनः—

'दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा कालत्रयं तु[6] यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः' ॥

इति । दिवसं अष्टधाकृत्वा प्रथमं भागमग्निहोत्राद्यर्थं मुक्त्वा अनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः। अत्र[7] वर्ज्यास्तिथीराह संवर्तः-

'चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।
तिथिष्वासु न पश्येत्तु व्यवहारान्न नित्यशः'† ॥

---

† सामान्यतः प्रतिक्षणं प्रत्यहं च प्राप्तस्य व्यवहारदर्शनस्य अपवादोऽयम् । दिवसस्याष्टमभागवर्जनं चतुर्दश्यादितिथिवर्जनमपि सति सम्भवे द्रष्टव्यम् । दण्डपारुष्यादौ तु तत्कालमेव व्यवहारा द्रष्टव्याः । यथाह कात्यायनः—

'साक्षि-लिङ्गादिनाशने साध्यनाशस्य सम्भवे ।
न कालनियमं पश्येत् व्यवहारस्य दर्शने' ॥ इति ।

---

१. C. reads व्यवहारदिदृक्षुः instead of व्यवहारान् दिदृक्षुः. २. C. reads प्राविशेत् for प्रविशेत्. ३. B. originally reads कारिणाम्, but corrected कार्यिणाम्. ४. D. reads व्यवहारान् instead of निबद्धानि. ५. in C. and D. अथ is not found. ६. D. substitutes च for तु. ७. This word is only found in C. and D.

इति। येवं[1]युक्ता सभा तस्याश्चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः—

'प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रितौ[2] शास्त्रितौ[3] तथा।
चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः॥
प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे [4]बलानामप्रतिष्ठिता।
मुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता[5]'॥

इति। राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानान्मुख्यादन्यान्यमुख्यानि स्थानान्याह भृगुः—

'दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः।
निर्णयं येन गच्छन्ति वादं[6] प्राप्य च[7] वादिनः॥
आरण्यास्तु स्वकैः[8] कुर्युः सार्थिकाः[9] सार्थिकैस्तथा।
सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिनः[10]॥
उभयानुमतं चैव गृह्णन्ति[11] स्थानमीप्सितम्[12]।
कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुर-ग्रामनिवासिनः॥
ग्राम-पौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च[13] वर्गिणः[14]।
कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा[15]'॥

---

१. A. has marginal reading एवं था; while B. originally reads एवं and corrected येवं. २. C. reads मुद्रिका for मुद्रिता. ३. B. originally reads शास्तिता, but correction is शास्त्रिता. ४. A. and C. originally read बला° and B. originally reads छला°, but corrected बला°. ५. A. and B. originally read शास्तिता; while corrected शास्त्रिता. ६. C. D. read विवादं for वादं. ७. च is not found in C. and D. ८. B. reads originally स्वास्तिकं, but corrected तु स्वकैः. ९. B. originally reads आर्थिकाः and corrected सार्थिकाः. १०. C. and D. read °वासिभिः for °वासिनः. ११. C. reads गृह्णते; while D. गृह्यते for गृह्णन्ति. १२. B. originally reads स्वामिनेप्सितम् and corrected स्थानमीप्सितम्. १३. B. orginally reads चातुर्विद्याः, but corrected चातुर्विद्याः; while D. reads चातुर्वैद्याः. १४. B. originally reads वर्णिनः, but corrected वर्गिणः. १५. B. originally reads च प्रतिष्ठिताः instead of नृपतिस्तथा.

इति । स्वकैरारण्यकैः। ग्रामेऽपीत्यादिशब्दात् ये तु अरण्यादौ ग्रामे च निवसन्ति ते ह्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिः अरण्यवासिभिर्वा निर्णयं कुर्युः । उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः । सार्थिनो ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्या ग्रामण्यादयः। पुरं मुख्यं नगरम् । तस्मादर्वाचीनो ग्रामः । पुरग्रामनिवासिनां भेदः कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव । ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिर्निर्णयः । अर्थि-प्रत्यर्थिनोरनुशयानुमतं स्थानं कुलिक-सार्थमुख्य-पुरग्रामनिवासिनो गृण्हते। ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि। ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो जनः। पौरः पुरवासिनां समूहः । गणाः कुलानां समूहः । श्रेण्यः रजकाद्यष्टादश हीनजातयः । चातुर्विद्या आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेताः* । वर्गिणो गणप्रभृतयः। तथा च कात्यायनः—

* विद्याचतुष्टयं कामन्दकीये प्रदर्शितम्—

‘ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ’ ॥

इति । तत्र आन्वीक्षिकी—श्रवणादनु पर्यालोचना प्रयोजनमस्याः । न्यायविद्येत्यमरः । प्रत्यक्ष-परोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा । सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी । इयं हि त्रयी वार्तादिविद्याचतुष्टयान्तर्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्मार्थसंसाधिका । एतस्यां ये कुशलास्ते विद्याचतुष्टयेऽपि कुशला एव । त एवात्र विवक्षिताः । न केवलं तर्कशास्त्रकुशलाः ।

१. This sentence is not found in A. B. and C. २. This sentence is not found in A. B. and C. ३. C. and D. read सार्थो for सार्थिनो. ४. C. reads °मादि कुर्वतो गणिताः for °मनिवासिनो गृण्हते,' which is absurd; while D. reads गृह्णन्ते.

'गणाः पाखण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा ।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्णाख्या ये बृहस्पतिः' ॥

इति । आयुधधराणां समूहो व्रातः । कुलान्यर्थि-प्रत्यर्थिनोः सगोत्राणि । कुलिकास्तत्र वृद्धा नियुक्ता अपि प्राड्विवाकसहितास्त्रयः सभ्याः नृपति-ब्राह्मणादिसहिताः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः

'श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः' ॥
(या. स्मृ. २. २.)

इति । तेषां संख्यामाह बृहस्पतिः—

*'लोक-वेदाङ्ग-धर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

---

*मनुरपि सभां प्रविश्य व्यवहारान् पश्येदित्युक्त्वा सभाशब्दो लोके गृह-प्रासादविशेषेऽपि वर्तते—

'मयेन निर्मिता दिव्या सभा हेमपरिष्कृता'

इत्यादिभारतोक्तेः क्वचित् पुरुषविशेषसंघटिताऽपि सभा भवेदिति तन्निरासार्थं सभाया लक्षणमाह—

'यस्मिन् देशे निषिदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः' ॥
(म. स्मृ. ८. ११.)

इत्युक्तवान् ।

---

१. A. in marginal reading, B. in correction and C. originally substitute ग्रामस्थाश्च पुरस्थाश्च ब्राह्मणाः for गणाः पाखण्डपूगाश्च व्राताश्च, but D. reads the same as in original, A. only substituting ब्राह्मणाः for व्राताश्च. २. A. in marginal reading, and B. in correction; while C. and D. as usual read वर्ग्याख्याः for वर्णाख्याः. ३. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual read °स्ते for °ये. ४. This sentence is dropped from C.; while D. substitutes व्रातम् for व्रातः. ५. B. and C. only mention अपि. ६. D. reads नृपतिर्ब्राह्मणादिसहितः for नृपति-ब्राह्मणादिसहिताः. ७. A. in marginal reading; while B. in correction and C. and D. as usual read °धर्माङ्ग-सत्य° for °वेदाङ्ग-धर्म°.

येत्रोपविष्टा विप्राःस्युः सा यज्ञसदृशी सभा' ॥

इति । तत्र वर्ज्यान् स एवाह–

'देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।
उन्मत्त-लुब्ध-क्रुद्धाश्च न प्रष्टव्या विनिर्णये' ॥

इति । राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः–

'अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान् नृपेण तु ।
सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्' ॥

(या. स्मृ. २. ३)

इति । सोऽपि राजवत्सर्वकार्याणि विचारयेत् । तदाह मनुः–

'यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
तदा नियुंज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा' ॥

(म. स्मृ. ८. ९-१०.)

इति । स च विचारको ब्राह्मणः प्राड्विवाक* इत्युच्यते तदाह बृहस्पतिः–

*अर्थि–प्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट् । तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः । उक्तं च—

'विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तान् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततो मतः' ॥ इति ।

१. A. has marginal reading शास्त्रो°; while B. has original and corrected B. reads तत्रो°. २. A. has marginal reading लोकाग्र्याः; while B. has recorrected reading, C. and D. also read विप्राग्र्याः for विप्राः स्युः. ३. B. originally reads उन्मत्त-लुब्ध-क्रुद्धर्षा and corrected °क्रुद्धाश्च; while D. reads उन्मत्त-कुहका लुब्धाः. ४. C. reads यदाह for तदाह. ५. B. originally reads प्रविश्यारमा°, but corrected प्रविश्याग्र्या°; while D. reads प्रविश्येमा°.

'राजा कार्याणि संपश्येत्प्राड्विवाकोऽथ वा द्विजः ।
न्यायांगान्यग्रतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः ॥
बलेन चतुरङ्गेण यतो रञ्जयते प्रजाः ।
दीप्यमानः स्ववपुषा तेन राजाभिधीयते ॥
विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्वं प्रागवदति प्राड्विवाकोऽभिधीयते' ॥

इति । नारदोऽपि—

'अष्टादशपदाभिज्ञः षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।
आन्वीक्षिक्यादिकुशलः श्रुति-स्मृतिपरायणः ॥
विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।
विवेचयति यस्तस्मात्प्राड्विवाकस्तु संस्मृतः ॥
*यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तितः ।
प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः' ॥ (१६) ॥

(ना. स्मृ. ३. १६.)

---

*यथा नष्टशल्यमदृष्टमपि दुःखोद्धरणीयमपि भिषग्वैद्यः शस्त्रक्रिया-निपुण इत्यर्थः । बहुप्रकारं शल्यतन्त्रप्रयोगयुक्तिभिः शल्यमुद्धरेत् । एवमेव प्राड्विवाकः व्यवहारान्तर्गतं पापशल्यं अनुपलक्ष्यमपि व्यवहार-युक्तिभिरुद्धरेदित्यभिप्रायः ।

---

१. C. reads वाग्वदति for प्राग्वदति. २. A. has marginal reading यस्तस्मात्; while B. corrected reads यस्तस्स्यात्. ३. A. has marginal reading °यन्त्र for °अंग°; while B. originally reads यन्त्र and corrected यन्त्र°.

इति । प्राड्विवाकस्य गुणाः स्मृत्यंतरे दर्शिताः—

'अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।
उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु' ॥

इति । प्राड्विवाकस्यानुकल्प्यमाह कात्यायनः—

'ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

'यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' ॥

इति । तदवर्जने बाधमाह मनुः—

'जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ (२०)
यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ (२१)
द्विजान्विहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति' ॥
(म. स्मृ. ८. २०–२२)

इति । गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह बृहस्पतिः—

---

१. B. C. and D. read अनुकल्प° for अनुकल्प्य°. २. A. has marginal reading °तत्त्वज्ञं; while B. has original, but corrected reads °न्यायज्ञं. ३. C. and D. read ब्राह्मणो ब्रुवः instead of ब्राह्मणब्रुवः. ४. D. reads सम्पश्येत् for यः पश्येत्. ५. C. reads प्रक्षुभते for प्रक्षुभ्यते. ६. C. reads राष्ट्रं for राष्ट्रं.

'शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।
नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणक-लेखकौ' ॥

इति । व्यासोऽपि—

'त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं* स्फुटप्रत्ययकारकम् ।
श्रुताध्ययनसंपन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥
स्फुटलेखं नियुञ्जीत शाब्दं लाक्षणिकं शुचिम् ।
स्पष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्' ॥

इति । साध्यपालोऽपि कर्तव्य इति तेनैवोक्तम्—

'साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।
क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः' ॥

*तत्रतावत् ज्योतिः शास्त्रस्य त्रयः स्कन्धाः । ते च गणितस्कन्धः जातकस्कन्धः, सिद्धान्तस्कन्धश्चेति त्रयः । तत्र गणितं द्विविधमुक्तं लीलावत्याम् । व्यक्तं पाटीगणितं अव्यक्तं बीजगणितमिति । जातकस्कन्धे तु जातस्य शिशोः शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्कन्धस्तु भास्कराचार्यैः शिरोमणौ प्रदर्शितः । यथा—

'त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमात्
चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः ।
भू-धिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं जन्मादि यत्रोच्यते
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः' ॥

इति । एवं प्रकारकत्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञो लेखकोऽत्र नियोक्तव्य इत्याशयः ।

१. A. has marginal reading राजा वि° for शब्दाभि° and B. originally reads राजा वि°, but corrected शब्दाभि°. २. B. originally reads °तिथिज्ञौ, but corrected reads °लिपिज्ञौ; while C. and D. read °क्षरज्ञौ and °विधिज्ञौ. ३. D. reads °कारणम् for °कारकम्. ४. A. has marginal reading सुतीर्था° for श्रुताध्य°; while B. originally reads सुतीर्थाध्यान° and corrected श्रुताध्ययन°.

इति। बृहस्पतिरपि—

'आकारणे रक्षणे च साक्ष्यर्थि-प्रतिवादिनाम्।
सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स पूरुषः' ॥

इति। राज्ञा कतिपयैर्वणिग्भिरधिष्ठितं सदः कर्तव्यम्। तदाह कात्यायनः—

'कुल-शील-वयो-वृत्त[1]-वित्तवद्भिरमत्सरैः।
वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्' ॥

इति। कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः। तेषामुपयोगमाह स एव—

'श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिनः[2]'।

इति। यथोक्तराजादियुक्तायाः सभाया दशाङ्गानि सप्रयोजनान्याह बृहस्पतिः—

'नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणक-लेखकौ।
[3]सहेमाग्न्यम्बु-पुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥
एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः।
न्यायं पश्येत्कृतमतिः सा सभाऽध्वरसंमिता ॥
दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक्पृथक्।
[4]वक्ताऽध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ॥
स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानं धनं तथा।
शपथार्थौ[5] हिरण्याग्नी जलं तृषित-लुब्धयोः[6] ॥

---

१. D. reads °वृद्धैः for °वृत्त°. २. D. reads °दर्शने for °दर्शिनः ३. A. B. C. read हेमाग्न्यम्बु-स्वपुरुषाः for सहेमाग्न्यम्बु-पुरुषाः. ४. B. originally reads वक्ताऽभ्यस्तो, but corrected वक्ताऽध्यक्षो; while D. reads सभाध्यक्षो for वक्ताऽध्यक्षो. ५. C. and D. read शपथार्थे for शपथार्थौ. ६. B. originally reads °क्रुद्धयोः, but corrected °लुब्धयोः; while C. reads °क्षुब्धयोः for the same.

गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायञ्च लेखकः ।
प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणां च स पूरुषः ॥
वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।
अर्थदण्ड-वधावुक्तौ राजायत्तावुभावपि ॥
राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुल-श्रेणि-गणादयः ।
साहस-न्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्' ॥

इति । यथाविधिविचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः—

'सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मण-पुरोहितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः' ॥

इति । वैपरीत्ये दोषमाह मनुः—

'अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति' ॥
(म. स्मृ. ८. १२८.)

इति । सभ्यानां फलमाह बृहस्पतिः—

'अज्ञानतिमिरोपेतान् संदेहपटलान्वितान् ।
निरामयान्यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिं च सः ।
लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात् कार्यनिर्णयम् ॥
शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्' ।

इति । विपक्षे दोषमाह कात्यायनः—

'न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।
तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हंति न संशयः ॥

१. C. and D. read °वर्धे for वर्थं. २. A. has marginal reading °र्थि° for °र्थी°; while B. had originally °र्थि°, but corrected became °र्थी.° ३. C. reads °गणोत्तमाः for °गणादयः.

अपन्यायप्रवृत्तं तु नोपेक्षेरन्[१] सभासदः ।
उपेक्षमाणाः सनृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥
अन्यायेनापि तं यांतं येऽनुयांति[२] सभासदः ।
तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥
न्यायमार्गादपेतं तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।
कर्तव्यं[३] तत्प्रियं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत्' ॥

इति । कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवाय इति स एवाह—

'सभ्येनावश्यकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।
शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः' ॥

इति । यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणे पक्षपातं न करोति तदा निष्पापो[४] भवति । तदाह मनुः—

'राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते[५]' ॥
(म. स्मृ. ८. १९.)

इति । अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः—

'रागादज्ञानतो वापि यो लोभादन्यथा वदेत् ।
सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्दृशम्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि —

---

१. A. in margin reads उपेक्षेयुः and B. originally and corrected reads उपेक्षन्ते; while C. D. उपेक्ष्यं तत् for उपेक्षेरन्. २. D. substitutes तु for ऽनु. ३. A. has marginal reading स्मर्तव्यं; while B. has in correction and C. D. as usual read वक्तव्यं for कर्तव्यं. ४. C. reads न पातो for निष्पापो. ५. B. originally reads विद्यन्ते, but corrected निन्द्यते; while C. नेष्यन्ते for the same.

'स्नेहादज्ञानतो वापि लोभाद्वा मोहतोऽपि वा।
तत्र सभ्योऽन्यथावादी [1]दण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः' ॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'रागा[2]ल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः।
सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं* दम[3]म्' ॥
(या. स्मृ. २. ४.)

इति। बृहस्पतिरपि—

'अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः।
विश्वस्ते वञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते' ॥

इति। कात्यायनः—

---

*अत्र विज्ञानेश्वरः—विवादपराजयनिमित्ताद्दमाद्द्विगुणं दमं दण्ड्याः न पुनर्विवादास्पदीभूतात् द्रव्यात्। तथा सति स्त्रीसङ्ग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसङ्गः। राग-लोभ-भयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञान-मोहादिषु इति नियमार्थम्। न च—

'राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्'—

इति गौतमवचनात् न ब्राह्मणा अदण्ड्या इति मन्तव्यम्। तस्य प्रशंसार्थत्वात्। यत्तु—

'षड्भिः परिहार्यो राज्ञा वध्यश्चा-ऽबन्ध्यश्चा-ऽदण्ड्यश्चा-ऽबहिःकार्यश्चा-ऽपरिवाद्यश्चाऽ-परिहार्यश्च

इति तदपि 'स एष बहुश्रुतो भवति। लोक-वेद-वेदाङ्गवित् वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलः तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा समयाचारिकेष्वभिविनीतः'। इतिप्रतिपादितबहुश्रुतविषयम्। न ब्राह्मणमात्रविषयं इति।

---

१. C. and D. read सभ्यो दण्ड्यः for दण्ड्योऽसभ्यः. २. C. and D. read द्वेषात् for लोभात्. ३. C. reads दमः for दमम्.

'अनिर्णीते तु यद्यर्थे सम्भाषेत रहोऽर्थिना।
प्राड्विवाकोऽथ[1] दण्ड्यः स्यात्सभ्याश्चैव विशेषतः' ॥

इति। राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह बृहस्पतिः—

'पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्या उदङ्मुखाः।
गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः' ॥

इति। सभोपविष्टा[2] नृपादयो यस्यांगानि तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुषरूपेण परिकल्पयति स एव—

'एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां मुखं चाधिकृतः स्मृतः[3]।
बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणक-लेखकौ ॥
हेमाग्न्यम्ब्वन्न-पुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च'।

इति। या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता सा मुख्या सभा। तदुक्तं महाभारते—

'न सा सभा यत्र न संति वृद्धाः
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम्।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम्[4]' ॥

(ना. स्मृ. ३. १८.)

इति। इति सभा निरूपणम्।

---

१. D. reads ऽपि for ऽथ. २. A. has marginal reading सभाप्रविष्टा; while B. originally reads the same, but corrected सभोपविष्टाः. ३. D. reads कृतः for स्मृतः. ४. B. originally reads कपटेना°, but corrected यच्छलेना°. C. also reads as B.'s corrected form.

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते । तत्र प्रजापतिः—

'राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
धर्मासनगतः पश्येद्व्यवहाराननुल्बणम्' ॥

इति । नारदः—

'* तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।
समःस्यात्सर्वभूतेषु बिभ्रद्वैवस्वतं व्रतम् ॥ (३४)
(ना. स्मृ. १. ३४.)

इति । †वैवस्वतव्रतमुक्तं बृहस्पतिना—

---

* यस्मात्—

धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान् कृतात्मनः ।
सम्भवन्ति गुणाः सर्वे सत्यं वन्हेरिवार्चिषः ॥ (३२)
धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकपक्तिरुपग्रहः ।
प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ॥

तस्मादेवंविधमहार्थलाभात् राजा विगतमत्सरो राग-द्वेषविवर्जितो वैवस्वतो यमो धर्मराजः तस्य व्रतं लोकानां स्वकर्मजातशुभाशुभ-फलदत्वं तद्विभूतिवान् धारयन् धर्मासनं धर्माधिकरणं प्राप्य सर्वभूते-षु समः स्यादिति भावः ।

† 'वैवस्वतव्रतमुक्तं बृहस्पतिना' नास्तीदं A. संज्ञकपुस्त-कातिरिक्तेष्वादर्शपुस्तकेषु । नोपलभ्यते चाधस्तनं वाक्यं बृहस्पतिस्मृतौ । D. संज्ञकपुस्तके इदं वचनं यमवाक्यत्वेन दर्शितम् । परं नोपलभ्यते यमस्मृतौ । तस्मादिदं बृहस्पतिवाक्यं यमवाक्यं वेति विचारयन्तु सुधिय इत्यलमप्रसक्तेन ।

---

१. A. had marginal reading °स्थान° and original reading °नप° similarly B. has corrected reading °शन° and original °सन° C. also reads °नप° for °सने°.

'यथा[1] यमः प्रिय-द्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा नियंतव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्' ॥

इति । यद्व्यवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादिरूपमर्थशास्त्रं तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना[2] राज्ञाऽनुसरणीयम् । तदाह स एव—

'धर्मशास्त्रा-ऽर्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।
समीक्षमाणो निपुणं[3] व्यवहारगतिं नयेत्'* ॥
(ना. स्मृ. १. ३७)

इति । धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि—

'वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा ।
एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं[4] न्यायदर्शनम्' ॥

इति । ननु-नधर्मशास्त्रांतर्गतमर्थशास्त्रम् । किंत्वन्यदेवं नीत्यात्मकम्[5] । यत्तु भविष्यत्पुराणे[6] दर्शितम्—

* क्वचित् धर्मशास्त्रोक्तं अर्थशास्त्रविरुद्धं भवति । क्वचित् पुनरर्थशास्त्रोक्तं धर्मशास्त्रविरुद्धं भवति । तयोरितरेतरतामालोच्य यथा लोकाचारविरुद्धं न भवति तथा ससभ्योऽपि राजा व्यवहारगतिं नयेत् निर्णयं-कुर्यादित्यर्थः ।

१. D. split the two words यथा यमः, and quotes them as author and reads the following thus:-प्रिय-द्वेष्यौ समौ ज्ञात्वा for यथा यमः प्रियद्वेष्यौ. २. A. has marginal reading; °वर्तिना for °दर्शिना; while B. originally reads °दर्शिना and corrected °वर्तिना. ३. D. reads निपुणो for निपुणं. ४. D. reads पौराणं न्यायविस्तमम् for पुराणं न्यायदर्शनम्. ५. A. in margin reads रीत्यात्मकम्; while B. originally reads रीत्या° and corrected नीत्या°. ६. D. reads भविष्यपुराणे, for भविष्यत्पुराणे.

'षाड्गुण्यस्य प्रयोगश्चोऽप्रयोगः कार्यगौरवात्।
सामादीनामुपायानां योगो व्यास-समासतः ॥
अध्यक्षाणं च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम्।
दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गरुडाग्रज' ॥

इति। बाढम् अस्मिन्नप्यर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो यो ऽंशः स उपादेयः। इतरस्तु परित्याज्यः। तदाह नारदः—

'यत्र विप्रतिपत्तिःस्याद्धर्मशास्त्रा ऽर्थशास्त्रयोः।
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्'* ॥
(ना. स्मृ. १. ३९)

---

* धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवत्। धर्मशास्त्रे ऽपि एकस्याः स्मृतेः स्मृत्यन्तरेण विरोधे पुरस्तादुक्तयाज्ञवल्क्यवचनेन व्यवहार-न्यायस्य बलवत्वम्। धर्मशास्त्रोक्तमपि न सर्वं ग्राह्यम्। यथा—

'अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्'।

इत्यादिना विहितो ऽपि नियोगो—

'नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ (६४)
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं क्वचित् ॥ (६५)
अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः'। (६६)
(म. स्मृ. ९. ६४—६६)

इत्यादिवचनैर्निषिद्धत्वात् लोकव्यवहारे शिष्टैरनादृतत्वान्नाचर-णीयम्। तथा—

---

१. D. reads °स्य for °श्चो°. २. C. reads च for सं°; while D. reads इयं° for सं.

इति । धर्मशास्त्रयोर्द्वयोर्विरोधे[1] न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः’

(या. स्मृ. २. २१)

इति । व्यवहारतो वृद्धव्यवहारात् प्रसिद्धो न्यायो बलवान् । न्यायानाश्रयणे बाधमाह बृहस्पतिः—

‘केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥
चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः ।
युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरतां गतः ॥
असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।
दृश्यन्ते[2] भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत्’ ॥

इति । न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः—

‘यथानयत्यसृक्पातै[3]र्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ (४४)

‘नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते’ ॥

इत्यादिवचनैः पुनरुद्वाहे विहितेऽपि अन्यत्र निषेधदर्शनात् शिष्टैर-परिगृहीतत्वाच्च स्त्रीपुनरुद्वाहो वर्जनीय एव । एवं मातुलकन्यापरिणयः श्रुति-स्मृत्यादिभिर्निषिद्धोऽपि शिष्टैरादृतत्वात् दाक्षिणात्यैः कर्तव्य एव भवति ।

---

१. D, reads धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः for धर्मशास्त्रयोर्द्वयो°:. २. C. reads भासन्ते for दृश्यन्ते. ३. D, reads °पृक्तैः for °पातैः.

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषश्चेष्टितेन च' ॥ (२५)
(म. स्मृ. ८. २५-४४.)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—
'असाक्षिके हते चिन्हैर्युक्तिभिश्चागमेन च।
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिन्हकृताद्भयात्' ॥
(या. स्मृ. २. ३९)

इति। 'यत्तु पूर्वमुक्तं 'भूतछलानुसारित्वात् द्विगतिः' इति तत्र छलं हेयं भूतमुपादेयम्। तदाह याज्ञवल्क्यः—
'छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः'॥
(या. स्मृ. २. १९.)

इति। निर्णये प्रमाणं साक्ष्यादिकम्। तदाह गौतमः—
'विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता तस्य व्यवस्था'।
(गौ. स्मृ. २७. १३)

इति। मनुरपि—
'प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक्' ॥
(म. स्मृ. ८. ३.)

---

१. D. reads वाक्यैः for बाह्यैः. २. B. originally reads धने, but corrected reads हते. ३. C. and D. read चिन्हं for चिन्हैः. ४. B. originally reads °तु° for °यं°; while C. and D. do not read हेयं भूतमुपादेयं. ५. B. originally reads बलं, but corrected reads छलं. ६. C. reads निर्णायके for निर्णये. ७. D. reads निबन्धानि for निबद्धानि.

इति। देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभि[1]श्चाष्टादशपदसंबंधीनि कार्याणि निर्णयेत्। तत्र देशाचारोऽनुकल्पः। तदाह कात्यायनः—

'तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत्।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्ट[2]मतं नयेत्' ॥

इति। देशदृष्टस्य लक्षणमाह स एव—

'यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः[3] सार्वकालिकः।
श्रुति-स्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते' ॥

इति। तत्तद्देशीयानां मिथो विवादे त[4]द्देशदृष्टेन निर्णयः। तदाह स एव—

'देश-पत्तन-गोष्ठेषु पुर-ग्रामेषु[5] वादिनाम्।
तेषां स्वसमयै[6]र्धर्मः शास्त्रतो[7]ऽन्येषु तैः सह' ॥

इति। यत्र तद्देशीया[8]नामितरैः सह विवादः। तत्र शास्त्रतो[9] निर्णयो न तु देशदृष्टतः। लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वेच्छया निर्णयेत्। तदाह स एव—

'लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः' ॥

इति। वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम्। तदाह व्यासः।

---

१. C. reads °सा° for °श्चा°. २. C. reads °दृष्टमनन्तयेत्; while D. reads °दृष्टेन समयेत् for °दृष्टमतं नयेत्. ३. C. reads प्रशस्तः for प्रवृत्तः. ४. D. omits तत्. ५. B. originally substiutes °मार्गेषु for °ग्रामेषु. ६. A. and B. read स्वसमये. ७. D. reads धर्म शास्त्रतो for धर्मः शास्त्रतो. ८. D. adds तत् to तद्देशीयानाम्. ९. A. and B. read शास्त्रे यो for शास्त्रतो.

'वणिक्शिल्पि-प्रभृतिषु कृषि-रङ्गोपजीविषु ।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तज्ज्ञैरेव तु कारयेत्'[1] ॥
गुरुः स्वामी कुटुम्बी[2] च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।
विवादं नैव[3] पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्' ॥

इति । निर्णयकारिणांमुत्तमाधमभावमाह नारदः–

'कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः ।
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्'[4] ॥

इति । पितामहोऽपि– (ना. स्मृ. १. ७.)

'ग्रामे दृष्टः पुरे[5] यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।
राज्ञादृष्टः कुदृष्टो[6] वा नास्ति तस्य पुनर्भयम्'[7] ॥

इति । राज्ञो नियममाह पितामहः–

'न रागेण न लोभेन न क्रोधेन[8] ग्रसेन्नृपः[9] ।
परैरप्रार्थितानर्थान्न चापि स्वमनीषया' ॥

इति । अस्यापवादमाह स एव–

'छलानि चाऽपराधांश्च पदानि नृपतेस्तथा[10] ।
स्वयमेव निगृण्हीयान्नृपस्त्वीवेदकैर्विना' ॥

इति । तत्र छलान्याह स एव–

---

१. C. reads अन्यैरेव न and D. तत्तैरेव तु for तज्ज्ञैरेव तु. २. D. reads कुटुम्बं for कुटुम्बी. ३. D. reads विवादानथ for विवादं नैव. ४. A. B. C. read गुर्व्येषा° for सर्वेषा°. ५. A. has marginal reading पुरं; while B. in correction पुरीं. ६. B. originally reads सुदृष्टो; while corrected कुदृष्टो. ७. B. corrected reads °र्भवेत्, C. reads °र्भवः, D. also reads as C. ८. D. reads कोपेन for क्रोधेन. ९. B. corrected reads ग्रसे°, D. reads नये°. १०. D. reads नृपतिः for नृपतेः.

[1]पथिभङ्गी कराक्षेपी प्राकारोपरि लङ्घकः।
निपा[1]नस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च[2] ॥
परिखापूरकश्चैव राजछिद्रप्रकाशकः।
अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥
प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनं च निरीक्षते[3]।
विण्मूत्र-श्लेष्मघा[4]तानां क्षे[5]मुकामो नृपा[6]ग्रतः ॥
पर्यङ्कासनबन्धश्चा[7]ऽप्यग्रस्थाननिरोधकः।
राज्ञोतिरिक्तवे[8]षश्च श्ववृत्तःप्रविशेत्तु यः ॥
यश्चापद्वारेण प्रविशेदवे[9]लायां तथैव च।
शय्यासने पादुके च शयना[10]सनरोहणे ॥
राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समीपतः।
राज्ञो विद्विष्टसेवी चा[11]प्यदत्तविहितासनः ॥
वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः।
स्वयंग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशक एव च।
एकवासास्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोऽव[12]गुंठितः ॥

---

१. A. has marginal reading नृपालस्य; while B. originally reads नृपा-लस्य and corrected निपानस्य° २. C. substitutes वा for च. ३. D. reads निरीक्ष्यते. for निरिक्षते. ४. B. originally reads °वातानां, but corrected °घातानां. ५. B. originally reads हेतुकामः, but corrected क्षेमुकामः. ६. C.D. read नृपात्मजः for नृपाग्रतः, ७. D. reads °वन्धी चा° for °वन्धश्चा. ८. A. has marginal readings °वर्षश्च, द्विवर्षश्च, वर्षाद्यः; while B. reads the same forms in correction and D. reads °वेषैश्च विधृतश्च for °वेषश्च श्ववृत्तः प्र°. ९. C. reads °दचैत्यायां for °दवेलायां. १०. A. has marginal reading °शा° for °स° in the word °नासन°; while B. in correction reads °शा°. ११. C. D. read वा° for चा°. १२. A. has marginal reading °कुं°, °लुं° for °गुं° in the word ऽगुंठितः, while B. reads in correction °मुण्डितः, C. reads °लुंठितः and D. ऽगृहीतः for ऽगुंठितः.

विचित्रिताङ्गः स्रग्वी च परिधानविधूनकः[1][2]

शिरःप्रच्छादनश्चैव छिद्रान्वेषणतत्परः ॥

आसङ्गी[3] मुक्तकेशश्च पक्षि-पर्णा-ऽक्षिदर्शकः ।

दन्तोल्लेखनकश्चैव कर्ण-नासाविशोधकः ।

छलान्येतानि पञ्चाशद्भवंति नृपसन्निधौ' ॥

इति । [4]सापराधानाह नारदः—

'आज्ञालङ्घनकर्त्तारः स्त्रीवधो वर्णसंकरः' ।

परस्त्रीगमनं चौर्यं गर्भश्चैव पतिंविना ॥

वाक्पारुष्यमवाच्यं यद्दण्डपारुष्यमेव च ।

गर्भस्य पातनं चैवेत्यपराधा दशैव हि' ॥

इति । विवादमन्तरेणापि दण्डनहेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् ।

अतएव संवर्त्तः—

'आसेधं[5] प्रतिभङ्गं[6] च यश्च गर्भः पतिं विना[7] ।

स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्यापहारकं पापं विप्रं च पतितं तथा ।

परार्थवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

षड्भागकालं शुल्कार्थे मार्गभेदकमेव च ।

स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च परदाराभिमर्शनम् ॥

---

१. A. has marginal reading °काल° for °धान°; while B. reads in correction °बाल° and C. reads °वाल° for °धान°. २. A. substitutes °म° for °न° in the margin; while B. has corrected reading and C. reads originally °म° for °न.° ३. These three lines are omitted in C. and D. ४. C. and D. read अपराधा° for सापराधा°. ५. C. and D. read आसेवं for आसेधं. ६. A. has marginal reading पथि°; while B. in correction and C. D. as usual read पवि° for प्रति°. ७. C. reads पतन्ति वा for पतिं विना.

गो-ब्राह्मणनिहंतारं सस्यानां चैव घातकम्।
दशैतानपराधांश्च स्वयं राजा विचारयेत्' ॥

इति। पादान्याह पितामहः—

'उत्कृती[1] सस्यघाती च अग्निदश्च[2] तथैव च।
विवेसकः[3] कुमार्याश्च निधानस्योपगोपकः ॥
सेतु-कण्टकभेत्तारः क्षेत्रसंसारकस्तथा।
आरामछन्दसश्चैव गरदश्च तथैव च ॥
पटहा घोषणाछादी द्रव्यमस्वामिकं च यत्।
राजावलीढद्रव्यं च यच्चैवांगविनाशनम् ॥
द्वाविंशति[4]पदान्याहुर्नृपज्ञेयानि पण्डिताः'।

इति। यत्र छलादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः तत्रस्तोभकात् सूचकाच्च बोद्धव्यम्[5]। तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः—

'शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थं मुख्यश्चार्थः[6] प्रचोदितः ॥
आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥
नृपेणैव नियुक्तो यः परदोषमवेक्षितुम्[7]।
नृपस्य समयं[8] ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः' ॥

इति। शास्त्रेण निन्दितं छलादिकमर्थम्। मुख्यो धनलाभश्च प्रधानः। राज्ञा शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम्। तदाह हारीतः—

---

१. B. originally reads उत्कृष्टसस्य° for उत्कृती सस्य°; while A. has marginal reading निकृत्तवित्त°. २. A. in margin and B. originally read °दग्धः for °दश्च. ३. In C. and D. these three lines are not found and is this word विवेसकः; A. and B. one in margin and one in correction but subsititute °श° for °स°. ४. C. reads °त्रिंशति° for °विंशति° ५. C. reads द्रष्टव्यम् for बोद्धव्यम्. ६. A. in margin reads मुधारत्वा°, B. originally and D. मुख्यो राज्ञा for मुख्यश्चार्थः. ७. B. originally reads °मपेक्षितुम् for °मवेक्षितुम्. ८. D. reads सूचयेत् for समयं.

'शास्त्राणि वर्णधर्मांस्तु प्रकृतीनां च भूपतिः ।
व्यवहारस्वरूपं च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्' ॥

इति । प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः--

'रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्त्तकश्च विज्ञेयो म्लेच्छो भिल्लस्तथैव च ॥
[1]मेथिकस्त्रिरवव्यालः हस्तलक्ष-दुघट्टिकाः ।
कोसेदिका भारुपदा मातंगाः पदगोपकाः ॥
एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादशमनीषिभिः ।
वर्णानामाश्रमाणां च सर्वदा तु बहिः स्थिताः' ॥

इति । मनुश्च जात्यादि समीक्षणीयमित्याह--

'[3]जाति-जानपदान् धर्मान् श्रेणिधर्मांश्च शाश्वतान् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च [4]सवर्णे प्रतिपादयेत्' ॥

इति । उन्[5]मार्गवर्त्तिनो [6]बलात्स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञ-
वल्क्यः --

'कुलानि प्रकृतीश्चैव श्रेणिर्जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान्[7] राजा विनीय स्थापयेत्पथि' ॥

इति । कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः--

---

१. These two lines are omitted in B. and C. २. B. in correction reads ज्ञात्यादि and C. originally जात्यादि. ३. C. reads ज्ञाति° for जाति°. ४. A. has marginal reading स्वे for स°; while B. in correction, and C. and D. originally read स्ववर्णे for सवर्णे. ५. B. reads उन्माद° for उन्मार्ग°; C. and D. also the same. ६. C. reads बालान् for बलात्; while D. reads कुलादिन्. ७. A. and B. originally read °चरितान् for °चलितान्.

'धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः।
समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात्॥
आगमः प्रथमः कार्यो व्यवहारपदं ततः।
विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्याच्चतुर्विधम्'॥
(ना. स्मृ. १. ३५–३६)

इति। आगमोऽर्थिवचनश्रवणं तदादौ कर्तव्यम्। ततस्तद्वचनमृणादानाद्यन्यतमस्मिन्पदेऽन्तर्भाव्यम्। ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः। ततः प्रमाणतो जयावधारणम्।

इति व्यवहारदर्शनविधिः।

अथासेधादिविधिः।

तत्र नारदः—

'वक्तव्यार्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः।
आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम्'॥
(ना. स्मृ. १.४७)

इति। प्रथमं तावदर्थी प्रत्यर्थिनोऽग्रे त्वयैतावन्मह्यं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात्। तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत् तदा स्वकार्यपर्यंतं राजाज्ञया तं निरुंध्यात्। आसेधस्य भेदानाह स एव—

'स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा।
चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लङ्घयेत्'॥
(ना. स्मृ. १.४८)

१. C. and D. read °व्ये° in the word वक्तव्यार्थे. २. D. reads °मासेधं° for °मासिद्धो.

इति। अस्मात्स्थानात्त्वया न चलितव्यमिति स्थानासेधः मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोल्लङ्घनीयमिति कालासेधः। अदत्त्वा ग्रामान्तरं नगन्तव्यमिति प्रवासासेधः। अदत्त्वा न सन्ध्यावन्दनं कार्यमिति कर्मासेधः। सन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो नासेधार्हः। तदाह कात्यायनः—

'यस्त्विन्द्रियनिरोधेन [1]व्यवहारोत्सवादिभिः।
आसेधयेदनासेध्यैः [2] स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात्' ॥

इति। इन्द्रियनिरोधवद्विषमदेशोऽपि नासेधार्ह इत्याह नारदः—

'नदीसन्तार-कान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु।
आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन् नापराध्नुयात्' ॥
(ना. स्मृ. १.४९)

इति। आसेध्यासेधकयोः स्वकालोल्लङ्घने [3] दण्डमाह स एव—

'आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते।
स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत्' ॥
(ना. स्मृ १.५१)

इति। अन्यथा कुर्वन्नयोग्ये निशीथादिकाले तमासेधयन्। अनासेध्यानाह कात्यायनः—

'वृक्ष-पर्वतमारूढा हस्त्यश्व-रथ-नौगताः [4]।
विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः [5] ॥

१. C. reads व्यासेधात् कुशलादिभिः; while D. reads व्याहरेत् कुशलादिभिः for व्यवहारोत्सवादिभिः. २. B. originally reads °धैः while correction °ध्यैः, C. and D. read for the same. ३. D. reads तत्° for स्व°. ४. A. in marginal reading and in correction reads °मताः for °गताः; while C. reads the same. ५. B. originally reads °सिद्धिदैः, but corrected °साधकैः. A. also has marginal reading °सिद्ध° for °साध°.

व्या[1]ध्यार्ता व्यसनस्थाश्च यजमानास्तथैव च[2] ।
अनुत्तीर्णाश्च नासेध्या मत्तोन्मत्तजडास्तथा ॥
न कर्षको बीजकाले सेनाकाले च सैनिकाः ।
प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च कृतकालश्च नान्तरा ॥
उद्युक्तः कर्षकः सस्ये वापस्यागमने सदा[3] ।
आरम्भात्[4] सङ्ग्रहं यावत्तत्कालं न विवादयेत्' ॥

इति । बृहस्पतिरपि–

'सत्रो[5]द्वाहोद्यतो रोगी शोकार्तोन्मत्त[6]-बालकाः ।
मत्तो वृद्धोऽनु[7]युक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥
आसन्ने सैनिकः सङ्ग्रे कर्षको वाप[8]सङ्ग्रहे ।
विषमस्थाश्च नासेध्याः स्त्रीसनाथास्तथैव च' ॥

इति । नारदोऽपि–

'निवेष्टुकामो रोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
अभियुक्तस्तथान्येन[9] राजकार्योद्यतस्तथा ॥
गवां प्रचारे गोपालः सस्यारम्भे कृषीवलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्काल आयुधीयाश्च[10] विग्रहे ॥

---

१. A. in marginal reading and B. in correction read से° for व्या° in the word व्याध्यार्त्ताः. २. C. and D. subsitute ऽथ for च. ३. A. in margin and B. in correction read य° for स° in the word सदा. C. and D. also read the same. ४. D. reads आरम्भसंग्रहं for आरम्भात् संग्रहं. ५. A. in margin, B. in correction substitute °त्रो° for °त्रो°; while C. reads originally. ६. C. reads मत्त° for °न्मत्त° and D. °मृत° for the same. ७. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual subsitute ऽनि° for ऽनु°. ८. D. reads कर्षकश्चाय° for कर्षको वाप°. ९. C. reads सेना for ऽन्येन. १०. A. in margin and B. in origin read °स्त्र° for °श्च; while C. and D. as usual read °श्च, but B. corrected reads °स्त्र°.

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो[1] व्रती ।
विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः' ॥

(ना. स्मृ. १. ६२--६४)

इति । कदा तर्हि द्रव्यं दापनीयमित्याकांक्षायां बृहस्पतिराह-

'वणिग्विक्रीतपण्यस्तु सस्ये जाते कृषीवलः ।
सत्रोद्यताश्चैव तथा दापनीयाः कृत क्रियाः' ॥

इति । यद्यासिद्धो नागच्छेत्तदा राज्ञा समानेयः । तदाह बृहस्पतिः-

'यस्या[2]भियोगं कुरुते सत्येनाशङ्कयाऽथ वा ।
तमेवा[3]नाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा' ॥

इति । नारदोऽपि-

'देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् ।
अकल्पादीनपि शनै[4]र्यानैराह्वानयेन्नृपः' ॥

इति । आ[5]ह्वानानर्हानाह हारीतः

'अकल्प-बाल-स्थविर-विषमस्थ-क्रियाकुलान् ।
कार्यातिपाति-व्यसनि-नृपकार्योत्सवाकुलान् ॥
मत्तोन्मत्तप्रम[6]त्तांश्च स्वजातिप्रभुक्तां स्त्रियम् ।
[7]धर्मोत्सुकान् जडानार्तभृत्यान् नाह्वानयेन्नृपः' ॥

इति । कात्यायनोऽपि--

---

१. A. in margin, B. in origin read °त्को for °न्मुखो; while B. in correction reads °त्सुक्तो, C. and D. as usual, read °न्मुखो. २. D. reads यत्रा° for यस्या°. ३. Only C. reads तमेनं दीपयेत् for तमेवानाययेत्. ४. D. reads तथा शनः for शनैर्यानैः. ५. A. in margin and B. originally read आह्वानानर्थान् instead of आह्वानानर्हान्; while C. reads आहूतानर्हानाह. ६. D. reads this line thus जडान्मत्तप्रमत्तांश्च स्वजातिविमुखां स्त्रियम् and C. रोगोन्मत्तप्रमत्तांश्च जातित्यक्तां स्त्रियं तथा and E. मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान् नाह्वानयेन्नृपः. ७. This line is found only in D.

‘ धर्मोत्सुकानभ्युदये रोगिणो थ जडानपि ।
अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त-स्त्रियो नाव्हाययेन्नृपः ॥
न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।
स्वजातिप्रभुक्तां चैव तथा नाव्हानयेन्नृपः’ ॥

इति । स्वजातिप्रभुक्ता तु मरीचिना निरुक्ता—

‘ सर्ववर्णोत्तमा कन्या सा जातिप्रभुक्ता स्मृता ।
तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥
निष्कुला याश्च पतितास्तासामाव्हानमिष्यते’ ।

इति । दुष्टस्य दण्डमाह बृहस्पतिः—

‘ आहूतो यस्तु नागच्छेद्दर्पाद्बन्धुबलान्वितः ।
अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ आहूतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः’ ॥

इति । आपन्नस्याऽनागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः—

‘ परानीकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।
कुर्वीत पुनराव्हानं दण्डं न परिकल्पयेत्’ ॥

इति ।

इत्यासेधविधिः ।

---

१. A. in margin and B. in correction substitute °ना° for °डा° in जडानपि. २. This is mentioned only in D.; ३. A. B. C. read ता जातिप्रभुक्ता स्मृताः; while in the preceding half of this line, D. reads nominative case instead of objective case. ४. C. and D. read दृप्तस्य for दुष्टस्य

अथ दर्शनोपक्रमः।

तत्र मनुः—

'धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्' ॥

(म. स्मृ. ८. २३.)

इति। आरब्धुः[1] कर्तव्यमाह कात्यायनः—

'काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम्।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव' ॥

इति।

केन कस्मिन्कथं[2] कस्मात्पृच्छेदेनं[3] सभागतत्।

इति। बृहस्पतिरपि—

'आगतानां विवदतामसकृद्वादिनां नृपः।
वादान्पश्येन्नात्मकृतान्न चाध्यक्षनिवेदितान् ॥
पीडितः स्वयमायातः शस्त्रेणार्थी यदा भवेत्
प्राड्विवाकस्तु[4] तं पृच्छेत्पुरुषो वा शनैः शनैः' ॥

इति। पृष्टश्च कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः—

'स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्' ॥

(या. स्मृ. २. ५.)

---

१. D. reads आरभ्य for आरब्धुः. २. A. in margin and B. in correction read कदा for कथं. ३. D. reads °देवं for °देनं. in B. C. D. mention this line, But not in A.; ४. A. in margin and B. in correction substitute °स्थि° for °स्तु.

इति। यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत्। तदा स व्यवहारो न[1] बलात्कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम्। आवेदनकाले सख्या[2]दयो वर्जनीया इत्याह उशनाः—

'ससखो[3]ऽनुत्तरीयो* वा मुक्तकच्छः[4] सहासनः।
वामहस्तेन वा स्रग्वी वदेद्दण्डमवाप्नुयात्'॥

इति। अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति †कात्यायनः—

'अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जय-पराजयौ'॥

(ना. स्मृ. २. २२.)

इति। अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः—

'पिता माता[6] सुहृद्वापि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा।
यदि कुर्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रवर्तयेत्॥

---

*सखा मित्रं तेन सहितः ससखः। अनुत्तरीयः प्रावरणरहितः। सहासनः प्राड्विवाक-सभ्यादीनामासने तैः सह स्थितः। यद्वा हासो हास्यं तेन सहितः। वामहस्तमग्रे कृत्वा यः वदति इत्यनेन सभ्यादीनामवज्ञाव्यञ्जनं गम्यते। एते सर्वेऽपि दण्ड्या एव।

†सर्वेष्वप्यादर्श पुस्तकेषु अधस्तनं अर्थिनेत्यादि वाक्यं कात्यायनीयत्वेनावतारितम्। उपलभ्यते चैतन्नारदस्मृतौ। कात्यायनव्यवहारस्त्वदृष्टाश्रुतपूर्वः। अतो न निश्चीयते इदं कात्यायनीयं वानवेति। विज्ञानेश्वरेण तु (व्य. ६ श्लोकव्याख्यायां) अन्यतरनामानिर्देशमन्तरा 'इति सामान्यतयैवोद्धृतम्।

---

१. D. does not read न. २. A. in margin and B. originally read शख्या° for सख्या°. ३. A. and B. read स्वशस्त्रो for ससखो. ४. A. in margin and B. in correction place °शस्त्रः for °कच्छः. ५. A. in margin and B. originally substitute द्वय° for अ.° ६. A. in margin and B. originally read भ्राता for माता.

'यो ऽनधीत्य* द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः' ॥
(म. स्मृ. २. १६८ व. स्मृ. ३. २)
'अकुर्वन्† विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति' ॥

---

*अन्यत्र अर्थशास्त्रादौ । स जीवन्नेव सान्वयः पुत्र-पौत्रादिसहितः शूद्रत्वं गच्छति । उशनसा तु—
'यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।
स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः' ॥
(उ. स्मृ. ३. ८१)
इति असम्भाष्यत्वमुक्त्वा—
'यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदान्तं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रकल्पः स पात्र्यं न प्रपद्यते' ॥
(उ. स्मृ. ३. ८३)
इति वेदानधीत्यापि वेदान्तविचाराकरणे शूद्रकल्पत्वमुक्तम् । वेदमनधीत्यापि वेदाङ्गस्मृत्याद्यध्ययने न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्य शङ्ख-लिखितावाहतुः—'न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्ग-स्मृतिभ्यः' इति।
† अस्य पूर्वार्धं याज्ञवल्क्यस्मृतौ—
'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
(अ. ३ श्लो. २१९)
इति । उत्तरार्धं मनुस्मृतौ—
प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः' ।
(अ. ३ श्लो. ४४)
इति च दृश्यते । तस्मात् पूर्वार्धं मानवं उत्तरार्धं याज्ञवल्कीयमिव प्रतिभाति तथापि आनन्दगिरिस्वामिभिः तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यस्य वार्तिकस्य च टीकायां समग्रत्वेनैव सङ्गृहीतं वर्तते । तत्र तु 'प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु' इति पाठः ।

अत्रोच्यते । अस्तु वा[2] प्रत्यवायविरोधित्वम् । नैतावता[3] फला-भावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात् । 'मयि वर्चो बलमोजो निधत्त'–इति मन्त्रलिङ्गम् । छान्दोग्य-वाक्यं च आश्रमत्रयस्य लोकहेतुतां चतुर्थाश्रमस्य मोक्ष-हेतुतां दर्शयति । 'त्रयो *धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दान-मिति । प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृती-यो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन् । सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसँस्थो ऽमृतत्वमेति' (छां. उ. २. २३. १) इति । एतस्य च[5] वाक्यस्य आश्रमपरत्वं-'परामर्शं जैमिनिः' (शा. सू. ३. ४. १८) †इत्यादिभिर्व्याससूत्रैः[6] प्रतिपादितम् । स्मृतिवाक्यं चैतत् । 'न-

---

* ओङ्कारस्य उपासनविध्यर्थं 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यारब्धम् । धर्म-स्कन्धाः धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । यज्ञः अग्निहोत्रादिः, अध्ययनं नियमपू-र्वकं वेदाभ्यासः, दानं भिक्षमाणेभ्यो यथाशक्ति द्रव्यसंविभागः, इत्येषः प्रथमो धर्मस्कन्धः । एतेन गृहस्थाश्रमो ऽभिधीयते । कृच्छ्र-चान्द्रायणा-दितपकर्ता तापसः वानप्रस्थो वा द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्मचारी सन् आचार्यकुलवासी अत्यन्तं गुरुगृहे आत्मानं क्षपयन् नैष्ठिकः तृतीयो धर्मस्कन्धः । त्रयो ऽप्येते आश्रमिणः पुण्यो लोको येषां ते पुण्यलोकाः भवन्ति । अवशिष्टस्तु परिव्राट् ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः अमृतत्वं मोक्षं प्रा-प्नोति इति श्रुत्यर्थः ।

† 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरेतसाश्रमाणां सद्भा-वायोदाहृताः न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति । यतः एषु शब्देषु आश्रमान्तराणां परामर्शं जैमिनिराचार्यो मन्यते । न विधिम् । न ह्यत्र

---

१. D. omits the whole of the following:— अस्तु वा प्रत्यवायविरोधि-त्वम् । नैतावता फलाभावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात्. २. I. omits वा. ३. B. C. and F. read न तावता for नैतावता. ४. I. adopts तत्तत्. ५. A. omits च. ६. A. has सूत्रे for सूत्रैः.

यथा आम्रे फलार्थे निमित्ते छायागन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते'-इति । इदं च वाक्यं नित्यकर्मविषयत्वेन वार्त्तिके विश्वरूपाचार्य उदाजहार-

'आम्रे फलार्थ' इत्यादि ह्यापस्तम्बस्मृतेर्वचः ।
फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम्' ॥
(बृ. उ. भा. वा. १. १. ९७)

इति । तथा च मनुः-

"'वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्' ॥
(म. स्मृ. ४. १४)

लिङादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दो ऽस्ति । यतो धर्मस्कन्धत्वेन त्रीनाश्रमानुदाहृत्य 'सर्व एते' इत्यनेन परामर्शपूर्वकं आश्रमाणामनात्यन्तिकफलत्वं सङ्कीर्त्य आत्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्थता स्तूयते इति सूत्रार्थः ।

* न केवलं वेदोदितमेव वेदोक्तं अपि तु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्तमपि वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तम् । परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । नित्यकर्मानुष्ठानात् पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः' ।

इति भारते मोक्षधर्मोक्तेः ।

---

१. We read with A. नित्यकर्मविषयत्वेन for which all others have only नित्यकर्मत्वेन. २. For आम्रे फलार्थे B. C. F. and H. substitute आम्रे निमित्त; while G. E. and the text of Brihadâranyaka vârtika read आम्रे निमित्त. ३. A. reads कर्मणामपि for अपि कर्मणाम्.

इति । कूर्मपुराणेऽपि–

'यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ॥
गृहस्थो मुच्यते बन्धात् नात्र कार्या विचारणा' ।
(कू. पु. १. २. १९. २८–२९)

इति । ननु–अस्त्वेवम् । अभ्युदयहेतुत्वं तु न सम्भवति । प्रमाणाभावात् । प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिद्धयते—

'न कर्मणा न प्रजया धनेन'–
(म. ना. उ. १०. ५; कै. उ. २)

इति श्रुतिः ।

'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' ।

इति स्मृतिः । मैवम् । परमात्मप्रकरणे निःश्रेयसहेतुवेदनेच्छासाधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन'–इति श्रुतेः । निषेधस्तु साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात् न मुक्तानां अग्न्याधानादिकर्मापेक्षा अस्ति । वेदनोत्पत्तौ सा विद्यते । एतच्च उभयं–*'अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा' (शा. सू. ३

* 'पुरुषार्थोऽतःशब्दात् (शा. सू. ३ । ४ । १) इत्येतत्सूत्रं व्यवहितमपि अत्र परामृश्यते । 'अत एव च' विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात् । अग्नीन्धनादीनि आश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नोपक्षितव्यानि इति सूत्रार्थः ।

१. All but A. read मुक्तौ for मुक्तानाम्.

४. २५)* 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (ब्र. सू. ३. ४. २६) इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम्। तथा च कर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वायवीयसंहितायामभिहितम्—

'कर्मातिशयमासाद्य पशोः पाशपरिक्षयः।
एवं प्रक्षीणपापस्य बहुभिर्जन्मभिः क्रमात्॥ (६९)
भवेद्विषयवैराग्यं वैराग्याद्भावशोधनम्।
भावशुद्ध्युपपन्नस्य शिवज्ञानसमन्वयः॥ (७०)
ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य पुंसो योगः प्रवर्त्तते।
योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम्॥ (७५)
प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिवसमो भवेत्'। (७६)
(शि. पु. ५. १. २. ६९-७६)

*उक्तसूत्रेण आश्रमकर्मणामत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामुच्यते। स-पेक्षेति। विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि अपेक्षते। न अत्यन्तमनपेक्षा। द्या उत्पन्ना सति फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते तथापि स्वोत्पत्ति ति तु आश्रमकर्मादिकमपेक्षत्येव। एतदेवाह श्रुतिः—

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति।
यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेन'॥
(बृ. उ. ४. ४. २२.)

ते।

१. A. reads वायुसंहितायाम् for वायवीयसंहितायाम्. २. In the text of hivapurána धर्मा-. ३. Here we take our reading from A. though all hers read पाप- for पाश-. In Shivapurána we find पाप. The former of ese is not incorrect in its own way, but this verse comes from e philosophy of the Páshupatas and the words पशु and पाश are chnical ones in that philosophy. ४. In Shivapurána we find fferent reading for this verse as:—साम्बे सर्वेश्वरे भक्तिर्ज्ञानपूर्वा प्रजायते। वानुगुणमीशस्य प्रसादो व्यतिरिच्यते॥७०॥. ५. A. and I. read ज्ञानध्यानाभियु-स्य for ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य. ६. H. alone reads -स्तदमन्तरः for -स्तदनन्तरम्.

इति । ननु—प्रत्यवायपरिहाराय पुण्यलोकप्राप्तये ब्रह्म-वेदनाय च प्रतिदिनं नित्यकर्मणस्त्रिः[1]प्रयोगः प्राप्तः। तन्न[2]। खादिरवत् सकृत्प्रयुक्तस्यैव[3] वचनसंयोगभेदेन फलाऽभेदोपपत्तेः।

'खादिरो यूपो भवति'। (तै. ब्रा. २. ४. २४.) –इति क्रत्वर्थं वचनम् । 'खादिरं[4] वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' –इति वचनं पुरुषार्थम् । तदेतत् वचनद्वयं एकस्यैव खादिरस्य प्रयोजनद्वैविध्ये हेतुः । 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' (पू. मी. ४. ४. ३१) इति जैमिनिसूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वो-दाहृतवचनत्रयबलात् प्रयोजनत्रैविध्ये ऽपि सकृदेव प्रयोगः। तच्च 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि' (शा. सू. ३. ४. ३२) –इत्य-स्मिन्नधिकरणे निर्णीतम् । न च नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्य-काम्ययोर्भेदाभावः—इति शङ्कनीयम् । करणे फलसाम्ये[5] ऽपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्भेदात् । न खलु आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे[*] कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते। एष एव नित्यन्यायो[6] नैमित्तिके ऽप्यवगन्तव्यः । 'स्नाते

* आयुष्कामेष्टिः आश्वलायनश्रौतसूत्रे 'आयुष्कामेष्ट्यां' (२. १०. १) इत्यत्र द्रष्टव्या। वृष्टिकामेष्टिरपि तत्रैव 'वृष्टिकामेष्टिः करीरी' (२. १३. १) इत्यत्र द्रष्टव्या। 'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत' इत्यादिना चास्य क्रत्वर्थत्वम्

१. H. has -स्त्रिधा प्रयोगः for -स्त्रिः प्रयोगः. २. For तन्न B. C. and H. read न simply, and E. omits the whole तन्न ; while G. reads च for it. ३. All except A. omit एव. ४. A. omits the word खादि ५. All but A. and I. read करणे ऽतिशयसाम्येऽपि for करणे फलसाम्ये ऽपि ; which is the reading of A. and I. ६. G. reads नित्य-काम्ययोर्न्यायो for नित्यन्यायो.

जुहोति। भिन्ने जुहोति' इत्यादि अनियतवेदवाक्याधिकारिवि-
शेषणोपेतं नैमित्तिकम्* । नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन
शुद्धिहेतुत्वात् मोक्षसाधनत्वं–इति चेत्। न। राग†प्राधा-
न्यात्। शुद्धिस्तु उपसर्जनत्वेन रागविषयं भोगं सम्पाद्योपक्षी-
यते। अत एव गीतायां भगवता मुमुक्षोरर्जुनस्य फलास-
क्तिर्निषिद्धा–

'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥

(भ. गी. २. ४८)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूः - - - - - - -'॥

(भ. गी. २. ४७)

---

* केचित्तु–'निमित्तं पर्वण्यादिकमनुरुध्य प्रवृत्तं नैमित्तिकं' इत्याहुः। अनियतवेदवाक्याधिकारिविशेषणोपेतत्वे हि चैत्यवन्दनादिकस्यापि नैमित्तिकत्वं भवेदिति तेषामाशयः।

† 'राग' शब्देनात्र विषयसेवनाभिलाष एव ग्राह्यः। नेच्छामात्रम्। 'सुखानुशयी रागः' (२.७) इति योगसूत्रात् 'सुखाद्रागः' (६.२.१०) इति वैशेषिकसूत्राच्च विषयगोचराभिलाषस्यैव रागत्वाभिधानात्।

---

१. For -वेदवाक्याधिकारि- A. and I. read -भेदनादिकार्य-; B. C. E. and F. read वेदवाद्यधिकारि-. २. A. and I. read रागविषयभोगं for रागविषयं भोगं. ३. For सम्पाद्योपक्षीयते E. and G. read सम्पाद्योपजायते. ४. All but A. read कथञ्चन for कदाचन.

इत्यादिना। नित्यकर्मणि तु बुद्धिशुद्धिः प्रधानम्। फलमुपसर्जनम्। अत एव भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-सातिशयत्वदोषदर्शनरूपो विवेको न प्रतिबध्यते। तदुक्तं वार्तिककारेण—

'नित्येषु* शुद्धेः प्राधान्यात् भोगोऽप्यप्रतिबन्धनः।
भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्ध्यनुरोधतः' ॥
(बृ. उ. भा. वा. १. १. ६०८)

इति। नित्यं च कर्म द्विविधम्। संस्कारकं विविदिषाजनकञ्च। विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम्। तथा च स्मर्यते। 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां गच्छति' इति। ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं विविदिषाजनकम्। तच्च भगवता दर्शितम्—

'यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्' ॥
(भ. गी. ९. २७)

---

* नित्येषु कर्मसु चित्तशुद्धेः प्रधानफलत्वात् उपसर्जनत्वेन भविष्यतोऽपि भोगस्य तदनुष्ठातॄणां नापेक्षेति भावः। यतस्ते हि बुद्धिशुद्ध्यनुरोधेन भोगं भङ्गुरं क्षणविनाशिनं अवलोकयन्ति। कः खलु शाश्वतसुखप्राप्तिसाधनं फलं विहाय क्षणभङ्गुरमिच्छेत्? न कोऽपीत्यर्थः।

---

१. All but A. omit बुद्धि. २. G. omits एव. ३. D. omits the whole from बुद्धिशु- (p. 60, l. 8) to सातिशयत्व.- ४. For अष्टाचत्वारिंशत् A. and G. read चत्वारिंशत्. ५. A. adds अष्टावात्मगुणा after संस्काराः; and H. omits स. ६. All except A. and I. substitute जयाति for गच्छाति. ७. H. and I. read भगवतेरितम् for भगवता दर्शितम्.

इति गीतायामपि। तत्र संस्कारेण चित्तस्य वेदनयो-ग्यतामात्रं सम्पद्यते। विविदिषा तु[2] प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं वेदनं सम्पादयति। तस्मात् मुमुक्षोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम्। तदेव हितशब्देन धर्मस्याभिमतसाधनत्वाभिधानात्—अभीष्टसिद्धिः प्रयोजनं—इत्युक्तं भवति।

धर्मशब्देन विषयो निर्दिश्यते। अभ्युदय-निःश्रेयसे साधनत्वेन[3] धारयति—इति धर्मः। स च लक्षण—प्रमाणाभ्यां* चोदनासूत्रै[†][4]र्व्यवस्थापितः। ननु—चोदनाऽवगम्यस्य न स्मृतिविषयत्वम्। सर्वत्रानन्यलभ्यस्यैव विषयत्वावगमात्। अथ मन्यसे चोदनागम्यो[5] ऽपि अर्थवादपरिहारेण शाखा-न्तरगतविशेषोपसंहारेण च अनुष्ठानक्रमसौकर्याय सङ्गृह्यते इति। तन्न। कल्पसूत्रेषु तथा सङ्गृहीतत्वात्। अतो न धर्मस्य विषयत्वम्—इत्याशङ्क्याह। 'शौचाचारम्' इति। अयं भावः। द्विविधो धर्मः। श्रौतः स्मार्तश्च। तत्र अग्न्याधाना-

---

*लक्ष्यते येन तल्लक्षणं यथा धूमोऽग्नेः। यो ऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मः निःश्रेयःसम्पादकत्वं धर्मस्य लक्षणम्। प्रमाणं तु चोदना। क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोदनेत्युच्यते। आचार्यचोदितः करोति इति हि दृश्यते। विस्तरस्तु शबरभाष्ये द्रष्टव्यः।

† 'चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः' (पू. मी. १।१।२) इत्यादीनि चोदनासूत्राणि।

---

१. A. omits the whole from विविदिषाजनकं (p. ६१. l. १८) to सम्पद्यते both inclusive. २. A. omits तु. ३. A. reads -साधक- for -साधन-. ४. A. and I. read -सूत्रे व्यवस्थापितः for -सूत्रैर्व्यवस्थापितः. ५. For चोदनागम्यो ऽपि B. C. D. E. and F. read चोदनागम्ये ऽपि. ६. A. and I. omit अभि-.

दिपूर्वको ऽधीतप्रत्यक्षवेदमूलो दर्श-पूर्णमासादिः श्रौतः। अनुमितपरोक्षशाखामूलः[1] शौचाचमनादिः स्मार्तः। तत्र आधानादेः कल्पसूत्रेषु सङ्ग्रहे ऽपि शौचादेरसङ्ग्रहात् विषयत्वं—इति।

ननु—स्मृत्यन्तरेष्वपि शौचादिरुक्तः—इत्यत आह। 'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति। कलौ युगे वर्त्तमाने सति याजनाध्यापनादीनां जीवनाय असम्पूर्त्तेः मानुषाणां जीवनाय अभ्युदयाय निःश्रेयसाय च हितः सुकरो यो धर्मः ब्राह्मणकर्तृकः* कृष्यादिः सो ऽत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यते—इति अनन्यलभ्यत्वात् विषयत्वमित्यर्थः।

'यथावत्' इतिपदेन कार्त्स्न्यमभिदधानः[2] सङ्कोचं निवारयति। न त्वन्यथाकथनं निवार्यते। स्मर्तॄणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः[3]। अत एव सत्यवतीसुत इति सम्बोधनम्। यदा योषिदपि सती[4] सत्यवती माता सत्यवादिनी†

---

* इदमग्रे मूल एव विस्तरेण स्पष्टीभविष्यति।

† यथोक्तं महाभारते—

'रूप-सत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः।
सा तु सत्यवती नाम सत्यवादित्वसंश्रयात्'॥

इति। अत्र चतुर्थचरणे 'मत्स्यघात्यभिसंश्रयात्' इत्यपि पाठांतरं मुंबईमुद्रितपुस्तके दृश्यते।

---

१. D. reads -मूलशौचा- for -मूलः शौचा.- २. For कार्त्स्न्यमभिदधानः A. and I. read कार्त्स्न्याभिधायिना. ३. For स्मर्तॄणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः A. and I. read स्मर्तॄणां भ्रान्ति-विप्रलम्भाद्यप्रसक्तेः ४. A. omits सती; while all others except I. omit सत्यवती and retain सती.

तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्पुत्रः सत्यवादी—इति ।
चकारेण सुमहत्त्वं समुच्चिनोति ।

अत्र—प्रोक्तानामधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्बन्धो
विस्पष्टः । तत्र प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वम् । अधि-
कारी हि प्रयोजनमर्थयते । प्रयोजन-विषययोश्च जन्यजनक-
भावः । ज्ञाते धर्मे तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयससिद्धेः । अधि-
कारि-विषययोश्चोपकार्योपकारकभावः । विषयः प्रयोजनमुत्पा-
द्याधिकारिणं प्रत्युपकरोति । विषय-ग्रन्थयोश्च प्रतिपाद्य-प्रति-
पादकभावः । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुलभत्वात्समाहित-
मनस्कैः श्रोतृभिरस्मिन् ग्रन्थे प्रवर्त्तनीयं इति श्लोकद्वयस्य
तात्पर्यार्थः ॥ १–२ ॥

ननु—पराशरस्मृत्यवतारे व्यासं प्रति प्रश्नो व्यधिकरण—
इत्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन परिहरति—

तच्छ्रुत्वा ऋषिवाक्यं तु सशिष्यो ऽग्न्यर्कसन्निभः ।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृतिविशारदः ॥ ३ ॥
न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्मं वदाम्यहम् ।
अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

तदित्यादिना । सुमन्तु-वैशम्पायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेदप्रव-
र्त्तकैः पुराणप्रवर्त्तकसूतसहितैः शिष्यैः सह वर्तते इति स-

१. D. E. G. and I. read सत्यवादीति प्रकारेण सुमहत्त्वम्, and this brings the two sentences into one. २. A. and I. read अधिकारिभिः प्रयोजन-मर्थ्यते for अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते ; while D. omits हि. ३. A. alone reads मुनिवाक्यं for ऋषिवाक्यं. ४. B. C. and F. read धर्मतत्त्वज्ञः for सर्वतत्त्वज्ञः.

शिष्यः । यथा अग्निर्ज्वालाभिरुपेतः यथा च सूर्यो रश्मिभिः एवमसौ स्वसमानविद्यैः शिष्यैरुपेतः । अत एव महातेजस्त्वम् । तेजःशब्देनात्र ब्रह्मवर्चसं विवक्षितम् । इतरेण तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां 'श्रुतिविशारदः' इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-स्मृत्योः क्रमेणाग्न्यर्कदृष्टान्तौ योजनीयौ । अग्निः सन्निकृष्टमेव दहन्नपि अहनि रात्रौ चाविशेषेण दहति । एवमधीयमानप्रत्यक्षश्रुतिषु कतिपया एव धर्मा ज्ञायमाना[१] युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायां[२] चाविशेषेण ज्ञायन्ते अर्को दिवैव भासयन्नपि सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं च अखिलं भासयति । एवं युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाणा अपि विप्रकीर्णानेकशाखानिष्ठधर्माः सर्वेऽपि स्मर्यन्ते । अथ वा तपसा अत्यन्तपरिशुद्धोऽयं इत्यस्मिन्नर्थे अग्निदृष्टान्तः[३] । 'अग्निः शुचिव्रततमः' (ऋ. सं. ६. ३. ४०. १; तै. सं. ५. ३. ५. १४) इति श्रुतेः । बहुविषयाभिव्यक्तिक्षमत्वेऽर्कदृष्टान्तः[४] ॥ ३ ॥

ननु—एवं सति—'न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः'—इति वचनं व्यहतम् । न[५] । तस्य पितृप्रशंसारूपार्थवादत्वात् । 'अपशवो वा अन्ये गो-अश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इति वचनं यथा गवाश्वप्रशंसापरम् । न त्वजादीनां पशुत्वं निषेधति । प्रत्यक्षविरोधात्, अग्नीषोमीयादिपशुविधिविरोधाच्च[६] । एवमिदं व्यासवचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निषेधति । किन्तु पितरं

---

१. After ज्ञायमाना A. and I. add भवन्ति ; but it seems to have no proper use in this place. B. C. and F. omit ज्ञायमाना. २ B. C. and F. omit अयुक्तावस्थायां. ३. B. C. E. and F. read अग्निर्दृष्टान्तः for अग्निदृष्टान्तः. ४. B. C. E. and F. read अर्को दृष्टान्तः for अर्कदृष्टान्तः. ५. Except A. and I. all others omit न. ६. D. reads अग्निष्टोमीयादि- for अग्नीषोमीयादि-.

प्रशंसति। यद्वा। गुरुविषये विनयः कर्त्तव्य–इत्याद्याचार-शिक्षार्थमिदमुक्तम्। अथवा 'न चाहम्'–इति वदतो व्यासस्यायमाशयः–सम्प्रति कलिधर्माः पृच्छ्यन्ते। तत्र[1] न तावदहं स्वतः कलिधर्मतत्त्वं जानामि। अस्मत्पितुरेव तत्र प्रावीण्यात्। अत एव 'कलौ पाराशराः स्मृताः' (प. स्मृ. १. २४) इति वक्ष्यते। यदि पितृप्रसादात् मम तदभिज्ञानं तर्हि स एव पिता प्रष्टव्यः। न हि मूलवक्तरि लभ्यमाने प्रणालिका[2] युज्यते–इति*।

पालनात् 'पिता'। पालकत्वं च अत्र कलिधर्मोपदेशेन–इति प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम्। अनयैव विवक्षया जनक-तातादि-शब्दानुपेक्ष्य पितृशब्दं प्रयुङ्क्ते। एवकारेण अन्ये स्मर्त्तारो व्यावर्त्यन्ते। यद्यपि मन्वादयः कलिधर्माभिज्ञाः तथापि पराशरस्यास्मिन्विषये तपोविशेषबलादसाधारणः कश्चिदतिशयो द्रष्टव्यः। यथा काण्व-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-तैत्तिरीयादिशाखासु कण्वादीनामसाधारणत्वं तद्वदत्रा[3]वगन्तव्यम्।

'व्यासः[4] सुतः' इत्युक्तेरयमाशयः–कलिधर्मसम्प्रदायोक्तस्यापि पराशरसुतस्य यदा तद्धर्मरहस्याभिधाने सङ्कोचः

* नन्दपण्डितस्तु–'पराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारिपुरुषत्वं श्रुति-स्मृतिभ्यामवगत्य स्वस्यानुचितं कलिधर्मानुशासनं मन्वानो व्यासः सुतो ऽहं धर्मं कथं वदामि अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इत्यवदत्' इत्याह। धरणीधरो ऽपि–'पराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारित्वमिति गूढोऽभिप्राय' इत्युक्तवान्।

१. A. and I. omit तत्र. २. We read प्रणालिका though the MSS. read प्रणाडिका, there being no difference between ड and ल in Sanskrit. ३. A. omits अत्र. ४. All but H. read सुतो व्यासः for व्यासः सुतः.

तदा किमु वक्तव्यमन्येषाम्–इति । तदेवं व्यासमुखेन पराशरे गौरवातिशयबुद्धिमुत्पादयितुं पराशरस्मृत्यवतारे ऽपि व्यासं प्रति प्रश्नो न व्यधिकरणः इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

यथाविधि गुरूपसत्त्या विद्याप्राप्तिः इत्यभिप्रेत्य उपसत्तिं[1] दर्शयति–

ततस्त[2] ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।
ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गता[3] बदरिकाश्रमम्[4] ॥५॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेणाज्ञाते ज्ञानाकाङ्क्षा भवति । धर्मशब्दो ऽत्र सामान्यमभिधत्ते । तत्त्वार्थशब्दो विशेषम् । तत्र सामान्यं अधीतवेदेन[5] श्रुतव्याकरणेन[6] लक्षण-प्रमाणकुशलेन[7] पुरुषेण ज्ञायते । वेदो हि[8] धर्मसामान्यं निरूपयति । 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' (म. ना. उ. १. २२)–इति । शाखान्तराध्यायिनस्तु व्याकरणबलात् तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धारयति–इति व्युत्पत्तेर्दर्शयितत्वात् । औणादिकप्रक्रियायां[9] कुशलश्चेत् लक्षणेन जानातु[10] । अर्थत्वे तु[11]–चोदनागम्यो धर्मः–इति लक्षणम् । तत्र अर्थशब्देन श्येनाद्यभिचाराणां[12] अनर्थानां निवृत्तिः । 'श्येनं-

---

१. D. E. G. and H. read उपपत्तिं for उपसत्तिं. २. K. and L. read ततस्तु for ततस्त. ३. A. and I. read गत्वा for गता. ४. D. E. and G read बदरिकाश्रमात for बदरिकाश्रमम्. ५. B. C. and F. read अधीते वेदे for अधीतवेदेन. ६. E. and G. read अश्रुतव्याकरणेन for श्रुतव्याकरणेन. ७. B. has -प्रमाणाकुशलेन for -प्रमाणकुशलेन. ८. A. omits हि. ९. A. D. E. and I. read -प्रक्रियायामकुशल- for -प्रक्रियायां कुशल-. १० A. and I. read जानाति for जानातु. ११. A. replaces सति by तु. १२ A. alone reads श्येनाभिचरणादीनां for श्येनाद्यभिचाराणां.

नाभिचरन् यजेत*' इति श्रुत्युक्तस्य श्येननामकयागफलस्य शत्रुवधस्य 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि'–इति निषेधविषयत्वेन अनर्थत्वात् तद्धेतोः श्येनस्याप्यनर्थत्वम्। श्येनस्य स्वरूपतो निषेधाविषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम्। न च–नषेधविषयत्वेन आग्नीषोमीयवधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्तित्वादव्याप्तिः–इति शङ्कनीयम्। तत्र विशेषविधिना सामान्यनिषेधस्य अपोहितत्वात्। चोदनाशब्देन प्रत्यक्षादेर्व्यावृत्तिः। 'घटं कुरु' इति लौकिकविधावतिव्याप्तिः–ति चेत्। न। चोदनाशब्दस्य वेदविषये प्रसिद्धत्वात्। पङ्कजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात्। उक्तलक्षणाभिधानेनैव 'धर्मे चोदनाप्रमाणम्'–इत्यर्थादभिहितं भवति। एवं लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञाते ऽपि ऋषीणां तद्विशेषज्ञाने भवत्येवाकाङ्क्षा†।

तत्र विशेषप्रश्नकुशलत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः। कलि-

---

* अयं च श्येनयागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे (अ. ९. ७) उक्तः स्य च इतिकर्तव्यतादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम्। आभिचारिकमिदं कर्म अस्व र्थत्वेनैव वेदे उक्तम्।

† नन्दपण्डित-धरणीधरौ तु–'धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः इति– कलि कालानुष्ठेयस्य धर्मस्य तत्त्वं अबाधितं रूपं स एवार्थः तं काङ्क्षन्ति' इति व्याख्यातवन्तौ।

---

१. A. reads श्रुतेः उक्तस्य for श्रुत्युक्तस्य; while all others except I. omi इति altogether. २. B. C. and F. read अप्राप्तिः for अव्याप्तिः. ३. W ead with A. while all others read विधिष्वतिव्याप्तिः for -विधावतिव्याप्ति ४. A. and I. read प्रवृत्त्यानिमित्तत्वात् for प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात्. ५. Her e read with A. and I.; while all others read सामान्ये ज्ञाते ऽपि fo सामान्येन ज्ञाते ऽपि.

कल्मषविमोचनहेतुत्वात् अक्षय्यफलहेतुत्वाच्च बदरिकाश्रम-
निवासः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'बदर्याश्रममासाद्य मुच्यते कलिकल्मषात् ।
तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः ॥
अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वा ऽपि तथाविधम् ।
महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।
तारयेच्च पितृन् सर्वान् दत्त्वा श्राद्धं विशेषतः' ॥
(कू. पु. १. २. ३६. ४८–४९)

इति ॥ ५ ॥

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रख्यापयितुमाश्रमं विशिनष्टि–

नानापुष्पलताऽऽकीर्णं फलवृक्षैरलङ्कृतम् ।
नदीप्रस्रवणोपेतं पुण्यतीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥
मृग-पक्षिनिनादाढ्यं देवताऽऽयतनावृतम् ।
यक्ष-गन्धर्व-सिद्धैश्च *नृत्य-गीतैरलङ्कृतम् ॥ ७ ॥

---

* अत्र कुत्रचि'न्नृत्य'शब्दः कुत्रापि 'नृत्त'शब्दश्च वर्तते । यद्यपि नृत्य-नृत्तशब्दयोः व्याख्याकृद्भिर्न विशेषः प्रतीतः तथापि तत्रास्ति कश्चिद्विशेषः । यथोक्तं चन्द्रिकायां—'नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्तं ताललयाश्रितम्' इति ।

---

१. All but A. read -विमोक- for -विमोचन-. २. All but A. D. and G. read अक्षय- for अक्षय्य-. ३. A. and I. read मुच्येत for मुच्यते; all others read मुमुचे for the same. ४. In Kúrma Purana we find सर्वकिल्बिषात्. ५. Except A. D. and I. All others and the text of Kúrma Purana read अक्षयं. for अक्षय्यं ६. D. has कर्म for दत्तं; and Kúrma Purana दानं. ७. B. C. and F. read -जप्तं for -जप्यं. ८. Except J. K. I. and L. all others read फल-पुष्पै: for फलवृक्षैः. The commentators prefer the word फलवृक्षैः ९. For -निनादाढ्यं G. reads -निनादाद, while L. reads -निनादाढ्य-; and D. reads -निनादं च for -निनादाढ्यं. १०. A. and I. read नृत्त-for नृत्य-.

इति। अत्युत्कटेन* तपसा फलमिहैवाविर्भवति। तथा सति यादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते तादृशस्य तपस उत्कर्षो निश्चेतव्यः। इह च¹ तेषु तेषु ऋतुषु² सम्भाव्यमानानां नानाविधानां पुष्पाणां निरन्तरं सङ्कीर्णत्वमुपलभ्यते। ततो देवार्चनलक्षणं तपः पक्वं इति गम्यते। एवं फलवृक्षोत्कर्षात्³ आहारनियतेः परिपाको निश्चीयते। घर्मकालेऽपि अविच्छिन्नेन नदीप्रवाहेण स्नाननियति⁴पाकावगमः†। पुण्यतीर्थं विष्णुगङ्गादि। पुण्यतीर्थशोभया⁵ च⁶ आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशयजनकत्वे⁷ हेतुरुपन्यस्तः॥ ६॥

मृगादीनामन्योन्यवैरत्यागेन निर्भयाणां विस्रब्धो यो निनादः तेन अहिंसाऽनुष्ठानसिद्धिर्दर्शिता। तथा च योगशास्त्रे पतञ्जलिः यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धिलिङ्गानि सूत्रयन्

---

* 'अत्युत्कटैः पुण्य-पापैरिहैव फलमश्नुते' इति वसिष्ठोक्तिरपि अत्रानुसन्धेया।

† 'नियति' शब्दोऽत्र नियमवाची। भगवता पतञ्जलिना 'वितर्का हिंसादयः' (पा० २. ३४) -इत्यादिना प्रतिपक्षभावनामुक्त्वा–प्रतिपक्षभावनाद्धेतोर्हेया वितर्का यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणः तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकत्वेन भवतीति दर्शयितुं वैरत्याग-क्रियाफलाश्रयत्वाद्याः सिद्धयोऽभिहिताः। तास्तु योगसूत्रभाष्ये द्रष्टव्याः।

---

१. A. omits च. २. All but A. and I. omit ऋतुषु, which is necessarily wanted here. ३. H. and I. read फलवृन्दोत्कर्षात् for फलवृक्षोत्कर्षात्. ४. For -नियति- B. C. and F. read -नियम-; while D. E. and H. -नियत-. ५. For पुण्यतीर्थं विष्णुगंगादि। पुण्यतीर्थशोभया. D. reads उष्णतीर्थविष्णुगंगादिपुण्यतीर्थशोभया; while H. reads पुण्यतीर्थविष्णुगंगादिपुण्य-. ६. Except A. all others omit च. ७. G. reads तपोऽतिशयजनत्वेहेतु-; and D. तपोऽतिशयजनकत्वेहहेतु- for तपोऽतिशयजनकत्वे हेतु-.

अहिंसासिद्धिं सूत्रयामास । 'तत्सन्निधौ वैरत्यागः' (पा. यो. सू. २. ३५.) इति ।

पूर्वे महर्षयो ऽत्र तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं स्वस्वकाले निर्मिमिरे । तैः सर्वैरावृतत्वमस्याश्रमस्य तापोऽतिशयहेतुतायां सर्वसम्प्रतिपत्तेर्लिङ्गम् । अथवा चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः सन्तो ऽत्रैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा देवत्वं लेभिरे—इति विवक्षया देवनामाङ्कितैरायतनैरावृतत्वमुक्तम् । यक्षादयः* पूर्वजन्मानुष्ठिततपःफलदेवयोनित्वमनुभवन्तो† ऽप्यत्रागत्य एतदीयतपोऽतिशयं दृष्ट्वा हृष्यन्तो नृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि अर्थनीयत्वमाश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैतत् । देवजन्मनो ऽप्युत्तमस्य फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा यक्षादयो मुमुक्षवः सन्तो ऽत्रागत्य मोक्ष[1]साधनत्वेन नृत्त-गीताभ्यां ईश्वरं भजन्ते । अत एव याज्ञवल्क्येनेदमुक्तम्—

---

* 'यक्ष् पूजायाम्' । यक्ष्यते पूज्यते इति यक्षः । 'अकर्तरि' (३. ३. १९) चेति कर्मणि घञ् । यक्षादीनां देवतांशत्वात् देवयोनित्वम् । यथाहामरसिंहः—

'विद्याधरो-ऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो ऽमी देवयोनयः' ॥

इति । सांप्रतं 'ह्मसोबा' इत्यादिनामभिः महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धाः यक्षशब्दवाच्या एवेति प्रतिभाति ।

† देवा योनिरेषां ते देवयोनयः देवांशका इत्यर्थः । न तु, देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणं अविभाज्यमेषां ते—इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ।

---

१. मोक्ष. is omitted by A.

'वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुति-जातिविशारदः।
तालज्ञश्चाऽप्रयासेन मोक्षमार्गं निगच्छति*' ॥

(या. स्मृ. ३. ११६.)

इति ॥ ७ ॥

गुरूपसत्तावनुष्ठेयं प्रकारविशेषं दर्शयति—

तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम्।
सुखासीनं महा[2]तेजा मुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह।
प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तु[3]तिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

इति। 'तस्मिन्' इति आश्रमोक्तिः। वक्ष्यमाणधर्माणामशेषमुनिसम्मतत्वं दर्शयितुं 'ऋषिसभा' इत्युक्तम्। ऋषिष्वपि विशेषेण स्मृतिका[4]राणां गोत्रप्रवर्त्तकानां च अत्रियाज्ञवल्क्यादीनां सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह। 'मुनिमुख्य' इति। न केवलं तपोबलेन पराशरस्य महिमा किन्तु वि-

* 'अपरान्तकमुल्लोप्यं' इत्यादीनि सप्त गीतानि महागीतानि चोक्त्वा 'गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं' इति गीताभ्यासस्य ऐकाग्र्यतापादकत्वेन आत्मैकतापत्तिकारणत्वं प्रदर्श्य, तत्साधकानां वीणावादनादीनामपि मुक्तिपथप्रापकत्वमाह। वीणेति। श्रुतिः द्वाविंशतिप्रकारा। जातयस्तु षड्जाद्याः सप्त तासु विशारदः। तालः गीतकालपरिमाणम् तत्स्वरूपज्ञोऽपि, तत्र मानसस्यैकाग्र्यात् सुलभत्वेनैव मोक्षमार्गं गच्छति। एतदपि भगवत्प्रीत्यर्थमेवानुष्ठितं चेत् मोक्षसाधकं, अन्यथा तु बन्धहेतुरेव।

१. H. reads -मार्गे for -मार्गं. २. M. reads महास्मानं for महातेजा. ३. K. and L. read समृषिं for स्तुतिभिः. ४. A. reads स्मृतिकारिणां for स्मृतिकाराणां.

शिष्टजन्मनापि इत्याह । 'शक्तिपुत्रम्' इति । अयं च महिमा पराशरशब्दनिर्वचनपर्यालोचनया विस्पष्टमवगम्यते। तच्च निर्वचनं महद्भिरुदाहृतम्—

'पराकृताः शरा यस्मात् राक्षसानां वधार्थिनाम् ।
अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः ॥
परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः ।
न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ॥
परेषु पापचित्तेषु नादत्ते कोपलक्षणम् ।
शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः ऋषिरेव पराशरः ॥
परं मातुर्निजाया यदुदरं तदयं गतः ।
ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगात् स पराशरः'* ॥

इति[1] । 'सुख' शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम् । चित्तस्याशेषविक्षेपपरिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति तथोपविष्टमित्यर्थः । 'ऐकाग्र्य-आसीन-महातेजः' पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥८॥

'अञ्जलि' पदेन भक्त्यतिशयो द्योत्यते । परया[2] भक्त्या गुरूपदिष्टार्थतत्त्वमाविर्भवति[3] । तथाच श्वेताश्वतरशाखायां श्रूयते—

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' ॥
(श्वे. उ. ६. २३.)

* अत्र 'पराशर' नाम्नश्चतुर्धा निरुक्तिः । सा च परस्परं भिन्ना उत्तानार्था च । वाक्यानीमानि कुत्रत्यानीति न ज्ञायते ।

१. B. D. E. and H. omit इति. २. All except A. and I. read पराशरभक्त्या for परया भक्त्या. This is a real mistake though to be found in all the MSS. ३. B. and F. read गुरुसम्बिष्टार्थतत्त्वं for गुरूपदिष्टार्थतत्त्वं.

इति। अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टो ऽप्यर्थो निष्फलो भवति। एतदपि क्वचित् श्रूयते,–

' अध्यापिता ये गुरून्[२] नाद्रियन्ते
विप्रा* वाचा मनसा कर्मणा वा।
यथैव ते न गुरुभिर्भोजनीयाः
तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्॥
(व. स्मृ. २. ११)

इति। यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः तथा तत् श्रुतमपि तान् शिष्यान् स्वफलदानेन न पालयति इत्यर्थः। देववद्गुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयो युज्यन्ते। तर्हि आवाहनासन-स्वागतादयो ऽप्युपचाराः प्राप्यन्ते–इति चेत्। प्राप्यन्तां नाम। प्रदक्षिणादीनामुपलक्षणत्वात्। अथवा दूरादागत्य गुरुदर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणादय एव इति तावन्तो ऽत्र निर्दिश्यन्ते॥ ९॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधित्वं द्योतयितुं गुरोः परितोषपूर्वकं कृपाविशेषमादर्शयति–

ततः सन्तुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः।
आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः॥ १०॥

* अत्र 'विप्र' शब्दो न केवलं ब्राह्मणवाची। अपि तु गुरूपसत्तिपूर्वकमध्ययनाधिकारिशिष्यवाचकः। अन्यथा क्षत्रियादीनां गुर्वनादरणे दोषाभावप्रसङ्गः स्यात्।

१. A. and I. read तदपि for एतदपि. २. All but A. and H. read गुरुं for गुरून्. ३. गुरोः for गुरुभिः; while H. omits गुरु altogether and ... reads गुरोः. ४. D. reads कृतमपि for श्रुतमपि. ५. For अपि तान् ... reads अधीतान्. ६. A. reads ...दर्शयति –for कृपामादर्शयति. ७. Except J. K. and L. all others read अथ for ततः.

इति। गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारे ऽभिहितम्—

'गुरावतुष्टे ऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः।
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात् सर्वदेवमयो गुरुः॥
श्रेयोऽर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसाऽपि न लङ्घयेत्।
गुर्वाज्ञापालको यस्मात् ज्ञानसम्पत्तिमश्नुते'॥

इति। आदरपूर्वकेण स्वागतप्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः। आदरार्था सुशब्दस्य द्विरुक्तिः। अथवा सुशब्देनैकेन आगमने लौकिकं सौख्यमुक्तम्। द्वितीयेन यथाविध्युपसत्तिलक्षणं शास्त्रीयं सौष्ठवमुच्यते। ऋषिष्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्—इति शङ्कां वारयति। 'आसीनः' इति। तत्र हेतुत्वेन पराशरः महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते। महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दौ क्रमेण वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमाहतुः। उभयविधज्यैष्ठ्यात् न अनेनाभ्युत्थातव्यम्॥१०॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्टम् एवमागतेनाप्यवस्थितः

* महामुनिः 'मन् ज्ञाने' इत्यस्मात् 'मनेरुत् च' (उ. ४.१२३) इत्यनेन इन्। मननशीलो मुनिः। अमरसिंहस्तु 'वाचंयमो मुनिः' इत्याह।

१. D. has पुराणसारेण for पुराणसारे. २. D. reads मनसा न विलंघयेत् for मनसापि न लंघयेत. ३. A. omits आगमने. ४. B. reads लौकिकसौख्य for लौकिकं सौख्यं. ५. A. reads पराशरेणाभ्युत्थातव्यम् for पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्. ६. All but A. read simply पराशरः शब्दद्वयेन विशेष्यते for पराशरो महामुनि-मुनिपुंगवशब्दद्वयेन विशेष्यते. ७. Except A. and I. all others put in an additional शब्द after महामुनि and thus read महामुनिशब्द-मुनिपुंगवशब्दौ.

कुशलं प्रष्टव्यम्। अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा गुरुणा स्वकीयकुश-
ले ऽभिहिते सति पश्चात् बुभुत्सितार्थं पृच्छति—इत्याह—

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यनन्तरम्।

इति उक्त्वा। 'गुरुमुखात् कुशलं श्रुत्वा च' इत्यध्याहृत्य
योजनीयम्॥

बुभुत्सितार्थे प्रश्नप्रकारं दर्शयति—

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल॥ ११॥
धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्यो ह्यहं तव।

इति। प्रियः शिष्यः पुत्रो वा रहस्योपदेशमर्हति। नेतरः।
सोऽयमर्थः छन्दोगैर्मधुविद्यायामाम्नायते। 'इदं वाव तज्ज्येष्ठा-
य पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वा ऽन्तेवासिने॥५॥
नान्यस्मै कस्मै चन*' (छां. उ. ३. ११. ५–६) इति। अतो
ऽत्र व्यासस्य पुत्रत्वं शिष्यत्वं चास्ति इत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयो-

---

* 'इदं' ज्ञानं। 'तत्' यथोक्तम्। ज्येष्ठायैव वक्तव्यमिति पूर्वेषामयं नियमः। नेदानीन्तनानाम्। ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियार्हाय कनिष्ठायापि वा। अथवा 'प्रणाय्याय' योग्याय 'अन्तेवासिने' शिष्याय ब्रह्म प्रब्रूयात् इति तात्पर्यम्।

---

१. A. reads तत्त्वविदा for तत् पृष्ट्वा. २. A. and I. read स्वकीये कुशले for स्वकीयकुशले. ३. M. reads कुशलं कुशलेत्युक्त्वा for कुशलं सम्यगित्युक्त्वा. Before this line G. has an additional line not to be found in any other MS., namely :—वत्स सुस्वागतं तेषां ऋषीणामासमन्ततः; M. also has an additional line in the place of above, and it reads thus :—व्यास सुस्वागतं ते च ऋषयश्च समन्ततः. ४. A. J. and M. read -त्सतः परम् for -त्यनन्तरम्. ५. E. G. and H. read इत्यत्वाऽऽपृच्छ्य for इत्यध्याहृत्य. Before अनुग्राह्यो A. adds हि. ७. A. reads ऽप्यहं for ह्यहं.

पन्यासः । यदि लिङ्गैर्मदीयो मानसो भक्तिविशेषो ऽनुमीयेत तदा तव भक्तवत्सलत्वात् शिष्यबुद्धया मामनुगृहाण । अननुमाने ऽपि पुत्रस्नेहात् अनुग्राह्यो ऽहम् । सर्वथा ऽप्युपदेष्टव्य एव धर्मः ॥ ११ ॥

ननु—सन्ति बहवो धर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः। तत्र को धर्मो भवता बुभुत्सितः? इत्याशंक्य बुभुत्सितं परिशेषयितुं बुद्धान् धर्माननुपन्यस्यति ।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥
गार्गेया गौतमीयाश्च तथा चौशनसा स्मृताः ।
अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा ॥ १३ ॥
शातातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥१४॥
कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।

---

१. A. H. and I. read मदीये मानसे भक्तिविशेषोऽनुमीयते for मदीयो मानसो भक्तिविशेषोऽनुमीयेत. २. A. omits सन्ति. ३. All but A. take धर्माः after प्रोक्ताः. ४. D. E. G. J. K. and L. read गार्गीया for गार्गेयाः, while A. reads गार्गीय-गौतमीयाश्च. for गार्गेया गौतमीयाश्च. ५. B. and E. read चौशनसा स्मृताः; D. G. H. J. K. L. and M. have चौशनसाः स्मृताः. ६. A. and I. read श्रुताः for स्मृताः keeping चौशनसाः. ७. In this Shloka for all the ablatives M. substitutes respective nominatives and reads as follows:—अत्रेर्विष्णोश्च सांवर्ता दाक्षा आंगिरसास्तथा । शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये ॥ ८. M. takes the second line, namely :—कात्यायन- &c., before the first half आपस्तम्ब- &c. ९. A. reads -कृतान् धर्मान् for -कृता धर्माः. १०. Before this line G. adds an extra line धर्मराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च ये ।. ११. M. reads प्राचेतसकृताश्च ये for तथा प्राचेतसान्मुनेः. १२. D. and H. read प्राचेतसो मुनेः for प्राचेतसान्मुनेः. १३. After all the above lines G. has an additional line श्रुतिरम्बोऽव्यास्तात श्रुत्वर्था मानवास्तथा ।.

इति । मे श्रुताः मया श्रुता इत्यर्थः । संबन्धसामान्य-वाचिन्याः षष्ठ्याः कर्तृकृतिलक्षणे विशेषे पर्यवसानात् । अत्रेः इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां श्रुताः—इत्यनेनानुषक्तेन सम्बन्धः । आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः इति यावत् । शङ्खस्य लिखितस्य च सम्बन्धिनो धर्माः । ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्सम्बन्धित्वम् । प्रचेता एव प्राचेतसः। वायस-राक्षसादाविव† स्वार्थे तद्धितः । अस्तु वा प्रचेतसः पुत्रः कश्चित् धर्मशास्त्रकारः ॥ १२, १३, १४ ॥

ननु—मानवादयः स्मार्त्ता धर्माः श्रुताश्चेत् तर्हि मा नाम ते बुभुत्स्यन्तां श्रौतास्त्वग्निहोत्रादयो बुभुत्सिष्यन्ते इत्या-शंक्याह—

श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्था मे न विस्मृताः ॥ १५ ॥
अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृत-त्रेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्षश्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः एते मया श्रुताः । तदेतत् तत्रापि प्रसिद्धं इति द्योतनार्थो हि-

---

† वयः एव वायसः । रक्ष एव राक्षसः इत्यत्र यथा स्वार्थे तद्धितः तथा प्राचेतस इत्यत्रापि तद्धित इति भावः । प्राचेतस इति वाल्मीकेरपि नामा-स्तीति रामायणादिभ्यो ऽवगम्यते ।

---

१. B. C. D. and F. read कर्तृलम्भने for कर्तृकृतिलक्षणे; while E. G. and H. omit it altogether. २. Except A. all others omit वायस. ३. For लिखितस्य E. G. and H. read याज्ञवल्क्यस्य च. ४. H. omits च. ५. A. and [illegible] read स्मार्तधर्माः for स्मार्त्ता धर्माः. ६. All but A. omit नाम. ७. A. reads बुभुत्स्यन्ते for बुभुत्सिष्यन्ते. ८. B. C. E. F. G. H. M. read श्रौतार्थाः for श्रुत्यर्थाः; but the Tikakar prefers श्रुत्यर्थाः. ९. For मे M. substitutes [illegible]. १०. K. reads कृते त्रेतादिके for कृत-त्रेतादिके.

शब्दः । तत्र हेतुः भवत्प्रोक्ताः—इति । व्यासः पराशरादधीतवान्—इति पौराणिकाः । श्रुतानामपि विस्मृतिश्चेत् पुनरपि स्मारणमपेक्षेत—इत्याशंक्य न विस्मृताः—इत्युक्तम् । प्रायेणाग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृतत्रेतादिके'—इत्युक्तम् । आदिशब्देन द्वापरं गृह्यते । 'अस्मिन् *मन्वन्तरे' इति निर्देशः प्रदर्शनार्थः । नतु मन्वन्तराण्यतीतान्यनागतानि वा व्यवच्छिनत्ति । तद्व्यवच्छेदे प्रयोजनाभावात् । न हि नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं[२] भिद्यमानं क्वचिदुपलभामहे । अस्मिन्मन्वन्तरे कृतादिषु[३] त्रिषु[४] युगेषु प्रायेण सम्भावितानुष्ठानाः प्रत्यक्षश्रुत्यर्थाः ये धर्माः तेऽपि मानवादिस्मार्त्तधर्मवत् श्रुतत्वान्न[५] बुभुत्सिताः ॥ १८ ॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुत्सितं पृच्छति—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६
चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्वशब्दो देश-कालावस्थादिभेदेन धर्माणां बहुविधत्वमाचष्टे[६] । एतच्च महाभारते आनुशासनिके[७] पर्वणि उमामहेश्वरसंवादे प्रपञ्चितम्—

* अस्मिन्नित्यनेन प्रकृतं वैवस्वतमन्वन्तरमेव गृह्यते । किञ्चिदधिका दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरमिति तु प्रसिद्धमेव ।

१. A. H. and I. read स्मरण- for स्मारण-. २. For धर्मं भिद्यमानं B. C. and F. read धर्माभिधानं ; and धर्माभिमानं is that of E. and G. ३. I. reads कृतादिकेषु for कृतादिषु. ४. H. and I. omit त्रिषु. ५. All but I. read स्मृतत्वात् for श्रुतत्वात्. but the latter appears to be more correct. ६. D. reads -विधतां for -विधत्वं. ७. A. reads अनुशासनिकपर्वणि for आनुशासनिके पर्वणि.

'धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः *।
†देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥
जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने।
शरीर-कालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥
एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः'।

इति। ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृतयुगे यथावदनुष्ठिता भवन्ति। युगसामर्थ्येन धर्मस्य चतुष्पदो ऽपि अपरिक्षयात्। त्रेतादिषु क्रमेण क्षीयमाणा धर्माः कलियुगावसाने सर्वात्मना विनष्टा भवन्ति। तदेतत् सर्वं पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम्—

---

* श्रुतीनां यो भेदः अनेकत्वं तन्मुखेन उद्भवो येषाम्। धर्मस्य चोदनालक्षणत्वात् तासां चानेकत्वात् धर्माणामनेकत्वमिति भावः।

† धर्मस्य अनेकविधत्वे अन्यान्यपि कारणानि दर्शयति। देशेति। देश-कुलादीन्यपि धर्मस्य भेदे कारणानि। अत्र धर्मस्य बहुत्वद्योतनायैव देशधर्म-कुलधर्मादीनां ग्रहणम्। अन्यथा तेषामवैदिकत्वात् अननुष्ठाने प्रत्यवायाभावाच्च विवाहादिष्वेव ग्रहणं न सम्भवेत्।

---

१. D. E. and G. read चतुर्विधा for बहुविधाः. The former seems to be not correct as there are more four Dharmas mentioned in the following lines. २. For this line J. (नन्दपण्डित) देशभेदाश्च दृश्यन्ते कुलभेदास्तथैव च। ३. All but A. read -साम्येन for -सामर्थ्येन. ४. B. C. and F. read चतुष्पदेष्वपरिक्षयात्; while D. E. G. and H. read चतुष्पदेऽप्यपरिक्षयात् for चतुष्पदोऽपि अपरिक्षयात्. ५. For पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम् B. C. and F. read पुराणसारेण दर्शितम्; while D. E. G. and H. read पुराणकारेण विस्तरेण दर्शितम्.

'कृते चतुष्पात्* सकलो व्यांजोपाधिविवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत् पुरा ॥
धर्मः पादविहीनस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां, द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते ॥
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठते' ॥

इति । तिष्यः कलिः । तथाच बृहस्पतिरपि—

'कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः ।
पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥
धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ ।
तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः' ॥

इति । तथा लैङ्गपुराणे कलौ धर्मनाशं प्रस्तुत्य तद्धेतुत्वेन पुरुषदोष उपन्यस्तः—

---

* वृषरूपस्य धर्मस्य—'तपः शौचं दया दानमिति पादाः प्रकीर्तिताः'। एवमधर्मस्यापि—'स्मय-सङ्ग-मदा अनृतं' चेति चत्वारः पादाः । त्रेतादिष्वनुक्रमेण अधर्मपादैः धर्मपादानां नाशो भवतीति भावः ।

---

१. All but A. J. (नंदपण्डित) read निर्व्याजोपाधिवर्जितः for व्याजोपाधिविवर्जितः. २. Except A. and I. all others read अवसत् for अभवत्. ३. For द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते B. C. E. and F. read द्वापरेऽर्धस्वमाश्रितो धर्मरक्षणे; while D. and G. द्वापरेऽर्धे तु गमिते मामिथो धर्मरक्षणे; and H. reads द्वापरेऽर्धन्तु नष्टो वै वृषो धर्मोऽवतिष्ठति. These two readings for the whole line. ४. A. reads तथा बृहस्पतिनापि for तथाच बृहस्पतिरपि I. omits च. ५. पादप्रतिष्ठो ऽधर्मः स्यात् is the reading of D. for पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य. ६. A. reads ऽधर्मस्थितिः पादैः &c., for ऽधर्मस्त्रिभिः पादैः.

'*आद्ये कृते तु यो धर्मः[1] स त्रेतायां प्रवर्त्तते।
द्वापरे व्याकुलीभूतः[2] प्रणश्यति कलौ युगे॥
(लिं. पु. १. ३९. ७०. कू. पु. १. १. २८. ५७)

तिष्ये मायामसूयाञ्च वधञ्चैव तपस्विनाम्।
साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः'॥
(लिं. पु. १. ४०.१; कू. पु. १. १. २९. १.)

इति। विष्णुपुराणेऽपि[3]—

'†वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम्।
न साम-यजु-ऋग्वर्गविनिष्पादनहेतुकी[5]'॥[4]
(वि. पु. ६. १. १०)

इति। आदित्यपुराणेऽपि—

---

* आद्ये चतुर्षु युगेषु आदिभूते। नतु सृष्टिप्रवृत्तिकालीने।

† वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः तेषां ये आचाराः 'शमो दमः' इत्यादिना वक्ष्यमाणाः तद्विशिष्टा लोकानां प्रवृत्तिः यतो न भवति कलौ अतः ऋक्-सामादिवेदाध्ययन-तदुक्तकर्मानुष्ठानादिकमपि न भवतीति तात्पर्यम्।

---

१. In Ling Purána and Kúrma Purána we find धर्मोऽस्ति for यो धर्मः. २. A. reads ऽव्याकुलीभूतः. In Ling Purána व्याकुलीभूत्वा and in Kúrma Purána व्याकुलीभूय. for व्याकुलीभूतः. ३. H. omits अपि. ४. For न साम-यजु-ऋग्वर्ग- B. C. and F. read नच सामर्ग्यजुर्वर्ग-; and H. reads न साम-ऋग्यजुर्वर्ग-. Weshnu Purána -ऋग्यजुर्वेद-. ५. A. and I. read -हेतुका : while B. and F. read -हैतुकी for हेतुकी.

'*यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।
पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा' ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-सम्भवात् सुकरो धर्मोऽत्र बुभुत्सितः । स च द्विविधः । चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना निरूपितः—

'दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यास्पृहत्वे च सर्वसाधारणा इमे' ॥

इति । तथा विष्णुनाऽपि—

'क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते' ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्त्वित्यादिना कार्तयुगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A. E. G. H. and I. road कार्तयुगे. for कार्तयुगो. २. F and G. read नाहर्तव्य· for न कर्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्य हस्त्वञ्च for अकार्पण्यास्पृहत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधार च for सर्वसाधारणा इमे ; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and F and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुशरणं for तीर्थानु ६. E. G. and H. read आत्मव्रतमलोभत्वम् for आत्मवत्त्वमलोभत्वम्. In text of Vishnu Smrití we find the whole line as follows:—अ लोभभून्यत्वं देव-ब्राह्मणपूजनम् ।

*असाधरणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते[1]–

'स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि[2] यजनं याजनं तथा[3] ।
दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥
इज्या ऽध्ययन-दाने[4] च प्रजानां परिपालनम् ।
शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि[5] क्षत्रियस्य तु ॥
स्वाध्यायो यजनं दानं[6] पशूनां पालनं तथा ।
कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै[7] ॥
शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा[8] सत्यमक्रोध एव च[9] ।
शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो †ऽस्य[10] नोदितः' ॥

इति । गीतास्वपि भगवानाह–

---

* नारदेन तु साधारणधर्मः– 'त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति' इति त्रिंशल्लक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन 'नमः' इत्याकारकमन्त्रेणैव [स]र्वाणि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

---

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते [f]or स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and [H]. read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read [द]ानं च for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि [is] common in the Vedic language but not in the ordinary one. [६.] D. has सत्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads तु for वै. ८. H. [re]ads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ९. D. reads सत्य-[व]ापरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽप्यचोदित; and I. [ऽ]थ चोदितः for ऽस्य नोदितः.

'*यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।
पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा' ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्यसम्भवात् सुकरो धर्मोऽत्र बुभुत्सितः । स च द्विविधः । चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना निरूपितः—

'दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यास्पृहत्वे च सर्वसाधारणा इमे' ॥

इति । तथा विष्णुनाऽपि—

'क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते' ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१७

---

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्त्वित्यादिना । कार्तयुगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

---

१. A. E. G. H. and I. read कार्तयुगे. for कार्तयुगो. २. D. E. and G. read नाहर्तव्यः for न कर्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्यास्पृहत्वञ्च for अकार्पण्यास्पृहत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधारणानि च for सर्वसाधारणा इमे ; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and E. G. and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुशरणं for तीर्थानुसरणं. ६. E. G. and H. read आत्मव्रतमलोभत्वम् for आत्मवत्त्वमलोभत्वम्. In the text of Vishnu Smrití we find the whole line as follows:—आर्जवं लोभशून्यत्वं देव-ब्राह्मणपूजनम् ।

*असाधारणो[1] ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

'स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि[2] यजनं याजनं तथा[3] ।
दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥
इज्या ऽध्ययन-दाने[4] च प्रजानां परिपालनम् ।
शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि[5] क्षत्रियस्य तु ॥
स्वाध्यायो यजनं दानं[6] पशूनां पालनं तथा ।
कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै[7] ॥
शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा[8] सत्यमक्रोध[9] एव च ।
शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो †ऽस्य नोदितः[10]' ॥

इति । गीतास्वपि भगवानाह—

---

* नारदेन तु साधारणधर्मः— 'त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति' इति त्रिंशल्लक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन 'नमः' इत्याकारकमन्त्रेणैव सर्वाणि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

---

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते for स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and I. read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read दानं च for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि is common in the Vedic language but not in the ordinary one. ६. D. has सत्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads तु for वै. ८. H. reads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ९. D. reads सत्यवचापरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽप्यचोदित; and I. ऽस्य चोदितः for ऽस्य नोदितः.

'ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्' ॥

(भ. गी. १८. ४१-४४)

इति । एवं द्वैविध्ये सति साधारणो ऽस्मिन् श्लोके पृच्छ्यते । 'किञ्चित्'-इति क्रियाविशेषणम् । तथा सति किमः सङ्कोचवाचित्वात् संक्षेपेणेत्यर्थः सम्पद्यते । युक्तञ्चैतत् । असाधारणधर्मप्रश्ने विस्तरात् ॥ १६ ॥

अथ असाधारणं धर्मं पृच्छति-

---

१. D. and Bhagavad-gîtâ read ब्रह्मकर्म for ब्राह्मं कर्म. But the former is the more general expression. २. E. and G. read धृति रक्षां and H. धृतीरक्षा for धृतिर्दाक्ष्यं. ३. A. reads कलौ for श्लोके, and D. E. G. and H. read लोके for the same. ४. B. reads कथनसंकोच्येन वदति संक्षेपेण C. and F. read कथनसंकोच्यनेन वादिवत् संक्षेपेण; and D. E. G. and H. कथनसंकोचवादित्वात् संक्षेपेण, for किमः संकोचवाचित्वात् संक्षेपेण. ५. B. C. D. and F. read सम्पद्येत for सम्पद्यते. ६. After विस्तरात् A. reads इति वक्ष्यमाणत्वादिति; B. C. and F. विस्तरादिति नियमापातात्, E. G. and H. विस्तरादिति नियमापातात् and D. विस्तरादिति च नियमापातात्. ७. D. omits अथ. ८. All but A. read असाधारणधर्मं for असाधारणं धर्मं.

चतुर्णामपि वर्णानां कर्त्तव्यं धर्मकोविदैः[1] ॥ १७ ॥
ब्रूहि धर्मस्वरूपज्ञ[2] सूक्ष्मं स्थूलं च[3] विस्तरात् ॥

इति । धर्मस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तेः तदीयविवेकस्य दुःशकत्वात् च तत्र प्रावीण्यं विवक्षित्वा धर्मस्वरूपज्ञ इति सम्बोध्यते । तार्किकास्तावत् आत्मगुणौ धर्माधर्मौ—इत्याहुः—

'विहितक्रियया* साध्यो धर्मः[4] पुंसो गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणो[5] ऽधर्म उच्यते' ॥

इति । मीमांसकास्तु 'चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः' (पू. मी. १. १. २.) इत्यसूत्रयन् । तत्र भाट्टा[6] मन्यन्ते—

'द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते[7] ।
तेषामैन्द्रियकत्वे† ऽपि न ताद्रूप्येण[8] धर्मता ॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः' ॥
(तं. वा. १. १. २. १३–१४.)

* विहिता वेदेन विहिता या क्रिया तया साध्यः अर्थात् वेदोक्तकर्मणा प्राप्यः ।

† द्रव्यादीनां लक्षणानि न्याय-वैशेषिकभाष्यादौ द्रष्टव्यानि । चोदनया प्रवृत्तानां कर्मणां श्रेयःसाधनत्वं 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुखं भवति' इत्यादिवेदवाक्येभ्यः प्रतीयते ।

१. D. reads कर्मकोविदैः for धर्मकोविदैः. २. D. reads धर्मस्वरूपञ्च क्षेममूलञ्च for धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलञ्च. ३. D. omits च. ४. In A. धर्मः and पुंसः interchange their places. ५. B. C. and F. read सगुणो for पुंगुणो. ६. B. reads भट्टा for भाट्टा. ७. D. A. and MSS. of Tantra Vārtica read धर्मः स्थापक इष्यते for धर्मत्वं स्थापयिष्यते. ८. B. C. D. and F. read तद्रूपेण for ताद्रूप्येण.

इति। प्राभाकरास्तु कार्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्यमानं धात्वर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमात्मगुणं धर्ममाहुः। दुर्विवेच्यत्वं च महाभारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्—

'अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते।
कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् अतो न व्यवसाम्यहम्' ॥

(म. भा. आ. १९६, ११. १२)

इति। ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलो जानातीत्यस्ति तत्र प्रावीण्यम्। धर्मस्वरूपं च विश्वामित्र आह—

*'यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः।
स धर्मो यं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥
ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु।
जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्मशालिनाम्' ॥

इति। मनुरपि—

---

* आर्याः पूज्या विद्वांसः यं धर्ममिति शंसन्ति स धर्मः। यं निन्दन्ते स अधर्मः एतेन वेदप्रोक्तोऽपि आर्याऽनादृतो धर्मो न भवतीति स्पष्टं भवति।

---

१. B. C. and F. read -शब्देन for -शब्दैः. २. All but A. and I. read दुर्विवेचकत्वं for दुर्विवेच्यत्वम्. ३. A. B. C. D. E. F. and I. substitute ततो for अतो. In the Mahâbhârat text in the first line we find वा for च; and in the second line ततोऽयं न व्यवस्यते. ४. For विगर्हन्ते D. reads गर्हयंते.

' विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं* निबोधत' ॥
(म. स्मृ. २. १.)

इति । नन्वेवं[1] धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् । तथाहि[2] विश्वामित्र-मनुवाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते । नतु द्रव्य-गुणादि[3]रूपो विशेषाकारः । वादिनस्त्वत्र विप्रतिपन्नाः- इति भवतैवोक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य[4] महाभारते राजधर्मे[5] स्मर्यते-

'न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च[6] लोहितः ।
अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति' ॥

इति । नैष[7] दोषः । उक्तवाक्ययोरधर्मव्यावृत्तस्याकारविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात्[8] । स्वर्गादिसाधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य[9] धर्मत्वेन सर्वसम्प्रतिपत्तेः । स चातिशयो द्विविधः । द्रव्यादिनिष्ठः आत्मनिष्ठश्च । तत्रात्मनिष्ठस्यातिशयस्य साक्षात्

---

* राग-द्वेषरहितैः विद्वद्भिः वेदविद्भिः । सद्भिः धार्मिकैः । हृदयेन आभिमुख्येन श्रेयःसाधनत्वेन अभ्यनुज्ञातः एवंविधो यो धर्मः तं निबोधत इति योजना । एतेन- 'वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः' इति धर्मलक्षणं मनुराहेत्यवगन्तव्यम् । हारीतो ऽप्येवमेवाह—'श्रुतिप्रमाणको धर्मः' इति । एवं सति मीमांसकाभिमतस्य मन्वादिस्मृतिकाराभिमतस्य च धर्मलक्षणस्य न कश्चिद्भेद इति स्पष्टम् ।

---

१. D. reads तदेवं धर्मस्वरूपं निरूपितमेव for नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव. २. A. reads धर्मस्त्वनिरूपित- for धर्मस्वरूपमनिरूपित-. ३. A. omits हि. ४. D. omits गुणादि-. ५. D. reads तदेव- for एतदेव-. ६. The same राजधर्मेषु for राजधर्मे. ७. A. has तु for च. ८. B. C. and F. read नैवोक्तदोषः for नैष दोषः. ९. All MSS. concur in reading शक्यते for शक्यत्वात्. १०. D. reads -समधिगम्यस्यापि विषयस्य धर्मत्वेन for -समधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन.

फलसाधनत्वात् फलनिष्पत्तिपर्यन्तं चिरकालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मगुणोऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मः—इति तार्किक-प्राभाकरावाहतुः। उक्तस्यापूर्वस्य फलोत्पत्तिदशात्वमभिप्रेत्य तत्साधनभूतो द्रव्याद्यतिशयो धर्मः—इत्याहुर्भाट्टाः। ब्रह्मवादिनामप्येतदविरुद्धम्। 'व्यवहारे भट्टनयः'* इत्यभ्युपगमात्। एवं धर्मस्वरूपे निरूपिते सति अव्याकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं सम्भवति।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्मकोविदैरसाधारणधर्माभिज्ञैः कर्त्तव्यं विस्तरात् ब्रूहि। स च कर्त्तव्यो धर्मो द्विविधः। स्थूलः सूक्ष्मश्च। मन्दमतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः शौचाचमन-सन्ध्यावन्दनादिः स्थूलो धर्मः। शास्त्रपारङ्गतैः पण्डितैरेव बोद्धुं योग्यः इतरेषामधर्मत्वभ्रान्तिविषयो द्रौपदीविवाहादिः सूक्ष्मो धर्मः। तथा च महाभारते—द्रुपदः एकस्याः

---

* वेदान्तिनस्तु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिवाक्येभ्यः आत्मज्ञानमेव परमं धर्मं वदन्ति। तथापि व्यवहारदशायां तस्यानुपयोगात् आत्मज्ञानसमकालमेव व्यवहारस्य लोपाभावाच्च 'व्यवहारे भट्टनयः' इति मीमांसकोक्तन्याय एव आदर्तव्य इत्याहुः।

---

१. B. C. and F. read -मवस्थानात् for -मुपस्थानात्. २. D. reads प्रभाकरा for प्राभाकरा-. ३. B. C. and F. prefix भाट्टास्तु to उक्तस्य; and omit the भाट्टा at the end of the sentence. ४. D. reads -दृश्यत्व- for -दशात्व-. ५. Except A. and I. all others read द्रव्यातिशयो for द्रव्याद्यतिशयं. ६. All but A. read तस्य instead of सति. ७. A. reads भवति for संभवति. ८. B. reads साधारणधर्मातिरिक्तं; while all others except A. and -रसाधारणधर्मातिरिक्तं for -रसाधारणधर्माभिज्ञैः. ९. Except B. C. and all others read स्थूलधर्मः for स्थूलो धर्मः. १०. G. reads शास्त्रधर्मपारङ्गतैः for शास्त्रपारङ्गतैः. ११. All but H. omit महा-.

कन्यायाः[1] बहुपतित्वं लोक-वेदविरुद्धं मन्वानः अधिचिक्षेप[2]। तत्र लोकविरोधः स्फुट एव[3]। तिर्यक्ष्वपि एकस्यां[4] गवि वृषभ-द्वययुद्धदर्शनात्। वेदे ऽप्येवं[5] श्रूयते। 'एकस्य बह्वो जाया भवन्ति नैकस्यै[6] बहवः सह[7] पतयः' (तै. सं. ६. ५. ४) इति। 'यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते। यन्नैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति[8] तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते'– इति च[9]।

तत्र—

* 'लोक-वेदविरुद्धो ऽयं धर्मो धर्मभृतां[10] वर' ।
(म. भा. आ. १९५. २८.)

---

* लोकविरुद्धः लोकाचारविरुद्धः। वेदविरुद्धः 'एकस्य बह्व्यो' इत्यादिवेदवाक्यविरुद्धः। 'नैकस्यै बहवः सह पतयः' इत्यस्यां श्रुतौ 'सह' इत्यनेन युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः न तु समयभेदेन। अतो नैकस्मिन् समये पञ्च पतयो भवितुमर्हन्ति इति भावः। अत्र 'कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी' इत्युत्तरार्द्धमनुसन्धेयम्।

---

१. A. and I. योषितः for कन्यायाः. २. A. reads आचचक्षे; and all the remaining MSS. except H. and I. read आचिक्षेप for अधिचिक्षेप. ३. All but A. add इति to एव. ४. All except A. read यथैकस्यां for तिर्यक्ष्वपि एकस्यां. ५. H. reads वेदे चैवं for वेदेऽप्येवं. ६. A. B. C. F. and I. read नैकस्या for नैकस्यै. ७. B. C. D. F. H. and I. omit सह; while A. and I. read स्युः for it. ८. H. reads उपव्ययति for परिव्ययति. ९. A. omits च. १०. A. reads धर्मवतां for धर्मभृतां; in all MSS. and printed copies both these lines are said to be the saying of युधिष्ठिर, but in the original Mahábhárut we find that the first line is addressed to युधिष्ठिर by द्रुपद; and reads as follows:—लोक-वेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः। कर्तुमर्हसि कौन्तेय, &c. The second line is addressed to द्रुपद by युधिष्ठिर and reads as त्रिषो वयं गतिम्. This change of lines is evidently a mistake.

इति वदतः द्रुपदस्य भ्रान्तिनिवृत्तये युधिष्ठिर आह–

'सूक्ष्मो* धर्मो महाराज नास्य विद्मो[1] गतिं वयम्' ॥

(म. भा. आ. १९६. २९.)

इति । धर्मत्वं च बहुपतित्वस्य तत्रैव बहुधा प्रपंचितम् । एवं धर्मव्याधोपाख्याने–विद्याऽभ्यासात् गरीयसी मातापितृ-शुश्रूषा । विनाऽप्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः– इति प्रतिपाद्य सूक्ष्मत्वं धर्मस्य निगमितम्–

'बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम' ॥

(म. भा. व. २०६. ४२)

इति । इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-विषयः प्रश्नः ॥ १७ ॥

उक्त[2]प्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य च[3] असाङ्कर्यायोत्तरमव-तारयति—

व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥
धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ।

इति[4] । मुनिमुख्य इति विशेषणेन सूक्ष्मनिर्णयकौशलं दर्शितम् । ननु–कस्यायं श्लोकः? । न तावत् व्यासस्य ।

---

* अत्र 'पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे' इत्युत्तरार्धमनुसन्धे-यम् । पूर्वेषां प्रचेतःप्रभृतीनाम् । तथा च प्रचेतसो नाम दश भ्रातरः एकस्मिन्नेव समये वार्क्षीं नामैकां कन्यामुपयेमिरे इति श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कन्धे दृश्यते ।

---

१. H. J. (नंदपण्डित) reads विद्मो for विद्म. २. D. reads प्रश्न उक्तः प्रश्नस्य वक्ष्यमाणो-; and H. also has the same but only omits प्रश्नस्य ३. D. substitutes वा for च. ४. A. omits इति.

प्रश्नरूपत्वाभावात्[1] । नापि पराशरस्य । उत्तररूपतायाः अभावात्[2] । ननु—अत्यल्पमिदमुच्यते । आद्यश्लोके ऽपि च[3] समानमिदं चोद्यम् । एवं तर्हि ईदृशेषु सर्वेषु परिहारो ऽन्वेष्टव्यः । उच्यते । पराशर एव भाविशिष्यबुद्धिसमाधानाय[4] स्वकीयवृत्तान्तज्ञापकान् ईदृशश्लोकान् निर्ममे—इति द्रष्टव्यम् । भारतादौ व्यासवृत्तान्तश्लोकानां व्यासेनैव निर्मितत्वे[5] सर्वसम्प्रतिपत्तेः ॥ १८ ॥

वक्ष्यमाणधर्मरहस्यग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र मुनिसम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धे ऽपि सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन विशेषतस्तत्सम्बोधनम् ॥ १९ ॥

धर्मे श्रद्धातिशयाय धर्मस्य प्रवाहरूपेण अनादितां वक्तुं स्मृतिशास्त्रस्य[6] स्मर्तॄणां[7] च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह—

कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्त्या[8] ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।
श्रुति-स्मृति-सदाचार[9]निर्णेतारश्च सर्वदा ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले इति सृष्टयादिमारभ्य प्रलयोपक्रमपर्यन्तो जगदवच्छिन्नः कालः कल्पः । स च

---

१. B. C. and F. read प्रश्नरूपत्वस्याभावात्; and D. E. and G. प्रश्नरूपस्या ऽभावात् for प्रश्नरूपत्वाभावात्. २. All but A. read उत्तररूपस्या ऽभावात् for उत्तररूपतायाः अभावात्. ३. A. D. and I. omit च. ४. D. reads -शिष्यबुद्धि समाधाय for -शिष्यबुद्धिसमाधानाय. ५. A. reads निर्मितत्वेन for निर्मितत्वे. ६. C. and F. read शास्त्रस्मर्तॄणां for शास्त्रस्य स्मर्तॄणां ७. A. and I. reads कर्तॄणां for स्मर्तॄणां. ८. Except A. J. and K. all others read क्षयोत्पत्तौ for -क्षयोत्पत्त्या; but B. has in its margin -त्त्या for -त्तौ. ९. A. reads -समाचार for -सदाचार-.

द्विविधः । महाकल्पो ऽवान्तरकल्पश्च । मूलप्रकृतेर्यः सर्गः तमारभ्य चतुर्मुखायुःपरिमितो महाकल्पः । चतुर्मुखस्य दिनमात्रमवान्तरकल्पः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।
चतुर्युगसहस्रं तत् कल्पमाहुर्मनीषिणः' ॥

इति । सो ऽयमवान्तरः कल्पः । महाकल्पस्तु ब्राह्मेण मानेन शतसंवत्सरपरिमितः इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । 'कल्पे कल्पे' -इति वीप्सया द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवक्षितम् । तथा च लिङ्गपुराणे—

'एवं कल्पास्त्वसंख्याता ब्रह्मणो ऽव्यक्तजन्मनः ।
कोटिकोटिसहस्राणि कल्पानां मुनिसत्तमाः' ॥
(लिं. पु. १. ४. ४९.)

इति । तत्र द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये क्षयो भवति । स च क्षयश्चतुर्विधः । नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यन्तिकश्चेति । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।
चतुर्धा ऽयं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः* ॥

* प्रतिसञ्चरः प्रलयः । ब्रह्मणो दिवसानुरूपं निमित्तमनुरुध्य प्रवृत्तः नैमित्तिकः । महदादीनां प्रकृत्युद्भूतत्वात् तेषां यत्र लयो भवति स प्राकृतो लय इत्यभिधीयते । आत्मतत्त्वज्ञानेन जगन्मिथ्यात्वनिश्चये सर्व-

१. H. adds अत्र before मूल- and D. reads आमूल instead of मूल-. २. D. reads चतुर्मुखयुगपरिमितो for चतुर्मुखायुःपरिमितो. ३. A. omits अयं. ४. D. reads -मन्वतारकल्पः for. -मवान्तरः कल्पः. ५. H. reads प्रसिद्धः for प्रसिद्धम्. ६. D. reads वीप्सायां for वीप्सया. ७. Except H. all others read लिंगपुराणम् for लिंगपुराणे. ८. In Ling Purana we find कल्पास्तु संख्याता. ९. B. C. F. and H. omit कल्पयोः; while C. and F. omit also the second द्वयोः. १०. In Kúrma Purana we find पुराणेऽस्मिन्.

यो ऽयं सन्दृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्विह ।
नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥
ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति[1] ।
महदादिविशेषान्तं[2] यदा संयाति संक्षयम् ॥
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ।
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ' ॥

(कू. पु. १. २. ४३. ८-९)

इति । तत्र प्राकृतः प्रलयः स्कन्दपुराणे सूतसंहितायामेवं निरूपितः—

' त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।
वर्षाणां यत् शतं तस्य तत्परार्धमिहोच्यते[3] ॥
ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिश्रेष्ठाः[4] मायायां लीयते जगत् ।
तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।
मूर्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ॥
माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।
सत्य-बोध-सुखा-ऽनन्त-ब्रह्म[5]-रुद्रादिसंज्ञिते[6]' ॥

(सू. सं. १. ८. १४.-१८.)

स्यापि जगतः शुक्तिस्वरूपज्ञानसमकालमेव यथा तत्रारोपितस्य रजतस्य नाशः तद्वत् नाशो भवति स एव आत्यन्तिकः प्रलयः। अधिष्ठानज्ञानोत्तरं भ्रमस्यात्यन्तिकनाशात् अस्यात्यन्तिकप्रलयसंज्ञा ।

---

१. In the text of K. P. we find त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः after this line. २. In Kúrma Purana we find महदाद्यं. ३. A. reads तत्पराख्यमिहोच्यते ; and H. reads तन्महायुरिहोच्यते- for तत्परार्धमिहोच्यते; and in the text of Súta Sanhita we find द्वि- for the same. ४. J. (नन्दपण्डित) reads मुनिश्रेष्ठ for मुनिश्रेष्ठाः. ५. A. and I. read सुखानन्ते ब्रह्म- for सुखानन्त -ब्रह्म-. ६. E. G. and H. read -संहिते for -संज्ञिते.

इति । तथा च कौर्मे ब्रह्म-विष्ण्वादिलयानन्तरं पञ्चभूतादिलयः पठ्यते—

'*संस्थितेष्वेथ देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
तद्वारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।
तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ।
भूतादौ च तथाऽऽकाशं लीयते गुणसंयुतः ॥
इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ॥
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विजाः ॥'

(कू. पु. १. २. ४४. १४-१९)

इति । एवं विष्णुपुराणादिषु प्राकृतप्रलयो द्रष्टव्यः । एवमेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् बादरायणः सूत्रयामास—'वि-

* संस्थितेषु स्वस्वकारणे लीनेषु । ब्रह्म-विष्णु-शिवाः रजः-सत्त्व-तमोपाधयः । ते स्वस्वगुण एव लीयन्ते । यदा भगवान् सिसृक्षुर्भवति तदा रजोगुणमाविश्य ब्रह्मरूपेण जगत्सृजति । एवं स्थित्यर्थं प्रलयार्थं च सत्त्वतमसी आविश्य विष्णु-शिवरूपेण जगत् पालयति नाशयति च । एवमेव प्रलये निर्गुणस्वरूपेणावतिष्ठन् गुणान् विसृजति तदा तदुपाधयः ब्रह्मादयः विलीयन्ते इति पौराणिकानामाशयः ।

१. A. C. E. F. G. and H. omit च; D. reads कूर्मपुराणे for कौर्मे and omits च. २. B. C. E. F. G. and H. read -ष्वेव for -ष्वथ; while D. -ष्वपि for the same. ३. D. reads वारिणि for वारिषु. ४. All except A. and I. read स वाततत्त्वं, for तद्वारितत्त्वं; and in Kúrma Purana we find स वारितत्त्वं. ५. In Kúrma Purana we find स्वगुणसंयुक्तं. ६. In Kúrma Purana this word is treated as neuter gender. ७. All except A. and I. read -त्यसते for -ग्रसते. ८. Except H. and I. all others read -लयं for प्रलयं

पर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च' (शा. सू. २. ३. १४) इति । अतोऽस्मात् सृष्टिक्रमात् विपर्ययेण प्रलयक्रमोऽभ्युपगन्तव्यः । सृष्टिक्रमस्य तत्रत्येषु पूर्वसूत्रेषु विचारितत्वात 'अतः' शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीतक्रमः । उपादानकारणभूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विलीयमानत्वात् । यदि सृष्टिक्रम एव प्रलयेऽप्याश्रियेत तर्ह्यवस्थिते घटे मृद्विनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं क्वचित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नो विपरीतक्रमः । तथा सति-सृष्टौ परमात्माद्यतद्देहान्तस्य क्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्ययेण अस्मद्देहादिपरमात्मान्तः क्रमो युक्तः । प्राकृतप्रलये प्रकृत्यन्तः क्रमो वक्तव्यः—इति चेत् । बाढम् । उच्यत एवासौ । परमात्मनः प्रकृतित्वात् । तथा च बह्वृचोपनिषदि परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं श्रूयते—'आत्मा* वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमान् लोकानसृजत' (ऐ. उ. १. १.) इति ।

---

* आप्नोतेः अत्तेः अततेः वा आत्मा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वसंसारधर्मवर्जितः नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावः अजः अजरः अमरः अमृतः अभयः अद्वयो 'वा' । 'इदं' नाम-रूप-कर्मभेदाभिन्नं जगत् । 'अग्रे' सृष्टेः प्राक् । 'एक एव आसीत्' । 'नान्यत्किञ्चन' किञ्चिदपि 'मिषत्' निमिषत् व्यापारवत् इतरद्वा । मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं तस्या व्यापाराभावात् व्यापारवतोऽन्यस्य निषेधः । 'स ईक्षत' इत्यादि सुगममन्यत् ।

---

१. Except A. and I. all others read न चैवं for न त्वेवं. २. B. C. F. and G. read परमात्माद्येतद्देहान्तस्य, and E. H. and I. परमात्मादिरस्मद्देहान्तस्य. ३. H. adds तु after प्रलये, while omitting तद्-. ४. B. C. and F. read अस्मादेहादिपरमात्मा- for अस्मद्देहादिपरमात्मा-.

ननु—श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः प्रकृतित्वं परमात्मनस्तन्नियन्तृत्वं श्रूयते—

'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्' ।

(श्वे. उ. ४. १०.)

इति । नायं दोषः । मायायाः परमात्मशक्तित्वेन शक्तिमतो ऽप्यात्मनः प्रकृतित्वावश्यम्भावात् । दहनशक्तियुक्ते ऽग्नौ दाहकत्वव्यवहारदर्शनात्[१] । आत्मशक्तित्वं च मायायास्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतम्—

'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' ।

(श्वे. उ. १. ३.)

इति । बादरायणश्च प्रथमाध्यायोपान्त्याधिकरणे मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तत्वं च—इत्युभयविधकारणत्वमुपपादयामास*। कुलालवत् चेतनत्वात्[२] निमित्तत्वम्। घटे मृद इव स्वकार्ये[३] तस्यानुगमात् प्रकृतित्वम्। अनुगम्यते हि जगति मायाविशिष्टं ब्रह्म । तत्र सच्चिदानन्दत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । विकारित्वन्तु मायायाः । तदुभयमपि हि[४] जगत्यवेक्षामहे।'घटोऽस्ति'—इति सद्रूपत्वम्। 'घटो भाति'[५]—इति चिद्रू-

* द्रष्टव्यमिदं 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (१. ४. २३.) इत्यादिषु सूत्रेषु शारीरभाष्ये ।

१. D. reads दाहकत्वेन for दाहकत्व-; while B. C. and F. दाहकत्वे for the same. २. Except A. E. G. and I. all others read चेतनत्वं for चेतनत्वात्. ३. A. and I. read कार्ये for स्वकार्ये. ४. All but A. and I. omit हि. ५. H. reads नास्ति for भाति.

पत्वम्। 'घटः प्रियः'—इत्यानन्दरूपत्वम्। 'घट उत्पद्यते विनश्यति च'—इति विकारित्वम्। अयमेवार्थः उत्तरतापनीये श्रूयते—'सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्धीदं सर्वं सत् सदिति। चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च इत्यादि'। (नृसिं. उ. ता. ७.) तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणो मूलप्रकृतित्वात् स्मृति-पुराणयोश्च श्रुत्यनुसारित्वात् ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो ऽत्र विवक्षित इति अवगन्तव्यम्। वैशेषिकादिमतसिद्धस्तु लयो ऽस्माभिर्नात्र प्रपञ्च्यते। तस्य पुरुषबुद्धिरूपतर्कमूलत्वेन बुद्धिमद्भिः स्वयमेवोहितुं शक्यत्वात्।

सम्प्रति श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते*। सन्ति हि सृष्टिप्रतिपादिकाः बह्व्यः श्रुतयः। तत्र 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्'† (ऐ. उ. १.१) इत्यादि बह्वृचोपनिषद्वाक्यं पूर्वमुदाहृतम्। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. उ. २. १. ३) इत्युपक्रम्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'‡

* 'जगत' इति शेषो ऽत्रानुसन्धेयः।

† व्याख्यातेयं श्रुतिः पूर्वम्।

‡ 'तस्मात्' इत्यनेन मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते। 'एतस्मात्' इत्यनेन अनन्तरं 'सत्यं ज्ञानम्' इति यथा लक्षितं ब्रह्म ग्राह्यम्। तस्मादेतस्मात् ब्रह्मणः आत्मशब्दवाच्यात् आकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः। आकाशो नाम शब्दगुणो ऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम्।

१. A. reads इत्याद्यानन्दरूपत्वम् for इत्यानन्दरूपत्वम्. २. A. and I. omit सद्धीदं सर्वं and read सत् सदिति चित्तीत्थं सर्वं for सत् सदिति चिद्धीदं सर्वं. ३. B. C. D. F. and G. have only one काशते; and A. and I. प्रकाशते only. ४. A. स्मृत्यनुसारित्वात् for श्रुत्यनुसारित्वात्. ५. A. reads ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो for ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो. ६. All but A. and G. read -प्रासिद्धस्तु. ७. A. प्रलयो for लयो. ८. All except A. and D. read लयो ऽस्माभिः प्रपञ्च्यते omitting अत्र in the middle. ९. C. and F. omit संप्रति; while A. and I. substitute अथ for it.

(तै. उ. २. १. ७) इत्यादिकं तैत्तिरीय[1]वाक्यम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां. उ. ६. २. १) इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजो ऽसृजत' (छां. उ. ६. २. ३) इति छन्दोगवाक्यम् ।

'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षराद्विविधाः[2] सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति' ॥

(मुं. उ. २. १. १)

इत्यथर्ववाक्यम् । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव *व्याक्रियत' (बृ. उ. १. ४. ७) इति वाजसनेयवाक्यम् ।

ननु—नैतेषु वाक्येषु सृष्टिर्व्यवस्थापयितुं शक्यते । विप्रतिपत्तेर्बहुलत्वात् । आत्म-ब्रह्म-सद्-क्षरा-ऽव्याकृतशब्दैर्वा[3]च्यानि वस्तूनि कारणतया श्रूयन्ते । न च एकस्य जगतो विलक्षणानि बहून्युपादानानि युक्तानि[4] । नैष दोषः । आत्मादिशब्दैरेकस्यैव

---

* व्याकृतस्य जगतः व्याकरणात् प्राक् या बीजावस्था तां निर्दिदिक्षुः श्रुति-स्मृति-पुराणेषु वृक्षरूपत्वेन प्रतिपादितो ऽयं संसारवृक्षः इत्याह। तद्धेतदिति । 'तत्' बीजावस्थं जगत् प्रागुत्पत्तेः । भूतकाल सम्बन्धित्वादव्याकृतभावितो जगतः सुखग्रहणार्थं ऐतिह्यप्रयोगो 'ह' शब्दः । तदेव इदं इदमेव च तत् अव्याकृतं आसीत् ।

---

१. A. and I. read तैत्तिरीयक- for तैत्तिरीय-. २. For विविधा सोम्य भावाः A. reads प्रवर्तन्ते हि भावाः. ३. D. omits the passage from वाच्यानि up to आत्मादिशब्दै-. ४. A. omits युक्तानि.

वस्तुनो ऽभिधीयमानत्वात्। आत्म-ब्रह्मशब्दयोस्तावदेकार्थत्वं[1] स्पष्टम्। ब्रह्मवाक्यशेषे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'[2] इत्युक्तत्वात्। सदात्मशब्दयोश्चैकार्थत्वं युक्तम्। आत्मशब्दस्य स्व-परवाचित्वात्। सत्तायाश्चौपनिषदैः* सर्व-स्वरूपत्वाभ्युपगमात्। अनुभूयते च सत्तायाः सर्वस्वरूप-त्वम्। नरविषाणादीनामपि ज्ञानजनकत्वस्वीकारेण[3] सत्स्वरूप-त्वात्। अक्षरशब्दश्च 'अश्नुतः'–इति वा 'न क्षरति'–इति वा परमात्मानमाचष्टे। अव्याकृतशब्दो ऽपि तस्मिन् योजयितुं शक्यते। वि-स्पष्टं आ-समन्तात् कृतम्–इति व्युत्पत्त्या जगतः प्रतीतियोग्यस्थूलत्वदशा व्याकृतम्। 'न व्याकृतम्'[4]– इति अव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्वदशामाह[5]। एकस्यैव[6] वस्तुनः स्थूल-सूक्ष्मदशे जगद्ब्रह्मशब्दाभ्यामुच्येते। विवर्त्तवादिभिः[7]† अखण्डैकरसस्य ब्रह्मणो जगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात्। तस्मात् अव्याकृतब्रह्मादीनां[8] पञ्चानां शब्दानां एक एवार्थः।

* उपनिषत्प्रमाणका औपनिषदाः वेदान्तिन इत्यर्थः।

† विवर्तो नाम अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासनम्। अस्मिन् विवर्तवादे अधिष्ठानस्य विवर्तरूपेण प्रतिभासनं नतु तद्रूपत्वप्राप्तिः। यथा शुक्तेः रजतरूपेण प्रतिभासनं न तु रजतरूपता। एवं ब्रह्म जगदाकारेण प्रति-भासते नतु तदन्यथाभावः। परिणामवादे तु जगद्रूपेण ब्रह्मणः परिणम-नम्। तन्नु नेष्टम्। आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः मूलप्रमाणाभावा-दुपेक्षितः।

१. A. and I. read -ऐकार्थ्यं for -ऐकार्थत्वं. २. Except A. and I. all others ake only तस्माद्वा एतस्मादात्मनः. ३. A. D. E. G. H. and I. read -जनक-त्वाकारेण for -जनकत्वस्वीकारेण. ४. A. omits न व्याकृतम्. ५. D. omits आह. ६. E. G. and H. omit वस्तुनः, but read a च in its place. ७. B. C. D. F. and H. read विवर्तनादिभिः for विवर्तवादिभिः. ८. B. C. D. and E. read अव्याकृतान्तानामात्मादीनां पञ्चानां for अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां.

ननु–क्वचित् असतो जगत्कारणत्वं श्रूयते। 'असद्वा इद-मग्र आसीत् ततो वै सदजायत' (तै. उ. २. ७. १. २) इति। नैवम्। तत्र सत्-असत् शब्दाभ्यां व्याकृताव्याकृत-योरभिधानात्। श्रुत्यन्तरे–'कथमसतः सज्जायेत' (छां. उ. ६. २. २) इति शून्यस्य कारणताप्रतिषेधात्।

ननु–प्रतीयमानजगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत् ब्रह्म तर्हि तत् कीदृशं बुद्धावारोपयितव्यम्?–इति चेत्। त्वयेदानीं प्रष्टुं यादृशमनूदितं तादृशमेव तदिति बुद्धिं समाधत्स्व। दृष्टान्तं चेत् पृच्छसि न वयं वक्तुं शक्नुमः। तत्समान्य वस्त्वन्तरस्याभावात्। तथा च श्रुतिः–

'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते'।
(श्वे. उ. ६. ८)

इति। यदि शिष्यव्युत्पादनाय दृष्टान्ताभासो पेक्षितः तर्हि अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निदर्शनम्। पुरुषार्थस्वरूपत्वे च विषया-नन्दो निदर्शनीयः। 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै. उ. ३. ६. १)। 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ. उ. ३. ९. २८)

---

१. Except A. H. and I. all omit क्वचित्. २. For असतो, A. H. and I. read शून्यस्य; D. अविकृतस्य; while E. and G. विकृत्यन्यस्य. ३. D. H. and I. read -ज्जायत for -ज्जायेत. ४. We read with H. and I.; while all others read शून्यकारणता for शून्यस्य कारणता. ५. A. and D. omit ननु. ६. A. omits अपि. ७. A. reads शुभ्याशावारोपयितव्यम् for बुद्धावारोपयितव्यम्. ८. A. and I. omit त्वया. ९. D. read यादृशमुदितं for यादृशमनूदितं. १०. D. and G. have पृच्छति instead of पृच्छसि. ११. A. has दृष्टान्ताभ्यासो for दृष्टान्ताभासो. १२. D. H. and I. सुषुप्तिनिदर्शनम् for सुषुप्तिर्निदर्शनम्. १३. D. reads -स्वेऽत्र for -त्वे च; while A. omits altogether. १४. After व्यजानात् A. and I. put in an इति before विज्ञान

इत्यादिश्रुतेः । अशेषशङ्कानिवृत्त्यपेक्षा चेत् ब्रह्ममीमांसां पठ इत्यलमतिविस्तरेण ।

यावन्तं कालमभिव्यक्तजगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत् तावन्तमेव कालमनभिव्यक्तिदशायामवस्थाय पश्चादभिव्यक्तौ[1] प्रयतते। ननु—महाप्रलये कालो वा तदियत्ता[2] वा कथं घटते?। उच्यते । कं प्रत्येतच्चोद्यम्?। न तावत् ब्रह्मवादिनं प्रति । तन्मते वियदाद्यनन्तभेदभिन्न[3]जगत्प्रतीतिं कल्पयन्त्या मायायाः कश्चिन्महाप्रलयः एतावत्[4]कालपरिमित आसीत्—इत्येवंविधप्रतीतिमात्रकल्पने को भारः? । परमाणुवादे ऽप्यस्यैव नित्यः कालः । प्रधानवादे पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यो बहिर्भूतस्य कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव कालशब्देन व्यवह्रियताम् । अतः प्रलयकालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते । तथा च श्रुतयः—'कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि' (नृ. पू. १. १) 'सो ऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेय' (तै. उ. २. ६. १) इति। 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इति'। (छां. उ. ६.२.३) 'स ईक्षां चक्रे' (प्र. उ. ६. ३) इत्याद्याः[5]।

ननु—कामो नाम मनोवृत्तिविशेषः, । 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा ऽश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव' (श्वे. उ. १. ५. ३; मै. उ. ६. ३०) इति श्रुतेः। मनश्च भौतिकम् । 'अन्नमयं हि सौम्य मनः' (छां. उ. ६.-१. ४) इति श्रुतेः । तथा सति[6] भूतोत्पत्तेः पूर्वमविद्यमाने

१. A. reads अभिव्यक्त्यै for अभिव्यक्तौ. २. H. reads तदायत्ता for तदियत्ता. ३. A. and I. drop -भिन्न-. ४. E. G. and H. read तावत्- instead of एतावत्-. ५. A. and I. read इत्यादि for इत्याद्याः. ६. All but A. and I. read च for सति.

मनसि कुतः कामः? । उच्यते । न तावत् सर्ग[1]समये चोद्य-मिदमुदेति । तन्मनसो भौतिकत्वाभावात् । नित्यायाः ईश्वरेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिसृक्षात्वं तु सर्गोपहितत्वाकारेण नित्येच्छायामुपपद्यते । औपनिषदे मते तु[2] जीवेच्छायाः भौतिकमनःकार्यत्वे ऽपि[3] ईश्वरेच्छायाः मायापरिणामरूपत्वात्[4] न मनसो ऽपेक्षा ऽस्ति[5] । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाणि अशेषव्यवहारशक्तिरचिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिष्ववगम्यते—

'*न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परा[6]ऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञान-बलक्रिया च' ॥

(श्वे. उ. ६. ८)

इति ।

'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' ।

(श्वे. उ. ३. १९)

---

* तस्येश्वरस्य कार्यं शरीरम् । करणम् चक्षुरादिसाधनम् । तस्य स्वभावसिद्धा ज्ञानक्रिया बलक्रिया च शक्तिः श्रूयते । सर्वविषयज्ञानप्रवृत्तिः ज्ञानक्रिया । स्वसन्निधिमात्रेण सर्वं वशीकृत्य नियमनं बलक्रिया ।

---

१. Except A. and I. all others substitute तर्क for सर्ग. २. All except A. and I. omit तु. ३. E. G. and H. omit अपि, and D. reads -कार्यत्वेन for -कार्यत्वेऽपि; while H. reads -कार्यत्वं for the same. ४. B. and F. -रूपत्वेन, and C. -रूपत्वे for -रूपत्वात्. ५. A. D. and I. read मनोऽपेक्षा for मनसोऽपेक्षा. ६. C. D. E. F. G. and H. read परस्य शक्तिः for परास्य शक्तिः.

इति च । एवं च सति—असङ्गस्य कथमुत्पादकत्वम्? उत्प-त्स्यमानानि वा वियदादीनि योग्यसामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्येरन्?—इत्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि । अचिंत्यशक्त्यैव अशेषचोद्यानां दत्तोत्तरत्वात् । तस्मात् यथाश्रुति निःशङ्कैः सृष्टिरभ्युपेतव्या । श्रुतिश्चैवमाह—'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात् पुरुषः' (तै. उ. २.१.७–१४) इति । तत्र पुरुषशब्देन शिरः-पाण्याद्याकृतियुक्तो देहोऽभिधीयते । स च देहो ब्रह्मादिः स्तम्बान्तो बहुप्रकारः । तत्र ब्रह्मदेहस्य निरतिशयपुण्यपुञ्जफल-रूपत्वात् इतरसकलदेहकारणत्वेन अनादित्वम् । तथा च—

'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्' ।
(ऋ.सं. ८.७.३.१; तै.सं. ४.१.८)

इति श्रुतिः ।

'ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव ।
विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता' ।
(मुं. उ. १. १)

---

१. D. and H. read -मुत्पद्यन्ते, G. -मुत्पाद्यन्ते for -मुत्पद्येरन्; B. C. and F. -मुत्पाद्येरन् for the same. After कथमुत्पद्यन्ते (the reading of H.) the same puts in a new sentence तत्र । and then proceeds with इत्यादीनि. २. D. omits अनवकाशानि. ३. A. substitutes अनन्त- for अचिन्त्य-. ४. -द्याकार- is the reading of A. instead of -द्याकृति- of all others. ५. A. and D. read करणत्वेन. for -कारणत्वेन. ६. After तथा च A. adds श्रुतिः; and B. C. D. F. H. and I. add श्रुति-स्मृती. ७. A. omits श्रुतिः.

इति च ।

'*स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्मा ऽग्रे समवर्त्तत' ॥
(कू. पु. १. ९. ३८; वा. पु. १. ४. ६८–६९.)

इति स्मृतिः ।

एतेन विष्णु-महेश्वरदेहयोरप्यादित्वं व्याख्यातम्।[1] एकेनैव चेतनेन[2] गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात्। तथा च मैत्र[3]शाखायां श्रूयते—

'तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो[4] विष्णुरिति ।
अथ यो ह खलु वा वाऽस्य राजसो ऽंशो ऽसौ स
यो ऽयं ब्रह्मा । अथ[5] ह खलु वा वाऽस्य तामसो ऽंशो
ऽसौ स यो ऽयं रुद्रः । अथ[6] यो ह खलु वा वाऽस्य
सात्त्विकोंऽशो ऽसौ स यो ऽयं विष्णुः । स वा एष
एकस्त्रिधा भूतः[8] ।' (मै. उ. ५. २)

* नायं श्लोकः उपलब्धस्मृतिपुस्तकेषु कुत्राप्युपलभ्यते । केषु चित् निबन्धेषु मनुनाम्ना ऽयं सङ्गृहीतः परं सम्प्रत्युपलब्धपुस्तकेषु नोपलभ्यते । अद्वैतब्रह्मसिद्धौ चतुर्थे मुद्गरप्रहारे ऽप्ययं श्लोक उदाहृतः । न तत्र मनोर्नाम । प्रथमः शरीरी निर्गुणपरमेश्वरस्य प्रथमं सगुणं रूपमित्यर्थः ।

१. A. reads only विष्णु-महेश्वरयो- omitting -देहयो-; C. and F. substitute -देवयोः for -देहयोः. २. B. C. and F. read चैतन्येन for चेतनेन. ३. A. and H. in its correction on the margin read मैत्रेय- for मैत्र-. ४. In A. the words विष्णु and रुद्र interchange their places. ५. A. and I. read ह before यो and insert an additional वै after यो. ६.—७. A. and I. replace the each अथ in the beginning of both the lines by यथा. ८. Except A. D. H. and I. all others read भुवः for भूतः.

इति । तथोत्तरतापिनीये मायां प्रकृत्य श्रूयते—

'सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयं
गुणभिन्नांकुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता ।
तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र '

(नृ. उ. ९)

इति । स्कन्दपुराणे ऽपि—

'एक एव शिवः* साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्तसिद्धये ।
ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भितः' ॥

इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन् महाकल्पावसाने
ीयन्ते । पुनस्तत्तन्महाकल्पादावुत्पद्यन्ते इति सिद्धम् ।
अक्षरार्थस्तु—क्षयसहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपल-
ाता भवन्ति—इति । एवं तत्तदवान्तरकल्पानामवसाने
रम्भे च श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते ।
त्र श्रुतिनिर्णेतारः—वेदविभागकारी व्यासः, तत्तद्वेदशाखा-
म्प्रदायप्रवर्त्तकाः कठ-कौथुमादयः, कल्पसूत्रकाराः बौधाय-

---

* शिवः परमात्मा । 'शिवं शान्त'मिति श्रुतेः । स एक एव सन्
ृष्ट्यादिसिद्धये मायागुणानाश्रित्य ब्रह्मादिरूपैः प्रकाशते ।

---

१. B. C. D. and F. यथोत्तर- for तथोत्तर-. २. D. and G. read
ात्मदीप्ता. ३. A. reads -विजृम्भते for -विजृम्भितः. ४. A. reads स्वस्मिन
तस्मिन्. ५. D. and I. eliminate -कल्प. ६. For -तत्तन्महाकल्पादौ A.
d I. read only -तत्कल्पादौ ; and B. C. D. F. and H. read तत्र महा-
ल्पादौ. ७. A. omits क्षयोत्पत्तिः. ८. A. reads वेदविभागकरो for वेद-
भागकारी. ९. A. and I. omit one तत्. १०. D. and F. read काठ- for
-. ११. Except D. and G. all others read बोधायना for बौधायना .

नाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसासूत्रकृतो जैमिन्यादयश्च। स्मृतिनिर्णेतारो मन्वादयः प्रसिद्धाः। तत्र पैठीनसिः–

'तेषां मन्वङ्गिरोव्यास-गौतमात्र्युशनो-यमाः।
वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराशराः॥
विष्ण्वापस्तम्ब-हारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः।
प्रचेता नारदो योगी बौधायन-पितामहौ॥
सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्यास एव च।
सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णाजिनिस्तथा॥
जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसम्भवः।
इति धर्मप्रणेतारः* षट्त्रिंशदृषयस्तथा'॥

ननु–किमियं परिसंख्या? । नैवम्। तथा सति वत्स-मरीचि-देवल–पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-क्रतु-ऋष्यशृङ्ग-लिखित-छागलेया-ऽऽत्रेयादीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं न स्यात्। आश्वमेधिके पर्वण्यपि तत्तन्मुनिप्रोक्तधर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्रकर्त्तारो ऽवगम्यन्ते। 'श्रुता मे मानवा धर्माः'-इत्युपक्रम्य एवं पठ्यते–

* 'धर्मप्रणेतारः' धर्मशास्त्रकर्तारः इति यावत्। धर्मप्रणेतृसंख्या विभिन्नासु स्मृतिषु पुराणादिषु च विभिन्नैव दृश्यते। कचिदष्टादश कचित् विंशतिरेवं कचिदधिका कचिन्न्यूना च दृश्यते सा च पूर्वमुपोद्घाते विस्तरेण प्रदर्शितेत्यत्र संक्षेपः।

१. A. B. C. F. G. and I. read बोधायन- for बौधायन-. २. C. substitutes पैङ्गिनो for पैठीनो. ३. For व्यास A. and I. read व्याघ्र. ४. D. reads -कार्ष्णायनि- instead of कार्ष्णाजिनि-. ५. A. and I. have लोकाक्षि- in the place of लौगाक्षि-; the former is not heard of. ६. A. omits -क्रतु-. ७. After आश्वमेधिके पर्वण्यपि D. adds -एते. ८. A. and I. drop ऽव. ९. A. reads इत्यनुक्रम्य for इत्युपक्रम्य.

[1]औमा[2]माहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।
ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुता मया[2] ॥ (१७)
धूम्रायनकृता[3] धर्माः काण्वा[4] वैश्वानरा[5] अपि ।
भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः[6] ॥(१८)
भरद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।
कुणेश्च कुणिवाहोश्च[7] विश्वामित्रकृताश्च ये ॥ (१९)
सुमन्तु-जैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।
पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव[8] च ॥ (२०)
अगस्त्यगीताः सौधन्याः[9] शाण्डिल्याः सौलभायनाः[10] ।
वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः[11] ॥ (२१)

---

१. The author quotes this from Âśvamedhika Parva, but though we searched three different editions of that Parva, we have not found it. This and the subsequent quotations which the author says to have been quoted from the said Parva belong to Vriddha Gautama Smṛiti. The above mentioned Smṛiti contains a conversation between Yudhishṭhira and Kṛishṇa. Therefore we call the said Smṛiti the text of these quotations. Before this verse the text inserts the following three lines:-

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ (१५)
गार्गेया गौतमीयाश्च तथा वोपालितस्य च ।
पराशरकृताः पूर्वमात्रेयस्य च धर्मतः ॥ (१६).

All except A. and I. substitute उमा- for औमा-. २. D. reads मम for मया. ३. B. C. E. F. and G. read धूम्रायवकृताः for धूम्रायनकृताः. ४. A. reads कण्वा, B. C. and F. काथा and E. G. काठा; while H. reads काव्या all for काण्वाः. ५. D. and G. substitute वैखानसा for वैश्वानरा. ६. The text reads माण्डव्याः कौशिकास्तथा. ७. B. C. E. F. G. and H. read कुणितावेश्च for कुणिवाहोश्च; while D. has कुणिनाहेश्च. ८. The text reads पाराशर्याः, A. reads पावनीयाः for पावकीयाः, but we do not think that it ever was the name of any ऋषि or देवता. ९. A. I. and the text substitute मौद्गल्याः for सौधन्याः. १०. B. C. and F. read शौल्यभाजनाः, D. शोल्वभाजनाः, E. reads शौलभाञ्जनाः, G. शैलभञ्जनाः and H. शौलभञ्जनाः all for सौलभायनाः. ११. The text inserts the following lines:—

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।
प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ॥ (२२).

†

वैयाघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च[१] ये ।
तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा[२] ।
वैशम्पायनगीताश्च ये चान्ये एवमादयः'[३]।(२६)
इति । 'सदाचारः'[४] हौलिकोद्वृषभयज्ञाह्निनैवुकादिः[५] ।

---

१. A. and I. read विभण्डक- for विभाण्डक-; while all others read वितण्डक- for the same. २. After this line there appears the following line in the text—

नारदीयकृता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ॥ (२३)

३. After this line the text inserts—

क्रौञ्च-मातङ्ग-गीताश्च वत्स-हारीतकास्तथा ॥ (२४)
पिङ्गवर्मकृताः काश्यपाः ये च वा वसुपालिताः ।
उद्दालककृता धर्मास्तथा औशनसाः पुनः ॥ (२५)

४. The following Ślokas we find in Vishṇu Dharmottara, Vol. I, Chap. 146, Ślokas 36-42 both inclusive. Here also we find a conversation between Yudhishṭhira and Kṛishṇa. The Ślokas are as follows:—

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठा वा महाफला ।
पराशरकृताश्चैव तथाऽऽत्रेयस्य धीमतः ॥
ऋष्यशृङ्गस्य गार्ग्यस्य लिखितस्य यमस्य च ।
जाबालेश्च महाबाहो मुनेर्द्वैपायनस्य च ॥
औमामहेश्वराश्चैव जातिधर्माश्च पावनाः ।
कुणेश्च कुणिबाहोश्च काश्यपयास्तथैव च ॥
बह्वावनकृताश्चैव शाकुनेयास्तथैव च ॥
अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याः सौरभास्तथा ॥
भृगोराङ्गिरसश्चैव कश्यपोद्दालकोशिताः ।
सौमन्ता जैमिनीयाश्च पुलस्त्यस्य महात्मनः ॥
वैशम्पायनगीताश्च पिप्पलादकृताश्च ये ।
ऐन्द्राश्च वारुणाश्चैव कौबेरा वात्स्य-शौनकाः ॥
आपस्तम्बकृता धर्मास्तथा गोपालकस्य च ।
भृग्वङ्गिरःकृताश्चैव सौरा हारीतकास्तथा ॥.

५. A. reads समाचारः for सदाचारः. ६. A. reads the following :— लोके वृषभयज्ञादिनैर्ऋतादिः तस्य in the place of हौलिकोद्वृषभयज्ञाह्निनैवुकादिः; while the sentence is altogether omitted by B. C. and F., but in the margin of B. सदाचारस्य precedes तस्य. At the beginning of the following sentence, E. H. and I. read होलाका- for हौलिका- and G. झलाको- for the same.

तस्य निर्णेतारस्तत्तत्कुलवृद्धाः । चकारः उक्तानुक्तसमुच्चयार्थः । उक्ताः मन्वादयो ब्रह्मादयश्च स्मृतिशास्त्रकर्त्तारः । अनुक्तस्तु धर्मः । तस्यापि पूर्वकल्पान्ते क्षीणस्योत्तरकल्पादौ सृष्टिर्भवति । तथा च वाजसनेयि-ब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजापति-मन्वोर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्तप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदेवतानाञ्च सृष्टिमाम्नाय अत्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराम्नायते—

'स नैव व्यभवत् ।
तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ।
तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः ।
तस्मात् धर्मात् परं नास्ति' ।

(बृ. उ. १. ४. १४.)

इति । अस्यायमर्थः । स प्रजापति-मन्वादिरूपधारी जगत्स्रष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वा अपि तन्नियामकाभावात् कृतकृत्यतारूपं विभवं नैव प्राप्तवान् । ततो विचार्य नियामकत्वेन श्रेष्ठं धर्ममतिशयेनासृजत् इति । अहो महदिदं धर्मस्य सामर्थ्यम् । यत् क्षत्रियादिरुग्रो मारणे समर्थो अपि धर्माद्भीतः करप्रदानाद्यनुपयोगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति । प्रत्युत तस्मै धनं ददाति । भटाश्चातिशूराः धनुः-खड्गादिधारिणो

१ D. substitutes सत्र for तत्तत्-. २. A. H. and I. read वाजसनेय- for वाजसनेयि-. ३. A. and I. read प्रजापतिर्मनुष्या-. ४. H. drops -अपि. ५. All except A. and I. read समस्तस्य for समर्थस्य. ६. A. and I. omit धर्मात्. ७. E. G. and H. omit जगत्-. ८. D. reads प्राप्नुयात् for प्राप्तवान्. ९. A. and I. read -मतिचयेना- for -मतिशयेना-. १०. A. substitutes ताडयति for मारयति.

धिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूत्रितम्। अतः कालिदासादिग्रन्थेष्विव वेदेष्वर्थावबोधपूर्विकायाः पदविशेषावापोद्वापाभ्यां प्रवृत्तायाः वाक्यरचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं युक्तम्। ब्रह्मविवर्त्तत्वं वियदादेरिव वेदस्याप्यस्ति—इति मत्वा शास्त्रयोनित्वाधिकरणे वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो दर्शितम्। अत एव भट्टपादाः सत्यपि पुरुषसम्बन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः—

'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता'।

इति। तस्मात् 'स्वतन्त्रः कर्त्ता' (पा. सू. १. ४. ५४ इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न को ऽपि वेदस्यास्ति।

चकारः तु-शब्दार्थे वर्त्तमानो वैलक्षण्यमाह। सन्ति हि बहवश्चतुर्मुख-मनुप्रभृतयः स्मृतिकर्त्तारः। वेदकर्त्ता तु न को ऽपीति वैलक्षण्यम्। 'वेदं स्मृत्वा' इत्यत्र वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन द्वितीयार्धगतं पदत्रयमन्वेतव्यम्। अनुषङ्गन्यायश्च द्वितीयाध्याये प्रथमपादे वर्णितः। तथा हि। ज्योतिष्टोमप्रक्रियायां उपसद्धोमेषु त्रयो मन्त्राः श्रूयन्ते। '*याते ऽग्ने ऽयाशया, रजा-

* उपलभ्यते चायं मन्त्रः वाजसनेयिसंहितायाम्। तत्र तु—

याते अग्ने ऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा
उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा।

१. All except H. omit तु. २. B. C. and F. read वाक्यानुषङ्गन्यायेन instead of वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन. After वाक्य- A. adds -पुराणानां before अनुषङ्गन्यायेन. ३. A. omits -च. ४. For द्वितीयाध्याये प्रथमपादे A. only reads द्वितीयाध्यायप्रथमपादे. ५. A. substitutes इरितः for वर्णितः. ६. A. drops the letter -प्र- and reads -क्रियायां. ७. A. and I. read उपसदामुपहोमेषु for उपसद्धोमेषु; while D. reads simply उपहोमेषु for the same. ८. The author has quoted this mantra omitting the common words, and Sabar Swami quotes (१. १. ४८) as follows:—याते अग्ने ऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा, याते अग्ने रजाशया, याते अग्ने हराशया.' Kánwás reads हरीशया. After reading the Bháshya of Mahidhara on अयाशया, रजाशया and हराशया we think these readings are incorrect.

शया, हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीं[१] स्वाहा' (वा. सं. ५. ८. ८)—इति । तत्र 'अयाशया, रजाशया, हराशया' —इति पदभेदान्मन्त्रभेदः । तत्र प्रथममन्त्रस्य तनूरित्यादि वाक्यशेषापेक्षा ऽस्ति । चरममन्त्रः 'याते ऽग्ने'—इत्यमुं वाक्यादिमपेक्षते । *मध्यमः-ममन्त्रश्चाद्यन्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः—किमपेक्षितार्थपरिपूरणाय लौकिकः कियानपि पदसन्दर्भो ऽध्याहरणीयः? किं वा श्रूयमाणं पदजातमनुषञ्जनीयम्? इति । वाक्यादेः प्रथममन्त्रेणैव सम्बन्धात् वाक्यशेषस्य च चरममन्त्रेणैव सम्बन्धात् लौकिकाध्याहारः—इति पूर्वः पक्षः । वैदिकाकाङ्क्षायाः सति सम्भवे वैदिकशब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्यमन्त्रसम्बद्धानामपि पदानां बुद्धिस्थत्वेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्यासन्नत्वाच्च अनुषङ्ग* एव कर्तव्यो नाध्याहारः—इति सिद्धान्तः । एवं च —ति प्रकृते ऽपि 'कल्माषे ऽन्तरे धर्मान् स्मरति'—इति पदत्रयं

याते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।
याते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।
(वा. सं. ५. ८. ८.)

एवं वर्तते । अत्र तु स एव संक्षेपेण गृहीतः । क्वचित् 'ऽयःशयाः० । :शयाः० । हरिशयाः० ।' इति पाठो ऽपि दृश्यते । स तु प्रामादिकत्वात् —त्यः ।

* अयमनुषङ्गन्यायः शबरभाष्ये अनुषङ्गाधिकरणे (पू. मी. २. ४८) द्रष्टव्यः ।

. H. reads इत्यनुवाक्यादिगतम- for इत्यमुं वाक्यादिम-; but all others ept A. keep इत्यमुं and read वाक्यादिगतम- for वाक्यादिम-. २. A. I. drop the second -म- and read मध्यमन्त्रस्था- E. also with A. I. substitute तु for च. ३. A. H. and I. omit च ४. D. omits एव. All but B. and I. read -सम्बन्धानां for -सम्बद्धानां. ६. A reads बुद्धि —ना- for बुद्धिस्थत्वेना-. ७. B. C. and F. omit च. ८. D. reads पूर्वे प्रकृते. ९. B. C. E. and F. repeat अन्तरे.

पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम्। चतुर्मुखस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण दत्तं वेदं स्मृत्वा तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रमादिधर्मान् सङ्कलय्य स्मृतिग्रन्थरूपेण उपनिबध्नाति। तथा च पितामहवचनानि तत्र तत्र निबन्धकारैरुदाह्रियन्ते। चतुर्मुखस्य स्मृतिशास्त्रकर्तृत्वं मनुना ऽप्युक्तम्—

'इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन्' ॥
(म. स्मृ. १. ५८

इति। यथा चतुर्मुखः तथैवं स्वायम्भुवो मनुः तस्मिन्नवान्तरकल्पे वेदोक्तधर्मान् ग्रश्नाति। मनुग्रहणेन अत्रिविष्णु-याज्ञवल्क्यादयः उपलक्ष्यन्ते। तदेवं प्रतिमहाकल्पं तेन तेन चतुर्मुखेन प्रत्यवान्तरकल्पं च तैस्तैर्मन्वादिभिः स्मृतिप्रणयनात् धर्मादेः प्रवाहनित्यत्वं सिद्धम्। एतदेवाभिप्रेत्य आश्वमेधिके पर्वणि पठ्यते—

'युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो ऽप्यावर्त्तते पुनः।
धर्मेष्वावर्त्तमानेषु लोको ऽप्यावर्त्तते पुनः' ॥

इति। युगभेदेन धर्मवैलक्षण्यमभिप्रेत्य 'धर्मान्'-इति बहुवचननिर्देशः ॥ २१ ॥

---

१. B. C. and F. read only पूर्वानुषञ्जनीयम् for पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम्. २. All repeat तस्मिन्, but we do not see the necessity of it. ३. A. reads विप्रकीर्णे for विप्रकीर्णान्. ४. D. and G. read संकल्प्य for संकलय्य. ५. A. D. E. G. H. and I. निबन्धनकारैः instead of निबन्धकारैः. ६. B. C. E. F and G. मामेवाश्रयमाश्रित for मामेव स्वयमादितः. ७. A. and I. after तथैव add च. ८. Except E. G. and H. repeat तस्मिन्. ९. A. reads मनुग्रहणेनात्र, omits अत्रि; and changes the places of -विष्णु- and -याज्ञवल्क्य-. १०. H. reads धर्मो ह्यावर्तते for धर्मो ऽप्यावर्त्तते. ११. धर्मे ह्यावर्तमाने तु for धर्मेष्वावर्त्तमानेषु. १२. We take our reading from D. while all others have -मभ्युपेत्य for -मभिप्रेत्य.

तदेव[1] वैलक्षण्यं प्रतिजानीते—

*अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे[2]।
अन्ये कलियुगे[3] नृणां युगरूपानुसारतः॥ २२॥

इति। अत्र अन्यशब्दो न धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे। किन्तु प्रकारान्यत्वम्। अन्यथा धर्मप्रमाणचोदनानामपि[4] युगभेदेन भेदापत्तेः। नहि[5] इयं चोदना कृते ऽध्येतव्या इयं तु त्रेतायाम्—इत्यादिव्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति। प्रकारा-न्यथात्वे[6] त्वस्ति दृष्टान्तः। एकस्याप्यग्निहोत्रस्य सायं प्रातः कालभेदेन अनुष्ठानप्रकारभेदश्रवणात्।

'ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि इति सायं
परिषिञ्चति। सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः'।
(तै. ब्रा. २. ११)

---

* दृश्यते चायं श्लोको मनुस्मृतौ (अ. १. श्लो. ८५) महाभारते (शां. मो. २३१. २७; २६० अध्याये च ८) च। तत्र तु 'युगे' इत्यत्र 'ऽपरे' इति 'युगरूपानुसारतः' इत्यत्र 'युगह्रासानुसारतः' इति च पाठभेदो दृश्यते। अत्र मेधातिथिः। 'युक्तो ऽस्य कालभेदेन पदार्थ-स्वभावभेदस्योपसंहारः। धर्मशब्दो न यागादिवचन एव। किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते। अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति। यथा प्राक्दर्शितम्। यथा वसन्ते अन्यः पदार्थानां स्वभावः अन्यो ग्रीष्मे अन्य एव वर्षासु। एवं युगेष्वपि। अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन कार्यान्तरजनकत्वमपि। अपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात्। तदाहुः। युगह्रासानुरूपतः इति। ह्रासो न्यूनता।

---

१. D. reads तदेवं for तदेव. २. M. and J. read परे for युगे. ३. A. reads कलौ युगे instead of कलियुगे. ४. D. reads नोदना- for चोदना-. ५. E. in its correction has नहि इदं for नहि इयं; D. has नहि इत्यं for the same. ६. A. B. C. F. and I. read प्रकारान्यत्वे for प्रकारान्यथात्वे.

इति । तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिरूपेण आहारवर्जनम् ।

'तपो नानशनात् परम्' (म. ना. उ. २१. २)

—इति श्रुतेः । यद्यपि दानस्यापि तपस्त्वं श्रूयते । 'एतत् खलु वाव तप इत्याहुः यत्स्वं ददाति' (तै. सं. ६. १. ६. ३)

इति । तथापि नात्र तद्विवक्षितम् । दानस्य पृथगुक्तत्वात् । ननु—व्यासेन तपो ऽन्यथा स्मर्यते—

'तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं सङ्गनिबर्हणम्' ।

इति । नायं दोषः । कृच्छ्रादेरपि स्वधर्मविशेषत्वात् । 'तप् सन्तापे' इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नस्य तपःशब्दस्य देहशोषणे वृत्तिर्मुख्या । अत एव स्कान्दे ऽभिहितम्—

'वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्र-चान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं यत्तत् तप इत्युच्यते बुधैः' ॥

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

'को ऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।
इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः' ॥

इति । सो ऽन्य एव तपःशब्दः । 'तप् आलोचने'—इत्यस्माद्धातोस्तदुत्पत्तेः । तत् तपो ऽत्र ज्ञानशब्देन सङ्गृहीतम् ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं (मुं उ. १. १. ५-६)—इत्यादिना 'तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः' (मुं. उ. १. १. ५)—इत्यादिना चाथर्वणे प्रसिद्धे' इति व्याचख्यौ ।

---

१. A. and I. read अशन- for आहार-. २. A. B. C. E. F. H. a I. read यः स्वं ददाति ; D. यस्स्वयं ददाति for यत्स्वं ददाति. ३. A. D. a I. read शौचं सङ्गविवर्जनम् for शौचं सङ्गनिबर्हणम्. ४. We take our readi from A. and I. ; though all others read तथा for कृच्छ्र-; D. omits altogether. ५. A. and I. read को ऽसौ for को ऽहं. ६. E. G. and E substitute तेन for केन. ७. A. has तच instead of तत्.

'पर' शब्दः प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह। तर्हि—त्रेतादिषु तपो नाद्रियेत। कृते च[1] ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्रियेरन्—इति चेत्। न। इतरव्यावृत्तिरूपायाः परिसंख्यायाः अत्र अविवक्षितत्वात्। न खलु इदानीं कश्चिदनुष्ठानविधिः वक्तुमुपक्रान्तः[2] येन विधिविशेषः परिसंख्या शङ्क्येत*[3]। भविष्यति तु[4] 'षट्कर्माभिरत' (प. स्मृ. १. ३८) इत्यादिना तदुपक्रमः[5]। युगसामर्थ्यं केवलमत्र निरूप्यते। यथा वसन्ते पुष्पप्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्तापबाहुल्यं इत्यादि ऋतुसामर्थ्यं तथा कृतादिसामर्थ्येन तपआदिप्राचुर्यं विवक्षितम्[6]। अत एव 'युगे युगे तु सामर्थ्यम्' (प. स्मृ. १. ६४) इति वक्ष्यति। सामर्थ्यज्ञानप्रयोजनं चाभिधास्यते—

'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः'॥

(प. स्मृ. १. ३३)

इति।[7] एतत्सामर्थ्यं बृहस्पतिरपि दर्शयति—

'तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितम्[8]।
द्वापरे चा[9]ध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः'॥

इति॥ २३॥

---

* यत्र विधित्वस्यैवाभावः तत्र तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः शङ्केव नास्तीति भावः। अज्ञातज्ञापकं प्रवृत्त्यङ्गप्रमितिजनकं अभिधानामकपदार्थान्तरबोधकपदघटितं वा वाक्यं विधिः। त्रिविधोऽपि सोऽत्र न सम्भवतीति तात्पर्यम्।

---

१. Except A. D. and I. all others omit च. २. G. reads -मुपाक्रान्तः for -मुपक्रान्तः. ३. D. and I. read विधिविशेषः शङ्क्येत for विधिविशेषः परिसंख्या शङ्क्येत. ४. A. omits तु. ५. H. reads तदुपक्रमे युगसामर्थ्यं instead of तदुपक्रमः। युगसामर्थ्यं. ६. E. omits विवक्षितम्. ७. From विवक्षितम् up to एतत्सामर्थ्यं the whole passage has been omitted by ... ८. A. reads स्थितम् for स्थितम्. ९. G. substitutes वा for च.

धर्मान् विभज्य तत्प्रमाणानि विभजते–

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शाङ्ख-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः॥२४॥

इति । मानवादिग्रन्थोक्तधर्माणां प्रचुरप्रवृत्त्या ग्रन्थ-प्रामाण्यप्राचुर्यमर्थसिद्धम् ॥ २४ ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्* अधर्मप्रापकं स्थानविशेषं हेयतया विभजते–

त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥ २५ ॥

इति । पतितः पुमान् प्राधान्येन यस्मिन् एकेन राज्ञा परिपालिते ग्रामसमूहात्मनि देशे निवसेत् स देशः सर्वो ऽपि कुसामर्थ्यात् अधर्मापादकः । एवं ग्रामे ऽपि योज्यम् । कुलत्यागं नाम पतितस्य कुले विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तिः कर्तृत्यागः सम्भाषणादिवर्जनम् ॥ २५ ॥

* केचन अधर्मो न वक्तव्य इत्याचक्षते । तेषां मते धर्मस्वरूपे उक्ते तदतिरिक्तोऽधर्म इति पारिशेष्येणैव तदभिधानं भवतीति ।

१. Our reading coincides with A. and I., while B. C. E. F. G. r विवक्ष्य, D. विवक्षन ; and H. विविच्य for विभज्य. २. Here we take reading from D., but A. and I. read तद्वत प्रमाणानि; and all others, तद्वत्प्रमाणानि for the simple तत्प्रमाणानि. ३. B. reads विवक्ष्यन्ते, C. and F. विवक्ष्यते, E. and G. विवक्ष्यति, A. and I. विभज्यन्ते ; all for विभजते. ४. D. I. J K. and L. read शाङ्ख्य-for शाङ्ख-; M. takes singulars of the plurals. ५. A. and I. read विभज्यते for विभजते. ६. Except A. D. and I. all others omit पुमान्. ७. A. and D. omit प्राधान्येन. ८. A. substitutes येन केन for एकेन. ९. E. H. and I. read परिपाल्यमाने instead of परिपालिते ; D. परिपालितग्राम-. १०. D. reads -समाहारात्मनि instead of -समूहात्मनि.

त्याज्यदेशवत् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते[1]–

कृते सम्भाषणादेव[2] त्रेतायां स्पर्शनेन च ।
द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा[3] ॥ २६ ॥

इति । कृतादिष्विव कलौ पतितसम्भाषणादिना न स्वयं पतति । किन्तु वधादिना कर्मणा पतितो भवति ॥ २६ ॥

महापुरुषतिरस्कारादौ तदीयशापपरिपाकहेतुं[4] कालं विभजते–

कृते तात्कालिकः शापः त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।
द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण तु[5] ॥ २७ ॥

इति ॥ २७ ॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते–

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।
द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति । यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरुमेव तमभिगम्य कृते दानं करोति । त्रेतायां तु प्रतिग्रहीतारमाहूय तस्मै दीयते । त्रेतासु इति बहुवचनं कृत-द्वापरा-

---

१. B. C. and F. read विभज्यन्ते for विभजते. २. M. reads the verse follows:—कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायां चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥. But it seems that none of the three commentators gard the reading. ३. C. D. and F. read पतितकर्मणा instead of पतति कर्मणा. ४. All except A. read -परिपाकहेतुकालं for -परिपाकहेतुं कालं. We prefer this reading because it is reading of many, and secondly seems though there is no commentation on the verse still नन्दपण्डित ems to prefer this reading. A. I. J. K. and L. read तत्क्षणिकः for it, is also is the reading of धरणीधर ; and D. reads तत्कालतः for the me ; while M. has तु तत्क्षणात् for तात्कालिकः. ६. A. and L. omit तु.

दिषु जातविकत्वचनमिति प्रदर्शनार्थम् । द्वापरे स्वयमागत्य याचमानाय प्रतिग्रहीत्रे दीयते । कलौ न याञ्जामात्रेण दीयते । किन्तु सेवया । बृहस्पतिरपि अमुं विभागमाह–

'कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतास्वानीयते गृहे ।
द्वापरे च प्रार्थयतः कलावनुगमान्विते' ॥

इति ॥ २८ ॥

निमित्तकृतं तारतम्यं दर्शयति–

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव[2] तु मध्यमम् ।
अधमं याचमानाय[3] सेवादानं तु[4] निष्फलम् ॥ २९ ॥

इति । उत्तमत्वाद्यवान्तरविशेषः पुराणसारे फलद्वारेणोपपादितः ।

'गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय याचितं तु तदर्द्धकम् ॥
अभिगम्य तु यद्दानं यद्वा दानमयाचितम् ।
विद्यते सागरस्यान्तः तस्यान्तो नैव विद्यते' ॥

इति ॥ २९ ॥

कलिधर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात् कलिसामर्थ्यं विशेषतः प्रपञ्चयति–

जितो धर्मो ह्यधर्मेण[5] सत्यं[6] चैवानृतेन च ।
जिताश्चोरैश्च[7] राजानः स्त्रीभिश्च[8] पुरुषाः कलौ[9] ॥ ३० ॥

---

१. A. and I. omit दीयते. २. M. reads आहूतश्चैव मध्यमम् for आहूयैव तु मध्यमम्. ३. G. याच्यमानं स्यात् instead of याचमानाय. ४. H. च for तु. ५. M. reads धर्मो जितो ह्यधर्मेण instead of जितो धर्मो ह्यधर्मेण, C. and E. जितो धर्मस्त्वधर्मेण for the same. ६. D. जितः सत्यो ऽनृतेन च for सत्यं चैवानृतेन च. ७. M. substitutes भृत्यैः for चोरैः. ८. A. substitutes तु for च. ९. M. replaces कलौ by जिताः.

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।
कुमार्यश्च प्रसूयन्ते अस्मिन् कलियुगे सदा ॥ ३१ ॥

इति । अधर्मस्य जयो नाम पादत्रयोपेतत्वम् । एकेन पादेन वर्त्तमानत्वं धर्मस्य पराजयः । तदाह बृहस्पतिः—

'तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः' ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्मरूपत्वे ऽपि पृथगुपादानं धर्माधर्मावुदाहृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत् कलिर्विवर्द्धते तावत्तावदधर्मो विवर्धत इति विवक्षया चोराद्युदाहरणबाहुल्यम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

'यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥
न प्रीतिर्वेदवादेषु पाषण्डेषु दयारसः ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः' ॥

(वि. पु. ६. १. ४५–४६)

इति ॥ ३०–३१ ॥

यदुक्तं 'तपः परं कृतयुगे' इत्यादि तत्र हेतुमाह—

१. A. B. C. E. F. G. H. I. and M. read तस्मिन् for अस्मिन्; while D. reads कस्मिन्. २. C. D. F. and G. have only one यावत् followed by only one तावत्; B. repeats यावत् but not तावत्. ३. C. and G. read द्विजोत्तमैः for विचक्षणैः, this appears to be a mistake of the writer who has mistaken अनुमेया in the second verse for that of the first verse, and consequently has passed over the second verse altogether. ४. D. reads सदा रतिः for दयारसः. ५. For द्विजोत्तमैः D. reads विचक्षणैः.

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः ।
द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

इति । प्राणशब्दो वायुविशेषं वृत्तिपञ्चकोपेतं हृदयादिस्थाननिवासिनं[2]माचष्टे । प्राणस्वरूपं च मैत्रेय[3]शाखायां विस्पष्टं श्रूयते—

'प्रजापतिर्वा एको ऽग्रे ऽतिष्ठत्[4] स नारमतैकः स आत्मानमभिध्यायन् बह्वीः प्रजा असृजत । ता अश्मेवाऽप्रबुद्धा अप्राणा स्थाणुरिव सन्तिष्ठमानाः सो ऽपश्यत् । स नारमत सो ऽमन्यत एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानि इति । स वायुमिवात्मानं कृत्वा ऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नादात्मकं पञ्चधा ऽऽत्मानं प्रविभज्योच्यते । यः प्राणो ऽपानः समान उदानो व्यान इति । अथ योयमतिर्यगूर्ध्वमुत्क्रामयति एष वाव स प्राणः । अथ यो ऽयमवाञ्चं संक्रामति एष वाव सो ऽपानो ऽथ यो ऽयं स्थविष्ठमन्नधातुमपाने स्थापयति अणिष्ठे चाङ्गे समं नयति एष वाव समानो ऽथ यो ऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरति एष वाव स उदानो ऽथ येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः' ।

(मै. उ. २. ६)

इति । अश्मेव पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रिया-

१. M. places this verse before the two previous verses ३० and ३१ of the original that is before: जितोऽधर्मो, &c., reading—कृते चास्थिगताः, मांससंस्थिताः, रुधिरं यावत् and कलावन्नादिषु. २. H. reads -निवासं for -निवासिनं. ३. All except A. and D. read मैत्र- for मैत्रेय.— ४. B. C. E. and F. ऽग्रेऽतिसत्, G. ऽग्रेऽतिसत्, H. ऽग्रे निवसत् and D. ऽग्रे ऽतिष्ठत्; all for ऽग्रे ऽतिष्ठत्.

ग्यपि प्राणाधीनव्यापारत्वात् प्राणशब्देन व्यवह्रियन्ते । अत एव छन्दोगा आमनन्ति—

'न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न
मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते' ।

(छां. उ. ५. १. १५)

इति ।

तस्मात् इन्द्रिय-वायुसमुदायरूपं लिङ्गशरीरं लोकान्त-गमनागमनक्षमं प्राणशब्देन विवक्षितम् । तच्च अस्थि-मांसादिमये स्थूलशरीरे कर्मरज्जुभिर्निबध्यते । तच्च बन्धनं तत्तद्युगसामर्थ्यादस्थ्यादिषु व्यवतिष्ठते । तथा च कृच्छ्र-चान्द्रायणाद्यर्थं आहारपरित्यागात् मांसाद्यपक्षये ऽप्यस्थ्नां सद्भा-ऽनुपक्षयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृतयुगे तपः सुकरम् । त्रेतादिषु मांसाद्यपक्षयेण प्राणानां व्याकुलत्वात् तपो दुष्करम् । यद्यपि प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपयोगविशेषो दुर्भणः । तथापि तपसो ऽसम्भवं वक्तुं तद्वर्णनम् । अत एव कूर्मपुराणे युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्—

---

१. D. reads प्राधान्य- for प्राणाधीन-. २. H. reads व्यापारवत्वात् instead of व्यापारत्वात्. ३. A. and I. read -गमनक्षमं instead of -गमनागमनक्षमं. ४. B. C. F. and I. -विबध्यते, and E. G. H. simply -बध्यते for -निबध्यते. ५. G. and H. read तत्र for तच्च, as also B. C. and F. ६. B C. and F. read merely -युगसामर्थ्यादिषु instead of -युगसामर्थ्यादस्थ्यादिषु. ७. A. and I. read -चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार- for -चान्द्रायणाद्यर्थं आहार-. ८. A. and I. read मांसाद्युपक्षये for मांसाद्यपक्षये; D. reads for the same मांसाद्यपेक्षया. ९. A. and H. read -द्युपक्षयेण instead of -द्यपक्षयेण. १०. B. C. and F. read ज्ञानादिरूपयोगाविशेषो; and E. G. H. ज्ञानाद्युपयोगाविशेषो or ज्ञानादिषूपयोगविशेषो. ११. I. reads दुर्लभः for दुर्भणः.

'अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा[1]।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम्' ॥
(म. भा. शां. रा. ७९. १८)

इति ॥ ३२ ॥

इदानीं युगसामर्थ्यवर्णनस्य प्रयोजनमाह—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च[2] ये द्विजाः।
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः॥३३॥

इति। युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्रा इति यावत्। तदुक्त[3]मारण्यपर्वणि—

'भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः[4] सिद्धा देवर्षयस्तथा।
कालं तमनुवर्त्तन्ते यथा[5] भावा युगे युगे ॥
कालं[6] कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव[7]।
बल-वर्ष्म[8]-प्रभावादि[9] प्रभवन्त्युद्भवन्ति च' ॥

इति ॥ ३३ ॥

ननु—एवं कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात् कृत्स्नधर्माधर्म[10]-व्यवस्थापकं शास्त्रं[11] विप्लवेत। तथा हि[12]—

'जितो धर्मो ह्यधर्मेण' (प. स्मृ. १. ३०)

---

१. A. reads तपो घृणा instead of दमो घृणा. २. B. C. and F. read तत्र हि ते, and E. G. H. तत्र हि ये; both for तत्र च ये. ३. A. reads यदुक्तं for तदुक्तं. ४. A. and I. read -गाश्चैते instead of -गाः शैला, and कालं समनुवर्त्तन्ते for कालं तमनुवर्त्तन्ते; H. for the same कालान्तमनुवर्त्तन्ते. ५. A. and I. read तथा for यथा. ६. For the first कालं D. reads काले. ७. A. and I. read नरपुङ्गवाः instead of नरपुङ्गव. ८. A. and I. read बल-वर्ण- for बल-वर्ष्म-. ९. A. D. and I. read -प्रभावा हि instead of -प्रभावादि. १०. Except B. all others read कृत्स्नं धर्माधर्म- for कृत्स्नधर्माधर्म-. ११. All except H. read -व्यवस्थापकशास्त्रं for -व्यवस्थापकं शास्त्रं. १२. B. C. and F. omit हि.

इति यदुक्तं तत्र 'धर्मं चर' (तै. उ. ११. १.) इति श्रूयमाणो विधिः पीड्येत ।

'नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत्' ॥

इति राजधर्मेषूक्तम् । तत्र अनृतस्यानिन्द्यत्वे बाध्येत ।

'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति' ॥

(म. स्मृ. ८. १२८)

इति वचनं चोरस्यानिन्द्यत्वे बाध्येत ।

'स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः' ।

(या. स्मृ. १. ७७.)

इति याज्ञवल्क्योक्तिः—

'भर्त्तारं लङ्घयेद् या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते' ॥

(म. स्मृ. ८. ३७१.)

इति मनूक्तिः—

'परित्याज्या त्वया भार्या भर्त्तुर्वचनलङ्घिनी ।
तत्र दोषो न चास्तीति त्वं हि वेत्थ[१] यथातथम् ॥

---

१. All except A. and I. read चरेत् for चर. २. D. reads simply इति omitting the following:—राजधर्मेषूक्तम्. ३. D. बाध्यते for बाध्येत. D. reads प्रति in the place of चैव. ५. D. adds राजधर्मेषूक्तं after and before वचनं, and again बाध्यते for बाध्येत. ६. D. याज्ञवल्क्योक्ते: याज्ञवल्क्योक्तिः. ७. B. C. and F. add अपि after मनूक्तिः; D. reads क्तिः. ८. B. reads तु वा; D. च वा for त्वया. ९. Except A. D. and all others read वेत्सि for वेत्थ.

सर्वलक्षणयुक्तापि या तु भर्तुर्व्यतिक्रमम् ।
करोति सा परित्याज्येत्येष धर्मः सनातनः'[1] ॥

इति ब्रह्मपुराणे महर्षीणामुक्तिः । तदिदमुक्तित्रयं[2] स्त्री जितस्य[3] अनिन्दायां बाधितं स्यात्। अच्छिद्रकाण्डे अग्निहोत्र-प्रायश्चित्तं बहुधा श्रुतम् । आश्वमेधिके पर्वणि[4] चैवाप्युक्तम् ।

'होतव्यं विधिवद्राजन् ऊर्ध्वामिच्छति यो गतिम्[5] ।
आजन्मसत्रमेतत्[6] स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर ॥ (८८)
न त्याज्यं क्षणमप्येतद् गृहीतव्यं द्विजातिभिः ।(८९)
यच्चैतन्यं[7] पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ॥
तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयम्भुवा ॥ (९६)
नावबुध्यन्ति ये चैवं[8] नरास्तु तमसा ऽऽवृताः ।
ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम्' ॥ (७०)
(वृ. गौ. स्मृ. १६)

इति । तदेतत्[9] श्रुति-स्मृतिद्वयमग्निहोत्रावमादस्यानिन्दायां[10] बाध्येत ।

'गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ।
गुरोश्च सेवाऽकरणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥

१. D. reads परित्याज्या ह्येष for परित्याज्येत्येष. २ D. reads only तदि-दमुक्तं omitting त्रयं. ३. We read with H.; all others read स्त्रीविजयस्य for स्त्रीजितस्य. ४. A. B. and E. read आश्वमेधिकपर्वणि instead of आश्वमेधिके पर्वणि. ५, A. and I. read -मिच्छन्ति ये for -मिच्छति यो. ६. Except A. and D. all read आजन्मकं सत्रमेतत् for आजन्मसत्रमेतत् D.आजन्मकं सत्र-. ७. For यच्चैतन्यं B, C, and F. यच्चोतव्यं. E. यच्चोतव्यं and G. H. यच्चेतव्यं. ८. B, C. and F. चैवं for चैवं; A. D. G. I चैवम् for the same; and E. चैतं. ९. A. omits तदेतत्. १०. H. and I read simply स्मृतिद्वय-.

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्बाधस्य* च दर्शनम् ।
विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम्' ॥

इति स्कन्दपुराणवचनम् । एतच्च गुरुपूजाप्रणाशस्य अनिन्दायां बाध्येत ।

'प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम्' ॥
(य. स्मृ. २२)

इति यमवचनम् ।

'पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता' ॥
(वि. स्मृ. २४. ४१.)

इति वचनम् । एतदुभयं कुमारीप्रसवस्यानिन्दायां बाध्येत । [त]तः कथमनिन्दा? इत्यत आह—

युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ।
पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

इति । शेषं अवशिष्टं तत्तद्युगसामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विशे[ष]ण भाषितम् । तथा चारण्यपर्वणि पठ्यते—

'कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे' ॥ (११)

*बाधः परिभवः । क्वचित् 'तद्वधस्य' इत्यपि पाठः ।

१. A. and I. स्कान्दपुराण- for स्कन्दपुराण-. २. A. and D. substitute [शु]श्रूषा- for -पूजा-. ३. All except A. and I. read प्राप्ते द्वादशमे instead [of] प्राप्ते तु द्वादशे. ४. A. D. and H. read तस्य for तस्याः. ५. All except [I.] read तदुभयं; while B. तदीय. ६. D. reads धर्माः सनातनाः instead [of] धर्मः सनातनः.

न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ (१२)
कृते युगे चतुष्पादः श्वेतवर्णः स चाच्युतः ।
एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ (२२)
पादेन ह्रसते ऽधर्मो रक्ततां याति चाच्युतः । (२३)
सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ।
ततो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः॥ (२४)
स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगे ऽभवन् । (२६)
विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्द्धा वेद एव च । (२७)
सत्यस्य इह विभ्रंशः सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवो ऽभवन् ॥(३०)
कामाश्चोपद्रवाश्चैव तथा दैवतकारिताः । (३१)
कामकामा ह्यर्थकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ।
एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ॥ (३२)
पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः । (३३)
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्म-यज्ञक्रियास्तथा ।
ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ' ॥(३४)

(म. भा. व. १४९. ११-३४)

---

१. A. and I. substitute जीर्यन्ते for क्षीयन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read चातुर्वर्ण्यश्च शाश्वतः ; whose correct form appears to be चातुर्वर्ण्यं च शाश्वतम्, to be found in A. I. When we read in the next but one line, we think we are justified in adopting the reading in the text. ३. A. omits the whole line. ४. A. reads सत्ये नाऽस्त्येव विभ्रंशो, and E. G. H. सत्यस्य त्विह विभ्रंशो ; for सत्यस्य इह विभ्रंशः. ५. B. and H. read कामश्चोपद्रवाश्चैव instead of कामाश्चोपद्रवाश्चैव. ६. B. C. E. F. G. and H. धर्मा यज्ञ- for धर्म-यज्ञ-. ७ A. reads आधयो for ईतयो.

इति। तत्रैव—

'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ॥ (१७)
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः। (१८)
स्वभावात् क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः[१] ॥ (५६)
भवितारो नराः सर्वे सम्प्राप्ते युगसङ्क्षये'। (५७)
(म. भा. व. १९०. १७-५७)

इत्यादि। ब्रह्मपुराणेऽपि—

'दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं[२] धारणं च कमण्डलोः*।
गोत्रान्मातुः सपिण्डात्तु विवाहो गोवधस्तथा ॥
नरा-ऽश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं[३] द्विजातिभिः'।

इति। क्रतुरपि—

'देवराच्च† सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते।
न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न[४] च कमण्डलुः' ॥

* एतद्वचनमारभ्य 'निर्वर्तितानि कर्माणि' (पृ. १३७ पं. १०) इत्यन्तानि वाक्यानि बहुभिर्निबन्धकारैः कलिवर्ज्यप्रकरणत्वेन तत्र तत्र सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते। कुत्रचित् पञ्चैव कर्माणि वर्ज्यान्युक्तानि कुत्रापि बहूनीति भेदः। तानि च सुखावबोधार्थं सङ्क्षेपेण व्याख्यास्यामः। कमण्डलोर्धारणमुक्तं व्यासेन स्नातकव्रतेषु—

'यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम्'।

इति। एतादृशः मृण्मयो वा कमण्डलुः।

† देवरात् सुतोत्पत्तिस्तु—

१. -मविशङ्किताः is that of H. for -मभिशङ्किनः; these three lines [b]eginning with ब्राह्मणा- are omitted by A. २. A. and G. read [दी]र्घकालब्रह्मचर्यं for दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं. ३. Except E. and H. all others [re]ad वर्ज्या for वर्ज्यं. ४. B. G. E. F. and H. reverse the order of [न] and च.

इति। वायुपुराणे ऽपि—

'ऊढायाः पुनरुद्वाहं* ज्येष्ठांशं गोवधं तथा।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्' ॥

इति। तथा अन्ये ऽपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः सन्ति। यथा—

'विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम्।
†बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः।
आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे न हिंसनम् ॥

'अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्' ॥

इत्यादिवचनैरुक्ता व्यासादिभिराचरिता चेति ज्ञेयम्।

* ऊढाया अपि कन्यायाः पत्यौ मृते सति पुनरुद्वाह उक्तः। यथा—

'पुरा पुरुषसंयोगात् मृते देयेति केचन'।

इति।

† हेमाद्रौ 'बालायाः क्षतयोन्यास्तु' इति पठ्यते। अयमेव पाठो युक्त इति प्रतीमः। 'बालिका-ऽक्षतयोन्योः' इति द्विवचनान्तत्वात् द्वन्द्वे कृते बालिकाशब्दस्य नञो ऽप्यर्थविशेषः सम्पद्यते। अनेन क्षतयोन्या अपि पूर्वस्मिन् युगे विवाहो विहित आसीदिति गम्यते। अन्यथा निषेधस्य वैयर्थ्यापातात्।

---

१. Except D. all others merely पुराणेऽपि for वायुपुराणेऽपि. २. B. reads ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा and H. ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा. ३. D. कमण्डलुः for कमण्डलुम्. ४. G. reads धर्मज्ञे instead of धर्मज्ञ-. ५. A. and I. omit यथा. ६. All except A. substitute सङ्गतिः for संस्कृतिः.

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः[1] शोधितस्यापि[*] सङ्ग्रहः।
सत्र[2]दीक्षा च[3] सर्वेषां कमण्डलुविधारणम्॥
महाप्रस्थानगमनं[†] गोसंज्ञमिश्च गोसवे।
सौत्रामण्यामपि[‡] सुराग्रहणस्य च संग्रहः।
अग्निहोत्रहव[4]ण्याश्च[§] लेहो[5] लीढापरिग्रहः।
वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः॥
वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा[¶]।
प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम्॥
संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः।
वरातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरण[6]क्रिया॥

---

[*] शोधितस्य कृतप्रायश्चित्तस्य।

[†] एतच्च मनुनोक्तम्। यथा—
'अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः। आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः'॥

[‡] अत्र सुराग्रहस्यैव निषेधात् 'पयोग्रहा वा स्युः' इत्यापस्तम्बोक्तेः सुराग्रहस्य वैकल्पिकत्वात् पयोग्रहैः सौत्रामण्यनुष्ठाने न दोष इति सुधीभिरूह्यम्।

[§] अग्निहोत्रहवनी यज्ञपात्रविशेषः। तत्र स्थितस्य हविषो लेह उक्तः।

[¶] वृत्तं यायावर-गृहस्थाद्याचारः। स्वाध्यायो वेदः तदध्ययनं वा। अघं आशौचम्।

---

१. A. D. E. G. H. and I. read निर्याणं and B. C. F. निर्यातुः both for नौयातुः. २. D. substitutes यज्ञ- for सत्र. ३. D. E. and G. substitute न for च. ४. G. and I. -हवन्याः for -हवण्याः. ५. B. C. D. E. and F. read लीढ-परिग्रहः for लीढापरिग्रहः; A. reads लीढो लेह्यापरिग्रहः for लेहो लीढा परिग्रहः. ६. B. C. and F. read पशूपाकरणी क्रिया for पशूपाकरणक्रिया.

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
सवर्णान्याङ्गनादुष्टौ संसर्गः शोधितैरपि ॥
अयोनौ सङ्ग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः ।
*अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥
शामित्रं† चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
षड्भक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः‡ ॥
शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्द्धसीरिणाम् ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ॥
शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिरीरिता ।
आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा ॥
प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजाऽरणिपरिग्रहः ।
ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ॥

---

* अत्रेदमधिकं हेमाद्रौ—
'परोद्देशात्मसन्त्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।
प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः' ॥ इति ।

† शमिता यज्ञीयपशुहिंसकः तस्य कर्म शामित्रम् ।

‡ षड्दिनपर्यंतमलब्धाहारेण सप्तमे दिने हीनकर्मणोऽपि ग्राह्यम् यथा—
'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः' । इति ।

---

१. A. B. C. D. E. and F. read सवर्णानां तथा दुष्टैः for सवर्णान्याङ्गनादुष्टौ. २. B. C. D. and F. read सयोनौ for अयोनौ. ३. Except E, G. H. and I. all others read षड्भुक्ता for षड्भक्ता. ४. D. reads ग्रहणम् for हरणम्.

बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसङ्ग्रहो विधिचोदितः।
यतेस्तु[1] सर्ववर्णेषु[2] भिक्षाचर्या विधानतः॥
नवोदके दशाहं* च दक्षिणा गुरुचोदिता।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च॥
भृग्वग्निपतनैश्चैव[3] वृद्धादिमरणं तथा।
गोतृप्तिमात्रे[4] पयसि शिष्टैराचमनक्रिया॥
पिता-पुत्रविरोधेषु† साक्षिणां दण्डकल्पनम्।
यत्र[5] सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वतत्परैः[6]॥
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः।
निवर्त्तितानि‡ कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः॥
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत्'§।

---

* 'दशाहेनैव शुद्ध्येत भूमिष्ठं च नवोदकं' इत्युक्तो दशाहोऽत्रानु-न्धेयः।

† पिता-पुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः' इत्यादिनोक्तः।

‡ एतानि कर्माणि निवर्तितानि। तथापि देवलेन 'यावद्वर्णविभागो-ऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते। संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे'॥ यादिना व्यवस्थोक्ता।

§ इमान्युपरितनानि वचनानि कुत्रत्यानीति सम्यङ् न ज्ञायते। हेमाद्रौ ादित्यपुराणान्तर्गतानीति मदनपारिजाते सारसङ्ग्रहस्थानीति क्वचित् ालवचनानीति चोक्तम्। मूलं तु न कुत्रापि दृश्यते।

D. substitutes एतेषु for यतेस्तु. २. A. and I. reads -वर्णेभ्यः for · ३. A. and I. read -पतनाद्यैश्च, G. -तपनैश्चैव for -पतनैश्चैव. ४. All ·t D. read गोतृप्तिशिष्टे, and D. गोतृप्तिसृष्टे; for गोतृप्तिमात्रे. ५. A. यतेः सायंगृहस्थत्वं, and all others except H. and G. यत्र सायं त्वं for यत्र सायंगृहत्वं च. We read with H. and G. ६. D. substi-तत्त्वदर्शिनः- for तत्त्वतत्परैः.

इति । तदुक्तमापस्तम्बेनापि— 'धर्मज्ञसमयः प्रमा वेदाश्च' (आ. ध. सू. १. २) इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथ मुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यं विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भाषितम् तथा विहितातिक्रम-निषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन पराशरेणोक्तम् । पठ्यन्ते हि वृद्धपराशरस्य वचनानि—

'जरायुजाऽण्डजाश्चैव जीवाः संस्वेदजाश्च ये ।
अवध्याः सर्व एवैते बुधैः समनुवर्णितम् ॥
निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनस्थिशतमेकं तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ॥
उपोष्यैकाहमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडश ।
त्रिःस्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
अस्थिमद्वधे तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनेन विधिना वाऽपि स्थावरेषु न संशयः ॥
कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधाद्विमुच्यते ।
चतुर्गुणं कर्मकृते द्विगुणं वाक्यदूषिते ॥
कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम्' ।

इति । चकारो याज्ञवल्क्य-मन्वादिसमुच्चयार्थः । प्रसि द्धा हि तदीयग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशरग्रहणं

---

१. D. reads चिरन्तरेण for चिरन्तनेन. २. B. C. D. and F. rea जरायुजोऽण्डजश्चैव, and G. जरायुजोऽण्डजाश्चैव for जरायुजाऽण्डजाश्चै ३. D. continues जीवो यः स्वेदजश्च यः instead of जीवाः संस्वेदजाश्च ये ४. B. C. E. F. and G. read सर्वथैवैते for सर्व एवैते. ५. A. reads अनस्थि मल्पमेकं तु for अनस्थिशतमेकं तु. ६. Except A. and I. all others rea द्वादश instead of षोडश. ७. E. reads अस्थिमद्वधेषु, and H. अस्थिवद्वधेषु for अस्थिमद्वधे तु. ८. All except A. and E. read न मुच्यते, E. तदुच्यते for विमुच्यते. ९. A. D. H. and I. read वाक्यप्रदूषिते for वाक्यदूषिते.

कलियुगाभिप्रायम्। सर्वेष्वपि कल्पेषु पराशरस्मृतेः कलि-युगधर्मपक्षपातित्वात्। प्रायश्चित्तेष्वपि कलि[1]विषयेषु पराशरः प्राधान्येनादरणीयः[2]। अतः पराशर-मन्वादिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्पापपरिहाराय विद्वत्परिषदा विधीयते। एतदुक्तं भवति। नानामुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य च[3] प्रपञ्चितत्वात् तदुभयं पर्यालोच्य निन्दा[4]ऽनिन्दयोः व्यवस्था[5] कल्पनीया। यः पुरुषो युगसामर्थ्यमनुसृत्य विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धवर्जनं प्रमादकृतपापस्य[6] प्रायश्चित्तं च कर्तुं शक्तो ऽपि न कुर्यात् तद्विषयाणि—

'भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता'।

(वि. स्मृ २४. ४१)

इत्यादि निन्दावचनानि। अशक्तविषयं 'तेषां निन्दा न कर्तव्या' इत्यादि वचनम्। अत एव शैवागमे पठ्यते—

'अत्यन्तरोगयुक्ता[7]ऽङ्ग-राज-चोरभयादिषु।
गुर्वग्नि-देवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक्'॥

इति। तस्मात् न कोऽपि धर्म[8]शास्त्रस्य विप्लवः इति॥३४॥

ननु—उक्तप्रकारेण युगसामर्थ्यस्याशेषस्यानेकग्रन्थपरि-चयमन्तरेण दुर्बोधत्वात् कथं मन्दप्रज्ञानामल्पायुषां युगसाम-र्थ्यानुसारिणश्चातुर्वर्ण्यसमाचारस्य निर्णयः? इत्यत आह—

---

१. Between कलि- and विषयेषु, A. and I. insert -युग-. २. D. substitutes -नानुसरणीयः for -नादरणीयः. ३. Except B. C. and F. all others omit च. ४. G. E. and H. read निन्द्यानिन्द्ययोः for निन्दानिन्दयोः. ५. D. reads व्यवस्थाः कल्पनीयाः for the singulars. ६. All except A. and I. -कृतपापप्रायश्चित्तं for -कृतपापस्य प्रायश्चित्तं. ७. A. and I. read -युक्तेऽङ्गे-, D. -युक्ताङ्गे and H. -युक्ताङ्गौ; for -युक्ताङ्ग-. ८. All except H. read धर्माधर्म-शास्त्रस्य instead of simply धर्मशास्त्रस्य.

अहमद्यैव तत्[1] सर्वमनुस्मृत्य ब्रवीमि वः[2] ।
चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृण्वन्तु ऋषिपुङ्गवाः[3] ॥३५॥

इति । अनु[4]स्मृतस्य सर्वस्य सङ्कल्प्याभिधानात् मन्दाना-मप्येतत् सुग्रहम् । 'अद्यैव'—इति कालविलम्बनिषेधात् अल्पायुषामप्यत्र ग्रन्थे निर्णयः सुलभः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्व-र्ण्यम् । तस्य समाचारो धर्मः । आचारशब्दः शी[5]लापरपर्यायं लौकिकं वृत्तमाचष्टे । समीचीनः शिष्टाभिमत आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्त्तते सोऽयं यजन-याजनादिकर्म-लक्षणो धर्मः समाचारः । अत एव आचार-धर्मयोर्हेतु-हेतुमद्रू-पेण भेदं वक्ष्यति । 'आचारो धर्मपालकः' (प. स्मृ. १. ३७) इति । श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति—

'यथाकारी यथाऽऽचारी तथा भवति'।

(बृ. उ. ४.४.५)

इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेद आम्नायते—

'अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्'

(तै. उ. १.११.३)

—इति । यद्यपि—

'शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः' ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमेव उ[6]दितं तथापि युगसामर्थ्यप्रपञ्चनेन व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मा[7]र्यते । अथ वा पूर्वोक्तं युग-

---

१. M. substitutes तद्धर्मं for तत् सर्वं. २. D. substitutes च for वः. ३ Except D. E. G. H. and J. all others मुनिपुङ्गवाः for ऋषिपुङ्गवाः. ४. A. and I. read अनुस्मृत्य for अनुस्मृतस्य. ५. A. and I. read simply शीलपर्यायः for शीलापरपर्यायं. ६. A. D. and I. read विहितं for उदितं. ७. A. reads स्मर्यते for स्मार्यते.

सामर्थ्यश्रवणविषयम् । इदं तु धर्मश्रवणाविषयम् । इत्यपुनरुक्तिः ॥३५॥

वक्ष्यमाणधर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुतां कैमुतिकन्यायेन अभिधातुं ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञाने प्रशंसति—

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥३६॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थजातं 'पराशरमतं' । तच्च पाठमात्रेण पुण्यप्रदम् । पुण्यं च द्विविधम् । इष्टप्रापकमनिष्टनिवर्त्तकं च । तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन' शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तदेवं ग्रन्थजातं 'चिन्तितं' अर्थतो विचारितं सत् पूर्ववत् पुण्यप्रदं भवति । अर्थविचारस्य प्रयोजनं द्वेधा । स्वानुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं 'ब्राह्मण' इत्यादिपदद्वयेनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मण्यनिमित्तं स्वधर्मानुष्ठानमिति यावत् । 'धर्मसंस्थापनं' परेषां धर्मोपदेशेनानुष्ठापनम् । यदा ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञानयोरपीदृशो महिमा तदा किमु वक्तव्यमनुष्ठानं पुरुषार्थहेतुः—इति । युक्तं चैतत् । पराशरस्य

---

१. A. reads श्रवणं धर्मविषयम् for धर्मश्रवणाविषयम्. २. A. D. and I. read ज्ञातस्य for -ज्ञानस्य; and B. C. F. read अनुष्ठानस्य; for the same. ३. B. and F. read -उच्यते; D. विभज्यते; and C. E. G. H. विबुध्यते for विवक्ष्यते. ४. Except H. all others read तदेव मन्थ- for तदेवं मन्थ-. ५. D. E. G. and H. read तत् instead of सत्. ६. B. C. and F. read merely अनुष्ठानं for स्वानुष्ठानं. ७. A. reads ब्राह्मणार्थो instead of ब्राह्मणस्यार्थो. ८. C. and D. read अनुष्ठानम् for अनुष्ठापनम्. ९. A. and . substitute यथा for यदा.

पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण सर्वशास्त्रहृदयाभिज्ञत्वम्[1] । तथा च विष्णुपुराणम्—

'वैरे महति मद्वाक्यात्[2] गुरोरभ्याश्रिता[3] क्षमा ।
त्वया तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति[4] ॥
सन्ततेर्न ममोच्छेदः[5] क्रुद्धेनाऽपि[6] यतः कृतः ।
त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यमहं[7] वरम् ॥
पुराणसंहिताकर्त्ता भवान् वत्स भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्त्वमला[8] मतिः ।
मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥[9]
ततश्च प्राह भगवान् वसिष्ठो[10]ऽस्मत्पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्भविष्यति' ॥
(वि. पु. १. १. २८-३

इति ॥ ३६ ॥

इत्याचारकाण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः

॥ ग्रन्थानुक्रमणिका च समाप्ता ॥

---

१. Except A. and D. all others read -अभिज्ञत्वात् for -अभिज्ञत्व
२. B. reads तद्वाक्यात्, E. G. H. तद्वाक्ये, and D. यद्वाक्यात : all f
मद्वाक्यात्. ३. Except A. and D. all others read गुरोरस्याश्रिता f
गुरोरभ्याश्रिता. ४. After वेत्स्यति A. adds इति outside the verse. ५. I
G. H. and I. read समुच्छेदः for ममोच्छेदः. ६. B. C. F. H. and I. rea
क्रोधेनाऽपि for क्रुद्धेनापि. ७. B. C. F. and G. read ददाम्यन्यं महद्वरम्;
while D. and H. ददाम्यन्यन्महद्वरम्; both ददाम्यन्यमहं वरम्. ८. H. reads
कर्माणि स्वमला मतिः for कर्मण्यस्त्वमला मतिः. ९. A. and I. omit the verse; but
we think it is necessarily required here. For, in the preceding lines, the
commentator says पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण. Then there must appear
two gifts. Of these one only is described in the preceding eight lines
Then there should be one वर as appearing in the introduced verse.
१०. B. C. and F. read वशिष्ठो मत्पितामहः for वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः.

अथाचारो निरूप्यते। यत् पृष्टम्—

'चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद'।

(प. स्मृ. १.१७)

इति तत्रोत्तरमाह—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः।
आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः॥ ३७॥

इति। आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैहिकामुष्मिक-श्रेयोहेतुत्वम्। आचारलक्षणं च आनुशासनिके पर्वण्यभिहितम्—

'आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम्।
आचारात् कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च॥
दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत्।
त्रसन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च॥
तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम्॥
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः।
साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्'॥

(म. भा. आ. १०४. ६–९)

---

१. Except A. C. and F. all others read -हेतूत्तरम् for -हेतुत्वम्. २. A. D. E. and G. substitute च for हि. ३. E. and G. भज्नन्ति, D. भस्यन्ति; for त्रसन्ति; and in the text of Mahâbhârât यस्मात् त्रसन्ति. ४ D. reads ह्यस्य for हन्त्य. ५. In the text of Mahâbhârât -चारित्र-.

इति । हारीतोऽपि स्मरति—

'साधवः क्षीणदोषाः स्युः[1] सच्छब्दः साधुवाचकः[2] ।
तेषामाचरणं यत्तु स[3] सदाचार उच्यते' ॥

इति । मनुरप्याह[4]—

'यस्मिन्[5] देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते' ॥

(म. स्मृ. २. १८)

इति । सन्तः शिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान् बौधायनः[6]—
'शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः अलोलुपाः दम्भ-दर्प-लोभ मोह-क्रोधविवर्जिताः'—

(बौ. स्मृ. १. १. ५)

इति । आरण्यपर्वणि—

'अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः ।
ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥
त्रैविद्यवृद्धाः[7] शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः[8] ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्ति[9] ते' ॥

(म. भा. व. २०७. ७८-७९)

१. All but A. and I. substitute तु for स्युः. २. B. C. F. and G. सच्छब्दाः साधुवाचकाः instead of the singulars. ३. In A. स follows सदाचारः instead of preceding it. ४. Except A. and H. all others omit मनुरप्याह, together with the following śloka. ५. I. and in the text of manu तस्मिन् for यस्मिन्. ६. A. and I read बोधायनः for बौधायनः. ७. D. reads -विद्याः for -वृद्धाः. ८. In the text of Mahâbhârât मनस्विनः for यशस्विनः. ९ In the text of Mahâbhârât भवन्त्युत for भवन्ति ते.

इति। अत्र सर्वत्र—शिष्टानामभिमतो दया-दाक्षिण्य-विनयाद्यन्वितो वृत्तविशेष आचारः—इत्युक्तं भवति। स सदाचारः श्रौतं स्मार्तं च धर्मं पालयति। सति सदाचारे धर्मविघातिनां नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात्। असति त्वाचारे विरोधिसद्भावात् धर्म एव न प्रवर्त्तेत। कथञ्चित् प्रवृत्तो ऽपि परावर्त्तेत। सो ऽयं धर्मपालक आचारश्चतुर्णां वर्णानां साधारणः। ननु—'किञ्चित् साधारणं वद'—इति धर्मः पृष्टः प्रत्युत्तरं त्वाचारविषयं इति न सङ्गच्छते—इति चेत्। न। निमित्त-नैमित्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात्॥ ३७॥

इदानीं ब्राह्मणस्यासाधारणं धर्मं दर्शयति—

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः।
हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति॥३८॥

इति। यजन-याजना-ऽध्ययना-ऽध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः षट्कर्माणि। तदाह मनुः—

'अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा।

---

१. A. omits सर्वत्र; while E. and H. read सर्वशिष्टानां for simply शिष्टानां. A. reads आचारः for सदाचारः; D. G. and H. omit सः and read सदाचारः merely. E. altogether omits the whole sentence. ३. Except ... and I. all others omit the expression श्रौतं स्मार्तं च; but H. in its margin has श्रौतस्मार्तं. ४. With the exception of E. all omit सति सदाचारे. This expression is not found in any of the MSS., but I think that the sentence without this expression gives no consistent complete idea. ... D. विरोधसद्भावात् for विरोधिसद्भावात्. ६. A. and I. प्रवर्तते for प्रवर्त्तेत. Again परावर्तते for परावर्त्तेत ८. All except A. read चतुर्वर्णानां instead of चतुर्णां वर्णानां. ९. Except A. and D. all others read असाधारणधर्मं instead of असाधारणं धर्मं.

दान प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः' ॥

(म. स्मृ १०. ७५)

इति । तत्र अध्यापनं कूर्मपुराणे प्रपञ्चितम्—

'एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।
वेदमध्यापयेद् धर्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।
हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥
आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः कनिष्ठो धार्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥
कृतज्ञश्च तथाऽद्रोही मेधावी शुभकृत्तरः ।
आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्या द्विजोत्तमैः' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ३७-४०)

इति । विष्णुरप्याह—

'नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत्' ।

(वि. स्मृ. २९. ४-६)

इति । वसिष्ठश्च—

१. A. and E. read -धर्मपुराणा- for -धर्मं पुराणा-. २. A. substitutes भस for हरते. ३. A. and in the text of Kûrma Purâna ज्ञानशं for कनिष्ठ ४. All except A. read शक्तोऽर्थशोऽर्थी स्वः साधु- for आप्तःशक्तोऽर्थदः साधु and in the text of Kûrma Purâna सूक्ष्मार्थशोऽरसः. ५. A. reads स्वोऽध्याप्य दश- instead of merely अध्याप्या दश. ६. B. C. and F. read कृत्योद्यतो न द्रोहि ; E. G. and H. कृत्यो यतो यो अद्रोहि, for कृतज्ञश्च तथाऽद्रोही. ७. All except G. read -कृत्तरः for -कृत्तरः, and in the text of Kûrma Purâna सूपकृत्तरः for शुभकृत्तरः. ८. In the text of Kûrma Purâna द्विजातयः for द्विजोत्तमैः. ९. B. C. and F. read नापरिज्ञायाध्यापयेत ; E. G. and H. नापरिज्ञातमध्यापयेत् for नापरीक्षितम्. १०. With the exception of A. D. and G. all others omit याजयेत् ; G. interchanges the places of याजयेत् and अध्यापयेत्. ११. A. and I. omit च.

'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टे ऽहमस्मि।
असूयकायाऽनृजवेऽयताये
न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्' ॥
(व. स्मृ. २. ८; वि. स्मृ. २९. ९; मु. उ. १. ६१)

इति। अध्यापने नियममाह यमः—
'सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम्।
स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः' ॥

इति। मनुरपि—
'अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत्' ॥
(म. स्मृ. २. ७३)

इति। अध्येष्यमाणः शिष्यः। तं प्रति वेदमुच्चारयिष्यन् प्रतिदिनमध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः— 'अधीष्व भोः'—इति ब्रुवन्नारभेत। समाप्तौ 'विरामोऽस्तु'—इति ब्रुवन्नुपरमेत ईश्वरप्रीतये। एतत् सर्वमभिप्रेत्य श्रुतिराह—

---

१. In the text of Vasishtha Smriti शेवधिस्ते for शेवधिष्टे. २. A. and I. read शठाय for ऽयताय. ३. Except E. and H. all others read मा for मां. ४. With the exception of H. all read अध्येष्यमाणस्तु for अध्येष्यमाणं तु. ५. E. reads अधीहि for अधीष्व. ६. For शिष्यः तं प्रति B. C. E. F. G. and H. read शिष्यान्प्रति ; besides C. and F. read अध्येष्यमाणशिष्यान. ७. D. drops प्रति. ८. E. omits अध्यापनप्रारम्भे and reads अधीहि भो for अधीष्व भो, B. C. D. F. and G. omit the following:—प्रतिदिनं अध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः 'अधीष्व भो' इति ब्रुवन्नारभेत and read प्रतिदिनमध्यापनसमाप्तौ &c. H. reads भो अधीष्व instead of अधीष्व भो. With the exception of A. and I. all omit ईश्वरप्रीतये.

'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयीत'–इति ।

अत्र प्रभाकरो मन्यते–'उपनयीत'–इति नयतेरात्मनेपदस्य आचार्यकरणे पाणिनिना सूत्रितत्वात् (पा.सू. १.३.३६) उपनयनाध्यापनयोश्चाङ्गाङ्गीरूपत्वेनैककर्तृकत्वात् आचार्यत्वकामो ऽध्यापने ऽधिकारी । अत एव मनुना स्मर्यते–

'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' ॥

(म. स्मृ. २. १४०)

इति । एवं चाध्यापनविधौ सुस्थिते सत्यप्यध्ययनस्य पृथग्विधिर्न कल्पनीयो भविष्यति । विहितस्याध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययनस्यार्थे–सिद्धत्वात् । ननु–नाध्ययनविधौ कल्पनादोषो ऽस्ति । क्रमस्येव विधेः सत्त्वात् । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (तै. आ. २. १५) इति श्रुतेः । मैवम् । अधिकार्यश्रवणेनास्य विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अथोच्येत–विश्वजिन्न्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वा ऽधिकारी परिकल्प्यताम् । 'विश्वजिता यजेत' इत्यत्र 'एतत्कामः'–इति नियोज्यविशेषणस्याश्रवणात् अनुष्ठानाप्राप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरिष्यमाणत्वात् स

१. B. C, E. F. and H. read प्राभाकरो for प्रभाकरो. २. For तु यः C. D. and F. substitute गुरुः. ३. D. reads प्रकल्पते for प्रचक्ष[illegible] ४. Except H. all others omit अपि. ५. G. reads नाध्यापन- for नाध्ययन and D. चाध्ययन- for the same. ६. A. replaces अस्ति by स्या[illegible] and omits the following:-क्रमस्येव विधेः सत्त्वात्. ७. D. and E. rea[d] -श्रवणे instead of -श्रवणेन. ८. All except G. and H. substitute तस्य f[or] अस्य. ९. D. अथोच्यते. १०. A. reads विश्वजिन्नयेन for विश्वजिन्न्यायेन ११. G. omits रात्रिसत्रन्यायेन. १२. H. reads कल्पताम for -कल्प्यताम १३. A. तत for एतत्. १४. A. विशेषस्य instead of विशेषणस्य. १५. All except A. read अननुष्ठानप्राप्तौ for अनुष्ठानाप्राप्तौ.

एव तद्विशेषणत्वेन परिकल्पितः । एवमत्र स्वर्गकामो माणवको नियोज्यो ऽस्तु । रात्रिसत्रे 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यर्थवादे श्रुतायाः प्रतिष्ठायाः अत्यन्तमश्रुतात् स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया प्रतिष्ठाकामोऽधिकारी कल्पितः । एवमत्र पयःकुल्यादिकामो ऽधिकारी स्यात् । 'यदृचो ऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति । यद्यजूंषि घृतस्य कुल्याः । यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २. ११) इत्यर्थवादात्—इति । मैवम् । पयःकुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञविधिशेषत्वात् माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन स्वर्गकामत्वाऽसम्भवाच्च । कथञ्चित् सम्भवे ऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम् । अधीते स्वाध्याये पश्चादध्ययनविध्यवगमः । तदवगमे चाध्ययनम्—इति । तस्मात् अध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वादध्यापनमेव विधीयते नाध्ययनम्' इति ।

तदेतद्गुरुमतमन्ये वादिनो न क्षमन्ते । अनित्येनाध्यापनेन नित्यस्याध्ययनस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात् । अनित्यं चाध्यापनम् । जीवनकामस्य तत्राधिकारात् । तदाह मनुः—

'षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाऽध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः' ॥

(म. स्मृ. १०. ७६.)

१. D. omits अत्यन्तम्. २. All except A. and G. read एकेभ्यः for एभ्यः. ३. B. C. and F. read इतोऽस्त्याति, D. -इत्यादि अस्ति. E. G. इत इति, and H. इत्यादिस्तुतिरिति, for simply इति. ४. D. and H. read -श्रट for -श्रयत्वं. ५. G. and E. read अवगमने for अवगमे. ६. A. reads तथाह for तदाह.

इति । अध्ययनं तु नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्—

'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः' ॥
(म. स्मृ. २. १६८; व. स्मृ. ३. २.)

इति । अतः स्वविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चास्त्यन्योन्याश्रयः । अध्ययनात् प्रागेव सन्ध्यावन्दनादाविव पित्रादिमुखेन विध्यर्थावगमात् । पित्रादिनियमितत्वादेव माणवकस्य न अप्रबुद्धत्वदोषोऽस्ति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायाम्—'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति वाक्यस्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे पठितत्वाद् ब्रह्मयज्ञविधिरूपता तथाप्यशेषस्मृतिषूपनयनपूर्वकस्याध्ययनस्य प्रपञ्च्यमानत्वान्मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या । विवरणकारस्तु—'अध्यापयीत' इत्यत्रापि णिजर्थस्य जीवनार्थत्वेन रागतः प्राप्तत्वात् प्रकृत्यर्थस्याध्ययनस्य विधेयतामभिप्रेत्य 'अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् । सोऽधीयीत' इति वाक्यं विपरिणमय्य उपपादयामास । सर्वथाऽस्ति नित्यः स्वाध्यायाध्ययनविधिः 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्येवमात्मकः श्रौतः । तथा स्मृतिरपि—

---

१. A. E. G. and H. omit अस्ति ; A. and G. substitute वा for च. २. H. and I. read पित्रादिभिः instead of पित्रादि-. ३. A. reads एवं for एव. ४. A. reads विधिरयम् for विधिरूपता ; E. विधिः श्रूयते for the same. ५. A. reads -पूर्वकं स्वाध्यायस्य for -पूर्वकस्याध्ययनस्य. ६ We read with A. and I. all others read अनुगन्तव्या for अनुमातव्या. ७ Except B C. and F. all others omit अपि. ८. E. G. and H. read विपरिणम्य for विपरिणमय्य. ९. A. reads सर्वथाप्यस्ति, B. C. E. F. H. सर्वथाप्यस्ति, and D. सर्वथा स्वस्थः; all for सर्वथाऽस्ति. १०. All others except A. and D. read merely नित्य dropping the *visarga* after it.

'तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नो ऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' ।
(म. स्मृ. २. १६५)

इति । अधिगतिरर्थविचारपर्यन्तमध्ययनम् । तथा च कूर्मपुराणे अध्ययन-तदर्थविचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

'यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।
स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः ॥
न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टो वै भवेद्द्विजः ।
पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते' ॥
(कू. पु. १. २. १४. ८६–८८)

इति । अध्ययनस्येतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

'गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥
हितं चास्याचरेन्नित्यं मनो-वाक्काय-कर्मभिः' ।
(या. स्मृ.१. २६–२७)

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

---

१. A. reads श्रौतैः, and D. श्रुतैः for व्रतैः. २. D. reads अधिगम्य-विचार- instead of अधिगतिरर्थविचार-. ३. Except A. E. and I. all others read श्रुतं for श्रुतिं. ४. In the text of Kûrma Purâna द्विजाः for द्विजः and for सवै मूढो न संमूढो ५. In the text of Kûrma Purâna सन्तुष्येद्वै for संतुष्टो वै भवेत्. ६. In the text of Kûrma Purâna एवमाचारहिनस्तु for पाठमात्रावसायी तु. ७. At the end of the line B. C. and F. have a redundant इति. ८. B. C. E. and F. read कर्तव्यमाह for कर्तव्यतामाह. ९. D. reads तस्य for चास्य. १०. A. omits अपि.

'उभे सन्ध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत् तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद् व्रजेत् याते नीचैरासीत चासिते ।
शिष्यो गुरोर्नरश्रेष्ठ प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयात् गुरुणा ततः ॥
व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना' ।
(वि. पु. ३. ९. २-५)

इति । कौर्मेऽपि—
'आहूतो ऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः' ॥
(कू. पु. १. २. १४. १-२)

इति । स्वकुलपरम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठो ऽध्ययनम् । तदाह वसिष्ठः—
'पारम्पर्यागतो येषां वेदः स परिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा' ॥
(व. स्मृ. ६. ४३)

इति । स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति—
'यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

१. A. has instead of याते for यामि. २. A. B. C. and F. read चासने for चासिते, and D. reads चाऽऽसिते. ३. D. reads तेनैवोक्तं. ४. D. changes कृत- into धृत-. ५. With the exception of D. and H. all others read कूर्मेऽपि. ६. E. reads नित्यमभ्यस्तपाणिः for नित्यमुद्धृतपाणिः and in the text of Kûrma Purâna नित्यमुद्यतपाणिः स्यात् सन्ध्याचारसमन्वितः. ७. A. reads तच्छाखाकर्म- for तच्छाखं कर्म. ८. B. C. D. and F. read पारक्यमधिगच्छति.

स्वीया[1] शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम्।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः' ॥

इति। स्वशाखाऽध्ययनपूर्वकं[2] त्वन्यशाखाऽध्ययनं[3] तेनैवाङ्गीकृतम्—

'अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्'।

इति। वेदवद्धर्मशास्त्रमप्य[4]धीयीत। तदाह बृहस्पतिः—

'एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता।
वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥
ब्राह्मणो वेदमूलः स्याच्छ्रुति-स्मृत्योः समः स्मृतः।
सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतच्चिकं सदा ॥
अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान्[5]।
स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्वरी' ॥

इति। अत्र अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यास उपलक्षितः। तदाह[6] दक्षः—

'वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं[7] जपः[8]।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा' ॥

इति। हारीतोऽपि—

'मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुह्वन् तथैवाऽध्यापयन् द्विजः।
स्वर्गलोकमवाप्नोति[9] नरकं तु विपर्यये' ॥

---

१. D. reads the following:— स्वीयशाखापलापे तु for स्वीया शाखोज्झिता [ye]न; A. reads स्वीय- for स्वीया- retaining all the rest according to [t]ext. २. All except A. omit तु. ३. After-शाखाऽध्ययनम् D. adds पूर्ववत्. [४]. All the MSS. omit अपि. ५. D. reads साङ्गोपाङ्गान् पदक्रमान् instead [o]f the compound word. ६. All except A. omit the expression तदाह [द]क्षः; and I. reads तथा च. ७. A. substitutes ऽध्ययनं for ऽभ्यसनं; D. [...]ासनं for the same. ८. D. and G. read पुनः instead of जपः. [९]. E. and H. read स्वर्गं लोकम् for स्वर्गलोकम.

इति । गुरुमुखादेवाध्येतव्यं नतु लिखितपाठः कर्त्त-व्यः । तदाह नारदः—

'पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः' ॥
(ना. शि. २. १३)

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः—

'नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते प्रतिश्रान्तो[1] ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्' ॥
(म. स्मृ. ४. ९९)

इति । नारदो[2] ऽपि—

'हस्तहीनस्तु यो ऽधीते स्वर-वर्णविवर्जितः ।
ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो[3] वियोनिमधिगच्छति' ॥
(ना. शि. २. २७; पा शि. १०. ६)

इति । व्यासो ऽपि—

'अनध्यायेष्वधीतं यत् यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते' ॥

॥ इत्यध्ययना-ऽध्यापनयोः प्रकरणम् ॥

अथानध्यायाः । ते च द्विविधाः । नित्या नैमित्तिकाश्च । तत्र नित्यानाह हारीतः—

'प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वयोर्द्वयोः[4] ।
श्वो ऽनध्याये ऽद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन' ॥

---

१. P. and H. read परिश्रान्तो for प्रतिश्रान्तो. २. All except A. and I. omit नारदो ऽपि. ३. B. C. D. and F. read -सामनिर्दग्धो for -सामभिर्दग्धो. ४. All the copies consulted read पर्वणोः instead of पर्वयोः.

इति। नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः—

'श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-बाणार्त्त-निःस्वने।
अमेध्य-शव-शूद्रान्त्य-श्मशान-पतितान्तिके॥
देशे[1] ऽशुचावात्मनि च विद्युत्-स्तनित-संप्लवे।
भुक्त्वा[2] ऽऽर्द्रपाणिरम्भोन्तरर्द्धरात्रे ऽतिमारुते॥
पांसुवर्षे दिशां दाहे[3] सन्ध्या-नीहार-भीतिषु।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते॥
खरोष्ट्र-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृक्षेरिण-रोहणे।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः'॥

(या. स्मृ. १. १४८–१५१)

इति। अन्ये ऽप्यनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते[4]। तदाह[5] नारदः—

'अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु'॥

इति। मन्वादयो मत्स्यपुराणे ऽभिहिताः—

'आश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी तथा।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च॥

१. D. and G. read शिष्ये for देशे. २. All except A. read भक्त्वार्द्र- for भुक्त्वार्द्र-. ३. D. and G. read पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे for पांसुवर्षे दिशां दाहे. ४. A. and I. read तु for अपि. ५. A. and I. read तथा च, while others except D. read तथाह for तदाह.

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्याथ दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षय्यकारकाः' ॥
(म. पु. १७. ६-८)

इति । युगादयो विष्णुपुराणे वर्णिताः—
'वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे' ॥
(वि. पु. ३. १४. १३)

इति । कूर्मपुराणे—
'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रक्षपणं स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥
मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः' ॥
(कू. पु. १. २. १४. ७७-७८)

इति । गौतमोऽपि—'कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी तिस्रोऽष्टकाः त्रिरात्रम्' (गौ. स्मृ. १६. ७)—इति । उक्त-

---

१. A. D. E. G. and H. read पुष्यस्य for पौषस्य २. H. and I. with the exception of all others have आषाढस्यापि for आषाढस्याथ. ३. D. reads अषाढस्य तु for आषाढस्यापि. ४. B. C. D. and F. read एता for एते. ५. All except A. and I. omit वर्णिताः. ६. A. D. and I. omit इति. ७. A. D. G. H. and I. read त्रिरात्रं क्षपणं for त्रिरात्रक्षपणं. ८. D. reads पौर्णमासीः तिस्रोऽष्टकाः. ९. All except A. omit इति.

ौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रम् । तथा तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः ।
ास्वपि त्रिरात्रमनध्ययनमित्यर्थः । पैठीनसिः–

'कृष्णे भवाः तिस्रोऽष्टकाः । मार्गशीर्षप्रभृतय इत्येके' ।

इति । आपस्तम्बस्तु उपाकर्माऽऽरभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह–

'श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपा-
कृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत' ।
(आ. ध. सू. ९. १)

इति । प्रदोषशब्देनात्र पूर्वरात्रिः विवक्षिता । त्रयोद-
्यादिप्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथा च आदित्यपुराणम्–

'मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।
चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्त्तयेत्' ॥

इति । चतुर्थ्यादितिथिद्वैविध्ये प्रजापतिः–

'षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिका ।
प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि–

'त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्-गुरु-बन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥
सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युं-निशामारण्यकमधीत्य च ॥

---

१. D. reads मत्स्यपुराणे for आदित्यपुराणम्, all others except A. read
imply पुराणम् omit आदित्य-. २. D. substitutes म, and G. मु; for च.
. A. omits इति. ४. A. reads अर्धरात्रोननाडिका. ५ .D. reads अह
or त्र्यहं. ६. We read with A.; all others read तथा for मृते. ७. D.
eads द्य-निशम् for द्यु-निशम्.

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
पशु-मण्डूक-नकुल-श्वाहि-मार्जार-मूषकैः ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये' ॥

(या. स्मृ. १. १४४-४७)

इति । मनुरपि-

'चोरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे वाऽग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेष्वपि' ॥

(म. स्मृ. ४. ११८)

इति । कूर्मपुराणे-

'श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ७९)

इति । उक्तानामप्यनध्यायानामपवादमाह मनुः-

'वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधो ऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि' ॥

इति । वेदोपकरणानि अङ्गानि । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । शौनकोऽपि-

'नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नाऽनध्यायो ऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे तथा' ॥

---

१. All except G. read -ष्विति for -ष्वपि. २. A. C. F. and I. read नित्यके for नैत्यके. ३. All except H. substitute स्मृतः for तथा.

इति । कूर्मपुराणेऽपि[1]–

'अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८४)

इति ।

॥ इत्यनध्यायप्रकरणम् ॥

पूर्वमध्ययना-ऽध्यापने[2] सेतिकर्त्तव्यते निरूपिते । अथ यजन-याजने निरूपयामः ।

तत्र यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्–

'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वो ऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः' ॥

(भ. गी. ३. १०–१२)

इति । तस्य च यजनस्य[3] सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन त्रिविधं स एवाह–

'अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥

१. B. C. E. F. and G. omit अपि; while D. omits the whole sentence together with the following verse and the subsequent इति. २. A. reads पूर्वमध्यापना-ऽध्ययने इतिकर्तव्यत्वेन निरूपिते. ३. E. reads तस्य सर्वस्य; while all others except A. read तस्य चाध्वरस्य, but D. omits च reading अध्वरस्य for यजनस्य; all for तस्य च यजनस्य.

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्[१] ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते' ॥

(भ. गी. १७. ११-१३)

इति । आश्वमेधिके पर्वणि द्विजातिप्रभृतिसृष्टेर्यज्ञार्थत्व-प्रतिपादनेन प्रस्तूयते[३]—

'यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ॥
सुवर्णं रजतं चैव पात्री-कुम्भार्थमेव च[४] ।
इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतीन्[५] ॥
ग्राम्याऽऽरण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात्' ।

(वृ. गौ. स्मृ. १५.६३-७७)

इति । हारीतोऽपि[६] अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञमहिमानं दर्शयति[७]—

'यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुवन् ।

---

१. A. reads यः instead of यत्. २. A. G. and I. read द्विजातिसृष्टेः for द्विजातिप्रभृतिसृष्टेः; while all others merely omit -प्रभृति-. ३. A. and I. read प्रशस्यते for प्रस्तूयते. We think that the author supposing that the conversation being between Yudhishthira and Krishna, his memory have failed him, and he mentioned it as from Mahâbhârat, but we find it in Vriddha Gowtam Sanhitâ 15, from 74-79, and this conversation is between Yudhishthira and Krishna. ४. A. reads पात्रं कुम्भार्थमेव च for पात्रीकुम्भार्थमेव च. ५. All except D. read वनस्पतिम् for वनस्पतीन्. ६. A. omits अपि. ७. D. reads प्रदर्शयति instead of simply दर्शयति.

यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः
प्राप्नोति लोकानजरस्य[1] विष्णोः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।
अनिष्टयज्ञो ऽपूतात्मा भ्रश्यति[2] छिन्नपर्णवत्' ॥

इति । यज्ञविशेषास्त्वग्निहोत्रादयः । तथा च श्रूयते—
'प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च'—इति । अग्निहोत्रादीनां संस्कृतैरग्निभिः साध्यत्वात् तत्संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम्[3][4] । तत्र प्रजापतिः—

'सर्वसंस्थाधिकारः स्यादाहिताग्नेर्धने सति[5] ।
आदध्यान्निर्धनोऽप्यग्निं नित्यं पापभयात्[6] द्विजः' ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः कूर्मपुराणे दर्शितः[7]—

'नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्याद्यो[8] ऽग्नीन्ना ऽऽधातुमिच्छति ।
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि[9] विशेषतः ।
आधायाग्नीन्[10] विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम्' ॥

(कू. पु. १. २. २४. ७,१०)

---

१. All except D. read -नमरस्य for -नजरस्य. २. All except A. and . read नश्यति. for भ्रश्यति. ३. B. C. and F. read तत्संस्कारकर्माधानाद्य-,). तत्संस्कारसाधनमाद्य-, and E. तत्संस्कारकसाधनत्वेन आधानमाद्य-; ll for तत्संस्कारकमाधानमाद्य-. ४. A. substitutes -वनुमेयम् for -वनुष्ठेयम्. : We read with A., but all others read the following:—सर्वयज्ञा- धिकारी स्यादाहिताग्निर्धने सति ।. ६. All except A. read पापक्षयात् instead f पापभयात्. ७. D. substitutes अभिहितः for दर्शितः; while H. omits oth. ८. A. omits -यो. ९. A. substitutes वा for हि. १०. All read आग्निं for -अग्नीन्.

इति। श्रुतिश्च कालादिविशिष्टमाधानं विधत्ते—

'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः। स्व एवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चस्वी भवति। ग्रीष्मे राजन्य आदधीत। ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः। स्व एवैनमृतावाधाय इन्द्रियावी वीर्य्यवान् भवति। शरदि वैश्य आदधीत। शरद्वै वैश्यस्यर्तुः। स्व एवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति'।

इति। आश्वमेधिकेऽपि—

'वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप।
वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेदयोनिः स उच्यते॥
अग्न्याधानं तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप।
तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते॥
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप।
येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्द्धते॥
श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं चैव बलं यशः।
शरत्काले तु वैश्यस्याप्याधानीयो हुताशनः॥

---

१. A. reads ऽग्निमादधीत for ऽग्नीनादधीत. २. Except A. E. and H. all others read स एवैन- instead of स्व एवैन- repeating the same in the places of all स्व coming hereafter in the passage. ३. With the exception of B. all omit वीर्य्यवान्; H. and I. besides this read इन्द्रियवान् for इन्द्रियावी of all others. ४. A. omits अपि but adds पर्व्वणि in its place. This quotation is also Vriddh Gowtama Sanhitâ 15, 46-52. ५. A. reads अग्न्याधेयं for अग्न्याधानं. ६. B. C. D. G. and H. read शरत्प्राप्ते ऽथ for शरत्काले तु; while E. शरत्काले ऽथ for the same.

शारद्रात्रैः[1] स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते।

शारद्याधानमेवं वै क्रियते येन[2] पाण्डव॥

तस्य वै श्रीः[3] प्रजा ऽऽयुश्च पशवो ऽर्थश्च वर्द्धते'।

(वृ. गौ. स्मृ. १५. ४७–५२)

इति। आधानपूर्वकाश्च यज्ञाः दर्शादयः। तथा च[4] वसिष्ठः[5]–

'अवश्यं ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत। दर्श-पूर्णमासा[6]-

ऽऽग्रयणेष्टि-चातुर्मास्य-पशु-सोमैश्च[7] यजेत'।

इति। हारीतो ऽपि–

'पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः।

सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण य इच्छेत् ब्रह्म[8] चाव्ययम्'॥

इति[9]। ते च गौतमेन दर्शिताः–

'अष्टका पार्वणश्राद्धं[10] श्रावण्याग्रहायणी प्रौष्ठपदी

चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। अग्न्याधे[11]-

यमग्निहोत्रं दर्श-पूर्णमासौ[12] चातुर्मास्यान्याग्रयणे-

---

१. A. reads शारद्रात्रिः instead of शारद्रात्रैः. २. All except A. read न for येन. ३. A. B. C. D. E. and F. read तस्यैव श्रीः for तस्य वै श्रीः; while H. reads तस्य श्रीर्वै for the same. ४. D. omits च. ५. D. reads for the sentence:—आधानपूर्वकार्याश्च यज्ञा दर्शादयस्तथा. ६. B. and F. read पूर्ण-दर्शमासा—for दर्श-पूर्णमासा-. ७. All except A. read पशु-सोमांश्च instead of पशु-सोमैश्च. ८. A. reads धर्ममव्ययम् for ब्रह्म चाव्ययम्. ९. इति is omitted by all. १०. B. C. and F. omit -श्राद्धं, and read पार्वणं श्रावण्याग्रयणी चैत्राश्वयुजीति सप्तपाक-&c.; G. reads अष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रयणीचैत्राश्व- &c.; H. reads अष्टका-पार्वणश्राद्धे चैत्राश्वयु-; and A. reads अष्टका-पार्वणश्राद्धे श्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयु जीति &c. ११. B. reads आग्न्याधेयमग्निहोत्रं for अग्न्याधेयमग्निहोत्रं. १२. B. C. F. and H. read दर्शपूर्णमास्यौ; D. दर्शपूर्णमास्य-; both for दर्शपूर्णमासौ; and A. reads दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यम् for दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टि-.

ष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञ-
संस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः इति सप्त सोमसंस्थाः'[1]।

(गौ. स्मृ. ८. ३.)

इति । अपरांस्तु महायज्ञक्रतून् देवलो दर्शितवान्—

'अश्वमेध-राजसूय-पौण्डरीक-
गोसवादयो महायज्ञक्रतवः'[2]।

इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-भेदेन त्रिविधाः—

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम्'।

(मा. पु. ३४. ४)

इति मदालसोक्तेः । तत्र[3] यज्ञानां नित्यत्वं कुथुमशाखायां[4] श्रूयते—

'मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ[5] नियतम्

(मुं. उ. १. २. १)

इति । वाजसनेयिशाखायामपि—

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः'।

(ई. उ. २)

इति ।

---

१. D. inserts -याग- between सोम- and -संस्थाः. २. A. reads महायज्ञाः क्रतवः for महायज्ञक्रतवः. ३. With the exception of A. all read अत्र for तत्र. ४. A. reads अथर्वणशाखायां for कुथुमशाखायां ५. A. reads तान्याहरथ for तान्याचरथ.

'एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं जरसा
वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च'[1][2][3] ।
(म. ना. उ. २५. १)

इति च । विधिवाक्येषु च जीवनाद्युपबन्धस्तु[4] नित्यत्व-
लक्षकः । तद्यथा[5]–

'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' ।
'यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत'[6] ।
'वसन्ते[7] वसन्ते ज्योतिषा यजेत' ।

इति । अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्वगमकः । तथा चार्थर्वणे[8]
श्रूयते–

'यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यम-[9]
नाग्रयण-मतिथिवर्जितं वा[10]ऽहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति-'
(मु. उ. १. २. ३)

इति । तथा[11] च[12] श्रुत्यन्तरम्[13]–

'यस्य पिता पितामहो वा
सोमं न पिबेत् स व्रात्यः' ।

---

१. B. reads एतद्वैराजमयमग्निहोत्रं for एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं. २. Except A. all others read जरया for जरसा. ३. B. C. and F. read मृत्युना वेति च for मृत्युना च'. ४. All but A. replace च by तु. ५. A. reads simply तथा for तद्यथा. ६. A. and H. read दर्श-पूर्ण-मासाभ्यां. for दर्श-पौर्णमासाभ्यां. ७. A. omits expression वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ; D. reads वसन्ते only once. ८. D. reads चाथर्वण: for चाथर्वणे. ९. B. C. and F. read -होत्रमदर्शमचातुर्मास्यमपौर्णमासमना- for -होत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यमना-, All others omit only अचातुर्मास्यम्. १०. A. and D. read चाहुत- for वाहुत-. ११ D. reads यथा for तथा. १२. All except A. omit च. १३ H. reads श्रुत्यन्तरे.

इति । जीवन-कामनाव्यतिरिक्तं गृह-दाहाद्यनियत-निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथा च श्रुतिः—

'यस्य गृहान् दहत्यग्निरग्नये क्षाम-
वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' ।

इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा—

'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' ।

(तै. सं. २. ३. १)

इत्याद्याः काम्यपशवः ।

'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' ।

(तै. सं. २. २. ६)

इत्याद्याः काम्येष्टयः । तत्र काम्यानां कामितार्थसिद्धिः फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्रलोकप्रापकत्वमाथर्वणे श्रूयते—

'काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

---

१. A. reads —व्यतिरिक्तमह- instead of -व्यतिरिक्तं गृह- separate. २. A. reads गृहं दहत्यग्नये for गृहान्दहत्यग्निरग्नये D. omits the word अग्निः. ३. E. reads विनिर्वपेत् for निर्वपेत्; H. adds च before निर्वपेत्. ४. After भूतिकामः A. continues in the inverted commas वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता. ५ A. reads चापि for या च. ६. A. reads लेलीयमाना for लेलायमाना; H. reads लालायमाना for the same.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
यथाकालं[1] चाहुतयो ह्याददायन् ।
तं[2] नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥
एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः' ॥

(मुं. उ. १

इति । आनुशासनिके अपि–

'सुशुद्धै[3]र्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च तथावि[4]धैः
शुद्धैर्द्रव्योपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥
तथाकृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।
तुष्टेषु देवसङ्घेषु यज्वा[5] यज्ञफलं लभेत् ॥
देवाः सन्तोषिता यज्ञैर्लोकान् संवर्द्धयन्त्युत ।
उभयोर्लोकयोर्देवि भूतिर्यज्ञे[6] प्रदृश्यते ॥
तस्माद्यज्ञाद्दिवं याँति[7] अमरैः सह मोदते ।
नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो विधिः ।
सर्वधर्मसमुद्देशो देवि[8] यज्ञे समाहितः' ॥

---

१. G. omits the whole passage from श्वेतमालभेत भूतिकामः &c., up to यथा both inclusive. २. G. repeats तं twice. ३. C. D. and F. read सुशुभैः for सुशुद्धैः. ४. D. reads तथाकृतैः for तथाविधैः. ५. A. substitutes यज्ञी for यज्वा; D. reads यज्ञात् for the same. ६. A. C. E. F. and G. read भूतिर्यज्ञैः प्रदृश्यते ; B. reads भूमिर्यज्ञः प्रदृश्यते; H. reads प्रवर्त्यते for प्रदृश्यते, all for भूतिर्यज्ञे प्रदृश्यते. ७. D. reads यान्ति for याति. ८. D. reads देव यज्ञे for देवि यज्ञे.

इति । येदि कथञ्चिन्नित्यकर्माणि लुप्येरन् तदा तत्स-माधानमाह प्रजापतिः—

'दर्शं च पूर्णमासं च लुप्त्वा ऽथोभयमेव वा ।
एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्धेन शोधनम् ॥
हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादिनः ।
प्राजापत्येन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥
सन्ध्योपासनहानौ तु नित्यस्नानं विलोप्य च ।
होमं च नैत्यकं शुध्येद गायत्र्यष्टसहस्रकृत् ॥
समाऽन्ते सोमयज्ञानां हानौ चान्द्रायणं चरेत् ।
अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥
उपवासेन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि' ।

इति । कात्यायनोऽपि—

'पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।
अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत्' ।

(का. स्मृ. ३. १८. १९-२०)

इति । विहितदक्षिणापर्याप्तद्रव्याभावेऽपि नित्यं न लोप-येत् । तदाह बौधायनः—

---

१. D. reads यदा कथञ्चित् for यदि कथञ्चित्. २. B. C. and F. read लुप्त्वा चोभय- for लुप्त्वाऽथोभय-. ३. B. C. D. and F. replace वा by च ४. B. C. E. F. and G. read तु लोप्य च for विलोप्य च; A. reads विलुप्य च for the same. ५. A. and D. read होमं नैमित्तिकं for होमं च नैत्यकम् G. reads होमं च नैमित्तिके for the same. ६. All except A. read -द्रव्यालाभेऽपि न for द्रव्याभावेऽपि न. ७. A. B. C. and F. read बोधायन for बौधायनः.

'यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽऽगन्तुकानि च।
विपद्यपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि सः॥
तस्मात् कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुना ऽऽज्यरसेन वा।
नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत्'।

इति। ननु—सम्पूर्णद्रव्यसम्पत्तावेव सोमयागः कार्यः। तदाह मनुः—

'यस्य त्रैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति'॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि— (म. स्मृ. ११. ७)

'त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्द्विजः'।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति। त्रैवार्षिकान्नालाभे सोमयागादर्वाचीना दर्शादय एव कार्याः। एतदपि स एवाह—

'प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्याऽन्नं वार्षिकं भवेत्'।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति। अल्पधनस्य यज्ञो मनुना निषिध्यते—

'पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताऽथ कथञ्चन॥
इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून्।
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाऽल्पधनो यजेत्'॥

(म. स्मृ. ११. ३९–४०)

---

१. A. reads सुपथस्थोऽपि न for विपद्यपि न स; G. and D. विपदिस्थो ऽपि न, and B. C. F. विपद्य सोऽपि न for the same. २. A. and D. read मधुनाथ ...न for मधुनाऽऽज्यरसेन. ३. A. reads -वृत्तये for -वृत्तये. ४. D. reads सौमिकी क्रिया dropping the visarga; E. reads सौमिकीं क्रियां both for सौमिकीः क्रियाः. ५. D. reads यजेताऽपि for यजेताऽथ; and G. यजेतान्वय ...ञ्चन for यजेताथ कथञ्चन. ६. All but A. read प्रजां for प्रजाः.

इति । मत्स्यपुराणे ऽपि—

'अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तथर्त्विजः ।
आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः' ॥

(म. स्मृ. ११. ४१)

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि 'कन्दैर्मूलैः' इत्यादिवचनेन विरुद्ध्येरन्—इति चेत् । मैवम् । एतेषां वचनानां काम्ययागविषयत्वात् । 'सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यं कर्तव्यम्'—इति षष्ठाध्याये मीमांसितम् । तथा हि—'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः'—इत्यत्र किं यथाशक्तिप्रयोगेणाप्यधिकारः? उत सर्वांगोपसंहारेण?—इति संशयः। नित्येषु यथाशक्तिप्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् काम्येष्वपि तथा—इति प्राप्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाप्यपरित्याज्यत्वात् तत्र यथाशक्तिप्रयोगः । अपरित्याज्यानि हि नित्यानि । जीवनादिनिमित्तवशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं प्रत्यप्रवर्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत । कामना तु न निमित्तं येनावश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्याप्यपरित्याज्यत्वम् । तथा सति फलसिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात् फलस्य च कृत्स्नाङ्गोपकृतप्रधानमन्तरेणानिष्पत्तेः । यदा कृत्स्नाङ्गानुष्ठानशक्तिस्तदैव काम्यमनुष्ठेयम्—इति सिद्धान्तः ॥

॥ इति यजनप्रकरणम् ॥

---

१. B. C. and F. read तथर्त्विजम for तथर्त्विजः. २. G. reads -प्याधिकारम् for -प्यधिकारः. ३. D. and G. omit प्राप्ते. ४. D. replaces तत्र by तथा. ५. A. reads यथाप्रशक्ति- for यथाशक्ति-. ६. H. reads -मिष्टं for -मिष्टिं. ७. G. reads काम्यत्व- for काम्यस्य-. ८. A. reads कृत्स्नांगानुष्ठाने शक्तिः for कृत्स्नाङ्गानुष्ठानशक्ति. ९. D. omits इति यजनप्रकरणम्.

इत्थं यजनं निरूपितं याजने तु विधिः श्रूयते—'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्याजयेदध्यापयेद्वा'। न चायं नित्यविधिः। अकरणे प्रत्यवायादिनित्यलक्षणाभावात्। अपि तु काम्यविधिः। द्रव्यार्जनकामस्य तत्राधिकारात्। तत्रापि नापूर्वविधिः। जीवनोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात्। तद्धेतुत्वं च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितम्—

'याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः प्रतिग्रहः।
एषा सम्यक् समाख्याता त्रिविधो तस्य जीविका'॥

(मा. पु. २८. ४)

इति। नापि परिसंख्या। नित्यप्राप्तेरभावात्। तस्मात् पक्षे प्राप्तत्वान्नियमविधिरयम्। स चायं नियमः पुरुषार्थ एव। न तु क्रत्वर्थः। द्रव्यार्जनविधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्सासूत्रे विचारितत्वात्।

तथा हि—द्रव्यप्राप्तिः क्रत्वर्था पुरुषार्था वा?—इति संशयः। तत्र पूर्वः पक्षः क्रत्वर्थेयम्। तथा सति नियमस्यार्थवत्त्वात्। ब्राह्मणस्य याजनादिना क्षत्रियस्य जयादिना वैश्यस्य कृष्यादिना—इति नियमः। स च पुरुषार्थपक्षे ऽनर्थकः स्यात्।

---

१. A. reads द्रव्यमार्जयन् for द्रव्यमर्जयन्. २. We read with A.; and B. E. G. H. read पूतप्रतिग्रहः; and C. D. F. पूतःपरिग्रहः for शुद्धः प्रतिग्रहः. ३. B. C. D. F. and H. read त्रितयं instead of त्रिविधा. ४. H. reads नैत्यमविधिः for नियमविधिः. ५. A. C. and F. read पूर्वपक्षः for पूर्वः पक्षः; and D. reads पूर्वपक्षे for the same. ६. B. C. F. and H. read तथापि for तथा सति; E. reads तथा हि; while G. only तथा. ७. A. omits क्षत्रियस्य जयादिना.

उपायान्तरेणार्जितस्यापि द्रव्यस्य क्षुत्प्रतिघातादिपुरुषार्थसम्पादकत्वात् । क्रतुस्तु नान्यथा सिद्ध्यति । अतस्तत्र नियमो ऽर्थवान्—इति प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं प्रीणयति । अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं प्रत्यक्षं दृष्टम् । क्रत्वर्थता तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते । क्लृप्तं च कल्प्याद्बलीयः । सति च पुरुषार्थत्वे क्रतोरपि भोजनादिवत् पुरुषकार्यतया तदर्थता ऽप्यर्थात् सम्पद्यते । नियमस्तु पुरुषार्थे ऽप्यर्जनविधौ किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति । क्रत्वर्थत्ववादिना जीवनलोपेन क्रतुरपि न सिध्येत् । अतः पुरुषार्थो याजनादिः—इति सिद्धम् ।

ऋत्विग्भिर्विना याजयिता ऽन्यो न को ऽप्यस्ति—इति चेत् । मैवम् । आपस्तम्बसूत्रे षोडशानामृत्विजां वरणमभिधाय याजयितुः सप्तदशस्य पृथग्वरणाभिधानात्—

'सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति । स कर्मणामुपद्रष्टा भवति '—इति । अत एव वसिष्ठवंशोत्पन्नस्य सात्यहव्यनामकस्य महर्षेः प्रश्नवाक्ये देवभागस्य सृञ्जयनामकान् ब्राह्मणान् प्रति याजकत्वं तैत्तिरीयकब्राह्मणे श्रूयते—

'वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छत् सृञ्जयान् बहुयाजिनो यजे'— तै. सं. ६. ६. २)

---

१. D. reads नियमो ऽनर्थवानिति. for नियमो ऽर्थवानिति. २. A. reads प्रत्यक्षं द्रष्टव्यम instead of प्रत्यक्षदृष्टम्. ३. H. in the original has क्लृप्तं च; but in the margin it has been corrected to क्लृप्तं च. ४. A. omits च. ५. A. and D. read पुरुषार्थतया for पुरुषकार्यतया. ६. A. reads क्रत्वर्थवादिनो for क्रत्वर्थत्ववादिना. ७. B. C. and F. read सिध्येत for सिध्येत. ८. A. substitutes तस्मात् for अतः; while B. C. D. and F. omit both. ९. D. reads ऋत्विग्भिर्विना instead of ऋत्विग्भिर्विना. १०. D. omits अस्ति. ११. All except I. omit the following from मैवम् up to वर्णाभिधानात् both inclusive in the next line. १२. A. reads सत्यहव्यनामकस्य instead of सात्यहव्यनामकस्य.

इति। तथा कौषीतकिब्राह्मणे चित्रनामकं प्रति श्वेतकेतो-र्याजकत्वमाम्नातम्—

'चित्रो ह वै गार्ग्यायणिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वव्रे। स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय याजयेत'—

इति। तस्माद् ऋत्विग्भ्योऽन्यः सदस्यो याजयिता। ऋ-त्विजो वा याजयितारः सन्तु। सर्वथाऽप्यस्ति ब्राह्मणानां जीवनहेतुर्याजनम्।

तत्रेतिकर्त्तव्यतारूपेण कृष्णाजिन-वाससोरन्यतरेणोपवीति-त्वं तैत्तिरीयके विधीयते—

'तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय'— (तै. आ. २.१)

इति। मन्त्रेषु ऋष्यादिज्ञानं च याजनाङ्गत्वेन छन्दो-गब्राह्मणे समाम्नायते—

'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यते प्र वा मियते पापीयान् भवति। यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति। अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सर्वमायुरेति। श्रेयान् भवति। अयातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति। तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे वेद्यात्'—(छं. ब्रा. ३. ७. ५)इति।

---

१. A. reads कौषातकिब्राह्मणे for कौषीतकिब्राह्मणे. २. A. reads चित्रो ह वै for चित्रोऽह्वो. ३. We read with A.; all others read -यक्षमाणमारुणिं for -यक्ष्यमाण आरुणिं. ४. A. reads प्रतिहूय for प्रजिघाय. ५. D. omits the whole quotation तस्मात् &c., up to इति after the sentence. ६. B. C. D. E. and F. read मन्त्रे instead of मन्त्रेषु; and G. H. read मन्त्र-ऋष्यादि-... ७. G. reads गर्त्ते वा पात्यते for गर्त्ते वा पद्यते. ८. A. E. G. and H. प्रवामी-यते for वा मियते. ९. A. omits वेद.

मनु-कचित् याजनस्य कचित् प्रतिग्रहस्य च निन्दितत्वात् तदनुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्र्योर्जप आम्नायते-

'रिच्यत इव वा एष प्रैव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति। याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीत। त्रिरात्रं वा सावित्रीं गायत्रीमन्वातिरेचयति'-
(तै. आ. २. १७)

इति। तथाऽन्यत्रापि-

'दुह्रे ह वा एष छन्दांसि यो याजयति स येन यज्ञक्रतुना याजयेत्। सोऽरण्यं परेत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमेवैनमधीयन्नासीत। तस्यानशनं दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य सुत्या, वाग् जुहूः, मन उपभृत्, धृतिः स्रुवा, प्राणो हविः, सामाऽध्वर्युः, स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणोऽनन्तदक्षिणः समृद्धतरः'।
(तै. आ. २. १६)

इति चेत्। नायं दोषः। तस्य अयाज्ययाजनविषयत्वात्। जीवितात्ययमापन्नस्य प्राणरक्षणार्थमयाज्ययाजनमपि सम्भाव्यते। तथा च वाजसनेयब्राह्मणम्-

'प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्णाति'-
(बृ. उ. ४. १. ३)

इति। तत्र प्रायश्चित्तं छन्दोगा आमनन्ति-

१. All except A. read यजनं for याजनस्य; and omit the following:— कचित् प्रतिग्रहस्य च. २. B. C. E. F. and H. read निन्दितत्वात् instead of निन्दितत्वात्. ३. All except A. omit वा. ४. A. and G. read प्रैव for प्रैव. ५. All except A. omit the whole of the remaining beginning with तस्यानशनं; and ending with समृद्धतरः in the next but one line. For इति चेत् they all read only इति. ६. None of the copies referred mention तस्य, but we think that the connection requires it here. ७. B. C. E. F. and H. read प्राणरक्षार्थम् for प्राणरक्षणार्थम्. ८. D. omits अपि. ९. B. C. D. E. F. and G. read अप्रतिगृह्यस्य; and H. reads अप्रतिगृह्य, and all omit वा.

'तदा अयाज्ययाजने दक्षिणास्त्यक्त्वा मासं चतुर्थकाले भुञ्जानः तन्मन्त्रान् गायेत्'—छं. ब्रा. ५. १. ३)

इति । तथा सुमन्तुरपि स्मरति—

'शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति । अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-भ्रूणह-पुंश्चल्यशुचि-शस्त्रकार-तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-वर्मकार-पङ्गुक-वर्धकि-गण-गणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्या अयाज्याश्च' ।

इति । तथा च वसिष्ठः—

'दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवतीति विज्ञायते' ।

इति । तथा बौधायनो ऽपि—

*'बहुप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा

---

* अत्रेदमशुद्धमिव प्रतिभाति । बौधायनस्मृतौ तु—'बहु प्रतिग्राह्यस्याऽप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा अनाश्यान्नस्य वा ऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति' ।

---

१. A. omits तदा; H. reads तदीयाऽयज्ययाजने for तदा अयाज्ययाजने. २. D. reads दक्षिणां instead of दक्षिणाः. ३. B. C. and F. read -जाने इत्येतद्धारयेदिति; E. reads जान इत्येतद्धारयेदिति; G. जान इत्येतद्धारयेदिति; and H. जानीतेत्येतद्धारयेदिति all for तन्मन्त्रान् गायेदिति. ४. All except A. and D. read शूद्रद्रव्यपरित्यागात् for सर्वद्रव्यपरित्यागात्. ५. Excepting A. and I. others read -वस्त्रकार-; G. reads -वस्त्रकारि-, for -शस्त्रकार-. ६. A. reads आलेख्यक- for -वर्मकार-; and omits -बुरुड-; B. C. and F. read -वेश्मक- for -वर्मकार- with no other difference; E. reads after -सुवर्णकार-, चर्मक-पङ्गु-बान्धकिमैत्र-गाणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-चर्मकाराः for all that follows in the text; G. continues after स्वर्णकार, चर्मकार-पङ्गु-बन्धकिलागणिक- all the rest is that given in the text with the exception -चर्मकार- for which it substitutes चर्मकाराः; and H. proceeds after -सुवर्णकार-, चर्मकार-पङ्गु-बन्धकि- all the remaining being that of the text except -बुरुड- for which it reads -वरुड-. ७. A. reads विज्ञायत for विज्ञायते. ८. B. C. D. and E. read बहुप्रतिग्राह्यस्य for बहुप्रतिग्राह्यस्य. ९. All except A. omit वा.

नाश्नीयात् । तस्य चान्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्'

(बौ. स्मृ. २. २. ५. ८)

इति । अयाज्ययाजकलक्षणं देवलेन दर्शितम्—

'यः शूद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थकारणात् ।
याजिनो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणोऽयाज्ययाजकः' ॥

इति ।

॥ इति याजनप्रकरणम् ॥

तदेवं याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते। तत्र दानविषया श्रुतिः—

'दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति ।
दानान्नातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते'—

(म. ना. उ. २१. २)

इति । तथा वाक्यान्तरमपि—

'दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीवन्ति । दानेनारातीनपानुदन्त । दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति । दाने सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्दानं परमं वदन्ति'—

(म. ना. उ. २२. १.)

अयमेव पाठो युक्तः । प्रतिग्राह्यस्य बहु प्रतिगृह्य अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्येति योजना । प्रतिग्राह्यस्यापि बहुप्रतिग्रहो निषिद्धः । 'यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत्' इत्यादिना मूले स्पष्ट एव ।

१. A. reads नाश्नीयात् for नाश्नीयात्. २ A. D. and G. substitute वा for च. ३. A. omits तरत्समन्दीयं जपेदिति. ४. E. reads only अयाजकलक्षणं for अयाज्ययाजकलक्षणं. ५. A. omits इति. ६. A. reads इत्थं for तदेवं. ७. B. C. D. E. and F. read भुतानि for भूतानि. ८. A. reads दुष्करम् for दुश्चरम्.

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

'न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवनत्रये ।
दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥
दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।
दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतीजनः ॥
धर्मा-ऽर्थ-काम-मोक्षाणां साधनं परमं* स्मृतम्' ।

इति । एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रशंसापूर्वको दानविधिरुन्नीतः । याज्ञवल्क्यस्तु साक्षाद्दानं व्यधत्त—

'दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वं तु शक्तितः ॥ (२०३)
गो-भू-तिल-हिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चिते ।
नाऽपात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता' ॥

(या. स्मृ. १. २०१)

इति । एतयोरन्यतरः स्वरूपविधिः । इतरस्तु गुणविधिः । मनुरपि—

'दानधर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्तसंज्ञकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः' ॥

(म. स्मृ. ४. २२७)

---

* अत्र 'दानं' इति शेषः ।

---

१. H. reads दानविधिराम्नातः instead of दानविधिरुन्नीतः. २. All except A. read याज्ञवल्क्यो ऽपि for याज्ञवल्क्यस्तु. ३. B. C. and F. read -पूतं तु for -पूर्वं तु. ४. We read with A., while all others read -मार्चितम् for -मर्चिते. ५. A. D. E. G. and H. read तयोः for एतयोः. ६. A. and D. read दानं धर्मं for दानधर्मं. ७. B. C. G. and H. read नित्य-नैत्यक-पौष्टिकम् for नित्य-नैमित्तसंज्ञकम्, D. for the same reads नित्यमौष्टिक-पौष्टिकम्; while E. and F. read नित्य-नित्यक-[illegible] D. reads [illegible]वेन for भावेन.

इति । वह्निपुराणे च अदाने वित्तवैयर्थ्योक्तिपुरःसरं दानं विहितम्–

‘यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।
नापि कीर्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ* ।
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे बाधमाह–

‘सीदते द्विजमुख्याय यो ऽर्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि–

‘सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
बहुश्रुताश्च धर्मज्ञा याचमानाः परान् गृहान् ॥
दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः’ ॥

इति । व्यासो ऽपि–

‘अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्तिनास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहिदेहीति विपरीतमुपस्थितम्’ ॥

* दैवं पुरुषकारश्चेत्युभावपि न पृथक्त्वेन कार्यकरणक्षमौ । दैव-पौरुषवादिनस्तु तयोरितरेतरानपेक्षत्वं साटोपं प्रतिपादयन्ति । तथापि ‘उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । दैवं पुरुषकारश्च निर्दिष्टौ कार्यसिद्धये’ अयमेव सिद्धान्तः । उभयथापि प्राप्तं वित्तं देयमित्यर्थः ।

१. A. substitutes अग्नि- for वह्नि-. २. D. E. G. and H. omit अदाने. ३. B. C. E. F. and H. read -व्यर्थोक्ति- for -वैयर्थ्योक्ति-; while G. reads -व्यर्थोक्ति- for the same. ४. D. reads पुरुषात्स्य for पौरुषात्स्य. ५. B. C. D. and F. read बाधकमाह for बाधमाह. ६. All except A. substitute हु for च. ७. A. B. C. D. and F. read दुःखिनः for दुःखिताः.

इति। स्कान्दे ऽपि—

'देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत्॥
एकेन तिष्ठता ऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता।
दातृ-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः॥
दीयमानं तु यो मोहात् गो-विप्रा-ग्नि-सुरेषु च।
निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं व्रजेत्तु सः'॥

इति। शातातपो ऽपि—

'मा ददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते'॥

(वृ. गौ. स्मृ. १४. ४५)

इति। दानस्य स्वरूपं तत्रेतिकर्त्तव्यतां च देवलो दर्शयति—

'अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते॥
द्विहेतु षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक्।
चतुःप्रकारं त्रिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते॥
नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम्।
श्रद्धा-भक्ती* च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे हि ते॥

* यस्मात् श्रद्धा च भक्तिश्च दानस्य वृद्धि-श्रेयस्करे तस्मादिमौ द्वौ भवतः इति योजना।

१. A. omits इति. २. B. C. D. and F. read च इदं. ३. D. reads ददस्वेति for मा ददस्वेति. ४. A. D. G. and H. read -ष्वपि जायते for -ष्वभिजायते. ५. D. reads दानस्वरूपं for दानस्य स्वरूपं. ६. A. E. and H. read द्विहेतुः for द्विहेतु. ७. A. reads त्रिनाशं for त्रिनाशं; त्रिनाशं; G. त्रिनाशो and H. त्रिनाशं; all for the same. ८. All except A. read श्रद्धाभक्तिश्च. for श्रद्धा-भक्ती च. ९. We read with , all others read वृद्धि-नाशकरे for वृद्धि-श्रेयस्करे.

धर्ममर्थं च कामं च व्रीडा-हर्ष-भयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रेभ्यो* दीयते नित्यमनपेक्ष्य[1] प्रयोजनम् ।
केवलं त्यागबुद्ध्या[2] यत् धर्मदानं तदुच्यते ॥
प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत् प्रदीयते ।
तदर्थदानमित्याहुरैहिकं[3] फलहेतुकम् ॥
स्त्री-पान-मृगया-ऽक्षाणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
अनर्हेषु च रागेण[4] कामदानं तदुच्यते ।
संसदि व्रीडया तुल्येष्वर्थो ऽर्थिभ्यः प्रयाचितः[5] ॥
प्रदीयते च यद्दानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ।
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ॥
हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः[6] ॥
आक्रोशा[7]-ऽनर्थ-हिंसानां प्रतीकाराय यद्भयात्[8] ।
दीयते वा[9]ऽपकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयं च[10] धर्मयुक् ।
देश-कालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥

---

* अधिष्ठानान्येव विवृणोति पात्रेभ्य इत्यादिना ।

---

१. D. reads -मनवेक्ष्य for -मनपेक्ष्य. २. A. reads धर्मबुद्ध्या for त्यागबुद्ध्या. ३. D. reads -वैदिकम for -रैहिकम्. ४. B. C. and F. read राजेन्द्र for रागेण. ५. For तुल्येष्वर्थोऽर्थिभ्यः प्रयाचितः A. reads -स्तुत्या चार्थिभ्यो यत्प्रयाचितम्; and B. C. E. F. H. read स्तुत्या चार्थोऽर्थिभ्यः प्रयाचितः. ६. A. omits तत् and reads -विच्चिन्तकाः for -चिन्तकाः. ७. A. and I. read आक्रोशनार्थे for आक्रोशानर्थ-, and D. -चित्तानां for -हिंसानां. ८. All others except A. read भवेत् for भयात्. ९. B. C. and F. read चापहारिभ्यो; and D. reads the whole line दीयते तापकर्तृभ्य तापदानं तदुच्यते; E. G. पापकर्तृभ्यः, and H. reads तत्प्रकर्तृभ्यः for वापकर्तृभ्यः. १०. D. has तु for च; and all others except A. D. read कर्मयुक् for धर्मयुक्.

अपापरोगी* धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।
अनिन्द्यजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।
विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते' ॥

इति । 'त्रिशुक्ल' इति त्रिभिर्माता-पित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुद्धः ।

'शौचंशुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनां दर्शने तथा ।
सत्कृतिश्चाऽनसूया च दानेश्रद्धेत्युदाहृता ॥
अपराबाधमक्लेशं स्वयत्नेनार्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वा ऽपि देयमित्यभिधीयते ॥
यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् काले ऽपि वा पुनः ।
दानार्हौ देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा ।
हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वा ऽप्यन्यथा भवेत् ॥
दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
नास्तिक-स्तेन हिंस्रेभ्यो जाराय पतिताय च ॥

---

* अङ्गान्येव विभजति अपापरागीत्यादिना ।

---

१. A. reads अव्याजत: for अव्यसन: if this reading is applied here the number shown in the text falls below, i. e., it becomes only five. २. A. only reads शुक्लवृत्ति- for कृशवृत्ति-. ३. A. and I. read संवर्तेन्द्रिय: for सकलेन्द्रिय:; but this does not give good meaning. ४. A. and I. read शौचं शुद्धि: for शौचशुद्धि:. ५. I. only reads -रर्थिनो for -रर्थिनां. ६. A. and I. read दाने- for दान-. ७. A. and I. read आचारा- for अपरा-; this reading does not give good sense. We refer to the twelfth line from this line. ८. A. reads चा- for वा-. ९. All others except A. and I. read चोराय for जाराय; we do not accept this because स्तेन being in the verse before the word चोर gives the same meaning, therefore our reading gives good sense.

षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ।
पिशुन-भ्रूणहन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
परबाधाकरं दानं स्फीतमप्यूनतां व्रजेत् ॥
यथोक्तमपि चेद्दत्तं चित्तेन कलुषेण तु ।
तत्तु सङ्कल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिर्दानं स्याद्विपुलोदयम् ।
अनुक्रोशवशाद्दत्तं दानमक्षयतां व्रजेत् ॥
ध्रुवमाजस्रिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
वैदिको दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते बुधैः ॥
प्रपाऽऽराम-तडागादि सर्वकामफलं ध्रुवम् ।
तदाऽऽजस्रिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥
अपत्य-विजयैश्वर्य-स्त्री-बालार्थं यदिष्यते ।
इच्छासंज्ञं तु यद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ॥
कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम् ।
त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥

---

१. All others except A. and I. read बाधकरं for बाधाकरं. २. All others except A. read कृतं for स्फीतं ; and D. reads remaining half line कृतं च न कृतं भवेत् । . ३. A. and I. read यद्दानं for चेद्दत्तं ; and E. G. H. read चेद्वृत्तं, but this does not give good sense. ४. B. C. E. F. and H. read यत्तु for तत्तु ; but this is not applicable to the past line. ५. D. reads -दोषेण for -दोषेण. ६. B. C. F. and H. read अनुक्रोशवता for अनुक्रोशवशात्; F. and G. read -वशाद्दत्तम्. ७. A. and D. read अक्षय्यतां for अक्षयतां. ८. A. reads दिव्यं च, and I. दैविको for वैदिको. ९. D. reads वर्णितो for वर्ण्यते. १०. All others except A. I. read द्विजैः for बुधैः. ११. A. D. and G. read फलप्रदं for फलं ध्रुवम् ; as the four divisions are quoted in the preceding line such as ध्रुवं, आजस्रिकं, काम्यम्, नैमित्तकम् the reading फलप्रदं is not applicable here. १२. D. reads तत for यत

तत्रोत्तमानि[1] चत्वारि मध्यमानि विधानतः ॥
अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।
अन्न[2]-विद्या-मधु[3]-स्त्रीणां गो-भू-रुक्मा-ऽश्व-हस्तिनाम्[4] ॥
दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ।
विद्योदाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥
दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ।
उपानत्-प्रेष्य-यानानि छत्र-पात्रा-ऽऽसनानि च ॥
दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम्[6] ।
बहुत्वादर्थजातानां संख्या शेषेषु नेष्यते ॥
अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ।
इष्टं* दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ॥
श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा भग्नतेजा[7] विपद्यते ।
तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्त्तयेत्' ॥

इति[8] । नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलाख्याश्चत्वारो दानभेदाः पुराणसारे दर्शिताः । सात्त्विकादिभेदान् भगवानाह—

'दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
[10]देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

---

*यदुक्तं त्रिणाशमिति तानेव त्रिविधान् नाशानाह । इष्टमित्यादिना ।

---

१. A. and I. read नवोत्तमानि, and D. reads न चोत्तमानि for तत्रोत्तमानि. २. D. reads अन्नंविद्या for अन्न-विद्या-. ३. A. -वधू-वस्त्र- for -मधु-स्त्रीणां and D. H. read -मधुभाणां for the same. ४. D. reads -हस्तिनः for -हस्तिनाम्. ५. A. D. G. and H. read विधानात् for विधानतः. ६. A. reads -सात्त्विकं for -वार्षिकम्. ७. E. H. and I. read -तेजो for -तेजा-. ८. A. B. C. and F. omit इति. ९. I. alone takes च. १०. G. H. read काले देशे च for देशे काले च; but such reading does not occur in गीता.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥
अदेश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्' ॥
(भ. गी. १७. २०-२२)

इति । तत्र फलविशेषो विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः-
'तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्त्वे[1] मानवः सदा ।
वर्णसङ्करभावेन वार्द्धके यदि वा पुनः ॥
बाल्ये वा दासभावेन[2] नात्र कार्या विचारणा ।
अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां[3] फलं भवेत् ॥
सात्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः' ।

इति । तत्र दानपात्रमाह याज्ञवल्क्यः—
'न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं[4] प्रचक्षते' ॥
(या. स्मृ. १. २००)

इति । यमोऽपि—
'विद्यायुक्तो धर्मशीलः[5] प्रशान्तः
क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।
स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यो
दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः'[6] ॥

१. G. alone reads तिर्यक्त्वं for तिर्यक्त्वे. २. All except A. H. I. read समभा- for दासभा-, the reading समभावेन is marginally noted afterwards on H. by striking off that the समभाव. ३. D. and G. read तामसानां for राजसानां; this is quite contrary to what is meant by the author. ४. D. omits the word पात्र- before -पात्र-. ५ A. धर्मवान्. ६. This quotation cannot be found in the यमस्मृति (Calcutta Edition by Jivanand).

इति। वसिष्ठः–

'किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम्।
पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे'॥
(व. स्मृ. ६. २६; व्या. स्मृ. ४. ३३)

इति। बृहस्पतिः–

'आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति'।
(व्या. स्मृ. ४. ३२)

इति। विष्णुधर्मोत्तरे–

'पतनात् त्रायते यस्मात् तस्मात् पात्रं प्रकीर्त्तितम्'।

इति। स्कन्दपुराणे पात्रविशेषो ऽभिहितः[1]–

'प्रथमं तु गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात्[2]।
ततो ऽन्येषां च विप्राणां दद्यात् पात्रानुसारतः॥
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्यां तत्सुतां तथा।
पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्कुलोद्भवम्॥
तेषां[3]नातिक्रमे[4] दानं प्रत्युताऽधोगतिप्रदम्'।

इति। यमो ऽपि–

'सममब्राह्मणे[5] दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे'॥
(व्या. स्मृ. ४.४१; द. स्मृ. ३. २९)

इति। 'प्राधीतः' प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः। संवर्त्तः–

१. D. reads दर्शितः, and all others except A. read विहितः for अभिहितः. २. D. reads -शिष्ट- for -श्रेष्ठ-. ३. B. C. E. and F. read तद्दाना-, and H. reads नद्दाना- for तद्दाना-. In H. its original reading being struck there on the margin written as न तस्यातिक्रमे सनं &c. ४. D. [illegible] -क्रमात् for -क्रमे. ५. D. reads ब्राह्मणे ऽव्रते for ब्राह्मणब्रुवे.

'उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः' ॥

इति ।

'शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्द्विगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्' ॥

इति । शूद्रादीनां पात्रत्वप्रतिपादनमन्नदानादिविषयम्
'कृतान्नमितरेभ्यः' (गौ. स्मृ. ५. ९)

इति गौतमवचनात् । व्यासः—

'माता-पित्रोश्च यद्दत्तं भ्रातृ-स्वसृ-सुतासु च ।
जाया-ऽऽत्मजेषु यद्दत्तं सो ऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥
पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमक्षयम्' ॥
(व्या. स्मृ. ४. ३०-३१)

इति । भविष्योत्तरे—

'न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्वत्र शस्यते ।
भगिनी-भागिनेयानां मातुलानां पितुः स्वसुः ॥
दरिद्राणां च बन्धूनां दानं कोटिगुणं भवेत्' ।

इति । शातातपो ऽपि—

---

१. H. omits 'प्राधीतः प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्तः—' उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः' इति. २. D. omits इति. ३. A. B. C. F. read दानविषयं for दानादिविषयम्; while H. reads अन्नदानातिरिक्तविषयम्. ४. स धर्मः for सो ऽनिन्द्यः. ५. A. इति is superfluous. ६. D. omits इति. ७. D. reads सर्वे प्रशस्यते for सर्वत्र शस्यते. ८. D. reads भगिनां for भगिनी-. ९. A. B. C. and E. read पितृष्वसुः for पितुः स्वसुः.

'सन्निकृष्टमधीयानमतिक्रामति यो द्विजम्[1] ।
भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्' ॥

(व्या. स्मृ. ४. ६७)

इति । महाभारते ऽपि[2]–
'हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम्' ॥

इति । अपात्रमाह मनुः–
'न वार्यपि* प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिना ऽप्यर्जितं धनम् ।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रा ऽदातुरेव च ॥
यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।
पापं व्रतेन संछाद्य बैडालं नाम तद्व्रतम्† ॥

* 'वार्यपि' इत्यनेन अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधो ऽयम् । [वा]रिणस्तु सर्वार्थत्वादनिषेध इति बोध्यम् । 'पापे' इत्यत्र 'विप्रे' इति [मू]ले विष्णुस्मृतौ च पाठः ।

† मनुस्मृतौ तु नायं श्लोक उपलभ्यते । अस्य स्थाने–
'धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः' ॥
इति दृश्यते । विष्णुस्मृतावप्येवमेव । मेधातिथ्यादिभिस्त्वयमेव व्याख्यातः ।
'यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम्' ॥
इति चोपलभ्यते । त्रयो ऽप्येते बैडालव्रतप्रतिपादकाः प्रायशः स[मा]नार्थका एव । उपलभ्यन्ते च तत्र तत्र विभिन्नेषु पुराणादिग्रन्थेषु ।

१ A. alone reads -मतिक्रिष्टं for -मधीयानं. २. A. D. and I. omit अपि; [w]hile H. omits the whole महाभारते ऽपि. ३. I. only reads दानं for दत्तं. [४] B. C. E. F. and H. read अप्यपि, and A. reads अम्बोपि for वार्यपि.

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसन्धानतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः' ॥
(म. स्मृ. ४. १९२-१९६ ; वि. स्मृ.

इति । शातातपो ऽपि— ९३. ८-९)

'नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषौ ।
यच्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह' ॥

इति । देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः—

'देवार्चनरतो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।
स वै देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः' ॥

इति । वृद्धमनुः—

'पात्रभूतो ऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।
असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥
सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत्' ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे—

'परस्वादेर्वृथा दानमशेषं परिकीर्त्तितम् ।
आरूढपतिते चैव अन्यथाप्तैर्धनैश्च यत् ॥
व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।
गुरोश्चा ऽप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥

१ A. reads -वृत्तिकरः, and G. -व्रतधरः for -व्रतचरः. २. H. omits शातातपो ऽपि. ३. D. omits from देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः to गर्हितः. ४. A. reads -कव्यविगर्हि- for -कव्येषु गर्हि-. ५. A. reads नोपयुञ्जीत for नोपयुङ्क्ते च. ६. A. D. E. G. H. and I. read परस्थाने for परस्वादेः. ७. I. reads आरूढे for आरूढ-.

वेदविक्रयके चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ।
स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्यालग्राहे[1] तथैव च ॥
ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ।
परिचारेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश' ॥

इति । महाभारते—
'पङ्ग्वन्ध-बधिरा मूका व्याधिनोपहताश्च[2] ये ।
भर्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः' ॥

इति । पात्रोपेक्षणमपात्रदानं च मनुर्निषेधति—
'अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानाद्धर्माच्च[3] हीयते' ॥
(म. स्मृ. ३. ९९; म. भा. शां. २०. ९)

इति । भविष्योत्तरे देयस्वरूपं निरूपितम्—
'यद्यदिष्टं विशिष्टं च न्यायप्राप्तं च यद्भवेत् ।
तत्तद् गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्' ॥
(म. स्मृ. ३. ११९; वि. स्मृ. ९३. ३२;
सं. स्मृ. ४६; म. पु. १४५. ५१)

इति । अशेषस्य देयत्वप्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—
'स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते ।
नान्वये* सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्' ॥
(या. स्मृ. २. १७५)

---

* कुटुम्बभरणावशिष्टं दार-सुतौ वर्जयित्वा देयम् । पुत्र-पौत्रादिरूपेऽन्वये सति तु विद्यमानं सर्वं धनं न दद्यादित्यर्थः ।

---

१. D. reads कालग्राहे for व्यालग्राहे. २. H. reads व्याधिना ऽप- for व्याधिनोप-. ३. B. C. E. F. and G. read धर्मा ऽधर्माच्च for दानाद्धर्माच्च, and in H. the original धर्मा ऽधर्माच्च being stricken दानाद्धर्माच्च is written on the margin. ४. D. reads समप्रा- for न्यायप्रा-. ५ D. reads यथा -for यच्चा-.

इति । बृहस्पतिरपि—

'कुटुम्बभक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते' ।

इति । शिवधर्मे—

'तस्मात्त्रिभागं *वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।
भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः' ॥

इति । कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं तस्यापवादमाह व्यासः—

'कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवे† चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता' ॥

इति । देयविशेषेण फलविशेषमाह मनुः—

'वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम ॥
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं जुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥

* नारदेन तु वित्तस्य पञ्चधा विभागो दर्शितः । तद्यथा—
'धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।
पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते' ॥
इति । अयमेव युक्तो द्रव्यविभाग इति भाति ।

† इदमपि मोक्षमार्गैकरतस्य दानशूरस्य वा संभवति । नान्यस्य । यतः कुटुम्बनिर्वाहावशिष्टस्यैव अंशतः दानमुचितम् ।

१. A. reads तस्मात्तु for तस्मात्त्रि-. २. B. C. F. ऽच्छानि, F. and H. ऽर्घाणि, and G. ऽक्तानि for ऽग्र्याणि. ३ For जुष्टां I. reads तुष्टां.

यान-शय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम्॥
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते'।
(म. स्मृ. ४. २२९–२३३; वृ. गौ. स्मृ. १०.२३–२८)

इति। भविष्योत्तरे पात्रविशेषेण देयविशेषो दर्शितः–

'तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः।
आर्तानामन्नदानं च गोदानं च कुटुम्बिने॥
तथा प्रतिष्ठाहीनानां क्षेत्रदानं विशिष्यते।
सुवर्णं याजकानां च विद्यां चैवोर्ध्वरेतसाम्॥
कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा'।

इति। स्कान्दे ऽपि—

'श्रान्तस्य यानं तृषितस्य पानम्
अन्नं क्षुधार्त्तस्य नरो नरेन्द्र।
दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः
संस्तूयमानं त्रिदिवं नयन्ति'॥

इति। अङ्गिराः–

'देवतानां गुरूणां च माता-पित्रोस्तथैव च।
पुण्यं देयं प्रयत्नेन नाऽपुण्यं चोदितं क्वचित्'॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे–

---

१. E. G. and H. read सौम्यं for सौख्यं. २. For दासानां G. reads देवानां. ३. A. reads परं स्मृतं for विशिष्यते. ४. A. B. C. D. and F. read पात्रे for पात्र-. ५. E. reads धनदानं कुटुम्बिने, and for the same A. reads गोदानं यज्वने तथा; for गोदानं च कुटुम्बिने. ६. A. reads याचकानां for याजकानां. ७. A. and I. omit इति. ८. A. reads चार्चितं, and H. नोदितं for चोदितं.

'यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्' ।

इति । दाननिमित्तान्याह शातातपः—

'अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।
षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥
संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि' ॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि अयनादीन् दर्शयति—

'झष-कर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्-दक्षिणायने ।
विषुवे च तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥
वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।
एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥
कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः' ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

'वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।
पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसहितासु च ।
दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्' ॥

इति । मनुः—

'सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु' ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

---

१. A. reads गृहादि for गृहे तु. २. D. and G. read दानानि for दत्तानि. ३. All others except B. C. and F. omit अपि. ४. D. reads उपरागादीन् for अयनादीन्. ५. A. and I. read मृग-for झष-. ६. A. reads विष्णुपादाधिकं for विषुवादधिकं. ७. D. reads गुणादिषु for युगादिषु.

'शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये।
त्रिषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम्' ॥

इति। भारद्वाजः—

'व्यतीपाते वैधृतौ च दत्तमक्षयकृद्भवेत्'।

इति। विष्णुः—

'दिनक्षयो दिनच्छिद्रं पुत्रजन्मादि चाऽपरम्।
आदित्यादिग्रहाणां च नक्षत्रैः सह सङ्गमः॥
विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं ज्योतिर्विद्भिर्विचार्य च।
तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये'॥

इति। दिनक्षयलक्षणमुक्तं वसिष्ठेन—

'एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तः शतसाहस्रिकं फलम्'॥

दिनच्छिद्रस्य तु लक्षणं ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितम्—

'तिथ्यर्ध-तिथियोगर्क्षच्छेदादी राशिपर्वणः।
सदृशौ दिवस-च्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः'॥

इति।

'छेदादिकालः कथितः तिथिकृत्योर्घटिद्वयम्।
ऋक्षादिसङ्क्रमोपेतं तच्छेदत्वफलैर्युतम्॥

. A. E. H. and I. read -त्वनन्त-, and D. G. ह्यनन्त- for त्वनन्त-. A. reads this line as follows:—दिनक्षये दिनच्छिद्रे पुत्रजन्मादिके ऽपि ३. A. B. and D. read सङ्क्रमे for सङ्क्रमः. ४. D. reads वासरे for ने. ५. A. G. and I. omit तु. ६. A. and I. read तिथ्यूर्ध- for तिथ्यर्ध-. A. D. G. and I. read राशिपर्वण: for राशिपर्वणः. ८. I. reads -समा- : for -समाख्यौ. ९. A. omits तिथिकृत्योर्घटिद्वयम्. १०. All others ept A. read as follows:—भागवह्निसमोपेतं तद्वे तत्त्वपलैर्युतम्; while I. ?- and D. G. -फलैः for -पलैः according to the reading.

पलैः[1] षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतौ[2] ।
छेदादिसमयः प्रोक्तो दाने ऽनन्तफलप्रदः' ॥

इति । दानस्य निषिद्धकालमाहतुः शङ्ख-लिखितौ—
'आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकालेषु वर्जयेत् ।
कर्म चाध्यापनं चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ' ॥

इति[4] । स्कन्दपुराणे—
'रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।
हरन्ति राक्षसा यस्मात्तस्माद्दातुर्भयावहम् ॥
विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे ।
अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम्' ॥

इति । तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः—
'राहुदर्शन-संक्रान्ति-यात्रा ऽऽदौ प्रसवेषु च ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते' ॥

इति । अत्र संक्रान्तिशब्दो मकर-कर्कटविषयः । स्मृत्यन्तरे संक्रान्तिषु रात्रिदानादिनिषेधं प्रक्रम्य 'मुक्त्वा मकर-कर्कटौ'—इति पर्युदासात् ।

मत्स्यपुराणे दानस्य प्रशस्ता देशविशेषा निर्दिष्टाः—
'प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
दत्त्वा चा ऽक्षय्यमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च' ॥

इति । तथा व्यासेना ऽपि—

---

१ A. reads फलैः for पलैः. २. A. reads युगे for युतौ. ३. [illegible] ४. [illegible] reads निमित्त- for निषिद्ध-, probably this might be an error. ४. [illegible] omits इति. ५. D. reads स्कान्दे for स्कन्दपुराणे. ६. D. reads -यात्रादि- for -यात्राऽऽदौ. ७ D. reads न दुष्यति for तदिष्यते. ८. B. C. and F. [illegible] च after संक्रान्तिषु. ९. A. adds काल- to देश-.

'गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे।
मकरे चा ऽट्टहासे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ॥
कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे तथा चा ऽमरकण्टके।
एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षय्यतामियात्' ॥

॥ इति दानप्रकरणम् ॥

तदेवं सेतिकर्तव्यं दानप्रकरणं निरूपितम्। अथ प्रतिग्रहो निरूप्यते। तत्र श्रौतो विधिः पूर्वमुदाहृतः। 'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्'–इति। तत्र याजने येयं चर्चा पूर्वमनुक्रान्ता सेयं प्रतिग्रहे ऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या।

ननु–प्रतिग्रहो मनुना निन्दितः–

'प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः' ॥
(म. स्मृ. १०. १०९)

इति। नैवम्। अस्या निन्दाया असत्प्रतिग्रहविषयत्वात्। सोपरितने वचने स्पष्टीकृतम्।

'प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः'।
(म. स्मृ. १०. ११०)

इति। यः प्रतिग्रहो नीचात् क्रियते स गर्हित इत्यर्थः। सत्प्रतिग्रहस्तु तेनैवा ऽभ्यनुज्ञातः—

'नाध्यापनात् याजनाद्वा ऽगर्हिताद्वा प्रतिग्रहात्।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलना-ऽर्कसमा हि ते' ॥
(म. स्मृ. १०. १०३; म. भा. व. २००, ८७)

१. H. reads च प्रभासे for चाट्टहासे; the प्रभासे is written on margin. २. A. omits येयं चर्चा. ३. A. reads अयं for सेयं. ४. A. reads -सन्धातव्य: for -सन्धातव्या. ५. A. reads असाधु- for असत्-. ६. A. and I. read प्रतिग्रहो ऽगर्हितः स्यात् for प्रतिग्रहस्तु क्रियते. ७. A. substitutes विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः for the whole verse नाध्यापनात् &c., and omits अगर्हितादिति छेदः. ८. In Manu Smriti ज्वलनाम्बु- for ज्वलनार्क-. ९. This verse is to be found in Mahâbhârata 3, 200, 87.

इति । अगर्हितादिति छेदः । अगर्हितप्रतिग्रहादप्यप्रति-ग्रहः श्रेयान् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'प्रतिग्रहसमर्थो ऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्' ॥
(या. स्मृ. १. २१३)

इति । ननु—यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति—

'प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम्
प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।
प्रतिग्रहात् शुध्यति जप्य-होमैर्
योऽज्यं तु पापं न पुनन्ति वेदाः' ॥

इति । मनुस्तु तद्विपर्ययमाह—

'जप-होमैरपैत्येनो याजना-ऽध्यापनैः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च' ॥
(म. स्मृ. १०. १११)

इति । नायं दोषः । द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः शूद्रा प्रतिग्रहो निन्दितः—इति व्यवस्थायाः सुवचत्वात् ।

ननु—सत्प्रतिग्रहे ऽपि कियानपि प्रत्यवायः प्रतीयते 'प्रतिग्रहः शुद्ध्यति जप्य-होमैः'-इत्युक्तेः । बाढम् अस्त्येव वेदपारगत्वादिसामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः एतदेवा ऽभिप्रेत्य स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो निवारितः—

१. G. reads तानवाप्नोति for स तानाप्नोति. २. Except A. and I. all read प्रतिग्रहः for प्रतिग्रहात्. ३. A reads याऽज्याश्च पापान् for याऽज्यं तु पापं. ४. G. reads तपसा न for तपसैव. ५. E. omits this. ६. A. reads दोषः for प्रत्यवायः. ७. D. reads एतदेवाभिप्रेत्योक्तं स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो नास्ति for एतदेव- &c.

'षडङ्गवेदविद्विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा' ॥

इति । एष एव न्यायो याजना-ऽध्यापनयोर्योजनीयः । अयाज्ययाजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोबाहुल्यम् । स्वे-ऽस्मिन्नीषदधिकारवैकल्ये सति प्रवर्त्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः । मुख्याधिकारिणो विहितयाजनादिप्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येनः--इति विवेकः । सदसत्प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः--

'द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।
अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन' ॥

इति । सतामसम्भवे सति असतो ऽपि प्रतिग्रहश्चतुर्विंशतिमते ऽभ्यनुज्ञातः--

'सीदंश्चेत्[५] प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्ततो नृपात् ।
ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा' ॥

इति । शूद्रप्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः--

'यत्तु राशीकृतं धान्यं खले[६] क्षेत्रे ऽथवा[७] भवेत् ।
शूद्रादपि ग्रहीतव्यमित्याङ्गिरसभाषणम्[८]' ॥

इति । तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः--

'कुटुम्बार्थे[९] तु सच्छूद्रात्[१०] प्रतिग्राह्यमयाचितम्[११] ।

---

१. E. and H. read अन्यस्मिन्, D. reads तस्मिन् for स्वस्मिन्. २. D. reads विशेषात् for ईषत्. ३. I. reads वैकल्येन for वैकल्ये सति. ४. For -दप्येन D. has -दप्येतत्. ५. A. substitutes सदा च for सीदंश्चेत्. ६. A. reads धान्यमिति for धान्यं खले. ७. D. and I. read तथा for ऽथवा. ८. D. alone has भाषितम्. ९. B. C. and F. read कुटुंबार्थे तुयः शूद्रा-त्प्रतिग्राह्यं तु याचितम्. १०. D. E. G. and H. have सत् for सत्-. ११. D. reads प्रतिगृह्णाति याचितम्- and G. प्रतिगृह्णीत याचितम्.; for प्रतिग्राह्यमयाचितम्.

क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्' ॥

इति । मनुरपि—

'न यज्ञार्थं धनं शूद्रात् विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानो ऽपि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते' ॥
(म. स्मृ. ११. २४)

इति । असत्प्रतिग्रहोचितो ऽवस्थाविशेषः स्कन्दपुराणे दर्शितः—

'दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।
असतः प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहमतन्द्रितः' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो ऽपि यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलना ऽर्कसमो हि सः' ॥

इति । मनुरपि— (या. स्मृ. ३. ४१)

'वृद्धौ च माता-पितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥
(म. स्मृ. ११. ११)

जीवितात्ययमापन्नो यो ऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते' ॥
(म. स्मृ. १०. १०४)

इति । गारुडपुराणे प्रतिग्राह्यस्य द्रव्यस्येयत्ता दर्शिता

'यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत् ।
तावदेव हि गृह्णीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा' ।

---

१. A. reads द्विजो for विप्रो. २. चण्डालः is substituted by A. D and H. for चाण्डालः. ३. A. and I. read वा for ऽपि. The text of jnavalkya Smriti reads यागतस्ततः ४. All MS. read -समप्रभः ; but Smriti itself has समो हि सः. ५. G. adds पुरा after दर्शिता. ६. A. r कारणं नियतं भवेत्, D. and G. कर्तुर्निर्वाहतां व्रजेत् for कर्तुर्निर्वहणं भवेत्

इति । व्यासो ऽपि—

'प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् यज्ञार्थं तु समाचरेत् ।
स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेत धनविस्तरम् ।
धनलाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते' ॥

इति । अनापदि राजप्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः—

'न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।
प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि-ध्वजि-वेश्या-नराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथोत्तरम्' ॥
(या. स्मृ. १. १४०–१४१)

इति । संवर्त्तः—

'राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः ।
पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः' ॥

इति । स्कान्दे—

'मरुदेशे निरुदके ब्रह्मरक्षस्त्वमागतः ।
राजप्रतिग्रहात् पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ॥
ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः ।
विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद्राजप्रतिग्रहम् ॥
रौरवे नरके घोरे तस्यैव पतनं ध्रुवम् ।
वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥
राजप्रतिग्रहाद्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्' ।

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

---

१. A. यावार्थं, D. स्थित्यर्थं for यज्ञार्थं. २. G. has स्थितो यदधिकं for स्थित्यर्थादधिकं. ३. D. substitutes लब्धं स्यादुच्छास्त्र- for लुब्धस्योच्छास्त्र-. ४. D. reads सूति-, G. स्वामि-for सूनि-. ५. The text of याज्ञवल्क्यस्मृति reads यथाक्रमम्. ६. D. omits following-प्ररोहन्ति घनागमे । राजप्रतिग्रहाद्दग्धा-, and reads वृक्षा दवाग्निना दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्-

'दशसूनिसमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
दशध्वजिसमा वेश्या दश वेश्यासमो नृपः ॥
दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः' ॥
(म. स्मृ. ४. ८५–८६)

इति । अधार्मिकराजविषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैव विशेषितम्—

'येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ।
यजन्ते भूभुजां तेषामनन्त सूनोदितं फलम् ॥
येषां पाषण्डसङ्कीर्णं राष्ट्रं न ब्राह्मणोत्कटम् ।
एते सूनासहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ॥
येषां न यज्ञपुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ।
ते तु पापसमाचाराः सूनापापोपभोगिनः' ॥

इति । अदुष्टात्तु राज्ञः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अत एव छन्दोगशाखायां प्राचीनशालादीन् महामुनीन् राजप्रतिग्रहे प्रवर्त्तयितुमश्वपतिनामकेन राज्ञा दोषाभाव उपन्यस्तः—

'न मे[९] स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
नाऽनाहिताग्निर्नाऽविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः[१०] ॥
(छां. उ. ५।११।५)

---

१. This verse is altogether omitted by B. C. and F. also: we find this and the forgoing verse in Manu Smriti, but this verse is differently written there as:- दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥. २. D. E. G. and H. read -सूना- for -सूनि-. ३. Manu Smriti has तस्य for तस्मात्. ४. All except A. E. and I. omit इयं. ५. D. reads the verse as:- येषां न विद्यते विप्राः प्राज्ञैर्यज्ञपरिग्रहः । आयन्ते भूभुजां तेषां.- ६. A. reads ब्राह्मणास्पदम् for ब्राह्मणोत्कटम्. ७. A. has पापा हि ते स्मृताः for पापोपभागिनः. ८. D. omits महामुनीन्. ९. D. has च for मे, and for the same G. reads चः. १०. A. reads तथा for कुतः.

इति । याज्ञवल्क्यवचने ऽपि राजप्रतिग्रहनिन्दायां 'लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः'-इति विशेषणात् अदुष्टराजप्रतिग्रहो न निन्दित इति गम्यते । तथा च नारदो ऽपि–

'श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥ (४१)
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।
नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥ (४२)
शुचीनामशुचीनां च सन्निवेशो यथाम्भसाम् ।
समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ॥ (४५)
यथा ऽग्नौ संस्थितं चैव शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि' ॥ (४६)

(ना. स्मृ. १७. ४१–४६)

इति । दुष्टप्रतिग्रहवत् सत्प्रतिग्रहस्यापि आपद्विषयता कुतो न कल्प्यते?-इति चेत् तन्न । ब्रह्माण्डपुराणे सत्प्रतिग्रहस्य अनापद्यपि विहितत्वात् ।

'अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयते ॥
गृह्णीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचारवर्तिनः ।
श्रद्धया विमलं दत्तं तथा धर्मान्न हीयते' ॥

१. D. omits the whole from याज्ञवल्क्य to गम्यते. २. A. and G. read -रक्षणं for -रक्षणे. ३. A. has सन्निपातो for सन्निवेशो. ४. D. omits this whole line. ५. All except A. and I. read दुष्प्रतिग्रह-. ६. A. omits अपि. ७. A. C. F. and I. omit सत्. ८. A. substitutes ब्रह्मपुराणे. Brahmânda Purâna is a Mahá Purâna and Brahma Purân is an Upa Purâna, therefore it is difficult to find out the above quotation. ९. D. E. G. and H. have प्रति- for परि-. १०. A. reads धर्मो for धर्मात्.

इति । केषु विद्वस्तुविशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रह-दोष इत्याह भारद्वाजः—

'अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।
अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत्' ॥

इति । तत्र भरद्वाजाऽभिप्रेतान् वस्तुविशेषान्निर्दिशति याज्ञवल्क्यः—

'कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः* ।
मांसं शय्या ऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥
अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटा-षण्ढ-पतितेभ्यस्तथा द्विषः' ॥
(या. स्मृ. १. २१४-१५)

इति । मनुरपि—

'शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः पुष्पं मणिं दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्' ॥
(म. स्मृ. ४. २५०)

'एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाऽभयदक्षिणाम्' ॥
(म. स्मृ. ४. २४७)

---

* नात्र क्षितिशब्देन भूमिर्विवक्षिता अपि तु मृत्तिकैव । भूमिग्रहणे दोषश्रवणात् 'क्षितिर्मृत्तिका' इति विज्ञानेश्वरः ।

---

१. All others except A. G. read भरद्वाज:. २. D. reads नैव विनिर्णुदेत् for तन्नैव निर्णुदेत्. ३. B. C. and F. read गन्धान् for गन्धाः. ४. A. has धान्यं. ५ D. reads अयाचिताद्यं. ६. D. and G. have द्विज:. ७. A. reads वासः ८ A. and I. read असतः. ९. D. reads वाऽक्षयदक्षिणाम् for चाभयदक्षिणाम्, and the text of Manu भय for च.

इति। प्रतिग्रहानधिकारिणं स एवाह—

'हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम्।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो[1] भस्मी भवति काष्ठवत्'॥

(म. स्मृ. ४. १८८)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः।
गृह्णन् प्रदातारमधो[2] नयत्यात्मानमेव च'॥

(या. स्मृ. १. २०२)

इति। विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहो दोषावह इति वाजसनेयिब्राह्मणे गायत्रीविद्यायां श्रूयते—

'यदि ह वा अप्येवंवित् बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकं चनपदं प्रति स य इमा॰स्त्रीँल्लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति। नैव केनच नाऽऽप्यं कुत

१. D. reads प्रतिगृह्णाति and the text of Manu reads the whole line thus:— प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्. २. A. reads -मधो.

उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्'—इति ।
(बृ. उ. ५. १४. ५-६)

॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥

ऐवं[1] निरूपितानामध्यापनादीनां[2] प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधिकरणन्यायेन (पू. मी. २. २. १) कर्मभेदमभिप्रेत्य 'षट्कर्माभिरतः'–इत्युक्तम् । स च न्याय इत्थं प्रवर्त्तते । यजति ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संशयः किं सर्वधात्वर्थानुरक्तैका[3] भावना उत प्रतिधात्वर्थं भिन्ना[4]? तत्र भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वात् भिन्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन[5] प्रधानभेदकत्वासम्भवाच्चैकैव भावनेति पूर्वःपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थेनैकेनानुरक्ते[6][7] आख्यातार्थे धात्वर्थान्तराणामननुप्रवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावनाभेदः–[8] इति सिद्धान्तः । एवं चाध्ययनादिभिः षड्भिर्धात्वर्थैः[9] षोढा भावना भिद्यते–इति भवन्त्येतानि षट्कर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' श्रद्धापूर्वकमनुष्ठानम् । अश्रद्धालुना[10] अनुष्ठितमप्यफलं स्यात् । तदाह भगवान्—

---

१. All others except A. and I. read इति, and B. C. F. omit both. २. H. omits नि- and reads रूपितानां. ३. D. has the following wonderful reading:-किं सर्वधनर्थैका भावना उत न प्रतिधात्वर्थं वाच्या तत्रभवनां वाचकस्याख्यातस्यैकत्त्वाभिन्नानामपि धात्वर्थानां उपसर्जनेन प्रधानभेदकत्वात सं-भवाच्चैकभावनं चेति पूर्वपक्षत्वात्धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थेनैकेनानुरक्तं आख्याता ये धात्वन्तराणाम-. ४. All others except A. substitute नाना for भिन्ना. ५. E. omits the following:-त्वेन प्रधानभेदकत्वासंभवाच्चैकैव भावनेति पूर्वः पक्ष. । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरे-केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेरुत्पत्तिशिष्टधा–. ६. A. reads ख्याते ७. F. has -नानुक्त for -नानुरक्त. ८. A. and I. read अध्यापना-. ९. H. has धात्वर्थः. १०. D. omits अपि.

'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह' ॥
(भ. गी. १७. २८)

इति। 'नित्यम्' इत्युत्तरत्रोऽन्वेति न पूर्वत्र। अध्यापनादीनां त्रयाणामनित्यत्वात्। देवता च अतिथिश्च देवतातिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत्। देवतास्वरूपं च वाजसनेयिब्राह्मणे शाकल्य-याज्ञवल्क्यसंवादे विचार्य निर्णीतम्। तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्यो ऽर्थः। तत्र चैषा श्रुतिः—

'अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ। कति देवा याज्ञवल्क्येति। स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे। यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते। त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। त्रयस्त्रिंशदिति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। त्रय इति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। द्वाविति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। अध्यर्ध इति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। एक

१. Except A. D. and I. all others read नेह च. २. B. has उत्तरतोऽन्वेति न तु पूर्वत्र, C. and F. उत्तरतो नान्वेति न, D. उत्तरस्मात् नेति पूर्वत्र, G. उत्तरस्मान्नैति न पूर्वत्र, H उत्तरत्र नान्वेति पूर्वत्र. ३. E. substitutes किन्तु for न. ४. D. reads देवतानां. ५. D. omits the following :—शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः अथ चैषा श्रुतिः। अथ हैनं विदग्धः. ६. A. omits स्वरूपं.

इति । ओमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रि२ शत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एक-त्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रि२ शाविति ॥ २ ॥ कतमे ते वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीद२ सर्व२ वसु निहितमेते हीदं सर्वं वासयन्त तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे ते रुद्रा इति । दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदा ऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति यस्मा-द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति । द्वादश एव मासाः संवत्स-रस्यैत आदित्या एते हीद२ सर्वमाददानायन्ति तद्यदिदं सर्वमाददानायन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजाप-तिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजाप-तिरिति । कतमस्तनयित्नुरित्यशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीद२ सर्व२ षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इति ।

इमे एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति।
कतमौ तौ द्वौ देवाविति। अन्नं चैव प्राण-
श्चेति। कतमो ऽध्यर्ध इति। योयं पवत
इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते।
स कथमध्यर्ध इति। यदस्मिन्निदꣳ सर्व-
मध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति। कतम एको देव
इति। प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति' ॥

(बृ. उ. ३. ९.१-९)

अस्याः श्रुतेरयमर्थः। उपासनार्हाणां देवानां सङ्ख्याविस्तारेण कतीति पृष्टो याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात् परबुद्धिव्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे। निविच्छब्दो वैश्वदेवनामके शस्त्रविशेषे ऽवस्थितानां सङ्ख्यावाचिनां पदानां समुदायमाचष्टे इति वैदिकप्रसिद्धिः। ततो यावन्तो देवा वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते। तावन्त उपास्या इत्युक्तं भवति। तानि च पदानि त्रयश्च त्री चेत्यादीनि। शतत्रयं सहस्रत्रयं षट्कं च देवविस्तारः। कत्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तरशङ्का व्युदस्यते। य एव देवाः पूर्वं विस्तृताः त एव सङ्क्षेपेण कियन्त? इति तत्र तत्र प्रश्नार्थः। कतीति सङ्ख्याप्रश्नः। कतमे त इति स्वरूपविशेषप्रश्नः। तत्र शतसहस्रसङ्ख्याका

१. A. reads संख्याविविस्तारे, C. and F. read सन्ध्याख्यविस्तारेण. २. A. and I. omit कतीति, A. adds शाकल्येन, and I. साकल्येन. ३. D. and G. have शास्त्र- for शस्त्र-. ४. D. omits ऽव-. ५. D. has संभावितानां, and G. संख्याभाविनां for संख्यावाचिनां. ६. D. omits पदानां. ७. A. reads त्रिशदित्येवमादीनि. ८. A. has तत्त्व-. ९. All except A. and I. read कथमेतानिति for कतमे त इति.

ये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति। किं तर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतैच्छिकविग्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषः पृथक् निरूपणीय इति। त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता वस्वादयः पुराणप्रसिद्धेभ्यो वस्वादिभ्यो ऽन्ये। तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी। प्राणा बाह्येन्द्रियाणि। आत्मा ऽन्तःकरणम्। इन्द्र-प्रजापतिशब्दौ लक्षणया स्तनयित्नु-यज्ञयोर्वर्तेते। लक्षितलक्षणया त्वशनि-पश्वोः।
अन्न-प्राणौ भोग्य-भोक्त्रभिमानिनौ। अध्यर्धशब्दो रूढ्या सङ्ख्यावाची। योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति। वायुः सूत्रात्मा। 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' (बृ. उ. ३. ७. २) इति श्रुतेः। अन्ते प्राणशब्दः परमात्मवाचकः। तदेव स्पष्टयितुं स ब्रह्मेत्युक्तम्। तत् शब्दः परोक्षवाची। अकृतब्रह्मविचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् पारोक्ष्यम्—इति। तत्र प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैवैको मुख्यो देवः। तत्स्वरूपं च श्वेताश्वतरा विस्पष्टमामनन्ति—

'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च'॥
(श्वे. उ. ६. ११; ब्र. उ. ३.)

---

१. B. C. and F. omit ऐच्छिक-, and E. G. H. substitute भौतिक for the same. २. इति is omitted by all except A. and I. ३. G. reads -स्तनयित्नो: for -पश्वोः. ४. D. omits रूढ्या. ५. A. omits स. ६. त्यत् is substituted by all except A. and I. ७. A. and I. read परोक्षम्. ८. H. reads चेत्ता. We think this reading is more correct; but the Bhâshya and others prefer चेता; while D. reads चेता.

इति । एतमेव देवं शास्त्रकुशलास्तैस्तैः शब्दविशेषैर्बहुधा व्यवहरन्ति । तथा च[1] मन्त्रवर्णः—

'सुपर्णं* विप्राः कवयो वचोभि-
रेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' ।

इति । ते च शब्दविशेषा विस्पष्टमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते—

'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु-
रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वद-
न्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः' ॥

इति । ननु—इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेवतावाचिनो न त्वेकं देवमभिदधति । अन्यथा वारुणयागे[2] ऐन्द्रो[3] मन्त्रः प्रयुज्येत[4] । नायं दोषः । एकत्वे ऽपि देवतात्वम्[5] । मूर्तिभेदेन मन्त्रव्यवस्थोपपत्तेः । यथा शैवागमेषु शिवस्यैकत्वे ऽपि प्रतिमाभेदेन[6] दक्षिणामूर्ति-चिन्तामणि-मृत्युञ्जयादयो मन्त्राः

* शोभने पर्णे पक्षावस्य सुपर्णः । 'बृहद्रथन्तरे ते पक्षौ' इति श्रुतेः । सुपर्णः परमेश्वरः । विप्रातीति विप्रः । 'प्रा पूर्तौ' स्वज्ञानेन पूरणकर्तारो विद्वांसो विप्राः । ते एकं सन्तमप्येनं बहुधा कल्पयन्ति उपास्त्यादिसिद्धये । वस्तुतस्त्वेक एव परमेश्वरः । एतन—मन्दमतीनामनुग्रहार्थं विविधकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं च कल्पितं शिव-विष्ण्वादिमूर्तिभेदमेव परमार्थसत्यं मत्वा ईश्वरबाहुल्यादुद्विजमानाः अनाकलितवैदिकधर्मरहस्याः पारक्यधर्ममुररीकुर्वन्तो ऽल्पप्रज्ञत्वादुपेक्ष्या इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

१. E. G. H. omit च. २. A. has वरुणयागस्य. ३. B. adds अपि before ऐन्द्रो. ४. B. C. and F. read युज्येत for प्रयुज्येत्. ५. A. G. and I. read देवस्य मू-; D. E. देवत्वमू-, and H. देवत्वस्य मू-, for देवतात्वम् । मू-. ६. A. substitutes प्रासाद- for प्रतिमा- and reads प्रासाददक्षिणामूर्त्ति-; B. C. and F. प्रतिमाभेदैः द-, D. E, and H. प्रतिमाभेदद-, and G. प्रतिमाभेदात् द-.

मूर्तिविशेषेषु व्यवस्थिताः । यथा वा[1] वैष्णवागमेषु गोपाल-वामनादयो मन्त्राः तथा देवे[2] ऽपि किं न स्यात् ।

ननु—द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपम् । रूप[3]भेदाच्च कर्मभेदः प्रतिपादितः । 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्'—इत्यत्र यथा ऽऽमिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्ययोर्भेदः तथा विश्वेषां[4] देवानां वाजिभ्यो देवेभ्यो भेदो ऽभ्युपगन्तव्यः—इति । बाढम् । अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वास्तवस्य[5] देवस्य कर्मानुष्ठानदशायामौपाधिको भेदः* । अत एव वाजसनेयिब्राह्मणे इष्टिप्रकरणे कर्मानुष्ठानप्र[6]सिद्धं देवभेदमनूद्य तदपवादेन[7] वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्—

'तद्यदिदमाहुरमुं यजेतामुं यजेतेत्येकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति' ।

न चैकस्माद्देवात् फलभेदो दुःसम्पाद इति शङ्कनीयम् । उपास्तिप्रकारभेदेन तदुपपत्तेः । 'तं यथायथोपासते तदेव भवति'—इति श्रुतेः । यथैको ऽपि राजा छत्र-चामरादिसेवाप्रकारभेदेन फलभेदे[8] हेतुस्तद्वत् ।

---

* उपाधिशब्देनात्र सत्त्व-रजस्तमो गुणाः तज्जनितत्वेन कल्पितानि शरीराणि वा ग्राह्याणि । तद्यथा—कर्मारम्भे विघ्ननाशनार्थं कल्पितस्य गजमुखाद्याकारविशेषोपाधिविशिष्टस्य गणपतेः कल्पनम् । एवमेवेन्द्र-वरुणादीनां देवानां कर्मानुष्ठानकाले तत्तत्कार्यसिद्ध्यर्थं कल्पनम् ।

---

१. A. omits वा, and D. substitutes च. २. A. and I. read वेदे for देवे. ३. A. and I. have स्वरूप-. ४. H. reads विशेषाद. ५. H. and I. read वासवस्य. ६. A. and D. have कर्मानुष्ठान-. ७. E. G. and H. read तदनुवादेन for तदपवादेन. ८. All others except A. and I. read फलभेदहे-.

ननु-देवः फलं ददातीत्येतन्मीमांसको न सहते। तथा हि नवमाध्याये विचारितम्। किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं? उतापूर्वद्वारकं यागस्य फलसाधनत्वं? इति संशयः। तत्र भङ्गुरस्य यागस्य कालान्तरभाविफलम्प्रति साधनत्वा-योगादवश्यं द्वारं किञ्चित् कल्पनीयम्। देवताप्रसादश्च श्रुति-युक्तिभ्यां तद्द्वारं स्यात्।

'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति'।

(तै. सं. २. ६..४. ३)

इति श्रुतिः। युक्तिरप्युच्यते। [१]क्रियया प्राप्तुमिष्टतम-त्वात् कर्म कारकं प्रधानम्। तेन [२]कर्मणा व्याप्यत्वात् [३]सम्प्रदानं ततोऽपि प्रधानम्। इन्द्रादिदेवताश्च सम्प्रदानत्वेन प्राधान्यात् पूजा[४]मर्हन्ति। यागश्चे पूजारूपत्वादतिथे[५]र्भोजनमिव देवताया अङ्गं स्यात्। तस्मात् राजादिवद्देवः फलं ददातीति पूर्वः पक्षः। अत्रोच्यते। याग-देवतयोर्यो[६]ऽयमङ्गाङ्गीभाव उपन्यस्तः स तु शब्दाकाङ्क्षानुसारेण विपर्येति। तथा हि— यजेतेत्याख्यातेन भावनाऽभिधीयते। सा च—किं? केन? कथं? इति भाव्यकरणे इतिकर्तव्यतालक्षणमंशत्रयं क्रमेणाकाङ्क्षति। तत्र यागस्य समानपदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न भाव्यता। स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात् भाव्यता स्यात्। तस्य च स्वर्[७]गस्य साधनाकाङ्क्षायां यागः करणत्वेनान्वेति।

१. A. inserts कर्तुः. २. A. B. C. F. insert च before कर्मणा. ३. A. and I. read व्याप्यत्वात्. ४. All others except A. and I. take singular. ५. A. has यागस्य. ६. A. retains plural. ७. C. and F. read सर्वस्य for स्वर्गस्य.

तच्च करणं साध्यरूपत्वात् स्वनिष्पादकं सिद्धं द्रव्यदैवतमितिकर्त्तव्यत्वेन गृह्णाति—इति । ततो यागो ऽङ्गी देवता च तदङ्गम् । एवं च सति नातिथिवद्देवता यागेनाराध्यते । या तु श्रुतिः—'तृप्त एवैनम्'—इति नासौ स्वार्थे तात्पर्यवती । प्रत्यक्षादिविरोधात्* । न हि काचिद्विग्रहवती देवता हविर्भुक्त्वा तृप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण योग्यानुपलब्ध्या वा प्रमीयते । किं च अश्वमेधे 'गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः' इत्यादावश्वावयवानां दंष्ट्रादिद्रव्याणां हविषां भोक्तृत्वेन गोमण्डूकादयस्तिर्यञ्चो ऽपि देवताविशेषाः श्रूयन्ते । न च तेषां फलप्रदातृत्वं सम्भाव्यते ।

'ओषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा'—

(तै. सं. ७. ३. १९; ७. ३. २०)

इत्यादावचेतनानामोषधि-वनस्पति-तदवयवानां देवतात्वं श्रूयते । तत्र कुतो हविर्भोक्तृत्वं कुतस्तरां तृप्तिः कुतस्तमां

---

* असति प्रत्यक्षोपलम्भे अर्थो बाधितो भवति । इन्द्रस्य प्रत्यक्षाभावात् श्रुतिरियं न स्वार्थे तात्पर्यवती भवतीति भावः ।

---

१. A. and I. read -स्वरूपत्वात्. २. G. reads -न राध्यते. ३. D. omits from भुक्त्वा to प्रत्यक्षेण, both inclusive. ४. This mantra is differently read by the following manuscripts as:—A. has स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भ्येभिः, B. and C. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भेभिः. E. and F. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः, D. and G. गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूका काङ्क्षन्. ५. A. has इत्यादावय-, B. C. E. F. H. इत्याद्यश्वावय-, and I. इत्याद्यवय-. ६. A. I. C. F. have स्तेगमण्डू:. ७. Except A. and I. all omit ऽपि. ८. C. F. and H. read फलदामृत्वं.

फलदानम्। तस्माद्विग्रहादिमतां देवानां[1]मभावान्न देवताप्रसादो यागस्य फलद्वारम्। किन्तु श्रूयमाणफलसाधनत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यमपूर्वं तद्वारम्। अभ्युपगतेष्वपि देवेष्वपूर्वस्यैव फलद्वारत्वमवश्यं वक्तव्यम्। मन्त्रा-ऽर्थवादेतिहास-पुराणेषु देवतानामपि[2]तपश्चरण-क्रत्वनुष्ठान-ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रप्रयोगेभ्यः* समीहित[3]सिद्ध्यनुकीर्त्तनात्। तस्मान्न देवः फलप्रदः इति सिद्धम्। औपनिषदास्त्वीश्वरस्य† फलदातृत्वं मन्यन्ते। तथाहि तदीये शास्त्रे तृतीयाध्याये विचारितम्। किं धर्मः फलं ददाति? आहोस्विदीश्वरः? इति संशयः। तत्र मीमांसकोक्तन्यायेन धर्मः फलप्रद इति पूर्वःपक्षः। सिद्धान्तस्तु किं धर्मो ऽन्यानधिष्ठित एव फलप्रदः? किं वा केनचिच्चेतनेनाधिष्ठितः? नाद्यः। अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य यथोचितफलदातृत्वायोगात्। द्वितीये तु येनाधिष्ठितः स एव फलदाता ऽस्तु[4]। न चैवं धर्मस्य[5] वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्। वैषम्य-नैर्घृण्यपरिहाराय धर्मापेक्षणात्। असति तु धर्मे कांश्चिदुत्तमसुखं कांश्चिन्मध्यमं कांश्चिदधमं प्रापयन्नीश्वरः कथं विषमो न भवेत्। कथं वा विविधं[6] दुःखं प्रापयन्निर्घृणो न स्यात्। धर्माधर्मानुसारेण तत् प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीना-

* अयमर्थः— मन्त्रार्थवाद-पुराणादिषु देवतानामपि समीहितं तपश्चरणादिद्वारैव सिद्धमित्यनुवर्णितं न साक्षात् तस्मात् कर्मैव फलप्रदं न देवता।

† औपनिषदा वेदान्तिनः। ते च कर्मानुरूपं शुभमशुभं वा ईश्वरः फलं ददातीति मन्यन्ते।

१. A. has देवादीना-. २. C. and F. देवात्मनामपि, I. देवानामपि. ३. D. F. G. and H. have समाहित- for समीहित-. ४. A. reads फलं ददातु. ५. All except A. H. and I. have धर्मवैयर्थ्य-. ६. A. has चित्रं for विविधं, and all others except I. विचित्रं for the same.

मिव न वैषम्य-नैर्घृण्ये प्राप्नुतः। न हि दुष्टशिक्षां शिष्ट-परिपालनं च कुर्वतां गुर्वादीनां वैषम्य-नैर्घृण्ये विद्येते। यदुक्तं—'गो-मण्डूकादीनां तिरश्चामोषधि-वनस्पत्यादीनां च स्थावराणां फलप्रदत्वमयुक्तम्'—इति। तत् तथैवास्तु। ईश्वरस्य फलदातृत्वे कः प्रत्यूहः। यदपि—

'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति'।

(तै. सं. २. ५. ४. ३)

—इति तत्रापीन्द्रदेवतायामवस्थितोऽन्तर्यामी फलप्रदत्वेन विवक्षितः।

'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्'।

इति श्रुतेः। तस्मादीश्वरस्य प्रसाद एव फलद्वारम्। न च जैमिनेय-वैयासिकयोर्मतयोः परस्परं विरोधः। विवक्षाविशेषेण तत्समाधानात्। यथा देवदत्तस्यैव पक्तृत्वेऽपि सम्यगभिज्वलनं विवक्षित्वा 'काष्ठानि पचन्ति'—इति व्यवहारः तथा परमेश्वरस्यैव फलप्रदत्वेऽपि तारतम्यापादन-निमित्ततया प्राधान्यं विवक्षित्वा 'धर्मः फलप्रदः'—इति व्यवहारः किं न स्यात्। तस्मादविरोधात् फलप्रदो जगदीश्वर एक एव सर्वत्र पूजनीयो देव इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

॥ इति देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम् ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति। उभयोः पूजनप्रकार-मुपरितनश्लोके निरूपयामः। 'देवताऽतिथिपूजको नावसी-

---

१. A. B. C. and F. स्तेग- for गो-. २. All others except H. I. read ईश्वरप्रसाद. ३. H. has अभिज्वालनं. ४. A. and I. read -पादनिमित्त-. ५. From फलप्रद: to the end is omitted by D. ६. All others except A. and I. read पूजनीय एवाल-. ७. H. -मिति प्रसं-.

दति '—इत्युक्तेरपूजायामवसीदति इत्यवगम्यते । तथा च कूर्मपुराणे—

'यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते[1] स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते[2]' ॥

(कू. पु. १. २. १८. १२१)

'अकृत्वा[3] देवपूजां च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।
भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं निगच्छति[4]' ॥

(कू. पु. १, २. १८. ११९)

इति । मार्कण्डेयः[5]—

'अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति' ॥

(मा. पु. २९. ३१; वि. पु. ३. ९. १५; वि. स्मृ. ६७. ३३)

इति । देवलोऽपि—

'अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।
असत्कृतो निराशश्च स सद्यो हन्ति तत्कुलम्' ॥

१. In Kûrma Purâṇa we find as अज्ञानात्. २. A. and I. read -ष्विह. . In the text of Kûrma Purâṇa we find the reading as follows :— कृत्वा तु द्विजः पञ्चमहायज्ञान् द्विजोत्तमाः referring to both these verses his reading is more correct. ४. All others except A. and D. as also he text of the Kûrma Purâṇa read स गच्छति. ५ This quotation rom मार्कण्डेयः- to -गच्छति is omitted by A. and I.; the author quotes this verse from Mârkaṇḍaya, but we also find it in Vishṇu Smriti and Vishṇu Purâṇa.

इति। पूजायां तु न केवलं[1] पापाभावः[2] किन्त्वभ्युदयो ऽप्यस्ति। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

'ये ऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदाधरम्।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते'॥

इति। कूर्मपुराणे—

'वेदाभ्यासो ऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियास्तथा।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा'॥

(कू. पु. १. २. १८. १९.)

इति। मनुरपि—

'अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं चादुष्टमानसम्[3]।
सवृषं[4] गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः'॥

(व. स्मृ. २७. ७)

इति[5]। विष्णुरपि—

'स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा।
नाऽवाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्'॥

(वि. स्मृ. ६७. ४४.)

इति। वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सति यो[6] ऽवशिष्ट ओदनः स हुतशेषः। तमेव भुञ्जीत न तु स्वभोजनार्थं पाचयेत्। यदाह[7] भगवान्—

---

१. B. C. D. and F. add एव to केवलं. २. A. and I. read अवसादः for पापाभावः. ३. A. and I. -मागतम्, B. C. F. -मानस; and F. वा दुष्टमानसम्. ४. D. सवत्सं. ५. A. omits इति. ६. All except A. and I. omit यो. ७. A. reads तथाह; and the other all except I. तदाह.

'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' ॥
(भ. गी. ३. १३)

इति। 'हुतशेषम्'—इत्यत्र हुतशब्दो महाभारते व्याख्यातः—
'वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः'।

इति। तस्य शेषो हुतशेषः। स च हुतशेषशब्दो देवर्षि-मनुष्यादिपूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति। तदाह मनुः—

'देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्यांश्च देवताः।
पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत्॥
अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते'॥
(म. स्मृ. ३. ११७–११८)

इति। 'ब्राह्मणो नावसीदति' इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं महाभारते दर्शितम्—

'सत्यं दानं तपः शौचमानृशंस्यं दमो घृणा।
दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः॥
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः।
काम-क्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः।
स्वयं धर्मेण चरति तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥

---

१. D. omits from 'हुतशेषम्'—to अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् both inclusive, this is only on account of the writer's carelessness.
२. G. ग्राह्याश्च, E. and H. read वा ग्राश्च. ३. H. adds इति after भवेत्.
४. A. and I. वशौ. ५. All except A. and I. read सर्वं धर्मेण चरितं.

यो ऽध्यापयेदधीते वा याजयेद्वा यजेत वा ।
दद्याद्वा ऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनि रतिर्ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्[1] ॥

इति । तथा[2] च अनाहिताग्नितायामपि उक्तलक्षणलक्षितो ब्राह्मणो नावसीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति ।

'चतुर्णामपि वर्णानाम्'—इति 'षट्कर्माभिरतः'—इति वचनद्वयेन साधारणा-ऽसाधारणधर्मौ संक्षिप्योपदर्शितौ । यद्यप्यध्यापनादित्रयमेव विप्रस्याऽसाधारणं नाध्ययनादित्रयम् । तस्य वर्णत्रयसाधारणत्वात् । तथापि षट्कर्माभिरतत्वं विप्रस्यैवेति न कोऽपि विरोधः ॥ ३८ ॥

अथात्र[3] साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं साधारणमाह्निकं संक्षिप्याह—

सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतातिथिपूजनम्[4] ।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिनेदिने ॥३९॥

इति । 'सन्ध्यास्नानम्'—इत्यत्र यवागूपाकन्यायेन स्नानस्य प्राथम्यं व्याख्येयम् । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितः । 'यवाग्वाऽग्निहोत्रं[5] जुहोति । यवागुं च[6] पचति'—इति श्रूयते । तत्र[7] संशयः किमग्निहोत्र-यवागूपाकयोर

१. All others except A. and I. have रतं for रतिः. २. From तथा च—to पर्यवसितो भवति is omitted by all except A. and I. ३. A. reads तथात्र, and all others except I. तत्र. ४. All except K. and L. read देवतानां च for देवतातिथि-. ५. A. omits यवाग्वा. ६. Except F. G. H. All others omit च. ७. A. omits तत्र.

नियतः क्रमः? उत नियतः ? यदपि नियतः तदपि पाठेन नियम्यते उतार्थेन? तत्र विध्योरनुष्ठानमात्रपर्यवसानात् क्रमस्य नियामकाभावात् अनियतः—इत्येकः पूर्वः पक्षः । पूर्वाधिकरणेषु 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' * इत्यत्र पाठस्य नियामकत्वाभ्युपगमात् अत्रापि तत्सम्भवात् यथापाठक्रमनियमः-इत्यपरः पूर्वः पक्षः । 'यवाग्वा '—इति तृतीयया श्रुत्या होमसाधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमानिष्पत्तेरर्थाद् यवागूपाकः पूर्वभावी-इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि स्नानस्य शुद्धिहेतुत्वाच्छुद्धस्यैव सन्ध्यावन्दनाधिकारित्वात् स्नानं पूर्वभावि इति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानं तत्पूर्वभाविनां ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थान-हितचिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।
धर्मा-ऽर्थ-कामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ' ॥
(या. स्मृ. १. ११५)

इति । मनुरपि—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च' ॥
(म. स्मृ. ४. ९२)

* द्रष्टव्यमिदं पूर्वमीमांसायां पञ्चमे ऽध्याये प्रथमे पादे ' श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ' इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां शबरभाष्ये ।

१. A. and I. read यदा नियतस्तदा, and others except H. यदापि नियतस्तदापि. २. A. has नियामकत्वा-. ३. A. adds क्रमः after अनियत. ४. D. omits पूर्वः. ५. D. reads -धिकरणे. ६. B. D. and E. read ब्राह्मणं. ७. A. reads तथापाठक्रम- ८. D. reads असति द्रव्यहोमो निःपतेत् अर्थाद्यवागूपाकः पूर्वभावीति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानपूर्वभावि -for the intermediate portion of -साधनत्वावगमात् and ब्राह्ममुहूर्त्तो-. ९. अत is added to एव by A. १०. D. reads उपारमेत् for न हापयेत्.

इति । 'वेदतत्त्वार्थः' परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे-

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।
कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३)

इति । विष्णुपुराणेऽपि-

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मानसे मतिमान्नृप ।
विबुद्ध्य चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्याऽविरोधिनम् ॥
अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
परित्यजेदर्थ-कामौ धर्मपीडाकरौ नृप ॥
धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च' ॥

(वि. पु. ३. ११. ६-७)

इति । सूर्योदयात् प्रागर्द्धप्रहरे द्वौ मुहूर्त्तौ । तत्राद्यो ब्राह्मो द्वितीयो रौद्रः । तत्र ब्राह्मे चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः-

'उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।
दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक् सत्या वापि भाषिता ॥
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतिष्यति' ॥

इति । 'ध्यायीत मनसेश्वरम्' इति यदुक्तं तत्र प्रकारविशेषो वामनपुराणे दर्शितः-

---

१. The text of Vishṇu Purâṇa सुस्थे च for उत्थाय. २. In Vishṇu Purâṇa विबुद्ध for विबुध्य. ३. All except I. read चाप्यविरोधिनम. ४. In Vishṇu Purâṇa the following one line is seen between अपीडया, &c., and परित्यजेदर्थकामौ, &c., but the author did not find it necessary to the present. 'दृष्टादृष्टविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता. ५. A. reads ऽनयोः for तयोः. ६. A. reads ऽपि हुतं for दापितं. ७. E. II. and I. read चापि. ८. D. and G. have यद्भयं समुप-. ९. I. omits दर्शितः.

'ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च।
गुरुश्च शुक्रः शनि-राहु-केतवः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्' ॥

(वा. पु. १४. २३)

इत्यादि।

॥ इति ब्राह्मे मुहूर्त्ते आत्महितचिन्तनप्रकरणम् ॥

हितचिन्तनानन्तरं श्रोत्रियादिकमवलोकयेत् न तु पापिष्ठादिकम्। तदाह कात्यायनः—

'श्रोत्रियं सुभगं गां च अग्निमग्निचितं तथा।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नग्नमुत्कृत्तनासिकम्।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम्' ॥

(का. स्मृ. १९. ९–१०)

इति। ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात्। तदाहाङ्गिराः—

'उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आचम्य चोदकम्।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः' ॥

---

१. A. substitutes त्रिपुरान्तकोऽमिर्-. २. All others except D. and G. substitute सहभानुजेन for शनि-राहु-केतवः. ३. A. omits तदाह. ४. All except A. and G. read सुभगां. ५. A. reads -दार्तिभ्यः स विमुच्यते. ६. A. and I. read मद्यं for चान्धं. ७. A. reads तथाचाऽङ्गिराः. ८. E. G. H. and I. read निष्ठीवो-. for ष्ठीवनो-.

इति । तत्र तृणनियमं विशिनष्टि–

'शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।
अयज्ञीयैरनार्द्रैश्च तृणैः सञ्छाद्य मेदिनीम्' ॥

इति । तत्र कालभेदेन दिङ्नियममाह याज्ञवल्क्यः–

'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः' ॥
(या. स्मृ. १.१६)

इति । कर्णश्च दक्षिणः ।

'पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्' ॥

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्थत्वाभिधानात् । यज्ञोपवीतस्यापि तदेव स्थानं न्याय्यम् । अङ्गिरास्तु विकल्पेन स्थानान्तरमाह–

'कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात् यद्वा कर्णे समाहितः' ॥

इति । तत्र कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम् । तथा च सांख्यायनः–

'यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे
कृत्वा मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्यात्' ॥

---

१. D. substitutes तत्र नियमं वसिष्ठ आह for तत्र तृणनियमं विशिनष्टि. If we allow the reading of D. it means that it is of Vasishta; but we cannot find it in Vasishta Smriti. For the same तृणनियमान् appears in A. I.; and in B C. E. G. H. तृणनियमौ. This is grammatically incorrect. २. B. E. and H. omit विक. ३. All except A. and I. read -स्थानाभि-. ४. G. has विकल्पे for विकल्पेन. ५. G. reads यद्येकवस्त्रो for यद्येकवस्त्रो. ६. D. omits उत्सर्गं and reads मूत्रपुरीषे कुर्यात्; while B. C. E. F. and H. read -उत्सर्गं.

इति। ननु—उक्तो दिङ्नियमो न व्यवतिष्ठते। अन्यैरन्यथा-स्मरणात्। तत्र यमः—

'प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णे ऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः' ॥

इति। अत्र केचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति। तदयुक्तम्। सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात्। सामान्य-शास्त्रं हि याज्ञवल्क्यवचनम्। दिवसे कृत्स्ने ऽप्युदङ्मुखत्वं-विधानात्। यमवचनं तु विशेषशास्त्रम्। उदङ्मुखत्वस्य मध्याह्नविषयत्वेनात्र सङ्कोचप्रतीतेः। मा ऽस्तु तर्हि विकल्पः। यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति—इति चेत्। तदपि न युक्तम्। प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वनिराकरणायैव देवलेन सदैवेति विशेषितत्वात्।

'सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः'।

इति। अत्र प्रातः-सायाह्नशब्दौ दिवा-रात्रिविषयौ। तथा च मनुः—

'मूत्रोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा' ॥
(म. स्मृ. ४. ५०)

इति। एवं तर्हि यमोक्तयोः प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः? सूर्याभिमुखनिषेधगमकोक्तिरिति ब्रूमः। तदुक्तं महाभारते—

---

१. G. has तदेतदयुक्तम्. २. D. omits हि. ३. B. C. and F. omit अपि. ४. D. and G. omit -त्व-; while H. reads उदङ्मुख इति वचनात् for उदङ्मुखत्वविधानात्. ५. D. reads विशेषवच्छास्त्रम्. ६. A. reads यमवचनोक्तो नियमः for यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति-इति चेत्. D. substitutes अव्यवस्था भविष्यतीति चेत्, this reading is correct and gives different sense. ७. H. omits तु. ८. A. reads एतदपि for तदपि. ९. A. and I. read सूर्याभिमुखत्वनिषेधपरा यमोक्तिरिति. The reading is correct, but it seems the repetition 'यमोक्तिरिति' is contrary to the style.

'प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।
मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः'॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

'विण्मूत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत्'॥

इति तन्निरुद्धेतरविषयम् ।

'न वेगं धारयेत् । नोपरुद्धः क्रियां कुर्यात्'

इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्—

'छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणबाधभयेषु च' ॥
(म. स्मृ. ४. ५१; ग. पु. १. २१५. २७)

इति । तदपि नीहारान्धकारादिजनितदिङ्मोहनविषयम् ।
देशनियमो विष्णुपुराणे ऽभिहितः—

'नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।
दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत्'॥
(वि. पु. ३. ११. ८-९)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषे कुर्यात्
दक्षिणां दिशमपरां वा' ।
(आ. ध. सू. १. ११. ३१. २)

इति । मनुरपि—

'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत्'॥
(म. स्मृ. ४. १५१)

इति । स एव वर्ज्यदेशानाह—

---

१. D. reads प्रत्यमरं प्रतिगङ्गां, E. प्रत्यबलं for प्रत्यनलं. २. I. reads यदपि for यत्तु. ३. H. I. and also the text of manu read प्राणबाध-. ४. The text of the Âpastambhadharmsûtra reads आरादा-......... दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा. (See G. Bühler's 1st Edition which seems to be incorrect.)

'न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ (४५)
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ (४६)
न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ (४७)
वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः।
न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम्' ॥ (४८)

(म. स्मृ. ४. ४५–४८)

इति। पर्वतमस्तक इति पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्यज्ञापनाय।
यमोऽपि–

'तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽयतनानि च।
राजमार्ग-श्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥
उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम्।
उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ॥
वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्य-श्वभ्र-बिलानि च'।

इति। हारीतः–

'आहारं तु रहः कुर्यात् विहारं चैव सर्वदा।
गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रिया' ॥

---

१. A. हलकृष्टे न च जले for न फालकृष्टे न जले. २. All others except D. and I. read बहुले for न जले. ३. H. reads न शाद्वले for कदाचन. ४. A. has चैत्येषु for गर्तेषु. ५. Others except D. read नाप्यत्रास्थितः. नापि च स्थितः; while A. reads नाधिरोहितः. ६. H. reads आश्रित्य for ...साद्य. ७. I. reads च for गाः. ८. This sentence is omitted by all ...ers except H. ९. I. reads छायावृक्षं चतुष्पथम्; G. छायां नद्यं चतुष्पथम् ...d A. छायावृक्षे चतुष्पथे for छायां दृश्यं चतुष्पथम्. १०. A. reads सर्वथा. ... A. and D. read लक्ष्मियुक्तः.

इति । आपस्तम्बो ऽपि–

'न च सोपानत्को मूत्र-पुरीषे कुर्यात्' ।

(आ. ध. सू. १. १०. ३०. १८)

इति । यमो ऽपि–

'प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा' ॥

इति । ततो लोष्टादिना परिमृष्टगुद-मेहनो गृहीतशिश्नश्चोत्तिष्ठेत् । तथा च भरद्वाजः–

'अथापकृष्य विण्मूत्रं लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।
उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् दृढं विधृतमेहनः' ॥

इति ।

॥ इति विण्मूत्रोत्सर्जनप्रकरणम् ॥

अथ शौचप्रकरणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः–

'गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः' ॥

(या. स्मृ. १. १७)

इति । देवलो ऽपि–

'आ शौचान्तं मृजेच्छिश्नं प्रस्रावोच्चारयोरपि ।
गुदं हस्तं च निर्मृज्यान्मृदम्भोभिर्मुहुर्मुहुः' ॥

---

१. -गुद- is omitted by A. २. I. reads अवकृष्य च for अथापकृष्य, and A. यथा प्रकृष्य for the same. ३. All others except I. read -विधिः for -प्रकरणम. ४. D. and I. read आ शौचाभ्योत्सृजेत, B. C. and F. आ शौचान्तान्मृजेत for आ शौचान्तं मृजेत.

इति । दक्षो ऽपि–

'तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा' ॥

इति । अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विवस्वान्[1]–

'रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते[2] ।
पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यशुचिर्भवेत्' ॥

इति । शौचयोग्यां मृत्तिकामाह यमः–

'आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा' ॥

इति । तत्रैव विशेषमाह मरीचिः–

'विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे रक्ता क्षत्रे विधीयते ।
हारिद्रवर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णां विनिर्दिशेत्[3]' ॥

इति । उक्तविशेषासम्भवे या काचित् ग्राह्या । तदाह मनुः–

'यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।
सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तया शौचं विधीयते' ॥

(म. स्मृ. १०. ४७)

इति । विष्णुपुराणे वर्ज्या मृद्विशेषा दर्शिताः–

'वल्मीक-मूषकोत्खातां[4] मृदमन्तर्जलात्तथा[5] ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लिपसम्भवाम् ॥ (१८)
अन्तःप्राण्यवपन्नां च हलोत्खातां न कर्दमात्' ।

(वि. पु. ३. ११. १८–१६)

---

१. A. omits विवस्वान्, and I. reads विश्वामित्रः for the same. २ D. reads रत्निमात्रजलं त्यक्त्वा, and I. रत्निमात्रजलात्तीर्थे for रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा. ३. All others except I. read कृष्णेति निर्दिशेत् for कृष्णां विनिर्दिशेत्. ४ All others except H. read -मूषिक; but मूषक is correct. ५ D. reads -जले and I. -जलां for -जलात्.

इति । अन्तर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधस्तु वापी-कूपादिव्यतिरिक्त-विषयः । अत एव यमः—

'वापी-कूप-तडागेषु नाहरेद्वाह्यतो मृदम् ।
आहरेज्जलमध्यात् तु परतो मणिबन्धनात्' ॥

इति । देवलो ऽपि काश्चिन्निषिद्धा मृदो दर्शयति—

'अङ्गार-तुष-कीटा-ऽस्थि-शर्करा-वालुकान्विताम् ।
वल्मीकोपरि तोयान्त[1]-कुड्या[2]-फाल-श्मशानजाम् ॥
ग्रामबाह्यान्तरालस्थां वालुकां पांसुरूपिणीम् ।
आहृतामन्यशौचार्थमाददीत न मृत्तिकाम्' ॥

इति । हस्तनियममाह देवलः—

'धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
तथा च वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत्' ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमो ऽभिहितः—

'उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः' ॥

इति । मृत्सङ्ख्यामाह शातातपः—

'एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शकृति त्रिगुणं भवेत्[3]' ॥

---

१. I. reads तोयान्तः for तोयान्त-. २. D. reads कुड्या-यूप-श्मशानजाम्; while all others except A. and I. read कुड्या-पूतश्मशानजाम्, and on the margin of H. appears the correction -यूप- for -पूत-. ३. A reads पुरीषे द्विगुणं भवेत्; while D. reads शकृति द्विगुणं भवेत्.

इति । मनुरपि–

'एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥
एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।
वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्' ॥

(म. स्मृ. ५.१३६–१३७; वि. स्मृ. ६०. २५–२६)

इति । बौधायनोऽपि–

'पञ्चापाने मृदो योज्या वामपादे तथा करे ।
तिस्रस्तिस्रः क्रमाद्योज्याः सम्यक्शौचं चिकीर्षता' ॥

इति । वसिष्ठोऽपि–

'पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।
उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ॥
'एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश' ।

(व. स्मृ. ६. १८)

इति । विंशत्यादिकं ब्रह्मचारिविषयम् ' द्विगुणं ब्रह्मचारिणः' इत्युक्तत्वात् । आदित्यपुराणे–

---

१. E. and H. omit मनुरपि. The following two verses are found in the text of the Vishṇu Smṛiti, and the latter verse is found in the text of the Vasiṣṭha Smṛiti. २. All others except A. D. and I. read शुद्धिमवाप्नुयात्, and B. C. F. add इति after शुद्धिमवाप्नुयात्. ३. E. and G. read ऽपाने गुदे योज्या, but this appears to be a mistake. ४. All others except A. and I. read वामपाणौ दशोत्तरे ; but the meaning would be contrary. ५. A. has चिकीर्षतः for चिकीर्षता. ६. All others except G. and I. read -कीर्तिताः for -कीर्तिते. This latter half is not found in the text of the Vasiṣṭha Smṛiti. I. has आदित्यपुराणे after the end of this verse, but we do not see any use of the words in this place.

'स्त्री-शूद्रयोरर्द्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
दिवाशौचस्य निश्यर्द्धं पथि पादं विधीयते ॥
आर्त्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम्' ।

इति । बौधायनो ऽपि–

'देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्' ॥

(बौ. स्मृ. १. १. १-६३)

इति । वृद्धपराशरः–

'उपविष्टस्तु विण्मूत्रं कर्तुं यस्तु न विन्दति ।
स कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा' ॥

(ग. पु. १. २१७-३३)

इति । आनुशासनिके 'शौचेतिकर्तव्यता दर्शिता–

'शौचं कुर्याच्छनैर्धीरो बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।
विप्रुषश्च तथा न स्युर्यथा चोरुं न संस्पृशेत् ॥
बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैवं स्पृशेत् स्फिचौ' ।

इति । दक्षो ऽपि–

---

१. G. reads पादो for पादं. २. A. reads समाचरेत् for प्रकल्पयेत्. ३. A. I. read कर्तुः. ४. All others except A. and I. substitute च for तु. ५ ... has न for स. As in the Tilgu character the letters न and स rese... each other, we cannot positively say whether this is a mistake. ६ ... reads शौनकेनेतिकर्तव्यता for शौचेतिकर्त्तव्यता. ७. D. reads यथा न संस्पृशेत्, and A. न च स्पृशेत् for न संस्पृशेत्. ८. B. C. and F. read स्पृशेदिति, G. नैनं स्पृशेदिति, and I. नैनं स्पृशेद्द्विजाः. For the same E. H. read चोरू न संस्पृशेत्.

'षडन्या नखशुद्धौ तु देयाः शौचेप्सुना मृदः ।
न शौचं वर्षधाराभिराचरेत्तु कदाचन' ॥

इति । मरीचिरपि—

'तिसृभिश्चातलात्[1] पादौ शोध्यौ गुल्फात्तथैव च[2] ।
हस्तौ त्वामणिबन्धाच्च[3] लेप-गन्धापकर्षणे'[4] ॥

इति । यथाविधि कृते शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति तदाऽऽह मनुः—

'यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो[5] लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारी[6] देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु' ॥
(म. स्मृ. ५. १२६)

इति । मनस्तुष्टयभावे तु देवल आह—

'यावत्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
प्रमाणं शौचसङ्ख्यायां[7] न विप्रैरुपदिश्यते'[8] ॥
(ग. पु. १. २१७-३६)

इति । पितामहोऽपि—

'न यावदुपनीयन्ते द्विजाः, शूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचमेषां[9] विधीयते' ॥

---

१. A. and I. read शोधयेत् for चातलात्; while D. reads चावलात् for the same. २. G. and I. read गुल्फौ तथैव च. ३. A. has द्वौ मणिबन्धाच्च. ४. All others except I. read -गंधापकर्षणम्. ५. All others except A. and the text of Manu read -स्यमेध्याक्तो गन्धो. ६. All others except A. and the text of Manu read चारेयं, but the commentators of मनु do not follow this reading, as they think वारि and मृत् are used separately. ७. A. reads शौचसंख्याया:. ८. G. and H. have तावत् for यावत्, but in the margin of H. appears the correction यावत्. ९. D. has शौचमेव, A. and G. शौचमेवं.

इति । अत्र स्त्री-शूद्रग्रहणं अकृतोद्वाहाभिप्रायम् । अनुपनीतद्विजसाहचर्यात्* । मृत्परिमाणमाह शातातपः—

'आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते† स्थिताः ।
तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्थे या च मृत्तिका'[1] ॥

इति । यत्तु दक्षाङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्—

' अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।
द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता ॥

प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।
तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी' ॥

(द. स्मृ. ५. ७.; ग. पु. १. २१७. २)

इति तत्र सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन[2] गन्धाद्यक्षये सत्यधिकपरिमाणं द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्धक्षये शास्त्रोक्तसङ्ख्यापूरणीयैव[3] । यथाह दक्षः—

* 'स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहः' इत्युक्तेः 'स्त्री-शूद्रौ च सधर्माणौ' इत्युक्तेश्च अनुपनीतद्विजवत् अकृतोद्वाहयोः स्त्री-शूद्रयोरपि गन्धलेपक्षयकरमेव शौचं विधीयते इत्यभिप्रायः ।

† इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् । तत्र ग्रासाः होमेषु आहुतयः शौचे मृत्तिकाश्च आर्द्रामलकप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः ।

१. B. C. and F. read शौचार्थे यास्तु मृत्तिकाः, A. E. G. and H. शौचे देयास्तु मृत्तिकाः, and I. शौचे देयाश्च मृत्तिकाः for शौचार्थे या च मृत्तिका. २. D. reads -परिमाणे for -परिमाणेन. ३. All others except D. omit एव.

'न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता।
प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते' ॥

(द. स्मृ. ५. १३)

इति। एवमुक्तशौचकरणेऽपि यस्य भावशुद्धिर्नास्ति न
ास्य शुद्धिरित्याह व्याघ्रपादः–

'शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽन्तरम् ॥
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः।
आ मृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति' ॥

इति। शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्वमन्वय-
्यतिरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति–

'शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः' ॥

इति। (द. स्मृ. ५. २)

॥ इति शौचप्रकरणम् ॥

अथ गण्डूषविधिः। तत्रापस्तम्बः–

'एवं शौचविधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत्।
मूत्रे रेतसि विट्सर्गे दन्तधावनकर्मणि ॥

१. D. reads शौचसिद्धि- for शौचं शुद्धि-, A. B. C. and F. read शौचे ...द्धि-, and E. G. H. शौचं सिद्धि-. २. A. reads न गोमयैः. ३. The inter-...diate portion from this heading to the next heading 'अथाचमन-...धि' is omitted by all others except A. and I., it is difficult to state ...ether this portion has been entirely omitted by the author himself ...it has been inserted by some one else.

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूषमाचरेत् ।
चतुरष्ट-द्विषट्-त्र्यष्टगण्डूषैः षोडशैस्तथा ॥
मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमाप्नुयात् ।
पुरस्ताद्देवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥
पश्चिमे मुनि-गन्धर्वा वामे गण्डूषमाचरेत् ।
गण्डूषसमये विप्रस्तर्जन्या वक्त्रताडनम् ॥
कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत्[1] ।

इति ।

॥ इति गण्डूषविधिः ॥

अथाचमनविधिः । तत्र वृद्धपराशरः—

'कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः
निबद्धशिख-कच्छैस्तु[2] द्विजे आचमनं चरेत्[3] ।
कृत्वोपवीतं सव्यांसे[4] वाङ्मनः-कायसंयतः' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'अन्तर्जानुः[5] शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १८)

इति । गौतमोऽपि—

---

१. A. reads प्रव्रजु-. २. H. reads -कक्ष- for -कच्छ-. ३ D and H. read द्विराचमनमाचरेत् for द्विजे आचमनं चरेत्. ४. D. reads सव्येन; while all others except A. and I. read सव्येंऽसे for सव्यांसे. ५. All except D. and the text of Yajñavalkyasmṛti omit the Visarga and read अन्तर्जानु शुचौ.

'शुचौ देशे[1] आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा[2] कृत्वा यज्ञोपवीती आ मणिबन्धनात् पाणी[3] प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशः त्रिश्चतुर्वा अप आचामेत्। द्विः[4] प्रमृज्यात्। पादौ चाभ्युक्षेत्[5]। खानि[6] चोपस्पृशेत् शीर्षण्यानि* मूर्द्धनि च दद्यात्'। (गौ. स्मृ. १. ११)

इति। तत्र त्रिश्चतुर्वेत्यैच्छिको विकल्पः। ब्रह्मतीर्थं तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः—

'कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।
प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देवतीर्थान्यनुक्रमात्' ॥
(या. स्मृ. १. १९)

इति। एतदेव शङ्ख-लिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्—
(या. स्मृ. १. १९)

'अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां रेखायां ब्राह्मं तीर्थम्। प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा[7] पित्र्यम्। कनिष्ठातलयोरन्तरा[8] प्राजापत्यम्। पूर्वेणाङ्गुलिपर्वणि दैवम्'।

---

* खानि इन्द्रियाणि। शीर्षण्यानि शीर्षे भवानि नासिका-चक्षुः-श्रोत्रादीनि चोपस्पृशेत्। मूर्धनि च जलं दद्यात् इति योजना।

---

१. All others except A. and the text of Gautama read दक्षिणबाहुं. २. A. reads जान्वन्तरं. ३. Except A. D. I. and the text of Gautama others read पाणिं for पाणी. ४. This is omitted by all others except A. and the text of Gautama. ५. A. reads -भ्युक्षयेत्. ६. D. reads नखानि for खानि. ७. D. adds अपि to अंगुष्ठयोः. ८. A. and I. read कनिष्ठिका-करतल-.

इति । आचमनीयमुदकं विशिनष्टि शङ्खः—

'अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।
वह्निना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्' ॥

(शं. स्मृ. ९. ६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

' अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।
हृत्-कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः* ॥
शुद्ध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

(या. स्मृ. १. २०-२१)

इति । मनुरपि—

'हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः†' ॥

(म. स्मृ. २. ६२)

इति । प्रचेता अपि—

'अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।
हृद्गताभिरशब्दाभिः त्रिश्चतुर्वाद्भिराचमेत्' ॥

---

* द्विजातयः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः शुद्ध्येरन् इति पूर्वेणान्वयः । स्त्री-शूद्रौ चकारात् अनुपनीतद्विजश्च अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । तृतीयार्थे तसिः ।

† प्राशिताभिः अन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपीत्यर्थः । 'अन्ततः जिह्वोष्ठान्तेनापि' इति कुल्लूकभट्टः ।

---

१. 'वह्निना नच तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्'। याज्ञवल्क्योऽपि 'अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन बुद्बुदैः is omitted by D. २. A. and I. omit अपि. ३. A. D. and I. read शूद्राश्च. ४. H. and I. read भूपतिः.

इति। तत्रापवादमाह यमः–

'यात्रायामीक्षितेनापि* शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम्।
उदकेनातुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्' ॥

इति। उदकस्य ग्रहणप्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः–

'आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम्।
संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः' ॥

इति। स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः।

'त्रिः पिबेद्दक्षिणेनापः'।

इति पुराणवचनात्। उदकपानानन्तरभाविनीमितिकर्त्तव्यतामाह दक्षः–

'संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम्।
संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥

* यात्रायां प्रयाणे केवलं जलावलोकनेनापि शुद्धिर्भवति। न तत्र स्पर्शनाद्यपेक्षा। 'रात्राववीक्षितेनापि' इति पाठस्तु असङ्गत इव प्रतिभाति।

१. B. C. and F. add अपि to तत्र. २. A. substitutes याज्ञवल्क्य for यमः, but we do not find this verse in the text of the same. ३. All others except D. read रात्राववीक्षितेनापि for यात्रायामीक्षितेनापि, but we would not see the meaning of अवीक्षितेनापि. if right, would be an exception to an आचमन how the सायंसंध्यावन्दन is to be performed. ४ A. and I. read सर्वतः. ५. I. reads -मस्करम्. ६. A. reads संहताङ्गुलिना. ७. D. reads -दय for -दपः. ८. D. reads भावि निमित्तकर्त्तव्यता-. ९. A. reads सम्पत्याङ्गुष्ठ-, B. C. D. and F. संमृज्याङ्गुष्ठ-, and E. G. H. संभृत्याङ्गुष्ठ- for संवृत्याङ्गुष्ठ-. १०. A. reads संहताभिश्चतसृभिः पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्, B. C. E. F. and H. संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत्। and D. संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत्.

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुःश्रोत्रे ततः परम् ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ।
सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्[1] ॥

(द. स्मृ. २.१४-१७)

इति । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथास्पर्शनमाह—

'तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम्[2] ।
मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥
नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु ।
संस्पृशेच्च[3] ततः शीर्षमयमाचमने विधिः' ॥

(शं. स्मृ. ९. ६-७

इति । एवमन्ये ऽप्यन्यथान्यथा[4] वर्णयन्ति । तत्र[5] यथा शाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । आचमननिमित्तान्याह मनुः—

'कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत्[6] ।
वेदमध्येष्यमाणश्च[7] अन्नमश्नंश्च[8] सर्वदा' ॥

(म. स्मृ. ५.१३८)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि[9]—

---

१. B. C. and F. reads बाहूनग्रेण for बाहू चाग्रेण. २. D. omits the portion intervening between तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत in the first half of the first line and स्कन्धद्वयं ततः in the latter half of the 4th line. ३. D. substitutes तु for च. ४. A. D. and I. do not repeat the word अन्यथा. ५. D. omits तत्र. ६. A. and I. read पाण्याचान्त, and D. स्नात्वाचाप. ७. All others except A. and the text of Manu read पीत्वापो-ध्येष्यमाणश्च. ८. I. reads वेदमपि च; while others except A. read वेदमन्नं च. ९. A. D. H. and I. omit अपि.

'चण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे* स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे।
उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वाऽपि तथाविधम्॥
आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च।
अग्नेर्गवामथाऽऽलम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव च॥
स्त्रीणामथाऽऽत्मनः स्पर्शे नीलीं वा परिधाय च'॥
(कू. पु. १. २. १३. ४-८)

इति। 'स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे-' इत्येतज्जपादिविषयम्। तथा च पद्मपुराणे-

'चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाऽऽचामेद्द्विजोत्तमः'।

इति। मनुरपि-

'सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः।
रथ्यां श्मशानं चाक्रम्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्'॥
(म. स्मृ. ५. १४५)

इति। बृहस्पतिरपि-

* चाण्डालैः म्लेच्छैश्च सह सम्भाषे सम्भाषणे। उच्छिष्टैः स्त्री-शूद्रैः सह उच्छिष्टेन वा तैः सह भाषणे आचामेदिति भावः।

१. B. C. and F. read -भाषणम्. २. B. C. E. F. and G. read दृष्ट्वा for स्पृष्ट्वा. ३. All others except A. and I. substitute चा for वा. ४ After this line we find in the Kûrma Purâṇa the following two lines:- भोजने सन्ध्ययोः स्नात्वा त्यागे मूत्र-पुरीषयोः। आचान्तोऽप्याचमेत्स्पृष्ट्वा सकृत्सकृदथान्यतः. ५. A. reads तथात्मसंस्पर्शे, and I. यथात्मसंस्पर्शे for अथात्मन स्पर्शे. ६. All others except A. I. and the Kûrma Purâṇa read नीवीं for नीलीं. ७. All others except A. and I. read -पुराणम्. ८. In the text of manu appears -नृतानि च. ९. A. omits this portion and I. omits only अपि.

'अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।
मार्जार-मूषकस्पर्शे[1] प्रहासे ऽनृतभाषणे ॥
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपि स्पृशेत्'[2] ॥

इति । यमो ऽपि–

'उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्य तथैव च ।
एवं स्यात्तेजसा युक्तो वरुणो ऽपि सुपूजितः'[3]* ॥

इति । हारीतो ऽपि–

'नोत्तरेदनुपस्पृश्य जलम्' ।

इति । वसिष्ठो ऽपि–

'क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधाने ऽश्रुपातने ।
पञ्चस्वेतेषु चाचामेच्छ्रोत्रं वा[4] दक्षिणं स्पृशेत्' ॥

इति । दक्षिणकर्णस्पर्शनमाचमनासम्भवे वेदितव्यम् ।
तथा च मार्कण्डेयपुराणम्–

'सम्यगाचम्य तोयेन क्रियाः[5] कुर्वीत वै शुचिः ॥ (६७)
देवतानामृषीणां च पितॄणां चैव यत्नतः ॥ (६८)
कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् † ।

* एवं कृते सति जलाधिष्ठातृदेवता वरुणो ऽपि पूजितो भवतीत्यर्थः ।

† नेदमुपलब्धपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि 'पूर्वाभावे ततः परं'–इत्यस्य ग्रहणे इदमपेक्षितमेवेति स्पष्टमेव ।

१. All others except A. and D. read -मूषिकास्पर्शे, which appears to be a mistake. If the word मूषिका meaning a female rat is kept then the meaning would be that at the touch of the female rat alone the आचमन is to, be performed. २. All others except D. read कुर्वन्नुपस्पृशेत्. ३. A. and I. read वरुणेन सुपूजितः, and D. वरुणेनापि पूजितः for the same. ४. D. and I. substitute वा for चा. ५. A. H. and I. read क्रियां.

कुर्वीतालम्भनं चापि दक्षिणश्रवणस्य वा ॥ (७०)
यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम्।
न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते' ॥ (७१)

(मा. पु. ३४. ६७-७१)

इति। दक्षिणकर्णप्रशंसा च 'प्रभासादीनि तीर्थानि'-इत्यादिना वक्ष्यते। अथ वा बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्-

'नीवीं विसृज्य परिधायाप उपस्पृशेत्।
आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृशेत्'।

(बौ. स्मृ. १. १०. १६-१७)

इति। षट्त्रिंशन्मते द्विराचमननिमित्तं दर्शितम्-

'होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु'॥

इति। याज्ञवल्क्यो ऽपि-

'स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च' ॥

(या. स्मृ. १. १९६)

इति। बौधायनो ऽपि-

'भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे।
हविर्भक्षणकाले* च तत् द्विराचमनं स्मृतम्'॥

* हविर्भक्षणं पुरोडाशेडादिभक्षणम्।

१. A. B. C. D. and F. substitute वा for च. २. B. C. and F. read गोभूमिं गोमयं वा संस्पृशेत; while A. E. H. and I. भूमिं गोमये वा संस्पृशेत.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।
शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत् ॥
(कू. पु. १. २. १२. ६४)

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गेऽयुक्तभाषणे ॥
जृम्भित्वाऽध्ययनारम्भे काम-श्वासागमे तथा ।
चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥
सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत् पुनः' ॥
(कू. पु. १. २. १३. १-३)

इति । अयुक्तभाषणं निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह बौधायनः—

'दन्तवद्दन्तलग्नेषु दन्तसक्तेषु धारणा ।
ग्रस्तेषु तेषु नाचामेत्तेषां संस्थानवच्छुचिः' ॥
(बौ.स्मृ. १. ४. १. २४

१. A. D. E. G. and H. read शुष्कभाषणे for ऽयुक्तभाषणे. २. D reads धावित्वा; while A. and the text of Kûrma Purâṇa read ष्ठीवित्वा. ३. The text of the Kûrma Purâṇa reads समाक्रम्य. ४. A. and I. read ततः for पुनः. ५. A. D. E. G. and H. read शुष्क- for अयुक्त. ६. A. and I. read अस्थितेषु च; while D. reads ग्रस्तेषु तेषु for ग्रस्तेषु तेषु. ७. The text of the Baudhâyaua smrite reads the whole verse as follows:—

दन्तवद्दन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा ।
स्रस्तेषु तेषु नाचामेत्तेषां संस्रावच्छुचिः ॥

In this verse both the readings संस्थानवत् and संस्रावत are doubtful. They do not give any proper meaning. Dr. Bühler corrects संस्रावणा, but we think संस्था न चाऽशुचिः would be a more correct reading.

इति । दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्यानिर्हार्यरूपेण भेदः । अत एव देवलः—

'भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।
दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेदाशौचमत्यर्थं तृणवेधाहृणे कृते' ॥

इति । ग्रस्तेषु[१] तेषु स्वस्थानाच्च्युतेषु[२] च निगीर्णेष्वित्यर्थः[३] । तत्र मनुः—

'दन्तवद्दन्तलग्नेषु[४] जिह्वास्पर्शकृते[५] न तु ।
परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः' ॥

(बौ. स्मृ. १. ८. १. २९)

इति । एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथाऽऽह शङ्खः—
'दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिस्पर्शनात्' ।
इति । फल-मूलादिषु विशेषमाह शातातपः—

---

१. A. and I. read अस्थितेषु च ; while D. reads ग्रस्तेषु for ग्रस्तेषु. २. A. and I. omit स्व-. ३. Except A. D. and I. all others read स्वस्थानेषु तेषु, omitting च्युतेषु. ४. This verse the author quotes from Manu ; but we find this only in one manuscript with Govind Rajá's commentary (5 between 141 and 142 verse), but neither Govindrája nor any of the other six commentators on Manu has commented it, the reading of it being—

दन्तवद्दन्तलग्नेषु दन्तवत्तेषु चैव हि ।
च्युतेष्वाभ्यवहार्येषु निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

५. All others except A. and I. read स्पर्शे कृते for स्पर्शकृते.

'दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः'॥

इति । षट्त्रिंशन्मते अपि—

'ताम्बूले चैव सोमे* च भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥
त्वग्भिः पत्रैर्मूल-पुष्पैस्तृण-काष्ठमयैस्तथा ।
सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टो भवति द्विजः' ॥

इति । एतच्च मुखसौरभ्याद्यर्थोपभुक्तावशिष्टविषयम् ताम्बूलसाहचर्यात् । 'दन्तलग्नस्य संस्पर्शे' इति अनिर्हार्यस्य दन्तलग्नस्य जिह्वया संस्पर्शे इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि-

'मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाऽऽचमनबिन्दवः ।
श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः' ॥
(या. स्मृ. १. १९६

इति । मुखनिःसृता बिन्दवो यद्यङ्गे पतन्ति तदा नाचमनापादकाः । तथा च गौतमः—

---

* सोमः सोमवल्लीरस इति यावत् ।

---

१. G. reads भवतु for भवति. २. E. and H. read षड्विंशतिमते अपि b we do not find any work of this name on Dharmaśâstra. Probab this is a mistake of the writer. ३ A. adds इति after भवेन्नर. ४. reads फलैः पुष्पैः for मूल-पुष्पैः. ५. All others except A. and I. re सौरभाद्यर्थो. ६. D. reads प्रतिहार्यस्य, B. C. and F. निर्हार्यस्य. E. G. a H. हार्यस्य for अनिर्हार्यस्य. ७. B. C. and F. read न पतन्ति, D. G. and H. निपतन्ति for पतन्ति. ८. A. reads आचमनापवादकाः, and D. आचमनापादकाः for नाचमनापादकाः.

'न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति ताश्चेदङ्गे निपतन्ति' ।

(गौ. स्मृ. १. १६)

इति । आचमनबिन्दवस्त्वेङ्गस्पृष्टा अपि मेध्याः । तथा च मनुः—

'स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ यं आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्' ॥

(म. स्मृ. ५. १४२; वि. स्मृ. २३. ५४)

इति । अत्र पादग्रहणं अवयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । तथा च यमः—

'पतन्त्याचामतो यांश्च शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः' ॥

इति । श्मश्रुविषये विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—

'न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये

सद्भिः यावन्न हस्तेनोपस्पृशति' ।

(आ. ध. सू. १. ५. १६. ११)

इति । आचमने बर्ज्यानाह भृगुः—

---

१. A. and I. omit न; for the same E. G. and H. substitute भ-. २. All others except A. and the text of Gautama read न चेदङ्गे for ताश्चेदङ्गे. ३. D. reads भङ्गास्पृष्टा, B. C. E. F. and H. भङ्गं स्पृष्टा, and A. I. G. अङ्गं स्पृष्टा for भङ्गस्पृष्टा. ४ All others except A. I. and the text of Manu read वस्त्वाचामयतः for च आचामयतः. ५. D. reads भूमिगै; while the commentator Govindrâja reads भूमिकैः for भौमिकैः. ६ Except Govindrâja all other commentators and A. read तमयतो. ७. D. reads अवान्तरस्य for अवयवान्तरस्य. ८. A. B. C. E. F. and I. read आचमतो. ९. A. reads वस्व for वाच-.

'विना यज्ञोपवीतेन तथा ऽधौतेन वाससा ।
मुक्त्वा शिखां वा¹प्याचामेत् कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥
सो²ष्णीषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च* यानगः ।
दु³र्देशप्रगतश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात्' ॥

इति । बौधायनो ऽपि–

'पादप्रक्षालनो⁴च्छेषेण नाचामेत् । य⁵द्याचामेत् भूमौ स्रावयित्वाऽऽचामेत् । ना⁶ङ्गुलीभिर्न स⁷बु⁸द्बुदाभिर्न सफेनाभिर्नो⁹ष्णाभिर्न क्षा¹⁰राभिर्न वि¹¹वर्णाभिर्न दु¹²र्गन्धरसाभिर्न कलुषाभिः । न हसन् न ज¹³ल्पन् न ति¹⁴ष्ठन्

---

* प्रौढपादो यथा–

'आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते' ॥

इत्युक्तलक्षणः । जानुनोः जङ्घयोः कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्ध इति भावः ।

---

१. B. C. and F. read वा नाचामेत्, H. and I. चाचामेत् for वाप्याचामेत्. २. Except D. all others read सोष्णीषी. ३. B. C. E. F. and H. read दुर्देशप्रपदश्चैव, G. दुर्देश : प्रपदश्चैव, and D. दुर्देषश्च प्रदश्चैव for दुर्देशप्रगतश्चैव. ४. All others except G. and the text of Baudhâyana read पादप्रक्षालना-च्छेषेण. ५. Except D. and the text of Baudhâyana all others omit यद्याचामेत्. ६. Except A. and the text of Baudhâyana all others omit नाङ्गुलीभिः. ७. D. substitutes च for स-. ८. All others except A. I. and the text of Baudhâyana omit स-. ९. A. and I. read नोच्छि-ष्टाभिः. १०. B. C. and F. read न जाताभिः, E. न जात्याभिः, and G. न जातिभिः for न क्षाराभिः. ११. D omits न विवर्णाभिः, and A. adds नोष्णाभिः before न कलुषाभिः. १२. This is omitted by all others except A. and the text of Baudhâyana. १३. B. C. and F. read जलस्थो for जल्पन्. १४. A. omits न जल्पन् न तिष्ठन्.

न विलोकयन्[1] न प्रह्वो न प्रणतो न मुक्तशिखो न प्रावृतकण्ठो[2] न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः न त्वरमाणो नाऽयज्ञोपवीती न प्रसारितपादः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेत्' ।
(बौ. स्मृ. १. ५. १२.-१९)

इति। देवलोऽपि—

'सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा[3] नरः।
उष्णीषी[4] वाऽपि नाचामेद्वस्त्रेणाबध्य वा शिरः' ॥

इति। आपस्तम्बोऽपि—

न वर्षधाराभिराचामेत्[5] ' ।
(आ. ध. सू. १. ६. १६. ४)

इति। यमोऽपि—

'अपः[6] कर-नखस्पृष्टा य आचामति वै द्विजः।
सुरां पिबति स व्यक्तं[8] यमस्य वचनं यथा' ॥

इति। ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

'कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्या-ऽऽपणगतोऽपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्' ॥

इति। गौतमोऽपि—

---

१. B. C. E. F. and I. omit न विलोकयन्; while H. in its correction reads नाविलोकयन्. २. B. C. D. E. F. G. H. and I. add after this word नाबद्धकच्छो न बहिर्जानुर्न वेष्टितशिरा न बद्धकक्षो न पठमानो नायज्ञोपवीति न प्रसारितपादः for न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती न प्रसारितपादः ३. A. and D. read मुक्तकेशोऽथ वा. ४. D. reads-नाबद्धशीर्षकम्. ५. A. and I. read धाराभिराचामेत्. ६. This verse and the words ब्रह्माण्डपुराणेऽपि following it are omitted by D. ७. A. and I. read -नखैः. ८. All others except A. and I. read व्यक्तं.

'नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन् उद्धृतोदकेनाचामेत्'।

(गौ. स्मृ. ९. ३)

इति। न तिष्ठन्निति स्थलविषयम्। जले तु तिष्ठन्नप्याचामेत्। तथा च विष्णुः–

'जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्।
*अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति'॥

इति। कौशिकोऽपि–

'अपवित्रकरः कश्चिद्ब्राह्मणोऽप्य उपस्पृशेत।
अकृतं तस्य तत् सर्वं भवत्याचमनं तथा॥
वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यदि।
रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्'॥

इति। मार्कण्डेयस्तु दक्षिणहस्तस्य सपवित्रतां विधत्ते–

'सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम्।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत्'॥

इति। गोभिलो हस्तद्वयेऽपि पवित्रं प्रशंसति–

'उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः।
सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्'॥

---

* अधस्तात् जान्वोरधः परिमाणे जले स्थित्वा शतकृत्वोऽप्याचमनं निष्फलमित्यर्थः।

---

१. A. and I. add न and read नोद्धृतोदकेन. २. D. omits अपि. ३. D. and H. read ब्राह्मणो य उपस्पृशेत. ४. H. substitutes अपि for तु. E. omits the portion from मार्कण्डेयस्तु...............गोभिलः. H. also has omitted this portion, but it appears as correction in its margin. ५. G. and H. omit स-. ६. A. and I. add तु. after गोभिल-. ७. All others except A. omit अपि. ८. I. reads सपवित्रत्वं. ९. A. reads हस्तद्वय-. १०. G. reads -चरति for -चामति. ११. G. reads लभेत.

इति। स्नानानन्तरभाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह—

'स्नात्वा ऽऽचामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो* भवेत्॥

इति। हारीतः—

'आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्।
शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्'॥

इति। स्थलविषये विशेषो दर्शितः स्मृत्यन्तरे—

'अलाभे ताम्रपात्रस्य करकं च कमण्डलुम्।
गृहीत्वा स्वयमाचामेत् नरो नाप्रयतो भवेत्॥
करकालाबुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन च।
स्वहस्ताचमनं कार्यं स्वहस्तपांश्च वर्जयेत्॥
करपात्रे च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने।
सौवर्णे राजते चैव नैवाऽशुद्धं तु तत् स्मृतम्'॥

इति। एवमुक्तलक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्—

'एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत्।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत्'॥

---

* कार्यक्षमः सन्ध्यावन्दनादीन्यन्यानि वा कार्याणि कर्तुं योग्यः भवति।

---

१. B. C. E. F. G. and H. omit कार्य- and read ततः सोमो भवेद्विज. in the margin of H. appears correction. २. D. G. and F. omit this latter half of this verse. ३. All others except A. and I. read अलाबुं ताम्रपात्रं च for अलाभे ताम्रपात्रस्य. ४. All others except A. and I. read -चर्मपुटेन for पर्णपुटेन. ५. All others except A. D. and I. read करपत्रे for करपात्रे. ६. B. C. and F. substitute च for सौ; while G. substitutes स. for the same.

इति । वृद्धशङ्खोऽपि–[1]

'त्रिःप्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम[2] ॥
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
पादाभ्यां प्रीयते विष्णुर्ब्रह्मा शिरसि कीर्त्तितः ॥
नासत्य-दस्रौ प्रीयेते स्पृष्टे[3] नासापुटद्वये ।
स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशि-भास्करौ ॥
कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनिला-ऽनलौ ।
स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
नाभिसंस्पर्शनान्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत्' ।
(शं. स्मृ. ९. ९–१३)

इति । आचमनाकरणे प्रत्यवायो दर्शितः पुराणसारे–[4]

'यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव[5] नास्तिकः* ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः' ॥

इति ।

॥ इति आचमनप्रकरणम् ॥

* अत्र नास्तिकशब्देन आचमनस्यावश्यकर्तव्यत्वमनादृत्य कर्म कर्तुं प्रवृत्त इति ज्ञेयम् । ननु नास्ति कश्चित् परलोक इति वदः इत्युक्तलक्षणो नास्तिकः । तस्य प्राप्तिरभावात् निषेधस्य वैयर्थ्यमेव स्यात्

1. This line and the following lines the author quotes from Vridhasankha. We have no such work as Vridhasankha. The work we have bears the name Sankha wherein these eleven lines appear. It is difficult to say whether the work we have is the work Vridhasankha or Sankha. 2. All except A. and D. read अनुशुश्रु 3. D. reads स्पृशेत for स्पृष्टे. 4. A. omits पुराणसारे. 5. D. substitutes च for एव.

अथ दन्तधावनविधिः तत्रात्रिः—

'मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः।

तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम्' ॥

(ल. अ. स्मृ. ४. ५–६)

इति। व्यासोऽपि—

'प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥

तिक्तं कषायं कटुकं दुर्गन्धं कण्टकान्वितम्।

क्षीरिणो वृक्षगुल्मादीन् वर्जयेद्दन्तधावने' ॥

इति। विष्णुः—

'कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसम्मितम्।

कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वार्द्धकृतकूर्चकम् ॥

दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा।

सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ॥

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम्।

द्वादशाङ्गुलकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्'।

इति। अङ्गिराः—

---

१. A. and I. read अ- for त-. २. D. reads जान्वन्तरात् for जान्वन्तरा ३. A. reads सगन्धं, and others सुगन्धं for दुर्गन्धं. ४. B. C. and F. read -गुल्माद्या for -गुल्मादीन्. ५. All others except A. read भक्षयेत्. but this reading is quite useless. ६. D. omits this word. ७. A. D. H. and I. read -ङ्गुलिकं; while D. reads -ङ्गुलिकं विप्रे दन्तकाष्ठं मनीषिणः.

'आम्र-पुन्नाग-बिल्वानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥
वटाश्वत्थार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
जात्यं च बिल्व-खदिरमूलं तु ककुभस्य च ॥
अरिमेदं प्रियङ्गुं च कण्टकिन्यस्तथैव च ।
प्रक्षाल्य भक्षयेत पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्त्यजेत् ॥
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिक्तकं तथा ।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम्' ॥

इति । कात्यायनो दन्तधावनस्य काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रं दर्शयति—

'आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशु-वसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते' ॥
(का. स्मृ. १. १०. ४.

इति । वर्ज्यानाहोशनाः—

'नाङ्गुलीभिः स्वकान् दन्तान्नरः प्रक्षालयेत्सदा ।
दक्षिणाभिमुखो नाद्यात् नीलं धव-कदम्बकम् ॥

---

१. All others except D. and I. add इति after दन्तधावनम. This word is generally used at the end of a quotation. If the word was used by the author himself then the following verses would appear to have been quoted from some other work, the name whereof is not found mentioned. २. B. C. F. and G. read भक्षयेत for वर्जयेत; while H. add इति after वर्जयेत. ३. D. reads खदिरं for खदिर-. ४. All others except D. read भुक्त्वा for भूत्वा, but it is quite incorrect and does not give any sense. ५. The text of Kátyâyana reads पशून् for पशु-. ६. D. and G. read देहि for धेहि. ७. All others except A. omit some letters in this line. B. C. E. F. and I. read नाङ्गुलिभिर्दन्ताश्च प्रक्षालयेत, D. अङ्गुलिभिर्दन्ताश्च प्रक्षालयेत; while G. नाङ्गुलिभिर्दन्ताश्च प्रक्षालयेत. This is in prose but we do not find the text of Uśanas in prose. ८. A. and I read नद्यां for नाद्यात्. ९. B. C. and F. read नालं for नीलं.

तिन्दुकेङ्गुद-बन्धूक-मोचामरज-बल्वजम्।
कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्रियम्॥
न भक्षयेत पालाशं कार्पासं शाकमेव च।
एतानि भक्षयेद् यस्तु क्षीणपुण्यः स जायते'॥

इति। वर्ज्यतिथ्यादीनाह विष्णुः—

'प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च।
नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्'॥

इति। यमोऽपि—

'चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः।
एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठं च वर्जयेत्॥
श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णदोषतः।
व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्'॥

इति। व्यासोऽपि—

'श्राद्धे यज्ञे च नियमान्नाद्यात् प्रोषितभर्तृका।
श्राद्धे कर्तुर्निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन॥
अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम्'॥

इति। वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

---

१. B. C. E. F. G. and H. read मोचाकरजवल्किजं for मोचामरजबल्वजं; while D. reads मोचामरजवल्किजं. २. D. reads शाकमेव च for शाकमेव च. It seems more correct. ३. B. C. F. and H. substitute च for -षु. ४. All others except A. and I. read दर्श-. ५. The next three lines after this word and the word इति after these lines are omitted by G. ६. D. reads काष्ठानि. ७. A. reads न तत् for नाद्यात्. ८. A. and D. read श्राद्धकर्तुर्निषेधो; while G. reads श्राद्धकर्तृनिषेधो for श्राद्धे कर्तुर्निषेधो. ९. A. omits वृद्ध- and reads simply याज्ञवल्क्यः, but we do not find this verse in yâjnyavalkyasmṛiti.

'इष्टका-लोष्ट-पाषाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।
मुक्त्वा चानामिका-ऽङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्तधावनम्' ॥

इति ।

॥ इति दन्तधावनप्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जप-होमादेर्दर्भपाणिना कर्त्तव्यत्वादादौ दर्भविधिरुच्यते । तत्र हारीतः—

'अच्छिन्नाग्रान् सपत्रांश्च समूलान् कोमलान् शुभान् ।
पितृ-देव-जपार्थं तु समादद्यात् कुशान् द्विजः ॥
कुशहस्तेन यज्जप्तं दानं चैव कुशैः सह ।
कुशहस्तस्तु यो भुङ्क्ते तस्य संख्या न विद्यते' ॥

इति । पुराणे ऽपि—

'कुशपूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः ।
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम्' ॥

इति । गोभिलो ऽपि—

'कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।
कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् त्रयो देवा व्यवस्थिताः' ॥

इति । कौशिकः—

'शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ॥
ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः' ॥

---

१. B. C. and F. read न कुर्यात् for वर्जयेत्. २. A. omits -जप-. ३. A. reads पवित्रांश्च for सपत्रांश्च. ४. A. and I. read पितृ-देवर्षिपूजार्थं for पितृ-देव-जपार्थं तु; while D. substitutes च in the place of तु. ५. A. and I. read पानं for दानं. ६. A. and I. read पुराणान्तरे ऽपि, but it seems incorrect. ७. D. substitutes स्नातं in the place of स्नानं. ८. All others except A. D. and I. read चाहृतं for चोद्धृतं. ९. D. reads स्थितः. १० D. reads कुशान् स्पृष्ट्वा for कुशाः स्पृश्याः.

इति । उत्पाटनमन्त्रस्तु—

'विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
नुद पापानि सर्वाणि दर्भ स्वस्तिकरो मम' ॥

इति । वर्णभेदेन विनियोगभेदमाह कात्यायनः—

'हरिता याज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।
समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः' ॥

(का. स्मृ. १. २. ३)

इति । कुशाभावे शङ्खः—

'कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यत्नतः ।
तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः' ॥

इति । यमो ऽपि—

'कुशाः काशा यवा दूर्वास्तथा व्रीहय एव च ।
बल्वजाः पुण्डरीकाश्च सप्तधा बर्हि उच्यते' ॥

इति । वर्ज्यानाह हारीतः—

'चितौ* दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासन-पिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हता मूत्र-पुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

* अस्मिन्श्लोके पूर्वार्द्धे 'भवाः' इत्यध्याहृत्यान्वयः कार्यः । उत्तरार्धे
ानिति योजनीयम् ।

१. A. reads निसर्गतः, and I. निसर्गजः. २. E. G. and H. read कयज्ञिकाः for पाकयज्ञियाः. ३. D. omits इति. ४. D. reads द्विज. All others except A. and I. read -श्रेष्ठ. ६. All others except A. d I. read तस्वतः for यत्नतः. ७. D. reads बिल्वकाः for बल्वजा. A. reads गर्तेषु. ९. A. reads ब्रह्मयज्ञे च. १०. D. reads तर्पिताः.

अपूता गर्हिता दर्भा ये संच्छिन्ना नखैस्तथा ।
क्वथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत्' ॥

इति । कुशोत्पाटने कालनियममाह हारीतः—

'मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः' ॥

इति । शङ्खोऽपि—

'दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः' ॥

इति । पवित्रधारणे फलमाह मार्कण्डेयः—

'कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः ।
स नित्यं हन्ति पापानि तूलराशिमिवानलः' ॥

इति । शातातपः—

'जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः' ॥

इति । पवित्रप्रकारमाह कात्यायनः—

---

१. H. in its margin reads गर्भिताः. २. All others except A. and I read नखैः स्मृताः. ३. B. C. and F. read कालनियमेनायातयामतामाह to कालनियममाह. ४. A. reads दर्भाच्छ्रयो, and I. दर्भच्चयो for दर्भोच्चयो. ५. A. and I. omit अपि; while E. omits the words शंखोऽपि and the verse following it. H. also omits, but it appears in its marginal correction excepting the word अपि after शङ्खः, and in D. it appears after the next quotation of Mârkandeya. ६. G. reads दर्भवर्जित. for दम्भवर्जितः, but it does not give any good sense. ७. A. and D. read अन्यूनं for अशून्यं.

'अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्' ॥
(का. स्मृ. १. २. १०)

इति[1] । मार्कण्डेयोऽपि[2]–
'चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।
एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥
त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।
चतुर्भिश्चाभिचारांश्च* कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम्[4] ॥

इति । अत्रिः–
'ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।
भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं धर्मो न हीयते'[7] ॥

इति ।

॥ इति दर्भविधिप्रकरणम्[8] ॥

* अभिचारः शत्रुहननाद्यर्थमनुष्ठीयमानं कर्म । तच्च श्येनयागादि वैदिकं भैरवमन्त्रादितान्त्रिकमिति द्विविधम् ।

१ A. and I. read कुशं for कौशं. २. All others except A. B. C. F. and I. omit इति. ३. I. omits अपि. ४. In the margin of H. after this verse appears the following portion:–

स्मृत्यर्थसारे–'सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रंथितं नवम्' ।

५. A. reads अभिचाराणि for अभिचारांश्च. ६. A. and I. read वर्तुलः प्रोक्तं. ७. A. reads विधीयते for न हीयते. ८. A. and I. omit विधि and read दर्भप्रकरणम्.

तदेवं 'सन्ध्या स्नानम्' इत्यस्मिन् वचने स्नानशब्दोपलक्षितानि ब्राह्ममुहूर्तोत्थानादीनि कुशाविध्यन्तानि कर्माणि निरूपितानि। अथेदानीं मूलवचनोक्तं स्नानं प्रपञ्च्यते। तत्र कूर्मपुराणम्—

'प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा यथाविधि।
आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाचरेत्' ॥

(कू. पु. १. २. १८. १८)

इति। व्यासः—

'उषःकाले तु सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ॥
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि'।

(व्या. स्मृ. १. २-३)

इति। दक्षोऽपि—

'अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन।
लाला-स्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ (१)
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः।
स्रवत्येव दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ (१
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत्।
सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्' ॥(१

(द. स्मृ. २. ७-१२

इति। व्यासः—

१. A. reads प्रक्रम्यते. २. This is omitted by A. ३. A. substitutes for स. ४. A. and D. read दिवा-रात्रं प्रातःस्नानेन शुध्यति. ५. G. omits इ

'ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः।
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्[1] ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः'।
(व्या. स्मृ. १. ४-६)

इति। दक्षोऽपि—
'अज्ञानाद्यदि वा[2] मोहाद्रात्रौ दुश्चरितं कृतम्।
प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः'॥

इति। स्नानप्रकारः चतुर्विंशतिमतेऽभिहितः—
'स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च* मृदा सह।
कुर्याद्व्याहृतिभिर्वाऽथ 'यत् किञ्चेद' मृचाऽपि वा'॥

इति। कात्यायनोऽपि—
'यथाऽहनि तथा प्रातः नित्यं स्नायादतन्द्रितः[3]।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत्'॥
(का. स्मृ. १. १०. १.)

इति। अमन्त्रवदिति मन्त्रसंक्षेपोऽभिप्रेतः[4]। यतः स एवाह—

* अब्दैवता मन्त्राः—'आपो हि ष्ठा मयोभुवः०, यो वः शिवतमो रसः० तस्मा अरं गमाम वः०', एते त्रयः। ते च—ऋक्संहितायां (१०.९.९) वाजसनेयिसंहितायां (११.१) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (९.१०) द्रष्टव्याः। वारुणमन्त्राश्च—'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः' (ऋ. सं. १६.१.) इति पञ्च 'त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य' (ऋ. सं. १.१.४-५.) इति द्वौ 'इमं मे वरुण श्रुधि०' (ऋ. सं. १.६.१) इत्येकः एतेऽष्टौ ऋक्संहितायां प्रसिद्धाः। 'यत्किञ्चेदं०' (ऋ. सं. ७.९.१९) एषोऽपि प्रसिद्ध एव।

१. I. reads दुर्विचिन्तनम्. २. A. and D. substitute च for वा. ३. I reads अनातुरः for अतन्द्रितः. ४. D. reads अभिहित for अभिप्रेत.

'अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।
प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः' ॥
(का. स्मृ. २. १२. ६)

इति । कालनियममाह जाबालिः—

'सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्' ॥

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि वा ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम्' ॥

इति । उदिते इत्युदयाभिमुखे इत्यर्थः । उदयस्याप्युपरि स्नानं चेत् सन्ध्याऽप्युत्कृष्येत । स्नानपूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः । सन्ध्योत्कर्षश्च योगियाज्ञवल्क्येन निषिद्धः—

'सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ' ।

इति । यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्नघमर्षणं* कुर्यात् । तथाह शौनकः—

'स्नात्वा ऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेदघमर्षणम् ।

इति । ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाङ्गतर्पणं विहितम्—

*अघमर्षणं तु—'ऋतं च सत्यं'० (ऋ. सं. १०. १९०. १२; तै. आ. १०.१.) इति तृचेन सूक्तेन त्रिरावृत्तेन कर्तव्यम् । कात्यायनानां तु 'द्रुपदा दिवे०' इति मन्त्रेणाघमर्षणं विहितम् ।

१. Srautachandrikâ reads प्रातर्न तनुयात्स्नानं दैव-. २. D. omits अपि. ३. G. reads चेत् स्नानं for स्नानं चेत. ४. A. omits this word and reads simply याज्ञवल्क्येन; while all others except I. read योग- for योगि-. ५. D. reads चोषगे; while all others except A. and I. read चोद्गते for नोद्गते. ६. A. and I. read यथोक्तं स्नानं कुर्वन् for यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्. ७. A. and I. read तदाह for तथाह. ८. D. reads पिबेत for पठेत्.

'नित्यं नैमित्तिकं* काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते।
तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम्' ॥

इति। यमोऽपि—

'द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम्।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्' ॥

इति। कार्ष्णाजिनिः—

'नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्नूर्ध्वमानसः'।

इति। तर्पयेदिति शेषः। नृसिंहपुराणेऽपि—

'स्वेन तीर्थेन† देवादीनद्भिः सन्तर्पयेत्ततः।
देवान् देवगणांश्चापि मुनीन्मुनिगणानपि ॥
पितॄन् पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः'।

(नृ. पु. ५८. ८८-८९)

इति। चतुर्विंशतिमते—

* नित्यं प्रत्यहमवश्यं कर्तव्यं सन्ध्यावन्दनादि नित्यकर्माङ्गत्वेन विहितम्। काम्यं घर्मादिपरिहारार्थं मलापकर्षणार्थं वा कृतम्। नैमित्तिकं ग्रहण-सङ्क्रान्त्यादिनिमित्तेन कृतम्।

†अत्र तृतीयार्धं वर्जयित्वा 'पितॄन् पितृगणान् देवान्' इत्यादि केचन पठन्ति तत्प्रामादिकमिव प्रतिभाति। पूर्वं सामान्यतः देव-पितृ-ऋषींस्तर्पयेदित्युक्त्वा पुनः विशेषेण तर्पणमभिहितमिति ज्ञेयम्।

१. A. reads व्यवस्थितम्. २. D. reads पूजयेत for पूरयेत, but it seems incorrect. ३. D. omits this. ४ D. reads कार्ष्णाजिनः. ५. D. reads चिन्तयेत् for चिन्तयन्. ६. A. B. C. F. and I. omit अपि. ७. I reads पितॄन् पितृगणान् देवानद्भिः while all others except A. and the text of Nrisinha Purâṇa read पितॄन् ऋषिगणान्, देवानद्भिः. ८. B. C. and F. read सर्वान् for देवान्. ९. This line is omitted by A. and I.

'स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् *पितृदेवताः ।
उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं सन्ध्याकर्म ततः परम्' ॥

इति । भरद्वाजोऽपि–

'वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दासकर्मिणः [१] ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्' ॥

इति । वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रस्तु–

'ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्' ॥

इति ।

॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात् । तथा च मत्स्यपुराणे [२]–

'एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः [३] ।
उत्थाय वाससी शुक्ले [४] शुद्धे तु परिधाय च [५]' ॥

(म. पु. ११२. १३)

इति । कर्म कुर्यादिति शेषः । योगियाज्ञवल्क्यः [६]–

* इदं च स्नानाङ्गतर्पणमिति ज्ञेयम् । तच्च 'भूर्देवांस्तर्पयामि' इत्यादिरूपं व्याहृतिभिरेव कर्तव्यमित्युक्तमन्यत्र ।

१. B. C. and F. read दारकर्मिणः, and D. दासकर्मणः for दासकर्मिणः. २. A. reads वामनपुराणे; while all others except I. read मत्स्यपुराणम् for मत्स्यपुराणे. ३. A. and D. read यथाविधि for विधानतः. ४. D. reads शुक्ते for शुक्ले. ५. All others except A. and I. substitute वा for च. ६. All others except A. and I. substitute योग- for योगि-.

'स्नात्वैवं वाससी धौते[1] अच्छिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरू मृदा[2]ऽद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः' ॥

इति । अत्र विशेषमाह व्यासः—

'नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्यधस्थमम्बरम् ।
नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं बुधः' ॥

इति । अत्र मार्कण्डेयपुराणे विशेषो ऽभिहितः—

'अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः* ।
न च निर्धुनुयात् केशान् वासश्चैव न निर्धुनेत्' ॥
(मा. पु. ३४. २८)

इति । अत्र कारणमाह गोभिलः—

'पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।
मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात् सर्वजन्तवः ॥
तस्मात् स्नातो न[10] प्रमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना' ।

इति । व्यासो ऽपि—

'तिस्रः कोट्यो ऽर्द्धकोटी[11] च यावन्त्यङ्गरुहाणि वै ।
[12]वसन्ति सर्वतीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्' ॥

इति । जाबालिः—

---

* इदं नैमित्तिकस्नाने क्रियाङ्गस्नाने वा भवितुमर्हति । न तु मलापकर्षणादौ । अवमार्जनं विना मलापकर्षणस्यैवासम्भवात् ।

---

१. A. reads शुक्ले. २. A. and I. read मृदा चाद्भि. ३. A. substitutes ति in the place of ततः. ४. All others except A. D. and I. read अधस्त्व- or अधस्थ-. ५. D. reads निवसेत. ६. A. reads नरः for न च. ७. I. reads पीडयेत् for निर्धुनेत. ८. D. reads तत्र for अत्र. ९. A. reads बलः for गोभिलः. १०. A. and I. read नापमृज्यात; while D. reads न ज्यात्तु for न प्रमृज्यात. ११ D. reads कोटिश्च for कोटी च. १२. A. and I. read स्रवन्ति for वसन्ति, but it does not give any good sense here.

'स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति' ॥

इति । वस्त्रविषये विशेषमाह भृगुः—

'ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम्* ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते' ॥

इति । प्रजापतिरपि—

'क्षौमं वासः प्रशंसन्ति तर्पणे सदृशं तथा ।
काषायं धातुरक्तं वा नोल्बणं तत्र कर्हिचित्' ॥

इति । देवलोऽपि—

'स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
न तु नेजकधौतेन† नाहतेन न कुत्रचित्' ॥

इति । नाहतेनेति समस्तं पदम् । अहतलक्षणमाह पुलस्त्यः—

'ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदृशं यत्र धारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्' ॥

इति । बौधायनोऽपि—

* उल्बणं विशेषेण रक्तमित्यर्थः । रक्तस्यैव विशेषणमिदम् ।

† नेजको वस्त्रनिर्णेजनकर्ता रजक इत्यर्थः । केरलादयस्तु रजकधौतमेव वस्त्रं शुद्धं मन्यन्ते ।

१. A. reads रक्तमम्बरं. It seems more correct. २. D. reads विशदं, but this is quite incorrect. ३. B. C. and F. read कषायं. ४ A. reads धातुवस्त्रं च. ५. I. reads सोल्बणं for नोल्बणं. ६. This is omitted by A. ७. I. reads सेवक- for नेजक-, and A. B. C. E. F. G. and H. read रंजक- for the same. This is grammatically correct but incorrect as regards prosody. ८. A. G. and H. substitute च for न. ९. I. reads आहत- for अहत.- १०. I. reads सदृशं for सदृशं. ११. E. reads धावितं for धारितम. १२. Except A. D. G. and I. all others read बोधायनः for बौधायनोऽपि.

'कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्वेतेषु कर्मसु।
स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु भुक्त्याचमनयोस्तथा' ॥

इति। एतत् सर्वकर्मोपलक्षणार्थम्। अनुत्तरीयस्य कर्म-मात्रनिषेधात्। तथा च भृगुणोक्तम्—

'विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चाऽवस्त्र एव च।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥
नग्नो मलिनवस्त्रः स्यान्नग्नश्चार्द्रपटः स्मृतः।
नग्नस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नग्नः स्यूतपटस्तथा' ॥

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

'होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा।
नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो नाऽऽचमने जपे' ॥

(वि. पु. ३. १२. २०)

इति। गोभिलोऽपि—

'एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम्'।

इति। अत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

'अलाभे धौतवस्त्रस्य शाण-क्षौमाविकानि च।
कुतुपं योगपट्टं च द्विवासास्तु न वै भवेत्' ॥

---

१. I. only reads -होम- for -उत्सर्ग-. २. A. and I. read भक्त्याचमनयो-, while D. and G. read भुक्त्वाचमनयो, but the latter seems incorrect. ३. D. reads -लक्षणार्थे. ४. D. has वा for च. ५. A. reads -चिन्तयामिति. ६. The text of Vishṇu Purâṇa reads द्विजवाचनके for द्विजो नाऽऽचमने The commentator Śridhar uses this word in the sense of Puṇyâhavâchana. ७. All others except A. and I. omit this word. ८. All others except A. and I. read योग-. ९. D. reads -वस्त्राणां. १०. B. C. F. G. and H. read विवास- for विवासा-.

इति । कुतपं* योगपट्टं च धारयेदिति शेषः ।

॥ इति वस्त्रधारणप्रकरणम् ॥

अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः । स च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः—

'पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥
मृद एतास्तु सम्पाद्याः वर्जयेत्त्वन्यमृत्तिकाम् ।
श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥
श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाऽऽयुष्करी भवेत् ॥
अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ।
एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखं स्पृशेत् ॥
वर्तिदीपाकृतिं वाऽपि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

* कुतपः छागस्य ऊर्णया घटितः कम्बलविशेषः । तथा च मेदिनी- 'कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागलकम्बले' । (२१. १९) इति । स च 'नेपालकम्बल' इति प्रसिद्धः । योगपट्टस्तु प्रसिद्ध एव ।

१. All manuscripts read कुतुपं instead of कुतपं, which is the proper word here. कुतुप is a different word meaning a leather vessel in which oil or ghee is kept. It has not the sense of कुतप meaning a blanket. २. A. reads त्रिपुण्ड्रविधिः. ३. All others except A. and I. read ब्रह्मपुराणे. We cannot positively say whether this quotation is from Brambanda Purâṇa or from Bruhma Purâṇa. ४. D. reads समक्षेत्रे; while I. reads धर्मक्षेत्रे. ५. I. reads तुलसीमूलमृत्तिकाम्, but the next line does not keep the necessity of this reading. ६. A. and I. read संमाद्याः for सम्पाद्याः; while D. reads सु for तु. ७. Except A. H. and I. all others read मृत्तिकाः. ८. A. and I. read मध्ये for नखं ९. D. reads पात्राकृतिं

मत्स्य-कूर्माकृतिं वाऽपि शङ्खाकारमतःपरम् ।
दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते ॥
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।
सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥
चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ।
ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ॥
माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्धमूलके ।
उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ॥
तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु मधुसूदनमुत्स्मरेत् ।
त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके ।
पृष्ठे च पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ॥
द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि ।
पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः ॥
नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्' ।

इति । सत्यव्रतोऽपि–

१. All others except A. and I. read कण्ठकूपके for स्कन्धमूलके.
२. Except A. all others read मधुसूदनमनुस्मरेत्; while I. omits तु.
३. Except A. and I. all others read वामे कुक्षौ for वामकुक्षौ. ४. I. reads this line first, instead of the former line. ५. B. C. D. E. F. and H. read सायंकाले, and G. सायंकालः for सायं प्रातः.

'ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते।
स चाण्डालो ऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः' ॥

इति ।

॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रकरणम् ॥

अथ प्रातःस्नानप्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते ! तत्र शङ्खः–

'स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेत्' ॥

इति । तत्र मुख्यस्नानस्य षट्प्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता–

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाऽङ्गं मलकर्षणम् ।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम्' ॥
(अ. पु. १५५. ३-४)

इति । एतेषां लक्षणमाह शङ्खः–

'अस्नातश्च पुमानार्हो जपाग्निहवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥
चण्डाल-शव-यूपांश्च* स्पृष्ट्वा ऽस्नातां रजस्वलाम् ।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

*यूपस्पर्शनिषेधस्तु कर्मसमाप्त्यनन्तरं ऋत्विजेतरेषामिति बोध्यम् । गोभिलेन तत्र होमादिकमप्युक्तम् (गो. गृ. सू. ३. ३. ३४) ।

१. I. has the following verse before this: -

'मन्त्रात्को धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् ।
यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्' ॥

We do not see any necessity of it in this place. २. I. reads -पुण्ड्रं मृदा शुभं. ३. A. D. and G. read चण्डालो ऽपि विशुद्धात्मा. ४. D. and G. read -विधिः for -प्रकरणम्. ५. अथ is omitted by all others except A. ६. D. omits इति. ७. This line and the verse following it is omitted by G. ८. A. and I. read यदाप्नोति for यदा स्नाति.

पुष्यस्नानादिकं* यत्तु देवज्ञविधिचोदितम्।
तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत् ॥
जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवताः पितॄन्।
स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्त्तितम् ॥
मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्†।
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च।
क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया' ॥

यद्यपि मध्याह्नस्नानस्य नेदानीमवसरस्तथापि प्रातः-स्नानवत्तस्य नित्यत्वात् प्रसङ्गेनाभिधीयते। तस्य नित्यत्वं च व्याघ्रपादेनोक्तम्—

'प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी भवेदिति'।

इति। कूर्मपुराणे—

'ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत्।
पुष्पाक्षतान् कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥

* पुष्यनक्षत्रे कर्तव्यं स्नानं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम्। तत्तु तत्रैव द्रष्टव्यम्।

† अभ्यङ्गः तैलमर्दनम्। आयुर्वेदे तु—'मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम्। स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः' इति अभ्यङ्गलक्षणमुक्तम्। तथापि उक्तलक्षणो ऽभ्यङ्गः दाक्षिणात्यानामेव।

१. I. reads पुण्य- for पुष्य-, but our reading is more correct. २. A. reads -नोदितम् for -चोदितम्. ३. A. reads सकामः for नाकामः. ४. D. reads वाऽर्चिष्यम्. ५. H. reads यस्तु for यस्तु. ६. A. and I. read कीर्तिता for नान्यथा. ७. The text of the Kûrmapurâṇa reads गोशकृत for गोमयं.

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥
परकीयनिपानेषु[1] न स्नायाद्वै कदाचन ।
पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वा ऽसम्भवे पुनः' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५८-६०)

इति । तत्राधिकार्यनधिकारिणौ व्यासो[2] विभजते–

'स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेऽन्ने निरामयः ।
न भुक्त्वा ऽलङ्कृतो रोगी[3] नाज्ञाते ऽम्भसि नाकुलः' ॥

इति । आश्रमभेदेन स्नानव्यवस्थामाह दक्षः[4]–

'प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं[5] सकृत्तु ब्रह्मचारिणः' ॥

इति । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्वतामाह व्यासः–

'मन्त्रपूतं जले स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।
न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत् फलम्'[6] ॥

इति[7] । योगियाज्ञवल्क्यः–

---

१. D. and G. read -निखातेषु for -निपानेषु. २. A. omits व्यासो, and D. I. read अधिकार्यनधिकारिणो. ३. A. and G. read योगी, and D. भोगी for रोगी. ४. D. reads दत्तः for दक्षः; while G. omits the portion from दक्षः to समन्वतामाह, both the words inclusive. ५. A. substitutes स्नानं in the place of प्रोक्तं, but it is of no use here. ६. D. reads the first line of this verse as मन्त्रपूतैर्जलैर्यस्मात् स्नानं फलप्रदम्, B. C. F. read the second line as न वृथा वारिणा स्नानं यादसामिव तत्फलम्, and G. न वृथा वारिणः स्नानं यादसामिव तत्फलम्. ७. All omit this except A.

'मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोये मग्ना दिवानिशम् ।
वसन्ति चैव ते स्नानान्नाप्नुवन्ति फलं* क्वचित्' ॥

इति । समन्त्रत्वं द्विजातिविषयम् । यदाह विष्णुः—

'ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन' ॥

इति । 'स्नानार्थं मृदमाहरेत्'— इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह शातातपः—

'शुचिदेशात्तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।
रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
कर्दमाऽऽखूत्करात्क्षेपाद् जलाच्च पथ-वृक्षयोः ।
कृतशौचावशेषाच्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।
न गोमूत्र-पुरीषे तु गृह्णीयाद्बुद्धिमान्नरः' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

---

* यस्मात् जले वसतामपि मत्स्यादीनां न स्नानफलं लक्ष्यते तस्मात् अस्ति किंचिदधिकं तत्र । तच्च समन्त्रकत्वमेवेति ध्येयम् ।

---

१. A. reads -कूर्मक-. २. B. C. and F. read स्नानं for स्नानात्. ३. This word is omitted by D. ४. B. C. F. and G. read मताह. ५. D. reads स्नानार्थे. ६. A. reads शुचौ देशे तु. ७. G. reads संग्राह्या, and all other adjectives qualifying मृत्तिका in plural. ८. All others except D. and H. read मृत्तिका-; while H. reads वल्मीका-. ९. A. and I. read विलाच्च वरि-वृक्षयोः, but the word वरि does not give any good meaning. १०. I. reads कृतशौचावशिष्टा च.

'[1]गन्धोदकान्तं विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ ।
त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तद्विचक्षणः ॥
अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः[2] ।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः'[3] ॥

इति । शौनकोऽपि—

'प्रयतो मृदमादाय दूर्वा-ऽपामार्ग-गोमयम् ।
एकदेशे पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः'[4] ॥

इति । वसिष्ठः—

'मृदैकया शिरः क्षाल्यं[5] द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्चं[6] तिसृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥
प्रक्षाल्य सर्वकायं तु द्विराचम्य यथाविधि' ।
(कू. पु. १. २. १८. ६१)

इति । कायप्रक्षालनानन्तरभाविकर्त्तव्यमाह[7] शौनकः—

'गायत्र्या आदित्यो देवता ख्याता 'ऽतो देवा*'[8]

---

* 'अतो देवा' इत्ययं मन्त्रः ऋक्संहितायां (१. २२. १६) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (८. २. ५. ६) च प्रसिद्धः । 'यत इन्द्र' इति मन्त्रस्तु ऋक्संहितायां (८. ६१. १३), सामसंहितायां छन्दस्यार्चिके (३. ३. ४. २), तत्रैवोत्तरार्चिके (५. २. १५. १), तैत्तिरीयारण्यके (१०. १.) च प्रसिद्धः । 'स्वाम्निदाविशस्पतिः' इति च ऋक्संहितायां (१०. १५. २. २), तैत्तिरीयारण्यके च (१०. ५५), अथर्वसंहितायां चापि (८. ६. २२.) प्रसिद्धः । 'तत्र तु विशाम्पतिः' इति पाठः ।

---

१. D. E. G. and H. read गन्धोदकान्तं. २. D. and G. read वै for तै. ३. A. reads सालने मृदसङ्करम्. ४. All others except A. omit this quarter of the verse and read only 3 quarters. ५. G. reads क्षाल्य द्वाभ्यां नाभिस्तथोपरि; while D. reads -क्षाल्यं. ६. A. reads अधश्चतसृभि. ७. A reads कृत्यमाह. ८. B. C. and F. read गायत्र्या आदित्या अवहिष्यत अतो देवा इति, E. गायत्र्या आदित्या अवहिख्यातो अतो देवा इति, D. गायत्र्या आदित्या अवहिता ऽतो देवा इति, G. गायत्र्या आदित्यो अवहिताऽतो देवा इति and H. गायत्र्या आदित्या अवहिख्याता ततो देवा इति.

इति मृदमभिमन्त्रयेत् । ततो 'यत

इन्द्र', 'स्वस्तिदा विशस्पतिर्वित्ररक्षो विमृध',

'इदं सुमेजेरित'[1] इति मृदं संगृह्य[2] प्रतिमन्त्रं

प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्वादिक्रमेण ।

ततः सम्मार्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत्' ।

'अश्वक्रान्ते' (म. ना. उ. ४. ४.) इत्यादयो मृद्ग्रहणमन्त्रा यजुर्वेदे प्रसिद्धाः।

'पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।

अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने वने[3] ॥

तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम्[4] ।

त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुद[5] गोमय' ॥

(आ. ३. ९)

इति गोमयमन्त्रैः[6] । दूर्वाग्रहणे[7]–

'काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्' ।

इति । दूर्वाद्वयेन[8] इति शेषः[9] ।

'[10]अपापमपकिल्बिषमपकृत्यामपोरपः[11] ।

---

१. B. C. E. F. and H. read इदं सुमेजनित for इदं सुमेजरित. २. All others except A. and I. omit संगृह्य. ३. B. C. E. F. and H. read रसं वने for वने वने. ४. A. and I. read सुरभीणां शरीरतः and add extra line उत्पन्नं लोकसौख्यार्थं पवित्रं कायशोधनम्, but we do not find this in any other manuscript. For the same B. C. E. F. and H. read पावनं कायशोधनम्. ५. I. reads हर for नुद. ६. I. omits the words गोमयमन्त्रः. ७. All others except A. and H. omit this. ८. D. reads दूर्वया and all others except A. and I. read अर्चयेत् for दूर्वाद्वयेन. ९. G. reads विशेषः. १०. B. C. E. F. and H, read अपाघ-; while G. reads अपाद्य- for अपाप-. ११. I. reads -मपोरप, and B. C. F. -मयोरसः for -मपोरपः.

अपामार्ग त्वमस्माकमपदुष्टभयं नुद– ॥
स्वाहेत्य'थापामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

अथ हिरण्यशृङ्गमापो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय 'सुमित्रिया न' इत्यपः स्पृष्ट्वा 'दुर्मित्रिया न' इति बहिः क्षिपेत् । ततः–

इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।
तत्र गायेत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।
'शिवेन मे' जपित्वेदमाप इत्यप आप्लवेत्' ॥

इति । वसिष्ठः–

'ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेद्बुधः ।
कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं नैमिषं तथा' ॥

इति । शङ्खः–

'प्रपद्ये* वरुणं देवमम्भसां पतिमीश्वरम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापपनुत्तये ॥ (३)

* एते मन्त्रास्तु महानारायणोपनिषदि चतुर्थखण्डे चतुर्थमन्त्रादितो द्रष्टव्याः ।

१. B. C. E. and F. read त्वमस्मत्पदु-त्वम सुवः स्वाहा, G. त्वमस्मत्पदुस्त्वभयं सुवः स्वाहा, H. त्वमस्मदीयदुःस्वभं सुवः स्वाहा and I. त्वमस्माकं दुष्टं भय नुद स्वाहा. २. D. reads इत्यङ्गमङ्गमपामार्गेणापस्पृशेत्, B. C. E. F. G. H. and I. omit अथ and read स्वाहेत्यपामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत. ३. All others except A. and I. read गायेत्सामानि for गायेत सामानि. ४. I reads जपेत् for तथा. ५. The text of the Saṅkha Smriti reads as follows —

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमर्चितम् ।
याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापपनुत्तये ॥.

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघौघनिषूदनम्।
सान्निध्यमस्मिंस्तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्॥(४)
रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषदस्तथा। (५)
आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणं तथा। (६)
शमयन्त्वाशु मे पापं रक्षन्तु च सदैव माम्'॥(७)
(शं. स्मृ. ८. ३-७)

इति। वसिष्ठः—

'आपोहिष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि।
तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः॥
ततोऽर्कमीक्ष्य चोङ्कारं निमज्ज्यान्तर्जले बुधः।
प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम्'॥

इति। विष्णुरपि—

'ततोऽप्सु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत्।
तद्विष्णोः परमं पदमिति वा द्रुपदां सावित्रीं वा।

१. D. and F. G. read सर्वपापैः प्रमुच्यते. २. B. C. and F. read सान्निध्यमस्मिंश्चतोये स्थीयतां, D. and G. -श्चतोये स्थीयतां. E and H. सान्निध्यमस्मिन्स्वतोये स्थीयतां and I. सान्निध्यमस्मिंश्चतोये क्रियतां. ३. D. and I. read अपः. ४. The text of the Śaṅkha Smriti reads शरणं for वरुणं. ५. The text of the Śaṅkha Smriti read मां च रक्षन्तु सर्वदा. ६. B. C. D. E. F. and G. read ततोऽप्सु मानमि-, but it seems to be a mistake of the writer. H. reads for the same ततोऽप्सु मज्जमानस्त्रि-. ७. All others except A. and I. omit जपेत्. ८. वा द्रुपदां is omitted by all except A. and I.

युञ्जते नम-इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा । स्ना-
तश्चार्द्रवासा देवर्षि-पितृतर्पणमम्भस्थ एव कुर्यात्' ॥
(वि. स्मृ. ६४. १९-२४)

इति । मेधातिथिरपि—

'ततोऽम्भसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदघमर्षणम्' ।
प्रदद्यान्मूर्धनि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम्' ॥

इति। वसिष्ठः—

'स्नात्वा संगृह्य वासो ऽन्यद्दूरू संशोधयेन्मृदा ।
अपवित्रीकृतौ तौ तु कौपीनास्नाववारिणा ॥
यो ऽनेन विधिना स्नाति यत्रतत्राम्भसि द्विजः ।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम्' ॥

इति । तत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

'य एष विस्तृतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते' ॥
स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।
अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः' ॥

इति ।

॥ इति माध्याह्निकस्नानम् ॥

---

१. All others except A. and I. आर्द्रवाससा देवर्षिपितृतर्पणमंतस्थ एव कुर्यात्. २. All others except A. and I. read अपवित्रीकृते ते तु ३. A. reads -कुत्राम्भसि. ४. D. and G. read तीर्थेषु. ५. A. reads भवेत् ६. D. omits योगि-and reads याज्ञवल्क्यः, E. and H. read योग्ययाज्ञवल्क्यः ७. All others except A. and I. read मध्याह्नस्नानम्.

अथ नैमित्तिकस्नानम् । तत्र मनुः—

‘दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८५)

इति । दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः । अङ्गिराः—

‘शवस्पृशमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा ।
स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः’ ॥

इति । गौतमोऽपि—

‘पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्पृक्-तत्स्पृष्टिस्पर्शने सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुध्येत्’ ॥

(गौ. स्मृ. ७. १६)

इति । पतितादिस्पृष्टिनं समारभ्य तृतीयस्य सचैलं स्नानम् । चतुर्थस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः । तथा च मरीचिः—

‘उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम्’ ।

इति । यत्तु संवर्त्तेन द्वयोरेव स्नानमुक्तम्—

---

१. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्त्यं for दिवाकीर्त्तिं, but this form is not found in Lexicographical works. २. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्त्यश्चांडालः. ३. All others except A. and I. read शुद्धिः. ४. Here our reading follows: A. I. and the text of Gautam, but B. C. E. F. and H. read शवस्पृशितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने; while D. reads शवस्पृशिनं स्पृष्ट्वा तत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने, and G. शवस्पृशि तत्स्पृष्ट्युपस्पर्शनि for शवस्पृक्-तत्स्पृष्टिस्पर्शने. ५. B. C. E. F. G. and H. read न चतुर्थस्य । तस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः. ६. This is omitted by all others except D. aud I.

'तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।
ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा' ॥

इति । तद्बुद्धिपूर्वस्पर्शविषयम् । तथा च संग्रहकारः-

'अबुद्धिपूर्वकस्पर्शे द्वयोः स्नानं विधीयते ।
त्रयाणां बुद्धिपूर्वे तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना' ॥

इति । कूर्मपुराणे-

'चाण्डाल-सूतिक-शवैः संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि ।
प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात् समाहितः ॥
तत्स्पृष्टिस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः ।
आचमेत विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः' ॥
(कू. पु. १. २. ३३. ६९-७०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

'उदक्या सूतिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।
अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत्' ॥
(या. स्मृ. ३. ३०)

इति । एतद्दण्डाद्यन्तरितस्पर्शविषयम् । अन्यथा द्वयोः स्नानमित्यनेन विरोधः प्रसज्ज्येत । वस्त्रान्तरितस्पर्शने तु दण्डान्तरितन्यायप्राप्तावाह प्रचेताः-

---

१. A. substitutes यथा for तथा. २. I. reads -स्पर्शन-. ३. D. reads न बुद्धिसंस्पर्शे. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of Kûrma Purâna reads ततः स्नात्वाथ आचम्य. ६. The text of the Kûrma Purâṇa reads -स्पृष्टस्पर्शिनं for स्पृष्टिस्पृष्टिनं. ७. D. reads सूतक्यो सूतिभिः स्नायात्, and A. उदक्या ऽशुचिभिः. ८. D. reads प्रसज्यते. ९. A. D. and G read यत्र वस्त्रान्तरितस्पर्शनं न तत्र दण्डान्तरितन्यायः । तथाह प्रचेताः

'वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः साक्षात्स्पर्शोऽभिधीयते।
साक्षात्स्पर्शे तु यत् प्रोक्तं तद्वस्त्रान्तरितेऽपि च' ॥

इति। चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमप्युक्तम्—
'बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिक-कापिलान्*।
विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत्।
कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः' ॥

इति। चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तस्नाने विशेषमाह विष्णुः—
'स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम्†।
आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्' ॥

इति। योगियाज्ञवल्क्योऽपि—
'तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः।
आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्' ॥

इति। गार्ग्योऽपि—
'कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च।
नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत्' ॥

इति।

* अत्र कापिलशब्देन साङ्ख्यानां ग्रहणम्। ते च निरीश्वरा एव। [नि]रीश्वरवादित्वात् तेषां स्पर्शस्य निषेधः। सेश्वराणां तु न कुत्रापि निषेधः।

† प्रथमं अधिकारसिद्ध्यर्थं तूष्णीं तोयावगाहनं कृत्वा अनन्तरं [य]थाविधि स्नानं कुर्यात्। अन्यथा मन्त्रपठने नाधिकारः।

१. D. reads वस्त्रान्तरितकः स्पर्शः, and G. वस्त्रान्तरितसंस्पर्शे. २. B. [?]. D. F. and G. read निर्धार्यते for अभिधीयते. ३. All others except [?] omit अपि. ४. D. and G. read कपालिकान् for कापालिकान्. ५. This [li]ne and the following two lines are omitted by D. and H., but they [a]ppear as marginal correction in H.

॥ इति नैमित्तिकस्नानप्रकरणम् ॥

अथ काम्यस्नानम् । तत्र पुलस्त्यः—

'पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमावास्यां नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
चैत्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां च विशेषतः ॥
शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत्' ॥

इति । यमोऽपि—

'कार्त्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता' ॥

इति । विष्णुः—

'सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मासि सिताऽष्टमी ।
स्रोतस्सु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत्' ॥

इति । आदित्यपुराणेऽपि—

---

१. B. has कुले for कुलम्. २. A. reads न स प्रेतत्वमाप्नोति. ३. A. reads -तीर्थमिति ख्यातं. ४. A. reads द्वादश्यां. ५. G. reads चैत्रमासि सिताष्टमी, and B. C. D. E. F. and H. चैत्रमाससिताष्टमी. ६. E. H. and I. read आदित्यपुराणे, and all others except A. and D. omit अपि.

'कार्त्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः।
जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते॥
तुला-मकर-मेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत्।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्'॥

इति। मत्स्यपुराणे ऽपि–

'आषाढादि*चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्॥
स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्'।

इति। मार्कण्डेयो ऽपि–

'सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासो ऽब्रवीन्मुनिः।
तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः॥
श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयेत्'॥

इति। विष्णुः–

'बालाश्च तरुणा वृद्धा नर-नारी-नपुंसकाः।
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम्॥
माघे मास्युषसि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति'।

इति।

॥ इति काम्यस्नानम् ॥

* एतच्च आषाढशुक्लदशमीमारभ्य कार्तिकशुक्लद्वादशीपर्यंतमिति बोद्धव्यम्।

१. B. C. and F. read प्रातः, D. E. G. H. स्नातः, and I. स्नान्तः for शान्तः. २. D. reads only मात्स्ये for मत्स्यपुराणे ऽपि; while A. E. G. H. and I. omit अपि. ३. D. and G. omit इति. ४. D. reads माघमास्युषसि स्नानं, B. C. F. माघमास्युषसि स्नातो, and E. G. H. माघमास्युषसि स्नात्वा.

अथ मलापकर्षणस्नानम् । तत्र वामनपुराणम्—

'नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे[1]
क्षौरं च शुक्रे रविजे च मांसम् ॥ (४९)
बुधे च[2] योषित् परिवर्जनीया
शेषेषु सर्वाणि[3] सदैव कुर्यात्' ।

(वा. पु. १४. ४९–५०)

इति । ज्योतिःशास्त्रेऽपि[4]—

'सन्तापः[5] कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता[6] तथा ।
अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाद्भास्करादिषु' ॥

इति । मनुरपि—

'पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुर्भ्यां विहीयते' ॥

इति । गर्गोऽपि—

'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्' ॥

इति । बौधायनोऽपि[7]—

---

१. We follow here A. and the text of Vâman Purâṇa, but all other read च कुजे for रविजे. २. G. reads बुधेषु, and the text of Vâman Purâṇa read बुधेषु योषित्न समाचरेत. ३. Except A. and the text of Vâman Purâṇa all others read सर्वेषु for सर्वाणि. ४. I. omits अपि ५. A. reads संतापशांति. ६. D. reads निर्धनमेव च, and G निर्धनतां तथा. ७. A. reads यमोऽपि for बौधायनो ऽपि.

'अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः।
शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वसन्धौ तथैव च' ॥

इति। गर्गोऽपि—

'न च कुर्यात् तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा।
शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः' ॥

इति। एवं सर्वास्वपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधे प्राप्ते तैल-विशेषेणाभ्यनुजानाति प्रचेताः—

'सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम्।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन' ॥

इति। यमोऽपि—

'घृतं च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम्।
न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः' ॥

इति।

॥ इत्यभ्यङ्गस्नानम् ॥

क्रियाऽङ्गस्नानं[*] तु नित्यस्नानवदनुष्ठेयम्।

'प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सुधीः'।

इत्यादिकं क्रियाऽङ्गस्नानं द्रष्टव्यम्। तस्य क्रियाऽङ्ग-त्वं पुराणे स्पष्टीकृतम्—

---

[*] क्रियायाः करिष्यमाणस्य कर्मणः अङ्गभूतं स्नानं क्रियाङ्गम्। यथा व्रतादिग्रहणादौ पूर्वं स्नात्वा सङ्कल्पादिकं कर्तव्यमित्यभिहितं तत्र पूर्वं कर्तव्यस्य स्नानस्य क्रियाङ्गत्वम्। नतु पुत्रजन्मादौ कर्तव्यमपि क्रियाङ्गमिति शङ्कनीयम्। तस्य निमित्तप्रयुक्तत्वात् नैमित्तिकत्वं स्पष्टम्।

१. D. reads क्रियास्नानं तु for क्रियाङ्गस्नानं तु. २. This word is omitted by all except A. and I.

'धर्मक्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।
क्रियाऽङ्गं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदपरैर्द्विजैः' ॥

इति

॥ इति क्रियाङ्गस्नानम् ॥

अथ क्रियास्नानम् । तत्र शङ्खः—

'क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।
मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
जले निमग्नस्तून्मज्य चोपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम् ।
सान्निध्यमस्मिंस्तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्' ॥

इति । षट्स्वपि स्नानेषु मुख्यानुकल्पाभ्यां जलविशेषो विष्णुपुराणे निरूपितः—

---

१. A. reads वेदमयैर्द्विजैः; while I. reads वेदमयैर्द्विजैः. २. A. reads निमग्नास्त्रिर्मृज्य, and the text of Śaṅkha read निमज्य उन्मज्य for निमग्नस्तून्मज्य. ३. All others except A. I. and the text read तीर्थमावाहनं for तीर्थस्यावाहनं. ४. I. reads पतिमीश्वरम्, D. परमर्जितम्, and the text reads the whole verse as follows :—

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमर्थितम् ।
याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥.

५. D. reads सर्वाघौघनिषूदनम्. ६. All except A. are mistaken here. B. C. E. F. G. and H. read सान्निध्यमस्मिंश्चित्तोये स्थीयतां, and I. सान्निध्यमस्मिंश्चित्तोये क्रियतां. ७. B. C. D. and F. read स्थानेषु for स्नानेषु. ८. D. reads दर्शितः.

'नदी-नद-तडागेषु देवखाते[1]जलेषु च ।
नि[2]त्यं क्रियाऽर्थं स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च ॥
कू[3]पेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि' ।
(वि. पु. ३. ११. २४-२५)

इति । मार्कण्डेयो[4]ऽपि—

'पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ।
स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥
भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं[5] तु सर्वतः' ।

इति । मरीचिः—

'भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।
गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्' ॥

इति[6] । निषिद्धं[7] जलमाह व्यासः—

'अनुत्सृष्टेषु* न स्नायात्तथैवाऽसंस्कृ[8]तेषु च ।

---

* अनुत्सृष्टेषु अकृतोत्सर्गेषु । असंस्कृतेषु अकृतसंस्कारेषु । हवनादिपूर्वको जलसंस्कारः प्रयोगग्रन्थेभ्यो ऽवगन्तव्यः ।

---

१. I. reads विलेषु. २. D. G. H. and I. read नित्यक्रियार्थं. ३. I. कूपे वोद्धृत-. ४. D. reads मार्कण्डेयो ऽपि. ५. B. C. D. and F. read ततो गङ्गा तु सर्वतः. ६. D. omits this word. ७. D. and I. read निषिद्धजलं. ८. I. reads ऽसंस्तुतेषु.

आत्मीयेष्वपि न स्नायात्तथैवाल्पजलेष्वपि[1] ॥
नद्या[2] यत्र परिभ्रष्टं नद्या यत्र विनिःसृतम् ।
गतप्रत्यागतं यत्र[3] तत्तोयं परिवर्जयेत्' ॥

इति । शातातपोऽपि–
'अन्यैरपि कृते कूपे सतौ* वाप्यादिके[4] तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत्' ॥

इति । प्रतिप्रसवमाह मनुः–
'अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।
उद्धृत्य† चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत्' ॥

इति । उष्णोदकं[5] निषेधति[6] शङ्खः–
'स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।
शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत्[7]' ॥

इति[8] । याज्ञवल्क्यः–

* सतौ 'घाट' इति भाषायां प्रसिद्धे ।

† विष्णुना तु– 'परनिपानेषु न स्नानमाचरेत । आचरेत्पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापस्तथापदि' (वि. स्मृ. ६४.१-२) इति पञ्चपिण्डोद्धारः कथितः । बौधायनादिभिरप्येवमेव ।

१. All others except D. add इति । व्यासोऽपि after this verse of which there is no necessity as the next verse is a quotation from the special author; and for व्यासोऽपि A. substitutes पुण्डरीकोऽपि, but we do not find the name of पुण्डरीक in the list of Dharmaśâstrakâras nor in that of Purâṇakâras or Rishis. This name appears in the Pandhari Mâhâtmya which is a small modern mythological work. २. I. reads नद्यां यत्र. ३. I. reads गतं प्रत्यागतं यत्र. ४. I. reads सरो वाप्यादिके, but the next quotation from Manu shows that this is a mistake. ५. A. reads उष्णोदकस्नानं. ६. I. reads निषेधयति. ७. I. reads लभेत्. ८. D. omits इति.

'वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकम् ।
वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम्' ॥

इति । यत्तूष्णोदक[2]विधानम्—

'आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः ।
ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम्' ॥

इति—यच्च[3] षट्त्रिंशन्मते अपि—

'आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।
तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा' ॥

इति—तदातुरस्नानविषयम्[4] । तथा च यमः—

'आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।
आम्नातमातुरस्नाने प्रशस्तं स्यात्[5] भृतोदकम्' ॥

इति । यदा तु नद्याद्यसम्भवस्तदा अनातुरस्याप्युष्णोदक-स्नानमनिषिद्धमित्याह यमः—

'नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः' ॥

इति[6] । यदपि वृद्धमनुनोक्तम्—

---

१. D. and H. read आप्यम् for अप्यम्. २. A. and I. add -स्नान- after उष्णोदक-. ३. यच is omitted by all others except A. ४. A. reads तदातुरविषयं for तदातुरस्नानविषयम्. ५. B. C. E. F. G. and H. read न शुभोदकं; while D. reads न भृतोदकं for स्यात् भृतोदकम्. Both the readings do not give any good sense. We prefer न हिमोदकम् to either of these which is found in the marginal correction of A. ६. इति is omitted by D. and G.

'मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥
संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने।
आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥
पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा।
स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः' ॥

इति। तत्र उक्तेषु मरणादिषु नोष्णोदकैः स्नायात् अपि तु परकीयैरुद्धृतोदकैर्वेत्युक्तमिति न विरोधः। उष्णोदक-स्नाने विशेषमाह व्यासः—

'शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः।
गेहेऽपि शस्यते स्नानं नदीफलसमं विदुः' ॥

इति। गौणं तु स्नानमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति।

॥ इति क्रियास्नानम् ॥

अथ सन्ध्याविधिः। तत्र सन्ध्यास्वरूपं दक्षो दर्शयति—

'अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः।
सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः' ॥

इति। यद्यपि कालवाचकत्वेनात्र सन्ध्याशब्दः प्रतीयते तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्याशब्देनोपलक्ष्यते।

---

१. D. reads this line as follows :—

आस्पृश्यस्पर्शने चैव स्नायादुष्णेन वारिणा।,

but this appears to be a mistake of the writer. २. D. reads नोद्धृतोदकैर्वा. ३. B.C. and F. read तद्धीनमफलं च हि, and D. E G. H. तद्धीनमफलं बहिः. These two readings are correct and give different sense. ४. D. reads ·नोपलभ्यते.

तथा[1] च देवताया उपासनमुपलक्ष्य मूलवचने कर्मपरत्वेन सन्ध्याशब्दः प्रयुक्तः । अथवा सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या । अत एव व्यासः—

'उपास्ते[2] सन्धिवेलायां निशाया[3] दिवसस्य च ।
तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु[4] प्रवदन्ति मनीषिणः' ॥

इति । तामेव[5] क्रियां विदधाति योगियाज्ञवल्क्यः—

'सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ' ।

इति । सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा—

'सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा' ।

इति । तत्र कालभेदेन देवताया नामभेदमाह[6] व्यासः—

'गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा[7] स्मृता[8] ॥
प्रतिग्रहादन्नदोषात्[9] पातकादुपपातकात् ।
गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं त्रायते यतः ॥
सवितृद्योतनात् सैवं[10] सावित्री परिकीर्तिता ।
जगतः प्रसवित्री वा वाग्रूपत्वात्[11] सरस्वती' ॥

---

१. I. reads तथा देवतया उपलक्षणमुपलक्ष्य for तथा च देवताया उपासनमुपलक्ष्य. २. D. has उपास्तिः for उपास्ते. ३. B. C. E. F. and G. read निशायां for निशायाः. ४. Except A. and I. all others read तस्मात् तत्. ५. B. C. and F. read तत्क्रियाम्, and एव is omitted by all others except A. ६. All others except A. read नामादिभेदम् for नामभेदम्. ७. All others except A. and I. read त्रिषु. ८. After this word B. C. and F. add इति, but it is useless here. ९. B. C. and F. read प्रतिग्रहान्नदोषाच्च, and E. G. H. प्रतिग्रहान्नदोषात्तु for प्रतिग्रहादन्नदोषात्. १०. A. reads चैव. ११. D. reads स्वरूपत्वात्, which is probably a mistake.

इति। वर्णभेदः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः[1]—

'गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका।
सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः॥
गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी।
सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः'॥

इति। उपासनमभिध्यानम्[2]। अत एव तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

'उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन्[3]
ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ऽसावादित्यो
ब्रह्मेति। ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद'।

इति। अयमर्थः—वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कर्म कुर्वन् यथोक्तं नाम-वर्ण-रूपोपेतं[4] सन्ध्याशब्दवाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमामुष्मिकं च सकलं भद्रमश्नुते। य एव-[5]मुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो[6] ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्व-मपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानात् जीवत्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानेन तदज्ञानाप-गमे ब्रह्मैव प्राप्नोति[7]—इति। व्यासो ऽपि एतदेवाभिप्रेत्याह—

'न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं* ब्रह्मणा सह।
सोऽहमस्मीत्युपासीत[8] विधिना येन केन चित्'॥

* ब्रह्मणा आत्मना सह। सोहमस्मीति विधिना 'देवो भूत्वा देवं य-जेत् नादेवो देवमर्चयेत्' इति तान्त्रिकैः 'ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभिध्यायेत्' इति औपनिषदैश्चोक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः।

१. B. C. E. F. G. and H. read विहितः for ऽभिहितः. २. D. reads अभिधानम्. ३. G. omits कुर्वन्. ४. A. reads यथोक्तनामाभिध्येयरूपोपहितम्, while H. and I. read यथोक्तनामरूपोपेतं. ५. D. omits य and reads एवमुक्त-. ६. D. has सिद्धान्तःकरणो. ७. I. reads प्राप्नोति, which a mistake. ८. H. reads सोहमस्मि.

इति। तत्र प्रातःसन्ध्यायाः कालपरिमाणमाह दक्षः—

'रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे सन्ध्यादिः[१] काल उच्यते।
दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः' ॥

इति। आ सङ्गवं प्रातःसन्ध्याया गौणः कालः। आ प्रदोषावसानं च सायंसन्ध्यायाः। तदाह बृहन्मनुः[२]—

'न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालो ऽतिपत्यते[३]।
मुख्यकल्पो[४] ऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः' ॥

इति। कूर्मपुराणे सन्ध्योपास्तिप्रकारो दर्शितः—

'प्रागग्रेषु[५] ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः[६]।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः[७]' ॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु' ॥

इति। बृहस्पतिः— (या. स्मृ. १. २४)

'बद्ध्वाऽऽसनं नियम्यासून् स्मृत्वा चर्यादिकं[८] तथा।
सन्निमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्' ॥

इति। प्राणायामलक्षणं मनुराह—

---

१. D. drops the visarga. २. All others except A. and I. read वृद्धमनुः for बृहन्मनुः. ३. D. reads पठ्यते; while B. C. E. F. G. and H. read -पद्यते for -पत्यते. ४. G. reads मुख्यः कालोऽनुकल्पश्च; while all others except A. and I. read मुख्यकालो ऽनुकल्पश्च. ५. All others except A. read प्राक्कूलेषु. ६. I. substitutes च in the place of सु-. ७. D. has सन्ध्यामुपासते for सन्ध्यामिति श्रुतिः. ८. B. C. and F. read चार्षादिकं. H. वर्षादिकं, and I. चार्यादिकं for चर्य्यादिकं. D. reads the whole line as follows:—

'बद्ध्वासनं नियम्याशु स्मृत्वा चर्यादिकं तथा'।

'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते' ॥

(म. स्मृ. ५५. ९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

'गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ।
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः' ॥

(या. स्मृ. १. २३)

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

'भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।
प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा 'तत्सवितुः' परम् ॥
'ॐ आपोज्योति' रित्येतच्छिरः पश्चात्प्रयोजयेत् ।
त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामः प्रकीर्त्तितः' ॥

इति । स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचकभेदेन त्रिविधो ज्ञेयः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

'पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकाऽऽकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ॥

---

१. This verse appears in the Vishṇu Smṛiti. The text of the said Smṛiti and all other manuscripts except A. and I. read सव्याहृतिकां. २. I. reads प्रतिप्रणवसंयुक्तां, but the commentator Vijñânesvara does not take this reading. ३. D. omits this. B. C. and F. read वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि; while G. and H. read simply याज्ञवल्क्योऽपि, but we don't find the following quotation in the text of yajñavalkya, and we are unable to say whether yogiyajñavalkya or the vṛiddhayajñavalkya this versecontains. ४. H. reads प्राणायामः सुशान्कितः, B. C. E. F. and G., प्राणायामस्तु शान्कितः, D. प्राणायामास्तु शान्कितः. ५. D. and G. have -कृत.

कुम्भको निश्चलः श्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः'* ॥

इति। मार्जनमाह व्यासः—

'आपोहिष्ठेत्यृचैः कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकैः।
प्रणवेन तु संयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ॥
विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो 'यस्य क्षयाय' च।
रजस्तमो मोहजातान् जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिजान् ॥
वाङ्-मनः-कायजान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत्'।

इति। प्रजापतिरपि—

'ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः।
अर्द्धर्चान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्' ॥

इति। मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः—

'मार्जनार्चन-बलिकर्म-भोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात्'।

तच्च मार्जनं न धाराच्युतौ कार्यम्। तथा च ब्रह्मा—

'धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता।
पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः' ॥

---

* अयमर्थः— ओंकारसहितव्याहृतिचतुष्टयसहितां सशिरस्कां गायत्रीं जपन् दक्षिणनासापुटेन वायुं ऊर्ध्वमाकर्षयेत् एष पूरकः। तथैव तावत्कालमेव वायुं धारयेत् एष कुम्भकः। तथैव रेचयेत् एष रेचकः। एतत्त्रयात्मकः प्राणायाम इत्युच्यते।

---

१. All others except I. read रिच्यमान-for रेच्यमान-. २. A. reads -त्यृचा. ३. I. reads सुषुप्त्यष्टौ. ४. All others except A. D. and I. read यस्य क्षयाय चित्, which seems to be a mistake, and D. substitutes तु for च. ५. C. omits रजः through mistake, E. and G. read रक्षस्तमोमोहजातान्, which does not give good sense. A. and I. read रजस्तमो-मोहभवान्. ६. A. and I. read शातातपः for प्रजापतिरपि. ७. A. reads the whole line as follows :—

ऋगन्ते वाऽथ पादान्ते मार्जनं तु समाहितः।.

८. All others except D. read हारीतो ऽपि for मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः. ९. D. substitutes तत्र for तच्च. १०. च is omitted by I.

इति । कथं तर्हि मार्जनमिति तत्राह स एव—

'नद्यां तीर्थे ह्रदे वाऽपि भाजने मृण्मये ऽपि वा ।
औदुम्बरे ऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥
कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्' ।

इति । कृत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादिपात्रसद्भावे तु वामहस्तस्य प्रतिषेधः ।

'वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।
सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः' ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु—'कृत्वा तु वामहस्ते वा' इत्यनेन वामहस्तविधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा 'सूर्यश्चे'त्यपः पिबेत् । तदाह बौधायनः—

'अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः (१) ।
तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणि-
पादो विधिनाऽऽचम्य 'अग्निश्च मामन्युश्चेति'
सायमपः पीत्वा 'सूर्यश्च मामन्युश्चेति' प्रातः ।

* 'अग्निश्च मामन्युश्च' 'सूर्यश्च मामन्युश्च' इत्येतौ मन्त्रौ महानारायणोपनिषदि (१४.५-६) द्रष्टव्यौ ।

१. I. reads तटे for ह्रदे; while A. reads संध्यां तीर्थे तटे. २. I. reads तेषु for तैस्तु. ३. I. reads इत्यनेनैव विधानात for इत्यनेन वामहस्तविधानात्. ४. Here the text of Baudhâyana (edited by E. Hultzsch, Vienna) is throughout mistaken. It reads as follows:—गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभिमत्याब्लिङ्गाभिः for गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादो विधिनाऽऽचम्य 'अग्निश्च मामन्युश्चेति' सायमपः पीत्वा 'सूर्यश्च मामन्युश्चेति' प्रातः सपवित्रेण पाणिना वसुमत्याब्लिङ्गाभिः. ५. All others except A. and I. read ऽप आचम्य for विधिनाऽऽचम्य.

सपवित्रेण पाणिना वसुमत्या अब्लिङ्गाभिर्वारु-
णीभिः हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिः
अन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति'।

(बौ. स्मृ. २. ४. १-२)

इति। भारद्वाजः-

'सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत्।
आपः पुनन्तु* मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत्'॥

इति। कात्यायनोऽपि-

'शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकबिन्दुभिः।
प्रणवो भूर्भुवःस्वर्वौ[५] गायत्री च तृतीयिका॥
अब्दैवतत्र्यचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम्'।

(का. स्मृ. २. १०. ४-६)

इति। मार्जनानन्तरं प्रजापतिः-

'जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत्।
ऋतं चेति पठित्वा च तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत्'॥

इति। ततः सूर्यायार्घ्यं दद्यात्। तथा च व्यासः-

---

* मन्त्रोऽयं महानारायणोपनिषदि (१४. २) द्रष्टव्यः।

---

१. All others except D. read सावित्रेण for सपवित्रेण, and omit पाणिना. २. A. and D. read सुरभिमत्या for वसुमत्या; while B. C. and F. read सुवसुरभिमत्या, but this reading does not give any sense. ३. D. omits the portion from this word to तु मध्याह्ने &c., &c., in the next quotation. ४. B. C. E. F. and H. read भरद्वाजः. ५. A. D. and I. read प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च, E. G. and H. read प्रणवो भूर्भुवः स्वर्वौ for प्रणवो भूर्भुवः स्वर्वौ. ६. D. reads अब्दैवतमृचं चैव [illegible] I. अब्दै-वत्यमृचं चैव.

'कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत्' ॥

इति ।

'उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसाम्' ।
(का. स्मृ. २.११.१०)

इत्येतत् कात्यायनवचनं मध्याह्नसन्ध्यापरम् । हारीतोऽपि-

'सावित्र्याऽभिमन्त्रितमुदकं पुष्पमिश्रमञ्जलिना क्षिपेत्' ।

इति । अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना-

'कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।
उदुत्यमिति मन्त्रेण तत्तोयं प्रक्षिपेद्भुवि' ॥

इति । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत् । तदुक्तं वराहपुराणे-

'सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।
दत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विशुध्यति' ॥

इति । श्रुतिरपि-

'यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति' ।

इति । कूर्मपुराणम्-

---

१. B. C. F. and G. read -र्ध्वमथवा क्षिपेत्; while A. and I. read -र्ध्वमथवोत्क्षिपेत्. २. The portion from उत्थायार्के- to मध्याह्नसन्ध्यापरम् is omitted by all others except D. E. G. and H. ३. D. and G. insert कात्यायनोऽपि before उत्थाय-, omit वचनम्, and read एतन्मध्याह्नपरम्. ४. All others except A. and I. read करपूर्णं for जलपूर्णं. ५. A. reads च क्षितौ क्षिपेत्; while all others except D. and I. read च क्षिपेद्भुवि. ६. A reads ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं च स्पृशेत् पुनः and adds इति in the former line after this. ७. B. C. E. F. G. and H. read only पुराणे; while I reads ब्रह्माण्डपुराणे. ८. A. reads this line as follows :—

सायं सन्ध्यामुपासीत दत्वा सूर्याय चाञ्जलिम् ।

'अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः ऋग्यजुः-सामसम्भवैः' ॥

इति । उपस्थानं तु स्वशाखोक्तमन्त्रैः कार्यम् ।

'उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्' ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । कूर्मपुराणे 'उपस्थानं तु सूक्तैः' इत्यादिना प्रपञ्चितम् ।

'प्राक्कूलेषु' इत्यारभ्य आदित्योपस्थानपर्यंतं प्रातःसन्ध्यायां यदुपवर्णितं तदितरयोरुभयोरपि सन्ध्ययोः समानम् । तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः—

'आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम् ।
प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि ॥
तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ।
एतत् जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन् समाहितः ॥
गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम्' ।

इति । कालविशेषस्तु शङ्खेन दर्शितः—

'प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि' ॥

इति । स्नानकर्मणीति माध्याह्निकस्नानानन्तरमित्यर्थः । माध्याह्निकसन्ध्याया गौणकालमाह दक्षः—

'अध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्यामाध्याह्निकीष्यते' ।

इति । सन्ध्यात्रयस्य तारतम्येन देशविशेषमाह व्यासः—

---

१. D. omits इति. २. D. E. G. and H. read शुक्लैरित्यादिना. All others except A. and I. read प्राक्कूलेष्वित्याद्यादित्योपस्थानपर्यन्तं प्रातःसन्ध्यायामुपवर्णितं तदितरयोः सन्ध्ययोः समानम्, but H. omits सन्ध्ययोः. . I. reads -सन्ध्यायां. ६. I. reads -यये.

'गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ ॥
बहिःसन्ध्या दशगुणा गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ।
ख्याता तीर्थे शतगुणा साहस्रा जाह्नवीतटे '[१] ॥

इति । शातातपोऽपि—

'अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव[२] च ।
पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता'[३] ॥

इति । बहिःसन्ध्यायामुपासितायां[४] यदा विहरणाद्यङ्ग-लोपस्तदा गृह एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याहात्रिः—

'सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि ' ॥

इति । यद्यपि प्रशस्तत्वाद्बहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तं तथापि[५] श्रौतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात् तदनुरोधेन सायं-प्रातःसन्ध्ये गृहेऽप्यनुज्ञायेते । सायंसन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-विशेषमाह नारायणः—

' वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।
कुर्वन् दिशो नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक् पृथक्' ॥

इति । वारुण्यश्च —'इमं मे वरुण ' (ऋ. सं. १. ६. १.) —इत्याद्याः । यद्यपि वारुणीभिर्वरुणस्योपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं

---

१. After the end of this verse I. has इति । महाभारते. २. D. and H. read दिवास्वापं च मैथुनम् for दिवामैथुनमेव च. ३. B. C. and F. read बहिःसन्ध्या उपासिता; while D. E. G. and H. read बहि सन्ध्यामुपासिता. ४. All others except A. and I. omit बहिःसन्ध्यायामुपासितायां. ५. D. reads तथा श्रौत्रियत्वेन for तथापि श्रौतत्वेन.

तथापि श्रुतेः प्राबल्यात् तया लिङ्गं बाधित्वा आदित्योपस्थाने एव विनियुज्यन्ते । एतच्च तृतीयाध्याये* विचारितम् ।

तथा हि । 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयते । इन्द्रो देवतात्वेन यस्यामृचि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाश्यते सेयमृगैन्द्री । 'कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि' इत्यादिका । तत्र लिङ्गादिन्द्रोपस्थाने मन्त्रस्य विनियोगः प्रतीयते । गार्हपत्यमिति द्वितीयया श्रुत्या तु गार्हपत्योपस्थाने । तत्र संशयः । किमुभयं समुच्चित्योपस्थेयं ? उतैक एव ? तत्रापि किं यः कश्चिदैच्छिकः ? किं वेन्द्र एव ? उत गार्हपत्य एव ? इति । तत्र श्रुति-लिङ्गयोः समबलप्रमाणत्वात् विरोधानुपलम्भाच्च समुच्चयः-इत्येकः पक्षः । एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् नैराकाङ्क्ष्यलक्षणविरोधादनन्तरनियामकादर्शनादैच्छिकः – इति द्वितीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थसामर्थ्यानुसारित्वात् सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्राबल्यादिन्द्र एवोपस्थेयः–इति तृतीयः पक्षः । मन्त्रगतो हीन्द्रशब्दो रूढ्या शक्रमभिधत्ते । 'इदि परमैश्वर्ये'–इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् स्वकार्यविषयपरमैश्वर्योपेतं गार्हपत्यमभिधत्ते । 'गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्'-इति न्यायेनोभयसाधारणत्वेन लिङ्गस्य सन्देहापादकत्वम् । अर्थाच्चैन

* पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे सप्तमे अधिकरणे 'श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (३. ३. ४) इत्यस्मिन् सूत्रे शबरभाष्ये वार्तिके च द्रष्टव्यमिदम् ।

१. Except A. and I. other manuscripts omit एव and insert मन्त्राः. २. I. reads उपतिष्ठेत. ३. D. reads सश्वसि.

'रूढिर्योगमपहरति'—इति न्यायेन शीघ्रबुद्ध्युत्पादिकायाः रूढेः प्राबल्याच्छक्र एवोपस्थेयः—इति। एवं तर्हि लिङ्गादपि शीघ्रबुद्ध्युत्पादकत्वेन श्रुतिरेवात्र विनियोजिका। तथा ह्याचार्यैरुक्तम्-

'मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च।
मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्रशेषत्वश्रुतिकल्पनम्॥
श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते।
निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना॥
तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्'॥

तस्माद्गार्हपत्य एवोपस्थेयः इति सिद्धम्। सन्ध्यां प्रशंसति यमः—

'सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्॥
यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु[1] हन्ति तत्॥
यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा।
पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति॥
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः[2]।
प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च'॥

इति। अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्'॥

(द. स्मृ. २. २०)

१. D. reads प्राणायामः. २. A. reads उपाययुः for अवाप्नुयुः

इति। गोभिलोऽपि–

'सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनाऽनुपासिता।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चोपजायते' ॥

इति। विष्णुपुराणेऽपि–

'उपतिष्ठन्ति वै[1] सन्ध्यां ये न पूर्वां न पश्चिमाम्।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप'॥

(वि. पु. ३. ११. १००.)

इति। कूर्मपुराणेऽपि[2]–

'यो[3]ऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मकार्ये द्विजोत्तमः।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम्'॥

(कू. पु. १. २.१८.३१)

इति। एतत्सर्वमनार्त्तविषयम्। तथा च याज्ञवल्क्यः–

'अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु[4] स विप्रः शूद्रसम्मितः।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः'॥

इति। अत्रिरपि–

'नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः।
हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम्' ॥

इति। विष्णुपुराणे[5]ऽपि–

---

१. B. C. E. F. G. and H. substitute ये in the place of वै; while D. and the text of the Vishṇu Purâṇa read उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां न पूर्वां न च पश्चिमाम्. २. D. omits अपि. ३. D. reads यो बाल्यात्कुरुते यत्नं; while B. C. E. F. G. and H. read योऽन्यत्र कुरुते कर्म. ४. There is no trace of this Śloka in the yajnawalkya smṛity. ५. D. reads विष्णुरापि for विष्णुपुराणेऽपि, but it is evidently a mistake.

'सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतका-ऽशौच-विभ्रमा-ऽतुरभीतितः' ॥
(वि. पु. ३.११.१७)

इति । सूतकादौ तु सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्यमित्याह मरीचिः—

'सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते' ।

इति । यदपि पुलस्त्येनोक्तम्—

'सन्ध्यामिष्टिं च होमं च यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छत्यधोगतिम्' ॥

इति—तन्मानसिकसन्ध्याऽभिप्रायम् । यतस्तेनैवोक्तम्—

'सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजाः ॥
एतद्विदित्वा* यः सन्ध्यामुपास्ते संशितव्रतः ।
दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्याविधिः ॥

* प्रयोगपारिजाते भरद्वाजस्त्वेवमाह—
'सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम् ।
तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥
गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि' ॥ इति ।

१. B. C. E. F. H. and I. read सन्ध्यायाः. २. All others except A. D. I. and the text of the Vishṇu Purâṇa read -जीविनः for -भीतितः. ३. Except A. all others omit तु. ४. I. reads पुनस्तेनोक्तम् for पुलस्त्येनोक्तम्. ५. A. and G. read सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं. ६. I. reads न तु त्यजेत्. ७. Here all other manuscripts except A. and I. read शंसित- for संशित, but both the readings are correct and give good sense. ८. This is omitted by all others except A. and I.

अथ सन्ध्याङ्गजपविधिः। तत्र मनुः—

'आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः।
शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि' ॥

इति। कथमित्यपेक्षिते आह शङ्खः—

'कुशबृंश्यां समासीनः कुशोत्तरीयां वा कुशप-
वित्रपाणिः उदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वा ऽक्षमाला-
मादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्'।

इति। व्यासो ऽपि—

'प्रणव-व्याहृतियुतां गायत्रीं च जपेत्ततः'।

इति। योगियाज्ञवल्क्यस्तु अन्ते ऽपि प्रणवयोगार्थमाह—

'ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः-स्वस्तथैव च।
गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः' ॥

इति। बौधायनो ऽपि—

'उभयतः प्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्'।

इति। नृसिंहपुराणे जपयज्ञस्य भेदो ऽभिहितः—

'त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत।
वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः ॥

---

१. B. C. F. and I. read -वृष्यां; while D. E. G. and H. बृश्यां. २. I. reads कुशोत्तरायाम्. ३. All others except A. and D. omit उदङ्मुख:, but the next वा shows its necessity here. ४. D. reads शुभां. ५. D. reads नृसिंहपुराणेऽपि जपहोमभेदो विहित:. ६. In the Narsinha Purâṇa the portion from Adhyâya 57, verse 7, to Adhyaya 61, verse 14, treats of the conversation between Hârîta and several other Rishis. We have got a manuscript called the Laghu Hârîta Smriti which corresponds to the said conversation. The Laghu Hârîta Smriti reads तत्त्वं for भेदं and reads मानसश्च त्रिधा कृतिः। त्रयाणामपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः.

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्[1] स्यादुत्तरोत्तरः' ॥

(नृ.पु ५८.७८-७९; ल. हा. स्मृ. ४.४०-४१.)

इति । वाचिकोपांशुत्वयोर्लक्षणं पुराणेऽभिहितम्—

'यदुच्चनीचोच्चरितैः[2] शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकोऽयं जपः स्मृतः ॥[3]

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ[4] प्रचालयन्[5] ।

अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांशुजपः स्मृतः' ॥

(नृ. पु. ५८.८०-८१; ल. हा. स्मृ. ४.४२-४३)

इति । विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्—

'धिया[6] यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः' ॥

(नृ. पु. ५८.८२; ल. हा. स्मृ. ४.४४.)

इति । त्रयाणां तारतम्यं च[7] तेनैवोक्तम्—

---

१. I. reads श्रेयः स्यात् for श्रेयान् स्यात्. २. Here all manuscript except A. read -स्वरितैः, which is the proper word. ३. The Nrisinha Purâṇa reads शब्दमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञः स वाचिकः, and the Laghu Hârîta मन्त्रमुच्चारयन् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः. ४. The Laghu Hârîta reads किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् and किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः, and the Nrisinha Purâṇa reads किञ्चिन्मन्त्रं स्वयं विद्यात् उपांशुः स जपः स्मृतः. ५. G. reads प्रचालयेत. ६. D. reads धियायदक्षरं; while I. reads ध्यायेत् यदक्षर-. We find this verse in the Narsinha Purâṇa. It reads—

धिया यदक्षरश्रेण्यां वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् ।
शब्दार्थचिंतनं ध्यानं तदुक्तं मानसं जपः ॥

and Laghu Hârîta reads—

धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम ।
शब्दार्थचिंतनाभ्यां तु स उक्तो मानसो जपः ॥

७. D. omits च.

'उत्तमं मानसं जप्यमुपांशु मध्यमं स्मृतम् ।
अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥
वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशु शतमुच्यते ।
सहस्रं मानसः प्रोक्तो मन्वत्रि-भृगु-नारदैः' ॥

इति । जपनियममाह शौनकः–

'कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ तथा ।
मध्ये स्कंध-कराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥
मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः' ॥

इति । मनुरपि–

'पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्' ॥

(म. स्मृ. २. १०१)

इति । मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः –

'तथा मध्याह्नसन्ध्यायामासीनः प्राङ्मुखो जपेत्' ॥

इति । वर्ज्यानाह व्यासः–

---

१. D. reads उपांशुर्मध्यमः स्मृतः. and for the same I. reads उपांशुं मध्यमं स्मृतम् which seems to be incorrect. २. I. reads उपांशु. ३. I. reads साहस्रो मानसः. ४. F. and G. substitute वा for चा. ५. All others except A. and I. substitute ततः for तथा. ६. I. reads through mistake स्तम्ब-कराभ्यां. ७. B. C. E. F. and G. read सम्यगार्क्षविभावनात्. and H. सम्यगर्क्षविभावनात्. ८. B. C. D. E. F. and G. read मध्याह्न-जपस्य. ९. All others except A. and I. omit वायु-, and read only पुराणे for वायुपुराणे. १०. B. C. E. F. and H. read तथा च मध्यसन्ध्यायाम्, while G. reads तथा मध्यमसन्ध्यायाम्.

'न संक्रामन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नेपाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत्' ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

'नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत्' ।

(बौ. स्मृ. १. ५, १८)

इति । व्यासो ऽपि—

'जपकाले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च ।
एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्यागच्छेत् द्विजोत्तमः ॥
अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्त्तयेत्' ।

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

'यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्' ॥

इति । संवर्त्तो ऽपि—

'लोकवार्त्ताऽऽदिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।
संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्' ॥

इति । प्रभाषितं बहुभाषिणं पुरुषमित्यर्थः । गौतमो ऽपि—

---

१. D. reads न संक्रमन्, and G. चङ्क्रमन् for न सङ्क्रामन्. २. A. and I. read नायासितो, and G. नापश्रितो. ३. I. reads संस्पर्शनं. ४. D. reads कर्मयुक्तो विवर्जयेत, and G. कर्मयुक्तो हि वर्जयेत. ५. A. omits व्यासो ऽपि ६. B. C. F. and G. read यथागच्छत, E. and H. यथा ऽऽगच्छत. ७. D reads विप्राः. ८. H. reads स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा. ९. B. C. E. F. and H. read जप्यं. १०. B. C. D. and F. read बहुभाषणं; while G. reads बहुभाषित and all except A. omit -अर्थः. ११. गौतमो ऽपि is omitted by D.

'गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
क्रोधं लोभं तथा निद्रां निष्ठीवन-विजृम्भणे ।
दर्शनं च श्व-नीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमम् ॥
ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्धये' ।

इति । देशनियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः—

'अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालये ऽपि वा ।
पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विजक्षेत्रे ऽथ वा गृहे' ॥

इति । शङ्खो ऽपि—

'गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
सहस्र-शत-कोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ' ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

'गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।
एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्' ॥
(कू. पु. १. २. १८–८२)

इति । जपसंख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

---

१. A. reads क्रोधं मांद्यं क्षुतं for क्रोधं लोभं तथा. २. E. reads विधर्मणम्. A. reads दर्शनं श्वादिनीचानां. ४. D. reads आचमेत्. ५. E. G. and read सिद्धतीर्थेषु क्षेत्रेषु. ६. B. C. F. and the text of Kûrma Puráṇa ad समाचरेत्.

'ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत्' ॥

इति । [1]स्मृत्यन्तरे—

'दर्शे श्राद्धे प्रदोषे च गायत्रीं दश संख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये सुदिने तु यथाक्रमम्' ॥

इति । यमो ऽपि—

'सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम्' ॥
(नृ.पु.५८.८६.ल.हा.स्मृ.४.४८; ल.अ.स्मृ.२.१२.)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोद-
केन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्त्तयेच्छतकृत्वो ऽपरिमितकृत्वो वा' ॥

इति ।

॥ इति जपविधिः ॥

जपाङ्गभूतामक्षमालामाह हारीतः—

'शङ्खरूप्यमयी माला काञ्चनीभिरथोत्पलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

---

१. The portion after the end of this line to यमो ऽपि. is omitted by D. २. The portion from स्मृत्यन्तरे to यमोऽपि is omitted by all others except A. and I. ३. G. and I. read -प्रणाशनीम्. ४. A. omits अक्ष- and reads only मालाम्. ५: B. C. and F. read कांचनी स्फटिकोपलै:, D. कांतिनी निबजोत्पलैः, E. कांञ्चिनी बन ओत्पलैः, G. कांञ्चनी बनओत्पलैः and H., कांचनी निबजात्पलैः. for कांचनीभिरथोत्पलैः. ६. D. reads पद्माक्षजैः.

रजतेन्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।
पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि' ॥

इति । गौतमोऽपि—

'अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।
रेखयाऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम् ॥
शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते' ॥

इति । अथाक्षमालामणिसंख्यामाह प्रजापतिः—

'अष्टोत्तरशतां कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।
सप्तविंशतिका कार्या ततो न्यूना न च स्मृता ॥
अष्टोत्तरशता माला उत्तमा सा प्रकीर्तिता ।
चतुःपंचाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥
अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशतिसंख्यका' ॥

इति । गौतमोऽपि—

'अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रुनाशिनी ।
मध्यमा धनकामायाऽनामिका पौष्टिकी तथा ॥

---

१. B. C. E. F. G. and H. read रजतेन्द्राक्षकैः, and I तथा चेन्द्राक्षकैः. २. D. G. and I. read अष्टोत्तरशतं. ३. A. and I. read सप्तविंशतिकां वाथ. ४. All others except A. read ततो नैवाधिका हिता, which contradicts the statement in the following lines. ५. All others except A. and I. read चतुःपंचाशका वत्स. As we have not got this स्मृति we do not know whether this reading is correct. ६. D. substitutes मता for तथा.

कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।
अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥
अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत्' ।

इति । गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

'दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यच्च कृतं खलु ।
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतजप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ।
सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकनाशिनी ॥
लक्षजाप्येन च तथा महापातकनाशिनी ।
कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदाप्नुयात्' ॥

इति । यमोऽपि—

'गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः ।
गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम्' ॥

इति । मनुरपि—

'योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतश्च मूर्तिमान्' ॥

(म. स्मृ. २. ८२)

इति । गौतमोऽपि—

---

१. I. reads जपं, and all others except A. and D. read जपन्. २. D. omits अन्यैरंगुलिभि· सह ॥ अंगुष्ठेन विना जप्यं and reads अंगुष्ठेन जपेज्जप्यं कृतं तदफलं भवेत्. ३. G. reads अहाद्यच; while D. reads त्र्यहाद्यत्र, and I. is mistaken throughout. ४. D. reads शतं जप्ता. ५. D. E. G. and H. read पापौघशमना. ६. H. reads -नाशना, and D. E. and G. नाशनी. ७. D. reads लक्षजाप्ये तथा देवी. ८. D. omits अपि and the first line of the next verse. ९. G. reads जाप्यं. १०. All others except C. D. and G. read अतींद्रियः; while I. reads अतन्त्रितः.

'अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः।
प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति'॥

[2]इति।

॥ इति सन्ध्या-जपयोः प्रकरणम् ॥

अथ होमविधिः। तत्र कूर्मपुराणे—

'अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम्' ॥

(कू.पु.१.२.१८.६०)

इति। दक्षोऽपि—

'सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते।
स्वयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते॥
होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु।
हूयमाने तदन्येन फलमर्धं प्रपद्यते॥
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः।
एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव हि[3]' ॥

इति। विट्पतिर्जामाता। स्वयं होम एव मुख्यः। तद-भावे ऋत्विगादिहोमः। तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

'ऋत्विक् पुत्रोऽथ वा पत्नी शिष्यो वाऽपि सहोदरः।
प्राप्यानुज्ञां विशेषेण [4]जुहुयुर्वा यथाविधि' ॥

(कू.पु.१.२.१८.६१)

इति। होतृतारतम्यं दर्शयति श्रुतिः—

---

१. A. reads परां for भुक्तिं. २. D. omits इति. ३. All others except A. and I. substitute तु for हि. ४. All others except A. and the text of Kûrma Purâṇa read जुहुयाद्वा.

'अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः शिष्यहुतो वरः ।
शिष्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरः ॥
पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरः' ।

इति । ऋत्विगादिहोमे ऽपि यजमानसन्निधानेन भवितव्यम् । तदुक्तं कात्यायनेन—

'असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।
द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्धुतमनर्थकम्' ॥
(का. स्मृ. ३.२०.१)

इति । उभयोः सन्निधानं मुख्यम् । तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह—

'निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यार्त्विजं तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्' ॥
(का. स्मृ. २.११.१)

इति । होमकालो ऽपि तेनैव दर्शितः—

'यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
लौहित्यं च नापैति तावत् सायं तु हूयते' ॥
(का. स्मृ. १.१.३)

१. All others except A. and I. omit the first line of this verse, and read as follows:—

अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।
पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरम् ॥

But D. substitutes शिष्यहुतो वरम् for पुत्रहुतो वरम्, and the omitted line appears in the marginal correction of H. २. D. reads यदुक्तं for तदुक्तं ३. A. omits उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह and reads प्रवासे विशेषमाह स्मृतिः in its stead ४. D. omits च. ५. A. and I. read विभाव्यन्ते for न भाव्यन्ते. ६. The text of Kâtyâyana reads न च लौहित्यमापैति. ७. G. reads जुहूयते, which is incorrect.

इति । आपस्तम्बो ऽपि–

'समुद्रो वा एष यदहोरात्रः तस्यैते
गाधतीर्थे यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ
होतव्यम्–इति शैलालिब्राह्मणं
भवति । नक्षत्र दृष्ट्वा प्रदोषे
निशायां वा सायम्' ।

इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्याहोरात्रस्य सन्धिद्वयं सुप्र-
शं तीर्थं तस्मात् सन्धिर्होमकालः–इति मुख्यः कल्पः ।
नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयः कालाः सायंहोमे ऽनुकल्पाः । एकन-
क्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदोषः, निद्रावेला
निशा । प्रातर्होमकालो ऽपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः–

'उषस्युषोदयं समयाध्युषिते प्रातः' ।

इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकीकृत्य कालत्रयमाह–

'उदते ऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः' ॥
(म. स्मृ. २.१५)

इति । एतेषां लक्षणमाह व्यासः–

'रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रह-नक्षत्रभूषिते ।
कालं त्वनुदितं प्राहुर्होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

---

१. B. C. E. F. G. and H. read य अहोरात्रस्तस्यैते गाधे तीर्थे यत्सन्धी: while D. omits य and reads अहोरात्रस्तस्यै ते तीर्थे यत्सन्निधि:. २. I. reads कात्यायन- for शैलालि.– ३. D. substitutes च for वा. ४. D. reads निशं. ५. All the manuscripts show that the following quotation from Vyâsa, but elsewhere it is said to be a quotation from Kât-yana (see Râmchandra's Commentary on Manu, 2. 15). ६. All manuscripts except A. read रात्रेः षोडशमे, which is incorrect. ७. A. reads काले त्वनुदिते प्रातः, I. reads कालं त्वनुदितं प्राहुः, and elsewhere the reading is कालं चानुदितं ज्ञात्वा.

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
रविर्यावन्नदृश्येत समयाध्युषितं च तत् ॥
रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।
उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत्' ॥

इति । आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह—

'आसङ्गवान्तः प्रातः' ।

इति । होमकालः—इत्यनुवर्त्तते । अथवा सर्व एवैते कालविशेषा यथाशाखं मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते । उदितानुदितहोमवत् । यदा तु कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तदा गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्—

'अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्वा हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत् कथंकुर्यादिति । आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिः अमावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्यापौर्णमास्यमावास्या' ।

इति । बौधायनोऽपि—

'आ सायं कर्मणः प्रातरा प्रातः सायकर्मणः ।
आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात्' ॥

इति । आपन्नस्तु पक्षहोमं कुर्यात् । तथा च मरीचिः—

---

१. A. reads तथा च प्रातःसमये, and G. ततः प्रभातसमये. २. D. reads रविर्यावन्नु दृश्येत, which seems incorrect. ३. All others except A. and D. read समयाध्युषितस्तु सः. ४. A. reads रेखामात्रश्च. ५. D. G. and H. read सङ्गवान्तः for आसङ्गवान्तः, and the same I. reads आसङ्गवान्तं. ६. All others except A. and I. read यथासुखं. ७. D. E. G. and H. omit वा. ८. B. C. and F. read हव्यं वा होतारं, वा, D. E. G. and H. हव्यं होतारं नाधिगच्छेत. ९. All others except A. D. and I. read असायकर्मणः for आ सायं कर्मणः.

'शरीरापद्भवेद् यत्र भयाद्वाऽऽर्त्तिः प्रजायते।
तथाऽन्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते'॥

इति। पक्षहोमिनः तत्पक्षमध्ये आपन्निवृत्तौ तदाप्रभृति पुनर्होमः कर्त्तव्यः। तदाह मरीचिः—

'पक्षहोमानथो कृत्वा गत्वा तस्मात् निवर्त्तितः।
होमं पुनः प्रकुर्यात्तु न चासौ दोषभाग्भवेत्'॥

इति। एवं होममनुतिष्ठतापि सीमोल्लङ्घने कृते पुनराधानं कर्त्तव्यम्। तदाह कात्यायनः—

'विहायाग्निं सभार्यश्चेत् सीमामुल्लंघ्य गच्छति।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते'॥
(का. स्मृ. ३.२०.२.)

इति। होमकालानत्यये तु नास्ति पुनराधानम्। तदाह शौनकः—

'प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत्।
होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते'॥

इति। होमद्रव्यमाह स एव—

'कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्।
व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः॥
हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः।
अभावे व्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा॥

---

१. I. reads होमानुष्ठितापि, while all others except A. omit अपि. [२.] D. omits the portion from तु नास्ति to -सक्त्वादि, and reads होमकाला-[त्य]यादि तण्डुलादि कृताकृतम्. ३. A. reads पुनः for यदि. ४. All others [ex]cept A. and I. substitute तु for च.

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ।
यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ॥
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ।
आज्यं हव्यमनादेशे आहुतीषु विधीयते ॥
मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति । आहुतिपरिमाणमाह बृहस्पतिः—

'प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्त्तितम् ।
तिलानां तु तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्याद् घृतस्य तु'॥

इति । बौधायनोऽपि—

'व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते' ।

इति । होमप्रकारः स्वगृह्योक्तविधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

'स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि ' ।'

इति । विष्णुरपि—

'बहुशुष्केन्धने चाग्नौ सुसमिद्धे हुताशने ।
विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥
योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते ' ॥

(का. स्मृ. १.९.१२)

इति । एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाहाङ्गिराः—

---

१. All others except A. and I. read तदनुसारि च. २. Except A. and G. all others read जुहोतिषु, which is grammatically incorrect. ३. A. and I. read बृहद्बृहस्पतिः. ४. D. reads चतुःषष्ठराहुतेः ५. D. reads घृतस्य तु तदर्धकम्. ६. A. omits विष्णुरपि. ७. D. reads ऽव्यंगारे.

'स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञानवर्जितम्।
क्रीडाकर्मेव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्' ॥

इति। चतुर्विंशतिमते—

'हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्गुलः' ॥

इति। श्रौत-स्मार्त्तयोरग्निव्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

'कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही।
दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु' ॥

(या. स्मृ. १.९७)

इति। वैतानिका गार्हपत्यादयः। यस्य पुनःश्रौत-स्मार्त्ता-ग्निद्वयं तस्यानुष्ठानप्रकारमाह भरद्वाजः—

'होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः' ॥

इति। शातातपो ऽपि—

'श्रौतं यत् तत् स्वयं कुर्यादन्यो ऽपि स्मार्त्तमाचरेत्।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः' ॥

इति। उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः—

'कृतदारो नैव तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना।
तिष्ठेत चेद्द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्' ॥

---

१. A. reads -कर्म च. २. I. reads अज्ञानतः. ३. I. reads पङ्गुकः. A. and I. read श्रौत-स्मार्तयोरपि for श्रौत-स्मार्तयोरग्नि-, and E. omits the portion from श्रौत-स्मार्त-....... to स्मार्ताग्निद्वयं ,and D. is mistaken throughout. ५. A. reads -व्यवस्था- for -प्रकार-. ६. All others except A. and I. read श्रौतं यत् स्यात्. ७. All others except A. and I. read न वै for नैव.

'यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।
तथैवोपासनं दृष्टं नोऽऽतिष्ठेत्तद्वियोगतः'[1] ॥

इति । सत्यां[2] वैदिकानुष्ठानशक्तौ न स्मार्त्तमात्रेण परितुष्येत्[3] । तदाह स एव—

'यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्त्तैतिहासिकम्[4] ।
मोहात् समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥
प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।
गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम्' ॥

इति । अशक्तं प्रति व्यास आह—

'श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत्[5] ।
तत्राप्यशक्तः[6] करणे सदाचारं लभेद्बुधः' ॥

इति । होमं प्रशंसत्यङ्गिराः—

'यो दद्यात् काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।
तत् सायं प्रातर्होमस्य[7] तुल्यं भवति वा न वा' ॥

इति । होमान्ते[8] भस्म धार्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

'नर्यं भस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।
अनाहिताग्नेर्ब्रह्माख्यमौपासनसमुद्भवम्' ॥

इति । 'हुत्वा चैव तु भस्मना' इत्यादि स्मृत्यन्तरं च ।

॥ इति होमप्रकरणम् ॥

---

१. All others except A. and D. read न तिष्ठेत्तद्वियोगतः. २. I. reads सत्यामपि. ३. I. reads परितुष्येत. ४. All others except A. and I. read स्मार्तैतिहासिकम्. ५. I. reads श्रोतुं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म. ६. All others except A. and I. read अत्राप्यशक्तः. ७. A. and I. read सायंप्रातर्होमस्य. The metre of the verse according to our reading is not observed, but it is not of much importance. ८. The portion from होमान्ते to स्मृत्यन्तरं च is omitted by all others except A. and I.

तदेवं 'सन्ध्या स्नानं जपो होमः'— इत्यस्मिन्मूल-वचने होमान्तानि कर्माणि निरूपितानि। तान्येतान्यष्टधा विभक्तस्य दिनस्य प्रथमभागे समापनीयानि। यद्यपि मध्याह्न-स्नानादीनि निरूपितानि तथापि तेषां प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेन निरूपितत्वात् आद्यभागे न कर्त्तव्यता। दिवसस्याष्टधा विभागं तत्र कर्त्तव्यविशेषं च दक्षो दर्शयति—

'दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते।
द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा॥
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक्।
विभागेष्वेषु यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः'॥

(द. स्मृ. २. ३–४)

इत्यादिना।

अथ मूलवचनानुसारेण देवतापूजनं वक्तव्यम्। तच्च पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्–इति केचित्। तदाह मरीचिः—

'विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्'।

इति।

---

१. D. omits दिनस्य. २. A. reads -नाभिहितत्वात्; while all others except D. read निरूपितानां. ३. All others except A. D. and H. omit दक्षः, but the following quotation we find in the Daksha Smriti. If the word दक्ष is omitted, the two verses in the quotation would appear to have been from the Parâshar Smriti, but we do not find the same in that Smriti. ४. B. C. E. G. and H. read दिवसस्याष्टभागे, but it seems incorrect. ५. All others except A. and I. read विभागेष्वेव for विभागेष्वेषु. ६. D. and I. read कर्तव्यम्, which is quite useless. ७. I. reads तथा च for तदाह; while D. omits the following—केचित् तदाह मरीचिः—

'विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्। इति.'

ब्रह्मयज्ञजपानन्तरम्—इत्यन्ये । तथा च हारीतः—

'कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम्' ।

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

'निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः' ॥

(कू. पु. १.२.१८.९०)

इति । तत्र वयं जपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः । प्रातर्होमादनन्तरभावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूलवचनानुक्तान्यप्याह्निककर्मप्राप्तत्वात्तान्युच्यन्ते । होमानन्तरकृत्यमाह दक्षः—

'देवकार्यं ततः कृत्वा गुरु-मङ्गलवीक्षणम्' ॥

(द. स्मृ. २. २३)

इति । मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

'रोचनां चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत् सदा बुधः' ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

'स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।
आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-दूर्वाद्यालम्भनानि च' ॥

(वि. पु. ३.११.२१)

---

१. D. reahs

निष्पीड्य स्नानवस्त्राणि समाचम्य च वाग्यतः ।
देवतां पूजयेज्जप्यैर्मन्त्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः ॥

२. I. reads ततः for तत्र, and B. C. F. and I. omit वयं. ३. D. and I. read होमानन्तरभाविनि. ४. D. reads आह्निककर्मत्वेन प्राप्तत्वात्. ५. C. and F. read कूर्मपुराणे; while B. D. E. G. and H. read only पुराणे. ६. B. C. and F. read रोचना; while I. reads रोचनं. ७. The text of Vishṇu Purâṇa reads आचांतश्च. ८. B. C. and F. read आदर्शाञ्जन-. ९. C. D. and G. read -पूर्वाद्या-, which appears probably to be a mistake.

इति। ब्रह्मपुराणे ऽपि[1]–

'स्वमात्मानं तु[2] घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्'।

इति। नारदो ऽपि–

'लोके ऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः॥
एतानि सततं पश्येत् नमस्येदर्चयेच्च[3] यः।
प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते'[4]॥
(ना. स्मृ. १७.५४-५५)

इति। मनुरपि–

'अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः'।

इति। वामनपुराणे ऽपि–

'होमं च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां
ततो[5] बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम्।
दूर्वां[6] च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम्॥
मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च
तैलं[7] मधु ब्राह्मणकन्यकां[8] च।

१. H. and I. omits अपि. २. H. reads स्वात्मानं च, and G. वात्मानं तु. ३. The text of Nârada reads -दर्चयेत्स्वयम्. ४. B. C. nd F. read तस्य ह्यायुर्न हीयते; while the text of Nârada reads यथा ऽस्यायुः प्रवर्धते, and D. reads तथा ह्यायुर्हि वर्धते. ५. The text of the Vâman Purâṇa reads कृत्वा for ततः, and A. तथा for the same. ६. D. substitutes दुग्धं for दूर्वां, and the text of Vâman Purâṇa दूर्वां दधि सर्पिरथोदकुंभम्, and B. C. E. F. G. दूर्वां च सर्पिर्दधि चोदकुंभम्. ७. B C. E. F. G. and H. read चैलं ८. D. reads ब्राह्मणकंन्यकां च

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च
हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् ।
अश्वत्थवृक्षं च समालभेत
ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मम्' ॥

(वा. पु. १४. ३५-३६)

इति । भरद्वाजोऽपि–

'कण्डूय पृष्ठतो[1] गां तु कृत्वा चाश्वत्थवन्दनम् ।
उपगम्य गुरून् सर्वान् विप्रांश्चाभिवादयेत्' ॥

इति । ब्राह्मणसमवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याकाङ्क्षायामाह मनुः–

'लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च[2] ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्' ॥

(म. स्मृ. २. ११७)

इति । अभिवादनकाले स्वं नाम कीर्त्तयेदित्याह स एव

'[3]अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
भोःशब्दं[4] कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने'

(म. स्मृ. २. १२२-२ऻ

---

१. A. reads पृष्ठगां गां तु; while B. C. F. substitute तु in the place o
२. D. E. G. H. and I. substitute वा for च. ३. D. reads
अभिवादन् पुरो विप्रं ज्यायांसमभिवादयेत्.
४. All others except A. omit Visarga and read भोशब्दं. (
reads स्वस्वनामाभिवादनम्; while all others except A. and the tex
Manu read स्वस्व for स्वस्य.

इति। 'अभिवादात् परं' इति अभिवादये—इति शब्दमुच्चार्य पश्चादेतन्नामाऽहं भोः— इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः। अभिवादनप्रकारमाहापस्तम्बः—

'दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीत। उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यः नीचैः शूद्रः (१६) प्राञ्जलिः'।

(आ. ध. सू. १. २. ५. १६–१७)

इति। एकहस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः—

'जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत्।
सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादनात्'॥

(म. स्मृ. २. ११८)

इति। एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम्। तदाह मनुः—

'ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते'॥

(म. स्मृ. २. १२०)

इति। अभिवादितेन वक्तव्यामाशिषमाह स एव—

१. I. reads अभिवादयेत्. २. This verse is found in Manu, but three of the seven commentators on Manu has commented it. ३. Here our reading follows only A.; while all others read आपस्तम्बः for मनुः. We made a search for the verse in the Âpas-tamba Dharma Sûtra and Smriti, but we have not found it therein. ४. Here all others except A. read मनुः for स एव, but if the above quotation from Manu then there is no necessity of the word मनुः here.

'आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो ऽभिवादने ।
अेकारश्चास्य नाम्नो ऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः' ॥
(म. स्मृ. २. १२५)

इति । पूर्वमक्षरं यस्यासौ पूर्वाक्षरः । पूर्वमक्षरं च सामर्थ्यात् व्यञ्जनम् । स्वराणां स्वरपूर्वकत्वासम्भवात् । ततश्च अभिवादकनामगतो व्यंजननिष्ठो ऽन्तिमस्वरः प्लावनीयः । अेकारेणान्तिमस्वरमात्रमुपलक्ष्यते । अशेषनाम्नामकारान्तत्वासम्भवात् । तथा च सति एवं प्रयोगो भवति, आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ता३-इति । यस्तु प्रत्यभिवादनप्रकारं न जानाति स नाभिवाद्य इत्याह स एव-

'यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः' ॥
(म. स्मृ. २. १२६)

इति । यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति तस्य दोषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः-

'अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।
आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् बहून्' ॥

इति । यमो ऽपि-

---

१. All others read आकार- except A. I. and the text of मनु. Th reading appears better, but the commentators of Manu do not accep it. २. D. and G. read पूर्वाक्षरप्लुतः. ३. I. reads नामस्य- for सामर्थ्यात् ४. All others except A. and I. read आकारेण. ५. The interm diate portion between अशेषनाम्नामका-, and स्वयं पश्चाल्लंघयं कलाभृ (P. 325, L. 18) appears to be omitted in D. through writer's mistak

'अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति।
यद्दुष्कृतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते॥
तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित्।
सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपः।
वर्धतामिति वैश्यस्तु शूद्रस्तु स्वागतं वदेत्'॥

इति। मनुरपि—

'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥ (१२७)
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च'॥ (१२९)
(म. स्मृ. २. १२७-१२९)

इति। 'ज्यायांसमभिवादयेत्' (म. स्मृ. २. १२२) इत्युक्तं
त्र कियता कालेन ज्यायस्त्वमित्यपेक्षिते आह आपस्तम्बः—

'त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति'।
(आ. ध. सू. १. ४. १४. १३)

इति। मनुरपि—

'दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्।
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनिषु'॥
(म. स्मृ. २.१३५)

---

१. F. reads भवेत्तस्य: while G. reads भवेद्यस्य. २. B. C. and F. read प्रत्यभिभाषी for पूर्वाभिभाषी. ३. E. reads सुरां पिबेति. ४. A. reads ब्राह्मणं for ब्राह्मणः, and I. reads the whole verse as follows:—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजनि।
धनवानिति वैश्ये तु शूद्रे स्वारोग्यमेव च॥.

५. H. omits this word. ६. G. reads -सख्यं. ७. E. and G. read त्र्यब्दपूर्वं. ८. The text of Manu reads स्वल्पेनापि, and G. H. read मध्येनापि.

इति । समानपुरवासिनां दशभिः वर्षैः पूर्वः सखा भवति। ततो ऽधिको ज्यायान् । कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्दपूर्वःसखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति। ततो ऽधिको ज्यायान् । स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्वल्पेनापि वयसा पूर्वः सखा भवति । ततो ऽधिको ज्यायानित्यर्थः ।

ननु–'एते मान्याः' (या. स्मृ. १. ३५) इत्यृत्विगादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद् यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तं–इति चेत् । तन्न । प्रत्युत्थान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्वसिद्धेः। अत एव तेषामनभिवाद्यत्वमाह गौतमः–

'ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां
तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिवादनम्' ।
(गौ. स्मृ. ६. ४)

इति । अभिवादनं अभिभाषणम् । यथा च बौधायनः–

'ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां तु
यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणम्' ।
(बौ. स्मृ. १. २. ३. ४५)

---

१. H. omits कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पंचाब्दपूर्वः सखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति। ततो ऽधिको ज्यायान्. This appears to be omitted through writer's mistake. २. I. omits गीतादि-. ३. G. and I. read -मभिवाद्यत्व-for -मनभिवाद्यत्व-. ४. D. and G., omit तु. ५. D. reads प्रत्युत्थानाभिभाषणम. This reading is better, and if the same is taken there seems no necessity of the author's definition which he further gives of the word अभिवादनं. The text of Gautama reads प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः. ६. I. reads तथा and omits च; while all others except A. read तदाह for यथा च. D. omits the whole quotation from तया च............ to अभिभाषणम् । इति ।.

इति। एतच्च ब्राह्मणविषयम्। तथा च शातातपः–

'अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च।
ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा॥
नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथञ्चन।
ज्ञान-कर्म-गुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः॥
अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचैलं स्नानमाचरेत्।
ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुद्ध्यति'॥

इति। विष्णुरपि—

'सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च।
नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत्'॥

इति। गुर्वादौ तूपसंग्रहणमाह गौतमः–

'गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः'।

(गौ. स्मृ. १. ११)

इति। गुरुरत्राचार्यः। यतः स एवाह–

'मातृ-पितृ-तद्बन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां तद्गुरूणां च'।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति। उपसङ्ग्रहणलक्षणं मनुराह–

'व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः'॥

(म. स्मृ. २, ७२)

---

१. D. reads सर्वंश मुखा. २. H. and I. read गुर्वादेरुपसंग्रहणम्. ३. I. reads पूर्वजातानां.

इति। गुरोः सव्य-दक्षिणौ पादौ स्वकीयसव्य-दक्षिणाभ्यां पाणिभ्यां[1] स्प्रष्टव्यौ इत्यर्थः। बौधायनोऽपि—

'श्रोत्रे[2] संस्पृश्य मनः[3] समाधायाधस्ताज्जान्वोरा पद्भ्याम्[4]'।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. २७)

इति। उपसंग्रहणं कुर्यादिति शेषः। एतच्च गुरुपत्नीनामपि कार्यम्। तथा च मनुः—

'गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः।
असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः॥ (२१०)
भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोषितः॥(१३२

(म. स्मृ. २. १३२-२१०

इति। एवमविशेषेणोपसंग्रहणे प्राप्ते कंचिदपवादमाह स एव

'गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुण-दोषौ विजानता। (२१२)
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोद्वर्त्तनमेव[5] च।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम्[6]। (२११

(म. स्मृ. २. २११-२१२

इति। किं तर्हि तत्र कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते स एवाह—

---

१. पाणिभ्यां is omitted by all others except A. and
२. D. reads श्रोत्रं for श्रोत्रे. ३. The text of Baudhâyana (edite by E. Hultzsch) reads मनःसमाधानार्थम्, but this is a mistake, neith the commentator on the text does allow this reading nor ot manuscripts follow it. ४. B. C. and F. read -त्पापीड्यम्. Here I. quite mistaken in adding the word उपसंग्रहणम् to the quotation Baudhâyana. ५. I. reads गात्रोत्सादन-, but except A. all others re गात्रोद्वाहन-. ६. D. reads प्रकाशनम्.

'कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य[1] पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्' ॥
(म. स्मृ. २. २१६–२१७)

इति । अभिवादने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः—
'न सोपानद्वेष्टितशिरा अनवहित[2]पाणिर्वाऽभिवादयीत[3]' ।
(आ. ध. सू. १. ४. १४. २२)

इति । शङ्खोऽपि—
'नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेत् न[4] भैक्ष्यं चरन्न
पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः[5] न जपन्न[6] देव-पितृ-
कार्यं कुर्वन् न शयानः' ।

इति । आपस्तम्बोऽपि—
'तथा विषम[7]गतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१८)
तथा अप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्य[8]-
भिवदेत् । (२०) प्रति[9]वयसः स्त्रियः' । (२१)
(आ. ध. सू. १. ४. १८–२१)

---

१. G. reads विप्रोऽप्यपादग्रहणम्. २. A. and D. read अवहित-. ३. C. and F. read अभिवादयते. ४. All others except A. and I. omit न. ५. D. reads रक्तपुष्पो न हस्तेनाशुचिम् for न पुष्पान्नहस्तो नाशुचि. ६. G. omits through mistake—

'न देव-पितृकार्यं कुर्वन् न शयान.'—इति । आपस्तम्बोऽपि—'तथा विषम-गतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१८) तथाऽप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् । (२०) प्रतिवयस:—।.

७. Except all others read विषमगताय गुरवे, but we follow the text of Apastamba Dharma Sûtra. ८. All others except A. D. and the text of Apastamba Dharma Sûtra read प्रत्यभिवादयेत्. ९. D. reads पतिः सवयस स्त्रियः, and the text of Apastamba Dharma Sûtra (edited by G. Buhler) reads पतिवयसः.

इति । तथाऽन्यत्र स एवाह—

'समित्-पुष्प-कुशा-ऽज्याम्बु-मृदन्नाऽक्षतपाणिकः[1] ।
जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः[2] ॥
पाषण्डं पतितं व्रात्यं[3] महापातकिनं शठम्[4] ।
नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत्[5] कथञ्चन ॥
धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।
भुञ्जानमातुरं नार्हं[6] नाभिवादेत्[7] द्विजोत्तमः ॥
वमन्तं[8] जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।
अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत् ॥
स्रुक्-पाणिकमविज्ञातमशक्तं[9] रिपुमातुरम् ।
योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत्' ॥

इति । शातातपोऽपि—

'उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम्[10] ।
अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्ध्यति'[11] ॥

इति । 'गुरोः पादोपसंग्रहणं' इत्युक्तं तत्र कीदृशो गुरित्याशङ्कायामाह मनुः—

---

१. I. reads -मृदन्वाक्षत-, but it does not give good sense. G. re -मृदर्व्याक्षित- which is quite incorrect. २. All others except A. इति after द्विजः. ३. E. reads कात्यं. ४. D. reads उपपातकिनं for महापातकिनं शठम्, and E. substitutes शवम् for शठम्. ५. I. re नाभिवाद्यात् which is grammatically incorrect. ६. D. substitutes च in the place of नार्हं. ७. I. reads नाभिवाद्यात्. ८. B. C. F. and H. read उन्मत्तं जृम्भमाणं च; while E. reads उन्मत्तं क्षपणं ९. B. C. D. E. F. G. and H. read -ममाज्ञातं for -मविज्ञातं. १०. reads ब्रह्मघातिनीम्. ११. Here I. only reads त्रिरात्रेण तु शुध्यति अहोरात्रेण शुध्यति.

'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते' ॥

(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि–

'स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' ।

(या. स्मृ. १. ३४)

इति । अध्यापनं विप्रविषयम् । निषेकादिकं तु सर्ववर्णसाधारणम् । पितृव्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः–

'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा' ॥

(म. स्मृ. २. १४९)

इति । हारीतोऽपि–

'उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ ॥
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्वेते गुरवः स्मृताः ।

---

१. D. reads चान्येन, and H. चानेन for चान्नेन. २ इति is omitted by all others except A. ३. I. reads क्रियां, but the text of Yājñavalkya does not follow this reading. ४. H. omits -वर्ण-; while I. reads निषेकादिकर्तुः सर्वसाधारणं which is a mistake of the Editor. ५. From औपचारिकं गुरु- to -सा मातुलानी (P. 332 L. 9) is omitted by E. ६. From तमपीह to मातामह-पितामहौ in the next quotation is omitted by G. ७. From -रुं to ज्येष्ठो भ्राता in the next quotation is omitted by, F. ८ B. and C. read उतोपक्रियया; while H. reads श्रुतोपक्रियया. ९. B. C D. E. and H. read तथा for तदा.

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥[1]
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवत् स्त्रियः'[2] ।

इति । अत्र पितृ-मातृग्रहणं तद्वदेतेऽपि मान्याः-इत्येतदर्थम् । अत एवाह स एव—

'अनुवर्त्तनमेतेषां[3] मनोवाक्काय-कर्मभिः' ॥

इति । व्यासोऽपि—

'मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।
पूर्वजः स्नातकश्चर्त्विङ् मान्यास्ते गुरुवत्सदा ॥
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूर्धात्री पितृष्वसा ।
पितामही[4] पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवच्चरेत्' ॥

इति । मनुरपि[5]—

'पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्[6]माता ताभ्यो गरीयसी । (१३३)
उपाध्यायान्[7] दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितॄन्[8] माता गौरवेणातिरिच्यते[9]' ॥ (१४५)

(म. स्मृ. २. १३३-१४५)

इति । यत्तु—

---

१. I. reads सहोदराः for च सोदराः. २. B. C. D. F. G. H. and I. read गुरवः स्त्रियाम् ३. The portion from अनुवर्त्तनमेतषां to गुरुवत्सदा in the next quotation is omitted by B. C. and F. ४. A. and D. read मातामही for पितामही. ५. D. omits मनुरपि. ६. G. reads वृत्तमातिष्ठन. ७. B. C. E. F. and H. read उपाध्यायाद्दशाचार्यः; while D. and G. read उपाध्यायाद्दशाचार्याः. ८. Here our reading follows A. and the text of Manu, but all others read पितुर्माता. ९. H. reads गौरवेभ्योऽतिरिच्यते.

'द्वौ गुरू पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः।
धरा गुरुतरा तावन्माता गुरुतरा ततः॥
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात्।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः'॥

इति पुराणवचनं तन्निषेकादिसमस्तसंस्कारपूर्वकाध्यापकपितृविषयम्। अन्यथा 'मातैव गरीयसी' इति वचनं विरुध्येत्। तस्या गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः—

'मासान् दशोदरस्थं यो धृत्वा शूलैः समाकुला।
वेदनाविविधैर्दुःखैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता।
प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुतवत्सला।
कस्तस्यानिष्कृतिं कर्तुं शक्तो वर्षशतैरपि'॥

इति। 'उपाध्यायान् दशाचार्यः'—इति यदुक्तं तत्रोपाध्यायाचार्ययोर्लक्षणमाह मनुः—

'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथ वा पुनः।
यो ऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते॥(१४१)
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते'॥ (१४०)
(म. स्मृ. २. १४१–१४०)

इति। आचार्यो ऽपि पितृ-मात्राद्यपेक्षया गरीयानेव। तदाह स एव—

---

१. I. reads पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा, and D. omits the whole line. २. D. omits -समस्त-. ३. B. C. and F. substitute सा for या. ४. I. reads ततोऽपि for वेदना. ५. The text of Manu substitutes अपि for अथ, and D. reads वेदाङ्गस्यापि for वेदाङ्गान्यथ. ६. B. C. E. F. G. and H. substitute च for तु.

'उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्'॥
(म. स्मृ. २. १४६; वि. स्मृ. ३०. ४४)

इति । यस्तु बालो ऽपि वृद्धमध्यापयति सो ऽपि तस्य गरीयानिति स एवाह–

'बालो ऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति मन्त्रदः। (१५०)
अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ (१५१)
ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान्॥(१५२)
अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम्॥(१५३)
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं यो ऽनूचानः स नो महान्'॥(१५४)
(म. स्मृ. २. १५०–१५४)

इति । तथा च विष्णुः–

'बाले समानवयसि अध्यापके गुरुवद्वर्तेत' ।
(वि. स्मृ. २८. ३१)

---

१. D. reads विप्रेभ्यः. २. D. reads अन्चिराङ्गिरसः, but the text of Manu does not follow this reading. ३. B. C. D. E. F. and G. read चैनं for चैतान्. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read अज्ञो हि बाल इत्याहु पितेत्येव च मन्त्रदः. ५. B. C. D. E. F. and G. read वित्तैः; while I. reads वृत्तेन. ६. From धर्मं to गुरुवद्वर्तितव्यमित्यभिहितं पुराणसारे is omitted by E. ७. The text of Vishṇu Smriti reads बाले समानवयसि वाध्यापके गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्तेत. ८. D. reads गुरुवद्वृत्तिः; while I. reads गुरुवद्वर्तितव्यम.

इति। ज्येष्ठभ्रातर्यपि गुरुवद्वर्त्तितव्यमित्यभिहितं पुराणसारे—

'ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भृगुः।
कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दोनुवर्त्तिनः॥
तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा'।

इति। मनुरपि—

'पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा'॥

इति। परमगुरावपि तथैवेत्याह स एव—

'गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्'।

(म.स्मृ. २. २०५)

इति। आचार्यानुज्ञामन्तरेण मातुलादीन् असमावृत्तो नाभिवादयेदित्याह स एव—

'न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्'।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति। समावृत्तस्य तु नानुज्ञापेक्षा। तदाहापस्तम्बः—

'समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः प्रोष्य च समागमे।'

(आ. ध. सू. १. ४. १४. ७-८)

---

१. B. C. and F. read ज्येष्ठस्वात्; while G. reads श्रेष्ठस्वात् for ज्येष्ठ-. २. I. reads छन्दानुवर्त्तिनः which seems to be incorrect. ३. G. reads जीव्येरन्, but this form is not correct. ४. एव is omitted by all others except A. ५. G. reads तथाऽविसृष्टो; while all others except A. I. and the text of Manu read न चाविसृष्टो. ६. All others except A. D. I. and the text of Âpastamba Dharma Sútra omit च. ७. B. C. E. F. G. and H. read समागते for समागमे.

'आचार्य-प्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यमुपसं-
गृह्याचार्यमुपजिघृक्षेत्' ।
(आ. ध. सू. १. २. ८. १९)

इति । अभिवादनं प्रशंसति स एव—
'अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशो बलम्' ।
इति । (म. स्मृ. २. १२१)

॥ इत्यभिवादनप्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते । तत्र दक्षः—
'द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते' ।
(द. स्मृ. २. २६)

इति । कूर्मपुराणे—
'वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः। (५५)
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेद्वै विचारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमाः' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ५५-५६)

---

१. D. and the text of Âpastamba Dharma Sûtra read उपसंजिघृक्षेदा-चार्यम्, and B. C. E. F. H. and I. read आचार्यमुपजिघृक्षेत्, while G. omits -प्राचार्य- and reads the whole sentence as follows:—आचार्यसन्निपाते आचार्यायोपसंगृह्य आचार्यन्तु यं यं जिघृक्षेत. २. The author appears to quote this verse from the Âpastamba, but we do not find it in that work. The sentence 'अभिवादनं प्रशंसति स एव' which is the ground for us to think that the next verse is from the Âpastamba is omitted by G. ३. A. has before this word वेदाभ्यासकालनिर्णयमुखेन. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of the Kûrma Purâṇa reads अवेक्षेताथ. ६. All others except A. and the text of the Kûrma Purâṇa read द्विजो-त्तमः, but the use of the word in the plural is more correct.

इति। वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः—

'वेदमेव सदाभ्यस्येत्[1] तपस्तप्स्यन्द्विजोत्तमः[2]।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥(१६६)

ऋषि-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्'[3]।

(म. स्मृ. २. १६६-१६७)

इति। व्यासो ऽपि—

'नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैष निर्बभौ[4]।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत्' ॥

इति। याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम्।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः' ॥

(या. स्मृ. १. ४०)

इति। तथा वेदविहीनस्य सर्वक्रियावैफल्यं मनुर्दर्शयति—

'यथा षण्ढो ऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला।

यथा चाज्ञे[5] ऽफलं दानं तथा विप्रो ऽनृचो ऽफलः' ॥

(म. स्मृ. २. १५८)

इति। एतस्मिन्नेव[6] भागे कृत्यान्तरमाह दक्षः[7]—

'समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहृतः'।

इति।

(द. स्मृ. २.२८)

॥ इति द्वितीयभागकृत्यम् ॥

१. I. reads समभ्यस्येत्. २. D. E. G. H. and I. read तपस्तप्स्या. ३. D. omits the portion from ऋषि. to शुभानां चैव (in line 10). ४ I. reads नान्यो ज्ञायते धर्म वेदादेव स निर्बभौ. ५. B. C. E. F. and H. read राज्ञे for चाज्ञे; while G. reads राज्ञा. ६. I. reads अस्मिन्. ७. I. substitutes गर्गः for दक्षः, but it seems to be a mistake.

अथ तृतीयभागकर्त्तव्यम् । तत्र दक्षः—

'तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्' ।

(द. स्मृ. २. २९)

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'उपेयादीश्वरं चाथ योगे-क्षेमप्रसिद्धये ।

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततो द्विजः'॥

(कू. पु. १. २. १८. ९७; या. स्मृ. १. १०८)

इति । पोष्यवर्गश्च दक्षेण दर्शितः—

'माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः' ॥

(द. स्मृ. २. २९)

इति । यात्रार्थं धनसाधनं यथावृत्ति कार्यम् । तथाऽऽह मनुः—

'यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम्'॥

(म. स्मृ. ४. ३)

इति । अगर्हितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च

---

१. A. has धनार्जनप्रकरणम् before this word. २. F. omits कूर्मपुराणेऽपि; while I. reads कूर्मपुराणम्. ३. G. and I. read योग-क्षेमार्थसिद्धये. ४. The text of the Kûrma Purâṇa reads द्विजोत्तम for ततो द्विजः. ५. Except A. and I. all others omit च. ६. B. C. E. F. G. and H. read हीनः for दीनः; while the text of Daksha reads दीना समाश्रिताः. ७. The text of Daksha substitutes अन्यः for अग्नि. ८. D. I. and the correction in H. read गतश्च for यात्रार्थं; while E. and G. substitute only पात्र- for the same. ९. Except A. D. and I. all other omit च निरूपितानि, but the words निरूपितानि appear in the marginal correction in H.

निरूपितानि। ननु—ब्राह्मणस्यैवैतानि कर्माणि न क्षत्रिय-विशोः। तदाह मनुः—

'त्रयो धर्म्मा निवर्त्तेरन् ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति।
अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः॥(७७)
वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः'।

(म. स्मृ. १०. ७७–७८)

इति। अतो न तयोरध्यापनादिरर्जनोपायः। बाढम्। अत एवोपायान्तरं तेनैवोक्तम्—

'शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः'॥

(म. स्मृ. १०. ७९.)

इति। वणिक् वाणिज्यम्। पशुः पशुपालनम्। याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्।
कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्'॥

(या. स्मृ. १. ११९)

इति। उपायान्तराण्याह मनुः—

'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च'॥

(म. स्मृ. १०. ११५)

१. A. निवर्त्तन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read पशुकृषी. ३. G. and H. read पशुपाल्यं, which is incorrect. ४. B. C. and F. read योगाश्च.

इति। दायो ऽन्वयागतं[1] धनम्। लाभो निधिदर्शनम्[2]। दाय-लाभ-क्रयान्वयागमाश्चतुर्णां वर्णानाम्[3]। जयः क्षत्रियस्यैव। प्रयोगो वृद्ध्यर्थं धनप्रदानम्। कर्मयोगः कृषि-वाणिज्यम्। प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्यस्यैव। सत्प्रतिग्रहो विप्रस्यैव। कूर्मपुराणे ऽपि—

'द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः।
अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम्॥ (९)
शिलोञ्छं[4] वाप्याददीत गृहस्थः साधकः पुनः। (१०)
असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः।
शिलोञ्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः। (११)
अमृतेनाथ[5] वा जीवेत् मृतेनाप्यथ वापदि।
अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितम्'॥ (१२)
(कू. पु. १. २. २५. ९-१२)

इति। मनुरपि—

'ऋता-ऽमृताभ्यां जीवेत[6] मृतेन प्रमृतेन वा।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथञ्चन॥

१. B. C. F. and H. read न्यायागतं; while D. reads स्वयमागतम्. २. G. omits निधि-. ३. I. omits वर्णानाम्. ४. Except A. and the text of Kûrma Purâṇa others read शिलोञ्छेनाप्युपाददयात् गृहस्थः साधकः स्मृतः; but it seems incorrect. ५. Here we follow A. and the text of Kûrma Purâṇa; while others read अमृतेनापि जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा, but as प्रमृत is not explained in the next line in which मृत and अमृत are explained, it seems that the latter reading is not thought proper by the author. ६. The text of Manu reads जीवेत्तु.

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयं[1] अमृतं स्यादयाचितम्।
मृतं तु याचितं भैक्ष्यं[2][3] प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता[4] तस्मात्तां परिवर्जयेत्'॥

(म. स्मृ. ४. ४-६)

इति। पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुञ्छः। शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम्[5]। याज्ञवल्क्योऽपि—

'कुशूल-कुम्भीधान्यो वा त्र्याह्निकोऽ[6]श्वस्तनोऽपि वा।
जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः'॥

इति। कुशूलं[7] कोष्ठकं तद्भरितधान्यसञ्चेता कुशूलधान्यः। त्र्यहपर्याप्तधान्यसञ्चेता त्र्याह्निकः। न श्वस्तनचिन्ताऽप्यस्तीत्यश्वस्तनः सद्यःसम्पादक इत्यर्थः। एतेषां अश्वस्तनान्तानां वृत्तयो मनुनोक्ता वेदितव्याः। तथाऽह—

'षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीव्यते'॥

(म. स्मृ. ४. ९)

---

१. B. C. D. E. F. G. and H. substitute प्रोक्तं for ज्ञेयं. २. E. G. and H. omit अमृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्ष्यम्, and read ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्. The omitted portion appears, however, in the marginal correction of H. ३. D. and I. read प्रोक्तं for भैक्ष्यं. ४. H. and I. read-र्विख्याता; while others except A. D. and the text of Manu read -र्याख्याता. ५. पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुञ्छः। शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम् is found only in A. and I., but it is not found in any other manuscript. ६. B. C. and F. read आह्निको, and D. E. G. H. read द्व्याह्निको. ७. The portion from कुशूल- to जीव्यते इत्यर्थः (p. 342, l. 4) is omitted by all others except A. and I.

इति । अयमर्थः—एकः कुशूलधान्यो याजनादिषट्कर्मा भवेत्। अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यो याजनाध्यापन-प्रतिग्रहैर्वर्त्तेत। एकस्तृतीयस्त्र्याह्निकः प्रतिग्रहेतराभ्याम्। चतुर्थस्त्वश्वस्तनो ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीव्यते इत्यर्थः* । शूद्रवृत्तिस्तूशनसा दर्शिता—

'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पानि वाऽथ[1]।
विक्रयः सर्वपण्यानां[2] शूद्रकर्मेत्युदाहृतम्[3]' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन् वणिग्भवेत्।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन्[4]' ॥

(या. स्मृ. १. २०)

* अत्र मेधातिथिरेवं व्याचख्यौ—एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्यात् एकः कुशूलधान्यकः प्रकृतैरुञ्छ-शिलायाचित-कृषि-वाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षड्भिर्जीवति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषि-वाणिज्ययोर्निन्दितत्वात् । तत्त्यागे उञ्छ-शिल- याचितायाचितानां मध्यादिच्छातस्त्रिभिर्वर्तेत । एकस्त्र्याहिको ऽयाचितलाभं विहाय उञ्छ-शिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्तेत । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं शिलोञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभवत्वात्सत्रमित्याह । कुल्लूकभट्टस्तु—एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहुपोष्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचित-भैक्ष-कृषि-वाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यनेनैव चशब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जीवति—इति व्याचकार ।

१. I. reads वापि च. २. D. reads -वर्णानां; while I. reads -वस्तूनां. ३. B. C. F. G. and H. read -कर्माण्युदाहृतम्; while D. and E. read -कर्म उदाहृतम् ४. D. reads द्विजाति-.

इति । अजीवन्निति छेदः । हारीतो ऽपि[८]—

'शूद्रधर्मो[१] द्विजातिशुश्रूषाप्यवर्जनं[२] कलत्रादिपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारोद्वहन-पण्यापण्यव्यवहार[३]-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा[४]-मृदङ्गवादनानि' ।

इति ।

॥ इति तृतीयभागकृत्यम् ॥

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

'चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्' ॥

(द. स्मृ. २. ३६)

इति । मध्याह्नस्नानविधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः । अथ ब्रह्मयज्ञविधिः । तस्य स्वरूपं तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् ।

'यत्[५] स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं[६] यजुः[७] साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते' ।

इति । लिङ्गपुराणे ऽपि—

'स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः' ।

(लिं. पु. १. २६. १६)

इति । तस्य कालमाह बृहस्पतिः—

---

१. I. reads शूद्रस्य. २. D. E. and G. read -शुश्रूषापवर्जनं. ३. B. C. F. and I. read -पण्यव्यवहार- for -पण्यापण्यव्यवहार-. ४. D. omits -वीणा-. ५. B. C. F. and G. read यः for यत्. ६. H. reads -मधीतैका-. ७. E. omits यजुः. ८. D. omits अपि.

'स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यदर्ते निमित्ततः' ॥

इति । अत्र वैश्वदेवशब्देन मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणेऽभिहितम्—

'यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु ततः स्वाध्यायमारभेत्' ॥
(कू. पु. १. २. १८. १०४)

इति । श्रुतिश्च दिग्देश-कालानाह—

'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि
ग्रामाद्दक्षिणदिश उदीच्यां प्रागुदीच्या-
मच्छदिदर्शने चोदित आदित्ये' ।

इति । अच्छदिदर्शने इत्यनेन शब्देन देशविशेषो लक्षितः । छदिर्गृहाच्छादनं तृण-कटादि यत्र न दृश्यते तत्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये इत्यनेनोदयात् प्राचीनं कालं निषेधति । न तूदयानन्तर्यं विधीयते । तस्य होमकालत्वात् । मनुरपि देशादीतिकर्तव्यतामाह—

'अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः' ॥
(म. स्मृ. २. १०४)

---

१. A. B. C. E. and F. read नान्यदन्ते; while I. reads नान्यदा तु. २. G. I. and the text of Kūrma Purāṇa read -माचरेत्. ३. B. C. E. F. read -कालावाह; while H. omits -काल-. ४. H. वच्छदिर्देश उदीच्यां प्रागुदीच्यां चोदित आदित्ये, I. -वच्छदिदर्श, &c. ५. D. and I. read अच्छदिदर्श-; while H. reads अच्छदिर्देश.- ६. B. C. F. omit यत्र. ७. I adds सूर्य- before उदयात. ८. I. reads निषेधयति. ९. I. reads नैत्यिकं through mistake. १०. I. -मभ्यधीयीत.

इति । उपवीतादीनि कर्त्तव्यतां श्रुतिराह—

‘दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्ताववनिज्य

त्रिराचमेत् द्विः[2] परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शि-

रश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य’ ।

इति ।

‘दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा

प्रागासीनः स्वाध्यायमधीयीत’ ।

इति च ।

दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा

सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यते’ ।

इति च ।

‘त्रीनेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वर्’ ।

इति च ।

‘अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह

पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानम्’ ।

इति च ।

‘ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं च’ ।

इति च ।

‘हस्ताशौच आह्निय उतारण्येऽबल

उत वाचोदतिष्ठन्नुत व्रजन्नुतासीन

उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायम्’ ।

---

१. D. G. and I. read आचामेत. २. G. reads त्रिः for द्विः. ३. D. reads -त्तरेण. ४. B. and C. read सर्वाम्-, while F. सर्वानम्. ५ D. and G. substitute वा for च.

इति च ।

'मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत' ।

इति च ।

'नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां त्रिरन्वाह ऽऽप उपस्पृश्य गृहानेति । ततो यत्किञ्चिद्ददाति सा दक्षिणा'।

इति च ।

दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः–

'प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।
दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः ॥
स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्' ।

इति । शौनकस्त्वितिकर्त्तव्यान्तरमाह–

'प्राणायामैर्दग्धदोषः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
यथाविध्यप आचम्य ओरह्रिद्दर्भसंस्तरम् ॥
पवित्रपाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्' ।

इति । उदाहृतश्रुतौ सकृदुपस्पृश्येत्यस्यानन्तरं सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षेदित्यध्याहर्त्तव्यम् । उत्तरस्मिन् फलवाक्ये तथाऽनुक्रमणात् ।

'यत् त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद् द्विः परिमृजति तेन यजूंषि यत् सकृदुपस्पृशति तेन सामानि यत् सव्यं दक्षिणं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

---

१. D. and G. reads -कर्त्तव्यतान्तर-. २. D. reads आहरेत. ३. B. C. F. and G. omit यत. ४. B. C. E. F. and G. read त्रिराचामयते; while I. त्रिराचांमतीति. ५. All others except B. C. and F. omit दक्षिणं.

मालभते तेनाथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्
पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति'।

इति। दर्भाणामित्यादिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः—

'प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्लुत्य शुचौ
देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां
महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपवि-
श्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ स-
न्धाय पवित्रवन्तौ द्यावा-पृथिव्योः सन्धिमी-
क्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत
तथायुक्तो ऽधीयीत स्वाध्यायमोंपूर्वा व्याहृ-
तयः सावित्रीमन्वाह पच्छो ऽर्धर्चशः सर्वा-
मिति तृतीयमिति शौचः।

इति। शौचः शुचेः पुत्रः आह्नेय एवं नामक ऋषिरित्याह।
आत्मेति श्रुतेः संबंधः।

'ग्रामे मनसाऽधीयीत उत प्रवलेऽरण्ये।
मनसा ऽधीयीत उत वा दिवा नक्तं वा
तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा'।

सर्वथा स्वाध्यायमधीयीतैव। न त्वङ्गाशक्त्या प्रधानं परि-
त्याज्यमित्यर्थः। ब्रह्मयज्ञे जप्यं आश्वमेधिके दर्शितम्—

'वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात्। यद-
धीतेऽन्वहं शक्त्या तत् स्वाध्यायं प्रचक्षते॥

१. Except A. D. and I. all others omit आदि-. २. G. omits पाशौ, and E. adds after पाशौ, तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः. ३. G. adds the portion विज्ञायते ऽपां वा एष ओषधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद्ब्रह्म करोति, after पवित्रवन्तौ. ४. From ओंपूर्वा- to प्रवले ऽरण्ये the intermediate portion is omitted in I. ५. B. C. E. F. and G. read यथो- for तथो-. ६. I. reads यदधीतान्वहं. ७. I. reads स्वाध्यायः.

ऋचं वा ऽथ यजुर्वा ऽपि सामगाथामथापि वा[1] ।
इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न हापयेत्' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. ८. ६६-६७)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—
'वेदाथर्व-पुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।
जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १०१)

इति । ग्रहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्यानध्यायदिनेषु परित्यागप्राप्तौ मनुराह—
'वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधो ऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥
नैत्यके* नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतम् ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम्' ॥
(म. स्मृ. २. १०५-१०६)

---

* अत्र मेधातिथिः— 'पूर्वविधिशेषो ऽयमर्थवादः । एतेन हेतुना नैत्यके नास्त्यनध्यायः । यतो ब्रह्मसत्त्रं तत्स्मृतं सततप्रवृत्तं सत्त्रम् । यथा सहस्रसंवत्सरादिसत्त्रं न कदाचित् विच्छिद्यत इत्यतः सत्त्रमेवमिदमपि ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्यं ब्रह्मसत्त्रत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे हि सत्त्रत्वं न स्यात् । सत्त्रत्वमिदानीं रूपकभङ्ग्या योजयति । ब्रह्माध्ययनाहुतिहुतम् । अन्यत्सत्त्रं सोमाहुत्या हूयते । जुहोतिरनिवृत्तौ वर्तते । अनेकार्थत्वाद्धातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषया ऽध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्माध्ययनमाहुतिरिव इति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः (पा. सू. २. १. ५६) इति समासः । अनध्याये यदध्ययनं तेन वषट्कृतं यथा याज्यान्त अविच्छेदो वषट्कारेण क्रियत एवं चतुर्दश्याद्यनध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम् । वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते' इति । नन्दनस्तु—'अधीयत इत्यध्यायो याज्यापुरो ऽनुवाक्यादिः वषट्कृतं वषट्कारः ताभ्यां रहितं अनध्यायवषट्कृतं' इत्याह । कदाचिदत्र लेखकप्रमादो ऽपि सम्भवति ।

---

१. I. reads सामाथर्वमथापि. २. I. reads नैत्यिके through mistake.

इति। ब्रह्मैवाहुतिर्द्रव्यं तेन हुतम्। अधीयते इत्यध्यायो याज्यादिमन्त्रसमूहः। तेन वषट्कारेण च सहितं हुतम्। अतो नास्त्यनध्यायः। अत एव श्रुतिरनध्यायविशेषाननूद्य तेषु जपं प्रशंसति—

'य एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने
स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायाव-
मावास्यायां स्वाध्यायमधीते तप एव
तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः'।

इति। तेष्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम्। तदाहापस्तम्बः—

'अथ यदि वातो वायात् स्तनयेद्वा विद्योतेत वाऽव-
स्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्'।

(आ. ध. सू. १. ४. १२. ६)

इति। आत्म-देशयोरशुचित्वे ब्रह्मयज्ञो वर्जनीयः तथा च श्रुतिः—

'तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्मा ऽशु
चिर्यद्देशः'। इति। ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः—

---

१. G. reads -संख्येन हुतम for -द्रव्यं तेन हुतम्. २. All others except A. and I. read रहितं for सहितं. The commentator Nandana on Manu follows this reading. ३. B. C. and F. add अपि after तेषु ४. I. reads प्रशशंस. ५. D. reads स for य. ६. B. C. F. and H. omit वाया.- ७. B. C. E. F. G. H. and I. read विद्योतते. ८. I. adds तथा before अवस्फूर्जेत; while B. C. E. F. G. and H. read स्फूर्जेदे-कामृचम् for ऽवस्फूर्जेद्वैकां वर्चम्, and I. -दकामृचम्. and D. स्फूर्जेदेकां वर्चम. ९. D. reads सामाऽधि.-

'उत्तमं नाकमधिरोहति[1] उत्तमः समानानां
भवति यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां
ददत् स्वर्गं लोकं जयति'।
तावन्तं लोकं जयति। भूयांसं चाक्षय्यं चाप-
मृत्युं जयति। ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति'।

इति। याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम्।
त्रिर्वित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते' ॥
(या. स्मृ. १. ४७-४८)

इति।

॥ इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ॥

अथ तर्पणविधिः। तत्र वसिष्ठः—

'ऋक्-सामाथर्ववेदोक्तान् जप्यमन्त्रान् यजूंषि च।
जप्त्वा चैवं ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृतर्पणम्' ॥

इति। बृहस्पतिरपि—

'ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत्।
जप्त्वा ऽथ प्रणवं वा ऽपि ततस्तर्पणमाचरेत्' ॥

इति। विष्णुपुराणे ऽपि—

---

१. D. omits अधि-. २. B. C. E. F. G. and H. add इति after अधिरोहति. ३. D. and I. read स्वर्गलोकं. ४. D. omits the following—जयति। तावन्तं लोकं जयति। भूयांसं चाक्षय्यं चापमृत्युं जयति.। ५. B. C. F. G. and I. add पुनर् before मृत्युम्; while E. reads वा पाप्मानं मृत्युं for चापमृत्युं. ६. I. omits त्रिर् through mistake. ७. A. and D. read जपित्वैवं. ८. A. B. C. E. F. G. read चापि for वाऽपि. ९ B. C. and F. omit विष्णुपुराणे ऽपि.

'शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षि-पितृतर्पणम् ।
तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
तेथर्षीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥
पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते' ।

(वि. पु. ३. ११. २६-२८)

इति । व्यासः—

'एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्' ॥

इति । आग्नेयपुरा—

'प्रागग्रेषु सुरांस्तर्पेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितृंस्तु दक्षिणाग्रेषु चैक-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्' ॥

इति । अत्र अञ्जलिसङ्ख्या यथाशाखं व्यवतिष्ठते । यत्र
खायां न सङ्ख्यानियमः श्रुतः तत्र विकल्पः । तत्रैव
ग्सूत्रविन्यासविशेषो दर्शितः—

'सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।
निवीतेन मनुष्याणां तर्पणं संविधीयते' ॥

इति । सव्येनोपवीतेन वामेन प्राचीनावीतेन इत्यर्थः ।

ा च शङ्ख-लिखितौ—

---

१. I. reads अथर्षीणां; while G. and H. महर्षीणां. २. G. and H. read ायते. possibly this is a mistake of the writer. ३. A. and D. read र्हन्ति for अर्हन्ति. ४. D. substitutes च for तु. ५. Except A. D. d I. all others read यथाम् त्रिभिर्जलाञ्जलीन् for चैक-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्. H. omits वामेन प्राचीनावीतेन.

'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती
प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात्'।

इति। विष्णुरपि—

'ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः।
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्' ॥

इति। बौधायनः—

'अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितॄन्स्वधानमस्तर्पयामि'।
(बौ. स्मृ. २. ५. १०. १)

इत्यादि। यत्तु—

'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः' ॥

इति व्याघ्रपादवचनं तच्छ्राद्धादिविषयम्। अत एव कार्ष्णाजिनिः—

'श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः' ॥

इति। एतच्च तर्पणं स्थलस्थो न जले कुर्यात्। तथा च गोभिलः—

'नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते' ॥

---

१. The text of Baudhâyan omits दक्षिणतः. २. D. reads पितृभ्यः for पितॄन्. ३. All others except A. and I. read व्याघ्रपाद्वचनं. ४. D. reads उदाहृतः. ५. B. C. F. and H. read स्थलस्थो नो जले कुर्यात; while D. स्थलस्थेनोदकैः कुर्यात, and I. स्थलस्थेन नोदके कर्तव्यम् for स्थलस्थो न जलं कुर्यात्.

अथ[1] स्थलस्थो भूमावेव तर्पणं कुर्वीत न जलादाविति ।
तथा च विष्णुः—

'स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम्' ॥

इति । अत्र विशेषमाह हारीतः—

'वसित्वा वसनं[2] शुष्कं स्थले विस्तीर्णबर्हिषि[3] ।
[4]विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे[5] कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे[6] क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथ वा गर्त्ते न स्थले तु[7] विबर्हिषि ॥
केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्टका[8]स्थिसमाकुलम् ।
भवेन्महीतलं यस्माद्बर्हिषा ऽऽस्तरणं ततः' ॥

इति । यत्तु कार्ष्णाजिनिनोक्तम्—

'देवतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्' ।

इति तदशुचिस्थलविषयम् । तदाह विष्णुः—

'यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता[9]-पितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्' ॥

इति । पात्रविशेषमाह पितामहः—

---

१. I. reads अतः. २. E. and G. read ऽऽवसथं. ३. D. reads निस्तीर्ण. ४. B. C. E. F. and G. omit the following three lines :—

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथ वा गर्त्ते न स्थले तु विबर्हिषि ॥

H. also omits these lines, but we find them in the marginal correction of it. ५. D. and I. न पात्रेषु. ६. D. reads पात्रेऽथ वा. ७. D. substitutes न for तु; while H. reads शुचि बर्हिषि. ८. D. reads -कटका-. ९. D. and G. read देवता.

'हेम-रूप्यमयं पात्रं ताम्र-कांस्यसमुद्भवम् ।
पितॄणां तर्पणे पात्रं मृण्मयं तु परित्यजेत्' ॥

इति[1] । मरीचिः—

'सौवर्णेन च पात्रेण ताम्र-रूप्यमयेन वै[2] ।
औदुम्बरेण खड्गेन[3] पितॄणां दत्तमक्षयम्' ॥

इति । रिक्तहस्तेन न कुर्यादित्याह स एव—

'विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा[4] ।
विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते' ॥

इति । स्मृत्यन्तरे च—

'खड्ग-मौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
मणि-काञ्चन-दर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥

इति । न चात्र समुच्चयो नापि समविकल्प इत्यभिप्रेत्य मरीचिराह—

'तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः' ॥

इति । तिलग्रहणे तु विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

'यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन[6] तिला ग्राह्या विचक्षणैः' ॥

इति । एतदंलोमकप्रदेशाभिप्रायम्[7] । तथा च देवलः—

---

१. G. and H. omit इति. २. A. and F. reads ताम्र-कांस्यमयेन वा; while B. C. E. and G. substitute वा for च. ३. I. reads बिल्वेन. ४. I. reads ताम्रमयैस्तथा. ५. A. reads शुष्केण; while G. शुक्लेन. ६. B. C. E. and F. read अतो नान्यत्र हस्तेन for अतोऽन्यथा तु सव्येन. ७. B. reads -हस्तोमक-.

'रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन वा' ॥

इति । वर्णभेदेन तिलानां विनियोगविशेषं दर्शयति स एव-

'शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शबलैस्तिलैः ।
पितॄन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयन् सर्वतो द्विजः' ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि देवर्षि-पितृतर्पणे विशेषो दर्शितः-

'देवान् ब्रह्मऋर्षींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः' ॥
(कू. पु. १. २. १८.८८)

इति । तिथ्यादिविशेषेण तिलतर्पणं निषेधति व्यासः-

'सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम्' ॥

इति । पुराणे ऽपि-

'पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
वित्त-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत्' ॥

इति । बौधायनो ऽपि-

'न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।
सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च ॥

---

१. B. reads सोमसंस्थान्. २. Except A G. and H. others substitute च for वा. ३. H. omits -विशेष, and reads विनियोगं. ४ I. reads तर्पयन् सर्वथा द्विज. ५. The text of Kûrma Purâṇa reads this line तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वगृह्योक्तविधानतः. ६. B. C. and F. read शक्त्या. ७. I. reads निषेधयति. ८. This is omitted by all others except A. ९. D. reads च विपिने for जन्मदिने. १०. A. and D. read पुत्र-मित्र-; while B. C. E. and F. read पुत्र-भृत्य.- ११. D. omits पुराणेऽपि. १२. All others except A. and I. read वित्त-पुत्र.- १३. D. reads जन्मर्क्षे विपिनेषु च.

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्बहिर्भवेत् ।
विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ॥
वर्षमर्द्धं तदर्द्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ।
तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेतेषु सर्वदा ' ॥

इति । तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः—

'कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

' ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
वेदान् छन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा ।
संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
तथा देवान् नगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।
सरितो ऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥
पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ।
वनस्पतीनोषधींश्च भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ॥
सव्यं जानुं ततो ऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

१. I. reads वर्जयेत्. २. I. reads कृत्वोपवीती, H. कृतोपवीतो and B. C. E. F. कृतोपनीतो. ३. D. reads पुत्रम् for पुत्रान्. ४. From विधि- to -ष्णुम् the intermediate portion -ना प्रेतान् संतर्पयेत्ततः'। इति । योगि-याज्ञवल्क्यो ऽपि-' ब्रह्माणं तर्पयेत पूर्वं वि- is omitted by F, this is a writer's mistake. ५. Except A. all omit this word. ६. I. omits अपि.

मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेत् द्विजः' ।

इति । शौनकोऽपि—

'अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः' ।

इत्यादि । यजुःशाखिनां तु काण्डर्षितर्पणमुक्तम्—

'अथ काण्डऋषीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः ।

अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्टनामभिः' ॥

इति । पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः—

'अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।

पितॄन् दिव्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेत्' ॥

इति । दिव्याः वसु-रुद्रादित्याः । अदिव्याः पित्रादयः ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

'वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान् नमस्कारसमन्वितान्' ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । वस्वादीनां नामानि पैठीनसिना दर्शितानि—

'ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च आपश्चैवाऽनिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

---

१. D. reads गृद्धया, but it seems to be a mistake. २. G. reads इत्याह. ३. B. C. E. F. G. and H. omit काण्ड- and read simply ऋषितर्पणमुक्तम्. ४. Except A. all omit this word. ५. A. reads रुद्रास्च. ६. All others except A. and I. read प्रभासश्च. ७. I. reads -हरिश्चभो through mistake.

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चाऽपराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रो ऽथ वरुणो ऽर्यमा ।
अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
एते वै द्वादशा ऽऽदित्या देवानां प्रवरा मताः ।
एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नतः' ॥

इति । ततः स्वपित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह पैठीनसिः—

'स्वनाम-गोत्रग्रहणं पुरुषम्पुरुषम्प्रति ।
तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्त्रीनुचैरुच्चैर्विनिक्षिपेत्' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

'सवर्णेभ्यो जलं देयं नाऽसवर्णेभ्य एव च ।
गोत्र-नाम-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः' ॥

इति । नामग्रहणे ऽपि विशेषमाह आश्वलायनः—

'शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥
चतुर्णामपि वर्णानां पितॄणां पितृगोत्रतः ।
पितृगोत्रं कुमारीणां ऊढानां भर्तृगोत्रतः' ॥

इति । पितृतर्पणक्रममाह सत्यव्रतः—

---

१. D. reads अर्चिधर्; while I. अहिर्. २. D. reads तथा for मता ३. Except A. all others read सर्वे for सर्वैः. ४. Except A. all om this word. ५. सूनुरुच्चैरुच्चैर्. ६. This word is omitted in all others excep A. ७. A. reads सवर्णेभ्यां ऽञ्जलिर्देयः. ८. A. and D. substitute बौधाय for आश्वलायनः, but the following verses are not found in Baudhâya ९. I. reads तर्पणे क्रम ; while D. omits -क्रम-.

'पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च।
ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च'॥

इति। विष्णुपुराणेऽपि-
'दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यानन्यान् शृणुष्व मे॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे॥
(वि. पु. ३. ११. २९-३०)

इति। हारीतोऽपि-
'पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्यां-
स्तत्पत्नीर्ज्येष्ठभ्रातृंस्तत्पत्नीः मातुलांस्तत्पत्नीः
गुर्वाचार्योपाध्यायान् सुहृत्-सम्बन्धि-बान्धवान्
द्रव्यान्नदातृ-पोषक-रिक्थिनस्तत्पत्नीश्च तर्पयेत्'।
(हा. स्मृ. १२. ४)

इति। जीवत्पितृकतर्पणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः-
'कव्यवोऽनलः सोमो यमश्चैवाऽर्यमा तथा।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च॥
यदि स्याज्जीवत्पितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितॄन्।
येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदीयते॥

---

१. D. reads पितृव्यस्यानुजस्य च. २. The text of Vishṇu Puráṇa reads काम्यं चान्यत् for काम्यानन्यान्; while I. reads through mistake कामानन्यान्. ३. I. reads भूभुज. ४. B. C. D. and F. omit मात्रादीन्. ५. मातामहादीन् is omitted by G. ६. D. reads -पत्नीं, and omits ज्येष्ठभ्रातृंस्तत्पत्नीः. ७. I. reads मातुलादीन्; while D. मातुलं तत्पत्नीं. ८. I. reads -ध्यायादीन्. ९. I. reads -पोषकारिण:, but probably this is a mistake. १०. B. C. and F. read कव्यवाडोऽनल: and D. काव्यवा-ऽनल:, but it seems to be a mistake.

एतांश्चैव प्रमीतांश्चा[1] ऽप्रमीतपितृको द्विजः' ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः—

'पितृवंश्या मातृवंश्या[2] ये चान्ये मत्त उदक-

मर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिः' ।

(का. स्मृ. २. १२. २)

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

'यत्र[3] क्वचनसंस्थानां क्षुत्तृषोपहतात्मनाम्[4] ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

ये मे[5] कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दार[6]विवर्जिताः ।

तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥

इति । मत्स्यपुराणे ऽपि—

'ये ऽबान्धवा बान्धवा वा ये ऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तो ऽम्बु वाञ्छति'[7] ॥

(वि. पु. ३. ११. ३९

इति । विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संक्षेपेण तर्पणमुक्तं वि

ष्णुपुराणे—

---

१. Except A. B. C. and F. all others read प्रमीतांश्च प्रमीत-, but th is a mistake. २. The text of Kâtyâyana reads पितृवंश-मातृवंशौ; whi I. reads through mistake as follows—

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये पितरो जनाः ।
मत्तस्तूदकमर्हन्ति ये तांस्तांस्तर्पयाम्यहम् ॥

इत्यवसानाञ्जलिरिति; but this is not found in the text of Kâtyâyar ३. G. reads अत्र for यत्र. ४. All others except A. G. and H. -तृष्णो for -तृषोप-. ५. Except A. D. H. and I. all others एतत्कुले. ६. substitutes -पौत्र- for -दार-. ७. B. C. and F. read यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छ D. यश्च मत्तोम्बु वाञ्छति, I. reads through mistake ये वा मत्तोऽम्बु ञ्छिताः, and the text of Vishṇu Purâṇa reads the whole line as—

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः ।

'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन्।
क्षिपेत् पयोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्यात् संक्षेपतर्पणम्' ॥

इति। यमतर्पणं तु वृद्धमनुनोक्तम्—

'दीपोत्सव*चतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम्।
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः' ॥

इति। नियमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः—

'दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः।
दैवतीर्थेन देवत्वात्, तिलैः† प्रेताधिपो यतः[२] ॥

इति। एवं कुर्वतः फलमाह यमः—

'यत्र क्वचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम्।
सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः' ॥

इति। माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं कुर्यात्। तदाह व्यासः—

---

* दीपोत्सवचतुर्दशी आश्विनकृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशीति प्रसिद्धा। महाराष्ट्रेषु दीपावलीति च प्रसिद्धा।

† यमस्य देवेष्वेवान्तर्भावात् देवतीर्थेन तर्पणं कर्तव्यम्। एवं सति देवकार्ये यवानामेव ग्राह्यत्वात् तिलग्रहणं किमर्थमिति चेत्तत्र हेतुमाह। यतः स प्रेताधिपः अतस्तिलैरेव तर्पणं कार्यमित्यर्थः।

---

१. I. reads प्रेतोत्सव-, but this is a mistake. २. D. E. and H. read प्रेताधिपो यमः; while I. reads प्रेताधिपाय च.

'शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
वैयाघ्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकम् ।
अपुत्राय ददाम्येतत् जलं भीष्माय वर्मणे ' ॥

इति । तर्पणप्रशंसा पुराणसारे दर्शिता–

'एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।
स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्त्तिमनामयम् ' ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः–

'देवताश्च पितॄंश्चैव मुनीन् यो वै न तर्पयेत् ।
देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि–

'नास्तिक्यभावाद्यस्तांस्तु न तर्पयति वै पितॄन् ।
पिबन्ति देहनिःस्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः' ॥

इति । हारीतोऽपि–

'देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षति सतिलाञ्जलिम् ।
अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतम्' ॥

(हा. स्मृ. १४. ७.)

इति । कात्यायनोऽपि–

१. I. reads वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च. २. I. reads सलिलं भीष्मवर्मणे. ३. D. reads मानवान् यो for मुनीन् यो वै. ४. I. reads याज्ञवल्क्योऽपि, but we do not find this verse in the text of Yâdnyavalkya. ५. B. C. and D. read सलिलाञ्जलिम्; while E. G. and H. read सरितां जलम्.

'छायां यथेच्छेच्छरदातपार्त्तः
पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।
बालो जनित्रीं जननी च बालं
योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदककाङ्क्षिणः[२] ॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतैनसा ।
युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्बिभर्त्ति हि' ॥
(का. स्मृ. २. १२. ३-५)

इति । अत्र[३] पितृगाथाः-

'अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
नदीषु बहुतोयासु[४] शीतलासु विशेषतः' ॥

इति । तर्पणानन्तरं वस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यम् । तदाह योगियाज्ञवल्क्यः-

'यावद्देवानृषींश्चैव पितॄंश्चापि[५] न तर्पयेत् ।
तावन्न पीडयेद्वस्त्रं यो हि स्नातो भवेत् द्विजः ॥
निष्पीडयति यो विप्रः स्नानवस्त्रमतर्प्य च[६] ।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम्' ॥

इति । निष्पीडनं तु स्थले कार्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे-

१. The text of Kâtyâyana reads -पात्तः परः for -पार्त्तः पयः, but this is a mistake. २. The text of Kâtyâyana reads सर्वाभ्युद. यकाङ्क्षि सः; while all others except A. and I. substitute हि for अपि. ३. G. substitutes अथ for अत्र. ४. A. reads पुण्यतोयासु. ५. H. reads पितॄंश्चैव प्रतर्पयेत्. ६. B. reads मानवस्त्रमतर्पिताः, C. and F. read मानवस्त्रमनर्पिताः, and D. E. G. H. अतर्पिते for अतर्प्य च.

'वस्त्रनिष्पीडितं* तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजिनाम् ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले' ॥

इति । विष्णुपुराणे—

'आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने' ॥
(वि. पु. ३. ११. ३७-३८)

इति ।

॥ इति तर्पणप्रकरणम् ॥

अथ देवार्चनम् । इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि कर्माणि निरूपितानि । अथ मूलवचनोक्तं क्रमप्राप्तं देवतार्चनं निरूप्यते । तथा च नृसिंहपुराणम्—

'जलदेवान् नमस्कृत्य ततो गच्छेद् गृहं बुधः ।
पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत्' ॥
(नृ. पु. ५८. १२-१३)

---

*श्राद्धे विप्राणामुच्छिष्टं 'यजमानकुले जाता दासा दास्यो ऽन्नकाङ्क्षिण' इत्यादिना देयं तस्य ये दासादयो ऽधिकारिणः त एव हि वस्त्रनिष्पीडनोदकस्याधिकारिण इत्यर्थः ।

---

१. D. reads भोजनम्. २. B. C. E. and F. read ऽमिततेजसे.
३. The text of Nrisinha Purâṇa reads these two lines as follows:—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।
विधिना पुरुषसूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत ॥.

४. All others except A. and I. substitute च for तु.

इति । आग्नेयपुराणे ऽपि–

'मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रैस्तु सावित्रैः शाक्तिकैस्तथा ।
विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करं तथा ॥
तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः' ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि–

'ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाऽक्रोधनो नरः ॥
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः' ।
(कू. पु. १. २. १८. १०–११)

इति । स्मृत्यन्तरे–

'आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्' ।

इत्यादि । यद्यपि पूर्वं मूलवचनव्याख्याने पूजनीयो देव एक एव–इति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं तथापि दर्शनभेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुध्यते दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः–

'शैवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।
स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षडेव हि' ॥

---

१. H. and I. omit अपि. २. I. reads ऽम्बर. ३. The text of Kūrma Purāṇa reads -स्थाम्बुभि-. ४. All others except A. and I. omit the following portion—

स्मृत्यन्तरे–

'आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्' इत्यादि । .

५. Except A. and I. all others read पूर्ववचन- for पूर्वं मूलवचन-. ६. B. C. and F. read this verse as follows:—

शैवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।
वैष्णवं च तथा षष्ठं दर्शनानि षडेव हि ॥

E. follows this reading, but differs in reading वैष्णवं चेति ज्ञेयानि for वैष्णवं च तथा षष्ठं. D. also follows this reading, but only in the first line.

इति । तत्र वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके निरूपितः—

'शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
अष्टाक्षरविधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयीत विचक्षणः ।
पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥
अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः ।
अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥
वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्त्तयः ।
विद्ध्यध्यात्मपरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः'॥

(वृ. गौ. स्मृ. ८. ८६-९१)

इति । आग्नेये ऽपि—

१. B. C. D. E. F. and G. read -क्कारी. २. D. and G. read अर्च्चना-, and the text of Vriddha Gautama अर्चनाक्रममुत्तमम्. ३. The text of V. G. reads स्वकं हितम्. ४. D. reads मन्त्रेण for सूक्तेन. ५. The text of V. G. reads उद्धरीत. ६. Except A. all other manuscripts are mistaken here. B. reads विद्धयनर्यान्तरा एव, C. F. G. H. and I. read विद्धयनर्यान्तरा एव, E. reads विद्धयन्नयान्तरा एव, D. विद्धयनर्यंतरावेव, and the text of V. G. read विद्धयनर्यान्तरायैव.

¹अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः।
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्गुणमाप्नुयुः॥
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम्॥
अग्नौ क्रियावतां देवो ²दिवि देवो मनीषिणाम्।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः॥
तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनाम्।
ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तमार्चितं गुह्यमुत्तमम्॥
आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता।
पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः॥
प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत्॥
पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत्।
सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा॥
नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा।
एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके॥
त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम्।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम्॥
यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः।

---

१. I. reads निर्वाणमाप्नुयुः. २. I. reads दिवि for रवौ. This is correct, but all other manuscripts do not follow it. ३. This line is omitted in all others except A. and I. ४. Except A. and I. all others read त्रिष्टुभं; while D. त्रिष्टुभं, but probably this is a mistake. ५. D. and G read कण्ठदेशे.

न्यासेन तु भवेत् सो ऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
पूर्वया ऽऽवाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ॥
पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।
पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
सप्तम्या तु ततो वासो ह्यष्टम्या चोपवीतकम् ।
नवम्या गन्धलेपं तु दशम्या पुष्पकं तथा ॥
एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव च ।
नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
प्रदक्षिणे पञ्चदशी नर्मने षोडशी तथा ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥
हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ।
पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ॥
तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयन् ॥
ध्येयः सदासवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

---

१. B. C. D. F. and G. read पूर्वमावाहयेत्, but पूर्वया is more correct. २. All others except A. and I. read गन्धमेवं for गन्धलेपं; while E. reads गन्धमाल्ये, but this is a mistake. ३. All others except A. and I. substitute हि for च. ४. B. C. D. E. F. and G. read वर्जने; while H. व्रजने, I. व्यजने and in the marginal correction of D. it reads शयने. ५. I. reads अचिरात्. ६. D. and G. read समर्चयेत्, and I. समाचरन्.

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः' ॥

इति । बौधायनो ऽपि–

'अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा अक्षत-पुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महापुरुषमावाहयेत् । ॐ भूः पुरुषमावाहयामि ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ भूर्भुवःसुवः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य आयातु भगवान् महापुरुष इति । अथ स्वागतेनाभिनन्दति, स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य। भगवते महापुरुषाय एतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्यतां भगवान् महापुरुष इति कूर्चं ददाति । भगवतो ऽयं कूर्चो दर्भमयस्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्राधः स्थानानि कल्पयति, अग्रतः शङ्खाय कल्पयामि । परतश्चक्राय कल्पयामि । दक्षिणतो गदायै कल्पयामि । वामतो वनमालायै कल्पयामि । पश्चिमतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि ।

---

१. I. reads कनक-. २. I. reads फल-पुष्पै . ३. I. alone adds महा- before पुरुष-. ४. I. reads इत्यनेन. ५. B. C. D. E. and F. read स्वागतमधुना स्वागतं भगवते, and G. and H. स्वागतममुष्मा स्वागतं भगवते. ६. B. C. and F. read -मुपक्लृप्तमत्रावास्यतां, E. -मुपक्लृप्तमत्रास्यतां, D. -मुपकल्प्यात्रास्यतां and G. and H.- मुपक्लृप्तमन्त्रास्यतां. ७. All others except A. and I. read इत्यत्र.

उत्तरतः श्रियै कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि, पुष्ट्यै कल्पयामि, तुष्ट्यै कल्पयामि। अथ सावित्र्या, पात्रमभिमन्त्र्य, प्रक्षाल्य, त्रिरपः[१] परिषिच्य, अप आनीय, सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेत् ओमिति। ऋतमिति स्नाप्स्यन्, 'त्रीणि पदा विचक्रम' इति पाद्यं दद्यात्। प्रणवेनार्घ्यम्। अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतो विष्वक्सेनाय नम इति। अथैनं स्नापयति 'आपोहिष्ठामयो भुवः' इति तिसृभिः[२] 'ब्रह्मजज्ञानं' वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभिः षड्भिः स्नापयित्वा अथाद्भिस्तर्पयति। केशवं नारायणं माधवं गोविन्दं विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा, अथैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य 'इदं विष्णुर्विचक्रम' इति गन्धं दद्यात्। 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति पुष्पम्, 'इरावती' इत्यक्षतान्, सावित्र्या धूपम्, 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम्, 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यम्। अथ केशवादिनामभिर्द्वादश पुष्पाणि

---

१. I. omits त्रिरपः २. तिसृभिः is omitted in all others except A. D. and I., but D. omits the following portion -ब्रह्मजज्ञानं वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभि..

दद्यात्। शङ्खाय नमः, चक्राय नमः, वनमालायै नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुत्मते नमः, श्रियै नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्ट्यै नमः, तुष्ट्यै नमः इति। अवशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलङ्कृत्य[1] अथैनं ऋग्यजुःसामाथर्वभिः[2] स्तुवन् ध्रुवसूक्तं जपित्वा पुरुषसूक्तं वाऽन्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्यके। ॐ भूर्भुवः सुवरोम् भगवते महापुरुषाय[3] चरुमुद्वासयामीति चरुमुद्वास्य। उद्वासनकाले ॐ भूः पुरुषमुद्वासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुद्वासयामि, ॐ सुवः पुरुषमुद्वासयामि, ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्वासयामीत्युद्वास्य। प्रयातु भगवान् महापुरुषोऽनेन हविषा तृप्तो हरिः पुनरागमनाय पुनः सन्दर्शनाय चेति। प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम्[4]। महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षते महत्स्वस्त्ययनमित्याह भगवान् बौधायनः'।

इति। कूर्मपुराणे ऽपि—

'न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्।
तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्धरिम्॥

१. D. inserts अथ शिष्टैर्माल्यैरात्मानमलंकृत्य. २. H. and I. omit अथर्वभिः. ३. I. only adds महा- before पुरुष-. ४. D. omits अप्सु; while G. reads प्रतिमास्थाने च स्नानावाहन- etc.

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च[1] ।
नैताभ्यां[2] सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि[3]' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ९४–९५)

इति । एवं वैष्णवदर्शनानुसारिपूजा ज्ञातव्या ।

'अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।
आराधयेन्महादेवं[4] भावपूतो[5] महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथ वा रुद्रैस्त्र्यम्बकेन[6] समाहितः ॥
पुष्पैः पत्रैरथाद्भिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।
तथोंनमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥
नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि[7] वा जपेत् ।
ध्यायीत देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम्' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ९७–१०१)

इति । बौधायनोऽपि[8]–

'अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वाऽक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ।

---

१. All others except I. substitute तु for च. २. The text of Kûrmā-purāṇa reads न नाभ्यां. ३. B. C. E. and F. read च त्रिष्वपि for चतुर्ष्वपि. ४. This line is omitted in all manuscripts except A. and I. ५. D. and G. read भावपूतं. ६. I. reads रौद्रैः. ७. I. reads ब्रह्माणि through mistake. ८. D. omits ऽपि.

ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भुवो महादेवमा-
वाहयामि, ॐ सुवः महादेवमावाहयामि, ॐ
भूर्भुवः सुवः महादेवमावाहयामि-इत्यावाह्य आ-
यातु भगवान्महादेव इति।अथ स्वागतेनाभिन-
न्दति स्वागतमनुस्वागतं भगवते महादेवाय
स्वासनमुपक्लृप्तमत्रास्यतां भगवान् महादेव इति।
अत्र कूर्चं ददाति, भगवतो ऽयं कूर्चो दर्भमय-
स्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्र स्थानानि
कल्पयति । अग्रतो विष्णवे कल्पयामि, ब्रह्मणे
कल्पयामि । दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि,
विनायकाय कल्पयामि । पश्चिमतः शूलाय
कल्पयामि, महाकालाय कल्पयामि । उत्तरतः
उमायै कल्पयामि, नन्दिकेश्वराय कल्पयामि।
इति कल्पयित्वा ऽथ सावित्र्या पात्रमभिमन्त्र्य
प्रक्षाल्य त्रिरपः परिषिच्य पवित्रमप आनीय
सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमिति । ऋतमिति
स्नाप्स्यन् त्वरितरुद्रेण पाद्यं दद्यात् । प्रणवे-

---

१. I. reads स्वागतमधुना, but repetition shows more respect. २. I. does not prefix सु to आसन. ३. All others except A. and I. read आस्तां भगवान for अत्रास्यतां भगवान; while I. reads भगवन्. ४. D. reads कल्पयामि. ५. B. C. and F. read ब्रह्मणे कल्पयामि first, and E. G. H. omit विष्णवे कल्पयामि, and D. omits अग्रत· and ब्रह्मणे कल्पयामि. ६. D. reads दुर्गायै, and omits नन्दिकेश्वराय कल्पयामि. ७. Except A. B. C. and F. others read त्रिरप: पवित्रं for त्रिरप· परिषिच्य. ८. Through mistake I. reads here स्नानं पठिति रुद्रेण for ऋतमिति स्नाप्स्यन् त्वरितरुद्रेण.

नार्घ्यम् । अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतश्चण्डेशाय नम इति । अथैनं स्नापयित्वा 'आपोहिष्ठा मयोभुव' इति तिसृभिः, 'हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका' इति चतसृभिः, 'पवमानः सुवर्चन' इत्यनुवाकेन स्नापयित्वा अद्भिस्तर्पयति । भवं देवं तर्पयामि, शर्वं देवं तर्पयामि, ईशानं देवं तर्पयामि, पशुपतिं देवं तर्पयामि, रुद्रं देवं तर्पयामि, उग्रं देवं तर्पयामि, भीमं देवं तर्पयामि, महान्तं देवं तर्पयामि—इति तर्पयित्वा ऽथैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इति गन्धं दद्यात् । 'सहस्राणि सहस्रश' इति पुष्पं दद्यात् । 'ईशानं त्वां भुवनानामधिश्रियं' इत्यक्षतान् दद्यात् । सावित्र्या धूपम् । 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम् । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यम् । अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात् । भवाय देवाय नमः, शर्वाय देवाय नमः, ईशानाय देवाय नमः, पशुपतये देवाय नमः, रुद्राय देवाय नमः, उग्राय देवाय नमः,

१. All others except A. and I. read चण्डाय. २. I. reads महादेवं तर्पयामि. ३. B. C. E. F. and G. omit भीमं देवं तर्पयामि through mistake.

भीमाय देवाय नमः, महते देवाय नमः। विष्णवे नमः, ब्रह्मणे नमः, स्कन्दाय नमः, विनायकाय नमः, शूलाय नमः, महाकालाय नमः, उमायै नमः, नन्दिकेश्वराय नम इति। चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाहुतीर्जुहोति। भवाय देवाय स्वाहेत्यादिभिर्हुत्वाऽवशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलंकृत्य अथैनं ऋग्यजुःसामभिः स्तुवन्ति। 'सहस्राणि सहस्रश' इत्यनुवाकं जपित्वाऽन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्यथाशक्ति जपित्वा ॐ भूर्भुवः सुवरोमिति महादेवाय चरुमुद्वासयामीत्यादिभिरुद्वास्य। उद्वासनकाले ॐ भूः महादेवमुद्वासयामीति प्रतिमन्त्रं रुद्रमुद्वास्य।

प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकनमस्कृतः।
अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च॥

पुनः सन्दर्शनाय वेति। प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम्। महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इत्याह भगवान् बौधायनः'।

इति। शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः—

१. B. C. F. insert एकैकम् after यथाशक्ति. २ B. C. and F. read स्वर्महरोम्. ३. In the marginal correction of H. appears the following portion—चरुमुद्वासयामीति चरुमुद्वास्य अमृतापिधानमसीति प्रतिपदं कृत्वा त्र्यम्बकमित्याचमनीयं दद्यात्. I. omits उद्वासयामीति. ४. B. C. and F. give detail and read ॐ भूर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ भुवर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ स्वर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ भूर्भुवःस्वर्महादेवमुद्वासयामि.

'यः[1] प्रदद्यात् गवां लक्षं दोग्ध्रीणां वेदपारगे ।
एकाहमर्चयेल्लिङ्गं तस्य पुण्यं ततो ऽधिकम् ॥
सकृत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।
तस्या[2]ऽश्वमेधादधिकं फलं भवति भूसुराः' ॥

इति[3] । निर्माल्यगन्धो ऽपि धार्यः । 'देवानभ्यर्च्य गन्धेन' इत्यादि स्मृतिविधानात् । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणे ऽभिहितः—

'यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवताऽर्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते' ॥

इति । (कू. पु. १. २. १८. १२१)

॥ इति देवतापूजाप्रकरणम् ॥

अथ गुरुपूजाप्रकरणम् । इत्थं मूलवचनोक्तं देवतापूजनं निरूपितम् । 'देवतानां च'— इति चकारेण गुरुं समुच्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अत एव श्रुतिः—

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' ॥
(श्वे. उ. ६. २३)

इति । शैवपुराणे ऽपि[9]—

---

१. D. reads संप्रदद्यात. २. B. C. D. E. F. H. and I. read अस्याश्व; while G. read अश्वमेधाद्प्यधिकं. ३. Except A. and I. all others omit the following portion-निर्माल्यगन्धोऽपि धार्यः। 'देवानभ्यर्च्य गन्धेन' इत्यादि-स्मृतिविधानात्. ४. I. reads -प्यपि. ५. I. reads एवम्. ६. I. reads -वचनोक्तदेवतापूजनम. ७. G. and H. read देववत्. ८. This latter half is omitted in I. ... in all others except A. and I. ९. ऽपि is omitted in I.

‘यो गुरुः स शिवः प्रोक्तो यो मन्त्रः स च शङ्करः ।
शिव-विद्या*-गुरूणां च भेदो नास्ति कथञ्चन ॥
शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् ।
भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेद्ध्रुवम् ॥
वस्त्राभरण-माल्यानि शयनान्यासनानि च ।
प्रियाणि चात्मनो यानि तानि देयानि वै गुरोः ।
तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा’ ॥
(शि. पु. ५. १. ११६-२०)

इति । मनुरपि–

‘इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
गुरुशुश्रूषया चैवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥
सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृताश्च यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥
यावत् त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः’ ॥

इति । (म. स्मृ. २. २३३-२३५)

॥ इति गुरुपूजाप्रकरणम् ॥

* विद्याशब्देनात्र मन्त्रो ग्राह्यः । अग्रेऽपि तथैवोक्तत्वात् ।

१. Except A. B. C. and F. others read यः शिवः for यो मन्त्रः, but the form reading is a mistake. २. The text of Manu substitutes तु for च. ३. The text of Manu substitutes तु for च.

अथ वैश्वदेवप्रकरणम् । तत्र पञ्चमभागकृत्यमाह दक्षः–

‘पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृ-देव-मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते’ ॥
(द. स्मृ. २. ४२)

इति । यद्यपि ‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’– इत्यातिथ्यस्य पूर्वभावित्वं मूलवचनोक्तं तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभावित्वं नृसिंहपुराणेऽभिहितम्–

‘पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।
वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म तथैव च’ ॥
(नृ. पु. ५८. ९३)

इति । तत्र–‘ततः’–इति पञ्चमीश्रुत्या क्रमः प्रतीयते । मूलवचने तु पाठमात्रेण । पाठात्तत्सन्निधिरूपाच्छ्रुतिर्बलीयसी –इति श्रुतिलिङ्गसूत्रे (पू. मी. ३. ३. १४) व्यवस्थापितम् । तस्माद्वैश्वदेवः प्रथमं कर्त्तव्यः । एवं च सति वेदपाठोऽप्यनुग्रहीतो भवति ।

‘देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः’ ।
(आ. गृ. सू. ३. १. २)

इति–स्मार्त्ताच्च पाठाद्वैदिकः पाठो बलीयानिति विरोधाधिकरण- (पू. मी. १. ३. २) न्यायेनावगम्यते । तस्मादपि वैश्वदेवस्य प्राथम्यम् । तत्र वैश्वदेवं विधत्ते व्यासः–

१. The text of Nṛisinha Purâṇa reads this as follows:—
विधिना पुरुषसूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् ।.

२. The text of Nṛisinha Purâṇa reads यथाविधि for तथैव च. ३. तत् is omitted in all others except A. and I. ४. A. reads पाठान्तरनिरूपिका श्रुतिर्बलीयसी.

'वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।
संस्कृतान्नैर्हि विविधैर्हविष्यं-व्यञ्जनान्वितैः ॥
तैरेवाऽन्नैर्बलिं दद्याच्छेषमाप्लाव्य वारिणा ।
कृताऽपसव्यः स्वधया कव्यं दक्षिणतो हरेत्' ॥

इति । ततो देवार्चनानन्तरमित्यर्थः । नारायणोऽपि—

'सभार्यस्तु शुचिः स्नातो विधिना ऽऽचम्य वाग्यतः ।
प्रविश्य* सुसमिद्धेऽग्नौ वैश्वदेवं समाचरेत्' ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'शालाग्नौ लौकिके वाऽथ जले भूम्यामथापि वा ।
वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
यदि स्याल्लौकिके पाकस्ततो ऽन्नं तत्र हूयते ।
शालाग्नौ तु पचेदन्नं विधिरेष सनातनः' ॥
(कू. पु. १.२.१८.१०६-१०७)

इति । अङ्गिरा अपि—

'शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वा ऽपि नित्यशः ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते' ॥

इति । शातातपो ऽपि—

'लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये' ।

---

* 'प्रविश्य' गृहमग्न्यागारं वेत्यर्थः ।

१. D. हविर्भिर्व्यञ्जनान्वितैः. २. I. reads कृत्वाऽपसव्यं. ३. All the except A. B. C. and F. read सर्वं दक्षिणतो: while I. सर्वंदक्षिणतं ४. The text of Kûrma Purâṇa reads पक्वं for पाकः. ५. The text Kûrma Purâṇa reads तत्र देवान्नं, B. C. E. F. and G. read तस्यैवान्नम. I तत्र चैवान्नम् and D. न स्यचैवान्नं. ६. D. omits the following विधिरेष सनातन' ॥ इति । अङ्गिरा अपि—'शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं. ७. अपि is omitted by A. ८. शातातपो ऽपि omitted by D. ९. D. reads हुतो स्रष्टे.

इति । सूनाः पञ्च दर्शयति यमः—

'पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तन्ते ऽहरहः सदा ॥
[१]कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
एतानि वाहयन् विप्रो [२]वेध्यते वै मुहुर्मुहुः ।
[३]एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः [४]प्रकल्पिताः' ॥

इति । सूना हिंसास्थानानि । [५]कण्डनी मुसलोलूखलादिः । पेषणी दृषदुपलादिः । चुल्ली पाकस्थानम् । जलकुम्भः उदकस्थानम् । उपस्करः शूर्पादिः । अवस्करः—इति पाठे मार्जन्यादिर्द्रष्टव्यः । एताः सूनाः स्वस्वकार्ये प्रापयन् पापेन युज्यते इत्यर्थः । [६]तत्र कालद्वयेऽपि वैश्वदेवः कर्त्तव्य इत्याह कात्यायनः—

'सायं-प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।
अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्' ॥
(का. स्मृ. २. १३. १०)

इति । होमप्रकारमाह आश्वलायनः—

'अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् । (१) अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नी-षोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावा-पृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे (२) स्वाहा' ।
(आ. गृ. सू. १.२. १. ३)

इति । हविष्यस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्रदेवताभ्यः सूर्याग्नि-प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि—

---

१. A. D. E. and G. read खण्डनी. २. B. C. D. and G. read बध्यते. ३. B. C. and F. read एतेषां, but it seems to be incorrect. ४. I. reads प्रकीर्त्तिता. ५. A. B. C. D. E. F. and G. read खण्डनी. ६. D. reads तस्य; while I. reads तत्र.

'औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं
हस्तेन जुहुयात्। (१६) उभयतः परिषेचनं
यथा पुरस्तात्'।

(आ. ध. सू. २.२.३. १६.-१७)

इति। आद्यैरनुवाकादावुक्तैः 'अग्नये स्वाहा' इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः। उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः। पारस्करोऽपि—

'वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्।
ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये'।

(पा. गृ. सू. २. ९. २)

इति। अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था। होतव्यान्नसंस्कारमाह व्यासः—

'जुहुयात् सर्पिषाऽभ्यक्तं तैल-क्षारविवर्जितम्।
दध्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि वा'॥

इति। द्रव्यानुकल्पश्चतुर्विंशतिमते दर्शितः—

'अलाभे येन केनापि फल-शाकोदकादिभिः॥
पयो-दधि-घृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं स्रुवेण तु।
हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले'॥

इति। यदद्यते तेनैव होतव्यम्। तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

---

१. Except A. and I. all others read उपासने, but it is incorrect. २. B. C. E. F. and G. read अग्नौ अनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभि. D. reads अग्नौ अनुवाकानुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभि; while H. reads आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः, all these for आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहा इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः। उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः। पारस्करोऽपि. ३. B. C. D. E. F. G. and I. read काश्यपायानुमतये. H. also reads the same, but there is a marginal correction. ४. I. reads वैश्वदेवादन्नात through mistake. ५. D. E. and G. read गृहेभ्यः, and H. I. read गृह्येभ्यः. ६. I. reads काश्यपाया-.

'शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सङ्कल्पयेद् यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि' ॥

इति । क्षार-लवणा-ऽवरान्नसंसृष्टेना ऽहविष्येण होमो ऽग्नौ न कार्यः । किन्तूष्णं भस्माग्न्यायतनादुत्तरतो ऽपोह्य तस्मिन् होतव्यम् । तदाहा ऽऽपस्तम्बः–

'न क्षार-लवणहोमो विद्यते । तथा ऽवरान्न-
संसृष्टस्य च । अहविष्यस्य होम उदीचीन-
मुष्णं भस्मा ऽपोह्य तस्मिन् जुहुयात्तद्धुतम-
हुतं चाग्नौ भवति' ।
(आ. ध. सू. २. ६. १५. १२–१७)

इति । परिशिष्टे ऽपि–

'उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः' ॥

इति । अनग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह वृद्धवासिष्ठः–

'अनग्निकस्तु यो विप्रः सो ऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टं काकबलिं हरेत्' ॥

इति । 'देवकृतस्यैनस' इत्याद्याः शाकलमन्त्राः । विष्णुरपि–

'अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।
प्रजापतेर्हविर्हुत्वा पूजयेदतिथिं ततः' ॥

इति । भूतयज्ञः कूर्मपुराणे दर्शितः–

१. B. C. D. E. F. G. H. and I. read परान्नसंसृष्टस्य २. I. reads हविष्यस्य होमः, but this is a mistake. ३. All others except A. and I. omit 'देवकृतस्यैनस' इत्याद्या शाकलमन्त्राः· ४. D substitutes स्वय for हुत्वा.

'देवेभ्यस्तु[1] हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत्।
भूतयज्ञः स[2] वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्'॥
(कू. पु. १. २. १८. १०८)

इति। हारीतोऽपि—
'वास्तुपाल-भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः'।
(हा. स्मृ. १९. ३)

इति। कात्यायनोऽपि—
'उद्धृत्य हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना।
स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्'॥[3]
(का. स्मृ. २. १३. ७)

इति। गौणकर्तृनाहात्रिः—
'पुत्रो भ्राताऽथ वा ऋत्विक् शिष्य-श्वशुर-मातुलाः।
पत्नी-श्रोत्रिय-याज्याश्च[4] दृष्टास्तु बलिकर्मणि'॥
इति। गृहे कर्त्रन्तराभावे प्रवसता स्वयमेव कर्त्तव्यमित्याह
बौधायनः[5]:—
'प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते।
पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति'॥
इति। बलिहरणप्रकारमाहाऽऽश्वलायनः[6]:—

---

१. The text of Kûrma Purâṇa substitutes च for तु. २. The text of Kûrma Purâṇa reads स विज्ञेयो. ३. This verse is not found in a printed copy of Kâtyâyana-Smṛiti, but it is found in our Telgu manuscript. ४. D. reads -आर्षीय-. ५. B. C. and F. read शौनकः; H. also reads the same, but the marginal correction is शौनक. ६. D. and I. read शौनक. for आश्वलायनः.

'अथ बलिहरणम् ।(३) एताभ्यश्चैव देवताभ्यो ऽद्भ्य ओषधि-वनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ।(४) इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्यः-इति प्रतिदिशम् ।(५) ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः—इति मध्ये । (६) विश्वेभ्यो देवेभ्यः। (७) सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य-इति दिवा। (८) नक्तंचारिभ्य—इति नक्तम् । (९) रक्षोभ्य —इति उत्तरतः । (१०) स्वधा पितृभ्यः—इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत्'।

(आ. गृ. सू. १. २. ३–११)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् । (२०) उदधानसन्निधौ नवमेन । (२१) मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । (२२) उत्तरपूर्वदेशे ऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः। (२३।३) शय्यादेशे कामलिङ्गेन । (१) देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । (२) उत्तरेणापिधान्याम् । (३) उत्तरैर्ब्रह्मसदने । (४) दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीती । अवाचीनपाणिः कुर्यात् । (५)

१. A. reads दक्षिणायां. २. उदगपवर्गम is omitted by all others excep[t] A. I. and the text of Âpastamba. ३. लिङ्गेऽन्युत्तरापिधान्यामुत्तरब्रह्मसद[ने] is the reading of B. C. F. E., and G. उत्तरं ब्रह्मसदने. ४. D omits th[e] portion देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । उत्तरेणापिधान्याम् । उत्तरैर्ब्रह्मसदने । दक्षिणत[ः] पितृलिङ्गेन.

रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यः। (६) तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात्। (७) नक्तमेवोत्तरेण वैहायसम्'। (८)

(आ. ध. सू. २. २. ३-४. १०-,८)

इति। मार्कण्डेयपुराणे ऽपि–

'एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः॥
आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात्'।

(मा. पु. २९. २२-२३)

इति। कूर्मपुराणे च–

'श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च।
दद्याद्भूमौ बहिश्चान्नं पक्षिभ्यो ऽथ द्विजोत्तमाः॥

(कू. पु. १. २. १८. १०१)

इति। मनुरपि–

'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्।
वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि॥

(म. स्मृ. ३. ९२)

इति। अन्नमिति शेषः। अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे दर्शितः–

---

१. The text of Âpastamba reads उत्तरतो. २. I. adds सर्वो: before धर्म-. ३. The text reads -मेवोत्तमेन. ४. B. C. E. and F. read मार्कण्डेयेऽपि, H. and I. मार्कण्डेयोऽपि. ५. The text of Kûrma Purâṇa reads पतिताश्चेभ्य एव च. ६. The text of Kûrma Purâṇa reads पक्षिभ्यो द्विजसत्तमाः; while G. and H. द्विजोत्तमः. ७. D. reads ऽभिहितः

देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरग-दैत्यसङ्घाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
ये चाऽन्नमिच्छन्ति मयाऽत्र दत्तम् ॥
पिपीलिकाः कीट-पतङ्गकाद्या
बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः ।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयाऽन्नं
तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न बन्धुर्
नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥
भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतत्
अहं च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।
तस्मादिदं भूतहिताय भूमौ
अन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्दशो लोकगणो य एष
तत्र स्थिता ये किल भूतसङ्घाः ।

१. D. substitutes च्च for स-. २. I. reads प्रदत्तम्. the text of Vishṇu Purâṇa follows the same reading. ३. The text of Vishṇu Purâṇa reads निसृष्टं. ४. B. C. and F. read ते यान्तु. ५. The text of Vishṇu Purâṇa reads यतां. ६. The text of Vishṇu Purâṇa reads -निकायभूतं for -हिताय भूमौ, and all others except D. substitute भूतम् for भूमौ. ७. G. reads -म्यभवाय; while D. हिताय.

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥
इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः।
भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः' ॥
(वि. पु. ३. ११. ४७–५३)

इति। पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः–
'यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यप-
स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते'।

इति। कात्यायनोऽपि–
'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा'।
(का. स्मृ. २. १३. ३–४)

इति। अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था। श्राद्धं चात्र नित्य-
श्राद्धम्। तथा च कूर्मपुराणम्–
'एकं तु भोजयेद्विप्रं पितॄनुद्दिश्य सत्तम।
नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः' ॥
(कू. पु. १. २. १८. १११)

इति। मार्कण्डेयेऽपि–

---

१. B. C. and F. read स्वधां for स्वधा-. २. I. reads पित्र्यो. ३. I. omits च. ४. The text of Kûrma Purâṇa reads सत्तमम्. ५. Except A. and D. all others read मार्कण्डेयोऽपि.

'कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा' ॥
(मा. पु. २९. ३३)

इति । नित्यश्राद्धप्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः—

'नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्' ॥
(म. पु. १६. ५--६.)

इति । प्रचेताः—

'नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डो न विसर्जनम्' ।

इति । व्यासोऽपि—

'नित्यश्राद्धेऽर्घ्य-गन्धाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तितः ।
सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सहैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥
आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादिनियमा विश्वेदेवास्तथैव च ॥
नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।
एकमप्याशयेन्नित्यं षण्णामप्यन्वहं गृही' ॥

इति । कात्यायनस्तु तत्रानुकल्पमाह—

'एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।
अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

१. Here all others except A. and the text of Matsya Purâṇa have made a mistrke. B. C. E. F. G. H. and I. read पार्वणं तद्धि कीर्तितम्; while D. reads पार्वणं न हि कीर्तितम् २. I. reads पिण्डं. ३. D. and G. read सर्वैप्सितगुणान्. ४. I. omits तु, an G. H. read अत्र for तत्र. ५. All others except A. read नित्यं for विप्रं.

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि।
पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे॥
पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत्।
हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्द्धे निनयेदपः॥

(का. स्मृ. २. १३. ६८)

इति। उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात्। तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत्'॥

(कू. पु. १. २. १८. ११२)

इति। त एते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञास्त्रयोऽपि वैश्वदेवशब्देनोच्यन्ते। यत्र विश्वेदेवा इज्यन्ते तद्वैश्वदेविकं कर्म। देवयज्ञे च—

'विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा'।

(आ. गृ. सू. १. २. २–३.)

इति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम्। येषां तु शाखायां भूतयज्ञे ऽप्ययं मन्त्रो ऽस्ति तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम्। पितृयज्ञे

---

१. B. C. D. E. F. and G. read अभ्युद्धृत्य, also the text of Kâtyâyana reads the same. २. Except A. and the text of Kâtyâyana all others omit this line. ३. The text reads उदीरयेत् for उदाहरेत्. ४. This line is omitted by all except A. D. and the text of Kâtyâyana. ५. After this line D. adds—

तथास्मै ब्राह्मणायेति दत्त्वा भुञ्जीत वाग्यतः।

६. After this word I. adds—

'दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।
पयो-मूल-फलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्'॥

This is a repetition of a verse of Mârkandeya Purâṇa.

तु छत्रिन्यायेन तन्नामप्रवृत्तिः । अथवा मूलवचने 'वैश्वदेवं च'—इति चकारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुच्चीयते । यद्यपि—

'सायं प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इति वचनेन वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारता प्रतीयते तथापि पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयम् ।

'तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वीत' ।

(आ. गृ. सू. ३. १. ४)

इति वाक्यशेषे तदवगमात् । न चोभयार्थत्वं शङ्कनीयम् । परस्परविरोधात् । अन्नसंस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यम् । वैश्वदेवस्य गुणता । पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा च सति एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विरुद्ध्येयाताम् । तर्ह्यस्त्वन्नसंस्कारतैव । मा भूत् पुरुषार्थत्वम्—इति चेत् । तन्न ।

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' ।

(म. स्मृ. २. २८)

इति मनुना पुरुषार्थत्वस्मरणात् । यत्तु—

'सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इत्युदाहृतं तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र जुहुयादित्युत्पत्तिविधिः । सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगः । तानेतानहरहः कुर्वीतेत्यधिकारः । किञ्च अन्नसंस्कारपक्षे प्रतिपाकमावृत्तिः प्रसज्येत ।

---

१. D. reads कल्मिहन्यायेन. २. H. omits च. ३. D. reads कुरुते. ४. I. reads विनियोगविधिः.

'प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः'।

इति न्यायात्। तस्मात् पुरुषार्थत्वमेव न्याय्यम्।
अत एव गृह्यपरिशिष्टेऽभिहितम्—

'प्रोषितोऽप्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाऽविचारयन्'।

इति। गोभिलोऽपि—

'यद्येकस्मिन् काले व्रीहि-यवौ पच्येयातां
अन्यतरस्य हुत्वा कृतं मन्येत। यद्येक-
स्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेव
बलिं कुर्वीत। यद्येकस्मिन् काले बहुधाऽन्नं
पच्येत गृहपतिमहानसादेवैकं बलिं कुर्वीत'।

इति। अयमर्थः—नानाद्रव्यकान्नपाके पुनः पुनरन्नपाके
ऽपि बहूनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक् पाकेऽपि
एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृहपतिपाकादेव होतव्यमिति।

॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

अथातिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते। आतिथ्य-
स्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्—

'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्'।

(का. स्मृ. २. १३. ३)

इति। श्रुतिरपि—

'यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते'।

इति। बौधायनोऽपि—

---

१. All others except A. and I. read सकृदेकं. २. D. reads बहुविधाऽन्नं.
३. I. reads देवैतं. ४. Except A. and I. all others add ऽपि after पाके.
५. All others except A. and the text of Kâtyâyana read बलिर्भूतो.

'अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूल-फलशा-
केभ्यस्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति' ।
(बौ. स्मृ. २. ५. ११. ५)

इति । कार्ष्णाजिनिरपि—

'भिक्षां वा पुष्कलां वाऽपि हन्तकारमथापि वा ।
असम्भवे तथा दद्यादुदपात्रमथापि वा' ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्येत परमेश्वरम्' ॥
(कू. पु. १. २. १८. १४४)

इति । भिक्षादिलक्षणं मनुराह—

'ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते' ॥
(मा. पु. २९. ५३.)

इति । अतिथिनिरीक्षणाय गृहांगणे कंचित्कालं तिष्ठेदित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

---

१. All others except A. and H. read पुष्कलं, but it does not give any meaning. २. A. and D. read सदा for तथा; while B. C E. F. and G. read असम्भवेन वा for असम्भवे तथा. ३ D. reads उपपात्रं for उदपात्रं. ४. All manuscripts read मनुराह; but the following quotation does not appear in the text of Manu. It is found in Mârkandeya Purâṇa and also in Kûrma Purâṇa. The latter reads as follows:—

'भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रामग्रं तस्याश्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारं तु तच्चतुर्गुणमिष्यते' ॥.

५. D. omits the following portion—

आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम ।
मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ॥

इति । विष्णुपुराणे.

'आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ॥
मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्' ।

(मा. पु. २९. २४–२५)

इति । विष्णुपुराणेऽपि–

'ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।
अतिथिग्रहणार्थाय तदर्धं वा यथेच्छया' ॥

(वि. पु. ३. ११. ५५)

इति ।

॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

तदेवं 'सन्ध्या स्नानम्'–इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादीन्यातिथ्यान्तानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तत्वप्रतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयम् । सम्मार्गन्यायेनोद्देश्यगतायाः संख्याया अविवक्षितत्वात् । यानि कर्माणि उद्देश्यगतानि तानि दिनेदिने कर्त्तव्यानीति तेषां नित्यत्वविधानात् । सम्मार्गन्यायश्च तृतीयाध्याये प्रतिपादितः ।

ज्योतिष्टोमे–'दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि'–इति श्रूयते । तत्र संशयः–किमेकस्य सम्मार्गः किंवा सर्वेषां? इति । तदर्थं चिन्ता–किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उताऽविवक्षिता? इति । यथा–'पशुना यजेत'–इत्यत्र एकवचनश्रुतिबलादुपादे-

१. I. reads here and in some of the following lines सन्मार्ग instead of सम्मार्ग–, but it is a mistake. २. All others except A. and I. read यानि कर्माणीत्युद्दिश्य तानि दिनेदिने, but it seems to be incorrect. ३. D. reads निरूपितः. ४. B. C. and F. read दशापवित्रेण. ५. All others except A. and I. read तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नेति for तदर्थं चिन्ता किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उताऽविवक्षितेति.

यपशुगता संख्या विवक्षिता। तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुति-बलादुद्देश्यगता ऽपि संख्या विवक्षिता भवितुमर्हति। तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्गे प्राप्ते ब्रूमः। पशोरनेनैव वचनेन यागसम्बन्धावगमात् यागंप्रति पशोर्गुणीभूतत्वात् यावद्गुणं प्रधानावृत्त्यभावात् कियता पशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व संख्या सम्बध्यते— इत्युपादेयगतायाः संख्यायाः विवक्षितत्वमुक्तम्। ग्रहाणां तु वाक्यान्तरेण यागसम्बन्धावगमात् सम्मार्गवाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्गंप्रति ग्रहस्य प्राधान्यावगमात् प्रतिप्रधानं गुणस्य सम्मार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः सम्मार्जनीया-इत्याकाङ्क्षाया अनुदयात् उद्देश्यग्रहगता संख्या न विवक्षिता। तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः। प्रकृतेऽप्युद्देश्यसन्ध्यादिगता षट्त्वसंख्या न विवक्षिता।

अथोच्येत—अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादीनां निरूढ्यभावादनेनैव वाक्येन नित्यत्वविशिष्टानां तेषामुत्पादनादुपादेयगतत्वेन पश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वमेव संख्याया युक्तं—इति। एवं तर्हि सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति समासे सति अङ्गेन स्नानेन सहिताया अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया एकत्वेन परिगणनात्नात्र षट्संख्या विरुध्यते—इति गमयितव्यम्।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवत् यावज्जीवकर्त्तव्यतयाऽवगम्यते। जीवनवदधिकारत्वं च 'दिने दिने'—इति वी-

१. D. reads तद्ग्रहस्य. २. All others except A. I. read गुणभूतत्वात. ३. H. reads पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायाः तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या; while all others except A. and I. read स्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां. ४. B. C. and

प्सया ऽवगम्यते। यथा—'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'—इत्यत्र वीप्सया तदवगमस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

'आतिथ्यं वैश्वदेवं च' इत्युक्तं तत्र कीदृशो ऽतिथिरित्याकाङ्क्षायामाह—

इष्टो[1] वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा।
सम्प्राप्तो[2] वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः[3]* ॥ ४० ॥

इष्टः सख्यादिः। तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'भोजयेच्चागतान् काले सखि-सम्बन्धि-बान्धवान्'।
(या. स्मृ. १. १०८)

इति। द्वेष्यस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्—

'काममभ्यर्चयेन्मित्रं[4] नाभिरूपमपि त्वरिम्।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्' ॥
(म. स्मृ. ३. १४४)

इति। एवं सत्यरि-मित्रविवेको यथा क्रियते तथैवाऽतिथावपि तत्प्रसक्तौ तन्निराकरणाय 'इष्टो वा यदि वा द्वेष्यः'-इत्युक्तम्। मूर्खस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निषिद्धम्—

'नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते।
दीयमानं[5] रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्' ॥
(व्या. स्मृ. ४. ६२)

इति। पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनुना प्रशंसितम्[6]—

* धरणीधरस्तु—'सर्वसङ्क्रमः' अमुमेव पाठमाश्रित्य 'सर्वे सङ्क्रमाः सत्सङ्गादयो यस्मात्' इति व्याचख्यौ।

१. M. reads प्रियो for इष्टो. २. J. K. L. and M. read यस्त्वेव तु सम्प्राप्तः. ३. K. and L. read सर्वसङ्क्रमः. ४. The text of Manu reads कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं; while all others except A. and I. substitute the word नित्यं for मित्रं. ५. G. reads जीयमानं. ६. H. and I. read दर्शितम् for प्रशंसितम्.

'श्रोत्रियायैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्' ॥

(म. स्मृ. ३. १२८)

इति । एवं सति श्राद्धादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-मूर्खविवेकप्रसक्तौ तन्निराकरणायोक्तं 'मूर्खः पण्डित एव वा'-इति । वैश्वदेवान्तशब्देन देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञानामुपरि घटिका-पादमात्रपरिमितः कालो विवक्षितः । तथा च मार्कण्डेयपुराणवचनमुदाहृतम्–

'मुहूर्तस्याऽष्टमं भागम्' ।

(मा. पु. २९. २९)

इति । अत एव तस्मिन् काले समागमनमेवातिथिलक्षणं नेतरद्विद्यादि । संक्रम्यतेऽनेनेति संक्रमः स्वर्गस्य संक्रमः स्वर्गसंक्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति यावत् । तथा चाऽऽश्वमेधिके–

'क्षुत्पिपासाश्रमार्त्ताय देश-कालागताय च ।
सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ३. ७६)

इति ॥ ४० ॥

तमेवातिथिं विशिनष्टि–

दूराध्वोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।
अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥४१॥

---

१. I. omits -पितृयज्ञ-, and reads भूतयज्ञानामुपरि. २. D. omits च. ३. B. C. and F. read -पुराणे. ४. B. C. E. F. and G. read अत एतस्मिन् काले. ५. B. C. and F. read विप्रस्यादि. ६. The text of Vriddha Gautama reads -कालगताय. ७. D. G. and H. read दूराद्योपगतं; while M. reads दूराध्वानं पथि श्रान्तं. ८. B. C. and F. read नातिथिं पूर्वमागतम्.

दूराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम्। श्रान्तं क्षुत्-तृष्णापरिपीडितम्। अत एव व्यासः—

'अतिदूरागतः श्रान्तः क्षुत्-तृष्णा-श्रमकर्शितः।
यः पूज्यते ऽतिथिः सम्यगपूर्वः क्रतुरेव सः'॥

इति। 'नातिथिः पूर्वमागत' इति तस्मिन्नेव दिने ऽतिथिर्नोत्तरेद्युरित्यर्थः। तथा च मनुः—

'एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः'।
(म. स्मृ. ३. १०२)

इति। 'वैश्वदेव उपस्थितम'— इति दिवसाभिप्रायम्। सायं तु वैश्वदेवकाले कालान्तरे वा प्राप्तो ऽतिथिरेव। तथा च मनुः—

'अप्रणोद्यो ऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्'॥
(म. स्मृ. ३. १०५)

इति। सूर्योढ इति अस्तं गच्छता सूर्येण देशान्तरगमनाशक्तिमुत्पाद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः। याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'अप्रणोद्यो ऽतिथिः सायमपि वाग्-भू-तृणोदकैः'।
(या. स्मृ. १. १०७)

इति। प्रचेता अपि—

---

१. D. G. and H. here also read दूराध्वोपगतं. २. Except A. all others read आतुराशश्रमं प्रामः or आतुराशश्रमप्रामः. ३. A. reads स पूज्यश्चातिथिः. ४ A. reads अयपः; while D. reads अपशु. Both are correct. ५. The text of Manu substitutes तु for हि. ६. D. omits सायं तु. ७. I. reads सूर्योढो, but it is incorrect. सूर्योढो is the correct form. ८. I. reads गृहमेधिनाम्. ९. The text of Manu reads वसन्, but the commentators do not follow the reading.

'यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।
देववत् पूजनीयो ऽसौ सूर्योढः सोऽतिथिः स्मृतः'॥

इति ॥ ४१ ॥

दूराध्वपदव्यावर्त्यमाह—

नैकग्रामीणमतिथिं संगृह्णीत कदाचन ।
अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२ ॥

न विद्यते तिथिर्यस्यासावतिथिः । तथा च यमः—

'तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः' ॥

इति । मन्वादि-युगादिप्रभृतिषु तिथिविशेषेषु द्रव्यलाभमुद्दिश्य येऽभ्यागच्छन्ति तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथिविशेषमनपेक्ष्य यदाकदाचित् क्षुत्तृष्णादिपीडया वा समागतोऽतिथिः । एवं च सति एकग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु च समागच्छति नासावतिथिः । यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्कितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति सोऽनित्यमागतः । तमेवातिथित्वेन संगृह्णीत नेतरम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

'अज्ञातकुल-नामानमन्यतः समुपागतम् ।
पूजयेदतिथिं सम्यक् नैकग्रामनिवासिनम् ॥
अकिञ्चनमसम्बन्धमन्यदेशादुपागतम्' ।

(वि. पु. ३. ११. ६८-६९)

१. I. reads सूर्योढः. २. I. reads न गृह्णीत for संगृह्णीत. ३. D. read महात्मनः. ४. B. C. and F. read आपतितो for असङ्कितो. ५. I. r[eads] एवातिथित्वेन संगृह्यते नेतरः for तमेवातिथित्वेन संगृह्णीत नेतरम्. ६. A reads समुपस्थितम् ७. The text of Vishnu Purâṇa reads -संबद्ध- instea[d] of -संबन्ध-.

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

'न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम् ।
अज्ञातकुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥
बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनम् ।
ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः' ॥
(मा. पु. २९. २६-२७)

इति । मनुरपि—

'नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयो ऽपि वा' ॥
(म. स्मृ. ३. १०३)

इति । एकग्रामवासी अतिथिधर्मेणागतो ऽप्यतिथिर्न भव-
ति । तथा साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः सङ्गतपूर्वो दृष्टपूर्वः—इति
यावत् । नापि यत्र क्वचन देशे अतिथिधर्मेणागतो ऽतिथिः ।
किन्तु यस्मिन् स्वकीये परकीये वा देशे भार्या ऽग्नयो वा भव-
न्ति तत्रैवोपस्थितो ऽतिथिर्भवति ॥ ४२ ॥

अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते सति यत्क-
र्तव्यं तदाह—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
अर्घ्यासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ४३ ॥

१. D. reads संपूज्यं; while B. C. E. and F. read संपूज्य. २. D. omits अतिथिधर्मेणागतोऽपि. ३. I. omits वा. ४ M. omits this verse. ५. All others except A. and I. read तथाऽऽसनप्रदानेन.

[1]श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।
[2]गच्छन्तं चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥ ४४ ॥

निगद[3]व्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मणविषयम् ।

'यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति' ।

[4]इति ।

'अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं द[5]द्यात्' ।

(बौ. स्मृ. २. ५. १०. ५)

इति श्रुति-[6]स्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात् । क्षत्रियादयस्तु न ब्राह्मणगृहे ऽतिथिसत्कारमर्हन्ति । किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः—

'न[7] ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्य-शूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु[8] च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्य-शूद्रावपि प्रा[9]प्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रकल्पये[10]न् ॥

१. J. K. L. and M. omit this verse. २. B. C. D. and F. read गच्छन्तश्चानुपातेन; while G. and H. read चानुयानेन. ३. D. E. G. and H. read व्याख्यातं. ४. D. and G. omit इति. ५. I. reads ददाति. ६. B. C. E. F. G. and H. read स्मृत्योः. ७. All others except A. read ब्राह्मणस्य त्वनतिथिः. ८. The text of Manu (Bombay Edition, 1887) read भुक्तवत्सू-त्तविप्रेषु, but the commentators do not follow this. ९. B. C. and F. read -ना- for -वा-. १०. I. reads प्रकल्पयेत्; while the text of Manu reads प्रयोजयन्.

इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।
प्रकृत्यान्नं* यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया'॥
(म. स्मृ. ३. ११०-११३)

इति । आसनादिदाने विशेषमाह स एव-
'आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम्' ॥
(म. स्मृ. ३ १०७)

इति ॥ ४३-४४ ॥
अतिथिसत्कारकरणे प्रत्यवायमाह-

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥

---

* 'प्रकृत्य प्रकर्षेण अन्नं कृत्वा संस्कृत्य'-इति मेधातिथिः । 'प्रकृत्य संपाद्य'-इति राघवानन्दः । 'प्रकृत्य प्राधान्यं प्रकाश्य इति यावत्'-इति नन्दनः । 'प्रकृत्यान्नं प्रकर्षेणान्नं कृत्वा'-इति रामचन्द्रः । 'प्रकृष्टमन्नं कृत्वा'-इति कुल्लूकभट्टः । सर्वज्ञनारायण-गोविन्दराजौ तु 'संस्कृत्य' इति पाठमाश्रितवन्तौ ।

---

१ B. C. F. and I. read सन्कृत्यान्नं. २. Except A and the text of Manu all others read आसनावसथं ३. The text of Manu reads उपासनाम्. ४. This verse is found in J. K. and L., the texts of Parāśara. The commentators Nandapaṇḍita and Dharaṇīdhara have made commentaries on it; but Mādhavāchārya quotes this verse from Manu, and it appears in the same. ५. These two verses appear in J. K. and L. as the 55th and 58th Ślokas, but M. omits the whole of the first of these.

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥ ४६ ॥

अहमस्य गृहे भोक्ष्ये– इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजनमप्राप्य तद्गृहान्निवर्त्तेत तदा गृहिणा क्रियमाणं पैतृकं निष्फलं स्यात् । तथा दैविकमपि विहितद्रव्याद्यङ्गसम्पन्नमपि निष्फलं भवेत् । तथा च मनुः–

'शिलतोऽप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन्' ॥

(म. स्मृ. ३. १००)

इति । आश्वमेधिके ऽपि–

'साङ्गोपाङ्गांस्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।
न चाऽतिथिं पूजयति वृथा स पठति द्विजः ॥
पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥
तेषां यशोऽभिकामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् ।
वृथा भवति तत्सर्वमाशया हतया हतम्' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ६. ६७-६९)

इति । अत्र सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः–

---

१. I. reads वैदिकोऽपि. २. D. reads शिलानप्युञ्छितो, and G. II. and the text of Manu read शिलानप्युञ्छतः; while I. शिलोञ्छी चरतः. ३. The text of Vṛiddha Gautama reads -स्तु यो वेदान्. ४. The text of Vṛiddha Gautama reads नित्यमग्नौ पाकयज्ञं for पाकयज्ञैर्महायज्ञैः. ५. The text of Vṛiddha Gautama reads चाऽर्चन्ति. ६. The text of Vṛiddha Gautama reads ऽयतया.

'अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति ।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति' ॥

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

'वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत् ।
स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ॥
निर्वासयति यो विप्रं देश-कालागतं[1] गृहात् ।
पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः' ॥

इति ॥ ४५-४६ ॥

अतिथिसत्कारं प्रशंसति—

सुक्षेत्रे[2] वापयेद्बीजं सुपात्रे निक्षिपेद्धनम् ।
सुक्षेत्रे च सुपात्रे च ह्युप्तं दत्तं[3] न नश्यति ॥ ४७ ॥

यथा सुक्षेत्रोप्तबीजं न विनश्यति किन्तु महते फलाय कल्पते । तथा सुपात्रेऽतिथौ दत्तमन्नादिकमक्षय्यफलमित्यर्थः[4]। तदाह मनुः—

'नैवं[5] स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चाऽतिथिपूजनम्' ॥
(म. स्मृ. ३. १०६)

---

१. All others except A. and I. read देश-कालातिथिं for देश-कालागतं. २. M. reads the whole verse as follows:—

सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपात्रे वापयेद्धनम् ।
सुक्षेत्रे च सुपात्रे च यत्क्षिप्तं नैव नश्यति ॥

This verse appears also in J. K. and L. under number 57. ३. Except A. and H. all others read तत्र विनश्यति for दत्तं न नश्यति. ४. Except A. and I. others read -कं महाफलप्रदमित्यर्थः; while H. reads -कं महाफलमित्यर्थः. ५. The text of Manu reads नवै, and substitutes वातिथि- for चातिथि-.

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

'पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु यो ऽतिथिं पूजयेन्नरः ।
पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ६. ५७)

इति । शातातपो ऽपि—

'स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नाऽवाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्' ॥

इति ॥ ४७ ॥

आतिथ्यकर्तुर्नियममाह—

न पृच्छेद्गोत्र-चरणे न स्वध्यायं श्रुतं तथा ।
हृदये कल्पयेद्देवं सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४८ ॥

इति । श्राद्धे ह्यादावेव ब्राह्मणः परीक्षणीय इति मनुना दर्शितम्

'दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्य-कव्यानां प्रदाने सो ऽतिथिः स्मृतः' ॥

(म. स्मृ. ३. १३०)

इति । यमेनाऽपि—

'पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान्' ॥

इति । अतः श्राद्धन्यायेनाऽतिथ्ये ऽपि कर्मणि गोत्रादिपरी-

---

१. B. C. and F. read पादाभ्यङ्गाम्बु-पानैस्तु, and D. E. G. and H. पादाभ्यङ्गाम्बु- पानैस्तु; while the text of Vriddha Gautama पादाभ्यङ्गोऽन्नपानैस्तु. २. M. reads -चरणं. ३. J K. and L. read स्वाध्यायं च व्रतानि च for न स्वाध्यायं श्रुतं तथा, and for the same M. reads न स्वाध्याय-व्रतानि च. ४. J. K. L. and M. read हृदयं कल्पयेत्तस्मिन for हृदये कल्पयेद्देवं. ५. B. C. D. E. F. and G. read प्राशने for प्रदाने.

क्षाप्रश्नो तन्निवार्यते। गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमहर्षिसम्बन्धः। चरणमाचारः। शाखाविशेषः स्वाध्यायः। श्रुतं व्याकरण-मीमांसादि। एतद्देश-नामादीनामुपलक्षणम्। अत एव यमः—

'न पृच्छेद्गोत्र-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम्।
अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्'॥

इति। न केवलं गोत्रप्रश्नादिवर्जनं किं तर्हि देवताबुद्धिरपि कर्त्तव्या। तदुक्तं शातातपेन—

'चिन्ते विभावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः'[1]।

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

'स्वाध्याय-गोत्र-चरणमपृष्ट्वा[2] च तथा कुलम्।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताऽभ्यागतं गृही'॥
(वि. पु. ३. ११. ६०)

इति। देवता-बुद्धिविषयत्वे हेतुः सर्वदेवमयत्वम्। तच्च पुराणसारे दर्शितम्—

'धाता प्रजापतिः शक्रो[3] वह्निर्वसुगणो यमः।
प्रविश्याऽतिथिमेते वै[4] भुञ्जते ऽन्नं द्विजोत्तम'॥

इति। गोत्रादिप्रश्ने बाधो यमेन दर्शितः[5]—

'देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा यो ऽन्नं प्रयच्छति।
न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति'॥

इति। यथाऽऽतिथ्यकर्त्ता गोत्रादीन् न पृच्छेत् तथाऽतिथिरपि

---

१. D. and G. read व्यासं स्वयमुपागतम्. २. B. C. D. E. F. G. and H. read अपृष्ट्वाऽपि. ३. All others except A. and I. read शुक्रो for शक्रो, but it seems to be a mistake. ४. A. reads -मेवैते. ५. I. reads गोत्रादिप्रश्ने फलाभावो बौधायनेन दर्शितः, but the following quotation is not found in the text of Baudhâyana.

न ब्रूयात् । तदाह मनुः—

'न भोजनार्थं स्वे[1] विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।
भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः' ॥

(म. स्मृ. ३. १०९)

इति ॥ ४८ ॥

अतिथिदृष्टान्तेन भिक्षुकयोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह[2]-

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिर्यथा[3] ।
वेदाभ्यासरतो नित्यं तावपूर्वौ[4] दिने दिने ॥ ४९ ॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः सोऽस्यास्तीति सुव्रती यतिः । वेदाभ्यासरतो ब्रह्मचारी । तदर्थत्वात् तस्याऽऽश्रमस्य[5] । तावुभौ प्रतिदिनमपूर्वातिथिवत्[6] पूज्यावित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च' ।

(या. स्मृ. १. १०८)

इति । नृसिंहपुराणे[7]—

---

१. G. reads यो for स्वे. २. D. reads पूजामाह. ३. M. reads सुव्रतो विप्रो अपूर्वो वाऽतिथिस्तथा; while D. E. G. H. I. J. K. and L. read अपूर्वश्चातिथिस्तथा. ४. D. reads त्रयोऽपूर्वे दिनेदिने, E. G. and H. read त्रयोऽपूर्वे दिनेदिने, I. reads त्रयः पूज्या दिनेदिने and J. K. L. and M. read त्रयोऽपूर्वा दिनेदिने. The commentators follow none of these readings. ५. G. reads श्रमस्य for आश्रमस्य. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read -मपूर्वा वातिथिवत्. ७. I. adds ऽपि to नृसिंहपुराणे.

'भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राड्-ब्रह्मचारिणे ।
अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्' ॥
(नृ. पु. ५८. ९८–९९; ल. हा. स्मृ. ४. ५९)

इति । मनुरपि–

'भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे । (१४)
यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्वा विधिवद् गुरोः ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही' ॥
(म. स्मृ. ३. ९४–९५)

इति । यमः–

'सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।
गोप्रदानसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः' ॥

इति । ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्धस्ते जलं प्रदाय भिक्षाप्रदानं कार्यम् । तदाह गौतमः–

'स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमप्पूर्वम्' ।
(गौ. स्मृ. ५. ७)

इति ॥ ४९ ॥

---

१. I. has made a mistake here. It omits the following :—
'भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राड्-ब्रह्मचारिणे ।
अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्' ॥
इति । मनुरपि. २. B. C. and F. read यतिवद् ब्रह्मचारिणे. ३. D. omits this whole line through mistake. ४. The text of Nrisinha Purâṇa reads आकल्पितान्नादु-; while H. reads कल्पितान्नात्समु- ५. D. substitutes -सत्कृतम् for -संयुताम्, and B. C. H. read सर्वव्यंजनसंयुतम्. ६. D. reads पुण्यं. ७. D. reads भिक्षादानपूर्वम्; while all others, except A. and E. read भिक्षादानमपूर्वम्. We have compared here five different manuscripts of the text of Gautama. Three of them follow our reading.

यति-ब्रह्मचारिणौ यदा वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्त्वेवं यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्यत आह–

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

सम्प्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंह-पुराणे–

'अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।
अवश्यमेव दातव्यं स्वर्गसोपानकारकम् ।
उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत्' ॥
(नृ. पु. ५८. १००; ल. हा. स्मृ. ४. ६०)

यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं तावत् पृथक् कृत्वा अवशिष्टाद-न्नाद्भिक्षां दत्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह–

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥५१॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्तप्रकरणे । प्राय-

---

१. Except A. and E. all others read यदि; while H. omits यदा. २. I. reads कथमित्याह. ३. L. reads वैश्वदेवान्ते for वैश्वदेवे तु. ४. M. reads भिक्षां दत्वा विसर्जयेत्; while J. K. and L. read भिक्षुकं तु विसर्जयेत्. ५. The text of Nṛisinha Purâṇa reads भिक्षौ भिक्षार्थमागते. ६. Except A. and the text of N. P. all others omit this line. ७. I. omits उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं through mistake, and B. C. D. E. F. G. and H. read वैश्वदेवार्थं. ८. M. substitutes च, for तु. ९. Except A. and E. all others omit प्रायश्चित्तप्रकरणे

श्चित्तविधानात् प्रत्यवायो ऽवगम्यते। तयोः पक्वान्नस्वामित्वाद-न्नादाने प्रत्यवाय उपपन्नः। अत एव पुराणे ऽपि—

'अहुत्वाऽग्निमसन्तर्प्य तपस्विनमुपस्थितम्।
अशित्वा तु परे लोके स्वानि मांसानि खादयेत्'॥

इति॥ ५१॥

बहुषु भिक्षुकेषु आगतेष्वशक्तेन किं कर्त्तव्यमित्या-शङ्क्याह—

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्-ब्रह्मचारिणाम्।
इच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम्॥५२॥

निगदव्याख्यानमेतत्। यथाविभवं भिक्षादानं कूर्मपु-राणे दर्शितम्—

'भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद् ब्रह्मचारिणे।
दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लोभवर्जितः'॥
(कू. पु. १. २. १८. ११५)

इति॥ ५२॥

यतिभिक्षाप्रदाने नियममाह—

यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम्।
तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम्॥५३॥

---

१. I. reads ऽग्नीन्. २. B. C. D. E. F. and H. read खादति. and G. खादते. ३. M. omits the whole verse. ४. J. K. and L. read -चारिणां. ५. D. substitutes वा for च. ६. A. reads ततो विद्वान्विभवे for ततो दद्याद्वि-भवे. ७. H. and I. read -व्याख्यात-. ८. Some manuscripts read भैक्ष. ९. D. omits the following portion:—

तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम॥ ५३॥
स्पष्टमेतत्। तथा भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम।

स्पष्टमेतत्। तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

'यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात्'॥

इति॥ ५३॥

यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं तद्वदैश्वर्योपेतस्यापि स्वगृहे समागतस्याऽतिथ्यमभ्युदयकामिना कर्त्तव्यमित्याह—

यस्य[1] छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत्।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तं न विचारयेत्॥५४॥

यस्य छत्र-हयौ विद्येते तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवाप्नुयात्। एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तरवचनयोरातिथ्यविषयत्वात् तत्प्रकरणान्तःपातित्वेनास्मिन् वचने ऽनुक्तमपि 'आतिथ्यं कुर्वन्'—इति पदद्वयं सन्दंशन्यायेनात्र लभ्यते। कुञ्जरस्यारोहो यस्मिन्नैन्द्रे पदे तत्कुञ्जरारोहम्। ऋद्धिरमृतपानाप्सरःसेवादिरस्मिन्नस्तीत्यृद्धिमत्। छत्रादिमान् क्षत्रियादिरतिथिर्जाति-कुलाचारैर्यद्यपि हीनः तथापि तत्पूजायाः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् तमतिथिं हीनत्वबुद्ध्या—पूज्यो ऽयं न वा?—इति न विचारयेत् न सन्दिह्यात्[2]। किन्त्वीश्वरबुद्ध्या तं पूजयेत्।

यद्यपि भिक्षुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी तथाप्यतीते

---

१. This verse is omitted by J. K. L. and M. २. H. reads गृही तत्त्वबुद्ध्या.

जन्मन्यनेन तपोऽनुष्ठितम्। अन्यथेदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्त्यसम्भवात्। अत एव विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दर्शितम्—

'यद्यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्'॥
(भ. गी. १०. ४१)

इति। तस्मादुक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम्॥ ५४॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दातव्येति तत्रोपपत्तिमाह—

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम्।
न हि भिक्षुकृतान्दोषान्वैश्वदेवो व्यपोहति॥५५॥

वैश्वदेवस्य पश्चात्करणेन प्रसक्तो यो दोषः स भिक्षादानेन निवर्त्तते। भिक्षापरिहारेण तु यो दोषः नासौ पूर्वकृतेनापि वैश्वदेवेन निवर्त्तते। अत्र भिक्षुशब्दो विद्यार्थ्यादीनामुपलक्षकः। तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्—

'यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः'॥

इति। पुराणेऽपि—

'व्याधितस्यार्थहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च।
अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते'॥

इति॥ ५५॥

---

१. G. and H. read सर्वं. २. B. C. D. E. and H. read भिक्षुत्वं. ३. D. reads कुलात्स्वात् for कुटुम्बात्. ४. B. C. E. F. G. and H. वा प्रपन्नस्य for प्रतिपन्नस्य.

वैश्वदेवकृतमित्युक्त्वा बुद्धिस्थत्वाद्वैश्वदेवस्याऽकरणे प्रत्यवायमाह—

अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।
सर्वे ते निष्फला ज्ञेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥५६॥

निष्फला यथोक्तफलरहिताः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभावः किन्त्वनिष्टप्राप्तिरपि दर्शिता 'पतन्ति नरकेऽशुचौ' इति॥५६॥

वैश्वदेवदृष्टान्तेनातिथ्याकरणे ऽपि प्रत्यवायमाह—

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।
सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥५७॥

नरको रौरवादिः। तमनुभूय पश्चात्काकयोनिं व्रजन्ति॥५७॥

अतिथित्वेन स्तुवन्नन्यानपि भोजनीयानाह—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥५८॥

पापो गोवधाद्युपपातकी। एतेषां भोजनीयत्वमेव। न तु अशेषातिथ्यसत्कारार्हत्वम्। एतदेवाभिप्रेत्याऽऽश्वमेधिके वर्णितम्

१. B. reads वैश्वदेवं कृतमित्युक्त्वा; while A. reads वैश्वदेवं कर्तव्य मित्युक्त्वा. २. J. K. and L. omit this verse. ३. M. reads द्विजातय ४. M. omits this verse. ५. J. K. and L. read विवर्जिताः ६. J. K. and L. substitute ते for च. ७ A. reads अतिथित्वेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्याऽपि भोजनीयतामाह. ८. K. and L. read this as follows:—

चौरो वा यदि चण्डालः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

९. D. reads सम्प्राप्ते. १०. I. reads तदेवाभिप्रेत्य.

'चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः।
अन्नेन पूजनीयश्च[1] परत्र हितमिच्छता'॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे—

'चण्डालो वाऽथ वा पापः शत्रुर्वा पितृघातकः।
देश-काला[2]भ्युपगतो भरणीयो मतो मम'॥

इति। उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः—

'देवानृषीन् पितॄंश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा।
तर्पयन्[3] विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय[4] कल्पते'॥
(हा. स्मृ. ४. २२)

इति। पुराणे ऽपि—

'यत्फलं सोमयागेन[5] प्राप्नोति धनवान् द्विजः।
सम्यक् पञ्च महायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयात्'॥

इति। अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः—

'पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः'॥

इति॥ ५८॥

पञ्चमहा[6]यज्ञानन्तरं भोजनविधि[7]मभिप्रेत्य तदनुवादेन तत्र वर्जनीयानाह—

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः।
वामपादे[8] करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भुञ्जते॥५९॥

---

१. B. C. and F. read भोजनीयश्च २. B. C. E. F. G. and H. read कालेऽभ्युपगतो. ३. B. C. E. G. and H. read तर्पयेत्. ४. The text reads ब्रह्मलोकाय. ५ G. reads -पानेन. ६. D. and I. omit -महा-. ७. I. omits -विधि-. ८. B. C. E. F. G. and I. read वामपाद-कर-स्थित्वा, D. reads वामपादकरे स्थित्वा. H. वामपादे करं कृत्वा, J. and L. वामपादे करं न्यस्तं and K. वामपादकरं न्यस्तं.

भोजनविधिश्च मनुना दर्शितः—

'भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती' ॥
(म. स्मृ. ३. ११६)

इति । विष्णुपुराणे—

'ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-बालकान् ।
भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं तु परं गृही ॥
अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते सुदुष्कृतम् ।
मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग् जायते नृप' ॥
(वि. पु. ३. ११. ६८-६९)

इति । मार्कण्डेयपुराणे ऽपि—

'पूजयित्वाऽतिथीनिष्टान् ज्ञातीन् बन्धूंस्तथाऽर्थिनः ।
विकलान् बाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥
वाञ्छेत् क्षुत्तृट्परीतात्मा येश्चान्योऽन्नमकिञ्चनः' ।
(मा. पु. २९. ३७-३८)

इति । भोजने ऽनिकर्त्तव्यतामाह बौधायनः—

'उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णाऽऽसनान्विते ।
चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

---

१. B. C. D. E. F. G. and H. insert इति । before भोजन-. २. The te[xt] of Manu reads भुक्तवत्स्वथ, and I. reads भुक्तवत्सु च. ३. The text [of] Vishṇu Purâṇa reads चरमं for तु परं. ४. The text of Vishṇu Purâ[ṇa] reads अति- for सु-. ५. The text of V. P. reads नरः for नृप. ६. I. om[its] ऽपि. ७. B. C. D. E. F. G. H. and I. read ऽतिथीन निःस्वान्. ८. T[he] text of Mârkaṇḍeya Purâṇa inserts च after भोजयेत्. ९. The text [of] M. P. वाञ्छते क्षुत्परीतात्मा. १०. All others except A. and the text [of] M. P. read यथान्नं रससंयुतम्. ११. I. reads through mistake श्लक्ष्ण समन्विते.

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्'॥

इति । शङ्खो ऽपि–

'आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम्' ॥
(ल. आ. स्मृ. ५. २)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि–

'उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।
आचम्यार्द्राननो ऽक्रोधः पञ्चार्द्रो भोजनं चरेत्' ॥
(कू. पु. १. २. १९. ४)

इति । व्यासो ऽपि–

'पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।
हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता' ॥
(ल. व्या. २. ७२)

इति । आश्वमेधिके ऽपि–

'आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।
पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. ४)

इति । तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्म-
राणे–

---

१. D. omits इति. २. This verse appears in the text of Laghu Vyâsa nriti as follows:—

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यान्न भूम्यां पादौ निधाय च ।
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ॥

B. C. D. E. F. G. and H. read तत्र for तच्च.

'प्रशस्त-शुद्धपात्रेषु भुञ्जीताऽकुपितो द्विजः' ॥

इति । प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि–

'सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपत्र-पलाशयोः ।
भाजने, भोजने चैवाऽतिरात्रफलमश्नुते ॥
एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम्' ॥

इति । तत्र पद्मपत्र-पलाशपत्रभोजनं गृहिव्यतिरिक्त-विषयम् ।

'पलाश-पद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।
ब्रह्मचारि-यतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत्' ॥
(व्या. स्मृ. ३. ६३)

इति व्यासस्मरणात् । कांस्यपात्रं तु गृहस्थैकविषयम् । यत्यादीनां तन्निषेधात् । तदाह प्रचेताः–

'ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्' ॥

इति । तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे–

---

१. This line is not found in the text of Kûrma Purâṇa. २. I. reads ऽकुत्सितो. ३. A. reads पात्रे ताम्रे पद्म-पलाशयोः; while I. reads ताम्रे यम-पत्र-पलाशयोः for ताम्रे पद्मपत्र-पलाशयोः. ४. H. reads भोजने भाजने; while D. and I. read through mistake भोजने भोजने. ५. I. reads -यम- instead of -पद्म-. ६. The text reads this verse as follows:—

पलाश-पद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति ।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव श्रेयो यद्भोक्तुमर्हति ॥

७. I. reads भवेत्. ८. I. reads यत्यादीनां तु निषेधात्. ९. H. substitutes तत्र for तच्च.

'पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु[1] ।
उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३)

इति । तच्च स्थापनं प्राणाहुतिपर्यन्तम् । पश्चात्तु यन्त्रिकामारोप्य भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः–

'[2]न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।
शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
विप्रुषां पादसंसर्गः[3] पाद-चैलरजस्तथा ।
[4]मुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पित्रर्थं तु न लुप्यते' ॥

इति । पैतृकभोजने भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न लोपनीयमित्यर्थः । उक्तपात्रनिहितमन्नं नमस्कुर्यात् तदुक्तं ब्रह्मपुराणे–

'अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत्' ॥

इति । वन्दनानन्तरकृत्यमाह गोभिलः–

'अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्र्या-
ऽभिमन्त्र्य 'ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि' इति
सायं, 'सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि' इति प्रातः।
'अन्तश्चरसि[5] भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः[6] ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम्' ॥

---

१. The text of K. P. substitutes च for तु. २. B. C. and F. read न्यस्तपात्रे तु, and D. G. H. न्यस्तपात्रं तु. ३. All others except A. and I. read दोषसंस्पर्शः for पादसंस्पर्शः. ४. G. reads मुखेन भुङ्क्ते विप्रोऽपि; while H. reads सुखे भुंक्ते तु विप्रोऽपि. ५. D. and G. read चराति. ६. In the marginal reading of H there appears विभमूर्तिषु for विश्वतोमुख.

त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोप-
स्तरणमसि'–इत्यपः पीत्वा दश होतारं मनसा-
नुद्रुत्य त्वरन् पञ्च ग्रासान् गृह्णीयात् । प्राणा-
य स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपा-
नाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव तेन जुहोति ।
व्यानाय स्वाहेत्याऽऽहवनीयमेव तेन जुहोति ।
उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति ।
समानाय स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोति' ।

इति । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथा च शौनकः–

'स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवाः ।
जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशेत्' ॥

इति । जिह्वाग्रसने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः–

'यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाहुतिमतन्द्रितः' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. ९–१०)

इति । प्राणाहुतिष्वङ्गुलिनियममाह शौनकः–

'तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठलग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् ॥
मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्व्याने तु जुहुयाद्धविः ।
तर्जनीं तु बहिः कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥
समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्' ।

---

१. All others except A. and I. omit त्वं ब्रह्मा. २. I. reads -नुद्धृत्यै- मद्धतन ३. D. and I. read सभ्यमेव. ४. Except A. all others read नायव. ५. B. C. E. F. G. and H. read व्यानेन for व्याने तु.

इति। परिषेचनानन्तरभाविविशेषो भविष्यपुराणे दर्शितः–

'भोजनात् किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम्।
दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत्–॥

'यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृषोपहतात्मनाम्।
प्रेतानां तृप्तये ऽक्षय्यमिदमस्तु यथासुखम्'॥

इति। कूर्मपुराणे ऽपि–

'महाव्याहृतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु।
अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशनक्रियां चरेत्'॥

(कू. पु. १. ३. १९. २)

इति। बौधायनस्तु सर्वमेतत् संगृह्याह–

'सर्वावश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादो ऽप आचम्य। शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उपविश्य उद्धृतमाह्रियमाणं भूर्भुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत्। (२) न्यस्तमन्नं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य सव्येन पाणिना ऽविमुञ्चन् अमृतोपस्तरणमसि–

---

१. D. reads दत्त्वा सचित्रगुप्ताय, while G. दत्त्वा च चित्रगुप्ताय २. B. C. and F. read मृतानां. ३. H. reads यथासुखम्. ४. B. C. E. F. G. H. and I. read आपोशान-. ५. D. reads सर्वमसात. ६. The text of Baudhāyana सर्वावश्यकाऽवसाने सम्मृष्टोपलिप्ते देशे for सर्वावश्यकाऽवसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशे. ७. The text of Baudhāyana reads उद्धृत-माह्रियमाणं. ८. I. reads अन्वत समानं for न्यस्तमन्नं. B. C. E. F. G. H. and I. drop the word अन्नं here, and insert it before उदकं

इति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणाहुतीर्जुहोति । श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो मा विशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहेति । (३) अपाने व्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथालिङ्गमनुषङ्गः । एवं पञ्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं मनसा ध्यायन् नान्तरा वाचं विसृजेत् । (४)

अथाप्युदाहरन्ति–

'आसीनः प्राङ्मुखोऽश्नीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽग्निं समुपस्पृशेत्' ॥ (७)

इति । सर्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानि दन्तैर्नावद्येत् । (८) नातिसुहितः । (९) अमृतापिधानमसि-इत्युपरिष्टादपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनान्नेनाऽऽप्यायस्वेति ।

१. पुरस्तात् is omitted by all except A. and the text of Baudhâyana. २ From स्वर्गमित्यु- (P. 419, L. 13) to पञ्चान्नेन the intermediate portion is omitted by E. ३. G. reads प्राणाहुतिभिः. ४. All others except A. and I. omit श्रद्धायां, also the text omits this word. ५. The text omits अपाने व्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथालिङ्गमनुषङ्गः. All the manuscripts show that this line belongs to Baudhâyana, but most probably this line belongs to Madhavâcharya. ६. All others except A. and the text of Bandhâyana omit प्राणाहुतीर्हुत्वा. ७. I. reads वर्त्तेगत Probably this is a mistake. ८ D. reads भुक्त्वा स-; while I. भुक्त्वान्नं. ९. B. E. and F. read -मांसानां दन्तैर्न विच्छिन्द्यात्, D reads मांसानां दन्तैर्नाद्यात्, E. and H. मांसानां दंतैर्नाऽवच्छंद्यात्, G. मांसानां दन्तैर्नैव छिद्यात and H. मांसानां दन्तैर्नावर्जयेत. १०. H. omits अन्नेन.

(१०) पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं निःस्रावयति—

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्' ॥(११)

इति। हुतान्नानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत्। श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं[२] हुतं प्राणमन्नेनाप्यायस्वेति पञ्च[२]। (१२) ब्रह्माणि म आत्मा ऽमृतत्वायेत्यात्मानमक्षरेण[३] योजयेत्। (१४) सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यते'। (१५)

(बौ. स्मृ. २. ७. १२. २–१५)

इति। विष्णुपुराणे—

'अश्नीयात् तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्।
लवणाम्लौ तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः॥
प्राग् द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये[४] न मुञ्चति'॥

(वि. पु. ३. ११. ८३–८४)

इति। भोजने कवलसंख्यामाहाऽऽपस्तम्बः—

'अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः।

---

१ G. reads प्रीणातु. २. B. C. E. F. G. and H. omit इति पञ्च, and read प्राणमन्नेनाप्यायस्व। श्रद्धायामपाने श्रद्धायां व्याने श्रद्धायामुदाने श्रद्धायां समाने निविश्येत्यादिर्यथालिङ्गमनुषङ्गः; while D. reads श्रद्धायामपाने निविश्यामृत २ हुतं अपानमन्नेनाप्यायस्व। श्रद्धायां व्याने निविश्यामृत २ हुतं व्यानमन्नेनाप्यायस्व। श्रद्धायामुदाने निविश्यामृतं २ हुतं उदानमन्नेनाप्यायस्व। श्रद्धायां समाने निविश्यामृत २ हुतं समानमन्नेनाप्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः. ३. I. omits अक्षरेण. ४. D. reads बलारोग्यं.

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः' ॥
(आ. ध. सू. २.४.९.१३. बौ. स्मृ. २.७.१३.७.)

इति । आश्वमेधिकेऽपि–

'वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च ग्रसेदेकैकशः पुनः । (१२)
वक्त्राधिकं तु यत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ।
पिण्डावशिष्टमन्नं च वक्त्रनिःसृतमेव च ॥ (१३)
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । (१४)
सदा चात्यशनं नाद्यात् नातिहीनं च कर्हिचित् ।
यथाऽन्नेन व्यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यशः' ।
(वृ. गौ. स्मृ. १३. १२–१६)

इति । वृद्धमनुः–

'पीत्वाऽपोऽशनमश्नीयात् पात्रदत्तमगर्हितम् ।
भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः'॥

इति । उच्छिष्टशेषणं तु घृतादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तदाह पुलस्त्यः–

'भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दधि-सक्त्वाज्य-पलल-क्षीर-मध्वपः' ॥

इति । एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्तव्यम् । तदुक्तं मनुना–

---

१. This verse appears both in the text of Âpastamba and Baudhâyana. They read द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः. २. The text reads -पिण्डानि ग्रासेनैकेन वा for पिण्डांश्च ग्रसेदेकैकशः. ३. B. C. E. F. G. and H. substitute य for यत्. ४. The text reads वृष्टा- for पिण्डा-. ५. B. C. E. F. G. and H. read अन्यच्च for अन्नं च. ६. B. C. and F. read पीत्वा वा ऽऽसनमश्नीयात. ७. I. reads -फलं क्षीरं च.

‘ सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः’ ॥
(म. स्मृ. २.५३. नृ. पु. ५८.१०७)

इति । गौतमः—

‘सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत’ ।
(गौ. स्मृ. ९.४)

इति । उदाहृतवचनसमूहेन प्रसिद्धं साङ्गभोजनं मूल-वचने ‘यो भुङ्क्ते’—इत्यनूद्य वेष्टितशिरस्त्वादिकं प्रत्यवायाभि-धानेन निषेधयति । एतच्च वर्ज्यान्तराणामप्युपलक्षणम् । तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि—

‘ यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यच्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् कुर्यान्नातिबुभुक्षितः ॥
हस्त्यश्व-रथ-यानोष्ट्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।
श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालयगतोऽथ वा ॥
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।
नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चाऽयज्ञोपवीतवान् ॥
न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।
न बाहुसक्थिसंस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

---

१. This verse is inserted between verses 52 and 53 in the commentaries by Râmchandra. The oldest commentator Medhâtithi and others do not make commentaries on this verse. २. The text of Nṛsinha Purâṇa reads -समन्वितः for -समो विधिः. ३. A. reads फूत्कारवायुना; while B. reads फूत्कारसंमितम्. ४. B. C. F. and I. read यश्च. ५. I. reads करवाणि for कुर्यान्नाति-. ६. I. reads स्वबाहुसव्यसंस्थश्च through mistake.

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजनः ।
नैकवस्त्रो दुष्टमध्यो[1] नोपानत्कः सपादुकः ।
न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मावेष्टितपार्श्ववान् ॥
ग्रासशेषं न चाश्नीयात् पीतशेषं पिबेन्न च ।
शाक-मूल-फलेक्षूणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्नीयात्त्वराऽन्वितः ।
वृथा न विसृजेदन्नं[2] नोच्छिष्टः[3] कुत्रचिद्व्रजेत्' ॥

इति । बृहस्पतिः[4]–

'न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो बस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत्' ॥

इति । उशनाः[5]–

'नाऽदत्वा[6] मिष्टमश्नीयाद्बहूनां[7] चैव पश्यताम् ।
नाश्नीयुर्बहवश्चैव तथा नैकस्य[8] पश्यतः' ॥

इति । आदित्यपुराणे–

'नोच्छिष्टो[9] ग्राहयेदाज्यं यज्ञोच्छिष्टं[10] च सन्त्यजेत् ।
शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्भाण्डस्थितं त्वपि' ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि[11]–

---

१. I. reads कृषन्मध्ये नोपानत्कृतपादक ; while G. and H. read the same but substitute दृष्टमध्यो for कृषन्मध्ये and D. reads दृष्टमध्यसोपानत्कः सपादुकः. २. B. C. E. F. G. and H. read विकिरेत् for विसृजेत्. ३. I. read नोच्छिष्टं. ४. I. omits this word. ५. B. C. and F. omit उशनाः. ६. H reads नाऽदत्वा. ७. A. and D. read मृष्टमश्नीयात्. ८. I. reads through mistake. ऽनैकस्य for नैकस्य. ९. I. reads नोच्छिष्टं. १०. B. C. and F. read यज्ञ शिष्टं न सन्त्यजेत. D. reads यथोच्छिष्टं तु न त्यजेत, E. and I. जग्धशिष्टं च सन्त्यजेत् and H. जग्धशिष्टं न सन्त्यजेत्. ११ I. omits अपि

'नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक्।
न भिन्नभाजने चैवं न भूम्यां न च पाणिषु॥
नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशन्नपि।
न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया॥
नाऽन्धकारे न सन्ध्यायां न च देवालयादिषु'॥
(कू. पु. १. २. १९. २०-२२)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—
'न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः'॥
(या. स्मृ. १. १३१)

इति। यत्तु—
'ब्राह्मण्या सह योऽश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन।
न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः॥
उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्नीयाद् ब्राह्मणः क्वचित्।
प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः'॥

इति। न तत्सर्वथा दोषाभावप्रतिपादनपरम्। कदाचनेति वचनात्। अत एवाऽऽदित्यपुराणम्—
'ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं क्वचिद्भुञ्जीत चाध्वनि।
असवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्'॥

इति। वृद्धमनुरपि—

---

१. I. reads चाद्यात्. २. B. C. and H. read कीर्त्तयन्वाऽपि. and the text of K. P. reads कीर्त्तयेद्वाऽपि. ३. B. C. E. F. and H. read नाङ्गारे च न चाऽऽकाशे, D. and G. नाऽगारे च न चाऽऽकाशे and I. reads नाऽन्यागारे न चाऽऽकाशे. ४. D. inserts अपि after मनीषिणः. ५. D. omits न. ६. D. reads प्रतिपादनं and omits परम्. ७. B. C. and F. read आदिपुराणम्. ८. All others except A. D. E. and I. read असवर्ण-. ९. A. reads मनुरपि for वृद्धमनुरपि.

‘ न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणाऽऽवर्जितं पिबेत् ॥
पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥
पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणो न पुनः पिबेत् ।
पिबेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । अत्रिः—

‘ तोयं पाणिनखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत् क्वचित् ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत्’ ॥

इति । शातातपः—

‘ उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः’ ॥

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

‘ पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः ।
अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निःक्षिपेत्’ ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. १९.)

इति । शङ्खः—

‘ नानियुक्तो ऽप्यासनस्थः प्रथममश्नीयात् ।
नाधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति । शातातपो ऽपि—

‘ अभ्यासनोपविष्टस्तु यो भुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।
बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम्’ ॥

---

१ Only I. reads भुक्त्वा. २. E. G. and I. read ब्राह्मणः पुनरापिबेत्. ३. B. C. D. E. F. and G. read -सत्तमेषु; while H. reads -सत्तमेन. ४. G. and H. read द्विजसत्तम. From this to बहूनां पश्यतां the intermediate portion is omitted by D. ५. D. reads सोऽज्ञः, and I. प्राज्ञः

इति। गोभिलः—

'एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्नीयुरितरेऽप्यनु[1]।
मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र तत्सान्तपनं चरेत्[2]॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत्।
भोजने विघ्नकर्त्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते'॥

इति। वाग्यमनं प्रक्रम्य पुराणे—

'स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत्।
भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम्'॥

इति। यत्त्वत्रिणोक्तम्—

'मौनव्रतं महाकष्टं हुंकारेणाऽपि नश्यति।
तथा सति महान् दोषः तस्मात्तन्नियतश्चरेत्'॥

इति। तदेतत् काष्ठमौनाभिप्रायम्[3]। एतच्च पञ्चग्रासाद-र्वाग्विषयम्। तथा च वृद्धमनुः—

'अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्।
पञ्च ग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत्'[4]॥

इति। आश्वमेधिके ऽपि—

'मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि चर्वयेत्[5]'॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ११.)

इति। शातातपोऽपि—

---

१. I. reads -रितरे पुनः. २. I. reads स सान्तपनमाचरेत्. ३. H. reads काष्ठा- for काष्ठ-. ४. I. reads -प्रायेण. ५. B. C. and F. read चापयेत् for चर्वयेत्; while G. reads चापयेत् for the same.

'हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा ।
मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत् स्मृतम्' ॥

इति । पैठीनसिरपि—

'लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।
लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।
देव्र्यां देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि च ॥
उदकं यच्च पक्वान्नं यो दर्व्या दातुमिच्छति ।
स भ्रूणहा सुरापश्च [2]स्तेयी च गुरुतल्पगः' ॥

इति । आश्वमेधिके—

'उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।
भुञ्जानो यदि पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् ॥
[3]केश-कीटावपन्नं च मुखमारुतवीजितम् ।
[4]अभोज्यं तद्विजानीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. १६-१७)

इति । कात्यायनः—

'चण्डाल-पतितोदक्या वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।
भुञ्जीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम्' ॥

इति । [5]गौतमो ऽपि—

---

१. B. C. and F. read दर्व्याऽऽदेयं भृतान्नं तु; whilo D. reads दर्व्या देयं घृतान्नं तु. २. B. C. D. E. F. G. and H. read स स्तेनो गुरुतल्पगः for स्तेयी च गुरुतल्पगः. ३. G. reads केश-कीटाविपेतं च. ४. Except A. and the text all others substitute for this line अन्नं तु राक्षसं विद्यात्तस्मात्तत् परिवर्जयेत्, but in the text this line is the latter half of the 18th verse. All others except A. and G. substitute तत् for तु. ५. D. reads this quotation with गौतमोऽपि after the next quotation from बृहस्पति.

'काहल-भ्रमण-ग्राव्णां चक्रस्योलूखलस्य च ।
एतेषां निनदं यावत्तावत्कालमभोजनम्' ॥
(श्लो. गौ. स्मृ. ९. ३१)

इति । बृहस्पतिरपि—
'अप्येकपङ्क्त्यां[1] नाश्नीयाद्ब्राह्मणैः स्वजनैरपि ।
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥
एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते' ॥

इति । पङ्क्तिभेदप्रकारमपि स एवाह[2]—
'अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।
द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः' ॥

इति । यमो ऽपि—
'उदकं च तृणं भस्म द्वारं पन्थास्तथैव च ।
एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते' ॥

इति । तदेवं मूलवचनोक्तवेष्टितशिरस्त्वादिवर्जनोपलक्षिता नियमविशेषा दर्शिताः[3] । दक्षिणामुखत्वनिषेधो नित्यभोजनविषयः । काम्ये तद्विधानात् । तथा च मनुः—
'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः' ॥
(म. स्मृ. २. ५२; वृ. अ. ५. २५; अ. पु. १५३. ४१)

---

१. B. C. E. F. and H. read पङ्क्त्या नोऽश्नीयात्; while G. and I. read पङ्क्त्या नाऽश्नीयात्. २. D. reads पङ्क्तिभेदप्रकारमाह बृहस्पतिः. ३. G. reads -लक्षितो नियमविशेषो दर्शितः. ४. The text of Vriddha Atri reads भिद्यः. ५. H. reads ऽमृतं. ६. The text of Manu adds हि before उदङ्मुखः.

इति । गोभिलस्तु[१] दक्षिणामुखत्वं प्रतिषेधति[२]—

‘प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।
उत्तरं पितृकार्ये तु दक्षिणां तु विवर्जयेत्’ ॥

इति । ‘वामपादकरः’ वामपादे करो यस्यासौ वामपादकरः । यो वामपादकरो भुङ्क्ते यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते[३] तैः सर्वैर्यद्भुक्तं तद्रक्षांसि भुञ्जते । न स्वयं प्राणाग्निहोत्रादिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्तस्य राक्षसगामित्वं कूर्मपुराणेऽपि दर्शितम्—

‘यो[४] भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।
सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्’ ॥

(कू. पु. १.२.१९.१९; ल. व्या. स्मृ. २. ८१)

इति । अभिप्रेतस्य भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि उच्छिष्टो[५]दकदानादीनि कर्त्तव्यानि । तत्र देवलः—

‘भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदोचमन् ।
उच्छिष्टभागदेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि[६]’ ॥

इति । तत्र[७] मन्त्रः—

‘रौरवे पूयनिलये[८] पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।
प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्’ ॥

इति । गव्यव्यासो[९]ऽपि—

---

१. B. C. E. F. G. H. and I. read गोभिलोऽपि. २. I. read निषेधयति. ३. I. reads स्थितो भुङ्क्ते while D. omits यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते ४. The text of K. P. reads यम् for यो. ५. All others except A. and I. omit उच्छिष्टोदकदानादीनि, but this appears in the marginal reading of H. ६. D. reads ०भागमान्. ७. D. omits तत्र मन्त्रः. ८. B. C. D. F. and I. read पुण्यनिलये, but it is a mistake. ९. D. omits गव्य०.

'ततस्तृप्तः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य
तस्माद्देशान्मनागपसृत्य विधिवदाचामेत्' ।

इति । स चाचमनप्रकारो देवलेन दर्शितः—

'भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
शोधयेन्मुख-हस्तौ च मृदद्भिर्घर्षणैरपि' ॥

इति । तत्र घर्षणं तर्जन्या न कर्त्तव्यम् । तदाह गौतमः—

'गण्डूषस्याथ समये तर्जन्या वक्त्रशोधनम् ।
कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्' ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ९.२९)

इति । व्यासः—

'हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।
स देवांश्च पितॄंश्चैव ह्यात्मानं चैव पातयेत्' ॥
तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डे ऽथ भुक्तवान् ।
यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ॥
स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथा ऽप्रयतो भवेत्' ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

'अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पिबेत् ।
आचान्तः पुनराचामेदायंगौरिति मन्त्रतः ॥
द्रुपदां वा त्रिरावृत्त्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

---

१. H. and I. read पीत्वा for प्राश्य. २. B. C. D. E. F. G. and H. read -चालनम्. ३. A. reads रौरवं नरकं व्रजेत्. ४. All others except A. and I. read घातयेत् for पातयेत्. ५. Except A. and the text of K. P. all others omit उपरिष्टात् and read अमृतापिधानमसीत्यपः पिबेत्, but it is a mistake. ६. The text of K. P. reads उदरं for हृदयं.

आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण[1] पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
निःस्रावयेद्धस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः ॥
हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् श्रद्धायामिति मन्त्रतः ।
[2]अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ॥
सर्वेषामेव [3]योगानामात्मयागः परः स्मृतः ।
योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः [4]पदम्' ॥
(कू. पु. १. २. १९. ९–१३)

इति । अत्रिः–
'[5]आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।
उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो[6]न्मृज्यते मही ॥
[7]भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् ।
आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते [8]महीम्' ॥
(वृ. अ. स्मृ. ९. १९–२०)

इति । शातातपोऽपि–
'आचम्य पात्रमुत्सृज्य किञ्चिदार्द्रेण पाणिना ।
मुख्यान् प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ॥

---

१. All others except A. read अङ्गुष्ठमानीय for अङ्गुष्ठमात्रेण; while A. reads अङ्गुष्ठपानीयं. २. The text of K. P. reads—

अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद् ब्राह्मणेति हि ;

while I. reads—

अष्टाक्षरेण ह्यात्मानं योजयेद् ब्रह्मणीति हि ।.

३. The text of K. P. reads योगानामात्मयोगः; while I. reads सर्वेषामेवमङ्गानामात्मयागः. ४. D. reads अयम्. ५. This quotation appears in Vriddhâtri, but not in Atri. ६. D. reads नो मृज्यते मही , and I. reads नो लिप्यते मही. For the same the text of Vriddhâ tri reads मण्डलशोधनम्. ७. This verse is found neither in the text of Atri nor Vriddhâtri. ८. D. and G. read मही for महीम्.

भुक्त्वा नैवं प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना।
पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं समाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः'।

इति। विष्णुपुराणे ऽपि—

'स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः।
अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं नरः॥
अग्निराप्याययत्वन्नं पार्थिवं पवनेरितः।
दत्तावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम्॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्य-ऽनिलस्य च।
भवत्वेतत् परिणतं ममास्त्वव्याहतं सुखम्॥
प्राणा-ऽपान-समानानामुदान-व्यानयोस्तथा।
अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम्॥

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च
भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम्।
सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहः॥
विष्णुः समस्तेन्द्रिय-देह-देहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः।

१. D. and G. read चैव. २. D. reads -परिग्रहम्. ३. E. reads सतः. All others except A. and the text of Vishṇu Purâṇa read ...प्याययेऽन्नं. ५. The text of Vishṇu Purâṇa reads जरयन्तु. ६. B. C. E. and F. read अरोगं मम चास्तु देहः, D. and G. read अरोगं मम चास्तु देहम्, H. and I. read अरोगं मम चास्तु देहे and for the same the text of V. P. reads अरोगो मम चास्तु देहे. ७. D. G. H. and I. read -देही.

सत्येन तेनान्नमशेषमेतत्[1]
आरोग्यदं मे[2] परिणाममेतु ॥
विष्णुरत्ता[3] तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य[4] तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः'॥
(वि. पु. ३. ११. ८७-९४)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि–
'भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्'।
(मा. पु. २९. ३१)

इति । अत्र[5] वसिष्ठः–
'सुपूगं च सुपत्रं च[6] चूर्णेन[7] च समन्वितम्[8] ।
अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः ॥
एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥
पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
शीर्णपर्णं[9] हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।
शीर्णपर्णं[10] वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः' ॥

---

१. B. C. E. F. G. H. and I. read -मशेषमन्नम ; while D. reads -मशेषमन्यम. २. I. reads स्यात् for मे. ३. A. reads विष्णुरात्मा; while I. reads विष्णुर्यथा. ४. B. C. E. F. and G. read परिमृज्यात. ५. I. reads तत्र. ६. D. reads सपूगं च सपत्रं च ; while I. reads सुपूगं च सुपर्णं च. ७. H. and I. read सुचूर्णेन. ८. A. reads सुसंयुतम्. ९. All others except A. substitute चूर्ण- for शीर्ण-. १०. Here also all others except A. and I. read चूर्ण- for शीर्ण; but I. substitutes जीर्ण- for the same.

इति। यदिदं भोजनं निरूपितं तत् ग्रहणकाले प्रतिषिद्धम्। तदाह मनुः—

'चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः।
अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परे ऽहनि' ॥
(म. स्मृ. ४. २२४; वृ. अ. स्मृ. ५. ६७)

इति। ग्रहे ग्रहणकाले। स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यन्तो ग्रहकालः। तस्मिन् काले न भुञ्जीत। किन्तु राहुणा चन्द्र-सूर्ययोः मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत। यदा तु ग्रस्तास्तमग्रस्तदा परेद्युः विमुक्तौ तौ दृष्ट्वा भुञ्जीत। न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि। तदाह व्यासः—

'नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात्।
ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाऽश्नीयाच्च मुक्तयोः ॥
मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा।
अमुक्तयोरस्तगयोरथ दृष्ट्वा परे ऽहनि' ॥
(ल. व्या. स्मृ. २. ७७–७८)

इति। पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धवासिष्ठः—

'ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः।
भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥
रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः।
चतुर्थे प्रहरे चेत् स्यात् चतुर्थप्रहरादधः' ॥

इति। रात्रौ प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत् आवर्त्तनान्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत। रात्रिपश्चिमयामे चेत् रात्रि-

१. This verse is found in Râmchandrâ's commentary on Manu between verses No. 223 and 224. All other commentators except Râmchandra do not make remarks on this verse. २. E. G. and H. read प्रथमे प्रथमादधः; while I. reads पश्चिमे प्रहरादधः.

प्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत । अह्नश्चतुर्थप्रहरे रविग्रहश्चेत् रात्रेश्चतुर्थप्रहरादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मध्याह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः । शशिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितम् । सूर्यग्रहे तु यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथा च वृद्धगौतमः—

'सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना' ॥

इति । बाल-वृद्धातुरविषये विशेषो मत्स्यपुराणे—

'अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने चेन्न संगवे ।
भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनं चरेत्' ॥

इति । समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन—

'चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।
तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति' ॥

इति । शशिग्रहणे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः—

'ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्' ॥

इति । ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः—

'ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।
तयोः परेद्युरुदये स्नात्वा ऽभ्यवहरेन्नरः' ॥

इति । वृद्धगार्ग्यो ऽपि—

---

१. All others except A. and I. omit the following portion मध्याह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः. २. All others except A. and I omit -पुराणे and read मत्स्यः only. ३. Except A. and I. all others read न तु for चेन्न. ४. I. reads सङ्गवे ग्रहणं for भुञ्जीत सङ्गवे. ५. All others except A. and I. read भुक्तिमाचरेत. ६. A. reads याज्ञवल्क्येन but we find this verse neither in Kâtyâyana nor Yâjnavalkya. ७. D. and G. read शशिग्रहे.

'सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशि-भास्करौ।
तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन' ॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे ऽपि–

'अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्' ॥

इति। ननु–मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषं दर्शनं न सम्भवति–इति चेत्। न। दर्शनशब्देन शास्त्रविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। तदाह वृद्धगौतमः–

'चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः।
राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्' ॥

इति। एवं तर्हि–परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रविज्ञान-सम्भवाद् ग्रस्तास्तमयेऽपि तथैव भोजनं प्रसज्येत। तन्न।

'तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः'।
'अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा'।

इति। वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः। यत्तु स्कन्दपुराणे–

'यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात् परतो भवेत्।
भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन ॥
पूर्वं निशीथात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत्।
तदा दिवा न कर्तव्यं भोजनं शिखिवाहन' ॥

इति। तदिदं यामत्रयाभिप्रायम्। चन्द्रग्रहे तु 'यामांस्त्रीन्'–

---

१. All others except A. and I. omit ग्रस्तास्तमये ऽपि. २. B. C. E. F. G. and H. read तदैव; while D. reads तदैवं. ३. B. C. E. F. G. H. and I. read तात for तत्र. ४. D. reads शशिवाहन. ५. I. reads प्रायकम्.

इति विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात् । पापक्षयकामो ग्रहणदिनमुपवसेत् । तदाह दक्षः—

'अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥

इति । पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः—

'संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे ।
चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही' ॥

इति । ग्रस्तास्तमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव । 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्'—इति भोजनप्रतिषेधात् । क्वचित्तु ग्रहणविशेषे स्नानादिकं न कर्त्तव्यम् । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

'सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।
तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित्' ॥

इति । एतच्च भूभागविशेषव्यवस्थितानां ग्रास-मोक्षदर्शनयोग्यत्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥ इति भोजनप्रकरणम् ॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाह्नः पञ्चमभागमतिवाहयेत् । एतेन भागपञ्चककृत्याभिधानेनावशिष्टदिवसकर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्त्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्—

'भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
इतिहास-पुराणाद्यैः षष्ठ-सप्तमकौ[1] नयेत् ॥
अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या[2] ततः पुनः' ।
(द. स्मृ. २. ६२-६३)

---

१. The text of Daksha reads षष्ठं च सप्तमं नयेत. २. I. reads सन्ध्यां.

इति। अत्रिः—

‘दिवास्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव परित्यजेत्।
आयुःक्षीणा[1] दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी॥
इतिहास-पुराणानि धर्मशास्त्राणि चाऽभ्यसेत्।
वृथा विवादवाक्यानि परीवादं च वर्जयेत्’॥

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

‘अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः।
सच्छास्त्रादिविनोदेन[2] सन्मार्गाद्यविरोधिना[3]॥
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः’।
(वि. पु. ३. ११. ९४-९६)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः॥ (११३)
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य च।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ[4] संविशेत्’॥
(या. स्मृ. १. ११३-११४)

इति। ‘उपास्य च’ इति चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति। सायंसन्ध्या-होमौ निरूपितौ। वैश्वदेवादौ कश्चिद्विशेषो विष्णुपुराणे दर्शितः—

‘पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं बलिं हरेत्[5]॥ (१०१)

---

१. All others except A. and I. read आयुःक्षीणं for आयुःक्षीणा.
२. A. reads this line as follows:—

नाऽसच्छास्त्रविनोदेन सन्मार्गार्थविरोधिना॥.

३. B. C. F. and I. read सन्मार्गार्थविरोधिना. ४. The text of Yâjnavalkya reads -तृप्याऽथ for -तृप्तोऽथ. ५. The text of Vishṇu Purâṇa reads पत्न्यमन्नं बलिं हरेत्.

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नं विसर्जयेत् ।
अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ॥ (१०२)
दिवा ऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योढे विमुखे गते ॥ (१०४)
तस्मात् स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योढमतिथिं नरः ।
पूजयेत् पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्वदेवताः॥ (१०६)
कृतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप ॥ (१०७)
(वि. पु. ३. ११. १०१-१०७)

इति ।

॥ इति अहःशेषादिकृत्यम् ॥

अथ शयनप्रकारमाह हारीतः—

'सुप्रक्षालितचरणतलो रक्षां कृत्वा उदकपूर्णघटादिमङ्गलोपेत आत्माभिरुचितामनुपहतां सुत्रामाणमिति पठन् शय्यामधिष्ठाय रात्रिसूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य 'सर्पाऽपसर्प भद्रं

---

१. The text of V. P. reads तथैवाश्वापचर्जनम् ; while B. C. D. E. F. G. and H. read तथैवान्नविसर्जनम्. २. After this verse D. and the text of V. P. add one verse more, which is—

'पादशौचाऽसन-प्रह्व-स्वागतोक्त्या च पूजनम् ।
ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव' ॥.

३. The text of V. P. reads दिनाऽतिथौ for दिवा ऽतिथौ. ४. I. reads सूर्योटे. ५. I. reads सूर्योटम्. ६. All others except A. and the text of V. P. read as follows:—

गच्छेच्छय्यामस्फुटितां ततो दारुमयीं नृप ।.

७. B. C. and F. read आत्माभिरूपां. ८. I. reads through mistake सूत्रामां पठन्.

. ते'–इति श्लोकं जपित्वा इष्टदेवतास्मरणं कृत्वा समाधिमास्थाय अन्यांश्च वैदिकान् मंत्रान् सावित्रीं च जपित्वा मङ्गल्यं श्रुतं शङ्खं च शृण्वन् दक्षिणाशिराः स्वपेत्' ।

(हा. स्मृ. ७. ३)

इति । दक्षिणाशिराः–इति प्रदर्शनार्थम् । तथा च विष्णुपुराणम्–

'प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप ।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम्' ॥

(वि. पु. ३. ११. १०९)

इति । गार्ग्यो ऽपि–

'स्वगृहे प्राक्शिराः शेते ह्यायुष्यं दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः' ॥

इति । पुराणे ऽपि–

'रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा सर्वांश्च सुखशायिनः' ।
नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि' ॥

इति । सुखशायिनो ऽपि गोभिलेन दर्शिताः–

'अगस्तिर्माधवश्चैव मुचकुन्दो महामुनिः ।
कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः' ॥

इति । शयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः–

---

१. I. reads -श्चैव. २. Except A. and I. all others read मङ्गल्यशुभं. ३. II. and I. read this line as follows :—

स्वगेहे प्राक्शिराः शेते श्चायुर्ये दक्षिणाशिराः ।.

D. omits the whole verse. ४. A. reads विष्णुपुराणे ऽपि; but we do not find the following verse in the said Purāṇa; while D. omitting पुराणे ऽपि, and the preceding verse, shows that the verse belongs to Gārgya. ५. II. and I. read गालवेन. ६. I. reads through mistake मुचुकुन्दो

'शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेवगृहे वाऽपि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥
न यक्ष-नागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
कूलच्छायासु च तथा शर्करा-लोष्ट-पांसुषु ॥
न स्वपेच्च तथा गेर्त्ते विना दीक्षां कथञ्चन ।
धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरूणां च तथोपरि ॥
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ॥
नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा' ।

इति । विष्णुरपि–

'नार्द्रपादः स्वपेत् । नोत्तरापरा-ऽवाक्शिराः* ।
न नग्नः । नार्द्रवंशे । नाकाशे । न पलाश-
शयने । न पञ्चदारुकृते । न गजभग्नकृते ।

* प्राग्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन वाक्येन । गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युद्भिन्नेनाऽपि अग्निना दग्धे । घटैः आ सर्वदा सिक्तस्य तरोः काष्ठेन कृते । चपलो दुर्व्यसनी हस्त-पादादिविक्षेप्ता । गवादिशब्देन तच्छाला उच्यन्ते । धान्यवत् साक्षात् तदुपरि शयनासम्भवात् । उच्छिष्ट ऊर्ध्वाऽधरोच्छिष्टवान् । अशुचौ मूत्रविष्ठाद्युपहते देशे । इति व्याचकार नन्दपण्डितः ।

१. A. reads न स्वपेच्च तटाकाऽन्ते. २. D. reads ध्यायन् for धान्य-. ३. D. and I. read -स्थित-. ४. G. omits विष्णुरपि; while D. reads विष्णुपुराणे. ५. B C. D. F. G. H. and I. read नार्द्रवासाः for नार्द्रपादः. the text of Vishnu Smriti reads सुप्यात for स्वपेत् and elsewhere स्वप्यात्. ६. The text omits अवाक् and reads नोत्तरापरशिराः, but this is a mistake. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit नोत्तरापराऽवाक्शिराः । न नग्नः । नार्द्रवंशे नाकाशे ।. ७. The text reads न पालाशे शयने. ८. I. reads न भग्नशयने in the place of न गजभग्नकृते.

न विद्युद्दग्धकृते । न भिन्ने । नाग्निघुष्टे । न घटासिक्तद्रुमजे । न श्मशान-शून्यालय-देवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये । न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-सुराणामुपरि ।
नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मनि ।
देशे न चाऽशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ' ॥

(वि स्मृ. ७०. १–१७)

इति । विष्णुपुराणेऽपि–

'नाऽविशालां न वै भग्नां नाऽसमां मलिनां न च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ' ॥

(वि. पु. ३. ११. १०८)

इति । उशनाः–

'न चैं तैलाभ्यक्तशिराः स्वपेन्नादीक्षितः कृष्णचर्मणि' ।

इति । दक्षः–

---

१. All others except A. and the text omit -कृते and read -दग्धे. २. Except A. and the text all others omit न भिन्ने. ३. In other places the text reads नाग्निच्युष्टे. ४. All others except A. and the text omit न घटासिक्तद्रुमजे । न श्मशान-शून्यालय-देवतायतनेषु. ५. All others except A. and the text read न बालमध्ये; but the commentator does not follow this reading. ६. B. C. D. and F. read नारिमध्ये; while E. G. H. and I. read न चारिमध्ये. ७. B. C. D. and F. omit धान्य-, and read न गोगेहे । न हुताश-, E. and G. read न धान्ये । न गोगेहे । न हुताश- and H. reads न धान्ये । न गो-गुरु-हुताशन-. All these readings are for न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-. ८. B. C. D. E. F. G. and H. omit the latter portion of this verse and read नोच्छिष्टो न दिवा इति; while I. reads नोच्छिष्टे न दिवे इति, but this is a mistake. ९. D. and G. read न समां. १०. E. and G. read न गजां भ्रमरीं for न च जन्तुमयीं. ११. Except A. and D. all others omit च.

'प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते' ॥
(द. स्मृ. २.५४)

इति । 'सन्ध्या स्नानम्'–इत्यारभ्य 'यो वेष्टितशिराः'–इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामाह्निकं संक्षिप्य निरूपितम् । एतस्य करणे श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः । तदुक्तं कूर्मपुराणे–

'इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया ।
ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥
नास्तिक्यादथ वाऽऽलस्याद् ब्राह्मणो न करोति यः ।
स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ प्रजायते ॥
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम् ।
तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः' ॥
(कू. पु. १. २. १९. ३०–३२)

इति ॥ ५९ ॥

इत्थं च 'षट्कर्माभिरतः'–इत्यनेन ब्राह्मणस्याऽसाधारणधर्मान्निरूप्य तत्रत्याध्ययनादिसाधारणधर्मप्रसङ्गागतमाह्निकं परिसमाप्येदानीं प्रकृतानेव क्रमप्राप्तानभिषिक्तस्य क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मानाह–

१. The text of Daksha reads वेदाभ्यासेन तौ. २. The text of Daksha reads शयानो हि for शायनस्तु. ३. I. reads इत्थं तदखिलं; while the text of K. P. reads इत्येतदखिलेनोक्तं. ४. E. and G. read कालयोनौ; while B. C. and F. read व्यालयोनौ. ५. B. C. D. E. F. and G. omit च. ६. H. and I. substitute स्वकर्माभिरतः for षट्कर्माभिरतः. ७. I. reads स्य साधारण-. ८. . reads तत्राध्ययनादि-. ९. I. reads क्षत्रियस्य साधारण-.

अव्रता[1] ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोर-भक्तप्रदो हि सः ॥ ६० ॥
क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान्[2] ।
निर्जित्य[3] परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्[4] ॥ ६१ ॥
पुष्पं[5] पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे[6] न यथाऽङ्गारकारकः ॥ ६२ ॥

इति । द्विविधो हि राजधर्मः दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च । तत्राद्येन श्लोकेन दुष्टशिक्षा प्रतिपाद्यते । व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारिकर्तृकं मध्वादिवर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञवल्क्यः 'व्रतमपीडयन्' (या. स्मृ. १. ३) इत्युक्त्वा विवक्षितं तद्व्रतं स्पष्टीचकार—

'मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त[7]-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लील-परिवादादि[8] वर्जयेत्' ॥
(या. स्मृ. १. ३३)

इति । यद्वा स्वगृह्यप्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्यत्र व्रतशब्दाभिधेयानि । तदुभयविधव्रतरहिताः स्वाध्यायमप्यनधीयाना ब्रह्मचारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति तं

---

१. M. reads अनृता. २. M. reads प्रचण्डवत्. ३. M. reads विजित्य. ४. G. H. I. K. and M. read पालयन्. ५. J. and K. read पुष्पं फलं ; while I. reads पुष्पमात्रं. ६. M. reads इवोद्याने. ७. B. C. and F. read -शुल्क-; while G. reads -शुक्र-. ८. All others except A. and the text of Yâjnavalkya read -वादांश्च, but the commentator of the text does not follow the reading.

ग्रामं दण्डयेत् । यतः स ग्रामश्चौरसदृशेभ्यो भक्तमन्नं प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितमननुतिष्ठतां प्रतिषिद्ध-मनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञां दण्डनीयत्वमुपलक्ष्यते । अत एव नारदः—

'यो यो वर्णो ऽपहीयेत यो ये उद्रेकमाप्नुयात् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्' ॥
(ना. स्मृ. १७. ६७)

इति । याज्ञवल्क्यः—

'कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि' ॥
(या. स्मृ. १. ३६१)

इति । मनुरपि—

'पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वधर्मेण तिष्ठति' ॥
(म. भा. शां. रा. १२१. ६०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

---

१. I. reads ऽवहीयेत. २. All others except A. and the text of Nârad read यश्चोद्रेकमनुव्रजेत्. ३. I. inserts this verse in the quotation from Yâjnavalkya, but it is a mistake. ४. D. reads च्चरितान्, and I. reads चकितान्. ५. B. C. F. and G. read यः स्वधर्मेण while D. omits the following—

..........यस्त्वधर्मेण तिष्ठति' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति................................ ॥

'अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो[1] वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्'॥
(या. स्मृ. १. ३५८)

इति। दण्ड्यदण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः—

'यो दण्ड्यान् दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत्।
इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः'॥
(या. स्मृ. १. ३५९)

इति।[2] अदण्ड्यदण्डनं निषेधयति मनुः—

'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति'॥
(म. स्मृ. ८. १२८)

इति। दण्डश्च द्विविधः शारीरो[3]ऽर्थदण्डश्चेति। यथाऽऽह नारदः-

'शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डश्च द्विविधः स्मृतः। (५३)
[4]शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः॥ (५४)
[5]काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च'॥
(ना. स्मृ. २१. ५३-५५)

इति। राज्ञो दण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः—

'अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात्।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य[6] राजानमसृजत्प्रभुः॥
इन्द्रा-ऽनिल-यमा-ऽर्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।
चन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः॥

---

१. I. reads भार्या for अर्घ्यो वा. २. G. reads अदण्ड्यान् दण्डयन्तं निषेधति. ३. I. reads शारीर आर्थिकश्चेति, while all others except B. C. and F. omit ति. ४ The text reads—शारीरः सन्निरोधादिर्जीवितान्तस्तथैव च. ५. A. reads कणादिस्त्वर्थदण्डस्तु. ६. A. reads लोकस्य.

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं[१] भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं[२] दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशु-द्रव्यसञ्चयम् ॥
कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनःपुनः ॥
यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते[३] विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
यस्तु[४] तं द्वेष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
तस्माद्धर्मं[५] यमिष्टेषु स[६] व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं[७] न विचालयेत् ॥

---

१. D. reads चैनं; while A. reads च तं. २. G. reads नरंन्दुरुपसर्पिणम्. ३. All others except A. and I. read यस्य प्रसादे पद्मा श्रीः; while G. reads तस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते. ४. The text of Manu reads तं यस्तु. ५. B. C. E. F. H. and I. read तस्माद्धर्ममभीष्टेषु; while G. reads तस्माद्धर्मपर्थीष्टेषु. ६. I. reads सत्यं पश्येत् through mistake. ७. I. reads तद्धर्मं.

तस्यार्थे[1] सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम्[2] ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥ (१४)
तं राजा प्रणयन्सम्यक्[3] त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते[4] । (२७)
(म. स्मृ. ७. ३-२७)

इति । महाभारते-
'परोक्षा देवताः सर्वा राजा प्रत्यक्षदेवता ।
प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य[5] दृश्यते ॥
राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम् ।
राजा सत्यं च धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम् ॥
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो माभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥
राजमूलो[6] महाराज धर्मो लोकस्य लभ्यते[7] ।
प्रजा राजभयादेव न[8] खादन्ति परस्परम्' ॥
(म. भा. शां. रा. ६९. ७९.)

इति । ननु-'दण्डयेद्राजा'-इति भूपालस्यापि दण्डयितृत्व-मुक्तम् । तत्कथं क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मः? मैवम् । राजशब्द-स्य क्षत्रियविषयत्वेनावेष्ट्यधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि[9]-द्वितीयाध्याये अवेष्ट्यधिकरणे श्रूयते-'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा'- इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये

---

१. D. reads तस्यांगे. २. All others except A. D. and the text of Manu read धर्ममात्मनः. ३. All others except A. and the text of Manu substitute दण्डं for सम्यक्. ४. G. reads -धर्मेत: ५. A. reads यत्र. ६. H. reads राजमूलो राजधर्मो. ७. I. reads रक्ष्यते. ८. B. C. D. E. and F. read नन्दन्ति च for न खादन्ति. ९. From तथा हि to (P. 451, L. 17) एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः (both including) the intermediate portion is omitted by all others except A. and I.

अवेष्टिनामकेष्टिं प्रकृत्य–'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम्'–इति ।

तत्र संशयः । किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राजसूये ऽधिकारः ? उत क्षत्रियस्यैव?–इति । तदर्थं च किं राजशब्दः त्रयाणामपि वर्णानां वाचकः ? किंवा क्षत्रियस्यैव ?–इति । ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यम् । किं राजशब्दो राज्ययोगनिमित्तः? क्षत्रियत्वनिमित्तो वा ?–इति । तत्र राजशब्दो राज्ययोगनिमित्त एव । आर्यप्रसिद्धेः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्वनिमित्तः । अनार्यप्रसिद्धेरार्यप्रसिद्धापेक्षया दुर्बलत्वात् । द्रविडेषु विगानात् । तदन्येष्वप्रसिद्धश्च । तत्र स्यात् राज्ययोगात् राजानस्त्रयोऽपि भवन्ति । राज्यपदं तु रूढ्या जनपदरक्षणे वर्त्तते । न राजयोगमपेक्षते ।

ननु– 'कर्मणि '– इत्यधिकृत्य–

'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् '।

(पा. सू. ५. १. १२८)

इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्बल[...] यस्त्वात् राजयोग एव राज्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं–इति चेत् । लो[...] प्रयोगस्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि स एव मू[...] नान्यत् । प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्त[...] च राजशब्दस्यावगम्यते । ततस्तदनुसारेण स्मरणं शब्दापश[...]

---

१. Here I. gives the reading अत्र तस्मात्. २. I. reads पत्यंश- thro[...] mistake.

विभागमात्रपरं व्याख्येयम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधे-
यत्वेन राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि । 'यदि'
शब्दोऽपि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्य-
था प्राप्त्यभावात् 'यदि' शब्दोऽनुपपन्नः स्यात् । वैदिकश्च
निर्देशः स्मृतेरपि बलीयान् । तस्मात् निमित्तार्थानि श्रवणा-
नि—इति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते । अन्यथाऽपि तत्स-
द्भावात् । 'राजानमभिषेचयेत्'— इति ह्यभिषेकविधौ प्रागे-
व राज्ययोगाद्राजशब्दस्य क्षत्रियमात्र एव प्रयुक्त[1]त्वात् । ते-
न रूढमेव राजपदं निर्णीयते । 'यदि' शब्दस्तु निपातत्वाद्
'यथा कथञ्चिदपि नियमे[2] न दुष्यति'—इति स्मरणाच्च स्वतन्त्र-
मेव राजपदम् । न च तस्य निर्मूलत्वम् । द्रविडप्रयोगस्यैव मू-
लस्य सम्भवात् । अतो न[3] यथार्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति ।
तेनैवाभियुक्तप्रणीतेनाचारस्य सम्भवात् । गौण-भ्रान्त्या-
[दि]प्रयोगप्रसृतस्य बाधात् राज्ययोगेन राजशब्दः । स्वतन्त्रस्तु
[रा]जशब्दः क्षत्रियवचन—इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्त्यभावात्
[ज्ञा]पकानि वचनानि—इति । एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः ।

ननु[4]—जनरञ्जनाद्राजत्वं महाभारतेऽभिहितम्—

'रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि'।

इति । बाढम् । सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रञ्जकत्वम् ।
[']क्षत्रियो हि' इत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्टपरि[5]पालनरूपो धर्मो

---

१. I. reads प्रयुक्तः. २. I. reads नयने. ३. I. gives the correct [r]eading नायथार्थत्वे. ४. B, C. and F. read ननु च- for ननु -जन-. ५. I. [o]mits -परि-.

अभिधीयते । राजधर्मेषु प्रजारक्षणस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः–

'प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्' ।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति–

'प्रजानां रक्षणं दानमिज्या ऽध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत्' ॥

(म. स्मृ. १. ८९)

इति । शान्तिपर्वण्यपि–

' नृपाणां परमो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥
वर्णानामाश्रमाणां च राजा भवति पालकः ।
स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा ॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम् ॥
यजते यदधीते च यद्ददाति यदर्चति ।
राजा षड्भागभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।
उत्थानेन प्रसादेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥

---

१. A. reads निरूप्यते, and I. विधीयते. २. A. reads प्रजारञ्जनस्य ३. I. reads प्रधानः क्षत्रियं धर्मः, but all other manuscripts, as wel as the text, do not follow this reading. ४. The text of Manu reads अप्रसक्तिश्च. ५. I. reads प्रजानां परिपालनम्. ६. B. C. D. E. and F. read राजधर्मेण for राजा धर्मेण. ७. After this word B. C. D. E. F. G. and H. add इति. ८. D. reads प्रदानेन.

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद् यदाऽऽचरते राजा तत् प्रजानां स्म रोचते' ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

'वत्स राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मेष्वाप्नोति पुष्कलम्' ॥

(मा. पु. २७. ४-३१.)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे—

'यदन्हा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्' ॥

(म. भा. शां. रा. ७१. २९)

इति । मनुरपि—

'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः ॥
रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्र-शतदक्षिणैः ॥
योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रीतिं भोगं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत्' ॥

इति । रक्षणीयाश्च प्रजा भयमापन्नाः । भयं च तासां द्वेधा सम्पद्यते । चोर-व्याघ्रादिभ्यः परसैन्येभ्यो वा । अतस्तदुभय-

---

१. I. reads च. २. The text of Mârkaṇḍeya Purâṇa reads राज्ये ऽभिषिक्ते च. ३. D. reads महीभृतः. ४. The text reads वत्सतः. ५. B. C. and F. read भागं च.

निवारणाय 'प्रदण्डवान्'—इति 'परसैन्यानि निर्जित्य'—इति चोक्तम्। एतच्च निवारणं क्षत्रियस्यैव कुतो ऽसाधारणमित्याशङ्क्य तद्धेतुत्वेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम्। तच्च क्षत्रियस्यैव। तथा च मनुः—

'शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः'॥

(म. स्मृ. १०. ७९)

इति। आनुशासनिकेऽपि क्षत्रियं प्रकृत्य पठ्यते—

'उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः'।

इति। शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते। तानि च शान्तिपर्वणि दर्शितानि—

'यष्टयस्तोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः।
फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्यनेकशः'॥

इति। 'प्रदण्डवान्' इत्यनेन चौरादिशिक्षा विवक्षिता। यद्यप्येषा पूर्ववचन एवोक्ता तथापि तत्र सा प्राधान्येन प्रतिपादिता। अत्र तु प्रजारक्षणसाधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम्। दण्डप्रकारमाह मनुः—

'अनुबन्धं परीक्ष्यार्थं देश-कालौ च तत्त्वतः।
सापराधमथालोच्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्'॥

(म. स्मृ. ८. १२६)

इति। विष्णुः—

---

१. From तद्धेतुत्वेन to च युद्धोपकरणानि the intermediate portion is omitted by E. We do not think that this omission is a mistake of the writer. २. B. C. D. E. F. G. and H. read -कृषी. ३. I. reads अगुः; while D. reads यज्ञः through mistake. ४. I. omits सा. ५. The text of Manu reads परिज्ञाय for परीक्ष्यार्थ.

'आगःस्वपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः।
दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्त्र्य ब्राह्मणैः सह' ॥

(वि. स्मृ. ५. १९४)

इति। बृहस्पतिरपि—

'वाग्धिग्वधः स्वकं चैव चतुर्धा कल्पितो दमः।
पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा सम्परिकल्पयेत् ॥
गुरून् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्।
विवादिनो नरांश्चान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥
महापराधयुक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत्'।

इति। तथा च कात्यायनः—

'मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम्।
यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधुकल्पितम् ॥
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च' ॥

इति। मनुः—

'दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥

१. B. C. D. and F. read आगेष्वपि for आगःस्वपि. The text of Vishṇu reads अपराधिषु चाऽन्येषु for आगःस्वपि तथाऽन्येषु. २. I. reads दण्डं तु प्रणयेद्राजा. ३. Except A. and the text of Vishṇu all others read सामन्त- for सम्मन्त्र्य. ४. B. C. E. F. and G. omit इति। बृहस्पतिरपि. H. also omits this, but these words appear in the marginal correction. ५. I. omits च. ६. The text of Manu reads यानि. ७. B. C. and F. read पादं.

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥
(म. स्मृ. ८. १२४-१२५

इति । बृहस्पतिरपि—

'जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।
येद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्' ॥

इति । यमोऽपि—

'एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः' ॥

इति । परसैन्यनिर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते । (१०
पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा ॥
नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत । (११
तस्मात्तदा योजयीत परेषां व्यसनेषु वा ॥
एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने । (१२
जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ॥
चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः । (१३)

१. यद्यद्धि कुशलं यस्मात् for यद्यद्विप्रेषु कुशलं. २. All others except I. omit यमोऽपि. ३. The text of Mahâbhârata reads चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा. ४. I. reads तथा. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read गच्छति. ६. The text reads तथा योजयेत. ७. H. reads जनवान्.

सप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा युद्ध्येयुरचला इव। (१९)
यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः। (२०)
अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम्।
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः॥
समा[1] निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते।
नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम्॥
बहुदुर्गा महावृक्षा वेणु-वेत्रतिरस्कृता[2]।
पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च[3]॥
पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत।
रथा[4]ऽश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते॥
पदाति-नागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते।
गुणानेतान् प्रसङ्ख्याय युद्धं शत्रुषु योजयेत्[5]॥
(म. भा. शां. रा. १००. १०-२५)

इति। मनुरपि-

'यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रम्प्रति प्रभुः।
तदाऽनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः॥
मार्गशीर्षे शुभे मासे[6] यायाद्यात्रां महीपतिः।
फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा[7] मासौ प्रति यथाबलम्॥
अन्येष्वपि तु[8] कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम्।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः॥

---

१. The text reads सपङ्कगर्तरहिता. २. The text reads -समाकुला. ३. B. C. E. F. and H. read सर्वतोपवनानि च; while I. reads सर्वतो न[वनानि] च. ४. I. reads तथाऽश्व-. ५. The text reads देश-कालौ प्रयोजयेत्. ६. The text of Manu reads मासि. ७. B. C. and F. read फाल्गुने वाऽथ चैत्रे वा. ८. I. reads अन्येष्वप्यृतु-.

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकं बलम् ।
साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ' ॥
(म. स्मृ. ७. १८१-१८५)

इति । बलस्य षड्विधता उशनसा दर्शिता—
'मूलबलं श्रेणीबलं मित्रबलं
धृतकंबलं शत्रुबलमाटविकबलं च' ।

इति । युद्धार्थं सैन्यसन्नाहरचनामाह मनुः—
' दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराह-मकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥
यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत तदा स्वयम् ॥
सेनापति-बलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत्तां प्राचीं कल्पयेद्दिशम् ॥
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read चारं. २. B. C. E. and F. read मदालसादर्शिता for उशनसा दर्शिता. ३. I. reads तथा; while the text reads सदा. ४. I. reads सेनापतीन् बलाध्यक्षान्. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read दीप्तान् for आप्तान्. ६. B. C. D. E. F. and G. read स्थानयुद्धे. ७. A. reads विभजेत्स्थान्.

स्यन्दनाश्वैः समे युद्ध्येदनूपे नौ-द्विपैस्तथा ।
वृक्ष-गुल्मावृते चापैरसि-चर्मायुधैः स्थले ॥
कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च पाञ्चालाञ्छूरसेनजान् ।
दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥
प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
उपरुद्ध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकार-परिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥
उपजप्यानुपजपेद्बुद्ध्येच्चैव हि तत्कृतम् ।
युक्ते च दैवे युद्ध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक् ।

---

१. B. C. E. and F. read—

युद्ध्येरन् स्यन्दनाश्वैश्च समे ऽनूपे च नौ-द्विपैः ।,

and D. and G.—

युद्ध्येरन् स्यन्दनाश्चैव समेऽनूपे च नौ द्विपैः ।.

२. I. and the text of Manu read कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit—

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ।.

४. B. C. D. E. F. and G. omit the following three lines --

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥
उपजप्यानुपजपेद्बुद्ध्येच्चैव हि तत्कृतम् ।

H. also omits these lines, but they appear in the marginal correction of the manuscript. ५. I. reads तटाकानि. ६. I. reads अपि for तथा. ७. I. reads उपजाप्या-. ८. The text of Manu reads बुद्ध्येतैव च.

विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥
अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युद्ध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥
त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा युद्ध्येत सम्पन्नो विजयेत रिपुं यथा ॥
जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥
सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत् तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदितान्' ।
(म. स्मृ. ७. १८७-२०३)

इति । उक्तप्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य जितामेतां पूर्वां च स्वकीयां भुवं राजधर्मेण पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं 'पुष्पं पुष्पं' (६२)—इति *तृतीयश्लोकेन विशदीक्रियते । यथा मालाकार आरामे यदा यदा यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा तं-त्तद्विचिनोति । न तु पुष्पलतामुन्मूलयति । तथा प्रजाभ्यः करमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं गृह्णीयात् । अंगारका-

* तृतीयश्लोकेन पूर्वमुदाहृते मूलस्थश्लोकत्रये अन्त्येन द्विषष्टितमेनेति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. and H. read युद्ध्येत. २. G. reads संक्रामे. ३. B. C. E. and G. read सम्पन्नौ; while I. reads संयत्तो. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read रिपूंस्तथा; while H. and the text of Manu read रिपून्यथा. ५. B. C. D. E. F. and G. read परिहारार्थं. ६. D. reads पश्चयेत. ७. The text of Manu reads धर्म्यान्. ८. I. reads पुष्पमात्रं. ९. I. reads तद्विचिनोति.

रकस्तु वृक्षमुन्मूल्य सर्वात्मना दहति । न तु तथा प्रजाः पीडयेत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्—

'मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरान्न प्रवासयेत् ।
वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्चैव न कुट्टयेत् ॥
जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।
व्याघ्रीवदुद्धरेत् पुत्रं न दशेन्न च पीडयेत् ॥
यथा च लेखकः पर्णमाखुः पादत्वचं यथा ।
अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥
अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।
ततो भूयस्ततो भूयः क्रमाद्वृद्धिं समाचरेत्' ॥

(म. भा. शां. रा. ८८. ४–७)

इति । मनुरपि—

'क्रय-विक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योग-क्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
यथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥

---

१. The text of Mahâbhârata reads भ्रमर इव पादपम. २. All except A. and the text read न चक्षुवत्पीडयेत्. ३. I. reads स्तनांश्चैव विकुट्टयेत through mistake. ४. A. D. and G. read जलूकावत. ५. B. C. D. F and G. read व्याघ्री चापहरेत्, E. and H. read व्याघ्रीवापहरेत. A. reads व्याघ्रीवत्रापहरेत् and the text व्याघ्रीव च हरेत. ६. The text reads यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा ।. ७. Except A. and the text all read अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन वर्धमानं प्रदापयेत् omitting तथा राष्ट्रं समापिबेत ॥ अल्पेनाल्पेन देयेन. ८. I. reads क्रमाद्वृद्धि. ९. I. reads योगं. १०. D. reads फले च युञ्जीत, and B. C. E. F. and G. read फलेन युञ्जीत.

यथाऽल्पाल्पमदन्त्यद्यं वार्योको-वत्स-षट्पदाः ।
तथाऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाऽब्दिकः करः' ॥
(म. स्मृ. ७. १२७–१२९; म. भा. रा. ८७. १३)

इति । मार्कण्डेयोऽपि[१]–

'मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः' ॥
(मा. पु. २७. २३)

इति । एतच्च करादानं मालाकारदृष्टान्तेन प्रतिपादितमितरेषामपि सर्वेषां राजधर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञवल्क्येन दर्शिताः–

'महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।
विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रो[३]ऽपरुषस्तथा ।
धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः' ॥
(या. स्मृ. १. ३०९–३११

इति । ते[४] एतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः । एत एव राजगुणा इत्यप्युच्यन्ते । अत एव–

'षट्त्रिंशद्गुणोपेतो राजा'–

---

१. This verse appears in the marginal correction of H. २. I omits मार्कण्डेयोऽपि and the following verse. ३. I. reads अक्षु॰ for अक्षुद्रो. ४. I. reads य एते.

इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे महोत्साहादयः उशनसा पठिताः। बहिरङ्गा अपि राजधर्मा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः–

'सुमन्त्रिणः[1] प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन्।
तैः सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्'॥

(या. स्मृ. १. ३१२)

इति। मनुरपि–

'मौलाञ्छास्त्रविदः[2] शूरान् लब्धलक्ष्यान्[3] कुलोद्गतान्[4]।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्॥ (५४)
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहम्[5]।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्ध-प्रशमनानि च॥ (५६)
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्।
समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः॥
सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम्[6]॥
नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत्।
तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्'॥

(म. स्मृ. ७. ५४-५९)

इति। आरम्भणीयं च कर्म देशविशेषेषु दुर्गसम्पादनम्। तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्–

---

१. All others except A. and I. read सन्मन्त्रिणः and the text of Yâjnavalkya reads स मन्त्रिणः. २. D. reads शास्त्रविदः. ३. G. reads बद्धलक्षान्. ४. D. reads कुलागतान्. ५. D. E. H. and I. read -विग्रहान्. ६. I. reads सामान्य-.

'रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जन-कोशात्मगुप्तये' ॥

(या. स्मृ. १. ३२१)

इति । दुर्गभेदा मनुना दर्शिताः—

'धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥
सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्' ।

(म. स्मृ. ७. ७०-७१)

इति । दुर्गसंविधानप्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'दृढप्राकार-परिखं हस्त्यश्व-रथसङ्कुलम् ।
ऊर्जस्विनर-नागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ॥
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
शूराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदेवतम् ।
वश्यामात्य-बलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत्' ॥

(म. भा. शां. रा. ८६. ६-७)

इति । मनुरपि—

---

१. I. reads यशस्यम for पशव्यम. २. D. reads दुर्गभेदो मनुना दर्शित, and omits the following four lines, up to शान्तिपर्वणि दर्शितः. ३. The text भनुर्दुर्गं. The text समाश्रित्य. ४. The text reads शूराढ्यजनसम्पन्नं. Here except A. D. and the text of Mahâbhârata all others are mistaken. They omit the following portion—

.... ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वश्यामात्यबलो राजा.................. ॥

and read शूराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत्.

'तत्स्यादायुधसम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः॥
तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः।
गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जल-वृक्षसमन्वितम्'॥
(म. स्मृ. ७. ७५–७६)

इति। दुर्गसंविधानमुक्त्वा यागादिधर्मानपि स एवाह—

'तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपसमन्विताम्॥
पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः।
तस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च॥
यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृपु'॥
(म. स्मृ. ७. ७७–८०)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम्।
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा॥

१. The text of Manu reads तं स्यात्. २. The text reads सु- for तु. ३. All except I. and the text read सार्वर्तुकं. ४. I. reads शुद्धं. ५. The text reads -गुणान्विताम्. ६. I. and the text read चर्त्विजम्. ७. All others except A. I. and the text read तस्य. ८. The text reads धर्मार्थं. ९. B. C. E. F. and G. omit this whole line. १०. All except A. and the text read पुरोहितं च कुर्वीत. ११. I. reads दैवज्ञमपि चाभिक्रम, and G. omits the following portion:—

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥
भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।
सदान-मान-सत्कारैर्वासयेत् श्रोत्रियान् सदा ' ॥

(या. स्मृ. १. ३१३-३१५)

इति । मनुरपि—

' म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
न च क्षुधाऽस्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥
श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ' ॥

(म. स्मृ. ७. १३३-१३५)

इति । आनुशासनिकेऽपि—

'शाला-प्रपा-तडागानि देवताऽऽयतनानि च ।
ब्राह्मणावसथांश्चैव कर्त्तव्यं नृपसत्तमैः ॥

.... दैवज्ञमुदितोदितम् ।
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥
श्रौत-स्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत.................. ॥

and reads पुरोहितं च कुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥. १. B. C. E. F. and G read प्रदान-मान-; while D. reads सदाऽन्न-मान-, but this whole line is not found in the text, which substitutes—

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

for it. २. The text reads अभिरक्षेत्र. ३. B. C. D. E. F. and G. read सर्वतश्चैव. ४. D. reads -प्रपात-शाकानि. ५. B. C. D. E. F. H. and I read आवसथं

ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
कुलमुत्पाटयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥
दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम्' ॥

इति । शान्तिपर्वण्यपि–

'बालातुरेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह ।
शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र समाहितः ॥
भरणं सर्वभूतानां रक्षणं चापि सर्वशः ।
यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ॥
प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ।
आश्रमेषु यथाकालं चैलं भाजनभाजनम् ॥
स्वयं तूपहरेद्राजा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च ॥
निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रह्वश्च नित्यशः ।
विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ।
आहवे च महीं लब्ध्वा श्रोत्रियायोपपादयेत्' ॥

(म. भा. शां. रा. ८६.२१–२६)

इति । मनुः–

१. This and the following two lines do not appear in our edition of Mahâbhârata Ś. (Canto 86); but they may be found elsewhere in this book. २. The text reads धर्मबाधकम. ३. The text reads सत्कृत्याऽभ्यर्च्य मान्य च. ४. The text reads राष्ट्र-. ५. The text reads सर्वदा. ६. D. reads व्युत्क्रमेण. This and the following two lines are not found in the 86th Canto of Mahâbhârata S. ७. D. omits इति । मनुः–.

'मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्' ॥

(म. स्मृ. ७. १११-११२)

इति । दिनचर्या तु मनुना दर्शिता—

'उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुत्वाऽग्निं ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेच्च सभां शुभाम्' ॥

(म. स्मृ. ७. १४५)

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् ।
स्नानशालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥
अर्घ्यं दत्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः ।
ततोऽलङ्कृतगात्रः सन् वक्त्रमालोक्य मन्त्रवत् ॥
घृतपात्रं तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः' ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'ऋत्विक्-पुरोहिताचार्यै राशीर्भिरभिनन्दितः । (३३२)
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्गाः काञ्चनं महीम् ।
नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च' ॥

(या. स्मृ. १. ३३२-३३३)

१. The text of Manu reads हुत्वाग्निं ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥.
२. B. C. D. E. F. and G. substitute स for तु. ३. I. reads मन्त्रवित्.
४. D. and the text reads दद्याद्गां. ५. B. C. and F. read तथा श्रोत्रियाय:
while D. E. G. H. and I. read तथा श्रोत्रियाणां.

इति। नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्याऽलङ्कारादीनि।
दानानन्तरकृत्यं मनुराह—

'तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत्।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः॥ (१४६)
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेताऽविभावितः॥ (१४७)
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः।
चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा॥(१५१)
कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम्॥(१५२)
दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम्॥ (१५३)
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च॥ (१५४)
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्॥ (१५८)
तान् सर्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च॥ (१५९)
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा॥ (१६०)

१. H. reads स्थिताः. २. The text of Manu reads मंत्रयेदविभावितः. ३. All others except A. and the text substitute च for वा. ४. B. C. D. E. F. and G. read -प्रसारं च; while I. reads -प्रजानां च. ५. B. C. E. F. G. and I. omit this line. ६. B. C. E. F. and G. omit this and the following three lines.

आसनं चैव यानं च सन्धिं विग्रहमेव च ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ (१६१)
उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ' ॥ (२१५)
(म. स्मृ. ७. १४६-२१५)

इति । अष्टविधत्वं तु कर्मण उशनसा प्रदर्शितम्—

'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैष-निषेधयोः ।
पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
दण्ड-शुद्ध्योः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः' ।

इति । शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । पञ्चवर्गस्तु कार्पटिक-दाम्भि-

---

१. B. C. E. F. G. and H. read सन्धाय च विगृह्य च for सन्धिं विग्रहमेव च; while D. adds the following verses:—

सन्धिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
उभे याना ऽऽसने चैव द्वैधं संश्रयमेव च ॥
समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदा त्वायतिसंयुक्त सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षण. ॥
स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रह स्मृतः ॥
एकाकिनःस्यात्यये कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
मित्रस्य वाऽनुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥
अर्थसम्पादनार्थाय पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।
साधुषु व्यपदेशाय द्विविधः संश्रय स्मृतः ॥
(म. स्मृ. ७. १६२-१६८)

All these verses are found in the text of Manu with slight changes in reading. २. B reads उपायं च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit the portion from अष्टविधत्वं तु to कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः (P. 471, L. 3). ४. I. reads कापटिक-.

क-गृहपति-वैदेहक-तापसव्यञ्जनाश्चराः । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुष-द्रव्यसम्पत्, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः।

'एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याऽऽप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥
विषघ्नैरगदैश्चाऽस्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यान-शय्याऽऽसना-ऽशने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
सन्ध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥

१. H. reads व्यञ्जका-. २. From शुद्धिः प्रायश्चित्तम (P. 471, L. 10) to this A. omits the intermediate portion. ३. The text of Manu reads विशेत ४. B. C. E. F. G. and H. read रक्षार्थैः. ५. D. reads उदकैश्चैव, and B. C. E. F. G. read उदकैश्चास्य. ६. B. C. E. F. G. H. and I. read वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः for वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सु-; while D. substitutes विषाभरण- for वेषाभरण-. ७. All except A. and the text read च यथाकामं.

गत्वा कक्षाऽन्तरं सम्यक् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत्' ॥
(म. स्मृ. ७. २१६-२२६

इति । धर्मान्तरमाह मनुः—

'सङ्ग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥(८८
अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेच्च यत्नतः ।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ (९९)
अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
बुद्ध्येतारिप्रयुक्तां तु मायां नित्यं सुसंवृतः॥ (१०४)
(म. स्मृ. ७. ८८-१०४

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

'व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
लोकसङ्ग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत्' ॥

इति । तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि—

---

१. The text of Manu reads स्वन्यत्; while D. reads यावत. २. All others, except A. I. and the text, read स्त्रीभिरन्तःपुरं. ३. The text of Manu reads तु for च. ४. All except A. I. and the text of Manu read विगतक्लम. for च गतक्लमः. ५. All except A. I. and the text read एतद्विधं समातिष्ठेत. ६. The text of Manu reads सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत. ७. H. and I. read राज्ञः. ८. The text reads च for तु. ९. The text substitutes स्वसंवृत for सुसंवृतः.

'दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च। (४५)
मृगयाऽक्षा दिवा स्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः।
तौर्यत्रिकं वृथा ऽटाट्या कामजो दशको गणः॥ (४७)
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥(४८)
कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः।
वियुज्यतेऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु॥ (४६)
द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जौ ह्येतौ गणावुभौ॥ (४९)
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे॥ (५०)
दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा॥ (५१)
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते।
व्यसन्यधो हि व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः'॥ (५३)
(म. स्मृ. ७. ४५–५३)

इति। मार्कण्डेयोऽपि–

१. I. reads ऽश्चो. २. All others except A. I. and the text read श्रमः, or मद. ३. B. C. E. F. read वृथाऽट्याया, G. reads वृथा भाषा, I. वृथाऽटाट्या and the text reads वृथा ऽट्या च. ४. All except A. H. I. and the text read द्रोहं. ५. D. reads वाग्दण्डो दण्डपारुष्यं ६. D. and G. read गुणोऽष्टकः. ७. B. C. and F. read वियुज्येतार्थ-कामाभ्यां; while D. E. G. and H. read वियुज्यते ऽर्थ-कामाभ्यां. ८. I. reads क्रोधजे स्वात्मनैव तु; while D. reads क्रोधजेऽप्यात्मजेन तु. ९. I. reads स्वजयेल्लोभं स्थायौ ह्येतौ, and the text reads जयेल्लोभं तज्जावेतौ. १०. B. C. F. read पानं मत्ता, D. reads पानमाया:; while G. reads पानमत्ता. All are probably incorrect. ११. The text reads अधो ऽधो व्रजति.

'व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि वै[1] ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो[2] बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ (८)
स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-षाड्गुण्यविजितात्मना[3] ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना ॥ (९)
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
जेयाश्चानन्तरं[4] पौरा विरुद्ध्येत ततोऽरिभिः ॥ (१०)
यस्त्वेतानविनिर्जित्य[5] वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्माऽजितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते' ॥ (११)
(मा. पु. २७. ८-११)

इति । तदेवमुक्तधर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं मनुना—

'एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।
युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः' ॥
(म. स्मृ. ७. १४२)

इति । प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयोविशेष ऐहिक आमुष्मिकश्च शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'स्त्रियश्चाऽपुरुषा[6] मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥
धर्ममेव प्रपन्द्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुगृह्णन्ति[7] चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥

१. The text substitutes वै for च. २. D. reads संरक्षन्. ३. The text reads -ज्ञनषाड्गुण्यगुणिनाऽत्मना. ४. Our reading follows A. and the text of Mârkaṇḍeya, but all others read ज्ञेयाः. ५. B. C. and F. read -न्यविनिर्जित्य; while the text reads -न विजित्यैव. ६. All except A. and the text read स्त्रियश्च पुरुषा. ७. I. reads अनुयुञ्जयन्ति through mistake and corrects अनुरञ्जयन्ति.

यजन्ते च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः पृथग्विधैः।
युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः॥
यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति'॥
(म. भा. शां. रा. ६८. ३२–३६)

इति। रामायणेऽपि–

'यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै।
स लोके लभते वीरे यशः प्रेत्येह चैव हि'॥

इति। अपालने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः–

'यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च।
हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत्॥
एतद्बहुविधं शास्त्रं बहुधा धर्मचारिषु।
अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् यदि राजा न पालयेत्'॥
(म. भा. शां. रा. ६८. १६–१७)

इति।

॥ इति राजधर्मप्रकरणम् ॥

---

१. The text reads त्रिधा. २. Except A. and the text all others read this verse as follows:—

यदा राजा ऽऽधुरं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजाः।
महता बलयोगेन तदा लोकान् समश्नुते॥.

३. I. reads वीर्ये for वीर. ४. H. and I. read प्रेत्य च सद्गतिम्. ५. Except A. and the text (Calcutta edition of the text reads पतद्बहुविधं शास्त्रं) all others read this verse as follows:—

एतद्बहुविधं शास्त्रं न कृषिर्न वणिक्पथः।
मज्जेत् धर्मस्त्रयी न स्यात् यदि राजा न पालयेत्॥;

while I. reads पतेद्बहुविधं शास्त्रं.

अथ वैश्यधर्मप्रकरणम् । क्रमप्राप्तान् वैश्यस्याऽसाधारण-धर्मानाह—

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।
कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहृता॥ ६३ ॥

लाभार्थं कर्म लाभकर्म कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः । रत्नं मणि-मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलक्ष्यन्ते । गवां पालनं तृणोदकप्रदान-बन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषि-कर्म भूमिकर्षण-बीजवापनादि । वाणिज्यं क्रमुक-धान्यादि-क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां वैश्यधर्मत्वमाह याज्ञवल्क्यः-

'कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्' ।
(या. स्मृ. १. ११९

इति । मनुरपि—

'पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च'॥
(म. स्मृ. १. ९०

इति । समादिशदिति शेषः । वराहपुराणेऽपि—

'स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।
गोरक्षां कृषि-वाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि'॥

इति । पशुपालनं अजाश्वादिपालनम् । गोशब्दस्य पृथगुपात्तत्वात् । आनुशासनिके विक्रेयद्रव्याण्यपि निर्दिशितानि—

१. M. reads लोहकर्म, and L. reads लाभकार- for लाभकर्म. The former seems to be more correct. २. K. and L. read रत्न-गवां. ३. All others except A. and I. read कुसीदवृद्ध्युपजीवनम्. ४. I. reads क्रयिक- for क्रमुक- through mistake. ५. The text reads -वाणिज्य-. ६. All except A. and D. omit अपि, and read निर्दिष्टानि for निर्दिशितानि.

'तिल-चर्म-रसाश्चैव विक्रेयाः पशु-वाजिनः ।
वणिक्पथमुपासीनैर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः' ॥

(म. भा. आ. १४१. ६६)

इति । शान्तिपर्वणि जाजल्युपाख्यानप्रसङ्गेन वैश्यधर्मास्तुलाधारेणोदिताः—

यद्ददामि न तन्न्यूनं यद्गृह्णामि न चाधिकम् ।
विक्रीणामि रसांश्चाहं मद्यवर्ज्यममायया ॥
क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनं बहु ।

(म. भा. शां. मो. २६१.७–८)

इति । पशुपालने विशेषमाहतुः शङ्ख-लिखितौ—

'गा रक्षेत् । तास्वपीतासु न पिबेत् । न तिष्ठत्सूपविशेत् । न स्वयमुत्थापयेत् । शनैरार्द्रशाखया सपलाशया पृष्ठतोऽभिहन्यात् । न तीर्थे न विषमे नाल्पोदकेऽवतारयेत् । बाल-वृद्ध-रोगार्तानां शक्तितः प्रतीकारं कुर्यात् । अन्यथा विप्लवः' ।

---

१. H. reads पशवस्तथा. २. I. reads जाबाल्युपाख्यान-, but neither the other manuscripts nor the text follows Jâbâli. ३. From तुलाधारेणोदिताः to लाभकर्माणीति (P. 478, L. 1) the intermediate portion is omitted by I., but this is a mistake. ४. This line is not found in the text. ५. The text reads this verse as follows :—

रसांश्च तांस्तान् विप्रर्षे मद्यवर्ज्यान् बहूनहम् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥.

६. D. reads—

क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्ताद्धनं बहु ।,

G. reads—

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्ताद्धनवद्भिभिः ।;

while H. reads—

क्रीत्वा चैवं प्रविक्रीणे परतस्तद्धनं बहु ।.

इति । यानि लाभकर्मादीनि वाणिज्यान्तानि तानि सर्वा-
णि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य जीवनहेतुरित्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेये[१]-

'दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः[२] ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यं च कृषिश्चैवास्य जीविका' ॥
(मा. पु. २८.६)

इति । अर्घविज्ञानादयो[३]ऽपि[४] वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः । अत-
एव मनुना वैश्यधर्मेषु पठिताः[५]-

'वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैव रक्षणे ॥ (३२६)
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । (३७२)
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ॥
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । (३२८)
मणि-मुक्ता-प्रवालानां लोहानां[६] तान्तवस्य च ॥
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घ[७]बलाबलम् । (३२९)
बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्र[८]दोष-गुणस्य च ॥
मानयोगांश्च[९] जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वतः । (३३०)
सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान्[१०] ।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां चैव[११] विवर्धनम् ॥ (३३१)

१. D. reads मार्कण्डेयेन. २. D. reads सा. ३. All others except A. and I. read अर्थ- for अर्घ-. ४. अपि is omitted by all except A. ५. This and the following two lines appear in Mahâbhârata Śântiparva Râjadharma, Canto 60. ६. I. reads लौहानां. ७. All others except A and I. read -र्थ-. ८. B. C. F.E.D. and G. read क्षेत्र-बीज-गुणस्य while H. reads क्षेत्रवृद्धि-गुणस्य. ९. The text reads -योगं च for -योगांश्च and सर्वशः for सर्वतः. १०. All others except A. and the text read गुणागुणम्. ११. The text reads पशूनां परिवर्धनम्.

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥ (३३२)

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।
दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः' ॥ (३३३)

(म. स्मृ. ९. ३२६–३३३)

इति । कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते । मानयोगा अञ्जलि-प्रस्थादिसाध्याः । मूलवचने 'लाभकर्म'-इत्यत्र 'लौहकर्म'-इति केचित् पठन्ति । लौहस्य सुवर्णरजतादेरर्घपरिज्ञानक्रयादिकं तत्कर्मेति व्याख्येयम् । लौहानां चेति मनुपठितत्वात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाश्वमेधिके वर्णितम्—

'वणिग्धर्ममनुश्चन् वै देव-ब्राह्मणपूजकः ।
स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानो ऽप्सरोगणैः' ॥

इति । वैपरीत्ये दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'यः करोति जनान् साधून् वणिक्कर्मणि वञ्चितान् ।
स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते' ॥

इति ॥ ६३ ॥

॥ इति वैश्यधर्मप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तान् शूद्रस्याऽसाधारणधर्मानाह—

---

१. B. C. F. G. and H. read भाषां च विविधां. २. B. C D. E. F. G. and H. read द्रव्यवृद्धौ. ३. B. C. E. F. G. and H. read वणिक् कर्मणि वञ्चनम्; while I. reads वणिक्कर्मणि वञ्चनम्.

विभजेरन्। यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः। अर्थास्वातन्त्र्यम् नाम तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—इति। तदाह हारीतः—

> 'जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादानविसर्गाक्षेपेष्व-
> स्वातन्त्र्यम्'।
>
> (हा. स्मृ. १७. २१.)

इति। अर्थादानमर्थोपभोगः। विसर्गो व्ययः। आक्षेपो भृत्यादेः शिक्षार्थमधिक्षेपादिः। धर्मास्वातन्त्र्यं पृथगिष्टापूर्तादावप्रवृत्तिः। यत्तु देवलेनोक्तम्—

> 'पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम्।
> अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते'॥

इति। तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरम्। पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात्। ननु शास्त्रैकसमधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता। शास्त्रसिद्धत्वं च—

> 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु।
> ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्।
> क्षत्रियस्य विजितम्।
> निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः'।
>
> (गौ. स्मृ. १०. ३९-४२.)

---

१. B. C. read अस्वातंत्र्यम् for अर्थास्वातंत्र्यम्. २. D. reads तथा च for तदाह. ३. C. reads अर्थदान for अर्थादान. ४. B. reads धनम् for अधिक्षेपादिः. ५. C. D. read तत्र for पुत्राः. ६. C. reads विशेषे for निर्दोषे.

इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धो दायो ऋक्थं न[1] सप्रतिबन्धो दायः । संविभागः सप्रतिबन्धो दायः । अनन्यपूर्वस्य[2] जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः परिग्रहः[3] । निध्यादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धं यत्तद[4]साधारणम् । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना[5] यल्लब्धं तदधिकमित्यर्थः । अत्रैव संग्रहकारो[6] न्यायमाह—

‘ वर्तते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव तु[7] ’ ।
अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः[8] किं न वर्तते ।

इति । अन्यस्वस्यान्यहस्ते[9] स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः[10] शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किंच यदि यस्यान्तिके यद्धनं दृष्टं तस्य स एव स्वामी तर्हि अस्य स्वमनेनापहृतं इति न ब्रूयात् । यस्यैवान्तिके दृष्टं तस्य स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे—

---

१. B. and C. omit न सप्रतिबन्धो दायः. २. C. reads अन्य° for अनन्य°. ३. C. reads पितृगृह for परिग्रहः. ४ B. and C. omit यत् तत्. ५. B. originally reads °विहितसूताद्यश्व° while C. omits °अश्व°. ६. D. substitutes तत्रैव for अत्रैव, while C. reads ग्रन्थकारो for संग्रहकारो. ७. D. substitutes न for तु. ८. C. D. omit this line अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किन्न वर्तते. ९. B. omits अन्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः. १०. C. reads तस्माच्छास्त्रत एव स्वत्वं स्यात् स्वाम्यंगानुरूपयीति अयमर्थः । यस्यहस्ते for अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किंच यदि यस्यान्तिके.

' योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनाऽपि यथा स्तेनस्तथैव सः ' ॥

(म. स्मृ. ८. ३४०.)

इति । याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् । इति

मैवम् । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । व्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाकादिसाधनत्वमस्तीत्यनैकान्तिको हेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि लौकिकाग्न्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम् । किंच पामराणामपि स्वत्वव्यवहारदर्शनात् स्वत्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते ।

यत्तु गौतमवचनम् ।

' स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेषु '

(गौ. स्मृ. १०. ३९.)

इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तन्न । प्रतिग्रहाद्युपायकस्य स्वत्वस्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य । यदप्युक्तमन्यस्य स्वमन्येनापहृतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसदहोत स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं । ' योऽदत्तादायिनः ' —

इति अदत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिना द्रव्यमर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति। तदप्यसत्। प्रतिग्रहादिनियतोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमुपपद्यते। एवं

'तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति' इति प्रायश्चित्तविधानमपि। एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिलब्धं धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम्। न तेषां दोषसंबन्धश्च।

'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च'॥
(म. स्मृ. १०. ११५.)

इति। मनुस्मरणात्—

इदमत्र चिन्तनीयम्। विभागात्स्वं स्वस्य वा विभागः। इति। अत्रायं पूर्वपक्षः। विभागात्स्वं जन्मनैव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य पुत्रस्याऽपि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरधिकारविधिर्न स्यात्। किंच।

'†भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते'॥

इति। प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात्। यदपि—

---

† The Commentator in the next paragraph says, this verse is quoted from विष्णुस्मृति but in the printed edition of Dr. J. Jolly of विष्णुस्मृति it does not appear anywhere.

१. B. reads स्वत्वं स्वस्य सती वा for स्वं स्वस्य वा; while C. स्वत्वस्य स्वस्य वा for the same. २. C. reads सावमाकाशमश्नीयात् यावद्वा—but it seems to be a mistake. ३. C. omits वचनम्.

'मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥
पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके' ॥

इति । तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम् । तस्मात्स्वामिनाशाद्विभागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राद्धान्तस्तु । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । विभागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषये लोके[१] प्रसिद्धो नान्यदीयधनविषयो न प्रहीणविषयः । किंच ।

'उत्पत्त्यैवार्थे स्वामित्वाल्लभेतेत्याचार्याः'—[२]

इति गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यदुक्तम् मणिमुक्ताप्रवालानां—इत्यादिवचनं पितामहोपात्तस्थावरविषयमिति । तदयुक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात् पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सतोरदेयमिति वचनम् जन्मना स्वत्वं गमयतीति ।

यदप्युक्तम् । अर्थसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति । तदयुक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं जन्मनैव स्वत्वे भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोपपद्यते । इति । तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव

---

१. B. and C. omit लोके and read विषयः प्रसिद्धो. २. This सूत्र does not appear in the printed edtion of A. F. Stenzler of the गौतमधर्मशास्त्र.

प्रीतिदाने पितुरधिकारोपपत्तेः । स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव—

'स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असंभूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥
ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः' ॥

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्वातन्त्र्यमस्त्येव—

'एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थेषु[1] विशेषतः' ॥

इति । स्मरणात्[2] । तस्मात्सुष्ठूक्तं[3] जन्मनैव स्वत्वमिति । प्रकृतमनुसरामः । अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः—

'विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः' ॥

(या. स्मृ. २. ११४.)

इति । यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति तदा पुत्रानात्मनः सकाशादिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति । श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः[4] । उद्धारप्रकारः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

---

१. B. originally reads धर्मार्थेषु but in margin धर्मार्थे च and C. reads the same. २. B. and C. omit स्मरणात्. ३. B. substitutes साधू° for सुष्ठू°. ४. B. C. do not insert श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः.

'[१]ज्येष्ठस्य[†] विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तु[२]रीयं तु यवीयसः ' ॥
(म. स्मृ. ९. ११२.)

इति । अथवा । स[३]र्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः का[४]र्याः स्युः । अथ च विषमो भागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते[५] नु सर्वेषामपि स[६]मस्वाम्यात् समांशः स्यात् । पितुरिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह—

'[७]अत ऊ[८]र्ध्वं पितुः पुत्रा विभ[८]जेयुर्धनं समम् ।
मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥
निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ' ॥
(ना. स्मृ. १३. २–३.)

---

* अयमर्थः । ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तद्दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः । कनिष्ठस्य पुनरशीतितमो भागो दातव्यः । अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ।

§ अत्रायं प्रयोगः । विभागस्य त्रयः कालाः । तत्र यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः । अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । एष द्वितीयः कालः । पितरि जीवत्यपि विभागं कर्तुमिच्छति चेत् विभागो भवति । एष तृतीयः कालः ।

---

† The commentator माधवाचार्य does not mention particular name of the text from which this verse is quoted, but it appears in मनु.

१. A. reads ज्येष्ठस्य समुद्धरणम् for ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः. २. A. substitutes तृतीयम् for तुरीयम्. ३. B. omits सर्वे. ४. C. and D. do not insert कार्याः स्युः. ५. A. reads क्रमागतेऽपि and B. क्रमायाते तु, while C. क्रमात्येतु. ६. D. omits समस्वाम्यात् while B. and C. omit समांशः स्यात्. ७. A. reads पितर्यूर्ध्वंगते for अत ऊर्ध्वं पितुः । ८. A. substitutes विभजेरन् and क्रमात् for विभजेयुः and समम् respectively.

इति । शङ्खोऽपि—

'अकामे पितरि ऋक्थविभागो वृद्धे विपरीत-
चेतसि दीर्घरोगिणि च' ॥

इति । अस्यार्थः । अकामे विभागमनिच्छति पितरि अति-वृद्धे विपरीतेचेतसि अप्रकृतिस्थे दीर्घरोगिणि अचिकित्स्यरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अत एव नारदः—

'व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः' ॥
(ना. स्मृ. १३. १६.)

इति । पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा' ॥
(या. स्मृ. २. ११५.)

इति । यदि स्वेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति तदा अदत्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्री-धने—

'दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्' ।
(या. स्मृ. २. १४८.)

¶ पूर्वोक्तात् कालत्रयादन्योऽयं चतुर्थो विभागकालः ।

---

१. D. reads विपरीते चेतसि, for विपरीतचेतसि. २. C. and D. read विपरीतेऽप्रकृतिस्थे, while B. originally reads विपरीते अप्रकृतिस्थे चेतसि. ३. C. D. omit चेतसि. ४. D. reads अयथा° for अन्यथा°. ५. A. reads स्वर्धांशहारिणीम् while the text of याज्ञवल्क्य reads स्वर्धं प्रकीर्तितम्.

62

इति । पुत्रांशादर्धांशभाजो भवन्ति । पितुरूर्ध्वं धर्मवि-
द्ध्यर्थं विभागः कर्तव्य इत्याह प्रजापतिः—

'एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया' ।

(म. स्मृ. ९. १११.)

इति । बृहस्पतिरपि—

'एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे' ॥

इति । पित्रोरूर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः—

---

‡ इदं असंगतमिव प्रतिभाति यतः भगवता योगीश्वरेण अधि-
विन्नस्त्रीविषयोऽयं निर्णयः कृतः । तथा च ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥

(या. स्मृ. २-१४८.)

इति । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण । यथा—

"यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना सा चासौ स्त्री चेत्यधिवि-
न्नस्त्री तस्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं
यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात् । यस्यै श्वशुरेण भर्त्रा वा
स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं दद्यात् ।
अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति । अतश्च यावता तत्पूर्वदत्त-
माधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः" ।

अतः 'दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्' इति नियमः आधिवेदनिकसम-
त्वार्थः न तु पुत्रांशन्यूनत्वार्थः ।

---

१. This verse does not appear in प्रजापति, but occurrs in मनु.
२. C. omits नियम°.

'विभजेयुः सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृण समम्' ।
(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । ननु पित्रोरूर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः—

'ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च'
(म. स्मृ. ९. १०४.)

इत्युपक्रम्य—

'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः' ॥

इति । तथा—

'उद्धारेऽनुद्धृते[1] तेषामियं स्यादंशकल्पना ।
एकाधिकं* हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः' ॥
(म. स्मृ. ९. १०५, ११२, ११६–११७.)

इति । गौतमोऽपि ।

'विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदद्युक्तो रथो गोवृषः ।

---

* अस्यार्थः । एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावज्ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् । अधिकमर्धं यत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृह्णीयात् । कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृह्णीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदं तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्गुणवत्त्वे बोद्धव्यम् । ज्येष्ठतदनुजयोराधिकदानदर्शनात् ।

---

१. B. reads नुद्धृते for ऽनुद्धृते.

काणः खोडः[1] कूटः वण्डो मध्यमस्यानेकश्चेत्[2]।
अविर्धान्यायसी[3] गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां
चैकैकं यवीयसः।
समं चेतरत्[4] सर्वम्'।

(गौ. स्मृ. २८. ६–८.)

इति। अयमर्थः। सर्वस्मात् पितृधनाद्विंशतितमो भागो ज्येष्ठस्य। मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम्। उभयतोदतोऽश्वाश्वतरगर्दभाः तेषां यथासंभवं अन्यतराभ्यां युक्तो रथः। खोडो[5] वृद्धः। कूटः शृङ्गविकलः। वण्डो[6] विलोपितवालधिः। अविशेषितत्वाद्रथाश्वादीनां यथासंभवं अन्यतरस्योद्धारः कर्तव्यो मध्यमस्य। यवीयसस्तु धान्यं व्रीह्यादि अयो लोहम्। अनोयुक्तं शकटयुक्तम्। चतुष्पदां गवादीनामेकैकं पृथक् पृथगेव[7]ानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः।

बृहस्पतिरपि—

'जन्मविद्यागुणैर्ज्येष्ठो[8] व्यंशं दायादमाप्नुयात्'।

इति। कात्यायनोऽपि—

'यथा यथा विभागाप्तं[9] धनं यागार्थतामियात्।
तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्'॥

---

१. B. originally reads चौरः and in margin as खोरः while A. reads काणखोरकूटवण्टाः and B. and C. substitute षंडो for वण्डो. २. B. and C. read अनेकाश्चेत्. ३. B. reads originally हविर्धान्या° and gives in margin अहविर्धान्या°. ४. D. reads इतरतः while the text (Printed edition of A. F. Stenzler) reads समधेतरत्सर्वम्. ५. B. here also reads originally as चोरः and in margin श्चोरः, C. also reads श्चोरो for the same. ६. Here also B. reads शण्डो and C. शण्ठो. ७. B. C. and D. omit एव. ८. D. reads गुणश्रेष्ठो. ९. C. reads विभागास्तं. and D. reads त्रिभागोत्थधनं.

इति। जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः—

'पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः।
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन[1] यथा वास्य मतिर्भवेत्[2] ॥
पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः।
तेषां स एव धर्मः[3] स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः*।
† द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता' ॥

(ना. स्मृ. १३. ४, १५, १२.)

---

§ अत्र जीमूतवाहनः—

ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिदाय पुनर्यथा वास्य मतिर्भवेदित्यनेन यादृशो न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्तकारणात्कर्तव्यमतिर्भवेदिति पृथगभिधानात् श्रेष्ठभागादन्य एवायं न्यूनाधिकविभागः प्रतीयते ॥

* एतद्वचनम् अग्रे उक्तं 'समन्यूनाधिका भागाः' इत्यादि बृहस्पतिवचनं च—पुत्रविनिर्मोकेण पित्रार्जितपरं भ्रातॄणामिति मनुवचनं च सर्वपुत्रसहकारेण पित्रार्जितधनविषयकमतो न विरोध इति चण्डेश्वरादीनां मतम् ॥ पुत्राणां विभागप्रार्थनस्थले एव मनुवचनं नेयं पितुः स्वेच्छास्थल एव बृहस्पतिवचनमिति जीमूतवाहनादीनां मतम्। नारदः। पित्रैव तु....॥ इति नारदवचनम् ॥ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मः पितृकृतः स्मृत इति याज्ञवल्क्यवचनं च बृहस्पतिवचनसमानविषयकमेव मन्तव्यम् ॥

† अत्र केचित्तु परस्परतुल्यगुणयोगि किंचिन्न्यूनगुणकनिष्ठभ्रातृसमुदायस्यात्यल्पधनविभागविषयकमिदमेकद्रव्यरूपोद्धारदानासामर्थ्यात्। उत्कृष्टभागदानेनैव तत्संबन्धनं निर्गुणत्वेन न्यूनत्वाच्च निकृष्टभागदानं कनिष्ठायेत्याहुः। चण्डेश्वरस्तु अधिकोंऽशः विभागे योंऽशो लभ्यते

---

१. B. reads ज्येष्ठ° for श्रेष्ठ while A. reads वा श्रेष्ठभागेन for श्रेष्ठविभागेन. २. B. C. read स्वमतिः for °स्यमतिः. ३. D. reads धर्म्यः for धर्मः.

इति । बृहस्पतिरपि—

' समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।
तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ' [1] ॥

इति । तस्माज्जीवद्विभागे अजीवद्विभागे [2] च विषमविभागोऽस्तीति [3] कथं सुताः सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । नैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषमविभागोऽस्ति तथापि लोकविद्विष्टत्वादनुबन्ध्यादिवत् [4] नानुष्ठीयते । उक्तं च संग्रहकारेण—

' यथा नियोगधर्मोऽयं [5] नानुबन्ध्यावधोऽपि [6] वा ।
तथोद्धारविभागोऽपि [7] नैव संप्रति वर्तते ' ॥

तस्मादन्यः ज्येष्ठत्वनिबन्धनं देयः । कनिष्ठायावर इति तन्न्यूनः तत्पादोनस्तदर्धं तत्पादो वा । इदं च कनिष्ठस्य गुणवत्त्वे गुणं विविच्यैव देयमित्यभिप्रैति । शेषा मध्यमा निर्गुणाः समांशभागाः । समांशं गुणादिनिबन्धनाधिक्यरहितेंऽशे भागः भजनं स्वामित्वं येषाम् । अप्रदत्ता भगिनी अंशभागिनी न तु समांशभागिनी तस्याः समांशित्वनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा समांशभागिनी आधिक्यरहितभागस्वामिनी यथा । समस्तत्र विभागः स्यादिति स चांशो वक्ष्यमाणश्चतुर्थभागः प्रकाशकारेण तु कनिष्ठायावर इति स्थाने श्रेष्ठाय च वर इति पठितं व्याख्यातं च प्रथमोत्पन्नस्यांशद्वयं श्रेष्ठः कुटुम्बकर्मण्युपयुक्तः तस्य वरं श्रेष्ठं किंचिद्देयमिति । औरसेषु यदुक्तं क्षेत्रजेष्वपि एष व्यवहारः अतिदेश्य इत्याह । क्षेत्रजेष्विति । धर्मतो जातेषु क्षेत्रजेषु तद्वदौरसपुत्रवत् । तथा च या या व्यवस्था औरसपुत्रे उक्ता ज्येष्ठाद्यंशविषयेषु क्षेत्रजेष्वपि सति संभवे तास्ता माह्या इति भावः ।

---

१. B. reads ते तथान्यथा and C. स्युरतोन्यथा. २. C. and D. omit अजीवद्विभागे and read जीवद्विभागेन च. ३. C. reads °विभागे सति for °विभागोऽस्तीति. ४. C. reads अनुबद्ध्यादिवत्. ५. B. reads नियोगो धर्मो नो for नियोगधर्मोयम्. ६. D. reads °बन्ध्या° for °वन्ध्या°. ७. C. reads ततो° for तथो°.

इति। आपस्तम्बोऽपि—

'जीवन्[1] पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम्'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १.)

इति। स्वमतमुपन्यस्य—

'ज्येष्ठो[2] दायाद इत्येके'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ६.)

इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य—

'देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य।
रथः पितुः परीभाण्डं[3] च गृहे[4]।
अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ७-९.)

इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा—

'तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धम्[5]'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १०.)

इति निराकृतवान्[6]। तं च[7] शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्—

'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ११.)

---

१. D. adds एव after जीवन्. २. B. and C. omit 'ज्येष्ठो दायाद इत्येके' इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य. ३. Except A. all read as परि° for परी°. ४. D. intermixes both sûtras and reads as गृहेऽलंकारो. ५. A. reads शास्त्रैः for शास्त्र° and D. शास्त्रप्रति° for शास्त्रविप्रति° B. C. read आपस्तंबेनाऽपि. ६. B. C. read निराकृतम्. ७. B. C. omit तं च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्.

इति। तस्माद्विषमविभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः। इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते।

स्वयं द्रव्यार्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिच्छतोऽपि यत्किंचिद्दत्वा दायविभागः कर्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेच्छानिवृत्यर्थमित्याह याज्ञवल्क्यः--

'शक्तस्यानीहमानस्य किंचिद्दत्वा पृथक् क्रिया'।

(या. स्मृ. २. ११६.)

इति। पुत्राणां मातृधनविभागो दुहित्रभावे द्रष्टव्यः तथाच स एव--

'मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः'।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति। मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरो विभजेरन्। अतश्च मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां सद्भावेऽपि पुत्रा एव विभजेरन्--इत्यर्थादवगम्यते§। अत्र गौतमेन विशेषो दर्शितः।

---

§ एतदुक्तं भवति। मातृकृतं ऋणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः। ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुः। युक्तं चैतत्।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः'।

इति। स्त्र्यवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि। पितृधनं पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यात् पुत्रगामि इति।

---

१. C. reads अयम्. २. C. reads ° करणवैशिष्ट्यम् for करणावशिष्टम्.

‘ स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. २४).

इति । ऊढाऽनूढदुहितृसमवाये मातृधनमनूढानामेव । ऊढास्वपि सधननिर्धनदुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः । पैतामहे पौत्राणां विभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ’ ।

(या. स्मृ. २. १२०).

इति । यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः तत्रैकस्य द्वौ पुत्रौ अन्यस्य त्रयः अपरस्य चत्वारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि पित्र्यंशं द्वावेकं त्रयोऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य बृहस्पतिरपि—

‘ तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः ’ ।

इति । तत्पुत्राः प्रमीतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः विषमसमाः न्यूनाधिकसंख्याः स्वं स्वं पैतृकं भागमेव लभन्ते इत्यर्थः । यदा स्वसुतयोरविभक्तयोर्मध्ये कश्चिद्भ्राता मृतः तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशः पितामहोऽपि नासीत् तदा त्वाह कात्यायनः—

‘ अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ।

१. B. C. D. read शायकल्पना. २. B. originally reads तथा while in margin reads तदा. ३. B. reads originally भागिनं and gives in margin as जीवनं.

लभेतांशं स[1] पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात्।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत्।
लभेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्' ॥

इति। लभेत तत्सुतो वा इत्यस्य अयमर्थः। तस्यापि विभाज्य धनस्वामिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं लभेत तत ऊर्ध्वं तत्सन्ततौ वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः[2]-

इति। तथा च देवलः—

'अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां[3] वसतां सह।
भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः॥
तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्' ॥

इति। जीवत्पितृकस्य[4] पुनः पित्रा सह कथं पैतामहधनविभाग इत्याकाङ्क्षायामाह बृहस्पतिः—

'द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि वा।
सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि' ॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः' ॥

(या. स्मृ. २. १२१).

इति। भूः शालिक्षेत्रादिका। निबन्धः एकस्य पर्णभारस्य इयन्ति पर्णानि तथैकस्य क्रमुकफल[5]भारस्य इयन्ति

---

१. B. and C. add स before लभेतांशम् but it will then break the rules of meter. २. B. and C. add इत्यर्थः after °निवृत्तिः. ३. D. reads कुलानां while A. substitutes गृहे for सह. ४. C. reads क्रीत° for जीवत्°. ५. B. C. D. omit °फल° while C. substitutes °भावस्य for °भारस्य.

क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि यत्पि-
तामहेन प्रतिग्रहविजयादिलब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं
लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । यस्मात्सदृशं समानं
स्वाम्यं तस्मान्न पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् ।
ततश्च पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समानेऽपि *वाचनि-
कम् । अतः—

'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता' ।

(ना. स्मृ. १३. १२).

इति । एवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादन-
तया स्थापितम् । स्वार्जितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधन-
विषये तु न क्वापि विषमविभागः । इति । तथा अविभक्तेन
पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषे-
धेऽप्यधिकारोऽस्तीति गम्यते ।

---

* अत्र विज्ञानेश्वरः—'विभागं चेत् पिता कुर्यात्' इत्येतत्स्वार्जित-
विषयम् । तथा 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता' इत्येतदपि
स्वार्जितविषयम् । 'जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः' इत्ये-
तदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । तथा 'अनीशास्ते हि
जीवतोः' इत्येतदपि । तथा सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि
विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभ-
क्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्य-
धिकारः । पित्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः । तत्परतन्त्रत्वात् ।
अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि । पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि
जन्मनैव तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुः स्वार्जकत्वेन प्राधान्यात्
पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु
द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । अग्रे
मनुवाक्ये प्रदर्श्यते ।

पैतामहोपात्तेऽपि क्वचित्पितुरिच्छयैव स्वार्जितवद्विभागो भवतीत्याह मनुः—

'पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्' ॥

(म. स्मृ. ९. २०९.)

इति । यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्धरति तदा स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामतः स्वयं न विभजेत् । इति । एवं च सति पितामहोपार्जिते न स्वेच्छया विभाग इत्युक्तं भवति । बृहस्पतिरपि—

'पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्' ।

इति । कात्यायनोऽपि—

'स्वशक्त्यापहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तं च यद्भवेत् ।
एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते' ॥

इति । यत्परैरपहृतं क्रमायातं स्वशक्त्यैवोद्धृतं यन्नष्टं क्रमायातं यच्च विद्याशौर्यादिना स्वयमेवार्जितं तत्सर्वं पिता विभागे पुत्रैर्न दाप्य इत्यर्थः । विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य पुत्रस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. C. reads उपहृतम्. २. C. adds °विषयं वा । पैतामहधनविषये तु क्वापि विषमविभाग इति । तथापि । अविभक्तेन पितृपैतामहे द्रव्येऽपि व्यादीयमाने विक्रीयमाणे वा and omits इव only. ३. C. omits च. ४. C. reads तत्प्राप्तम् for °ना प्राप्तम्. ५. B. reads नष्टम्. ६. B. reads विभागे. ७. C. reads क्रमागतम्. ८. B. C. read यदि for यत्. ९. D. reads विभागम्. १०. D. omits पुत्रस्य.

'विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्'।

(या. स्मृ. २. १२२.)

इति। अयमर्थः। विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्याया जातः पुत्रः पित्रोर्विभागं भजते इति विभागभाक्—इति। मातृभागं चासत्यां दुहितरि—

'ताभ्य ऋतेऽन्वयः'।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्युक्तत्वात्। असवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते मातृकं तु सर्वमेव। अतएव मनुः—

'ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्'।

(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति। पित्रोरिदं पित्र्यम्।

'अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः'[1]।

इति। स्मरणात्। मातापित्रोर्भागे[2] विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी पित्रा सह पूर्वं विभक्तत्वात्। विभक्तजश्च भ्रातुर्धने न स्वामीत्यर्थः। विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जितं विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्यैव। तथा च मनुः—

"पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम्।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः[3] स्मृताः।

इति। ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकालमुत्पन्नेन[4] सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः—

१. C. reads in singular form अनीशः पूर्वजः and विभक्तजः. २. B. substitutes भागे for धने, and C. reads विभक्तजस्तु तद्धनःस्वामी. ३. B. originally reads पूर्वं एवच and in margin पूर्वजा स्मृता. ४. B. reads उत्पन्नो यस्तेन सह.

'संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह'।
(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति। अजीवद्विभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

'दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्'।
(या. स्मृ. २. १२२.)

इति। पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीतादायव्ययविशोधितात् उपचयापचयाभ्यां अवधारितपरिमाणात् शोधिताद्धनात्किंचिदुद्धृत्य स्वांशसमो दातव्यः स्यादित्यर्थः।

* अत्र मेधातिथिः—विभागोत्तरकालं पित्रा यद्विभागे द्वयं गृहीतं द्वावंशौ प्रतिपद्येते तदेत्र सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यम्। पितुरूर्ध्वं वा न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं किमित्ययं द्वावंशौ गृह्णातीति अथ च नास्ति पितुरिच्छा तदा समं च स्वसमोऽस्य भाग उद्धर्तव्यः पितुरूर्ध्वं संसृष्टास्तेषामेव स पैतृकोंशस्तदुत्थं दद्यादपरेषां स्वांशं जातस्य च मृतस्य चेति जातस्य संसृष्टिन एव दद्युः पितुरूर्ध्वं तदीयमंशं च त एवमेव विभक्ताः सह इत्यनयानुबुद्ध्या भगिन्या आप्रसवान्नैव विभागोऽस्तीति वसिष्ठेन दर्शितम्।

† आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते। व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं ताभ्यां आयव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्माद्धनात् उद्धृत्य विभागानन्तरजातस्य भ्रातुः भागो दातव्यः। एतदुक्तं भवति। प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतं च ऋणमपनीय अवशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किंचित् किंचित् उद्धृत्य विभागानन्तरजस्य स्वसमानभागः कार्यः इति।

१. C. reads संबन्धावि तत्परिमाणात् and does not repeat किंचित् while D. omits अवधारितपरिमाणात.

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्यैव विभागः कर्तव्यः ।

'अथ भ्रातॄणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामा-पुत्रलाभात्' ।

(व. स्मृ. १७. ४०–४१.)

इति वसिष्ठस्मरणात् । विभक्तेभ्यः पितृभ्यामर्थदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति दत्तं च तेन न प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—

'पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्' ।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति । अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

'पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्' ।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति । एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव ।

§ विभक्ताभ्यां मातापितृभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद् अलंकारादि दत्तं भवेत् तत्तस्यैव पुत्रस्य स्यात् न विभक्तजस्य स्वं भवति । न्यायसाम्यात् विभागात् प्रागपि यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव । तथा सति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्दत्तं तत्त-स्यैव नान्यस्य इति वेदितव्यम् ।

१. A. omits स्त्रियः. २. B. reads भरणादि° for अर्थ°. ३. C. substitutes वेतनम् for दत्तं च तेन.

'दत्ते स्वेंऽर्धांशहारिणी'

(या. स्मृ. २. १४८.)

इति स्मरणात्। अत एव स्मृत्यन्तरम्

'जनन्यस्वधना पुत्रैर्विभागेंऽशं समं हरेत्'।

इति। अस्वधेना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः। जननीग्रहणं सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् तथाच व्यासः—

'असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः।
पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः'।

इति। यत्तु कैश्चिदुक्तं माताप्यंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव धनं माता स्वीकरोति इति। तन्न। अंशसमशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात्। अथोच्येत बहुधने जीवनोपयुक्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांशमिति। तदपि न। विधिवैषम्यप्रसङ्गात्। भिन्नमातृकाणां सवर्णानां समसंख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः—

१. The text of याज्ञवल्क्य reads अर्धं प्रकीर्तितम् for अर्धांशहारिणी; our commentator does not mention the name of the text from which he quoted this sentence, but it appears in the text of याज्ञवल्क्य, and elsewhere he also mentions the same name. २. D reads अपधना for अस्वधना. ३. B. reads अनन्यस्वधना while D reads अपधना. ४. B. omits अंशम्. ५. C. reads तनयांशसमशब्दयोरमाद्य°.

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः ¶प्रशस्यते ।

इति । बृहस्पतिरपि—

'[1]यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।
[2]स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः' ॥

इति । विषमसंख्यानां तु विभागं स एवाह—

'सवर्णलिङ्ग[3]संख्या ये वि[4]भागस्तेषु शस्यते' ।

इति । वि[5]भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

'*चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।
क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः' ।

(या. स्मृ. २. १२५.)

¶ अयमाशयः—एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः तावन्त एव अपरस्यामपि जाताश्चेत् तदा मातुरेवायं विभाग इति कृत्वा तैः मातृभागं पृथक्कृत्य स्वविभागाः कर्तव्याः ।

* अस्यायमर्थः-तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शितास्तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस् । अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्भवेयुः । एतदुक्तं

---

१. B. originally reads यथैकजाता and gives in margin as यद्येकजाता. २. B. originally साधनैः and in margin स्वधनैः; C. and D. read सधनैः. ३. B. reads °भिन्न° for °लिङ्ग°. ४. B. originally reads पूंसांशास्तेषु and corrects पुंभागस्तेषु. ५. C. and D. read भिन्न° for विभिन्न° and omit प्रकारम्.

इति। वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु ब्राह्मणेनोत्पन्ना ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादाः। यथाक्रमं प्रत्येकं चतुस्त्रिद्व्येकभागा भवेयुः। क्षत्रियादिवर्णस्त्रीषु क्षत्रियेणोत्पन्नाः क्षत्रियमाहिष्योग्रास्त्रिद्व्येकभागाः वैश्येन वैश्याशूद्रोत्पन्नौ[1] वैश्यकरणौ द्व्येकभागिनौ शूद्रस्यैकैव[2] भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात् तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एक एव विभागः। मनुरपि-

'ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः।
तासां§ पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः' ॥

भवति। ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागांल्लभन्ते। तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् भागान् लभन्ते। वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति। क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते। यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् लभन्ते। वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम्। विड्जाः वैश्येनोत्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं द्व्येकभागिनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते। शूद्रायामेकमेकम्। शूद्रस्यैकैवभार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः। यद्यपि चतुस्त्रिद्व्येक इत्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयमिदं द्रष्टव्यम्।

§ सार्धसप्तधा विभक्तस्य धनस्य त्रीनंशान् ब्राह्मणीपुत्रः द्वौ क्षत्रियासुतः सार्धं वैश्यापुत्रः एकं शूद्रासुतः अनया रीत्या पितृद्रव्यं विभजेयुः। एवंच सति यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा कृते धने त्रयोभागा ब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य। तथाच यत्र ब्राह्मणीवैश्यापुत्रौ तत्र सार्धचतुर्धा विभक्तस्य धनस्य भागत्रयं ब्राह्मणीपुत्रः सार्धभागं वैश्यापुत्रः। अनयैव दिशा ब्राह्मणीशूद्रापुत्रादौ क्षत्रियाशूद्रापुत्रादौ यथायथं विभागनियमः अनुसंधेयः।

---

१. D. वैश्यायामुत्पन्नौ. २. Except A. all others omit this.

'त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत्' ॥
'सर्वं वा[1] रिक्थजातं तद्[2] दशधा प्रविभेज्य तु[3] ।
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित्' ॥
'†चतुरोंऽशान् हरेद्विप्रः त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रो हरेद् द्व्यंशं एकं[4] शूद्रासुतो हरेत्' ॥
(म. स्मृ. ९. १४९, १५१-१५३.)

इति । एतच्च प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अत एव बृहस्पतिः—

'न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्' ।

इति । प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च ।

---

† चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रापुत्रलभ्यभागात्पादहीनः प्रत्येकः क्षत्रियासुतानामेवं वैश्यासुतानामर्धं शूद्रासुतानां पाद इति यथाविधि भागः पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाल्लभ्यते । यदा तु ब्राह्मणीक्षत्रिययोरेवापत्यानि तदा सप्तांशतां कृत्वा चतुरोंशानित्यादि । यदा तु ब्रह्मविजातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशान्कल्पयित्वा । एवं ब्राह्मणीवैश्याशूद्रापुत्रेषु सत्सु सप्तांशान् । विप्राशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्याद्यूह्यम् । एवं क्षत्रियस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयो द्वावेकांश इति षडंशा इत्यादि व्यवस्थोहनीया ।

---

१. Except A. all others do not insert this verse. २. B. C. and D. substitute तु for तद्. ३. A. reads परिकल्प्य च for प्रविभज्य तु. ४. B. and C. read अंशम् for एकम्.

'शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति'।

इति। यत्तु मनुवचनम्—

'[¶]ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक्।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्'॥

(म. स्मृ. ९. १५५.)

¶ अत्र मेधातिथिः—न रिक्थभाग् द्विजातीनां शूद्रापुत्रः किं सदा नेत्याह। यदेवास्य पिता दद्यात्तदास्य पित्रा दशमांशकल्पना कृता तदेव तत्तस्य तदधिकं पैतृकं नान्यल्लभते। तत्रापि शंखेनोक्तं न शूद्रापुत्रोऽर्थभागी। यदेवास्य पिता दद्यात् स एव तस्य भागो गोमिथुनं त्वपरं दद्युर्विभागकाले भ्रातर इति वाक्यशेषः। अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येमं विधिमिच्छन्ति। न ह्यत्र विवाहलिङ्गं किंचिदस्तीति। जातिविशेषवचनः शूद्राशब्दोऽतो यदेवास्य पिता दद्यात् अतो यदस्य प्रजीवनं पित्रा दत्तं तदेव दातव्यम्। अथ तेन का विभागकल्पना कृता यावज्जीवं जीवनाय तदा तदेवास्य धनं न भ्रातृभिः किंचिद्दातव्यम्। यथा गौतमः शूद्रापुत्रप्रकरण एवाह। अपरिगृहीतास्वपि शुश्रूषा चेल्लभेत वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिनेति। तेषां मते क्षत्रियवैश्ययोरनूढयोर्जाता रिक्थहराः प्राप्नुवन्ति तत्र च कियानंश इति न ज्ञायते यावानंश ऊढयोरिति चेत्तत्रापि नोढाग्रहणं न लिङ्गं वचनं वास्ति। एक एवौरसः पुत्र इति धर्मपत्नीष्वौरसो न चानूढयोर्जातानामौरसलक्षणमस्ति उक्तं च अनियुक्तासुतश्चैवेत्यादि अभ्रातृजायाविषयमेतत्। तत्र किल नियोगे विहतेऽनियुक्तासुत इति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेष्विति तस्मात्परस्त्रीषु नियोगेन विनाऽनियुक्तासुताः सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम्।

---

१. The commentator does not mention the name of the work from which he quoted this but the व्यवहारमयूख says this line is from देवल.

इति । तत्प्रीतिदत्त[1]धनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनु-लोम्येन जातस्यैकपुत्रस्य ऋक्थग्रहणप्रकारमाह देवलः[2]—

'आनुलोम्यैकपुत्रस्तु[3] पितुः सर्वस्वभाग्भवेत्' ।

इति । एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव—

'निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।
द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु स्वं[4] हरेत्' ।

इति । यत्तु मनुवचनम्—

'यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो[5] यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः' ॥

(म. स्मृ. ९. १५४.)

इति । *तदशुश्रूषुशूद्रापुत्रविषयम् । क्षत्रियेण वैश्येन वा शूद्रायामुत्पन्नः एकः पुत्रः अर्धमेव हरेत् न निषादवत्तृतीयमंशम् । तथाच[6] विष्णुः—

* मेघातिथिस्तु एवं न मन्यते । यथा—

सत्पुत्रो विद्यमानपुत्रः ब्राह्मणीपुत्र एव वा विद्यमानो विवक्षितो न द्विजातिपुत्रमात्रमतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सतोरप्यष्टमांशं लभते केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयं अन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे पुत्रपदेनोक्त इत्याहुः अस्मिन्पक्षे सपिण्डगामिदशमांशशेषं धनं इयंतु द्रष्ट्रव्यवस्था बहुवचनं योगक्षेमे तदा दशमांशं हरेच्छौद्रः । अथ कतिपयजनजीवनपर्याप्तं तदा शूद्रपुत्रस्यैव क्षत्रियादीनां समानभाव-

१. B. originally reads तदपि पितृदत्त° and gives in margin तत्प्रतिदत्त°. २. B. originally reads नारदः and gives in margin देवलः. ३. D. reads आनुलोम्येन for आनुलोम्यैक°. ४. D. reads संहरेत् for स्वं हरेत्. ५. The text (Mandlik's edition) reads दसत्पुत्रो but it seems incorrect; it may be असत्पुत्रो (ऽप्यसत्पुत्रो Nirṇayasâgara edition.) ६. D. omits च and C. and D. read बृहद्विष्णुः.

'द्विजातीनां शौद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः।
अपुत्रस्य ऋक्थस्य या गतिः सा भागार्धस्य'।

(वि. स्मृ. १८. ३२–३३.)

इति। प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदर्धं भवतीत्यर्थः। अजीवद्विभागे केषुचित् भ्रातृष्वसंस्कृतेषु भगिनीषु वाऽसंस्कृतासु तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः—

'असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात्।
संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि'।

जातीयास्त्रीजातानां स्मृत्यन्तरे विधिर्दर्शितः॥ क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जाः स्युर्द्व्येकभागिनः॥ क्षत्रियाजातास्वजातीयविजातीयासु शूद्रपर्यन्तासु वर्णक्रमेण त्र्यादिभागहराः तदा तेन स्वधनं क्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमंशं लभन्ते विशश्च तृतीयम्। अन्येत्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः। शूद्रपुत्राय यदा ददाति तदानेन धनं संकलय्य दशांशो दातव्यो न तदधिकः सत्यपि स्वातन्त्र्ये। यथा वक्ष्यति यदेवास्य पिता दद्यादिति अस्मिन्पक्षे सपुत्रो दद्यादिति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे इतरथा यस्य सदसत्पुत्रः। पिता स दद्यादिति संबन्धो दुःश्लिष्टः स्यात्। सपुत्रपदेनास्य पुत्रादेरभिधानं दद्यादिति जीवतः पुत्रसपिण्डादेः। ततश्च यदि क्षत्रियवैश्यापुत्रौ न स्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ तदा न शूद्रस्य दशम एवांशः किं तर्ह्यत्यल्पं नाधिकतरं धनं लभते यत्र दश गावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्यैका शूद्रस्य पञ्च क्षत्रियवैश्ययोः। यदा तौ न स्तः तदा पञ्च गावस्तथैव कल्पनया ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः। यदि सर्वा ब्राह्मण आदद्यान्न चांशहरः स्यान्न चतुरंशहरस्तस्माच्चतुरोंशान्हरेदिति चतुर्षु भ्रातृषु सत्सु कल्पना। शूद्रस्यापि दशमांशहरत्वं चतुर्ष्वेव द्वयोस्त्रिषु चतुर्षूभयोर्भागाधिक्यम्॥

---

१. D. reads शूद्रः for शौद्रः. २. B. reads अर्धं हरेत for अर्धहरः. ३. B. reads पुत्रस्य, while C. omits this. ४. B. originally reads सभागस्यास्य and gives in margin सा भागार्धस्य.

इति। भगिनीसंस्कारे तु[1] विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः।
भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वा त्वंशं तुरीयकम्'॥

(या. स्मृ. २. १२४.)

इति। पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः। भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्यज्जातीया कन्यका तज्जातीयपुत्रभागात्तुरीयं चतुर्थं भागं दत्वा संस्कर्तव्याः। अनेन पितुरूर्ध्वं दुहितरोऽप्यंशभागिन्य इति गम्यते। अत एव मनुः—

'स्वेभ्यो[2]ऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भ्रातरः पृथक्।
स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः'।

(म. स्मृ. ९. ११८).

इति। ब्राह्मणादयो भ्रातरः ब्राह्मण्यादिभ्यो भगिनीभ्यो स्वजाति[3]विहितेभ्योंऽशेभ्यः स्वात् स्वादंशादात्मीयाद्भागाच्चतुर्थं[4] चतुर्थं भागं दद्युः।

एतदुक्तं भवति। यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात्। अथ द्वौ पुत्रौ कन्या चैका तदा पितृधनं त्रेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः। अथ त्वेकः पुत्रः द्वे कन्ये तदा पित्र्यं

१. B. and C. omit तु. २. C. and D. read तेभ्यः for स्वेभ्यः.
३. D. reads द्विजाति° for स्वजाति°. ४. D. reads चतुर्थभागं दद्युः.

धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति । एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्यैका तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातॄणां भगिनीनां च संख्यया वैषम्ये च सर्वत्रायं नियम इति मेधातिथेर्व्याख्यानम् । एतदेव विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्त्वमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । एतदेव चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् तदाह । 'यत एव न दायभागार्थमंशाहरणं किन्तु विवाहसंस्कारार्थम्' । अत एव देवलेनोक्तम्—

'कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वसु' ।

---

१. B. and C. read ऊहनीयम् for अयं नियमः. २. B. and C. read अभिमतम् for अभिप्रेतम्. ३. B. gives marginal reading तथाहि for तदाह. ४. B. and C. substitute अ° for य°.

इति । अत्र यद्युक्तियुक्तं तद्ग्राह्यम् । जीवद्विभागे तु यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभते कन्या विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधनाभावे नारदः—

'अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्काराः सङ्कोचोऽत्र विवक्षितः' ॥

(ना. स्मृ. १३–३४.)

इति । भ्रातॄणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतैः[1] भ्रातृभिः पितृधनाभावेऽपि सावश्यकत्वेन कर्तव्याः । पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वेधृतालंकारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः—

'विभज्यमाने दाये कन्यालंकारमेव हि' ।
वैवाहिकं स्त्रीधनं च लभते ।

इति । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं[4] दायग्रहणक्रमं चाह याज्ञवल्क्यः—

* पित्र्यधनाभावे स्वार्जितेन भिक्षादिलब्धेन च अवश्यं संस्कारं कुर्यादिति न वाच्यम् । जीमूतवाहनेन तथा नाङ्गीकारात् । तथा हि तस्याशयः । येषां तु न कृताः.........॥ इति येषां तेषामिति पुलिंगपदघटितवचनेन भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वमुक्त्वा पैतृकधनाभावे भ्रातृसंस्कारनिर्वाहार्थमुपायकथनं नारदस्य । तथाच भ्रातृसंस्कारोपक्रमत्वात् उपसंहारेऽपि भ्रातृसंस्कार एव विषयः । न तु भगिनीसंस्कारः । इति नारदीयवचनयोर्भावः ॥

१. The text of Jolly reads भ्रातॄणां पूर्वसंस्कृतैः. २. D. reads °वृत्ता°, for °धृता°, while C. °वृता° for the same. ३. D. reads विभज्यमाने दाये कन्यालंकारमेव हि giving it the form of a verse, and omitting वैवाहिकं reads किंचित्स्त्रीधनं च लभते, separately from the above quotation. ४. C. reads वैरूपम् for स्वरूपम्.

§ ' औरसो धर्मपत्नीजः तत्सम[1]ः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु मतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

---

§ अस्यायमर्थः—उरसो जात औरसः पुत्रः स च धर्मपत्नीजः धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः पुत्रो मुख्यः । तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः । अत एव औरससमः । यथाह वसिष्ठः—

' अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ' ॥
(व. स्मृ. १७, १७.)

अथवा पुत्रिकेव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामल्पत्वात् मात्रवयवानां बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः—

' तृतीयः* पुत्रिकैवेति ।

तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकस्य औरसादपकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । इतरेण असपिण्डेन देवरेण वा उत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥

गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः । कानीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यद्यनूढा सा भवेत्तथा पितृगृह एव संस्थिता । अथोढा तदा वोढुरेव पुत्रः । यथाह मनुः—

---

१. B. originally reads तत्सुतः but in margin तत्समः.

* विज्ञानेश्वर reads द्वितीयः पुत्रिकैवेति but the text तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते. This must therefore have been the correct form.

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः[1] सहोढजः ॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।
पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ' ॥
(या. स्मृ. २. १२८-१३२.)

' पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ' ॥
(म. स्मृ. ९. १७२.)

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भ्वां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः—

' माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ' ॥
(म. स्मृ. ९. १६८.)

इति । आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो न देयः । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात प्रतिगृह्णीयाद्वेति वसिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः ।

' ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ' ।
(म. स्मृ. ९. १०६.)

इति । तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च ' पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयात् ' इति वसिष्ठेनोक्तः । अदूरबान्धवमित्यत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि योजनीयम् । समानन्यायत्वात् ।

---

१. A. and the text of याज्ञवल्क्य read भिन्नः for विन्नः.

इति। एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य[1] पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः[2] पिण्डदः श्राद्धदः अंशहरो धनहर इत्यर्थः। औरस-पुत्रिकयोः[3] समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवाद-माह मनुः—

'पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु[4] जायते।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः'॥

(म. स्मृ. ९. १३४.)

इति। वसिष्ठोऽपि क्वचिदपवादमाह—

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् तथैकं ज्येष्ठं न पुत्रं वर्जयित्वा आपदि सवर्ण इत्येव। यत्तु मनुनोक्तम्—

'क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा'॥

(म. स्मृ. ९. १७४.)

इति। तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयम्। न जात्या। 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु' इत्युपसंहारात्। कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः। कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभनैव पुत्रीकृतो मातापितृविहीनः। तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात्। दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तत्व-मुपगतः। सहोढजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स वोढुः पुत्रः।

अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते स ग्रहीतुः पुत्रः सर्वत्र सवर्ण इत्येव॥

---

१. B. originally reads पुत्रस्य and gives in margin पूर्वस्य, but does not repeat this word. २. C. does not repeat this word. ३. B. and C. read पौत्रिकयोः for पुत्रिकयोः ४. C. substitutes न for ऽनु.

'तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत।
चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तकः'।

(व. स्मृ. १५. ९.)

इति।

कात्यायनोऽपि—

'उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः।
सवर्णा असवर्णा वा ग्रासाच्छादनभाजनाः'॥

इति। सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयः। ते औरसे सत्यपि चतुर्थांशहराः। असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवाः औरसे सति न चतुर्थांशहराः अपि तु ग्रासाच्छादनमेव लभन्त इत्यर्थः। यत्तु विष्णुनोक्तम्—

'अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः।
पौनर्भवश्च ते नैव पिण्डरिक्थांशभागिनः'।

इति। तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधनपरमेव। यच्च मनुनोक्तम्—

*'एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्'॥

(म. स्मृ. ९. १६३.)

* व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरस उत्पन्ने सतीदमुच्यते औरस एवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्पापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात्।

१. A. and the text of वसिष्ठ add पुत्रः after this word. २. B. reads नैवैते and C. reads नैतेपि for ते नैव. ३. B. reads तूपजीवनम् for तु प्रजीवनम्.

इति । तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेध-परम् । अन्यथा चतुर्थांशभाक्त्वप्रतिपादकवसिष्ठकात्यायन-वचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । यदपि च तेनैवोक्तम्—

'षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं§ प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।
औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा' ॥

(म. स्मृ. ९. १६४.)

इति । तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थांश-भागित्वं प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं प्रतिकूल-त्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्चमांशभागित्वमिति । यदपि हारीतेनोक्तम्—

§ अत्रायमभिसंधिः । द्विभार्यस्य बहुभार्यस्य वा एकस्यां भार्यायां अज्ञातगर्भायां भर्ता मृतः अनन्तरम् अन्या च भार्या पुत्रार्थं देवरे नियुक्ता सती पुत्रमलभत पूर्वस्यां सगर्भायां चौरसः पुत्रो जातः तदा कथं विभागः कार्य इत्याकाङ्क्षायां षष्ठन्तु क्षेत्रजस्य इत्यादिना अंशकल्पना उक्ता भवति ।

† एतत्तु बीजिनः धनस्य अप्राप्तौ विभागभाक्त्वम् । तद्धनप्राप्तौ तु नांशभाक् इति उक्तं भवति । उक्तं च मनुना—

'यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः' ॥

(म. स्मृ. ९. १६२.)

इति । अयमर्थः । यस्य विधितः क्षेत्रजादूर्ध्वमौरसो जातः तस्य धन-मौरस एव प्राप्नोति न इतरः क्षेत्रजादिः । एवं सति

१. B. originally reads °भाग° and in margin °भाक्त्व°, while C. reads °भाग°. २. B. reads औरसां विभजेद्दायम्. and C. औरसो पि त्र तं दायम् for औरसो विभजन् दायम्. ३. B. originally reads पंचक.

'विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात् । त्रिंशं पौनर्भवाय । एकोनविंशं द्व्यामुष्यायणाय । अष्टादशांशं च क्षेत्रजाय । सप्तदशांशं पुत्रिकापुत्राय[1] । इतरदौरसाय पुत्राय दद्यात्' । इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।

(हा. स्मृ. २१. १३-१८)

यत्तु मनुना—

'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः' ॥

(म. स्मृ. ९. १५९-१६०.)

इति । षट्कद्वयमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वं उत्तरषट्कस्यादायादबान्धवत्वमभिहितं[2] तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थभागहरत्वम् उत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः[3]

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

(या. स्मृ. २. १२७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यादिति न शङ्कनीयम् । तद्वचनं तु औरसाभावविषयम् । औरससत्वे तु क्षेत्रिणः स्वं औरसो हरेत् बीजिनः स्व क्षेत्रजो हरेदिति व्यवस्था ।

१. D. omits पुत्रिका°. २. This portion does not appear in C. D.—°मभिहितं तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थभागहरत्वम् उत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः; D has °मुक्तं for °मभिहितं. ३. D. adds तत् before पुनः.

समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन वा उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षड्द्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम्। पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्य[1] पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्त्येव।

'न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्थहराः पितुः'।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति। औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां ऋक्थहारित्वस्य मनुनैव प्रतिपादितत्वात्। द्व्यामुष्यायणस्तु जनयितुरपि ऋक्थं भजते। तथा च याज्ञवल्क्यः—

'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः।
उभयोरप्यसौ ऋक्थी पिण्डदाता च धर्मतः।

(या. स्मृ. २. १२७.)

इति। यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः सन्नपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृको द्व्यामुष्यायणो द्वयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदश्च। यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परक्षेत्रे पुत्रमुत्पादयति तदुत्पन्नः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवति न बीजिनः। यथोक्तं मनुना—

'क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च।
फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी'॥

(म. स्मृ. ९. ५३, ५२.)

१. C. D. do not repeat पूर्वस्य.

इति । अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु – इति संविदं कृत्वा यत्क्षेत्रं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते तस्मिन् क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परक्षेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी । गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

> ‘देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्[1]नियुक्तया ।
> प्रजे[2]प्सिताधि[3]गन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
> विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
> एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥
>
> (म. स्मृ. ९. ५९–६०.)
>
> पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा’ ।

[4]इति । एवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति—

> नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
> अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥
> नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
> न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥
> अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
> मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥

---

१. C. D. read सद्भिः for सम्यक्. २. D. reads बीजे° for प्रजे°, while B. originally reads यथे° and in margin प्रजे°. ३. C. substitutes °भि° for °धि°. ४. D. omits इति । नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति.

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
* ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ' ॥

(म. स्मृ. ९. ६४–६८.)

* ततः किं तत्राह तदेति । प्रमीतपतिकां प्रमीतो हिंसितः पतिर्यस्यास्तां पुत्रवतीमितिशेषः। यो नियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं विगर्हयन्तीत्यन्वयः । अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति । एषु वेदनश्रुत्यनुरोधेन यस्या म्रियेत इत्युत्तरस्वरसात् सकृत्प्रदीयते कन्या इत्यादिवचनबलात्पुनर्विवाहो निषिद्धो न त्वपत्यार्थे नियोग इति । यत्तु बृहस्पतिः ।

उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।
युगह्रासादशक्योयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥
तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः ।
द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिरंतनैः ॥

इति । तदन्यथासिद्धं निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात् । पुत्रप्रयोजना भार्येति तात्पर्यम् । शास्त्रतात्पर्यादग्नीषोमीयपशोरिव क्वचिदननुष्ठानस्य शास्त्रासंकोचकत्वाद्धोलाकाद्यननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत्पुत्रमिति नियोगविधेः प्राधान्येनार्थवादस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानीतिवत् । स्तनाद्युपमर्दरागनिवर्तनेनान्यथासिद्धेर्गोविन्दराजव्याख्या गरीयसी । अन्यथा संतानकृतेर्दोषापत्तिः । यत्तु ।

अग्निहोत्रं गवालभं संन्यासं पलपैतृकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति । तदमूलम् । समूलत्वे वा लाभाख्यात्यादिरागिणां निवृत्तितात्पर्यकम् । अन्यथा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं

१. D. reads तदा for ततः.

इति । नन्वत्र विकल्पोऽस्तु विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्शनात् । अतो विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमितिचेत् । न । मनुनैव नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

§ 'यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ॥
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
† यथाविध्येधिगम्यै[1]नां[2] शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ' ॥
(म. स्मृ. ९. ६९–७०.)

इति । दत्तकादीनां न बीजिऋक्थभाक्त्वम् । तथाच मनुः–

जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति दिक् । अतएव मेधातिथिर्देवराद्वेत्यादिसाधव इत्यन्ते ग्रन्थे षोडशिग्रहणादिवद्विकल्पः नियोगतदभावयोः पित्राद्युद्धरणं फलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययं श्लोकोऽर्थवाद एवेति ॥

§ अत्र मेधातिथिः । नियोगरूपत्वात् कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते वाचा सत्ये कृते वाग्दाने निवृत्त एकेन दत्ता अपरेण प्रतिगृहीता तामनेन वक्ष्यमाणेन विधानेन निजसोदरो देवरो विन्देत विवाहयेत् । एतेन वाग्दत्तायाः कन्यायाः देवरेण सह विवाहो भवतीति सिद्ध्यते तथापि तेन देवरेण केवल पुत्रोत्पत्यर्थमेव तया सह आप्रसवाद्व्यवायः कार्यः पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं यथाकामं व्यवायादीनां निषिद्धत्वात् ।

† अत्र मेधातिथिः । यथाविधि यथाशास्त्रं वैवाह्यो विधिस्तथा विवाह्य वाचनिकोऽयं विवाहः । पुनर्भूश्च तथोच्यते नवाप्यूढापि सती [भार्या] भवति केवलं परार्थोस्या वाचनिको विवाहः । तथाच दर्शयति न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयत इति नासौ देवराय दीयत इत्यर्थः । अदत्ता चास्वभूता कथमिव भार्या भवेत् शुक्लवस्त्रां नियमो गमनेऽन्यस्मिन्नपि नियोगे धर्मोऽयमिष्यते ।

---

१. D. reads अभि° for अधि°. २. B. C. and D. read एताम् for एनाम्.

¶ ‘ गोत्ररिक्थे[3] जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः[1] सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४२.)

इति । दत्त्रिमग्रहणं क्रीतोपलक्षणार्थम्[2] । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां रिक्थभाक्त्वप्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि । कलौ युगे तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्यन्तरे निषिद्धत्वात्—

‘ दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ।
कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ’ ॥

इति । शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम्[4] ॥
अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुतादृते ’ ।

(या. स्मृ. २. १३३–१३४.)

¶ गोत्ररिक्थे गोत्रं रिक्थं धनं च जनकसंबन्धिनी दत्तको न कदाचित्प्राप्नुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते तस्मात् पुत्रं ददतः जनकस्य स्वधापिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते । अतएव नासौ दत्तको द्व्यामुष्यायणः प्रतिग्रहीतृगोत्रत्वात् । जनकगोत्रसंबन्धाभावाच्चेति दिक् ।

---

१. D. reads कृत्रिम° for दत्त्रिम. २. D. reads वोपलक्षणार्थम् for क्रीतोपलक्षणार्थम्. ३. B. reads दाय° for रिक्थ°. ४. D. reads °भागिनम् for भागिकम्.

इति । कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परिणीतापुत्रा भ्रातरः सन्ति तदा ते दासीपुत्रं स्वभागादर्धभागिकं कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अर्धमेव । द्विजातीनां दास्यामुत्पन्नस्तु पितुरिच्छयाऽप्यंशं न लभते नाप्यर्धं दूरत[1] एव कृत्स्नं जातोऽपि दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः—

'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः' ॥
'एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः' ॥

(या. स्मृ. २. १३५–१३६.)

इति । औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह बृहस्पतिः—

'कुल्येषु[2] विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्धनहारिणी' ॥

इति । अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

---

१. D. omits दूरत एव कृत्स्नम्. २. D. reads कुलेषु for कुल्येषु.

'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ' ॥

इति । कृत्स्नमंशं जंगमस्थावरात्मकम् । तदयं अपुत्रदाय-ग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति । तथाच[1] प्रजापतिः—

'जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ' ॥
'पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृश्वशुरमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानप्यतिथींस्तथा ' ॥

इति । तदभावे दुहितरः समानजातीया असमानजातीयाश्च यथाभागं गृह्णीयुः । तथाच बृहस्पतिः—

'भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।
अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम् ' ॥
'सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।
तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः' ॥

इति । ऊढानूढदुहितृसमवाये कात्यायन आह—

'पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा[2] ' ॥

---

१. C. and D. omit in their text कृत्स्नमंशं जङ्गमस्थावरात्मकं and the portion from तथाच प्रजापतिः to 'स्तत्पुत्राश्चेति about 70 lines, and for this insert only as follows.—तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्धनं पितामहो गृह्णाति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च ।. २. B. reads तथा for तदा.

इति । ऊढास्वपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितदुहितृसमवाये अप्रतिष्ठितैव गृह्णाति । तदाह गौतमः—

'स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च'।

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति । न चैतद्गौतमवचनं मातृधनविषयमेवेति मन्तव्यम् । पितृधनेऽप्यस्य समानत्वात् । दुहित्रभावे दौहित्रो धनहारी । तथाच विष्णुः—[१]

'अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मताः' ॥

(वि. स्मृ.)

इति । मनुरपि—[२]

† 'अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।[३]
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम्' ॥

(म. स्मृ. ९. १३६.)

† अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यम् । तत्र

'यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम्'।

इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसंधिमात्रकृता वाग्व्यवहारेण न कृता । तथात्र गौतमः—

'अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषाम्'।

(गौ. स्मृ. २८. १९.)

१. This quotation does not appear in the printed edition of Vishnu Smriti (See Bibliotheca edition). २. B. reads this verse as :—

अक्षता वा क्षता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्री पितामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥

३. A. reads सदृशम्.

इति । नच दुहित्रनन्तरं पितराविन्त्युपादानमनुपपन्नम् । दौहित्रस्य धनहारित्वेन वक्तव्यत्वादिति मन्तव्यम् । दुहितरश्चेति चशब्देन दौहित्रस्य समुच्चयात् दौहित्राभावे पितरौ धनभाजौ । यद्यप्यत्र पित्रोर्धनग्रहणे क्रमो न श्रूयते तथापि पितरावित्यस्य विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् प्रत्यासत्त्यतिशयाच्च मातुरेव पूर्वं धनग्रहणं युक्तमिति केचिदाहुः। अपरे त्वपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि । इति । वृद्धविष्णुवचनात्--

'अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि च ।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्रश्च कीर्तिता' ॥

इति । कात्यायनवचनाच्च ।

'पितैव पूर्वधनहारीत्याहुः' । 'अत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यम् । पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः' । तथाच मनुः

'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति' ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति प्रागविवाह्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकेव कृता अकृता वा पुत्रं समानजातीयाद् वोढुरुत्पादयेत् तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकारणात् पौत्रिकेयवान् मातामहः पौत्री । तथा चासौ तस्मै पिण्डं दद्यात् । एतेन पौत्रिकेयविषयमेतद्वचनं इति तात्पर्यम् । गोविन्दराजस्तु अकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोऽपि मातामहधने पौत्रिकेय इव मातामह्यादिसत्त्वेऽप्यधिकारी भवतीत्याह । तदयुक्तम् । पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वात् अपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादित्यलं पल्लवितेन ।

भ्रातृष्वपि सोदर्याः प्रथमं धनभाजः तेषां प्रत्यासन्नत्वात्-अतएव मनुः—

'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्'[1]

(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति। भ्रातॄणामभावे भ्रातृपुत्रा इति पूर्ववदवगन्तव्यम्। भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवायेऽपि भ्रातृपुत्राणां धनसंबन्धो नास्ति। भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारश्रवणात्। यदा त्वपुत्रे भ्रातरि मृते तद्भ्रातॄणामविशेषेण धनसंबन्धे प्राप्ते भ्रातृधनविभागात् प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता म्रियेत तत्पुत्राश्च सन्ति तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातॄणां च विभागो युक्तः। भ्रातृपुत्राणामभावे गोत्रजा धनं गृह्णन्ति। गोत्रजाश्च पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च अतः प्रथमं पितामही धनं गृह्णाति। यत्तु—

'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्'।

(म. स्मृ. ९. २१७.)

इति। मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्रापकं वचनम्। तदनपत्यस्य[2] स्वर्यातस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ब्राह्मणधनं ब्राह्मण एव गृह्णीयादिति। तथाच।

(वि. स्मृ. १७. ४–१३.)

---

१. B. reads सपिण्डं यः for सपिण्डाद्यः. २. This quotation appears in विष्णुस्मृति but some Sûtras are omitted here.

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता ॥

इत्यादि। क्रमप्रतिपादकबहुवचनविरोधात् पितामह्या धनसंबन्धमात्रप्रापकं न क्रमपरमित्यवगम्यते। पितामह्या अभावे पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च यथाक्रमं धनं गृह्णन्ति। पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति। सपिण्डानामभावे समानोदका धनं गृह्णन्ति। समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा। तदुक्तं बृहन्मनुना—

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात्॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते'॥

इति। गोत्रजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति बान्धवाश्च त्रिविधा[1] बौधायनेन दर्शिताः—

'आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः'॥

१. C. reads विविधा for त्रिविधा.

इति। बन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति। अत एव बृहस्पतिः—

'बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत' ॥

इति। बन्धूनामभावे आचार्यः। आचार्याभावे शिष्यः। तदाह मनुः—

'यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्तस्य तस्य धनं भवेत्।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव च' ॥

(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति। आपस्तम्बोऽपि—

'सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्तेवासी'—

(आ. ध. २. ६. १४. ३.)

इति। शिष्याभावे सब्रह्मचारी तस्याभावे यः कश्चिच्छ्रोत्रियो गृह्णाति। तदाह गौतमः—

'श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थं भजेरन्'—

(गौ. स्मृ. २८. ४१.)

इति। तदभावे ब्राह्मणः। तदाह मनुः—

'सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते' ॥

(म. स्मृ. ९. १८८.)

१. The text of मनु reads अनन्तरः सपिण्डाद्यः for यो यो ह्यनन्तरः पिण्डा°. २. B. reads तेषु for तथा.

इति । ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । क्षत्रियादिधनं तु सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मनुना—

'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः' ॥

(म. स्मृ. ९. १८९.)

इति । नारदेनापि—

'ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ।
ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा' ॥

इति । संग्रहकारेणापि—

'पितर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।
तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥
असत्यामपि तस्यां तु प्रपितामहसन्ततेः ।
एवमेवोपरितनां[1] सपिण्डा ऋक्थभागिनः ॥
तदभावेऽसपिण्डाः स्युराचार्यः शिष्य एव वा ।
सब्रह्मचारी सद्विप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥
शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।
आचार्यस्याप्यभावे तु तथा क्षत्रियवैश्ययोः' ॥

इति । नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातॄणां धनग्रहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदेनोक्तत्वात्—

---

१. C. and D. read एवमेवोपपत्नीनां for एवमेवोपरितनाम्.

'भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा।
विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥
भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाछिन्द्युरितरासु तत्' ॥
(ना. स्मृ. १३. २५-२६.)

इति। तत्र—

'संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते'।

इति प्रक्रम्य "भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्" इत्यादिवचनस्य पठितत्वेन संसृष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रम् संसृष्टभ्रातॄणां च तद्धनहारित्वम्[1] अनेन वचनेन प्रतिपाद्यत इत्यवगमनात्। अथवा 'भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्' इत्यादिवचनस्य संसृष्टित्वेन

'संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते।
अनपत्योंऽशभाग्योऽपि[2] निर्बीजेष्वितरानियात्' ॥
(ना. स्मृ. १३. २४.)

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। अथ वा अविभक्तविषयत्वमस्तु याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंसृष्टिनो भर्तुर्धनं पत्न्येव प्रथमं गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः। यत्तु मनुनोक्तम्—

'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा'।
(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति। यदपि कात्यायनेनोक्तम्—

१. D. reads धनग्रहणम् for तद्धनहारित्वम् and omits the portion up to इत्यादि वचनस्य संसृष्टित्वेन. २. D. reads अनपत्यांशभागो हि.

'विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।
भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्' ॥

इति । मनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम् भ्रातर एव वेति विकल्पश्रवणात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभिचारिण्यां पित्रादेरनपत्यधनग्राहित्वप्रतिपादनपरम् ।

'भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।
अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्थनाशिका ॥
व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति' ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपक्लृप्तं क्षेत्रांशं नार्हतीत्यर्थः । धारेश्वरस्तु[1] अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनजातस्य[2] प्रकारान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य विभक्तस्य पत्युर्धनं गृह्णाति । तथा च मनुः—

'धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा ।
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ।
कनीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः' ॥

(म. स्मृ. ९. १४६, १२०).

इति । विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धः । नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि—

---

१. C. reads वीरेश्वरस्तु for धारेश्वरस्तु. २. C. and D. read °संजातस्य for °जातस्य.

'पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्य। बीजं वा लिप्सेत'

(गौ. स्मृ. २८. २१-२२.)

इति। अयमर्थः—अनपत्यस्य ऋक्थं पिण्डगोत्रऋषिसंबन्धा भजेरन् स्त्री वा यदि बीजं लिप्स्यते॥

इति। संग्रहकारोऽपि—

'भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु वा।
गुर्वादेशनियोगस्था पत्नी धनमवाप्नुयात्'॥

इति। तदनुपपन्नं पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात्। अश्रुतोऽपि नियोगो गौतमादिवचनबलात्कल्प्यते इति युक्तमिति चेत्। तन्न। गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात्[1]। तथा हि। तत्र यद्गौतमवचनं—

'पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्य। बीजं वा लिप्सेत'-

(गौ. स्मृ. २८. २१-२२.)

इति। तस्य नायमर्थः यदि बीजं लिप्सेत तदा पत्नी अनपत्यधनं गृह्णातीति। अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा गृह्णीयुः। स्त्री वा[2] गृह्णीयात्। सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति। वाशब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात्। यदपि धनं यो

१. B. reads °विषयत्वात् for °परत्वात्. २. D. substitutes जाया न for स्त्री वा ह्णीयात.

विभृयादित्यादि मनुवचनं तदपि क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्धं वक्ति न पत्न्या इति । संग्रहवचनमपि[1] संयताया एव धन-संबन्धं वक्ति न तु देवरादिनियुक्तायाः ।

अन्यथा—

'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च' ॥

इति । तथा—

'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ[2] स्थिता ।
भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः' ॥

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मा-दनपत्यस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाती-त्येषैव व्यवस्था ज्यायसी । यत्तु स्त्रीणां धनसंबन्धाभावप्रति-पादकवचनम्—

'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।
अरिक्थभाजस्ते[3] सर्वे ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥
यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मजुष्टेषु[4] न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु' ॥

इति । तद्यज्ञार्थमेव संपादितधनविषयम् । यदपि का-त्यायनेनोक्तम्—

१. C. reads संरब्धवच्चनम् and D. शंखवच्चनम् for संग्रहवचनम्. २. D. reads व्रते for गुरौ. ३. D. and C. read तद्रिक्थभाजः for अरिक्थभाजः. ४. D. reads स्वेषु for धर्म.

' अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ' ॥

इति । अयमर्थः—स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं धनिनः श्राद्धाद्युपयुक्तं च मुक्त्वा अदायिकधनं राजगामि भवति । श्रोत्रियद्रव्यं तु योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य श्रोत्रियस्य न राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदेनोक्तम्—

' अन्यत्र ब्राह्मणात्किंचिद्राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ' ॥

(ना. स्मृ. १३. ५२.)

इति । तदुभयमप्यवरुद्धस्त्रीविषयं पत्नीशब्दश्रवणात् । यदपि च हारीतेनोक्तम्—

' विधवा यौवनस्था चेत्पत्नी भवति कर्कशा ।
आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ' ॥

इति । तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि प्रजापतिवचनम्—

' आढकं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम् ' ॥

---

१. A. reads आदाय for अपास्य. २. A. reads अर्पणम् for अयमर्थः and omits स्त्रीणाम् while B. for the same reads आमयणम् for अयमर्थः omitting the word स्त्रीणाम्. ३. A. reads धनम् for धनिनः. ४. B. reads अदायि वान्यत् for अदायिकमन्यत् and substitutes the word भुक्त्वा for मुक्त्वा. ५. A. reads °वृत्यौर्ध्वदैहिकम् for °भृत्यौर्ध्वदैहिकम्. ६. A. reads °शब्दश्रवणात् while B. reads अविरुद्ध° for अवरुद्ध°. ७. D. omits च. ८. C. and D. read आमरणात् स्त्रियाः for आमरणान्तिकम्.

इति । यदपि स्मृत्यन्तरे—

'अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम्' ।

इति । तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।

'तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादाः' ।

इति । सा पौत्नीवतग्रहे तत्पत्न्या अंशो नास्तीत्येवंपरा । इन्द्रियशब्दस्य 'इन्द्रियं वै सोमपीथः' इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहणनिषेधकं बृहस्पतिवचनम्—

'यद्विभक्ते धने किंचिदाध्यादिविधिसंस्मृतम् ।
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत गतभर्तृका' ॥

इति । तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा—

'जङ्गमं स्थावरं हेम रूप्यं धान्यरसाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ।
पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृस्वस्त्रीयमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा' ॥

इति । अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिनां विभागप्रकारमाह मनुः—

१. C. B. and D. read स्मृत्यन्तरम्. २. B. and C. read अदाया-हाः and D. अदायादीः. ३. B. C. and D. read सपत्नीव for सा पत्नीव. ४. B. reads विभक्तं धनम् for विभक्ते धने while C. reads संभृतम् for संस्मृतम्. ५. B. and C. read रसान्तरम् for रसाम्बरम्. ६. B. and D. read भर्तुः° for भर्तृ°. ७. A. and B. read वृद्धानप्यतिथीन् for वृद्धानाथातिथीन्. ८. D. reads संसृष्टिविभाग° for संसृष्टिनां विभाग°.

'विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते' ।
(म. स्मृ. ९–२१०.)

इति । समानविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरण-सिद्धेः ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन[1] संसृष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्यपेक्षिते बृहस्पतिः—

'विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।
पितृव्येणाथवा[2] प्रीत्या तत्संसृष्टः स उच्यते' ॥

इति । यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह समापन्नः[3] स संसृष्ट उच्यते । येन[4] केनापि सहवास-मापन्न इत्यर्थः । क्वचित्संसृष्टिनां विषमविभागकारणमाह[5] बृहस्पतिः—

'संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम् ।
प्राप्नोति तत्र दातव्यो व्द्यंशः शेषाः समांशिनः' ॥

इति । विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंशद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति । एतत्संसृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाज्यत्व-प्राप्त्यर्थम् । अपुत्रस्य संसृष्टिनः ऋक्थग्राहिणं दर्शयति याज्ञवल्क्यः—

---

१. C. reads अधनेन for विषमधनेन. २. A. in marginal reading substitutes वा for च. ३. B. C. and D. read सहवासमापन्नः for सह. समापन्नः. ४. D. adds न before येन. ५. A. B. and C. omit °कारण° while D. substitutes पुनः for क्वचित् and omits संसृष्टिनाम्.

'संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च' ॥

(या. स्मृ. २. १३८.)

इति । अयमर्थः । संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकालेऽविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संसृष्टी दद्यात् पुत्राभावे संसृष्ट्येवापहरेत् । न पत्न्यादिः । पत्नीनामप्रत्तदुहितॄणां च भरणमात्रम् । तदाह नारदः —

'भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाछिन्द्युरितरासु तत् ॥
यदा दुहितरस्तस्याः[1] पित्र्योंऽशो भरणे मतः ।
आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः' ॥

(ना. स्मृ. १३. २६–२७.)

इति । सोदरस्य तु सोदर इति सोदरस्य संसृष्टिनो[2] मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टिपश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वयमेवापहरेत् न भिन्नोदरः । संसृष्टीति पूर्वोक्तस्यापवादः । संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनग्रहणमित्याह स एव —

'अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।
असंसृष्ट्यपि वादद्यात्संसृष्टो[3] नान्यमातृजः' ।

(या. स्मृ. २. १३९.)

इति । सापत्नभ्राता संसृष्टो[4] अन्योदर्यधनं हरेत् न

१. B. C. and D. read तु दुहिता तस्याः for दुहितरस्तस्याः. २ A. reads संसृष्टिनः तस्यांशम् for संसृष्टिनो (S.) मृतस्यांशम्. ३. B. C. and D. read सोदरो for संसृष्टो. ४. B. C. and D. omit संसृष्टो.

त्वसंसृष्टी । असंसृष्टयपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्यः संसृष्ट्येव । अतएव मनुः —

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो[1] वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ।
सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च[2] सनाभयः' ॥

(म. स्मृ. ९. २११-२१२.)

इति । अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिन्नोदराणां भ्रातॄणां मध्ये यः[3] कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना स्वांशाद्धीयेत तस्य भागो न लुप्यते–पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिन एव गृह्णीयुः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिन्नोदराः सनाभयो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य संभूय न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

'असंसृष्टयपि वा[4] दद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः' ।

(या. स्मृ. २. १३९.)

इत्यस्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिन्नोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः तत्रासंसृष्टा[5] अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु

१. D. originally reads अन्यः परो and corrects अन्यतरो, while C. reads युज्यते for लुप्यते. २. D. reads भगिन्याः for भगिन्यः. ३. A. and D. omit यः while B. reads यः after कोऽपि. ४. B. and C. read चा for वा and substitute सोदरो for संसृष्टो. ५. B. and D. read असंसृष्टा for संसृष्टाः.

भिन्नोदराः संसृष्टा अपीति। यत्तु 'येषां ज्येष्ठ' इत्यादिमनु-वचनं संसृष्टानां भिन्नोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम्। तज्जङ्गमस्थावरात्मकोभय-द्रव्यसद्भावविषयम्। अतएव प्रजापतिः—

'अन्तर्धनं तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत्।
भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः' ॥

इति। अयमर्थः। संसृष्टानां भिन्नोदरभ्रातृणामन्तर्धनं गूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथांऽशतो भवेत्। सोदराणा-मसंसृष्टानां गृहक्षेत्रादिकं स्थावररूपं यथांऽशतो भवेत्। इति। याज्ञवल्क्यवचनं तु जङ्गमस्थावरयोरन्यतरसद्भावविषयमिति। तत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यम्।

यदा तु संसृष्टभिन्नोदराभावः तदा पिता पितृव्यो वा यः संसृष्टः स एव गृह्णीयात्। तथा च गौतमः।

'संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो ऋक्थभाक्'—इति।

(गौ. स्मृ. २८. २८.)

यदा पिता पितृव्यो वा संसृष्टो न विद्यते तदा त्वसंसृष्ट-भिन्नोदरो भ्राता गृह्णीयात्। तदभावे त्वसंसृष्टपिता। तद-भावे माता। तदभावे पत्नी। तदाह शङ्खः—

'स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां तदभावे त्वसंसृष्टः पिता तदभावे माता तदभावे ज्येष्ठा पत्नी'। इति।

---

१. D. reads तेषां for येषाम्. २. B. and D. read च for तु. ३. B. C. D. substitute च for तु. ४. A. reads संभव° for °सद्भाव°.

ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा संमता[1] न तु पूर्वोढा । संसृष्टभ्रातृपुत्राणां पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः—

' मृते पतौ तु भार्यास्स्युर्[2]भ्रातृपितृमातृकाः ।
सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथांशतः ' ॥

इति । पत्युः[3] भ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभ्रातृपितृमातृभार्याः सर्वे सपिण्डाः भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रंशतः भार्याणां भर्त्रंशतः संसृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्रांशं तद्भ्रातृ[4]भगिनी गृह्णाति । तथा च बृहस्पतिः—

' या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ' ॥

इति । चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु

' या तस्य दुहिता '

इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृह्णीतेत्याहुः । दुहितृभगिन्योरभावे—

' अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ' ।

---

१. A. omits गुणज्येष्ठा and reads संयता for संमता. २. A. reads °स्तु स्वभ्रातृ° for °स्युरभ्रातृ°. ३. A. and C. read पत्नी for पत्युः. ४. B. C. and D. do not insert the word °भ्रातृ° while A. originally does not add भ्रातृ but it appears in correction.

इति । उक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृह्णीयुः । प्रतिपक्षे[1] दोषाणामभावात् । अत एव बृहस्पतिः—

'मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः ।
सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेयुर्[2]यथांशतः' ॥

इति । वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को[3] वा गृह्णातीत्यपेक्षिते आह याज्ञवल्क्यः—

'वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां ऋक्थभागिनः ।
क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः' ॥

(या. स्मृ. २. १३७.)

इति । अत्र प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्यो गृह्णाति न पित्रादिः । उपकुर्वाणक[4]स्य धनं पित्रादय एव[5] गृह्णन्ति । यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतद[6]नुष्ठानक्षमः सच्छिष्यो गृह्णाति । दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य[7] धनं धर्मभ्रात्रैक[8]तीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

---

१. D. reads प्रतिपक्षोक्तानां for प्रतिपक्षे दोषाणाम्. २. B. C. and D. read विभजेरन् for विभजेयुः. ३. B. and C. read के च and D. के वा for को वा. ४. C. and D. also A. drop °क°. ५. B. and C. do not insert एव. ६. D. reads °धारणानुष्ठान° for धारणतदनुष्ठान. ७. A. reads वानप्रस्थधनं for वानप्रस्थस्य धनं. ८. C. and D. read °भ्रात्रेक° for भ्रात्रैक.

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसच्छिष्य-धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरो गृह्णातीत्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः' ।

(व. स्मृ. १७. ५२.)

इति । तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाश्रमिणां परस्परऋक्थग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रतिग्रहादेर्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् ।

'अनर्थनिचयो भिक्षुः' ।

(गौ. स्मृ. ३. ११.)

इति गौतमस्मरणाच्च । तत्र—

'अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य च ।
अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत्' ॥

इति । वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

'कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि बिभृयाद्यतिः ।
योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा' ॥

इत्येवमादिवचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यत एव ।—

---

१. B. C. and D. read पूर्वस्य पूर्वस्य. २. D. originally reads अन्यांशाः and in margin reads अनंशाः. ३. B. C. and D. read अनिश्चयो for अनर्थनिश्चयो. ४. A. reads इति वचनात् and B. and C. इत्यादिवचनात् for इत्येवमादिवचनात्.

नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिपरिग्रहोऽस्त्येवेति तद्विभागो घटत एव। दायानर्हानाह[2] मनुः—

'अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः'॥

(म. स्मृ. ९. २०१.)

इति। निरिन्द्रियाः व्याधिनः विकलेन्द्रियाः। नारदोऽपि—

'पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः[3]।
औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः'॥

(ना. स्मृ. १३. २१.)

इति। वसिष्ठोऽपि—

'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः'।

(व. स्मृ. १७. ५२.)

इति। याज्ञवल्क्यः—

'क्लीबोऽथ[4] पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या[5] भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः'॥

(या. स्मृ. २. १४०.)

इति। तज्जः पतितोत्पन्नः। आदिशब्देन मूकादयो गृह्यन्ते। एते निरंशकाः[6] ऋक्थभाजो न भवन्ति। केवलम-

---

१. A. does not insert °आदि°. २. A. reads दायादानर्हा° for दायानर्हा°. ३. A. reads °पातिकः. ४. B. C. and D. read क्लीबोऽन्धः for क्लीबोऽथ, while B. and C. स्तब्धः for तज्जः. ५. B. and C. read °रोगार्ताः for °रोगाद्याः. ६. C. and D. read निरंशाः for निरंशकाः.

[1]शनाच्छादनदानेन भर्तव्याः पोषणीयाः । अभ[2]रणे तु प्रत्यवाय-माह मनुः—

‘ सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा[3] ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०२.)

इति । अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वा[4]-न्यपि नास्तीत्याह देवलः—

‘ तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भ[5]क्तं वस्त्रं प्रदीयते ’ ।

इति । पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । ‘ पतितं[6]-तज्जवर्ज्यं बिभृयुः’ इति बौधायनस्मरणात् । आश्रमान्तरगता अपि ते भर्तव्याः । अतएव वसिष्ठः ।

‘ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ।
क्लीबोन्मत्तपतिताश्च भरणं क्लीबोन्मत्तानाम् ’ ॥

(व. स्मृ. १७. ५२-५४.)

इति । अंशानर्हाणां पुत्रास्त्वंशभाजः । तदाह देवलः—

तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ।

इति । निरंशकानां पुत्रा औरसाः क्षेत्रजाश्च क्लैब्यादिदोष-वर्जिता भागहारिणो न दत्तकादयः । अत एव याज्ञवल्क्यः परिसंचष्टे—

---

१. D. substitutes the word अन्न for अशन while A. omits °शनेन and reads अशनाच्छादनेन. २. D. originally reads अकरणे and in margin अभरणे. ३. A. reads मनीषिणः. ४. B. and C. read भर्तव्यमपि and D. भर्तव्यत्वमपि. ५. A. and C. read भुक्तं and B. reads भक्तं but substitutes वस्तु for वस्त्रं. ६. A. omits this quotation and इति बौधायनस्मरणात् ।

'औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः'।

इति। निरंशकानां दुहितरो यावद्विवाहं भर्तव्याः संस्कर्तव्या-श्च पत्न्यश्च साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्तव्याः। तथाच स एव-

'सुताश्चैषां च भर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः॥
अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः।
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च'॥

(या. स्मृ. २. १४१-१४२.)

इति। अन्यानपि भागानर्हान् दर्शयति कात्यायनः—

'अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति'॥

इति। मनुरपि—

'अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्।
उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ'॥

(म. स्मृ. ९. १४३.)

इति। स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः—

'पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्।
आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्॥

---

१. A. omits च. B. and C. substitute तु for च while D. प्र° for the same. २. B. and C. read °संस्कृताः. ३. B. and C. read सानुवृत्तयः for साधुवृत्तयः. ४. B. reads याज्ञवल्क्यः for कात्यायनः but the following quoted verse does not occur in the texts of याज्ञवल्क्य. ५. A. reads पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तम् for पितृमातृपतिभ्रातृदत्तम्.

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।
अप्रजायामतीतायां[7] बान्धवास्तदवाप्नुयुः' ॥

(या. स्मृ. २. १४३–१४४.)

इति । अध्यग्न्युपागतं[8] विवाहकालेऽग्निसंनिधौ मातुलादिभिर्दत्तम् । तथा च कात्यायनः—

'विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्' ॥

इति । आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्नस्त्रियै दत्तम् । आद्यशब्देन अध्यावाहनिकक्रयादिप्राप्तं च । तथाच मनुः—

'अध्यग्न्यध्यावाहनिकं[9] दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्' ॥

(म. स्मृ. ९. १९४.)

इति । षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय । अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्—

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्[10] ।

---

७. B. and C. read अतीतायामप्रजसि for अप्रजायामतीतायाम्. ८. B. reads अध्यग्न्युपावहम् for अध्यग्न्युपागतम्. ९. B. C. and D. read अध्यावहनिकम् for अध्यावाहनिकम् and omit च. १०. B. and C. read तु पैतृकात् for पितुर्गृहात्.

अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ।[1]
प्रीत्या दत्तं तु[2] यत्किंचित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा ।
पादवन्दनिकं[3] चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते' ॥

इति । बन्धुदत्तं कन्याया मातृपितृभिर्दत्तम् । शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं[4] परिणयनादनु पश्चाद्दत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेन:—

'गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम्[5] ।
मूल्यं लब्धं तु यत्किंचित् शुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥
विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तुः कुलात्स्त्रिया ।
अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथा' ॥

इति । पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः—
'पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।
यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्[6] दातव्यं स्थावरादृते' ।

इति । यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अयं च नियमः प्रत्यब्दा दाने वेदितव्यः । अनेकाब्देषु तूपजीवनार्थं सकृदेव दाने नायमवधिनियमः । नापि स्थावरपर्युदासः । तथा च[7] बृहस्पतिः—

---

१. B. reads तत्स्त्रीधनमुदाहृतम्. २. A. substitutes च for तु and reads अन्येन for श्वश्र्वा. ३. A. reads अधिवेदनिकम् for पादवन्दनिकम्. ४. B. C. and D. read °अन्वाधेयिकम् for अन्वाधेयकम्. ५. D. originally reads कर्मिणाम् but corrects °कर्मणाम्. ६. A. reads °साहस्रम् for साहस्राद्. ७. तथाच बृहस्पतिः—'दद्यात्धनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदिच्छति is omitted by B. C. and D.

'दद्याद्धनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदिच्छति' ।

इति । अत एव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तं तेनैव—

'ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि' ।

इति । पतिदत्तस्थावरे तु विशेषमाह नारदः—

'भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते' ।

इति । पित्रादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्यायनः—

'तत्र सोपाधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।
पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमिष्यते' ।

इति । उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलंकारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन वञ्चनादिनेत्यर्थः । शिल्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह स एव—

१. A. reads तदैतत् for तैर्दत्तम्. २. A. reads अपि for तु and C. and D. read °षु for the same. ३. A. substitutes च्च and B. यत् for तत्. ४. D. reads सोपाधिना दत्तम् for सोपाधिदत्तम्. ५. A. reads वचनादिना for वञ्चनादिना. ६. B. and C. read wrongly शिक्यादि° for शिल्पादि°.

'प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः।
भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम्'।

इति। अन्यतः सख्यादित इति यावत्। तदेतत्स्त्रीधनं दुहितृदौहित्रतद्दुहितृपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्रादयो गृह्णन्ति। अत्रैवं क्रमः। मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति। अत एवोक्तम् याज्ञवल्क्येन—

'मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः'।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति। गौतमोऽपि—

'स्त्रीधनं दुहितॄणां अप्रत्तानां अप्रतिष्ठितानां च'

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति। दुहितॄणामभावे दुहितुर्दुहितरो गृह्णन्ति। तद्दुहितॄणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्—

'भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना॥

तथाच गौतमः—

'पितृमातृष्वसृवर्गे भागविशेषः'।

(गौ. स्मृ. २८. १७.)

इति। दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः—

---

१. B. and C. read प्राप्तम् for प्रीत्या. २. B. and C. read दुहितृदौहित्रदौहित्रपुत्र° and D. originally दुहितृपुत्र° and in the margin दुहितृदौहित्रतद्दुहित्रपुत्र° for दुहित्रदौहित्रपुत्र°. ३. B. C. and D. read प्रेतायाम् for वृत्तायाम्. ४. B. C. and D. read तेनैव for याज्ञवल्क्येन but it seems incorrect.

'यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्' ॥
(म. स्मृ. ९. १९३.)

इति । दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः । तथाच नारदः—

'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः' ।
(ना. स्मृ. १३. २.)

इति । दुहितृदुहितॄणामभावे तदन्वयो दौहित्रौ गृह्णातीत्यर्थः । दौहित्राणामभावे तु—

'विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं ऋक्थमृणं समम्' ।
(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृऋणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्—

'जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन् मातृकं ऋक्थं भगिन्यश्च सनाभयः' ॥
(म. स्मृ. ९. १९२.)

इति । एतत् पुत्राणां दुहितॄणां च संभूय मातृऋक्थग्राहित्वपरं न भवति । किंतु तेषां धनसंबन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं समशब्दश्रवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्—

'समं सर्वे सहोदरा मातृकं ऋक्थमर्हन्ति कुमार्यश्च' ।

१. This portion is omitted in A.

इति । तदपि मनुवचनेन समानार्थम् । अथवा एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुललब्धस्त्रीधनविषयम् । अस्मिन्नेव विषये बृहस्पतिः—

‘ स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।
अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम् ’ ।

इति । अपत्यानां पुमपत्यानाम् । यत्तु पारस्करेणोक्तम् ।

अप्रत्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।
पुत्रैस्तु[1] नैव लभते प्रत्तायां तु समांशभाक्[2] ’ ।

इति । तदप्रतिष्ठितोढदुहितृविषयम् । अत एव मनुः—

‘ मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १३१.)

इति । यौतकं पितृकुललब्धम् । अनपत्यहीनजाति-स्त्रीधनं उत्तमजातीय[3]सपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुना —

‘ स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९८.)

इति । ब्राह्मणी जात्युत्तम[4]जात्युपलक्षणार्थम् । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णन्ति पौत्राणामपि पितामह्यृणापाकरणे । पुत्रपौत्रै ऋणं देयमिति अधिकारश्रवणात् । अस्तु ऋणापाकरणेऽधिकारः । ऋक्थभाक्त्वं कुत इति चेत् । तन्न ।

---

१. B. C. and D. read पुत्रैस्तु for पुत्रस्तु. २. D. reads समांशता for समांशभाक्. ३. A. B. and C. read °जाति° for °जातीय°. ४. A. reads जात्यधम° for जात्युत्तम°.

'ऋक्थभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः'—

इति गौतमवचनेन ऋक्थभाजामेव ऋणापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्त्रादयोऽपि ऋक्थभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः—

'ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम्[1] ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते' ॥
[2]यैस्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

(म. स्मृ. ९. १९६-१९७.)

इति । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्धनं तद्दुहित्रादिपौत्रान्त[3]तद्धनहारिसन्ततेरभावे सति भर्तृगामि न पुनर्मात्रादिगामि[4] इत्यर्थः । आसुरराक्षस[5]-पैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः ।

यत्तु कात्यायनेनोक्तम् —

'बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्' ।

इति । तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्री[6]धनविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव—

---

१. C. reads वसु for धनम्. २. A. does not insert this whole verse. ३. B. C. and D. omit तन्°. ४. A. reads मात्रादीनाम् for मात्रादिगामि. ५. A. omits this whole portion—आसुरराक्षसपैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः. ६. A. omits °धन°.

'आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियां[1]।
अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते'।

इति। भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरा एव गृह्णन्ति[2] तथाच गौतमः—

'भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः'।

(गौ. स्मृ. २८. २९.)

इति। सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः। यत्पुनस्तेनैवोक्तम्।

'स्वं च शुल्कं वोढाऽर्हति'।

इति। तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात्प्राक्मृतायां द्रष्टव्यम्। अतएव याज्ञवल्क्यः—

'मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम्[3]'॥

(या. स्मृ. २. १४६.)

इति। यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्[4]दत्तं भूषणादि तदपि सोदरा एव गृह्णीयुः। तथाच बौधायनः—

'ऋक्थं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदराः समम्।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्'॥

इति। अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति। तथाच पैठीनसिः—

---

१. A. reads स्त्रियाः and B. and D. स्त्रियम् for स्त्रिया. २. A. reads सोदर एव गृह्णाति for सोदरा एव गृह्णन्ति. ३. B. and C. read भवस्ययम् for उभयव्ययम्. ४ D. reads पितामहादिभिः for मातामहादिभि.

'प्रेतायां पुत्रिकायां तु न भर्ता द्रव्यमर्हति[1] ।
अपुत्रायां कुमार्यां च भ्राता तद्ग्राह्यमित्यपि[2]' ।

इति । पुत्रिकायां[3] पितुः पश्चादौरससद्भावे स एव गृह्णीयान्न भर्ता । यत्तु मनुवचनम्—

'अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।
धनं तत्[4] पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन्' ॥
(म. स्मृ. ९. १३५.

इति । तत्पश्चादुत्पन्नभ्रातृभावे वेदितव्यम् । यत्तु क्वचिदनपत्यं स्त्रीधनं स्वस्रीयादीनां[5] भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना—

'मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
यदाऽऽसामौरसो न स्यात्सुतो[6] दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः' ॥

इति । अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे आसुरादिषु मातापित्रोरभावे मातृष्वस्रादीनां धनं यथाक्रमं मातृष्वस्रीयाद्याः[7] गृह्णीयुः । क्वचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि पत्न्या धनं भर्ता गृह्णीयादित्याह याज्ञवल्क्यः—

'दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति' ॥
(या. स्मृ. २. १४७.)

---

१. A. reads दायम् for द्रव्यम्. २. B. C. and D. read ग्राह्यमिति for ग्राह्यमित्यपि. ३. B. originally reads तस्य द्रव्यं for पुत्रिकायाम्. ४. A. B. and C. substitute तु for तत्. ५. B. and C. read बन्ध्वादीनां and D. originally स्वस्रीयादीनां and in margin बन्ध्वादीनां for स्वस्रीयादीनाम्. ६. D. reads पुत्रो for सुतो while A. substitutes च for वा. ७. D. omits °द्या°.

इति। संप्रतिरोधके बन्दिग्रहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात्। प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव। तथाच कात्यायनः—

'न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः॥
यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात्।
सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात्॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम्।
मूलमेव स दाप्यः स्याद्यद्यसौ धनवान् भवेत्'

इति। देवलोऽपि—

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत्।
भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि॥
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम्'।

इति। विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः—

'पैतामहं च पित्र्यं च यच्चान्यत्स्वयमार्जितम्।
दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते'॥

इति। पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तदेव विभजेत्
तदनुपजीवनेनार्जितस्याविभाज्यत्वात्। एतत्त्रितयमपि ऋणावशिष्टं विभजेत्। तथा च स एव—

१. B. and C. substitute हि and D. तु for च. २. B. and C read भोक्ता तत्स्त्रीधने चेदम् for भोक्त्री तत्स्वयमेवेदम्. ३. D. reads यद्‌ स्यात् for यच्चान्यत्. ४. B, C. and D. omit यत्तदेव विभजेत्.

'ऋणं प्रीतिप्रदानं च दत्वा शेषं विभाजयेत्' ॥

इति । ऋणप्रदानार्थं धनाभावे पितृऋणमपि विभजेत् । 'ऋक्थं ऋणं सममिति वचनात्' ।

ऋक्थं ऋणमितिवचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध्यमित्याह स एवः—

'ऋणमेवंविधं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह[1] ।
गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्या[2]भरणकार्मिणः ॥
दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढमब्रवीद्भृगुः[3]' ।

इति । अत्र कोशग्रहणमितरदिव्य[4]प्रतिषेधार्थम् । तथा च स एव—

'शङ्काविश्वाससंधाने विभागे ऋक्थिनां सदा ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेवं[5] प्रदापयेत्' ।

इति । अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

'पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ।
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च' ॥

(या. स्मृ. २. ११८–११९.)

---

१. A. reads सदा for सह. २. D. reads बोह्या° for दोह्या°. ३. D. originally reads शोकं मूढे and in margin शोकं गूढे for कोशं गूढम्. ४. D. reads °द्रव्य° for °दिव्य°. ५. D. reads originally शोकमोहम् and in the margin कोशमेव, while A. कोशमेवम्.

इति । पितृद्रव्याविनाशेन यत्स्वयं कृष्यादिना उपार्जितं यच्च विद्यादिना लब्धं विवाहाच्च यल्लब्धं तद्भ्रात्रादीनां न भवेत् । यत्तु[1] पित्रादिक्रमायातं चोरा[2]दिभिरपहृतं पित्रा[3]दिभिरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये यः क[4]श्चिदितराभ्यनुज्ञयोद्धरति तत्तस्यैव भवति । क्षेत्रं[5] तु तुरीयांशमेवोद्धर्ता गृह्णाति शेषं तु[6] सर्वेषां सममेव । तथाच शङ्खः—

'पूर्व[7]नष्टां तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् श्र[8]मात् ।
यथा[9]भागं लभन्त्यन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम्' ।

इति । तथा विद्ययाध्यापनादिना लब्धमपि स्वस्यैव भवति । पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अत एव मनुः—

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
(दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ।)
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥

(म. स्मृ. ९. २०८.)

इति । श्रमेण कृष्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि—

---

१. A. and D.. omit तु. २ B. and C. read अनुधृतम् omitting अपहृतम् पित्रादिभिः. ३. A. reads अन्यैः for पित्रादिभिः. ४. B. C. and D. omit कश्चित्. ५. B. C. and D. read क्षेत्रे for क्षेत्रं. ६. A. omits तु and also त्र after तथा. ७. A. reads पुनः. B. पूर्वं, and C. पूर्णम् for पूर्व°. ८. B. C. and D. read क्रमात् for श्रमात्. ९. A. and C. read °भागेन लभते for °भागं लभन्ति.

'विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।
विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं च[1] ऋक्थिभिः' ॥

इति । अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः—

'परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्यान्यतस्तु या ।
तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ।
उपन्यस्तेषु[2] यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्[3] ।
विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न नियोज्यते ।
शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशासनाद्वादात्[4] लब्धं प्राध्यापनाच्च यत् ॥
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यातोऽद्भुतपूर्वकम्[5] ।
विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥
शिल्पिष्वपि[6] हि धर्मोऽयं स्वस्थाद्यच्चाधिकं भवेत् ।
विद्याबलकृतं चैव याज्यतः शिष्यैस्तस्तथा[7] ॥
एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा' ।

इति । अनेन[8] विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपित्रादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तदविभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । क्वचिद्विद्याप्राप्तमपि धनं विभाज्यमित्याह नारदः—

---

१. B. C. and D. read स्वऋक्थिभिः for च ऋक्थिभिः. २. B. and C. read उपायस्तेषु while D. originally reads उपलब्धेषु and in the margin उपन्यस्तेषु for उपन्यस्तेषु. ३. B. reads रणपूर्वकम् for पणपूर्वकम्. ४. A. reads °शंसनात् for शासनात् and substit tes वाऽपि for वादात् while B. and C. read सज्ज्ञान° for स्वज्ञान and प्राधान्यतो ब्रूयात् for प्राध्यापनाच्च यत् while A. reads प्राधान्यतश्च यत् for प्राध्यापनाच्च यत्. ५. A. and D. originally read द्यूतपूर्वकम् for °द्भुतपूर्वकम्. ६. A. reads संनिविष्टे for शिल्पिष्वपि. and D. originally reads मूल्याद्यत्राधिकम् for स्वस्थाद्यच्चाधिकम्. ७. A. reads यान्यत्तच्छिष्यतः तथा and B. and C. read यान्यतो मिश्रितस्तथा for याज्यतः शिष्यस्ततथा. ८. A. and D. originally read अतो for अनेन.

'कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन्' ॥[1]
(ना. स्मृ. १३. १०.)

इति । कात्यायनोऽपि—
'कुले विनीतविद्यानां[2] भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा ।
शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः' ॥

इति । अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां यद्धनं शौर्यादिनोऽप्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं तद्विद्याधनं[3] विभाज्यमिति । पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते[4] विद्याधने भागद्वयमर्जकस्याह[5] वसिष्ठः—

'येन चैषां यदुपार्जितं[6] स्याद्द्व्यंशमेव लभेत' ।
(व. स्मृ. १७. ५१.)

इति । यत्तु—
'सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः' ॥

इति । तद्विद्येतरकृष्याद्युपार्जितधनविषयम्[7] । अविभाज्यविद्याधने अर्जकेच्छया अंशमाह[8] गौतमः—
'स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं दद्यात्'

इति । इच्छाभावे[9] त्वाह नारदः—
वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

---

१. B. and C. read °ऽसुतोऽपि for °श्रुतोऽपि. २. D. originally reads कुलतोवाप्तविद्यानाम् for कुले विनीतविद्यानाम्. ३. D. reads शौर्यादिभिः प्राप्तं तद्विद्याधनम्. ४. D. reads पितृव्याविरोधेन. ५. B. and C. read एकस्य for अर्जकस्य. ६. B. C. and D. read स्वयमुपार्जितम् for यदुपार्जितम्. ७. B. and C. read विद्येतरतया for विद्येतरकृष्यादि. ८. B. reads अंशविभागम् and B. and C. read अंशान् for अंशम्. ९. B. and C. add तत् to इच्छा.

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम्' ॥

(ना. स्मृ. १३. ११.)

अवैद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः—

'नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्' ॥

इति । विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्यमित्याह स एव—

'शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत्स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव ऋक्थिभिः ॥

ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम्' ।

इति । ध्वजाहृतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम्—

'संग्रामादाहृतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।

स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

'पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा' ॥

इति । शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्—

'आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धं तु यत्किंचित् धनं शौर्येण तद्भवेत्' ।

---

१. A. B. and C. reads तद्धनमा° for तेन तदा°. २. D. reads अविद्याय. ३. D. originally reads अविद्यायाम् for नाविद्यानाम् while A. substitutes °धनं for °धनात्.

इति। पित्रादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत्[1] शौर्य-प्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य भागद्वयमाह व्यासः—

'साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनायुधम्।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः॥
तस्य[2] भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः।

इति[3]। अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः—

'वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते'।

(म. स्मृ. ९. २१९.)

इति। वस्त्रं पितृ[4]धृतं वस्त्रम्। पितृधृतं वस्त्रं पितुरूर्ध्वं विभागे श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम्। तथाच बृहस्पतिः—

'वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम्।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत्'॥

इति। अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव। प[5]त्रमश्व-शिबिकादिवाहनं तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव। अनारूढं तु सर्वैर्विभाज्यम्। अलंकारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव। अधृतः साधारणो विभाज्य एव—

'पत्यौ जीवति यस्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत्।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते'॥

(म. स्मृ. ९. २००.)

---

१. B. C. and D. substitute इव for °वत्. २. A. does not insert this line. ३. B. and C. do not insert this whole verse and also इति. ४. A. and D. omit पितृ. ५. A. B. C. and D. originally read पत्रं वाहनं before पत्रमश्वशिबिकादि°.

इति । तेनैव धृत इति विशेषेनोपादानात्[1] । कृतान्नं तण्डुलमोदकादि[2] । तदपि यथासंभवं भोक्तव्यं न विभाज्यम् । उदकं तदाधारः कूपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेण[3] भोक्तव्यो न मूल्यद्वारेण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्यो विषमाः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः ।

तथा च बृहस्पतिः—

'एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ।
बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः' ॥

इति । पित्रावरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः—

'स्त्रीषु संयुतास्वविभागः[4]' ॥

(गौ. स्मृ. २८. ४७.)

इति । योग इति श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । क्षेमः इति लब्धपरीक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागाराम-निर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरोधेनार्जितमप्यविभाज्यम्[5] । तदुक्तं लौगाक्षिणा—

'क्षेमं पूर्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च' ॥

---

१. A. reads विशेषणोपादानात् and B. and C. विशेषेणोपादानात् for विशेषेनोपादानात्. २. D. reads मोदकतन्दुलादि and for यथासंभवं originally reads यथासंभूय. ३. D. reads विषमपर्यायेण for विषमः पर्यायेण. ४. B. and C. read युक्तासु for संयुतासु. ५. A. B. and C. read °विरोधार्जितम् for °विरोधेनार्जितम्.

इति । अथवा योगक्षेमशब्देन छत्रचामरशस्त्रवाहनादि-प्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु उशनसा क्षेत्रस्याप्यविभाज्यत्व-मुक्तम्—

'अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।
याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः' ॥

इति । तत्प्रतिग्रहलब्धक्षेत्रं क्षत्रियासुतेन सार्धं ब्राह्मणी-सुतेन अविभाज्यमित्येवं परम् ।

'न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय च' ।

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभा-ज्या एव ।

तथाच बृहस्पतिः—

'वस्त्रादयोऽविभज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।
धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥
मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं नैकस्य शक्यते ।
युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥
विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्धाह्य लेखितम् ।
कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते ।

१. A. B. C. and D. read शस्त्रचामरछत्रोपानत्प्रभृतयः. २. A. B. and C. read वाप्यम् for याज्यम्. ३. D. reads °संस्थितम्. ४. A. reads तैः कस्य for नैकस्य. ५. D. substitutes च for वा. ६. B. C. and D. read तदनुसारेण for स्वनुसारेण.

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ॥
बह्वयः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।
योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते[1] ।
प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो ऋक्थिभिः सह ’ ॥

इति । तेन[2] वस्त्रादीनाम[3]विभाज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुशनोवचनं चा[4]नादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यवस्थाश्रयणं युक्तं न चान्यथाकरणम्[5] । बृहस्पतिवचनानां तु अधृतवस्त्रादिविषयत्वम् । मन्वादिवचनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वं पूर्वमेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते ।

विभागकाले केनचिद्वञ्चितं[6] पश्चादुद्भावितं चेत् तत्सर्वं[7] समं विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः—

‘ अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते[8] यत्तु दृश्यते ।
तत्पुनस्ते समैरंशैः विभजेरन्निति स्थितिः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १२६.)

इति । समशब्दो विषमवि[9]भागनिरासार्थः । विभजेरन्निति बहुवचनेन येन दृष्टं तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शयति[10] ।

---

१. D corrects विभाज्यते. २. B. and C. read नव° for तेन. ३. B. and C. read °मपि for °मवि. ४. B. and C. substitute only वा° for चाना.° ५. B. C. and D. read बाधाश्रयणम् for चान्यथाकरणम्. ६. D. originally reads अपहृतम् and in the margin वञ्चितम् and adds a word वित्तम् after वञ्चितम्. ७. A. reads सर्वम् for सर्वं. ८. B. and C. read विभक्तम् for विभक्ते. ९. B. reads °भाग° for °विभाग°. १०. B. C. and D. read दर्शयितुम् for दर्शयति.

मनुरपि—

'ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि।
पश्चाद्दृश्येत यत्किंचित् तत्सर्वं समतां नयेत्'॥
(म. स्मृ. ९. २१८.)

इति। अपहृतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभागतया विभक्तमपि समतां नयेत्। तथाच कात्यायनः—

'अन्योन्यापहृतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत्।
पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः'॥

इति। एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद्दृष्टस्यैव विभागविधानात् पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागो नास्तीत्यवगम्यते। यत्तु मनुनोक्तम्—

'विभागे तु कृते किंचित्सामान्यं यत्र दृश्यते।
नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि'॥

इति। तद्विभक्तद्रव्येष्वायव्ययकरणादर्वाग्वेदितव्यम्। अन्योन्यापहृतमित्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः। अत्रान्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति। तथाच श्रुतिः—

'यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते'।

इति। अयमर्थः। यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति यावत्। अथ भागाच्युतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं करोतीति

---

१. B. and C. read पश्चात् for पुनः. २. A. reads °द्रव्यार्जनव्यय° for °द्रव्येष्वायव्यय°. ३. B. and C. read °वचने for °वञ्चने. ४. B. and C. read अप्रकरोति for अपाकरोति. ५. B. C. and D. do not insert अथ. ६. B. and C. read पर्यते for चयते and substitute याथिकम् for पापिनम्.

यावत् । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्[1]—

'यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद् भ्रातॄन् यवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः' ॥

(म. स्मृ. ९. २१३.)

इति । तत्स्वतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषो[2]ऽस्ति किमुतास्वतन्त्राणां यवीयसामित्येवं प्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्यैव दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्मृत्या श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभक्तानां कर्तव्यमाह नारदः—

'यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥
स्वभोगान्[3]यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च' ॥

(ना. स्मृ. १३. ४१-४३.)

इति । एकस्माज्जाता विभक्ता भ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसाध्येष्टापूर्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा धन[4]साध्यकृष्यादिक[5]र्मकारिणो भवेयुः । तथा विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मोपसर्जनद्रव्योपेताः स्युः । तथा च[6] कार्येषु भ्रातरो यदि न संमताः तदाताननादृत्य कार्यं कुर्युः । तथा विभक्ता

१. B. and C. read °वचनम् for मनुनोक्तम्. २. B. and C. read शेष° for दोष°. ३. B. and C. read स्वभावात् for स्वभागान्. ४. B. C. read द्रव्यव्यय° for धन° while D. reads द्रव्य but omits व्यय. ५. A. omits कर्म. ६. B. C. and D. do not insert च while D. reads originally संगताः.

भ्रातरः स्वभागान्यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधनस्येशाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्—

'विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये' ॥

इति । तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्तेषु तूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासनसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

'स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।
हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी' ॥

इति । तस्यायमभिप्रायः । तत्र ग्रामानुमतिः 'प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः' इति स्मरणात् । व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते । न पुनर्ग्रामानुमतिमन्तरेण व्यवहारो न सिध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि सीमाविप्रतिपत्तिनिरासार्थमेव । दायादानुमतिरपि विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्तव्ये सहिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

---

१. B. C. and D. read स्वभावात् for स्वभागान्. २. B. and C. read विक्रीणीयुः तानास्यो वा for विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा. ३. B. C. and D. read तस्मात् for यस्मात् while B. and C. add न before विभक्ताः. ४. B. C. and D. read द्रव्यस्य for द्रव्येषु. ५. B. C. and D. read सर्वाभ्यनुज्ञा अवश्यं कार्या for सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या. ६. A. omits °अविभक्त°.

'स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया' ।

इति स्थावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

'भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।
तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ' ॥

इति दानप्रतिग्रहयोः प्रशस्तत्वाच्च[१] । विभागापलापे निर्णयकारणमाह याज्ञवल्क्यः—

'विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः[२] ।
विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः' ॥
(या. स्मृ. २. १४९.)

इति । ज्ञातयः पितृबन्धवः । बन्धवस्तु[३] मातुलादयः । लेख्यं विभागपत्रम् । एभिर्विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । यौतकैः[४] पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैः । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः—

'विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।
ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥
भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं[५] च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रप्रतिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथक् ज्ञेया[६] ज्ञानधर्मागमव्ययाः ॥

---

१. B. and C. read प्राशस्त्यात्. २. B. and C. read बन्धुभिश्च विलेखितैः for बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः. ३. B. and C. read बान्धवेषु for बन्धवस्तु. ४. A. reads यौतके पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रे. ५. A. and D. read प्रति° for प्राति°. ६. B. reads नेया for ज्ञेया.

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्' ॥

(ना. स्मृ. १३. ३६-४०.)

इति। बृहस्पतिरपि—

'पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम्।
वणिक्पथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः' ॥

इति। कुसीदवाणिज्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साक्ष्याद्यभावे वेदितव्यः। तथा च स एव—

'साहसं स्थावरस्वाम्यं[1] प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम्।
अनुमानेन विज्ञेयं न स्युर्यत्र[2] च साक्षिणः' ॥

इति। साहसादिसाधकलिङ्गान्यपि स एवाह—

'कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहससाधकम्[3]।
स्वस्वभोगस्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम्' ॥

इति। कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषवैरानुबन्धः। व्याघातः परस्परस्य होढं बलादपहृतं द्रव्यं तस्य दर्शनं[4] स्वस्यात्मनो भोगः परस्परं पृथग् ग्रहणादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषिद्धत्वेनावगन्तव्यम्। तथाच याज्ञवल्क्यः—

---

१. B. and C. read स्थावरं स्वाम्यम् for स्थावरस्वाम्यम्. २. D. originally reads यस्य and in the margin यत्र. ३. B. reads साधकौ for साधकम् and also B. and C. read स्वस्य भौमस्थावरस्य for स्वस्वभोगस्थावरस्य. ४. B. and C. read बान्धवस्वापहृतद्रव्यतोऽशदर्शनम् for बलादपहृतं द्रव्यं तस्य दर्शनम्.

'भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम्'॥

(या. स्मृ. २. ५२.)

इति। साक्षिलेख्ययुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे।

'युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेवे मर्दयेत्'।

इति प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

'विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः।
विभागभावना कार्या न भवेद्दैविकी क्रिया'॥

(या. स्मृ. २. १४९.)

इति। कथं तर्हि तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः—

'[४]विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम्।
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि'॥

इति। यत्र संदेहो युक्तिभिरपि नापैति तत्र पुनर्विभागः कर्तव्य इत्यर्थः। यत्तु तेनैवोक्तम्—

'सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते।
सकृदाह ददामीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत्'॥

इति। तद्युक्त्यादिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्यां वेदितव्यम्।

---

१. B. and C. read शाप्यम् for साक्ष्यम्. २. B. originally reads एनमर्हयेत् and in the margin एनमर्दयेत्. ३. B. and C. omit तर्हि. ४. This verse does not appear in the several printed editions of the मनु but it has, in a manuscript, been commented upon by मेधातिथि a wellknown commontator. ५. B. reads ददातीति and C. ददानीति.

स्वयं कृतस्य संदिग्धस्य[1] विभागस्य पुनः प्रवर्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः—

'स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत्।
स राज्ञां[2] शक्यते स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः' ॥

इति। अनुबन्धतो निर्बन्धतः[3]।

॥ इति दायविभागः ॥

। अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते।

तयोः स्वरूपमाह मनुः—

'अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः' ॥

(म. स्मृ. ९. २२३.)

इति। अप्राणिभिरक्षवध्र[4]शलाकादिभिः। प्राणिभिः[5] कुक्कुटादिभिः। तथाच नारदः—

'अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्।
पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्[6]' ॥

(ना. स्मृ. १६. १.)

---

१. B. C. and D. read असंदिग्धस्य while B. and C. omit विभागस्य. २ B. and C. read राज्ञांशे स्वके while D. राज्ञांशे क के. Both seem to be incorrect. ३. A. B. and C. read निबन्धतः. ४. B. and C. read °वध° and D. originally reads वज्र for वध्र. ५. B. and C. omit प्राणिभिः. ६. B. and C. read परद्यूत°, D. also the same.

इति । अक्षाः पाशकाः । बध्राश्चर्मपट्टिकाः । शलाका दन्तादिमयाः दीर्घचतुरस्राः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तैः पणपूर्वकं यद्देवनं क्रीडनं[1] क्रियते तद्द्यूतं वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः च कारान् मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते स समाह्वय इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

'अन्योन्ये[2]परिगृहीताः पक्षिमेषवृषादयः ।
प्रहरन्ते कृतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम्'

इति । द्यूतस्थानं समिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह स एव—

'सभिका[3]धिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना[4]' ।

इति । तत्र[5] पक्षान्तरमाह नारदः—

'अथवा कितवो राज्ञे दत्वा भागं यथोदितम् ।
प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते' ॥

(ना. स्मृ. १६. ८.)

इति । द्यूतसभा[6]धिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः—

'ग्लहे[7] शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृह्णीयाद्धूर्त[8]कितवादितराद्दशकं शतम्' ॥

(या. स्मृ. २. १९९.)

---

१. B. and C. omit क्रीडनम्. २. B. and C. read अन्योन्यम्. ३. A. B. C. and D. originally read सविका° for सभिका°. ४. B. C. read °हेतुना; D. °हेतवे. ५. B. and C. read अत्र for तत्र. ६. B. originally reads °शलाका° and in the margin °सभा°. ७. B. and C. read गृहे and D. also originally the same. ८. B. C. and D. originally read द्यूत° for धूर्त°.

इति । परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितपणो ग्लहः । तत्र तदाश्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः । तस्मात्कितवात्पञ्चकं शतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृह्णीयात् । पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तच्छतपञ्चकम् जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादिति यावत् । कितवनिवासार्थं शाला सभा तत्राधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरस्मादपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं स्थापितस्य सभिकस्य कृत्यमाह स एव—

'स[1] सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।
जितं तद्वाहयेत्[2] जेत्रे दद्यात् सत्यं वचः क्षमी ' ॥

(या. स्मृ. २. २००.)

इति । यः कल्पवृत्तिर्द्यूताधिकारी राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितः स राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेत्रे[3] दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणां विश्वासार्थं सत्यं[4] वचो दद्यात् । बृहस्पतिरपि[5]—

'सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे[6] नृपाय च ' ।

---

१. D. originally reads असम्यक् for स सम्यक् and substitutes originally °क्रमम्. for °कृतम्. २. D. originally reads उद्ग्राहयेत् for तद्वाहयेत् while B. and C. and D. in the margin read क्षेत्रे for जेत्रे. ३. B. and C. read क्षेत्रे. D. also originally the same for जेत्रे. ४. B. and C. add स before सत्यम्. ५. D. reads इति for अपि. ६. B. and C. read क्षेत्रे for जेत्रे.

इति । पराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत् । पणग्रहणादर्वागेव स्वकीयं पणं[1] राज्ञे[2] जेत्रे च यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—

'जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं[3] त्रिपक्षकम् ।
सद्यो वा[4] सभिकेनैव कितवात्तु न संशयः' ॥

इति । यदा सभिको जेत्रे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः—

'प्राप्ते नृपतिना भागे[5] प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु' ॥

(या. स्मृ. २. २०१.)

इति । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्त[6]राजभागे द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयकारणमाह स एव—

'द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि' ।

(या. स्मृ. २. २०२.)

इति । द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारः कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः न तु श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्युक्तलक्षणाः । साक्षिणश्च त एव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि—

---

१. B. C. and D. do not insert पणम्. २. A. omits राज्ञे and also च. ३. D. originally reads वाह्यम् for ग्राह्यम्. ४. D. originally reads सद्योवसतिकेनैव. ५. B. originally reads भावेप्रसिद्धद्यूतमण्डले while A. B. and C. substitute °द्यूत° for °धूर्त°. ६. A. reads अतीत for अदत्त.

'कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।
य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां तु साक्षिणः' ॥

इति । साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह बृहस्पतिः—

'उभयोरपि संदिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।
यदा वि[२]द्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत्' ॥

इति । कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपाधिदेविनः' ॥
(या. स्मृ. २. २०२.)

इति । कूटैरक्षादिभिरुपाधिभिर्मणिमन्त्रादि नामतिवञ्चनेन ये दिव्यन्ति तान् श्वपदेनाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह नारदः—

'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः' ॥
(ना. स्मृ. १६. ६.)

इति । [३]दण्डने विशेषमाह विष्णुः—

'द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः ।
उपाधिदेविनां स[४]न्दंशच्छेदः' ॥
(वि. स्मृ. ५. १३५–१३६.)

इति । अनि[५]युक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः—

---

१. D. reads कितवा एव. २. D. originally reads विप्रेक्षिण: for विद्वेषिण:. ३. D. reads दण्डे for दण्डने. ४. D. reads संदेश°. ५. B. and C. read अनियुक्ता: and D. originally अनियुक्ते and in the margin अनियुक्ता: for अनियुक्त°.

'अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः।
न सतं प्राप्नुयात् कामं विनयं चैव सोऽर्हति' ॥
(ना. स्मृ. १६. ७.)

इति। द्यूते[1] विहितं कर्मजातं समाह्वये अतिदिशति याज्ञवल्क्यः—

'एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये'।
(या. स्मृ. २. २०३.)

इति। सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाह्वयेऽपि विज्ञेय इत्यर्थः। प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः—

'द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात्।
तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः' ॥

इति। पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः—

'परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे।
तत्रापि नाप्नुयात् काम्यमथवा[2]ऽनुमतं तयोः' ॥

इति। काम्यः[3] कामः पणः। यत्तु मनुनोक्तम्—

'द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
(म. स्मृ. ९. २२४.)

१. B. and C. read द्यूतं विहितं कर्मजातम् while D. विहितकर्मजातम्. २. D. reads originally कामं यथा and in the margin काम्यं यथा; while B. and C. काममथ all for काम्यम् अथ. ३. D. reads काम्यकामपणः.

प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत्॥

(म. स्मृ. ९. २२२.)

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत्।
राजान्तकारिणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्॥

(म. स्मृ. ९. २२१.)

कितवान् कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि मानवान्।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात्' ॥

(म. स्मृ. ९. २२९.)

इत्यादि। तत्सर्वं कूटाक्षदेवनविषयतया राज्ञामध्यक्षसभिकरहितविषयतया वा योज्यम्। अत एव बृहस्पतिः—

'द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम्।
अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम्।
सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना' ॥

इति।

द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूपिते।

प्रसक्तोद्देशक्रमानुरोधेन ऋणादानादिसमाह्वयान्तान्यष्टादश
व्यवहारपदानि निरूपितानि।

---

१. D. reads कूत्सितकलान् पाखण्डांश्चैव while B. कूशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च for कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि. २. A. reads °सुखापहम् while D. originally reads तत्रैव for मनुना. ३. B. and C. read मनून्क्तोद्देश° and D. मनुनोक्तोद्देश°.

अथ बृहस्पतिना निरूपितं प्रकीर्णकाख्यं विवादपदमभिधीयते ।

तस्य च[1] लक्षणभेदौ नारदेन निरूपितौ[2]—

‘प्रकीर्णकेषु[3] विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।
राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥
पुनः प्रमाणसंभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।
पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ॥
पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
प्रतिग्रहविलोपश्च लोप आश्रमिणामपि[4] ॥
वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात् प्रकीर्णकम्’ ॥

(ना. स्मृ. १७. १-४.)

इति । प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घन–तदाज्ञाकरण–तत्कर्मकरणादि[5]विषयास्ते नृपसमवायिन एव । तत्र स्मृत्याचारव्यपेते मार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृप एव कुर्यात् । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्युक्तं भवति । तत्र राजाज्ञाप्रतिघाते विशेषदण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. A. and D. omit च. २. D. reads दर्शितौ. ३. D. reads पुनर्ज्ञेया for °षु विज्ञेया while B. and C. तैर्ज्ञेयाः for विज्ञेयाः. ४. D. reads लोपश्चाश्रमिणामपि. ५. A. B. and C. read °रक्षणादि° for °करणादि°.

'न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।
पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः' ॥
(या स्मृ. २. २९५.)

इति । राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन्[१]राजशासनं यो विलिखति यश्च पारदारिकं चोरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । व्यासोऽपि—

'न्यायस्थाने गृहीत्वार्थं अधर्मेण विनिर्णयम् ।
करोत्युत्तरकार्याणि[२] राजद्रव्यविनाशकः[३] ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत्' ।

इति । तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'राजयानासनारोढुर्दण्ड[४] उत्तमसाहसः' ।
(या. स्मृ. २. ३०३.)

इति । कात्यायनोऽपि—

'राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।
अप्रियं चास्य यो वक्ता वधं[५] तेषां प्रकल्पयेत्' ॥

इति । राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः—

---

१. D. originally reads प्रकाशयेद्राज° and in the margin प्रकाशयन् राज°. २. D. originally reads कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु and in the margin कुर्वन्त्युत्तरकार्याणि and कुर्वन्ति साहसं कार्यम् for करोत्युत्तरकार्याणि. ३. B. and C. read °विनाशके while D. originally विनाशकाः and in the margin विनाशके. ४. B. C. and D. originally राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसः and in the margin D. reads समारोहे for °सनारोहे. ५. A. B. read बलं while D. reads बन्धम् for वधम्°.

'राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्।
घातयेद् विविधैर्दण्डैर्हरेत् सर्वस्वमेव च'॥
(म. स्मृ. ९. २७५.)

इति। सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्यमित्याह नारदः—

'आयुधान्यायुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम्।
वेश्यास्त्रीणामलंकारान् वाद्यातोद्यानि तद्विदाम्॥
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः।
सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति'॥
(ना. स्मृ. १७. १०–११.)

इति। ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः—

'ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने।
ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु'॥

इति। कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा।
विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः'॥
(या. स्मृ. २. ३०४.)

इति। यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

'द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् चित्रदण्डेन घातयेत्'॥

---

१. C. reads भरीणां चोपजीविकाम्. Printed texts of the मनु also follow this reading but it appears from the following line that the author माधवाचार्य does not agree with it. २. D. reads प्रमाणम् for प्रयाणम्. ३. D. in margin and printed texts of the याज्ञवल्क्य read विप्रत्वेन च for विप्रचिह्नेन.

इति । तद् वृत्त्यर्थं ब्राह्मणलिङ्गधारणे[1] वेदितव्यम् । ब्राह्मणपीडाकारिणो दण्डमाह मनुः—

'ब्राह्मणान् बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेगकरैर्नृपः' ॥

(म. स्मृ. ९. २४८.)

इति । शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः—

'प्रव्रज्यावसितं[2] शूद्रं जपहोमपरं तथा ।
वधेन शासयेत् पापं दण्ड्यो वा द्विगुणं दमम्' ॥
तीरितं[3] चानुशिष्टं च यत्र क्वचन विद्यते ।
कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥

(म. स्मृ. ९. २३३.)

इति । तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्व्यवहारस्य अधर्मतो वृतत्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्डप्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत् । न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्तनीय इत्येवंपरम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निवर्तितं तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्ये पथि स्थापनीयम् ।

'न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत्' ॥

इति स्मरणात् । अन्यायप्रगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

'राज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।
निवेद्य दद्याद् विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद् गुणीकृतम्' ॥

---

१. D. reads धारिणः for धारणे. २. A. reads वासितम् and B. and D. ग्रासिनम् for वसितम्. ३. A. B. and C. omit the portion तीरितं etc. to सत्त्वविच्छेदापत्तेः.

इति । अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभादिना गृहीतः तं त्रिंशद् गुणीकृतं वरुणायेदं इति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यत्त्व दण्डरूपेण यावद् गृहीतमन्यायेन तत्तस्मै प्रतिदेयम् । अपहारदोषप्रसङ्गात् । इतरथा अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः सत्त्वविच्छेदापत्तेः ।

इति । एवं शास्त्रोक्तमार्गेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह यमः—

'एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः' ॥

इति । मनुरपि—

'एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान् समापयन् ।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम्' ॥

(म. स्मृ. ८. ४२०.)

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां तृतीयं व्यवहारकाण्डम्
समाप्तम् ॥

॥ समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

॥ समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिस्तस्या व्याख्या च ॥

---

१. A. B. and C. read °मार्गमाह यमः. २. B. and C. re[ad] वासो for यशो.

पराशरधर्मसंहितायास्तृतीयस्य व्यवहारकाण्डस्य
विषयानुक्रमणिका ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

इति दिव्यमातृका ।

अथ धटविधिः ।

इति धटविधिः ।

अथाग्निविधिः ।

विषयाः पृष्ठं

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

इति विषविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

इति निर्णयपादः ।

अथाष्टादशपदानुक्रमः ।

इति वृद्धिविषयः।

अथाधिकथनम्।

इत्यस्वामिविक्रयपदम् ।

अथ संभूयसमुत्थानाख्यं पदम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकं व्यवहारपदम् ।

अथ वेतनस्यानपाकर्माख्यं विवादपदम् ।

इति वेतनस्यानपाकर्माख्यं विवादपदम् ।

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदम् ।

इति सत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाविवादपदम् ।

अथ संविद्व्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः ।

अथ विक्रीयासंप्रदानम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदम् ।

इति सीमाविवादनिर्णयः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

इति वाक्पारुष्यम् ।

विषयाः पृष्ठं

अथ दायभागाख्यं विवादपदम् ।

इति दायविभागः ।

अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् ।

इति पराशरधर्मसंहिताया व्यवहारकाण्डस्य विषयानुक्रमणिका।

A list of the names of authors and works etc., occurring in Mâdhavâchârya's Commentary on the Parâśara-Dharma-Saṃhitâ, Vyavahârakâṇḍa.

In the following Indexes the first number refers to the page, the second to the line on that page.

106, 14. 106, 19. 112, 14. 113, 4. 114, 9. 115, 10. 116, 10. 124, 13. 127, 9. 128, 12. 129, 16. 130, 1. 130, 15. 131, 17. 132, 1. 132, 4. 134, 3. 134, 14. 136, 4. 138, 7. 138, 12. 140, 16. 141, 6. 142, 13. 145, 15. 146, 8. 146, 20. 148, 5. 152, 11. 153, 4. 153, 17. 154, 17. 159, 12. 160, 4. 160, 14. 161, 8. 163, 13. 181, 12. 186, 15. 188, 15. 194, 7. 194, 7-8. 194, 15. 199, 14. 200, 6. 203, 11. 203, 17. 206, 17. 208, 2. 208, 6. 209, 4. 210, 11. 210, 15 (व्या०). 213, 18. 216, 9. 217, 21. 219, 2. 223, 1. 223, 4. 223, 10. 223, 14. 223, 17. 224, 3. 224, 20. 228, 3. 234, 6. 234, 16. 235, 1-4. 238, 2. 238, 6. 241, 3. 247, 18. 249, 8. 251, 5. 251, 16. 252, 19. 253, 11. 254, 3. 255, 3. 256, 12. 258, 11. 258, 15. 261, 14. 263, 13. 263, 17. 263, 20. 264, 6. 264, 14. 265, 8. 266, 3. 267, 17. 269, 5. 270, 11. 275, 10. 282, 2. 283, 4. 283, 10. 286. 5. 288, 12. 288, 16. 289, 3. 289, 12. 290, 6. 290, 9. 291, 4. 294, 5. 295, 4. 296, 6. 297, 2. 297, 9. 297, 14. 297, 17. 299, 11. 300, 4. 300, 7. 305, 13. 308, 7 (सूत्रं). 310, 10. 311, 10. 311, 15. 311, 18. 312, 7. 314, 12. 315, 7. 315, 15. 315, 19. 319, 11. 319, 18. 320, 7. 325, 8. 327, 9. 329, 15. 330, 12. 332, 14. 338, 14. 340, 17. 341, 7. 341, 8. 342, 2. 342, 5. 344, 13. 352, 5. 353. 4. 354, 8. 359, 8. 359,

291,11.293,3-13.296, 1. 301, 4. 302, 6. 304, 7. 309, 5. 312, 17. 313, 7. 314, 4. 314, 8. 317, 13. 318, 1. 320, 14-15. 321, 7. 321, 12-17. 323, 18. 325, 3. 326, 10. 326, 14. 329, 19. 331, 5. 331, 9. 332, 4. 332, 17. 333, 10. 334, 4-12 & 17. 336, 3. 336, 7. 337, 14. 338, 6-10 & 18. 339, 8 & 12. 340, 5 & 11. 341, 12. 343, 11 & 16. 344, 5. 345, 3-8. 346, 8 & 15. 347, 5 & 9. 348, 2. 351, 8. 356, 6. 360, 6 & 11. 362, 5. 363, 10 & 14. 364, 12. 365, 2 & 6. 366, 8 & 14. 368, 11. 369, 2 & 12. 370, 9. 372, 7 & 16. 374, 18. 375, 5. 378, 4. 379, 3 & 7. 379, 17 (व्या°). 381, 9 & 12. 382, 5 & 11-12. 384, 9 & 14. 385, 12. 391, 11. 393, 17. 394, 6. 395, 8. 397, 7. 400, 19. 405, 6 & 10. 406, 4. 408, 12. 409, 5 & 15. 410, 5 & 13. 428, 12. 429, 3. 434, 6. 435, 10 & 15. 437, 9. 438, 5. 441, 1. 442, 4 & 5. 443, 11. 447, 1 & 17. 449, 6 & 12. 450, 6 & 16. 456, 6. 464, 18. 468, 6. 472, 13. 474, 5 & 13. 476, 1. 477, 15. 486, 7. 487, 7. 491, 1. 511, 3. 530, 7 & 21. 535, 6. 538, 7. 541, 2. 544, 6. 549, 9. 551, 5. 559, 17. 560, 18. 567, 9. 569, 12. 572, 13. 573, 11. 576, 12 & 20. 577, 13. 579, 3. 581, 5.

१०. पाणिनि.
93, 17.

११. पारस्कर.
552, 5.

१२. पितामह.
37, 9. 42, 9. 42,

* Also found in Manu.

82, 9. 82, 13. 84, 11. 85, 1. 87, 5. 89, 9. 95, 12. 95, 15. 100, 17. 101, 20. 103, 13. 104, 18. 107, 3. 112, 11. 113, 19. 115, 13. 116, 3. 119, 6. 119, 17. 129, 13. 131, 6. 132, 11. 133, 5. 133, 16. 135, 13. 139, 9 & 12. 141, 10. 142, 4. 144, 10 & 18. 147, 12. 149, 7 & 10. 149, 14. 150, 2 & 10. 151, 3. 154, 8. 158, 4 & 18. 193, 16. 195, 2. 197, 5. 198, 10. 200, 3. 203, 8. 206, 4. 206, 9. 207, 11. 209, 17. 211, 12 (व्या°). 212, 3 & 24. 218, 5. 219, 6. 219, 12. 220, 8 & 12. 226, 15. 229, 4. 230, 1 & 16. 231, 20. 233, 17. 239, 14. 240, 9. 243, 3. 244, 15. 245, 11. 245, 20 (व्या°). 246, 10 & 15. 247, 7 & 15. 250, 10. 253, 8. 255, 14 & 16. 258, 8. 262, 15. 264, 3. 264, 17. 264, 20. 265, 6. 267, 8. 268, 9. 279, 7. 280, 11. 281, 1-12 & 18. 283, 7. 284, 14. 285, 4. 285, 12. 286, 11. 288, 6. 290, 16. 293, 9. 295, 8. 295, 15. 299, 2. 302, 11 & 19. 303, 5. 304, 12. 305, 5, 9 & 16. 309, 9. 310, 13. 311, 4. 312, 12. 313, 4. 316, 14. 317, 5. 317, 11. 322, 7. 322, 11. 324, 6 & 10. 332, 11. 337, 18. 338, 3. 339, 16. 340, 8. 348, 8. 348, 18. 349, 6. 350, 3. 350, 13. 352, 15. 353, 8 & 13. 354, 11 & 15. 355, 4 & 12. 358, 14 & 17. 359, 5. 360, 16. 370, 3 & 4. 373, 8. 384, 5. 387, 5, 10 & 15. 391, 16. 392, 11. 393, 13. 398, 8. 399, 4, 9, 13 & 16.

३९. संवत.

23, 12. 44, 12. 144, 3. 146, 15. 224, 15.

४०. स्मृति, स्मृत्यन्तर, स्मरण etc.

29, 1. 61, 15. 77, 15. 78, 1. 95, 4. 142, 9. 145, 12. 152, 3. 156, 3. 160, 11. 166, 15. 175, 18. 177, 2. 179, 15. 179, 19. 180, 7. 186, 14. 189, 20. 205, 12. 294, 13. 333, 5. 357, 2. 377, 1. 381, 5. 381, 10. 395, 5. 404, 5. 416, 19 (व्या°). 485, 10 & 18. 499, 14. 502, 3. 522, 6. 536, 1. 564, 10. 568, 10 & 14. 581, 18. 582, 19.

४१. हारीत.

7, 12. 45, 19. 50, 14. 69, 9. 78, 15. 80, 10. 131, 3. 137, 15. 139, 18. 144, 6. 161, 12. 178, 8. 208, 14. 215, 12. 217, 5. 231, 17. 249, 5. 436, 4. 475, 7. 480, 3. 516, 10. 535, 11.

Index of Quotations arranged according to the authors and works. Vol. III, Parts I and II.

१. अनिर्दिष्ट.

२. आपस्तंब.

३. उशनाः.

४. कात्यायन.

* Sâyaṇa Mâdhavâchârya does not refer this vers to anybody, but the व्यवहारमयूख refers it to देवल.

५. गीता.

६. गौतम.

* Referred toin the text as कात्यायन's, but is found in नारदस्मृति.

* Referred to in the text as मनु's, but not found in मनुस्मृति. (Nirṇayasâgar edition).

† Referred to in the text at हारीत's, but also found in नारदस्मृति.

¶ Referred to in the text as मनु's but not found in मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

§ Referred to as बृहस्पति's in the text.

* Referred to as a quotation from महाभारत but also found in नारदस्मृति.

* Referred to as a quotation from महाभारत.

* Referred to in the text as being मनु's but not found मनुस्मृति.

† Not found in नारद's दायभागप्रकरण.

* This half only is not found in the Institutes of Nârada edited by Jolly.

† Referred to as being हारीत's but found also in नारद.

* Referred to in the text as कात्यायन's.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

* Referred to in the text as occurring in the महाभारत, but found in नारद too.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

* Referred to as मनु's in the text, but not found as his in the मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

* Referred to as बृहस्पति's in the text. Jolly's edition of नारद reads संपश्यमानो for समीक्षमाणो.

१०. पाणिनि.

११. पारस्कर.

१२. पितामह.

† Referred to in the text as हारित's but also found in नारद.

१३. पुराण.

१४. पैठीनसि.

१५. प्रजापति.

* Referred to as प्रजापति's but not found in his work. The quotation, however, is in मनु IX. 111.

१६. बृहन्मनु.

१७. बृहस्पति.

* Also found in ना. स्मृ. (१·३७.)

१८. बौधायन.

१९. भ(भा)रद्वाज.

२०. भृगु.

२१. मनु.

---

†. Given as Baudhāyana's but not identified as his.

* Cited as Manu's, but not found in the printed editions of Manu.

† Referred to as मनु's, but not found in the printed editions of मनुस्मृति.

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in मनु (IX. 233).

---

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in Manu (IX. 233).

* Referred to as Manu's but not found in the printed editions of Manusmriti.

† Cited as Manu's but not found in the printed editions of Manu.

* Not found in the printed editions of Manu.

† Not found in the printed editions of Manu.

---

* Not found in the printed editions of Manu.

† Not found in the printed editions of Manu.

* Referred to as Manu's but not found in the Nirnayasāgar edition of the Manusmṛiti.

२२. मरीचि.

२३. महाभारत.

२४. यम.

२५. याज्ञवल्क्य.

* Cited in the text as Manu's, but not found in Manusmriti.

* Cited in the text as Manu's, but not found in Manusmriti.

† Cited in the text as Manu's but not found in Manusmriti.

* Cited in the text as Manu's but not found in Manusmriti.

२६. लौगाक्षि.

२७. वसिष्ठ.

२८. विषतन्त्र.

२९. विष्णु.

३०. वृद्धमनु.

३१. वृद्धयाज्ञवल्क्य.

३२. वृद्धविष्णु.

† Referred to as विष्णुवचनं (P. 484, L. 18) but not found in the विष्णुस्मृति edited by Jolly.

३३. व्याघ्र.

३४. व्यास.

३५. शङ्ख.

३६. शङ्खलिखितौ.

३७. श्रुति.

३८. संग्रहकार.

३९. संवर्त.

४०. स्मृतिःस्मृत्यन्तरंस्मरणंवा.

४१. हारीतः

* Those marked with an asterisk are given as Hārita's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

* Those marked with an asterisk are given as Hārita's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

THE GENERAL INDEX OF QUOTATIONS

VOL. III, PARTS I AND II.

द

न

97

भ

म

र

ष

ह

APPENDIX

BEING

BṚIHAT PARÂŚARA SAMḤITÂ

BY

SUVRATA MUNI

WITH

VARIOUS READINGS, TABLE OF CONTENTS, &c.

पूरणिका ।

बृहत्पराशरसंहिता

सुव्रतमुनिप्रोक्ता ।

भूमिका, पाठान्तराणि, विषयानुक्रमणिकेत्येतैः सहिता।

PREFATORY REMARKS ON BRIHAT-PARÂŚARA DHARMA SAṂHITÂ.

A.—This is an old manuscript of the Bṛihat-Parâśara Saṃhitâ. It belongs to the Government of Bengal, and is deposited in the library of the Asiatic Society of Bengal, at Calcutta. It was placed at my disposal by the order of the Government of Bengal. It contains 170 folios. There are 10 lines on a page, and each line contains about 35 letters. The last page is lost; in the absence of which the date and other particulars of the manuscript cannot be known. Its appearance is very old. Possibly it was written at least some 400 years ago. It is in old Devanâgarî character and is generally correct.

B.—This manuscript belongs to the Elphinstone College Library, Bombay. It is written on thick Portuguese paper. It consists of 65 folios, broad in size, with 18 lines on each side, and 45 letters in each line. It has no date; it has a neat appearance, and the copying is tolerably correct. It was placed at my disposal by Mr. Nârâyanrâv Dâsô Banahatti, B.A., then Fellow and Librarian of the said College.

C.—This is a lithograph compilation of 28 different Smṛitis, under the name of Dharmaśâstra Saṃgraha, published in the year 1805 of Śalivâhana era, by Mahâdeva Śâstri Amrâpurkar and Hariprasâda Bhagiratha. It is very incorrect, faulty, and carelessly printed.

D.—This is also an old manuscript, belonging to the Deccan College Collection of 1887-88, No. 251. It was written in Vikrama Samvat 1779 and Śaka 1655. Either the Samvat or the Śaka year, here, is not correct, but it is difficult to state positively which one is so. The colophon to this manuscript runs thus :—इति बृहत्पाराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां धर्मसंहितायां द्वादशमोऽध्याय। स्वस्ति. संवत् १७७८ शके १६५५ प्रवर्तमाने मासोत्तम मास कार्तिक शुक्लपक्षे चतुर्थां गुरुवासरे ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितंमया। यदिसुद्धम्‌सुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥.

The manuscript contains 105 pages. The first five pages appear to have been written at a later date, for the size of the paper and the writing also differ from the size of the rest of the pages and the writing on them. The first five pages have six lines on each side and in each line 35 letters. While from the sixth page to the end there are 10 lines on each side and 51 letters in each line. The characters are Devanâgarî of the North India style. This book came to me through Dr. R. G. Bhandarkar. Its appearance is old, and it is very incorrect.

E.—This book belongs to the Ânandâśrama collection of Poona. It was lent to me by my friend, the late Mr. Mahâdev Chimnâji Âpte, the founder of that institution. It consists of 126 pages. Each page has 10 lines, and each line 31 letters. It is written in Kâyastha Devanâgarî character, is very incorrect, and its age is unknown.

F.—This book belongs to the Government of Bengal, and was kindly lent to me by the order of the Government of Bengal from the library of the Asiatic Society. It consists of 89 pages. On each side of the page there are 10 lines, and each line contains 56 letters. Its colophon reads ॥ इतिश्री वृद्धपराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्त संहितायां योगापदेशो नाम द्वादशोध्यायः ॥ ६९ ॥ संवत १८६३. The characters are Devanâgarì, and the paper, white-colored country paper. From the above colophon it is clear that the manuscript is a copy of वृद्धपराशर.

VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

Girgaum, Bombay, 15th March, 1911.

NAMES OF THE AUTHORS AND OTHERS OCCURRING IN THE TEXT OF THE BRIHATPARÂŚARA-SAMHITÂ.

श्री

TABLE OF CONTENTS OF BRIHÂTPARÂSARA.

अथ बृहत्पराशरसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

समाप्तेयमनुक्रमणिका.

ओं नमः श्रीगणेशाय ।

अथ बृहत्पराशरसंहिता प्रारभ्यते ।

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

व्यक्ताव्यक्ताय देवाय वेधसेऽनन्ततेजसे ।
नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि धर्मान् पाराशरोदितान् ॥ १ ॥
अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनाश्रये ।
व्यासमेकाग्रमासीनं पर्यपृच्छन्मुनीश्वराः ॥ २ ॥
मनुष्याणां हितं धर्मं वर्तमाने कलौ युगे ।
वर्णानामाश्रमाणां च किञ्चित्साधारणं वद ॥ ३ ॥
युगेषु त्रिषु ये प्रोक्ता धर्मा मन्वादिभिर्मुने ।
शक्यन्ते नैव ते कर्तुं वर्णैराश्रमवासिभिः ॥ ४ ॥
स पृष्टो मुनिभिर्व्यासो बहुभिः परिवारितः ।
प्रष्टुं जगाम पितरं धर्मान्पराशरं ततः ॥ ५ ॥
सर्वेषामाश्रमाणां च वरे बदरिकाश्रमे ।
स विवेशाश्रमे तस्मिन् तनुं योगीव वेधसः ॥ ६ ॥
नानापुष्पलताकीर्णे फल-पुष्पैरलङ्कृते ।
नदी-प्रस्रवणानेकपुण्यतीर्थोपशोभिते ॥ ७ ॥

---

१. A. C. and D. read नमस्कृत्वा for नमस्कृत्य. २. C. and D. read °वनाश्रमे for °वनाश्रये. ३. C. and D. read ऋषयः प्रष्टुमागताः, B. E. and F. द्विजाः पृच्छन्ति धार्मिकाः both for पर्यपृच्छन्मुनीश्वराः. ४. A. C. and D. read मानुषाणां for मनुष्याणां. ५. B. reads काञ्चित् for किञ्चित्. ६. D. reads युगे-युगेषु for युगेषु त्रिषु. ७. F. reads आश्रमचारिभिः for आश्रमवासिभिः. ८. A. C. and D. substitute मुनिभिः for बहुभिः; while A. C. D. E. and F. substitute परिवेष्टितः for परिवारितः. ९. B. C. E. and F. read संविवेश for स विवेश. १०. B. E. and F. read योगीव वेधसस्तनुम् and C. महायोगी च वेधसः both for तनुं योगीव वेधसः. ११. F. reads अलङ्कृतैः; while B. and E. फलैः पुष्पैः for अलङ्कृते and फल-पुष्पैः respectively. १२. B. C. D. E. and F. read प्रस्रवणानेकैः for °प्रस्रवणानेक°.

मृग-पक्षिभिरासेव्ये देवतायतनावृते ।
यक्ष-गन्धर्व-सिद्धानां नृत्य-गीतसमाकुले ॥ ८ ॥
तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरः ।
सुखासीनो महातेजा मुनिमुख्यगणावृतः ॥ ९ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु मुनिभिः सह ।
प्रदक्षिणाभिवादैश्च मुनिभिः प्रतिपूजितः ॥ १० ॥
ततः सन्तुष्टमनसा पराशरमहामुनिः ।
व्यासस्य स्वागतं ब्रूयादासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ ११ ॥
वत्स सुस्वागतं तेऽस्तु महर्षीणां समन्ततः ।
कुशलं कुशलेत्युक्त्वा व्यासोऽपृच्छदतःपरम् ॥ १२ ॥
यदि जानासि मां भक्तं स्नेहोऽस्ति यदि वा मयि ।
धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्योऽस्म्यहं यदि ॥ १३ ॥
श्रुतास्ते मानवा धर्मा गार्गेया गौतमास्तथा ।
वासिष्ठाः काश्यपाश्चैव तथा गोपालकस्य च ॥ १४ ॥
अत्रेर्विष्णोश्च सांवर्ता दाक्षाश्चाङ्गिरसास्तथा ।

१. We follow here only A.; while all others substitute आकीर्णे for आसेव्ये. २. C. D. and F. read °सिद्धैश्च for °सिद्धानां. ३. E. reads सक्थिपुत्रः for शक्तिपुत्रः, but it seems incorrect. ४. A. B. and E. read °ऽभिवाद्यैश्च for °ऽभिवादैश्च; while B. and E. परिपूजितः for प्रतिपूजितः. ५. A. and D. substitute पाराशर° for पराशर°. ६. A. reads मुनिसत्तमः for मुनिपुङ्गवः. ७. B. E. and F. read वत्साद्य स्वागतं. C. वत्सस्य स्वागतं and D. वशस्य स्वागतं all for वत्स सुस्वागतं. ८. A. C. D. and F. substitute आसीनानां समन्ततः; while A. adds हि before आसीनानां and C. and D. substitute तेन for तेऽस्तु. ९. A. reads कुशलेन for कुशले इति १०. A. B. and E. read पृच्छत्यतः परम्, D. and F. पृच्छत्ततः परम् both for ऽपृच्छदतः परम्. ११. A. reads स्नेहो वा यदि वा मयि, C. D, and F. स्नेहो वा यदि वत्सल both for स्नेहोऽस्ति यदि वा मयि. १२. E. reads ब्रूयथ for कथय. १३. A. reads अनुग्राह्योस्तु, C. and D. अनुग्राह्योऽसि both for अनुग्राह्योऽस्मि; while F. कुरुष्वानुग्रहं मम for अनुग्राह्योऽस्म्यहं यदि. १४. A. and D. substitute तु and F. च both for ते. १५. A. C. D. and F. read आत्रेया विष्णुसांवर्ता; while C. and D. substitute °संवर्ताः for °सांवर्ताः. १६. C. substitutes दक्षाः for दाक्षाः and A. C. D. and F. आङ्गिरसः for आङ्गिरसाः.

शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृतास्तथा ॥ १५ ॥
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।
कात्यायनकृताश्चैव प्रचेतोगदितास्तथा ॥ १६ ॥
श्रुतिरात्मोद्भवा तात श्रुत्यर्था मानवाः स्मृताः ।
मन्वर्थः सर्वधर्माणां कृतादित्रियुगेषु च ॥ १७ ॥
धर्मं तु त्रियुगाचारं न शक्यं हि कलौ युगे ।
वर्णानामाश्रमाणां च किंचित्साधारणं वद ॥ १८ ॥
व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
सुखासीनो महातेजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
क्रियन्ते नैव वेदाश्च न चापि प्रभवन्ति ते ।
न कश्चिद्वेदकर्ताऽस्ति वेदस्मर्ता चतुर्मुखः ॥ २० ॥
तथा स धर्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे ।
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ॥ २१ ॥
अन्ये कलियुगे नृणां युगैर्ह्रासानुरूपतः ।
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमेव च ॥ २२ ॥

---

१. D. reads हारीत-याज्ञवल्क्यकृताः for हारीता याज्ञवल्क्यकृताः. २. A. reads शङ्खा लैखितिकाः, D. सशङ्खलिखिताः; while F. reads this line.—

आपस्तम्बाश्च ते धर्माः शंख-लिखितकास्तथा ।.

३. C. प्राचेतसकृताः, D. प्रचेतसकृताः and F. प्रचेतःकृतकाः all for प्रचेतोगदिताः. ४. B. reads श्रुतेरात्मोद्भवाः for श्रुतिरात्मोद्भवा. ५. C. reads श्रुत्यर्थाः, but corrects श्रुत्यर्थमानवाः; while B. E. and F. substitute तथा for स्मृताः. ६. C. and D. read मन्वर्थसर्वधर्माणां for मन्वर्थः सर्वधर्माणां, ७. D. reads स शक्यं for न शक्यं; while C. D. A. F. substitute तु for हि. ८. F. reads °ऽवसानेषु for °ऽवसाने तु. ९. D. reads नैवाति° for न चापि. १०. E. reads वेदकर्ता for वेदस्मर्ता. ११. B. and E. read स्मरन्ति ते धर्मं कल्पे and A. and D. स धर्मं स्मरति कल्पे both for स धर्मं स्मरति मनुः; while F. reads नित्यं स्मरति तद्धर्मं कल्पे for तथा स धर्मं स्मरति मनुः. १२. C. reads कल्पान्तरे ततः for कल्पान्तरान्तरे. १३. B. reads युगभासानुरूपतः, C. युगमासानुरूपतः and E. युगहासानुरूपतः all for युगह्रासानुरूपतः; while F. substitutes °ऽनुसारतः for °ऽनुरूपतः. १४. B. and E. read ज्ञानमुत्तमम्, C. D. and F. ज्ञानमुच्यते for ज्ञानमेव च.

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं[1] कलौ युगे ।
कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमस्य[2] च ॥ २३ ॥
द्वापरे शाङ्ख-लिखिताः[3] कलौ पाराशराः स्मृताः ।
त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ॥ २४ ॥
द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं च[4] कलौ युगे ।
कृते तु लिप्यते देशस्त्रेतायां ग्राम एव च ॥[5]
द्वापरे कुलमेकं तु कलौ कर्ता विलिप्यते ॥ २५ ॥
कृते[6] सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन च[7] ।
द्वापरे भक्षणेऽन्नस्य[8] कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥
अभिगम्य कृते दानं त्रेतायामभिमन्त्र्य च[9] ।
द्वापरे याच्यमानं[10] तु सेवया दीयते कलौ[11] ॥ २७ ॥
अभिगम्योत्तमं दानं मध्यमं साभिमन्त्रणम्[12] ।
अधमं याच्यमानं स्यात्सेवादानं[13] तु निष्फलम् ॥ २८ ॥
कृते त्वस्थिगताः[14] प्राणास्त्रेतायां मांससंश्रिताः[15] ।

---

१. B. reads दानमेव and C. दानमेवं for दानमेकं. २. F. reads गौतमाः स्मृताः for गौतमस्य च. ३. B. D. and F. read शंख-लिखिताः and C. शंख-लिखितौ both for शाङ्ख-लिखिताः. ४. A. and F. substitute तु for च. ५. This and the following one line are omitted by A. D. and F.; C. also omits the same, but it appears in marginal correction. ६. B. reads कृते पतति सम्भाष्य, C. and D. कृते सम्भाष्य पतितैः and E. कृते पतति सङ्घातात् all for कृते सम्भाष्य पतति. ७. B. E. and F. substitute तु for च. ८. E. substitutes तस्य for ऽन्नस्य; while C. reads पतितकर्मणा for पततिकर्मणा. ९. A. C. and E. read साभिमन्त्रणं and B. अभिमन्त्रणम् for अभिमन्त्र्य च; while D. त्रेतामाहूय दीयते for त्रेतायामभिमन्त्र्य च. १०. A. reads याच्यमानस्य and F. याच्यमानस्य for याच्यमान तु. ११. A. reads कलौ सेवाय दीयते, B. and E. कलौ दीयेत सेवया and F. सेवकाय कलौ युगे all for सेवया दीयते कलौ. १२. A. C. D. and F. read आहूतं चैव मध्यमम् for मध्यमं साभिमन्त्रणम्. १३. A. reads दानं सेवाय निःफलम् and F. सेवायां निष्फलं स्मृतम् both for सेवादानं तु निष्फलम्; while C. and D. substitute च for तु. १४. A. B. and C. read धातुगताः for त्वस्थिगताः. १५. A. and D. read मांसमेव च and F. मांससमाश्रिताः for मांससंश्रिताः

द्वापरे रुधिरं यावत् कलावन्नाद्यमेव च ॥ २९ ॥
कृते तात्क्षणिकः शापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।
मासेन द्वापरे ज्ञेयः कलौ संवत्सरेण तु ॥ ३० ॥
युगेयुगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा द्विजोत्तमाः ॥ ३१ ॥
धर्मश्च सत्यमायुश्च तुर्यांशेन कलौ युगे ।
अन्नानात्तदनाद्यस्य तुच्छमायुरकार्यतः ॥ ३२ ॥
धर्मश्च लोकदम्भार्थं पाषण्डार्थं तपस्विता ।
विविधा वाग्वञ्चनार्थं कलौ सत्यानुकारिणी ॥ ३३ ॥
अल्पक्षीर-घृता गावो ह्यल्पसस्या च मेदिनी ।
स्त्रीजनन्यः स्त्रियः सर्वाः सुखार्थं कृतमैथुनाः ॥ ३४ ॥
पुरुषाश्च जिताः स्त्रीभी राजानो दस्युभिर्जिताः ।
जितो धर्मश्च पापेन अनृतेन तथा ऋतम् ॥ ३५ ॥
शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचारास्तथा द्विजाः ।
अन्त्यानुयायिनश्चाद्या वर्णास्तदुपजीविनः ॥ ३६ ॥
कृतं तु ब्राह्मणयुगं त्रेता तु क्षत्त्रियं युगम् ।

---

१. B. and C. read कलावन्ननिषेविणः, D. कलौ स्वन्नाद्यमेव च, and F. लौ चान्नाद्यमेव च all for कलावन्नाद्यमेव च. E. also follows to B. and ., but adds तु before अन्न°. २. B. C. and F. read तत्क्षणिकः for त्क्षणिकः. ३. A. and F. read °युगे च for °युगेषु. ४. F. substitutes for ये. ५. A. D. and F. read ते द्विजा नावमन्तव्याः for तेषां निन्दा न र्तव्या. ६. B. reads धर्मः सत्यं सत्यमायुश्चतुर्यांशे for धर्मश्च सत्यमायुश्च र्यांशेन. ७. B. and E. read स्थितः for युगे. ८. D. reads this line —

अशनात्तस्नाद्यस्य तुच्छमायुरकार्यतः ॥;

ile C. अशनात्तस्नाद्यत्वं and B. अश्नात्तद्नाद्यत्वं for अश्नात्तश्नाद्यस्य D. reads तपस्विनः for तपस्विता. १०. B. C. E. and F. read धनार्थं ात् for वञ्चनार्थं. ११. C. and D. read सत्यानुसारिणी for सत्यानुकारिणी. . B. substitutes °क्षीरास्तथा and E. °क्षीरकृता for °क्षीर-घृताः. १३. B. d D. substitute स्वल्प° for ह्यल्प°. १४. C. and D. read रत्यर्थं for सुखार्थं. . B. and E. read निर्जिताः स्त्रीभिर्भूपाला for च जिताः स्त्रीभी राजानो. . B. and E. read सत्यं च वितथैर्जितम्; while A. adds हि before ऋतम्. . D. reads आद्या for आद्या and F. आद्यवर्णाः for आद्या वर्णाः.

वैश्यं तु द्वापरयुगं कलिः[1] शूद्रयुगं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
चातुर्वर्णिकनारीणां तथा तुरीयजन्मनाम्[2] ।
पति-द्विजात्युपास्त्यापि[3] धर्मो[4] महती कलौ ॥ ३८ ॥
शतेन या कृते वृत्ते फलाप्तिः पुरुषस्य च[5] ।
स्याद्दत्तैर्दशभिर्नृणां फलाप्तिः सा[6] कलौ युगे ॥ ३९ ॥
कृते यत् कोटिदस्य स्यात् त्रेतायां लक्षदस्य तत् ।
द्वापरेऽयुतदस्य स्यात् शतदस्य कलौ फलम् ॥ ४०[7] ॥
युगस्वरूपमाख्यातमन्यच्च[8] गदतः शृणु ।
वर्णानामाश्रमाणां च सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ ४१ ॥
मृगः कृष्णश्चरेद्यत्र[9] स्वभावेन महीतले ।
वसेत्तत्र द्विजातिस्तु शूद्रो यत्र तु[10] तत्र तु ॥ ४२ ॥
हिमपर्वत-विन्ध्याद्र्योर्विनशन-प्रयागयोः[11] ।
मध्ये तु पावनो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ॥ ४३ ॥
देशेष्वन्येषु या नद्यो धन्याः सागरगाः शुभाः ।
तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः[12] सेवितानि च ॥ ४४ ॥
वसेयुस्तदुपान्तेऽपि[13] शमिच्छन्तो द्विजातयः ।

---

१. B. reads कलि for कलिः. २. D. reads °जन्मनी for °जन्मनाम्; while C reads चातुर्वर्णक° for चातुर्वर्णिक°. ३. C. substitutes उपास्त्यादि for उपास्त्यापि; while D. reads यति-द्विजाभ्युपास्त्यादि for पति-द्विजात्युपास्त्यापि. ४. This verse does not appear in B. and E. ५. C. and D. substitute सा for च. ६. C. and D. read दत्तेषु दशभिर्नृणां फलाप्तिः स्यात् for स्याद्दत्तैर्दशभिर्नृणां फलाप्तिः सा. ७. This verse does not appear in A. and D., C. also omits it, but gives in marginal correction and interchanges the place and puts before शतेन या कृते, &c. ८. This and the following two lines are omitted in A., but they appear in marginal correction. ९. A. C. and D. read अन्यत्रभिगदतः शृणु for अन्यच्च गदतः शृणु. १० B. reads कृष्णो मृगो and E. कृष्णा मृगा both for मृगः कृष्णः. ११. B. reads तु तत्र तु for तु तत्र तु. १२. A. reads हिमवान्‌ प्रयागयोः, C. हिमांशेन प्रयागयोः, F. कुरुक्षेत्र-प्रयागयोः all for विनशन-प्रयागयोः; while D. °विन्ध्याद्रौ विनाशेन प्रयागयोः for °विन्ध्याद्र्योर्विनशन-प्रयागयोः through mistake. १३. A. reads पुण्यान्यायतनानि for मुनिभिः सेवितानि. १४, A. omits this whole line; while B. C. E. and F. read तदुपान्तेषु for तदुपान्तेऽपि; while D. शमिच्छन्ताः for शमिच्छन्तो.

मुनिभिः सेवितत्वाच्च पुण्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥ ४५ ॥
यत्र पानमपेयस्य देशे ऽभक्ष्यस्य भक्षणम्।
अगम्यागामिता यत्र तं देशं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥
एवं देशः समाख्यातो यज्ञियस्तु द्विजन्मनाम्।
एवमेवानुवर्त्तेरन् देशं धर्माभिकाङ्क्षिणः ॥ ४७ ॥
वसन् वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विपर्जयेत्।
षट्कर्म्माणि च कुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चयः ॥ ४८ ॥
पराशरश्च यत् प्राह शास्त्रं पुत्रस्य वत्सलः।
अथ तत्सम्प्रवक्ष्यामि द्विजकर्मादिकं द्विजाः ॥ ४९ ॥
षट्कर्म-वर्णधर्माश्च प्रशंसा गोवृषस्य च।
अदोह्य-वाह्यौ यौ तत्र सीरं सीरप्रयोगिणाम् ॥ ५० ॥
अमावास्यानिषिद्धानि ततश्च पशुपालनम्।
अन्न-तोयप्रशंसा च वाह्याऽवाह्या वसुन्धरा ॥ ५१ ॥
अयथार्थकृषौ पापं तद्द्वयस्यापि शोधनम्।
बलिं सीतामखं चापि विवाहाः कन्यकावराः ॥ ५२ ॥
स्त्री-पुन्धर्मौ मखाः पञ्च द्विजातिस्वर्गसाधनाः।
विधिः प्राणाऽग्निहोत्रस्य आधानादिकसंस्कृतिः ॥ ५३ ॥

---

१. B. and F. read सेवितत्वेन for सेवितत्वाच्च. २. A. adds तु before अपेयस्य. ३. A. reads अगम्यागमिनो, B. and E. अगम्यागमनं both for अगम्यागामिता. ४. A. B. and E. read याज्ञिको हि for यज्ञियस्तु. ५. B. C. D. E. and F. read धर्मानुकाङ्क्षिणः for धर्माभिकाङ्क्षिणः. ६. A. B. E. and F. read उषित्वा for वसन् वा. ७. B. and E. read प्रकुर्वीरन् for च कुर्वीरन्. ८. C. and D. read स्वयं प्राह for च यत् प्राह. ९. B. reads स्वसुतवत्सलः for पुत्रस्य वत्सलः. १०. C. and D. read अथातः for अथ तत्. ११. A. B. E. and F. substitute तौ तु for तत्र and B. अदोह्य-वाह्यो for अदोह्य-वाह्यौ; while C. क्षीरं क्षीरप्रयोक्तिणः and D. क्षीरं क्षीरप्रयोक्तिणा both for सीरं सीरप्रयोगिणाम्. १२. B. substitutes तपश्च for ततश्च. १३. C. reads वाच्या वा स्वा for वाह्याऽवाह्या. १४. C. and D. read अयथार्थकृषतो पापं तवस्यापि for अयथार्थकृषौ पापं तद्द्वयस्यापि. १५. D. reads बर्हि for बलिं and विवाहः for विवाहाः. १६. D. reads स्त्रीषु धर्मौ for स्त्री-पुन्धर्मौ; while F. स्त्री-पुन्धर्मौ. १७. B. E. and F. read निषेकादिकसंस्कृतिः for आधानादिकसंस्कृतिः.

व्रतचर्यादितद्धर्मः[1] प्रशंसा पुत्रजन्मनः ।
कृत्स्नो[2] गृहस्थधर्मश्च भक्ष्याऽभक्ष्यं तथैव[3] च ॥ ५४ ॥
निषिद्धवस्तुकथनं पात्रशुद्धिस्ततः परम्[4] ।
द्रव्याणां[5] च तथा शुद्धिरुपाकर्मादिकर्म[6] च ॥ ५५ ॥
अनध्यायास्तथा श्राद्धं विप्र[7]-काल-हविर्युतम् ।
बलिर्नारायणीयश्च सूतकाशौचमेव[8] च ॥ ५६ ॥
परिषत्प्रायश्चित्तानि तद्वतानि द्विजोत्तमाः[9] ।
विधिवत्सर्वदानानि तेषां चैव फलानि च ॥ ५७ ॥
भूमिदानप्रशंसा च विशेषो विप्र-कालयोः ।
इष्टापूर्त्तौ तथा विद्वन् तयोर्भिन्नफलानि[10] च ॥ ५८ ॥
प्रतिग्रहविधि[11]स्तद्वद्यथा यस्य[12] प्रतिग्रहः ।
विनायकादिशान्तीनां विधयोऽथ[13] द्विजोत्तमाः ॥ ५९ ॥
वानप्रस्थस्य धर्मोऽथ[14] तथा धर्मो यतेरपि ।
चतुराश्रमभेदोऽपि वपुर्निन्दा तथैव च ॥ ६० ॥
[15]योगोऽर्चिर्धूममार्गौ च कालं रुद्रान्त[16]मेव च ।
दृष्ट्यातीतं[17] परं ध्येयं सर्वमेतत्पराशरः ॥ ६१ ॥

---

१. B. reads °व्रतधर्मः for °दितद्धर्मः; while A. and E. substitute च for °दि°; F. reads ब्रह्मचर्या च for व्रतचर्यादि° ; while D. substitutes °तद्धर्माः for °तद्धर्मः. २. C. reads कृत्स्ना गृहस्थधर्माः. ३. E. reads भक्ष्याऽभक्ष्या तथैव for भक्ष्याऽभक्ष्यं तथैव. ४. A. C. D. and F. read तथा पुनः for ततः परम्. ५. C. reads द्रव्याणि for द्रव्याणां. ६. D. reads उपाकर्माणि for उपाकर्मादि°; while F. substitutes वा for the latter च. ७. D. reads विप्राः for विप्र°. ८. E. reads स्नातकाशौचम् for सूतकाशौचम्. ९. C. reads यथा द्विज and A. and D. यथा द्विजाः for द्विजोत्तमाः. १०. C. reads तयोः पृथक्, D. and F. पृथक् तयोः for तयोर्भिन्न°. ११. A. reads परिग्रह° and परिग्रहः for प्रतिग्रह° and प्रतिग्रहः respectively. १२. D. substitutes तस्य for यस्य; while B. and E. तत्र for तद्वत्. १३. C. and D. read विधयश्च for विधयोऽथ. १४. This verse is omitted in B.; while C. D. and F. substitute ऽपि for ऽथ. १५. B. and E. read विधूममार्गौ for ऽर्चिर्धूममार्गौ. १६. B. and E. read भद्रान्तमेव and C. भद्रान्तमेव both for रुद्रान्तमेव; while A. कालिधूम्रान्तमेव for कालं रुद्रान्तमेव and F. कालरुद्रान्त° for कालं रुद्रान्त°. १७. B. and E. दिष्टातीतं परं, C. and D. दृष्टं च तत्परं and F. दिष्टातीतपरं all for दिष्ट्यातीतं परं.

प्रोक्तवान् व्यासमुख्यानां शेषं मुनिविभाषितम् ।
नियुक्तः सुव्रतः शेषख्यापनाय द्विजन्मनाम् ॥ ६२ ॥

पराशरो व्यासवचो निशम्य
यदाह शास्त्रं चतुराश्रमार्थम् ।
युगानुरूपं च समस्तवर्ण-
हिताय वक्ष्यत्यथ सुव्रतस्तत् ॥ ६३ ॥

शक्तिसूनोरनुज्ञातः सुतपाः सुव्रतस्त्विदम् ।
चतुर्वर्णाश्रमाणां च हितं शास्त्रमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥

इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे व्यासप्रश्ने सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां शास्त्रसङ्क्षेपोद्देशकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१. A. C. D. and F. read शेषं विप्राणां ख्यापनाय च for शेषख्यापनाय द्विजन्मनाम्; while B. शेषं ख्यापनाय द्विजन्मनाम् for the same. २. B. reads ऽनगम्य and C. ऽधिगम्य for निशम्य. ३. D. °वर्णा हिताय for °वर्ण-हिताय. ४. A. B. C. E. and F. read चतुर्णामाश्रमाणां for चतुर्वर्णाश्रमाणां. ५. A. and F. read पाराशरे for पाराशरीये. ६. A. omits व्यासप्रश्ने; while A. C. D. E. and F. omit सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां. ७. A. omits शास्त्र°; while B. reads शास्त्रे for the same.

बृहत्पराशरसंहिता ।

द्वितीयो ऽध्यायः ।

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
विहितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ १ ॥
चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।
आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ २ ॥
षट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।
हुतशेषं च भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३ ॥

(व्यास उवाच) ।

कर्माणि कानीह कथं च तानि
कार्याणि वर्णैश्च किमाद्यकानि ।
तेषामनेहांकरणे विधिश्च
सर्वं प्रसादात् प्रतनुष्व मह्यम् ॥ ४ ॥

(पराशर उवाच) ।

कर्मषट्कं प्रवक्ष्यामि यत् कुर्वन्तो द्विजातयः ।
गृहस्था अपि मुच्यन्ते संसारैर्बन्धहेतुभिः ॥ ५ ॥
अथोद्देशक्रमं शास्त्रं यच्छ्रुतं श्रुतिदृष्टिकृत् ॥
तदुक्तं कर्म यत् पुंसां शृणुध्वं पापनाशनम् ॥ ६ ॥

---

१. C. adds श्री before पराशरमतं. २. A. C. and D. read चिन्तितं for विहितं. ३. B. E. and F. read आचारहीन° for आचारभ्रष्ट°. ४. B. C. D. E. substitute तु for च. ५. व्यास उवाच does not appear in any of the manuscripts, but the following verse plainly contains questions, and as the preceding verses belong to Parâśara, these questions must be of Vyâsa. ६. E. and. F. read क्रिमादिकानि for किमाद्यकानि; while B. कर्माणि कानि च कथं हि for कर्माणि कानीह कथं च. ७. F. reads अनेहाः for अनेहा°. ८. This also does not appear in any of the MS., but the nature of following verses seems to be of Parâśara. ९. B. E. and F. read तत्षट्कर्म for कर्मषट्कं. १०. B. and. E. read °दृढबन्धनैः, F. °गृहबन्धनः both for °बन्धहेतुभिः. ११. D. reads यथो° for अथो°. १२. D. reads श्रुतिहर्षकृत् for श्रुतिदृष्टिकृत्. १३. B. C. E. and F. read तदुक्तकर्मक्रोत् for तदुक्तं कर्म यत्; while D. substitutes तत् for यत्.

संध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम्।
वैश्वदेवं तथाऽऽतिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने ॥ ७ ॥
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा।
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सो ऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥ ८ ॥
सन्ध्यामथ प्रवक्ष्यामि देवता-काल-नामभिः।
वर्णर्षि-च्छदन्सा युक्ता यद्विधा च प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥
यावन्मन्त्रा यथोपास्तिरुपस्पर्शनमेव च।
आवाहनं विसर्गं च यावन्मन्त्रक्रमेण तु ॥ १० ॥
दिवसस्य च रात्रेश्च सन्धिः सन्ध्येति कीर्तिता।
सोपास्या सद्विजैर्यत्नात् स्यात्तैर्विश्वमुपासितम् ॥११ ॥
मध्याह्ने ऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याह्नः परस्य च।
पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तु क्षपा चेति श्रुतिक्रमः ॥ १२ ॥
पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री ब्रह्माणी हंसवाहना।
रक्तपद्मारुणा देवी रक्तपद्मासनास्थिता ॥ १३ ॥
रक्ताभरणभासाङ्गा रक्तमाल्याम्बरा तथा।

---

१. C. reads वैश्वदेवस् for वैश्वदेवं. २. B. C. and E. read अथ सन्ध्यां for सन्ध्यामथ. ३. A. reads यावद्विचार्य यथार्चनम्, but gives the marginal reading यद्विधा च प्रकीर्तिता. B. reads युक्ता याद्विधा च यथोचिता, C. and D. युक्तं याद्विधानं यथार्चनम्; F. also reads the same, but differs युक्तां for युक्तं and E. युक्तां यद्विधां च यथार्चिताम् all for युक्ता यद्विधा च प्रकीर्तिता. ४. B. and. C. read यावन्मंत्रं for यावन्मंत्रा, E. यावन्मन्त्रान्यथोपास्ति° for यावन्मन्त्रा यथोपास्ति°; while A. B. E. and. F. read °रूपंस्पर्शनं for °रुपस्पर्शन°. ५. B. C. E. and F. read यावन्मात्रं, D. यावन्मानं both for यावन्मन्त्र°. ६. D. reads सन्ध्यः for सन्धिः; while B. substitutes गीयते for कीर्तिता. ७. C. and F. read स द्विजैः for सद्विजैः. ८. C. reads मध्याह्नोऽपि for मध्याह्ने ऽपि; while A. B. C. and F. read पूर्वस्याह्नोऽपरस्य and D. पूर्वस्याऽह्नः परस्परम् both for पूर्वस्याह्नः परस्य च. ९. A. B. C. and E. पूर्वाह्णोऽ पराह्णः for पूर्वाह्णो ह्यपराह्णः; while B. and E. substitute च for तु. १०. C. reads क्षिपा चेति श्रुतिक्रमात्, E. क्षिया चेति श्रुतिक्रमः and D. क्षये चेति श्रुतिक्रमात् all for क्षपा चेति श्रुतिक्रमः. ११. D. and F. read पूर्वसन्ध्या for पूर्वा सन्ध्या. १२. A. C ब्राह्मणी and D. reads ब्रह्मणः for ब्रह्माणी; while C. हंसवाहिनी for हंसवाहना. १३. A. reads °भारसाङ्गा for °भासाङ्गा; while B. रक्ताभरणरक्ताङ्गी for रक्ताभरणभासाङ्गा and E. रक्ताभरणभराङ्गा for the same.

अक्षमाला स्रग्धरा[1] च वरहस्ता ऽमरार्चिता ॥ १४ ॥
प्रागादित्योदयाद्[2] विद्वान् मुहूर्ते वैधसे सति[3] ।
उत्थायोपासयेत् सन्ध्यां यावत् स्यादर्कदर्शनम् ॥ १५ ॥
'विश्वमातः सुराभ्यर्च्ये पुण्ये गायत्रि वैधसि ।
आवाह्याम्युपास्त्यर्थे एह्येनोघ्नि[4] पुनीहि माम्' ॥ १६ ॥
सन्ध्या माध्याह्निकी श्वेता सावित्री रुद्रदेवता[5] ।
वृषेन्द्रवाहना देवी ज्वलत्त्रिशिख[6]धारिणी ॥ १७ ॥
श्वेताम्बरधरा श्वेता नागाभरणभूषिता[7] ।
श्वेतस्रगक्षमाला[8] च कृतानुरक्तिशङ्करा[9] ॥ १८ ॥
जलाधारा[10] धरा धात्री धरेन्द्राङ्कभवा तथा[11] ।
स्वभावविभातभूराद्या[12] सुरौघनुतपाद्वया ॥ १९ ॥
'मातर्भवानि विश्वेशि[13] विश्वे विश्वजनार्चिते ।
शुभे वरे वरेण्यैहि[14] आहूतासि पुनीहि माम्' ॥ २० ॥

---

१. A. reads स्रग्वरा for स्रग्धरा and C. and D. ध्रुवाधारा चारुहस्ता for स्रग्धरा च वरहस्ता. २. Before this verse B. inserts the following verse:—

प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥.

३. B. reads वैधसि स्थिते and D. वैधत्रे सति for वैधसे सति. ४. A. reads अंहो जहि, D. एनोऽस्ति, and F. अंहोघ्नि for एनोघ्नि. ५. A. B. E. and F. read शम्भुदेवता for रुद्रदेवता. ६. A. reads° त्रिशूल° for °त्रिशिख°; while D. बालत्रिशिख° for ज्वलत्त्रिशिख°. ७. D. reads नानाभरणभूषिता for नागाभरणभूषिता. ८. F. reads °माल्या च for °माला च; while A. C. and D. substitute ऽपि for च. ९. A. C. and D. read °रक्तशङ्करा for °रक्तिशङ्करा; while B. E. °रक्तिशङ्करा for the same. १०. B. C. E. and F. read जलाधारधरा धात्री for जलाधारा धरा धात्री; while A. जलाधारा वीरजटा for the same. ११. A. B. E. and F. read धरेन्द्राद्रिभवा for धरेन्द्राङ्कभवा; while D. substitutes ऽभवा for तथा. १२. B. reads this line thus:—

स्वभावभूरिभूषाढ्या स्वराढ्याऽनुत्तमाऽद्वया ।
स्वभावभावभूराद्या स्वराद्यनुतपाद्वया ॥.

A. E. स्वराद्यनुत° and F. स्वराविनुत°. for सुरौघनुत°. १३. A. E. and F. read विश्वेशी for विश्वेशि. १४. A. reads ऽह्नि आहूतैः B. E. and F. एहि आहूतैः for एहि आहूतासि; while D. reads वरेण्याहि आहूता हि for वरेण्यैहि आहूतासि.

सन्ध्या सायन्तनी कृष्णा विष्णुदेवी[1] सरस्वती ।
खगगा[2] कृष्णवस्त्रा तु[3] शङ्खचक्रगदाधरा ॥ २१ ॥
कृष्णस्रग्भूषणैर्[4]युक्ता सर्वज्ञानमया[5] वरा ।
सर्ववाग्देवता[6] सर्वा ब्रह्मादिवचसि स्थिता ॥ २२ ॥
वीणा-ऽक्षमालिका-चाप[7]हस्ता स्मित[8]वरानना ।
चतुर्दशजनाभ्यर्च्या कल्याणी शुभ[9]वाक्प्रदा ॥ २३ ॥
मातर्वाग्देवि[10] वरदे वरेण्ये वचन[11]प्रदे ।
सर्वामरगणस्तुत्ये[12] आहूतैहि[13] पुनीहि माम् ॥ २४ ॥
ब्रह्मेशार्क-हरीणां तु सङ्गमस्तूभयोर्[14]भवेत् ।
माध्याह्निकायां सन्ध्यायां सर्वदेव[15]समागमः ॥ २५ ॥
पूजाभिकाङ्क्षिणो ये च ये च केचिज्[16]जलार्थिनः ।
श्राद्धा[17]न्नभागधेया ये ये चाग्निहुतभागिनः ॥ २६ ॥
अन्यान्युच्चावचानीह स्थावराणि चराणि च ।
माध्याह्निकी[18]मपेक्षन्ते तेषामाप्यायनी हि सा ॥ २७ ॥
यस्तस्यां नार्चयेद्देवांस्तर्पयेन्न[19] पितॄंस्तथा ।
भूतान्युच्चावचानीह सोऽन्धतामिस्रमृच्छति ॥ २८ ॥
ईशान्या[20]भिमुखो भूत्वा द्विजः पूर्वमुखोऽपि वा ।

---

१. A. and D. read विष्णुदेवा for विष्णुदेवी. २. D. स्वर्गगा and F. खे माया. for खगगा. ३. B. and E. substitute च for तु. ४. D. reads कृष्णभूभूषणैर् for कृष्णस्रग्भूषणैर्. ५. B. and E. read °मया च सा, F. °मया ऽभया, and C. °मयि परा all for °मया वरा. ६. B. and E. read °देवताः for °देवता. ७. We follow here only A.; while B. reads °चार° and C. D. °चारु° for° चाप°; and E. and F. quite mistaken. ८. A. reads °हस्ता स्मितचारुजनानना for °चापहस्ता स्मितवरानना; while D. reads स्मिता for स्मित°. ९. D. reads शुभकप्रदा for शुभवाक्प्रदा. १०. A. C. D. and F. read मातर्वाग्देवते देवि for मातर्वाग्देवि वरदे. ११. D. reads च वरप्रदे for वचनप्रदे. १२. D. सर्वमहद्गणस्तुत्ये for सर्वामरगणस्तुत्ये. १३. D. reads आहूते हि पुनाहि for आहूतैहि पुनीहि. १४. D. reads सङ्गमोऽस्तूभयोः for सङ्गमस्तूभयोः. १५. B. C. and E. read सर्वे देवाः समागताः for सर्वदेवसमागमः. १६. D. reads किंचित् for केचित्. १७. D. substitutes आज्य° for श्राद्ध°. १८. B. C. D. E. and F. read माध्याह्निकाम् and आप्यायना for माध्याह्निकीम् and आप्यायनी, but C. and D. read आप्यायिका for आप्यायनी. १९. D. reads तर्पयेत for तर्पयेन्न. २०. B. reads ईशानाभिमुखः C. and D. ईशान्यभिमुखो for ईशान्याभिमुखो.

सन्ध्यामुपासयेद्विद्वान्[1]यथावत्तान्निबोधत ॥ २९ ॥
आ मणे[2]र्बन्धनाद्धस्तौ पादौ चा ऽऽजानुतः शुचिः ।
प्रक्षाल्याऽऽचा[3]मयेद्विद्वानन्तर्जानुकरो द्विजः ॥ ३० ॥
निर्मला[4]फेनपूताभिर्मनोज्ञाभिः प्रयत्नवान् ।
आचामे[5]द्ब्रह्मतीर्थेन पुनराचमनाच्छुचिः ॥ ३१ ॥
मुख[6]निर्मार्जनं कृत्वा द्विस्तेनैवाधरान्[7] यथा ।
अद्भिश्च संस्पृशेत् खानि सर्वाण्यपि विशुद्धये ॥ ३२ ॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या सव्यपाणिस्थवारिणा ।
घ्राणं संस्पृश्य नेत्रे च तेनानामिकया[8] श्रुती ॥ ३३ ॥
नाभिं च तत्कनिष्ठाभ्यां वक्षः करतलेन च ।
शिरः सर्वाभिरंसौ च ह्य[9]ङ्गुल्यग्रैश्च संस्पृशेत् ॥ ३४ ॥
आच[10]म्य प्राणसंरोधं कृत्वा चोपस्पृशेत् पुनः ।
अत्रोपस्पर्शने[11] मन्त्रं प्रातः केचित् पठन्ति हि ॥ ३५ ॥
सूर्यश्चमेति मन्त्र[12]णे प्रातराचमनं स्मृतम् ।
'आपः पुनन्तु' मध्याह्ने सायमग्निश्चमेति च ॥ ३६ ॥
मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं च[13] तज्जलम् ।
आचम्य विधिवद्धीमान् सन्ध्योपासनमाचरेत्[14] ॥ ३७ ॥

---

१. B. C. D. and E. read यद्वत्तथावत् for विद्वान्यथावत्; while C. substitutes उपासते for उपासयेत्. २. B. and E. read आमणिबन्धनात् for आ मणेर्बन्धनात्. ३. A. B. C. read आचमयेत् for आचामयेत्; while D. ह्याचमेत् for the same. ४. D. reads निर्मलात् for निर्मला°. ५. C. D. read आचमेत् for आचामेत्. ६. A. C. D. and F. read वस्त्र° for मुख°. ७. A. ऽपरानया, B. and E. ऽपराण्यपि, C. and F. ऽपराण्यथ and D. ऽपराण्यथा for ऽधरान् यथा; while F. substitutes सथैव for तेनैव. ८. D. reads नासिकया for ऽनामिकया. ९. B. C. D. and E. omit हि. १०. D. reads अनम्य for आचम्य. ११. B. and E. read उपसर्जने for उपस्पर्शने. १२. A. and D. read मध्याह्ने पुनन्त्वापो विपर्ययम् and omit the following whole line—

मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं च तज्जलम् ।,

but D. reads मध्याह्नं पुनस्त्वापो; while F. does not insert the whole verse. १३. B. reads जलं तथा and A. C. E. and F. तथा जलम् both for च तज्जलम्. १४. A. C. and F. read आरभेत् for आचरेत्; while F. substitutes धर्मान् for धीमान्.

सोङ्कारां चैव गायत्रीं जप्त्वा व्याहृतिपूर्विकाम्[1] ।
आपोहिष्ठादि जल्पन्ति च्छन्दो-देवर्षिपूर्वकम्[2] ॥ ३८ ॥
छन्दोभिर्विनियोगैश्च मन्त्र-ब्राह्मणसंयुतम् ।
एतद्धीनं न कुर्वीत कुर्याच्चेत्[3] स्यात्तदासुरम्[4] ॥ ३९ ॥
मृत्युभीतैः पुरा देवैरात्मनश्छादनाय च ।
छन्दांसि संस्मृतानीह च्छादितास्तैस्ततो ऽमराः ॥ ४० ॥
छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससीवाथ वाऽऽकृतेः[5] ।
छन्दोभिरावृतं सर्वं विद्यात् सर्वत्र नान्यथा[6] ॥ ४१ ॥
यस्मिन्मन्त्रे[7] तु यो देवस्तेन देवेन चिह्नितम् ।
मन्त्रं तद्दैवतं[8] विद्यात् सैव[9] तस्य तु देवता ॥ ४२ ॥
येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता तु येन वै ।
मन्त्रेण तस्य स प्रोक्तो[10] मुनेर्भावस्तदात्मकः ॥ ४३ ॥
यत्र कर्मणि चारब्धे जप-होमार्चनादिके[11] ।
क्रियते येन मन्त्रेण विनियोगस्तु स स्मृतः[12] ॥ ४४ ॥
अस्य मन्त्रस्य चाऽर्थोऽयमयं[13] मन्त्रोऽत्र वर्तते ।
तत्तस्य ब्राह्मणं[14] ज्ञेयं मन्त्रस्येति श्रुतिक्रमः ॥ ४५ ॥
एतद्धि पञ्चकं ज्ञात्वा क्रियते कर्म यद्द्विजैः ।
तदनन्तफलं तेषां भवेद्वेद[15]निदर्शनात् ॥ ४६ ॥
एकांशेनापि[16] यन्न्यूनं कुर्यात् कर्म द्विजोत्तमाः[17] ।

---

१. C. and F. read °पूर्वकाम् and D. °पूर्वकम्. २. B. E. and F. read °देवता-ऋषिपूर्वकम् for °देवर्षिपूर्वकम्. ३. D. reads च्चेतत् for चेत् स्यात् ४. D. reads अतः for ततः. ५. A. and F. वाससी कृतिरेव वा, B. C. E. वाससी वाथ वा कृते and D. वाससी कृतिरेव च all for वाससी वाथ वा ऽऽकृतेः. ६. B. C. D. and E. read नान्यतः for नान्यथा. ७. B. substitutes सत्रे for मन्त्रे; while E. substitutes च for तु and D. ये देवास्तेन मन्त्रेण for यो देवस्तेन देवेन. ८. B. and E. read न्दैवतं for तद्दैवतं; while D. substitutes यत् for तत्. ९. B. and E. substitute सेति for सैव; while C. reads सन्ति तत्र तु देवता and D. सन्नितस्तत्र देवता for सैव तत्र तु देवता. १०. D. reads संप्रोक्ते for स प्रोक्तो. ११. B. reads °दिकैः for °दिके. १२. B. and E. read नियोगस्तस्य संस्मृतः A. also reads the same, but corrects स स्मृतः for संस्मृतः; while F. विनियोगश्च तस्य सः for विनियोगस्तु स स्मृतः १३. D. reads अथः for अर्थः and ऽनुवर्तते for ऽत्र वर्तते. १४. D. reads ब्रह्मणा for ब्राह्मणं. १५. F. reads वेदे for वेद.° १६. D. reads अकामेनापि for एकांशेनापि. १७. A. E. and F. read ऽद्विजो मतिः, C. and D. द्विजोऽपि यः for द्विजोत्तमाः.

तेनासौ हन्यते कर्ताऽमृतो गर्ह्यत्वमृच्छति ॥ ४७ ॥
कुर्वन्नज्ञो द्विजः कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
नासौऽ तस्य फलं विन्देत् क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥ ४९ ॥
आपद्यते स्थाणु गर्तं स्वयं वापि प्रलीयते ।
यातयामानि च्छन्दांसि भवन्त्यफलदान्यपि ॥ ५० ॥
सिन्धुद्वीप ऋषिश्छन्दो गायत्री ऋक्षु तिसृषु ।
आपो हि दैवतं प्राहुरापोहिष्ठादिषु द्विजाः ॥ ५१ ॥
गाँधिजो राजपुत्रस्तु द्रुपदायामृषिर्भवेत् ।
आनुष्टुभं भवेच्छन्द आपश्चैव तु दैवतम् ॥ ५२ ॥
अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणः ।
छन्दोऽस्यानुष्टुभं प्राहुरापश्चैव तु दैवतम् ॥ ५३ ॥
सौत्रामण्यावभृतके विनियोगोऽस्य कल्पितः ।
उदुत्यमृषिः[11] प्रस्कण्वो गायत्रं सूर्यदेवता ॥ ५४ ॥
चित्रमित्यत्र कुत्सस्तु शक्वरी सूर्यदैवतम्[12] ।
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्र्यापो ऋचां त्रयम् ॥ ५५ ॥
द्रुपदाघमर्षणं सूक्तं मार्जने व्याहरेदिति ।
स्मृतिभिः परिशिष्टैश्च विशेषस्तोयसेचने[14] ॥ ५६ ॥
उक्तोऽधोर्ध्वविभागेन[15] कर्तव्यः सोऽपि सद्द्विजैः[16] ।
आपोहिष्ठेति च ऋचामष्टाक्षरपदेन[17] च ॥ ५७ ॥

१. A. B. and E. read गर्तस्वम्, D. गन्ताऽन्धम् for गर्ह्यत्वम्, C. also reads the same as D., but corrects गर्ह्यत्वम्. २. D. reads कश्चन for किञ्चन. ३. A. reads कर्मफलासः स्यात् तस्य for फलं विन्देत्; while D. substitutes कर्ममात्रं for क्लेशमात्रं. ४. A. substitutes च for वा. ५. B. and E. read फलदानि for ऽफलदानि. ६. B. and E. read °द्वीपर्षिश्छन्दो वै for °द्वीप ऋषिश्छन्दो. C. also follows this, but adds वै in the marginal correction after च्छन्दो. ७. A. B. E. and F. read कौकिलो and D. गोभिलो for गाधिजो. ८. B. and E. read द्रुपदायामर्षं उच्यते, A. द्रुपदायार्ष-मुच्यते and F. द्रुपदा ऋषिरुच्यते all for द्रुपदायामृषिर्भवेत्. ९. D. gives this verse after प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च, &c. C. also omits it, but gives in marginal correction. १०. A. E. and F. read अघमर्षणम् for अघमर्षणः. ११. B. C. E. read उदुत्यमिति for उदुत्यमृषिः. १२. C. D. E. and F. read सूर्यदेवता for सूर्यदैवतम्. १३. A. reads गायत्र्यापो ऋचां, D. गायत्र्याप ऋचा both for गायत्र्यापो ऋचां. १४ A. and E. read °संवने for °सेचने. १५. D. reads उल्का ऽधोर्ध्व° for उक्तोधोऽर्ध्व°. १६. B. C. D. F. read स for सद्. १७. A. and D. read ऽयृचमष्टाक्षरपदं न च for ऋचामष्टाक्षरपदेन च. E. also reads the same; while C. substitutes त्रिऋचा° for च ऋचा°.

पादान्ते तु क्षिपेद्वारि पादमध्ये न च क्षिपेत् ।
भूमौ मूर्ध्नि तथाऽकाशे मूर्ध्न्याकाशे पुनर्भुवि ॥ ५८ ॥
एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः ।
ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥ ५९ ॥
ऋगर्धे वा प्रकुर्वीत शिष्टानां मतमीदृशम् ।
उदुत्यं, चित्रं देवानामुपस्थाने नियोजयेत् ।
हंसः शुचि षदित्यादि केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ ६० ॥
अव्याकृतमिदं ह्यासीत् सदेवासुर-मानुषम् ।
संक्षोभायासृजद्ब्रह्मा सप्तेमा व्याहृतीः पुरा ॥ ६१ ॥
भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।
आद्यास्तिस्रो महाप्रोक्ताः सर्वत्रैव नियोजनात् ॥ ६२ ॥
अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याप एव च ।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥ ६३ ॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव च्छन्दांस्येतान्यनुक्रमात् ॥ ६४ ॥
भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च ।
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठश्चर्षयः क्रमात् ॥ ६५ ॥
एताभिः सकलं व्याप्तमेताभ्यो नास्ति चापरम् ।
सप्तैते स्वर्गलोका वै सत्यादूर्ध्वं न विद्यते ॥ ६६ ॥

---

१. A. B. C. E. and F. read this line thus :—

पदान्ते प्रक्षिपेद्वापि पदमध्ये तु न क्षिपेत् ।.

२. C. and D. substitute तथा for पुनः. ३. A. C. and D. omit this verse :—

एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः ।
ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥;

while C. gives in the marginal correction the following one line which is an additional one :—

पुनर्मूर्ध्नि पुनर्मूर्ध्नि आकाशे च पुनर्भुवि ।.

४. B. and C. read संक्षेपेण and E. F. संक्षेपाय for संक्षोभाय; while C. reads सृजन् for ऽसृजद्. ५ D. reads सप्तमा for सप्तेमाः. ६. A. सर्वत्र तानि योजयेत्, B. E. and F. तासां सर्वत्र योजना, both for सर्वत्रैव नियोजनात्. ७. A. B. E. and F. read आदित्यो for सूर्यो. ८. B. and E. omit च; while C. D. substitute ऋषिः for ऋषयः. ९. A. सत्यस्योर्ध्वं च for सत्यादूर्ध्वं न.

तस्माल्लोकात् परा मुक्तिरर्वाचीनादपेक्षया[1] ।
प्राणसंयमनेष्वेता अभ्यस्या[2]: पूरकादिभिः ॥ ६७ ॥
ओमापोज्योतिरित्येतच्छिरः[3] पश्चात् प्रयुज्यते ।
प्रत्योङ्कारसमायुक्तो मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयके ॥ ६८ ॥
अत्रोङ्कारवदार्षादि विदुर्ब्रह्मविदो जनाः ।
प्रणवाद्यन्तगायत्री प्राणायामेष्वयं विधिः ॥ ७० ॥
गायत्र्यादिकचित्रान्तैर्मन्त्रैश्च प्रागुदीरितैः ।
उपासीरन्द्विजास्तावद्यावन्नो[4]देति भास्करः ॥ ७१ ॥
गवां वालपवित्रेण यस्तु[5] सन्ध्यामुपासते ।
सर्वतीर्थाभिषेकं तु लभते[6] नात्र संशयः ॥ ७२ ॥
गोवालं[7] दर्भसारं च खड्गं कनकमेव च ।
दर्भ-ताम्र-तिलै[8]र्वापि एतैस्तर्पणकृद्[9] द्विजाः ॥ ७३ ॥
स सन्तर्प्य पितृन्देवानात्मानं त्रिदिवं नयेत् ।
त्रिंशत्कोट्य[10]स्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ॥ ७४ ॥
उद्यन्तं ते[11] विवस्वन्तं बलादिच्छन्ति खादितुम् ।
दिने दिने सहस्रांशुरलक्ष्यैस्तैरभिद्रुतः ॥ ७५ ॥
भानुहीनः[12] कृतस्तूर्णं तद्द्वयत्वमिवागतः ।
अतस्तस्य च तेषां च ह्यभूद्[13]युद्धं सुदारुणम् ॥ ७६ ॥
किं भविष्यति युद्धेऽस्मिन्नित्यभूत्सुरविस्मयः ।
अरुणस्य च ये बाणा ज्वलन्तो[14] ये च भास्वतः ॥ ७७ ॥
विलक्ष्या[15]स्ते निवर्तन्ते मन्देहानामदर्शनात् ॥ ७८ ॥

---

१. A. reads °व्यपेक्षया and D. °रवेक्षया both for °दपेक्षया. २. A. B. and E. read अभ्यस्ता for अभ्यस्याः. ३. F. omits ओम्. ४. B. C. and E. substitute च for न. ५. A. and B. read ये तु for यस्तु. ६ A. reads लभन्ते. for लभते ७. D. and E. read गोवालदर्भसारं च. for गोवालं दर्भसारं च. ८. C. दर्भं ताम्र-तिलम् and D. दर्भ-ताम्र-तिलं both for दर्भ-ताम्र-तिलैः. ९. A. reads तर्पणकैः. for तर्पणकृद् ; while A. and B. substitute एभिः for एतैः. १०. B. reads अशक्तो यस्तु for त्रिंशत्कोटयस्तु. ११. B. reads उत्पतन्ते for उद्यन्तं ते. १२. B. C. D. E. read भानुर्हीनः for भानुहीनः; while B. and E. substitute नित्यं for तूर्णं. १३. B. and E. read भवेद् for ह्यभूद्. १४. A. C. and F. read ये ज्वलन्तो विवस्वतः for ज्वलन्तो ये च भास्वतः. १५. C. reads विलक्षाः for विलक्ष्याः and F. विलक्षणाः for the same.

रवेरप्यंशवो ह्यस्माद्यातायोता ह्यशक्तितः।
अप्राप्या च शरीराणां स्वामिन्येव लयं गताः॥ ७९॥
हेषाशब्दमकुर्वाणाः शफस्फुरणवर्जिताः।
स्तब्धाङ्गा निर्जवा जाताः सूर्यस्यन्दनवाजिनः॥ ८०॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः।
यत् सन्ध्यां ते उपासन्तः क्षिपन्त्येतज्जलं महत्॥ ८१॥
ओङ्कारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्याचाभिमन्त्रितम्।
दह्यन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा॥ ८२॥
सहस्रांशो रथे तिष्ठन् योऽधीयानश्चतुः श्रुतीः।
याज्ञवल्क्यः समास्यैतत्त्रिदशानुक्तवांस्तथा॥ ८३॥
मत्वेत्यनुदितादित्ये सन्ध्योपास्तिकरो भवेत्।
उदिते सति या सन्ध्या बालक्रीडोपमा हि सा॥ ८४॥
सन्ध्या येन न विज्ञाता ज्ञात्वा नैव ह्युपासिता।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमवगच्छति सान्वयः॥ ८५॥

---

१. B. and E. read °याते for °याता.; while A. °यशक्तितः and B. स्वशक्तितः for ह्यशक्तितः. २. B. and C. आप्राप्ताश्च and E. and D. अप्राप्ताव° for अप्राप्या च. ३. B. reads स्वास्मन्येव and D. स्वामिनैव both for स्वामिन्येव. ४. B. substitutes शब्द° for शफ°. ५. C. reads निर्जया जाताः, D. निर्जेयाज्जाता both for निर्जवा जाताः. ६. B. and E. read मुनयः for ऋषयः. ७. B. and E. read this line as follows:—

ते सन्ध्यां यदुपासन्तः क्षिपन्ति तज्जलं महत्।;

while C. D. read उपासीत and C. D. and F. substitute प्रक्षिपन्ति for क्षिपन्त्येतत्. ८. C. and D. read दह्येरन् for दह्यन्ते. ९. D. reads सहस्रांशुरथे for सहस्रांशो रथे. १०. B. E. read ऽधीयाय for ऽधीयानः. ११. A. reads विबुधान्, B. सुरेशान् and C. ऋषीशान् all for त्रिदशान्; while E. and F. are quite mistaken. D. reads ततः for तथा. १२. B. reads ममेति, C. and D. सत्ये तु for मत्वेति; while D. substitutes अनुदिवा° for अनुदिता° and E. अनुदिना° for the same. १३. Before this line C. inserts in the marginal correction the following verse:—

सन्ध्याहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु।
यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्॥.

It appears to occur in other Smritis. १४. C. and D. substitute च for हि. १५. A. सन्ध्यायैर्न, B. and E. नच सन्ध्या both for ज्ञात्वा नैव. १६. A. B. E. and F. read जीवन्नपि for जीवन्नेव. A. and F. शूद्रःस्यान्महापातकसंयुतः, B. and E. शूद्रःस्यात्सर्वपातकसंयुतः and D. शूद्रश्च ह्याशु गच्छति सान्वयः all for शूद्रत्वमवगच्छति सान्वयः.

मान्त्रं पार्थिवमाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च।
वारुणं मानसं चेति सप्त स्नानान्यनुक्रमात्॥ ८६॥
शं न आपस्तु वै मान्त्रं मृदालम्भं तु पार्थिवम्।
भस्मना स्नानमाग्नेयं गवां रेणुभिरानिलम्॥ ८७॥
आतपे सति या वृष्टिर्दिव्यं स्नानं तदुच्यते।
बहिर्नद्यादिके स्नानं वारुणं प्रोच्यते बुधैः॥ ८८॥
यद्ध्यानं मनसा विष्णोर्मानसं तत् प्रकीर्तितम्।
असामर्थ्येन कायस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया॥ ८९॥
तुल्यफलानि सर्वाणि स्युरित्याह पराशरः।
स्नानानां मानसं स्नानं मन्वाद्यैः परमं स्मृतम्॥ ९०॥
कृतेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपि तु द्विजाः।
दिव्यादीनां त्रयाणां तु स्नानानामौषसं परम्॥ ९१॥
सर्वैः पापहरं प्राहुः प्राजापत्यव्रताधिकम्।
उषस्युषसि यत् स्नानं क्रियतेऽनुदिते रवौ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम्॥ ९२॥
प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत्।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति॥ ९३॥
अस्नातो नाचरेत् कर्म जप-होमादि किंचन।
क्लिद्यन्ते हि सुगुप्तानि इन्द्रियाणि क्षरन्ति च॥ ९४॥
अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह।
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः॥ ९५॥

---

१. A. D. and F. read गोरेणुनाऽऽनिलं स्मृतम् for गवां रेणुभिरानिलम्. २. I. reads आदित्ये for आतपे. ३. B. and E. read तद्दिव्यं स्नानमेकधा for दिव्यं स्नानं तदुच्यते. B. and E. read °नैद्योदकम् for °नैद्यादिके. ५. B. and E. read तत् कीर्तितम् for प्रोच्यते बुधैः. ६. B. and E. read कथ्यते बुधैः and A. प्रोच्यते बुधैः for तत् कीर्तितम्. ७. B. and E. read सर्वाणि फलतुल्यानि, C. and D. तुल्यफलानि सर्वाणि. ८. B. omits this line. ९. C. reads सदा द्विजाः for तु द्विजाः. १०. E. omits this line. ११. C. reads °शताधिकम् for °व्रताधिकम्. १२. A. omits this and the following six lines. १३. B. E. and F. read अस्नात्वा for अस्नातो. १४. D. wrongly reads this line thus :—

विद्यन्ते च सुद्रुतानि द्रविणानि क्षरन्ति च।

स्रवत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानेन शुद्ध्यति।
उषःस्नानं प्रशंसन्ति सर्वे च पितरोऽमराः॥ ९६॥

दृष्टादृष्टकरं पुण्यं शंसन्ति ऋषयोऽपि हि।
प्रातःस्नायी हि यो विप्रः सोऽर्हः स्यात्सर्वकर्मसु॥ ९७॥

तत्कृतं कर्म यत्किञ्चित्तत्सर्वं स्याद्यथार्थवत्।
अविद्वान् स्नानकाले तु यः कुर्याद्दन्तधावनम्॥ ९८॥

पापीयान् रौरवं याति पितृशापहतो ध्रुवम्।
यच्च श्मश्रुषु केशेषु यज्जलं देहलोमसु॥ ९९॥

हस्ताभ्यां न तु वस्त्रेण जलं विद्वान् प्रमार्जयेत्।
मार्जिते पितरः सर्वे सर्वा अपि हि देवताः॥ १००॥

तथा सर्वे मनुष्याश्च त्यजन्त्यह्नाय तं द्विजम्।
स्नातृसंचिन्तितं सर्वे तीर्थं पितृदिवौकसः॥ १०१॥

ततोऽन्यद्यद्यसौ गच्छेन्निराशास्ते शपन्ति हि।
यांतु स्नानार्थिनस्तीर्थं चिन्तितं तज्जलाश्रयम्॥ १०२॥

---

१. C. and D. read स्रवते च for स्रवत्येष. २. B. E. F. and D. read स्नानं विशोधनम् for °स्नानेन शुद्ध्यति. ३. A. B. C. E. and F. read ऽपि for च. ४. D. reads पितरः, B. and E. मुनयः both for ऋषयः. ५. B. and E. read प्राप्नोति तत्कृतं पुण्यं सर्वं च for तत्कृतं कर्म यत्किञ्चित्तत्सर्वं; while A. omits तत्. ६. B. C. E. D. and F. read °पादहतो for शापहतः; while B. E. and F. substitute द्विजः for ध्रुवम्. ७. D. reads गात्रा देहे च for यज्जलं देह°. ८. B. and D. substitute हि मार्जयेत् for प्रमार्जयेत्. ९. D. reads च for हि; while E. and F. read तोये for सर्वे. १०. D. reads त्यजेरन्नियतं for त्यजन्त्यह्नाय तं. ११. B. and E. read स्नातुः स्रवन्ति तत्सर्वं, C. स्नानं सेचन्ति ते सर्वे, D. स्नानं सञ्चिंतितं सर्वे and F. स्नातुः सिञ्चति तत्सर्वं all for स्नातृसंचिन्तितं सर्वे. १२. C. reads ऽन्यद्यद्यधो, D. नद्याद्यसौ for ऽन्यद्यद्यसौ; while D. reads गच्छन् for गच्छेत्. १३. D. reads this line thus :—

ये तु स्नानार्थिनस्तीर्थं सञ्चिन्तन्ति जलाश्रयान्॥ १०२॥.

१४. B. and E. read °जलाद्यम् for °जलाश्रयम्.

तद्देहमुपतिष्ठन्ति तृप्त्यै पितृ-दिवौकसः ।
अतो न चिन्तयेत्तीर्थं व्रजेदेव[2] त्वाचिन्तितम् ॥ १०३ ॥
देवखात-नदी-स्रोतस्-सरस्सु स्नानमाचरेत् ।
स्नानं नद्यादिबन्धेषु सद्भिः कार्यं सदम्बुषु ॥ १०४ ॥
कृत्रिमं तोय[3]कूपस्थं तोयं तत्र त्वकृत्रिमम् ।
न तीर्थे [4]रुयाकुले स्नायान्नासज्जनसमावृते[5] ॥ १०५ ॥
दर्भहीनोऽन्यचित्त[6]श्च न नग्नो न शिरोविना ।
कदाचिद्विदुषा भत्या न स्नातव्यं पराम्भसा ॥ १०६ ॥
अम्भःकृद्दुष्कृतांशेन स्नानकर्तापि लिप्यते ।
पञ्च वा सप्त वा पिण्डान् स्नायादुद्धृत्य तत्र तु ॥ १०७ ॥
[11]वृथास्नानादिकानीह विशेषेण विवर्जयेत् ।
वृथा [12]ह्युष्णोदकस्नानं वृथा ज[13]प्यमवैदिकम् ॥ १०८ ॥
वृथा चाश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तम[14]साक्षिकम् ।
मासे नभसि न स्नायात् कदाचिन्निम्नगा[15]सु च ॥ १०९ ॥
रजस्वला भवन्त्येता वर्जयित्वा समुद्रगाः ।
नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥ ११० ॥
न स्त्री दुष्यति जारेण न[16] विप्रो वेदकर्मणा ।
न स्नायात् क्षोभितास्वप्सु स्वयं न क्षोभयेच्च ताः ॥ १११ ॥

---

१. A. and C. read तृप्तये पितृ-देवताः, E. तृप्ता ये पितृ-देवताः for तृप्त्यै पितृ-दिवौकसः. २. B. व्रजेदेवं न चिन्तितम्, C. D. and F. व्रजेदेव तु चिन्तितम् for व्रजेदेव त्वचिन्तितम्. ३. A. B. and E. read तोयबन्धस्थम् for तोयकूपस्थं and B. and E. च कृत्रिमम् and D. तु कृत्रिमम् for त्वकृत्रिमम्. ४. B. reads आकरे for रुयाकुले. ५. B. and E. read समाकुले and D. समाश्रिते for समावृते. ६. B. and E. read ऽन्यचित्तस्तु; while A. substitutes तु for च. ७. D. reads मिथ्या for मत्या. ८. A. B. E. and F. read अम्बुकृत्° for अम्भःकृत्°. ९. A. B. E. read विलिप्यते for ऽपि लिप्यते. १०. B. and E. read स्नानात् and C. यावत् both for स्नायात्. ११. A. क्रिया° for वृथा°. १२. B. and E. substitute एव and C. and D. च for हि. १३. B. C. E. read जाप्यम् for जप्यम्. १४. F. reads असाक्षिके for असाक्षिकम्. १५. H. reads निम्नगाजले for निम्नगासु च. १६. A. B. E. and F. read ब्राह्मणो for न विप्रो. १७. D. reads आसु for अप्सु.

न निर्गतासु तीर्थाख्ये पतन्तीष्वाहतासु च ।
रविसंक्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु शशिक्षये ॥ ११२ ॥
व्रतेषु चैव षष्ठीषु न स्नायादुष्णवारिणा ।
न स्नायाच्छत्रहस्तेन नैकहस्तेन वा पुनः ॥ ११३
उद्धृताभिरपि स्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः ।
स्वभावाभिरनुष्णाभिरद्भिः सहेमभिर्द्विजः ॥ ११४ ॥
नवाभिर्निर्दशाहाभिरसंस्पृष्टाभिरन्त्यजैः ।
यैः स्नानमाचरेन्नित्यं तं प्रशंसन्ति देवताः ॥ ११५ ॥
तस्माद्बहुगुणं स्नानं सदा कार्यं द्विजातिभिः ।
उत्साहाप्यायनं स्वान्तप्रशान्ति-शक्ति-वृद्धिदम् ॥ ११६ ॥
कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टि-सौभाग्या-ऽऽयुःप्रवर्धनम् ।
स्वर्ग्यं च दशभिर्युक्तं गुणैः स्नानं प्रशस्यते ॥ ११७ ॥
सूर्यादिदिनवारोक्ततैलाभ्यञ्जनपूर्वकम् ।
हृत्ताप-कीर्ति-मरण-लक्ष्मी-स्थानाप्ति-मृत्यवः ॥ ११८ ॥
आयुश्चार्कादिवारेषु तैलाभ्यङ्गे फलं क्रमात् ।
जलावगाहनं नित्यं स्नानं सर्वेषु वर्णिषु ॥ ११९ ॥

---

१. B. reads तीर्थासु for तीर्थाख्ये, but it seems incorrect. २. F. omits this verse. ३. B. and E. read ग्रहणे च or ग्रहणेषु. ४. A. F. C. and D. read तथा for पुनः. ५. A. and F. read °स्सहेमभिस्तथा द्विजाः, D. °स्सहसाभिस्तथा द्विजः for °रद्भिः सहेमभिर्द्विजः; while C. reads °स्सहेमाभिः and B. द्विजाः for सहेमाभिः and द्विजः respectively. ६. F. reads निर्दशाहोभिः for निर्दशाहाभिः. ७. F. does not insert this verse. ८. A. and F. read स्यान्तप्रसत्ति° B. शान्तप्रसक्ति° and E. स्वान्तप्रसत्ति° for स्वान्तप्रशान्ति°; while B. C. and E. °वृद्धिकम् for °वृद्धिदम्. ९. B. and C. कीर्तिः कान्तिर्वपुःपुष्टिः for कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टि°; while E. and F. °वपुः पुष्टि or °वपुः पुष्टि°. १०. C. reads द्वादशभिः for च दशभिः. ११. B. C. E. D. and F. read दिनवारोक्तं for दिनवारोक्त°. १२. A. reads °मरणसुतास्थानाप्ति° and D. °मरण-सुत-स्थानाप्ति° for °मरण-लक्ष्मी-स्थानाप्ति°. E. follows this reading, but reads °स्थानाप्तमृत्यवम् for °स्थानाप्ति-मृत्यवः; while B. °सुतःस्थानाप्ति° and C. °सुतैः स्थानाप्त° for °लक्ष्मी-स्थानाप्ति°.

शक्तैरहरहः कार्यं तस्याथ विधिरुच्यते ।
गोशकृन्मृत्कुशांश्चैव पुष्पाणि पत्रिकां तथा ।
स्नानार्थी प्रयतो नित्यं स्नानकाले समाहरेत् ॥ ११९ ॥
स्वमनोऽभिमतं तीर्थं गत्वा प्रक्षाल्य पद्द्वयम् ।
हस्तौ चाचम्य विधिवच्छिखां बद्ध्वैकचेतसा ॥ १२० ॥
मृदम्बुभिः स्वगात्राणि क्रमात् प्रक्षालयेद्यथा ।
पादौ जङ्घे कटिं चैव क्रमात् प्रागम्बुभिः त्रिभिः ॥ १२१ ॥
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य नमस्कृत्य च तज्जलम् ।
गुह्याय गुह्यमित्येतद्यजुषा प्रयताञ्जलिः ॥ १२२ ॥
ऊरूऽहीति च मन्त्रेण कुर्यादापोऽभिमन्त्रणम् ।
विधिज्ञाः कवयः केचिन्मन्त्रतत्त्वार्थवेदिनः ॥ १२३ ॥
यत्र स्थाने तु यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा तथा ।
तद्ध्यायेन्मनसा नित्यमन्यतीर्थं न चिन्तयेत् ॥ १२४ ॥
गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेत् ।
महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ १२५ ॥
उदुत्तममिति ह्यप्सु मन्त्रेण प्राङ्मुखो विशेत् ।
ये ऽग्नयो दिवि चेत्येतत्कुर्यादालम्भनं ततः ॥ १२६ ॥
सूर्यं पश्यञ्जलं मुक्त्वा समुत्तीर्य ततः स्थलम् ।
आचम्याथ हरेन्मृत्स्नां तथा कार्यं समालभेत् ॥ १२७ ॥

---

१. C. substitutes अयं for अथ and E. अर्यं° for the same. २. A. reads पत्रकं for पत्रिकां. ३. C. and D. read सदा° for समा°. ३. A. reads °ऽभिहितं and F. °ऽभिहृतं. for °ऽभिमतं. ५. E. and F. read पाद्द्वयम् and C. and E. पदयोः both for पद्द्वयम्. ६. B. and D. substitute च for स्व°. ७. A, B. and D. read अथ for यथा. ८. D. reads प्राणं for प्राक्°. ९. C. and D. read गुह्योपगुह्य° for गुह्याय गुह्य°. १०. D. reads अभिमन्त्रिताः for अभिमन्त्रणम्. ११. B. C. D. and E. read स्थानेषु for स्थाने तु. १२. A. reads पुण्यतदा for पुण्यतमा, C. नदीं पुण्यतरां and D. नदी पुण्यतरा all for नदी पुण्यतमा. १३. A. D. E. and F. interchange this line for the next one; while D. reads ताम् for तत्. १४. Before this line D. inserts the following line which is the same as the preceding one; but reads वापि for नित्यं. १५. B. C. E. and F. read आचमेत् for आचामेत्. १६. A. and F. read जले for जलं. १७. B. स च, C. तु तत् for ततः.

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते[1] इत्याद्यपि पठन्ति हि ।
मृत्तिके[2] हर मे पापं यन्मया पूर्वसञ्चितम् ॥ १२८ ॥

मृत्तिकाहरणे मन्त्रामिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ।
समालभेत्त्रिभिर्मन्त्रैरिदं विष्ण्वादिभिर्द्विजः ॥ १२९ ॥

शिरश्चांसावुरश्चोरू पादौ जङ्घे क्रमेण तु ।
भास्कराभिमुखो मज्जेदापो ह्यस्मानिति त्रिभिः ॥ १३० ॥

उन्मृज्य सर्वगात्राणि निमज्जेच्च पुनः पुनः ।
उत्तीर्याऽऽचम्य गात्राणि गोमयेनाथ लेपयेत् ॥ १३१ ॥

मानस्तोक इति ह्युक्त्वा प्राग्वदङ्गक्रमेण तु ।
इमं मे वरुण, त्वन्नः, सत्यं नय, उदुत्तमम् ॥ १३२ ॥

मुञ्चन्त्ववभृथेत्येतैरात्मानमभिषेचयेत् ।
निमज्ज्याऽऽचम्य चाऽऽत्मानं दर्भैर्मन्त्रैश्च पावयेत् ॥ १३३ ॥

सर्वपापापनोदार्थं प्राग्वदङ्गक्रमेण तु ।
आपोहिष्ठादिकैर्मन्त्रैस्त्रिभिरन्यैश्च पावयेत् ॥ १३४ ॥

हविष्मतीरिमा आप, इदमापस्तथैव च ।
देवीराप इति द्वाभ्यामापो देवीरिति त्र्यृचा[11] ॥ १३५ ॥

संस्मृत्य द्रुपदां देवीं शन्नो देवीरपां रसम् ।
प्रत्यङ्गं[12] मन्त्रनवकमापोदेवी पुनन्तु माम् ॥ १३६ ॥

चित्पतिं मां पुनात्वेतन्मन्त्रेणापि च पावयेत् ।
हिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथा परम् ॥ १३७ ॥

तरत्समन्दीधावति पवित्राण्यपि शक्तितः ।
स्नानकर्मात्मकैर्मन्त्रैरन्यैरप्यम्बुदैवतैः ॥ १३८ ॥

---

१. B. and E. read विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे for इत्याद्यपि पठन्ति हि. २. A. D. and F. do not insert this line. ३. C. and D. substitute चैत्रम् for मन्त्रम्. ४. A. reads समालंभात्रिभिर् for समालभेत्त्रिभिर्. ५. A. reads तिसृभिः for त्रिभिः. ६. C. and E. read उद्घृष्य and D. उद्धृत्य both for उन्मृज्य. ७. C. reads निमज्ज्य for निमज्जेत् and D. निमज्ज्याथ for निमज्जेच्च. ८. A. B. C. and E. read उपलेपयेत् for ऽथ लेपयेत्. ९. B. E. and F. read प्राग्वोदग्वा for प्राग्वदङ्ग°. १०. D. omits this and the following one line. A. also omits the same, but gives in the marginal correction. ११. A. reads त्र्यृचा and C. इत्यृचम् both for त्र्यृचा. १२. B. C. E. and F. read प्रत्येकं for प्रत्यङ्गं.

प्लाव्यात्मानं निमज्याथ आचान्तस्त्वन्यदाचरेत् ।
काल-काय-प्रदेशानां तथा चैवोदकस्य च ॥ १३९ ॥
प्राकृत्ये सति चैवायं विधिरन्यो विपर्यये ।
सोंकारां चैव गायत्रीं महाव्याहृतिभिः सह ॥ १४० ॥
त्रिषणवैकधाऽऽवर्त्य स्नायाद्विद्वानपि द्विजः ।
च्छन्दो-मुन्यमरैर्युक्तं स्वशाखास्वरसंयुतम् ॥ १४१ ॥
आवर्त्य प्रणवं स्नायाच्छतमर्धशतं दश ।
चिद्रूपं परमं ज्योतिर्निरालम्बमनामयम् ॥ १४२ ॥
अव्यक्तमव्ययं शान्तं स्नायाद्वापि हरिं स्मरन् ।
गायत्रीवारिसंस्नातः प्रणवैर्निर्मलीकृतः ॥ १४३ ॥
विष्णुस्मरणसंशुद्धो योग्यः सर्वेषु कर्मसु ।
योऽधीतवेदवेदार्थः स स्नातः सर्ववारिषु ॥ १४४ ॥
शुद्धयेदशुचिनः स्वान्तस्तेच्छुद्धस्तु शुचिर्यतः ।
मन्त्रैश्च मनसा स्नानं न गोमय-मृदम्बुभिः ॥ १४५ ॥

---

१. H. substitutes पाव्य for प्लाव्य. २. A. and F. read आरभेत् for आचरेत्. ३. C. corrects प्राकृते for प्राकृत्ये; while F. प्राकृत्वा सति for प्राकृत्ये सति. ४. B. reads त्रिषवणं चैकधावृत्त्या स्नाति, C. त्रिषद् चैकधावर्त्य स्नायात्, E. त्रिषवणैकधावृत्त्या स्नायेत् and D. त्रिसप्ते वैकधावर्त्मा स्नानात् all for त्रिषण्णवैकधा ऽऽवर्त्य स्नायात्; while F. substitutes मर्त्यः for °वर्त्य. ५. B. and E. read °परैर् for °मरैर् and D. °मन्त्रं परैर् for °मुन्यमरैर्. ६. D. reads °क्षर° for °स्वर°. ७. B. reads शतशोर्धशतं for शतमर्धशतं; while E. शतसार्धशतं for the same. ८. E. and F. read विद्रूपं for चिद्रूपं. ९. C. and D. स्मरेत् for स्मरन्. १०. A. and F. read अर्हः for योग्यः; while D. reads °संशुद्धिस्त्वयहं for °संशुद्धो योग्यः. ११. This and the following two lines do not appear in E., and D. reads योऽधीते वेदवेदार्थं सुस्नातः for योऽधीतवेदवेदार्थः स स्नातः; while A. स्नातः सन् for स स्नातः. १२. A. B. and F. read न शुद्धेदशुचिः for शुद्धयेदशुचिनः. C. follows our reading, but corrects न शुद्धेदशुचिः. १३. C. reads गोमयं मृदमम्बुभिः for न गोमय-मृदम्बुभिः; while A. B. D. E. and F. substitute नो for न.

तैश्चेद्रो-खर-मत्स्याश्च स्नानस्य फलमाप्नुयुः ।
भावपूतः पवित्रः स्यान्मन्त्रपूतस्तथा नरः ॥१४६॥
उभयेन पवित्रस्तु नित्यस्नायी शुचिर्नरः ।
विधिदृष्टं तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ॥ १४७ ॥
न किंचित् फलमाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ।
उत्पद्यन्ते जले मत्स्या विपद्यन्ते तु तत्र च ॥ १४८ ॥
तिष्ठन्तोऽपि च ते स्नानफलं नैवाप्नुयुर्यतः ।
विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धयापि च ॥ १४९ ॥
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढत्वादकृतात्मनः ।
श्रद्धा-विधिसमायुक्तं यत् कर्म क्रियते नृभिः ।
शुचिभीरेकचित्तैश्च तदानन्त्याय कल्पते ॥ १५० ॥
उदात्तमनुदात्तं च स्वरितं प्लुतमेव च ।
द्रुतं च स्वरितोदात्तं स्वरं विद्यात्तथा प्लुतम् ॥ १५१ ॥
स्वरान्तं व्यञ्जनान्तं च विसर्गान्तं तथैव च ।
सानुस्वारं पृथक्त्वं च ज्ञातव्यमपरं च यत् ॥ १५२ ॥
वृत्रं शतक्रतुर्हन्ति वज्रेण शतपर्वणा ।
यथा तथा प्रवक्तारं मन्त्रो हीनः स्वरादिभिः ॥ १५३ ॥
स्वरतो वर्णतः सम्यक् सन्ध्या-ध्यान-जपादिषु ।
सर्वे मन्त्राः प्रयोक्तव्या हीनाः स्युरफला नृणाम् ॥ १५४ ॥
नाभेरधस्तादङ्गानि क्षालयित्वा मृदम्भसा ।
उपरिष्टात् सिक्तवस्त्रो मन्त्रैः प्रोक्ष्य शुचिर्भवेत् ॥ १५५ ॥

---

१. B. C. and E. read तैर्हीनाः for तैश्चेद्रो°. २. B. and E. read स्नातात्, A. स्नाने and F. स्नाताः all for स्नानस्य and अत्राप्नुयुः for आप्नुयुः. ३. C. reads भावपूतं पवित्रं for भावपूतः पवित्रः. ४. B. E. and F. substitute मृताः, A. हताः for यतः. ५. D. reads भवेद्दुष्ट for भावदुष्टं; while C. follows our reading, bu the correction of the same rectifies दुष्टं कृतमश्रद्धया and strikes off पि च. ६. E. substitutes यत् for च. ७. D. reads °र्येकचित्तै: for °रेकचित्तैः; while A. and D. substitute तु for च. ८. D. reads विसर्गान्तं तथैव च for स्वरितं प्लुतमेव च. ९. B. C. and F. read ज्ञातव्यं परमं ; while E. ज्ञातव्यपरमं and D. ज्ञातमन्यपरं all for ज्ञातव्यमपरं. १०. B. C. D. E. and F. read मन्त्रहीनं for मंत्रो हीनः. ११. B. reads °स्नान° for °ध्यान°. १२. B. reads तु तन्मंत्रैस्तन्मोक्ष्याथ, A. सिक्तवस्त्रमन्त्रैर्वापि, C. सिक्तवस्त्रैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य, and E. सिक्तं मंत्रैः प्रोक्ष्य all for सिक्तवस्त्रो मन्त्रैः प्रोक्ष्य; while D. reads उपविष्टः; for उपरिष्टात्.

चतुरश्चतुरस्त्वंङ्घ्योर्द्वौद्वौ च जङ्घयोस्तथा ।
द्वौद्वौ च जानुनोर्न्यस्य ऊर्वोः पञ्च च पञ्च च ॥ १५६ ॥
द्वावप्येवं तथा गुह्ये दशद्वोदर-वक्षसोः ।
द्वौद्वौ गले च बाह्वोश्च द्वौद्वावंस मुखेषु च ॥ १५७ ॥
द्वौद्वौ च चक्षुषोः श्रुत्योः सप्तोङ्काराश्च मूर्धनि ।
न्यस्तप्रणवसर्वाङ्गः स्नातः स्यात् सर्ववारिषु ॥ १५८ ॥
अकारं मूर्ध्नि विन्यस्य उकारं नेत्रमध्यतः ।
मकारं कण्ठदेशे तु ब्रह्मीभवति वै द्विजः ॥ १५९ ॥
अव्यङ्गाक्लिष्टधौते तु विद्वान्छुक्ले च वाससी ।
परिधाय मृदम्बुभ्यां करौ पादौ च मार्जयेत् ॥ १६० ॥
तद्वाससोरसम्पत्तौ शाण-क्षौमा-ऽऽविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासास्तु यथा भवेत् ॥ १६१ ॥
न जीर्ण-नीले-काषाय-माञ्जिष्ठेन तु वाससा ।
मूत्राद्युपगतेनैव शुचिः स्यान्नैकवाससा ॥ १६२ ॥
एकं वासो यथाप्राप्तं परिधाय मनःशुचिः ।
अन्यत् कृत्वोत्तरासङ्गमाचम्य प्राङ्मुखः स्थितः ॥ १६३ ॥

द्वौद्वौ च गलबाहुभ्यां द्वौद्वावंसे मुखेऽपि च ।
* समानार्थकमिदं श्लोकार्धं सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषूपलभ्यते । शतोपरिसप्तपञ्चाशत्तमश्लोकोत्तरार्धस्य पाठान्तरभूतमिदं स्यादिति प्रतिभाति ।

---

१. F. reads पङ्क्चो for अंघ्र्योर् and C. स्वङ्गे for the same. २. E. reads द्वौद्वौ च गल-बाहुभ्यां; which is proper in the next third line. ३. A. B. E. F. read द्वावपि च for द्वावप्येवं. ४. A. reads दशदशोर° and D. दश द्वादश° both for °दशदशोदर°. ५. D. reads द्वमुखेषु for अंसे मुखे. ६. B. reads ससोङ्काराश्च for सप्तोङ्काराश्च. ७. D. reads न रक्तवासी for शुक्ले च वाससी. ८. B. and E. read ऊरू for करौ. ९. B. and E. substitute तु. for च. १०. C. and D. read कुन्तपं for कुतपं, but it seems incorrect. ११. A. substitutes °मल° for °नील°. १२. C. and D. read तु for च. १३. B. omits this line; while A. substitutes शुद्राद्यु° for मूत्राद्यु°. १४. B. and E. substitute एवं for एकं. १५. D. reads अन्ये for अन्यत्.

प्रत्योङ्कारसमायुक्ताः प्रणवाद्यन्तकास्तथा।
महाव्याहृतयः सप्त दैवतार्षादिसंयुताः॥ १६४॥
प्रणवान्ता च गायत्री शिरस्तस्यास्तथैव च।
त्रिरावर्तनमेतस्याः प्राणायामो विधीयते॥ १६५॥
शक्त्याऽसुसंयमं कृत्वा तथाचम्य विधानतः।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यामुपस्थाय च भास्करम्॥ १६६॥
गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितॄन्।
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु॥ १६७॥
तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना।
ब्रह्मेश-केशवान् पूर्वं प्रजापतिमथो श्रुतीः॥ १६८॥
छन्दो यज्ञानृषीन् सिद्धानाचार्यांस्तनयानपि।
गन्धर्व-वत्सरर्तूंश्च मासान् दिन-निशास्तथा॥ १६९॥
देवान् देवानुगांश्चैव नागान्नागकुलानि च।
सरितः सागरांस्तीर्थान् पर्वतान् कुलपर्वतान्॥ १७०॥
किन्नरान् खेचरान् यक्षान् मनुष्यानथ तर्पयेत्।
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः॥ १७१॥
आसुरिः कपिलश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा।
मानुषान् यातुधानांश्च तेषां चैव कुलान्यपि॥ १७२॥
सुपर्णांश्च पिशाचांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा।
वनस्पतीनोषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम्॥ १७३॥

---

१. D. reads प्रणवाद्युतका: for प्रणवाद्यन्तका:. २. A. C. and D. read देवतार्षादि°, B. and E. दैवतर्ष्यादि° for दैवतार्षादि°. ३. C. and D. read गायत्र्याः for गायत्री. ४. B. reads शक्त्याऽप्सु for शक्त्याऽसु°. ५. A. omits this and the following one line. ५. D. substitutes तोयेन for सव्येन. ६. D. reads वक्तव्यं for सेक्तव्यं. ७. A. and D. substitute अथ for अथो. C. and D. श्रुतिग for श्रुतीः; while B. and E. read अथाब्रवीत् for अथ श्रुतीः. ८. B. E. and F. substitute यक्षान् for यज्ञान्, but the name appears in the fifth line next including this. ९. D. reads स्तनपायिनः for तनयानपि. १०. F. substitutes पुनः for तथा. ११. C. substitutes अपि for एव. १२. B. and E. read अप्यतर्पयेत् for अथ तर्पयेत्, but it seems incorrect. १३. B. and E. read ततः पश्चात्सनन्दकसमातनः for सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः. १४. E. and D. substitute वोढः for वोढुः; while C. वोढ° for the same. D. reads °शिखिः for °शिखः. १५. B. and E. read मनुष्यान् for मानुषान्. १६. D. adds च after वनस्पतीन्.

ब्रह्मादयो मयाहूता आगच्छन्त्वाददन्त्वपः[1] ।
अनृणं मां प्रकुर्वन्तु प्रसीदन्तु ममोपरि ॥ १७४ ॥
ततः पूर्वाग्रदर्भेषु साग्रेषु [2]कुशेषु च ।
प्रादेशिकेषु[3] शुद्धेषु ब्रह्मादिभ्योऽम्बु सेचयेत्[4] ॥ १७५ ॥
अन्वारब्धापसव्येन[5] पाणिना दक्षिणे न तु ।
भूस्थदक्षिणजानुः[6] सन् देवेभ्यः सेचयेज्जलम् ॥ १७६ ॥
देवेभ्यश्च नमः स्वाहा पितृभ्यश्च नमः स्वधा ।
मन्यन्ते कवयः केचिदित्ययं[7] तर्पणक्रमः ॥ १७७ ॥
तर्प्यमाणेषु कर्मत्वं णिर्जन्तं[8] च क्रियापदम् ।
तर्पयामि पितॄन् देवानित्याहुरपरे पुनः ॥ १७८ ॥
सिच्यमानेन[9] तोयेन मन्यन्ते मुनयो परे ।
देवास्तृप्यन्तु पितरः[10]स्तृप्यन्त्विति निदर्शनम् ॥ १७९ ॥
उदीरतामाङ्गिरस आयन्तु नोर्जमित्यपि ।
पितृभ्यश्च स्वधायिभ्यो ये चेह पितरस्तथा ॥ १८० ॥
अग्निष्वात्तोपहूताश्च[11] तथा बर्हिषदोऽपि च[12] ।
येन[13] पूर्वे च पितरः सोमपानामुदीरयेत् ॥ १८१ ॥
आवाह्य च[14] पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना ।
दक्षिणाभिमुखो द्वाभ्यां कराभ्यामम्बु सेचयेत् ॥ १८२ ॥

---

१. D. reads आगत्य ददतु स्वपः for आगच्छन्त्वाददन्त्वपः. २. A. reads च कुशेषु for सकुशेषु; while F. substitutes सकुलेषु for the same ३. B. and E. read प्रादेशकेषु for प्रादेशिकेषु. ४. C. and D. read निःक्षिपेत् for सेचयेत्. ५. A. reads अथातश्चापसव्येन, D. अन्वारभ्यापसव्येन both for अन्वारब्धापसव्येन. ६. C. reads दक्षिणो जानु भूलग्नो, D. दक्षिणे जानु भूलग्नो and B. E. F. दक्षिणजानु भूलग्नो भूस्थदक्षिणजानुः सन्; while C. सिञ्चयेत् for सेचयेत्. ७ B. reads इत्येव तर्पणे क्रमम्, E. इत्येवं तर्पणे क्रमम् and D. इत्येव तर्पणक्रमः all for इत्ययं तर्पणक्रमः. ८. B. and E. read त्यजन्तं and C. and D. निजत्वं for णिजन्तं; while F. त्यजतं for the same. ९. D. reads सिञ्चमानेन for सिच्यमानेन. १०. D. reads नियताः for पितरः. ११. D. reads अपहूताः for उपहूताः. १२. F. substitutes वा for च. १३. F. does not insert this and the following one line. १४. A. omits च. C. reads पितॄनथ तैरपसव्योपवीतिनः, E. पितॄन् तैर्मन्त्रैरपसव्योपवीतिनः, D. पितॄनेतैरथ सव्योपवीतिना, all for पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना.

भूलग्नसव्यजानुश्च दक्षिणाग्रकुशेषु[1] च ।
रुक्म-रौप्य-तिलैस्ताम्र-दर्भ-मन्त्रैः क्षिपेत् पयः ॥ १८३ ॥
विना रौप्य-सुवर्णाभ्यां विना ताम्र-तिलैरपि ।
विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठति ॥ १८४ ॥
दर्भैर्लोहितदर्भैश्च काश-वीरण-बल्वजैः[2] ।
शूकधान्य-तृणैर्वापि दर्भकार्यं श्रयेद् द्विजः ॥ १८५ ॥
न तर्पयेत् पतन्तीभिर्विद्वानद्भिः कथंचन[3] ।
पात्रस्थाभिः सदर्भाभिः सतिलाभिश्च तर्पयेत् ॥ १८६ ॥
वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्नमस्कारसमन्वितान्[4] ।
एते च दिव्याः पितर एतदायत्तमानुषाः[5] ॥ १८७ ॥
ध्रुवो धरश्च[6] सोमश्च आपश्चैवानलो ऽनिलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १८८ ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यो[7] विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः[8] ॥ १८९ ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः[9] ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः[10] ॥ १९० ॥
इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।
अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥ १९१ ॥
एते वै द्वादशादित्या देवानां परमाः[11] स्मृताः ।
एवं हि[12] दिव्याः[13] पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः ॥ १९२ ॥
कव्यवाहो[14] नलः सोमो यमश्चैव तथार्यमा ।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥ १९३ ॥

---

१. A. substitutes °कुशेन for °कुशेषु. २. F reads °बिल्वजैः for °बल्वजैः. ३. C. reads कदाचन for कथंचन. ४. D. substitutes स्वधा° for सम°. ५. B. and E. read एतदायान्तु मानुषम् and C. एते दायान्तु मानुषम् both for एतदायत्तमानुषाः. ६. A. B. C. and D. read ऽध्वरश्च for धरश्च, but the name धर appears, in several Purâṇâs. ७. A. B. E. and F. substitute अजैकपादो for अजैकपाद् and except A. C. and D. others read अहिर्बुध्नो. ८. C. and E. interchange places of त्र्यंबकः and रैवतः. ९. G. reads जयन्तयश्च for जयन्तश्च; while C. D. °त्यप°, E. वाप° and F. ह्यप° all for चाप°. १०. G. reads सुरोत्तम for सुरोत्तमाः. ११. C. reads परमं for परमाः. १२. C. and D. read च for हि. १३. B. E. and G. read दिव्यपितरः for दिव्याः पितरः. १४. A. B. D. E. F. and G. read कव्यवाहो for कव्यवाहो.

एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः ।
एतैस्तु तर्पितैः सर्वैःपुरुषाम्भार्पिता नृभिः ॥ १९४ ॥
यमश्च धर्मराजश्च मृत्युश्चैव तथान्तकः ।
वैवस्वतश्च कालश्च सर्वभूतक्षयस्तथा ॥ १९५ ॥
औदुम्बरश्च नीलश्च दध्नश्च परमेष्ठ्यपि ।
चित्रश्च चित्रगुप्तश्च वृकोदरस्तथार्यमाः ॥ १९६ ॥
एतैस्तु तर्पितैः सद्भिर्विश्वं स्यात्तर्पितं नृभिः ।
तस्मात् प्राग्तर्पयित्वैतान् पित्रादीन् तर्पयेत्ततः ॥ १९७ ॥
मातामहान् मातुलांश्च सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।
स्वजनान् ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान् गुरूनपि ॥ १९८ ॥
मित्रान् भृत्यानपत्यांश्च ये भवन्ति तदाश्रिताः ।
तान् सर्वांस्तर्पयेद्विद्वानीहन्ते ते यतो जलम् ॥ १९९ ॥
जलस्थश्च जले सिंचेत् स्थलस्थश्च तथा स्थले ।
पादौ स्थाप्योऽभयोश्चैव प्रक्षाल्योभयतः शुचिः ॥ २०० ॥
यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
कुर्याद्धोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥
नार्द्रवासाःस्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत् ।
जानुदघ्नजलस्थो वा विगलत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥

---

१. D. reads भ्रघ्नश्च for दध्नश्च; while C. बुघ्नश्च for the same. २. D. and others read परमेष्ठिना or परमेष्ठिनः for परमेष्ठ्यपि. ३. D. reads विश्वस्यांस्तर्पितो for विश्वं स्यात्तर्पितं. ४. D. reads पित्रातीन् for पित्रादीन्. ५. A. reads पितृ-भृत्यान् for मित्रान् भृत्यान्. ६. B. E. and G. read सिञ्चन् for सिञ्चेत्. ७. B. E. F. and G. read उभयत्रापि and C. उभयत्रैव for उभयोश्चैव; while B. reads भवेत्तूभयतः and C. शुची for प्रक्षाल्योभयतः and शुचिः respectively. ८. A. and D. do not insert these two s'lokâs:—

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
कुर्याद्धोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥
नार्द्रवासाः स्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत् ।
जानुदघ्नजलस्थो वा विगलत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥.

९. B. and E. read जानूदघ्नः स्थल° and C. and G. जानुदघ्नस्थल°. १०. B. C. and F. read विगत° for विगलत्°.

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य करौ विप्रो जले स्थितः।
अम्बरे तु क्षिपेद्वारि पितॄणां तृप्तिमावहन्॥ २०३॥
उभाभ्यां सेचयेद्वारि आकाशे दक्षिणामुखः।
पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च॥ २०४॥
स्थलगो नार्द्रवासास्तु कुर्याद्वै तर्पणादिकम्।
प्रेताद्दृते नार्द्रवासा नैकवासा समाचरेत्॥ २०५॥
एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्द्विजाः।
निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं येन स्नातो भवेद्द्विजः॥ २०६॥
निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमबुद्धिमान्।
निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः॥ २०७॥
निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं तिल-दर्भसमन्वितम्।
न पूर्वं तर्पणाद्वस्त्रं नैवाम्भसि न पादयोः॥ २०८॥
एषु चेत् पीडयेत् वस्त्रं राक्षसं तदतिक्रमात्।
वस्त्रनिष्पीडने विप्रे इमं श्लोकमुदाहरेत्॥ २०९॥
'ये मे कुले लुप्तपिण्डा पुत्र-दार-विवर्जिताः।
तेषां प्रदत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्'॥ २१०॥

---

१. A. C. and D. read °मुत्क्षिप्य for °मुद्धृत्य. २. D. omits the following portion :—

— — — — — — — — — पितॄणां तृप्तिमावहन्॥ २०३॥
उभाभ्यां सेचयेद्वारि — — — — — — — — — ।.

३. B. C. E. F. and G. read कराभ्यां for उभाभ्यां. ४. Except D. all others read प्रता° for प्रेता°. ५. C. reads द्विज for द्विजाः. ६. A. and C. read अज्ञानतः and D. अज्ञानस्तु for अबुद्धिमान्. ७. A. reads नवा° for नैवा° and B. E. and G. नचा° for the same. ८. B. C. E. F. and G. read राक्षसानां फलं भवेत् for राक्षसं तदतिक्रमात्. ९. C. D. and F. read मन्त्रं for विप्र. १०. B. E. and G. read उदीरयेत् for उदाहरेत्; while D. and F. insert the following line after this śloka :—

तिलदर्भसमायुक्तं कुमृत्युर्नहरेदिमाम्॥.

In A. this line is visible in the marginal correction and reads कुमृत्योः for कुमृत्युः.

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे कुमृत्युना ।
तेषां तृप्तिर्भवत्त्वेषा तिलमिश्रेण वारिणा ॥ २११ ॥
जलमध्ये च यः कश्चित् ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
निष्पीडयति चेद् वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत् ॥ २१२ ॥
यदप्सु मलनिक्षेपः शौच-स्नानादिकुर्वताम् ।
तत्पापस्य व्यपोहार्थमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २१३ ॥
'यन्मया दूषितं तोयं मलैः शारीरसम्भवैः ।
तस्य पापस्य निष्कृत्यै यक्ष्मणस्तव तर्पणम् ॥ २१४ ॥
अग्नुपेभ्यो ऽथ यक्ष्मभ्यो ददामीदं जलाञ्जलिम् ।
अन्यथा घ्नन्ति ते सर्वं सुकृतं पूर्वसञ्चितम् ॥ २१५ ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित् पुमांसो योषितो ऽपि वा ।
अस्मद्वंशेऽपि तेभ्यो वै दत्तं वस्त्रजलं मया' ॥ २१६ ॥
नास्तिक्येनापि यो विप्रस्तर्पयेत् पितृ-देवताः ।
स तन्नास्तिकृतो धर्मान् प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥ २१७ ॥
नास्तिक्यावस्थितो यस्तु तर्पयेन्न पितॄन् द्विजः ।
पिबन्ति देहनिःस्रावं पितरस्तज्जलार्थिनः ॥ २१८ ॥
पितॄणां पितृतीर्थेन देवानां दैविकेन तु ।
इति मत्वा प्रकुर्वाणा मुच्यन्ते गृहमेधिनः ॥ २१९ ॥

---

१. A. C. D. and F. read तथैव च for कुमृत्युना. २. A. reads this line:—

एषा तृप्तिर्भवेत्तेषां तिलैस्तु सह वारिणा ॥

and F. reads :—

एवं तृप्तिर्भवेत्तेषां तिलैस्तु सह वारिभिः ॥.

३. C. and D. do not insert this śloka. ४. B. reads तस्य पाप° for तत्पापस्य. ५. A. reads यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् for यक्ष्मणस्तव तर्पणम्. ६. G. reads उष्मपेभ्यो and E. युष्मणेभ्यो both for ऽथ यक्ष्मभ्यो ; while A. B. E. F. and G. read दद्याद्देवताञ्जलाञ्जलीन्. A. differs from °देवा° for °देता°. ७. D. reads सर्वै for सर्वं. ८. C. and D. read अस्मिन् for अस्मद्°. ९. D. reads °करो for °कृतो. १०. C. reads नास्तिक्ये, D. नास्तिक्याद्वस्तुतो for नास्तिक्या° and नास्तिक्यावस्थितो respectively. ११. A. reads देहिनः°; for देहनि°; while B. also reads the same. १२. Except A. all others read दैवकेन ; while D. देवकेन for दैविकेन. १३. A. substitutes मत्या for मत्वा ; while C. and D. read तु for प्र°.

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति[1] दक्षिणे ।
ब्राह्मं दैवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं तु सौमिकम् ॥ २२० ॥

ब्राह्मं पश्चिमलेखायां दैवं ह्यङ्गुलि[2]मूर्धनि ।
प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सौम्यं विजानतः[3] ॥ २२१ ॥

अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रतिष्ठितम् ।
कुर्याद्यो ऽहरहश्चैवं[4] सम्यग्ज्ञात्वा विधानतः ॥ २२२ ॥

स प्राप्नुयाद्गृहस्थो ऽपि ब्रह्मणः पदमव्ययम् ।
स्नात्वा जप्त्वा च हुत्वा च दत्त्वा[5] चैव तु योऽश्नुते ॥ २२३ ॥

सो ऽमृतं[6] नित्यमश्नाति तस्य स्थानमनामयम् ।
अस्नात्वाऽश्नन्[7] मलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूय-शोणितम् ।

अजुह्वंश्च कृमीन् कीटानदत्त्वा शकृत्तथा ॥ २२४ ॥
आह्लादकारणं[8] स्नानं दुःख-शोकापहं तथा ।

दुःस्वप्ननाशनं चैव कार्यं स्नानमतः सदा ॥ २२५ ॥
चित्तप्रसाद-बल-रूप-तपांसि-मेधाम्
आयुष्य-शौचं[9]-सुभगत्वमरोगितां च ।
ओजस्वितां[10] त्विषमदात् पुरुषस्य चीर्णं
स्नानं यशो-विभव-सौख्य[11]मलोलुपत्वम् ॥ २२६ ॥

---

१. A. reads सन्ति च for तिष्ठन्ति and D. सप्तात्र for the same. २. B. and G. do not insert हि. ३. B. E. read विजानता and F. न जानता both for विजानतः. ४. A. C. D. E. and F. read अहरहश्चैवं for योऽहरहश्चैवं; while B. and G. read धर्मतः for विधानतः. ५. B. E. F. and G. read शक्त्या दत्त्वा च for दत्त्वा चैव तु. ६. A. and F. read अमृतं सोऽश्नुयान्नित्यं, C. and D. अमृतं सोऽश्नुते नित्यं both for सोऽमृतं नित्यमश्नाति. ७. C. अस्नातासि and D. अस्नात्वा श्नु° both for अस्नात्वाऽश्नन्. ८. C. and D. read °करणं for °कारणं. ९. B. and G. read °सौख्य° for °शौच°. १०. A. E. F. G. read ऊर्जस्विताम्; while C. substitutes ऊ° for ओ°. ११. B. E. and G. read °पुण्य° for °सौख्य°.

गीर्वाणवृन्दद्विजसत्तमस्तुतः
प्राप्तो मया यस्तु वसिष्ठपौत्रतः ।
पापप्रणाशं वितनोति यः श्रुतः
प्रोदीरितः स्नानविधिः स लेशतः ॥ २२७ ॥

उद्देशतो मया प्रोक्तः स्नानस्य परमो विधिः
द्विजन्मनां हितार्थं तु जपस्यातः परो विधिः ॥ २२८ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां स्नानविधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१. B. E. and G. read °मः स्तुतः for °मस्तुतः and F. °मस्स्ततः for the same. २. D. reads प्रचोदितः for प्रोदीरितः. ३. B. and G. read च for तु; while D. परं for परो and F. अथ for अतः. ४. A. adds धर्म° before संहितायां ५. B. reads षट्कर्माणि, C. E. F. and G. षट्कर्मणि and D. षट्कर्म°. before स्नान°. ६. A. C. E. and F. omit नाम द्वितीयो ऽध्यायः; while D. wrongly reads तृतीयोऽध्यायः.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

जपस्यार्थं प्रवक्ष्यामि विधिं पाराशरोदितम् ।
यावद्विधो जपो यस्तु यथा कार्यो द्विजातिभिः ॥ १ ॥
जप्यानि ब्रह्मसूक्तानि शिवसूक्तानि चैव हि ।
वैष्णवानि च सूक्तानि तथा सौराण्यनेकधा ॥ २ ॥
सारस्वतानि दौर्गाणि वारुणान्यानिलानि च ।
पौराणिकानि चान्यानि तथा सिद्धान्तिकानि च ॥ ३ ॥
सर्वेषां जप्यसूक्तानामृचां च यजुषां तथा ।
साम्नां वैकाक्षरादीनां गायत्री परमो जपः ॥ ४ ॥
तस्याश्चैव तु ॐकारो ब्राह्मणा यमुपासते ।
आभ्यां तु परमं जप्यं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥ ५ ॥
तयोस्तु देवतार्षादि समासेनाभिधीयते ।
येन विज्ञातमात्रेण द्विजो ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ ६ ॥
आसीन्नैव यदा किंचित् सदेवाऽसुर-मानुषम् ।
तदैकाक्षर एवासीदात्मविन्यस्तविभ्वकः ॥ ७ ॥
गतभीरद्वितीयोऽपि एकाकी स्वं न मोदते ।
चिन्तयामास गायत्रीं प्रत्यक्षा साऽभवत्तदा ॥ ८ ॥

---

१. C. and D. read ऽतः for ऽथ. २. B. C. D. E. F. and G. read वारुण्या° for वारुणा°. ३. D. reads जप° for जप्य°. ४. A. substitutes तु- and D. च for वा. ५. A. C. D. and F. read °थ उपासितः, B. E. and G. °यमुपासितः for °यमुपासते. ६. A. C. and D. read च for तु. ७. B. C. D. and G. read विज्ञान° for विज्ञात°; while D. अश्नुते for आप्नुयात्. ८. D. reads च for एव. ९. C. D. and F. read एव for एक°. and B. D. E. and G. °क्षरं for °क्षर. १०. C. and D. read विधि for स न.

गायत्री साऽभवत् पत्नी प्रणवोऽभूत् पतिस्तदा[1]।
पुनरन्यौ च दम्पत्याविति ताभ्यामभूज्जगत्[2] ॥ ९ ॥

प्रणवो हि परं तत्त्वं त्रिवेदं त्रिगुणात्मकम्।
त्रिदैवतं त्रिधामं च त्रिप्रज्ञं त्रिरवस्थितम्[3] ॥ १० ॥

त्रिमात्रं[4] च त्रिकालं च त्रिलिङ्गं कवयो विदुः।
सर्वमेतत्त्रिरूपेण व्याप्तं तु प्रणवेन हि[5] ॥ ११ ॥

ऋग्यजुः-सामवेदाश्च त्रिवेद इति कीर्तितः[6]।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रिगुणस्तेन चोच्यते[7] ॥ १२ ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानस्त्रिदैवत इतीष्यते[8]।
अग्निः सोमश्च सूर्यश्च त्रिधामेति प्रकीर्तितः[9] ॥ १३ ॥

अन्तःप्रज्ञं बहिःप्रज्ञं घनप्रज्ञमुदाहृतम्।
हृत्कण्ठ-तालुकं चेति त्रिस्थान इति कीर्त्यते ॥ १४ ॥

अकारोकारौ[10] मश्चेति त्रिमात्रः प्रोच्यते बुधैः।
भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिकाल इति स स्मृतः ॥ १५ ॥

स्त्री-पुंनपुसकं चेति त्रिलिङ्ग इति कीर्तितः[11]।
त्रिस्वभावः स्थितो देवो[12] मन्तव्यो ब्रह्मवादिभिः ॥ १६ ॥

पर्यवस्यति यत्रैतद्[13] विश्वमुत्पद्यते यतः।
निर्मात्रकः समात्रोऽपि सादिरेव[14] निरादिकः ॥ १७ ॥

---

१. A. C. and D. read तथा for तदा. २. B. F. and G. read पुनरन्योन्यदाम्पत्यात् for पुनरन्यौ च दम्पत्यौ. ३. A. reads च त्र्यव॰स्थितम् for त्रिरवस्थितम्. ४. D. reads त्रिमानं and E. त्रैमात्रं both for त्रिमात्रं. ५. D. reads तु for हि; while A. reads ह for the same. ६. A. C. E. read त्रिवेदीति निगद्यते and D. substitutes °वेदश्च for °वेदाश्च. ७. B. E. and G. read परिकीर्तिते for तेन चोच्यते. ८. Some MSS. read °दैवतं for °दैवतः. ९. B. E. and G. read प्रकीर्त्यते and D. प्रकीर्तिता for प्रकीर्तितः. १० We follow here only A.; while all others read अकारोकारमश्चेति for अकारोकारौ मश्चेति. B. reads त्रिमात्र उच्यते स हु and D. त्रिमात्रा उच्यते स्तुत for त्रिमात्रः प्रोच्यते बुधैः. ११. B. E. and G. read संस्मृतः for कीर्तितः. १२. D. reads वेदो for देवो. १३. A. B. E. F. and G. read एव for एतद्. १४. A. and D. read अपि for एव.

स जप्यः सर्वदा सद्भिर्ध्यातव्यश्च विधानतः ।
वेदेषु चैव शास्त्रेषु बहुधा स व्यवस्थितः ॥ १८ ॥
तथा सत्यपि चैकोऽयं घटाकाश इव स्थितः ।
कर्मारम्भेषु सर्वेषु त्रिमात्रः सम्प्रकीर्तितः ॥ १९ ॥
स्थितो यत्र यथोक्तश्च स्मर्तव्यः स तथैव हि ।
ऋग्वेदे स्वरितोदात्त उदात्तस्तु यजुःश्रुतौ ॥ २० ॥
सामवेदे स विज्ञेयो दीर्घः स प्लुत एव च ।
सनत्कुमारसिद्धान्ते प्रणवो विष्णुरुच्यते ॥ २१ ॥
यस्मिंस्तस्य च विश्रान्तिस्तत् परं ब्रह्मसंज्ञितम् ।
उच्चारितस्य तस्याथ विश्रान्तौ च यदक्षरम् ॥ २२ ॥
तदक्षरं सदा ध्यायेद्यस्तत्रैवं प्रलीयते ।
घण्टास्वनितवत्तस्य विश्रान्तिः शब्दवेधसः ॥ २३ ॥
कुर्वीत ब्रह्मविद्विप्रो यदीच्छेद्योगमात्मनः ॥
सर्वस्यापि च शब्दस्य ध्वन्त उच्चारितस्य यत् ॥ २४ ॥
तद्ध्यायेद्यस्तु स ज्ञानी शब्दब्रह्मविदुच्यते ।
याज्ञवल्क्यो मुनीनां प्रागब्रवीज्जनकस्य च ॥ २५ ॥
वासिष्ठजो ऽपि तं ब्रूयात् स्वभावं शब्दवेधसः ।
तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घं घण्टानिनादवत् ॥ २६ ॥

---

१. A. and F. read प्रकीर्त्यते, C. and D. प्रकीर्तितः for व्यवस्थितः, but in the margin of C. there appears the reading व्यवस्थितः. २. E. reads घटकोश इव स्थितः, C घटाकाशवदास्थितः and D. षट्काराद्यस्तदास्थितः all for घटाकाश इव स्थितः. ३. C. reads त्रिमात्रं सत् प्रकीर्तितम् for त्रिमात्रः सम्प्रकीर्तितः; while D. त्रिमात्रं and A. B. E. F. and G. स for त्रिमात्रः and सम् respectively. ४. D. and F. read तथोङ्कारः for यथोक्तश्च. ५. Except C. and D. all others read च for हि. ६. C. reads यजुः स्मृतः for यजुःश्रुतौ; while A. B. E. F. and G. substitute च for तु; and C. and D. read ऋग्वेदः for ऋग्वेदे. ७. C. and D. read सामवेदः for सामवेदे. ८. A. and F. read यस्मिन्नस्य for यस्मिंस्तस्य. ९. C. and D. read विश्रान्तं for विश्रान्तौ. १०. B. E. and G. substitute यत् for यः. ११. A. and D. read स for प्र०. १२. C. D. and F. read °स्तनित° for °स्वनित°. १३. C. F. A. and D. read अन्तं for ध्वन्ते and C. and D. substitute च for यत्. १४. D. B. substitute स and C. तं for तत्. १५. D. reads वसिष्ठ° for वासिष्ठ°; while A. reads तत् for तं. १६. C. and D. read °छन्न° for छिन्नं.

अवाग्जं[1] प्रणवस्यार्थं यस्तं वेद स वेदवित् ।
स्थित्वा सर्वेषु शब्देषु सर्वं व्याप्तमनेन हि[2] ।
न तेन हि विना किञ्चिदुक्तं याति गिरा यतः[3] ॥ २७ ॥
उद्गीथमक्षरं[4] ह्येतदुद्गीथं च उपासते[5] ।
उपास्यो मध्यतस्त्वेष नादं विश्रामयेद्धृदि[6] ॥ २८ ॥
प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः[7] ।
वाङ्मयं प्रणवे सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत् ॥ २९ ॥
ब्रह्मार्षं[8] तत्र विज्ञेयमग्निर्ब्रह्म दैवतं महत् ।
आद्यं छन्दः स्मरेत्तत्र नियोगो ह्यादिकर्मणि ॥ ३० ॥
उत्पन्नमेतत्तु यतः समस्तं व्यावृत्य तिष्ठेत् प्रलये ऽपि यत्र ।
एकाक्षरेणापि जगन्ति येन व्याप्तानि कोऽन्यः परमोऽस्ति तस्मात् ॥ ३१ ॥
ध्येयं[9] न जप्यं नच पूजनीयं तस्मान्न देवाद्वरणीयमन्यत्[10] ।
दुस्तारसंसारपयोधिमग्नताराय विष्णुः प्रणवः स पूज्यः ॥ ३२ ॥
उक्तमुद्देशतो ह्येतद् रूपमेकाक्षरस्य च ।
जप्या च सततं देवी गायत्री साऽधुनोच्यते ॥ ३३ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां षट्कर्मनिरूपणे प्रणवस्वरूपवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥[11]

१. A. and F. read अवाप्तं, B. E. and G. अपास्तं all for अवाग्जं. २. B. E. and G. substitute वै for हि. ३. B. E. and G. read गिरापि यत् for गिरा यतः. ४. B. C. and D. read उद्गीत° for उद्गीथ°. ५. B. E. and G. read उद्गीथः स उपास्यते for उद्गीथं च उपासते. ६. B. E. and G. read विश्रामयेद्यदि for विश्रामयेद्धृदि. ७. D. reads तर्पणे for पर्यव°. ८. C. reads ब्रह्मर्षिः for ब्रह्मार्षं and [illegible]; for विज्ञेयं; while B. E. G. substitute तत् for च. ९. B. C. and G. read ध्यानं for ध्येयं. १०. F. reads एतद् for अन्यत्. ११. A. D. and F. omit धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां. Except B. and D. all others omit तृतीयोऽध्यायः; while D. omits प्रणव°.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

गायत्र्याः संप्रवक्ष्यामि देवर्ष्यादि क्रमेण तु ।
अक्षराणां च विन्यासं तेषां चैव तु देवताः ॥ १ ॥
जप्ये यथाविधा कार्या यथारूपा च साऽर्चने ।
होमे यथा च कर्तव्या यथा वा चाऽऽभिचारिके ॥ २ ॥
यत् फलं जपहोमादौ यदर्थं जप्यते तु सा ।
ध्यातव्या च यथा देवी यथावत्तन्निबोधत ॥ ३ ॥
गायत्री तु परं तत्त्वं गायत्री परमा गतिः ।
सर्वाऽमरैरियं ध्याता सर्वं व्याप्तं तया जगत् ॥ ४ ॥
उत्पद्यते त्रिपादायाः पुनस्तस्यां विशेदिदम् ।
गायत्री प्रकृतिर्ज्ञेया ॐकारः पुरुषः स्मृतः ॥ ५ ॥
एनयोरेव संयोगाज्जगत् सर्वं प्रवर्तते ।
पादास्त्रयस्त्रयो वेदास्तेषु तत्त्वाक्षराणि च ॥ ६ ॥
चतुर्विंशतिरेवास्यां तैर्हि व्याप्तमिदं जगत् ।
आदाय चैकं प्रथमं तु पादमृग्भ्यो द्वितीयं तु तथा यजुर्भ्यः ।
साम्नस्तृतीयं तु ततोऽभवत् सा सावित्रिदेवी स्वयमेव सर्गे ॥ ७ ॥

---

१. A. C. D. and F. read यथाविधा for यथारूपा; while D. B. C. E. and G. जपे and A. जाप्ये for जप्ये and D. अर्चयेत् for अर्चने. २. A. B. E. and G. read यथार्थं चा° for यथा वा चा°. ३. B. E. D. C. and G. read यथावत् for यदर्थं; while C. and D. substitute च for तु. ४. D. reads सत्यं for सर्वं. ५. A. substitutes वसेत् for विशेत्; while D. reads नितर्षामिम् for विशेदिदम्. ६. A. reads तस्यां पुरुष°, C. and D. ताभ्यामुभय° for एतयोरेव. ७. B. E. and G. read दस्वा for तस्वा°. ८. C. and D. read व्याप्तमखिलं जगत् for हि व्याप्तमिदं जगत्. ९. Except A. and D. others read स्वर्गे for सर्गे.

दैवत्यमस्यां सविता सुरार्च्यश्छन्दोऽपि गायत्रमभूच्च[1] तस्याः ।
विश्वस्य मित्रो द्विजराजपूज्यो[2] मुनिर्नियोगस्तु जपादिकेषु[3] ॥ ८ ॥
अस्यां तु तत्त्वाक्षरविंशतिस्तु चत्वारि पादत्रितयं तु देव्याम्[4] ।
भूरादिभिस्तिसृभिः संप्रयुक्तं सोङ्कारमेतद्वदनं च तस्याः[5] ॥ ९ ॥
केचिद्धुताशं वदनं वदन्ति सावित्रिदेव्योः श्रुतितत्त्वविज्ञाः ।
इदं[6] च वक्त्रं सकलामराणामित्येतया व्याप्तमशेषमेतत् ॥ १० ॥
भूरादिकेन त्रितयेन पादं पादं च वेदत्रितयेन चास्याः ।
प्राणादिकेन त्रितयेन पादं पादैस्त्रिभिर्व्याप्तमशेषमस्याः ॥ ११ ॥
यस्तुर्यमस्या द्विज वेत्ति पादं स वेत्ति विद्वन् परमं पदं तु ।
व्याप्तिःपराऽस्याः[7]सकलापि चैषा यो वेत्ति चैनां स तु वित्तमःस्यात् ॥१२॥

गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वा नैव उपासयेत्[8] ।
नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रो वृषलो हि सः ॥ १३ ॥
किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहास-पुराणकैः ।
साङ्गैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्वमवाप्यते ॥ १४ ॥
गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यसते[9] पुनः ।
इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १५ ॥
गायत्री च[10] तथा वेदा ब्रह्मणा तुलिताः[11] पुरा ।
वेदेभ्योऽपि षडङ्गेभ्यो[12] गायत्र्यतिगरीयसी ॥ १६ ॥
यदक्षरेषु[13] दैवत्यं चतुर्विंशतिषूच्यते ।
संन्यासं यद्विबोधेन कुर्वन् ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ १७ ॥

---

१. B. E. and G. read परस्याः and A. परस्यां for च तस्याः. २. C. substitutes °वृन्द° for °राज°. ३. A. substitutes तु for °षु. ४. B. and G. read च तस्याम्, D. तु तस्याम् for तु देव्याम् and C. तु यस्याम् for the same. ५. B. E. and G. read परस्याः and A. परस्याम्. ६. B. D. E. and G. read इमां for इदं and D. वक्तुं for वक्त्रं. ७. A. C. and D. read परस्याः for पराऽस्याः. ८. B. E. and G. read ज्ञात्वोपास्ते न यो द्विजः for ज्ञात्वा नैव उपासयेत्; while A. substitutes उपासते for उपासयेत्. ९. B. E. G. read °भ्यर्च्यते for °भ्यसते. १०. D. reads गायत्री चैव वेदाश्च for गायत्री च तथा वेदाः. ११. Some manuscripts read तोलिताः for तुलिताः. १२. D. reads सहाङ्गेभ्यो and C. and F. सशास्त्रेभ्यो for षडङ्गेभ्यो; while D. substitutes च for ऽपि. १३. D. reads तद° for यद° and चतुर्विंशतिर् for चतुर्विंशतिषु.

जानीयादक्षरं देव्याः प्रथमं त्वाशुशुक्षणम् ।
प्राभञ्जनं द्वितीयं तु तृतीयं शशिदैवतम् ॥ १८ ॥
विद्युतश्च तुरीयं तु पञ्चमं तु यमस्य च ।
षष्ठं तु वारुणं तत्त्वं सप्तमं तु बृहस्पतेः ॥ १९ ॥
पार्जन्यमष्टमं तत्त्वं नवमं चेन्द्रदैवतम् ।
गान्धर्वं दशमं विद्यात्त्वाष्ट्रमेकादशं तथा ॥ २० ॥
मैत्रावरुणमन्यद्वै तथा पूष्णस्त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं सुरेशस्य प्रागिदं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ २१ ॥
मरुद्दैवतकं ज्ञेयं पञ्चदशं यदक्षरम् ।
सौम्यं च षोडशं तत्त्वं तथा चाङ्गिरसं परम् ॥ २२ ॥
विश्वेषां चैव देवानामष्टादशमथाक्षरम् ।
अश्विनोश्चोनविंशं तु विंशं प्रजापतेर्विदुः ॥ २३ ॥
एकविंशं कुबेरस्य द्वाविंशं शंकरस्य च ।
त्रयोविंशं तथा ब्राह्मं चतुर्विंशं तु वैष्णवम् ॥ २४ ॥
इति ज्ञात्वा द्विजः सम्यक्सर्वाश्चाक्षरदेवताः ।
कुर्वन् जपादिकं विप्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५ ॥
पादाङ्गुष्ठादिमूर्द्धान्तमात्मनो वपुषि न्यसेत् ।
अक्षराणि च सर्वाणि वाँञ्छन् ब्रह्मत्वमात्मनः ॥ २६ ॥
पादाङ्गुष्ठयुगे त्वेकमेकैकं गुल्फयोर्द्वयोः ।
जानुनोश्च द्वयोरेकमेकमूरुकयोर्द्वयोः ॥ २७ ॥
गुह्ये कट्यां तथैकैकमेकैकं जठरोरसोः ।
स्तनद्वये तथैकं तु न्यसेदेकं गले तथा ॥ २८ ॥
वक्त्रे तालुनि दृक्-श्रुत्योश्चतुर्ष्वेकैकमेव च ।
भ्रुवोर्मध्ये तथैकं तु ललाटे चैकमेव हि ॥ २९ ॥

---

१. A. reads वैद्युनं for विद्युतः. २. A. and C. read ब्रह्मणा for ब्रह्मणः. ३. A. अङ्गिरसस्तथा परं, C. and D. आङ्गिरसमथापरम्, E. तत्तु अङ्गिरसं परम् and F. तत् आङ्गिरसः परम् all for तथा चाङ्गिरसं परम्. ४. B. E. and G. read च for तु. ५. B. E. and G. do not insert च; while C. and D. read स सर्वाक्षर° for सर्वाश्चाक्षर°. ६. C. and D. read कर्म for विप्रः. ७. A. reads प्रेच्छन्, D. पृच्छन् both for वांच्छन्. ८. B. E. and G. read °नूरुद्वयोर्द्वयोः, C. तूरुद्वये द्वयोः for °मूरुकयोर्द्वयोः. ९. A. substitutes तु for च. १०. A. and F. read तथैकैकं for तथैकं तु; while B. E. G. तथैवैकं for the same and A. substitutes च for हि.

याम्य-पश्चिम-सौम्येषु एकैकमेकमूर्धनि ।
गायत्रीन्यस्तसर्वाङ्गो गायत्रो विप्र उच्यते ॥ ३० ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
प्रोक्तः प्रणवविन्यासो व्याहृतीनामथोच्यते ॥ ३१ ॥
सप्तापि व्याहृतीर्न्यस्याः सर्वदेहे जपादिषु ।
भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकं तु जानुनोः ॥ ३२ ॥
स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ।
जनलोकं तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ ३३ ॥
भ्रुवोर्ललाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ।
हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ ३४ ॥
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।
देवस्य सवितुर्भर्गो वरेण्यं चैव धीमहि ॥ ३९ ॥
तदस्माकं धियो यस्तु ब्रह्मत्वे च प्रचोदयात् ।
छन्दोदैवतमार्षं च विनियोगं च ब्राह्मणम् ॥ ४० ॥
मन्त्रं पञ्चविधं ज्ञात्वा द्विजः कर्म समाचरेत् ।
स्वरतो वर्णतश्चैव परिपूर्णं भवेद्यथा ॥ ४१ ॥
हीनं न विनियुञ्जीत मन्त्रं तु मात्रयापि च ।
देवतायतने कुर्याज्जपं नद्यादिकेषु च ॥ ४२ ॥
आश्रमेषु यतीनां वा गोष्ठे वा स्वगृहेऽपि वा ।
चतुर्ष्वन्तिमपूर्वेषु ह्युत्तमादिक्रमेण तु ॥ ४३ ॥
दशगुणं सहस्रं स्यात् फलं विष्णावनन्तकम् ।
अप्समीपे जपं कुर्यात् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा ॥ ४४ ॥

---

१. B. C. E. G. read सप्तभिर्व्याहृतीर्न्यस्य भवेदर्हो, D. and F. follow this reading, but differ in सप्तापि for सप्तभि°. २. D. reads शुभ्रं for शुद्धं. ३. A B. and G. वरेणीयं च, D. and E. वरणीयं च all for वरेण्यं चैव. ४. D. reads °दैवं तर्पणं for °दैवतमार्षं. ५. A. C. and F. read समारभेत् for समाचरेत्. ६. B. and G. read चतुर्ष्वन्त्यमपूर्वेषु, C. चतुर्षूत्तमपूर्वेषु, D. चतर्षु मतिपूर्वेषु, E. चतुर्थन्त्यमपूर्वेषु, and F. चतुर्ष्वन्तमपूर्वेषु all for चतुर्ष्वन्तिमपूर्वेषु. ७. A. ह्यन्ति वा°, C. ह्युक्तमा°, D. ह्येनमा° all for ह्युत्तमा°. ८. D. reads निष्काममनन्तकम् for विष्णावनन्तकम्. ९. A. reads अप्सु तीरे and D. असमीपे both for अप्समीपे.

असङ्ख्यमातुरं यस्मात्तस्मात्तद्गणयेद्ध्रुवम्।
स्फाटिकेन्द्राक्ष-रुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ॥ ४५ ॥
अक्षमाला प्रकर्तव्या प्रशस्ता चोत्तरोत्तरा।
अभावे त्वक्षमालाया कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ॥ ४६ ॥
यथा कथंचिद्गणयेत् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा।
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च पुनः प्रणवसंयुतम् ॥ ४७ ॥
अन्त्योऽङ्कारसमायुक्तां मन्यन्ते मुनयोऽपरे।
प्रणवोऽन्ते तथा चादावाहुरन्ये जपे क्रमम् ॥ ४८ ॥
आदावेव तु चोङ्कार आवृत्तावादिकोऽन्ततः।
तदाद्यं च तदन्तं च कुर्यात् प्रवणसम्पुटम् ॥ ४९ ॥
आद्यन्तरक्षितां कुर्यादिति पाराशरोऽब्रवीत्।
यो न वाञ्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५० ॥
प्रत्योङ्कारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमाप्नुयात्।
अक्षरप्रातिलोम्येन सोङ्कारेण क्रमेण तु ॥ ५१ ॥
फट्कारान्तां च कुर्वीत प्रेच्छन्नरिवधं बुधः।
होमे चापि पठन् कुर्यात् प्रणवावर्तनं द्विजः।
अभिप्रेतार्थहोमादौ स्वाहान्तां तामुदीरयेत् ॥ ५२ ॥
संकीर्णतां यदा पश्येद्रोगार्त्तां द्विषतोऽपि वा।
तदा जपेच्च गायत्रीं सर्वदोषापनुत्तये ॥ ५३ ॥
रुद्रजाप्यानि कार्याणि सूक्तं च पुरुषस्य च।
शिवसंकल्पजाप्यं च सर्वं कुर्याद्विधानतः ॥ ५४ ॥

---

१. C. E. and G. read स्फाटिकाब्जाक्ष°, D. स्फाटिकैद्राक्ष° for स्फाटिकेन्द्राक्ष°. २. A. reads अथोङ्कार°. for अन्त्योङ्कार°. ३. A. C. and D. read कवयो for मुनयो. ४. A. B. E. F. and G. read जपक्रमम् for जपे क्रमम्. ५. A. reads तदाद्यां च तदन्तां च कुर्यात् प्रणवसम्पुटाम् and F. also reads the same. E. too follows this reading, but differs in तदाद्यं for तदाद्या. ६. D. does not insert the following two lines:—

यो न वाञ्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५० ॥
प्रत्योंऽकारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमाप्नुयात्।

७. B. C. D. E. F. and G. read जपन् for पठन्. ८. C. and D. read °वर्जनं for °वर्तनं, but C. reads in the margin °वर्तनं. ९. B. E. and G. read °प्रेताय, F. °प्रेताय° both for °प्रेतार्थ°. १. C. and D. read रागात् for रोगात्.

जप्या[1]नि घ्नन्ति पापानि श्रेयो दद्युस्तदर्थिनाम् ।
अतो जपं सदा कुर्याद्यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥ ५५ ॥
द्रुपदां वा जपेद्देवीमजपा जम्बुकां[2] तथा ।
प्रणवं च सदाभ्यस्येद्यदि[3] ब्रह्मत्वमिच्छति ॥ ५६ ॥
प्राणानाम[4]युताभ्यां च तथा षोडशभिः शतैः ।
पुंसो गच्छत्यहोरात्रं तत्संख्यामजपां विदुः ॥ ५७ ॥
रविमण्डलमध्यस्थे पुरुषे लोकसाक्षिणि[5] ।
समर्पितं मया चेदं सूर्याख्ये ब्रह्मणः पदे ॥ ५८ ॥
न जप्यं[6] प्रसभं कुर्यात् प्रसभं घ्नन्ति राक्षसाः ।
ब्राह्मणा भागधेयास्तु[7] तेषां दैवो[8] विधिक्रमः ॥ ५९ ॥
उपांशु तु जपं कुर्यात् ब्राह्मणो[9] वाथ मानसम् ।
विवृतोष्ठमुपांशुः स्यादचलोष्ठं तु मानसम् ॥ ५० ॥
द्विविधस्तु जपः प्रोक्त[10] उपांशुर्मानसस्तथा ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ६१ ॥
उपांशुजपयुक्त[11]स्तु मानसे च रतस्तथा ।
इहैव याति वैध[12]स्त्वमिति पाराशरोऽब्रवीत्[13] ॥ ६२ ॥
विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये चान्ये बहवो मखाः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६३ ॥
जप्येनैकेन[14] सिद्धेन किं न सिद्धं भवेदिह ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ६४ ॥

---

१. A. and D. read घ्नन्ति जपानि° and तदर्थिनः for जप्यानि घ्नन्ति and तदर्थिनाम् respectively. २. B. reads जम्बुकं for जम्बुकां and E. जम्बुकीं for the same. ३. D. reads याति: for यदि. ४. B. and D. read प्रणवा° for प्राणाना°. ५. A. reads °विश्रुते for °साक्षिणि. ६. B. C. D. E. and G. read जपं and F. जपे for जप्यं. ७. A. reads ब्रह्मणे भागधेयस्तु, B. E. and G. read ब्रह्मणा भागधेयस्तु and F. and D. ब्राह्मणा भागधेयस्तु, all for ब्राह्मणा भागधेयास्तु. ८ B. C. E. and G. read चैव विधिः कृतः, D. reads चैवावधीकृताः and F. चैवावधिः कृतः all for दैवो विधिक्रमः. ९. A. and C. read कुर्याच्चैव तु, D. reads कार्यं चैव तु for ब्राह्मणो वाथ. १०. D reads कुर्यात् for प्रोक्तः and उपांशुं मानसं and द्विविधं तु जपं. ११. A. C. and D. read °यज्ञस्य and रतस्य च for °युक्तस्तु And रतस्तथा. १२. B. and G. read विविध° for वैधस्त्व°. १३. B. E. G. and F. read ऽब्रवत् for ऽब्रवीत्. १४. D. reads जपे for जप्ये and किल for किं न.

शतेन जन्मजनितं सहस्रेण पुराकृतम्।
अयुतेन त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम्॥ ६५॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम्।
सहस्रेण त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम्॥ ६६॥
अस्मिन्[1] कलौ च विदुषा विधिवत् कर्म यत् कृतम्।
भवेद्दशगुणं तद्धि कृतादेर्युगतो ध्रुवम्॥ ६७॥
नच तच्छक्यते कर्तुं मन्त्राम्नायेऽस्य दूषणात्[2]।
अयथार्थकृतात् पाठात्[3] मन्त्रसिद्धिर्गरीयसी॥ ६८॥
न च क्रमन्न च हसन्[4] पार्श्वमवलोयन्।
नान्यसक्तो न जल्पंश्च न चैवोर्ध्वशिरास्तथा[5]॥ ६९॥
नाङ्घ्रिणा पीडयेत् पादं न चैव हि तथा करम्।
नैवंविधं जपं कुर्यान्न च संचालयेत् करम्॥ ७०॥
प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम्।
जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम्॥ ७१॥
य एवमभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः॥
स ब्रह्मलोकमाप्नोति तथा ध्यानार्चनादपि[6]॥ ७२॥
अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि यथा तातं पितामहः[7]।
लब्धवान् वेधसः पृष्ठाद्गायत्रीध्यानमुत्तमम्॥ ७३॥
यदक्षरेषु[8] यद्वर्णं यत्र यत्र च यः स्मरेत्॥
यत्फलं लभते कृत्वा यथा तस्याः समर्चनम्॥ ७४॥
तत् प्रकृतिः स स्यातं विकारो बुद्धिरेव च।
तुरित्येतदहंकारं बशब्दं विद्धि पापहम्[9]॥ ७५॥

१. A. reads अतः for अस्मिन्; while C. कलौ युगे विद्वान् and D. [क]लियुगे विद्वान् for कलौ च विदुषा. २. D. reads भूषणात् for दूषणात्. [E]xcept F. all read मन्त्राम्नायस्य. ३. F. and G. read पापात् for पाठात्. [४.] C. and D. read मन्त्रोपहसनं for क्रमन्न च हसन्. ५. C. reads प्रावृत° [..] चैवोर्ध्व° and D. चैवार्द्ध° for the same. ६. B. E. F. G. read ध्यानादे[..]र्चना° for तथा ध्यानार्चना°. ७. A. reads यथामाऽऽह पितामहः and D. [..]ोषन्तु पितामहे both for यथा तात पितामहः. ८. A. C. and F. read तद[क्षरे]षु, B. and G. अक्षरेषु च and D. तदक्षरे तु all for यदक्षरेषु. ९. D. reads [..]द्वेषा° for विद्धि पा°.

रे स्पर्शं तु णि रूपं च यं रसं गधमत्र भम् ।
गों श्रोत्रं दे त्वचं वा व चक्षुः स्य रसना तथा ॥ ७६ ॥
धी नासा च म वाचा च हि हस्तौ धि च पाद्वयम् ।
यो उपस्थं मुखं यो ऽन्यो नः खं प्रकारमारुतम् ॥ ७७ ॥
चो तेजो द जलं यात् क्ष्मा गायत्र्यास्तत्त्वचिंतनम् ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रत्येकमक्षरेषु यः ॥ ७८ ॥
गायत्र्याः संस्मरेद्योगी स याति ब्रह्मणः पदम् ।
तत्कारं पादयोर्न्यस्य ब्रह्म-विष्णु-शिवाकृतिम् ॥ ७९ ॥
शान्तं पद्मासनारूढं ध्यानाद्दहति किल्विषम् ।
सकारं गुल्फयोर्न्यस्येदतसीपुष्पसन्निभम् ॥ ८० ॥
पद्ममध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् ।
विकारं जङ्घयोर्दीप्तं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८१ ॥
ब्रह्महत्याकृतं पापं हन्यात्तद्धि स्मृतं क्षणात् ।
तुर्कारं जानुदेशे तु इन्द्रनीलसमप्रभम् ॥ ८२ ॥
निर्दहेत् सर्वपापानि ग्रहरोगमुपद्रवम् ।
ऊर्वोर्वं विमलं ध्यायेच्छुद्धस्फटिकविद्युतिम् ॥ ८३ ॥
विज्ञातं हन्ति तत्पापमगम्यागमनात् कृतम् ।
रेकारं वृषणे प्रोक्तं विद्युत्स्फुरिततैजसम् ॥ ८४ ॥
मित्रद्रोहकृतं पापं स्मरणादेव नाशयेत् ।
णि गुह्यं श्वेतवर्णं तु जातिपुष्पसमद्युतिम् ॥ ८५ ॥

---

१. D. reads पादयोर्न्यस्या for गुल्फयोर्न्यस्य. २. G. omits the following verse :—

पद्ममध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् ।
विकारं जङ्घयोर्दीप्तं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८० ॥.

३. B. E. and F. read द्विजोत्तमः for विचक्षणः. ४. B. C. E. F. and G. read °देतत् for °त्तद्धि. ५. B. E. F. and G. read °दोषानुपद्रवं for °रोगमुपद्रवम्. ६. B. E. F. G. read °स° A. °व° for °वि° and C. °सन्निभम् for °विद्युतिम्. ७. B. E. F. and G. read संस्मरणाद्यायेद् द्विज.

गुरुहत्याकृतं पापं शोधयेद्ध्यानचिन्तनात्[1] ॥ ८५ ॥
शं कण्ठ्यां तारकावर्णं[2] चन्द्रवद्धिरण्यभूषितम्।
योगिनां वरदं प्राहुर्ब्रह्महत्याविशोधनम् ॥ ८६ ॥
भं नभोवलिवर्णाभं[3] मेघोन्नतिसमद्युतिम्[4]।
ध्यात्वा कमलमध्यस्थं महद् दहति पातकम् ॥ ८७ ॥
जठरे रक्तवर्णं[5] तु मात्राद्वयविभूषितम्।
गोहत्यादिकृतं[6] पापं गोंकारस्तु विशोधयेत् ॥ ८८ ॥
श्यामरक्तं च दंकारं ध्यानं तद्देशयेद्धृदि[7]।
हिमं[8]-कुन्देन्दुवर्णाभं वकारममृतं स्रवत्[9] ॥ ८९ ॥
पितृ[10]-मातृ-वधोद्भूतं मित्रावरुणदैवतम्।
गुरुहत्याकृतं पापं वकारेण प्रणश्यति ॥ ९० ॥
स्यकारं विन्यसेत् कण्ठे त्वाष्ट्रं स्फटिकसन्निभम्।
मनसोपार्जितं पापं स्यकारेण प्रणश्यति[11] ॥ ९१ ॥
धीकारं वसुदैवत्यं वदन्ति[12] स्वर्णसन्निभम्।

---

१. B. E. and G. read नाशयेच्चिन्तनादपि for शोधयेद्ध्यानचिन्तनात्. F. reads the same, but differs in शोधयेद् for नाशयेत्. २. B. and G. read °दिव्य° and D. °वर्णाभ् for °वर्णं; while A. °स्निग्ध° for स्निग्ध्य°. ३. B. and C. read भकारं चालि°, G. भकारं चारु°, E. भकारं वारि°, F. भकारं भालि° all for भं नभोवलि;° while D. omits this and the following two lines. ४. B. °न्नतमहाद्युतिम्, C. °न्नतमहद्: द्युतिम्, E. F. and G. °न्नतमहद्युति. ५. A. B. . F. and G. substitute भृङ्ग° for रक्त°. ६. C. and D. read °त्रिहितं for °दिकृतं. ७. B. reads दिशयेत् for देशयेत्, and D. ध्यानकृद्देशमाश्रयेत् and C. ध्यानकृद्दर्शयेत् for ध्यानं तद्देशयेत्; while A. ध्यातं for ध्यानं. ८. B. C. D. F. and G. read हारि, E. रुचि both for हिम°. ९. B. reads स्रवन्, D. स्रवेत् and F. सुवन् all for स्रवत्. १०. D. does not insert this line:—

पितृ-मातृवधोऽद्भूतं मित्रावरुणदैवतम् ॥.

११. C. and D. read प्रशाम्यति for प्रणश्यति. १२. C. and D. read वदनं for वदन्ति.

प्रतिग्रहकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥९२॥
मकारं पद्मरागाभं शिरस्थं दीप्ततेजसम् ।
पूर्वजन्मकृतं पापं मकारेण प्रणश्यति ॥ ९३ ॥
ह्रिकारं नासिकाग्रे तु पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
पूर्वात्पूर्वतरं पापं स्मरणादेव नश्यति ॥ ९४ ॥
धिकारं शान्तमक्ष्णोश्च पीतवर्णं सुधांशुवत् ।
मनो-वाक्कायजं पापं चिन्तनादेव नश्यति ॥ ९५॥
योकारौ द्वौ धूम्र-नीलौ भ्रू-ललाटे च संस्थितौ ।

---

१. A. reads प्रतिशब्द° for प्रतिग्रह°. B. E. F. G. read this line thus:—

प्राणिहत्याकृतं पापं धीकारेण प्रणश्यति ।

and C. धीकारेण विनश्यति for तत्क्षणादेव नश्यति. २. A. B. E. F. and G. read पद्मनाभं तं स्फुरन्तं for पद्मरागाभं शिरस्थं. ३. C. reads प्रशाम्यति. ४. E. and F. omit this verse:—

धिकारं शान्तमक्ष्णोश्च पीतवर्णं सुधांशुवत् ।
मनो-वाक्कायजं पापं चिन्तनादेव नश्यति ॥;

while A. reads:—

धिकारं चन्द्र-सूर्याभं नेत्रयोर्विन्यसेद्बुधः ।,

C. and D. follow the reading of A., but read धिकारं तमाङ्गिरसं. ५. A. reads चिन्तितं संप्रणश्यति for चिन्तनादेव नश्यति. C. and D. °कायिकं for °कायजं and C. स्मरणात् for चिन्तनात्. ६. I am unable to find out the original reading here. A. reads:—

योकारौ द्वौ दक्षिणे वक्त्रे ध्यायन्पापैर्न लिप्यते ।;

for the whole verse. E. F. and G. read:—

योकारौ वह्निणे वक्त्रे कालानलसमद्युति ।

for the first line of this verse, and C. and D. read the following four lines for this one verse:—

योकारं रक्तवर्णाभमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
प्राणिहत्याकृतं पापं योकारेण विनश्यति ।
द्वितीयस्तु तथा प्रोक्तो योकारो रुक्मसन्निभः ।
निर्दहेद्दुष्टपापानि अपेयापेयका(जा)नि च ॥.

ध्यायन्नित्यं द्विजो नूनं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥
[1]नकारं तु मुखे पूर्वं द्वादशादित्यसन्निभम् ।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः [2]प्राप्नोति ब्रह्मणःपदम् ॥ ९७ ॥
[3]प्रकारं दक्षिणे वक्त्रे कालाग्नि-रुद्रसन्निभम् ।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ ऐश्वरं पदमाप्नुयात् ॥ ९८ ॥
[4]चोकारं पश्चिमे वक्त्रे विद्युद्दीप्तिसमप्रभम् ।
[5]एकवारं द्विजो ध्यात्वा वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥ ९९ ॥
दकारमुत्तरे वक्त्रे शुक्लवर्णसमद्युतिम् ।
सकृद्ध्यानात् द्विजश्रेष्ठ प्राप्नुयात् पदमव्ययम् ॥ १०० ॥
[6]याकारस्तु शिरः प्रोक्तं चतुर्वदनसंयुतम् ।
स एष त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्विंशतिमः स्मृतः ॥ १०१ ॥
यं यं पश्यति चक्षुर्भ्यां यं यं स्पृशति पाणिना ।
यं यं च भाषते [7]किञ्चित्तत्सर्वं पूतमेव च ॥ १०२ ॥

---

१. C. reads नकारस्तु मुखे पूर्वं आदित्योदयसन्निभम्. D. also follows this reading, but differs in नकारे सुमुखे; while A. F. substitute पूर्वे for पूर्वं. २. A. C. and D. read स गच्छेत् for प्राप्नोति; while C. and D. substitute ऐन्द्रं for ब्रह्मणः. ३. C. and D. read this and the following five lines:—

नीलोत्पलदलश्यामं प्रकारं दक्षिणामुखम् ।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद्वैष्णवं परम् ॥
सौम्यं गोरोचनापीतं चोकारं पश्चिमामुखम् ।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ सगच्छेद्ब्रह्मणः परम् ॥
शङ्ख-कुन्देन्दुधवलं दकारं चोत्तरामुखम् ।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद् ब्रह्म शाश्वतम् ॥.

४. A. reads:—

.........दीप्तस्वर्णस्य भिन्नसम् ॥.
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः परम् ॥

५. A. reads ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः परम्. ६. A. reads याकारं त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्विंशतिमं स्मृतम्, C. and D. follow this reading, but D. differs in सगुणं and both in संस्तुतम् for त्रिगुणं and °मं स्मृतम्; while B. E. F. and G. स्फुटम् for स्मृतः. ७. C. and D. read चित्ते for किञ्चित्.

जाप्ये तु त्रिपदा ज्ञेया पूजने तु चतुष्पदा ।
न्यासे जप्ये तथा ध्याने अग्निकार्ये तथार्चने ॥ १०३ ॥
सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया ब्राह्मणैस्तत्त्वचिन्तकैः ।
जम्बुका नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ॥ १०४ ॥
सा देवी द्रुपदा नाम मन्त्रे वाजसनेयके ।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १०५ ॥
सोऽपनीय समस्तानि महैनांसि द्विजोत्तमः ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यद्गत्वा न निवर्तते ॥ १०६ ॥
विना श्रद्धां प्रमादाद्वा जपं कुर्वञ्जयवेद्यदि ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥ १०७ ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रोयं स्मर्तव्यः सर्वकर्मसु ।
आवर्त्यः प्रणवो वापि सर्वस्यादिर्यतो हि सः ॥ १०८ ॥
अभ्यसेत् प्रणवं नित्यमेकचित्तः समाहितः ।
गायत्रीं च तथा देवीमभ्यस्यन् मुक्तिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥
वैदिकं तु जपं कुर्यात् पौराणं पाञ्चरात्रिकम् ।
यो वेदस्तानि चैतानि याम्येतानि च सा श्रुतिः ॥ ११० ॥

---

१. D. omits the following portion:—

• • • • • • • पूजने तु चतुष्पदा ।
न्यासे जप्ये तथा ध्याने अग्निकार्ये तथार्चने ॥
सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया • • • • • • • ।.

C. also omits the same, but it appears in the marginal correction and reads सा ज्ञाने for पूजने. २. D. reads यजुर्वेद° for यजुर्वेदे. ३. C. and D. read वेदे for मंत्रे. ४. A. reads मलिमानि, B. E. and G. read महीनां स and C. and D. महतां स all for महैनांसि. ५. C. and D. read for this verse the following line:—

प्रमादेन कथञ्चिद्वा जपं कुर्वन् भवेद्यदि ।.

A. reads प्रमादेन कथंचिद्वा for विना श्रद्धां प्रमादाद्वा; while B. E. and G. substitute श्राद्धं for श्रद्धां and कुर्वन्निमं यदि for कुर्वञ्जयवेद्यदि. ६. D. reads समावृतः for समाहितः. ७. C. and D. read:—

. . . . वैदिकं तु जपं हि वा ।
पौराणं पाञ्चरात्रं च ह्यभ्यस्यन् मुक्तिमाप्नुयात् ॥.

Here D. differs from C. in having तु for हि and योऽभ्यसेत् for ह्यभ्यस्यन्.
८. B. C. E. F. and G. read वेत्ति for वेदस्.

जपेन येनेह कृतेन पुंसो ददाति मार्गं सवितापि कर्तुः।
अयं हि सर्वेष्टिकृतां वरिष्ठो विधेः पदं यास्यति निर्विकल्पम् ॥ १११ ॥

यदुक्तं सर्वशास्त्रेषु तथा सर्वश्रुतिष्वपि।
उपनिषन्मतं तद्धो विप्रा ह्येतत् प्रकीर्तितम् ॥ ११२ ॥

न्यासं तनुत्रं न बबन्ध देहे जग्राह नोङ्कारमसिं च तीक्ष्णम्।
विप्रो वशे याक्षिपदां न चक्रे लोके स दुष्टः किमु कस्य कुर्यात् ॥ ११३ ॥

उद्देशेन मया प्रोक्तो विधिर्जप्यस्य पावनः।
देवार्चनविधानं तु सम्प्रवक्ष्याम्यतःपरम् ॥ ११४ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे जपनिर्णयः।

देवार्चनं प्रवक्ष्यामि यदुक्तमृषिभिः पुरा।
वैदिकैरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैरिति ॥ ११५ ॥

अर्चयन् वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्रहमपेक्षते।
वैदिकोऽनुग्रहस्तस्य वेदस्वीकरणेन तु ॥ ११६ ॥

ब्रह्माणं वैधसैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैः शंकरं स्वकैः।
अन्यानपि तथा देवानर्चयेत् स्वीयमन्त्रकैः ॥ ११७ ॥

---

१. C. and D. read सर्वेष्ट° for सर्वेष्टि°; while D. निर्विकल्पः for निर्विकल्पम्. २. A. and D. read धर्म°. for सर्व° ३. A. reads °समं for °मतं and हितं for ह्येतत्; while C. and D. are mistaken here. ४. B. E. F. and G. read क्षु° for च; while C. and D. are mistaken throughout in this verse. ५. D. and F. omit this whole verse; while A. B. C. E. read तस्योद्देशो for उद्देशेन. ६. Some manuscripts read °विधिः for °निर्णयः. ७. Before this line C. has the following two verses in the margin:—

समित्-पुष्प-कुशादीनि श्रोत्रियात् स्वयमाहरेत्।
शूद्रानीतैः स्वयंक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥
तुलसी-बिल्वपत्राणि सुवर्णकुसुमानि च।
प्रक्षाल्य सर्वदेवानां पुनः पूजां समाचरेत् ॥;

while B. E. F. and G. read °मम्हं वक्ष्ये for °भं प्रवक्ष्यामि and substitute मुनिभिः for ऋषिभिः. ८. B. C. F and G. substitute यैः for ये and अपि for इति; while F. omits the following:—

वैदिकैरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैरिति ॥
अर्चयन् वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्रहमपेक्षते ।

९. B. E. F. and G. read किं वेदादधिकं परम्. १०. B. E. and G. read निज°, and F. द्विज for स्वीय°.

मन्त्रन्यासं पुरा कृत्वा स्वदेहे देवतासु च ।
गायत्र्योंकारन्यस्ताङ्गः[1] पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥ ११८ ॥
न्यस्त्वा[2] तु व्याहृतीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण तु ।
ब्रह्मभूतः[3] शुचिः शान्तो देवयागमुपक्रमेत्[4] ॥ ११९ ॥
विष्णुरादिरयं देवः सदा मरुद्गणार्चितः ।
नामग्रहणमात्रेण पापपांशं[5] छिनत्ति यः ॥ १२० ॥
तदर्चनं प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
यत् कृत्वा[6] मुनयः सर्वे परं सायुज्यमाप्नुयुः ॥ १२१ ॥
षट्स्वेतेषु[7] हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ।
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ॥ १२२ ॥
अग्नौ क्रियावतां देवो[8] दिवि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥ १२३ ॥
आपो ह्यायतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ।
सर्वगत्वेन विष्णोस्तु स्थण्डिले भावितात्मनाम् ॥ १२४ ॥
दद्यात् पुरुषसूक्तेन आपः पुष्पाणि[9] चैव हि ।
अर्चितं स्यादिदं तेन नित्यं[10] भुवनसप्तकम् ॥ १२५ ॥
आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभस्य[11] च दैवतम् ।
पुरुषो यो[12] जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १२६ ॥
तस्य[13] सूक्तस्य सर्वस्य ऋचां[14] न्यासं यथाक्रमम्[15] ।
देवे चैवात्मनि[16] तथा सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ १२७ ॥

---

१. A. reads °न्यस्ताङ्गं for °न्यस्ताङ्गः. २. A. reads न्यस्य, B. E. F. and G. read विन्यस्य for न्यस्त्वा; while A. °स्थाने for °स्थान°. ३. Except A. others read ब्राह्मी° for ब्रह्म°. ४. D. F. and G. read उपाचरेत् for उपक्रमेत्. ५. C. and E. read °राशिं, D. °योगं, G. °शङ्कुं for °पांशं. ६. A. and D. read यज्ज्ञात्वा, B. तज्ज्ञात्वा, E. संज्ञानात्, F. यं ज्ञात्वा and G. स संज्ञा all for यत् कृत्वा; while some substitute विष्णोः for परं. ७. B. E. F. and G. read °स्वमेषु for °स्वेतेषु; while, except A., all others read कृतम् for स्मृतम्. ८. D. substitutes येषां for देवो. ९. B. reads पुण्यानि for पुष्पाणि. १०. Except C. and D. all read विश्वं for नित्यं. ११. A. B. E. F. and G. read त्रिष्टुभं तस्य and C. and D. त्रिविधं तस्य for त्रैष्टुभस्य च. १२. C. substitutes हि for यो. १३. D. reads अस्य for तस्य. १४. B. and D. read ऋचा for ऋचां and B. E. and G. read °विधिम् for °क्रमम्. १५. A. reads °च्यात्मनि for चैवात्म°.

हस्तन्यासं पुरा[1] कृत्वा स्मृत्वा विष्णुं तथाऽव्ययम् ।
शिखाबन्धं च दिग्बन्धं सञ्चिन्त्य[2] विष्णुमात्मनि ॥ १२८ ॥
प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे[3] न्यसेत् ॥ १२९ ॥
पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं च दक्षिणे न्यसेत् ।
सप्तमीं वामकट्यां च दक्षिणायां तथाष्टमीम् ॥ १३० ॥
नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदि विन्यसेत् ।
एकादशीं वामपादे द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ १३१ ॥
कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्य तथा वक्त्रे चतुर्दशीम् ।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं न्यस्य षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥ १३२ ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
आसनं[4] चिन्तयेन्मेरुमष्टपत्रं[5] सकर्णिकम् ॥ १३३ ॥
व्याहृतीनामथ न्यासं कुर्याच्च[6] विधिवद् द्विजः ।
भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकं तु जानुनोः ॥ १३४ ॥
स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ।
जनोलोकं तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ १३५ ॥
भ्रुवोर्ललाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ।
हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ १३६ ॥
तच्छुभ्रं[9] ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।
आवाहनमथ प्राहुर्[11]विष्णोरमिततेजसः ॥ १३७ ॥
यथार्चा[12] क्रियते तस्य स्वदेहे चिन्तयेत्तथा ।
आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तु[13] पुरुषोत्तमम् ॥ १३८ ॥

---

१. B. E. and G. read तथा for पुरा. २. D. reads °न्धशोऽर्चयेत् for °न्धं सञ्चिन्त्य. ३. B. E. F. and G. read दक्षिणतो for दक्षिणे. ४. D. reads आसने for आसनं. ५. Except A. all others substitute °दलं for °पत्रं. ६. B. E. F. and G. omit च and add तं before कुर्यात्. C. reads the same, but adds तं after कुर्यात्; while D. substitutes तत् for the same. ७. D. reads न्यस्त्वा for न्यस्य. ८. B. and G. read निस्ये for कोशे. ९. A. reads शुभं for शुभ्रं. १०. D. reads सत् for यत्. ११. Except B. all read प्राह for प्राहुर्. १२. C. and D. read यस्यार्चाकृतये, E. यथा वा क्रियते both for यथार्चा क्रियते and A. B. E. F. and G. substitute तत्र for तस्य; while D. substitutes यथा for तथा. १३. B. E. F. and G. substitute ऽत्र, C. and D. च for तु.

यथा देवे तथा देहे न्यासं कुर्याद्विधानतः।
द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया ॥ १३९ ॥

चतुर्थ्यार्घ्यः प्रदातव्यः पञ्चम्याऽऽचमनं तथा।
षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वसनं तथा ॥ १४० ॥

यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव च।
पुष्पं देयं दशम्या तु एकादश्या च धूपकम् ॥ १४१ ॥

द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या नैवेद्यकम्।
चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥ १४२ ॥

षोडश्योद्वासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत्।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं हरेः।
षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति एवमेव हि योऽर्चयेत् ॥ १४३ ॥

आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुं मनोमयम्।
स याति ब्रह्मणः स्थानं नात्र कार्या विचारणा ॥ १४४ ॥

ध्येयो दिनेशपरिमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्ख-चक्रः ॥ १४५ ॥

---

१. B. reads देहे तथा देवे for देवे तथा देहे and A. C. and D. substitute कृत्वा for कुर्यात्; while G. reads this line :—

यथा देहं तथा न्यासं कुर्याद्विप्रो विधानतः।

and E.—

यथा देहं तथा न्यासं सर्वं कुर्याद्विधानतः।.

२. C. and D. read वस्त्रधौतकम् for वसनं तथा. ३. B. C. and G. read निवेद्यकं, E. निवेधकं, D. निवेदनम् and F. निवेदकाम् all for नैवेद्यकम्. ४. B. E. and G. read °कार्याणि for °कर्माणि. ५. Before this line C. has the following three lines in the margin, *viz.*:—

पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश।
तत्र सर्वं जपेत्सूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ॥
ततः षोडशभिर्मन्त्रैर्जुहुयादाज्यआहुतीः।.

६. A. C. D. read °मुपैति यः for °मनोमयम्, but C. gives in the margin °मनोमयम्. ७. Some read ध्येयः सदा सवितृ° for ध्येयो दिनेशपरि°. ८. D. reads हरिर्मुनिजनैः for हिरण्मयवपुः.

सूक्तेन विष्णुविधिना समुदीरितेन
योऽनेन नित्यमजमादिमनन्तमूर्तिम्।
भक्त्याऽर्चयेत् पठति यश्च स विष्णुदेहं
विप्रो विशेद्धरिवरेण कृतार्थदेहः॥ १४६॥
पञ्चरात्रविधानेन स्थण्डिले वाऽपि पूजयेत्।
जलमध्यगतो वापि पूजयेज्जलमध्यतः॥ १४७॥
द्वादशारं नवव्यूहं पञ्चरात्रक्रमेण तु।
अभावे धौतवस्त्रस्य पत्रिकायास्तथा द्विजः॥ १४८॥
जलेऽपि हि जलेनैव मन्त्रैरेवार्चयेद्धरिम्।
विष्णुर्विष्णुरित्यजस्रं चिन्तयेद्धरिमेव तु॥ १४९॥
तिष्ठन् व्रजंस्तथाऽऽसीनः शयानोऽपि हरिं सदा।
संस्मरन्नाऽशुभं पश्येदिहाऽमुत्र च वै द्विजः॥ १५०॥
रुद्रं रुद्रविधानेन ब्रह्माणं च विधानतः।
सूर्यं संहितमन्त्रैश्च तदीरितविधानतः॥ १५१॥
दुर्गां कात्यायनीं चैव तथा वाग्देवतामपि।
स्कन्दं विनायकं चैव योगिनीं क्षेत्रपालकान्॥ १५२॥
विधिवदर्चयेत् सर्वान्यो विप्रो भक्तितत्परः।
विष्णुना सुप्रसन्नेन विष्णुलोकमवाप्नुयात्॥ १५३॥
ग्रहांश्च पूजयेद्विद्वान् ब्राह्मणः शान्तितत्परः।
आरोग्य-पुष्टिसंयुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात्॥ १५४॥
गुरुा गावो नृपा विप्राः सद्भिः पूज्याः सदा नरैः।
पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यपमानिताः॥ १५५॥
यो हितः सर्वसत्त्वेषु नृप-गो-ब्राह्मणेषु च।
इहाऽमुत्र च पूज्योऽसौ विष्णुलोकमवाप्नुयात्॥ १५६॥

---

१. D. substitutes योगेन for योऽनेन. २. A. substitutes ऽथ for ऽपि. ३. B. E. F. and G. substitute °सत्त्व° for °रात्र° and D. reads द्वादशारान्नेमव्यूहपञ्चतत्त्व° for द्वादशारं नवव्यूहं पञ्चरात्र°. ४. Except C. all are mistaken here. ५. B. omits this line; while E. F. and G. read किञ्चिदिहामुत्र भवेन्नृणाम् for पश्येदिहामुत्र च वै द्विजः and संस्मरेत् for संस्मरन्. ६. D. reads विधानेन for विधिवत् and B. C. E. F. and G. पूजयेत् for अर्चयेत्. ७. Except A., all others read सु° for स. ८. B. E. and G. read पश्चात् for विद्वान्. ९. A. C. and D. substitute द्विजैः for नरैः. १०. C. reads °दहन्ति चाव° and D. °दहन्ति चाप° for °निर्दहन्त्यप°.

उक्तो गृहस्थस्य सुरार्चनस्य धन्यो विधिर्विष्णुपदोपलब्ध्यै ।
कार्यो द्विजातेः प्रतिवासरं यो वेदोक्तमन्त्रैः स मया हिताय ॥ १५७ ॥

देवपूजाविधिः प्रोक्त एष उद्देशतो यथा ।
वैश्वदेवस्य वक्तव्यो विधिर्विप्रा मयाधुना ॥ ५१८ ॥

इति देवपूजाविधिः ।

वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि यथाकार्यं द्विजातिभिः ।
स्वगृह्योक्तविधानेन जुहुयाद्वैश्वदैविकम् ॥ १५९ ॥
हविष्यस्य द्विजोऽभावे यथालाभं शृतं हविः ।
जुहुयाद्विधिवद्भक्त्या यथा स्याच्चित्तनिर्वृतिः ॥ १६० ॥
यद्वा तद्वापि होतव्यमग्नौ किंचिद् द्विजातिभिः ।
फलं वा यदि वा मूलं घासं वा यदि वा पयः ॥ १६१ ॥
अहुत्वा च द्विजोऽश्नीयाद्यत्किंचित् स्वयमश्नुते ।
अश्नीयाच्चेदहुत्वापि नरकं स समाविशेत् ॥ १६२ ॥
जुहुयाद्व्यञ्जन-क्षारवर्ज्यमन्नं हुताशने ।
अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु त्रिःकृत्वा पुरुषर्षभः ॥ १६३ ॥
यैस्त्वग्नौ हूयते नैव यस्य चाऽग्रं न दीयते ।
अभोज्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १६४ ॥
लौकिके वैदिके चैव वैश्वदेवो हि नित्यशः ।
लौकिके पापनाशाय वैदिके स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १६५ ॥
अभावादग्निहोत्रस्य आवसथ्यस्य वा तथा ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तत्र होमो विधीयते ॥ १६६ ॥

---

१. B. C. and G. read °लब्धौ for °लब्ध्यै and D. °जनस्य for °पदोप°. २. D. reads समये हि° for स मया हि°; while E. and G. substitute याम् for °य at the end of this verse. ३. B. E. and G. read पुण्यो विधिर्मे° and F. पुरुषो विधिर्मे° for विधिर्विप्रा म°. ४. B. E. F. G. read दारु तथा for वा यदि वा; while C. substitutes मासं for घासं. ५. B. E. F. G. read प्रतिपद्यते for स समाविशेत्. C. also reads the same in the margin. ६. B. G. and F. read °क्षीर° for °क्षार°, but it is useless here. ७. C. and D. read यश्च and यश्चा° for यस्तु; while C. मासं, D. मासः B. E. and G. चान्नं all for चाऽग्रं. ८. B. E. F. and G. read वापि and D. नैव for चैव. ९. A. B. C. F. and G. तथा चावसथस्य च for आवसथ्यस्य वा तथा, but it seems incorrect.

अग्निःसोमस्समस्तौ तौ विश्वेदेवास्तथैव च ।
धन्वन्तरिः कुहूस्तद्वदनुमतिः प्रजापतिः ॥ १६७ ॥
द्यावाभूम्योः स्विष्टकृते हुत्वैतेभ्यः पुनस्ततः[1] ।
कुर्याद्बलिहृतिं पश्चात् सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ॥ १६८ ॥
सुत्राम्णे तस्य पुंभ्यश्च यमाय च सहानुगैः ।
वरुणाय सहैतैश्च सोमाय च सहानुगैः[2] ॥ १६९ ॥
मरुद्भिश्च क्षिपेद्वारि अश्विभ्यां च तथा हरेत्[3] ।
वनस्पतिभ्यः सर्वेभ्यो मुसलोलूखले हरेत् ॥ १७० ॥
श्रियै च भद्रकाल्यै च उच्छीर्षे[4] पादयोः क्रमात् ।
ब्रह्मणे सानुगायेति मध्ये चैव बलिं हरेत् ॥ १७१ ॥
वास्तवे सानुगायेति वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्[5] ॥ १७२ ॥
द्युचरेभ्यश्च भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ।
वास्तोः पृष्ठे च कुर्वीत बलिं[6] सर्वानुतृप्तये ॥ १७३ ॥
पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ।
पतितेभ्यः श्वपाकेभ्यः पापानां पापरोगिणाम् ॥ १७४ ॥
कृमि-कीट-पतङ्गानां सर्वेभ्योऽपि बलिं हरेत् ।
एवं सर्वाणि भूतानि यो विप्रो नित्यमर्चयेत् ॥ १७५ ॥
तत् स्थानं परमाप्नोति यज्ज्योतिः परवेधसः ।
गृह्ये ऽग्नौ वैश्वदेवं तु प्रोक्तमेतन्मनीषिभिः ॥ १७६ ॥
अनग्निकस्तु कुर्वीत वैश्वदेवं कथं त्विति[7] ? ।
महाव्याहृतिभिस्तिस्रः समस्ताभिस्तथाऽपरा[8] ॥ १७७ ॥
इत्याहुतीश्चतस्रस्तु तथा देवकृते ऽपि च ।
त्रियम्बकं यजामह इत्यादि चाहुतिद्वयम् ॥ १७८ ॥

---

१. A. B. E. and G. read पुनस्स्वतः, C. and D. पुनः पुनः both for पुनस्ततः. २. D. omits this line ३. C. and D. read अप्सरेभ्यः and हरे for अश्विभ्यां च and हरेत् respectively. ४. D. meaninglessly reads उष्णीषे for उच्छीर्षे. ५. A. reads आकाशतो हरेत्, D. आकाशमुत्क्षिपेत् both for आकाश उत्क्षिपेत्. ६. B. E. G. read बलिः and C. बलीन् for बलिं. ७. C. reads इह for इति. ८. A. B. and F. read ऽपरे, C. and G. ऽपराः for ऽपरा; while G. सुर्या चैव for समस्ताभिस्.

वैश्वदेवेनं[1] जुहुयाद्विशेषोऽन्यत्र वै पुनः ।
अपमृत्युनिवृत्त्यर्थमायुः पुष्टिविवृद्धये ॥ १७९ ॥
जुहुयात् त्र्यम्बकं देवं बिल्वपत्रैस्तिलैस्तथा ।
विनायकाय होतव्या घृतस्याहुतयस्तथा[3] ॥ १८० ॥
सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं पूजयेद्यत्नतस्तु[4] तम् ॥
गणानां त्वेति मन्त्रेण स्वाहाकारान्तमादृतः[5] ॥ १८१ ॥
चतस्रो जुहुयात्तस्मै गणेशाय तथाऽऽहुतीः ।
तद्विष्णोरिति जुहुयाद्विधि[6]सम्पूर्णताकृते ॥ १८२ ॥
प्रणवेन च गायत्र्यां[7] केचिज्जुह्वति तद् द्विजाः ।
एतौ वै सर्वदैवत्यौ एतत्परं[8] न किंचन ॥ १८३ ॥
एताभ्यां तु हुतेनैव[9] सर्वेभ्योऽपि हुतं भवेत् ।
जुहुयात् सर्पिषाऽभ्यक्तं[10] गव्येन पयसाऽथ वा ॥ १८४ ॥
क्रोतेन गोविकारेण तिलतैलेन वा पुनः ।
सम्प्रोक्ष्य पायसा[11] वाऽन्नं नाभ्यक्तं चाद्नुयादपि ॥ १८५ ॥
अस्नेहा[12] यव-गोधूमाः शालयो हवनीयकाः ।
हविस्तु हविरभ्यक्तमहविस्तु हविर्यतः ॥ १८६ ॥
अभ्यक्तमेव होतव्यमतो रूक्षं विवर्जयेत् ।
दारिद्र्यं[13] श्विभितामेके रूक्षान्नहवने विदुः ॥ १८७ ॥
जठराग्नेः[14] क्षयं चैके रूक्षमन्नं न हूयते[15] ।
ओंकारपूर्विकाः सर्वाः स्वाहाकारान्तिकास्तथा ॥ १८८ ॥

---

१. A. reads °वेवं च, B. D. E. F. and G. च. २. B. D. E. and G. read अल्प° for अप°. ३. A. reads तथाष्टौ तस्य चाहुतीः, D. तथा घृतस्य चाहुतिः for घृतस्याहुतयस्तथा. ४. B. reads च ततस्तु, C. यत्न तंस्तु, D. सन्ततस्तु and E. यत्ततस्तु° all for यत्नतस्तु°. ५. A. D. and E. read पावृतः for °मावृतः. ६. B. E. F. and G. read विधे, for विधि°. ७. A. B. E. read गायत्र्याः for गायत्र्या; while C. A. D. and F. read स द्विजाः for तद्विजाः. ८. B. E. F. and G. read तत्परन्न तु for एतत्परं न. ९. B. reads हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं for हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं. १०. B. E. and G. read सर्पषाभक्तं and D. सर्पिषा युक्तं for सर्पिषाभ्यक्तं, but the former reading is an incorrect one. ११. Except A. all others read पयसा for पायसा; while B. E. and G. read न for च. १२. B. E. F. and G. read निःस्नेहाः and D. चापि गोधूमाः for अस्नेहाः and यवगोधूमाः. १३. All others except A. read श्विवताम् for श्विभिताम्. १४. B. E. F. and G. read जठराग्नौ for जठराग्नेः. १५. A. रूक्षासनं न हूयते, C. रूक्षान्नं सम्प्रदीयते for रूक्षमन्नं न हूयते.

जुहुयादग्निको विप्रो गृहमेधी हि नित्यशः ।
बलिं चोपान्तभूतेभ्यः सर्वेभ्यो ऽथविशेषतः ॥ १८९ ॥
हुत्वाऽथ कृष्णवर्त्मानं कृताञ्जलिः प्रसादयेत् ।
त्वमग्ने द्युभिरेतेन मन्त्रेण भक्तिमान् द्विजः ॥ १९० ॥
आग्नमग्निमिति मन्त्रं तु जपेद्वै सार्वकामिकम् ।
आहाव्यग्न इति ह्येनं मन्त्रं च प्रयतो जपेत् ॥ १९१ ॥
अन्यं हौताशनं मन्त्रं जपित्वाथ क्षमापयेत् ।
अन्यानि चैव सूक्तानि पवित्राणि ततो जपेत् ।
सर्वशान्तिककृत्यर्थं तथाग्निर्देवतेति च ॥ १९२ ॥
ज्ञानं धनमरोगित्वं गतिमिच्छंस्तथा द्विजः ।
शम्भुमग्निं रविं विष्णुमर्चयेद्भक्तितः क्रमात् ॥ १९३ ॥
अजानन् यो द्विजो नित्यमहुत्वाऽत्ति शृतं हविः ।
पितृ-देव-मनुष्याणामृणयुक्तः स यात्यधः ॥ १९४ ॥
शाकं वाऽपि तृणं वापि हुत्वाग्नावश्नुते द्विजः ।
सर्वकामसमायुक्तः सोऽत्रैव सुखमश्नुते ॥ १९५ ॥
स्वरेण वर्णेन च यद्विहीनं तथैव हीनं क्रिययापि यच्च ।
तथातिरिक्तं मम तत् क्षमस्व तदस्तु चाग्ने परिपूर्णमेतत् ॥ १९६ ॥
सर्वपापापनोदाय सर्वकामाय वै द्विजाः ।
द्विजन्मनां हितार्थाय वैश्वदेव उदाहृतः ॥ १९७ ॥

---

१. A. substitutes तु for हि and B. and G. read गृहमेधो for गृहमेधी. २. B. C. and E. read विशेषतः for अविशेषतः. ३. B. E. and F. read तु for ऽथ. ४. A. reads मन्त्रे for मन्त्रं. ५. A. reads यतः for जपेत्. ६. D. does not insert the following line:—

अन्यानि चैव सूक्तानि पवित्राणि ततो जपेत् ।.

C. also omits the same, but gives in the margin. ७. A. and F. read मन्त्राणि for सूक्तानि. ८. F. inserts this line before the two preceding lines. ९. C. reads इष्टं for इच्छन्. १०. C. and D. read प्रयात्यधः for स यात्यधः. ११. D. substitutes च for वा. १२. B. E. F. and G. read ऽपि for एव. १३. D. reads कृपया for क्रियया. १४. B. E. and G. read चास्ते and C. and D. चाग्नेः for चाग्ने. १५. B. E. F. and G. read सर्वकामफलाय च for सर्वकामाय वै द्विजाः; while C. and D. read °प्रणोदाय for °पनोदाय.

इति वैश्वदेवविधिः ।

आतिथ्यं सम्प्रवक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यफलप्रदम् ।
चातुर्वर्ण्योऽतिथिः प्रोक्तः काले प्राप्तोऽध्वगोऽश्रुतः ॥ १९८ ॥
अदृष्टोऽपृष्टगोत्रादिरज्ञाताचार-विग्रकः ।
सन्ध्यामात्रकृताचारस्तज्ज्ञैः प्रोऽतिथिरुच्यते ॥ १९९ ॥
क्षुत्तृष्णा-ऽध्वश्रमश्रान्तः प्राणत्राणाय याचकः ।
गृहीतपात्रमात्रः सन् गृहद्वारमुपागतः ॥ २०० ॥
विष्णुरूपोऽतिथिः सोयमुत्तरार्थमुपागतः ।
इति मत्वा महाभक्त्या वृणुयाद्विजनाय तम् ॥ २०१ ॥
एष स्वर्ग्यः समायातः सर्वदेवमयोऽतिथिः ।
निर्दह्य सर्वपापानि ममायं सम्प्रयास्यति ॥ २०२ ॥
ब्राह्मणैः सह भोक्तव्यो भक्त्या प्रक्षाल्य पाद्वयम् ।
आसनार्घ्यादिकं दत्वा कृत्वा स्रक्-चन्दनादिकम् ॥ २०३ ॥
योगिनो विविधै रूपैर्भ्रमन्ति धरणीतले ।
नराणामुपकाराय ते चाज्ञातस्वरूपिणः ॥ २०४ ॥
तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथिं द्विजः ।
श्राद्धक्रियाफलं हन्ति तत्रैवापूजितोऽतिथिः ॥ २०५ ॥
तस्मादपूर्वमेवात्र पूजयेदागताऽतिथिम् ।
कदाचित् कश्चिदागच्छेत्तारयेद्यस्तु पूर्वजान् ॥ २०६ ॥
यतिर्ब्रत्यग्निहोत्री च तथा च मखकृद् द्विजः ।
सदैतेऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वाश्च दिने दिने ॥ २०७ ॥

---

१. B. E. F. and G. read अथातिथ्यं for आतिथ्यं सं॰. २. D. reads बहुश्रुतेः for ऽध्वगोऽश्रुतः. ३. B. E. and G. read ऽश्रुतपूर्वादि°, F. ऽवृष्टगोत्रादि° for ऽपृष्टगोत्रादि°. ४. B. E. and G. read °परि° for °श्रम°; while B. substitutes °श्व° for °ऽध्व°. ५. B. E. F. and G. read गृहीतयात्रामात्रः सन् and C. and D. गृहिणो वैश्वदेवान्ते. ६. B. reads °मप्रह्वारार्थं°, C. D. E. F. and G. read °मप्रस्तारार्थं° for °मुत्तरार्थं°; while C. and D. इहा° for उपा°. ७. A. reads च भक्त्या च, D. च भक्त्या च both for महाभक्त्या. ८ B. C. E. F. and G. read स्वं पुण्येन म°, D. स्वं शुभने म° for एषः स्वर्ग्यः स.° ९. B. E. F. and G. read भोज्योऽसौ for भोक्तव्यो. १०. B. C. D. and G. read °र्घादिकं for °र्घ्यादिकं. ११. C. and D. read वेषै° for रूपै°. १२. B. E. F. and G. read कापि कदाचिदागच्छेत् for कदाचित् कश्चिदागच्छेत्. १३. B. reads ब्रह्माग्निहोत्री and D. ब्राह्माग्निहोत्री for ब्रत्यग्निहोत्री.

अतिथेऽमरदेहस्त्वं मत्तारार्थमिहागतः ।
संसारपङ्कमग्नं मामुद्धरस्वाऽघनाशन ॥ २०८ ॥
नैकाश्रमे[1] वसन् विप्रो मुनीन्द्रैरुच्यतेऽतिथिः ।
अन्यत्र दृष्टपूर्वो यो[2] नासावतिथिरुच्यते ॥ २०९ ॥
क्षत्रियो यदि वा[3] गच्छेदातिथित्वेन[4] वेश्मनि ।
भुक्तेषु सत्सु विप्रेषु कामतस्तु तमाशयेत् ॥ २१० ॥
वैश्यो वा यदि वा शूद्रो विप्रगेहं समाव्रजेत् ॥
तौ[5] भृत्यैः सह भोक्तव्याविति पाराशरोऽब्रवीत्[6] ॥ २११ ॥
क्लीबो वा यदि वा काणः कुष्ठी वा व्याधितोऽपि वा ।
आगतो वैश्वदेवान्ते द्रष्टव्यः सर्वदेववत्[7] ॥ २१२ ॥
क्षत्रियेणापि वैश्येन तथैव वृषलेन च ।
आतिथ्यं सर्ववर्णानां कर्तव्यं स्यादसंशयम् ॥ २१३ ॥
योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या अन्याभ्यागतमेव च[8] ।
बाल-वृद्धादिकं चैव तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ २१४ ॥
देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे स्युर्येन तृप्तेन च भूरि दिष्टम् ।
तस्यान्नदातुस्त्वमराङ्गनाभिस्तस्यातिथेः[9] केन समत्वमस्ति ॥ २१५ ॥

इति आतिथ्यविधिः ।

वर्णधर्मान् प्रवक्ष्यामि यत्कृत्यं ब्राह्मणादिभिः ।
निबोधध्वं[10] द्विजास्तद्वै संक्षेपेण पृथक् पृथक् ॥ २१६ ॥
यजनं याजनं विप्रे तथा दान-प्रतिग्रहौ ।
अध्यापनमध्ययनं कर्माण्येतानि षट् तथा ॥ २१७ ॥
प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्तथा ।
यजना-ऽध्ययने राज्ञि विषयासक्तिवर्जनम् ॥ २१८ ॥

---

१. D. reads नैकग्रामे for नैकाश्रमे. २. D. reads ऽपि for यो. ३. B. ऽपि यथा for यदि वा. E. and G. also read the same ; while F. reads ऽपि यद्य for the same. ४. D. reads अतिथिस्तस्य for अतिथित्वेन. ५. B. C. E. F. and G. read ते and भोक्तव्या इति for तौ and भोक्तव्याविति respectively. ६. B. C. F. and G. read ऽवदत् for ऽब्रवीत्. ७. C. reads °दैवतः and D. °दैवताः both for °देववत्. ८. B. E. F. and G. read पूर्वमभ्यागतं तथा for अन्याभ्यागतमेव च; while C. substitutes तथा° for अन्या°. ९. B. and D. read तस्मा° for तस्या°. F. also reads the same. १०. D. reads निबोद्धव्यं for निबोधध्वं.

यजना-ऽध्ययने दानं पाशुपाल्यं तथा विशि ।
वाणिज्यं च कुसीदं च कर्मषट्कं प्रकीर्तितम् ॥ २१९ ॥
शुश्रूषा ब्राह्मणादीनां तदाज्ञापालनं तथा ।
एष धर्मः स्मृतः शूद्रे वाणिज्येन च जीवनम् ॥ २२० ॥
सर्वेषां जीवनं प्रोक्तं धर्मेणैव च कर्षणम् ।
भिन्नवृत्तिर्यथा न स्यात् कुर्याद्विप्रस्तथा च तत् ॥ २२१ ॥
कुर्वन्नुक्तानि कर्माणि वृत्त्या वा क्षत्रियस्य च ।
वृत्त्यभावे द्विजो जीवेन्द्विप्रवृत्तिं विवर्जयेत् ॥ २२२ ॥
प्रजानां पालनं दानं शस्त्रभृत्त्वं प्रचण्डता ।
निर्जयः परसैन्यानामेष धर्मः स्मृतो नृपे ॥ २२३ ॥
पुष्पं पुष्पं विचिनुयात् मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवाऽऽरामे प्रजासु स्यात्तथा नृपः ॥ २२४ ॥
लोहकर्मरथानां च गवां च प्रतिपालनम् ।
गोरक्षा कृषि-वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥ २२५ ॥
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परो धर्मः प्रकीर्तितः ।
अन्यथा कुरुते यत्तु तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥ २२६ ॥
लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।
न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात् सर्वस्य विक्रयम् ॥ २२७ ॥
विक्रयं मद्य-मांसानामभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
अगम्यागामिता चौर्यं शूद्रे स्युः पातहेतवः ॥ २२८ ॥
कापिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य नरको ध्रुवम् ॥ २२९ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

१. D. reads कृषिः for विशि. २. G. reads जीवेत् for विवर्जयेत्. ३. B. C. D. E. and G. read °वृत्ति and F. °वृत्तं for °भृत्त्वं. ४. D. reads प्रकीर्तितः for स्मृतो नृपे. ५. B. C. F. and G. read विचिन्वीत for विचिनुयात्. ६. B. E. F. and G. read परि° for प्रति°. ७. B. E. F. and G. read यदन्यत् कुरुते पुण्यं. C. also reads the same, but substitutes अथ for यत्. ८. A. C. and D. read पाप° for पात°. ९. A. C. and D. read नरकं for नरको. १०. C. does not insert धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः for it, it substitutes only वर्णधर्मविधिः; while D. omits संहितायां others read द्वितीयो for चतुर्थो.

बृहत्पराशरसंहिता.

पंचमोऽध्यायः ।

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।
वर्णसाधारणं साक्षाच्चातुर्वर्ण्यक्रमेण तु ॥ १ ॥
युष्माकं सम्प्रवक्ष्यामि पराशरवचोदितम् ।
षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ॥
हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनं च दुर्बलम् ।
क्षुद्युक्तं तृषितं श्रान्तमनड्वाहं न वाहयेत् ॥ ३ ॥
स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं साण्डं षण्ढविवर्जितम् ।
अधृष्यं सबलप्राणमनड्वाहं तु वाहयेत् ॥ ४ ॥
वाहयेद् दिवसस्यार्धं ततः स्नानं समाचरेत् ।
कुगवैर्न कृषिं कुर्यात् सर्वथा धेनुसंग्रहम् ॥ ५ ॥
बन्धनं पालनं रक्षां द्विजः कुर्याद्गृही गवाम् ।
वत्साश्च यत्नतो रक्ष्या वर्धन्ते ते यथा क्रमात् ॥ ६ ॥
न दूरे तास्तु नेतव्याश्चारणाय कदाचन ।
दूरे गावश्चरन्त्यो हि न भवन्ति शुभावहाः ॥ ७ ॥
प्रातरेव हि दोग्धव्या दुह्यात् सायं न ता गृही ।
दोग्धुर्द्धिःपयसो नैव वर्धन्ते ताः कदाचन ॥ ८ ॥

---

१. B. E. F. and G. substitute धर्मा° for कर्मा°. २. B. C. F. G. धर्म and D. and E. धर्म° for वर्ण°. ३. B. C. and G. °मागमम् E. D. and F. °मागतम् for °मेण तु. ४. B. E. F. and G. read °मुखाच्छ्रुतम्, C. °प्रचोदितम् for °वचोदितम्. ५. B. E. and C. read this line as follows :—

शान्तं च सबलं तृप्तं वाहयेद्वृषभं कृषी ॥.

F. also reads the same, but it differs in having दृप्तं for तृप्तं and कृषो for कृषी. ६. C. and D. read पश्चात् for ततः. ७. B. E. F. and G. read वर्धनीया यथाक्रमम् and C. वर्धन्त्येते यथाक्रमम्: while D. reads यथाक्रमम् for यथा क्रमात्. ८. C. and D. read मोक्तव्या° for नेतव्या°. ९. A. reads दूरे गावो विचरन्त्यो, B. E. F. and G. गावो दूरेण चरन्त्यो for दूरे गावश्चरन्त्यो हि. C. omits this and the following two lines, but they appear in the margin; while D. reads शुभायनाः and others except A. शुभा यतः for शुभावहाः. १०. A. B. read ततो, E. and G. °तना and C. °तने and D. तथा all for न ता. ११. B. C. E. F. and G. substitute हि for द्धिः; while D. reads त्रिःपर्ययेणैव for द्धिः पयसो नैव.

अनादेयतृणान्यत्त्वा स्रवन्त्यनुदिनं पयः।[1]
तुष्टिदा देवतादीनां पूज्या गावः कथं न ताः॥ ९॥[2]

[3]स्पृष्टाश्च गावः शमयन्ति पापं
संसेविताश्चोपनयन्ति वित्तम्।[4]
ता एव दत्तास्त्रिदिवं नयन्ति
गोभिर्न तुल्यं धनमास्ति किंचित्॥ १०॥

यस्याः शिरसि ब्रह्माऽऽस्ते स्कन्धदेशे शिवःस्थितः।[5]
पृष्ठे नारायणस्तस्थौ[6] श्रुतयश्चरणेषु च॥ ११॥
या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः स्थिताः।
सर्वदेवमया गावस्तुष्येत्तद्भक्तितो हरिः॥ १२॥
हरन्ति[7] स्पर्शनात् पापं पयसा पोषयन्ति याः।
प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथं न ताः॥ १३॥
यत्खुराहतभूमेर्ये[8] उत्पद्यन्ते रजःकणाः।
प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः॥ १४॥[9]
शकृन्मूत्रं हि यस्यास्तु पीतं[10] दहति पातकम्।
किमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत्॥ १५॥
गौरवत्सा न दोग्धव्या न चैवं[11] गर्भसन्धिनी।
प्रसूता च दशाहार्वाग्दोग्धि चेन्नरकं व्रजेत्॥ १६॥

---

१. B. reads °तृणान्त्यक्त्वा, C. °तृणास्त्यक्त्वा, D. °तृणस्त्यक्त्वा, E. °तृणा त्यक्त्वा, F. °तृणान्यद्धा and G. °तृणास्त्यक्त्वा all for तृणान्यत्त्वा. २. D. reads तुष्टिकृत् for तुष्टिदा. ३. C. and D. do not insert this whole verse, but it appears in the margin of C. ४. B. reads चित्तम् and G. चित्रम् both for वित्तम्. ५. C. and D. read स्मृतः for स्थितः. ६. A. C. and D. read विष्णुस्तथा for नारायणः. ७. B. reads दहति and E. F. and G. read दहन्ति, D. हरति all for हरन्ति. ८. D. reads °च्छपा° for °त्खुरा° and B. E. F. and G. substitute तु for ये and C. and D. उद्यताः पांसुसंस्पृशः for उत्पद्यन्ते रजःकणाः; while A. omits this and the following one line, namely:—

यत्खुराहतभूमेर्ये उत्पद्यन्ते रजःकणाः।
प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः॥.

९. D. reads प्रीणयेत् पुरुषस्येनो वन्ध्या for प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या. १०. A. reads पीतं पुनाति पातकात् for पीतं दहति पातकम्; while E. reads सकृत् for शकृत्. ११. B. C. E. F. and G. read तथा for चैवं.

दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवत्सका[1]।
साधुभिर्न च दोग्धव्या धार्मिकैर्धनमीप्सुभिः[2] ॥ १७ ॥
कुलान्ते पुष्पिता गावः कुलान्ते बहवस्तिलाः।
कुलान्ते चलचित्ता स्त्री कुलान्ते बन्धुविग्रहः ॥ १८ ॥
एकत्र पृथिवी सर्वा सशैल-वन-कानना।
तस्या[3] गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी ॥ १९ ॥
यथोक्तविधिना चैता वर्णैः पाल्याः सुपूजिताः।
पालयन् पूजयन्नेताः स प्रेत्येह च मोदते ॥ २० ॥
दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि।
बन्धनीयास्तथैताः स्युर्न प्राक्-पश्चिमतोमुखाः ॥ २१ ॥
वाजि-गो-वृषशालायां[4] सुतीक्ष्णं लोहदात्रकम्[5]।
स्थाप्यं तु सर्वदा तत्[6] स्यादवलुप्तविमोक्षकृत् ॥ २२ ॥
गावो देयाः सदा रक्ष्याः पाल्याः पोष्याश्च सर्वदा।
ताडयन्ति च ये पापा ये चाक्रोशन्ति[7] ता नराः ॥ २३ ॥
नरकाग्नौ प्रपच्यन्ते[8] गोनिःश्वासप्रपीडिताः।
सपलाशेन[9] शुष्केण ता दण्डेन निर्वर्तयेत् ॥ २४ ॥
गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान् मा मा भैरिति वारयेत्।
संस्पृशन्[10] गां नमस्कृत्य कुर्यात्तां च प्रदक्षिणम् ॥ २५ ॥
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा।
तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम् ॥ २६ ॥

---

१. Except A.. all others read °भूः for °का. २. A. and D. read वर्णिभिर् for धार्मिकैर्; while D. substitutes सुख° for धन°. ३. D. reads तथा for तस्या. ४. A. and D. read गो-वृषा-वाजि° and C. गो-वृष-वाजि° for वाजि-गो-वृष°. ५. B. and G. read °यन्त्रकम् for °दात्रकम्. ६. B. C. and G. read तस्या and D. तस्यां for तत् स्यात्; while B. and G. दुःखलब्ध-विमोक्षकृत्, C. अविलुप्तविमोक्षणात् and D. गवि लुप्तविमोक्षणात् all for अवलुप्तविमोक्षकृत्. ७. D. reads °कर्ष° for °क्रोश°. ८. B. and G. substitute च for प्र°. B. and G. read गोभिः श्वासप्र°, C. गोभिः श्वासेन for गोनिःश्वासप्र°; while D. reads this whole line as follows:—

नरके पच्यते ऽङ्गानि श्वासेन च प्रपीडिताः ।.

९. C. reads स पशुश्चर्मदण्डेन मृदुनैनां, D. स पशुश्चर्मदण्डेन मृदु तासां for सपलाशेन शुष्केण ता दण्डेन; while B. ताडणेन for ता दण्डेन. १०. A. reads संस्पृश्य गां, B. E. F. and G. यां संस्पृश्य for संस्पृशन् गां.

सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।
गवां कण्डूयनं स्नानं गवां दानसमं भवेत् ॥ २७ ॥
तुल्यं गोशतदानस्य भयतो गां प्रपाति यः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रं सरांसि च ॥ २८ ॥
गवां शृङ्गोदकस्नानकलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
पातकानि कुतस्तेषां येषां गृहमलंकृतम् ॥ २९ ॥
सततं बालवत्साभिर्गोभिः श्रीभिरिव स्वयम् ।
ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ॥ ३० ॥
तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्रास्तु हविरेकत्र तिष्ठति ।
गोभिर्यज्ञाः प्रवर्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३१ ॥
गोभिर्वेदाः समुद्गीर्णाः षडङ्गाः सपद-क्रमाः ।
सौरभेयास्तु यस्याग्रे पृष्ठतो यस्य ताः स्थिताः ॥ ३२ ॥
वसन्ति हृदये नित्यं तासां मध्ये वसन्ति ये ।
ते पुण्यपुरुषाः क्षोण्यां नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते ॥ ३३ ॥
ये गोभक्तिकरा नित्यं भवन्ते ये च गोप्रदाः ।
शृङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा शृङ्गमध्ये तु केशवः ।
शृङ्गाग्रे शंकरं विद्यात्त्रयो देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३४ ॥
शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ।

---

१. A. and B. read धूमं, E. धर्मं and F. धूम° for स्नानं; while A. B. E. F. and G. read गोप्रदानसमं for गवां दानसमं and D. omits this whole verse. २. This and the preceding one line is omitted in C., but they appear in the marginal correction. ३. D. reads समुद्राश्च for आसमुद्रं. ४. B. F. and G. read °स्यापि for °स्नाने. ५. B. E. F. and G. read गोभिस्तु बालवत्साभिः सदा. C. also reads the same, but differs in सततं for गोभिस्तु; while D. substitutes स्त्रीभिः for श्रीभिः. ६. B. E. F. and G. read ब्राह्मणानां गवां चैव. ७. B. E. and G. read यत्र मन्त्राश्च यत्र सन्ति हवींषि च for एकत्र मन्त्रास्तु हविरेकत्र तिष्ठति; while D. substitutes हरि° for हवि.° ८. B. E. and G. read वेदाः प्रवर्तिताः for देवाः प्रतिष्ठिताः; while C. वसन्ति ते and F. प्रवर्तिताः for प्रतिष्ठिताः. ९. A. reads सौरभेयस्य, B. सौरभ्यो यस्य and E. F. G. स्युरेता यस्य for सौरभेयास्तु; while D. तस्याग्रे for यस्याग्रे. १०. C. and D. do not insert this line; while B. E. F. and G. वर्धन्ते for भवन्ते. ११. F. omits the following :—

शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ।
सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः ॥

सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः ॥ ३५ ॥
ललाटाग्रे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः ।
कम्बलाऽश्वतरौ नागौ तत्कर्णाभ्यां व्यवस्थितौ ॥ ३६ ॥
स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशि-भास्करौ ।
दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः ॥ ३७ ॥
सरस्वती च हुंकारे यम-यक्षौ[1] च गण्डयोः ।
ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्रावे जाह्नवीजलम् ॥ ३८ ॥
कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा ।
अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यो लोमसु ताः स्थिताः ॥ ३९ ॥
उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा ।
मुखे चाहवनीयस्तु सभ्याऽऽवसथ्यौ[2] च कुक्षिषु ॥ ४० ॥
एवं यो वर्तते गोषु ताडन-क्रोधवर्जितः ।
महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते ॥ ४१ ॥
कुलं[3] तस्या न शङ्केत पूतिगन्धं न वर्जयेत् ।
यावत् पिबति तद्गन्धं[4] तावत् पुण्यं प्रवर्धते ॥ ४२ ॥
यो[5] गां पयस्विनीं दद्यात्तरुणां वत्ससंयुताम् ।
शिवस्यायतने दत्त्वा दत्तं तेन तु विश्वकम् ॥ ४३ ॥

इति[6] गोमहिमा ।

उक्षाणो[7] वेधसा सृष्टाः सस्यस्योत्पादनाय च ।
तैरुत्पादितसस्येन सर्वमेतद्विधार्यते[8] ॥ ४४ ॥
यश्चैतान् पालयेद्यत्नाद्वर्धयेच्चैव यत्नतः ।
जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः[9] पालितानि च ॥ ४५ ॥
यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं[10] पूर्वमनीषिभिः ।

---

१. A. reads यमौ कुक्षौ for यम-यक्षौ. २. B. E. F. and G. read कुक्षौ भ्यावसथ्यकौ, and D. चावसथ्यौ च कुक्षिषु. ३. A. reads कुल्यं तस्य for कुलं तस्या ; while B. C. D. E. G. read लङ्घेत for शङ्केत. ४. Except A. all others read °दुग्धं for °गन्धं. ५. B. E. F. and G. read thus :—

पयस्विनीं सवत्सां यः सुशीलां तरुणीं तथा ।
गां शिवस्यालये दद्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम् ॥.

६. A. and D. do not insert this line. ७. D. reads thus :—

उक्षा गौर्वेधसा सृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च ।.

८. D. reads हि for वि°. ९. B. E. F. and G. read पालितानि न संशयः for साक्षात् स्युः पालितानि च. १०. B. and G. read पूर्वे for पूर्व°; while C. °ण्यं युक्तं, E. and F. °ण्यं प्रोक्तं for °ण्यमुक्तं.

उक्षणोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् ।
जगदेतद्धृतं सर्वमनडुद्भिश्चराचरम् ॥ ४७ ॥
वृषं एव ततो रक्ष्यः पालनीयश्च सर्वदा ।
धर्मोऽयं भूतले साक्षाद् ब्रह्मणा ह्यवतारितः ॥ ४८ ॥
त्रैलोक्यधारणायालमन्नानां च प्रसूतये ।
अनादेयानि घासानि विघसन्ति स्वकामतः ॥ ४९ ॥
भ्रमित्वा भूतलं दूरमुक्षाणं को न पूजयेत् ।
उत्पादयन्ति सस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति च ।
आनयन्ति दवीयस्तदुक्षतः कोऽधिको भुवि ॥ ५० ॥
स्कन्धेन दूराच्च वहन्ति भारमाख्याति पत्युर्न च भारयुक्ताः ।
स्वीयेन देहेन परस्य जीवान्पुष्यन्ति रक्षन्ति च वर्धयन्ति ॥५१॥
पुण्यास्तु गावो वसुधातले या बिभ्रत्यमुं गोवृषगर्भभारम् ।
भारःपृथिव्यां दशताडिताया एकस्य चोक्ष्णो ह्यपि साधुवाचः॥५२॥
एकेन दत्तेन वृषेण येन भवन्ति दत्ता दश सौरभेय्यः ।
माहेय्यपीयं धरणीसमाना तस्माद्वृषात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः॥५३॥
उत्पाद्य सस्यानि तृणं चरन्ति तदेव भूयः सततं वहन्ति ।
न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किंचिदहो वृषैर्जीवति जीवलोकः ॥ ५४ ॥

---

१. B. E. F. and G. read पुंसां for तेषां and उक्ष्णां च for उक्षणोऽपि. २. E. F. and G. read वृषा एव ततो रक्ष्याः पालनीयाः प्रयत्नतः. B. also reads the same, but it differs in स्वतो for ततो. ३. E. F. and G. अनायत्तानि for अनादेयानि and B. C. E. F. and G. भक्षयन्ति, D. विध्वंसन्ति for विघसन्ति; while C. स° for स्व°. ४. B. E. F. and G. read कैर्न पूजिताः. ५. From the letters वहं G. omits the following:—

. . . . ति च ।

आनयन्ति दवीयस्तदुक्षतः कोऽधिको भुवि ॥
स्कन्धेन दूराच्च वहन्ति भारं नार्हन्ति किं . . . . . . ॥.

६. C. reads दवीयस्थमुक्षाणं and F. दवीयस्तात् for दवीयस्तदुक्षतः and दवीयस्तत् respectively. F. substitutes ऽवनौ for भुवि. ७. B. C. E. and G. read नाक्षन्ति किञ्चिद्धनिकस्य दुःखम्. F. reads also the same, but it differs in माख्याति for नाक्षन्ति ; while E. and F. substitute दृष्ट्या च for दूराच्च. ८. A. and D. read जीवेन for देहेन. ९. B. C. E. F. and G. read धन्याः for पुण्याः and except A. and F. others read ऽस्मिन् for या. १०. A. and B. read पृथिव्यां. ११. A. reads वाऽथ for °वाचः. १२. E. F. and G. read तृणान्यश्नन्ति तान्येव for तृणं चरन्ति तदेव; while A. C. and D. read सकलं for सततं. १३. C. and D. read धार्यति for जीवति.

तृतीयेऽब्दे चतुर्थे वा यदा वत्सो दृढो भवेत् ।
तदा नासाऽस्य[1] भेत्तव्या नैव प्राग्, दुर्बलस्य च ॥ ५५ ॥
नासावेधनकीलं[2] तु खादिरं वाथ शैंशपम् ।
द्वादशाङ्गुलकं कार्यं तज्ज्ञैस्तैश्च[3] समं च वा ॥ ५६ ॥

शालां[4] द्विजेन्द्रा वृष-गो- हयानां
तां याम्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात् ।
सौम्याककुब्द्वारवतीं सुशोभां
तेषां शमिच्छन् ध्रुवमात्मनश्च[5] ॥ ५७ ॥
गावो वृषा वा हय-हस्तिनो वा
अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः ।
याम्यामुखा[6] वोत्तरदिङ्मुखा वा
नान्याशकास्ते खलु बन्धनीयाः ॥ ५८ ॥
शालाप्रवेशे वृष-गो-पशूनां
राजा ऽपि यत्नाद्धय-कुञ्जराणाम् ।
होमं च सप्तार्चिषि शास्त्रयुक्तं[7]
कुर्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनं च ॥ ५९ ॥

इति[8] वृषभप्रशंसा ।

लाङ्गलं सम्प्रवक्ष्यामि[9] यत्काष्ठं यत्प्रमाणतः ।
हलेषायांस्तथोन्मानं[10] प्रतोदस्य युगस्य च ॥ ६० ॥

---

१. A. B. C. and D. read तु for ऽस्य ; while E. substitutes न for च. २. B. E. F. and G. read °भेदनकील·, C. °वेधनकाल: for °वेधनकीलं and B. G. शैशव:, C. सैशियं, D. सैशिवं, E. सैशव: and F. सैंशय: all for शैंशपम्. ३. B. E. and G. स्त्रैणस एव स, C. D. स्त्रीणि समे च वा, F. स्त्रैणं तमेव स: for °स्तैश्च समं च वा. ४. B. C. D. E. and G. read शाला for शालां and F. सोलो (?) for the same. ५. D. reads धृत° for ध्रुव°. ६. D. reads दिङ्मुखमुत्तरादिङ्मुखाशका:. ७. B. C. F. and G. read शास्त्रयुक्त्या for शास्त्रयुक्तं. ८. A. and D. do not insert this. ९. B. E. F. and G. substitute च and C. and D. यत् for सं°. १०. A. and G. read हलीषा° and some read हलीशा° for हलेषा.°

चत्वारिंशत्तथा चाष्टावङ्गुलानि कुथः स्मृतः।
अर्धार्धमङ्गुलैर्भाज्यो हलेषावेधतश्च यः ॥ ६१ ॥
षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति तथोपरि।
वेधस्तस्याश्च कर्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः ॥ ६२ ॥
अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तस्माद्वेधःस्यात् प्रातिहारिकः।
तस्याधस्ताच्च चत्वारि वेधश्च चतुरङ्गुलः ॥ ६३ ॥
अष्टाङ्गुलमुरस्तस्य वेधादूर्ध्वं प्रकल्पयेत्।
ग्रीवा दशाङ्गुला चोर्ध्वं हस्तग्राही ततः स्मृता ॥ ६४ ॥
सोऽपि तज्ज्ञैः शुभा कार्या तद्वेधस्त्र्यङ्गुलो भवेत्।
पश्चाङ्गुलं पुरस्तस्य शिरसोऽपि विभावनम् ॥ ६५ ॥
पृथुत्वं शिरसो धार्यं हस्ततलप्रमाणकम्।
अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता भवेत् ॥ ६६ ॥
वेधाद्बहिः प्रतीकारी षट्त्रिंशदङ्गुला भवेत्।
सुतीक्ष्णलोहफलका मृत्काष्ठादिविदारकृत् ॥ ६७ ॥
न सीरं क्षीरवृक्षस्य न बिल्व-पिचुमन्दयोः।
इत्यादीनां हि कुर्वाणो न नन्दति चिरं गृही ॥ ६८ ॥

---

१. B. and F. read कुठः, C. कुहः and D. कुहुः all for कुथः. २. B. and G. read ऊर्ध्वोऽर्धमङ्गुलैर्भेद्या, E. and F. अर्धार्धमङ्गुलैर्भेद्या, A. अर्धोऽर्धमङ्गुलीर्भाज्या and D. अथार्द्धमङ्गुलैर्भाज्यः for अर्धार्धमङ्गुलैर्भाज्यो and here some read हलीषा and हलीशा for हलेषा. ३. B. F. and G. read षट्त्रिंशति for षड्विंशति. ४. B. and G. read स्यान्मानि° for स्यात्प्राति°; while D. interchanges place of this verse for the next one. ५. Except A. all others omit this च and read स वेधः for वेधश्च. ६. A. reads °गुलः पुर° for °गुलमुर°. ७. B. E. and G. read देशगुणा for दशाङ्गुला. C. दशाङ्गुली for the same and B. स्मृताः, C. and E. स्मृतः for स्मृता; while G. reads ऊर्ध्वं हस्तग्राही for ऊर्ध्वे हस्तग्राही. ८. D. reads सार्वज्ञैः for सोऽपि तज्ज्ञैः. ९. B. E. F. and G. read पुरस्तस्य शिरसीति. C. reads the same, but substitutes शिरस्येति for शिरसीति; while D. reads तस्याः for तस्य. १०. A. reads °ताल° for °तल°. ११. D. reads स्मृता for भवेत्. १२. D. reads बन्धाद्बहिः प्रतीहारी for वेधाद्बहिः प्रतीकारी. १३. A. reads षड्विंशत्यं for षट्त्रिंशत्.° १४. B. reads सुतीक्ष्णो लोहफला स्यात्, C. E. and F. सुतीक्ष्णा लोहफाला स्यात्, G. सुतीक्ष्णे लोहफला स्यात् for सुतीक्ष्णलोहफलका and B. E. and G. substitute °विकार° for °विदार°; while D. reads this line as follows:—

सुतीक्ष्णे लोहपाल्यस्य मृत्काष्ठादिविदारकृत्॥

प्लक्षाक्षयोर्न तत् कुर्यात् कीर्तिघ्नौ तौ प्रकीर्तितौ ॥
तयोः काष्ठस्य तत् कुर्वन्ससस्यो नश्यति ध्रुवम् ॥ ६९ ॥
प्राञ्जला सप्तहस्ता च चतुरस्राऽग्रवर्तुला ॥
सालादिशुभकाष्ठानां हलीषा विदुषां मता ॥ ७० ॥
अस्या वेधः सकर्णायाः कार्यो नववितस्तिभिः ॥
नीचोच्चवृषमानेन तद्ज्ञा एवं वदन्ति हि ॥ ७१ ॥
चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्कन्धस्थानेऽर्द्धचन्द्रवत् ॥
मेषशृंग्याः कदम्बस्य सालाद्यन्यतमस्य वा ॥ ७२ ॥
शम्या वेधाद्बहिः कार्या दशाङ्गुलप्रमाणिका ॥
तन्मानेन प्रणाली च तदन्तरदशाङ्गुलम् ॥ ७३ ॥
प्रतोदश्च समग्रन्थिर्वैणवश्च चतुष्करः ॥
तदग्रे चापि कर्तव्यो यवाकारस्तु लोहजः ॥ ७४ ॥
हीनातिरिक्तं कर्तव्यं नैव किञ्चित् प्रमाणतः ॥
कुर्यादनडुहोऽदैन्याद्दैन्यात्तु नरकं व्रजेत् ॥ ७५ ॥
यथा दृढं यथाशोभं वाहकस्य प्रमाणतः ॥
भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः सीरं वदन्ति हि ॥ ७६ ॥
योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा ॥
ज्येष्ठानक्षत्रसंयुक्ते पुण्येऽन्हि तद्विधीयते ॥ ७७ ॥
अन्यत्र वा शुभे भे च तत्र कार्यं विपश्चिता ॥
यत्तु कृत्यं हितं वापि पुण्यं वा मनसि स्फुरेत् ॥ ७८ ॥
मातृश्राद्धं द्विजः कुर्याद्यथोक्तविधिना गृही ॥

---

* तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽन्हि तद्विधीयते ॥

उपलभ्यत इदमर्धं सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु । तथापीदं प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति । न कमप्यर्थविशेषं दर्शयति । अत उपेक्षितमिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

१. B. D. E. F. read राक्षसौ, २. C. प्रमादतस्तु तत्कुर्वन् ३. A. B. C. D. and F. read °ते गृही. ४. B. D. and F. शालादि°. ५. E. हलीशा. ६. B. D. E. °चन्द्रकम्. ७. B. C. D. E. F. read शालाद्य°. ८. B. C. D. E. F. read प्रवाली. ९. All others except A. read यवाकारा तु लोहवत्. १०. A. reads अनडुहां दैन्याद्दैन्यात्तु for अनडुहोऽदैन्याद्दैन्यात्तु. ११. C. reads सर्वं for सीरं. १२. only C. reads श्रेष्ठनक्षत्र° for ज्येष्ठानक्षत्र°. १३. All others except A. and C. read पुण्येऽहनि for पुण्येऽन्हि. १४. C. reads कृत्वा for कुर्यात्.

द्रव्य-कालानुसारेण कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ ७९ ॥
प्रोल्लिख्य मण्डलं पुष्प-धूप-दीपैः समर्च्य तत् ॥
इन्द्राय च तथाऽश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विजः ॥ ८० ॥
कुर्याद्बलिं हरति विद्वान् उदग्वै कश्यपाय च ॥
तथा कुमार्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिः ॥ ८१ ॥
नमःस्वाहेति मन्त्रेण स चेच्छन्नात्मनो हितम् ॥
दधि-गन्धा-ऽक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥ ८२ ॥
दद्याद्बलिं वृषाणां च मध्वाज्यप्राशनं तथा ॥
सङ्घृष्य सीरफालाग्रं हेम्ना वा रजतेन वा ॥ ८३ ॥
प्रलिप्य मधु-सर्पिभ्यां कुर्याच्च तत्प्रदक्षिणम् ॥
अग्न्युक्ष्णोर्मण्डलं कृत्वा कुर्यात्सीरप्रवाहणम् ॥ ८४ ॥
पुण्य लाङ्गल कल्याण कल्याणाय नमोऽस्त्विति ॥
सीतायाः स्थापनं कृत्वा पराशरमृषिं स्मरन् ॥ ८५ ॥
सीरा युञ्जन्ति इत्याद्यैर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् ॥
दधि-दूर्वा-ऽक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदैः ॥ ८६ ॥
सीतां पूज्य वृषौ भक्त्या रक्तवस्त्रविषाणकौ ॥
सप्तधान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वामुखो हली ॥
तानि कृत्वोक्ष्णोः क्षेत्रे च किरन् भूमिं कृषेद्द्विजः ॥ ८७ ॥
न तिलैर्न यवैर्हीनं द्विजः कुर्वीत कर्षणम् ॥
तद्विहीनं तु कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः ॥ ८८ ॥
तिलपात्रच्युतं तोयं दक्षिणस्यां पतेद्दिशि ॥
तेन तृप्यन्ति पितरो यावच्च तिलविक्रयः ॥ ८९ ॥

---

१. A. C. and F. read °कालानुरोधेन; while B. E. read °कालानुमानेन for °कालानुसारेण. २. Only B. reads बलिर्ह्रति for बलिर्हाति. ३. Except A. and F. all others read कुम्भाभं for उदग्वै. ४. In all others except A. शुभम् is substituted for हितम्. ५. C. only substitutes प्रलेप्य. for प्रलिप्य. ६. B. D. and E. read कुर्वीत. ७. A. reads उक्ष्णोश्च; while B. reads मंगलं and F. reads मण्डनं. ८. A. B. and F. read दत्त्वा for कृत्वा.

विक्रीणीते तिलान्यस्तु मुक्त्वाऽन्यद्धान्यसामकान्[1] ॥
विमुच्य पितरस्तं तु प्रयान्ति हि तिलैः सह ॥ ९० ॥
तुषाज्जलं यवस्थं च पत्रेभ्यो भूतले पतत् ॥
पयो-दधि-घृताद्यैस्तु तर्पयेत्सर्वदेवताः ॥ ९१ ॥
दैव-पर्जन्य-भू-सीरयोगात् कृषिः प्रजायते ॥
व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तत्रोद्यतो भवेत् ॥ ९२ ॥
शालीक्षु-शण-कार्पास-वार्ताकप्रभृतीनि च ॥
वापयेत् सस्यबीजानि सर्वं वापि न सीदति ॥ ९३ ॥
चन्द्रक्षये ऽमतिर्विप्रो[2] यो युनक्ति वृषं क्वचित् ॥
तं पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हितम् ॥ ९४ ॥
चन्द्रक्षये तु योऽविद्वान् द्विजो भुङ्क्ते पराशनम् ॥
भोक्तुर्मासार्जितं पुण्यं भवेदशनदस्य वै ॥ ९५ ॥
चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् ॥
स्यूरेतोभोजनास्तस्य तन्मासं पितरो हताः ॥ ९६ ॥
चन्द्रक्षये तु यः कुर्यात्तरुस्तम्भनिकृन्तनम्[3] ॥
तत्पर्णसंख्यया तस्य भवन्ति[4] भ्रूणहत्यकाः ॥ ९७ ॥
वनस्पातिगते सोमे योऽध्वानं तु व्रजेद्[5]द्विजः ॥
प्रभ्रष्टद्विजकर्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः ॥ ९८ ॥
वासांसोन्दुप्रणाशे यो[6] रजकस्याग्रतः क्षिपेत् ॥
पिबन्ति पितरस्तस्य मासं वस्त्रमलाम्बु तत् ॥ ९९ ॥
सोमक्षये द्विजो याति त्यक्त्वा[7] यस्तु हुताशनम् ॥
स देव-पितृशापाग्निदग्धो नरकमाविशेत्[8] ॥ १०० ॥

---

१. A. reads °स्तोमकान; and all others except C. read °वामकान्; while C. substitutes तर्पयेत्सार्वदेवताः for मुक्त्वान्यद्धान्यसामकान्. २. Except A. all others read तिथौ for ऽमतिः. ३. C. reads नरस्तरुनिकृन्तनम्; and F. reads तरुस्तम्बनिकृन्तनम्. ४ B. E. F read भ्रूणहत्या न संशयः; while A. and C. read °हत्यजाः. ५. B. D. and E. substitute गच्छति for व्रजेत्. and F. reads गच्छते. ६. B. C. and E. substitute तु for यो. ७. D. reads त्यक्त्वाग्न्यं यस्तु याशनम् for त्यक्त्वा यस्तु हुताशनम्. ८. A. and C. read आविशेत्; while others read आवसेत् for आविशेत्.

अष्टमी कामभोगेन षष्ठी तैलोपभोगतः ॥
कुहूश्च दन्तकाष्ठेन हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ॥ १०१ ॥
चन्द्राप्रतीतौ पुरुषस्तु दैवाद्‌ध्यादमत्या यदि दन्तकाष्ठम् ॥
ताराधिराजः स्वदितस्तु तेन घातः कृतः स्यात्पितृ-देवतानाम् ॥१०२॥
तत्राभ्यर्च्य विषाणानि गावश्चैव तथा वृषाः ॥
चरणाय विसृज्यन्ते आगतान् निशि भोजयेत् ॥ १०३ ॥
य उत्पाद्येह सस्यानि सर्वाणि तृणचारिणः ॥
जगत् सर्वं धृतं यैस्तु पुज्यन्ते किंन ते वृषाः ॥ १०४॥
चरणाय विसृष्टं[1] तु यस्य गोदशकं भवेत् ॥
यद्रूपेण स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किं न ते वृषाः ॥ १०५ ॥
स्युः पाल्या यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि ॥
स याति नरकं घोरं यो ऽऽहयत्यपालयन् ॥ १०६ ॥
नाऽधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्पिताङ्गो न दूषितः ॥
वाहनीयो हि[3] शूद्रेण वाहयन्क्षयमश्नुते ॥ १०७ ॥
वर्जयेद्दृष्टदोषांश्च वाहने दोहने नरः ॥
पाल्या वै[5]यत्नतः सर्वे पालयञ्छुभमाप्नुयात् ॥ १०८ ॥
[6]अन्नार्थमेतानुक्षाणः ससर्ज परमेश्वरः ॥
अन्नेनाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १०९ ॥
अग्निर्ज्वलति चान्नार्थं वाति चान्नाय मारुतः ॥
गृह्णाति चाम्भसां सूर्यो रसानन्नायं रश्मिभिः ॥ ११० ॥
अन्नं प्राणो बलं चान्नमन्नाज्जीवितमुच्यते ॥
[8]अन्नं च जगदाधारं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ १११ ॥
[9]सर्वेषां देवतादीनामन्नं जीवः प्रकीर्तितः ॥
तस्मादन्नात्परं तत्वं न भूतं न भविष्यति ॥ ११२ ॥

---

१. All others except A. read येनैकेन प्रदत्तेन for चरणाय विसृष्टं तु. २. only F. reads वाहयेत् for वाहयति. ३. A. C. F. read हि; while B. D. E. read न. ४. C. only reads आप्नुयात् for अश्नुते. ५. A. B. and C. substitute ते for वै. ६. B. reads अन्नार्थमृषभान्सृष्ट्वा; while F. reads अन्नार्थं वृषभान्सृष्ट्वा for अन्नार्थमेतानुक्षाणः. ७. C. reads आनीय for अन्नाय. ८. A. reads अन्नं सर्वस्य धातारः and C. reads अन्नं सर्वस्य चाऽऽधारः for अन्नं च जगदाधारं. ९. A. reads the whole line thus सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्थितेः, and C. reads सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्मृतम्.

द्यौः पुमान्धरणी नारी अम्भो बीजं द्विवश्च्युतम् ॥
द्यु-धात्री-तोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः ॥ ११३ ॥
आपो मूलं हि सर्वस्य सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् ॥
आपोऽमृतरसो ह्याप आपः शुक्रं बलं महः ॥ ११४ ॥
सर्वस्य बीजमापो हि सर्वमद्भिः समावृतम् ॥
सद्य आप्यायना ह्याप आपो ज्येष्ठतरा ह्यतः ॥ ११५ ॥
किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः ॥
न जीवन्ति विना ताभिस्तस्मादापोऽमृतं स्मृताः ॥ ११६ ॥
दत्ताभिरद्भिरेतस्यां किं न दत्तं कलौ युगे ॥
यथान्नेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह ॥ ११७ ॥
अतोऽप्यन्नार्थभावेन कर्तव्यं कर्षणं द्विजैः ॥
यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादि प्रयोजनम् ॥ ११८ ॥
सीते सौम्ये कुमारि त्वं देवि देवार्चिते श्रिये ॥
शक्तिसूनोर्यथा सिद्धा तथा मे सिद्धिदा भव ॥ ११९ ॥
शक्तिसूनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना ॥
विनाऽभ्युक्षणरक्षार्थं सर्वं हरति राक्षसः ॥ १२० ॥
वापने लवने क्षेत्रे खले गन्त्रीप्रवाहणे ॥
एष एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानां च प्रवेशने ॥ १२१ ॥
देवतायतनोद्यान-निपातस्थान-गोव्रजान् ॥
सीमा-स्मशान-भूमिं च वृक्षच्छायां क्षितिं तथा ॥ १२२ ॥
भूमिं निखातं यूपांश्च अयनस्थानमेव च ॥
अन्यामपि हि चाऽवाह्यां न कृषेत्कृषिकृद्धराम् ॥ १२३ ॥
नोषरां वाहयेद्भूमीं न चाऽश्म-शर्करावृताम् ॥

---

१. C. reads पिता for पुमान्. २. A. reads सर्व॰ and F. आद्य for सद्य. ३. C. reads यस्य for ह्यापः. ४. A. reads स्वद्भिः for ताभिः. ५. A. and C. read एतस्मात् for एतस्यां. ६. C. reads क्षितौ for कलौ. ७. A. and B. read सत्कृता हि for शक्तिसूनोः. ८. B. reads मह्यं. ९. except A. all read धान्य॰ for गन्त्री॰. १०. A. यवन॰, C. यजन॰, and B. D. E. read चयन॰ for अयन॰. ११. B. D. and E. read निर्वाह्यां and C. reads निर्वाह्यां for चावाह्यां.

न गोचरां न प्रदत्तां न नदीपुलिनां तथा ॥१२४॥
यद्यसौ वाहयेल्लोभाल्लेषाद्वापि हि मानवः ॥
क्षीयतेऽसौ चिरात्पापात् सपुत्र-पशु-बान्धवः ॥१२५॥
नरकं घोरतामिस्रं पापीयान् याति निश्चितम् ॥
योऽपहृत्य परकीयां कृषकश्चाहयेद्धराम् ॥ १२६ ॥
स भूमिस्तेयपापेन सुचिरं नरके वसेत् ॥
एकसङ्ख्यमपि स्वर्णं भूमिमङ्गुलमात्रिकाम् ॥ १२७ ॥
तथैकामपि गां हत्वा सृष्टयन्तं नरकं वसेत् ॥
न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं न चैवात्यन्तिके तथा ॥ १२८ ॥
वाहयेन्न पथि क्षेत्रं वाहयन्दुःखभाग्भवेत् ॥
क्षेत्रेष्वेवं वृतिं कुर्याद्यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ॥ १२९ ॥
न लङ्घयेत्पशुर्नाश्वो नभिन्द्याद्यां च शूकरः ॥
बन्धाश्च यत्नतः कार्या मृगादित्रासनाय च ॥ १३० ॥
अत्राप्युपद्रवं राजा तस्करादिसमुद्भवम् ॥
संरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्यस्मात् गृह्णात्यसौ करान् ॥ १३१ ॥
कृषिकृन्मानवस्त्वेवं मत्वा धर्मं कृषेद्धराम् ॥
अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम् ॥ १३२ ॥
निम्नां हि वाहयेद्भूमिं यत्र विश्रमते जलम् ॥
वाहयेत्तु जलाभ्यर्णमवृष्टौ सेकसम्भवः ॥ १३३ ॥
शारद्यमुख्यकैर्भूमौ कङ्ग्वाद्यं वापयेद्धली ॥
अधित्यकासु कार्पासं वदन्त्यन्यत्र हैमकम् ॥ १३४ ॥
वासन्तं ग्रीष्मकालीयं वाप्यं स्निग्धेषु तद्विदा ॥

१. A. reads वाहयेन्नाप्रदत्तां च for न गोचरां न प्रदत्तां, B. also वाहयन्नाप्रमत्तश्च. २. B. D. E F, read मत्सरतोऽपि च for वा पि हि मानवः. ३. B. and C. read पापात्; while D. and E. read पापैः. ४. A. reads चेतसा and C. चैनसः for निश्चितम्. ५. B. D. E. F. read भुवम् for धराम्. ६. A. and C. read भूमिस्थेन for भूमिस्तेय°. ७. A. reads ह्यनन्तं for सुचिरं and B. substitutes स चिरं. D. E. also the same. ८. only E. reads हत्वा for हत्वा. ९. A. and C. read भुवम् for धराम्. १०. except A. and C. all read मोक्षं स्थिरीभवेत्. ११. A. only substitutes स्थाने for भूमौ. १२. only C. reads सुधीः for हली. १३. A. B. C. read हैमतम्, D. हैमनम्, E. हैमजम् and F. हैवनम् for हैमकम्. १४. C. reads उप्यं.

केदारेषु तथा शालीञ्जलोपान्तेषु चेक्षवः ॥१३५॥
वृन्ताक-शाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके ॥
वृष्टिविश्रान्तपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान् ॥१३६॥

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्याः [1]खलकुशास्तथा ॥
समस्निग्धेषु वाप्याश्च भूमिजीवान्विजानता ॥ १३७ ॥

तिला बहुविधाश्चोप्या अतसी-शणमेव च ॥
समस्निग्धेषु वाप्यानि धान्यान्यन्यानि योगतः ॥ १३८ ॥

कुलत्थामुद्गमाषाश्च राजमाषादिकास्तथा ॥
वाप्या भूमिविशेषे तु भूमिजीवं विजानता ॥ १३९ ॥

मृदम्बुयोगजं सर्वं वापयेत्कृषिकृन्नरः ॥
सम्पश्येन्नरतः सर्वान् गोवृषादीन् स्वयं गृही ॥ १४० ॥

चिन्तयेत्सर्वमात्मीयं स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥
प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं पशुपोषणम्[2] ॥ १४१ ॥

तृतीयं क्रीतविक्रीतं[3] चतुर्थं राजसेवनम् ॥
नखैर्विलिखने यस्याः पापमाहुर्मनीषिणः ॥ १४२ ॥

तस्याः सीरविदारेण किं न पापं क्षितेर्भवेत् ॥
तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षय आयुषः ॥ १४३ ॥

असङ्ख्यकन्दनिर्नाशाद्[4]सङ्ख्यातं भवेदघम् ॥
यद्वर्षे मत्स्यबन्धानां तथा सङ्करिणामपि[5] ॥ १४४ ॥

अंहः कुक्कुटिकानां च तद्दिने कृषिकारिणाम् ॥
[6]वधकानां च यत् पापं यत् पापं मृगयोरपि ॥
कदर्याणां च यत् पापं तद्दिने कृषिकारिणाम्[7] ॥ १४५ ॥

वर्णानां च गृहस्थानां कृषिवृत्त्युपजीविनाम् ॥
तदेनसो विशुद्ध्यर्थं प्राह सत्यवतीपतिः ॥ १४६ ॥

---

१. A. reads चलकुलाः B. reads चलकुशाः and C. reads खलकुलाः.
२. B. reads °पालनम् for °पोषणम्. C. D. and E. too read the same.
३. A. reads क्रयविक्रयी for क्रीतविक्रीतं. ४. C. reads °निर्वासात् for निर्नाशात्. ५. A. reads शूकरिणाम् for सङ्करिणाम्. ६. A. बन्धकानां for वधकानां. ७. Only A. reads कृषिजीविनाम् for कृषिकारिणाम्.

द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि वा
धान्यभागः प्रदातव्यो सीरिणां खलके ध्रुवम् ॥ ॥ १४७ ॥

अश्मर्यव्यूढभूमौ च विंशांशी क्षेत्रभुग्भवेत्
*एकैकांशाय कर्षः स्याद्यावद्दशम-सप्तमौ ॥ ॥ १४८ ॥

ग्रामेशस्य नृपस्यापि वर्णिभिः कृषिजीविभिः ॥ १४९ ॥

सस्यभागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ ॥
ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्वाहयेदिच्छया धराम् ॥ १५० ॥

न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥
ब्रह्मा वै ब्राह्मणं चास्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः ॥ १५१ ॥

तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि ॥
पशुपाल्याशनोत्पत्त्यै ऊरुभ्यां च तथा विशः ॥ १५२ ॥

द्विजदास्याय पण्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् ॥
यत्किञ्चिज्जगतीहात्र भू-गेहाश्वं गजादिकम् ॥ १५३ ॥

स्वभावेन हि विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् ॥
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ॥ १५४ ॥

न तयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥
तस्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ १५५ ॥

ग्रामेशस्य नृपस्यापि कियन्तमप्यसौ बलिम्
अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकृच्छुद्धिकारणम् ॥॥ १५६ ॥

संशुद्धः कर्षको येन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

---

* दृश्यत्यायं क्षेपकः श्लोकः केषुचित् आदर्शपुस्तकेषु ।

१. E. and F. read देहिनः for सीरिणा. २. B. C. D. E. and F. read क्षेत्रिणः for खलके. ३. A. B. D. E. and F. read बलिभागिनौ for कृषिभागिनौ. ४. A. substitutes ब्राह्मणोऽस्यास्यात्. ५. except A. and F. all read पुण्याय for पण्याय. ६. B. D. and F. substitute °हेम च for °गेहाश्व. ७. A. and B. read नैतयोः for न तयोः. D. the same but E. read नैनयोः. ८. Only C. reads. कृषिकौ for कर्षको. ९. B. D. E. and F. substitute °के महीयते for °कमवाप्नुयात्.

सर्वसत्वोपकाराय सर्वयज्ञोपसिद्धये ॥ १५७ ॥
नृपस्य कोशवृद्ध्यर्थं जायते कृषिकृन्नरः ॥
कुर्यात्कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्वोपजीविनीम् ॥ १५८ ॥
पितृ-देव-मनुष्याणां पुष्ट्यै स्यात् कृषीवलः ॥
वयांसि चान्यसत्वानि क्षुत्तृष्णापीडिताः प्रजाः ॥ १५९ ॥
उपयुञ्जन्ति सस्यानि क्षेत्रजातानि नित्यशः ॥
पुष्ट्यर्थं मुष्टिमेकां वा ददत्पापं व्यपोहति ॥ १६० ॥
यस्य क्षेत्रस्य यावन्ति सस्यान्यदन्ति प्राणिनः ॥
तावन्तोऽपि विमुच्यन्ते पातकात् कृषिकारकाः ॥ १६१ ॥
कृताग्निकार्यदेहोऽपि ब्राह्मणोऽन्यतमोऽपि वा ॥
आददानः परक्षेत्रात् पथि गच्छन्न लिप्यते ॥ १६२ ॥
क्षेत्री विमुच्यते दोषात् नियतं कृषिसम्भवात् ॥
गृहीतं क्षेत्रिणो धान्यं निवेदयति वाण्वपि ॥ १६३ ॥
अनिवेदिते तदर्धं स्यात् पातकं कर्षुकस्य च ॥
भावशुद्धावतो धर्मो ह्यनेन तद्विशोधयेत् ॥ १६४ ॥
मुष्टिं तु कल्पयन्धान्यं सर्वपापं व्यपोहति ॥
यत्किञ्चिदर्थिने दद्याद्भिक्षामात्रं च भिक्षवे ॥ १६५ ॥
अन्नं सुसंस्कृतं वापि तेन सीरी विशुद्ध्यति ॥
सीतायज्ञं च यः कुर्यात् सिद्धसस्ये खलागते ॥ १६६ ॥
अनन्तकृतपापोऽपि मुक्तो भवति कर्षुकः ॥
खलयज्ञं प्रवक्ष्यामि तत्कुर्वाणा द्विजातयः ॥ १६७ ॥
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः स्वर्गौकस्त्वमवाप्नुयुः

---

१. The verses 152. 153. 155 are found in A. in different versions, as—

सर्वसत्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकृन्नरः ॥
कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ १५२ ॥
सर्वसत्वोपजीव्यः स्यात् कृषिकृद्धर्मतो नरः ॥
सर्वस्य स्थितिकारुण्यात् सदैव-पितृभिः पुनः ॥ १५३ ॥
मानुषाणां तु पोषाय कृषिं कुर्यात् कृषीवलः ॥
वयांसि यानि सत्वानि क्षुत्तृष्णापीडितानि च ॥१५४ ॥

२. This verse is not in A., and the following seven verses are also not given in A. B. and F.

चतुर्दिक्षु खले कुर्यात्प्राच्यमतिघनावृतिम् ॥ १६८ ॥

सेकद्वारं पिधानं च विदध्याच्चैव सर्वतः ॥
खरोष्ट्राजोरणांस्तत्र विशतस्तु निवारयेत् ॥ १६९ ॥

श्व-शूकर-शृगालादिकाकोलूक-कपोतकान् ॥
त्रिसन्ध्यं प्रोक्षणं कुर्याद्दानीताभ्युक्षणाम्बुभिः ॥ १७० ॥

रक्षां च भस्मना कुर्याज्जलधाराभिरक्षणम् ॥
त्रिसन्ध्यमर्चयेत्सीतां पाराशरमृषिं स्मरन् ॥ १७१ ॥

प्रेत-भूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः ॥
सूतिकागृहवत्तत्र कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ १७२ ॥

हरन्त्यरक्षितं यस्माद्रक्षांसि सर्वमेव हि ॥
प्रशस्तदिनपूर्वाह्णे नाऽपराह्णे न सन्ध्ययोः ॥ १७३ ॥

धान्योन्मानं सदा कुर्यात् सीतापूजनपूर्वकम् ॥
यजेत खलभिक्षाभिः काले रोहिण एव हि ॥ १७४ ॥

भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् ॥
खलयज्ञे दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥ १७५ ॥

भागधेयमयीं कृत्वा तां गृह्णन्त्वीह मामिकाम् ॥
शतक्रत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः ॥ १७६ ॥

सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशनाः ॥
एतानुद्दिश्य विप्रेभ्यो प्रदद्यात् प्रथमं हली ॥ १७७ ॥

विवाहे खलयज्ञे च सङ्क्रान्तौ ग्रहणेषु च ॥
पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ १७८ ॥

अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां ततः परम् ॥
दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कृशरीरिणाम् ॥ १७९ ॥

क्लीबा-ऽन्ध-बधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते ॥

---

१. F. Reads पिदध्यात् for विदध्यात. २. A. reads दिनान्ताभ्युक्षणाम्बुभिः, B. आनीतान्युक्षणाम्बुभिः and C. reads महीताभ्युक्षणाम्बुभिः; while in F. this verse is omitted. ३. A. reads खलमध्यतः and B. खलमध्यगः. ४. Except A. and C., all substitute प्रकुर्वीत for सदा कुर्यात्. ५. This half is read in A. thus—भागधेयाय आहूता अनुगृण्हन्तु मामिति; while B. reads भागधेयमयां for भागधेयमयीं. ६. B. C. D. E. and F. read दक्षिणाशिनः for दक्षिणाशनाः. ७. This verse is only found in C. and F. ८. A. reads सततं for कुष्ठिनां.

वर्णानां पतितानां च ददन्नक्तानि तर्पयेत् ॥ १८० ॥
चाण्डालांश्च श्वपाकांश्च प्रीणात्युच्चावचांस्तथा ॥
ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्तेऽतिथिवद्द्विजाः ॥ १८१ ॥
स्तोकशः सीरिभिः सर्वैर्वर्णिभिर्गृहमेधिभिः ॥
दत्वा सूनृतया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् ॥ १८२ ॥
तत्कृत्वा स्वगृहं गत्वा श्राद्धमाभ्युदयं चरेत् ॥
शरद्धेमन्त-वासन्त-नवान्नैः श्राद्धमाचरेत् ॥ १८३ ॥
यो ऽदत्वान्नं तदश्नीयादभ्रंश्चेदघमश्नुते ॥
कृषावुत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च ॥ १८४ ॥
सर्वसत्वहिते युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् ॥
कृषेरन्यत्र नो धर्मो न लाभः कृषितोऽन्यतः ॥ १८५ ॥
सुखं न कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण वर्तते ॥
अवस्त्रत्वं निरन्नत्वं कृषितो नैव जायते ॥ १८६ ॥
अनातिथ्यं च दुःखित्वं गोमतो न कदाचन ॥
निर्धनत्वमसत्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् ॥ १८७ ॥
अस्थानित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित् ॥
वदन्ति मुनयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये ॥ १८८ ॥
लाभस्यांशप्रदानं च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् ॥
प्रतिग्रहात् चतुर्थांशं वणिग् लाभात् तृतीयकम् ॥ १८९ ॥
कृषितो विंशतिं चैव ददतो नास्ति पातकम् ॥

---

१. A. and F. read प्रीणात्युच्चावचान्दवत्, B. D. and E. read प्रीत्यात्युच्चावच्चानि च. २. This verse is not found in D.; while in F. mention half of it. ३. A. reads सर्वै for सर्वैः. ४. A. reads च प्रियया for सूनृतया; while B. and others read च मधुरां वाचं ५ A. reads कृषेः for कृषौ. ६. A. and C. read कर्षति for वर्तते. ७. A. reads भवसुत्वं for भवस्त्रत्वं. ८. B. C. D. E. and F. read गोमता for गोमतः. ९. A. reads निर्धर्मत्व°, for निर्धनत्व°. १०. C. reads असभ्यत्वं for असत्यत्वं. ११. A. reads अनिष्टत्वं for अभाग्यत्वं. and B. D. F. read अभाव्यत्वं. १२. A. and C. read प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहात्. १३. B. D. and E. read वणिग्लाभः, for वणिग्लाभात्. १४. B. D. E. and F. read विंशकं and C. विंशतिः for विंशतिं.

राज्ञो दत्वा च षड्भागं देवतानां च विंशकम् ॥ १९० ॥
त्रयस्त्रिंशं च विप्राणां कृषिकर्मा न लिप्यते ॥

कृष्या यथोत्पाद्य यवादिकानि
धान्यानि भूयांसि मखान्विधाय ॥
मुक्तो गृहस्थोऽपि परा..रः प्राक्
तस्या मया कश्चिदवादि शेषः ॥ १९१ ॥

देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे
साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च ॥
गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्वैः
कृष्यन्नतृप्तानि मनाक् करोति ॥ १९२ ॥

यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात्
लिप्येन्न पापेन स भूभवेन ॥
सीरेण तस्यातिविदारितापि
स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री ॥ १९३ ॥

षट्कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्ज्ञात्वा विधिं द्विजाः ॥
तेऽमरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥ १९४ ॥

षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्ता द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥
गृहं च गृहिणीमाहुस्तद्विवाहो मयोच्यते ॥ १९५ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां
संहितायां कृषिकर्मसीतायज्ञोपधर्मो नाम
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

---

१. B. E. and F. read देवानां त्रैकाविंशकम् for देवतानां च विंशकम्. २. B. substitutes य उत्पाद्य for यथोत्पाद्य; while C. reads ऽथ चोत्पाद्य. ३. A. D. E. and F. read कृष्यान्न°. ४. A. reads नरः for मनाक्. ५. B. C. D. and E. read आलोक्य for आलोच्य. ६. B. C. D. E. and F. read कूटं विसीरेण, कुटुंबसीरेण, कुटुंबिसीरेण. ७. B. reads विचारिता for विदारिता. ८. A reads धात्री for दात्री. ९. C. reads सुरादि° for ऽमरादि°. १०. C. reads विवाहमथोच्यते. B. D. E. and F. read विवाहस्तथोच्यते.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

स्नुषं च वाहितैः[1] क्षेत्रैर्धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ॥
कुर्याद्विवाहयोगादि पञ्चयज्ञांश्च नित्यशः ॥ १ ॥

अष्टौ विवाहा नारीणां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ॥
ब्राह्मादिकक्रमेणैतान्सम्प्रवक्ष्याम्यतः पृथक् ॥ २ ॥

जात्यादिगुणयुक्ताय पुंस्त्वे सति वराय च ॥
कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहो वैधसः स्मृतः[2] ॥ ३ ॥

रेतो मज्जति यस्याप्सु मूत्रं च ह्लादि फेनिलम् ॥
स्यात् पुमाँल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु षण्ढकः ॥ ४ ॥

यो[3] यज्ञे वर्तमाने तु ऋत्विजे कर्म कुर्वते ॥
कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहः स तु दैविकः ॥ ५ ॥

वराय गुणयुक्ताय विदुषे सदृशाय च ॥
कन्या गोद्वयमादाय दीयेताऽऽर्षः स उच्यते ॥ ६ ॥

कन्या चैव वरश्चोभौ स्वेच्छया धर्मचारिणौ ॥
स्यातामिति च यत्रोक्त्वा दानं कायविधिस्त्वयम् ॥ ७ ॥

एतावद्देहि मे द्रव्यमित्युक्त्वा प्राग्वराय च ॥
यत्र कन्या प्रदीयेत स वै दैत्यविधिः स्मृतः ॥ ८ ॥

यत्रान्योन्याभिलाषेण उभयोर्वर-कन्ययोः ॥
तयोस्तु यो विवाहः स्याद्गान्धर्वः प्रथितः स तु ॥ ९ ॥

युद्धे[4] हत्वा बलात् कन्या यत्राऽऽच्छिद्याऽपहृत्य च ॥
उह्यते स तु विद्वद्भिर्विवाहो राक्षसः स्मृतः ॥ १० ॥

---

१. Only C. reads वाहयेत्क्षेत्रे for वाहितैः क्षेत्रैः. २. A. reads स तु for स्मृतः; while F. reads °स्तु सः. ३. Except A. and F. read या for यो. ४. A. reads शुश्रूषा for युद्धे.

सुप्ता वापि प्रमत्ता वा छेलात् कन्या प्रगृह्यते ॥
सर्वेभ्यः स तु पापिष्ठः पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ ११ ॥

आद्या आद्यस्य षट् प्रोक्ता धर्म्याश्चत्वार एव हि ॥
चत्वारोऽन्ये द्वितीयस्य आद्यस्य च द्वयस्य च ॥ १२ ॥

पञ्चमश्च तथा षष्ठः स्मृतौ तौ त्रि-चतुर्थयोः ॥
द्वितियस्यापि ये प्रोक्ता एतयोस्ते न चाष्टमः ॥ १३ ॥

वैधसाद्यनुरूपेण द्वितीयः परयोः स्मृतः ॥
सर्वे सप्तममेकस्य द्वितीयस्यैवं कीर्तिताः ॥ १४ ॥

अन्त्यावत्यधमौ चोक्तावुद्वाहौ शक्तिसूनुना ॥
तथा युगस्वरूपेण प्रोक्तो दैत्यस्तु मानुषः ॥ १५ ॥

तार्यन्ते प्राक्ततोऽधस्ताच्चतुरोऽऽद्यविवाहजैः ॥
स्वात्मना द्विगुणान्वंश्यान् दश-सप्त-त्रयश्च षट् ॥ १६ ॥

स्त्रीणामाजन्मशर्मार्थं वंशशुद्धौ प्रयत्नवान् ॥
वरं हि वरयेद्विद्वाञ्जात्यादिगुणसंयुतम् ॥ १७ ॥

जाति-विद्या-वयः-शक्तिरारोग्यं बहुपक्षता ॥
अर्थित्वं वित्तसम्पत्तिरष्टावेते वरे गुणाः ॥ १८ ॥

जातिर्विद्या च रूपं च शीलं चैव नवं वयः ॥
अरोगित्वं विशेषेण पुंस्त्वे सत्यपि लक्षयेत् ॥ १९ ॥

जातिं रूपं च शीलं च वयो नवमरोगिताम् ॥
स्वाचारत्वं विशेषेण संलक्ष्य वरमाश्रयेत् ॥ २० ॥

सज्जातिं रूप-वित्तं च तथाऽग्रवयसं दृढम् ॥
सन्तोषजननं स्त्रीणां प्रज्ञावानाश्रयेद्वरम् ॥ २१ ॥

न जातिं न च विद्यां च वित्तं नाऽऽचरणं स्त्रियः ॥
किन्तु ताः प्रीतिमिच्छन्ति तस्मात् प्रीतिकरं श्रयेत् ॥ २२ ॥

---

१. A. reads बाल्याद्वालेन भुज्यते:; while C. reads कन्या छलेन भुज्यते. २. B. and E. read धर्माः for धर्म्याः. ३. A. and F. read द्वितीयः परमः स्मृतः, ४. A. reads द्वितीयश्चैव and B. reads द्वितीयस्तस्य. ५. B. C. and F. read शक्रसूनुना for शक्तिसूनुना. ६. B. D. E. F. read मानवः for मानुषः. ७. A. reads विवाहजाः for विवाहजैः. ८. C. only substitutes °शुद्धये for °शुद्धौ. ९. B. D. and F. read शीलं च for अर्थित्वं. १०. A. reads °स्यभि° for °स्वापि.

पित्रा यत्र सगोत्रत्वं मात्रा यत्र सपिण्डता ॥
न च तामुद्वहेत्कन्यां दारकर्मण्यनादृतोम्[1] ॥ २३ ॥
कन्यायाश्च वरस्यापि यत्रोभयोर्भवेद्गतिः ॥
तथा कन्यां वरो[2] धोमान्वरयेद्वंशशुद्धये ॥ २४ ॥
नाना मतानि सर्वेषां सतां सन्ति[3] वरम्प्रति ॥
सन्तानस्य विशुध्यर्थं जात्यादिषु च नाऽन्यतः[4] ॥ २५ ॥
दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मानुयायिनाम्[5] ॥
शूराणां[6] निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ २६ ॥
नाऽतिदूरे न चाऽसन्न अत्याढ्ये चाऽतिदुर्बले ॥
वृत्तिहीने च मूर्खे[7] च षट्सु कन्या न दीयते ॥ २७ ॥
वर्जयेदतिरिक्ताङ्गीं कन्यां हीनाङ्गरोगिणीम् ॥
अतिलोम्नीं[8] हीनलोम्नीमवाचमतिवाग्युताम्[9] ॥ २८ ॥
पिता पितामहो भ्राता माता मातामहोऽपि वा ॥
कन्यादाः स्युः[10] क्रमेणैते पूर्वाऽभावे परः परः ॥ २९ ॥
अधिकारी यदा न स्यात्तदाऽऽख्याय नृपस्य सा ॥
तद्गिरा च स्वयं गम्यं कन्यापि वरयेद्वरम् ॥ ३० ॥
पिङ्गलां कपिलां[11] कृष्णां दुष्टवाक्काकनिःस्वनाम्[12] ॥
स्थूलाङ्ग-जङ्घ[13]-पादां च सदा चाऽप्रियवादिनीम् ॥ ३१ ॥
त्यजेन्नग-नदीनाम्नीं पक्षि-वृक्षर्क्षनामिकाम् ॥
अहि-प्रेष्या-ऽन्त्यनाम्नीं[14] च तथा भीषणनामिकाम्[15] ॥ ३२ ॥
स्वजातिमुद्वहेत्[16] कन्यां सुरूपां लक्षणान्विताम् ॥
अरोगिणीं सुशीलां च तथा भ्रातृमतीमपि ॥ ३३ ॥

---

१. A. reads मैथुने for अनावृताम्. २. A. reads वरं for वरो. ३. A. reads कन्यां for सन्ति. ४. A. substitutes तान्युत for नाऽन्यतः. ५. B. D. E. and F. read मुमुक्षूणां गरीयसाम् for मोक्षमार्गानुयायिनाम्. ६. In A. and F. this verse is not found. ७. C. reads वृद्धे for मूर्खे. ८. A. reads सलोमां लोमहीनां च for अतिलोम्नीं हीनलोम्नीं. ९. B. reads निर्वाचम for अवाचम्. १०. C. reads कन्यां दद्युः for कन्यादाः स्युः. ११. B. reads कृष्णपिंगाक्षीं. १२. A. reads श्रुतिहीनां विनिःस्वनाम् for दुष्टवाक् काकनिः-स्वनाम्. १३. B. D. E. and F. read °जानु° for °जङ्घ°. १४. B. D. E. read °मनाम्नीं for °ऽन्त्यनाम्नीं. १५. A. reads °नासिकाम् for °नामिकाम्, C. too the same. १६. C. reads सुजाति° for स्वजाति°.

सर्वावयवसम्पूर्णामसगोत्रां कुलोद्भवाम् ॥
हंसमातङ्गगमनां सुमुखीं सुलोचनाम् ॥ ३४ ॥
सलज्जां शुभमाशां च पतिप्रीतिकरीमपि ॥
श्वश्रू-श्वशुर-गुर्वादिशुश्रूषाकारिणीं प्रियाम् ॥ ३५ ॥
अव्यङ्गां कुलजातां तामनभिशस्तवंशजाम् ॥
प्रस्वेदशुभगन्धां च शुभमिच्छन्समुद्वहेत् ॥ ३६ ॥
विप्रः स्वामपरे द्वे तु राजा स्वामपरे तथा ॥
वैश्यः स्वाश्च चतुर्थी च क्रमेणैवं समुद्वहेत् ॥ ३७ ॥
पितृतः सप्तमीमेके मातृतः पञ्चमीमपि ॥
उद्वहेदिति मन्यन्ते कुलधर्मान् समाश्रिताः ॥ ३८ ॥
उक्तलक्षणकन्यायाः कृत्वा पाणिग्रहं द्विजः ॥
धर्म्योद्वाहेन केनापि समाऽऽदध्याद्धुताशनम् ॥ ३९ ॥
दायाद्यकाले वा दद्यात्तदुक्तं कर्मकृद्द्विजैः ॥
यदा वापि भवेत् भक्तिः सम्पत्तिर्वा यदा भवेत् ॥ ४० ॥
ऋतावृतौ स्त्रियं गच्छेत्स्वेच्छया च वरं स्मरन् ॥
सर्वं तदिच्छया कुर्याद्यथोभयोर्भवेत्धृतिः ॥ ४१ ॥
भोज्या-ऽलङ्कार-वासोभिः पूज्याः स्युः सर्वदा स्त्रियः ॥
यथा ता नैव शोचन्ति नित्यं कार्यं तथा नृभिः ॥ ४२ ॥
आयुर्वित्तं यशः पुत्राः स्त्रीप्रीत्या स्युर्नृणां सदा ॥
नश्यन्ते ते तदप्रीतौ तासां शापादसंशयम् ॥ ४३ ॥
स्त्रियश्च यत्र पूज्यन्ते सर्वदा भूषणादिभिः ॥
देवाः पितृ-मनुष्याश्च मोदन्ते तत्र वेश्मनि ॥ ४४ ॥
स्त्रियस्तुष्टाः श्रियः साक्षाद्दुष्टाश्च दुष्टदेवताः ॥
वर्धयन्ति कुलं तुष्टा नाशयन्त्यपमानिताः ॥ ४५ ॥
नाऽपमान्याः स्त्रियः सद्भिः पति-श्वशुर-देवरैः ॥
भ्रात्रा पित्रा च मात्रा च तथा बन्धुभिरेव च ॥ ४६ ॥

---

१. A. reads समशीलां for असगोत्रां. २. A. B. and C. read °शुभनाशां. ३. D. E. read °कराम् for °करीम्. ४. A. reads तु. ५. A. C. and F. read धर्मो° for धर्म्यो°; while in E. this whole verse is not found. ६. C. and F. तदारभ्यात् for समारभ्यात्. ७. A. B. C. and F. read तदा for यदा. ८. A. reads °णाम्बरैः for °णादिभिः.

स्त्रियाश्च पुरुषस्यापि यत्रोभयोर्भवेद्धृतिः[1] ॥
तत्र धर्मा-ऽर्थऽकामाः स्युस्तदधीना यतस्त्वमी ॥ ४७
षट्कर्माणि नृणां तेषां येषां भार्या पतिव्रता ॥
पतिलोकं तु ता यान्ति तपसा येन योगवित् ॥ ४८ ॥
पतिव्रता तु साध्वी स्त्री अपि दुष्कृतकारिणम् ॥
पतिमुद्धृत्य याति द्यां केकीव पतितोरुगाम् ॥ ४९ ॥
जीवन्वापि मृतो वापि पतिरेव प्रभुः स्त्रियाः ॥
नान्यच्च दैवतं तासां तमेव[2] प्रभुमर्चयेत् ॥ ५० ॥
मनसापि हि दुष्टा स्त्री यान्यभावा प्रियं पतिम् ॥
सा याति नरकं घोरं तद्द्रोहादणुतोऽपि च ॥ ५१ ॥
नियोज्य गृहकृत्येषु सर्वदा ता नृभिः स्त्रियः ॥
गृहार्थासक्तचित्तास्तास्तदेवार्हन्ति शोचितुम् ॥ ५२ ॥
स्त्रीणामष्टगुणः कामो व्यवसायश्च षड्गुणः ॥
लज्जा चतुर्गुणा तासामाहारश्च तदर्धकः ॥ ५३ ॥
न वित्तं नैव जातिश्च नाऽपि रूपमपेक्षते ॥
किन्तु ताभिः पुमानेष इति मत्वैव भुज्यते ॥ ५४ ॥
विकुर्वाणाः स्त्रियो भर्तुरायुष्य-धननाशकाः ॥
अनायासेन तास्तस्य परासक्ता भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
नारीणां च नदीनां च गतिर्न ज्ञायते बुधैः[3] ॥
कुलं कूलप्रपाते च कालक्षेपो न विद्यते ॥ ५६ ॥
चेष्टा-चारित्र-चित्राणि देवा नैव विदुः स्त्रियाम् ॥
किं पुनः प्राणिमात्रास्तु सर्वथा[4] नष्टबुद्धयः ॥ ५७ ॥
तस्मात्ताः सर्वथा रक्ष्याः सर्वोपायैर्नृभिः सदा ॥
श्वशुरैर्देवराद्यैस्ताः पितृ-भ्रात्रादिभिस्तथा ॥ ५८ ॥
विवाहात् प्राक् पिता रक्षे यौवने तु पतिस्ततः ॥
रक्षेयुर्वार्धके पुत्रा नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ ५९ ॥
स्वातन्त्र्येण विनश्यन्ति कुलजा अपि योषितः ॥
अस्वातन्त्र्यमतः स्त्रीणां प्रजापतिरकल्पयत् ॥ ६० ॥

---

१. C. and F. read रतिः for धृतिः. २. B. D. E. F. read पतिरेवप्रभुर्यतः for तमेव प्रभुमर्चयेत्. ३. A. E. and F. read नृपैः for बुधैः. ४. A. reads सर्वे ते नष्टबुद्धयः for सर्वथा नष्टबुद्धयः.

अशौचाश्च सशौचाश्च अमेध्या अपि पावनाः ॥
दुर्वाचोऽपि सुवाचस्तास्तस्मादन्वेषयेच्च ताः ॥ ६१ ॥
शौचं वाचं च मेध्यत्वं सोम-गन्धर्व-पावकाः ॥
ददुस्तासां वरानेतांस्तस्मान्मेध्यतराः स्त्रियः ॥ ६२ ॥
भर्तारो वो भविष्यन्ति युष्मच्चित्तानुसारिणः ॥
यथेच्छाकामिनः सर्वे तासामिन्द्रो वरं ददौ ॥ ६३ ॥
तस्मात्तदिच्छया प्रीतिं पुमानिच्छेत्तथा स्त्रियः ॥
रक्षणीयास्ततस्तास्तु सर्वभावेन योषितः ॥ ६४ ॥
सामाह मृकथमित्याद्यैर्देवैर्न्यस्ता नृणां तनौ ॥
अर्धकाया नराणां ताः स्त्रिणां नातः पृथक् व्रतम् ॥ ६५ ॥
न दिवापि स्त्रियं गच्छेदिच्छंस्तदिच्छयापि च ॥
न पर्वसु न सन्ध्यासु नाऽऽद्यर्त्तुचतुरात्रिषु ॥ ६६ ॥
वन्ध्याष्टमे ऽधिवेत्तव्या नवमे च मृतप्रजा ॥
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ६७ ॥
नोदक्यां न दिवा गच्छेत् सगर्भां च व्रतस्थिताम् ॥
अधिगच्छेद्यदि ह्यन्यस्तदायुः क्षयमेति च ॥ ६८ ॥
न वक्त्रेऽभिगमं कुर्यात् पाणिग्राही स्वयोषितः ॥
कुर्याच्चेत्पितरस्तस्य पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ६९ ॥
भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनं गृहं धनम् ॥
भार्याधीना सुखोत्पत्तिर्भार्याधीनः शुभोदयः ॥ ७० ॥
यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याहीनं गृहं वनम् ॥
न गृहेण गृहस्थः स्याद्भार्यया कथ्यते गृही ॥ ७१ ॥
गृही स्याद्गृहधर्मेण स वै पञ्चमखादिकः ॥

---

१. This whole line is read in B. D. E. and F. thus—अर्धकाया नृणां तास्ताःपृथक् धर्मादि न स्त्रियाम्; while A. substitutes पृथग्विमोहिनीं स्त्रियम् for स्त्रीणां नातः पृथक् व्रतम्. २. A. substitutes नाद्यासु चतुरात्रिषु for नाद्यर्तुचतुरात्रिषु; while B. reads नर्त्तौ रात्रिचतुष्टये and C. नर्तुरात्रिचतुष्टये. ३. A. B. and F. read परित्याज्या for ऽधिवेत्तव्या. ४. C. reads this whole line thus—न दिवापि स्त्रियं गच्छेन्न सगर्भां व्रतस्थिताम्. ५. C. reads अभिगच्छे° for अधिगच्छे.° ६. A. and C. read पाणिगृहीतयोषितः for पाणिग्राही स्वयोषितः.

तद्धीनो न गृहस्थःस्यात्कुर्यात्तं यत्नतस्ततः ॥ ७२ ॥
पञ्चयज्ञविधानेन कुर्यात्पञ्च महामखान् ॥
[१] श्रौते वा यदि वा स्मार्ते [२] पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ ७३ ॥
कुर्युः [३] पञ्चमहायज्ञान् सूनादोषापनुत्तये ॥
पञ्चसूना भवन्त्यत्र [४] सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥ ७४ ॥
कण्डन्युदककुम्भी च चुल्ली पेषण्युपस्करः ॥
यदाऽऽदौ वेदमारभ्य स्नात्वा भक्त्या द्विजोत्तमः ॥ ७५ ॥
अध्यापयेद्द्विजांच्छिष्यान्स वै ब्रह्ममखः स्मृतः ॥
यत् स्नात्वाऽहरहः सर्वान्देवांश्च मनुजान्पितॄन् ॥ ७६ ॥
तर्पयेदम्भसा भक्त्या पितृयज्ञः स वै मतः ॥
श्रौते [५] वा यदि वा स्मार्ते यज्जुहोति हुताशने ॥ ७७ ॥
विधिवन्नित्यशो विप्रः स तु देवमखः स्मृतः ॥
दशस्वाशासु यः कुर्याद्धु[६]तशेषाद्बलिं द्विजः ॥ ७८ ॥
इन्द्रादिभ्यस्तथाऽन्येभ्यः स वै भूतमखो मतः ॥
समायातातिथिं भक्त्या यं[७]द्भोजयति नित्यशः ॥ ७९ ॥
अन्यानभ्यागतांश्चैव सा मनुष्येष्टिरुच्यते ॥
[८] एवं पञ्चमखान् कुर्वन्मधु-मांसाऽऽज्य-पायसैः ॥ ८० ॥
स सन्तर्प्य पितॄन्देवान्मनुष्यान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥
गृहस्था य उपासीरन् वाचं धेनुं चतुस्तनीम् ॥ ८१ ॥
स्वर्गौकसां पितॄणां च पूज्यास्तेऽतिथिवद्दिवि ॥
चत्वारस्तु स्तना एते ये चतुर्वेदसंज्ञिताः ॥ ८२ ॥
स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारस्तथा स्वधा ॥
देवानां भागधेयौ द्वौ अन्ये च मनुजन्मनाम् ॥ ८३ ॥

---

१. C. and F. do not insert this line. २. D. E. and F. read श्रौतो वा यदि वा स्मार्तो. ३. Only A. substitutes कुर्यात् for कुर्युः. ४. A. reads भवन्ति for वहन्ति. ५. B. D. and. E. read श्रौतो. for श्रौते and स्मार्तो for स्मार्ते respectively. ६. A. reads क्षिपेत् for कुर्यात्. ७. B. reads यो for यत्. ८. B. reads पूजयति for भोजयति, also D. and E. substitute the same. ९. A. and C. read पञ्चमखस्वं स्यात्. १०. B. D. E. and F. read स्वर्गौकोभ्यः पितृभ्यस्तु पूज्यास्तेऽतिथयो द्विजैः.

पितॄणां च चतुर्थस्तु इति वेदनिदर्शनम् ॥
इति निर्वर्त्य विधिवत्सकलं कर्म नैत्यकम् ॥ ८४ ॥
प्राणाग्निहोत्रविधिना भुञ्जीतान्नमघापहम् ॥
अदत्वा पोष्यवर्गस्य ह्यकृत्वाऽध्यापनादिकम् ॥ ८५ ॥
असाक्षिकं च योऽश्नीयात्सोऽश्नीयात्किल्बिषं द्विजः ॥
प्राङ्मुखादिक्रमेणाऽश्नन्नायुः कीर्तिं श्रियो ऋतम् ॥ ८६ ॥
अविधिर्विधिगत्याशु यत्तदश्नन्ति राक्षसाः ॥
अथ प्राणाग्निहोत्रस्य श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ ८७ ॥
वक्ष्यमाणो विधिः पुण्यः प्रेत्य चेह च पावनः ॥
यो विधिर्देवताभ्यस्तः संसारबन्धनाशकृत् ॥ ८८ ॥
तद्विदस्तु दिवं यान्ति मुक्ता दैवादृणादपि ॥
उद्धरेद्यद्विदित्वाऽन्पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ८९ ॥
सर्वेष्टिफलभाग्यायाद्वैधसं क्षयमक्षयम् ॥
यः कालाकालविद्विप्रो नैनःस्पर्शी स कर्हिचित् ॥ ९० ॥
सोऽस्पृष्टैना विशेत्तत्र यद्गत्वा नैति संसृतौ ॥
दश पञ्चागुलव्यासं नासिकाया बहिः स्थितम् ॥ ९१ ॥
जीवो यत्र विशुद्ध्येत सा कला षोडशी स्मृता ॥
सर्वमेतत्तया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ९२ ॥
ब्रह्मविद्येति विख्याता वेदान्ते च प्रतिष्ठिता ॥
न वेदं वेदमित्याहुर्वेद्यं नाम परं पदम् ॥ ९३ ॥
तत्पदं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
आहुतिः सा परा ज्ञेया सा च शान्तिः प्रकीर्तिता ॥ ९४ ॥
गायत्री सा च विज्ञेया सा च सन्ध्या प्रकीर्तिता ॥

---

१. B. D. E. and F. read वेदो निदर्शनम् for वेदनिदर्शनम्; while C. reads वेदे निदर्शनम्. २. A. and F. read निर्वृत्य for निर्वर्त्य. ३. B. D. E. and F. read पैतृकम् for नैत्यकम्. ४. B. D. C. and E. read यात्यसौ for सोऽश्नीयात्. ५. F. reads कल्मषं for किल्बिषं. ६. C. reads प्राङ्मुखाननश्नीयात्. ७. C. reads °न्यस्तः for °भ्यस्तः. ८. D. C. and E. read देवऋणेन च and F. reads देवऋणेन तु. ९. A. reads व्रसेत् for विशेत्. १०. A. B. C. D. and F. read विबुद्ध्येत for विशुद्ध्येत. ११. B. D. and E. read प्रदर्शिता for प्रतिष्ठिता. १२. B. D. E. and F. read वेदानां परमं. १३. B. D. E. and F. read परं for पदं.

तज्जाप्यं तच्च वै ज्ञेयं तद्भूतं[1] तदुपासितम् ॥ ९५ ॥
तां कलां यो विजानाति स कलाज्ञो द्विजः स्मृतः ॥
तत्तुरीयपदं शान्तं यस्मिँल्लीनमिदं जगत् ॥ ९६ ॥
तज्ज्ञात्वा परमं तत्वं न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
प्राणमार्गास्त्रयः प्रोक्तास्तिस्रो नाड्यः प्रकीर्तिताः ॥ ९७ ॥
ईडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥
ईडा च वैष्णवी नाडी ब्रह्माणी पिङ्गला स्मृता ॥ ९८ ॥
सुषुम्ना चेश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहाः स्मृताः ॥
उत्तरं दक्षिणं ज्ञेयं दक्षिणोत्तरसंज्ञितम् ॥ ९९ ॥
मध्ये तु विषुवं ज्ञेयं पुट[2]द्वयविनिःसृतम् ॥
सं[3]क्रांति-विषुवे चैव यो विजानाति विग्रहे ॥ १०० ॥
नित्यमु[4]क्तः स योगी च ब्रह्मवादिभिरुच्यते ॥
मध्याह्ने चार्धरात्रे च प्रभातेऽस्तम[5]ये तथा ॥ १०१ ॥
विषुवन्तं विजानीयात्पुटद्वयविनिः[6]सृतम् ॥
हृत्पुण्डरीकमरणीं मनो मन्थानमेव च ॥ १०२ ॥
प्राण[7]रज्वा न्य[8]सेदग्निमात्माध्वर्युः प्रतिष्ठितः ॥
ज्वालयेत्पूरकेणाऽग्निं स्थापयेत्कुम्भकेन तु ॥ १०३ ॥
रेचकेणो[9]र्ध्ववक्त्रेण ततो होमं करोति यः ॥
यत्तद्धृदि स्थितं पद्ममधोनालं व्यवस्थितम् ॥ १०४ ॥
[10]तस्मिन्विकसिते पद्मे प्राणो वायुर्विसर्पति ॥
वामहस्तधृते पात्रे दक्षिणे चाम्भसि स्थि[11]ते ॥ १०५ ॥
सनादमुच्च[12]रेद्विप्रो अच्छिन्नाग्रं तु पूरयेत् ॥

---

१. All except C. read तद्धुतं for तद्भूतं. २. B. D. and E. read पुरद्वय° for पुटद्वय°. ३. A reads this line in the following manner:—संक्रांतौ विषुवे चैव यो विजानाति विग्रहम. ४. B. D. and E. read नित्ययुक्तः for नित्यमुक्तः. ५. B. D. E. and F. read ऽस्तमने for ऽस्तमये. ६. B. D. E. and F. read °विनिर्गतम् for °विनिःसृतम्. ७. Except A. and C. the rest read प्राणायामो for प्राणरज्वा. ८. A. B. D. and E. read ऽभ्यसेत् for न्यसेत्. ९. B. D. and E. substitute °णाऽर्ध्ववक्त्रेण for °णोर्ध्ववक्त्रेण. १०. A. substitutes here तद्वैविकसते पद्मं प्रणवं च विसर्पति, for the whole line. ११. B. C. D. and F. read स्थितः for स्थिते. १२. A. and F. read उद्धरेत् for उच्चरेत्.

पूरणात्[1] पूरकं प्राहुर्निश्चलं कुम्भकं भवेत् ॥ १०६ ॥
निर्गच्छति[2] शनैर्वायू रेचकं तं विनिर्दिशेत् ॥

स्वाहान्तैः प्रणवाद्यैश्च स्वस्वनाम्ना[3] च वायुभिः ॥ १०७ ॥
जीवात्मा[4] योजितः षष्ठः षडाहुत्या[5] हुतं भवेत् ॥

जिह्वादत्तं ग्रसेदन्नं दन्तैश्चैव न तत् स्पृशेत् ॥ १०८ ॥
दशनैः स्पृष्टमात्रेण पुनराचमनं चरेत् ॥

मुख आहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यस्तथोदरे ॥ १०९ ॥
हृदये दक्षिणाग्निश्च गृह्याग्निश्चापि दक्षिणे ॥

सभ्यश्चोत्तरतश्चिन्त्य इत्यग्निस्मरणक्रमः ॥ ११० ॥
प्राणाद्येवाग्निहोत्रादि चिन्तयेत्तद्वदेव तु ॥

होतारं प्राणमित्याहुरुद्गातारमपानकम् ॥ १११ ॥
ब्रह्माणं व्यानमित्येके उदानोऽध्वर्युमित्यपि ॥

समानं चेह यज्वानमिति ऋत्विक्क्रमं बुधः ॥ ११२ ॥
अहङ्कारं पशुं कृत्वा प्रणवं यूपमित्यपि ॥

बुद्धिरित्यरणिः पृथ्वी[6] लोमानि च कुशाः स्मृताः ॥ ११३ ॥
मनो विभक्ता त्वग्जिह्वा इति तज्ज्ञाः प्रचक्षते ॥

कृत्वा त्रिमात्रमोङ्कारं हुङ्कारं च तथा पुनः ॥ ११४ ॥
उत्तिष्ठ जननाथाऽग्ने हरिलोहितपिङ्गल ॥

सप्तपरिधये तुभ्यं क्षुद्वह्निदैवतं च यत् ॥ ११५ ॥
विजिह्व जाठरायाऽग्ने स्वाहाप्राणाय व्यत्ययः ॥

इन्द्रगोपकवर्णाय त्रिजिह्वायाग्निदैवतम् ॥ ११६ ॥
ॐ स्वाहेति अपानाय स्वाहाकारान्तमुच्चरेत् ॥

गोक्षीरसमवर्णाय पर्जन्यं वह्निदैवतम् ॥ ११७ ॥
स्वाहोदानाय सोङ्कारमनलाय परार्चिषे[7] ॥

---

१. C. reads पूरयेत् and B. पूरयन् for पूरणात्. २. A and C. read विनिःसृत्य for निर्गच्छति. ३. A. B. D. E. and F. read पुमान् for स्वस्व°. ४. B. C. D. E. and F. read जितात्मा for जीवात्मा. ५. C. reads प्राणैः षडाहुतिर्भवेत् for षडाहुत्याहुतं भवेत्. ६. A. reads पृथिवी for पृथ्वी; while B. C. and F. read सृष्टिः for पृथ्वी. ७. A. reads परार्चिषे for परार्चिषे.

ताडित्समानवर्णाय वाय्वग्निदैवताय ते ॥ ११८ ॥
ॐ स्वाहा च समानाय ॐ स्वाहा चाह वेधसे ॥
तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणस्य चाहुतिः॥ ११९ ॥
कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्व्यानस्य परिकीर्तिता ॥
मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपानायाहुतिः स्मृता ॥ १२० ॥
मध्यमा-ऽनामिकास्त्वन्यामुदाने जुहुयाद्बुधः ॥
समाने सर्वैरुद्धृत्य आहुतिः स्यात्समानतः ॥ १२१ ॥
जलं पीत्वा तु तृप्यन्ति रेचयेच्च शनैः शनैः ॥
ततोऽन्यद्द्रव्यमश्नीयात्पूरणायोदरस्य च ॥ १२२॥
विधिं प्राणाग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥
अपानेन तु भुञ्जन्ति तेषां मुखमपानवत् ॥ १२३ ॥
यो ज्ञात्वा तु विधिं भुङ्क्ते यथोक्तमिदमाचरेत् ॥
इहामुत्र च पूज्यत्वं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १२४ ॥
त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य दातुरप्यक्षयं भवेत् ॥
दातुरपि हि यत्पुण्यं भोक्तुश्चैव हि तत्फलम् ॥ १२५ ॥
दाता चैव तु भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ ॥
यो जानाति विधिं चेमं सभवेद्ब्रह्मवित्तमः ॥ १२६ ॥
एकं पिबति गण्डूषं त्यजेदर्धं धरातले ॥
स हतः पितृ-दैवत्यमात्मानं नरकं व्रजेत् ॥ १२७ ॥
रहस्यं सर्वशास्त्रेषु सर्वशास्त्रेषु दुर्लभम् ॥
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं न कस्यचित् प्रकाशयेत् ॥ १२८ ॥
विप्राणानामग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥

---

१. This verse is given in B. and F. as—

पद्मकिंजल्कवर्णाय वसुरूपाय चाग्नये ।
परानलाय व्यानाय ॐ स्वाहेति चोच्चरेत् ॥.

२. A. reads °कांगुष्ठैरुदाने for °कास्त्वन्यामुदाने. ३. A. reads this line thus—समानं सर्वैरुद्धृत्यदातुरप्यक्षयं भवेत्. ४. B. reads आहुतेः स्यात्स-मानता. ५. A. B. E. and F. read °द्रव्य° for °द्रव्य°. ६. B. reads ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः. ७. B. reads पीतेन पितृदाभिः स्याद्भूत्यक्ते भूमिदेवता ।. and C. reads पिबेद्द्वितीयं गंडूषं. ८. C. substitutes हत्वा for हतः. ९. C. reads नयेत् for व्रजेत्. १०. B. E. and F. read क्षितावस्यन्तदुर्लभम् for सर्वशास्त्रेषु दुर्लभम्.

ज्ञानानि योऽप्रकाश्यानि पुंसामविदुषां वदेत् ॥ १२९ ॥
स प्रणाश्य फलं तेषामात्मानं नरकं नयेत् ॥

योऽज्ञात्वा ह्यप्रकाश्यानि पुंसामविदुषां वदेत् ॥ १३० ॥
प्राणायामफलं हत्वा ह्यात्मानं नरकं नयेत् ॥

योऽश्नीयाद्विधिवद्विप्रः कृतपात्रपरिग्रहः ॥ १३१ ॥
पूजितान्नमवाग् जुष्टं सापोशानं ससाक्षिकम् ॥

वाग्यतो न्यस्तपात्रे च विप्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥ १३२ ॥
वाग्यतो न्यस्तपात्रस्त्रीन् ग्रासानष्टावपि द्विजः ॥
तस्य त्रिरात्रं पुण्यास्तिर्दानेऽपि कवयो विदुः ॥ १३३ ॥

चतुस्त्रिकोणं वृत्तं च विप्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥
प्राहुः परिहृतं सन्तस्तद्धीनान्नं तु राक्षसम् ॥ १३४ ॥

गृह्णीयात्प्रागपोशानं तथा भुक्त्वा सकृत्त्वपः ॥
अनग्नममृतं तत्स्याद्भुक्तमन्नं द्विजन्मनाम् ॥ १३५ ॥

काले भुक्त्वा समुत्थाय प्रेक्ष्य विप्रं समीक्ष्य च ॥
अहःपतिं तत्र स्थित्वा चिन्तयेद्बहु कृत्यकम् ॥ १३६ ॥

भार्या भोजनवेलायां भिक्षां सप्ताऽथ पञ्च वा ॥
दत्वा शेषं समश्नीयात्सापत्य-भृत्यकैः सह ॥ १३७ ॥

निर्वर्त्य सकलं सापि किंचित्स्थित्वा सुखेन तु ॥
स्वस्त्रोयरतिकार्येषु सापि स्यात्तत्परा पुनः ॥ १३८ ॥

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वा चैव हुताशनम् ॥
किञ्चित्पश्चात्समश्नीयात्सायंप्रातरिति श्रुतिः ॥ १३९ ॥

स्वाध्यायमभ्यसेत्किञ्चिद्यामद्वयं शयीत च ॥
शयानो मध्यमौ यामौ ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १४० ॥

---

१. F. reads य एव for वाग्यतो. २. B. reads °पात्रो ऽमन्मासान् for °पात्रः स्त्रीन् मासान्. ३. B. C. D. E. and F. read त्रिरात्रिपुण्यास्ति:, C. त्रिरात्रपुण्यानि for त्रिरात्रं पुण्यास्ति:. ४. B. D. E. F. read मुनयः for कवयः. ५. B. reads परिहृतं, D. also the same. ६. D. E. and F. read सुखं for तत्र. ७. B. D. E. F. read—

स्वस्त्रीयकृत्यकार्येषु सापि सान्त्वपरा पुनः ।

८. B. reads सायं for पश्चात्.

सुशयने शयीताथ एकान्ते च स्त्रियासह ॥
गोपनं मैथुनादीनां वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ १४१ ॥

ऋतुक्षपासु पुत्रार्थी आधानविधिना द्विजः ॥
प्रसाद्य भस्मना योनिमिति मन्त्रनिदर्शनात् ॥ १४२ ॥

कृत्वाऽऽधानविधानं तु स्त्रीयोगमभ्यसेत्पुनः ॥
मन्थेदविकृतो योनौ विकाराद्विकृताः प्रजाः ॥ १४३ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय प्रातः सन्ध्यामुपक्रमेत् ॥
आसूर्यदर्शनार्वं प्रातः सायं चैवर्क्षदर्शनात् ॥ १४४ ॥

बहिःसन्ध्यामुपासीत सम्प्राप्तावम्भसः सदा ॥
उपासिता बहिःसन्ध्या विशिष्टफलदा भवेत् ॥ १४५ ॥

अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुनमेव च ॥
पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता ॥ १४६ ॥

सिन्दूरारुणभं भाति नभो यावद्वितारकम् ॥
उदयेऽस्तमये भानोस्तावत्सन्ध्येति शक्तिजः ॥ १४७ ॥

आधानतो द्वितीये तु मासे पुंसवनं भवेत् ॥
सीमन्तोन्नयनं षष्ठे कार्यं मासेऽष्टमे ऽपि वा ॥ १४८ ॥

जातस्य जातकर्म स्याद्विधिवच्छ्राद्धपूर्वकम् ॥
दिने चैकादशे नामकर्म स्यात् च द्विजन्मनाम् ॥ १४९ ॥

तुर्ये निष्क्रमणं मासे षष्ठेऽन्नप्राशनं तथा ॥
चूडाकर्म तृतीयेऽब्दे कार्यं वा कुलधर्मतः ॥ १५० ॥

सर्वं क्रियां विमन्त्रं तु कार्यं कायविशुद्धये ॥
यस्य नस्युर्द्विजस्यैताः क्रियाश्चैव कथंचन ॥ १५१ ॥

स व्रात्यःसन् परित्याज्यो द्विजो यस्माद्द्विजन्मनाम् ॥
मुञ्जमौर्ण-शणानां तु त्रिवृता रशना स्मृता ॥ १५२ ॥

---

१. A. reads स्वशयने for सुशयने and B. reads शयीत शयने पश्चात् for सुशयने शयीताथ. २. B. reads सेवनं for गोपनं. ३. A. reads यथा ह्यविकृतो योगी, E. यथाह्यविकृतौ योनि°, F. न वेद विकृतो योनौ for मन्थेदविकृतो योनौ. ४. A. reads °उदयात् for °दर्शनात्. ५. B. reads सन्ध्यां for प्रातः. ६. A. reads ऽसम्भ्रमः for अम्भसः. ७. B. reads सक्रिया and C. शक्तितः for शक्तिजः. ८. A. reads दैववत्. ९. A. B. C. and F. read °कर्माणि स्यात् for °कर्म स्यात् च. १०. B. reads स्मृतम् for तथा.

कार्पास-शण-मेषौर्णान्युपवीतानि वर्णशः ॥
पलाश-वट-पील्[1]नां दण्डाश्च क्रमशः स्मृताः ॥ १५३ ॥
कार्ष्णं च रौरवं बास्तमजिनानि द्विजन्मनाम् ॥
शिरो-ललाट-नासान्ताः[2] क्रमाद्दण्डाः प्रकीर्तिताः ॥ १५४ ॥
अव्रणाः सत्वचो ऽदग्धा उक्ताः शुभकरा नृणाम् ॥
गायत्र्या त्रिष्टुप्-जगत्या त्रयाणामुपनायनम् ॥ १५५ ॥
गायत्र्यामविशेषो वा मुञ्जादिष्वपरेषु च ॥
तत्सवितुस्तां सवितुर्विश्वा रूपाणि वा क्रमात् ॥ १५६ ॥
औपनायनिका मन्त्रा विप्रादीनामुदाहृताः ॥
ब्राम्हणो विप्रगेहेषु नृपस्तेषू[3]त्तमेषु च ॥ १५७ ॥
वैश्यो विप्र-नृपेष्वेषु कुर्याद्भिक्षां स्ववृत्तये ॥
एकान्नं न द्विजोऽश्नीयाद्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ १५८ ॥
भिक्षाव्रतं द्विजातीनामुपवाससमं स्मृतम् ॥
प्रतिग्रहो न भिक्षा स्या न्न तस्याःपरपाकता ॥ १५९ ॥
सोमपानसमा भिक्षा अतोऽश्नीत स भिक्षया ॥
भिक्षया यस्तु भुञ्जीत निराहारः स उच्यते ॥ १६० ॥
भिक्षामनभिशस्तेषु स्वाचारेषु द्विजेषु च ॥
भिक्षेत नित्यं क्रमशो गुरोः कुलं विवर्जयेत् ॥ १६१ ॥
स्वसारं मातरं चापि मा[4]तृष्वसारमेव च ॥
भिक्षेत प्रथमां भिक्षां या चान्या न विमानयेत् ॥ १६२ ॥
' भवति भिक्षां मे देहि ' ' भिक्षां भवति देहि मे ' ॥
' भिक्षां मे देहि भवति ' क्रमेणैवमुदाहरेत् ॥ १६३ ॥[5]
द्वादशाब्दं व्रतं धार्यं षट्[6]त्र्यब्दं तु श्रुतिम्प्रति ॥
आदित्याब्दे त्यजेत्तद्धि दत्त्वा तु गुरवे वरम् ॥ १६४ ॥[7]
त्रयस्तु स्नातकाः प्रोक्ताः विद्याव्रतोपसेविनः ॥
विद्यां समाप्य यःस्नायाद्विद्यास्नातक उच्यते ॥ १६५ ॥

१. C. reads °बिल्वानां for °पिलूनां. २. A. reads °नाशान्ताः for °नासान्ताः. ३. E. and F. read स्वेषु for तेषु. ४. A. reads पितृष्वसारम् for मातृष्वसारम्. ५. A. reads this line, as—भवतीति क्रमेणैतत् द्विजो नित्यमुदाहरेत्. ६. D. reads षडब्दं for षट्त्र्यब्दं. ७. B. C. D. E. and F. substitute अर्धात्यायोत्सृजेत्तद्धि for आदित्याब्दे त्यजेत्तद्धि.

समाप्य च व्रतं यस्तु व्रतस्नातक उच्यते ॥
यज्ञं समाप्य यः स्नाति सद्विनामाऽभिधीयते ॥ १६६ ॥
द्वयं समाप्य यःस्नायात्स द्विनामाऽभिधीयते ॥
अष्टक-द्वादशाब्दानि सगर्भाणि द्विजन्मनाम् ॥ १६७ ॥
मुख्यकालो व्रतस्यैष ह्यन्य उक्तो विपर्यये ॥
द्विगुणाब्देषु कर्तव्या क्रमादुपनतिर्द्विजैः ॥ १६८ ॥
हीनगायत्रिका व्रात्या उक्तकालादनन्तरम् ॥
नाध्याप्या[१] नैव चोद्वाह्या व्यवहारविवर्जिताः ॥ १६९ ॥
न याज्या नार्यकार्येषु प्रयोज्यास्त इति श्रुतिः ॥
स्त्रीवन्निर्लोम वक्त्रा ये निर्लोमदेह-वक्षसः ॥ १७० ॥
उच्चोरस्काऽनपत्याश्च अदेश्यास्तेऽपि गर्हिताः ॥
येऽजस्रं विहितं कुर्युः प्राप्नुयुस्ते सदा शुभम् ॥ १७१ ॥
दीर्घायुष्यमदारिद्र्यं सुप्रजास्त्वमरोगिता ॥
अगर्हितत्वं लोकेऽत्र विदुर्निषिद्धकारिणः ॥ १७२ ॥
क्षीणायुस्त्वं दरिद्रत्वमप्रजास्त्वं च रोगिता ॥
गर्हितत्वं च लोकेषु विदुर्निषिद्धकारिणः ॥ १७३ ॥
प्रातर्वा यदि वा सायं नाद्यादन्नमनर्चितम् ॥
नानाद्यमनपोशानं शुभप्रेप्सुद्विजन्मना ॥ १७४ ॥
आपोशानं[३] विना नाद्यान्नाद्यादन्नमनर्चितम् ॥
अनाद्यं न दिवा सायं शुभमिच्छन् समश्नुते[४] ॥ १७५ ॥
षोडशाब्दानि विप्रस्य द्वाविंशतिर्नृपस्य च ॥
चतुर्विंशतिरन्यस्य व्रात्यास्ते स्युरतःपरम् ॥ १७६ ॥
उपनेया न ते विप्रैर्नाध्याप्याः शूद्रधर्मिणः ॥
व्यवहार्या नैव याज्या इति धर्मविदो विदुः ॥ १७७ ॥
स्त्रीणामुद्वाह एको वै वेदोक्तः पावनो विधिः ॥
स्त्री-पुंसोर्यत्र विन्यासस्तयोर्[५]रन्योन्यमुच्यते ॥ १७८ ॥

---

१. E. and F. read नाध्येयाः for नाध्याप्याः. २. B. reads this line in the following manner—

अनाद्यं न दिवासायं शुभमिच्छन्नचाश्नुते ।

३. In B. this verse is omitted. ४. D. and E. read नचाश्नुते for समश्नुते.
५. C. reads सून्वोः for तयोः.

स्वस्मिन्यस्माद्विभर्त्येषा पतिं, बिभर्ति सोऽपि ताम् ॥
अतो भार्या च भर्ता चेत्यत्र वेदो निदर्शनम् ॥ १७९ ॥

पतिर्विशति यज्जायां गर्भो भूत्वेह मातरम् ॥
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ १८० ॥

जायोक्ता तेन भर्ता वै यदस्यां जायते पुनः ॥ १८१ ॥
इयमाभवनं भार्या बीजमस्यां निषिच्यते ॥
देवा ऊचुर्मनुष्यांश्च स्वभार्या जननी तु वः ॥ १८२ ॥
आत्मना जायते ह्यात्मा सा चैव पतितारिणी ॥
भार्या जाया जनन्येषा इति वेदे प्रतिष्ठिता ॥ १८३ ॥

यस्मात्स त्राति पुन्नाम्नो नरकात् पुत्र उच्यते ॥
सर्वां संसृतिमाहृत्य स याति ब्रह्मणैकताम् ॥ १८४ ॥

पिता जातस्य पुत्रस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥
सर्वं तेन फलं प्राप्तमैहिकामुष्मिकं च यत् ॥ १८५ ॥

किं दण्डैरजिनैस्तीर्थैस्तपोभिः किं समाधिभिः ॥
पुमांसः पुत्रमिच्छध्वं स वै लोके वदावदः ॥ १८६ ॥

प्राणोऽन्नमस्मिन् शरणं हि वासो रूप्यं हिरण्यं पशवो विवाहाः ॥
सखा च यज्वा कृपणश्च पुत्री ज्योतिः परं पुत्र इहाप्यमुत्र ॥१८७॥

स पुण्यकृत्तमो लोके यस्य पुत्राश्चिरायुषः ॥
विशेषेण हि धर्मज्ञाः स परं ब्रह्म विन्दति ॥ १८८ ॥

पुत्रेण प्राप्यते स्वर्गो जातमात्रेण तु ध्रुवम् ॥
तस्मादिच्छन्ति सर्वे हि पशवोऽपि वयांसि च ॥ १८९ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read यदिदं भवनं for इयमाभवनं. २. B. C. D. E. F. read सैषापरत्र विधारिणी for सा चैव पतितारिणी. ३. A. reads ब्रह्मलोकताम्; while B. reads ब्रह्मणः पदम्. ४. B. D. E. and F. read °आमुत्रिकं for °आमुष्मिकं. ५. In this line the reading differs much, as— A. reads स वै लोको विशांवरः and C. substitutes ते वै लोकेश्वराद्वराः But while B. reads पुत्रमिच्छांति ते वै लोकेश्वराद्वराः and F. reads पुत्रानिच्छन्तु ते वै लोकवरान्वराः. ६. B. C. D. E. read रूपं for रूप्यं. ७. A. B. E. and F. read जाया for यज्वा. ८. B. D. and E. read धर्मत्वात् for धर्मज्ञाः; while F. reads धर्मज्ञ. ९. B. D. E. and F. read निश्चितं for ध्रुवम्.

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥
पुत्रस्यापि च पुत्रत्वं यत्त्राति[1] नरकार्णवात् ॥ १९० ॥

यः पिता स तु पुत्रः स्यात् जायैव हि जनन्यपि ॥
न पृथक्त्वं विदुस्तज्ज्ञास्तयोश्चाऽपरयोरपि ॥ १९१ ॥

अयं हि पन्थाः पुरुषस्य तस्य ध्रुवं भवेत्पुत्रजन्मेह यस्य ॥
तद्वीक्ष्य चोर्ध्वं पशवो वयांसि पुत्रार्थिनो मातरमारुहन्ति ॥ १९२ ॥

जनिष्यमाणानिच्छन्ति पितरः स्वकुले सुतान् ॥
कश्चिद्गत्वा गयायां नोऽवश्यं[2] पिण्डान् प्रदास्यति ॥ १९३ ॥

यक्ष्यत्यन्योऽश्वमेधेन नीलं मोक्ष्यति गोवृषम् ॥
एष्टव्यं[3] पितृभिः सर्वं पुत्रेभ्यः सकलं फलम् ॥१९४॥

शुद्धः शौर्यैकचित्तो वा प्राणान्मोक्ष्यति संयुगे ॥
दानदो वा कुरुक्षेत्रे ज्ञानी वाथ भविष्यति ॥ १९५ ॥

जीवतो वाक्यकरणात् क्षयाहे भूरि भोजनात् ॥
गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥ १९६ ॥

पुच्छे शिरसि यः शुक्लः शुक्लायाल्लोहितं वपुः ॥
देवाद्यभीष्टो[4] नीलोऽयमुत्सृष्टः पावनो वृषः ॥ १९७ ॥

रक्तो वा यदि वा शुक्लः सुविषाणः शुभेक्षणः ॥
यो न हीनातिरिक्ताङ्गस्तं गोसहितमुत्सृजेत् ॥ १९८ ॥[5]

दुहितापि तथा साध्वी श्वशुरयोरुपास्तिकृत् ॥
पतिव्रता च धर्मज्ञा पित्रोर्द्युगतिकृद्भवेत्[6] ॥ १९९ ॥

यः पिता स च वै पुत्रस्तत्समा[7] दुहिताऽपि च ॥
पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥ २०० ॥

तत्सुतः पावयेद्वंशान्वीन्वै मातामहादिकान् ॥
दौहित्रः पुत्रवत्स्वर्गे[8] उक्तौ शास्त्रैश्चतौ समौ ॥ २०१ ॥

---

१. B. D. E. read त्रायते for यत्त्राति. २. B. reads वंशे and C. D. E. वंश्यः for ऽवश्यं. ३. C. reads यष्टव्यं for एष्टव्यं. ४. C. substitutes वेदाद्यभीष्टो for देवाद्यभीष्टो. ५. B. D. E. and F. read

रक्तःकृष्णोऽपि तच्छुक्लः भूविषाणः शुभेक्षणः। .

६. A. reads °दा भवेत् for °कृत् भवेत्. ७. A. reads तन्माता for तत्समा. ८. A. B. and F. read स्वर्ग्यः for स्वर्गे.

आधानादिकसंस्काराः प्रोक्ता ये वै द्विजन्मनः ॥
कर्तव्याश्च स्वशाखोक्ताः केचित्कुलक्रमेण च ॥ २०२ ॥
चत्वारिंशच्च ते सर्वे निषेकाद्याः प्रकीर्तिताः ॥
मखदीक्षा च विविधा तथैवान्त्येष्टिकर्म च ॥ २०३ ॥
कुलाचारोऽपि कर्तव्य इति शास्त्रविदो विदुः ॥
देशाचारस्तथा धर्म इति प्राह पराशरः ॥ २०४ ॥
अयं हि परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः ॥
हीनाचारश्च पुरुषो निन्द्यो भवति सर्वशः ॥ २०५ ॥
क्लेशभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥
आचारे व्यवहारे च दुराचारो विपर्ययः ॥ २०६ ॥
नृणामाचरतो धर्मः स्यादधर्मो विपर्ययात् ॥
तस्मादाद्ये ऽनुवर्तेत व्यत्ययं तु विवर्जयेत् ॥ २०७ ॥

आचारवन्तो मनुजा लभन्ते
आयुश्च वित्तं च सुतांश्च सौख्यम् ॥
धर्मं तथा शाश्वतमीशलोकम्
अत्रापि विद्वज्जनपूज्यतां च ॥ २०८ ॥

वेदाः सहाङ्गैस्सपुराणविद्याः
शास्त्राणि वेद्यानि च तद्विहीनम् ॥
कुर्युर्न वै तान्यपि संस्मृतानि
नरं पवित्रं प्रवदन्ति वेदाः ॥ २०९ ॥

येऽधीतवेदाः क्रियया विहीनाः
जीवन्ति वेदैर्मनुजाधमास्तान् ॥
वेदास्त्यजेयुर्निधनस्य काले
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ २१० ॥

---

१. All except A. read आचारः for अयं हि. २. D. E. and F. read प्रेत्य चेह विनश्यति for निन्द्यो भवति सर्वशः. ३. B. and F. read this line thus:—

आचारो व्यवहारश्च दुराचारो विपर्ययः ।

and C. reads—

आचारे व्यवहारेच दुराचारविपर्ययः ।;

while F. reads simply अनाचारो for दुराचारो.

४. थु° for तु. ५. A. B. D. E. and F. substitute सर्वाणि for वेद्यानि. ६. Except A. all read thus—कुर्युः स्वधीतान्यपि न स्मृतानि for कुर्युर्न वै तान्यपि संस्मृतानि.

आचारहीननरदेहगताश्च वेदाः
शोचन्ति किं नु कृतवन्त इतिस्म चित्ते ॥
यन्नोऽभवद्वपुषि चास्ये[1] शुभप्रहाणे
स्थानं तदत्र भगवान् विधिरेव शोच्यः[2] ॥ २११ ॥

कर्तव्यं यत्नतः शौचं शौचमूला द्विजातयः[3] ॥
शौचाचारविहीनानां सर्वाः स्युर्निष्फलाः क्रियाः ॥ २१२ ॥

तत्सद्भिर्द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥
विण्मूत्रशोधनं बाह्यं चित्तशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ॥ २१३ ॥

मृद्भिरद्भिरनालस्यं तत्कर्तव्यं द्विजातिभिः ॥
भावशुद्धिः परं शौचमाहुराभ्यन्तरं बुधाः ॥ २१४ ॥

गन्धलेपापहं बाह्यं शौचमाहुर्मनीषिणः ॥
यस्य पुंसस्तु तच्छौचं शौचैस्तस्य किमन्यकैः ॥ २१५ ॥

वाङ्-मनो-जलशौचानि सदा येषां द्विजन्मनाम् ॥
त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्ग्यो नात्र संशयः ॥ २१६ ॥

स्त्रियं रिरंसुर्द्रविणं जिहीर्षुर्वधं चिकीर्षुर्मनुजः परस्य ॥
विवक्षुरत्यन्तमवाच्यवाचं[4] कथं स शुद्धिं समुपैति शौचात् ?॥२१७॥

किं निष्कामस्य नारीभिः किं गतासोश्च भेषजैः[5] ॥
जितेंद्रियस्य किं शौचैर्निष्फलं[6] मूर्खदानवत्[7] ॥ २१८ ॥

न गतिर्मूर्खदानेन न तारोऽम्बुनि चाश्मनः ॥
तस्मात्तस्य न दातव्यं सह दात्रा स मज्जति ॥ २१९ ॥

यथा भस्म तथा मूर्खो विद्वान्प्रज्वलिताग्निवत् ॥
होतव्यं च समिद्धेऽग्नौ जुहुयात् को नु भस्मनि ॥ २२० ॥

यथा शूद्रस्तथा मूर्खो शूद्रश्च भस्मवत्तथा ॥
शूद्रेण सह संवासं मूर्खे दानं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥

ग्रहीता यो न चेद्विद्वान् तं दाता रोहिको यथा ॥
आत्मानं तारयेत्तं च नदीं वैतरणीं द्विजः ॥ २२२ ॥

---

१. B. D. E. and F. read पुण्य° for चास्य. २. A. reads कर्ता for शोच्यः. ३. D. and E. read द्विजाः स्मृताः for द्विजातयः ४. A. reads °वाच्यं for °वाचं. ५. A. and F. read सद्द्विजैः for भेषजैः. ६. B. and F. read निष्फलैः for निष्फलं. ७. Except A. and C. all read मूर्खदत्तवत्.

योगी मूर्खो विशदाचारः षट्कर्माभिरतः सदा ॥
स नयन् स्वर्गमात्मानं वृद्धांश्चैव न पीडयेत् ॥ २२३ ॥
न विद्या न तपो यस्य ह्याद्त्ते च प्रतिग्रहम् ॥
निपातयन् स दातारमात्मानमप्यधो नयेत् ॥ २२४ ॥
हेम-भूमि-तिलान् गाश्च अविद्वानाददाति यः ॥
भस्मीभवति सोऽह्नाय दातुःस्यान्निष्फलं च तत् ॥ २२५ ॥
तस्मादविद्वान्नाददाद्यादल्पशोऽपि प्रतिग्रहम् ॥
विषतत्वापरिज्ञानी विषेणाल्पेन नश्यति ॥ २२६ ॥
सर्वं गवादिकं दानं पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥
विद्वद्भिर्न त्वपात्रे तु गतिमिच्छद्भिरात्मनः ॥ २२७ ॥
हस्ति-कृष्णाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः ॥
सद्भिग्रास्ताञ्च गृह्णीयुर्गृह्णानास्तु पतन्ति ते ॥ २२८ ॥
कृष्णाजिनप्रतिग्राही हयानां शुक्तविक्रयी ॥
नवश्राद्धस्य यो भोक्ता न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ २२९ ॥
यो गृह्णाति कुरुक्षेत्रे ग्रामं गां द्विमुखीं गजम् ॥
नवश्राद्धान्नभुग्यश्च वर्ज्यो निर्माल्यवद्विजाः ॥ २३० ॥
एते यान्त्यन्धतामिस्रं यावन्मनुसहस्रकम् ॥ २३१ ॥
विष्णोश्च वह्नेश्च रवेश्च जाता पृथ्वी च राज्ञश्च मुनीश गौश्च ॥
काले सुपात्रे विधिना प्रदत्ताः प्राप्नोति लोकत्रयमेतदुक्तम् ॥२३२॥
वेदविद्वान्सदाचारः सदा वसति सन्निधौ ॥
भोजने चैव दाने च वर्जनीयो न सत्तमैः ॥ २३३ ॥
अत्यासन्नानधीयानान्ब्राह्मणान्यो व्यतिक्रमेत् ॥
भोजने चैव दाने च हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ॥ २३४ ॥
अनृचोऽपि निराचाराः प्रतिवासनिवासिनः ॥
अन्यत्र हव्य-कव्याभ्यां भोज्याःस्युरुत्सवादिषु ॥ २३५ ॥

---

१. C. only reads विद्यते for विद्या न. २. This whole line is read in B. C. D. E. and F. thus—आददानस्त्वनाचारो दातारमपि वर्जयेत्. ३. A. reads मार्गं for ग्रामं. ४. B. E. and F. read हयम् instead of गजम्. ५. A. reads this verse as—

पृथ्वी च वेदाश्च मुनीश गौश्च कालेच पात्रे विधिना प्रदत्ताः ।
नरेण येनेह शुभेप्सुना चेत् स प्राप्नोति लोकत्रयमेतदुक्तम् ॥.

६. B. D. E. and F. read °वेश्म° for °वास°.

प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्राप्तायां बृहदापदि ॥
विप्रोऽश्नन्प्रतिगृह्णन्वा यतस्ततोऽपि नाघभाक् ॥ २३६ ॥

गुर्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं च सर्वतः ॥
प्रत्याद्दद्याद्द्विजाग्र्यस्तु भृत्यर्थमात्मनोऽपि च ॥ २३७ ॥

दधि-क्षीरा-ऽऽज्य-मांसानि गन्ध-पुष्पा-ऽम्बु-मत्स्यकान् ॥
शय्या-ऽऽसनाशनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥ २३८ ॥

अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समाद्द्यादयाचितम् ॥
पतितादिस्तदन्येभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥ २३९ ॥

शंकः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तस्तुसंवृतम् ॥
लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥ २४० ॥

प्रतिग्रहमृणं वापि याचितं यो न यच्छति ॥
तत्कोटिगुणग्रस्तोऽसौ मृतो दासत्वमृच्छति ॥ २४१ ॥

दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते ॥
उभौ तौ नरकं यातौ दाता चापि प्रतिग्रही ॥ २४२ ॥

अपात्रस्य हि यद्दत्तं दानं स्वल्पमपि द्विजाः ॥
ग्रहीता तत्क्षणाद्याति भस्मत्वं चाप्यवारितः ॥ २४३ ॥

वदन्ति कवयः केचिद्दान-प्रतिग्रहौप्रति ॥
प्रत्यक्षलिङ्गमेवेह दातृ-याचकयोरतः ॥ २४४ ॥

दातृहस्तो भवेदूर्ध्वं ग्रहीतुश्च भवेदधः ॥
दातृ-याचकयोर्भेदो हस्ताभ्यामेव सूचितः ॥ २४५ ॥

सून्यादीनां चतुर्णां च तथा निन्दितभूपतेः ॥
न विद्वान् प्रतिगृह्णीयात्प्रतिगृह्णन्व्रजत्यधः ॥ २४६ ॥

दुष्टा दशगुणं पूर्वात् सूनि-चक्रयथ मद्यकृत् ॥
वेश्या निषिद्धनृपतिः प्रतिग्रहे परः क्रमात् ॥ २४७ ॥

---

१. B. D. E. and F. read तु संवृतम् for सु संवृतम्. २. B. D. E. and F. read दीयमानं for लभ्यमानं. ३. A. substitutes सुनिश्चितम् for अल्पकं फलम्. ४. Except E. and F. read स कोटिगुणितमस्तो for तत्कोटिगुणमस्तोऽसौ. ५. E. and F. read अविचारतः for चाप्यवारितः. ६. A. E. and F. read मुनयः for कवयः. ७. B. reads this line thus—

प्रत्यक्षलिङ्गमेवैकं स्याद्दात-याचकयोरिह ।.

८. A. and C. read अधस्तिष्ठेत्प्रतिगृही for ग्रहीतुश्च भवेदधः.

परपाकं वृथा मांसं देवानामपि दूषितम् ॥
अनुपाकृतमांसं च नाद्यं च लशुनादिकम् ॥ २४८ ॥

न भोक्तव्यमभोज्यान्नं कन्द-मूलादिकं च यत् ॥
न पातव्यमपेयं च द्विजैरत्यन्तगर्हितम् ॥ २४९ ॥

सत्यं युक्तं सदा ब्रूयात् अनैर्धर्मं समाचरेत् ॥
यमान्सनियमान्कुर्याद्गार्हस्थ्यं व्रतमाचरन् ॥ २५० ॥

मातृ-पितृनुपाध्यायान् गुरून्विप्रान्सदाऽर्चयेत् ॥
एतांच्छ्रेष्ठांस्तथा चान्यान्नित्यं विप्राभिवन्दनम् ॥ २५१ ॥

दमं सेवेत सततं दानं दद्याच्च सर्वदा ॥
दयां च सर्वदा कुर्यात्तद्विना नरकाश्रयः ॥ २५२ ॥

दाम्यन्स सर्वदाऽऽत्मानं मनो दाम्यं सदा द्विजैः ॥
दयध्वमिति चैवैषां श्रुतिर्वाजसनेयिकी ॥ २५३ ॥

यन्विदं कारकं कुर्यात्स्तनयित्नुर्ध्वनिं दिवि ॥
ददेद्वेति दमं दानं दयामिति च शिक्षयेत् ॥ २५४ ॥

रसा रसैः समा ग्राह्या देया अपि च नान्यथा ॥
न रसैर्लवणं ग्राह्यं समतो हीनतोऽपि वा ॥ २५५ ॥

तिला अपि समा देया धान्यैरन्यैर्द्विजातिभिः ॥
प्रपीड्या नैव यंत्रेषु ब्रूयुरेतन्मनीषिणः ॥ २५६ ॥

तिलवत्सर्ववस्तूनि सस्नेहानि द्विजातिभिः ॥
अप्रपीड्यानि यंत्रेषु ब्रूयुरेतन्मनीषिणः ॥ २५७ ॥

विक्रयव्यपदेशेन दुग्ध-दध्यादिसर्पिषाम् ॥
शुश्रूष्यान्न तिरस्कुर्यादुपास्यान्नावधीरयेत् ॥ २५८ ॥

---

१. B. D. E. and F. read शक्त्या च instead of दद्याच्च. २. B. D. E. and F. omit सर्वदा. and read जंतुषु In its place. ३. in B. E. and F. the reading of this whole line is thus—

सद्विजाः सर्वदात्मानं दाम्यदत्तं सदा जनाः ।,

and D.

सद्विजानां च सन्मानं दानं दत्तं सदाजनाः ।.

४. A. reads दद्यात् for ददेत्. ५. A. reads रक्षयन्. ६. A. and F. read this whole line, as—

न ते यंत्रेण निष्पीड्याः पातयन्ति निपीडिताः ।.

७. This verse is omitted by all except A.

लोभात्कुर्याद्द्विजन्मा यः स तु शूद्रसमत्वभाक् ॥
न निन्द्यांश्च समभ्यर्च्यांश्च विक्रीणीत गर्हितान् ॥ २५९ ॥

अदेयानि न वै दद्यादत्याज्यानि न वै त्यजेत् ॥
अभाष्यांश्चैव भाषेच्च हीनाङ्गाद्यांश्च न क्षिपेत् ॥ २६० ॥

न संवदेच्च पित्राद्यैः पतिताद्यैर्न संविशेत्[१] ॥
न मतिं नीचवर्णाय दद्यादुच्छिष्टमेव च ॥ २६१ ॥

मतिं शूद्रस्य यो दद्याद्यश्चैनं पर्युपासते ॥
न किञ्चित्तस्य चाख्येयं व्रतादि नियमादिकम् ॥ २६२ ॥

आचक्षाणस्तु तद्धर्मं नरकाग्नौ प्रपच्यते ॥
नाद्यादन्नं निषिद्धं स्वप्याद्वा नार्द्धरात्रिषु[३] ॥ २६३ ॥

वेदविद्याविर्तानानि[४] विक्रीणीत न कर्हिचित् ॥
नापत्यानि रसाद्यानि[५] भूवृत्तिं चान्वये सति ॥ २६४ ॥

नापः पिबेत् स्वपाणिभ्यां न च कण्डूतिकृद्भवेत्[६] ॥
विदिक्-प्रत्यगुदग्रस्तु शयीताह्नि न सन्ध्ययोः ॥ २६५ ॥

पादुकादि न पालाशं न वृक्षादिनिकृन्तनम् ॥
नोत्सृज्यं[७] ष्ठीवनाद्यं च कदाचिद्वै गवादिषु ॥ २६६ ॥

पञ्चां स्पृश्यं गवाद्यं नो नोच्छिष्टं न च तद्गतिः ॥
न लंघ्यं वत्स-तंत्र्यादि वाय्वग्न्योर्नान्तरा गतिः[८] ॥ २६७ ॥

न द्वयोर्विप्रयोर्नाम्न्योः सौरभेय्योः पति-स्त्रियोः ॥
विप्राग्न्योर्विप्रपिण्डानां नोग्रोक्ष्णोर्विष्णु-तार्क्ष्ययोः ॥ २६८ ॥

सौरभेयोर्जलाग्न्योश्च माहेयी-जलयोरपि ॥
भानु-व्योमादिकानां तु न कुर्यादन्तरा गतिम् ॥ २६९ ॥

---

१. B. reads संवदेत and F. संश्रयेत् for संविशेत्. २. B. D. E. F. read नरकं प्रतिपद्यते for यश्चैनं पर्युपासते ३. A. B. D. E. F. read सन्ध्याशय्यार्धरात्रिषु for स्वप्याद्वा नार्धरात्रिषु. ४. A. reads निपानानि; while B. D. E. and F. read न यानानि for वितानानि. ५. D. E. and F. read समग्रानि for रसाद्यानि. ६. A. reads कण्डूयति क्वचित् for कण्डूतिकृद्भवेत्; while F. reads कण्डूप्रतिकृद्भवेत्. ७. B. D. E. and F. substitute नोत्सार्यं for नोत्सृज्यं. ८. B. D. E. read वा स्वर्गौ for वाय्वग्न्योः.

भोजनादिषु नासक्तां पश्येन्न विगतांशुकाम् ॥
न गच्छेत्स्त्रीं रजोयुक्तां न चाश्नीयात्तया सह ॥
नगच्छेत्स्त्रीं रोगयुक्तां प्रसुप्यान्न तया सह ॥ २७० ॥

उत्तरीयं विना नैव ः. नग्नो ऽधः शयीत च ॥
न गेहे चैव मार्गादौ न निषिद्धककुम्मुखः ॥ २७१ ॥

नोपगन्तुं सुरार्चादि न च विष्ठागृहान्तिके ॥
अतिकालातियाने च शुभमिच्छन्विवर्जयेत् ॥ २७२ ॥

ज्येष्ठेन्द्रचाप-भद्राद्या मूलनाम्ना न निर्दिशेत् ॥
इन्द्रचापं धयन्तीं गौनि ख्यातव्ये परस्य ते ॥ २७३ ॥

वर्जयेद्धावनं चैव पादयोः कांस्यभाजने ॥
पैशुन्यं मर्मभेदं च न वदेन्म्लेच्छभाषितम् ॥ २७४ ॥

प्राकृतं च कुशास्त्राणि पाषण्डं हैतुकानि च ॥
न श्रोतव्यानि विप्रेण यातनाकारणानि च ॥ २७५ ॥

न करं मस्तके दद्यान्मस्तकं न करे तथा ॥
न जानुनोः शिरो धार्यं नाऽप्रावृतशिरा भ्रमेत् ॥ २७६ ॥

वैणाश्च बद्धाश्च कदर्यचोराः
क्लीबाभिशस्ता गणिका तु या च ॥
यो वृद्धजीवी गणदीक्षका ये
तेषां न भोज्यं ह्यशनं द्विजातैः ॥ २७७ ॥

क्रूरातुरा वृद्ध-चिकित्सकाश्च
या पुंश्चली यौ च विरोधि-शत्रू ॥
व्रात्योग्रमत्ता अबलाजिताश्च
अग्राह्यमेषामशनं द्विजस्य ॥ २७८ ॥

---

१. A. reads भोजनारिपानासक्तां for भोजनादिषु नासक्तां. २. B. D. E. read जनैर्युक्तां for रजोयुक्तां. ३. A. omits this line; while F. reads नावहेचैव मार्गादौ for न गेहे चैव मार्गादौ. ४. A. reads अतिकालानि यामेन. for अतिकालातियाने च. ५. B. D. E. F. substitute °हद्रा° for °भद्रा°. ६. D. and E. read नराः for °तुराः. ७. A. D. and F. read क्रुद्ध° for वृद्ध°. ८. A. D. E. and F. substitute स्यामाद्यम् for अमाह्यम्.

ये दाम्भिका ये च सुवर्णकारा
उच्छिष्टभोजी पतितश्च यश्च ॥
ये पुत्रभार्या बहुयाजका ये
विप्रेण चैषां न हि भोज्यमन्नम् ॥ २७९ ॥

ये सोम-शस्त्रास्त्र-कृताम्बु-तक्र-
क्षीराज्य-मांसं लवणाजिनानि ॥
क्षौमानि लाक्षा च तिलान्फलानि
विक्रेयुरेषामशनं न भोज्यम् ॥ २८० ॥

जीवन्ति वृत्त्या-रसदानपानां
कर्मारका येऽपि च तन्तुवायाः ॥
राजा नृशंसो रजकः कृतघ्नो
भोज्याशना नैव विहिंसकाश्च ॥ २८१ ॥

ये चैलधावाश्च सुराकृतो ये
पैशून्यवाचो ह्यनृतंवदाश्च ॥
ये बन्दिनो येऽपि च चाक्रिकाश्च
विप्रस्य चैतेऽपि न भोज्यसस्याः ॥ २८२ ॥

मध्वासव-मधूच्छिष्ट-दधि-क्षीर-रसौदनान् ॥
मनुष्योपल-धूपांश्च कुश-मृत्पुष्प-वीरुधः ॥ २८३ ॥

कौशेय-केश-कुतपाज्जीरं विषरसांस्तथा ॥
शाकैकशफ-पिण्याक-गन्धानौषधिमूलकाः ॥ २८४ ॥

विक्रीणन्ति य एतानि वस्तूनि मनुजाधमाः ॥
तेषामन्नं न भोक्तव्यं तथोपपतिवेश्मनः ॥ २८५ ॥

---

१. B. D. and E. substitute विप्र° for पुत्र°. २. A. reads this, thus—विप्रस्य चैतेऽपि न भोज्यधान्याः; while B. D. and E. read विप्राश्च नैते ऽपि न भोज्यधान्याः. ३. B. D. E. and F. read भिक्षा instead of लाक्षा. ४. In A. the reading of this line is thus – एषां न विक्रीतकुरसमाद्यम्. ५. A. reads रसमायया वा for रसदानपानां. ६. B. and F. read तन्तुवाद्याः for तन्तुवायाः. ७. B. and E. read तैलधाराः for चैलधावाः. ८. B. D. E. and F. read वितथं° for ह्यनृतं°. ९. Only F. reads विप्रेण for विप्रस्य. १०. E. and F. read °शिफ° for °शफ°.

योऽपचस्य कदर्यस्य भुञ्जीतान्नं द्विजाधमः ॥
तत्क्षणाच्छूद्रवत्स स्यान्मृतो विट्शूकरो भवेत् ॥ २८६ ॥

योऽन्नं वार्द्धुषिकस्याद्यादजापालादिकस्य च ॥
अन्यस्यापि निषिद्धस्य सोऽनन्तं नरकं व्रजेत् ॥ २८७ ॥

पाणिगृहीतभार्यायां सत्यां यस्तु नराधमः ॥
शूद्रीहस्तेन भुञ्जीत पतितः स सदैव तु ॥ २८८ ॥

त्यक्ता येनोढभार्या तु त्यक्तः स पितृ-दैवतैः ॥
त्यक्तो देवैः स पापीयांच्छूद्रादप्यधमः स्मृतः ॥ २८९ ॥

यः शूद्रीं भजते नित्यं शूद्री तु गृहमेधिनी ॥
वर्जितः पितृदेवैस्तु रौरवं यात्यसौ द्विजः ॥ २९० ॥

यः शूद्र्यां च स्वयं जातो ह्यन्यस्यां सोऽपि वै पुनः ॥
अन्यस्यां च पुनः सोऽपि किमस्य प्रेत्य चिन्तनम् ॥ २९१ ॥

सर्वान् भुञ्जीत नरकान्विंशतिं त्वेकवर्जितान् ॥
रौरवादीन्क्रमेणैव पापिष्ठो यावदम्बरम् ॥ २९२ ॥

हेमन्तशिशिरत्वोश्च प्रोष्ठपद्याः परस्य च ॥
पञ्चस्वपरपक्षेषु कार्याः साग्निभिरष्टकाः ॥ २९३ ॥

हेमन्ते शिशिरे चैका एकैकाथ तथा परा ॥
प्रोष्ठपद्यां द्विजास्तिस्रो ह्यष्टका इति केचन ॥ २९४ ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च तथैवाऽऽग्रयणद्वयम् ॥
चातुर्मास्यव्रतान्येव कार्याणि साग्निकैर्द्विजैः ॥ २९५ ॥

अनूचानकृतं कुर्युः सदैव व्रतचारिणः ॥
अनूचानकुले जाताः सदैव व्रतचारिणः ॥
अग्निहोत्ररता नित्यं माता-पित्रादिपूजकाः ॥ २९६ ॥

प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च जप-होमपरायणाः ॥
वृत्तवन्तश्च ये विप्राः स्नातकास्ते प्रकीर्तिताः ॥ २९७ ॥

---

१. B. D. E. and F. read ऽपथ्यस्य for ऽपचस्य. २. B. D. and E. subsitute ह्यन्ते for ऽनन्तं. ३. B. E. and F. read वसेत for व्रजेत. ४. A. reads स्यात्तदैव; while B. F. read तथैव. for सदैव. ५. Only F. reads स्नातकैः for साग्निकैः.

सङ्क्रान्तिरर्कवारश्च व्यतीपातो युगादयः ॥
शुभर्क्ष-दिन-योगेषु कार्याः साग्निभिरष्टकाः ॥ २९८ ॥
न शूद्राद्भिक्षितेनैतत्कर्तव्यं कर्म सद्विजैः ॥
चण्डालत्वमवाप्नोति यज्ञार्थं शूद्रयाचकः ॥ २९९ ॥
लब्धं यज्ञाय यो विप्रो न दद्याद्यज्ञकर्मणि ॥
स वायसोऽथ वा गृध्रः काको वाऽथ प्रजायते ॥ ३०० ॥
शिलोञ्छवृत्तिर्विप्रः स्यादथ वैकाहिकाशनः ॥
त्र्यहाहिकाशनो वास्यात् कुम्भीकुशूलधान्यकः ॥ ३०१ ॥
पूर्वपूर्वतरः श्रेयान् तेषां सद्भिः प्रकीर्तितः ॥
सोमपः स्यात् त्रिवर्षान्निस्तत्पूर्वकृतसमाशनः ॥ ३०२ ॥
सोमेष्टिं पशुयज्ञं च कुर्वीत प्रतिवासरम् ॥
इष्टिर्वैश्वानरी या तु कर्तव्यैतदसम्भवे ॥ ३०३ ॥
सत्यामर्थस्य सम्पत्तौ न कुर्याद्धीनदक्षिणम् ॥
तत्कृतं च भवेद्व्यर्थं प्राप्नुयात्पशुयोनिताम् ॥ ३०४ ॥
श्रद्धापूतं प्रदातव्यं पात्रे दानं समर्चितम् ॥
याचितेऽपि हि दातव्यं पूतं च श्रद्धया धनम् ॥ ३०५ ॥
शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन्वै मासं मासार्धमेव च ॥
तद्योनावेव जायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः ॥ ३०६ ॥
आशूद्रस्थशूद्रान्नो मृतः श्वाचोपजायते ॥
द्वादशं दश वाष्टौ च गृध्र-शूकर-पुल्कसाः ॥ ३०७ ॥
उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ॥
जुह्वन्वापि जपन्वापि गतिमूर्ध्वां न विन्दति ॥ ३०८ ॥
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ॥
वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥ ३०९ ॥

---

१. F. reads °यामाश्च for °योगेषु. २. B. D. E. and F. read this whole line thus—

सभासः काको गृध्रो वा श्मशाने निर्जले भवेत् ।;

while A. substitutes भासोऽप्यथ वा for वायसोऽथ वा. ३. B. E. and F. read द्विच्याहिकाशनो वा for त्र्यहाहिकाशनो वा and D. reads त्र्यहाहिकाशोवा पि. ४. B. reads त्रिवर्षान्तः. ५. B. D. E. F. read—

याचितेनाऽपि दातव्यं श्रद्धापूत धनं नरैः ।.

६. मासाद्विप्रस्तु शूद्रान्नो is the reading in A.

आमं शूद्रस्य पक्कान्नं पक्कमुच्छिष्टमुच्यते ॥
तस्मादामं च पक्कं च शूद्रस्य परिवर्जयेत् ॥ ३१० ॥

तस्माच्छूद्रं न भिक्षेरन्यज्ञार्थं सद्द्विजातयः ॥
श्मशानमेव यच्छूद्रस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ३११ ॥

कणानामथ वा भिक्षां कुर्याच्चेद्वृत्तिकर्शितः ॥
सच्छूद्राणां गृहे कुर्वन्न तत्पापेन लिप्यते ॥ ३१२ ॥

विशुद्धान्वयसञ्जातो निवृत्तो मांस-मद्यतः ॥
द्विजभक्तिर्वणिग्वृत्तिस्सच्छूद्रः सम्प्रकीर्तितः ॥ ३१३ ॥

उदक्यास्पृष्ट-सङ्घुष्टं वाक्षितं वाप्युदक्यया ॥
श्वस्पृष्टं शकुनोत्सृष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ३१४ ॥

उच्छिष्टं च पदास्पृष्टं शुक्तं च पतितेक्षितम् ॥
पर्युषितं चिरस्थं च केश-कीटाद्युपाहतम् ॥ ३१५ ॥

पङ्क्त्युच्छिष्टं गवाघ्रातं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
नाश्नीरन्नेतदशनं शंमिच्छन्तो द्विजातयः ॥ ३१६ ॥

शूद्राणामपि भोज्यान्नाःस्युःसीरि-नापितादयः ॥
सस्नेहमशनं भोज्यं चिरस्थमपि यद्भवेत् ॥ ३१७ ॥

अनाक्ता अपि भोज्याः स्युः सद्यःश्रितयवादयः ॥
गर्भिण्यवत्ससूतिक्या गवादेर्वर्जयेत्पयः ॥ ३१८ ॥

स्त्रीणामेकशफोष्ट्रीणां तथारण्यकमाविकम् ॥
प्रसूता ब्राह्मणी गौश्च महिष्योजास्तथैव च ॥ ३१९ ॥

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिसस्थं नवं पयः ॥
शाकादिकं च विट्जातं कवकानि च वर्जयेत् ॥ ३२० ॥

मांसं कीटादिभिर्जुष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
ये वयः क्रव्यमश्नन्ति तथा विष्ठाभुजश्च ये ॥ ३२१ ॥

---

१. In B. D. E. this verse is omitted. २. In B. D. E. this line is altered as,—

कणभिक्षां निराकुर्याद्यदि कुर्यादवृत्तिकः ।

३. All except A. read उच्छिष्टं for °उत्सृष्टं. ४. C. reads शामिषं ते for शमिच्छन्तो. ५. B. C. E. and F. read कवचानि for कवकानि; while D. reads कवक्यानि. ६. The following 34 lines are omitted in A.
७. B. reads एवं ये क्रव्यमश्नंति for ये वयः क्रव्यमश्नन्ति.

शुक-टिट्टिभ-दात्यूहाः कपोत-पिक-सारिकाः ॥
सेधाद्यांश्च पञ्चनखान् सिंहाद्यान्मत्स्यकांस्तथा ॥ ३२२ ॥
धर्मशास्त्रोदितानद्यात्सर्वाकारांश्च[१] वर्जयेत् ॥
भक्ष्यं प्राणात्यये मांसं श्राद्ध-यज्ञोत्सवेष्वपि ॥ ३२३ ॥
कृत्वा च विधिवच्छ्राद्धं पश्चात्तत् स्वयमश्नुते ॥
नाद्यादविधिना मांसं मृत्युकालेऽपि धर्मवित् ॥ ३२४ ॥
यदैवाव्ययसम्पत्तिस्तदैवामन्त्रयेद् द्विजान् ॥
यत्र वा तत्र वा काले नाद्यं त्वविधिनाऽऽमिषम् ॥ ॥ ३२५ ॥
भक्षयन्नरके तिष्ठेत्पशुलोमसमाः समाः ॥
गृहस्थोऽपि हि यो नाद्यात्पिशितं तु कदा च न ॥३२६॥
स साक्षान्मुनिभिः प्रोक्तो योगो च ब्रह्मलोकगः ॥
न स्वयं च पशुं हन्याच्छ्राद्धकालेऽप्युपस्थिते ॥ ३२७ ॥
क्रव्यादैः सारमेयाद्यैर्हतं मृगादिमाहरेत् ॥
एतच्छाकवदिच्छन्ति पवित्रं द्विजसत्तमाः ॥ ३२८ ॥
समर्थो यस्य यस्तु[२] स्यादन्नं दत्वातु देहिनाम् ॥
सतामिति[३] निरातङ्को लोकदृष्टं निगद्यते ॥ ३२९ ॥
अन्नादेरपि भक्ष्यस्य स्नेह-मद्या-ऽऽमिषस्य च ॥
महाफला निवृत्तिःस्यात्प्रवृत्तिः स्वर्गसाधना ॥ ३३० ॥
एकोऽब्दशतमश्वेन यजेत पशुना द्विजः ॥
नान्यस्तु मांसमश्नाति स्वर्गप्राप्तिस्तयोः समा ॥ ३३१ ॥
हेमराजत-शङ्खानां पात्राणां वैणवस्य च ॥
चर्मणो रज्जुवस्त्राणां शुद्धिर्जायेत वारिणा ॥ ३३२ ॥
स्फयादीनां यज्ञपात्राणां धान्यानां वाससामपि ॥
अन्येषां चयरूपाणां प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ ३३३ ॥
मार्जनान्मखपात्राणां हस्तेन मखकर्मणि ॥
अंभोजपत्रकैरुष्णैः[४] शुद्ध्यतः कौशिकाविके ॥ ३३४ ॥

---

१. B. D. E. F. read सर्पाकारान् for सर्वाकारान्. २. B. D. E. F. read यस्य for यस्तु. ३. B. D. E. F. read this line in somewhat different way, as—

सतश्चित्त निरातंको लोकदृष्टं निगद्यते ।.

४. D. reads अंभो गोमूत्रकैरुष्णैः for अंभोजपत्रकैरुष्णैः.

श्रीफलैरंशुपट्टानां सारिष्टैः कुतपस्य च ॥
मृण्मयानि पुनः पाकैः क्षौमाणि सितसर्षपैः ॥ ३३५ ॥

शुद्ध्येत कारुहस्तस्थं पण्यं यत्स्यात्प्रसारितम्[1] ॥
भैक्ष्यं च प्रोक्षणाच्छुद्धेत्स्पृष्टिः[2] साक्षान्न यस्य तु ॥ ३३६ ॥

स्त्रीमुखं च सदा शुद्धं भूमिर्लेपविवर्जिता ॥
अपरा दहनाद्यैश्च गृहं मार्जन-लेपनैः ॥ ३३७ ॥

द्रवद्रव्याणि[3] शुद्ध्यन्ति वह्निना प्लावनेन च ॥
क्रव्यादाद्यैर्हतं मांसं सर्वदा शुचि कीर्तितम् ॥ ३३८ ॥

तृप्तिकृत्सौरभेयाश्च स्वभावस्थं महीगतम् ॥
वदन्ति सूरयो वारि पवित्रमिव सर्वदा ॥ ३३९ ॥

गौर्वह्नि-भानवच्छाया जलमश्वं वसुन्धरा ॥
विप्रुषो मक्षिका वायुर्न दुष्यन्ति कदा च न ॥ ३४० ॥

शुचिः प्रस्थापने वत्सो अजाश्वौ मुखतस्तथा ॥
शुचिः प्रस्रवणे वत्सस्तथाजाश्वौ मुखे शुची ॥
न तु गौर्मुखतो मेध्या न च[4] गोमुखजा मलाः ॥ ३४१ ॥

सोम-भास्करयोर्भाभिः पथशुद्धिः प्रकीर्तिता ॥
ओष्ठाधरौ श्मश्रुकरौ सस्नेहौ भोजनादनु ॥ ३४२ ॥

नदुष्येच्छक्तिजः[5] प्राह बाल-वृद्धौ स्त्रियोर्मुखम् ॥ ३४३ ॥

स्नात्वा पीत्वा च भुक्त्वा च सुप्त्वा तप्त्वा तथैव च ॥
गत्वा रथ्यादिके चैव शुद्धिराचमनेन तु ॥ ३४४ ॥

नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥
न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ॥ ३४५ ॥

पद्माश्मलोहाः[6] फल-काष्ठ-चर्म-
भाण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात् ॥
पुंसां निशास्वध्वनि चाऽसखानां ॥
स्त्रीणां च शुद्धिर्विहिता सदापि ॥ ३४६ ॥

---

१. A. reads प्रसावितम् for प्रसारितम. २. B. D. E. and F. read सस्पृष्टिः for स्पृष्टिः. ३. B. reads द्रव्याणि चैव for द्रवद्रव्याणि. ४. A. reads नरस्य मुखजा मलाः for न च गोमुखजा मलाः; while D. reads कस्यापि मुखजा मलाः. ५. A. reads न दुष्येच्च रुजः for नदुष्येच्छक्तिजः while B. नदुष्टं ऋत्विजः प्राहस्त्रीवृद्धशिशुरोगिणाम्. ६. B. D. and E. read °लौह° for °लोहाः.

नभसः पंचदश्यां तु पंचम्यां च तथाऽपरे ॥
नभस्यस्य चतुर्दश्यामुपाकर्म यथोदितम् ॥ ३४७ ॥
तद्विदः केचिदिच्छन्ति नभसः श्रवणेन तु ॥
हस्तेन वाथ पञ्चम्यामध्यायानां वदन्ति तत् ॥ ३४८ ॥
यच्छाखयोपनीतः स्यात् ब्रह्मचारी द्विजोत्तमः ॥
तच्छाखाविहितं तस्य उपाकर्मादि कीर्त्यते ॥ ३४९ ॥
अतो वेदाधिकारित्वं वेदपाठस्य कीर्तने ॥
अनुपाकृतविप्रादेर्वेदाध्ययनदुष्कृतम् ॥ ३५० ॥
मुञ्जोपवीताजिनदण्डकाष्ठं त्याज्यं न तत्स्याद्व्रतचारिणापि ॥
अक्लिष्टमेको व्रतलोपपापं संस्कारमन्यं पुनरर्हयेयुः ॥ ३५१ ॥
ओषधीनां तु सद्भावे स्वशाखाविहितं तु यत्[1] ॥
रोहिण्यां च सहस्यस्ये उपाकर्माणि कुर्वते ॥ ३५२ ॥
न भवेदनुपाकर्मा ब्राह्मणः स्नातको व्रती ॥
कर्मच्युतो भवेद्व्रात्यो व्रात्यनिष्कृतिकृच्छुचिः ॥ ३५३ ॥
अथाऽतः स्यादनध्यायो मृतगुर्वादिषु त्र्यहम् ॥
मित्रकादिष्वहोरात्रमधीत्यारण्यकः शुचिः[3] ॥ ३५४ ॥
अष्टकासु तथाष्टम्यां पूर्णिमास्यां शशिक्षये ॥
मन्वादौ युगपक्षादार्विद्रचापोच्छ्रयेषु च ॥ ३५५ ॥
चातुर्मास्ये द्वितीयायां चतुर्दश्यामहर्निशम् ॥
अहोरात्रे नृपे संस्थे व्रतिनि श्रोत्रिये यतौ ॥ ३५६ ॥
अत्र त्र्यहमनध्यायमिच्छन्ति चापरे द्वयम् ॥
अशौचे सूतकान्ते च यावच्छुद्धिस्तयोर्भवेत् ॥ ३५७ ॥
देशान्तरगते प्रेते श्रुतेऽपि स्यादहर्निशम् ॥
गुर्वादौ वा नृपत्यादौ इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ३५८ ॥
प्रतिगृह्य त्वहोरात्रं भुक्त्वा श्राद्धिकमेव च ॥
तज्ज्ञा ब्रूयुरनध्यायानृतुसन्धावहर्निशम् ॥ ३५९ ॥
पश्वाद्यैरन्तरायातैरहोरात्रं विदुर्बुधाः ॥
अकालगर्जिते वृष्टावग्निदाहे च सप्त सा ॥ ३६० ॥

---

१. B. D. E. and F. read हितम् for तु यत्. २. B. reads रोहिण्यां चैव हस्तस्य. ३. A. reads निर्वासादिष्वहोरात्रं. for मित्रकादिष्वहोरात्रं.

सामेषु[1] दुःखितानां च स्वरादोनां च निःस्वने ॥
पतित-श्याव-शूद्रा-ऽन्त्यसन्निधाने न कीर्तयेत् ॥ ३६१ ॥
आत्मन्यशुचि देशे तु विद्युत्स्तनितरोहिते ॥
मृधे च कलहे देशविप्लवे लोकविग्रहे ॥ ३६२ ॥
पांशुवर्षेऽम्बुमध्ये च दिग्दाह-ग्रामदाहयोः ॥
नीहारे च भवेद्विद्वान्सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥ ३६३ ॥
धावंश्च न पठेद्विद्वान्पूतिगन्धस्तथैव च ॥
विशिष्टे चागते गेहे गात्रासृङ्निर्गमे तथा ॥ ३६४ ॥[2]
भोजनायोपविष्टस्य ह्युत्थितस्यार्द्रपाणिनः[3] ॥
वान्तेऽऽचान्ते तथाऽजीर्णे महारात्रेऽतिमारुते ॥ ३६५ ॥
रजोवृष्टौ च यानादौ आरूढस्य तथा द्विजः ॥
एतानन्यांश्च तत्कालाननध्यायान्विदुर्बुधाः ॥ ३६६ ॥
यो वर्जयेदनध्यायान्वेदाध्ययनकृद्विजः ॥ B
भवन्ति तस्य सफला वेदाः प्रोक्ताः फलप्रदाः ॥ ३६७ ॥
ये चैतेषु पठंत्यज्ञाः पाठलोभेन लोभिताः ॥
न शाश्वता भवेद्विद्या निष्फला चैव जायते ॥ ३६८ ॥
यः पठेद्विधिवद्वेदान् व्रती चेन्द्रियसंयमी ॥
ब्रम्हत्वमिह लोकेऽपि ऐश्वर्यसुखभाग्भवेत् ॥ ३६९ ॥
जनानां शृण्वतां मार्गे गच्छन्यस्तु पठेद्विजः ॥
निष्फलास्तस्य वेदाश्च वेदविप्लवदोषभाक् ॥ ३७० ॥
यः पठेत्स्वरहीनं तु लक्षणेन विवर्जितम् ॥
सङ्कीर्णग्राममध्ये तु स भवेद्वेदविप्लवी ॥ ३७१ ॥
ये स्वाध्यायमधीयीरन् अनध्यायेषु लोभतः ॥
वज्ररूपेण ते मन्त्रास्तेषां देहे व्यवस्थिताः ॥ ३७२ ॥
नाक्रामेदमरादीनां च्छायां च परयोषिताम् ॥
वान्त-ष्ठीवन-विण्मूत्र-कार्पासा-ऽस्थि-कपालिकाः ॥ ३७३ ॥
नावक्षेयाः कदापि स्युर्नृप-विप्रोरगादयः ॥
श्रियं कामं समाकांक्षेन्न स्पृशेन्मर्म कस्यचित् ॥ ३७४ ॥

---

१. A. reads साम्नां for सामेषु; while E. reads स्वनेषु. २. A. reads °श्व° for °श्याव°. ३. A. reads आस्थितस्यार्धपाणिनः and E. reads उच्छिष्टस्यार्द्धपाणिनः.

नित्यं वर्तेत चाजस्रं धर्मार्थौ च सदाऽर्जयेत् ॥
न कश्चित्ताडयेद्धीमान्सुतं शिष्यं च ताडयेत् ॥
ताडयेन्नाभितोऽधस्तान्न तानन्यत्र ताडयेत् ॥ ३७५ ॥

आचारेण सदा विद्वान्वर्तेत यो जितेंद्रियः ॥
स ब्रम्हपरमाप्नोति वरेण्योऽमुत्र चेह च ॥ ३७६ ॥

आचारमूलं श्रुतिशास्त्रवित्तम्
आचारशाखाश्च तदुक्तकृत्यम् ॥
आचारपर्णानि हि तन्नियोग
आचारपुष्पाणि यशोधनानि ॥ ३७७ ॥

आचारवृक्षस्य फलं हि नाकस्तस्माच्च सुस्वादुरसश्च मुक्तिः ॥
तस्मादनन्तं फलदं तु तत्वमाचारमेवाश्रय यत्नपूर्वम् ॥ ३७८ ॥
ये धर्मशास्त्रे विहिताश्च केचिद्धर्मा द्विजाग्र्योरपि ते च सर्वे ॥
यत्नेन कार्याः पितृदेवभक्तैः श्राद्धानि कार्याण्यथ तानि वक्ष्ये॥३७९॥
यत्नेन धर्मो गृहमेधिविप्रैः प्रीतेन वाचा वपुषा च कार्यः ॥
आयुःप्रजा श्रीर्भुवि पूजितत्वं तस्माल्लभन्ते दिवि देवभोगान्॥३८०॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां
धर्मसंहितायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

सप्तमोऽध्यायः ।

श्राद्धं वृद्धावचन्द्रेभच्छाया-ग्रहण-सङ्क्रमे ॥
व्यतीपात-विषुवत्कृष्णपक्ष-पात्रार्थलब्धिषु ॥ १ ॥

अष्टका ह्ययने द्वे च श्राद्धम्प्रति यदा रुचिः ॥
पुण्यः श्राद्धस्य कालोऽयमृषिभिः परिकीर्तितः ॥ २ ॥

युगादिषु च कर्तव्यं मन्वन्तरादिकेऽपि च ॥
श्राद्धकालो ह्ययं प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धर्मकर्तृभिः ॥ ३ ॥

नवान्ने नवतोये च नवच्छन्ने तथा गृहे ॥
नावेक्षवेषु चेहन्ते पितरो हि मघास्विव ॥ ४ ॥

काणः पौनर्भवो रोगी पिशुनो वृद्धिजीवकः
कृतघ्नो मत्सरी क्रूरो मित्रध्रुक् कुनखी गदी ॥ ५ ॥

विद्धप्रजननःश्वित्रि-श्यावदन्तावकीर्णिनः ॥
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो विक्लवः परनिन्दकः ॥ ६ ॥

क्लीबा-ऽभिशस्त-वाग्दुष्ट-भृतकाध्यापकास्तथा ॥
कन्यादूषी वणिग्वृत्तिर्विनाग्निः सोमविक्रयी ॥ ७ ॥

भार्याजितोऽनपत्यश्च कुण्डाशी कुण्डगोलकः ॥
पित्रादित्यागकृत्स्तेनो वृषलीपति-तर्जकौ ॥ ८ ॥

अनुक्तवृत्तिस्त्वज्ञातः परपूर्वापतिस्तथा ॥
अजापालो माहिषिकः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ ९ ॥

यो ऽसत्प्रतिग्रहग्राही यश्च नित्यं प्रतिग्रही ॥
ग्रहसूचक-दूतौ च पितृश्राद्धेषु वर्जिताः ॥ १० ॥

---

१. F. reads व्युत्पात° for व्यतीपात°. २. A. reads °वक्तृभिः for °कर्तृभिः. ३. A. reads विप्लवः परिविन्दकः for विक्लवः परनिन्दकः. ४. A. reads °काध्यापिताः for °काध्यापकाः. ५. This whole verse is omitted in E. ६. A. reads °तस्त्वज्ञातः for °स्त्वज्ञातः.

एकादशाहे भुञ्जन्तः शूद्रान्नरससंयुताः ॥
गुरुतल्पगो ब्रम्हघ्नो यस्यचोपपतिर्गृहे ॥ ११ ॥
प्रेतस्पृक् तैलनिर्णेक्ता बहुयाजक-याचकौ ॥
बक-काक-बिडाला-ऽश्व-शूद्रवृत्तिश्च गर्हितः ॥१२॥
वाग्दुष्ट-बालदमकौ नित्यमप्रियवाक् च यः ॥
आसक्तो द्यूतकामादावतिवाक् चैव दूषितः ॥ १३ ॥
निराचाराश्च ये विप्राः पितृ-मातृविवर्जिताः ॥
विद्वांसोऽपि हि नाभ्यर्च्याः पितृश्राद्धेषु सत्तमैः ॥ १४ ॥
न वेदैः केवलैर्वापि तपसा केवलेन वा ॥
सद्वृत्तैरेव सा प्रोक्ता पात्रता ब्राह्मणस्य च ॥ १५ ॥
यत्र वेदास्तपो यत्र यत्र वृत्तं द्विजाग्रगे ॥
पितृश्राद्धेषु तं यत्नाद्विद्वान्विप्रं समर्चयेत् ॥ १६ ॥
वेदशास्त्रार्थविच्छान्तः शुचिर्धर्ममनाः सदा ॥
गायत्रीब्रम्हचिन्ताकृत्पितृश्राद्धेषु पावनः ॥ १७ ॥
रथन्तरं बृहज्ज्येष्ठसामवित्त्रिसुपर्णकः ॥
त्रिमधुश्चापि यो विप्रः पितृश्राद्धेषु पूजितः ॥ १८ ॥
मातामहश्च दौहित्रो भागिनेयोऽथ मातुलः ॥
मातृस्वस्रेयत्तज्ज्ञश्च तथा मातुलजोऽपि वा ॥१९॥
जामाता श्वशुरो बन्धुर्भार्याभ्राता च तत्सुतः ॥
सुवृत्ताश्च सदाचाराश्चैते श्राद्धेषु पावनाः ॥ २० ॥
ऋत्विग्गुरुरुपाध्याय आचार्यः श्रोत्रियोऽपरः ॥
एते श्राद्धेषु वै पूज्याः ज्ञाति-सम्बन्धि-बान्धवाः ॥ २१ ॥
अग्निहोत्री च यो विप्र आवसथ्याग्निकोऽपि च ॥
पितृ-मातृपरावेतौ भोक्तव्यौ हव्य-कव्ययोः ॥ २२ ॥
कृष्येकवृत्तिजीवी यो भक्तो मात्रादिकेषु च ॥
षट्कर्मनिरतः पूज्यो हव्य-कव्ये सदैव हि ॥ २३ ॥
क्षत्रवृत्तिः सदाचारो मात्रादिभक्तितत्परः ॥
शुचिः षट्कर्मयुक्तश्च हव्य-कव्येषु पूजितः ॥ २४ ॥

---

१. This verse is omitted in A. B. D. and E. २. A. reads °निर्मोक्ता for °निर्णेक्ता. ३. B. and E. both read °बालदुष्टकौ for °बालदमकौ° ४. B. C. D. E. read द्विजाग्रते for द्विजाग्रगे. ५. A. reads °श्रेष्ठ° for °ज्येष्ठ°. ६. A. reads तृप्तिदः. ७. This verse is omitted in D.

युगानुरूपतो यस्तु विद्याचारादिसंयुतः ॥
स पूज्योऽनभिशस्तश्च षट्कर्मनिरतो द्विजः ॥ २५ ॥
इत्युक्तगुणसम्पन्नान्ब्राह्मणान्पूर्ववासरे ॥
निमन्त्रयेत तान् भक्त्या नियोगा[2]ख्यानपूर्वकम् ॥ २६ ॥
सव्येन देवतार्थं तु पित्र्[1]मपसव्यवान् ॥
ततस्तैश्चरितव्यं स्यादुक्तं पितृव्रतं द्विजैः ॥ २७ ॥
जितेन्द्रियैस्तु भाव्यं स्यादहोरात्रमतन्द्रितैः ॥
तस्मिन्नहनि प्रातर्वा यत्र श्राद्धमुपस्थितम् ॥ २८ ॥
निमन्त्रयेत तान्भक्त्या तैश्च भाव्यं जितेन्द्रियैः ॥
विप्रो[3]रः-पार्श्व-पृष्ठस्थाः पितृ-मातामहादयः ॥ २९ ॥
भु[4]ञ्जन्ति क्रमशः श्राद्धे तथा पिण्डाशिनोऽपि च ॥
निमन्त्रितो द्विजः श्राद्धे न शयीत स्त्रियासह ॥ ३० ॥
अध्वानं न तु वै यायान्न ब्रूयादनृतं वचः ॥
नाधीयीत दिवा स्वापं न कुर्वीत न संवदेत् ॥ ३१ ॥
न म्ले[5]च्छ-पतितैः सार्धं न वदेच्च निषिद्धकम् ॥
प्राङ्मुखौ दैविकौ विप्रौ पित्र्यास्त्रय उदङ्मुखाः ॥ ३२ ॥
एकैको वोभयत्र स्यादसम्पत्ताविति क्रमः ॥
पात्रं वा दैविकं कृत्वा विप्र एकस्तु पैतृके ॥ ३३ ॥
इति वा निर्वपेच्छ्राद्धं निर्धनश्चान्यदाचरेत् ॥
गत्वारण्यममानुष्यभूर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः ॥ ३४ ॥
निरन्नो निर्धनो देवाः पितरो माऽनृणं कृथाः ॥

न मेऽस्ति वित्तं न गृहं न भार्या
श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि ॥
वने प्रविश्येह रुतं मयोच्चैर्
भु[6]जौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ ३५ ॥
श्राद्धर्णमेतद्भवतां प्रदत्तं
मह्यं दयध्वं पितृदेवताद्याः ॥
अभ्याय चोत्क्षिप्य भुजावितस्ततो
दिवा च रात्रिं समुपोष्य तिष्ठेत् ॥ ३६ ॥

---

१. In B. and E. this is omitted. २. A. B. D. E. read °गस्थान° for °गाख्यान°. ३. C. reads °उरु° for °उरः:° ४. B. E. read भुंजते for भुंजंति. ५ A. reads वेद° for म्लेच्छ°. ६. C. and F. read भुजावृते for भुजौ कृतौ.

भवेन्नरस्तेन कृतेन तेषा-
मृणेन मुक्तः पितृदेवतानाम् ॥
निर्वित्त-निर्भाग्य-निराश्रयाणां
श्राद्धस्य मार्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ ३६ ॥
मयाऽऽख्यातं श्रुदित्वा वः पितरः श्राद्धदेवताः ॥
श्राद्धर्णस्य विमुक्तोऽहं महिताः पितरो मया ॥ ३७ ॥
कृतोपवासस्तत्राह्नि श्राद्धर्णान्मुच्यते द्विजः ॥
एतच्चापि न यः कुर्यात्पितरस्तेन वै हताः ॥ ३८ ॥
सम्पत्तावर्थ-पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः ॥
पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके ॥ ३९ ॥
द्वौ वापि दैविके विप्रौ चैकैको वा न दोषभाक् ॥
स्यान्मातामहिकेऽप्येवमेकोऽपि वैश्वदेविके ॥ ४० ॥
नत्वेवैकं तु सर्वेषामाश्वलायनमतस्थितः ॥
पितृणामर्चयेद्विप्रमत्रपिण्डा निदर्शनम् ॥ ४२ ॥
न मातामहिकं श्राद्धं श्रौतमुक्तं तु साग्निकैः ॥
अनग्निकस्तु तत्कुर्यादिति केचिन्मतं विदुः ॥ ४३ ॥
साग्निकैरपि कार्यं स्याच्छ्राद्धं मातामहं द्विजैः ॥
षड्दैवत्यमिति ह्येके एके तु पार्वणद्वयम् ॥ ४४ ॥
अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रैर्भ्रातृजो भवेत् ॥
स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥ ४५ ॥
पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भ्रातृजेन तु ॥
पितृस्थानेषु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदुच्चरेत् ॥ ४६ ॥
श्राद्धं पत्यापि कार्यं स्यादपुत्रायास्तु योषितः ॥
तस्यापि हि तया कार्यमेकत्वं हि तयोर्यतः ॥ ४७ ॥
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राताऽनुजस्य च ॥
दैवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदो विदुः ॥ ४८ ॥

१. D. reads हतेन for कृतेन. २. A. B. D. E. read °निर्वृत्ति° निर्भार्य° for °निर्वित्त-निर्भाग्य°. ३. A. C. D. read स तस्मात् for तत्राह्नि. ४. A. C. D. read विप्रमुच्यते for मुच्यते द्विजः. ५. C. reads अथ for अर्थ°. ६. B. reads वैश्वदेविकाः for वैश्वदेविके. ७. B. substitutes प्रोक्तौ for विप्रौ. ८. only D. reads मातामहानाम् for मातामहिके. ९. B. and E. read आप्यायन° for आश्वलायन.°

पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥
पुत्राभावे तु पुत्री च तदभावे सहोदरः ॥ ४९ ॥
मित्रादीनां च कर्तव्यं समीहन्ते यतोऽप्यमी ॥
नावज्ञेयास्तु ते सर्वे कृते तु स्यान्महाफलम् ॥ ५० ॥
पितामहस्तदन्यो वा यस्य जीवन् भवेद्विजः ।
प्रत्यक्षास्तेऽपि वै पूज्याः संस्थित्यर्थं यतश्च तत् ॥ ५१ ॥
विद्यमानत्रयाणां स्यात्प्रत्यक्षः पूज्य एव सः ॥
गौतमस्य मतं त्वेतदिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥
विद्यमाने तु पितरि श्राद्धं कर्तुमुपस्थित: ॥
पितृवत्पितृपित्रादेः कुर्याच्छ्राद्धमसंशयम् ॥ ५३ ॥
पुत्रिकायाः सुतः श्राद्धं निर्वपेन्मातुरेव सः ॥
तत्पितुर्निर्वपत्यस्मात्तृतीयं तु पितुःपितुः ॥ ५४ ॥
अत एव द्विजः पुत्रीमूद्वहेन्न कथं च न ॥
उद्वोढुः पुत्रः पुत्रोऽसौ पुत्रोऽसौ मातुरेव हि ॥ ५५ ॥
पुत्रश्च दुहितुःपुत्रः समौ तौ धार्मिके पथि ॥
अर्थाहृतौ[1] च विप्रोक्तौ तुल्यौ तौ शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ५६ ॥
मुख्यं यथा पितुःश्राद्धं तथा मातामहस्य च ॥
पुत्र-दौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ॥ ५७ ॥
दौहित्रः पावनः[2] श्राद्धे कालस्तु कुतपस्तथा ॥
तथा कृष्णास्तिला विद्यन्निति शास्त्रविदो विदुः ॥ ५८ ॥
काम्यमाभ्युदयं चैव द्विविधं पार्वणं स्मृतम् ॥
यथाकामं तु काम्यं स्याद्वृद्धावभ्युदये स्मृतम् ॥ ५९ ॥
क्षत्रियायां तु यो जातो वैश्यायां च तथा सुतः ॥
ब्राह्मणस्य पितुस्तौ तु निर्वपेतां द्विजाग्र्यवत् ॥
क्षत्रियस्य सुतश्चैव तथा वैश्यसुतोऽपि च ॥
शृताम्नेन द्विजांस्तर्प्य श्राद्धद्वयं च निर्वपेत् ॥ ६० ॥
आमान्नेन तु शूद्रस्य तूष्णीं च द्विजपूजनम् ॥
कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजातीनाशयेत्तथा ॥ ६१ ॥

---

१. B. and E. read अर्थोमी तावपि प्रोक्तौ for अर्थाहृतौ च विप्रोक्तौ.
२. C. reads पार्वणश्राद्धे for पावनः श्राद्धे.

यः शूद्रो भोजयेद्विप्रांच्छूतपाकाशनेन तु ॥
स तद्विप्रकृतैनोभिर्लिप्यते शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ६२ ॥
शूद्रपाकं द्विजेभ्यश्च विभवान्धो ददाति यः ॥
कृमी भवति पाताले स युगानेकविंशतिम् ॥ ६३ ॥
भोजितेन तु विप्रेण यत्पापं तस्य जायते ॥
तेनासौ लिप्यते मूढो यः शूद्रो भोजयेद्द्विजान् ॥ ६४ ॥
योऽहंमन्यो द्विजाग्र्यांस्तु शूद्रश्रितेन भोजयेत् ॥
स गच्छेन्नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ६५ ॥
यत्किंचित्किल्बिषं विप्रे कृतपूर्वं तु तिष्ठति ॥
तेनासौ लिप्यते पापी यः शूद्रो भोजयेद्द्विजान् ॥ ६६ ॥
शूद्रोच्छिष्टं[1] तु यो भुङ्क्ते मतिपूर्वं[2] द्विजाधमः ॥
कृमित्वं याति विष्ठायां युगानि ह्येकविंशतिः ॥ ६७ ॥
शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते पञ्चाहानि द्विजाधमः[3] ॥
स तद्विष्ठाकृमित्वं तु प्राप्नोति हि शतं समाः ॥ ६८ ॥
अतो न भोजयेद्विप्रान्निर्वपेन्नैव पूजयेत् ॥
शूद्रान्नं[4] भोजनाद्युक्तं इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ६९ ॥
न भोजयेत् स्त्रियं श्राद्धे यद्यपि व्रतचारिणीम् ॥
पात्रं[5] तस्यै समर्प्य स्यादिति धर्मविदब्रवीत् ॥
द्विजन्मानो न कुर्वीरंच्छ्राद्धमामाशनेन तु ॥ ७० ॥
यदैव स्युः प्रवासस्था भार्या यत्र न सन्निधौ ॥
व्यवधानेन भार्याया ग्रहणे पुत्रजन्मनि ॥
कुर्यादामाशनश्राद्धमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥
अग्नौकरणपिण्डांश्च कुर्यादामाशनेन तु ॥
सतिलैर्दधिमध्वाज्यसम्पृक्तैः सकुशैरपि[6] ॥ ७२ ॥
यवाद्यं संस्कृतान्नेन द्रव्यं[7] वापि च निर्वपेत् ॥
जलेन पयसा वापि न स्यादश्राद्धकृद्यथा ॥ ७३ ॥

---

१. B. reads शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते for शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते. २. A. and D. read मन्ये विप्रोऽधमः स तु. ३. B. E. and F. read द्विजोत्तमः for द्विजाधमः. ४. A. B. D. and E. read अन्नं for शूद्रान्नं. ५. पात्रं. is omitted in B. C. and E. ६. A. reads सक्तुकैः for सकुशैः. ७. A. D. read हेम्ना for द्रव्यं.

आमान्नेन द्विजैः कार्यं न कदाचिदपि द्विजाः ॥
श्रपयित्वा द्विजैकस्तु तथापि पाकमाश्रयेत् ॥ ७४ ॥
न कुर्यात्परपाकेन नैकपाकेन तु द्वयम् ॥
नैकश्राद्धे द्वयं कुर्यान्न च कुर्यात्परान्नभुक् ॥ ७५ ॥
पित्रादीनां सगोत्रा ये तथा मातामहस्य च ॥
तेषामेकेन पाकेन कार्यं पिण्डविवर्जितम् ॥
केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति समगोत्रतयाऽनघ ॥
अपि मातामहो न स्याद्भिन्नगोत्रतया तथा ॥ ७७ ॥
पृथक्कर्तुमशक्यं स्यादर्थ-पात्राद्यसम्भवे ॥
अवश्यं तत्र कर्तव्यमेकदैवमतः श्रयेत् ॥ ७८ ॥
येषां नोद्वाहसंस्कारा ह्यन्यसंस्कारसंस्कृताः ॥
साङ्कल्पिकं भवेत्तेषां श्राद्धं कार्यं मृतेऽहनि ॥ ७९ ॥
केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति ब्रह्मसंस्कारवत्तया ॥
आद्यो हि ब्रह्मसंस्कारस्तस्मात्पिण्डः प्रदीयते ॥ ८० ॥
पर्वस्वपि निमित्तेषु कर्तव्यं पिण्डसंयुतम् ॥
पितॄणां त्रिविधा यस्मात्तृप्तिः प्रोक्ता मुनीश्वरैः ॥ ८१ ॥
वैश्वदेवः सदा कार्यो श्राद्धे च समुपस्थिते ॥
पाकशुद्ध्यर्थमेवैतत्पूर्वमेव विधीयते ॥ ८२ ॥
वैश्वदेवोग्रतश्चैव श्राद्धकाले विशेषतः ॥
पाकशुद्धिस्तु विज्ञेया भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ ८३ ॥
सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ॥
अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥ ८३ ॥
एकोद्दिष्टे विशेषेण प्रागेव ह्यग्निपूजनम् ॥
कालस्तु कुतपस्तस्य रौहणः पार्वणस्य च ॥ ८४ ॥
वामतश्चासनं दद्यात्पितृकार्येषु सत्तमः ॥
दैविकं दक्षिणं तद्वदिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ८५ ॥

१. B. E. read कार्यं पिण्डविवर्जितम् for नैकपाकेन तु द्वयम्. २. These preceding $141\frac{1}{2}$ lines are omitted in F. ३. B. D. E. F. read सपिण्डम् for सापिण्ड्यम्. ४. A. reads येन for ह्यन्य. ५. F. reads सर्वेष्वपि for पर्वस्वपि. ६. D. and E. read रोहिणः for रौहणः; A. also reads as D. and E. too. ७. This verse is omited in B. and E.

आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वा ॥
पितृकार्येषु वामं तु दैवे कर्मणि दक्षिणम् ॥ ८६ ॥
पितृश्राद्धेषु यो दद्याद्दक्षिणं दर्भमासनम् ॥
नाश्नन्ति पितरस्तस्य सार्धानि[1] वत्सराणि षट् ॥ ८७ ॥
तस्माद्वामत एवात्र पितृकर्मणि चासनम् ॥
दैविके दक्षिणं तद्वदिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ८८ ॥
कुत्र काले च कर्तव्यं श्राद्धं तत्पैतृकं प्रभो[2] ॥
वदस्व[3] निश्चयं तत्र विवदन्त्यपरेऽत्र तु ॥ ८९ ॥
पञ्चदशमुहूर्ताहस्तत्प्रागर्धं दिनं स्मृतम् ॥
अपरार्धं स्मृता रात्रिस्तन्मध्यः कुतपो मतः ॥ ९० ॥
यथा यथा च ह्रस्वत्वं पुंसः स्थानेन सम्भवेत् ॥
तथा तथा पवित्रः स्यात्कालः श्राद्धार्चनादिषु ॥ ९१ ॥
छायेयं पुरुषस्यैवं तत्पादाधो भवेद्यथा ॥
आधानश्राद्धदानादेः स कालोऽक्षयकृत्स्मृतः ॥ ९२ ॥
अयुतं तु मुहूर्तानामर्धं[4] ह्यष्टदशाधिकम् ॥
त्रिंशद्भिस्तैरहोरात्रमिति माध्यन्दिनी श्रुतिः ॥ ९३ ॥
मध्याह्ने तु गते सूर्ये न पूर्वे न च पश्चिमे ॥
तुल्याग्र[5]संस्थिते चैव सोऽष्टमो भाग उच्यते ॥ ९४ ॥
दिवसस्याष्टमे[6] भागे मन्दो भवति भास्करः ॥
स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं तु चाक्षयम् ॥ ९५ ॥
मध्याह्नचलितो भानुः किञ्चिन्मन्दगतिर्भवेत् ॥
स कालो रौहिणो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ ९६ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥
अकाले विधिना दत्तं न देव-पितृगामि तत् ॥ ९७ ॥
अब्दवृद्धिर्भवेद्यत्र तत्राऽऽब्दमुभयात्मकम् ॥
श्राद्धं तत्र च कुर्वीत मासयोरुभयोरपि ॥ ९८ ॥

---

१. वर्षे वर्षाणि पंच वा is th extra reading in A. २. B. and E. read दैवपैतृकम् for पैतृकं प्रभो. ३. A. reads वेदस्य for वदस्व; while B. and E. read the whole line—

वेदस्य निश्चयं तत्र क च दत्ताक्षयं भवेत् ।.

४. A. reads अब्दस्याष्टदशात्मिकम् for अर्धं ह्यष्टदशाधिकम् and B. reads वर्णाष्टशतसंयुतम्. ५. A. B. D. and F. read तुलाग्र° for तुल्याग्र.° ६. This whole verse is omitted in A. B. C. D. and E.

नवन्ध्यं दिवसं कुर्यान्मासयोरुभयोरपि ॥
पिण्डवर्जमसङ्क्रान्ते सङ्क्रान्ते पिण्डसंयुतः ॥
षष्ठिभिर्दिवसैर्मासस्त्रिशद्भिः पक्ष उच्यते ॥ ९९ ॥
सङ्क्रान्तिरहितः पक्षस्तत्र कार्यं विपिण्डकम् ॥
सिनीवाली मतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ॥
युक्तःसाधारणैर्मासैः स काल उत्तरो भवेत् ॥ १०० ॥
सङ्क्रान्तिर्वाजितः कालः स मलः[1] पापसम्भवः ॥
रक्षसां भागधेयोऽसौ उत्सवादिविवर्जितः ॥ १०१ ॥
तत्र नैमित्तिकं कार्यं श्राद्धं पिण्डविवर्जितम् ॥
नित्यं तु सततं कार्यमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १०२ ॥
अहोभिर्गुणितैर्यत्स्यात्तत्कार्यं यत्र सर्वदा ॥
तिथि-नक्षत्र-योगाश्च जातकर्मादिकाश्च ये ॥ १०३ ॥
नैमित्तिकाश्च ये चान्ये कार्यास्तेऽपि मलिम्लुचे ॥
तीर्थस्नानं गजच्छायां त्रिमुखीं गोप्रदानवत् ॥ १०४ ॥
मलिम्लुचेऽपि कर्तव्यं सपिण्डीकरणादिकम् ॥
आग्रयणममावास्यामष्टकाग्रहसङ्क्रमम् ॥ १०५ ॥
अधिमासेऽपि कार्यं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥
नित्यं च नित्यशः कार्यमिष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥ १०६ ॥
वार्षिकं पिण्डवर्जं स्यादन्यस्मिन्पिण्डसंयुतम् ॥
इष्टिराग्रयणं श्राद्धमन्वाहार्यं च सर्वदा ॥ १०७ ॥
कर्तव्यं सततं विप्रैरिष्टीःकाम्याश्च वर्जयेत् ॥
दैवे कर्मणि सम्प्राप्ते तिथिर्यत्रोदितो रविः ॥
सा तिथिः सकला ज्ञेया विपरीता तु पैतृके ॥ १०८ ॥
वृद्धिमद्दिवसे कार्यं श्राद्धमाभ्युदिकं द्विजैः ॥
क्षीयमाणे दिने कार्यं श्राद्धं विद्वन् ! क्षयाह्निकम् ॥ १०९ ॥
मित्रे चैव सगोत्रे च पितृ-मातृसहोदरे ॥
आसनं नैव दातव्यं भोक्तव्या एवमेव ते ॥ ११० ॥
ब्राह्मणं न सगोत्रं च पूजयेत्पितृकर्मणि ॥
नोपतिष्ठति तत्तेषां किन्तु स्याच्च निराशता ॥ १११ ॥

१. E. and F. read स कालः for स मलः. २. A. B. C. D. read गणितैः for गुणितैः. ३. only C. reads इष्टकामांश्च.

स्वगोत्रं भोजयेद्यस्तु पितृश्राद्धेषु वै द्विजः ॥
हताः स्युः पितरस्तेन न भुक्तमुपतिष्ठते ॥ ११२ ॥
श्राद्धं कुर्वन्द्विजोऽज्ञानात् स्वगोत्रं यस्तु भोजयेत् ॥
स लुप्तपितृदेवस्स्यान्नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११३ ॥
तस्मान्न गोत्रिणं विप्रं भोजयेद्विधिपूर्वकम् ॥
ज्ञातिमत्वेन भोज्यास्ते उत्थितैस्तु द्विजोत्तमैः ॥ ११४ ॥
दक्षिणाप्रवणे देशे श्राद्धं कुर्यात्तु पैतृकम् ॥
पितृणां पावनो देशः स प्रोक्तोऽक्षयतृप्तिकृत् ॥ ११५ ॥
देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ॥
तिलैर्दर्भैश्च मन्त्रैश्च श्राद्धं स्याच्छ्रद्धयान्वितम् ॥ ११६ ॥
तैजसानि तु पात्राणि ह्यर्घार्थे भोजनाय च ॥
मृत्पाषाणमयान्येके अपराण्यपरे विदुः ॥ ११७ ॥
पलाश-पद्म-पत्राणि अनिषिद्धानि यानि च ॥
तानि श्राद्धेषु कार्याणि पितृ-देवहितानि च ॥ ११८ ॥
वृद्धिश्राद्धेषु मन्यन्ते मृण्मयानि तु केचन ॥
शौनकस्य मतं ह्येतद्यथा कार्यं तु मृण्मयम् ॥ ११९ ॥
एकद्रव्याणि कार्याणि पात्राणि भोजनार्घयोः ॥
त्रीणि पैतृकपात्राणि द्वे दैवे वैश्वदेविके ॥ १२० ॥
एकस्य वैश्वदेवानि पैतृकाण्येकवस्तुनः ॥
इति वा तानि कार्याणि भेदमेकत्र वर्जयेत् ॥ १२१ ॥
वटा-ऽश्वत्था-ऽर्कपत्रेषु कुम्भी-तिन्दुकयोरपि ॥
कोविदार-करञ्जेषु न भुञ्जीत कदाच न ॥
सुरभी-नागकर्णाद्यैः करवीर-करञ्जकैः ॥
बिल्वैर्यस्त्वर्चयेद्विद्वान् पितॄन् श्राद्धेष्वगर्हितैः ॥
तद्भुञ्जन्तेऽसुराः श्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ १२४ ॥
सर्वाणि रक्तपुष्पाणि निषिद्धाण्यपराणि च ॥
वर्जयेत् पितृकार्येषु केतकीकुसुमानि च ॥ १२५ ॥

---

१. B. and F. read स ज्ञातिमध्ये भोज्यस्तु for ज्ञातिमत्वेन भोज्यास्ते. २. only B. reads वाचनो for पावनः ३. B. and C. read पात्राणि भोजनार्घयोः for पितृ-देवहितानि च. ४. B. reads भोजनार्घार्चनेष्वपि for पात्राणि भोजनार्घयोः. ५. D. reads भेदमेकत्र वर्जयेत् for द्वे दैवे वैश्वदेविके. ६. B. reads हयारिकांचनारिकैः and D. reads करवीरैश्च नारकैः.

गो-रम्भा-भृङ्गराजाद्यैर्मल्लिकाकुब्जकैरपि ॥
समर्चयेद्द्विजान् श्राद्धे हव्य-कव्योदितैर्द्विजः ॥
न दद्याद्गुग्गुलं श्राद्धे द्विजानां पितृदैवते ॥
धूपाभावे गुडो देयो घृत[१]पं द्विजोत्तमाः ॥ १२७ ॥
कुङ्कुमाद्यं चन्दनं च देयं गन्धविमिश्रितम् ॥
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ १२८ ॥
निराशाः पितरो यान्ति यस्तु कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकम् ॥
पवित्रं यदि वा दर्भं करे कृत्वा द्विजाग्नरः ॥ १२९ ॥
समालभेद्द्विजानज्ञस्तच्छ्राद्धमासुरं भवेत् ॥
गन्धाश्च विविधा देयाः कर्पूरागरुमिश्रिताः ॥ १३० ॥
शक्त्या वस्त्राणि देयानि तदभावे च निष्क्रयम् ॥
दीपश्च सर्पिषा देयस्तिलतैलेन वा पुनः ॥ १३१ ॥
नकाष्ठतैलैरन्यैस्तु कदाचित् सार्षपाऽऽतसैः ॥ १३२ ॥
देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथापरे ॥
सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं च क्षयाह्न्यपि ॥ १३२ ॥
स्त्रीणामपि पृथक् श्राद्धं ते मन्यन्ते स्वधर्मतः ॥
मातामहस्य गोत्रेण मातुस्तेन सपिण्डताम् ॥ १३३ ॥
मातामह्या सहेच्छन्ति मातुस्तेऽपि सपिण्डताम् ॥
स्त्रीणां स्त्रीगोत्रसम्बन्धात्पुंगोत्रेण नृणां यतः ॥ १३४ ॥
सपिण्डीकरणे काले श्राद्धद्वयमुपस्थितम् ॥
दैवाद्यं प्रथमं कुर्यात्पितॄणां तदनन्तरम् ॥ १३५ ॥
दैवाद्यं पार्वणं प्रोक्तं प्रेतश्राद्धमथापरम् ॥
एकत्वं तु ततः पश्चात्कृत्वा विप्रांश्च भोजयेत[३] ॥ १३६ ॥
पितॄणामर्घ्यपात्राणि प्रेतपात्रमथापरम् ॥
प्रेतपात्रं तु तत्कृत्वा पितृपात्रेषु योजयेत् ॥
ये समाना इति द्वाभ्यां पूर्ववच्छेषमाचरेत् ॥
सपिण्डीकरणं यस्य कृतं न स्याद्द्विजन्मनः ॥ १३७ ॥
अदैवं तस्य देयं स्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥
सपिण्डीकरणं चैतात्त्रयाश्चैव क्षयाह्निकम् ॥ १३८ ॥

१. B. E. and F. read सु कर्तव्यं for गुडो देयो. २. B. E. and F. read 'स दुर्बुद्धिः for द्विजाग्नरः. ३. A. reads विसर्जयेत् for च भोजयेत्.

एकादशाहिकं त्वाद्यं मासि मासि च मासिकम् ॥
वर्षे वर्षे च कर्तव्यं मृतेऽहनि च तत्पुनः ॥ १३९ ॥
नाऽपुत्रस्य सपिण्डत्वं केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥
विशेषतोऽनपत्यस्य सत्यप्यत्राधिकारिणि ॥ १४० ॥
विद्यमानः पिता यस्य सचेद्यदि विपद्यते ॥
तदन्तरा सपिण्डत्वं वदन्ति श्राद्धवादिनः ॥ १४१ ॥
आभ्युदयिकसम्पत्तावर्चां प्रागेव कारयेत् ॥
कुर्यात्परिजनेनैतत्स्वयं वापि द्विजोत्तमः ॥ १४२ ॥
सन्यसन्सर्वकर्माणि तच्छ्राद्धाय च तद्दिनम् ॥
अग्निदाहदिनं चैके केचिन्मृतदिनं विदुः ॥ १४३ ॥
विदेशस्थे श्रुताहस्तु कृष्णा वा द्वादशी सिता ॥
संग्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ॥ १४४ ॥
अग्नि-सर्पादिमृत्यूनां षण्मासोपरि सत्क्रिया ॥
तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमैः ॥ १४५ ॥
चन्द्रक्षया-ऽनाशक-संयुगेषु यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः ॥
सपिण्डनानन्तरमाब्दिकानि भवन्ति तेषामिह पार्वणानि ॥ १४६ ॥
अग्नि-सर्पादिमृत्यूनां षण्मासोपरि सत्क्रियाः ॥ } A.
क्षयाह्निकानि कार्याणि ब्रूयुर्धर्मविदो जनाः ॥ } १४७ ॥
अब्दादूर्ध्वं चरन्त्येके कृत्वा च वैष्णवं बलिम् ॥
विष्णवर्चनं विना नार्वाग्प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ १४८ ॥
विद्युता वृक्षपातेन सर्पेण महिषेण वा ॥
इत्यादिकेन मृत्युः स्यात्तिथौ यत्र च तत्र वै ॥ १४९ ॥
तन्निमित्तस्य तृप्त्यर्थं मासि मासि क्षयाह्निकम् ॥
कर्तव्यमवधौ यावत्ततः कुर्वीत सत्क्रियाम् ॥ १५० ॥
अनाशकमृतानां च क्षयाहेऽपि च पार्वणम् ॥
सन्न्यासवद्धि मन्यन्ते केचिद्विदुरदैविकम् ॥ १५१ ॥

---

१. D. reads केचिदिच्छन्ति वा विदः for वदन्ति श्राद्धवादिनः. २. A. B. D. E. and F. read °वर्गेव तु कारयेत् for °वर्चां प्रागेव कारयेत्. ३. A. B. D. E. and F. read परिव्रजन् for परिजनेन. ४. A. reads कृष्णा वा सितद्वादशी for कृष्णा वा द्वादशी सिता. ५. E. reads सत्कृतिः for सत्तमैः ६ C. reads आह्निकानां for आह्निकानि. ७. B. E. and F. read कृष्णार्चनं for विष्णवर्चनं. ८. B. and E. read अवैदिकम् for अदैविकम्.

17

एकोद्दिष्टमदैवं स्यात्तथैकार्घ्यपवित्रकम् ॥
आवाहना-ऽग्नौकरणहीनं तदपसव्यवत् ॥ १५२ ॥
पूर्वोत्तरप्लवे देशे श्राद्धं स्यान्मातृपूर्वकम् ॥
सित-पीतादिपिष्टेन चर्चिते भूतले च तत् ॥ १५३ ॥
उद्दिष्टक्रतुकालस्य तत्प्रागेव विधीयते ॥
आभ्युदयिकदैवानि पूर्वाह्णे स्युरिति स्मृतिः ॥ १५४ ॥
तिलाक्षतोदकैर्युक्तान्यासनानि प्रदक्षिणात् ॥
परिहृत्यादि पृष्ठेन कृत्वा च शान्तिपूर्वकम् ॥ १५५ ॥
व्रीहयो यव-गोधूमा अक्षताश्चाहताः स्मृताः ॥
अक्षतामलकैः पिण्डान्दधि-कर्कन्धुमिश्रितैः ॥ १५६ ॥
नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् ॥
पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः ॥ १५७ ॥
कर्कन्धुभिर्यवैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥
तेभ्यो ह्यर्घ्यः प्रदातव्यः पितृभ्यो दैवतैस्सह ॥ १५८ ॥
मातामहानामप्येवं षट्दैवत्यं श्रिये द्विजः ॥
माङ्गल्यपूर्वकं सर्वं गन्धाद्यपि च धारयेत् ॥ १५९ ॥
तृप्तिकृत्पितृ-मातॄणां धूपो देयश्च गुग्गुलः ॥
घृताभिघारधूपो वा यथा स्यात्परिपूर्णता ॥ १६० ॥
दीपाश्च बहवो देयाः विप्रं प्रतिघृतेन च ॥
तैलेन येन केनापि नवनीतेन चैव ही ॥ १६१ ॥
मालत्या शतपत्र्या वा मल्लिका-कुन्दयोरपि ॥
केतक्या पाटलाया वा स्रजो देया न लोहिताः ॥ १६२ ॥
वासांसि च यथाशक्त्या दद्यात्तेभ्योऽपि निष्क्रयम् ॥
परिपूर्णं यथा तत्स्यात्तथा कार्यं भवेदिति ॥ १६३ ॥
सुवेष-भूषणैस्तत्र सालङ्कारैस्तथा नरैः ॥
कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह ॥ १६४ ॥
स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीत-नृत्यादिहर्षिताः ॥
दुन्दुभीनादहृष्टाङ्गा मङ्गलध्वनिकारिकाः ॥ १६५ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read °कृत्य° for °क्रतु°. २. A. B. D. E. and F. read माषैः for पुष्पैः. ३. A. reads दापयेत् for धारयेत्. ४. D. reads दक्षिणाम् for निष्क्रयम्.

सोमसदोऽग्निष्वात्ताश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥
सोमपाश्च तथा विद्वंस्तथैव च हविर्भुजः ॥ १६६ ॥
आज्यपाश्च तथा वत्स तथाह्यन्ये सुकालिनः ॥
एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे द्विजातिभिः ॥ १६७ ॥
वसवश्च तथा रुद्रास्तथैवादितिसूनवः ॥
देवता अपि यज्ञेषु स्वायम्भुवा हि कीर्तिताः ॥ १६८ ॥
एते च पितरो दिव्यास्तथा वैवस्वतादयः[1] ॥
एतत्पौत्रप्रपौत्राश्च असंख्याः पितरः स्मृताः ॥ १६९ ॥
एते श्राद्धेषु सन्तर्प्या उत्पन्नान्नैर्[2]द्विजातिभिः ॥
सन्तर्पिता इमे सर्वान्प्रीणयन्ति नृणां पितॄन् ॥ १७० ॥
प्रागेव केतितान्विप्रान् स्नातान्काले[3] समागतान् ॥
दत्वार्घ्यान् कृतसच्छौचानाचान्तानुपवेशयेत् ॥ १७१ ॥
ये स्पृशन्तस्तु खान्यद्भिराचामन्ति पिबन्ति च ॥
तेषां न जायते शुद्धिराचमन्त्यसृजा हि ते ॥ १७२ ॥
सर्वाणि स्वानि[4] वक्त्राणि[5] कायच्छिद्राणि[6] चात्मनः ॥
तैराचान्तैर्भवेच्छुद्धिरशुचिस्त्वन्यथा भवेत् ॥ १७३ ॥
व्याहृत्य वैष्णवान्मन्त्रान् स्मृत्वा च वेदमातरम् ॥
शान्तस्वान्तो द्विजान्पृच्छेत्करिष्ये श्राद्धमित्यथ ॥ १७४ ॥
करवै करवाणीति पृष्ट्वा ब्रूयुर्द्विजाह्यतः ॥
अनुज्ञार्थे वचो ह्येतत् कुरुष्व क्रियतां[7] कुरु ॥ १७५ ॥
ततो दर्भासनं दद्याद्देवेभ्यः सयवं पुनः ॥
दक्षिणं जानु मन्वास्य दक्षिणं च तथासनम् ॥ १७६ ॥
पात्रद्वयमतोऽर्घ्यार्थे तैजसं चैकवस्तुजम् ॥
सापं च सपवित्रं तत्समभ्यर्च्य विधानतः ॥ १७७ ॥
प्राङ्मुखोऽमरतीर्थेषु शन्नो देव्योदकं क्षिपेत् ॥
यवोसीति यवांस्तत्र तूष्णीं पुष्पाणि चन्दनम् ॥ १७८ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read चैतस्सुतादयः for वैवस्वतादयः. २. A. reads पुण्याम्नाद्यैः for उत्पन्नान्नैः. ३. A. reads श्राद्धकाले for स्नातान् काले. ४. B. reads स्यानि. ५. A. reads विप्राणि for कार्याणि and E. F. read वक्त्राणि. ६. E. reads कार्यच्छिद्राणि for कायछिद्राणि ७. B. reads यत्कृतं for क्रियतां.

यवोऽसि पुण्यामृतमिश्रितोऽसि
समस्तधान्यप्रभुरस्यमुत्र ॥
मरुन्मनुष्य-पितृवंशतृप्त्यै
क्षितावतीर्णोऽसि हितोऽसि पुंसाम् ॥ १७९ ॥
उत्पाद्य पूर्वकमिमानमृतेन वेधा
भूयः प्रसन्नमनसा तदुपासितःसन् ॥
चिक्षेप तान्वरुणलोकहिताय सिक्ताः
तेनामृता वरुणदैवतका बभूवुः ॥ १८० ॥
अनीतवान्विधिरिमान्वरुणस्य लोकात्
अन्नप्रभून्भुवि यवान्सुरलोकतृप्त्यै ॥
तत्पिष्टपक्वहविषा पितृ-देवतानां
तृप्ता वसन्ति दिवि ते वरदानवाचः ॥ १८१ ॥

ततः सव्यं करं न्यस्य विप्रदक्षिणजानुनि ॥
देवानावाहयिष्येऽहमिति वाचमुदीरयेत् ॥ १८२ ॥
आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतम् ॥
विश्वेदेवाः शृणुतेममिति मन्त्रद्वयं पठेत् ॥ १८३ ॥
सोमेन सह राज्ञेति केचित्पठन्त्यदोऽपि च ॥
व्याहृत्य मन्त्रमावाह्य हस्ते दत्वा पवित्रकम् ॥ १८४ ॥
अर्चयेत्तं द्विजं पुष्पैर्दद्यादर्घ्यं करे पुनः ॥
विश्वेभ्यस्त्वेष देवेभ्यस्तुभ्यमर्घ्यः प्रदीयते ॥ १८५ ॥
या दिव्या इति मन्त्रेण पाणौ विप्रस्य तं क्षिपेत् ॥
अपसव्यमतः कृत्वा निर्वर्त्य वैश्वदैविकम् ॥ १८६ ॥
आपो भूमिगताः केचिदादित्येत्यभिमन्त्र्य च ॥
पुनस्ताभिः कराभ्यां च कुर्वन्ति मुखमार्जनम् ॥ १८७ ॥
उदकं गन्ध-धूपांश्च वासांसि चन्दनं स्रजः ॥
दत्वाऽपसव्यवद्भूत्वा दद्यात्पितृकुशासनम् ॥ १८८ ॥
सोदकान्द्विगुणं भुग्नान्सतिलान्सकुशानपि ॥
गोकर्णमात्रकान्साग्रान्प्रदद्याद्वामपार्श्वतः ॥ १८९ ॥
चतुर्थ्यंतं सगोत्रं च पितृनाम च शर्मवत् ॥
उच्चार्य परयोस्त्वद्यदिदं तुभ्यं कुशासनम् ॥ १९० ॥

---

१. B. E. and F. read द्विगुणीभूतान् for द्विगुणं भुग्नान्.

पित्रर्थमर्घ्यपात्राणि सम्पूज्य दक्षिणामुखः ॥
तिलोसीत्येतदुच्चार्य यवस्थाने तिलान्क्षिपेत् ॥ १९१ ॥
भूलग्नसव्यजानुः सन्पितृतीर्थेन चाऽत्वरः ॥
पितृध्यानमनाः कुर्यात्पितृकार्यमशेषतः ॥ १९२ ॥
आवाहयिष्ये पित्रादीननुज्ञाऽऽवाहयेति च ॥
उशन्तस्त्वेति प्रोदीर्य तथाऽयन्तु न इत्यपि ॥ १९३ ॥
अन्येऽप्यपहतासुरा इत्याद्यपि पठन्ति हि ॥
अत्रविघ्नव्यपोहार्थं वक्तव्यमिति केचन ॥ १९४ ॥
प्राग्वद्विप्रार्चनं कार्यं प्राग्वदर्घ्यप्रसेचनम्[1] ॥
प्राग्वन्मन्त्रं समुच्चार्य प्राग्वच्च मुखमार्जनम् ॥ १९५ ॥
एते तिलास्तु विधिना शशिलोकतस्तु
प्राहृत्य भोजनहितेन शुभाय धन्याः ॥
क्षिप्त्वा मलानि पुरुषस्य च तर्पणाद्यैर्
ये घ्नन्ति तेषु भुवि सत्सु कुतो भयं स्यात् ॥ १९६ ॥

तिलोऽसि तारापति[2]दैवतोऽसि
हितोऽस्यशेषपितृ-देवतानाम् ॥
कर्तासि तृप्तिं परमां पितॄणां
मुक्त स्ततस्त्वं विधिसम्भवोऽसि ॥ १९७ ॥

अर्घ्यपात्राणि सर्वाणि[3] कृत्वा तान्याद्यपात्रके ॥
पितृभ्यस्थानमसीति न्युब्जं कुर्यादधश्च तत् ॥ १९८ ॥
यस्तूद्धरेत्तदज्ञानादर्घ्यपात्रं तु पैतृकम् ॥
नद्धि श्राद्धमभोज्यं स्यात्क्रुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥ १९९ ॥
आश्रित्य प्रथमं पात्रं तिष्ठन्ति पितरो नृणाम् ॥
श्राद्धे तस्मान्न तद्विद्वानुद्धरेत्प्रथमं सुधीः ॥ २०० ॥
याचयेत्परिपूर्णं तु वासो दत्वा विधानतः ॥
[4]नत्वा सर्वान्द्विजान्पृच्छेत्करिष्येऽन्नाविति द्विजः ॥ २०१ ॥
अस्त्वेतत्परिपूर्णं तु ब्रूयुरेते द्विजातयः ॥
ससर्पि पात्रं[5]मादाय सापिधानं विधानतः ॥ २०२ ॥

---

१. C. reads °प्रसेचनं for °प्रसेचनम्. २. B. reads चंद्रासुत° for तारापति°. ३. E. reads पवित्राणि च त्रीण्येव for अर्घ्यपात्राणि सर्वाणि. ४. A. B. D. E. and F. read भूत्वा for नत्वा. ५. A. B. D. E. and F. read भाजनम् for पात्रम्.

कुरुष्वेति ह्यनुज्ञातो जुहोत्यग्नौ ततः पुनः ॥
भोजने पितृविप्राणामिति मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २०३ ॥

अग्निशब्दं चतुर्थ्येकवचनान्तं समुच्चरेत् ॥
कव्यवाहनशब्दं च सोमं पितृमदित्यपि ॥ २०४ ॥

पङ्क्तिमूर्धन्यमेवात्र पृच्छेदिति हि केचन ॥
पितृश्राद्धे प्रधानत्वात्सामस्त्येनाथ वा पुनः ॥ २०५ ॥

तूष्णीं यत्र तु होमादौ प्रजापतिस्तु तत्र तु ॥
तृतीयं मनसा दद्याद्यमायास्त्विति वा पुनः ॥ २०६ ॥

अहन्येवास्मिंस्तस्मिन्वा संवादोभून्मनोर्गिरः ॥
अहव्या वाग्यतो वाणी अभूद्यज्ञे प्रजापतेः ॥ २०७ ॥

अग्नावाहुतयः प्रोक्तास्तिस्र एव मनीषिभिः ॥
अग्निवद्विप्रपात्रेषु पश्चात्तज्जुहुयाद्द्विजः ॥ २०८ ॥

अग्नौकरणशेषं तु पितृपात्रेषु क्षापयेत् ॥
प्रतिपाद्य पितॄणां तु दद्याद्वै वैश्वदेविके ॥ २०९ ॥

यश्चाग्नौकरणं दद्यात्पितृविप्रकरेषु च ॥
तेनोच्छेषितमेतत्स्यात्समाप्तिस्तावतैव तु ॥ २१० ॥

पितरः करवक्त्राश्च वन्हिवक्त्राश्च देवताः ॥
अतःपाणौ न तद्देयं पात्रे देयं कुशान्विते ॥ २११ ॥

वैश्वदेविकविप्राणां पात्रे वा यदि वा करे ॥
अनाग्निकस्तु तद्दद्यात्प्रथमं वैश्वदेविके ॥ २१२ ॥

हुतशेषमशेषाणां पात्रे दद्याद्द्विजोत्तमः ॥
पृच्छेत्सर्वांश्च यत्कृत्यं सामान्येन द्विजोत्तमान् ॥ २१३ ॥

दत्वाऽग्नौकरणं चान्यत् विप्राणां तृप्तिकृद्धविः ॥
परिवेष्यमिति ब्रूयुस्ततो विधिरनन्तरम् ॥ २१४ ॥

प्रागग्नौकरणं दद्याद्दत्वा चान्यत्तु तृप्तिकृत् ॥
एकीकृतं तु भुञ्जानाः प्रीणयन्ति नृणां पितॄन् ॥ २१५ ॥

---

१. A. and B. read °मूर्धान° for °मूर्धन्य°. २. B. and E. read सामगान् for सामस्त्येन. ३. A. reads अहव्यकव्यतो वाणी for अहव्या वाग् यतो वाणी. ४. A. B. D. E. and F. read कव्य° for कर°. ५. A. reads विप्रांश्च for सर्वांश्च. ६. A. reads विप्रबुद्धिमान् for द्विजोत्तमान्.

परिवेष्य हविः सर्वं तदर्थे यच्च वै भृतम् ॥
अभिमन्त्र्य ततः पात्रे आपोशानप्रदानवत् ॥ २१६ ॥
अन्नपूर्णस्य पात्रस्य कर्तव्यमभिषेचनम् ॥
अपो दत्वा तु सङ्कल्प्यमेष श्राद्धविधिर्वरः ॥ २१७ ॥
वर्जितानि न देयानि पितृप्रीतिं विजानता ॥
हविष्याणि प्रदेयानि वक्ष्यमाणानि वर्जयेत् ॥ २१८ ॥
निष्पावान् राजमाषांश्च कुलित्थान् कोरदूषकान् ॥
मसूरान् शीतपाकं च पुलाकं शणमर्कटाः ॥ २१९ ॥
आढक्यः सितसिद्धार्थं वल्लानि स्विन्नधान्यकम् ॥
पिण्याकं परिदग्धं च मथितं च विवर्जयेत् ॥ २२० ॥
नापि नीरस-निर्गन्धं करञ्जं सर्वसक्तुकम् ॥
अप्रोक्षितं च यत्किञ्चित्पर्युषितं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥
लोहितान्वृक्षनिर्यासान्प्रत्यक्षलवणानि च ॥
कृतकृष्णानि लवणं सर्वाः पलाण्डुजातयः ॥ २२२ ॥
कृष्णजीरक-वंशाग्रास्तृणानि च विवर्जयेत् ॥
कुम्भिका-यूप-पालङ्क्यः कट्फलं तण्डुलीयकम् ॥ २२३ ॥
नीलिका च सितच्छत्रा शोभाञ्जन-कुसुम्भिकाः ॥
कोविदार-करञ्जौ च सुमुखा मूलकं तथा ॥ २२४ ॥
कूष्माण्डं गौरवृन्ताकं बृहत्याश्च फलानि च ॥
करीरफल-पुष्पाणि विडङ्गं मरिचानि च ॥ २२५ ॥
जम्भारिका सुजम्बीरा सुपवी बीजपूरकाः ॥
जम्ब्वलाबूनि पिप्पल्यः पटोलं पिण्डमूलकम् ॥ २२६ ॥
मसूराञ्जनपुष्पं च श्राद्धे दत्वा पतत्यधः ॥
विषच्छद्महतं मांसमन्यच्च चिरसंस्थितम् ॥ २२७ ॥
नित्यं श्राद्धेऽपि वर्ज्यं स्याद्विड्वराह-चकोरयोः ॥
स्वायम्भुवादिभिः सर्वैर्मुनिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥ २२८ ॥

---

१. A. reads अभिमन्त्रणम् for अभिषेचनम्. २. A. reads °कीर्ति for °प्रीतिं; while B. and F. read °तृप्तिं. ३. B. E. and F. read चित्रधान्यकम् for स्विन्नधान्यकम्. ४. C. reads कृताः कृष्णतिलावर्णाः for कृतकृष्णानि लवणं. ५. A. B. D. E. and F. read °वार्ताकं for °वृन्ताकं.

निषिद्धानि न देयानि पितॄणामहितानि च ॥
एकेन किञ्चित् अपरेण किञ्चित् किञ्चिच्च किञ्चिच्च परैर्मुनीन्द्रैः ॥
श्राद्धे निषिद्धं ह्यशनादि विद्वन्सर्वं पितॄणां ननु किञ्च देयम् ॥२२९॥
सौवीर-तिक्तैर्लवणादिकैस्तत्पात्रस्य शुद्धिर्भवतीह यैस्तु ॥
तद्बीजपूरान्मरिचादियोगात्स्नि[1] प्रदेयं ननु दुष्यतीह ॥ २३० ॥
श्राद्धे तु यस्य द्विज दीयमानं पित्रादिकस्येह भवेन्मनुष्यैः ॥
यद्वस्तु यस्येह मनस्यभीष्टमासीत्पुरा तस्य तदेव देयम् ॥२३१॥
दातुश्च यस्मिन्मनसोऽभिलाषः श्रद्धा भवेत्तत्र तु दीयमाने ॥
श्राद्धेऽपि देयं विधिवत्तदेव तदक्षयमक्षय्यमिति प्रवादः ॥२३२॥
आनीतमम्भो निशि यत्कथञ्चित् यत्पाणिदत्तं भवतीह विद्वन् ॥
हेमाम्बुनिक्षेपहरिस्मृतिभ्यामच्छिद्रतामेति पराशरोक्तिः ॥२३३॥
यत् क्षीरसारैक्षवखण्डयोगाच्छाखाभिधेयं भवतीह विद्वन् ॥
प्राज्यद्रूधूपान्मरिचादियोगात् पाकस्य सिद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥२३४॥
व्रीहयो यव-गोधूमा मुद्गा माषास्तिलास्तथा ॥
नीवारः श्यामकाद्यं च अकृष्टसम्भवानि च ॥ २३५ ॥
आरण्यकालशाकादि प्रतिषिद्धापराणि च ॥
माहेयीक्षीरमध्वादि खड्गादिपिशितानि च ॥ २३६ ॥
शर्करा-गुड-खण्डादि संशुद्धं क्षौद्रमेव च ॥
पितृश्राद्धे हविर्मुख्यं यद्वा तद्वाप्यलाभतः ॥ २३७ ॥
यद्देहिनामत्र शरीरपुष्ट्यै धाता ससर्जाशननाम किञ्चित् ॥
तत्सर्वधान्यान्नमिति ह्यवादि त्रेधा मुनीन्द्रेण पराशरेण ॥ २३८ ॥
शाभावरस्थादिककम्बुजाति यत्किञ्चिदस्मिंस्तुषसारभूतम् ॥
आरण्यजं वा कृषिसम्भवं वा सस्यं तदुक्तं मुनिनाऽशनेषु ॥२३९॥
काण्डोद्भवं यत्वशनेषु किञ्चित् पङ्कोद्भवं वा स्थलसम्भवं वा ॥
यत्तुच्छसारं बहुसारमस्मिन्सर्वाणि धान्यानि च शूकवन्ति ॥ २४० ॥
यत्सर्वसारं सतुषं च भक्ष्यं निःशूकशूकान्वितमत्र किञ्चित् ॥
आप्याययनं देहभृतां च सद्यस्तत्प्रोक्तमन्नं ह्यशनेन सद्भिः ॥ २४१ ॥

---

१. A. reads तदक्षयं चेति जनप्रवादः; while B. E. and F. substitute the word श्रुतिः in place of प्रवादः. २. A. reads °वध्यादि instead of °मध्वादि ३. Only B. reads तच्छस्यधान्यान्नमिति त्रिधैवमूचे. ४. A. B. E. and F. read आद्यैः for अन्नं. ५. B. E. and F. read अशनेषुप्यागम् for अशनेन सद्भिः

प्रतिश्रुतं च भुक्तं च कटुतिक्तं च यत्तथा ॥
केचिदूचुरदेयानि यत् खातप्रतिरोपितम् ॥ २४२ ॥
तुण्डिकेराण्यलाबूनि लिङ्गाख्यानि च यानि तु ॥
श्राद्धे नित्यमदेयानि प्राह सत्यवतीपतिः ॥ २४३ ॥
सोङ्कारया वै गायत्र्या दशावर्त्तितया जलम् ॥
पूतं तु तेन तत् प्रोक्ष्यं सर्वमन्नं विशुद्धये ॥ २४४ ॥
शुद्धवत्योथ कूष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः ॥
पूतं तु वारिणैताभिरन्नशोधनमुत्तमम् ॥ २४५ ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्या च प्रयत्नवान् ॥
प्रोक्षयेदशनं सर्वं शूद्रदृष्ट्यादिशुद्धये ॥ २४६ ॥
गृहाग्नि-शिशु-देवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
तावन्न दीयते किञ्चिद्यावत् पिण्डान्न निर्वपेत् ॥ २४७ ॥
काञ्जिकं दधि तक्रं च शृतं चाशृतमेव वा ॥
पूर्वाह्णे न प्रदातव्यं एकोद्दिष्टेऽथ पार्वणे ॥ २४८ ॥
आपिण्डदानतो दद्याद्यत्किञ्चिच्छ्राद्धवासरे ॥
तेनैव पितरो यान्ति श्राद्धं गृह्णन्ति नैव च ॥ २४९ ॥
परिवेषयेत्समं सर्वं न कार्यं पङ्क्तिभेदनम् ॥
पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ॥
आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः ॥ २५० ॥
यद्येकपङ्क्त्यां विषमं ददाति स्नेहाद्भयाद्वा यदि चार्थलोभात् ॥
वेदैश्च दृष्टं ऋषिभिश्च गीतं तद्ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥ २५१ ॥
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च वह्निमभ्यागतांस्तथा ॥
अनभ्यर्च्य तु भुञ्जानो वृथापाक इति स्मृतः ॥ २५२ ॥
पृथ्वी ते पात्रमित्येतद्द्यौरपीति पिधानकम् ॥
एतद्वै ब्राह्मणस्यास्ये जुहोमि चामृतेऽमृतम् ॥ २५३ ॥
इदं विष्णुरिति ह्येतन्मन्त्रमुच्चार्य चापरे ॥
द्विजाङ्गुष्ठं च तत्रान्ने निवेशयन्ति तद्विदः ॥ २५४ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read शुक्तं for भुक्तं. २. B. D. E. and F. read तुण्डीरका° for तुण्डिकेरा°. ३. A. reads ब्रह्मचारितपस्विनाम्. for यतीनां ब्रह्मचारिणाम्. ४. A. D. and F. read पूर्वमेव न दातव्यं for पूर्वाण्हे न प्रदातव्यं. ५. In A. and D. this verse is omitted. ६. B. and F. read तद्द्विजाः for तद्विदः

जप्त्वा व्याहृतिभिः साम्रां गायत्रीं मधुमतीरिति ॥
सङ्कल्प्यान्नमपोशानं ब्रूयाच्च मधुमध्विति ॥ २५५ ॥
आपोशानं प्रदेयान्नं न तत्संकल्पयेद्द्विजः ॥
संकल्प्यान्नरके याति निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ २५६ ॥
आपोशानोदके विप्रपाणौ तिष्ठति यो द्विजः ॥
संकल्पं कुरुतेऽज्ञानात् स्युस्तस्य पितरो हताः ॥ २५७ ॥
जप्त्वा वै वैष्णवान्मन्त्रान्विप्रान्ब्रूयाद्यथासुखम् ॥
भुञ्जीरन्वाग्यतास्तेतु पितृ-देवहितैषिणः ॥ २५८ ॥
अत्युष्णमशनं कार्यं वचो वाच्यं पितृष्वदः ॥
शूद्रं च शूकर-ध्वाङ्क्ष-कुक्कुटानपनाययेत् ॥ २५९ ॥
भुञ्जते ब्राम्हणा यावत्तावत्पुण्यं जपेज्जपम् ॥
पावमान्यानि वाक्यानि पितृसूक्तानि चैवहि ॥ २६० ॥
ततस्तृप्तान् द्विजान्पृच्छेत्तृप्तास्थेत्यनुशासनम् ॥
तृप्तास्मेति द्विजा ब्रूयुस्तदन्नं विकिरेच्छुचि ॥ २६१ ॥
सकृत्सकृत्त्वपो दत्वा शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
यथानुज्ञां तथा कृत्वा पिण्डांस्तदनु निर्वपेत् ॥ २६२ ॥
यद्यद्भुक्तं द्विजैरन्नं तत्तदादाय विस्तरैः ॥
स्थालीपाकं तिलोपेतं दक्षिणाशामुखस्ततः ॥ २६३ ॥
अवनिज्य तिलान्दर्भान्पिण्डार्थमवनीतले ॥
तस्मिंश्च निर्वपेत्पिण्डान् गोत्रनामकपूर्वकान् ॥ २६४ ॥
ये देवलोकं पितृलोकमापुः प्राप्तास्तथैवं नरकं नरा ये ॥
अग्नौ हुतेन द्विजभोजनेन तृप्यन्ति पिण्डैर्भुवि तैः प्रदत्तैः ॥२६५॥
यदन्नं लेपरूपं तु क्रमात्तेषु च निक्षिपेत् ॥
प्रक्षाल्य सलिलं तत्र अवनेजनवत्पुनः ॥ २६६ ॥

१. A. D. and F. read सार्द्धं for साम्रां. २. A. reads संकल्पते for संकल्पयेत्. ३. A. reads संकल्प्य for संकल्प्यान्. ४. A. and F. do not mention this verse. ५. A. and B. read तेन for तस्य. ६. A. reads अभ्यक्तम् for अत्युष्णम्. ७. A. B. D. E. and F. read पितृप्रियम् for पितृष्वदः. ८. C. reads अपलापयेत् for अपनाययेत्. ९. B. D. and E. read पावमान्यश्च and A. reads पावनानि तु. १०. A. reads चित्रकम् for विस्तरः. ११. B. D. E. and F. read स्थालीपाकतिलोपेतं. १२. F. reads ते for तैः.

निवृत्तानर्चयेत्पिण्डान् पुष्प-गन्धविलेपनैः ॥
दीप-वासः प्रदानेन पितॄनर्च्ये[1] समाहितः ॥ २६७ ॥
वासो वस्त्रदशां[2] दद्याद्विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
केचिदूर्ध्वं पञ्चाशदाब्दिकं लोम केचिन्मतं न तास्विति ॥ २६८ ॥
पञ्चाशद्वार्षिको[3] यस्तु दद्याल्लोम स्वमंशुकम् ॥
तदवश्यं प्रदेयं स्याद्विधिसम्पूर्णताकृते ॥ २६९ ॥
पवित्रं यदि वा दर्भं करात्तत्र विनिःक्षिपेत् ॥
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य प्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥ २७० ॥
निर्वपन्त्यपरे पिण्डान् प्रागेव द्विजभोजनात् ॥
खादयेयुः शकुन्तास्तान्पितॄणां तृप्तितत्पराः ॥ २७१ ॥
मातामहानामप्येवं विप्रानाचामयेदथ ॥
वाचयेत द्विजान्स्वस्ति दद्याच्चैवाक्षयोदकम्[4] ॥ २७२ ॥
दक्षिणा हेम देवानां पितॄणां रजतं तथा ॥
शक्त्या दद्यात्स्वधाकारं व्याहरेच्छ्राद्धकृद्द्विजः ॥ २७३ ॥
तिष्ठन्पिण्डान्तिके ब्रूयाद्वाचयिष्ये स्वधामिति ॥
वाच्यतामिति विप्रोक्तिः प्रवदेद्गोत्रपूर्वकम् ॥ २७४ ॥
स्वधोच्यतामिति ब्रूयादस्तु स्वधेति तद्वचः ॥
ऊर्जं वहन्तीरुच्चार्य जलं पिण्डेषु सेचयेत् ॥ २७५ ॥
याः काश्चिद्देवताः श्राद्धे विश्वशब्देन जल्पिताः[5] ॥
प्रीयतामिति च ब्रूयाद्विप्रैरुक्तमिदं जपेत् ॥ २७६ ॥
दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥
श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २७७ ॥
न्युब्जपिण्डार्घ्यपात्राणि कृत्वोत्तानानि संश्रवात् ॥
क्षिप्त्वा पिण्डेष्वतो विप्रान्पितृपूर्वं विसर्जयेत् ॥ २७८ ॥
वाजे वाजे इति ह्युक्त्वा आमावाजस्य तान् बहिः ॥
ब्रूयात्प्रदक्षिणीकृत्य क्षमध्वमित्यामित्यपि ॥ २७९ ॥
पिण्डानां मध्यमं पिण्डं पितॄन्ध्यायन् समाहितः ॥
[6]प्राशयेत्पुत्रकामां तु भार्यां तच्छ्राद्धकृन्नरः ॥ २८० ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read ध्यायन् for अर्च्ये. २. F. reads °दशा° for °दशां°; while C. reads दत्त्वा for अत्र. ३. B. E. and F. read अशीतिवार्षिको for पञ्चाशद्वार्षिको. ४. C. reads अक्षतो° for अक्षयो°. ५. D. reads सूचिताः for जल्पिताः; while B. E. and F. read कीर्तिताः for the same. ६. A. reads this line as—प्राशयेत्पुत्रकामा या भार्या तं श्राद्धकस्य च.

स्नुषा वापि सगोत्रा वा पुत्रकामा द्विजाज्ञया ॥
आधत्त पितरो गर्भं व्याहरेयुर्द्विजातयः ॥ २८१ ॥
महारोगगृहीतो वा तद्रोगोपशमाय च ॥
घ्नन्तु मे पितरो रोगमित्युक्त्वा प्राशयेच्चरुम् ॥ २८२ ॥
अन्यानप्सु हुताशे वा क्षिपेद्विपण्डान्द्विजाय वा ॥
अजाय वा प्रदद्याच्च पश्चाद्विप्रविसर्जनम् ॥ २८३ ॥
उद्धारं पैतृकादेके पाकान्मातामहाय च ॥
एकैनैव हि चैकेऽपि षट्दैवत्यादिति श्रुतिः ॥ २८४ ॥
उद्धारं पितृकादेके पाकान्मातामहाय तु ॥
एकैनैव हि गच्छन्ति भिन्न गोत्रास्तथा द्विजाः ॥ २८५ ॥
निदध्युः पृथगुद्धृत्य पात्रे पिण्डार्थमोदनम् ॥
तथा पाकमपीच्छन्ति भिन्नगोत्रतया द्विजाः ॥ २८६ ॥
आब्दिके ऽक्षय्यस्थाने तु वक्तव्यमुपतिष्ठताम् ॥
अभिरम्यतां स्वधास्थाने विप्रोक्तिरभिरताः स्मह ॥ २८७ ॥
ऊर्ध्वं तु प्रोष्ठपद्यास्तु प्रतिपदादिकाश्च याः ॥
पुण्यास्तास्तिथयः सर्वा दशापि सहपञ्चभिः ॥ २८८ ॥
तेषां चतुर्दशी प्रोक्ता ये शस्त्रेण हता नराः ॥
पितृभे च त्रयोदश्यां गयाश्राद्धादिकं फलम् ॥ २८९ ॥
न तत्र पातयेत्पिण्डान् सन्तानेप्सुः कदाचन ॥
पिण्डदानेन कवयो वंशक्षयं वदन्ति हि ॥ २९० ॥
सन्तानेप्सुस्त्रयोदश्यां न पिण्डान् पातयेन्नरः ॥
पातयेत्तमनिच्छंश्च प्राह सत्यवतीपतिः ॥
मघायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ॥
स सन्तानो नैव कुर्यादित्यन्ये कवयो विदुः ॥ २९१ ॥
यः सङ्क्रमे भानुदिने च कुर्यादुपोषणं पारणकं द्विजन्मा ॥
पिण्डप्रदानं पितृभे च तद्वज्ज्येष्ठो विपद्येत सुतो ऽनुजो वा ॥ २९२ ॥

---

१. B. and F. read प्राप्नुते पुत्रकांक्षिणी for पुत्रकामा द्विजाज्ञया. २. A. D. and F. read च तम् instead of चरुम्. ३. A. reads उद्धरेत् for उद्धारं ४. In A. B. D. E. and F. this verse is not mentioned. ५. B. reahs अद्वैवे for आब्दिके. ६. A. B. D. E. and F. read पुण्या for प्रोक्ता ७. Only C. reads पितृभ्यश्च for पितृभे च.

पुत्रदा पञ्चमी कर्तुस्तथैवैकादशी तिथिः ॥
सर्वकामा त्वमावास्या पञ्चम्यूर्ध्वं शुभाः स्मृताः ॥ २९३ ॥
अन्नं क्षीरं घृतं क्षौद्रमैक्षवं कालशाकवत् ॥
एतैस्तु तर्पितैर्विप्रैस्तर्पिताः पितरो नृणाम् ॥ २९४ ॥
देशः पर्व च कालश्च हविः पात्रं च सत्क्रियाः ॥
पितृ-दैविकचित्तत्वं योगश्चेतिपतृभादिभिः ॥ २९५ ॥
शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ॥
अन्नं [1]तत्तृप्तिकृच्छ्राद्ध [2]एतत्खलु न चाऽमिषे ॥ २९६ ॥
यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेत् पितॄन् ॥
सोऽविद्वाश्चंदनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥ २९७ ॥
क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल आदातुमिच्छति ॥
पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥ २९८ ॥
सर्वथाऽन्नं यदा नस्यात्तदैवामिषमाश्रयेत् ॥
ब्राम्हणश्च स्वयं [3]नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि ॥ २९९ ॥
अथान्यत् [4]पापमृत्यूनां शुद्ध्यर्थं श्राद्धमुच्यते ॥
कृतेन तेन येषां तु प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३०० ॥
दन्ति-शृङ्गि-गर-व्याल-नीराग्नि-बन्धनैस्तथा ॥
विद्युन्निर्घात-वृक्षैश्च विप्रैश्च स्वात्मना हताः ॥ ३०१ ॥
व्रणसञ्जातकीटैश्च म्लेच्छैश्चैव हतास्तथा ॥
पापमृत्यव एवैते शुभगत्यर्थमुच्यते ॥ ३०२ ॥
नारायणबलिः कार्यो विधानं तस्य चोच्यते ॥
ऊर्ध्वं षण्मासतः कुर्यादेके उर्ध्वं तु वत्सरात् ॥ ३०३ ॥
तेषां पापव्यपोहार्थं कार्यो नारायणो बलिः ॥
धौतवासाः शुचिः स्नात एकादश्यामुपोषितः ॥ ३०४ ॥
शुक्लपक्षे तु सम्पूज्य विष्णुमीशं यमं तथा ॥
नदीतीरं शुचिर्गत्वा प्रदद्याद्दश पिण्डकान् ॥ ३०५ ॥

---

१. A. reads अनन्यवृत्तिकृच्छ्राद्धे for अन्नं तत्तृप्तिकृच्छ्राद्धे. २. B. D. E. and F. read नूनमेतत् instead of एतत्खलु. ३. A. reads चाद्यात्तच्च स्वादु हितं यदि for नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि. ४. A. reads अपमृत्यूनां for पापमृत्यूनां.

क्षौद्रा-ऽऽज्य-तिलसंयुक्तान् हविषा दक्षिणामुखः ॥
अभ्यर्च्य पुष्प-धूपाद्यैस्तन्नाम-गोत्रपूर्वकान् ॥ ३०६ ॥
विष्णुध्यानमनाः कुर्यात्ततः स्तानम्भसि क्षिपेत् ॥
निमन्त्रयेत विप्रांश्च पंच सप्ताऽथ वा नव ॥ ३०७ ॥
द्वादश्यां कुतपे स्नाता-श्चौक्षपक्षान्समागतान् ॥
कृष्णाराधनकृद्भक्त्या पादप्रक्षालितांच्छुभान् ॥ ३०८ ॥
दक्षिणाप्रवणे देशे शुचिस्तानुपवेशयेत् ॥
द्वौ दैवे तु त्रयः पित्र्ये प्राङ्मुखोदङ्मुखान्द्विजान् ॥ ३०९ ॥
आसना-ऽऽवाहनार्घ्यं च कुर्यात् पार्वणवद्द्विजः ॥
भोजयेद्भक्ष्य-भोज्यैश्च क्षौद्रैश्चवाज्य-पायसैः ॥ ३१० ॥
तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तृप्तिं पृच्छेद्यथाविधि ॥
भोज्येन तिलमिश्रेण हविष्येण च तान् पुनः ॥ ३११ ॥
पञ्च पिण्डान्प्रदद्याद्वै दैवं रूपमनुस्मरन् ॥
विष्णु-ब्रह्म-शिवेभ्यश्च त्रीन्पिण्डांश्च यथाक्रमम् ॥ ३१२ ॥
यमाय सानुगायाथ चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
मृतं सञ्चिन्त्य मनसा गोत्र-नामकपूर्वकम् ॥ ३१३ ॥
विष्णुं स्मृत्वा क्षिपेत्पिण्डं पञ्चमञ्च ततः पुनः ॥
दक्षिणाभिमुखश्चैव निर्वपेत्पञ्च पिण्डकान् ॥ ३१४ ॥
आचम्य ब्राह्मणःपश्चात्प्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥
हिरण्येन च वासोभिर्गोभिर्भूम्या च तान्द्विजान् ॥ ३१५ ॥
प्रणम्य शिरसा पश्चाद्विनयेन प्रसादयेत् ॥
तिलोदकं करे दत्वा प्रेतं संस्मृत्य चेतसि ॥
गोत्रपूर्वं क्षिपेत्पाणौ विष्णुं बुद्धौ निवेश्य च ॥ ३१६ ॥
बहिर्गत्वा तिलाम्भस्तु तस्मैवद्यात्समाहितः ॥
मित्रभृत्यैर्निजैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥ ३१७ ॥
एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यात्पापमृत्यवे ॥
समुद्धरति तं प्रेतं पराशरवचो यथा ॥ ३१८ ॥
सर्वेषां पापमृत्यूनां कार्यो नारायणो बलिः ॥
तस्मादूर्ध्वं च तेभ्यो हि प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३१९ ॥

---

१. A. and D. substitute हराराधन° for कृष्णाराधन°. २. B. E. and F. read °प्लवने for °प्रवणे.

एवं श्राद्धैः समस्तान्यः सन्तर्पयति वै पितॄन् ॥
ददत्यनुत्तमांस्तस्य पितरस्तर्पिता वरान् ॥ ३२० ॥
विद्या-तपोमुखान्पुत्रान्पूज्यत्वमथ योषितः ॥
सौभाग्यैश्वर्य-तेजश्च बलं श्रेष्ठमरोगताम् ॥ ३२१ ॥
यशः शुचित्वं कुप्यानि सिद्धिं चैवात्मवाञ्छिताम् ॥
यशश्च दीर्घमायुश्च तथैवानुत्तमां मतिम् ॥ ३२२ ॥
अथान्यत्किञ्चिदाख्यामि पितॄणां तु हिताय वै ॥
कृतेन स्वल्पकेनापि प्राप्नुवन्ति विप्रैः फलम् ॥ ३२३ ॥
उच्छिष्टस्य विसर्गार्थं विधिस्तात्कालिको हि यः ॥
श्राद्धैर्विहितं यत्प्राक् पितॄणां हितकाङ्क्षिभिः ॥ ३२४ ॥
आदाय सर्वमुच्छिष्टमवनेजनवद्बुधः ॥
तत्रैव निक्षिपेत् भूमौ तिल-दर्भसमन्वितम् ॥ ३२५ ॥
नरकेषु गता ये वै अपमृत्युमृता मम ॥
एतदाप्यायनं तेषां चिरायास्त्विति चोच्चरेत् ॥ ३२६ ॥
करस्य मध्यतो देवाः करपृष्ठेतु राक्षसाः ॥
पात्रस्यालम्भनाद्यौ च तस्मात्तं न प्रदर्शयेत् ॥ ३२७ ॥
दर्भाश्च स्वयमानेया दक्षिणाप्रवणोद्भवाः ॥
तर्पणाद्युज्झिता ये वै इत्याद्यांश्च विवर्जयेत् ॥ ३२८ ॥
न कुशं कुशमित्याहुर्दर्भमूलं कुशःस्मृतः ॥
छिन्ना दर्भा इति प्रोक्तास्तदग्रं कुतपः स्मृतः ॥ ३२९ ॥
हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयाज्ञिकाः ॥
सकुशाः पितृदैवत्याश्छिन्ना वै वैश्वदेविकाः ॥ ३३० ॥
दर्भमूले स्थितो ब्रह्मा दर्भमध्ये जनार्दनः ॥
दर्भाग्रे शङ्करस्तस्थौ दर्भा देवत्रयान्विताः ॥ ३३१ ॥
अहन्येकादशे श्राद्धे प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥
प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं तु सर्वदा ॥ ३३२ ॥

---

१. A. and D. read सुतान् in th place of वरान्. २. A. B. D. E. and F. read °शौर्य° instead of °ऐश्वर्य°. ३. A. B. D. E. and F. read ओजः for °तेजः . ४. A. reads यशोऽशौकिस्त्वकुप्यानि, while B. reads यशःकुप्यमशोकत्वं, also D. E. and F. read as B. ५. A. B. D. E. and F. read गतिम् in the place of मतिम्. ६. B. E. and F. read पितॄणां मुक्तिदायकम्. ७. A. reads सन्मनुः. ८. B. E. and F. read आलंबनात्पश्चात् instead of आलंभनाद्यौ च. ९. B .C. D. and E. read °युच्छ्रिता: instead of °युज्झिताः.

एकस्य प्रथमं श्राद्धमर्वागब्दाच्च मासिकम् ॥
प्रतिसंवत्सरं चैव शेषं[1] त्रिपुरुषं स्मृतम् ॥ ३३३ ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः ॥
माता-पित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं क्षयाहनि ॥ ३३४ ॥
सपिण्डिकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं द्विजः ॥
एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पित्रोरप्यत्र पार्वणम् ॥
चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ॥
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कुर्याच्छस्त्रपातिते[2] ॥ ३३५ ॥
पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रपातास्त्वनुक्रमात् ॥
सम्भूतैः पार्वणं कुर्यादष्टकानि[3] पृथक् पृथक् ॥ ३३६ ॥
[4]सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितुर्यः प्रपितामहः ॥
स तु लेपभुगित्येव प्रलुप्तः पितृ[5]पिण्डतः ॥ ३३७ ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं कुर्यात्पार्वणवत्सदा ॥
प्रतिसंवत्सरं विद्वच्छागलेयो विधिः स्मृतः ॥ ३३८ ॥
सपिण्डता तु कर्तव्या पितुः पुत्रैः पृथक् पृथक् ॥
स्वाधिकारप्रवृत्तत्वादितरः श्राद्धकर्तृवत् ॥ ३३९ ॥
तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं वा परपान्थिकम् ॥
सपिण्डीकरणे कुर्यादकृते तु निवर्तते ॥
यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ॥
प्रतिमासं तस्य कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं तथा ॥ ३४० ॥
अर्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि च ॥
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तु तेषां पृथक्क्रिया ॥ ३४१ ॥
एकपिण्डीकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ ३४२ ॥
अर्वाग्संवत्सरादूर्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥
ये सपिण्डीकृतास्तेषां पृथक्त्वेनोपपद्यते ॥
पृथक्त्वकरणे तस्य पुनः कार्या सपिण्डता ॥ ३४३ ॥
स्त्रियं श्वश्र्वा पतिर्मात्रा तयासह सपिंडयेत् ॥
तत्सद्भावे पितामह्या तन्मात्रा चापरे विदुः ॥ ३४४ ॥

---

१. A. reads एकं for शेषं. २. A. reads घातिने instead of पातिते. ३. A. only subtitutes प्रतिसंवत्सरं in the place of अष्टकानि पृथक्. ४. This verse is not mentioned in A., ५. B. and E. read प्रति° instead of पितृ°.

नान्यथा तु पितामह्यो मातामह्यास्तथाऽपरे ॥
उदकं पिण्डदानं च सहभर्त्रा प्रदीयते ॥ ३४५ ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषाऽपि वा ॥
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न[1] पार्वणम् ॥ ३४६ ॥
अपुत्राश्च मृता ये च कुमाराः संस्कृता अपि ॥
तेषां समानता न स्यान्न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥ ३४७ ॥
भर्त्रा सपिण्डता स्त्रीणां कार्येति कवयो विदुः ॥
स्वस्रा सहापरे तस्यास्तन्मात्रा चापरे विदुः ॥ ३४८ ॥
अनपत्येषु प्रेतेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥
एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥ ३४९ ॥
मित्र-बन्धु-सपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारस्य चैव ही ॥
दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं संवत्सरं तु नान्यथा ॥ ३५० ॥
अप्रत्ययगतश्चैव कुल-देशाव्यवस्थया ॥
यो यथा क्रियया युक्तः स तयैव हि निर्वपेत् ॥३५१ ॥
दाढर्यार्थं दृश्यते रूढिर्मानवं लिङ्गमेव च ॥
दृढीकृता च विद्वद्भिर्लोकरूढिर्गरीयसी ॥ ३५२ ॥
विकल्पेषु च सर्वेषु स्वयमेकैकमादितः ॥
अङ्गीकरोति यं कर्ता स विधिस्तस्य नेतरः ॥ ३५३ ॥
बहून् हि याजयेद्यस्तु वर्णबाह्यांश्च नित्यशः ॥
म्लेच्छांश्च शौण्डिकांश्चैव स विप्रो बहुयाजकः ॥ ३५४ ॥
यश्च धैर्येण दुष्टात्मा गो-सुवर्णापहारकः ॥
सङ्गृहीतासवर्णस्त्रिः स विप्रो गण उच्यते ॥ ३५५ ॥
वर्तते यश्च चौर्येण सुवर्णेनोपहारकः ॥
सङ्गृहीतसवर्णास्त्रि स विप्रो गौण उच्यते ॥ ३५६ ॥
मृते भर्तरि या नारी रहस्यं कुरुते पतिम् ॥
तस्य वैस्रावयेद्गर्भं सा नारी गणिका स्मृता ॥ ३५७ ॥
अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यत्र दीयते ॥
अपि तस्या न भोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रकीर्तिता ॥ ३५८ ॥
कौमारं पतिमुत्सृत्य यात्वन्यं पुरुषं श्रिता ॥
पुनः पत्युर्गृहं गच्छेत्पुनर्भूः सा द्वितीयका ॥ ३५९ ॥

१. B. D. E. and F. read न for च.

असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ॥
सवर्णाय सपिण्डाय सा पुनर्भूस्तृतीयका ॥ ३६० ॥
प्राप्ते द्वादश वर्षेऽत्र या रजो न बिभर्ति हि ॥
धारितं तु तया रेतो रेतोधाः सा प्रकीर्तिता ॥ ३६१ ॥
या भर्तुर्व्यभिचारेण कामं चरति नित्यशः ॥
तस्या अपि न भोक्तव्यं सा भवेत्कामचारिणी ॥ ३६२ ॥
पतिं हित्वा तु या नारी गृहादन्यत्र गच्छति ॥
वरेषु[1] रमते नित्यं स्वैरिणी सा प्रकीर्तिता ॥ ३६३ ॥
भर्तुः शासनमुल्लंघ्य स्वकामेन प्रवर्तते ॥
दीव्यन्ती च हसन्ती च सा भवेत्कामचारिणी॥ ३६४ ॥
पतिं विहाय या नारी सवर्णमन्यमाश्रयेत् ॥
वर्तेत ब्राम्हणत्वेन द्वितीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६५ ॥
मृते भर्तरि या याति क्षुत्पिपासातुरा परम् ॥
तवाहमिति सम्भाष्य तृतीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६६ ॥
देश-कालाद्यपेक्ष्यैव[2] गुरुभिर्या प्रदीयते ॥
उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै चतुर्थी स्वैरिणी तु सा ॥ ३६७ ॥
आसु पुत्रास्तु ये जाता वर्ज्यास्ते हव्य-कव्ययोः
तथैव पतयस्तासां वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ ३६८ ॥
श्राद्धं तैश्च न कर्तव्यं प्रतिलोमाविधानतः ॥
वैश्वश्राद्धं पितृश्राद्धं प्रतिलोमाविधानतः ॥
वर्णाश्रमबहिःस्थास्ते संकीर्णजन्मसम्भवाः[3] ॥ ३६९ ॥
मातॄणां च पितॄणां च स्वीयानां[4] पिण्डदाः स्मृताः[5] ॥
उपपतिसुतो यस्तु यश्चैव दीधिषूपतिः ॥ ३७० ॥
परपूर्वपतेर्जाताः सर्वे वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥
अजापालाद्विजाताश्च विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ ३७१ ॥
मृतानुगमनं नास्ति ब्राम्हण्या ब्रम्हशासनात् ॥
इतरेषु च वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ ३७२ ॥

---

१. A. reads विटेषु for वरेषु, २. A. and D. read °नुपेक्ष्यैव for °द्यपेक्ष्यैव. ३. A. reads विकीर्ण° for संकीर्ण.° ४. B. D. E. and F. read त्रयाणां for स्वीयानां. ५. B. D. E. also read नच पिंडदाः instead of पिंडदाः स्मृताः.

भर्तुश्चित्यां समारोहेद्या च नारी पतिव्रता ॥
अहन्येकादशे प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥ ३७३ ॥

श्रौतैश्च स्मार्तमंत्रैश्च दम्पत्यावेकतां गतौ ॥
एकमृत्युगतौ चैव वह्नावेकत्र तौ हुतौ ॥ ३७४ ॥

एकत्वं च तयोर्यस्माज्जातमाद्यावसानिकम् ॥
एकादशाहिकं श्राद्धमेकमेव स्मृतं बुधैः ॥ ३७५ ॥

आरुह्य भर्तुश्चितिमंगना या प्राप्नोति मृत्युं बहु सत्वयुक्ता ॥
एकादशाहे तु तयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक्स्वर्गमपेक्ष्य सद्भिः ॥ ३७६ ॥

एकत्वमिच्छन्ति पतिप्रहीणा एकादशाहादिषु ये नृनार्यः ॥
ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः स्त्रीसत्वघातान्नरकेऽधिवासम् ॥ ३७७ ॥

समानमृत्युना यस्तु मृतो भर्ता च योषिताम् ॥
तस्याः सापिण्डता तेन पिण्डमेकत्र[1] निर्वपेत् ॥ ३७८ ॥

स्त्रीपात्रं पतिपात्रे तु[2] सिंचयेदेकमेव[3] हि ॥
श्राद्धे[4] त्रिपुरुषे त्रीणि तत्प्रत्यक्षं पितॄन्प्रति ॥ ३७९ ॥

पत्या सह परासुत्वात्तेनैवास्याः सपिण्डता ॥
पितामह्यापि चान्यत्र ह्येतदाह पराशरः ॥ ३८० ॥

अन्यप्रीतौ न चान्यस्य तृप्तिः कुत्रापि दृश्यते ॥
एवं धीमानमुत्रापि तस्मान्नैकत्वमाश्रयेत् ॥ ३८१ ॥

एकत्वाश्रयणे धर्मो नार्या लुप्तो भवेद्ध्रुवम् ॥
तस्याः सुकृतसामर्थ्यात्पत्युः स्वर्गमिहेष्यते ॥ ३८२ ॥

भर्त्रा सह मृता या तु नाकलोकमभीप्सती[5] ॥
साऽऽद्यश्राद्धे पृथक्पिण्डा नैकत्वं तु बुधैः स्मृतम् ॥ ३८३ ॥

पतिमृत्युः स्त्रियो मृत्योर्निमित्तमेव[6] जायते ॥
निर्निमित्तो न वै मृत्युर्मृत्युना चैकता[7] भवेत् ॥ ३८४ ॥

---

१. B. D. E. and F. read एकं तु for एकत्र. २. B. E. and F. read पितृपात्रेषु for पतिपात्रे तु. ३. A. reads चिंतयेत् for सिंचयेत. ४. B. E. and F. read श्राद्धं for श्राद्धे. ५. B. and E. read समीहया; while D. reads अभिप्सया. ६. A. reads मृत्योः for मृत्युः. ७. B. reads नैकता instead of चैकता, also A. D. E. and F. too the same.

भर्त्रासह मृता भार्या भर्तारं सा समुद्धरेत् ॥
तस्याः पतिव्रताधर्मः पिण्डैक्येन हतो भवेत् ॥ ३८५ ॥
बलीयस्त्वेन धर्मस्य तुच्छत्वाच्चांगसस्तथा ॥
धर्मेण लुप्यते पापमेकत्वे समता तयोः ॥ ३८६ ॥
नैकत्वं तु तयोरस्माद्युक्तं श्राद्धकर्मणि ॥
पृथगेवहि कर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकम् ॥ ३८७ ॥
यानि श्राद्धानि कार्याणि तान्युक्तानि पृथक् पृथक् ॥
कर्तव्यं यैस्तु तेऽप्युक्ता विशेषं च निबोधत ॥ ३८८ ॥
औरसाद्याः स्मृताः पुत्रा मुनिभिर्द्वादशैव तु ॥
यथा जात्यनुसारेण वर्णानामनुसारतः ॥ ३८९ ॥
पिण्डप्रदाः क्रमेण स्युः पूर्वाभावे परः परः ॥
यस्माद्यो जायते पुत्रः स भवेत्तस्य पिण्डदः ॥ ३९० ॥
तस्मात्तस्मादपीहन्ते मृताः प्रेतत्वमागताः ॥
तस्मादवश्यमेवं हि श्राद्धं कार्यं विधानतः ॥ ३९१ ॥
शूद्रस्य दासिजः पुत्रः कामतस्तु स पिण्डदः ॥
जात्या जातः सुतो मातुः पिण्डदः स्यात्सुतोऽपि च ॥ ३९२ ॥
जनकस्य न किञ्चित्स्यादर्थात्कामप्रवर्तनात् ॥
वायुभूताश्च पितरो दत्ताभिकांक्षिणः सदा ॥
तस्मात्तेभ्यः सदा देयं नृभिधर्मरतैः सदा ॥ ३९३ ॥
ये खाण्ड-मांस-मधु-पायस-सर्पिरन्नैर्-
देशे च कालसहिते च सुपात्रदत्तैः ॥
प्रीणन्ति देव-मनुजान्पितृवंशजातान्
तेषां नृणां तु पितरो वरदा भवन्ति ॥ ३९४ ॥
मया श्राद्धविधिः प्रोक्तो वर्णानां पितृतृप्तिकृत् ॥
एवं दास्यति यः श्राद्धं वरान्सर्वानवाप्स्यति ॥ ३९५ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां श्राद्धाधिकारो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१. A. reads एकत्वेन for पिण्डैक्येन, and D. also the same. २. B. E. and F. read आगमस्य च for चागसस्तथा.

बृहत्पराशरसंहिता।

अथ अष्टमोऽध्यायः।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शुद्धिं पराशरोदिताम् ॥
सूतके वाप्यशौचे वा यथावत्तां निबोधत ॥ १ ॥

प्रसवं सूतकं प्राहुरशौचं शावमुच्यते ॥
यावत्कालं च यन्मात्रं तथा तावन्निगद्यते ॥ २ ॥

केषांचित्तेन वै मासं केषांचिन्मरणान्तिकम् ॥
सद्यः शौचास्तथा चान्ये अन्ये चैकाहिकाः स्मृताः ॥ ३ ॥

त्रि-षट्-दश-दशद्वाभ्यां दशापि सह पञ्चभिः ॥
तान्येव त्रिगुणान्याहुर्दिनान्येव मनीषिणः ॥ ४ ॥

वक्ष्यमाणं निबोधध्वमुक्तक्रममिदं द्विजाः ।
शक्तिजो यन्मुनीनां च प्राग् ब्रवीत्कलिधर्मवित् ॥ ५ ॥

विष्णुध्यानरतानां च सदैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
गृहमेधिद्विजानां तु तथैव व्रतचारिणाम् ॥ ६ ॥

वेदतत्वार्थवेत्तॄणां नित्यस्नानकृतां तथा ॥
अतत्संसर्गिणामेषां नाशौचं नापि सूतकम् ॥ ७ ॥

संसर्गं वर्जयेद्यत्नात्संसर्गो दोषकारणम् ॥
कुर्याच्छ्राद्धादिसंसर्गं वर्जने स्यादकिल्बिषी ॥८ ॥

वदन्ति मुनयः प्राच्याः संसर्गो दोषकारणम् ॥
असंसर्गः स्वकर्मस्थो द्विजो दोषैर्न लिप्यते ॥ ९ ॥

दानोद्वाहेष्टि-संग्रामे देशविप्लवकादिके ॥
सद्यः शौचं द्विजातीनां सूतकाशौचयोरपि ॥ १० ॥

दातॄणां व्रतिनामेके कवयः सत्रिणामपि ॥
सद्यः शौचमदोषाणामूचुर्धर्मविदः कलौ ॥ ११ ॥

---

१ A. B. D. E. and F. read शस्तं for मासं.

सर्वमंत्रपवित्रस्तु अग्निहोत्री षडङ्गवित् ॥
राजा च श्रोत्रियश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ १२ ॥
देशान्तरगते जाते मृते वाऽपि सगोत्रिणि ॥
शेषाहानि दशाहार्वाक् सद्यः शौचमतः परम् ॥ १३ ॥
सत्यप्येकनिवासे तु सद्यः शौचं विशोधनम् ॥
पिण्डनिर्वर्तने जाते मृते वापि सगोत्रजे ॥ १४ ॥
सद्यः शौचं विधातव्यमर्वाक् च दश जन्मनः ॥
बान्धवादिषु विज्ञेयमन्यदूर्ध्वं विधीयते ॥ १५ ॥
नाऽऽशौच-सूतके स्यातां नृपतीनां कदा च न ॥
यज्ञकर्मप्रवृत्तस्य ऋत्विजो दीक्षितस्य च ॥ १६ ॥
पृथक्पिण्डमृते बाले निर्दशेऽन्यत्र च श्रुते ॥
जाते वापि च शुद्धिः स्यात्सद्यः शौचादसंशयम् ॥ १७ ॥
सवेदः साग्निरेकाहाद् ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
तथैकाहो नृपे संस्थे तथैव ब्रह्मचारिणि ॥ १८ ॥
दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च आपत्काल उपस्थिते ॥
उपसर्गान्मृते वापि सद्यः शौचं विधीयते ॥ १९ ॥
गो-विप्रार्थविपन्नानां आहवेषु तथैव च ॥
ते योगिभिः समा ज्ञेया सद्यः शौचं विधीयते ॥ २० ॥
विप्रे संस्थे व्रतादर्वाक् श्रोत्रिये च तथा द्विजे ॥
अनूचाने गुरौ चैव आचार्ये चापि संस्थिते ॥ २१ ॥
असंस्कृतस्त्रियां राज्ञि श्रोत्रिये निधनं गते ॥
त्रिरात्रमप्यशौचं स्यात्तथैवोदकदायिनः ॥ २२ ॥
विद्वाननग्निको विप्रस्त्रिरात्राच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
मनीषिणः परे ब्रूयुरसपिण्डे अहं मृते ॥ २३ ॥
प्रेतीभूतं च यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥
नियतं ह्यनुगच्छेत त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २४ ॥
षड्रात्रं नवरात्रं च शवस्पृशां विशुद्धिकृत् ॥
त्र्यहं चैव विशुद्ध्यर्थं धर्मशास्त्रविदो विदुः ॥ २५ ॥

---

१. B. reads विधानेनाग्निको विप्र आशौचात् for सवेदः साग्निरेकाहाद्ब्राह्मणः
२. B. reads द्विजे मृते for तथा द्विजे.

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ॥
पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ २६ ॥
अशुचित्वं न तेषां तु पापं वाऽशुभकारणम् ॥
जलाव-गाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २७ ॥
असगोत्रमसम्बन्धं प्रेतीभूतं तथा द्विजम् ॥
ऊढ्वा दग्ध्वा द्विजाः सर्वे स्नानान्ते शुचयः स्मृताः ॥ २८ ॥
एकरात्रं वदन्त्येके सद्यः स्नानं तथाऽपरे ॥
गोग्रहादिमृतानां च मुनयः शुद्धिकारणम् ॥ २९ ॥
हतः शूरो विपद्येत शत्रुभिर्यत्र कुत्रचित् ॥
स मुक्तो यतिवत्सद्यः प्रविशेत्परवेधसि ॥ ३० ॥
संन्यासी युद्धसंस्थश्च सम्मुखं शत्रुभिर्नरः ॥
सूर्यमण्डलभेत्ताराविति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ३१ ॥
पराङ्मुखे हते सैन्ये यो युद्धाय निवर्तते ॥
तत्पदानीष्टितुल्यानि स्युरित्याह पराशरः ॥ ३२ ॥
वदने प्रविशेद्येषां लोहितं शिरसः पतत् ॥
सोमपानेन ते तुल्या बिन्दवो रुधिरस्य वै ॥ ३३ ॥
सन्यासेन मृता ये वै प्रधने ये तनुत्यजः ॥
मुक्तिभाजो नरास्तेस्युरिति वेदोऽपि कीर्तयेत् ॥ ३४ ॥
सद्यः शौचं विधातव्यं शुद्धिरेवं विधियते ॥
नोच्यन्ते ते मृता लोके सद्यो ब्रह्मवपुर्गताः ॥ ३५ ॥
सन्ध्याचारविहिनानां सूतकं ब्राह्मणे ध्रुवम् ॥
अशौचं द्वादशाहं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
राज्ञां तु द्वादशाहः स्यात्पक्षो वैश्यस्य पावनः ॥
वृषलस्य तथा मासस्त्वग्रहादेष्वपि धर्मतः ॥ ३७ ॥
क्षपा च पक्षिणी सद्भिर्मातुलादिषु कीर्तिताः ॥
गर्भस्रावे च पाते च रात्रयो माससम्मिताः ॥ ३८ ॥

---

१. A. reads शोककारणम् for ऽशुभकारणम्. २. A. reads विमहादि° for गोग्रहादि°. ३. A. and D. read युध° for युद्ध°. ४. A. reads निदर्शनम् for ऽपि कीर्तयेत्. ५. A. reads °तेमाः for °गताः. ६. A. B. E. and F. read तु तेरस्त्राः for च पाते च.

स्रावं गर्भस्य विद्वांसो मासादर्वाक् चतुर्थकात् ॥
पातमूर्ध्वं वदन्त्येके तत्राधिक्यं च सूतकम् ॥ ३९ ॥

ऋणि-व्यसनि-रोगार्त-पराधीन-कदर्यकाः ॥
तृष्णावन्तो निराचाराः पितृ-मातृविवर्जिताः ॥ ४० ॥

स्त्रीजिताश्चानपत्याश्च एवं ब्राह्मणवर्जिताः ॥
परद्रव्यं जिघृक्षन्तः सद्यः सूतकिनः सदा ॥ ४१ ॥

सूतके मृतशौचे वा अन्यदापद्यते यदि ॥
पूर्वेणैव तु शुद्ध्येत जाते जातं मृते मृतम् ॥ ४२ ॥

एकपिण्डाश्च दायादाः पृथक्दार-निकेतनाः ॥
जन्मन्यपि मृते वापि तेषां वै सूतकं भवेत् ॥ ४३ ॥

भृगु-वह्नि-प्रपाते च देशान्तरमृतेषु च ॥
बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥ ४४ ॥

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिर्गताः ॥
न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥ ४५ ॥

विवाहोत्सव-यज्ञेषु कर्तारो मृत-सूतके ॥
पूर्वसंकल्पितानर्थान्भोज्यान्तानब्रवीन्मनुः ॥ ४६ ॥

शिल्पिनः कारुकाश्चैव दासी-दासास्तथैव च ॥
इत्यादीनां न ते स्यातामनुगृह्णन्ति यान् द्विजाः ॥ ४७ ॥

पिता पुत्रेण जातेन दद्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।
पितॄणां विधिवद्दानं दत्तं तत्राप्यनन्तकम् ॥
तत्राप्यनन्तकं दानं कर्तव्यं पुत्रजन्मनि ॥ ४८ ॥

प्रसवे च द्विजातीनां न कुर्यात्सङ्करं यदि ॥
दशाहाच्छुध्यते माता अवगाह्य पिता शुचिः ॥ ४९ ॥

अतिमानादतिक्रोधात्स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ॥
उद्बध्य म्रियते यस्तु न तस्याग्निः प्रदीयते ॥ ५० ॥

---

१ A. reads °कदर्थकाः. २. A. reads गृहस्थान्ताः for जिघृक्षन्तः. ३ A. reads स्मृताः for सदा, B. E. and. F. too the same. ४. A. reads सत्यशौचे for मृतशौचे. ५. B. reads °कृत° for °दार°, E. and. F. also the same. ६. B. E. and F. read संन्यासे for संन्यस्ते. ७. B. D. and F. substitute विनिःसृताः for विनिर्गताः. ८. A. reads ऽशौच° for मृत°.

न स्नायाच्चोदकं दद्यान्नापि कुर्याद्दशौचताम् ॥
सर्पेण शृङ्गिणा वापि जलेन वाग्निना तथा ॥ ५१ ॥
न स्नानादौ विपन्नस्य तथाचैवात्मघातिनः ॥
अर्वाक् द्विहायनाद्धर्मि न दद्यान्मृतकस्य च ॥ ५२ ॥
किन्तु तास्मिन्ननेऽग्नौ कुर्याचैवोदकक्रियाम् ॥
सर्पादिप्राप्तमृत्यूनां वह्निदाहादिकाः क्रियाः ॥ ५३ ॥
षण्मासे तु गते कार्या मुनिः प्राह पराशरः ॥
शास्त्रदृष्टं बुधैः[1] कार्यमस्थिसञ्चयनादिकम् ॥ ५४ ॥
तत्कृत्वा तूक्तदिवसैः शुद्धिमर्हति धर्मतः ॥
अन्यायमृतविप्राणां ये वोढारो भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
अग्निदाश्चैव ये तेषां तथोदकादिदायिनः ॥
उद्बन्धनमृतस्यापि यश्छिन्द्याद्रज्जुपाशकम् ॥ ५६ ॥
ते सर्वे पापसंयुक्ताः प्रायश्चित्तस्य भाजनाः ॥ ५७ ॥
यः सूतकाशौचविशुद्धिकृत्स्यादाख्याय कालं तमनुक्रमेण ॥
पराशरास्याम्बुजानिःसृता या वाच्यास्ततो निष्कृतयो द्विजास्ते ॥५८॥
सूतकाशौचयोरुक्तः शुद्धिपन्थाऽनुपूर्वशः ॥
सर्वैनसां विशुध्यर्थं प्रायश्चित्तं यथाब्रवीत् ॥ ५९ ॥
मनुर्वा याज्ञवल्क्यस्तु वसिष्ठः प्राह निष्कृतिम् ॥
सा कृतादिषु वर्णानां सति धर्मे चतुष्पदे ॥ ६० ॥
मानसा वाचिका दोषास्तथा वै कार्यकारिताः ॥
धर्माधीना नृणां सर्वे जायन्ते तेऽप्यनिच्छताम् ॥ ६१ ॥
तेषामुपरताक्षाणां प्रत्यहं शुभमिच्छताम् ॥
शक्तिजो निष्कृतिं प्राह युगधर्मानुरूपतः ॥ ६२ ॥
विकृतव्यवहाराणां[2] पापो निष्कृतिकृद्द्विजः ॥
कति विप्रैः कथं रूपैरिति वाच्या भवेद्धि सा ॥ ६३ ॥
तद्रूपं च प्रवक्ष्यामि याधद्भिः सा द्विजैर्भवेत् ॥
यथाविधाश्च विप्रास्युरिति विद्वन् प्रकीर्त्यते ॥

---

१. A. reads द्विजैः instead of बुधैः. २. F. reads this whole line thus:—
विकृतव्यवहाराणां पर्षन्निष्कृतिकृद्द्विजः |; while A. reads निष्कृतिं व्यवहाराणां वर्षान्निष्कृतिकृद्यथा |.

पर्षद्दशावरा प्रोक्ता ब्राम्हणैर्वेदपारगैः ॥
सायद्रूपा स धर्मः स्यात् स्वयम्भूरित्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥
वेद-शास्त्रविदो विप्रा यं ब्रूयुः सप्त पंच वा ॥
त्रयो वाऽपि स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ६५ ॥
संयमं नियमं वाऽपि उपवासादिकं च यत् ॥
तद्गिरा परिपूर्णं स्यान्निष्कृतिर्व्यावहारिकी ॥ ६६ ॥
न लक्षेणापि मूर्खाणां न चैवाऽधर्मवादिनाम् ॥
विदुषां नापि लुब्धानां न चापि पक्षपातिनाम् ॥ ६७ ॥
श्रुता-ध्ययनसम्पन्नः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥
सदा धर्मरतः शान्त एकः पर्षत्त्वमर्हति ॥ ६८ ॥
न सा वृद्धैर्न तरुणैर्न सुरूपैर्धनान्वितैः ॥
त्रिभिरेकेन पर्षत् स्याद्विद्भिर्विदुषापि च ॥ ६९ ॥
वयसा लघवो[1]ऽपि स्युर्वृद्धा धर्मविदो द्विजाः ॥
शिशवोऽपि हि मध्यस्थाः सर्वत्र समदर्शनाः ॥ ७० ॥
न सा वृद्धैर्भवेद्विप्रैर्वृध्दास्युर्धर्मवादिनः ॥
यत्र सत्यं स धर्मः स्यात्छलं यत्र न गृह्यते ॥ ७१ ॥
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ॥
धर्मो वृथा यत्र न सत्यमस्ति सत्यं न तद्यन्न हृदानुविद्धम् ॥ ७२ ॥
निष्कृतौ व्यवहारे च व्रतस्याशंसने तथा ॥
धर्मं वा यदि वाऽधर्मं परिषत्प्राह तद्भवेत् ॥ ७३ ॥
स्त्रीणां च बाल-वृद्धानां क्षीणानां कुशरीरिणाम् ॥
उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥ ७४ ॥
ज्ञात्वा देशं च कालं च व्ययं सामर्थ्यमेव च ॥
कर्तव्योनुग्रहः सद्भिर्मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ७५ ॥
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्र्याद्यदि कुर्युरनुग्रहम् ॥
नरकं यान्ति ते मूढाः शतधा वासवाचिनः ॥ ७६ ॥
प्रविश्य पैर्षदं ते वै सभ्यानामग्रतःस्थिताः ॥
यथाकालं प्रकुर्युस्ते प्रायश्चित्तं तदीरितम् ॥ ७७ ॥

---

१. A. reads तनवः for लघवः. २. A. B. read छलेनानुविद्धम् for हृदानु-विद्धम्. ३. चोत्तमान्ते for पर्षदं ते is in all except A. and B.; while B. reads पार्षदाम् for सभ्यानाम्.

किन्त्वयं याचते देवा वदन्तोऽत्र द्विजातयः ॥
सर्वे कुर्वन्ति नियमं गतपापं न संशयः ॥ ७८ ॥
प्रसादो द्विविधो ज्ञेयो दैव्यश्चासुर एव च ॥
क्रोडयापि च तत्रैव देयास्तथैव ते द्विजाः ॥ ७९ ॥
व्यवहारे गोसमैस्तु प्रब्रूयाद्वापि वैरतः ॥
यथाकृतं च तत्पापं तत्तथैव निवेदयेत् ॥ ८० ॥
यस्तेषामन्यथा ब्रूयात्स पापीयान्न संशयः ॥
सत्यमसत्यमेवात्र विपर्यस्तं वदेद्यतः ॥ ८१ ॥
स एवानृतवादी स्यात्सोऽनन्तं नरकं व्रजेत् ॥
ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायश्चितं चिकित्सितम् ॥ ८२ ॥
अजानन् यो नरो ब्रूयात्साहसं किमतः परम् ? ॥
व्यवहारश्च तैः प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धर्मवादिभिः ॥ ८३ ॥
प्रजाभिर्नतु सर्वाभिर्मान्यैश्चैव तु मानवैः ॥
तच्छोधकप्रमाणानि लिखितादीनि तैर्विना ॥ ८४ ॥
जलादीनि च दिव्यानि सांख्योक्तशपथानि च ॥
अन्ये जनपदाचारा कुलधर्मस्तथापरः ॥
परिषद्ब्राह्मणैर्मेध्या निर्णेतव्या यथाविधि ॥ ८५ ॥
जन्म जात्यनुसारेण देश-कालादिधर्मतः ॥
कर्तव्यः सत्तमैः सर्वैर्माननीयश्च वादिभिः ॥ ८६ ॥
गो-ब्राह्मणहतादीनां तथा दम्भादिकारिणाम् ॥ ॥
तप्तकृच्छ्रेण शुद्धिः स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ८७ ॥
भोजयेद्ब्राह्मणान्पश्चात्सवृषा गौश्च दक्षिणा ॥
जायन्ते पापनिर्मुक्ताः शक्तिसूनोर्यथा वचः ॥ ८८ ॥
अनाशकान्निवृत्ता ये ब्रह्मचर्यात्तथा द्विजाः ॥
वैडालिकास्ते विज्ञेयाः सर्वधर्मविवर्जिताः ॥ ८९ ॥

१. E. reads च वेदितः instead of वदेद्यतः. २. A. only reads मान्यौ for मान्यैः. ३. only B. reads अणु° for कुल°. ४. A. reads मत्वा for मेध्या. ५. A. reads मानितव्या for निर्णेतव्या. ६. A., B. and F. read °योऽभिवादिभिः. ७. B. D. E. and F. read शुद्धिः स्यात् for शुध्येयुरिति. ८. C. and F. read अनाशिका° for अनाशका°.

सर्वत्र[1] प्रावशान्तो ये ये च वैडालिकैः समाः ॥
तेषां सर्वाण्यपत्यानि पुल्कसैः सह पातयेत्[2] ॥ ९० ॥
स्त्रीणां च बाल-वृद्धानां क्षीणानां कुशरीरिणाम् ॥
उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥ ९१ ॥
ज्ञात्वा देशं च कालं च वयः सामर्थ्यमेव च ॥
कर्तव्योऽनुग्रहः सद्भिर्मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
ब्रम्हघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी गुर्वङ्गनागमः ॥
एतेषां निष्कृतिं ब्रूयात्तत्संसर्गिणामपि ॥ ९३ ॥
द्वादशाब्दं च विचरेत् ब्रम्हघ्नस्तत्कपालभुक् ॥
सर्वत्र ख्यापयन्कर्म भिक्षां विप्रेषु संचरन् ॥ ९४ ॥
दृष्ट्वा सेतुं समुद्रस्य स्नात्वा वै लवणांभसि ॥
ब्राम्हणेषु चरन् भिक्षां स्वकर्म ख्यापयन्छुचिः ॥ ९५ ॥
मुण्डितस्तु शिखावर्ज्यः सकौपीनो निराश्रयः ॥
चीर-चीवरवासा वै त्रिः स्नायी सन् शुचिर्व्रती ॥ ९६ ॥
संयताक्षश्चरेच्छान्तश्छत्रोपानद्विवर्जितः[3] ॥
ब्रम्हघ्नोऽस्मीत्यहं वाचमिति सर्वत्र वै वदेत् ॥ ९७ ॥
गवां च विंशतिं दद्याद्दक्षिणां वृषसंयुताम् ॥
ब्राम्हणेभ्यो निवेद्यैताः शुचिरात्मवाय भूपतेः ॥ ९८ ॥
पूर्वोक्तप्रत्यवायानां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थेषु गमनेन च ॥ ९९ ॥
गोशतस्य प्रदानेन शुध्यन्ति नात्र संशयः ॥
अवभृथेऽश्वमेधस्य स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ १०० ॥
आख्याय नृपतेर्वाऽपि तेन संशोधितः शुचिः ॥
महापापानि सर्वाणि कथयित्वा महीपतेः ॥ १०१ ॥
निष्कृतिं तद्गिरा दद्यादन्यथा तेऽपि तत्समाः ॥
रोगार्तार्त्तं द्विजं वापि मार्गे खेदसमन्वितम् ॥
दृष्ट्वा कृत्वा निरातंकं ब्रम्हघ्नः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥

---

१. A. reads सर्वे प्रवेशिता ये वै. for सर्वत्र प्राविशन्तो ये २. A. B. E. F. read घातयेत् instead of पातयेत्. ३. A. and D. read संश्रिताक्षः for संयताक्षः; while C. reads संयुताक्षः.

असंख्यातं धनं दत्त्वा विप्रेभ्यो वापि शुध्यति ॥[१]
अरण्ये निर्जने जप्त्वा शुध्येद्वै वेदसंहिताम् ॥ १०३ ॥
सुरापस्य प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥
सुरापस्तु सुरां तप्तां पयो वा जलमेव वा ॥
तप्तं गोमूत्रमाज्यं वा मृतः पीत्वा विशुध्यति ॥
जटी वा चैलवासी वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ १०४ ॥
यद्यज्ञानात् पिबेद्विप्रो द्विजातिर्वा सुरां पुनः ॥
पुनः संस्कारकरणाच्छुद्ध्येदाह पराशरः ॥ १०५ ॥
स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य शुद्ध्यै सर्वे द्विजातयः ॥
समर्प्य, मुसलं राज्ञे ख्यापयेत्स्तेयकर्मकृत् ॥ १०६ ॥
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव च ॥
खादिरं लगुडं वापि हन्यादेकेन तं नृपः ॥ १०७ ॥
जीवन्नपि भवेच्छुद्धो मुक्तो वा तेन पाप्मना ॥
मृतश्चेत्प्रेत्य संशुध्येदिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १०८ ॥
अयः प्रतिकृतिं कृत्वा वह्निवर्णं च तां धमेत् ॥
गुर्वंगनागमं तस्यां लोहमय्यां तु शाययेत् ॥ १०९ ॥
वृषणौ पुनरुत्कृत्य नैर्ऋत्यामुत्सृजेत्तनुम् ॥
स मृतः शुद्धिमाप्नोति नान्यतस्तस्य निष्कृतिः ॥ ११० ॥
संवत्सरं चरेत् कृच्छ्रं प्रजापत्यमथापि वा ॥
चांद्रायणं चरेद्वापि त्रीन्मासान् नियतेंद्रियः ॥ १११ ॥
व्रते तु क्रियमाणे वै विपत्तिः स्यात्कथंचन ॥
स मृतोऽपि भवेच्छुद्ध इति धर्मविनिर्णयः ॥ ११२ ॥
अनिर्दिष्टस्य पापस्य तथोपपातकस्य च ॥
तच्छुध्यैपावनं कुर्याच्चांद्रं व्रतं समाहितः ॥ ११३ ॥
तिष्ठेन्मासं पयोऽशित्वा पराकं वा चरेद्व्रतम् ॥
अनिर्दिष्टस्य पापस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ ११४ ॥
ब्राम्हणः क्षत्रियं हत्वा गवां दद्यात्सहस्रकम् ॥
वृषेणैकेन संयुक्तं पापादस्मात्प्रमुच्यते ॥ ११५ ॥

---

१. Except A, all read °भिर्वेदसंहिताम् for वै वेदसंहिताम्. २. A. reads ब्रह्मघ्नस्य for ब्रह्महत्या°. ३. A. reads °वासा for °वासी. ४. A. reads पावनः instead of पाप्मना.

त्रीणि वर्षाणि शुद्ध्यर्थं ब्रम्हघ्नस्य व्रतं चरेत् ॥
चान्द्रायणानि वा त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि वा ऽऽचरेत् ॥ ११५ ॥
वैश्यं हत्वा द्विजश्चैवमब्दमेकं व्रतं चरेत् ॥
गवां चैकशतं दद्याच्चरेच्चान्द्रायणानि च ॥ ११६ ॥
कृच्छ्राणि त्रीणि वा कुर्याद्धनाद्विदुषामसौ ॥
ये हन्युरप्रदुष्टां स्त्रीं चातुर्वर्ण्यां द्विजातयः ॥
शूद्रहत्या व्रतं ते तु चरन्तः शुद्धिमाप्नुयुः ॥ ११७ ॥
शूद्रां ये चानुलोम्येन निहत्यव्यभिचारिणीम् ॥
मुनयः शुद्धिमिच्छन्ति चन्द्रव्रतेन केचन ॥ ११८ ॥
व्यभिचारात्तु ते हत्वा योषितो ब्राम्हणादयः ॥
तिलधेनुं बस्तमविं क्रमाद्दद्युर्विशुद्धये ॥ ११९ ॥
साध्वीनां तु नरो हत्वा गवां चैव सहस्त्रकम् ॥[1]
चीर्णेन शुद्धिमाप्नोति योषाहत्याव्रतं चरेत् ॥ १२० ॥
अथ गोघ्नस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥
यथा यथा विपत्तिः स्याद्गवां तथोपपद्यते ॥ १२१ ॥
गोघाती पंचगव्याशी गोष्ठशायी च गोनुगः ॥
मासमेकं व्रतं चीर्त्वा गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ १२२ ॥
एकपादे तु लोमानि द्वये श्मश्रुनिकृन्तनम् ॥
पादत्रये शिखावर्जं सशिखं तु निपातने ॥ १२३ ॥
साशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥
गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाः समनुव्रजेत् ॥ १२४ ॥
तिष्ठन्तीभिश्च तिष्ठेत व्रजन्तीभिःसह व्रजेत् ॥
पिबन्तीभिः पिबेत्तोयं संविशन्तीभिश्च संविशेत् ॥ १२५ ॥
शृंग-कर्णादिसंयुक्तं चर्मोत्कृत्य तदावृतः ॥
विप्रौकःसु चरेद्भिक्षां स्वकर्म ख्यापयन्व्रती ॥ १२६ ॥
गोघ्नस्य देहि मे भिक्षामिति वाचमुदीरयेत् ॥
मासमेकं व्रतं कृत्वा गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ १२७ ॥
चौर-व्याघ्रादिकेभ्यश्च सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥
गर्तप्रपात-पंकाद्य तथान्यादपकारतः ॥ १२८ ॥[2]

---

१. A. and F. read सास्थिनां च भग्नस्थीनां for साध्वीनां तु नरो हत्वा.
२. A. B. D. E. and F. read उपकारतः for अपकारतः.

भोजयेद्ब्राह्मणान्पश्चात्पुष्प धूपादिपूर्वकम् ॥
दद्याद्गां च वृषं चैकं ततः शुद्ध्यति किल्बिषात् ॥ १२९ ॥
मुनयः केचिदिच्छन्ति विचित्रासु विपत्तिषु ॥
यथासम्भवतस्तासु पृथक् पृथक् विनिष्कृतिम् ॥ १३० ॥
शस्त्र-वस्त्राश्म-मृत्पिण्ड-यष्टि-मुष्टि-प्रधावनम् ॥
योक्त्रेण तारणं रोधो बन्धनं विद्युदग्नयः ॥ १३२ ॥
ग्रह-पङ्क-प्रपातश्च बद्धव्याघ्रादिभक्षणम् ॥
क्षुत्तृड्-रोगचिकित्सा च तथाऽतिदोह-वाहने ॥ १३३ ॥
मृत्युस्थानानि चैतानि गवामति प्रधावनम् ॥
प्रब्रूयात्पृथगेतेषु प्रायश्चित्तं पराशरः ॥ १३४ ॥
उपेक्षणं च पङ्कादौ तथोपविषभक्षणे ॥
वक्ष्यमाणक्रमेणैतच्छृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ १३५ ॥
शस्त्रेण त्रीणि कृच्छ्राणि तदर्धं वा समाचरेत् ॥
अश्मना द्वे चरेत्कृच्छ्रे मृत्पिण्डे नापि कृच्छ्रकम् ॥ १३६ ॥
यष्ट्याघाते चरेत्कृच्छ्रे साक्षान्मुष्ट्या तु तच्चरेत् ॥
योक्त्रेण पादमेकं तु तारणे पादमेव च ॥ १३७ ॥
रोधने कृच्छ्रपादे द्वे कृच्छ्रमेकं तु बन्धने ॥
कूपपाते चरेत्कृच्छ्रमर्धं वाप्यां समाचरेत् ॥ १३८ ॥
गोशकृत्पिण्डघाते च प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ॥
क्षुत्तृड्-रोगचिकित्सासु कृच्छ्रमुत्प्रेक्षणे चरेत् ॥ १३९ ॥
पतितां पङ्कलग्नां वा अवलिप्तां च यो नरः ॥
स्वस्य चान्यस्य चोपेक्ष्य सार्धं कृच्छ्रं चरेच्छुचिः ॥ १४० ॥
एका च द्वहुभिर्बद्धा क्ष्वेडिता चेन्म्रियेत गौः ॥
पादं पादं चरेयुस्ते इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १४१ ॥
सुबद्धां येऽवलिप्ताङ्गां पश्यन्तो नोपकुर्वते ॥
घातनोत्प्रेक्षणं प्रोक्तं चरेयुस्ते व्रतं नराः ॥ १४२ ॥
या गर्तादौ विपद्येत क्ष्वेडिता सम्प्रपत्य वा ॥
पादे क्ष्वेडितयोरुक्तं तत्कर्ता व्रतमाचरेत् ॥ १४३ ॥

---

१. A. reads °कुड्य° for °पंक°. २. A. reads अतिप्रधातनम् for अति प्रधावनम्. ३. A. reads शास्त्रेण for शस्त्रेण. ४. B. reads अवलुप्ताङ्गां for अवलिप्ताङ्गां ५. A. reads पाते for पादे.

प्रबद्धा रज्जुदोषेण गौर्विपद्येत यस्य सा ॥
व्रतपादं [illegible] किंचिद्दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ १४४ ॥
योगाममपालयन् दुःखादति वा घातयेद्वृषम् ॥
यदि म्रियेत तद्दोषात्स्वा कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् ॥ १४५ ॥
घासं यो न क्षुधार्तस्य तृषार्त्तस्य न वा जलम् ॥
स्वीकृतस्य न चेद्दद्यात्स तत्पादव्रतं चरेत् ॥ १४६ ॥
या तु बद्धा चिकित्सार्थं विशल्यकरणाय च ॥
औषधादिप्रदानाय विपत्तौ नास्ति पातकम् ॥ १४७ ॥
विद्युत्पातादि-दाहाभ्यां कुण्डस्य पतनादिभिः ॥
गोभिर्विपत्तिमापन्नैस्तत्र दोषो न विद्यते ॥ १४८ ॥
पालयन्पश्यतोऽरण्ये गौस्तु व्याघ्रादिभिर्हता ॥
अकुर्वतः प्रतीकारं कृच्छ्रार्धं तस्य पावनम् ॥ १४९ ॥
शृण्वन् शून्येषु पालेषु तथान्यारण्यगामिषु ॥
पाले संभाषयत्युर्वीं हन्यात्तत्र न दोषभाक् ॥ १५० ॥
गर्भिणी गर्भशल्या तु तद्गर्भं तु विशल्यतः ॥
यत्नतो गौर्विपद्येत तत्र दोषो न विद्यते ॥ १५१ ॥
गर्भस्य पातने पादं द्वौ पादौ गात्रसंभवे ॥
पादोनं व्रतमाचर्ष्ट हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १५२ ॥
अङ्ग-प्रत्यंगभूतेन तद्गर्भे चेतनान्विते ॥
द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः ॥ १५३ ॥
वस्त्राद्युत्त्रासने गौश्च गलदामकदोषतः ॥
पादयोर्बंधने चैव पादोनं व्रतमाचरेत् ॥ १५४ ॥
घण्टाभरणदोषेण गौश्चेद्वधमवाप्नुयात् ॥
चरेदर्धं व्रतं तत्र भूषणार्थं च यत्कृतम् ॥ १५५ ॥
गोविपत्ति-वधाशङ्की कुर्याद्यो नैव निष्कृतिम् ॥
सतद्गोरोमतुल्यानि नरकाण्याविशेत्समाः ॥ १५६ ॥

---

१. A. reads दुःखात् for दुखात्. २. A. reads [illegible] instead of बंधमवाप्नुयात्. ३. A. B. D. E. and F. read °विपत्तौ वधाशंकी for °विपत्तिवधाशंकी. ४. A. reads °तुल्या वै for °तुल्यानि.

यःस्नात्वा पापकर्मीतो विप्राराधनतत्परः ॥
तद्वत्तां निष्कृतिं कुर्याद्व्रतैनाः सोऽश्नुते शुभम् ॥ १५७ ॥
अन्यत्प्राणिवधस्याथ प्रवक्ष्यामि विशोधनम् ॥
गजादिवधशुद्ध्यर्थं यद्व्रतं या च दक्षिणा ॥ १५८ ॥
हस्तिनं तुरगं हत्वा वृषभं खरमेव च ॥
वृषार्थं धां शतगुणं वृषं दद्याद्यथाक्रमम् ॥ १५९ ॥
क्षणाद्गोनिष्क्रयं कृत्वा परगोवधकृन्नरः ॥
तस्याथ निष्कृतिं कुर्याद्वधशुद्धिमपेक्षया ॥ १६० ॥
हंसं श्येनं कपिं गृध्रं जल-स्थलशिखण्डिनम् ॥
भासं च हत्वा स्युर्गावः शुद्ध्यै देयाः पृथक् पृथक् ॥ १६१ ॥
हंस-सारस-चक्राह्व-मयूर-मद्गु-कुक्कुटान् ॥
आटी-पारावत-क्रौंच-शुकहा नक्तभोजनात् ॥ १६२ ॥
मेषा-ऽजघ्नो वृषं दद्यात्प्रत्येकं शुद्धये द्विजः ॥
मनीषिणो वदन्त्येनां प्राणिनां वधनिष्कृतिम् ॥ १६३ ॥
क्रौंच-सारस-हंसादिशिखि-सारसकुक्कुटान् ॥
शुक-टिट्टिभसंघघ्नो नक्ताशी बकहा शुचिः ॥ १६४ ॥
पारावत-कपोतघ्नः सारि-तित्तिर-चाषहा ॥
त्रिसंध्यांतर्जले प्राणानायम्य स्याच्छुचिर्द्विजः ॥ १६५ ॥
काकं गृध्रं च श्येनं च अन्यं क्रव्यादपक्षिणम् ॥
हत्वा स्यादुपवासेन शुद्धिमाह पराशरः ॥ १६६ ॥
मार्जारं मूषकं सर्पं हत्वाऽजगर-डिण्डिभौ ॥
शर्कराभोजनं दण्डमायसं च ददन् शुचिः ॥ १६७ ॥
मेषं च शशकं गोधां हत्वा कूर्मं च शल्लकम् ॥
वार्ताकं गृंजनं जग्ध्वा ऽहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ॥ १६८ ॥
वृकं च जंबुकं हत्वा तरक्षर्क्षौ तथा द्विजः ॥
त्रिरात्रोपोषितः शुद्ध्येत्तिलप्रस्थप्रदानतः ॥ १६९ ॥

---

१. A. reads उक्तां च for तद्वत्तां २. A reads करभं for वृषभं. ३. F. reads वृकान् for वृषान्. ४, A. श्वांशुकं गुंजां, C. too the same, while F. reads पंचांशुकं गुंजां. ५. A. reads नृणां for क्षणात् and B. कृणात्. ६. A. reads दत्वा for कृत्वा, F. too the same. ७. B. E. and F. read पिक° for हंस°. ८. F. reads °मद्गुघ्नः for °संघघ्नः ९. A.reads ऽयहात् for बकहा. १० A. B. D. E. and F. read कृशरा° for शर्करा°. ११. A reads this whole line as— त्रिरात्रस्यैकोपवासेन शुद्धः स्याद्द्विजपूजनात्.

21

द्विजः शाखामृगं हत्वा सिंहं चित्रकमेव च ॥
कृत्वा सप्तोपवासान्स दद्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ १७० ॥
महिषोष्ट्रगजाऽश्वानां हत्वा चान्यतमं द्विजः ॥
त्रिः स्नात्वा चोपवासेन शुद्धः स्याद्द्विजपूजनात् ॥ १७१ ॥
वराहं यदि वा रोहं हत्वा मृगमकामतः ॥
अफालकृष्टभोजी सन् नक्तेनैकेन शुद्ध्यति ॥ १७२ ॥
अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि अस्पृश्यस्पर्शनादिषु ॥
अभक्ष्यभक्षणादौ च निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥ १७३ ॥
उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा मातंगपतितेन च ॥
चान्द्रायणेन शुद्ध्येत द्विजानां भोजनेन च ॥ १७४ ॥
कापालिकादिकां नारीं गत्वाऽगम्यां तथा पराम् ॥
भुक्त्वा विप्रस्तद्दिनं स्याच्छुद्धिःचंद्रव्रतेन तु ॥ १७५ ॥
कामतस्तु द्विजः कुर्यादुक्तस्त्रीगमनं यदि ॥
चंद्रव्रतद्वयं शुध्यै प्राह पाराशरो मुनिः ॥ १७६ ॥
दुग्धं सलवणं सक्तून् सदुग्धान्निशि सामिषान् ॥
दन्तच्छिन्नान्सकृद्दंतान्पृथक् पीतजलानि च ॥ १७७ ॥
योऽद्यादुच्छिष्टमाज्यं तु पीतशेषं जलं पिबेत् ॥
एकैकशो विशुद्ध्यर्थं विप्रः चंद्रव्रतं चरेत् ॥ १७८ ॥
वासांसि धावतो यत्र पतन्ति जलबिन्दवः ॥
तदपुण्यं जलस्थानं नरकस्य शिलान्तिकम् ॥ १७९ ॥
तत्र पीत्वा जलं विप्रः श्रान्तस्तृट्परिपीडितः
तदेनसो विशुद्ध्यर्थं कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ १८० ॥
नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुवादिनीम् ॥
गत्वा चांद्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥ १८१ ॥
गां नृपं चैव वैश्यं च शूद्रं वाप्यनुलोमजम् ॥
क्षत्रियादिस्त्रियं गत्वा विप्रश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १८२ ॥
ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददन् ॥
द्वावप्येतावभोज्यान्नौ चरेतां शशिनो व्रतम् ॥ १८३ ॥

---

१. F. reads °भोजनात् for °पूजनात्. २. B. reads पतितेनांत्यजेन वा, E. and F. also read the same. ३. B. reads यस्य for यत्र, E. and F. also the same. ४. A. B. E. and F. read शिलांकितम् for शिलांतिकम्. ५. A. B. E. and F. read शांतः for श्रांतः. ६. A. reads °जीविनीम् for °वादिनीम्. ७. ८. In both places B. D. E. and F. read ददत् for ददन्.

विप्रेणामंत्रितोऽविप्रः शूद्राहूतश्च योऽश्नुते ॥
आमंत्रयितृ-भोक्तारौ शुद्ध्येतामैन्दवेन तु ॥ १८६ ॥
समानार्षी च यो गच्छेन्मात्रा सह सगोत्रजाम् ॥
मातुलस्य सुतां चैव विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
पीतशेषं जलं पीत्वा भुक्तशेषं तथा घृतम् ॥
कृत्वा मूत्र-पुरीषे तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १८७ ॥
सूनिहस्ताच्च गोमांसमस्वामद्यमकामतः ॥
पीत्वा चंद्रव्रतं कुर्यात्पावनं शुद्धिदं परम् ॥ १८८ ॥
साग्निः सन्पंचयज्ञान्यो न कुर्वीत द्विजाधमः ॥
परपाकरतो नित्यं आत्मपाकविवर्जितः ॥ १८९ ॥
अदाता च सदा लुब्धः श्वपचः परिकीर्तितः ॥
यो द्विजोऽस्यान्नमश्नाति स कुर्यादैन्दवं व्रतम् ॥ १९० ॥
गणिका-गणयोरन्नं यदन्नं बहुयाजकम्[1] ॥
सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९१ ॥
अजानन् सम्यगश्नीयात्पुत्रजन्मनि यो द्विजः ॥
सोऽभक्ष्यसममश्नाति[3] द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९२ ॥
महापातकिनामन्नं योऽद्यादज्ञानतो द्विजः ॥
अज्ञानात्तप्तकृच्छ्रं तु ज्ञानाच्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९३ ॥
प्रपात-विष-वह्न्यम्बु-प्रव्रज्योद्बन्धनाशकात् ॥
च्युतो हतश्च हंता च प्रत्यवासनिकाः स्मृताः ॥ १९४ ॥
केचिदेतद्विशुद्ध्यर्थमिच्छन्ति व्रतमैन्दवम् ॥
दक्षिणां सवृषां गां च दद्युश्च द्विजभोजनम् ॥ १९५ ॥
गृहद्वारेऽतिथौ प्राप्ते तस्यादत्वा समश्नुते ॥
अभोज्यमशनं तच्च भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ १९६ ॥
सव्यहस्तस्थिते दर्भे यो द्विजः समुपस्पृशेद्[4] ॥
असृक्पानेन तुल्यं च पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १९७ ॥
भुक्त्वा शय्यागतः पीत्वा विप्रश्चांद्रायणं चरेत् ॥
अभक्ष्येण समं तद्धि प्रायश्चित्तं समं भवेत् ॥ १९८ ॥

---

१. B. E. and F. read °याचकम् for °याजकम्. २. These three verses are not given in A. ३. A. reads योऽभक्ष्यं च समश्नाति for सोऽभक्ष्यसममश्नाति. ४. B. D. E. and F. read समुपासते for समुपस्पृशेत्.

आसनारूढपादः सन्वक्षस्याधमधः कृतम् ॥
धरामुखेन यो भुंक्ते द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९९ ॥
उद्धृत्य वामहस्तेन यत्किंचित्पिबते द्विजः ॥
सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ २०० ॥
स्पृष्टेन तेन संज्ञायाद्यदि तच्छूतमश्नुते ॥
चरन् चांद्रायणं शुद्ध्यै त्रीणि कृच्छ्राणि वा द्विजः ॥
अभीयाद्येन स्पृष्टेन उच्छिष्टं चाश्नुते हि सः ॥
चरेच्चांद्रायणं शुद्ध्यै त्रीणि कृच्छ्राणि च द्विजः ॥ २०१ ॥
चांद्रायणं नवश्राद्धे पाराको मासिके मतः ॥
न्यूनाब्दे पादकृच्छ्रं स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥ २०२ ॥
स्नानमन्येषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥
यःस्वैरिणीनां च पुनर्भुवां च यः कामचारिद्विजयोषितां च ॥
रेतोधृतां पाकमनाय दद्याद्विप्रः स चंद्रव्रतकृच्छ्रशुचिः स्यात् ॥
वेश्मन्यज्ञातचांडालो द्विजातेर्यदि तिष्ठति ॥
ब्रह्मकूर्चं चरेन्मासं त्रिः स्नायी नियतेन्द्रियः ॥ २०३ ॥
स्नेहांश्च घृततैलादीन्वस्त्राणि चासनानि च ॥
बहिः कृत्वा दहेद्गेहं संशुद्धो भोजयेद्द्विजान् ॥ २०५ ॥
गोविंशतिं वृषं चैकं तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
इमं च निष्क्रयं ब्रूयुः केऽपि[1] चांद्रायणत्रयम् ॥ २०६ ॥
अल्पपापस्य[2] शुद्ध्यर्थं चरेत्सांतपनं[3] व्रतम् ॥
इमं च निष्क्रयं दद्यादित्येके मुनयो विदुः ॥ २०७ ॥
महापातक शुध्यर्थं सर्वा निष्कृतयो[4] नरैः ॥
नृप-ग्रामेशविदितैः कुर्वाणैः शुद्धिराप्यते ॥ २०८ ॥
सुरा-मूत्र-पुरीषाणां लोढा त्वेकमकामतः ॥
पुनः संस्कारकरणाच्छुद्ध्येदाह पराशरः ॥ २०९ ॥
अभक्ष्यभक्षणो विप्रस्तथैवापेयपानकृत् ॥
व्रतमन्यत्प्रकुर्वीत वदन्त्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २१० ॥
कुशा-ऽब्जा-ऽश्वत्थ-पालाश-बिल्वोदुम्बरवारिणा ॥
पीतेन जायते शुद्धिः षड्रात्रेण न संशयः ॥ २११ ॥

---

१. A. reads चांद्रायणं च कौपान for केऽपि चांद्रायणत्रयम्. २. B. D. E. and F. read अस्य for अल्प°. ३. A. reads °वा ह्यैन्दवं for सांतपनं. ४. A. B. D. E. and F. read सर्वनिष्कृतये for सर्वा निष्कृतयो.

द्रोण्यम्बुशीर-कुम्भाभः अस्पृष्टं कोशवारि च ॥
पीत्वारण्ये प्रपातोऽयं पंचगव्यं पिबञ्छुचिः ॥ २१२ ॥
भाण्डस्थितमभोज्यान्नं पयो-दधि-घृतं पिबन् ॥
द्विजातेरुपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यति ॥ २१३ ॥
तत्तोयपीतजीर्णांगः तप्तकृच्छ्रं चरेद्द्विजः ॥
वांते तु तज्जले सद्यः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २१४ ॥
रजकाद्यम्बुपानेन प्राजापत्यं बुधैःस्मृतम् ॥
वान्ते जले तदर्धं तु शूद्रः स्यात्पादकृच्छ्रकृत् ॥ २१५ ॥
चाण्डालकूपपानेन महदेनः प्रजायते ॥
गोमूत्रयावकाहाराः शुद्ध्येयुर्दिवसैस्त्रिभिः ॥ २१६ ॥
घृतं दधि तथा दुग्धं गोष्ठे वाऽशौचसूतके ॥
अभिचारस्य तद्भुक्त्वा भुक्त्वा वा शूद्रभोजनम् ॥ २१७ ॥
द्रुपदां वा द्विजो जप्त्वा मानस्तोकमथापि वा ॥
क्षुधार्तिपीडितः पश्चादिति प्राह पराशरः ॥ २१८ ॥
सूतकान्नं द्विजो भुक्त्वा त्रिरात्रोपोषणाच्छुचिः ॥
तोयपाने त्वसौ कुर्यात्पंचगव्यस्य चाशनम् ॥ २१९ ॥
द्रोणाढकं तदर्धं वा प्रस्थं प्रस्थार्धमेव वा ॥
घृतमुच्छिष्टसंस्पृष्टं प्रोक्षणाच्छुचितामियात् ॥ २२० ॥
चरुपक्वं शृतं पक्वं अन्नं काकाद्युपाहतम् ॥
तद्ग्रासस्थानसंत्यागात्पूतं हेमाम्बुसिंचनात् ॥ २२१ ॥
केचिद्वदन्ति तज्ज्ञास्तु तस्याग्निमावचूडनम् ॥
केचित्प्रणवयुक्तेन वारिणा प्रोक्षणं विदुः ॥ २२२ ॥
केश-कीटकसंदुष्टं अन्नं मक्षिकयापि च ॥
मृद्भस्मवारिणा तत्र क्षेप्तव्यं शुद्धिकारणम् ॥ २२३ ॥
उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा क्षत्रिण्यापि ह्युदक्यया ॥
अर्धकृच्छ्रं चरेत्पूर्वा तदर्धमपरा चरेत् ॥ २२४ ॥
प्राजापत्यं विशःपत्या विट्पत्नी पादमाचरेत् ॥
शूद्रास्पृष्टा चरेत्कृच्छ्रं शूद्री दानेन शुद्ध्यति ॥ २२५ ॥
ब्राह्मण्या ब्राह्मणी स्पृष्टा उदक्योदक्यया च ते ॥
चरेतां पादकृच्छ्रे द्वे कृते स्नाने विशुद्ध्यति ॥ २२६ ॥

---

१. B. reads °क्षीर° for °शीर°. २. B. reads कुश° for केश°.

ब्राह्मणी क्षत्रियां स्पृष्ट्वा ब्राह्मणीव्रतमाचरेत् ॥
अपरा क्षत्रियायास्तु वक्तव्यमेवमन्ययोः ॥ २२७ ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा श्व-विट्-शूद्रैश्च वायसैः ॥
स्नानं यावन्निराहारं पंचगव्येन शुद्ध्यति ॥ २२८ ॥
उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा मद्यमातंग-भिल्लकैः ॥
गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण च शुद्ध्यति ॥ २२९ ॥
उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा द्विजातिस्त्री रजस्वलाम् ॥
प्राजापत्येन संशुद्ध्येच्चीर्णकृच्छ्रेण वा पुनः ॥ २३० ॥
वदन्ति कवयः केचिदेतद्दोषविशुद्धये ॥
प्राणायामशतं चास्य पंचगव्यस्य भक्षणात् ॥ २३१ ॥
उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्टो ब्राह्मण्युदक्यया चरेत् ॥
प्राजापत्यं च गायत्रीमयुतं नियतं सकृत् ॥ २३२ ॥
क्षत्रिण्यादिभिरुच्छिष्टैः संस्पृष्टो व्रतमाचरेत् ॥
अनुच्छिष्टस्तु तत्स्पर्शे स्नानकर्म यतः स्मृतम् ॥ २३३ ॥
रजकादिकसंस्पर्शे द्विजन्मोदक्ययोषितः ॥
प्राजापत्यं चरेद्विप्रा अन्याश्चरेयुरंशतः ॥ २३४ ॥
उदक्यां ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव च ॥
त्रिरात्रोपोषितः प्राश्य गव्यमाज्यं शुचिर्भवेत् ॥ २३५ ॥
क्षत्रिणीं चैव वैश्यां च जानन् गत्वा तु कामतः ॥
चरेत्सांतपनं विप्रस्तत्पापस्य विमोक्षकृत् ॥ २३६ ॥
वैश्यां च क्षत्रियो गत्वा वैश्यश्च शूद्रिणीं तथा ॥
प्राजापत्यं चरेतां ताविति प्राह पराशरः ॥ २३७ ॥
उच्छिष्टा ब्राम्हणी स्पृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥
अशुद्धा वा भवेत्तावद्यावत्तस्यादुपोषणम् ॥
शुद्धा भवति सा तावद्यावत्पश्यति शीतगुम् ॥ २३८ ॥
विप्रोष्य स्वजनीं वेश्यां महिष्युष्ट्रीमजां खरीम् ॥
प्राजापत्यं चरेद्गत्वा ह्येकैकस्य विशुद्धये ॥ २३९ ॥
शूद्रीं तु ब्राम्हणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा ॥
गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥ २४० ॥
नृपोऽप्यस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
वैश्यपत्नीमसौ गत्वा कृत्वा सांतपनं शुचिः ॥ २४१ ॥

---

१. B. reads जपेत्स्नानं त्रिकालकृत् for अयुतं नियतं सकृत्.

शूद्रीं तु क्षत्रियो गत्वा गोमूत्रयावकाशनः ॥
दशभिर्दिवसैः शुद्ध्येद्वैश्यःसोऽप्येवमेव हि ॥ २४२ ॥

उत्तमागमनेऽनार्याः[१] सर्वे ते स्युः कराग्निना ॥
महापथं च संप्राज्याः खरयानेन योषितः ॥ २४३ ॥

चाण्डालीमेव भिल्लानामभिगम्य सकृत्स्त्रियम् ॥
चाण्डाल-मेद-भिल्लानामभिगम्य स्त्रियं नरः ॥
शुद्ध्यै पयोव्रतं कुर्यान्मासार्धमघमर्षणम् ॥ २४४ ॥

पतितां च द्विजाभ्यर्च्यां प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ॥
तैलिकस्य स्त्रियं गत्वा तथा मद्यकृतःस्त्रियम् ॥ २४५ ॥

अज्ञानाभिगतौ स्त्रीणां पुंसामनुलोमजस्य च ॥
इमां निष्कृतिमिच्छन्ति घृतयोनिं च केचन ॥ २४६ ॥

पितृव्य-भ्रातृजायां च मातृष्वसारमेव च ॥
भगिनीं चैव धात्रीं च गत्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ २४७ ॥

षण्मासान् केचिदिच्छन्ति संगम्यैता विशुद्धये ॥
कृच्छ्रं धर्मविदो विप्राः शुद्धिं तत्वार्थवेदिनः ॥ २४८ ॥

गुरुपत्नीं द्विजो गत्वा मातृष्वसृ-दुहितृषु ॥
क्षिपेच्छुध्यर्थमात्मानं सुसमिद्धे-हुताशने ॥ २४९ ॥

उपाध्याय-नृपा-ऽऽचार्य-शिष्य-योषिद्गमी नरः ॥
षण्मासान्कृच्छ्रचरणाच्छुद्धिमाह पराशरः ॥ २५० ॥

कृतचाण्डालसंस्पर्शः शकृन्मूत्रकरो द्विजः ॥
षड्रात्रोपोषणाच्छुद्ध्येद्भुक्त्वा ऽऽस्नान्तो नवद्युभिः ॥ २५१ ॥

ऊर्ध्वोच्छिष्टस्य संशुद्ध्यै केचित्प्रजापतिव्रतम् ॥
पराकं पञ्चगव्यं च केचिदाहुर्मनोषिणः ॥ २५२ ॥

उच्छिष्टो ब्राम्हणः स्पृष्ट उच्छिष्टेन द्विजेन तु ॥
आचम्यैव तु शुध्येतां विष्णुनामानुकीर्तनात् ॥ २५३ ॥

क्षत्रियेण तु संस्पृष्टो ब्राह्मणो नक्तभोजनात् ॥
वैश्येन चैव संस्पृष्टो नक्ताशी पंचगव्यपः ॥ २५४ ॥

शूद्रेण तु च संस्पृष्टो एकरात्रोपवासकृत् ॥
उच्छिष्टैः पुनरेतैस्तु प्रोक्तं द्विगुणमर्हति ॥ २५५ ॥

---

१. F. reads दाद्याः for ऽनार्याः.

उच्छिष्टः शूद्रसंस्पृष्टः शुना वापि द्विजोत्तमः ॥
उपोष्य पंचगव्येन शुद्धिः स्यादपरे विदुः ॥ २५६ ॥
अनुच्छिष्टोऽपि यत्स्पर्शात्स्नाति वर्णो विशुद्धये ॥
उच्छिष्टः तस्य संस्पर्शे चरेत्प्राजापतिव्रतम् ॥ २५७ ॥
रजकाद्यन्त्यजैः स्पृष्टः शूद्रोऽस्यार्धमाचरन् ॥
उदक्या ब्राह्मणी कृच्छ्रात्प्राजापत्यादथापरे ॥ २५८ ॥
उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥
तावत्तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुद्ध्यति ॥ २५९ ॥
उदक्या सूतिका-म्लेच्छसंस्पर्शेऽस्तमिते रवौ ॥
दिवाहृताम्भुना स्नात्वा शुद्ध्येद्विप्राग्निसन्निधौ ॥ २६० ॥
वदन्त्यपां पवित्रत्वं दिवा सूर्यांशु-मारुतैः ।
वन्दयित्वा पवित्रत्वं मन्दार्करश्मि-वायुभिः ॥
मुनयो धर्मवेत्तारो रात्रौ चंद्रांशु-रश्मिभिः ॥ २६१ ॥
सकृच्च ब्राह्मणः प्राश्य षडहं पंचगव्यकम् ॥
हेम्नो दद्याच्च षण्मासान्दत्वा गां च विशुध्यति ॥ २६२ ॥
पंचाहेन नृपः शुद्ध्येत्पंचमासान्ददच्च गाः ॥
चतुर्भिर्दिवसैर्वैश्यश्चतुर्मासान् गवा सह ॥ २६३ ॥
त्र्यहेण तु चतुर्थस्तु दद्यन्मासत्रयं च गाम् ॥
सकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्ध एतदाह पराशरः ॥ २६४ ॥
रक्तं निःसार्य विप्रस्य कामतोऽकामतोऽपि वा ॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण जपेन तु भवेच्छुचिः ॥ २६५ ॥
यो यस्य हरते भूमिं हेम गामश्वमेव वा ॥
स तं यत्नात्प्रसाद्यापि तदुक्तः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २६६ ॥
आख्याय भूभृते वापि तेन संशोधितः शुचिः ॥
द्रव्यदण्डाद्विमुक्तिर्वा तपसा वा शुचिर्नरः ॥ २६७ ॥
निराहाराज्जायते च एतदाहुर्मनीषिणः ॥
विनिर्गता यदा शूद्रादुक्यान्ते व्यवस्थिताः ॥ २६८ ॥

---

१. A. reads एकरात्रोपवासेन for उपोष्य पंचगव्येन, B. D. E. and F. also read the same. २. Except B. read °माषान् for °मासान्. ३. A. C. and F. read हेममाषत्रयं for दद्यन्मासत्रयं. ४. A. only reads सकृद्दहनान्मुच्येत for सकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्धः. ५. These 5 lines are not given in B. D. E. and F.

तदा द्विजैस्तु द्रष्टव्य इतिधर्मविदो विदुः ॥
दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्मणि ॥
मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते ॥ २६९ ॥
चितां च चितिकाष्ठं च यूपं चण्डालमेव च ॥
स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥ २७० ॥
श्व-जंबुक-वृकाद्यैश्च यदि दष्टो भवेन्नरः ॥
सचैलो जलमाविश्य दत्वाज्यं शुद्धिमर्हति ॥ २७१ ॥
शुनो घ्राणावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ॥
यतीनां दर्शनं कार्यमग्निना चोपचूलनम् ॥ २७२ ॥
अवज्ञां तु गुरोः कृत्वा नक्तं तस्य च भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनं त्वन्य इति प्राह पराशरः ॥ २७३ ॥
कुमारी तु शुना स्पृष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ॥
यां दिशं व्रजते सूर्यस्तां दिशं सा विलोकयेत् ॥ २७४ ॥
दिवसे तु यदा ग्रामे शुना स्पृष्टो भवेद्द्विजः ॥
विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २७५ ॥
चातुर्वर्ण्यात्तु या नारी कृताभिगमनापि च ॥
प्रक्षाल्य नाभितो ऽधस्तादाचान्तस्तु शुचिर्नरः ॥ २७६ ॥
विप्रे मैथुनिनि स्नानं केचिदाहुश्शिरोविना ॥
नाभिं यावत् विशस्तद्वल्लिंगशौचोऽन्त्यजः शुचिः ॥ २७७ ॥
अभिगच्छन्सुतार्थं च ऋतावृत्तौ स्त्रियं द्विजः ॥
न च कुर्वीत स स्नानं नाभेरधस्तु शोधयेत् ॥ २७८ ॥
त्वङ्कारं तु गुरोः कृत्वा हुंकारं तु गरीयसः ॥
प्रसाद्यैतावनश्नन्स्यात्स्नात्वा शुद्धो द्विजोत्तमः ॥ २७९ ॥
विवादे शास्त्रतो जित्वा जयो यस्य न जायते ॥
श्मशाने जायते तस्य तमोभावेन दुष्कृतम् ॥ २८० ॥

---

१. B. D. E. and F. read तिला वसूनि काष्ठानि अंत्यजस्यापि वेश्मनः for the given line in the original. २. A. reads अद्भिः प्रक्षालनं for यतीनां दर्शनं. ३. A. B. D. E. and F., read दृष्टा for स्पृष्टा. ४. A. reads चतुर्वर्णा-शुचिर्नारी and B. reads चातुर्वर्ण्यशुचिर्नारी, D. E. and F. also read the same as B. ५. A. reads लिंगशौचांतिकं for लिंगशौचोऽन्त्यजः. ६. A. reads अवश्यं for अनश्नन्. ७. A. reads भयं for जयो.

ताडयित्वा तृणेनापि स्कन्धे घाऽऽबध्य रज्जुना ॥
कलहादपि निर्जित्य तं प्रसाद्य विशुद्ध्यति ॥ २८१ ॥
अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽस्यान्तरशोणिते ॥ २८२ ॥
प्रेतमूढ्वा च दग्ध्वा च शुद्धिः स्नानाद्विजन्मनाम् ॥
उपवासेन चैकेन ब्रह्मकूर्चं च पावनम् ॥ २८३ ॥
प्रेतीभूतं च यः शूद्रं ब्राम्हणो ज्ञानदुर्बलः ॥
अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २८४ ॥
त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ २८५ ॥
अंगुल्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षलवणं तथा ॥
मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥ २८६ ॥
कृत्वाऽन्यतममेतेषां शुद्ध्यर्थमात्मनो हितम् ॥
चरेच्छशिव्रतं विप्र इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ २८७ ॥
केचिद्वदन्ति मुनयः कृच्छ्रं सांतपनं तथा ॥
तदर्द्धं पादकृच्छ्रं वा प्राहुरन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २८८ ॥
अर्धोच्छिष्टो द्विजोऽज्ञानाद्यात्यघं नहि किंचन ॥
भुक्त्वाऽनाचम्य वा कुर्याद्विण्मूत्रं केह निष्कृतिः? ॥ २८९ ॥
नक्तोपवासी बाह्ये तु अन्यत्र द्विगुणं चरेत् ॥
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्र्याः शुद्धिमर्हति ॥ २९० ॥
अर्धोच्छिष्टो द्विजः स्पृष्टः शुना वा वृषलेन वा ॥
नक्षत्रदर्शनेऽश्नीयात्पंचगव्यपुरस्सरम् ॥ २९१ ॥
अर्धोच्छिष्टाश्च विप्राद्याः श्वोच्छिष्टैः शूद्रसंस्पृशः ॥
उपवासेन शुद्ध्येयुः पंचगव्यस्य पानतः ॥ २९२ ॥
श्व-काकी-काकसंस्पृष्टो भुञ्जानो ब्राह्मणश्च यः ॥
तदन्नस्य परित्यागं कृत्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥ २९३ ॥
विना यज्ञोपवीतेन भोजनं कुरुते यदि ॥
अथ मूत्र-पुरीषे वा रेतःसेचनमेव वा ॥ २९४ ॥
त्रिरात्रोपोषितो विप्रः पादकृच्छ्रं तु भूमिपः ॥
अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धिरेषा पुरातनी ॥ २९५ ॥

---

१. A. reads विवादेनापि for कलहादपि

विप्रः क्षुत्कृत्य निष्ठीव्य कृत्वा चानृतभाषणम् ॥
वचनं पतितैःकृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ २९६ ॥
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं वसति पावकः ॥
अंगुष्टे दक्षिणे पाणौ तस्मात्तेन च स स्पृशेत् ॥ २९७ ॥
प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य ब्रह्मेश-विष्णुसंस्मृतिम् ॥
गायत्र्याः शत-साहस्रं सर्वपापहरं स्मृतम् ॥ २९८ ॥
गायत्र्यष्टसहस्रं तु ब्रह्महत्याविशोधनम् ॥
शूद्रवधे द्विजाग्र्यस्य गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ २९९ ॥
राज्ञः पंचसहस्रं तु स्याद्विशश्च तदर्धकम् ॥
योगेन गतेशीलस्तु यदि वा स्यात्सदा नरः ॥ ३०० ॥
विप्रश्च सम्मताचारस्तावुभौ सर्वदा शुची ॥
मक्षिका सन्ततिर्धारा विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः ॥
स्त्रीमुखं बाल-वृद्धौ च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ ३०१ ॥
आत्मस्त्रीह्यात्मबालश्च आत्मवृद्धस्तथैव च ॥
आत्मनः शुचयः सर्वे परेषामशुचीनि तु ॥ ३०२ ॥
उत्पन्नमातुरे स्नानं दशकृत्वस्त्वनातुरः ॥
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्ध्येत्स आतुरः ॥ ३०३ ॥
विवाहोत्सव-यज्ञेषु संग्रामे जलसंप्लवे ॥
पलायने तथारण्ये स्पर्शदोषो न विद्यते ॥ ३०४ ॥
आद्यसङ्गी समो दोषी सङ्गसङ्गी तदर्धतः ॥
तत्सङ्गी तृतीयभागी तुरीयस्तु न दोषभाक् ॥ ३०५ ॥
आद्यस्प्रष्टुर्भवेत्स्नानं द्वितीयस्यापि तत्स्मृतम् ॥
शिरः प्रोक्षणमन्येषामन्यत्राऽऽचमनं स्मृतम् ॥ ३०६ ॥
पलाश-शिंशिपाकाष्ठदन्तधावनकृन्नरः ॥
दिवाकीर्तिसमस्तावत् यावद्गां नैव पश्यति ॥ ३०७ ॥
पद्माश्म-लोहं फल-काष्ठ-चर्म-
भांण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात् ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read °त्रि° for °अष्ट°. २. Only A. reads गति° for गत°. ३. A. and C. read तावुभौ सर्वदा स्यातां निश्चितं सर्वकर्मसु ।. ४. A. reads this line thus:-पलायने वनेऽरण्ये स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ।. ५. F. substitutes दुष्यते for विद्यते. ६. B. reads भांडस्थले वा स्वयमेव शौचम् for भांडस्थतोयैः स्वयमेव शौचात्.

पुंसां निशास्वध्वनि निःसत्वानां
स्त्रीणां च शुद्धिर्विहिता सदैव ॥ ३०८ ॥
स्नानं स्पृष्टेन येन स्यात्काष्ठाद्यैर्यदि तत्स्पृशेत् ॥
नावारोहणवत् स्पर्शे तत्रोपस्पर्शनाच्छुचिः ॥ ३०९ ॥
म्लेच्छ-लूताशनास्पर्शे क्षेत्रे वा यदि वा स्थले ॥
उपस्पृशेत् शिरः प्रोक्ष्य संशुद्धो जायते द्विजः ॥ ३१० ॥
वस्त्रसंस्पर्शने तस्य सचैलाङ्गावगाहनम् ॥
अङ्गस्पर्शनवत्तस्य वदन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ३११ ॥
चाण्डालोदकसंस्पृष्टः शुद्धः स्नानेन जायते ॥
तथा तद्भाण्डसंस्पर्शे स्नानमाहुर्मनीषिणः ॥ ३१२ ॥
उदक्या स्पर्शने स्नानमंशुकेनान्तराऽपि वा ॥
तत्स्पृष्टेऽपि भवेत्स्नानं तुल्याः सर्वा रजस्वलाः ॥ ३१३ ॥
संस्पर्शे मेद-भिल्लानां तथैव ब्रह्मघातिनाम् ॥
पतितानां च संस्पर्शे स्नानमेव विधीयते ॥ ३१४ ॥
रजस्वलादिसंस्पर्शे उपस्पर्शनमेव च ॥
उदक्यायास्त्रितीयेऽह्नि केचिदाचमनं विदुः ॥ ३१५ ॥
प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रम्हघातिनी ॥
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थे तु विशुध्यति ॥ ३१६ ॥
पुरुहूतः पुरा दैत्यं त्रिशीर्षाख्यं जघान यत् ॥
तद्वधे ब्रम्हहत्यायाः स्त्रीणां स प्रददौ फलम् ॥ ३१७ ॥
आसां तत्प्रभृति स्त्रीणामस्पृश्यत्वं सदा भवेत् ॥
अंशैर्दिनत्रयं ह्येतच्छुक्र-गुर्वादिकल्पितम् ॥ ३१८ ॥
शबराश्च पुलिन्दाश्च कैवर्ताश्च नटास्तथा ॥
एतान् रजकसन्तुल्यान् केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ ३१९ ॥
रजक्याद्यभिगम्यत्वे वैश्या गो-मूत्र-यावकम् ॥
चरन्ति षड्गुणाहोभिः कृच्छ्रं वा द्विगुणं भवेत् ॥ ३२० ॥
ब्रम्ह-क्षत्रिय-विड्जाता शूद्रास्तेऽनुक्रमेण तु ॥
क्रमातिक्रमतश्चान्ये म्लेच्छान्त्यवर्णसंभवाः ॥ ३२१ ॥
भोज्याशनास्तु सच्छूद्रा अभोज्यान्नाः परे स्मृताः ॥
आमाशनानि भोज्यानि शृतमुच्छिष्टमुच्यते ॥ ३२२ ॥

---

१. B. reads °भंभो° for °भंग.° २. B. reads संसर्गे for संस्पर्शे.

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः ॥
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ ३२३ ॥
पर्युषितं चिरस्थं च भोज्यं स्नेहसमन्वितम् ॥
यव-गोधूम-माषाणां स्नेह-गोरसविक्रयः ॥ ३२४ ॥
आपद्गतो द्विजोऽश्नीयाद्गृह्णीयाद्वा यतस्ततः ॥
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३२५ ॥
ज्ञापितं[1] शूद्रगेहेऽन्नं कटु पक्वं च यद्भवेत् ॥
नीत्वा नद्यंतिके तद्वै प्रोक्ष्य भुंजन्न दोषभाक् ॥ ३२६ ॥
गायत्र्योङ्कारपूताभिः केचिदद्भिश्च प्रोक्षणम् ॥
मन्यन्ते विष्णुमन्त्रेण कलिधर्मं[2] समाश्रिताः ॥ ३२७ ॥
आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ॥
म्लेच्छभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥ ३२८ ॥
आभीरभाण्डसंस्थानि पयो-दधि-घृतानि च ॥
तावत्पूतं हि तद्भाण्डं यावत्तत्र तु तिष्ठति ॥ ३२९ ॥
पूतानि सर्वपण्यानि कारुहस्तस्थितानि च ॥
अदत्तानि च भक्ष्याणि[3] यत्नतस्तु द्विजातिभिः ॥ ३३० ॥
सर्वस्वोपस्करैर्युक्ता शय्या रक्तांशुकानि च ॥
पुष्पाणि चैव शुध्यन्ति प्रोक्षितानि न संशयः ॥ ३३१ ॥
अलेपं मृण्मयं भाण्डं भाण्डसंचयमेव च ॥
प्रोक्षणादेव शुध्येत सलेपमग्नितापनात्[4] ॥ ३३२ ॥
कांस्यं च भस्मना शुध्येत् मद्य-मांसविवर्जितम् ॥
सुरा-मूत्र-पुरीषाभ्यां शुध्यते ताप-लेपनैः[5] ॥ ३३३ ॥
अलिप्तं मद्य-मूत्राद्यैस्ताम्रमम्लेन शुध्यति ॥
रजसा स्त्री मनोदुष्टा नद्यश्च वेगसंयुताः ॥ ३३४ ॥
अवेगमपि यद्भूरि सरिद्वारि ह्रदे च यत् ॥
सकृदस्पृश्यसंस्पृष्टं न दुष्यति च तत् ह्रदः[6] ॥ ३३५ ॥
सत्येन पूयते वाणी धर्मः सत्येन वर्धते ॥
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यमात्मशुध्यै द्विजातिभिः ॥ ३३६ ॥
रथ्याकर्दम-तोयानि नावः पथि तृणानि च ॥

---

१. B. reads अर्पितं for ज्ञापितं; while A. reads आर्पितं for ज्ञापितं.
२. A. reads कालधर्मं for कलिधर्मं. ३. A. reads रक्ष्याणि for भक्ष्याणि.
४. A. reads °घृडनात् for °तापनात्. ५. A. reads °लेखनैः for °लेपनैः.
६. A. reads सरिद्वरा. for तत् ह्रदः.

मारुतार्केण शुध्यन्ति निशि चंद्रर्क्ष-मारुतैः ॥ ३३७ ॥
यथासम्भवमुक्तानि प्रायश्चित्तानि सत्तम ॥
उक्तानुक्तानि सर्वाणि ज्ञातव्यानि द्विजातिभिः ॥ ३३८ ॥
प्रायश्चित्तं न यत्प्रोक्तं धर्मशास्त्रप्रवक्तृभिः ॥
द्विजैस्तत्र प्रकल्प्यं स्याद्धर्मशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ ३३९ ॥

उक्ता मया निष्कृतयः समासात्
संशुद्धये वर्णचतुष्टयस्य ॥
व्रतानि तेषां विहितानि यानि
वक्ष्याम्यतस्तानि निबोधयेति ॥ ३४० ॥

इति श्री बृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां प्रायश्चित्तनिर्णयो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

व्रतान्यथ प्रवक्ष्यामि ह्यैन्दवादिक्रमेण तु ॥
पापक्षयः कृतैर्यैः स्याद्धर्मार्थे तु महोदयः ॥ १ ॥
चन्द्रवृध्याऽश्नियात् ग्रासान् शुक्ले कृष्णे च न्हासयेत् ॥
चन्द्रक्षये न भोक्तव्यं यवमध्यं शशिव्रतम् ॥ २ ॥[1]
विपरीतक्रमेणाम्भावास्याद्यावास्याय न्हासयेत् ॥[2]
वर्धयेदन्यपक्षे तु पिपीलीमध्यमैन्दवम् ॥ ३ ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात्सव्रती प्रतिवासरम् ॥
अष्टग्रासिकमित्येतच्चान्द्रायणमथापरम् ॥ ४ ॥
शतद्वयं तु पिंडानां चत्वारिंशत्समन्वितम् ॥
मासेनैवोपभुंजीत चांद्रायणमथापरम् ॥ ५ ॥
चतुरः प्रातरश्नीयात्सायं ग्रासांश्च तावतः ॥
शिशुचांद्रायणं तज्ज्ञैः प्रोक्तं पापप्रणोदनम् ॥ ६ ॥
मध्यन्दिने यदश्नीयादष्टौ ग्रासान् दिनंप्रति ॥
चांद्रायणं यतीनां तु व्रतज्ञैः परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
शिखण्डसम्मितान् ग्रासान् चन्द्रव्रती प्रयोजयेत् ॥
दोषः स्यादन्यथाभावे तस्मादुक्तं समाश्रयेत् ॥ ८ ॥
एकभुक्तैश्च नक्तैश्च तथैवाऽयाचितैरपि ॥
उपवासैश्चतुर्भिश्च कृच्छ्रः षोडशभिर्दिनैः ॥ ९ ॥
उष्णं जलं पयः सर्पिरेकैकं च त्र्यहं पिबेत् ॥
वायुभक्षस्त्र्यहं तिष्ठेत्तप्तकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ १० ॥
पलमेकं जलं पीत्वा पलमेकं तथा पयः ॥
पलमेकं तथाज्यस्य मानमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ११ ॥
एतत्त्रिगुणितं तज्ज्ञैर्महासांतपनं स्मृतम् ॥
प्राजापत्यं च कृच्छ्रं च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥ १२ ॥

---

१. B. reads मध्ये शशिव्रतं चरेत् for यवमध्यं शशिव्रतम्. २. A. reads °णैतानाश° for °णाम्भाश°.

पद्मोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्रं कुशोदकम् ॥
प्रत्येकं प्रत्यहं प्राश्य पर्णकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥
प्रत्येकं प्रत्यहं गव्यं मूत्रं शकृत्पयो दधि ॥
घृतं कुशोदकं पीत्वा उपवासश्च तत्समः ॥ १४ ॥
एभिः सप्ताशनैरुक्तं दिव्यं[1] सान्तपनं द्विजैः ॥
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ १५ ॥
एतत्तु[2] त्रिगुणं तज्ज्ञैर्महासान्तपनं स्मृतम् ॥
प्राजापत्यं च कृच्छ्रं च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥ १६ ॥
एकभुक्तं च नक्तं च अयाचितविशेषणे ॥
पादकृच्छ्रोऽयमुद्दिष्टः त्रिघ्नं प्रजापतिव्रतम् ॥ १७ ॥
अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिः ॥ १८ ॥
दिनैर्द्वादशभिः प्रोक्तः पराकः समुपोषितैः ॥
एक-द्व्यह-त्र्यहादीनि नक्तं चैव यथाश्रुतम् ॥ १९ ॥
सम्प्राश्य तिलपिण्याकं तक्रं तोयं कुशोदकम् ॥
पञ्चमे ह्युपवासः स्यात्सौम्यकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ २० ॥
चान्द्रायणे च कृच्छ्रे च त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
स्नानद्वयं तु कर्तव्यं व्रतेष्वेवापरेषु च ॥ २१ ॥
शक्तिं ज्ञात्वा शरीरस्य स्नानं कार्यं तथा व्रतम्[3] ॥
असामर्थ्ये तु कायस्य याच्यः पर्षदनुग्रहः ॥ २२ ॥
ब्रह्मकूर्चं प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥
कृतेन येन मुच्यन्ते प्राणिनः सर्वकिल्बिषैः ॥ २३ ॥
नीलिकायास्तु गोमूत्रं कृष्णायाः शकृदुद्धरेत् ॥
पयस्त्वतिसुवर्णायाः पीतायाश्च तथा दधि ॥ २४ ॥
कपिलाया घृतं तद्वन्महापातकनाशनम् ॥
अभावे सर्ववर्णायाः कपिलायाः समुद्धरेत् ॥ २५ ॥
पलानि पञ्च मूत्रस्य अङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ॥
क्षीरं सप्तपलं ग्राह्यं तथा दध्नः पलत्रयम् ॥ २६ ॥
घृतं चाष्टपलं ग्राह्यं पलमेकं कुशाम्भसः ॥
मन्त्रैः सर्वाणि चैतानि अभिमन्त्र्याथ मिश्रयेत् ॥ २७ ॥

१. A. reads दिनैः for दिव्यं. २. This verse is not mentioned in A.; ३. A. reads त्रिभम् for व्रतम्.

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥
आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्राव्णस्तथा दधि ॥ २८ ॥
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥
निष्पन्नं पंचगव्यं च पात्रेषु क्रमतः पिबेत् ॥ २९ ॥
मध्यमेन पलाशस्य तत्पत्रेण पिबेद्द्विजः ॥
द्वितीयं पद्मपत्रेण ब्रह्मपत्रेण चापरे ॥ ३० ॥
चतुर्थं ताम्रपात्रेण तत्पिबेद्व्रतकृद्द्विजः ॥
आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन च ॥ ३१ ॥
उद्धृत्य प्रणवेनैव प्राशयेत्प्रणवेन तु ॥
विष्णुं संस्नापयेद्भक्त्या पंचगव्येन चार्चयेत् ॥ ३२ ॥
कूष्माण्डैर्जुहुयान्मन्त्रैः पञ्चगव्यं हुताशने ॥
सव्याहृत्या च गायत्र्या तथैव प्रणवेन च ॥ ३३ ॥
ब्रह्मकूर्चमिदं प्रोक्तं व्रतं पंचदिनात्मकम् ॥
पञ्चगव्यं च सम्प्राश्य पंचरात्रोपवासकृत् ॥ ३४ ॥
नक्तेन वा समश्नीयाद्यावच्छक्त्या दिनानि च ॥
पाञ्चाहिकं पारणकं व्रतस्यास्य प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥
निर्दहेत्सर्वपापानि ब्रह्मकूर्चमिदं स्मृतम् ॥
अन्ये वदन्ति कवय उपवासंविना व्रतम् ॥ ३६ ॥
जप-होमादि कर्तव्यं देवतार्चनमेव वा ॥
पञ्चगव्यं च होतव्यं पञ्चगव्यं समश्नियात् ॥ ३७ ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत्तावद्यावत्कुर्यादिदं व्रतम् ॥
यत्वगस्थिगतं पापं विद्यते पुरुषस्य च ॥ ३८ ॥
ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं समिद्धोऽग्निरिवेन्धनम् ॥ ३९ ॥
यावन्ति पापानि भवन्ति पुंसां दैवादकामादपि कामतो वा ॥
उक्तानि तेषां मुनिना व्रतानि शुध्यर्थमेतान्यपराणि चैवम् ॥४०॥
धर्मार्थमेतानि कृतानि पुंसां दद्युर्दिवौकस्त्वविमुक्तसिद्धिः ॥
अत्रापि पूज्यत्वमशेषलोकैस्तेजःशरीरी विचरन् विभाति ॥४१॥
यस्यास्ति भीतिः पुरुषस्य पापादिच्छेच्च कर्तुं क्षयमेनसां च ॥
प्रीत्येव तं च व्रतदानजप्यं प्रोद्दिश्यमेतच्च तदन्यतस्तु ॥४२॥
वदन्ति दानं मुनयः प्रधानं कलौ युगे नान्यदिहास्ति किञ्चित् ॥
विशोधनं सर्वमिहापि पूज्यं वदामि तस्मादथ दानधर्मान् ॥ ४३ ॥

इति बृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां ऐन्दवादिव्रतनिर्णयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१. A. reads °विशुंक्तसिद्धाः for °विमुक्तसिद्धिः

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

दानानि विधिना सार्धं जगौ यानि पराशरः ॥
व्यासस्य तानि वक्ष्यामि श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ १ ॥
दानेन प्राप्यते स्वर्गो दानेन सुखमश्नुते ॥
इहामुत्र च दानेन पूज्यो भवति मानवः ॥ २ ॥
न दानात् परमो धर्मस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
तस्माद्दानं प्रदातव्यं यथाशक्त्या सदा नरैः ॥ ३ ॥
मुमुक्षवोऽपि योगीशा भिक्षादानोपजीविनः ॥
अन्नं तोय-समायुक्तं पृथगेते तथैव च ॥ ४ ॥
तोयमन्नं च वांच्छन्ति किं पुनः सानुरागिणः ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तं गृहं च गृहमातृकम् ॥ ५ ॥
वृषादियुक्तं सीरं च वृषमेकं तथैव च ॥
गृह्याग्निना प्रदानेन गोप्रदानं तथैव च ॥ ६ ॥
सौरभेयीं द्विवक्त्रां च तिलधेनुमतः परम् ॥
घृतधेनुं पयोधेनुं हेमधेनुं सुविस्तरम् ॥ ७ ॥
कृष्णाजिनप्रदानं च वाजिस्यंदनमेव च ॥
एकवाजिप्रदानं च तथा तस्य परिग्रहः ॥ ८ ॥
सुखासनानि यानानि हस्ति रथं तथा गजम् ॥
एकहस्तिप्रदानं च कन्यादानफलं तथा ॥ ९ ॥
भूमिदानफलं चैव तुलापुरुषमेव च ॥
हेम-रूप्यप्रदानं च मणिकादिसमन्वितम् ॥ १० ॥
त्रपु-सीसक-ताम्रादिसर्वधातुप्रदानवत् ॥
नक्षत्र-तिथि-योगेषु यद्यत्तद्दानजं फलम् ॥ ११ ॥
विद्यादानफलं चैव प्राणदानं तथैव च ॥
अभयादिकदानानि प्रतिग्रहे यथा विधिः ॥ १२ ॥

---

१. A. reads स्वर्गो° for सर्वो°. २. A. B. D. E. and F. read गृह्य-
ग्यायाः for गृह्याग्निना.

इष्टा-पूर्तौ फलोपेतौ सर्वं विस्तरतो मया ॥
शक्तिसूनोः श्रुतं पूर्वं क्रमात्कथयतः शृणु ॥ १३ ॥
गो-हिरण्यादिदानानां सर्वेषामप्यनुत्तमम् ॥
अन्नदानमपेक्षन्ते सर्वेऽपि हि दिवौकसः ॥ १४ ॥
अन्नार्थं मातरिश्वायमन्नार्थं च तथाऽनलः ॥
अन्नार्थं सविता देवो वाति ज्वलति भासते ॥ १५ ॥
अन्नकामः ससर्जेदं विधिरप्यखिलं जगत् ॥
अन्नात्परतरं तत्वं न भूतं न भविष्यति ॥ १६ ॥
दद्यादहरहस्तस्मादन्नं विप्राय मानवः ॥
शृतं वा यदि वा चामं स स्वर्गे सुख मेधते ॥ १७ ॥
शोभनान् संभृतान् कुम्भान् पक्वान्नपरिपूरितान् ॥
अपूपैर्मोदकाद्यैश्च दत्वा दिवि सुखं वसेत् ॥ १८ ॥
मणिकं कलशान्वाऽपि यः पूरयति शक्तितः ॥
सुशुभाद्भिर्द्विजौकस्तु संपूर्णाशो दिवं व्रजेत् ॥ १९ ॥
द्विजान् यः पाययेत्तोयं अन्यानपि पिपासितान्[१] ॥
प्रपां तु कारयेद्ग्रीष्मे देवलोकमवाप्नुयात् ॥ २० ॥
यन्नातृणादिकं दद्याद्वर्षासु च प्रतिश्रयम् ॥
पादाभ्यङ्गं तथैधांसि शीते प्रावरणानि च ॥ २१ ॥
उपानत् पादुके चैव ददत्कामानवाप्नुयात् ॥
सप्तधान्यसमायुक्तं सर्वं स्नेहसमन्वितम् ॥ २२ ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तं सर्वालंकारभूषितम् ॥
हिरण्य-गो-वृषा-ऽश्वैश्च तूली-शय्योपधानकैः ॥ २३ ॥
वरस्त्रीभूषणैर्युक्तं सकांस्यं ताम्रभाजनम् ॥
कण्डण्यादिसमायुक्तं ददत् पात्राय मानवः ॥ २४ ॥
पक्वेष्टकचितं कृत्वा सर्वलक्षणसंयुतम् ॥
मृण्मयं वा तथा सद्मः कृत्वा चाश्ममयं तथा ॥ २५ ॥
दत्वा स्थानमवाप्नोति प्राजापत्यमसंशयम् ॥
प्राकारा यत्र सौवर्णा गृहाण्युच्चैस्तराणि च ॥ २६ ॥
माणिक्य-गारुडैर्वज्रैर्मौक्तिकैर्भूषितानि च ॥
देवकन्यासहस्रेण स वृतो गीत-नृत्यकैः ॥ २७ ॥

---

१. A. reads पिपासकान्.

सेव्यमानोऽप्सरःसङ्घैः प्राजापतिसमं वसेत् ॥
अनड्वाहौ च धूर्वाहौ बलवन्तौ सुलक्षणौ ॥ २८ ॥
तरुणौ सुविषाणौ च घंटाभरणभूषितौ ॥
अदुष्टावेकवर्णौ तु सशिरौ दक्षिणान्वितौ ॥ २९ ॥
य आहूय द्विजाग्र्याय श्रद्धाभक्त्या तु मानवः ॥
सोऽनडुद्रोमतुल्यानि स्वर्गे वर्षाणि तिष्ठति ॥
अप्सराभिर्वृतो नित्यं सेव्यमानः सुरासुरैः ॥ ३० ॥
एकोऽपि हि वृषो देयो धूर्वहः शुभलक्षणः ॥
अरोगश्चापरिक्लिष्टो यस्मात्स दशगोसमः ॥ ३१ ॥
एकेन दत्तेन वृषेण यस्माद्भवन्ति दत्ता दश सौरभेयाः ॥
माहेश्यतो यद्धरणीसमानात्तस्माद्वृषात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः॥ ३२ ॥
गृष्टिदानं प्रवक्ष्यामि यथा देयं द्विजातिभिः ॥ ॥
यो विधिर्दक्षिणायाश्च तथा सर्वं निबोधत ॥ ३३ ॥
एकरात्रोषितः स्नातो गोदाता पञ्चगव्यपः ॥
पञ्चामृतेन संस्नाप्य सम्पूज्य गरुडध्वजम् ॥ ३४ ॥
सवत्सां वस्त्रसंयुक्तां सितयज्ञोपवीतिनीम् ॥
सुविषाणां सुरूपां च सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ ३५ ॥
हेमकल्पितशृंगां च सुरूप्यचरणाग्रकाम् ॥
पयस्विनीं सुशीलां च हिरण्योपरिसंस्थिताम् ॥ ३६ ॥
प्रत्यङ्मुखाय विप्राय गृष्टिं तां च उदङ्मुखीम् ॥
त्वमिमां प्रतिगृह्णीयाः प्रीतोऽस्तु केशवोऽनया ॥
इति दत्वोदकं हस्ते पदान्यष्टौ विसर्जयेत् ॥ ३७ ॥
व्यावर्तेत ततःपश्चात्प्रणम्य शिरसा द्विजम् ॥
अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥ ३८ ॥
स विष्णुप्रीणमाधाति विष्णुलोकमसंशयम् ॥
आत्मनः पुरुषान् सप्त प्रागधस्ताच्च[१] सप्त च ॥
आत्मानं सप्तजन्मोत्थात्पापाद्विमोचयेन्नरः॥ ३९ ॥
पदे पदे तु यज्ञस्य गोर्वत्सस्य च मानवः ॥
फलमाप्नोति विप्रेन्द्राः शुश्रावैतत्पुरा हरेः ॥ ४० ॥
सर्वकामसमृद्धात्मा सर्वलोकेषु पूजितः ॥
नाम्नाप्यघौघहन्ता च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ४१ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read प्रागस्तान् सप्त सप्त च.

इक्ष्वाकुणा तथा चान्यैर्बहुधा वसुधाधिपैः ॥
यैर्या नृभिरियं दत्ता जग्मुस्तेऽपि च विष्टपम् ॥ ४२ ॥
पश्यन्ति दीयमानां ये ये भवन्त्यनुमोदकाः ॥
तेऽपि पापाद्विनिर्मुक्ता विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥ ४३ ॥
पादद्वयं मुखं योऽन्यां प्रसवन्त्याः प्रदृश्यते ॥
तदा च द्विमुखी गौः स्याद्देया यावन्न सूयते ॥ ४४ ॥
क्षोणीतुल्या तदा सा गौः सर्वैरुक्ता मुनीश्वरैः ॥
सापि प्राग्विधिना देया सकांस्यदोहना द्विजाः ॥ ४५ ॥
[1]एकत्र पृथिवी सर्वा सशैल-वन-कानना ॥
तस्या गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी ॥ ४६ ॥
गोर्वत्सस्य च लोमानि यावत्संख्यानि सत्तमाः ॥
तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि ध्रुवं ब्रह्मजने वसेत् ॥ ४७ ॥
[2]अरोगामपरिक्लिष्टां धेनुं गामथ वापि च ॥
दत्वा स्वर्गमवाप्नोति यावदाभूतसंक्षयम् ॥ ४८ ॥
तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीणनाय हरेरिमाम् ॥
यथा तुष्यति गोविन्दो दत्तया नु गवाऽनघ ॥ ४९ ॥
ब्रह्मादिवर्णहा गोघ्नः पितृ-मातृसुहृद्वधात् ॥
अग्निदो गुरुहा चैव तथैव गुरुतल्पगः ॥ ५० ॥
सर्वपापसमायुक्तो युक्तो यश्चोपपातकैः ॥
सर्वैः पापैः प्रमुच्येत तिलधेन्वा प्रदत्तया ॥ ५१ ॥
अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनसमावृते ॥
धर्मज्ञाः केचिदिच्छन्ति कुतपे च तिलास्तृते ॥ ५२ ॥
आस्तीर्य त्वाविकं भूमौ तत्र कृष्णाजिनं पुनः ॥
तिलांस्तु प्रक्षिपेत्तत्र कृष्णाढकचतुष्टयम् ॥ ५३ ॥
कुर्यादुत्तरतोऽभ्यर्णे आढकेन तु वत्सकम् ॥
सर्वरत्नैरलङ्कुर्यात्सौरभेयीं सवत्सकाम् ॥ ५४
कार्यै हेममये शृङ्गे चरणा राजतास्तथा ॥

---

१. A. reads सा विप्रा विधिना देया सकांस्यदोहिनी तथा for the line.
२. A. reads this verse in the following manner:—
यः स्वामरोगामक्लिष्टां धेनुं वा यदि वा तनुम् ॥
दद्यात्स्वर्गमवाप्नोति देया यथा कथं हि गौः ॥

मिष्टान्नरसनां कुर्याद्गंधघ्राणवतीं शुभाम् ॥
आस्यं गुडमयं तस्याः सास्ना सूत्रमयी तथा ॥ ५५ ॥
ताम्रपृष्ठेक्षुपादा च कार्या मुक्ताफलेक्षणा ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा फलदन्तवती तथा ॥ ५६ ॥
शुभ्रस्रङ्मयलाङ्गूला नवनीतस्तनान्विता ॥
नारिङ्गैर्बीजपूरैश्च जम्बीरैर्नारिकेलकैः ॥ ५७ ॥
बदरा-ऽऽम्र-कपित्थैश्च मणि-मुक्ताफलार्चिताम् ॥
सितवस्त्रयुगच्छन्नां सितच्छत्रसमन्विताम् ॥ ५८ ॥
इदृग्विधां च तां कुर्यात् श्रद्धया परयान्वितः ॥
कांस्योपदोहनां दद्यात्केशवः प्रीयतामिति ॥ ५९ ॥
कुर्याच्च गृष्टिवद्विद्वान् इमामप्युत्तरामुखीम् ॥
सम्यगुच्चार्य विधिना दत्वैतेन द्विजोत्तमः ॥ ६० ॥
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ॥
प्रपितामहं तथा पूर्वं पुरुषाणां चतुष्टयम् ॥ ६१ ॥
पुत्र-पौत्रमधस्ताच्चेत्तथैव च चतुष्टयम् ॥
द्विजेन्द्रास्तारयन्त्येतान् तिलधेनुप्रदा नराः ॥ ६२ ॥
यश्च गृह्णाति विधिवत्पुरुषान् सोऽपि तावतः ॥
चतुर्दश तथा ये च ददतश्चानुमोदकाः ॥ ६३ ॥
दीयमानां च पश्यन्ति तिलधेनुं च ये नराः ॥
शृण्वंति ये च तां भक्त्या दीयमानां द्विजोत्तमाः ॥ ६४ ॥
तेऽप्यशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति विष्णुलोकताम् ॥
प्रशान्ताय सुशीलाय तथाऽमत्सरिणे बुधः ॥
तिलधेनुं नरो दद्याद्वेदस्नाताय धर्मिणे ॥ ६५ ॥
त्रिरात्रं सतिलाहारस्तिलधेनुं ददाति यः ॥
एकरात्रं पुनर्भक्त्या तिलानत्ति प्रयत्नतः ॥ ६६ ॥
दातुर्विशुद्धपापस्य तस्य पुण्यवतो द्विजाः ॥
चान्द्रायणादप्यधिकं शस्तं तत्तिलभक्षणम् ॥ ६७ ॥

---

१. C. B. D. E. and F. read °रत्नवती for °दन्तवती. २. B. D. E. and F. read प्रयोगमपि शृण्वंति पठ्यमानं मनूत्तमाः. ३. A. पठ्यमानां द्विजोत्तमाः and C. पठ्यमानं च मानवाः. ४. B. E. and F. read सीदते for धर्मिणे; while D. reads धार्मिकः for धर्मिणे.

एवं प्रतिग्रहीतापि आदत्ते विधिना द्विजः ॥
स तारयति दातारमात्मानं च न संशयः ॥ ६८ ॥
प्रतिग्रहलुब्धास्तामिदग्धविप्रमुखेरिताः ॥
न स्फुरन्तीह मन्त्राश्च जप-होमादिकेषु च ॥ ६९ ॥
न दानं दीयते तस्य न तं कर्मणि योजयेत् ॥
निष्फलं तत्कृतं कर्म मृतस्यौषधदानवत् ॥ ७० ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि घृतधेनुमपि द्विजाः ॥
येन सा विधिना देया तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ७१ ॥
वदामि धेनुं घृतपूरकल्प्यां विधिं च वस्तूनि च यैः प्रकल्प्या ॥
तस्याः प्रदानेन फलं हि यच्च क्रिया च पात्रं त्वनुपर्व यच्च ॥ ७२ ॥
गोक्षीर-सर्पिर्मधु-खण्ड-दध्ना संस्नाप्य विष्णुं शुभवारिणा च ॥
संपूज्य पुष्पैश्च विलेप्य गन्धैर्दत्वा नैवेद्यं च सधूप-दीपम् ॥ ७३ ॥
घृतं च वह्निर्घृतमेव सोमो घृतं च सूर्यो घृतमेव वारि ॥
प्रदेहि तस्मात् घृतमेव विद्वन्! घृते प्रदत्ते सकलं प्रदत्तम् ॥ ७४ ॥
घृतेन गव्येन तु पूर्णकुम्भं प्रकल्प्यते गौः करकेन वत्सः ॥
हिरण्यगर्भां मणि-रत्नशोभां कुरुष्व कर्पूरसुचारुनासाम् ॥ ७५ ॥
शृङ्गे च कृष्णागरुदारवे च सौवर्णनेत्रे पटसूत्रसास्ना ॥
क्षौमं च पुच्छं गुड-दुग्धवक्त्रं जिह्वा च तस्या वरशर्करायाः ॥ ७६ ॥
द्राक्षोत्थैश्चैव खर्जूरैरन्यैः स्वादुफलैरपि ॥
उरस्तस्याः प्रकर्तव्यं पृष्ठं ताम्रं च धीमता ॥ ७७ ॥
इक्षुयष्टिमयाः पादाः शफा रौप्यमयास्तथा ॥
धान्यैश्च सप्तभिः पार्श्वे लोमानि सितसर्षपैः ॥ ७८ ॥
कांस्यदोहा प्रकर्तव्या सितवस्त्रावृता तथा ॥
सितच्छत्रसमायुक्ता सितचामरभूषिता ॥ ७९ ॥
वत्सस्य कुर्यादिति भूषणानि प्रोक्तानि सर्वाण्यपि यानि धेनोः ॥
अङ्गानि सर्वाणि च तद्वदस्य छत्रं सवस्त्रं च तथैव विप्राः ॥ ८० ॥
गृहाण चैनां मम पापहत्यै दुस्तारसंसारपयोधिपोत ॥
संसारतारो भव भूमिदेव! स्वर्गं प्रदेह्यक्षयमङ्ग विद्वन् ॥ ८१ ॥
विष्णुः सुरेशो घृतरश्मिरस्याः प्रीतोऽस्तु दानेन वरं ददातु ॥
व्याहृत्य चैतन्निजहस्ततोयं दत्वा क्षमस्वेति च वाग्विधेया ॥८२॥

---

१. A. reads °कल्पितां for °पूरकल्प्यां. २. A. reads पुण्येन for गव्येन.
३. A. reads द्विज° for निज,° B. D. E. and F. too read the same.

दात्रा द्विजेनात्र तु पूर्वमुक्तं संप्राश्य सर्पिर्व्रतमात्मशुद्ध्यै ॥
कार्यं प्रमुक्तोऽखिलकिल्बिषैस्तु प्राप्नोति कामान् घृत-दुग्धमिश्रान् ॥
घृत-क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ॥
तेषु लोकेषु विप्रेन्द्र स पुण्येषूपजायते ॥ ८४ ॥
पितुरूर्ध्वं तु ये सप्त पुरुषास्तस्य येऽप्यधः ॥
तेषु तान् द्विजलोकेषु स नयेद्धूतकिल्बिषः ॥ ८५ ॥
सकामानां प्रियं गृष्टिः कथिता तव सत्तम ! ॥
विष्णुलोके नरा यान्ति सकामा घृतधेनुदाः ॥ ८६ ॥
जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ॥
देवदेवो हृषीकेशः सर्वेशः सर्वभावनः ॥ ८७ ॥
जलकुम्भं द्विजश्रेष्ठ सुवर्णरजतास्थितम् ॥
रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ॥ ८८ ॥
सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वा-पल्लवशोभितम् ॥
कुष्ठ-मांसी-मुरोशीर-वालकामलकैर्युतम् ॥ ८९ ॥
प्रियंगुपत्रसंयुक्तं सितयज्ञोपवीतिनम् ॥
सोपानत्कं च सच्छत्रं दर्भविष्टरसंस्थितम् ॥९० ॥
चतुर्भिः संवृतैः पात्रैस्तिलपूर्णैश्चतुर्दिशम् ॥
स्थगितं दधिपात्रेण घृत-क्षौद्रवता मुखे ॥ ९१ ॥
उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥
पुष्प-धूपोपहारैश्च यथाविभवसंभवम् ॥ ९२ ॥
तस्मिन् कुम्भे लिखेद्धेनुं सवत्सां यक्षकर्दमैः ॥
प्रतिष्ठां तत्र कुर्वीत मंत्रैर्वेदचतुष्टयैः ॥ ९३
सङ्कल्प्य जलधेनुं च समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥
पूजयेद्वत्सकं तद्वत्कृतं जलमयं बुधः ॥ ९४ ॥
अत्रोचुरपरे केचित्पूजयेत् घृतवत्सकम् ॥
पञ्चांशेन तु कुम्भस्य चतुर्थांशेन चापरे ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकाम् ॥ ९५ ॥

---

१. A. reads लोकान् for कामान्, D. and F. too the same. २. A. only reads °दिग्धान् for °मिश्रान्. ३. B. reads नयत्यस्त.° ४. B. and E. read पुष्टिः for गृष्टिः; the rest-A. reads स्तुष्टिः D. F. read घृष्टिः. ५. A. reads °शाश्वतः for °भावनः. ६. B. C. D. E. and F. read सम्पूर्ण° for सुवर्ण°. ७. A. D. and F. read सघृतैः.

सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥
दद्याद्विप्राय तां विप्रः प्रीतये जलशायिनः ॥ ९६ ॥
जलशायी जगज्ज्योतिः[1] प्रीयतां केशवो मम ॥
इति चोच्चार्य विप्रेन्द्रो विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ ९७ ॥
अपक्वाशनिना स्थेयमहोरात्रमतः परम् ॥
अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं द्विजोत्तमाः ॥ ९८ ॥
सर्वाह्लादमवाप्नोति यद्यत् ध्यायति मानवः ॥
शरीरारोग्य-दीर्घायुः प्रशस्यः सर्वकामुकः[2] ॥ ९९ ॥
नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ॥
इमामपि प्रशंसन्ति जलधेनुं द्विजोत्तम![3] ॥ १०० ॥
ये नरास्तेन वै यान्ति विष्णुलोकमसंशयम्[4] ॥
हेमा-ऽऽज्याभ्र-तिलैर्विद्वन् धेनुर्यद्यपि कल्पिता ॥
तथापि ते च भक्ष्याः स्युर्धर्मशास्त्रमतादृताः ॥ १०१ ॥
भक्षणीयं च यद्वस्तु धेन्वंगेषु प्रकल्पितम् ॥
तस्यादृश्यं तदभ्येति वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ॥ १०२ ॥
पुनः संवृतमन्त्रेषु तदाकुंचनमुद्रया ॥
कृते विसर्जने तेषां वस्तुरूपं पुनर्भवेत् ॥ १०३ ॥
अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि दानानामुत्तमं परम् ॥
यद्दत्वा मानवो याति सायुज्यं परवेधसः ॥ १०४ ॥
धेनुर्देया सुवर्णस्य कारयित्वा द्विजातये ॥
यां दत्वा प्राङ् महीपाला ब्रह्मणः सदनं गताः ॥ १०५ ॥
सा चतुर्भिस्त्रिभिर्वापि शुद्धवर्णपलैर्द्विजः ॥
पलाभ्यामपि च द्वाभ्यां पलेनैकेन वा पुनः ॥ १०६ ॥
हीनं तु नैव कर्तव्यं सत्यां सम्पदि सद्द्विजाः ॥
हीनं तु कुर्वतो दानं दातुस्तन्निष्फलं भवेत् ॥ १०७ ॥
चतुर्थांशेन धेन्वास्तु हैमं वत्सं प्रकल्पयेत् ॥
सर्वरत्नैरलङ्कुर्यात् वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ १०८ ॥
राजतं वत्सकं कुर्याद्खुरान्ये च तद्विदः ॥
अलङ्काराश्च सर्वेऽपि गोवद्वत्से प्रकल्पयेत् ॥ १०९ ॥

१. A. reads °योनिः for °ज्योतिः. २. A. reads प्रशमः सार्वकामिकः for प्रशस्यः सर्वकामुकः. ३. A. and F. read this line thus-इमामपि प्रपश्यन्ति दीयमानां द्विजोत्तमाः. ४. E. and F. read thus-तेऽपि दानंविना यांति.

सकाशाद्वासुदेवस्य यां शुश्राव युधिष्ठिरः ॥
दत्वा प्राप्तो हरेर्लोकं सा मयेयमुदीरिता[1] ॥ ११० ॥
मुक्ताफलशफा कार्या प्रवालकविषाणिका ॥
पद्मरागाक्षियुग्मा च घृतपात्रस्तनान्विता ॥ १११ ॥
कर्पूरा-ऽगरुलालाटा[2] शर्करारदना[3] स्मृता ॥
मिष्टान्नमुखसंयुक्ता शंखशृंगांतरा तथा ॥ ११२ ॥
जात्यशुक्तिललाटा च द्राक्षादिरसना तथा ॥
सुपद्म[4]युग्मपार्श्वा सा क्षौमसास्नावती तथा ॥ ११३ ॥
इक्ष्वंघ्रिर्गुडजानुश्च पञ्चगव्यगुदा स्मृता ॥
नारीकेलैश्च कर्तव्यौ कर्णौ पृष्ठं च कांस्यकम् ॥ ११४ ॥
सत्पट्टसूत्रलाङ्गूला सप्तधान्यसमावृता ॥
फल-पुष्पोपसम्पन्ना छत्रोपानत्समन्विता ॥ ११५ ॥
सुवर्णधेनुमार्याय विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य दत्वा फलमवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥
कुलानां हि सहस्रं तु स्वर्गं नयत्यसंशयम् ॥
किमन्यैर्बहुभिर्दानैरलं हेमगवाऽनया ॥ ११७ ॥
हेमधेनुप्र[5]दानेन कृतकृत्यो हि वर्तते ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्तयेत् ॥ ११८ ॥
[6]उपवासी विशुद्धात्मा दत्वा सोम-रविग्रहे ॥
दीयमानां च पश्यन्ति ये नरा हेमगामिमाम् ॥ ११९ ॥
पठ्यमानां च शृण्वन्ति तेऽपि यान्ति त्रिविष्टपम् ॥
यत्रास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संस्तुतिः ॥
रक्षो-भूत-पिशाचाद्यास्ततो नश्यन्ति सद्विजाः ॥ १२० ॥
एता मयोक्तास्तव वत्स ! सर्वा गुड्यादिका विस्तरतोऽत्र गावः ॥
इक्ष्वाकुभूभृत्प्रभृतिक्षितीशा जग्मुर्दिवं या विधिवच्च दत्वा ॥ १२१ ॥
कृष्णाजिनस्य दानस्य प्रवक्ष्यामि शुभं विधिम् ॥
प्रमाणं च विधिर्येस्य यस्मै विप्राय दीयते ॥ १२२ ॥

---

१. A. reads सामगेयम for सा मयेयम्. २. A, B. D. F. read °नासा च for °लालाटा. ३. B. C. E. read द्राक्षादिरसना. for शर्करारदना ४. A. reads °पक्ष° for °पद्म,° D. and F. too the same. ५. A. reads °प्रभावेन for °प्रदानेन. ६. B. E and F. read उपवास° for उपवासी.

वैशाख्यां पूर्णिमायां च कार्तिक्यामथ वापि च ॥
उभयोस्तत्प्रदातव्यं रवि-सोमग्रहेऽपि च ॥ १२३ ॥
अक्लिष्टमच्छिद्रमलोमकं च सघ्राणरंध्रं सशफं सशोकम् ॥
साण्डप्रदेशं सविषाणवक्त्रं शस्तं प्रदाने सितकृष्णचर्म ॥ १२४ ॥
एवमेतद्विधं चर्म गृहीत्वा द्विज पावनम् ॥
कल्पयेद्धेनुवत्तच्च हेमशृंगादिकं तथा ॥ १२५ ॥
शृङ्गे हेममये तस्य शफाश्च रजतस्य च ॥
मुक्ताफलैश्च लाङ्गूलं कुर्यात् शाठ्यं विवर्जयेत् ॥ १२६ ।'
•अनुलिप्ते महीपृष्ठे प्रसृते कुतपेऽशुके ॥
तत्र प्रसारयेन्मार्गं तिलैस्तदपि पूरयेत् ॥ १२७ ॥
वदन्ति तद्विदः सर्वे चतुर्द्रोणैस्तु पूरयेत् ॥
पुंसो नाभिप्रमाणं तु अपरे कवयो विदुः ॥ १२८ ॥
नाभिमात्रं वदन्त्यन्ये राशिं कुर्यादिति द्विजः ॥
तिलैश्च पूरयेत् पश्चादजिनं च समन्ततः ॥ १२९ ॥
हेमनाभं च तं कुर्यात् हेम्ना कर्षेण तु द्विजः ॥
शक्त्या वापि प्रकर्तव्यं मनःशुद्धिर्यथा भवेत् ॥ १३० ॥
सौवर्णं क्षीरपूर्णं तु पात्रं प्राच्यां निधापयेत् ॥
राजतं दधिपूर्णं तु तथा दक्षिणतो द्विजः ॥ १३१ ॥
ताम्रमाज्यभृतं पात्रं पश्चिमायां दिशि स्मृतम् ॥
क्षौद्रपूर्णं तथा कांस्यं चतुर्दिक्षु क्रमेण तु ॥ १३२ ॥
शक्त्या वापि च कर्तव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥
दद्याद्वेदविदे चैव ब्राह्मणायाहिताग्नये ॥ १३३ ॥
परिधाप्याऽहते वस्त्रे अलङ्कृत्य च भूषणैः ॥
चतस्रो गृष्टयः कार्या इत्यन्ये कवयो विदुः ॥ १३४ ॥
वदन्ति मुनयो गाथां मार्गमाहात्म्यवेदिनः ॥
नानाविधांश्च विद्वांसः पुराणार्थविदो विदुः ॥ १३५ ॥
यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृंगसंयुतम् ॥
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥ १३६ ॥
ससमुद्रगुहा तेन सशैल-वन-कानना ॥

---

१. B. reads एतयोः for उभयोः. २. A. reads °शष्प° for °कृष्ण°; while E. F. read °मृक्ष° for °कृष्ण.°

चतुरस्रा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ १३७ ॥
कृष्णाजिने तिलान् दत्वा हिरण्य-मधु-सर्पिषा ॥
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥ १३८ ॥
यः कृष्णाजिनमास्तीर्य हेमरत्नयुतैस्तिलैः ॥
वस्त्रावृतं सोपवासो विष्णोरायतने तथा ॥ १३९ ॥
वैशाख्यां पूर्णिमायां वा कार्तिक्यां वा समाहितः ॥
दद्याद्विप्रे तपोयुक्ते सद्वृत्ते च यतेन्द्रिये ॥ १४० ॥
आहिताग्नौ ससन्ताने प्रदद्याद्भूरिदक्षिणम् ॥
यावन्त्यजिनलोमानि तिला वस्त्रस्य तन्वतः ॥ १४१ ॥
तावन्त्यब्दसहस्राणि दाता विष्णुपुरे वसेत् ॥
विशेषमपरे ब्रूयुर्विषुवायनयोर्द्वयोः ॥ १४२ ॥
तद्व्रणं बहिर्लोम प्राग्ग्रीवं तु प्रसारयेत् ॥
चतसृषु तथा दिक्षु सुवर्ण-रजतानि च ॥ १४३ ॥
निधाय शक्त्या पात्राणि क्षीराद्यैः[1] पूरितानि च ॥
तस्य पश्चात्समिद्धाग्निं परिसंमृज्य तं पुनः ॥ १४४ ॥
पर्युक्ष्य च परिस्तीर्य महाव्याहृतिभिस्तथा ॥
साज्यान् हुत्वा तिलांस्तत्र विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ १४५ ॥
नाभिं स्पृशन्नदीतोयं मार्गं गृह्णाम्यहं त्विदम् ॥
धीमान् दद्याद्विजेन्द्राय वाचयित्वा प्रतिग्रहम् ॥ १४६ ॥
पश्चाद्वस्त्रादिकं[2] दद्यादेषा प्रतिग्रहे स्थितिः ॥
यमगीतामथो गाथामुदाहरन्ति तद्विदः ॥
दातॄणां सत्तमानां तु विशेषप्रतिपत्तये ॥ १४७ ॥
गो-भू-हिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ॥
स सर्वपापकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥ १४८ ॥
प्रोक्तेन चैतेन मुनीश मार्गं दद्याद्द्विजेन्द्रे विधिना प्रयुक्तम् ॥
पापानि हत्वा स पुरातनानि प्रयाति वेधोवपुरेव योगी ॥ १४९ ॥
सुखासनं च यो दद्याज्जवनाख्यमथोत्तमम्[3] ॥
देवयानैर्दिवं याति स्तूयमानः सुरासुरैः ॥ १५० ॥

१. A. reads °राद्यैः for °राद्यैः. २. B. reads हस्तोदकं for वस्त्रादिकं D. E. F. and A. too read the same. ३. C. reads आपनाख्यम् for जवनाख्यम् and D. E. and F. read विमानाख्यम्.

योऽरथं ह्यसंयुक्तं हेमपुष्पैरलङ्कृतम् ॥
कृतरज्जुं च पट्टाद्यैर्नेत्रपट्टकृतैरपि ॥ १५१॥
तत्सर्वं स्थगितैर्वस्त्रैः पाट्टिपट्टालकैः शुभैः ॥
मुक्ताफलैस्तथानेकैर्मणिभिश्चोपशोभितम् ॥ १५२ ॥
हयौ चैव शुभैर्वस्त्रैर्भूषितावत्यलङ्कृतौ ॥
तौ भूषणैरलङ्कृत्य मुखयन्त्रसुशोभितौ ॥ १५३ ॥
सपर्याणौ कशायुक्तौ ग्रीवाभरणभूषितौ ॥
शुभलक्षणसंयुक्तौ तरुणौ तत्र योजयेत् ॥ १५४ ॥
रवि-सोमग्रहे दद्याच्छुभे वाऽन्यत्र पर्वणि ॥
अयनयोर्द्विजाग्र्याय स प्राप्नोत्यर्कलोकताम् ॥ १५५ ॥
वसेद्रविसमं तत्र सेव्यमानः स दैवतैः ॥
एकं वापि हयं दत्वा सर्वालङ्कारभूषितम् ॥ १५६ ॥
सुलक्षणं युवानं च सोऽश्विलोकमवाप्नुयात् ॥
दद्यादश्वरथं यस्तु हेमरत्नविभूषितम् ॥ १५७ ॥
दिव्यवस्त्रपरिच्छन्नं नेत्रपट्टादिभिः शुभैः ॥
सौवर्णैरर्धचन्द्रैश्च राजतैर्वा विभूषितम् ॥ १५८ ॥
शुभैर्मुक्ताफलैरन्यैर्नीलवस्त्रादिभिस्तथा ॥
गजौ सुलक्षणोपेतौ सुशीलौ नीरुजावपि ॥ १५९ ॥
शुभदन्तौ सुरूपौ च हेमालङ्कारधारिणौ ॥
दिव्यवस्त्रैः परिच्छन्नौ कर्णशंखावलम्बिनौ ॥ १६० ॥
पट्ट-नेत्रादिकक्षौ तौ विशिष्टमणिमण्डितौ ॥
ईदृग् रथं च संयोज्य पताकाभिर्विभूषितम् ॥ १६१ ॥
शोभितं पुष्पमालाभिः शङ्ख-दुन्दुभिनिःस्वनैः ॥
चतुर्वेदाय विप्राय त्रिवेदाय तथा पुनः ॥ १६२ ॥
शुचये च द्विवेदाय श्रोत्रियाय कृतेष्टये ॥
अलङ्कृत्य समालाभिः परिधाप्य सुवाससी ॥ १६३ ॥
तस्य हस्तोदकं दद्यात्प्रीयतां केशवो मम ॥
एवं हस्तिरथं दद्यात्समभ्यर्च्य द्विजातये ॥
निहत्य सर्वपापानि विष्णुलोके महीयते ॥ १६४ ॥

---

१. D. reads समारभ्य and A. reads समालभ्य.

वसेच्चतुर्भुजस्तत्र सेव्यमानश्चतुर्भुजैः ॥
अनन्तकालमातिष्ठेच्छङ्ख-चक्र-गदाधरः ॥ १६५ ॥
पश्यन्तीह रथं ये तु दीयमानं नरा द्विज ! ॥
तेऽपि विष्णुपुरं यान्ति वासिष्ठजवचो यथा ॥ १६६ ॥
एकमपीह यो दद्याद्धस्तिनं च सभूषणम् ॥
सवस्त्रं हेमरदनं नखैरजतकल्पितैः ॥ १६७ ॥
मणि-मुक्ताफलैर्युक्तं सुवर्ण-रजतान्वितम् ॥
पूर्वोक्ताय तु विप्राय चतुर्वेदाय वा द्विजाः ॥ १६८ ॥
यो दद्याद्विधिवत्सोऽपि सदा विष्णुपुरं वसेत् ॥
विधिवद्यश्च गृह्णाति सर्वमेव प्रतिग्रहम् ॥ १६९ ॥
दातृलोकमवाप्नोति पराशरवचो यथा ॥
अलङ्कृत्य तु यः कन्यां ब्राह्मोद्वाहेन यच्छति ॥ १७० ॥
अन्योद्वाहेन केनापि गजदानशतं लभेत् ॥
गजदानस्य यत्पुण्यं तस्माच्छतगुणं फलम् ॥ १७१ ॥
कन्यादा विधिवत्सर्वे प्राप्नुवन्ति ह्यसंशयम् ॥
पुत्रदानं च वाञ्छन्ति केचिद्वत्स मनीषिणः ॥ १७२ ॥
कन्यादानात्परं प्रयुः पुत्रदानं शतोत्तरम् ॥
भूमिं सस्यवतीं दद्यात् यस्तु विप्राय मानवः ॥ १७३ ॥
स मूल-शूकतुल्यानि विष्णुलोके सदा वसेत् ॥
षड्भिस्तु सहितान् विप्रान्वंशानुभयतो दश ॥
तानेव द्विगुणान्याहुरिति केचिन्निवर्तनम् ॥ १७४ ॥
दशहस्तैर्भवेद्वंशश्चतुर्भिस्तैस्तु विस्तरः ॥
दैर्घ्येऽपि दशभिर्वंशैर्गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ १७५ ॥
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिं दद्याद्द्विजातये ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ १७६ ॥
पञ्चहस्तकदण्डानां चत्वारिंशद् दशाहता ॥
पञ्चभिर्गुणिता सा तु निवर्तनमिति स्मृतम् ॥ १७७ ॥
बालवत्सकधेनूनां सहस्रं यत्र तिष्ठति ॥
तद्वै निवर्तनं ज्ञेयं इति केचिद्वदन्ति हि ॥ १७८ ॥

---

१. A. reads this verse thus—
दशहस्तकवंशेन वंशाश्चत्वारिविस्तरे ॥
दश दैर्घ्ये स विज्ञेयो गोचर्म इति कीर्तितम् ॥

ताम्रपट्टे पटे वाऽपि लेखयित्वा च शासनम् ॥
ग्रामं विप्राय वा दद्याद्दशसीरक्षितिं पुनः ॥ १७९ ॥
सीरस्यैकस्य वा दद्यात्तस्य पुण्यं किमुच्यते ॥
भूम्यंशुकणिकातुल्याः समा विष्णुपुरे वसेत् ॥ १८० ॥
भूमिदानात्परो धर्मस्त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥
पादैकमात्रदानेन तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥ १८१ ॥
तस्य दानात्परो धर्मस्तद्धृतेः पातकं परम् ॥
तस्मात्तां यत्नतो दद्याद्धरणं च विवर्जयेत् ॥ १८२ ॥
इहैव भूमिदानस्य प्रत्यक्षं चिह्नमीक्ष्यते ॥
क्षितिदः स्वर्गतो भ्रष्टः क्षितिनाथः पुनर्भवेत् ॥ १८३ ॥
भुनक्ति च पुनर्भोगान् यथा दिवि तथा भुवि ॥
गजैरश्वैर्नरैर्युक्तो हेम-रत्नविभूषितः ॥ १८४ ॥
वरस्त्रीगणसंसेव्यः स्तूयमानः स्वबन्धुभिः ॥
छत्रालङ्कारसंयुक्तो गीत-वाद्योत्सवादिभिः ॥ १८५ ॥
इत्यादि भूमिदानस्य चिह्नं ते वत्स! कीर्तितम् ॥
वित्तेनाऽपि हि यः क्रीत्वा भूमिं विप्राय यच्छति ॥ १८६ ॥
यावत्तिष्ठति सा भूमिस्तावत्स्वर्गे महीयते ॥
गृहभूमिं च यो दद्याद्दद्यादाश्रममात्रकम् ॥ १८७ ॥
गृहोपकरणं दत्वा गृहदानफलं लभेत् ॥
हस्तमात्रां च यो दद्याद्भूमिं विप्राय मानवः ॥ १८८ ॥
किष्कुमात्रां[1] च यो दद्याद्भूमिं वेदविदे नरः ॥
तस्यापि हि महापुण्यं दद्यादंगुलमात्रकम् ॥ १८९ ॥
नैतस्मात्परमं दानं किंचिदस्ति धरातले ॥
पुण्यं फलं प्रवक्ष्यामि विशेषेण तु तच्छृणु ॥ १९० ॥
यत्र हैमानि सद्मानि मणिभिर्भूषितानि च ॥
प्राकारा यत्र सौवर्णाश्चतुर्द्वाराः सतोरणाः ॥ १९१ ॥
दिव्याश्चाप्सरसो यत्र तासां सङ्ख्या ह्यनेकशः ॥
सुपर्वाणौकसा युक्ता ग्रीवाभरणभूषिता ॥ १९२ ॥
दृष्ट्वैव कामदेवोऽपि भवेत्कामातुरः क्षणात् ॥
सुकेशा सुललाटाश्च बालचन्द्रोपमभ्रुवः ॥ १९३ ॥

---

१. B. and C. read किञ्चिन्.°

सुनासा-कर्ण-गण्डाश्च शुभोष्ठाधरपल्लवाः ॥
सुग्रीवा भुजपाल्यग्राः पीनोत्तुङ्गस्तनास्तथा ॥ १९४ ॥
सुमध्योरुनितम्बाश्च सुश्रेण्यश्च शुभोरुकाः ॥
सुजानु-जङ्घ-गुल्फाश्च सुपादाः सुनखास्तथा ॥ १९५ ॥
केन रूपेण ता वर्ण्या [illegible]न्त्यप्सरसो द्विजाः ॥
वैष्णव्यो गणिकास्सर्वा दिव्यस्रग्वस्त्रभूषणाः ॥ १९६ ॥
दिव्यानुलेपलिप्ताङ्गा दिव्यालङ्कारभूषिताः ॥
मन्मथोऽपि हि ता दृष्ट्वाभवेत्कामातुरः स्वयम् ॥ १९७ ॥
मुनीनामपि चेतांसि या दृष्ट्वा चुक्षुभुः क्षणात् ॥
वर्ण्यन्ते ताः कथं देव्यो या लक्ष्मीप्रतिमोपमाः ॥ १९८ ॥
वैष्णवाप्सरसां सङ्घैर्वृतश्चामरधारिभिः ॥
गीयमानश्च गन्धर्वैस्तूयमानश्च दैवतैः ॥ १९९ ॥
वसेद्विष्णुपुरे तावद्यावद्विष्णुरजः क्षितौ ॥
पुण्यं च भूमिदानस्य कथितं तव वत्सक ॥ २०० ॥

मेरुर्धरित्री कुलपर्वताश्च पाथोऽर्णवः स्वर्गतलादिकादिः ॥
देयानि सर्वाणि च सर्वकामैः प्रोक्तानि दानानि पुराणविद्भिः ॥ २०१ ॥

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा रजतं द्रव्यमेव च ॥
यो ददाति द्विजाग्र्येभ्यस्तस्याप्येतत्फलं भवेत् ॥ २०२ ॥
ब्रह्महत्यादिपापैस्तु यदि युक्तो भवेन्नरः ॥
स तत्पापविनिर्मुक्तः प्रोक्ते विष्णुपुरे वसेत् ॥ २०३ ॥
तुलापुरुष-भूमी च दीयमाने च ये नराः ॥
पश्यन्ति तेऽपि यान्ति द्यां ये च स्युरनुमोदकाः ॥ २०४ ॥
गुडं वा यदि वा खण्डं लवणं चापि तोलितम् ॥
यो ददात्यात्मना तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ २०५ ॥
पुमान्प्रद्युम्नवत् स स्यान्नारी स्यात्पार्वतीसमा ॥
सौभाग्य-रूपसंयुक्तो भुञ्जीताऽन्ते त्रिविष्टपम् ॥ २०६ ॥
हिरण्यं दक्षिणायुक्तं सवस्त्रं भूषणान्वितम् ॥
अलङ्कृत्य द्विजाग्र्यं तं परिधाप्य च वाससी ॥ २०७ ॥
खण्डादि तोलितं पश्चाद्विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
सर्वकामसमृद्धात्मा चिरकालं वसेद्दिवि ॥ २०८ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read वेष्टितश्चाऽमरादिभिः. २. B. E. and F. read °द्यावद्वहेत्°.

उष्ट्रं खराजौ महिषं च मेषमश्वं करेणुं महिषीमजां च ॥
ब्रूयुः खरोष्ट्रीमधिकां मुनीन्द्राः हेमादियुक्तं सकलं च दानम् ॥ २०९ ॥
वराणि रत्नानि च हैम-रूप्यं शुभानि वासांसि च कांस्य-ताम्रे ॥
उपाधिमात्रं करभादि कृत्वा हेमादिदानं द्विज दीयते हि ॥ २१० ॥

केचिद्वदन्ति चैतानि कृत्वा हेममयानि च ॥
सर्वोपस्करयुक्तानि देयानि हेमधेनुवत् ॥ २११ ॥
अर्चयित्वा हृषीकेशं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥
अग्निशुद्धं[१] सुवर्णं च विप्रायाहूय यच्छति ॥ २१२ ॥
स भुक्त्वा विष्णुलोकं तु यदाऽऽगच्छति संसृतौ ॥
तदाऽसौ तेन पुण्येन धनयुक्तो द्विजो भवेत् ॥ २१३ ॥
यो रूप्यमुत्तमं दद्यादर्थिने ब्राह्मणाय च ॥
सोऽतीव धनसंयुक्तो रूपयुक्तश्च जायते ॥ २१४ ॥
माणिक्यानि विचित्राणि नानानामानि यो नरः ॥
तथा ताम्रं च कांस्यं च त्रपु वा सीसकादिकम् ॥ २१५ ॥
यो दद्याद्भक्तितो विप्रः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥
स सम्भुज्य तु तं लोकं रूपवानिह जायते ॥ २१६ ॥
घृतं ददाति यो विप्रः सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥
भोजनाभ्यञ्जनार्थं वा भवेत्सोऽपि सुखी नरः ॥ २१७ ॥
सततं तैलदानेन भोजनाभ्यञ्जनाय च ॥
स्निग्धदेहोऽतितेजस्वी रूपयुक्तः प्रजायते ॥ २१८ ॥
मृगनाभिं च कर्पूरं तगरं[२] चन्दनादिकम् ॥
गन्धद्रव्याणि यो दद्याद्धनी भोगी स जायते ॥ २१९ ॥
ताम्बूलं पुष्पमालाश्च पुष्पस्याभरणानि च ॥
यो दद्याद्वेषवान्भोगी धनयुक्तः स जायते ॥
सुमतिर्वीर्यवांश्चैव[३] धनयुक्तश्च सर्वदा ॥ २२० ॥
शिशिरर्तौ च यो दद्यादनलं सेन्धनं नरः ॥
स समिद्धोदराग्निः सन् प्रज्ञासूर्ययुतो[४] भवेत् ॥ २२१ ॥

---

१. A. B. E. and F. read अग्निं for अश्वं. २. A. reads अगरुं for तगरं. ३. A. reads वेषवान् for वीर्यवान्. ४. A. B. D. E. and F. read प्रज्ञारूपयुतो for प्रज्ञासूर्ययुतो.

यो दद्याद्दुर्लभानां च नित्यमेधांसि मानवः ॥
श्रियायुक्तो भवेदत्र सङ्ग्रामे चापराजितः ॥ २२२ ॥
अथ किं बहुनोक्तेन दानधर्मविवेचने ॥
यद्यदिष्टतमं यस्य तत्तस्मै प्रतिपादयेत् ॥ २२३ ॥
तिलान् दर्भांश्च नित्यार्थं तृणान्यास्तरणाय च ॥
भुक्त्वा स तु सुखं स्वर्गे जामश्चात्र भवेद्भुवि ॥ २२४ ॥
गुडमिक्षुरसं खण्डं दुग्ध-खर्जूर-खाद्यकान् ॥
फलानि दत्वा सर्वाणि स्वादूनि मधुराणि च ॥ २२५ ॥
सर्वाणि फलशाकानि लवणानि तथा द्विज ! ॥
स्थाल्यादिगृहपाकं च दत्वा गोत्राधिको भवेत् ॥ २२६ ॥
कूष्माण्डं त्रपुषं दत्वा वृन्ताकादि पटोलकान् ॥
शुभानि कन्दमूलानि सुहृष्टः पुत्रवान् भवेत् ॥ २२७ ॥
बदरा-ऽऽम्र-कपित्थानि खर्जूर-दाडिमानि च ॥
चिञ्चांश्चामलकं दत्वा पुत्रवानिह जायते ॥ २२८ ॥
या नारी द्विज! चैतानि द्विजे भक्त्योपपादयेत् ॥
सर्वं तस्या भवेत्तद्धि धेनुदानसमन्वितम् ॥
सपुत्रा सुभगा पुष्टा पार्वतीवेह जायते ॥ २२९ ॥
योऽर्थिने तृण-काष्ठानि ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
सर्वं दत्तं भवेत्तस्य धेनुदानसमं फलम् ॥ २३० ॥
भोजनाच्छादने दत्वा दत्वा चोपानहौ द्विजः ॥
स्वर्गलोकं तु सम्भुज्य पूर्णकामोऽत्र जायते ॥ २३१ ॥
याः पण्यनार्योऽतिसकामपुंसं कामोपभुक्त्यै निजदत्तदेहाः ॥
गीर्वाणचेतोहररूपवत्यः पौरंदरास्ता गणिका भवन्ति ॥ २३२ ॥
गृहं वा मठिकं वाऽपि शयना-ऽऽसन-विष्टरम् ॥
दत्वा च कशिपुं विद्वान् विप्रान् यः पाठयेन्नरः ॥ २३३ ॥

---

१. F. reads दुर्बलानां for दुर्लभानां while A. B. D. read मानवान् and E. ब्राह्मणान्. २. A. reads धनी for भुवि and B. reads धनी सुखी for भवेद्भुवि. ३. B. E. and F. read the whole thus—

रम्याणि सर्वशाकानि सहिंगु-लवणानि च ।.

४. A. reads °पात्राणि for °पाकं च, D. and F. too as A. ५. A. reads °शुभगात्राधिको भवेत् for दत्वा-गोत्राधिको भवेत्. ६. A. B. D. E. and F. read चारान् instead of चिञ्चाः. ७. A. C. and D. read °विष्टपम् for विष्टरम्.

महीदानादिकं व्यास! विद्यादानं शताधिकम् ॥
विद्यार्थिनां च विप्राणां पादाभ्यङ्गमुपानहौ ॥ २३४ ॥
यो ददाति द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
आदावारभ्य वेदांस्तु शास्त्रं वाऽन्यतमं द्विजः ॥ २३५ ॥
अध्यापयेद्द्विजान् शिष्यान् विद्यादानं तदुच्यते ॥
उपाध्यायं निवेश्याग्रे तस्य कृत्वा च वेतनम् ॥ २३६ ॥
विद्यां भक्त्या प्रयच्छेद्यः परब्रह्मण्यसौ विशेत् ॥[1]
विद्यार्थिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं द्विजः ॥ २३७ ॥
पादाभ्यङ्गं तथा स्नानं सोऽपि विद्यांशभाग्भवेत् ॥
यः स्वयं पाठयेद्विप्रान् स्नात्वा भक्त्या च स द्विजः ॥ २३८ ॥
साक्षात् ब्रह्म समभ्येति भूयो नायाति संसृतौ ॥
ऋचं वा यदि वार्धं पादं पादार्धमेव च ॥ २३९ ॥
अध्यापयति तस्याऽपि नास्ति शिष्यस्य निष्कृतिः ॥
मन्त्ररूपं च यो दद्यादेकं वाऽपि शुभाक्षरम् ॥
तस्य दानस्य वै शिष्यो निष्कृतिं कर्तुमक्षमः ॥ २४० ॥

यद्विप्र शिष्यप्रतिपादितेन विद्याप्रदानेन न तुल्यमस्ति ॥
दानं धरिञ्यामविनाशि किंचित्तस्मात्प्रदेयं सततं तदेव ॥ २४१ ॥

रोगार्तस्यौषधं पथ्यं यो ददाति नरो यदि ॥
अन्यस्यापि च कस्यापि प्राणदः स तु मानवः ॥ २४२ ॥
किं रत्नैर्भूषणैर्दत्तैर्गोभिर्वासोभिरेव च ॥
किं वित्तैर्भूषणैर्वस्त्रै रत्नैर्गोभिस्तुरंगमैः ॥
आदत्तैः प्राणहीनेन प्राणदानमतोऽधिकम् ॥ २४३ ॥
अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधमुच्यते ॥
तस्मादौषधदानेन दाता सुरसमो द्विजाः ॥[2] २४४ ॥
प्राणदानं च यो दद्यात्सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
स याति परमं स्थानं यत्र देवश्चतुर्भुजः ॥ २४५ ॥
यो दद्यान्मधुरां वाचमाश्वासनकरीमृताम् ॥[3]
रोग-क्षुधादिनार्तस्य स गोमेधफलं लभेत् ॥ २४६ ॥
क्लीबा-ऽन्ध-बधिरादीनां रोगार्त-कुशरीरिणाम् ॥

---

१. B. E. and F. read परब्रह्मभूतो instead of परब्रह्मण्यसौ २. A. B. D. E. and F. read दत्तास्युरसमो instead of दाता सुरसमो. ३. A. B. D. E. and F. read °करामृताम् for ° करीमृताम्.

तेषां यद्दीयते दानं दयादानं तदुच्यते ॥ २४७ ॥
ये यच्छन्ति दयादानं सानुकम्पेन चेतसा ॥
तेऽपि तद्दानधर्मेण विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥ २४८ ॥
अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि तिथि-मासगतं द्विज ! ॥
यत्प्रदाने मुनिश्रेष्ठ ! विशिष्टं फलमिष्यते ॥ २४९ ॥
मासे मार्गशिरे दानं पूर्णचन्द्रतिथौ नरः ॥
विधिना तत्प्रवक्ष्यामि यत्प्रदानं महत्फलम् ॥ २५० ॥
कांस्यस्य पात्रमाक्लिष्टं लवणप्रस्थपूरितम् ॥
हिरण्यनाभं वस्त्रेण कुसुम्भेन च छादितम् ॥ २५१ ॥
स्नातः स्नाताय विप्राय सवस्त्रं प्रतिपाद्य च ॥
सौभाग्य-रूप-लावण्ययुक्तो भवति वै नरः ॥ २५२ ॥
गौरसर्षपकल्केन पौष्यामुत्सादितो नरः ॥
स पुनरभिषेक्तव्यः कुम्भेन गव्यसर्पिषा ॥ २५३ ॥
सर्वगन्धोदकैस्तीर्थैः फल-रत्नसमन्वितैः ॥
ससुवर्णमुखं कृत्वा प्रदद्यात्तद्द्विजन्मने ॥ २५४ ॥
घृतेन स्नापयेद्विष्णुं भक्त्या सम्पूजयेद्धरिम् ॥
घृतं च जुहुयाद्वह्नौ घृतं दद्याद्द्विजातये ॥ २५५ ॥
छत्रं वासोयुगं दद्यात्सोपवासः समाहितः ॥
कर्मणा तेन धर्मज्ञः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २५६ ॥
माघ्यां कुर्वन् तिलैः श्राद्धं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
शुभं शयनमास्तीर्य फाल्गुन्यां सद्द्विजातये ॥ २५७ ॥
रूप-द्रविणसंयुक्तो भार्यां रूपवतीं लभेत् ॥
नरः प्राप्नोति धर्मज्ञः प्रमाणं राजवेश्मनि ॥ २५८ ॥
नारी च शुभभर्तारं रूप-सौभाग्यसंयुतम् ॥
प्राप्नोति विपुलान्भोगान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २५९ ॥
पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसंयुतासु च ॥
एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं लभेत् ॥ २६० ॥

१. A. and D. read कृत्वा गुर्वीं दयां नराः. २. A. reads स्नात्वा शान्ताय for स्नातः स्नाताय; while D. reads स्नाताचान्ताय. ३. B. and E. read उत्सारितो for उत्सादितो. ४. A. reads °गंधोषधिस्नानैः, B. D. E. and F. read °गंधोषधैस्तोयैः. ५. A. B. E. and F. read °पुष्प° for °रत्न.° ६. A. reads हुत्वा for कृत्वा. ७. A. reads श्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम्.

महापूर्वासु चैतासु फलमक्षय्यमश्नुते ॥
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य चैत्रे वस्त्रप्रदो नरः ॥ २६१ ॥
अक्षयान् लभते भोगान्नाकलोकेऽविनश्वरे ॥
इत्येतत्कथितं विप्र फलं चैत्रस्य सत्तम ॥ २६२ ॥
दद्याद्धेमं च वैशाखे द्वादश्यां यो नरः सिते ।
शुक्ले छत्रोपानहौ च विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ २६३ ॥
आस्तीर्य शयनं दत्वा प्रणम्य भोगशायिनम् ॥
आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतद्वीपमवाप्नुयात् ॥ २६४ ॥
श्रावणे वस्त्रदानेन विष्णुसायुज्यमृच्छति ॥
गोदः प्रयाति गोलोकं मासे भाद्रपदे द्विजः ॥ २६५ ॥
प्रीणयेदश्वशिरसं यश्च दत्वा तथाश्विने ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते स्वकम् ॥ २६६ ॥
कंबलस्य प्रदानेन कार्तिक्यां भोगमाप्नुयात् ॥
प्रदानं लवणानां तु मार्गशीर्षे महाफलम् ॥ २६७ ॥
धान्यानां च तथा पौषे दारूणामप्यनन्तरम् ॥
फाल्गुने सर्वगन्धानां भवेद्दानं महाफलम् ॥ २६८ ॥
भगर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी तु महाफला ॥
मासे तु माधवे शुक्लद्वादशी करसंयुता ॥ २६९ ॥
वायव्येन युता शुक्ले शुचौ मूलेन वैष्णवी ॥
नभस्याश्विनयोः पुण्या श्रावण्यजर्क्षसंयुता ॥ २७० ॥
पौष्णर्क्षसंयुता चोर्जे मार्गे च कृत्तिकायुता ॥
सहस्ये तिष्यकोपेता तपस्यादित्यसंयुता ॥ २७१ ॥
पश्येन्नुर्वर्क्षसंयुक्ता द्वादशी पावना स्मृता ॥
नक्षत्रयुक्तास्वेतासु दत्तं दानाद्यनंतकम् ॥ २७२ ॥

---

१. A. and B. read मघापूर्वासु. २. B. reads योदद्याद्धेम वैशाखे मेषकं द्वादशीदिने. ३. B. E. and F. read दद्यात् प्रीतये भोगशायिनः for दत्वा प्रणम्य भोगशायिनम्. ४. B. E. and F. read श्वेतद्वीपाधिपो भवेत् for श्वेतद्वीपमवाप्नुयात्. ५. B. E. and F. read this line thus :—

कुलत्रयं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।.

६. A. reads सरोमवस्त्रदानेन for कंबलस्य प्रदानेन. ७. A. reads दिवम् for भोगम्. ८. B. D. E. and F. read सुखप्रदम्. for महाफलम्. ९. A. reads शुक्ले for शुक्ले. १०. B. E. and F. read ऽभिभसंयुक्ता for तिष्यकोपेता.

मेषं च मेषसङ्क्रान्तौ गोवृषं वृषसङ्क्रमे ॥
शयना-ऽऽसनदानं च मिथुनोपगमे तथा ॥ २७३ ॥
कर्कप्रवेशे सक्तून् हि प्रदद्याच्छर्करां तथा ॥
सिंहप्रवेशे पात्राणां तैजसानां तथैव च ॥ २७४ ॥
कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
तुलाप्रवेशे धान्यानां बीजानामपि चोत्तमम् ॥ २७५ ॥
कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥
धनुःप्रवेशे शस्त्राणां यानानां तु तथैव च ॥ २७६ ॥
झषप्रवेशे सर्वेषां अन्नानां दानमुत्तमम् ॥[1]
कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामर्थे तृणस्य च ॥
मीनप्रवेशेऽम्लानानां माल्यानामपि चोत्तमम् ॥ २७७ ॥
दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः प्रोक्तानि कालेषु नरैः[2] प्रदाय ॥
प्राप्नोति कामान्मनसा विमृष्टान् तस्मात्प्रशंसन्ति हि कालदानम् ॥ २७८ ॥
अशौचे सूतके चैव न देयं न प्रतिग्रहः ॥
सतोरपि तयोर्देया सदा चाभयदक्षिणा ॥ २७९ ॥
रात्रौ दानं न दातव्यं दातव्यमभयं द्विजैः ॥
इमानि त्रीणि देयानि विद्या-कन्याप्रतिग्रहः ॥ २८० ॥
देवानामतिथीनां[3] च गवामपि च पूजनम् ॥
रात्रावपि हि कर्तव्यमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २८१ ॥
शुचिः सन्नशुचिर्वाऽपि दद्याद्गृह्णीत चोभयम् ॥
अभयस्य दानकालोऽयं यदा भयमुपस्थितम् ॥ २८२ ॥
अन्यप्रतिग्रहो विद्वन् ग्राह्यश्च शुचिना द्विज ॥
अशौचे सूतके वाऽपि न तु ग्राह्या भवन्ति ते ॥ २८३ ॥
अभ्यक्तेन च धर्मज्ञ! तथा मुक्तशिखेन च ॥
स्नात्वाऽऽचम्य पयः स्पृष्ट्वा गृह्णीत प्रयतः शुचिः ॥ २८४ ॥[4]
द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दाता तथा निवेदयेत् ॥
तोयं दत्वा तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥ २८५ ॥

---

१. A. B. D. E. F. read this line thus :—

झषप्रवेशे दारूणां दानमग्नेस्तथैव च ।.

२. C. reads मुनिः for नरः. ३. A. reads पांथानाम् for देवानाम्; while D. reads पात्राणाम् for देवानाम्. ४. सम्यगुपस्पृश्य महीता for °चम्य पयः स्पृष्ट्वा गृह्णीत.

प्रतिग्रहीता सावित्रं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
साध्यं द्रव्येण तत्सर्वं तद्द्रव्यं च सदैवतम् ॥ २८६ ॥
समापय्य ततः पश्चात्कामं स्तुत्वा प्रतिग्रहम् ॥
प्रतिग्रही पठेदुच्चैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमात् ॥ २८७ ॥
मन्दं पठेच्च राजन्यो उपांशु च तथा विशः ॥
मनसा च तथा शूद्रात्कर्तव्यं स्वस्तिवाचनम् ॥ २८८ ॥
सोङ्कारं ब्राह्मणो ब्रूयान्निरोङ्कारं महीपतिः ॥
उपांशु च तथा वैश्यः स्वस्ति शूद्रे तथैव च ॥ २८९ ॥
न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे ॥
न नृत्य-गीतशीलेभ्यो हासकेभ्यश्च धार्मिकः ॥ २९० ॥
पात्रभूतोऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ॥
असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न तद्भवेत् ॥ २९१ ॥
सञ्चयं कुरुते यस्तु समादाय इतस्ततः ॥
धर्मार्थं नोपयुञ्जीत न तं तस्करमर्चयेत् ॥ २९२ ॥
यस्मै दित्सा द्विजाय स्यादुररीकृत्य तं नरः ॥
दानं च हृदि सञ्चिन्त्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ २९३ ॥
वदन्ति मुनयो गाथां परोक्षे दानसत्फलम् ॥
परोक्षमक्षयं दानं प्रत्यक्षात्कोटिशो भवेत् ॥ २९४ ॥
पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य गुणवत्तदभिप्सितम् ॥
अप्सु ब्राह्मणहस्ते वा भूमौ वापि जलं क्षिपेत् ॥ २९५ ॥
दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रे चासन्निधौ जलम् ॥
अन्यविप्रकरे दद्याद्दानं पात्राय दीयते ॥ २९६ ॥
विष्णुर्भूर्वरुणो यत्र गृहीत्वाह करोदकम् ॥
तद्दानं ब्रह्मसम्प्राप्तमक्षय्यमिति विष्णुगीः ॥ २९७ ॥
लक्ष्मीभ्रष्टाय यद्दत्तं दरिद्रायार्थिने द्विजाः ॥
तदक्षयं समुद्दिष्टमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २९८ ॥
राज्यभ्रष्टं च राजानं भूयो राज्ये निवेशयेत् ॥
विष्णुलोकं चिरं भुक्त्वा भूयो भूमिपतिर्भवेत् ॥ २९९ ॥
प्रतिश्रुत्य द्विजायार्थं यो न यच्छति तं पुनः ॥
न च स्मारयते विप्रस्तुल्यं तदुपपातकम् ॥ ३०० ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read प्रतिमाहि for प्रतिमही. २. A. reads भवेत्पातीर्दिवौकसाम्.

प्रतिश्रुत्य च यत्किञ्चिद्द्विजेभ्यो न प्रयच्छति ॥
स वै द्वादशजन्मानि शृगालयोनिमाप्नुयात् ॥ ३०१ ॥
गृष्ट्यादीनथ वक्ष्यामि यथालक्षणलक्षितान् ॥
मानं भूमि-तिलादीनां यथावत्तन्निबोधत ॥ ३०२ ॥
अजातदन्ता या तु स्याद्द्व्यैकदन्तसमन्विता ॥
वर्षाद्‍र्वाक् चतुर्थाच्च वत्सिकेति निगद्यते ॥ ३०३ ॥
सुशीला च सुवर्णा च नीरोगा च पयस्विनी ॥
सवत्सा प्रथमं सूता गृष्टिर्गौरभिधीयते ॥ ३०४ ॥
अरोगा याऽपरिक्लिष्टा प्रसववत्यथ सूतिका ॥
सूता याऽतिपयोयुक्ता सा गौः सामान्यतः स्मृता ॥ ३०५ ॥
पूर्वोक्तगुणसंयुक्ता प्रत्यग्रप्रसवा तथा ॥
साथ गौर्धेनुरित्युक्ता वसिष्ठजवचो यथा ॥ ३०६ ॥
पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः कर्षः षोडशभिश्च तैः ॥
तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तं दाने मानं च पुण्यदम् ॥ ३०७ ॥
भद्रं नरैकहस्ताभिः प्रसृतीभिश्चतसृभिः ॥
मानकं तैश्चतुर्भिश्च सेतिकेति प्रकीर्तिता ॥ ३०८ ॥
ताभिश्चतसृभिः प्रस्थश्चतुर्भिराढकश्च तैः ॥
द्रोणश्चतुर्भिस्तैरुक्तो धान्यमानमिति स्मृतम् ॥ ३०९ ॥
तिलप्रसृतिभिर्भाण्डं चतुर्भिर्यत्प्रपूर्यते ॥
तैश्चतुर्भिश्च कर्षो हि तैश्चतुर्भिश्च वै पलम् ॥ ३१० ॥
पलैश्च तैश्चतुर्भिः स्यात् श्रीपादी तच्चतुष्टयम् ॥
करकं चतसृभिस्ताभिश्चतुर्भिस्तैर्घटः स्मृतः ॥ ३११ ॥
इत्यन्यैर्मुनिभिः प्रोक्तं घृतगौस्तिलगौः समाः ॥
किञ्च वो बहुनोक्तेन दानस्य तु पुनःपुनः ॥ ३१२ ॥
दीयते यद्दरिद्राय कुटुम्बिने तदक्षयम् ॥
सुक्षुधाय विप्राय भक्त्या परमया वसु ॥ ३१३ ॥

---

१. E. and F. read भूमिसमा for सामान्यतः. २. A. reads कर्षोष्टादश-A. [illegible] कर्षः षोडशभिश्च; D. also the same. ३. A. and D. read दाने मा[illegible]ग्रसः; while B. E. and F. read तौल्यमानं पुरातनैः instead of दाने मानं च पुण्यदम्. ४. Only B. reads सीतिका for सेतिका; while D. reads सेनिका. ५. B. D. E. and F. read पारदं तैः for पलैश्च तैः. ६. B. E. read करटं. ७. E. only reads तिसृभिः for चतसृभिः.

दीयते वेदविदुषे तदुपतिष्ठति यौवने ॥
अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि दानानि निष्फलानि तु ॥
तथा निष्फलजन्मानि यथावत्तान्निबोधत ॥ ३१४ ॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ॥
पृथक् तानि प्रवक्ष्यामि निबोध त्वं द्विजोत्तम! ॥ ३१५ ॥
अपुत्रस्य वृथा जन्म ये च धर्मबहिष्कृताः ॥
दरिद्रस्य वृथा जन्म व्याधितस्य तथैव च ॥ ३१६ ॥
अपुण्यस्थाने यद्दत्तं वृथा दानं प्रकीर्तितम् ॥
पुण्यस्थानेषु यद्दत्तं वृथा दानं तदुच्यते ॥
आरूढपतिते दानं अन्यायोपार्जितं च यत् ॥ ३१७ ॥
व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करेऽपि च ॥
गुरोरप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ३१८ ॥
ब्रह्मबन्धौ च यद्दानं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥
वेदविक्रयिणे चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ ३१९ ॥
स्त्रीजिते चैवं यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥
परिचारके तु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ ३२० ॥
तमोवृतश्च यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ॥
विद्वन्न दानं तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव हि ॥ ३२१ ॥
ईर्ष्यया मन्युना दानं यद्दानमर्थकारणात् ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो बालभावे तदश्नुते ॥ ३२२ ॥
स्वयं नीत्वा च यद्दानं भक्त्या पात्रे प्रदीयते ॥
अप्रमेयगुणं तद्धि उपतिष्ठति यौवने ॥ ३२३ ॥
येत्सद्विप्राय वृद्धाय भक्त्या च परया वसु ॥
दीयते वेदविदुषे तदुपतिष्ठति वार्द्धके ॥ ३२४ ॥
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि सत्तमाः ॥
दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गमभीप्सता ॥ ३२५ ॥
भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥
करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यो तथा द्विजः ॥ ३२६ ॥
करं तु हृदि विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ॥
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णेऽश्वस्य सदासु च ॥ ३२७ ॥

१. A. reads यत्सद्वृत्ताय.

तथा चैकशफानां च सर्वेषामविशेषतः ॥
प्रतिगृह्णीत गां शृङ्गे पुच्छे[1] कृष्णाजिनं तथा ॥ ३२८ ॥
कर्णजाः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः ॥
प्रतिग्रहं तथोष्ट्रस्य आरुह्यैव तु पादुके ॥ ३२९ ॥
ईषायां तु रथोऽक्षे वा[2] छत्रं दण्डे विधारयेत् ॥
द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥ ३३० ॥
आयुधानि समादाय तथाऽऽमुच्य विभूषणम् ॥
धर्मध्वजस्तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥ ३३१ ॥
अवतीर्य तु सर्वाणि जलस्थानानि यानि तु ॥
उपविश्य[3] च शय्यायां स्पर्शयित्वा करेण वा ॥ ३३२ ॥
द्रव्याण्यन्यानि चादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत् ॥
कन्यादाने तु न[4] पठेत् द्रव्याणि तु पृथक् पृथक् ॥ ३३३ ॥
प्रतिग्रहाद्द्विजश्रेष्ठ तथैवान्तर्भवन्ति ते ॥
द्रव्याणामथ सर्वेषां द्रव्यसंश्रयणान्नरः ॥ ३३४ ॥
वाचयेज्जलमादाय ओँकारेण प्रतिग्रहम् ॥
प्रतिग्रहस्य यो धर्म्यं न[5] जानाति द्विजो विधिम् ॥
स द्रव्यस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ३३५ ॥
अथापि वक्ष्यामि विधेर्विशेषान् वाजिप्रदाने च प्रतिग्रहे[6] च ॥
दातृ-ग्रहीत्रोरपि येन पुण्यं स्वर्गाय जायेत शृणुध्वमेतत् ॥ ३३६ ॥
गृह्णीत योऽश्वं विधिवद्द्विजेन्द्राः कुर्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वम् ॥
पञ्चोपचारैरुत[7] विष्णुपूजां कूष्माण्डमन्त्रैर्घृत-दुग्धहोमम् ॥ ३३७ ॥
यद्ग्राम इत्यादि मरुत्वतीयं[8] सोङ्कारभूरादिभिरन्वितं च ॥
प्रत्येकमष्टौ जुहुयाद्द्विजाग्र्यः सौर्येण मन्त्रेण च तद्वदष्टौ ॥ ३३८ ॥
षष्ठ्या प्रयुक्तं त्रिशतं जुहोति कुर्याच्च गायत्रिजपं सहस्रम् ॥
पश्चात्स गृह्णन् तुरगं द्विजाग्र्यस्तथा स्वमात्मानमजं नयेत ॥ ३३९ ॥

---

१. A. reads पृष्ठे. for पुच्छे. B. E. and F. also read the same. २. B. E. and F. read माह्य: for ऽक्षे वा. ३. A. B. E. and F. read उपवेश्य for उपविश्य. ४. A. B. E. F. read च for न. ५. A. B. E. F. read तु for न. ६. A. reads परिग्रहे for प्रतिग्रहे. ७. Only A. reads युत° for उत. ८. B. and E. read °त्वरीयं for °त्वतीयं.

दाताऽपि चैतद्व्रतमाविदध्याद्द्विजाग्र्यवत्प्राक्तनपापशुध्यै ॥
द्वावप्यमू सूर्यजनं लभेते सर्वत्र पूज्यौ द्विज वृन्दमध्ये ॥ ३४० ॥
अश्वप्रतिग्रहविधिं च प्रतिग्रहं च जानाति योऽश्वस्य पुराणगाथाः ॥
स एव धन्यः स च पूजनीयः इहैव लोके द्विज-देवमान्यः ॥ ३४१ ॥
विशेषपूज्यप्रतिपादनाय तिथौ प्रदत्तं द्विज यत्र यत्र ॥
प्रागुक्तमेतत्पुनरुच्यते यत्तच्छ्रयतामत्र हि कथ्यमानम् ॥ ३४२ ॥

श्रावणे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां प्रीयते हरिः ॥
गोप्रदानेन विप्रेन्द्र वदन्त्येतन्मनीषिणः ॥ ३४३ ॥
पौषे शुक्ले तथा वत्सं द्वादश्यां घृतधेनुकाम् ॥
घृतार्चैः प्रीणनायालं प्रदद्यात्फलदायिनीम् ॥ ३४४ ॥
तथैव माघद्वादश्यां प्रदत्ता तिलगौर्द्विजाः ॥
केशवं प्रीणयत्याशु सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ ३४५ ॥
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां जलधेनुकाम् ॥
दत्वा विप्राय विधिना प्रीणयत्यम्बुशायिनम् ॥ ३४६ ॥
यत्र वा तत्र वा काले यद्वा तद्वा प्रदीयते ॥
विशेषार्थमिदं प्रोक्तं नान्यत्काले निषेधनम् ॥ ३४७ ॥
विष्णुमुद्दिश्य विप्रेभ्यो निःस्वेभ्यो यत्प्रदीयते ॥
भवेत्तदक्षयं दानं उत्तमत्वात्परैरिदम् ॥ ३४८ ॥
काले पात्रे तथा देशे धनं न्यायार्जितं तथा ॥
यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठे तदनन्तं प्रकीर्तितम् ॥ ३४९ ॥
चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ॥
अक्षय्यं कथितं सर्वं तदप्यर्के विशिष्यते ॥ ३५० ॥
द्वादशीषु च शुक्लासु विशेषात् श्रवणेन च ॥
यत्र यद्दीयते किञ्चित्तदनंतं प्रजायते ॥ ३५१ ॥
विशेषाद्बुधयुक्तेषु पक्षान्त्येषु च सर्वदा ॥
तृतीयासु च सर्वासु शुक्लासु च विशेषतः ॥ ३५२ ॥

---

१. A. substitutes अत्रापि for सर्वत्र. २. A. and D. substitute °गीताः for °गाथाः. ३. B. reads संस्तूयताम्. ४. A. and D. read द्विजाः instead of हरिः. ५. A. and D. read गोविंद: instead of विप्रेन्द्र. ६. A. B. D. E. and F. read पुष्ये for पौषे. ७. B. E. and F. read द्विजश्रेष्ठ for तथा वत्स. ८. A. B. D. E. and F. read नान्यकालनिषेधकम् for नान्यत्काले निषेधनम्.

वैशाखे शुक्लपक्षे तु विशेषादपि मानवः ॥
आषाढी कार्तिकी चैव फाल्गुनी तु विशेषतः ॥ ३५३ ॥
तिस्रश्चैताः पौर्णमास्यो दाने विप्र महाफलाः ॥
व्यतीपातेषु सर्वेषु समर्क्षेषु द्विजोत्तम ! ॥ ३५४ ॥
ग्रहसङ्क्रमकालेषु तीव्ररश्मेर्विशेषतः ॥
तुला-मेषप्रवेशेषु योगेषु मिथुनस्य च ॥ ३५५ ॥
रवेर्महाफलं दानं तेभ्योऽपि स्यान्महाफलम् ॥
यदा भानुः प्रविशति मकरं द्विजसत्तमाः ॥ ३५६ ॥
आषाढेऽश्वयुजे चैव पौषे चैत्रे तथैव च ॥
द्वादशीप्रभृति प्रोक्तं पुण्यं दिनचतुष्टयम् ॥ ३५७ ॥
मिथुनं च तथा कन्यां धन्विनं मीनमेव च ॥
प्रवेशे भास्करे पुण्यं कथितं द्विजसत्तमाः ॥
षडशीतिमुखं नाम दाने दिनचतुष्टयम् ॥ ३५८ ॥
अच्छिन्ननाले यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः ॥
संस्कारे चैव पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्तितम् ॥ ३५९ ॥
इष्टयश्च विविधाः प्रोक्तास्ताश्च कार्या यथोदिताः ॥
सर्वा अपि हि सद्विप्रैरिष्टधर्मभोक्तृभिः ॥ ३६० ॥
सत्सप्तमेधिद्विजनाकलब्धिसिध्यर्थमुक्तानि कियन्ति विप्राः ॥
दानानि वक्ष्याम्यथ पूर्तधर्मं स्याद्येन पुंसां विहितेन पुण्यम् ॥ ३६१ ॥
ब्रह्मेश-हरि-सूर्याणां स्कन्देभास्या-ऽश्विनां तथा ॥
मातॄणां च ग्रहाणां च गृहाणि कारयेन्नरः ॥ ३६२ ॥
इष्टकादशकं वाऽपि यश्चार्पयति विष्णवे ॥
अनेन विधिना कुर्याद्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ३६३ ॥
एवं यः सर्वदेवानां मन्दिरं कारयेन्नरः ॥
स याति वैष्णवं लोकं प्राप्यं योगशतैः कृतैः ॥ ३६४ ॥
समाचरति यो मन्नं सुधाभिधवलं यदि ॥
कुरुते देवहर्म्यं च विशिष्टैर्लेप-चित्रकैः ॥ ३६५ ॥

---

१. A. reads °प्रयोगेषु for °प्रवेशेषु. २. B. reads सर्वाश्रमेषु for सर्वा अपि हि. ३. B. only reads पूर्व° for पूर्त.° ४. B. D. read मातृदुर्गा° for मातॄणां च. ५. B. E. and F. read इष्टिका° for इष्टका.°

सम्मार्जयति यश्चापि यतो यश्चानुलेपयेत् ॥
प्रदीपं तत्र यो दद्यात्स याति विष्णुलोकताम् ॥ ३६६ ॥
पूजयेद्विधिना यस्तु पञ्चोपचारसंयुतः ॥
स विष्णुलोकमभ्येति यावदाभूतसम्प्लवम् ॥ ३६७ ॥
यावन्त्यश्चेष्टकास्तत्र चिता देवस्य सद्मनि ॥
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता स्वर्गमाविशेत् ॥ ३६८ ॥
सन्निहत्य-तडागानि पुष्करिण्यश्च दीर्घिकाः ॥
तथा कूपाश्च वाप्यश्च कर्तव्या गृहमेधिभिः ॥ ३६९ ॥
खातमात्रं प्रकर्तव्यमेकाह्निकमपि क्षितौ ॥
यावत्पीत्वा जलं गौस्तु तृषार्ता वितृषा भवेत् ॥ ३७० ॥
पिबन्ति सर्वसत्वानि तृषार्तान्यम्भसामिह ॥
वर्षाणि बिन्दुतुल्यानि तत्कर्ता दिवमावसेत् ॥ ३७१ ॥
उपकुर्वन्ति यावन्ति गण्डूषाणि क्रियासु च ॥
कुर्वन्ति स्नान-शौचादि तथैवाचमनान्यपि ॥ ३७२ ॥
तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि लक्षाणि दिवि मोदते ॥[1]
अपां स्रष्टा वसेत्स्वर्गे सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ३७३ ॥
आरामाश्चापि कर्तव्याः शुभवृक्षैः सुशोभिताः ॥
अश्वत्थोदुम्बर-प्लक्ष-चूत-राजाद-नीवरैः ॥ ३७४ ॥
जम्बू-निम्ब-कदम्बैश्च खर्जूरैर्नारिकेलकैः ॥
बकुलैश्चम्पकैर्हृद्यैः पाटला-ऽशोक-किंशुकैः ॥ ३७५ ॥
द्रुमैर्नानाविधैरन्यैः फल-पुष्पोपयोगिभिः ॥
जाती-जपादिपुष्पैस्तु शोभिताश्च समन्ततः ॥ ३७६ ॥
फलोपयोगिनः सर्वे तथा पुष्पोपयोगिनः ॥
आरामेषु च कर्तव्याः पितृ-देवोपयोगदाः ॥ ३७७ ॥
गाथामुदाहरन्त्यत्र तद्विदः कवयोऽपरे ॥
वृक्षरोपकलोकानां[2] उक्ता या पुष्पवाटिका ॥ ३७८ ॥
अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं न्यग्रोधमेकं दशचिंचिणीश्च ॥
षट्[3]चम्पकं तालशतत्रयं च पञ्चाम्रवृक्षैर्नरकं न पश्येत् ॥ ३७९ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read अथो स च विशेत्स्वर्गे; while B. reads स्वर्गे अब्दसमावास:. २. B. C. D. E. and F. read °पादपा:. ३. B. reads सुचम्पकं.

कपित्थ-बिल्वामलकीत्रयं च पंचाम्रवापी[1] नरकं नयाति ॥ ३८० ॥
यावन्ति खादन्ति फलानि वृक्षात्क्षुधार्दिदग्धास्तनुभृद्गणाद्याः[2] ॥
वर्षाणि तावन्ति वसन्ति नाके वृक्षैकवापास्त्रिदशैः[3] सुसेव्याः ॥ ३८१ ॥
यावन्ति पुष्पाणि महीरुहाणां दिवौकसां मूर्ध्नि धरातले वा ॥
पतन्ति तावन्ति च वत्सराणां कल्पानि वृक्षैर्दिवमारुहन्ति ॥ ३८२ ॥
यत्कालपक्वैर्मधुरैरजस्रं शाखाच्युतैः स्वादुफलैर्नगाद्याः ॥
सर्वाणि सत्वानि च तर्पयेयुः[4] तं श्राद्धदानेन च वृक्षनाथान् ॥ ३८३ ॥
उद्दिश्य विष्णुं जगतामधीशं नारायणं यः सुकृतं[5] करोति ॥
आनन्त्यमाप्नोति कृतं तु तस्मादनन्तरूपो भगवान्पुराणः ॥ ३८४ ॥
दानानि सर्वाण्यभिधाय विद्वन्निष्टं च पूर्तं गृहमेधिकर्म ॥
कुर्वन्ति शान्तिं मनुजाः शुभाय वक्ष्यामि तस्मादथ सर्वशान्तिम् ॥३८५॥
उक्तानि सर्वदानानि इष्टापूर्तश्च सत्तमाः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गणेशादिकशान्तयः ॥ ३८६ ॥

इति बृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
दानधर्मेषु पूर्तविनिर्णयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१. B. reads—
आरोप्य बिल्वामलकीकपित्थान्वराम्रवापी नरकं न याति ।.
२. F. reads नर-पक्षिसंघाः. ३. B. and F. read नाके रमते गतापि for वृक्षैर्दिवमारुहन्ति. ४. C. and D. read समर्पयस्व for तर्पयेयुः. ५. A. C. D. E. and F. read पुरुषः for सुकृतं.

बृहत्पराशरसंहिता।

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥

शान्तीनामथ सर्वासां ग्रहशान्तिः परा स्मृता ॥
ग्रहेभ्योऽपि गणेशस्तु तस्य शान्तिरथोच्यते ॥ १ ॥
यदि पुङ्कृतकर्माणि भवन्ति फलदानि हि ॥
तदा धर्मोऽ-र्थ-कामास्तु संसिध्येरन्सदा नृणाम् ॥ २ ॥
तन्नृभिः क्रियमाणानां सर्वेषां कर्मणाममुम् ॥
विघ्नार्थमसृजद्ब्रह्मा शङ्करश्च विनायकम् ॥ ३ ॥
तेनोपहतपुंसां तु कर्म स्यान्निष्फलं कृतम् ॥
स्त्रीणामपि तथा सर्वं क्रियमाणं तु निष्फलम् ॥ ४ ॥
जलावगाहनं स्वप्ने क्रव्यादारोहणं तथा ॥
खरोष्ट्र-म्लेच्छसंसर्गो मुण्ड-काषायवाससाम् ॥ ५ ॥
पश्यन्त्यात्मानमेवेह सीदन्तं प्रतिवासरम् ॥
यानि कुर्वन्ति कर्माणि तानि स्युः क्लेशदानि च ॥ ६ ॥
राजपुत्रो न राज्याप्त्या वराप्त्या न तु कन्यका ॥
अन्तर्वत्नी अपत्याप्त्या आचार्यत्वेन च द्विजः ॥ ७ ॥
अधीयानास्तु विद्याप्त्या कृषिकृत् सस्यसम्पदा ॥
वणिग्वर्तनलाभेन युज्यते निर्धनश्च सन् ॥ ८ ॥
तस्मात्तदुपशान्त्यर्थं समभ्यर्च्य गणेश्वरम् ॥
स्नपनं कारयेत्तस्य विधिवत्पुण्यवासरे ॥ ९ ॥
चतुर्थ्यां शुक्लपक्षे तु अयने चोत्तरे शुभे ॥
पुण्यार्थं सर्वसिध्यर्थं कुर्याच्छान्तिं विनायकीम् ॥ १० ॥
स्वासनासीनं संस्थाप्य आरक्तार्षभचर्मणि ॥
सितसर्षपकल्केन साज्येनाच्छादितस्य च ॥ ११ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read तद्रूतश्च for निर्धनश्च.

विलिप्तशिरसस्तस्य गन्धैः सर्वैस्तथौषधैः ॥
अष्टौ वा चतुरो वापि स्वस्तिवाच्यान् द्विजान् शुभान् ॥ १२॥
एकवर्णैश्चतुर्भिश्च पुम्भिः कुम्भैश्च यज्जलम् ॥
समानीतं क्षिपेत्तत्र वक्ष्यमाणमृदस्तथा ॥ १३ ॥
अश्वेभस्थान-वल्मीक-ह्रद-सङ्गममृत्तिका: ॥
रोचनां गुग्गुलं गन्धान् तस्मिन्नंभसि तान् क्षिपेत् ॥ १४ ॥
एतद्वै पावनं स्नानं सहस्राक्षमृषिस्मृतम् ॥
तेन त्वां शतधारेण पावमान्यः पुनन्त्वमुम् ॥ १५ ॥
नवभिः पावमानीभिः कुम्भं तमभिमन्त्रयेत् ॥
शक्रादिदशदिक्पाला ब्रह्मेश-केशवादयः ॥ १६ ॥
आपस्ते घ्नन्तु दौर्भाग्यं शान्तिं ददतु सर्वदा ॥
सुमित्रियान इत्याद्यैर्मन्त्रैरेकेऽभिषेचनम् ॥ १७ ॥
वदन्ति वदतां श्रेष्ठा दौर्भाग्यस्योपशान्तये ॥
समुद्रा गिरयो नद्यो मुनयश्च पतिव्रताः ॥ १८ ॥
दौर्भाग्यं घ्नन्तु मे सर्वं शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा ॥
पाद-गुल्फोरु-जङ्घाऽऽन्त्र-नितम्बोदर-नाभिषु ॥ १९ ॥
स्तनोर-बाहु-हस्ताग्र-ग्रीवा-अंसाङ्गसन्धिषु ॥
नासा-ललाट-कर्णभ्रु-केशान्तेषु च यत् स्थितम् ॥ २० ॥
तदापो घ्नन्तु दौर्भाग्यं शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा ।
स्नातस्य मस्तके दर्भान् साज्येन परिगृह्य च ॥ २१ ॥
जुहुयात्सार्षपं तैलमौदुम्बरस्रुवेण तत् ॥
मितश्च सम्मितश्चैव तथा साल-कटङ्कटौ ॥ २२ ॥
कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्तेस्वाहासमन्वितैः ॥
नामभिश्च बलिं दद्यान्मन्त्रैर्नमः-स्वधान्वितैः॥
चतुष्पथं समाश्रित्य शूर्पे कृत्वा कुशांस्तथा ॥ २३ ॥
निधाय तेषु दर्भेषु शुक्ला-ऽशुक्लांश्च तण्डुलान् ।
ओदनं पललोपेतं पक्वामामत्स्यकानपि ॥ २४ ॥
तथा मांसं च कुल्माषान् तथैव त्रिविधां सुराम् ।
पूरिकाण्डेरकापूपान्फलानि मूलकं स्रजः ॥ २५ ॥

१. From the preceding śloka राजपुत्रो म राज्याख्या, till the śloka रोचनां गुग्गलं, these are not given in D.; २. A. reads शं ते for शांतिं. ३. A. reads साल-कटंकटौ; while D. E. F. read शालक-कंटकौ.

गणेशमातुः पार्वत्याः कुर्यादुपस्थितिं पुनः ॥
दूर्वा-सर्षप-पुष्पैश्च पूर्णमर्घाञ्जलिं क्षिपेत् ॥ २६ ॥
सौभाग्यमम्बिके देहि रूपं रूपं यशोऽपि च ॥
श्रियं पुत्रांश्च कामांश्च तथा शौर्यं च देहि मे ॥ २७ ॥
गणेशमातर्हे बाले यत्किञ्चिन्मद्भीप्सितम् ॥
एकनाम्नैव तद्देवि देहि गौरि! वरान् वरान् ॥ २८ ॥
ततस्तु वाससी शुक्ले परिधायाऽहते शुभे ॥
सितचन्दनलिप्ताङ्गः सितस्रग्भूषणान्वितः ॥ २९ ॥
तानन्यांश्च द्विजान् सर्वान् भोजयेद्विविधाशनैः ॥
वस्त्रयुग्मं गुरोर्दद्यात्तेषु तस्य वराशिषः ॥ ३० ॥
एतेन सम्पूज्य गणाधिनाथं विघ्नोपशान्त्यै जननीं तथास्य ॥
स्मार्तोक्तसभ्यग्विधिना स कामान्प्राप्नोति चान्यान्मनसा यदिच्छेत् ॥ ३१ ॥
स्नात्वा विधायार्चनमम्बिकायाः सम्पूज्य लोकान्सखि-बन्धुमिश्रान् ॥
आचार्यवृद्धान्वनिताः कुमारीः प्रध्वस्तविघ्नः श्रियमेति गुर्वीम् ॥ ३२ ॥
स्मृत्युक्तमन्त्रैर्विधिवत्प्रयुक्तैर्नित्यं शिवानन्दनपूजनं च ॥
कृतान्तरायान्विनिहत्य सर्वान् कुर्यादथातो ग्रहयागमेनम् ॥ ३३ ॥

इति विनायकशांतिः ।

मुनीनां व्यासमुख्यानां शक्तिसूनुः पुरोऽब्रवीत् ॥
शुभाय ग्रहपूजाया वदतस्तन्निबोधत ॥ ३४ ॥
यद्वर्णा यत्सुता विद्वन् जाता देशेषु येषु च ॥
तेषां तदधिदैवत्यं समिधो दक्षिणा च या ॥ ३५ ॥
यस्य यत्र च दिग्भागे मण्डलं स्याद्विवस्वतः ॥
होमकर्मणि ये विप्रा या संख्या समिधामपि ॥ ३६ ॥
अग्निकुण्डप्रमाणं तु प्रमाणं समिधामपि ॥
सर्वमेव यथोद्देशं वक्ष्यामि द्विजसत्तम ॥ ३७ ॥
रक्तः काश्यपजो भानुः शुक्लो ब्रह्मसुतः शशी ॥
रक्तो रौद्रसुतो भौमः पीतः सोमसुतो बुधः ॥ ३८ ॥
पीतो ब्रह्मसुताचार्यः शुक्लः शुक्रो भृगूद्वहः ॥
कृष्णः शनी रवेः पुत्रः कृष्णो राहुः प्रजापतिः ॥ ३९ ॥
कृष्णः केतुः कृशानूत्थः कृष्णा पापास्त्रयोऽप्यमी ॥
कालिङ्गोऽर्को यामुनः सोम आवन्त्यो भौम उच्यते ॥ ४० ॥
मागधो बुध इत्युक्तः सैन्धवस्तु बृहस्पतिः ॥

सैन्धवो दानवाचार्यः सौरिः सौराष्ट्रदेशजः ॥ ४१ ॥
राहुः सिंहलदेशोत्थो मध्यदेशभवोऽग्निजः ॥
जन्मदेशा इमे प्रोक्ता ग्रहजातकवेत्तृभिः ॥ ४२ ॥
शम्भुं रविमुमां चन्द्रं स्कन्दं भौमं हरिं बुधम् ॥
ब्रह्माणं च गुरुं विद्यात् शक्रं शुक्रं यमं शनिम् ॥ ४३ ॥
कालं राहुं चित्रगुप्तं केतुमित्यधिदैवतम् ॥
एतद्विज्ञाय यः कुर्यात्तस्यैव सफलं भवेत् ॥ ४४ ॥
अर्कस्त्वर्काय होतव्यः सर्वव्याधिविनाशनः ॥
सुधांशवे च सोमाय पलाशः सार्वकामिकः ॥ ४५ ॥
खदिरश्चार्थलाभाय मङ्गलाय विवेकिभिः ॥
स्वरूपकृदपामार्गो होतव्यश्च बुधाय वै ॥ ४६ ॥
प्रभाप्रदस्तथाश्वत्थो होतव्योऽमरमन्त्रिणे ॥
ऊर्जा-सौभाग्यकृदूर्वा दैत्यामात्याय सद्विजैः ॥ ४७ ॥
शमी पापोपशान्त्यर्थं होतव्या मन्दगामिने ॥
दीर्घायुर्धर्मकृद्दूर्वा होतव्या राहवे द्विज ॥ ४८ ॥
धर्मविद्यार्थकृद्दर्भः सद्विप्रैर्धर्म्मिसूनवे ॥
दधि-क्षीरा-ऽऽज्यसंमिश्राः समिधः शुभवृद्धये ॥ ४९ ॥
प्रादेशमात्रकाः सर्वा अष्टावष्टोत्तरं शतम् ॥
अष्टाविंशतिरेकैकं संख्यैषा प्रतिदैवतम् ॥ ५० ॥
वृद्धौ तु फलभूयस्त्वमुक्तादन्यत्तु पायसम् ॥
नवभवनकं लेख्यं चतुरस्रं तु मण्डलम् ॥ ५१ ॥
ग्रहास्तत्र प्रतिष्ठाप्या वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
मध्ये तु भास्करः स्थाप्यः पूर्वदक्षिणतः शशी ॥ ५२ ॥
दक्षिणेन धरासूनुर्बुधः पूर्वोत्तरेण तु ॥
उत्तरस्यां सुराचार्यः पूर्वस्यां भृगुनन्दनः ॥ ५३ ॥
पश्चिमायां शनिः कुर्याद्राहुर्दक्षिणपश्चिमे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुरिति स्थाप्या ग्रहाः क्रमात् ॥ ५४ ॥
पटे वा मण्डले लेख्या ईशान्यां दिशि पावकात् ॥
ताम्रोऽर्कः स्फाटिकश्चन्द्रो रक्तचन्दनजोऽपरम् ॥ ५५ ॥

१. B. E. read सर्वव्याधिहरः for [illegible]

सोमसूनु सुराचार्यौ स्वर्णगोमौ प्रकीर्तितौ ॥
राजतो भृगुपुत्रश्च कार्ष्णायसश्च शनैश्चरः ॥ ५६ ॥
राहुश्च सीसकः कार्यः कार्यः केतुश्च कांस्यजः ॥
सर्वानेतान्यथान्यायं सम्यगभ्यर्च्य सदा गृहे ॥ ५७ ॥
लेखयेद्वर्णकैः स्वैः स्वैर्विधिवत्सिद्धकेन वा ॥
ग्रहाणां सान्निध्यार्थं प्रतिष्ठापनमन्त्रकान् ॥ ५८ ॥
वदन्ति मन्त्रतत्त्वार्थवेदिनो द्विजसत्तमाः ॥
आदित्यं गर्भमित्युक्तमपि वृत्तमनेन च ॥ ५९ ॥
एताभ्यां स्थापयेदर्कं त्र्यम्बकमिति च शङ्करम् ॥
अप्स्वन्तरीति शीतांशुं श्रीश्च ते इति पार्वतीम् ॥ ६० ॥
स्योनापृथिवीति भौमं च यदक्रंदेति वा गुहम् ॥
इदं विष्णुर्विचि स्थाप्य तद्विष्णोरिति वै हरिम् ॥ ६१ ॥
इन्द्र आसां सुराचार्यं आब्रह्मन्निति वेधसम् ॥
इन्द्रं दैवीर्भृगोःसूनुं सजोषेत्यमराधिपम् ॥ ६२ ॥
शन्नो देवी रवेः सूनुं यमाय त्वा तथा यमम् ॥
आयं गौरीति राहुश्च कालं कार्षीरसीति च ॥ ६३ ॥
ब्रह्मजज्ञेति केतुं च चित्रं चित्रावसोरिति ॥
ब्रूयुरेतानि मन्त्राणि मूलमन्त्रास्तथापरे ॥ ६४ ॥
आकृष्णेन च तीव्रांशोरिमन्देवा निशाकरम् ॥
अग्निर्मूर्धेति भूसूनोरुद्बुध्यस्वं बुधस्य च ॥ ६५ ॥
बृहस्पतेरिति गुरोरन्नात्परिस्रुतो भृगोः ॥
शन्नो देवी शनैर्गन्तुः काण्डात्काण्डात्परस्य च ॥ ६६ ॥
केतुं कृण्वन्नग्निसूनोरिति मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥
वेदमन्त्रैर्विना कश्चिद्विधिर्नास्ति द्विजन्मनाम् ॥
कर्तव्याः स्वस्वमन्त्रैश्च स्वैः स्वैश्च प्रतिदैवतम् ॥ ६७ ॥
सघृता सयवाश्चापि होतव्याश्च द्विजैस्तिलाः ॥
मध्यमानामिकामूललग्नाङ्गुष्ठचतुष्टयाभिः ॥ ६८ ॥
यावन्तोऽङ्गुलिभिर्ग्राह्यास्तिलास्तावद्भिराहुतिम् ॥
हस्तमात्रं पृथक्त्वेन वेदोऽपि तावतैव तु ॥ ६९ ॥
बाहुमात्रं चतुष्कोणे एके चाऽरत्निमात्रकम् ॥
चतुरस्रं चैककुण्डं एकयोनिसमन्वितम् ॥ ७० ॥

शुभमेखलया युक्तं कुण्डाग्निवत्समुत्तमम् ॥
होमार्थं मण्डपं कुर्याच्चतुर्द्वारं सतोरणम् ॥ ७१ ॥

चतुर्दिक्षु ध्वजाः कार्या नानावर्णाः शुभावहाः ॥
तथा तत्तोयकुम्भाश्च दूर्वा-पल्लवसंयुताः ॥ ७२ ॥

पुनर्नवीकृतं तत्र मण्डपाभाव आश्रयेत् ॥
षट्कर्मनिरताः शान्ता ये न लुब्धाः प्रतिग्रहैः ॥ ७३ ॥

नियोज्यास्तेऽग्निकार्यार्थे स्फुरन्मन्त्रा द्विजोत्तमाः ॥
प्रतिग्रहाग्निदग्धस्य जप-होमादि कुर्वतः ॥ ७४ ॥

यस्य मन्त्राण्यवीर्याणि तत्कृतं कर्म निष्फलम् ॥
ओदनं सगुडं भानोः पायसं शशिनस्तथा ॥ ७५ ॥

हविष्यं भूमिपुत्रस्य क्षीरान्नं च बुधस्य च ॥
षष्टिक्यं ब्रम्हपुत्रस्य दध्ना तु भार्गवस्य च ॥
पूर्ण हविः शनैर्गतुर्मांसं राहोः शृताशृतम् ॥ ७६ ॥

चित्रान्नमग्निसूनोश्च भोज्यानामाभिशस्यजाः ॥
कृतहोमास्तथाऽन्येऽपि ये सन्तृप्ता द्विजोत्तमाः ॥ ७७ ॥

यथावर्णानि वासांसि देयानि कुसुमानि च ॥
देया गन्धाश्च सर्वेषां देयो धूपश्च गुग्गुलः ॥ ७८ ॥

धेनुः शङ्खो वृषाः स्वर्णं वासांस्यश्वः सिता च गौः ॥
अविश्च्छागलकश्चैव क्रमशो दक्षिणाः स्मृताः ॥ ७९ ॥

प्रत्यहं प्रतिमासं च प्रत्यब्दं वा विधानतः ॥
वर्णिभिश्च ग्रहाः पूज्या राजभिश्च सदैव हि ॥ ८० ॥

दुःखितो यस्तु यस्य स्यात्पूज्यस्तस्य स यत्नतः ॥
वेधसैते नियुक्ताः प्राक् स्वभक्तं पूजयिष्यथ ॥ ८१ ॥

वरं यच्छन्ति संहृष्टा विप्रा वह्निमुपास्तथा ॥
असन्तुष्टा दहन्त्येते तस्मात्तानर्चयेत्सदा ॥ ८२ ॥

ग्रहाधीनमिदं सर्वमुत्पत्ति-प्रलयात्मकम् ॥
जगत्यभाव-भावौ च तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ८३ ॥

सानुकूलैर्ग्रहैर्यानि कुर्यात्कर्माणि मानवः ॥
सफलानि भवन्त्यस्य निष्फलानि त्वन्यथा ॥ ८४ ॥

---

१. A. reads आजसः छागलश्चैव for अविश्च्छागलकश्चैव.

कुर्वन्ति चैतद्विधिना ग्रहाणामातिथ्यमर्च्यं प्रतिवासरं ये ॥
आरोग्यदेहा धन-धान्ययुक्ता दीर्घायुषः स्त्रीसहिता भवन्ति ॥ ८५ ॥

इति ग्रहशान्तिः ।

वसत्स्वकस्मात्सद्मेष्वतोऽद्भुतं यथो विशेयुर्यदरण्यवासिनः ॥
विशेषतो गृध्र-कपोत-पिङ्गलास्तथैव चोलूकसकाक-वायसाः ॥ ८६ ॥
तरक्षु-गोमायु-मृगारि-जम्बुका दिवाप्यकस्मादकुतोऽपि निर्भयाः ॥
विशन्ति यत्र तदतीव चाद्भुतं गृहे पुरे शान्तिकमेव सिद्धये ॥ ८७ ॥

अथाद्भुतानि जायन्ते वर्णानां गृहमेधिनाम् ॥
नानाविधानि तेषां तु प्रशान्त्यै शान्तिरुच्यते ॥ ८८ ॥
यस्याद्भुतानि जायन्ते मृत्युं तस्य वदेद्द्विजः ॥
धन-धान्यक्षयं चापि भार्या-पुत्रक्षयं तथा ॥ ८९ ॥
भयं वा जायते शत्रो राज्ञो वा जायते भयम् ॥
शान्तिस्तत्र विधातव्या यथोक्ता मुनिपुङ्गवैः ॥ ९० ॥
यदि गोधूमशाखायां यवशाखोपजायते ॥
यवे गोधूमशाखा स्यादेवं सर्वाशनेषु च ॥ ९१ ॥
सर्षपे तिलशाखा चेत्तिलशाखासु सर्षपम् ॥
माषे मुद्गस्तु मुद्गे स्यादकृष्टिर्भवेद्यदि ॥ ९२ ॥
अम्भःप्रपूर्णकुम्भेषु ज्वलदग्निमवेक्षते ॥
उद्वर्तनं च कूपानां मत्तो वा मधुजालकम् ॥ ९३ ॥
विधिवद्वायुलिङ्गञ्च निर्वाप्य वायवं चरुम् ॥
महावाताय सततं हृदयं तु प्रशाम्यतु ॥ ९४ ॥
त्रि-पञ्च-सप्त वा हुत्वा सर्वत्र ह्यत्र तुल्यता ॥
स्त्रियो गावो महिष्यो वा सुतौ वत्सौ च षण्ढकौ
द्वौ द्वौ यत्र प्रजायेते शान्तिस्तत्र विधीयते ॥ ९५ ॥
वृषवक्त्रोदयं नर्देत् वडवाऽश्वं प्रदारुणम् ॥
अश्वतरी प्रसूते ऽग्निं प्रस्वेदः प्रतिमासु च ॥ ९६ ॥
मृदङ्ग-पटहादीनामकुतोऽपि ध्वनिर्यदि ॥
गृध्र-काक-कपोताद्या विशेयुर्यदि वा गृहे ॥ ९७ ॥

---

१. A. reads वसेयुः for विशेयुः. २. C. reads पक्षसां for वायसं. ३. C. and D. read °श्ववाहरेत for °श्वं प्रदारुणम्. ४. C. and D. read °ता अग्नि for °ते अग्नि.

यवपिष्टेन निर्माप्य विधिवद्वारुणं चरुम् ॥
मन्त्रैर्वरुणदैवत्यैर्जुहुयाद्वरुणाय तम् ॥ ९८ ॥

महावरुणदेवाय जलानां पतये तथा ॥
अन्यैर्वरुणदैवत्यैर्मन्त्रैश्च जुहुयाच्चरुम् ॥ ९९ ॥

जुहुयादाहुतीस्तिस्रो मन्त्रैश्च वरुणाय तम् ॥
मज्जस्य तुल्यतां कृत्वा स्वाहान्तैर्वरुणदैवतैः ॥ १०० ॥

इन्द्रचापेक्षणं रात्रौ शस्त्रप्रज्वलनं तथा ॥
गजाऽश्वशफचक्रान्तर्ज्वलनं च प्रतिक्षणम् ॥ १०१ ॥

स्थूणाप्ररोहणं यस्यान्काण्डस्थाणुप्ररोहणम् ॥
विद्युन्निर्घातवज्राणां पतनं वा भवेद्यदि ॥ १०२ ॥

मृदाङ्कं काकसंसर्गं विपरीतप्रदर्शनम् ॥
शुभाय चरवस्तेषो निर्वाप्यो विधिवद्द्विजैः ॥ १०३ ॥

अग्नये त्वग्निराजाय महावैश्वानराय च ॥
हव्यये मम यदेतत्तत्सर्वं च वदेतु वः ॥ १०४ ॥

ग्रहशान्तिश्च सर्वत्र शनेः पूजा विशेषतः ॥
दक्षिणा सवृषा गौस्तु वस्त्रयुग्मं द्विजातये ॥
प्रदद्याद्दोषशान्त्यर्थं सर्वोत्पातेषु वै द्विजः ॥ १०५ ॥

एतेषु चान्येष्वपि चाद्भुतेषु जातेषु सावित्रजपं सहस्रम् ॥
होमं विदध्यादपि विष्णुमन्त्रैर्ब्रह्मेशमन्त्रैरपि वा द्विजोत्तमः ॥ १०६ ॥

इति अद्भुतशान्तिः ।

अभिधास्येऽथ कृच्छ्राणां शान्तिर्या गृहमेधिनाम् ॥
पञ्चाङ्गानां विधानं तु यत्कृतं हन्ति पातकम् ॥ १०७ ॥

ब्राह्मणो विधिवत्स्नात्वा सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
कुर्याद्विधानं कृच्छ्राणां यजुर्विधाननिर्मितम् ॥ १०८ ॥

इषेत्वादिषु मन्त्रेषु वा ब्राह्मणेषु वा क्रिया ॥
दशप्रणवयुक्तेषु भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ १०९ ॥

---

१. A. reads this half line as :—
ततस्तु जुहुयान्मन्त्रैरेतैर्वरुणाय तम् ।

२. A, B. E. F. and D. read °स्थान° for °स्थल°.

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं न्यासं च विनियोगतः ॥
पराशरोदितं वक्ष्ये शेषं मुनिविभाषितम् ॥ ११० ॥
मनो ज्योतिरथोऽभ्यग्निर्मूर्धानं चैव मर्माणि ॥
मानस्तोके इतिह्येतत्प्रथमं पञ्चकं स्मरेत् ॥ १११ ॥
याते रुद्रेति चूडायां शिरोऽस्मिन्महत्यर्णवे ॥
असङ्ख्याताः सहस्राणि ललाटे विन्यसेद्द्विजः ॥ ११२ ॥
चक्षुषोर्विन्यसेद्दे तु त्र्यम्बकं तु यजामहे ॥
मानस्तोक इति ह्येतन्नासिकायां न्यसेद्बुधः ॥ ११३ ॥
अवतत्यधनुर्वक्त्रे नीलग्रीवाय वा गले ॥
नमस्ते आयुधेत्येतत्स्मरेन्मन्त्रं प्रकोष्ठके ॥ ११४ ॥
विन्यसेद्बाहुमन्त्रोऽयं ये तीर्थानीति हस्तयोः ॥
नमोऽस्तु विकिरेभ्यो वै हृदये मलनाशनम् ॥ ११५ ॥
नाभ्यां विद्वान्न्यसेन्मन्त्रं नमो हिरण्यबाहवे ॥
गुह्ये मन्त्रस्तु संस्मर्य इमा रुद्राय इत्यपि ॥ ११६ ॥
मानोमहान्त इत्यूर्वोः एष ते रुद्र जानुनोः ॥
अव रुद्रमितिह्येतज्जङ्घयोर्मन्त्रमुच्चरेत् ॥ ११७ ॥
सव्यं च पादयोर्न्यस्य वामं न्यस्योरुमध्यतः ॥
अघोरं हृदि विन्यस्य मुखे तत्पुरुषं न्यसेत् ॥
ईशानं मूर्ध्नि विन्यस्य हंसं नाम सदाशिवम् ॥
हंसहंसेति यो ब्रूयात् हंसोनाम सदाशिवः ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः सम्पुटमाचरेत् ॥
कवचं अध्यघोचैव तदुपरि विल्मिभेत्यपि ॥[1]
नेत्रं तु नीलग्रीवाय प्रमुखं धन्वनोऽस्त्रकम् ॥ ११८ ॥
य एतावन्त एतेन विद्ध्युर्दिक्प्रबंधनम् ॥
ॐ मोमिति नमस्कारं ततो भगवते पुनः ॥ ११९ ॥
रुद्रायेति विधानज्ञो दशाक्षरं ततो न्यसेत् ॥
प्रणवं विन्यसेन् मूर्ध्नि नकारं नासिकान्तरे ॥ १२० ॥
मोकारं तु ललाटे तु भकारं मुखमध्यतः ॥
गकारं कण्ठदेशे तु वकारं हृदये न्यसेत् ॥ १२१ ॥

१. A. D. E. F. read for स्थितमित्यपि for विल्मिभेत्यपि.

तेकारं दक्षिणे हस्ते ककारं वामतो न्यसेत् ॥
ग्नाकारं नाभिदेशे तु यकारं पादयोर्न्यसेत् ॥ १२२ ॥
आतारमिन्द्रं त्वष्टोऽग्ने सुगःपन्थामिति चापि ॥
तत्वायामि यदेहाने निकुब्ध्रिरित्यपीरयेत् ॥ १२३ ॥
धेयं सोमं तमीशानमस्मे रुद्रा इति स्मरेत् ॥
स्योना पृथिवीतिमं होतत् द्विजः कुर्वीत सम्पुटम् ॥ १२४ ॥
सुत्रामादि दिशां पालान्प्राच्यादिषु स्मरेदथ ॥
रौद्रीकरणमेतद्धि कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ १२५ ॥
यक्ष-रक्षः-पिशाचाद्याः प्रेत-भूत-ग्रहादिकाः ॥
दुष्टदैवत्य-शाकिन्यो रेवत्यो वृकाश्च याः ॥ १२६ ॥
सिंह-व्याघ्रादयोऽऽरण्या ये दुष्टश्वापदा द्विजाः ॥
म्लेच्छा बन्धक-चोराद्या यमदूता वृकादयः ॥ १२७ ॥
रौद्रभूतमिमं सर्वे द्विजं पश्यन्ति वह्निवत् ॥
देदीप्यमानमर्चिर्भिर्दुष्टदिग्बन्धकारकम् ॥ १२८ ॥
दह्यमाना द्वीयांसःसप्तधामसु धामभिः ॥
प्रणश्यन्ति हि ये दुष्टा द्विजास्ते रुद्ररूपिणः ॥ १२९ ॥
पञ्चास्यं सौम्यमात्मानं सर्वाभरणभूषितम् ॥
मृगलांछनमूर्धानं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥ १३० ॥
फणासहस्रविस्फूर्जदुरगेन्द्रोपवीतिनम् ॥
सप्तार्चिवज्ज्वलद्भालं जटाजूटकिरीटिनम् ॥ १३१ ॥
सहस्रकरवद्भ्राजत् खट्वाङ्गाङ्गविभूषितम् ॥
ब्रह्माण्डखण्डवत्कुठारं नृकपालकधारिणम् ॥ १३२ ॥
देदीप्यमानं चन्द्रार्कज्वलदग्नित्रिनेत्रिणम् ॥
त्रैलोक्यद्युतिकृद्भास्वत्कण्ठकापालमालिनम् ॥ १३३ ॥
दीप्तनक्षत्रमालावदक्षमालाधरं द्विजः ॥
निःशेषवारिसम्पूर्णं कमण्डलुधरं त्वजम् ॥ १३४ ॥
जगद्व्याधिर्यकृत्वाद्यं वेणु-डमरुधारिणम् ॥
केयूरवद्धनागेन्द्रमूर्ध्वमणिविराजितम् ॥ १३५ ॥

१. These two verses are only written in A.; २. A. D. F. read वृषाकप: for वृकादय:. ३. B. reads अर्जं डमरुधारिणम्, F. and D. also read the same; while C. and E. read कण्डमेककधारिणम्.

मेखला-किङ्किणीमालामुक्तारावविराजितम् ॥
घर्घराव्यक्तनिर्गच्छद्गम्भीराराबनूपुरम् ॥ १३६ ॥
सहेमपट्टनीलाभव्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् ॥
विद्युल्लताप्रभागङ्गा धृतमूर्द्धं सुरार्चितम् ॥ १३७ ॥
समस्तभुवनाभारधरणोक्षासनस्थितम् ॥
त्रैलोक्यवनितामौलिनतदेहार्द्धपार्वतिम् ॥ १३८ ॥
लक्षसूर्यप्रभाभास्वत्त्रैलोक्यकृतपाण्डुरम् ॥
अमृतप्लुतहृष्टाङ्गं दिव्यभोगसमाकुलम् ॥ १३९ ॥
दिग्दैवतैःसमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
नित्यं शाश्वतमव्यक्तं व्यापिनं नन्दिनं ध्रुवम् ॥ १४० ॥
द्विजो ध्यात्वैवमात्मानं सम्यक् रुद्रस्वरूपिणम् ॥
सम्प्रध्वस्तान्तरायः सन् ततो यजनमारभेत् ॥ १४१ ॥
अनुलिप्ते सुलिप्ते च देशे गोचर्ममात्रके ॥
स्थण्डिलेऽम्बुजमालिख्य मन्त्रैः प्रक्षाल्य तत्पुनः ॥ १४२ ॥
तत्र पूजा प्रकर्तव्या नमश्च शम्भवाय च ॥
मानो महान्तमिति च सिद्धमन्त्रं स्मरेद्बुधः ॥ १४३ ॥
स्वललाटे पुनर्ध्यायेत्तेजोरूपं शिवं द्विजः ॥
दशाक्षरेण मन्त्रेण दद्यात्पाद्यादिकं पुनः ॥ १४४ ॥
न्यासमन्त्रैश्च सोङ्कारैर्मानस्तोक इतीत्यपि ॥
शम्भवायेति मन्त्रेण दद्याद्गंधोदकादिकम् ॥ १४५ ॥
पुष्प-धूप प्रदीपादि यथालाभं निवेद्यकम् ॥
दशाक्षरेण तेनैव नमः कुर्यात्पुनर्द्विजः ॥ १४६ ॥
शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरनारायणं द्विजः ॥
शिरः पुरुषसूक्तं च शिवसङ्कल्पकं च हृत् ॥ १४७ ॥
कवचं चाप्रतिरथं नेत्रं विभ्राट् बृहत्पिबन् ॥
शतरुद्रीयमन्त्रेण देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् ॥ १४८ ॥
पश्चाङ्गानि स्मरेदष्टप्रणवं च जपेद्द्विजः ॥
उद्धृत्य प्रणवेनेशं विकिरिद्रे विसर्जयेत् ॥ १४९ ॥

---

१. A. D. read °मूर्धनतदेहार्धपार्वतिम्. २. D. E. and F. read विरम् for ध्रुवम्. ३. A. B. D. E. F. read °अस्त्रं च for °मंत्रेण.

रुद्ररूपो द्विजो यश्च यत्कुर्यात्तद्धि सिध्यति ॥
अक्षतान्वा तिलान्वापि यवान्वा समिधोऽपि वा ॥ १५० ॥

शम्भवायेति जुहुयात्सर्वांस्तानाज्यसिक्तकान् ॥
पञ्चपञ्चाथ षट् षट् वा अष्टावष्टौ तथापि वा ॥ १५१ ॥

दशदशैकादश वा जुहुयात्साधको द्विजः ॥
द्विजः स्वदारसंतुष्टः शुचिः स्नातो यतेन्द्रियः ॥ १५२ ॥

जप-तर्पण-होमादौ रतो यो वत्सरं जपेत् ॥
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति वै द्विजः ॥ १५३ ॥

सौवर्णपृथिवीदानपुण्यभाक् जायते नरः ॥
महापापोपपापैश्च मुक्तो रुद्रत्वमृच्छति ॥ १५४ ॥

एकादशगुणान् रुद्रानावृत्य याति रुद्रताम् ॥
रुद्रजापी शुचिः पुण्यः पाङ्क्तेयः श्राद्धभुग्वरः ॥ १५५ ॥

पूर्वजानां शतं सैकं तारयेद्रुद्रजाप्यकृत् ॥
एकतो योगिनः सर्वे ज्ञातिभिः सह तद्गतैः ॥ १५६ ॥

एकतो रुद्रजापी तु मान्यः सर्वैस्तु दैवतैः ॥
पात्रमत्र पवित्रं तु नाधिकं रुद्रजापिनः ॥ १५७ ॥

तस्मै दत्तं च तद्भुक्तं सदाऽनन्याय कल्पते ॥
वेदाङ्गवेदिनामतः शिवभक्तः सदाधिकः ॥ १५८ ॥

इति रुद्रपूजाविधिः ।

अथातः सिद्धिकामः सन्कन्द-मूल-फलाशनः ॥
गोमूत्र-यावक-क्षीर-दधि-शाका-ऽऽज्यभोजनः ॥ १५९ ॥

हविष्यभोजनो वाऽसौ विप्रो योत्पन्नभोजनः ॥
जप-होमादि कुर्वाणो यथोक्तफलभाग्भवेत् ॥ १६० ॥

शिरसो सह रुद्राणां जपैर्दशशतैर्ध्रुवम् ॥
सर्वे मन्त्रा भवन्त्यस्य ब्राह्मणस्योक्तकारिणः ॥ १६१ ॥

सिद्धा मन्त्रा द्विजेन्द्रस्य चिन्तितार्थफलप्रदाः ॥
रुद्रस्यैवास्य सर्वे ते भवन्तीश्वरनोदिताः ॥ १६२ ॥

---

१. A. B. D. E. F. read उदरान्नभोजनः for योत्पन्नभोजनः २. C. reads शिरः साहस्र॰ for शिरसा सह.

एकादश शुभान्कुम्भान् आहृत्य विधिसम्मितान् ॥
सहिरण्यान्सवस्त्रांश्च फल-पुष्पोपशोभितान् ॥ १६३ ॥
गन्धोदका-ऽक्षतैर्युक्तान् पूजयेद्रुद्रभक्तिकृत् ॥
अथैकादशरुद्रैश्च एकैकमभिमंत्रयेत् ॥
एवं संपूज्य तान्कुम्भान् नमस्कृत्याभिमन्त्र्य च ॥
पूजयेद्भक्तितो रुद्रानेकादश महागुणान् ॥ १६४ ॥
एकादशाहमात्मानमन्यं वा हित काम्यया ॥
विनायकोपसृष्टं च स्नापयत्काकपदाहतम् ॥ १६५ ॥
• धृतवत्सां काकवन्ध्यां स्नापयेच्च तथाऽऽतुराम् ॥
जपेदेतत्सकृद्विप्रः सर्वदोषैर्विमुच्यते ॥ १६६ ॥
अनड्वाहं च वस्त्रं च दद्याद्धेनुं च दक्षिणाम् ॥
भोजयेद्विदुषो विप्रान्समाप्तौ कर्मणो द्विजः ॥ १६७ ॥
भक्त्यैकादशवस्त्राद्यैर्यथाशक्त्या समर्चयेत् ॥
अथ वा चरुभिक्षाशी शिरोरुद्रसहस्रकम् ॥ १६८ ॥
जपेद्गोष्ठे तथारण्ये सिद्धक्षेत्रे शिवालये ॥
अग्न्यागारे समुद्रे च नदी-निर्झर-पर्वते ॥ १६९ ॥
जपेदन्यत्र वा विद्वान् शुचौ देशे मनोरमे ॥
धीरो दृढव्रतो मौनी त्यक्तक्रोधो यतेन्द्रियः ॥ १७० ॥
धौतवासास्त्वधःशायी रुद्रलोके महीयते ॥
नमो गणेभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणोऽयुतम् ॥ १७१ ॥
जप्त्वा च श्रीफलैर्हुत्वा सर्वकार्येषु सिद्धिभाक् ॥
नमोऽस्तु नीलग्रीवायेत्येतन्मंत्रेण सप्तधा ॥
आवर्त्योदकमामन्त्र्य विषार्तश्रवणे क्षिपेत् ॥
विषेण मुच्यते सद्यः कालदष्टोऽपि जीवति ॥ १७२ ॥
विषस्याभिभवो न स्यान्नरस्य तस्य कर्हिचित् ॥
ग्रहग्रस्तं ज्वरग्रस्तं रक्षः-शाकिनिदूषितम् ॥ १७३ ॥
ब्रह्मराक्षसग्रस्तं च अन्यदोषोपगूहितम् ॥
प्रमुञ्च धन्वन इति भस्मना सर्षपैस्तथा ॥ १७४ ॥
ताडयेन्मुञ्च मुञ्चेति शीघ्रमेव विमुञ्चति ॥
नमः शम्भव इत्यस्य मन्त्रस्य चायुतं द्विजः ॥ १७५ ॥

---

१. A. reads एकादशात्° for एकादशाह°.

जप्त्वा खादिरसमिधो हुत्वा विप्रः सहस्रकम् ॥
तीक्ष्णतैलप्लुतं सम्यङ्मन्त्रान्ते चामुकं हन ॥ १७६ ॥
फट्फट्कारेण जुहुयात्क्षयो रोगश्चिराद्भवेत् ॥
जलमध्ये शतावर्तान्ध्यो वृष्टिर्निगद्यते ॥ १७७ ॥
नाभिमात्रे जले विप्रः प्रविश्य जुहुयाज्जलम् ॥
कुर्यादेकार्णवां धात्रीं मन्त्रमाहात्म्यतो भृशम् ॥ १७८ ॥
नमः स्वभ्य इत्यमुना मन्त्रेण तु सहस्रकम् ॥
लवणं मध्वाहुतीनां तु राजा शीघ्रं वशी भवेत् ॥ १७९ ॥
द्विगुणां पलाशसमिधं महावाणी प्रजायते ॥
त्रिगुणां नवपद्मानां पाताले सिध्यति ध्रुवम् ॥ १८० ॥
चतुर्गुणेन मन्त्रेण वरदा श्रीः प्रवर्तते ॥
समुद्रगानदीकूले पुलिने वा पवित्रके ॥ १८१ ॥
खड्गोपरि श्रीफलानां हुत्वा त्रिंशत् शतानि च ॥
खड्गविद्याधरो विप्रः शिवाज्ञातः प्रजायते ॥ १८२ ॥
अणिमाद्यष्टगुणं हुत्वा जपेन्मन्त्रसहस्रकम् ॥
अणिमादिकसिद्धीनां पतिरेव भवेद्द्विजः ॥ १८३ ॥
छन्दो-दैवतमार्षेयमथातः शतरुद्रिये ॥
ज्ञातेन[3] कर्मसम्यक्त्वं द्विजानां येन जायते ॥ १८४ ॥
आद्यानुवाके रुद्राणामाद्यायां च ऋचि द्विजः ॥
छन्दो गायत्रमन्यासु अनुष्टुप् तिसृषु स्मृतम् ॥ १८५ ॥
पङ्क्तिस्तिसृषु विज्ञेया अनुष्टुभ् सप्तसु स्मृतम् ॥
द्वयोश्च जगती विप्रा उक्तमाद्यानुवाकयोः ॥ १८६ ॥
अद्यानुवाके प्रथमा बृहती जगती तथा ॥
अनुष्टुप् च तृतीयायां द्वयोस्त्रिष्टुप् स्मृता द्विज ॥ १८७ ॥
अपरासु तथानुष्टुप् अनुवाकद्वयं स्मृतम् ॥
रुद्रः सर्वासु दैवत्यं विनियोगो यथोचितः ॥ १८८ ॥
यज्जाग्रतादिषट्के च शिवसंकल्पमात्रकम्[4] ॥
रुद्रस्तु देवता षट्सु विनियोगो जपादिषु ॥ १८९ ॥

---

१. C. reads भोजनं वरम् for चामुकं हन; while B. reads जहि for हन-
२. A. B. D. E. and F. read त्रिगुणेन च for त्रिगुणां नव°. ३. A. B. E. F. read ज्ञानेन for ज्ञातेन. ४. A. reads °मार्बकम् for °मात्रकम्. F. and D. also the same.

सहस्रशीर्षा इत्यादि द्विगुणाष्टसु देवता ॥
पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १९० ॥
छन्दः सर्वासु चाऽनुष्टुप् विनियोगो जपादिषु ॥
अद्भ्यः सम्भूत इत्यादौ उत्तरनारायणस्त्वृषिः ॥ १९१ ॥
आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥
पूर्वानुवाक्ये दैवत्यं त्रिष्टुभ् छंदं प्रकीर्तितम् ॥ १९२ ॥
एतन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता अमरेश्वरः ॥
आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥
त्रिष्टुभ् छन्दो जपादौ च विनियोगो यथोचितम् ॥ १९३ ॥
त्र्यम्बकमिति चैवात्र वसिष्ठस्यार्षमुच्यते ॥
दैवत्योमापतिर्ह्यत्र छन्दस्त्रिष्टुभ् प्रकीर्तितः ॥ १९४ ॥
विभ्राट् बृहच्च इत्यादौ सूर्यो दैवतमुच्यते ॥
एतत्सञ्चिन्त्य सकलं द्विजाग्र्यो रुद्रजाप्यकृत् ॥ १९५ ॥
यद्यद्यदारभते तत्तद्यथोक्तफलदं भवेत् ॥
वेदाध्यायस्य दातॄणां श्रद्धया द्रविणस्य च ॥ १९६ ॥
प्रजानामायुषः कीर्तेर्भूयस्त्वं रुद्रजापिनः ॥
इमं मन्त्रं पवित्रं च रहस्यं पापनाशनम् ॥ १९७ ॥
रुद्रविधिं विधिश्रेष्ठं कुर्याद्विप्रः शिवेरितः ॥
शैवागमविशेषज्ञो वेद-वेदाङ्गपारगः ॥ १९८ ॥

कुर्याद्यदेवं विधिवद्विधानं शम्भोरजस्रं प्रथितं द्विजेन्द्राः ॥
प्राप्नोति लोकं स शिवस्य साक्षादत्रापि स स्याच्छिववत्सुपूज्यः ॥ १९९ ॥
मन्त्राणि सर्वाणि च सद्द्विजस्य निर्देशकर्तॄणि भवन्ति तस्य ॥
यः साधयेत्प्रोक्तविधानविज्ञो मन्त्राभिपूज्यः स तु शम्भुवत्स्यात् ॥ २०० ॥
मन्त्रं त्रिनेत्रं जुहुयात् हुताशे यो बिल्वपत्रैर्घृत-दुग्धमिश्रैः ॥
निहत्य मृत्युं श्रियमेति धाम्यां प्राप्नोति पश्चाच्छिवलोकमेव ॥ २०१ ॥

पञ्चभागश्च षड्जातः पञ्चेन्द्रं पञ्चवारुणम् ॥
षड्जातिं च जपित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०२ ॥

इति रुद्रशांतिः ।

अथातः सम्प्रवक्षामि तडागादिविधिं शुभम् ॥
कृतेन येन तेषां तु प्रतिष्ठा सम्प्रजायते ॥ २०३ ॥

अस्मद्ग्रामस्य तातेन पृच्छते रघुपुङ्गवे ॥
तडागाद्युत्सवे प्रोक्तो विधिः सोऽयं प्रकीर्तितः ॥ २०४ ॥

दीर्घिकासु तडागेषु सन्निहत्यासु यो विधिः ॥
तं वसिष्ठोऽवदत्सम्यक् दशरथस्य पृच्छतः ॥ २०५ ॥

तस्माच्च श्रुतवान् शक्तिः शुश्रावातः पराशरः ॥
तत्प्रसादेन तत्प्रोक्तो यो विधिः सम्प्रवक्ष्यते ॥ २०६ ॥

तडागादिनिपानानां यावन्नोत्सर्जनं कृतम् ॥
तावत्तत्परकीयं तु स्नानादीनामनर्हकम् ॥ २०७ ॥

अप्रतिष्ठितदेवानां न कार्यं पूजनं नरैः ॥
अप्रतिष्ठितखातानामपेयं तोयमुच्यते ॥ २०८ ॥

तदुत्सर्गः प्रकर्तव्यो निजवित्तानुसारतः ॥
वित्तशाठ्यं प्रहेयं स्यादित्युवाच पराशरः ॥ २०९ ॥

तद्विधिज्ञः शुचिः शान्तो ब्राह्मणो धर्मवृद्धये ॥
तदर्थं वरणीयोऽसौ चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

आचार्यस्तत्रकर्तव्यः पूर्तधर्मविवृद्धये ॥
विपरीतमतिर्यःस्यात्तत्कृतं कर्मनिष्फलम् ॥ २११ ॥

तडागपालिपृष्ठे तु मण्डपं तत्र कारयेत् ॥
पूर्वोत्तरप्लवे देशे शुचिः स्वस्थः समाहितः ॥ २१२ ॥

चतुरस्रं चतुर्द्वारं दशहस्तप्रमाणकम् ॥
स्वामिहस्तप्रमाणेन तोरणानि च कारयेत् ॥ २१३ ॥

पताका विविधाः कार्या नानावर्णाः समन्ततः ॥
शुभपल्लवसंयुक्ता द्वारेषु कलशाः स्मृताः ॥ २१४ ॥

यथावर्णं यथाकाष्ठं यथाकार्यं प्रमाणतः ॥
तथा यूपान्प्रवक्ष्यामि वर्णानां हितकाम्यया ॥ २१५ ॥

पालाशो ब्राह्मणः प्रोक्तो न्यग्रोधो भूभुजः स्मृतः ॥
बैल्वो वैश्यस्य यूपः स्याच्छूद्रस्यौदुम्बरः स्मृतः ॥ २१६ ॥

शिरःप्रमाणो विप्रस्य आकण्ठं क्षत्रियस्य च ॥
उरःप्रमाणो वैश्यस्य शूद्रस्य नाभिमात्रकः ॥ २१७ ॥

वेदिका पादमूले तु यूपस्तत्र निखन्यते ॥
यूपस्य दक्षिणे भागे तोरणं तत्र कारयेत् ॥ २१८ ॥

ब्रह्मस्थानं च तन्मध्ये अष्टौ भागाः प्रकीर्तिताः ॥
तेषामुत्तरतः सोमं कुबेरं कुविदङ्गतम् ॥ २१९ ॥
धनदं धन्वनागेति ईशावास्येति शङ्करम् ॥
आकृष्णेनेत्यादिमन्त्रैश्च स्वैः स्वैः कल्प्यास्तथा ग्रहाः ॥ २२० ॥
त्रातारमिन्द्रमितीन्द्रं अग्निं दूतं च पावकम् ॥
अग्निःपृथुरित्यादि धर्मराजं द्विजोत्तमः ॥ २२१ ॥
तद्विष्णोरिति वै विष्णुं नमः सूतेति नैर्ऋतिम् ॥
सप्तर्षयस्तु इत्यादि मन्त्रैःसप्तऋर्षींस्तथा ॥ २२२ ॥
वरुणस्योत्तंभनमसि वरुणं च प्रपूजयेत् ॥
एवं द्वाविंशतिस्थानानि मन्त्रोक्तानि पृथक् पृथक् ॥ २२३ ॥
इमं मे, त्वन्नः,सत्वन्नस्तत्वायामि ह्युदुत्तमम् ॥
समुद्रोऽसि समुद्रेति त्रीन् समुद्रान् निमीनापि ॥ २२४ ॥
दशभिर्वारुणैर्मन्त्रैराहुतीनां शतत्रयम् ॥
शतमर्धं शतं वापि विंशत्यष्टोत्तरं शतम् ॥ २२५ ॥
गोसहस्रं शतं वापि शतार्धं वा प्रदीयते ॥
अलाभे चैव गां दद्यादेकामपि पयस्विनीम् ॥ २२६ ॥
अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरूपां भूषणान्विताम् ॥
सौवर्णा राजतास्ताम्राः कांस्याः सीसाश्च शक्तितः ॥ २२७ ॥
मत्स्या नक्रादयः कार्या विविधावर्तवृत्तयः[1] ॥
गो-वत्सौ वस्त्रबद्धौ च आग्नेय्यां दिशि संस्थितौ ॥ २२८ ॥
वायव्याभिमुखौ तत्र कारयेद्वारिमध्यतः ॥
वस्त्रयुग्मानि विप्रेभ्यो मुद्रिका-छत्रिकादयः ॥ २२९ ॥
भक्त्या चैताः प्रदातव्याः प्रसाद्य यत्नतो द्विजाः ॥
विप्रान् सन्तोष्य देयानि दानानि विविधान्यपि ॥ २३० ॥
हेमपुरुषसंयुक्तां शय्यां दद्याच्च शक्तितः ॥
आसनानि प्रशस्तानि भाजनानि निवेदयेत् ॥ २३१ ॥
एतत्प्रदक्षिणीकृत्य स्वात्मना च विपश्चितः ॥
प्रसादयेत् द्विजान् सर्वान्वांछन्पूर्तफलं नरः ॥ २३२ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा विप्राणामग्रतः स्थितः ॥
ब्रूयादेवं, भवन्तोऽत्र सर्वे विप्रवपुर्धराः ॥ २३३ ॥

---

१. A. reads °धाः पूर्ववृत्तये for °धावर्तवृत्तयः.

ते यूयं तारयध्वं मां संसारार्णवतो द्विजाः ॥
आगता मम पुण्येन पूर्तकर्मप्रसाधकाः ॥ २३४ ॥
कूर्मश्च मकरश्चैव सौवर्णस्तत्र कारयेत् ॥
मीनाश्च रासभाश्चैव ताम्रा दर्दुरकाः स्मृताः ॥ २३५ ॥
जलकुञ्जर-गोधाश्च सैसास्तत्र प्रकल्पयेत् ॥
अन्येऽपि जलजास्तत्र शक्तितस्तान्प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥
इमं पुण्यं प्रशस्तं च तडागादिविधिं नरः ॥
वापी-कूप-तडागादौ कारयेत् ब्राम्हणैर्बुधैः ॥ २३७ ॥
खातयित्वा तडागादि स्वभावाच्छाठ्यवर्जितः ॥
मानवः क्रीडति स्वर्गे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ २३८ ॥
एतद्विधानं विदधाति भक्त्या खातेषु सर्वेषु तडागकेषु ॥
सोऽमुत्र कामैः परिपूर्णदेहो भुङ्क्ते धरिण्यामिह सर्वभोगान् ॥ २३९ ॥
वदन्ति केचिद्वरुणस्य लोके प्रयाति भोगान्वरुणस्य भुङ्क्ते ॥
भुक्त्वा चिरं तत्र पुनर्धरिण्यां नरेन्द्रतामेति पराशरोक्तिः ॥२४०॥

इति तडागादिप्रतिष्ठा।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राः श्रूयतामितः ॥
लक्षहोमविधिं पुण्यं कोटिहोमविधिं ततः ॥ २४१ ॥
स्वयंभूर्यमुवाच प्राक् अस्मत्तातं पितामहः ॥
तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥ २४२ ॥
ये चेह ब्राह्मणाः कार्या भूमिर्वा यत्र मण्डपम् ॥
समिधो याश्च ये मन्त्रा अन्यच्च तत्र यद्भवेत् ॥ २४३ ॥
लक्षहोममिमं विप्राः कथ्यमानं निबोधत ॥
युग्माश्च ऋत्विजः कार्या ब्राम्हणा ये विपश्चितः॥ २४४ ॥
नियमव्रतसंपन्ना सहिताः पार्थिवेन तु ॥
नित्यं जपरता ये च नियोज्यास्तादृशा द्विजाः ॥ २४५ ॥
कन्द-मूल-फलाहारा दधि-क्षीराशिनोऽपि च ॥
प्रागुदीच्यां समे देशे स्थण्डिलं यत्र कारयेत् ॥ २४६ ॥
तत्र वेदीं प्रकुर्वीत पञ्चहस्तप्रमाणिकाम्[१] ॥
दक्षिणोत्तर आयामे त्रिंशत्तु पूर्वपश्चिमे ॥ २४७ ॥

१. A. reads. °समन्विताम् for °प्रमाणिकाम्.

कुण्डानि खनितव्यानि अङ्गुलान्येकविंशतिः ॥
निधापयेद्धिरण्यं च रत्नानि विविधानि च ॥ २४८ ॥
सिकतोपरि दातव्या तत्राप्यग्निं समिन्धयेत् ॥
ग्रहांश्चैव सनक्षत्रान् दिशि प्राच्यां समर्चयेत् ॥ २४९ ॥
अवदानविधानेन स्थालीपाकं समर्पयेत् ॥
आज्यभागाहुतीर्हुत्वा नवाहुत्या च होमयेत् ॥ २५० ॥
अग्निं सोमं तथा सूर्यं विष्णुं चैव प्रजापतिम् ॥
विश्वेदेवान् महेन्द्रं च मित्रं स्विष्टकृतं तथा ॥ २५१ ॥
दधि-मधु-घृताक्तानां समिधां चैव याज्ञिकाः ॥
होमयेच्च सहस्रं तु मंत्रैश्चैव यथाक्रमम् ॥ २५२ ॥
चतुर्विंशति गायत्र्या मानस्तोकेति षट् तथा ॥
त्रिंशत् ग्रहादिमन्त्रैश्च चत्वारश्चैव वैष्णवैः ॥ २५३ ॥
कूष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च विकिरेद्वाथ षोडश ॥
जुहुयाद्दशसहस्राणि जातवेदस इत्यृचा ॥ २५४ ॥
तथा पञ्चसहस्राणि जुहुयादिन्द्रदैवतैः ॥
हुते शतसहस्रे तु अभिषेकं विधापयेत् ॥ २५५ ॥
पुण्याभिषेके यत्प्रोक्तं तत्प्रदाय शुभं भवेत् ॥
अथ षोडशभिः कुम्भैः सहिरण्यैः समङ्गलैः ॥ २५६ ॥
सर्वौषधिसमायुक्तैर्नानारत्नविभूषितैः ॥
अभिषेकं ततः कुर्यात्स्नानमन्त्रैर्यथोचितैः ॥ २५७ ॥
समाप्ते तु ततस्तस्मिन् प्रधाना दक्षिणाः स्मृताः ॥
गजा-ऽश्वरथ-यानानि-भूमि-वस्त्रयुगानि च ॥ २५८ ॥
अन्नं च गोशतं हेम ऋत्विजां चैव दक्षिणा ॥
वृषेणैकादशेनाथ दातव्या दश धेनवः ॥ २५९ ॥
स्वशक्त्यातः प्रदातव्यं वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
एवं कृते तु यत्किञ्चित् ग्रहपीडासमुद्भवम् ॥ २६० ॥
भौममाकाशगं वापि अरिष्टं यच्च जायते ॥
तत्सर्वं लक्षहोमेन प्रशमं याति निश्चितम् ॥ २६१ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read किरिकया तु for विकिरेद्वाथ. २. D. and F. read पुष्पाभिषेके for पुण्याभिषेके; while C. reads इष्वाभिषेके.

शान्तिर्भवति पुष्टिश्च बलं तेजः प्रवर्द्धते ॥
वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसंक्षयः ॥ २६२ ॥

इति लक्षहोमविधिः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ॥
श्रूयतामादरेणैष सर्वकामफलप्रदः ॥ २६३ ॥
सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजो यागकर्मणि ॥
विधिज्ञाश्चैव मन्त्रज्ञाः स्वदारनिरताश्च ये ॥ २६४ ॥
वरणीया विशेषेण ग्रहयागक्रियाविदः ॥
एकाङ्गविकलो विप्रो धन-धान्यापहारकः ॥ २६५ ॥
सर्वाङ्गविकलो यस्तु यजमानं हिनस्ति सः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदाङ्गविधिकोविदाः ॥ २६६ ॥
प्रकर्तव्या विशेषेण ग्रहयज्ञविदो द्विजाः ॥
कार्यश्चैव प्रयत्नेन ग्रहयज्ञश्च वै द्विजैः ॥ २६७ ॥
अध्येता चैव मन्त्राणां ऋचामष्टोत्तरं शतम् ॥
स एव ऋत्विग् विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ २६८ ॥
आवाहनीयो यत्नेन प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥
ग्रहाः फलन्तु नागाश्च[1] सुराश्चैव नरेश्वराः ॥ २६९ ॥
एवं कृते तु यत्किञ्चित् ग्रहपीडासमुद्भवम ॥
तत्सर्वं नाशयेद्दुःखं कृतघ्नसौहृदं यथा ॥ २७० ॥
अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ॥
आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥ २७१ ॥
पूर्ववद् ग्रहदेवानां आवाहन-विसर्जने ॥
होममन्त्रास्तु एवोक्ताः स्नानं दानं तथैव च ॥ २७२ ॥
मण्डपस्य च वेद्याश्च विशेषं च निबोधत ॥
कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तायतं पुनः ॥ २७३ ॥
योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥
द्व्यङ्गुलेनोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥ २७४ ॥

---

१. E. reads गावश्च for नागाश्च; while B. D. E. and F. महा रघु: फलं नागाः for महाः फलंतु नागाश्च.

ध्यङ्गुलैरुच्छ्रृता तद्वद्द्वितीया मेखला स्मृता ॥
उच्छ्राये मेखला या तु तृतीया चतुरङ्गुला ॥ २७५ ॥
द्व्यंगुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षट्-सप्ताङ्गुलविस्तृता ॥ २७६ ॥
कूर्मपृष्ठोन्नृता मध्ये पार्श्वतश्चांगुलोच्छ्रिता ॥
गजोष्ठसदृशा तद्वदायामच्छिद्रसंयुता ॥ २७७ ॥
एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमीरितम् ॥
मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थपत्रसन्निभा ॥ २७८ ॥
वेदी च कोटिहोमे स्यात् वितस्तीनां चतुष्टयम् ॥
चतुरस्रा समा तद्वत्त्रिभिर्विप्रैः समावृता ॥ २७९ ॥
विप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेदिकायास्तथोच्छ्रयः ॥
ततः षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥ २८० ॥
पूर्वद्वारेऽपि संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ॥
यजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥ २८१ ॥
अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः ॥
अष्टौ तु होमकाः कार्या वेद-वेदाङ्गवेदिनः ॥ २८२ ॥
एवं द्वादश विप्राणां वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥
पूर्ववत्पूजनं कृत्वा सर्वाभरणभूषणैः ॥ २८३ ॥
रात्रिसूक्तं च सौरं च पावमानं तु मङ्गलम् ॥
पूर्वतो बह्वृचः शान्तिं पावमानमुदङ्मुखम् ॥ २८४ ॥
सूक्तं रौद्रं च सौम्यश्च कूष्माण्डं शान्तिमेव च ॥
पाठयेद्दक्षिणे द्वारे यजुर्वेदिनमुत्तमम् ॥ २८५ ॥
सौपर्णमथ वैराजमाग्नेयीं रुद्रसंहिताम् ॥
पञ्चभिः सप्तभिर्वाथ होमःकार्यश्च पुर्ववत् ॥ २८६ ॥
स्नाने दाने च ये मन्त्रास्त एव द्विजसत्तमाः ॥
ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे जपेत् ॥ २८७ ॥
स्वविधानं तथा शान्तिमथर्वोत्तरतो जपेत् ॥

---

१. E. F. read आयत° for आयाम°. २. A. E. read शौक्तं for सूक्तं.
३. A. B. E. F. read वैराजः instead of वैराजम्.

वसोर्धाराविधानं तु लक्षहोमवदिष्यते ॥
अनेन विधिना यश्च ग्रहपूजां समाचरेत् ॥ २८८ ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि ग्रहयागमिमं नरः ॥ २८९ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥
अश्वमेधसहस्रं च दश चाष्टौ च धर्मवित् ॥ २९० ॥

कृत्वा यत्फलमाप्नोति कोटिहोमात्तदश्नुते ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्बुदानि च ॥
नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वयम्भुवचनं यथा ॥ २९१ ॥

प्रपेदिरे येऽस्य पितामहाद्याः श्वभ्राणि पापेन गरीयसा तान् ॥
उद्धृत्य नाकं स नयेद्धि सर्वान् यः कोटिहोमं नृपतिः करोति ॥ २९२॥

राष्ट्रं मनोवाञ्छितवृष्टियुक्तं धान्यैश्च रत्नैः पशुभिः समेतम् ॥
निर्द्वन्द्वनीरोगमदस्यु तस्य यो लक्षकोटीहवनं विदध्यात् ॥ २९३॥

यो लक्षकोटिं विदधाति भूभृत् तद्वत्नरो लक्षशतं जुहोति ॥
प्रत्यब्दमाप्नोति स दीर्घमायुर्भुङ्क्ते सपत्नान्विजयी धरित्रीम् ॥ २९४॥

यो ब्रह्मघाती गुरुदारगामी ग्रामादिदाहात् ध्रुवपापयुक्तः ॥
पापैरशेषैः पुरुषो विमुक्तः स कोटिहोमाद्विबुधत्वमेति ॥ २९५ ॥

तस्मात्सदा भूपतयो विदध्युर्वृष्ट्यै प्रजासौख्यबलस्य पुष्ट्यै ॥
आयुः प्रवृद्ध्यै विजयाय कीर्त्यै लक्षादिहोमं ग्रहयागमेतम् ॥ २९६ ॥

इति कोटिहोमविधिः ।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधिं पावनमुत्तमम् ॥
अस्मत्तातप्रतीतोऽयं रघुपौत्रस्य धीमतः ॥ २९७ ॥

अनपत्यस्य पुत्रार्थमकरोद्वै भाण्डिकः स्वयम् ॥
सहस्रशीर्षसूक्तस्य विधानं चरुपाककृत् ॥ २९८ ॥

यैर्यैर्नृपैः कृतं पूर्वमन्यैरपि द्विजोत्तमैः ॥
उपासितानि सद्भक्त्या श्रोत्रियैः श्रुतिपारगैः ॥ २९९ ॥

---

१. A. E. and F. read °दाहोग्रव° for °दाहात् ध्रुव.° २. A. B. C. D. read राजा स मुक्तः शतलक्षहोमात् for पापैरशेषैः पुरुषो विमुक्तः. ३. Only D. reads ध्रुवमेति नाकम् for विबुधत्वमेति. ४. A. and C. read °प्रभावोऽयं for °प्रतीतोऽयं; while D. reads °प्रतोषाय for °प्रतीतोऽयं.

आत्मविद्भिर्निराहारैः श्रौतिभिर्मन्त्रचित्तमैः ॥
सिध्यन्ति सर्वमन्त्राणि विधिविद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥ ३०० ॥
क्रियमाणाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति व्रतचारिभिः ॥
न पाठाच्च धनात् ज्ञानादात्मनः प्रतिपादनात् ॥ ३०१ ॥
प्राक्तनात्कर्मणः पुंसां सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥
शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ॥ ३०२ ॥
द्वादश्यां पुत्रकामो यश्चरुं कुर्वीत वैष्णवम् ॥
दम्पत्योरुपवासः स्यादेकादश्यां सुरालये ॥ ३०३ ॥
ऋग्भिः षोडषभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥
चरुं पुरुषसूक्तेन श्रपयेत्पुत्रकाम्यया ॥ ३०४ ॥
प्राप्नुयाद् वैष्णवं पुत्रं चिरायुं सन्ततिक्षमम् ॥ ३०५ ॥
द्वादश्यां द्वादश चरून् विधिवन्निर्वपेद्द्विजः ॥
यः करोति महायागं विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ३०६ ॥
हुत्वाऽऽज्यं विधिवत्पूर्वं ऋग्भिः षोडशभिस्तथा ॥
समिधोऽश्वत्थवृक्षस्य हुत्वाज्यं जुहुयात्पुनः ॥ ३०७ ॥
उपस्थानं ततः कुर्याद्ध्यात्वा तु मधुसूदनम् ॥
हविर्होमं ततः कृत्वा दद्यात्पञ्च घृताहुतीः ॥ ३०८ ॥
कामप्रदं नमस्कृत्य नारी नारायणं पतिम् ॥
सम्प्राश्य च हविःशेषं वसेल्लब्धाशनी गृहे ॥ ३०९ ॥
ततः कृत्वा इदं कर्म कर्तव्यं द्विजतर्पणम् ॥
रजःस्रोषु निवर्तेत यावद्गर्भं न विन्दति ॥ ३१० ॥
असूता मृतपुत्रा वा या च कन्याः प्रसूयते ॥
क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं पराशरवचो यथा ॥ ३११ ॥
होमान्ते दक्षिणां दद्यात् गृहं वासस्तथा तिलान् ॥
भूमिं हिरण्यं रत्नानि यथा सम्भवमेव वा ॥ ३१२ ॥
यः सिद्धमन्त्रः सततं द्विजेन्द्रः सम्पूज्य विष्णुं विधिवत्सुतार्थी ॥
इमं विधानं विदधाति सम्यक् स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥३१३॥

इति पुत्रार्थं पुरुषसूक्तविधानम् ।

---

१. F. reads ब्रह्मचारिभिः, D. also the same. २. A. C. read प्रोक्तस्य for प्राक्तनात्. ३. A. C. F. read पुत्रकामाय for पुत्रकामो यः. ४. A. reads इहायाति स विष्णोः परमं पदम् for महायागं विष्णुलोकं स गच्छति. ५. A. B. and C. read हविःशेषं. ६. A. B. D. E. F. read अन्यस्त्रीषु. ७. B. reads प्रसूर्भवेत् for प्रसूयते.

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ग्रहमन्त्राधिदैवतम् ॥
आर्षं छन्दश्च यज्ज्ञानात्कर्म स्यात्सफलं कृतम् ॥ ३१४ ॥
आकृष्णेनेति मन्त्रेऽस्मिन्दैवत्ये सविता महत् ॥
ऋषिर्हिरण्यस्तूपाख्यस्त्रिष्टुप् च्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३१५ ॥
आप्यायस्वेति सोमाऽत्र दैवतं गौतमो मुनिः ॥
गायत्री छन्द उद्दिष्टं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३१६ ॥
अग्निर्मूर्धेति मन्त्रोऽत्र दैवतं भौम उच्यते ॥
विरूपाक्षो मुनिर्धीमान् छन्दो गायत्रमिष्यते ॥ ३१७ ॥
उद्बुध्यस्वेति मन्त्रस्य बुधश्चैव तु दैवतम् ॥
मुनिर्बुधश्च मन्तव्यस्त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३१८ ॥
बृहस्पते अतीत्यत्र देवतापि बृहस्पतिः ॥
आर्षं गृत्समदोऽस्येति छन्दस्त्रिष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३१९ ॥
शुक्रःशुशुक्केति ह्येत्यत्र शुक्र इत्यधिदैवतम् ॥
शुक्रस्यापि तथार्षं च विराट् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३२० ॥
शन्नो देवीति चेत्यत्र शनिर्दैवतमुच्यते ॥
सिन्धुर्नाम ऋषिर्विद्वान् छन्दो गायत्रमुच्यते ॥ ३२१ ॥
काण्डात् काण्डादिति राहुर्दैवतं हि तदुच्यते ॥
ऋषिः प्रजापतिः प्रोक्तोऽनुष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितः ॥ ३२२ ॥
केतुं कृण्वन्निति प्रोक्तं दैवतं केतुरेव हि ॥
मधुच्छन्दस आर्षं च गायत्रं छन्द एव हि ॥ ३२३ ॥
स्योनापृथिवीति मन्त्रस्य स्कन्दश्च देवता स्मृता ॥
आर्षं मेधातिथिश्चात्र स्वयम्भूर्दैवतं परम् ॥ ३२४ ॥
भर्गाख्यश्च मुनिश्चात्र बृहती छन्द उच्यते ॥
इन्द्रकुत्सेति दैवत्यं इन्द्र एव स्मृतो बुधैः ॥ ३२५ ॥
आर्षं कुत्सस्य चामुत्र त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥
यस्मिन्वृक्षेति चात्रत्र यमो वै देवता परा ॥ ३२६ ॥
ऋषिस्तु कुण्डलोमा च त्रिष्टुप् छन्दः स्मरेद्बुधः ॥
ब्रह्मजज्ञानमित्यत्र कालो वै दैवतं महत् ॥ ३२७ ॥

---

१. A. and E. read कुल्मलो नाम for कुण्डलोमा च, B. the same, F. too while C. reads कुललो नाम and D. कुल्मर्षी नाम.

मुनिर्धर्मतनुर्नाम त्रिष्टुप् छन्दोऽभिधीयते ॥
आयातमिति च ह्यस्यां चित्रगुप्तस्तु दैवतम् ॥ ३२८ ॥
आर्षं तु वामदेवोऽस्य त्रिष्टुप्छन्दो बुधैर्मतम् ॥
अग्निं दूतमिति ह्यस्यां अग्निर्वै देवता स्मृता ॥ ३२९ ॥
आर्षं मेधातिथिर्नाम छन्दो गायत्रमेव हि ॥
अप्सुमे सोम इत्यत्र सोमं वै दैवतं स्मरेत् ॥ ३३० ॥
मेधातिथिरिहाप्यार्षमनुष्टुप् छन्द उच्यते ॥
पुरुषसूक्तस्य दैवत्यं पुरुष एव मतं बुधैः ॥ ३३१ ॥
भूमिपृथिव्यन्तरिक्षमित्यत्र दैवतं क्षितिः ॥
ऋषिः शातातपो ह्यत्र छन्दश्चानुष्टुबुच्यते ॥ ३३२ ॥
आर्षं नारायणस्येह छन्दश्चानुष्टुबित्यपि ॥
इन्द्रायेंदो मरूत्वते मरुत्वान्दैवतं महत् ॥ ३३३ ॥
आर्षं तु काश्यपस्येह गायत्रं च्छन्द एव हि ॥
मरुत्वंतमिति ह्यत्र सुरेन्द्रो देवता मता ॥ ३३४ ॥
अत्रापि कश्यपस्यार्षं गायत्रं छन्द एव हि ॥
उत्तानपर्णइत्यत्र इन्द्रो दैवतमुच्यते ॥ ३३५ ॥
आर्षं साङ्ख्यस्य चात्रोक्तं अनुष्टुप् छन्द इत्यपि ॥
प्रजापते इति ह्यत्र देवता च प्रजापतिः ॥ ३३६ ॥
हिरण्यगर्भस्यार्षं तु त्रिष्टुप् छन्दो मतं बुधैः ॥
आयं गौरिति चैवात्र देवता फणिनो[1] मता ॥ ३३७ ॥
सर्पराज्ञो मुनिस्तत्र गायत्रं छन्द उच्यते ॥
एष ब्रह्मा ऋत्विज इति ब्रह्मदेवोऽधिदैवतम्[2] ॥
ऋषिर्वै वामदेवोऽत्र गायत्रं छन्द इष्यते ॥ ३३८ ॥
आतून इन्द्रवृत्रहं सुरेन्द्रः सगणेश्वरः ॥
तथार्षं वामदेवस्य गायत्रं छन्द इत्यपि ॥ ३३९ ॥
जातवेदस इत्यत्र जातवेदास्तु दैवतम् ॥
काश्यपस्यार्षमत्रापि छन्दोनुष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३४० ॥
अनोनियुद्भिरित्यस्मिन्वायुर्दैवतमुच्यते ॥
आर्षमत्र वसिष्ठस्य अनुष्टुप् छन्द उच्यते ॥ ३४१ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read पूजनो for फणिनो. २. E. and F. read द्विषोऽधिदैवतम् for ब्रह्मदेवोऽधिदैवतम्, also this verse is not in B. C. and D.

ऑद्यावाकाशदैवत्यं मुनिः प्रोक्तः प्रजापतिः ॥
छन्दो गायत्रमित्युक्तं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३४२ ॥

एषो उँषेति चाप्यत्र अश्विनौ दैवते स्मरेत् ॥
प्रस्कण्वश्चार्षमत्रापि ग.यत्रं च्छन्द उत्तमम् ॥ ३४३ ॥

मरुतो यस्य हि क्षये मरुद्दैवतमुच्यते ॥
गौतमं च मुनिं विद्धि च्छन्दश्च प्रथमं मुने ॥ ३४४ ॥

छन्दस्तथार्षं सहदैवतेन ज्ञात्वा द्विजो यः कुरुते विधानम् ॥
वेदोक्तमर्थं प्रददाति सम्यक् सर्वं फलं कर्तुरिहाप्यमुत्र ॥ ३४५ ॥

यो लक्षहोमं यदि कोटिहोमं राजा विदध्यात्प्रतिवर्षमेकम् ॥
राष्ट्रे सुवृष्टिर्विजयः सुभक्ष्यमारोग्यता स्यात्सुकृतस्य वृद्धिः ॥ ३४६ ॥

भवन्ति पुत्राः शुभवंशवृद्ध्यै दीर्घायुषो राजहिता धरित्र्याम् ॥
सुकीर्तिमन्तो जयिनोऽपि राज्ये प्रतापवन्तो रवि-चन्द्रतुल्याः ॥ ३४७ ॥

इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे शान्तिविधिर्नाम एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

---

१. A. reads अथवा इत्याकाशो देवता आर्षमेव तत् or आदित्यआकाश दैवत्यं; while C. reads नमः प्रकाशदैवत्यं. २. B. C. D. E. F. read इषो उपेति for एषो उषेति. ३. A. reads °संततिक्षमा for °वंशवृद्ध्यै.

बृहत्पराशरसंहिता।

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातो नृपतेर्धर्मं वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥
पराशरात् श्रुतं विप्रा वक्ष्यमाणं निबोधत ॥ १ ॥

भूभृद्भूमौ परो देवः पूज्योऽसौ परदेववत् ॥
स विधातापि सर्वस्य रक्षिता शासिता च सः ॥ २ ॥

इन्द्रा-ऽग्नि-यम-वित्तेशा-ऽनलेश-मातरिश्वनः ॥
शीतांशुस्तीव्रभासश्च ब्रह्माद्योऽसृजन्नृपम् ॥ ३ ॥

नृपो वेधा नृपः शम्भुर्नृपोऽर्को विष्टरश्रवाः ॥
दाता हर्ता नृपः कर्ता नृणां कर्मानुसारतः ॥ ४ ॥

नासृक्ष्यद्यदि राजानं नापि दण्डं व्यधास्यत ॥
नाभंस्यतो यदा चैषा का भविष्यज्जगत्स्थितिः ! ॥ ५ ॥

नाग्रहीष्यन् पुरोडाशान् मनुष्य-पितृ-देवताः ॥
नाभविष्यत् श्व-काकानां भागधेयं हुतं हविः ॥ ६ ॥

निर्गुणोऽपि यथा स्त्रीणां सदा पूज्यः पतिर्भवेत् ॥
तथा राजापि लोकानां पूज्यः स्याद्विगुणोऽपि सन् ॥ ७ ॥

स्वकर्मस्थान्नृपो लोकान् पिता पुत्रानिवौरसान् ॥
शिक्षयेत् धर्मविद्दण्डैरधर्मकारिणो जनान् ॥ ८ ॥

नरान् दण्डधृतः कुर्यात् धर्मज्ञानार्थसाधकान् ॥
समर्थानश्वपत्यादीन्शूरान् स्वामिहितोद्यतान् ॥ ९ ॥

शुचीन् प्राज्ञान् स्वधर्मज्ञान् विप्रान् मुद्राकरान् हितान् ॥
लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकृत्यविचक्षणान् ॥ १० ॥

अमात्यान् मन्त्रिणो दूतान् यथोदितपुरोहितान् ॥
प्राड्विवाकान् समस्तान् वा हितांश्च रक्षकानपि ॥ ११ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read शीतांश्चांशानभासाश्च for शीतांशुस्तीव्रभासश्च.

२. A. B. read दण्डंनाप्यकारेष्यत्तु for नापि दंडं व्यधास्यत.

शूरानर्थ शुचीन् प्राज्ञान् परविश्वासकारिणः ॥
सर्वस्थानेषु चाध्यक्षान् सत्कृत्य वेदिनो परे ॥ १२ ॥
महायत्नः कुमाराणामन्तःपुरस्य रक्षणे ॥
वृद्धान् कञ्चुकिनो विप्रा : शुचीनाढ्यांश्च वीरकान् ॥ १३ ॥
यथोदितानि दुर्गाणि कुर्यात्तेष्वपि रक्षणम् ॥
उद्वाहमुदितं स्त्रीणां यौनसम्बन्धकारणात् ॥ १४ ॥
सुगुप्तकृत्यविज्ञानमात्मरक्षा प्रयत्नतः ॥
प्रातः सन्ध्यार्चनादूर्ध्वं गूढपुंवचनश्रुतिः ॥ १५ ॥
यथोक्तकार्ये राज्ये च नित्यं कुर्यात्परीक्षणम् ॥
कोशेभाश्व-रथादीनां हेतीनां वर्मणामपि ॥ १६ ॥
कुर्यादालोकनं नित्यमनालस्यो महीपतिः ॥
अमात्य मन्त्रि-योद्धॄणां सम्मानं नित्यशोऽपि च ॥ १७ ॥
देवार्चनं सदा होमः शान्तिश्च वृद्धसेवनम् ॥
यज्ञो दानं तथोत्पातसमये शान्तयोऽपि च ॥ १८ ॥
वर्जनं विषयासक्तेर्भूमिदानं सशासनम् ॥
प्राणिवर्जितदेशे च नीतिज्ञो मन्त्रकृद्भवेत् ॥ १९ ॥
नित्यमुत्साहयुक्तश्च विजिगीषुरुदायुधः ॥
सदालङ्कारयुक्तश्च सदैव प्रियभाषकः ॥ २० ॥
सदा प्रियाहते युक्तः पूज्यो नाकेऽप्यसौ नृपः ॥
सदा साधुषु सन्मानं विपरीतेषु घातनम् ॥ २१ ॥
दण्डं दम्येषु कुर्वाणो राजा यज्ञफलं लभेत् ॥
वृद्धान् साधून् द्विजान् मौलान् यो न सन्मानयेन्नृपः ॥ २२ ॥
पीडां करोति चमीषां राजा शीघ्रं क्षयं व्रजेत् ॥
यस्तु सन्मानयेदेतान् देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥ २३ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read भावयान् instead of अथ. २. A. C. D. F. read सुभीरुकान् for °श्च वीरकान्. ३. Only C. reads यौवने बंधुकारणात् for यौनसंबंधकारणात्. ४. A. D. F. read गुप्तपुंकृत° for सुगुप्तकृत्य. ५. A. reads गुप्त° for गूढ°; while B. and E. read गूढपुंवचनश्रुतिः and D. F. read गूढपुंसवनश्रुतिम्. ६. E. and F. read चर्मणाम् instead of वर्मणाम्. ७ B. C. D. E. and F. read प्रजा° for प्रिय°. ८. A. B. D. E. and F. substitute दंडयेषु for दम्येषु. ९. Only A. reads इष्ट° for यज्ञ.° १०. A. reads मौलीन for मौलान्.

पराजयेत्सोप्यरींस्तान् दीर्घायुरपि जायते ॥
पीड्यमानां प्रजां रक्षेत्कायस्थैश्चोरै तस्करैः ॥ २४ ॥
धान्येक्षु-तृण-तोयैश्च सम्पन्नं परमण्डलम् ॥
हीनवाहनपुंस्त्वं तु मत्वैतत्प्रविशेन्नृपः ॥ २५ ॥
मासे सहसि यात्रार्थी कृतपुण्याहघोषवान् ॥
विधिवद्यानकं कुर्याद्व्यूहैरक्षयन् बलम् ॥ २६ ॥
यत्राचलसरोरक्षा वृक्षरक्षा तु यत्र च ॥
वासं तत्रविधायैव रात्रौ रक्षेत्स्वकं बलम् ॥ २७ ॥
चतुर्दिक्षु च सैन्यस्य निशि शूरान् धनुर्धरान् ॥
स्वयं राजा नियुञ्जीत समीक्ष्य भूबलाबलम् ॥ २८ ॥
राज्यस्य षड्गुणान् मत्वा सन्धिविग्रहयानकान् ॥
आसनं संश्रयं द्वैधं सम्यक् ज्ञात्वा समाचरेत् ॥ २९ ॥
निर्भेदं स्वबलं कुर्यान्निहन्याद्भिन्नचेतनम्
दासीकर्मकरान् दासान् भिन्दतो रक्षयेन्नृपः ॥ ३० ॥
निकटस्थायिनो नित्यं जानन्ति चेष्टितं प्रभोः ॥
तस्मात्ते यत्नतो रक्ष्या भेदमूलं यतस्त्वमी ॥ ३१ ॥
एते परस्य यत्नेन भेदनीयास्ततोऽपरे ॥
यथा परो न जानाति तथा भेदं समाचरेत् ॥ ३२ ॥
परामात्य-प्रधानानां व्यलीककूतशब्दितम् ॥
उत्थापयेत्स्वसेनायाः स्याद्यथा चित्तभेदना ॥ ३३ ॥
परसैन्ये बहु गतान्विविधान् कुहकानपि ॥
कारयेत् गरदानादि वह्निपातननेकशः ॥ ३४ ॥
स्वसैन्ये गरदानादि नृपो यत्नेन रक्षयेत् ॥
नियुज्य विज्ञः पुरुषानुक्तं सर्वं निशामयेत् ॥ ३५ ॥

---

१. A. B. D. read °चाट° for चोर°. २. B. only reads °कुतृण° for °क्षु-तृण°. ३. A. B. D. E. read प्रयाणं विधिवत् for विधिवद्यानकं. ४. A. B. D. E. and F. read °सरित्° for °सरो°. ५. Only A. reads सन्यस्य for सैन्यस्य. ६. A. reads संशयद्वैधं and B. D. E. F. read संश्रयेत् द्वैधं. ७. B. E. and F. read भूमन्वेतनम् and D. reads भूतन्वेदसम्. ८. B. and E. read शब्ददूषितम्. ९. A. reads श्चित्तभेदिता, B. श्चित्तभेदिना, D. reads श्चित्तवेदिता and F. reads श्चित्तभेदता for श्चित्तभेदना. १०. A. reads कारिणां for कारयेत्, C. and D. also read as A. ११. A. and C. read ऽभवदित्यादि for गरदानादि.

अन्तर्भीरून् बहिः शूरान् साग्निकान् ब्राह्मणोत्तमान् ॥
धर्मज्ञान् कुल-सम्पन्नान् बिभृयादात्मसन्निधौ ॥ ३६ ॥
प्रविशन् परदेशे च प्रजां स्वीकृत्य संविशेत् ॥
उत्सार्य मार्गतो लोकान् दूरीकृत्य व्रजेन्नृपः ॥ ३७ ॥
सस्यादि दाहयेत्सर्वं यवसानि धनानि च ॥
भिन्द्यात्सर्वनिपानानि प्राकारान्परिखास्तथा ॥ ३८ ॥
अपसृत्य समादाय भूमिं साधारणां नृपः ॥
गमयेत् वार्षिकान्मासानासौद्य स्वधरां नृपः ॥ ३९ ॥
न युद्धमाश्रयेत्प्राज्ञो न कुर्यात्स्वबलक्षयम् ॥
साम्ना भेदेन दानेन त्रिभिरेव वशं नयेत् ॥ ४० ॥
वदन्ति सर्वे नीतिज्ञा दण्डस्याऽगतिका गतिः ॥
तद्वर्जे वशमायाति यथा शत्रुस्तथा चरेत् ॥ ४१ ॥
आक्रान्ता दर्भसूच्योऽपि भिंद्युर्मृद्व्योऽपि भूतलम् ॥
नातो यतेत युद्धाय युद्धसिद्धिरसिद्धिवत् ॥ ४२ ॥
स्वधरात्यन्तिके देशे युद्धमिच्छेत्स्वधर्मवित् ॥
न तु प्रविश्य तद्दूरभूमिं युद्धं समाचरेत् ॥ ४३ ॥
किञ्चित्सुप्तेषु लोकेषु क्षपायां युद्धमाचरेत् ॥
सुघोरव्यसने चापि योधयेत्परसैनिकैः ॥ ४४ ॥
व्यूहैर्व्यूह्य यथोक्तैर्वा रक्षां कृत्वापि चात्मनः ॥
सैनिकांस्तान् समस्तांश्च प्रेरयेद्युद्धवित्नृपः ॥ ४५ ॥
सम्मानयेत्समस्तांश्च योद्धृन्सेनापतीन्नृपः ॥
अन्विच्छन् जयलक्ष्मीं च नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read साकारान् for साग्निकान्. २. A. C. D. differ in reading this line as- उत्सार्य मार्गतो दुरीकृत्यापि मार्गशोधनम्, C. substitutes उत्सार्यं for उत्सार्य and कृत्वापि for कृत्यापि and मार्गतो व्रजेत् for मार्गशोधनम्, ३. C. reads सपवानि for यवसानि. ४. A. B. D. E. F. read असौ च वसुधाधिपः for आसाद्य स्वधरां नृपः. ५. A. B. D. E. F. read राजा for प्राज्ञः. ६. Only C. reads विद्युद्भ्रोपपातनम्. ७. B. E. both read स्वधामा° for स्वधरा°; while C. reads स्वस्थस्यात्ययिके for स्वधरात्यंतिके. ८. A. reads उत्सहेत् for आचरेत्, C. reads उत्सृजेत्, D. as A. ९. A. reads °वासतो for °व्यसने, C. reads सत्नीरवासतो, D. E. and F. as A. १०. C. reads यो वसेशयतो नृपः.

स्नेहेनापि समं पत्न्या शय्यास्थोऽपि हि मानवः ॥
पुष्पैरपि न युध्येत युद्धं तत्र विपत्तये ॥ ४७ ॥
हीनं परबलं मत्वा निरुत्साहमनादरम् ॥
समस्तबलसंयुक्तः स्वयमुत्थाप्य योधयेत् ॥ ४८ ॥
न हन्यात् मुक्तकेशं च नाशयेन्न निरायुधम् ॥
पराङ्मुखं न पतितं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ४९ ॥
अन्यानपि निषिद्धांश्च न हन्याद्धर्मविन्नृपः ॥
हत्वा च नरकं यान्ति भ्रूणहत्यासमैनसा ॥ ५० ॥
पराङ्मुखीकृते सैन्ये यो युद्धान्न निवर्तते ॥
तत्पदानीष्टितुल्यानि भूम्यर्थं स्वामिनोऽपि वा ॥ ५१ ॥
शिरोहतस्य ये वक्त्रे विशन्ति रक्तबिन्दवः ॥
सोमपानेन ते तुल्या इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥
युध्यन्ते भूभृतो ये च भूम्यर्थमेकचेतसः ॥
इष्टस्तैर्बहुभिर्यागैरेवं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ ५३ ॥
एष एव परो धर्मो नृपतेर्यद्रणार्जितम् ॥
विप्रेभ्यो दीयते वित्तं प्रजाभ्यश्चाभयं तथा ॥ ५४ ॥
यदा तु वशतां याति स देशो न्यायतोऽर्जितः ॥
तद्देशव्यवहारेण यथावत्परिपालयेत् ॥ ५५ ॥
रणार्जितेन वित्तेन राजा कुर्यान्मखान्द्विजान् ॥
अर्चयेद्विधिवद्राजा साधून् सम्मानयेदपि ॥ ५६ ॥
मातुलः श्वशुरो बन्धुरन्यो वापि हि यो जितः ॥
अदण्ड्यः कोऽपि नास्त्येवं राजनीतिविदो विदुः ॥ ५७ ॥
सुसहायमतिप्रौढं शूरं प्राज्ञानुरागदम् ॥
सोत्साहं विजिगीषुं च मत्वा राजा नियामयेत् ॥ ५८ ॥

---

१. A. reads नासीनं न, for नाशयेन्न. B. too the same. D. E. F. also the same. २. A. and C. read प्रहतं for पतितं. ३. C. only reads युद्धाय for युद्धान्न. ४. B. and F. read पदानि क्रतु° for तत्पदानीष्टि°. ५. A. reads चैकचेतसः for स्वामिनोऽपि वा, C. reads भूत्यर्थं चैकचेतसः, D. also as C. ६. A. C. D. E. F. read विद्वान् for राजा. ७. Only C.; reads सतान् for साधून्. ८. A. B. D. E. F. read ऽर्चितः for जितः. ९. A. reads नो राज्ञो for नास्त्येव. १०. A. and C. read भूभृत्क्षिप्रं for मत्वा राजा, also E. and F. read the same.

मत्वा चार्थवेतः सर्वान् युक्तानप्यर्थकृद्भवेत् ॥
सार्थकांश्च नियुञ्जीत सर्वतोऽर्थमुपार्जयेत् ॥ ५९ ॥
सर्वाण्यपि च वित्तानि यतस्ततोऽपि राजनि ॥
प्रविशंतीव तोयानि सर्वाण्यपि हि सागरे ॥ ६० ॥
नृपस्यापदि जातायां द्रव्याणि कोशवत् ॥
आदाय रक्षेदात्मानं पुनस्तत्र च निःक्षिपेत् ॥ ६१ ॥
वित्तं वार्धुषिकाणां तु कदर्यस्यापि यद्धनम् ॥
पाषण्डि-गणिकावित्तं हरन्नार्तो न किल्विषी ॥ ६२ ॥
देव-ब्राह्मण-पाषण्डि-गणका-गणिकाद्यः ॥
वणिग्वार्धुषिकाः सर्वे स्वस्थे राजनि सुस्थिताः ॥ ६३ ॥
यथा वह्निश्च गोमांसं दहन्नपि न पातकी ॥
आददानस्तथा राजा धनमार्तो न किल्विषी ॥ ६४ ॥
गृह्णीयात्सर्वदा राजा करानपीडयन्प्रजाः ॥
स्तोके स्तोकान् पृथक् साम्ना स भुङ्क्ते सुचिरं धराम् ॥ ६५ ॥
सदा चोद्यमिना भाव्यं नृपेण विजिगीषुणा ॥
विजिगीषुर्नृपो नान्यैः कदाचिदभिभूयते ॥ ६६ ॥
तदेवं हृदि सन्धाय धृतोत्साहो नृपो भवेत् ॥
दैव-पौरुषसंयोगे सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥ ६७ ॥

नैकेन चक्रेण रथः प्रयाति नचैकपक्षो दिवि याति पक्षिः ॥
एवं हि दैवेन न केवलेन पुंसोऽर्थसिद्धिर्नरकारतो वा ॥ ६८ ॥
केचिद्धि दैवस्य तु केवलस्य प्राधान्यमिच्छन्ति मतिप्रवीणाः ॥
पुंस्कारयुक्तस्य नरस्य केचिद्प्यत्र दृष्टा पुरुषार्थसिद्धिः ॥ ६९ ॥

अत्युच्च-नीचकृतहेतिपरिश्रमी च
शौर्यान्वितश्च गुणवांश्च सुधीश्च विद्वान् ॥
प्राप्नोति नैव विधिना स पराङ्मुखेन
स्वीयोदरस्य परिपूरणमन्नमात्रम् ॥ ७० ॥

---

१. A. reads °मतः सर्वानयुक्तानर्थकृद्भवेत्. B. reads °हृद्भवेत् for °कृद्भवेत्. C. reads नियुक्तार्थमियुक् भवेत्, D. न नियुक्तानप्यहृद्भवेत्. २. B. reads भार्तो for मार्तो. ३. B. and D. read °गायका-गणकाद्यः for °गणका°-गणिकाद्यः. ४. A. reads दृष्टा. ५. B. E. read अत्युद्यमी for अत्युच्चनी.°

शुभ्राणि हर्म्याणि वराङ्गनाश्च नानाप्रकारो विभवो नरस्य ॥
उर्वीपतित्वं नृपकारता च सर्वं हि मंक्षु क्षयमेति दैवात् ॥ ७१ ॥
केषां हि पुंसां महतो हि दैवात्स्थानस्थितानामपि चार्थसिद्धिः ॥
केषां प्रभुत्वं बहुजीवितं च एको हि दैवो बलवानतोऽत्र ॥ ७२ ॥
पुं-स्त्रीप्रयोगादथशुक्र-शोणितात् को देहमध्ये विदधाति गर्भं ॥
स्त्रीणां तु तद्विप्र न चापि पुंसां सर्वापि चैषा ननु दैवचेष्टा ॥ ७३ ॥
कासां तु गर्भस्य न सम्भवोऽस्ति केषां च शुक्रं ननु वीर्यहीनम् ॥
दधाति गर्भं ननु कापि दैवात् काश्चित्तु गर्भं न दधाति दैवात् ॥ ७४॥
धाता विधाता निजकर्मयोगात् विधेस्त्वभीष्टं त्वनुभावभाव्यम् ॥
देवासुराणां सह दैत्यकानां स ह्येव कर्ता च मनून्द्रवानाम् ॥ ७५ ॥
दैवात् मघोनोऽपि सहस्रमक्ष्णां दैवाद्धिमांशोः क्षयरोगिताऽभूत् ॥
दैवात्पयोधेर्लवणोदकत्वं दैवाद्भवेच्चित्रतरा च वृष्टिः ॥ ७६ ॥
यद्यप्यमुष्मात्र परोऽस्ति दैवात् कुर्यात्तथापीह नरो नृकारम् ॥
उद्दीपयेत्कर्मकरो नृकारादुद्दीपितं कर्म करोति लक्ष्मीः ॥ ७७ ॥
दैवेन केचित्प्रसभेन केचित्केचिन्नृकारेण नरस्य चार्थाः ॥
सिध्यन्ति यत्नेन विधीयमानास्तेषां प्रधानं नरकारमाहुः ॥ ७८ ॥
स्वामिः प्रधानं नय-दुर्ग-कोशान् दण्डं च मित्राणि च नीतिविज्ञाः ॥
अङ्गानि राज्यस्य वदन्ति सप्त सप्ताङ्गपूर्वो नृपतिर्धराभुक् ॥ ७९ ॥
दुर्वृत्त-सद्वृत्तनरेषु दण्डं राजा विधत्ते निपुणोऽर्थसिध्यै ॥
दण्डस्य मत्वोर्जितवित्तसत्वं पुंसोऽर्थहीनस्य दमं तु हीनम् ॥ ८० ॥
अन्यायतो ये तु जनं नरेशाः सम्पीड्य वित्तानि हरन्ति लोभात् ॥
तत्क्रोधवन्हौ परिदग्धदेहा गतायुषस्ते तु भवन्ति भूपाः ॥ ८१ ॥

---

१. A. B. D. and E. अकृतो for महतो. २. D. reads °शुक्रसेकात्. ३. C. reads अधत्तगर्भापि जहाति गर्भं. ४. A. reads विधिस्त्वदृष्टं तनुभोगभाग्यम्, B. विधिस्त्वदृष्टस्तनुभावभाव्यः, D. विधेस्त्वदृष्टं त्वनुभाव्यभाग्यम्. ५. A. reads देवोरगाणां. D. E. F. also the same. ६. B. reads वै नराणां for दैत्यकानां. ७. B. reads °गामिता for °रोगिता. D. and E. also read as B. ८. A. B. D. E. and F. read नरो for °करो. ९. A. reads श्रीर्वितनोति सद्यः. B. simply alters तनोति for करोति in the original, C. reads श्रीरिव वै तनोति, D. E. and F. as A.; १०. A. reads कृतकेन, C. स्वहठेन and D. महर्षेन for प्रसभेन. ११. C. reads भज for नय.° १२. A. reads हीनार्थपुंसस्तु दमं तु हीनम्, and C. दमान्ति हीनम्. १३. C. reads °वृद्ध्या for °वन्हौ. १४. B. reads गतायुषः for क्षीणायुषः.

दण्डो महान् मध्यमकाधमस्तु मानं तु तेषां त्रसरेणुकादि ॥
सोऽशीतिसाहस्रपणो महान् स्यादर्धोऽर्द्धको तस्य तदर्धको वा ॥८२॥

सर्वार्थपादश्च हरश्च दण्डौ पात्यौ नृपेणेति वदन्ति सन्तः ॥
पाण्यादिपच्छेदन-मारणं च निर्वासनं राष्ट्रत एव सद्यः ॥ ८३ ॥

ज्ञात्वापराधं मनुजस्य यस्तु देशं च कालं च वपुर्वयश्च ॥
दंड्येषु दण्डं विदधाति भूभृत् साम्यं स बध्नाति पुरन्दरस्य ॥ ८४ ॥

यः शास्त्रदृष्टेन पथा नरेशो दण्डं विदध्याद्विधिवत्करांश्च ॥
सोऽतीव कांतिं वितनोति गुर्वीं आयुश्च दीर्घं दिवि देवभोगान् ॥८५॥

यस्त्यक्तमार्गाणि कुलानि राजा श्रेणीश्च जातीश्च गणांश्च लोकान् ॥
आनीय मार्गे विदधाति धर्म्ये नाकेऽपि गीर्वाणगणैः प्रशस्यते ॥८६॥

य: स्वधर्मे स्थितो राजा प्रजाधर्मेण पालयेत् ॥
सर्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७ ॥

हर्यश्व-वन्हि-यम-वित्तनाथ-शीतांशुरूपाणि हि बिभ्रतीह ॥
सर्वेऽपि भूपास्त्विह पञ्चरूपास्तं कथ्यमानं शृणुत द्विजेन्द्राः ॥ ८८ ॥
यदा जिगीषुर्धृतशस्त्रपाणिस्त्विवपुं समालम्ब्य स विद्धसैन्यः ॥
सर्वान् सपत्नानिह जेतुकामस्तदा स हर्यश्व इवेह भाति ॥ ८९ ॥
अकारणात्कारणतोऽपि चैव प्रजां दहेत्कोपसमिद्धरोचिः ॥
यदा तदेनं नृपनीतिविज्ञास्तनूनपातं प्रवदन्ति भूपम् ॥ ९० ॥
धर्मासनस्थः श्रुतिशास्त्रदृष्ट्या शुभाशुभाचारविचारकृत्स्यात् ॥
धर्म्येषु दानं त्वघकृत्सु दण्डं तदा ऽवनीशास्त्विह धर्मराजः ॥ ९१ ॥
यदा त्वमात्य-द्विज-याचकादीन् प्रहृष्टचित्तस्तु यथोचितेन ॥
धनप्रदानेन करोति हृष्टान् भूभृत्तदाऽसौ द्रविणेशवत्स्यात् ॥ ९२ ॥
समस्तशीतांशुगुणप्रयुक्तो यदा प्रजामेष शुभाय पश्येत् ॥
प्रसन्नमूर्तिर्गतमत्सरः सन् तदोच्यते सोम इति क्षितीशः ॥ ९३ ॥
आज्ञा नृपाणां परमं हि तेजो यस्तां न मन्येत स शस्त्रवध्यः ॥
ब्रूयाच्च कुर्याच्च वदेच्च भूभृत्कार्यं तदेवं भुवि सर्वलोकैः ॥ ९४ ॥

---

१. C. reads अर्धाद्विके for अर्धोर्धको. २. A. B. D. E. F. read तदन्वकौ च for तदर्द्धको वा. ३. B. E. read वरांश्च for करांश्च. ४. C. reads नागेश° for नाकेऽपि. ५. F. reads °विष्णु° for °वन्हि.° ६. C. reads स्त्रियं for °स्त्विवपुं.° ७. A. B. C. D. E. and F. भिन्नसैन्यः for विद्धसैन्यः. ८. B. E. F. read °प्रयुक्तं for °प्रयुक्तो.

दुर्धर्षतिग्मांशुसमानदीप्तिर्भूपान् मनुष्यः परुषं नृपस्य ॥
यस्तस्य तेजोऽप्यवमन्यमानः सद्यः स पंचत्वमुपैति पापात् ॥ ९४ ॥
योऽन्वाय सर्वं विदधाति पश्येत् शृणोति जानाति चकास्ति शास्ति ॥
कस्तस्य चाज्ञां न बिभर्ति राज्ञः समस्तदेवांशभवो हि यस्मात्॥९५॥

इति राजधर्मः ।

अथ विप्रो वनं गच्छेद्विना वा सहभार्यया ॥
जितेन्द्रियो वसेत्तत्र नित्यं श्रौताग्निकर्मकृत् ॥ ९६ ॥
वन्यैर्मुन्यशनैर्मेध्यैः श्यामा-नीवार-कङ्गुभिः ॥
कन्द-मूल-फलैः शाकैः स्नेहैश्च फलसम्भवैः ॥ ९७ ॥
सायं-प्रातश्च जुहुयात्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
चर्मचीवरवासाः स्यात् श्मश्रु-लोम-जटाधरः ॥ ९८ ॥
पितॄंश्च तर्पयेन्नित्यं देवांश्चाजस्रमर्चयेत् ॥
अर्चयेदतिथीन्नित्यं तथा भृत्यांश्च पोषयेत् ॥ ९९ ॥
न किञ्चित्प्रतिगृह्णीयात्स्वाध्यायं नित्यमाचरेत् ॥
सर्वसत्त्वहितो दान्तः शान्तश्चाध्यात्मचिन्तकः ॥ १०० ॥
सन्तुष्टस्वान्तको नित्यं दानशीलः सदा द्विजः ॥
कश्चिद्वेदं समाम्नाय सुवृत्त्या वर्तयेत्सदा ॥ १०१॥
एकाह्निकं तु कुर्वीत मासिकं वाथ सञ्चयम् ॥
षाण्मासिकं चाब्दिकं वा यज्ञार्थं च वने वसन् ॥ १०२ ॥
त्यक्त्वा तदाश्विने मासि स्थानमन्यत्समाश्रयेत् ॥
यथावदग्निहोत्रं तु समिदाज्यैस्तु पालयेत् ॥ १०३ ॥
चान्द्र-कृच्छ्र-पराकाद्यैः पक्ष-मासोपवासकैः ॥
त्रिरात्रैरेकरात्रैश्च आश्रमस्थः क्षिपेद्बुधः ॥ १०४ ॥
तिष्ठेत्प्रातिकस्तत्र स्वप्याद्धस्तथा निशि ॥
अतन्द्रितो भवेन्नित्यं वासरं प्रपदैर्नयेत् ॥ १०५ ॥

---

१. A. reads °कर्मवित् for °कर्मकृत्. २. C. reads सन्यस्तश्चान्तको and B. सन्तुष्टस्यान्तको respectively. ३. A. B. D. E. F. substitute सद्वृत्त्या for सुवृत्त्या. ४. D. reads समिदाद्यैः for समिदाज्यैः. ५. A. and D. read द्व्येकरात्रैश्च for एकरात्रैश्च.

योगाभ्यासरतो नित्यं स्थानाऽऽसन-विहारवान् ।।
हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु जलाग्न्याकाशमाश्रयेत् ।।१०६।।
दन्तोलूखलिको वापि कालपक्वभुगेव वा ।।
स्यादश्मकुट्टको विप्रः फलस्नेहैश्च कर्मकृत् ।। १०७ ।।
शत्रौ मित्रे समस्वान्तस्तथैव सुख-दुःखयोः ।।
समदृष्टिश्च सर्वेषु न विशेद्वनगह्वरम् ।। १०८ ।।
म्लेच्छव्याप्तानि सर्वाणि वनानि स्युः कलौ युगे ।।
न भूपाः शासितारश्च ग्रामोपान्ते वसेदतः ।। १०९ ।।
ग्रामाश्च नगरादेशास्तथारण्य-वनानि च ।।
क्षितीशरक्षितान्येव सर्वेषां फलदानिहि ।। ११० ।।
प्रथमं भूपतेस्तस्मात्कृत्यं शंसेद्द्विजाग्रजाः ।।
योगं वाऽरण्यवासं वा कुर्वीत तदनुज्ञया ।। १११ ।।
सुत्रामा-ऽनल-वायूनां यमस्येन्दोर्विवस्वतः ।।
ईशं-वित्तेशयोर्ब्रह्ममात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।। ११२ ।।
पारत्रिकं तु यत्किञ्चिद्यत्किञ्चिदैहिकं तथा ।।
नृपाज्ञया द्विजातीनां तत्सर्वं सिध्यति ध्रुवम् ।। ११३ ।।
नृपतेः प्रथमं तस्मात् साधोर्यज्ञादिकं द्विजः ।।
रक्षार्थं कथयित्वा तु यथा कार्यं समापयेत् ।। ११४ ।।
धेनुः पूर्वं वसिष्ठस्य ह्यासीद्दुर्वाससोऽपि च ।।
वनवासाश्रमस्थस्य वह्निकार्याय तां श्रयेत् ।। ११५ ।।
फलस्नेहा यदा न स्युः कालवैगुण्यतो द्विजाः ।।
तदा गोदुग्ध-सर्पिभ्यामग्निकार्यं समापयेत् ।। ११६ ।।
तथा सर्वेषु कालेषु तथा सर्वाश्रमेषु च ।।
गोदुग्धादि पवित्रं स्यात्सर्वकार्येषु सत्तमाः ।। ११७ ।।
वनवासिषु सर्वेषु भिक्षां कुर्याद्वनाश्रमी ।।
तदा सर्वं प्रकुर्वीत पितृदेवार्चनादिकम् ।। ११८ ।।

---

१. A. reads ग्रामप्रवासादिकं चरेत् for जलाग्न्याकाशमाश्रयेत्. २. C. reads °पक्ष° for °पक्व°. ३. A. reads निवसेद्गह्वरं वनम्; while B. D. E. read निवासं गह्वरं वनम्. ४. A. C. D. read इन्द्र° for ईश.° ५. A. reads दैविकं for ऐहिकं. B. D. E. and F. too read the same. ६. D. reads वनवासाय for वह्निकार्याय.

अष्टौ भुञ्जीत वा ग्रासान् ग्रामादाहृत्य यत्नवान् ॥
वासनासंक्षयं गच्छेदनिलाशः प्रागुदीचिकः ॥ ११९ ॥

विधाय विप्रो वनवासधर्मान् सर्वानिमानुक्तविधिक्रमेण ॥
स शोध्य पापानि वपुर्विशोध्य ब्रह्माधिगच्छेत्परमं द्विजेन्द्राः ॥१२०॥

आश्रमत्रयधर्मान्वा चरित्वा प्राक् द्विजास्ततः ॥
द्वयस्य वा ततः पश्चाच्चतुर्थाश्रममाचरेत् ॥ १२० ॥

द्विजाग्रजो यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः ॥
उपरामस्तथाक्षाणां क्षैण्यं कामस्य सद्द्विजाः ॥ १२१ ॥

समीक्ष्य पुत्रं पौत्रं वा दृष्ट्वा वा दुहितुः सुतम् ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् कृत्वा यज्ञान्विधानतः ॥ १२२ ॥

निश्चयं मनसः कृत्वा चतुर्थाश्रममाविशेत् ॥
प्राजापत्यां विधायेष्टिं वनाद्वा सद्मनोऽपि वा ॥ १२३ ॥

समस्तदक्षिणायुक्तान् सर्ववेदांस्ततश्च तान् ॥
अग्नीनात्मनि चारोप्य दण्डान् विधिवदाहरेत् ॥ १२४ ॥

किञ्चिद्भेदं समास्थाय तद्धर्मेण च वर्तयेत् ॥
वाङ्-मनः-कायदण्डाश्च तथा सत्वादयो गुणाः ॥ १२५ ॥

त्रयोऽपि नियता यस्य स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥
कमण्डल्वक्षमाला च भिक्षापात्रमथापरम् ॥ १२६ ॥

काषायवासः कौपीनं कार्यार्थं वस्त्रमेव वा ॥
शिखा यज्ञोपवीतं च दण्डानां त्रितयं तथा ॥ १२७ ॥

त्रिकालं विधिवत्स्नानं भिक्षया चैकभोजनम् ॥
शुद्धैकवृत्तिविप्रेषु सत्कर्मनिरतेषु च ॥ १२८ ॥

भिक्षाचर्या यतेः प्रोक्ता व्रतचर्या तथैव च ॥
असम्भाषश्च शूद्रेण तथा च शिल्पि-कारुभिः ॥ १२९ ॥

अवक्तृत्वं तथा स्त्रीभिः कृत्यमेतद्यतेः स्मृतम् ॥
न कदम्बकसंरोधो नित्यमेकान्तशीलता ॥ १३० ॥

सदैव प्राणसंरोधः सदैवाध्यात्मचिन्तनम् ॥
मृद्वेणुदार्वलाब्वश्ममयं पात्रं यतेः स्मृतम् ॥ १३१ ॥

---

१. A. and D. read आसमासं क्षयं गच्छेदनिला° for वासनासंक्षयं गच्छेद-निला.° २. A. reads उपरतिं for उपरामः. ३. Only A. reads समास्थाप्य for समास्थाय. ४. C. and E. read वनचर्या for व्रतचर्या.

शुद्धिरद्भिरमीषां तु गोवालैश्चावघर्षणम् ॥
न दण्डैर्न च दण्डेन विना वा तेन वा तथा ॥ १३२ ॥
मोक्षावाप्तिर्भवेत्पुंसां किंत्वस्याध्यात्मचिन्तनात् ॥
समत्वं सुख-दुःखेषु तथा विद्वेष-रागयोः ॥ १३३ ॥
आत्मान्ययोः समानत्वमजस्रं चात्मचिन्तनम् ॥ १३४ ॥
यतिभिस्त्रिभिरेकत्र द्वाभ्यां पञ्चभिरेव वा ॥
न स्थातव्यं कदाचित्स्युस्तिष्ठन्तो नाशमाप्नुयुः ॥ १३५ ॥
बहुत्वं यत्र भिक्षूणां वार्तास्तत्र विचित्रकाः ॥
स्नेह-पैशून्य-मात्सर्यं भिक्षूणां नृपतेरपि ॥ १३६ ॥
तस्मादेकान्तशीलेन भवितव्यं तपोर्थिना ॥
आत्माभ्यासरतेनैव ब्रह्मप्राप्त्यभिलाषुकः ॥ १३७ ॥
त्रिदण्डग्रहणादेव यतित्वं नैव जायते ॥
अध्यात्मयोगयुक्तस्य ब्रह्मावाप्तिर्भवेद्यतः ॥
जितेन्द्रियो हि दण्डार्हो युवा न स्यात्तथा सरुक् ॥ १३८ ॥
युवा नीरुक् तथा भिक्षुरात्मबुद्धिप्रदूषकः ॥
भिक्षुर्गेहे वसन्यत्र कामार्तोऽन्योऽभिगच्छति ॥ १३९ ॥
तत्संगमनार्थं वृक्षान्वै सह तेनैव पातयेत् ॥
एकरात्रं तु निवसेद्भिक्षुर्यस्य गृहाङ्गणे ॥ १४० ॥
तस्य वै तारयेत्पूर्वान् विंशतिं पितृमातृतः ॥
भिक्षुर्यस्यान्नभुक् ब्रह्मयोगाभ्यासरतो भवेत् ॥ १४१ ॥
परिणामश्च योगेन कृतकृत्यो गृही भवेत् ॥
निर्ममो निरहङ्कारः सर्वसहः प्रलब्धधीः ॥ १४२ ॥
ब्रह्मण्यात्मनि गोमायौ मुनौ म्लेच्छे च तुल्यदृक् ॥
चिह्नानि धात्रा कथितानि धत्ते वर्तेत यो वै विहितेन भिक्षुः ॥
योऽध्यात्मवेदी सततं जिताक्षः स ब्रह्मकाये गमनं करोति ॥ १४३ ॥
वनस्थ-भिक्षुधर्मान्वै यानुवाच पराशरः ॥
यथावदभिधायैतान् वक्ष्याम्याश्रमभेदकान् ॥ १४४ ॥

इति वानप्रस्थ-भिक्षुधर्माः ।

---

१. E. and F. read अवकर्षणम् for अवघर्षणम्. २. A. reads °रतेनैव for °रतश्चैव. ३. A. reads °स्तिमभीप्सता for °स्त्वभिकाङ्क्षुकः. ४. A. reads स त्यजति वृक्षान्वै for तस्य वै तारयेत्पूर्वान्. ५. B. reads वीणायां for गोमायौ.

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि भेदमाश्रमसम्भवम् ॥
ब्रह्मचर्यादिकानां तु याथातथ्यं निबोधत ॥ १४५ ॥

चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदो दृष्टो मनीषिभिः ॥
प्रत्येकशो वदाम्येनं श्रुणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ १४६ ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥
एतद्भेदान् प्रवक्ष्यामि श्रुणुध्वं पापनाशनम् ॥ १४७ ॥

चतुर्धा ब्रह्मचारी स्याद्गायत्रो वैधसस्तथा ॥
प्राजापत्यो बृहश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥

अक्षारलवणाशी स्यात् गायत्र्यभ्यासतत्परः[1] ॥
वर्तते भिक्षया[2] नित्यं गायत्रोऽयं प्रकीर्तितः ॥ १४९ ॥

चतुर्धा द्वादशाब्दानि योऽधीयानश्चतुःश्रुतीः ॥
भिक्षया ब्रह्मचर्येण तिष्ठेत्[3] ब्राह्मः स उच्यते ॥ १५० ॥

गुरोर्वा गुरुपुत्रस्य तत्पत्न्या वापि सन्निधौ ॥
यो वसेदभ्यसन् ज्ञानं[4] ब्रह्मचारी स नैष्ठिकः ॥ १५१ ॥

ऋतुकालाभिगामी सन् परस्त्रीं पर्व वर्जयन् ॥
वेदानध्येति भिक्षाभुक् प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥ १५२ ॥

गृहस्थस्तु चतुर्भेदो वार्ता-शालीनवृत्तिकौ[5] ॥
यायावरस्तथा वान्यो घोरसन्यासिकस्तथा ॥ १५३ ॥

कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यैः कुर्वन् सर्वाः क्रिया द्विजः ॥
विहितैरात्मविद्यैश्च वार्तावृत्तिः स उच्यते ॥ १५४ ॥

ददात्यध्येति यजते याजयेन्न च पाठयेत् ॥
कुर्यात्कर्मा[6]प्रतिग्राही शालीनो ध्यानकृद्[7]द्विजः ॥ १५५ ॥

उक्तः सन् कारयेदन्यांक्रियां कुर्यात्प्रतिग्रहम्[8] ॥
पाठयेच्च तथात्मानं यायावरः स उच्यते ॥ १५६ ॥

तिष्ठेद्यश्च शिलोञ्छाभ्यामुद्धृताग्निश्च उच्यते ॥
आत्मविद्य क्रियाः कुर्यात् घोरसंन्यासिकः स्मृतः ॥ १५७ ॥

---

१. C. reads °सकृत परम् for °भ्यासतत्परः. २. C. reads क्षमया for भिक्षया. ३. C. reads तेव्वभ्यात्म्यं तदुच्यते, for तिष्ठेत् ब्राह्मः स उच्यते. ४. C. reads °शास्त्रसज्ञानं for °दभ्यसन् ज्ञानं. ५. C. reads मतः शालीन-तीव्रकौ for वार्ता-शालीनवृत्तिकौ. ६. C. reads कर्मा° for कर्मा.° ७. A. reads ऽध्यात्मकृद् for ध्यानकृत्. ८. C. reads प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहम्.

वानप्रस्थश्चतुर्भेदो वैखानस उदुम्बरः ॥
वालखिल्यो वनेवासी तल्लक्षणमथोच्यते ॥ १५८ ॥

फलैर्मूलैरकृष्टाग्नैरग्निकर्म वने वसन् ॥
कुर्यात्पञ्चमहायज्ञान् स वैखानस आत्मवित् ॥ १५९ ॥

प्रातर्दृष्टदिगानीतैर्फलाकृष्टाशनेन्धनैः ॥
उदुम्बरो मतो ज्ञानी पञ्चयज्ञाग्निकर्मकृत् ॥ १६० ॥

चतुरो न्यासकृदग्निकार्यं कुर्वन्वने वसन् ॥
फलस्नेहैर्वनोत्थैश्च बहुभिःश्रुतिचोदितैः ॥ १६१ ॥

उद्धृत्य परिपूताग्निस्तथाऽयाचितवृत्तिकः ॥
फलैर्वन्यैर्वनोत्थैश्च फेनपः पञ्चयज्ञकृत् ॥ १६२ ॥

वनस्थो वालखिल्यो यो धत्ते वल्कलचीवरम् ॥
अग्निकार्यकृदात्मज्ञ ऊर्जान्ते संचितं त्यजन् ॥ १६३ ॥

चतुर्भेदः परिव्राट् स्यात् कुटीचक-बहूदकौ ॥
हंसाः परमहंसाश्च वक्ष्यन्ते ते पृथक् पृथक् ॥ १६४ ॥

पुत्रस्य भ्रातृपुत्रस्य भ्रातृ-दौहित्रयोरपि ॥
तदुपान्तकुटीस्थो यः स भैक्ष्यवृत्तिभुक् द्विजः ॥ १६५ ॥

प्रतिचर्याकृतःसोऽपि यो वासःपूतवारिपः ॥
तथा त्रिदण्डभृत् शान्त आत्मज्ञः स कुटीचकः ॥ १६६ ॥

ज्ञेयो बहूदको नाम यः पवित्रितपादुकः ॥
शिक्यासनोपवीतानि धातुकाषायवस्त्रभृत् ॥ १६७ ॥

साधुवृत्तिर्द्विजौकस्तु भिक्षाभुगात्मचिन्तकः ॥
बहूदकस्त्वयं ज्ञेयो यः परिव्राट् त्रिदण्डभृत् ॥ १६८ ॥

---

१. A. B. D. E. F. read फेनपो वा for वनेवासी. २. A. B. D. E. and F. read °दिष्टा° for °दृष्ट.° ३. C. reads, लब्धैः फलैर्वन्यफलैः. ४. C. reads परिभूताग्नि for परिपूताग्निः. ५. C. reads वैचित्तवृत्तिकः for ऽयाचितवृत्तिकः. ६. C. reads वसेत् for धत्ते. ७. C. reads this line thus:—

तदुपान्तः कुटीस्थो वा भैक्ष्यं वृत्तिभुक् द्विजः ।.

८. A. reads—

प्रतिचार्यकृतस्तेयी यो वस्त्रपूतवारिपः ।.

एकदण्डधरा हंसा शिखोपवीतधारिणः ॥
वार्याधारकराः शान्ता भूतानामभयङ्कराः ॥ १६९ ॥
वसन्त्येकक्षपां ग्रामे नगरे पञ्चशर्वरीः ॥
कर्षयन्तो व्रतैर्देहमात्मज्ञानरताः सदा ॥ १७० ॥
एकदण्डधरा मुण्डा कन्था-कौपीनवाससः ॥
अव्यक्तलिङ्गिनोऽव्यक्ता सर्वदैव च मौनिनः ॥ १७१ ॥
शिखादिरहिताः शान्ता उन्मत्तवेषधारिणः ॥
भग्न-शून्यामरौकःसु वासिनो ब्रह्मचिन्तकाः ॥ १७२ ॥
एते परमहंसा वै नैष्ठिका ब्रह्मभिक्षवः ॥
उक्तास्तद्व्रतभेदश्चैरात्मनः प्रार्थनाकराः ॥ १७३ ॥

यो ब्रह्मचर्यव्रतचारिभेदो भेदो गृहस्थस्य तथैव यश्च ॥
योऽरण्यवासिद्विजकर्मभेदो यतेस्तथा नैष्ठिकमुक्तिभेदाः ॥ १७४ ।

चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदमुक्त्वा पराशरः ॥
अथाब्रवीत् द्विजा योगं श्रुणुध्वं पापनाशनम् ॥ १७५ ॥
मुमुक्षवो विरज्यन्ते देहाद्गेहाद्दितो यथा ॥
शरीरज्ञास्तथा प्राहुः परब्रह्मलयंगमाः ॥ १ ॥
ख-वाय्वग्न्यंबु-धात्रीभिरारब्धमाशुनाशि च ॥
तन्मुख्यगुणसंयुक्तं तत्पञ्चाक्षालयं त्यजेत् ॥ २ ॥
शुक्र-शोणितसंयोगात्स्त्रीकोष्ठपाकसम्भवम् ॥
दुःखेन दशभिर्मासैर्व्यायतं भूरिदोहदैः ॥ ३ ॥
जनन्या दौहदाभावे गर्भस्थस्यापि दुःखिताः ॥
अत्यन्तं जायमानस्य योनियन्त्रनिपीडनात् ॥ ४ ॥

---

१. A. reads वार्याधानकराः; while C. and E. read वार्याचारकराः for वार्याधारकराः. २. A. B. C. read अभयप्रदाः for अभयङ्कराः. ३. C. reads सर्वशः for °शर्वरीः. ४. C. मर्षयन्तो for कर्षयन्तो. ५. C. reads अत्यन्त° for अव्यक्त.° ६. C. reads प्रार्थनापराः for प्रार्थनाकराः. ७. C. reads this whole line thus:--

हिरण्यवासो द्विजकर्मभेदो ह्युक्तो मयासीद्द्विजभिक्षुभेदः ॥.

८. B. C. D. E. F. read देहाद्दितो for गेहाद्दितो. ९. B. and E. read °पाप° for °पाक°. १०. C. reads व्यापितं; while A. and E. read व्यायितं for व्यायतं. ११. B. reads जनन्या दौर्हृदभावे; while C. reads जनन्यादौ गृहाभावे for जनन्या दोहदाभावे.

जातस्य बालरोगाद्यैर्योगिनीग्रहदोषतः ॥
देहिनः सर्वदा दुःखं दंतजन्मादिकैर्ग्रहैः ॥ ५ ॥
एवं बाल्ये महद्दुःखं कौमार्ये यौवनेऽपि च ॥
स्त्रिया विनापि सार्धं वा दारिद्र्यैश्वर्ययोरपि ॥ ६ ॥
क्षुत्तृड्भ्यां प्रथमे न्स्तरक्षणाद्यैर्द्वितीयके ॥
वृद्धत्वे चानयोर्दुःखं तस्माद्दुःखमयं वपुः ॥ ८ ॥
मांसेन लेपितं बद्धं स्नायुभिः कुल्यसञ्चयम् ॥
मेदोमेहनसम्पूर्णं कफ-पित्त-वसाश्रयम् ॥ ९ ॥
अमेध्यपूर्णं भस्त्रावत्सर्वं वै सर्वदाशुचि ॥
मृत्स्नया स्नान गन्धाद्यैर्निर्गन्धि क्रियते बहिः ॥ १० ॥
दुर्गन्धं सर्वरन्ध्रेषु स्वघ्राणोद्वेगकारकम् ॥
सततं स्रवतेऽमेध्यं किं देहस्योच्यते शुभम् ॥ ११ ॥
यद्दग्धं भवेन्मृत्स्ना दग्धं भस्मत्वमाप्नुयात् ॥
मृतस्य दृश्यते किञ्चित् तृष्णाकोपरतस्य तु ॥ १२ ॥
क इहोत्पद्यते विद्वान् को वेह म्रियते पुनः ॥
यन्त्रोपममिदं धीमान् वायुत्यक्तं मृतं भवेत् ॥ १३ ॥
पृथगात्मा पृथक् स्वान्तं पृथक् खानि दशापि च ॥
पृथक् पृथक् च भूतानि पृथक् तेषां गुणोत्करः ॥ १४ ॥
पृथक् प्राणादिवायुश्च तद्वृत्तिश्च पृथक् पृथक् ॥
पृथक् पृथगिति ह्येतत् शरीरं किमिहोच्यते ॥ १५ ॥
आरम्भकाणि यान्येव तेषु यान्ति तदंशकाः ॥
आत्मा चान्यद्वाप्नोति यातनीयं पुनर्वपुः ॥ १६ ॥

---

१. B. and E. read हत° for दन्त°; while C. reads पूजा° for दन्त°
२. A. reads कामात्तयौवने and B. मन्मथायौवने for कौमार्ये यौवने
३. A. B. E. read बालं for बद्धं. ४. B. reads मीढ° for मेदो°
५. B. and E. read अमेध्यपूर्णभस्त्रावत् and अमेध्यपूर्णे वस्त्रावत् respectively; while C. reads अमेध्यपूर्णसस्रावं for अमेध्यपूर्णं भस्त्रावत्. ६. B. and E. read तृष्णायाः and C. reads तृप्सायाः. ७. C. D. read °कोपरि तस्य च for °कोपरतस्य तु. ८. Only C. reads दशानि for दशापि. ९. B. reads गुणोत्तरः for गुणोत्करः. १०. C. reads.

अन्यद्वाप्यवाप्नोति याति वीर्यं पुनर्वपुः ।;

while B. E. read पावनीयं for यातनीयं.

यः पश्येत् शृणुयाज्जिघ्रेत् स्वदेद्भियात्स्मरेद्वदेत् ॥
स्वप्याद्य जागृयाद्गच्छेद्भिन्द्यात् गायेत् जपेत् पठेत् ॥ १७ ॥
गृह्णीयादर्पयेद्द्याज्जायेत जनयेदपि ॥
सोऽस्ति कश्चित्परो देहाद्यो देहीति निगद्यते ॥ १८ ॥
नैकश्चेत्स्यान्न देहेऽस्मिन् प्रत्यभिज्ञा कथं भवेत ॥
एकदृक्-दृष्टिरूपस्य पुनरन्येन पश्यतः ॥ १९ ॥
अद्राक्षं यदहं वस्तु तदेवैतत्स्पृशाम्यथ ॥
यथाऽस्प्राक्षं च पश्यामि प्रतीतिर्यस्य जायते ॥ २० ॥
दर्शन-स्पर्शनाभ्यां च ग्रहणादेकवस्तुनः ॥
अस्ति ह्यात्मा परो देहात्तथा देहास्ति कश्चन ॥ २१ ॥
गृहीं च गृहमध्यस्थो भग्नं किंचित्समाचरेत् ॥
देहे क्षतादिसंरोहात्तथा देहास्ति कश्चन ॥ २२ ॥
ज्ञानयोगफलेनायं कर्मयोगफलेन च ॥
स एव भुज्यते कुर्वन् उद्देशो तस्य तार्यते ॥ २३ ॥
तार्यते कर्मणा चायं बध्यते कर्मणापि च ॥
उभयथापि नैवार्थं प्रत्यक्षं दृश्यते द्विजाः ॥ २४ ॥
मायावित्वं च मूकत्वमतिरिक्तांगता क्रमात् ॥
अवाक्त्वं धान्यहर्तॄणां पैशून्ये पूतिनासिता ॥ २५ ॥
भरतो वर्णकैश्चित्रैः स्वदेहं चित्रयेद्यथा ॥
कुर्वन्नानाविधं कर्म तथात्मा कर्मजास्तनूः ॥ २६ ॥

---

१. C. reads मांतस्य शृणुयात्पाद स्पर्शे जिघ्रेत्स्वादेद्वदेत्. २. C. reads भयात्, and यतेत वा, respectively for भिन्द्यात् and जपेत् पठेत्. ३. A. reads यस्तथा for अर्पयेत्; while C. reads this line thus—

गृण्हीयाद्यथाऽन्यस्य जायेत स नयेदपि ।.

४. D. reads नवे देहे for न देहेऽस्मिन्. ५. E. F. read दृष्टरूपस्य for दृष्टिरूपस्य. B. D. also read the same. ६. E. reads अद्राक्यं for अद्राक्षं. ७. B. and E. read सुशाम्यथ for स्पृशाम्यथ. ८. B. E. both read यथापक्षं for यथाऽस्प्राक्षं. ९. A. reads युज्यते for भुज्यते. B. D. E. F. also read as A., but C. reads पुज्यते for युज्यते. १०. Only A. reads निर्देशो for उद्देशो. ११. C. reads वार्यते for तार्यते; while D. reads तीर्यते for तार्यते. १२. B. C. both read बाध्यते for बध्यते. १३. A. reads अर्त्रं for अत्र. १४. B. reads तथा कर्मप्रजास्तनूः for तथात्मा कर्मजास्तनूः; while C. reads तथात्मा कर्मजस्ततनुम्.

जरायुजाण्डजादीनि वपूंषि योऽग्रहोत्रिजैः ॥
कर्मभिर्वर्णभेदैश्च चित्तदेगित्यरुग्युतः ॥ २७ ॥
बधिर-क्लीब-निःस्वा-ऽन्धा जायन्ते पुरुषाधमाः ॥
निरेनसः पुनर्भूत्वा विद्वद्विप्रकुलेषु च ॥ २८ ॥
महाकुलेषु चान्येषु जायन्ते लक्षणान्विताः ॥
धनवन्तः प्रजावन्तो विद्यावन्तो यशस्विनः ॥ २९ ॥
रूप-सौभाग्यसंयुक्ताः सर्वेषामुपकारकाः ॥
ब्रह्माभ्यासरताः शान्ताः षट्कर्मनिरतास्तथा ॥ ३० ॥
पञ्चयज्ञकृतो नित्यमग्निष्टोमादिषु स्थिताः ॥
द्विजोपास्तिकरा नित्यं गुर्वाचार्यादिपूजकाः ॥ ३१ ॥
चतुराश्रमधर्माणां सेविनः समदर्शिनः ॥
गुणैः सर्वैः समायुक्तास्तेजस्विनो जनप्रियाः ॥ ३२ ॥
एवंभूताश्च ये विप्रास्तेषां विष्णुः सदान्तिके ॥
विष्णुश्च सर्वदैवत्यस्तस्माद्विष्णुमना भवेत् ॥ ३३ ॥
देवतार्चाकृतां नित्यं गुरूपास्तिकृतां तथा ॥
ब्रह्मैवाभ्यसतां सम्यक् ब्रह्मसान्निध्यमिष्यते ॥ ३४ ॥
उपास्य तत्सदा ब्रह्म यावत्साधकतां वहेत् ॥
बह्वाभ्यासाद्विदित्वा यत्संसरेन्नेह मानवः ॥ ३५ ॥
वदन्ति ब्रह्मवेत्तारो ब्रह्माभ्यासमनेकशः ॥
ब्रह्मापि द्विविधं धीमन्नपरं परमेव च ॥ ३६ ॥
समत्वं परमं ब्रह्म शब्दब्रह्मेति कीर्तितम् ॥
प्रणवाख्यं त्रिरूपं तत्प्रागेव हि विशेषतः ॥ ३७ ॥

---

१. Only C. reads चित्र° for चित्त.° २. B. reads नीरेतसः for निरेनसः. E. D. also the same; while C. निरतः स पुनर्भूत्वा. ३. A. D. C. E. read वेदवन्तो for विद्यावन्तो. ४. A. C. D. read नयनप्रियाः for उपकारकाः. ५. B. E. and F. read °वर्णानां for °धर्माणां. ६. C. reads कथिताः for सेविनः. ७. A. C. D. read द्विजप्रियाः or जनप्रियाः. ८. C. reads विष्णुमयो for विष्णुमनाः. ९. C. reads आचामतां for अभ्यसतां. १०. A. reads बहूपायात्, and C. reads बहुपापात्. D. and F. read as A.; ११. B. reads संस्मरन् for संसरेत्. १२. B. C. read वेदेशे for °वेत्तारो. १३. D. reads °न्यास° for °भ्यास°. १४. C. reads समात्वं for समत्वं. १५. B. C. E. and F. read विरूपं for त्रिरूपं. १६. B. D. E. F. read प्रागेव for प्रायेव.

प्राणायामैस्तदभ्यस्य पूरकाद्यैश्च वायुभिः ॥
पूरक-कुम्भकौ वायू रेचकस्तु तृतीयकः[1] ॥ ३८ ॥
येन व्यावर्तते वायुर्नासाग्रान्निःसरेद्वहिः ॥
पूरयेत् श्वासयोगेन पूरकं तद्विदो विदुः[2] ॥ ३९ ॥
आपूर्य निश्चलीकृत्य यःकश्चिद्धार्यते निलः ॥
श्वासयोगं वदन्त्येनं कवयः कुम्भकं त्विति ॥
ब्रह्मध्यानसमायुक्तं वायुं यो न बहिर्नयेत् ॥ ४० ॥
कुम्भकः पवनः स स्याद्यो बहिर्नैव मुच्यते ॥
रेचकं तद्विदुस्तज्ज्ञा रेच्यते यः शनैः शनैः ॥ ४१ ॥
न वेगाद्रेचयेद्वायुं सर्वथा विघ्नभाग् भवेत्[3] ॥
मोचयेन्मन्दमन्दं तु बहिः स्यात्कुम्भितो यथा ॥ ४२ ॥
नासाग्रस्थितपाणिस्तु सशिरश्चालनक्षमम्[4] ॥
अनिलं रेचयेद्योगी न मन्दं नातिवेगतः ॥ ४३ ॥
न ज्ञायतेऽनिलो यस्य निःसरन् नासिकाग्रतः ॥
यस्यास्ते कुम्भितोऽजस्रं प्राणयोगी[5] स उच्यते ॥ ४४ ॥
दीर्घायुस्त्वं परं ज्ञानं[6] समस्ता योगसिद्धयः ॥
देहे तस्याऽवतिष्ठन्ति प्राणो येन[7] वशीकृतः ॥ ४५ ॥
यत्र तिष्ठति जीवःस्यान्निःसृतेमृत उच्यते ॥
स किन्न धार्यते प्राणो ब्रम्हास्ति[8] सति यत्र तु ॥ ४६ ॥
प्राण एवायमात्मास्ते प्राणो देहस्य वाहकः ॥
शरीरान्निःसृते प्राणे नात्मा विग्रहवाहकः[9] ॥ ४७ ॥
देहं त्यक्त्वा यदा जीवो बहिराकाशमास्थितः ॥
तदा निर्विषयो वायुर्भवेदत्र न संशयः ॥ ४८ ॥

---

१. C. reads द्वितीयकः for तृतीयकः. २. A. reads:—

श्वासयोगेन तं प्राहुः पूरकं तद्विदोऽनिलम् ।.

३. B. reads निर्गतो भयात् for विघ्नभाग्भवेत्; D. E. and F. also read as B.; ४. A. reads स स्मीषश्चानलक्षमम्, B. स्वच्छयेश्चानलक्षमम्, C. सशिखं चालनक्षयम्, D. सशिखश्चालनं क्षमम् and E. सस्कोषिच्चलनक्षमम् all for स शिरश्चालनक्षमम्. ५. B. and E. read प्राणयागी for प्राणयोगी. ६. Only A. reads ज्ञत्यं for ज्ञानं. ७. C. reads प्राणायाम° for प्राणो येन. ८. F. reads प्राणान् ब्रम्हा तिष्ठति यत्र तु for प्राणो ब्रम्हास्ति: स हि यत्र तु. ९. B. D. E. read निग्रह° for विग्रह°.

तदा स सर्वदेहेषु नासाग्रमास्थितः शिवः ॥
प्रत्यक्षः सर्वभूतानां तिष्ठते न च लक्ष्यते ॥ ४९ ॥

यदा न श्वसते वायुस्तदा निष्फलमुच्यते ॥
नाभिसंस्थं तु विज्ञाय जन्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ५० ॥

देहस्थः सर्वसत्वानां स जीवति शृणोति च ॥
धर्माधर्मैरवष्टब्धो देहे देहे व्यवस्थितः ॥ ५१ ॥

स हृत्पंकजसंस्थस्तु अध ऊर्ध्वं प्रधावति ॥
धर्माधर्ममहापाशैर्गृहीतःसन् प्रवर्तते ॥ ५२ ॥

ऊर्ध्वमुच्छ्वसते यावत्प्राणाख्यस्तु समीरणः ॥
तावत्प्राणस्तु विज्ञेयो यावन्नासाग्रमास्थितः ॥ ५३ ॥

अत्रस्थं निष्कलं ब्रह्म यावन्न श्वसिति द्विज ॥
श्वासेन हि समायोगादाकाशात्पुनरागतः ॥ ५५ ॥

नासारन्ध्रसमालीनस्तदा निष्फलमुच्यते ॥
स जीव इति विख्यातः स विष्णुः स महेश्वरः ॥ ५६ ॥

ध्यातव्या देवतास्तत्र क्रमेण पूरकादिषु ॥
विष्णु-ब्रह्मेश्वरास्तेषु स्थानेषु स्थानविद्विजैः ॥ ५७ ॥

नीलपङ्कजवत् श्याममासीनं नाभिमध्यतः ॥
महात्मानं चतुर्बाहुं पूरके तु हरिं स्मरेत् ॥ ५८ ॥

हृत्पद्मे कुम्भके ध्यायेत् ब्रह्माणं पङ्कजासनम् ॥
रक्तेन्दीवरवर्णाभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ ५९ ॥

रेचके शङ्करं ध्यायेल्ललाटस्थं त्रिशूलिनम् ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं संसारार्णवतारकम् ॥ ६० ॥

एवं श्वसनसंरोधाद्देवतात्रयचिन्तनात् ॥
अग्नि-वाय्वंभसंयोगादन्तरं शुध्यते त्रिभिः ॥ ६१ ॥

---

१. A. reads नि.कलम् for निष्कलम्. F. also reads as A.; २. B. and E. read महापाशैर्गृहीतःसन्प्रवर्तते for °रवष्टब्धो देहेदेहे व्यवस्थितः. ३. B. E. read सकृत्पंकज° for स हृत्पंकज.° ४. B. reads निष्फलं for निष्कलं. ५. Only B. and E. read स जीवति इति ख्यातः for स जीव इति विख्यातः. ६. A. reads ध्यानकृत्° for स्थानवित्° and B. ध्यानेषु विधिवत् for स्थानेषु स्थानवित्°; while C. reads स्थावरा for स्थानवित्°. E. reads the same as B.

निरोधाद्भवद्वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम् ॥
इति त्रिदेवतायोगात् शुद्ध्यतेऽन्तः पुनर्द्विजाः ॥ ६२ ॥

व्याहृतिप्रणवोपेताः प्राणायामास्तु षोडश ॥
अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ ६३ ॥

प्रातरह्नि च सायं च पूरकं ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
रेचकेन तृतीयेन प्राप्नुयात्परमं पदम् ॥ ६४ ॥

न प्राणेनाप्यपानेन वायुं वेगेन रेचयेत् ॥
प्रागुक्तेन प्रयोगेण मोचयेत्प्राणसंयमी ॥ ६५ ॥

शरीरं च शिरोग्रीवा विद्वान् पाणी च पद्भ्यम् ॥
सर्वाङ्गं निश्चलं धार्यमापूर्यसर्वनाडिकाः ॥ ६६ ॥

संवृत्याङ्गानि सर्वाणि कूर्मवद्ध्यानकृद्द्विजः ॥
बद्धासनोऽचलाङ्गस्तु कुर्याद्सुनिरोधनम् ॥ ६७ ॥

कृत्वा सुसंयमं विद्वान्विधिवत्समुपस्पृशेत् ॥
अन्तरं शुध्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥ ६८ ॥

इत्युक्तः प्राणसंरोधो देवतात्रयसंयुतः ॥
त्रिमात्रः प्रणवस्तत्र ध्यातव्यः सर्वयोगिभिः ॥ ६९ ॥

स्मर्यमाणस्य यातस्य विश्रान्तिःस्याद्मातृके ॥
तत्परं निष्कलं ज्ञानं तद्विदुर्ब्रह्मचिन्तकाः ॥ ७० ॥

मृदुमध्यान्तसत्वाच्च स्थूलसूक्ष्मानुभावतः ॥
त्रिविधं प्राणसंरोधं विदुस्तत्त्ववेदिनः ॥ ७१ ॥

क्रियमाणो विशेषेण प्रत्याहारोऽयमुच्यते ॥
सर्वं प्रागुक्तमेवास्य विशेषं तु निबोधत ॥ ७२ ॥

---

१. C. reads भवन्ति for व्याहृति°. २. A. B. D. E. and F. read अहश्च for अन्हि च. ३. B. reads उज्वलाङ्गः for अचलाङ्गः. E. also reads the same. ४. C. reads सुसंचयं for सुसंयमं and विधित्सुः for विधिवत् respectively. ५. A. reads अमात्रिके for अमातृके. ६. C. and D. read निष्फलं for निष्कलं. ७. B. D. E. and F. read—

मृदुमध्यस्थसत्वाच्च स्थूललक्ष्यानुभावतः ।;

while C. reads °मध्योत्तमत्वाच्च for मध्यान्तसत्वाच्च.

बाह्यं वायुं यथोत्थाप्य आकृष्य यच्छनैः शनैः ॥
निरुन्ध्याद्विधिवद्योगी प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७३ ॥

व्याहृत्याऽभिमुखीकृत्य खानि यत्र निरुध्य च ॥
चिन्तयेन्निश्चलीकृत्य प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७४ ॥

प्राणाद्या वायवः स्थूलाः सङ्कल्पाद्यास्तथाऽणवः ॥
निरोद्धव्या दशाप्येते प्राणसंयमकारिभिः ॥ ७५ ॥

वायुरेकोऽपि देहस्थः क्रियाभेदेन भिद्यते ॥
प्रकर्षेणासमन्ताच्च नयनादिक्रियाः स्मृताः ॥ ७६ ॥

भविष्या-ऽतीतकालेभ्यः कर्मभ्यश्चाशुसंयमी ॥
सर्वानिलांस्तथा खानि निरुध्यैकत्र धारयेत् ॥
स धीमान्वेदविद्विद्वान् स योगी ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥

स्थानं द्विजन्मा विधिवत्त्वजस्रमभ्यस्य संयाति विधेःपरस्य ॥
पराशरोक्तैर्बहुभिःप्रकारैरुक्तो विधिः प्राणनिरोधनस्य ॥ ७८ ॥

प्रत्याहारो विशेषस्तु प्रोक्तस्तस्यैव वित्तमाः ॥
यदभ्यस्याप्नुयाद्ब्रह्म सर्वदानंदमव्ययम् ॥ ८० ॥

एतैस्तु पुनरावृत्तिः कदाचिदिह दृश्यते ॥
संसृतिं नाप्नुयाद्येन शक्तिसूनुस्तदब्रवीत् ॥ ८१ ॥

उक्तस्तु संयमः पूर्वं त्रिविधो मलनाशनः ॥
निबोधत चतुर्थं तु ध्यानं प्रणववेधसः ॥ ८२ ॥

विधिवत्प्रणवध्यानमेकचित्तस्तु योऽभ्यसेत् ॥
ब्रह्माभ्येति स मुक्तात्मा स योगी योगिनां वरः ॥ ८३ ॥

---

१. A. reads यथोत्साहं for यथोत्थाप्य. B. E. and F. also read the same. २. Only F. reads व्याहृत्यभिमुखोऽन्यत्र for व्याहृत्याऽभिमुखीकृत्य ३. Only C. reads प्राणाद्यवयवाः for प्राणाद्या वायवः. ४. C. reads सुवायवः for तथाऽणवः. ५. A. reads दशास्वेते and D. तथाप्येते for दशाप्येते; while C. reads दृशोऽप्येते. ६. C. reads न यानादि° for नयनादि°. ७. B. and E. read अनुसंयमी and F. reads आत्मसंयमी for शुसंयमी; while C. reads अस्तु संयमी. ८. B. E. read नितान्तं for अजस्रं. ९. B. reads संस्मृतं, and C. संस्मृतिं for संसृतिं. १०. Only C. reads विधिहीनो हि नाशनः for त्रिविधो मलनाशनः.

तद्ध्यानमसुसंरोधस्तुर्यं सम्यगिहोच्यते ॥
तदन्यथानपेक्षं च चित्तक्षेपविवर्जितम् ॥ ८४ ॥
चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदमुक्त्वा पराशरः ॥
अथाब्रवीद्द्विजा योगं शृणुध्वं पापनाशनम् ॥ ८५ ॥
तच्छान्तं निर्मलं शुद्धं ध्यातव्यं हृत्सरोरुहे ॥
तद्ध्येयं तद्वरेण्यं च बीजं मुक्तेस्तदुच्यते ॥ ८६ ॥
सञ्चित्य व्याहृतीः सप्त प्रणवाद्यास्तदन्तकाः ॥
सम्यगुक्तमिदं ध्यात्वा परब्रह्मणि योजयेत् ॥ ८७ ॥
हुतभुक् पवनो जीवस्त्रयोऽप्येते हृदि स्थिताः ॥
एतत्सर्वं तु चैकत्र संस्मरेत् ध्यानकृद्द्विजः ॥ ८८ ॥
ॐकारवर्त्मनालेन उद्धृत्योपरि योजयेत् ॥
योजयेत्सर्वमप्येतत्सिद्धयोगो स उच्यते ॥ ८९ ॥
शून्यभूतस्तु यत्प्राणः श्वासं जीवेति संज्ञितम् ॥
यस्मादुत्पद्यते श्वासः पुनस्तत्र निवेशयेत् ॥ ९० ॥
आद्यं तं प्रणवं विद्वान् घटाकाशवदभ्यसेत् ॥ ९१ ॥
स पश्येन्निर्मलं शुद्धं पुरुषं तमसंशयम् ॥
अन्तर्वक्त्रो बहिः सर्पन् त्सर्पवत्कुण्डलाकृतिः ॥ ९२ ॥
ध्यातव्यः प्रणवस्तत्र मध्यगं धाम संस्मरेत् ॥
स मात्रां स च बिन्दुश्च तदेव परमं पदम् ॥ ९३ ॥
तदभ्यस्यं हि तज्ज्ञात्वा स तस्मिन्नेव लीयते ॥
प्रथमं प्रणवो ऽव्यक्तः त्र्यक्षरः परमाक्षरः ॥
सर्वज्ञत्वमवाप्नोति प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ९४ ॥

१. B. E. F. read तदन्यार्थानपेक्षं for तदन्यथानपेक्षं. २. This whole verse is not mentioned in A. C. D. and F.; ३. B. E. read ओंकारवर्त्मना तेन; while C. reads ओंकारावर्तनालेन for ओंकारवर्त्मनालेन. ४. C. reads हासजीवितसंज्ञितम्. ५. C. reads निर्गलं for निर्मलं. ६. B. E. and F. read मध्यमं for मध्यगं. ७. A. reads स धामात्मा C. reads स ध्यातात्मा, for समात्रा स. ८. B. and E. read तदर्थस्य for तदभ्यस्यं and D. तदभ्यसन्. ९. B. reads प्रथमाक्षरः for परमाक्षरः. १०. C. reads हृज्ज्ञस्त्वमन्यदाप्नोति for सर्वज्ञत्वमवाप्नोति.

पञ्चमं तु पदं विद्वान् तत्सार्धमवतिष्ठते[1] ॥
नादबिन्दुसमभ्यासात् प्राप्नुयात्परमं पदम् ॥ ९५ ॥
पदं प्राप्य निवर्तन्ते धाम्ने[2] स्वं स्वान्तमेव च ॥
सर्वेऽप्यमातृका[3] वर्णाः पुनस्तत्र विशन्ति च ॥ ९६ ॥
वर्णात्मा सन्नवर्णस्तु स्वरूपस्तवर्णजीवनम् ॥
न दीर्घं नापि ह्रस्वं च न घोषं नाप्यघोषवत् ॥ ९७ ॥
न विसर्गं न तद्धीनं[4] नानुस्वारविपर्ययः ॥
हृद्याकाशनिविष्टं यदचलत्वं प्रयाति चेत् ॥ ९८ ॥
ज्ञानयोगे त्रिषष्टिर्वै बिभ्रतीत्यक्षराणि[5] तु ॥
तत्पदं योगिभिर्ध्येयं व्योम यस्य तु मध्यगम् ॥ ९९ ॥
व्योमान्तं सततं ध्येयमनंताकाशमव्ययम् ॥
चिन्तयामो वयं यद्वै धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १०० ॥
एतद्ब्रह्म त्रयीरूपमेतद्वर्गस्त्रयीमयम् ॥
एषा सा परमा मुक्तिर्गत्वा यां न निवर्तते ॥ १०१ ॥

आदाय चापं प्रणवं च बाणं सन्धाय चात्मानमवेक्ष्य लक्ष्यम् ॥
स तद्विधि तत्र निवेश्य[6] योगी प्राप्नोति नित्यं[7] स तु मुक्तिकामः[8] ॥ १०२ ॥
उद्देशतः[9] किञ्चिदथादि विद्वन् ध्यानं [10]विधेयं तत्ध्वनि पूर्वकस्य ॥
सर्वं विधानं विधिवच्च सम्यक् वक्तुं समर्थो विधिरेव चास्य ॥ १०३ ॥

इति बृहत्पराशरे प्रणवध्यानविधिः ॥

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधानं ध्यानकर्मणाम् ॥
नानामतोदितं[11] कार्यं परब्रह्मातिकारकम् ॥ १०४ ॥

---

१. A. C. D. F. read तन्मूर्धन्यवतिष्ठते for तत्सार्धमवतिष्ठते. २. A. reads भास्यश्चान्त्यमेव च, and B. यदि for पदं, C. यत्प्राप्य न for पदं प्राप्य and F. यदि प्राप्य निवर्तन्ते भास्यः स्वान्तमेव च, ३. C. reads सर्वेभ्यो for सर्वेऽप्य° ४. A. reads लब्धानं for तद्धीनं. ५. A. reads भवन्ति for बिभ्रति. B. D. and F. also read as A.; while E. reads बिभर्ति for the original. ६. A. reads विविश्य; while C. reads प्रविश्य for निवेश्य. ७. A. B. D. E. F. read योगी for नित्यं. ८. A. D. F. read °धाम for °कामः. ९. A. D. F. read उद्देश्यतः for उद्देशतः; while C. उद्देशेन for उद्देशतः. १०. B. D C. E. and F. read विधेयं for विधेयत्. ११. B. D. E. F. read °विध्युदितं for °मतोदितं.

कर्मात्मकस्त्विह प्रोक्तः कः परात्मा परं च किम् ॥
वक्ष्यमाणमिदं विप्राः श्रुणुध्वं भक्तितत्पराः ॥ १०५ ॥
स्वीयेन कर्मणा येषां शरीरग्रहणं भवेत् ॥
कर्मात्मानस्त उच्यन्ते निर्गता परमात्मनः ॥ १०६ ॥
यं न स्पृशन्ति दुःखाद्यास्तथा सत्वादयो गुणाः[1] ॥
कादाचित्कं न कर्मास्ति[2] परमात्मा ततः परम् ॥ १०७ ॥
निष्ठा-नाशौ न विद्येते गुणा यं न स्पृशन्ति हि ॥
अजःसन् कथमेतस्मिल्लोके जातो[3]ऽभिधीयते ॥ १०८ ॥
स्वात्मानमेव चात्मानं वेष्टयेत्कोशकारवत् ॥
कर्मणैव प्रजातस्तु बाह्यस्वार्थविमोहितः ॥ १०९ ॥
तस्माद्विवर्जयेत्[4]कर्म स्वर्गादेरपि साधकम् ॥
संसरेत्[5]स्वर्गतः कर्मक्षये स तु पुनर्यतः ॥ ११० ॥
सीमैषा परमा विद्वन् ब्रह्मणः[6] पात-मोक्षयोः ॥
कर्मस्थानमियं धात्री कृतमत्रोपभुज्यते ॥ १११ ॥
वैदिकः कर्मयोगश्च दिवोऽप्यावर्तकः स तु ॥
योनेंद्वावृत्तिकृत्तं च[7] ज्ञानयोगमतोऽभ्यसेत् ॥ ११२ ॥
हृदि निःसृतनाडीनां सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥
तन्मध्यावस्थितं तेजः शशिप्रभं विभाति यत् ॥ ११३ ॥
तन्मध्यमण्डले ह्यात्मा विधूमाचलदीपवत् ॥
स ज्ञातव्यो विदित्वा तं संसरेन्न[8] पुनर्यतः ॥ ११४ ॥
पुटीभूतमधोवक्त्रं तत्स्हृत्पद्मं व्यवस्थितम् ॥
नाभ्युत्थोदानवातेन[9] कृत्वोर्ध्वास्यं[10] विकासयेत् ॥ ११५ ॥

---

१. A. B. E. and F. read सुखादयो for सत्वादयो; while C. reads ससत्वया. २. C. reads कदाचित् केन कर्माणि for कादाचित्कं न कर्मास्ति. ३. Only C. reads लोकपालो° for लोके जातो°. ४. F. reads विसर्जयेत् for विवर्जयेत्. ५. B. reads संस्मरेत् for संसरेत्, but F. reads संसारं. ६. C. reads ब्राह्मण्यः पाश-मोक्षयोः for ब्रह्मणः पात-मोक्षयोः. ७. B. D. E. F. read आवृत्ति ?त्वञ्च for आवृत्तिकृत्तं च. ८. B. reads संस्मरन् for संसरेत्. ९. B. and F. read नाभ्युत्सादन° for नाभ्युत्थोदान.° १०. B. E. read कृत्वा ऊर्ध्वो for कृत्वा चास्यं. in C. The two lines are read thus:—

भूरिभुवमधोवक्त्रं तद्ध्यातव्यं व्यवस्थितम्
नानुच्छेदेन वातेन कृत्वांशुस्य विकासयेत् ॥.

चिकास्य तस्य मध्यस्थमचलं दीपशिखेव तत् ॥
तदूर्ध्वं निःसरच्छुभ्रं सूक्ष्मं तत्तु विचिन्तयेत् ॥ ११६ ॥
ललनाद्वारनिर्गच्छन्योगी मूर्ध्नि तु चिन्तयेत् ॥
तावत्तु चिन्तयेद्यावन्निरालम्बत्वमृच्छति ॥ ११७ ॥
निरालम्बं यदा ध्यानं कुर्वाणो निश्चलो भवेत् ॥
तदा तदुच्यते ब्रह्म स योगी ब्रह्मवित्तमः ॥ ११९ ॥
तत्पदं च पदातीतं तत्प्राप्तो मुक्त उच्यते ॥
इति ध्यानं विधातव्यं मुक्तिकृत्सद्भिर्द्विजाः ॥ १२० ॥
भूतानामात्मभूतस्य तानि सम्यक् प्रपश्यतः ॥
विमुह्यन्त्यमेरा मार्गे पदं किमपदस्य तु ॥ १२१ ॥
यो न तिष्ठति नो याति न किञ्चित्सर्व एव यः ॥
अवाग्यो वाङ्मयो यश्च सकलश्रुतिरश्रुतिः ॥ १२३ ॥
योऽप्यन्तिके दवीयांश्च योऽस्ति नास्ति स्वरूपकः ॥
यस्य तत्वस्य संवित्तिः स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १२४ ॥
यस्तु सर्वाणि भूतानि पश्यत्यात्मगतानि तु ॥
आत्मानं तेषु सर्वेषु ततो यो न विरज्यते ॥ १२५ ॥
सर्वभूतात्मभूतात्मा यत्र पश्यति धीमतिः ॥
शोक-मोहौ च किं तस्य ह्येकत्वमनुपश्यतः ॥ १२६ ॥
समाताद्युत्तमादिर्यन्मन्त्र-ब्राह्मणयोर्द्विजाः ॥
ॐ खं ब्रह्मेति चाम्नायो दर्शकस्त्वेषं वेधसः ॥ १२७ ॥
आत्मज्ञाने बहूपाया उक्तास्तद्धि मनीषिभिः ॥
तैस्तैः सर्वैः स मन्तव्यो ज्ञातव्यश्चोपदेशतः ॥ १२८ ॥
न वेदैर्ज्ञेयता तस्य न शास्त्रैर्बहुभिः श्रुतैः ॥
न यज्ञैर्न जपैर्होमैः शौचैर्वाग्मितयापि च ॥ १२९ ॥

---

१. Only B. and E. read चलदीप° for अचलं दीप.° २. C. reads कुन्तयोगी for योगी मूर्ध्नि. ३. A. B. D. E. and F. read कुर्वतो for कुर्वाणो. ४. Only F. reads °प्राप्तो for °प्राप्तौ. ५. B. reads °स्यपरे for °स्त्यमरा. ६. B. and E. read अवाग्मी for अवाग्यो. ७. A. reads सर्वश्रुतिषु वै श्रुतिः and C. reads सर्वश्रुतिप्रचोदितः for सकलश्रुतिरश्रुतिः. ८. C. reads यस्येदं न ममेति for यस्य तत्वस्य संवित्तिः. ९. D. reads चाम्ना यो for चाम्नायो. १०. B. and E. read दर्शक-श्चेति; while C. D. and F. read दर्शकस्त्वेक° for दर्शकस्त्वेष. ११. The two lines are not mentioned in C.

गुरूपदेशतो भक्त्या सम्यगभ्यासतस्तथा ॥
ज्ञातव्यः परमात्मैवं भक्तिकृत्तत्परेण च ॥ १३० ॥
ध्यानज्ञानस्य तन्त्रकेर्यत्र विश्रमते मनः ॥
तदेवोपादिशेत्तस्य वस्तु ज्ञानोपदेशकम् ॥ १३१ ॥
मनो यस्य निषण्णं तु जायते यत्र वस्तुनि ॥
स तु ध्यायेत्तदेवेति यावत्स्यात्ध्यानसन्ततिः ॥ १३२ ॥
तत्र ध्याने तु संलग्ने हरावात्मनि वा पुनः ॥
ध्यानं योजयते योगी तं निरालम्बतां नयेत् ॥ १३३ ॥
योगशास्त्रेषु यत्प्रोक्तं रहस्यारण्यकेषु च ॥
तत्तथोपदिशेद्ध्यानं ध्यायेदपि तथैव च ॥ १३४ ॥
प्रवदन्त्यन्यथा केचित् शुभादिभेदतस्त्वतः ॥
त्रैविध्यं विदुषो विद्वन् सिद्धिदं च परापरम् ॥ १३५ ॥
चित्तजं श्रुतिजं भाव्यं भावनाभवमेव च ॥
त्रैविद्यमात्मना सिध्येद्योगाभ्यासफलप्रदम् ॥ १३६ ॥
आत्मशक्तिः शिवश्चेति चैतन्यमिति संज्ञितम् ॥
उत्तरोत्तरवैशिष्ट्याद्योगाभ्यासः प्रवर्तते ॥ १३७ ॥
स एको निश्चलीभूतकर्मात्मा यमुपार्जितः ॥
न बिभेति स एकाकी परेषां जायते भयम् ॥ १३८ ॥
तदेवं गतिभिर्ब्रह्मध्यानं यस्यास्ति योगिनः ॥
स विशोत्तमजं शान्तं कदाचित्संसरेन्न तु ॥ १३९ ॥

---

१. C. reads भक्ति कृत्वा परेण च for भक्तिकृत्तत्परेण च. २. B. and F. read ध्याता ज्ञानस्य, and D. reads ध्यानाज्ज्ञातश्च; while F. ध्यानाद्धानस्य for ध्यानज्ञानस्य. ३. B. C. E. read विषण्णं for निषण्णं. ४. A. and D. read ज्ञायते for जायते. ५. Only A. reads सा for स्यात्. ६. A. D. F. read नियोजयेत् for योजयते. ७. A. reads वातादि° for शुभादि°; while D. reads श्रुतादि° for शुभादि.° ८. A. reads विविदुस्त्वपरे परम् and C. reads विद्धि तत्त्वं परम्परम्. ९. A. B. E. and F. read श्रुतिजं वाग्जं चिन्ताजं. and D. reads श्रुतिजं वाय चिन्ताजं. १०. E. reads °स्तव° for °भव°. ११. A. C. D. read आत्मविज्ञुपैतत् for आत्मना सिद्ध्येत्. १२. A. C. D. read संस्थितम् for संज्ञितम् १३. A. C. D. read यत्र योजितः for यमुपार्जितः. १४. A. C. D. read भयं वै जायतेऽन्यतः for परेषां जायते भयम्. १५. C. reads संविस्तोत्तम् for स विशोत्तम्. १६. A. D. E. and F. read संस्मरेत् for संसरेत्.

त्र्यम्बकश्च चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुः परेश्वरः ॥
एक एव महेशो वै तजैस्त्रिधेति कीर्त्यते ॥ १४० ॥
नाभिमध्यस्थितं विद्धि वस्तु विद्वन् सुनिर्मलम् ॥
रविवद्भ्राजमानं तु काशद्रश्मिगणैर्द्विज ॥ १४१ ॥
चिन्तयेत् हृदि मध्यस्थं दीप्तिमत्सूर्यमण्डलम् ॥
तस्य मध्यगतः सोमो वह्निश्चन्द्रशिखो महान् ॥ १४२ ॥
तन्मध्ये तु परं सूक्ष्मं तद्ध्यायेद्योगमात्मनः ॥
तन्मध्ये चिन्तयेदेतद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ १४३ ॥
बिन्दुमध्यगतो नादो नादमध्यगतो ध्वनिः ॥
ध्वनिमध्यगतस्तारस्तारमध्यगतोऽशुमान् ॥ १४४ ॥
तस्य मध्यगतं ब्रह्म शान्तं तस्य तु मध्यगम् ॥
परं पदं तु यच्छान्तं सम्यग्व्याहृत्य योजयेत् ॥ १४५ ॥
जीवात्मा कायमध्यस्थस्तत्रापि देहवर्जितः ॥
वक्त्र-नासापुटस्थस्तु भुञ्जीत विषयान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
इत्येतद्ध्यानमार्गं तु वदन्ति कवयो द्विजाः ॥
केचिदन्येऽन्यथा ब्रूयू रूपं ब्रह्मविदो विधेः ॥ १४७ ॥
न नामापि हि दुःखस्य शर्म यत्र निरन्तरम् ॥
ब्रह्मणो रूपमानन्दं तन्मुक्तावुपलभ्यते ॥ १४८ ॥
सर्वव्यापी य एकस्तु यश्चानन्तश्च भावुकः ॥
स मन्तव्योऽमरो ह्यात्मा सर्वं व्याप्य च यः स्थितः ॥ १४९ ॥
एकं व्योम यथानैकं गृहाद्यैरुपलक्ष्यते ॥
एको ह्यात्मा तथानैको जलागारेषु सूर्यवत् ॥ १५० ॥
विश्वरूपो मणिर्यद्वत् वर्णान् गृह्णात्यनेकशः ॥
उपाधितस्तथात्मैको नानादेहेषु कर्मतः ॥ १५१ ॥
कला-काष्ठादिरूपेण वर्तमानादिभेदकृत् ॥
एकः कालो यथा नाना तथात्मैकोऽप्यनेकधा ॥ १५२ ॥

---

१. A. reads सं तु and C. विज्ञानं तु ज्ञानं D. विज्ञानेन for वस्तु विद्वन्. २. A. C. D. F. read उद्धृत्य for व्याहृत्य. ३. C. reads विदुः for विधेः. ४. C. reads तन्मुक्तं रूपमुच्यते. ५. A. B. C. D. E. read भावकः for भावुकः. ६. A. C. D. F. read जलाधारेषु for जलागारेषु. ७. A. C. D. F. read तद्वत् for यद्वत्. ८. C. reads उपाधिस्थस्तथा चैको for उपाधितस्तथात्मैको. ऋ९. B. and E. read °वादिह कर्मतः for °देहेषु. कर्मतः.

देहमध्यस्थितं देवं यो न ध्यायति मूढधीः ॥
सोऽर्ककलब्धं मधु त्यक्त्वा क्लेशायाज्ञो गिरिं व्रजेत् ॥ १५३ ॥
यस्तीर्थयानं जप-यज्ञ-होमान् कुर्यान्नपुष्मान् न च वेत्ति विष्णुम् ॥
स मांसपिण्डं परिहृत्य दूरादज्ञः प्रधावेदधिरुह्य पृष्ठम् ॥ १५४ ॥
सम्भ्राम्यते विधिवशात्करणोग्रचक्रे
पापेन कुम्भ इव धातृवरेण नूनम् ॥
आरोप्य स्वार्थधृतदण्डमुखेन पूर्णे
हृत्पद्मसंस्थशिवतत्वमतिप्रहीणः ॥ १५५ ॥
द्वौ मार्गावात्मनो ज्ञेयौ ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः ॥
अभियाति विदित्वा यौ सायुज्यं परवेधसः ॥ १५६ ॥
विद्वन् धूमादिरेको वै द्वितीयस्त्वर्चिरादिकः ॥
प्रत्येतव्यौ प्रयत्नेन यत्प्रतीतिर्न जायते ॥ १५७ ॥
धूमः क्षपाऽसितः पक्षो दक्षिणायनमेव च ॥
लोकःपित्र्यश्च सोमश्च मातरिश्वानुकर्षणम् ॥ १५८ ॥
यथा धातृक्रमादेते सम्भवन्ति समाश्रिताः ॥
अर्चिर्दिनं सितः पक्षस्तथाचैवोत्तरायणम् ॥ १५९ ॥
देवलोकस्तथा सूर्यो विद्युतश्च क्रमादिमान् ॥
मानसाः पुरुषा यान्ति जानन्तो ब्रह्मलोकताम् ॥ १६० ॥
यत्र याताः पुनर्नेहं संसरन्ति द्विजाः क्वचित् ॥
मार्गद्वयमिदं धीमन्मन्तव्यं सततं द्विजैः ॥ १६१ ॥
ज्ञानेन येन विज्ञातुर्ज्ञान-मोक्षौ च सिध्यतः ॥
गृहारण्यस्थ-भिक्षूणां त्रयाणामपि धीमताम् ॥ १६२ ॥
ज्ञानमभ्यस्यमानं तु तथा दहति संसृतिम् ॥
ज्ञानं समानमेतद्धै इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ १६३ ॥

---

१. A. C. D. F. read सोऽर्ककलब्धं for सोऽकूलब्धं. २. B. reads क्लेशायत्तो and E. reads क्लेशायज्ञो for क्लेशायाज्ञो. ३. C. reads सतु वैष्णवः स्यात् for नच वेत्ति विष्णुम्. ४. D. reads प्रधावेच्च तरुपृष्ठे; while C. reads प्रभावेच्च वरिष्ठपृष्ठे for प्रधावेदधिरुह्य पृष्ठम्. ५. F. reads सम्प्राप्यते for सम्भ्राम्यते. ६. B. D. E. and F. read साम्राज्यं for सायुज्यं. ७. C. reads अचिराडिकः for अर्चिरादिकः. ८. C. reads यत्र देवौ प्रतीतव्यौ for प्रत्येतव्यौ प्रयत्नेन. ९. B. D. E. read °वर्षणम् for °कर्षणम्. १०. C. reads देहं for नेह. ११. A. D. F. C. °नाक° for °ज्ञान.°

यथा दहति चैधांसि समिद्धम्बाशुशुक्षणिः ॥
तस्मान्मार्गद्वयेनापि आत्मा श्रेयो द्विजोत्तमैः ॥ १६४ ॥
ये न जानन्ति ते यान्ति दन्दशूकादियोनिषु ॥
यत्र गत्वा कृमित्वं वा कीटत्वमथ वाऽऽप्नुयुः ॥ १६५ ॥
एताभ्योऽप्यधमास्वेव जायन्ते ते कुयोनिषु ॥
विद्याविद्ये च मन्तव्ये ते हेतू स्वर्गमोक्षयोः ॥ १६६ ॥
विद्या मोक्षप्रदा च स्यादविद्या मृत्युजन्मकृत् ॥
ज्ञानयोगस्तथा कर्म विद्याविद्ये स्मृते बुधैः ॥ १६७ ॥
अपवर्गाय द्वे चापि कर्म कृत्वा निवेदयेत् ॥
कर्मापि क्रियमाणं वै निरपेक्षं तु मोक्षकृत् ॥ १६८ ॥
विष्णवे गुरवे वापि कर्म कृत्वा निवेदयेत् ॥
आत्मनः फलमिच्छंस्तु यत्कर्म कुरुते नरः ॥
तेनैव वाञ्छितप्राप्तिस्तेनान्यन्नोपजायते ॥
हरिर्वा नित्यमभ्यस्यः सर्वभावेन सद्विजैः ॥
तदभ्यासादवाप्नोति मृत्यौ दृष्टे हरिस्मृतिम् ॥ १६९ ॥
एक एव हि स ध्येयो यत्परं नास्ति किञ्चन ॥
विराट् सम्राट् महानेष सदा ध्येयो जितेन्द्रियैः ॥ १७० ॥
महान्तं पुरुषं देवं रविरूपं तमःपरम् ॥
ब्रम्हवित्सोऽतिमृत्युं वै प्रयात्येवानिवर्तकम् ॥ १७१ ॥
एष एव नृणां पन्था ब्रम्हा वै यमुपासते ॥
ये ये जन्मस्वनेकेषु विधिवच्चैकचेतसः ॥ १७२ ॥
न भक्त्या नापि योगेन नाभ्यासैर्नैकजन्मना ॥
ब्रम्हाप्तिर्जायते पुंसां किन्तु स्याज्ञूरिजन्मभिः ॥ १७३ ॥
यद्देवा सन्तताभ्यासान्न ब्रम्ह प्रतिपेदिरे ॥
तन्मनुष्यैः कथं प्राप्यमेकेनैव च जन्मना ॥ १७४ ॥

---

१. A. reads पतंगत्वं for यत्र गत्वा. B. also the same, but C. reads पन्नगत्वं. २. A. reads वैतृणां, B. द्वे वापि and C. वै नृणां. ३. A. C. D. read निविष्टपाव च for कृत्वा निवेदयेत्. ४. A. reads देवं रविरूपमतः परम्, B. देवं विरूपं तमसः परम् and C. वेद हृदि रूपमतः परम् for देवं रविरूपं तमःपरम्. ५. A. reads सा for स्यात्.

ज्ञानाभ्यासैर्न तद्ब्रह्म कृतैर्दंभस्वरूपकैः ॥
न प्राप्यते परं ब्रह्म न चाप्यासनमुद्रया ॥ १७५ ॥
बहुभिः किमुपायैस्तु प्रोक्तैर्वा ग्रन्थविस्तरैः ॥
एकमेवाभ्यसेत्तत्वं येन चित्ते वसेद्धरिः ॥ १७६ ॥
एकैव भावशुद्धिस्तु यथा स्यात्क्रियते तथा ॥
अन्यत्कुर्यान्मनस्त्वन्यद्विरुद्धमिति सर्वथा ॥ १७७ ॥
भावः स्वर्गाय मोक्षाय नरकायापि स स्मृतः ॥
तस्मात्तं शोधयेद्यत्नाच्छुचिःस्याद्भावशुद्धितः ॥ १७८ ॥
एकस्याः पुत्र-भर्तारौ हृदयोपरि योषितः ॥
भिन्नभावौ भवेतां तौ भावमेवं विशोधयेत् ॥ १७९ ॥
परिष्वक्तो नरो नार्या ह्लादमेति यथा युवा ॥
तल्पस्थोऽपि सकामां तां भावहीनो न कामयेत् ॥ १८० ॥
एको भावो हरौ कार्यो यथाऽसौ निश्चलो भवेत् ॥
तद्बुध्या पञ्चतां गच्छन् स्वर्गं मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १८१ ॥
त्यक्त्वापि विविधान् भोगान् तपस्तप्त्वातिदुष्करम् ॥
मृत्युकाले मतिर्या स्यात्तां गतिं याति मानवः ॥ १८२ ॥

योऽगप्रयोगः कथितः समासात्ध्यानस्य मार्गो बहुधाऽभ्यधायि ॥
योऽभ्यस्यमानस्तु भवेद्विधानात् ब्रह्मातिकृच्छ्रश्च तथा द्विजानाम् ॥१८३॥

प्रत्याहारश्च योगश्च ध्यानं विस्तरतस्तथा ॥
उक्तं द्विजहितार्थाय ब्रह्मावाप्तिकरं तथा ॥ १८४ ॥
अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्नादः क्षणः स्यात्तद्द्वयं त्रुटिः ॥
द्वाभ्यां चैव लवस्ताभ्यां निमेषोऽपि लवद्वयम् ॥ १८५ ॥
तैःपञ्चदशभिः काष्ठा ताश्च त्रिंशत्कला स्मृता ॥
द्वाविंशतित्रिभागस्तु घटिकेति प्रकीर्तितः ॥ १८६ ॥
तद्द्वयं च मुहूर्तःस्यात्तत्त्रिंशत्तु क्षपा-दिनम् ॥
तत्पञ्चदशकं पक्षस्तद्द्वयं मास उच्यते ॥ १८७ ॥

---

१. B. and E. read देवस्वरूपकैः for दंभस्वरूपकैः. २. B. and E. read प्राप्तैः for प्रोक्तैः. ३. A. C. F. read क्रियतां for क्रियते. ४. C. reads भार्याः संल्हादयति यौवनम् and F. नार्या साल्हादयाति यौवनः for ल्हादमेति यथा युवा, ५. B. reads °रस्य प्रयतं, E. and F. read °रस्व नियतं for °कृच्छ्रश्च तथा. ६. B. reads त्रुटि° for लव° and तद्द्वयम् for लवद्वयम् respectively. ७. A. B. D. E. and F. read तद्विंशति° for द्वाविंशति.° ८. C. reads त्रुटिका for घटिका.

तद्द्वयं ऋतुरित्युक्तं तद्द्वयं काल उच्यते ॥
तत्सार्धमयनं प्रोक्तं तद्द्वयं वत्सरस्तथा ॥ १८८ ॥
पञ्चभिस्तैर्युगं प्रोक्तं तद्द्वादशकषष्टिकम् ॥
षष्टिकःषष्टिगुणितो शाकपतेर्युगमुच्यते ॥ १८९ ॥
तद्द्वयं तु कलिःप्रोक्तस्तद्द्वयं द्वापरो भवेत् ॥
कलित्रयेण त्रेता स्यात्कृतःकलिचतुष्टयम् ॥ १९० ॥
षष्टिघ्नःसोऽपि कालैःप्रजानाथयुगः स्मृतः ॥ १९१ ॥
कलिभिर्दशभिर्ब्रह्मन्! चतुर्युगमिति स्मृतम् ॥
चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहःकल्प उच्यते ॥ १९२ ॥
अष्टयुगा भवेत्सन्ध्या सायंसन्ध्या च तावती ॥
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिति स्मृतम् ॥ १९३ ॥
मन्वन्तरद्वयेनेह शक्रपातः प्रकीर्तितः ॥
एतन्मानेन वर्षाणां शतं ब्रह्मक्षयः स्मृतः ॥ १९४ ॥
ब्रह्मक्षयशतेनापि विष्णोरेकमहर्भवेत् ॥
एतद्दिवसमानेन शतवर्षेण तत्क्षयः ॥ १९५ ॥
तत्क्षयस्त्रिगुणोष्टाभी रुद्रस्य त्रुटिरुच्यते ॥
एवमाब्दिकमानेन प्रयातेऽब्दशते द्विजाः ॥
रुद्रश्चात्मनि लीयेत[1] निष्कलंकं निरामयम् ॥ १९६ ॥
निष्प्रकम्पं जगत् व्योम व्योमातीतं परं पदम्[2] ॥
तन्निदिध्यासस्[3]संशुध्या स तत्रैव विलीयते ॥ १९७ ॥
परम्पराणां परमं विचिन्त्य[4] परात्परं दिष्टपदादतीतम्[5] ॥
क्षणादिकालं क्रमशोऽब्दमेवं[6] प्रयाति तं तत्पदमव्ययं च ॥ १९८ ॥
तमात्मरूपं परमव्ययं च विश्वेश्वरं [illegible]भरं प्रपद्ये ॥
शान्तिं च गत्वा विधिमां च योगी प्रयाति तद्वै पदमव्ययं च ॥ १९९ ॥

---

१. C. reads this line thus:—

रुद्रस्यात्मनि लीयंते भूतभौतिकसंचयाः ।

२. B. reads—

लब्धं यथानेन परं पदं तत्तद्ध्यानयोगात्स तु तत्र लीयते ।

This line is mentioned excess in C. ३. A. F. read तत्पदध्यान° for तन्निदिध्यास.° ४. C. स्वचिन्त्यं for विचिन्त्य. D. F. also read the same. ५. D. read ब्याष्टपदादतीतम् for दिष्टपदादतीतम्. ६. C. reads ऽप्रमत्तः for ऽब्दमेव; while D. ऽथ मत्वा and F. reads ऽष्टमेव.

कालज्ञानेन योगोऽयं योगिभिर्ध्यानकारिभिः ॥
मुमुक्षुभिःसदा ज्ञेयं निरालम्बं परं पदम् ॥ २०१ ॥

पराशरोदितं शास्त्रं चतुर्वर्णाश्रमाय च ॥
वेदितव्यं प्रयत्नेन सदा ध्येयं द्विजातिभिः ॥ २०२ ॥

दश द्वादश चाष्टौ वा सप्त षट् पंच वा त्रयः ॥
दैविके पैतृके वापि श्लोकाःश्राव्या द्विजातिभिः ॥ २०३ ॥

श्रावयिष्यति यः श्राद्धे ब्राम्हणान्भक्तितत्परः ॥
प्राश्यन्ति पितरस्तस्य तृप्तिं वै शाश्वतीं द्विजाः ॥ २०५ ॥

य इदं शृणुयाद्वापि श्रावयेत्पाठयेदपि ॥
स प्रध्वस्ततमस्तोमो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ २०६ ॥

त्रिभिःश्लोकसहस्रैस्तु त्रिभिर्वृत्तशतैरपि ॥
पराशरोदितं धर्मशास्त्रं प्रोवाच सुव्रतः ॥ २०७ ॥

नमोऽस्तु याज्ञवल्क्याय मनवे विष्णवे नमः ॥
गौतमाय वसिष्ठाय नमः पाराशराय च ॥ २०८ ॥

इति श्री बृहत्पाराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
योगनिरूपणो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ इति बृहत्पराशरस्मृतिः समाप्ता ॥

१. C. reads °जनाश्रेरन् for °श्रमाय च. २. C. reads नव for त्रयः.
३. C. reads °समस्तैनाः for °तमस्तोमो; also D. and F. read the same.

BOMBAY SANSKRIT & PRAKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Prof. S. R. Bhandarkar, M.A., and Prof. V. S. Ghate, M.A.

	Rs.	a.	p
Âpastambîya Dharmasûtra, Part I., with Critical Notes and Index and various Readings of the Hiranyakeśi Dharmasûtra by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 44) ..	1	6	0
„ „ Part II., containing extracts from Haradatta's Commentary called Ujjvalâ by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 50) ...	1	2	0
Âtharvaṇa Upanishads and Commentaries, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 40) ...	1	4	0
Bhatti-Kâvya with Mallinâtha's Commentary. Vol. I., by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 56)	9	0	0
„ „ Vol. II., by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 57)... ...	6	0	0
Concordance to the Principal Upanishads and Bhagavadgîtâ, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 39)	4	0	0
Dasákumâracharita of Daṇḍin, Part I., with Critical Notes, etc., by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 10)—*Under revision.*			
„ „ Part II., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 42)	0	8	0
Deśînâmamâlâ, Part I., Text and Critical Notes, by Prof. Pischel and Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 17).			

	Rs.	a.	p.
Ekâvali of Vidyâdhara, with the Commentary, Tarala, of Mallinâtha, and Critical Notes, etc., by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 63) ...	14	0	0
Gaüḍavaho, by Vâkpati, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S, No. 34)	3	0	0
Hand-book to Ṛigveda, Part I., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 41)	1	8	0
" " Part II., by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 43)	2	8	0
Harshacharita, by Dr. A. A. Führer, Text and Comm. (B. S. S. No. 66)	2	0	0
Hitopadeśa of Nârâyaṇa, by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 33)	0	14	0
Hymns from the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson and S. R. Bhandarkar, M. A. (B. S. S. No. 36)	2	4	0
Hymns from the Ṛigveda (Second Selection), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 58)	4	0	0
Kâdambarî, Vol. I. (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)	2	0	0
" Vol. II. (Introduction and Notes) by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)	4	8	0
Kîrti-Kaumudî, by A. V. Kathavate, B.A. (B. S. S. No. 25) *Copy-right restored to the Editor* ...			
Kumârapâla-Charita, by S. P. Pandit, M.A., (B. S. S. No. 60)	8	8	0
Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I., Parts I., II, and III. (together), 2nd Edn., by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. Nos. 18-20)	4	8	0
Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I., Part II., by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 19).	1	0	0
Vol. I., Part III., by Dr. F. Kielhorn, (B. S. S. No. 20).	1	0	0
" " Vol. II., Parts I., II. and III. (together), 2nd Edn., by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. Nos. 21, 22 and 26)	9	0	0

	Rs.	a.	p.
Mahâbhâshya of Patañjali Vol. III. Parts I., II., and III. (together), 2nd Edn., by Dr. Kielhorn (B. S. S. No. 28-30)	9	0	0
Mahânârâyaṇa Upanishad, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No 35)	0	7	0
Mâlati-Mâdhava, with Critical Notes, etc., by Dr. R. G. Bhandarkar (B. S. S. No. 15), 2nd Edn.	4	4	0
Malavikâgnimitra, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S. No. 6), 2nd Edn.	2	2	0
Mrichchhakaṭika with two Commentaries and various Readings, by N. B. Godbole, B. A., (B. S. S. No. 52)	3	8	0
Mudrârâkshasa, with the Commentary of Dhuṇḍirâja, by K. T. Telang, M.A. (B. S. S. No. 27)—*Copy-right restored to the Editor*			
Naishkarmyasiddhi, with the Chandrikâ of Jñânottama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No 34), 2nd Edn.	2	8	0
Navasâhasâṅkacharita, Part I., by Paudit Vâmanshâstri Islâmpurkar (B. S. S. No. 53)... ...	1	10	0
Nîti and Vairâgya Satakas, with notes and extracts from two Commentaries, by K. T. Telang, M. A. (B. S. S. No. 11)—*Copyright restored to the Editor.*			
Nyâyakośa, by Mahâmahopâdhyâya Bhimâchârya Zaḷkikar. (B. S. S. No. 49)	6	0	0
Pañchatantra, Book I., with Notes, by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 4.)	0	6	0
,, Books II. and III. with Notes, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 3)	0	4	0
,, ,, IV. and V., with Notes, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 1)	0	4	0
Parâśara-Smṛiti, Vol. I., Part I., by Paudit Vâmanshâstri Islâmpurkar (B. S. S. No. 47)	2	2	0

	Rs.	a.	p.
Parâśara-Smriti, Vol. I., Part II., by Pandit Vamanshastri Islâmpurkar (B. S. S. No. 48)	2	0	0
,, ,, Vol. II., Part I., by Do. (B. S. S. No. 59)	4	0	0
,, ,, ,, Part II., by Do. (B. S. S. No. 64)	5	0	0
,, ,, Vol. III., Part I., by Do. (B. S. S. No 67)	4	8	0
Paribhâshenduśekhara, Part I., Text and various Readings, by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 2)	0	8	0
,, Part II., Translation and Notes, by Do. (Paribhâshâs 1-37) (B. S. S. No. 7)	0	8	0
,, Part II., Translation and Notes, by Do. (Paribhâshâs 38 to 69) (B. S. S. No. 9)	0	8	0
,, Part II., Translation and Notes, by Do. (Paribhâshâs 70 to 122), (B. S. S. No. 12)...	0	8	0
Pâtañjala-Sûtrâṇi, with the Scholium of Vyâsa and Vâchaspati's Commentary, by Mahâmahopâdhyâya Rajaram Shastri Bodas (B. S. S. No. 46)	1	10	0
Pratâparudrayaśobhûshaṇa of Vidyânâtha, by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 65)	11	0	0
Raghuvaṃśa, Part I. (Cantos i-vi), with Mallinâtha's Commentary and Notes, by S. P. Pandit, M.A. (B. S. S. No. 5)	1	8	0
,, Part II. (Cantos vii-xiii), with Mallinâtha's Commentary and Notes, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S. No. 8)...	0	12	0
,, Part III. (Cantos xiv-xix), with Mallinâtha's Commentary and Notes, by Do. (B. S. S. No. 13)	0	8	0
Râjataraṅgiṇî, Vol. I., by Pandit Durgâprasâda (B. S. S. No. 45)	1	8	0
,, Vol. II., by Do. (B. S. S. No. 51)	1	4	0

	Rs.	a.	p.
Râjataraṅgiṇî, Vol. III., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 54)	1	2	0
Rekhâgaṇita, Vol. I., by H. H. Dhruva, B. A., and K. P. Trivedi, B. A. (B. S. S. No. 61)	12	0	0
„ Vol. II., by Do. Do. (B. S. S. No. 62)	9	0	0
Śârṅgadharapaddhati, Vol. I., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 37)	3	0	0
Subhâshitâvali of Vallabhadeva, by Do. (B. S. S. No. 31)	2	8	0
Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara, by M. N. Dvivedi, B. A. (B. S. S. No. 32)—*Copyright restored to the Editor* ...			
Tarka-Saṃgraha, with two Commentaries and Notes, by Y. V. Athalye, M.A. (B. S. S. No. 55) ...			
Vâsishṭha Dharmaśâstra, by Dr. A. Führer (B. S. S. No. 23)	0	8	0
Vikramâṅkadevacharita, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 14)—*Copy-right restored to the Editor* ...			
Vikramorvaśîya, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. and B. R. Arte, M. A. (B. S. S. No. 16) 3rd Edn.	2	0	0

SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED IN THE BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES.

	Rs.	a.	p.
Amarakośa, the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara-Siṃha with the Commentary of Maheśvara. Edited by Raghunath Shastri Talekar with Index	0	13	0
Atharvaveda-Saṃhitâ with the Commentary of Sâyaṇâchârya. Edited by S. P. Pandit, M.A., Vols. I., II., III. and IV., each at	10	0	0
Kâvyaprakâśa (2nd Edition). Edited by Vâmanâchârya Zalkikar	5	4	0

Pahlavi.

	Rs.	a.	p.
Vendidad, complete in 2 Volumes	10	0	0